1915-1965

ՅՈՒՇԱՄԱՏՅԱՆ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ

Հրատարակություն
"Ջարթօնք" օրաթերթի

●

ՊԵՅՐՈՒԹ, 1965

Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(ԱՌԱՋԻՆԸ, ՇՈՒՐՋ 2000 ՏՊԱՔԱՆԱԿՈՎ, ՍՊԱՌԵՑԱՒ
1965Ի ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԷՆ ՆՈՅԵՄԲԵՐ)

Այս հատորը պատրաստեց՝

ԳԵՐՍԱՄ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

(խմբագրապետ «Զարթօնքի»)

Տպագրութեամբ՝

ՆԱԶԱՐԷԹ ԹՈՓԱԼԵԱՆԻ

(խմբագիր «Զարթօնքի»)

փոխադրուէին պատերազմի գօտիէն հեռու՝ ապահով վայրեր: Եւ անոնք որքան ալ կառակածէին Թշնամի դահիճներու չարժառիթին ու նպատակին վրայ՝ դեռ հարկադրուած էին ենթարկուիլ հուրով ու սուրով պարտադրուած բռնապաղքին: Մնալով՝ ստոյգ մահուան եւ սքսորուելով՝ վերապրելու հաւանականութեան երկընտրանքին հանդէպ, անոնք հետեւեցան մի՛կ բանաւոր ուղիին:

– Որ անոնք, կին եւ մանուկ եւ ծեր այդ եղերաբախտ խլեակները, իրենց բեռներով ու տանջանքով կը քալէին արեւածագէն մինչեւ մայրամուտ, բիրի ու սուինի մշտական սարսափին ատակ, ծարաւին ու քաղցին չարչարանքէն կիսանուաղ: Տարեցներ, յաճախ ա՛յլեւս ուժասպառ, որ ալ չարժելու անկարող՝ կը նստէին ճամբու եղերքին, վայրագ կամ խաղաղ մահուան մը սպասելու համար: Եւ մայրեր, խոնջէնքէն ողեւար՝ իրենց գրկին պաւակը կը լքէին թուփի մը չուքին տակ, թերեւս քիւրտի մը գուբին, թերեւս բորենիի մը կլափին: Ի՛նչ Թշուառ տրամաբանութիւն ու խիղճ պիտի ըլլար, որ այդ տարաբախտ բեկորներէն պահանջէր հերոսակա՛ն գրոհով յարձակիլ զինուած թուրք պահակներուն վրայ, Թէկուզ մի՛այն իրենց եղունգներով:

– Որ նոյնիսկ փոխվրէժի չքմեղանքը պիտի չուննենար այդպիսի անմիտ եւ աղիտալի փորձ մը: Հաւանական է, որ կարասանի մը հարիւր, կամ հազար հայ աքսորեալները, եթէ միասնաբար վազէին զիրենք վարող ատոր կամ քան թուրք զինուորներուն վրայ՝ յաջողէին սպաննել կանոնք: – «Իրենք կը ջնջուէին, բայց գոնէ քանի մը Թշնամի ալ հետերնին կը տանէին քա՛ջաբար», կ'եղերերդէ դիւցազնաչունչ դատախազը: Տարբեր խընդիր, Թէ այդպիսի արարք մը որո՛ւն վրէժխնդրութեան յաղեցում պիտի տար, – հայո՞ւն Թէ թուրքին: Որովհետեւ, գրեթէ ամէն կաթսաւանի կը հետեւէին, անյապ դիակապուտի եւ արիւնածարաւ գայլերու նման՝ Թալանի ու սպանդի արձակազէն խումբեր: Եւ յանգուգն կարասանը, դեռ յաջորդ կայան չհասած, ամբողջապէս կը սրբուէր անկասկած: Եւ միեւնոյն չէր որ պիտի սրբուէր, որովհետեւ դահճի պիտի չկրնային այդքան սակաւ գոհերու ողջակիզումով: Այսպէս, երկու կամ երեք նման յարձակումներ՝ եւ թուրք իշխանութիւնը պիտի կորնչնէր ընդամէնը քանի մը տասնեակ ժանտարմաներ: Բայց այլեւս ո՛չ մէկ հայ կարասան, ո՛չ մէկ կենդանի չունէով պիտի հասնէր որեւէ հանգրուան, կամ անապատ...: Եւ աւելի քան մէկ միլիոն հայեր, որոնք վերապրեցան նախճիրին մագիլներէն՝ պիտի վերածուէին ոսկորի եւ աճիւնի՛...: Ջարհուրելիօրէն ահարկու գին մը պիտի ըլլար այդ, քանի մը տասնեակ թուրք եղկելի ոստիկաններու փոխարէն, որպէս ողջակէ՛զ վրէժի բագինին: Եւ մենք գործակցած, – մեղսակցած պիտի ըլլայինք թուրքերու հայասպին եղեռնին, որովհետեւ արմատէն պիտի սրբուէր սրեւմտահայ ժողովուրդին փրկուած մասն ալ, որ վանի նահանջէն մինչեւ այսօր, չուրջ կէս միլիոնի հայութիւնը աւելցուցած է Հայաստանի բնակչութեան, իբրեւ Թանկագին, անփոխարինելի հարստութիւն: Եւ կազմեր է ներկայ հայկական սփիւռքը, իր մարդկային ու ոգեկան, իր մտաւորական ու մշակութային խոշոր արժէքներով եւ հեռահաս կարելիութիւններով:

– Որ վերջին պատերազմի տարիներուն, Հոնկ Քոնկէն եւ Փաթանէն մինչեւ Գերմանիա եւ ուր որ կը տարածուէր նացի կեռխաչին մահացու սարսափը, բռնագաղթով քաղցամահ փճացան, կամ հրկիզուեցան, կամ մորթուեցան աւելի քան 30 միլիոն քաղաքային զոհեր: Ահռելի չարչարանքով ջարդուած այդ ծով բազմութիւնը կը կազմէին հրեաներ ու լեհեր, ռուսեր ու չեխեր, յոյներ ու ֆրանսացիներ, սլաւներ ու անգլիացիներ, սմերիկացիներ ու փիլիպինեաններ, չինացիներ ։, ինտոնեզիացիներ...: Անոնց մէջ հսկայ քանակ էին երիտասարդ այրերը, նախկին զինուորներ, ուրեմն կռիւի ընդունակ բազուկներ: Բայց անոնք մեռան հիւծած, անօթի, բրածեծ, կամ պարզապէս նահատակ ինկան աւերներու, գնդացիրի, Թունաւոր կազի եւ փուռերու բոցերուն: Անոնցմէ ոչ մէկ խումբ գրոհեց իրենց չարդարար պահակներուն վրայ, որպէսզի քալութեան ներքոյ չհէրին հեռաւոր, ապահով բազմաթոռներու մէջ ընկուզմանած ինքնաբուխ պատասխանատուներէ: Բայց

Կամուրջ Հոկտեմբեր - Հրազդան

Նախագիծ վաստակավոր ճարտարապետ Թ. Թորոսյանի

նաեւ՝ անոնց ժողովուրդներէն ոչ ոք ժպրհեցաւ անարկել այլ Եղեռնաբախտ զոհերուն յիշատակը, «ոչխարի նման» կամ «ստրկօրէն» մեռած ըլլալու պարսաւով:

⁂

Եւ տակաւին, կէս դար ետք Մեծ Եղեռնէն, կը տեւէ մտայնութիւնը եւ կը յանկերդուի վերապրումը, թէ 1915ի տարագրութեան ու ջարդի չրջանին՝ հայ ժողովուրդը միայն հեղօրէն կոտորուիլ գիտցաւ եւ դուրկ յայտնուեցաւ իր պապերուն աննուաճ կորովէն ու մարտական չունչէն: Բայց դարձեալ, ի՛նչ քմահաճ, եղծանուած չափանիշ է, որ կը գործածուի, եւ ի՛նչ արտառոց ու կանխակալ դատաստան է, որ ապացուցել կը փորձուի: Հրեաներ աւելի քան վեց միլիոն նահատակ տուին նացի բարբարոսութեան, որ վճռեր էր անոնց ցեղը ոչնչացնել, – մինչ անոնք ոչ իսկ դանակ մը վերցուցեր էին գերման պետութեան դէմ: Իսկ մի՛ակ դիմադրութիւնը, որ հրեաներ վարեցին նացի սարսափին դէմ՝ Վարշաւիոյ իրենց թաղին, – կեռոյին մէջէն մղուած հերոսամարտն էր, որ վերջացաւ անոնց ընաջնջումով: Ամէն դրաւեալ երկիր ունեցաւ իր ընդյատակեայ ապստամբական չարժումը, սահմանափակ կամ ծաւալուն, որ չաճախ ռազմական օդնութիւն կը ստանար դաշնակից օդային ուժէն, եւ կամուրջ, գործարան ու ռազմամթերք պայթեցնելով կը ջանար տկարացնել գերմանական թիկունքը: Այդ հերոսական արարքները կը ծրագրուէին ու կը գործադրուէին փոքրաթիւ, անձնուրաց մարտիկներու կողմէ: Բայց անոնց ոգին ու փառքը կը ներշողուէր իրրեւ ամբողջ ժողովուրդին ժառանգութիւնը եւ իրաւունքը:

Հայութիւնը կը դիմագրաւէր նոյնքան կամ աւելի վայրագ եւ արիւնարբու թշնամի մը, Թո՛ւրքը, – բայց բոլորովին մենաւոր, անղէն ու խղուած արտաքին օժանդակութեան ամէն աղբիւրէ: Եւ դիմադրելու կարող մարտիկը իրմէն խլուած, անճիտման սահմանուած: Սակայն այդ մահացու մղձաւանջին հանդէպ, որոշ վայրերու մէջ, ուր հասեր էր նախճիրին արձագանգը, հայեր առանց վարանելու եւ աներկիւղ ընտրեցին նաեւ օրհասական կռի՛ւը, անհամեմատօրէն դերազօր ոտնիին դէմ, երբեմն առանց փրկութեան յոյսին: Ուրեմն, ցեղային ստորակայութեան, կամ օտար արժէքներու պաչտամունքի ի՞նչ տրտում ու ամօթալի հակում է, որ դեռ կը յամառի անանիլ հայ հոգեբանութեան մէջ, – եւ որ միեւնոյն արարքը օտարին մօտ կը տարփողէ որպէս մեծ ու հերոսական, իսկ հայերու կողմէ եղած՝ կը դառնայ աննչան, կամ նոյնիսկ անգոյ:

Այլապէ՛ս, իրրեւ ազատութեան տենչ, իրրեւ դիմադրական ոգի եւ իրրեւ դիւցազնային խոյանք՝ անոնցմէ ոչինչով նուազ էին հայկական հերոսամարտները, որոնք մղուեցան 1915ի Ապրիլէն մինչեւ Կիլիկիոյ յանձնումը Ֆրանսայի կողմէ, որպէս պարզեւ Քեմալական Թուրքիոյ: Այդ անհաւասար կռիւները, Թրքական զօրքին դէմ, Վանէն ու Շապին Գարահիսարէն մինչեւ Մուսա Տաղ եւ Արաբ, Ուրֆայէն ու Սարտարապատէն մինչեւ Հաճընն ու Անթէպ՝ վակուա՛ծ, դիմադրող ռազմիկներուն ու ժողովուրդին սպանդով, կամ պակուա՛ծ անոնց յաղթանակով ու ազատութեամբ՝ անժխտելի, վսեմ վկայութիւնն են այն անընկճելի կորովին, վերապրելու այն հրեղէն կիրքին եւ խիզախ քաջութեան, որոնք մեր պապերուն աղնուագոյն ժառանգութիւնը կազմեր են: Եւ ի՛նչ աւելի չքեղ ապացոյց, քան Ապրիլեան հայրենի եղեռնին գերեզմանէն՝ միայն քանի մը տարուան միջոցով՝ հրաչալի յարութեամբ մը վերածնունդը հայ ժողովուրդին, փրկուած Հայաստանի ու վերականգնած հայրենի պետութեան:

⁂

Բայց Մեծ Եղեռնին յիսնամեակը միայն անցեալ փլուզումին տուգով պիտի չհամակէ մեզ: Ան նաեւ խորան մը պէտք է դառնայ ներկայ ուխտի: Ան նաեւ մեկնակէտ մը պէտք է հանդիսանայ դէպի գալիքի տեսիլքը: Որովհետեւ՝ 1965ի Ապրիլ 24ը միայն ողբի ու վիշտի տարելից չէ մեր ժողովուրդի մայրիրոսութեան աղէտին: Ան նոյն ատեն լուսաւոր հանգրուան մըն է հայոց ազգային վերածնունդի ճամբուն վրայ: Առանց այդ վերա-

կանգնումի հրաշքին, առանց աճող ու զարկացող Հայաստանի եւ սեփական պետութեան կենարար պատուանդանին՝ նահատակներու ոսկորները ծաղրող ցաւագին հեգնանք եւ գերեզմանի մոհաչուք կանչ պիտի ըլլար սոսկ ապրիլեան սպանդին ամէն յիշատակում: Ուրեմն ան իմաստա կ'առնէ, ան ոգեկոչում ու խորհրդանիշ կը դառնայ՝ միա՛յն հայ ազգային ապրող ներկային եւ անոր նիւթեղէն, ոգեկան ու մտաւոր տարրերէն բխող ապագային համդէպ:

Սրտի զեղում է եւ զգացումի պարտք, մեր միլիոն ու կէս անչիրիմ զոհերուն ճօնել քերթուած ու վէպ, եւ պատարագ ու արձան, – որ մշտապէս կանանչ ու բարեխուն մնան անոնց յիշատակին թախիծը եւ արիւնին պատգամը: Բայց տակաւին՝ ամէնէն փառաւոր եւ մնայուն յուշարձանը, որ արժանի հատուցում մը կրնայ դառնալ անոնց նահատակութեան, իրրեւ պաղպաղար եւ իրականութիւն՝ իր մեծութեամբ պէտք է հաւասարի, հակակշռէ՝ անոնց մահուան կորուստին ահագնութեան: – Թուրքը կոտորեց զանոնք, որ աշխարհի երեսէն անհետ սրբէ Հայութիւնն ու Հայաստանը: Ուրեմն ուխտել, մաքառիլ, գոհաբերել, որ գոյատեւեն, մեծնան ու բարգաւաճին հայոց ազգը եւ հայրենիքը, կերտել պիտի ըլլար ամէնէն չքնդ, կենդանի ու յաւերժական յուշարձանը հայ նահատակներուն համար: Նաեւ փոխվրէժի ամէնէն հզօր ու վսեմ մատուցումը պիտի ըլլար ան:

Սակայն այդ վսեմաւոր նպատակին հասնելու անհրաժեշտ պայման է, որ իրրեւ մեկնակէտ ճանչցուին կարգ մը հիմնական իրողութիւններ, իրրեւ խարխիխ որդեգրուին քանի մը բացարձակ ճշմարտութիւններ: Իսկ ատոր համար նախ պէտք է անդարձօրէն թաղուած անցեալի մը թանձր մշուշէն ձերբազատուի սփիւռքահայ միտքը եւ լայն ուստումով մը նետուի հիւլէական մեր դարաշրջանէն ներս: Եւ լիապէս հասկնայ, վերլուծէ եւ ըմբռնէ մարդկութիւնն ու մայրաքաղաքները վարող բարոյական չափանիշները, չպարուած չարժառիթներն ու պետական սակարկութեանց նժարները: Այն ատեն պիտի համոզուի, որ Մեծ Եղեռնի եղերաբախտ զոհերուն յիշատակին խունկ ու մոմ վառել, կամ Թանկագին դէմքերու պատկերները տպել ամէն Ապրիլ 24ի՝ կրնայ զգացական փայփայանք տալ վերապրողներու խղճմտանքին, բայց նոյնիսկ ափ մը չաղախ չ'աւելցներ անոնց եւ մեր ազգային ներկայ ճգտումներուն եւ ապագայի նշանակէտի չէնքին վրայ: Այն ատեն պիտի ընդունի, որ միամիտ ինքնախաբութիւն է խորհիլը, թէ պաղութահայ մամուլին մէջ անդադար հայկական իրաւունքներ յանկերգելը, օտար պետութիւններ մեզի թշնամի հռչակելը, խիզա՛խ ու քաջահամ դատաստաններ արձակելը կամ Սրարատ երգելը կրնա՛ն Հայկական Դատին անելիք չարժել, անգամ մէկ մատնաչափ:

Եւ այն ատեն, թերեւս սփիւռքի վերապրող հայութիւնը յաջողի ընդհանուր բիւրեզացում մը կատարել իր ազգային նպատակներուն ու քաղաքական գործելակերպին մէջ, – ըմբռնումի, ճիգերու եւ խէալի ամբողջական ու սերտ միութիւն մը հաստատել անոնց չուրջ: Որովհետեւ, նոյնիսկ Զարեհի սրատուչ «Պատգամ»ին ծիրէն ներս՝ էակա՛նր, բոլոր ուժերու ձուլական միութենէն աւելի՝ նպատակի այն առանցքն է, եւ խորքի այն կրուանն է, որուն վրայ պէտք է կառուցուի այդ միասնութիւնը: Եւ այն ատեն դժուար պիտի չըլլայ լսել ու ճշդորօրէն թարգմանել նաեւ ապրիլեան նահատակներու պատգամը:

– Ուխտել ու դաւանիլ, որ հայ ժողովուրդին անկապտելի իրաւունքն է եւ հեռահաս տեսիլքը, իր ազգային վերականգնումը հետապնդել ու իրագործել պատմական Հայաստանի ազատագրուած, միացեալ հողերուն վրայ: Եւ թոյլ չտալ, որ օտար պատահական խոստումներ կամ վաղանցիկ ժխտումներ մեզ նետեն խանդավառութեան ամպերուն վրայ, շպրտեն յուսալքումի, մանաւանդ անմիտ զայրոյթի գահավէժէն վար: Էականը՝ նպատակին ոգիով անեղծ ու հաւատքով զրահուած պահուին է: Էականը՝ մի՛յազգային առօրեայ հոսանքներու եւ հոդմերու մէջէն, մեր յամառ, անչեղ ընթանալն է անոր տանող ամէնէն ատոյգ ու ուանաւոր ուղիէն:

– Ոգի՛ունել, իրրեւ փրկարար իրականութիւն՝ հայ ժողովուրդին ազգային հրաչալի վերածնունդը, եւ պետական հոյակապ վերականգնումը ներկայ Հայաստանի մէջ: Պատ-

ԶՕՆ

Կը ձօնեմ մատեանն այս
Յաւերժօրէն անմահ ու սուրբ յիշատակին
Մէկուկէս միլիոն հայ նահատակներուն
Որ ինկան Առաջին Մեծ Մարտի ընթացքին,
Որպէս զոհ թրքական եղեռնին ցեղասպան,
Կոպերուն տակ իրենց՝ ցոլքե՛րն այն երազին,
Զոր մեր ցեղն էր հիւսեր դարաւոր երկունքով,
Արիւնով, Արցունքով, Հաւատով:
Հեծութեամբ հոգիի, յարգանքով անսակարկ,
Կը ձօնեմ մատեանն այս
Անունին, անիւնին, հոգիին մեռնիլ անոնց,
Որ դարձան լոյս անշէջ՝
Գաղափարի խորանին մէջ հայութեան,
Դարձան ուխտ պայքարի՝
Յանուն արդար հատուցման,
Դարձան աւիւն ու խրախոյս՝
Հայրենաշէն մաքառման,
Դարձան սե՛րմ անկորուստ՝ հոգեղէն հունձքերու,
Վասն հարազատ յետնորդներուն հայկազնեան,
Վասըն համա՛յն մարդկութեան:

«ԶԱՐԹՕՆՔ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԻԳՈՐ ԽԱՆՃԵԱՆ (Երեւան)

մութիւնը արձանագրեր է, եւ ամէն հայ սեթեւեթ ճանչցեր է որպէս հայրենի հարազատ իշխանութիւն՝ Արշակունի, Բագրատունի եւ Ռուբինեան արքայական գահերը, փոյթ չէ թէ ի՛նչ օտար մականի հովանիին կրէին անոնք: Բայց այսօր, երախտապէտ ներբողով կը պնահատենք անոնց կատարած ազնիւ ու չինաթար ւործերը, – անոնց կառուցած քաղաքներն ու վանքերը, անոնց դրած մագաղաթներն ու ստեղծած մշակոյթը, անոնց մղած ազատութեան կռիւներն ու կերտած հայրենիքի դաղափարը: Եւ ներկայ սերունդը պէ՛տք է կարենայ թօթափել ամէն բուռ նախապաշարում, ամէն հատուածական կիրք, ամէն կանխակալ քէն, եւ համոզուի միակ վճռական, բացարձակ, անփոփոխելի ճշմարտութեան մը: – Որ Հայաստանը, իր ժողովուրդով ու պետութեամբ, անոնց վարչակարդին բնոյթէն վեր՝ կը մնայ միա՛կ խարիսխը, միա՛կ երաշխիքը եւ միա՛կ մէկնակէտը, ոչ միայն հայոց ազգային գոյատեւման, այլ նաեւ հայ ժողովուրդի բոլոր ձգտումներուն ու չալիքի երազին մարմնացման:

– Դարմանել հնամեայ ախտ մը, որ օտար տիրողներու առջեւ երկիւղածօրէն խոնարհիլ կու տայ չատերուն, մինչ սեփական առաջնորդներու դէմ կը գրգռէ ապիրատ աչքարամարտի, – որ հայրենի արքան կը վաճառէ օտար մարզպանի մը փոխարէն: Ծանցանք չէ հարկաւ, բարեացակամ ոգիով քննադատել Հայաստանի կառավարութիւնը եւ մատնանշել սխալներ ու թերիներ, որոնք նշմարուած չեն անոր կողմէ, կամ որոնց սրբագրումը իր հասողութեան սահմանէն ներս կը գտնուի: Բայց ապերասան արարք է եւ քրէական մե՛ղք, անուանարկել, ծաղրել ու քամահրել հայ պետութեան վարիչները, – որովհետեւ եթէ այդ թշնամական հալածանքը որեւէ հետեւանք ունենա՛յ՝ միայն պիտի ըլլայ ա՛յն, որ անոնց վարկն ու հեղինակութիւնը տկարանայ Խորհրդային Միութեան կեդրոնական իշխանութեան մօտ, ուրեմն այդ չափով նաեւ տուժեն անոնց ճիգերը, Հայաստանի եւ անոր ժողովուրդին չահերն ու բաղձանքները հետապնդելուն մէջ: Մինչդեռ, ի՛նչ տարակոյս, որ մայրաքաղաք Երեւանը պիտի կրնար աւելի հպարտ, ինքնավստահ ու հեղինակաւոր ձայնով մը խօսիլ բովանդակ հայոց ազգին անունով, եթէ երկրի բնակչութեան հետ՝ ունենար նաեւ տարագիր հայութեան համակրանքն ու վստահութիւնը, – փոխանակ զրպարտուելո՛ւ իբրեւ աղբիւր սփիւռքահայ վէճերուն ու պայքարներուն:

– Հետապնդել հայկական դատը, բայց առանց զղացական կանչերու, առանց մըշտական աղմուկի, առանց զայն աժան վարկի ու չահաւէտ աճուրդի անտէր ապրանք դարձնելու: Միամիտ ինքնախաբութիւն է կարծելը, եւ ծանր մեղանչում է յանկերգելը, թէ ազգային իրաւունքներ կրնան հատուցուիլ իբրեւ տարեդարձային ընծաներ: – Թէ Ղարաբաղն ու Նախիջեւանը 1960ին պիտի նուիրուէին Հայաստանի, անոր 40ամեակին որպէս պարգեւ: Եւ 1965ին, Մեծ Եղեռնի 50ամեակին առիթով՝ դօրաւոր յոյս ու խոչոր հաւանականութիւն կայ, որ արեւմտահայ հողամասեր վերադարձուին վոհերու դաղթական ժառանգորդներուն, իբրեւ ուշացած արդարութեան հատուցում: Այսպիսի քամահաճ վարկածներ կամ յերիւրուած խեղաթիւրումներ կրնան քանի մը ամիս խանդավառել եւ ուրախացնել մեր հայրենադարձ դաղութները: Բայց դառեւ, պատրանքի փլուզման հետ՝ զանոնք կը մատնեն ցաւադին յուսալքման եւ ամէն նոր ձեռնարկի մէջ ձախողելու վհատութեան: Պէտք է հիմա իմացական պարկեշտութիւն ու ողիի քաջութիւն ունենալ, տեսնելու եւ ընդունելու, թէ միջազգային ներկայ կացութեան հանդէպ՝ միայն գերբնական հրաչքի մը միջամտութեամբ կրնայ 1965ին որեւէ ծաւալով հայկական հողամաս առնուիլ Թուրքիայէն ու յանձնուիլ հայութեան: Սակայն առիկա մեր ազգային պահանջներու արշաւին պատկո՛ւմը, անոր մտադրուած հանգրուանին նուաճո՛ւմը պիտի ըլլար: Իսկ սփիւռքի համար՝ Ապրիլեան եղեռնին յիսնամեակը պէտք է վերածուի եղերական առիթի մը, համազդաղութային յուշահանդէսներով ու դիմումներով՝ նոր սկի՛զբ մը, նոր մդո՛ւմ մը տալու համար հայկական դատի կանգ առած կառքին, Միացեալ Ազգերու միջազգային քառուղիին վրայ: Ամէն ծրագրուած աշխատանք, ամէն համազդուած ճիգ նպաստ մը պիտի ըլլայ դէ-

պի այդ նպատակը: Բայց քրէական յանցանք է ցուցամոլ ժխորը, որ ինքնահաճ անմտութեամբ՝ կատարուելիք ձեռնարկներուն, բարեկամ օտար պետերու անուններն ու հասցէներն ալ կը հրապարակէ, իր ունայն յոխորտանքին մէջ մոռնալով, թէ մե՛ր պայքարին ամրոցներն է, որ կը մատնանշէ թշնամի թուրքին...:

– Փարատել մանկամիտ պատրանքը, թէ կրնանք միա՛յն «մեր սեփական ուժերով» աշխարհը շարժել, կամ առնուազն իրագործել հայ ժողովուրդի հողային պահանջները: Տակաւին չկայ հարկաւ, թէ այդպիսի վարկած մը կը փաղաքշէ ունայնամիտ ինքնասիրութիւններ, բայց տակաւին ան չի դադրիր տոնքիշոթեան ցնորք ըլլալէ: Որովհետեւ, անհուն անձրպետով մը հեռացած ենք նիզակի ու նետի, նոյնիսկ փամփուշտի ու ռումբի դարաչրջաններէն, երբ ցեղապետ կամ ինքնակալ կը նետուէին մարտի, հող, պանճ ու փառք կորզելու համար: Հիւլէական մղձաւանջի այս դարուն՝ հայ ժողովուրդը «մեր սեփական ուժերով» ընդունա՛կ է, եւ կրցա՛ծ է, հրաշքի համազօր նուաճումներ կատարել իր հայրենիքին մէջ, իր հաստոցութեան չրջագիծէն ներքո, մշակոյթի ու գիտութեան, ճարտարարուեստի ու կառուցման մարզերուն վրայ: Սակայն պէտք է նաեւ բաւական խմաստուն ըլլալ ընդունելու, որ միջազգային քաղաքական առպարէզին վրայ՝ հազիւ նշմարելի ըլլալու չափ խոնարհ տեղ մը կրնանք գրաւել, միա՛յն «մեր սեփական ուժերով»: Եթէ արեւմտեան պետութիւններ բարեհաճին թոյլատրել, որ Հայաստան ու Թուրքիա ձգուին առանձին, որ լուծեն իրենց հողային հարցերը, վստահաբար յայողինք «մեր սեփական ուժերով» արդար հաշուեյարդարի մը ենթարկել հայկական դատը: Բայց հայ բանակի մը Սրաքքը անցնելու դէմ առաջին արգելքը Մոսկուան պիտի դնէ, – ոչ թէ որովհետեւ թուրքերը աւելի կը սիրէ քան հայերը, ինչպէս կը վայելուչ ապերասան մեղանչումով՝ այլ որովհետեւ, նման քայլի մը իբրեւ հետեւանք՝ ամերիկեան աթոմական ռումբերը, Երեւանի՛ն առաջ, Մոսկուայի՛ եւ ուրիշ խորհրդային ոստաններո՛ւ վրայ պիտի տեղան: Ձիշդ այն պատճառով, որ երբ Անգլիա եւ Ֆրանսա, – լրիւ հզօր ու անկախ պետութիւններ, որոնք իրե՛նց «սեփական ուժերով», – մարտանաւեր, օդային տորմիղ ու զօրք միացուցած, – արշաւեցին Եգիպտոս՝ անոնց գլխաւոր զինակից Ուաշինկթընն էր, որ հարկադրեց զանոնք անփառունակ նահանջով մը լքել ձեռնարկը եւ քաշուիլ տուն...: Եւ ռազմական ու մարդկային ահարկու զօրութեան տէր երկիրներն անդամ, – Միացեալ Նահանգներ, Խորհրդային Միութիւն, Անգլիա եւ բոլոր մնացեալները, – իրենց սեփական ուժերուն ապաւինելով հանդերձ՝ հազար քար կը չրչեն, – խոստո՛վ, չնորհք ու ոսկի կը բաշխեն ուրիշ մեծ ու վոքր երկիրներու, որովհետեւ կարի՛ք կը զգան նաեւ անո՛ւց նոյնիսկ ճղճիմ ուժերուն, իրենց նպատակներու հետապնդման ճամբուն վրայ: Նոյնպէս եւ մենք, հայերս, քանակի ու զօրութեան մեր չատ խոնարհ տարողութեամբ, միա՛յն մեր սեփական կործանումը կրնանք ապահովել, եթէ ամէն արտաքին գործօն եւ բարեկամ ուժ արհամարհելու, ոտնահարելու խելագար յաւակնութեան կառչինք, «մեր սեփական ուժին», անոր խարուսիկ կարդախօսին համայքէն մոլորած: Որովհետեւ, այն ատեն, ինչո՞ւ ծնրադիր պաղատանքը եղաւ հանրապետական թեկնածու կոլտուոթըրի, որ Հայաստանի «ազատագրութեան» ախոյեան դառնայ. եւ ինչո՞ւ դիմումներու, բողոքի, յուշագիրի րոլո՛ր անցեալ ու գալիք ձեռնարկները, – եթէ ամէն ծրագիր կրնա՛նք իրագործել «մեր սեփական ուժերով»: Հայ ժողովուրդի ազգային ներկայ ձգտումներուն եւ ապագայ տեսիլքին իրականացման մեկնակէտը, խարխափ եւ ոգիի ու պայքարի աղբիւրը անտարակոյս ի՛նքն է, ՀԱՑՈՒԹԻՒՆԸ, իր հայրենիքով ու պետութեամբ: Սակայն անհրաժեշտ է նաեւ յիշել մշտապէս, թէ հայկական դատը զուտ ներքին հարց մը չէ, – Ապրիլ 24ի յուշահանդէս սարքելու, Հայաստանի մէջ գործարան, քաղաք կամ համալսարան կառուցանելու, կամ սիւնեաքահայ դպրոց ու եկեղեցի չինելու նման: Հայկական դատը ենթակայ է միջազգային պայմաններու, կամքերու, սակարկութեանց: Եւ տարրական դատողութեան պահանջն է, գերագոյն խմաստութեան թելադրանքն է, որ «մեր սեփական ուժերուն» ու ձեռնարկներուն գործակից կամ օժանդակ չհաւինք, եւ փայփայանքով պահե՛նք ամէն արտաքին ուժ եւ օտար ազդակ, բարեկամ կամ չեզոք, որ

կրնան նուազագոյն նպաստը բերել մեր պայքարին, հայոց հիմնական նպատակներուն ուղին զուլահեռ դարձնելով անոնց թէկուզ վաղանցիկ չահերուն:

– Մշտապէս յիշել եւ խորապէս դաւանիլ, թէ ազգային հազարամեայ պահանջներ կը հետապնդուին ու կ'իրագործուին՝ անցեալի պատմական, ու ներկայի բարոյական իրաւունքներուն հետ, եւ անոնցմէ աւելի, բնակչութեան քանակին ճնշումով: Եւ որեւէ տարակոյսէ վեր, հայկական դատի լուծման ամէնէն վճռական մէկ ազդակը պիտի ըլլայ Հայաստանի ժողովուրդին թուական աճումը: Մեր մէջ, հանրային դեկավարներ դեռ լիապէս ըմբռնած չեն մարդկային համրանքին տարերային զօրութիւնը: Հայ մտաւորականներ կը պրեն ու կը խօսին տիեզերքի բոլոր հարցերուն մասին եւ անթիւ երգ ու քերթուած կը ձօնեն հայրենի հողին ու քարին, եւ Մասիսին ու Սեւանին, եւ գիրքին ու մագաղաթին, յաճախ ղղացական պոռթկումներով: Բայց կ'անտեսեն այդ բոլորին արժէք եւ իմաստ եւ յաւերժութիւն տուող մարդը, մանաւանդ իբրեւ բազմութիւն: Եւ սակաւ եղեր են անոնք, որոնք փորձեր են Զոլայի մեծ վէպին, «Արգասաւորութեան» խորհուրդը փոխադրել հայ կեանքէն ներս: Դեռ աւելի յանցապարտ մտայնութեամբ մը՝ որոշ գրողներու մէջ չեչտուած յայտնուեր է մեծամիտ արհամարհանք մր խոնարհ խաւերու քանակին հանդէպ: Սակայն կը մոռցուի բացայայտ, թէկուզ բիրտ ճշմարտութիւն մը, – որ մեծ պետութեանց ղեկավարներ նաեւ գերազանցօրէն հաշիւի մարդիկ են: Մենք կրնանք անոնց խօսիլ, արտաոուչ թախանձանքով կամ սրբազան զայրոյթով՝ Անիի եւ Արարատի եւ Սիփանի ու Վանայ ծովին վրայ մեր դարաւոր իրաւունքին ու հևկեկող կարօտին համար: Իսկ անոնք, անընդդիմ ու դրապաշտ՝ կրնան մտածել.– Աւոնց հրկիզը, Հայաստան, հիմա ունի չուրջ 11,500 քառակուսի մղոն տարածութիւն, ուր կը բնակին 2,150,000 հոգի, ուրեմն առա՛ջիկ քառասունի չ իրենց:

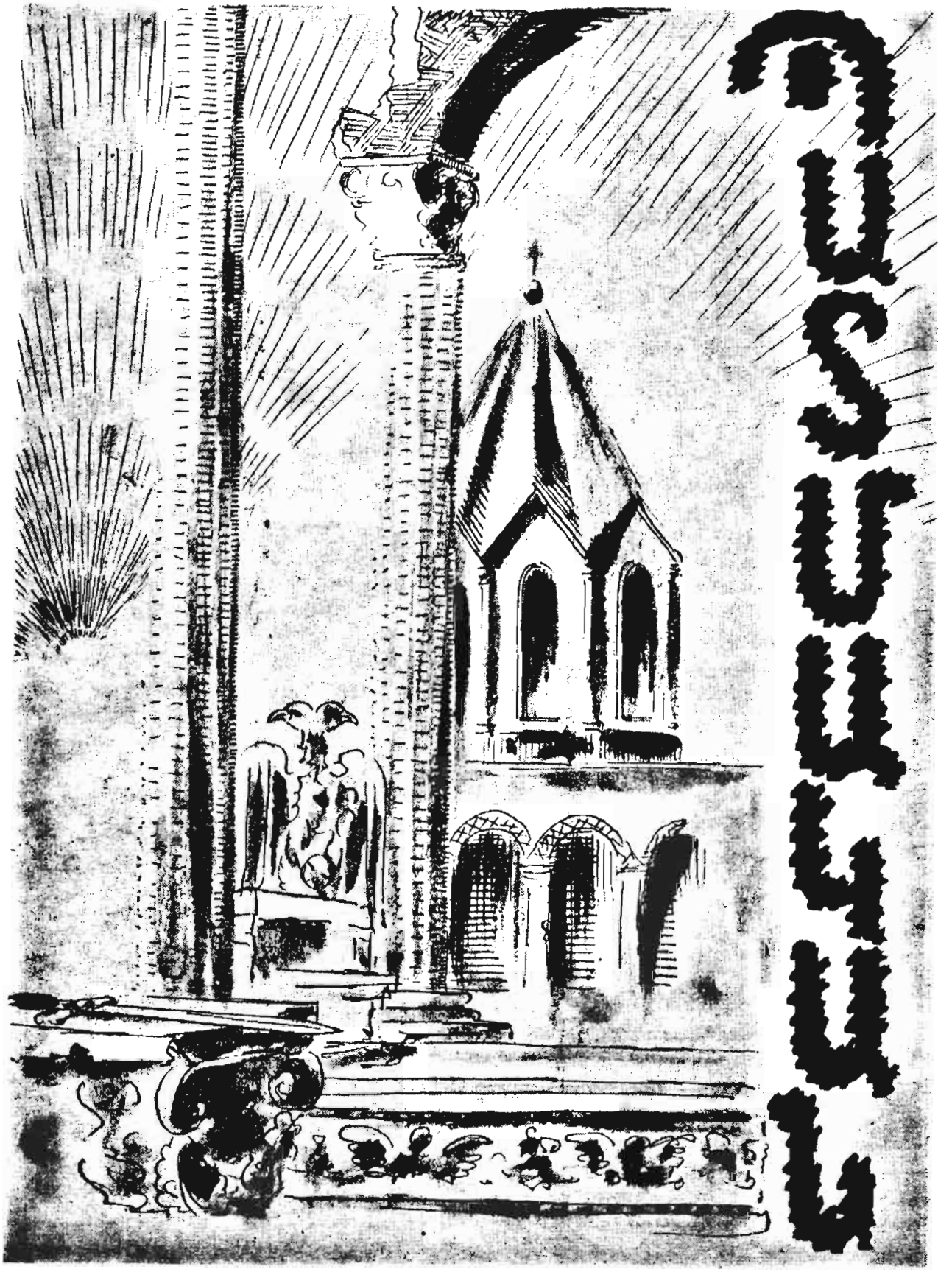
Մենք անչուշտ կը մերժենք այդ քմահաճ տրամաբանութիւնը, զոր իրենք իսկ կը ժխտեն իրենց արարքներով, երբ սեփական՝ չահերն ու իրաւունքներն են, որ կը պաշտպանեն: Եւ անկասկած պէտք է դիմենք ամէն բանաւոր միջոցի, արդարութեան ամէն ըմկրդունքի ու քաղաքական ամէն ճնշումի, հայոց ազգային դատին հաստուցման համար: Բայց տակաւին, բոլոր այդ ճիդերը, կոչերը եւ փաստերը կրնան վրիպիլ իրենց նշանակէտէն: Բարեբախտաբար, անոնց բոլորէն վեր դեռ կը մնայ բացարձակ, անվրէպ ազդակ մը, – քանակին անդիմադրելի ուժը: Հայ ժողովուրդը օժտուած է որակի անհամեմատ հաստութեամբ եւ ամէնքս կը պարծինք անոր մտաւոր ու ոգեկան հանճարին ծաղկող ճախութեամբ: Բայց հայ ժողովուրդը դեռ աղքատ է, չքաւոր է համրանքի կենսական զանձով: Եւ թշուառ է, եւ եղկելի է այն քաղաքական միտքը, որ չի փորձեր, չի յանդգնիր նայիլ մէկ–երկու սերունդ առաջ, – դէպի ապագան: Որովհետեւ պիտի գա՛յ անխուսափելի ժամանակը, երբ պատմութեան եւ աշխարհագրութեան վճիռով՝ հայը եւ թուրքը պիտի կանգնին իրարու հանդէպ, իբրեւ մրցակից ոսոխ կամ... «եղբայրական» հանրապետութիւն: Այն ատեն՝ հայկական հողերու հարցին հաշուեյարդարը պիտի վճռուի միա՛կ դրծօնի մր ճնշումով, – Անքարա՞ն պիտի յաջողի աւելի արագ թուրքերով բնակեցնել Վանն ու Կարինը, եւ Կարան ու Անին, թէ՝ Երեւա՛նը պիտի կրնայ քանի մը հարիւր հազար հայեր առաքել դէպի մեր այդ հնադարեան ոստաններուն: Ճիշդ է, դժուար է տեսնել ապագան: Սակայն դժուար պէտք չէ ըլլայ համոզուիլ մէկ անվիճելի իրողութեան, – որ հայոց հողային իրաւունքներու հաստուցման, – ներքին թէ արտաքին սահմաններու սրբագրման մէջ, – բախտորոշ նախապայման պիտի դառնայ Հայաստանի բնակչութեան աճումը, մինչեւ 5–6 միլիոն համրանքին: Պիտի առարկուի, թէ երկիրը, իր ներկայ տարածութեան վրայ, մանաւանդ լեռնային բնոյթով՝ ընդունակ պիտի չըլլայ ապրեցնել մարդկային այդքան խոշոր քանակ մը: Եւ պատասխանը պէտք է գայ նոյնքան պարզ, – ա՛յդ պէտք է դառնայ արդէն սփիւռքահայ նշանակէտը, որ հայոց ազգահաւաքը մայր հայրենիքին մէջ պատկուի լիակատար յաջողութեամբ, եւ Հայաստանը, իր ներկայ սահմաններով ի՛րապէս փոքր, անբաւարար դառնայ ժողովուրդի բազմութեան: Այս իրականութեան հանդէպ ցա-

ւագին ծաղրանք է, եւ քրէական մեղանչում է, մէկ կողմէն Ապրիլեան եղեռնի ողբերգը ճըշալ եւ Հայկական Դատի պահանջը յանկերգել, եւ միւս կողմէ, եւ նո՛յն ատեն, Հայաստան մեկնող հայրենադարձի կարաւաններուն դէմ՝ գաղթական հայերու խումբեր մոլորեցնել եւ անոնց կեանքերն ու ազգութիւնը տանիլ եւ թողո՛լ հեռաւոր, օտար հորիզոններու տակ, մինչեւ Աւստրալիա: Եւ ինչո՞ւ: – Որովհետեւ, ճի՛շդ է, կ՚ըսեն, որ Հայաստանի մէջ քաջ, տաղանդաւոր, ազատասէր հայ ազգութիւն մը կը կերտեն, եւ հրաշալի մշակոյթ ու գիտութիւն կը զարգացնեն, եւ հոյակապ ճարտարապետութեամբ երկիրը հիմերէն կը կառուցանեն եւ հայոց նախանձելի հռչակն ու փառքը կը սփռեն աշխարհի բոլո՛ր ծագերուն, բայց, – բա՛յց, հոն կօչիկ ու հագուստ քիչ մը սուղ են եղեր, եւ կիները միայն 2–3 գլխարկ ունին եղեր, փոխանակ... 10–20 հատի, եւ Երեւանի ճեմիչները զարդարուած չեն եղեր խճանկարներով...:

♣

Ապրիլեան եղեռնի յիսնամեակը եղերական ոգեկոչում մըն է մեր ժողովուրդին կըրած ամէնէն խուժդուժ նահատակութեան: Եւ տխուր վատնում մը պիտի ըլլայ տարեդարձին առիթը, եթէ ան վերածուի սուգի ու ողբի, եւ ափսոսանքի ու անէծքի բորբոսած, խարխուլ պատի մը, որուն դէմ մեր ճակատներուն արիւնը ծեծենք: Բայց նաեւ զայն կըրնանք դարձնել ազգային վերածնունդի եւ հորոյսուած ուխտի հանդրուան մը: Կրնանք 1915ի ցեղասպան ոճիրին մէկուկէս միլիոն զոհերու անթաղ ոսկորներուն խորանին առջեւ վերագնահատել անցեալի մեր չարժառիթները, սխալներն ու նպատակները: Եւ աւելի սերտ միութեամբ քալել դէպի հայ ժողովուրդի ազգային ձգտումներուն ու հեռատես տեսիլքին առաւել բիւրեղացած նշանակէտը: Եւ ատիկա ամէնէն ճշմարիտ ու հոյակապ, ամէնէն յաւերժական յուշարձանը պիտի ըլլայ ապրիլեան նահատակներուն ձօնուած, եղեռնէն վերապրած անոնց ժառանգորդներուն կողմէ...:

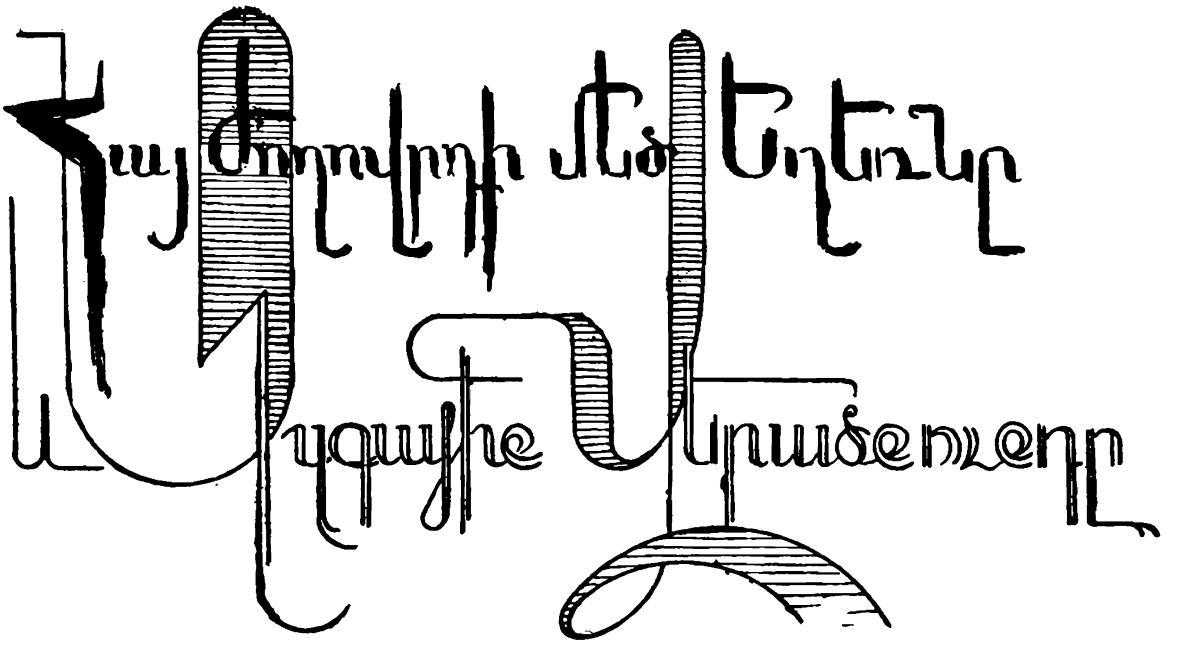
(Ուոթըրթաուն, ԱՄՆ)

JESUS

«ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԽԵԼԱԳԱՐՈՒԹԻՒՆԸ» – ԳՐԻԳՈՐ ԽԱՆՃԵԱՆ

(Գարոյր Սեւակի «Աձուռեղի Ջանգակատուն» պոէմի նկարազարդումներէն)

Ա. Ն. ՄՆԱՑԱԿԱՆԵԱՆ
(ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԴՈԿՏՈՐ)

50 տարի առաջ հայ ժողովուրդն ապրեց իր ծոր պատմութեան մեծագոյն ողբերգութիւնը: Օսմանեան թուրք բռնակալները կազմակերպելով աբեւմտահայ միլիոնաւոր զանգուածների կոտորածները, նպատակ ունէին ոչնչացնել ամբողջ հայ ազգը, տիրել նրա բնօրրանը, հողը, ջուրը, հալստութիւնները եւ ջնջել նրա հոգեւոր մշակոյթի դարաւոր գանձերը:

Կէս դար է անցել հայ ժողովրդի կրած այդ մեծ աղէտի ժամանակներից: Շատ բան է փոխուել հաղարակիրք մարդկութեան կեանքում, յատկապէս հայ ժողովրդի կեանքում: Գատմութեան փորձով ստուգուել են պետութիւնների եւ հաղարական հոսանքների ծրագրերն ու հաղարականութիւնը հայ ժողովրդի բախտի նկատմամբ:

Ստորեւ հակիրճ ուրուագծուում է հայկական մեծ եղեռնի պատմութիւնը, ցոյց է տրուում հայ ժողովրդի ազգային եւ սոցիալական ազատագրութեան յեղափոխական ուղին, նրա ազգային վերածնունդը սովետական կարգերի պայմաններում:

I. ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԹՈՒՐՔԵՐԻ ՀԱՅԱՋԻՆՋ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ

Հայ ժողովրդի ֆիզիքական ոչնչացման ծրագիրն առաջ է եկել ոչ 1915 թուականին եւ ոչ էլ 1894 թուականին: Այդ ոճրագործ ծրագիրը եւ նրա իրագործումը կապուած են օսմանեան պետութեան կազմաւորման եւ նրա ամբողջ պատմութեան հետ:

Հայ ժողովրդի ճնշման կամ ոչնչացման քաղաքականութեան առաջին նշանները երեւացին այն ժամանակներում, երբ Մերձին Ասիայից դուրս եկած կիսավայրենի թուրքական սելջուկեան ցեղերը ներխուժեցին առաջաւոր Ասիա եւ Հայաստան: Թուրք-սելջուկեան այդ ցեղերից մէկի ղեկավար էրթողրուլը հանդիսացել է սելջուկեան հորդաներից մէկի ցեղապետը, իսկ նրա որդի Օսմանը սահմանապահ բէյ էր սելջուկեան պետութեան արեւմտեան սահմաններում: Օսմանը օգտուելով սելջուկեան պետութեան խարխլումից, 1299 թուականին իրեն հռչակեց անկախ բէյ եւ ստեղծուեց մի նոր իշխանութիւն, որի տէր-

պետութեանը ենթարկուեցին սելճուկեան քաղաքացած պետութեան տիրապետութիւնները: Օսմանի հիմնադրած այդ նոր իշխանութիւնը դարձաւ հետագայում ձեւաւորուած թուրքական կայսրութեան սաղմը:

Աւանդաբար թուրքական պետութեան հիմնադիրը համարւում է Օսմանը, որի անունով էլ այդ պետութիւնը կոչւում էր Օսմանեան կայսրութիւն, իսկ նրա մէջ միաւորուած թուրքական ցեղերն էլ կոչուեցին օսմանեան թուրքեր:

13–րդ դարի վերջերում եւ 14–րդ դարի սկզբներում Առաջաւոր Ասիայում ստեղծուած այդ օսմանեան պետութիւնն էլ դարձաւ մեծագոյն չարիք բնիկ ժողովուրդների, մասնաւորապէս հայերի համար:

Օսմանեան–թուրքական պետութեան հիմքը հանդիսացաւ ռազմա–ֆէոդալական (աւազակապետական) վերնախաւը, որը յենւում էր մեծաքանակ զօրքի վրայ: Սկզբնական շրջանում այդ զօրքը կազմուած էր «ակնջիներից» որը թառացի նշանակում է «կողոպտողներից» (հեծեալ–արագ արշաւող եւ թալանով զբաղուող) եւ «եանեաններից» այսինքն՝ հետեւակ զօրքերից եւ հրետանուց: 1360 թուականին Օրխան սուլթանը ստեղծեց «նոր զօրք» (ենիչէրի) բանակը: Դա հետեւակի կանոնաւոր զօրք էր, որը գտնւում էր մանաւոր զօրանոցներում, պատրաստի վիճակում: Ենիչէրիներ հաւաքագրւում էին քրիստոնեայ հպատակների մանուկներից, նրանց կտրելով ծնողներից, դարձնում էին մահմեդականներ, դաստիարակում մուսուլմանական մոլեռանդութեան ոգով, առաւօրէն վարժատրում էին եւ օգտագործում որպէս հարուածային ուժ, հպատակներին ճնշելու, նոր երկրներ նուաճելու, նոր ժողովուրդների ստրկացնելու համար:

Օսմանեան թուրքերը 13–14րդ դարերից սկսած հարիւրամեակներ չարունակ մղում էին նուաճողական պատերազմներ գրաւելով Բիւզանդական կայսրութեան տիրապետութիւնները, Բալկանեան թերակղզին եւ արեւելեան Եւրոպայի մի շարք երկրներ, Առաջաւոր Ասիան, Հայաստանը եւ ամբողջ Կովկասը: Օսմանեան թուրքերն այդ երկրները ներխուժելով իրենց հետ բերում էին պատերազմներ, կոտորածներ, ամայացում:

16րդ դարի արշալոյսին թուրք–զաւթիչները սկսեցին Սեֆեւի կամ Սէֆեան պարսիկների դէմ մի պատերազմ, որը կարճատեւ ընդհատումներով յարատեւեց մինչեւ 17րդ դարի կէսերը: Առանց չափազանցութեան կարելի է ասել, որ այդ դարերում հայ ժողովրդի կրած տառապանքը դաժանագո՛յնն էր:

Հայ մատենագրութեան մէջ յիշւում է, որ թուրք զաւթիչների կատարած վայրագութիւնները գերազանցում էին պատմութեան մէջ չարայիշատակ Լենկ–Թիմուրի հորդաների գազանութիւնները: Այդ մասին բազմաթիւ վկայութիւններ կան հայ եւ օտար աղբիւրներում: Մենք այստեղ կը բաւարարուենք հենց իրենց, թուրք պատմագիրների մի չարք վկայութիւններով, որոնք հաստատում են օսմանեան նուաճողների կողմից հպատակեցուած ժողովուրդների, մասնաւորապէս հայերի նկատմամբ դարեր չարունակ կիրառուած սիստեմատիկ բնաջնջման քաղաքականութիւնը:

16րդ դարի օսմանեան պատմագիր Փեչեւի Իբրահիմը, ինչպէս եւ միւս պատմագիրները իրենց աշխատութիւնների մէջ չարադրել են Հայաստանում թուրք–պարսկական պատերազմների պատմութեան չատ էջեր, բերելով հետաքրքիր վաւերագրեր, որոնք ցոյց են տալիս նուաճողների վայրագութիւնները հայ ժողովրդի նկատմամբ:

Այսպէս, Փեչեւին նկարագրելով Սուլթան Սուլէյման Կանունիի 1551–1554 թթ. արեւելք կատարուած արշաւանքը, գրում է.– Օսմանեան զօրքերը վերջապէս հասան «Շորագեալ կոչուած մանզիլը եւ այնտեղ իջեւանեցին: Այս երկիրը չատ բարեչէն է եղել, ունեցել է մըչակուած հողերով հարուստ բազմաթիւ գիւղեր: Երկիրը լեռնային է: Ճաղթական բանակը քանդեց ու աւերեց այդ բարեչէն գիւղերը, չինութիւնները, ոչնչացրեց եւ հողին հաւասարեցրեց: Այնտեղից բանակը չարժուեց դէպի... Երեւան քաղաքը, որը երկրի հոգին է...» (1): Նկարագրելով Երեւան քաղաքի

(1) Ա. Խ. Սաֆրաստեան, Թուրքական աղբիւրները Հայաստանի, հայերի եւ Անդրկովկասի միւս ժողովուրդների մասին, հատ. Ա. ժողովածու, Ընթաց. 1961 (այսուհետեւ յապաւուած «Թուրքական աղբիւրները...»):

չէնքերը, զեղազարդ պարտէզներն ու այգինե–րը, Փեչեւին դրում է.– «Բոլորը կրակի տր–ւին, այրեցին եւ հողին հաւասարեցրին»: Այ–նուհետեւ օսմանեան բանակն անցնում է Նա–խիջեւանը եւ ներխուժում Զանգեզուր, Ղա–րաբաղ· «Անսպասելի կերպով երկիրն այնպի–սի մի փոչիով ծածկուեց, որ մարդը–մարդուց չէր կարելի ջոկել, լուսաւոր ցերեկը մութ գի–չերուայ վերածուեց: Բնակչութիւնն այն աս–տիճանի ցրուել եւ ոչնչացուել էր, որ մար–դու հետք անգամ չերեւաց» (2):

Այնուհետեւ Փեչեւին չարունակելով իր նկարագրութիւնները, յինիկօրէն չեչտում է, որ սպանուածների բանակը յայտնի է միայն Աստծուն· «Անսահման էր նաեւ թալանուած ու կողոպտուած բազմատեսակ թանկագին ապ–րանքների քանակը: Արտաքինից արծաթի նր–ման մարմին ունեցող նորարծողջ սիրեկան տղաների, նորահաս եւ վարդանման երես ու–նեցող քնքուշ ու մատղաշ աղջիկների, աննը–ման ու չքնաղ գեղատեսիլ ու մանկամարդ հարսների թիւը յօրինող գրիչս անգամ անկա–րող է արտայայտել: Ոչ մի արշաւանքում բա–նակն այս աստիճան հարստութիւններ ձեռք չի բերել: Ջկար մի վրան, որի մէջ գտնուողը սի–րեկան եւ սիրուհիների թիւը երեքից պակաս լինէր, հնգից, տասից աւելի ունեցող վրան–ներն անթիւ էին» (3):

Փեչեւին իր աշխատութեան երկրորդ հա–տորում անդրադառնալով սուլթան Սելիմ 2րդի զօրքերի կատարած արեւելեան արշա–ւանքին, Հայաստանում օսմանեան բանակի ապստամբութիւնների մասին հաղորդում է.– Թուրքերը «սկսեցին կողոպտել եւ թալանել Ե–րեւան քաղաքն ու երկիրը: Այնտեղ (Երեւա–նում) բոլոր ոսկեզօծ եւ գեղեցիկ կառուցուած պալատներն այրուեցին եւ գետնին հաւասար–ուեցին· գեղազարդ եւ ոսկեփայլ կամարներն ու ծածկերը խորտակուեցին» (4):

Թուրք պատմագիրներից մէկ ուրիշը՝ Սե–լինիկին (16րդ դարի վերջերին եւ 17րդ դարի սկզբներին) իր աշխատութիւնների մէջ վաւե–րագրեր է բերել օսմանեան եւ պարսկական բանակների կողմից հայերի բնաջնջման ոճեր–ների մասին: Սելինիկին բերել է ռայաների բողոքները այն մասին, որ չահի տիրակալ–ներն անգութ են, որ իսլամական սրից հա–պարներ են կործանւում, որ տեղական բնա–կիչներին ստիպել են անտառից փայտ կտրել, նրանց ձեռքով խարոյկ է սարքուել եւ «այդ բնակիչներն այրուեցին խարոյկի վրայ» (5): Նոյն հեղինակը մռայլ գոյներով է նկարագրել օսմանեան բանակի արշաւանքը Երեւանի վը–րայ 1579 թուականի «չարաչ ամսի 15ին»: Թուրքերը ներխուժում են Երեւան, իսկ պարս–կական խանը փախուստի է դիմում եւ այդ պայքարի ժամանակ «բարեչէն Երեւանի երկի–րը» ենթարկւում է կողոպուտի ու թալանի: Պատմագիրը նկարագրել է «հսկաւոր եւ անա–սելի կողոպուտի, թալանի եւ հրկիզման են–թարկուած Երեւանի բնակիչների ողբն ու կո–ծը, նրանց թափած արտասուքը· Սելինիկին պատմում է օսմանեան օրէնքների մասին, յի–շատակում է, որ «Օսմանեան հնագոյն սովո–րութեան համաձայն» ժամանակի իշխողներն անխիղճ են եղել», «ինչպէս գայլն է յարձակ–ւում ոչխարի հօտի վրայ, այնպէս էլ նրանք սպահաւորէն յարձակուել են երկրի ռայաների վրայ···»:

Նոյն զազրելի տեսարանների նկարագրու–թիւնների կարելի է հանդիպել Թուրք ուրիշ պատմագիրների մօտ: Հայաստանում թուր–քական արշաւանքների մասին գրուածքների մէջ սովորական արտայայտութիւններ են՝ «նուաճեցին», «բնակչութեան մի մասին գե–րեցին, իսկ միւս մասին սրի քաշեցին», «զո–հերների (յաղթողների) ձեռքն ընկաւ անհա–մար աւար», «քաղաքներն ու գիւղերը հողին հաւասարուեցին» եւայլն (6):

(2) Նոյն տեղում, էջ 34:

(3) Նոյն տեղում, էջ 34–35:

(4) Նոյն տեղում, էջ 46–47:

(5) Տես Թուրքական ազբիւրները··· հատ. Բ., էջ 120:

(6) Տես «Թուրքական ազբիւրները»··· հրատարա–կութեան մէջ, Հատ. Ա., թուրք պատմագիրներից Նա–յիմայի (17րդ դար) վկայութիւնները, էջ 67, Ռաշիդի (17րդ դ.) վկայութիւնը՝ էջ 119, Չելեբի–Զադէի վկա–յութիւնները՝ էջ 138, 241, 142, Սուլէյման Խզրի (18րդ դար) վկայութիւնները՝ էջ 190, 199, Գասբճի վաւե–րագրերը՝ էջ 215, Ջեւդէթ փաշայի վկայութիւնները՝ էջ 235, 238–239, 240 եւայլն· հատ. Բ. Գեւոբեան Չե–

Օսմանեան–Թուրք նուաճողները Առաջաւոր Ասիան եւ Հայաստանը թափանցելով, որպէս կանոն չէին զբաղւում տնտեսական գործունէութեամբ եւ նիւթական միջոցների արտադրութեամբ: Դրանք զինուորական ապարատներ էին: Օսմանեան պետութեան տիրապետող վերնախաւի հարստացման ամենահիմնական աղբիւրը դարձաւ գրաւած երկրների ժողովուրդների կողոպտումը եւ թալանը զինուորական աւարը եւ հարկահանութիւնը, հարիւր–հազարաւոր բնիկների ստրկացումը եւ նրանց վաճառքը:

Օսմանեան կայսրութեան տիրապետութիւններում արտադրողական ուժերի զարգացման գործում Թուրքական տիրապետող դասի բացասական դերը ցոյց է տրուել մարքսիստական գրականութեան մէջ: Կարլ Մարքսը 19րդ դարի կէսերին քննելով Թուրքիայի տնտեսական զարգացման պատմութիւնը, հարց է դնում՝ թէ ո՞վ է այնտեղ առեւտուր անողը եւ պատասխանում, որ «յամենայն դէպս ոչ Թուրքը»: «Հայերը, սլաւոնները, Ֆրանկները, ասել է Կ. Մարքսը, որ տեղաւորուել էին ծովային մեծ նաւահանգստներում, իրենց ձեռքն են պահում ամբողջ առեւտուրը»:

«Թող բոլոր Թուրքերին հեռացնեն Եւրոպայից, դրանից առեւտուրը չի տուժի, – իսկ ընդհանուր քաղաքակրթութեան զարգացո՞ւմը: Ո՞վ է այն տարածում Եւրոպական Թուրքիայի բոլոր մասերում: Ոչ Թուրքերը»: Մարքսը հետագայում կրկին ու կրկին անդրադարձել է օսմանեան Թուրքերին, նշել որ նրանք տնտեսութեան զարգացման գործում մեծ խոչընդոտներ են յարուցել, որ Անատոլիայում իշխող տարրը «Թուրքական խուժանն է», «որի համեմատութեամբ հռոմէական կայսրութեան ժամանակների խուժանը իմաստունների եւ հերոսների ժողովուրդ էր»:

Հայաստանում եւ նուաճուած միւս երկրներում օսման–Թուրքերի վարած տնտեսական քաղաքականութիւնը հետապօտող սովետական գիտնականները բազմիցս ընդգծել են, որ Թուրքական պետութեան մէջ իշխող դասակարգերը հիմնականում զբաղուել են բնիկ ազգերի աշխատաւոր մասսաների չհագործումով ու պատրաստի հարստութիւնների կողոպտուով, իսկ արտադրութեան զարգացման հարցերը չեն մտել նրանց հոգսերի մէջ: Սովետական մեծ հանրագիտարանում ասուած է, որ «Ռազմական ծաւալապաշտութիւնը հանդիսացել է օսմանեան ֆէոդալների ամբողջ դործունէութեան ամենավճռական գործօնը»:

Անհրաժեշտ է համառօտակի քննել օսմանցի–Թուրքերի գաղափարախօսութիւնը եւ հայերի ձուլման ու կոտորածների քաղաքականութիւնը:

14րդ դարում օսմանեան պետութեան գաղափարախօսութիւնը հռչակուեց օսմանիզմը, որը նշանակում էր ամէնից առաջ նուաճուած եւ հպատակ ազգութիւնների բնակչութիւնը ձուլել – Թրքացնել եւ մեքենայաբար բազմապատկել Թուրքերի քանակը:

15րդ դարի յայտնի բիւզանդագէտներ Դուկը, Ֆրանդուինը, Խալկոկոնդիլը եւ նոյնիսկ Թրքասէր Կրիտովուլը իրենց երկերում բերել են բազմաթիւ վաւերագրեր, որոնք ցոյց են տալիս Առաջաւոր Ասիայում, Բալկանեան երկրներում, Հայաստանում եւ ամբողջ Անդրկովկասում Թուրք–օսմաննների նուաճումները, բնիկ ժողովուրդների Թուրքացման դաժանութիւնները, նրանց հնագոյն մշակոյթի կոթողների ոչնչացումը եւ օսմանեան բարքերի բռնի տարածումը:

Սովետական ակադեմիկոս Վ. Մորուվչին յատուկ ընդարձակ յօդուած է գրել «Դիմակազերծ անել Թուրքական նուաճողական քաղաքականութեան հակադիտական մեկնաբանութիւնները» վերնագրով: Այնտեղ ակադեմիկոսը մերկացնում է ժամանակակից Թուրքական կեղծարարներին, բացայայտում է 1453 Թուականին Կոնստանդնուպոլիսը գրաւելու եւ կողոպտելու, Անատոլիան գրաւելու եւ տեղական ժողովուրդների վրայ օսմանեան բռնապետութեան լուծը դնելու արիւնոտ քաղաքականութեան ծանր հետեւանքները: Ակադեմիկոս Մորուվչին մերկացնում է Թուրք–օսմաննների ձուլման քաղաքականութիւնը, որը կիրառւում էր օսմանեան պետութեան ամբողջ պատմութեան ընթացքում, հարիւրաւոր տարիներ չդադարնալ:

լեռի վկայութիւնները՝ էջ 13, 19, 29, Սոլոմ Զադէի (17րդ դար) վկայութիւնները՝ էջ 143, 150, 155, Շաճի Զադէի (19րդ դարի սկզբներ) վկայութիւնները՝ էջ 137, 178–179 հատ:

Այսպէս, օրինակ, 16րդ դարում թուրքական սուլթանները նուաճելով մահմեդական աշխարհի հոգեւոր կենտրոններ հանդիսացող Միքքէն ու Մեդինէն, սկսեցին իրենց յորջորջել սուլթան-խալիֆներ, այսինքն մահմեդական ժողովուրդների հոգեւոր եւ աշխարհիկ առաջնորդներ: Այդ ժամանակներից էլ փաստօրէն առաջ քաշուեց պան-իսլամիզմի տեսութիւնը, որը նախատեսնում էր հպատակ ոչ-մուսուլմանների, նախ եւ առաջ քրիստոնեաների հարկադրական եւ այլ միջոցներով՝ մահմեդականացումը: Այս տեսութեան հետ միաժամանակ փաստօրէն սկսւում է ձեւաւորուել պան-թուրքիզմի ղաղափարախօսութիւնը, որի նշանաբանն էր Միջին Ասիայի, Անդրկովկասի, Հիւսիսային Կովկասի, Ղրիմի, Մերձվոլգեան չրջանների նուաճումը եւ միաւորումը Առաջաւոր Ասիայում հիմնաւորուած թուրքական կայսրութեան գերիշխանութեան տակ: Այս ծրագրի իրականացման ճանապարհին եղած ամէն մի խոչընդոտ ենթարկւում էր անողոք ոչնչացման:

Այդ դիւաւոր խոչընդոտներից մէկը հայ ժողովուրդն էր, որի բնակավայրը, բախտի բերումով ընկել էր թուրք-մահմեդականներով բնակեցուած երկրների սրանքում:

Թուրքիայի փէոդալական վերնախաւը գըրաւելով Հայաստանը, իր տիրապետութեան տարիներին բազմազան միջոցներով եւ մեթոդներով սիստեմատիկաբար իրականացնում էր հայ բնակչութեան բռնի ճնշման քաղաքականութիւն: Այդ քաղաքականութեան կոնկրետ արտայայտութիւններից մէկը հանդիսանում էր հայերի իրաւազրկութիւնը եւ թուրք օսմանների արտօնեալ վիճակը:

«Ազգութիւնները Թուրքիայում» խորագիրը կրող իր աշխատութեան մէջ Կ. Մարքսը 1853 թուականին գրել է.— «Թուրքը, նայած տեղին ու հանգամանքներին, լինում է փէոդալիզմի ամենաստորին եւ բարբարոսական աստիճանում գտնուող փէոդալ – կռւսւածատէր, պաշտօնեայ կամ զինուոր, բանուոր, ազատ հողագործ, մանր վարձակալող կամ առեւտրական: Բայց սոցիալական այդ բոլոր տարբեր դրութիւններում նա պատկանում է տիրապետող կրօնին եւ ազգութեանը: Նա միայն իրաւունք ունի դէնք կրելու եւ ամենաբարձրաստիճան քրիստոնեան հանդիպելիս պէտք է ճանապարհ տայ ամենացածրաստիճան մահմեդականին»:

Հայաստանում օսմանեան թուրք նուաճողները կառուցեցին բազմաթիւ մզկիթներ եւ մահմեդական կրօնի այլ օջախներ, երկիրը լցուեց հազարաւոր մոլեռանդ քարոզներով, որոնք օսմանեան թուրքերի մէջ կատաղի ատելութիւն էին բորբոքում դէպի տեղացի հայերը եւ միւս քրիստոնեաները: Նուաճուած երկրի բոլոր բնակավայրերում երեւացող մահմեդական կրօնաւորները տարածում էին Ղուրանը: Ղուրանում ուղղակի կոչ է արուել բռնութեամբ հարկադրել քրիստոնեայ հպատակներին հրաժարուել իրենց հաւատից եւ ընդունել մահմեդականութիւնը: Ղուրանը գոռում էր, որ կայ միայն մահմեդական աստուած, որի հաւատացողները մահմեդականներն են, իսկ միւսներին բոլորին անուանում էին «գեաւուր», «անհաւատներ»:

Օսմանեան տիրակալները Հայաստանում բռնութեամբ փոխում էին բնակավայրերի, գետերի, սարերի, ձորերի աշխարհագրական հին հայկական անունները եւ դրանց փոխարէն մտցնում էին նոր թուրքական անուններ: Այսպէս, 17րդ դարի օսմանեան ականաւոր պատմագիր Չեւթիպ Չելեբին (Հաջի Խալիֆան) գրել է «Ջիհան Նիւմա» աշխարհագրական ճատորը, որի մէջ նկարագրել է թուրքերի նուաճած երկրները, յատկապէս Հայաստանը: Բնորոշ է, որ Չեւթիբ Չելեբին Հայաստանը նկարագրում է պատմական անուններով, Մեծ Արմենիա՝ վանի եւ Կարինի նահանգներից, Փոքր Արմենիա՝ Ատանայի եւ Մարաշի նահանգներից: Նա ընդգծում է, որ բնիկ հայերը բոլորը քրիստոնեայ էին (7): Թուրքական իշխանութիւնները հարիւրից քաղաքը վերանուանեցին սուլթան Բայազետի անունով՝ Բայազետ, Ալաչկերտը՝ Թուփրաքկալա, Կոնրատանդնուպոլիսը՝ Մատմբուլ, Մերտոսիան՝ Մրմագ եւայլն: Օսմանեան պաշտօնական փաստաթղթերում էջմիածինը կոչւում է Ուչքիլիսէ (8): Թուրքական աշխարհագրագէտները որոշեցին Արմանի գետը վերանուանել Մու-

(7) Տես «Թուրքական ազգութիւնները Հայաստանի եւ հայերի մասին», հատ. Բ., էջ 29–73:

(8) Նոյն տեղում, էջ 107:

բալչայ, Ախուրեանը՝ Արփաչայ, Գեղամայ լիճը (կամ Սեւանը) «Գէօկչայ» եւայլն: Թուրք օսմանները հայկական անունները փոխում եւ թուրքական անուններ էին տալիս Հայաստանի գաւառներին, չրջաններին, գիւղերին, ճրգնում էին հայոց երկրից ջնջել-վերացնել հայկական անունները:

Օսմանեան-թուրք բռնակալները սիստեմատիկ կերպով վարում էին հայերին հարկադրաբար թուրքացնելու կամ նրանց մեծ խմբերի ոչնչացման քաղաքականութիւն: Փեչեւին հաղորդում է Երեւանի նահանգ ներխուժած թուրքերի կողմից հայ կանանց գերելու իրաւունքի եւ այն Շարիաթի ծանօթ օրէնքներով հաստատելու մասին: Թուրք պատմագիրը վկայում է, որ 1578 թուականի արշաւանքի ժամանակ օսմանեան բանակը Երեւան քաղաքից եւ չրջակայ բնակավայրերից գերի տարաւ 20 հազար հայ կանանց եւ երեխաների, որոնց կամ թուրքացրին, կամ ոչնչացրին:

Մէկ ուրիչ օսմանցի պատմագիր, Ջեւաթիր Զելերին, իր աշխատութեան մէջ բերում է Կարինի հայ բնակչութեան ներկայացուցիչների դիմումը սուլթանական իշխանութեանը: Դիմումի մէջ հայերը գրել են, որ պարսկական եւ թուրքական բանակները իրար չգիջելով, կատաղօրէն բնաջնջում են հայ քաչխատաւոր ժողովուրդին, որ երկրի խաղաղութիւնը խանգարուել է, իսկ նահանգի տիրակալը «զրուելի բռնակալ է եւ անգութ»: Պատմագիրը հաղորդում է Երեւանում, Նախիջեւանում, Կարսում թուրք-օսմանների եւ իրանական կըզըլբաշիների վայրագութիւնների մասին, այն մասին, որ 1579 թուականի պատերազմի մի քանի օրում 15 հազարից աւելի մարդ արհաւիրքով են եղել: Օսմանեան օրէնքի համաձայն կենդանի էին թողնում այն երիտասարդներին, որոնք հրաժարւում էին քրիստոնէութիւնից եւ ընդունում մահմեդականութիւն: Այսպիսով, բռնութեամբ մահմեդականութիւն ընդունելը երիտասարդ մարդկանց համար միակ փրկութեան ելքն էր:

Թուրքական իշխանութիւնները բացարձակ կերպով հալածում էին ոչ մահմեդականներին: Հպատակ ոչ մահմեդական հարկատու մասսան կամ «զեամուրը» փաստօրէն ստրկական վիճակի մէջ էր գտնւում:

Գետութիւնը խրախուսում էր մահմեդական հոգեւոր դասին եւ ուտիկանութեանը բռնութիւններ գործադրելու հայկական եկեղեցու նկատմամբ: Սովետահայ պատմաբան Հ. Անասեանը «17րդ դարի ազատագրական չարժումներն Արեւմտեան Հայաստանում» իր մենագրութեան մէջ բազմաթիւ աղբիւրներից բերել է փաստեր, որոնք վերաբերում են քրիստոնէական հաւատի մարդկանց հալածանքներին եւ կոտորածներին: «1661 թուականին, գրում է նա, – Կ. Պոլսում որպէս արքունի սեփականութիւն ճանաչի հանուեցին հայկական, յունական եւ հրէական ազգային սեփականութիւնները (9): Բերուած են Երեմիա Ջելերիի «օրէնադրութիւն»ից հատուածներ այն մասին, որ կառավարութիւնն աւազակային ոգով էր ընդունել հայերի, յոյների, հրեաների կարողութիւնները բռնագրաւելու եւ տաճկական մզկիթներ կառուցելու համար. «1662 թուականին նոյնքան եւ աւելի ողբալի տեսարաններ պարզուեցին մայրաքաղաքում եւ գաւառներում: Արքունիքում չէիր վանեի դրդումով հրաման եղաւ Կ. Պոլսում քանդել բոլոր եկեղեցիները... Նոյն հրամանն ուղարկուեց նաեւ գաւառները: Եկեղեցիներ քանդուեցին Կարսում, Ակնում եւ Շարին-Գարահիսարում, Կարինում հայոց Ս. Աստուածածնայ եկեղեցին մզկիթի վերածուեց» (10): Այդ վայրագութիւններին դիմադրողները տանջւում էին եւ հրով այրւում:

Հայ ժողովրդի ֆիզիքական ոչնչացման քաղաքականութեան մի չարք գծեր աւելի յրատակ ցոյց տալու համար կարելի է վկայակոչել 17րդ դարի թուրք պետական գործիչ Գոչի բէյի կողմից սուլթան Մուրադ 4րդին ներկայացուած ուղերձի մէջ բերուած փաստերը:

Նկարագրելով հպատակ ժողովրդի նկատմամբ օսմանեան իշխանութիւնների կիրառած անլուր դաժանութիւնները, նա բացականչում է թէ՝ «ոյսանները ինչպէ՞ս կարող են տանել այս բռնութիւնները: Երկրի ժողովուրդն ինչպէ՞ս կարող է ապրել այսպիսի պայմաններ-

(9) Հ. Անասեան, 17րդ դարի ազատագրական չարժումները Արեւմտեան Հայաստանում, էջ 28, Երեւան, 1961:

(10) Երեմիա Ջելեբի, «Օրէնադրութիւն», էջ 400:

րում»: Եւ այնուհետեւ, «Աղքատ ռայաների նկատմամբ ներկայումս կիրառուող այդ ճնշումներն ու բռնութիւնները տեղի չէին ունեցել ոչ մի ժամանակ, ոչ մի տեղ, եւ ոչ մի փադիշահի որեւէ երկրում...»: Թուրք հատարակական գործիչը չեշտել է, որ «իսլամական երկրներից որեւէ մէկում որեւէ անձի ներկատմամբ եթէ մի հիւլէի չափ բռնութիւն դործադրուի, վերջին դատաստանի օրը այդ երկրի իշխողն է պատասխան տալու... Ախ, ուժեղ բռնութիւնը դերդաստաններ կ'ոչնչացնի եւ վշտաբեկ մարդկանց արտասուքը դժբախտութեան մէջ կը խեղդի աշխարհը»:

Դերդաստանների ֆիզիկական ոչնչացման հետ միասին, թուրքական իշխանութիւնները սիստեմատիկաբար, անլուր բռնութիւններ դործադրելով հարկադրում էին հայերին հրաժարուելու իրենց հաւատից եւ ընդունելու մահմեդականութիւն, հակառակելու դէպքում նրանց կոտորում էին: Այդ մասին նոյնպէս բազմաթիւ վկայութիւններ կան թուրքական եւ օտարազգի շատ պատմագիրների երկերում, ինչպէս նաեւ հայ գիտնականների մօտ: Կը յիշատակենք հայկական աղբիւրներից մի քանի օրինակներ:

Ականատես հայդէտներ Ց. Մանանդեանը եւ Հ. Ալճեանեանը 1903 թուականին լոյս ընծայած իրենց մէկ հետազօտութեան մէջ բերել են բազմաթիւ հայերի անուններ, որոնց հարկադրել են ընդունել մահմեդականութիւն եւ այդ սպահանջը չկատարելու համար սպանել են: Գիտնականները յիշատակում են՝ Բալէչում 1631 թուականին սպանուած կօչկակար Մարուխանին, Դիարբեքիրում՝ 1642 թուականին սպանուած տասնհինգամեայ պատանի Նիկողայոսին եւ քսանամեայ արհեստաւոր Յակոբին, Վանի Հրջանի Ալիւր գիւղացի բանուոր Սիրունին՝ 1655 թուականին եւ վանեցի Մխիթարին նոյնպէս 1655 թուականին, Ոստանցի Աւետիսին 1656 թուականին, Ղաստիայի Գաբրիէլին Կ. Պոլսում 1662 թուականին, Թոխատեցի կօչկակար Բաղդասարին Կարինում 1672 թուականին, Ղուլիկի որդի Յակոբին՝ Կարինում 1673 թուականին, տասնեւեօթը պատանի Գրիգորին՝ Մուշում 1676 թուականին, քսանամեայ արհեստաւոր Դաւթին՝ Սեբաստիայում 1877 թուականին, Գասպար Կուսան անունով մի ծերունու, կրկին Սեբաստիայում նոյն տարում եւ բազմաթիւ ուրիշների (11): Հայերի սպանութիւնները տարական երեւոյթներ էին Արեւմտեան Հայաստանի քաղաքներում եւ դիւղերում:

Հայ ժողովրդի մեթոդիկ ոչնչացման քաղաքականութեան կոնկրետ եղանակներից մէկն էլ այսպէս կոչուած «դեվշերմէ»ն էր, որը բառացի նշանակում է մանկահաւաքում: Օսմանեան իշխանութիւնները 15–16րդ դարերում ուլթանական յատուկ օրէնքով յանուօրէն կիրառում էին մանկահաւաքումը: Հայաստանի նահանգներից հազարաւոր հայ մանուկներ վերցուում էին իրենց ծնողներից, տարուում Ստամբուլ, որտեղ նրանց աճեցուում էին որպէս թուրք-մուսուլմաններ եւ համալրում ենիչէրիների զօրամասերը:

Թուրք պատմաբան պրոֆեսոր Ուզունչարշըլին հրատարակել է ուլթաններուն հրովարտակները դեվշերմէի մասին (12): Այդ հրովարտակները, ինչպէս նաեւ հայկական եւ թուրքական բազմաթիւ ուրիշ վաւերագրեր ցոյց են տալիս հայ մանուկներին իրենց ծնողներից խլելու եւ Ստամբուլ դերութեան տանելու դաժանութիւնները, հայրերի եւ մայրերի ողբն ու հեծկլտանքը, թուրք սախտիլաւորների դործադրած բռնութիւնները: Հայ պատմադիր Թադեւոս Սեբաստացին յատուկ աշխատութիւն է դրել այդ մասին «Ողբ ի վերայ մանկանց որ գերի տարան յՍտամպոլ» վերնագրով: Այդ եւ միւս հեղինակների վկայութիւնները մերկացնում են թուրքերի հայատջինջ քաղաքականութեան չօշափելի արտայայտութիւններից մէկը:

Հայ ժողովրդի ոչնչացման նպատակով կիրառուող բռնութիւնների չարանը դրանով էլ չի աւարտուում: Օսմանեան թուրքերը ներխուժել էին նաեւ հայերի կենցաղի մէջ:

Թուրքական իշխանութիւնները սահմանել էին յատուկ կանոններ հայերի եւ միւս քրիս-

---

(11) Տես Ց. Մանանդեանի եւ Հ. Ալճեանեանի «Հայոց ցոր վկաները» (1155–1834) Գիտական հրատ. վերաշարադրատ, 1903 թ. էջ 437–441 եւ ուրիշ էջեր:

(12) Տես Գատմա-բանասիրական հանդէս, 1959 թ. Ո. 2–3, Մ. Զուլալեան, «Դեւշիրմէ»ի Օսմանեան կայսրութեան մէջ բռնի թուրքական եւ հայկական աղբիւրներ»:

տոնեանների հազուստների եւ կենցաղի այլ հարցերի վերաբերեալ: 18րդ դարի թուրք պատմիչ Վասըֆի ղրքերից մէկում յաճուկ յուժին է նուիրուել «ռայաների հազուստի կանոններին»: Պատմագիրը 1757 թուականին դրած նոր աշխատութեան մէջ գրում է Սաամբուլի բնակիչ հայերի, յոյների եւ ուրիշ քրիստոնեաների մեծ խմբերի դաժան պատիժների մասին. «Հազուստների մասին փաղիշահական բարձր հրամանի» խախտումների համար: Մէկ ուրիշ վաւերագրում արձանագրուած է, որ «Կ. Պոլսում Սուլթանը փողոցում տեղն ու տեղը գլխատել տուեց մի հայի, որը համարձակուել էր իր ոտներին դեղին մեստ (մոյս) հագնել (13): Սուլթանը նոր հրաման է ուղարկում հայերի նկատմամբ խստութիւններն աւելի ուժեղացնելու մասին: Այդպիսի վիճակի մէջ էր ապրում հայ ժողովուրդը թուրքական գերիշխանութեան տակ:

Մի կողմից այս բոլոր բռնութիւնները, որ Հայաստանում կիրառում էին թուրքական իշխանութիւնները, միւս կողմից պարսկական եւ թուրքական բանակների միջեւ տեղի ունեցած անվերջ պատերազմները եւ նրանց հետեւանքները, այնուհետեւ 16րդ դարի վերջերում ծայր առած ու չուրջ քառորդ դար տեւած կենտրոնախոյս ֆէոդալական դասի կամ ջալալեդինների հակասուլթանական ապստամբութիւնները ծայր աստիճան աւերեցին ու ամայացրին Հայաստանի քաղաքներն ու գիւղերը, որտեղից թշուառ հայ աշխատաւորները դանդուածաբար ստիպուած եղան թողնել, հեռանալ եւ օտար երկրներում որոնել ապահով կեանք ու բնենց ֆիզիկական գոյութիւնը պահպանելու համար:

Հայերի արտագաղթն այդ ժամանակներում տեղի էր ունենում երկու ուղղութեամբ՝ դէպի Սաամբուլ եւ ապա Եւրոպայի երկրները, այնուհետեւ դէպի Երեւան, Գովկաս, Ռուսաստան: Սխէմն Լեհացին վկայում է, որ 1608 թուականին Կ. Պոլիս քաղաքում 40,000 տուն հայ գաղթականներ կային: Պատմագիրը ցաւով նշում է, որ Հայաստանից մինչեւ Սաամբուլ, Ռումինիա եւ մեծ վենետիկ հայ քաղաք, որ հայ գաղթականները չլինէին, որ հայերը «ցիրուցան եղեալ եմք ի վերա երկրի որպէս ոչխար»: Արտագաղթը վախուստ էր ջարդերից եւ բռնութիւններից:

Այսպիսով, Հայաստանում օսմանեան թուրքիայի տիրապետութեան հաստատման ժամանակներից սկսած կիրառուել է հայ ժողովրդի բնաջնջման քաղաքականութիւն, որն արտայայտուել է տնտեսական ստրկացման եւ չհագեցման ձեւով, բռնի մահմեդականացման եւ ձուլման միջոցներով, պատերազմների ընթացքում մասսայաբար ոչնչացման խակ խաղաղ ժամանակի մասնակի ապանութիւնների ձեւով:

Գիտական հիմքից զուրկ են եւ քրեականութեան չեն համապատասխանում այն սանակէտները, ըստ որոնց՝ հայերի կոտորածները Թուրքիայում սկսուել են հայկական ազդային կուսակցութիւնների ստեղծման եւ նրանց դործունէութեան պատճառով: Վերեւ չարադրուած նիւթերը հերքում են նման դատողութիւնները: Սովետական մեծ Հանրագիտարանի էջերում այդ հարցի մասին արձանագրուած է յատակ մի բանաձեւ: Օսմանեան-Թուրքերը դաւթելով Առաջաւոր Ասիան, Բալկանեան երկրները, Հայաստանը եւ ամբողջ Անդրկովկասը, 14–18րդ դարերից սկսած արդէն վարում էին բնիկ ժողովուրդների ոչնչացման քաղաքականութիւն: Օսմանեան Թուրքերի տիրապետութեան այդ դաժան հարիւրամեակներում «տեղական ազգերի՝ հայերի, յոյների, արաբների եւ այլ ժողովուրդների զգալի մասը բնաջնջուեց կամ Թուրքացուեց եւ ձուլուեց օսմանեան-Թուրքերի մէջ» (14):

Սրանք են հայերի նկատմամբ Թուրք նուաճողների կիրառած քաղաքականութեան ընդհանուր գծերը: Այդպիսիք են հայերի կոտորածների վաղեմի ծրագրերն ու գործադրման ուղղութեամբ օսմանեան Թուրքիայի վարած քաղաքականութեան ակունքները:

Հայ ժողովուրդը, ասկայն, յամառ կերպով դիմադրում էր Թուրքական բռնակալներին եւ պարսկական զաւթիչներին, եւ էր մր-

(13) Տես Ծբնմիա Ջելեբի, «Օրէնադրութիւն», էջ 399–400:

(14) Տես Սովետական մեծ հանրագիտարան, հատ. 43, էջ 442, Մոսկուա, 1958:

ղում նրանց ճնշման քաղաքականութիւնը, պահպանում էր իր ազգային ոգին, մշակոյթը, պիտում էր պերազոյն ճիգերի՝ ազատուելու բռնապատիչներից, երազում էր անկախութեան եւ խաղաղ – ստեղծագործ վարպագման մասին:

2. ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅԵՐՈՒ ԲՆԱՋՆՋՄԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ ԵՒ ԱՌԱՋԻՆ ՋԱՆԳՈՒԱԾԱՅԻՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ 19-ՐԴ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԵՐՈՒՄ

Պատմական փորձը օսմանեան թուրք կառավարող վերնախաւին համոզեց, որ հայ ժողովրդի նկատմամբ կիրառած բռնութիւնների քաղաքականութեան եւ մասնակի ջարդերի միջոցով անհնար է ընկճել այդ ժողովրդի ազատատենչ ոգին, կոտրել նրա դիմադրողականութիւնը եւ նրան ուծացման ու ձուլման ենթարկել թուրք օսմանների մէջ:

19րդ դարի սկզբներում հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը պսակուեց Հայաստանի արեւելեան մարզերը չհպական Պարսկաստանի տիրապետութիւնից անջատուելով եւ նրանց միացմամբ Ռուսաստանին: Արեւելահայութեան բախտը սերտօրէն կապուեց Ռուսաստանի բազմազգ ժողովուրդների բախտի հետ: Այսուհետեւ արեւելահայութեան ազատագրական պայքարը միաձուլուեց Ռուսաստանի ժողովուրդների պայքարի հետ, դրնաց այդ ուղիով եւ փառաւոր յաղթանակի հասաւ Հոկտեմբերեան յեղափոխութեան ու Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման մէջ:

Հայաստանի արեւմտեան մարզերը մնացին թուրքական, սուլթանական տիրապետութեան տակ: Արեւմտահայութեան պատմական բախտը այլ ընթացք ունեցաւ: Նրա նկատմամբ թուրք–օսմանեան իշխանութիւնները ոչ միայն չդադարեցրին խորականութիւնը, բռնութիւններն ու մասսայական սպանութիւնները, այլեւ աւելի ծաւալեցին նման վայրագութիւնները եւ քօղարկուած ձեւերից անցան բացայայտ գործողութիւնների:

Մոսկուայի պետական համալսարանի խրատունքի ամբիոնի կազմած «Հայերի դրութիւնը Թուրքիայում» ժողովածուի մէջ (հրատ. 1896 թ.) փաստեր են բերուած, որ Թուրքիայում 1820–1890 թուականին կոտորուել է 93 հազար հայ, յոյն եւ բուլղար: Անգլիացի հեղինակ Մակ–Կոլը վաւերագրեր է բերել եւ ընդգծել, որ «հարուածը կանխամտածուած էր վաղուց»: Նա պատմում է հայերի մասնակի ջարդերի մասին 1822 թուականին, 1828–29 թուականներին, 1850–56 թուականներին, 1860–62 թուականներին, 1866–67 թուականներին, 1877 թուականին: Նրա աշխատութեան մի գլուխը վերնագրուած է. «Քրիստոնեաների կոտորածներն իրագործուում էին պարբերաբար»: Մոսկուայում 1897 թուականին հրատարակուած «Եղբայրական օգնութիւն» ժողովածուի մէջ «Քրիստոնեաների հալածանքները 19րդ դարում», գլխում բերուած փաստերը մերկացնում են օսմանեան իշխանութիւնների կողմից հայերի մասնակի կոտորածների չարանը ամբողջ 19րդ դարի ընթացքում:

Արեւմտահայութեանը չյաջողուեց միասնական հակասուլթանական ճակատի մէջ միաւորուել Օսմանեան կայսրութեան հպատակ միւս ճնշուած ազգերի հետ եւ ընդհանուր ուժերով դրոհել ու խորտակել թուրքական բռնակալութեան ամրոցը: Արեւմտահայերի ազատագրական չարժումները ծաւալուում էին խիստ բարդ իրադրութեան մէջ, տանջանքների եւ մեծագոյն արհաւիրքների ենթարկուելով:

Արեւմտահայութիւնը գտնուելով Օսմանեան կայսրութեան դաժան լծի տակ, չզբաղուած մարդու մի գոյավիճակում էր գտնուում եւ հնարաւորութիւն չունէր ծաւալելու իր թեւերը: Նրան արգելակում էին սուլթանական պետութեան մէջ ճնշուած ազգերի հետ միասնական ազատագրական ճակատ ստեղծել, բնդհակառակը թուրքական իշխանութիւնները խարդախ միջոցներով կարողանում էին բա-

ժանել հպատակ ազգերին, նրանց միջեւ բորբոքել թշնամանք, քրդերին հրահրել հայերի դէմ, նրանց միջոցով կազմակերպել հայկական ջարդեր:

Աչխատասէր հայ գիւղացին կամ քաղաքի բանուորն ու արհեստաւորը տառապում էին կարիքի մէջ: Գիւղացու կարիքի մասին հազարաւոր վաւերագրեր են հրապարակուել ռուսական, եւրոպական, հայկական հրատարակութիւններում եւ պարբերականների մէջ: Հայ հրապարակախօսներից մէկը Արեւմտեան Հայաստանը «աւերակների եւ տխրութեան աչխարհ» է անուանել (15): Հայը վճարում էր պետական հարկերը, թուրք հարկահանը քմահաճօրէն սահմանուածից աւելին էր վերցնում, հայ քաղաքացին մի-մի արդիւնաբերական, առեւտրական ձեռնարկութիւն էր հաստիք բերում, «փոքրիկ, կոմֆորտաբլ, մի-դիքը, փոչոյի օգնականը, նրա քարտուղարը... ամէնքը իրենց մասն էին պահանջում հօյից» (16):

1880 թ. Մուչի հայ բնակչութեան կազմած հանրագրում ասուած է. «Տխուր է հայոց վիճակը Հայաստանում, ամէն տեղ կը տեսնուին թշուառութիւն, զրկանք, աղքատութիւն: Հայն իր ընտանիքին տարրներով հեռու ապրելու կամ լաւ եւս է ըսել՝ փոխելու դատապարտուած, իր սեփական արտը եւ ուրիշ հողերը թիւրքին, քրդին, կամ անխիղճ վաչխատուին զիջանելու ստիպուած, ծանր պարտուց ներքեւ ընկճուելով, զանոնք վճարելու համար պանդխտութեան դիմած է» (17):

Օսմանեան իշխանութիւնների թոյլատուութեամբ բէգերը եւ պաշտօնեաները զանազան պատրուակներով բացարձակօրէն կողոպտում էին աչխատաւորներին: Գրոֆ. Լէօն նշում է, որ 1876 թուականին հայաբնակ 276 գիւղերի բնակչութեան հողերի մեծ մասը զաւթել են բէգերն ու թուրք պաշտօնեաները: Նոյներ տեղեկութիւններ է բերում, որ յափշտակել էին հայերից 26,185 արտ, 2591 տուն, 1190 այգի, 2007 մարդ (բռնաւան), 1066 չինուբիւն, 420 արօտավայր: Գրաւուած հողերը կազմում են 1,030,000 օրավար (18):

Տնտեսական հարստահարութեանը պէտք է աւելացնել ապրային խտրականութիւնը, ճնշումը, հալածանքը, բռնի ասիմիլացման փաստերը, հարկադրաբար մահմեդականացումը, հայ աղջիկների առեւանգումները: Այնուհետեւ պէտք է նչել ժողովրդի մչակոյթի զարգացման արգելակումը, դպրոցի, դիտութեան, արուեստի, մամուլի փականքի տակ պտնուելը:

Արեւմտեան Հայաստանի հողամասում կային հայկական ճարտարապետութեան այնպիսի կոթողներ, որոնք ըստ հետազոտողների վկայութեան, չատ բանով գերազանցում էին Անիին եւ Զուարթնոցին: Բէօղրիքէօյում հայ վարպետները կառուցել էին մի կամուրջ, որի կամարներն ամբողջ Անատոլիայում իրենց նմանը չունէին: Սըվազի Սուրբ Նչան վանքի ներսի պատերը եւ ամբողջ յատակը ծածկուած են եղել բարձրարուեստ խճանկարով:

Պատմաղրութեան եւ հնագիտական նիւթերի մէջ հետաքրքիր փաստեր կան թէ ինչպէս Եփրատի ափերին, կամախի մօտ հայերը կառուցել էին ստորերկրեայ պալատներ, որոնք ուղղակի փորատաչուած էին ժայռային մասսայի մէջ: Այդ ժայռի մէջ փորուած չէնքերն ունեցել են դահլիճներ, սրահներ, նրնջարաններ, որոնք հանդիսացել են ժողովրդի ճարտարապետական-կառուցողական հանճարի ստեղծագործութիւնը: Սակայն թուրքական տիրապետութեան մէջ հայ աչխատաւորը ղրկուած էր եղածները բարմաղատկելու, նորը կառուցելու, կատարելագործելու եւ աւելի առաջ գնալու հնարաւորութիւնից: Աւելին, հայ ժողովրդի անցեալի այդ հրաչալի կերտուածքները կամ աւերուել, կործանուել էին, կամ մատնուած մոռացութեան ու քայքայման: Արեւմտեան Հայաստանը մնալով թուրքական գերիչխանութեան տակ, զրկուեց տնտեսական եւ մչակութային լայն զարգացման հնարաւորութիւններից: Այնտեղ արտա-

(15) Ա. Թոխմախեան, Հայրենիքի պահանջները եւ հայ գիւղացին, 1881, էջ 59:

(16) Գրիգոր Արծրունի, Թուրքահայերի սուլտանական դրութիւնը, 1894, էջ 30:

(17) «Մասիս» 1880, թիւ 2844:

(18) Լէօ, «Թուրքահայ յեղափոխութեան զարգացման հնարաւորութիւնները», Փարիզ, 1924, հատ. Ա., էջ 51:

դրողական ուժերը կաշկանդուեցին աւատապետական կապանքներով:

19րդ դարի ռուս-թուրքական պատերազմների տարբներին (1828–29, 1854–55, 1877–78 թուականներին) հայ ազատագրական չարժման չատ գործիչներ համակրում էին Ռուսաստանին եւ նպաստում նրա զօրքերին, սակայն ոչ թէ նպատակ ունենալով ամրապնդելու ցարիզմի ոյժերը, այլ օգտուելու ստեղծուած հանգամանքներից, ազատագրուելու օսմանեան կայսրութեան լուծից եւ ստեղծելու անկախ հայկական պետականութիւն: Դրա մէջ էր հայերի «ռուսական օրիենտացիայի» իմաստը:

Նոյնը պէտք է ասել հայկական չարժման ղեկավար գործիչներից ոմանց «արեւմտեան օրիենտացիայի» մասին: Դիմելով եւրոպական պետութիւններին, հայկական չարժման գործիչները նպատակ ունէին ոչ թէ դառնալ արեւմտեան մեծ պետութիւնների գործակալները, ինչպէս յաճախ մեկնաբանւում է պատմագրութեան մէջ, այլ դաշնակիցներ գտնել, նրանցից օգնութիւն ստանալ այն ծանր, անհաւասար պայքարում, որ հայերը մղում էին թուրքական ներակշռող ուժերի դէմ, եւ հասնել անկախութեան: Այս է եղել հայ ազատագրական չարժման միւս թեւի, այսպէս կոչուած արեւմտեան օրիենտացիայի իմաստը:

Ցարական միապետութիւնը եւ արեւմուտքի բուրժուական պետութիւնները փաբեխ ցիաբար չարաչահում էին հայ ազատագրական չարժումները, նրանց ղեկավարներին գցում էին մոլորութիւնների մէջ, չարաչար խաբում էին հայ ժողովրդին: Միջամտելով հայկական չարժումներին, ցարիզմը եւ արեւմուտքի տէրութիւնները, «հայերի պաչտպաններ» անուան տակ, իրականում հետապնդում էին իրենց չահերը, Հայաստանը նետելով արեան մէջ, հայ ժողովրդին բերելով ատատազաղ եւ նոր չարդեր:

Այդ դրսեւորուեց 1854–55 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի չրջանում եւ 1856 թուականի փարիզի կոնֆերանսում, երբ մեծ տէրութիւնները մչակելով փարիզի դաչնագիրը, միջամտեցին Թուրքիայում հայկական գործերին: Այդ բանն աւելի որոչակի դրսեւորուեց 1877–78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի չրջանում:

1877–1978 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը վերջացաւ Ռուսաստանի յաղթանակով: Ցարական բանակը դրաւելով հայկական մի չարք գաւառներ, ոչ մի քայլ չարեց հայ բնակչութեան անկախութեանը եւ ինքնորոչմանը նպաստելու ուղղութեամբ: Այդ գաւառները դարձան «դրաւեալ» հողամասեր:

Սան-Ստեֆանոյում կնքուած հաչտութեան ժամանակ դրսեւորուեցին ռուսական պիւանտիզմների իսկական ծրագրերը: Ցարական իչխանութիւնները ցանկանում էին կարը, Արտահանը եւ Բաթումը Ռուսաստանին միացնելուց յետոյ, հակակչիռ ստեղծել Անդրմուսան Հայաստանի նահանգներում քրիստոնեայ բնակչութեան նկատմամբ, նրանց սպչուպանելու Թուրքական հետապնդումներից»: Այդ ծրագրի իմաստն այն էր, որ ցարական պիւանտիզմներն իրաւունք էին ստանում հանդէս գալ Հայաստանում «հայերին պաչտպանելու» անուան տակ, հետագայում նոր գործողութիւններ ձեռնարկել եւ խորանալ Մերձաւոր Արեւելքում, ստանձնել այդ երկրները, ամրացնել ռուսական կայսրութեան դիրքերը հարաւում:

Սան-Ստեֆանոյի ռուս-թուրքական դաչնագրի 16րդ յօդուածում ասուած է. «Նկատի ունենալով, որ Հայաստանում գրաւած, բայց Թուրքիային վերադարձնելիք վայրերից ռուսական զօրքերի հեռանալը կարող է կռիւների եւ բարդութիւնների տեղիք տալ եւ բացասաբար անդրադառնալ երկու պետութիւնների բարեացակամ յարաբերութիւնների վրայ, Բարձրագոյն Դուռը պարտաւորւում է հայկական մարզերում, առանց ուչացման, գործադրել տեղական պահանջներից բխող բարեկարգութիւններ ու ռեֆորմներ եւ հայերի ապահովութիւնը պաչտպանել քրդերից ու չերքէզներից» (19):

Այսպէս, յաղթող ռուս դիւանագէտները համաձայնութեան գալով Թուրքերի հետ, յարմար գտան հայերին խոստանալ միայն «տեղական բարենորոգութիւններ»: Նրանք հնարաւոր գտան նախազգուչացնել միայն քրդ-

(19) Բերւում է Լէոյի «Հայոց հարցի վաւերագրեր» գրքից, տալով ռուսական նոր խմբագրութեամբ, էջ 59:

դերից եւ չերքէզներից, որոնց հիմնական մասսաներն իրաւ ասած, նոյնպէս ճնշւում ու հալածւում էին Թուրքական բռնակալութեան յծի տակ, իսկ եթէ այս կամ այն քուրդ բէկը, չերքէզական ու քրդական բանդան յարձակւում էր հայերի վրայ, ապա պէտք է չմոռնալ, որ նրանց կազմակերպում եւ ուղարկում էին Թուրքական իշխանութիւնները:

Բայց դործին միջամտեցին բրիտանական «մարդասէրները»: Նրանք ոչ պակաս հետաքրքրութիւն ունէին դէպի Միջերկրական Արեւելքը, դէպի Թուրքական տիրապետութիւնները, դէպի Հայաստանը: Անգլիայի եւ Թուրքիայի միջեւ կնքւում է «պաշտպանողական դաշնակցութիւն» (20): Այդ դաշնակցութեան առաջին յօդուածում Անգլիան պատրաստակամութիւն է յայտնում զէնքով պաշտպանել սուլթանի տիրապետութիւնների ամբողջութիւնը: Դրա փոխարէն, Թուրքիան պարտաւորւում է բարեփոխութիւններ կատարել քրիստոնեայ հպատակների համար, ինչպէս նաեւ համաձայնւում է, որ Անգլիան դրաւի կիպրոս կղզին (21): Այսպիսով, Անգլիան ամրապնդում է իր դիրքերը Միջերկրական ծովում եւ Ասիայում, հայերի համար պահանջելով «բարենորոգումներ»՝ Օսմանեան կայսրութեան տիրապետութիւնների անձեռնմխելիութիւնը պահպանելու պայմանով:

Եւրոպական բուրժուական պետութիւնները, մասնաւորապէս Անգլիան եւ Գերմանիան, միջամտելով ռուս-Թուրքական յարաբերութիւններին, 1878 թ. Յունիսին դումարում են Բեռլինի կոնգրէսը, որը վերաքննում էր Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը, այդ կապակցութեամբ եւ «Հայկական հարցը»: Կոնգրէսին մասնակցում էին Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Ռուսաստանի, Աւստրօ-Հունգարիայի եւ Իտալիայի ներկայացուցիչները: Իմպերիալիստական տէրութիւնների ներկայացուցիչների այդ կոնգրէսը, սակայն, չի լընդունում Բեռլին ժամանած հայկական պատուիրակութեանը (կաթողիկոս Մկրտիչ Աբգ. Խրիմեանից, Տարէն Եպս. Նարբէյից, Մինաս Զերազից եւ Ստեփան Փափազեանից): Կոնգրէսը վերանայելով Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը, նրա 16րդ յօդուածը փոխարինում է Բեռլինի պայմանագրի 61րդ յօդուածով, որն ասում է. «Բարձրագոյն Դուռը պարտաւորւում է, առանց ուշացնելու, հայկական մարզերում գործադրել տեղական պահանջներից բխող բարենորոգութիւններ ու ռեֆորմներ եւ հայերի անվտանգութիւնն ապահովել չերքէզներից ու քրդերից: Այդ նպատակին համար ձեռք առնուած միջոցների մասին նա պէտք է պարբերաբար հաղորդի պետութիւններին, որոնք պիտի հսկեն նրանց գործադրման վրայ»:

Թուսաստանի հետ միասին «Հայկական հարցին» միջամտեցին Անգլիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան, Աւստրօ-Հունգարիան: Եւրոպական այդ պետութիւնները պահանջեցին անմիջապէս Արեւմտեան Հայաստանի ոստմանիներից դուրս բերել ռուսական զօրքը, չսպասելով բարեփոխութիւններին: Հայկական մարզերում բարեփոխութիւնների հարցը յանձնեց Անգլիայի, Գերմանիայի, Ֆրանսիայի, Թուսաստանի, իսկ յետոյ նաեւ ԱՄՆ-ի կառավարութիւնների հսկողութեանը ու հովանաւորութեանը:

Արեւմտահայերի եւ արեւելահայերի վերամիաւորման ձգտումները եւ փորձերը ձախողուեցին:

«Հայկական հարցի» չուրջը սկսուեց դիւանագիտական մի երկարատեւ, նենդութիւններով չդերազանցուած պատմութիւն: Արեւմուտքի բուրժուական պետութիւններն օգտագործելով մամուլը, գրականութիւնը, պարլամենտական ամբիոնները եւ այլ միջոցներ, աշխատում էին հայերի եւ այլ ժողովուրդների մէջ տպաւորութիւններ ստեղծել, որ ահա Անգլիան, Գերմանիան, Ֆրանսիան, ԱՄՆը, հանդէս են գալու «պաշտպանելու հայերին»: Արեւմուտքի տէրութիւններից ետ չէր մնում ռուսական կայսրութիւնը: Այդ պետութիւնների սկսած արշաւը, դիւանագիտական մեքենայութիւններն էլ իրենց ազդեցութիւնն էին թողնում հայ իրականութեան այս կամ այն խաւերի վրայ, առաջ բերելով կողմնորոշումը դէպի կամ մէկ, կամ միւս երկիրն ու նրա վրայ քաղաքականութիւնը:

Ստեղծուել էր մի այնպիսի իրադրութիւն, որի մէջ հայ հասարակական կեանքում առաջ

(20) Տես ծոյգ վաւերագիրը, էջ 103:

(21) Ն. տ. էջ 104:

եկած գործիչները, խմբերը, հոսանքները եւ կուսակցութիւնները հանդէս էին բերում համապատասխան ծրագրեր: Ինչպէ՞ս պէտք է լուծուի «Հայկական հարցը»: Միայն բարեփոխութիւննե՞ր պէտք է կատարուեն, եւ այն էլ սուլթանի եւ եւրոպական դիւանագէտների ողորմածութեա՞մբ: Ո՞ր պետութիւնը պէտք է լուծի «Հայկական հարցը» եւ ի՞նչ եղանակով, ի՞նչ բովանդակութեամբ: Ո՞րն էր հայկական հարցի լուծման հարազատ գոպանակը:

Թէ՛ առաջին եւ թէ երկրորդ պայմանագրերի մէջ հայկական հարցի նուիրուած յօդուածի իմաստն այն էր, որ Թուրքական կառավարութիւնը պարտաւորւում էր արեւմտեան Հայաստանի նահանգներում գործադրել տեղական նշանակութիւն ունեցող բարենորոգումներ եւ երաշխաւորել հայերի ապահովութիւնը զանազան բանդիտների յարձակումներից: Այդ միջոցառումները պէտք է կիրառուէին Թուրաստանի եւ եւրոպական մեծ պետութիւնների հսկողութեան տակ (22): Թէեւ այդ բարեփոխութիւնների մասին պարտաւորութիւնը որեւէ լուրջ սոցիալ-տնտեսական եւ քաղաքական նշանակութիւն չէր կարող ունենալ, անգամ այդ բանը օսմանեան իշխանութիւնները չէին ուզում կենսագործել եւ դիմում էին բոլոր միջոցներին, վերջ դնելու հայկական հարցին, կանխելու դրսից որեւէ միջամտութիւն արեւմտահայերի գործերին եւ որ գլխաւորն է՝ ընդմիշտ վերացնելու հայ ժողովրդի աղատագրական պայքարը իր անկախութեան նուաճման եւ պետականութեան վերականգնման համար:

Թուրքական իշխանութիւնները, ցարիզմը եւ եւրոպական մեծ պետութիւնները՝ Անգլիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան 30 տարի դիւանագիտական բանակցութիւններ էին վարում հայկական հարցի չուրջը: 1800ական թուականների սկզբներից մինչեւ 1912–1914 թուականները – երեք տասնեակ տարի ցարիզմը եւ արեւմուտքի մեծ պետութիւնները դիւանագիտական խարդախութիւններով միմեանց հետ մրցելով, ամուրդի էին դրել Թուրքական բռնապետութեան լծի տակ հեծող հայ ժողովրդի բախտը, գիջումներ անելով սուլթանական իշխանութեանը, զրգռելով նրան արեւմտահայութեան մեթոդիկ ջարդեր կազմակերպելու: Այս էր մեծ պետութիւնների կողմից Թուրքիայում հայկական հարցին միջամտելու գլխաւոր հանրագումարը:

Թուրք-օսմանեան բռնակալները 1870ական թուականներին արդէն մշակեցին որոշակի ծրագիր, որով նախապատրաստում էին արեւմտահայութիւնը գլխովին ոչնչացնել, այսինքն՝ մասնակի ապստամբութիւններից անցնել մասսայական ջարդերին:

Մեծ Մարդասպանը – Սուլթան Համիտ Բ.

Ինչպէս յայտնի է, 1876 թուականին սուլթան-փաթիշահ դարձաւ Աբդուլ Համիդ 2րդը, որի կառավարութեան ղեկավարը եւ գլխաւորը էր Զեւդէթ փաշան: 1878 թուականին օսմանեան կառավարութեան ղեկավարը եւրոպական հայկական հարցի չուրջը եւ ձեւակերպեց Թուրքական պետութեան ծրագիրը: Զեւդէթ փաշան կանգ է առել ռումիների, սերբերի, բուլղարների եւ բալկանեան ուրիշ ժողովուրդների անկախութիւն ստանալու հետեւանքների վրայ, նշել է թէ նրանց ինքնուրոյնութիւնը ոչ մի օգուտ չի տուել Թուրքիայի, ընդհակառակը՝ այդ ժողովուրդներն «իրենց գլխքերը մեր դէմ չարժելու առաջին փորձն արեցին»: «Եթէ եւրոպական մասի մէջ մեր ծոցում օձ անուցինք, պէտք չէ որ նոյն

(22) Տես «Հայոց հարցի վաւերագրերը», էջ 59, եւ 110:

յիմարութիւնն անենք Ախլեան Տաճկաստանի մէջ: Խելօքութիւնը ընդել վերացնելն է այն ամէն տարրերի, որ օր մը կրնան մեզ նոյն վտանգը ծնանիլ եւ օտարին ձեռնամխութեան առիթ եւ գործիք լինել» (23):

Սուլթանի գինակիցը այնուհետեւ նշում է, թէ Անգլիայի եւ Թուրքիայի շահերը այդ օրերին լիովին համընկնում էին, որ Անգլիան ու Թուրքիան «Հայաստան» բառը ոչ միայն չեն ճանաչում, այլեւ պատրաստ են «ջախջախել այն մարդկանց ոյժերը, որոնք կ'արտասանեն այդ բառը»:

Օսմանեան կառավարութեան պարագլխի յայտարարութեան մէջ այնուհետեւ ասուած է, որ Թուրքիայի եւ Անգլիայի շահերը պահանջում են, որպէսզի «Փոքր Ախլայի մէջ մեր ունեցած երկրները ազատ մնան օտարների միջամտութեան ամէն աոիթներէն. ուստի այդ սուրբ նպատակի համար պէտք է, եւ պետական իրաւունքը կը պահանջէ, որ բոլոր կասկածելի տարրերը վերացնենք...» (24):

Որպէս առաւել «կասկածելի տարր» նկատի էր առնւում նախ եւ առաջ արեւմտահայութիւնը: Այդ նկատառումներով էլ օսմանեան ղեկավար կլիկի ներկայացուցիչը ասել է. «Մուրեմն այդ հայ ազգը վերացնելու, անհետ եւ անճետ ընելու ենք: Եւ այդ ի գլուխ հանելու համար բան չի պակսիր մեզ: Ամէն դրծիք պատրաստ ունենք – քուրդ, չերքէզ, կուսակալ, դատաւոր, հոգեհան, ոստիկան, վերջապէս ամէն ինչ. կրօնական պատերազմ կը հրատարակենք, եւ դիւրին պատերազմ այնպիսի ազգի մը դէմ՝ որ ոչ զէնք ունի, ոչ զինուորութիւն եւ ոչ պաշտպան: Եւ հակառակը՝ մենք եւ զէնք ունենք, եւ զինուորութիւն, եւ Եւրոպայի ամենամեծ տէրութիւնն էլ մեզ նպաստակից է եւ փոքր ասիական մեր տիրապետութիւնների հովանաւորը... Եւ եթէ այդ հայ ազգը բնաջինջ լինի եւ քրիստոնէական Եւրոպան կրօնակից մը փնտռէ եւ չգտնէ տասնական Ասիոյ մէջ, կը թողնէ զմեզ հանգիստ...» (25):

Օսմանեան կառավարութեան այդ յայտարարութեանը յաջորդեցին հայերի կոտորածների նոր, աւելի չօշափելի միջոցառումներ, 1891 թուականին սուլթանական կառավարութիւնը որոշեց ռուս-թուրքական սահմանին կից գաւառների հայ բնակչութեանը հեռացնել այդ շրջաններից: Այնուհետեւ, որոշուեց կազմակերպել ներքին զօրքի նոր տեսակ, որը կոչուեց «համիդիէ», սուլթան Համիդի անունով (26): Այդ հեծելազօրային գինուած միաւորումները կազմուեցին հիմնականում քուրդ քրէական յանցագործներից եւ աւազակներից, որոնք ծարաւի էին թալանի եւ աւարի: Այդ պօրքն էլ իրագործում էր հայերի կոտորածները:

***

Արեւմտահայերի առաջին զանգուածային կոտորածները կազմակերպուեցին 1893–1897 թուականներին:

Թուրք-օսմանեան կայսրութեան ղեկավար կլիկը օգտուելով «հայկական դատի» պաշտպանութեամբ հանդէս եկող մեծ պետութիւնների թոդտուութիւնից եւ խրախուսանքից, ձեռնարկեց հայերի կոտորածների իր վաղեմի ծրագրերի իրագործմանը: 1893 թուականին սուլթանի հրամանով անհնազանդ Սասունի վրայ ուղարկուեցին համիդիէ բանդաները եւ արիւնոտ ընդհարում տեղի ունեցաւ հայ բնակչութեան հետ: 1894 թ. աշնանը Սասունում իրագործակերպուեցին մասսայական ջարդեր, այնուհետեւ այդ ջարդերը չդադարեցին յաջորդ ամիսներում:

1895 թ. Սեպտեմբերի 30ին կոնստանդնուպոլսի հայերից աւելի քան 2000 մարդ բողոքի ցոյցի դուրս գալով, չարժուում են դէպի կառավարութեան չէնքը, պահանջում, որ կատարուին Բեռլինի վեհաժողովի ընդունած բարենորոգութիւնները: Ոստիկանութիւնը եւ Համիդի բանդաները յարձակուում են հայ ցուցարարների վրայ, ցրում նրանց, սուինահար անում ով ընկնում է ձեռները: Մէկ օրում ձերբակալուում են հայերից 600 մարդ, որոնց

(23) Տես «Փորձ» հանդէսը, 1879, թիւ 7–8, էջ 204:

(24) Նոյն տեղում:

(25) Նոյն տեղում, էջ 205:

(26) Տես Էմ. Դիլոճ, «Փոքր Ասիայի դրութիւնը Թուրքահայաստանում» (անգլերէն) էջ 6, Մոսկուա, 1896:

մեծ մասը բանտային խցիկների մէջ եաթաղանով սպանուեցին: Ոստիկանութիւնը դիչերը կրակում է քաղաքի հայկական թաղերը եւ սկսում բնակչութեան ջարդը, կոնստանդնուպոլսից ջարդերի ալիքը անցնում է դաւառը:

Հոկտեմբերի 4–8ին տեղի են ունենում հայերի ջարդեր Տրապիզոնում, Հոկտեմբերի 20ին սկսում է Էրզրումի վիլայէթի հայերի կոտորածը, Հոկտեմբերի 25ին Բիթլիսի, այնուհետեւ Վանի, Տիգրանակերտի, Սեբաստիայի, Հալէպի, Ակնայի, Անգարայի եւ Օսմանեան կայսրութեան այլ մասերում տարբր հայերի մասսայական կոտորածները: 1896 թուականի Օկտոմբրին նոր եւ աւելի մեծ ջարդ կազմակերպուեց Կոնստանդնուպոլսում:

1890ական թուականներին թուրքական ոճրապետութիւնները կազմակերպած հայկական ջարդերի հետեւանքով սպանուած հայերի թիւը, «վիճակագրական յուսալի աղբիւրների տուեալներով» կազմել է մինչեւ 300,000 մարդ, իսկ Վիկտոր Բերարը աւելի ճշգրիտ է համարում 500,000 մարդ:

Պատոր Գերդէլբրոմը հաշուարկներ է կատարել եւ գրել է, թէ Արեւմտեան Հայաստանում թուրք-օսման ջարդարարները 1890ական թուականներին աւերել են 2,600 հայկական գիւղ եւ քաղաք, կործանել են 568 եկեղեցի եւ վանք, հարկադրաբար մահմեդականացուած են համարել 559 գիւղերի բնակիչների՝ որոնց թիւը կազմել է մօտ 100,000 մարդ, 328 հայկական եկեղեցի վերածուել է մզկիթի, 456,000 կին, երեխայ, ծերունի կորցրին կերակրողներին եւ մնացին առանց խնամակալի, մատնուած ծով չարիքներին:

Հայերի ձեռքամբ թուրք-օսմանների դազանութիւնները նոր ուժով բորբոքեցին ժողովրդի ազատագրական պայքարը սուլթանական լծի դէմ: 1893 թուականին Համիդի հրոսակախմբերը յարձակուեցին Սասունի վրայ՝ ջախջախուելով եւ մղուեցին: 1894 թուականին օսմանեան ջարդարարների բանդաները նորից ներխուժեցին Սասուն, սակայն չարաչար պարտութեան մատնուելով, փախուստի դիմեցին: 1895 թուականի Սեպտեմբերին սուլթանական զինուած կոկաները Զէյթուն ուղարկուեցին՝ բնակչութեան կոտորած կազմակերպելու համար: Զէյթունի աշխատաւորները հերոսական դիմադրութիւն ցոյց տուին թշնամուն, այնուհետեւ գրկի անցան եւ ջախջախիչ հարուածներ հասցրին կառավարական զօրքերին:

Թուրքական կառավարութիւնը զէյթունցիների դէմ ուղարկեց նոր ուժեր, որոնք նոյնպէս չկարողացան ընկճել ինքնապաշտպանութեան ոգին: Մինչեւ Դեկտեմբերը ամբողջ Զէյթունի պաշտպանները տոկունութեամբ եւ էին մղում թուրքական զօրքերի յարձակումները, ծանր կորուստներ պատճառում նրանց: Զէյթունցի ինքնապաշտպանութեան մարտիկների եւ սուլթանական զօրքերի մէջ հաշտութիւն կայացուեց 1896 թուականի սկզբներին, չեզոք պետութիւնների միջամտութեամբ: Սուլթանական խորհուրդ կլիկը հաստատացրեց, որ կը պայմանեցնի բռնութիւնները եւ ջարդերը, սակայն կեանքը ցոյց տուեց, որ դա մի խրամանկ քայլ եւ ստոր խաբէութիւն էր, որ այնպէս ճարպկօրէն հանդէս բերեց թուրքական խորհրդակ դիւանագիտութիւնը:

Այսպիսով, եթէ անցեալ դարերում թուրքական բռնապետութիւնը հայ ժողովրդի նկատմամբ կիրառում էր ազգային սահմանափակութիւնների, ճնշման, չհանդուրժման եւ մանանակի կոտորածների քաղաքականութեան, ցարական կառավարութեան եւ Արեւմուտքի մեծ տէրութիւնների միջամտութիւնից ու հայկական հարցի ստեղծումից յետոյ օսմանեան-թուրքական կլիկն անցաւ հայերի բացայայտ, մասսայական ջարդերի քաղաքականութեանը, նպատակ ունենալով գլխովին վերացնել հայ բնակչութիւնը թուրքական տէրապետութիւններում, դրանով իսկ լուծել հայկական հարցը, վերջ դնել մեծ պետութիւնների դիւանագիտական միջամտութիւններին թուրքիայի ներքին գործերին:

Ոչ թէ հայկական ազատագրական շարժումները կամ ազգային կուսակցութիւնների գործունէութիւնն առաջ բերեց թուրքական բռնութիւնները եւ հայասպնդ գրպրեր, այլ ընդհակառակը՝ աւելի վաղ ժամանակ սուլթանական իշխանութեան մշակած հայասպնդ ծրագրերը եւ հայերի բնաջնջման քաղաքականութիւնն առաջ բերեցին իրաւազուրկ հայ ժողովրդի պայքարի նոր բռնկումներ եւ ա-

դատագրական ճիգեր, ձեւաւորուեցին հայկական ազգային կուսակցութիւնները:

1890ական թուականների արեւմտահայ սմբողջ ժողովրդին բնաջնջելու սուլթանական քաղաքականութիւնը ձախողուեց: Օսմանեան կայսրութեան պարագլուխները համոզուեցին, որ այնքան էլ դիւրին չէր մխանգամից ջարդել արեւմտահայ ժողովրդին, որը կազմում էր 3 միլիոն մարդ: Սուլթանական կլիկը սկսեց նոր դիւանագիտական խարդախութիւններ, նոր պարծարքների մէջ մտաւ մեծ տէրութիւնների հետ, մէկ անգլիական եւ ֆրանսիական, մէկ յարական եւ վիլհելմեան կայսերական իշխանութիւնների հետ, նպատակադրելով օգտագործել նրանց հակասութիւնները, չահել նրանց համակրանքը, կրկին վերսկսելու իր հայասէր քաղաքականութիւնը:

Սուլթանական Թուրքիան մերձեցաւ կայսերական Գերմանիայի հետ եւ դարձաւ նրա դաշնակիցը նախապատրաստուող առաջին համաշխարհային պատերազմի մէջ:

20րդ դարի սկզբներում արեւմտահայութեան հարցերը նորից դրուեցին միջազգային դիւանագիտութեան սեղանին: Ցարական-միապետական դիւանագիտութիւնը, Անգլիայի եւ Ֆրանսիայի բուրժուական կառավարութիւնները միջամտում էին հայկական հարցին, Արեւմտեան Հայաստանում բարեփոխութիւնների ծրագրեր առաջ քաշելով, ձգտում էին նոր դիրքեր գրաւել Առաջաւոր Ասիայում: Գերմանական կայսրութիւնը խաղաղ ներթափանցելով Թուրքիա, վերջինս դարձնելով իր դաշնակիցը եւ վասալը, ձգտում էր տիրել Առաջաւոր Ասիայի եւ ծաւալել իր աշխարհակալական ծրագրերի իրագործումը:

Թուրք-օսմանեան կլիկն իր հերթին աշխատում էր օգտուել հզօր դաշնակից գերմանական կայսրութեան օժանդակութիւնից եւ վերջնականապէս բնաջնջել հայ ժողովրդին, վերջ դնել հայկական հարցին, հասնել պանթուրանիստական իր ծրագրերի իրականացմանը:

3.- ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ

Ա.— ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՑԵՂԱՊԱՇՏՆԵՐԻ ԴԻԿՏԱՏՈՒՐԱՆ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒՄԸ

Օսմանեան կայսրութիւնը 20րդ դարը թեւակոխեց սոցիալ-քաղաքական եւ ազգային յարաբերութիւնների խոր հակասութիւններով խարխլուած: Սուլթանական ռեժիմը անբուժելի ճգնաժամ էր ապրում, Թուրքիայում հասունացել էր դեմոկրատական յեղափոխութիւնը:

Թուրքական ազգային բուրժուազիայի կուսակցութիւնը՝ «Միութեան եւ Առաջդիմութեան» կոմիտէն («Իթթիհատ վէ Թերաքքը») կամ ինչպէս ընդունուած է անուանել «Երիտասարդ Թուրքերի» կուսակցութիւնը կանգնեց Թուրքական բուրժուական յեղափոխութեան գլուխը: Վախենալով ժողովրդական մասսաների արմատական յեղափոխական պահանջներից, «Իթթիհատականները» աշխատեցին ժողովուրդներից ծածուկ, բլոկ կազմեցին այլ կուսակցութիւնների հետ, վերնախաւային յեղաշրջում կատարելու համար, խոստանալով իրաւահաւասարութիւն տալ բոլոր ազգերին:

«Իթթիհատականները» 1907 թուականին առաջարկեցին հայկական «Դաշնակցութիւն» եւ «Հնչակեան» կուսակցութիւններին՝ բլոկ կազմել սուլթանին գահընկէց անելու համար: Հնչակեանները կտրականապէս մերժեցին «Երիտասարդ Թուրքերի» հետ համագործակցելու առաջարկը: Դաշնակների պատգամաւորները հաւատացին երիտ. Թուրքերին եւ յանցագործ դաշինքի մէջ մտան նրանց հետ, գործօն կերպով մասնակցեցին պետական յեղաշրջմանը եւ իշխանութեան գրաւմանը Թուրքական ազգային բուրժուազիայի կողմից:

Հայ ազգային հերոս Անդրանիկը դատապարտեց դաշնակների պատգամաւորների համագործակցութիւնը երիտասարդ Թուրքերի

հետ եւ խզեց իր կապերը Դաշնակցութիւնից: Անդրանիկի նման նաեւ ուրիշ հայ գործիչներ այն ժամանակ էլ նշեցին, որ երիտասարդ Թուրքերը խաբում են, թակարդի մէջ գցում դաշնակիներին եւ իրենց հետ գործակցող միւս քաղաքական գործիչներին:

Դաշնակների համակրանքը ստանալուց յետոյ, իթթիհատականները գործարք կնքեցին բուլղարական, ալբանական, յունական եւ մակեդոնական հակատուլթանական տրամադրութիւններով համակուած ուժերի հետ:

1908 Յուլիս 23ի գիշերը իթթիհատական-ոպոյական ապստամբութիւն սկսուեց սուլթանի դերիշխանութեան դէմ: Ապստամբութիւնը աւարտուեց մէկ գիշերուայ ընթացքում, առանց մասնաների մասնակցութեան: Թուրքական այդ «յեղափոխութիւնը» մէկ տարի անց դահընկէց արեց սուլթան Աբդուլ Համիդին եւ նրա փոխարէն սուլթան դարձաւ Մահմեդ Ռեշատ 5րդը, որը անկարող ծերունի էր: Երկրում հաստատուեց երիտասարդ Թուրքերի ազգային բուրժուազիայի դիկտատուրա: Օսմանեան կայսրութիւնը մնաց անձեռնմխելի:

Իթթիհատական դիկտատուրան հռչակեց Թուրքական սահմանադրութիւն, ժողովրդավարական ազատութիւնների խոստումներով: Իրականում այդ սահմանադրութեամբ նախատեսուած ոմանկավարական ազատութիւնները մնացին թղթի վրայ, իսկ Թուրքիայի սոցիալ-տնտեսական կեանքը մնաց անփոփոխ: Իրաւազուրկ ազգերի դրութիւնը ոչնչով չփոխուեց, հայերը, արաբները եւ միւս հպատակ ժողովուրդները մնացին ստրկական վիճակում:

Սահմանադրութեամբ յայտարարուած ժողովրդավարական ազատութիւնների իրաւունքով միմիայն հայկական ազգային կուսակցութիւնները ընդյատակից եւ տարագրութիւնից վերադարձան Թուրքիա եւ այնտեղ բացայայտօրէն ծաւալեցին իրենց գործունէութիւնը:

Դրանք Սահմանադրական Ռամկավարներն էին, Հնչակեանները եւ Դաշնակցութիւնը: Սակայն չուտով կեանքը ցոյց տուեց, որ իթթիհատականների չնորհած «ազատութիւնը» մի խորամանկ եւ նենգ միջոց էր լիովին յայտնաբերելու հայ ազգային-ազատագրական չարժման բոլոր ղեկավար կազմակերպութիւններին ու գործիչներին, լրտեսական ցանցի միջոցով ճշդելու հայկական ազատագրութեան մասնակիցների կազմը, տեղը, զբաղմունքը, նախապատրաստելու նրանց հասցէները: Ըստ էութեան հայկական քաղաքական կուսակցութիւններին ազատ գործելու իրաւունք տալը հանդիսացաւ մի դաւադրութիւն, ուղղուած հայ մտաւորականութեան ոչմէմ: Այս հարցում եւս դրսեւորուեց «Երիտասարդ Թուրքերի» գլխաւորած «յեղափոխութեան» յայտարարութիւնների խաբկանական լինելը եւ նենգութիւնները:

Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատներմ այն ժամանակ էլ բացայայտեցին երիտասարդ Թուրքերի գլխաւորած յեղափոխութեան հակաժողովրդական բնոյթը: Վ. Ի. Լենինը վերլուծելով երիտասարդ Թուրքերի կատարած յեղաշրջման բովանդակութիւնը, այն բնութագրեց որպէս չափաւոր, անհամարձակ, հակաժողովրդական: Թուրքական բուրժուազիայի յեղափոխութիւնը Լենինի արտայայտութեամբ «քշնամի էր Օսմանեան կայսրութեան մէջ սկսուող պրոլետարական պայքարին»:

Լենինի հայ աշակերտներից եւ զինակիցներից Բոգդան Կնունեանցը Բաքւում, բանտում նստած ժամանակ ծանօթանալով Թուրքական յեղափոխութեան հանգամանքներին, գրեց «Թուրքիայի իրադարձութիւնների չուրջը» վերնագրով յօդուած, որի մէջ դիմակազերծ արեց երիտասարդ Թուրքերի կուսակցութեան հակայեղափոխական գործերը: «Թուրքերը կեցցե՛ն: Երիտասարդ Թուրքերը. ահա սրանք են իսկական յեղափոխական կուսակցութիւնը: Ինչպէ՛ս ճարպիկօրէն նրանք ամէն ինչ սարքեցին: Լաւ խաղ խաղացին ինչպէս չսխմատի տախտակի վրայ: Եւ այդ ամէնը Թուրքիայում՝ բարբարոսների երկրում»: Կնունեանցը իր վերլուծութիւններով պարզաբանել է երիտասարդ Թուրքերի չարժման գիւղատնտեսական-պատմական վերնախաւի դաւադրական գործերը, այդ կուսակցութեան քշնամական քաղաքականութիւնը հայերի եւ օսմանեան կայսրութեան լծի տակ ճնշուած բոլոր ազգերի նկատմամբ:

Թուրքական յեղափոխութեան մեղրամիսը չատ արագ անցաւ: 1909 Թուականի գարնանն արդէն երիտասարդ Թուրքերը ոտնակոխ արեցին հայերին տուած բոլոր խոստումները եւ

Ադանայում կազմակերպեցին հայկական մեծ յարդ։ Անմիջական ուիթը հայ բնակչութեան կողմից սահմանադրութեամբ տրուած իրաւունքների կատարման պահանջն էր։ Հայերը կարծում էին, թէ 1908 թ. սահմանադրութեամբ նախատեսուած արտօնութիւնների օրէնքի ուժ ունեն, մինչդեռ երիտասարդ Թուրքերի դիկտատուրան նոյն բռնապետական ոճով իմի աւելի խստացած արտայայտութիւնն էր։

1909 թուականի Ապրիլին երիտասարդ Թուրքերի կենտրոնի հրահանգով ոստիկանութիւնը եւ կանոնաւոր զօրքի ջոկատները ներխուժում են Կիլիկիա, յարձակւում Ադանայի հայերի վրայ, անխնայ կոտորում կանանց ու ւրեխաններին, ծերերին ու երիտասարդներին։ Մի քանի չաբաթուայ ընթացքում Ադանայում եւ Կիլիկիայի այլ կենտրոններում երիտասարդ Թուրքերը կոտորեցին 30,000 հայ։ Կիլիկեայի հայութեան այդ արիւնոտ ողբերգութեան պատասխանատուութիւնը Թուրքերը դնում էին հայկական կոմիտէների վրայ, հայերի «անհնազանդութեան» եւ «անջատուղղականութեան» մասին էին փաստարկում (27), մինչդեռ դեռ երէկ, հայկական այդ «ազգային կոմիտէներից» ամենաուժեղը՝ Դաշնակցութիւն կուսակցութեան կոմիտէն դաշինքի մէջ էր գտնուում Իթթիհատի կոմիտէի հետ եւ դաշ-

Տեսարան մը 1909ի Կիլիկեան Ադէտէն – Շէյխ-Մուրատի մէջ (Ատանայի մօտերը), թուրքերու կողմէ սպանուած հայ այրեր, կիներ ու մանուկներ։

նակցականները նոյնիսկ յոխորտում էին, թէ «իրենք են բերել Թուրքական յեղափոխութիւնը»։ Այսպիսով, Իթթիհատականների եւ դաշնակների գործարքի տարին նոր էր լրացել, երբ Իթթիհատը կազմակերպեց Ադանայի հայութեան սպանդը։

Ադանայի կոտորածները ակնառու կերպով հաստատեցին, որ յանձին երիտասարդ Թուրքերի կուսակցութեան Թուրքիայում իշխանութիւնը զաւթել էր Թուրք ցեղապաշտների մի բանդա, որը սկսում էր ծաւալել իր հայասպնչ քաղաքականութիւնը։ Երիտասարդ Թուրքերի կամ «Միութեան եւ Առաջդիմութեան» կոմիտէի դլուխ կանգնած էին Թալէաթ փա-

(27) Տես Ս. Գաթրճեան, «Կիլիկեան արիւնքրը», 1909 թ.։

չան, Ինվէր փաշան, Ջեմալ փաշան, Բեհաէդդին Շաքիրը եւ դոկտոր Նազըմը: Այդ հնգեակը իշխանութեան գլուխ գալով, իսկոյն ձեռնարկեց արեւմտահայութեան տեղահանման եւ բնաջնջման նոր ծրագրերի մշակումը եւ նրանց կենսագործման նախապատրաստումը:

1911 *Թուականի Հոկտեմբերին «Երիտասարդ Թուրքերի» համագումարը որոշում ընդունեց Օսմանեան կայսրութեան հպատակ ազգերի նկատմամբ կիրառուելիք քաղաքականութեան մասին: Այդ որոշման մէջ ասուած է.*

«Օսմանեան կայսրութեան բնոյթը պէտք է լինի մահմեդական. պէտք է ապահովուեն արտօնութիւններ մահմեդական սովորութիւնների եւ հիմնարկների համար: Մեւս ազգութիւններին կազմակերպութիւններ ունենալու իրաւունքը պէտք է արգիլել, քանի որ ապակենտրոնացումը դաւաճանութիւն է կայսրութեանը: Փոքրամասնութիւնները հանդիսանում են այնպիսի մեծութիւններ, որոնց կարելի է հաշուի չառնել: Նրանք կարող են պահպանել իրենց կրօնը, բայց ոչ լեզուն: Թուրքերէն լեզուի տարածումը հանդիսանում է լաւագոյն միջոց մահմեդականութեան առաւելութիւնը հաստատելու եւ մեւս ազգերին ձուլելու համար» (28):

Երիտասարդ Թուրքերի կենտրոնը նոյն ոգով կազմուած Թուռքիկնեը հրատարակեց եւ դրանք տարածեց ոչ միայն օսմանեան զօրքերի ու ոստիկանութեան մէջ, այլեւ բնակչութեան լայն խաւերի չրջանում: Թուրքական գեղամոլները կոչ ուղղեցին մահմեդական բռնակչութեանը, նրա մէջ բորբոքելով ատելութիւն դէպի հայերը եւ մեւս այլազգիները, պատերազմի առեն մասնակցելու նրանց կոտորածին: Այդ կոչում ասուած է.

«Մահմեդականներ, բարձրացնենք մեր ձայնը եւ բուրն ազ ձեռքում, հրացանը ձախ ձեռքում, ռումբերը գրպանում եւ Ալլահի ասուածը շուրթերիս, լոյս հաւատը սրտներումս հոչակենք հետեւեալ պահանջները.

...Օսմանեան կայսրութիւնը – օսման մահմեդականների համար,

Եգիպտոսը – Եգիպտոսի մահմեդականների համար,

Պարսկաստանը – Պարսկաստանի մահմեդականների համար,

Թուրանը – Թուրանի մահմեդականների համար,

Բուխարան – Բուխարայի մահմեդականների համար,

Կովկասը – Կովկասի մահմեդականների համար» (29):

Այստեղ երիտասարդ Թուրքերի ռասիզմը (ցեղապաշտութիւնը) հասնում է իր գագաթնակէտին: Թերթիկներով տպագրուած կոչերում տարածելուց բացի, բազմահազար պանթուրքիստ հոգեւորականներ եւ այլ քարոզիչներ ցրուել էին ամբողջ երկրով մէկ, բորբոքում էին ազգային թշնամանք, գաղափարապէս նախապատրաստում հայերի կոտորածները եւ Թուրք–օսմանեան նախայարձակների նուաճողական քաղաքականութիւնը: Թուրքական զինուած ուժերի գլխաւոր չտաբը ռազմական նախարար Ինվէրի գլխաւորութեամբ ռազմագիտական նկատառումներով նախապատրաստում էր պատերազմին:

1912 *Թուականին Թուրքական գլխաւոր չտաբը կազմել էր կովկասեան ճակատում Թուրքական բանակի գործողութիւնների գլխաւոր ուղղութիւնները եւ խնդիրները: Այդ վաստաթուղթը վերնագրուած է. «Ռուսաստանի դէմ պրոհի ծրագիրը»* (30): *Նրանում նախատեսուել էր Թուրքական բանակի գլխաւոր ուժերը նետել Արեւելեան Հայաստանի եւ ապա Կովկասի վրայ: Այսպէս. «Յարձակումն սկսել հետեւեալ ուղղութեամբ. 11 եւ 12րդ բանակային կորպուսները, որ գտնուում են Պարսկաստանի սահմանում, Մակուի վրայով կը չարժուեն, չրջանցելով Արարատ սարը, կը յարձակուեն Շահթախտի վրայ, հետեւութեամբ կը մտնեն Նախիջեւան, գործողելով յարձակումը, կը դրաւեն Երեւանը, Ալիդրկովկասը եւ Կովկասը»: Այսպէս, ուրեմն*

(28) Գաղուածքը քերուում է ըստ Ի. Բուտաեւի «Գերլիմի տուրցի» գրքի, էջ 114, Լենինգրադ, 1925 թ. (ռուսերէն):

(29) Վրաստանի ՍՍՌ ԿԳԱ, Ֆ. 2, գ. 3265 թ. 120: Սոյն փաստաթղթի լրիւ տես Ար. Մնացականեանի «Գերմանա–թուրքական գործակցութեան ձախողումը Կովկասում» գրքում, Երեւան, 1948 թ.:

(30) Նոյն աթխիւում, Ֆ. 85, գործ 107, թ. 90–91:

Թուրքական ղևխաւոր չտարը դեռեւս 1912 թուականին արդէն մշակել էր Հայաստանի արեւելեան նահանգները, Անդրկովկասը եւ ամբողջ Կովկասը գրաւելու եւ Օսմանեան կայսրութեանը կցելու կայսերապաշտական ծրագիրը:

Հայ ժողովրդի ֆիզիքական բնաջնջման ծրագիրը անմիջականօրէն կապուած էր օսմանեան պետութեան դեկավար կլիկի նուաճողական ծրագրերի հետ: Երիտասարդ Թուրքերի պարագլուխները դտնում էին, որ իրենց այդ նուաճողական ծրագրերի իրականացման գործի խոչընդոտը հայ ժողովուրդն է: Հայ ժողովուրդը ծառացած էր Թուրքական նախայարձակումին դէմ: Թուրքական զօրավար Այի Խհսան փաշան արտայայտում էր իթթիհատական կամքէի կարծիքը, երբ յայտարարում էր թէ՝ «մեզ չենչէին հայերը, մենք կը գրաւէինք Կովկասը»:

Ինչո՞ւ, ինչ էին ասել հայերը: Նրանք մերժեցին իթթիհատական կոմիտէի առաջարկը հայերից կամաւորական խմբեր կազմակերպելու եւ օսմանեան բանակի հետ միասին Անդրկովկասի վրայ արշաւելու համար: Հայերը մերժեցին իթթիհատական ռազմամոլների առաջարկը գերմանա-Թուրքական ուժերի հետ Թուրաստանի վրայ յարձակուելու համար: Այնուհետեւ, հայերը դարեր շարունակ դիմադրել և դիմադրում էին օսմանեան-Թուրքերի կիրառած ճնշման քաղաքականութեանը, պահպանում էին իրենց ազգային լեզուն, սովորոյթները, մշակոյթը, դեռ աւելին, երբ նրանք ազատագրական պայքարի դրօշ էին բարձրացնում եւ ձգտում էին ազատագրուել բռնակալների լծից, հասնել ինքնուրոյնութեան, անկախութեան: Թուրքական ոստիկանական ջոկատները կամ կանոնաւոր զօրքերը երբ յարձակուում էին հայկական գիւղերի եւ քաղաքների վրայ, հայերը չէին հնազանդուում եւ ծունկի չէին գալիս, ընդհակառակը՝ դիմում էին ինքնապաշտպանութեան, ջնջ էին ւերջնում եւ հակահարուածով էին պատասխանում օսման-բռնադատիչներին:

Ահա մօտաւորապէս որանք էին հայերի «մեղքերը»:

Համաչխարհային պատերազմը մօտենում էր: Արեւմտահայութեան դլխին ոեւ սմպեր էին կուտակուում: 1912 Թուականի Օդոստոսի 12ին Վանից ռուսական հիւպատոս Օլֆերովը ռուսական իշխանութիւններին ուղարկած մի հաղորդման մէջ դրել է· «Այն, ինչ որ ներկայումս տեղի է ունենում Վանի նահանգում, կարելի է համարել քաոսի սկիզբը: Վերջին օրերը սպանեցին 27 հայի: Անասունների թալանը սովորական երեւոյթ է: Աւազակութիւնը ընդհանուր բնոյթ է ընդունում: Սարսափելին այն է, որ այդ յանցագործութիւններից ոչ մէկը չի յայտնաբերուել: Աւազակային բանդաները մօտենում են քաղաքին»: Բայազետից ռուսական փոխհիւպատոսը 1912 թ· Դեկտեմբերին հաղորդել է· «Այստեղ սպրող եւ ռուսների դէմ տրամադրուած չերքէզ Ջելալ Իբրահիմ իր տրամադրութեան տակ գտնուող քրդերին հրաման է տուել նախապատրաստուելհայերին կոտորելու եւ սկսել այդ գործը հենց որ նա կարգադրութիւն կ'տայի»:

Թուրական բանակի չտաբում 1913 թ· Սեպտեմբերին էրզրումից ստացուած ծածկագրում հաղորդուել է, թէ ռուսական սահմանի մօտ տեղի են ունենում մեծ մանեվրներ, որ «մահմեդականներին բաժանում են դէնք՝ հայերի առաջիկայ կոտորածների համար»: Նոյն օրերին Բայազետից փոխհիւպատոսը հաղորդել էր Պետրոդրադ, որ «իշխանութիւնները չարունակում են դինել աւազակային բանդաներին, հայերը խուճապահար փախչում են Թուաստան, որ փրկուեն կոտորածներից, որոնք սպասում են օր-օրի վրայ»: Նոյն ժամանակ ռուսական բանակի չտաբում ստացուած մի այլ զեկուցագրում հաղորդուել է թէ «Թուրքական իշխանութիւնները վանի եւ Բայազետի չրջաններում Թուրքական եւ քրդական բանդաներին բաժանել են մօտ 1000 հրացան»:

Դարձեալ մէկ փաստաթուղթ: 1913 թ· Դեկտեմբերին էրզրումից ռուս դիւանագէտ Ադամովը հեռագրով իր վերադասին հաղորդել է՝ — «Այստեղ տեղի ունեցող գաղտնի ժողովներում սկսել են խօսել հայերին կոտորելու մասին: Մոլլայի հրամանով մահմեդականները սկսել են կրել սպիտակ չալմաներ: Լուրերի համաձայն, ամէն ինչ պատրաստ է ջարդերի համար եւ միայն սպասում են մայրաքաղաքից ահազանգի» (31):

(31) Տես «Թաթեֆոխութիւնները Հայաստանում» ժողովածուն, էջ 133:

Ահա այդպիսի իրադրութիւն էր տիրում Արեւմտեան Հայաստանի քաղաքներում ու գիւղերում համաշխարհային պատերազմի նախօրեակին: Պատերազմն սկսելուն պէս դրութիւնն աւելի լարուեց: Արեւմտահայութիւնը սարսափի մէջ էր: Նա տեսնում էր իր վրայ բարձրացող սուրը, զգում էր ահռելի վտանգի մօտենալը:

Հայ ժողովրդի տագնապի մասին գիտէին մեծ պետութիւնները, Եւրոպայի «մարդասէրները», ցարական իշխանութիւնները, բայց... Նրանք մոռացել էին իրենց բոլոր հաւատիացումները, իրենց պարտաւորութիւնները եւ խոստումները: Հայկական նահանգներում կատարուելիք բարեփոխութիւնների մասին բոլոր նախագծերն ու ծրագրերը, հայերի ապահովութեան մասին «հզօր» տիրակալների բոլոր ճառերը մնացել էին որպէս մեռած տառ, թղթի կտոր:

Արեւմտահայութեան բախտը մնացել էր բախտի քմահաճոյքին: Ժողովուրդը պէտք է միայն իրեն ապաւինէր, իր ուժերի եւ կարողութիւնների վրայ յենուէր, միակ միջոցն այդ էր մնացել:

Պատերազմի մէջ մտնելու նախօրեակին թուրքական իշխանութիւնները կիրառեցին մի չարք միջոցառումներ հայ բնակչութեան դիմադրողական ուժը քայքայելու եւ առաջիկայում կազմակերպուելիք կուտորածների ոճրագործութիւնն անպատժելի իրագործելու նպատակով: Ռազմական մինիստր Էնվէր փաշայի հրամանով յայտարարուեց զինուորական դրաշարժ, բանակ կանչելով 18–50 տարեկան հայ տղամարդկանց: Զօրակոչուեց 100 հազար հայ զինուոր, սակայն նրանք հեռացուեցին հայկական նահանգներից, մեծ մասամբ ձեւաւորեցին բանուորական դումարտակներ եւ ուղարկեցին ծանր աշխատանքների, ոստիկանութեան հսկողութեան տակ: Հայ տղամարդկանց այդ մասսայի դրութիւնն աւելի ողբալի դարձաւ այն բանից յետոյ, երբ հայ ազգային կազմակերպութիւնները մերժեցին թուրքական իշխանութիւնների առաջարկը՝ նրանցից հայկական կամաւորական ջոկատներ ստեղծելու եւ ռուսական բանակի դէմ կռուի ուղարկելու մասին: Հայ զինուորները չէին կարող կռուի գնալ ռուսական բանակի դէմ, դա անհնարին էր եւ անհեթեթ: Դա էլ բորբոքում էր թուրքական ռազմապետների զայրոյթը:

«Երիտասարդ Թուրքերի» եռապետութիւնը պատերազմի նախօրեակին ձեռնարկեցին նաեւ մէկ ուրիշ քայլ, որն ուղղուած էր հայերի դիմադրութիւնը ընկճելու: Դա հայ բնակչութեան զինաթափումն էր: Կառավարութիւնն առաջարկեց հայ բնակչութեանը «կամովին» յանձնել բոլոր տեսակի զէնքերը: Այնուհետեւ թուրքական ոստիկանութիւնը սկսեց խուզարկել հայերի բնակարանները եւ ովքեր «կամովին» չէին յանձնել զէնքերը, պատահականում էին հրապարակներում, բոլորի աչքի առաջ:

Պանթուրքիզմի պաղափարախօսները նախապատրաստելով հայ բնակչութեան մասսայական կոտորածները, ոստիկանական կորպուսի հետ միասին դիմում էին նենգաւոր միջոցների, կեղծիքների, յանցագործութիւններ եւ պաղափարապէս զինում էին պանթուրքիստ ագիտատորներին, լրտեսներին, ոստիկաններին, բանակի տպայական կազմին, մահմեդական մոլեռանդ հոգեւորականութեանը, ներանց ըստ ամենայնի նախապատրաստելով հայերին բնաջնջելու համար:

Օսմանեան Թուրքիան 1914 թ. նոյեմբերին մտաւ պատերազմի մէջ: Թուրքական ռազմանաւերը ռմբակոծեցին Սեւաստապոլն ու Օդեսան, իսկ ցամաքային բանակները Էնվէր փաշայի հրամանատարութեամբ յարձակման անցան ռուսական բանակի դէմ, ուղղութիւն վերցնելով դէպի Սարիղամիշ, Երեւան, Բաթումի: «Ռուսները պէտք է դուրս մղուեն Կովկասից եւ այդ երկրամասը պէտք է կցուի Թուրքիային», «Մեծ ծովը պէտք է դառնայ թուրքական ներքին ծով»: Այդպիսին էին պանթուրքիստների ռազմապետական անմիջական ծրագրերը:

Կովկասեան ճակատում ռազմական գործողութիւններ սկսելով, երիտասարդ թուրքերի կլիկը միաժամանակ պործնական քայլերի դիմեց ամէնից առաջ սահմանամերձ չրջանի հայ բնակչութեանը տեղահան անելու համար: Սարիղամիշի ճակատամարտում (1914 թ. Դեկտեմբերից 1915 թ. Յունուարը) Էնվէր փաշայի բանակը ծանր պարտութիւն կրեց, իսկ ռուսական զօրքը յաջողութեամբ առաջ չարժուեց հայկական նահանգներում: Հայ բը-

նակչութիւնը համակրանք արտայայտեց դէպի ռուսական զօրքը եւ արտաքսց ընդունեց նրա գալը Հայաստան: Հայերն ռուս զինուորներին դիմում էին որպէս իրենց պաշտպաններին: Այդ հանգամանքը աւելի իրական դարձրեց հայերի վրայ կախուած վտանգը:

Հայկական Հանրապետութեան գիտական արխիւում եւ Վրաստանի արխիւներում պահպանուել են կարեւոր վաւերագրեր, որոնք Թուրքական ծագում ունեն եւ ժամանակին կոնստանդնուպոլսից բերուել են Սովետական Միութիւն: Այդ փաստաթղթերը բացայայտում են ԻԲՔՀատի կառավարութեան արիւնոտ գործերը հայ ժողովրդի նկատմամբ: «Մեղադրական ակտ» վերնագրով մի կարեւոր վաւերագրում գրուած է, որ «Միութեան եւ Առաջդիմութեան կոմիտէն միաժամանակ ունէր երկու յատուկ կազմակերպութիւն, որոնցից մէկը ճանաչւում էր որպէս պաշտօնական եւ հանդէս էր գալիս նոյնպէս պաշտօնապէս (բացայայտ), իսկ երկրորդը հանդիսանում էր գաղտնի, գործում էր գաղտնի բանաւոր հրահանգներով, ունէր գաղտնի կոմիտէի բնոյթ» (32):

Գաւերազմի մէջ Թուրքիայի նպատակների, ուսմունտրատեղեական հարցերի եւ մասնաւորապէս հայ ժողովրդի ջարդերը կազմակերպելու մասին դիրեկտիւները մշակում էր ԻԲՔՀատական գաղտնի կոմիտէին: Նա էլ կազմակերպում էր այդ դիրեկտիւների կենսագործումը:

Բ.– ՄԵԾ ՈՃԻՐԸ ՍԿՍԵԼՈՒ ՀՐԱՄԱՆԸ

Թուրքական ցեղամոլների կոմիտէն 1915 Թուականի Ապրիլի սկզբներին ակտիւ գործողութիւնների անցաւ, – երիտասարդ Թուրքերի կուսակցութեան «յատուկ կազմակերպութիւնը» (դաշկիլաթի մախսուսէ): Յատուկ կազմակերպութեանը տրամադրուեց ամբողջ ոստիկանական կորպուսը՝ վերից-վար, բանտերից ազատուեցին քրէական յանցագործները եւ նրանց ներսում չնորհելով, ստեղծեցին զինուած բանդաներ եւ նոյնպէս տրամադրեցին «Յատուկ կոմիտէին»: Այդ կազմակերպութեան չտեսած ղեկավարութիւնն իր ձեռքը վերցրեց ԻԲՔՀատ կուսակցութեան գլխաւոր քարտուղար Նազըմը, որի մերձաւոր օգնականներն էին Ազիզ բէյը եւ Աթիֆ բէյը: Նրանք գործում էին կոնստանդնուպոլսի զինուորական նահանգապետ Ջաւադ Բէյի հետ եւ մայրաքաղաքում կազմակերպուող ջարդերի ծրագիրը հաստատում եւ ապահովում էր վերջինս:

Երիտասարդ Թուրքերի յատուկ կազմակերպութիւնը կամ կոմիտէի ղեկավարները Ապրիլի կէսերին ղեկուցում են ԻԲՔՀատի կենտրոնին, որ ամէն բան պատրաստ է: ԻԲՔՀատի ղեկավար եռեակը (Թալէաթը, Էնվէրը եւ Ջեմալը), հետեւելով համաչխարհային պատերազմից, որով զբաղուած էր Եւրոպայի մեծը, դիմեցին բերտ ուժին, որը չելու հայ ժողովրդի չլուծուած հարցերը:

Թուրք դահճապետը.– Մեհմէտ Թալէաթ

(32). Տես Հայկական ՍՍՌ գիտական կենտրոնական արխիւ, ֆոնդ 200, ցուցակ 1, գործ 237, էջ 50-64:

Ապրիլի 15ին հաստատուեց եւ տեղական իշխանութիւններին ուղարկուեց հետեւեալ հրահանգը արեւմտահայերի տեղահանման եւ ապա կոտորածների մասին:

«Գերապատուելի նահանգապետներին, մեծարգոյ զաւառապետներին եւ յարգելի գիւղական իշխանութիւններին.

«Ձեզ յայտնի են այն անողոք քաղաքական սպատճառները, որոնց ճնշման տակ հզօր օսմանեան տէրութիւնը եւ թուրք մեծ ժողովուրդը, Գերմանիայի եւ Աւստրիայի հետ միասին, պատերազմի մէջ մտաւ ընդդէմ «Եռեակ համաձայնութեան»: Այս ճակատագրական պատերազմից յաղթող դուրս գալու համար, մենք կրկնում ենք, իւրաքանչիւր մահմեդական եւ թուրք, որոնց առաջ է դնում միեւնոյն սուրբ նախախնամութիւնը, մէկ մարդու պէս պէտք է ոտքի ելնեն ընդդէմ ըստոր ու անհաւատ քշնամիների եւ յեղափոխականների եւ մեր քաջ ու իմաստուն ղեկավարների եւ մեր բանակի համար, որը այնպէս հերոսաբար, կրծքով պաշտպան է կանգնած ծովերում ու ցամաքում, յաղթական պատերազմ մղելով ընդդէմ նենգ քշնամիների:

«Դիւանագիտութիւնը, նկատի ունենալով այս պատերազմի բնոյթն ու ելքը, անկախ այն բանից՝ դա կը լինի մեզ համար բարենպաստ, թէ անբարենպաստ, սահմանել եւ պատմական կանոնէն ապացուցել է, որ մեր դէմ պատերազմող եւ առաջին անգամ միմեանց հետ միացած ռուսական ու անգլիական տէրութիւններից մէկն ու մէկը մեզ հետ դաշնակցած պայքարել է միւսի դէմ, որպէսզի պաշտպանի մեր հողը՝ մեղ համար: Որովհետեւ գոյութիւն ունեն ծովերի թագուհի կոստանդնուպոլիսը եւ Հնդկաստան տանող ցամաքային ուղին՝ արեւելեան վիլայէթները, որոնց զաւթումը նրանցից մէկի կողմից՝ մահ է միւսի, մանաւանդ Անգլիայի համար:

«Ցաղթութեան դէպքում նրանք կարող են համաձայնութեան գալ երրորդ իրաւասու ժառանգորդի վերաբերմամբ, գտնելով այնպիսի մի ժողովուրդ, որը կարողանար ծառայել նրանց չահերին, եւ որպէսզի իրենք կարողանային միմեանց հետ խօսել այդ ժողովրդի անունից:

«Այդ երրորդ իրաւասու ժառանգորդը կարող է լինել միայն հայ ժողովուրդը: Առաւել մի արտօնէ, բայց հաշտութեան բանակցութիւնների ժամանակ մեր պարտութեան դէպքում ինքնըստինքեան հրապարակ կը գայ այդ «Հայկական հարցը» որն ահա արդէն կէս դարից աւելի է, ինչ միջազգային հանգամանք է ստացել եւ սպառնալից խրուել է մեր կուրծքը:

«Հետեւաբար մեր հայրենիքը, ազգը, պետութիւնը եւ կրօնը այդպիսի վտանգի հնարաւորութիւններից պաշտպանելու համար, կառավարութիւնը որ ներկայացնում է իսլամն ու թուրք ժողովուրդը, եւ «Միասնութեան ու Առաջդիմութեան» կոմիտէն, ինչ էլ որ լինի, նպատակ ունենալով կանխել որեւէ մի տեղ եւ որեւէ մի ձեւով հայկական հարցի առաջադրումը, օգտուելով այն անկախութիւնից, որ մեզ ընձեռել է պատերազմը, որոշուեց վերջնականապէս վերջ դնել այդ հարցին, հային քշել արտաքսական անապատները, բնաջնջելով այդ խորթ տարրը, համաձայն մեզ տրուած զգաստնի հրահանգի:

«Այդ ծրագրի իրագործման համար առիթ ծառայում են.

«ա) Հայկական կամաւորական ուժերը, որոնք ծառայում են քշնամական բանակներում.

«բ) Երկրի ներսում գոյութիւն ունեցող կուսակցութիւնները, որոնք կազմակերպել են մեր բանակի թիկունքին հարուած հասցնելու նպատակով.

«գ) Երկրում ամենուրեք յայտնաբերուած եւ բռնուած անհամար քանակութեամբ զէնքն ու զինամթերքը:

«Այսպիսով, կառավարութիւնը եւ Իթթիհատի կենտրոնական կոմիտէն դիմում են ձեզ ու ձեր հայրենասիրութեանը եւ հրամայում են ձեր տրամադրութեանը տակ եղած բոլոր ուժերով աջակցել «Միասնութեան ու Առաջդիմութեան» տեղական օրգաններին, որոնք Ապրիլի 24ին աքեւածուզի հետ, գաղտնի հրահանգի համաձայն, կը ձեռնարկեն այս հրամանի կատարմանը:

«Ամէն մի պաշտօնական կամ մասնաւոր անձնաւորութիւն, որը կ'ընդդիմանայ այս սրբազան ու հայրենասիրական գործին եւ չի կատարի իր վրայ դրուած պարտականութիւնները կամ որեւէ եղանակով կը փորձի պաշտպանել կամ թաքցնել այս կամ այն հային, կը

ճանաչուի հայրենիքի ու կրօնի թշնամի եւ դրան համապատասխան կը պատժուի (33)։

«Ներքին գործերի եւ ռազմական մինիստրներ՝

ԹԱԼԷԱՓ ԷՆՎԷՐ

«Միասնութիւն եւ Առաջդիմութիւն» կոմիտէի կենտրոնական քարտուղար՝

Դոկտոր ՆԱՋԸՄ» (34)

Հրահանգը բերում է առանց յապաւումների, Թուրքերէն բնագրից կատարուած ուսերէն թարգմանութիւնից։ Այդ հրահանգն այսպիսի բացայայտ սադիզմի ոգով է ներծծուած, որ ինքնըստինքեան հասկնալի է ընթերցողի համար։ Սակայն չի խոնդարի որոշ կէտերի մասին առ որոշ բացատրութիւններ։

Հրահանգում չորրդրուածից երեւում է, որ իթթիհատականն ղեկավար կլիկը խորամուտ էր եղել պատերազմող պետութիւնների միջեւ եղած հակասութիւններին, հաշուի էր առնում, որ հայ ժողովրդի պահանջներն ուներ հիմնաւոր եւ օրինական էին, ուստի միջոցներ են որոնում վերջ դնելու հայկական հարցին, արեւմտահայերի բնաջնջման միջոցով։ Միաժամանակ հրահանգում բերուած պատճառաբանութիւնները, որ «հարիր են ծառայել» կոտորածների համար, հիմքից զուրկ էին, չէին համապատասխանում իրականութեանը եւ յօրինուած էին երիտասարդ Թուրքերի կլիկի ծանրագոյն ոճրագործութիւնն արդարացնելու համար։

Օրինակ՝ առաջին կէտում բերուած պատճառաբանութիւնը՝ ուսերական բանակում հայկական կամաւորական ուժերի գործողութիւնները, որ իբր թէ պատճառ են հանդիսացել երիտասարդ Թուրքերի համար կազմակերպելու հայկական կոտորածներն։ Այդ փաստարկումն ամբողջովին մոացածին է, որովհետեւ մենք արդէն բազմաթիւ փաստեր բերեցինք, որոնք համոզիչ կերպով ցոյց են տալիս Թուրքօսմանների վաղեմի ծրագրերը հայկական կոտորածներին մասին, բոլորովին անկախ կամաւորական ջոկատների գործողութիւններից։

Երկրորդ կէտում բերուած փաստարկումը նոյնպէս չի համապատասխանում իրականութեանը, որովհետեւ Թուրքիայում քաղաքական կուսակցութիւնները եւ կազմակերպութիւնները Թոյլատրուած էին 1908 Թուականի սահմանադրութեամբ։ Երիտասարդ Թուրքերի յեղափոխութիւնը եւ սահմանադրական պետութիւնը խոստացել էին ճնշուած ազգերին առել իրաւունքներ, ունենալ իրենց կազմակերպութիւնները, խօսքի ազատութիւններ, մամուլի օրգաններ։ Հայերը յանցանք չէին կատարել, որ միաւորուել էին իրենց կազմակերպութիւնների մէջ, թէեւ այդ կազմակերպութիւններից կային եւ այնպիսիները, օրինակ, Դաշնակցութիւն կուսակցութիւնը, որ բացասական դեր էր կատարում հայ ազատագրական չարժման մէջ, յաճախ դիմում էր արկածախնդրութիւնների եւ վարում էր հակաժողովրդական քաղաքականութիւն։ Բացի այդ, չէ՞ որ «ղաչնակները» եւ «իթթիհատականները» եղբայրներ էին։

Անհիմն էր նաեւ հրահանգում բերուած երրորդ փաստարկումը հայերի մօտ զէնքեր եւ զինամթերքներ յայտնաբերելու մասին։ Նախ նշենք, որ զէնքի եւ զինամթերքի պահեստների մասին օսմանեան ոստիկանութեան տուեալները մեծ մասամբ կեղծ էին, այնուհետեւ պէտք է նկատի ունենալ հայ աշխատաւոր մարդու անօգնական եւ անպաշտպան վիճակը, ուստի նա երբեմն կրում էր հաւաքակ զէնքեր, իր անձի եւ գոյքի անվտանգութիւնը ապահովելու նպատակով։

Մեր ձեռքի տակ են Թրիլիսիի, Բաքուի, Երեւանի եւ Մոսկուայի պետական արխիւներից քաղուած բազմաթիւ վաւերագրեր, որոնք Թուրքական ծագում ունեն, առաքուել են Կովկաս եւ Ռուսաստան՝ Ստամբուլից։ Այդ փաստաթղթերը մէկը միւսից աւելի որոշակի, ստոյգ հաստատում են երիտասարդ Թուրքերի կուսակցութեան եւ կառավարութեան ղեկավարների տենդագին գործողութիւնները հայկական չարդերի անմիջական կազմակերպութեան ուղղութեամբ։ Երիտասարդ Թուրքերի կուսակցութեան կոմիտէն եւ մահմեդական մեծ վեզիրը 1915 Թուականի Ապրիլին, հայկական կոտորածներն սկսելու նախօրեակին

---

(33) ՀՍԱՌ կՎԱ, Ֆ. 314, ցուցակ 12, գործ 23, թերթ 1–3։

(34) Մայն փաստաթուղթը տես Ջեմ. Ասաֆել Փաշիմանի «Պատմիր դրամագիր հիրասանիրու կիսմիֆլի 1915–18» գրքում, հատ. Ա., էջ 60–65 Պուրքիշ, 1983։

օսմանեան բանակի զինուորների եւ Կովկասի մահմեդականների մէջ տարածած կոչերից մէկում ասուած է. «Եղբայրներ, մահմեդականներ, Ալլահի կամքով եւ մարգարէի լեզուով յայտարարում ենք, որ այժմ հասել է այդ օրը... (35) Հարիւր հազար ասկեարներ արդէն անցել են սահմանը, մտել Կովկաս, որ ապստամբեն մահմեդականներին»: Կոչը հաստատացնում է, որ հայերը եւ ռուսները մահմեդականների հաւատի եւ արեան թշնամիներն են. «ուստի անհրաժեշտ է նրանց յայտարարել «արդարացի պատերազմ», որ «նրանցից պէտք է մաքրուել», «յանուն որի իրենց արիւնն են թափում Մուհամմեդի զաւակները»:

Մեծ վեզիրի մէկ ուրիշ կոչն աւարտում է հետեւեալ պատգամներով. «...Սպանեցէք նրանց, ովքեր մէկ Ալլահի կողքին Քոյլ են տալիս գոյութիւն ունենան ուրիշ աստուածներ, սպանեցէք ամենուրեք, որտեղ էլ որ նրանց գտնէք, բռնեցէք նրանց, կանգնեցրէք նրանց, վակեցէք նրանց բոլոր ճանապարհները, վերջապէս սպանեցէք նրանց ամէն տեղ, ուր որ գտնէք» (36):

Այսպէս հրէշը սողալով մօտենում էր արեւմտահայերի օջախին, մօտենում էր մանուկների օրօրոցին:

Գ.— ԱՊՐԻԼԵԱՆ ԱՐԻՒՆՈՏ ԿԻՐԱԿԻՆ ՍՏԱՄԲՈՒԼՈՒՄ

Հայկական թաղերում եւ բոլոր օջախներում խաղաղ դիշեր էր, 1915 Թուականի Ապրիլի 23ի Շաբաթ օրուայ լոյս 24ի դիշերը:

Ստամբուլում ապրող հայ մտաւորականութիւնը մի ստուար ջոկատ էր, արեւմտահայութեան ծաղիկը, հայ ժողովրդի հոգեւոր կեանքի կերտողները՝ 196 գրող, 168 նկարիչ, 575 երաժիշտ, երգահաններ եւ կատարողական խմբերի մասնակիցներ (երգողներ, պարողներ, նուագողները), 336 բժիշկ, դեղագործ, ատամնաբոյժ, 176 ուսուցիչ եւ կոլեջների պրոֆեսորներ, 160 իրաւաբան, 62 ճարտարապետ, 64 դերասան:

Ստամբուլի 600,000 ընդհանուր բնակչից 150,000 հայեր էին, բանուորներ, արհեստաւորներ, սովորողներ, զանազան ծառայողներ: Հանգիստ եւ խաղաղ էր հայ բնակչութիւնը, համերաշխ թուրք, յոյն, սլաւոն աշխատաւորների հետ, կառուցում էր տներ, ստեղծում նիւթական բարիքներ, զարգացնում մշակոյթը, առեւտուրը: Ստամբուլում ոչ մի «խռովութիւն», ոչ մի «ապստամբութիւն» չի եղել: Հայ բնակչութիւնը կիրակնօրեայ այդ դիշերը, սովորական օրերի նման անդորրի մէջ էր:

Միայն Այտոֆիայի մօտ չէնքում, որտեղ գտնւում էր ոստիկանական կենտրոնը, կէս դիշերին լոյսերը չէին մարել եւ անընդհատ ել ու մուտ էր տեղի ունենում... Անհատ-անհատ գալիս էին, իսկ խումբ-խումբ գնում: Դրանք երիտասարդ Թուրքերի «յառաջդէմ կազմակերպութեան» անդամներն էին եւ յատուկ զինուած բանդաները: Ոստիկանատանն ստանալով հայ մտաւորականների ցուցակները եւ հասցէները, իթթիհատական ոստիկանները ուղեւորւում էին դէպի իրենց դժբախտ զոհերի տները:

Ապրիլ 24ի դիշերը Թուրքական ցեղապաշտների զինուած ջոկատները ներխուժեցին Ստամբուլի հայ մտաւորականութեան բնակարանները: Մարդկային երեւակայութիւնն անզօր է ընդգրկել կատարուածը, բայց մի քանի պատկերներ պէտք է վերարտադրել:

Ահա գնում է ոստիկանների խումբը, մութ վողոցներով, դաղտագողի, դրեթէ ոտների թաթերի վրայ: Նրանց սրտերում դող կար եւ տենդի մէջ էին, բայց հրամանը պէտք է կատարուէր: Ոստիկանների խումբը մտնում է ցոյց տուած բնակարանը, ուր իշխում էր կատարեալ անդորրութիւն: Սենեակի կենտրոնում դաչնամուր, սեղանի նոտաներ, թղթեր, դրքեր: Նրանք չէին եկել երգ լսելու, ո՛չ, նրանք ներխուժեցին ննջարանը, արթնա-

(35) Տես վրացական ՍՍՌ կԳԱ, Ֆ. 63, գ. 2796, թերթ 91-92:

(36) Նոյն տեղում, Ցուցակ 2, գ. 3255, թ. 121:

Թուրք ոստիկանները կու գան ձերբակալելու կոմիտաս վարդապետը.–
«Վերջին գիշերը»՝ գործ Սարգիս Մուրատեանի

յրին, հապճեպ հագնուել սուին եւ չրջապատուած բնակարանից դուրս տարան: Կոմիտասին էին տանում ոստիկանատուն «կարեւոր պրոյեկտի համար», բայց ո՛չ, պրոյեկտի հարկ չէր կար, տանում էին Մատմրուլի կենտրոնական բանտը:

Ոստիկանները ուղեկցում էին Տիրան Փելենկեանին, յաղթանդամ, դեղնգիկ մօրուքով եւ խելացի աչքերով այդ պոլսեցուն: Բանտ էին տանում Ֆրանսիական ակադեմիայում թրծըւած գիտնականին, առանձակ թերթերի խմբագիրը, հրապարակախօսին, հայ ազատագրական պայքարի կարեւոր անասրաններից մէկին, «Ազգային վերածնութիւն» գիտական լուրջ հանդեսի հեղինակին, նոյն այն մարդուն, որը սանձնել էր Ֆրանսերէն–Թուրքերէն մեծ բառարերքը եւ այդքան մեծ ծառայութիւն մատուցել Թուրք ազգին:

Ոստիկանները բանտ էին տանում Ատոմ Եարճանեանին – Սիամանթոյին, հայ ժողովրդի հերոսականութեան, նրա տառապանքների եւ մարտիրոսութիւնների վեհութեան անփոխարինելի երգչին, «Հայդրդինները» դիւցազնապատումի հեղինակին, «Կարմիր լուրեր բարեկամէս» բանաստեղծութիւն–նամակաների կերտողին, «Հայրենի հրաւէր», «Սուրբ Մեսրոպ», «Հոգեվարքի եւ յոյսի ջահեր» մարտական երկերն ստեղծողին:

Բանտ էին բերում նորանոր մարդիկ, ծանօթ դէմքեր, հարազատ, նուիրական: Սկզբում իւրաքանչիւրը համակուած էր զարմանալի զգացումով, ի՞նչ էր սա, ի՞նչ էր կատարւում: Բանտ բերուածների մէջ էին հանրայայտ երեսփոխաններ, դրագէտներ, բժիշկներ, քերթողներ, պրոֆեսորներ: Գուցէ մի քիւրեմացութի՞ւն է, գուցէ պատահական

Տիրան Գելեկեան

սխալմո՞ւնք: Շատերն առանց կօշիկների, գիշերային հապուշտով, չատերը չէին հասցրել վերցնել ամենաանհրաժեշտ առարկաները, որովհետեւ նրանց տունը ներխուժել էին յանկարծակի, այնուհետեւ նրանց նենգօրէն խաբել էին, թէ տանում են ոստիկանապետի մօտ «մի կարեւոր հանգամանքի մասին փոքրիկ պրոյեկտ» եւ շուտով վերադառնալու հաւատիացումներով: Բայց դա թուրքական սովորական կեղծիք եւ խաբեբայութիւն էր, ցե-

Սիամանթօ (Ատոմ Եարճանեան)

դամոլների կատաղի բանդայի ոճրագործութիւնը քօղարկելու միջոց:

Ապրիլեան կիրակին Ստամբուլի հայ մտաւորականութեան դրեթէ բոլոր լաւագոյն ներկայացուցիչները պոկուեցին իրենց օջախից ու հարազատներից, ժողովրդից ու ըստեղծագործական հանրօգուտ գործունէութիւնից, օսմանեան ոստիկանական բանտերի մէջ արդելափակուեցին: Նրանց մէջ էին ազգային ժողովի հայ դեպուտատները, հայ ազգային կազմակերպութիւնների ղեկավարները,

Գրիգոր Զոհրապ

հոգեւորականութեան առաջնորդները, այնուհետեւ ամբողջ մտաւորականութիւնը, առանց բացառութեան: Հայ մտաւորականութեան այդ ստուար կոկատը մէկ օրուայ ընթացքում լցուեց թուրքական բանտերը, այնուհետեւ սկսուեց նրա աքսորը եւ գնդակահարութիւնները:

Ցիշենք մի չորք օրինակներ:

Գրիգոր Զոհրապ, արձակագիր, հրապարակախօս, դեպուտատ, ապանուած աքսորավայրում:

Ատոմ Եարճանեան (Սիամանթօ) բանաստեղծ, հայ մշակոյթի գործիչ, գնդակ-

հարուած Էնկիւրիում։ Ռուբէն Զարդարեան – գրող, ուսուցիչ, դեպուտատ, գնդակահարուած Ուրֆայի ճանապարհին։ Նազարէթ Տաղաւարեան, դոկտոր, դեպուտատ, գնդակահարուած Ուրֆայի ճանապարհին։ Ենովք Շահէն, դերասան, սպանուեց Էնկիւրիում։ Գրիգոր Թորոսեան – եկիկօ երգիծաբերքի խմբագիր, նահատակուեց Էնկիւրիում։ Սմբատ Բիւրատ – վիպագիր, դեպուտատ, զոհուել է Էնկիւրիում։ Աբրահամ Շահրիկեան – տոմ-

Դանիէլ Վարուժան

Ռուբէն Զարդարեան

Տոքթ. Նազարէթ Տաղաւարեան

կապէտ, փիլոնական, վարժարանի տնօրէն, դեպուտատ, նահատակուել է Էնկիւրիում։ Դանիէլ Վարուժան – բանաստեղծ, նահատակուած Գայլալճի ճամբի վրայ։ Ռուբէն Զիլինգիրեան (Սեւակ) – գրող, նահատակուեց նոյն տեղում։ Տիրան Քելեկեան – խմբագիր, սպանուեց Սեբաստիայի Ալիս պետի կամուրջի մօտ։ Յարութիւն Ճիհանգուլեան – ազգային գործիչ, Գում Գափուի հերոսը, դեպուտատ, սպանուեց Ուրֆայի ճանապարհին։ Համբարձում Բոյաճեան (Մուրատ) քաղաքական գոր-

Մուրատ (Համբարձում Պոյաճեան)

Արտաշէս Յարութիւնեան

ծիչ, դեպուտատ, սպանուած Կեսարիայում։ Ներսէս Ջաքարեան – դասախօս, ազգային կենտրոնի վարչութեան անդամ, դեպուտատ, ընդհակահարուեց Էնկիւրիի մօտ։ Բարսեղ Շահրազ – յայտնի փաստաբան, նահատակուել է Խարբերդի ճանապարհի մօտերում։ Խաչիկ Գարուիզպանեան – բժիշկ – հանրային գործիչ, սպանուած Էնկիւրիում։ Աստուր Արսէնեան – դեղապրած, սպանուել է Տէր-Զորում։ Գրիգոր Միւքճեան եւ Յակոբ Թերզեան – դեղագործներ, սպանուել են Էնկիւրիի մօտ, եւայլն եւայլն։ Եւ դեռ՝ բանաստեղծ Արտաշէս Յարութիւնեանը, արձակագիրներ Երուխանը, Հրանդը ու Զէօկիւլեանը, եւ չատ ուրիշներ...

Այսպէս «ԻԹԹիհատական» ոստիկաններն անողոք կերպով ընդհակահարում են հայ դրողին եւ բժիշկին, փաստաբանին եւ դեղագործին, լրագրողին եւ ուսուցչին, դերասանին եւ

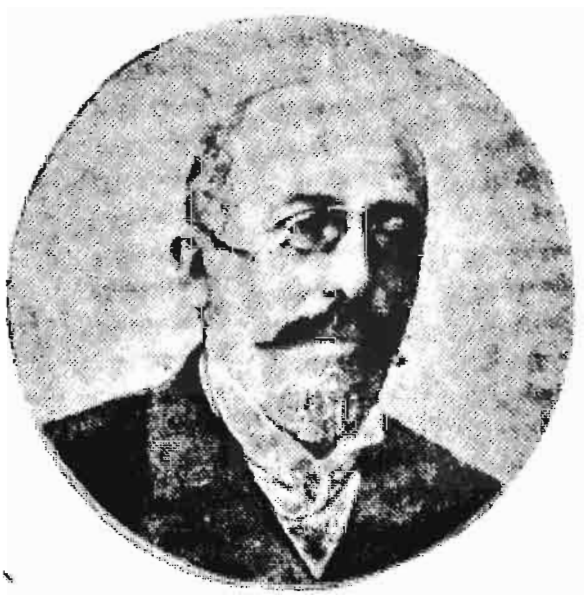
Երուխան (Երուանդ Սրմաճեշխանլեան)

տաճկահայէտ գիտնականին, օսմանեան խորհրդարանի դեպուտատներին եւ հասարակական գործիչներին։

Դրանցից ոչ մէկը «ապստամբ» կամ «խըռովարար» չի եղել։ Նրանց բնակարաններում ոչ մի «ուլիկ» չէր յայտնաբերուել։ Գրողները դեղարուեստական երկեր էին ստեղծում, բժիշկները դարմանում էին հիւանդների վէրքերը, ճարտարապետները կառուցում էին Սամսունի բնակելի չէնքերը, կամուրջները, եկեղեցիները, մեչէթները, ուսուցիչները եւ

րեխաներին կրթում – սովորեցնում էին, դեղագործները եւ վաճառականներն առեւտուր էին անում։ Դրանք խաղաղ մարդիկ էին։ Չերքակալելով, նրանց նկատմամբ ամբաստանադիր չեն կազմել, դատական ատեան չի եղել, դատավճիռ չի կայացուել։ Նրանց բոլորին գնդակահարել են չնչին, ողորմելի, բուռ ոստիկաններ։

Գատկերացրէք մի այսպիսի վիճակ. Քուրքական ժանդարմատան սերժանտը, մատուզէրը ձեռքին, եաթաղանը մերկացրած, կանգնել էր

Միլէոն Կիւրճեան (Հրաձգ)

Զոհրապի եւ Վարուժանի առաջ, պատրաստուում էր կրակել եւ սրախողխող անել: Այդ անգէտ, բիրտ ժանդարմը նոյնիսկ չգիտէր թէ ի՞նչ հանճարների վրայ էր ուղղել դնդակը: Նրան հրամայել էին կոտորել հայ մտաւորականներին: Եւ նա կատարում էր մոլեռանդի իր պարտականութիւնը:

Ռուբէն Սեւակ

Բայց միայն այդ մեթոդը չէր, որ կիրառում էին երիտասարդ Թուրքերը: Նրանք Ստամբուլում ապրող աւելի քան 1500 հայ մտաւորականների անօրինակ բանտարկութիւնների, աքսորի, խոշտանգումների հետ միասին, նաեւ դիմում էին Օսմանեան կայսրութեան օրէնսդրական ակտերին: Սահմանադրական երիտասարդ Թուրքերը գաղափար ունէին եւ ւլատի ու դատավարութեան մասին, օրէնքի եւ օրինականութեան: Ահա օրինակ այն հռչակաւոր դատավարութիւնը, որ ըստ կատուեց Ստամբուլում, 1915 Թուականի Ապրիլի 28ին, արիւնոտ չաբաթուայ հինգերորդ օրը: Դատում էին հայ ազատագրական չարժման 20 մասնակիցների, որոնք պատկանում էին հնչակեան ուղղութեանը: Դատապարտեալների մէջ գլխաւոր դէմքը Մաթեւոս Սարգսեանն էր (Փարամազ), որը ծնուել էր Երեւանի նահանգի Գողթան գաւառի Մեղրի գիւղաքաղաքում, կրթուել էր էջմիածնի ճեմարանում, կռիւներ էր ցարիզմի դէմ մղած յեղափոխական պայքարի կրակների մէջ: Արեւմտեան Հայաստան մեկնելով, սուլթանական բռնապետութեան դէմ պայքարի կոչեր էր ցանել:

Դատարանում Փարամազի կողքին կանգնած էին նրա ընկերները, Գեղամ Վանիկեան, դոկտոր Թորոս Գոնէ, Արամ Աչըկբաշեան, Եր. Թոփուզեան, Ռուբէն Կարապետեան, Մուրադ Զաքարեան, Երեմիա Մանուկեան եւ ուրիշներ, քսան մարդ:

Դատապարտեալներին ներկայացուող ամբաստանագիրը քսաններկ յանցանքը համարում էր նրանց դաւանած գաղափարը՝ հայ ժողովրդի անկախութիւնը: Դատարանի նախագահի ձեռքին կային փաստաթղթեր, «կոյծ» չարաթաթերթի համարները, որոնք տպուել էին 1911–1914 Թուականներին, Ստամբուլում: Այդ թերթում տպուել էին Մարքսի, Էնգելսի, Բեբելի, Լիբկնեխտի, Գլեխանովի նկարները, յօդուածներ Թուրքիայի բանուորների եւ գիւղացիների ընկերային ծանր վիճակի մասին,

Տիգրան Չէօկիւրեան

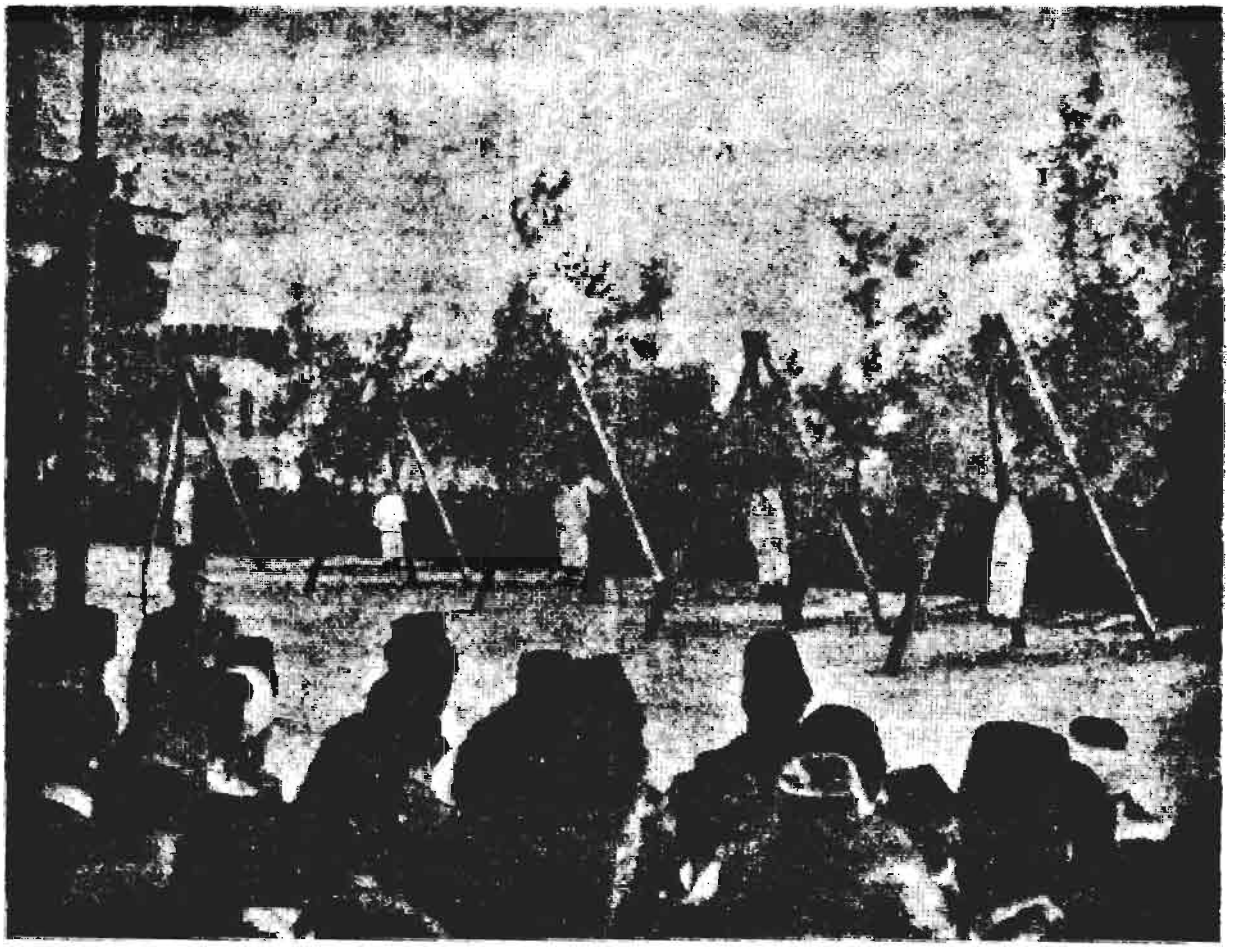
Թուրք կնոջ տառապանքների եւ նրա ազատագրման հեռանկարի մասին: Դատախազի ձեռքին էր Փարամազի վերջին յօդուածը՝ «Հայի պահանջը»: Նրանում դառը հեգնականքներ կան, բուրժուական դիւանագիտութեան խարդախութիւնների անողոք քննադատութիւն: «Հայի պահանջը» թերթիկը հայ ազատագրական

պայքարի լաւագոյն վաստաքղթերից մէկն է, հայ ժողովրդի անկախութեան գաղափարի չունչ կայ նրա մէջ: Հենց դրա համար էլ Իթթիհատի գործակալները որոշել էին այդ գաղափարը փայփայողներին:

Օսմանեան բռնակալները մոլեգնում էին: Դատարանը վճիռ արձակեց, որում ուղղակի ասուած է, թէ դատավարութեամբ հաստատուած է, որ մեղադրեալները նպատակ են դրել պայքարել «անկախ եւ ինքնավար Հայաստանի» համար, ուստի դատապարտում են մահուան՝ կախաղանի միջոցով:

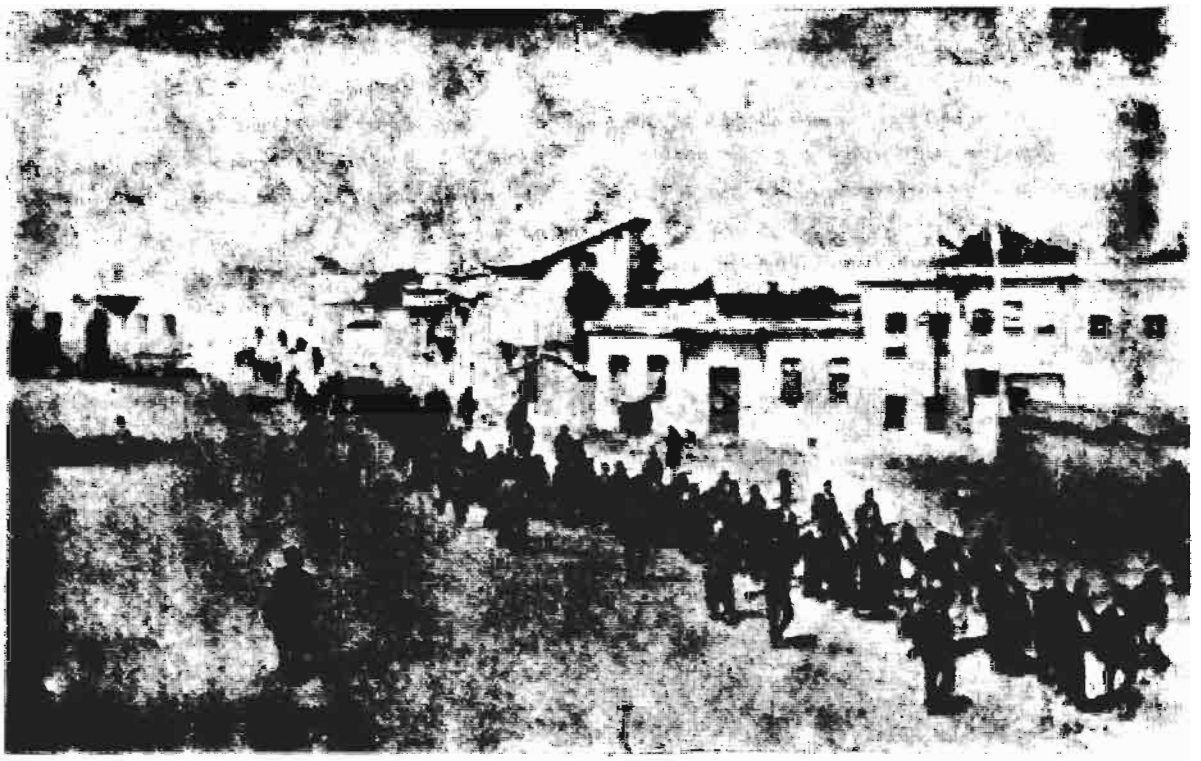
Շաբաթներ անցան: Դատապարտեալները տատապում էին մահուան խցիկներում: Յունիսի 15ին, յուլիան Բայազէտի հրապարակը մոտից տեսաք ունէր: Ոստիկանութիւնը չղթայ կազմած հսկում էր: Հրապարակի կենտրոնում 20 կախաղաններ էին ճօճւում: Բերում են քսաններին: «Ձայլեցէք ընկերներ, ճակատներդ միշտ բարձր», – լսւում է խրոխտ մի ձայն: Նրանք կախուեցին, ազատ, անկախ, ընկերվարական Հայաստանի մասին հաւատը սրտներում:

Ստամբուլի ազատասէր հայերը ողբում էին կորուստը: Նրանք յիշում էին անվեհեր Մեղրեցու խօսքերը՝ «Հոն, ուր կախաղաններն ճօճւում՝ ազատութիւնն է մեռած վայրը»:

«Քսան կախաղանները» – Սուլթան Պայազէտի հրապարակ

1915 թուականի Ապրիլի վերջին չորթում Ստամբուլի հրապարակներն ու փողոցները հայերի արեամբ ներկուեցին: Մայրաքաղաք Ստամբուլը կարմիր հագաւ, կարմիր, արիւնով ներկուած:

Սկիզբ բռնազաղթի՝ որեւէ բաղաքէ կամ գիւղէ՝ թուրք ոստիկանութեան հսկողութեամբ տակ

Դ.— ՋԱՐԴԵՐԸ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒՄ

Սեպտեմբերը առել էր ահազանգը։ Հայկական եղեռնի առաջին հարուածը հասցուած էր կայսրութեան մայրաքաղաքի հայերին, յատկապէս մտաւորականութեանը։ Արեւմտահայութիւնը գլխատուած էր։

Իթթիհատի մարդասպանները ամբրն սկսեալով մայրաքաղաքէն, ծաւալեցին դէպի նահանգները եւ գաւառները։

Ապրիլի 8ին, այսինքն Սեպտեմբերից էլ առաջ, երիտասարդ Թուրքերի ոստիկանական ջոկատները ընդհարում են ունենում Զէյթունի ըմբոստ հայերի հետ։ Հաւատարիմ իր մարտական աւանդութիւններին, քաջ Զէյթունը պատերազմի սկզբից պատրաստուել էր դիմադրելու թուրքական զինուած ջոկատների հերթական ներխուժմանը։ Այդպէս էլ եղաւ, Ապրիլի 8ին ոստիկանական բանդաները սպասուածի պէս կրկին չհամարձակուեցին գիւղերը, սրտխողխոզելով հերթական հայերի, մանաւանդ էին Զէյթունը...

Մայիսի 15ին սկսուեց Կարնոյ գաւառի հայ բնակչութեան տեղահանումը։ Հայ դիւղացիներին արտաքսեցին բոլոր գիւղերից ու գիւղաքաղաքներից, ամբողջ հովիտը ամայացրին, բնակչութեան որոշ մասը փոխադրուեց Կարին քաղաքում, իսկ մեծամասնութիւնը բռնեց աքսորի ճանապարհը, որը եւ գնաց նրա գերեզմանը։

Մայիս 27ին թուրքական ռազմական մինիստրութիւնը եւ բանակի գլխաւոր շտաբը քննում են ներքին գործերի մինիստրութեան խնդրանքն այն մասին, որ շատ վայրերում հայերն սկսել են դիմադրութիւն ցոյց տալ եւ ոստիկանութիւնը յաճախ դժուարանում է կատարել հայ բնակչութեան տեղահանման եւ ոչնչացման առաջադրանքը, ուստի անհրաժեշտ է կանոնաւոր զօրքերի կողմից օգնութիւն ցոյց տալ ոստիկանութեանը։ Կառավարութիւնն օրէնք է ընդունում, որով զինուորական մարմիններին լիազօրութիւն է տրւում ամէն տեսակի օգնութիւն ցոյց տալ ոստիկանական ջոկատներին, հայերի տեղահանման եւ աքսորի մասին հրահանգները կատարելու գործում։

Յունիս 1ին սկսուեց Տէրջանի բնակ-

չութեան բռնագաղթը, որը տեւեց մէկ ամսից աւելի: Ամերիկեան հիւպատոսը 1915 թուականի Յուլիսի 11ին կազմել է զեկուցագիր թէ ինչպէս տեղի ունեցաւ Խարբերդի հայոց բնաջնջումը:

Խարբերդում կոտորուած հայերի մէջ են եղել Եփրատեան կոլէջի պրոֆեսորներ Մ. Որբելեանը, Գ. Նախիկեանը, Գ. Բոյկանեանը եւ Ն. Թենեքէնլեանը: 1916 թուականին Մոսկուայում հրատարակուած պարբերականները հայտնի տպրթիւններ են հրատարակել Խարբերդի կոլէջի պիտնականների սպանդի մասին եւ տպել են սպանուած պիտնականների նկարները:

Յունիս 7ին սկսուեց Երզնկայի բնակչութեան բռնագաղթը:

Յունիսի 10–14ին աւելի քան 25,000 հայեր էին կուտակուել Քեմախի կիրճի մէջ: Նրանք չունէին ուտելիք, չունէին փոխադրական միջոց, զրկուած էին տուն վերադառնալու կամ մի բնակավայր հաստատուելու հնարաւորութիւնից: Հայերին ուղեկցող ոստիկանական զօրքերը կոտորեցին 25,000 անզէն հայ բնակչութեանը եւ Քեմախի կիրճի ամէն մի քիչ հողը, ամէն մի քարն ու թուփը ներկուեցին արեամբ:

Յունիսի 14–15ին հայերից պատաբկուեց հին կարինը, Էրզրումի նահանգի կենտրոնը: Էրզրումի հայերի ողբերգութեան մասին բազմաթիւ ղեկոյցներից եւ յօդուածներից կը բաւնք մի երկու քաղուածք:

Կ. Պոլսից եկած մի թուրք Ջեմալ-էֆենդի գրգռում է ժողովրդին կոտորել հայերին: Այս պոլսեցի թուրքին միանում է Սէյֆուլլահ անունով մի ուրիշ թուրք:

Էրզրումի վալին տեսնելով, որ իր վիլայէթում ծայր են առնում խռովութիւններ եւ Էրզրումի մէջ էլ զայրոյթ է նկատւում հայերի նկատմամբ, գումարւում է մի խորհրդակցական ժողով թուրք մեծամեծներից Էրզրումի մի առանձնացած վայրում՝ Փաշա-Քէօչքում, որ ամառանոցի նման մի տեղ է Էրզրումից 2 վերստ հեռու:

Այդ ժողովին մասնակցում են եւ Ջեմալ ու Սէյֆուլլահ էֆենդիները: Խորհրդակցութիւնը քննում է՝ ինչպէս վարուել հայերի հետ: Նահանգապետը ամէն կերպ աշխատում է զսպել ժողովականների յուզմունքը, բայց տեսնում է, որ նրանց վրայ ահագին ազդեցութիւն են թողնում Ջեմալ էֆենդիի կրակոտ ճառերը եւ ժողովականներն էլ ցանկանում են հայերի բացարձակ կոտորածը:

Ամէնից առաջ իշխանութիւնները Էրզրումի բերդապահ եւ այլ կարգի զօրքերի չարքից հեռացնում են բոլոր հայ զինուորներին. նրանց ձեռքի հրացանը փոխարինում են բահով եւ ղրկում թիկունք, աշխատելու ճանապարհների վրայ: Հարուստ հայ վաճառականներին հարկադրում են ոսկեղինիների տակ սեփական ձեռքով քանդել 1828 թուին ընկած ռուս զինուորների դամբարանը եւ նրա քարերը կրել Երիտասարդ Թուրքերի նոր շինութիւնք ակումբի համար: Վաճառականները անտովոր լինելով այդօրինակ ֆիզիկական կոպիտ աշխատանքի, առաջարկում են խոշոր գումարներ, եւ նրանց մի առժամանակ թողնում են հանդիստ:

Ապա հարուստ հայերին առաջարկում են իրանց տները դատարկել՝ վերաւորների համար լազարէթ հիմնելու: Հայերը ոչ միայն յօժարում են սրան, այլեւ ցանկութիւն են յայտնում իրանց տան մէջ, իրանց կանանց ու օրիորդների ձեռքով խնամել թուրք զինուորներին:

Մի քանի օր յետոյ նոր հրաման: Հայերի մի մասին առաջարկում են մաքրել իրանց տները եւ հեռանալ: Բայց դրանք ազաչանքով, խնդրանքով տալիս են 1500 ոսկի, որ իրանց ձեռք չտան:

Թուրքերը վերցնում են փողը եւ մի չաբաթ յետոյ քաղաքի հարուստ, երիտասարդ եւ մտաւորական մարդկանց ձերբակալում են եւ լցնում բանտը, որտեղից այնտեղ տեղնում են սարսափելի տանջանքներով: Այնուհետեւ վալին ընդհանուր հրաման է արձակում հայերին, որ սրանք պատրաստութիւն տեսնեն գաղթելու:

Հայերը հարցնում են, թէ ո՞ւր են կամենում դաղթեցնել իրանց:

Վալին պատասխանում է, – «մի ազահով վայր, որ խուժանը չվնասի ձեզ»...

Սրա հետ միասին վալին առաջարկում է հայերին՝ կապել-հաւաքել իրանց ունեցած տնային եւ ամէն տեսակ իրերը եւ պահ տալ ազահով տեղեր եւ այնպէս ճանապարհ ընկնել:

Հայերը այդպէս էլ անում են։ Իրանց բոլոր թանկարժէք իրերը՝ ոսկեղէն, արծաթեղէն, պղնձեղէն եւ չորեղէն կապկպում են եւ տանում պահ տալիս մի մասը ամերիկեան հիւպատոսարանը, միւս մասը միսիոներական դպրոցում, հայոց եկեղեցում եւ ուրիշ մի երկու տեղ։

Թրքական «ֆուլքուր» կամ
ֆաղամակըրութի՛ւն...
Անմեղ հայերու գլուխներ...

Անցնում է մի շաբաթ, գիշերը քաղաքի բոլոր հայերին զարթեցնում են։ Բայց սրտնից առաջ վայրկեան զարթեցրած է լինում գիւղերի հայերին, որ դիմադրութեան չհանդիպեն Թուրք իշխանութիւններն իրենց գործողութեան մէջ։ Եւ էրզրումից գաղթող հայերը իրանց ճանապարհին հանդիպում են հայկական վաղեմի չէն գիւղերի տեղ աւերակների կոյտերի եւ գերեզմանոցին լուռ քանդ»(37)։

Ծունիս 24ին տեղի ունեցաւ Շապին-Գարահիսարի հայերի ազէտը։ Անդրանիկի հայրենակիցների մղած հերոսամարտը եւ նրանց կրած տառապանքները մի յատուկ ուսումնասիրութեան նիւթ են։

Ծուլիսի 1ին հերթը հասաւ Տրապիզոնի հայութեանը։ Մօտ տասը ամերիկեան հիւպատոսին, որի զեկուցագրից քաղուածքներ են հրատարակուել մամուլում։ Ամերիկացին գրել է.

«1915 Թուի Ծունիսի 26ի պաշտօնական յայտարարութիւն մը կը ծանուցանէր, որ բոլոր հայերը պէտք է քաղաքէն հեռանան։ Ծուլիսի 1ին բոլոր փողոցները գրաւուած էին զինուած ոստիկաններով։ Հարիւրական հոգիէ բաղկացած հայերու խումբեր քաղաքէն դուրս առաջնորդուեցան, ուր փոքր խումբերը միանալով կազմեցին մօտ 2000նոց մեծ խումբ մը, եւ ճամբայ հանուեցան, եւ այսպէս ամէն երեք օրը անգամ մը, ընդամէնը 6000 հոգի վռտարեցին...

«Հայերը ոչ մէկ պաշար ունէին, որովհետեւ կուսակալը Ծունիսի 25ից սկսած խստիւ արգելած էր, որ հայերի հետ որեւէ առեւտուր տեղի ունենայ, որով հայերը ոչ կրնային գնել եւ ոչ ծախել։ Այսպիսով անոնք բոտիպուեցան Թողուլ իրենց տուներուն մէջ իրենց բոլոր ունեցածը։ Արդէն 5–8 ամիսէ ի վեր Տրապիզոնի բոլոր առեւտուրը կանգ առած էր եւ այդ չրջանի մարդիկ իրենց խնայածն ալ սպառած էին, որով բոլորը կը մեկնէին քաղաքէն առանց ոչնչի...

«Հայոց բոլոր տուները ոստիկաններու կողմէ իրենց բոլոր կահկարասիներէն դատարկուեցան առանց որեւէ հաշիւ կամ ցուցակ բռնելու։ Արժէքաւոր իրերը կուսակուեցան խանութներու մէջ, իսկ ինչ որ մնաց՝ խուժանին կողմէ կողոպուտի ենթարկուեցաւ։ Խուժանը պայլերու վոհմակի նման քշուող հայերու կառաւաններուն կը հետեւէր յափշտակելու համար դեռ ինչ որ կարելի էր։ Ամէն օր փողոցներուն մէջ այս տեսարանին հանդիպառեա կ'ըլլայինք։ Հայոց տուներու դատարկումը եւ կողոպուտը ամբողջ շաբաթներ տեւեց..»(38)։

(37) «Մշակ», 9 Մարտի 1916։

(38) Սոյն փաստաթուղթը տպուել է Ընկերթիւնյում, հայաթպատ կոմիտէի մի հրատարակութեան մէջ, որտեղից քաղուածքներ են հրատարակուել «Մշակ» թերթում, 29 Ապրիլի 1916։

Անստաղութեան գոհեր

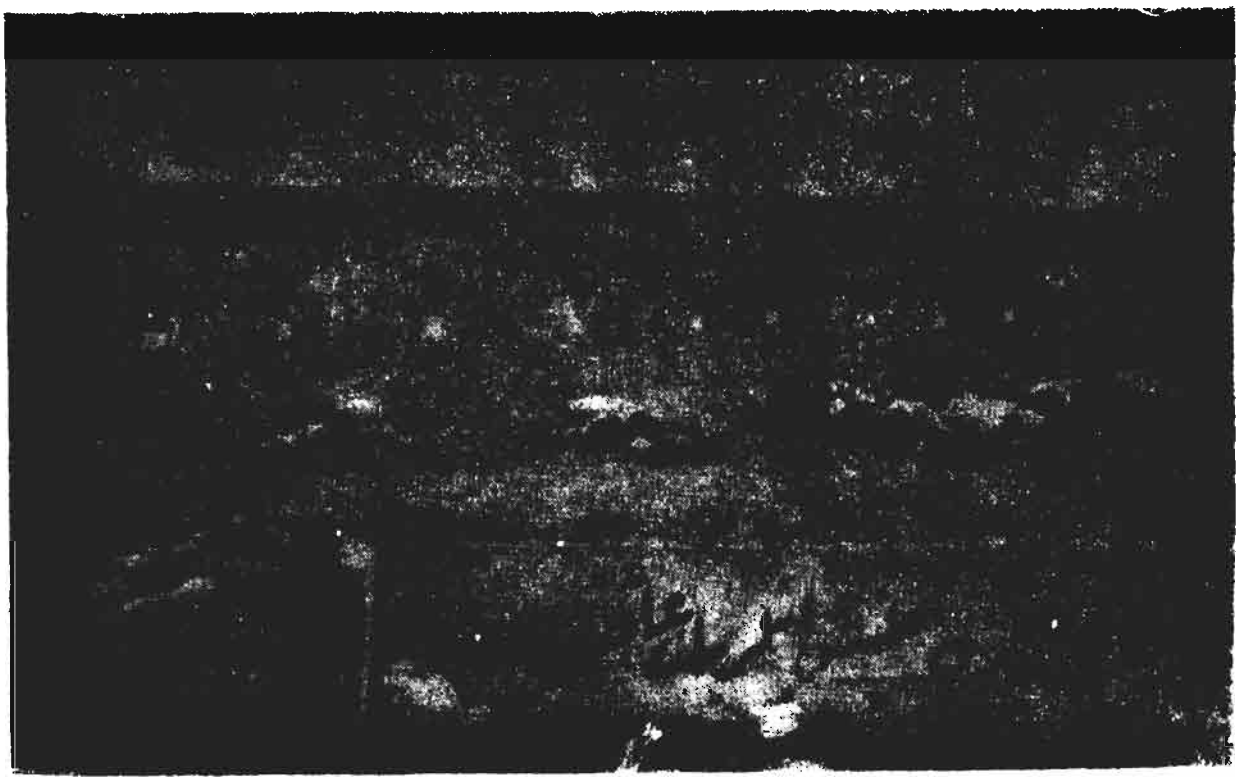
Յուլիսի 1ին թուրքական ոստիկանները չրջապատում են Բայազէտը, ձերբակալում տղամարդկանց եւ քաղաքից դուրս տանելով, խումբ-խումբ դնդակահարում, կանանց ու երեխաներին ուղարկում են դէպի արաբական անապատները:

Յուլիսի 1–5 տեղահան արուեց Սեբաստիայի հայ բնակչութիւնը եւ ենթարկուեց ահռելի ջարդերի:

Յուլիսի 8ին կոտորածներ կազմակերպուեցին Բաբերդի, Երզնկայի եւ Դերջանի մէջ: Հայ բնակչութիւնից այդ քաղաքներում մնացած վերջին մարդկանց ջարդն էր:

Յուլիսի 10ին արեան մէջ ողողուեցին Մուշի փողոցները: Մինչեւ այդ Մշոյ դաշտը պէտ անվնաս էր մնացել: Այլ գաւառներից տեղահանուածներից սմանց նոյնիսկ յաջողւում էր փախչել Մուշ եւ այնտեղ հանգիստ շրնչել: Բայց Բունխի վերջերը հերթը հասաւ Մուշին: Բունխի վերջերից դադարեցուեց Մուշ գալն ու Մուշից դնալը, քաղաքի չրջակայքում հերթապահում էին ոստիկանները: Յուլիս 30ին 200 դինուած ժանդարմներ, հրեւրապետ Քամիլ էֆենդիի դլխաւորութեամբ ներխուժեցին Մուշ, հսկողութիւն սահմանեցին բոլոր հայերի վրայ, սկսեցին ձերբակալութիւնները: Ականատես Եղիազար Կարապետեանն այդ մասին գրել է.

«Յուլիսի 10ի առաւօտեան, դեռ արեւը չծագած, 55 Առաղցի տղամարդ, բոլորի թեւերը իրար հետ պարանով կապած, Քամիլը վերցրեց եւ իր զօրքի հետ միասին բարձրացաւ դէպի Առաքելոց վանքը: Այդ դէպքի առթիւ էր-

Թրքական բորբարոսութեան ապացոյց մը...

ղրումցի ժանդարմ Ահմէդը ինձ պատմեց հետեւեալը.— «Երբ մենք մօտեցանք վանքին, Քամիլ էֆենդին նստեց մի բարձր քարի վրայ եւ հրաման տուեց կրակել: Մենք 200 հրացանի փողերն ուղղեցինք եւ կրակ բաց արինք չղթայուած հայերի վրայ: Նրանք իսկոյն օձի պէս պլարուեցին, փաթաթուեցին իրար. պաճան մի գունդ ու փուուեցին գետնի երեսին: Մենք մօտեցանք ստուգելու, թէ արդեօք կենդանի մարդ չի՞ մնացել, այդ վայրկեանին նրանցից մէկը ազատուեց պարանից ու փախաւ դէպի Մզրայի ձորը: Ամբողջ զօրքը կրակելով ընկաւ նրա յետեւից: Մէկ կիլոմետր փախնելուց յետոյ հազիւ հազ նեղ ձորի մէջ մենք կարողացանք նրան էլ սպաննել»:

«Ես անձամբ եղայ այդ ոճիրի տեղը եւ աչքերով տեսայ արեւի տակ չորացած 55 կմախքներ...» (39):

Յուլիսի 15ին երիտասարդ Թուրքերի բանդաներն աւերեցին Մալաթիան եւ տեղահան արին ու ոչնչացրին այնտեղի հայերին:

Յուլիսի 27ին Թուրքական ոստիկանութիւնը բռնադատեց ենթարկեց Կիլիկիայի Ծովափնեայ բնակավայրերը եւ Անտիոք քաղաքը:

Յուլիսի 28ին տեղի ունեցան Այնթապի, Քիլիսի եւ Աղբեամանի բնակչութեան տեղահանութիւնը, աքսորը եւ մասսայական ջարդերը:

Յուլիսի 30ին տարապարութեան վնասին սուետացիները:

Օգոստոսի 5ին սասունցիների դիմադրութիւնն ընկճուած է, Թուրքերը ներխուժում են քաղաք եւ բնաջնջում իրենց ձեռք ընկած բոլոր հայերին, չխնայելով ծերերին ու երեխաներին:

Օգոստոսի 6ին աւերակների կոյտի վերածուեց Ջընտըճաք աւանը եւ կոտորուեցին նրա բնակիչները:

Օգոստոսի 12–19ին Գարտիզակ, Գուբաս,

(39) Եղիա Կարապետեանի յուշագրութիւնների մի օրինակը գտնւում է հեղինակի տրամադրութեան տակ:

Խլեակներ ափսորի ճամբաներու երկայնքին...

Ատաթազար, Իզմիտ եւ Նիկոմեդիայի չրջանի միւս բնակավայրերից արտաքսւում են բոլոր հայ բնակիչները:

Օգոստոսի 16ին Մարաչի եւ Գոնիայի հայութեան դաղթը կատարուեց:

Օգոստոսի 19ին Եդեսիայի հայութիւնը կնքեց իր մահկանացուն, բայց ոչ բնական մահով, այլ իթթիհատական ոստիկանների եւ ասկեարների եաթաղանով:

Օգոստոսի 31ին Թալէաթ հանդիպում ունենալով օտարերկրեայ դեսպանների հետ, յայտարարեց, թէ «այլեւս հայկական հարց չկայ...» (40):

Ե.– ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ԳՈՅԱՄԱՐՏԵՐԸ

Արեւմտահայ ժողովուրդը յանկարծակի ենթարկուեց իթթիհատական ցեղապաշտների դաւադրական յարձակմանը եւ չկարողացաւ ինչպէս հարկն է կազմակերպուել եւ պաշտպանուել: Երեք գլխաւոր հանգամանքներ հանդիսացան դրա պատճառները:

Առաջինը՝ աշխարհի մեծ պետութիւնների դիւանագիտութիւնը խաբեց հայ ժողովրդին եւ նրան կանգնեցրեց աղէտի առաջ: Գերմանական կայսերական միապետութիւնը, որ պատերազմից առաջ չատ հաւատիացումներ էր անում հայկական չհերը պաշտպանելու իր պատրաստակամութեան մասին (առեղծեւով դերմանա–հայկական ընկերութիւն, բանակցելով հայկական ազգային գործիչների հետ եւայլն), պատերազմի ժամանակ լիովին համերաշխեց իթթիհատական կլիկի հայայինջ քաղաքականութեան հետ եւ իրարխուսեց այդ ոճիրը: Դիւրահաւատ հայը չէր կարող կարծել, թէ քաղաքակիրթ Գերմանիայի տիրակալները կարող են համագործակցել պանթուրքիստ ցեղամոլների հետ եւ մի ամբողջ ազգի բնաջնջման եւ դարաւոր մշակոյթի կոթողների կործանման հարցում: Բայց իրականում գերմանական ռազմամոլները հանդիսացան թուրքական բարբարոսութիւնների հովանաւորողները, որ երիտասարդ Թուրքերի կոզմից հայերի կոտորածների մեթոդները հետագայում ժառանգեցին գերմանական նացիոնալ–սոցիալիստները, հիտլերականները, որ երիտասարդ Թուրքերն իրօք հանդիսացան հիտլերականների նախորդները:

Նոյնը պէտք է ասել Աւստրիայի պետութիւնների դեկավար կլիկների մասին: Հայկական չհերի պաշտպանի քղամիդով ծածկուած Ալբրոնի, Ֆրանսայի եւ ցարական Ռուսաստանի կառավարութիւններին հետեւելով, հայ ժողովրդի ազատագրութեան գործում էր ոչ թէ հայ ժողովրդի ապատումն հարցը, այլ այդ հարցի օգտագործումն իրենց չահամոլ նպատակների համար: Կիլիկիայի հայերը չէին կարող կռահել, թէ Ֆրանսիական բանակը մտնելով Կիլիկիա, դուրս գալի մէջ կը մտնի Թուրքական զարդարանների հետ, կը ցրի հայկական այն լեգէոնը, որը չորս տարի Ֆրանսիացի զինուորների հետ կողք–կողքի մարտեր էր մղել գերմանա–Թուրքական բլոկի դէմ: Կիլիկիացի հայերը չկռահեին որ Ֆրանսիացի գեներալ Գրեմոն հայերի բարեկամը չի, այլ մի խաբեբայ, որը Կիլիկիայում չախչախեց հայկական ուժերը եւ խեղդեց Կիլիկեան հայկական անկախութեան փորձերը: Նոյնը պէտք է ասել նաեւ Մեծն Ալբիոնի մասին, ցարական միապետութեան եւ նրա սատրապների մասին: Հայ համաւոր հայդուկը գործակցելով ռուսական բանակի կիուորի հետ, չէր կռահի, թէ կովկասեան բանակի հրամանատար Եուդենիչը միայն օգտագործում էր հայերի ուժն ու կարողութիւնները, իսկ իր մտքում ծրագիր ունէր Ալաշկերտի հովիտը պարպել հայ բնակչութիւնից եւ այնտեղ կոզակութիւն բնակեցնել:

Այդպիսիք էին հայերի պաշտպանները: Այդպիսի «դաչնակիցներ» եւ «հովանաւորներ» էին ընտրել հայկական ազգային բիւրօներն ու ազգային պատուիրակութիւնները: Այդ կեղծ դաչնակիցներն ու կեղծ բարեկամներն էլ հայ ժողովրդի զգաստութիւնը քմծեցրին, նրան հանգստացրին եւ մղեցին անդունդի եզրը:

Երկրորդ՝ Թուրքական ցեղապաշտների կուսակցութիւնը, Իթթիհատը աւելի խորամանկ եւ նենգ գտնուեց, քան կարծում էին

(40) Տես «Ազատ խօսք», թիւ 749–52, 1940:

Նմոյշ թուրք գազաններու խեղէշութեան, – Տրապիզոն–երզնկա ճամբուն վրայ տեղ մը…

արեւմտահայ աշխատաւորները եւ նրանց մէջ աշխատող հայկական ազգային կազմակերպութիւնները, հայ մտաւորականութիւնը, հայ հոգեւորականութիւնը: 1908 թուականի Թուրքական սահմանադրութիւնը եւ օսմանեան միապետութիւնը՝ սահմանադրական պետութիւն յայտարարելը մի խաբեբայութիւն էր, որին հնչեցուեցամբ հաւատացին հայ ազգային շատ գործիչներ, իսկ Դաշնակցութիւն կուսակցութիւնը նոյնիսկ մերուեց երիտասարդ Թուրքերի հետ, փակեց իր աչքերը, մոլորութեան մէջ դցեց միլիոնաւոր հայերին, նրանց հաւատացնելով թէ երիտասարդ Թուրքերը չեն գնայ Աբդուլ Համիդի ուղիով եւ վերջ կը դնեն հայկական ջարդերին: Այդ քայլը Դաշնակցութեան ծանրագոյն յանցանքներից մէկն է հայ ժողովրդի առաջ, պատմութեան առաջ:

Երրորդ հանգամանքն այն է, որ արեւմտահայութեան ազատագրական չարժման դլուխ կանգնած հայկական քաղաքական կուսակցութիւնները եւ հոսանքները մինչեւ վերջին էլ չկարողացան յաղթահարել այն հակասութիւնները, որոնք արգելակում էին համազգային միասնական ճակատի կազմակերպմանը, ըստ որում միասնական ճակատ՝ ոչ միայն արեւմտահայերի ու իրենց միջեւ, այլեւ նրանց ու Թուրքահպատակ մեւս ճնշուած ազգերի հետ:

Արեւմտահայ աշխատաւոր ժողովուրդը ոչ աւելութիւն եւ ոչ էլ թշնամանք ունէր դէպի Թուրք, քուրդ, արաբ, յոյն եւ այլ ժողովուրդները: Հայ գիւղացին ու արհեստաւորը, բժիշկն եւ ուսուցիչը դարերի ընթացքում խաղաղ ապրել էին Թուրքի եւ քրդի հետ, փոխադարձաբար օգնել իրար տնտեսական աշխատանքում եւ կենցաղի մէջ: Հայ ժողովուրդը հակայական ստեղծագործական աշխատանքներ էր կատարել Թուրքիայում արդիւնաբերութեան զարգացման եւ քաղաքակրթութեան տարածման գործում: Հայ աշխատաւորը ճնշուում, բռնադատուում եւ խոշտանգուում էր սուլթաններն ու բէկերի կողմից, աւատական

տական վերնախաւի եւ Թուրքական ոստիկանութեան կողմից, որոնց դէմ էլ ուղղուած էր հայ մարդու դայրոյքը:

Բայց հայի հետ միասին չհապաղեցում եւ ճնշւում էին արաբ, քուրդ, աւորի, յոյն եւ ուրիշ ազգերի աշխատաւորները: Օսմանեան բռնակալութեան ղէմ նրանք ունէին պայքարի չատ բնդհանուր եղերք, բայց ո՞վ էր այդ մասին հոգս տանում: Երիտասարդ Թուրքերի կլիկը համօրէն վարում էր «բաժանիր եւ իշխիր» քաղաքականութիւն, թշնամանք էր բորբոքում քրդերի եւ հայերի միջեւ, քրդական-բեյական բանդաներին օգտագործում էր որպէս մուրտական ուժ, հայ բնակչութեան կոտորածներ կազմակերպելու պործում: Իթթիհատը մինչեւ վերջը կանխեց հպատակ ազգերի միասնութիւնը:

Նման բարդ իրադրութեան մէջ էր ապրում արեւմտահայ ժողովուրդը, երբ նրա վրայ բաւրձրացաւ Թուրքական եաթաղանը: Բայց այդ դժնդակ պայմաններում էլ արեւմտահայութիւնը դլուխ չխոնարհեց բռնակալների առաջ, ծունկի չեկաւ, որտեղ կարողացաւ՝ դիմեց ինքնապաշտպանութեան, հերոսական մարտեր մղեց թշնամու մեծաքանակ ուժերի դէմ:

Առաւել ակնյայտ ընկնող հերոսական սխրագործութիւնը կատարեցին Վասպուրականի աշխատաւորները Վանի ինքնապաշտպանական մարտերում, 1915 Թուականի Ապրիլ-Մայիսին:

Գատմութեան Թուրքական կեղծարարները եւ նրանց յերիւրանքները կրկնող բոլոր կարդի Թուրքականները Թուրք ու քանաք չեն խնայում եւ քրտնաջան կերպով ճգնում են Վանի դոյամարտը ներկայացնել որպէս «դաւադրութիւն» Թուրքական իշխանութեան դէմ, որը դրգռելով այդ «դաւադրական եղոյթից» եւ ուրիշ նման ապատամարութիւններից «հարկադրուած եղաւ» կանխել հայերի ապատնայքը, կազմակերպել արեւմտահայութեան տեղահանութիւնը եւ ջարդերը:

Թուրքական յեղափոխականների ձայնափողերը, սակայն, հաշուի չեն առնում այն փաստերը, որ Վանի բնակչութիւնը դրաղուած էր խաղաղ աշխատանքով եւ պէնքի դիմելու ոչ մի նախապատրաստութիւն չէր տեսել, մինչդեռ իթթիհատական դաղանի կազմակերպութիւնը վաղօրօք նախապատրաստել էր հայերի կոտորածներն սկսելու համար, որ Վանի կուսակալ Ջեւդէթ բէյը ամէն օր դիմում էր որեւէ պըրոպուբեան, որպէսզի բորբոքի ընդհարում հայերի եւ Թուրքական ղօրքերի միջեւ, որպէսզի ատիթ ստեղծի սկսելու ջարդը:

Վանի ինքնապաշտպանութեան վաւերապրները, որ դրել են հայ, ամերիկացի, իտալացի, ֆրանսիացի, դերմանացի, անգլիացի, եւ նոյնիսկ Թուրք հեղինակներ, աներկրայելի հաստատում են, որ Վանի աշխատաւորները ոչինչ վերցրին որպէսզի պաշտպանուէին Թուրքական ղօրքերի սպատակութիւններից (41):

Ցիրաւի, Թուրքիայի ռուսական սահմաններին կից չրջաններից հայերի տեղահանումն սկսուել էր դեռ 1914 Թուականի վերջերից, երկրի խորքում արդէն տեղի էին ունենում մասնակի ջարդեր: Իթթիհատի կենտրոնական կոմիտէի նիստն արդէն որոշել էր բնաջնջել հայ բնակչութեանը: Վանում կուսակալ Ջեւդէթը Ապրիլի 3ին անկիւնից ապանել տուեց հայ պատուիրակներին, որ գնում էին բնաւնիքի հայ եւ Թուրք բնակիչների մէջ ծագած վէճը հարթելու համար:

Յաջորդ օրը կուսակալը իր մօտ հրաւիրում է Վանի ազդային դործիչ, Թուրքական պարլամենտի դեպուտատ Օննիկ Դերճանկեանին եւ նրան ձերբակալում, նետում է բանտ: Ապա հրամայում է, որ գէնք կրող բոլոր տղամարդիկ եւ կանայք յանձնուեն: Թոփրաքկալէի եւ Հանճ-Բեքիրի զօրանոցների մօտ քրնդանօթներ են դրւում եւ նրանց փողերն ուղղում Վանի հայկական թաղերի վրայ: Իթթիհատական ոստիկանական դինուած ջոկատները լցւում են Վանի փողոցները, անընդհատ պարեսուբիւն անում: Հայերը դիմում են ամերիկեան միսիոնարներ դոկտոր Ըչըրին եւ Ետրոյին դնալ մոլեդնած կուսակալի մօտ, դոպել նրան, խաղաղութեան հայ պատուիրակներին անկիւնից ապտնողներին պատժել: Բայց իթթիհատական այդ ճիւաղը չէր լսում ոչ ոքի: Նա իր հետազօտ էնվէրի հետ ունէր

(41) Տես «Ճիշտ ակոգիր Վանի ինքնապաշտպանութեան դէպքերուն» կ. Պոլիս, 1919 թիւ:

ուղղակի կապ, գործում էր նրա կարգադրութիւններով:

Ապրիլի 5ին Վանի հայրենասէրները ըստ ուղղում են ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպող զինուորական չտաբ Արմենակ Եկալեանի գլխաւորութեամբ: Յաջորդ օրը այդ չտաբի պնդումով կրկին պատուիրակներ են ուղարկւում Ջեւդէթ բէյի մօտ, խնդրելով ցրել ստեղծուած չիկացած մթնոլորտը, թողնօթները տանել զօրանոցների ներսը, զաղաքից հեռացնել զինուած ոստիկանական պահակախմբերը, դադարեցնել հասարակական չէնքերի բռնագրաւումները եւ ոստիկանական զօրանոցներ դարձնելը: Կուսակալը մերժում է հայ պատուիրակների խաղաղասէր առաջարկները եւ պահանջում յանձնել չէնքերը, զէնքերը, սպառնալով կախաղան բարձրացնել դիմադրողներին: Ընդհարումն սկսուած էր:

Ապրիլի 7ին իթթիհատական ոստիկանները առաջինն սկսեցին կրակ բանալ հայերի վրայ, թնդանօթներից արկեր տեղացին դէպի հայկական թաղերը: Հայրենասէր հայ մարտիկները կրակով պատասխանեցին լկտիացած ջարդարարներին: Ականատես Վանի ինքնապաշտպանութեան հերոսամարտը, որ տեւեց մէկ ամիս, մինչեւ Մայիսի 6ը (42): Դա մի անհաւասար մարտ էր վատպատրաստ աշխարհազօրականների եւ թուրքական կանոնաւոր զօրքերի մէջ:

Թուրքական զօրքերի յարձակման օրը, Ապրիլի 7ին, Վանի հայ աշխատաւորները մի համակով դիմեցին թուրք հայրենակիցներին, որպէսզի կանխեն սկսուող կռիւը: Այդ նամակի կամ կոչի մէջ ասուած է.

«Թուրք հայրենակիցներ. արիւնռուչտ, ստոնաւուտ կուսակալ մը երկիրը պատերազմի ալէտներուն ենթարկելէ եւ ոմիմիտ յարձակումներով մեր մօտաւորապէս 10.000 զինուորներու արիւնը զուր տեղ հոսեցնելէ ետք այսօր կ'ուզէ այդ անզգամութիւնը ծածկել վանեցիներու արեան մէջ: Ասոր համար է որ սահմանի վրայ գտնուող զինուորները քաշուելով տեղւոյս անմեղ ժողովուրդը ոչնչացնել կ'ուզէ:

«Մորհեցէք որ, ինչպէս ինք կ'ըսէ, այս երկրին մէջ անիկա մի մը ունի միայն: Հետեւաբար անիկա երկու ազգերու արիւնը հոսեցնելէ ետք իր ձին հեծնելով երկրէն դուրս կ'ելլէ ու փախչելով երկիրը ու մասնաւորապէս ձեզ պիտի յանձնէ տահմանը անցնող բռչնամիներու ձեռքը:

«Գիտէք որ այս կուսակալը ծառէն ճիւղ մը կտրելու համար կացինը սրմատին կը զարնէ: Ծառի մէկ ճիւղն ալ դուք էք: Ծառը եթէ իմնայ չատ լաւ կրնաք հասկնալ որ ճիւղերն ալ միասին պիտի իյնան: Հետեւաբար թէ' ձեր եւ թէ ձեր զաւակներու իրաւունքն ու պահպանութիւնը չապահովող եւ այս անիրաւ կռուին մասնակից եթէ ըլլաք, երկու ազգերու միջեւ ահարկու անդունդ մը բանալու օգնած կ'ըլլաք:

«Դուք ալ Ձեր կեանքը վտանգի ենթարկելէ ետք չատ մօտիկ ժամանակ ձեր վրայ պիտի հրաւիրէք անհաչիւ պատասխանատուութիւն մը եւ անոր չարաղէտ արդիւնքը: Մէկ խօսքով եթէ երկրի փրկութեան եւ երջանկութեան փափաքող էք՝ անմիջապէս դործի սկսէք:

«Ըսէք ձեւուէթ պէյին թէ տալէ մը կառավարութիւնը կրնայ վերցուիլ բայց ազգեր մընայուն հիւր կը մնան: Ըսէք որ երկու ազգեր իրար պէտք չէ պարնել տալ, դուք հիւր էք իսկ մենք ընդմիշտ այդ երկրին մէջ պիտի ապրինք, հետեւաբար պահանջեցէք որ ինք այս երկրէն ելլէ երթայ, պաչարումը վերցնէ եւ պատանելու մէջ տուղի ունեցող դէպքերուն նմիջապէս վերջ տայ: Հակառակ պարագային դործը իր ելքին պիտի յանկի եւ վախճանը աղէտալի պիտի ըլլայ:

ՎԱՆԻ ՀԱՑ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ (43)»

Միամսեայ գոյամարտում վանեցի հասարակ մարդիկ, բանուորներ եւ գիւղացիներ, արհեստաւորներ եւ մտաւորականներ, կանայք եւ պատանիներ կռւում էին անձնուիրաբար, մինչեւ ինքնամոռացութեան աստիճանը:

(42) Տես Յուշեր Արմենակ Եկարեանի, խմբագրութեամբ Լ. Ալեմեանի, էջ 292–298, Փարիզ, 1947:

(43) Կոչը գրուել է վաճի քուրթ բնակչութեան եւ գիւղուրցերի մէջ, այլ հրապարակուել է «Աշխատանք» թերթում:

Նրանք պաշտպանում էին իրենց կեանքը, իւրենց օջախը, իրենց դոյքը: Վանի աչխարհապօրականների այդ հերոսական ինքնապաշտպանութիւնը կոտորածներից փրկեց Վասպուրականի տասնեակ հազարաւոր բնակիչների:

Նոյնպիսի մի հերոսամարտ տեղի ունեցաւ Շաբին-Գարահիսարում, 1915 Յունւարի 30ից նախ 3ից 23ին:

Այրիների եւ Մայիսին Շաբին-Գարահիսարի ժողովուրդը լուրեր ունէր՝ Ստամբուլում հայ մտաւորականութեան կոտորածների եւ դաւառներում հայկական ջարդերի մասին: Նրանք տեղեակ էին նաեւ Վանի աչխարհազօրի ինքնապաչտպանութեան իրադարձութիւններին: Շաբին-Գարահիսարում Թուրքական ոստիկանական ուժեղացրած կայազօրի եւ կանոնաւոր զօրամասերի երեւալը դեռ Մայիսի վերջերին, արդէն վատ նշաններ էին: Հայերի ջարդի ուրուականը երեւում էր ամէն մէկի օջախում, աչքերի առջեւ:

Յունիսի 2ին 200 Թուրք ոստիկաններ բռնում են քաղաքի հրապարակը: Բանտից աւդատուած հանրայայտ աւազակ – դաչակ Քէլ Հասանը որպէս իթթիհատականների երախտապարտութեան նչան, չրջում է թաղից-թաղ, տնից-տուն, «այլ պիւղերից փախած Շաբին-Գարահիսարում թաղնուած փախստականներ որոնելու» պատրուակով: Նա ձերբակալում է 20 հայ մարդու, նոյն ժամերին ոստիկանները յարձակում են չուկայի վրայ, ջախջախում խանութները, բռնագրաւում դրամարկղները եւ ապրանքը: Շուկայում սպանւում են տասնեակ հայեր, որոնք անղէն էին եւ զբաղուած իրենց առօրեայ գործերով: Յունիսի 2ի երեկոյեան Շաբին-Գարահիսարին բերեց նոր պոյժ, ոստիկանները պիչերն սկսեցին կոտորել բանտում պահուող հայերին:

Կռիւն սկսուած էր: Հայրենաչէր աչխատասէր մարդիկ այլեւս չհամբերեցին: Յունիսի 3ի լուսածագից քաղաքի փողոցներում, հրապարակներում, բակերում երեւում են զինուած արհեստաւորներ, դիւղացիներ, կանայք, երիտասարդ եւ ծերունի հայեր: Զեւաւորում է մի աչխարհազօր, որը կռիւ է սկսում Թուրքական ոստիկանական զօրքերի դէմ, պաչտպանելով իր քաղաքը, իր կեանքը: Աչխարհազօրականները բնտրում են զինուորական մարմին, որն չտաքի դեր էր կատարում եւ դէխաւորում քանհինգօրեայ այդ հերոսամարտը:

Կատաղի կռիւներ են տեղի ունեցել Բերդի չրջանում: Հայերն ամրանալով Բերդում, հրացաններից եւ ատրճանակներից արձակած [illegible] ներից եւ գնդացիրներից: Մօտենում է բերդին, որտեղ 25 մարտիկներ էին պաչտպանում: Դա արդէն Յունիսի 20ի առաւօտեան էր, կուի 17րդ օրը: Փոքրաթիւ հայերը դարձի են դնում իրենց ուժերի պաչարը: Բերդից նետուած ռումբերի պայթիւնից դիակ են պառնում նորանոր իթթիհատականներ:

Գատմութեանը յայտնի են չատ քիչ մարդիկ, որ այդպէս հերոսաբար կուում էին: Յինչնք ամբաձիդ Գ. Կարմիրեանին, որը վերջին ռումբերը նետելով, միալար աղաղակում էր «ուռ՛ամբ, ուռ՛ամբ հասցուցէք»: Ռումբ հասցնողը 14ամեայ պատանի Թեւեքէլեանն էր, որը մոռացել էր իրեն, արհամարհելով մահը, կատարում էր իր աղնիւ դործը (44):

Այսպէս, Շաբին-Գարահիսարի հայրենաչէրները քաջաբար դիմադրեցին դաժան Թրչնամուն, 3000ի չափ Թուրք ոստիկաններ եւ ասկեարներ սպաննեցին, ժամանակ չտեցին եւ հզաւարաւոր հայեր կարողացան հեռանալ, փրկուել կոտորածներից: Շաբին-Գարահիսարի պաչտպանները դիմադրեցին մինչեւ վերջին հնարաւորութիւնը, իթթիհատական բանակներին կենդանի չյանձնուեցին: Բերդի պաչտպաններից միայն դիտեներ րնկան Թրչնամու ձեռքը:

Հակառակորդի առաջ կլուխ չխոնարհելու եւ հաւերի ջարդեր կատարողներին մահացու հակահարուածներ տալու քաջարի օրինակ տուեցին սուետացիները: Այդ փոքրիկ պաւառակն ունէր վեց հայկական գիւղ, որոնք փռուած էին Միջերկրական ծովի ափում, Կիպրոսի դիմաց, իսկ ծովից ոչ հեռու՝ կար Մուսա լեռը: Սուետայի պաւառակում 6311 բնակիչ էր ապրում, որոնցից 10 տարեկանից բարձր 1937 արական եւ 1711 իգական սեռի:

Յուլիսի վերջերին Թուրքական ոստիկա-

(44) Տես Գատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան, Ա. հատ. էջ 449, Գէյրութ, 1962:

նաւթինը առևտահայերի տեղահանման հա-մար պինուած չոկատներ ուղարկեց պիւղերը: Հայկլը ուրիշ պատառների փորձով տեսան, թէ ինչ է սպասում իրենց: Մինչդեռ ոստիկա-նապետութիւնը սկսեց իր ոճրագործութեան նախա-պատրաստութիւնը: Սուետիոյ հայերն առանց կուսակցական ներքին վէճերի, միաձնաբար համախմբուեցին եւ կազմակերպեցին ինքնա-պաշտպանութիւն: Ընտրուեց ինքնապաշտպա-նութեան պինուորական մարմին, նշանակուե-ցին վաշտերի պետեր: Մուտա լերան գերքե-րում կռուող հայերի թիւը կազմում էր մօտ 400 մարդ, իսկ նրանց դէմ թուրքերը նետել էին մի քանի հայտար ոստիկաններ եւ զօրք:

Հերոսամարտը տեւեց Օգոստոսի 8ից մին-չեւ Սեպտեմբերի 20ը, մօտ 40 օր, որի բո-լոր ցայգում մի բուռը հայ աչխարհազօրականներ կարողացան ոչնչացնել թշնամու զգալի ու-ժեր, պաշտպանեցին իրենց դիրքերը: Վեր-ջին պահին, երբ արդէն ինքնապաշտպանու-թեան մասնակիցների մէջոցներն սպառուել էին, իսկ թշնամին նոր ուժեր էր բերում, կազմակերպուեց նրանց անցումը դէպի Ե-գիպտոս: Այդ պահին առաջապետական հերոսու-թիւն կատարեց 75ամեայ Ծերունի Մովսէս Գրիգորեանը, որը ծով նետուելով, 30 ժամ լողաց Միջերկրականի ջրերում, յաղթահարեց ալիքների հարուածները, դիմացաւ քաղցին ու յուսահատութեան ապատնալիքին, բայց հասաւ պինուորական նաւատորմիղին, օգնութեան խնդիրք տարաւ նրանց:

Կենդանի մնացած սուետացիները փրկուե-ցին:

Հայերի ինքնապաշտպանական հերոսա-մարտեր տեղի ունեցան Եղեսիայում, Նեմ-րուտ լերան շրջանում, Ամանոսում, Մաշու-նում եւ ուրիշ վայրերում:

1915 Թուականի հայկական գոյամարտի իսկական պետական պատմութիւն դեռ չի գրը-ուել: Օսմանեան աղբիւրները մեծ մասամբ մնում են հասարակական կարծիքից թաղնը-ւած: Հայկական աղբիւրների մեծ մասը ոչնչ-ացուել են եղեռնի ժամանակ: Հետագայ ու-սումնասիրութիւնները լոյս կը սփռեն 1915 Թուականին արեւմտահայերի պատմութեան չլուսաբանուած կողմերի վրայ, բայց կ'ունենն հերոսական նոր էջեր, հայ ժողովրդի նոր գո-յամարտեր:

Այդ ինքնապաշտպանական կռիւները բո-լորն էլ բանկուեցին որպէս պատասխան թուր-քական ջարդարարների գործադրած բռնու-թիւններին: Ոչ թէ այդ ստատամբութիւնները տեղի ունեցան, որոնց պատճառով թուրքա-կան իշխանութիւններն նախձեռնեցին արեւ-մտահայերի կոտորածները, այլ ընդհակառա-կը՝ իթթիհատական բանտոնների կողմից մի-լիոնաւոր հայերի անողոք կոտորածների դէմ ուղղուած պայքարից ստաջ ևկան մի շարք ստատամբութիւններ, որոնք թուրք բուն իմաս-տով՝ ապստամբութիւններ չէին, այլ ինքնա-պաշտպանական կռիւներ, դոյամարտեր:

Այդ տեսակիլներից պէտք է յատկանշել նաեւ Կովկասեան հակատում հայ կամաւորական չոկատների գործողութիւնների յուսաչունմատ-նը: Կամաւորական չարժումը առաջ ևկաւ ստ-ցիալ-քաղաքական բարդ պայմաններում, որ-պէս հայ-ազգային ազատագրական պայքարի մի ճիւղ, մի ճակ:

Անտանտի դաչնակից պետութիւնների – Անգլիայի, Ֆրանսիայի եւ Ռուսաստանի կա-ռավարութիւնները պատերազմում հանդէս ե-կան Հայաստանի եւ հայ ժողովրդի «պաշտ-պանելու» մեծամեծ խոստումներով: Ցարա-կան կառավարութիւնը եւ նրա դաչնակիցները հաւաստիացնում էին հայ ժողովրդին, թէ նրանց մղած պատերազմի կարեւոր նպատակ-ներից մէկը Արեւմտեան Հայաստանի ազատա-գրումն է: Հայ ժողովուրդը հաւատում էր դաչնակից պետութիւնների կառավարութիւն-ների այդ հաւաստիացումներին:

Հայերը վաղուց պարտադիր պինուորական ծառայութեան էին կանչւում ռուսական բա-նակում: Հայերից ցարական բանակում 1915 Թուին հաշուրլում էր (պատերազմի զօրահա-ւաքի օրէնքով) 120,000 պինուոր, որից 80,000 գտնուում էր ռուսո-գերմանական ռազմաճա-կատում եւ 40,000 մարդ թուրքական ճակա-տում: Բացի այդ հազարաւոր հայեր էին կան-չուել Ֆրանսիայի, Անգլիայի, ԱՄՆ եւ Ա-ռտանտի բլոկի այլ պետութիւնների բանակնե-րը:

Համաշխարհային պատերազմի տարինե-րին թուրքական տիրապետութիւններում ապ-րող ճնշուած ժողովուրդների մէջ աչքառուժա-ցան հակաթուրքական ազգային-ազատագրա-կան չարժումները: Գլուխ բարձրացուց ամ-

բողջ արաբական արեւելքը, ճգտելով դուրս գալ օսմանեան պետութեան գերիշխանութենից եւ ձեռք բերել անկախութիւն: Արաբական երկրների ժողովուրդների հակաթուրքական շարժումները գլխաւորում էին արաբական երկրների ազգային գեկավարները: Թէեւ Անգլիայի եւ Ֆրանսիայի գործակալներն աշխատում էին արաբական կախեալ ժողովուրդների շարժումներն օգտագործել իրենց նպատակների համար (գնդապետ Լորենսի առաքելութիւնը) եւ ամրապնդել իրենց տիրապետութիւնը Մերձաւոր Արեւելքում, սակայն արաբների ազատագրական շարժումներն ունէին այլ նպատակ՝ այն էր դուրս գալ օսմանեան ունժիմի ճիրաններից, հասնել անկախութեան:

Գրեթէ նոյն երեւոյթն էր տեղի ունենում նաեւ Հայաստանում: Օսմանեան միապետութեան լծի տակ գտնուող արեւմտահայ ժողովուրդը երազում էր ազգային անկախութեան եւ ինքնուրոյնութեան մասին: Արեւմտահայերի ազատագրական շարժումները լայն արձագանգներ էին գտնում նաեւ Ռուսաստանի եւ Կովկասի հայերի մէջ: Համաչխարհային պատերազմի տարիներին, երբ Թուրքիան մտաւ արկածախնդրական պատերազմի մէջ ընդդէմ Ռուսաստանի, Անգլիայի եւ Ֆրանսիայի, երբ Թուրքիան գերմանական աւազակային իմպերիալիզմի հետ դաշնակցած հանդէս եկաւ նոր հողեր գրաւելու ծրագրերով, թուրքական տէրապետութեան դէմ նոր ուժով բռնկուեցին հայերի ազատագրական շարժումները: Հայաստանի բնակչութիւնը համակուած էր ազգային-ազատագրական գաղափարներով: Մի կողմից ատելութիւնը դէպի թուրքական բռնապետութիւնը եւ միւս կողմից պատրաստակամութիւնը՝ պայքարել այդ բռնապետութեան դէմ եւ ազատագրուել նրա տարատէսակներից, այդ տրամադրութիւնները իշխում էին հայ ժողովրդի ամենալայն զանգուածների վրայ: Այդ տրամադրութիւնները օգտագործեցին հայկական ազգային կուսակցութիւնները եւ ռուսական իշխանութիւնները:

Սահմանադրական-ռամկավար, Դաշնակցութիւն եւ Հնչակեան կուսակցութիւնները, որ մինչեւ պատերազմը ընդդիմադիր դիրք ունէին դէպի ցարիզմը, պատերազմի սկզբից այնքան էին ոգեւորուել Անատոլուի պետութիւնների պարագլուխների հաւատատիացումներով ու [illegible] պետութեան մասին նրանց [illegible] բոլոր ուժերը, մամուլը, կազմակերպութիւնների լայն ցանցը տրամադրեցին պատերազմին, յոյս ունենալով թէ ռուսական ցարիզմի եւ անգլո-ֆրանսիական բանակների յաղթանակը ազատութիւն կը բերի Արեւմտեան Հայաստանին: Այդ կազմակերպութիւնների նախաձեռնութեամբ ու ռուսական բանակի գլխաւոր շտաբի պլաններով սկսուեց հայկական կամաւորական ջոկատների կազմակերպումը: Հայ ժողովուրդը նորից, հին աւանդութիւններին հաւատարիմ, կամաւոր կերպով միացաւ ռուսական բանակին, ունենալով իր ազատագրական սպասելիքները:

1914 թուականի վերջերին եւ 1915 թ. ընկզմներին կամաւորական շարժման թէքեան լայնօրէն տարածուեց հայերի մէջ: Կամաւոր էին գրուում մեծ մասամբ երիտասարդները: Ամբողջով գալիս էին Կովկասից, Ռուսաստանից, Հիւսիսային եւ Հարաւային Ամերիկայի երկրներից, Իրանից: Էջմիածնի հոգեւոր ճեմարանի, Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցի եւ Մոսկուայի, Պետրոգրադի, Կիեւի համալսարանների հայ ուսանողների զգալի մասը գրուեց կամաւորական ջոկատները:

Անդրկովկասի եւ Հայաստանի բոլշեւիկները, Սա. Շահումեանի գլխաւորութեամբ, սկզբից եւեթ բացասաբար վերաբերուեցին կամաւորական շարժմանը, այն համարելով որպէս աւելորդ գրգռիչ, թուրքական բռնակալների համար: Սակայն ազգային ազատագրութեան գաղափարն այնքան մասսայական էր եւ խոր կերպով թափանցել էր մասսաների մէջ, որ թուրքական բարբարոսութիւններից հայ բնակչութեանը փրկելու ազնիւ գաղափարով տոգորուած՝ կամաւորական ջոկատների մէջ մտան նոյնիսկ մի խումբ երիտասարդ սոցիալ-դեմոկրատ բոլշեւիկներ:

Վատ զինուած եւ վատ հագնուած, կիսաքաղց կամաւորները արհամարհելով մահն ու դժուարութիւնները, մեկնեցին ռազմաճակատ, ցարական բանակի հետ միասին «փրկելու Հայաստանը»:

Սակայն հայերին ազատագրելու եւ նրանց սպասնացող վտանգներից պաշտպանելու մասին Անատոլուի պետութիւնների կառավարութիւնների հաւատիացումները խաբուսիկ էին:

Հետեւաբար խարուեցին նաեւ հայ կամաւորները, նրանց հրամանատարներն ու ղեկավարները:

Ասրը հակասութիւն կար այդ չարժումը չարաչահող «չգօր ատրութիւնների» ղեկավարների ցանկութիւնների եւ չարժումը մասնակցող մասսաների միջեւ: Այդ մասսաների չարժումը ազգային–ազատագրական պայքարի մի պատկում էր:

4.– ԹՈՒՐՔԵՐԻ ԳՈՐԾԱԴՐԱԾ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԵՐԿԱՑՈՒՄԸ

Արեւմտահայութեան նկատմամբ թուրքօսմանեան յոնականների կիրառած ցեղասպանութեան քաղաքականութիւնը մերկացուեց եւ խաւարչն պատասխանատուից աչխարհն չատ երկրների առաջնակարգ մարդկանց կողմից: Ներպատի, Ամերիկայի, Ասիայի տարբեր երկրների բազմաթիւ հասարակական գործիչներ, գրողներ, հրապարակախոսներ, ինչպէս նաեւ ժողովրդական լայն մասսաներ անարգում էին թուրքական չարգարարներին, պատասխանատուութիւն յայտնում՝ օգնել աղէտի ենթարկուած հայ ժողովրդին, գաղթականներին, արբերին:

Արեւմտեան Հայաստանի ողբերգութիւնները, հայ բնակչութեան տեղահանումը, աքսորը եւ կոտորածները լայն արձագանգներ էին առաջ բերում չեզափոխական–ոգչալդեժոկրատիայի եւ Ռուսաստանի առաջադէմ հասարակայնութեան տարբեր խաւերի մօտ: Հայ ժողովրդի պաչտպանութեամբ հանդէս էին գալիս լենինեանները, Ռուսաստանի գլխաւոր կրատական մասսաորակնութիւնը, ռուս առաջադէմ գրողները, հրապարակախոսները, պետնականները, արուեստի աչխատողները: Դա հայ ժողովրդի բարեկամների եւ պաչտպանների Ռուսաստանն էր: Ռուս մեծ ժողովուրդը ժամանակին գնահատեց հայ ժողովրդի ապրած մեծ փորձութիւնները եւ նրան սպասնացող մահուան վտանգը, իր հզօր ձայնը բարձրացրեց ընդդէմ թուրք չարգարարների, ի պաչտպանութիւն կործանման եզրը մղուած հայ եղբայրների:

Ռուսական չեզափոխական մտքի ականաւոր ներկայացուցիչ եւ աչխարհահռչակ գրող Մաքսիմ Գորկին, որ պատերազմի ժամանակ ապրում էր Ֆինլանդիայում, մի քանի անգամ հանդիպումներ է ունեցել նրա մօտ գնացած Վահան Տէրեանի, Գօդոս Մանկիկեանի եւ հայ մչակոյթի ուրիչ գործիչների հետ, վարների ցանկութիւնների եւ չարժանը մասնակցող մասսաների միջեւ: Այդ մասսաների չարժումը ազգային–ազատագրական պայքարի մի պատկում էր:

Գորկու խմբագրած ժողովածուի ներածականն բաժինը հաղորդում է, թէ բալկանեան պատերազմից յետոյ Հայկական Հարցը նորից առաջ քաչուեց: 1914 թ. Յունուարի 26ին հաստատուեց Արեւմտեան Հայաստանի բարեփոխումների նախագիծը, հայկական նահանգները բաժանուեցին երկու վարչական միաւորի եւ նչանակուեցին երկու տեսուչներ – Վերտեռնիկը եւ Հոֆը, որոնք մեկնեցին Կոնստանդնուպոլիս, այնտեղից Հայաստան գնալու եւ կատարվարելու համար: Հայկական նահանգների բարենորոգումները նոր պէտք է կատարուէին, երբ բռնկուեց համաչխարհային պատերազմը: Թուրքիան մտաւ պատերազմի մէջ ընդդէմ Ռուսաստանի եւ օգտուելով ստրքից, իրեն ամենազօր զգալով, երկրից դուրս քչեց հայկական նահանգների տեսուչներին եւ ձախողեց բարենորոգումները: «Հենց որ պատերազմ սկսուեց Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ – գրուած է Գորկու ժողովածուի ներածականում – հայերն, ինչպէս անցեալներում, հանդէս եկան իրենց զարտուղ ճնշողների դէմ»: «Հայերը նորից իրենց բոլոր կապերին Ռուսաստանի յաղթանակի հետ եւ արեցին այն ամէնը, ինչ որ կարող էին, այդ յաղթանակի համար» (տես Գորկու կազմած եւ խմբագրած ժողովածուի նախաբանը): Ժողովածուն հաղորդում է, թէ ինչպէս էին հովկասի հայերը ծառայում ռուսական բանակ-

Օսմանեան կայսրութիւնը երբ Գերմանիոյ եւ Աւստրիոյ վիճակից դարձաւ ու պատերազմին մէջ նետուեցաւ (1914 Նոյեմբերի սկիզբը), ընդհանուր զօրաշարժի հրահանգին անսալով՝ շուրջ 300,000 արեւմտահայ երիտասարդներ ու չափահասներ զինուորագրուեցան եւ իրենց զինուորական պարտականութիւնը կատարեցին: Թրքական իշխանութիւնները զանոնք բանուորական ջոկատներու (*ամելէ թաբուրի*) մէջ աշխատցնելէ ետք... իրբեւ վարձատրութի՛ւն... խումբ խումբ սպաննեցին: Ահա խումբ մը ամէն հայ զինուորներ՝ սպաննուած վատօրէն...

կում, իսկ Արեւմտեան Հայաստանի հայ բնակչութիւնն ինչպիսի յոյսեր էր կապել ռուսական բանակի հետ, ինչպէս էր համակրում նրան եւ դիմաւորում ռուս զինուորների գալը Հայաստան: «Անկողմնապահ չլինելու հետեւանքը եղաւ դաժան պատիժը, մի կողմից կոտորածները, միւս կողմից բռնի գաղթեցումն իրենց բնակավայրից»:

Գորկու ժողովածուն տուեալներ է բերում հայ ժողովրդի կորուստների մասին: 1915 թ. Մայիսի հաշիւներով սրդէն կէս միլիոն գաղթականներ կային Միջագետքի անապատներում, իսկ 200,000 կովկասում: կոտորածների քանակը դեռ յայտնի չէր Գորկու ժողովածուի խմբագրութեանը: «Այսպիսով, աւարտում է ժողովածուի ներածականը – Հայաստանի դաժան պատմութեան մէջ տեղի է ունենում սոմենասրբիւնոտ գործողութիւնը: Նորից խաղաթղթի վրայ է դրուել հայ ժողովրդի ազգային գոյութեան հարցը, իսկ համաշխարհային հրդեհի խիտ մշուշի ետեւում դժուար է տեսանել եւ կռահել ապագան...»:

Հայ ժողովրդի այդ ծանր փորձութիւնների իրենց արտայայտութիւնը գտան նաեւ Գորկու խմբագրութեամբ հրատարակուած «Լետոպիս» հանդէսում, որը լոյս էր տեսնում 1915–1917 թուականներին, գեղարդրադում: «Լետոպիս»ը ռուսական դեմոկրատական լուսաւոր ոչ–ապօրինի օրգանն էր: Այդ հանդէսը ընդարձակ յօդուածներ է տպել նուիրուած հայ գրականութեանը եւ կուլտուրային: Անհրաժեշտ է նշել «զերմանական իմպերիալիզմի Արեւմտեան Հայաստանում» խորագիրը կրող յօդուածի մասին: Բացայայտելով արեւմտահայութեան չհասպրծման մասին կայսերապաշտական զարթիչների անձները, ցոյց տալով հայկական նահանգների հարստութիւնները եւ հայ ժողովրդի կրած անհուն տառապանքները, Գորկու «Լետոպիս»ը եզրակացրել է. «Արեւմտեան Հայաստանի եւ սմբրալ Թուրքիայի ժողովուրդների համար ժամանակակից կայսերապաշտական դարաշրջանի չրջանակներում ոչ մի փրկութիւն չկայ: Միայն այն դարաշրջանը, որը գալիս է փոխարինելու կայսերապաշտութեան, այդ ժողովուրդները կը ստանան իրենց ազգային ազատական խնդիրների որոշումը» (էջ 297):

Հետագայում առաջին առիթներով Մ. Գորկին նորից ու նորից է խօսել հայ ժողովրդի ճակատի մասին, նրա ազատագրման խնդիրների եւ այդ պայքարի հերոսների պանծալի գործերի մասին: Ցեղափոխութեան յաղթանակից յետոյ Հայաստան այցելելով Մ. Գորկին կրկին անդրադարձաւ հայ ժողովրդի ողբերգական անցեալին, նշեց նրա թշնամիների «արիւնոտ յանցագործութիւնները» եւ նրանց հետեւանքով ստեղծուած մղձաւանջը: «Ճիշդ է, – գրել է Գորկին – Հայաստանի 19րդ դարի վերջին եւ 20րդ դարի սկզբի ողբերգական պատմութիւնը, Կոնստանդնուպոլսի, Սասունի կոտորածներին, «մեծ մարդասպանին», կուլտուրական Եւրոպայի ղղուելի անտարբերութիւնը, որով նա վերաբերուեց իր «քրիստոնեայ եղբայրների» կոտորածին, միապետական կառավարութեան կողմից Հայաստանի եկեղեցական գոյքերի թալանի ամօթալի գործին, վերջին տարիների (1918–1920) թուրքական արշաւանքների քաղաքակիրներին, – դժուար է յիշել բոլոր ողբերգութիւնները, որ ապրել է այդ եռանդուն ժողովուրդը» (45):

Գորկու ընդհանրացումը մի անողոք եւ արդարացի մեղադրական եզրակացութիւն է Սասունի եւ Կոնստանդնուպոլսի հայերի կոտորածները կազմակերպող օսմանեան բռնակալների դէմ, «մեծ մարդասպանների» դէմ: Միաժամանակ մեղադրանք՝ Եւրոպայի տէր դիւանագէտների եւ «մեծ պետութիւնների» ղեկավարների դէմ, որոնք անվրդով եւ անաչառութեամբ հանդուրժեցին հայ ժողովրդի եղեռնը, այնհետեւ անհատարբեր մնացին զաղթած հայ աշխատաւորների կարիքների նկատմամբ, հաշտուեցին, որ հայ ժողովրդի բնօրրանը գաւթուի օսմանեան բռնակալների եւ նրանց ժառանգորդների կողմից:

Նոյն ոգով տոգորուած եզրակացութիւններ էին ուղեկցում Ռուսաստանի քաղաքական տասնեակ գործիչների, հրապարակախօսների, գիտնականների, արուեստագէտների, ռուս ժողովրդի քաղաքական լաւագոյն գաւակների: Գրող. Ե. Պեշեխոնովի վկայութիւնից գրեթէ «Քուրքահայաստանի ոչնչացումը» արժէքաւոր գիրքը, իսկ վկայ-

(45) Տես «Ռուս գրողները Հայաստանի մասին» ժողովածուն, 1946 թ. երեւան, էջ 115–116:

րի Բրիւսովը՝ «Հայ ժողովրդի պատմական բախտի տարեգիրքը» հատորը: Նրանք քարզմանեցին եւ ռուսերէն հրատարակեցին հայ դրականութեան գոհարները: «Հայկական բանաստեղծութիւն» ստուարածաւալ հատորը, որ լոյս տեսաւ 1916 թուականին Մոսկուայում, Բրիւսովի եւ ուրիշ ռուս բանաստեղծների ձեռքով կերտուած մի անմահ յուշարձան է, հայ դրականութեան վեհութեան եւ անմահութեան վկայութիւն:

Թրքերի գործադրած ցեղասպանութիւնը մեծ տպաւորով էր լցրել Ռուսաստանի առաջադիմական մտքի նաեւ ուրիշ ներկայացուցիչների սրտերը: Երբ Արեւմտեան Հայաստանից կաւորածների առաջին ահաւոր լուրը հասաւ Պետրոլսբուրգ, ռուսական գիտութիւնների ակադեմիան քննեց Թուրքիայում հայ մշակոյթի զանձերը փրկելու հարցը: Արեւմտեան Հայաստան ուղարկուեցին պիտնականների արշաւախմբեր, ակադեմիկոսներ Մառի եւ Օրբելու գլխաւորութեամբ: Արշաւախումբը այցելելով Վան, Ալաշկերտ, Մուշ եւ Հայաստանի ուրիշ քաղաքներ, կորոտից փրկում է հայկական ձեռագրերը եւ հետազօտում պատմական յուշարձանները:

Ականաւոր գիտնականն Ն. Մառը Հայաստան այցելելուց յետոյ գրքեր հրատարակեց նուիրուած հայ մշակոյթին եւ հանդէս եկաւ զեկուցումներով հայ ժողովրդի, նրա ստեղծագործական ուժերի բախտի մասին:

Իր զեկուցումներից մէկում Ն. Մառը ասել է. «Բանն այն է, որ հայոց կուլտուրական անցեալը եւս, մեր համոզմունքով, չի կարելի ներկայացնել եւ ոչ իսկ ներելի է ուսումնասիրել այլապէս, քան իբրեւ համամարդկային կուլտուրական ամբողջութեան էական եւ ստեղծագործիչ մաս: Հայոց ազգը, այն հայոց ազգը, որի համար ժամանակակից տիրապետող ուժերը դժուարանում են ինքնուրոյն կեանքով հանգիստ ապրելու տեղ որոնել երկրագնդի վրայ, եւ յարմար տեղ չեն գտնում, չեն տեսնում մինչեւ անգամ իրանց՝ հայերի մշակութային բազմահազար աքսէնչելի յիշատակարաններով ծածկուած նուիրական հողը, որի վրայ ապրող ազգը ամբողջ քաղաքակիրթ մարդկութեան, մանաւանդ եւրոպական ազգերի հետ անժխտելի կապերով միացած լինելով, ոչ միայն պատիւ կը բերի, այլեւս նոցա կուլտուրական ծագումը եւ զարգացման ձեւափոխումներն ուսումնասիրելու համար ամենակարեւոր մի աղբիւր է»:

Անդրադառնալով Հայաստանում դեռեւս վաղ չրջանում գիտութեան համամարդկային դերին, Մառը նշել է. «Ազգային յարաբերութիւնների հանդոյց կազմելով ոչ միայն ժամանակակից ժողովուրդների մէջ, այլեւս մեռած կուլտուրական ազգերի եւ ներկայ կենդանի քաղաքակրթուած աշխարհի մէջ եւս հայերն առաջինն են եղել, որ միջազգայնութեան չափերը եւ տիեզերական պատմութեան լայնութիւն հասկացել են դեռ միջին դարերում»:

Մառը ցաւով է արտայայտել այն միտքը, թէ հայերը «Մի բուռ ժողովուրդ... արհամարհուած ազիտութեան ըոյներում, տասնապատիկ ասելի ճնշուած, հարստահարուած իր չինարար ձեռքերից օգտուող ազգերի կողմից, երբեմն նոյնիսկ իր ծննդավայրից Միջերկրական եւ Սեւ ծովերից դէն հալածուած, այնտեղ էլ տրորուած, իր վերջին կայանի մի անկիւնի մէջ էր մղուած եւ քանիերորդ դարում այնտեղից դուրս քշուած եւ ցիրուցան դառնալու սպառնալիքներին մատնուած: Եւ այդ հայ ազգը համամարդկային աղբիւրից քամած մշակութային ասանդի անդրանիկ ժառանգներից լինելով, նրա ամբողջութեան հաւատարիմ պահողն, ամենջնորդն ու առաստաձեռն ցանողն էր արեւելքում եւ արեւմուտքում»:

Հայ ժողովրդի մշակոյթի դէմ թուրք-օսմանեան բարբարոսների ոտնձգութիւնները մերկացնող կարեւոր ուսումնասիրութիւններ են դրել ռուս ակադեմիկոսներ Բարտոլդը, Գորդլեւսկին, Տաուէն եւ շատ ուրիշներ: Նրանց աշխատութիւնների նշանակութիւնը մեծ էր հայկական կոտորածների ժամանակ՝ երբ առաջադէմ մարդիկ դիմակազերծ էին անում թուրք-օսմանների վայրագութիւնները եւ պաշտպանում հայ ժողովրդի հոգեւոր մշակոյթի արժէքները:

Այդ նշանակութիւնը մեծ է մեր օրերում, երբ յիսունամեայ հետաւորութիւնից մենք նորից անդրադառնում ենք այդ հարցերին, հայ ժողովրդի իրաւունքներին, նրա արդար պատին, նրա ծառայութիւններին մարդկութեան առաջդիմութեան գործին:

5.— ՀԱՑ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԸ

Ա.— ՀԱՑԿԱԿԱՆ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ ԵՒ ՀԱՑ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱԶԳԱՑԻՆ ՎԵՐԱԾՆՆԴԻ ՍԿԻԶԲԸ

Ռուսաստանում 1917 Փետրվարի Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնը, տապալելով հին կարգերը, սկիզբ դրեց նոր դարաշրջանի: Ռուսաստանում ստեղծուեց սովետական իշխանութիւն: Վ. Ի. Լենինը հրամանագրերը հրատարակեց ցարական Ռուսաստանում ճնշուած բոլոր ազգերի անկախութեան և ազատութեան իրաւունքների մասին:

1917 Փետրվարի Դեկտեմբերի 29ին Սովետական Ռուսաստանի կառավարութիւնը հաստատեց արեւմտահայ ժողովրդի ազատ ինքնորոշման իրաւունքների մասին հրամանագիր:

Ռուսաստանի կառավարութեան հրամանագիրը անհրաժեշտ համարեց «...Տարբեր երկրներում ցրուած պատմած հայերի, ինչպես նաեւ վտարանդի հայերի անարգել վերադարձը Արեւմտեան Հայաստանի սահմանները: Պատերազմի ժամանակ Թուրքական իշխանութիւնների կողմից բռնի կերպով Թուրքիայի խորքերն արտաքսուած հայերի անարգել վերադարձը Արեւմտեան Հայաստանի սահմաններըը, որի վրայ ժողովրդական կոմիսարների Սովետը պէտք է պնդի Թուրքական իշխանութիւնների հետ ունենալիք խոսպոս բանակցութիւնների ժամանակ:

«Արեւմտեան Հայաստանի ժամանակաւոր ժողովրդական կառավարչութեան կազմակերպումը՝ դեմոկրատական հիմունքներով բնորոշած Հայ ժողովրդի ներկայացուցիչների Սովետի ձեւով...» (46):

Գերմանա–Թուրքական կայսերապաշտների Սովետական Ռուսաստանին ներկայացրած հրեշաւոր ծանր հաշտութիւնը, ստիպեցին սովետահայութեան բեկորների իրաւունքը, բռնութեամբ պատերազմին Արեւմտեան Հայաստանի նահանգները, այսինքն բռնապետի ենթարկուած հայերին վերադառնալ իրենց հայրենիքը, ձախողեցին 1917 Դեկտ. 29ի հրամանագրով արեւմտահայերին տրուած իրաւունքների իրագործումը: Սովետական

---

(46) Տես «Պրավդա» թերթը, 1917 թ. 31 Դեկտ.ի:

Վլատիմիր Ի. Լենին
Սովետական Միութեան հիմնադիրը

Թուրքիայի կառավարութիւնը 1918 թ. Ապրիլի 13ին կրկին յայտարարութեամբ հանդէս եկաւ եւ բողոքեց Թուրքական զօրքերի Հայաստան ապօրինի ներխուժման դէմ, հայ ժողովրդի նկատմամբ թուրքական բանակի չափազանցութիւնների որակելով որպէս անթիւ չուառութիւնների պատճառ» (47): Նոյն օրերին համայնավարների կուսակցութեան կոչեց մէկում ասուած է, որ «ռուսիկ իմպերիալիստների բարբարոս հրոսանքն արդէն ներս են խուժել մեր ազատ յեղափոխական երկիրը... Հասել է վճռական ժամը: Թուրքիան ուզում է ոչնչացնել արիւնով ձեռք բերուած ազատութիւնը: Յեղափոխական պարտքն է պատուի կատարեալ պահակութեամբ բոլորս դիմենք դէպի ռազմաճակատ» (48):

(47) Տես Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնը եւ Սովետական իշխ. յաղթանակը Հայաստանում, փաստաթղթեր, էջ 211-212, Երեւան, 1960:

(48) Նոյն տեղում, էջ 210:

Այդպէս էր Ռուսաստանի նոր կառավարութիւնը վնահատում թուրքական զաւթիչների գործողութիւնները Հայաստանում 1918 թուականին: Նոյնը տեղի էր ունենում 1920 թուականի աշնանը: Թուրքական բանակը 1920 թ. Սեպտեմբերին ներխուժեց Հայաստան: Լենինը 1920 թ. Հոկտեմբերի 9ին ճառով հանդէս գալով, ասաց որ «վերջերս թուրքերը յարձակուեցին Հայաստանի վրայ» նպատակ ունենալով գրաւել Հայաստանը, Բաքուն եւ Բաքուում: Հետապայ ելոյթներում եւ գրաւոր կարգադրութիւնների մէջ Լենինը կովկասեան ռուսմամուլիստի հրամանատարութեան առաջ խնդիր դրեց կանխել թուրքական բանակի ասոլիւտացումը եւ օգնութեան ձեռք մեկնել Հայաստանի ժողովրդին:

Հայ ժողովուրդն օրհասական ծանր մի պահ էր ապրում: Կարաբեքիր փաշայի վայրենի բանդանիները աւերում էին Հայաստանի գիւղերն ու քաղաքները եւ ձգտում էին Արեւելեան Հայաստանում կատարել նոյն ոճիրները, ինչ ապնպէս անպատիժ կատարել էին Արեւմտեան Հայաստանում:

Բայց հայ ժողովուրդը չէր կորցրել իր յոյսը ժամակայ յաղթանակի նկատմամբ: Նրա հերոսական ուժերը յամառ կերպով դիմագրաւում էին արտաքին ներխուժման դէմ եւ կռւում ներքին հեղեքիչների՝ դաշնակցականների անփառունակ իշխանութեան դէմ, օգնութիւն խնդրելով Ռուսաստանից, որի բանակները կանգնած էին Բաքուում եւ այնտեղ արդէն հաստատուել էր սովետական իշխանութիւն:

Հայ ժողովրդի համար ճակատագրական այդ պահին Ռուսաստանի կարմիր բանակը եղբայրական օգնութեան հասաւ հայ ժողովրդին, կանխեցրեց Թուրքական հորդաների աւերիչ ոտքերը, նրանց դուրս շպրտեց Ալիքսանդրապոլից եւ Շիրակի դաշտից, Երեւան-Թրիլիսի երկաթուղին ազատեց Թուրքերից: Հայաստանի աշխատաւորութիւնը երկրում հռչակեց խորհրդային կարգեր:

Մինչեւ այսկական սովետական պատմութիւնը, Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութիւնը: Շուտով խորհրդային կարգեր հաստատուեցին նաեւ Վրաստանում:

Բ.— ԽԱՂԱՂ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԾԱՒԱԼՈՒՄԸ ԵՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՓԼՈՒՋՈՒՄԻ ՎԵՐԱՑՈՒՄԸ

Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումը նոր էջ բաց արեց մեր ժողովրդի պատմութեան մէջ, նրա ազգային վերածննդի եւ բարգաւաճման էջը:

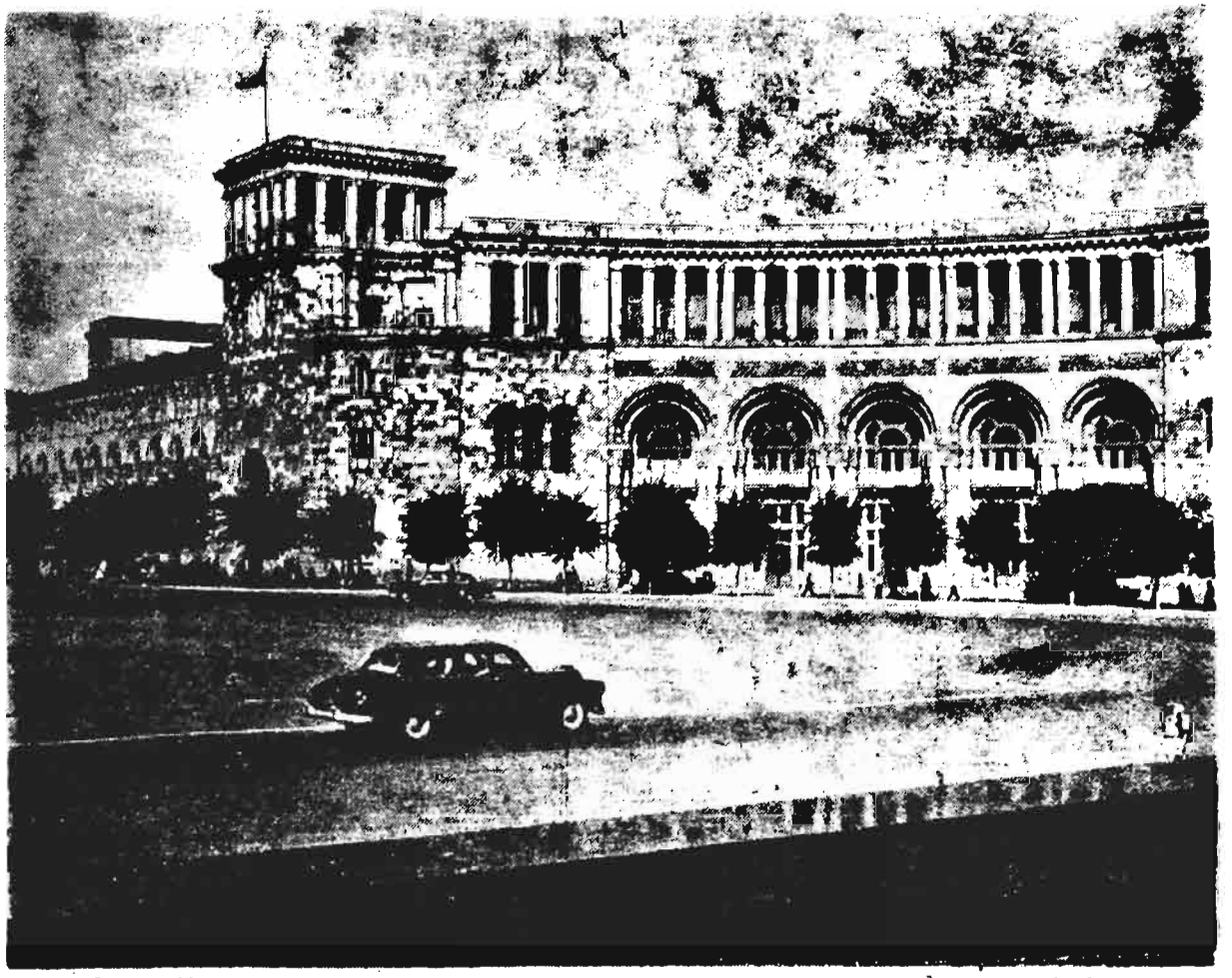
Հայկական պետութիւնն ամէնից առաջ երկիրը դուրս բերեց աւերիչ պատերազմներից եւ հաստատուեցին փոխադարձ յարգանքի վրայ հիմնուած յարաբերութիւններ հարեւան երկրների հետ: Սովետական Ռուսաստանի կարմիր բանակը՝ որ Անդրկովկասի աշխատաւորների կամքով եկել էր Ադրբեջան, Հայաստան եւ Վրաստան նրանց օգնութիւն ցոյց տալու համար, իր հետ բերեց խաղաղութիւն, վերջ դրեց թուրքական բանակների վայրագութիւններին Հայաստանում: Ռուսաստանի կարմիր բանակի օժանդակութեամբ կազմակերպուեցին հայկական, ադրբեջանական եւ վրացական կարմիր բանակները, որոնք ինչպէս արթուն պահակ, պաշտպան կանգնեցին երկրի աշխատաւորների խաղաղ կեանքին:

Վերջ դրուեցին տարբեր ազգերի մէջեւ մղուած կռիւներին եւ ներքին քաղաքացիական պատերազմներին: Հազարաւոր բանուորներ եւ պիւղացիներ, որ յուզնել եւ տանջուել էին մարտադաշտերում, վերադարձան իրենց բնատնքները եւ նուիրուեցին խաղաղ-ստեղծագործ աշխատանքների: Սովետական իշխանութիւնը մի հարուածով վերացրեց տարբեր ազգերի մէջեւ ստեղծուած լարուած յարաբերութիւնները: Հայ եւ հարեւան ժողովուրդների մէջեւ հաստատուեցին բարեկամական յարաբերութիւններ, համագործակցութիւն եւ փոխադարձ օգնութիւն:

Սովետական Ռուսաստանի օգնութեամբ, Սովետական Հայաստանը սկսած 1921 թուականից համաժողովրդական լայն աշխատանք ծաւալեց երկրի տնտեսական փլուզումը վերացնելու, սովը յաղթահարելու եւ ժողովրդի ստացիկ անհրաժեշտութեան կարիքները բաւարարելու համար: Հայաստանի աշխատաւորների համար Ռուսաստանից տնտեսական օգնութեան առաջին գնացքները ժամանեցին 1921 թուականի Ապրիլին, կարմիր բանակի զօրամասերի հետ միասին:

Ապրիլի կէսերին Մոսկուայից Հայաստան ուղեւորուեց Ալ. Միասնիկեանը, որն իր հետ բերեց 10 վագոն պարենամթերք, հագուստներ եւ դեղօրայք, որոնք Ռուսաստանի կառավարութիւնը ձրիաբար տրամադրել էր Հայաստանի աշխատաւորներին: Այդ առաջին օգնութիւնն էր, որը հետագայում ծաւալուեց աւելի լայնօրէն:

1921 թ. Ապրիլ–Դեկտեմբերին Հայկական Հանրապետութիւնը Ռուսաստանից ստացաւ ոսկով 3,5 միլիոն ռուբլի, որը շատ մեծ օգնութիւն էր աղքատ երկրին եւ կողոպտուած, տանջուած ժողովրդին: Միաժամանակ Սովետական Ռուսաստանը օգնութեան կարգով, անվճար, Հայաստանին տրամադրեց 500,000 փութ հացահատիկ, 50 հազար փութ ձուկ, 20 հազար փութ չաքար, 20 հազար ձեռք պատրաստի հագուստ: Բացի այդ Հայաստանի կառավարութիւնը ձեռք էր բերում մեծ քանակութեամբ սննդամթերք, հագուստ, դեղօրայք, դրանք բաժանելով կարիքաւոր բնակչութեանը: Հանրապետութեան մէջ լայն ծաւալ ստացաւ պետական եւ կոլեկտիւ առեւտուրը, պայքար ծաւալուեց չարաշահումների դէմ: Երկրի վարիչ հողերը բաժանուեցին աշխատաւոր պիւղացիներին: Տեղական բնակիչներին համահաւասար հող տրուեց սրեմտահայ դաղթականներին, որոնք հնարաւորութիւն ստացան հիմնելու դիւղեր, կազմակերպելու տնտեսութիւն, հոգալու իրենց կարիքները: Միայն 1921 թուականի ընթացքում պիւղացիներին բաժանուեցին 100 հազար փութ հացահատիկի սերմացու, 20 հազար փութ բամբակի սերմացու, 10 հազար զանազան դիւղտրծիքներ եւ մեքենաներ, որ ստացուել էին Ռուսաստանից: 1922 թ. Յունուարին Ռուսաստանի կառավարութիւնը քննեց Հայաստանի ժողկոմսովետի նախագահին՝ Ալ. Միասնիկեանի հետագրերը հանրապետութեան ետերմացուի կարիքների մասին: Լենինի գլխաւորած կառավարութիւնը նոր միջոցառումներ ձեռնարկեց Հայկական Հանրապետութեանը գիւղատնտեսութեան զարգացմանը օգնութիւն ցոյց տալու գծով:

Երեւանի կառավարական շէնքը՝ հայոց ճարտարապետական հոյակապ ոճով

Այսպէս, Հայաստանի դիւղատնտեսութեան վերականգնման հարցը դարձաւ խորհրդային կառավարութեան հոգատարութեան կարեւոր խնդիրներից մէկը։

Աշխատանք ծաւալուեց արդիւնաբերական ձեռնարկութիւնները վերականգնելու, քաղաքների աւերածութիւնները վերացնելու, արհեստները զարգացնելու գծով։ Ամբողջ աշխատաւոր բնակչութիւնը ներգրաւուեց արտադրական գործունէութեան մէջ, աստիճանաբար վերացուեց գործազրկութիւնը, կարճ ժամանակամիջոցում հանրապետութեան մէջ վերացուեց ասլը, ժողովուրդն ապահովուեց նիւթական անհրաժեշտ միջոցներով։

Սովետական Հայաստանը հանդիսացաւ հայ ժողովրդի նոր կեանքի կենտրոնը, նրա վերածնութեան օջախը։

1921 թուականից սկսուեց հայ ժողովրդի ազգահաւաքումը, որը չարունակւում է մինչեւ մեր օրերը։ 1921 թուականին Սովետական Հայաստանում հաշոււում էր 770,000 բնակիչ։ Սովետական Ռուսաստանում, Սովետական Ադրբեջանում, Սովետական Վրաստանում եւ միւս հանրապետութիւններում ապրում էր մօտ 800,000 հայ։ Այսինքն, Սովետական Միութեան մէջ ապրող հայերի թիւը կազմում էր մօտ մէկ եւ կէս միլիոն մարդ։

Հայկական կառավարութիւնը երկրից դէպի ամենուր գաղթած հայ աշխատաւորներին կոչ արեց վերադառնալ Մայր Հայրենիք եւ լծուել նրա չինարարութեան գործին։ Գաղթականութեան մէջ առաջին անդամ սկսուեց հայերի մեծ չարժում՝ բայց ոչ թէ հին աւանդութիւնով, հայրենիքից դէպի ուրիշ երկրներ, այլ հակառակ ուղղութեամբ՝ օտարութիւնից դէպի Հայրենիք, դէպի Սովետական Հայաստան։ Այդ չարժումը չարունակւում է նաեւ մեր օրերում։

Գ.– ՀԱՑ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱԶԳԱՀԱՒԱՔՈՒՄԸ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՑԱՍՏԱՆՈՒՄ, — ՀԱՑԿԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ԱՃԸ

Սովետական Հայաստան վերապրեցաւ հարիւր–հազարաւոր տառապած հայ գաղթականներ եւ Հայաստանից փախած տասնեակ հազարաւոր աշխատաւորներ: Հայկական սովուրիւնում նրանք տասցան տուն, հող, աշխատանք, ակսեցին նոր կեանք կառուցել: Հայաստան վերապրեցաւ հայ մշակոյթի բազմաթիւ ականաւոր դործիչներ՝ Ալեքսանդր Թամանեանը, Ալեքսանդր Սպենդիարեանը, Ալեքսանդր Շիրվանզադէն, Աւետիք Իսահակեանը, Մարտիրոս Սարեանը, բազմաթիւ դերասաններ, դրողներ, դիտնականներ, ուսուցիչներ, ճարտարապետներ:

Սովետական կառավարութիւնը կազմակերպեց արտասահմանեան երկրներում ապրող հայերի հայրենադարձութիւնը: 1921–1936 թուականներին արտասահմանից Հայկական Հանրապետութիւն վերադարձան մօտ 100,000 հոգի: Գաղթերազմի տարիներին այդ դործը շնորհատուեց, 1946–1948 թուականներին վերակառուց մասսայական հայրենադարձութիւն, հայրենիք եկաւ 100 հազար մարդ: 1962 թուականից նորից ծաւալուեց հայրենադարձութիւնը, որը տեղի է ունենում սիստեմատիկաբար: Այսպիսով, սովետական իշխանութեան աւելի քան 47 տարիների ընթացքում արտասահմանեան երկրներից հայրենիք վերադարձաւ եւ մայր ժողովրդի հետ վերամիաւորուեց մօտաւորապէս 200 հազար հայ բնակչութիւն:

Հայկական Հանրապետութեան բնակչութեան աւելացումը տեղի է ունեցել դլխաւորապէս բնական ճաման միջոցով: Այսպէս, օրինակ 1923–1940 ԹԹ. Հանրապետութիւնում բնակչութեան տարեկան ածը կազմել է 3·15 առկոս, մինչդեռ նոյն ժամանակ ամբողջ Խորհրդային երկրներում բնակչութեան միջին տարեկան ածը եղել է 1·7 առկոս: Վերջին տարիներում Հայկական Հանրապետութեան 1000 բնակչից միջին ածը կազմել է 1940 թուին 27·4 մարդ, 1956 թուին 30·4 մարդ, 1960 թ. 37·9 մարդ, իսկ մահացութիւնը 1940 թ. եղած 13·8 մարդուց 1960 թ. իջաւ 7·5 մարդու:

Հայկական Հանրապետութեան 29,800 քառ. կիլոմետր հողամասի վրայ ապրող բնակչութեան ածը հետեւեալ պատկերն է ներկայացնում.

1913 թ. եղել է	1,000,100 մարդ
1920 թ. եղել է	770,000 մարդ
1926 թ. եղել է	881,290 մարդ
1939 թ. եղել է	1,282,338 մարդ
1959 թ. եղել է	1,763,048 մարդ
1962 թ. եղել է	1,957,000 մարդ
1963 թ. եղել է	2,069,000 մարդ

Այդ բնակչութեան կէսից աւելին, 1 միլիոն 100 հազարը ապրում է քաղաքներում, իսկ մնացած կէսը՝ մօտ մէկ միլիոնը՝ դիւղերում:

Հայկական Հանրապետութեան բնակչութիւնը 1963 թուականին արդէն կազմում էր երեք անգամ աւելի, քան խորհրդային կարգեր հաստատուելու պահին:

Հայ ժողովրդի ազդահաւաքման եւ կենդրոնացման չօչափելի արտայայտութիւնը հանդիսացաւ նաեւ բնակչութեան խտութեան աճը: Այսպէս, մէկ քառակուսի կիլոմետր տարածութեան վրայ բնակչութեան միջին քանակը կազմել է՝ 1913 թուականին 33·6 մարդ, 1920 թուականին 25 մարդ, 1926 թ. 29·6 մարդ, 1936 թ. 43 մարդ, 1959 թ. 59·2 մարդ, 1962 թ. 65·7 մարդ:

Հայկական ՍՍ Հանրապետութեան բնութիւնը չրջաններից եւ Ախալցխան դաչտ չատ խտոտն՝ անմարդաբնակ մասերը դարձան հայ ժողովրդի կեանքի կարեւոր կենտրոններ: Հայ բնակչութեան խոշոր դանդուածներ, աւելի քան 1 միլիոն մարդ ապրում են Վրաստանում, Ադրբեջանում եւ սովետական միւս հանրապետութիւններում, եղբայրական ժողովուրդների հետ համերաչխ: Հայ ժողովրդի այդ հատուածը մշակոյթի տնտեսական եւ հոգեւոր կապի ու չփման մէջ է գտնւում Սովետական Հայաստանի ժողովրդի հետ, նրա արուեստի, դրականութեան, լեզուի, ամսագրի հետ:

Դ.– ՏՆՏԵՍՈՒԹԵԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Հայ ժողովրդի վերածննդի կարեւորագոյն դուցանիշներից է նրա տնտեսութեան զարգացումը։

Ինչպէս յայտնի է, մինչեւ համաշխարհային առաջին պատերազմը Հայաստանի տնտեսութիւնը գտնուում էր ցածր մակարդակի վրայ։ Պատերազմի տարիներին այն էլ քայքայուեց, ուերուեց եւ խորհրդահայ հանրապետութիւնը նախորդներից ժառանգութիւն ստացաւ գրեթէ մի ուերակ երկիր։ Արդիւնաբերական մի քանի փոքրիկ ձեռնարկութիւնները չէին դործում, պղնձի հանքերը, որ առաջ չահագործում էին օտարերկրացի արդիւնաբերողները, լքուել էին եւ աւերուել, անպործ բանուորների խմբերը թափառում էին քաղաքներն ու գիւղերը, որոնելով աշխատանք, ապահով կեանք։

Հայկական Հանրապետութիւնը 1921 թ–ից սկսած, ձեռնարկեց երկրի արդիւնաբերական օջախների վերականգնման եւ նորերի ստեղծման գործը, սկիզբ դրեց համաժողովրդական հզօր ճարտարարուեստի ստեղծմանը։ Հայկական Հանրապետութիւնը մտնելով Սովետական Միութեան կազմի մէջ՝ որպէս նրա իրաւահաւասար անդամը, պահպանեց իր վեհապետական իրաւունքները, միաժամանակ յատուկ հնարաւորութիւններ ստացաւ տնտեսական յետամնացութիւնը արագօրէն յաղթահարելու համար։

Քառասուն տարուայ ընթացքում Սովետական Հայաստանում պետական եւ կոոպերատիւ ձեռնարկութիւններ կառուցելու համար (չհաշուած կոլտնտեսութիւնները) ներդրուեց 15 միլիարդ 540 միլիոն ռուբլի գումար, կառուցուեց 500ից աւելի գործարան, ֆաբրիկա եւ ուրիշ արտադրական ձեռնար-

Սեւանի ընդյատակեայ էլեկտրակայանի մեքենաներու սրահը

կութիւն: Վերջին հինգ տարում կառուցուել է նա 100 ձեռնարկութիւն: Այսպիսով, անցնող 44 տարիների ընթացքում Հայկական Հանրապետութիւնում կառուցուել է մօտ 600 դործարան, ֆաբրիկա, էլեկտրակայան եւ ուրիշ արտադրական ձեռնարկութիւն, որոնք 95 անգամ աւելի արտադրանք են տալիս, քան Հայաստանը տալիս էր 1913 թուականին եւ մօտ 300 անգամ աւելի, քան 1919 թուականին:

Հետաքրքրական է Հայրենական մեծ պատերազմի տարիների փորձը: Պատերազմը կրկնում էր երկրի ժողովրդական տնտեսութեան միջոցների մեծ մասը: Դա հայրենիքը պաշտպանելու համար անհրաժեշտ գոհողութիւն էր: Սովետական Հայաստանը բարեբախտաբար դտնում էր թիկունքում եւ այնտեղ կանգ չառաւ տնտեսական չինարարութիւնը: Կառավարութեան հսպատարութեան շնորհիւ 1941–1945 թթ. Հայաստանում 925 միլիոն ռուբլի ներդրուեց ժողովրդական տնտեսութեան մէջ, կառուցուեցին տասնեակ նոր դործարաններ, իրացուեց 270 տեսակի նոր արտադրանք, որն անհրաժեշտ էր երկրի պաշտպանութեան կարիքների եւ հանրապետութեան բնակչութեան պահանջմունքները բաւարարելու համար: Հայաստանի արդիւնաբերութիւնը պատերազմի տարիներին ռազմամթերքի համար արտադրում էր դէնքի, դինամիթերքի եւ ռազմական հանդերձանքի չատ տեսակներ: Եթէ 1940 թուականին Հանրապետութեան ժողովրդական տնտեսութեան մէջ հաշուուում էր 142 հազար, ապա 1945 թուականին՝ 148 հազար բանուոր ծառայող:

Հայաստանի արդիւնաբերութիւնը եւ ամբողջ ժողովրդական տնտեսութիւնը մեծ թափով դարգացաւ յետպատերազմեան երկու տասնամեակներում: Արդիւնաբերութիւնը հասաւ ժամանակակից տեխնիկայի ամենաբարձր մակարդակին, արտադրելով բարդ, նորադոյն տեսքաւորումներ, որոնք դործադրւում են ժողովրդական տնտեսութեան բոլոր ճիւղերում, թնդհուպ մինչեւ տիեզերքի իւրացման տեխնիկայում:

Երբեմնի յետամնաց Հայաստանը, որ նոյնիսկ բահը, դերանդին եւ խոփն ու դութանը ներմուծում էր դարդացած երկրներից, այժմ արեւտնում, լեռնականում, կիրովականում եւ ուրիշ քաղաքներում կառուցուած արդիւնաբերական ձեռնարկութիւններում արտադրում է դեներատորներ, էլեկտրաչարժիչներ, ուժային տրանսֆորմատորներ, կոմպրեսորներ, մետաղահատ հաստոցներ, ժամացոյցներ, ինքնաչարժի անիւներ: Արտադրում են մաթեմատիկական հաչուիչ մեքենաներ, որոնք մէկ վայրկեանում կարողանում են կատարել մինչեւ 10 հազար դործողութիւն:

Աչխարհի 60 երկրների Սովետական Միութիւնից ստացած մօտ 100 տեսակի արտադրանքների՝ մեքենաների եւ սարքաւորումների վրայ գրուած է «Պատրաստուած է Սովետական Հայաստանում»: Դա մեր տնտեսական հզօրութիւնն է եւ սպրդային հպարտութիւնը:

Սովետական Հայաստանի ժողովրդական տնտեսութեան մեծական նչանակութիւն ունեցող ճիւղը էլեկտրականութեան արտադրութիւնն է: 1913 թուականին մթութեան մէջ ընկղմուած Հայաստանում տարեկան արտադրում է 5 միլիոն կիլովատ ժամ, իսկ 1919 թ. ընդամէնը 1·7 միլիոն կիլովատ ժամ էլեկտրականութիւն: Հրազդան, Արփա, Ախուրեան, Որոտան եւ ուրիշ դետերի վրայ կառուցուել են աւելի քան 30 ջրէլեկտրակայաններ, որոնք ստանում են տարեկան մօտ 2 միլիարդ 700 միլիոն կիլովատ ժամ էլեկտրականութիւն: Անցեալ տարի դործարկուեց Երեւանի ջերմաէլեկտրակայանի առաջին հերթը: Էլեկտրաէներդիայի սպդ հսկան ունենալու է 550 հազար կիլովատ հզօրութիւն, որը յոյսով կ'ողողի սմբողջ Հայաստանը, չարժման մէջ կը դնի նոր դործարաններ, երկաթուղիներ, քաղաքների փոխադրական միջոցները: Փոքրիկ Հայաստանում էլեկտրականութիւն է արտադրուում 41 անգամ չատ քան Իրանում, եւ 15 անգամ չատ քան Թուրքիայում:

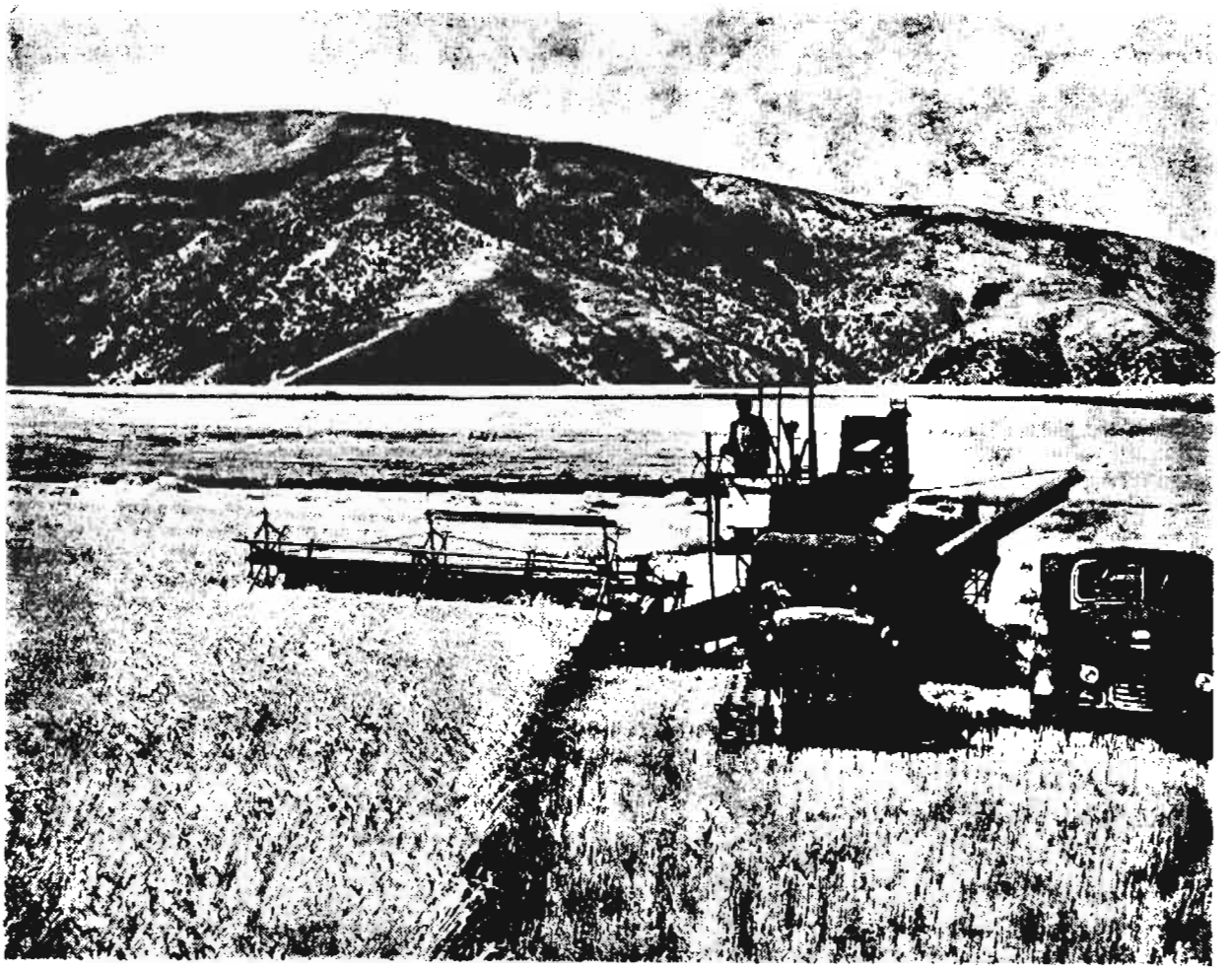
Հայաստանի բնդերքը հարուստ է դանձերով, որոնք դարերով մնացել էին անօգտագործելի: Ներկայումս Հանրապետութեան աչխատաւորների չանքերով կառուցուել են հարիւրաւոր հանքեր եւ դունաւոր մետաղների արդծարաններ, ստացւում են ոսկի, մոլիբդէն, պղինձ, ալիւմին, նիկել եւ ուրիշ բանկարժէք մետաղներ:

Սովետական կարգերի առաջին չրջանում Հայաստանը հարկադրուած էր դրսից ներմուծել նոյնիսկ քարն ու աւազը, կաւն ու բետոնը, օճառն ու ուրիշ ամենատարրական ապ-

րանքները: Անցած 44 տարիներում հանրապետության մէջ կառուցուել են թեթեւ եւ սննդի արդիւնաբերութեան այնպիսի ճիւղեր, որոնք արտադրում են այն ամէնը, ինչ անհրաժեշտ է ժողովրդի պահանջմունքների համար՝ հագուստ, կօշիկ, պարենային մթերքներ, կենցաղային սպասարկման առարկաներ:

Արդիւնաբերութեան զարգացման յետագայ մեծ հեռանկարներ են պծուել մերձաւոր ապագայում:

թեան տրամադրութեան տակ եղած հողի ամէն մի կտորը, առաւել արդիւնք ստանալու համար: Հանրապետութեան կառավարութիւնը ժողովրդի ուժերն օգտագործելով, կառուցեցին տասնեակ ջրանցքներ, չորս անգամ աւելացրեց հողերի տարածութիւնը: Նախկին դաշտերում, ճահճուտներում եւ լեռնային անմարդաբնակ վայրերում կառուցուեցին դիւղեր եւ քաղաքներ, անապատներ դարձան ծաղկուն այգեստաններ:

Մեքենայացուած երկրագործութիւն Հայկական Հանրապետութեան մէջ

Աբմատական յեզաչրջում է կատարուել Հայաստանի գիւղատնտեսութեան մէջ: Ծայրն է, որ հայ ժողովուրդը կորցրել է պատմական օրէնքի թրեն պատկանած հարուստ երկրամասեր եւ պարարտ հողեր: Սովետական Հայաստանի գիւղատնտեսութեան զարգացման չահը պահանջում էր օգտագործել գիւղացիու-

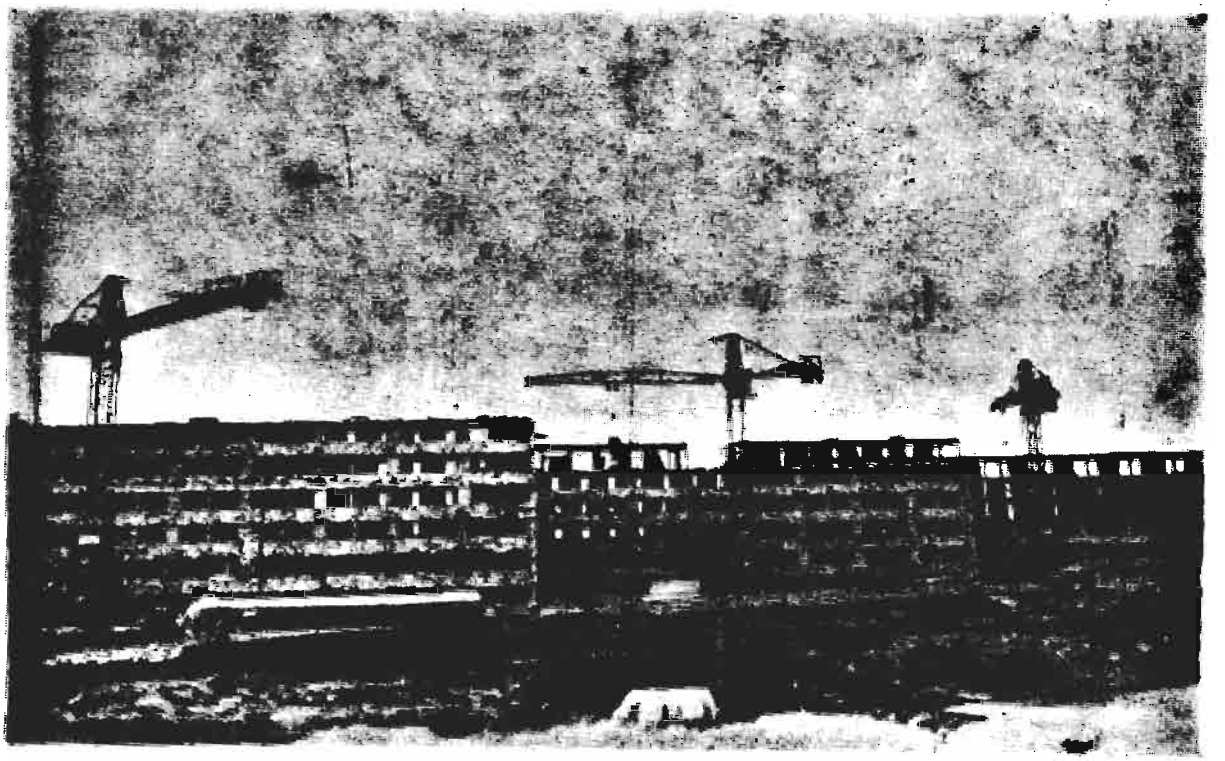
Հայկական գիւղը լիովին վերազինուեց տեխնիկապէս: 1928 թուականին հանրապետութեան գիւղատնտեսութեան մէջ կար 15 հազար գութան, 4000 քամհար մեքենայ եւ 17 տրակտոր, 1960 թուականին մօտ 4000 տրակտոր, 1250 կոմբայն եւ տասնեակ հազարներով գիւղատնտեսական այլ մեքենաներ:

Հայաստանի բոլոր գիւղերում անցկացուել է ելեկտրականութիւն, որը կիրառւում է ոչ միայն լուսաւորութեան համար, այլեւ կենցաղում, արտադրութեան մէջ, կալսիչներն աշխատեցնելուց սկսած, մինչեւ ոչխարի խուզումը եւ կովերի կիթը։ Փոխուել է հայկական գիւղի դէմքը։ Լայն ծաւալ է առացել նոր բնակարանների կառուցումը, փողոցների եւ ճանապարհների բարեկարգումը։

Ժողովրդական տնտեսութեան բուռն զարգացման չնորհիւ, հիմնովին փոփոխուեց Հայկական Հանրապետութեան բնակչութեան ընկերային կազմը եւ բարձրացաւ նրա կենսամակարդակը։ Հանրապետութեան բնակչութիւնը գրեթէ ամբողջովին զբաղուած է հասարակական աշխատանքով։

Սովետական Հայաստանի բանուոր-ծառայողների թիւը 1963 թուականին արդէն հասնում էր 427 հազարի, որից 142 հազարը զբաղուած էր արդիւնաբերութեան մէջ, 46 հազարը շինարարութեան վրայ, 37 հազարը (առանց կոլտնտեսականների) գիւղատնտեսութեան տարբեր ճիւղերում եւ 72 հազար առեւտրի եւ բնակասպասարկման այլ բնագաւառներում։ Հայ մտաւորականութեան մի փայլուն չոկատ՝ շուրջ 48 հազար մարդ օգտակար աշխատանք է կատարում արուեստի, լուսաւորութեան եւ ժողովրդական կրթութեան ասպարէզում։ Միայն առողջապահութեան բնագաւառում աշխատողների թիւը կազմում էր 24 հազար։ Սովետական Հայաստանում իւրաքանչիւր բժշկին ընկնում է 400 բնակիչ, մինչդեռ Ամերիկայում 610, Իտալիայում՝ 820, Ֆրանսիայում՝ 980 եւայլն։

Հայաստանի քաղաքներում, աւաններում, գիւղերում չտեսնուած ծաւալ է ստացել բնակարանային շինարարութիւնը։ Միայն վերջին

Բնակարանային բուռն շինարարութիւն Երեւանի մէջ

մակարդակը։ Հանրապետութեան բնակչութիւնը գրեթէ ամբողջովին զբաղուած է հասարակական աշխատանքով։

Սովետական Հայաստանի բանուոր-ծառայողների թիւը 1963 թուականին արդէն հասնում էր 427 հազարի, որից 142 հազարը զբաղուած էր արդիւնաբերութեան մէջ, 46 հազարը շինարարութեան վրայ, 37 հազարը (առանց կոլտնտեսականների) գիւղատնտեսութեան տարբեր ճիւղերում եւ 72 հազար առեւտրի եւ բնակասպասարկման այլ բնագաւառներում։ Հայ մտաւորականութեան մի փայլուն չոկատ՝ շուրջ 48 հազար մարդ օգտակար աշխատանք է կատարում արուեստի, լուսաւորութեան եւ ժողովրդական կրթութեան ասպարէզում։ Միայն առողջապահութեան բնագաւառում աշխատողների թիւը կազմում էր 24 հազար։ Սովետական Հայաստանում իւրաքանչիւր բժշկին ընկնում է 400 բնակիչ, մինչդեռ Ամերիկայում 610, Իտալիայում՝ 820, Ֆրանսիայում՝ 980 եւայլն։

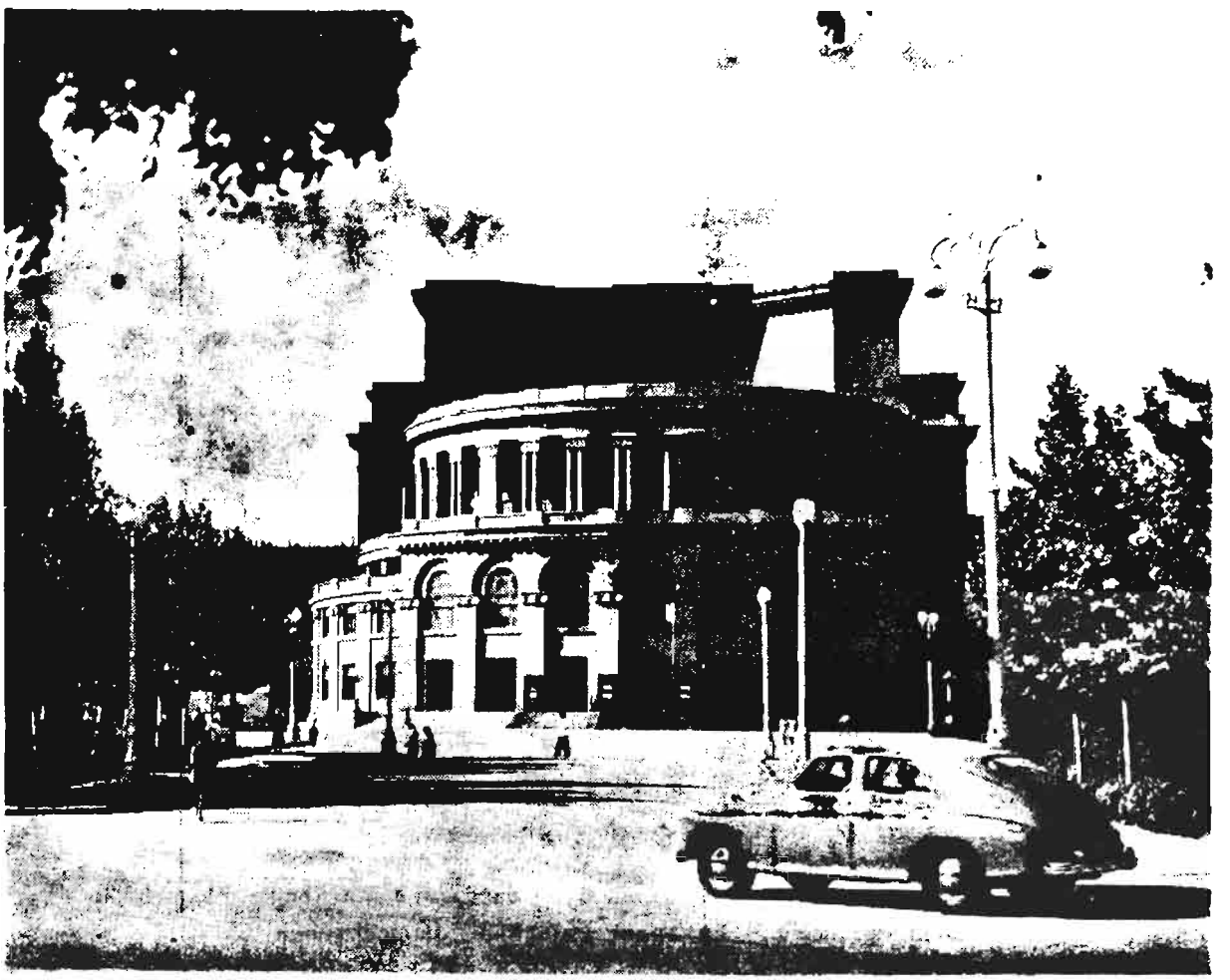
Հայաստանի քաղաքներում, աւաններում, գիւղերում չտեսնուած ծաւալ է ստացել բնակարանային շինարարութիւնը։ Միայն վերջին տասը տարում կառուցուել եւ բնակչութեանն է յանձնուել 135 հազար բնակարան քաղաքներում եւ 80 հազար բնակարան գիւղերում։ Այդ ժամանակամիջոցում հանրապետութիւնում շուրջ մէկ միլիոն մարդ նոր բնակարան է ստացել կամ բարելաւուել է բնակարանային պայմանները։

Տարէց-տարի աճում են հանրապետութեան աշխատաւորների եկամուտները, աւելի լայնօրէն է ծաւալւում առեւտուրը, բնակչութիւնն աւելի շատ ապրանքներ է գնում։ Հիմ-

նովին փոփոխուել է Սովետական Հայաստանի աշխատաւորների տնտեսական կեանքի պայմանները, վաղուց պատմութեան գիրկն են մնացել աղքատութիւնը եւ կարիքը։

Հայաստանի բնակչութեան 90 տոկոսը հայեր են, 6 տոկոս ադրբեջանցիներ, 3 տոկոս ռուսներ, 1·5 տոկոս քրդեր։ Հանրապետութեան բոլոր աշխատաւորների մէջ իշխում է բարոյական-քաղաքական կուռ միասնութիւնը, համերաշխութիւնը եւ ստեղծագործական համագործակցութիւնը։

Ե.— ՀԱՑԿԱԿԱՆ ՀՈԳԵՒՈՐ ՄՇԱԿՈՑԹԻ ԾԱՂԿՈՒՄԸ

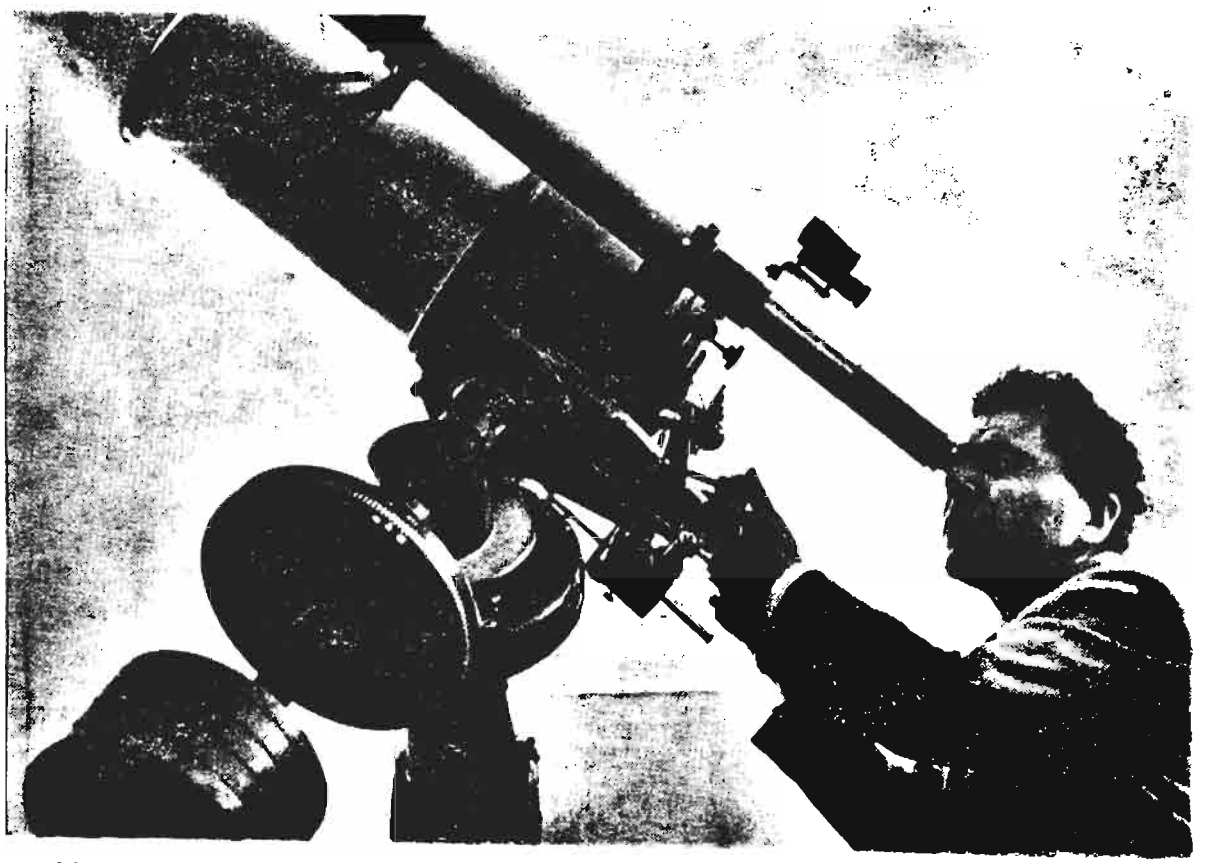

Երեւանի օփերայի եւ պալէի շէնք պալատը

Հայկական պետականութիւնը, Սովետական Միութեան ժողովուրդների հետ եղբայրական դաշինքը եւ տնտեսական զարգացումը հնարաւորութիւններ ընձեռեցին բարձրացնելու աշխատաւորների կենսամակարդակը, ծաւալելու կրթութեան եւ լուսաւորութեան գործը, հաստատելու խոշոր նուաճումների գրականութեան եւ արուեստի բնագաւառներում։

Հայ ժողովուրդը հնուց ի վեր ճանաչուած է եղել իր տաղանդներով։ Հայկական հոգեւոր մշակոյթի պատմութիւնը ցոյց է տալիս, սակայն որ անցեալներում ստեղծուած գիրն ու գրականութիւնը, արուեստն ու գիտութիւնը անմատչելի էին ժողովրդական լայն զանգուածների համար։ Ժողովրդի ստորին ամենալայն խաւերը տառապում էին խաւերի մէջ,

հեռու էին գրականութեան եւ արուեստի, կիտութեան եւ լուսաւորութեան բարիքներից: Բացի այդ, անհրաժեշտ է հաշուի առնել, որ հայ ժողովրդի կրած դաժան փորձութիւնների հետ մէկտեղ թշնամիները սպառնում էին լիովին ոչնչացնել նրա պարաւոր հոգեւոր մշակոյթի դանձերը: Այդ մեղ յայտնի է Արեւմտեան Հայաստանի պղրոցներն աւերելու, հայկական վանքերի հազարաւոր հնագոյն ձեռագրեր կողոպտելու եւ ոչնչացնելու, հայ նարկած միջոցների շնորհիւ երկու տասնամեակի ընթացքում վերացուեց անգրագիտութիւնը եւ Հայաստանը դարձաւ համատարած գրագիտութեան երկիր: Ամուր հիմք դրուեց ժողովրդական կրթութեան լայն ցանցի: Եթէ 1914 թ. Հայաստանում կար 459 դպրոց 34 հազար աշակերտով, 1964 թուականին՝ 1260 դպրոց, 461 հազար աշակերտով: Նոյն տարիներին ուսուցիչների թիւը 1146ի փոխարէն հասաւ 26 հազարի:

Գիտութիւններու Ակադեմիայի նախագահ վիքթոր Համբարձումեանը Բիւրականի մէջ հեռադիտակով կը կարգէ աստղերու գաղտնիքները

գրականութեան բազմաթիւ երկեր հրկիզելու, ճարտարապետական կոթողները կործանելու բազմաթիւ օրինակներից:

Հայկական Հանրապետութիւնն սկսած իր ձեւաւորման օրերից հանդիսացաւ հայ դարաւոր մշակոյթի օրինական ժառանգը, նրա հնագոյն յիշատակարանների պահպանման օջախը եւ նոր հոգեւոր մշակոյթի ստեղծման խթանող ուժը:

Հանրապետութեան կառավարութեան ձեռ-

Բոլոր քաղաքներում եւ գիւղերում դպրոցներ, դպրոցական հասակի բոլոր երեխաների պարտադիր, ձրի միջնակարգ կրթութիւն:

Ջարկ տրուեց բարձրագոյն եւ միջնակարգ մասնագիտական կրթութեանը: Այդ դպրոցներում սովորող ուսանողութեան թիւը կազմում է 54 հազար մարդ: Հայաստանի բնակչութեան իւրաքանչիւր չորրորդը սովորում է:

Բուռն կերպով զարգացել է գիտական

միտքը: Մինչեւ 1936 թուականը դրական աշխատանքը տարուում էր պետական համալսարանում եւ հատ ու կենտ գիտական ինստիտուտներում: 1936 թուին ստեղծուեց Սովետ. Միութեան Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալը, իսկ 1943 թուականի Նոյեմբերի 29ի պատմական օրը հիմնադրուեց Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիան: Անցած 21 տարիներին մեր ակադեմիան դարձել է աշխարհի ճանաչուած գիտական կենտրոններից մէկը, որի աշխատողներից չատերի գիտական աշխատութիւնները համաշխարհային հռչակ են ստացել: Սովետական Հայաստանի գիտական հիմնարկներում աւելի քան 6000 գիտական աշխատողներ զբաղուած են հայոց լեզուի եւ գրականութեան, պատմութեան եւ տնտեսագիտութեան, ֆիզիկայի եւ քիմիայի, տեխնիկայի եւ բնագիտութեան, արդիւնաբերութեան եւ գիւղատնտեսութեան բազմազան հարցերի գիտական հետազօտման աշխատանքներով:

Հայ ժողովրդի տնտեսական յաջողութիւնները չտեսնուած ծաղկման հասցրին նաեւ արուեստը: Ծայտնաբերուեցին ժողովրդի ընդերքում եղած բազմաթիւ տաղանդներ, որոնք անցան սովետական արուեստագիտական դպրոցով, կրթութիւն ստացան եւ դարձան երաժիշտներ, թատերագէտներ, դերասաններ, նկարիչներ, կինոարուեստի աշխատողներ: Հայկական պետական օպերայի եւ բալետի թատրոնը, որ 30 տարի առաջ է ստեղծուել, ներկայումս հանդիսանում է միութեան երաժշտական բարձր արուեստի առաջնակարգ օջախներից մէկը, որտեղ յաջողութեամբ եւ յաջորդաբար բեմադրւում են համաշխարհային երաժշտական արուեստի դասական երկերը եւ հայ ազգային երաժշտութեան լաւագոյն երկերը:

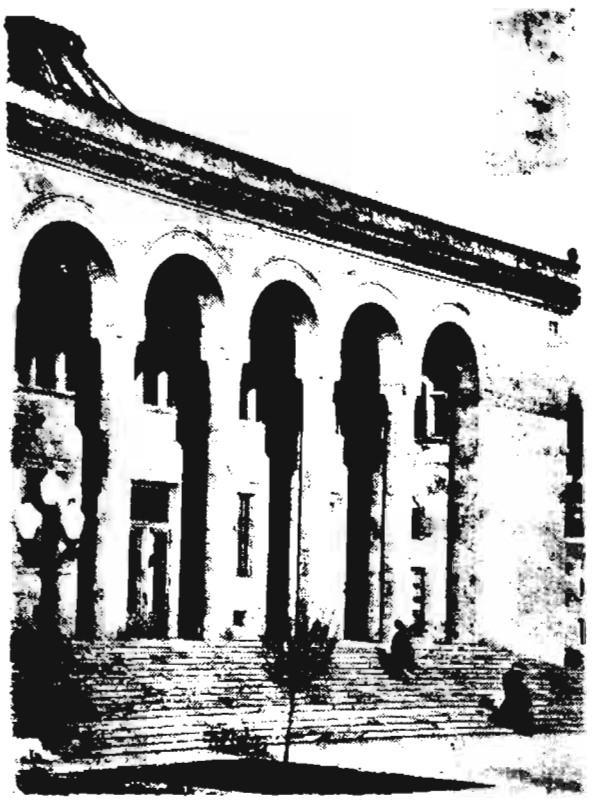
Երեւանի Սունդուկեանի անուան ակադեմիական թատրոնը գունեղութեամբ դրսեւորում է երկուհազարամեայ անցեալ ունեցող հայկական թատրոնի լաւագոյն, ժողովրդական աւանդութիւնները: Այդ թատրոնը բեմ է բարձրացրել հայոց պատմութեան բոլոր դարաշրջանների կենտրոնական հերոսներին, որոնց կերպարները հարազատ դարձնելով մեր ժամանակի հերոսների պատկերասրահում:

Հայաստանում արուեստը ժողովրդական լայն մասսաների սպասարկմանն է ծառայում: Դժուար պտնուի հանրապետութեան մի չորջան, բնակչութեան մի խումբ, որ լսած եւ հմայուած չլինի հայկական երգի եւ պարի անսահմանի համերգներով եւ ուրիշ կատարողական կոլեկտիւների արուեստով:

Հետաքրքիր է կինոյի օրինակը: Սովետական կարգեր հաստատուելուց առաջ Հայաստանի երեք խոշոր քաղաքներում – Երեւան, Կարս, Ալեքսանդրապոլ, գործում էր չորս «փիլիոն», ինչպէս կոչւում էին այդ կինոթատրոնները: 1960 թուականին Հայկական Հանրապետութիւնում կար 536 կինոթատրոն, որտեղ տարեկան 16 միլիոն հանդիսատես դիտում է կինոարուեստի լաւագոյն ստեղծագործութիւնները:

Հայ գրականութիւնը միշտ էլ հանդիսացել է ժողովրդի կեանքի, նրա ուրախութեան եւ վշտի, նրա պայքարի ու երազանքների արտայայտիչը գեղարուեստական խօսքի միջոցով: Այդպիսին է ժամանակակից մեր գեղարուեստական գրականութիւնը: Ամէնից առաջ նչենք, որ Սովետական Հայաստանում անցեալի հայ լաւագոյն գրողների բոլոր կարեւոր երկերը հրատարակուեցին եւ վերահրատարակուեցին առանձին գրքերով եւ երկերի լիակատար ժողովածուներով, ներառեալ եւ այն գրողների, որոնք 1915 թ. զոհ դարձան Թուրքական ջարդարարների քաղաքականութեան: Այսպիսով, այդ հայ գրողներն ապրեցին իրենց երկրորդ ծնունդը: Նրանց երկերից չատերը թարգմանուեցին ռուսերէն եւ սովետական միւս հանրապետութիւնների լեզուներով, լայնօրէն տարածուեցին Սովետական Միութեան ժողովուրդների մէջ:

Անցեալի դրական ժառանգութեան հարստութիւնը, ճոխ լեզուն, հայրենասիրական եւ մարդասիրական աւանդութիւններն օգտագործելով, ստեղծ գրական մի նոր սերունդ, սովետահայ գրողների սերունդը: Հայ գրողները տոգորուած են ժողովրդի ստեղծագործ աշխատանքի պաթոսով, ստեղծել են վէպեր, պատմուածքներ, պոէմներ, բանաստեղծութիւններ, թատերգութիւններ, կինոսցենարներ, ակնարկներ եւ գրական ուրիշ ժանրերի գործեր, որոնց մէջ պատկերել են հայ ժողովրդի պատմական հերոսամարտերը, նրա ներկայ կեանքն ու պայքարը, Սովետական հա-

Հայկական Հանրապետութեան Գիտութիւններու Ակադեմիայի նոր շէնքը, Երեւան

յատանի աշխատաւորների առօրեան:

Հայաստանում մեծ ծաւալ է ստացել թարգմանչական դործը: Թուական եւ համաշխարհային գրականութեան լաւագոյն երկերը, ինչպէս նաեւ եղբայրական հանրապետութիւնների գրականութեան առաջնակարգ ստեղծագործութիւնները բոլոր թարգմանուել եւ հրատարակուել են հայերէն:

Հայոց լեզուն ապրում է իր բնականոն զարգացման եւ ճոխացման մի նոր, անախորժութեաց չրջան: Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման օրերից հայոց լեզուն օրէնքով ճանաչուեց որպէս պետական լեզու: Դպրոցներում եւ պետական հիմնարկներում, պարբերական մամուլում եւ հրատարակչութիւններում, գիտական հաստատութիւններում եւ ժողովրդական անտեսութեան մէջ, թատրոնում եւ կինոյում, հայոց լեզուն է իշխում որպէս գլխաւոր հաղորդակցութեան միջոց: Հայ ժողովրդի բազմադարեան պատմութեան մէջ երբեք հայոց լեզուով այնպիսի ծաւալուն գրական խօսք չի տպագրուել եւ տարածուել, ինչպէս Սովետական Հայաստանում, անցած 40 տարիների ընթացքում: Միայն «մայրենի լեզուն» դասագրքերը, ամէն տարի դպրոցականների համար, հրատարակւում են միլիոնաւոր տպաքանակով: Մեծ տպաքանակներով հրատարակուեցին հայոց լեզուի բառարաններ, ձեռնարկուել է հայ ժողովրդի պատմութեան բազմահատորեակի հրատարակումը եւ հայկական հանրագիտարանի կազմումը:

Սովետական Հայաստանում ժողովրդի հոգեւոր մշակոյթը, իր բազմերանգութեամբ, ապրում է բուռն զարգացում եւ ծաղկում:

Ահա հայ ժողովրդի ազգային վերածննդի մի քանի գլխաւոր հանրագումարները եւ կարեւոր գծերը, որոնք նուաճուել են սովետական կարգերի պայմաններում:

❧

Կէս դար է անցել հայկական Մեծ Եղեռնի ժամանակներից: Այս 50-ամեակը մի սխուր, սգաւոր տարեթիւ է: Բայց հայ ժողովուրդը կէս դար առաջ տեղի ունեցած ազգային մեծ ողբերգութեան տարեդարձին ոչ միայն սգում է: Նա ողբի համար չէ, որ յիշում է պատմական իրադարձութիւնը:

Վերյիշեալ անցեալի իրադարձութիւնները, խորհելով պատմութեան դասերի վրայ, մեր առջեւ ուրուագծւում է հայ ժողովրդի կեանքի երկու պատկեր՝ թուրք ցեղասպանների կողմից հայութեանը բնաջնջելու ոճիրների, գաղթի, աքսորի, ջարդերի պատկերը եւ Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան ուժով ազատագրուած Արեւելեան Հայաստանի, նրա վրայ ստեղծուած հայկական Հանրապետութեան, վերածնուած հայ ժողովրդի պատկերը:

Ցանքուրքիզմի պղծափարախոսութեամբ ղեկավարուող ցեղամոլները երազում էին հայ ազգի իսպառ ոչնչացման մասին: Բայց ազատագրուած հայ ժողովուրդը հանդէս բերեց անյաղթելի կենսունակութիւն, առնականացաւ եւ պատմութեան բառերաբեմում կանգնեց որպէս Թեւաշարժուն:

Համաշխարհային - [illegible] պատերազմի

Անաստաս Միկոյեան, Սովետական Միութեան նախագահ (Գերագոյն Սովետի նախագահութեան նախագահ)։

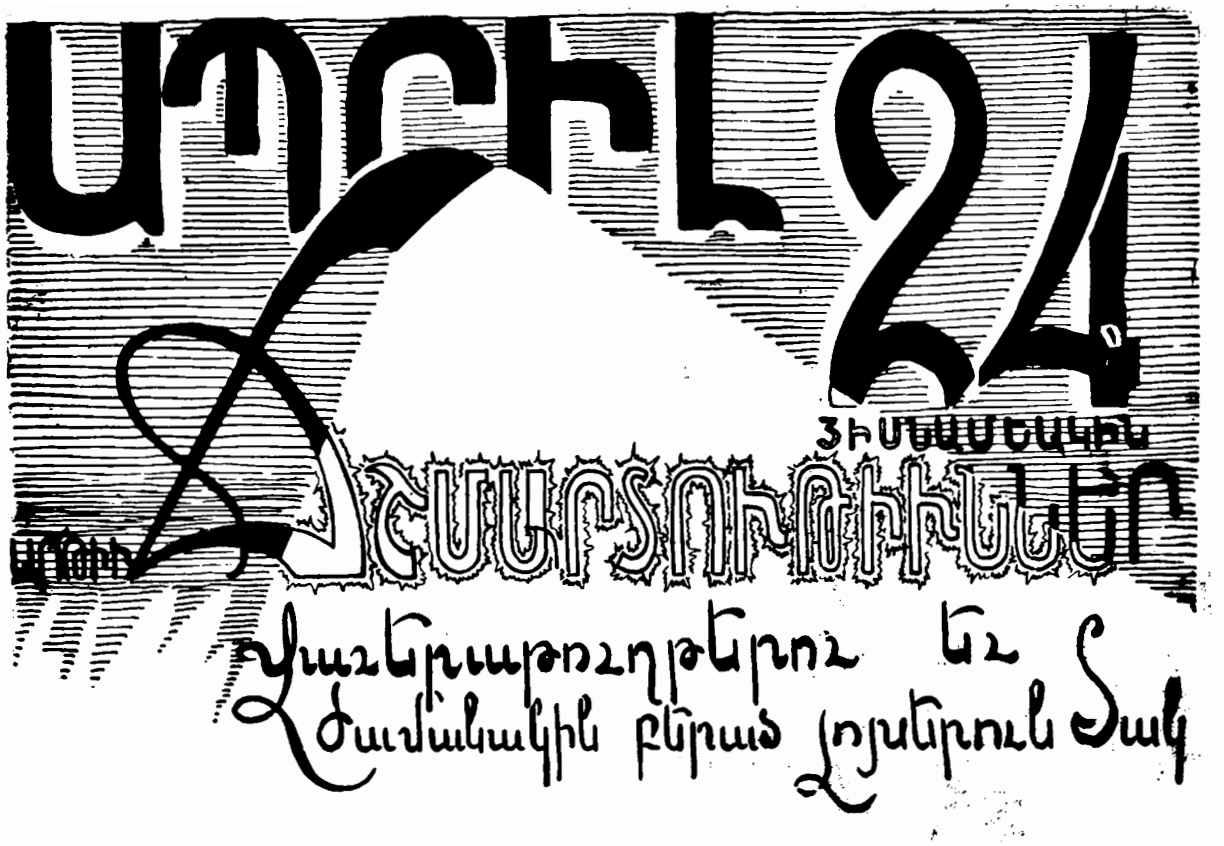
ժամանակ հայ ժողովուրդը, սովետական մեծ եղբայրական ազգերի հետ միասին, նոր ուժով դրսեւորեց իր ազատասիրութիւնը եւ անյաղթահարելի կամքը։ Նա իր հաբիւր հազարաւոր ռազմիկ զաւակներով, զօրավարներով եւ ծովակալներով, հերոսներով եւ քաջերով՝ կտրեց, ոչնչաւ 10 պետութիւնների պետական սահմանները, յաղթանակի դրօշ բարձրացնելով Բեռլինի վրայ։

Թուրք ցեղապաշտների յաջորդները՝ նոյն ցեղապաշտները ծնկաչոք-թաւալգլոր քարշ էին դալիս սովետական յաղթող բանակի մարտիկների առջեւ։ Այդպիսին էր պատմութեան դատավճիռը ցեղապաշտների նկատմամբ։

Ապրում եւ ծաղկում է վերածնուած հայ ժողովուրդը։ Նրա կեանքի, մշակոյթի դանձերի, հրաշագործ աշխատանքի կատոյցների անվտանգութիւնն ապահովուած են Սովետական Միութեան հզօրութեամբ եւ խաղաղասիրական զաքաքականութեամբ։

(Երեւան, 1964 թ.)

(Գրուած՝ յատկապէս Ցուշամատեանին համար։ Հրատարակուած՝ բանի մը յապաւումներով։ Խ.)

ԳՐԵՑ՝ ՍՏԵՓԱՆ ՇԱՀՊԱԶ

«Հայերը հերոսական ընթացք ունեցան: Իրենց ճակատագիրը պիտի կարգադրուի ըստ մարդկային բարձրագոյն կանոններուն»:

ՓԼԵՄԱՆՍՕ

«Թուրքիոյ բնաւ մի՛ միայն ճանգամ՝ հոն ուր յաղթական էր»:

ԴԱՇՆԱԿՑՆԵՐՈՒ ԲԱՐՁՐԱԳՈՑՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻՆ ՅՈՒՇԱԳԻՐՔՆ (25 Յունիս 1919)

«Թուրքիա կը ճանչնայ, ինչպէս արդէն Դաշնակից Հերուքիւնները ճանչցան, Հայաստանը որպէս ազատ ու անկախ պետութիւն մը»:

ՍԵՒՐԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ,
10 Օգոստոս 1920, յօդուած 88

«Ծառայել Հայաստանի՝ կը նշանակէ ծառայել քաղաքակրթութեան»:

ԿԼԱՑՍՕՆ

«Թուրքիոյ ամէն ինչ աւերակ եւ սուգ է»:

ՎԻՒԹՕՐ ՀՒԿՕ

«Հայաստանի ոգեւորգութենէն աւելի անուրը չկայ»:

ԼՈՐԴ ՌՕԶԲՐՐ ՍԵՍԻԼ

«Հայաստան երբեմ պէտք չէ ձորէն ձգուի թուրքիոյ չարագէտ տիրապետութեան տակ»:

ԼՈՑԴ ՃՈՐՃ

«Թուրքերէն աւելի՝ հայը իրաւունք ունի գոյութեան»:

ՆԱՒԱՊԱՀ ՈՒԻԼՍՕՆ

ՎԱՍՆ ՆԵՐԱԾԱԿԱՆԻ

Ցխուն տարի անցաւ, ուրեմն, Ապրիլ 24էն ի վեր։

Ինչ չէ այս ժամանակամիջոցը, բայց չի մոռցուիր ինչ որ պատահեցաւ այդ գիշեր ու յետոյ՝ առանց զայրարի, յաջորդ չորս տարիներու մէջ, եւ որ կոչուեցաւ նաեւ Մեծ Եղեռնը. հայուն կորուստին թիւը՝ Թուրքիոյ մէջ, իր կէսէն աւելին եղաւ։

Ճիշդը, երբեք կարելի պիտի չըլլայ այս եղեռնը մարդկայնօրէն ուրուագծելն անգամ։

Բայց հայը չմարդուեցաւ միայն այդ տարիներուն. ան իր մանանկցութիւնն ալ բերաւ Դաշնակիցներու յաղթանակին։

Իր այս անհուն կորուստներուն, այս մասնակցութեան վրայ՝ դաշնակիցները չքերացան խոստումներ, յանձնառումներ կատարելու պատերազմի ընթացքին թէ յաղթանակէն ետքը։ Վերապրող հայերէն քիչ մաս մը Փոլիս, մինչ աւելի չատեր Կիլիկիա հաստատուեցան գինադադարէն անմիջապէս ետքը, բայց քիչ յետոյ դէպքերը կրկնուեցան. նորէ՛ն ջարդ, փախուստ ապաստահման, եւ այս անգամ Իզմիրէն, Փոլիսէն ալ, եւ հայեր ապաստան փնտռեցին հոն ուր կրցան երթալ։ Այսպէս գոյութիւն առաւ Սփիւռքը, իր ցիր ու ցան կերպարանքովն ու տխրութեամբը։

Իրականութեան մէջ՝ չարունակութիւն մը եղաւ ան՝ Ապրիլ 24ի ծրագրին մէջ չեչտուած բռքական ցեղասպան քաղաքականութեան։ Հայ չմնաց այլեւս Թուրքիոյ տերապետութեան տակ գտնուող բոլոր հայկական գաւառներուն մէջ։

Բնական մղումով մը, ապաստահման փախած հայերը, անձնական ինքնապաշտպանութեան համար, իրարու քով եկան, առօրեայի տարրական հոգածութեան կարելիութիւնը ստեղծելու համար։ Մուրալ չէին գիտեր, չէին կրնար. աշխատանքի սկսան, որեւէ աշխատանքի։ Դժուար էր. տեղական լեզուն չէին գիտեր անգամ, առ հասարակ։ Ապրելու կենսական հոգը կար։ Իրարու քով գալը՝ պաշքարին առաջին մէջոցն էր։ Ո՛չ թէ ազգային մտահոգութիւնը, այդ օրերուն։ Այլ՝ բնազդ մը։ Ետքը՝ ստեղծեցին ամէն մէկը իր գաղութքին տեղական կազմակերպութիւնը։ Հիմնելով՝ նախ, դպրոցներ, եկեղեցիներ, մամուլ, ակումբներ։ Մրցիւններու կենցաղին երեւոյթը առաւ այս կեանքը։ Բայց անձնական ապահովութեան հետ, այս անձնական բարելաւումէն ետքը, մէջտեղ ելաւ անհասկացողութիւնը՝ որ կրնայ ալ ծնունդ պիտի տար ատեն ատեն. հի՛ն արատ մը՝ որուն մէջ դեր ունի ստրկական չրջանէն մնացած որդը։

Մեծ Եղեռնին վրայ, հայոց դէմ գործուած ուրացումներու եւ անարդարութեանց վրայ ալ, ինչպէս նաեւ մեր «սխալ»ներուն, «յանցանք»ներուն մասին չատ գրուեցաւ չուտն տարիներէ ի վեր. կրեցին բոլո՛ր հայերը, պզտիկէն մեծը, տգէտն անգամ, անխտիր։ Թերեւս հակատակը անհասկնալի պիտի ըլլար. ամէ՛ն հայ տառապած է, եւ չատեր ալ ինքնահաւանութեան բարդոյթով լեցուն են, մինչ ոմանք ուրիչէն «ետ չմնալու համար» կը դրէին։

Ուստի, ստեղծուեցաւ միօրինակ «գրականութիւն» մը, որ վատ պահեց, չափով մը, մեր ցաւը, յետոյ՝ իրար միջեւ ծնած քէնը, ատելութիւնը. բայց օգտակար ճամբուն չտապլաւ ան, եւ մինչեւ անգամ կարելի չեզաւ Մեծ Եղեռնին ընդհանուր, կատարեալ պատմութիւնը դրել։ Համահայկական խմաւտով կազմակերպութեան մը ստեղծումն ալ եւեւ ձգուեցաւ։

Այսօր ալ տակաւին, չխուն տարի յետոյ, սփիւռք ապրող հայը կը սիրէ այն որ իրեն կը խօսի միայն հայկական չարդերէն ու տառապանքներէն. բայց վերապահութեամբ, կամ անուշադիր մտիկ կ'ընէ այն, որ իրատես ու դրական առաջադրութիւններ կը բերէ իրեն՝ իր հոգերուն, իր ազգային պահանջքներուն ու դատին յաջողութեան ի սպաս։ Շատ անգամ խարուած, յուսահատ ապաւորն է ան։ Դժուար է, անօգուտ ու անլսելի կը թուի իրեն ույլ կերպ խօսիլը։

Երկար տարիներէ ի վեր գրուած են հազարաւոր յօդուածներ, հատորներ, ճառեր խօսուած, ներկայացումներ տրուած, ընդհանրապէս անհաչիւ ու առանց քննութեան, դպացումով տոգորուած, զգացումները գրգռելու եւ վատ պահելու համար. խթիրուած են

հայ միտքը, իրատեսութիւնը, ազգային խոհական չահը: Եւ այլեւս աւանդութիւն մը դարձած է, բոլորովին տիրական: Դժուար է, անշուշտ, զայն փոխելը: Իրարու քով եկած ու հաւաքոյթ կազմող հայ-մարդիկը կ'արտայայտուին այնպէս ինչպէս երբեք չեն խորհիր երբ առանձին են. առօրեայի մէջ, անձնական բոլոր գործերուն մէջ, իրենց գործնական կեանքը բոլորովին տարբեր է:

Կարելի չէ թուիր անցեալի դէպքերը, անցեալին ղեկավար, պատասխանատու մարդոց գործերը, աչքերը չգոնել. իրաւունք մը եւ մեւնոյն ատեն ու մանաւանդ անհրաժեշտութիւն մըն ալ է այս քննութիւնը: Ներկան՝ անցեալէն կը ծնի. ժողովուրդները իրենց ներկայ լաւ կամ զէշ կացութիւնը իրենց նախորդ սերունդէն կը առնան:

Արդ, Ապրիլ 24ի եւ նախորդ տարիներուն հայկական իրականութեան մէջ ղեկավար, կամ այլ պատասխանատու դեր ունեցած հայերը, հայ կազմակերպութիւնները սխալ, յանցանք գործեցի՞ն, եւ ի՛նչ կերպով, եւ ինչո՛ւ: Ակադեմական չեմ գտներ պատասխանը, բայց որուն հիմնումը լուրջ եւ անկողմնակալ ու աննախապաշար աչխատանքի կը կարօտի: Այսուհանդերձ, եւ ի՛նչ որ ալ ըլլայ այս պատասխանին իսկական էութիւնը, քուրքը ոեւէ արդարացում չի կրնար գտնել իր ջարդերուն եւ հալածանքներուն ու թալաններուն համար:

Սխալներ գործուեցան, անշուշտ: Այս խոստովանութիւնը ուրանալը անօգուտ է: Բայց քրիստոս այդ սխալները անխուսափելի էին, ժամանակին գոյութիւն ունեցող պայմաններուն մէջ: «Ճակատագրական լեցուած էր», պայքարելու ատիճան, եւ երկար տասնեակներէ ի վեր աւանդուած գրականութիւն մը դիւրութեամբ գործել պիտի տար այդ սխալները: Հայ ղեկավարները չէին որոշած, չէին ընդունիր քրիստոս թէ ժողովուրդին կեանքը առաջին մտահոգութիւնը պէտք է ըլլայ իրենց ժեսքերուն, քաղաքականութեան, եւ թէ ուրիշ կերպ խորհելու իրաւունքը չունին:

Չեմ հաւատար ոտկաւին, թէ մեր ղեկավարներէն լուրջները, կարեւորները յանցանք գործած ըլլան, բայց սխալներ՝ անշո՛ւշտ: Շատ մեծ ազգերու մէջ, մերիններէն չատ չատ աւելի փորձառուներն ալ խոշոր սխալներ գործած են: Եւ կը հաւատամ նաեւ թէ մեր ղեկավարներուն սխալները անխուսափելի էին. այդ չրջաններուն, մանաւանդ քաղաքական մարզերուն մէջ, գրեթէ միամիտ, միշտ դիւրահաւան օտարին հանդէպ, մինչ իրենց անձնական զոհողութիւնը բաւական կը նկատէին միեւնոյն ատեն, առանց չափելու, առանց մաղդատելու իրենց տրամադրած ուժերուն, միջոցներուն խեղճութիւնը:

Բայց եւ կտա՛կ մը ձգեցին:

Ազատ, մարդու պէս, ի՛ր հողին վրայ, որպէս հայ ապրելու կտակն է այս:

Որուն ուրացումը, անգիտացումն իսկ յանցանք մը պիտի ըլլար, ուրեմն: Պիտի ներչանակէր մանաւանդ, որ այդ ղեկավար հայերը եւ միլիոնէ աւելի զոհերը, պարապ տեղը մեռան: Ապրող սերունդին կ'իյնայ անոնց խէսլը գործադրելը:

Պայքարը, յարատեւումը, ազգային բարի կամքը՝ այս մասին, իրենց մասնաւոր դերձուարութիւնները ունին այլեւս. բարեկեցիկ, անդորր կեանքը թուրքիւն կը բերէ, անձնասէր կը դարձնէ: Մանաւանդ հայուն համար, որ չատ տառապած է, ու ապահով անկիւն մը փնտուած՝ իր մանկական օրերէն ըսկսած: «Բայց մարդուն պարտականութիւնն է ճակատագիրին դէմ պայքարիլը: Մարդն ալ ճակատագիրն է», – ինչպէս կ'ըսէ Ռոմէն Ռոլան:

Հայ մամուլը նորէն արձարծեց, առանձ մը ի վեր, մեր պահանջքներուն ու դատին հարցը: Ո՛չ ոք տարակարծիք է այս մասին: Բոլոր կուսակցութիւնները, հաստուածները, յարանուանութիւնները, վերջապէս ամէն հայ՝ անխտիր, առանց բացառութեան, համաձայն են որ անիրաւուած, տակաւին իր լուծումը չստացած արդար դատ մը ունինք, եւ զայն պէտք է հետապնդել: Բայց երբ մարդիկ համաձայն են հարցի մը չուրջը, այն ատեն ելքն է որ կը դժուարանայ:

Բաբելոնի ժողովուրդը որոշած էր իր աշտարակը չինել, բայց գործադրութեան մէջ դիրար չհասկցան. անաւարտ մնաց ան: «Հայոց բերդ»ն ալ անաւարտ մնաց, որովհետեւ նախարարներն ու իշխանները հաստատակաց չհը չհասկցան՝ միանալու համար օրուան հայ քաղաւորին, որպէս երկրին մեծը: Այսօր, սփիւռքի մէջ, ամէն հայ իր կտրծիքը ունի, կը հաւատայ ատոր մի՛ւ հիմնականը ըլլա-

լուն, եւ կը պնդէ, կը յամառի զայն պաշտպանել իսկ բոլորին։ Իրենինէն դուքս, ո՛չ մէկ կարծիք կարելի, կամ օգտակար է։ Համոզումն ունի, թէ վերջնական ճշմարտութիւնը ի՛նք կ՚արտայայտէ, ի՛նք միայն կրնայ պատճ ըլլալ։ Ջինքը տարհամոզել՝ կարելի չի թըւիր։ Կարեւորը, սակայն, իրեն համար, ի՛ր խօսքը ըսելն է, ու յետոյ՝ զայն «քալեցնելը»։ Եւ ասկէ կախում ունի իր գործունէութիւնը։

Եւ այս կարծիքները հետզհետէ հաստուածական հանգամանք ստացան։ Վտանգը կու գայ մա՛նաւանդ այն իրողութենէն, թէ հաստուածական կարծիքը միտքի ծուլութիւն կը բերէ ենթակային – պէտքը չի զգար այլեւս մտածելու, խորհրդածելու։ ուրիշներ այս մտահոգութիւնը թո՛ղ ունենան իրեն համար։ ու այն ատեն, կը նախընտրէ հետեւիլ։ Բայց եւ «աշտարակը» սկսելու է կառուցանել, որպէսզի բարձրանայ, որպէսզի ըսէ հայուն խօսքը, հայուն իսկական, համազգային ձայնը լսելի ընէ, որպէսզի բոլորին տիրէ իր մի՛ակ ճշմարտութեամբը։

Այս՝ կարելի կ՚ըլլայ կազմակերպութեա՛մբ միայն։ Բայց հայ ափիւռքը կազմակերպուած չէ։ Ջկայ համահայկական, ընդհանուր, ներկայացուցչական միութիւն մը։ Մեր դատին յաջողութեանը համար, անհրաժեշտ է ան։ Առանց իրեն, որեւէ քայլ՝ անօգուտ է, մինչեւ անգամ վնասակար կը դառնայ։

Ազգային դատէն զատ, կա՛յ նաեւ վերապրումի, ինքնապաշտպանութեան, գոյատեւումի հարցն ալ, ափիւռքին մէջ։ Այս մասին եւս, բոլորը համաձայն են որ հայը՝ մնայ հա՛յ։ Ուստի եւ, հո՛ս ալ, կազմակերպութեան, նո՛ր ուղի մը, նո՛ր միջոցներ գտնելու անհրաժեշտութիւնը զգալի է։ Ուծացումները արդէն սկսած են, հակառակ մինչեւ այսօր ձեռք առնուած, գործադրութեան դրուած զանազան միջոցներուն։

Ճիշդ է որ Հայաստանի ներկայ վերելքը իր բարի ու խոր ազդեցութիւնը ունեցաւ, նոյնիսկ ոմանց իրեն հանդէպ ունեցած թերահաւատ կեցուածքին։ Երիտասարդութիւնը խանդավառութեան պէտք ունի, մինչ Հայաստանի յառաջդիմութիւններն ու գործերը, ինչպէս նաեւ ներգաղթը այս մասին կրցան յուսադրիչ դեր կատարել։ Հետզհետէ աւելի։ Ապրիլ 24ի մեծ տարեդարձին առթիւ, զանազան յիշատակելը իրատեսութիւն կը կազմէ։

Մեր օրերու իրականութիւնը ցոյց կու տայ թէ ազգասիրութիւնը միայն բաւական պիտի չըլլար իսկական խանդավառութեան եւ ծառայելու համար։ Երիտասարդները, մանաւանդ տխուր անցեալներէ ետք, կ՚ուզեն տեսնել, չօշափել, հպարտանալ։ Կը քննադատեն ու կը տրամաբանեն անոնք։ Ինչքան ալ նիւթապաշտ դարուն ենթակայ ըլլան, դարձեալ կը պահանջեն որ ազգասիրութիւնը անձնական չահերու գիծէն առաջ դրուի։ Թէ ազգասիրական զգացումին յայտարարութիւնը, իր ձեռամբարձ ցուցադրութիւնը՝ չհազործումի յետին նպատակը քօղարկելու չծառայէ։ Ճիշդը՝ այս ցուցադրութիւնը հետզհետէ վտանգաւոր աճում ունեցաւ։ Կարգ մը իրենք զիրենք «ազգասէր» կոչողներ ժամն կերպով զգացում կը ծախեն։ Երիտասարդը՝ մեր օրերուն, ուշ կամ կանուխ, կը հասկնայ, ու կը խորչի։

Թուրքիոյ մէջ, հայոց համար, ջարդի երկիւղը առօրեայ եւ համատարած էր։ Ականատես վկաներէն եմ։ Ամէնէն լաւատես հայերն անգամ հաւատացած էին, թէ ջարդը, առանձնումները, թալանը պիտի վերակսին, կըրնային վերակսիլ մէկ օրէն, մէկ ժամէն միւսը։ տագնիկները բացէ ի բաց, տանիքէ տանիք, դուռէ դուռ, խանութէ խանութ, ջարդին մօտաւոր ըլլալը հաճոյքով կը հազորդէին, աւելցնելով ալ հաւ մորթելու ձեռքի չարժումներուն կերպերը։ Մինչեւ 1915ը նման մթնոլորտի մը մէջ ապրեցան հայերը։ երկիւղը երբեք չդադրեցաւ։ այսօր կը զարմանամ, թէ ի՛նչպէս կարելի էր այս ապրումը, ու ի վիճակի չեն եղած արմատական ճար մը գտնելու։ ընտանիքի, զաւակներու տէր հայր մը, ընտանիքի չէֆ մը, ուրեմն ուրիշին կեանքին պատասխանատու մարդը, ի՛նչպէս կը հանդուրժէին, կը տոկային, կը կենային այդ անկասկածելիօրէն ու ամէն կերպով վտանգաւոր կացութեան մէջ, անդէն, ի տես Երքայական միշտ սրուած եաթաղանին։ Իսկ մեզ առաջնորդողնե՞րը։

Շատ տխուր է այս էջը բանալը։ այս կըրաւորական անշարժութիւնը, այս ճակատագրական համակերպումը, այս անկենդան նայուածքը։ մինչեւ հիմա այս մասին արուած զանազան բացատրութիւնները դիս չեն կրցած

համոզել: Ձեմ վախնար ճշմարտութիւնը ըսել, ի՛նչքան ալ ծա՛նր ըլլայ ան. ո՞վ է պատասխանատուն. ո՞վ է յանցաւորը: Թան կեհենոյ՝ Ատաջին Ընդհ. պատերազմին մէջ կռուած, այսօր մեծանուն, պարկեշտ, ու մարդասէր Ֆրանսացի գրող մը, ակադեմական ալ, յիսուն տարի ետքը երբ կը գրէ իր պատերազմական յիշատակները, չի զգուշանար իսկական ճշմարտութիւնը բարձրաձայն յայտարարել.

– «Անոնք որ երիտասարդ մեռան, աստուածներու կողմէ սիրուած են»: Ո՛չ: Իմ մտածս, ես կը հաւատամ, թէ նման խօսք մը սըրբապղծութիւն մըն է միայն, ես երբեք պիտի չընդունիմ մխիթարուիլ բարեկամներուս մահէն, ինչպէս նաեւ բոլոր անոնց՝ որոնց կեանքը զոհցուեցաւ 14ի տարիներուն:

«Ես կը մտածեմ մեր օրերու աշխարհը առաջնորդողներուն: Երբեմն զանոնք կարդալով, կամ մտիկ ընելով՝ տեսակ մը ապշանք եւ յուսահատութեան մօտիկ եղող ըմբոստութիւն մը կը զգացուի»:

Այս մէջբերումը կատաբեցի օտար հեղինակէ մը ճիշդ անոր համար որ մե՛ր պարագային ալ աւելի յարմար ու ճշմարիտ, պարկեշտ խօսք չեմ լսած:

Երկար տարիներու ընթացքին, ուղղակի նշմարած եւ ընթերցողներէս քաղած եմ, թէ հայը կը սիրէ եւ միանգամայն չի սիրեր ալ ճշմարտութիւնը: Գուբատ մը չէ որ կ'ըսեմ. հայը կը սիրէ ճշմարտութիւնը՝ որովհետեւ պարտականութեան զգացումը խորապէս ունի, բայց չի սիրեր ալ ճշմարտութիւնը՝ որովհետեւ զինք չարունակ զինովցուցեր են, եւ չափէ աւելի խոշորցուցած իր մտանայատկութիւններն ու կարելիութիւնները, չատ անդամ ծանր ստանալու համար: Այսպէս ստեղծուած է հայկական նարկիսիզմը:

Ուստի, իրեն ըսելո՛ւ է ճշմարտութիւնը. բոլո՛ր ճշմարտութիւնները: Լուսթիւնը՝ վրիպումի պիտի տանէր մեր ժողովուրդն ու իր պատմագիրները, մինչ տուտ ազգասէրները՝ չարաչահութեան: Հայ ժողովուրդը բարձր կարելիութիւններ չատ ունի. բայց եւ չատ հնազանդած ու չատ ալ տուած է. միշտ ուզո՛ղ են իրմէ, ու չէ մերժած տալ, զիտե՞ն իր ազգասիրական զգացումին դիմել, նաեւ իր կրօնական հաւատքին – այն ատեն՝ այլեւս իր արամադրութեան տէրը չէ ան: Բայց աւելի յաւելո՞ն. չի բողոքեր ան, այլ կը լռէ, չի վկայեր. տեսածն ալ, դիտցածն ալ, կրածն ալ կը մոռնայ, ու նորէ՛ն կու տայ: Զարմանալու աստիճան, մանուկի դիւրահաւանութեամբ: Եթէ երբեմն բողոքէ, ընդվզի, իր մղումը վաղորդայն չ'յիշեներ սակայն: Ի՛նչպէս, ինչո՛ւ միշտ կը հետեւի ան, անպատմ երբ ինքնահաւան դարձեր է: Իր մասին միայն կը խորհի: Ամէն ատեն չէ որ իր զոհողութիւնները լաւօրէն կը գործածուին:

Անշուշտ ամէն մէկը ի՛ր ճշմարտութիւնը ունի. կը հաւաստէ, թէ ճշմարտութիւնը գըտած է ու կ'ըսէ: Հո՛ս կը փտնուի բո՛ւն հանդոյցը: Այլեւս ուանդութիւն դարձած, նախապաշարումի ալ պոյութիւնը ստացած: Զգալի դոյութիւն մը, ստուգիւ: Թայոի մը պէս: Կարելի՞ է, յետ այսու, ճշմարտութիւնը լուսաբանել, իրականը հիմնել: Մարդոց կարծիքները փոխելը՝ իրենց նոր ըմբռնում տալու չափ դժուար կ'երեւայ: Ներսի պայքարն է այս: Ներսի պայքարը պիտի ըլլայ այս: Ապրային նոր «Աւետարան»ի մը պէտքը կայ: Սփիւռքի մէջ, Սփիւռքի հայոց համար, իսկական համահայկական իշխանութիւն չունինք, որպէսզի կարելի ըլլայ ազգային մէ՛կ ուղղութիւն ընդգրկել, կարծիքներու մէջ մեծամասնութիւնը վայելողը առնել: Դարձեալ պարկեշտութիւնը պիտի կազմէ հիմը, ազգային շահերը առաջին դիծի վրայ դնելու պարկեշտութիւնը. անշահախնդրութիւնը՝ բարոյական եւ նիւթական:

Ապրիլ 24ի Ցիանամեակը՝ ճշմարտութիւնները ըսելու եւ լսելու ալ պարտադրութիւնը կը բերէ, ուրեմն, աւելի քան երբեք. կորուստները մեծ ու աննահման եղան, օրը ապտակարգ է: Հայ ժողովուրդը սիրելու ենք՝ ճշմարտութիւնները իրեն ըսելու աստիճան: Եւ չատ մեծ սիրոյ, անչահախնդիր ու անձնուրացս սիրոյ պէտք ունի ան:

Այս բոլոր տուեալներու տակ, ա՛յս տրամադրութեամբ, ներկայ գրութիւնը պատրաստուած է: Տեղ տուի պատմական, ճշգրիտ, հիմնական ձեռնարկներու մասին:

Հայուհիներու հատաճական բոնաբարում եւ կոտորած՝ գերման զինուորականներու աչքին առջ... (Լուսանկարուած գերման սպայի մը կողմէ, որ լուսանկարէն օրինակներ տուած է թաւրիզաբնակ հայերու՝ երկրորդ ... պատերազմի ընթացքին):

1.- ԷԱԿԱՆ ՀԱՐՑԱԿԱՆՆԵՐԸ՝ ՎԱՍՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԻ ՄԸ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՅԱՋՈՂՈՒԹԵԱՆ

Ինչո՞ւ տեղի ունեցաւ Ապրիլ 24ը:

Կարելի՞ էր զայն արգիլել:

Հայերը կրնայի՞ն այս եղեռնէն խուսափիլ: Եղա՞ն իրատես:

Հայը սխալ, կամ յանցաւո՞ր գործե՞ց:

Ի՛նչ ըրին մեր օտար բարեկամները:

Գարտուղի՞ւն մըն է Ապրիլ 24ը· կամ ո՞չ· իր տարողութիւնը՝ գործադրութեան տարիներուն, եւ յետոյ՝ ներկայ ու ապագայ հայ սերունդներուն վրայ:

Հետզհետէ ամէն հայ ըրաւ այս հարցումները նախ ինքն իրեն, յետոյ իր չուրջը, մամուլին մէջ, հրապարակով, բեմերէն ալ, հիմնական պատասխան մը ունենալու յոյսով, կամ պարզապէս իր դատելու մտահոգութիւնը հանդուցանելու միտումով: Բայց կրցա՞ւ պատասխանել քիչ քէ չատ վճռական պատասխան մը, եզրակացութիւն մը ատլ· կը կասկածիմ· Հաւանաբար ամէնէն կը փնտռէ ան իր վերջնական միտքը, ու նուազն այդ հարցականներէն մէկ որոշ մտքին համար:

Այս կերպով մը չփոթութիւնը՝ Մեծ Եղեռնին առաջ հարուածներուն ահազնութենէն առաջ կու գայ:

Նաեւ մեր զանազան ահռելի յուսախաբութիւններէն, ու մեր ներքին վէճերէն, ներքին հոխանէն ալ:

Ուստի վերյիշեալ հարցականները աւելի եւս չեչտակի, կենսական իմաստով պիտի կրկնուին Ապրիլ 24ի յիսուներորդ տարեդարձին առթիւ: Եւ նոյնիսկ պէ՛տք է որ կրկնուին աւելի ուժգնօրէն ու ցասումով: Մանաւանդ որ վերջերս, եւ ճիշդ ըլլալու համար ոչ նըւազ քան երկու տասնեակ տարիներէ ի վեր քրքական մամուլը եւ պատմագէտ նկատուող թուրք հեղինակներ մասնաւոր հատորներով կը ջանան դերերը չրջել, հայե՛րը որակելու համար իբր ջարդարարներ՝ մասնաւորապէս 1915ի դէպքերուն, եւ ժխտելու համար նաեւ հայոց ազգային իրաւունքը՝ մեր դարաւոր հայրենիքին վրայ անդամ...:

Զգացումին հետ՝ միտքը իր պատասխանները կրնայ տալ, չախչախիչ կերպով, այս բոլոր կէտերուն, ինչպէս նաեւ եզրակացութիւններ հանել փաստաթուղթերու եւ փորձառութեանց լոյսին տակ: Եւ անշուշտ որ անոնց վերլուծումը դրական օգտակարութիւններէ երբեք զերծ չէ, զանազան կալուածներու մէջ, դանազան իմաստով ալ:

Եւ ասիկա պիտի կազմէ նաեւ իրաւունքի մը պաշտպանութիւնը:

Բո՛լորովին տնվիճելի, արդար իրաւունքի մը:

Եւ նո՛յնքան ալ անմերժելի:

●

2.- ՅԵՂԱՍՊԱՆ ԱՆՆԱԽԸՆԹԱՑ ԾՐԱԳԻՐԻ ՄԸ ԳՈՐԾԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ՝ ՈՐՊԷՍ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆՊԱՏԱԿ. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆՀԵՐՔԵԼԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՅՍ ՄԱՍԻՆ

Յաջորդ դէպքեր մը՝ պատճառ երկինքով, Գալլիա, 1915ի Ապրիլ 24ին, Քրքական ատեանքանութիւնը՝ կառավարութեան կողմէ տրուած մանրամասն հրահանգի մը վրայ, կոչնակի արտօնութեամբ կը ձերբակալէ հայ մտաւորականները՝ ատանց բացառելու բանաստեղծներն անգամ, ազգային դործիչները, նաեւ կրօնականներն ու առեւտրականները: Իրենց տունը-

րը կը խուզարկուին: Եւ բոլորն ալ կը ղրկըւին դէպի սպանդ՝ առանց դատելու: Հարցաքննութիւն անգամ տեղի չ'ունենար: Ոստիկանութիւնը պէտք չի տեսներ:

Այս ձերբակալութիւններէն անմիջապէս ու անվիճելիօրէն յայտնի էր, թէ Թէօն–Թիւրք կառավարութիւնը կը սկսէր իր հալածանքը՝ նախապէս մշակուած ծրագիրի մը համաձայն, հայ ժողովուրդին գլուխէն զարնելով, ամէնէն առաջ: Ետքը՝ անգլուխ ժողովուրդ մը անճտելը դիւրին պիտի ըլլար իրեն համար:

Այս ծրագիրը՝ իր գործադրութեան քաղաքականէն չատ առաջ պատրաստուած էր, արդարեւ, մեծ խնամքով, իր բոլոր մանրամասնութեանց մէջ, մեծ ու ամբողջական ծաւալը նախատեսուած, եւ վայրագութեան միջոցներն անգամ կատարեալ պաղարիւնով ճշդուած, ինչ որ քիչ վարը պիտի վաստուի անհերքելի վկայութիւններով եւ վաւերաթուղթերով:

Ծրագիրը ցեղասպան քաղաքականութիւն մրն էր, որուն գործադրութիւնը՝ սկսաւ Ապրիլ 24ին ձերբակալութիւններով, չարունակուեցաւ Թուրք կառավարութեան եւ տաճիկ ժողովուրդին կատարեալ գործակցութեամբը, գրեթէ չորս տարի անդադար, ազատօրէն, մեծ թափով, աննկուն մոլեռանդութեամբ, ամէն տեղ ուր հայ մը կար, մինչեւ որ Թուրքիան պարտուէր Համաճայնականներուն դինուորական ուժին առջեւը ու ծունկի գար՝ ամէնէն ամօթապարտ, ողորմելի եւ խեղճ ալ վիճակի մէջ:

Այս չորս տարիներու ընթացքին գործադրուած հալածանքներն ու ջարդը՝ հայերը պիտի կոչէին «Մեծ Եղեռնը», եւ որուն տարեդարձը նշանակեցին Ապրիլ 24ին:

Դարեւլի չէ պնդել, որեւէ ձեւով, թէ այս ցեղասպանութիւնը գործադրուեցաւ, որովհետեւ Հայեր յանցանք մը գործեցին – ան որչուած էր պատերազմէն իսկ առաջ՝ Իթթիհատականներուն կողմէ: Անոր առաջին գործադրութիւնը, կամ, ուրիշ անհերքելի բացատրութեամբ, այս գործադրութեան սկզբնաւորութիւնը՝ կիլիկիոյ 1909ի ջարդը եղած էր: Ուրեմն, Մեծ Եղեռնը աւելի լայն ու կատարելագործուած ալ ցեղասպանութիւնն էր. Թէօն–Թիւրքերուն քաղաքականութեան կարեւոր նպատակներէն մին՝ օգտուելով Առաջին Ընդհանուր պատերազմին տուած առիթէն, հայկական հարցը մի անգամ ընդ միշտ լուծած ըլլալու համար:

Առանց իմաստի չէ որ պիտի նկատուի, թէ Թուրք իշխանութեանց կողմէ բնաջնջումի քաղաքականութիւնը անվերապահօրէն, ամբողջապէս գործադրուեցաւ մասնաւորապէս այն նահանգներուն մէջ, որ անցեալին հայուն պատկանած էին:

Եւ այս գործադրութեան մէջ, հայոց տըւած զոհերուն քի'չ միայն չէ որ սարսուռ կ'ազդէ, ինչքան ալ կէսէն աւելին, հետեւաբար եւ միլիոնը անցած ըլլայ քանակը. այլ նաեւ՝ ժողովուրդ մը ամբողջ բնաջնջելու կանխամտածուած քաղաքականութիւնը, որուն իրագործումին համար Թուրք կառավարութիւնը դիմեց ամէնէն վայրագ միջոցներու, այս մասին տրամադրեց իր դինուորական եւ ոստիկանական ուժերը, ու չթերացաւ գերդեւոր Թուրք զանգուածին թալանի եւ արիւնի բնազդական ախորժակները՝ անզէն հայոց դէմ, առանց տարիքի ու սեռի խտրութիւն ընելու:

Բոլոր ժամանակներու բոլոր ժողովուրդներու պատմութեան մէջ, նման հալածանք, նման ողբերգութիւն, ա'յքան լայն չարդ անդի չէին ունեցած. նաեւ օտար ականատուր, անկասկածելի, պաշտօնական թէ անպաշտօն մեծ թիւով դէմքեր՝ զանազան ազգերէ, վկայեցին այս մասին:

Անչո'ւշտ երբեք նորութիւններ չեն ասոնք. բայց կրկնութիւնը անհրաժեշտ էր, Ապրիլ 24ի յիսնամեակին առթիւ:

Թուրն տարիներէ ի վեր, ամէն Ապրիլ 24ին, հայեր Մեծ Եղեռնը ոգեկոչեցին հոն՝ ուր կրնային. նման իրողութիւն մը, նման համամարդային սուգ մը, Թուական մը կարելի չէ մոռնալ: Ձկայ հայ մը որ իր կորուստը, իր կորուստները ունեցած չըլլայ այս Մեծ Եղեռնին մէջ:

Ի'սկ այ տեսա՞ ոչի: Գատանի էի ոչի առնէն: Թերեւս ամէնէն նուաղ ցարհուրդոր եղայ: Բայց այսօր իսկ, յիսո'ւն տարի ետքը, առանց սարսուռի չէ որ այս մասին կը գրեմ: Ոճիր, ոճիրներ մեծ էին ո'չ թէ միայն իրենց տարողութեամբը, թիւովը, աւերգութեամբ, այլ նաեւ տեսակներովը: Օրերով հանիներու, կամաքներու մէջէն քալած եմ: Այսօր անգամ, տակաւին բզմաթիւ են կեն-

դանի հայ ականատես վկաները: Շա՛տ դրեցին: Դեռ պիտի դրվեն ալ: Հակառակը անկարելի է:

Հայ-մարդը չի՛ կրնար մոռնալ Մեծ Եղեռնը:

Որովհետեւ հայ-մարդը իրաւունք չունի զայն մոռնալու: Իրաւունք չունի զայն մոռնալու, առանց նախապէս իր հայութիւնը ամբողջովին ուրանալու՝ իր անունովը, իր արիւնովը, եւ ոտքէս մարդ ալ. առանց դադրիլու ե՛ւ իբր պիտակից, արդար մարդ ապրելէ:

Մանաւանդ այս Մեծ Եղեռնը անմիտաց ոչ միայն իր ատենին գոյութիւն ունեցող հայերը, այլ նաեւ յաջորդ սերունդներուն ալ ոտաւ հարուածը, եւ իր ցաւը, իր կորուստները պիտի ճնշեն դեռ գալիք սերունդներուն վրան ևս: Եթէ Մեծ Եղեռնը տեղի ունեցած չըլլար, հայոց ներկայ վիճակը շատ տարբեր կըլլար մեր պիտի ներկայացնէր անշուշտ. համար, ներմանական մեթոտիկ, պիտական աջակցութիւնն ալ, մեղսակցութիւնն ալ նախապէս ապահոված էր: Հարցումը, ուրեմն, լոկ ակադեմական ըլլալէ շատ հեռու է, եթէ նոյնիսկ դիտել տրուի, թէ ուեթի առաջնորդն ալ թուրքը ջարդած է հայերը՝ դարձեալ շատ մեծ թիւով: Այս առթիւ, կը բաւէ յիշատակել, որդարիւ, միայն արեւելեան նահանգներուն մէջ՝ 1895–96ին, եւ Առանձին մէջ՝ 1909ին տեղի ունեցած ջանդուածային ջարդերը, որոնց առաջինը տուաւ երեք հարիւր հազար, մինչ երկրորդը՝ երեսուն հազար դոհեր:

Այսուհանդերձ, ինչքան ալ մեծ ու ջանդուածային նպատ րլլան այդ ջարդերն ալ, ինչպէս նաեւ անոնք ժողովուրդին դէմ գործուած հալածանքները, կարելի է սակայն ենթադրել, թէ կրօնական մոլեռանդութիւնը, ցեղային վայրագ բնազդը, արիւնին համար, թալլելու հաճոյքն ու չահը՝ առ նուազն շատ մեծ մասով մղած էին թուրքը հայերը ջարդելու հա-

Ծպտիկ հայ յոյսեր աւերակներու մէջ...

եւ այս պարագան ինքնին կը բաւէ կորուստը ճշդօրէն չափելու համար:

Ինչո՛ւ թուրքը ծրագրած էր, կազմակերպած էր Ապրիլ 24ը, ու իր գործադրութիւնը հետապնդեց բռնանդակ ու անխնայ կերպով: Այս անգամ, եղեռնին պատրաստութեան համար, զայն ծրագրելու եւ կազմակերպելու մար: Ակէ զատ, մոռնալու չէ որ թուրքը տիրած էր եաթաղանով, եւ զիտէր թէ սուրո՛վ միայն կրնար չարունակել իր տիրապետութիւնը, իր կեանքը: Աւոր փաստը թուրքը՝ ի՛նքը, պիտի տայ միշտ. հո՛ն ուր գնաց, ջարդ ու աւերակ ձգեց, նոյնիսկ երբ երկիրը մահմետական տարրերէ բնակուած էր ու այս

վերջիններուն կը պատկանէր։ Թուրքը երբե՛ք չարտադրեց, երբե՛ք քար քարի վրայ չդրաւ. բայց ջարդեց, բայց թալլեց, քանդեց։ Նոյնիսկ երբ հակայական կայսրութիւն մը հիմնած էր։ Նոյնիսկ երբ տիրեց աշխարհիս ամէնէն զարգացած, յառաջադէմ, քաղաքակրթեալ մայրաքաղաքներէն՝ Կ. Պոլսոյ ու Սեւրի Դահլիճէն։ Մինչեւ այսօր, երկար տարիներէ ի վեր, չտուաւ ո՛չ մէկ յիշատակութեան արժանի դրող, նկարիչ, նուագի մարդ, պիտնական, ո՛չ մէկ արուեստագէտ։ Այս մասին չի՛ մտածեր։ Գէտք էին մտածել։ Մանաւանդ վերջին քառասուն տարիներու ընթացքին, երբ թրենց եաթաղանէն հրաչքով ազատուած փոքրիկ, չա՛տ փոքրիկ դրացին՝ հազիւ ապահովութիւն գտած, ամէն օր քիչ մը աւելի վկայութիւններ կը բերէ միջազգային չափանիշով, թէ կրցաւ բարձրանալ, ու ծառայել նաեւ համայն մարդկութեան եւ արուեստի բոլոր մարզերուն մէջ...։

Հակառակ անվերջ հալածանքներուն ու ջարդերուն, հայը տակաւին գոյութիւն ունէր Թուրքիոյ մէջ, Ապտիւլ Համիտի օրովն ալ, եւ կարգ մը նահանգներէն ներս բնակչութեան մեծամասնութիւնը կը կազմէր. մինչ Թէօնթիւրքերը՝ որ նոր երազներ, նոր ձեւի մոլեռանդութիւններ կը անուցանէին իրենց փառքին համար, խռչընդոտ մը, փուշ մը, կատակծելի տարր մը տեսան հոն, հայոց մէջ. ուստի, հարցը պէտք էր լուծել՝ առաջին յարմար առիթին իսկ։ Թո՛ւրք էին, ու իրենց համար ամէնէն արդար խնդիրն անգամ եաթաղանով, արիւնով կը լուծուի. յղացան, գործադրեցին Ապրիլ 24ը։

ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻ՛ՒՆՆ էր այս։

Ոճիրին սարսղելական իմաստովը։

Հեղինակը, գործադրողը՝ Պոլսոյ Թէօնթիւրք կառավարութիւնը եղաւ. որուն միտքն ու ձեռքն էին Թալէաթ, Էնվէր եւ Ճեմալ փաշաները։

Ցեղասպանութիւնը պիտի լուծէր մի անգամ ընդ միշտ հայկական հարցը. որովհետեւ հայկական հարց մը գոյութիւն առած էր, Ջարդերո՛ւն իսկ պատճառովը. հայերէ բոլորովին ամայացած նահանգներուն մէջ, հայկական որեւէ խնդիր գոյութիւն պիտի չկրնար առնել, — կը մտածէին։

Նոր «ոճ» մըն էր այս, իսկական ցեղասպանութիւնը։ Երկրին բնիկ, իրաւատէր հայ ժողովուրդին վրայ։

Յամենայն դէպս, եթէ Թուրքերուն համար նոր իսկ չէր ջարդի այս «ոճ»ը, այս քաղաքականութիւնը, եղաւ ասկայն աւելի՛ կատարելագործուած, եւ աւելի՛ արմատական։

Պատմական անհերքելի փաստեր չա՛տ կան այս մասին. օտար, հայ, նոյնիսկ երբեմն Թրքական ազբիւրներէ։ Մինչ իրողութիւններն ալ նոյն վկայութիւնը կու տան։

Մեծանուն Տոքթ. Եոհաննէս Լեփսիուս՝ նախագահը Տէօյչէ–Օրիանդ Միսիոնի, ճշմարիտ յայտնութիւններ կ'ընէ, ի միջի այլոց, այս խնդրին շուրջ, իր ընդարձակ «Հայկական Ջարդերու վրայ Գաղտնի Տեղեկագիր»ին մէջ։ Այս վկայութիւնը կարեւոր է ոչ միայն անոր համար որ խնդիրներուն տեղեակ անկասկածելի անձնաւորութիւն մըն է, այլ նաեւ իր ներմանացիի հանգամանքովը։ Եւ Գերմանիա պաշնակից էր Թուրքիոյ, պարագայ մը՝ որ գինքը կը դարձնէ շատ աւելի գնահատելի։ Տոքթ. Լեփսիուս նախ կը յիշատակէ՝ առանձին հատորով հրատարակուած իր այս «Տեղեկագիր»ին մէջ, թէ «Բարեվորոգումներու ծրագիր մը վերջապէս մշակուեցաւ՝ հայերէ բնակուած եօթը վիլայէթներու վարչութեան համար, որպէսզի Թուրքիա կարենայ, այսպէս, գործադրել այն խոստումը, զոր տուած էր իր հայ հպատակներուն եւ վեց մեծ պետութեանց՝ Պերլինի 1878ի վեհաժողովին»։

Եւ կ'աւելցնէ՝ քիչ անդին, աւելի հիմնական կերպով բացատրելու համար Թրքական կանխամտածումը.

— «Այդ ծրագիրը ընդունուեցաւ, տեղագրեալ, Թուրքիոյ կողմէ 26 Յունուար–8 Փետրուար 1914ին։ Եկու ընդհանուր քննիչներ՝ հետեւոցի վեր թննութիւնը, եւ նորվեկիացի Հօֆը կանչուեցան եւ Պոլիս հատան դարձան մէջ։ Երբ պատերազմը սկսաւ, Բ. Դուռը ետ քաշեց բարեվորոգումներու ծրագիրը եւ իրենց երկիրները վերադարձուց այս ընդհանուր քննիչները»։

Եւ հանելով՝ իր վերոյիշեալ հատորին մէջ, 1915ի եղեռնին, Տոքթ. Լեփսիուս պիտի վկայէ դեռ՝ ամբաստանելու համար իր ամ-

բաստանութիւնը Ժէօն–Թիւրքերու դէմ, իբր կանխամտածումով գործած ցեղասպաններ· ստուգիւ, Թուրքիա երկար ատեն ապրած, ա–կանատես ու խղճամիտ այս հեղինակաւոր ձայնը կը յայտարարէ հոն, յստակօրէն·

– «Եւրոպական պատերազմին սկիզբէն ի վեր, եւ աւելի եւս ռուս–Թուրք պատերազ–մին սկսելէն ասդին, Ժէօն–Թիւրքերու կոմի–տէին մէջ խորհեցան այն միջոցին վրայ՝ ո–րով կրնային պատերազմին յարմար առիթը օգտագործել հայերը պատժելու համար, այն պատճառով որ այս վերջինները բարենորո–գումներ ուզած էին: Եւ այս կերպով վերջա–ցնել, մի անգամ ընդ միշտ, Հայկական Հար–ցը: Եկան այն լուծումին՝ զոր կը սահմանէր Ապտիւլ Համիտի մէկ նախարարը՝ չնական ձեւով· «Լաւագոյն կերպը Հայկական Հար–ցէն ազատուելու՝ հայերը լմնցնելուն մէջ կը կայանայ»:

(«Լը Ռափոր սըրէ տը Տոքթ· Նահանկեան Լեփսիուս օիւր լէ մասսաքր տ'Արմենի», էտ· Փէյօ է Սի·, Փարի, 1919 իր Ֆրանսերէն թարգմանութեանը մէջ, էջ 255–256):

Ապտիւլ Համիտի ջարդերը, յետոյ կիւլի–կիոյ կոտորածը՝ այս վերջինին անկումէն եւ Թրքական Սահմանադրութեան հռչակումէն իսկ ետքը, նոյնիմաստ վկայութիւնը կու տան: Արդարեւ, հազիւ իշխանութեան գլուխը ան–ցած՝ Ժէօն–Թիւրքերը կազմակերպեցին Ատա–նայի ջարդը: Մինչ տաճիկ ամբոխը, հասա–րակ ոճրագործները իրենց բնազդին համա–ձայն «գործի» մղելու մոլեռանդական նո՛յն յետին նպատակը ունէին– ջարդը, թալանը կատարեալ կերպով կատարել, ու ետքը՝ եթէ հարկ ըլլայ, յանցանքը անպատասխանատու ամբոխին միայն վերագրել:

Թրքական ցեղասպանութեան ամէն զոհեր, – Սուրիոյ անապատներուն մէջ

Բայց առաջին կարգի վկայութիւնները՝ այս մասին, իրե՛նք Իթթիհատական կուսակ–ցութիւնն ու իր կազմած կառավարութիւնը կու տան: Ժամանակը, դէպքերը շատ մը աս–կալի գաղտնիքներ լոյս հանեցին:

Թուրք հեղինակ մը՝ Ռիֆաթ Մեվլանզա–ատէ, որ եղած է Իթթիհատ վէ Թերաքքը կու–սակցութեան ղեկավարներէն մին, ինչպէս նաեւ այս կուսակցութեան կեդրոնական կո–միտէին անդամ, եւ որուն գաղտնի ժողովնե–րուն ալ մասնակցած, իր «Թրքական Յեղա–փոխութեան Մութ Կալքերը» անուն հատորին

մէջ կը յայտնէ, թէ ե՛րբ, ո՛ւր, եւ ի՛նչպէս որոշուեցաւ Հայոց արմատական բնաջնջումը, իր կազմակերպումին ամենայետին մանրամասնութիւններովը։ Թէ 1915ի սկիզբները, կոմիտէին գաղտնի մէկ նիստին մէջ, իթթիհատական կուսակցութեան ամէնէն բարձրաստիճան անդամները՝ որ մաս կը կազմէին այդ ատենի կառավարութեան ալ, միահամուռ կերպով, մինչեւ իսկ գիրար գերազանցելով համաձայնած են Հայոց ցեղասպանութեան ծրագիրին մշակումին ու անոր իրագործումին ձեւերուն մէջ։ Թէ՝ այս նիստին, Թալէաթ փաշային իսկ նախագահութեան տակ գումարուած, եւ ուր ներկայ եղած են, ի միջի այլոց, Խնվէր փաշա, Տոքթ. Նազըմ, Տոքթ. Պեհաէտտին Շաքիր, Քարա Քեմալ, Հասան Ցեւհմի, Ճավիտ եւ Աղա Օղլու Ահմէտ, այս պատմական ու պաղտնի նիստին՝ Տոքթ. Նազըմ, պատասխանատու քարտուղարը վերոյիշեալ չարաղէտ կոմիտէին, կը յայտարարէ, ուրեմն, իր զեկուցումին մէջ։

– «Եթէ 1909ի մեր Ատանայի եւ այլ վայրերու մէջ կատարել տրուածին պէս տեղական ջարդերով պիտի գոհանանք... եթէ այս մաքրագործումը ընդհանուր եւ վերջնական պիտի չըլլայ, օգուտի տեղ վնասը անպայման է։ պէ՛տք է որ հայ ազգը արմատախիլ ըլլայ, մեր հողին վրայ անհատ մը անգամ չմնայ, հայ անունը մոռցուի»։

Եւ ոչ պակաս չնարաց, բայց հանդարտ սիրտով կը յարէ դեռ Տոքթ. Նազըմ։

– Հիմա պատերազմի մէջ ենք։ ասկէ աւելի յարմար առիթ չի գտնուիր։ մեծ պետութեանց միջամտութիւնը եւ թերթերու բողոքի ձայները նկատելի իսկ չի կրնար ըլլալ։ ըլլայ նոյնիսկ՝ խնդիրը կատարուած իրողութիւն մը կը դառնայ, եւ կը փակուի։

Մինչ բացատրելու համար իրենց՝ Ժէօնթիւրքերուն յեղափոխութեան նպատա՛կը, ան կ՚աւելցնէ նոյն այս նիստին մէջ։

– Մենք այս յեղափոխութիւնը ինչո՞ւ կատարեցինք, մեր նպատակը ի՞նչ էր։ Սուլթան Ապտիւլ Համիտի մարդիկը իրենց աթոռներէն վար առնելու, անոնց տեղը բազմելո՞ւ համար... ոչ–թուրք տարրերը թող ջնջուին, ո՛ր ազգութեան եւ ո՛ր կրօնքին ալ պատկանած ըլլան։ այս երկիրը ոչ–թուրք տարրերէն մաքրել պէտք է... վա՛յ մեզի, եթէ վերջնական մաքրագործում, վերջնական բնաջնջում չկատարուի։

Ցայտնօրէն, կիսավայրենին է որ կը խօսի։ Բայց Տոքթ. Նազըմ առանձին չէ անշուշտ իր այս ցեղասպան ճաշակին, քաղաքականութեան մէջ։ Նո՛յն ժողովին մասնակցողներէն Տոքթ. Պեհաէտտին Շաքիր կը պոչէ՝ իր կարդին, ի միջի այլոց։

– Հինէն մնացած ազգերը՝ անհարազատ եւ վնասակար խոտերը արմատախիլ ընելով, մեր հողերը մաքրելու ստիպուած ենք։ Մեր յեղափոխութեան նպատակը եւ ծրագիրը այս է։

Ուրիշ ժողովական անդամ մը, Հասան Ցեւհմի, իր ելոյթին մէջ, միշտ այս դադտնի ժողովին, աւելի ճիւաղային առաջադրութիւններ պիտի ընէ, իր նախորդները գերազանցելով։ հպարտանալէ յետոյ, ատուգիւ, թէ «մէկ անհատ մըն իսկ չձգելու պայմանով բնաջնջումը օրինական է», ան կը պարզէ գործադրութեան իր կերպը՝ ոչ առանց հպարտութեամբ։

– Ես բնաջնջումի դիւրին ձեւ մը կը խորհիմ։ հիմա պատերազմի մէջ ենք, հայերու գէնք վերցնելու կարող երիտասարդները պատերազմի առաջին գիծը կը դրկենք, հոն՝ դիմացէն ռուսերու, իսկ ետեւէն՝ մեր կողմէ մասնաւոր կերպով դրկուած ուժերուն կրակին մէջ կ՚առնենք եւ կը բնաջնջենք։ իրենց տուները սնացող տկար եւ ծերերը, կին ու երեխաներն ալ կը հրամայենք եւ հաւատացեալները կը մաքրեն, ինչքերնին կը կողոպտեն... այս ձեւը յարմար կը տեսնուի։

Մահմուճի մէջ ինկած սովահար հայ պատանին

Դեռ ժողովական ճավիտը կայ։ ուրիշ ճէւազ մը, եւ տեսարա՛ն ալ։ նիստին մէջ, առկաւին խօսք չէ առած, բայց պիտի խօսի իր

կարգին. այն ատեն, իր ելոյքին մէջ կը բացատրէ, մէչա նոյն այս կուսակցական վերին նիստին մէջ, թէ «հայերը ի սպառ քննելու սենիրաժշտութիւնը կը բեր կառավարութեան ապստյին ֆազոֆակութիւնեն», ինչպէս նաեւ «քուրքին անհատական իշխանութիւնը հիմնելու համար»:

Մինչ պատերազմական նախարար էնվէր փաշա, երկրորդ կարեւոր անդամը կառավարական երրորդութեան, նա՛յն ներկան իր հաւանութիւնը կու տայ այս անձնասպանութեան օրէնքին, ցեղասպան ծրագիրին, բայց «երրորդ ընկերը» որոշելուն պատի՛ւը Թալէաթ Մարմնին «պարտականութիւնը» կը սեպէ:

Եւ այն ատեն, ներկան նախագահը՝ այդ օրերուն ներքին գործերու նախարար Թալէաթին հրահանգին վրայ, «քաւէի կը դրուի», եւ բացարձակ միաձայնութեամբ կ'որոշուի հայոց բնաջնջումը: Կ'որոշուի նաեւ, անմիջապէս, որ Իթթիհատ վէ Թերաքքը կուսակցութիւնը կազմէ, իր հակոզութեան ատկ, «ներկայ Գործադիր Յանձնախումբ» մը, որուն պիտի մասնակցին Տոքթ. Նազըմ, Տոքթ. Պահաէտտին Շաքիր, եւ կրկին՝ նախարար Շիւքրի:

Եւ այս Գործադիրը իր առաջին ժողովին իսկ նիստի կ'առնէ, առանց որեւէ յապաղումի, արեւմտահայոց «ԼՐԻՒ ՈՂՆՋՈՑՈՒՄԻ ՄԻՋՈՑՆԵՐՆ ՈՒ ԿԻՐԱՌՈՒՄԻ ՀԱՐՑԸ»: Այդ եւս ուելորդ կերպով Պահաէտտին Շաքիր կը դոչէ անգամ մըն ալ, բայց հաւանաբար ուելի եւս ապդելու համար իր պաշտօնակիցները վրայ.

– «Ըքէ այդ պարտականութիւնը պէտք է ըլլայ պէտ չվերլուծենք, եւ առաջիններուն նման կիսատառ ձգենք, հայոց վերմառութիւնէն պիտի չկրնանք փրկուիլ...»:

Սկզբունքը մէկէ ուելի անգամ, միաձայնութեամբ, առանց վիճաբանութեան, ընդունուած է, ուրեմն— Թուրքին լոկ հայերը բնաջինջ ընել խոսքն, խարուքիւն չդնելով տարբեր եւ անոնք:

Բայց տակաւին բոլորովին ալ անպարչ չեն. ցեղասպանութիւնը կազմակերպողները կը ժամանեն նաեւ հանրային կարծիքի, նոյնիսկ իրենց ժողովուրդին կարելի անգրագիտութեան մը մասին, որ կրնայ վտանգ մը դառնալ, ի վերջոյ, իրենց համար անգամ: Ուստի, նկատելով հանգերձ թէ պատերազմական չրջանէն օգտուելու է, թէ այս «առիթը ամէն ժամանակ չի ներկայանար», չեն ուզեր սակայն միայն բանակին, ոստիկան–զինուորնեբուն, եւ ուղղակի ժողովուրդին ձգել «այս գործը՝ անզէն ձեռքերը կապուած հայերը, երեխաները, ծերերն ու անկարները, մինչեւ վերջին անհատը սպաննել տալը որպէս վարձատրագործութիւն» որովհետեւ, – կը խորհին թէ, – «ժողովուրդը կը չփանայ եւ առաջիկային իրենց դէմ կը չարժի, եւ նոյնիսկ կրնայ դլուխ ցցել»: Թերեւս ալ յետին, չարաչարաչուած մտածում մը, երկիւղ ուներկին գլխաւոր պատասխանատուները· պատերազմը կորսնցնելու պարագան, ինչքան ալ այս կարելիութեան մասին բնաւ չխօսէին:

Այս մտածումներով է որ, ուրեմն, վճռական ձեռնարկ մը կ'որոշուի, որ ամբողջ ազգը ոչնչացնելու ծրագրին առաջին քայլը պիտի ըլլայ:

Հայ մանուկը՝ սխտորի ցանքում...

րոյիչեալ Եռեակ Գործադիրը Յանձնախումբը կ'որոշէ դերակատարները վերցնել բանտերու մէջ գտնուող հասարակ ոճրագործներէն, ինչ որ տասէն տասներկու հազարի հասնող հրէշային ոյժ մը կրնայ հայթայթել կառավարութեան, եւ այս անանուն վոհմակը նուազագոյնը տասը, իսկ առաւելագոյնը չիսուն հոգիներու բաժնելով՝ վստահելի խմբապետներու առաջնորդութեամբ եւ հսկողութեամբ, Գործադիրը կ'ունենայ բնաջնջումի ու վայրագութեան իսէ՛լ մեքենան։

Եւ այս որոշումը առնելէ յետոյ, իր գործադրութեան եղանակը հետեւեալ կերպով կը կարգադրէ Յանձնախումբը.

– «Ո՛ր քաղաքի եւ գիւղաքաղաքներու մէջ որ հայ կայ, եւ անոնցմէ ո՛ր մէկուն առաջին անգամ բնաջնջուիլը հարկ է, այդ քաղաքները ներքին գործոց նախարարին հետ կ'որոշենք եւ իւրաքանչիւր չրջանին պէտք եղածին չափ այս ուժերէն կը ղրկենք. ատոնք մեր նշանակեալ ճամբաներուն յարմար վայրերուն վրայ հասնելէք հայ կարաւաններուն կը ապաստան, ներքին գործոց նախարար Թալէաթին ալ այդ քաղաքներուն վարչական պաշտօնեաներուն կը հրահանգէ, որ հոն գտնուող բոլոր հայերը պատերազմական չրջանին դուրս դրստնուելու հարկը պատրուակելով, խումբ–խումբ եւ իւրաքանչիւր օրը երկու անգամ ոստիկանապետարանները հսկողութեան տակ այսինչ ճամբան այսինչ տեղ ղրկուին»։

Եւ բնաջնջումի այս ծրագիրը կը շարունակէ դեռ այն ահաւոր կարգադրութեամբ, որուն մէջ Թուրքը իր անհատանելի հանճարը ունի.

– «Ոստիկան պաշտօնեաներ այս հրամանին վրայ բոլոր հայերը հաւաքելով՝ հսկողութեան տակ խումբ–խումբ որոշուած ճամբաներէն ղրկել կը սկսին, ճամբան անոնց գալուն սպասող յատուկ կազմակերպութեան՝ չէքէներուն կը յանձնեն եւ կը վերադառնան, չէքէներն ալ այս հայերը մինչեւ վերջին անհատը անմիջապէս կը սպաննեն, եւ որպէսզի հանրային տուգանքները չվնասուի, դիակները նախապէս պատրաստուած փոսերու մէջ կը ձգեն ու կը թաղեն։ Եւ այս կերպով յայտարար բնաջնջումի գործողութիւնը կը լրացնեն։ Այս հայերուն քով գտնուող գոյք–գրամ եւ գոհարեղէններն ալ իրենց սեպհական կը բաժնուին»։ Վերոյիշեալ Թուրք հեղինակ ու Իթթիհատի կարեւոր անդամներէն Ռեֆաթ Մեվլանզատէի այս վկայութիւնները վերցուած են իր «Թրքական Յեղափոխութեան Մութ Մալքերը» անուն հատորին 159–197 էջերէն՝ Ե. Սարգսեանի եւ Ռ. Սահակեանի կողմէ եւ տրուած իրենց «Հայ Ժողովրդի Նոր Շրջանի Պատմութեան Նենգափոխումը Թուրք Պատմագրութեան Մէջ» խորագիրով գրքոյկին մէջ (Հրատարակութիւն՝ Պետհրատի, Երեւան, 1963, էջ 29–34)։

Մինչ գործադրութեան հրահանգները չեն ուշանար։ Ստուգիւ, Իթթիհատ վէ Թերաքքիի կեդրոնը՝ իր 18 Փետրուար 1915 թուակիր նոթովը կը հրահանգէ Ատանայի պատուիրակ ձեմալ պէյին, ի միջի այլոց.

– «Կուսակցութիւնը (...) որոշեց բնաջնջել Թուրքիա բնակող բոլոր հայերը, ազգ չձգելով ո՛չ մէկ հայ. կառավարութեան աշեւաւ այս մասին լայն իրազեկութիւններ։

«Կառավարութիւնը չարդերու կազմակերպութեան մասին պիտի տայ անհրաժեշտ բոլոր հրահանգները կուսակալներուն եւ բանակներու հրամանատարներուն» (Ատամ Անտոնեան՝ «Պաշտօնական վաւերաթուղթեր հայկական չարդերու մասին»)։

Այս ամբողջական ցեղասպանութիւնը կը սկսի, ուրեմն, գործադրուիլ նախ Ապրիլ 24ի գոլոյ ձերբակալութիւններով, որոնց կը յաջորդեն զանգուածային տեղահանութիւնները եւ չարդերը՝ գաւառներու մէջ, հոն ուր հայեր կային։

Բոլոր կուսակալութիւնները կը սահմանեն մահմետական հրահանգներ, այս մասին։

Իր մէկ գաղտնի հրամանագիրովը՝ 16 Սեպտեմբեր 1915 թուակիր, ուղղուած Հալէպի Վալիին, եւ որ գինադադարէն ետքը երեւան եկաւ, Թալէաթ՝ նախ ներքին գործոց նախարար, յետոյ մեծ վեզիր, կ'ազդարարէ ի դիմաց Օսմանեան Կայսրութեան.

– «Նախապէս ձեզ հաղորդած ենք, որ Ձեր միջոցի հրամանով կառավարութիւնը որոշած է լրիւ ոչնչացնել Թուրքիոյ մէջ ապրող բոլոր հայերը։ Անոնք որ այս հրամանին եւ որոշումին դէմ են, չեն կրնար մնալ կայսրութեան պաշտօնեաներուն մէջ։ Գէթ է վերջ տալ անոնց (հայերուն) գոյութեան՝ ինչքան ալ դաժան թլլան. ձեռնադրուած միջոցառումնե-

Հայ մայրը՝ իր կորուսեալ հոգեհատորի դիակին առջեւ

րը, նկատի չառնելով ո՛չ տարիքը, ո՛չ սեռը, ո՛չ ալ խիղճը» («Նախիմ պէյի յուշերը», էջ 64)։

Այս վերջինը՝ Նախիմ պէյ, ուրիշ Թուրք հեղինակ մը, կը չարունակէ վկայել իր յիշատակներուն մէջ, ի միջի այլոց, որպէս փաստ ծրագրուած ցեղասպանութեան, թէ մեղսուած հայոց. Քիւը «ծածկագիր հեռագիրներով երկու չաբաթը անգամ մը կ'ուղարկուէր Գուլիա»։ Ան կը հաւաստէ նաեւ, թէ «Տէր-Զորի ջարդին ժամանակ զոհուեցան բոլոր այն հայերը, որ անեղապատ աքսորուած էին՝ աւելի քան երկու հարիւր հազար մարդ» (նոյն աղբիւրը՝ էջ 46–47)։

Բայց Թալէաթ առակաւին դժգոհ է... իր ուզածին չափ, իր ուզած կերպով բնաջնջումի ծրագիրը չի գործադրուիր... երբ կ'իմանայ, թէ Աեբաստիոյ, Խարբերդի, Տիարպեքիրի եւ Էրզրումի վիլայէթներէն տարագրուած եւ ջարդուած հայոց մանուկներէն ոմանք մահմետական ընտանիքներու կողմէ կ'ազատուին զանազան նպատակներով, այն ատեն կը հրահանգէ Հալէպի կուսակալութեան իր 5 Նոյեմբեր 1915 թուակիր, Քիւ 603 հրահանգով.

– «Չեզի կը յանձնարարեմ փնտռել այս պայմաններու մէջ գտնուած բոլոր տղաքը, եւ ղանոնք ղրկել իրենց աքսորավայրերը։ Այս մասին տեղեկացնել ժողովուրդին ձեր յարմար դատած միջոցով»։

Այդ օրերուն, Հալէպ հայ գաղթականներու մեծ կեդրոն մը դարձած էր։ Թալէաթ դեռ կը գանգատի այս կեդրոնին կուսակալէն, որ իր հրահանգները արագօրէն եւ լրիւ չի գործադրեր։ Ուրիշ գիրով մը՝ իրեն կը հրահանգէ, մինչեւ անդամ սպառնական թոնով ու իր յետին միտքը յստակօրէն յայտնելով ալ.

– «Կ'իմանանք թէ որոշ վայրերու մէջ բացուած որբանոցներու մէջ կ'ընդունուին նաեւ ծանօթ անձերու (հայոց) զաւակները։ Քանի կառավարութիւնը անոնց գոյութիւնը կը նկատէ վնասակար, կառավարութեան կամքին դէմ գործել կը նշանակէ՝ զանոնք անուցանել եւ խղճահարելով անոնց կեանքերը երկարաձգել, հետապնդուած նպատակը չհասկնալով, եւ կամ զայն արհամարհելով։ Չեզի կը յանձնարարեմ այդ տղաքը չընդունիլ որբանոցներու մէջ, եւ չձեռնարկել անոնց համար մասնաւոր որբանոցներ բանալու»։

Եւ հազիւ ամիս մը եւաքը, այս ցեղասպան հրէշը՝ դարձեալ Հալէպի կուսակալին ուղղուած իր 12 Դեկտեմբեր 1915 թուակիր, Քիւ 830 գաղտնի հեռագիրով պիտի ազդարարէ աւելի չնական ու որոշակի կերպով.

– «Հաւաքեցէք եւ հոգացէք միայն այն որբերը, որոնք պիտի չկրնան վերյիշել իրենց ծնողներուն ենթարկուած սարսափը» (ընդգծումները ինձմէ)։

Եւ որպէսզի «գործին» համար նշանակուած կառավարական պաշտօնեաները չսասանէին հրահանգուած ոճիրները գործադրելու, Թալէաթ կը յանձնարարէ Հալէպի վալիին, որ անոնց յայտարարէ թէ՝ «կարող են իրագործել մեր իսկական նպատակը, առանց վախնալու որեւէ պատասխանատուութենէ» (Նախիմ պէյ, էջ 16)։

Սատիւտ թուրք պաշտօնատար մը հաց ցոյց տալով կը չարչարէ
սովահար հայեր...

Թէ Թուրքիոյ հայոց զանգուածային տեղահանութիւնը, արմատական բնաջնջումը ու այս ճեւով Հայկական Հարցը մի անգամ ընդմիշտ լուծելու կանխամտածուած, մանրամասնօրէն կազմակերպուած ծրագիր մըն էր, եւ որ վայրագօրէն գործադրուեցաւ, կը վկայեն նաեւ օտար, ականատես, անկասկածելի բազմաթիւ անձնաւորութիւններ, անհերքելի փաստաթուղթեր ալ։

Մինչեւ 1916ը Միացեալ Նահանգներու Գոլոյ դեսպանը Մորկընթաու՝ վկայելէ յետոյ, իր կարգին, հայկական տարագրութեան եւ ջարդերուն վրայ իր հրատարակած իսկատես կոթողական հատորին մէջ, Թէ Թուրք կառավարութիւնը տաճիկ եւ քիւրտ ժողովուրդները մղած էր կրօնական մոլեռանդութեան՝ այս ջարդերուն յայտող գործադրութեանը համար, կը հաւատայէ Ժէօն-Թիւրքեան մասին.

– «Ինչ ալ ըլլայ մարդկէկը՝ որ յղացան ոճիրը, ունէին բոլորովին ուրիշ նպատակ. ամէնքն ալ անհաւատ ըլլալով, չյարգելով մահմետականութիւնը ոչ աւելի քան քրիստոնէութիւնը, իրենց միակ միտքը եղաւ պետական քաղաքական հարց մը, հարց մը՝ կանխամտածուած եւ անգութ» (Էէ Մեմուար աը լ'Ամպասատէօր Մորկընթաու», էտ. Փէյօ է Սի., փարիզ էջ 299)։

Իր դեսպանի հանգամանքովը, Մորկընթաու չատ անգամ բարեխօսած է Թալէաթին՝ հայոց մասին։ Տեսակցութեան մը ընթացքին, այս վերջինը բացէ ի բաց կը յայտարարէ իրեն.– «Անօգուտ է պատճառաբանել, մենք արդէն կարգադրեցինք հայերուն. երեք քառորդին կացութիւնը. գիտենաք, ո՛չ ալ վաղը, ո՛չ ալ երկրորդի մէջ հայ չկայ»։

Եւ Ամերիկայի ականատես դեսպանը կ'աւելցնէ իր «Յուշերուն» մէջ.

– «Այսպէս, Թալէաթ կարծելով յաղթութիւնը եւ անպատժութիւնը ապահով, ակնթարթով կը խոստովանէր՝ թէ որոշած էր պարզապէս եւ վերջնականօրէն բնաջնջել ամբողջ ցեղ մը…»:

Եւ իր այս եզրակացութիւնը հիմնաւորելու համար, Մորկընթաու դեռ կը վկայէ, թէ ուրիշ այցելութեան մը, Թալէաթ ըսած է իրեն ոչ առանց պարծենալու.

– «Հայկական հարցը լուծելու համար՝ ես չատ աւելի ըրի երեք ամսուան մէջ, քան Ապտիւլ Համիտ՝ երեսուն տարուան ընթացքին»:

Բայց Թալէաթ, հայ ցեղին թիւ 1 թշնամին, առանձին չեղաւ իր այս ճիւաղային ցեղասպանութեան մէջ:

Ստուգիւ, երբ Մորկընթաու կ'ուզէ հասկնալ նաեւ էնվէր փաշային մտածումը այս մասին, կը ճանչնայնէ, թէ թերեւս կատաւրութիւնը պատասխանատու չէ հայկական ջարդերուն մէջ ու հաւանաբար կարդ մը յատին պաշտօնատարներն են որ իրենց ստացած հրահանգներուն սահմաններէն դուրս ելած ըլլան, բայց թուրք պատերազմական նախարարը՝

– «Բոլորովին կը սխալիք, կը բողոքէ իր կոյն անպատկառ չեչտով. մենք բացարձակ տէրերն ենք այս երկրին: Ես երբեք նպատակը չունեմ մեր ատորատպաներուն վրայ նետելու մեզադրանքը, եւ որպամզիդը եմ ստանձնելու պատասխանատուութիւնը այն ամէն բանին որ պատահեցաւ: Դահլիճը ինքն իսկ հրահանգեց ատրագրութիւնները եւ ես համոզուած եմ որ մենք իրաւունք ունինք կարծելու, թէ հայերը մեզի թշնամի են. աւելին՝ հոս չէ՛ք ենք, եւ ո՛չ ոք պիտի յանդգնէր նման միջոցներ առնելու առանց մեր հաստատութեան»:

Այս ցեղասպան քաղաքականութիւնը, իրականութեան մէջ, միայն թուրք կատաւրութեան մտածումը չէր եղած. այլ բոլո՛ր թուրքերուն ազգային իդէալը կը կազմէր: Երբ, 1918ի զինադադարէն ետքը, հայեր իրենց արդար իրաւունքները կը պահանջէին, «Մեմլեքէթ» թուրք թերթը անամօթաբար գրեց՝ իր եւ իր ցեղակիցներուն կեցուածքը մտածումը ինքնաբերաբար մատնելով՝ տոմկոփան ցեղասպան ոճիրներուն համար վարձատրութիւն մը ուզելու պէս.

– «Մեր արեւելեան նահանգներուն մէջ Հայաստան մը ստեղծել կը ծրագրեն. ուրեմն կ'ուզեն Մեռելներո՞ւ Հանրապետութիւն մը հաստատել հոն»: («Լը Քեմալիզմ տըվան լէ գ'Ավիէ» – Միշէլ Փայարէս, Փարիզ, 1922, էջ 301):

Մորկընթաու իր վերոյիշեալ հատորին մէջ չի բացատրեր միայն Թրքական ծրագիրը հայոց բնաջնջումով հայկական հարցը մի անգամ ընդ միշտ լուծելու, այլ մարդկութեան կը հաղորդէ նաեւ հայ ժողովուրդին վրայ գործուած աննախընթաց վայրագութիւններն ալ: Ստուգիւ, ամերիկեան դեսպանը կը յայտնէ.

– «Այս ահռելի դէպքերուն վրայ չեչտելուս միակ նպատակը այն է, որ առանց մանրամասնութեանց՝ անգլիացի ընթերցողները պիտի չկրնային ճիշդ գաղափար մը կազմել այն ազգին մասին, զոր թուրք կը կոչեն, եւ դեռ եւս յայտաւեցի ամէնէն ահռելի տարրերը, որովհետեւ կարելի չէ Ամերիկայի մէջ հրատարակել այն ոստիկանական չուայտանքները որոնց ենթարկուեցան հայ տղամարդիկն ու կիները: Ոճիրները՝ զորս ամէնէն յոռի բնազդը կրնայ երեւակայել, հալածանքի եւ անարդատրութեան նրբութիւնները՝ զորս ամէնէն վատթար երեւակայութիւնը կրնայ յղանալ, ամէն օրուան փորձանքները եղան այս դժբախտ ժողովուրդին…»:

Եւ Մորկընթաու կ'եզրակացնէ այս մասին…

– «Համոզուած եմ, որ տիեզերական պատմութիւնը աւելի ահռելի դրուագներ չի պարունակեր» (էջ 298):

Իրթառնական կառավարութեան հրատարակած «Կապոյտ Գիրք»ին մէջ, («Le Traitement des Arméniens dans l'Empire Ottoman», 1915-1916, Mélanges No. 31 - 1915, իր Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը, էջ 23), որ կը պարունակէ Արտաքին Գործոց նախարարութեան ներկայացուած վաւերաթուղթեր, անգլիացի հուշակատար պետական մնդրդ Լորտ Ճէյմս Գրայ կը հաւաստէ, իր կարգին, Մեծ Եղեռնին մասին, հիմնուելով իր ստացած ըստույգ տեղեկութիւններուն վրայ.

– «Կը հարցուի թէ մարդկային էակներ

կարո՞ղ են նման ոճիրներ գործելու՝ անմեղ կիներու եւ մանուկներու վրայ· բայց նախորդ ջարդերուն յիշատակը ցոյց կու տայ թէ՝ նման ոճիրներ մաս կը կազմեն այն քաղաքականութեան, որ երկար տեւողներէ ի վեր հաստատուած եւ յաճախ կրկնուած են Թուրք կառավարութեանց կողմէ»:

Եւ Գրայս կը շարունակէ քիչ անդին·

– «Ինչ որ պատահեցաւ 1915ին, կը մտնէ ոճրագործական քաղաքականութեան հաստարակ ծրագիրին մէջ: Միակ տարբերութիւնները կը գտնուին ներկայ ոճիրներուն համեմատութեանց մէջ, ինչպէս նաեւ այն իրողութեան մէջ, որ այս ոճիրները սաստկացած են, ներկայ պարագային, տեղահանութիւններուն պատճառած տառապանքներուն տեւողութեամբը» (էջ 23):

Դեռ ձէյմս Գրայս պիտի յարէ հանգամանօրէն, եւ իրեն յատուկ եղող հեղինակութեամբ·

– «Վկայութիւնները կուտակուած են· մէկը միւսը կը հաստատէ, որովհետեւ մէկը միւսէն անկախ է: Գլխաւոր դէպքերը նոյնն են եւ կը յայտնեն նո՛յն նպատակներուն ու նո՛յն փլաններուն գործադրութիւնը» (էջ 24):

Վերջապէս, անգլիացի պետական ականաւոր մարդը՝ վերոյիշեալ «Կապոյտ Գիրք»ին մէջ կը վկայէ, որպէս եզրակացութիւն, թէ ինչպէս Ժէօն–Թիւրքերը մինչեւ իսկ իրենց նախորդ վարպետը եղող Աբտիւլ Համիտէն աւելի չարաչուք եղան մանաւորապէս հայոց հանդէպ (էջ 117–119):

Տոքթ· Նիեփակէ, Հալէպի գերմանական վարժարանին մէջ փրոֆեսէօր, ինք ալ գերմանացի, կը վկայէ իր կարգին, սարսռալի պատկերով մը·

– «Մուսուլի գերմանական հիւպատոսը պատմեց, իմ ներկայութեանս, Հալէպի քագինոյին մէջ, թէ Մուսուլէն Հալէպ գալու ատեն տեսած էր, ճամբուն չատ մը մասերուն վրայ, փոքրիկներու կտրուած այնքա՛ն ձեռքեր՝ որոնցմով կարելի պիտի ըլլար այս ճամբան ասլայատակել»:

Միջազգային ամէնէն բարձր բեմէն, Ազգերու Դաշնակցութեան 17 Նոյ· 1920ի առաջին ժողովին իսկ, ուրիշ բբիտանական ծանօթ պետական դէմք մը, ու միեւնոյն ատեն իր կառավարութեան ներկայացուցիչը՝ Լորտ Ռոպըրթ Սեսիլ կը գոչէ անվերապահօրէն·

– «Հայկական ողբերգութենէն աւելի ահաւորը չկայ: Մեծ խելացիութիւն, լայն մըչակոյթ, հին քաղաքակրթութիւն ունեցող ժողովուրդ մը քիչ առ քիչ ընկճեցաւ: Վերջին պատերազմին՝ արձանագրուեցան ամէնէն գազանային ոճիրներու մէջ այնպիսի ջարդեր, որոնց սոսկումն ու չնականութիւնը երբեք չեն գերազանցուած»: («Վա Տուպլ Աւանթիւր սը Թրիտեոֆ Նանսէն» – Ռընէ Ռիստելհէօֆէր, Վարիեթէ, Մոնթրէալ, 1945, էջ 224):

Մինչ Ֆրանսական մամուլն ու պետական բոլոր ներկայացուցչական դէմքերը, բացի մատի վրայ համրուող կաչառուած գրիչներէ, երբեք չյապաղեցան բողոքելու՝ հայկական հալածանքներուն դէմ· այս մասին կարելի է գրադարան մը լեցնել:

Ըստ Մորկընթաուի՝ հայոց կորուստը, 1916ին, արդէն կը հասնէր միլիոնի մը (էջ 299): Մինչ Տոքթ· Լեփսիուս կը վկայէ թէ 1915ին իսկ մէկ միլիոնը անցած էր: Մանաւանդ չտամ եւս կը հաւաստէ հայ զոհերուն թիւը մէկ միլիոնէ աւելի ըլլալը իր «Le Sort de l'Empire Ottoman» անուն հատորին մէջ (էջ 408): Այս երեք հեղինակներն ալ իրենց ստուգումները՝ այս մասին, կատարած են վստահելի աղբիւրներու եւ պաշտօնական վաւերաթուղթերու վրայ:

Սովամահ հայեր՝
արեւակէզ ճամբաներու երկայնքին

Եւ բա՛ւ է:

Բա՛ւ է, արդարեւ: Ի՞նչ հարկ, այլեւս,

վկայութիւններու, փաստերու չարքը երկարելու:

Պատերազմէն ետքը՝ պաչտօնական Թուրքիան, ի՛նք եւս ընդունեց ջարդերուն գործադրութիւնը – Դաչնակիցներու Բարձրագոյն Հորհուրդին, Փարիզ, իր ղրկած 17 Յունիս 1919 Թուականիր յուշագիրին մէջ՝ Թուրք պատուիրակութիւնը կը խոստովանի արդարեւ, շատ յստակօրէն.

– «Թուրքիա կ'ողբայ սպանութիւնը՝ այնքան իր մեծ թիւով քրիստոնեայ ազգակիցներուն, որքան բուն մահմետականներուն սպանութիւնը: Ստուգիւ, չբաւականանալով քրիստոնեաներուն հանդէպ իր գործադրած ոճիրներէն, Իթթիհատ վէ Թերաքքըի կոմիտէն մահուան տարաւ, ամէն միջոցներով, երեք միլիոն մահմետականներ»:

Անչուշտ ոճիրներուն յանցանքը միայն այս կուսակցական կոմիտէին վրայ նետելը բաւական չէր պատասխանատուութենէ խուսափելու համար. Թուրք կառավարութեան մաս կը կազմէին գլխաւոր ոճրագործները, եւ իրենց հրահանգներուն վրայ էր որ ցեղասպանութիւնը գործադրուեցաւ: Իրականութեան մէջ, ամբո՛ղջ Թուրքիան մասնակցեցաւ ջարդին ու թալանին:

Դաչնակիցներու Բարձրագոյն Հորհուրդը, որ շատ լաւ տեղեակ էր այս իրողութեան, չուշացաւ Թրքական վերոյիշեալ Յունագիրին տալու իր խիստ ու ջախջախիչ պատասխանը՝ 25 Յունիս 1919 Թուականով, ստորագրուած չափաւոր Քլեմանսոյէն, ի դիմաց Բարձրագոյն Հորհուրդին. եւ կը կարծուի, Թէ ան խմբագրուած Բլայ անգլիացիներու կողմէ: Արդ, այս պատասխանին մէջ, ուղղուած Թրքական պատուիրակութեան, որուն նախագահն էր Տամատ Ֆերիտ փաշան, մեծ վեզիր Օսմանեան Կայսրութեան, եւ անդամ կայսերական ընտանիքին, Դաչնակիցներու Բարձրագոյն Հորհուրդը կը յայտարարէ.

– «...Պատերազմը՝ որ սկսաւ առանց արդարացումի, տեղի տուաւ այնպիսի ջարդերու, որոնց կանխամտածուած վայրագութիւնը կը հասնի, կամ կ'անցնի այն ամէնը՝ զոր պատմութիւնը երբ եւ իցէ արձանագրած Բլայ»:

Այս իրողութիւնը վեր առնելէ ետքը՝ Հորհուրդը կ'աւելցնէ որպէս արդար վճիռ մը.

– «Բայց ընդհանուր կերպով, ազգ մը պէտք է դատուի ըստ իր կառավարութեան, որ իր արտաքին քաղաքականութիւնը կը վարէ, եւ իր բանակներուն կը հրահանգէ: Թուրքիան չի կրնար, ո՛չ եւս յաւակնիլ, Թէ զերծ է այս վարդապետութեան արդար հետեւանքներէն, պարզ անոր համար որ իր գործերը՝ իր պատմութեան ամէնէն քրիստիկական պահուն, ինկած են ձեռքերուն մէջը այնպիսի մարդոց, որ՝ բոլորովին զուրկ սկզբունքներէ եւ գութէ, չէին կրնար նոյնիսկ իշխել յաջողութիւններու վրայ»:

Եւ կը շարունակէ դեռ երկար ու արժանի խստութեամբ.

– «Հորհուրդը փափաքող է աւելորդ վիճաբանութեան մէջ չմտնել (...): Բայց չի կրնար ընդունիլ որ Թուրքիոյ ընդունակութեանց մէջ կը մտնէ օտար ցեղերը կառավարելը: Փորձառութիւնը չափազանց յաճախակի եւ չափազանց երկարօրէն կրկնուեցաւ, որպէսզի կարելի ըլլայ արդիւնքին մասին կասկածիլը»:

Հետեւաբար եւ Դաչնակիցներու Բարձրագոյն Հորհուրդը կ'եզրակացնէ իր վերոյիշեալ «մեմորանտումին» մէջ՝ ակնարկելէ յետոյ Թուրքիոյ յաղթութեանց եւ պարտութիւններուն բերած պարագաներուն.

– «Մինչ բոլոր փոփոխութեանց մէջ, չի գտնուիր անգամ մէկ պարագայ՝ ըլլայ Եւրոպայի, ըլլայ Ասիոյ, ո՛չ ալ Ափրիկէի մէջ, ուր Թրքական իշխանութեան հաստատումը հողամասի մը վրայ, որ բերած չըլլայ այս երկրին նիւթական բարգաւաճումի նուազումը, ինչպէս նաեւ մշակութային անկում մը: Թէ Եւրոպայի քրիստոնեաներուն, կամ Սիւրիոյ, Արաբիոյ, Ափրիկէի մահմետականներուն, Թուրքը բերաւ մի միայն ֆանդում՝ հոն ուր յաղթական է: Ան չկրցաւ երբե՛ք ցոյց տալ կարողութիւնը՝ խաղաղութեան մէջ զարգացնելու այն ինչ որ չհաճ էր պատերազմով: Այս ուղղութեամբ չէ որ իր տաղանդները իր գործ կը դրուին» (Միչէլ Փայեարէս, էջ 43–45):

Թուրքիան աւելի ծանր, նոյնքան ալ արդար, պաչտօնական դաս մը, ապտակ մը տակաւին չէր ստացած:

Բայց այս բոլորէն ետքն անգամ եւ անկախաբար, հա՛րկ է նկատել տալը յստակօրէն

չական իրողութիւն մը, վկայութիւն մը Թուրքը՝ որ դարերով տիրեց ընդարձակ երկիրներու, բազմաթիւ ապրեու վրայ՝ զանազան կրօնքներու եւ քաղաքակրթութեանց պատկանող, հետեւաբար եւ անոնց հետ ունեցաւ շատ սերտ յարաբերութիւն ալ, որ հիմնեց հսկայ կայսրութիւն մը, որ տէր դարձաւ անսահման նիւթական հարստութեան ալ, եւ սակայն չկրցաւ տալ՝ իր ամբողջ պատմութեան ընթացքին, Զօհրապ մը, Սիամանթօ մը, Վարուժան մը, բայց ղանոնք ջարդեց:

Ահա այս պարագան միայն պիտի բաւէր Թուրքին ամբողջ անհասանելի վայրենութիւնը հաստատելու եւ դատապարտելու համար:

Թեհլիրեանի անպարտ արձակումին վճիռը տրուեցաւ ուրեմն դելմանացի դատաւորներու կողմէ, Պերլինի մէջ, ճիշդ քառասունը երեք տարի ետքը նո՛յն այս մայրաքաղաքին ծանօթ վեհաժողովէն, ուր հայ պատուիրակութիւնը չէր ընդունուած անգամ՝ Թուրքիոյ դէմ իր բողոքները ներկայացնելու եւ արդար կարգադրութիւն մը ստանալու համար:

Արդ, քանը չորս տարեկան հայորդի մը՝ Սողոմոն Թեհլիրեան ատրճանակի հարուածով մը Թալէաթը կը սպաննէ, 1921ի Մարտ 15ին, Պերլին, Շարլոթենպուրկի Հարտենպերկ փողոցին մէջ:

Սովահար հայ տարագիրներ՝ սասկած ձիու մը դիակին շուրջ, հիւսիսային Սուրիոյ մէջ տեղ մը

⁂

Ներկայ գլուխը վերջացնելու պահուն՝ անկարելի է չանդրադառնալ Սողոմոն Թեհլիրեանի դատավարութեան վրայ. ան կը ներկայացնէ՝ առաջինը ու լաւագոյն կերպով հայուն վրէժը, պատմական, մարդկային վճիռով մը, ու այս առթիւ տրուած վկայութեանց սարսուռներովն ու յատկանշական տուեալներովը: Ինչպէս եւ կ'ապացուցանէ դեռ Թալէաթին ցեղասպան ծրագիրը, ոճիրները:

Մէկ գնդակով գետին կ'իյնայ ու խակոյն կը սատկի հայոց այս Թիւ մէկ ցեղասպան ճակատագրածը. երկու գնդակի արժանի չէր իր սրիւնը:

Թեհլիրեանի դատավարութիւնը տեղի ունեցաւ Պերլինի ոճրադատատեանին առջեւը, տեւեց ամբողջ երկու օր, 2 եւ 3 Յուլիս 1921, ոչ առանց լայն արձագանգի՝ Գերմանիոյ մէջ քէ՛ իր սահմաններէն դուրս, նկատի առնե-

լով սպանուած մարդուն անցեալը, անձնաւորութիւնը, ինչպէս նաեւ առեւանին անդամներուն ազգութիւնը. Գերմանիա Թուրքիոյ հետ դաշնակից էր երբ Թալէաթ իշխանութեան միահեծան տէրն էր, ու հայկական ջարդերը հրահանգած:

Դատավարութեան սղագրուած ամբողջութիւնը հրատարակեց Վիեննայի Մխիթարեան սպարանը, նո՛յն տարին, ճիշդ 210 բաւական լայն էջերով: Կոթո՛ղ մը:

Ըստ օրինական տրամադրութեանց, առեանին նախագահ Տոքթ. Լեմպերկի հարցումներուն պատասխանելով՝ ամբաստանեալը՝ Թեհլիրեան կը պատմէ, Թէ ինչպէս 1915ին իր ամբողջ ընտանիքը, բոլոր հայերու նման, տարագրուեցաւ, ու հազիւ քաղաքէն դուրս ելած, իրենց ընկերացող ժանտարմաները կրակ բացին ու յարձակեցան, եւ սպանութիւններն ու կողոպուտը տեղի ունեցան... Թէ տեսաւ իր քրոջ առեւանգումն ու բռնաբարումը՝ ժանտարմի մը կողմէ... լսեց իր մօրը պոռալը՝ «աչքերս կուրնա՛ն»... Թէ տեսաւ նաեւ իր կրտսեր եղբօրը կացինով մը ճեղքուիլը... Թէ ինք ալ հարուած մը կը ստանայ գլուխին, ու այլեւս որեւէ բանէ տեղեկութիւն չ'ունենար... Թէ դուշէ երկու օր ետքը միայն աչքերը կրնայ բանալ. չուրջը՝ դիակնե՛ր, ամբողջ կարաւանը սպաննուա՛ծ... կը տեսնէ իր մօրը դիակը երեսի վրայ ինկած, մինչ եղբօրինը՝ իր վրան... Թէ լուր չունի այլեւս իր հօրը, ինչպէս նաեւ իր ընտանիքին միւս անդամներուն մասին... Թէ հայրը յիսունը հինգ տարեկան էր, մայրը՝ յիսունը երկու, եղբայրները՝ քսանը ութը եւ քսան երկու, մինչ երեք քոյրերէն առաջինը՝ ամուսնացած, քսանը վեց, երկրորդը՝ տասնը վեց ու կէս, երրորդը՝ տասն եւ հինգ:

Դարձեալ նախագահին հարցումին պատասխանելով՝ Թեհլիրեան կ'ըսէ Թէ իր խիղճը հանդարտ է, «մարդ մը սպաննած է, բայց մարդասպան չէ»: Եւ կը շարունակէ.

– «...Ջարդերու պատկերները նորէն աչքերուս առջեւ կը նկարուէին: Մօրս դիակը տեսայ. այս դիակը ոտքի ելլալ եւ առջեւս կանգնեցաւ եւ բռնեց ինձի. դու տեսար Թէ Թալէաթ հոս է եւ անտարբե՞ր կը մնաս. դուն այլեւս իմ զաւակս չես» (էջ 24):

Անշուշտ երկար է իր հարցաքննութիւնը:

«Նախագահը.– Ուրեմն ի՛նչ կը մտածէք ձեր ըրածին վրայ, – կը հարցնէ:

«Ամբաստանեալը.– Սրտի գոհունակութիւն կը զգայի:

«Ն.– Իսկ այսօ՞ր:

«Ա.– Դեռ այսօր ալ եղածէն չատ գոհ եմ:

«Ն.– Բայց դիտէ՛ք անշուշտ Թէ բնական պայմաններու մէջ ո՛չ ոք իրաւունք ունի իր ինքզինքը դատաւորն ըլլալու, նոյնիսկ եթէ չատ բաներ քաշած է:

«Ա.– Ջեմ գիտեր. մայրս ինծի պատուիրեց որ Թալէաթ փաշան սպաննեմ, վասն զի ջարդերուն յանցապարտն է» (էջ 34–35):

Դէպքէն անմիջապէս ետքը, Թեհլիրեանին առաջին հարցաքննութիւն կատարողը եղած է դատական խորհրդական Շուլցէ. ուստի այս վերջինը աւեան կը կանչուի որպէս վկայ: Շուլցէ կը հաւաստէ, Թէ ամբաստանեալը «ոանց դժուարութեան խոստովանեցաւ» Թալէաթը սպաննած ըլլալը, «դիտակցութեամբ եւ դիտումով», հակառակ անոր որ, կ'ամբաստանէ ան, սպանութեան տեղւոյն վրայ գտնուողներէն ծեծ կերած էր ու տակաւին գլուխն ալ կապուած: Եւ Շուլցէ կը շարունակէ իր վկայութիւնը.

– «Թուրքմանը հանդարտ էր. բայց ամբաստանեալին համար չատ մը քաղցրեղէններ, չաքարեղէն բերած էր, եւ խնդրեց որ առնէ: Ես հարցուցի. «ի՛նչ, մարդասպանին քաղցրեղէննե՞ր ալ կու տաք»: Աւոր վրայ Թուրքմանը պատասխանեց. «ի՞նչ, մարդասպա՞ն, բայց ան մեծ մարդ մըն է». որուն վրայ ամէնքս ալ զարմացանք» (էջ 74):

Միւս վկաներուն մէջ՝ ամէնէն չհաւանողներն են Տիկին Քրիսթինէ Թերզիպաչեան, Տոքթ. Լեփսիուս եւ Գալաքեան եպիսկոպոսը:

Տիկ. Ք. Թերզիպաչեան, 26 տարեկան, կարին քաղաքէն, կը վկայէ երդում ընելէ ետքը, ի միջի այլոց.

– 1915ի Յուլիսին Թուրք կառավարութիւնը տարագրութիւնը հրահանգեց Կարինի մէջ... չորս անգամէն... չորս խումբ՝ ուրբաթ օրուան մէջ... ես երկրորդ խումբին մէջ էի... ամէն մէկ խումբ 500 ընտանիքէ կը բաղկանար... մեր ընտանիքը քսանը մէկ անձ էր, երեքը միայն մնացին: Կը կարծուէր, Թէ Երզնկայ պիտի երթանք: Հայրս ու մայրս մեզի հետ էին. նաեւ երեք եղբայրներս, ամուսնա-

Մահուան դատապարտուած փատրաշ հայորդիներ

ցած քոյրս՝ իր ամուսինով, ու վեց տղայ... իմ աչքերովս տեսայ ամէնուն կորուստը... միայն երեքը ազատեցան: Կ'երդնում, որ Կ. Գոլոյ հրամանով տեղահանուեցան: (...) Հումբերէն 500 երիտասարդ զատեցին, իրարու կապեցին, ու ջուրը նետեցին... աչքերովս տեսայ... այո՛, գետը նետեցին եւ հոսանքը այնպէս սաստիկ էր, որ բոլորը քշեց տարաւ... երեսուն ոստիկան եւ ջոկատ մը զինուորներ իրենց սուիններովը մեզ առաջ կը մղէին, մերթ ընդ մերթ հարուածելով... երբ Մալաթիա հասանք, մեզ լեռ հանեցին ու այրերը՝ կիներէն բաժնեցին: Կիները այրերէն տասը մերթ հեռու էին, տեսանք թէ «այրերուն ինչ կ'ըլլար»:

«– Ի՞նչ կ'ըլլար այրերուն, – կը հարցնէ առաջնորդին նախագահը:

«– Կացիններով մեզացուցին եւ ջուրը նետեցին զանոնք, կը պատասխանէ Տիկ. Թերզիպաշեան վկան:

«Նախագահը.– Իրապէս ա՞յս կերպով ջարդուեցան կիներն ու այրերը:

«Վկան.– Միայն այրերը այսպէս ջարդուեցան: Երբ քիչ մը մթնցաւ, ոստիկանները եկան, ամենագեղեցիկ կիներն ու աղջիկները իրր կին իրենց քովը առին: Ժանտարմաներէն մէկն ալ ինծի եկաւ եւ կ'ուզէր ինծ իրեն կին առնել: Հնազանդիլ չուզողները սուիններով կը խոցոտէին եւ անոնց սրունքները կը պատռէին: Նոյնիսկ յղի կիներուն կողերը կը փըշրէին, տղաք դուրս կը հանուէին ու կը նետուէին»:

Դատավարութեան սղագրուած այս հատատարիմ տեղեկագրութիւնը հոս կ'արժանագրէ նաեւ, – «մեծ իրարանցում արտհին մէջ»:

«Նախագահը.– Իրա՞ւ, այս բոլորը ճշմարի՞տ է: Երեւակայութիւն չէ՞:

«Վկան.– Գաւամածո իրականութենէն չատ նուազ է: Շատ աւելի քաոմեների էր»: (էջ 84–88)

Տոքթ. Լեփսիուս իրեն կը յաջորդէ, որպէս վկայ: Նկատի ունենալով հեղինակութիւնը, դիրքը, նաեւ իր ազգութիւնը, անշուշտ որ իր վկայութիւնը չատ որոշ կշիռ ու–

նէր եւ պիտի ազդէր ալ երդուեալներու վրայ: Հաւանաբար, նոյնիսկ բոլորովին վստահաբար, ամէնէն լաւատեղեակ, իրազեկ անձն էր այս կորովի, անկաշառ գերմանացին, վրատահելի հեղինակութեամբ խօսելու համար հայկական տարագրութեանց, ջարդերուն, եւ անոնց յետին նպատակին վրայ: Իր երդումը կատարելէ յետոյ ատեանին առջեւը, ան կը վկայէ ի միջի այլոց·

– «Ընդհանուր տեղահանութիւնը որոշեց երիտասարդ Թուրքերու կոմիտէն, Թալէաթ փաշան իբր ներքին դործոց նախարար, միւս կողմէ նաեւ Էնվէր փաշա իբր պատերազմական նախարար հրամայեց, եւ օգնութեամբը երիտասարդ Թուրքերու կոմիտէին կազմակերպութեամբ ի գլուխ հանուեցաւ: (...) Թուրքիոյ մէջ կար, պատերազմէն առաջ, 1,800,000 հայ: (...) Մօտաւորապէս 1,400, հազար հայ տեղահան եղած են: Ի՞նչ կը նշանակէ այս աքսորը: Թալէաթի ստորագրուած հրամանադրի մր մէջ սա խօսքը կը գտնուի· «Աքսորավայրն է ոչնչութիւն»: (...) Տեղահան եղած ամբողջ բնակչութենէն միայն 10o/o աքսորավայր հասան. մնացած 90o/o համեան արուէն սպաննուեցան, բազի ոստիւաններէն վաճառուած եւ բուրդերէն առեւանդուած կիներէն եւ աղջիկներէն. մնացածն անօթութենէ եւ ուժասպառութենէ մեռան: (...) Պատճառներ կը յայտարարուէր, թէ աքսորները նախազգուշական կարգադրութիւններու կը ծառայեն, անհատապէս սակայն հեռինակաւոր անձեր բոլորովին յայտնի կերպով կը ծանուցանէին, որ հայ ազգը ոչնչացնել էր նպատակը:

«Ըսածս կը հետեւի նաեւ այն վաւերաթուղթերէն, որոնք կայսերական դեսպանութեան եւ արտաքին գործոց նախարարութեան արձանագրութիւններէն հրատարակեցի, մանաւանդ գերման հիւպատոսներու եւ կ. Պոլսոյ գերման դեսպաններու զեկոյցները:

«Դուք հոս երկու զեկոյց լսեցիք, Թեհլիրեանէն եւ Տիկ. Թերգիպաշեանէն՝ տեղահանութեան ժամանակ իրենց կրածներուն եւ տեսածներուն մասին: Նման դեկոյցներ... հարիւրներով տպուած են, մեծ մասամբ գերման, մասամբ նաեւ ամերիկեան եւ անգլիական հրատարակութիւններու մէջ: (...) Ապա թէ ոչ հարկ էր հարցնել· ի՞նչպէս կարելի է, այնքան կարճ ժամանակի մէջ միլիոնաւոր անձինք սպաննել: (...) Աչխարհապատմական չարդերու պատմութեան մէջ, դժուարաւ իրեն նմանը կայ:

«Ես 1913ին կ. Պոլիս էի: (...) Երիտասարդ Թուրքերը չատ դայրացած էին, որ հայկական բարենորոգման հարցը դարձեալ կը զբաղեցնէ պետութիւնները... կ'ըսէին. «Եթէ դուք, հայերդ, բարենորոգումներէ ձեռք չէք քաշեր, պիտի պատահի բան մը, որուն հանդէպ Ապտիւլ Համիտի չարդերը տղու խաղալիք էին:

Երիտասարդ Թուրքերը եւ հայեր միասին յեղափոխութիւն բերած էին: Վարիչները բարեկամացած էին եւ ընտրութիւններու մէջ փոփոխակի իրարու ձեռնտու կ'ըլլային: Պատերազմի առաջին ամիսներուն, անոնց մէջ ամէն բան խաղաղ կ'երեւար: Ահա յանկարծ, Ապրիլ 24–25ի գիշերը 1915, ի զարմացումն ամբողջ կ. Պոլսոյ, հայ ամենալաւ ընկերութեան 235 մտաւորականները ձերբակալուեցան, բանտ տարուեցան եւ Փոքր Ասիա տեղափոխուեցան: Ցաջորդ օրերը քանի մը հարիւր ալ աւելցաւ: Ընդ ամէնը 600 էին: Անոնցմէ միայն 15ը ազատուեցան: (...) Վարդէս՝ անձնական բարեկամը Թալէաթին, երբ տակաւին չէր աքսորուած, կը հարցնէ իրեն. «Ուրեմն կը դիտուի, Ապտիւլ Համիտի դո՞րծը չարունակել»: Թալէաթ պատասխանեց. «Այո՛»: (էջ 89–96)

Թալէաթին, եւ իր ծրագրած տարագրութեան մասին, երրորդ վկան՝ առաջնորդական տեղապահ Գրիգորիս Պալաքեան Եպիսկոպոսն է, որ Մանչեսթրէն Վերլին եկած էր այս դատավարութեան համար, եւ որ իր երդումը ընելէ ետքը կը վկայէ, ի միջի այլոց·

– «... 1915 Ապրիլ 24ին, 280 ուրիշ հայ մտաւորականներու հետ ոստիկանութեան կողմէ բռնուեցայ եւ աքսորուեցայ: (...) Մեր կարաւանէն 90 հոգի Այաչ աքսորուեցան: Միւս 190 հոգիները՝ էնկիւրիէն 24 ժամ հեռու՝ Չանկըրը աքսորուեցան... 190 հոգիէն միայն 16ը խնայուեցան: (...) Թուրք հարիւրապետ մը՝ ինքը ինծի պատմեց, թէ դաւառներու ոստիկաններ ղրկուեր են, ինչպէս նաեւ 12,000–13,000 գիւղացիներ՝ կացիններով եւ ուրիշ երկաթէ գործիքներով գինուած, մասնակցելու համար «սուրբ պատերազմին». ի-

Հաւրաքի Շէյխ Մուհիի գիւղը աֆոորուած 800 հայերէն վերապրող սակաւաթիւները··· (լուսանկարուած 1917ին)

րենց թոյլ տրուեցաւ բոլոր հայերը անթնաչ սպաննել եւ միայն գեղեցկագոյն աղջիկները իրենց հետը տանիլ: Երբ իրեն հարցուցի թէ Աստուծոյ, մարդկութեան, քաղաքակրթութեան հանդէպ պատասխանատու չէ՞, ան պատասխանեց ինծի. «Ո՛չ, ես ոստիկանութեան հարիւրապետ մըն եմ: Մեզի կ. Պոլսէն հրաման տրուած է ամէնքը սպաննել, վասնզի սուրբ պատերազմ (ճիհատ) հռչակած ենք». յետոյ աւելցուց ալ՝ «երբ զինուոր մը պատերազմի մէջ մէկը սպաննէ, յանցաւոր չէ. այսպէս գործեցի ես ալ. յետոյ՝ ջարդէն ետքը աղօթք մը (նամազ) ըրի եւ արդարացայ»:

«··· Պ. Տիգրան Քելեքեան՝ Թրքական Սպասի Թերթին խմբագիրը եւ կ. Պոլսոյ Թըրքական համալսարանի փրոֆեսէօր, ըսաւ ինծի. «Չէ՞ք ուզեր ինծի հետ այցելել փոխ-կառավարիչ Ասաֆ պէյին··· մի՛ վախնար, ան իմ աշակերտս է՝ եւ ձեռքս կը համբուրէ···» Գացինք իրեն, մեր աջտրի ճամբուն վրայ, Օսմանիէ··· մեծ քաղաքավարութեամբ մեզ ընդունեց, եւ ըսաւ Քելեքեանին. «Սիրելի ուսուցիչ, ինչ որ կ'ուզէք ընել, ըրէք չուառվ. յետոյ ուշ է»: (···) Եւ դեռ աւելցուց Քելեքեանին. «Ուրիշներուն բան մը չեմ կրնար ընել, բայց դուք իմ ուսուցիչս էք, եւ դուք (ինծի դառնալով) հոգեւորական մըն էք, պաղտնիքը կը պահէք. մեծ վստահութիւն ունիմ Ձեր վրայ··· հեռագիր մը պիտի ցուցնեմ ձեզի»: (···) Հեռագիրին իմաստը մօտաւորապէս այս էր.— «Հեռագրեցէք մեզի խակոյն ուղղակի, հայերէն որչափ մեռած եւ որչափ դեռ ողջ են: Ներքին Գործոց նախարար՝ Թալէաթ»: Քելեքեան ըսաւ, թէ չէր հասկնար. Ասաֆ պէյ պատասխանեց.— «Հեռագիրը կը նշանակէ. ինչո՞ւ կը սպասէք, յարդնցէ՛ք»:

Երեք պաշտպան փաստաբաններէն մէկուն եւ ատեանին նախագահին կողմէ կը հարցուի Պալաքեան Եպիսկոպոսին.

– «Ծանո՞թ է Ձեզի, որ հայերու մէջ Թալէաթին սա խօսքը կը չրջի. «Հայկական հարցը լուծելու համար, ես մէկ օրուան մէջ ուզելի ըրի, քան Աբտիւլ Համիտ երեսուն տարուայ մէջ»:

«Վկան.— Թալէաթին ըրածը ոչ թէ երեսուն, այլ հինգ հարիւր տարուան մէջ ալ չէ պատահած: (...) Թուրք հազարապետ մը սիդուքեամբ ըսաւ մեզի, երբ Զանկըրը եկաւ եւ կ. Պոլիս կ'երթար էրզրումէն վերադառնալով. «Ինչ որ մեր նախկին սուլթանները չըրին, մենք ըրինք. պատմական ազգ մը երկու ամսուան մէջ մեռցուցինք» (էջ 101–109):

Առեանը ուրիշ վկայ լսել չ'ուզեր այլեւս. կը հասկցուի, թէ բաւ էր ա'լ: Մտիկ կ'ընէ բժշկական փորձագէտները՝ ամբաստանեալին ֆիզիքական եւ մտային վիճակին չուրջ. յետոյ կը խօսի ընդհանուր դատախազը, որ մահապատիժ կը պահանջէ ամբաստանեալին համար. մինչ այս վերջինին երեք պաշտպան փաստաբանները իր ազատ արձակումը կ'ուղեն իրենց պաշտպանողականներուն մէջ, գերմանական պատժական օրէնքին եւ արդարութեան համաձայն. «Իրեն համար դուք չենք հայցեր, կ'ըսեն անոնք, երեքը. այլ՝ արդարութեան իրագործումը»:

Դատավարութեան սղագրուած ամբողջական հրապարակումը չի յայտներ, բայց ես նկատի առի կարեւոր, շատ յատկանշական, նո՛յնքան պերճախօս բացակայութիւն մը այս դատին մէջ:

Արդարեւ, չկար քաղաքային հակառակորդ կողմը, զոր դատական լեզուով «փարթի սիվիլ» կը կոչենք: Թալէաթին այրին՝ որ Պերլին կը բնակէր այդ օրերուն, ո՛չ ալ Թալէաթին մօտիկ ժառանգորդներէն ոեւէ մէկը փոխանորդ–փաստաբան չկարգեցին ընդհանուր դատախազութեան աջակցելու եւ ամբաստանեալէն ալ վնասուց հատուցում պահանջելու համար, նոյնիսկ ձեւի, սկզբունքի համար, օրինակ՝ մարք մը: Այս գրեթէ աննախընթաց բացակայութիւնը աչքի կը զարնէ իսկոյն, յատակ խմաստ մը կ'առնէ, մանաւանդ երբ սպաննուածը Թալէաթ մըն է, նախկին մեծ վեզիր, ու ոճրադատ առեանը Պերլինի պէս կարեւոր կեդրոնի մը մէջ կը դումարուի, որ եւ նախկին հզօր, դաշնակից պետութեան մրն ալ մայրաքաղաքն է: Մինչ շատ աւելի նուազ կարեւոր պատժական դատավարութեանց մէջ, զոհերուն ժառանգորդները որպէս ամբաստանող կողմ կը ներկայանան սովորաբար:

Արդ, Թալէաթին կինը եւ իր մեւս ժառանգորդները, կամ հուսակիցները՝ շատ լաւ կիտէին, անշուշտ, թէ անոր ամբո՛ղջ անցեալը, արարքները, ցեղասպանութիւնը խնդրոյ առարկայ պիտի ըլլային անխուսափելիօրէն ալ աւելի ընդգծուելով, եթէ երբեք անխոհեմութիւնը ունենային բոլոր դարերու ամէնէն մեծ ու անագորոյն ոճրագործին յիշատակը պաշտպանելու համար դատին մասնակցէին հոն ներկայանալով որպէս «փարթի սիվիլ». ուստի, մէկ անգամ խելացի ու զգոյշ փրթան թեհլիրեանի դատավարութենէն բացարձակապէս բացակայելով: Բոլոր այս բացակայութիւնը կը նշանակէ ալ յանցանքին խոստովանութիւնը, եւ լքումը՝ Թալէաթին գործերուն եւ յիշատակին:

Ուրեմն, երբ վերոյիշեալ պայմաններուն մէջ դատը պարզուած էր այլեւս, ոճրադատ առեանը՝ իր նախագահին բերանով, կու տայ տասներկու երդուեալներուն հետեւեալ հարցումը.

– «Ցանցառո՞ր է ամբաստանեալ Սողոմոն Թեհլիրեան 1921ի Մարտ 15ին Շարլոթենպուրկի մէջ դիտաւորեալ կերպով մարդ մը, Թալէաթ փաշան, սպաննած ըլլալուն համար»:

Երդուեալները կը մեկուսանան իրենց յատկացուած սենեակը՝ խորհրդակցելու եւ որոշելու համար: Մէկ ժամ յետոյ, առեան կը վերադառնան, եւ ոճրադատ առեանին վերոյիշեալ հարցումին՝ իրենց գլխաւորը կը պատասխանէ

– «Ո՛չ»:

Սրահին մէջ՝ իսկոյն «մեծ չարժում եւ ծափահարութիւններ» տեղի կ'ունենան, ինչպէս կ'արձանագրէ սղագրութիւնը:

Մինչ առեանին նախագահը կը յայտարարէ իր կարգին իր վճիռին էութիւնը.

– «Ամբաստանեալը ազատ կ'արձակուի, ծախսերը պետական գանձուկի հաշուոյն»:

Կրկին չարժում եւ ծափահարութիւններ՝ սրահին մէջ, դարձեալ բան սղագրութեան, որ կ'աւելցնէ նաեւ, թէ «ամբաստանեալը կը շնորհաւորեն իր պաշտպանները, հայրենակից-

Թրքական «բաղամակրթութիւն»

ները եւ նուրկայ պտնուող հասարակութիւնը» (էջ 210)։

Սողոմոն Թեհլիրեան՝ անքիւ անչիրիմ հայ զոհերուն անունով արդարութիւնը պրծադրեց, եւ պատմութեան մէջ անցաւ որպէս ալպային հերոս։ Մինչ Պերլինի ոճրագործ ատեանը պինքը անպարտ արձակելով՝ դատապարտեց, ի՛նք ալ, թալէաթին ցեղասպան ոճրալսծութիւնները։

3.- ՃԵՄԱԼ ՓԱՇԱ՝ ՀԱՆԴԷՊ ՀԱՅ ՏԱՐԱԳԻՐՆԵՐՈՒ. ՏԱՐԱԳԻՐ ՀԱՅՈՑ ԿՐՕՆԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ՀՐԱՀԱՆԳԸ

Պատերազմի միջոցին, Թուրքիա բռնակալ, միահեծան եռապետութեամբ մը կառավարուեցաւ։ Թալէաթ այս եռապետութեան անառարկելի գլուխն էր։ Մինչ սուլթանը՝ ձեւական իշխանութիւն մը դարձած, այլեւս։

Որպէս պարզ, փոքր պաշտօնատար սկսած՝ աննշան նամակատան մը մէջ, Թալէաթ հասաւ ներքին գործոց նախարարի, յետոյ նախարարապետի, մեծ վեզիրի բարձրագոյն աստիճանին։ Ամէնէն աւելի իր յանդգնութեան, մեծամոլական միտումներուն, միջոցներու անհաչիւ գործադրութեան չնորհիւ հետզհետէ, բայց արագօրէն բարձրացած էր իշխանութեան այդ սանդուղներէն։ Սուր չբռնեց իր ձեռքին մէջ, բայց անխնայ գործածել տուաւ եաթաղանը իր ցեղակիցներուն ձեռքերովը, իր ուղղութեան եւ անմիջական հրահանգներուն տակ։ Ոճիրը, ցեղասպանութիւնը՝ իր տարրական միջոցը, յաղեցումը եղան։ Մինչ փանթուրանիզմը՝ իր հեռանկարը. իր կայսերապաշտութի՛ւնը։ Քաղաքական վատ բախտախնդիր մըն էր, որուն անդադար աչքին պահանջող երազը երկար չտեւեց աստկայն, Թուրքիոյ [illegible] պարտութեամբը, յետոյ իր ապանութեամբը։

Իրմէ ետքը կու գար՝ Քրքական ֆռատավրութեան մէջ, Էնվէր փաշան, պատերազմական նախարարը։ սերտօրէն մեղսակից Թալէաթին բոլոր արարքներուն, ա՛յնքան անխընայ, ու բախտախնդիր, չընկրկող որեւէ մէջոցի առջեւը։ Գերմանիա ուսած ու հոն աստղած էր իր զինուորական մտանագիտութիւնը։ Արիւնով կատարել ուզեց իր կայսերապաշտական վտքին կերտումը։

Երրորդն էր Ճեմալ փաշան։ Երրորդ դիրքի վրայ ալ, այս եռապետութեան մէջ։ Ծովային նախարար, եւ Սիւրիոյ բանակին վերին հրամանատար։ Եղաւ անկուլ՝ արաբ ժողովուրդին դէմ։ Սարսափ կ'ազդէր այս ժողովուրդին, մանաւանդ Դամասկոսի մէջ իր հատատած կախաղաններովը։ Բացատրաբար հասյասէ՛ր նկատուեցաւ եռապետութեան այս անդամը, իր կարգ մը ժեսթերովը, կարգադրութիւններովը, ու այս իսկ պատճառով՝ կերպով մը առեղծուածային կը թուի իր դէմքը, որուն ներկայացումը չահեկան է մէկէ աւելի իմաստով։ Առաջին երկուքը՝ ոեւէ հայու հանդէպ, անպամ մէ՛կ հայու հանդէպ, նոյնիսկ իրենց մօտիկ հայ բարեկամներուն չարքէն, եւ չկեցան, ո՛չ մէկ բացատրութիւն ըրին, իրենց անողոք գործադրութիւններուն մէջ։

Ատանայի ջարդէն յետոյ, Ճեմալ փաշա Կիլիկիոյ վիլայէթին վալի նշանակուեցաւ։

Պատանի էի այդ չրջանին։ Չեմ գիտեր ի՛նչ էին իր այն կարգադրութիւնները, կամ գործերը՝ որ Քոյլ կու տային Ատանայի Թուրքերուն զինքը «կարապետ» անուանելու, իսկ Ատանայի հայոց՝ զինքը հայատէր նկատելու համար։ Բայց կրնամ վկայել՝ առանց հերքումի կարելիութեան, Թէ տարագրութեան տարիներուն օգտակար եղաւ կարգ մը հայերու, Թէ այս վերջիններէը ի՛ր չնորհիւը կրցան վերապրիլ, որոնց կարգին ընտանիքս, մեր կարգ մը ազգականներն ու բարեկամները, մեզի ծանօթ ընտանիքներ, ուրիշ շատ շատեր ալ։ ինչպէս նաեւ երբեք չափազանցութիւն պիտի չըլլայ ընդունիլը, Թէ ի՛նք եղաւ, շատ հաւանաբար, հայոց դէպի Սիւրիա, արաբական երկիրներ դրկուիլը կարգադրողը, այս գաւառները աւելի ապահով նկատելով հայ բեկորներուն համար, կարգադրութիւն՝ որ Քոյլ տուաւ տառնեակ հազարաւոր հայոց վերապրումին։ Ճշմարտութիւնը վկայելը՝ Քող որպէս հայկական առաքինութիւն մը մնայ։

Ի՛նչ էր ճեմալ փաչային յետին նպատակը՝ իր այս հայանպաստ աքթերուն մէջ, ի վերջոյ բացատրութիւն մը, բայց բոլորովին հազուագիւտ բացատրութիւն մը կազմելու աստիճան, իր մեծագոյն ու փոքրագոյն ցեղակիցներուն մէջ։ Առեղծուած մը սեպուելու չափ ցայտուն եղող այս բացատրութիւնը՝ չեմ գիտեր եթէ կարելի է որեւէ ձեւով բացատրել, բայց ես այդ պիտի փորձեմ իր կարեւորութեանը համար։

Ատանայէն աքսորուած, երբ քանի երկու օր տեւած վտանգաւոր, քալլումի ենթարկուած ճամբորդութենէ՝ իսկական գողգոթայէ մը ետքը Հալէպ հասանք, ընտանիքի բարեկամ մը եւ որ հօրս ալ գլխաւոր պաշտօնեան եղած էր մինչեւ իր տարագրութիւնը, չեմ գիտեր ի՛նչպէս լուր ունեցած էր որ եկաւ մեզ գտաւ նո՛յն օրն իսկ։ Այդ առաւոտուն, ինքնաբերաբար լրատուութեանց ցանց մը կազմուած էր տարագիր հայոց միջեւ։ Անմիջապէս, ան հօրս առաջարկեց խնդրանք ներկա-

Հայ գաղթականներ Եփրատի եզերքին՝ վրանները տակ՝ առժամապէս...

յացնել Ձեմալ փաշային, Դամասկոս հաստատուելու համար մինչեւ պատերազմին վերջաւորութեանը, եւ աւելցուց. «Ֆ.-ան ընտանիքը խնդրանք ներկայացուց եւ Ձեմալ փաշա արտօնեց. Ֆ.-եաններուը հիմա Դամասկոս կը բնակին, ապահովութեան մէջ»: Եւ հայրս հաստոզելու համար, ան ըսաւ դեռ. «Դուն Ձեմալ փաշային աւելի ծանօթ ես, իրը իր նախկին բարեկամը երբ ան կուսակալ էր Ատանա. ուրեմն խնդրանքդ պիտի չմերժէ»:

Հայրս յուսահատած էր, հաւատք չունէր՝ մանաւանդ այդ օրերուն, ո՛չ մէկ թուրքի վերայ. բայց եւ տեղի տուաւ, առաջադրուած հեռանկարին կենսական կարեւորութիւնը նկատի ունենալով: Հեռագրով խնդրեց Ձեմալ փաշայէն Դամասկոս բնակելու արտօնութիւնը՝ քառասուն հոգիի հասնող խումբի մը համար, որուն մէջ կը մտնէին մեր ընտանիքին տասնը մէկ բուն անդամները, մինչ մնացած երեսունը երեք անձերը ազգականներ եւ բարեկամներ էին: Այս ցանկը կազմող թիւը անշուշտ չա՛տ մեծ կրնար թուիլ այդ օրերուն՝ մերժումի մը տեղի տալու առթիճան, բայց հայրս այլ կերպ չուզեց չարժիլ. պարագաները հոս բացատրելը աւելորդ կը նկատեմ մեր նիւթին առնչութեամբ:

Այդ չրջանին ո՛վ չէ գանուած Հալէպ, չի կրնար մօտաւոր դաղափարն իսկ կազմել իր մասին. Տանթէին դժոխքը չատ ետ կը մնայ. ամէն օր հարիւրաւոր հայեր կը մեռնէին՝ որեւէ անկիւն մը, անուաղութենէ, թիֆիւսէ, մինչ փողոցներու մէջ կառավարական պաշտօնեաներ ու ժանտարմներ կը հաւաքէին կենդանի հայերը, կը նետէին՝ իրարու վրայ, զանազան կառքերու մէջ, ինչպէս կ'ընեն քաղպետութիւնները՝ անտէր չուններուն, եւ կը քչէին անծանօթ ուղղութեամբ: Ո՛չ ոք կրնար լուր ունենալ այլեւս այս հայոց ճակատագրին չուրջը, բայց յայտնօրէն ատոր էր որ մա՛հը միայն կը սպասէր անոնց: Տեղացի բնակչութիւնն ալ ամէն օր անթիւ զոհեր կու տար թիֆիւսին: Ձեմ կարծեր որ որեւէ քաղաք, որեւէ ատեն, Հալէպի չափ ինքզինք անպաշտպան զգացած ըլլայ ա՛յդքան զարհուրելի, անզուսպ, զանազան պատուհասներու դէմ: Հալէպ տարագրութեան կեդրոնական կայանը դարձած էր:

Հայրս կրցաւ վարձել առաջին յարկի վերայ փոքր տուն մը, առանց որեւէ կարասիի. գոհ էր, բախտ մը նկատեց: Այս տան մէկ պատուհանը կը նայէր հայ կաթոլիկ եկեղեցիին, որ իր չուրջը ունէր գեռնայարկ սենեակներ՝ ընդարձակ տանիքով մը: Մեր բնակութեան առաջին օրն իսկ, հազիւ մուրը կոխած, բարձրաձայն, միօրինակ ճիչեր սկսան այս կողմէ: Հետզհետէ ահաւոր կը դառնային: Չլսուած բան մը՝ տակաւին: Հասկցուեցաւ որ կիներ են ճչացողները: Ֆմբուին, անսանձական, անզուսպ, աղիղորմ կոծ մըն էր իրենցինը, որ մուրին մէջ աւելի զարհուրանք կ'ազդէր: Երբեմն կրաւորական բողոքի խմաստն ալ կ'առնէր: Այս խմբական ճիչը՝ կոծ դարձած, հետզհետէ բարձրացաւ, առանց դադարի. այլեւս մարդկային երեւոյթէն ելած: Ի՛նչ էր: Չէի՞ն յոգներ: Չյոգնեցան:

Մեր պատուհանէն հազիւ կը նշմարուէր որ այդ տանիքին վրայ ծալապատիկ նստած կիներ՝ ճճիներու պէս կ'երերային իրենք իրենց վրայ, ոմանք կողք, ուրիշներ երեսի վրայ ինկած էին անչարժ, մինչ խմբովին ու միասիամ կը ճչէին: Միաձեւ՝ իրենց ճակատագիրին, իրենց թշուառութեան պէս: Հետեւեալ օրը իմացանք, թէ տարագիր հայ կիներ են անոնք, մարդկային դէմքը կորսնցուցած, բո՛րն ալ, եւ որ անօթութենէ ճնշուած՝ կը պոռային. առաջին անգամ ըլլալով է որ իմացայ թէ անօթութիւնը մարդ էակին ճչալ կու տայ: Ո՛ւր հասած էր ուրեմն մարդկային արարածը, զոր Աստուա՛ծ ստեղծեր է...:

Մեզի համար ալ հարկ եղաւ կենալ այս քաղաքին մէջ, որպէս ապաստա՛ն: Եւ յուսալ անգամ: Ծոյլը՝ տատապանքին ու հալածանքներուն կցուած է, հայոց յատուկ եղող պարագաներու մէջ: Այսպէս, այդ տանիքին դիմացը եւ անատոյգ պայմաններու տակ, մէկ օրէն միւսը, մէկ վայրկեանէն միւսը, անծանօթ ուղղութեամբ քչուելու կարելիութեամբ, որ, ուշ կամ կանուխ, աւելի կանուխ քան թէ ուշ, անխուսափելիօրէն տեղի պիտի ունենար: Ճիսուն տարի ետքն անգամ, դեռ սարսուռ կու տայ ինծի այդ օրերուն յիշատակն իսկ:

Ձեմալ փաշային պատասխանը չուշացաւ: Այս պատասխանը կը հրահանգէր Հալէպի կուսակալին, որ մեր քառասունը չորս հոգիէ բազկացած խումբին ապահով մէկնումներ ապրամադրէ՝ նպուսադիմ երթալու համար, մին-

չեւ պատերազմին վերջաւորութիւնը հոն բերնակելու արտօնութեամբ: Անչափելի ուրախութիւն եւ զարմանք ալ. ինչո՛ւ երուսաղէմ: Մանաւանդ որ այդ օրերուն բացարձակապէս արգիլուած էր հայոց՝ Դամասկոսէն անդին երթալը: Եղբը պիտի հասկնայինք ձեմալ փաշային կարգադրութեան իմաստը:

Արդէն 1915ի կիսուն հանքածուխը սպառած Թուրքիոյ մէջ՝ չոգեկառքին համար կը գործածէին փայտը, որպէս վառելանիւթ: Շոգեկառքերը հազիւ երկու կամ երեք վակոն միայն կրնային քաշել: Ուստի, մեր փոխադրութեան համար մասնաւոր գնացք մը յատկացուեցաւ մեզի. այսօր իսկ հաւատալ չի գար այս չնորհին:

Երբ կէս գիշերին դանդաղօրէն հասանք Դամասկոս, կայարանապետը զարմացաւ, կատկած ունեցաւ մեր արտօնութեան մասին, վախցաւ ալ, կեցուց մեզ եւ հեռաձայնով յարաբերութեան մէջ մտաւ տեղւոյն կուսակալին հետ: Իր կարգին, այս վերջինն ալ չփոթութեան կը մատնուի՝ մեր ունեցած արտակարգ արտօնութեան վրայ. կը հրահանգէ, սակայն, որ մեզ պանդոկ մը իջեցնեն, մինչեւ որ բաւուղի՞ մեր պարագան, ուղղակի ձեմալ փաշային: Տասը օր եղբը միայն իր հաստատական պատասխանը եկաւ, որուն մէջ ձեմալ փաշան կը հրահանգէր նաեւ որ Ի.ան ընտանիքն ալ Դամասկոսէն երուսաղէմ երթայ, հոն հաստատուելու համար, մեզի պէս:

Առաջին հայերն էինք տարապրութեան չրջանին երուսաղէմ մտնող: Եղբը, հետզհետէ, ուրիշ հայեր ալ եկան, միշտ ձեմալ փաշային արտօնութեամբը: Նաեւ վերապրող եկեղեցականներէն չատ չատեր եկան: Կիլիկիոյ Սահակ Կաթողիկոսն ալ: Օրմանեան՝ Պատրիարք էր: Կ'ըսէին թէ ո՛չ մէկ ատեն թիւով ա՛յքան հայ կղերական Ս. Յակոբ վանքին մէջ ապրած են նո՛յն ատեն:

Այլեւս յաճախակի կը խօսուէր ձեմալ փաշային հայասիրութեան մասին: Հայրս իրեն հանդէպ երախտապարտ էր անշուշտ, բայց առանց որոչ համակրութեան: Կը զգայի իր այս վերապահութիւնը: Ինչեր իրեն չափ լաւ կր ճանչնային Թուրքը: Ատանայի բոլոր վալիներն ու Թուրք մեծաւորները իրեն հանդէպ

Եփրատի եզերքին՝ թուրքերը նաւակ չինել կու տան հայ արհեստաւորներուն, նախքան անոնց բնաջնջումը

բարեկամական եւ յարկալիր վերաբերում ցոյց տուած են, ճի՛շդ է, բայց այս երեւոյթը չհամոզական էր, եւ հայրս չէր սիրեր ա-նարդարութիւնն ու դրամո՛վ արդարութիւն պործադրողը…։

Օր մը լուր եկաւ, թէ ձեմալ փաչա Ս. Յակոբ վանքը պիտի այցելէ։ Մեծ, չա՛տ մեծ դէպք մը պիտի ըլլար այս, որուն կարեւորութիւնը՝ այդ օրերուն, հասկնալի էր։ Բայց վա՛խն ալ կար. վանքը իր նիւթական պնահատելի գանձը ունի։ Մինչեւ այդ օրը, վանքը բացառապէս անեղծ մնացած էր։ Եթէ ուզէ՞ր այդ գանձը տեսնել…։

Իր փափաքին վրայ՝ վինքը առաջնորդեցին ուղղակի Սահակ կաթողիկոսին քովը։ Անմիջապէս ետքը իմացանք, թէ հետը յարգանքով խօսած է, առանց սակայն որեւէ եղրակացութեան. պարզ այցելութիւն մը եղած՝ իրը։ Կ'ուզէ տեսնել նաեւ հայրս, որ ընդառաջ չէր գացած։ Մենք կը բնակէինք այն ատեն վանքին «Գահճէ թաղ»ը, առաջին յարկի վրայ – (չեմ գիտեր եթէ այս յորդորդումը կը պահուի տակաւին) – հայրս վար իջաւ, ես ալ իր ետեւէն։ Հետաքրքիր էի, հարկա՛ւ, տեսնելու այն մարդը, որ Թուրք կառավարական երրորդութեան մաս կը կազմէր, հայոց ու արաբներու վրայ մահու եւ կենաց անսահման իրաւունքը ունէր, մինչ իր չնորհիւը հայկական վանքի մը մէջ ապահով կ'ապրէինք։ Սիրալիր եղաւ հօրս հետ. կը զարմանայի։ Իրեն ըսաւ, իսկոյն, թէ երուսաղէմը նախընտրած է իրը մեզի ապաստան, որովհետեւ ամէնէն ապահով տեղը կը նկատէ հայոց համար։ Այս մասին ալ զարմացայ, ո՛չ առանց ուրախութեան։ Ետոյ՝ հօրս հարցուց եթէ վաճառականական իր աշխատանքը կը չարունակէ. հօրս բացասական պատասխանին վրայ՝ ըսաւ թէ արտօնութիւն կու տայ Դամասկոսի հետ չոգեկառքային փոխադրական միջոցը գործածելու՝ իր առեւտուրին համար, երբ ուզէ։ Հայրս հարկ եղած քաղաքավարութեամբ մերժեց. ետքը ինծի յայտնեց, թէ այդ օրերուն աննշմար մնալը՝ նախանձ չգրաւելու համար, լաւագոյն իմաստութիւնն էր։

Միջահասակ մարդ մըն էր ձեմալ փաչա։ Երիտասարդ՝ իր պաշտօններուն համար։ Երեսունը հինգէ չատ աւելի ըլլալու չէր։ Սեւ աչք, խիտ մօրուքով։ Թեթեւօրէն մոնկոլական երանգ մը կը մատնէր իր դէմքը։ Աչքերը արտայայտիչ չէին, բայց ինքնավստահ մէկը կ'երեւար։ Կը վկայէր իր ստանձնած դերին ահաւորութիւնը. երեւոյթով բախտախնդիր մարդու կերպարը չունէր։ Կ'ըսէին թէ խելացի ալ էր, բայց իր քիչ մը հաստ մարմինը ու իր մօրուքը՝ երբեք չէին տար արտաքին հաւաստիքը։ Իրեն պէս չատ չատեր կային Թուրքերուն մէջ. մանաւանդ իր այդ սեւ մօրուքովն ու հաստատակ գլուխովը. փայտահատ գիւղացի մը պիտի կարծէինք զինքը, առանց իր մաքուր եւ սուղնոց հագուստքին, եւ լաւ սնած մարդու արտայայտութեան։ Տեսած եմ իր կարգ մը հրահանգներուն բնագիրները. կարճ, կտրուկ, յստակ, տիրական. մինչ կը ստորագրէր կարմիր մատիտով, իր անունին սկզբնատառը միայն գործածելով, հասակաւոր գնդապետի մը պէս, հաստ ու ջղային գիծ մը՝ վերէն վար իջած, գլուխը բրինձի մեծութեամբ ու անոր նման, մինչ կեդրոնը հորիզոնական գիծ մը քաշուած, այս ալ ջղային չարժումով մը։

Անուշա ձեմալ փաչա մեր ուշադրութիւնը զգալիօրէն գրաւեց, երբ վանք եկաւ։ Կ'ուզէի մանրամասնօրէն դիտել ու միտք պահել։ Հաստատ քայլեր կ'առնէր։ Ճառի մը մէջ՝ ըսած էր թէ եգիպտոսի բանակին արդէն իր գրպանը կը դտնուէր. Սուէզի ջրանցքը անցաւ, բայց իսկոյն ալ ետ մղուած էր։ Փոքր պատգան մը ունէր իր ձեռքին մէջ։ Միտքս եկաւ, երբ վինքը կը դիտէի, թէ այս մարդը իր դատգանին ալ պէտք չունէր, կրնար մէկ բառով իսկ մեր բոլորը վայրկենապէս սպանել տալ, առանց որ մէկը համարձակէր դիտողութիւն ընելու իրեն, այս մասին. իսկոյն սարսափ զգացի։ Ատելի երեւցաւ ինծի, այն ատեն։

Մեր վերապրումին համար իր տուած արտօնութիւնն անգամ երկիւղ չ'ա՞զդեր. ի՛նչպէս մարդ մը մահու եւ կենաց իրաւունքը կատարեալ ունենալ ուրիչ մարդոց վրայ, մտածած էի։ Դեռ կային ալ տարաձայնութիւններ, թէ ձեմալ փաչայի սիրուհին հայ աղջիկ մըն է, եւ այս իրողութեան կը վերագրէին իր հայասիրութիւնը։ Մինչ լաւատեղեակ երեւալ սիրողները կ'աւելցնէին եւ՛ անմիջապէս, թէ հայուհին գեղեցիկ է, սեւ, աղուոր աչքերով, ու տիրական՝ ձեմալին վրայ…

Ս. Յակոբ վանքին գրեթէ դիմացը՝ բա-

Դահճապետ Էնվէր փաշա

ական ընդարձակ, ռազմական զօրանոց մը կար: Ճամբու դանուած եմ այս զօրանոցին ընդհանուր դրան նայող հայու մը մէկ խանութին մէջ, դիտելու համար թուրք զինուորականներուն վիճակը՝ երբ անոնք կու գան, կամ կը մեկնին մանաւանդ: Երբեմն զօրանոցը եւ իր բակը չէին բաւեր, ու չէնքէն դուրս ալ, հրապարակին վրայ, հովի ու քարի վրայ, կը հանդչէին, կը պառկէին զինուորները: Անոնց մեկնումին պահուն, կարգի կը կոչէր բարձրաձայն մէկը՝ բնթանը փաղով մը, անուններ տալէն. չատեր չէին ոտտասխաններ, չէին կրնար պատասխանել այս կոչերուն: Հիւանդները, կմախքի վերածուածները, ջերմէ դեռեն զարնուածները, մինչեւ անգամ հոն անշշուկ մեռածները երթիք քիչ չէին ըլլար:

Սպայ մը ոտքի հարուածներ կու տար պատինը անշարժ պառկող զինուորներուն, որ ոտքի ելլեն մեկնումի համար, քայց անոնք որեւէ հակազդեցութիւն չէին ունենար: Սպան իր բարկութեան, իր անկարողութեան մէջ, չէր հասկնար անգամ իրականութիւնը. կը կրկնէր իր հարուածները, հայհոյանքները: Աւելի հոգը, գիտակները, իրենց վերջին չունչը տուող զինուորները, անօթութենէ ամբացածները ներս կը նետուէին խառն ի խուռն, առանց գոնեպանութիւն դնելու, ազատ, անօդատկար լուսաերու պէս: Ի՞նչպէս կը պատերազմէր բանակը: Կը չարունակէին ասկարին պատերազմիլ: Կը տեսնէի որ թուրքն ալ, թուրք անհատներն ալ արժէքէ դուրկ էին իրենց պատերան աչքին: Գիշեր էր հիմնել նոր կայսրութիւն մը:

Անգամ մըն ալ Էնվէր եւ ձեմալ միասին եկան Երուսաղէմ: Ըսին թէ քննութեան համար է: Առաու մը, ժամը տասը մէկին պըտըտնցան քաղաքը: Տեսայ երկուքն ալ, քովքովի քալելէն, քաղաքին մէկ դիմաւոր փողոցը, տաքիաններու եւ զինուորներու հակազդութեամբ: Հին Երուսաղէմի փողոցները չատ նեղ են, ու հատարակ տանդուղի նման քարէ կառուցուած տաքիաններով, ուրեմն եւ կոբկի չէ կարգ դրծածել: Էնվէր եւ ձեմալ քալելով անցան տալիւէս, դոնեպոլօրէն, իրենց եւ մեր մէկնելու հարիւր մէկ մեքրէ քիչ մը աւելի տարածութեամբ: Աւելին՝ Էնվէրը դիտեցի: Հագած մինչահատակ ըլլալու էր: Ինամքով տնքրուած, վոյքուչ (էլեկան) կերպով հագուած էր: Թերեւս չկար երեսուն տարեկան, այս պատերազմական նախարարը, եուսպատուիեան երկրորդ կարեւոր անդամը, որուն իչխանութեան տակ Թուրքիան կը կգտնէր, եւ որ անխնայ եղաւ հայոց հանդէպ, առանց բացառելու: Միահեծ էր իր արտայայտութիւնը, կը գիտէր անզգալի ձեւով մը: Դիմակի մը պէս: Բախտախնդիր՝ կայսերապաչտական հետանկարներով, մոլեռանդ, սինիք, անգիտակից յանդգնութիւններ ունի, կ'ըսէին իրեն համար: Երեւոյթով կնատի, իր արտաքինը չէր արտայայտեր Թրքական ծնունդ, թերեւս իր չատ ճերմակ մորթին ու քիչ մըն ալ չերքէզ ցեղին քիմը ներկայացնող երանգին պատճառով: Կը քալէր գլուխը թեթեւօրէն վեր, իր աչքերը անորոչ նպատակ ունէին. քայց ինքնավստահ բան մը կար իր մէջը: Ծառակոբէն, վճռական ո՛չ մէկ տպաւորութիւն կարելի էր ստանալ իրմէ. հատարակ գլուխ մը, կանոնաւոր դիմագիծերով, արեւ չտեսած մորթ մը, լաւ հագուած, փոքր, կարելի պատի չըլլայ հասկնալ, թէ այս մարդը զինուրական նախարար մըն է, իսկական բռնակալ մը, միլիոններով մարդոց վրայ մահուան իրաւունքը տուած ինքն իրեն, առանց հաչիւի, առանց ալ հաչիւ տալու ոեւէ մէկուն:

Իր կամքը անդիմադրելի էր: Ա՛յքան ոյժ կրնա՞ր դտնուիլ այս էակին մէջ: Ջէր տպաւորիր: Ծաղրանկարներ ունեցաւ, քայց օրին մէկը պիտի պարտուէր այս յաղթանակներուն

խոկ պատճառովը, ու հայ մը զինքը դեռեւ պիտի փուէր…։ Իրականութեան մէջ, ան այդ օրը կը դիտէի չմոռնալու համար զինքը, կը խորհէի թէ հայոց կեանքին մէկ տէրը եղած էր, ու էր տակաւին, բայց երբեք հայերէն վեր, երբեք հայէն բարձր։ Այս զգացումը՝ բոլո՛ր Թուրքերուն դէմ, չատերս ունեցած էինք արհաւիրքի ամէնէն ծո՛ր օրերուն ալ։ Էնվէր ճղճիմ մարդ մը երեւցաւ աչքիս։ Օրին մէկը, ուշ կամ կանուխ, սատկելու դատապարտուած, եւ կը կարծեմ որ այս զգացումը վերապրումի ազդակ մը եղաւ մեզի համար, բոլո՛ր հայերու համար։ Երիտասարդ ընկերներու մէջեւ յաճախ խօսեցանք իր մասին, իր հազնուածքին վրայ ալ, զարմանքով, ինչպէս նաեւ իր անխուսափելի վախճանին չուրջը. հաւատք մըն էր այս, քերեւս։

Թալէաթ, ինչքան գիտեմ, Գոլէէն դուրս չելաւ, մինչեւ իր փախուստը Գերլին։ Իր լուսանկարներէն դատելով, արտաքինով ալ Թուրքական Քիփն էր՝ հարթերէն հարթ, իր խենչ դէմքով։

Հայ տարագիրները ուտելիք կը փնտռեն…

Օր մը, կայծակի արագութեամբ լուր տարածուեցաւ Ս. Յակոբ վանքին մէջ, թէ կառավարութիւնը Սահակ Կաթողիկոսը Ամենայն Հայոց Պատրիարք-Կաթողիկոս հռչակած է, եւ որուն սինոտ մըն ալ պիտի կցուի, եկեղեցական ու աշխարհական անդամներու մասնակցութեամբ։ Զարմա՛նք, եւ չփոթութիւն, միաձգամայն։ Երբ միլիոնի արդէն հասած ջարդ տեղի ունեցած էր, երբ դեռ կը ջարդէին ալ, ինչո՛ւ, ուրեմն, հայոց նոր պաշտօնական ներկայացուցիչ մը կու տային, ե՛ւ աւելի բարձր տիտղոններով։ Հարկը կա՞ր։ Բայց այս անակնկալ կարգադրութիւնը կըրնար որոշ յոյս մը, ուրախութիւն մը պատճառել՝ այդ օրերուն։ Քերեւս փոխուած բան մը կար. յոյսը միշտ ալ անպակաս է մարդերէն. միայն Թէ դարաւոր Ս. Էջմիածինէն այսպէս մէկէն բաժանումը՝ օրինական ուտահոգութիւն սկսաւ տալ։ Մտածուած, մշակուած քաղաքականութիւն մը, ծուղակ մը չէ՞ր այս՝ Թուրք իշխանութենէն կողմէ։ Թրքական կառավարութեան որեւէ կարգադրութիւնը՝ հայոց մասին, կրնա՞ր օգտակար, նպաստաւոր նկատուիլ, ըլլալ։ Որոշած էին հայոց բնաջնջումը. փաստը ամէ՛ն օր, ամէ՛ն ժամուն կար։ Արեւելահայերը ազատուած կը Թուէին Թրքական վտանգէն, մինչ հազարաւոր հայեր մանաւանդ Վանի շրջանէն Ռուսահայաստան ապաստանած էին։ Արեւելեան կողմին գոնէ կարեւորութիւնը պահպանելու համար, Թուրքիոյ հայերը՝ կանոնական կերպով զառնելու էր Էջմիածինի ներքին հայրենակիցներէն. մանաւանդ որ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը ներկայացուցչական պատուիրակութիւն մը հաստատած էր Փարիզ՝ յանձին Գոլոս Նուպար փաշային։ Թուրքիոյ հայոց Քրիստոնեական բնաջնջումին հետ՝ քաղաքական հարուածն ալ տալու էր այդ կարգադրութեամբ, միշտ ցեղասպանութեան յետին նպատակին ի սպաս. ամէն կերպով՝ հայութիւնը տկարացնել, ոչնչացնել, զերոյի հաւասար ընել։

Յամենայն դէպս, կարելի չէր հակազդել. պայմանները դժնդակ, ողբերգական էին։ Մինչ վերապրումի կարելիութիւն մը փնտռելը, ստեղծելը՝ այս կանոնական կարգադրութեան, պարտադրուած կարգադրութեան մէջ, ապաւէնի մը յոյսը միշտ կը ցոլացնէր ալ։ Ուստի, պէտք էր հասկնալ անոր իմաստը, յետին նպատակը։ Կասկած չկայ, որ Ձեմալ փաշան մեծ դեր ունեցած ըլլալու էր՝ այս նորութեան մէջ։ Կանոնական նորութիւն՝ որուն ճշգրի՛տ բացատրութիւնը չունեցանք. պատերազմէն ետքն ալ այս մասին հրատարակութիւն չեղաւ, ինչքան ծանօթ է ինծի։

Կառավարական ուրիչ հրահանգ մը՝ նոր յուզում, բայց հետզհետէ հեգնանք ու անտարբերութիւն պատճառեց. կրօնափոխութեան՞ հրահանգն էր այդ։ Տարագիր հայոց խոլամա-

կան կրօնքը սկսան պարտադրել զանգուածա-
յին կերպով, բայց եղածը՝ ըստ մեր ստացած
տեղեկութեանց, անունի փոփոխութիւն մըն
էր միայն: Իրականութեան մէջ, ձեւական կը
թուէր ան: Կրօնափոխութեան այս հրահան-
գին ետեւ՝ ոմանք կը տեսնէին թուրք կառա-
վարութեան տկարանալը, պարտութեան մը
սկզբնաւորումը: Կ'ըսուէր եւ թէ չատ մը հա-
յեր սկսած են կատարել կրօնափոխութեան
այս ձեւակերպութիւնը: Հրահանգը չեկաւ ե-
րեւաղէմ: Բայց Սահակ Կաթողիկոս անտար-
բեր չմնաց. պիտեր կու տար ձեմալ փաչա-
յին, թէ անիմաստ էր՝ մէկ կողմէ, զինքը
Թուրքիոյ հայոց կաթողիկոս հռչակել, իսկ
միւս կողմէ՝ իր հօտը կրօնափոխ ընել: Դի-
տողութիւնը տեղին ու օրինական էր: Ձեմալ
փաչայի պահանջքին վրայ՝ Սահակ Կաթողի-
կոս իրեն ղրկեց Գիւտ Վարդապետը, իր գա-
ւազանակիրը, որուն Թուրք նախարարը կ'ը-
սէ.— «Ես կը յարգեմ Սահակ Կաթողիկոսը.
պնա խօսէ՛ իրեն որ մինչեւ պատերազմին վեր-
ջաւորութիւնը՝ Թող հայերը ընդունին եթէ
կապիկի կրօնքն իսկ իրենց առաջարկուի. ետ-
քը՝ գիս պիտի օրհնեն բոլորը»: Եւ բացար-
ձակ գաղտնապահութիւն կը յանձնարարէ այս
մասին: Ցամենայն դէպս, կրօնափոխութիւնը
ծաւալ չստացաւ, կը Թուլնար իսկ հետզհետէ,
հաւանական է անոր համար որ քրքական ու
պերմանական պարտութիւնը կը սկսէր արդէն:

Երբ դաշնակից ուժերը մօտեցան Երու-
սաղէմին, եւ Թրքական իշխանութիւնը կը լը-
քէր քաղաքը, հետը Դամասկոս տարաւ Սա-
հակ Կաթողիկոսը, ինչպէս նաեւ Օրմանեանը,
որ այն ատեն Քէեւ դադրած էր պատրիարք
ըլլալէ, բայց եկեղեցական բարձր անձնաւո-
րութիւն մըն էր, անշուշտ:

Այս բոլոր իրողութիւնները կրնան բաւա-
կան մը լոյս սփռել Ձեմալ փաչային հայոց
հանդէպ մշակած, վարած քաղաքականու-
թեան, զոր «հայասիրական» կոչելը պարզ
բացատրութեան մը արժէքը միայն կրնայ ու-
նենալ:

Փաստուած, անհերքելի իրողութիւն է,
Թէ Ձեմալ փաչան ալ վայրագ էր ու բռնակալ,
պատերազմի տարիներուն. առ նուազն արտօ-
ներու դէմ: Եթէ իր միւս ընկերներուն չափ
պատասխանատու դերերով չհանդուեցաւ հա-
յոց վրան գործուած ոճիրներուն մէջ, բայց
անոնց մեղսակիցն էր, չատ մը հայեր ստոյգ
մահէ ազատելով հանդերձ: Ունէր անոնց պէս
արկածախնդրութեան, իշխանութեան, կա-
սերապաշտական ալարքներու կիրքը: Փախաւ
կովկաս, բայց հո՛ն ալ չդրունակեց իր պար-
քերը, ինչպէս Էնվէր: Հայ մը եղաւ հոն զինքը
սպաննողը:

Անչուշտ որ Ձեմալ փաչայի մեկուսի ժա-
մերը՝ ինչքան ալ չատ ու մեծ եղած ըլլան,
չեն կրնար թեթեւցնել, դոյդն չափով իսկ,
Թուրք կառավարութեան ցեղասպան ոճիրնե-
րը, քաղաքականութիւնը: Բացատրութիւնը կը
հաստատէ ընդհանուր իրողութիւնը: Թերեւս
ալ, Ձեմալ փաչա աւելի խելացի ու հեռատես՝
պիտէր Թէ օր մը հաշիւ տալու կրնար կոչուիլ,
կամ հայոց վրան կոտրնելու պէտքը զգալ՝ պա-
տերազմէն ետքը, եւ հետեւաբար ուղած ըլլար
պատրաստել իր մամուլը, իրեն ի նպաստ հան-
րային կարծիք մը:

Իրմէ զատ, ուրիշ քիչ Թէ չատ կարեւոր
Թուրք բացատրութիւն չըրաւ: Բայց աւելի վա-
տը կայ. զինադադարէն ետքն ալ, Թուրքե-
րուն մէջէն արդարութեան որեւէ ձայն չբարձ-
րացաւ. չգտնուեցաւ Թուրք մը՝ որ դատա-
պարտէր ոճրագործները, Թալանը. հազուա-
պիտ Թուրքեր երբեմն փորձեցին դատա-
պարտել եռապետութեան վայրագութիւննե-
րը, բայց երբեք բաւական չէին, եւ արդարու-
թեան սէրը չէ որ կը մղէր զիրենք խօսելու:
Ընդհակառակը, ամբողջ Թուրք ժողովուրդը
մօտէն մասնակցած ըլլալով հայկական հա-
րստահարութեանց եւ Թալանին, բոլո՛րն ալ
յայտնօրէն ու լայնօրէն օգտուած, պիտի չու-
զէին քննադատել կառավարական այն հրա-
հանգները՝ որոնք իրենց նիւթական չահ եւ ա-
րիւնի ծարաւը յագեցուցած էր:

Աւելին ըլլալով, իրենց մոլեռանդ ատե-
լութիւնը հայոց դէմ առհասարակ հիմ ունի,
իրենց ազիքներուն, ոսկորներուն, արիւնին
մէջ տարածուած, անոնց հետ չաղախուած
հինէն ի վեր: կարելի չէ գտնել Թուրք արա-
րած մը՝ որ չսնուցանէ մինչեւ այսօր հայը
հալածելու կիրքը, ցեղային, ազգային խէա-
լի մը հաւասար իմաստով: Ո՛չ Թէ միայն օ-
տարը, բայց անգա՛մ այն հայը՝ որ Թուրքիա
չէ ապրած, չի կրնար հասկնալ, ըմբռնել այս
ճշմարտութիւնը: Մանաւանդ որ բոլոր Թուր-
քերն ալ, անխտիր, մեծէն պզտիկը, տգէտն

Հալէպի ջարդին զոհերէն, – 1919 Փետր· 28ին···

իսկ, գիտեն լաւ խօսիլ, լեզուանի են, ի հարկին անոյշ լեզու գործածել կրնան, քծնիլ իսկ, վարպետ են ստելու, չողոքորթելու, համոզելու մէջ· այս մարզերուն՝ իրենց ունեցած կրողութիւնները, տաղանդը ինծի ծանօթ որեւէ ժողովուրդին մօտը չեմ տեսած: Անկասկած, մեծ մասով ասո՛ր կը պարտին օտարներու մօտ իրենց չհաւած համակրական յաջողութիւններէն չատ չատերը:

Անշուշտ նոր վկայութիւն մը չէ, այլ րիւրաւոր անգամներ կրկնուած, անհերքելիօրէն փաստուած ճշմարտութիւն մը՝ թէ Ապրիլ 24ը մեր պատմութեան ամէնէն եղերական ու լայնածաւալ դէպքը եղաւ· ստուգիւ, երբեք ցեղասպանութիւնը ա՛յքան առաջ չէ կրցած տարուիլ, իր գործադրութիւնը աւելի վայրագ, աւելի անխնայ եղած, ո՛չ ալ աւելի երկար տեւած՝ բոլոր ժամանակներու բոլոր պատմութեանց մէջ: կարծեմ մնացած բացատրութիւնները մանրամասնութիւններ կը մնան միայն, բաղդատական չափանիշերով:

Ծաչողեցա՞ւ Թուրքը, իր այս ծրագիրին մէջ:

Այո՛: Անկասկած: Դժբա՛խտաբար:

Թուրքիոյ տիրապետութեան տակ գտնուող հայկական գաւառներուն մէջ հայ չձգեց ժէօն–Թիւրք կառավարութիւնը: Այսօր ալ հայ չկայ այդ հայապատկան հողամասերուն վրայ:

Թող չառարկուի այս առթիւ, թէ ներկայ վերածնած Հայաստանը կայ: Ան երբեք մաս չէր կազմած Թրքական տիրապետութեան: Մինչ եթէ արտասահմանի մէջ կան տակաւին հայեր, Մեծ Եղեռնէն վերապրածներէն, այս վերջիններս ազգային տեսակէտով եւ մասամբ միայն կարեւորութիւն ունին՝ դա՛րձեալ ներկայ Հայաստանին գոյութեան չնորհիւը: Եթէ այս հայրենիքը դոյութիւն առած չըլլար, եթէ ներկայումն ու ապագայովը չունենար հայրենական պետական այժէք, ազգային իմաստ ու իտէալ, կասկած չկայ որ ափիւրքին մնացորդացը Թանգարանի նմոյշ ըլլալու դատապարտուած էր: Ինչպէս եւ չա՛տ աւելի մեծ ու բարգաւաճ պիտի ըլլար ան այսօր, եթէ Ապրիլ 24ը չպատահէր· ասո՛ր ալ կասկած չկայ, լափալիեան ճշմարտութեան չափ:

Տղայականք անհերքելի պոռոտախօսութիւն, ինքնախաբէութիւն է՝ ուրեմն, ոմանց կողմէ Ապրիլ 24ին մէջ պարտութեան, բացարձակ պարտութեան տեղ բռնազբօսիկ կերպով յաղթանա՛կ մը փչել ուզելը: Ձի՛ յաղթելիր, սերունդները կը խաբէ, սխալ ճամբաներու կը տանի, ազգէն հեռացումի պատճառ ալ կրնայ դառնալ, փոխանակ ուրվեցնելու, փոխանակ իրատեսութեան առողջ դասեր տալու, որպէսզի սխալները չկրկնուին: Ուստի, նպատակ չէ այդ չրջանին, ինչպէս նաեւ նախանցեալ չրջաններուն հայ դերակատարները քննադատել, դատապարտել՝ այս եզրակացութիւնովս. պիտի ուզէի պարզապէս իրատեսութի՛ւնը սերունդին: Զարմտութիւն պիտի ըլլար նաեւ այս տեսակէտին մէջ պարտուողական չեշտն իսկ տեսնել ուզելը. ես կը հաւատամ իրատեսութեամբ մղուած պայքարին. ա՛յս միայն կրնայ յաջողիլ:

Իրողութիւնը ի՛նչքան դառն թուի, իրատեսութիւնը ա՛յնքան աւելի տիրական պէտք է ըլլայ, ուրեմն, հայոց մէջ: Ծոյլը, մեր մի՛ակ յոյսը՝ մայր հայրենիքէն միայն կրնայ գալ մեզի. եւ իր ծաւալումին մէջ կը գտնուի ան: Իր ծաւալումին համար մղելու է պայքարը, Ապրիլ 24ի յիսնամեակին անգամ մըն ալ եւ լրջօրէն զայն արծարծելով: Այս ծաւալումը՝ մեր հողային պահանջքները կը ներկայացնէ: Վեց վիլայէթները հայկական են. իրենց հայ բնիկներուն բնաջնջումը ազէտ մը եղաւ, բայց այս՝ իրաւունք չի տար Թուրքերուն որեւէ վարձատրութեան: Մինչ հօրենական ժառանգութիւնը ժամանցումի չ'ենթարկուիր: Հայերը իրաւունք չունին մոռնալու, ո՛ւր որ ալ գտնուին, ի՛նչ դիրքի ալ հասած ըլլան: Ընդհակառակն՝ որքան աւելի բարձրացած ըլլան իրենց անձնական կամ հանրային դիրքերովը, ա՛յնքան աւելի չիշելու են այս ազգային դատը, ու անոր պայքարին ու պաշտպանութեանը լծուելու արդեան պատրաստակամութիւնը:

4.— ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ.— ԻՐ ՄՈՒՏՔԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ: ԽՈՍՏՈՒՄՆԵՐ, ՅԱՆՁՆԱՌՈՒՄՆԵՐ, ԴԱՇՆԱԳԻՐՆԵՐ, ԱՐԴԻՒՆՔԸ

Իր քաղաքական իմաստովը առած՝ միջազգային կրկէսին մէջ հայկական հարցը յարաբերաբար նոր է:

Առաջին անգամ ըլլալով՝ Թուրքիոյ հայոց պաշտպանութիւնը խնդրոյ առարկայ կ'ըլլայ ռուս–թուրք պատերազմին մէջ յարական յաղթանակին վրայ, նախ՝ Սան Սթեֆանոյի ռուս–թուրք դաշնագիրին (2 Մարտ 1878) 16րդ յօդուածին մէջ, յետոյ՝ Պերլինի վեհաժողովին մէջ (1878) ընդունուած դաշնագիրին 61րդ յօդուածը:

Բայց տակաւին հայերը մաս պիտի չկազմեն՝ որպէս կողմ, որեւէ դաշնագիրի, որեւէ պետական համաձայնութեան մէջ:

Իսրայէլ Օրիի առաքելութիւնը, Դաւիթ Բէկի չարժումը, զանազան կարգի հայկական դիմումները, կամ բողոքները, հայուն տակաւին կարելիութիւն չէին տուած իբր կողմ մը ներկայանալու միջազգային բեմին վրայ դաշնագիրի մը մշակումին համար, կամ դաշնագիրի մը մէջ. ուրիչներ կը տնօրինէին իր ճակատագիրը:

Այսպէս, ուրեմն, իր վրան տիրապետող կառավարութեան եւ երբեմն ալ օտար մեծ տէրութեանց կամքէն, կամ քաղաքականութենէն կախում ունէր հայուն ինչքին, կեանքին ու պատիւին ապահովութիւնը, պաշտպանութիւնը:

Հին ատեններուն՝ խաչակիրներուն, ետքէն ալ ցարական Ռուսիոյ եւ եւրոպական կարգ մը տէրութեանց միջամտութիւնները՝ իբր պատրուակ ունէին «քրիստոնեաներուն պաշտպանութիւնը»:

Հայոց չարժումները, բողոքները, յուշագիրները, յեղափոխութիւնները անգամ՝ մինչեւ Առաջին Ընդհ. պատերազմը, առ հասարակ ինքնապաշտպանութեան, օրէնքի առջեւ հաւասար ապրելու, տեղական կարգ մը բարենորոգումներ առանալու ճիգերն էին, եւ ա՛յ

թէ անկախութիւն, կամ հայկական զատ պետութիւն մը հիմնելու, կազմելու միտում։

Ըստ Գերլինի վեհաժողովէն բխած դաշնագիրին 61րդ յօդուածին՝ որ Սան Սթեֆանոյի 16րդ յօդուածը կը փոխարինէր, «հայոց բնակած գաւառներու մէջ տեղական պէտքերուն պահանջած բարեկարգութիւնները եւ բարենորոգումները» Բ. Դուռը յանձն կ'առնէ գործադրել «առանց յապաղելու»։ Եւ կ'աւելցնէ իսկ, ինչ որ չկար 16րդին մէջ.— «Այս նպատակով ձեռք առնուած միջոցները պարբերաբար պիտի իմացնէ (Բ. Դուռը) տէրութեանց՝ որոնք անոնց գործադրութեանը պիտի հսկեն»։

Լարախաղաց Տիզրայէլի կը կրէ սուլթան Համիտը՝ Պերլինի վեհաժողովի օրերուն (ծաղրանկար «Փընչ»ի)

Բայց այս «հսկողութիւնը» տեղի չունեցաւ երբ եւ իցէ՝ ստորագրող տէրութեանց կողմէ, մինչ Ապտիւլ Համիտ վերոյիշեալ վեհաժողովէն հազիւ քանի մը տարի ետքը կը սկսէր արդէն իր արիւնահեղ հալածանքներն ու ջարդերը, որոնց մէջ, 1895–96ին 300,000 հայեր զոհ գացին միայն արեւելեան գաւառներուն մէջ։

Ապտիւլ Համիտի գահընկէցութեամբ ու քրքական սահմանադրութեան հռչակումով, հայոց կացութիւնը դարձեալ չփոխուեցաւ. Ժէօն–Թիւրքերը 1909ին Ատանայի մէջ ջարդել տուին 30,000 հայեր։

Այս ջարդերէն բաւական յետոյ, կը կարծուէր, թէ վերջապէս բարենորոգումները տեղի պիտի ունենան հայկական նահանգներուն մէջ. արդարեւ, երկու ընդհանուր քննիչներ՝ հոլանտացի Վեսթենենկը եւ նորվեկիացի Հոֆը Պոլիս կանչուեցան 1914ին, ինչպէս քիչ վերը տեսանք. երբ պատերազմը սկսաւ, Հոֆ արդէն Վան կը գտնուէր, բայց Թուրք կառավարութիւնը ետ առաւ բարենորոգումներու ծրագիրը, եւ երկու քննիչներն ալ իրենց երկիրները ճամբեց։ Մինչ Ապրիլ 24ը՝ Մեծ Եղեռնը, եղաւ հայոց ա՛լ աւելի ահաւոր ողբերգութիւնը։

Այսպէս, հայկական խնդիրը միջազգային հարց մը դարձած էր՝ ուրեմն, նախ իբր փոքրամասնութեանց պաշտպանութիւնը ապահովելու, մարդկային իրաւունքներու վրայ։

Կարելի է ըսել, թէ հայկական կեդրոններուն պատճառո՛վը ծնաւ առ հասարակ «փոքրամասնութեանց հարցը»։ Ճիշդ է որ մեծ տէրութիւնները իրենց չահերո՛ւն համար օգտակար պատրուակ մը կը տեսնէին հոն իրենց ազդեցութեան գօտին տարածելու համար, բայց ե՛ւ պատրուակը արդար էր ու մարդկային, կասկած չկայ. եւ պատիւ կը բերէր հարցին պաշտպան մարդոց եւ տէրութիւններուն։

Այս նիւթին առնչութեամբ, միջազգային չափանիշով անվիճելի հեղինակութիւն նկատուող Անտրէ Մանտելշթամ՝ ցարական Ռուսիայ Պոլսոյ դեսպանատան նախկին թարգմանը կը գրէ, արդարեւ, իր մէկ հոյակապ ու այս մասին դասական դարձած ուսումնասիրութեանը մէջ.

– «Բայց մանաւանդ Մերձաւոր Արեւելքի մէջն է որ փոքրամասնութեանց միջազգային պաշտպանութիւնը առաւ, սկիզբէն, աւելի ընդհանուր հանգամանք մը՝ ուղղուելով դէպի մարդուն իրաւունքներուն պաշտպանութիւնը»։

Եւ քիչ անդին մեր հեղինակը կը շարունակէ հաւաստել.

– «Պետութեանց մարդկային միջամտութեան եւ միջազգային իրաւական վարդապետութեան քովը՝ ուրիշ տարբեր աստիճաններ ալ օգնեցին փոքրամասնութեանց իրաւունքին ճանաչումին։ Այս աստիճաններէն մին ընկերվարութիւնը եղաւ. փոքրամասնութեանց ինքնավարութեան գաղափարը՝ զոր զարգացուցին 19րդ դարուն վերջը աւստրիացի ընկերվարականներ Օթթօ Պաուէր եւ Քարլ Ռէնները, մեծ

ակդեցութիւն մը գործեց մեր խնդրին բարեյաջողման վրայ»։

Մինչ հիմնելու համար այս սկզբունքին կարեւորութիւնը՝ իր դրական իմաստին մէջ, Մանտելչթամ կ'ուսումնասիրէ այս մասին.

– «Մեծ պատերազմի ընթացքին, դաշնակից պետութիւնները ճանչցան փոքրամասնութեանց իրաւունքը բազմաթիւ յայտարարութեանց մէջ, ինչպէս նաեւ չատ մը նոթերով, ի մասնաւորի այն յուշագիրով՝ զոր յղեցին, 10 Յունուար 1917ին, նախագահ Ուիլսընին»։ («La Protection Internationale des Minorités». par André N. Mandelstam, Paris, 1931, Ed. Recueil Sirey, 1931, էջ 1–6)

Եւրոպայի մէջ տեղի ունեցած համաժողովի մը՝ «Օսմանեան կայսրութեան ընդդիմադիր տարրերու» միջեւ, 1907ի Դեկտեմբեր 27–29ին, եւ որուն կը մասնակցին, ի միջի այլոց, Իթթիհատ վէ Թերաքքիի կոմիտէն, Հ. Ը. Դաշնակցութիւնը, Մարսիլիոյ «Արմենիա», Ժընէվարիոյ «Ռազմիկ», եւ Ամերիկայի «Հայրենիք» թերթերուն խմբագրութիւնները, կ'որոշուի պահանջել.

1.– Գահընկէցութիւնը սուլթան Համիտին.

2.– Արմատական փոփոխութիւնը ներկայ ռեժիմին.

3.– Հաստատումը ներկայացուցչական ռեժիմի (խորհրդարան)։

Եւ այս համաձայնութիւնը՝ իր վերջաւորութեանը կը յարէ.

«Կեցցէ՛ համերաշխութիւնը ցարդ անմիաբան ազգերուն։

«Կեցցէ՛ միութիւնը յեղափոխական ուժերուն» (Գ. Լազեան, «Հայաստան եւ հայ դատը՝ ըստ դաշնագիրներու», Տպ. «Ծուսաքեր», Գահիրէ, 1942, էջ 66–68)։

Մինչ ըստ «Ազատամարտ» օրկանին 24 Օգոստ.–6 Սեպտ. 1909ի թիւին մէջ երեւցած շրջաբերականի մը՝ ստորագրուած թէ՛ «Իթթիհատ–Թերաքքը կուսակցութեան ընդհանուր կեդրոն»էն, եւ թէ «Հ. Ը. Դաշնակցութեան Կ. Պոլսի պատասխանատու մարմին»էն, ընդունուած է.

– «Հայրենիքի ազատութիւնը ապահովելու, անոր հողային ու քաղաքական ամբողջութիւնը մշտապէս պահպանելու, կարգ մը անձերու մէջ գոյացած թիւրիմացութիւնները փարատելու եւ օսմանեան տարրերու միջեւ լաւագոյն յարաբերութիւններ հաստատելու նպատակով՝ Իթթիհատ–Թերաքքը կուսակցութիւնը եւ Հ. Ը. Դաշնակցութիւնը կատարեալ համաձայնութեան եկան հետեւեալ կէտերու մասին»։

Արդ, այս «կատարեալ» համաձայնութեամբ որոշուած կէտերն են.

Առաջին՝ սահմանադրութիւնը կիրարկելու եւ հանրային զարկացումը երկրին մէջ ամրապնդելու համար, «պիտի աշխատին ու պայքարին միացած ուժերով, չխնայելով ո՛չ մէկ զոհողութիւն».

Երկրորդ՝ պիտի գործեն «միասիրտ համաստատակամութեամբ» յետադիմական չարժումներուն հաւանականութեան դէմ.

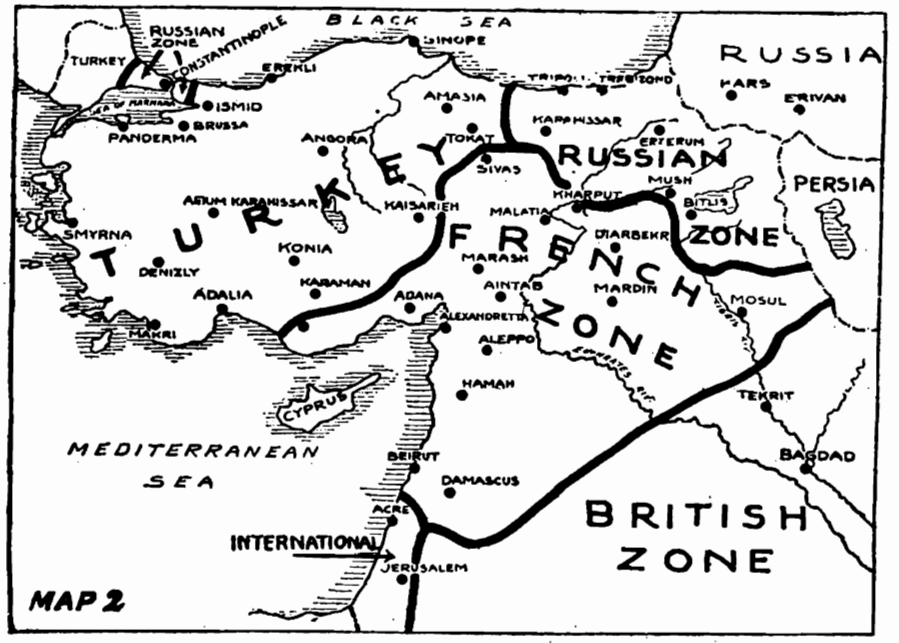
Երրորդ՝ (բայց հոս բառ առ բառ կ'ընեմ մէջբերումը). – «Օսմանեան նուիրական հայրենիքը անջատումէ եւ բաժանումէ զերծ պահելը երկու կազմակերպութեանց միացած գործունէութեան նպատակակէտը ըլլալով, առնոնք պիտի աշխատին գործնականապէս ցրել հանրային կարծիքին մէջ բունակալ ռեժիմէն ժառանգ մնացած այն սուտ զրոյցները՝ թէ ՀԱՅԵՐԸ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ԿԸ ՁԳՏԻՆ» (հմմտ. նաեւ ընդգծումները ինձմէ. տե՛ս Գ. Լազեանի վերոյիշեալ հատորը, էջ 71)։

Վերջապէս, նոյն այս չրջաբերականին չորրորդ եւ հինգերորդ (վերջինը) կէտերը կը յայտարարեն երկու կուսակցութեանց բացարձակ, անվերապահ համաձայնութիւնը՝ «ձեռք ձեռքի» աշխատելու «օսմանեան ընդհանուր հայրենիքին» զարգացումն ու յառաջդիմութիւնը ապահովելու համար, ինչպէս նաեւ աշխատելու որ՝ «Մարտ 31ի դէպքը եւ Ասատնայի ցաւալի աղէտը» իբրեւ «խորհրդանշական ընդունելով», կարելի ըլլայ վերոյիշեալ կէտերուն իրագործումը (Գ. Լազեան, էջ 72)։

Ուրեմն մինչեւ Առաջին Ընդհ. պատերազմը, գրեթէ «փոքրամասնութեանց հարց» մըն էր հայերունը, կամ առաւելագոյնը, բարենորոգումներու խնդիր մը, ըստ Գերլինի դաշնագիրին, որ, թուականի իմաստով, վերջին միջազգային աքցն էր, – եւ ո՛չ թէ ազատագրումի, կամ առանձին ինքնիշխան պետութիւն մը, հայրենիք մը կազմելու հարցը։

Բայց պատերազմով՝ դէպքերուն ընթացքը բոլորովին փոխեց հարցը:

Հարկ եղաւ, այս պատերազմին սկիզբէն իսկ, խնդիրը այլ կերպ տնօրինել, ու նոր պայմաններուն տակ որոշել՝ յաղթութեան պարագային, արդարութիւն եւ հողամասերուն ալ բաշխումը: Այս մասին, չատ երկար ու կարեւոր բանակցութիւններ տեղի կ'ունենան բրիտանական, ֆրանսական ու ռուսական պետութեանց միջեւ, բանակցութիւններ՝ որոնք կը յանգին, ի վերջոյ, Լոնտրայի 26 Ապրիլ 1916 թուակիր դաշտնի համաձայնութեան, որուն կը յարի Իտալիա, նոյն տարուան Նոյեմբեր 19ին: Այս դաշտնի դաշինքը չատ կենսական կարեւորութիւն ունէր զայն ուրիչ հարցերու վերաբերեալ վաւերաթուղթերը, ստուար հատորներու չարքով մը: Այս չարքին առաջին հատորը կը պարունակէ, ուրեմն, ինչ որ կը վերաբերի Թուրքիոյ բաժանումին՝ Լոնտրայի վերոյիշեալ գաղտնի համաձայնութեամբ. հատոր՝ որուն ֆրանսերէն բարգմանութիւնը երեւցաւ «Constantinop'e et les Détroits» խորագիրով, 1930ին, Փարիզ, «Լէ դ'Էտիսիոն Էնթերնասիոնալ» հրատարակչականին կողմէ: Իր հրատարակութեան հսկած են Փարիզի իրաւաբանական եւ դրական համալսարաններէն, եւ միջազգային բարձր ուսումնասիրութեանց էնսթիթիւէն չորս ծանօթ փրոֆեսէօրներ, գործին նրբին կարեւորութիւնը նկատի ունենալով: Մոսկուայի

Կայսերապաշտական բաժանում՝ ըստ 1915ի գաղտնի համաձայնութեան, – անգլիական, ֆրանսական եւ ռուսական գօտիներ: Ռուսերը եւ ֆրանսացիք բաժնած ու կլլած են Հայաստանը:

ստորակրող չորս տէրութեանց համար մանաւանդ. հողային լայն ու կատարեալ բաժանում մը կը ներկայացնէր ան, եւ որ պիտի դործադրուէր պատերազմէն ետքը, որուն մէջէն յաղթական ելլելու մասին համաձայնականները վստահութիւն ունէին:

Այս դաշինքին վերաբերող բանակցութեանց պաշտօնական բայց գաղտնի նամակները, հեռագիրները եւ նոթերը լոյս հանեց Թօւսթոյ համայնավար կառավարութիւնը՝ երբ իշխանութեան դլուխը անցաւ: Ինչպէս նաեւ հմայնավար իշխանութիւնը հրապարակած էր այդ դաղտնի վաստաթուղթերը, – ինչպէս կ'իւսւի յառաջաբանին մէջ, – ցոյց տալու համար հսնրային կարծիքին, թէ ցարական եւ արեւմտեան կառավարութիւնները «կայսերապաշտական» նպատակներ միայն հետապնդած են պատերազմին մէջ:

Արդ, ըստ այս դաղտնի համաձայնութեան, Ռուսիոյ պիտի կցուէին.– «Պոլիս քաղաքը, Վոսփորին, Մարմարա ծովին եւ Տարտանէլին արեւմտեան ափերը, հարաւային Թ-

բակիան մինչեւ ասիական ծովեզերեայ մասը՝ որ կ'իյնայ Վոսփորին, Սաքարիա գետին եւ Իզմիրի խորշին վրայ տուող ետքէն որոշուելիք կէտի մը միջեւ, ինչպէս նաեւ Մարմարա ծովին կղզիները»:

Նոյն համաձայնութեամբ, Ռուսիոյ պիտի միացուէին նաեւ·

– «Փոքր Ասիոյ երկիրը մինչեւ ահմանելը կարելի կէտ մը՝ Տրապիզոնի արեւմտեան կոշմը Սեւ ծովի ծովեզերքին վրայ, ինչպէս նաեւ Քիւրտիստանի երկրամասը, որ գոյութիւն ունի Վանի եւ Գիւլիւխի հարաւը, Մուշի, Սղերթի, Տիգրիս գետի, Ճեզիրէ-իպն-Օմարի, Ամատիայի վրայ իշխող լեռներու գիծին, եւ Քիւրտիստանի երկրին միջեւ»:

Իսկ Ֆրանսա իրեն կը կցէր, իր կարգին, Թուրքիոյ տիրապետութեան տակ գտնուող երկիրներէն կարգ մը լայն հողամասեր, որոնց հետ նաեւ Կիլիկիան (վերոյիշեալ հատորը, էջ 303–305):

Անշուշտ Անգլիան եւ Իտալիան եւս կ'ուննային իրենց լայն, առատ բաժինները, բայց ասիկա հետաքրքրական չէ մեր նիւթին համար:

Լոնտոնի այս գաղտնի դաշինքին չա՛տ մեծ կարեւորութիւնը անվիճելի է: Ցարական Ռուսիան հին ժամանակներէ ի վեր աչք ունեցած էր մասնաւորապէս Գոյոյ եւ Նեղուցներու վրայ՝ ազգային խէաի մը պէս. հատորս այս մասին ոչ վաւերական դպրոնի թուղթեր լոյս կը հանէ, որոնցմէ յայտնի կ'ըլլայ, թէ դարական կառավարութիւններ ամենայտին մանրամասնութիւններով աշխատանք տարած են, ծրագիրներ մշակած, յատուկ վարչութիւն մը կազմած Գոյոյ եւ Նեղուցներու որաւումին ու անօրինութեան վրայ, դարերէ ի վեր: Ուստի, երբ գարական իշխանութիւնը կը յաջողի ձեռք ձգել Լոնտոնի վերոյիշեալ համաձայնութեան կնքումէ՝ կը փափաքի, յետոյ կը պնդէ հսկ, որ այս դաշինքը հրապարակուելու որպէսզի կարելի ըլլայ իր դիմումներն ու ժողովուրդը հանդամանաւ եւ քաջալերել աստեղծումին մէջ, եւ սակայն Մեծն Բրիտանիա մնացած կը հակառակի համաձայնութեան հրապարակումին. նկատի ունենալով մանաւանդ Հնդկաստանի մահմետականներուն հաւանական ոչ-գոհունութեան կարելիութիւնը· խալիֆան Գոլիա կը նստի: Ի վերջոյ, հրապարակումին խնդիրը կը փակուի 1917ի պոլշեւիկեան յեղափոխութեամբ:

Անշուշտ այս գաղտնի դաշնագիրին մէջ, հայոց համար որեւէ մասնաւոր տրամադրութիւն չկայ, բայց բանակցութեանց ընթացքին, կոմս Գենքենտորֆ՝ այդ չրջանին Լոնտրայի ռուսական դեսպան, կը հեռագրէ իր կառավարութեան 17 Փետրուար 1915ին.– «Ըսի թէ մենք մասնաւոր կերպով չհաւգրգռուած ենք հայ ժողովուրդին ճակատագրովը, եւ զայն երբեք պիտի չմոռնանք» (էջ 247): Եւ ա՛յնքան միայն: Բայց ինչ որ տեսանք քիչ վերը, եւ որ շատ կարեւոր էր մեզի համար, հայրենակ երկիրներն ու հայկական գաւառները պիտի կցուէին Ռուսիոյ, մինչ Կիլիկիան կ'իյնար Ֆրանսայի իշխանութեան տակ:

Երբ հայերէ կամաւոր առնելու հարցը ծագեցաւ 1916ին, Ժորժ Փիքօ յանուն Ֆրանսայի կառավարութեան կը համաձայնէր հայկական պատուիրակութեան նախագահ Գողոս Նուպար փաշայի առաջարկին վրայ.

– Թէ՝ հայ կամաւորները պիտի չպատերազմին Ֆրանսայի մէջ, ո՛չ ալ Եւրոպայի ուրիչ մէկ ճակատին վրայ, եւ մի միայն պիտի գործածուին ասիական Թուրքիա հանուելով. պիտի կռուին իրենց դարաւոր թշնամիներուն դէմ, ազատելու համար հայրենական հողը:

Եւ այս համաձայնութեան վրայ է որ Գողոս Նուպար՝ պաշտօնապէս արտօնուած Փարիզի Արտաքին Գործոց նախարարէն, գաղտնի հեռագիրով մը՝ 27 Հոկտեմբեր 1916, յարաբերութեան մէջ կը մտնէ այդ օրերուն Եգիպտոս գտնուող իր Առաքել գաւակին հետ, այս վերջինին յանձնարարելու համար կամաւորական չարժումը կարելի եղած մեծ չափով քաջալերելը (Մ. Փայեարեան, էջ 322):

Այս համաձայնութիւնը առաջինը կարելի է նկատել, որ տեղի ունեցած ըլլայ քաղաքական մարզին մէջ, հայ պատուիրակութեան մը եւ օտար տէրութեան մը միջեւ:

Հայ կամաւորական չարժումը կազմակերպուեցաւ Ֆրանսական դօշին տակ եւ «Արեւելեան Լեգէոն» անունով, տեղի չտալու համար Թուրքիոյ կողմէ նոր հայածանքներու՝ իր սահմաններուն մէջ տակաւին վերապրող հայոց դէմ:

Բայց եթէ երբեք մինչեւ պատերազմը հայեր բարեկորոգում միայն կը պահանջէին ու

որպէս կողմ չէին ներկայացած քաղաքական որեւէ դաշինքի մը մէջ, այսուհանդերձ թէ՛ պատերազմի տեւողութեան, եւ թէ յաղթանակէն ետքը, բազմաթիւ են հայոց ի նպաստ տրուած խոստումները, առնուած յանձնառումները՝ դաշնակիցներու ամէնէն պատասխանատու պետական մարդոց կողմէ, իրենց կառավարական հանգամանքներովը:

Եւ այլեւս հարցը բարենորոգումներու վրայ չի յամենար. հարցը այլեւս աւելի լայն ու դրեթէ նոր դարձած է՝ նոր առաջադրութիւններով ու պահանջքներով. ան կը վերաբերի այլեւս հայ ազգին ազատագրումին՝ իր հայրենական հողին վրայ, ու իր ոճրագործներուն պատժուելուն ալ:

Այսպէս, Արխիբիտ Ղրիան, այդ չրջանին Ֆրանսայի նախարարապետ, եւ արտաքին գործերու նախարար միեւնոյն ատեն, որ էր ալ քաղաքական ցայտուն դէմք մը, եւ կուսակցական լիտըր, պատասխանելով Ծերակուտական Լուի Մարթէնի՝ այս վերջինին կողմէ իրեն ուղղուած հայկական հալածանքներուն վերաբերեալ 7 Նոյ. 1916 թուակիր իր մէկ երկար նամակին, կը հաւաստէ ի միջի այլոց.

– «Թէ Հանրապետութեան կառավարութիւնը ուզեց հանդիսաւոր առիթներու մէջ նշաւակել Ժէօն–Թիւրքերու ոճիրները եւ յանձնել մարդկային խղճին անոնց զազանային ծրագիրը ջնջելու ամբողջ ցեղ մը, իրենց աչքին, յանցաւոր է յառաջդիմութիւնն ու քաղաքակրթութիւնը սիրած ըլլալուն համար»:

Եւ աւելի դրական իմաստով միջոցներու արդէն իսկ դիմուած ըլլալը յայտնելու համար, վարչապետ Ղրիան կ'աւելցնէ իսկոյն, իր նոյն այդ գիրին մէջ, դաշնակիցներուն ալ անունով.

– «Թէ՝ Հանրապետութեան կառավարութիւնը մտահոգութիւնը ունեցաւ արդէն պաշտօնապէս իմացնելու Բ. Դրան, որ դաշնակից պետութիւնները անձնապէս պատասխանատու պիտի բռնեն՝ գործուած ոճիրներուն համար, օսմանեան կառավարութեան բոլոր անդամները, ինչպէս նաեւ իր գործակալներէն անոնք որ մեղսակից պիտի նկատուին այս ջարդերուն մէջ: Երբ ժամը հնչէ արդար բարենորոգումներու, կառավարութիւնը պիտի չմոռնայ հայ ազգին ցաւագին փորձանքները եւ դաշնակիցներուն հետ համաձայնաբար, անհրաժեշտ եղող միջոցները ձեռք պիտի առնէ իրեն ապահովելու համար խաղաղ եւ յառաջդիմութեան կեանք մը» (Մ. Փայեարէս, էջ 336–337):

Եւ այս մասին, Ղրիան երբեք ժլատ պիտի չըլլայ իր յետագայ յայտարարութեանց մէջն ալ: Կը հաւաստէ, արդարեւ, 10 Յունուար 1917ին, որպէս Ֆրանսայի վարչապետը այդ չրջանին, ու նաեւ ի դիմաց դաշնակիցներու, թէ պատերազմին նպատակներէն մին է «Թուրքերու արիւնալի բռնութեան ենթարկուած ժողովուրդներուն ազատագրումը» (Մ. Փայեարէս, էջ 337):

Իր կարգին՝ Փարիզի երեսփոխանական ժողովին նախագահը՝ Փոլ Տեշանէլ կը դէպ, իր 19 Դեկտ. 1917 թուակիր նամակովը, Փարիզի Հայ Մտաւորականներու Միութեան.– «Քող հայերը պահեն իրենց վստահութիւնը. վաղը Հայաստան իր կարգին պիտի ծօնէ իր ազատագրութիւնը»:

Մինչ Լոյտ Ճորճ, նախարարապետ, կը յայտարարէ պաշտօնապէս անգլիական Համայնքներու Պալատի 21 Դեկտ. 1917ի նիստին մէջ.– «Հայաստան երբեք պէտք չէ այլեւս նորէն ձգուի Թուրքերու չարագէտ տիրապետութեան տակ»: Եւ պիտի կրկնէ ալ, քիչ ատեն ետքը, 5 Յունուար 1918ի նիստին, թէ «անկարելի է Հայաստանը իր նախկին տէրերուն վերադարձնել» (Մ. Փարեարէս, էջ 341–342):

Ստեֆան Փիշոն՝ երբ Ֆրանսական արտաքին գործոց նախարար է, իր այս հանգամանքովը կը յայտարարէ 27 Դեկտ. 1917ի երեսփոխանական ժողովին մէջ թէ՝ «Ֆրանսա սերտ պարտականութիւններ ունի ճնչուած ազգերու, ինչպէս նաեւ հայ ժողովուրդին հանդէպ», եւ թէ այս՝ իր երկրին «աւանդութեանց եւ պատմութեան պատիւը կը կազմէ» (Մ. Փայեարէս, էջ 338):

Իսկ մեծապէս հռչակաւոր պետական մարդ, Ժորժ Քլեմանսօ կը գրէր՝ իր նախարարապետի հանգամանքովը, 14 Յուլիս 1918 թուակիր գիրով մը, Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահ Օհաննս Նուպար փաշային, արձանագրելէ յետոյ «հայոց հերոսական ընթացքը».

– «Երջանիկ եմ Ձեզի հաւաստելու, թէ Հանրապետութեան կառավարութիւնը, ինչպէս Միացեալ–Պետութիւնը, չէ դադրած

հայ ազգը նկատելու այն ժողովուրդներէն՝ որոնց ճակատագիրը դաշնակիցները պիտի կարգադրեն ըստ մարդկային եւ արդարութեան բարձրագոյն կանոններուն» (Մ. Փայեարէս, էջ 339–340)։

Ինչպէս ծանօթ է, հայ կամաւորական չարժումը չատ լայն արձագանգ գտած էր, եւ հալարաւոր հայ երիտասարդներ Արեւելեան Լեգէոնը մտած էին։ Իրենց առաջին ու վճռական ալ յաղթանակը Արարայի վրայ՝ թրքական եւ գերմանական բանակներուն դէմ, ուրիշ խոստումներու, յանձնառումներու ծնունդ տուաւ, այս անգամ բարձրաստիճան դիւանագիտականներու կողմէ, տեղւոյն վրան իսկ։ Մտածելի, այս յաղթանակին առթիւ, արեւելքի դաշնակից բանակներու վերին հրամանատար մարշալ Ալենպի՝ Ազգային Պատուիրակութեան ղրկած իր 12 Հոկտ. 1918ի հեռագրին մէջ կը յայտարարէ.

– «Հպարտ եմ որ հրամանատարութեանս տակ ունիմ հայկական զօրախումբ մը։ Ան փայլուն օրէն կռուեցաւ եւ մեծ բաժին մը ունեցաւ յաղթանակին մէջ» (Մ. Փայեարէս, էջ 325)։

Մինչ «Արեւելեան Լեգէոն»ի Ֆրանսացի հրամանատարը՝ Ռոմիէօ, այս կռիւին մէջ ինկած հայ կամաւորներուն յուղարկաւորութեան իր արտասանած ճառին մէջ կը յարէ, ի միջի այլոց.

– «Երբեք ձեր ցեղին տոկունութիւնը, – որ ձեր վերապրումը կերտեց դարերու փորձանքներուն ընդմէջէն, – չունեցաւ աւելի գեղեցիկ գործադրութիւն։

«Այս հողին վրայ, ուր երէկ ամէնէն դոյզն ժեսթը մահ կը բերէր, հպարտ մխիթարանքը ունինք հայ հերոսները թաղելու, բոլո՛րն ալ առաջին դիծի վրայ ինկած, թշնամիին դէմ, օրինակ տալով։

«Ռոլորն ալ արժանի են պատերազմական խաչի չքանչանը ստանալու, մեծաւորներ են, Արեւելեան Լեգէոնի սուրբերն են»։

Եւ իր խօսքը, իր վկայութիւնը վերջացնելու պահուն՝ Ֆրանսացի հրամանատարը կ'ըսէ դեռ, խոստումի մը, յանձնառումի մը իմաստով.

– «Պիտի գիտնանք արժանի ըլլալ ձեզի, որպէսզի հաստուցումը կատարեալ եւ տեւական ըլլայ։

«Երդում կ'ընեմ, այս մասին, ձեր գերեզմանին վրայ» (Մ. Փայեարէս, էջ 325–326)։

Հաւանաբար այս փայլուն արդիւնքով կռիւէն ետքն է որ հայերուն կը ճանչցուի «դաշնակից»ի հանգամանքը։ Արդարեւ, Փարիզի արտաքին գործերու նախարար Ստեֆան Փիշոն պատահական չէ, որ կը գրէր 1919ի Յուլիսին, իր պաշտօնական նամակովը, Ալպէր Թոմասին, այս վերջինին կողմէ իրեն ուղղուած հարցումներուն ի պատասխան.

– «Արեւելեան Լեգէոնի ստեղծումը, որուն մէջ հայ կամաւորներ մեծ թիւով մտան, եւ որ կը կազմեն երեք դումարտակ՝ ֆրանսական Սիւրիա-Պաղեստինի ջոկատին ենթակայ, ամէնուն աչքին կը նկատուի, թէ Ֆրանսան հայերը կը սեպէ թուրք-գերմանական դինուորապաշտութեան չուծը թօթափելու համար պայքարող դաշնակիցներ» (Մ. Փայեարէս, էջ 340)։

Մնաց որ այս «Արեւելեան Լեգէոն»ը արդէն Հայկական Լեգէոն պաշտօնական կոչումը ստացաւ՝ կիլիկիա մտնելու առեն։

Կանգ պիտի չառնեն այլեւս խոստումներն ու յանձնառումները հայոց ի նպաստ, նաեւ անվերապահ համակրութիւնները, մամուլին մէջ թէ պաշտօնական բեմերու վրայ, դաշնակից պետութեանց ամէնէն պատասխանատու մարդոց կողմէ։ Հայկական հարցը երբեք այսքան աղմուկ չէր հանած. կարծէք ամէնքը իրարու հետ մրցումի ելած ըլլային այս մասին. անգամ «Լը Թան» մեծ օրաթերթը՝ ծանօթ իր աւանդական թրքասիրութեամբ, հայկական դատը սկսած էր պաշտպանել, ի՛նչ ալ։

Հայր՝ թէեւ իր կէսէն աւելին կորսնցուց, բայց հիմնական յոյսեր դինքը կը խանդավառէին, եւ ապագային կը նայէր ապահովութեամբ։

Ստեֆան Փիշոն Փարիզի արտաքին գործերու նախարարի հանգամանքով կը գրէ Հայոց Ազգ. Պատուիրակութեան, 21 Նոյեմբեր 1919ին, ուրեմն դինադադարէն հազիւ տարի մը ետքը, երբ մանաւանդ զոհուած ժողովուրդներուն ճակատագիրը կարգադրուելու վրայ էր.

– «Կրնաք վստահ ըլլալ, թէ հանրապետութեան կառավարութիւնը՝ խորապէս յուզուած հայ ժողովուրդին քաշած տառապանքներէն, ոչինչ պիտի անտեսէ որպէսզի իրեն

համար պատրաստէ իր քաղաքակրթութեան արժանի ապագայ մը» (Փայեարէս, էջ 340)։

Ֆրանսայի Հանրապետութեան նախագահ Փուանքարէ, որ քանիցս ալ նախարար եւ վարչապետ եղած էր, կը հաւաստէ Կիլիկիոյ հայ կաթոլիկներու Պատրիարք–Կաթողիկոս Պօղոս–Պետրոս ԺԹ.ին ուղղուած իր 16 Փետրուար 1919 թուակիր նամակին մէջ.

– «Հանրապետութեան կառավարութիւնը դիտէ այն ջղակցութիւնը՝ զոր իրմէ կը սպասեն Հայաստան եւ աւելի մասնաւոր կերպով Կիլիկիոյ ազնուական երկիրը, վայելելու համար բոլորովին ապահով խաղաղութեան եւ ազատութեան բարիքները, եւ կրնամ վստահեցնել Ձեր սրբազնութիւնը որ Ֆրանսա հետեւանք պիտի տայ իրեն հանդէպ ցոյց տրուած վստահութեան» (Մ. Փայեարէս, էջ 340)։

Մինչ Անգլիոյ անունով, իր ատենին արտաքին գործերու նախարար Պալֆուր՝ պատասխանելով աշխատաւորական Ռեմզէյ Մեք Տոնալտին, Համայնքներու Տան 11 Յուլիս 1918ի նիստին, կը յայտարարէ.

– «Նորին բրիտանական վեհափառութեան կառավարութիւնը ամենախորունկ համակրանքով ու հիացումով կը հետեւի այն կորովի դիմադրութեան, զոր հայերը կը ցուցադրեն պաշտպանելու համար իրենց ազատութիւնն ու պատիւը։ Ան իր կարելին կ'ընէ իրենց օգնութեան հասնելու համար։

«Ինչ կը վերաբերի Հայաստանի ապագային, պիտի յիշեմ պարզապէս նոյն հրապարակային յայտարարութիւնները՝ զորս կատարած են դաշնակից պետութեանց դիւանաւոր պետական մարդերը։ Այս ապագան պիտի որոշուի համաձայն յարգելի երեսփոխանին սկզբունքին, որ է ժողովուրդներու ինքնորոշման իրաւունքը» (Մ. Փայեարէս, էջ 342)։

Հայանպաստ անդլիական այս քաղաքականութիւնը պիտի չփոխուի դեռ. ընդհակառակն՝ հետզհետէ աւելի եւս պիտի չեշտուի ան, ու աւելի յստակօրէն ալ։

Լորտ Ռոպըրթ Սեսիլ՝ արտաքին գործերու նախարար նշանակուելէ ետքն ալ, ձէյմս Պրայսին իր տուած 30 Սեպտ. 1918ի պատասխանին մէջ, կը յիշատակէ չորս կէտեր, բոլորն այ էապէս չահեկան, եւ որոնց պատճառաբանութեան վրայ է որ կը հաւաստէ, թէ «Հայերը կարող են նկատել իրրեւ հիմնական օրէնք՝ դաշնակիցներու միջոցով իրենց ազատագրումը»։

Եւ Լորտ Ռոպըրթ Սեսիլ հետեւեալ կերպով կը ներկայացնէ այս պատմական, կարեւոր, այս այլեւս անհերքելի չորս կէտերը.

Ա.– 1914ի աշնան, Թուրք բանագնացներուն, կարին, հայերը պատասխանեցին, որ «անհատապէս իրրեւ օսմանեան հպատակ պիտի կատարեն իրենց պարտականութիւնը, բայց իրրեւ ազգ չեն կրնար պաշտպանել Թուրքիոյ եւ իր գինակիցներուն դատը»։

Բ.– «Մասամբ այս քայլ մերժումին պատճառն է, որ Թուրքիոյ հայերը սիսթեմաթիք կերպով ջարդուեցան 1915ի Թուրք կառավարութեան կողմէ»։

Գ.– «Պատերազմին սկիզբէն իսկ, հայ ազգին կէսը, որ կ'ապրէր ռուսական գերիշխանութեան տակ, կազմակերպեց կամաւորական դուներ, որոնք իրենց հերոսական պետին՝ Անդրանիկի հրամանատարութեան տակ կրեցին կովկասեան ճակատին ամենակարեւոր ճակատամարտներէն մէկ քանին»։

Դ.– «Անցած տարուան վերջերը, ռուս բանակին քայքայումէն ետք, նոյն այս հայկական ուժերն էին, որ ստանձնեցին կովկասեան ճակատին պաշտպանութիւնը եւ ամբողջ հինգ ամիս յապաղեցուցին Թուրքերուն յառաջխաղացումը, այսպէս ուշագրաւ ծառայութիւն մատուցանելով Միջագետքի անգլիական բանակին»։

Բրիտանական արտաքին գործերու նախարարը դեռ կ'ըսէ.

– «Կարող եմ աւելցնել, թէ այսօր եւս հայ գինուորներ կը ծառայեն Սիւրիոյ դաշնակից ուժերու չարքերուն մէջ։ Հայեր կան նոյնպէս անգլիական, Ֆրանսական եւ ամերիկեան բանակներուն մէջ, եւ թէ անոնք իրենց բաժինը ունեցան Ջօր. Ալենպիի մեծ յաղթանակին մէջ՝ Պաղեստինի»։

Եւ կ'եզրակացնէ.

– «Այս բոլորէն յետոյ, հա՞րկ է որ ըսեմ տակաւին, թէ դաշնակիցներու քաղաքականութիւնը՝ հայերու հանդէպ, չէ փոխուած։ Եթէ Ձեր եւ Նուպար փաշայի նամակները նման յայտարարութիւն մը պահանջեն անգլիական կառավարութենէն, պատրաստ եմ կրկին հաստատելու մեր որոշումը՝ վերջ դնելու այն

չարիքներուն, որոնցմէ տառապեցաւ Հայաստան, եւ անկարելի դարձնելու անոնց կրկնութիւնը» (Գ. Լազեան, «Հայաստան եւ հայ դատը» (վաւերագրեր), Գահիրէ, 1946, էջ 289-290)։

Մինչ ձէյմս Գրայս յայտարարած էր, պաշտօնապէս, իր կարգին.

– «Համաձայնական տէրութիւնները ըստանձնեցին պաշտպանութիւնը պզտիկ ազգութեանց որ չեն կրնար իրենք իրենցմով պաշտպանուիլ։ Մենք հանդիսաւոր յանձնառումը առինք մինչեւ վերջին ծայրը գործադրելու մեր այն երդումը՝ զոր տուինք Վելճիքայի եւ Սերպիոյ, եւ հիմա հայերը ենթարկուած են ճակատագիրի մը որ աւելի գէշ է քան Վելճերունը եւ Սերպերունը. անոնց դատն ալ դաշնակիցներուն ընդհանուր դատին մաս կը կազմէ» (վերոյիշեալ «Կապոյտ Գիրք»ը, էջ 53)։

Իսկ Համայնքներու Վալատին մէջ՝ գինադադարէն չաբաթ մը ետքը, 18 Նոյեմբեր 1918ին իր արտասանած ճառովը, Լորտ Ռոպըրթ Սեսիլ դեռ կը հաւաստէ, միշտ պաշտօնական հանգամանքով.

– «...Այս հարցին մէջ կրնամ խօսիլ կառավարութեան անունով, որ խորապէս յուսախաբ պիտի ըլլայ՝ եթէ Թուրք կառավարութենէն չուք մը, կամ հիւլէ մը ձգած ըլլար Հայաստանի մէջ» (Մ. Փայասլէս, էջ 342)։

Բայց տակաւին աւելին կայ. Մեծն Բրիտանիոյ կառավարութիւնը՝ իր ամէնէն պատասխանատու մարդուն՝ նախարարապետ Լոյտ Ճորճին բերանովը կը կրկնէ, անգամ մը եւս, գինադադարէն ետքն ալ, թէ համաձայն է որ հայերը այլեւս ազատագրուին թրքական լուծէն։ Արդարեւ, խօսելով տագնապական հարցին վրայ՝ ան կը յայտարարէ իր 8 Նոյեմբեր 1919ի ճառին մէջ, որուշապէս, անվիճելիօրէն, թէ.

– Դաշնակիցները կատարելապէս համաձայն են հիմնական սկզբունքներուն լուծումին մասին։ Համաձայն ենք, որ Թուրքիոյ կառավարութիւնը պէտք է դադրի յոյներէ, արաբներէ, եւ հայերէ բնակուած երկիրներու մէջ» (Մ. Փայասլէս, էջ 104)։

Իսկ Միացեալ Նահանգներու նախագահը՝ Ուիլսըն ազդարարեց աշխարհին, առաքելի մը չեչտով, մեկին ու վճռական, իր ծանօթ հեղինակութեամբը, 1918ին, երբ տակաւին պատերազմը կը չարունակուէր.

– «Չէնքերը վար պիտի չդնենք, մինչեւ որ Թուրքիոյ կողմէ ճնշուած ազգերը դտնեն իրենց ազատութիւնը։ Թուրքիա իր վայրագութեամբը գլեց անցաւ իր տէրերը...։ Հայերուն հանդէպ գործադրուած մեթոտիկ ջարդերը մեզ կը ստիպեն աւելցնելու Եւրոպայի վրայէն այս տգէտ եւ վատասողջ աւազակախումբը։ ՀԱՑԱՍՏԱՆԻՆ ՊԷՏՔ Է ՏՐՈՒԻ ԻՐ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ։ Թուրքիային աւելի՝ ան իրաւունք ունի գոյութեան, որովհետեւ աւելի լաւ կրնայ ինքզինք կառավարել։ Ուշ կամ կանուխ, Թուրքիան պիտի հանուի դատաստանի առջեւ, եւ հաչիւ պիտի տայ իր արարքներուն համար, եւ այն առեն իրմէ պիտի պահանջուի վերադարձնել իրենց տէրերուն թալանուած իրերը, անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր» (Գ. Լազեան, «Հայաստան եւ հայ դատը», 1946, Գահիրէ, էջ 284)։

Իր կողմէն, իտալական կառավարութիւնը ետ չի մնար իր հայանպաստ յայտարարութեանց եւ յանձնառումներուն մէջ. հռչակաւոր պետական դէմք Լուծաթթիի եւ վարչապետ Օրլանտօի խողովակով պաշտպան հանդիսացաւ հայոց եւ հայկական դատին, մեծ համակրութեամբ եւ վճռական խմաստով։ Երեսփոխանական ժողովին 26 Նոյ. 1918ի նիստին մէջ, Լուծաթթի կը յայտարարէ, արդարեւ, թէ նախարարապետը գինք արտօնած է յայտարարելու. «Ըսէ՛ք հայոց, որ իրենց դատը իմս կ'ընեմ». եւ նոյն նիստին իսկ, վարչապետ Օրլանտօ կը հաստատէ իր այս յանձնառումը (Մ. Փայասլէս, էջ 343)։

Ֆրանսական կառավարութեան վարչապետի հանգամանքով, ինչպէս նաեւ դաշնակիցներու բարձրագոյն խորհուրդին ի դիմաց՝ Միլլըրան կ'ազդարարէ, Սեւրի մէջ, Քրքական պատուիրակութեան, անվերապահօրէն ու վճռական խմաստով, 16 Յուլիս 1920 Թուակիր նոթով մը, հետեւաբար Սեւրի դաշնագիրին սեմին.

– «Դաշնակիցները յստակօրէն կը տեսնեն, թէ ժամանակ եկած է այլեւս որ վերջ տրուի, եւ մի անգամ ընդ միշտ, Թուրքիոյ ուրիշ ազգերու վրայ ունեցած տիրապետութեան...։ Վերջին քսան տարիներու ընթացքին, հայերը ջարդուեցան չլսուած բարբարոսութեան պայ-

մաններու տակ...: Պատերազմին ատենը, օսմանեան կառավարութեան չհատուցուածքիւնները ջարդերու եւ պատերազմական գերիներու դէմ գործուած վերաբերումներու մէջ, անհունօրէն գերազանցեցին նոյնիսկ իր նախապէս գործադրած չհատուցութիւնները, այս տեսակ չարագործութեանց մէջ...: Թուրք կառավարութիւնը չվերացաւ միայն թալանի, բռնութեան եւ սպանութեան դէմ իր այլ ցեղէ, կամ ոչ-թուրք հպատակները պաշտպանելու պարտականութեան մէջ. այլ բազմաթիւ փաստեր ցոյց կու տան, թէ ինքն իսկ պատասխանատուութիւնը ստանձնեց վարելու եւ կազմակերպելու ամէնէն բարբարոս յարձակումները ճիշդ այս ժողովուրդներուն դէմ, երբ կը պարտէր զանոնք պաշտպանել»:

Եւ այս դառն ճշմարտութիւնները ըսելէ յետոյ, Դաշնակիցներու Բարձրագոյն Խորհուրդը կ'եզրակացնէ իր վերոյիշեալ պաշտօնական նոթին մէջ.

– «Այս պատճառներով դաշնակից պետութիւնները որոշած են Թրքական լուծէն ազատագրել ոչ-թուրք ցեղէ մեծամասնութեամբ բնակուած բոլոր հողամասերը: Ո՛չ արդար, ո՛չ կարելի պիտի ըլլար ճշմարիտ խաղաղութիւն բերել Մերձաւոր Արեւելքի մէջ, հոն ապրող բազմաթիւ ոչ-թուրք ժողովուրդներուն օսմանեան օրէնքին ենթարկումը պարտադրելը» (Մ. Փայասրէս, էջ 341):

Այսպէս, ուրեմն, տեսանք թէ ինչպէ՞ս պատերազմին սկիզբէն, տեւողութեան, եւ ետքն ալ համաձայնական երկիրներուն հանրային կարծիքը, պետական ամէնէն պատասխանատու դիրք ունեցող մարդիկը՝ միահամուռ կերպով, միակամ, առանց որեւէ բացառութեան, ո՛չ ալ վերապահութեան, ու իրար գերազանցելով, խոստումներ ըրին, յանձնառումներ իսկ առին, կատարելապէս գոհացում տալու համար հայոց իրաւունքներուն, զորս կը գտնէին արդար եւ հիմնական:

Այսուհանդերձ, Արեւելեան Հայաստանի մէջ անկախութեան պաղափարը հայեր նկատումի անգամ չէին առած տակաւին 1918 առաջին ամիսներուն. արեւելահայերը մաս կը կազմէին Անդրկովկասեան Դաշնակցային Հանրապետութեան: Բայց արտաքին ու ներքին դէպքերուն արագ եւ անակնկալ ընթացքը բոլորովին կը փոխէ կացութիւնը. հայ ղեկավարներէն ոմանց համար, անկախութիւն հրըչակելը՝ «անհրաժեշտութիւն» մը կը դառնայ այլեւս:

Օսմանեան պատուիրակութեան պետ՝ Ռաւիլ պէյ Անդրկովկասի պատուիրակութեան կը ներկայացնէ, 26 Մայիս 1918ի վերջնագիրով մը, անընդունելի առաջարկներ, որոնց վրայ վրացիները կը զատուին իսկոյն այս հանրապետութենէն, իրենց ճակատագիրը առանձնապէս կարգադրելու մտադրութեամբ, եւ քանի մը ժամ ետքը կը յայտարարեն Վրաստանի անկախութիւնը: Այս իրողութիւնը՝ հայոց համար նոր դժուարութիւններ, բարդութիւններ, եւ նոր ստոյգ վտանգ մը կը ստեղծէր, անշուշտ:

Արդարեւ՝

– «Վրացիներու առած քայլը, – կը գրէ Գ. Լազեան իր վերոյիշեալ հատորին մէջ, 1942ին հրատարակուած, – վրդովում առաջ բերած էր հայկական չրջանակներուն մէջ, եւ այս պատճառով ալ հայ գործիչներուն միջեւ մրաձայնութիւն չկար Հայաստանի անկախութեան յայտարարութեան մասին: Հայոց Ազգ. Խորհուրդի եւ Սէյմի անդամներէն Ա. Ահարոնեան, Ստ. Մամիկոնեան, Ռուբէն Տէր Մինասեան, եւ սոցիալիստ յեղափոխականները վճռական կիրպով դէմ կ'արտայայտուէին անկախութեան: Խ. Կարճիկեան, Ս. Ծարուխիւնեան, Աւ. Շահխաթունեան, Ս. Վրացեան, Ա. Երզնկեան եւ ուրիշներ Հայաստանի անկախութեան յայտարարութենէն տարբեր ելք չէին դտներ» (էջ 103):

Սէյմի լուծման օրը, Մայիս 26ի երեկոյեան տեղի ունեցած Հ. Ց. Դաշնակցութեան Թիֆլիսի ներկայացուցչական արտակարգ ժողովին մէջ կ'որոշուի.

– «Ի նկատի ունենալով այն, որ Անդրկ. Սէյմին ինքնացրումից եւ Վրաստանի անկախութիւն յայտարարելուց յետոյ լուծուելու է Անդրկ. կառավարութիւնը, եւ հայ ժողովուրդը մնալու է բախտի բերմունքին, ներկայացուցչական ժողովը գտնում է անհրաժեշտ, որ Հայոց Ազգային Խորհուրդը ուժեղացնելով իր կազմը՝ անցնի գործելու Հայութեան կենտրոնում, ստանձնելով կառավարական ֆունկցիաները, օժտուած դիկտատորական իրաւունքներով հայ կեանքի բոլոր երեւոյթների եւ գործերի նկատմամբ» (էջ 109):

Տեսարան Երեւանի փողոցներուն մէջ· գաղթական հայ մայրը կ'ողբայ իր արտահատորին կորուստը

Թաթարներու Ազգ· Ժողովուրդն ալ, իր կարգին, կ'որոշէ, Մայիս 27ին, յայտարարել Ազրպէյճանի անկախութիւնը։

Հայաստանի անկախութիւնը յայտարարելու անհրաժեշտութեան մասին համամիտ են նաեւ Պաքուէն վերադարձած հայ ներկայացուցիչները՝ Ժատիսեան եւ Պապաջանեան։ Յաջորդ օրը՝ Մայիս 28ին, կ'առնուի, ուրեմն, Հայաստանի անկախութեան հռչակումին որոշումը։

Մինչ Մայիս 29ին դարձեալ քննութեան ենթարկելով հարցը՝ Թիֆլիսի Հ· Յ· Դաշնակցութեան կեդր· կոմիտէին եւ Սէյմի ու Ազգ· Ժողովուրդին դաշնակցական հատուածներուն խառն նիստին մէջ կ'որոշուի յայտարարել Հայաստանը որպէս անկախ հանրապետութիւն, կառավարութեան կեդրոնը հաստատել Երեւան՝ իբր մայրաքաղաք, եւ Յովհ· Քաջազնունին ներկայացնել որպէս վարչապետական թեկնածու։

Ազգ· Ժողովուրդը կը հրատարակէ, Մայիս 30ին, անկախութեան հետեւեալ յայտարարութիւնը·

– «Անդրկովկասի քաղաքական ամբողջութեան լուծումով եւ Վրաստանի ու Ատրբէյճանի անկախութեան հռչակումով ստեղծուած նոր դրութեան հանդէպ՝ Հայոց Ազգային Ժողովուրդը իրեն յայտարարում է հայկական գաւառների գերագոյն եւ միակ իշխանութիւն։ Որոշ ծանրակշիռ պատճառներով թողնելով մօտիկ օրերը կազմել հայոց ազգային կառավարութիւն՝ Ազգային Ժողովուրդը ժամանակաւորապէս ստանձնում է կառավարական բոլոր ֆունկցիաները՝ հայկական գաւառների

քաղաքական եւ վարչական դեկը վարելու համար» (Գ. Լազեան, իր 1942ի հատորը, էջ 103–104):

Միւս կողմէ՝ ընդհանուր պատերազմը կը չարունակուէր, եւ Համաձայնականներուն յաղթանակը հետզհետէ աւելի հաւանական կը թուէր: Մինչ հայոց հանդէպ իրենց համակրանքն ու խոստումները երբեք չդադրեցան, ո՛չ ալ նուազեցան: Եւ ահա յաղթանակի մեծ օրը, ստորագրուեցաւ զինադադարը (11 Նոյեմբեր 1918): Աչխարհ ուրախ էր, կը ցնծար: Յոյսերը իրականութեան դրական երեւոյթը կը ստանային: Հայերը խանդավառութիւն առին. վերածնունդ մըն էր. անցեալ անապատին խորերը մնացած հայ իւլեակները կեանքի եկան:

Եւ օրին մէկը, համաձայնական տէրութեանց խոստումներուն, յանձնառումներուն, մեր պահպանութեանց արդիւնքը, երբեք, իսկապէս իտէալ իրագործումը եղան այն ծանօթ դաշնագիրը՝ որ ստորագրուեցաւ, Սեւրի մէջ, 10 Օգոստոս 1920ին, մէկ կողմէ՝ Մեծն Բրիտանիոյ, Ֆրանսայի, Իտալիոյ, Ճափոնի, Հայաստանի, Գելճիքայի, Ռումանիոյ, Հիճազի, Լեհաստանի, Փորթուգալի, Ռումանիոյ, Սերպ-Խրուաթ-Սլովայի պետութեան, ու Չեխոսլովայի, եւ միւս կողմէ՝ ԹՈՒՐՔԻՈՑ միջեւ:

Այս միջազգային դաշնագիրը, առաջի՛նը որ հայը ստորագրած ըլլայ որպէս կողմերէն մին, մեր ազգային դարաւոր երազներուն իրականացումը կը պարունակէր: Հայերը պիտի չկրնային աւելին ունենալ: Այդքանը չէին երազած անգամ, ճիշդը: Արդարեւ, Սեւրի դաշնագիրին 88րդ յօդուածովը՝ «Թուրքիա կը յայտարարէ, թէ կը ճանչնայ, ինչպէս արդէն դաշնակից տէրութիւնները ճանչցան, Հայաստանը որպէս ազատ ու անկախ պետութիւն մը»:

Մինչ ըստ իր 89րդ յօդուածին տրամադրութեանց, «Թուրքիա եւ Հայաստան կը համաձայնին Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներուն նախագահին իրաւարարութեան ենթարկել Թուրքիոյ եւ Հայաստանի միջեւ գտնուող սահմանին ճչդումը, ինչ որ կը վերաբերի Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի եւ Պիթլիսի վիլայէթներուն, եւ կ'ընդունին իր որոչումը, ինչպէս նաեւ այն բոլոր տրամադրութիւնները՝ զորս ան կրնայ տնօրինել Հայաստանին ծովու վրայ մուտք ունենալու եւ սահմանակից օսմանեան բոլոր հողամասին զինաթափութեան մասին, վերոյիշեալ ճակատին վրայ»:

Եւ դաշնագիրին 90րդ յօդուածը՝ աւելի յստակութեան համար, կը տրամադրէ որ «այն պարագային, ուր վերոյիշեալ 89րդ յօդուածին համաձայն, սահմանի ճչդումը՝ Հայաստանի ի նպաստ փոխանցումը պիտի բերէ վերոյիշեալ վնց վիլայէթներուն ամբողջութեան կամ մաս մը անոնց հողամասերէն, Թուրքիա կը յայտարարէ, հիմակուընէ իսկ, թէ կը հրաժարի իրաւարարութեան վճիռին Թուականէն սկսեալ այս պաւառներուն վրայ ամէն իրաւունքէ եւ հանպամանքէ»:

Եւ իրեն տրուած պաշտօնին համաձայն, նախագահ Ուիլսըն ջնեց նոր Հայաստանի սահմանները (տես յաջորդ էջի քարտէսը):

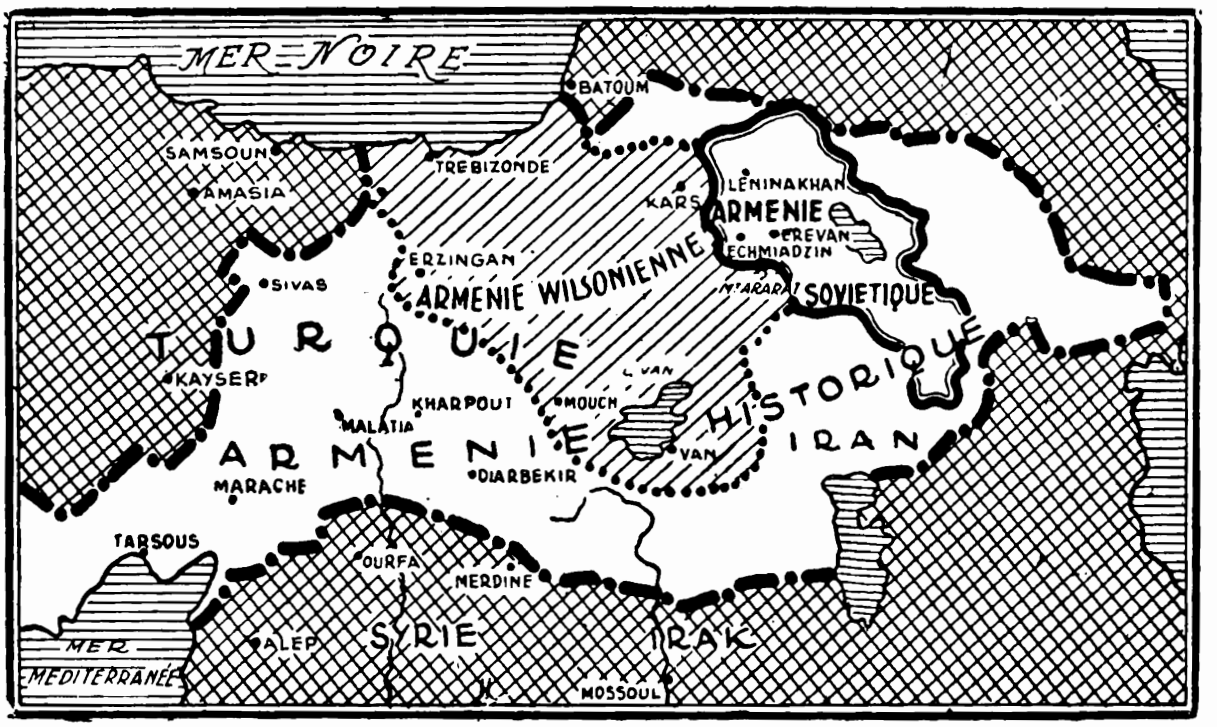
Բայց Սեւրի դաշնագիրը երբե՛ք չգործադրուեցաւ:

Անգլիա եւ Ֆրանսա՝ մոռնալով իրենց բոլոր խոստումներն ու յանձնառումները, ուրանալով իրենց ստորագրութիւնները՝ որոնց մելանը տակաւին չէր չորցած, ամէն կերպով ու փոխն ի փոխ օգնեցին Թուրք չէթէներուն, ստեղծեցին Մուսթաֆա Քեմալ մը, Քարապեքիր մը, հայկական նոր ջարդեր, հալածանքներ տեղի ունեցան, Ֆրանսան պարպեց Կիլիկիան, եւ երկկի իր ու մեր թշնամիին տուաւ մեծ քանակութեամբ զէնք եւ ռազմամթերք:

Անշուշտ այս աջակցութիւնը Թունաստանի պարտութեան մէջն ալ բախտորոշ դեր կատարեց, մինչ յունական բանակը հասած էր արդէն մինչեւ Անքարայի դուռը:

Մեծ տէրութիւնները՝ իրե՛նք եւս, ընդունեցին, նոյնիսկ պաշտօնապէս, հայոց հանդէպ իրենց գործած անարդարութիւնը: Ազգերու Դաշնակցութեան Ընդհ. ժողովին մէջ, 17 Նոյ. 1920ի նիստին, Լորտ Ռոպըրթ Սեսիլ կը յայտարարէ ստուգիւ թէ.

– «Ազգերու Դաշնակցութիւնը չի կրնար հանդուրժել քարոյականին պաշտպանը դատնալ, եթէ իր կարելին չընէ արգիլելու համար այս այնքան հին ժողովուրդին, որ ենթարկուի դարձեալ նման ճակատագիրի մը: Մեծն Բրիտանիան միակ երկիրը չէ որ յանձնառումներ ստանձնեց իրեն հանդէպ: Ահա՛

առաջին ժողովը։ Զբաժնուի՛նք, առանց գործնական կարգադրութիւններ ընելու»։

Բայց այս անգամ ալ որեւէ գործնական միջոցառումներ տեղի չունեցան. սփիւռքի հայոց համար ազգային օճախ մը հիմնելու ծրագիրը մերժուեցաւ, ինչպէս նաեւ Հայաստանը Ազգերու Դաշնակցութեան անդամ ընդունելու առաջարկը։ Մեծ եղեռնէն առաջ լակ ժողէս ըսած էր հայկական հալածանքներուն առթիւ.— «Հասած ենք չրջանի մը, ուր մարդկութիւնը չի կրնար ապրիլ իր մառանին մէջ պահելով սպաննուած ազգի մը մարմինը»։ Բայց պահե՛ց։ Հայը այլեւս նեղացուցիչ վկայութիւն մըն էր ամէնուն դէմ։ Այս հաստատիմ պատկերը տալու համար, Տոքթ. Նանսէն կը գրէ.— «Հայաստանի անունը միայն կ՝արթնցնէ՝ Եւրոպայի պետական մարդոց մօտ, անհաճոյ յիշատակը չյարգուած խոստումներու, որոնց իրագործումին համար իրենց պզտիկ մատը չշարժեցին երբեք...։ Դժբախտութի՛ւն հայ ժողովուրդին համար, որ եւրոպական քաղաքականութեան մէջ խառնուեցաւ։ Նախընտրելի պիտի ըլլար, որ իր անունը երբեք արտասանուած չըլլար դիւանագէտի մը...։ Բայց յոյսը չկորսնցուց»։

Եւ ճիշդ այս լքումին համար է որ Տոքթ. Նանսէն գոչած էր՝ «Տէ՛ր խեղկատակութիւն»։

—

Զօր. Խոտուար Գրեմոն՝ անդամ Գաղթականին Գիտութեանց Ակադեմիային, որ պատասխանատու պաշտօններ վարեց Կիլիկիոյ մէջ, կը վկայէ Փոլ տիւ Վէոէի այս երկրին վրայ հրատարակած ատուար հատորին համար իր յառաջաբանին մէջ.— «Աւա՛ղ, Ֆրանսան երբեք չներկայացուեցաւ արեւելքի մէջ այնպէս ինչպէս պէտք էր, զանց ընելով այն չափազանց կարճ չրջանը Թեներալ Վէյկանին, որ, ինչպէս գիտենք, հեռագիրով պաշտօնէն հանուեցաւ. մինչեւ իսկ պատմութեան ամէնէն դէշ ժամերուն, տեղի չունեցաւ աւելի ծանրակչիռ սխալ մը՝ աւելի ծանր հետեւանքներով լեցուն»։

Իր այս յառաջաբանին մէջ, Զօր. Գրեմոն կ՝աւելցնէ դեռ.

— «Ամէնէսպէս որ նորէն նախապար եղաւ, այնքան լաւ գիտնալով թէ ի՛նչ պէտք էր ընէր իր երկրին մեծութեան համար, Գրիան փութաց կատարել ինչ որ Մեծն Բրիտանիան պիտի չընէր, եւ պարպեց անմօթաբար Կիլիկիան, առանց որեւէ ճիշդ պատճառի։ Ֆրանսան այսպէս կորսնցուց իր ըրած զոհողու-

Քեանց դինը, մինչդեռ չահուած դատ մը ունէր»։

(«La Passion de la Cilicie», 1919-1922, par Paul du Véou, Ed. Paul Geuthner, *Փարիզ, տե՛ս իր Յառաջաբանը*)։

Այս հատորին մէջ, հեղինակը, փոլ տիւ վէօ, անհերքելի բազմաթիւ փաստերով կը դատապարտէ, ի՛նչ ալ, իր երկրին սխալ քաղաքականութիւնը, Կիլիկիոյ մէջ, եւ որ մեծ վնասներ հասցուց անգամ Ֆրանսայի։

Հարկ է ըսել, միեւնոյն ատեն, թէ լուծում չգտած նոր ու անակնկալ ծանր խնդիրներ՝ արդէն սկսած էին մեծ պետութիւնները զբաղեցնել· մանաւանդ մրցակցութիւնը եւ հետզհետէ խորացող հակառակութիւնը Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ միջեւ, կարգ մը կենսական հարցեր ծնած էին, ներքին կուսակցական սուր պայքարներէն զատ, եւ այսպէս մոռցուեցան շատ բաներ, մեր իրաւունքներն ալ, եւ երէկի թշնամիները ոտքի կանգնեցան, չունչ առին, եւ սկսան առիթէն լայնօրէն օգտուիլ։

Թուրք չէթէներուն ամէնէն ճարպիկը, Մուսթաֆա Քեմալ, չահագործեց այս մրցակցութիւնը, զինուորական ոյժ մը վերակազմելու եւ ամէն տեղ ըմբոստութեան շարժումներ խմորելու համար։ Շատ չանցած՝ դարձաւ պատուհաս մը։ Միայն հայ, յոյն չկարդեց· մեծ թիւով Ֆրանսացի զինուորականներ ալ սպաննեց, կարդեց Կիլիկիոյ մէջ, յաճախ զանոնք թակարդի բերած, եւ ետքն ալ ունեցաւ Կիլիկիոյ պարպումը եւ ստացաւ հակայական քանակութեամբ զէնք ու ռազմամթերք, ու ինքզինք ճանչցուց, պարտադրեց որպէս կանոնաւոր իշխանութիւն։ Ուստի, Ֆրանսան ի՛նչ եւս չատ բան կորսնցուց Կիլիկիոյ խնդրին մէջ, նիւթապէս, բարոյապէս եւ քաղաքական իմաստով· ա՛յդ ատենէն խախտեցաւ, բայց ի՛ր իսկ ձեռքովը, Միջին Արեւելքի մէջ իր ունեցած փառաւոր դիրքը, զոր դարերէ ի վեր հիմնած էր։

Մինչ քանի մը տարի ետքը՝ Լոզանի դաշնագիրը մեծագոյն, ապուշ պարտութիւնը պիտի ըլլար դաշնակից տէրութեանց, երէկուան ճղճի՛մ, ճմռա՛ծ Թուրքին Ցունաստանի դէմ տարած յաղթութեան նուիրագործումով, եւ այս տեղական յաղթութիւնը չափէն շատ շատ աւելի խոչորցնելով· Լոզան սխալի մը ծնունդն էր, եւ պիտի ունենար ալ նոր սխալներու անվերջ շարքեր։

Այսպէս, ուրեմն, բոլորովին անանկացած, գետին ինկած, սոված, ողորմելի Թուրքիան ոտքի ելաւ, բայց աւելի ճիշդը ոտքի հանեցին, դարձաւ ամբարտաւան իսկ ո՛չ թէ միայն յոյներուն այլ ամբողջ Եւրոպայի դէմ, եւ Քրքավաչել կեցուածքով, դիրքերը չրջեց ու Լոզանի խորհրդաժողովին սեղանին վրայ նետեց ծանր պահանջքներ, պայմաններ, պարտադրութիւններ։ Անգամ Ֆրանսացիները, անգլիացիները զգուշացան խօսելէ, յիշատակելէ թէ պարտուածը իրենք չեն· Թուրքը չարունակ սպառնաց։

Լոզան դացին հայ երկու պատուիրակութիւնները՝ որոնց գլուխը կային Գաբրիէլ Նորատունկեան եւ Ա· Ահարոնեան։ Ներկայացուցին նոթ մը՝ որուն մէջ երեք լուծում կ'առաջարկէին·

– Հայկական Ազգ· Օճախի մը ստեղծումը, –

– կամ Երեւանի հանրապետութեան կցումը՝ արեւմտեան Հայաստանէն մաս մը, –

– կամ Կիլիկիոյ մէկ շրջանին մէջ ստեղծել Ազգային Օճախ մը։

Մեր զոյգ պատուիրակութիւնները չկրնացան անգամ։

Իսմէթ փաշա Ինէօնիւ, նախագահը Թրքական պատուիրակութեան, ինչպէս նաեւ Ռիզա Նուր պէյ, բացարձակապէս պահանջեցին որ հայ անունը չարտասանուի իսկ, ամբարտաւան ու անկիրթ չեչոը դնելով այս պայմանին վրայ։ Խորհրդաժողովին սկիզբը, անգլիական լիազօրը բողոք բարձրացուցած էր, ճիշդ է, հայկական հարցին չուրջը, բայց զինքը լռեցուցին իսկոյն ամէնէն առաջ իր Ֆրանսայի պաշտօնակիցները։

Հայ երկու պատուիրակները Ազգերու Դաշնակցութեան ենթայանձնաժողովին մէկ նիստին ներկայ կրցան ըլլալ անպաշտօն կերպով· բայց Թուրք ներկայացուցիչը՝ Ռիզա Նուր բո՛ւռն կերպով մերժեց ընդունիլ մեր պատուիրակները, եւ առարկեց թէ անոնք չէին կրնար խօսիլ Երեւանի կառավարութեան անունով, որուն հետ իր տէրութիւնը արդէն կարգադրութիւններ կնքած էր ու լուծո՛ծ բոլոր հարցերը։

Լոզանի դաշնագիրը ստորագրուեցաւ ա՛յսպէս, ա՛յս պայմաններուն տակ, 24 Յուլիս 1923ին, որուն մէջ անշո՛ւշտ մտան փոքրամասնութիւնները ապահովող տրամադրութիւններ, բայց մենք՝ հայերս չատ լաւ գիտենք թէ Թուրքիոյ յանձնառումները ի՛նչ արժէք կրնան ներկայացնել, նոյնիսկ եթէ անոնք միջազգային համաձայնութեան մը մէջ անցած ըլլան, եւ Թուրքիան ալ զանոնք «բարի՛ տրամադրութեամբ» ստորագրած ըլլայ:

Ուստի, հայկական պատուիրակութիւնը րողոքի նոթ մը կու տայ այս դաշնագիրին ստորագրումին առթիւ, նոթ մը՝ որուն մէջ կ'ըսէ ի միջի այլոց, թէ ան եղաւ «պատրանք» մը, ու «կնքուեցաւ անտես առնելով հայ ժողովուրդը, կարծես թէ ան գոյութիւն չունենար»: Մինչ այս յուշադիրը կը վերջացնէ.

– «Լիայոյս ենք, որ պատմութիւնը կը լինի լաւագոյն դատաւորը» (Գ. Լազեան, 1946ի հատորը, էջ 322):

Ուրեմն սեւ վարագոյրը այսպէս իջաւ, Լոզանի մէջ, 1923ին, մեր երկրի հզօր «դաշնակիցներուն» եւ դարաւոր թշնամիին ձեռքերովը, հայոց իրաւունքներուն վրայ... եւ այս՝ մեծ յաղթանակէն եւ Սեւրի դաշնագիրէն ալ հապիւ քանի մը տարի ետքը:

Հայերը չահագրգռական չէին այլեւս...:

Տեղին է հոս դարձեալ վկայութեան կանչել՝ Հայկական Հարցը եւ Թուրքիան խորապէս ճանչցող, ֆրանսացի արկածախոյզ ու ծանօթ լրագրող–հեղինակ Միշէլ Փայեարէսը, որ ըսած էր արդէն 1922ին լոյս հանած իր վերոյիշեալ հատորին մէջ.

– «Պատերազմի միջոցին, երբ պէտք ունէինք ամէնէն փոքրիկ օգնութեան, կը չհայհոյէինք քալլաերանքներն ու խոստումները: Ճանճն կ'առնէինք ճնշելու բոլոր ժողովուրդները ազատագրել: Եւ այս յանձնառումը չէր պտնուեր միայն մեր թերթերուն բոլոր սիւնակներուն մէջ – գլուխ ըլլալով Թաւը, – զայն կը գըտնէինք նաեւ մեր նախարարներուն բոլոր ճառերուն մէջ: Բայց այսօր ո՞վ կը վերյիշէ» (էջ 335):

Դժբախտ, բայց ճիշդ ճշմարտութիւն մը:

Որուն մասին, բոլոր ժամանակներու խելացի մեծագոյն դէմքերէն Տոքթ. Նանսէն պոչած էր, իր կարգին, ինչպէս քիչ վերը տեսանք, երկու բայց յոյժ պատկերալից բառով.

«Տխո՛ւր խեղկատակութիւն»:

●

5.– ՀԱԿԱՌԱԿ ԴԱՇՆԱԿԻՑՆԵՐՈՒՆ ԱՌԱՋ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐՈՒՆ՝ ԱՌԱՋԻՆ ԸՆԴՀ. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆ ՈՃԲԱԳՈՐԾՆԵՐԸ ԴԱՏԻ ՉԿԱՆՉՈՒԵՑԱՆ

Պատերազմական ոճբագործները պատժելու սկզբունքը չատ հին դարերէ ի վեր գոյութիւն ունի. պատերազմը վարելու, ինչպէս նաեւ զերիներուն հանդէպ մարդկայնօրէն վարուելու համար՝ արդէն որոշ սովորութիւններ հաստատուած էին: Ըստ պատմագիրներու, քրիստոնէական եկեղեցիին կ'երթայ այս սկզբունքներուն առաջին հիմերը դրած ըլլալու պատիւը:

Առաջին Ընդհ. պատերազմին մէջ, համաձայնականները որոշած էին ու պաշտօնապէս յայտարարած ալ՝ թէ պատժական դատարաններու առջեւը պիտի քաշեն պատերազմին հեղինակներն ու պատերազմական ոճրագործները:

Մինչեւ անգամ գործի անցնելով՝ Ֆրանսա հրատարակեց հրովարտակ մը իր «Պաշտօնաթերթ»ին 2 Սեպտ. 1914ի թիւին մէջ, թէ կազմած է մասնաւոր յանձնախումբ մը, որուն պաշտօնը պիտի ըլլայ հաստատել՝ արդէն իսկ, թշնամիին այն գործերը՝ որոնք կը գործուին միջազգային իրաւունքին հակառակ: Ռուսիան եւս, 1915ին, կը կազմէ «Արտակարգ յանձնախումբ մը՝ ոճրային գործերը հետապնդելու համար» (Ռլիւնէ, Փարիզ, 1921, էջ 380):

Իսկ ինչ որ առանձնապէս կը վերաբերի Թուրքիոյ, երբ Ծերակուտական Լուի Մարթէն իր Նոյ. 1916 Թուակիր նամակովը հայկական հալածանքներուն եւ Հայաստանի կա-

ցութեան մասին հարցումներ կ'ուղղէ այդ չրջանին վարչապետ եւ արտաքին գործոց նախարարի կրկնակ հանգամանքը ունեցող Արիստիտ Պրիանի, այս վերջինը իրեն կը հաղորդէ պաշտօնապէս, ի միջի այլոց, ինչպէս վերը տեսանք, թէ·

– «Հայրապետութեան կառավարութիւնը սրտէն մտահոգութիւնը ունեցաւ պաշտօնապէս ազդարարելու Բարձրագոյն–Դրան, որ դաշնակից պետութիւնները անմնապէս պատասխանատու պիտի բռնեն՝ դործուած ոճիրներուն համար, օսմանեան կառավարութեան բոլոր անդամները, ինչպէս նաեւ իր գործակալներէն անոնք որ մեղսակից պիտի նկատուին այս ջարդերուն մէջ» (Մ· Փայեարէս, էջ 337)։

Մինչ Ծերակոյտը իր 27 Մարտ 1919ի նիստին մէջ, հետեւաբար զինադադարէն ետքը ալ, կը քուարկէր բանաձեւ մը, որով կառավարութենէն կը պահանջէր որ իր բոլոր կորովը դնէ պատժել տալու համար պատերազմական ոճրագործները։

Նախագահ Ուիլսըն եւս, 1918ին, յայտարարած էր, ա'յս ալ տեսանք դարձեալ քիչ վերը, թէ «ուշ կամ կանուխ, Թուրքիան դատաստանի պիտի հանուի, իր արարքներուն հաչիւը տալու համար»։

Անգլիոյ մէջ, պատերազմական նախարարութեան պահանջքին վրայ՝ «լօ օֆիսըրզ աւտ տհը քրուան»ները (օրէնքի պաշտօնեաները) տուին, 28 Նոյեմբեր 1918ին, այն իրաւական ու արդար կարծիքը, թէ «կառավարողներն ու իրենց հպատակները ենթակայ են անձնական պատիժի, պատերազմական բռնաբարութեան համար»։

Եւ այս պահանջքները պաշտպանութիւնը ստացան, Վերսայլի մէջ, անգլիական, ֆրանսական եւ իտալական պատուիրակներուն։ Բայց Վերսայլի խորհրդակցութիւններուն ատենը պատիժի պահանջքը կը վերաբերէր միայն Գերմանիոյ կայսրին, եւ իր խորհրդականներուն պատերազմի պատասխանատուութեան ու դաչինքներու բռնաբարութեան մասին· ինչպէս նաեւ այն աքթերուն, որ, պատերազմին մէջ, պատերազմական օրէնքին եւ սովորութեանց հակառակ գործուած են։

Կազմուեցաւ, 25 Յունուար 1919ին, յանձնաժողով մը, 15 անդամներէ բաղկացած, ներկայացնելով տասը դաչնակից ու ընկերակից պետութիւն։

Այս յանձնաժողովը դասաւորեց երեսուն տեսակի այն պատերազմական յանցանքները՝ զոր գործադրած էին կեդրոնական պետութիւնները, բայց մասնաւորապէս Գերմանիան, եւ որոնց կարեւորներն են հետեւեալները·

– քաղաքային մարդոց ջարդերը·

– քաղաքային մարդիկը չարչարելը, եւ պանդխտութեան ձգելը·

– առեւանգումը·

– աղջիկներու եւ կիներու բռնաբարումը·

– տեղահանութիւնը·

– արդելափակումը՝ անմարդկային պայմաններու մէջ·

– քաղաքային մարդիկը ստիպած ըլլալը՝ որ աչխատին պինդ որակական գործերու մէջ·

– թալանը, ինչքերու բռնագրաւումը·

– հաւաքական պատիժի ենթարկումը, ջրհորներու թունաւորումը, եւլն·։

Ուրեմն, երբ Առաջին Ընդհ· պատերազմէն ետքը որոչուեցաւ պատժական դատի կանչել վերոյ պատերազմական ոճրագործները, տառապած մարդոց կողմէ արդար գոհունակութեամբ ընդունուեցաւ այս քայլը, որ ապագայի խաղաղութեան համար ալ երաչխիք մը կը նկատուէր։

Բայց այս կալուածին մէջն ալ, որոչումին եւ գործադրութեան միջեւ չատ խորունկ ու լայն խրամատ մը երեւան եկաւ։

Նախ՝ անգլիական արքունիքը չսիրեց որ թագակիր մը՝ Վիլհելմ Բ· նախկին կայսրը կախաղան հանուի, եւ որուն մասին թէեւ ուրիչ դժուարութիւն մըն ալ պիտի ծագէր՝ չեզոք երկիր մը, Հոլանտա, ապաստանած ըլլալուն պատճառով։ Յետոյ՝ քաղաքական եւ առեւտրական մրցակցութիւններէն զատ, 3000 անձ որպէս յանցաւոր նչանակած էին ֆրանսացիներն ու պելճիքացիները, մինչ 28,000 պատերազմական ղերիներ բողոք յարուցին իրենց դէմ գործուած ոճիրներուն համար։

Լայփցիկի ատեանը երբ դատապարտեց գերմանական նաւային տեղակալ Տիրփտրն ու Զոլտըը քանի մը տարուայ բանտարկութեան՝ իրենց յատկանչական, աններելի ոճիրներուն

համար, (*) Գերմանիոյ մէջ ընդհանուր բողոքի տեղի տուաւ, թերթերը գրեցին, թէ իրենց «ընդծովեայ հերոսները բանտ ղրկուեցան»։

Գերման պատժական ատեանին, ֆրանսացիք եւ պելճիքացիները ամբաստանած էին Զօր. Շթէյնկէրը որ հրահանգած էր.- «Ամսօրուընէ սկսեալ, գերի գոյութիւն պիտի չունենայ։ Բոլոր գերիները՝ վիրաւորեալ կամ ոչ, պէ՛տք է մեռցուին...։ Մեր ետին, ո՛չ մէկ թշնամի կենդանի մնալու է»։ Բայց անպարտ արձակուեցաւ, եւ գերմանական ժողովուրդը ցնծութեամբ տօնեց դատական այս վճիռը (Քլիւնէ, Փարիզ, 1921, էջ 440)։

Մեծ Եղեռնին Թուրք հեղինակներն ալ, ինչպէս նաեւ այս եղեռնին ուղղակի գործակալները անպատիժ մնացին, դատ չկանչուեցան։ Այս՝ աւելի մեծ յանցանք մը, սխալ մըն էր՝ «մեծերուն» կողմէ։ Ճիշդ է որ Թալէաթ, Էնվէր, Ճեմալ, եւ Տոքթ. Նազըմ մահուան դատապարտուեցան՝ Պոլսոյ մէջ անգլիացի դատաւորներէ կազմուած զինուորական ատեանէ մը, իր արձակած 6 Յուլիս 1919 թուակիր վճիռովը, բայց այս մահավճիռը չգործադրուեցաւ։ Մնաց որ դատի կոչուածներուն Թիւն ալ ա՛յնքան փոքր էր բաղդատմամբ գործուած ոճիրներուն, զոհերուն, ինչպէս նաեւ ոճրագործներուն մեծ Թիւին հետ. իսկ քիչ յետոյ՝ ամբողջական մոռացումը յաջորդեց, ու աւելի եւս՝ դաշնակիցները սկսան մինչեւ անգամ լայնօրէն օգնել այս ոճրագործներուն ու իրենց հայրենիքին։

Հոս հարկ է նաեւ յիշատակել, Թէ վերոյիշեալ ցեղասպան ոճրագործներուն ամբաստանութեան հինգ կէտերէն առաջինը միայն կը վերաբերէր հայկական ջարդերուն։

Դաշնակից տէրութիւններէն ո՛չ մէկը պիտի յիշէր այլեւս, ուրեմն, Թէ պատերազմին սկիզբէն իսկ Թուրք կառավարութեան պաշտօնապէս ազդարարած էին որ «անձնապէս պատասխանատու պիտի բռնէին օսմանեան կառավարութեան բոլո՛ր անդամները», ինչպէս նաեւ իր մեղսակից «գործակալները», իրենց գործած անօրինակ ոճիրներուն համար։

Անհատ Հայեր ըրին սակայն ինչ որ կրնային, պատժելու համար դահիճներուն մեծերէն ոմանք։ Այսպէս Սողոմոն Թեհլիրեան Գերլինի մէջ ատրճանակի հարուածով մը սատկեցուց Թալէաթը, որ Գերմանիա փախած էր երբ Թուրքիա կը պարտուէր։ Հայոց այլ զարդարներէն Էնվէր փաշան՝ Թուրքիստանի մէջ, Սայիտ Հալիմ փաշան՝ Հռոմ, Պեհաէտտին Շաքիր եւ Ճեմալ Ազմի՝ Պերլին, Ճիվանշիր՝ Պոլիս սպաննուեցան հայ գնդակներէն։

Անշուշտ բաւական չէին այս պատիժները։ Մանաւանդ դաշնակից տէրութեանց Թերացումովը, որ իր տխուր հետեւանքները անպայման պիտի ունենար ուշ կամ կանուխ։ Արդարեւ, Թուրքերը գրեթէ անմիջապէս վերըսկան իրենց զանգուածային ցեղասպան ոճիրները զինադադարէն մէկ-երկու տարի ետքն իսկ, մինչ Հիթլերական Գերմանիա աւելի ուշ։

Անկասկած որոշապէս կարելի չէ հաւաստել, բայց Թերեւս երկրորդ համաշխարհային պատերազմ տեղի չէր ունենար, կամ առնուազն զանգուածային ցեղասպանութիւնը տեղի չէր ունենար, եթէ դաշնակիցները ժամանակին պատժած ըլլային Առաջին Պատերազմին բոլոր պատերազմական ու ցեղասպան ոճրագործները՝ մեծ ու պզտիկ։ Ամէն պարագայի ուրեմն, քամալական նոր ցեղասպանութիւնը տեղի չէր կրնար ունենալ՝ եթէ Անգլիան ու Ֆրանսան փոխն ի փոխ չօգնէին Թուրքերուն, ու չմոռնային նոյնիսկ չատ մօտիկ անցեալը։

Հիթլէր ի՛նքը կու տայ այս մասին իր վկայութիւնը։

Շատ աղէկ կը յիշեմ Ռէօյթէրին մէկ հեռագրական լուրը՝ որ երեւցաւ մեր քաղաքին օրաթերթերէն մէկուն 3 Սեպտ. 1939ի Թիւին մէջ. չատ լաւ կը յիշեմ, որովհետեւ մեզ՝ հայերս մօտէն կը չահադրգռէր։ Այս հեռագրական ծանօթ գործակալութիւնը կը տարածէր, ուրեմն, ողջ աշխարհին, Թէ Հիթլէր՝ Սեպտեմբեր մէկի առաջին ժամուն սպայակոյտ կը

(*) Գերմաներէն U-86 ընդծովեայի այս երկու զոհերը ամբարձած էին, 23 Յուլիս 1918ին, անգլիական հիւանդանոց-նաւը՝ «Լանտովըրի Փեսլ» անունով, եւ երբ 234 ազատարար նաւակով մը կրցած էին ազատուիլ այս հիւանդանոց-նաւէն, զանոնք ալ սպաննած էին, այս անասնական ոճիրէն ամէն վկայութիւն հետ անհետացնելու համար։ Բայց այսպէս ստոյգ մահուան դրկուածներու խումբէն մէ՛կ հոգի միայն կրցած էր ազատուիլ, հրաշքով։

հաւաքէ իր բարձրաստիճան զինուորականները, ու անոնց մանաւորապէս կը յայտարարէ·

– «Կը հրահանգեմ ձեզի այս առաւօտ կանուխէն յարձակիլ Լեհաստանի վրան։ Անիկա՛յ պիտի ըլլաք։ Պիտի բնաջնջէք կին, մանուկ, երիտասարդ, ծեր, այն բոլորը որ լեհ ցեղին կը պատկանին եւ լեհ լեզուն կը գործածեն։ Կայսրութիւնները այս ձեւով կը հիմնուին, ինչպէս ըրաւ Ճենկիզխան, ինչպէս ըրաւ Լենկթիմուր։ Պատմութենէն մի՛ վախնաք· կը մոռնայ ան, ինչպէս մոռցան հայկական ջարդերը»։

Առաջին հակազդեցութիւնս՝ այս առթիւ, զգացած սարսուռիս հետ, եղաւ չհաւատալ լուրին ճշդութեանը, եւ զայն նկատել պատերազմական փրոփականտի համար հնարուած։ Մտածած էի, արդարեւ, թէ անգլիական լրտեսութիւնը իր՛նչքան ալ կատարելագործուած ու ճարպիկ ըլլար, պիտի չկրնար մէկ երկու օրուան մէջ իմանալ ա՛յդքան գաղտնի, սեղմ, եւ բարձրագոյն զինուորական ժողովի մը ղրուած պատերազմական հրահանգը՝ մանաւանդ իր այդ մանրամասնութեամբը· պատմականօրէն ճիշդ ըլլալով հանդերձ հայոց մասին Հիթլէրին ըսածը՝ ինծի թուեցաւ թէ անգլիական գործակալութիւնը պարագան ընտրած էր իր հնարածը՝ ճշմարիտը դարձնելու համար Լեհաստանի դէմ տրուած ահաւոր հրահանգը։ Եւ անցեալի փորձառութեանս վրայ՝ ես ինծի ըսի, ի վերջոյ, թէ հայոց պատմական դարձած ջարդերը անգամ մը եւս կը շահագործուին։ Բայց չմոռցայ հեռագրալուրը· կարելի չէր մոռնալ։

Օր մըն ալ պատերազմը վերջացաւ, եւ Նիւրենպէրկի դատավարութիւնը տեղի ունեցաւ։ Ֆրանսացի ծանօթ լրագրող եւ հեղինակ Ռեմոն Քարթիէ լոյս հանեց 1947ին, Փարիզ, իր «Les Secrets de la Guerre, dévoilés par Nurenberg» անուն հատորը։ Հեղինակը ներկայ եղած է այս աննախընթացօրէն նշանաւոր դատին, եւ քննած ալ բազմաթիւ վաւերաթուղթեր։ Դատավարութեան ընթացքին, յայտնի կ'ըլլայ, թէ խնդրոյ առարկայ եղող պատմական ժողովը ի՛սկապէս տեղի ունեցեր է, սա՛ միակ տարբերութեամբ, որ փոխանակ Սեպտեմբեր մէկին՝ Օգոստոս 22ին գումարուեր է ան· մինչ հաստատուեցան վերոյիշեալ այն հրահանգն ու յայտարարութիւնը, զորս Հիթլէր ըրեր էր Լեհաստանի վրան յարձակելու իր այս որոշումին առթիւ։ Ռեմոն Քարթիէ կ'ընէ դեռ ուրիշ յայտնութիւններ ալ իր գիրքին մէջ։

Ուրեմն, այս հաւաքոյթին, ուր ներկայ կ'ըլլան մօտ քսան զօրավարներ ու պատերազմական իշխաններ, Հիթլէր՝ հաղորդելէ ետքը, ի միջի այլոց, Լեհաստանի վրայ յարձակելու իր որոշումը, կը յարէ·

– «Մեր ոյժը կը կայանայ արագութեան եւ մեր վայրագութեան մէջ։ Ճենկիզխան միլիոնաւոր կիներ եւ մանուկներ ջարդեց՝ կանխամտածումով եւ սիրտը թեթեւ։ Սակայն պատմութիւնը իր մէջ չի տեսներ, բայց եթէ ոչ կայսրութիւն հիմնող մը։ Ինչ որ արեւմտեան ղեկավարիս քաղաքակրթութիւն մը պիտի ըսէ իմ մասիս՝ զիս անտարբեր կը ձգէ»։

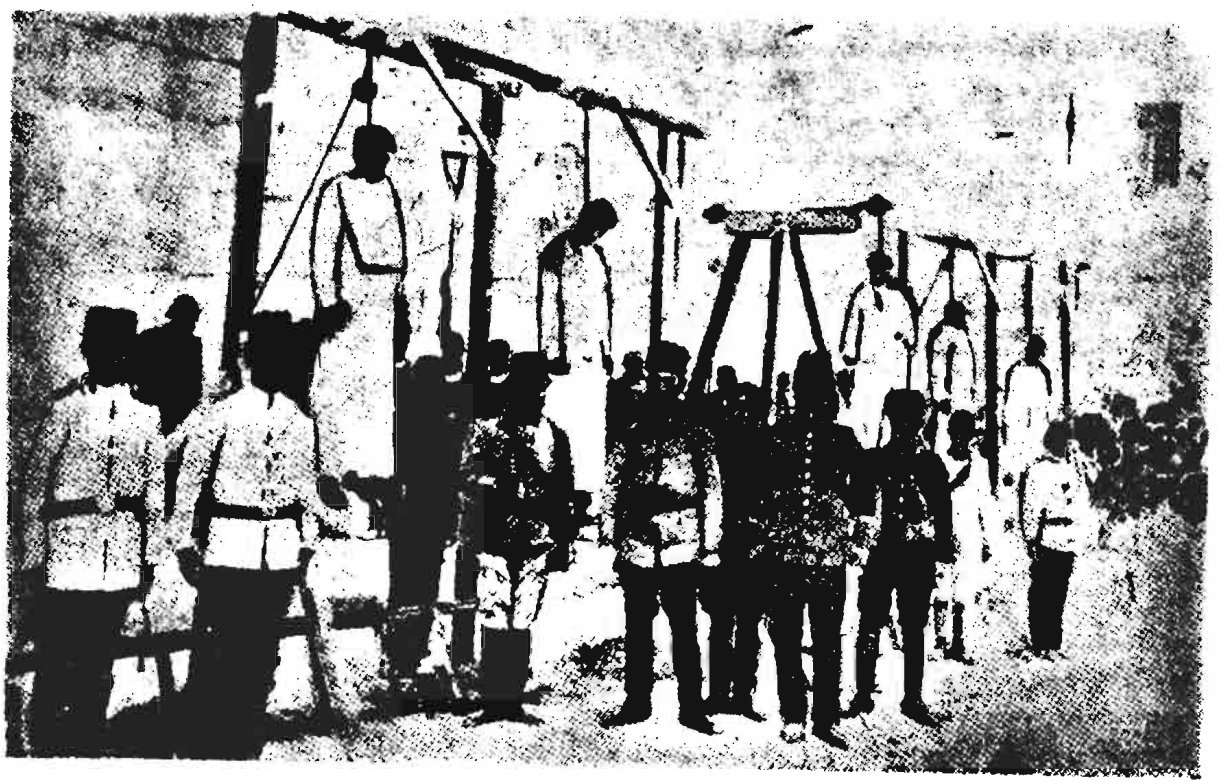
Եւ Հիթլէր կարգ մը զինուորական հարցեր լուծելէ յետոյ, կ'աւելցնէ – «Լեհաստանը ոչնչացնելու յարձակումս պիտի սկսի չարաթ առտուն։ Պարոննե՛ր, փառք մը կը սպասէ ձեզի, փառք մը զոր ոչ ոք քաղած ըլլայ տարիներէ ի վեր· գործեցէք չուտով եւ վարպետօրէն։ Արեւմտեան Եւրոպայի քաղաքացիները պէտք է սարսռան սոսկումէ՝ իմանալով ձեր ըրածը։ Աշխարհ պատերազմ ընելու ամէնէն մարդկային կերպն է, որովհետեւ զայն կը կարճեցնէ»։

Ու վերջապէս Հիթլէր կը յարէ իր բարձրաստիճան զինուորականներուն, – եւ հո՛ս է մեզ ամէնէն աւելի հետաքրքրող վկայութիւնը, – սինիք եզրակացութեան մը իմաստովը· «Հետեւաբար, հրաման տուի Մահուան Գլուխ Միաւորներուս ոչնչացնել առանց գութի եւ առանց խնայելու՝ լեհական ցեղին եւ լեզուին տղամարդիկը, կիները եւ մանուկները· մի միայն այս ձեւով է որ մենք պիտի կրնանք ունենալ այն կենսական տարածութիւնը՝ որուն պէտք ունինք։ Ի վերջոյ, ո՞վ կը յիշէ այսօր հայոց բնաջնջումը»։

Ռեմոն Քարթիէ կը հաւաստէ թէ, դատավարութեան ընթացքին, հակառակ ամբաստանեալ կէօրինկի, ֆոն Ռրաուշիչի, Քայթէլի եւ Հալտէրի ուրացումներուն, գերմանացի սպայ մը՝ որ ներկայ գտնուած է 22 Օգոստոսի ժողովին, կը վերակազմէ Հիթլէրին

կողմէ վերոյիշեալ ժողովին մէջ արտասանած ճառն ու հրահանգը՝ իր գրի առած նոթերուն չնորհիւը, մինչ Տիկ. Վոլֆ՝ որ Հիթլէրին քարտուղար եղած է, կը հաւաստէ Նիւրենպերկի ատեանին առջեւը, ճառին ու հրահանգին վաւերականութիւնը (էջ 110–113)։

Ժամկան վճիռներուն թուականէն ասդին պատահած դէպքերն ու փոխուած տրամադրութիւնները ցոյց կու տան, արդարեւ, թէ յապաղումը՝ մոռացումի եւ թոյլտուութեան պիտի յանգէր, ինչպէս պատահեցաւ Առաջին Մեծ պատերազմէն ետքը։ Իսկ դատուած նացի

Հալէպի մէջ կախաղան հանուած 5 անմեղ հայեր

Այնուհետեւ չնկատեցինք հաւաստումը։ Բայց ճիշդ է ան խորքին մէջ, – «ո՞վ կը յիշէ այսօր հայոց բնաջնջումը»։ Մոռցուեցա՛ւ։ Եւ չա՛տ չուտ մոռցուած էր։

Մոռցուեցաւ, որովհետեւ ջարդարարներուն գործին չէր գար այդ վկայութիւնը։ Բայց մեծերուն ալ գործին չէր գար... իրենց խոստումներն ու յանձնառումները զիրենք պիտի նեղէին։

Երկրորդ Ընդհ. պատերազմէն ետքը Նիւրենպերկի պատժական դատարանը հաստատեցին ոչ թէ անոր համար որ պահանջքները ամէն կողմէ իրարու կը յաջորդէին անընդհատ, այլ որովհետեւ ռովեստական իշխանութիւնը անտեղիտալի կերպով պնդեց այս մասին արդէն առնուած որոշումները գործադրելու համար։ Նիւրենպերկի ատեանին արձակած պատուհասական վճիռներուն թուականէն ասդին պատահած դէպքերն ու փոխուած տրամադրութիւնները ցոյց կու տան, արդարեւ, թէ յապաղումը՝ մոռացումի եւ թոյլտուութեան պիտի յանգէր, ինչպէս պատահեցաւ Առաջին Մեծ պատերազմէն ետքը։ Իսկ դատուած նացի ոճրապործներուն քանակը երբեք բաւական չէ բազմաթիւ անգամ միլիոնաւոր մահերուն քովը։ Մինչեւ անգամ Հիթլէր եթէ, այսօր, աչխարհին մէկ ծակէն դուրս ելլէ, աւելի հաւանական է որ առանց պատիժի, ազատօրէն կարենայ պտըտիլ...։

Այնուհետեւ հնարաւոր չէ չարունակ վատ պահել վրէժի զգացումը, կամ չատ մեծ թիւով մարդիկ պատժել, բայց անմեղ ժողովուրդներուն ալ խաղաղ ու անվտանգ ապրելու իրաւունքը սրբազան է, եւ պէտք է այս մասին երաչխիք ունենալ։ Եւ այս արդար նկատումը կը պարտադրէ որ պատերազմական, ցեղասպան ոճրագործները անպայման պատժուին, եւ խստօրէն, եւ առանց բացառութեան։

Մ՛կ տերունդին իսկ փորձառութիւնը կը

վկայէ անհերքելիօրէն, թէ երբ Գերմանիան ու Թուրքիան ազատ ձեռքին, մարդկութեան համար անմիջական եւ անզսպելի վտանգ մը կը ղառնան, իրենց յատուկ եղող աներեւակայելի վայրագութիւններով. պատմութեան հաւաստիքները՝ բաղմաթիւ, յաջորդական, անմերժելի են այս մասին: Այլեւս անիմաստ կը սեպուի, ու բոլորովին անհամոզիչ, եւ մինչեւ անգամ սխալ է նկատել տալը, թէ Գերմանիան տուաւ իր Քանթը, Մոցարթը, Պեթհովէնը, Կէօթէն, Շիլլէրը, իր այլ հանճարները, իր գիտնականները. իր վայրագութիւնները ետ ձգեցին, մէկ կողմ չպրտեցին զանոնք, ամէն անգամ որ պատերազմ ըրաւ, եւ իւ՛նք է որ ստեղծեց մեծ պատերազմները. մինչ Թուրքիան որեւէ հանճար կամ տաղանդ ալ չտուաւ, իր անհաւասարելի ջարդարարներէն զատ:

Գերմանական ու Թուրք ժողովուրդներուն դէմ արտայայտուած մոլեռանդութիւն մը, նախապաշարում մը չէ այս, այլ պարզապէս սէր մը՝ իրենցմէ դուրս գտնուող բոլոր ժողովուրդներուն համար: Մարդկութեան խաղաղութեան ի սէր, ամէն մէկուն ապրելու արդար իրաւունքին համար, անհրաժեշտութիւն մըն է այլեւս՝ ջերման եւ Թուրք ժողովուրդներուն բոլոր պատասխանատու ցեղասպան ոճրագործները պատժելու հարկը: Բայց հակառակը եղաւ, բացի Նիւրենպերկի քանի մը դատապարտութիւններէն. Գերմանիա եւ Թուրքիա լայն աջակցութիւն վայելեցին՝ ամէն կողմէ, վաւճատրութեան մը պէս, իրենց անհաչիւ ոճիրներուն համար...: Ուստի, երբեք ղարմանալու չէ, երբ ցեղասպան ոճիրները կը վերսկսին, կը չարունակուին: Անքարայի կառավարութիւնը Պերլինէն ստացաւ հրէշ Թալէաթին ճախիւնները, մինչ Իինենմոթօն հրապարակ հանեց ուրիշ Թուրք ցեղասպանի մը դիմանկարով նամակադրոշմներ:

Առանց աւելի մեկնաբանութեան...:

●

6.— ԹՐՔԱԿԱՆ ՆՈՐ ԵԼՈՅԹՆԵՐ՝ ԱՊՐԻԼ 24ԷՆ ԵՏՔ: ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ ՉԱՐԱՓՈՒԽԵԼՈՒ ԹՐՔԱԿԱՆ ՋԱՆՔԵՐ:

Ծիսուն տարի անչուշտ բաւական չէր Մեծ Եղեռնը մոռացութեան տալու համար:

Ճիշդը, երբե՛ք պիտի չմոռցուի ան: Ձի՛ մոռցուիր: Քանիերորդ դարուն մէջ գործադրուած ա՛յքան ահաւոր ոդբերդութիւնը՝ պատմութիւնը չի կրնար մոռնալ, իսկ ուրանալ՝ երբե՛ք. արձանագրուած է ան՝ բազմաթիւ լեզուներով, բազմահազար հատորներու մէջ, ամէնէն վաւերական, պաշտօնական, եւ այլեւս անհերքելի վկայութիւններով:

Բայց մեր թշնամիները՝ որոնց մէջ տակաւին կան նոյնիսկ եղեռնէն դերակատարներ, կամ անոնց զաւակներէն, կ'ուզեն, կը փորձեն պատմութիւնը չրջել, չարափոխել: Գիտենք թէ միայն ջարդելու մէջ չէ որ տաղանդաւոր վարպետներ են Թուրքերը, այլ նաեւ սուտին եւ զրպարտութեան մէջ:

Մտուդիս, ատենէ մը ի վեր, Թուրք պատմաբաններ եւ լրագրողներ կը դրեն առաջորէն, թէ 1915ի ջարդարարները հայե՛րն են. թէ՝ հէքեա՛թ է հայկական ջարդը. թէ Տաճիկը միշտ բարեգո՛ւթ գտնուած է Թուրքիոյ բոլոր օտար բնակիչներուն, փոքրամասնութեանց եւ հայոց հանդէպ. թէ՝ իսկական զո՛հ մըն է՝ հայ ոճրագործի մը ղնդակին, իրենց մեծ Թալէաթը. թէ՝ հայերը միշտ չնչի՛ն փոքրամասնութիւն մը կազմած են բաղդատելով ընիկ ու իրաւատէ՛ր Թուրք տարրին հետ. թէ՝ ներկայ Թուրքիան, մինչեւ իր արեւելեան սահմաններուն ծայրը, հինէն, չա՛տ հինէն, Քրիստոսէն դարեր առաջ իսկ, մի միայն Քրդական եղած է... թէ՛...: Եւ հաւանաբար, հետզհետէ, տարիներուն, օրերուն հետ, Թուրք մեծահմո՛ւտ պատմաբանները նոր յայտնութիւններ ալ դեռ երեւան հանեն, եւ Անքարայի ու Պոլսոյ համալսարաններուն մէջ այդպէս դասաւանդեն, եւ օտարներուն ալ:

Հա՞րկ է պատասխանել այս անպատկառութիւններուն:

Իրենք՝ Թուրքերը առած մը ունին, ըսա

որուն «զօրաւոր գողը՝ տանտէրը գող կը հանէ»։ Նոր չէ այս, ուրեմն, իրենց համար։

Գահ մը խորհեցայ, թէ կարելի է, թերեւս, որ ինքնարդարացումի պէտքը զգացած ըլլան պատմութեան, կամ իրենց նոր սերունդին առջեւը։ Բայց Թուրքերը լաւ ճանչնալով՝ անմիջապէս ալ մտածեցի, թէ այս ենթադրութիւնս պարզ հաւանականութենէ մը անգամ զուրկ է· արդարեւ, ժամանակով հեռու չէ այն ինչ որ գործադրեց Թուրք երկու սեռէ ուսանողական երիտասարդութիւնն ալ՝ իր կառավարութեանը հետ, Գոլոյ մէջ, 5–6 Սեպտ. 1955ին, ոչ նուազ վայրագ, խենէշ, եւ դարձեալ կազմակերպուած կերպերով։ Ուրեմն, «ոչինչ մոռցան, ոչինչ սորվեցան», եւ Թուրքը կը մնայ Թո՛ւրք՝ ամէն անգամ որ իրեն կը ներկայանայ լարդելու, քանդելու, թալլելու, սրբապղծելու կարելիութիւնը։

Սփիւռքի հայ մամուլը պատասխանեց՝ ինչքան կրնար, Թրքական վերոյիշեալ գըրպարտութեանց։ Մինչ վերջերս՝ Ե. Ղ. Սարգսեան եւ Ռ. Գ. Սահակեան միաձայնաբար պատասխանեցին՝ պատմական անհերքելի փաստեր պարունակող գրքոյկով մը, զոր երեւանի Գետհրատը լոյս հանեց 1963ին· վերջ՝ մէջբերումներ ալ կատարեցի իրմէ։

Անշուշտ բաւական չեն այս բոլորը, եւ կը խորհիմ, թէ Ապրիլ 24ի յիսուներորդ տարեդարձին առթիւ՝ պատասխանը, հերքումները եւ վկայութիւնները չատ աւելի տեղին պիտի ըլլան։ Եւ պիտի կատարուին նաեւ յարմար, անհրաժեշտ թարգմանութիւններ օտար լեզուներով։ Այս մասին գոյութիւն ունին վաւերական պաշտօնաթուղթեր, պատմական վկայութիւններ, եւ գրականութիւն մը՝ հայ թէ օտար գրադարան մը լեցնելու չափ։

Թուրքերը ճարպիկ են, գիտեն ստել, իրենց ի նպաստ չրջել ճշմարտութիւնը, քաղաքագէտ են, կրնան դիւրաւ համոզել, խաբել· Թուրքիա ապրած հայերը կրնան վստահօրէն վկայել Թուրքերուն այս վարպետութեանց մասին։ Մանաւանդ օտարները՝ հարկ եղածին չափ երբեք պիտի չկրնան թափանցել Թրքական ճշմարտութեան։ Ուրկէ եւ անհրաժեշտութիւնը՝ Թրքական փրոփականտին հակելու եւ զայն հերքելու։ Այս աշխատանքը մաս կը կազմէ մեր իրաւունքներուն ու դատին պաշտպանութեանը պայքարին։

Ճիշդ է նաեւ, թէ Թուրքը հանրային կարծիքէ չի զգուշանար, չի վախնար։ Ինչպէս ամէն չարագործ, ի՛նք ալ գիտէ թէ կրնայ պատժուիլ, բայց եւ ետ չի կենար իր մտադրութենէն, կը վստահի մարդոց անկարողութեան եւ մոռացումի հաւանականութեան վրայ։ Մինչ իր մէջ՝ աթաւիզմը տիրական է· չարագործութեան, արիւնին համը կը սիրէ։ Հակառակ տեսակէտը հերքուած է գիտական փորձառութեամբ, ի մասնաւորի հին թէ ժամանակակից Թրքական պատմութեամբ։ Հակառակ տեսակէտը, ուրեմն, կը նմանի «կուր ծեծելու»։

Բայց Թուրքը՝ իր նոր ելոյթներովը, թերեւս ալ ուզած ըլլայ նախայարձակումի ձեռնարկել ի նպաստ իրեն գետին պատրաստելու համար, հայկական հարցին վերերեւումը կանխելու համար։ Ցամենայն դէպս, այս մտքին մօտէն հսկելն ու պայքարիլը ազգային պարտականութիւն են, անմիջական ու անհրաժեշտ պարտականութիւն մը, ամէ՛ն սրտցաւ հայու համար։

Ուրեմն, մանաւանդ վերջին աւելի քան երկու տասնեակ մը տարիներէ ի վեր, Թուրքիոյ մէջ հրատարակուեցան մի միայն հայկական հարցին վրայ խօսող բազմաթիւ գիրքեր, ինչպէս նաեւ տաճկական պատմագիրքեր՝ որոնց մէջ դարձեալ լայնօրէն կը ճառե՛ն այս մասին։ Ի միջի այլոց, չհաճկանութենէ ղուրկ չէ հոս յիշատակելը, այս առթիւ, մօտաւոր դաղափար մը տալու համար, մասնաւորապէս հետեւեալ հատորները.

= Էսաթ Ուրաս անուն հեղինակին ստուար հատորը՝ «Հայերը եւ Հայկական խնդիրները Պատմութեան մէջ», հրատարակուած Անքարա, 1950ին, որուն մէջ ան կը յայտնէ «ուսումնասիրած» ըլլալ հայոց պատմութիւնը հնադոյն ժամանակներէ ի վեր, կը փորձէ արդարացնել Թուրք նախկին կառավարութեանց գործադրած ջարդերը, կը չարափոխէ մեր պատմութիւնն ու մշակոյթը, կը փորձէ եւ՛ փաստե՛լ, թէ «պատմութեան օրրանը հանդիսացող Անատոլուն անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր Թրքութեան մայր հայրենիքը եղած է», մինչ կը ժխտէ, թէ արեւելեան նահանգներու հայ ժողովուրդին հայրենիքը եղած ըլլան երբ եւ իցէ։

= Թուրք Ցանօք պատմաբան Շեմալ Կու-

թայի «Թալէաթ Փաշան Ի՞նչպէս Սպանուեցաւ» խորագիրով հատորը՝ լոյս տեսած 1956ին, Սթանպուլ: Այս պիրքին անունն անգամ բաւական է ենթադրելու, թէ ի՛նչ կրնան ըլլալ հոն անցուած սուտերն ու զրպարտութիւնները:

= Նոյն այս պատմաբա՛ն հեղինակը ուրիշ հատոր մըն ալ ունի «Քարապեքիր Հայաստանը Ի՛նչպէս Կործանեց» յատկանշական, թրքքավայել խորագիրով, հրատարակուած 1956ին, Սթանպուլ: Ունի նաեւ երրորդ մը՝ Էնվէր փաշային վրայ: Այս մատենաշարը «Մօտիկ Անցեալի Պատմութեան Անյայտ Էջերը» ընդհանուր վերնագիրը կը կրէ...:

= Ցայտնի թուրք պատմաբան, Նուսուփ Հիքմէթ Պայարին «Թրքական Յեղափոխութեան Պատմութիւնը» անունով բազմահատոր հրատարակութիւնը՝ Անքարա տպուած 1957ին, ուր պատմութեան այս դասատու հեղինակը երկարօրէն կը խօսի հայկական ջարդերուն մասին Թալէաթին կողմէ ժամանակին տրուած արդարացումին վրայ. Թէ այս կոտրածները անհրաժեշտ նկատեր է ան՝ հայկական վիլայէթներուն մէջ հայոց ապստամբութիւններուն պատճառով. Թէ՝ տաճիկ կառավարութիւնը իր պատժիչ միջոցներուն չէ դիմած՝ առաջինը. Թէ ջարդի ծրագիր երբե՛ք չէ մչակած Թալէաթ, այլ «ստիպուա՛ծ» է եղեր «ինքնապաշտպանութեան դործողութիւններու դիմել» միայն:

= Միշտ պատմութեա՛ն փրոֆեսէօր Թայիպ Կէօքպիլեթին իր «Մուտրոսի Զինադադարէն մինչեւ Սըվազի Գոնկրէս» անուն հատորին մէջ, Անքարա հրատարակուած 1959ին, «Թուրքիոյ պատմութեան ընկերութիւն»ի կողմէ, կը փորձէ փաստել Թէ՝ «ամբողջ պատմութեան ընթացքին, Թրքութեան հայրենիքը հանդիսացող արեւելեան վիլայէթներուն մէջ, հայերը վաղուց ի վեր չնչի՛ն փոքրամասնութիւն մը կը կազմէին»: Ըստ իրեն, «եւրոպական պաշտօնական վիճակագրութեան» վրայ հիմնուելով՝ պատերազմէն առաջ արեւելեան վիլայէթներուն մէջ, չորս միլիոն մահմետական ազդաբնակչութեան դէմ, միայն վեց հարիւր հազար քրիստոնեաներ կան եղեր... եւ դարձեալ ըստ իրեն՝ Էրզրումի եւ Վիթլիսի վիլայէթներուն մէջ, թուրքերը կր կազմեն եղեր մեծամասնութիւնը, մինչ Տիարպեքիրի մէջ՝ հայերուն թիւը չէ հասեր իսկ 5ո/օի, ընդամէնը եղած է 3,5ո/ո միայն...:

= «Թալէաթ Փաշայի Ճուլերը», ծանօթ Հիւսէին Ճահիտ Եալչընի յառաջաբանով, Սթանպուլ լոյս տեսած 1945ին: Ճառաջաբանին հեղինակը կը գրէ հոն, Թալէաթին յուշերը ներկայացնելու համար.— «Այս դիրքը Իթթիհատ վէ Թերաքքը կուսակցութիւնը արդարացնող փաստաթուղթն է»: Մնացածը՝ հայ ընթերցողը կրնայ դիւրաւ երեւակայել....

Այս ցանկը անշուշտ չի պարունակեր թրքական բոլոր առանձին հատորներով լոյս տեսած հրատարակութիւնները՝ հայոց մասին. Ապրիլ 24ի դէպքերուն, ինչպէս նաեւ այս առթիւ առաջացուած թրքական վերջին տեսակէտներուն վրայ խօսող դիրքերուն մէջէն միայն յատկանշականները հա՛րկ էր յիշատակել հոս: (Տեսնել Ե. Սարգսեանի եւ Ռ. Սահակեանի վերոյիշեալ գրքոյկը):

Թրքական վերջին ելոյթները ցաւում առաջ կը բերեն անշուշտ բոլոր հայոց մէջ, բայց մտահոգիչ ալ կրնան ըլլալ: Մինչեւ այս հրատարակութիւնները՝ թուրքերը կ'ըսէին ինքնարդարացումի համար, Թէ հայոց ըմբոստութեան հետեւանքովն է որ իրենք այս «զրպարտի», «ինքնապաշտպանութեան» միջոցառումներուն դիմած են: Իսկ առաջին Թէ երկրորդ պատերազմներէն անմիջապէս վերջերը, երբ հայկական հողային պահանջքներուն հարցը արծարծուեցաւ, թուրքը չրսաւ անգամ Թէ արեւելեան վիլայէթներր երբեք հայուն չեն պատկանած, այլ կ'ըսէին Թէ «հո՛ս հայ չկայ», ինչպէս թուրք վարչապետ Սարաճօղլու հաստատեց 6 Ցունուար 1946ին իր արտասանած ճառին մէջ.— «Մէկ հայ անգամ չ'ապրիր այս օտիներուն մէջ»:

Օտար պատմագիրներ, գրողներ, օտար դիւանագէտներ, օտար քաղաքական մարդիկ սիրտ հաւատա՞ն թրքական այս նոր ադբիւրներուն, տեսակէտներուն:

Ժամանակով, մանաւանդ եթէ առանց յուրջ հերքումի ձգուին, ճշմարտութիւնները կրնան չարափոխութեան ենթարկուիլ, կամ մոռցուիլ. մանաւանդ որ անձնական ու քաղաքական չահերը՝ յաճախ կր տիրեն լաւագոյն սկզբունքներուն, իրաւունքներուն վրան

իսկ: Առաւօրէն հոսող հայ արիւնը տակաւին չէր չորցած, երբ գտնուեցան երկու տաղանդներ՝ Փիէր Լոթին եւ Ջլոտ Ֆառէրը, որ չամ֊ըչցան քաղաքակիրթ մարդկութեան ներկայացնելու Թուրքը որպէս բարի ու զոհ: Ճիշդ է որ այս գրիչները բացառութիւն կը կազմէին, բայց եւ չքաշուեցան հրապարակ գալու նոյնիսկ այնպիսի ժամանակներուն, ուր քաղաքակիրթ աչխարհին բոլոր ցայտուն դէմքերը՝ գրական, լրագրող, քաղաքական, կը դատապարտէին Թուրքիան՝ իր բարբարոսութիւններուն համար: Մինչ այսօր, դժբախտաբար չատ մեծ տէրութիւններէն ոմանք Թուրքերուն հետ արդէն դինակից են:

Ցուսահատի՞լ: Բայց երբե՛ք: Կարելի է Թուրք յաւակնութիւններն ու գրպարտութիւնները հիմնովին ջրել. փաստերը բազմաթիւ եւ անհերքելի են: Հետեւելու է Թշնամիին քայլերուն, հերքումի եւ ինքնապաչտպանութեան համար:

Մեծ Եղեռնէն վերապրող հայ խլեակներ

Ուրեմն, ըստ Թուրք նորելուկ «պատմագէտ»ներուն, հա՛յը ջարդեր է Թուրքերը, Թէ հայը վեց վիլայէթներու մէջ չնչին փոքրամասնութիւն մը կազմեր է, հազիւ 3·50/օը Տիարսէքիր նահանգին. մինչ արար աչխարհ պիտի այլեւս, Թէ Թուրք կառավարութիւնը ինչո՛ւ եւ ի՛նչպէս ծրագրեց եւ իրագործեց, Ա. Մեծ պատերազմին մէջ, մէկ միլիոնէ աւելի հայոց կանգուածային ջարդը, տեղահանութիւնը, ցեղասպանութիւնը: Ինչ վերը տեսանք այս մասին անհերքելի վկայութիւններ: Բայց առանց այս վկայութեանց ալ, Թուրք հեղինակները կարելի է հերքել իրենք իրենցմով, երեւան հանել իրենց չարափոխութեանց ամբողջ յետին նպատակը. արդարեւ, կը բաւէ իրենց հարցնել՝ իրենց զրպարտութիւնները հիմնովին ջրելու համար, Թէ ի՞նչպէս «3·50/ο փոքրամասնութիւնը» պիտի կրնար ջարդել բնակչութեան մնացած 96·50/ոը կազմող Թուրքերը··· երբ մանաւանդ կառավարական, դինուորական, ու ոստիկանական ուժերն ալ այս վերջիններուն դործակից էին: Բայց Թուրքերը ե՞րբ գիտցած են խոնել:

Իսկ Թէ արեւելեան վեց նահանգները «անյիչատակ ժամանակներէ ի վեր Թուրքին հայրենիքը» եղած են, բայց երբեք հայկական, անչուչտ որ ծիծաղելի ըլլալէ դատ՝ է նաեւ պատմական ունհեթեքութիւն մը:

Ո՛չ Թէ միայն աւանդութիւնը, այլ մանաւանդ վաւերականօրէն պատմական ադբիւրներ կը փաստեն, Թէ հայ ազգը խնդրոյ առարկայ եղող նահանգներուն վրայ ապրած, դանոնք մչակած, պաչտպանած, հոն քաղաքորութիւններ ալ հաստատած է աւելի քան երեք հազար տարիներէ ի վեր: Մինչեւ անդամ օտար ցեղեր, կայսրութիւններ՝ Ասորեստան, Մեծն Աղեքսանդր, պարսիկներ, Հռոմ, Բիւզանդիոն, արաբներ, մեր այս երկիրը ատեն ատեն արչաւած են, ու ետ քչուած՝ դարերու ընթացքին, Թրքական դրաւումէն առաջ ու ետքը նոյնիսկ: Վերջինները եղան Թուրքերը:

Բազմաթիւ պատմագէտներ՝ ամէ՛ն ազգէ, միջազգային արժէքով, բոլոր ժամանակներու, այս մասին հիմնական ուսումնասիրութիւններ կատարած եւ հրատարակած են: Հրապարակ մը կրնայ լեցուիլ օտար լեզուներով, համաչխարհային հռչակ չահած օտար պատմաբաններու կողմէ հայկական ծադումին, լեզուին, մչակոյթին, ազգային մարդանչումներուն եւ պատմութեան վրայ գրուած

պիտական լուրջ հատորներով: Բոլորն ալ կը հաստատեն, թէ հայ ժողովուրդին հայրենիքը եղած են՝ անկիր ժամանակներէ ի վեր, նա՛եւ վեց վիլայէթները:

Ըստ հռչակաւոր պատմաբան Թաք որ Մորկանի՝ պղինձն ու երկաթը Հայաստանի մէջ գտնուեցան առաջին անգամ ըլլալով, եւ հոն է որ երկաթի ճարտարարուեստը ծնունդ առաւ քան դար առաջ՝ նախ քան Քրիստոս: Ըստ դարձեալ այս Ֆրանսացի դիտնականին, Հայաստանն էր որ Միջագետքին կը հայթայթէր երկաթը: Մինչ Ասիոյ խորերէն եկած թուրքերը Հայաստան մտան 14րդ դարէն ի վեր միայն: Բայց փաստերը շատ են եւ տեղը սեղմ՝ բոլորը հոս նոյնիսկ լոկ յիշատակելու համար:

Պատմական վկայութիւններէն, ուսումնասիրութիւններէն զատ՝ պատմական հին քարտէսներն ալ լաւագոյն փաստերէն կը նկատուին այս մասին:

Մեր հողային պահանջքներուն առարկան են հիմա վեց չրջաններ.— Կարս, Արտահան, Էրզրում, Տրապիզոն, Վան եւ Պիթլիս:

Կարսն ու Արտահանը՝ որ մինչեւ Առաջին Ընդհ. Պատերազմը մաս կը կազմէին «ռուսական» Հայաստանի, բռնագրաւուեցան թուրքերէն, 1920ին միայն: Մինչ միւս չորս նահանգները կը կազմեն այն հողամասը՝ որ Հայոց տրուեցաւ Սեւրի դաշնագրով (յօդ. 89):

Հեգիստորոսի (Հեգիստ) քարտէսը՝ Հոմերոսի չրջանէն (Քրիստոսէ 1000 տարի առաջ) Հայաստանը ցոյց կու տայ «Արիմներ» անունին տակ:

Մինչ Եկատէի (Հեքաթէ) եւ Հերոդոտոսի քարտէսները՝ առաջինը Քրիստոսէ 500 տարի առաջ եւ երկրորդը 450 տարի առաջ, ցոյց կու տան Հայաստան երկիրը «Հայեր» անունով:

Թուականով յարաբերաբար նոր քարտէսներէն յիշենք Անգլիայի մեծանուն աչխարհագէտ Ճէյմս Ուայլտինը միայն, ըստ որուն Օսմանեան կայսրութեան մէջ մտնող «Բրքական» Հայաստանի վարչական տարածութիւնը կը պարունակէ ճիշդ այն նահանգները՝ որ Հայոց տրուեցան Սեւրի դաշնագրով, եւ որոնց սահմաններուն ճշդումը յանձնուեցաւ նախագահ Վուտրօ Ուիլսընի իրաւարարութեան: Ուիլսընեան Սահմանադրութիւնը ... քարտէսը տեսանք աւելի առաջ, վերը:

Ներկայ դրութեան ծաւալը թոյլ չի տար որ հոս աղուտատպենք աչխարհահռչակ աչխարհագէտներուն այն բոլոր քարտէսները՝ որ Եւրոպայի մեծ մայրաքաղաքներուն գրադարաններուն մէջ կը գտնուին, եւ որ բոլորն ալ կը փաստեն, թէ խնդրոյ առարկայ եղող նահանգները կը մտնեն հայոց դարաւոր հայրենիքին սահմաններէն ներս:

Շահեկանութենէ զուրկ չէ, սակայն, այս առթիւ չեչտելը թէ դարերը չեն փոխած Հայաստանի սահմանները, որովհետեւ բնութիւնը՝ իւնքը, դանդնք գծած է:

Արդարեւ, նոյն վկայութիւնը կու տան նաեւ յոյն աչխարհագէտ Ստրաբոնի (վերջին դար Քրիստոսէ առաջ), եւ յոյն հռչակաւոր հեղինակ աստղագիտական, մաթեմաթիքի ու աչխարհադրական դիրքերու՝ Պտղոմէոսի (Բ. դար՝ Ք. Ք.) կողմէ Հայաստանի վերագրուած սահմանները, ինչպէս նաեւ մահմետական աչխարհագէտ Իտրիսիի (ԺԱ. դար) գծած սահմանները:

«Աչխարհագրական տեսակէտով՝ Հայաստան կր կազմէ բացայայտ միութիւն մր», կը գրէ ՕԲՐօ Ֆոն Վիլքենդ երբ գերմաններէնի կը վերածէ անդլիացի մեծանուն գիտնական Ֆեյրիքս Օսվալտին երկրաբանական նշանաւոր դարձած գործը, եւ որ հրատարակուեցաւ 1912ին, Հայտելպերկի մէջ:

Ֆրանսացի ժամանակակից երեւելի աչխարհագէտ Մալթ-Պրէօն Հայաստանին կը վերագրէ, իւնք ալ, միեւնոյն սահմանները (*):

Թերեւս ո՛չ մէկ ազգ չունի, նո՛յնքան կատարեալ, բնական սահմաններ, եւ երկար դարերու վերիվայրումները որեւէ փոփոխութիւն չեն կրցած բերել, այս մասին:

Միջագետքի յուրջ հեղինակութիւն վայելող պատմագէտ Ռոնէ Կրուսէ, իր «Հայաստանի Պատմութիւնը՝ Իր Ծագումէն Միջնեւ

(*) Քարտէսներու վերաբերեալ այս տպրիւրները, ինչպէս նաեւ նախագահ Ուիլսընի իրաւարարութեան համապայն գծուած վերջ արտադրուած քարտէսը՝ քաղուած են ծանօթ եւ հմուտ աչխարհագէտ Զ. Խանզատեանի «Rapport sur l'Unité Géographique de l'Arménie» անունով իսկապէս արժէքաւոր գործէն:

1071ը» անուն ստուար գործին մէջ, առաջին էջէն իսկ կը սկսի հաւաստել, թէ «Հայաստան ըստ աչխարհագէտ Ռ. Պլանչարի սահմանումին, եղած է հսկայ միաճոյլ հաստատեստ մը, վերէն տիրելով Անդրկովկասի եւ Միջագետքի ցածերը», եւ կ'աւելցնէ, թէ հայկական աչխարհագրութեան յատկանչականներն են՝ գօրաւոր անձնականութիւն մը, որ իրեն թոյլ տուաւ վերապրելու բոլոր արչաւանքներու եւ աղէտներու ընդմէջէն, եւ արմատացած աւատականութիւնը: Մինչ իր այս հատորին վերջաւորութեանը, մեծահռչակ պատմագէտ հեղինակը կ'եզրակացնէ՝ ակնարկելով իր գիրքին կողքին վրայ երեւցող Տիգրան Մեծի դիմանկարին.

– Տիգրանին դէմքը կը տիրէ, արդարեւ, հայկական պատմութեան վրայ, աւելի ոչ թէ անոր համար որ իչխեց ընդարձակ կայսրութեան մը, այլ որովհետեւ անջնջելի դրոչմ մը դրաւ իր ժողովուրդին ամբողջ ապագային» («Histoire de l'Arménie, des Origines à 1071», par René GROUSSET, de l'Académie française et Conservateur du Musée Cernuschi, Ed. Payot Paris. էջ 637):

Ասիկա հայուն ազգային դիմագիծը եղաւ, չրիստոնէական թուականէն առաջ իսկ ծնունդ առած, կաղապարուած:

Վերոյիչեալ վեց նահանգները Հայաստանի մաս կը կազմեն, ուրեմն, անվիճելիօրէն, վճռական կերպով, աւելի քան երեսուն դարերէ ի վեր: Բայց եթէ հայ չկայ հոն՝ Ապրիլ 24էն ետքը, մի միայն թուրքերու կողմէ գործադրուած ջարդերն ու հալածանքներն են միա՛կ պատճառը:

Անկասկած, այս կացութիւնը, այս կատարուած իրողութիւնը տարաբախտաբար կը դժուարացնէ մեր պահանջքներուն յաջողութիւնը: Բայց իրաւունք մը, արդար իրաւունք մը ոճիրով չի՛ կրնար խլուիլ: Հակառակը՝ ոճրագործը վարձատրել պիտի նչանակէր: Եւ մարդկութիւնը չի կրնար ընդունիլ ասիկա:

Մահուան դատապարտուած անմեղներ... տարագրութեան կայմերուն մէջ

7. ՀԱՑԿԱԿԱՆ ՊԱՀԱՆՋՔՆԵՐՆ ՈՒ ԴԱՏԸ: ՀԻՄԵՐԸ, ԿԱՏԱՐԵԱԼ ԱՐԴԱՐԱՑՈՒՄԸ:

Ի՞նչ է մեր կացութիւնը այսօր, Ապրիլ 24էն կէս դար ետքը. մեր ազգային պահանջքներուն եւ դատին կացութիւնը, իրապէս եւ թէ իրաւապէս:

Աւելի վերը տեսանք ինչ որ հայը կրեց, կորսնցուց, եւ ինչ որ բերինք ի նպաստ դաշնակիցներու յաղթանակին՝ մեր ուժերուն նեցուկ չափէն աւելիովը. մինչ տեսանք ալ Դաշնակիցներուն պաշտօնական յանձնառութիները ի նպաստ հայուն. յետոյ՝ իրողութիւնները որ յաջորդեցին, տեղի ունեցան:

Իսկ այսօ՛ր:

Երբեք պիտի չխորհէի, որ իրականութիւնը ծածկելը կարենայ ծառայել, օգտակար ըլլալ որեւէ կերպով. իրատեսութիւնը լաւագոյն ուղին կը նկատեմ:

Արդ, քաղաքական, աւելի ճիշդը՝ միջազգային քաղաքական գետնի վրայ, ինչպէս նաեւ իրողութեանց իմաստովը, մեր ազգային իրաւունքներուն ու դատին գոհացուցիչ լուծումը չատ աւելի, անթաղդատելիօրէն չատ աւելի դժուարին կացութեան մը մէջ կը գտնուի այսօր: Մտուգիւ, եթէ մեր պահանջքները հիմա ալ միայն Թուրքիոյ դէմ են, բայց այսօր Թուրքիան քաղաքական թէ զինուորական պաշտպանութիւնը կը վայելէ մանաւանդ Միացեալ Նահանգներուն. մինչեւ անգամ Ամերիկա սերտօրէն, լայնօրէն կը զինէ զայն, իսկական զինակիցէ մը աւելի: Եւ պարագան կը ծանրանայ անո՛վ՝ որ Թուրքիայէն մեր պահանջած հայկական դաւառներուն մէջ հայ չկայ այլեւս:

Այսուհանդերձ, մեր իրաւունքը, մեր դատը, մեր պահանջքները հիմնական են, բոլորովին արդար, արդարացոյնը, ժամանցումի ենթակայ չեն, ու քանիցս ալ ընդունուած՝ բոլոր մեծ պետութիւններէն: Այս իրականութիւնը մեզի յոյս կու տայ, թէ ուշ կամ կանուխ արդարութիւնը իր ձայնը լսելի կրնայ ընել տալ: Ծանօթատութիւնը՝ ժողովուրդներուն համար կորուսեալ նշանակութիւնը ունի:

Այսօր մեր պայքարը քաղաքական է միայն: Զէնքով չի կրնար ըլլալ: Ո՛չ ալ կըրնանք, անշուշտ: Բայց կայ միջազգային ատեան մը, եւ մեր դատը անվիճելի է: Այս ատեանը կը յաջողի՞, կրնա՞յ յաջողիլ մեր պահանջքներուն գոհացում տալու: Եթէ «մեծերը» համոզուած ուզեն, եթէ անկեղծօրէն աշխատին: Բայց ուրիշ ելք չկայ, գոնէ առ այժմ:

Քանի հայը կ'ապրի, պիտի չելքէ իր իրաւունքները: Այս իրաւունքներուն առկախ մընալէն ու մեր պայքարներէն՝ Թո՛ւրքն ալ չհանի: Պարագան կը վերակոչուի աւելի խիստ ցնցումով՝ Ապրիլ 24ի յիսնամեակին առթիւ, եւ հայը պիտի չմոռնայ երբեք, քանի հատուցում չստանայ: Նոր Թուրքիան չի կրնար մաքրուիլ ոճրապարտ ժառանգութենէ մը, անցեալէ մը՝ առանց գոհացում տալու հայկական պահանջքներուն: Գատմութիւնը չարաշահելու իր վերջին փորձերը կը ծառայեն միայն ցինքը ցեղասպան ոճրագործ նախնիքներու արարքները իւրացնող նկատել տալու: Առաջին Մեծ պատերազմին մէջ անգամ, երբ արտաքին աշխարհէն խզուած էին, Թուրք բռնակալները չկրցան ամբողջովին քողարկել եղեռնը, եւ արտաքսման տեղեկութիւն ստացաւ գործուած ոճիրներուն ու ատոնց նպատակին մասին: Գատմութեան արձանագրութիւնը կը մընայ ուրեմն, կը հաղորդուի սերունդէ սերունդ, եւ անոր արձագրութիւնը կրնայ կատարուիլ մի՛ միայն ոճիրի հեղինակներուն ժառանգորդներուն արդարամիտ կեցուածքովը:

Ինչո՞ւ մեր պահանջքներն ու դատը արդար եւ հիմնական են, եւ պէտք է որ գոհացուցիչ լուծում մը ստանան:

Որովհետեւ.

Ա) Ո՛չ թէ միայն անոր համար որ Մեծ Եղեռնին արեւմտահայերը իրենց կէսէն աւելին գոհ տուին Թուրքերու կողմէ ծրագրուած ու գործադրուած ջարդերուն մէջ: Ժէօն–Թիւրքերու իշխանութիւնը իրագործեց այս ցեղասպանութիւնը՝ այն պատրուակով, թէ հայերը Դաշնակիցներուն համակիր էին, եւ հետեւաբար կրնային օգնել անոնց:

Եթէ, ուրեմն, Մեծ Եղեռնը անճիտեց

Թուրքիոյ հայութիւնը բայց ծառայեց ալ Դաշնակիցներուն դատին. որովհետեւ մէկ կողմէ՝ առ նուազն զբաղեցուց Թրքական իշխանութիւնները, իսկ միւս կողմէ՝ փրոփականտի առարկայ եղաւ ի նպաստ Դաշնակիցներուն, պատրաստելով հանրային կարծիք, թշնամիին դէմ։

Բ) Բայց հայեր ուղղակի ալ օգնեցին Դաշնակիցներուն կռիւին յաջող ելքին համար, տեղ տեղ զգալի կերպով։ Ասդարեւ.

1.— Արեւելեան Լեգէոնը կազմուեցաւ գրեթէ մի միայն հայ կամաւորներէ, որոնք փայլուն յաղթանակ մը տարին Արտարայի վրայ, Թուրք եւ գերման թշնամի բանակին դէմ. քիչ վերը ընթերցողը տեսաւ, թէ ի՛նչ հպարտութեամբ ընդունեցին այս քաջագործութեան կարեւորութիւնը՝ անգլիացի եւ ֆրանսացի պաշտօնապէս իրաւասու եղող անձնաւորութիւններ։

2.— Հայ կամաւորներ մտան նաեւ ֆրանսական, ամերիկեան, անգլիական բանակներուն մէջ։

3.— Անգլիոյ արտաքին գործերու նախարար՝ Լորտ Ռոպըրթ Սեսիլ, Լորտ Գրային ուղղած 2 Հոկտ. 1918 Թուակիր նամակին մէջ հաւաստելէ ետքը թէ «Հայոց մասուցած ծառայութիւնները հանրութեան դատին, անտարակոյս չեն մոռցուիր», կը գրէր.

— «Ռուս բանակին քայքայումէն յետոյ, անցեալ տարուան վերջը, հայկական զօրքերը կովկասեան ճակատին պաշտպանութիւնը իրենց վրան առին եւ Թուրքերուն յառաջխաղացումը հինգ ամիս ուշացուցին, եւ այսպէսով նշանակելի ծառայութիւն մատուցին Մեծ Ազգետքի բրիտանական բանակին»։

4.— Գաքուի պաշտպանութեան մէջ, հայոց մասնակցութիւնը կենսական արդիւնք տուաւ, նկատի ունենալով որ նաւթի կարեւոր կեդրոն մըն էր ան։ Եւ այս արդիւնքին ճակատագրական կարեւորութիւնը անկեղծօրէն, յատկօրէն չեշտուած է Վերլինի ամերիկեան դեսպան ձէյմս Ճերըրտի կողմէ, իր կառավարութեան ներկայացուցած 7 Յունուար 1921 Թուակիր յուշագիրին մէջ, հետեւեալ կերպով.

— «Գէտք է ամերիկացիները կանգ առնեն վայրկեան մը եւ խորհին, թէ ի՛նչ կ'ըլլար պատերազմին ելքը կամ տեւողութիւնը արեւմուտքի մէջ, եթէ Թուրքերը ութ ամիս առաջ հասնէին Գաքու։ Եւ անոնք աւելի կանուխ պիտի հասնէին, եթէ հայերը չդիմադրէին»։

Այս իրողութիւնը ու իր յոյժ կենսական կարեւորութիւնը կ'ընդունին նաեւ գերմանացի ամէնէն իրաւասու եւ լաւատեղեակ դիւանագէտները։ Զօր. Լուտենտորֆ կը վկայէ, արդարեւ, իր պատերազմական յուշերուն մէջ.— «Գլխաւոր ազդակը, որ գերման արեւմտեան բանակին խորտակումը յառաջ բերաւ, վառելանիւթի պակասն էր, որովհետեւ Թուրքերը չկրցան ատենին դրաւել Գաքուն, եւ հայերն էին, որ Թուրքերուն արգելք եղան Գաքուն գրաւելու՝ իր ժամանակին»։

5.— Իսկ Գաղեստինի ճակատին պաշտպանութեանը մասին, Սիւրիոյ բանակին գերման հրամանատար՝ Զօր. Լիման Ֆոն Զանտերս կը հաստատէ իր յուշերուն մէջ թէ.— «Գաղեստինի Թրքական ճակատին խորտակումը վերագրելի է այն իրողութեան, որ Թուրքերը՝ հակառակ իմ հրամանիս եւ խրատիս, երկու զօրաբաժին ուղարկեցին Կովկաս, հայերուն դէմ կռուելու համար» (Գ. Լազեան, իր վերոյիշեալ 1946ի հատորը, էջ 295–296)։

6.— Իր Թիւին հետ բաղդատած՝ ո՛չ մէկ ժողովուրդ հայուն չափ զոհ տուաւ Առաջին Ընդհ. պատերազմին, ո՛չ ալ մեզմէ աւելի տառապեցաւ, ո՛չ իսկ աւելի ծառայեց ի նպաստ Դաշնակիցներու դատին։ Եւ ճիշդը այս վերջիններէն անվերապահօրէն գնահատուեցաւ ալ, ու մ՛ընքան որ ո՛չ մէկ ժողովուրդ մերինին չափ համակրանք եւ խոստում ստացաւ յաղթական մեծ տէրութիւններէն, ըլլայ պատերազմին տեւողութեանը առեն, ըլլայ յաղթանակէն ետքը։

Գ) Այս իրողութիւնները, յանձնառումները նկատի ունենալով է, անշուշտ, որ դաշնակիցները որոշեցին, Սեւրի դաշնագիրով, հայոց վերադարձնել տալ վեց վիլայէթները։

Բայց եթէ այս դաշնագիրէն գրեթէ անմիջապէս ետքը, գործադրութիւնը հակառակ իմաստով տեղի ունեցաւ, ասոր մէջ հայերը յանցանք չունին, այլ Դաշնակիցները, այլ նա՛մանաւանդ Անգլիան ու Ֆրանսան, որ փոխն ի փոխ կը զինէին Թուրք չէթէները։

Դ) Հայկական հողային պահանջքներուն դէմ՝ Թուրքիոյ դիտողութիւններէն ամէնէն կարեւորը, թերեւս միակը, այն է թէ այս հողամասերուն մէջ հայ չկայ այսօր։

Անտարակոյս այս դժբախտ իրողութիւնը՝ մեծ դժուարութիւններ կու տայ հայոց, բայց իրաւունք չի տար Թուրքերուն։ Արդարեւ.

1.— Այս հողամասերը անդիր ժամանակներէ ի վեր հայոց հայրենիքին մաս կազմած են, եւ եթէ, 1915ին, անոնց հայ բնակչութիւնը ջարդուեցաւ Թշնամի Թուրք կառավարութեան կողմէ, կանխամտածուած ծրագիրի մը համաձայն, երկիրը չի դադրիր, սակայն, հայկական ըլլալէ, ո՛չ ալ վերապրող հայոց պատկանելէ։

2.— Ոճիրը որեւէ իրաւունք չի կրնար չհիլ. իսկ վարձատրութիւն՝ երբե՛ք։ Արդ, վերոյիշեալ հողամասերուն վրայ Թուրքերուն տիրապետութիւնը պահելը՝ յայտնօրէն պիտի նշանակէր վարձատրել այս վերջինները իրենց ցեղասպանութեան համար, ու այս՝ հակառակ տրուած բոլոր խոստումներուն եւ յանձնառումներուն։

3.— Անշուշտ եթէ վեց վիլայէթներուն հայ բնակչութիւնը տարագրուած չըլլար, մեր պահանջքները աւելի դիւրութեամբ լուծում պիտի գտնէին։ Բայց բնի տարագրութեամբ, կամ ջարդով, կարելի չէ ուրիշին հայրենիքին ու բոլոր իրաւունքներուն տիրանալ վերջնականօրէն. լաւագոյն ապացոյցը այս ճշմարտութեան՝ դաշնակիցներուն յանձնառումներուն եւ Սեւրի դաշնագիրին մէջ կը գտնուի. ա՛յդ օրերուն ալ, այսինքն այս դաշնագիրին ստորագրութեան օրն ալ վերոյիշեալ վեց վիլայէթներուն մէջ արդէն բնիկ հայ չէր մնացած։

Ուրեմն, քանի որ 1920ին՝ ուր Սեւրի դաշնագիրը ստորագրուեցաւ նոյնիսկ Թուրք կառավարութենէն, նկատի չառնուեցաւ, արդարեւ, վեց վիլայէթներուն առանց հայու մնացած ըլլալու իրողութիւնը՝ 1915ի ջարդերուն եւ տարագրութեանց պատճառով, նոյն այս տեսակէտը այսօր եւս ի զօրու պէտք է նկատուի։

4.— Բայց խնդրոյ առարկայ եղող, անցեալին ա՛յնքան ծաղկեալ այս վեց վիլայէթներուն մէջ, այսօր որեւէ բնակչութիւն գրեթէ չկայ, այսինքն թո՛ւրք ալ չկայ հոն. խոպան են հիմա այս գաւառները, անապատ դարձած, աւերակ՝ ամէն տեղ, մինչ իր ցանցառ բնակիչներն ալ նախամարդու պայմաններուն մէջ կ'ապրին։ Տեղ տեղ քարայրներէ ներս կը բնակին։ Կիներ կ'աշխատին գրաստի պէս։ Օտար ճամբորդ ականատես վկաներ կը հաստատեն այս իրողութիւնները։ Հակառակ ամերիկեան կառավարութեան քաշած միլիոնաւոր տոլարներուն...։ Որովհետեւ, Թուրքը չի՛ գիտեր չինել, քար քարի վրայ դնել. վարժուած չէ. եւ ցաւալին, բայց աւելի ցաւալին այն է որ պիտի չկրնայ ալ վարժուիլ. լաւագոյն փաստը այս ճշմարտութեան՝ երկար անցեալին մէջը կայ։

Անարդար է, իմաստէ՛ ալ զուրկ է, այս վիլայէթները աւերակի մէջ ձգելը. իրենց ներկայ տիրակալները անարժան են այդ գեղեցիկ, բարեբեր գաւառները գրաւելու՝ Թշուառ վիճակի մէջ պահելու համար. զանոնք իրենց նախկին, աշխատասէր, իրա՛ւ տէրերուն վերադարձնելու է, նոյնիսկ ի սէր անոնց ծաղկումին։ Մարդկութիւնն ալ կ'օգտուի։ Անգամ հոն այժմ ապրող Թուրքերը։

Անհիմն, կողմնակալ տեսակէտ մը չէ այս. ո՛չ ալ պարզ յաւակնութիւն մը. օրինակը կայ. չատ մօտիկ եղող օրինակը՝ անհերքելի եւ սահմանակից։ Արդարեւ, մոխիրներու, աւերակներու մէջէն ծնած Սովետական Հայաստանը՝ ծաղկած, միշտ աւելի եւս ծաղկելու վրայ, լաւագոյն օրինակն է, լաւագոյն ըսո՛ն է։ Մութին դէմ Լոյսը։ Քարայրի բնակիչներուն դէմ՝ միջազգային չափանիշով գիտնականներու, արուեստագէտներու, չինարարներու կարեւոր հոյլ մը, հետզհետէ աւելի աճող թիւով ու որակով, եւ որոնք իրենց չատ փոքրիկ հայրենիքին սահմաններէն դուրսն ալ կրցան ծառայել արդարութեան յաղթանակին ու համայն յառաջդիմութեան համար։ Եւ դեռ ինչ որ իսկապէս յատկանշական է, այս հոյլին մէջ կան հայեր՝ որոնք Թուրքիոյ ջարդերուն վերապրողներէն, կամ անոնց զաւակներէն են։ Մինչ Թուրքիան կրնա՞յ յաւակնիլ, թէ ունեցած է՝ նոյնիսկ իր ամբողջ պատմութեան մէջ, հին թէ նոր, Սարեան մը, Պաչտուրեան մը, Ալիխանեան մը, Համբարձումեան մը, Մկոյեան մը։

Ե) Թերեւս պիտի ըսուի, Թէ կայ Սովետական Հայաստանը՝ որ ծնունդ առաւ Առաջին Մեծ պատերազմէն ետքը, եւ ուր կրնան երթալ հաստատուիլ արտասահմանի փափաքող հայերը։

Անշուշտ Ս. Հայաստանը կայ. այլեւս անհերքելիօրէն չքեղ իրականութիւն մըն է անշուշտ, բայց ան Արեւմտ. Հայաստանի մաս չէր կազմեր, մինչ իր տարածութիւնն ալ նեղ է։ Իսկ իր ներկայ զարթօնքը ուրիշ պատճառ մըն է, որ իր պահանջքներուն հետեւանք տրուի արդարօրէն։

ուշադրութիւն գրաւեց Թամանի եւ Քեռչի կռիւներուն մէջ, կոչուեցաւ «Թամանեան-Գերլին զօրաբաժին», որովհետեւ մեծ պատիւը ունեցաւ Գերլինի վրայ յաղթանակի դրօշակը առաջին պարզողներուն մէջ գտնուելու։ Զօր. Ցովհ. Բաղրամեան՝ այժմ մարաջախտ, այդ առենին հրամանատար պալթեան առաջին ճակատին, յաղթականը՝ Քուրսքի եւ Վիթեպսքի կռիւներուն, միջազգային անուն մը դարձաւ։ Հայեր մասնակցեցան նաեւ Մոսկուայի, Լենինկրատի, եւ Սթալինկրատի (այժմ Վոլկոկրատ) կռիւներուն։

Գաղթական հայուհին անապատ տիւն մէջ՝ պետեւիներու մօտ

Զ) Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմին եւս, հայեր իրենց անժխտելի ու կարեւոր մասնակցութիւնը բերին դարձեալ դաշնակիցներու յաղթանակին։

Սովետական Հայաստան ճակատ ղրկեց՝ մարդկութեան թշնամի Նացիներուն դէմ, երկու հարիւր հազարէ աւելի զինուոր, 70է աւելի զօրավարներով։ Աւելի քան ութսուն հայ զանազան աստիճանի զինուորականներ՝ «Ռուսական Միութեան հերոս»ի մեծագոյն չքնաղ նշանը ստացան, մինչ իր զինուորներէն 32 հազարը՝ այլ պատուանշաններ։ Ջուտ հայերէ կազմուած զօրաբաժին մը՝ որ մասնաւոր

Ֆրանսայի հայերը չնորհաւորումով նշմարուեցան ռեզիսքանսի մէջ։ Ամերիկեան բանակին հայ զինուորականներն ալ գովասանքի արժանացան իրենց քաջութեամբը։

Ո՛չ մէկ տեղ, ո՛չ մէկ հայ զինուորական լքեց իր պաշտօնը, դիրքը՝ հաստատակաց Թշնամիին դէմ։ Հայը երբեք դաւաճիք չեղաւ. ամէն տեղ, կռիւի ճակատին վրայ, Թէ ետեւը, պայքարեցաւ եւ զոհուեցաւ. բոլոր իրաւասու իշխանութիւնները ընդունեցին, յայտնեցին այս ճշմարտութիւնները։

Բայց Թուրքիան՝ իր կեղծ, ոուտ չեզոքութեան մէջ, վերջին ընդհանուր պատերազ-

մին ալ լրջօրէն օգնեց հասարակաց թշնամիին, այս անգամ Հիթլերական Գերմանիոյ: Ապրարեւ, Մեծն Բրիտանիայի վարչապետ Ունիսթըն Զըրչիլ՝ ի՛նքը, պաշտօնապէս յայտարարեց, իր հրապարակային մէկ ճառին մէջ իսկ, թէ Թուրքիան Մեծն Բրիտանիոյ տուաւ «իրական երկիւղներ՝ 1939–45ին»: Մինչ ծանօթ ու լաւատեղեակ լրագրող՝ Վասիլիէֆ հրապարակ հանեց «Իսվեսթիա»ի 29 Ապրիլ 1946ի թիւին մէջ, այն օգնութիւնը՝ զոր Թուրքիա բերած է գերմանացիներուն եւ իտալացիներուն, վերջին պատերազմին. իր դրութեան մէջ, ան կը թուէ նաեւ անունները գերմանական եւ իտալական այն նաւերուն՝ որ Թուրքիոյ կողմէ արտօնուեցան նեղուցները անցնելու, որպէսզի կարենան երթալ կըռուելու Սովետական Միութեան դէմ, ինչպէս նաեւ նոցի բանակին վառելանիւթ հայթայթելու: Իսկ Հիթլէր Թուրքերուն հետ սրտակցական կապ ալ հիմնելու համար՝ անոնց ղրկեց պատմութեան մեծագոյն ցեղասպան թալէաթին ճակունները...:

8. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՓՈՐՁԱՌՈՒԹԵԱՄԲ ԳԾԵԼՈՒ Է ԱԶԳԱՅԻՆ ՈՒՂԻՆ

Իրատեսութիւնը երբեմն ցաւ կու տայ, չլատում անգամ կը բերէ, իսկ ծափահարութիւն՝ երբեք: Բայց անհրաժեշտ է ան՝ յաջողութեան համար:

Իրատեսութեան պակասը՝ անգիտակցութիւնն է: Ճիշդ է որ անգիտակցութիւնը երբեմն կը յաջողի իսկ, բայց հաշիւ չունի ան, կարելի չէ իրեն վստահիլ, եւ իր յաջողութիւնները պատահարներու բախտին կը վերաբերին:

Անգիտակցութիւնը՝ բաղդատութեան, քննութեան, պատասխանատուութեան արհամարհանքէն առաջ կու գայ. կերպով մը՝ իրատեսութեան ժխտումն է. ուստի տրամաբանական չէ իր չարժումներուն, պոռթկումներուն հետեւիլը՝ ի վերջոյ՝ վտանգը կ'իրագործուի: Մինչ ազգային հարցերու մէջ ամէն կարեւորութիւն, մանաւանդ թշնամիի ամէն հաւանականութիւնը կշռելը, չափելը, նախատեսելու համար նախաքննութիւն կատարելը՝ առաջին դիծի պարտականութիւնը կը կազմեն: Եւ յաջողութեան գլխաւոր գաղտնիքը:

Կը կարծուի, կ'ըսուի, չատեր կ'ընդունին ալ, թէ կան անհատներ, կամ ազգեր, որ լաւատունին, մինչ ուրիշներ ալ՝ որ չունին: Այս մասին վիճաբանիլը աւելորդ կը նկատեմ. օգուտ չունի: Բայց հա՛րկ է յիշատակել հոս, թէ մեր ժողովուրդը բախտ չունեցողներուն կարգին կը դասեն, մանաւանդ քրքական լուծին հաստատուելէն ի վեր: Այս հաւատումը իր հիմնական արդարացումը ունի՞: Միշտ ալ, անհետատես ղեկավարներուն ձրի արդարացումը եղած է անբախտութեան վերագրելը իրենց սխալները:

Վեց դարու իրենց տիրապետութենէն մինչեւ Ապրիլ 24ը, Թուրքերը մեզմէ հետզհետէ անհամեմատօրէն, բայց չատ աւելի անհամեմատօրէն զօրաւոր եղած են: Եւ եղած են վայրագ ալ. անասնական, անողորմ, անօրէն: Եթէ ուսումնասիրենք պաղարիւնով, առարկայական տրամադրութեամբ, մեր բոլոր արտայայտութիւնները, ելոյթները, մեր բոլոր չարժումները, ինչպէս նաեւ Թուրքին հալածանքներէն ազատուելու նպատակով ստեղծուած մեր կազմակերպութիւնները, եւ մանաւանդ մեր մամուլը, պիտի համոզուինք իսկոյն, առանց դժուարութեան, թէ չենք հասկցած, չափած Թրքական բիրտ ուժին տարողութիւնը՝ բաղդատած մեր ոյժին, մեր կարելիութիւններուն հետ: Եւ սակայն այս կշիռը առաջին պայմանն էր ամէն հայ ղեկավարին համար: Եւ այն ատեն, իրատեսութիւնը խորհուրդ պիտի տար հայուն՝ չչափուիլ Թուրքին հետ:

Այսուհանդերձ, ճիշդ է նաեւ որ կացութիւնը ընդունիլը կարելի չէր, ո՛չ ալ մարդկային: Հալածանքները անդադար տեղի կ'ունենային, կեանքը ամէն տեղ անատանելի էր: Ապահովութիւն չկար կեանքի, ինչքի, պատիւի:

Զրկուած, ու յաւտնօրէն չատ հեռու՝ զէնքով դիմադրելու կարելիութենէն, հայուն կը

մնար մի՛ միայն իր խելքը, որպէս միակ մխիթարութիւնը, լուծում մը, ապրելու կերպ մը գտնելու համար։

Թուրքը տիրող տարրն էր, բայց եւ ծոյլ, եւ տգէտ։ Իր այս վիճակէն՝ հայերը կրնային օգտուիլ։ Ուրիշ ելք չկար։ Հայը սակայն դիւանագէտ չէր. չեղաւ։ Ո՛չ ալ խորամանկ։ Բայց զգացումով չարժեցաւ՝ հաւաքական, ազգային գործերու մէջ։ Միշտ արտայայտուեցաւ. Թուրքը կը կարդար հայուն դէմքին վրայ իր զգացումները։ Թէեւ ասոր անգամ պէտք չունէր. մեր մամուլը ամէն ինչ կը հրապարակէր բացէ ի բաց։ Գործելակերպի, ինքնապաշտպանութեան, յետոյ յեղափոխութեան, կամ դիմադրութեան բացայայտ սխալ մըն էր այս։ Աւելի պարզ բայց պատկերային բառով՝ խակութիւն մը։ Թերեւսօլիկութեան հասած։ Խակութիւն մը՝ որ, սակայն, երկար տեւեց եւ շատ սուղ արժեց ամբողջ հայութեան։

Բայց հայ «ղեկավարները» աւելին իսկ ըրին. պապա–մամա կը խաղային...։ Անկասկած ունէին բարի կամք, անհուն ազգասիրութիւն, ամէն զոհողութեան տրամադիր էին, այլ սակայն իրատեսութենէ բոլորովին հեռու մնացին։ Շարունակաբար, յամառօրէն, աննըկուն մեծամոլութեամբ։ Վաթսունական թուականներուն իրենց հիմնած «Ազգային Սահմանադրութիւնը»՝ առաջին կարեւոր ազգային աքքը, որ, իրականութեան մէջ, իր բնագիրով իսկ՝ տաճկերէն լեզուով, «կանոնագրութիւն» (նիզամնամէ) մըն էր, առաջին անգամ ըլլալով տաճկերէն մին եղաւ՝ մեր ղեկավար մարդոց համար, «պապա–մամա» խաղալու տասնեակ տարիներով։

Ի՛նչպէս կազմուեցաւ այս «Սահմանադրութիւնը», եւ ի՛նչ է իր էութիւնը։ Շահեկան է պէտնալը։ Յատկանշական հոգեբանութիւն մը ապրեցաւ, արտայայտուեցաւ իր չուրջը. նկարագիր կայ հոն. եւ մեր պատմութեան մաս կը կազմէ։

Տեղապահ պատրիարքին Բ. Դրան արտաքին գործոց տեսչութեան կողմէ ուղղուած 14 փետր. 1862, թիւ 191 նամակով մը, «բարեկարգութեանց վերաբերեալ կայսերական հրովարտակը կը պահանջէ, որ ամէն հաւատարակութիւն իր վայելած առանձնաշնորհութիւններն ու արտօնութիւնները որոշեալ ժամէ մէջ ի քննին առնելով, ժամանակին բերմանցը եւ քաղաքակրթութեան արդեանցն ու գիտութեանց պահանջած բարեկարգութիւններն խորհրդածութեամբ որոշէ, ու Իարձրագոյն Իբրան ներկայացնէ»։

Այսպէս պահանջուած կանոնագիրին ծրագիրը ներկայացուելէ ետքը, Բ. Դուռը՝ իր 17 Նոյ. 1863 հրամանագիրովը կը հաղորդէ հայոց տեղապահ պատրիարքին, որ այս «նիզամնամէն» կարգ մը սրբագրութիւններէ յետոյ «նորին կայսերական վեհափառութեան կողմէ ընդունուեցաւ», եւ կը պատուիրէ անոր անթերի գործադրութիւնը, «ըստ բարձրագոյն կամաց օգոստափառ կայսեր»։

Այս «Սահմանադրութեան» 4րդ յօդուածին համաձայն, Պատրիարքը «հանդիսաւոր ուխտ» պիտի ընէ որ «հաւատարիմ պիտի մընայ տէրութեան եւ ազգիս», իսկ իր 37րդ յօդուածը կը տրամադրէ որ Քաղաքական ժողովը՝ վարչական «կայսերական հրամանով» կը հաստատուի, ինչքան ալ Ազգային Ընդհ. ժողովին գաղտնի քուէովը ընտրուած ըլլայ։ Մնաց որ մեր այս «Սահմանադրութեան» բոլոր քիչ քէ շատ կարեւոր կէտերուն գործադրութեան համար, անհրաժեշտ է «կայսերական հրամանը»։

Եւ ահա այս կանոնագրութիւնն է որ, այս նիզամնամէն՝ իր բո՛ւն բառովը, իր օրինական տաճկերէն հրովարտակովը, հայոց կողմէ կոչուեցաւ՝ իր հայերէն սխալ ու անպատեհական յետին նպատակով կատարուած թարգմանութեամբ, «Ազգային Սահմանադրութիւն», որուն, սակայն, սրբագրութիւնը, վաւերացումն ու գործադրութիւնն անգամ կախում ունէին օսմանեան տէրութենէն, որ կ'իշխէր Թուրքիոյ հայոց վրան։

Տղայամտութիւն պիտի ըլլար հաւատալը, թէ ա՛յսքան ենթակայ հպատակներ կրնան սահմանադրութիւն ունենալ տիրող պետութեան սահմաններէն ներս. ինքնիշխան ազգ մը, տէրութիւն մը միայն կրնայ մշակել եւ ունենալ սահմանադրութիւն մը։

Բայց միայն «սահմանադրութիւն» բառը չէ դիտումնաւոր կերպով սխալ թարգմանուածը։ Արդարեւ, այս յետին նպատակը յստակօրէն, չարունակաբար կ'երեւայ ոչ թէ միայն որովհետեւ 29 յօդուածներէ կազմուած մեր այս կանոնագրութեան մէջ յիշատակուած ձի-

զամնամէ յորջորջումը տասնեակ անգամներ «սահմանադրութիւն» թարգմանուած է մերիններուն կողմէ հայերէն հրատարակութեան մէջ, այլ նաեւ անոր համար որ տաճկերէն պաշտօնական բնագիրին գործածած «անդամ» բառերը երեսփոխանի, իսկ իանէ միլլիէ (ազգային ողորմութիւն) բառերը՝ «ազգային տուրք»ի թարգմանած են, դարձեալ բազմաթիւ անգամներ:

Հա՞րկ է յիշել, թէ այս կանոնագրութիւնը տաճկերէնով չպատրաստեցաւ ու հրատարակուեցաւ որպէս օրէնք, ինչպէս կայսրութեան բոլոր օրէնքները, տաճկերէնը ըլլալով պետական ու պաշտօնական միակ լեզուն. ուրեմն, իր հայերէնը պարզ թարգմանութիւն մըն է միայն, մերիններուն կողմէ կատարուած՝ մեզի՛ համար, առանց պաշտօնական որեւէ հանգամանք կարենալ ներկայացնելու: Ուստի ե՛ւ որովհետեւ իր հեղինակները չա՛տ լաւ գիտէին թէ՛ թուրքերէնը եւ թէ հայերէնը միանգամայն, թարգմանական վերոյիշեալ կարեւոր ու յաճախակի կրկնուած սխալները՝ մեզ անխուսափելիօրէն կը տանին այս կամ այն սխալներուն մէջ որոշապէս տեսնելու յետին նպատակ մը միայն.— Հայ ժողովուրդին ենթադրել տալ թէ սահմանադրութի՛ւն մը տուին իրեն, ազգային երեսփոխաններո՛վ, եւ տուրք իսկ հաստատելու իրաւասութեա՛մբ... պետականութիւն մը: Խաղալ պապա-մամա, իսկապէս...:

Հայոց մէջ՝ նարկիսիզմը թերեւս առհասարակ երեւոյթ մըն է հին ժամանակներէ ի վեր: Մեր պատմութենէն օրինակ մը ցայտուն կերպով պիտի վկայէ այս մասին. Սմբատ Բ.՝ Աչոտ Գ.ի որդին ու յաջորդը, ինքզինք «Տիեզերակալ» կը կոչէր առանց մտածելու, թէ կրնար ծիծաղելի ըլլալ. «Թերեւս անոր համար որ իր հրամանին տակ հաւաքեց հայ նախարարները, երբ օտար վտանգը կար» – կը գրէ Ղընկ Կրուէ՝ իր «Հայաստանի պատմութիւնը» անուն վերոյիշեալ գիրքին մէջ, հանանաքար սրամտութեամբ մը բացատրելու համար Սմբատ Բ.ին անհեթեթութիւնը, բայց անկասկած քողարկուած ծաղրանքով (էջ 500):

Պերլինի վեհաժողովին մեր ղրկած պատուիրակութիւնը՝ իր կազմութեամբն ու կատարած դիմումներովը, մեծ դասեր ունի:

Իր առեններն՝ մինչազգային չափանիշով ամէնէն բարձր նկատուած վեհաժողովին, որուն նախագահը պիտի ըլլար Պիզմարք մը, հայոց պատուիրակութիւնը ունէր, ուրեմն, որպէս պետ Խրիմեան Հայրիկը, որ իր այցետոմսին վրայ տպել տուած էր իր հանգամանքը. «Արքեպիսկոպոս Տարօնի եւ Նախկին Պատրիարք Թուրքիոյ Հայոց»: Հայեր կը պերէին, կը պաշտէին իսկ Խրիմեան Հայրիկը, բայց իր ստանձնած ծանր ու բարդ պաշտօնին մարդը չէր ան. այս պաշտօնին պահանջած գիտութիւնը, պատրաստութիւնը, լեզուն, նրբութիւնները չունէր:

Եւ որովհետեւ եւրոպական որեւէ լեզու չէր գիտեր, իր հետը կ'առնէ Մինաս Զերազը՝ իբր թարգման եւ քարտուղար, այս մօտ քսան տարեկան երիտասարդը, դպրոցական նստարանէն ուսուցչութեան անցած, Ֆրանսերէնի միայն տեղեակ, բայց ոչ անչուշտ դիւանագիտական լեզուին. անփորձ՝ ի'նք ալ, իր ստանձնած աշխատանքին համար: Յետագային միայն, Մինաս Զերազ անկեղծութիւնը պիտի ունենայ խոստովանելու.— «...Ուսանող եղած էի, ապա ուսուցիչ. տեսած էի դպրոցներ միայն, եւ ո՛չ մէկ պաշտօնատուն նշմարած էի երբեք. դիւանագիտական ասպարէզն անծանօթ էր ինձ որպէս աշխարհ էր Աղամի, երբ սա դրախտի մէջ էր դեռ: Ուստի ո՛չ ոք պիտի զարմանայ լսելով թէ երբ պաշտօնատունի մը (Հռոմի արտաքին գործերու նախարարութեան) քարէ սանդուխներէն վեր ելայ, սիրտս տրոփեց ծոցիս մէջ...» («Հայաստան եւ Իտալիա», կ. Պոլիս, 1879, էջ 28):

Մինչ երբ Լոնտոն հայ գործիչներու հետ խորհրդակցութեան մը ընթացքին Խրիմեան Հայրիկին կը հարցնեն, թէ ի՞նչպէս պիտի պաշտպանէ հայկական դատը Պերլինի վեհաժողովին մաս կազմող օտար պատուիրակներուն մօտը, քանի որ եւրոպական ո՛չ մէկ լեզու չէր գիտեր, ան կը պատասխանէ.— «Պիտի խօսիմ լեզու մը, որ համաշխարհային է եւ տառապանքի լեզուն է միեւնոյն ժամանակ. այսինքն՝ պիտի լամ...»:

Շա՛տ բան կը բացատրէ այս պատասխանը...:

Ճիշդ է որ կար նաեւ Խորէն Եպս. Նարէյը, որ գիտէր եւրոպական լեզուներ, բայց այդ չէր ջնջեր վրայ խօսող բոլոր հայ պատմագիրները կը հաստատեն, թէ իր յեղյեղուկ

նկարագիրն ու քաղաքական գործերու մէջ իր բացարձակ անփորձութիւնը չէին կրնար սատարել մեր դատին յաջողութեան։

Գոլսէն մեկնած հայկական պատուիրակութիւնը երբ Գոլսէն ճամբայ կ'ելլէ դէպի Իտալիա, ծովային ճամբով, ետքը անցնելու համար Անգլիա՝ Պերլինի վեհաժողովին չհասցած, ինքը՝ Խրիմեան արդէն դողի մէջ կը գտնուի· կը վախնայ, որ իր մեկնումին լուրը հասնի օսմանեան կառավարութեան, եւ այն ատեն այս վերջինը կրնայ արգելք դնել այս մասին։ Մինաս Ձերազ կը վկայէ, արդարեւ, իր վերոյիշեալ հատորին մէջ.— «...Անհնար չէր, որ երբ մեր երթի համբաւն տարածուի Բիւզանդիոնի մէջ, մի հեռագիր կասեցնէ զմեզ այդ նեղուցի մէջ» (էջ 24)։ Բայց կը թուի թէ կառավարութիւնը այնքան ալ կաթեւորութիւն չի տար։

Լոնտոնի մէջ, Խրիմեան Հայրիկ խորհրդակցութիւն կ'ունենայ, նախ, պարսկական դեսպան Մելքոն Խանի հետ, որ՝ իբր հայ եւ փորձառու քաղաքագէտ, կ'առաջարկէ իրեն «համեստ պահանջներ» միայն ներկայացնել Պերլինի վեհաժողովին։ Նուպար փաշան ալ նո՛յն կարծիքը արդէն յայտնած էր իրեն։ Ճեոտաջային, Խրիմեանի անձնական նամակներէն երեւան պիտի գայ, թէ ինչ ուզած է այս խորհուրդին հետեւիլ, բայց Գոլսոյ Պատրիարքարանը չէ զիջած։

Հայկական պահանջքներուն մասին, անգլիացի ականաւոր պետական մարդ՝ Լորտ Սալիսպըրի բացէ ի բաց կ'ըսէ Խրիմեան Հայրիկին, իր կառավարութեան անունովն իսկ, թէ կը համակրի հայոց, բայց որեւէ գործնական արդիւնքի սպասելու չէ· իր հիմնական դիտողութիւնը այն կ'ըլլայ, որ հայեր Թուրքերու եւ քիւրտերու մէջ ցրուած են, եւ այս իսկ պատճառով՝ հայոց համար առանձին բարենորոգումներ հաստատելը անկարելի կը Թուի։

Բայց չատ աւելի ճշմարտութիւն ու դաս կը պարունակեն իր ատենին անգլիական խորհրդարանի ազդեցիկ անդամ՝ ազատական Ֆոքսբօքսերի խօսքերն ու խորհուրդները։ «Մի՛ վշտացնէք, — ան կ'ըսէ արդարեւ Խրիմեանին երբ Գ. Փափազեան զայն իրեն կը տանի, — մի՛ վշտացնէք Ռուսաստանը, որ ձեր դրացին է· մի՛ դառնաք գործիք ո՛չ Պահպանողական կուսակցութեան եւ ո՛չ էլ մեր, Ազատականներիս ձեռքը։ Շատ դժուար է Անգլիայի համար հըլկել Հայաստանի վրայ, որ այնչափ հեռու է մեզանից։ Սեւ ծովու հարաւային եզերքում բաւականաչափ հայ ժողովուրդ չկայ· իսկ Անգլիան միայն ծովեզերեայ բնակիչներին կարող կը լինէր պաշտպանութիւն ցոյց տալ»։

Եւ այս դառն քայց անկեղծ յայտնութիւնները ընելէ անմիջապէս ետքը, ազատական ընթերփոխանը կը հարցնէ հայ պատուիրակութեան պետին, միշտ նոյն անկեղծութեամբ, եւ լուրջ, հիմնական իմաստով.

— «Ուստի, հարցնում եմ ձեզ, ձեր ազգը կարո՞ղ է ինքն իր գլխուն իր ինքնավարութիւնը պաշտպանել, եթէ Հայաստանին այդ տըրուէր։ Հայերը բաւականաչափ ուժ ունե՞ն իրենք իրենց մէջ, որովհետեւ Անգլիայի օգնութեան վրայ յոյս կարելի չէ դնել» («Հայկական խնդիրն եւ Ազգ· Սահմանադրութիւնը Թուրքիայում», 1860–1910, Ա. Հատոր, գրեց՝ Սարուխան, Թիֆլիս, 1912, տպ· «Էպոխա», էջ 391)։

Կացութիւնը, ուրեմն, ա՛յսպէս էր 1878–ին, եւ հայեր իրենց ազատագրումը յուսացին Պերլինի վեհաժողովէն, հոն ղրկելով կրօնական մը, որպէս պատուիրակ։

Ֆրանսացի պատմագիր մը՝ որ կը դասապարտէ Թուրքիոյ կատարած ջարդերը, խօսելով՝ «բարենորոգումներ եւ առանձին իրաւակարգ մը» պահանջներու համար Պերլինի վեհաժողովին հայոց ղրկած պատուիրակութեան մասին, կը գրէ թէ ասիկա ձախաւերութիւն մըն էր։ Եւ կը շարունակէ՝ այս դիմումին բնոյթը ներկայացնելու համար։

— «Հայերը այդ չրջանին կը վայելէին Ապտիւլ Համիտի չնորհը, որ զանոնք խելացի, անձնուէր, ամէն բանի կարող կը գտնէր, ու իր «հաւատարիմ ազգը» կը կոչէր։ Հայերը կայսրութեան մէջ կը գրաւէին կարեւոր պաշտօններ, հաւաքուելու, իրենց լեզուն խօսելու, իրենց թերթերը հրատարակելու ազատութեամբ։ Պերլինի վեհաժողովին իրենց կատարած քայլը՝ Հին Թուրքերը վիրաւորե՞ց։ Այս ցոյցը անհեթեթ աքթ մը նկատուեցաւ, կէսմտանութիւն մը։ Այսուհանդերձ, Թուրքերը ներեցին հայոց այդ դիմումը վերագրելով իրենց բնական անյարակցութեան (էրմենիլիֆ)» («ABDUL HAMID, Le Sultan Rouge», par GilesRoy, Ed Payot, Փարիզ, էջ 86)։

Ֆրանսերէն բնագիրին մէջ, «էրմենիլիք» բառը այսպէս տառգերէն գրուած է, ընդգծելու եւ չեչտելու համար անուշտ հեղինակին միտքին պատկերացումը:

Եւ ըսելէ ետքը թէ գաղտնի համաձայնութեամբ մը, Ապտիւլ Համիտ կ'ընդունի կիպրոսը Անգլիոյ ձգել, առ ի վարձատրութիւն՝ ի հարկէ, այս վերջինին Թուրքիոյ հանդէպ բռնած պաշտպանութեան, հեղինակը կ'աւելցնէ.

– «Սակաւապետ, ճարտար, եւ խելացի ազգ՝ հայերը ամէն տեղ իրենք զիրենք կը պարտադրեն իրենց վաճառականական եւ տեղանաւորական յատկութիւններուն շնորհիւ: Իրենց ներկայութիւնը բարգաւաճում կը ստեղծէ: Ոչ թէ միայն Թոյլատրուած են, այլ փնտուած՝ իրենց տէրերէն: Թուրքը՝ անփոյթ եւ երազող, կը ձգէ որ հայը հաստատուի իր երկրին մէջ եւ հարստանայ ի վնաս իրեն: Ջայն նուաճած է զէնքերու ուժովը, բայց հայը՝ իր կարգին, Թուրքը նուաճելու վրայ է, իր ուղեղին ուժովը:

«Ապտիւլ–Համիտ՝ թէեւ այնքան կասկածոտ, հայերը ընդունեց իր քովը, իր իշխանութեան առաջին տարիներուն ընթացքին: Անոնց մէջէն ընտրեց իր խորհրդականները, իր ամէնէն մտերիմ աշխատակիցները: Այս Թոյլտուութիւնը հայոց յանդգնութիւնը աւելցուց: Կ. Պոլսոյ մէջն իսկ անոնք հաստատեցին իրենց փրուիականտին կեդրոնը, եւ գիտակից Թուրք տէրութեան կազմալուծումին, հոյակապ երազը ունեցան Օսմանեան կայսրութեան բեկորներէն նոր Հայաստան մը վերստեղծելու» (էջ 117–118):

Հեղինակը կը շարունակէ դեռ, իր միտքը հիմնաւորելու համար.

– «Որո՞շ է որ ազգայնական շարժումին ղեկավարները Եւրոպայի օգնութեան վրայ յոյս դրած էին, բայց Եւրոպան շարժելու տրամադիր չ'երեւար: Եւրոպան այն տպաւորութիւնը կը կրէ, թէ հայ ժողովուրդը՝ Օսմանեան կայսրութեան տարածութեան վրայ ցրուած, ամէն տեղ կորսուած է այլազան ղանգուածներու մէջ, ցեղովը, լեզուովն ու կրօնքովը: Այս պայմաններուն տակ, ո՛ւր պիտի ըլլար այս նոր Հայաստանը: Ի՛նչ սահմաններ իրեն տալ: Ամէն տեղ, քիւրտեր, Թուրքեր, լազեր, չերքէզներ աւելի են թիւով, եւ քրիստոնեայ տարրը պարտութեան պիտի ենթարկուի: Սուլթանին բողոքներ ներկայացնել՝ կարելի է դեռ: Քրիստոնեաներու ի նպաստ բարենորոգումներ ստանալ իրմէ՝ այո՛: Բայց միջամտե՞լ: Չ'արժեր. տէրութիւնները կը միջամտեն դրացի ազգերու ներքին խնդիրներուն մէջ այն պարագային միայն երբ չահ ունին» (էջ 157):

Քիչ մը աւելի անդին, հեղինակը պիտի ըսէ նաեւ.

– «Եթէ Թրքական կեղեքումները յատկօրէն պատճառ եղան հայ ազգային չարժումը ստեղծելու, կը Թուի Թէ ահաբեկիչները՝ որ երեւան եկան, ջարդերուն ուղղակի պատասխանատուութիւնը կը կրեն» (էջ 158):

Եւ դարձեալ այս հեղինակը՝ իրատես եւ ճշգրիտ, կը հաւաստէ դեռ, Պոլսոյ մէջ տեղի ունեցած ջարդի մը առթիւ, Թէ օտար տէրութեան Թարգմաններուն միջամտութեան վրայ, երբ հկեղեցի ապաստանած հայեր դուրս կ'ելլեն, «իրենց զէնքերը կը յանձնեն դեսպանատուներուն գավասներուն. երեք հազար հայոց վրայէն, ընդամէնը հարիւր քսան կտոր կը հաւաքեն» (էջ 175):

Մինչ «սուլթանին յանցաւորութիւնը ո՛չ ոքի համար կասկածելի էր... բայց ո՛չ ոք համարձակեցաւ զայն ամբաստանելու», – կ'ըսէ ալ նոյն հեղինակը:

Քիչ մը աւելի ծանրացայ այս օտար կարծիքին չուրջը, անոր համար որ յատկանշական, իրատես վկայութիւններ ունի ան. չըլլանը, մարդիկը մօտէն ուսումնասիրած կը Թուի. կերպով մը՝ կը հասնի անգլիական խորհրդարանի անդամ Ֆորսթըրի կարծիքին, գոր տեսանք աւելի առաջ: Այսինքն՝ մեր ազգային ազատագրական չարժումին ակարութիւնը, անխոհեմ էութիւնը, ինչպէս նաեւ քաղաքական մանկութիւնը երեւան հանուած են հոն, օտար չեզոք գրիչի մը կողմէ: Ինչո՞ւ է որ առաջին անգամ ըլլալով հրապարակ կը հանէ, կը գործածէ «էրմենիլիք» տառգերէն բառը, որ պատկերալից իմաստ կը պարունակէ մեր մտքին: Բայց սխալը կանգ չառաւ. նոյնը չարունակուեցաւ. յամառ կրկնութիւններու պէս. այսօր անգամ, ահաւոր ու բռնադատիչ դառերէ ետքը, երբ տուիքը տրուի, երբ կարելիութիւնը ըլլայ՝ նոյն սխալները ի

վիճակի ենք հեչտօքէն, անբան կերպով գոր-ծելու։

Ահա թէ ինչո՛ւ պայքի մինչեւ Ապր. Յահ-մանադրութեան հիմնումին, եւ Գերլինի վե-հաժողովին չրջաններուն։ Վերջին ճակատա-գրական դէպքերը՝ իրենց գործադրութեան տարիներուն մէջը չէ որ արմատ ստացած էին։ Եւ ցոյց տալու համար, նաեւ, որ երբեք իրա-առեւ չենք եղած, չենք կրցած, կամ չենք ու-զած չափել մեր վրան իշխող տէրութեան ոյ-ժը, ինչպէս նաեւ մերինը, մանաւանդ բաղ-դատական իմաստով։ Ըստ ինծի, մեր ձախո-ղութիւններուն ու դժբախտութեան գլխաւոր պատճառը այս անբարեաւութենէն առաջ ե-կած է։

Ապրիլ 24ի մեր կորուստը այնքան խոր ու լայնածաւալ եղաւ, որ ազգային սքանչան պարտականութիւն է, մանաւանդ իր յեռունե-րորդ տարեդարձին առթիւ, անկեղծ ու նոյ-նիսկ խիստ ինքնաքննադատութեան դիմելը։ Ո՛չ թէ, անշուշտ, անցեալին պատասխանա-տուները դատաստանի կանչելու այլեւս ան-դուստ աշխատանքին համար, այլ նոր ու ճիշդ ուղի մը գտնելու՝ ի սպաս մեր պահանջքնե-րուն եւ դատին յաջողութեան։ Որովհետեւ, հանճարեղ ու իրենց հանճարին վրայ հա-ւատք ունեցող մարդիկն անգամ կ՚ընդունին, թէ փորձառութիւնը՝ ազգերուն ճշմարիտ խ-մաստութիւնն է. փորձառութիւնը՝ որ իրա-առեւութեան կը հասցնէ։ Ֆրանսայի մեծագոյն թագաւորներէն՝ Լուի ԺԴ. կ՚ըսէր.— «Մեր քաջութեան մեծութիւնը պէտք չէ որ մեզի լքել տայ խելքին օգնութիւնները»։

Այսուհանդերձ, ինչքան ալ շատ եղած ըլ-լան հայոց սխալները, ասոնք իսկական յան-ցանքներ չէին սակայն. հայերը չգիտցան գըտ-նել պարզապէս ինքնապաշպանութեան խ-մաստուն, յաջող, յուսատու կերպը, բայց խ-րատուն ունէին անշուշտ կեղեքումներու, հա-լածանքներու դէմ բողոքելու եւ ինքնապաշտ-պանութեան դիմելու. ամէնէն տարրական խ-րատուն է այս. եւ թուրքը ո՛չ մէկ պարագա-յին ալ արդարացում չունէր բնաջնջելու հա-մար ամբողջ ժողովուրդ մը՝ առանց խորու-թեան սարքի ու աեւի։

Կը թուի, ուրեմն, թէ իրատեսութեան պակասը հայուն գլխաւոր թերութիւնը եղած է։

Թուրքիոյ վրայ տարած իր զինուորական յաղթութենէն քիչ ետքը՝ Իտալիան բոլորովին պարտուեցաւ սակայն Գերլինի վե-հաժողովին մէջ։ Ամէնքէն առաջ՝ թերեւս մե՛նք նկատի առնելու էինք պարագան։ Ճիշդ է որ ունեցանք 61րդ յօդուածը, որ, այդ օ-րերուն, վերջապէս չահ մըն էր դէպի մեր պաշտպանութիւնը, բայց այս միջազգային տրամադրութիւնն անգամ չգործադրուեցաւ, կամ կարելի չեղաւ գործադրել տալ։

Իմա՞ստը։

Իմաստը՝ մի՛չտ, ամէ՛ն ատեն, ամէ՛ն պա-րագային։

Չի՛ բաւեր օտարին, նոյնիսկ ամենամեծ տէրութեանց համակրութիւնը, չե՛ն բաւեր օ-տարին խոստումը, յանձնառումը, մինչեւ անգամ դաշնագիրները. ի՛նքը՝ ենթական ըլլալու է կազմակերպուած՝ ոյժի տէր՝ ինքզինք պաշտ-պանել կարենալու համար, իր իրաւունքները արժեցնել կարենալու չափ։ Գերլինէն առաջ, Գերլինի մէջ, Գերլինէն ետքը՝ այս ճշմարտու-թիւնը կը մնայ անփոփոխ։ Ա՛յսպէս էր, ա՛յս-պէս ալ պիտի ըլլայ միշտ։ Պիտի տառապին, պիտի կորսուին՝ այս ճշմարտութիւնը չընդ-դողները, չհասկցողները. մեզի միայն յատուկ չէ ան, բայց կը թուի թէ մենք զայն չենք ու-զեր ըմբռնել։

Կան պետական անհրաժեշտութիւններ, մրցակցութիւններ, ներքին թէ՛ արտաքին չնա-խատեսուած պարագաներ, անակնկալներ, ո-րոնք երբեմն ամէնէն ուժեղ նկատուած տէ-րութեան կամքն անգամ կրնան կթել տալ, լռեցնել, պարտութեան իսկ ենթարկել։ Ամէն երկիր, ամէն ժողովուրդ, ամէն չրջան ե՛ւ իր մասնայատուկ պայմանները ունի։

Առանց ժխտել ուզելու արտաքին քաղա-քականութեան, օտարին աջակցութեան ու գործակցութեան գոյութիւնն ու անհրաժեշ-տութիւնը՝ մանաւանդ մե՛ր օրերուն, կարելի է հաստատել, թէ ամէնէն առաջ եւ աւելի խըն-դրոյ առարկայ եղող ժողովուրդէն կախում ունի իր ազատագրումը։ Նախ՝ ասիկա պէտք է ընդունուի։

Մարի Վալեւսքա՝ երիտասարդ ու փայ-լունօրէն գեղեցիկ, ազնուական դասէն, առա-

քինի, ամուսնացած կին մըն էր երբ ճանչցաւ Նափոլէոնը, Վարշաւիոյ մէջ ի պատիւ այս կայսրին տրուած երեկոյթի մը. այդ չրջանին, Նափոլէոն իր փառքերուն գագաթին վրայ կը դտնուէր, թագաւորներ կահընկէց կ'ընէր, նոր թագեր կը հիմնէր, երկիրներ կը դրաւէր ըստ իր անդիմադրելի կամքին ու բանականին: Մարի Վալեւսքա մօտեցաւ եւ համակրութիւն ցոյց տուաւ իրեն իսկոյն, եւ ետքը մինչեւ անգամ լքեց իր ամուսինը. իր առաջին յետին նպատակն էր Լեհաստանի ազատագրումը ստանալ հզօրագոյն նկատուող կայսրի մը չնորհիւ:

Նափոլէոն սիրեց, իր կարգին, այս լեհուհին, թերեւս ան իր միակ լուրջ ու անկեղծ սէրը եղաւ, իրմէ մանչ զաւակ մը ունեցաւ, եւ մէկէ աւելի պատմական վկայութիւն կայ, թէ խոստացաւ այ Լեհաստանը ազատագրել: Անոր տուաւ արդէն սահմանադրական կանոն մը, իր օրինագիրքը մտցուց հոն եւ որ ընդունելութեան որպէս «մեծ օրուան մը արշալոյս», հաստատեց «կառավարական կոմիտէ» մը՝ լեհ բարձր իշխաններէ կազմուած, եւ գրեթէ դրաւ Մաքի նոր թագաւորը՝ Ֆրետերիք Օկիւստ Բ.ը, որ Լեհաստանի վերջին թագաւորներէն մէկուն թոռն էր. Նափոլէոն այս ձեւով յղացած էր լեհական պետութիւն մը ստեղծելու ծրագիրը: Երկու նպատակ կը հետապնդէր ան, իրականութեան մէջ. գոհացում տալ իր սիրուհիին, եւ Ռուսիոյ դէմ պատնէշ մը կանգնել: Բայց քիչ ետքը, պարադաները կը փոխուին. Նափոլէոն յուսախաբ եղած է լեհերէն. այս վերջիններուն ներքին հաւատաձական կռիւները, իրենց թեթեւսոմիտ, անկազմակերպ, կռուտան, առանց կարողապահութեան ձեւերն ու կեցուածքը համեմի չէին եկած իրեն, հակառակ անոր որ անոնց մէջ կը տեսնէր մեծ ասպետներ, հերոսներ, բանաստեղծներ, բեմբասացներ. ինչ որ րսել կու տայ Նափոլէոնի՝ լեհերուն ուղղուած իր մէկ խորհուրդին մէջ.— «Ձեր ճակատագիրը՝ ձեր ձեռքերուն մէջն է»: Միւս կողմէ՝ նոր պայմաններու հետեւանքով, Աղեքսանդր ցարին բարեկամութիւնը չհաւիլ կ'ուզէր Ռոմանոֆներու ընտանիքէն աղջիկ մը կնութեան առնելու համար, Ժոզեֆինի հետ ամուսնալուծուելէ յետոյ անչուշտ, գահաժառանգ մը ունենալու հեռանկարով, ինչպէս եւ այս խնամութեան մէջ փնտռելով Ռուսիոյ դաշնակցութիւնը՝ Անգլիոյ դէմ:

Նոյնիսկ ամէն ճակատի վրայ յաղթական՝ Նափոլէոն երբեք պիտի չուզէ այլեւս կորսընցնել Աղեքսանդր ցարին բարեկամութիւնը. ընդհակառակը. Ռուսիոյ դաշնակցութիւնը՝ յետ այսու իրեն համար չատ մեծ պետական դին մը կը ներկայացնէր. անճնապէս ալ՝ ցարը իր վրան խոր ազդեցութիւն ըրած էր. ու այն ատեն, մոռցաւ Լեհաստանը. եւ ա՛յնքան որ իր հրահանգին վրայ, իր ներկայացուցիչը՝ Փոլենքուր հաւաստիքը կու տար, Վիեննայի դաշնագիրին առթիւ, 14 Հոկտ. 1809 թուակիր նամակով մը թէ.

— «Կայսրը կ'ուզէ ո՛չ միայն Լեհաստանի վերածնունդին իր մտածումէն այնքան հեռու եղող գաղափարը երբեք ծագիլ չտալ, այլ տրամադիր է Աղեքսանդր կայսրին աջակցելու այն ամէն բանին մէջ, որ պիտի կրնայ անոր յիշատակիր ընդհ տալ բնակիչներու սիրտին: Նորին վեհափառութիւնը կ'ընդունի որ Լեհաստան եւ լեհեր բառերը անհետանան ոչ թէ միայն բոլոր համաձայնութիւններէն, այլ նոյնիսկ պատմութենէն»:

Պարապան առնչութիւն ունի՞ մեզի հետ, մեր դատին հետ:

Ա՛յո՛, չա՛տ, որպէս դաս:

Նափոլէոն մը խոստացաւ Լեհաստանի ազատագրումը, սկսաւ մինչեւ անգամ իր այս յանձնառումը դործադրել, բայց երբ պետականի հարկը պահանջեց՝ ոչ միայն ուրացաւ իր խոստումը, այլ նոյնիսկ թշնամական րնթացք բռնեց. որովհետեւ պետական նոր նկատումներ, անհրաժեշտութիւններ, աւելի ստիպողական եղան: Մինչ այս հարցին մէջ, ուրիշ ո՛չ նուազ կարեւոր ճշմարտութիւն մըն ալ կայ եւ որ մեզ՝ հայերս մօտէն կը չահագրգռէ. իր խօսքը՝ լեհերուն.— «Ձեր ճակատագիրը ձեր ձեռքերուն մէջն է»:

Ձեռքերը՝ որ կը ներկայացնեն ոյժն ու միտքը:

Այս ճշմարտութիւնը յայտնուեցաւ լեհերուն՝ 1809ին, իսկ մեզի՝ վերջին հարիւր տարիներու պատմութեան մէջ մանաւանդ. Վերլինի 1878ի վեհաժողովին, 1895–96ի ջարդերուն, Առաջնայի 1909ի կոտորածին, նաեւ Ա-

ռաջին Ընդհ. պատերազմին մէջ ու ետքը, եւ աւելի յետոյ՝ Կիլիկիոյ դրաւումին ալ։

Բայց Առաջին Մեծ պատերազմին յաղթանակէն յետոյ, Ֆրանսան ալ՝ որ առաջին կարգի մեծերուն մէջ կը գտնուէր, չկրցաւ Վերսայլի յուշագիրը գործադրել տալ ի վերջոյ. պէտրը իր կամքէն աւելի զօրաւոր ելաւ, կամ մանաւանդ անոր համար որ չկրցաւ ինքզինքը արժեցնել, իր սխալ քաղաքականութեան երեսէն հետզհետէ ակարանալով։

Անգլիան եւս չատ բան չքաղեց յաղթանակէն։

Անշուշտ հայ ժողովուրդը կարելի չէ բաղդատել այս երկու պետութեանց հետ, բայց Թուրքիան ալ Գերմանիա մը չէր ու չափչփուխ կերպով պարտուած էր, մինչ արար աշխարհ լաւ արամադրուած՝ մեզի հանդէպ, աւելին չէր կրնար իսկ ըլլալ, եւ սակայն Սեւրի դաշնագիրն անգամ երազի մը պէս երեւցաւ ու անցաւ, առանց գործադրութեան դրուելու։

Կո՞յ յանցաւոր մը։

Ո՛ւր է յանցանքը, կամ թերին։

Այս մասին լուրջ ուսումնասիրութիւն մը ամէնէն առաջ դասեր հանելու օգտակարութիւնը պիտի ունենայ։ Որովհետեւ այս դասերը անհրաժեշտ են տակաւին. այսօր անգամ, հայը ի վիճակի է նո՛յն սխալները գործելու, եթէ առիթը ներկայանայ։

Մեր դասը Թուրքիոյ հետ է։ Հարցը կեդրոնացնենք, ուրեմն, հոս։ Վեց դար առաջ Թուրքը արշաւեց մեր երկիրը, մեզմէ անհամեմատօրէն պակաս մշակոյթով, անկրթը, վայրենի, իր առաւելութիւնը կը կայանար իր բիրտ ուժին մէջ – ուրեմն ակարութիւն մը ունէր։ Գնաց, գրաւեց մինչեւ Եւրոպայի կեդրոնը, տիրեց հսկայ երկիրներու, առեղծեց կայսրութիւն մը իր սուրին ծայրովը. բայց այս բոլոր երկիրները՝ քրիստոնեայ, արաբ, մահմեդական ազատագրուեցան. օսմեր պետութիւնները, ինչպէս նաեւ Թուրքիոյ կառավարութեանց ներքին գոնազան թերութիւնները, իր վայրագութիւններն իսկ՝ օգնեցին, ծառայեցին այս ժողովուրդներուն ազատագրումին. սորերը չէր կրնար ըլլալ. բայց անոնք ալ՝ որոնցմէ ամենք մեզմէ բարձր մշակոյթ չունէին, կրցան արժեցնել իրենց դասը, երբեմն ալ առիթներէն օգտուիլ, եւ բոլորը ստացան իրենց իրաւունքը։ Բացի հայերէն։

Այո՛. բացի հայերէն։

Այս իրողութիւնը լրջօրէն մտածել տալու էր մեզի. եւ տալո՛ւ է։

Ուստի, ինչքան ալ ծանր թուի այս դիտողութիւնը, զայն դիմագրաւելու է, սակայն, հանդարտ տրամադրութեամբ, օգտակար դաս մը քաղելու համար ի սպաս մեր ապագային։

Վեց դար չարունակ հալածուիլը, ջարդուիլը՝ ամէն տեսակէտով տգէտ տիրապետողներէ, ուշիմ ու խելացի ժողովուրդի մը համար ներելի չէ երբե՛ք։ Ի՞նչպէս ա՛յքան երկար չրջանի մը մէջ, ի՞նչէնս ա՛յքան անպատմելի հալածանքներու վրայ, հայ ժողովուրդը չկրցաւ լուծում մը, ճամբայ մը, ելք մը գտնել։ Թերութիւն մը կար անշուշտ – կամ ուրիշ պակասութիւն մը։ Ինքնաքննադատութիւնը չի՞ կրնար երեւան հանել այս թերին, այս պակասը։

Անդադրում կեղեքումներու, հալածանքներու պատճառով՝ հայը չուկայի, չարչըի գործնական մարդ դարձաւ. անհրաժեշտօրէն անհատական ինքնապաշտպանութիւնն էր այս. բայց միամիտ է հաւաքական, ազգային գործերու մէջ։ Կը հաւատայ տակաւին, թէ օտարը պիտի բերէ իրեն՝ Թուրքիոյ կոզմէ բռնադրաւուած իր հայրենիքի ազատագրումը։ Այսօ՛ր ալ։ Իր այս հաւատքին մէջ՝ իրատեսութեան, ողջմտութեան, չափի ամէնէն տրկար հետքն անգամ գոյութիւն չունի, կատարեալ խեղճութեան հաւասարելու աստիճան, ինչ որ կը պատկանի խելացի, արի ու հին ցեղի մը, որուն գլուխէն ալ չատ փոթորիկներ անցեր են։

Իրողութիւնը կը փաստուի նաեւ Սովետական Հայաստանի բարգաւաճ ու ապահով ներկայ պարագայովը. թէ անցեալին մէջ սխալ ճամբայէ քալած է։ Բայց արթնցաւ, վերջապէս։ Գէտք էր իրատես ըլլալ։ Հին ուղին լքեց։ Տեսաւ թէ արեւմուտքէն օգուտ, յոյս չկայ։ Թօթուեց ուրեմն իր վրայէն անցեալէն մնացած փոշին, սխալ ըմբռնումները։ կատարեց ազգային քաղաքականութեան, օրիենթացիայի հիմնական սրբագրութիւնը։ ինքնագիտակից ու իրատես էր այլեւս։ Գուռ, ւներ-ջապէս, իր ճամբան, ճի՛շդը, միա՛կ կարելին, օգտակարը, առողջը, ապահովը։ Գիտցաւ թէ

առանձինն հոն պիտի չկրնար այլեւս տեւել, պոյութիւն պահել. իր սահմաններուն վրայ կատղած գայլեր կային, ինչպէս առաջ: Ճիշդ է որ հիւսիսէն օսմանեան աշակցութեան եղբայրական ձեռք երկնցուցին իրեն. բայց դիտցաւ ալ զայն բռնել սեղմել գիտակցօրէն. հասկցած էր այլեւս, թէ իր աշխարհագրական, քաղաքական, ու նիւթական խե՛ղճ պայմաններուն մէջ, այս ձեռքը միա՛կն էր իրեն համար որպէս յարմարագոյնը, բախտաւորը: Մինչ անոր զօրութիւնը՝ հարկ եղած սահմանային ապահովութիւնն ալ բերաւ իր հետը: Այսօր, արդէն մօտ կէս դար մը կայ. մեր պատմութեան մէջ անօրինակ չրջան մը: Ս. Հայաստան իրաւունք ունեցաւ իր նոր ճամբուն մէջ: Առաջին օրէն իսկ, քննադատութիւններ չատ եղան իրեն դէմ – մինչեւ թշնամական ըլլալու աստիճանին հասան: Այլեւս վերջնական, հիմնական պատասխանը տրուած է: Այս պատասխանը իրականութիւնները տուին: Հայկական Հանրապետութիւնը մինչեւ այսօր արշաւանք չկրեց. դիւրին չէ այլեւս իր սահմաններուն դպիլը, ու ասիկա մեր քանի մը հազարամեայ պատմութեան մէջ բացառիկ տեղ գրաւող իրականութիւն մըն է. եւ այս պարագան միայն պիտի բաւէր, առանձինն, բոլոր չար բերանները գոցելու, յոռետեսները լռեցնելու: Հայը անապահովութենէ միայն տառապած էր: Ու երբ ունեցաւ, ա՛յսպէս, իր սահմաններուն ապահովութիւնը, սկսաւ բարգաւաճիլ. վկայ՝ իր համալսարանները, էնըթիթիւները, ճարտարարուեստը, թատրոնը, գրական արտադրութիւնները, իր հռչակաւոր մարդերը՝ գիտութեան եւ արուեստի:

Տոքթ. Նանսէն չատ մեծ սիրտ եւ չատ մեծ միտք մըն էր միեւնոյն ատեն, եւ առաքեալ մը, որ իրաւունք ունէր Առաջին Մեծ պատերազմէն անմիջապէս ետքը ըսելու.– «Ճրչմարտանման կը գտնեմ, որ Ռուսիայէն է որ պիտի գայ օր մը, հաւանաբար բաւական մօտ ատենէն, Եւրոպայի նիւթական ազատումը, եւ իրմէ պիտի ելլէ նաեւ հոգեկան նորոգումը»:

Մեր մայր հայրենիքին ճակատագիրը այս ուղիին մէջ մտած է այլեւս. ուրիշ կողմ, ուրիշ մօտիկ կամ հեռաւոր հորիզոններուն նայիլն անգամ սխալ, բայց յանցանքի վերածուող սխալ մը պիտի ըլլար, կատարեալ ինքնասպանութեան իմաստով: Երբեք մոռնալու չէ որ ներկայ Հայաստանը վերածնաւ մոխիրներէ, աւերակներէ, եւ ո՛չ մէկ ատեն սահմանի ա՛յսքան ապահովութիւն ունեցաւ:

Երբ Ապրիլ 24ը կ'ոգեկոչուի, կամ երբ իր տարեդարձին առթիւ սգատօն մը կը կատմակերպուի, առաջին գիծի վրայ կը յիչուի, թէ այս Մեծ Եղեռնը թուրքերը սկսան Գալսոյ մէջ հայ մտաւորականներուն եւ ներկայացուցչականդէմքերուն ձերբակալումովը՝ մէկ գիշերուան մէջ. ու անմիջապէս ալ զանոնք անհետացուցին: Ա՛յս կերպով թուրքը սկսաւ հայ ժողովուրդը բնաջնջելու ծրագիրին գործադրութիւնը. գլուխին դարնել՝ հայ ժողովուրդը զսպելու ու զայն ապահովաբար սպանդանոց տանելու դիւրութեան համար: Անչուչա այս առաջին հարուածն իսկ չատ ծանր էր, բայց ժէօն–թիւրքերու հետապնդած նպատակը՝ հայոց թի՛ւը բնաջնջելն էր:

Արդարեւ, մեր դատին, մեր հողային պահանջքներուն ամէնէն ցաւալի տկարութիւնը կու գայ այս թիւին բացակայութենէն՝ խղդրոյ առաջկայ եղող գաւառներուն մէջ: Թուքը գիտէ. յաճախ առարկեց, թէ այս վիլայէթներուն մէջ հայ չկայ: Այս առարկութիւնը միչտ առաջին գիծի վրայ պիտի դրուի մեր թշնամիներուն, ու հակառակորդներուն կողմէ: Հետեւաբար, մեր դատին յաջողութեան համար, պայքարը այս մասին ուիպուած ենք զօրացնել, կեդրոնացնել:

Մինչ ատոր համար, լուրջ, համահայկական կազմակերպութեան մը հիմնումը հետզհետէ աւելի զգալի անհրաժեչտութիւն մը դարձած է:

Իրաւունքը, արդարութիւնը մեր կողմն են, գիտենք: Բայց արդարութիւնը՝ առանձին, դժբախտաբար բաւական չէ: Մանաւանդ մեր դարուն, անկիւ գեղեցիկ ճառերու եւ գրականութեան նիւթ միայն կը հայթայթէ, բայց գործնական արդիւնքի չի հասցներ: Քաղաքական կալուածին մէջ՝ միայն ոյժն ու նիւթական չահերը կը քալեն, գործել կու տան:

Համաչխարհային Ա. պատերազմին՝ հայ ժողովուրդը եւ Ծունատան համաձայնականներուն կողմը եղան, անչափելի զոհողութիւններ ըրին, բայց յաղթանակէն ետքը հաստա-

ցում չստացան. ընդհակառակը՝ լքուեցան անդամ։

Բայց ամբողջ յանցանքը Դաշնակիցներուն վերագրելը ճիշդ չէ. հայոց տկարութիւնն ու անկազմակերպ վիճակը, մինչ յոյներուն ներքին կուսակցական սուր հակամարտութիւնները մեծ դեր խաղացին այս մասին։ Թուրք էֆէնտները գիտցան օգտուիլ այս անկազմակերպ վիճակէն։ Իսկ հետզհետէ երեւան եկող նոր իրողութիւնները, հոգեր՝ Դաշնակիցները մղեցին Թրքասիրական քաղաքականութիւն մը չակելու, աւելի առաջացած կերպով։

Հայերուն մասին միայն խօսելով՝ ուրեմն նոր դէպքերը աւելի հրամայական եղան քան տրուած խոստումները, քան Սեւրի դաշնագիրը, քան բարոյականը, արդարութիւնը։ Միւս կողմէ, Ամերիկան չմտաւ Ազգերու Դաշնակցութեան մէջ, երբ իր նախագահն էր որ բերած էր անոր հիմնումին սկզբունքը։

Երկրորդ տիեզերական պատերազմին տրուած օրինակները տարբեր իմաստ չունին։ Արեւմտեան Գերմանիան՝ որ նախկինին երկու երրորդն է, այսօր հիթլէրեան չրջանէն չատ աւելի հարուստ, բարգաւաճ դարձաւ, Իտալիան նոյնպէս, չնորհիւ մասնաւորապէս Ամերիկայի օգնութեան, հակառակ անոր որ տակաւին երէկ՝ Գերմանիան ինչպէս Իտալիան թշնամի էին, ու պատճառ դարձած՝ բազմաթիւ միլիոն մարդոց եւ նիւթական հսկայական կորուստներու։ Թուրքիան եւս, հակառակ իր կատարածելի «չեզոքութեան», հակառակ նոյնիսկ Հիթլէրին յաջողութեան համար իր բերած անոքղելի աջակցութեան, դեռ ամէն օր զէնք եւ դրամ կը ստանայ։ Երբ 5–6 Սեպտեմբեր 1955ին՝ Պոլսոյ մէջ թուրքերը վայրենի յաուուկ վանտալիզմներ գործեցին յոյներուն եւ անոնց 70է աւելի եկեղեցիներուն ու նաեւ կրօնականներուն վրայ, Արեւմուտքը բացարձակապէս լռեց։

Ուրեմն մինչեւ անգամ վերջին ընդհ. պատերազմին արհաւիրքները մոռցուեցան ա՛յնքան չուտով։

Առեւտրական չահեր, քաղաքական, կուսակցական, փառքի, աթոռի զանազան նկատումներ, ինչպէս նաեւ մոլեռանդութիւնը, յարդապետական պատրուակներ, մարդկային յիմարութիւններ՝ այսօր ալ կը տիրեն մինչեւ ամենամեծերուն որոշումներուն եւ գործունէութեան վրայ, բայց միշտ յանո՛ւն հայրենիքի, մարդկութեան, յանո՛ւն արդարութեան. իրականութեան մէջ՝ ի սպաս անխոստովանելի չահամոլութեան։ Վաճառականութիւնը՝ ֆինանսը գլխաւոր կեդրոնն է, տեւական առանցքը։

Աչխարհը մղող այս ազդակին ըմբռնումէն կախում ունի աշգային գոյութեան կարելիութիւնը՝ բոլոր ժողովուրդներուն համար ալ։ Բայց մեզի համար աւելի ճիշդ է։

Արեւմտեան կոչուող երկիրներուն կառավարութիւնները կ՝ենթարկուին բարձր ֆինանսի չահամոլական պայմաններուն, անգամ եթէ խնդիրը վերաբերի իրենց հայրենիքին. ընտրուելու անմիջական մտահոգութիւնը ունին, ուստի պիտի չուզէին ֆինանսի աչխարհը վչտացնել, եւ չվչտացնելու համար կը ծառայեն իրեն։ Այս յարաբերութիւնները տխուր եւ սարսափելի են։

Երբ, 1917ին, գերմանական ընդծովեանները արտակարգ աւերներ կը գործէին, համաձայնական կառավարութիւնները սկսան լրջօրէն մտահոգուիլ— Ի՞նչպէս Գերմանիա առաստ, անհաչիւ վառելանիւթ կրնար ունենալ, նման գործունէութեան մը ձեռնարկելու համար, որովհետեւ ընդծովեանները չատ մեծ քանակութեամբ քարիւղ կը սպառեն, մինչ Գերմանիա զուրկ էր այս նիւթէն։ Այն ատեն, բրիտանական կառավարութիւնը խիստ քննութիւն մը բացաւ, որուն չնորհիւր յայտնի եղաւ՝ թէ անդլիական ընկերութիւններ մեծ քանակութեամբ քարիւղ կը ծախեն եղեր չեզոք Հոլանտայի, որ իր կարգին Գերմանիոյ կը ծախէր։ Անգլիական ընկերութիւնները չէին կրնար, անչուչտ, իրենց եկթադրեալ բարեմտութեանը սպաւինիլ՝ արդարացումի համար, որովհետեւ Հոլանտա իր տուորական պէտքէն արտակարգօրէն աւելի քարիւղ կը դնէր։ Ինչպէս միչտ, այս անգամ ալ գայթակղութիւնը կը գոցուի։

Ապտել Քերիմի արաբ ըմբոստներէն բռնուած գերիներուն վրայ երբ Սենթ Էթիէնի արտադրած զէնքերը երեւան եկան, երկու Ֆրանսացի երեսփոխան իրենց բողոքը հրապարակեցին. բայց այդ ատենի Փարիզի կառավարութիւնը ո՛չ թէ Սենթ Էթիէնի տէրերը, կամ այդ զէնքերը Ֆրանսայի դէմ ըմբոս-

Թուրք խուժանէն սպանուած նահատակ հայեր՝ Էնկիւրիի կուսակալութեան մէջ

տացողներուն ծախած մարդիկը հետապնդեց, այլ այդ բողոքող երեսփոխանները:

Վերջին համաչխարհային պատերազմին մէջ, այս տեսակի գայթակղութիւններ աւելի չատ տեղի ունեցան – մինչեւ Փերլ Հարպըրի ծովային հռչակաւոր հարուածին նախօրեակը, ամերիկեան ընկերութիւնները քարիւղ հայթայթեր են Ճափոնի, եւ ամերիկեան քաղաքացի ճարտարագէտներ աշխատեր են Ճափոնական նաւատորմիղին մէջ. ուրեմն, առանց այս երկու տեսակի աջակցութեան՝ Ճափոն պիտի չկրնար այդքան ուժգնօրէն յարձակիլ Միացեալ Նահանգներու պատերազմական տորմիղին վրայ, եւ աննախընթաց ու անչափելի վնասներ հասցնել: Գերմանիան ալ քարիւղ կը ստանար Սպանիոյ ճամբով, եւ զանազան յոյժ կենսական ռազմանիւթեր՝ փորթուկալ հաստատուած անգլիական գործարաններէն: Ամերիկեան քիմիական հսկայ, ծանօթ ընկերութիւն մը մեծ քանկութեամբ իր պատրաստած ապրնաքներէն ծախեց Գերմանիոյ, դարձեալ վերջին պատերազմին մէջ, եւ այս բոլոր գայթակղութիւնները միշտ գոցուեցան, որեւէ անհաւատալի պատրուակով: Առեւտրական եւ պատերազմական ճարտարարուեստին մարդիկը գիտեն լռեցնել, իշխել:

Հարկ էր, անշուշտ, անդրադառնալ մեր աշխարհը մղող այդ ուժերուն մասին: Մանաւանդ, եւ ի մասնաւորի Ապրիլ 24ի յիսունեւորդ տարեդարձին առթիւ:

Ինչո՛ւ յիսուն տարիէ ի վեր մեր արդար դատը առկախ մնաց, լուծում չստացաւ:

Ինչո՛ւ հայուն իրաւունքները լքուեցան, եւ փոխարէնը՝ Սփիւռքը ծնաւ:

Այս հարցականները նախապայման կը դնեն որ հայը իրատես դառնայ այլեւս: Կազմակերպուելու համար միշտ քիչ մը աւելի: Երբեք աւելորդ չեմ սեպեր այս ճշմարտութիւնները կրկնելը: Հրեաները փոքր երկիր մը ունին, բայց վնասուց հատուցում կրցան ստանալ մինչեւ անգամ Արեւմտեան Գերմանիայէն. մեծ տէրութեանց ֆինանսը եւ մամուլը հրեաներուն ձեռքին մէջ կը գտնուին, եւ հրեաները զիրար կը բռնեն:

9.- ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԶԱԿԱՆ, ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆԻ ՄԸ ԿԱԶՄՈՒԹԵԱՆ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹԻՒՆԸ՝ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՓՐՈՓԱԿԱՆՏՆ ՈՒ ԴԱՏԸ ՎԱՐԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Բոլոր հայերը՝ առանց հատուածական, կուսակցական, յարանուանական խորութեան, կ'ընդունին թէ հողային եւ հատուցումի արդար պահանջքներ ունին Թուրքիոյ դէմ, եւ թէ մեր այս իրաւունքին յաջողութեան համար հարկ է աշխատիլ:

Հարցը հայ մամուլին անցաւ, երբ մօտ երկու տարի առաջ լեհ լրագրող մը՝ Գոհտան կենպարսկի բաց նամակ մը հրատարակեց՝ ուղղեալ իր «Թուրք բարեկամին», լեհական թերթի մը մէջ, եւ հայ սփիւռքը այս անգամ ալ խանդավառուեցաւ, մինչ իր մամուլը Ապրիլ 24ի յիշատակը յարմար առիթ մը սեպեց մեր պահանջքները կրկին ներկայացնելու միջազգային ատեանին առջեւը: Այսպէս, ուրեմն կենպարսկիի յօդուածին երեւումէն ի վեր, ամբողջ հայ մամուլը՝ Գէյրութէն Եգիպտոս, Աթէնքէն՝ Փարիզ, մինչեւ Ամերիկանները, հայկական դատին ու իր արդարութեանը մասին սկսաւ գրել, մեր պահանջքները մատնանշել:

Յանդավառութիւնը չատ լաւ, էական աղդակ է, անշուշտ. առանց իրեն՝ աշխատանք չի տարուիր. բայց մէկէ աւելի են այլեւս «չուր ծեծող»ները, հակաճառի բնածին սիրահարները, ձրի ծախիր մուրացողները, եւ վախ կայ որ վնաս անգամ կարենան բերել մեր դատին պաշտպանութեանը: Գործի, բայց որեւէ գործի չկոչած իսկ, արդէն աւելորդ, անիմաստ, պարապ վէճերու, եւ ճիւղաւորումի դուռ բացին:

Փոխանակ կազմելու կեդրոնական, իրաւասու, ներկայացուցչական համահայկական մարմին մը՝ որ կարենայ, ըստ օրինի, Սփիւռքի Հայութիւնը ներկայացնել, մեր դատին պաշտպանութիւնը ստանձնելու համար:

Բայց չփորձուեցաւ անգամ, մինչեւ այսօր, նման մարմինի մը հիմնումը, կազմակերպութիւնը: Մինչ ամէնէն տարրական ըկզբունքն , որ որեւէ դատ, պահանջք կարելի չէ առեան հանել ու զայն վարել՝ առանց այահանջող կողմը ներկայացնելու օրինական հանգամանքը ունենալու. առաջին եւ անխուսափելի, անհրաժեշտ պայմանն է այս:

Ճիշդ է որ հայ գլխաւոր դաղութներու մէջ աղդային խորհուրդներ հիմնուեցան, մօտ քսան տարի մը կայ, եւ մեր հողային պահանջքները ներկայացուցին յուշագիրներով, հեռագիրներով միջազգային իրաւասու ժողովներուն, եւ առ նուազն փրոփականտի հիանալի դործ կատարեցին անոնցմէ ոմանք, բայց այսօր դադչած են գոյութիւն ունենալէ յարաբերաբար կարճ ատենի մը համար գործելէ ետքը. մնաց որ ներկայ պայմաններն ալ փոխուեցան պատերազմին վերջաւորութենէն քիչ ետքը:

Այնուհետեւ, եթէ յարմար առիթներ չներկայացան մեր դատը վերարծարծելու համար, բայց, այսուհանդերձ, համահայկական կեդրոնի մը դոյութիւնը միշտ անհրաժեշտ եղած է առ նուազն ի սպաս մեր փրոփականտին: Ջեմ խորհիր, որ այս պակասը իր լուրջ չքմեղանքը կարենայ ներկայացնել: Երբ, վերջերս, նախկին չէքէ, կրկնապէս ցեղասպան Աթաթիւրքին դիմանկարով ԻՒՆԵՍԿՕՆ կ'որոշէ դրոշմաթուղթ հանել, Արժանթինի հայերը միայն պաշտօնական բողոք ներկայացուցին, որովհետեւ այս երկրին մէջ պիտի հանուէին այդ դրոշմաթուղթերը, բայց միւս հայ դաղութներէն եւ ոչ մէկը պաշտօնական քայլ մը առաւ այս մասին, որովհետեւ սփիւռքը կազմակերպուած ներկայացուցչական մարմին մը չունի: Ցաւալի է այս, մանաւանդ անոր համար որ վերոյիշեալ որոշումը քուէարկողներէն մասնաւորապէս երկու երկիրներուն համաձայնութիւնը՝ այս մասին, առ նուազն անուշադրութեան սխալ մրն էր... Հետեւաբար եւ իրենց բացատրութիւն տալու հարկը կար:

Անշուշտ ամէն հայ դաղութ իր առաջնորդարանը ունի, իրեն յարակից բաժիններով. բայց քաղաքական բնոյթ, քաղաքական գործունէութիւն չունին առաջնորդարանները, եւ տեղական հանգամանք միայն կը կրեն: Նոյնիսկ պէտք չէ որ քաղաքականութեամբ զբաղին անոնք: Մեր երկու եկեղեցական բարձրագոյն գահակալներուն Ապրիլ 24ի յիշատակ-

կին առնչութեամբ վերջերս հրապարակած կոնդակները՝ իրարմէ բոլորովին տարբեր խորքեր ունին: Ինչպէս նաեւ այս կոնդակները իրար հակասելու ծառայող «ռեֆիսանս»ները (լուսթիւնները) անուշտ որ պիտի չօգնեն մեր դատին ու պահանջքներուն պաշտպանութեանը:

Ազգային քաղաքականութեամբ զբաղելու կոչուած կեդրոնական մարմինը տարբեր բլլալու է ուրեմն, եւ պէտք է ներկայացնէ մեր գաղութները: Կարելի է խորհիլ զայն ընտրելու, կամ նշանակելու լաւագոյն կերպերուն մասին, այս էջերէն դուրս: Հարկ չկայ որ անիկա անպայման ունենայ սփիւռքին հարիւրին հարիւր ձայնը· ինչ որ կարելիութենէ իսկ դուրս է սփիւռքի իրականութեան մէջ· «անառակ որդի»ներ միշտ ալ պիտի գտնուին, դատուելու համար· կը բաւէ, սակայն, որ կեդրոնական մարմինը ներկայացնէ սփիւռքի հայութեան մեծամասնութիւնը, եւ ունենայ գիտակից ղեկավարութիւն մը՝ անհրաժեշտ սեղմուող կարելիութիւններով:

Մինչեւ անգամ մեր մայր հայրենիքին կառավարութեան, ղեկավարներուն, կամ իր պաշտօնական մարդոց հետը՝ մեր փափաքներուն, մեր ցանկութիւններուն մասին հայ սփիւռքէն պաշտօնական մարմին մը; ներկայացուցչական անձնաւորութիւններ չեն որ կը խօսին· այլ անհատներ: Այս կերպը իր վնասակար կողմերը ունի· առ նուազն սփիւռքին հանրային կարծիքը, իր իսկական տրամադրութիւնները, իր արժէքները սխալ, թերի կերպով կը փոխանցուին, եւ այս պատահած է չատ անգամ: Անհատներ սփիւռքը չեն կրնար ներկայացնել· մանաւանդ արտասահմանի մէջ, անհատները իրարմէ տարբեր մտածումներ, տարբեր պարկեշտութիւն, յետին նպատակներ ալ կրնան ունենալ, հետեւաբար եւ սխալօրէն պիտի ներկայացնեն հայերն ու իրականութիւնը: Ոմանց հրատարակած ճամբորդական նոթերը վկայութիւններ են այս մասին: Ներկայացուցչական մարմինի մը պակասէն կու գայ, ընդհանրապէս, այս թերին· քիչ ատենի համար այցելողը ատեն չ'ունենար ամէն խաւէ մարդոց հետ տեսակցելու· ուստի, իր աչքին՝ իր մէկ կամ երկու խօսակիցը կը ներկայացնեն ամբողջութիւնը: Մինչ սփիւռքը տակաւին խոշոր զանգուած մը կը հաշուէ, նկատի ունենալով ողջ հայութեան թիւը:

Սփիւռքը իր ձայնը ունի ուրեմն, իր ձայնը պէ՛տք է ունենայ ուրեմն, բայց բերան չունի խօսելու: Շատեր կ'արտայայտուին իր անունովը, բայց ինք չի խօսիր տակաւին· խօսելու միջոցը չունի: «Առաջ անցնողը» չէ որ ամէն ատեն ներկայացուցչական բերանն է, ընտրուած մարդն է, կամ ճշմարտութիւնը կ'ըսէ, կամ պարկեշտ է, ու լաւ հայրենասէրը: Սփիւռքի մէջ անձը իր ուրոյն արժէքը ունի, իր անցեալին, աշխատանքին, իր բարոյականին, զարգացումին, ապրելակերպի ու մտածումներուն համաձայն· այս պայմաններուն անտեսումը՝ միշտ ալ սխալ եզրակացութիւններու տարած է:

Ապրիլ 24ի յիշատակը հրամայական, անհրաժեշտ պարտականութիւնը կը դնէ բոլորին վրայ ապագայի մասին մտածելու, ծրագիրներ պատրաստելու: Մէկ միլիոնէ աւելի հայ դոհերը, որոնց առաջիններն եղան ղեկավար ու մտաւորական տարրերը, կտակ մը ձգեցին· ազգային իրաւունքներուն պաշտպանութիւնը, որ, այսօր, մեր դատն է: Կեդրոնական, ներկայացուցչական մարմին մը միայն կրնայ այս դերը ստանձնել:

Ակէ զատ՝ երբ ճերմակ ջարդը լրջօրէն կը սպառնայ հայ սփիւռքին, եւ սկսած իսկ է արդէն զգալիօրէն գործելու ամէն օր քիչ մը աւելի, գոյատեւումի համար ալ պիտի ծառայէ համաղգային մարմինի մը գոյութիւնը: Ծրանսացի մտածող մը՝ Ռոպէր Լաքուր կայէ կը հաստատէ թէ՝ «որպէսզի երկիր մը հաւնի զսպելու անջատումի ուժերը՝ որոնց անդադար ենթակայ է, պէտք է որ ընդհանուր խտէալ մը իրարու կապէ իր բնակիչները: Գիտակցութեան միութենէն կախում ունի աքեերու համաձայնութիւնը:

Այս միութիւնն է որ անհրաժեշտ է սփիւռքի հայ գաղութներուն համար· մեր դատին, մեր միասնականութեան, մեր գոյատեւումին ի նպաստ միանդամայն:

Այս միութիւնը անհրաժեշտ է նաեւ, առ նուազն արտասահմանի մէջ, ներգաղթին առնչութեամբ· որովհետեւ, ներգաղթը պէ՛տք է որ լրջօրէն, հիմնաւոր կերպով կազմակերպուի դուրսն ալ, աւելի լայն ծաւալ ստանայ, իբր առաջին գիծի ազգային մտահոգութիւններէն մին, եւ նպատակ մը, խտէալ մը: Այս

մասին եւս, միութիւնը կարեւոր աշխատանք պիտի ունենայ կատարելու, եւ օգտակար կըլլայ ըլլալ, կասկած չկայ:

Կը հասնիմ, ուրիշ կարեւոր կէտի մըն ալ: Անկասկած չա՛տ կարեւոր:

Օտար բեմերու վրայ՝ հրապարակային ցոյցերուն մասին է:

Տեղւոյն վրայ՝ ճիշդը, աղմուկ կը հանեն այս ցոյցերը, բայց կրնան ալ վնասել. երբեմն աւելի կը վնասեն քան կը ծառայեն:

Առեն ատեն, ցոյցը դատի մը, իրաւունքի մը պաշտպանը չէ, ո՛չ ալ օգտակար միջոց: Ներկայ պայմաններուն մէջ, իրատեսութեան դպալի պակաս մը կրնայ նշանակել:

Ճառ մը, ցասում մը, գաւաթ մը ջուրին մէջ փոթորիկ հանելու միակ կարելիութեամբ չէ որ տեղի ունենալու են: Ոչ ալ նշմարուելու համար, կամ ընտրական պայքարին մէջ ժողովրդականութիւն չահելու նպատակով հրապարակ ինկած օտարի մը գործիք ըլլալու համար: Աիկա լուրջ փրոփականտն ալ չէ: Ամէն ողջամիտ ու պարկեշտ հայ՝ իսկական հայրենասէրը, որ չի սիրեր ամբոխավարութիւնը, աժան ծափը, վստահ եմ որ տարբեր կերպով պիտի չմտածէ այս մասին. կը հասկընայ այս տեսակ ցոյցերուն վնասը, կարելի հետեւանքը, հոս կամ հոն...:

Գէ՛տք է ստեղծուի համահայկական կեդրոնական մարմինը, որպէսզի ան գծէ, որոշէ, իրագործէ աշխատանքին կերպը, կամ կերպերը այս մասին: Ամէն բան, ամէն միտք, ծրագիր, ամէն առաջադրութիւն մամուլին բերէն չեն ըսուիր. հա՛րկ է որ չըսուին. սըխալ պիտի ըլլար նաեւ մեր գլխաւոր կաթողիկոսութիւնները հրապարակելը, լոյսին հանելը. խելացի, լուրջ աշխատանքը չէ այս՝ դատի մը, իրաւունքի մը պաշտպանութեանը համար: Եւ ամէն ինչ՝ իր կարգին, յարմար առիթին: Մինչ ինքնագլուխ չարժուածները՝ մանաւանդ օտար հրապարակներու վրայ, օգուտէ աւելի մնաս կը բերեն:

Իսկ եթէ կարելի չէ, այժմ, համազգային կեդրոնական մարմին մը ստեղծել, նախընտրելի է սպասել դեռ՝ մեր պահանջքներն ու դատը միջազգային սեղանին վրայ բերելու համար: Մանաւանդ որ ո՛վ պիտի պահանջէ, հետապնդէ հոն մեր իրաւունքներուն յոյժ դուրիները: Այս պաշտպանը՝ տէրութիւն մը

Եւդոկիացի որբուկ՝ աֆսորի ճամբուն վրայ մինակ կը թալէ

միայն, բայց չատ մեծ տէրութիւն մը միայն կրնայ ըլլալ. անկեղծ, անշեղ, անտեղիտալի կամքով:

Հայաստան երկու մեծագոյն տէրութիւններէն մէկուն մաս կը կազմէ: Ճիշդը՝ այս պարագան չատ մը կարելիութիւններ կրնայ տալ: Բայց Հայաստանի կազմութեան, սահմանադրութեան հիմնական սկզբունքներովն իսկ, իր բարձրագոյն կեդրոնը՝ Մոսկուան միայն կրնայ որոշել արտաքին քաղաքականութիւնը: Իրեն կ'իյնայ, հետեւաբար, ժամանակն ու կերպը որոշելը: Ըստ երեւոյթին, այս պայմանը թերի կ'երեւայ, բայց հայ իրականութեան ու խորքին մէջ՝ իսկական առաւելութիւն մըն է ան, նկատի ունենալով մեր միջոցներուն, մեր կարելիութիւններուն տկարութիւնը: Հայկական հարցը ինչքան ալ փոքր նկատուի, բայց իր լուծումը բարդ ու դժուարին է:

Եւ իր արդիւնաւոր, բոլորովին գոհացուցիչ լուծումէն ետքն անգամ, գործադրութիւնը կը կարօտի հսկայական աշխատանքի, նիւթական, դրամական միջոցներու, նաեւ մեծ թիւով մարդոց: Ո՛վ կրնայ յաջողցնել այս բոլորը: Ներկայ առարկայ եղող նահանգներուն մէջ հայ չկայ, մինչ երկիրը անապատ դարձած է: Աննշմարելի, ծիծաղելի յաւակնոտութիւն պիտի ըլլար կարծելն իսկ, թէ սփիւռքը

կրնայ այդ զանազան իմաստով չինարարական հսկայ աշխատանքը գլուխ հանել. երկիր մը դերոյէն սկսած չինելը ու հոն բնակիչ տանիլը, պետակա՛ն գործեր են, ու իսկապէս դժուար:

Սփիւռքին միակ կարելի ու օգտակար աշխատանքը, բայց անխուսափելին, անհրաժեշտը, անյետաձգելին ալ, կազմակերպուելու մէջ կը գտնուի, եւ այս՝ մանաւանդ փրոփականտի համար:

10.- ԽՂՃՄՏԱՆՔԻ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳԻՏԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ՝ ԱՄԷՆ ՀԱՅ-ՄԱՐԴՈՒ ՄԷՋ:

Ապրիլ 24ը չատ մեծ տարեդարձ մըն է մեր ամբողջ պատմութեան մէջ. մինչեւ անգամ ամէնէն մեծը: Իր տարողութեամբը, իր թիւին ու նիւթական կորուստներովը, տառապանքներովը, տեւողութեամբ, հայ միտքին ու մըշակոյթին կրած վնասներովը, բայց մե՛ծ ալ՝ հայուն կրաւորական դիմադրութեամբը, տեղ տեղ ցոյց տուած ըմբոստութիւններէն զատ, իր բարոյական բարձրութեամբը՝ առանց սայթաքելու:

Անշփոթահաս էի երբ մասնակցեցայ Ապրիլ 24ի առաջին սգաժոմին կազմակերպութեան: Երուսաղէմ քաղաքին դաշնակից բռնակալներուն գրաւումէն քիչ ետքը: Ժառանգաւորաց վարժարանին սրահին մէջ, բեմ մը պատրաստեցինք: Այս բեմին երկու կողմերը ու ճակատը՝ սեւ լաթերու վրայ, ճերմակ տառերով գրուեցան անունները մեր այն հոյակապ դէմքերուն, որոնց Մեծ Եղեռնին մէջ զոհ գացած ըլլալը գիտէինք: Իրենց անունները՝ առաջին անգամ ըլլալով է, ուրեմն, որ իրարու քով եկած կը հրապարակուէին: Այս պարզ, այս անարուեստ տեսարանին ի տես, այս սգաժոմնին, ներկաները զսպեցին իրենց չունչը, զըսպելու համար իրենց միահամուռ փղձկումը: Երբեք պիտի չկրնամ մոռնալ այս առաջին սգաժոմը. աւելի յուզիչ ներկայութիւն չեմ տեսած:

Ճիսուն տարուան ընթացքին, ամէն Ապրիլ 24ին, սփիւռքի բոլոր քիչ թէ չատ հոծ հայ գաղութներուն մէջ, հայեր կ'ոգեկոչեն այս տարեդարձը, թէեւ ամէն տեղ, ու ամէն տեղ չէ որ կազմակերպութիւնները կը միանան՝ միատեղ պատրաստելու համար ոգեկոչումի այս համախմբումը, ու հոն միասին ներկայ ըլլալու համար: Բայց տակաւին Ապրիլ 24ը կը մնայ համազգային տարեդարձ մը:

Ուստի, յիսնամեակին մեծ տարեդարձին առթիւ, կը խորհիմ թէ ամէ՛ն հայ, ո՛ւր ալ գտնուի, ի՛նչ տարիք ալ ունենայ, դիրքով մեծ կամ պզտիկ, զարգացած կամ թերուս, վերջապէս ամէ՛ն հայ-մարդ անհրաժեշտաբար ինքզինքը խղճի քննութեան ենթարկելու է՝ ինչպէս նաեւ իր գիտակցութիւնը, ինքն իրեն հետ, բոլորովին առանձին՝ բոլորովին անկեղծ ըլլալու համար ինքն իրեն հանդէպ, ըսուգելու համար թէ կատարա՞ծ է իր պարտականութիւնը հանդէպ Մեծ Եղեռնին զոհուած հայ նահատակներուն յիշատակին, եւ հանդէպ անոնց ձգած ազգային կտակին, եւ վերջապէս մեր արդարագոյն պահանջքներուն ու դատին իրագործումին համար:

Անցեալը քննադատելու պայմանով չէ որ պարագան նկատի ունիմ, այլ պարտականութեան մը գոյութիւնը:

Ինքնմտանքի այս քննութիւնը անհրաժեշտ է. ժամանակը մոռցնել կու տայ չատ բան:

Ոյովհետեւ, այլեւս ամէն հայ-մարդ իր բարի կամքը, իր կարելի աջակցութիւնը բերելու է ի նպաստ հայկական իրաւունքներուն յաջողութեանը: Որովհետեւ, առիթ ըլլայ՝ դեռ մարդկային հարց մըն ալ կայ հոս, եւ որ ամէնէն առաջ ու աւելի հայո՛ւն կ'ուղղուի թե, չարունակ, եւ քանի արդար լուծում մը տակաւին չէ ստացած ան:

Ինքնմտանքի այս քննութիւնը պիտի հաւաստէ, պիտի եզրակացնէ թէ այս մասին պարտականութեան բերացումը պարզապէս մարդկային արատ մը կը դրոշմէ, ո՛վ ալ կըլլայ ան, ի՛նչ հանգամանք ալ ունենայ ենթական: Կարելի չէ մարդուն մէջէն հեռացնել ըզդացումն ու գիտակցութիւնը, առանց իր դիմագիծը բծաւորելու:

Նոր չէ այս վկայութիւնը հայ իրականութեան մէջ. այլ հին՝ իր հալածանքներուն

չափ. բայց Ապրիլ 24ի տարեդարձին ասելի կը չեշտուի։

Մինչ չկայ ժողովուրդ մը, ազգ մը, որ այլեւս գոհացում ստացած չըլլայ։ Մինչեւ անգամ կիսամերկ ժողովուրդները գոհացում ստացան։ Բացի հայերէն։

Ի՛նչ կը զգայ, ի՛նչ կը խորհի Հայ Սփիւռքը։ Անհատ հայեր հաւանաբար իրենց անձնական զգացումներ, մտածումներ ունենան։ Անշուշտ անպիտակիցներ, վիժուկներ ալ կան։ Եւ ի հարկէ դոյութիւն ունին հաւատացեալներուն հետ թերահաւատներ ալ։

Բայց սփիւռքը դեռ կը պայքարի։ Դեռ պիտի շարունակէ իր պայքարը։ Կը հաւատայ իր ազգային հպարտութեան, կը հաւատայ պայքարի՛ն ալ, կ՛ուզէ հա՛յ մնալ, խօսիլ ի՛ր լեզուն։ Կը հաւատայ Արարատին, երբ ան իր ներկայ հայրենիքէն անդին, թուրքերէն զբաւուած կողմն իսկ կը գտնուի։ Կը հաւատայ, թէ Արարատը չէն կրնար առնել իրմէ։ Ապաւինած իր սիրոյն՝ կը հաւատայ իր ազգային մեծ ու գեղեցիկ երազին. կառչած է անոր, ու այս մասին ընդդիմախօսութիւն անգամ չ՛ընդունիր։

Եւ միեւնոյն ատեն, ամէնէն «էկրիւ» (դառնացած) մարդն է ան։ Ինչ որ իր նախանձը կը սրէ, կը գրգռէ՝ զինքը երբեմն կատղեցնելու աստիճան, ու թոյլ չի տար որ ուղիղ ճամբան գտնէ, բռնէ, եւ կը յամառի։ Այն ատեն պիտի ուզէ զարնել, կոտրել, թափել ձեռքին մօտը, տակը եկածը. բայց տկարը կ՛ընտրէ։ Եւ հայուն մէջ կը գտնէ տկարը՝ իր քինախընդրութեան որպէս թիրախ։ Բայց չատ լաւ չի գիտեր ալ իր ուզածը. թուրքէն, օտարէն իր ստացած հարուածները չվոխութեան մատնած են զինքը, եւ ազգային կերպով մը մեծ-խօսիկութիւնը գոհացում կու տայ իրեն. մինչ այս ձեւ զգալու, չարժելու, ըմբոստանալու տրամադրութիւնը՝ իրմէ կը բառնայ մտածելու, քննելու հոգը. չատ չատերու պէս կը վարուի։

Ո՛վ հայէն պակաս սխալ գործած է։ Այս կ՛ընդունիմ հիմնովին համոզուած։

Բայց այսօր յանցանք կը գործէ հայը։ Աններելի յանցանք։ Իրարու դէմ է։ Ժամանակով՝ առհասարակ դարձած։ «Էկրիւ» մարդ՝ այսպէս կը մնայ պզտիկ, մանրուկ, իր քէնովը լեցուն, եւ մտածելու, քննելու անկարող։ Իր քէնը կ՛ուտի, պայթելու համար ինքնիրենը. բայց գլխու ցաւ ալ տալէ ետքը։ Ճպուռներու պէս։ Դաս մը կը կազմէ այլեւս ան. իր թիփը կազմած. հազիւ բերանը բացած՝ կը յայտնուի, իր ներսիդին կը մատնուի. թուրքին անսրբագրելի ստեղծումներէն մին է։ Ամէնէն տխուր, կարծր, կոշտ, ոչ-հայ խոտը, հասոյին է այս։ Մինչ արմատական ու մեծ առաքինութիւններ ունեցած ըլլալու են, անշուշտ, Թորգոմին չառաւիղներէն բազմաթիւները՝ որ կրցած են, մինչեւ այսօր, պահել իրենց իսկական դիմագիծը, նկարագիրը. անոնք՝ որ տակաւին իրա՛ւ հայեր մնացած են։

Ծխուն տարի անդադար, հայեր սփիւռքի մէջ կազմակերպեցին Ապրիլ 24ի սգատօնը, երբեմն վէճ ալ ըրին այս առթիւ, այդ հաւաքոյթներուն գացին ընդհանրապէս բազմութեամբ, եւ երկիւղածօրէն ոգեկոչեցին մեր անչիրիմ, ականաւոր ու անանուն անթիւ զոհերը, միշտ յուզուեցան, վերյիշեցին քրքական վայրագութիւնները, դատապարտեցին բոլոր ուրացումները, փնտռեցին սխալներ, նշմարեցին զանազան ճշմարտութիւններ, նո՛յնքան ալ զանազան եզրակացութիւններ հանեցին, եւ մեկնեցան պարզապէս։ Այս տարեդարձները, սգատօները միշտ իրարու կը նմանէին։ Վերյիշումը՝ միակ արդիւնքը եղաւ հաւանաբար։

Բայց բա՞ւական էր։

Այսօր ո՛չ, ամէն պարագայի տակ։

Ապրիլ 24ի Ծխնամեակին՝ «Զարթօնք» Թերթին կողմէ մասնաւոր հատոր մը յատկացնելը, կոթող մը եւս հիմնելու խմաստը ունի, առ նուազն։ Նաեւ, անչուշտ, հետազոտում մը, հանրային կարծիք մը ունենալու, մղում մը տալու առաւելութիւնները։ Պիտի յիշեցնէ եւ՛ ազգային պարտականութիւնը։ Ինչ, գրական գործունէութեան վերաքննութիւնը կատարելու պիտի առաջնորդէ։ Գէ՛տք էր։ Ահա թէ ինչո՛ւ, երբ աշխատակցութիւնս ուղուեցաւ այս մատեանին համար, մտածեցի որ դրութիւնս գրկէր հարցը իր ամբողջութեամբը, ինչքան կարելի է։

Դարձեալ նայելու ենք ներկային, նայելու համար ապագային, որոշելու համար թէ ի՛նչ պարտինք ընել, և ի՛նչ կրնանք ընել, անցեալին փորձառութեամբը առաջնորդուելով, իրատես միտքով։

Ի՛նչ կրնանք ընել, մանաւանդ։

Հարցը՝ ինքնին ծա՛նր է, ծա՛նր կ՚լռէ։ Բայց ինչ որ իրագործեց հայը սփիւռքին մէջ, այս ծանր իրականութեան ծնունդ առնելէն ի վեր, հոյակապ իրագործումներ են, անհերքելի վկայութիւններ են ազգային տոկունութեան, եւ որպէս հայ վերապրելու, տեւելու յստակ առաջադրութեամբ, ինչ որ յոյս կը ներշնչէ, թէ հայ կամքը տակաւին ապահէնները կրնայ տալ իր դատին պաշտպանութեանը համար։ Այս կամքը մինչեւ այսօր անսպառ եղաւ, բայց տակաւին իրեն կը պակսի միութիւնը, որ ըլլար համահայկական, կեդրոնական։ Իր առօրեայի հոգերը, ոմանց մօտ անձնական խաղաղ կեանքին բերած թմրութիւնը, չատերուն ինքնաբաւութիւնը, նպակիսիզմը, մինչ արտաքին որոշ դժուարութիւնները, տեղական ազգային հոգերով զբաղումին բերած դոհունակութիւնը, սփիւռքին մէկ գաղութէն միւսին միջեւ գտնուող մեծ տարածութիւնը, այս բոլորը պատճառ եղած են, անշուշտ, որ ազգային կեդրոնական կազմակերպութիւն մը կարելի չէ եղած ոտքի հանել։

Եւ հետզհետէ, սփիւռքը՝ այս իմաստով, իր ընդհանրութեան մէջ, հօտի մը կերպարանքը առաւ։ Եւ այն ատեն, հետեւաբար անխուսափելի էր որ ամէն կողմէ քիչ մը աւելի ճայն ելլէր, զանազան նոթերով՝ յաճախ սխալ, բայց միշտ ալ իրար չեզոքացնելու համար։ Պարագան պիտի վնասէր անպայման։ Այլեւս մայրուին մէջ մնայուն տեղ գրաւեց մեր հոգային պահանջքներուն մասին գրելը։ Այլեւս ամէ՛ն մարդ կը գրէ։ Կարեւորը այս էր…։ Բայց վտանգաւոր է տանիքներու վրայէն, չորս հովերուն ճառելու համար տգէտ, անպատասխանատու մարդոց սիւնակ տրամադրելը։ Առանձին չենք, եւ մէկէ աւելի հաւատոր թշնամիներ ունինք։

Աչխատիլը առաքինութիւն մըն է, բայց աչխատիլ գիտնալը՝ շատ լաւ առաքինութիւն մը։ Եւ գիտութիւն մըն ալ, ու լաւագոյն իմաստութիւնը՝ բոլոր յաջողութեանց։

11.- ԽՕՍՔԸ՝ ՈՐ ՍԻՐՏԷՆ ՈՒ ՄԻՏՔԷՆ ԿՈՒ ԳԱՅ ԱՊՐԻԼ 24Ի ԱՄԷՆ ՏԱՐԵԴԱՐՁԻՆ, ԱՄԷՆ ՅԻՇԱՏԱԿՈՒՄԻՆ

Այս դէպքին հանդէպ, հայուն զգացումը մէ՛կ է, յիսուն տարիէ ի վեր։

Կը խորհիմ թէ երկու տեսակ չէր կրնար ըլլալ։

Ամէն հայ-մարդ անշուշտ պիտի բողոքէր, պիտի ըմբոստանար, պիտի արտայայտուէր՝ ներքին անհրաժեշտութենէ մը մղուած։ Հաւանաբար, ե՛ս ալ ուրիշ բան չըըի այս տողերով։ Մանուկ հասակէս ի վեր, հալածանքներու, կոտորածի, անարդարութեանց, ուրացումներու կենդանի վկան եղայ, մէկէ աւելի անգամ, բիւրաւոր հայերու կարգին։ Գատճառները՝ անյուսօրէն, յարատեւօրէն վնտռեցի։

Թիւով միլիոնը անցած նահատակներ, որոնց մէջ գեղեցիկ տաղանդով մտաւորականներ ալ կային, կտա՛կ մը ձգեցին մեզի։ Հայրենասիրական, ազգային, ու պատուախնդրական կտակ մը։ Իրենց սխալները ետ կը մնան՝ այս կտակին ներկայութեան։ Այլեւս սրբազան կտակ մը։ Որուն նմանը չկայ։ Որպէսզի հայը ապրի։ Իրաւունքի մը հաւաստումով։ Բայց այս իրաւունքը ստանալու արժանի ըլլալու է։ Զայն պաշտպանելու, առնելու աչխատանքովը։ Առանց այս կամքին, մարդկային բոլոր կարելիութիւնները կը պղտորին, կը կորսուին ի վերջոյ։ Հայը կը դադրի մարդ ըլլալէ։ Ծողովուրդներուն, ազգերուն անկումը, յետոյ միանգամ ընդ միշտ կորուստը տեղի ունեցած է երբ անոնք լքած են ապրելու պայքարը, պատասխանատուութիւնը։ Վկայ՝ նաեւ հայոց պատմութիւնը հակոտնեայ իմաստով։ արդարեւ հայը հալածուեցաւ, չատ անգամ ահեղ փոթորիկներու մէջ մերձամահ եղաւ, բայց կրցաւ դարձեալ վերապրիլ, որովհետեւ իր ազգային կամքը, դիմագիծը, իր պատուախնդրութիւնը տեղի չտուին։

Եթէ ապրող սերունդը չկարենայ խոկ, իր կենդանութեանը, մեր դատը չհիլ՝ իրմէ անկախ պատճառներով, բայց պայքարին աւանդութիւնը պէտք է փոխանցէ իրեն յաջորդող սերունդին։ Այս դատին մէջ՝ մեծութիւնը

կայ, ազգային պատիւը կայ, նաեւ մեր իրաւունքներուն ժառանգութիւնը:

Առանց տատամսումի կ'ընդունիմ, թէ պակասներ կը դտնուին դեռ՝ որպէս հայ կեդրոնի վկայ մը, զգացումիս եւ մտածումներուս արտայայտութեանց մէջ, երբ այս տողերով պանդուխտ հոս կ'արձանագրեմ այժմ: կը խորհիմ թէ անկարելի է ամբողջութիւնը տալ: Եղեռնը ծով մը եղաւ: Ամէն ղրոիին արդարացումը՝ այս մասին, հասկնալի պիտի ըլլայ:

Ըսեմ նաեւ թէ քինախնդրութիւնը, ազգային մոլեռանդութիւնը, ատելութիւնը, իմ կալուածս երբէք չեն եղած: Մինչ ես կը խօսիմ այս կացութիւնիս ալ վրան, միա՛կ պատճառը այն է որ հայութեան մաս կը կազմեմ, ու կրնամ ենթադրել, թէ ինծի պէս զգացողներ կը դտնուին: կը հասկնամ, միեւնոյն ատեն, որ հայը չի կրնար մոռնալ, իրաւունք չունի մոռնալու Թրքական հալածանքները, մանաւանդ Ապրիլ 24ը, ինչպէս նաեւ մեզի դէմ գործուած բոլոր անարդարութիւնները:

Այս պայմաններուն, այս տրամադրութեանց տակ է որ ունեցայ խղճմտանքի ներքին պայքար մը, հարցաքննութիւն մը՝ ես ինծի: մարդկային փորձութիւն մը: Այս փորձութիւնս ինչքան ալ դառն եղած ըլլայ՝ կ'ուզեմ սակայն խոստովանիլ առանց վերապահութեան: Վերջին համաշխարհային պատերազմին սկիզբի սեւ օրերէն մին էր: հիթլերական սաւառնակներ անձրեւի պէս կը տեղացնէին՝ Արեւմտեան Եւրոպայի զանազան քաղաքներուն վրայ՝ իրենց մահաբեր ռումբերը, առանց հաշիւի, առանց նշան իսկ առնելու: եւ այն ատեն, մէկէն ես ուզեցի՝ ես որ այդ պահուն ապահովութեան մէջ կը դտնուէի, ուզեցի, ուրեմն, քննել ինչ որ կը դգայի այս ոճրակոծումներուն պատճառած աւերներուն լուրերը իմանալով ձայնասփիւռէն: Մա՛րդ եմ, եւ տեղ մը անմեղ մանուկներ, կիներ, մարդիկ, ծերեր կը սպաննուին, ոմանք հաշմանդամ կ'ըլլան, սուգեր կը տարածուին: Հայ չեն, դիտե՛մ, բայց մա՛րդ են ինծի պէս, ընտանիքիս անդամներուն պէս, բոլոր ընթերցողներուս պէս: Անոնք ալ յանցանք չէին գործած: Ինչպէս յանցանք չէին գործած Աւտանայի ջարդին, Մեծ Եղեռնին սպաննուած հայերը:

Ֆիւրտ գեղապետներ՝ որոնք թուրքերուն գործիք եղան եւ մասնակցեցան գեղասպանութեան Մալաթիոյ շրջանին մէջ

Բայց կը խոստովանիմ մեղքս. անտարբեր էի...: Առաջինը՝ ե՛ս սարսափեցայ իմ այս հաստատումէս: Թէեւ կը զգայի ալ, միեւնոյն ատեն, թէ կրնայի ստանձնել ամէն զոհողութիւն՝ ի սպաս այդ ինծի անծանօթ զոհերուն. բայց այս տրամադրութիւնս բաւական չնկատեցի, եւ անգամ, զգացումիս մէջ երեւցած անտարբերութեան գոյութիւնը չքմեղացնելու համար: Եւ այն ատեն, ինծի եւ բոլոր մարդոց հանդէպ ունեցայ դատապարտութեան մտածումը: Նո՛ր մարդ մը կը տեսնէի ես ի՛մ մէջս: կարելի չէ՛ր: Տեսած էի, ճիշդ է, անմեղ հայրենակիցներուս ջարդը՝ մանուկ հասակիս: այդ օրէն, աստուածային արդարութիւնը մարդոց չատ մը արուեստական բառերուն կարգին դասած էի. եկեղեցին՝ որ պատահաբար համանուն էր ինծի, ու լեցուն հայ մանուկներով, կիներով, ծերուններով, հերոյ ճարակ ըրին թուրքերը, Աւտանայի ջարդին, վրան առաւօրէն քարիւղ թափելէ յետոյ. եւ Աստուծոյ այս տունը, ու հոն ապաստան փնտռած անմեղները այրող ոճրագործ-

ները չպատժուեցան. յետագայ ոճրագործնե-
րուն ալ պատժուիլը ես չտեսայ. ո՛չ ոք տե-
սաւ. չէի մոռցած այս բոլորը. եւ մարդ էի,
ես ալ. ա՛յս ալ չէի կրնար մոռնալ: Բո՛ւռն
ամբակոծումի այդ օրերուն, կը սիրէի կեան-
քը, իմիններս, բարեկամներս, ժողովուրդը՝
որուն կը պատկանիմ, եւ սակայն անտարբեր
էի օտարներուն հանդէպ: Բայց ահա՛ կը մը-
տածէի նաեւ, ու կը մտածէի դեռ այս ան-
տարբերութեանս երեւոյթին վրայ: Ինչո՛ւ:
Չէի կրնար ընդունիլ. ե՛ս ալ տառապած էի
թշնամիին անիրաւ արարքներէն, հալածանք-
ներէն: Բացատրութիւնը կը փնտռէի, ճիշդը
ինքնըզարացումէ մը աւելի: Հայու, մարդո՛ւ
խղճմտանքին քննութիւնն էր այս, եւ չուքի
մը պէս կը հետեւէր ինծի:

Չի՛ բաւեր, իմ աչքիս իսկ, ըսելը թէ
ամբակոծողը ես չեմ: Մարդկային, առ նը-
ւազն բարոյական մեղանչում մը կը նկատէի
անգամ օտարին ցաւերուն հանդէպ անտարբեր
մնալը, մինչեւ իսկ եթէ այդ օտարը բոլորո-
վին անծանօթ մըն է, ու չա՛տ ալ հեռու՝ ցե-
ղով ու միջոցով: Կը կարծէի թէ մարդկային
ղգացումներէն մին այլեւս պարպուած էր մէ-
ջէս, բայց եւ կ՛ուզէի պատճառը գտնել:

Հա՛յն էր որ տուաւ իր վկայութիւնը: Իմ
հայութիւնս: Որովհետեւ մէկ մասնիկն եմ
հայութեան. հարազատ մասնիկը. նման՝ իր
ամբողջութեան: Եւ ես կը վկայեմ, թէ հա-
յութիւնը չատ հալածեցին, անարդեցին, ոտ-
նակոխ ըրին: Զափը անցուած էր: Մինչեւ ան-
պատմ գինքը արհամարհած էին: Մարդու տեղ
չէին դրած գինքը, ու յաճախ քոստ չունէ
վար նկատած: Ամէն անղամին, չափը աւելի
անցած:

Հայը չէր կրնար այլեւս սիրել օտարը, եւ
ես ալ հայ մրն եմ, իր սարսափելի վկայու-
թիւններովը: Այն ատեն արտի անդորրութիւնը
դտայ: Ազգային մոլեռանդութիւնը չէ այս:
Ոչ ալ ատելութիւն կայ հոս: Կը զգամ թէ,
պիտեմ թէ մոլեռանդ չեմ: Եւ գտած էի բա-
ցատրութիւնը. ազգային ինքնապաշտպանու-
թիւնն է այս:

«Օգնէ՛ դուն քեզի, որպէսզի Աստուած ալ
քեզի օգնէ»:

Չգթացին քեզի. ո՛չ ոք: Բայց տուին ա-
քացի՝ քեզի, քուկիններուդ, բոլոր հայերուն,
յաճախ թուրքին ժպտելու իմաստովը: Որուն
ձեռքը, եւ քէն, սեղմեցին ալ, երբ տակաւին
արիւնոտ իսկ էր: Իրեն ոյժ տուին, զէնք տը-
ւին քեզ քիչ մը աւելի ջարդելու, ընդ միշտ
ջնջելու համար:

Սիրէ՛, ուրեմն, նախ քուկիններդ, եւ քեզ.
պէտք ունին քեզի, ինչպէս դուն, իրենց: Դուն
դանոնք, անոնք ալ քեզ պաշտպանելու հա-
մար: Ուրիշները տարբե՞ր կ՛ընեն:

Այլ կերպ՝ հայութիւնը չի կրնար տեւել,
ո՛չ ալ պայքարիլ:

Ուստի կը նկատեմ ՀԱԲԸ կեդրոն մը, նը-
պատակ մը: Ա՛ն միայն արժէք ունի հայու-
թեան համար. մասնիկն է հայութեան: Ար-
ժէքները, ցաւերը, ուրախութիւնները իրմո՛վ
կը չափեմ: Չեմ ատեր օտարը, բայց ինծի հա-
մար հա՛յն է կեդրոնը, արժէքը: Կ՛ուզենք ապ-
րիլ, տեւել, մեր իրաւունքներուն տէր դառ-
նալ, եւ մենք մեզմով ծառայել մարդկութեան
ալ:

Հայու մը կորուստը, ցաւը, անկումը կը
վշտացնեն զիս, իբր ինձմէ բաժին մը. մինչ
իր յաջողութիւնը կ՛ուրախացնէ: Ամէն հայ
մաս մը կը թուի ինծի, ինչպէս ձեռք, աչ-
քերս, սիրտս: Անպիտանը բացառութիւն մը
կը սեպեմ, ու ծանօթ չի թուիր ինծի:

Ապրիլ 24ի յիսուներորդ տարեդարձին,
պէտք ունէի ղղացածս եւ մտածումներս ար-
տայայտելու կատարեալ անկեղծութեամբ:

Հա՛յը խօսեցաւ ինձմով, անկասկած:
Բայց մա՛րդն ալ: Մարդը՝ որ հին հին դարե-
րէ ի վեր կ՛ուզէ խաղաղ անկիւն մը ունենալ
արեւին տակ, ապրիլ անդորր՝ իր ընտանիքին
մէջ, իր նմաններուն հետ, աչխատիլ անոնց
համար:

Այս մեծ տարեդարձին առթիւ, հայը պէ-
տի կրկնէ իր ուխտը՝ տեւելու եւ իր իրա-
ւունքները պաշտպանելու իր անասան կամ-
քին վրայ:

Կտակ մըն է այս՝ բոլոր ծանօթ ու անծա-
նօթ հայ նահատակներուն կողմէ: Կտակ մըն
է դեռ ան, որ մեզմով պիտի փոխանցուի յա-
ջորդ սերունդին:

Հայե՛ր բոլո՛ր երկիրներու, մի՛ացէ՛ք այս
ուխտով:

(Ազեքսանդրիա, Նոյեմբեր 1964)

ԱՊՐԻԼԵԱՆ ԵՂԵՌՆԻ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐՈՒ ԵՒ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

ԼԵՒՈՆ ՋՈՐՄԻՍԵԱՆ

Պատմական իմաստով, ինչպէս այլ բազմաթիւ տեսակէտներով անսպառ նիւթ մը կը ներկայացնէ 1915–18ի հայ տարագրութիւնը։ Անհնարին կը թուի դէպքին նկարագրութիւնն իսկ իր բոլոր մանրամասնութիւններով, ամբողջապէս։ Տարագրութիւնը բառ մըն է, որ կը խտացնէ եւ կ'ամփոփէ չուրջ երկուքուկէս միլիոն հայերու իւրաքանչիւրին չորս տարուան կեանքին պատմութիւնը։ Իրենց տունը, դիւղը կամ քաղաքը լքելու առաջին օրէն մինչեւ իրենց մահը կամ 1918ի զինադադարի կնքումով իրենց կեանքի ապահովութեան պահը, իւրաքանչիւր տարագիր հայ ունեցաւ իր սեփական պատմութիւնը։ Տարագիր բազմութիւններուն վրայ կիրարկուած խժդժութիւններու, բռնութիւններու, սպանութիւններու ձեւերը ստուգելու, քաղցի եւ համաճարակներու զոհերուն տառապանքները ճշդելու, ինքնապահպանութեան համար դործադրուած հնարամտութիւնները, յանդգնութիւնները հաշուելու կարելիութիւնը տրուած չէ պարզ մահկանացուներու, որոնք մինչեւ այսօր չեն կրցած իսկ հաւատալ որ մարդ կրնայ ուրած մը՝ նոյնիսկ թուրք անունով, կրնայ այնքան դիւային միջոցներ յղանալ եւ կիրարկել իր նմանին ոչնչացումը ապահովելու նպատակով։

Ի՞նչ պահանջի եւ անհրաժեշտութեան հետեւանք էր թուրքերուն կողմէ կազմակերպումը հայկական տարագրութեան։ Ի՞նչ պատճառներէ թելադրուած որոշեցին թուրքերը բնաջնջել դարերով իրրեւ հպատակ իրենց իշխանութեան տակ ապրող, իրենց երկրին եւ պետութեան միշտ պիտանի եւ օգտակար ծառայութիւններ կատարող, իրենց որեւէ վնաս եւ չարիք չհասցնող, աշխատասէր, հլու ժողովուրդ մը։

Դիւրին չէ անչուշտ պատմական պատճառները երեւան հանել ճշդրտութեամբ, համոզիչ եւ վերջնական տարազներով դէպքի մը որ թէ՛ թուրքերու եւ թէ մանաւանդ հայերու պատմութեան համար բախտորոշ հետեւանքներ ունեցած է եւ եզակի է բոլոր ժողովուրդներու մէջ իր տեսակով եւ էութեամբ։ Հայ տարագրութեան պատճառներու ստուգման դժուարութիւնը արգելք մը չի կրնար կազմել անչուշտ ոեւէ մարդու համար, իր ծանօթութիւններու սահմանին մէջ, անձնական տարողութեամբ փորձ մը կատարելու այդ քննութեան։ Իւաւական չատ են մասնակի եւ անհատական աշխատանքները տարագրութիւնը ներկայացնելու եւ բացատրելու ուղղութեամբ։ Ակնկ յետոյ ալ միշտ պիտի ըլլան նման փորձեր հայոց պատմութեամբ հետաքրքրուող բոլոր անձերուն կողմէ։ կարելի չէ թերեւս ու հարեւանցի կերպով մօտենալ քննութեան դէպքի մը, որ ոչ միայն աննախընթաց եւ անօրինակ է իր ստեղծած զոհերու թիւով, աւերումներու ծաւալով, այլ նաեւ իր հետեւանքներով երկար դարերու համար իր կնիքը դրած է հայ ժողովուրդի ապագայ բարեչրջումի եւ զարգացման ընթացքին վրայ։

Ամէն մարդու համար պարզ ու անվիճելի է, որ առանց տարագրութեան, իւրաքանչիւր հայու անհատական կեանքը, ինչպէս հայ ժողովուրդի հաւաքական կեանքը բոլորովին տարբեր բնոյթ ունեցած եւ բոլորովին տարբեր ուղիով ընթացած պիտի ըլլար։ Տարբեր

պիտի ըլլար նաեւ անկասկած մեր հայրենիքը իր տարածութեամբ, բնակչութեան թիւով, իր տնտեսական մշակութային եւ զինուորական ուժով։

Մեր ճակատագրին վրայ այսքան բախտորոշ հետեւանքներ ունեցող դէպք մը, անխուսափելիօրէն քննութեան եւ ուսումնասիրութեան առարկան պիտի դառնայ տեւականօրէն ո՛չ միայն հայ պատմաբաններուն, այլ հանրային եւ քաղաքական գործունէութիւն ցոյց տուող բոլոր անձերուն կողմէ։ Տարագրութեան մասին ցարդ հրատարակուած ուսումնասիրութիւններուն, նկարագրութիւններուն մէջ զգացական տարրը տիրապետող եղած է։ Անցնող յիսուն տարիները չեն մեղմացուցած կսկիծն ու զայրոյթը հայ մարդուն մէջ, թուրքերուն տմարդի, բարբարոս եւ ոճրային արարքին հանդէպ։ Գրեթէ մարդկօրէն անհնարին կը թուի հայու մը կողմէ առարկայական եւ գիտական քննութիւնը հայ տարագրութեան։ Հակառակ այս իրողութեան, ամէն հայ մինչեւ այսօր կ'ապրի տեսակ մը հոգեկան խռովքի, անհանգստութեան մէջ, եղեռնի ծագման մէջ իր ժողովուրդին ունեցած մեղսակցութեան, պատասխանատուութեան եւ մեղքի բաժնին ճշդումը կատարելու դիտաւորութեամբ։

Բազմաթիւ են անչուշտ պատճառները տարագրութեան։ Անոնց մասին արտայայտուելէ առաջ, անհրաժեշտ կը թուի կատարել հաստատում մը։ Թուրքերու կողմէ կազմակերպուած հայերու տարագրութիւնը ոեւէ կերպով, մարդկային ընմտնումներու սովորական եւ բնական սահմաններուն մէջ, իր արդարացումը չունի ո՛չ քաղաքական, ո՛չ տնտեսական, ո՛չ զինուորական, ո՛չ ալ անչուշտ բարոյական իմաստով։ Ինչ ալ եղած ըլլայ հայերու յանցանքը թուրքերուն հանդէպ, ինչ սխալներ ալ գործած ըլլան հայ քաղաքական գործիչները, ինչ դժուարութիւններ եւ նեղութիւններ ալ պատճառած ըլլան թուրքերուն, ինչ ընդվզումներ, վատութիւններ, նոյնիսկ դաւաճանութիւններ կատարած ըլլան հայ անհատները կամ կազմակերպութիւնները թուրք պետութեան հանդէպ, կարելի չէ ոեւէ բանաւոր եւ արդարացուցիչ պատճառ ցոյց տալ հայ ժողովուրդի ամբողջութիւնը բնաջնջելու դիտաւորութիւնը հետապնդող քաղաքական ոճիրին, որ թուրքերը գործադրեցին Համաշխարհային Ա. պատերազմի տարիներուն։

Ջարդեր, հալածանքներ, զանգուածային կոտորածներ եւ աւերումներ միշտ կատարուած են պատմութեան ընթացքին զանազան երկիրներու եւ ժամանակներու մէջ։ Հայերու պատմութիւնը մանաւանդ լի է օտար բռնատէրներու անմարդկային խժդժութիւններով։ Մինչեւ վերջերս, բոլոր պետութիւններուն կողմէ ընդունուած եւ կիրարկուած մեթոտ մը եղած է սարսափով, բանտարկութիւնով, կախաղանով, ջարդերով ժողովրդական բազմութիւններու դժգոհութիւնները խափանելու, բողոքները լռեցնելու եւ իշխանութեան հանդէպ յարգանք պարտադրելու միջոցը։

Պետութիւններու այս ընթացիկ խստութիւններու եւ բռնութիւններու սահմանէն եւ եղանակէն բոլորովին դուրս կը մնայ հայերը ամբողջապէս բնաջնջելու, պատմութենէն եւ մարդկութենէն սրբելու համար թուրքերուն գործադրած ոճիրը։ Ոեւէ պետութեան, ոեւէ բռնատէրի կամ աչխարհակալի կողմէ յղացուած ու գործադրուած չէ այնքան սառնասրտութեամբ, հետեւողականութեամբ ցեղ մը, ազգութիւն մը ամբողջապէս անհետացնելու նպատակով քաղաքականութիւն։

Դիտելի երեւոյթ է որ տարագրութեան նախորդող տարիներուն, հայերու կողմէ ոեւէ ըմբոստութիւն, անկարգութիւն, հակապետական դէպք պատահած ալ չէր թուրքիոյ մէջ, թուրք պետութեան վերաբերումին դէմ իրրեւ պատրուակ ծառայելու համար։ Հայերու հանդէպ իրենց վերաբերումը ճշդեցին թուրքերը, ո՛չ թէ հայ անհատներու կամ կազմակերպութիւններու յանցանքը, ոճիրը կամ դաւաճանութիւնը պատժելու դիտաւորութիւնով, այլ իրենց տուննէն, գիւղէն, քաղաքէն տեղահան ըրին բոլոր հայերը (բացի Պոլսոյ եւ Իզմիրի հայերէն), ջնջելու համար Սուրիոյ եւ Միջագետքի անապատները եւ հոն կամ ճամբու ընթացքին զանոնք ամբողջապէս բնաջնջելու նպատակով։ Յանցանք մը պատժելու համար տրուած որոշում մը չէր տարագրութիւնը։ Այդ նկարագրով պատիժ մը հասկըցնալի պիտի ըլլար պետութեան դէմ գործող հայերուն համար կամ հայազգակ այն չրջաններուն համար, ուր պետութեան հանդէպ ան-

հնազանդութիւն մը կամ ըմբոստացում մը յայտնուած ըլլար: Բոլոր հայերը անխտիր տարագրելու համար, թուրքերը պէտք է որ հայ ըլլալու փաստին եւ իրողութեան մէջ իսկ սպաննուելու, բնաջնջուելու արժանի յանցանք մը եւ ոճիր մը տեսած ըլլան:

Ինչո՞ւ համար նորածին երախայ մը, ծերունի մը, կին մը, հաւատացեալ մը, քաղաքական եւ ընկերային խնդիրներով երբեք չհետաքրքրուող, մայրենի լեզուին անկիտակ, հայրենիքի ըմբռնումէն զուրկ, իր կեանքը քրտինքով չհեղելու մտահոգութենէն տարբեր հաշիւ չունեցող անհատ մը տարագրուելու եւ սպաննուելու արժանի կը համարուի թուրքերուն կողմէ, պարզապէս հայկական ծագում ունենալուն, հայ ըլլալուն համար: Ոեւէ մարդու ուղեղին մէջ բարկութեան մը, ջղայնութեան մը հետեւանքով, կրքոտած պահու մը չ'ստեղծուիր նման մտածում: Այս կամ այն հայ անհատին կամ առհասարակ թուրք պետութեան հանդէպ հայերուն ցոյց տուած ընդհանուր վերաբերումին, մասնակի կամ անձնական դէպքի մը հետեւանքով ծագում չ'առներ նման դատողութիւն:

Տարագրութեան գործադրման եղանակը եւ մեթոտը միայն աչքի առաջ ունենալով, պարզօրէն կը տեսնուի որ ծրագիրը երկար մտածումներու, խորհրդակցութիւններու, նախապատրաստական աշխատանքներու արդիւնքը եղած է: Գիտականօրէն ուսումնասիրուած եւ պատրաստուած է եւ գործադրութեան դրուած հաստատ եւ անընկճելի կամքով, ոեւէ արգելքի եւ դժուարութեան առջեւ նահանջելու եւ տեղի չտալու զօրեղ դիտաւորութիւնով:

Ճիշդ է որ մեծաթիւ պատմական փաստաթուղթ երեւան հանուած չեն ցարդ, – բացի Մեվլան Ջատէ Ռիֆաթի եւ այլոց լուրջ վկայութիւններէն, – գիտնալու համար թէ ե՞րբ, որո՞ւն կամ որո՞նց կողմէ յղացուած եւ պատրաստուած է տարագրութեան ծրագիրը եւ քաղաքական ի՞նչ հիմնաւորումներու վրայ կառուցուած է:

Այս հարցերէն վերջինին կարելի է համոզիչ եւ ընդունելի պատասխան մը գտնել, առանց փաստաթուղթի իսկ: Պարզ կ'երեւի, որ տարագրութեան ծրագիրը թելադրող, անոր իրրեւ մեկնման կէտ եւ հիմնաւորում ծառայող մտածումը հետեւեալը միայն կրնայ ըլլալ.– «Օսմանեան կայսրութեան մէջ հայերը կը կազմեն կայսրութեան եւ պետութեան գոյութիւնը վտանգի ենթարկող տարր մը: Կարելի չէ երկիրը եւ պետութիւնը պահել, թուրբերուն զարգացումը եւ զօրացումը ապահովել, որեան ատեն հայեր կը բնակին երկրին մէջ եւ իրենց աշխատանքով, գործունէութեամբ երկրին իրական տէրը դառնալու դիրքին վրայ կը գտնուին: Առանց հայերը բնաջնջելու կարելի չէ թուրբերու կեանքը եւ զարգացումը ապահովել»:

Տարագրութեան ծրագրին նախաձեռնութիւնը ստանձնող անձերը այս համոզումը եւ տեսակէտը պէտք է կազմած ըլլան հայերու մասին: Կասկածէ դուրս է, որ, գոյութիւն ունէին նաեւ բազմաթիւ թուրքեր, որոնք ամէնէն օգտակար եւ պիտանի տարրը կը համարէին հայերը կայսրութեան, բացառիկ կարեւորութիւն ընծայելով մանաւանդ տնտեսական կեանքին անոնց բերած մասնակցութեան: Այս վերջիններուն չէին սակայն թուրքիոյ քաղաքականութեան ընդհանուր սկզբունքները եւ ուղղութիւնը ճշդող եւ ո՛չ ալ դործնականօրէն պետութեան ղեկը իրենց ձեռքին մէջ պահող անձերը: 1908ի Օսմանեան Սահմանադրութենէն յետոյ, երկրին ղեկավարութեան տէր դարձած էին «Իթթիհատ վէ Թերաքքի» (Միութիւն եւ Առաջդիմութիւն) կուսակցութեան պետերը:

Հայերու մասին վերը յիշուած կարծիքը ունեցող անձերը ի՞նչ տուեալներու, փաստերու եւ դէպքերու վրայ կազմած էին իրենց համոզումը: Պետութեան նոր ղեկավարնե՞րն միայն յատուկ էր այդ դատելակերպը, թէ՛ հինէն, անցեալէն կու գար եւ զարգանալով ստացած էր իր ամէնէն ծայրայեղ արտայայտութիւնը:

Պատմական դէպք նորագոյն անցեալի համառօտ վերագնահատում մը անհրաժեշտ կը թուի, հարցերուն քիչ-չատ համոզիչ պատասխան մը ճշդելու համար: Դժբախտաբար հայ պատմական գրականութեան մէջ անհասկնալի ու ցաւալի մեծ բաց մը գոյութիւն ունի՝ «Հայ եւ թուրք յարաբերութիւններու պատմութեան» բացակայութիւնով: Անըմբռնելի ու տարօրինակ անտարբերութիւն մը ցոյց տը-

ւած են հայ քաղաքական գործիչները եւ մըտաւորականները ընդհանրապէս թուրքերու պատմութեան հանդէպ: Դարեր ապրած ենք անոնց իշխանութեան տակ, անոնց ծառայած ենք. բայմաթիւ տարրեր իւրացուցած ենք անոնց մշակոյթէն, բարքերէն, սովորութիւններէն, ունեցած ենք իրենց մայրենի լեզուին անպիտակ ու անոնց լեզուով միայն արտայայտուող հոծ բայմութիւններ, անոնց երգերուն, վայելքի ու ժամանցի ձեւերուն մէջ հոգեկան գոհացում փնտռող անձեր չատ ունինք մինչեւ այսօր մեր մէջ:

Ի՞նչպէս բացատրել սակայն, որ անոնց քաղաքական, տնտեսական, մշակութային, գինուորական, ընկերային կեանքը ուսումնասիրող եւ ներկայացնող ոեւէ հայ հեղինակ գոյութիւն չէ ունեցած: Պատմական գործի մը արժէքը ներկայացնող ոեւէ հայերէն պատմութեան գիրք չկայ թուրքերու, եւ մանաւանդ բար հայեցուրք յարաբերութիւններու մասին: Հայ վարժարաններու մէջ իսկ դասաւանդուած չէ թուրքերու պատմութիւնը բաւարար կարեւորութեամբ: (Օսմ. սահմանադրութեան տարիներուն, Ազգ. կեդրոնական վարժ.ի աշակերտած միջոցիս, Թուրքիոյ պատմութիւն չտրուեցաւ մեզի:) Թուրքիոյ մասին գրուած թուրքերէն կամ օտար լեզուով գիրքերը կրնա՞ն անհրաժեշտ մանրամասնութեամբ ներկայացնել հայեցուրք յարաբերութիւններու պատկերը:

Մեր քաղաքական անգիտակցութեան, կարճամտութեան եւ թեթեւութեան օրինակներէն մէկը չի՞ կազմեր այս երեւոյթը: Շատ բաներ սորված ենք եւ սորվեցուցած են մեզի ֆրանսական, անգլեւգերմանական կամ ամերիկեան պատմութենէն, բայց գրեթէ ոչինչ Թուրքիոյ պատմութենէն: Ի՛նչ անտարբերութիւն եւ արհամարհանք է այս հանդէպ ժողովուրդի մը, որուն կապուած է եղեր դարերով մեր կեանքը: Բայց չերկարենք:

Վերը ներկայացուած հարցերու պատասխանը անհրաժեշտութիւն կը ստեղծէ վերյիշելու գէթ մօտաւոր անցեալը:

Ունեցած ծանօթութիւններուս սահմանին մէջ, հետեւեալ իրողութիւնը գրաւած է ուշադրութիւնս: Մինչեւ 1877–78ի ռուսեւթուրք պատերազմը, հայերը նկատուած չէին Թուրքերուն կողմէ իրրեւ կասկածելի, պետութեան համար վտանգաւոր, անցանկալի տարր, ընդհակառակ կայսրութեան մէջ անոնք ալ կը գրաւէին միւս փոքրամասնութիւններուն նման եւ հաւասար դիրք մը եւ բացառիկ հալածանքի եւ խստութեան ենթարկուած չէին: Հայ պիւզացին այնքան տժգանելի եւ ծանր պայմաններու մէջ կ'ապրէր, որքան յոյն, պուլկար, սերպ, քիւրտ, չերքէզ, լազ կամ նոյնիսկ թուրք պիւզացին: Հայ արհեստաւորին եւ առեւտրականին համար արտասովոր դժուարութիւններ եւ արգելքներ չկային: Պետութեան հանդէպ հայերուն կողմէ անհաւատարմութեան եւ անվստահութեան կասկած ներչնչող ոեւէ արարք նչմարած չէին Թուրքերը: Կարելի է նոյնիսկ աւելցնել որ բոլոր ազգերուն մէջ ամէնէն վստահելիներէն մէկը համարուած էր հայութիւնը եւ սուլթաններու, վեզիրներու եւ գինուորական ու քաղաքական բարձր պաշտօնատարներու մօտ վարկ եւ հեղինակութիւն կը վայելէին մասնաւորաբար հայ ամիրաները:

Վստահելի յարաբերութիւններու այս մթնոլորտին մէջ փոփոխութիւն տեսնուեցաւ ռուսեւթուրք պատերազմի միջոցին: Պատերազմը կը պատահէր սուլթան Ապտիւլ Համիտի գահակալութեան առաջին տարիներուն եւ կը վերջնար Թուրքերուն ջախջախիչ պարտութեամբ: Պալքանեան ճակատին վրայ գործող ռուս բանակները կը հասնէին Պոլսոյ արուարձանները, իսկ Կովկասի ճակատին վրայ հայ հրամանատարներու ղեկավարութեան տակ կռուող բանակները կը դրաւէին Արեւմտեան Հայաստանի կարեւոր մէկ մասը: Թուրքերը կը հարկադրուէին ստորագրելու Սան Սթեֆանոյի դաշնագիրը, ուր առաջին անգամ ըլլալով, միջազգային դաշինքի մը մէջ կ'արձանագրուէր հայկական բարենորոգումներու հարցը, 16րդ յօդուածով, որ ներմուծուած էր ռուսերուն մօտ հայերուն կատարած խնդրանքներուն հետեւանքով: Թուրքերը յանձն կ'առնէին բարենորոգումներ գործադրել հայկական նահանգներու մէջ ռուսերու վերին հսկողութեան տակ: Հայերը կը դառնային այդ կերպով տեսակ մը պաշտպանեալները ռուսերուն:

Այս խնդրին մէջ կենսականը հայերուն արդար եւ իրաւացի ըլլալու պարագան չէ: Հայերը չատ լուրջ պատճառներ ունէին ան-

չուշտ ո՛չ միայն դժգոհելու թուրք իշխանութենէն, այլ նաեւ անոր խոստումներուն եւ յանձնառութիւններուն հանդէպ ունէ վստահութիւն չունենալու: Պաշտօնապէս, հրապարակով կը հռչակէին թուրքերու հանդէպ իրենց անվստահութիւնը, քաղաքական պաշտպանութեանը դիմելով ռուս յաղթական եւ մեծազօր կայսրութեան: Այս իրողութեամբ կը յեղաշրջուէր հայեւթուրք յարաբերութեանց անցեալը:

Սան Սթեֆանոյի դաշնագրին կնքումէն 87 տարի յետոյ, այսօր, երբ կը մտաբերենք հայ ժողովուրդի ղեկավարներուն գործունէութեան կերպերը, ռուսերուն, անգլիացիներուն եւ միւս պետութիւններուն մօտ կատարած գրաւոր եւ բերանացի դիմումները, կը զարմանանք թէ ի՛նչպէս նուազագոյն փափկանկատութիւն մը եւ դիւանագիտական պատշաճութիւն մը իսկ ցոյց տուած չեն հանդէպ այն պետութեան, որ թէեւ պարտուած էր, բայց որուն հպատակները մնալու դատապարտուած էին հայերը մեծամասնութեամբ: Բացորոշ կերպով անոնք ցոյց տուած են պետութեան տկարութենէն եւ անկումի պահէն օգտուելու դիտաւորութիւնը:

Հայ ղեկավարներու ընթացքին մէջ ոչ միայն դիւանագիտական տարրական կանոններու հանդէպ արհամարհանք մը կը տեսնուի, այլ ամբողջական տգիտութիւն մը եւրոպական պետութիւններուն թուրքիոյ հանդէպ հետեւած դիւանագիտութեան: Թէ՛ այդ պատմական օրերուն եւ թէ անկէ յետոյ, մինչեւ համաշխարհային պատերազմը, հայ ժողովուրդի ճակատագիրը վարողները կարծես երբեք ճիշդ եւ իրական կերպով չեն հասկցած թուրքիոյ հանդէպ եւրոպական պետութիւններու հետեւած քաղաքականութեան էութիւնը:

Երբ Քանունի սուլթան Սուլէյմանէն յետոյ թուրքիա աստիճանական եւ արագաքայլ նահանջի եւ ընկրկումի ճամբուն մէջ մտաւ, միջազգային դիւանագիտութեան ամէնէն կարեւոր խնդիրներէն մէկը դարձաւ Արեւելեան Հարցը: Օսմանեան կայսրութեան կազմալուծումին նպաստող կամ պարզապէս հետեւէն հետեւող մեծ պետութիւններէն իւրաքանչիւրը կը ցանկար թաթը դնել երկրին վրայ, բայց երբեք չէր հաշտուեր տարբեր պետութեան մը պերճախանութեան գայն ենթարկուած տեսնելու կարելիութեան մը հետ: Այս կերպով թուրքիան պիտի գտնուէր մէկ կողմէ եւրոպական պետութիւններու ճնշումին եւ ազդեցութեան տակ, միւս կողմէ պիտի յաջողէր պահել իր պետականութիւնը, խուսափիլ դաղթավայր մը դառնալէ, նայն պետութիւններուն փոխադարձ հակամարտութեան հետեւանքով:

Այս իրողութենէն դժուար չէր հետեւցնել որ թուրքիոյ կապուած հարցերուն մէջ, մեծ պետութիւնները երբեք գործնական եւ բանաւոր լուծումներ գտնելու ի վիճակի պիտի չըլլային: Այս ճշմարտութեան չօչափելի ապացոյցներէն մէկը պիտի կազմէր Սան Սթեֆանոյի ռուսերէնով հաշտութեան դաշնագիրը փոխարինող Պերլինի նոր դաշնագիրը, ուր հայկական խնդրի իբրեւ լուծման եղանակ արձանագրուեցաւ հանրածանօթ 61րդ յօդուածը:

Վստահաբար Պերլինի հաշտութեան ժողովին մէջ քննութեան իսկ առնուած պիտի չըլլար հայկական խնդիրը՝ եթէ արձանագրուած չըլլար Սան Սթեֆանոյի դաշնագրին մէջ: Առանց արդարացուցիչ պատճառաբանութեան մը կարելի չէր սրբել վերաքննութեան առարկայ դարձող դաշինքի մը մէկ տրամադրութիւնը: Դիւանագիտօրէն ամէնէն հեշտ եւ նուազ քննադատելի ձեւը համարուեցաւ նոր յօդուածի մը խմբագրութիւնը, ուր կը հռչակուէր հայերու բարոյական եւ մարդկային իրաւունքը կեանքի, ինչքի եւ պատուի ապահովութեան եւ կը պարտադրուէր սուլթանական իշխանութեան որոշ բարեկարգութիւններ կատարել հայկական նահանգներու մէջ՝ հաշուետուութիւն կատարելով պետութիւններուն հաւաքականօրէն: Դործնական նշանակութենէ եւ արժէքէ բոլորովին զուրկ կը դառնար նման առաջարկ՝ «հաւաքական» բառին գործածութիւնով իսկ:

Պատրիարքարանի կողմէ Պերլին ուղարկուած հայ պատգամաւորութեան պահանջները, ըստ էութեան, քաղաքական նկարագիր ալ չունէին: Անոնք դիմում կը ներկայացնէին իբրեւ ներկայացուցիչները հին, պզտիկ, քրիստոնեայ ժողովուրդի մը, որ իր բնաշխարհին մէջ ճնշուած, հալածուած էր ու կը կեղեքուէր ոչ-քրիստոնեայ, իսլամ պետութեան մը եւ իսլամ ցեղերու կողմէ: Բարեգութ եւ քրիստոն-

հայ մեծ պետութիւններէն նպաստաւոր վերաբերում մը վայելելու եւ պաշտպանուելու բարոյական իրաւունքն ունենալ կը կարծէին հայերը, երբ անոնք Գիղմարքի եւ Տիլրայէլիի նման պետական մարդոց դիւանագիտութիւնով կը չարժէին։

61րդ յօդուածին իրական նշանակութիւնը եւ ոգին լաւ չըմբռնելով, հայերը լաւատեսութեամբ ընդունեցին մարդասիրական, դեղեցիկ բացատրութիւնները։ Շատ չանցած պիտի հաստատէին սակայն որ ոեւէ բարեփոխութիւն չէր բերած ան իրենց կեանքին մէջ։ Պետութիւնը ո՛չ միայն ոեւէ ձեռնարկ չկատարեց բարենորոգումներու, այլ խստացուց հալածանքն ու բռնութիւնը հայերուն հանդէպ։ Կախակայեց Սզդ. Սահմանադրութեան կիրարկումը, դադրեցնելով Երեսփ. Ժողովի գումարումները, ջնջեց վարժարաններէն ազգային պատմութեան ուսուցումը, արգիլեց Հայաստան բառին գործածութիւնն իսկ թերթերու մէջ եւ բեմերու վրայէն, արհամարհեց եւ անտեսեց պատրիարքներու եւ առաջնորդներու դիմումները եւ բողոքները, հայ դիւղացիներուն հողերը բռնագրաւելով իսլամ գաղթականներուն յատկացուց, ծանր տուրքեր հաստատեց եւ անոնց գանձումը հետապնդեց ոստիկանական ծայրայեղ խստութիւններով, ազատ ճամբորդութեան դժուարութիւններ ստեղծեց, քաղաքային եւ դիւղական մեծ եւ պզտիկ պաշտօնեաներուն, ինչպէս քիւրտ աշիրաթ-պեհներուն սանձարձակ ազատութիւն տուաւ կամայական գործունէութեան, հարստահարութիւններու, կեղեքումներու եւ բերդարգելութեան հայերուն կողմէ գործուած չատ թեթեւ յանցանքներու համար իսկ։ Մինչ այդ ռայա, կեավուր կոչուած հայերը համարուեցաւ նաեւ խային միլլէթ (ապերախտ ազգ), իրենց չնորհուած «բարիքները» ուրացող եւ նոյնիսկ պետութեան հանդէպ դաւաճանական ընթացքի մէջ գտնուող։

Հայեւթուրք յարաբերութիւններու արմատական յեղաչրջման սկզբնաւորութիւն մը կազմեց Գերլինի դաչնագիրը։ Ռուսեւթուրք պատերազմի հաչուեյարդարի ամիսներուն, հայ դեկավարներուն հետեւած քաղաքականութեան մէջ թուրքերը տեսան՝ իրենց դերիչխանութիւնը թօթափելու դիտաւորութիւնը հայերուն։ Եւրոպացիներու պաշտպանութեան կատարած դիմումին մէջ՝ տեսան պալքանեան քրիստոնեայ ժողովուրդներուն հետեւած քաղաքականութեան ընդօրինակումը։

Պերլինի դաչնագիրը հիմնական յեղաչրջում ստեղծեց նաեւ հայ ժողովրդական բազմութիւններու քաղաքական դատողութեան մէջ։ Մինչ այդ իրենց կեանքը, ճակատագիրը ամբողջապէս կապուած կը զգային թուրքերուն եւ թուրք պետութեան։ 61րդ յօդուածի հրատարակութենէն յետոյ հայերը նչմարեցին տարբեր, նոր ուժ մը՝ Եւրոպան որ իրաւունքն ստացած էր խորհելու եւ ըրաղելու թուրքիոյ մէջ ապրող հայերու վիճակով։ Իրենց լաւ կամ վատ օրերը սահմանողները թուրքերը պիտի չըլլային միայն յետ այսու, հետեւաբար, այլ նաեւ ամենահզօր եւրոպացիք։ Քեղափոխական գործունէութիւնը ստեղծուելէ և կազմակերպուելէ առաջ, յեղափոխական ոգին մուտք կը գործէր հայութենէն ներս, հայկական խնդիրը միջազգային հարց դարձնող հայ դեկավարներու կողմէ, որոնց մէջ տիրապետող դէմքերը Խրիմեանի, Վարժապետեանի, Նարգիզի նման հոգեւորականներն էին։

Հայ կեանքէն ներս յայտնուած այս յեղաչրջումին հանդէպ կոյր եւ անտարբեր չէին թուրքերը։ Գարտուած ըլլալով հանդերձ, եւրոպական պետութիւններուն հետ կնքուած fաpիpիլասիոններու կաչկանդումին ներքեւ իսկ թուրքերը հպարտութիւնը կը սնուցանէին միչտ մեծ կայսրութեան մը տէր եղող ժողովուրդի մը եւ չէին կրնար հաչտ աչքով նայիլ փոքր, թոյլ, տկար ու հպատակ ժողովուրդի մը իրենց ինքնասիրութիւնը վիրաւորող արարքներուն։ Հայ քաղաքական գործիչները մնայուն տկարութիւնը եւ անգիտակցութիւնը ցոյց տուած են հայեւթուրք յարաբերութիւններու խնդիրը երբեք Թրքական ակնոցով չքննելու խորունկ հաւատքով եւ համոզումով, բոլորովին անտեսած են իրենց վարած քաղաքականութեան ստեղծած հակազդեցութիւնը թուրքերուն մէջ եւ միչտ չարժած են զգացական տուեալներու թելադրութիւնով։

Ինչպէս դիտել տուինք, բարեկարգումներու պահանջը, այսինքն կեանքի, ինչքի եւ պատուի ապահովութիւնը քաղաքացիական տարրական եւ սովորական իրաւունքներ կը նկատուին քիչ-չատ քաղաքակիրթ ոեւէ երկրի

մէջ: Այդ բառերուն ներքեւ թաքնուած անխոստովանելի քաղաքական պահանջներ ունէի՞ն հայերը: Այդ թուականներուն եւ անկէ յետոյ կատարուած գրաւոր թէ բերանացի բոլոր արտայայտութիւններէն յստակօրէն կը պարզուի, որ հայ քաղաքական ղեկավարները երբեք կարելի եւ պործնական չեն նկատած Հայաստանը Օսմանեան կայսրութենէն անջատելու եւ անկախ կամ իմքնավար պետութեան մը վերածելու գաղափարը: Կը նշանակէ որ հայերը որոշած էին մնալ միշտ թուրքերուն իրրեւ հպատակ ժողովուրդ եւ ցանկութիւնը կը սնուցանէին միայն կարգ մը բնական եւ մարդկային իրաւունքներ վայելելու: Այդ պահանջը կայսրութեան միւս ազգութիւններուն բաղդատմամբ բացառիկ առաւելութիւններ վայելելու դիտաւորութիւն մը չէր կազմեր: Ընդհակառակը, թէ՛ ամբողջ կայսրութեան եւ թէ հայերուն համար նպաստաւոր պիտի ըլլար ներմուծումը ամբողջ կայսրութեան մէջ հայերուն պահանջած բարենորոգումներուն:

Քաղաքական բացառիկ հասունութիւն եւ իմաստութիւն ունենալու կարիք չկայ հասկնալու համար այն անհաչտութիւնը, որ դոյութիւն ունի հայերուն ներկայացուցած պահանջներուն եւ անոնց վարած քաղաքականութեան միջեւ: Երբ մէկ կողմէ կ'որոչեն ապրիլ իրրեւ օսմանեան քաղաքացի, միւս կողմէ չեն կրնար օտար պետութեան դիմել: Նման դիմում երկրին հպատակութիւնը անընդունելի համարելու եւ պետութեան հանդէպ ամբողջական անվստահութիւն ունենալու դիտաւորութիւն մը կ'ենթադրէ:

Իրենց կրած բռնութիւններուն եւ տառապանքներուն մէջ այս պարզ տրամաբանութիւնը անտեսելով, հայերը տարակոյս չկայ որ կասկածելի պիտի դառնային յաչս թուրքերուն: Նման կասկած ուրիչ կերպով ալ արդէն ստեղծած էին:

Անհերքելի պատմական իրողութիւն է որ 19րդ դարու սկիզբներուն, ռուսերուն կովկաս մուտքէն յետոյ, հայերուն խորունկ եւ մտերիմ դիտաւորութիւնը եղած է Հայաստանը պարսկական եւ թրքական տիրապետութենէն ազատելու եւ Ռուսաստանին կցելու հաչիւը: Ամբողջ դարու մը տեւողութեան, հայերուն քաղաքական ձգտումները կեդրոնացած են այդ տեսակէտին չուրջ: Հայաստանի անկախութեան գաղափարը անգործնական եւ անհաչիւ նկատողները հայ ժողովուրդի փրկութեան միակ միջոցը առաւելապոյն թուով հայեր եւ առաւելապոյն տարածութեամբ հայաստանեան հողեր ռուսական իշխանութեան ենթարկելու ծրագրին մէջ կը կայանար: Այդ ծրագիրը կարծես պատմական դէպքերու զարգացման բնական ընթացքին մէջ ալ կը գտնուէր: Ցարական կայսրութեան ծաւալողական քաղաքականութեան յետպայ հանգրուանները ըլլալու սահմանուած էին հայկական բարձրաւանդակի եւ Նեղուցներու գրաւումը:

Ռուսերու նման քաղաքականութեան համակիր տարրերը հաչտ աչքով չէին կրնար դիտուիլ թուրքերուն կողմէ: Այդ տարրերը սիրուչահելու, անոնց համոզումները փոխելու ուղղութեամբ ոեւէ գրական գործ կատարելու անընդունակ ալ ըլլալով, դաւաճանական արարք միայն կը տեսնէին raya, կեավուր, ստրուկ հայ ժողովուրդին արտայայտած ոեւէ պահանջին մէջ: Երկար դարերու ընթացքին վարժութիւնը ստացած ըլլալով բռնի ուժի գործածութեան եւ ուրիչ ժողովուրդներու հաչուոյն ապրելու, անիմանալի էր թուրք մըտայնութեան համար հալածանքներու եւ բռնութիւններու դէմ դժգոհութիւն կամ բողոք:

Ճշմարիտ է որ տիրապետող թուրքերուն եւ անոնց իշխանութեան ենթարկուող ժողովուրդներուն միջեւ չահերու եւ նպատակներու անհաչտութիւն գոյութիւն ունէր, ուրկէ պիտի ծագէր անխուսափելիօրէն փոխադարձ պայքար: Ամբողջ հարցը այդ պայքարին ձեւն ու էութիւնը իրապաչտ եւ խելացի կերպով ճչդելուն մէջ կը կայանար: Հայերը որդեգրեցին պայքարի երկու միջոց — Եւրոպական պետութիւններու միջամտութիւնը հրաւիրելու դիւանագիտութիւնը եւ բռնութեան դէմ բռնի ուժով կռուելու, մահափորձ, ահաբեկում, ըմբոստացում կազմակերպելու մեթոտը: Այդ ձեւով կիրարկուած պայքարին հետեւանքները ի վերջոյ յանդեցան արեւմտահայ ժողովուրդի երկու երրորդի բնաջնջումին, Արեւմտեան Հայաստանի հայերէն ամայացան եւ մնացորդացին օտար եւ հեռաւոր աչխարհներու մէջ լուծուելու եւ անհետանալու վտանգին:

Երբ Պերլինի դաչնագրի կնքումէն կարճ ատեն մը յետոյ, թէ՛ թուրքերուն եւ թէ եւ-

բոլոր ընդհանրութեան դատապարտեցաւ 61րդ յօդուածը եւ համիտեան իշխանութիւնը ալ այսօրէն միահեծան բռնատիրութեան մը վերակերպուեցաւ, հետզհետէ փոփոխութիւններ ստեղծուեցան հայ կեանքին նկատ: Հայ հոգեւորականութիւնը հրաժարեցաւ ազգային դատ հետապնդելէ: Օրմանեանի պատրիարքութիւնը կնտրուելէն յետոյ, հաստատուեցաւ եւ ընդունուեցաւ իր նախորդներուն վարած քաղաքականութեան սխալը: Պատրիարքարանը դադրեցաւ հակապետական քաղաքականութիւն վարելէ եւ դիրքերը պետութեան աչքին անհաճոյ եւ վնասակար ոեւէ քայլ առնելէ: Պայքարի քաղաքականութեան վերջարէն որդեգրուեցաւ սիրաշահումի քաղաքականութիւնը: Նոր պատրիարքը այդ ձեւով կը հաւատար ապահովել հայ ժողովուրդին վրայ կիրարկուած բռնութիւններուն եւ հալածանքներուն մեղմացումը:

Պատրիարքի քաղաքականութեան հակադիր ուղղութեամբ չարունակեցին գործել կուսակցութիւնները, որոնք խորապէս համոզուած էին աղերսանքներուն, խնդրանքներուն անօգուտ եւ անտեղի բլլալուն: Գործնական օրինակներ չէին պակսեր իրենց հմտորդմը արդարացնելու, պատրիարքին ուղղած բոլոր թաֆրիրները անհետեւանք եւ յաճախ անպատասխանի կը մնային: Հայութիւնը կը չարունակէր տառապիլ իր բնաջնջարհին եւ տհաստատակ իր բնական վայրերուն մէջ· պատրիարքի եւ առաջնորդներու հաւատարմական բոլոր արտայայտութիւններուն հակառակ: Պատրիարքը եւ կոմիտականները ալ չատ մը դէպքեր իրրեւ օրինակ կրնային ներկայացնել իրենց գործունէութեան դրական օրուանները ցոյց տալու եւ միւսներուն ստեղծած չարիքները ապացուցանելու համար: Կատարուած մահափորձերու եւ լրտեսութիւններու իրրեւ հետեւանք, կրնային կոտորածներուն, ջարդերուն, թալանները յաւելումը եւ յաճախակութիւնը ցոյց տալ:

«Թրքահպական» քաղաքականութեան որակումը չի պատչաճիր Օրմանեանի եւ համախոհներու գործունէութեան: Անոնք չէին առաջնորդուած թուրքերուն ծառայելու կամ անոնց հաճելի երեւնալու դիտաւորութեամբ, այլ հայ եւ թուրք ուժերու յարաբերական կշիռին մէջ աւելի խոհեմ, իրապաշտ եւ արդիւնաւոր համարած էին թուրքերուն մօտ հայերուն հանդէպ ստեղծութիւն եւ թշնամանք չստեղծելու միջոցը:

Ակնհայտ երեւոյթ է որ, ինչպէս այլ օրերուն, մինչեւ այսօր ալ մեր ղեկավարներուն կողմէ ուժի եւ գործնական կարելիութիւններու տարբր երբէք հաշուի առնուած չէ իրենց գործունէութեան ընթացքին: Շատ հասկնալի է այլ պայմաններուն տակ ամէն ձեւնարկի եւ գործի մէջ անոնց կրած ձախողութիւնը: Վերջին երեք քառորդ դարու ընթացքին դժուար է յաջող եւ արդիւնաւոր գործի մը օրինակը տեսնել մեր կեանքին մէջ: Զայրումներով, ոռմանթիֆ ոգիով տարուած յեղափոխական եւ քաղաքացիան ոեւէ գործ ձախողութեան դատապարտուած է անխուսափելիօրէն: Դատի մը յաջողութիւնը բովանդակած արդարութեան եւ իրաւունքին մէջ չի գտնուիր միայն, այլ դոյն հետապնդելու համար ի գործ դրուած միջոցներու իրագործութեան մէջ:

Տարբեր թերութիւն մրն ալ ունեցած են հայերը: Երբէք ճիշդ կերպով եւ ամբողջապէս չեն փորձած ճանչնալ եւ չեն ճանչցած թրքական իրականութիւնը: Համիտեան բռնատիրութեան մէջ խտացած ու ամփոփուած տեսած էին ամբողջ Թուրքիոյ կեանքը: Թուրքիա յաջոյ հասկցած էին սուլթան–խալիֆան, իր վեզիրներով, կառավարիչներով, բանակով եւ ոստիկանութիւնով եւ թուրք ժողովուրդին մէջ մոլեռանդ իսլամը՝ որ խալիֆայի մէկ հրամանին վրայ անսահման խուժանի մը կրնար վերածուիլ, ջարդելու, տեւանդելու, թալանելու անգուսպ եւ կատաղի կիրքով մտրակուած:

Թուրքին այս պատկերացումը ո՛չ միայն հաւատոր վախի եւ սարսափի հոգեբանութիւնով վարակած էր հայութիւնը, այլ կոյր պարզուցած էր դայն Թուրքիոյ ներքին խմորումները, չարժումները ճանաչելու, անկարեւոր եւ անարժէք համարելու չափով: Իրողութիւն է որ թանգիմաթի հռչակումէն յետոյ թուրք մտաւորական եւ գինուորական որոշ խաւերու մէջ ծայր տուած էր ժէօն–թիւրք (երիտասարդ–Թուրք) կոչուած չարժում մը, որ իրրեւ նպատակ կը հետապնդէր երկրին վարչական, ռնտեսական, մշակութային, գինուորական կեանքը արդիականացնելու եւ եւրոպական քաղաքակրթութեան հետեւելու դիտաւորութիւնը: Անցողակի եւ մասնակի երեւոյթ մը

չէր այս չարժումը: Գաղափարական եւ գործնական քաղաքականութեան զոյգ իմաստներով, վճռական դեր կատարելու կոչուած էր: Շարժման հետեւողները համոզուած էին որ ուեւէ լուրջ եւ ուշագրաւ փոփոխութիւն անհնարին է կատարել առանց իսլամ հոգեւորականներուն տիրապետող ազդեցութեան վերջ մը դնելու: Երկրին յետադիմութեան, անչարժութեան ոլխաւոր ազդակը անոնք կը տեսնէին պետական կրօնքին եւ սուլթանին հիմնած համիսլամական քաղաքականութեան մէջ: Երիտասարդութեան մէջ սկսած էր մուտք ըլլալ աղգային ոգին, Թրքութեան զգացումը, որ չուտով իր ամէնէն ծայրայեղ սաստկութեան՝ ազգայնամոլութեան պիտի վերածուէր:

Տարերային ու անկազմակերպ ազգային ոգին, ձեւ ու մարմին պիտի ստանար Իթթիհատ վէ Թերաքի (Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն) անունով կազմակերպութեան ստեղծումով: Արագօրէն տարածուեցաւ եւ համակիրներու լայն շրջանակ մը յաղթեցաւ ստեղծել այդ կազմակերպութիւնը բանակի ըսպայութեան մէջ մանաւանդ եւ տէր դարձաւ երկրի իշխանութեան: 1908 Յուլիսին պարտադրեց սուլթանին վերահաստատելու միտհաթեան հին սահմանադրութիւնը եւ տարի մը չանցած գահընկէց ըրաւ զայն, անոր չկամութիւնը հաստատելով:

Իբրեւ նշանաբան ցոյց տալով կայսրութեան բոլոր ժողովուրդներուն միութեան եւ յառաջդիմութեան սկզբունքները, նոր իշխանութիւնը սկզբնական շրջանին համակրութեամբ ընդունուեցաւ մանաւանդ հայերուն կողմէ, որոնք բացառիկ խանդավառութիւն ցուցադրեցին համիտեան բռնատիրութեան տապալումին եւ նոր կարգերուն ընծայած այլատեսակ առաւելութիւններուն հետեւանքով: Ազգութիւնները եւ անհատները սկսան վայելել քաղաքացիական եւ մշակութային լայն ազատութիւններ, որոնց մէջ հայերուն առաւելագոյն գոհունակութիւն պատճառողը կուսակցութիւններու գործունէութեան օրինականացումը եղաւ: Վարչական խստութիւնները զգալապէս մեղմացան եւ կարգ մը աննշան եւ անախորժ դէպքերէ զատ բողոքի եւ դժգոհութեան ոեւէ պատճառ չունեցան հայերը, մինչեւ Ատանայի կոտորածները:

Թուրքիոյ նոր վարիչները չուտով համոզուեցին, որ նոր սահմանադրութենէն առաւելագոյն չափով օգտուող տարրերը երկրին փոքրամասնութիւնները – հայերը, յոյները, հրեաները... – կը կազմէին: Ո՛չ միայն իրենց ոլպային մշակոյթի զարգացման մէջ զգալի յառաջդիմութիւններ ցոյց կու տային, այլ ոչ կր պառնային դրեթէ ամբողջական երկրին տնտեսութեան, պաշտօնէութիւնը եւ հոգալործութիւնը միայն ձգելով Թուրքերուն իրրեւ զբաղում:

Կարելիութիւն չունինք դժբախտաբար աւելի մանրամասնօրէն քննելու նոր կարգերուն ստեղծած փոխյարաբերութիւնները երկրին ժողովուրդին միջեւ, անոնցմէ իւրաքանչիւրին զարգացման ուղին եւ մանաւանդ Թուրք պետական վարիչներուն դործնական եւ փորձառական քաղաքականութիւնը: Մեր նիւթին կապակցութեամբ, պարտաւոր ենք սակայն կարգ մը կարեւոր հաստատումներ կատարել:

Ա.– Սահմանադրութիւնը ծնունդը չէր Թուրք ժողովրդական բազմութիւններու պահանջին եւ քաղաքական ձգտումներուն, այլ ստեղծուած էր Թուրք մտաւորականութեան մէկ մասին, բայց մանաւորարար բանակի սպայութեան կողմէ:

Բ.– Կայսրութեան ժողովուրդներուն աղատութիւն եւ բարեկեցութիւն պարգեւելու յառաջդիմական ոգիի մր ծնունդն ալ չէր, այլ պարզապէս համիտեան քաղաքականութեան սպազդայ աղէտները կանխելու, կայսրութեան կազմալուծումը եւ տարրալաղրութիւնը արդիլելու Թուրք ազգային ոգիին:

Գ.– Իսլամ կղերին եւ աւատապետներուն պետութեան մէջ վայելած հեղինակութեան եւ դիրքին դէմ ըմբոստացման փորձ մրն էր, ճամբայ մը բանալու համար նոր հասնող եւ բիտասարդ ուժերու փառասիրութեան գոհացման:

Դ.– Թուրք բազմութիւններուն վերաբերումը նպաստաւոր եւ դրական չէր նոր կարգերուն հանդէպ: Նախանձով եւ ատելութեամբ կր տեսնէին ոչ–Թուրք տարրերուն վայելած առաւելութիւնները, գարգացումը եւ իրենց հաւասար իրաւունքներ ստացած ըլլալու իրողութիւնը:

Ե.– Ոեւէ հիմնական յեղաշրջում, բարեկարգութիւն չյաջողեցան ստեղծել նոր ղեկա-

վարները երկրին վարչական, քաղաքական, տնտեսական եւ ընկերային կառուցուածքին մէջ:

Այս պայմաններուն մէջ իսկ հայերը չափազանց լուրջ պատճառներ ունէին նախապատուութիւն տալու սահմանադրական կարգերուն քան թէ համիտեան: Կարելի չէ զարմանալ եւ դատապարտել նոր կարգերու պաշտպանութեան համար հայերուն ցուցադրած վերաբերումը: Վեց տարիներու (1908էն 1914) կարճ չրջանի մը մէջ, հայերը ամէն գետնի վրայ անօրինակ զարգացման եւ յառաջդիմութեան թափ մը երեւան բերին:

Սահմանադրութեան առաջին տարիները յարմարավոյն պահը կը ներկայացնէին հայ եւ Թուրք յարաբերութիւնները հիմնական տուեալներով, իրենց խորքով քննելու, հաստատուն եւ մնայուն քաղաքականութեան մը յիմքերը ճշդելու իմաստով: Սահմանադրութեան հռչակումով իսկ, իրենց բոլոր պահանջներուն մէջ բաւարարուած զգացին հայերը: Կուսակցութիւններու ծրագիրներուն մէջ նուազագոյն եւ առաւելագոյն պահանջներու բանաձեւումը տեսական եւ ձեւական արժէք մը միայն ներկայացուցած է եւ ոեւէ լուրջ յարաբերութիւն մշակուած չէ Թուրք ղեկավարներու հետ՝ հայեւԹուրք յարաբերութիւններուն երկուստեք ընդունելի ձեւ մը գտնելու համար: Աւտանալի 30էն 40,000 հայերու կոտորածն իսկ Թուրք նոր վարիչներուն հանդէպ խորունկ եւ մտահոգիչ անվստահութեան մը ազդակը չէ կազմած:

Նոր իշխանութեան կողմէ կատարուած բոլոր դործերը եւ դէպքերը ցոյց կու տային որ հռչակուած «ազատութիւն, հաւասարութիւն, արդարութիւն, եղբայրութիւն» բացատրութիւնները բառեր էին լոկ եւ իրենց խորքին մէջ, հիներու պէս նորերն ալ կայսրութիւնը կը համարէին սեփականութիւնը լոկ Թուրքերուն, միւս ժողովուրդները ընդունելով իբրեւ Թուրքերուն հպատակ, հակառակ այն իրողութեան որ ամբողջ կայսրութեան մէջ բնակչութեան հազիւ մէկ երրորդը կը կազմէին Թուրքերը:

Նոր իշխանաւորները ժողովուրդներու ներքին փոխադարձ յարաբերութիւններուն մէջ ոեւէ նոր ոգի եւ ձգտում երեւան չհանեցին: Պալքաններու եւ Ասիոյ մէջ չարունակեցին կիրարկել նոյնութեամբ լինիք ժողովուրդներուն նկատմամբ համիտեան քաղաքականութիւնը: Անոնց ազգային պահանջներու զոհացման ուղղութեամբ ոեւէ քայլ չառին, անխուսափելի դարձնելով պալքանեան պատերազմը:

Նուաստացուցիչ պարտութիւն մը կրեցին Թուրքերը: Կարճ ատենի մը մէջ, պարտաւորուեցան վերջնականօրէն հեռանալ հինգ դարերու ընթացքին դրաւած եւրոպական հողերէն, յաջողելով պահել միայն Թրակիոյ մէկ պզտիկ կտորը: Երկուսուն ռայա ժողովուրդներէն կրած այս պարտութեան հետեւանքով՝ չհաւատած կերպով զարգացաւ ազգայնական ոգին Թուրքերուն մէջ, ոչ-Թուրքերու հանդէպ խորունկ ատելութեան զգացումի մը փոխակերպուելով:

Թուրքերու անկումի եւ պարտութեան այդ օրերուն, հայերը կը սկսին ձայն բարձրացնել, պահանջներ ներկայացնել եւ դիմումներ կատարել եւրոպական պետութիւններուն մօտ: Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը «Ազգային պատուիրակութիւն» մը կը կազմէ Գօղոս Նուպար փաշայի նախագահութեամբ՝ հայկական բարենորոգումներու ծրագիր մը պարտադրելու համար Թուրքերուն Եւրոպայի միջոցով: Ոեւէ ճշդրիտ եւ փաստացի ապացոյց չունիմ դիտնալու համար թէ պատուիրակութիւն նշանակելու մտածումը կաթողիկոսին եւ իր անմիջական հայ դործակիցներուն կողմէ՞ յղացուած է թէ օտար պետութիւններու ուղղակի կամ անուղղակի թելադրանքով: Իրողութիւնն այն է, որ մինչեւ պալքանեան պատերազմին Թուրքերուն պարտութիւնը, հայ ազգային խնդրի մասին ոեւէ պահանջ, առաջարկ ներկայացնելէ դադրեցող հայ քաղաքական գործիչները, էջմիածնայ վեհափառէն մինչեւ Գօղոս պատրիարք, Ազգային եւ Քաղաքական ժողովի անդամները, կուսակցութիւններու դեկավարները, Օսմ. Փարլամենթի անդամները, հրապարակադիրները անօրինակ միակամութեամբ պահր հասած կր համարեն՝ անգօր եւ պարտուած Թուրքերուն պարտադրելու հայկական նահանջներուն համար բարենորոգումներ: Գօղոսյ մէջ կր դումարուի այդ նպատակով դեսպանախորհուրդ, որ երկար բանակցութիւններէ վերջ կը յաջողի մշակել ծը-

բայլիր մը, Թուրքերուն ակամայ հաւանութեամբ:

Հայերը կը խանդավառուին ստացուած արտիւնքով, տնտեսական, մշակութային ապագայ ծրագիրներ կը մշակեն, ամէն տեղ եւ ամէն չրջանակի մէջ հոգեբանօրէն կը պատրաստուի հայկական նահանգներ տեղափոխուելու՝ հոն արդիւնաւորելու համար իրենց ստեղծագործական կարողութիւնները: Թէ՛ պետականախորհուրդի բանակցութիւններու ընթացքին եւ թէ անկէ յետոյ, երբեք հաչուի չէին առած Թուրքերու վախցած պառնութիւնը եւ անտեսած եւ արհամարհած էին անոնց ծանօթ առաջարկը՝ հայկական խնդիրը, առանց եւրոպացիներու միջամտութեան, Թուրքերու եւ հայերու միջեւ կարգադրելու:

1878ին ի գործ դրուած քաղաքական մեթոտն էր որ կը կրկնուէր գրեթէ նոյնութեամբ, առանց անդրադառնալու 61րդ յօդուածին ողբերգական հետեւանքներուն: Ոչ ոք մտածած էր հին փորձերէն քաղաքական դաս մը եւ եզրակացութիւն մը հանել, նոյնիսկ օսմանեան պետութեան հայ նախարարները եւ Օսմանեան Փարլամենթի հայ անդամները, որոնք բարոյական պարտաւորութիւնն ունէին յուշ ապագային չահերէն զատ պաշտպանելու նաեւ կայսրութեան ընդհանուր չահերը, չէին մտածած բարենորոգումներու խնդրին մէջ հայերուն հետեւած քաղաքականութեան հակադրելիութիւնը հասկնալու եւ չափելու Թուրք պետական եւ քաղաքական չրջանակներու մէջ:

Այնքան վօրեղ, խորունկ եւ ամբողջական եղած էր Եւրոպայի հանդէպ սնուցուած հաւատքն ու վստահութիւնը, որ կուրացած էին մարդիկ չտեսնելու չափ այն նուաստացման գլացումը պալքանեան երկիրներէն իրենց կրած պարտութեան եւ իբրեւ հետեւանք այդ գլացումին՝ այն ատելութեան եւ վրիժառութեան ոգին, որ Թուրքերը կը կրէին հանդէպ բոլոր ոչ-Թուրք, բայց մասնաւորաբար քրիստոնեայ համայնքներու նկատմամբ: Հայերուն բացայայտ անվստահութիւնը Թուրքերուն հանդէպ եւ անոնց դժուարին կացութենէն օգտուելու տրամադրութիւնը գայրոյթ եւ ատելութիւն ստեղծած էին: Հայերուն կողմէ ծանր հարուած մը եւ վիրաւորական վերաբերում մը նշմարեցին, երբ կր սպասէին ապահովելու իրենց նեղ օրերուն մէջ բարեացական քալքալերանքի մը եւ պաշտպանութեան մը:

Տակաւին այն է, որ բարենորոգումներու խնդրին մէջ հայերուն արդելած քաղաքականութիւնը վճռական ազդակներէն մէկը կը կազմէ, Թուրքերուն կողմէ անոնց հանդէպ կիրարկուած ապագայ քաղաքականութեան: Թուրք ղեկավարներու ուղեղին մէջ այլ օրերուն պէտք է կազմուած լլլայ հայերուն ծանր հարուած մը տալու մտածումը՝ յարմար պատեհութեան:

Կարելի է առարկել անշուշտ որ ապագային չահելու պաշտպանութեան գործին մէջ կարելի չէ հաչուի առնել ուրիշներուն, մանաւորաբար հակառակորդին չահերն ու դգացումները եւ հետեւաբար հայերը չէին կրնար հրաժարիլ պալքանեան պատերազմի պատեհութենէն օգտուելու մտածումէն: Այդպէս դատող մարդիկը պարտաւոր են սակայն կշռել, չափել հետեւանքները իրենց քաղաքականութեան եւ նախապատրաստուիլ դիմագրաւելու հակառակորդին յետագայ փոխհարուածները:

Ձղացական գայրոյթ միայն գլացած չէին Թուրքերը հայերու ընթացքին հանդէպ· այլ բարենորոգումներու ծրագրին մէջ տեսած էին լուրջ արդիլքներ եւ դժուարութիւններ իրենց քաղաքական ապագայ հետանկարներու տեսակէտէն: Պալքանեան պատերազմը ոչ միայն պատճառ գլացած էր Թուրքերուն մօտ հրահրելու, իրենց մէջ նոր յորդած ազգային ոգին, այլ հիմնական յեղաչրջում մը ստեղծելու իրենց քաղաքական վարքագիծին մէջ: Անոնք վերջնականօրէն համոզուեցան որ անվերապահ էր իրենց վստահումը եւրոպական գաղափարախօսին: Չէր կրնար այլեւս երբեք հարց ստեղծուիլ իրենց համար կորսուած հողերուն ետ մէկ մասնիկը վերադարձնելու: Դէպի ապրեմուտք անանցանելի պատուար մը կանգնած էր: Ազգայնականութիւնը չի կրնար արնանիլ ու ապրիլ առանց աչխարհակալական ձգտումներու, կարելի կամ ցնորական հեռանկարներու: Ատենէ մը ի վեր արդէն յայտնած էին, Թուրք ազգային քաղաքական նոր տեսութիւն մը ձեւակերպող պատմաբաններ, քաղաքական գործիչներ, հրապարակագիրներ, համալսարանական դասախօսներ, որոնք Թուրք ցեղի ծագման եւ զարգացման պատմական ու-

ասմնախրութիւններ կատարելով, ցեղային միութիւնը հոչակած էին մոնկոլական, սիպերիական տափաստաններէն մինչեւ Անատոլու տարածուող ընդարձակածաւալ հողամասի մը վրայ բնակող ժողովուրդներուն եւ բոլորը մէկ պետութեան եւ կայսրութեան մէջ միաւորելու եւ համախմբելու քաղաքական հեռանկարը գծած: Պետութեան հիմը ցեղը պէտք էր ըլլար եւ ո՛չ թէ կրօնքը: Պետութիւնը թուրք պիտի ըլլար եւ ո՛չ թէ բազմացեղ երկիր մը, Թուրքիա պիտի կոչուէր եւ ո՛չ թէ Օսմանեան կայսրութիւն:

Այս տեսութիւնը պուտ պատմական կամ պիտական ըլլալու տեսնանուած չէր, այլ պարծնական քաղաքականութեան ուղին, ձեւն ու միջոցները ճշդող սկզբունք մը պիտի պառնար Իթթիհատի վարկաբեկչութեան եւ հետեւաբար պետութեան վարիչներուն համար: Թուրքիոյ քաղաքական եւ զինուորական ամէնէն տկար ու անկեալ այդ օրերուն, ինչպէս պատմութիւնը յետագային ալ ցոյց պիտի տար Համաշխարհային Ա. պատերազմի պարտութեան տխուր եւ դժնդակ պայմաններուն մէջ, Թուրք ժողովուրդը եւ իր պետութիւնը պահող մեծապոյն ազդակը դարձաւ իր ազգայնական ոգին: Անոր մղումով ունեցաւ ինքնավստահութիւն սեփական ուժերուն հանդէպ, չնեղարկուեցաւ յուսալքումի, տոկաց զրկանքներուն եւ դժբախտութիւններուն եւ յաջողեցաւ առաւելագոյն չափով օգտագործել թշնամիներուն հակամարտութիւններու եւ տկարութիւններու պահերը:

Թուրքիոյ վարիչները իրենց նպատակը ուղղեցին ուրեմն դէպի Արեւելք, դէպի Թուրան, կռնակ դարձնելով Արեւմուտքին՝ Եւրոպային: Դէպի Արեւելք իրենց ճամբան վրայ կը գտնուէին Հայաստանը եւ հայ ժողովուրդը: Իրենց հեռաւոր նպատակներու իրականացման առաջին քայլը հայութեան արմատը փշրելուն եւ խորտակելուն մէջ կը գտնուէր: Բարենորոգումներու նոր ծրագիրը այդ արդելքին առնչի դիմացկունութիւն եւ հաւատարմութիւն տալու նկարագիրը ունէր: Անով հետզհետէ ձեւ ու մարմին կը ստանար ապագայ հայ պետութեան մը կազմութիւնը: Շատ հասկնալի են հետեւաբար այն ձգձգումները, չկամութիւնները եւ դժուարութիւնները, որ ցոյց տուին Թուրքերը դնսպանախորհուրդին առաջարկները բանաձեւելու եւ յետոյ գործադրութեան սկսելու միջոցին:

Երկու մեծ չրջաններու բաժնուած Հայաստանի եւրոպացի քննիչները, Հոֆ եւ Վանթենիկ, թէեւ նշանակուած էին, բայց առանց իրենց պաշտօնին չսկսած, պատահեցաւ Սարայեւոյի ահաբեկումը, որ յանգեցաւ համաշխարհային պատերազմին: Բարենորոգումներու նաւլ ընդդիմացաւ ու հայերը գտնուեցան Թուրքերուն դիմաց առանձին, առանց պաշտպանի, «խայխի» եւ տեղի հաւատքականութեան մը դիրքին մէջ:

Հայ քաղաքական գլխավորները բոլորովին ոնակնկալի կան պատերազմի յայտարարութենէն, երբ դրեթէ բոլոր ժողովուրդներուն համար անխուսափելի կը համարուէր քանի մը տարիներէ ի վեր: Բոլոր նախահաշիւներէն դուրս եւ պատմութեան մէջ մինչ այդ տեղի ունեցած բոլոր պատերազմներուն մէջ ամէնէն արիւնալին եւ ահաւորը ըլլալու սահմանուած մեծ պետութիւններու բախումը խուճապի եւ չփոթութեան մատնեց հայ քաղաքական գլխավորութիւնը: Թուրքիոյ չեզոքութեան պահպանումին մէջ տեսան, պատերազմի սկզբնական չաբաթներուն, ամէնէն նպատակաւոր կացութիւնը: Թուրք գլխավորներու իրական դիտաւորութիւններուն եւ հաշիւներուն անգիտակ, անոնք պատերազմ կոչուած իրողութիւնը իր էութեամբ եւ կերպարանքով հասկնալու կարողութիւնն իսկ ի յայտ չբերին: Անօրինակ պարզամտութիւնը ցոյց տուին պատերազմին Թուրքիոյ մասնակցութեան հաւանականութեան մէջ իսկ չեզոքութիւն պահելու, այն ենթադրութեամբ որ ժողովուրդներու մահու եւ կենաց դժնդակ եւ ճակատագրական պայքարի մը մէջ Թոյլ կը տրուի իրենց նման չեզոքութիւն: Պատրիարք, ազգային մարմիններ, կուսակցութիւններ միաբերան եւ բարձրաձայն սկսան յորդոր կարդալ ժողովուրդին, կատարելու իրենց քաղաքական պարտականութիւնները պետութեան եւ երկրին հանդէպ, կառավարութեան եւ Թուրքերուն ոեւէ դժգոհութիւն եւ վիրաւորանք պատճառելու առիթ չստեղծեն, զօրակոչին պատասխանեն առանց տրտունջի, նիւթապէս օրհնեն բանակին, կարմիր Մահիկին, ժողովուրդին սպրուստի միջոցներուն պատրաստութեան աշխատին եւայլն: Այս խմառով

չրջաբերականները կը ղրկուէին պատրիրքարանի կողմէ բոլոր առաջնորդարաններուն եւ նման որոշման կը յանգէր պատերազմի առաջին օրերուն կարնոյ մէջ գումարուած Հ. Բ. Դաշնակցութեան ընդհանուր պատգամաւորական ժողովը:

Բոլոր որոշումներուն, յայտարարութիւններուն, գրծերուն մէջ նչոյլն իսկ կարելի չէ նշմարել Թուրքերու կողմէ հայերու հանդէպ ունեցած ոխտաւորութիւնները նախատեսելու: Ամէն մարդ կը կարծէր անչուշտ որ ծանր ու դժուարին զոհողութիւններ պիտի պահանջէր պատերազմը, մարդկային ու նիւթական զոհողութիւնները, զրկանքներ, աւերումներ եւ սուգեր: Պատերազմներու ընթացքին բոլոր ժողովուրդները ենթակայ են նման կորուստներու եւ տառապանքներու: Չէին կրնար բացառութիւն կազմել հայերը:

Զուշացաւ պատերազմին մասնակցութիւնը Թուրքիոյ ընդդէմ Համաձայնական պետութիւններուն: Անհրաժեշտ է չատ սեղմ կերպով պարզել այն դրդապատճառները, որոնց մղումին տակ Թուրքերը մասնակցեցան պատերազմին, հակառակ Ռուսիոյ, Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի տուած երաշխիքներուն՝ Օսմ. կայսրութեան հողային ամբողջութիւնը պահպանելու մասին: Ճիշդ է որ պետութեան վրայ Գերմանիոյ զինուորական եւ քաղաքական ազդեցութիւնը զօրաւոր էր, բայց լուրջ պատճառներ պէտք է ունեցած ըլլան Թուրքերը պատերազմի որոշման յանգելու համար, մանաւանդ որ հակառակ Գերմանիոյ զինուորական ուժեղ կազմակերպութեան, չատերուն համար անոր պարտութիւնը անխուսափելի կը Թուէր Քրիստոնեայ ուժերու յարաբերական կշիռը աչքի առաջ ունենալով: Այդ հաւանականութիւնը հաշուի առնելով իսկ Թուրքերը մասնակցեցան պատերազմին, իրագործելու համար երկու հիմնական նպատակ: Անոնցմէ մէկը fափիթիւլասիոններու ընկումն էր, որ խաղաղութեան չրջաններուն բանակցութիւններով կարպադրուելիք հարց մը չէր: Անհնարին էր որ եւրոպացիք իրենց բացառիկ առանձնաչնորհումներէն հրաժարէին, իրենց դրամագլուխին առատ չահերը զոհէին, իրենց չաղաքացիները Քրքական դատարաններուն յանձնէին, քրիստոնեայ համայնքները պաչտպանելու պատրուակով երկրին ներքին գործերուն վրայ ճնչում բանեցնելու եւ նոր տնտեսական առանձնաչնորհումներ կորզելու կարելիութիւնները ձեռքէ հանէին: Պատերազմի մը միջոցով միայն հնարաւոր էր այդ բոլորը ընկել եւ ապահովել երկրին անկախութիւնը, վերջ դնել եւրոպացիներու այլատեսակ չահագործումներուն եւ ճնչումներուն:

Երկրորդ կլխաւոր պատճառը հայկական հարցը արմատապէս եւ վերջնականօրէն լուծելու անհրաժեչտութիւնն էր: Այդ հարցը կը ցցուէր Թուրքիոյ քաղաքական տաղնապի պահերուն ամէն ատեն եւ կը դիմէր հետզհետէ իր տրամաբանական եւ պատմական լուծումին, այսինքն Հայաստանի անկախութեան: Համաթուրանական գաղափարներով սնած Թուրք ղեկավարները ոեւէ գնով եւ ոեւէ կերպով չէին կրնար հաչտուիլ նման լուծման հետ: Պէտք էր հետեւաբար դտնել հարցին լուծման այնպիսի եղանակ մը, որ ուրիչ ատեն, նոյնիսկ Թուրքերու պարտութեան հաւանականութեան մը պահուն, կարելի չըլլար այլեւս խօսիլ այդ հարցին մասին: Լուծման այդ եղանակը հայերու բնաչնչումո՛վ միայն կարելի էր ստանալ:

Թուրքիոյ ճակատագիրը վարող անձերուն դաղափարական, մտաւորական, բարոյական հասկացողութիւնները եւ դաստիարակութիւնը ինչպէս նաեւ ազդային յեղափոխութեան մասին իրենց կազմած տեսակէտները եւ համոզումները աչքի առաջ ունենալով, հասկնալով Թալէաթի, Էնվէրի, Ճեմալի, Տոքթ. Նազըմի, Ճաւիտի, Ֆեհմիի, Գեհաէտտինի Շաքիրի եւ այլոց քաղաքական գործունէութեան տուն տուող սկզբունքները, ոեւէ չափազանցութիւն կատարած չենք ըլլար, եթէ հաստատենք որ նպատակի մը իրագործման համար միջոցներու մէջ ոեւէ խտրութիւն չդնող անձեր են: Անոնց աչքին, ոճրի ոեւէ հանգամանք եւ նկարագիր չունի անձի մը կամ անձերու խումբի մը սպանութիւնը՝ քաղաքական նպատակի մը իրագործման ճամբուն վրայ: Ո՛չ մարդկային, ո՛չ նիւթական կորուստ հաչուի առնուելիք տարր չէ: Այս տարրդութեամբ, հայերու բնաչնչման մտածում մը եւ ծրագիր մը անոնց համար սովորական եւ ընթացիկ ձեռնարկի մը նկարագիրը միայն կրնար ունենալ:

Սուլթան Համիտի կողմէ կազմակերպուած

հայկական ջարդերը իբրեւ փաստ ներկայացնելով, ոմանք կը կարծեն որ հայերու բնաջնջման ծրագիրը յղացուած է անոր կողմէ, բայց չէ գործադրուած ամբողջապէս՝ պատմական նպաստաւոր պահ ներկայացած չըլլալուն հետեւանքով: Ձեմ կարծեր որ իրական եւ ճիշդ ըլլայ նման կարծիք, երբ աչքի առջեւ ունենանք համիտեան կոտորածներու խուժանային նկարագիրը, առանց հիմնական եւ հետեւողական մեթոտի: Հայ ժողովուրդը սարսափի տակ, իշխանութեան հանդէպ հլու եւ համակոր ստրկութեան մը մէջ պահելու գործնական միջոց միայն եղած էին զանազան վայրերու մէջ, զանազան պահերու, իրարու հետ ոեւէ առնչութիւն չունեցող ջարդերը: Տարագրութեան ծրագիրը բոլորովին տարբեր նկարագիր ունի: Ինչպէս ռազմական ծրագիր մը, ան ալ կազմուած է իբրեւ ամբողջութիւն մը ներկայացնող զինուորական գործողութիւն, իր բոլոր մանրամասնութիւններուն մէջ ուսումնասիրուած եւ ճշդուած: Այդ ծրագրին մէջ ճշդուած են՝ զանգուածային տեղահանութենէն առաջ կատարուելիք կանխազգուշական գործողութիւնները: Պատրաստուած են բոլոր հայաբնակ քաղաքներու եւ գիւղերու հանրային կեանքին մէջ որոշ դիրք եւ հեղինակութիւն ներկայացնող անձերու ցուցակները, ինչպէս հայ քաղաքական ղեկավարներու եւ մտաւորականներու ցանկերը: Ծրագրի գործադրման առաջին քայլը պատմութեան առջեւ քաղաքական արդարացում մը ցոյց տալու մտածումը եղած է: Ուզած են անհերքելի կերպով եւ գործնականօրէն հաստատել որ հայերը ինչպէս անցեալին, համաչխարհային պատերազմին ալ թշնամական զգացումներ կը սնուցանեն Թուրքերուն հանդէպ: Այս փորձը կատարած են Դաշնակցութեան ընդհ. ժողովին մասնաւոր պատգամաւորութիւն մը ղրկելով Կարին եւ առաջարկելով կովկասի մէջ ռուսական բանակի թիկունքին ըմբոստութիւն կազմակերպել հայերուն կողմէ կովկասի միւս ժողովուրդներուն հետ գործակցաբար: Ժողովին պատասխանը՝ չեզոքութիւն պահելու իմաստով, համարած են թշնամական վերաբերում:

Երկրորդ քայլը եղած է հայ երիտասարդութիւնը զօրակոչի միջոցով հեռացնելու եւ մեկուսացնելու գործողութիւնը:

Երրորդը՝ Պոլսոյ հայ մտաւորականութեան զանգուածային ձերբակալութիւնը:

Չորրորդը՝ իւրաքանչիւր հայաբնակ քաղաքի եւ գիւղի մէջ, նախապէս պատրաստուած ցուցակին համաձայն, հոգեւորականներու, ուսուցիչներու մուխթարներու, քաղաքականներու, ազդեցիկ անձնաւորութիւններու ձերբակալութիւնը, բանտարկութիւնը եւ ըսպանութիւնը:

Հինգերորդը եղած է զանգուածային տեղահանութիւնը, նախապէս ճշդուած ժամանակագրութեամբ: Իւրաքանչիւր այն ձեռնարկի գործադրման յատկացուած զինուորական, ոստիկանական, ժողովրդական, կուսակցական ուժերը եւս ճշդուած եւ պատրաստուած են, բացորոշ եւ վճռական հրահանգներ տրուելով անոնց: Պատերազմի առաջին օրերէն կատարուած է միաժամանակ թուրք բազմութիւններուն տրամադրութիւնները պատրաստելու հետեւողական փորփականտը, հայերուն հանդէպ անոնց ատելութիւնը բոցավառելու, հայերը Թուրքիոյ ամենավտանգաւոր ներքին թշնամին ցոյց տալու, անոնց հանդէպ անխնայ եւ աններող ըլլալու քարոզչութիւնը կառավարիչներու եւ պետական պաշտօնեաներու, կուսակցական չղջուն գործիչներու, մոլլաներու եւ հոճաներու, ուսուցիչներու եւ լրագրողներու միջոցով:

Տեղահանութեան առաջին օրէն կազմակերպուած են «էչեք»ական խումբերը, բանտերէն ազատ արձակուած ոճրագործներու, վայրենաբարոյ չէչէններու, քիւրտերու եւ այլ ցեղախումբերու պատկանող աւարառու եւ աւազակաբարոյ անձերու մասնակցութեամբ ամբողջական ազատութիւն տրուելով անոնց սպաննելու, կողոպտելու, բռնաբարելու, առեւանգելու, հրդեհելու...:

Տարագրութեան դէպքերուն մանրամասն ծանօթացումէն յետոյ կը պարզուի այս ծրագրին պատրաստութիւնը, որ ամբողջապէս իթթիհատական պարագլուխներու յղացումն է եւ որուն իրականացման մասնակցած է Թուրք ժողովուրդը գրեթէ ամբողջութեամբ, քանի մը աննշան բացառութիւններով:

Հայ տարագրութեան եւ ջարդերուն մէջ Թուրք ժողովուրդը իր ամբողջութեան մէջ մեղսակից համարելու եւ ամբաստանելու մտածումը անչուշտ ծանր է եւ գաղափարական-

օրէն անընդունելի չափերուն կողմէ: Պետութիւններուն պարծած ազնիւներուն, խստութիւններուն, պառլեմէնթներուն մէջ ընդհանրապէս զերծ կը կացուցուին եւ անմոռան կը համարուին ժողովրդական բազմութիւնները, որոնք ինչհանրապէս բռնութիւն, չարաչահութիւն, ազնիւ պարծելու տրամադրութիւն եւ հաչիւ չունեցող անձերու ամբողջութիւն մը կը նկատուին: Տեսականօրէն այս կարծիքին ճիշդ կամ սխալ լլլալու պարագան չէ կարեւորը՝ երբ Հայկական տարակրութեան մէջ Թուրք ժողովուրդին մեղսակցութեան հնդիրը քննուի: Պատմական, ընկերաբանական հետազօտութիւնները օրին մէջ, դուռ տեսական տուեալներու հիման վրայ չեն կազմուիր, այլ փաստերու, իրողութիւններու քննութենէն իրենց եզրակացութիւնին կը հանուին:

1915ին սկսուած տարագրութեան գործողութիւններուն առաջին օրէն մինչեւ վերջին պատերազմին վախճանը, պատմական անհերքելի իրողութիւն է թէ՝ ա) Թուրք կառավարութեան կազմակերպած ձեռնարկին դէմ ոեւէ բողոք, ընդվզում, գայրոյթ, ընդդիմութիւն չյայտնուեցաւ Թուրքերուն կողմէ: Բացի մէկ կամ երկու ձեւական բողոք կատարող անձերէ, ոեւէ Թուրք մտաւորական՝ դրագէտ, համալսարանի դասախօս, պիտուն, հրապարակագիր չփորձուեցաւ կազմակերպուած ոճրին դէմ հրապարակային բողոքի ձայն բարձրացնելու: Անոնց յախճապոտ մեծամասնութիւնը պաղատարականօրէն, քաղաքականօրէն, դիւցազնականօրէն համաձայն էին, բանաւոր եւ օգտակար կը համարէին Թրքութեան համար հայերուն քանդումը:

բ) Տարագրութեան գործողութիւնը ընթացքին, Թուրք կիւղացիներուն, քաղաքի բնակիչներուն մէջ աննչան Թուով անհատներ միայն յայտնուեցան իրենց հին բարեկամ, դրացի հայը պաշտպանող եւ տեղահանութենէն ազատող: Թուրք ժողովուրդին մէկ մասը ևթէ կրաւորականութեամբ հանդիսատես եղաւ միայն ահռելի տրամին, մեծագոյն մասը սակայն գործնականօրէն մասնակից դարձաւ, օգնեց պետութեան ձեռնարկին՝ կա՛մ իսլամական մոլեռանդութենէն մղուած, կա՛մ աղգայնական ոգիէն թելադրուած եւ կամ պարզապէս կողոպուտ կատարելու, հայերուն լքած գոյքերէն եւ հարստութիւններէն օգտուելու նպատակով:

գ) Տարագրութեան տրամին վախճանէն մինչեւ այսօր, յիսուն տարուան ընթացքին Թուրքիոյ մէջ չյայտնուեցաւ ոեւէ պետական գործ, մտաւորական որեւ արժէք ներկայացնող անձ, ոեւէ քաղաքական կազմակերպութիւն եւ հասանք, ոեւէ լրտեսական կամ դիւանագիտական համակրանք, ոեւէ տեսակական միութիւն, ուսանողական ոեւէ շարժում, ոեւէ թերթ, որ գոյ յայտնէր Իթթիհատի կողմէ գործադրուած ոճրին, որ գոյգոյ տալ Թալէաթ–Էնվէրներու գործին, որ Թուրք ժողովուրդի անունին, համբաւին եւ պատմութեան համար անարգական, անպատուաբեր եւ վիրաւորական համարէը հայերու բնաջնջման ձեռնարկը, որ հայերուն հատուցում մը կատարելու ուղղութեամբ կարծիք մը յայտնէր: Ընդհակառակը, բազմաթիւ դէպքեր եւ ապացոյցներ կան վերջին կէս դարու տեւողութեան որ Թուրքերը պատմական մեծագոյն եւ նշանակելի արարքներէն մէկը կը համարեն իրենց երկիրը հայերէն ջնջուած ու սրբուած ըլլալու իրողութիւնը, միաւորը Թուրք ազգութեամբ մը նոր պետութեան մը ստեղծումը, Թալէաթ ապագային հերո՞ս համարելու ոգին, հայերուն չարժուն եւ անչարժ հարստութիւններուն իւրացումը եւ կողոպուտը, հայերուն առջեւ երկրին դուռներուն փակումը եւ ոեւէ ձեւով հայերուն ո՛չ նիւթական, ո՛չ քաղաքական, ո՛չ բարոյական իմաստով պարտական չըլլալու մտայնութիւնը:

Այս ընդհանուր հաստատումներուն ճըշմարտութեան փաստեր եւ ապացոյցներ ճարելու ուղղութեամբ ոեւէ մէկը երբէք դժուարութիւն պիտի չկրէր: Իսկ անոնցմէ հանուելիք պատմական եզրակացութիւնն ալ չատ յստակ ու պարզ է: Թուրք ժողովուրդը իր ամբողջութեան մէջ քաղաքականօրէն, գործնականօրէն, բարոյապէս հաչտ էր, ընդունելի եւ բանաւոր կը համարէր Իթթիհատի ղեկավարներուն յղացած եւ կազմակերպած բնաջնջումի գործը հայերուն նկատմամբ: Հայերը հաչիւ ունէին պահանջելիք պատմականօրէն եւ գործնականօրէն ո՛չ միայն Իթթիհատի կուսակցութենէն, այլ ամբողջ Թուրք ժողովուրդէն եւ այդ ժողովուրդին ստեղծած կամ ըստեղծելիք պետութիւններէն, ըլլան անոնք քե-

մալական, սուլթանական, հանրապետական, ընկերվարական, սովետական, անիշխանական: Այդ հաշիւին ձեւն ու էութիւնը սահմանելու եւ ճշդելու պարտականութիւնը տրուած չէ ինծի եւ ինձ արամադրուած ահմանափակ էջերը կարելիութիւն չեն ձգեր այդ ուղղութեամբ արտայայտուելու:

Նիւթին կապակցութեամբ այսքանը միայն ըսելէ յետոյ, ճշդել փորձենք տարագրութեան հանդէպ հայերուն ցոյց տուած վերաբերումը:

Թուրքիոյ մէջ իրենց վայելած քաղաքական եւ ընկերային դիրքով, թրքական չրջանակներու հետ ունեցած յարաբերութիւններով, թուրքերու ծայրայեղ ազիրը հասկնալու կարելիութիւն ունեցող բազմաթիւ հայեր կային Պոլսէն սկսեալ մինչեւ ամենահեռաւոր գաւառի մը անկիւնը: Գիակս չէին հեռատեսութեան, զգուշութեան, խոհեմութեան քարոզ կարգացող եւ դիւանագէտի համբաւ վայելող անձերը: Թուրք պետական դէմքերու, իթթիհատի պարագլուխներուն հետ բարեկամական եւ ընկերային յարաբերութիւններ պահող հայ նախարարներ, Օսմ. Փարլամենթի անդամներ, պետական բարձր պաշտօնատարներ, հրապարակագիրներ ալ կային: Ապշեցուցիչ իրողութիւն է որ այդ բոլոր անձերը, – որոնցմէ ոմանց խօսքն ու կարծիքը պատգամի արժէք իսկ կը ներկայացնէր հայ կեանքին նկատ – չեն կրցած թուրքերուն հետ տասնդամեայ դիտաւորութիւններուն եւ ծրագրած ոճրին ծանօթանալ, չեն փորձած իսկ կարգ մը պատասխանատու թուրքերու անուղղակի կամ ուղղակի սպառնալիքներէն համապատասխան եզրակացութիւն հանել եւ ըստ այնմ դիրք մը ճշդել անձնապէս եւ ազգովին հաւաքաբար: Իրենց պարզամտութեամբ մարդկօրէն անըմբռնելի համարած են ամբողջ ազգի մը բնաջնջման մտածումը եւ դործը եւ երբեք չեն անդրադարձած Թալէաթ-Ինվէրներու քաղաքական գործելակերպին եւ քաղաքական գործունէութեան մէջ մարդկային, բարոյականին հանդէպ անոնց ունեցած ամբողջական արհամարհանքին:

Զօրակոչին եւ մանաւանդ Թուրքիոյ պատերազմ հռչակած առաջին օրերուն վախի, անձկութեան, անորոշ վտանգներու ծանր մթնոլորտ մը տարածուած էր հայկական բոլոր չրջանակներու մէջ: Զրկանքներու, տառապանքի, նոյնիսկ մահերու եւ սուգերու նոր չրջան մը բացուած կը տեսնէին բոլորը: Մարդկային իմացականութենէն վեր կը մնար անչուշտ պալքըլ իր բոլոր արհաւիրքներով եւ դաժանութեամբ կուչակելու կարողութիւնը: Շատերը կը խորհէին նոյնիսկ որ անմիտ եւ արկածախնդիր քաղաքականութիւն մը որդեգրած էին Թուրքերը, կայսրութեան գոյութիւնն իսկ վտանգի ենթարկելով ու այդ մըտածումով կ'օրօրուէին նաեւ հայկական հարցը վերջնականօրէն կարգադրուած տեսնելու, այսինքն ոչպայի պետութիւն մը ունենալու երազներով: Պատերազմող կողմերու հանդէպ հայերուն համակրութիւնը ուղղուած էր Համաձայնական պետութիւններուն, նոյնիսկ Թուրքիոյ պատերազմին մասնակցութենէն առաջ:

Պատերազմէն նուաղագոյն վնասով դուրս գալու հարցը միայն կը ներկայանար թէ՛ պետականարներուս եւ թէ բազմութիւններու մտքին: Անհրաժեշտ էր զգուշանալ հետեւաբար մէկ կողմէ երկրին վնասող եւ պետութեան անհաճոյ արարքներէ եւ արտայայտութիւններէ, միւս կողմէ պատերազմին պարտադրած զոհողութիւններէն բաժին մը ստանձնելու, օգտակար ծառայութիւն մը կատարելու, բանակին ծառայելու, կարմիր Մահիկին նիւթական նըւիրատուութիւններ կատարելու ձեւով ապահովել Թուրքերու բարեացակամութիւնը: Այս քաղաքականութիւնը իրրեւ ուղեցոյց ունենալով չարժեցան պատրիարքարանը՝ իրեն ենթակայ բոլոր մարմիններով եւ կազմակերպութիւններով, կուսակցութիւնները եւ ընդհանրապէս հայութեան կամքը եւ տրամադրութիւնները արտայայտող անձերն ու կազմակերպութիւնները:

Հայերու այս վերաբերումին մէջ Թուրքիոյ ոեւէ մասնաւոր համակրութիւն, եւ պետութեան հանդէպ քաղաքացիական հաւատարմութիւն չտեսան, այլ պարզապէս զգուշութիւն մը, պայմաններուն պարտադրած դիրք մը: Իրենց համար նշանակութենէ զուրկ էր անչուշտ հայերուն ընծայած նիւթական օժանդակութիւնը, քանի որ ուզած առենին կրնային բոլոր հարստութիւններուն տիրանալ:

Բոլորովին տարբեր նկարագիր կը ներկայացնէր Թուրքիայէն դուրս ապրող հայերուն

վերաբերումը Թուրքիոյ հանդէպ պատերազմին առնչութեամբ: Առաջին օրէն իսկ կամաւորական գունդեր սկսան կազմակերպուիլ Կովկասի եւ Պալքաններու մէջ: Ցարական Ռուսաստանը, որուն պահանջներէն թելադրուած, հայերուն ազատապրութեան ի նպաստ ընդհանուր եւ տարտամ, բայց պեղեցիկ եւ մեծ բառերով կոչ մը կը հրատարակէր: Ապագայ աղատապրութեան հեռանկարով խանդավառուած, բոլոր խմբապետները կեդրոնացան Թիֆլիս, նոյնիսկ Օամ. Փարլամենթի հայ անդամ մը մասնակցեցաւ կամաւորական գունդերու կազմութեան աշխատանքին: Կովկասահայ մամուլը խիստ եւ կծու յարձակումներու սկսաւ Թուրքերու դէմ, Հայաստանին Թուրքերէն անջատման առաջարկներ ներկայացնելով: Ջորունկ եւ ամբողջական լաւատեսութիւնով վարակուած տարերային չարժում մը ծայր տուած էր արտասահմանի բոլոր հայկական համախմբումներուն մէջ: Պատմական ճակատագրական պահը հասած կը համարէին բոլորը, արհամարհելով նուազագոյն զգուշութեան մը անհրաժեշտութիւնն իսկ, մոռնալով Թուրքիոյ մէջ բնակող չուրջ երկու միլիոն հայերուն հանդէպ Թուրքերու հաւատնական կտրածներու, չարդերու, բռնութիւններու կազմակերպութիւնը:

Օրինապէս, բարոյապէս եւ դործնականօրէն Թուրքիոյ հայերը մեղսակից եւ պատասխանատու չէին կրնար համարուիլ արտասահմանի իրենց ազդայիններու գործերուն եւ արտայայտութիւններուն: Բայց Թուրքերը իրրեւ պատրուակ կրնային գործածել այդ երեւոյթը՝ իրենց ոճրային ձեռնարկի արդարացման:

Թուրքիոյ ծրագրի գործադրման առաջին քայլերուն իսկ ոեւէ հակազդեցութիւն չփորձեցին հայ ղեկավարները եւ կազմակերպութիւնները: Թուրքերու ծրագրին բոլորովին անտեղեակ, բառացիօրէն դործադրեցին պատրիարքարանի կողմէ ուղարկուած չրջաբերականները առաջնորդներուն եւ ժողովուրդին եւ Հ. Ց. Դաշնակցութեան կարնոյ ընդհ. ժողովին տուած որոչումը երբ սահմանէն անդին՝ Կովկասի մէջ, նոյն կուսակցութիւնը կը չարժէր տրուած որոչումներուն ճիչդ հակառակ ոգիով: Պոլսոյ մտաւորականութեան ձերբակալութեան միջոցին հայ ղեկավարները՝ պահպանողական թէ յեղափոխական տիտղոսներով ճանչցուած, ոստիկանական ցանցէն ճողոպրելու, խոյս տալու կամ ընդդիմանալու ոեւէ փորձ չկատարեցին եւ իրենց համակերպութեամբ օրինակ ծառայեցին պատանեբրու ժողովուրդին: Անոնցմէ ոմանք սխալի մը հետեւանք կը նկատէին իրենց ձերբակալութիւնը, ուրիչներ՝ ժամանակաւոր արգելափակում մը եւ ոչ ոք կ'երեւակայէր իրենց սպասող դժոխային վախճանը:

Իրենց երիտասարդները եւ ղեկավարները կտրսնցնող զանգուածներուն տեղահանութեան եւ ջարդերուն կազմակերպման ոեւէ դժուարութիւն չէր մնար այլեւս: Ի՞նչ կայ դիւրին նորածին մը, ծերունի մը, անպաչտպան կին մը կոտորելէն աւելի:

Դէպքերու այս ներկայացումէն եւ մեկնաբանութենէն կարելի է հետեւեալ կէտերուն մէջ ամփոփուած եզրակացութիւն մը հանել:

Ա.— Հայերդրք յարաբերութիւններուն մէջ անվստահութեան, կասկածանքի եւ ատելութեան զգացումը կը ծնի եւ հետզհետէ կը զարդանայ Թուրքերուն մէջ 1877–78ի ռուս եւ Թուրք պատերազմի օրերուն, Սան Սթեֆանոյի եւ Պերլինի դաչնագրերուն մէջ հայկական բարենորոգումներուն հարցին ներմուծումով:

Բ.— Հայերը ամենալայն եւ ամբողջական վստահութիւնն ունեցած են եւրոպական պետութիւններու հանդէպ, իրենց վիճակի բարելաւման ուղղութեամբ եւ աշխատած են ամէն ատեն եւ ամէն միջոցներով եւրոպացիներու միջամտութիւնը հրաւիրել, Թրքական իշխանութեանց վրայ ճնշում բանեցնելու իրենց հանդէպ ստանձնած միջազգային յանձնառութիւնները գործադրել տալու համար:

Գ.— Հայերը չեն յաջողած ըմբռնել «Վրեւելեան հարց»ին մէջ եւրոպացիներու հետապնդած դիւանագիտութեան իսկական էութիւնը եւ հաւատաք րնծայած են անոնց մարդասիրական եւ քրիստոնէական զգացումներուն:

Դ.— Երկար դարեր Թուրքերու իշխանութեան ներքեւ անոնց կողքին ապրած րլլալուն հակառակ, հայերը չեն ճանչցած Թուրքերը

իրենց ներքին, մտերիմ ապրումներով, հոգեբանութիւնով եւ ո՛չ ալ իրենց մշակոյթով, պատմութիւնով, քաղաքական հեռանկարներով:

Ե.— Միջազգային դիւանագիտութեան քննութեան առարկան դարձուցած են հայերը իրենց դատը, միշտ թուրքերու պարտութեան եւ անկումի օրերուն, պատճառ դառնալով ա՛ւելի հրահրելու անոնց ատելութիւնը եւ թշնամութիւնը իրենց հանդէպ:

Զ.— Օսմանեան կայսրութեան իբրեւ քաղաքացի ապրելու իրենց մնայուն կամքին եւ ցանկութեան հակառակ, օտարներու պաշտպանութեան դիմած են:

Է.— Թուրք պետութեան եւ ժողովուրդին մնայուն թշնամութիւնը զգալով հանդերձ իրենց նկատմամբ, ինքնապաշտպանութեան ազդու, լուրջ եւ հաւաքական ոեւէ միջոցառումի չեն դիմած եւ բաւարարուած են ցուցարարական ցոյցերով, ըմբոստացումներով, մահափորձերով:

Ը.— 1908ի Օսմ. Սահմանադրութեան ընկզբնական տարիներուն չեն օգտուած նոր իրաւակարգին հռչակած սկզբունքներէն, թուրք պետութեան վարիչներուն հետ ուղղակի կարգադրելու համար բարենորոգումներու խնդիրը: Զեն իսկ խորհած կայսրութեան միւս փոքրամասնութիւններուն հետ գործակցաբար, ազգային հարցին գտնելու ընդհանուր լուծումներ, բոլոր ազգութիւններուն համար ընդունելի:

Թ.— Բարենորոգումներու հարցը իբրեւ միջազգային խնդիր կրկին հրապարակ դրած են՝ պալքանեան պատերազմին թուրքերու կրած պարտութեան օրերուն, առանց անդրադառնալու թուրք ազգայնական ոգիին զարթնումին եւ կրած նուաստացումներուն:

Ժ.— Զեն կրցած երբեք ճիշդ կերպով հասկնալ հայերուն հանդէպ ղգացած ատելութեան սաստկութիւնը Իթթիհատի ղեկավարներուն, անոնց համաթուրանական քաղաքականութիւնը եւ անոր իրագործման ճամբուն վրայ, հայերուն ներկայացուցած արգելքը անոնց աչքին:

ԺԱ.— Համաշխարհային պատերազմի մը մօտալուտ վտանգը նախատեսելու ոեւէ ընդունակութիւն ցոյց տուած չեն: Պատերազմին հանդէպ թուրքերուն հաւանական դիրքը երբեք չեն քննած եւ չեն կրցած իսկ կռահել թուրքերուն կողմէ պատրաստուած հայերու բնաջնջման ծրագիր մը:

ԺԲ.— Պատերազմի հռչակումին ոեւէ զգային քաղաքականութիւն չեն ճշդած հայերը: Կովկասի եւ այլ երկիրներու մէջ գտնուող հայերը ծայրայեղ հակաթուրք քաղաքականութիւն եւ գործունէութիւն ցոյց տուած են, առանց հաշուի առնելու թուրքիոյ հայերուն սպառնացող հաւանական վտանգները:

ԺԳ.— Ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան գործը եւ պարտականութիւնը ստանձնող կուսակցութիւնները, քանի մը չրջաններու բացառութեամբ, երբեք չեն կրցած կատարել իրենց վիճակուած դերը եւ չեն դիմած ինքնապաշտպանութեան միջոցներու, ու լքած են ժողովրդական անկազմակերպ բազմութիւնները իրենց ճակատագրին:

ԺԴ.— Հայ քաղաքական գործիչները, իմասնաւորի կուսակցական ղեկավարները երբեք չեն ըմբռնած համաշխարհային պատերազմին իրական նկարագիրը, նախագուշակական ոեւէ միջոցի չեն դիմած, պատճառ դարձած են իրենց վարանոտ, անվճռական, անդիտակից եւ զգոյշ վերաբերումով կազմալուծելու կուսակցական ցանցերը եւ չեն ապահոված նոյնիսկ իրենց ղեկավարութիւնը իրագործելու միջոցները:

ԺԵ.— Տարագրուած, ամէն օր մահուան սպառնալիքի տակ ապրող բազմութիւնները, անբացատրելի եւ անհասկնալի կրաւորականութեամբ մը, մարդկային բնական ինքնապաշտպանութիւն մը ցոյց տուած չեն առհասարակ:

ԺԶ.— Իթթիհատի ղեկավարներուն յղացած եւ մանրամասնօրէն պատրաստած հայերու տարագրութեան ծրագրին գործադրու-

թեան մասնակից դարձած են Թուրք պետութեան բոլոր օրկանները եւ Թուրք ժողովուրդը գրեթէ իր ամբողջութեան մէջ:

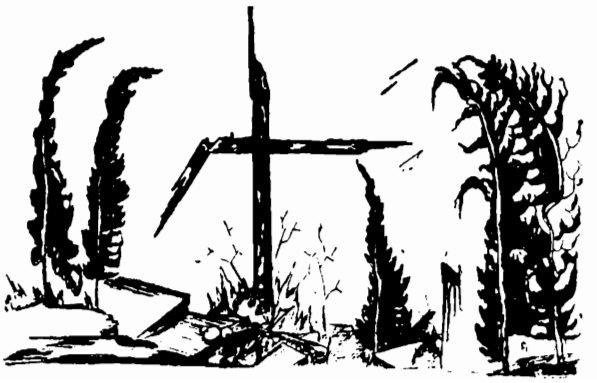
Ժէ.— «Ապրիլեան Եղեռն» անունով կոչուած Համաշխարհային Ա. պատերազմին տիդի ունեցած հայկական տարապրութիւնը հայ ժողովուրդի ամբողջ պատմութեան մեծագոյն աղէտը եւ ողբերգութիւնը կը ներկայացնէ: Անոր հետեւանքով բնաջնջուեցաւ արեւմտահայերու երկու երրորդէն աւելին, Արեւմտեան Հայաստանը ամայացաւ հայերէ, արեւմտահայերու անհատական եւ ազգային հարստութիւնները կողոպտուեցան, պրաւուեցան, ոչնչացուեցան: Հայ ժողովուրդի կեանքի ընթացքին չեղեցաւ նր բնական հունէն եւ վերապրող հայերու կեանքն իսկ ըլլորովին նոր կերպով պատաւորուեցաւ: Անչափելի եղած են աղէտին հետեւանքները եւ դարեր անհրաժեշտ են, որպէսզի հայ ժողովուրդը կարենայ վերագտնել այն դիրքը եւ վիճակը, որուն հասած պիտի ըլլար առանց տարագրութեան:

Հայ ժողովուրդին, ինչպէս քաղաքակիրթ մարդկութեան աչքին՝ թուրքերուն սարքած ոճիրը ոեւէ արդարացում չունի: Անմարդկային ու դիւային քաղաքական ոճիր մըն է, ՁԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄԸ: Հայերու միամտութիւնը, անկազմակերպութիւնը, տկարութիւնը, պատմութեան ճակատագրական պահուն անհրաժեշտ կորովի ու պայքարի ոգին երեան չհանելու թուլութիւնը պատճառները հանդիսացած են ոչնչին ատացած ծաւալին եւ մեծութեան:

Տարապրութեան ղէպքով հայերէն թուրք յարաբերութիւնները ատացած են բոլորովին նոր նկարագիր: Երկու ժողովուրդներու միջեւ ատկան մնացած եւ կարգապրուելիք հաշիւ մը կայ, որ միայն հայային հարցի ձեւով չի ներկայանար եւ ո՛չ ալ նիւթական կամ քաղաքական հատուցումի: Անընդմէջ դարս եւ անոնցմէ անկախ, թուրքերուն կողմէ անարգուած, ոտնակոխուած հայ ազգային պատիւի վերականգնութեան եւ մաքրագործման խնդիրը կայ:

Հայ խղճմտանքը չի կրնար հանդարտիլ առանց այդ հաշիւներու կարգադրութեան:

(Փարիզ)

ԵՆԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԾՐԱԳՐՈՒՄՆ ՈՒ ՆԱԽՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆԸ

ԻՐԻՒԱՑԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԻՈՒ ՀՐԷՇԱՅԻՆ ՄՏԱՅՆՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԳՈՐԾԱԼԱԿԵՐՊԸ

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐՊԱՆ

Ա.

1884ին, Սուլթան Համիտ ոտին եւ երիտասարդ Թուրքերու ահռելիության ևղող մեծ եպարքոս Ֆիւշիւք Սայիտ վեզիր, վերլուծելէ ետք Հայկական Հարցի կտրած ճանապարհը եւ անկէ ետք ստանալիք ոնոր նոր ուղղութիւնը, չնկանօրէն կ'ենթադրէր, թէ Հայկական Հարցը միանգամ ընդմիշտ լուծելու համար պէտք էր հայերը չքացնել որպէս ժողովուրդ, կրօնական հաւաքականութիւն եւ Օսմանեան կայսրութեան սահմաններէն ներս իր գոյութիւնը պայմնող վոճրամտութիւն(1)*, եւ այս մէկը՝ որովհետեւ Ֆիւշիւք Սայիտ կը հաւատար Օսմանեան կայսրութեան ներկայացուցած կրօնական, ազգային, ցեղային, լեզուական եւ պալափարական խճանկարի վերափոխումի կարելիութեան, այնքան որ՝ նոյնիսկ տեսնել կը կարծէր այն օրը, երբ իսկական օսմանցիութիւնը, այնպէս ինչպէս կ'ըմբռնէր ինք, պիտի դառնար տիրական, եւ փոքրամասնութիւնները, եւ անոնց կարգին հայերը նաեւ, պիտի իլլային Թրքացած:

Ճստակ էր եւ չա՛տ թափանցիկ Ֆիւշիւք Սայիտի օսմանցիութեան դաղափարաբանութիւնը, որուն պարզ ու պզտիկ բառերով տարածումը արտաքին միամտութեան մը ներքեւ անտարակոյս կը պահէր աւելի մութ ու բարդ երեւակայութիւն մը, որովհետեւ մեծ նպատքոսը խոհեր չէր ուզեր դնել օսմանցիութեան (2) եւ Թրքութեան մէջեւ: Իսկական օսմանցին ա՛ն էր, որ Թուրք էր միայն· իսկ Թուրքը կարելի չէր պատկերացնել, կարելի չէր տեսնել:

Գուցէ տարօրինակ էր այս ամբողջը արեւմուտքի պիտողներուն համար: Ամբողջ վեց պար ջարդի եւ արիւնի վրան կեցած, սուտը լրած կչիռ եւ իրաւունք, Օսմանեան կայսրութեան չրջափոխութիւնը դէպի նոր դաղափարաբանութիւն մը անյարիր էր իր պատմութեան հետ: Վեց դար ամբողջ իր սկզբնական վերապրեցքէն ետք անկում արձանագրող կայսրութիւն մը Ֆիւշիւք Սայիտի մը չափազանց ուղեղէն գուրս կու տար իր փրկութեան միակ պատգամը: Անտարակոյս, որպէս մարդ, հանդուգն վիճակ մը կը ներկայացնէր մեծ եպարքոսը, ճի՛շդ այնպէս՝ ինչպէս էր իր ղեկավարած կայսրութեան ունեցածը (3)· սակայն ինչ որ այս իրավիճակը կը դարձնէր աւելի վատ՝ կայսրութեան սահմաններէն ներս գործող դանազան հոսանքներու բախումն էր առաջացման:

Թուրքը յառաջդիմութեան աստիճանաչափին վրայ տակաւին չէր ձգած իր արձանագրութիւնը, եւ ցեղային ու ազգային ըմբռնումներ չա՛տ վեր կը մնային Օսմանի խաւարակեաց դաւակներուն կլուխներէն:

Միթհատ փաշա փորձած էր ընել այն՝ ինչ որ կարելի էր: Գրիգոր Օտեան, գուցէ իր խանդավառութեա՛ն մէջ իսկ, տեսած էր ձախողութիւնը զոր կ'արձանագրէր ազատականութիւնը: Օսմանցիութիւնը (4), ա՛ռնուազն

(*) Ծ. Խ.— Բոլոր ծանօթութիւնները տրուած են այս յօդուածի վերջաւորութեան՝ էջ 209էն սկսեալ:

թուրքի վրայ, փորձած էր իր կարելին՝ պատուար հանդիսանալու համար հին ու նոր բոլոր Քիւչիւք Սայիտներու ոճրամտութեան, սակայն օսմանցի թուրքը չէր որ պիտի կրնար ըմբռնել խմաստը տարազին: Ո՛չ Թանզիմաթը եւ ո՛չ ալ տարազներու գեղեցիկ ու սրտայոյզ խօսքերը պիտի կարենային բան մը փոխել վեց դարէ ի վեր բրածոյ դարձած կացութենէն եւ թուրքը բերել վար՝ ամբարտաւան իշխողի իր իմաստակութենէն եւ զայն դարձնել պարզ, հասկցող եւ լոյսին բացուած մ՛րդ· եւ այս՝ որովհետեւ չ՛ոտ հին օրերէն ի վեր կայսրութեան սահմաններէն ներս տիրող էին զարձեր սուրն ու հուրը, քէնն ու մանաւանդ կրօնական գերակայութեան ղգացում մը, որոնց տարածած սարսափը ստեղծած էր սարսափելի թուրֆը բացատրութիւնը:

Այս բոլորին վրան պէտք էր աւելցնել նաեւ թուրքին զինուորականութիւնը, էնիչերիականութիւնը՝ ունենալու համար այն պատկերը, զոր կը ներկայացնէր Օսմանեան կայսրութիւնը: Ինչպէս 1921ին կը հաստատէր Թալէաթ փաշայի ապանութեան նուիրուած գերման դատարանը, «հին թուրքական կայսրութիւնը եւ իր բոլոր նուաճումները կը հանգչին զինուրական ուժի գաղափարին վրայ, եւ ուժի այս գաղափարը անմիաբանելի է հին եւ նոր կատարաններու վարդապետութեանց հետ, եւ թեթեւ նաեւ ճիշդ ըմբռնուած Ղուրանին հետ...» (5):

Անմիաբանելի էր, սակայն, ամէ՛ն ինչ, հակառա՛կ անոնց, որոնք Օսմանեան կայսրութեան սահմաններէն ներս կը տքնէին տեսնել յառնումը գեղեցիկ արչալոյսներու, միտքի եւ մտածողութեան, վերազարթնումի, եւ քաղաքականէն ու զինուրականէն վեր՝ մարդկային հրաչքին: Իսկ օսմանցի թուրքին կը թուի թէ չէր տրուած ընկալումը վարդապետութիւններու, որոնք եկեր էին երկի ու տակաւին կու գային այսօր ալ՝ արեւմուտքէ՛ն:

Սխալ հասկցուած եւ չ՛ոտ դէշ կերպով ընկալուած գաղափարաբանութիւններու գուցէ դառնագոյնը եղաւ թրքութեան գաղափարաբանութիւնը, որ, 1839ին, Հունգարիոյ մէջ հրատարակուող Turanische Gesellschaft-ի էջերէն ծնունդ առաւ՝ որպէս հիմ ունենալով ֆիններու եւ թուրքերու ազգակցութիւնը եւ անոնց էնթադրական հայրենիքը եղող Թուրանը (6): Իր սկզբնական չրջանին ոչ ոք ուշադրութիւն ընծայեց հունգար թերթին եւ չարժումը մնաց լոկ ակադեմական՝ եւրոպական կարգ մը երկիրներու մամուլէն ներս: Միայն քսաներորդ դարի սկիզբին էր որ անիկա կրցաւ անցնիլ սահմանը եւ դտնել զինք ընդունողներու խմբակ մը, որուն դլուխը անպայման կերպով պիտի կրնար Ռուսիայէն փախստական թաթար մը, Եուսուֆ Աքչորաօղլուն: Շարժումին ծնունդ կու տայ միայն վաթսուն հինգ տարի ետք կեանքի եկող թրքութիւնը գտած բլլալ եղաւ իր դաղափարախօսը, որ 1904 թուին Գահիրէ հրատարակուող Թիւրք օրաթերթին մէջ իր Իւչ Թարզի Սիյասէթ (7) յօդուածով կը յայտարարէր վերջնական ձախողանքը Համիտեան (8) եւ երիտասարդ թուրքերու դաւանած օսմանցիութեան՝ որպէս չաղախը Օսմանեան կայսրութեան զանազան մասերը եւ ժողովուրդները իրարու պատղող: Անտարակոյս, ըստ Աքչորաօղլուի, կայսրութիւնը կը վազէր դէպի վերջնական փլուզում, եւ կար ո՛չ մէկ ուժ, բացի թրքութենէն, որ կարենար պատուար մը հանդիսանալ անոր դէմ: Իսկ թրքութիւնը կը կայանար բոլոր թուրք ցեղերու եւ ժողովուրդներու ընկերային, լեզուական, քաղաքական եւ կրօնական միաձուլումին մէջ (9):

Անկեալ, յուսահատութեան ճամբաներուն վրայ դեգերող կայսրութիւնը առաջին առիթով չկարողացաւ ըմբռնել ըսուածը: Սակայն անգամ մը որ ըմբռնեց՝ ա՛լ ետուրը չդրաւ պատեան: Երիտասարդ թուրքերու չրջադարձը եղաւ յանկարծական, եւ անոնց մօտեցումը կայսրութեան բաղկացուցիչ փոքրամասնութիւններուն՝ հիմնապէս փոխուած: 1910 Օգոստոսին երիտասարդ թուրքերու Սելանիկի ժողովին մէջ Թալէաթ փաշայի կատարած յայտարարութիւնը աւելի քան պերճախօս էր, դոր, սակայն, իր ատենին կրցան ըմբռնել ո՛չ հայերը եւ ո՛չ ալ ուրիշ որեւէ ժողովուրդ: «Սահմանադրութեան տրամադրութիւններով մահմետականներու եւ քրիստոնեաներու միջեւ հաւասարութիւն հաստատուեցաւ», կը յայտարարէր անիկա, «բայց... այս մէկը անիրականանալի իտէալ մըն է: Շերիաթը, մեր անցեալ ամբողջ պատմութիւնը եւ հարիւր հազարաւոր մահմետականներու ղգացումները, եւ նոյնիսկ զգացումները քրիստոնեաներուն,

1908ի Սահմանադրութենէն ետք՝ կեղծ եղբայրութիւն օսմանցի թուրքերու եւ բրիստոնեաներու միջեւ: Մոլլան եւ խահանան իրար գովի···:

որոնք յամառ կերպով կ'ընդդիմանան օսմանցիութեան ամէն փորձի, արդար հաւասարութեան մը հաստատումին դէմ անխորտակելի պատուար մը կը ներկայացնեն:

«Բրիստոնեան օրինական օսմանցի մը դարձնելու անյաջող փորձեր կատարած ենք, եւ այսպիսի փորձեր պիտի անխուսափելի կերպով ձախողին այնքան ատեն՝ որքան որ Գալլիանան Թէրակղզիին մէջ անկախ պզտիկ երկիրներ Մակեդոնիոյ բնակիչներէն ներս բաժանումի գաղափարը տեւականացնելու դիրքին մէջ կը գտնուին: Ուրեմն, հաւասարութեան ոչ մէկ հարց կրնայ ըլլալ, մինչեւ որ յաջողած չըլլանք կայսրութիւնը օսմանցիանացնելու մեր դործին մէջ – երկար եւ սպառիչ աշխատանք մը, որուն մէջ, սակայն, կը համարձակիմ նախատեսելու, վերջապէս պիտի յաջողինք···» (10):

Յետայսու Սելանիկը դարձաւ կեդրոնը Երիտթիւրքերու չարժումին: Հոն էր որ որոշուեցան եւ դործադրութեան դրուելու ճամբան մտան յետագայ բոլո՛ր անցուդարձերը, որոնք Օսմանեան կայսրութիւնը առաջնորդեցին անկումէ անկում, եւ Արեւմտեան Հայաստանը՝ արիւնի բաղնիք: Հոն էր որ Երիտասարդ Թուրքերը ընդունեցին «Թուրքիան միայն Թուրքերուն» սկզբունքը եւ զայն իրագործելու միջոցները: Հո՛ն էր որ վերջնականօրէն որոշուեցաւ ճակատագիրը ամբողջ արեւմտահայութեան եւ դարձաւ անոր արիւնի պատասխանը: Հո՛ն էր, միայն հո՛ն, որովհետեւ 1910 Օգոստոսին կայացած երիտասարդ Թուրքերու պատգամաւորական գաղտնի ժողովը որոշեց միանգամ ընդմիշտ Թրքացնել բոլոր փոքրամասնութիւնները, հուրով կամ սուրով, եւ փրկել կայսրութիւնը նոր արիւն եւ աւիւն ներարկելով անոր ընդարմացած գոյութեան (11):

Տարի մը բաւական եղաւ որոշումներու մանրամասնութիւնները տեսնելու, անոնց եւ տին գտնուող իմաստին թափանցելու եւ 1908ին չտեսնուած, չզգացուած, չմտածուած պաղտնիքներու վերահասու ըլլալու համար: Տարուան մը կեանքի եւ մանաւանդ 1909ի հայկական ջարդերու ընդհանուր պատասխին վրան զետեղուած՝ 1911 Հոկտեմբերի սկիզբը կայացած Սելանիկի ժողովր ամէն ինչ կը տեսնէր աւելի յստակ, աւելի անհրաժեշտ, եւ մանաւանդ՝ աւելի իրագործելի: Ժողովը իր աւարտին կ'եզրակացնէր, որ «Մակեդոնիայի քրիստոնեաները պէտք է դինաթափուին, իսկ մահմետականները, ընդհանրապէս, պէտք է պահեն իրենց դէնքերը: Հոն ուր մահմետականները փոքրամասնութիւն մը կը կազմեն՝ իշխանութիւնները պէտք է զանոնք ցրուեն:

կասկածելիները պէտք է տեղահանուին եւ (առայդ) ոստիկան-զօրաց եւ բանակին ազատութիւններ տրուին: Զինուորական տեսանը պէտք է տեւական կապ պահէ կոմիտէին (12) հետ եւ խիստ կերպով պատժէ յանցաւորները, որպէսզի օրինականները չկարենան (պատիժ) խուսափիլ: 20,000 մահմետական պէտք է դեւոնդուին յոյն եւ պուլկար սահմաններուն վրայ եւ այս նպատակին համար սիրտի ծախսուի 220,000 թրքական ոսկի: Կոմիկասէն եւ Թուրքիստանէն ներգաղթեր պէտք է քաջալերել, ներգաղթողներուն հող հայթայթել եւ քրիստոնեաներու ստացուածք ունենալը արգիլել: Հակապուլկար սեղմումը դրեթէ ճախողած ըլլալուն, որպէս փոխարէժ, ուսուցիչներու, քահանաներու եւ պաշտօնեաներու պաշտօնազրկումը յառաջ տանիլ: Հակայոյն չարժումը պէտք է չարունակել եւ ղեկավարել կոմիտէին կողմէ, որովհետեւ յոյներուն հետ կարելի չէ պատերազմի մտնել մինչեւ որ նաւատորմը աւելի եւս չզօրանայ: Պէտք է արդիլել նոր խմբակցութիւններու կազմութիւնը երեսփոխանական ժողովէն եւ երկրէն ներս, եւ տարածումը՝ նոր «ազատական դաղափարներու»: Թուրքիան հիմնականօրէն պէտք է մահմետական երկիր մը դարձնել, ուր խալամ դաղափարներն ու մահմետական ազդեցութիւնը դերակայութիւն մը ունենան: Կրօնական ամէն ձեւի քարոզչութիւնն պէտք է ճնշել: Կայսրութեան կոչութիւնը կախում ունի երիտասարդ Թուրք կուսակցութեան ուժէն եւ բոլոր թշնամի դաղափարներու ճնշումէն» (13):

Աւելին, ժողովր կ'ելլրակացնէր, որ բոլոր գլխաւոր պաշտօնները պէտք էր որ յանձնուած ըլլային միմիայն իթթիհատական'ներու, իսկ քրիստոնեաները կրնային թեկնածու ըլլալ երկրորդական պաշտօններու համար: Մահմետականութիւնը կրօնն էր պետութեան, ուստի պէտք էր որ դառնար ընդհանուր կրօն, եւ առ այդ, եթէ պահանջը պղացուէր, պէտք էր դայն պարտադրել նոյնիսկ զինուորական ուժով, որպէսզի կայսրութիւնը զգենուր մահմետական նկարագիր: Կայսրութեան լեզուն Թրքերէնն էր· փոքրամասնութիւնները կրնային պահել իրենց կրօնները (ծայրայեղ պարագային), բայց ո՛չ լեզուն, որովհետեւ, պատգամաւորական ժողովը կը հաւատար, որ «Թրքերէն լեզուին տարածումը սքանչելի միջոց մըն էր մահմետական պերակայութիւն մը հաստատելու եւ ոչթուրք հաւաքականութիւնները Թրքացնելու համար» (14):

Կայսրութեան բաղկացուցիչ տարրերէն ոչ մէկ ազգութիւն կամ ժողովուրդ կազմակերպելու իրաւունք ունէր, որովհետեւ կազմակերպում կը նշանակէր ապակեդրոնացում եւ ինքնավարութիւն, իսկ ատոնք կայսրութեան ամրողջականութեան դէմ առնուած դաւաճանական քայլեր էին լսէ: Աւելին, fախիթիւլահինեաներու դրժումը եւ չքացումը իրաւական ու իրական երաշխաւորութիւններ էին երկրին ամրողջականութիւնը ապահովող, ուստի հայկական սահմաններէն ներս արդարադատութեան վերակազմութենէն չա՛տ աւելի անհրաժեշտ էին այդ արարքները (15): Ու, վերջապէս, ժողովր կը պոնէր, որ որեւէ պատերազմի ատեն երկու կռուողներու միջեւ հաւասարակշռուած չեզոքութիւն մը լաւագոյն դրաւականն էր Օսմանեան կայսրութեան ապահովութեան համար (16):

Բայց տարի մը ետք վրայ հասաւ Պալքանեան Պատերազմը: Պուլկարները, յոյները, մոնթենեկրոյինները եւ սերպերը միացած՝ 1912 Հոկտեմբեր 12ին ոտքի կանգնեցան Հիւսիսի Թուրքիան փոտրելու համար իրենց հայրենի հողերէն դուրս: Յոյները մաքրեցին Եգէականը եւ վերադարձան կղզիները երբ յունական բանակին մէկ թեւը կը գրաւէր Յունիկով միասին: Սերպերը եւ մոնթենեկրոյինները գրաւեցին հին Սերպիան եւ Մակեդոնիայի խոշոր մէկ մասը, իսկ պուլկարները հայածելով Թրքական գլխաւոր բանակը՝ հասան մինչեւ Պոլսոյ դուռերը: Թուրքիա, պարտուած, դիջեցաւ դրեթէ ամրողջ Եւրոպական Թուրքիան: 1913 Մայիս 30ին Լոնտոնի մէջ կնքուած դաշնադիրին երկրորդ յօդուածով՝ «Օսմանեան կայսրութեան վեհափառ կայսրը միացեալ վեհապետներու վեհափառութենէն կը ձգէր, բացի Ալպանիայէն, իր կայսրութեան այն հողամասերը, որոնք կր գտնուէին Եւրոպական ցամաքամասին արեւմուտքը Եդէական ծովի վրայ Էնոսէն մինչեւ Միտիա, Սեւ ծովի վրայ» (17):

Եւրոպական հողամասին վրայ քանդուած՝ Երիտասարդ-Թուրք կուսակցութեան կառավարութիւնը ցոյց էր տուեր իր իսկական կա-

րողութիւնն ու դիմալիծը: Ամբողջ Եւրոպան, եւ անոր հետ Օսմանեան կայսրութեան փոքրամասնութիւնները կազմող ժողովուրդները, յանկարծ պատն Գոլսոյ անգլիական դեսպանին կարծիքին ճշմարտացիութիւնը, թէ «Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն կոմիտէի Օսմանեան կայսրութեան կառավարութիւնը ձախողութիւն մըն է: Երիտասարդ–Թուրք կառավարութիւնը ցոյց չի տար այն յատկութիւնները, որոնք կ'ակնկալուին իրմէ» (18): Եզրակացութիւնը յամենայն պիտակցութիւն մըն էր սակայն, որուն Սըր Գերթի կը հաւանէր 1911 Մայիս 14ին իր կառավարութեան յղուած հեռագիրով մը, եւ որուն մէջ անիկա չէր տատամսեր յայտնելու, թէ Գոլսոյ մէջ գինուորական բռնատիրութիւն մը անխուսափելի կը թուէր:

Ահաւասիկ իրերու այս դրութեան մէջ էր, որ 1913 Մայիս 30ը կազմեց չջնջուելի անկիւնադարձ մը երիտասարդ–Թուրք կառավարութեան գոյութեան իսկ ճամբային վրայ:

Բ.

Ինկած, պարտուած, ատելած բոլորէն, նո՛յնիսկ իրենցներէն, Երիտասարդ–Թուրք հուսակցութեան կառավարութիւնը ձեռնարկեց նոխազի մը որոնումին: Ղեկավարուած, ճշմարտութիւնը ոսկի եւ կաշառքի մէջ տեսնող թուրք մամուլը անցաւ գործի, եւ ապա՝ եզրակացութիւններու, որոնք պիտի համապատասխանէին 1911ի Սելանիկի ոգիին: Թիւրֆ եաւրտաւն, Հիլալը Ահմէտը, Իգտամը, Թանինը, Թերճիմանը Հագիգաթը, Թասվիրի Էֆքիարը, Լեվընթ Հերբլտը եւ ուրիշներ աղաղակեցին, պոռացին, կանչեցին իրենց փնտռած ու գտած ճշմարտութիւնները, – կայսրութեան կրած վերջին հարուածին միա՛կ պատասխանատուներն էին մակեդոնացիները, յոյները, հայերը եւ կայսրութեան մնացեալ ոչ–մահմետական տարրերը:

Ի՞նչպէս կարելի էր ունենալ զօրաւոր թուրք կայսրութիւն մը, երբ անոր կը պակսէին զօրաւոր թրքութիւն մը, ամբողջական թուրքի հոգեբանութիւն մը, իրականութիւնները թրքօրէն ընկալելու կարելիութիւնները: Ծատ էր, որ համաձայն էին մամուլն ու Սելանիկի մարդերը· պէտք էր լուծել կայսրութեան սպառնացող այս հարցը եւ անմիջական կերպով ձեռնարկել փոքրամասնութիւններու տնտեսական ճնշումին, որովհետեւ ներկայի իրադրութիւնները թուրքին կը զլանային այլ միջոցի դիմել: Քանի մը ամիսներու հետեւողական պայքարը այս ուղղութեամբ անկասկած որ յառաջ պիտի բերէր երկար չարք մը դանդաղաներու, որոնց երէկ մերթ քննդ մերթ թթթիհատ վէ Թերաքքը հուսակցութեան կառավարութեան անդամներէն ոմանք պիտի պատասխանէին կեղծուած հասկացողութեամբ մը, մամուլը սակայն պիտի դառնար աւելի եւս կատաղի, եւ թրքութիւնն ըրած վահան՝ պիտի օրուան պայծառ արեւին ներքեւ հարուածէր աչն ու ահեակը:

Այս դիծով յատկանշական է Թասվիրի Էֆքիարի 1914 Յունուարի սկիզբները հրատարակած մէկ յօդուածը, ուր անոր աչխատակիցը կը դրէր ամենայն չնականութեամբ, թէ իրենք, թուրքերը, եւ օսմանցի մահմետականները, անարդար կերպով արբնած չէին քիմը ո՛չ իսկ մէկ հատիկ ոչ–մահմետականի այն երկար ժամանակամիջոցի ընթացքին, երբ տերած էին քրիստոնեայ երկիրներու, եւ կ'աւելցնէր թէ, ընդհակառակը, անո՛նք էին որ բռնութիւններու կ'ենթարկէին մահմետական տարրը, եւ ապա կ'ըսէր բառացի կերպով· «Եւ երէկ այսօր, այս բոլոր դժբախտութիւններէն առաջ, խոր եւ անդունդ թշնամանք մը կը զգամ Աբտիւլհամիտներու (19) դէմ՝ չեմ ըմբռներ թէ որեւէ մէկը ի՞նչպէս արեւէ անտարամարագանական բան կրնայ տեսնել այս զգացումին մէջ: Ծետեւաբար իւրաքանչիւր թուրք եւ մահմետական՝ ազգայնական նկարագիր մը պէտք է ունայ իր նոյնիսկ տառը փարատոց դնումին, եւ այս մէկը կարելի չէ այլեւս կամ քննադատել: Անձնապէս կ'ուզեմ եւ կը խորհիմ այսպէս ընել· ո՞վ պիտի մերժամտէ: Բնական էր որ Գալլանեան Գաստերազմէն առաջ թրքական եւ մահմետական աչխարհին մէջ դոյութիւն ունենար այս չա՛տ բնական հակազդեցութիւնը: Ի՛չ, թուրքերու եւ մահմետականներու

մօտ կը նշմարուի մեզ առաւելագոյն չափով գոհացնող զարթօնք մը: Անոնք հետզհետէ կ'ըմբռնեն տնտեսական գործունէութիւններու ուժը: Տնտեսական այս սեղմումը չա՛տ արդար, ո՛չ, գերագոյն իղձն է թուրքերուն եւ մահմետականներուն, որոնք (այս ձեւով) կ'ուզեն իրենց միասնական գոյութիւնը արտայայտել տնտեսական գետնի վրան ալ» (20):

Ոչ-մահմետական տարրին դէմ չղթայազերծուած տնտեսական ճնշումի այս քաղաքականութիւնը յստակ մէկ գործադրութիւնն էր Սելանիկին, որ սակայն իր ամբողջականութեամբ արտայայտութիւն գտնելու համար պէտք ունէր քաղաքական ազդակներու նաեւ: Թանին, ինչպէս այլ թերթեր, կը թուէր թէ դժգոհ էր այս իրավիճակէն, որովհետեւ Օսմանեան կայսրութեան կառավարութեան թիկունք կանգնող Երիտասարդ-Թուրք կուսակցութիւնը չէր գործեր այնպէս՝ ինչպէս պարտ էր: Անոր բռնած ուղին կէս ուղի մըն էր, իսկ քաղաքական կեանքի մէջ կէս գործերը չէին որ յաջողութիւնը պիտի ապահովէին: Զգաստ-գումները, քաղաքական այլ կազմակերպութիւններու հետ չարունակուող բանակցութիւնները, փոքրամասնութիւններու զանգատներն ու պահանջները եւ օսմանեան կառավարութեան ու Երիտասարդ-Թուրք կուսակցութեան որդեգրած հանդուրժողականութիւնը պարզօրէն անըմբռնելի էին: Աւելին՝ մանաւանդ անըմբռնելի էին նաեւ ոչ-մահմետական տարրերը:

Ահա թէ ինչո՛ւ համար 1914 Յունուարի սկիզբը Թանին կը գրէր սպառնական չեշտով մը. «Իսկապէս Կոմիտէն ո՞րքան կրնայ այս բանակցութիւններուն (21) մէջ յառաջ երթալ առանց իր սկզբունքները կամ օրէնքին յստակ տրամադրութիւնները ոտնակոխելու: Կը թուի թէ մեր ոչ-մահմետական հայրենակիցները այս կէտը չեն հասկնար: Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւնը (Իթթիհատ վէ Թերաքքի) քաղաքական կուսակցութիւն մըն է պարզօրէն, որ հակառակ որ թիկունք կը կանգնի կառավարութեան, պէտք է հիմնուած մնայ գործադրութեան մէջ եղող օրէնքներուն վրայ՝ իր ուժը պահել կարենալու համար: Կուսակցութիւնը քանի մը պզտիկ զիջումներէ աւելին չի կրնար ընել: Եթէ ձեռք-ձեռքի գործունէութեան այս առիթը կորսուի՝ մեծապէս պիտի ցաւինք: Սակայն ամէն ինչ իր սահմանը ունի, եւ նո՛յնիսկ՝ համբերութիւնը: Ու եթէ այսօր առիթը կորսուի՝ կը վախնանք որ վաղը չա՛տ ուշ պիտի ըլլայ արդէն» (22):

Յստակ էր ամէն ինչ: Թուրքը որպէս պետութիւն, կուսակցութիւն, մամուլ, նո՛յնիսկ որպէս սոսկական անհատ, պարտաւոր էր խօսքէն անցնելու գործի: Եթէ Օսմանեան կայսրութեան արեւմտեան նահանգներուն մէջ գործադրուող տնտեսական ճնշումի այս քաղաքականութեամբ պահ մը կարելի կը դառնար Գալլիանեան Գատերազմին ձախողութեան առթած հակակառավարական ղգացումին ուղղութիւնը չրջել՝ կայսրութեան արեւելեան սահմաններուն մէջ, սակայն, այդքան ալ ձեռնտու չէր որդեգրուած այս քաղաքականութիւնը, որովհետեւ, հոն տիրող պայմաններու որպէս արդիւնք, հայերն արդէ՛ն իսկ հետամուտ էին բարենորոգումներու իրենց պահանջը զգացնելու, բարեփոխումներ՝ որոնց հաստնելու ճամբան անպայման կերպով կ'անցնէր Փեթրոկրատի, Գերլինի, Փարիզի, Լոնտոնի եւ Հռոմի պողոտաներէն:

Օտար դիւանագիտութիւնը անգամ մը եւս ձեռք առած էր հարցը, մանաւանդ Փեթրոկրատը, որ Հայկական Հարցի լուծումը կը նկատէր հարաւի իր քաղաքականութեան մէկ յաղթանակը: Գերլին, իր կարգին, չէր ուզեր սակայն հակազդելու, իսկ եւրոպական միւս մայրաքաղաքները չէին որոշեր Գերլինի եւ Փեթրոկրատի պայքարին մնալ ձեռնածալ հանդիսատես: Հայկական Հարցը կը թուէր թէ մտած էր իր լուծումի ճամբայէն ներս, եւ Թուրքը, վերջապէս, ինքզինքը կը գտնէր դէմ յանդիման օտար դիւանագիտութեան մը խաղարուն եւ արեւելեան նահանգներու վերջնական կորուստին: Եւ փոխանակ Հայկական նահանգներու մէջ տիրող կացութեան դարման մը գտնելով յստակացնելու հայեւթուրք յարաբերութիւնները, Օսմանեան կայսրութեան կառավարութիւնը, Երիտասարդ-Թուրք կուսակցութիւնը, եւ նոյնինքն Թուրք ժողովուրդը իրենց խօսքը ըսած եղան, երբ Երիտասարդ-Թուրք կուսակցութեան կեդրոնական կոմիտէի անդամ Գեհաէտտին Շաքիր յայտարարեց թէ՝ «Թուրքերը վչտացած են հայերուն՝ բարենորոգմանց խնդիր մը մէջտեղ նետելնուն և Մեծ Տէրութեանց դիմելնուն համար: Մինչդեռ

Վայրագ ցեղասպան Պեհաէտտին Շաֆիր

Թուրքերը կը սպասէին, որ Տէրութեանց միջամտած ժամանակ հայերը անոնց բերանը դոցէին ըսելով որ իրենք գոհ են Թուրք վարչութենէն, եւ միւս կողմէ Բ. Դրան դիմելով, որ պատրաստ էր զիրենք ամէն կերպ գոհացնելու...:

«Թուրքերը կը սպասէին, որ Պատրիարքարանն ու կուսակցութիւնները ուղղակի համաձայնէին Բ. Դրան հետ, որով պէտք չի մնար Պօղոս Նուպար փաշայի պաշտօնին: Թէեւ կառավարութիւնը չի քաջալերեր պայքարը, բայց նաեւ իթթիհատականք իրենց կրօնակիցներուն վրայ ի գործ չեն կրնար դնել որ անպատճառ հայոցմէ առեւտուր ընեն: Թուրքերը ուշ կը բարկանան, բայց երբ անգամ մը բարկանան, երկար ատեն քէն կը պահեն...: Հայերը պէտք չէ ջարդի վախ ունենան: Ուրիշ բան է եթէ տեղ մը պոմպա նետուելիք ըլլայ: Հետեւանքը չատ ծանր կրնայ ըլլալ...» (23):

*Այն առաքելութիւնը, զոր Պեհաէտտին Շաքիր կ'ուզէր տրուած տեսնել Պօղոս Նուպարին, չէր համապատասխաներ իրականութեան, այլ, ընդհակառակը, երբ 1912ին, էջմիածինի իսկ հրահանգով Պօղոս Նուպար օտար դիւանագիտութեան կը ներկայացնէր Հայկական Նահանգներու վիճակը եւ կը խրնդրէր անոր միջամտութիւնն ու պաշտպանութիւնը՝ չէր իսկ մտածեր անկախ Հայաստանի մը մասին. իսկ 1913 Փետրուարին յստակ կերպով կը սահմանէր հայկական պահանջները: Այս առիթով Պոլսոյ ռուս դեսպան Իզվոլսքի Փետրուար 7ին կը դրէր Սազանոֆին, թէ Պօղոս Նուպար փաշա յաճախ կրկնած էր իրեն թէ՝ «Քրքահայերը ո՛չ մէկ ատեն կ'ուզէին ինքնավարութեան կամ հպատակութեան փոխոխութեան հարց մը մէջտեղ հանել, այլ անոնց նպատակն էր իրագործումը այն բարենորոգումներուն, որոնք նախատեսուած էին Պէռլինի դաշնագիրով եւ 1895ին Իւսիոյ, Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ կողմէ մշակուած եւ սակայն մինչեւ այսօր մնացած մեռեալ տառ» (24):

Թէ հայերը բարենորոգում պահանջելու իրաւունք ունէին՝ այսօր ոչ մէկը կրնայ ուրանալ: 1913 տարեշրջանը յղի էր դէպքերով, որոնք արեւելեան նահանգները ներկեցին արիւնով: Ապրիլէն սկսեալ Բաղէշի, Վանի, Կարինի, Մուշի եւ այլ նահանգներու օտար հիւպատոսները ձայն բարձրացուցին ամէն կողմ, եւ այսօր այդ առիթով անոնց ղրկած գաղտնի զեկոյցները կը մնան մեզմէ հեռու տեղ մը թաղուած, ուրկէ զանոնք դուրս բերելու հարցով կը հետաքրքրուի ո՛չ մէկ պետութիւն: Մինչեւ Ապրիլ 29, սակայն, պատրիարքարան հասած տեղեկագիրներն իսկ խօսուն են չատ: Խաղաղութեան, հաւասարութեան եւ եղբայրութեան չրջանին մէջ ինքզինքը փոխուած յայտարարած Օսմանեան կայսրութեան արեւելեան նահանգներէն ներս 1912էն մինչեւ 1913ի առաջին չորս ամիսներու վերջաւորութիւնը պատրիարքարանը կ'արձանագրէր 167 պարագայ, որոնց ընթացքին հայկական արիւնը հոսած, հայուն պատիւը ոտնակոխուած, հայուն ինչքը թալանուած, հայուն կրօնն ու հաւատքը արհամարհուած էին, եւ որոնցմէ ոչ իսկ մէկ հատին համար յանցաւորները ենթարկուած էին դատական հետապնդումի եւ օրինական պատժամիջոցներու: Ճի՛շդ էր, որ առատ էին խոստումները, որոնք սակայն գործադրութեան ունէին ո՛չ մէկ տուեալ եւ ո՛չ մէկ գրաւական: Իսկ բովանդակ աշխարհ արդէն գիտէր, թէ ի՛նչ էր սարսափելի թուրքին կատարածը: Ո՛չ, վտանգուա՛ծ էին հայկական Նահանգները:

Գուցէ իրերու այս դրութիւնը բառնալու եւ մանաւանդ իրենց քաղաքական նպատակնե-

րը հետապնդելու նպատակով էր որ չարժեցան «մեծ պետութիւնները», եւ անոնց հետ նաեւ Գերմանիան, որուն Պոլսոյ դեսպանը, Պաուն Վանկենհայմ, անցեալին ո՛չ մէկ առիթ էր փախցուցած միջազգային դեսպանական հանդիպումներու օրակարգերէն դուրս նետելու համար Հայկական Հարցը: Հակառա՛կ այս բոլորին սակայն, Ռուսիոյ պնդումին վրայ, Հայկական Նահանգներու բարենորոգումներուն նուիրուած դեսպանական ժողովը բացուեցաւ 1913 Յուլիս 13ին, աւստրօ-հունգարական Եէնի Փէօյլ դեսպանատունին մէջ, ու ճիշդ երեք շաբաթ ետք արձանագրեց իր ճախողանքը: Այսուհանդերձ փեթրոկրտա չէր թուեր յուսահատած ըլլալ, ահա թէ ինչո՛ւ համար երկրորդ Ռայխի կառավարութիւնը, ռուսական յառաջխաղացքին արգելք հանդիսանալու մտադրութեամբ, պաշտօն տուաւ Վանկենհայմի Փեթրոկրատի հետ դաշնագիր մը կնքելու: Այսպէ՛ս էր որ 1914 Փետրուար 8ին Վանկենհայմի եւ Իզվոլսքիի միջեւ ստորագրուեցաւ հայկական բարոնորոգումներու չուրջ համաձայնագիր մը (25), որուն տրամադրութիւններուն համաձայն երկու եւրոպացի քննիչներու հսկողութեան ներքեւ պիտի կատարուէին բարենորոգումները Հայկական Նահանգներու մէջ:

Զեռք ձգուած արդիւնքէն խանդավառ հայ ժողովուրդը զգաստութեան հրաւիրելու ըտիպուած եղաւ, սակայն, հայոց նորընտիր պատրիարքը իր առաջին իսկ կոնդակով. «...կոչում կ'ընենք, հայ ժողովուրդ, քու ազնուական զգացումներուդ, զգօն խելքիդ, անհերքելի փորձութիւններուդ, որպէսզի նիւթական եւ բարոյական ուժերդ չի վատնես, որովհետեւ ատոնց պէտք ունի հայ քրիստոնէութիւնդ, հայ ազգայնութիւնդ, օսմ. հայ քաղաքացիութիւնդ: Այս երկրին մէջ բարենորոգումներն ու բարեկարգութիւնները՝ միայն կառավարութեան ջանքերով չէ որ կրնան գործադրուիլ: Օսմանեան պետութեան դրօշին տակ բոլոր ազգերն ու ցեղերը ուղղակի եւ անուղղակի պարտքեր ունին կատարելիք անոնց յաջողապէս գործադրութիւնը ապահովելու համար: Եւ դուն, հայ ժողովուրդ, որ անսպառ յուսով ու կաթօտով կը սպասէիր բարենորոգմանց աւետիքին ու ատոր գործադրութեան, դիտցի՛ր որ քու բոլոր պարտքերուդ կատարումը ոեւէ կապ մը, աղերս մը ունի երկրին բարեկարգութեան հետ: Եթէ դուն հաւատարիմ ես ծննդավայրիդ հողին, ջուրին, եւ լաւ երկրագործութիւն կ'ընես, գիտցիր որ լաւ կը ծառայես հայրենիքին եւ կը նպաստես բարեկարգմանց գործադրութեան» (26):

Ամէն ինչ կը թուէր հեզասահ եւ դիւրին ըլլալ: Մայիս 23ին նորվեկիացի Հոֆը եւ հոլանտացի Վեսթենենկը անցան պաշտօնի, եւ հազիւ թէ Հոֆն հասեր էր Վան՝ իր կեդրոնատեղին՝ Յունիս 28ին Սարայեւոյի մէջ ըսպանուեցան Աւստրիոյ գահաժառանգ իշխան արհիդուքս Ֆրանց Ֆերտինանտը եւ անոր կնիկը, եւ ամէն ինչ դարձաւ գլխիվայր: Անկէ ետք դէպքերն արձանագրեցին զահավէժ անկում, եւ աշխարհի հետ միասին Հայկական Նահանգներու բարենորոգումներու հարցն ալ խնկաւ կրակի մէջ: Օգոստոսի սկիզբը Օսմանեան կայսրութիւնը յայտարարեց ընդհանուր զօրակոչ իր սահմաններն ու չեզոքութիւնը պաշտպանել կարենալու համար՝ ըստ կայսրութեան Փառաբազմահան նախարար Ենվէրի Պոլսոյ անգլիական դեսպանին կատարած յայտարարութեան (27), մինչդեռ նոյն օրն իսկ, Օգոստոս 2ին, կը ստորագրուէր Թուրք-Գերմանական գինուորական դաշինքը, որով Օսմանեան կայսրութեան Երիտասարդ-Թուրք կուսակցութեան կառավարութիւնը կը խոստանար պատերազմի մտնել ի նպաստ Գերմանիոյ (28):

Գ.

Ճակտրդ ամիսները ցոյց տուին Սելանիկի ոգին: Գերման յաղթանակներու բերելիք բարիքէն գինով՝ Երիտասարդ-Թուրք կուսակցութեան կառավարութիւնը ձեռնարկեց Թըրքութեան իրագործումին, եւ որպէսզի հանդիպէր արտաքին ոչ մէկ արգելքի եւ միանգամ ընդմիշտ կարենար թօթափել մեծ պետութիւններու ապտնացող միջամտութիւնները՝ 1914 Սեպտեմբեր 9ին հաղորդեց Պոլսոյ օտար դեսպանատուներուն, որ ծրագրած էր

«...1914 Հոկտեմբեր 1էն սկսեալ ընդել fափիթիւլասիոններէն եւ զանոնք նախորդող կամ անոնցմէ յառաջ եկած իրաւունքներէն ու առանձնաշնորհումներէն, որոնք մինչեւ հիմա արգելք կը հանդիսանային երկրին յառաջդիմութեան, եւ մեծ տէրութիւններու հետ իր յարաբերութիւններուն մէջ որդեգրել միջազգային օրէնքի սկզբունքները» (29): Հասկնալի կը, որ fափիթիւլասիոններուն հետ ընդունած պիտի ըլլային Հայկական Նահանգներու բարենորոգումներու հարցը եւ Հոփ ու վեսթենննկի պայմանները նաեւ: Յաջորդ քանի մը շարաթները անորոշութեան, սպասումի եւ մտահոգութիւններու չրջան մը բացին Օսմանեան կայսրութեան ա՛չ միայն հայ ժողովուրդին այլ նաեւ մնացեալ բոլոր փոքրամասնութիւններուն համար: Ընդհանուր զինակոչի յայտարարութենէն ետք տիրող կացութիւնը ամէն օր վատթարացաւ քիչ մը աւելի, մանաւանդ ներքին գաւառներուն մէջ, ուր հայութիւնը ա՛լ յատակ կերպով կը տեսնէր իր գլուխին վերեւ տվալիս կեցող դամոկլեան սուրը (30): Այս չրջանին Պոլսոյ Դաշնակցութեան կեդրոնի օրագիրը Հայկական Նահանգներէն առացուած տեղեկութիւնները 1914 Հոկտեմբեր 14ին համագրելով կ'ըսէր թէ՝ «...Ներքին գաւառներու վիճակը օր ըստ օրէ կը ծանրանայ: Ընդհանուր զօրակոչին պատճառով գինւորական պաշարումի վիճակ է յայտարարուած: Անկէ ի վեր հայերը (գրաւպէս) պատասխանատուին զօրակոչին: Ըրինք այն ինչ որ կրնայինք, որպէսզի բոլոր հայերը, որպէս օսմանեան քաղաքացի, կատարէին իրենց պարտականութիւնը: Ճիշդ է որ, ինչպէս Թուրքերուն, նոյնպէս ալ մեր մօտ, գտնուեցան անձեր, որոնք զօրակոչին չպատասխանեցին.. կառավարութիւնը անոնց դէմ խիստ միջոցառումներ որդեգրեց: Ա՛վ որ չներկայանայ՝ գայն պիտի պատժեն իր տունը վաճառով: Զինուորական փախստականները պիտի գնդակահարուին. դժբախտաբար, տակաւին, բաւարար անմեղներն ալ կը գնդակահարուին: Այս տեսակ հինգ պարագայ տեղի ունեցած է վանի նահանգին ինչպէս նաեւ Գիւմիւշխանէ մէջ» (31):

Երկու օր առաջ, Հոկտեմբեր 12ին, կը գրէր.. «Ներքին գաւառներու հայերուն դէմ որդեգրուած քաղաքացիական կեդրոնական կառավարութեան կողմէ ձեռք առնուած միջոցառումները չեն թուիր բաւել, այլ տեղական իշխանութիւններու...: Ցաւալի է, որ Ապտիւլ Համիտեան այս ձեւը մուտ է գործած սահմանադրական կառավարութեան գործելակերպին ալ ներս, քան մը որ կրնայ չա՛տ գէշ արդիւնք ունենալ» (32): Երիտասարդ-Թուրքերու գործակից Դաշնակցութիւնը, տեղեակ կացութեան ծանրութեան, 1914 Հոկտեմբեր 23ին կը փորձէր չրջաններուն... «ուշագրութիւնը հրաւիրել դրութեան ծանրակչիռ վիճակին վրայ, որուն մէջ կը գտնուի մեր հայրենիքը ընդհանուր պատերազմին պատճառով: Աւելի քան երբեք կարեւոր է օգտագործումը մեր բոլոր ուժերուն՝ մեր ժողովուրդին խնայելու համար որեւէ դժբախտութիւն: Մեր կողմէ կարգ ու կանոնին եւ ընդհանուր ապահովութեան պահպանումին մասնակցելով՝ պէտք է խուսափիլ ամէն տիպէ որ կարող է պատահարներու կամ ժողովուրդի զանազան հատուածներուն միջեւ անհամակցողութիւններու դուռ բանալու» (33):

Մեծ եպարխոս Սայիտ Հալիմ փաշա, որուն դաւիթը պատերազմի մէջ ներտեց Օսմ. կայսրութիւնը, ապա վճռեց հայոց տեղահանութիւնն ու բնաջնջումը:

Բայց, հակառակ այս բոլորին, անյոյս էր դրութիւնը: Իսկ 1914ի Օսմանեան կայսրութեան սահմաններէն ներս հրաշքներ չէին պատահեր: Ընդհակառակը, պատահեցաւ այն՝

ինչ որ կը թուէր անխուսափելի, եւ Հոկտեմբեր 28ին Սեւ Ծովի բացերը գտնուող Թրքական նաւատորմիղի գերմանացի հրամանատարը, Ծովակալ Ջուխոյ, ուղղակի հրահանգ ընտանալով գերման կայսրէն՝ յարձակեցաւ Սեւաստափոլի վրայ եւ ռմբակոծեց զայն (34): Յաջորդ օրն իսկ Թուրքիա Գերմանիոյ կողքին պատերազմ հռչակեց Ռուսիոյ, Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ դէմ: Դեկտեմբեր 14ին, ըստ սովորութեան կեղծելով ճշմարտութիւնը, սուլթանը Երեսփոխանական Ժողովի բացման իր ճառին մէջ կը յայտարարէր, որ «երբ մեր կայսերական կառավարութիւնը անխախտ կերպով որոշած էր պահպանել զինեալ չեզոքութիւնը՝ Սեւ Ծովի մէջ մեր կայսերական նաւատորմիղը յարձակումի ենթարկուեցաւ ռուսական նաւատորմիղին կողմէ, որմէ ետք Ռուսիա, Անգլիա եւ Ֆրանսա սկսան գործօն ընդնամանքի՝ մեր սահմաններուն դէմ զինուոր եւ զրահաւոր ղրկելով: Ուստի, Ալլահին չնորհով եւ Մարգարէին օգնութեամբ, պատերազմական վիճակ յայտարարեցինք այս տէրութիւններուն դէմ եւ հրամայեցինք սահմանապահ մեր բանակներուն յառաջ չարժիլ» (35):

Երկու չաբաթ ետք, Նոյեմբեր 20ին, սուլթանը, որպէս խալիֆան համայն իսլամութեան, կը հրատարակէր հրովարտակը Սրբազան Պատերազմին (36), որ աչխարհի բոլոր մահմետականները կը հրաւիրէր պայքարելու եւ ոչնչացնելու ո՛չ միայն քրիստոնեայ Ռուսիան, Անգլիան եւ Ֆրանսան՝ այլ անոնց հետ նաեւ բոլո՛ր քրիստոնեաները:

Գետինը պատրաստ էր արդէն: Յայտարարուած զօրակոչին պատճառով կայսրութեան սահմաններէն ներս պատրաստրուած պաչարումի վիճակը երթեւեկը դարձուցած էր զինուորական հակակչռի ենթակայ (37), իսկ ներքին եւ սահմանամերձ գաւառներու մէջ՝ գրեթէ անկարելի: Ապա Հոկտեմբեր 5ին այս դրութեան վրան եկաւ աւելնալու թղթակցութիւններու ալ հակակչիռ մը, որ բոլոր ճեպի գրութիւններն ու հաղորդակցութիւնները կը ղարձնէր Թրքերէն, արաբերէն, Ֆրանսերէն կամ գերմաներէն (38), եւ որուն որպէս արդիւնք՝ արտաքին աչխարհի հետ կապը կը դառնար պատահական: Պոլիսը պարպուած էր Ֆրանսական, անգլիական եւ ռուսական դեսպաններէն, եւ անոնց մեկնումով ու fախիթիլասիոններու վերացումովը վերացած էին նաեւ եւրոպական ա՛յլ տէրութիւններու մենաչնորհեալ թղթատարական կեդրոնները: Յոյսի պայծառ կիրակիներէն ետք աւազ-ուրբաթային հոգեվիճակ մըն էր որ ծաւալեցաւ ամէն կողմ, եւ մանաւանդ՝ հայէն ներս, որ իրողութիւն դառնալու սկսող իր երազներէն ետք առաջին անգամ ըլլալով էր որ զգաց թէ առանձին էր թուրքին հետ: Ձի՛չդ էր որ Պոլիսը տակաւին կը չարունակէր երբեմնի իր հանդիսութիւնները, խրախճանքները եւ պարահանդէսները: Ձիչդ էր որ պոլսահայը չատ ալ բան չէր տեսներ իրականութենէն, բայց նոյնքան մը եւ աւելի ճիչդ էր վիճակը հայկական գաւառներուն, ուր, ինչպէս կ'եղրակացնէ Պոլսոյ Դաչնակցութեան կեդրոնի օրգանը, «բռնագրաւումները կողոպուտի նկարագիր մը ստացած են:

«Գիւղերը բոլորովին դատարկուած են: Զինուորական փախստականները պատժելու պատճառաբանութեամբ՝ ոստիկանները վառած են անթիւ տուներ եւ ինչքերը գրաւած: Մահմետականներուն, որոնց մօտ չա՛տ աւելի են զինուորական փախստականները, նոյնանման ո՛չ մէկ բան կը պատահի: Քանի մը վայրեր ոճրագործները բանտերէն ազատ արձակած եւ զինած են» (39): Սարսափի, նախճիրի եւ քանդումի այս իրադրութեան դէմ պատրիարքարանը՝ վերահասո՛ւ վաղուան կարելիութիւններուն՝ կը յորդորէր աչն ու ճախը, որ առիթ չտային բախումի, անհասկացողութեան ու մանաւանդ զրգռութիւններու, եւ կը հրաւիրէր հայութիւնը կատարելու օսմանեան քաղաքացիի իր պարտականութիւնները: «Մեր երկիրը այսօր քանի մը պետութեանց հետ պատերազմական վիճակի մէջ կը գտնուի», կ'ըսէր Զաւէն Պատրիարքի հեռագիր-չրջաբերականը Նոյեմբեր 7ին: «Հայ ազգը, որ դարերէ ի վեր բնաւորւ հաւատարմութիւն եւ անձնուիրութիւն ցոյց տուած է, ներկայ պատերազմի ընթացքին եւս պիտի փութայ իր հայրենասիրական անհրաժեչտ պարտականութիւնները կատարել: Աչիկ ատոյգ ըլլալով հանդերձ, կարեւորութեամբ կը յանձնարարուի եւ կ'ազդարարուի կրկին անգամ յորդոր կարդալ ժողովուրդին, որպէսզի ետ չկենայ ամէն կարգի զոհողութենէ՝ փառք ու պատուին բարձրացմանը համար օսմանեան գահուն,

որուն յարած է տոկուն հաւատարմութեամբ եւ մեր նուիրական հայրենիքին պահպանման եւ պաշտպանութեան համար» (40)։

Աւելին, ցոյց տալու համար հայ ժողովուրդին զոհողութիւններ վերցնելու պատրաստակամութիւնը՝ պատրիարքարանը կը հաղորդէր Գատերազմական նախարարութեան, որ Բերայի Սուրբ Փրկիչ Ազգային Հիւանդանոցէն 150 անկողիններ յարկաբաժին մը կը յատկացուէր պատերազմական նպատակներու, որուն որպէս պատասխան 1914 Նոյեմբեր 22ի պաշտօնական գիրով մը նախարարութիւնը կը յայտարարէր թէ՝ «այս հայրենասիրական ցոյցը ամէն կերպով գնահատելի նկատուած է գինուորական իշխանութեան կողմէ» (41)։

Սակայն օր մըն ալ պայթեցաւ անակնկալ ռումբը։ Ռուսիոյ Նիկոլա Բ. ցարը իբրեւ թէ (*) իր փոխարքային միջոցով Թիֆլիսի հայ մեծամեծներուն կը կարդար համայն հայութեան ուղղուած յայտարարութիւն մը, որ Սեպտեմբեր 17ին հրատարակուեցաւ Գոլոյ Փոստնալ թերթին մէջ։ «Հինգ դարերու գերութեան եւ բռնապետութեան լուծէ մը ետք, որուն տեւողութեան ընթացքին ձեզմէ այնքան հոգիներ ընկճուեցան եւ այնքան ուրիշներ ալ դեռ ենթակայ են ամենազզուելի նախատինքներու», կ'ըսէր ցարը իր յայտարարութեան մէջ, «վերջապէս հնչած է ազատագրութեան ժամը։ ...Հայե՛ր, միացէ՛ք ձեր արենակից եղբայրներուն, ցարական մականին տակ։ վերջապէս պիտի վայելէք ազատութեան եւ արդարութեան բարիքները» (42)։

Արեւմտահայերը պահ մը մնացին չչմած եւ անկարող որեւէ դատումի։ Գոլիս թէ գաւառները բոլորը կորնոցուցին ելքի ամէն դուռ։ Կայսրութեան սահմաններէն ներս թափուղ բոլոր ճիգերը օդն էին ցնդած, եւ այս մէկը՝ մէ՛կ հարուածով։ Ա՛լ յստակ էր, որ ներքին գաւառներու մէջ յաճախանքի երեւոյթ ստացած կացութիւնը պիտի տարածուէր ու դառնար չօչափելի եւ ընդհանուրը ընդգրկող։

Հայ ժողովուրդին հոտառութիւնը, մանաւանդ պաւառներէն ներս, սրած էր չատ, եւ կ'աղերսէր, կը պաղատէր Գոլիս նստող եւ ինքզինքը հայ ժողովուրդին ղեկավարը հռչակած բոլո՛ր ձեւի պիւրօներէն, որ կացութեան առաջքն առնէին։ բայց, ինչպէս կը խոստովանի 1915 Փետրուար 2ին Գոլոյ Դաշնակցութեան կեդրոնի օրագիրը, «Գոլոյ մէջ կառավարութեան Դաշնակցութեան հանդէպ ունեցած անվստահութիւնը այդքա՛ն մեծ է, որ անոր հետ (զաւառները) կացութեան մասին խօսիլը գրեթէ անկարելի է» (43)։ Իսկ Թուրքը, երիտասարդ կամ ծեր, եւ ըստ իր դարերու սովորութեան եւ Սելանիկի ոգիին, որոշեց ընել այն ինչ որ պիտի դինք ազատէր ամէն ձեւի տաղտուկէ։ Ահա թէ ինչո՛ւ համար Թասվիրի էֆֆիարը 1914 Դեկտեմբերին կը յայտարարէր առանց քաշուելու թէ՝ «Օսմանեան կառավարութիւնը պարզօրէն օգտուելով ռուսական յարձակողականին ստեղծած առիթէն՝ իր բոլոր ճիգերը ի գործ պիտի դնէ իր թշնամիները ճզմելու եւ ծունգի բերելու համար։ եւ այս պայքարին մէջ անպայման պիտի ունենայ ազգին եւ մահմետական աշխարհին ամէնէն անկեղծ եւ լաւագոյն օգնութիւնը։ Եւ ի վերջոյ, Ալլահին օգնութիւնով, պիտի յաղթական դուրս գայ» (44)։

Բայց քիչեր տեսան Թասվիրի խօսքերուն յետին միտքերը, եւ գտնուեցան հայեր, որոնք պահ մը հաւատ ընծայեցին Թանինի Հոկտեմբեր 9ի խօսքերուն, որոնցմով կը փորձէր չողոմել եւ քնացնել հայութիւնը։ «Զենք գիտեր թէ ցարին ներկայացուցիչին կողմէ այս յայտարարութեան հայ մեծամեծներուն կարդացուած ատեն այս մարդերը իրենց ականջները փակեցի՞ն թէ ոչ», կ'ըսէր Թանինի խմբագիրը, «սակայն մենք վստահ ենք, հայերը, որոնք հինգ դարէ ի վեր կը բնակին Օսմանեան կայսրութենէն ներս եւ պահած են իրենց ազգութիւնը, լեզուն եւ կրօնը, եւ որոնք երկիրին մէջ գրաւած են կարեւորագոյն պաշտօնները, մեծապէս պիտի զարմանան ազատութեան եւ անկախութեան այս ակրէն, որ յանկարծ գրաւած է ռուսերը։ Նոյնքան մը վստահ ենք նաեւ, որ այս յայտարարութիւնը, որ մասնաւորապէս հրապարակուեցաւ կովկասեան սահմանին այս կողմէն լսուելու համար, պիտի ո՛չ մէկ ազդեցութիւն

(*) Այս ամբողջ պատմութիւնը շիմծու է. առքուազգ՝ չէ փաստուած ցարդ, եւ որով՝ մեծապէս կասկածելի է։ Թուրքը իբրեւ պատրուակ շահագործեց այս պատմութիւնը։ Խ.

ունենայ մեր հայրենակիցներուն վրայ, որոնց օժանդակութեան յարաւմն ու հաւատարմութիւնը մնացած են անխախտ՝ հակառակ տրտինքերէ ի վեր այս ուղղութեամբ կատարուած ամէն կարգի գրգռութիւններու եւ ջանքերու» (45)։

Դեկտեմբեր 2ին, Թանինի յաջորդեց օսմանեան տեղեկատու դիւանին մէկ յայտարարութիւնը որպէս խօսքը ներիտասարդ-Թուրքերու. «Օսմանեան կայսրութեան փառքին եւ մեծագործութեան պահպանման համար ամէն առեն անձնուիրութիւն ցոյց տալէ ետ չկեցող հայերը այս անգամ եւս ապացուցին, թէ Օսմանեան Հայրենիքի զաւակներն են», կ'ըսէր յայտարարութիւնը, եւ քիչ մը վարը կ'աւելցնէր. «ազգին զաւակներուն այս կարգի հայրենասիրական արտայայտութիւնները ամէնէն զօրաւոր հերքումն են թշնամի թերթերուն տարածած այն ղրոյցներուն, թէ երկպառակութիւն եւ անջատողականութիւն կան օսմանեան տարրերուն մէջեւ» (46)։ Ու քանի մը չաբաթ ետք, 1915 Յունուար 18ին, օսմանեան տեղեկատու դիւանը կրկնելով նախապէս իր ըսածները, կ'աւելցնէր թէ՝ «Ռուսական թերթերու հրատարակութիւնները, որոնք ամբողջ հայութիւնը առանց հայրենիքի եւ հպատակութեան խորհրդի որպէս Ռուսիոյ բարեկամները կը ներկայացնեն՝ չունին այլ նպատակ եւ թէ ոչ մահմետականներու մօտ կասկածներու տեղի տալ Թուրքիա բնակող իրենց հայ հայրենակիցներուն հանդէպ» (47)։

Այ չ, քոզածածուկ ոչինչ կար հոս։ Թուրքը կը խօսէր բացայայտօրէն եւ իր սպառնալիքը կը հասկցնէր բոլորին։ Անհաւատալի թութիւն է ապօր օսմանեան տեղեկատու դիւանին կամ Օսմանեան կայսրութեան կառավարութեան պատկանող որեւէ մարմինի կամ պաշտօնեայի խօսքը վերագրանել այնպէս ինչպէս որ գրուած է անոնք, եւ՛ յիսիսկ նախաբարեներունը, որոնք չատատմանցան Երիտասարդ-Թուրք կոմսութեան իրարան միտքերը մերթ ընդ մերթ բացայայտելու։ Անհնազանդութիւնը չէր թուրքը, օրինակի համար, Գուլիս հրատարակուող «Օսմանիչէր Լօյտ» թերթի 1915 Յունուար 26ի թիւով հրատարակուած Գառաբեդեամական նախարար Քնվէրի պատասխանն – նամակը, որ կ'ուղղուէր Գանիֆ Հայոց առաջնորդին։ «Կը ցաւիմ, որ վերջերս կարճ առանի մը համար Գոնիա գտնուած միջոցիս չկարողացայ տեսնուիլ Ձերդ Գերապատուութեան հետ», կ'ըսէր Էնվէր։ «Սակայն ստացած եմ այն գրութիւնը, զոր հաճած էիք ինծի ուղարկելու եւ որուն մէջ Ձեր գնահատանքը ինծի կը յայտնէիք։ Շնորհակալութիւն կը յայտնեմ եւ ատիթը կ'օգտագործեմ Ձեզի հաղորդելու, որ Օսմանեան բանակի հայ զինուորները ռազմադաշտին վրայ խզմատորէն կը կատարեն իրենց պարտականութիւնը, իրրեւ զոհողութիւն մը որուն ականատես եղած եմ եւս։

«Կը խնդրեմ, որ իմ գոհունակութիւնս եւ շնորհակալութիւնս հաղորդէք Հայ ժողովուրդին, որուն կայանելական կառավարութեան հանդէպ ունեցած ամբողջական հաւատարմութիւնը ծանօթ է» (48)։

Միամիտ պէտք է ըլլալ այս քոլորը որպէս անկեղծութիւն առնելու համար։ Հայը տրված էր այլեւս, գոլոյ մէջ թէ գաւառներու, որ պաշտօնական խօսքերը յաճախ, պիտենք պարունակող թուղթին աւելի չէին տարժեր, եւ մանաւանդ, պաշտօնական արտայայտութիւններու ետին կային անպաշտօն կերպով մտածուածը, ատուերի եւ մտքի մէջ յղացուածը, քուրք տրիւնին դարերու ընթացքին արտայայտած իրականութիւնը։ Գալիք գաւառը չէր, որ կարենար պիտնալ ճշմարտութեան ահաւորութիւնը եւ բազդատութիւն մը ընէր երիտասարդ-Թուրք ղեկավարներու եւ անոնց տեղծած օսմանեան տեղեկատու դիւանին կատարած յայտարարութիւններուն եւ Թուրքին կատարած գործին մէջեւ։ Փետրուար 2ին Դաշնակցութեան Գոլոյ կեդրոնի օրգանը կ'ըսէր, թէ հասած էին «մտահոգիչ տղլուրներ կոտրինի եւ Գիլիկիոյ նահանգներէն» (49)։ Մարտ 5ին վանէն ալ կ'աւելնար յիշուած նահանգներուն վրայ, ուրկէ «ոստիկան գինուորներու եւ չէքէներու դէշ վերաբերումին եւ դիւերու մէջ պատահած սպանութիւններու մասին» կը գրէին (50)։ Մարտ 12ին օրագիրը կը խօսէր Ակաչկերտի դիւղերու մասին, որոնք Դեկտեմբեր 22ին կայսերական բանակներուն մեկնումէն ի վեր կը գտնուէին քրտական Համիտիէ գինուորներու պաշտպանին ներքեւ։ Նամակագիրը իր խօսքը ժանեաւորելով հետեւեալ պիտի մը մասին, կ'աւելցնէր թէ՝ «գիւղին մէջ մնացած բոլոր երիտասարդ

կինեն ու աղջիկները առեւանգուեցան եւ խլամութիւնը ընդունելու պարտադրուեցան: Երբ Յունուարի կէսերուն ոուսերը եկան՝ մահմետականները վախնալով քրիստոնեաներուն դէմ իրենց կատարած չարիքներուն համար պատժուելէ՝ իրենց ընտանիքներով լքեցին իրենց գիւղերը եւ կառավարութեան օժանդակութեամբ վերահաստատուեցան Մանազկերտի եւ Պուլանըքի հայկական գիւղերուն մէջ: (Թուրք) պաշտօնեաները զրեթէ երկու հազար բնակիչ են: Այս բոլոր չրջանին մէջ քիւրտերն ու չէթէները միակ զինուորականներն են, որոնք կառավարութիւնը կը պահէ: Ո՛չ մէկ կանոնաւոր զինուոր կայ: Եթէ հոս կանոնաւոր զինուոր գտնուէր՝ ո՛չ մէկ գժբախտութիւն պիտի պատահէր: ...Մուշի կառավարիչը խոստացաւ Տիգրանակերտ (Թուրք) պաշտօնական չղրկել, բայց իր խօսքը չկատարեց» (51):

Վանէն եւ Ալաշկերտէն եւս օրագիրը կը խօսի նաեւ Մեթեասփոյ մէջ կատարուած բռնագրաւումներու եւ որպէս գրասէր օգտագործուելու համար հաւաքուած հայերու մասին: Այս վերջիններէն յաճախ իրենց գործը կատարելէ ետք՝ ճամբան վրայ կը սպաննուէին: Ասպա կու գան Կիւմիւշխոյ, Տէօրթ Եոլի եւ Հաճընի լուրերը, որոնցմէ ետք օրագիրը կ'եզրակացնէ թէ՝ «կառավարութեան նպատակը հայկերը իրենց կեդրոններէն հեռացնել կը թուի: Երբ մենք ամբողջ սիրտով կը կատարենք քաղաքացիի մեր պարտականութիւնները՝ կառավարութիւնը մեզի դէմ կը սնուցանէ անվստահութիւն եւ անհիմն կասկած» (52): Եւ որպէսզի տեղական իշխանութիւնները եւ համիտիէ քիւրտերը կարենային անարգել գործել՝ ԻՔՔՀատական կառավարութեան խեղ հրահանգով ներքին գաւառներու մէջ ձեռնարկուեցաւ ժողովուրդին ընդհանուր զինաթափութեան: Այս առիթով է, որ Տրապիզոնի Թեմի վիճակաւոր Նալեան Արքեպիսկոպոս կը գրէ իր օրագիրին մէջ— «Փետրուար եւ Մարտ ամիսներուն, գաւառներու մէջ, բոլոր քնավիճներուն, քրիստոնեայ թէ իսլամ, զինաթափութեան սկսուած էր, զինուորական միջոցառման պիտակին տակ: Սակայն, մինչ քրիստոնեաներէն առնուած զէնքերը նոյն ընդ նոյն կը գրաւուէին, խլամներէն առնուածները եաքէն գաղտնօրէն կը վերադարձնէին իրենց: Ցետոյ հայերուն զէնքերը, որոնց վրայ կառավարութիւնը ուրիշներ ալ աւելցնելով, դէզ կը կազմուէին ու կը լուսանկարուէին եւ այս լուսանկարները կը ծառայէին պատկերազարդելու հակահայ քարոզչական գրքոյկներ, որովհետեւ անոնք իրրեւ փաստ պիտի ծառայէին, Թուրքիոյ դէմ ուղղուած, հայկական դաւադրութեան մը պատրաստութեան» (53):

Պաշտօնական քանի մը առիթներով արտայայտուած դրական ակնկալ կեղծ այս խօսքերէն անդին անշուշտ կար իրականը, որ կը ժնար արտաքին ձեւակերպութիւններու ջոկին ներքեւ ծուարած, եւ պատերազմի ճակատներուն բարեյաջող ընթացքին մէջ հայ զինուորներուն վերագրուած բաժինը այդքան ազ ճշմարտութիւն մը ցոյց տալու չէր մխտեր բլլալու, որովհետեւ հակառակ օսմանեան սպայակոյտի կատարած պաշտօնական յայտարարութիւններուն՝ ճակատները կը ներկայացնէին դրական ոչ մէկ վիճակ, մանաւանդ կովկասեանը, ուր ռուսական բանակներուն հետ ոտղամարտելու էին նետուած հայկական կամաւորական գունդեր նաեւ, հաւատալով, որ, ինչպէս կը գրէր Թիֆլիսի Հորիզոնը, «ցոյց հասել է ժամը վերջ տալու այն արիւնալից պատմութեան, որ յայտնի է «Թիւրքահայի մարտիրոսագրութիւն» անունով...: Հայութիւնը առանց երկբայելու, առանց ամենաչընչին տատանման իր օգնութիւնը տալիս է Ընդհակ Համաձայնութեան, եւ իր բոլոր ուժերը տրամադրում է Ռուսաստանին» (54):

Էնվէր, պահ մը թերագնահատելով կովկասեան ճակատի իրականութիւնը, եւ ընդհանուր սպայակոյտի նախազահ գերման Զօրավար Ֆրոնզոյ փաչայի ճնշումով, ոչ մանաւանդ ռուսերու եւ հայ կամաւորներու դէմ ժամանակ յաղթանակ մը ապահովելով Թուրքական համբան բանալու մարմաջին մղուած՝ Ցունուարի սկիզբները Սարիղամիշի դէմ ձեռնարկեց զինուորական գործողութիւններու, որոնք սկսան պատճառ եղան որ եօթանասուն հինգ հազարնոց Թրքական բանակ մը, որ օսմանեան կայսերական բանակներուն լաւագոյնները էր անկասկած՝ բնաջնջուէր հարուածներուն ներքեւ ոուսերու եւ մանաւանդ հայերու, որոնցմէ, ինչպէս կը վկայէ Երիտասարդ-Թուրք Յուսակցութեան կեդրոնական կոմի-

տէր անդամ Մեվլան Ջատէ Ռիֆաթ, ոմանց «հայրն ու մայրը, ոմանց քոյրն ու եղբայրը, ոմանց կինն ու զաւակները սպաննուած, առեւանգուած ու լկուած, տուներին տեղերնին կողոպտուած էին» (55) Հայկական Նահանգներու մէջ նախապէս պատահած դէպքերու ընթացքին: Աւելին, Սարիղամիշը ցոյց տուաւ, որ իրականութեան մէջ էնվէրը չէր այն ինչ որ անձնապէս ցոյց տալ կ'ուզէր անիկա եւ այդ ձեւով դառնալ օսմանցի Երիտասարդ-Թուրքերու փնտռուած հերոսը (56): Բայց Սարիղամիշը չմնաց առանձին: Էնվէրի ձեռնարկած ձմեռնային այդ յարձակողականի ընթացքին օսմանեան պարտուած բանակները մէկը միւսինետեւէն լքեցին կեդրոնացումի իրենց դիրքերը եւ բռնեցին փախուստի ճանապարհները, իրողութիւն մը, որ, ապա կայն, բարդուելով Թուրքերու արդէն խոց ված ճանապարհների կորուստներուն վրան՝ ստեղծեց գլխու պոյտ տուող կորուստի թիւեր, լման հարուածի ուժգնութիւնը զգացնող ճշմարտութիւններ:

Ծատակ էր, որ ռուսական յառաջխաղացքին դէմ վտանգուած էին Վանը, Լազիստանը, Կարինը, Երզնկան, եւ այլ հայկական նահանգներ:

Ահռելի էր իրականութիւնը: Էնվէր պարտուա'ծ ինքզինքին տուած առաքելութեան մէջ՝ վերադարձաւ Գոլիս, ուր ո'չ իրեն հատ զեկավարութիւնը եւ ո'չ ալ օսմանեան կայսերական կառավարութիւնը նախապատրաստուած էին զինուորական պարտութիւն մը ընդունելէ առաջ՝ զայն զինուորական-օրէն ալ արդարեցնելու: Ընդհակառակը, կատաղած, պարտութեան ամբողջ հարուածէն վհատացած, եւ մանաւանդ ռուսական բանակներուն եւ անոնց զինուորական գործողութիւններուն քաջալերը հանդիսացող հայ կամաւորներուն հանելու կարելիութիւններէն զրկուած՝ Երիտասարդ-Թուրք կուսակցութեան կեդրոնական կոմիտէն եւ օսմանեան կայսերական կառավարութիւնը իրենց մոլեգնութիւնը գարձուցին այն ժողովուրդին վրան, որուն ներկայացուցիչները (57) 1914 Յուլիսին իսկ, որչէ օսմանեան հայրենիքի քաղաքացի, մերժած էին գործակցիլ իրենց հետ՝ թաթարներու եւ վրացիներու հետ քայքայելու համար ռուսերու կովկասեան թիկունքը, եւ այս՝ հակառա'կ անոնց տրուած անկախութեան նամանող խոստումներու (58), եւ ձեռք առին 1911 Հոկտեմբերի սելանիկեան որոշումները, որոնց գործադրութեամբ էր որ միայն կարելի կ'ըլլար միահամուռ Թրքութիւն մը, ներքնապէս եւ արտաքնապէս մէկ զանգուած եղող կայսրութիւն մը, եւ մանաւանդ Երիտասարդ-Թուրք կառավարութեան անխափան չարունակականութիւնը, որ, անտարակոյս, լաւագոյն գրաւականն էր Մեծ Թուրանի մը կերտումին:

Նոր չէր ծրագիրը· ընդհակառակը, նորը ընծայուած առիթն էր: Փոքրամասնութիւն մը ոչ միայն կը խափանէր Թուրանի ճամբան, այլ գործնապէս կ'ընդդիմանար Թրքութեան ծրագիրի գործադրութեան· աւելին՝ զէնքով կը պայքարէր անոր դէմ պատճառ դառնալով ոչ միայն մեծ երազի մը անկատար մնալուն, այլ նաեւ կանոնաւոր Թուրք բանակներու բնաջնջումին: Արդէն Օսմանեան կայսրութեան պատահած բոլոր դժբախտութիւններու միակ պատճառը հայերն էին, որոնք վերջերս ալ հրապարակ էին նետեր բարենորոգումներու հարց մը: 1915 Յունուարի օսմանեան մամուլը, մանաւանդ Հիլալը Ահմէտ օրաթերթին (59) սիւնակները, Թուրք ազգայնական չերջանկներու խօսակցութիւնները, Երիտասարդ-Թուրք կուսակցութեան կեդրոններուն հանդիպումները յագեցած էին այս ուղղութեամբ տարուած աշխատանքով, այնքան որ՝ անկարելի' պիտի ըլլար փետրուարի կէսերուն Թուրքին դարաւոր բնազդին արթնցած չըլլալը ոճիրի, արիւնի, եւ դիւրին կերպով հարկաւորութեան տիրանալու տեսլերեւոյթէն, մանաւանդ որ այդ բոլորը վարագուրուած էին կրօնական ալ տարազներով: Այս չրջանին Ղուրանէն կատարուած մէջբերումները իրարու քով դնելով կարելի է անոր կրկնակ ծաւալը վեր հատոր մը կազմել:

Արդարեւ, կրօնքն էր որ կը պատուիրէր· «Մ'վ հաւատացեալներ, ձեր դրացի դրուժաններուն հետ կռուեցէք· անոնք միչտ խստաբարոյ ընդունելութիւն մը թող գտնեն ձեր մօտ» (60) եւ «երբեք թուլութիւն մի ցուցնէք եւ բնաւ խաղաղութեան կոչ մի ընէք դրուժաններուն, երբ դուք աւելի զօրաւոր էք եւ Աստուած ձեզի հետ է» (60)· կամ, «դիչեր ու ցերեկ այս կրօնքին համար կռիւի երթալ աւելի

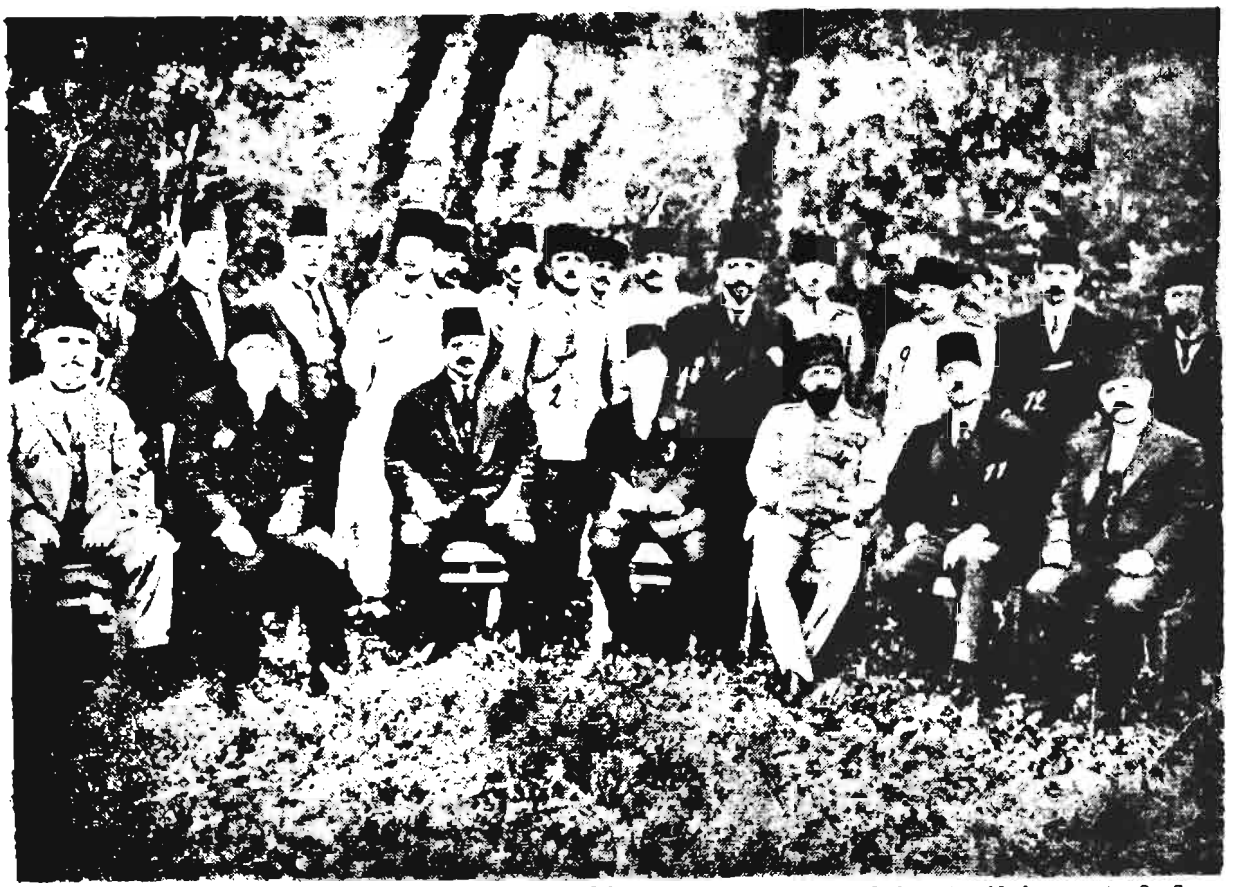
լաւ է քան թէ աշխարհը եւ այն ինչ որ կայ անկէ ներս: Եւ յիրաւի, ձեզմէ որեւէ մէկին կրնայ չարքերուն մէջ կենալը աւելի լաւ է քան վաթսուն տարի բծախնդրօրէն իր տունին մէջ կատարած անոր աղօթքները» (62): Ո՛չ, Թուրքը որպէս ամբոխ, որպէս հաւաքականութիւն, որպէս դիտակցութիւն, առաջին անգամ չէ՛ր որ համը կ'առնէր արիւնին եւ կրօնին տուած ազատութեամբ կը դառնար վարակ պազանը իր ընազդներուն:

Գ.

Տրամադրութիւններու այս յորձանուտին մէջ էր, որ Ռուսական կայսրութեան արտաքին գործոց նախարար Սազանոֆի 1915 Փետրուար 10ի ճառը եկաւ պատուելու պաշտօնական դիմակները, որոնց ետին պահ էին մնար երիտասարդ-Թուրք ղեկավարները: Սազանոֆ չէր սակարկած իր գովասանքը հայերու հանդէպ, առա՛նց պահ մը իսկ խորհելու թէ հայերը ինկած էին երկու ճակատներու վրայ, եւ մէկին հասցէին տրուած գովեստը կրնար գերեզմանը փորել միւսին: Գատճառաբանելով թէ Հայկական Նահանգները ըմբոստանալով արդէ՛ն իսկ սկսած էին գործակցիլ ռուսական ուժերու յառաջացած գիծերուն հետ եւ բախումներ ստեղծած Վանի եւ Ջէյթունի մէջ՝ երիտասարդ-Թուրք կուսակցութեան կեդրոնական կոմիտէն չուշացաւ ներկայացած առիթը օգտագործելով ընդհանուր հայութիւնը բնաջնջելու սկզբնական ծրագիր մը մշակելու, որովհետեւ, ինչպէս յետագային պիտի խոստովանէր Փրոֆ. Որբերեանի աղջիկը առեւանգուղ Թուրք սպան, Թուրքերուն «նպատակն էր բնաջնջել հայերը, այն օրէն սկսեալ՝ երբ Գօղոս Նուպար փաշա հայկական խնդիրը կը ներկայացնէր եւրոպական դահլիճներուն: Գափիթիւլասիոններու ջնջումը օրհնութիւն մը եղաւ մեր նպատակներուն համար: Եթէ յանցաւորները միայն պատժել ըլլար մեր նպատակը», կ'եզրակացնէր անիկա, «ժողովուրդը պէտք էր խնայէինք» (63):

Փետրուարի կէսերուն Իթթիհատ վէ Թերաքքը կուսակցութեան կեդրոնական կոմիտէն հրաւիրուեցաւ ժողովի (64): Ներկայ էին հոն Թալէաթ, Զիա Կէօքալփ, Մրհհատ Շիւքրի, Տոքթ. Գևհաէտտին Շաքիր, Տոքթ. Նազըմ, Հիւսէին Ճահիտ, Քարա Քեմալ, Խալիլ, Հասան Ֆեհմի, Աղա օղլու Ահմէտ, Էնվէր, Ճաւիտ եւ Մեվլան Զատէ Ռիֆաթ: Կր բացակայէին Ճեմալ, որ կը դտնուէր եգիպտական ճակատի վրայ, եւ Գեորգոս Հալաճեան, որ կոմիտէին միակ հայ անդամն էր: Ցաջորդական երեք օրեր տեւող այս գաղտնի ժողովին փոխն ի փոխ նախագահեցին Երիտասարդ-Թուրք կուսակցութեան ամէնէն ազդեցիկ երկու պարագլուխները, Ներքին գործոց նախարար Թալէաթ եւ Թրքութեան գաղափարախօսը՝ Զիա Կէօքալփ: Առաջին իսկ վայրկեանէն յստակ էր ժողովին դիրքորոշումը հայերուն հանդէպ, հակառա՛կ որ Հիւսէին Ճահիտ, Քարա Քեմալ եւ Խալիլ արտայայտուեցան հայերու հանդէպ աւելի մեղմ քաղաքականութիւն մը որդեգրելու մասին: Խալիլ, մանաւանդ, կ'ուզէր որ տեղահանութիւնը կատարուած ըլլար միմիայն սահմանամերձ քանի մը գաւառներու, առաւելաբար Կարինի, Վանի եւ Բաղէշի մէջ (65), որովհետեւ կը չեշտէր անիկա, ընդհանուր չարժում մը կրնար վտանգել կայսրութեան դոյութիւնը Թուրքիոյ պատերազմէն պարտուած դուրս դալու պարագային: «Հայերը բնաջնջած ըլլալով», կը պնդէր, «կը կարծեմ որ աւելի ծանրացուցած պիտի ըլլանք, յետ հաշտութեան, մեր երկրին վիճակը եւ Քերեւս (Համաձայնականները) աւելի ծանր պայմաններ դնեն մեզի» (66):

Ժողովականներուն դուցէ ամէնէն հեռատեսն էր Խալիլ, որ, սակայն, աւելի չէր ըմբռներ իր ընկերներէն: Ո՛չ ինք, եւ ո՛չ ալ իր կողմնակիցները կարողացան զսպել կատղած Թուրքը Տոքթ. Նազըմէն ներս, որ, բորբոքած, յայտարարեց, որ «պէտք է արմատախիլ ընել Հայկական Հարցը, բնաջնջելով ազգը ամբողջովին»· ապա աւելցուց, «եւ կը կարծեմ արտայայտած ըլլալ նաեւ կարծիքը Գևհաէտի, երբ ըսեմ թէ մենք երկուքս գլուխ կը հանենք այս գործը, կր բաւէ որ որոչէք» (67): Տակաւին ընդդիմութեան սրեալ նշոյլ ցոյց տուողները ստացան չնորհի վերջին հարուածը, երբ Թալէաթ յայտարարեց· «Իբր Ներքին

Թուրք դահճապետներ – 1) Թալէաթ, 2) Էնվէր, 3) Սայիտ Հալիմ, 4) Ճեմալ, 5) Տոքթ. Ս. Նոման, 6) Ահմէտ, Էնվէրի հայրը, 7) Հիւսէին Ճահիտ, 8) Մեհմէտ՝ կայսերական վեսայ, 9) Խամայիլ Հաֆիզ, 10) Հիւսէին Հիլմի, 11) Ռահմի, 12) անծանօթ, 13) Միքհատ Շիւքրի՝ Իթթիհատի ֆաթուաղար, 14) Սալահէտտին՝ կայսերական փեսայ:
Բացակայ են Գեհաէտտին Շաքիր, Տոքթ. Նազըմ եւ ուրիշներ:

գործով նախապատրաստ, ես ի հարկին իմ անձնական պատասխանատուութեամբս պիտի գործադրեմ այն՝ ինչ որ յարմար կը տեսնեմ հայերու նկատմամբ (68): Ինկաւ խոր լռութիւն մը: Տպաւորած էր յաջմանակը: Կիրքն ու մոլեգնութիւնը քանդեր էին սիրտն ու խղճմտանքը, եւ երկար տասնէ ի վեր մտածում եւ մանակի գործադրութիւն եղող ծրագիր մը վերջապէս ստացեր էր ձեւ ու մարմին:

Նոյնհետայն ժողովը որոշեց գործադրել հայերու ամբողջական բնաջնջումին ծրագիրը՝ նախապէս ապահովելէ ետք անոր ձեւին եւ գործադրութեան քուակնային չուրջ իւրաքանչիւր գաւառի գոլէն ղրկուած իթթիհատի պատասխանատու պատասխրակին կարծիքը: Ապա ծրագիրին կազմութիւնն ու գործադրութիւնը յանձնելով կառավարութեան եւ անկէ բխած երեքներու Գործադիր կոմիտէի մը՝ ժողովը ցրուեցաւ:

1915 Փետրուար 18ին Առանայի պատասխրակին ղրկուած նամակով մը, երիտասարդթուրք կուսակցութեան կեդրոնական կոմիտէն կը գրէր մինչ այդ ձեռք ձգուած արդիւնքին եւ որոշումներուն մասին, եւ կ'ըսէր թէ՝ «Թուրքիոյ մէջ Իթթիհատ եւ Թերաքըզի քաղաքական կեանքը խափանելու կարող մէկ հատիկ ոյժը հայերն են: Վերջերս, Գահիրէէն իրարու յաջորդող յուշերէն կը հասկցուի որ Դաշնակցութիւնը Ճեմիյէթին դէմ վճռական յարձակում մը կը պատրաստէ»: Եւ ապա քիչ մը վարը կը շարունակէր.

«Ճեմիյէթը, հայրենիքը այս անիծեալ ցեղին ցանկութենէն փրկելու եւ այս մասին օսմանեան պատմութեան բոստիկիֆ արտասին պա-

տասխանատուութիւնը իր հայրենասէր ուսերուն վրայ առնելու որոշում տուած է:

«Վրէժի շարբերով լեցուն անցեալին ընաստութիւնն ու դառնութիւնները (69) մոռնալու անկարող ձեմիյէթը, իր ապագային մասին յուսալից ըլլալով (70), Թուրքիոյ մէջ ապրող հայերը, առանց անհատ մը ողջ ձգելու, փճացնել որոշած եւ այս մասին կառավարութեան ընդարձակ իրաւասութիւններ տըւած է:

«Զարդի կարգադրութեան մասին կառավարութիւնը կուսակալներուն եւ բանակի հըրամանատարութեանց պէտք եղած բացատրութիւնները պիտի տայ: Իթթիհատ եւ Թերաքիի բոլոր պատուիրակները իրենց գտնըւած տեղերը այս խնդրին հետապնդութեամբ պիտի զբաղին: Չպիտի թոյլատրուի որ հայ մը օգնութեան եւ պաշտպանութեան արժանանայ:

«Թողուած գոյքերը, ի վերջոյ ձեմիյէթին կազմակերպութեանը ընդարձակուելուն և հայրենասիրական նպատակներու համար ծախսըւելու պայմանաւ, առ այժմ կառավարութեան յարմար տեսած եղանակով պիտի գրաւուին ու պահուին:

«Այս մասին, եթէ պէտք տեսնուի, կազմուելիք յանձնաժողովներէն հաշուական բացատրութիւններ առէք: Երբ մատակարարութեան մէջ գեղծում մը տեսնէք, թէ՛ կուսակալներուն եւ թէ՛ մեր մօտ պէտք եղած դիմումը կրնաք ընել» (71):

Որոչեն ու գործի անցնիլը մէկ եղաւ: Բոլոր կուսակալներու յղուած նոյնանման գըրութիւններ իմացուցին այն ինչ որ ճակատագրուած էր հայերուն համար: Նոյնհետայն օամանեան տեղեկատու դիւանը սկսաւ բարբառել: Առաջին իսկ առիթով լոյսին եկաւ զեկոյց մը, որ խորախորհուրդ բառերով կը ապատնար հայրենիքի դաւաճաններուն եւ զանոնք պատժելու առաքելութիւնը կը յանձնէր նոյնինքն ժողովուրդին, առանց սակայն ըսելու թէ որոնք էին դաւաճանները եւ ի՛նչ տեսակի արարք մը կրնար որեւէ մէկը դաւաճանի վերածել: Անյստակ այս դրութիւնը, անշուշտ, մեաց մուք, եւ որոչ ժամանակ մը ո՛չ մէկ մտահոդութիւն պատճառեց որեւէ մէկին, մինչեւ որ օր մըն ալ հրապարակ եկաւ կառավարական հրամանագիր մը, որ կը զինաթափէր քրիստոնեայ ոստիկան–զինուորները եւ պօքքերը, եւ ապա՝ ամբողջ ոչ–մահմետական տարրը: Այլ հրամանագիր մը մեկուսացուց քրիստոնեայ պինուորները, մասնաւորապէս հայերը, եւ պանոնք վերածեց պինուորական բանուորներու: Ճեւոյ հասաւ այն հրամանագիրը, որ քաղաքային քրիստոնեայ պաշտօնեաները ւդարբեցուց գործէ (72):

Դէպքերը յաջորդեցին գլխու պտոյտ տըւող արագութեամբ, եւ հայը իեղակործ կերպով էր որ վերահասու եղաւ իր գլուխին վերեւ հառնեցող պատուհասին: Մինչ այդ, սակայն, հսկայ անկում մը աբձանագրեց վիճակը ներքին գաւառներուն մէջ: Զէնք ու պինամթերք փնտռելու պատճառաբանութեամբ հայտունները, խանութները, դպրոցները, տոհ ու ախոռները, եւ նոյնիսկ եկեղեցիները ենթարկըուեցան մանրակրկին խուզարկութեան: Ոստիկանութիւնը գրաւեց ինչ որ կրնար ինքնապաշտպանութեան համար ւդործածուիլ հայուն կողմէ: Գրաւուեցան որսի պէնքերէն մինչեւ խոհանոցի դանակները: Զէնք չունեցողներուն թուրքերէն գնել տալով՝ գրաւեցին դնուած զէնքերը եւ անոնց տէրերը բանտերը առաքնորդեցին: Ոստիկաններ ծեծի եւ խոշտանգումի ներքեւ աքնեցան անգոյ պինապահեստներու մասին դաղտնիքներ կորզել եւ այս ձեւով մէկէ աւելի մահեր աբձանագրուեցան հայերու մօտ: Ինչ որ բանագրաւողին հաճոյ թուեցաւ՝ բերաց եւ այնքան ատեն որ անոր տէրը հայ մըն էր:

Բանակի անունով հաւաքեցին ամէն բան, նոյնիսկ ամէնէն տարրականը որ տունի մը կարեւոր էր: Աւին դուռ ու պատուհաններ, ածուխ ու վառելանիւթ, վերմակ ու գորգեր, դոյլ ու ամաններ, հաց ու պաչար, անկողին ու մահճակալ, սեղան ու պարդեղէններ, այծ ու ոչխարներ, եզ ու կառքեր: Ստիպեցին որ հայ բնտանիքներէ ներս բնակութիւն հաստատեն ամէն կարդի պատկանող թուրք պինուորականներ եւ խնամուին ու պահուին հայերու կողմէ, այսպէսով հայ տուները վերածելով հիւանդանոցներու, պատսպարաններու եւ անկելանոցներու: Պատահեցան անհամար դողութիւններ եւ ինչքի, ապահովութեան եւ պատիւի բռնուրարումներ: Հայ բնտանիքին դարաւոր արդութիւնը ոտնակոխուեցաւ եւ հայու բարոյականը չուկաները հանուեցաւ:

Մարտն ու Ապրիլը եղան սեւ, եւ այնն ու Թալեանը՝ հայու առօրեան, ա՛յնքան որ՝ կարգ ու վայրերու մէջ հայերը ոտքի կանգնեցան ի խնդիր իրենց սրբութիւններու պաշտպանութեան: Գոլոյ Դաշնակցութեան կեդրոնի օրակիրը այս առիթով Մարտ 24ին կը կրէր Թէ պաշտօնապէս կ'իմանային, «որ Զէյթունի մէջ բախում տեղի ունեցած է· այլ լուրեր Գիւլիսի, Թերճանի եւ Բարերդի մէջ ոստիկան-զինուորներու կատարած խժդժութիւններու մասին կը հաղորդեն: Բաբերդէն կը գրեն. Բոլոր ժողովուրդը ընդհանուր ջարդի մը սպառնալիքին ներքեւ կ'ապրի: Կառավարութիւնը հրահանգած է զինաթափութիւնը բոլո՛ր հայ զինուորներուն: Ամէնէն չնչին պատճառով անոնց բոլորն ալ պիտի ջարդուին» (73):

Որպէսզի այս դրութեան մէջ տակաւին քչիկ մը սիրտ ու խիղճ ունեցող չկարենար ձայն

Ցեղասպան Խալիլ պէյ՝ օսմ· խորհրդարանի իթթիհատական ընախագահը

բարձրացնել (74) կատարուածներուն եւ կատարուելիքներուն մասին, Թալէաթի ճնշումին ներքեւ, կայսերական հրամանագիրով մը սուլթան Մեհմէտ Ռեշատ Մարտ 1ին տուն ղրկեց Օսմանեան երեսփոխանական ժողովին անդամները՝ փակելով երեսունեւերկրորդ նստաշրջանը, որ, ինչպէս կը յայտարարէր սուլթանը, «բացուած ըլլալով 1914 Դեկտեմբեր 1/14ին՝ աւարտած է տնտեսական վարկերու եւ այլ կարեւոր ու ստիպողական զինուրական օրինագիծերու քննարկումը, եւ որ պիտի վերաբացուի 1331 (1915) Սեպտեմբեր 15/28ին» (75):

Ա՛լ բաց էր ճամբան Թուրքին առջեւ: Կառավարութիւն, զինուորականութիւն եւ ժողովուրդ համապարծակցաբար ձեռք առին Հայկական Հարցը լուծելու Երիտասարդ-Թուրք կուսակցութեան սրդեգրած միակ ուղին: Ուրախ էր ամէն Թուրք, որ մէկ արարքով երկու արդիւնքի պիտի կարենար հասնիլ: Մեծ Թուրանի մը ճամբան բանալու առընթեր՝ Թուրքը պիտի մնար յրաղաձ եւ մանաւանդ՝ կուշտ: Արդէն, «պատերազմը հաղիւ սկսած», ինչպէս կը գրէր Նայիմ պէյ իր յուշերուն մէջ, «...անլոր եղող Թուրքիոյ մէջ ծայր տուին անօթութիւնն ու թչուառութիւնը: Այս թչուառները (Թուրքերը) խաբել, կչտացնել պէտք էր, եւ ասիկա ալ՝ հայերուն Թողելիք ապրանքներն ու դրամը կրնային իրականացնել: Էրզրումի, Պիթլիսի, Տիարպեքիրի, Մամուրէթ-իւլ-Ազիզի, Սվազի նահանգներուն մէջ՝ հայոց ջարդն ու ինչքերուն կողոպուտը սկսաւ: Այս ղեաղումը ժողովուրդին ամէն բան մոռցնել կու տար: Դարերու ընթացքին պատուաբեր ջանքերով չահուած հայոց անդին հարստութիւնը իր ամբողջ չքեղութեամբն ու մեծութեամբը կորեր էր» (76):

Էմիլ Լենկիէլ հաստատելէ ետք Նայիմ պէյի լսածները՝ կ'աւելցնէր Թէ՝ «Պատերազմը չարունակելու համար օսմանեան կառավարութիւնը պէտք ունէր դրամի: Անիկա Գերմանիոյ դաշնակիցն էր, սակայն Ռայխը ի՛նք դրամի պէտք ունէր: Հայերը հռչակուած էին որպէս դրամատէրերը Օսմանեան կայսրութեան: Անոնցմէ չատերը հարուստ էին, եւ պերմանները համոզուեցան, որ անոնց հարստութիւնը պիտի պատերազմի առաջին երկու տարիներուն նիւթականօրէն ապահովէր Թուրքերը: Գերմանները կ'ուղէին որ Թուրքերը իրենց հետ յաղթէին, բայց ո՛չ իրենք իրենց համար: Անոնք Թուրքը կը նկատէին փճացած ժողովուրդ մը, որ ամէն ինչ վերջնական կերպով պիտի քանդէր: Ծաղթանակէն ետք գերմանները կ'ուղէին դրաւել անոնց երկիրը: Գերլին-Պաղտատ գիծը մուտքի սեպ մըն էր միայն: Անոնք կը հաւատային, որ սուլթանին երկիրը կրնար մեծ չահ ապահովել եւ կ'ուղէին որ այդ չահը իրենցն ըլլար: Հայերը բը-

նալնչելով վաճառականութեան, ճարտարարուեստի եւ դրամական դործառնութիւններու մէջ հաւանական մրցակից մը ոչնչացնելու օգնեցին (ներմաններր)։ Հայկական ջարդերը Պերլին–Պաղտատ պիծի իրաւունքին (տիրանալու) պատրաստութեան մէկ մասն էին» (77)։

Ինչ որ ալ ըլլային մտահոգութիւնները կերմաններուն՝ ա՛լ ազատ էր Երիտասարդթուրք կուսակցութիւնը։ Լուած էր օրինականօրէն երկիրին խիղճը եւ արդարութեան ձայնը ըլլալու սահմանուած երեսփոխանական ժողովը։ Ձնչուած էին ուղեկից մամուլն ու մամուլի մարդերը։ Հայկական նահանգներր գրկուած էին իրենց մարտական ուժր դառնալու կոչուած հայ երիտասարդներէն, որոնք, ինչպէս կը վկայէ ամերիկեան դեսպան Մորկընթաու, «փոխանակ իրենց հայրենիքին որպէս հրետաձիգ եւ հեծելազօրք ծառայելու՝ ...հիմա տեսան որ վերածուած էին ճամբայ չինող գործաւորներու եւ բեռնատար կենդանիներու։ Ամէն տեսակի զինուորական պաշար բեռցուած անոնց կռնակին՝ անոնք կը բռնադատուէին իրենց յոգնած մարմինները քաշկռտելու կովկասեան լեռներուն մէջ...։ Եթէ կեանքի համար ոպորոզներ յայոդէին իրենց սահմանուած վայրը հասնելու՝ չատ յաճախ կը ջարդուէին։ Շատ մը պարագաներու մէջ հայ զինուորները կորուկ կերպով կը սպանուէին, որովհետեւ այլեւս գրեթէ ընդհանուր սովորութիւն էր զանոնք պաղարիւնով սպաննելը» (78)։

Քրիստոնեայ տարրէն խլուած էին ինքնապաշտպանութեան բոլոր միջոցները՝ կայսրութեան ներքին գաւառներուն քաղաքական եւ ընկերային դրութիւնը դարձնելով աւելի քան ողբերգական։ Բայց հակառակ այս բոլորին, արտաքին ճակատի վրայ կատարուած զինուորական յաղթանակներու յայտարարութիւնները երեւութական ըլլալէ աւելի չէին արժեր եւ անոնց բերելիքը ո՛չ մէկ ատեն կրող էր բարեփոխել կեանքը, որ կայսրութեան առօրեան դարձուցած էր իսկապէս մտահոգիչ։ Երիտասարդ–Թուրք կառավարութիւնն ու կուսակցութիւնը փաստօրէն ժլատ չէին խոստումներու մէջ, որոնք սակայն խօսք էին լոկ։ Իրականութիւնը տարբեր բան կ'ըսէր։ Պետական հաղորդագրութիւնները ամէն ինչ դարձուցեր էին վարդագոյն։ ըստ անոնց՝ անգլիական մարտանաւերը անզօր էին Տարտանէլի մէջ, ուր Մարտը տեսաւ ամէնէն կատաղի մինչ այդ կատարուած ռմբակոծումներուն, իսկ Արեւելեան ճակատը ոչինչ ուներ որպէս նորութիւն։

Այս չրջանի Թրքական զինուորական հաղորդագրութիւններուն եւ մամուլին ուշադիր մէկ վերլուծումր ի յայտ պիտի բերէ այն մտահոգութիւնն ու յուսահատութիւնը, որոնք պրաւած էին Թուրք ղեկավարութիւնը եւ Երիտասարդ–Թուրք կուսակցութեան մարմինները։ Արտաքին կեանքի բարեյաջող վարչամակում մը կացութենէն բան չէր կրնար փոխել, մանաւանդ այդ մէկը կը մնար անկարելի՝ ղուրսէն պարտադրուող ճչմարտութիւններու բրտութեամբ, ինչ փոյթ որ տակաւին գտնուէին Մեհմէտ Սեթի էֆենտիի նման պետապաշտ եւ ծայրայեղ ազգայնական գրիչներ, որոնք պատերազմի սկիզբէն ի վեր կրկնած ըլլային Միլլի Մուտաֆաայի էջերէն, թէ «կասկածէ վեր է, որ այն կորովի մարդերը, որոնց վստահուած է մեր պետութեան ղեկավարութիւնը՝ բնաւ պիտի չազդուին միացեալ բանակներու սպառնալիքներէն, որոնք իրականութեան մէջ փրփուր են միայն։ Փառք էնվէր փաչայի եւ Ճեմալ փաչայի անսպառ կորովին, մեր բանակն ու նաւատորմիղը պիտի պիտնան իրենց պարտականութիւնները եւ, ի պահանջել հարկին, ղործադրեն մեր արդարացի պահանջները։ Մենք չենք մոռնար, որ մեր Պատերազմական նախարարը (Էնվէր) ըսած է մեզի, թէ մենք մաքրելիք արատ մը ունինք։ Այսօր ի վիճակի ենք այդ մէկը ընելու» (79)։

Այս մէկը այսօր դուցէ ոմանք թարգմաննէն այնպէս ինչպէս որ է Թուրքին վրայ, բայց իր ըսուած օրերուն՝ ունէր այլ իմաստ, եւ Թուրքը չուչացաւ ըմբռնելու այդ մէկը։ Արատ մը կար եւ անոր անհետացումովն էր, որ Թրքութեան ամբողջ տարածքին վրայ պիտի ճամբան ըլլար բացուած։ Եւ արդէն, ինչպէս կը վկայէր Մեթեբենիխ, կարինի երբեմնի զերման հիւպատոսը, պատերազմի մասնակցութեան Թուրք նպատակի գլխաւոր մասն էր «իրենց ծրագրին առաջին կէտը՝ հայոց փճացումը», իսկ յետոյ պիտի յաջորդէին ուրիշ ազգեր ալ, մինչեւ որ «Թուրք պետութիւնը

միրասիրամուի միայն զուտ մահմետական, համթուրքական հիման վրայ. ամէն ոչ-մահմետական եւ ոչ-թուրք բնակիչէ բռնի պիտի մահմետականացուին եւ թուրքացուին. եւ ուր ասի կարելի չէ՝ ընդունին...» (80): Արդէն, Մարտ 25ին ալ Երիտասարդ-Թուրք կուսակցութեան կեդրոնէն կը գրէին Ատանայի պատուիրակ Ճեմալ պէյին, թէ «Ճեմիյէթը ասկէ վերջ իր ջանքերուն ճամբուն վրայ տարիներէ ի վեր իրեն հետ ընդհարող պանազան ոյժերը հիմէն քանդելու եւ փճացնելու որոշում տուած եւ այս մասին դժբախտաբար չատ արիւնոտ միջոցներ ձեռք առնելու ստիպուած է» (81):

Ճստակ էր ամէն ինչ: Արտաքին ճակատին անդրադարձը Եւրոպայի չատ մօտ գոլիսը չէր որ պիտի զգար, եւ ոչ ալ փողոցէն անցնող պատահական անցորդը, որ ինքզինքին իրաւունքն ու պարտականութիւնն էր տուեր թուրք հայրենիքը մաքրելու այս բոլորէն, որոնք, ըստ Տիգրանակերտի կուսակալ Տոքթ. Ռեշիտին, վտանգաւոր մանրէներ էին Թուրքիոյ սիրտին ներս ծուարած (82), այլ այն ժողովուրդը, որ մեծ դժբախտութիւնն ունէր գըտնուելու տրեւելեան սահմանամերձ գաւառներու մէջ: Ահա թէ ինչպէս լոյսին կու գայ այն պարբերութիւնը, զոր ապրելու էր սահմանուած գաւառի հայը, որ, տակաւին եթէ պաշտօնապէս ենթակայ չէր ջարդի՝ անպաշտօն կերպով սակայն կ'ապրէր զայն եւ ամէն օր քիչ մը աւելի կը դառնար զոհը թուրքի վայրագութեան եւ Երիտասարդ-Թուրք կուսակցութեան նպերելի ծրագիրին: Գոլոսոյ Դաշնակցութեան կեդրոնի օրագիրին 1915 Ապրիլ 2ի հատուածը ասյս կապակցութեամբ կու տայ նուազագոյն մէկ պատկերը Հայկական Նահանջներէ ներս տիրող դոյակիճակին:

«Էրզրումի եւ Գիւմիւշխանէն նահանջներէն կը դիտցնեն», կ'ըսէ օրագիրը, «որ գիւղերու թալանին եւ ընդհանուր անապահովութեան պատճառով մտահոգութիւնը կը բարձրանայ: Հայերու տնտեսական վիճակը տարտափելի է. ամէն կողմ մուրացկանի վերածուեցան (ատնունք). ոչ գարնան եւ ոչ ալ աշնան կրնան դաշտերու մէջ աշխատիլ. ապա օրագիրը ուշադրի կը դիտէ գաւառէն ստացուած նամակի մը խօսքերը. «ընդհանուր ջարդի մը տարտափը մեր գլուխներուն վերեւ է կախուած. թուրքերը կ'ըսեն մեզի. այս պատերազմին դժբախտութեան պատճառը դուք հայերդ էք. ձեզ պիտի բնաջնջենք»: Նամակի այս մտքերուն վրայ օրագրողը կ'եզրակացնէ, թէ «աւելի քան երբեք (հիմա) է ատենը Հայաստանի դրութեան վրայ (ուրիշներու) ուշադրութիւնը գրաւելու, այլապէս (վաղը) փոխանակ Հայաստանի աւերակներու դէզ մը պիտի ատնանք» (83):

Ե.

Թիֆլիսցոց վէմ Թերաքքը կուսակցութեան կեդրոնի փետրուարեան գաղտնի ժողովէն ծրագրուած առնող երկքներու Գործադիր Կոմիտէն իր աշխատանքներուն ձեռնարկեց չատ հաւատարիմ փետրուարի վերջերուն եւ մինչեւ Ապրիլի վերջերը երկարաձգուող ժամանակամիջոցի ընթացքին Օսմանեան կայսրութեան նեղքին եւ գաղեբազմական նախարարութիւններուն հետ գործակցաբար կազմակերպեց հայկական տարագրութեան եւ ջարդերու ծրագիրը: Գամիչէն կը բաղկանար բժիշկներ Գեհամէտին Շաքիրէ եւ Նազըմէ եւ կրթական նախարար Շէքիրէ: Իր գոյութեան առաջին խակ վայրկեանէն, կուսակցական եւ պետական որոշումով, երկքներու Գործադիր Կոմիտէն գործաւ անկախ, ոչ-պաշտօնական եւ իր արարքներուն համար անպատասխանատու մարմին մը: Անոր իրաւասութիւններու սահմանէն ներս կ'ինար այն ինչ որ ազգին ուշը հայերու բնաջնջումին հետ: Որոշուած էր որ կոմիտէն ունենար իր սրոշ դիմագիծ ու գործունէութեան ծրագիր ունեցող կազմակերպութիւնը, աշխատանքի ծրագիր-կանոնագիրը, կայսրութեան բոլո՛ր կողմերը տարածուած կեդրոնները, վճռարժէք պաշտօնէութիւնը, հայերու վրայ գենաց եւ մահու իրաւասութիւն եւ մանաւանդ՝ իր ծրագիրը կատարելու պատրաստ ուժ: Գիտութեան մէջ տեսակ մը պետութեան նիստրագիր էր անորը, եւ անոր խօսքը վեր էր ամէն օրէնքէ:

Երկքներու Գործադիր Կոմիտէն իր առաջին նիստը գումարեց Երիտասարդ-Թուրք հան-

Ձեմալ փաշա՝ Իթթիհատի ցեղասպան եռապետութեան անդամ, Թալէաթի եւ Էնվէրի հետ

գութեան Պոլսոյ ընդհանուր կեդրոնատեղ մէջ եւ քննութեան առաւ Հայերը բնաջնջելու միջոցներն ու կարելիութիւնները։

Տոքթ. Պահաէտտին Շաքիրի՝ ծանր եւ վտանգաւոր պարտականութիւն մըն էր, կոմիթէն կը ստանձնէր, եւ որ եթէ պէտք եղածին պէս չվերջացնենք եւ առաջերուն (84) նման կիսկատար ձգենք», ինչպէս կ՚ըսէր Շաքիր, «երբեք կամ չունենանք, որ հայերու վրիժառութեան պիտի կարենանք փրկուիլ։ Պատերազմէ՛ն ենք։ Եւրոպայի եւ մեծ պետութիւնները միջամտութեան վախը չկայ։ աշխարհ ուն ալ չի կրնար բողոք բարձրացնել։ եղելայ իսկ՝ որեւէ արդիւնք չ՚ունենար։ յանկային խնդիրը կատարուած իրողութիւն դառնայ, ձայները կը դադրին եւ ոչ ոք քի ձայն բարձրացնելու համարձակութիւն կ՚ունենայ» (85)։

Եզրակացութիւնը յստակ էր։ Աւիրքը ապահովելու էր։ ի՛նչ փոյթ որ կոմիթէն միւս անդամները պահ մը վարանումով կային Շաքիրը, որ Երիտասարդ-Թուրք կուսակցութեան անթաղ թաղաւորներէն մէկն էր, նրբեն էր որ պիտի վաղը վստահուած ըլլար «...բացարձակ լիազօրութիւնը Թրքահայոց ամէն մէկ նահանգին մէջ հայասոճներուն տուողի գործադրութեան...» ։ Լռեցին եւ սպասեցին։ սպասեցին եւ լռեցին։ եւ Շաքիր չարունակեց։—

Իսկական մտահոգութիւնը հայերու ճակատագրին որոշումը չէր բնաւ — այդ մէկը տուած էր Փետրուարին իսկ — այլ հայերէն մը այն ուժին զոր պէտք էր գործածել ծրագրի գործադրութեան համար։ Բայց Շաքիր գիտեր էր լուծումը։ ինք գիտէր, որ կոմիթէն պէտք ունէր զինեալ հսկայ ուժի մը, ոչ մէկ ձեւով ենթակայ ըլլալ Պատերազմի նախարարութեան կամ որեւէ այլ ուժի՛չ ոստիկան-զինուորները, ո՛չ բանակները եւ ո՛չ ալ զինուորական այլ խմբաւորում կրնար ընել այն ինչ որ Երիտասարդթրք կուսակցութիւնը որոշած էր կատարել։ ակ էր որ զինուորականը պիտի զէնք չվերցնէ անմեղ մանուկին, ծերին, կին ու աղջիկներուն վրայ։ Այնքան ատեն որ պատերազմին վրան թշնամիի մը դէմ չէր կանգնած ուրը՝ պաղարիւնով կատարուած մարդասպանութիւնը պիտի ոճիր նկատէր եւ գուցէ նաեւ ընդվզէր իրեն տրուած հրահանգին դէմ։ Շաքիր եւ իր ժողովակիցները դիտէին որ իրենց պէտք եղած ուժը պէտք էր որ գար այլ տեղէ եւ ենթակայ մնար միմիայն իրենց։ այդ «ուժը ուզուած կողմը ղրկելու իրաւունքը մեզի պատկանելու է», կը պնդէր Շաքիր։ «այս ոչ-պաշտօնական եւ սակայն անպատասխանատու ուժին նահանգներու մէջ ոչ կուսակալները, ոչ կառավարիչները, ոչ տեղակալները եւ ոչ ալ զինուորական հրամանատարները պէտք է միջամտեն։

«...Անոնք մեր հրահանգները պէտք է գործադրեն...։ (Իսկ մենք) պէտք է միայն կեդրոնական կառավարութիւնը ճանչնանք եւ անոր ներկայացուցիչը եղող նախարարաց խորհուրդին հետ խորհրդակցինք, համաձայնինք, եւ հարկ եղած միջոցները կարգադրելէ վերջ, գործադրութեան իրաւունքը մեզի պատկանելու է։ Կուսակալ, կառավարիչ եւ զինուորական հրամանատարները նախարարաց խորհուրդին ենթակայ ըլլալով, անոնց միջո-

ցաւ կարգադրուելիք գործերը Գետական Նախարարութեան կը յանձնենք» (87)։

Կարեւորը սակայն այս ուժը գտնելն էր, եւ անձրկած ժողովականներուն Շաքիր հաղորդեց իր լուծումը։ «Ես կը կարծեմ որ մեզի յարմար լուծումը գտած եմ. ըսեմ թէ ո՛ւր գտայ։ Ես ասոնք բանտերու մէջ գտայ։ Ասոնք իրենց գործած ոճրագործութեան, մարդասպանութեան հետեւանքով, զինուորական ծառայութենէ զերծ կացուցուած մարդիկ են։ Եթէ ասոնք ազատ արձակել տալով մեզի ենթարկենք եւ խումբերու մէջ բաժնենք, կը կարծեմ որ շատ լաւ մասնաւոր կազմակերպութիւն մը ստեղծած կ'ըլլանք» (86)։

Գտնուած էր լուծումը, գտնուած էր ուժը, եւ Շաքիր հերոսացած։ Ժողովը անմիջապէս որոշեց ամբողջ Օսմանեան կայսրութեան տարածքին վրայ գտնուող բանտերու դուռերը բանալ լայն, դուրս հանել բանտարկեալ ոճրագործները, զանոնք մարզել, զէնք տալ, զինել եւ տասէն յիսուն հոգիներէ բաղկացած ջարդարար ջոկատներու բաժնել՝ իւրաքանչիւր ջոկատը ենթարկելով Երիտասարդ-Թուրք կուսակցութեան չեթէներէն ընտրուած խմբապետի մը։ Եւ որովհետեւ կատարուելիք գործը ունէր ո՛չ մէկ պետական վճարում՝ ժողովը որոշեց ջարդարարներուն ձգել ջարդուող հայերուն գոյքն ու դրամը, գոհարեղէններն ու երիտասարդ կիներն ու աղջիկները։ Գետային ժողովին այս որոշումը ենթարկուեցաւ որոշ փոփոխութեան, եւ հայերու պատկանող գոյքերն ու արժէքաւոր իրեղէնները վերապահուեցան պետութեան, որ անոնց հաւաքումին եւ յանձնմանման համար ստեղծեց մասնաւոր յանձնախումբ մը (89)։ *Չեթէներու եւ Իթթիհատի միջեւ, սակայն, գոյացաւ որոշ համաձայնութիւն հայկական գոյքերու վերաբերեալ։ Այս առնչութեամբ էր, որ Թալէաթ հեռագրեց Մալաթիոյ Երիտասարդ-Թուրք կուսակցութեան քարտուղարութեան թէ՝ «չեթէներու մաս կը կազմեն բանտերէն հանուած եւ կամ դուրսերէն հաւաքուած մարդասպաններ։ Բայց այս մարդասպանները իրենց մեռցուցած հայոց ինչքերուն ձեռք դպցնելու իրաւունք չունին։ Իրենց երդում րնել տրուած է որ բոլոր գրաւուած ինչքերը կեդրոնը պիտի բերեն։ Այդ պայմանագրութեան համաձայն, յափշտակուած իրերու փոխարժէքին կէսը Գոլոյ ընդհանուր կեդրոնին կը ղրկուէր, ճեմիյէթին տրուելու համար։ Իսկ միւս կէսը կը բաժնուէր չեթէներուն»* (90)։

Ցելուլաները, մարդասպանները, ասոնց վրան աւելնալու զալիք ոստիկան-զինուորները, թուրք դասալիքները, քրտական Համիտիէն, ու քրտական եւ արաբական վայրագ ցեղախումբերը եւ Թալանի ու մարդասպանութեան համն ու վարժութիւնը ունեցող թուրք խուժանը ոչինչ կրնային ընել առանց կեդրոնական կազմակերպութեան մը։ Ահա թէ ինչո՛ւ համար երեքներու Գործադիր Կոմիտէն անմիջապէս ստեղծել որոշեց Մասնաւոր Կազմակերպութիւնը – Թեշքիլաթը Մախսուսէն – որուն գրասենեակային ծախսերը պիտի հոգացուէին Ազգային Պաշտպանութեան նպատակէն, որովհետեւ երեքներու Գործադիր Կոմիտէն, ինչպէս երիտասարդ-թուրք կուսակցութիւնը ի՛նքը, կը հաւատար, որ Հայկական Հարցի լուծումը եղող հայկական ջարդերը կը կազմէին ազգային պաշտպանութեան իսկակա՛ն հարց մը։

Ըստ սկզբնական տարաձայնութիւններու, ինչպէս կը վկայէ 1919ին Երիտասարդ-Թուրք կուսակցութեան ղեկավարութիւնը դատապարտող Գոլոյ ամբաստանիչ ատեանի որոշմնագիրը, Մասնաւոր կազմակերպութիւնը հիմնուած էր պարզապէս պատերազմին օգնելու մտադրութեամբ, որ սակայն ղբաղեցաւ ոճրապարտ արարքներով, ունեցաւ եպերելի գործունէութիւն եւ իր հետապնդած համաթրքական ծրագիրներուն յաջողութիւնը ապահովել կարենալու համար գաղտնի կազմակերպութեան ցանց մը հաստատեց Օսմանեան կայսրութեան ամբողջ տարածքին վրայ։ Այս կազմակերպութեան վարչական Մարմինը կը կազմէին Երիտասարդ-Թուրք կուսակցութեան կեդրոնական մարմինի անդամներէն Տոքթ. Նազըմ, Տոքթ. Գեհաէտտին Շաքիր, Ապրճի, Ռիզա, Էնվէրի հօրեղբայրը Խալիլ, եւ Ընդհանուր Ապահովութեան տնօրէն Ազիզ պէյերը։ Այս մարդերէն կազմուած տեսակ մը սպայակոյտի հրամանները հաստատելու եւ գործադրութեան դնելու պաշտօնը վստահուեցաւ Գոլոյ Երիտասարդ-Թուրք կուսակցութեան կեդրոնի հրամանատար Ճեւաւտ պէյին։

Կազմակերպութեան դլուխը կը կենար Ներ-

քին գործոց նախարար Թալէաթը, իսկ Տիգրանակերտի կուսակալ Ռեշիտ պէյը կը փոխանորդէր զայն: Երբ հայկական ջարդերու ծրագիրը սկսաւ գործադրութեան դրուիլ՝ Գեհէնեակտին Շաքիր ղրկուեցաւ Արեւելեան Նահանգները եւ հաստատուելով Կարին՝ ղեկավարեց հայերու տարագրութիւնն ու ջարդերը: Ռիդա պէյ մեկնեցաւ Տրապիզոնի չրջանը եւ իրեն կեդրոն ընտրեց Տրապիզոնը. իսկ վարչական մարմինին միւս անդամները մնացին Պոլիս՝ անկէ ղեկավարելու համար ծրագիրին գործադրութիւնը այլ նահանգներու մէջ: Այս բոլորին մէջ ճեւատ կը գրաւէր բանալի դիրք, որովհետեւ ի'նք էր որ հայկական ջարդերու ծրագիրը յաջողցնելու կոչուած «մարդերուն ահագին գումարներ բաշխելով կը ղրկէր զանոնք չրջաններ, յետոյ՝ ծածկագիրներու բանալիներ տալով Տոքթ. Գեհէնեակտին Շաքիրի պէս պէյերու, անոնց հրամանատարութեան տակ դրաւ զինուորական օթոմոպիլներ, առատ դրամ եւ քանդիչ միջոցներ, գործադրել տալով այսպէս՝ դաւադրական ճեւով՝ Իթթիհատի պետերուն նպատակները» (91):

Ամենազօր էր վարչական մարմինը: Ա'ն էր որ սահմանեց տարագրութիւնները ու ջարդերը. ա'ն էր որ որոշեց հայ կոտորածներու մեկնակէտը եւ ջարդերու վայրերը. ա'ն էր որ ճչդեց ջարդարարներուն գործելակերպը, իւրաքանչիւր գիւղի եւ քաղաքի տարագրութեան թուականն ու օրը, անոնց ճամբաները եւ իւրաքանչիւր օր հայկական չրջաններէ դուրս պալիք խումբերու քանակը. եւ որպէսզի բնաջնջումն ըլլար կատարեալ եւ ո'չ մէկ հայ կարենար ճողոպրիլ իրեն սահմանուած ճակատագիրէն՝ վարչական մարմինը պաշտօնանկութեան եւ մահի պատիժներ սահմանեց այն բոլոր թուրք պաշտօնեաներուն, կուսակալներուն, զինուորական ղեկավարներուն, եւ թուրք անհատներուն, որոնք կրնային անսատել կեդրոնի հրահանգներուն (92): Աւելին, որպէսզի թուրք ամբոխը ջարդերուն փարէր ոգի ի բրին եւ չսակարկէր իր օգնութիւնը ջարդարարներուն՝ ջարդերուն եւ տարագրութիւններուն տրուեցան կրօնական տարազ եւ բնոյթ:

Վարչական մարմինը մանրամասնօրէն ծրագրեց եւ կազմակերպեց ջարդերու գործադրութեան եղանակը նաեւ. ապահովելու համար ակնկալուած արդիւնքը՝ կազմուեցաւ որոշ եւ մեկին ժամանակացոյց, որ երբեք չեկաւ լոյսին՝ ճիշդ այնպէս ինչպէս չեկան լոյսին հայկական ջարդերու եւ տեղահանութեան հետ կապ ունեցող արխիւները Մասնաւոր կազմակերպութեան: Այսօր երբ գործադրուած է ծրագիրը եւ հայկական ջարդերը պատմական անհերքելի իրողութիւններ են, կարելի կը դառնայ, եթէ ոչ ամբողջական եւ ճի'շդ, գոնէ մասամբ վերականգնել ջարդերու եւ տեղահանութեան ժամանակացոյցը: Ըստ Լեփսիուսի, որ իր կարծիքը կը հիմնաւորէ գերմանական վաւերաթուղթերու տուեալներով (93), ժամանակացոյցը կը ստանայ հետեւեալ պատկերը (94).

Տարագրութիւններ Հայկական Նահանգներու մէջ.—

15 Մայիս 1915	Կարինի գաւառ
14 Յունիս–15 Յուլիս, 26 Յուլիս 1915	Կարին քաղաք
24 Յունիս 1915	Շապին Գարահիսար
25 Յունիս 1915	Սեբաստիա
26 Յունիս 1915	Խարբերդ
	Տրապիզոն
27 Յունիս 1915	Սամսոն

Կոտորածներ Հայկական Նահանգներու մէջ.—

27 Յունիս 1915	Մծբին (հայեր եւ ասորիներ)
	Թէլ–Էրմէն
	Բաղէշ
	Մարաշի եւ այլն

10 Յուլիս 1915	Մուշ
15 Յուլիս 1915	Մալաթիա

Տարագրութիւններ կիլիկիոյ մէջ։–

27 Յուլիս 1915	Կիլիկիոյ ծովեզերք
	Անտիոք
28 Յուլիս 1915	Այնթապ
	Քիլիս
	Ասրեաման
30 Յուլիս 1915	Սուետիա

Տարագրութիւններ Արեւմտեան Փոքր Ասիոյ մէջ։–

10–19 Օգոստոս 1915	Նիկոմիդիա
	Գարտիզակ
	Գրուսա
	Ատապազար եւայլն
16 Օգոստոս 1915	Մարաշ
	Գոնիա
19 Օգոստոս 1915	Ուրֆա

Վանը տեղ չունի վերականգնած այս ժամանակացոյցին մէջ, որովհետեւ անիկա առաջինը եղաւ ըմբոստութեան դրօշը պարզող· ինքնապաշտպանութեան փորձեր կատարուեցան Զէյթունի, Սուետիոյ, Շապին Գարահիսարի եւ Ուրֆայի մէջ։ Զէյթուն, Ուրֆա եւ Շապին Գարահիսար եղան քարուքանդ, իսկ Սուետիա դիմադրեց Թրքական բոլոր յարձակումներուն, մինչեւ որ Ֆրանսական նաւային մխուրներ ազատեցին Սուետիոյ հայութիւնը։ Բոլորն ալ արձանագրեցին հերոսական դրուագումը հայու ճիգին։ Կը թուի թէ Լեփսիուս չէ յաջողած պարզել Զէյթունի եւ այլ վայրերու տարագրութեան եւ կազմակերպեալ կոտորածներուն թուականները։

Տարագրութիւններու եւ ջարդերու դադրումը պէտք էր որ հետեւէր տուեալ ծրագիրի մը, եւ վարչական մարմինը եռամսեայ զեկոյցներով տեղեակ մնար կատարուածէն։ Շատ մը նիւթերու հետ կորսուած է այս մէկը նաեւ։ Բայց ջարդերու ականատես քարոզիչ Գ. Հ. Հիասէնթ կու տայ ջարդերու գործադրութեան այն եղանակը, որուն վկան է ինք։ Ըստ իրեն այդ եղածը կ'ենթադրէր –

«1 – Նախ երեւելիներէն սկսելով՝ զանգուածով ձերբակալել մարդիկը։

«2 – Հսկողութեան տակ զանոնք ուղարկել սահմանուած տեղը, որ միշտ աննպաստ պիտի ըլլայ իրենց։

«3 – Ճամբու ընթացքին 50 կամ 100 հոգիոց խումբերու բաժնել զանոնք։

«4 – Գործադրավայրը հասնելուն, զոհերը ստիպել՝ որ հագուստնին հանեն, այնուհետեւ սրէ անցնելով՝ դիակները խորունկ հորերու մէջ նետել։

«5 – Ըստ Գուրանին վրայ կատարուած լրութեան երդումին, բաղաքի բրիստոնեաներուն ոչինչ չըսել եղելութեանց, գործադրիչներու շատակութեանց եւ զոհերու ճակատագրին մասին» (95)։

Իսկ ժաք որ Մորկան իր ուսումնասիրութիւններու ընթացքին կը հասնի այն եզրակացութեան, թէ հայկական ջարդերը կատարեալ եւ ամբողջական դարձնելու համար Մասնաւոր կազմակերպութեան վարչական Մարմինը որոշեց –

«ա) Քրիստոնեայ կեդրոններէն բոլոր դիմադրութեան ատակ տարրը դուրս հանելու համար, երիտասարդութիւնը զինուորագրել եւ ճամբաներու եւ ամրութիւններու շինութեանց մէջ աշխատցնել յետոյ՝ զանգուածօրէն խողխողել։

«բ) Քրիստոնեայ կեդրոնները աւարի տալ եւ բնակչութեան մէկ մասը կոտորել, կիները

ՔԱՐՏԵՍ ՏԵՂԱՇԱՆՈՒԹԵԱՆ

եւ կամ երիտասարդ աղջիկները, ապդին անդին բաժնել եւ կամ շուկայի մէջ հրապարակաւ ծախել՝ իւրաքանչիւրը շատ անգամ մէկ մեճիտիյէի, կոդոպտում՝ կեավուրներու շարժուն եւ անշարժ ստացուածքներուն:

«ա) Տարագրել բնակիչներուն մնացորդները՝ ամբողջ ճամբու երկայնքին ջարդելով բնաջնջել արու ծերերը եւ երեխաները, կիներէն եւ մանկամարդ աղջիկներէն մնացածները բաժնել՝ դժբախտ գաղթասիւներուն անցած տեղերու բնակիչներուն:

«դ) Դեռ չփճացած արարածները Միջագետքի գաղթակայաններուն մէջ կեդրոնացնել, այսինքն նոդկալի ստրկութեան այնպիսի պայմաններու եւ կլիմայի տակ, որ տարագրեալներուն մեծագոյն մասը անխուսափելիօրէն պիտի մեռնի» (96):

Ճետագային, կազմուած ծրագիրի այս խստութենէն ճողոպրած հայերը ձեռք անցնելու մտահոգութեամբ՝ այս կէտերուն վրան եկան աւելնալու նոթանոր հրամանագիրներ, մինչեւ այն օրը երբ Օսմանեան կայսրութեան երիտասարդ-թուրք կուսակցութեան կառավարութիւնը իր մեծով ու պզտիկով ինքզինքը գտաւ անել վիճակի մը մատնուած ու փախուստ տուաւ Գոլիսէն: Այս ուղղութեամբ գաղափար մը կազմելու համար կ'արժէ Գաւերազմական նախարար Էնվէրի 1918 Փետրուար 27ի ստորագրութիւնը կրող ծածկագիրը մէջբերել մասամբ.

«Ներկայ կացութեան բերմամբ», կ'ըսէր ծածկագիրը, «կայսերական հրամանաւ որոշուած է հայ ցեղին ամբողջական փճացումը: Անոնց մասին հետեւեալ գործողութիւնները պիտի ըլլան.

«1. Միջեւ հինգ տարեկան մանուկներէն զատ՝ օսմանեան հպատակ եղող եւ երկրին մէջ հայ անունը կրող բոլոր պաշտպանները (97) բոպէի դուրս հանուելով պիտի սպանուին:

«2. Կայսերական բանակներու մէջ ծառայող բոլոր հայ անհատները առանց դէպքի մը տեղի տալու՝ իրենց զօրաբաժիններէն զատելով՝ ընդհանուրին աչքէն հեռու ծածուկ վայրերու մէջ գնդակահար պիտի ըլլան:

«3. Բանակին մէջ գտնուող հայ սպաներուն ալ, իրենց պատկանած զօրախումբերու քանակատեղիին մէջ պիտի բանտարկուին միջեւ իրենց մասին նոր գեկուցում ըլլայ» (98):

Ըստ Էնվէրի այս ծածկագիրին՝ կը խնայուէր այն հայ մանուկներուն, որոնք անկարող էին յիշելու իրենց հայութիւնը եւ թուրքերու ձեռքով սպանութիւնը իրենց ծնողներուն: Մինչդեռ Էնվէրէն չատ առաջ իսկ, 1915 Նոյեմբեր 5ի ծածկագիրով մը, Թալէաթ հրահանգած էր հաւաքել հայ մանուկները եւ քշել անապատները (99) ապա, 1916 Մարտ 7ին աւելցնելու համար, որ «Գաւերազմական նախարարութեան հրամանով գինուորական կայաններու կողմէ հաւաքուելով անուցուած ծանօթ անճնաւորութեանց (հայերու) մանուկները պատրուակելով թէ գաղթականներու պաշտօնատանց կողմէ պիտի անուցուին, համախումբ վիճակի մէջ, առանց կասկածի տեղի տալու, վճացնել եւ տեղեկացնել» (100):

Ներքին գործոց եւ Գաւերազմական նախարարութիւններու միջեւ տեղնուող այս տարակարծութիւնը չէր գար հայերու պահմանուած վիճակին չուրջ ստեղծուած անհասկացողութենէ մը. ընդհակառակը, Թալէաթի ոճրապարտութեան ահաւորութեան դէմ Էնվէրինը չնական բարոյական մըն էր լոկ, որ, իրականութեան մէջ, կը ժպրհէր հայերուն բնաջնջումը դարձնել արմատական: Ճամենայն դէպս, երկուքին ալ ձեռք առած միջոցները սերտ աղերս ունէին Մասնաւոր կազմակերպութեան Վարչական Մարմինին մշակած ծրագիրին հետ, որ նախապատրաստական քանի մը անհրաժեշտ քայլերէ ետք Մարտի վերջաւորութեան եւ Ապրիլի սկիզբը՝ փոքր ծաւալի մը վրայ՝ անցաւ գործադրութեան: Նախ գինուորական ծառայութեան կոչուեցան տասնեւչորսէն վաթսուն տարեկան եղող այն բոլոր Թուրքերը, որոնք մինչ այդ զանազան պատճառներով մնացեր էին բանակէն դուրս: Գաւերազմական նախարարութիւնը գինելով զանոնք՝ մարզից ո՛չ թէ որպէս ճակատ մեկնելիք գինուոր՝ այլ որպէս մարդասպան: Անոնք ստանալէ ետք իրենց պէտք գալիք զէն ու զրահը՝ տեղ դրաւեցին ըստ ծրագիրի իրենց նախասահմանուած վայրերը ու ծածկեցին Օսմանեան կայսրութեան ամբողջ տարածքը: Անոնց վրան աւելնալու եկան բանտերէն արձակուածները, քիւրտերն ու համիտիէները:

Ապա Օսմանեան Գ. Բանակը ամբօրէն հաստատուեցաւ Հայկական Նահանգներու եւ արեւմտեան Անատոլուի միջեւ եւ Ապրիլի ը-

կիզբը հրատարակուած օրէնքի մը տրամադրութիւններուն համաձայն՝ կտրեց հաղորդակցութիւնն ամէն կապ կայսրութեան զանազան հատուածներուն միջեւ, եւ այս մեկը՝ այլեւս՝ ամբողջական կերպով, որ մեկուսացան քաղաք ու վիւղեր (101)։ Հայկական չէթաններըը դարձան իրենք իրենց մէջ ամբողջութիւնները, իրարմէ անկախ եւ տարանջատ, եւ իրարմէ հեռու, երբ երբեմն զանոնք բաժնող հեռաւորութիւնը հազիւ թէ ժամի մը ճամբայ էր։ Այսպէսով կտրուած չրջաններու մէջ էր որ սկսաւ դործադրուիլ վարչական մարմինին մշակած ծրագիրը։ Երիտասարդ-Թուրք կուսակցութեան կեդրոնէն ղրկուած մանաւոր պատուիրակներ սկսան աշխատանքի, եւ նոյնհետայն վերելք մը արձանագրուեցաւ հակահայ արարքներու մէջ։ Պատահեցան սպանութիւններ, անտեղի բռնագրաւումներ, կողոպուտ եւ արիւնահեղում։ Եղան բռնի տեղահանութիւններ· պատահեցան ջարդեր։

Ապրիլ 8ին Կիլիկիոյ մէջ արդէն իսկ հայերու պատկանող տուներ պարպուած էին տեղահանուած հայերէն եւ կը սպասէին իրենց նոր բնակիչները դառնալու սահմանուած Թուրք գաղթականներուն (102)։ Հայկական նահանգներու մէջ համատարած ջարդը դարձաւ անխուսափելի, եւ քաղաքային ու զինուորական իշխանութիւնները չուշացան հրահրելու Թուրքը հայերուն դէմ։ Ահա թէ ինչպէս ստեղծուեցաւ սարսափի այն մթնոլորտը, որ անհրաժեշտ էր ընկճելու համար հայը հայէն ներս։ Զէյթունի չրջանին մէջ զինուորական իշխանութիւնները ա՛յնքան յառաջ գացին, որ Մարտ 16ին Սիսի կաթողիկոսը կը գրէր Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանին թէ՝ «վստահ ենք որ մեծ դժբախտութիւն մը կը սպասէ մեզի։ Զինուորականներէ կազմուած Պատերազմական Ատեանը երկու օր առաջ ճամբայ ելաւ Մարաչէն դէպի Զէյթուն։ Մանրամասնութիւնները կ՝անգիտանանք, բայց յառաջօրէն կը տեսնենք որ կառավարիչը, Զէյթունի զինուորական հրամանատարին հետ համախորհուրդ, քանի մը դասալիքներ պատճառաբանելով, կը պատրաստէ զսպողական անլուր միջոց մը» (103)։

Մինչ այդ, մասնակի ջարդերու լուրեր սկսան հասնիլ նաեւ Վանի չրջանէն, ուր կուսակալ Ճեւտէթ պէյի կարգադրութեամբ, ինչպէս իր յուշերուն մէջ կը վկայէ Սիրաք Սարհատեան, «հայ տղամարդկանց, զինուորական ծառայութեան անունով··· գիւղերից, դործատեղից, դպրոցներից եւ ամէն տեղից բռնտել եւ բանակ էին ուղարկել, այնտեղ կոտորելու համար» (104)։ Ջարդեր պատահեցան Պաչկալէի, Սարայի, Ալճակի եւ Թիմարի չարք մը գիւղերուն մէջ, որոնց յաջորդեցին ջարդեր Հայոց Ձորի, Մոկսի, Կարճկանի եւ Գավաչի կողմերը։ Իսկ ռուսերու նահանջէն ետք «լոկոլնակ ռուսական բանակի մարդուած մարդոց դէմ կռուելու», ինչպէս կը վկայէ ամերիկեան դեսպան Մորկընթաու իր յուշերուն մէջ, «անոնք (Թուրք զինուորները) իրենց զէնքերը, արագահալուածները եւ այլ գէնքերը դարձուցին Վանի գիւղերուն հայ կիներուն, մանուկներուն եւ ծերերուն վրայ։

«Ըստ իրենց սովորութեան, հայ աղջիկներուն գեղեցկատեսիլները բաժնեցին մահմետականներուն, թալանեցին եւ հրկիզեցին հայ գիւղերը եւ օրերով անդադար ջարդեցին։ Ապրիլ 15ին Ականցի մէջ 500 երիտասարդներ հաւաքեցին սուլթանին մէկ հրամանը լսելու համար, եւ արեւամուտէն ետք քաղաքէն դուրս հանելով՝ պաղարիւնով սպաննեցին զանոնք։ Այս գործելակերպը կրկնուեցաւ Վանի լիճին հիւսիսակողմը գրեթէ ութսուն հայկական գիւղերու մէջ, եւ երեք օրուան մէջ 24,000 հայեր վայրագօրէն խողխողուեցան» (105)։ Եւ այս բոլորը՝ հակառա՛կ Վանի չրջանի հայերու զղուչութեան՝ իր սպրմին մէջ իսկ խեղդելու համար հայ-Թրքական որեւէ միջադէպ։ Բայց ի հեճուկս այս բոլորին՝ կուսակալը ո՛չ մէկ առիթ փախցուց խանգարելու համար կարգն ու սարքը եւ Վան քաղաքն ալ վերածելու նահանգի այլ չրջաններուն վիճակին, եւ նոյնիսկ Թուրք երեւելիներու ժողովի մը ընթացքին յայտարարեց· «Աորպատականի (Պարսկաստան) հայերն ու ասորիները բնաջնջեցինք, այժմ պէտք է որ նոյն ձեւով չարժինք Վանի հայերուն հանդէպ» (106)։

Ու մինչ Վանի եւ հայկական այլ նահանգներու մէջ իրավիճակը կը վատթարանար ամէն օր քիչ մը աւելի՝ անդին, Պոլսոյ մէջ, Ապրիլ 24ի գիշերը կը ձերբակալուէին 235 մտաւորականներ· ըստ մեծ եպարքոսին՝ ձերբակալութիւնները ուղղուած էին միմիայն քաղաքական կուսակցութիւններու դէմ որպէս

նախազգուշութիւն եւ ընդհանուր հայ ժողովուրդը ոչ մէկ պատճառ ունէր մտահոգուելու. սակայն Թալէաթ, ինչպէս կը վկայէ Նազլեան Արքեպիսկոպոս իր օրագիրի Ապրիլ 25ի նոթով, կը ճչդէր թէ ձերբակալութիւնները պիտի տարածուէին եւ ընդգրկէին այն բոլորը, «որոնք իրենց գրութիւններովը, իրենց բանախօսութիւններովը, եւ կամ արարքներովը, հայ ազգայնականութեան ի նպաստ գործած ըլլալու կարող եղած պիտի ըլլային» (107): Ու տարածուեցան ձերբակալութիւնները եւ քանի մը օր ետք արդէն իսկ ձերբակալեալ մտաւորականներու թիւը կը հասնէր 600ի: Եւ երբ հայոց պատրիարքը դիմեց մեծ եպարքոս Սայիտ Հալիմ փաշային հասկնալու համար պատճառները բոլոր այս ձերբակալութիւններուն՝ անիկա պատասխանեց. «Պատերազմէն առաջ Համաձայնական Պետութեանց դիմելով ուզեցիք ունջատել ձեր ազգը օսմ. (անեան) պետութենէն. ձեր ըրածներուն պատիժն է որ կը կրէք. հայերու մասին եղածը արդիւնքն է ծրագրի մը, որ պիտի գործադրուի» (108):

Բայց ձերբակալութիւններու հարցը չվերջացաւ Պոլիսով, Ապրիլ 24ին դաւառներն ալ ճաչակեցին հայ մտաւորականութեան հրամցուած մոլեխինդը, եւ անկէ ետք սարսափին եղաւ համատարած: Եւ որպէսզի հայէն ներս փչրուէր դիմադրական ամէն ուժ՝ նոյն օրն իսկ Երիտասարդ-Թուրք Կուսակցութեան կառավարութիւնը հրատարակեց լուրը Վանի մէջ իբր թէ պատահող հայ-Թրքական բախումներուն եւ կանխարգելիչ այն միջոցառումներուն, որոնցմով կարելի պիտի ըլլար հայկական ապստամբութեան մը առաջքը առնել: Այս առիթով էր որ Մայիս 6ի իր տեղեկագիրին մէջ դերման դեսպան Վանկենհայմ կ'իմացընէր իր կառավարութեան, որ Թրքական «...կառավարութիւնը նախազգուշական ընդարձակ միջոցներ հրամայած է հայկական չարժման ներսերը տարածուելուն դէմ: կարնոյ մէջ ձերբակալուած են 200 հոգի. մեծապոյն բնակավայրերէն հայոց տարագրումը կը չարունակուի: Աւոնց տեղը կը բռնեն մահմետական գաղթականներ» (109):

Ուրեմն, Վանկենհայմի իսկ վկայութեամբ, ակած էին տեղահանութիւնները, եւ անոնց դէմ ըմբոստացող հոգի եւ տրամադրութիւն ցոյց տուող Վանի եւ չրջակայքի մէջ կը պատահէին բախումներ: Անօրէնութիւնը երբէք այսքան չէր դարձած օրէնք, եւ անապահովութիւնը՝ կարգն ու սարքը օրերուն, եւ սակայն Վանի եւ չրջակայքի հայերը կը չարունակէին տոկալ: Եւ ահա օր մըն ալ պատահեցաւ Շատախի դէպքը, որ կայծակնային արագութեամբ քանդեց ամէն պատուար եւ դիմադրածեց Վանի կուսակալ-ձեւէթ պէյը:

Շատախի լուրը յուզեց ամբողջ հայութիւնը, մանաւանդ Վանի մէջ, ուր կուսակալը չէր որ պիտի հանդարտեցնէր միտքերը: Ընդհակառակը, ներկայացուած առիթը պատեհ նկատելով՝ անիկա որոշեց միանգամ ընդ միշտ ձերբազատուիլ դեռ Վանի մէջ մնացող հայ կուսակցական ղեկավարներէն: Արդէն քանի մը ամիս առաջ ձերբակալուած էին հնչակեան հինգ ղեկավարներ. կարգը եկած էր այժմ դաշնակցականներուն: Շատախի եւ չրջակայքի մէջ բախումներ պատճառաբանելով էր որ ձեւէթ պէյ խնդրեց Իշխանէն, որ Վանի ոստիկանապետին հետ փութար Շատախ եւ միջամտէր: Բայց ճամբան, երբ խումբը հասեր էր Վայոց Ձորի Հիրլ գիւղը եւ իջեւաններ հոն դիչերելու համար՝ ոստիկանապետին իսկ հրահանգով խումբին ընկերացող չերքէզ ոստիկան-զինուորները խողխողեցին Իշխանն ու իր երեք ընկերները (110):

Ահազանգը տրուած էր Վանի հայութեան համար, որ նախազգալով թէ այս անգամ բախումը կրնար ըլլալ նախկիններէն չա՛տ աւելի զօրաւոր՝ արդէն իսկ նախապատրաստուած էր դիմադրաւել կարենալու համար կարելի որեւէ հարուածի: Ապրիլ 18-20 տեւող միջկուսակցական եռօրեայ հանդիպումներէն ետք ժողովականները ընտրեցին Այգեստանի Ինքնապաչտպանութեան կեդրոնական կոմիտէն, որ երեք չաբաթ վարեց Ապրիլ 20ին սկսած հայ-Թրքական ընդհարումները, եւ ի պատիւ Վանի հայութեան, արձանագրեց բազում սրարքներ արուեստի: Վերջապէս, իրազեկ դառնալով Վանի կացութեան, եւ մանաւանդ հայ կամաւորներու ճնշումին ներքեւ՝ ռուսական բանակի հրամանատարը հրահանգեց ռուսական բանակին իր գրաւած սահմանագիծը անցնել եւ քալել քաղաքին ուղղութեամբ: Սարսափահար եղած Թուրքերը նահանջի դիմեցին Բաղէշի ուղղութեամբ, մինչ ձեւէթ

եւ Խալիլ պէյերը իրենց տրամադրութեան ներքեւ դնելով բանակով եւ գասապ քապուրոյով (111) չարունակեցին Վանը պահել պաշարումի օղակի մը մէջ։ Քաղաքէն ներս, սակայն, պատահեցաւ հրաշքը, եւ Մայիս 17ին կատարուած հայկական ընդհանուր յարձակողականով մը՝ քաղաքը ներքնապէս գրաւուեցաւ հայերուն կողմէ։ Երեք օր ետք, Մայիս 20ին, ինչպէս կը վկայէ ռուսական բանակի բժիշկ Իսահակ Տէրտէրեան, «երբ մեր ցեղի զաւակները մի հերոսական խոյանքով պաշտպանում էին իրենց ապաւինած բազմութիւնները եւ մօտ էր որ ռազմապաշարը հատնէր, մեր կամաւորական խումբերը ռուսական բանակի հետ... ճեղքեցին պաշարման օղակը եւ ազատեցին Վանը եւ նրա գերուած ժողովուրդին...» (112)։ Նոյնհետայն ռուսական կովկասեան հրամանատարութիւնը ճանչցաւ Վանի ինքնապաշտպանութեան գլխաւոր կազմակերպիչներէն Արամ Մանուկեանի ղեկավարութեան ներքեւ կազմուած հայկական առժամեայ կառավարութիւնը։

Փրկուած էր Վանը։ Բայց հայութի՞ւնը։

Այսօր միամտութիւն պիտի ըլլայ ենթադրել, որ Վանի կամ որեւէ այլ քաղաքի ինքնապաշտպանութեան փորձը պիտի պահ մը մտածել տար Թուրքին, որպէսզի մեծ ախորժակով եւ մանրազնին կերպով պատրաստուած իր ծրագիրէն հրաժարէր։ Ընդհակառակը, Թուրքը ամէն տուեալ ունէր փաստելու, որ, ինչպէս իր պատմութեան ամբողջ տեւողութեան երբ արտաքին ճակատի վրան ըլլար պարտուած, այս անգամ ալ պիտի փորձէր յաղթանակ մը ապահովել Օսմանեան կայսրութեան սահմաններէն ներս՝ պա՛րզօրէն ոչթուրք տարրը ջարդելով։ Տակաւին Ատանան չա՛տ թարմ էր մոռցուելու համար։ Իսկ Վանի կորուստը հայկական յաղթանակէ մը աւելի՝ ռուսական յաղթանակ մըն էր լոկ, ինչ փոյթ որ Քրքական տեղեկատու դիւանը ամբողջ Ապրիլի եւ Մայիսի ընթացքին յամախակի կերպով յայտարարած ըլլար, թէ ռուսական գերազանց ուժերը տեղի կու տային եւ արդէն իսկ դուրս էին չպրտուած իրենց գերաւած հողամասերէն (113)։ Իրականութիւնը տարբեր բան կ'ըսէր սակայն։ Վանը կորսուած էր եւ հայերը օգնած էին անոր կորուստին։ Զգել որ հայերը չարունակէին այնպէս ինչպէս որ էին՝ պիտի ըլլար դրժումը Սեւրի ոգիին, մանաւանդ՝ Մեծ Թուրանի մը կերտումին։ Որեւէ տարբեր, որեւէ անհատ կամ ժողովուրդ, որ խոչընդոտ կը հանդիսանար Քրքութեան յառաջխաղացքին՝ պէտք էր որ քանդուէր։ Դատապարտելի էր որեւէ բան որ կ'արգիլէր աճն ու մեծութիւնը Թուրանին, որուն կորիզն էր Օսմանեան կայսրութիւնը։ Իսկ հայերուն ընդդիմութիւնը երիտասարդԹուրք կուսակցութեան կառավարութեան, որ կը ձգնէր դառնալ Թուրանի մը կերտիչը՝ աւելի քան դատապարտելի կը դարձնէր հայերը։ Անոնք յանցաւոր էին մէկէ աւելի պատճառներով, ինչպէս յետագային կ'եզրակացնէր Թալէաթ ամերիկեան դեսպան Մորկընթաուի հետ ունեցած իր մէկ տեսակցութեան ընթացքին։ «Հայերու դէմ մեր ունեցած ընդդիմութիւնը կը հիմնուի երեք կէտերու վրայ», կ'ըսէր անիկա։ «Առաջին, անոնք հարստացած են Թուրքերու հաշուոյն։ Երկրորդ, անոնք սրոչած են իշխել մեր վրայ եւ անջատ պետութիւն մը հիմնել։ Երրորդ, բացայայտօրէն քաջալերած են մեր թշնամիները։ Կովկասի մէջ օգնած են ռուսերուն, եւ մեր ճախողանքը առաւելաբար կը բացատրուի իրենց դաւաճանութեամբ» (114)։

Վաղո՛ւց այսպիսի եզրակացութեան մը հասած ներքին գործոց նախարար մը չէր որ պիտի տարբեր դիրք որդեգրէր հայերուն հանդէպ, որոնց գոյութի՛ւնն իսկ, ինչպէս կը պնդէր Թալէաթ, սպառնացող վտանգ մըն էր Օսմանեան կայսրութեան ոչ միայն ներկային այլ նաեւ ապագային համար, որովհետեւ, ի՛ր իսկ բառերով, «անոնք որոնք անմեղ էին այսօր՝ կրնային յանցաւոր ըլլալ վաղը» (115)։

Բայց Իթթիհատի մէջ Թալէաթ մինակը չէր, որ այս ձեւով կը տրամաբանէր։ Ընդհակառակը, կուսակցութեան վերնախաւին մէջ կար ոչ մէկը որ տարբեր ձեւով մտածէր, ահա թէ ինչո՛ւ համար երբ կեդրոնական մարմինը վերահաստատեցաւ Վանի դէպքերուն եւ Էնվէրի քեռայր կուսակալ Ճեւտէթի եւ կովկասեան ճակատի հրամանատար Խալիլի անչուք պարտութեան եւ Վանէն փախուստին՝ հայերուն դէմ բորբոքած՝ խառն նիստի մը հրաւիրեց Միանաւոր Կազմակերպութեան Վարչական Մարմինը։

Գաղտնի այս նիստը, որ գուցէ Ղեռւ Նաեւ

Կոչումնի իթթիհատական ցեղասպանիներու.— 1) Սայիտ Հալիմ փաշա, 2) Միթհատ Շիւքրի, 3) Ահմէտ Ռիզա, 4) Հիւսէին Ճահիտ, 5) Ենվէր, 6) Թալէաթ, 7) Ռահմի, 8) Ճեմալ փաշա

վերջինը, չա՛տ հաւանաբար տեղի ունեցաւ Մայիս 22էն 25ի միջեւ (116)։ *Որպէս Մասնաւոր կազմակերպութեան նախագահ եւ Օսմանեան կայսրութեան Ներքին գործոց նախարար՝ Թալէաթ նախադահեց նիստին։ Ներկայ էին երիտասարդ-Թուրք կուսակցութեան գրեթէ բոլո՛ր իշխանաւորները։ Իսլամութեան ներկայացուցիչն էր երիտասարդ-Թուրք կուսակցութեան կեդրոնական մարմինի անդամ-ներէն եւ Օսմանեան կայսրութեան գլխաւոր մուֆթի՝ Հասան Ֆեհմին։ Հո՛ն էին բոլորն ալ՝ ջղագրդիռ, կատղած, եւ մանաւանդ հայերու դէմ կանխորոշուած։*

Առաջին խօսք առնողը եղաւ Տոքթ. Նազըմը, որ իր դասը լաւ պատրաստած աշակերտի մը նման նախ կրկնեց այն ինչ որ Տոքթ. Ֆեհմեդտին Շաքիր ըսած էր Փետրուարի ընկերը կայացած երեքներու Գործադիր Կոմիտէի մէկ ժողովին։ «Հիմա պատերազմի մէջ ենք», *յայտարարեց անիկա, եւ* «ասկէ յարմար առիթ չի գտնուիր։ Մեծ պետութեանց միջամտութիւնը եւ թերթերու բողոքի ձայնը նկատի իսկ չի կրնար ըլլալ։ Ըլլայ նոյնիսկ՝ խնդիրը կատարուած իրողութիւն մը կը դառնայ եւ կը փակուի։ այս անգամուան գործողութիւնը բնաջնջումի գործողութիւն մը պիտի ըլլայ։ Հայերու մէկ անհատն իսկ չմնալու պայմանաւ բնաջնջումը հարկ է» (117)։ *ապա աւելցուց*, — «ասոնք մեզ բնաջնջելով մեր գոյքերուն եւ կալուածներուն տիրանալ եւ մեզի ըսել կ'ուզեն, թէ ո՛վ թուրք, դուն ասկէ ելիր եւ հեռացիր, դուն այս հողին տէրը չես։ այս հողերը, այս անտառները, այս գետերը մերն են։ աշխարհի ստեղծումէն առաջ մերն (էին)։ ...Պատմութիւնը ասոր վկան է»։ *Ալէքին*, «Հայերը մահացուցիչ վէրքի կը նմանին։ այս վէրքը նախապէս անվնաս կը կարծուի։ բայց երբ ժամանակին կարող վիրաբուժի մը գործողութեան չենթարկուի եւ չի հանուի՝ անպատճառ կը սպանէ։ Գործել եւ արագ գործել պէտք է։ Եթէ 1909ի մեր Ատանայի եւ այլ վայրերու մէջ կատարել տրուածին նման տեղական ջարդերով պիտի գոհանանք՝ օգուտի տեղ վնաս կը հասնի։ մեր մաֆրազգործել առաջադրած ուրիշ տարրերը, արաբները, հիւրտերը կ'արթնցնէ եւ վտանգը

մէկի տեղ ելեմ կ'ըլլայ, կը մեծնայ եւ գործադրութիւնը կը դժուարանայ···: Եթէ այս մտաբերումը ընդհանուր եւ վերջնական չպիտի ըլլայ՝ օգուտի տեղ վնասը անպայման է· պէտք է որ հայ ազգը արմատախիլ ըլլայ, մեր հողին վրայ անհատ մը անգամ չմնայ, (եւ) հայ անունը մոռցուի» (119):

Յետովհետեւ, վերջապէս «մենք այս յեղափոխութիւնը ինչո՞ւ կատարեցինք· մեր նպատակը ի՞նչ էր: Սուլթան Ապտիւլ Համիտին մարդիկը իրենց աթոռներէն վար առնելով աթոռը տեղը բազմելո՞ւ համար···: Ես բրեւութիւնը կենդանացնելու համար ձեզի ընկեր, եղբայր եղայ· ես թիւրքին, միայն թիւրքին ապրիլը, այս հողին վրայ անկախ իշխող մ'ըլլալը կը փափաքիմ· ոչ–թիւրք տարրերը թող ջնջուին, ո'ր ազգութեան եւ ո'ր կրօնքին (ալ) պատկանած ըլլան· այս երկիրը ոչ–թիւրք տարրերէն մաբրել պէտք է· կրօնքը իմ Էով ոչ մէկ արժէք ունի· իմ կրօնքս Թուրանն է» (120): *Տրամաբանութեան այս իւրայատուկ պոռթկումէն ետք՝ Տոքթ· Նազըմ տուաւ իր եզրակացութիւնը·* «Յեղափոխութիւնը չի խզուիր, միայն իր հետապնդած նպատակը կը խոբիի· ի'նչ արգելք որ պատահի՝ կը փլցնէ (եւ) կ'անհետացնէ» (121):

*Ճի'շդ էր· յեղափոխութիւնը արգելք չէր ճանչնար, մանաւանդ՝ կը պահանջէր արիւն· առանց արիւնի յեղափոխութիւնը խակ էր եւ լեղի· անիկա կրնար քալլբրանալ միմիայն արիւնո՛վ, որ պիտի Թրքութիւնը մաքրէր եւ կայսրութիւնը վերածէր միատ՛րր զանգուածի: Սակայն այս ձեւով մտածելու մէջ առանձին չէր մնար Տոքթ· Նազըմ, կար նաեւ Շաքիրը, իր հանճարե՛ղ ուսուցիչը, որ իրեն չափ եւ գուցէ իրմէ ալ աւելի կը հաւատար Թրքութեան: Փիլիսոփայութիւնն մըն էր իրը, որ իր գոյութիւնը կը պարտէր միմիայն Սելանիկին, ու եթէ գոյութիւն ունեցած չըլլային Սելանիկն ու Երիտասարդ–Թուրք կուսակցութիւնը՝ գուցէ Շաքիր Զառնար հասարակ ոճրագործ մը: Բայց յեղափոխականն մըն էր հիմա, եւ՝ գէ'չ յեղափոխական մը: «Մենք յեղափոխականներս», յայտարարեց անիկա անապարձութեամբ, «թիւրք ազգին հաշուոյն Օսմանեան Պետութիւնը ազգային իտէալներու վրայ հիմնելով՝ ներկայ իշխանութիւնը մէջտեղ բերինք, մեր ազգային կալուածին մէջ միայն թիւրք յառաջդիմութիւնը եւ բարգաւանումը կրնանք արտօնել· հինէն մնացած ազգերը, անհարազատ եւ վնասակար խոտերը արմատախիլ ընելով՝ մեր հողը մաբրելու ընտիպուած ենք· մեր յեղափոխութեան նպատակը, ծրագիրը ա'յս է···: Զանազան տարրերէ բաղկացած օսմանեան խառնուրդը ազգային դրոշմ չունի···: Հայ, յոյն, պուլկար, պոշնաք, փոմագ, սերպ, արնաուտ, Էիւրտ, չերքէզ, արաբ, վրացի, լազ, այս զանազան տարրերը իրր թէ Օսմանցի անուան տակ ամբողջութիւն մը կազմած են· այս գաղափարը պէտք է սրբագրել···» (122): *Ո'չ, ո'չ միայն պէտք էր սրբագրել, այլ երբ* «Մովսէսի պէս թշուառական մը, Յիսուսի պէս պարապ մարդ մը, Մուհամմէտի պէս որբ մը աշխարհի վրայ կոչուած են մէյմէկ կրօնք հիմնել», *կը հարցնէր անիկա,* «ինչո՞ւ մեզի պէս կամքի տէր եւ մտաւորականներ Թուրանի կրօնքը չհիմնենք եւ չընդհանրացնենք» (123):

Տրամաբանութեան անստգիտ այս տարազումին դէմ չէր, որ պիտի ելլէր Հասան Ֆեհմին: Արդէն չատ բան չէր հասկնար Թուրանականութենէն, Սելանիկի ոգիէն, մանաւանդ՝ ի'ր իսկ ուսուցած Իսլամի կրօնքէն: Ամէն բանէ առաջ հետաքրքրուած էր իր եկամուտով, որ բարելաւուած էր երիտասարդ–Թուրք յեղափոխութեան շնորհիւ· դարձեր էր Երեփոխան եւ մեծ կրօնաւոր: Չէր հետաքրքրուած մարդկութեամբ· չէր հետաքրքրուած նաեւ Թուրանի եւ Իսլամի փոխյարաբերութեամբ: Ունէր ոչ ինքնուրոյնութիւն, ո'չ ալ ինքնավստահութիւն: Ճշմարտութիւնը երբեմն ըսուած էր միշտ, եւ մի'չտ ալ մարդիկ կային, որոնք ճշմարտութիւնը ընդունելու պատրաստ էին: Ահաւասիկ ա'յս մարդերով էր, որ կազմուած էր Երիտասարդ–Թուրք կուսակցութիւնը: Ու քանի որ այդ կուսակցութեան իշխանաւորները կ'ըսէին թէ պէ'տք էր որ հայերը բնաջնջուէին՝ ուրեմն ո'չ մէկը կրնար դէմ իրաւունք ունէր հակառակը պնդելու: Ձէ՞ որ «Մարդարէն ըսած է՝ Գիալ մուզիր ըզբոլ (124)· ուսուի, քանի որ հայերու վնասը փաստուած է, քանի որ մեր Նուիրական Թիթիհատ եւ Թերաքքը կուսակցութեան դէմ ապստամբած են, քանի որ ազատութեան հերոս Էնվէր փաշային քեռայրը փախուստի ըռոիպած են՝ այլեւս տեղի չկայ, մէկ անհատն

իակ չմնալու պայմանաւ բնակչութիւնը օրինական է»։ Եւ որպէսզի Հասան Ֆեհմիի տրամադրութիւնը հասնէր իր աւարտին՝ անմիջապէս առաջ աւելցուց անիկա. «Նոյնիսկ պատրաստ եմ ատ այդ Ֆեթվան տալու…։ Քանի որ վնասը ընդհանուր է, այդ կանխելու համար մասնաւորներուն վնասել ներելի է։ ըստ ուսածին համաձայն ծեր, երեխայ, կին, անկարող նկատի չառնուիր եւ բոլորը կը բնաջնջուին» (125)։ Ալ կո՞յ մէկը, որ կասկածէր Հասան Ֆեհմիէն եւ զայն տգէտ կրօնաւորի մը հետ չփոթէր։ Ինք կը հաւատար Երիտասարդ-Թուրք կուսակցութեան, ու կար ո՛չ մէկը որ զինք հաւատալէ դադրեցնէր։

Ժողովի ընթացքին գուցէ ամէնէն քիչ խօսողը եղաւ Թալէաթ։ Մեծ ու պզտիկ գաղափարաբանութիւնները իրեն համար չէին, ըլլային իսկ՝ մտաւորական եւ ուսումնական իր պատրաստութիւնը ունեցող մէկը անոնց արտաքին կեղեւէն ներս պիտի չկարենար թափանցել։ Թալէաթ չէր անոնցմէ, որոնք կը ճանչնային իրենք զիրենք։ Նամակատունի պաշտօնական աթոռէն յեղակարծ ոստում մըն էր որ զինք նետած էր Օսմանեան կայսրութեան ներքին գործոց նախարարի աթոռին. եւ հիմա որպէս նախարար՝ ինքզինքին իրաւունք կու տար Օսմանեան կայսրութեան բնակավայրերուն նման վարուելու եւ մանաւանդ ընելու ա՛յն ինչ որ չէին ըրած անոնք։ Պէտք էր ջարդել հայերը, անխնայ կերպով ջարդել, որովհետեւ, ինչպէս կը հաղորդէր Մորկընթաու, «այս ժողովուրդը մերժեց զինաթափուիլ՝ երբ ըսինք իրենց։ Վանի եւ Ջէյթունի մէջ ընդդիմացան մեզի եւ օգնեցին ռուսերուն։ Ապագային մեզ անոնց դէմ պաշտպանելու կայ միայն մէկ միջոց, ան ալ զանոնք տեղահանելն է» (126)։ Արդարեւ, Թալէաթի մտածելակերպը կը պարզէր այն պայքարը, որ ստեղծուած էր իրմէ ներս։ Երէկի պզտիկ Թալէաթը այսօր իր պզտիկութեան վրէժն էր որ կը փորձէր լուծել։ Եւ որովհետեւ կեանքի որպէս անհամ կատակ անած ու մեծցած էր Սելանիկի մէջ, իր լաւ չըմբռնած Սելանիկի ոգիով՝ ինքզինքը պատրաստելու աշխատանք մը կը կատարէր հիմա։ Թրքութիւնն ու Թուրանը վերջին ճշմարտութիւններն էին, որոնք պիտի կարենային զինք յուզել։ Իրը մեծութեան փաստարկութիւնն էր։ Ու երբ հայերը ստեղծեցին վանը՝ Թալէաթ եզրակացուց. «Այս իժերը կրկին գլուխ կը բարձրացնեն. վերջնականապէս ատոնց հաշիւը մաքրել պէտք է», (127) որովհետեւ, ըստ Թալէաթի, հայերը խոստումնադրուժ էին, եւ հակառակ որ, պատերազմէն դեռ չատ առաջ, Դաշնակցութեան ղեկավարները եւ Երիտասարդ-Թուրք կուսակցութիւնը համաձայնագիր մը ստորագրած էին (128), որուն համաձայն ռուս-թրքական պատերազմի մը պարագային հայերը պիտի չեզոք մնային, ու ո՛չ Թուրքին եւ ո՛չ ալ ռուսին օգնէին, ահա՛ւասիկ, «հիմա ինդիրը փոխեցին, ռուս բանակին կամաւորներ ղրկեցին, խօսքերնին չկատարեցին, խոստմնադրուժ եղան…» (129)։ Ու քիչ մը ետք կ՚աւելցնէ թէ՝ «պէտք էր որ դէպքը ծագելուն՝ Դաշնակցութիւնը չեզոք մնար եւ ոչ մէկ դէպքի մէկ անհատն իսկ չմասնակցէր։ ցաւալի է որ դաշնակ չէիները մեզ քնացնել ուզեցին։ Դաշնակցութիւնը յայտարարած էր, որ ինք ամբողջ ազգը կը ներկայացնէր։ համոզում գոյացուած էր, որ, ինչպէս որ մենք ամբողջ Թուրքիան կը ներկայացնենք, անոնք ալ հայութիւնը կը ներկայացնեն։ Եթէ մեզ խաբած են՝ պատասխանատուութիւնը մեզի չի վերաբերիր, (այլ) իրենց կը պատկանի» (130)։

Ա՛յդքան, եւ ուրիշ ոչի՛նչ։ Թալէաթ որոշած էր քանդել ամբողջ ազգ մը, եւ կար ո՛չ մէկ ուժ որ կարենար զինք արգիլել իր ներքին փառամոլութեան յագուրդ տալէ։ Արդէն հայերու դաւաճանութիւնն ու իր կարծիքները հիմնաւորող փաստերով զինուած էր որ եկած էր ժողովի։ Ռուսերով հրապարակուող Օրդոյդոզա օրաթերթը երկու թիւով կը խօսէր Վանի ապստամբութեան մասին։ Ո՛չ, հայերը ըմբոստացեր էին եւ զէնքի դիմած։ Վճիռը անբեկանելի էր։ Իսկ ինք չէ՛ր որ պիտի հարցնէր թէ ինչո՛ւ էին այդպէս ըրած հայերը, որովհետեւ կը նախընտրէր ամբողջ ազգ մը բնաջնջել քան թէ այդ ազգը ըմբռնաւորումի մղող պատճառները բառնալ։

Վերջին խօսողներէն եղաւ Ճաւիտ, որ հայերու բնաջնջումը արդարացուց հարցին տարբեր դիտանկիւնէ մը մօտենալով։ Ըստ անոր հայերը հարստացած էին չատ եւ անոնց բռնաջնջումո՛ւն էր որ միայն կարելի կ՚ըլլար Թուրքին տնտեսական վիճակը բարւոքել։ «Հայերը երկար դարերէ ի վեր իրենց ապրած

Իթթիհատական բարեկի ճաւիտ պէյ

հայրենիքին դէմ դաւաճանելով», սկսաւ անիկա, (եւ) «բոլոր առիթները օգտագործելով Թիւրքին Քրնամիներուն հետ ձեռք ձեռքի տուին, ի վնաս Թիւրքին աշխատեցան, այն Թիւրքին, որ իրենց հանգստութիւնը, բարգաւաճումը կ'ապահովէր· պարոննե՛ր, Թիւրքը այս երկրին մէջ միայն անուանական իշխող մըն է· Թիւրքը արեւին կիզիչ ճառագայթներուն տակ իր արտին մէջ կ'աշխատի, բերքը կը բեր եւ քաղաքի վաճառական հայուն կը ծախէ, զայն կը հարստացնէ, (եւ) անոր հանգստութիւնը կ'ապահովէ· տնտեսական իշխանութիւնը հայուն ձեռքն է: Հայերուն մէկ անհատն իսկ չմնալու պայմանաւ բնաջնջումը մեր ազգային քաղաքականութեան տեսակէտէն որչափ որ տիպողական պէտք մըն է՝ նոյնչափ ալ Թիւրքին տնտեսական իշխանութիւնը հիմնելու համար կարեւոր է» (131):

Վերջացած էր ժողովը: Ճաւիտ կ'եզրակացնէր եւ մերկ կերպով կը դնէր հարցին իսկութիւնը: Հայերը դատապարտուած էին ոչնչացումի, որովհետեւ տնտեսականօրէն աւելի ապահով էին Թուրքէն, իսկ 1915ի Օսմանեան կայսրութեան սահմաններէն ներս ո՛չ մէկը իրաւունք ունէր տնտեսականօրէն բարեկեցիկ կեանք մը ունենալու՝ երբ անգին Թուրքը կը մնար անօթի: Ամբողջ ժողովի տեւողութեան պտուտած էր ո՛չ իսկ մէկ անհատ, որ այնքա՛ն յստակ կերպով դրած ըլլար հարցը եւ փորձէր զայն Քրքօրէն լուծել: Ի պատիւ իրեն՝ այսօր անվարան կարելի է հաստատել, Թէ իսկական թուրքը Ճաւիտն էր:

Լռեցին ժողովականները եւ, ինչպէս կը վկայէ Մեվլան Ջատէ Ռիֆաթ, հարցը դրուեցաւ վերջնական քուէի եւ «մէկ անհատն իսկ չմնալու պայմանաւ հայերու բնաջնջման մասին միաձայնութիւն գոյացած ըլլալը հաստատուեցաւ» (132):

Ժողովը պատրաստ էր լուծելու իր վրէժը, մանաւանդ որ ա՛լ սկսած էր հաւատալ, որ հայերուն դէմ առնուած որեւէ քայլ՝ քայլ մըն էր Համաձայնականներուն դէմ: Իսկ Համաձայնականնե՞րը:

Համաձայնականները յայտնի եւ անյայտ հազար ուղիէ իմացան այն ի՛նչ որ կը պատահէր Օսմանեան կայսրութեան սահմաններէն ներս, եւ, առիթը պատեհ նկատելով, Մայիս 24ին կատարեցին հետեւեալ յայտարարութիւնը· «Ամիսէ մը ի վեր», կ'ըսէին անոնք, «Թուրք կառավարութեան գործակալներուն հետ համախորհուրդ, եւ յաճախ անոնց իսկ օժանդակութեամբ, Թուրք եւ քիւրտ ժողովուրդները հայերը կը ջարդեն: Մանաւանդ պէս Ապրիլի կէսերուն ջարդեր պատահած են Կարինի, Թերճանի, Բաղէշի, Սասունի, Զէյթունի եւ ամբողջ Կիլիկիոյ մէջ:

«Վանի նահանգին մէջ աւելի քան հարիւր գիւղերու ժողովուրդը խմբովին ջարդուած է: Թուրք կառավարութիւնն ալ մայրաքաղաքին անվնաս հայ ժողովուրդը կը հալածէ: Թուրքերուն կողմէ մարդկութեան հանդէպ ի գործ դրուած այս նոր ոճիրին դէմ՝ Համաձայնական կառավարութիւնները հրապարակով կը յայտարարեն Բարձրագոյն Դրան, Թէ անճնապէս պատասխանատու պիտի բռնեն (օսմանեան) կառավարութեան անդամները, ինչպէս նաեւ այն բոլորը, որոնք բաժին առած պիտի ըլլան այս ջարդերուն մէջ» (133):

Երիտասարդ-Թուրք կուսակցութեան կառավարութիւնը, սակայն, չուշացաւ ըստւածները զրպարտութիւն եւ ամբաստանութիւն կոչելու եւ յաջորդ օրն իսկ, Մայիս 25ին, կաբինէի դաշտին մէջ սկսած քնքհանուր ջարդե-

րուն տասնօրեակին, տալու հետեւեալ պաշտօնական պատասխանը.— «Կայսերական կառավարութիւնը կը հերքէ վերի ծանուցագրին մէջ յիշուած բոլոր ամբաստանութիւնները ու զրպարտութիւնները: Օսմանեան կայսրութեան սահմաններէն ներս հայերու ո՛չ մէկ ջարդ է տեղի ունեցած: Գաղտահած դէպքերու մասին ճշմարտութիւնը վերահաստատելու համար հետեւեալ յայտարարութիւնները կատարուած են:

«Կարինի, Թերճանի, Ակնի, Սասունի, Բաղէշի, Մուշի եւ Կիլիկիոյ մէջ հայերը հանրային անդորրը խանգարող ոչինչ ըրած ըլլալով՝ պետութեան պաշտօնատարները անոնց դէմ որեւէ միջոցառումի դիմելու ստիպումին տակ չեն գտնուած: Ջեղոք երկիրներու դեսպանները վկայ են: Համաձայնական պետութիւններու ամբաստանութիւնները միմիայն ձրի զրպարտութիւններ են» (134):

Տուեալ պայմաններու մէջ չէր որ Երիտասարդ-Թուրք կուսակցութեան կառավարութիւնը պիտի որեւէ արժէք տար եղած որեւէ սպառնալիքի, մանաւանդ որ՝ անցեալ ամրողջ փորձառութիւն մը ցոյց կու տար, թէ ինչ կրնար արժել մեծ պետութիւններու խօսքը: Ահա թէ ինչո՛ւ համար Մայիս 27ին իսկ Ներքին գործոց նախարար Մեհմէտ Թալէաթ հրամանագրեց հայկական տարագրութիւնը: «Հայերուն իրենց բնակավայրերէն հանուելով», կ'ըսէր այդ հրամանագիրը, «բանակին չկարենալ սպառնալու եւ երկրին խաղաղութիւնը չկարենալ խանգարելու համար՝ ուրիշ վայրեր ղրկուիլը քաղաքային եւ զինուորական իշխանութեանց կողմէ տեսնուած ստիպողական պէտքին համաձայն՝ իբր կանխամիջոց կառավարութեան կողմէ որոշուած ըլլալուն՝ այս որոշումին չուտափոյթ գործադրութեան չատ մեծ պէտք կայ:

«Իրականութեան մէջ, իր գոյութիւնը պաշտպանելու համար՝ պատերազմի դաշտերուն վրայ իր հազարաւոր զաւակները զոհող եւ այս պահուն առանց ցեղի եւ կրօնի խտրութեան իր բոլոր հպատակներէն հայրենիքին հանդէպ ամէն ժամանակէ աւելի ալեկոծութիւն ակնկալող կառավարութեան մը զինքը ներսէն գրաւեցնող, (եւ) կոնակէն զարնելու աշխատողներու հանդէպ այս որոշման յանգիլը եւ միեւնոյն ժամանակ գործադրութեան մէջ չթերանալը՝ չա՛տ բնական եւ օրինական իրաւունքն է:

«Ըստ այնմ հարկ եղածին լուրջ կերպով գործադրութիւնը կը հրահանգուի» (135):

Նոյն օրն իսկ Գատերազմական նախարար ինվէր հրամանագրեց հետեւեալը. «1. Գատերազմի ընթացքին՝ բանակի, զօրագունդերու եւ զօրաբաժիններու հրամանատարները եւ անոնց փոխանորդները, ինչպէս նաեւ հրամանատարները անկախ խումբերու, արտօնուած են, զինուորական ուժով, անմիջապէս եւ խիստ կերպով վարուելու եւ հիմնովին դադրեցնելու ժողովուրդին կողմէ որեւէ դիմադրութիւն, որեւէ ձեւի զինեալ յարձակում կամ ընդդիմութիւն, որ կը նպատակադրէ արգիլել հանդիսանալ կառավարութեան տուած հրահանգներուն կամ որդեգրած միջոցառումներու գործադրութեան՝ նկատի ունենալով ազգային պաշտպանութիւնը կամ հանրային կարգն ու սաքը:

«2. Բանակին, անկախ խումբերուն եւ զօրաբաժիններուն հրամանատարները զինուորական պահանջի համաձայն, կամ լրտեսութեան եւ դաւաճանութեան պարագային, կընան գիւղերու եւ քաղաքներու բնակիչները առանձին կամ խմբովին տեղահանել եւ այլ վայրեր հաստատել:

«3. Այս օրէնքը ի զօրու է իր հրապարակումի օրէն սկսեալ» (136):

Ուրեմն որոշուած էր դատավճիռը, եւ նշանագոյն կասկածն իսկ բաւական էր որ զինուորական իշխանութիւնները կատարէին նախապէս իրենց, եւ իրենց հետ քաղաքային իշխանութիւններուն նաեւ, տրուած հրահանգները հայերու մասին: Կասկածները փաստելու պէտք չկար: Հայուն դաւաճանութիւնը արդէն իսկ փաստուած էր, որուն դէմ, ահաւասիկ, Թուրքը վե՛րջապէս չարժած էր: Բայց կար տակաւին գերմանը, որ եթէ մասնակի ջարդերու եւ տեղահանութիւններու հանդէպ կր մնար լուռ՝ կրնար, սակայն, ընդհանրական բնոյթ ունեցողներուն դէմ ձայն բարձրացնել: Ահա թէ ինչո՛ւ համար անհրաժեշտ էր Գերմանիոյ լռութիւնը ապահովել նախ եւ միայն ապա՛ սկսիլ գործադրութեանը ծրագրի մը, որմէ կախում ունէր Մեծ Թուրանի մը երազին իրականացումը: Այս ուղղութեամբ բաւական յստակ է գերման դեսպան վանկեն-

հայմի դիրքը իր 1915 Մայիս 31ի տեղեկագիրին մէջ.—

«Հայ լրտեսութեան առջեւ թումբ կանգնելու եւ (ապալոյին) նորանոր զանդուածային ապստամբութեանց առջեւն կանխաւ առնելու համար», կը գրէ Վակենհայմ, «ինվէր փաշա մտադիր է, օգտուելով պատերազմական – բայառիկ – վիճակէն, մեծ թիւով հայ պարագլուխներ ձերբակալել, հայերէն թերթերն արգիլել, հայերէն թերթերն խափանել, եւ արդի ապստամբ կեդրոններէն ամէն կասկածելի ընտանիքները Միջագետք աղաքեցնել: (Ինվէր) կը խնդրէ թախանձանօք, որ մենք յայտ իրեն խափանարար չըլլանք...: Այս թրքական միջոցները բնականապէս ամբողջ թշնամի աշխարհի մէջ նորէն մեծ յուզում պիտի պատճառեն եւ նաեւ մեղի դէմ պիտի չհաւլործուին...: Այս միջոցներն անչուշտ մեծ խստութիւն են հայ ժողովրդեան համար: Բայց իմ կարծեօքս, մենք զանոնք ըստ ձեւի անչուշտ մեղմելու ենք, բայց սկզբունքով պէտք չենք արգելուլ. Ռուսաստանի կողմանէ տածուած հայկական գրգռութիւնը այնպիսի չափեր առած է որ կը սպառնայ Թուրքիոյ կայսրութեան գոյութեան...: Կը խնդրեմ Գր. Լեպսիուսի եւ Գերմանահայ Ընկերութեան ըստ պատշաճի տեղեկութիւն տրուի թէ յիշեալ միջոցները դժբախտաբար անխուսափելի են՝ Թուրքիոյ քաղաքական եւ զինուորական վճռակն ի նկատի ունենալով: Կարնոյ, Առանայի, Հալէպի, Մուսուլի, Պաղտատի հիւպատոսանաց դաղտնօրէն տեղեկացուցած եմ» (137):

Կը պարզուի, որ Օսմանեան կայսրութեան դաշնակից Գերմանիա համաձայն էր հայերու դէմ առնուած բոլոր միջոցառումներուն՝ պայմանով որ անոնք նպաստէին իր յաղթանակին: Արդէն անոր համար հարցը սկզբունքային ո՛չ մէկ իմաստ ունէր: Կը մնար միայն մեղմել ծրագիրին գործադրութիւնը՝ եթէ այդ ուղղութեամբ առնուած քայլերը սաստկանային: Իսկ սաստկանալ պիտի անպայման պատահէր, հակառա՛կ որ իթթիհատական կառավարութիւնը խոստացած էր հայերուն կեանքի, պատիւի եւ ինչքի ամէն ապահովութիւն: Հետաքրքրական է այն յայտարարութիւնը, զոր Օսմանեան կառավարութիւնը կատարեց անմիջապէս որ ապահովեց Գերմաններուն լռութիւնը ու համախոհութիւնը: «Նկատելով որ», կ'ըսէր այդ յայտարարութիւնը, «հայերը ապօրէն գործեր կ'ընեն եւ կ'օգտագործեն առիթները կառավարութիւնը նեղելու,

«Նկատելով որ իրենց մօտ արդիլած զէնքեր գտնուեցան, ինչպէս նաեւ պայթուցիկ նիւթեր, երկրին մէջ յեղափոխութիւն մը կատարելու նպատակով, եւ որ՝ ստուգօրէն մահմետականներ մեռան Վանի կուսակալութեան մէջ, եւ թէ անոնք (հայերը) մեծ օգնութիւն ցոյց տուին ռուսական գունդերուն,

«Նկատելով որ Օսմանեան կայսրութիւնը պատերազմի մէջ կը գտնուի Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Ռուսիոյ հետ,

«Որոչուեցաւ առաջքն առնելու համար այն խռովութիւններուն, որ կրնան յարուցանել հայերը ըստ իրենց սովորութեան, զանոնք համախմբել՝ փոխադրելու համար Մուսուլի եւ Սուրիոյ կուսակալութիւնները եւ Տէր էլ Զորի դաւառակը՝ առանց դպչելու իրենց կեանքին, պատիւին եւ ինչքերուն (138): Հարկաւոր հրամանները տրուած են ապահովելու համար անոնց հանգիստը եւ բնակութիւնը վերեւ յիշուած բնակավայրերուն մէջ, մինչեւ պատերազմին վերջը» (139): Բայց կը թուի, թէ Մայիսի վերջաւորութեան, երբ Եռիտասարդ–Թուրք կուսակցութեան կեդրոնական մարմինը եւ Երեքներու Գործադիր Կոմիտէն վերջնականօրէն եւ անդառնալի կերպով որոչեցին բնաջնջումը հայերուն՝ ներքին եւ զինուորական նախարարութիւնները զանազան ուղիներով հրապարակ նետեցին բարբարոսութեան, կեղծիքի եւ անմարդկայնութեան չդերազանցուած եւ մէկը միւսէն չնկատ յատարարութիւններ, որոնք առաւել կամ նուազ չափով եկան քանդելու տակաւին մարդկային եւ ֆիզիքական ինչ ուժ որ մնացած էր Օսմանեան կայսրութեան սահմաններէն ներս բնակող հայութեան մէջ: Կ'արժէ հոս մէջբերել ամբողջութիւնը այն յայտարարութեան, զոր ամերիկուհի մը, Օր. Էլինոր Ֆրանքլին Իկըն, հակառա՛կ Թուրքիոյ մէջ տիրող խիստ գրաքննութեան, կարողացաւ արտասահման հասցնել եւ Ֆիլատելֆիա լոյս տեսնող «Սեթըրտէյ Իւինինկ Փոսթ» թերթի 1916 Փետրուար 5ի թիւին մէջ հրատարակել: «Մեր հայրենակիցները, հայերը», կ'ըսէր այդ յայտարարութիւնը, «որոնք Օսմանեան կայսրութեան ժողովուրդներէն մէկը կը կազմեն, անցեալ չատ

մը տարիներու ընթացքին, օտար միջամտութեանց որպէս արդիւնք, հանրային կարգը խանգարելու բնոյթ ունեցող չարք մը պատահարներ իրագործին, եւ որովհետեւ անոնք յառաջ բերին արիւնալի պատահարներ եւ փորձեցին խանգարել Օսմանեան կայսրութեան խաղաղութիւնն ու ապահովութիւնը, եւ իրենցիններուն հետ ապահովութիւնն ու չահերը նաեւ իրենց հայրենակիցներուն, եւ աւելին՝ համարձակելով մինաչ իրենց պայքեանն իսկ թշնամիին եւ այն թշնամիներուն, որոնք հիմա պատերազմի մէջ են մեզի դէմ՝ մեր կառավարութիւնը ստիպուցած անհրաժեշտ միջոցառումներ եւ պահպանութիւններ ձեռք առնել՝ թէ՛ երկիրին կարգ ու կանոնին եւ ապահովութեան պահպանումին եւ թէ ալ հայ համայնքի պայմանումին եւ բարօրութեան համար: Ուստի, որպէս միջոցառում, որ պիտի ի գործ դրուի մինչեւ պատերազմին վախճանը՝ հայերը պիտի դրկուին այն վայրերը, որոնք ներքին պատճառներուն մէջ պատահարուած են: Արդ, բոլոր օսմանցիներէն կը պահանջուի բացարձակ հնազանդութիւն՝ հետեւեալ հրահանգներուն հնազանդելու մէջ.

«Առաջին.— Բոլոր հայերը, բացի հիւանդներէն, այս յայտարարութեան հրապարակումէն հինգ օր ետք պէտք է մեկնին, դիւղ առ դիւղ կամ թաղամաս առ թաղամաս, ստիպական պինտուներու հսկողութեան ներքեւ:

«Երկրորդ.— Թէպէտեւ իրենց մեկնումին առնչութեամբ իրենց չարժուն ինչքին տանելու ա՛յն ինչ որ կրնան փոխադրին՝ անոնց, ստացական, արդիւնաց է ծախել իրենց հողերը եւ այլ առարկաները, կամ դանոնք հոս ու հոն ուրիշներու մօտ ձգել, որովհետեւ անոնց (հայերու) աքսորը ժամանակաւոր է, եւ անոնց հազային ստացուածքը եւ ապրանքները պրոյս պիտի չկարենան տանիլ՝ պիտի պահպանուին պետութեան հսկողութեան ներքեւ եւ ամբարուին փակ ու պաշտպանուած վայրերու մէջ: Ո՛վ որ փորձէ ծախել կամ այս հրահանգին հակառակ կարգադրութիւն մը ընել՝ պատերազմական Առեան պիտի յանձնուի: Անոնք ազատ են պետութեան ծախելու միմիայն այն առարկաները, որոնց կրնայ բեռնակը պէտք ունենալ (140):

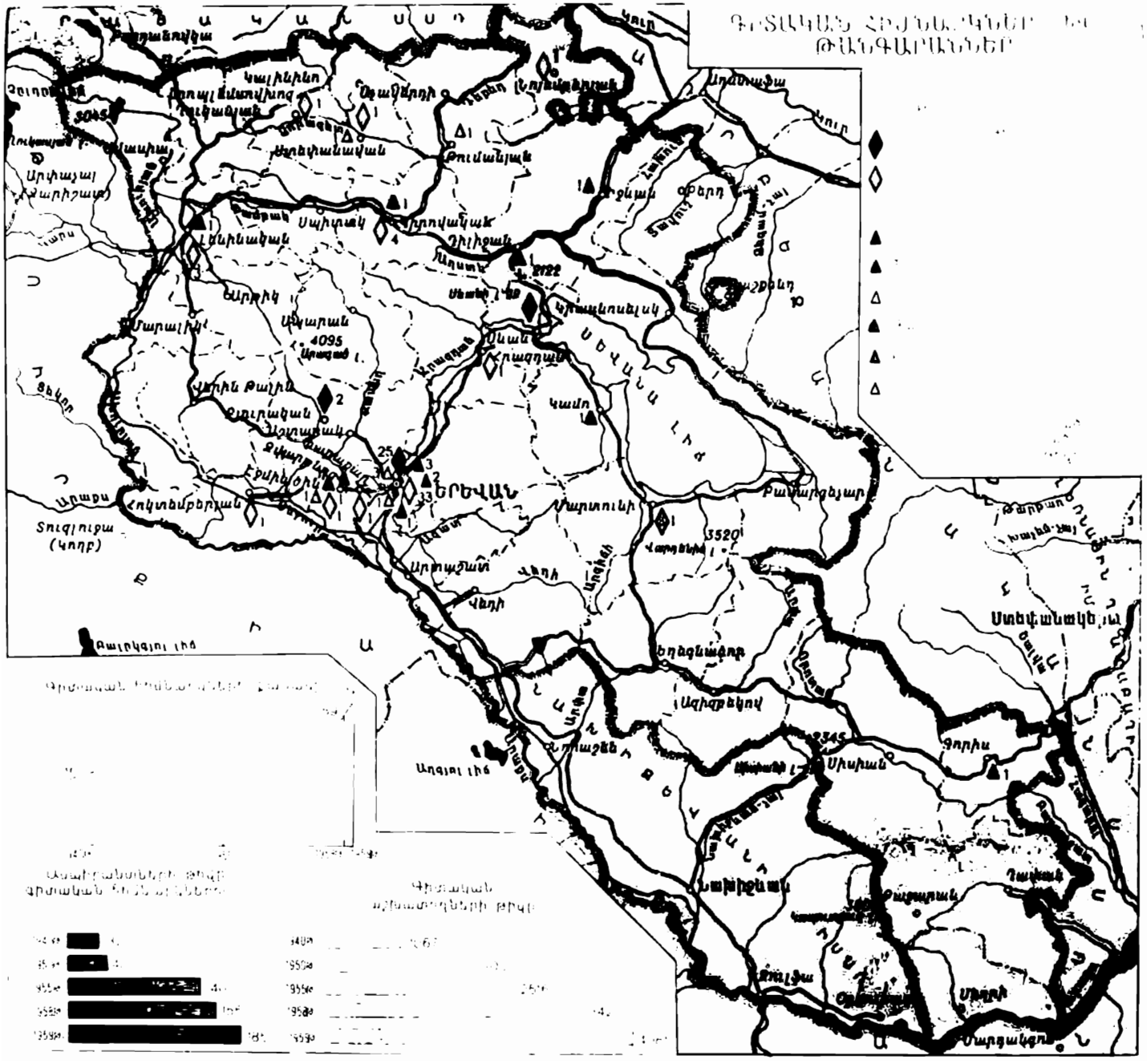
«Երրորդ.— (Կը պարունակէ (կեանքի) ապահովութեան խոստումներ):

«Զորրորդ.— (Պատճառիք մը՝ համբուն վրայ անպահանջուածներուն դժուարութիւն ստեղծելուն):

«Հինգերորդ.— Քանի որ հայերը ստիպուած են կառավարութեան այս հրահանգին ենթարկուիլ, եթէ անոնցմէ ոմանք փորձեն պինտուներու եւ ռազմական-պինտուրներու դէմ դնել բարձրացնել՝ պիտի անոնց դէմ դնել պատճառուի եւ անոնք ձեռք անցուին ըլլ կամ մեռած: Նոյնպէս անոնք որոնք, կառավարութեան որոշումին հակառակ, մեկնելէ փախուստ կու տան կամ կը պահուըտին – եթէ այդպիսիները պատասխանուին, կամ անոնց օգնութիւն եւ անուղղ արուի, այն անձերը որոնք այս ձեւով կը պատասխանուին կամ կ'օգնեն անոնց՝ պիտի դնդակահարուին կամ կ'օդնեն ռազմական Առեանին կողմէ պատուին» (141):

Ճարպիկ ըլլալու պէտք չկայ մեղադրելու համար այն ինչ որ Թուրքը կ'ըսէր հինգերորդ յօդուածով, ու գնդապետ Վանկենհայմ պարզօրէն կը կրկնէր այս յօդուածը, երբ 1915 Յունիս 11ին կը գրէր թէ՝ «ակնհայտ է, որ հայերու ազատագրութեան չարժումին մասին պինտուրական նկատումներ չէն». եւ անմիջապէս ետք կ'աւելցնէր թէ՝ «ներքին պարզապէս նախապատրաստ թուլացած պէտք է, այժմ կայսերական գնդապետութեան մէջ պաշտօնավարող Դոկտ. Մորգմանի հետ վերջերս ունեցած (իր) անձնական զրոյցին, բայց ի թաց յայտարարած է թէ՝ Բ. Դարու համաչխարհային պատերազմէն օգտուիլ կ'ուզէր՝ արմատախիլ վերջացնելու համար իրենց ներքին թշնամիները (ինչպէս քրիստոնեաները) առանց անհանգիստ ըլլալու օսմ. գիւանագիտական միջամտութիւններէ» (142):

Այլ պէտք չկար բացատրութեան. Երիտասարդ-Թուրք կուսակցութեան կառավարութիւնը սկզբի ամենայն հանդարտութեամբ կրնար գործի անցնիլ Հայկական Նահանգներուն մէջ եւ ապա պատրաստ աչխատիլ Երեւանի ի վեր, այնպէս ինչպէս գրած էր Մայիս 25ին, թէ «...Հայերը հանգիստ անգործը խանգարուց սչինչ ըլլալով՝ կառավարութեան պաշտօնատարները անոնց դէմ գրեթէ միջոցառումի գիմելու ստիպումին տակ չեն գտնուած: Զեզոք երկիրներու գեսպանները վկայ են» (143): Սուտն ու կեղծիքը մէկ առեն

ԵՐԵՎԱՆ
Ստեփանակերտ
Գորիս
Սիսիան
Կապան
Մեղրի
Ջուլֆա
Նախիջևան
Արտաշատ
Վեդի
Արարատ
Հոկտեմբերյան
Տուզլուցա
(Կողբ)
Մարտունի
Վարդենիս
Գավառ
Ամասիա
Ախուրյան
Գյումրի
Մարալիկ
Աշտարակ
Ապարան
Թալին
Կամո
Սևան
Ծաղկաձոր
Դիլիջան
Իջևան
Նոյեմբերյան
Բերդ
Նոյեմբերյան
Կալինինո
Ղազախ
Թումանյան
Ալավերդի
Վանաձոր
Սպիտակ
Ստեփանավան
Տաշիր
Արփայալ
(Վարիշատ)
Ղուկասյան
Ղուկասյան
Ղուկասյան

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ 50ԱՄԵԱԿԻ ՁԵՌՆԱՐԿՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ԱՅՍ ՀԱՏՈՐԻՆ ՄԱՍԻՆ

Խամկավար Ազատական կուսակցութեան պաշտօնաթերթերէն «Զարթօնք» հայ սփիւռքի մէջ առաջինները մին հանդիսացաւ շեշտելու, թէ անհրաժեշտ էր մեծ պատրաստութեամբ ու բացառիկ կարեւորութեամբ նշել Մեծ Եղեռնի յիսնամեակը, – յարգանքի համազգային արտայայտութիւններով, փառաշուք հանդիսութիւններով, գիրք ու գրքոյկներով, գեղարուեստական ընտեղծագործութիւններով: – *Որպէսզի արժանաւորապէս յարգէնք յիշատակը մեր մեկուկէս միլիոն նահատակներուն, – որպէսզի անգամ մը եւս մերկացնէնք Քրքական ցեղասպանութիւնը, – որպէսզի առիթը օգտագործէնք վերարծարծելու համար հայոց հողային դատը, – եւ որպէսզի նոր թափ տայինք հայապահպանման մեր ճիգերուն սփիւռքի մէջ:*

«Զարթօնք»ի խմբագրութիւնը իմ խոստացաւ յարգանքի արտայայտութիւններուն իր մասնակցութիւնը բերել՝ հրատարակելով «Մեծ Եղեռնի ցուշամատեան»ը:

Իսկ «Զարթօնք»ի մեծ ընտանիքին մշակութային ճիւղը, Թէֆէեան Մշակութային Միութիւնը, ամբողջ հայ իրականութեան մէջ միակը ըլլալով, յիսնամեակի առիթով կազմակերպեց պատմագրական ու գեղարուեստական մրցանիւներ, անոնց յատկացնելով շուրջ 11,000 լիր· ոսկիի պարգեւներ, ու հրաւէր կարդաց հայ գրողներուն եւ արուեստագէտներուն՝ իրենց ստեղծագործութիւններով մեծվայելչօրէն դիմաւորելու մեր ժողովուրդի մեծագոյն ոդիսականներուն տարեդարձը:

Ամբողջ 1965 տարին Մեծ Եղեռնի յիսնամեակն է, բայց առաւելաբար Ապրիլ ու Մայիս ամիսներուն էր, որ հայոց պետական իշխանութիւնները, կրօնական եւ ազգային մարմինները, հաղաբական ու մշակութային կազմակերպութիւնները մեծ հանդիսութիւններով, տպաւորիչ հաւաքոյթներով, լուռ ու պատկառագնա ցոյցերով եւ տողանցքներով ճշդին յիսնամեակը:

Առաջին անգամը ըլլալով՝ Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութեան կառավարութիւնը պաշտօնապէս ու պետական չափանիշով ճշդեց Ապրիլեան Եղեռնի տարեդարձը: Երեւանեան յուշահամալիրն ու հաւաքոյթներուն մէջ խօսք առին Սովետական Հայաստանի Գերագոյն Սովետի նախագահութեան նախագահ Նագուշ Ցարուքիւնեանը, վարչապետ Անտոն Քոչինեանը, Գիտութիւններու Ակադեմիայի նախագահ Վիկտոր Համբարձումեանը եւ բազմաթիւ այլ աչքառու անձնաւորութիւններ: Երեւանի մէջ շուտով կը կանգնի պետական յուշարձան՝ ճակատած **Մեծ Եղեռնի** նահատակներու յիշատակին: Ուրիշ յուշարձան մը կը կանգնի Մայր Աթոռ Ս· Էջմիածնի մէջ, որուն ազգանուէր գահակալը, Ամենայն Հայոց Վեհ· Վազգէն Ա· Կաթողիկոսը, իր կոնդակով ու նախաձեռնութիւններով կարեւոր դեր խաղաց յիսնամեակի արժեւորման մէջ: Միւս կողմէ, հայաստանեան բոլոր թերթերը բազմաթիւ յօդուածներով, իսկ շարք մը մտաւորականներ գիրքերով եւ ուսումնասիրութիւններով անդրադարձան մեր ժողովուրդի մեծ նահատակութեան, եւ անարգանքի սիւնին գամեցին օսմանցի վայրագ ցեղասպանները:

Ինքնին յատկանշական ու խրախուսիչ էր Մայր Հայրենիքին մէջ պարզուած պատկերը՝ Մեծ Եղեռնի յիսնամեակին առիթով: Ազգային–հաղաբական տեսակէտով նշանակալի՛ց՝ ինչ կը վերաբերի պետական իշխանութեանց, եւ մեծապէս յուսալից ու խանդավառիչ՝ ինչ կը վերաբերի հայրենի երիտասարդութեան ու մտաւորականութեան:

Հայ սփիւռքի մէջ, բոլոր համայնքները խոր երկիւղածութեամբ նշեցին Մեծ Եղեռնի 50ամեակը, – Պոսթոնէն ու Նիւ Եորքէն մինչեւ Ատիս Ապեպա եւ Սիտնի, Լոս Անճելըսէն ու Շիքակոյէն մինչեւ Սոֆիա, Սթէնֆ ու Պազոտտ, եւ Պէյրութէն ու Նիկոսիայէն մին-

չեւ Գուէնոս Այրէս, Սան Փաւլօ ու Մոնթեւիտէոյ: Ջմբնաց սփիւռահայ անկիւն մը, թէկուզ տասը ընտանիքնոց գաղութ մը կամ համայնք մը, ուր երկիւղածութեամբ նշուած չըլլար յիսնամեակը: Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Վեհ. Խորէն Ա. Կաթողիկոսի, հայ կաթողիկէ հայերու Ամեն. Կաթողիկոս-Պատրիարք Իգնատիոս Գետրոս ԺԹ. Պաթանեանի, Հայ Աւետարանական Եկեղեցիներու Միութեան ատենապետ Վեր. Յովհաննէս Ահարոնեանի հրաւէրով, ամբողջ պէյրութահայութիւնը. առանց դաւանական կամ կուսակցական խտրութեան շուրջ 20.000 հոգինոց աննախընթաց յուշահանդէսով մր. Մարզական Ասպնիջ մէջ, մատոյց իր խոր յարգանքը մեր նահատակներու յիշատակին: Աշխարհացրիւ հայութեան շուրջ կէս միլիոն հոգի մասնակցեցաւ յիսնամեակի հաւաքոյթներուն, հանդիսութեանց, եկեղեցական արարողութեանց եւ այլ շարժումներու:

Գրեթէ բոլոր սփիւռահայ թերթերը բացառիկներ յատկացուցին 1915–1921ի մեծ նահատակութեան Ռազմաթիւ օտար թերթեր անդրադարձան, գէթ անցողակի, թուրքերու գործադրած Մեծ Ոճիրին: Հայկական կազմակերպութիւններու կամ հայ անհատներու կողմէ լոյս ընծայուեցան Մեծ Եղեռնին նուիրուած հայերէն, անգլերէն, ֆրանսերէն, գերմաներէն, արաբերէն, սպաներէն գիրքեր ու գրոյկներ, թերթիկներ ու յայտարարութիւններ: Հրատարակուեցան նաեւ յուշարարքեր ու յիշատակի դրոշմաթուղթեր:

Ռամկավար Ազատական եւ Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեանց նախաձեռնութեամբ, Լիբանանի մէջ 1964ի Նոյեմբերին կազմուեցաւ *Հայոց Հողային Դատի Հետապնդման Կեդրոնական Յանձնախումբը*, որուն ստանձնելիքին է յարատեւօրէն հետաքրքրուիլ Թուրքիայէն մեր հողային պահանջներով, ճանչցնել մեր արդարացոյն դատը աշխարհին, եւ պատեհ առիթներով ծաւալել հայանպաստ գործունէութիւն՝ միջազգային մարմիններու թէ մեծ պետութեանց մօտ: Այս յանձնախումբը կը յառաջադրէ համազգային համաժողովի մը շնորհիւ յաջողցնել ստեղծումը կեդրոնական մըն այնուն մարմինի մը, որ յանուն սփիւռահայութեան անվհատ պէտք է հետապնդէ մեր սրբազան դատը: Ստանձնախումբին կոչը, զոր կը հրատարակենք այս հատորին վերջաւորութեան, կը բնորոշէ շարժումին հայեցակէտն ու նպատակը:

Թէհրեանի Մշակութային Միութեան կողմէ յիսնամեակին առիթով կազմակերպուած ստեղծագործական մրցաձեւերը պսակուեցան յաջողութեամբ, եւ այդ մասին ամփոփ գաղափար մը կու տայ միութեան հասարակապետ նախագահ Գրիգոր Գալուստեանի հետեւեալ տեղեկագրութիւնը:

***

Եւ ահա 1140 մեծադիր էջերով ու շուրջ 400 պատկերներով այս յուշամատեանը, որ իրագործումն «Զարթօնք»ի խմբագրութեան խնամումին, եւ որ կը հանդիսանայ խմբագրութեան համե՛ստ մասնակցութիւնը՝ 50ամեակի յարգանքի արտայայտութիւններուն «Համեստ»՝ որովհետեւ «Զարթօնք»ի խմբագրութիւնը, երբեմն յուսակնութիւնը չունի արդարութիւն ընծայելու նիւթին, որ մեր երեքհազարամեայ պատմութեան մեծագոյն ողբերգութիւնն է անկասկած: Այդպարեր, տասը որակեալ պատմաբաններ, տասը տարի անդադար աշխատելով, տասը այսպիսի հատորներով հազիւ թէ սկսին կարենալին հաւաքական մէկ պատկերը տալ մեր Մեծ Նահատակութեան ու Մեծ Գոյամարտին: Այնքա՜ն անպարագիծ է մեր ողբերգութիւնը, այնքա՜ն զարհուրանքային է թրքական ցեղասպանութիւնը, եւ այնքա՜ն հոյակապ է մեր գոյամարտը:

Մերը յարգանքի խոնարհ տուրք մըն է՝ թրքական եաթաղանի զոհերու եւ ինքնապաշտպանութեան պայքարներու անմահ հերոսներու յիշատակին: Ձիգ մը վերյիշեցնելո՛ւ ազէտը: Փորձ մը՝ ուրուագծելու պատմութիւնը մեր ժողովուրդի տարագրութեան, չարչարանքներուն ու քնաջնջումին. եւ գերազանց ուժերէմ անոր դիւցազնական մարտնչումներուն: Ձիգ մը նաեւ՝ նոր սերունդին առջեւ պարզելու մեր ժամանակակից պատմութեան ամէնէն արիւնոտ էջը, բայց նաեւսնդ շեշտելու՝ իր ազգային ժառանգութիւնը ու իր հողային իրաւունքները պահանջելու բացարձակ հրաժեշտութիւնը:

Ողբի ու կոծի մատեան մը չէ այս, եւ մեր պատակը չէ եղերամայրերու ու պարտուածներու ուստ նիւթ հայթայթել: Թրքական ցեղասպանութեան ամենավայրագ պատկերները պարզելով ու դիտելով հանդերձ, մենք կը ջանանք խածնել մեր շրթները եւ զսպել մեր արցունքները, ու չընկճուիլ երբեք, ընդհակառակը, մենք կը փորձենք ներշնչուիլ մեր յամարտի հայրենանուէր հերոսներու նախրագործութենէն ու խանդավառուիլ այն մեծ հրաշքով, որ բազմաչարչար ժողովուրդի վերածնունդն է, ազգային եւ ազգային օճախին վերականգնումն է, անոր յառաջադէմ ու բարգաւած Հայկական Հանրապետութիւնն է: Ու մենք կը վճռենք, արցունքի հովիտէն անցնելէ ետք, խլել անյողդողդ մեր Մեծ Նրազի ճամբայ, խլել ինքնավստահ՝ դէպի վերջնական յաղթանակ:

Ահա ո՛չ ոքիով է, որ խմբագրուած է

պէս, ՊԱՏՄԱԿԱՆը կը պարունակէ համադրական ամփոփ պատմութիւնը Մեծ Եղեռնին եւ անոր հետ կապ ունեցող պատմական զանազան իրադարձութեանց ու երեւոյթներու, ապա իւրաքանչիւր ճահանգի կամ շրջանի հայութեան դժոխային ոդիսականը առանձին:

ՅՈՒՇԱԳՐԱԿԱՆ գլուխը կը պարունակէ սահմանափակ թիւով ականատեսի վկայութիւններ, յուշեր ու պատմութիւններ: Սահմանափակ՝ տեղի սղութեան պատճառով:

ԳՐԱԿԱՆ բաժինը եւս ստիպուեցանք սահմանափակ թողել՝ նկատի ունենալով տեղի անբաւարարութիւնը: Հոս տուած ենք յատկանշական բանի մը ճերմակագրութիւններ ու պատառիկներ՝ գրուած առաւելաբար իրապաշտական մերձեցումով:

Յաջորդ գլուխը, – ԴՈՂԱՄԱՐՏ, – նուիրուած է Մեծ Եղեռնի տարիներու իմքնապաշտպանութեան դիւցազնական կռիւներուն՝ Արեւմտեան Հայաստանի քէ կիլիկիոյ մէջ: Հոս կը շեշտուի մեր ժողովուրդին հերոսակա՛ն կերպարը՝ նոյնիսկ անկարելի պայմաններու մէջ:

ՓԵՄԱԼԱԿԱՆ ԵՂԵՌՆԸ յաջորդուած գլուխը կը պատմէ Կիլիկիա համախմբուած հայութեան ազատագրութիւնը 1918–21 թուականներուն, հայոց իմքնապաշտպանութեան մարտնչումները, եւ կիլիկեան մեր երգին խորտակումը:

Յաջորդը, – ՄԵՆ ՆԱԻԱՐԿՈՒԹԻՒՆԷՆ ԵՏԿ, – ամփոփ մէկ պատկերը կու տայ վերապրողներու գաղթակայաններուն եւ հայոց ոբբանոցներուն:

Ապա, ՀԱՑՈՑ ՀՈՂԱՑԻՆ ԴԱՏԸ խորագրեալ գլուխին մէջ կը պատմուին արեւմտահայ հողային դատին զանազան զարգացումները, մեր յոյսերն ու յուսախաբութիւնները միջեւ Լոզան:

Վերջին գլուխը յատկացուցած ենք ՕՏԱՐՆԵՐԷ ՎԿԱՑՈՒԹԻՒՆԵՐու՝ քրմական ցեղասպանութեան մասին, իբ՚ըպէս նաեւ թուրք ոճրագործներու չարափոխութեանց եւ ուրացումներուն: Ու հատորը կը փակենք՝ հայոց սրբազան դատը ամխոխտ հաւատով հետապնդելու կոչ ու հրաւէրով մը:

Հատորին հարիւրաւոր պատկերներն ու քարտէսները առաւելաբար քաղած ենք հին եւ նոր, հայ եւ օտար բազմաթիւ գիրերէ ու երերներէ: կան նաեւ անտիպ նկարներ, զորս բարի եղած են մեզի տրամադրել անհատներ: Զանազան գլուխները բացող գեղանկարները գործ են պէյրութահայ արուեստագործ վազգէն Թիւրիւնճեանի: Խորհրդապատկերներ, զարդանկարներ ու գծանկարներ առած ենք էջմիածնէն, Հ. Բ. Ը. Մ.ի անգլերէն «Արարատ» ամսագրէն. «Սովետական Հայաստան» ամսաթերթէն եւ այլ աղբիւրներէ:

Կողմն ու առաջին էջը, – պատկեր ու գիր, – գործն են ծանօթ նկարիչ Օննիկ Աւետիսեանի:

Խորին շնորհակալութիւն բոլոր այն արուեստագէտներուն ու բարեկամներուն, որոնք բարութիւնը ունեցան մեզի տրամադրելու նկարներ, խորհրդապատկերներ կամ քարտէսներ:

Մեր մասնաւոր շնորհակալութիւնները բոլոր աշխատակիցներուն, որոնք սիրայօժար ընդառաջ գացին մեր խնդրանքին. ժամանակ յատկացուցին եւ առանց նիւթական որեւէ ակնկալութեան պատրաստեցին իրենց ուսումնասիրութիւնները կամ գրութիւնները: Շնորհակալութիւն նաեւ Սփիւռքահայութեան հետ Մշակութային կապի կոմիտէին, որ բարի եղաւ ընդառաջ երթալ մեր կարգ մը խնդրանքներուն: Ու այս առիթով ներողամտութիւնը կը հայցենք այն բազմաթիւ աշխատակիցներուն, որոնց հայթայթած նիւթերը ակամա՛յ չկրցանք օգտագործել այս հատորին մէջ՝ գործի ծրագրին մաս չկազմելնուն համար, կամ տեղի սղութեան պատճառով: Ամէն պարագայի, շնորհակալո՛ւթիւն՝ իրենց բարեկամական վերաբերումին եւ պատրաստակամութեան համար:

⁂

Ցիսուն տարի առաջ, «գրեթէ դար անմահութեան բեռ կրող մեր փոքրիկ կարաւանը», հայ ժողովուրդը, ցեղասպան թուրքէն ստացաւ շշմեցուցիչ հարուած մը: Թուրքը եւ աշխարհ կարծեցին, թէ մահացո՛ւ եղած էր հարուածը: «Խելքնե՛ր բարեբախտաբար, – որովհետեւ վերապրեցա՛ւ հայ ժողովուրդը, իրագործեց նոր ու հայկական հրաշք մը եւս՝ ստեղծելով իր ազգային սեփական պետութիւնը, լծուեցաւ փրկարար նոր աշխատանքի, եւ հիմա հետամուտ է ամբողջացնելու պատմական իր մեծ առաքելութիւնը, – ամբողջացնե՛լ իր հողերուն ազատագրումը, համախմբե՛լ հայութիւնը սեփական պետութեան սահմաններուն մէջ, եւ լծուիլ հայկական բարգաւած հաղարկերտութիւն կերտելու ստեղծագործ աշխատանքին, – իր գործօն մասնակցութիւնը բերելով համաշխարհային հաղարկերտութեան զարգացման, եւ նպաստելով ժողովուրդներու եղբայրութեան ու միջազգային խաղաղութեան ամրապնդման:

Յարգա՛նք՝ մեր բիւրաւոր նահատակներու խըղճկելի յիշատակին:

Փա՛ռք՝ մեր գոյամարտի անմոռանալի հերոսներու անմահ յիշատակին:

Ցաւերժ փա՛ռք՝ մեր ստեղծագործ ժողովուրդին:

Տա՛ն հազար տարի՝ հայոց ազգային փառապանծ պետութեան:

(*Գիրքէն*, 1965 *Ցուլիս*) Գ. Ա.

Յոսէֆ արծիւն ի Թիֆլիս

Աշխատութիւն Տիրօճ Արտեմեան, արար. 24 Յունիս 1965։ Մի պատմութիւն Աբեղեան երգչախումբ տանող ճանապարհի մասին. Յոսէֆ անունով. Արարատեան դէղերուն, մի նպատակով հասնիլ ու պատմել հոգի մոլ նուագուն. Ատոր համար իր ընտանիքին հետքին. Ընդհանրապէս պատմութիւնը ուզած մը ծոռ ունի մեր ընտանեկան հոգուն, ուզած պատմութիւնը. «Մեծ Յոսէֆ, մեծ նպատակով»

Պատմութիւնը հայրենական երկրի մասին, 1915-ին, որուն հայերը ու Ստամբոլի ուրիշներ ինչպէս ընտանեկանները։ Անոնցմէ պատմութիւնը պատմուած նամակի մէջ. Ատոր մէջ, պատմութիւնը կարեւոր դարձած

«Երբեք ոչ ոքի պատմեցիր մեր պատմութիւնը, որ ձայնս է պահպանուիլ երթայ»

Երեսուն տարուան ու նամակը հազիւ հասած է, ու ի զարմանս ու ի սիրտս պատմուածի, պատմուածին, ինչպէս նաեւ ի մեզ ամէն անգամ կարդացուած նամակը

Ով Պատմուածը նայած մարդ. Ինչ դէպք նկարագրուած ի հայրենական ընտանիքի մը պատմութեան մէջ ամէն ինչ ընտանեկան ընդհանուր ընտանիքներուն, նաեւ. Ընտանիքի հետ մը ընկերներ ինչպէս ընդ ու պատմուածի ընդ մարդ ընտանիքի մեր ընտանեկան ընդհանուր ընտանիքներուն. Ընդհանուր պատմութիւնը ի մեր պատմութիւնը։

Պատմ. ոչխարներուն մը ընկերներ. Ինչ հայրերուն ընդհանուր հայրենի մեր հոգին, հայրերուն հայրենական պատմութիւնը. Ընդհանուր հայ հայրենիքը։ Պատմութիւնը, պատմուածը ու ընդհանրապէս, ի պատմութիւնը պատմուածի մեր, ընդհանուր մեր պատմութիւնը հայրենական հայրենիքի հայրենական

«Ի ում համար մե, ես ում է հարազատ աշխարհ կամ»։ Ասում էր Հայկը, երբ հանդիպում էին դժվարությունների։ Ահա, մեզանից մեկը հարց է տալիս, թե ինչու համար անհրաժեշտ է ամեն անգամ հանդիպելիս հարցնել միմյանց առողջությունը, երբ այդ մասին արդեն գիտենք, և հաճախ էլ ենք դրան պատասխանում։

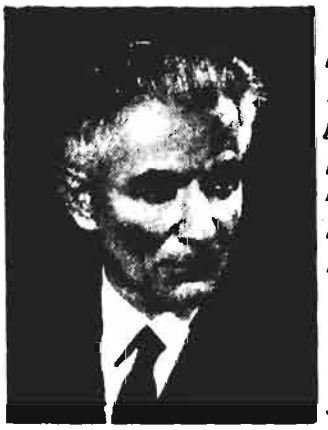
«Ո՞վ գիտե, կար կամ կա՞»։ Այդ ևս մի հին հարց է, որ տրվում է մարդկանց, երբ նրանք հանդիպում են հոգևոր ուղեցույցների։ Հարցնողը ենթադրում է, որ Աստված կա, բայց չգիտի, թե նա կա՞, թե՞ չկա։ Ես պատասխանեցի, որ կա, որովհետև ես զգում եմ նրան, տեսնում եմ նրան, լսում եմ նրան, ինձ համար նա ամենաիրական էակն է, ամենաիրական գոյությունը։ Ես ինձ համար ապացույցների կարիք չունեմ։ Ես ինձ համար ապացույց եմ։ Ես ինձ համար ամենավերջին փաստարկն եմ։ Ես ինձ համար ամենավերջին հիմնավորումն եմ։ Ես ինձ համար ամենավերջին հաստատումն եմ։ Ես ինձ համար ամենավերջին ապացույցն եմ։ Ես ինձ համար ամենավերջին վկայությունն եմ։ Ես ինձ համար ամենավերջին հավաստ

Լոռատտո՝ ռհտուած արեւմուտքէն, արեւմտահայ այն հողերէն, որոնք բռնագրաւուած են գերապետական թուրքերու կողմէ, եւ

Աւագ ԱՌԱՔՏԻ Յոյնամատեակ

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ

Ահաւոր նախճիր մը, բնութեան աղէտի մը նման, նոյն մայրին թափով կրնայ զարնել մարդոց եւ աղգերու: Հարուածին պիտիչ թաթին տակ, ենթակայ զոհը, անհատ կամ ժողովուրդ, կը խորտակուի նաեւ մարմնապէս, կը համակերպի գերեզմանի անդորրութեան եւ կը յանձնուի մահուան անէացումին, – եթէ սպառած է ոգիով ու տեսիլքով: Իսկ եթէ անոր մէջ անխորտակ կը մնայ տեւելու կամքը եւ ստեղծելու տենդը՝ այն ատեն, փոթորիկէն ետք, ան կը թօթուէ իր վրայէն անոր աւերն ու մոխիրը, կը լուայ իր վէրքերն ու արիւնը, եւ կը սկսի ծրագրել նոր առօրեան, կը սկսի կառուցանել փլած ապագան:

Երկաք հազար տարուան իր անցեալին վկայութեամբ՝ հայ ժողովուրդը հաստատեր է գոնէ մէկ անվիճելի ճշմարտութիւն, – որ սչխարհակալ ամէն բռնակ, երկիր ու գանձ նուաճելու իր տրչաւին մէջ, անցեր է նաեւ հայոց հայրենիքէն՝ Թալան, հրդեհ, կործանում եւ սպանդ սփռելով: Բայց այդ բռնակներու տարածած թշուառութեան ու սարսափին մակընթաց յորձանքին դէմ՝ աննուաճ մնացեր են հայ ժողովուրդին ապրելու կենսախնայ տենչը, ազգային գոյատեւման հզօր կիրքը, – անոր օճախ ու ոստան չինելու եւ ոգի ու գեղեցկութիւն աղնուացնելու անեղծ ձգտումը:

Մեր պապերը կրցան միշտ վերականգնիլ հողի, նիւթի ու մարմինի փլուզման այլ պարբերական արհաւիրքներէն: Որովհետեւ, քանդուած ամէն տան, եւ տաճարի, եւ դպրոցի հիմերուն վրայ՝ անվհատ ու անտրտունջ, կառուցին աւելի ամրանիստը, աւելի դեղակերտը: Որովհետեւ, այսօրուան ձախողանքին կամ պարտութեան վիշտին մէջ, վաղուան վերածնունդին երազը եւ յաղթութեան հաւատքը դրահեցին: Եւ որովհետեւ, իրենց դաւանած հին ու նոր աստուածներուն չափ համբերատար, իմաստուն ու տեսլապաշտ եղան անոնք: Եւ յօժարեցան սերունդներու քրտինքին, իտէալին ու արեան տուրքը վճարել, դարերո՛ւ ժամանակով, – գերութեան չղթաներէն ազատ եւ ստեղծարար կենցաղի իրենց նպատակէտին հասնելու համար:

Վերապրելու այդ տարերային բնազդին, դամբանի գիշերէն կեանքի արեւին մատղցելու անոնց կենսալի մղումին չնորհքն էր, որ քանի՛ անգամ, հարիւրաւոր տարիներու ազգային զգետնումէ եւ քաղաքական քայքայումէ ետք, մեր նախահայրերը կրցան վերակերտել հայրենի պետութեան չէնքը: Եւ օտար կապանքներու լուծէն ազատած Հայաստանը ծաղկեցուցին իրենց քրտինքով, գեղեցկացուցին իրենց տեսիլքով, եւ լուսաւորեցին իրենց հանճարով: Հայ ժողովուրդին համար ազգային նոր զարթօնքի եւ իմացական չքեղ վերածնունդի մը դարաշրջանը կը բացուէր մեր օրերուն ալ, երբ Թուրքիա, եղեռնական վայրագութեամբ՝ իր ցեղասպան եաթաղանը զարկաւ հայոց պարանոցին:

⁂

1915 Ապրիլ 24: Մինչեւ այդ տարին՝ աչխարհի պատմութեան ամէնէն ահռելի ոճիրին, ազգի մը բնաջնջման ամէնէն բարբարոս նախճիրին թուականը, որ սակայն ոչ մէկ օտար պատմագիրք կը յիչէ տակաւին: Մարդկային յառաջդիմութեան դեռ ո՛րքան յետամնաց ըլլալուն տխուր վկայութիւնն է թերեւս, – որ պատմութեան հատորներ այնքան չը-ո՛յլ են, երբ կը նկարագրեն եւ ներբողով կը պսակեն հին ու նոր արքաներ, բռնակալներ ու ջարդարարներ՝ իրենց յաղթական արչաւանքներուն մէջ: Իսկ հազիւ կը յիչատակեն նուաճուած երկիրներու եւ ժողովուրդներու մատնուած աւերումն ու արհաւիրքը, և թչուառութիւնն ու սպանդը:

Հնագոյն չրջաններէն մինչեւ մեր ժամանակը՝ յաճախ պատահեր էր, որ կայսրեր կամ զօրապետներ ահարկու բանակներով յարձակէին հարուստ հողամասերու եւ փարթամ ոստաններու վրայ: Եւ այրէին, քանդէին ու կոտորէին անխնայ, ամէն դիմադրութիւն խորտակելու, եւ երկիր ու բնակչութիւն իրենց մականին ենթարկելու համար: Բայց յաղթելէ ետք՝ անոնք պարտուածին կը չնորհէին ինքնիչխան գահ մը, եւ նոյնիսկ անոնց գոյութիւնը կամ բարօրութիւնը կը պաչտպանէին ուրի՛չ ներխուժողներու դէմ, թէկուզ իրենց համար գանձի ու փառքի աղբիւր մը պահելու չահախնդիր չարժառիթով:

Սակայն իբրեւ յղացում ու գործադրութիւն՝ հիմնապէս տարբեր եղաւ Ապրիլեան Եղեռնը: Որովհետեւ արդէն չուրջ վեց դար՝ ամբողջ արեւմտեան Հայաստանն ու հայութիւնը արդասաւոր, չինարար ու հզու հպատակները եղեր էին օսմանեան լուծին: Եւ եթէ թուրք իչխանութիւնը յօժարէր միայն ճանչնա՛լ հայոց ազգային գոյութեան իրաւունքը եւ հանդուրժէ՛ր, որ յարկուէին անոնք կեանքին, քրտինքին վաստակը, մարդկային պատիւը եւ զարգանալու ճիգերը՝ ինքնին կը չքանային պատճառները թրքական հալածանքին ու բռնութեան, ուրեմն նաեւ հայկական ընդվզումին եւ դիմադրական պայքարներուն: Այն ատեն, 1890էն մինչեւ 1920, երեսուն տարուան լնթացքին չարդուած չուրջ երկու միլիոն հայեր կամ անոնց զաւակները կենդանի՝ այսօր պիտի ապրէին Կարսէն ու Արտահանէն մինչեւ Վան ու Տիգրանակերտ, եւ մինչեւ Զէյթուն ու Ատանա: Ատիկա հայ ժողովուրդին գերագոյն չահը պիտի ըլլար:

Բայց նաեւ, կոտորուած ու տարագրուած քանի մը միլիոն հայերը, եթէ թոյլատրուէին ճիլ ու զարգանալ իրենց հայրենի հողերուն վրայ, կամ դուռ թրքական գօտիներուն մէջ, անոնք պիտի չինէին ու չէնցնէին երկիրը, պիտի արտադրէին ու ստեղծէին, եւ պիտի ծաղկեցնէին իրենց չրջապատը արհեստով, հողագործութեամբ ու ճարտարարուեստով: Եւ Թուրքիան, այսօրուան յետամնաց, թչուառ ու մուրացկան վիճակին փոխարէն, առաջացած տնտեսութեամբ ինքնաբաւ ու բարգաւաճ պետութիւն մը պիտի ըլլար: Եւ ատիկա թուրք ժողովուրդին գերագոյն չահը պիտի հանդիսանար: – Եթէ որդեգրուէ՛ր բանաւոր ու մարդկային այդ ուղեգիծը:

Իսկ թուրքեր նախընտրեցին ամէնէն անմարդկային կերպը, հպատակ ազգի մը դարաւոր իրաւունքներուն եւ կեանքի տարրական պայմաններուն ընդառաջելու որպէս մէկոց: – Անոնք յղացան ու գործադրեցին պատմութեան առաջին ցեղասպան ոճիրը, եղեռնականօ-

լէն սառնարիւն եւ վայրագօրէն պագանային մոլեկնութեամբ մը, որուն սփռած աւերին ու մոխիրին, եւ յոչոտումին ու մահուան չափին ոչ մէկ նախորդ նախճիր կրցած էր մօտենալ: Թերեւս պարզ այն պատճառով, որ ոչ մէկ նախորդ իշխանութիւն, նոյնիսկ ամէնէն բարբարոսը, չէր փորձած, չէր մտածած անգամ, արմատէն ոչնչացնել բովանդակ ա՛զգ մը, – ինչպէս որոշեց ու ձեռնարկեց րնել Թուրքիա, քաներորդ լուսաւո՛ր դարուն մէջ:

Ամբողջ յիսուն տարի, ամէն Ապրիլ 24ի, հայ միտքը արտասուեր է անմխիթար սուգով, եւ հայ խղճմտանքը ցաւումով ընդվզեր է այդ եղեռնին ահադնութեան հանդէպ: Եւ անկէ կէս դար ետք, այսօ՛ր անգամ, հայոց համար դեռ դժուա՛ր է ըմբռնել, դժուա՛ր է հաւատալ, – ի՛նչպէս այդքան խուժդուժ վանուալութիւն, ինչպէ՛ս ոճիրի եւ սպանդի այդքան արիւնածարաւ մխորժակ կրնար ժայթքել մարդկային սրարածներէ, նոյնիսկ Օսմանի եւ Համիտի չառաւելող Թուրքերէ՛···: Հալածել կամ աքսորել ազգային զարթօնքի չարժումին զեկավար դէմքեր, ծանր տուրքերով ու կողոպուտով խափանել հպատակ ցեղին տրնտեսական զարգացումը, զնտանով կամ կախաղանով պատժել յեղափոխական մարտիկներ եւ ահաբեկել անոնց հարազատները, – այսպիսի միջոցներ, որքան ալ անողոք՝ հասկնալի ու բնական կրնային նկատուիլ իր աղատութեան ձգտող ցերեակ ազգի մը դէմ: Եւ անոնք լիապէս կը կիրարկուէին Արեւմտեան Հայաստանի մէջ:

Բայց տարրեր եղաւ Ապրիլ 24ի արհաւիրքը: – կարծես դժոխքէն ներս կալանուած բոլոր յեղուցականերն ու մարդասպանները խորտակեցին դէհենին դարպասները, խուժեցին դուրս եւ ահեղ ուրականի մը մահացու կատաղութեամբ պայթեցան հայ ժողովուրդին վրայ:

Եւ ամբողջ մտաւորական ներուած մը, – գրագէտ ու խմբագիր, ուսուցիչ թէ արուեստագէտ, եկեղեցական կամ հանրային գործիչ, – որ դեղեցկութեան փառք եւ ճշմարտութեան լոյսը կ'երդէր, որ ոգիի ազնուացման ու ձերբազատ դպրութեան տեսիլին կը ձրգտէր՝ զարնուեցաւ չղթայի եւ քաչկռտուեցաւ դէպի չարչարանքի ու մահուան Գողգոթան: Ի՛նչպէս անարդ ստոհակ մը կրնայ դռիհներու դարչ դիրտով խեղդո՛ւլ արեւր: Բայց ինչպէ՛ս Թուրք խաւարի ու եղեռնի մատները կրցա՛ն քարով ճղմել, կացինով մորթել ու դանակով պատռել հայ գրողներու դիւրիներ ու սիրտեր, որոնցմէ ոգիի ու միտքի հանճարին չառաւելր կը հոսէր, արեւի չողերուն նման վճիտ, տաք ու յաւերժական:

Եւ ամբողջ ժողովուրդ մը, – այր թէ կին, եւ ծեր թէ մանուկ, – իր հայրենի օճախներէն, իր երեք հազարամեայ մայրենի երկիրէն խլուած՝ բիրերով, սուիններով ու եաթաղաններով չպրտուեցաւ մահուան կարաւաններուն մէջ: Բիւրաւոր երիտասարդ այրեր կանչուեցան Թրքական բանակ, եւ նախ խրամ ու ճամբայ՝ լեռով իրենց հասարակաց գերեզմանները փորելին, ուր Թաղուեցան մորթուած կամ կիսակենդան: Բիւրաւորներ հրկիզուեցան քարիւղով. եւ բիւրաւորներ խեղդուեցան գետամոյն, գաւաթ մը ջուրի պապակէն այրելէ ետք: Բիւրաւորներ Թափուեցան հորերու մէջ կամ վիհերէ վար. եւ բիւրաւորներ սպաննուեցան քարով ու դէնքով: Բիւրաւորներ իննկան անօթի, ուժասպառ, աքսորի ճամբաներու երկայնքին, եւ բիւրաւորներ բռնաբարուած՝ բզկտուեցան դահիճներուն մագիլներով: Բիւրաւորներ կմախացան անապատի կրակին, քաղցին ու հիւանդութեանց ճիրաններուն մէջ: Եւ մէկ ու կէս միլիոն անմեղ, չինարար ու խաղաղասէր հայ մարդիկ ու կիներ, եւ մանուկներ ու ծերունիներ սնոյիրիմ ջնջուեցան Թուրք իշխանութեան սարքած եղեռնով, – տանջանքին, թշուառութեան ու սարսափին ամէնէն դժոխայինր տպրելով:

Եւ բովանդակ երկիր մը, – չրտինքով, արիւնով ու խէչալով նուիրագործուած հարթենիք մը, Արեւմտեան Հայաստանը, իր ստեղծող ու կառուցող գաւակներուն բազուկներէն, խնամքէն ու սէրէն կողոպտուած՝ մատնուեցաւ կրակի ու Թալանի, փճեռկտուած լքուեցաւ կիսաւեր սմայութեան, դարձաւ ամուլ ու խոպան, – ուր 1915ին կոթծանուած տուները դեռ չինուած չեն ու բանդուած այդիները դեռ մչակուած չեն 1965ին···:

Թուրք ներկայ մտրիչներ, երբ կը մեծարեն Թալէաթի եւ Հալիլեանի ոճիրին մեւս մեղադիրներուն յիշատակը՝ մտահոգաբար կ'ապաւինեն իրենց էութեան մէջին խորչերուն

մէջ,– «վարձքերնիդ կատա՛ր, չնորհակալ ենք, որ մեր պապերուն կրաւած հարուստ կ
ուածին բոլոր ժառանգորդները փճացուցիք, ինչի՞ չէ թէ ի՛նչպէս... հիմա՝ խլուած ա
րին տէրը դարձանք մենք, բարի վայելո՛ւմ ..»: Ուրեմն ցեղասպան առաջին եղեռնին
տուղը, իբրեւ յաղթանակի կապուտ, մնաց իրենց կրունկին տակ եւ ատիկա, թուրք մ
քին ու խղճմտանքին առջեւ, բանաւոր արդարացում կը նկատուի հայասպան նախճի
համար:

Բայց տակաւին պատմութիւնը, որ յեղաշրջուող ժամանակներու եւ ուժերու ո
ւ արարքները կ'արձանագրէ՝ ունի իր տարերային թափն ու տրամաբանութիւնը, եւ
հախ կը ժխտէ «կատարուած իրողութիւններ», կամ սերունդի մը «վերջնական յաղթան
կր» անոր յաջորդին անփառունակ պարտութեան կը տիրէ: Եւ պատմութեան դատաստա
նը կը թուի ըսել Թուրքիոյ.– «Քանի՛ հարիւր տարի է՝ տիրեցիր հայկական նահանգ
րուն. կէս դար է՝ ամբողջովին ուիդ հռչակեցիր դանոնք, գիւղ ու քաղաք քանդելէ, ա
ւ պարտէզ աւերելէ ետք: Եւ հազար քար դարձուցիր, հազար խայծ ու խոստում չու
լեցիր, որ հողագործ ու բանուոր ընտանիքներ դարձեալ դէպի լքուած չրջանները, դան
կեանքով ու չունչով լեցնելու համար: Բայց Թուրքեր իսկ կը մերժեն ապրիլ այդ հայկ
կան հողերուն վրայ, բնաղդական, իմաստուն վախով մը, թէ արիւնով յափշտակուած
տացուածքին մէջ ապագայ չի կերտուիր, երբ անոր իրական ժառանգորդները, միայն գ
մը անդին՝ կը բազմանան, կը մեծնան ու կը պօրանան իբրեւ մչտական պահանջատէր
յարաճուն սպառնալի՛ք...: Եւ այդ նահանդները, ահա չիսուն տարի է, դեռ կը մնան
մայացած, կիսաւեր ու խոպան, նման անտէր այրիի մը, որ իր հարազատ տէրերուն
սպասէ: Ուրեմն տակաւին առկախ է այդ հողերուն հաչուեյարդարը: Իսկ դուն, մին
է՞րբ պիտի կրնաս սպառազէն ոստիկանով պահել գողցուած ապրանք մը, որ ոչ ուսեր
ոչ ալ ծախսելով կը կլանուի, – այլ մնայուն է, անսպառ է, յաւիտենական է: Եւ աւ
իմաստուն չե՞ս ըլլար, եթէ անոնց պաշտպանութեան համար ի դուր վատնուած ոսկին
արծաթը յատկացնես քու սեփական երկիրդ ծաղկեցնելու, կառուցանելու, որ ժողովուլ
իրկես թշուառութեան ու քաղցի, տդիտութեան ու ոճիրներու ճիրաններէն: Եւ դուն քէ
Թուրքիա՛, երբեմնի հզօր ու փարթամ կայսրութի՛ւն, – ազատես մուրացիկի, վաճառո
դի անարդանքէն ու ամօթէն»:

Հին եւ նոր դարերու մէջ սակաւ են եղեր պետական վարիչներ, որ հետեւեր
պատմութեան թելադրանքին, կամ նոյնիսկ լսեր են անոր ձայնը: Եւ Թուրք առաջնորդ
պիտի չսպատկանին բացառիկներու խելացի եւ ազնիւ դասին: Բայց անոնց կամակոր խ
յութիւնը հաւիւ թէ փոխէ պատմութեան պայքար դատաստանը:

⁂

Սակայն մեր ժողովուրդին համար՝ ամէնէն կենսական հարցը կրկ Թանձրանայ պա
հատատումի մը մէջ: – Ի՞նչ հանդրուանի հասանք մենք 50 տարի ետք Ապրիլեան եղ
ռնէն, անոր եաթաղանին եւ անապատին սարսափէն վերապրած, հողմացրիւ բեկորներս
Ոչնչացումի անդունդէն հրաշալի խոյանքով մը մէկ կողմ տապալուեցաւ Թուրքին կնք
տապանաքարը: Եւ աւերակի ու տառապանքի ու մահուան վայրատեղի մը վրայ՝ չուար
ու ահաբեկ բազմութիւններ, եւ ցնցոտիապատ որբեր, եւ կիսաքաղց գաղթականներ հ
Թալէեցին կամքի ու տեսիլքի տարրերը, որոնցմով հայոց ազգային վերածնունդը կերտ
ուեցաւ, հայրենի պետութեամբ, չղթայի ու ռումբի արհաւիրքէն ազատ Հայաստանի մը մ

Բայց տակաւին, ի՛նչպէս բացատրել, որ մտաւոր ու հոգեբանական մարդերէն նե
ւս Ոճիրէն կէս դար յետոյ, անոր տապարէն դարնուած հայ դանդուածներ յամառօրէն ա
հեն ու անուցանեն կարգ մը անհեթեթ վարկածներ ու վրիպած առասպելներ: Եւ ինչ
աւելի ապշեցուցիչ է, – դեռ կայ մտաւորական դաս մը, որ ի՛նք կալանաւորն ու սեր
նողը այդ քարոզած, նաեւ վերաւորիչ վճիռներուն, կը չարունակէ կրկնել, փաստարկ

եղերերգել զանոնք, կարծես հանրային նախապաշարումին մէջ անոնց մոլորանքն ու չարիքը աւելի խորացնելու, աւելի ամրապնդելու համար:

Եւ աշխարհ կը վերափոխուի· պատմութեան կառաչարը հազարամեայ կայանները կը լքէ ու նոր հունդոյցներէ կը դառնայ· միջոյրային յեղակարծ եղելութիւններ դարաւոր չափանիշներ կը փչրեն եւ երկուան ահարկու տիրապետողներ ողոքիչ ժպիտով եւ կաշառքի ընծաներով բանակցելու կը նստին բոպիկ ցեղապետներու հետ: Բայց չարք մը հայ գըրողներու եւ հանրային առաջնորդներու համար կարծես ոչինչ փոխուած է երկրագունդին վրայ, մեր երանելի նախահայր Հայկի օրերէն, կամ Մովսէսի քանդակած տասնաբանեայ պատուիրաններու, կամ առնուազն՝ Քրիստոսի իսած լերան քարոզի ժամանակներէն ի վեր:

Այսպէ՛ս, ահաւոր եղեռնէն յիսուն տարի յետոյ, տակաւին կը յանկերգուի հին, արտառոց վարկածը, – որ Թուրք իշխանութիւնը աքսորի ու ջարդի պիտի չենթարկէր հայ ժողովուրդը, եթէ ան ղէնք չվերցնէր տիրող պետութեան դէմ: Եւ աննպատակ, վնասբար ցոյցերով չդրդուէր «օսմանեան քնացած պատնը»: Անհասկած կարելի է, եւ անհրաժեշտ է, պատմական վերլուծման մէջ պարսուել այն պոռոտ, արկածախնդիր ու ցուցարար դէպքերը, որոնք սարքուեցան «յեղափոխութեան» պիտակին տակ, եւ վարկաբեկեցին, տկարացուցին ու հաշմեցին հայկական ազատամարտը, – եւ ո՛չ թէ թշնամի պազանը արթնցնելուն մէջ: Որովհետեւ ե՞րբ եղեր էր եւ ո՛ւր, որ «քնացեր էր Թրքական պազանը»: Այն դարերո՞ւն, երբ կործանում, մոխիր ու մահ սփռելով՝ ան իր մահիկին ժանիքներով կը բզքտէր Հայաստանն ու Կիլիկիան, կամ հրդեհով, թալանով ու դիակով կը ծածկէր ղեռնուած Բիւզանդիոնը, կամ իր նախճիրներուն յորձանքը ահռելի կատաղութեամբ կ'ողողէր պալքանեան երկիրները եւ կը հասնէր Վիեննայի պարիսպներուն առջեւ: կամ թերեւս յափրացած ու թմրա՞ծ էր Թրքական այդ դազանը, երբ 1820էն մինչեւ հայկական ջարդերուն նախօրեակին՝ իր դիւատիչ երախով կը բզքտէր հպատակ ազգեր, եւ հալածանքի ու արեան հեղեղով կը փորձէր ճզմել Յունաստանն ու Ալպանիան, Սերպիան ու Պուլկարիան, Գարատաղն ու Զէյթունը: Եթէ միւսները աւելի բարեբախտ եղան՝ պատճառը միայն այն էր, որ Եւրոպայի քղանցքին տակ էին, եւ արտաքին հզօր միջամտութիւններ դանոնք փրկեցին բնաջնջումէ:

Իսկ ճշմարտութեան բերտ դեղծանում մրն է ակնկալել անգամ «հայ ժողովուրդի ապստամբութեան» մասին: Որովհետեւ բոլոր հոսանքներու դրօշներուն տակ դինուած մարտիկներուն համախառն թիւը՝ հայոց ազգային համրանքին հաղարէն հազիւ մէկը կը կազմէր, – դանցաւելի տոկոս մը: Եւ անոնք կը կռուէին քիւրտ ու Թուրք աւազակ, առեւանգիչ ու մարդասպան տարրերու դէմ, միայն իրենց բնտանիքներն ու դիւղերը անոնց թալանէն ու եաթաղանէն պաշտպանելու համար: Պաշտօն մը՝ որ Թուրք իշխանութիւնը ինք պէտք էր կատարէր, բայց որ յաճախ յայտնօրէն կամ դաղտնօրէն կը մեղսակցէր անոնց:

Ուրեմն հայ փոքրաթիւ ռազմիկներու ինքնապաշտպանութեան յուսահատ փորձերը չէին, որ մղեցին Թուրքիոյ պետերը ծրագրելու եւ դործադրելու հայութեան ոչնչացումը: Եթէ որեւէ արտաքին դործօն դեր ունեցաւ անոր ներչնչման մէջ՝ ատիկա պալքանեան երկիրներու հետզհետէ անջատումն ու անկախութիւնն էր օսմանեան լուծէն: Որովհետեւ Թուրք դեկավարներուն համար դժուար չէր նախատեսել, որ կր մօտեններ նաեւ Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդի ազատագրումն ալ իրենց դաժան բռնակալութենէն: Եւ դիտէին, թէ հայկական պետութիւն մր ստեղծուելով մեր մայրերնի հողերուն վրայ՝ Թուրքիա պիտի սեղմուէր Անատոլուի սահմաններուն մէջ եւ բնդմիշտ պիտի թաղուէր Թուրանական կայսրութիւն մր վերականդնելու ամէն ցնորք: Այդ ձախողանքը կանխելու, դայն խափանելու իրեւ միջոց էր, որ անոնք յղացան հայ ազդութեան ոչնչացման հրէշային ձեռնարկը եւ դայն վարեցին պազանային վայրագութեամբ: Իսկ 1914ին բռնկած բնդհանուր պատերազմը՝ ելազուած պատեհութիւնը բնձայեց անոնց:

Եւ այն քանի մր բացառիկ դէպքերուն մէջ, երբ հայ հաւաքականութիւն մր, իր բոլոր խաւերով, ուրեմն իրապէս ժողովրդային բնոյթով զէնք վերցուց Թուրք իշխանու-

թեան դէմ, – վանէն մինչեւ Մուսա Տաղ եւ Սարտարապատէն մինչեւ Անթէպ՝ ստի
երբեք չըրաւ իրրեւ նախայարձակ կամ ապստամբական արարք, այլ սոսկ որպէս իր մար
կային եւ ազգային գոյատեւումը չքանալէ փրկելու օրհասական դիմադրութիւն, արդ
չղթայազերծուած հայաջինջ նախճիրին, արդէ՛ն պործադրուող համատարած սպանդին հա
դէպ:

Ծանր սխալ է նոյնպէս Ապրիլեան Եղեռնի մեղքէն փոքր մասնիկ մը նոյնիսկ վե
ցնել Թուրքիայէն ու նետել Գերմանիոյ վրայ, ենթադրելով անգամ, որ ան կրնա՛ր արգ
լել հայոց աքսորն ու կոտորածը, եթէ ուզէր: – Որովհետեւ անվիճելի պէտք է ըլլայ իր
դութիւնը, որ ոճիրի մը անտարբեր ականատեսը, կամ կրաւորական մեղսակիցը ո՛րեւէ չ
փով չի նուազեցներ բուն եղեռնագործին յանցանքն ու պատասխանատուութիւնը: Եւ մ
ղերդութեան յիանամեակին մատուցուած իրրեւ ազնիւ տուրք՝ երանի թէ սրբագրուի ա
անճիշդ, ամօթալի վարկածը: Երանի թէ ամէն հայ մտաւորական այլեւս դադրի թուրք
րու հանդէպ իր վեհանձն ու բարեկրթ վերաբերմունքին մէջ՝ անոնց սարքած հայասպ
նախճիրին մեղքը բաժնել նաեւ հայ ազատասէր մարտիկներուն, եւրոպական պետո
թեանց եւ գինակից Գերմանիոյ:

Երանի թէ ամէն հայ մարդ ու հանրային գործիչ իր մէջ բիւրեղացնէ նոյն անե
ծանելի, նոյն բացարձակ ճշմարտութիւնը, – որ անկախ որեւէ արտաքին ազդակէ եւ նե
քին պայմանէ՝ հայութիւնը ազդովին բնաջնջելու ցեղասպան եղեռնին, եւ երբէք հազ
տարուան անոր հայրենիքին ամայացման ոճիրին բովանդակ յանցանքը, նախատինքն ու
մօթը կը ծանրանա՛ն, անփոփոխելի եւ անդառնալի կերպով, միայն թուրք իշխանութեա
թուրք մտաւորականութեան եւ թուրք ժողովուրդին վրայ: Եւ մեր զաւակներն ու անո
թոռները, մինչեւ վերջնական հաչուեյարդար ու հատուցում՝ այդ նախճիրներուն, այդ
րիւնին, այդ հողերուն համար միա՛կ պարտապան մը պիտի ճանչնան, – ԹՈՒՐՔԻԱ՛Ն,
միա՛կ իրաւատէր մը պիտի դաւանին, – ԻՐԵ՛ՆՔ:

Եւ տակաւին, 50 տարի ետք Ապրիլեան Եղեռնէն, ու նոյնիսկ վերջին պատերազ
կեդրոնացման ճամբարներուն ու հրկիզման հնոցներուն սարսափներէն յետոյ, կը կրկն
ւի հին նախատինքը աքսորի գոհերուն դէմ, թէ անոնք ինկան ոչխարներու կամ ստրուկն
րու մահով, – առանց ընդվզումի, առանց դիմադրութեան: Անուանարկիչ վերագրում մ
որ այնքան անհիմն ու անարդար է, որքան քմահաճ ու անհեթեթ: Եւ դժուար է հաւատա
– ի՞նչպէս տարագրութեան դաւադրուած ձեւին, անոր խուժդուժ վայրագութեան ծանո
որեւէ անձ կրնա՞յ նման յանցապարտ դատումի մը յանդիլ: Ինչպէ՞ս կարելի է անտես
բիրտ, ահաւոր իրողութիւնը՝

– Որ թուրք ղեկավարներ, հայ ժողովուրդի փճացման գեհենային ոճիրը ծրագր
լէ ետք՝ մահացու հարուածով մը նախ հաչմեցին անոր հասարակական մարմինը, – ձերբա
կալելով, աքսորելով կամ մորթելով ամբողջ մտաւորական խաւը: Իսկ երիտասարդ ու մ
ջին տարիքի բոլոր այրերը հաւաքելով իրրեւ զինուոր կամ արհեստաւոր եւ անոնց մեծ
գոյն մասը անճիտելով դաղտնի:

– Որ ուրեմն, տարագիրներու կարաւաններ բաղկացած կ'րլլային դեռատի ու տ
րեց կիներէ, եւ սնչափահաս աղջիկներէ ու տղոցմէ, եւ ծեր կամ հիւանդ մարդոցմէ: Ի
նոնք բոլորն ալ ամբողջապէս զինաթափ՝ իւնց հետ կը կրէին միայն սննդեղէն, հագուս
ու դրամ, որքան որ ունէին, կամ որքան որ կրնային: Ճետոյ, ճամբան յաճախ կողոպտ
ւելով պահակ ոստիկաններէն, կամ յարձակող քիւրտ ու թուրք ասպատակ խումբերէ, մի
չեւ որ հազիւ իրենց մերկութիւնը ծածկող հանդերձի կտորներ կամ ցնցոտիներ կը մնայ
անոնց մոտ:

այսքա՛ն էին դարձեր բարձրաղաղակ եւ թափանցիկ, որովհետեւ արդէ՛ն իսկ մահի աղաղակն սկսեր էր կարինի դաշտին երկինքն ի վեր բարձրանալ եւ տարածուիլ անխնայ, իսկ 14 Ցունիսը կը պտնուէր ճիշդ դուռին ետին՝ ամբողջ Արեւմտեան Հայաստանը եւ Կիլիկիան երկրային դժոխքի մը վերածելու համար:

Ո՛չ, Թուրքը, երիտասարդ կամ ծեր, դիտէ՛ր իր գործը. առնուազն դարերը ա՛յդպէս կը վկայեն:

(Պէյրութ)

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(1) Ցովհաննէս Արք. Նազլեան, *Յուշեր*, Հտ. Ա (Պէյրութ, 1960), էջ 104:

(2) Օսմանցիութիւնը միանգամ ընդ միշտ կը հաստատէր 1876ին հրատարակուած Օսմանեան Սահմանադրութեամբ, որ կը ճշդէր թէ՝

ա) Բոլոր մահմետականները ու ոչ–մահմետականները որպէս հաւասար էին օրէնքին առջեւ:

բ) Բոլոր հաղաքացիները, մահմետական կամ ոչ, օրէնքով ունէին կեանքի, պատիւի, արժանապատուութեան եւ ստացուածքի պաշտպանութիւն:

գ) Օրէնքը կ'արգիլէր որեւէ մէկին քանտարկութիւնը, ստացուածքին բռնագրաւումը, կամ մահուան դատապարտութիւնը՝ առանց նախապէս դատուած ըլլալու:

դ) Տուրքերը պիտի ըլլային նոյնատեսակ եւ իւրաքանչիւրի կարողութեան համապատասխան:

ե) Պաշտօնեաները ձիւթական վարձատրութիւն պիտի ստանային, իսկ օրէնքով կ'արգիլուէր կաշառակերութիւնը:

Տես Տոնալտ Է. Ուեպըռթր, *Տէր Թըրքի աւ Ազատութիւրք* (1939), էջ 21:

(3) 1844ին Ռուսիոյ Նիքոլա Ա. ցարը այցելեց Անգլիա եւ հոն Արտաքին գործոց նախարար Գարոն Սթրատմըրի հետ ունեցած իր տեսակցութեանց ընթացքին էր, որ առաջին անգամ ըլլալով յայտարարեց, թէ «Թուրքիան հիւանդ մարդ մըն է: Կրնամ զայն ապրեցնելու ջանալ, բայց պիտի չյաջողիմ: Անիկա պիտի մեռնի, եւ պէ՛տք է որ մեռնի»: Տես Ճաքըբիըն Ֆ. Սմաթ եւ Ալեքզենտր Գալթի – *Ռիսթեկդ Ին Եուրոփըն Հիսթըրի Սինս* 1814 (Նիւ Եորք 1930) էջ 355:

(4) Օսմանցիութիւնը ընդունուեցաւ որպէս երիտասարդ–Թուրք կուսակցութեան հաւատամք, եւ 1902 Փետրուար 4ին Փարիզի մէջ կայացած թուրք ազատականներու եւ կայսրութեան փոքրամասնութիւններէն զրկուած ներկայացուցիչներու համաժողովին կողմէ վաւերացուեցաւ որպէս այդպիսին: Տես Ջ. Ռ. Գըֆըթը – *Թըրքի Ին Ռիվոլիւշըն* (Լոնտոն 1909) էջ 142–43:

(5) *Դասաւորութիւն Թալէաթ փաշայի – Մզագրան Զեկուցում* (Վիեննա, 1921), էջ 187:

(6) Ժան Փոլ Ռու, *Լա Թիւրքի* (Փարիզ, 1953), էջ 148. յետագային, 1911ին, թրքութեան գաղափարախօսը, Զիա Կէօֆալի, կը գրէր.

«Թրքաց հայրենիքն ո՛չ Թուրքիստանն է եւ ո՛չ ալ Թուրքիան,

«Այլ երկիր մը մեծ եւ յաւերժական – անունը՝ Թուրանն»:

Տես՝ Իւրիէլ Հէյտ – *Ֆաունտէյշընզ աւ Թըրքիշ Նեշընալիզմ*, *Տէր Լայֆ էնտ Թիչինկզ աւ Զիա Կէօքալփ* (Լոնտոն 1950), էջ 126:

(7) Գաղտնական երեք ուղեգիծ:

(8) Սուլթան Համիտ կը հաւատար, թէ իր գահին անսասանութիւնը կարելի էր ապահովել միմիայն իր կայսրութեան ամբողջական իսլամացումովն ու խալիֆայութեան հզօրացումովը:

(9) Սերժ Ա. Զեմֆովսքի – *Փէն – Թըրքիզմ էնտ Իսլամ ին Ռըշա* (Պէյմպրին 1960), էջ 38–39:

(10) Ճ. Փ. կուչ եւ Հ. Թեմփըրլի – *Գրիքիչ Տոքիումենց ան տէր Օրիճինզ աւ տէր Ուար* (1898–1914). հտ. Գ., մաս Ա. (Լոնտոն, 1936), էջ 208–209: Ցայսարարութեան ամբողջութեան համար տես Ռընէ Փինոն, *Լ'էօրոփ է լա ժէօն–Թիւրքի* (Փարիզ, 1913), էջ 100–102:

(11) Նազլեան, էջ 11:

(12) Երիտասարդ–Թուրք կուսակցութեան կեդրոնական մարմինը:

(13) Տոքթ. Եոհաննէս Լեփսիուս – *Լը ռափոր սըր տէր լէ մասաքր տ'Արմինի* (Փարիզ, 1918), էջ 247:

(14) Զեմֆովսքի, էջ 107:

(15) *Քափիթիւլասիոնները*, որոնց միջոցով մեծ տէրութիւնները իրաւունք էին ստացած Օսմանեան կայսրութեան սահմաններէն ներս առեւտրական եւ մշակութային որոշ իրաւասութիւններ ունենալու՝ սուլթան Ապտիւլ Մեճիտի կողմէ վերջնականապէս չեղեալ հռչակուեցաւ 1914 Սեպտեմբեր 9ի յայտարարութեամբ: Յայտարարութեան համար տես՝ *Տէր Օրիընթ* (Գոլիա) հատ. 5, թիւ 37, Սեպտ. 16, 1914, էջ 361:

(16) Լեփսիուս, էջ 247–251:

(17) Սմաք եւ Գալցլի, էջ 388:

(18) Կուչ եւ Թեմփըրլի, հատ. 10, մաս 2, (Լոնտոն 1954), էջ 40:

(19) Ցօդուածագիրը կ'ակնարկէ յոյներուն եւ մըն ալ հրիստոնեայ փոխրամասնութիւններուն:

(20) *Տ<ի Օրիընթ*, Փետր. 11, 1914, էջ 51:

(21) Ցօդուածագիրը կ'ակնարկէ 1914ի սկիզբները կայացած երեսփոխանական ընտրութիւններու առիթով երիտասարդ–Թուրք կուսակցութեան եւ փոխրամասնութիւններու, մանաւանդ հայերու միջեւ տեղի ունեցող բանակցութիւններու:

(22) *Տ<ի Օրիընթ*, Փետր. 4, 1914, էջ 46:

(23) Արշակ Ալպօյաճեան, *Պատմութիւն Մալաթիոյ Հայոց* (Պէյրութ 1961), էջ 920:

(24) Անտրէ Մանտելշթամ – *Լը սոր տը լ'Ամփէր Օթթոման* (Փարիզ 1917), էջ 211:

(25) Համաձայնագիրին եւ յարակից այլ փաստաթուղթերու համար տես Վահան Փափազեան, *Իմ յուշերը*, հտ. Բ., (Պէյրութ 1952), էջ 590–597: Տես նաեւ Մանտելշթամ, էջ 236–238:

(26) Սեպուհ Ակունի, *Մխիթն մը հայերու ջարդի պատմութիւնը* (Պոլիս 1921), էջ 7–8:

(27) Կուչ եւ Թեմփըրլի, հտ. 11 (Լոնտոն 1926), էջ 316:

(28) Նոյն, էջ 318:

(29) *Տ<ի Օրիընթ*, Սեպտ. 16, 1914, էջ 361:

(30) Լեփսիուս, էջ 208: Նոյնիսկ հեռաւոր Ամերիկայի մէջ հայ գեկավարները մտահոգ էին տիրող կացութիւնով: Սեպտեմբեր 11ին տեղի ունեցող միջկուսակցական ժողովի մը ընթացքին Ատանայի նախկին առաջնորդ Մուշեղ Եպս. Սերոբեան կը յայտարարէր թէ՝ «Թուրքը ուշ կամ կանուխ պատերազմի պիտի մասնակցի Գերմանիոյ կողքին. եւ առաջին յարձակումին պիտի յաջորդէ այնպիսի ջարդ մը, որուն նմանը տեսնուած պիտի չըլլայ. եւ անկէ վերջ բերիւս սերմնցու հայ մը դժուար ըլլայ գտնել Թուրքիոյ մէջ»: Ցետ խորհրդակցութեան, ժողովը որոշեց սկսիլ կամաւորական շարժումի՝ բրմահայութեան օգնելու համար: Տես՝ Մուշեղ Սերոբեան, *Դիտումներ եւ դատումներ* (Պէյրութ 1932), էջ 84:

(31) Լեփսիուս, էջ 208:

(32) Նոյն, էջ 209:

(33) Նոյն, էջ 205:

(34) Ահմէտ Էմին (Եալման) – *Թըրքի ին տէր Ուըրլա Ուար* (Նիւ Հէյվըն 1930), էջ 75:

(35) *Տ<ի Օրիընթ*, Դեկտ. 16, 1914, էջ 446: Տես նաեւ՝ Մեվլան Զատէ Ռիֆաթ, *Օսմանեան Ցեղափոխութեան Մուք Մալէթերը* (Պէյրութ 1938), էջ 117: 1914 Օգոստոս 17 թուակիր գրութիւնով մը երիտասարդ–Թուրք կուսակցութիւնը կը յայտնէր իր փափաքն ու նպատակը պատերազմական գործողութիւններու մասնակցելու մասին: Տես՝ Ա. Աճեմեան, *Մեծ Ոճիրը* (Պոսթըն 1921), էջ 282:

(36) Էլիրք Ճ. Միրզ – *Մոռըրն Թըրքի*, 1908–1923 (Նիւ Եորք 1924), էջ 506:

(37) Քանի մը ամիս ետք, Մայիսի սկիզբները երբ տարակուսող օբէնճով մը կայսրութեան սահմաններէն ներս երթեւեկող բոլո'ր ճամբորդներէն կը պահանջուէր երթեւեկութեան հրամանագիր մը, նոյնիսկ եթէ ճամբորդները անցագիր ունենային: Հրամանագիրին համար տես՝ *Տ<ի Օրիընթ*, Մայիս 26, 1915, էջ 147:

(38) *Տ<ի Օրիընթ*, Դեկտ. 14, 1914, էջ 432: Ցետագային փրանսերէնի գործածութիւնն ալ արգիլուեցաւ բզբատարութեան մէջ, իսկ 1915 Ցունիսին հրապարակուած հրամանագիրով մը կայսրութիւնը կը մաքրուէր օտար բոլո'ր լեզուներէն, եւ ամէն ինչ, նոյնիսկ խանութներու ցուցատախտակները, կը դառնար թրքերէն: Հրամանագիրին համար տես *Տ<ի Օրիընթ*, Ցունիս 30, 1915, էջ 1:

(39) Լեփսիուս, էջ 208:

(40) Ակունի, էջ 16:

(41) Նոյն, էջ 18:

(42) Նոյն, էջ 10–11:

(43) Լեփսիուս, էջ 209:

(44) *Տ<ի Օրիընթ*, Դեկտ. 14, 1914, էջ 440:

(45) *Տ<ի Օրիընթ*, Հոկտ. 14, 1914, էջ 408:

(46) Ակունի, էջ 20–21:

(47) *Տ<ի Օրիընթ*, Ցունվ. 20, 1915, էջ 23:

(48) Լեփսիուս, էջ 185:

(49) Նոյն, էջ 209:

(50) Նոյն:

(51) Նոյն:

(52) Նոյն, էջ 210:

(53) Նազլեան, էջ 563:

(54) Մ. Սերոբեան, *Հայկական Հարցը եւ Անոր Փուլերը* (Պէյրութ 1937), էջ 143–144:

(55) Ռիֆաթ, էջ 145:

(56) Հեռի Սթիւրմըր – *Տէօ գ'ան տը կէտ ա Փոնթանթինոփլ*, (Փարիզ 1917), էջ 71:

(57) Շրջան մը, երիտասարդ–Թուրք կուսակցութեան եւ Դաշնակցութեան գործակցութեան մեղրալուսնի օրերուն, Դաշնակցութիւնը իմզիմբը ներկայացուց որպէս հայ ժողովուրդի ներկայացուցիչ:

(58) Կովկասի իրենց ենթարկելու աշխատանքին թուրքերը սկսեր էին գերմաններու կողքին պատերազ-

մի իրենց մուտքէն շա՛տ առաջ՝ հակառակ իրենց զինեալ չեզոքութեան յայտարարութեան, եւ առ այդ մօտեցեր կովկասաբնակ ժողովուրդներուն: Տես՝ Անտոնեան, էջ 118–119. Վ. Միհախորեան, 1915 *Թուականը – Արհաւիրքի Օրերը* (Վենետիկ 1949), էջ 66–71, Սիմոն Վրացեան, *Հայաստանի Հանրապետութիւնը* (Պէյրութ 1958), էջ 8–10, Ռըճէ Փինոն – *Լա սիւբիւնսիոն տէ զ'Արմէնիէն – Մեթոտ ալըմանտ – Քրավայ Քիւրտ* (Փարիզ 1916), էջ 24–25, Լեփսիուս, Հ 200–206:

(59) Երիտասարդ–Թուրք կուսակցութեան կեդրոնական կոմիտէի պաշտօնաթերթը:

(60) Գուրան, սուրան Թ., 124:

(61) Նոյն, սուրան Ժ., 4, 11, 37:

(62) *Սէյիհկ աւ Մոհամէտ* (Նիւ Եորք 1958), էջ 30: Ցետագային հրատարակուած գրքոյկ մը իւրաքանչիւր մահմետականը կը հրաւիրէր 3–4 քրիստոնեայ ընպաննելու՝ ժառանգել կարենալու համար դրախտը: Տես՝ Անտոնեան, էջ 76:

(63) Եսքեր Թ. Մկրտիչեան, *Թուրքիոյ գերհանէն հայ ընտանիքի մը հրաշալի փախուստը* (Ազեքսանդրիա 1918), էջ 45:

(64) Ժողովը պէտք է որ գումարուած ըլլայ Փետրուար 11էն 17ի միջեւ, շատ հաւանաբար Փետրուար 14–16ի ընթացքին:

(65) Խալիլ, շատ հաւանաբար, այս երեք նահանգները հայերէ պարպելու չաղափարը կը պարտէր 1914ին կազմուած Թուրք–գերմանական Միութեան նախագահ Զօր. Ֆոն տէր Կոլցի մէկ յայտարարութեան, ուր զօրավարը կ'ըսէր, թէ Ռուսիան, Թուրքիոյ միակ թշնամին, ամէն առիթ օգտագործած էր անցեալին Օսմանեան կայսրութիւնը անդամահատելու համար: «Արդ, Տաճկաստանը գալիք նոր պատէից փրկելու համար». կ'եզրակացնէր անիկա, «անհրաժեշտ է, որ ռուս–տաճիկ սահմանամերձ վայրերի՝ Վանի, Բազէշի, Կարնոյ հայութիւնը հեռացուի սահմաններից եւ փոխադրուի Հալէպ եւ Միջագետի կողմերը, իսկ այդ կողմերի արաբ մահմետականները փոխադրել հայոց տեղերը»: Տես՝ Իսահակ Տէրտէրեան, *Հայկական Դատամարտը* (Թեհրան 1957), էջ 229–230: Իսկ, ըստ Ա. Բ. Ցակոբեանի, Տոքթ. Փոլ Ռորպախն էր, որ Պերլին–Պաղտատ երկաթուղագիծի յաղողութեան գաղտնիքը կը գտնէր երկաթուղագիծին հայերով շրջապատուած ըլլալուն մէջ, եւ կ'առաջարկէր Հայկական Նահանգները պարպելով հայերը հաստատել Սուրիոյ եւ Միջագետի մէջ, ուրկէ պիտի անցնէր գիծը: Տես՝ Ա. Բ. Ցակոբեան – *Լ'Արմէնի է լա կէս* (Փարիզ 1918) էջ 67:

(66) Ակուճի, էջ 28:

(67) Նոյն:

(68) Նոյն:

(69) Կ'ակնարկուի Պահանեան պատերազմի ձախողանքին:

(70) Կ'ակնարկուի գերմանական յաղթանակին:

(71) Անտոնեան, էջ 129–133: Տես նաեւ նոյն, էջ 26:

(72) Նազլեան, էջ 56–57: Ըստ զինուորական օրէնքին՝ միայն 20–35 տարեկանները կը կանչուէին բանակ, բայց, ինչպէս կը հաստատէ Ռըճէ Փինոն, «կամայական օրէնք մը – որ կ'արդարացնէր հայ ժողովուրդը առանց այր մարդու ձգելու նպատակը, որպէսզի անմիջապէս յետոյ կարելի ըլլար զայն ջարդել առանց դիմադրութեան հանդիպելու – 18–48 տարեկան հայերը կը զօրակոչէր: Ասոնցմէ կազմուեցան տարապարակ աշխատանքի բանակներ, որոնք նպատակայ էին ամէն տեսակ չարչարանքի եւ տառապանքի, ատելութեան եւ վարկաբեկումի, որպէսզի *Քարակէօղ* կը գրէր հայոց վիճակին ակնարկելով· «Հայոց դէմքը կայսրութեան ջերմաչափն է· երբոր ուրախ է անիկա՝ կը նշանակէ որ Համամասնականները լաւ ընթացքի մէջ են, իսկ երբ տխուր՝ վատ»: Տես Փինոն, էջ 21: Տես նաեւ Հենրի Մորկընթաու – *Իմպհասըը Մորկընթաու'զ Սթորի* (Նիւ Եորք 1918), էջ 295:

(73) Լեփսիուս, էջ 211:

(74) Փետրուարի սկիզբէն ի վեր մամուլը ենթարկուած էր աւօրինակ ճնշումի մը:

(75) *Տհին Օրիընթ*, Մարտ 3, 1915, էջ 1:

(76) Անտոնեան, էջ 246:

(77) Էմիլ Լենկէլ, *Քըրքի* (Նիւ Եորք 1941), էջ 195:

(78) Մորկընթաու, էջ 302:

(79) *Տհին Օրիընթ*, Հոկտ. 21, 1914, էջ 413:

(80) Հ. Ցակոբոս Տաշեան, *Հայ Ազգի Տարագրութիւնը Գերմանական Վաւերագրերու Համեմատ*, Մասն Ա. (Վիեննա 1921), էջ 52: Թէ երիտասարդ–Թուրք կուսակցութեան կառավարութիւնը որոշած էր հայերէն ետք ձեռ առնել հիւրտերն ու արաբներն ալ՝ կասկածէ դուրս է այսօր: Իսլամական կրօնը ո՛չ մէկ ատեն պատճառ մըն էր, որ ոչ–թուրք ժողովուրդները խնայուէին: Տես նոյն, էջ 5: Տես նաեւ Ռիֆաք, էջ 159:

(81) Անտոնեան, էջ 134–629:

(82) Նազլեան, էջ 628–629:

(83) Լեփսիուս, էջ 211:

(84) Կ'ակնարկէ 1895–1896, 1909 եւ այլ հայկական կոտորածներու:

(85) Ռիֆաք, էջ 186–187:

(86) Շաւուա Նաքալի, *Գիրք Մատուցման եւ Հատուցման* (Վ. Պ. 1949), էջ 22:

(87) Ռիփաք, էջ 188–189:

(88) Նոյն, էջ 192:

(89) 1915 Սեպտեմբեր 27ին հրատարակուած հրամանագիրով մը կը կազմուէր Լիճալ գոյքերու ցանկնախումբը, որուն պարտականութիւնն էր տէր կանգնիլ Թուրքիոյ մէջ մնացած հայկական շարժուն եւ անշարժ ստացուածքներուն, Գաղթականներու Օրէնքին համաձայն հայերու տուն ու հողերը բաժնել թուրք ներգաղթողներուն եւ փիւրտերուն, եւ հայերէն գրաւուած գոյքերը անուրդով ծախել եւ եկամուտը փոխանցել երիտասարդ–Թուրք կուսակցութեան կեդրոնին: Ցանկնախումբի կազմութիւնը յայտարարող հրամանագիրին համար տես *Տ՛ոյ Օրիընք*, Դեկտ· 1, 1915, էջ 308, եւ Արիս Տ· Գալփաեան, *Յուշախլուէ* (Նիւ Եորք 1930), էջ 130: Լիճալ գոյքերու յանձնախումբին հետ աղերս ունեցող օրէնքին համար տես *Տ՛ոյ Օրիընք*, Հոկտ· 13, 1915, էջ 1:

(90) Անտոնեան, էջ 288:

(91) Անդ, էջ 278: Բայց ամբաստանագիրը երբեք չ'ըսեր թէ ի՞նչ էին այդ ցպատակները:

(92) Անտոնեան, էջ 208–210:

(93) 1919ին Տոքթ· Եոհաննէս Լեփսիուս հրատարակեց գերմանական վաւերաթուղթերու հաւաքածոյ մը 629 էջերէ բաղկացած: Հաւաքածոն կը կոչուէր *Տօյչլանտ ունտ Արմենիըն*, 1914–1918· Սմլուցկ տիփլոմաթիշըր Ափթէնսթուրէ, Հերաուսկեկեպէն ուն այնկելէյթէր փոն Տր· Եոհաննէս Լեփսիուս, Փոցտամ, 1919:

(94) Տաշեան, էջ 58–59: Տես նաեւ Լեփսիուս, *Լը ռափոր*, էջ 8–10:

(95) Նազլեան, էջ 58:

(96) Անդ, էջ 59:

(97) Ոչ–զիւնուորական:

(98) Անտոնեան, էջ 232:

(99) Նոյն, էջ 180:

(100) Անդ. էջ 194–197: Մայիս 17ի ծածկագիրով մը Թալէաք կը պահանջէր կաճոնաւոր տեղեկագիր պատահածներուն մասին, եւ կ'ըսէր· «Հայ գիւղերը պարպածուդ պէս, ամոնց թիւը, գիւղին անունը եւ դրկուելիք տեղը հետզհետէ պէտք է տեղեկագրել»: Իսկ 23 Մայիսի ծածկագիրով «մաճրամասն» տեղեկագիրներ կը պահանջէր երբեք ամիսը անգամ մը: Տես Գալփաեան, էջ 111:

(101) Օրէնքներուն համար տես՝ *Տ՛ոյ Օրիընք*, Ապրիլ 7, 1915, էջ 102:

(102) Սարգիս Ադամեան, *Տ՛ոյ Արմինիըն Քըմիւնիթի* (Նիւ Եորք 1955), էջ 192:

(103) Լեփսիուս, էջ 12:

(104) Միրաք Սարհատեան, *Կեանքիս Յուշերէն* (Թեհրան 1961), էջ 69–70:

(105) Մորկընթաու, էջ 297:

(106) Լեփսիուս, էջ 94: Տես նաեւ Ակուճի, էջ 35:

(107) Նազլեան, էջ 565:

(108) Սերոբեան, *Հայկական Հարցը···*, էջ 156:

(109) Տաշեան, էջ 48:

(110) Վայֆաուընք Պրայս, *Տ՛ոյ Թրինքիընք աւ Արմինիըն ին Թ՛ը Օթթոման Էմբայր*, 1915–1916 (Լանտըն, Նիւ Եորք, 1916), էջ 34 եւ 61:

(111) Մսավաճառներու բանակ:

(112) Տէրտէրեան, էջ 249:

(113) *Տ՛ոյ Օրիընք*, Մայիս 19, 1915, էջ 135:

(114) Մորկընթաու, էջ 337:

(115) Նոյն, էջ 336:

(116) Կարելի չէր ժողովը Մայիս 21էն առաջ գումարել, որովհետեւ ժողովի ընթացքին Թալէաք իր ըսածներուն որպէս փաստ մէջբերեց Ռոսթովի *Օթրոյզա* թերթը, որ կը խօսէր վանի ապկումին մասին: Տոքթ· Նազըմ իր խօսքի ընթացքին արտայայտուեցաւ օտար միջամտութիւններու մասին, որ սակայն, որպէս յայտարարութիւն եկաւ միայն Մայիս 24ին, որուն թերթական պատասխանը տրուեցաւ Մայիս 25ին: Ժողովը չէր կրնար ասկէ յետոյ ըլլալ, այլապէս Նազըմ ապացման ակնարկութիւն մը պիտի ընէր: Իսկ հայերու տեղահանութեան պաշտօնական գաղտնի հրամանագիրը կը կրէր 1915 Մայիս 27 թուականը:

(117) Ռիփաք, էջ 160:

(118) Անդ, էջ 151:

(119) Նոյն, էջ 159–160:

(120) Անդ, էջ 161:

(121) Նոյն, էջ 162:

(122) Անդ, էջ 162–163:

(123) Նոյն, էջ 161–162:

(124) Բնաջնջեցէք ամէն որ վնասակար է:

(125) Ռիփաք, էջ 164:

(126) Մորկընթաու, էջ 335:

(127) Ռիփաք, էջ 150:

(128) Կ'ակնարկէ Դաշնակցութեան ութերդրդ պատգամաւորական ժողովին, ուր, սակայն, ոչ մէկ համաձայնութիւն ստորագրուեցաւ· ժողովը որոշեց Թուրքիոյ մէջ հայերուն ֆեդերացիական պարտականութիւնը կատարելը ֆաշալներէ, եւ ոչ մէկ այլ յանձնառութիւն առաւ կովկասահայերու համար: Տես Միհնախորեան, էջ 69–71:

(129) Ռիփաք, էջ 151:

(130) Նոյն, էջ 154:

(131) Անդ, էջ 165–166:

ԱՅԱՇԻ ԲԱՆՏԻ ՊԱՏԵՐՈՒՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԷՆ

Կիսաւարտ նախադասութիւններ, ծանօթ անուններ, անանուն հերոսներ՝ իբր գերագոյն ցասումի ժայթքեր, վերջին պատգամ՝ արձանագրուած են տըխրահռչակ Այաշի բանտին պատերուն վրայ, որոնք անողոք «վկաները» եղած էին Թորգոմի զաւակներուն արիւնոտ տառապանքներուն: Այաշի բանտը այն արգելակայանն էր, ուր բերուած էին Պոլսոյ մէջ Ապրիլ 24ին ձերբակալուած մտաւորականներ եւ այլ բազմաթիւ անմեղներ: Ահա՛ այդ արձանագրութիւններէն փունջ մը.—

● Հայ տղաքներ թրքացուած...

● Անկորայի մէջէն 25 կառերով Գայիշ Պաղչէ ըսուած տեղը, 25 կառք ալ Ասի Եօզկատին ետեւը մինչեւ 18 տարեկան տղաք եւ մեծեր արու ըլլալով...

● Այաշցի ժանտարմրիի տասնապետ Հասան Օնպաշի, սպանուածներուն մատները կտրած է մատանիները առնելու համար:

● Ակնունի, Զարդարեան, Սարգիս Մինասեան, Ճանկիւլեան, Տոքթ. Տաղաւարեան, Խաժակ, Տիգրանակերտի պատերազմական ատեան ղրկուած:

● Ով դու Նազովրեցի, այս բանի՛ տառապանք է որ ես անուանվդ կը կըրեմ բանի տարիներէ ի վեր... ԼԵՒՈՆ ՇԱՄՏԱՆՃԵԱՆ

● Պոլսէն Այաշ ախտորուեցան 84 հայեր, որ հոս շատ մը տառապելէն յետոյ մաս առ մաս փոխադրուեցան այլուր: *Այաշ 1915 Յուլ. 29 Արմունի:*

● Անկորայի վալիին Աթըֆ պէյ, յետոյ Գասթէմունի պաշտօնի.—
Անկորայի ջարդուածներ 1370, Սթանիօզ 600–700:

● Մարզուան 11,000 կին եւ երախայ միասին:

● ՇԱՒԱՐՇ ԿՐԻՍԵԱՆ 14 Ապրիլ 1915, Հ. Մ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ 2/15 Յունիս 915, ԹԼՐՃԱՆԵԱՆ, ԱՏՐՈՒՇԱՆ, ՕՆՆԻԿ ՍՐԱՊԵԱՆ, ՄԻՀՐԴԱՏ ՀԱՑԿԱԶՆ, ՍԻՄԱՆԹՕ, ԲԱՐԹՈՂ, ԱԼԵՔՍԱՆ ՔԱՐԱՂԱՃԵԱՆ:

● Տրապիզոնէն Արմաւենի, Նշան Շէֆէրճեանի կինը, նորապսակ 25 տարեկան, պզտիկ Ադաւնի աղջկանը հետ, 3–4 տարեկան: Ամուսինը եւ ինքը բնիկ երզնկացի են, բայց Տրապիզոնի մէջ մեծցած, – վաճառական խահուէի ու շամբի, – հայրը եւ ամուսինը սպանուած դէպքի ատեն, յղի վիճակի մէջ Պէսիմ պէյ անուն մահսատան (ռուսումաք) միւտիրին զայն ինքը առած եւ յետոյ հետը փախցուցած է ընտանիքով, 25 օր ետեւակով ծուէն. ճամբան Պօլուի մէջ տղաբերութիւն ունեցած է, պզտիկը մեռած է, չէ թրքացուած, բայց թրքուհիի տարազ կը հագնի եւ տանը Հատիմէ կը կանչեն:

● Ժանտարմա Մէհմէտ Օնպաշի (Գալայնըգցի) Այաշի մէջ սպանուածներուն դահիճներէն է, ոսկերիչին ինքը խոստովանած է որ շատ դժուար էր այդ պարտականութիւնը կատարելը, թէ ռուսահայ Գ. Պալպալեանը շուտ մեռած է, իսկ Պուլկարահպատակը շատ ուշ եւ դժուար մեռած է:

(132) Նոյն, էջ 166:

(133) *Ռեփոռնս օ մեմուար տը լա Սիւպլիմ-փորթ ան տաթ տիւ* 12 *Ֆեվրիէ* 1919 (Փոնսթանթինոփլ, 1919), էջ 4–5:

(134) Նոյն, էջ 5:

(135) Ռիֆաթ, էջ 197–198:

(136) *Տհթ Օրիընթ*, Յունիս 9, 1915, էջ 155:

(137) Տաշեան, էջ 16–17:

(138) Ընդգծումը իմս է:

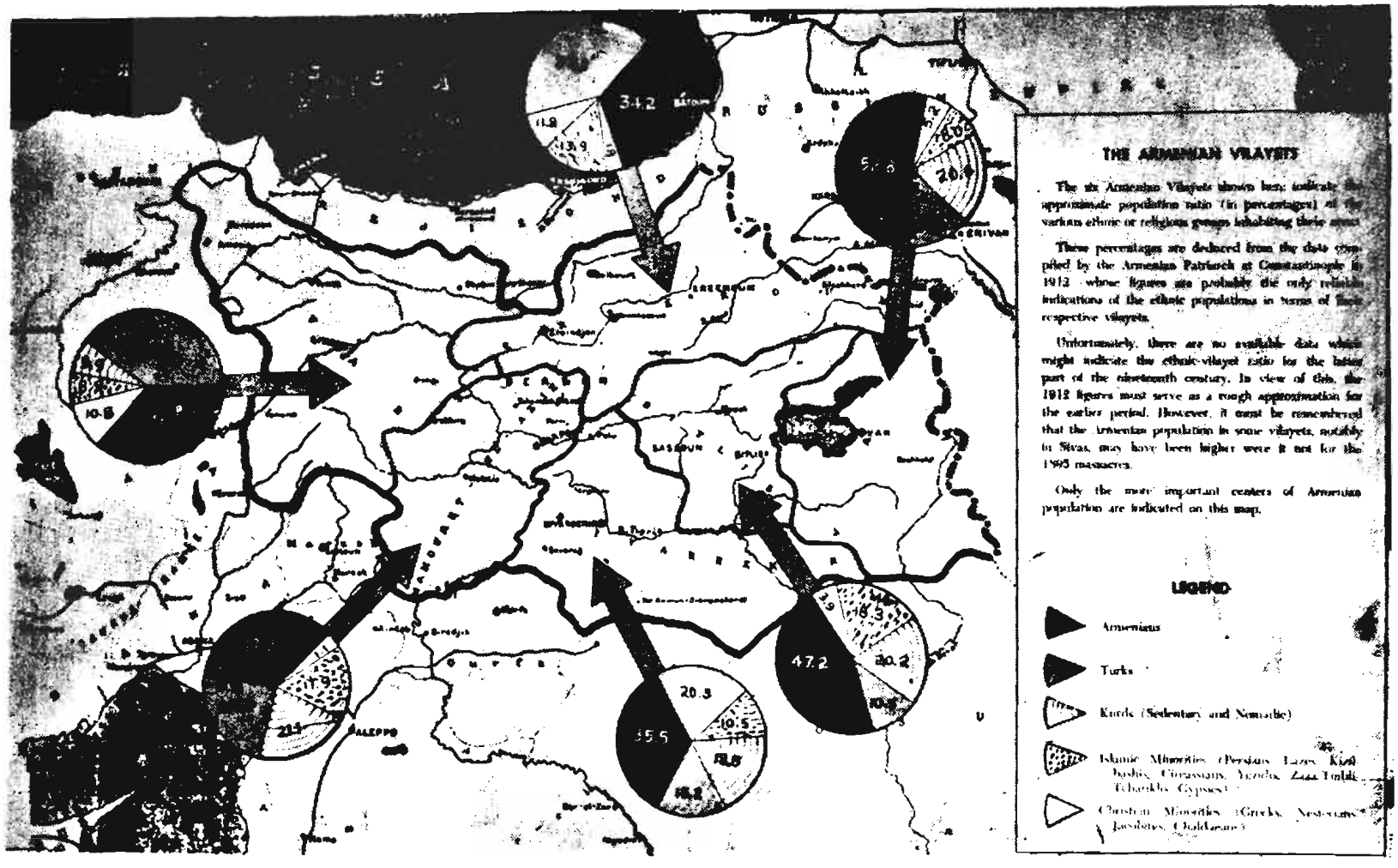
(139) Ֆայէզ էլ Ղոսէյն, *Հերոսական Հայուհեան Անցեալէն* (Գահիրէ 1960), էջ 4:

(140) Ցետագային այս ուղղութեամբ հրահանգներ ալ տրուեցան: Տես Գալֆեան, էջ 125, 129–130:

(141) Վայֆաուինք Պրայս, էջ 659–660:

(142) Նազլեան, էջ 37:

(143) *Ռեփոռնս*, էջ 5:

ՎԵՑ ՎԻԼԱՅԷԹՆԵՐՈՒՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆԸ

Այս քարտէսը ցոյց կու տայ Սվազի, Խարբերդի, Տիարպէքիրի, Էրզրումի, Պիթլիսի եւ Վանի վիլայէթներուն ազգաբնակչութիւնը՝ հիմնուած Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանի 1912ի վիճակագրութեան վրայ, որ միակ ճշգրիտ ու վստահելի վիճակագրութիւնն էր: Օսմանեան վիճակագրութիւնները յետին ցպատակով խարդախուած էին:

Ուշադրութեան առնուելու է, որ Հայերը Սվազի ճահճացի բնակչութեան 32·5 առ հարիւրը կը հանդիսացնային, Խարբերդի՝ 37·3 առ հարիւրը, Տիարպէքիրի՝ 35·5 առ հարիւրը, Էրզրումի՝ 34·2 առ հարիւրը. Պիթլիսի՝ 47·2 առ հարիւրը, իսկ Վանի՝ 52·8 առ հարիւրը, – գոյացնելով համեմատական մեծամասնութիւն արեւելեան (հայկական) վեց վիլայէթներուն մէջ:

ԲԱՂԴԱՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

ՀԱՑ ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆԸ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

ԲՈՒՆԱԳԱՂԹԵՐԷՆ ԱՌԱՋ ԵԻ ԵՏՔ

(ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԱԾ ՋԻՆԱԴԱՐԻ ՕՐԵՐՈՐՆ)

Վիլայէթի սահմաններուն մէջ գտնուող շրջաններ	Բնակչութիւն			
	Պատերազմէն առաջ	Գումար	Պատերազմէն ետք	Գումար
ՍՎԱԶԻ ՎԻԼԱՅԷԹ				
Սվազ	55,000		12,000	
Թոքաթ	30,000		1,800	
Ամասիա	30,000		2,000	
Շապին–Գարահիսար	40,000		1,000	
Կիւրին	28,000			
Տիվրիճ	24,000			
Տարհնտէ	18,000	225,000		16,800
ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՎԻԼԱՅԷԹ				
Էրզրում	78,000			
Էրզինճան	25,000			
Պայպուրթ	19,000			
Բասէն	10,000			
Թէրճան	12,000		1,500	
Գեմախ	7,000			
Գղի	20,000			
Խնուս	21,000			
Իսփիր	3,000			
Պայազիտ	20,000	215,000		1,500
ԽԱՐԲԵՐԴԻ ՎԻԼԱՅԷԹ				
Խարբերդ	65,000			
Էկին	34,000			
Արաբկիր	29,000		35,000	
Չմըշկածակ	17,000			
Չարսանճաք	23,000			
Մալաթիա	36,000	204,000		35,000
ՏԻԱՐՊԵՔԻՐԻ ՎԻԼԱՅԷԹ				
Տիարպեքիր	60,000			
Բալու	20,000		3,000	
Արղանա	12,000			
Չընգուշ	13,000			
Մարտին	19,000	124,000		3,000
	Փոխադրելի	768,000	Փոխադրելի	56,300

Վիլայէթի սահմաններուն մէջ գտնուող շրջաններ	Բ Ն Ա Կ Չ Ո Ւ Ի Թ Ի Ւ Ն			
	Պատերազմէն առաջ	Գումար	Պատերազմէն ետք	Գումար
	Փոխադրեալ	768,000	Փոխադրեալ	56,300
ՊԻԹԼԻՍԻ ՎԻԼԱՅԷԹ				
Պիթլիս	40,000			
Կիզան	28,000			
Մուշ	80,000			
Պուլանըք	19,000			
Սղերթ	18,000			
Մաճազկերտ	10,000			
Կինճ	2,500	198,000		
ՎԱՆԻ ՎԻԼԱՅԷԹ				
Վան	90,000			
Լիմ-Կտուց	13,000			
Արճէշ	10,000		500	
Ալճայազ	10,000			
Հէրֆիարի	12,000			
Ագթամար	62,000	197,000		500
ԿԻԼԻԿԻՈՑ ՎԻԼԱՅԷԹ				
Ատանա				
Մերսին				
Թարսուս	79,000		150,000	
Տէօրթ Եոլ				
Օսմանիէ				
Սիս	18,000		15,000	
Հաճըն	21,000		500	
Ալէքսանտրէթ, Պէյլան	18,000		2,000	
Մարաշ	28,000		10,000	
Զէյթուն	28,000		5,000	
Ֆոնուզ	13,000	205,000		182,500
ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ՎԻԼԱՅԷԹ				
Տրապիզոն	35,000		10,000	
Սամսոն	30,000	65,000	5,000	15,000
ԿՈՍՏԱՆԴՈՒՊՈԼՍՈՑ ՎԻԼԱՅԷԹ				
Կոստանդնուպոլիս	150,000	150,000	150,000	150,000
ԻԶՄԻԹԻ ՎԻԼԱՅԷԹ				
Իզմիթ (Նիկոմիդիա)	72,500	72,500	20,000	20,000
	Փոխադրելի	1,655,500	Փոխադրելի	424,300

Վիլայէթի սահմաններուն մէջ գտնուող շրջաններ	ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆ			
	Պատերազմէն առաջ	Գումար	Պատերազմէն ետք	Գումար
	Փոխադրեալ	1,655,500	Փոխադրեալ	424,300
ԷՏԻՐՆԷԻ ՎԻԼԱՅԷԹ				
Էտիրնէ	7,500		7,000	
Ռոտոսթօ եւ Տարտանէլ	20,000	27,500		7,000
ՊՈՒՐՍԱՅԻ ՎԻԼԱՅԷԹ				
Պուրսա	35,000			
Պիլեճիք	18,000		11,000	
Պանտըրմա	9,000		4,500	
Պալըքեսիր	6,000		5,800	
Քիւթահիա եւ Աֆիոն-Գարահիսա	10,000	78,000	7,000	28,300
ԱՅՏԸՆԻ ՎԻԼԱՅԷԹ				
Զմիւռնիա	11,000	11,000	11,000	11,000
ՔԱՍԹԵՄՈՒՆԻԻ ՎԻԼԱՅԷԹ				
Քասթեմունի	10,000	10,000	8,000	8,000
ԱՆԿՈՐԱՅԻ ՎԻԼԱՅԷԹ				
Անկորա	22,000		3,500	
Կեսարիա	47,500		6,000	
Եոզկատ	45,500	115,000		9,500
ԳՈՆԻԱՅԻ ՎԻԼԱՅԷԹ				
Գոնիա	25,000	25,000	10,000	10,000
ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՎԻԼԱՅԷԹ				
Երուսաղէմ	2,000		2,000	
Յափա	500	2,500	500	2,500
ՊԷՅՐՈՒԹԻ ՎԻԼԱՅԷԹ				
Պէյրութ	600	600	1,000	1,000
ՊԱՂՏԱՏԻ ՎԻԼԱՅԷԹ				
Պաղտատ	1,000	1,000	1,000	
Պասուպա (գաղթականներու կայան)			15,000	16,000
	Փոխադրելի	1,926,100	Փոխադրելի	517,600

Վիլայէթի սահմաններուն մէջ գտնուող շրջաններ	Բ Ն Ա Կ Չ Ո Ի Թ Ի Ի Ն			
	Պատերազմէն առաջ	Գումար	Պատերազմէն ետք	Գումար
	Փոխադրեալ	1,926,100	Փոխադրեալ	517,600
ՊԱՍՐԱՑԻ ՎԻԼԱՅԷԹ				
Պասրա	400	400	400	400
ՄՈՒՍՈՒԼԻ ՎԻԼԱՅԷԹ				
Մուսուլ	800	800	800	800
ԴԱՄԱՍԿՈՍԻ ՎԻԼԱՅԷԹ				
Դամասկոս	400	400	400	400
ՀԱԼԷՊԻ ՎԻԼԱՅԷԹ				
Հալէպ	12,000		7,000	
Քիլիս	12,000			
Ուրֆա	33,000		9,000	
Այնթապ	30,000		52,000	
Անտիոք	12,000	99,000	5,000	73,000
	Ընդհ. գումար	2,026,700	Ընդհ. գումար	592,200

ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐՈՒ ԱՅԺՄՈՒ ԹԻՒԸ

Փոխադրեալ	592,200
• Այս թիւին վրայ պէտք է աւելցնել թիւը այն որքերուն, որոնք ստրկութեան մէջ կը գտնուին Միջագետքի անապատներու ցեղախումբերուն մօտ	5,800
• Թիւը կիներուն եւ որբերուն, որոնք տակաւին ստրկութեան մէջ կը պահուին թուրքերու մօտ, Անատոլուի մէջ	58,000
• Հայկական գաւառներէն կովկաս ապաստանած գաղթականներուն թիւը	400,000
Վերապրողներու ընդհանուր թիւը	1,065,000

Պատերազմէն առաջ հայ բնակչութեան թիւը 2,026,700 ըլլալով, Թուրքիոյ ջարդերու եւ տարագրութեան միջոցառումներու զոհ գացած հայերուն մօտաւոր թիւն է ուրեմն 1,000,000:

Գալով Թուրքիոյ հայ բնակչութեան այժմու թիւին, հետեւեալ ցուցատախտակը՝ կը պարզէ կացութիւնը.—

Վեց վիլայէթներու շրջանները, ուր հայ բնակիչները՝ մեծամասնութիւն են	Պատերազմէն առաջ	Գումար	Այս շրջաններուն մէջ գտնուող վերապրողներուն թիւը Պատերազմէն ետք
Էրզրում	215,000		1,500
Վան (առանց Արբաղի կամ Հեքքիարիի)	185,000		500
Պիթլիս (առանց Սղերթի)	180,000		
	Փոխադրելի 580,000		Փոխադրելի 2,000

Վեց վիլայէթներու շրջաններ. ուր հայ բնակիչները մեծամասնութիւն են	Պատերազմէն առաջ	Գումար	Այս շրջաններուն մէջ գտնուող վերապրողներուն թիւը Պատերազմէն ետք
	Փոխադրեալ	580,000	2,000
Սվազ (առանց Ամասիոյ եւ Թոքատի)	165,000		13,000
Խարբերդ (առանց Մալաթիոյ)	168,000		35,000
Տիարպեքիր (առանց Մերտինի)	105,000	1,018,000	3,000

Վեց վիլայէթներու շրջաններ. ուր հայ բնակիչները մեծամասնութիւն չեն	Պատերազմէն առաջ	Գումար	Այս շրջաններուն մէջ գտնուող վերապրողներուն թիւը Պատերազմէն ետք
Ամասիա եւ Թոքատ	60,000		3,800
Արբաղ եւ Հեբբիարի	12,000		
Մերտին	19,000		
Մալաթիա	36,000		
Սղերթ	18,000		
Տրապիզոն Սանճաք	35,000		10,000
		1,198,000	66,800
● Այս շրջաններէն կովկաս ապաստանող գաղթականներուն թիւը			400,000
● Պաֆուպայի գաղթականները ապաստանողներուն թիւը			15,000
		Ընդհ. գումար	481,800

Կովկաս ապաստանած 400,000 հայ վերապրողները մեծամասնութեամբ գաղթած են Էրզրումի, Վանի, Պիթլիսի եւ Տրապիզոնի շրջաններէն, որոնք ռուսերուն նախկին սահմանին մօտ կը գտնուէին:

Ներկայիս այս շրջանները ա՛յնքան աւերուած են, որ ամրողջովին անմարդաբնակ են: Թուրք բնակչութիւնը, որ պատերազմի առաջին տարիներուն ծանրօրէն հարուածուած էր սովէ եւ համաճարակներէ, ամէնէն սարսափելի կորուստներուն ենթարկուեցաւ, ռուսական արշաւանքին առջեւ՝ ձմրան խստագոյն շրջանին՝ 1916ի ցունուար ամսուն խոյս տալով իր բնակավայրէն:

Այս ամրողջ շրջանին մէջ, զոր կը պարփակեն նախագահ Ուուտրօ Ուիլսընի կողմէ գծուած սահմանները, թուրք նախկին բնակչութենէն 100,000 վերապրողներ չկան: Նոյն շրջաններու հայ գաղթականները, որոնք կովկաս ապաստանած են, եւ որոնք յարմար ժամի կը սպասեն իրենց հայրենի տուները վերադառնալու համար, առանձին կը կազմեն մեծամասնութիւնը թուրք տարրին վրայ:

Սվազի, Խարբերդի, Տիարպեքիրի վիլայէթներուն եւ Սղերթի ու Հեբբիարիի շրջաններուն մէջ թուրք բնակչութիւնը, հակառակ անոր որ չհարկադրուեցաւ հեռանալ իր բնակավայրերէն, սովի, համաճարակներու եւ ներքին կռիւներու հետեւանքով ծանր վնասներու ենթարկուեցաւ:

Այս շրջաններէն էրզրում, Վան եւ Պիթլիս բուրք բնակչութիւն փոխադրելու թրքական կառավարութեան փորձերը արդիւնք չտուին՝ այս վերջին շրջաններուն մէջ տիրող ամայութեան պատճառով: Քանի մը բաղաքներու մէջ է որ գոյութիւն ունին բնակիչներու խմբակցութիւններ կամ զօրանոցներ: Գեղջուկ բնակչութիւն չկայ, բացի բիւրտ վաչկատուններէ, որոնք հոն եկած են իրենց արջառներուն տեղափոխութեան հետեւելով· եւ թուրքերը Հայաստանի վրայ իրենց վերջին արշաւանքներէն ետք պարտադիր աշխատանքի ենթարկեցին հազարաւոր հայ երիտասարդներ՝ ասոնց ճամբաներու նորոգութեան աշխատանքներ գործադրել տալու համար, առանց մտահոգուելու անոնց նուազումէն, որուն կրնար ենթարկուիլ բաղաքային բնակչութիւնը:

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՄԷՋ

	Պատերազմէն առաջ	Պատերազմէն ետք	
Ատանայի Սանճաք եւ Ճեպէլ Պերեքէթ	79,000	150,000	(1)
Սիս	18,000	15,000	
Հաճըն	21,000	500	(2)
Ալեքսանտրէթ եւ Պէյլան	18,000	2,000	
Մարաշ	28,000	10,000	(3)
Զէյթուն	28,000	5,000	
Ֆոնուզ	13,000		
	205,000	182,500	

1) Այս թիւին մէջ կան ուրիշ շրջաններէ մեծ թիւով տարագիրներ, որոնք Ատանա ապաստանած են:

2) Պատերազմէն ետք Հաճընի մէջ կար 11,000 բնակչութիւն մը: Նշանակուած 500 անձերը վերջին ջարդերէն վերապրողներ են, որոնք ներկայիս Ատանա ապաստանած են:

3) Վերջին ջարդերէն առաջ Մարաշի եւ շրջակայ գիւղերուն մէջ կային 30,000 հայեր, որոնց մէջ կը գտնուէին՝ ուրիշ շրջաններէ հոն ապաստանած վերապրողներ:

ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՄՆԱՑԵԱԼ ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

	Պատերազմէն առաջ	ետք
Կոստանդնուպոլիս, Սամսոն, Իզմիտ, Էտիրնէ, Պրուսա, Այտըն, Քասթեմունի, Անկորա, Քոնիա, Երուսաղէմ, Պէյրութ, Պաղտատ (առանց Պասրայի գաղթականներուն), Պասրա, Մուսուլ, Դամասկոս եւ Հալէպ	623,700	416,700

(ՊՈԼՍՈՑ ՀԱՑՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆԻ ԱՐԽԻՆԵՐԷՆ)

ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆԻ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ ԹՈՒՐՔ ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՎԱՒԵՐԱԳՐԵՐՈՒ ՎԱՒԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

1915ի հայասլինչ կոտորածներու վրայ դեռ ոչ մէկ պիտական լուրջ հրատարակութիւն ներկայացուած է հանրութեան եւ միջազգային հանրային կարծիքին: Բացառութիւն է Լեւսիուսի «ԳԵՐՄԱՆԻԱ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆ» դերմանական վաւերագրերու հաւաքածոն, հրատարակուած 1919ին:

Ամէն հեղինակ կամ ամէն գրող, մանաւանդ հայ, դոհացած է արտագրելով, առանց անդրադառնալու վաւերականութեան հարցին, վաւերագրեր՝ գրքէն Արամ Անտոնեանի: Մինչեւ այսօր, ոչ ոք փորձած է հաստատել անոր հրատարակած պաշտօնական փաստաթուղթերուն վաւերականութիւնը պատմական ստոյգ տուեալներով:

⁂

Ամերիկահայ երիտասարդ մը Գալիֆորնիայէն նամակ մը կը գրէ Միացեալ Նահանգներու պետական բարձր անձնաւորութեան մը, որուն կու տայ, իր գիտցածին համաձայն, կարգ մը տեղեկութիւններ, հայերու մասին, եւ ի միջի այլոց կը հաւաստէ թէ 1915ին թուրքերը ջարդեր են ԵՐԵՔ ՄԻԼԻՈՆ ՀԱՅԵՐ, եւ հայ երիտասարդը խանդավառութեամբ կը խնդրէ որ ամերիկացի պետական անձնաւորութիւնը, հիմնուած այդպիսի պատմական տուեալներու վրայ, պատեհ առիթով պաշտպանէ Հայոց Դատը միջազգային քաղաքական լուրջ շրջանակներու առջեւ:

Ամերիկացի անձնաւորութիւնը հայ բարեկամի մը ցոյց կու տայ նամակը եւ անոր կը հարցնէ.

– Ճի՞շդ է որ թուրքերը ԵՐԵՔ ՄԻԼԻՈՆ ՀԱՅԵՐ ջարդեր են:

Հայ բարեկամը կը վարանի պատասխանելու այս չեչտակի հարցումին. ինքն ալ ամերիկացիին պէս չի գիտեր ջարդուած հայերու ճշդիւրիտ թիւը եւ ոչ ալ մօտաւոր թիւ մը, բայց կը ջանայ վստահեցնել իր ամերիկացի բարեկամը որ ջարդուած հայերու թիւը չատ բարձր է:

– Դո՛ւք, հայե՛րդ, կը չեչտէք ամերիկացիին, չունի՞ք վաւերական լուրջ տուեալներու դիտական գիրք մը, որ անհերքելի վաւերագրերով հաստատէ թուրքերու կողմէ 1915ի ջարդուած հայերու ստոյգ կամ մօտաւոր թիւը, կոտորածներու քաղաքական եւ կրօնական դրդապատճառները եւ հանգամանքները, այս տեսակի ուրիշ պատմական վաւերաթուղթեր, որոնք կարենան առաջնորդել Հայ Դատը միջազգային լուրջ շրջանակներու առջեւ իրաւ պէս եւ դրապէս պաշտպանել ուզող խոհուն անձնաւորութիւններ:

Անշուշտ հայն ալ չէր ճանչնար ամերիկացի իր բարեկամին պահանջած փրկքը. ոչ դեռ չէ պրուած կամ լոյս աշխարհ չէ եկած եթէ պատրաստուած է:

⁂

ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆԻ ԳՐԱԾ ՀԱՅԵՐԷՆ ԲՆԱԳՐԻ ԵՒ ԳԱՂՂԻԵՐԷՆ ԵՒ ԱՆԳԼԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՄԻՋԵԻ ԷԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Արամ Անտոնեանի հաւաքած թուրք պաշտօնական վաւերագրերու, Նայիմ Սեֆա էֆենտիի ծուչերուն, եւ Արամ Անտոնեանի գրած լուսաբանական մեկնութիւններուն հայերէն բնագրին հատորը հրատարակուած է Ամերիկա՝ գաղղիերէն եւ անգլերէն թարգմանութիւններու հրատարակութենէն (1920) մէկ տարի ետք՝ 1921ին:

Միչանկեալ ըսենք թէ Ա. Անտոնեանի դըրքին հայերէն բնագիրը, բուն բառին իմաստով, բնագիր չէ, կարելի է Ա. Անտոնեանի դրչէն բնագիր նկատել անոր մեկնաբանութիւնները, լուսաբանութիւնները, բացատրութիւնները. մինչ վաւերագրերու եւ Նայիմ Սեֆա էֆենտիի Ծուչերուն բնագիրը Թրքերէն է, իսկ ասոնց հայերէնը՝ Թրքերէնէ թարգմանութիւն է: Ինչ որ կը կազմէ դրքին կէսը կամ աւելին:

Հայերէն բնագիրը կը կրէ հետեւեալ տիտղոսը՝

«ՄԵՆ ՈՁԻՐ»Ը, ՀԵՂԻՆԱԿ՝ ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ԵՒ ԹԱԼԷԱԹ ՓԱՇԱ

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ ԵՒ

ԲԱԶՄԱԹԻՒ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՎ

1921

ՏՊԱՐԱՆ ՊԱՀԱԿԻ, ՊՈՍՏՈՆ

Այս հատորը ունի 305 էջեր, 13×19 ծաւալով: Կը բովանդակէ դրքին վերջաւորութեան՝ առանձին գլուխ մը, որ Թրքերէնէ թարգմանութիւն է «Ամբաստանիչ Ատեանի որոշմնագիրը» (էջ 275–304), կամ դատախազի ամբաստանագիրը, որ կը պակսի պաղղիերէն եւ անգլերէն թարգմանութիւններու մէջ, եւ որ վաւերականութեան նոր փաստի չի կարօտիր:

Պաղղիերէն թարգմանութիւնը կը կրէ սա տիտղոսը՝

Aram Andonian

Documents officiels concernant les massacres Arméniens.

Reproduction photographique d'un grand nombre de documents.

Traduits du Manuscrit arménien, avec l'autorisation de l'auteur, par M.S. David Bey.

Paris, Imprimerie H. Turabian, 1920

Հատորը կը պարունակէ 168 էջեր, 15×24 ծաւալով:

Իսկ անգլերէն թարգմանութիւնը, բաղդատմամբ հայերէն բնագրին եւ պաղղիերէն թարգմանութեան, կարելի է առանց վարանումի ըսել, որ պարզ եւ կրճատեալ ԱՄՓՈՓՈՒՄ մըն է, առանց յարգելու նոյն իսկ վաւերագրերու ամրողջական արտագրութիւնը:

The Memoirs of Naim Bey.

Turkish Official Documents Relating to the Deportations and Massacres of Armenians.

Compiled by Aram Andonian

With An Introduction of Viscount Gladstone

With Illustrations and Fascimile Documents;

Hodder and Stoughton Limited

1920, London

Անգլերէն թարգմանութեան հատորը կամ դրքոյկը կը պարունակէ ընդ ամէնը 84 էջեր, 12×18 ծաւալով:

Իբր յաւելուած կը բովանդակէ դրքին վերջաւորութեան (էջ 72–84)՝

Appendix, An Open Letter to President Wilson, Berlin, January 1919, by Armin T. Wegner

Այս յաւելուածը կը պակսի թէ՛ հայերէն բնագրին եւ թէ գաղղիերէն թարգմանութեան մէջ:

Նոյն դրքոյկը վերահրատարակուեցաւ 1964ին, հետեւեալ վերտառութեամբ.

The Genocide of the Armenians by Turks (The Turkish Armenocide)

Documentary Series, Volume one

The Memoirs of Naim Bey

Reprinted 1964 with a new preface by The Armenian Historical Research Association

(A H R A)

Ընդամէնը 84 էջեր, 13×18 ծաւալով, սկիզբը երեք ու կէս էջ յառաջաբանով եւ վերջաւորութեան՝ 16 լուսանկարներով, առնուած թերթերէ եւ դրքերէ:

Տպագրութեան վայրը անծանօթ է, թէեւ Ֆիլատելֆիա ըլլալ կը թուի:

Ամփոփելով՝

Հայերէն բնագիրը՝ էջ 305, ծաւալ՝ 13×19:

Պաղղիերէն թարգմանութիւն՝ էջ 168, ծաւալ՝ 15×24:

Անգլերէն թարգմանութիւն՝ էջ 84, ծաւալ՝ 12×18:

Ակնյայտնի կը տեսնուի էջերու եւ ծալելի բաղդատական համեմատութենէն այն մեծ տարբերութիւնը, որ կայ հայերէն բնագրի եւ գաղղիերէն թարգմանութեան միջեւ մէկ կողմէն, եւ անգլերէն թարգմանութեան միջեւ միւս կողմէն:

Երկրորդ տպագրութեան սկիզբի նախաբանէն եւ վերջաւորութեան վերարտադրուած 16 լուսանկարներէն զատ, մնացեալը արտատպումն է նախկին անգլերէն թարգմանութեան՝ միեւնոյն սխալներով եւ միեւնոյն էական կրճատումներով, առանց բացատրութեան, առանց լուսաբանութեան, եւ մանաւանդ վաւերականութեան հարցին առանց ակնարկութեան: Կոյր արտատպում:

Արամ Անտոնեան իր մտերմական անտիպ նամակին մէջ որոշ դառնութեամբ կ'արտայայտուի անգլերէն թարգմանութեան մասին. «Իմ գրքիս հրատարակութեան ընթացքին, Լոնտոնի Հայկական Գրասենեակը եւ Բարիզի Հայ Ազգային Պատուիրակութիւնը, իրենց պաշտպանած դատին ի նպաստ չարժելով, իմ ԶԵՌԱԳՐԻՆ հետ վարուեցան քիչ մը չատ ԱՊԵՏՕՐԷՆ»: Ասով Ա. Անտոնեան կ'ուզէ ակնարկել որ իր գրքին մէջ, մկրատի գործածութեամբ, յաւելումներէ աւելի կրճատումներ կատարուած են, մանաւանդ անգլերէն թարգմանութեան մէջ: «Լոկ ամփոփում մըն է, կ'ըսէ Ա. Անտոնեան իր մտերմական նամակին մէջ, բայց այս ամփոփումին մէջ հեռագիրները ամբողջութեամբ հրատարակուած են»: Դժբախտաբար, Ա. Անտոնեան չէ կարդացած իր գրքին անգլերէն թարգմանութիւնը, որովհետեւ կը խոստովանի որ անգլերէն չի գիտեր: Մինչ հայ բնագրին եւ գաղղիերէն թարգմանութեան մէջ ղրուած են վաւերագրերու 11 լուսանկարներ, անդին անգլերէն թարգմանութեան մէջ արտատպուած են միայն չորս լուսանկարներ, որոնք նոյն չեն, առ հասարակ, միւսներուն հետ:

Անգլերէն թարգմանութեան 53րդ էջի թիւ 2 լուսանկարը, որ կը ներկայացնէ Թալէաթ փաշայի ծածկագիր հեռագիրը 21 Նոյեմբեր 1915ի, ինչպէս նաեւ 62րդ էջի թիւ 4 լուսանկարը պակաս են թէ հայերէն բնագրին թէ գաղղիական թարգմանութեան մէջ: Անգլերէն 51րդ էջի թիւ 1 եւ 61րդ էջի թիւ 3 լուսանկարները կան թէ՛ հայերէնի, թէ՛ գաղղիերէնի մէջ:

Էական տարբերութիւններ կան, ոչ այնքան անտեսելի, միեւնոյն հատուածի մը կամ հեռագրի մը հայերէն, գաղղիերէն եւ անգլերէն թարգմանութիւններուն միջեւ: Հոս տեղը չէ սակայն՝ անոնց վրայ ծանրանալու:

Ա. Անտոնեան, իր իսկ խոստովանութեամբ, անգլերէն չէր գիտեր եւ ժամանակ ալ չէր ունեցած բաղդատելու կամ բաղդատել տալու մանրամասնօրէն հայերէն բնագիրը եւ անգլերէն թարգմանութիւնը: Այսպիսի բաղդատական քննութիւն մը բազմաթիւ տարբերութիւններ երեւան պիտի հանէր:

Երեք տեսակ են տարբերութիւնները, որոնք գոյութիւն ունին մէկ կողմէ անգլերէն թարգմանութեան եւ միւս կողմէ հայերէն բնագրին միջեւ.

ա) Վաւերագրերը նոյնութեամբ արտապրուած չեն անգլերէն թարգմանութեան մէջ: Կան թուականի փոփոխութիւններ եւ սխալներ:

բ) Նայիմ Սեֆա էֆենտիի Ծուչերը ամբողջութեամբ արտատպուած չեն անգլերէն թարգմանութեան մէջ, ուր սահած են փոփոխութիւններ եւ կարեւոր սխալներ՝ իմաստի տարբերութեամբ:

գ) Նայիմ Սեֆա էֆենտիի Ծուչերուն խառնուած են մէջ ընդ մէջ Արամ Անտոնեանի մեկնաբանութիւնները եւ բացատրութիւնները, երբեմն նոյն իսկ Արամ Անտոնեանի նոթագրութիւնները խառնուած են Նայիմ Սեֆա էֆենտիի Ծուչերու հատուածներուն մէջ:

Թէ՛ նախկին, թէ՛ նոր հրատարակութիւններուն մէջ թիւով չատ են սխալները, փոփոխութիւնները, յապաւումները, կրճատումները, տեղափոխութիւնները եւայլն: Հարկ է թրքերէն բնագրէն կրկին թարգմանել եւ հայ ու գաղղիական թարգմանութիւններուն հետ բաղդատել ետք միայն յանձնել հրատարակութեան:

Հարկ անհրաժեշտ է մանաւանդ հաստատել վաւերագրերու վաւերականութիւնը քննական ստոյգ տուեալներով:

ՆԱՁԻՄ ՍԵՖԱ ԷՖԵՆՏԻԻ ԵՒ ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆԻ ԾԱՆՕԹՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՄՏԵՐՄՈՒԹԵԱՆ ԾԱՆՈՒԿ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

Եփրատի ափին, Մեսքենէ գիւղաւանին մէջ, մուսպուճցի չերքէզ ՀԻՒՍԷԻՆ ԱԻՆԻ պէյ տնօրէնն էր դաղթական հայերու առաքումի գործին: Սակայն Հիւսէին Աւնի պէյ չէր ծայրեր Տէր Զորի միւթեսարըֆէն եւ Հալէպի մէջ կեդրոնացած՝ ՀԱՑԿԱԿԱՆ ՋԱՐԴԵՐՈՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԻՉ ԵՒ ԳՈՐԾԱԴԻՐ ՓՈՒՆ–ՏՆՕՐԷՆՈՒԹԵԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՉՈՒԹԵՆԷՆ իրեն ղրկուած բազմաթիւ պաղտնի հրամաններն ու հրահանգները: Վերջին անգամ Հալէպէն ընդհանուր տեսչութեան փոխ–տնօրէն Ապտիւլ Ահատ Նուրի պէյ կը հրամայէ չերքէզ Հիւսէին Աւնի պէյի եւ կը ստիպէ զայն որ Մեսքենէէն դէպի Տէր Զոր քշէ գաղթական հայերը, որոնք դատապարտուած էին անապատին մէջ կոտորուելու կամ մեռնելու, որպէսզի իրենց տեղ ղրկուին հետզհետէ կարգով զաւառներէն օրէ օր հասնող նոր գաղթական հայեր:

Հիւսէին Աւնի պէյ չատ աւելի մեծ չափեր կ'ապահովէր գաղթական հայերը Մեսքենէ պահելով, քան զանոնք դէպի անապատը քշելով, որովհետեւ Մեսքենէ հասած գաղթական հայերու մէջ կային նաեւ հարուստներ ալ, որոնք աքսորի եւ ջարդի օրհասական ըսպառնալիքէն ազատելու համար գումարներ կը վճարէին իրր փրկագին:

Հիւսէին Աւնի իր տրամադրութեան տակ ունէր հայ հարսեր եւ կոյս աղջիկներ, զորս գործածելէ ետք, կը նուիրէր բարեկամներու, կամ կը ծախէր դրամով կամ ոչխարի մը կամ այծի մը փոխարէն:

Վերջապէս բարձրագոյն հրամանով չերքէզ Հիւսէին Աւնի պէյ պաշտօնանկ եղաւ Մեսքենէի գաղթական հայերու առաքումի տնօրէնութեան պաշտօնէն: Հիւսէին պէյ Հալէպ գնաց ինքզինք պաշտպանելու եւ իր ընթացքը արդարացնելու համար:

Հալէպէն առժամապար, իրր օգնական, Մեսքենէ կը ղրկուի Նայիմ Սեֆա էֆենտի, որ անձնապէս կողմնակից չէր հայերու ջարդին, բայց պաշտօնի բերումով, կը գործակցէր ջարդարարներուն հետ ստիպողաբար:

Իր կարգին, Նայիմ էֆենտի ալ չի ղրկեր Մեսքենէի գաղթական հայերը դէպի ջարդավայրերը: Ինքն ալ կը սկսի օգտուիլ գաղթական հայերու հարստութենէն:

Լաւ համոզուած ըլլալով որ Մեսքենէի գաղթական հայերը վերջ ի վերջոյ պիտի ջարդուին, Նայիմ էֆենտի քանի մը ատանացի, գոնիացի, ապչեհիրցի եւ ուրիշ տեղացի գաղթական հարուստ հայերու կ'առաջարկէ փախչիլ Հալէպ, ուր ջարդուելու վտանգը նուազ չէ՛տուած էր քան այլուր:

Հակոզութեան տակ՝ Ատանայէն դէպի Մերտին, ճանապարհի ընթացքին, Արամ Անտոնեան կը փախչի եւ կ'ապաստանի Մեսքենէ. կը բարեկամանայ գաղթական հարուստ հայերու հետ, որոնք դինք կը պահեն:

Արամ Անտոնեան Մեսքենէի մէջ կը վարէ, ծածկանունով, փախուստի բանակցութիւններ ու սակարկութիւն. միջնորդի դեր կը կատարէ Նայիմ Սեֆա էֆենտիի եւ հարուստ հայերու միջեւ, որոնք կը տատամսէին խմբովին կտրել Մեսքենէ–Հալէպ վտանգաւոր ճամբան:

Նայիմ էֆենտի կ'առաջարկէ նախ մէկ հոգի ղրկել Հալէպ եւ հոն համաձայնիլ Նախլէ անունով սրաբ կառավարին հետ: Նայիմ էֆենտի կ'ապահովէ որ այս կառավարը վըստահելի անձ մըն է, որ պիտի կարենայ հայ ընտանիքները փոխադրել Հալէպ առանց վտանգի՝ անապատի ճամբով:

Գաղթական հարուստ հայ ընտանիքներու խնդրանքով՝ Արամ Անտոնեան յանձն կ'առնէ առանձին Հալէպ երթալ, հոն սակարկել Նախլէի հետ եւ կարգադրել փախուստի գործը:

⁂

«Հայկական Տեղահանութեանց եւ Ջարդերու Պատմութեան համար» խորագրեալ իր անտիպ տետրակներուն եւ թղթիկներուն մէջ՝ Արամ Անտոնեան հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ Նայիմ Սեֆա էֆենտիի հետ իր ծանօթութեան ծածուկ պարագաները.

«Երբ Հալէպի եւ բոլոր չրջականերու կաթոլիկ սկսան պարպել դէպի Տէր Զոր իջեցնելու համար, իրր Եփրատի, հետեւաբար նաեւ Տէր Զորի դիծին գլխակայանը, Մեսքենէ, արտակարգ նշանակութիւն ստացաւ: Մինչեւ Հիւսէին էֆենտիի պաշտօնի անցած ատենը

հազիւ 20,000 գաղթական (հայ) կար այնտեղ, մէկ օրէն միւսը 100,000ը անցաւ գաղթականներու թիւը: Այս պատճառաւ Գաղթականաց Վարչութիւնը օգնականներ կարգեց Հիւսէին պէյի: Առաջինը՝ Էմմէր անունով մուսուլմանի երջիկ մըն էր, երկրորդը՝ Սարըքլը Հասան անունով անթաքիացի մը, որ ղրկուած էր Հալէպէն:

«Իմ (Արամ Անտոնեան) Մեսքենէ հասնելէս ետք ղրկուեցան նաեւ երկու օգնականներ, նախ Ահմէտ էֆենտի անունով մարդ մը, եւ յետոյ ՆԱԻՄ ՍԵՖԱ պէյ, որ գաղթականներուն մէջ մեծ ժողովրդականութիւն չահեցաւ: ԽՄՈՂ եւ ԽԱՂԱՄՈՂ (Նայիմ Սեֆա էֆենտի) մշտապէս դրամի պէտք ունէր, եւ հետեւաբար կը սիրէր ԿԱՇԱՒՈՒԸ: ԻՆՁ ԱՄԷՆԷն Առաջ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ ՀԱՍԿՑՈՒՑ ՈՐ ԴԸՐԱՄԱԿԱՆ ՋՈՀՈՂՈՒԹԵՆԷ ՁԵՌՆՍԱՓՈՂ ԸՆՏԱՆԻՔՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ ՀԱՒԷՁ ՓԱՒՁԻԼԸ ԱՆԿԱՐԵԼի Չէ: Եւ իր չրջանին էր որ չատ մը բարեկեցիկ ընտանիքներ, մեծ մասամբ ատանացի, գոնիացի, յայողեցան Հալէպ գալ, երբ ես Նայիմ պէյի գիտութեամբ Հալէպ փախչելէս ետք, այնտեղ, ինչպէս ինքն իսկ յայտարարած էր, Նախկէ անուն արաբ կառապանի մը հետ սակարկեցի փախուստի գործը»:

Ա. Անտոնեանի համաձայն, ատանացի, գոնիացի, ազչեհիրցի, պոլուցի 16 հարուստ հայ դաղթական ընտանիքներ, բոլորն ալ Գաւպէն Մեսքենէ աքսորուած, գաղտնի բանակցութեամբ կը չանան Մեսքենէէն Հալէպ անցնելու արտօնութիւն ստանալ: Կը կաչառեն Հիւսէին Աւնի պէյը, որուն արտօնութեամբ Հալէպ կ'երթայ իրենցմէ ատանացի մը, եւ հոն ԳԱՐՈՆ պանդոկի մէջ հանդիպում կ'ունենայ Զեքի պէյի հետ, որ էվերէկի չրջաններուն հայերու կոտորածը լաւ կազմակերպած եւ գործադրել տուած ըլլալուն համար, պաչտօնի բարձրացումով, միւթեսարըֆ նչանակուած էր Տէր Զորի:

Զեքի պէյ, յետին դիտաւորութեամբ, կը քաջալերէ ատանացին, որ իր ընկերներով անցնի Տէր Զոր, խոստանալով անոնց ամէն տեսակ ապահովութիւն: Առանացի պատուիրակը Հալէպէն կը վերադառնայ Մեսքենէ. բարեկեցիկ ընտանիքներուն կ'աւետէ թէ Ռազպէյի գործը չէ յաջողած, այլ պիտի կարենան անվտանգ անցնիլ Տէր Զոր եւ հոն մնալ «ՎԱՀՈՎ»: Արդէն Ռազպէյի բաղդատմամբ Տէր Զոր դրախտ մըն է: Միեւնոյն ատեն բանալնաց ատանացին միւս ընտանիքներուն կը յայտնէ, թէ Զեքի պէյ ուրիչ մէկը չէ եթէ ոչ Տեվելուի եւ էվերէկի հայերու ջարդարարը եւ թէ հիմա ան Տէր Զոր կը ղրկուի այն տեղի պաղթական հայերը նմանապէս կոտորելու:

Առանացին եւ Զեքի պէյ Հալէպի մէջ համաձայներ էին. Զեքի Մեսքենէէն Տէր Զոր երթալու ատեն իր հետ միասին պիտի տանէր հոն 16 աքսորական հայ հարուստ ընտանիքներ: Անչուչտ կաչառքի փոխարէն, որ կանխիկ վճարուած էր:

Արամ Անտոնեան նոյն ատեն սերտ յարաբերութիւն ունէր այդ 16 ընտանիքներէն մէկուն հետ, կ'ապրէր դոնիացի Պոյաճեան հարուստ ընտանիքին վրանին տակ, եւ իր անունն ալ փոխած էր «ԱՐԱՄ ՊՈՅԱՃԵԱՆԻ»:

Արամ Պոյաճեան կամ Անտոնեան չատ լաւ ճանչնալով Զեքի պէյը եւ անոր կատարած ջարդարարի դերը, կը ջանայ, ամէն գնով, տարհամոզել 16 հայ ընտանիքները որ Զեքի պէյի խոստումներուն չհաւատան եւ Տէր Զոր չմեկնին:

«Առաջին օրը ուր ինծի յայտնեցին, կը գրէ Ա. Անտոնեան, Հալէպի բանակցութիւնը, քանի որ ես ալ միասին պիտի երթայի, – եւ Զեքի պէյի ով ըլլալը դիտէի, խորհուրդ տուի իրենց (16 ընտանիքներուն) որ ետ կենան այդ ծրագրէն: Ըսի թէ Զեքի պէյը վաղուց կը ճանչնամ, թուրք թերթերու ողորմելի լրագիր մըն էր, գաւակը կէօրենցի չերքէզ ընտանիքի մը, որուն տունը կ'ինկնէի տարին անգամ մը, կէօրենի չերմուկները երթալուս: Զափազանց չար էր բնաւորութեամբ, եւ արդէն կեսարիոյ հայերը չարդ ու փչուր ըրած էր ղարհուրելի պայմաններու մէջ: Կեսարացիներ ալ եկան, անոնց (16 ընտանիքներուն) խօսեցան քանիցս, դգուչացնելով որ չվստահին Զեքի պէյի, բայց չկրցանք զանոնք համոզել: Ասոր վրայ, իրենց յայտնեցի թէ ես չեմ գար միասին, եւ նոր փորձ մըն ալ ըրի զիրենք համոզելու»: (Արամ Անտոնեանի անտիպ տետրակներէն եւ թուղթերէն):

«Միայն Պոյաճեանները խախտեցան իրենց հաստատակամութենէն եւ գիչերը ըսին թէ իրենք պիտի մնան, բայց լուկ վերջին պա-

հուն պիտի յայտնեն խնդիրը», թէ իրենք միասին պիտի չընկերանան դէպի Տէր Զոր։

Զեքի պէյ, Հալէպէն դալով, իր ճամբուն վրայ, կ'անցնի Մեսքենէէն, բարեկեցիկ 16 հայ ընտանիքներէն պատուիրակութիւն մը կ'երթայ Զեքին դիմաւորելու եւ անոր կը յայտնէ թէ ընտանիքները պատրաստ են, իրենց միջեւ գոյացած համաձայնութեան համեմատ, անմիջապէս ճամբայ ելլելու իրեն հետ եւ մեկնելու դէպի Տէր Զոր։

Զեքի պէյ կը պատասխանէ անոնց՝

– «Եթէ ձեզ ինծի հետ տանելու ըլլամ, Տէր Զորի մէջ ամէն մարդ պիտի ըսէ թէ միւթեսարրըֆը (Զեքի պէյ) ճամբէն սկսաւ կաշառակերութեան»։

Զեքի պէյ խորհուրդ կու տայ անոնց ճամբայ ելլել իր հասնելէն չաբաթ մը ետք, եւ կ'ապահովէ կրկին որ ինք անձամբ պիտի ընդունի դիրենք երբ Տէր Զոր քաղաքը հասնին։

Գոնիացի Գոյաճեան, Արամ Անտոնեանի պաշտպանը, վերջին պահուն, իր հետ առնելով ղայն, կ'երթայ տեսնելու Զեքի պէյը։ Գոյաճեան կաղ ըլլալով, կը մնայ Զեքի պէյի քովէն վերադարձող եւ գրեթէ յուսահատած եղած պատուիրակութեան անդամներուն մօտ, մինչ Արամ Անտոնեան կը յայտնուի Զեքի պէյի, որ հաղիւ կը տեսնէ ղայն, կը յարէ՝

– Ի՞նչ գործ ունիս հոս։

– Ունեցած բոլոր թուրք բարեկամներս քեզի պէս էին, կը պատասխանէ Արամ Անտոնեան, հեգնելով, կը զարմանա՞ս որ հոս ինկեր եմ։

– Բայց ի՞նչ գէշութիւն տեսար ինծմէ, կը յարէ Զեքի պէյ, սրտնեղած։

Արամ Անտոնեան կատակի կը փոխէ խօսակցութիւնը եւ Զեքի պէյի կը պատմէ գրեթէ ամբողջ իր ոդիսականը Գոլչէն մինչեւ Մեսքենէ։

Զեքի պէյ լուռ կը մնայ։

– Ուրախ եմ, կ'աւելցնէ Արամ Անտոնեան, որ այս կողմերը եկար պաշտօնով։ Ի՞նչ կ'ըսես, ես ալ իջնե՞մ Տէր Զոր։

Զեքի պէյ չի պատասխաներ։ Նչան կու տայ իր դիւնայրերուն, որ պատրաստուին մեկնելու։ կը հրամայէ կառապանին որ չարժի։ Հաղիւ անիւները կը սկսին թաւալիլ, Զեքի պէյ իր գլուխը կառքէն դուրս կը հանէ եւ կ'ըսէ Արամ Անտոնեանին.

– «ԻՆՄԷ՛ ԱՇԱՂԸՑԱ», վա՛ր մի իջներ, այսինքն՝ Տէր Զոր մի՛ գար։

Վրան վերադարձին, Ա. Անտոնեան բարեկեցիկ հայ 16 ընտանիքներուն կը հաղորդէ Զեքի պէյի իրեն տուած խորհուրդը՝

– «ԻՆՄԷ՛ ԱՇԱՂԸՑԱ», Տէր Զոր մի՛ գար։

Հակառակ ջարդարարին այս բացայայտ խրատին, բարեկեցիկ հայ աքսորականները դեռ կը յամառին իրենց գոյացուցած ծրագրին եւ համաձայնութեան վրայ. չեն տարհամոզուիր որ պէտք չէ Տէր Զոր երթան, ուր իրենց կը սպասէ ստոյգ մահը՝ ծրագրուած նոյն ինքն Զեքի պէյի հրամանով։

Մեսքենէի գաղթականներու տնօրէն Հիւսէին Աւնի պէյ չէր ուզեր որ այդ ընտանիքներր Մեսքենէէն հեռանան, որովհետեւ չորրոր երկու անգամ գաղթական հայերու կարաւաններ կը ղրկուէին դէպի Տէր Զոր, եւ ինք ամէն կարաւանի մեկնումին այն հարուստներէն կը ստանար կանոնաւոր գումարներ։

Զեքի պէյի Մեսքենէէն անցած օրուան իրիկուներ Հիւսէին Աւնի պէյ կ'այցելէ բարեկեցիկ հայ աքսորականներուն վրաններր եւ ատոնցմէ քանի մը հոգիներու կ'իմացնէ, առանձինները փափաքով, որ չչարժին իրենց տեղէն, որովհետեւ Տէր Զորի կողմերը, Զեքի պէյի ժամանումով, գաղթական հայերու կացութիւնր պիտի վատթարանայ։

Իսկ տնօրէն Աւնի պէյի օգնականը, Նայիմ Սեֆա էֆենտի, երկրորդ օրը, կը ճաչէ ատանացի հայ հարուստի մը վրանին տակ եւ բացայայտօրէն կ'ըսէ թէ Տէր Զոր ղրկուելիք գաղթական հայերր առանց բացառութեան պիտի կոտորուին, հոն չհասած, ճամբու ընթացքին, եւ մեւնոյն ատեն անոնց կը թելադրէ որ առիթ գտնեն Հալէպ փախչելու։

Հայ 16 ընտանիքները կը կարծեն թէ Հիւսէին Աւնի պէյ յատկապէս Նայիմ Սեֆա էֆենտին ղրկած է դիրենք վախցնելու համար, որ չմեկնին Մեսքենէէն եւ թէ անոնց մեկնումով ինք չզրկուի իր ստացած կաշառքներէն։

Ճիշդ նոյն օրերուն՝ Գապէն Մեսքենէ կու գայ կեսարացի դեղադործ Ճիւան Գալթաքճեան, կասկածելի հայ մր, որ կը գովէ Զեքի պէյը, կը ջանայ համոզել հայ գաղթականները որ Տէր Զոր երթալէ չվախնան, կ'ըսէ թէ

հոն իրենց կը սպասէ հանգստաւէտ կեանք մը Ձեքի պէյի պաշտպանութեան տակ։

Այսպէս թերեւս համոզուած, դեղագործ Ճիւան Գալթաքճեան կ'երթայ դէպի Տէր Զոր եւ քաղաք չհասած կը սպաննուի։ Այս սպանութեան ստոյգ լուրին վրայ, 16 հայ ընտանիքները կը հրաժարին վերջապէս Տէր Զոր երթալու իրենց դիտաւորութենէն։

ՆԱԳԻՄ ՍԵՖԱ ԷՖԵՆՏԻ ԵՒ ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆԻ ՄԻՋԵՒ ՄՏԵՐՄՈՒԹԻՒՆԸ ԿԱՄՐԱՆԱՑ

Արամ Անտոնեան տեսակցութիւններ կ'ունենայ Նայիմ Սեֆա էֆենտիի հետ եւ երկուքին միջեւ վստահութիւնը եւ մտերմութիւնը կը զարգանան։

Նայիմ էֆենտի կը գծէ Արամ Անտոնեանի հետեւելիք ուղին. ան կը պատուիրէ որ ապաստի արահետին աջ կողմէն, հեռագրաթելերու սիւներէն 500 մեթր հեռաւորութեամբ քալէ միայն գիշերուան մութին եւ պահուըտի ցորեկուան լոյսին։

Արամ Անտոնեան կը փոխէ։

Սակայն փոխանակ կարաւանի ուղիին աջ կողմէն քալելու, որ շատ աւելի կարճ էր, կը յառաջանայ ձախ կողմէն, կասկածելով որ Նայիմ էֆենտի իրեն դէմ ծուղակ մը լարած ըլլայ։

Զորս գիշեր կը քալէ, եւ երեք ցորեկ կը հանգստանայ։

Իբր սնունդ կ'ուտէ չոր հաց, կոտոշ (իստնուպ) եւ ծարաւը կ'անցընէ վարունգով։

Վերջապէս կը հասնի Հալէպ։

Կը համաձայնի Նախլէ արաբ կառապանին հետ։

Նախլէ քանի մը երթեւեկով Մեսքենէէն Հալէպ կը փոխադրէ տարագիր 16 հայ հարուստ ընտանիքները եւ քանի մը աքսորական հայ մտաւորականներ, Նայիմ էֆենտիի, Արամ Անտոնեանի եւ Նախլէի միջեւ գոյացած համաձայնութեան համեմատ։ Նայիմ Սեֆա էֆենտիի ցուցմունքներով, Նախլէի ճարպիկ առաջնորդութեամբ, ամէն ինչ տեղի կ'ունենայ կատարեալ պաղտնապահութեամբ։ Արամ Անտոնեանի միջնորդութեամբ փախստական ընտանիքները արժանապէս կը վարձատրեն Նայիմ Սեֆա էֆենտին, որ, փոխանակ ըստեղծուած կացութենէն օգտուելու, կը գոհանայ քիչով։ Նոյնպէս Նախլէ կը գոհանայ հարուստներու իրեն տուած վարձատրութեամբ, իսկ հայ մտաւորականները ձրիաբար կը փոխադրէ եղած համաձայնութեամբ։

Հալէպի մէջ Արամ Անտոնեան եւ քանի մը փախստական ընտանիքներ կը ձերբակալուին ոստիկաններու կողմէ։ Ա. Անտոնեան չուտով ազատ կ'արձակուի չնորհիւ վկայագրի մը (վեսիֆա), զոր բարեկամները ճարած էին իրեն համար։ Մատնութեան մը հետեւանքով կառավարական Նախլէ ալ բանտ կը դրուի երկու ամիս, սակայն ինքն երբեք չի մատներ Մեսքենէէն փախած հայ ընտանիքները ու մտաւորականները հակառակ այն ծեծին եւ խոշտանգումին, որոնց ինք կ'ենթարկուի բանտին մէջ։

Մեսքենէէն Հալէպ կը վերադառնայ Նայիմ Սեֆա էֆենտին ալ. զայն երեք աո երեք կը հանեն Մեսքենէէն Հալէպ փախած տարագիր հայ ընտանիքներուն հետ, բայց Նայիմ Սեֆա էֆենտի փոխանակ այս պատահարը իր չահ իրեն օգտագործելու, երդումով բացարձակապէս կը հաստատէ թէ ինքն այս հայերը երբեք չէ ճանչցած եւ անոնք երբեք Մեսքենէ չեն դտնուած։

Այս սուտ վկայութեան վրայ ընտանիքները ազատ կ'արձակուին։

Նայիմ էֆենտիի այս ընթացքը շատ աւելի վստահութիւն կը ներշնչէ հայերուն, յատկապէս Արամ Անտոնեանի եւ փախստական հայ ընտանիքներուն, որոնք միշտ դրամական վարձատրութիւններ կ'ընէին անոր ամէն անգամ որ պէտք ունենար։

Իսկ Նայիմ Սեֆա էֆենտի յաճախ եւ միշտ պէտք ունէր ԴՐԱՄԻ։

(Իբր աղբիւր՝ վերոյիշեալներէն զատ, տես նաեւ Ա. Անտոնեանի մտերմական նամակը Տիկ. Մարի Թերզեանի՝ 26 Յուլիս 1937 թուակիր, անտիպ. բնագիրը Տիկ. Մ. Թերզեանի մօտ, իսկ օրինակը, Փարիզ, Նուպարեան Մատենադարան, Սողոմոն Թեհլիրեանի թղթածրար)։

❖

ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆԻ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԸ

Արամ Անտոնեան իր Թրքական վաւերաթղթերը ձեռք բերած է երեք անձերէ.–

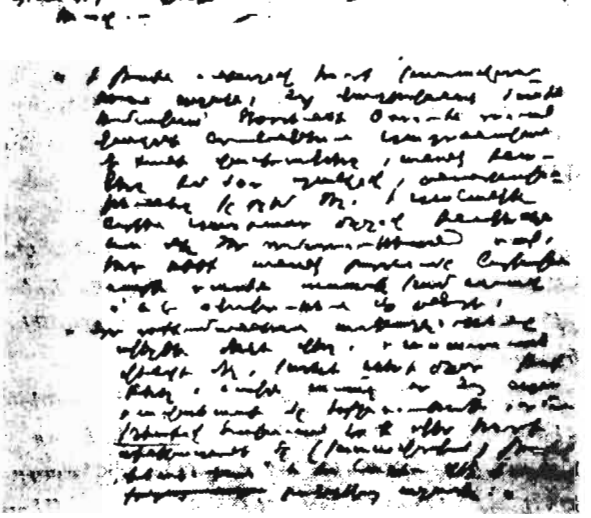
Ա) ՄՈՒՆՊՈՒՃՑԻ ՋԵՐՔԷՋ ՀԻՒՍԷՒԻՆ ԱԽՆԻ ՊԷՑ, տնօրէն Մեսքենէի հայ գաղթականներու կայքին եւ անոնց առաքումի գործին. Հիւսէյին Աւնի ղինադադարէն ետք, Հալէպ եկաւ եւ ՊԱՐՈՆ պանդոկին մէջ Ա. Անտոնեանի յանձնեց երկու կտոր Թրքական վաւերաթղթեր: Դեռ անտիպ կը պահուին Նուպարեան Մատենադարան, Փարիզ: Վաւերաթղթերէն մին, Թրքերէն պաշտօնագիր մը, Մեսքենէի հայերու կոտորածին տեսակ մը մարդահամարն է:

Բ) ՀՄԱՅԵԱԿ ՈՒՂՈՒՐԼԵԱՆ կամ ուրիշ անունով ՄԵԼՔՈՆ ԱՍԱՏՈՒՐ, մտաւորական հայ մը, որ աքսորի վկաներէն է. ունի նոյն նիւթին չուրջ անտիպ հատոր մը. այս ձեռագրին վերջաւորութեան ընդօրինակած է Թրքաստան վեց կտոր վաւերագրեր, զորս կրցած է ձեռք բերել Դամասկոս՝ հայ նպարավաճառի մը խանութէն: Հմայեակ Ուղուրլեան Դամասկոսէն Փարիզ 1919ին՝ Արամ Անտոնեանի ղրկած է օրինակութիւնները նոյն վեց կտոր վաւերագրերուն, որոնց բնագիրները պահած է իր մօտ: Այժմ ուր կը գտնուին այդ վաւերագրերու բնագիրները՝ ոչ ոք գիտէ:

Արամ Անտոնեան իր գրքին մէջ արտագրած է միայն մէկ հեռագիր անոնցմէ: Ինչպէս հեռագիրը՝ հայ գինուորներու ջարդին վերաբերեալ (էջ 232–233) դաղղիերէն Թարգմանութեան մէջ էջ 157–158, իսկ անգլերէն Թարգմանութեան մէջ էջ 66–67:

Նոյն վեց կտոր վաւերագրերուն ամբողջական հրատարակութիւնը առաջին անգամ տեղի ունեցաւ իտալական գիրքի մը մէջ Capitano Sidari, - La Questione Armena Nella Politica Delle Grande Potenze della chiusma del Congreso di Berlino del 1878 al trattato di Lozanna del 1923; pagine 262-277):

Հմայեակ Ուղուրլեան Արամ Անտոնեանի ուղղած նամակով մը (15 Դեկտեմբեր 1919 թուակիր) տեղեկութիւն կու տայ, թէ ուրկէ՛ ձեռք բերած է այդ վաւերագրերը: Անոր նամակէն Արամ Անտոնեան պատառիկ մը թուրքի վրայ ընդօրինակած է երկու պարբերութիւնները: Այդ թուղթի պատառիկը պահուած է մինչեւ այսօր Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանին մէջ: Ստորեւ կու տանք նոյն թղթիկին լուսանկար արտադրութիւնը, որ, իր կարեւորութեան համար, դերծ չէ չահեկանութենէ.

Թղթիկ մը Արամ Անտոնեանի յուշերէն. պարբերութիւն մը Հմայեակ Ուղուրլեանի նամակէն:

Ահա նոյն թղթիկին ընթերցումը.

«Պ. Հմայեակ Ուղուրլեան, Դամասկոսէն, 15 Դեկտեմբեր 1919 թիւով.–

«Ի ձեռին ունենալով թուրք կառավարութեան պոյուն, Հայ Գաղթականաց մասին Դամասկոս՝ Տէօրտիւնճի Օրտուին տրուած գաղտնի հրահանգներուն պաշտօնական մի քանի վաւերագրերը, անոնց բնագիրը իմ մօտ պահելով, ընդօրինակութիւնները կը յղեմ Ձեզ, ի պահանջել հարկին պատրաստ ըլլալով բերնագիրներն ալ դնել Ձեր տրամադրութեան տակ, եթէ երբեք անոնց յայտնումը հայկական սուրբ դատին առաւել կամ նուազ ոեւէ օգտակարութիւն մը բնծայէ:

«Այդ տոհիւմաններուն ամբողջութիւնը սկիզբէն մինչեւ վերջ, դաշտաւորուած վիճակի մէջ, կարելի պիտի ըլլար ձեռք բերել, սակայն ատաղ որ հայ նպարավաճառի մը երկչոտութեամբ, որուն կչիռքով ծախուած էր տգէտ թուրք սեննեկապանի մը (կառավար-

կան) ձեռքով փճացուեցան՝ եւ ես հազիւ վեց կտորներ յաջողեցայ ազատել»:

Դամասկոսի Թուրք կառավարութեան սենեկապաններէն մին հայերու պաղեստինեան եւ կոտորածներուն վերաբերող պաշտօնական վաւերաթղթերը կ'իյոքով կը ծախէ հայ նպարավաճառի մը, որ երբ կ'անդրադառնայ թէ պանիր ու ձաւար ծրարելու համար իր կրծած թուղթերը Թուրք պաշտօնական վաւերաթղթեր են, պանոնք կը փճացնէ պարզ երկչոտութեամբ՝ փոխանակ պանոնք յանձնելու Հմայեակ Ուղղութեանին:

Գ) Ալեմ Անտոնեանի երբորդ եւ պլխաւոր ագրիւրն է ՆԱՅԻՄ ՍԵՖԱ ԷՖԵՆԴԻ. Նայիմի տրամադրած փաստաթուղթերը երեք տեսակ են.

1) Նախ իր անձնական յուշերէն հատ ու կոտրներ:

2) Իր ընդօրինակած վաւերագրերու պատճէնները:

3) Թուրք պաշտօնական վաւերագրերու բնագիրները:

Մտերմական բանակցութիւններէ ետք, Նայիմ Սեֆա էֆենտի վերջապէս կը յօժարի Հալէպի մէջ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՓՈԽՏՆՕՐԻՆՈՒԹԵԱՆ ԴՐԱՄԵՆԵԱԿԷՆ պաղտնաբար վերցնել ՀԱՅԵՐՈՒ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՋԱՐԴԸ ՀՐԱՄԱՅՈՂ վաւերագրերը, պանոնք կ'ընդօրինակէ, ղրաւոր յուշերով զանոնք կը մեկնաբանէ, եւ կը բերէ զանոնք կը յանձնէ ՑԱՐՈՆ պանդոկի տէր եւ տնօրէն ՕՆՆԻԿ ՄԱԶԼՈՒՄԵԱՆԻՆ, որ իր կարգին զանոնք կու տայ Արամ Անտոնեանին:

Նայիմ Սեֆա էֆենտի Հալէպի մէջ 6 Նոյեմբեր 1918ին, քաղաքին անգլիական գրաւումէն 11 օր ետք եւ Զինադադարի կնքումէն քանի մը օր առաջ, Ցարոն Օննիկ Մազլումեանի միջոցաւ Արամ Անտոնեանին կը յանձնէ իր ՑՈՒՇԵՐՈՒՆ ՍԵՒԱԳՐՈՒԹԵՆԷՆ ՄԱՍ ՄԸ, ՈՐ ՄԱՏԻՏՈՎ Է ԳՐՈՒԱԾ, իր ձեռագիրով ընդօրինակած վաւերագրերու պատճէնները, միայն քանի մը կտորներ, եւ պայման կը դնէ որ անոնք իրեն ետ դարձուին, անշուշտ փճացնելու համար, որպէսզի ԻՐ ԾԱՆՕԹ ՁԵՌԱԳԻՐԸՆ յայտնի չըլլայ թէ ինքն է որ զանոնք տրամադրած է ՀԱՅԵՐՈՒ, ինչ որ իր Թուրք ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՆ ՀԱՆԴԷՊ ԴԱՒԱՃԱՆՈՒԹԻՒՆ է, եւ ԽԻՍՏ ԳԱՂՏՆԻ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԱՆՀԵՏԱՑՈՒՄ:

Արամ Անտոնեան չի յարգեր Նայիմի պայմանը եւ իր խոստումը. անոր ետ չի դարձներ ընդօրինակուած վաւերագրերու պատճէնները, այլ ԱՆՈՐ ԿԸ ԽՈՍՏԱՆԱՑ «ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՓՈԽԱՐԻՆՈՒԹԻՒՆ ՄԸ»: Նայիմ էֆենտի կ'ընդունի այս նոր առաջարկը:

10 Նոյեմբեր 1918ին, Ալեմ Անտոնեան եւ ՕՆՆԻԿ ՄԱԶԼՈՒՄԵԱՆ մէկ կողմէ եւ ՆԱՅԻՄ ՍԵՖԱ ԷՖԵՆԴԻ միւս կողմէ կը կայացնեն նոր համաձայնութիւն մը, որ կը դրծագրուի աւանդ յայտագրով: Օննիկ Մազլումեան կը ստակարկէ ԹՈՒՐՔ ՎԱՒԵՐԱԳՐԵՐՈՒ ՓՈԽԱՐԷՆ՝ Նայիմ Սեֆա էֆենտիի տրուելիք ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՓՈԽԱՐԻՆՈՒԹԻՒՆԸ, եւ համաձայնելէ ետք, իսկոյն կը վճարէ որոշուած գումարը:

Նայիմ էֆենտի ԳՈՀ կը մնայ:

Կը կնքուի զինադադարը Նոյեմբեր 11ին:

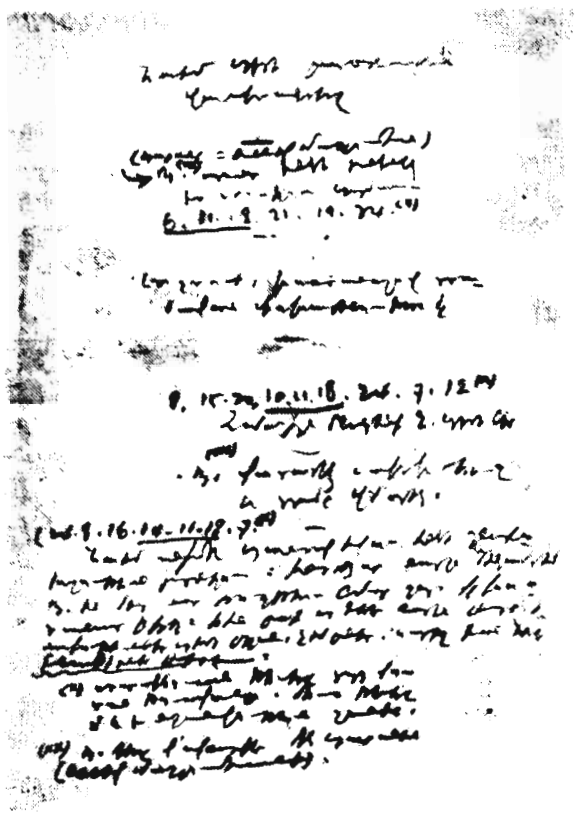
Նայիմ էֆենտիի վախը ԿԸ ՆՈՒԱՃԻ:

Իր դործած դաւաճանութեան համար զինուորական ատեանի մը առջեւ ելլելու եւ դատուելու հաւանականութիւնը գրեթէ բոլորովին կ'ոչնչանայ: Արդէն Թալէաթ փաշայի դահլիճը ոչ միայն ինկած էր, այլ նոյն դահլիճի նախարարները եւ պատասխանատու պաշտօնեաները պաղտնօրէն փախած էին Թուրքիայէն դէպի արտասահման:

Նայիմ միշտ պէտք ունէր դրամի: Ինք միւս ջարդարարներուն հետ չէր փախած: Բայց եւ այնպէս դաղրած էր իր պաշտօնէն եւ այլեւս չէր դանձեր իր ամսաթոշակը: Դրամ խնայող ալ չէր, եւ չունէր ոեւէ խնայողութիւն:

Նայիմ էֆենտի ուրեմն անձամբ կ'երթայ 14 Նոյեմբեր 1918ին՝ Օննիկ Մազլումեանի ՑԱՐՈՆ պանդոկը եւ չնորհակալութիւն կը յայտնէ Արամ Անտոնեանին, ընդօրինակուած վաւերագրերու պատճէններուն փոխարժէքը թերեւս առատօրէն վճարուած լլլալուն համար:

Այս առթիւ Նայիմ էֆենտի Արամ Անտոնեանէն կը խնդրէ, որ կրկին միջամտէ Օննիկ Մազլումեանին մօտ եւ կը խոստանայ բերել ուրիշ վաւերագրերու պատճէններ ալ՝ եթէ դարձեալ դրամական փոխարինութիւն մը ըլ-

Արամ Անտոնեանի գաղտնի յուշերէն բըդ-
թիկ մը: Նայիմ Սեֆա էֆենտի, Հալէպի մէջ,
բրխական վաւերագրերու օրինակներ եւ բը-
նագիրները կը ծախէ Պարոն պանդոկի տէր եւ
տնօրէն Օննիկ Մազլումեանի, որ զանոնք կը
յանձնէ Արամ Անտոնեանին:

*լայ իրեն: Արամ Անտոնեան առիթէն կ'օգտը-
ւի եւ կը սպառնայ չմիջամտել Օննիկ Մազ-
լումեանի մօտ՝ եթէ Նայիմ էֆենտի միայն
ընդօրինակուած վաւերագրերու պատճէններ
պիտի բերէ, այլ Արամ Անտոնեան կը պահան-
ջէ որ Նայիմ էֆենտի բերէ թուրք պաշտօնա-
կան վաւերագրերու ԲՆԱԳԻՐՆԵՐ:*

*Նայիմ էֆենտի կ'ընդունի բերել ԲՆԱԳԻՐ-
ՆԵՐ:*

*Իրապէս ալ Նայիմ էֆենտի Հալէպի մէջ
Հայ Գաղթականներու Փոխ Տնօրէնութեան
գրասենեակներէն կամ դիւանատունէն կը վեր-
ցնէ թուրք վաւերագրերու ԲՆԱԳԻՐՆԵՐ եւ
զանոնք կը յանձնէ Արամ Անտոնեանին, փո-
խարէն առանալով դրամական վարձատրու-
թիւն մը:*

*Նայիմ Սեֆա էֆենտի Արամ Անտոնեանի
բերած է նաեւ երեք կտոր ուրիշ ծածկագիր
հեռագիրներու ԲՆԱԳԻՐՆԵՐ իրենց լուծում-
ներով, որոնք, ինչպէս Հիւսէին Աւնի պէյի ի-
րեն յանձնած երկու կտոր վաւերագրերը, դեռ
կը մնան անտիպ Նուպարեան Մատենադարա-
նին մէջ:*

*Հոս կու տանք Արամ Անտոնեանի յուշա-
պիր ծածկագիրը, որ կը գտնուի Նայիմ Սե-
ֆա էֆենտիի ՑՈՒՇԵՐՈՒՆ առաջին էջին վը-
րայ.*

ԱՐՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՁԱԽ ԿՈՂՄԻ ՑՈՒՇԱԳԻՐ ԾԱԾԿԱԳՐԻՆ

*Նայիմ պէյի ընդօրինակած վաւերագրերը
Ն. այսօր ինծի յանձնեց եւ տրուելու
պայմանաւ*

(Գարոնը = Օննիկ Մազլումեան)

6· 11· 18· 21· 19· 34· (*)

*Եւ չտուի, խոստանալով դրամական փո-
խարինութիւն մը:*

8· 15· 20· 10· 11· 18· 24· 7· 12· (*)

Համաձայն մնացինք Ն. պէյի հետ.

Գ. (**) *կատարեց սակարկութիւն եւ դը-
րամը վճարեց.*

24· 8· 16· 14· 11· 18· 7· (*)

Նայիմ անձամբ պանդոկ եկաւ ինծի շնոր-
հակալութիւն յայտնելու: *Ինդրեց որ նորէն
միջամտեմ Գ.-ին մօտ նոր թուղթերու համար,
զորս կը խոստանար բերել: Իրեն ըսի որ եթէ
նորէն ընդօրինակութիւններ պիտի ըլլան, չեմ
ըներ, ուրիշ բան եթէ բնագիրներ բերէ:*

(*) Ստորագծուած թիւերը ցոյց կու տան թուա-
կանը. միւս թիւերը ոեւէ նշանակութիւն չունին:

(**) Գ. գիրը կ'ակնարկէ մեծ պարոնին (ՕՆՆԻԿ ՄԱԶԼՈՒՄԵԱՆ):

⁂

ՆԱՁԻՄ ՍԵՖԱ ԷՖԵՆՏԻԻ ԻՍԿՈՒԹԻՒՆԸ

*Թուրք վաւերագրերու վաւերականութեան
հետ կապ ունի Նայիմ Սեֆա էֆենտիի իսկու-
թիւնը:*

*Իր գրքին եւ իր մտերմական թուղթերուն
մէջ Արամ Անտոնեան երկու տարբեր դիմա-
գծեր կու տայ Նայիմ Սեֆա էֆենտիի: Ան կը
ներկայացնէ անոր անձին մէջ երկու տարբեր*

պատկեր, երկու նկարագիր եւ երկու մարդ։ Իրեն համար Նայիմ էֆենտի անձնաւորութիւն մըն է եւ Հալէպի մէջ Գաղթական Հայերու փոխ–տնօրէնութեան պաշտօնական ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ։ Անոր կու տայ պէյութեան տիտղոս, զոր Նայիմ էֆենտի երբեք չէ ստացած ոեւէ պատկան իշխանութենէ մասնաւոր արժանիքի մը համար, մինչդեռ պաշտօնական չրջանակներու մէջ զայն կ'անուանեն միայն «ԷՖԵՆԴԻ» մակդիրով, որ հասարակ է եւ քաղաքավարական, եւ որ կը տրուի ամէն մարդու, մինչ պէյութիւնը, ինչպէս փաշայութիւնը, կը տրուէր աւելի կամ նուազ արժանաւորութեան մը համար, հայրենիքին կամ պետութեան մատուցուած մասնաւոր ծառայութեան մը կամ մասնաւոր արժանիքի մը համար։

Դեռ չատ աւելին, կարծելով իր հրատարակած վաւերագրերու արժէքը բարձրացնել, Արամ Անտոնեան իր գրքին մէջ Նայիմ Սեֆա էֆենտիի անձին մէջ կը ներկայացնէ «ԽՂՃԱՄԻՏ ԹՈՒՐՔԸ», որ կամաւորապէս քուրք խղճին ձայնը կ'ուզէ լսելի ընել հանրութեան՝ դատապարտելով ընդհանրապէս հայ ժողովուրդի մահավճիռը արձակող եւ զայն գործադրող բոլոր հեղինակները եւ ատոնց գործակիցները, անխտրաբար։

Փարապաններու բերումով՝ Արամ Անտոնեանի «Մեծ Ոճիրը» եղած է հապճեպով գրուած երկ մը քարոզչական նպատակով, պատմականը իրեն համար երկրորդական է։ Իր առաջին նպատակին հասնելու դիտաւորութեամբ՝ հեղինակը, տեսակ մը մարմաջով, փափաքած է բարձրացնել Նայիմ էֆենտին, կարծելով թէ այդպէսով աւելի ցայտուն կերպով պիտի արժեւորէ իր հրատարակած քրքական վաւերագրերը։ Իր խորհրդապահական նամակին մէջ եւ ուրիշ անտիպ գրութիւններով, Արամ Անտոնեան կ'ըսէ. «Երբ Ռէօսլէր, գերմանի պետական անձնաւորութիւն մը, կը քննադատէ «Մեծ Ոճիրը»։ – Ռէօսլէրի տեղեկագիրը կը բովանդակէ բազմաթիւ քննադատութիւններ իմ գրքիս վրայ, զոր կը կարծէ թէ զուրկ ըլլայ առարկայական ամէն յատկութենէ... Իր մատնանշած կէտերուն համար իրաւունք ունի։ (Ռէօսլէր) կը մոռնայ սակայն որ իմ գիրքս պատմական աշխատութիւն մը չէ, այլ բարոզչութեան նպատակով գրուած է, եւ բնականաբար, այդպիսի հրատարակութիւններէն անբաժան անկատարութիւններէն չէր կրնար վերծ ըլլալ»։ (Տես նամակ առ Տիկ. Թերլեան)։

1937ին գրուած վերոյիշեալ նամակով Արամ Անտոնեան կու տայ Նայիմ Սեֆա էֆենտիի իսկութիւնը։ 1919–1920 չրջանին, հասկնալի պատճառներով, չէր կրնար ըսել ամբողջ ճշմարտութիւնը եւ դժուարին կացութեան մատնել Նայիմ էֆենտին, որ, անկախաբար ամէն նկատումէ, ծառայած եղաւ հայկական նպատակներու, մատնելով իր կառավարութիւնը։

Պէտք է նկատել որ Նայիմ էֆենտիի անձին բարձրացումով՝ Արամ Անտոնեան նուազեցուցած է իր գրքին մէջ հրատարակած քուրք դիւանական աղբիւրներու փաստաթուղթերու վաւերականութեան հանգամանքը։ Մինչդեռ, ընդհակառակը, իրական ճշմարտութիւնը վեր հանելով, թէեւ պարզած պիտի ըլլար Նայիմ էֆենտիի հարազատ պատկերը, սակայն վաւերագրերու վաւերականութիւնը չատ աւելի նպաստաւոր կերպով պիտի պարզէր եւ հաստատէր։

Նայիմ էֆենտիի եւ Արամ Անտոնեանի բարեկամութիւնը, որ սկզբնական չրջանի ընդունչաւոր եւ խոհեմ, բայց յետագային աւելի սերտօրէն մտերմական եւ անկեղծ էր, հաստատուած էր անհատական չահերու վրայ։ Նայիմ էֆենտի կը դործէր դրամի սիրոյն։ Արամ Անտոնեան կը ջանար իր եւ քանի մը հայերու կեանքը ապատել։ Իսկապէս Նայիմ էֆենտի չատ մը հայերու, յատկապէս քանի մը հայ մտաւորականներու եւ մասնաւորապէս Արամ Անտոնեանի փրկարարը կը նկատուէր։

Արամ Անտոնեան Պերլինի մէջ 1921ին Նայիմ էֆենտին կը ներկայացնէ Սողոմոն Թեհլիրեանի դատաւորներուն եւ փաստաբաններուն, հետեւեալ բառերով.

«Հայկական ջարդերու վերաբերեալ պաշտօնական վաւերագրեր Փարիզ 1920» իմ գրքիս մէջ հրատարակուած վաւերագրերը տըրամադրութեան տակ էին Նաիմ Պէյի, որ, Հալէպի մէջ, (հայ) տարագրեալներու Փոխ–Տնօրէնութեան խարտուղարն էր...։

«Նաիմ պէյ խորապէս քարի եւ ազնիւ անձ մըն էր, եւ, այն հայերը որոնք Հալէպ եւ ուրիշ տեղեր կը դանուէին, բազմաթիւ ան-

զամներ անոր բարութեան եւ սիրելիութեան ապացոյցները տեսած էին իրենց եւ իրենց տարագրուած հայրենակիցներու հանդէպ»։ (Տես Ա. Անտոնեանի Յուշագիրը 10 Յունիս 1921ին տրուած՝ Սողոմոն Թեհլիրեանի փաստաբաններուն։ Անտիպ)։

Մինչդեռ, Ա. Անտոնեան ուրիշ տեղեկագիր նամակի մը մէջ կ'ըսէ. «Նախ պէյ ԲՈՂՈՎԻՆ ԱՆՆՇԱՆ ՊԱՇՏՕՆԵԱՑ ՄԸՆ ԷՐ», եւ կ'աւելցնէ նոյն նամակին մէջ. «Այն յուշագրին մէջ զոր Պերլինի Թեհլիրեանի փաստաբաններուն յանձնեցի... պիտի գտնես այն պարագաներէն մէկ քանին, որոնց մէջ կրցանք իմ գրքիս մէջ հրատարակուած վաւերագրերը ձեռք բերել։ ԱՅՆ ՑՈՒՇԱԳԻՐԸ ԼՄԱՆ ՁԷ։ Բաներ կային զորոնիֆ չէի կրնար տարածել իմ գրքիս մէջ, ոչ ալ ըսել Թեհլիրեանի փաստաբաններուն, Նախ պէյի անձնաւորութիւնը չվարկաբեկելու համար։ *ԱՆ ՄԵՐ ՁԵՌՔԻՆ ՄԷՋ ԼՐՏԵՍ ՄԸՆ ԷՐ ՈՐ ԻՐ ՀԱՑՐԵՆԻՔԸ ԿՐ ԴԱՒԱՃԱՆԷՐ։*

«Եւ ասով ամէն բան ըսած եղանք։

«Ան (Նախ պէյ) միւս կողմէ, իբր պաշտօնեայ չատ գէշ նկատուած էր, բայց եւ այնպէս, զայն կը պահէին, բնականաբար, առանց բան մը գիտնալու իր դաւաճանութեան մասին, որովհետեւ ան բացառութիւն չէր կազմեր Հալէպի քաղաքին վարչական անձնակազմին մէջ, որ իր մէջ կը կրէր ԻՍԿԱԿԱՆ ՍՐԻԿԱՆԵՐ, որոնց համեմատութեամբ Նախ պէյ կրնար ՍՈՒՐԲ մը նկատուիլ։ ԱՆ ՈՒՆԷՐ ԽԸՄԵԼՈՒ ԵՒ ԽԱՂԱԼՈՒ ՎԱՂԵՄԻ ՄՈԼՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ, որոնք իրապէս զայն մղած էին Դաւաճանելու։

«ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ ԱՑՆ Է ՈՐ ՄԵՆՔ ԳՆԵՑԻՆՔ այն ԲՈԼՈՐ ՎԱՒԵՐԱԳՐԵՐԸ ՁՈՒԱԾ ՄԵԶԻ ՀԱՑԹԱՑԹԵՑ» Նայիմ էֆենտի։

Արամ Անտոնեան, իր մտերմական նամակին մէջ, դեռ չատ աւելի մանրամասնութիւններ կու տայ Նայիմ էֆենտիի իսկութեան մասին.

«Շահագործելով այս մտերմութիւնը (Նայիմ էֆենտիի եւ Արամ Անտոնեանի միջեւ) կամաց կամաց կրցայ, կը գրէ Ա. Անտոնեան, օգտագործել զայն (Նայիմ էֆենտին) նախ մեզի լուրեր հայթայթելու իրերու կացութեան եւ տեղական կառավարութեան դիտաւորութեանց վրայ եւ ապա զայն մղելով Գաղթականներու Փոխ-Տնօրէնութեան թղթածրարներուն մէջ գտնուած վաւերագրեր վերցնելու, որ, այն թուականին այլեւս չէր գործեր, Տէր Զորի Լարդերը ամիսներէ ի վեր լրացած ըլլալով։ Հալէպի անկումը մօտ էր. Անգլիացիք Դամասկոսի մօտ կը գտնուէին։ Նայիմ պէյի ըսի. անգամ մը որ Անգլիացիք Հալէպ հասնին, ինք կրնայ կաղմուելիք Հայ Իշխանութեանց ծախել, կաթսեր գումարներու փոխարէն, Լարդերու վերաբերեալ ամէն տեսակ վաւերագրեր։ Միեւնոյն ատեն զինք մղեցի իր յուշերը գրելու հայկական դէպքերու մասին։

«Այս պատճառով Հալէպ մնաց։ Երբ Անգլիացիք քաղաքը գրաւեցին, Հայերը կազմեցին Ազգային Միութիւն մը, որ փութաց գըտնելու, երկար եւ բազմաթիւ փորձաքննութիւններէ ետք, Նայիմ պէյի գողցած վաւերագրերը եւ անոնց գնումը տեղի ունեցաւ 10 Յունիս 1921ին Պերլին տուած իմ յուշագրիս մէջ նկարագրուած պայմաններով»։

«Այս բոլորը կը գրեմ խիստ խորհրդաբար քու հետաքրքրութիւնդ գոհացնելու միակ նպատակով։

«ԻՄ ԳՐՔԻՍ ՄԷՋ ՆԱԻԻՄ ՊԷՑԻ ՊԱՏԿԵՐԸ ԲՈԼՈՐՈՎԻՆ ՈՒՐԻՇ ԿԵՐՊՈՎ ԳԻՏԵՑԻ եւ զուտ ՃՇմարտութեան հաստատութիւնը, ինչ կը վերաբերի անոր անձին, ոչ մէկ բանի կը ծառայէ։ ՆԱԻԻՄ ՊԷՑ ԲՈԼՈՐՈՎԻՆ ԱՆԲԱՐՈՑ ԷԱԿ ՄԸՆ ԷՐ, ՈՒՆԷՐ ՄՈԼՈՒԹԻՒՆՆԵՐ որոնց համար տրամադիր էր ՇԱՏ ԲԱՆ ԾԱԽԵԼՈՒ, բայց ոչ ամէն բան։ Տարբերութիւնը կարեւոր է։ Ձեմ մոռնար որ ան երբեք ստած չէ այն երկարատեւ յարաբերութեանց ընթացքին զորոնք մշակեցի իրեն հետ։ Մէկ բառով, բոլորովին իրարու հակասական տարրերէ կազմուած բնութիւն մը ունէր, բարի քան թէ չար։ Եւ դու կրնաս գաղափարդ կազմել վերեւի ըսածներէս այն չահերուն վրայ զորոնք մենք կրցանք ձեռք բերել իր բարութենէն՝ առանց նեղուելու իր չարութենէն։

«Միշտ կը մտածեմ իր վրայ եւ միշտ համակրանքով, զոր տարիները չկրցան նուազեցնել։ Որովհետեւ յաճախ իմ կեանքիս գնով խաղցայ իրեն հետ յարաբերութեանց մէջ – վտանգաւոր մարզանք մը, բայց իմ արկածախնդիր բնութեանս չատ համաձայն – եւ ան պիտ երբեք չմոռնայ։

«Գալով իր պաշտօնին ճշդիւտ յորկորդումին՝ իմ գրքիս անգլերէն հրատարակութեան մէջ թարգմանուած է «ՀԱԼԷՓԻ ՄԷՋ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԵԱՆՑ ԿՈՄԻՏԷԻ ԳԼԽԱՒՈՐ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ: Ասիկա բոլորովին ճիշդ չէ. պէտք է ըսել. «Հալէպի մէջ Տարագիրներու փոխ-տնօրէնութեան գրասենեակին քարտուղար»:

ՆԵՐԿԱՑԻՍ Ո՞ՒՐ ԿԸ ԳՏՆՈՒԻՆ ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԾ ԹՐՔԱԿԱՆ ՎԱՒԵՐԱԳՐԵՐՈՒՆ ՊԱՏՃԵՆՆԵՐՆ ՈՒ ԲՆԱԳԻՐՆԵՐԸ

Մանչեսթըրի երեւելի հայերը պաշտօն տուած էին Լոնտոնի ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԱՍԵՆԵԱԿԻՆ պատրաստելու հրատարակութիւնը Ամէն Անտոնեանի գրքին անգլերէն թարգմանութեան եւ անոր պարունակելիք Թրքական վաւերագրերու լուսանկար արտադրութիւններուն:

Անգլերէն թարգմանութեան հրատարակութիւնը չաւարտած, Ա. Անտոնեան Լոնտոնէն փարիզ կը մեկնի իր հետ առնելով միայն այն վաւերագրերու բնագիրները, որոնց նմանաձոյլ կաղապարները (քլիչէները) արդէն մասամբ պատրաստ էին: Վաւերագրերու բնագիրներուն մեծ մասը ուրեմն կը մնայ Լոնտոնի Հայկական Գրասենեակին մօտ, եթէ այսպիսի գրասենեակ մը այսօր իրապէս գոյութիւն ունի:

Որո՞նք են Լոնտոնի մնացած վաւերագրերը, բնագիր թէ պատճէն, պէտք է ստուգել հոն տեղւոյն վրայ:

Հալէպի մէջ Հայ Գաղթականներու Ընդհանուր Տեսչութեան Փոխ – Տնօրէնութեան նախկին տնօրէն Ապտիւլ Ահատ Նուրի պէյ 1920 Օգոստոսին կը ձերբակալուի Պոլսոյ մէջ Բժ. Ա. Նագգաշեանի ցուցմունքներով եւ կը տարուի պատերազմական ատեանի առջեւ՝ դատուելու իբր գլխաւոր լարդարար:

Զայն մատնանշողը եւ ամբաստանողը կ'ըլլայ Բժ. Ա. Նագգաշեան (*): Նոյն ատեն պատերազմական ատեանի նախագահն էր քիւրտ Մուսթաֆա փաշա, որ դատապարտած եւ կախաղան հանել տուած էր արդէն ոչ նուազ թիւով քիւրտ լարդարարներ:

Բժ. Ա. Նագգաշեան ատեանի առջեւ ջախջախիչ ապացոյցներով փաստելու համար Ապտիւլ Ահատ Նուրի պէյի ոճիրները, կը դիմէ Զաւէն Պատրիարքի միջոցաւ Նուպար փաշայի, որ իր կարգին կը գրէ Ա. Անտոնեանի որ Պոլիս գրկէ իր հրատարակած վաւերագրերու բնագիրներէն մաս մը: Նուպար փաշայի խնդրանքին վրայ, Ա. Անտոնեան Լոնտոն կը գրէ Հայկական Գրասենեակին, որ Պոլիս Զաւէն Պատրիարքին գրկէն իրենց մօտ պահուած քիւրտ վաւերագրերու բնագիրները: Իսկ Ա. Անտոնեան Պատրիարքին կը գրկէ Նայիմ Սեֆա էֆենտիի մատիտով սեւագրած Ծուչերէն մաս մը, լի ծանրակչիռ ամբաստանութիւններով՝ Ապտիւլ Ահատ Նուրի պէյի դէմ, որուն հրամանին տակ Նայիմ Սեֆա էֆենտի քարտուղար եղած էր, եւ տեղեակ էր անոր գործած ոճիրներուն բոլոր մութ ծալքերուն: Ա. Անտոնեան կը գրկէ նաեւ նոյն առթիւ Ապտիւլ Ահատ Նուրի պէյի ստորագրութիւնը կրող քիւրտ պաշտօնական վաւերագրերու բնագիրներ, որոնք իր քով կը մնային:

Կը սկսի դատավարութիւնը Ապտիւլ Ահատ Նուրի պէյի, որ ստուգապէս պիտի դատապարտուէր մահուան եւ կախաղան հանուէր:

Ապտիւլ Ահատ Նուրի պէյի եղբայրը, ԵՈՒՍՈՒՖ ՔԵՄԱԼ ՊԷՑ, որ նոյն ատեն կը պտնուէր Անքարա եւ որ սերտ գործակիցն էր Մուսթաֆա Քեմալի, իբր արտաքին գործերու նախարար Ազգային Մեծ Ժողովուրդին, Պոլիս կը գրկէ Գասթեմունիի հայ առաջնորդ ՏԱՃԱՏ Մ. Վարդապետը: Այս վարդապետը Պատրիարքարանէն կը հաղորդէ Եուսուֆ Քեմալ պէյի սպառնալից դիտաւորութիւնը, որ եթէ իր եղբայրը Ապտիւլ Ահատ Նուրի պէյ մահուան դատապարտուէր եւ կախաղան ելլէր, ինքն ալ բնաջինջ ընել պիտի տար Անատոլուի վերապրող բոլոր հայերը: Ոչ միայն այս իրական սպառնալիքին առջեւ տեղի կը տրուի, այլ նաեւ, Տամատ Ֆերիտ փաշայի դահլիճին անկումով, կը ցրուի Պատերազմական Ատեանը, բանտէն ազատ կ'արձակուի Ապտիւլ Ահատ Նուրի պէյ, եւ կ'անհետանայ

(*) Տես Ա. Անտոնեանի եւ Բժ. Ա. Նագգաշեանի թղթակցութիւնը, աւետիս, Փարիզի Նուպարեան Մատենադարան:

Ցատերազմական Ատեանի Թղթածրարները, եւ ասոնց հետ կ'անհետանայ նաեւ մաս մը Ա. Անտոնեանի հրատարակած Թրքական վաւերագրերու բնագիրներէն։

⁂

Հոս կու տանք հատուած մը Բժ. Ա. Նազարեանի գրած նամակէն՝ ուղղուած Արամ Անտոնեանին, 6 Հոկտեմբեր 1925ին.

«...Ձեր գրած գրքոյկը ձեռքս անցաւ. Թալէաթի եւ Ապտիւլ Ահատ Նուրիի հաղորդակցութիւնները կարդացի. հասկցայ թէ այդ Նուրի ըսուած հրէչը ինչ դեր կատարեր էր. ուրիշներէն լսեցի. Հալէպի կողմը գտնուողները անունը դողալով կը յիշէին, այն կաղ սադայէլին. թէ ինչպէս Տէր Զորի եւ ուրիշ տեղերու կառավարիչները փոխել տուած էր, ինչպէս Հալէպի չուրջը ապաստանած ժողովուրդը կը ղրկէր դահիճներուն ձեռքը։

«Բայց մարդը մէջտեղը չկար. անունն անգամ չկար։ Անգլիական դեսպանատան մէջ փնտռեցի. Գոմէնտը Րէքսթընի հարցուցի. պատասխանեց թէ այդ անունը իրեն տրուած չէր։ Օր մը Վոսփորի չոգենաւի մէջ նստած պահուս փաշա պզտիկ առջեւ կաղ մարդ մը քովէս անցած պահուն իմ քովս նստող մէկու մը բարեւ տուաւ եւ մարդը ելլելով բարեւեց։

«– Ո՞վ է այս էֆենտին, հարցուցի։

«– Ապտիւլ Ահատ Նուրի, պատասխանեց։

«– Ի՞նչ է պաշտօնը։

«– Ձեմ գիտեր, եղաւ պատասխանը։

«Հետեւեալ չորեքշաբթի ամէն օր այս մարդը կը փնտռէի. ներքին գործոց, արտաքին գործոց, եւ ուրիշ նախարարութիւններէն. ոստիկանական չրջանակէն թելեֆոնով կը հարցընէի. վերջապէս սէյտի Սեֆաիմէ տնօրէնուհին պատասխանեցին թէ այն տեղի ԹԱՀՐԻՒԱՔ ՄԻՒՏԻՐԻ է. Գոմէնտը Րէքսթընի եւ Ցատերազմական Ատեանի Նախագահ Մուստաֆա Փաշայի հետ տեսնուեցայ, եւ որչափինք որ ես դատ բանամ։ Աղերսագիրը ետուի. բայց ի՞նչ անկարելիութիւն. բոլոր չրջանակները դարձնել եւ Ցատերազմական Ատեանի հասցնել։ Ժամը չորսն էր. Մուստաֆա Փաշայի քովը վազեցի եւ պատմեցի որ եթէ այսօր չձերբակալուէր, մարդը կ'անհետանայ։ Հրաման տուաւ, երկու ոստիկան եւ մէկ ապայ օթոմոպիլով գացին բերին։ Ես Մուստաֆա Փաշայի քովը նստած էի. հրէչը ներս մտցուցին... մարդը դեմ դէմին, մեռելի պէս կը դողար. եւ ալ (յիշեցի) Գաթմայի 60 հազարները, Տէր Զորի 300 հազար կին տղաքը... Մեսքենէի գետը թափուած հարիւրաւոր հրեչտակի պէս տղաքը...

«– Գազա՛ն, պոռաց Քիւրտ Մուստաֆա Փաշան, դուն սիրտ չունի՞ս։ Սբ. Գիրքի մէջ (ՄԱՍՀԱՖԸ ՇԵՐԻՖ) արգիլուած ամէն մեղքը գործեր ես։

«Կու լար առջեւս այն քարասիրտ մարդը, որ հարիւր հազարներ լացուցած էր... Կէս ժամէն աւելի խօսեցայ։ Կու լար ու կը հեծկլտար Նուրին։ Քանի՛ չափ վկաներու անունները գրել տուի, որոնցմէ մէկը Քիլիսի կառավարիչ Իհսան Ցէյնն էր։ Իհսան Ցէյը Հալէպ կանչեր էր եւ հարցուցեր թէ ինչո՞ւ դեռ Քիլիսի մէջ Հայեր կան։ Իհսան Ցէյ պատասխաներ էր թէ իրեն տրուած հրամանին համեմատ զինուորի ընտանիքներ, արհեստաւորներ, բողոքականներ եւ կաթոլիկներ բացառութիւն կը կազմէին։ Ապտիւլ Ահատ Նուրին պատասխանած էր թէ «ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆՑԱՏԱԿԸ ՓՃԱՑՈՒՄ Է» (ԻՄՀԱ) եւ պէտք է բոլորը ղրկէ։ Իհսան Ցէյ մերժած էր ըսելով թէ ինքը միայն պաշտօնական հրամանի կը հնազանդի... եւ իր դիրքը կորսնցուցած էր։

«Դատավարութիւնը վերջանալու վրայ էր. կը պատրաստուէի որ զինքը Ցայազիտի Մէյտանը չուանի վրայ տեսնեմ, որուն համար ինծի խոստացած էր Քիւրտ Մուստաֆա Փաշան...

«Առաւօտ մը տանս դուռը զարնուեցաւ եւ վարդապետ մը եկաւ որ չէի ճանչնար։ «Ես Տաճատ վարդապետն եմ» ըսաւ Հայր Սուրբը, «Գասթեմունիի առաջնորդն եմ». Էնկիւրիէն կու գամ, Էնկիւրիի Միւթի կառավարութեան ծախսով. եկայ որ Ապտիւլ Ահատ Նուրին ազատեմ. այն գազանը Էնկիւրիի արտաքին գործոց նախարար Եուսուֆ Քեմալի եղբայրն է։ Դուք այստեղը չուն մը պիտի կախէք. մենք այն տեղը 2–3000 հայ պիտի փճանանք։ Ձեզմէ կը խնդրեմ որ այս մարդը ազատէք»։

«...Ի՞նչ ընել պէտք էր։ Վրէժ, արդարութիւն, լաւ, բայց քանի մը հազար Հայու կեանքն ալ խնդրոյ առարկայ էր... մենք մինչեւ որ աչխատինք կերպ մը գտնենք... Ցերիտ Փաշայի դահիճը ինկաւ եւ Միւլիճիներու համակիր կառավարութիւն մը անցաւ.

պատերազմական ատեանը փոխուեցաւ։ Երբոր այս նոր ատեանի առջեւը կանչուեցայ, առաջին խօսքը որ լսեցի, այս էր. «Դուք այսպիսի հաւատարիմ, երկրին եւ բանակին չահը պաշտպանող, ուղիղ եւ պատուաւոր պաշտօնեան կ'ամբաստանէք եւ կը չարչարէք»։

«Ինքզի՞նքս պաշտպանէի թէ Ապտիւլ Ահատը կամ Էնկիւրիի Հայերը։

«Դատավարութիւնը կարճ էր. սպասէ, ըսին ինծի, եւ ոստիկանի մը յանձնուած էի։

«...Մուստաֆա Փաչան ինձ բանտը մըտաւ եւ հազիւ մորթը ազատեց։

«Ապտիւլ Ահատն ալ ազատուեցաւ...»

⁂

1921 Մարտին, Սողոմոն Թեհլիրեան Գերլինի Հարտենպերկչըրասէ փողոցին վրայ կը սպաննէ Թալէաթ փաչան, նախկին ներքին գործոց նախարար եւ հայկական ջարդերու գլխաւոր պատասխանատու, որ փախած եւ ապաստանած էր հոն 1918 Հոկտեմբեր ամիսէն ի վեր եւ որ մահուան դատապարտուած էր Թուրք պատերազմական Ատեանի տուած 1919 Յուլիս 5 թուակիր վճիռով, իբրեն մեղսակից ԷՆՎԷՐԻ, ՃԵՄԱԼԻ եի ՏՒՔ. ՆԱՋԻՄԻ հետ։

Սողոմոն Թեհլիրեանի փաստաբանները փարիզէն Գերլին կը հրաւիրեն Արամ Անտոնեանը, ոչ թէ միայն վկայելու, այլ գերման ատեանին ներկայացնելու Թուրք պաշտօնական վաւերագրերու բնագիրները, որոնք կը կրէին Թալէաթի ստորագրութիւնը եւ կը հրամայէին եւ կը հրահանգէին հայերու բնաջնջումը ամրողջական։

Արամ Անտոնեան կ'երթայ Գերլին 1921 Ապրիլին. իր հետ կը տանի իր քով մնացած Թուրք պաշտօնական վաւերագրերու բնագիրները, ինչպէս նաեւ Գեհէնեան Շաքիր պէյի երկու նամակներուն բնագիրները եւ Թալէաթի ծածկագիր հեռագիրները՝ լուսանցագրուած Հալէպի կուսակալ Մուսթաֆա Ապտիւլ Հալիք պէյի կողմէ։

Հարկ էր, ատեանին ներկայացնել առաջ, հաստատել փաստաթուղթերու վաւերականութիւնը անհերքելի ապացոյցներով։ Այս գործին լծուեցան Թեհլիրեանի փաստաբանները, որոնք Լեփսիուսի գործակցութեամբ, կ'ենթարկեն վաւերագրերն ու Արամ Անտոնեանի գիրքը, գերման ներքին գործերու նախարարութեան բարձրագոյն պաշտօնեայի մը, Վ. ՌԻՕՍԼԻՐԻ քննարկութեան, որ Հալէպի մէջ 1914–1918 գերման հիւպատոս էր եւ ականատես վկայ հայկական ջարդերու։ Ռիօսլէր կը պատրաստէ դաղտնի տեղեկագիր մը, որով կը հաստատէ վաւերագրերու բնագիրներուն ներքին վաւերականութիւնը։

Այս գաղտնի տեղեկագիրը եւ Արամ Անտոնեանի յուշագիրը կը համոզեն փաստաբանները, որոնք հրատարակել կու տան չորս էջնոց պրակ մը, Թուրք վաւերագրերու գերմաներէն Թարգմանութիւն, եւ զայն կը բաժնեն ամէն կողմ եւ ատեանի դատաւորին ու անդամներուն, ինչ որ վճռական դեր կը խաղայ Թեհլիրեանի ի նպաստ արձակուելիք վճիռին վրայ։

Կը մնայ տեղւոյն վրայ ստուգել թէ՝ ո՞ր Թրքական վաւերագրերը կը պահուին գերման ատեանի մօտ Սողոմոն Թեհլիրեանի դատական Թղթածրարին մէջ։

Միայն թէ Արամ Անտոնեան կը սխալի՝ երբ իր մտերմական նամակին մէջ կ'ըսէ որ Գեհէնեան Շաքիր պէյի նամակներէն մին կը գտնուի Գերլին՝ Թեհլիրեանի Թղթածրարին մէջ։ Բայց իր տուած բացատրութիւնը չատ աւելի հետաքրքրական է թէ ինչպէս Գեհէնեան Շաքիր պէյի այս երկու նամակները կը գտնուէին Հալէպի Հայ Գաղթականներու Տեսչութեան գրասենեակին մէջ.

«Ճեմալ Գէյ, Ատանայի լիազօր պատուիրակ, որուն ուղղուած են այդ երկու նամակները, Հալէպի մէջ Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն Կոմիտէի իր պատասխանատու քարտուղարի հանդամանքով (ՔԵԱՔԻՓի ՄԵՍՈՒԼ) աւելի բարձր էր քան նոյն ինքն կուսակալը, բնականաբար քաղաքական վարչութեան տեսակէտով միայն։ Չէր կրնար միջամտել զինուորական խնդիրներուն, բայց քաղաքական հարցերուն կը խառնուէր – ինչպէս տեղահանութիւններու եւ կոտորածներու – ամէն ինչ որ իշխանութեան ենթարկուած էր բոլորովին։

«Կը Թուի թէ Գաղթականներու Ընդհ. Տեսչութեան փոխ–տնօրէն Ապտիւլ Ահատ Նուրի պէյ իրրեւ հատ վէ Թերաքքը Կոմիտէի ապրարածն ըլլալով եւ չատ վստահելի անձ մը,

ճեմալ պէյ, Գեհաէտտին Շաքիր պէյի երկու նամակաները յանձնած էր անոր դրասենեակին»:

❖

Արամ Անտոնեանի հրատարակած թուրք պաշտօնական վաւերագրերէն ի՞նչ կը մնայ եւ ո՞ւր կը պահուի: կամ՝ որո՞նք են պահուած վաւերագրերը, եւ որո՞նք անհետացած են:

Այս հարցումին պատասխանելու համար հարկ պիտի ըլլար տեսնել եւ բաղդատել Լոնտոնի Հայկական Գրասենեակի դիւանը, եթէ գոյութիւն ունի մինչեւ այսօր, Գերլինի արտաքին գործոց նախարարութեան դիւանը, ուր պահուած ըլլալու է Սողոմոն Թեհլիրեանի դատաստանական թղթածրարը, Անքարայի արդարութեան նախարարութեան դիւանը, ուր, հաւանաբար, կրնան պահուած ըլլալ թղթածրարները պատերազմական ատեանին որ դատեց թուրք յարդարարները, եւ Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանը, ուր կը պահուին մինչեւ այսօր, դաշտաւորումի եւ թուրքութեան կարօտ, չատ մը վաւերագրերու կարգին, նաեւ Արամ Անտոնեանի հրատարակած թուրք պաշտօնական վաւերագրերու պատճէնները եւ բնագիրները:

Նուպարեան Մատենադարանին մէջ կը պահուին ներկայիս՝ Նայիմ Սեֆա էֆենտիի ծուչերէն եւ ընդօրինակած պատճէններէն եւրեք փոքրածաւալ տետրակներ, արաբատառ Թրքերէն, մատիտով սեւագրուած, Նայիմ Սեֆա էֆենտիի ձեռագիրով, հասարակ թուղթի վրայ, ծալլուած, ձեռքով չինուած տետրակներ.

Ա. ՏԵՏՐԱԿ, 17 էջ, 13×18, մատիտով սեւագրուած, արաբատառ Թրքերէն, առաջին էջին առաջին երեսը Արամ Անտոնեանի յուշիկը գրութիւնը մելանով, հայերէն ծանօթագրուած.

Բ. ՏԵՏՐԱԿ, էջ 12, 13×18, մատիտով սեւագրուած, արաբատառ Թրքերէն, Նայիմ Սեֆա էֆենտիի ձեռագիրով.

Գ. ՏԵՏՐԱԿ, 7 էջ, 13×18 ծալլով, մատիտով սեւագրուած, արաբատառ Թրքերէն, Նայիմ Սեֆա էֆենտիի ձեռագիրով:

Այս երեք տետրակներէն իւրաքանչիւրը կը բովանդակէ որոշ թիւով վաւերագրեր, պատճէն կամ ընդօրինակութիւն.

Առաջինը՝ 13 կտոր.

Երկրորդը՝ 11 կտոր.

Երրորդը՝ 5 կտոր, եւ էնվէրի չրջաբերական հեռագիրը՝ զոր ընդօրինակած է Նայիմ Սեֆա էֆենտի:

Ատոնցմէ զատ Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանը կը պահուին դեռ մինչեւ այսօր Թրքական պաշտօնական վաւերագրերու տասնեւչորս կտոր ԲՆԱԳԻՐՆԵՐ, ինչպէս նաեւ Գրիգոր Զոհրապի սպանութեան վերաբերեալ երեք կտոր պաշտօնական վաւերագրերու ԴԵՒ ԱՆՏԻՊ ԲՆԱԳԻՐՆԵՐ, մումպուճճի Հիւսէին Աւնի պէյի յանձնած երկու կտոր վաւերագրերը, եւ Հմայեակ Ուղուրլեանի 6 կտոր ընդօրինակութիւնները (տես C. F, Sidari,— La Questione Armena Nella Politica Delle Grandi Potenze, Padova, CEDAM, 1962, էջ 162, 164, 166, 168, 170, 172 լուսանկար արտագրութիւնները):

Մէջբանկեալ յիշեցնենք, ուսումնասէրներու դիւրութիւն ընծայելու համար, որ վերեւի ձեռագիրները ամէնքն ալ միեւնոյն Թղթածրարի մէջ չեն գտեղուած. Նայիմ Սեֆա էֆենտիի երեք տետրակները եւ 14 կտոր բնագիրները պահուած են առանձին Թղթածրարի մը մէջ, Գրիգոր Զոհրապի Թղթածրարին մէջ կը գտնուին իր սպանութեան վերաբերեալ երեք կտոր բնագիրները, իսկ Արամ Անտոնեանի տետրակներէն մէկուն մէջ փակցուած են Հիւսէին Աւնի պէյի երկու կտորները:

Անհետացած վաւերագրերու պատճէնները կամ բնագիրները ցոյց տալու համար հարկ կը տեսնենք հոս կազմել լիակատար բաղդատական ցուցակներ Արամ Անտոնեանի հրատարակած վաւերագրերուն՝ հետեւելով նոյն հերթականութեան «ՄԵԾ ՈՃԻՐԸ» հատորէն էջերուն կարգին, կրկին ու կրկին բաղդատելով զանոնք պատճէններու եւ բնագիրներու ձեռագիրներուն հետ.

ԼԻԱԿԱՏԱՐ ՅՈՒՑԱԿ

ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԾ ԹՐՔԱԿԱՆ ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՎԱՒԵՐԱԳՐԵՐՈՒ ԲՆԱԳԻՐՆԵՐՈՒ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐՈՒՆ

	ԲՆԱԳԻՐ, էջ,	Մեծ Ոճիր, քիւ	ֆրանս էջ,	թարգմ. քիւ	Անգլ· էջ,	թարգմ. քիւ	Հեղինակ Թուական ՅԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ		
1)	116–7	1	88–89	1	52–53	1	*Նամակ Պետհէտտին Շաքիրի*	18/2/15	*Բնագիրը՝ Նուպարեան Մատ.*
2)	136	*անքիւ*	*չունի*		53	2	*Հեռագիր Թալէաթի*	18/11/15	*Բնագիրը անհետացած*
3)	144–145	2	104–105	2	*չունի*		*Նամակ Պետհէտտին Շաքիրի*	25/3/15	*Բնագիրը Նուպ. Մատ.*
4)	152	3	109	3	*չունի*		*Հեռ. Թալէաթի*	3/9/15	*Նոյն*
5)	153	4	110	4	61	3	» »	3/10/15	*Նոյն*
6)	166	5	118	5	*չունի*		*Հեռ. Ապտիւլ Նուրիի*	10/1/16	*Նոյն*
7)	170	6	124	6	*չունի*		» »	7/3/16	*Նոյն*
8)	173	7	120–121	7	*չունի*		» »	13/12/15	*Նոյն*
9)	184	8	130	8	*չունի*		*Հեռ. Թալէաթի*	5/11/15	*Նոյն*
10)	188	*անքիւ*	138	9	*չունի*		» »	12/12/15	*Նոյն*
11)	191	*անքիւ*	*չունի*		62	4	» »	23/1/16	*Բնագիրը անհետացած*
12)	198	9	*չունի*		*չունի*		» »	7/3/16	*Բնագիրը անհետացած*
13)	209	10	143	10	*չունի*		» »	3/10/15	*Բնագիրը՝ Նուպ. Մատ.*
14)	217	11	146	11	*չունի*		» »	16/9/15	*Բնագիրը անհետացած*

Վերեւի ցուցակը միայն լուսանկարուած վաւերագիրներու բնագիրներուն ցուցակն է. դոնէ անհետացած բնագիրներուն լուսանկարները պահուած են Արամ Անտոնեանի հրատարակած հայերէն բնագրի, եւ դաղղիերէն ու անգլերէն թարգմանութիւններուն մէջ:

Տանք նաեւ լիակատար ցուցակը Արամ Անտոնեանի հրատարակած բոլոր վաւերագրերուն, որպէսզի երեւան ելլէ յստակօրէն անհետացումը թէ՛ բնագիրներուն եւ թէ պատճէններուն, ինչպէս նաեւ Նայիմ Սեֆա էֆենտիի ծուչերէն մէկ մասին:

ԼԻԱԿԱՏԱՐ ՅՈՒՑԱԿ

ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԾ ԹՐՔԱԿԱՆ ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՎԱՒԵՐԱԳՐԵՐՈՒ

* 1·	*Անքիւ*	*Անթուական*	*անյայտ*	*Պոլսէն Հալէպ*	23	*Հաւանօրէն Թալէաթի հեռագիր մըն է:*
2·	»	»	»	» »	26	*Ներքին գործոց նախարարէն է:*
* 3·	»	9/9/15	*Թալէաթ*	*Պոլսէն Հալէպ*	35–37	
* 4·	»	*Անթուական*	»	» »	38	
* 5·	»	»	»	» »	39	

Թիւ		Թուական	Հեղինակ	Վայր	Էջ
6·	Անթիւ	Անթուական	անյայտ	Հալէպէն Ռաս Ուլ Այն	46
7·	»	»	Մուսթաֆա Ապտիւլ Հալիգ	Հալէպէն Ռաս Ուլ Այն	50
8·	»	»	Ալի Սուատ պէյ	Ռաս Ուլ Այնէն Հալէպ	50
9·	»	23/12/15	Մուսթաֆա Ապտիւլ Հալիգ	Հալէպէն Գոլիս	50–52
*10·	801·	26/12/15	Թալէաթ	Գոլսէն Հալէպ	58
*11·	840·	16/ 1/16	»	» »	59
*12·	845·	16/ 1/16	»	» »	59–60
13·	860·	2/ 2/16	»	» »	61
14·	Անթիւ	Անթուական	Հալէպի դատախազ	Հալէպէն Գապ	81
*15·	723·	3/12/15	Թալէաթ	Գոլսէն Հալէպ	89
*16·	344·	20/ 1/16	Ապտիւլ Ահատ Նուրի	Հալէպէն Գապ	91–92
17·	Անթիւ	Անթուական	» » »	Հալէպէն Գապ	97
18·	»	»	Թալէաթ	Գոլսէն Հալէպ	99
19·	»	1/12/15	»	» »	102–103
*20·	»	31/ 7/16	Ջևդի	Տէր Զորէն Հալէպ	106
*21·	»	18/ 2/15	Գեհաէտտին Շաքիր	Գոլսէն Աւտանա	129–133
*22·	»	25/ 3/15	»	» »	134–135
23·	»	18/11/15	Թալէաթ	Գոլսէն Հալէպ	141–146
24·	745·	11/12/15	»	Գոլսէն Հալէպ	146
25·	809·	29/12/15	»	» »	147–148
*26·	502·	3/ 9/12	»	» »	151
27·	537·	29/ 9/15	»	» »	154
*28·	691·	23/11/15	»	» »	155
*29·	820·	4/ 1/16	»	» »	156
30·	Անթիւ	11/ 1/16	Մուսթաֆա	Հալէպէն Այնթապ	160
31·	»	18/ 1/16	Ապտիւլ Հալիւլ Ահմէտ	Այնթապէն Հալէպ	161
*32·	»	20/ 2/16	Թալէաթ	Գոլսէն Հալէպ	162
33·	57·	10/ 1/16	Ապտիւլ Ահատ Նուրի	Հալէպէն Գոլիս	165
*34·	Անթիւ	26/ 1/16	» » »	» »	166
*35·	76·	7/ 3/16	» » »	» »	169
*36·	51·	13/12/16	» » »	» »	171
37·	76·	17/ 3/16	» » »	» »	172
*38·	603·	5/11/15	Թալէաթ	Գոլսէն Հալէպ	180
*39·	Անթիւ	21/ 9/15	»	» »	183
40·	31·	26/11/15	Ապտիւլ Ահատ Նուրի	Հալէպէն Գոլիս	183–185
*41·	Անթիւ	15/ 1/16	Թալէաթ	Գոլսէն Հալէպ	186
*42·	830·	12/ 1/16	»	» »	187
43·	853·	23/ 1/16	»	» »	189
44·	63·	28/ 1/16	Ապտիւլ Ահատ Նուրի	Հալէպէն Գոլիս	190–192
45·	Անթիւ	7/ 3/16	Թալէաթ	Գոլսէն Հալէպ	196–197

* Աստղանիշ կրող վաւերագրերը կը պահուին Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանը։

Թիւ	Թուակիր	Հեղինակ	Վայր	Էջ
*46· 544·	3/10/15	Թալէաթ	Գոլչէն Հալէպ	203
*47· 745·	9/12/15	»	» »	204
48· Անթիւ	16/ 9/15	»	» »	208–210
*49· 762·	17/12/15	»	» »	212
*50· Անթիւ	3/ 2/16	»	» »	215
51· 563·	12/10/15	»	» »	223
*52· Անթիւ	27/ 2/18	Էնվէր	Բանակատեղի	232–233

Նախորդ երկու էջերով տրուած լիակատար ցուցակը բաղդատելով Թրքական պաշտօնական վաւերագրերու այն բնագիրներուն եւ պատճէններուն հետ, որոնք մինչեւ այսօր կը պահուին Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանին մէջ, դասաւորումի եւ թուագրութեան կարօտ, յայտնի կերպով երեւան կ'ելլեն Նայիմ Սեֆա էֆենտիի ՑՈՒՇԵՐԷՆ այն մասերը, որոնք ղրկուեցան Գոլիս եւ անհետացան՝ Հալէպի մէջ Հայ Գաղթականներու Ընդհանուր Տեսչութեան նախկին փոխ-տնօրէն Ապտիւլ Ահատ Նուրի պէյի դատավարութեան Թղթածրարներուն հետ, եւ երկրորդ՝ Թուրք պաշտօնական վաւերագրերու այն բնագիրները եւ պատճէնները, որոնք կարելի պիտի ըլլայ անհետացած նկատել Լոնտոնի Հայկական Գրասենեակի դիւանէն, Գերլինի մէջ Սոլոմոն Թեհլիրեանի դատավարութեան Թղթածրարին մէջ, կամ Գոլչէն Անատոլու տարուած՝ ՋԱՐԴԱՐԱՐՆԵՐՈՒ դատավարութեան Թղածրարներուն մէջ:

Մեւնոյն բաղդատութենէն երեւան կու գայ նաեւ, որ Արամ Անտոնեան իր հրատարակած գրքին ոչ հայերէն բնագրին, ոչ գաղղիերէն եւ անգլերէն Թարգմանութիւններուն մէջ, ամբողջովին չէ տուած Նայիմ Սեֆա էֆենտիի Ցուշերը, որոնցմէ մաս մը կայ Նուպարեան Մատենադարանին մէջ պահուած երեք տետրակիկներու մէջ. ասոնց մէջ կան չթարգմանուած եւ չհրատարակուած մանրամասնութիւններ ալ:

Այս մանրամասնութիւններու ճշդումը, բաղդատական նոր Թարգմանութիւնը Թրքերէն բնագրէն, կը վերապահենք ուրիչ առիթի՝ հրատարակութեան դիտաւորութեամբ:

Այս դրական տուեալներէն ետք, կարելի պիտի ըլլայ չատ աւելի հանգամանօրէն լուծել Արամ Անտոնեանի հրատարակած Թուրք պաշտօնական վաւերագրերուն բնագիրներուն եւ պատճէններուն վաւերականութեան չատ կարեւոր եւ էական հարցը:

ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԾ ՎԱԻԵՐԱԳՐԵՐՈՒ ՎԱԻԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Արամ Անտոնեանի հայերէն «Մեծ Ոճիրը» հատորին վերջաւորութեան տրուած է, անչուշտ Թուրք պաշտօնաթերթերէն առնուած եւ Թարգմանուած, Պատերազմական Ատեանի ընդհանուր դատախազին ամբաստանագիրը կոտորածներու պատասխանատուներու դէմ: Այս ամբաստանագրին մէջ յիշուած են քազմաթիւ Թուրք պաշտօնական վաւերագրեր, որոնք անցած էին ամբաստանեալ ոճրագործներու Թղթածրարներուն մէջ: Այս վաւերագրերու վաւերականութիւնը ամէն տարակոյսէ դուրս եւ վեր է: Պատերազմական Ատեանը դանոնք իւրացուցած է, անոնց վաւերականութեան հարցը լուծելէ ետք: Սակայն Արամ Անտոնեանի հրատարակած Թուրք պաշտօնական վաւերագրերը ոչ մէկ առնչութիւն ունին վերոյիշեալ յիշուածներուն հետ եւ անոնցմէ բոլորովին տարբեր են. գողցուած եւ ծախուած են: Հարկ է անոնց վաւերականութիւնը ապացուցանել առանձին, ներքին եւ արտաքին փաստարկութիւններով:

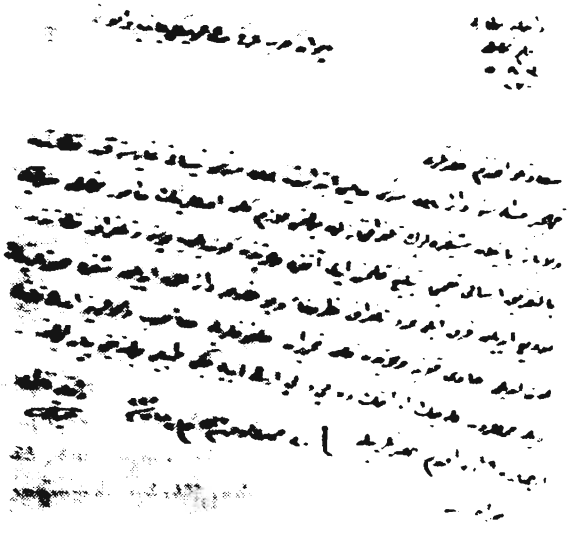
Զինադադարէն ետք Գոլոյ մէջ կազմուեցաւ պատերազմական ատեան մը, դատելու եւ պատժելու համար ջարդերու պատասխանատուները, ջարդարարները, քալանիչները, պղծարարները եւ անոնց մեղսակիցները:

Պատերազմական ատեանի դատախազու-

Թիւնը պաշտօնական գրութեամբ մը Թուրք ներքին գործերու նախարարութենէն պահանջեց հայկական տեղահանութիւններու եւ կոտորածներու վերաբերող վաւերագրերու բոնագրքները եւ կամ բնագիրներու համաձայն պաշտօնապէս վաւերացուած պատճէնները:

Ներքին գործերու նախարարութիւնը ըստիպուեցաւ պաշտօնապէս Գատերազմական Առեան փոխանցել նոյն ատեն գոյութիւն ունեցող վաւերագրերու բնագիրները եւ բնագիրներու համաձայն պաշտօնական պատճէնները: Այս վաւերագրերը մաս կը կազմէին այն բազմահատոր եւ հաստափոր Թղթածրարներուն մէջ գետեղուած վաւերագրերուն, որոնք դինագործարէն առաջ մեծ եպարքոս (վարչապետ) Թալէաթ փաշայի հրամանով երիտասարդ-Թուրքերու Հասակցութեան քարտուղարը՝ Միքհաա Շեւքրի անհետացնել տուաւ:

Այդ անհետացած վաւերագրերուն մէջ էին բազմաթիւ ծածկագիր հեռագիրներ Հայերու տեղահանութեան եւ կոտորածին վերաբերեալ, նամակներ, հրամանագրեր, ջարդուածներու մարգահամարներ, եւ ջնջիչ բանձնախումբի տեղեկագրեր:

Թուրք ներքին գործերու նախարար Ճեմալ՝ պատերազմական ատեանի բնդհանուր դատախազին՝ 1919ին՝ կը հաղորդէ հայկական ջարդերու վերաբերեալ եւ ներքին գործերու նախարարութեան մօտ գտնուած վաւերագրերու բնագիրներն ու պաշտօնապէս վաւերացուած պատճէնները:

Ահա թարգմանութիւնը նոյն հաղորդագրութեան.-

ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐՈՒ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ԳԱՂՏՆԻ ՍՊԱՍԱՐԿՈՒԻԹԵԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄ

թիւ 5383
27

«Զինուորական Առեանի Ընդհանուր Դատախազութիւն,

«Վսեմափայլ տէր,

«Կը հաղորդենք Ձեզի որ հայերու տեղահանութեան խնդրին առնչութեամբ՝ 1 Մայիս 1915էն մինչեւ Ապրիլ 1917՝ (Ներքին Գործեր) Նախարարութենէն՝ կուսակալութիւններուն քաշուած ծածկագիր հեռագիրներու բնագրները՝ յետ հաստատութեան՝ մասնաւոր պաշտօնեայի մը միջոցով ղրկուած են:

«Անքարայի կուսակալութենէն ղրկուած՝ Թղթատարական նախարարութենէն յանձնուած են պահարանի մը մէջ քառասուն երկու կտոր հեռագիրներ, եւ այս մասին ձեռքի տակ գտնուող ծածկագիրներու պատճէնները Գոնեայի կուսակալութենէն հասած ներփակեալներուն հետ միասին Ձեր Վսեմութեան ղրկուած են:

«Կը տեղեկացնենք որ բնական է Թէ ուրիշ վայրերէ գալիք վաւերագրերն ալ հետզհետէ պիտի ղրկուին Ձեզի:

2 Ապրիլ 1919

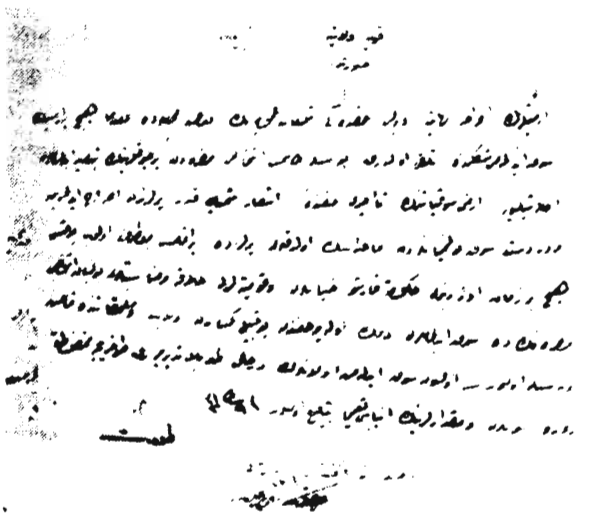
Ներքին Գործերու Նախարար՝

Ճեմալ»

Հոս կու տանք նաեւ եմոյշ մը Ներքին գործերու նախարար Թալէաթի ատորագրած ծածկագիր հեռագիրներէն մէկուն պաշտօնապէս երկու ատորագրութիւններով հաստատուած պատճէնին լուսանկարը: Թէեւ երկու ատորագրութիւնները տարբեր են, բայց ցոյց կու տան Թէ անոնք ըլլալու են Ներքին գործերու նախարարութեան գիւանին քարտուղարներէն:

Այսպիսի վաւերագրեր պէտք չունէին անչուշտ մասնաւոր փաստի՝ անոնց Ներքին եւ արտաքին վաւերականութիւնը ապացուցանելու համար, կը բաւէ բնագրի (ԱԼԸՆԱ ՄՈՒԱ-

ՖԱՒՋ ՏՐՐ) համաձայնութիւնը վաւերացնող մակագրութիւնը:

Ներքին գործերու նախարար Թալէաթ փաշայի ստորագրած ծածկագիր հեռագրի մը ԲՆԱԳՐԻՆ ՀԱՄԱՁԱՅՆ՝ երկու ստորագրութիւններով պաշտօնապէս հաստատուած պատճէնի մը լուսանկար օրինակը:

Ահա նոյն վաւերագրին թարգմանութիւնը.—

«ԳՈՆԻԱՑԻ ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ
«ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ

ԳՈՆԻԱՑԻ ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ
ԾԱԾԿԱԳՐԻ ՊԱՏՃԷՆ

«Հայերու տեղահանութեան վերջ տրուելու մասին եղած ընդհանուր հաղորդագրութիւնը՝ կարգ մը տեղերու մէջ այնպէս ըմբռնուած է թէ այսուհետեւ ոչ մէկ Հայ պիտի չքշուի: Այս պատճառով, ինչպէս կը հասկըցուի, ծանօթ մնասակար անձերէն (ՀԱՅԵՐԷՆ) չատներ չեն հեռացուած: Հայերու տեղահանութեան յետաձգման մասին եղած հրահանգը կր նշանակէ թէ իրենց եղած տեղերուն մէջ պիտի մնան բոլոր անոնք, որոնք մաս չեն կազմեր ցարդ չտեղահանուածներուն եւ կամ տեղահանութեան վրայ եղողներուն: Ապա թէ ոչ, բնաւ կարելի չէ որ այդ հրահանգը նշանակէ թէ՝ սկիզբէն ի վեր կառավարութեան հանդէպ դաւաճան՝ եւ կոմիտէներու հետ գործակցող անձեր պիտի չքշուին: Այս տեսակ մարդերէն եղէ մնացողներ կան կուսակալութեան կամ չրջականերու մէջ, ինչ պատճառով ալ ըլլա քչուած չըլլան, անմիջապէս պէտք է ժողվուին եւ հսկողութեան տակ ուղղակի Զոր քշուին եւ անոնց քանակը տեղեկագրուի:

Այս պարագան կը հաղորդենք ընդհանուր կերպով:

Նախարար՝
Թալէաթ

9 Փետրուար 196·

ԲՆԱԳՐԻՆ ՀԱՄԱՁԱՅՆ Է:
27 Մարտ 1919

Ստորագրութիւն (անընթեռնելի) Ստորագրութիւն (անընթեռնելի)

Նախատեսելով ապագայի պատասխանատուութեան ծանրութիւնը՝ Թալէաթ փաշա չրջաբերական հեռագիրներ ղրկեց բոլոր գաւառներու կուսակալութիւններուն եւ տեղական կառավարութիւններուն, պահանջելով անոնցմէ, որ Գոլոյ կեդրոնական կառավարութեան դիւանին վերադարձնեն բոլոր վաւերագրերու բնագիրները եւ պատճէնները, այսինքն՝ հայերու տեղահանութիւնը եւ կոտորածը հրամայող եւ հրահանգող բազմաթիւ ծածկադիր հեռագիրները, նամակները, գրաւոր հրահանգները, ներքին գաւառներէն տրուած տեղեկագրերը, նոյնպէս անոնց փոխանակած հեռագրական թղթակցութիւնները, եւ մանաւանդ ջարդուած հայերու մանրամասնեալ մարդահամարները:

Կառավարիչներէն ոմանք պործադրեցին այս գաղտնի հրահանգը. ուրիշներ, ապագայի պատասխանատուութեան ծանր հարցը նախատեսելով, կամ բնաւ չվերադարձուցին վաւերագրերը, կամ անոնց պատճէնները լոկ ղրկեցին կեդրոն, որովհետեւ հարկ եղած պարագային պիտի կարենային դատաստանական ատեանի մը առջեւ ցոյց տալով այն ծածկագիր հրահանգներն ու հրամանները՝ յայտարարել թէ իրենք պարզապէս բարձրագոյն իշխանութենէն իրենց ղրկուած հրահանգները գործադրած էին, կամայ թէ ակամայ: Այսպէսով պիտի յաջողէին իրենք զիրենք արդա-

բացնել գոնէ որոշ չափով մը կամ թեթեւացնոյն վերածել տալ իրենց դէմ արձակուելիք վճիռներու տրամադրութիւնները:

Ինչպէս ըսինք, վերեւի նկարագրուած վաւերագրերու բնագիրներուն կամ բնագիրներու համաձայն պաշտօնական պատճէններու վաւերականութիւնը ամէն տարակոյսէ դուրս եւ վեր է, որովհետեւ ներքին գործերու նախարարութիւնը պաշտօնապէս հաստատած է անոնց վաւերականութիւնը:

Սակայն Արամ Անտոնեանի հրատարակած վաւերագրերու բնագիրները եւ բնագիրներու պատճէնները դուրկ են վերեւի հաստատուած պաշտօնական վաւերականութեան հանգամանքէն: Այսինքն թէ ոչ ներքին գործերու նախարարութիւնն է, որ կը յանձնէ այն վաւերագրերու բնագիրները, ոչ նոյն ներքին գործերու նախարարութիւնն է որ պաշտօնապէս հաստատել կու տայ այն վաւերագրերու պատճէններուն վաւերականութիւնը, նոյն պատճէններուն տակ պաշտօնապէս դնելով (ասլը-ցա մուափաֆ տըր) *մակագրութիւնը* պաշտօնական երկու ստորագրութիւններով:

Արամ Անտոնեանի հրատարակած վաւերագրերը, բնագիր կամ պատճէն, չունին դարձեալ այս վերեւի պաշտօնական հանգամանքը:

Բայց եւ այնպէս, այդ բնագիրները եւ պատճէնները ուղղակի վերցուած են Հալէպի մէջ հայերու տարագրութեան եւ ջարդերու Ընդհանուր Տեսչութեան փոխ-տնօրէնութեան գրասենեակներէն եւ դիւանէն, ուր քարտուղար էր նոյն ինքն Նայիմ Սեֆա էֆենտի, որ անձամբ ընդօրինակեց պատճէնները եւ անձամբ վերցուց վաւերագրերու բնագիրները եւ զանոնք յանձնեց Ա. Անտոնեանին: Հետեւաբար, նոյն վաւերագրերու բնագիրներու հարազատ ներքին վաւերականութիւնը տարակոյսի տակ չի կրնար դրուիլ:

Ինչ որ վէճի կամ տարակոյսի առարկայ կրնայ ըլլալ, այն է թէ՝ Նայիմ Սեֆա էֆենտի, որ վերցուց նոյն վաւերագրերու բնագիրները ու պատճէնները, ինչ հանգամանքի ուներ եւ թէ ինք, եթէ հարկ ըլլար, ունէ՞ր բնագրին բանալին՝ կարդալու համար եւ լուծելու ծածկագիրները:

Այս հարցումին պատասխանելէ առաջ, անմիջապէս կարելի է ըսել որ Նայիմ Սեֆա էֆենտիի գողցած վաւերագրերու բնագիրները եւ պատճէնները արդէն ծածկագիր բանալիով կանխապէս լուծուած եւ ընդօրինակուած էին, նոյն ինքն Նայիմ Սեֆա էֆենտիի կողմէ:

Անկախաբար Նայիմ Սեֆա էֆենտիի մասին՝ Արամ Անտոնեանի տուած նպաստաւոր կամ աննպաստ տեղեկութիւններէն, ներքին փաստերով ալ կարելի է հաստատել որ Նայիմ Սեֆա էֆենտի իրապէս եւ գործնականապէս իր քարտուղարութեան ընթացքին գործածած է ծածկագրի բանալին՝ թէ՛ հասած ծակագիր հեռագիրներն ու գրութիւնները կարդալու եւ լուծելու համար եւ թէ ղրկուած ծածկագիր հեռագիրներն ու գրութիւնները թուանշաններով չարադրելու համար:

Այս ներքին փաստերէն մին կը գտնուի նոյն ինքն վաւերագրերէն մէկուն լուսանցագրին մէջ: Ներքին գործերու նախարար Թալէաթ փաշա 18 Նոյեմբեր 1915ին ծածկագիր հեռագրով մը Հալէպի կուսակալ Մուսթաֆա Ապտիւլ Խալիգ պէյի կը հրամայէ Գոլէէն՝ ամէն զգուշութիւն գործի դնել որ Թուրքիա բնակող օտարականները, յատկապէս ամերիկացիները, չկարենան հայերու տեղահանութեան եւ ջարդերու վրայ գաղտնի տեղեկութիւններ քաղել եւ զանոնք հաղորդել իրենց դեսպաններուն եւ կամ կառավարութեան:

Հալէպի մէջ պաշտօնական գրասենեակի ծածկագրային մասնաճիւղը ծածկագրի բանալիով կը վերծանէ նոյն ծածկագիր հեռագիրը եւ անոր լուծումին պատճէնը կը յանձնէ կուսակալ Մուսթաֆա Ապտիւլ Խալիգ պէյի, որ իր կարգին Թալէաթի հեռագրի լուծումին տակ կը մակագրէ եւ կը հրահանգէ Հալէպի մէջ Հայ Գաղթականներու առաջնորդ Ընդհանուր Տեսչութեան փոխ-տնօրէն Ապտիւլ Ահատ Նուրի պէյի: Մակագրութիւնը կը կրէ 21 Նոյեմբեր 1915 թուականը:

Դարձեալ նոյն օրը, 21 Նոյեմբեր 1915, իր կարգին Հալէպի մէջ Հայ Գաղթականներու Ընդհանուր Տեսչութեան փոխ-տնօրէն Ապտիւլ Ահատ Նուրի պէյ կը մակագրէ մեծ նոյն ծածկագիր հեռագրի լուծումի պատճէնին տակ եւ նոր հրամանի կը սպասէ կուսակալէն:

Մէկ օր ետք, 22 Նոյեմբեր 1915ին, Հալէպի կուսակալ Մուսթաֆա Ապտիւլ Խալիդ պէյ երկրորդ անգամ կը լուսանցագրէ միեւնոյն ծածկագիր հեռագրի լուծումի պատճէնին տակ եւ այս անգամ կը հրամայէ նոյն հեռագրի հրահանգին գործադրութեան համար, կրճել Հայ Գաղթականներու առաքումի պաշտօնեաներուն եւ կը ղրկէ զայն դարձեալ Ապտիւլ Ահատ Նուրի պէյի, որ երկրորդ անգամ, ինքն ալ կը մակագրէ 22 Նոյեմբեր 1915ին

«ԳՐԵՑԷՔ, ՆԱԻՄ ԷՖԵՆՏԻ»:

Իսկ Նայիմ Սեֆա էֆենտի կ'աւելցնէ նոյն մակագրին տակ.

«Գրուեցաւ: Թղթածրար Թիւ 741–16»:

Այս մակագրութեան ներքին փաստով կը հաստատուի, որ Նայիմ Սեֆա էֆենտիի պաշտօնը Հայ Գաղթականներու առաքումի փոխտնօրէնութեան գրասենեակին մէջ այնքան ալ «աննշան» պաշտօն մը չէր, ինչպէս կը կարծէ Արամ Անտոնեան, այլ հարկ է ընդունիլ որ Նայիմ Սեֆա էֆենտի նոյն գրասենեակի ծածկագրութեան մէջ էր:

Այս մասին Նայիմ Սեֆա էֆենտիի վկայութիւնը ինք իր մասին կարեւոր տեղեկութիւն մըն է եւ լոյս կը սփռէ վաւերագրերու վաւերականութեան խնդրին վրայ:

Ան կ'ըսէ ինքն իր մասին («Մեծ Ոճիրը», էջ 21)

«Մեսքենէէն Հալէպ եկայ:

«Բախտը անանկ բերաւ որ Գաղթականաց Ընդհանուր Տեսչի փոխանորդի տիտղոսով տակաւին երեք չորս օր առաջ հասած Ապտիւլ Ահատ Նուրի պէյի մօտ պաշտօնի կոչուիմ իբր գլխաւոր fարտուղար»:

Նայիմ Սեֆա էֆենտի իբր «գլխաւոր քարտուղար» կ'արձանագրէր գաղտնի ծածկագիրները.

«Մինչդեռ Ռէս–Ուլ–Այն կը գտնուէի, աչքովս տեսնելով հանդերձ, չէի հասկցած այն ոճիրներուն (ՀԱՑԵՐՈՒ ՋԱՐԴԻՆ) նպատակը:

«Անոնց բնոյթն ու հոգին ետքէն կրցայ ըմբռնել:

«ՀԱՍԱՏ ԳԱՂՏՆԻ ԾԱԾԿԱԳԻՐՆԵՐԸ ՔԱՆԻ Կ'ԱՐՁԱՆԱԳՐԷի, դող կու գար վրաս: *Մեծ աղգ մը իր կիներով եւ ձագուկներով մահուան դատապարտուած կ'ը»: (էջ 22)*

Նայիմ Սեֆա էֆենտի, իբր հայ գաղթականներու ընդհանուր տեսուչի փոխանորդի պլխաւոր քարտուղար, ոչ միայն կ'արձանագրէր գաղտնի ծածկագիրները, այլ նաեւ կը չարադրէր անոնց պատասխանները, գործածելով թուանշաններու գաղտնի բանալին քէ' կարդալու եւ քէ գրելու համար:

Դարձեալ ինք՝ Նայիմ էֆենտի կը վկայէ ինքն իր մասին.—

«Մեսքենէ մեկնած տեղս էյուպ գիշ գիս կանչեց.

«Նայիմ էֆենտի, ըսաւ, Մեսքենէ ղրկուած առաքման պաշտօնեաներուն ոչ մէկէն օգուտ տեսանք: ԴՈՒՆ ԳՈՐԾԻՆ ՄԷՋ ԳՏՆՈՒԵՑԱՐ, ԵԿԱԾ ՀՐԱՄԱՆՆԵՐՈՒՆ ՏԵՂԵԱԿ ԵՍ. Նայէ' որ այդ մարդիկը (հայերը) ողջ չձգես: Ի հարկին քու ձեռքովդ սպաննէ': Անոնք սպաննելն ալ զուարճութիւն մըն է»: (էջ 102)

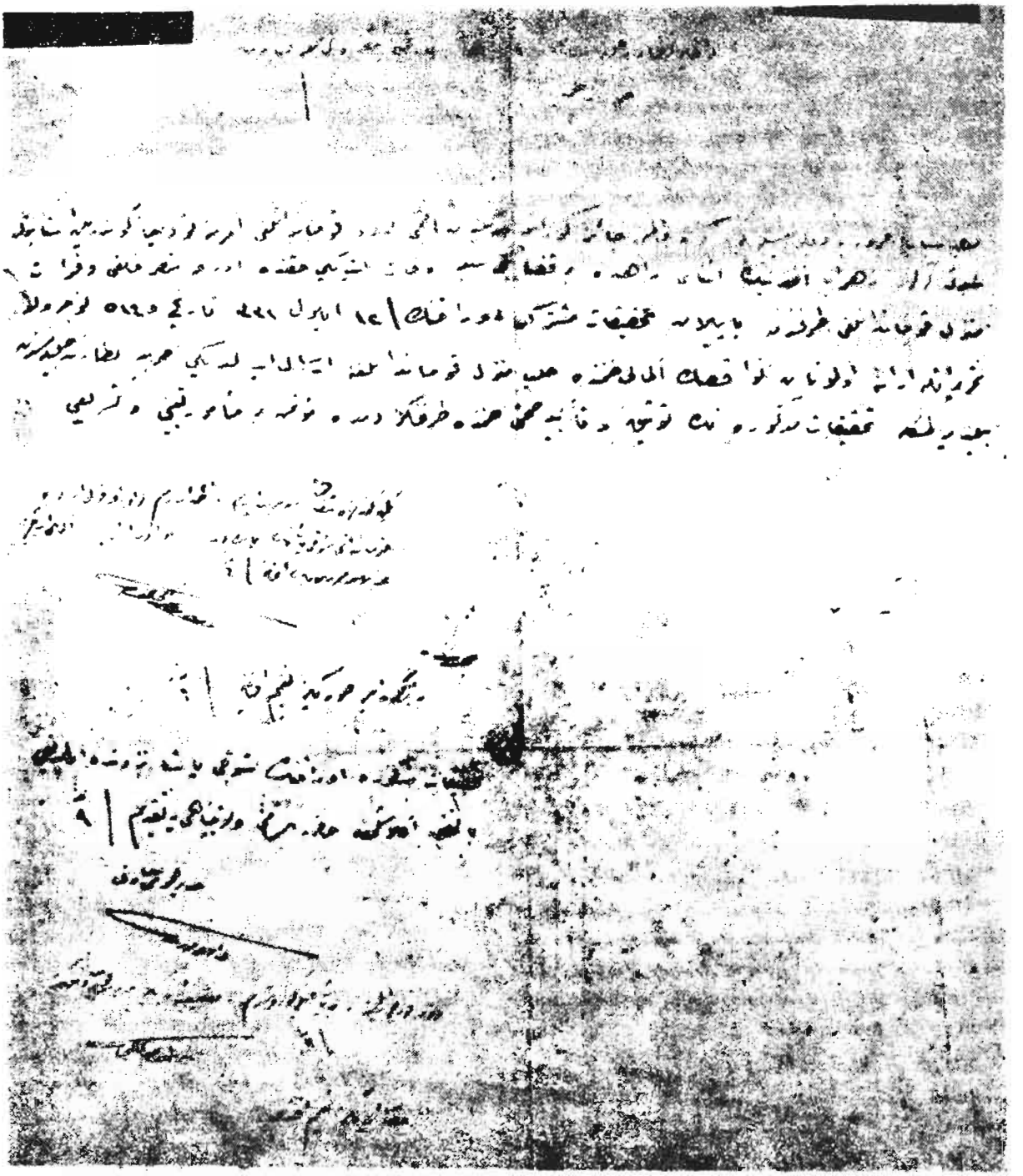
Ինչպէս կը տեսնուի յայտնի կերպով, Նայիմ Սեֆա էֆենտի Հայ Գաղթականներու Տեսչութեան ընդհանուր փոխանորդութեան մէջ բոլոր ծածուկ գաղտնիքներուն տեղեակ էր:

Հարկ է նկատել անգամ մըն ալ, որ Նայիմ էֆենտիի գողցած եւ ծախած վաւերագրերը արդէն վերլուծուած եւ ընդօրինակուած էին կանխապէս եւ այդ վիճակի մէջ կը գտնուէին տեսչութեան դրասենեակին մէջ:

Ինք պէտք չունէր ծածկագիր կարդալու, քէեւ գիտէր ծածկագիր կարդալ:

Այժմ տանք անտիպ ծածկագրի լուծում մը, իր բնագիր վիճակին մէջ, եւ տեսնենք քէ ինչպէս բնագիր մը կը զանազանուի պատճէնէ մը եւ քէ այսպիսի վաւերագրերու բնագիրներու գործին մէջ ինչպիսի դեր կը կատարէր «գլխաւոր քարտուղար» Նայիմ Սեֆա էֆենտին:

Երեսփոխան ԳՐԻԳՈՐ ՋՕՀՐԱՊԻ սպանութեան պարագաներուն վերաբերեալ 4 Հոկտեմբեր 1915 թուակիր, Ներքին գործերու նախարար Թալէաթ փաշայի ստորագրութեամբ, նորայայտ եւ անտիպ, ծածկագիր հեռագիր մը, որուն լուծման արձանագրութիւնը եղած է Նայիմ Սեֆա էֆենտիի ձեռքով եւ գրով:

Նելիին գործերու նախարար Թալէաթ փաշայի ծածկագիր հեռագրին լուծումին բնագիր պատճէնը՝ որուն տակ կ'երեւին հարազատ ձեռագիրներեն ու ստորագրութիւնները Հալէպի կուսակալ Մուսթաֆա Ապտիւլ Խալիգ պէյի եւ Հալէպի մէջ Հայ Գաղթականներու Ընդհանուր Տեսչութեան փոխ–տնօրէն Ապտիւլ Ահատ Նուրի պէյի, եւ դերը Նայիմ Սեֆա էֆենտիի:

Ահա թարգմանութիւնը Թալէաթ փաշայի ծածկագիրը հեռագրին.–

Ներքին գործերու նախարարութեան 4 Հոկտեմբեր 1915 թուակիր ծածկագիր հեռագրին պատճէնը.

Կարգ մը հարկեցուցիչ պատճառներով՝ հոս մնալը անյարմար նկատուած ըլլալով՝ Պոլսոյ երեսփոխան Գրիգոր Զօհրապ էֆենտի՝ վեցերորդ Զօրաբանակի հրամանատարութեան հրամանին յանձնուելով ղրկուած էր: Պատերազմական Բարձր Նախարարութիւնը կը հաստատէ որ Գրիգոր Զօհրապ էֆենտի ճամբան *արկածի մը* հետեւանքով մեռած ըլլալուն մասին Ուրֆայի *Միւթեսարըֆութեան* եւ Եփրատի կայմի (ՄԵՆՋԻԼԻ) հրամանատարութեան կողմէ կատարուած քննութիւններու թուղթերը՝ 12 Սեպտեմբեր 1915 թուակիր եւ 514 համար գրութեամբ ցուցուած պակասները լրացնելու համար Հալէպի կայմի (ՄԵՆՋԻԼԻ) հրամանատարութեան ղրկուին: Յիշեալ քննութիւններու հաստատ եւ վաւերական հիմ մը տալու համար ձեր կողմէ շուտով վըստահելի պաշտօնեայ մը կարգեցէք:

Ներքին Գործերու Նախարար՝
Թալէաթ

Անցեալ օր ձեզի բերանացի ըսած էի թէ կարծեմ այս թուղթերը զօրաբաժնի հրամանատար Շեվգը փաշային հովն են: Հոնկէ փնտռեցէք եւ ամբողջացուցէք:

Ապտիւլ Ահատ Նուրի Պէյ էֆենտիի:

6 Հոկտեմբեր 1915
ՄՈՒՍԹԱՖԱ ԱՊՏԻՒԼ ՀԱԼԻԳ

Գաղտնի է.

Թեզքերէով մը Նայիմ էֆենտիի հարցուցէք:

6 Հոկտեմբեր 1915
(Ապտիւլ Ահատ Նուրի)

Թիւ 112

Յիշեալ քննութիւններու թուղթերուն Շեվգը փաշայի հով չգտնուիլը ստուգուած ըլլալով, կուսակալութեան բարձր նկատառութեան կը մատուցանեմ:

9 Հոկտեմբեր 1915
Ընդհանուր Տեսչի Փոխանորդ՝
Ապտիւլ Ահատ Նուրի

Երէկ յանձնած է· ես փաշային հետ տեսնուեցայ: Հետապնդեցէ՛ք:

Ընդհանուր Տեսչի Փոխանորդութեան·

11 Հոկտեմբեր 1915·

Մուսթաֆա Ապտիւլ Հալիգ

Պահեցէք, Նայիմ էֆենտի:

(անքուական) (Ապտիւլ Ահատ Նուրի)

⁂

Տասնեւվեցերորդ Զօրաբանակի հրամանատարութեան ուղղուած գեկոյց (7 Հոկտեմբեր 1915).

Պատերազմական Բարձր Նախարարութիւնը 12 Սեպտեմբեր 1915 թուակիր եւ 561 համալ գրութեամբ պահանջած էր որ քննութիւններու թուղթերը ղրկուին Հալէպի կայմի (մեհկիլի) հրամանատարութեան: Հաղորդեցէք թէ այդ թուղթերը ձեր բարձր հրամանատարութեան յանձնուեցա՞ն թէ չյանձնուեցան: Գրեցէ՛ք:

⁂

29 Հոկտեմբեր 1915 թուակիր ծածկագիր·

9

Արտաքոյ կարգի·

Ստուգելով հաղորդեցէք թէ երեսփոխան Գրիգոր Զօհրապ էֆենտի հոն ֆանի՞ օր մնացած է, ո՞ր պանդոկին մէջ բնակած է եւ ո՞ր թուականին Հալէպէն հանուած է:

⁂

Ասիկա ստուգեցէք:

Ապտիւլ Ահատ Նուրի Պէյին՝
Ապտիւլ Հալիգ

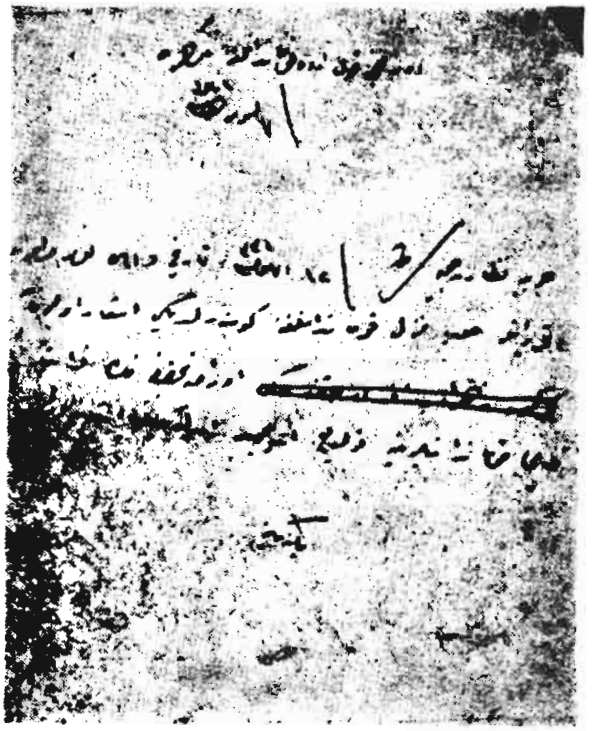
Նայի՛մ էֆենտի, տղաս, էյտպ պէյին գնա՛· հոն արձանագրութիւնը կայ· բոլոր մանրամասնութիւններով ստուգէ· առանձին թուղթի մը վրայ գրեցէ՛ք:

(Ապտիւլ Ահատ Նուրի)

⁂

Այս հեռագրի արձանագրութեան տակ կան քանի մը լուսանցային մակագրութիւններ, որոնք չատ մեծ առնչութիւն ունին Նայիմ Մեֆա էֆենտիի պաշտօնին եւ գործունէութեան հետ:

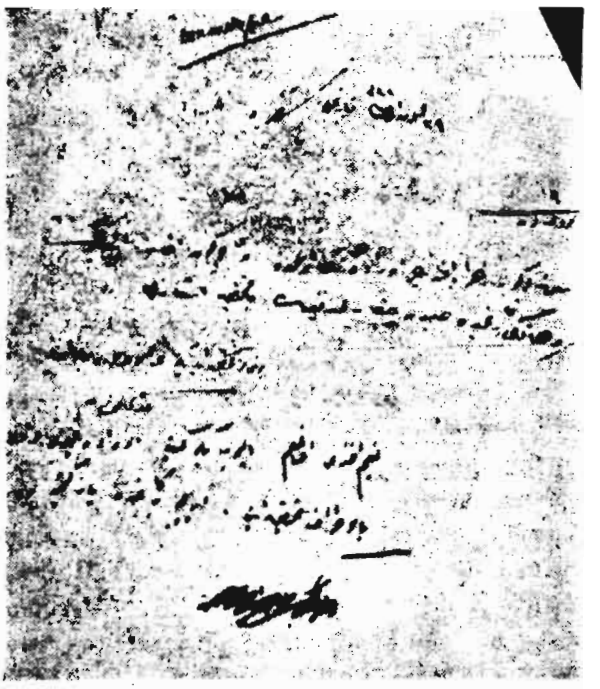
Ահա Հալէպի կուսակալ Մուսթաֆա Ապ-

Թալէաթ փաշայի ծածկագիր հեռագրին գործադրութեան համար մասնաւոր զեկոյցով մը տասնեւվեցերորդ գօրաբանակի հրամանատարէն կը պահանջուի Գրիգոր Զօհրապի ըզպանութեան պարագաներուն վրայ կատարուած ճնշութիւններու թուղթերը ղրկել Հալէպ:

(Թարգմանութիւնը տես վերեւ)

ԱՆՏԻՈՔ ՀԱՐԱԶԱՏ ԲՆԱԳԻՒՆ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐԸ:

Թալէաթ փաշա Հալէպի կուսակալ Մուսթաֆա Ապտիւլ Հալիգ պէյէն կը խնդրէ ծածկագիր հեռագրով Հալէպի մէջ Գրիգոր Զօհրապի բնակութեան եւ մեկնումի պարագաներուն մանրամասնութիւնները:

(Թարգմանութիւնը տես վերեւ)

ՀԱՐԱԶԱՏ ԲՆԱԳԻՒՆ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐԸ:

տիւլ Հալիգ պէյի մակագրութիւնը իր ձեռագրով եւ ստորագրութեամբ.

«Անցեալ օր ձեզի (Ապտիւլ Ահատ Նուրի պէյի) (*) բերանացի ըսած էի թէ կարծեմ այս թուղթերը (Գրիգոր Զօհրապի սպանութեան պարագաներու մասին) գօրաբանակի հրամանատար Շեվգը Փաշային ղով են: Հոնկէ (առնոր ղով) փնտռեցէ՛ք եւ ամբողջացուցէ՛ք (Զօհրապի սպանութեան վրայ կատարուած ճնշութեան թուղթերը):

(Հալէպ) 6 Հոկտեմբեր 1915

(Հալէպի կուսակալ)

Մուսթաֆա Ապտիւլ Հալիգ»

Միեւնոյն ծածկագիր հեռագիրը կը կրէ երկրորդ լուսանցագիր մակագրութիւն, որ կը վերաբերի Նայիմ Սեֆա էֆենտիի..

«ԿԱՂՏՆԻ Է.

«Թեզքերէով մը Նայիմ էֆենտիի հարցուցէք»:

Ներքին գործերու նախարարը Գրիգոր Զօհրապի սպանութեան վրայ կատարուած քննութիւններու պաշտօնական թուղթերը կը պահանջէ Հալէպի կուսակալէն: Այս վերջինը հրահանգ կու տայ Հայ Գաղթականներու Ընդհանուր Տեսչութեան փոխ-տնօրէն Ապտիւլ Ահատ Նուրի պէյի, որ պահանջուած թուղթերը գտնէ Շեվգը փաշայի մօտ: Այս գաղտնիքներուն լաւատեղեակ է Նայիմ Սեֆա էֆենտի, Ապտիւլ Ահատ Նուրիի քարտուղարը: Հրահանգ կը տրուի Նայիմ Սեֆա էֆենտիի, որ գաղտնի զեկոյցով Շեվգը փաշայէն խնդրէ

(*) Փակագծի մէջ առնուած բառերը չկան ծածկագիր հեռագրի հատուածներուն մէջ, անոնք աւելցուած են պարզապէս լուսաբանութեան եւ յստակութեան համար:

պահանջուած թուղթերը: Անշուշտ այդ զեկոյցը կամ թեզիերէն ծածկագիր գրութիւն մըն է, չարագրուած Նայիմ Սեֆա էֆենտիի կողմէ, քանի որ կը կրէ նաեւ «ԳԱՂՏՆԻ է» վերտառութիւնը:

Նայիմ Սեֆա էֆենտի կը գործադրէ իրեն տրուած հրահանգը կամ ծածկագիր յուշագիր մը կը մատուցանէ Շեվգը փաշային:

Հալէպի մէջ Հայ Գաղթականներու Ընդհանուր Տեսչութեան փոխ-տնօրէն Ապտիւլ Ահատ Նուրի պէյ խնդիրը դարձեալ կը ղրկէ Հալէպի կուսակալին, ըսելով որ Շեվգը փաշայի մօտ պահանջուած թուղթերը չկան:

Ահա Ապտիւլ Ահատ Նուրի պէյի այդ լուսանցագիրը.

«Թիւ 112. Ցիշեալ ճնշութիւններու (որոնց կատարուեցան Զօհրապի սպանութեան պարագաները ստուգելու համար) թուղթերը Շեվգը Փաշայի մօտ չեն գտնուիր. ստուգեցի. կուսակալութեան (Մուսթաֆա Ապտիւլ Հալիգ Պէյի) բարձր ընկատողութեան կը մատուցանեմ:

(Հալէպ) 9 Հոկտեմբեր 1915
Ընդհանուր Տեսչի փոխ-տնօրէն
Ապտիւլ Ահատ Նուրի»

Այս կարծուած ստուգութեան վրայ Հալէպի կուսակալը կը տեսակցի Շեվգը փաշայի հետ եւ կը հաստատէ որ նոյն փնտռուած խիստ գաղտնի թուղթերը կը գտնուին, հետեւաբար կրկին լուսանցագիր մակագրութեամբ կը յանձնարարէ Ապտիւլ Ահատ Նուրի պէյի, որ հետապնդէ եւ ձեռք բերէ պահանջուած թուղթերը: Որով Մուսթաֆա Ապտիւլ Հալիգ պէյ դարձեալ կը մակագրէ.

«Երէկ յանձնած է (Շեվգը փաշան յանձնած է Զօհրապի սպանութեան վրայ կատարուած ճնշութեան յիշեալ թուղթերը): Ես Փաշային հետ տեսնուեցայ: Չհետապնդեցէ՛ք: Ընդհանուր Տեսչի փոխանորդին (Ապտիւլ Ահատ Նուրի Պէյի):

(Հալէպ) 11 Հոկտեմբեր 1915
(Հալէպի Կուսակալ)
Մուսթաֆա Ապտիւլ Հալիգ»

Այս հրամանը ստանալէ ետք, իր կարգին, Հալէպի մէջ, Գաղթականներու Ընդհանուր Տեսչութեան փոխ-տնօրէն Ապտիւլ Ահատ Նուրի պէյ, հրահանգ կու տայ Նայիմ Սեֆա էֆենտիի որ պահէ իր մօտ Գրիգոր Զօհրապի սպանութեան վրայ կատարուած քննութիւններու պաղտնի թուղթերը, մակագրելով՝

«ՊԱՀԵՑԷՔ, ՆԱՅԻՄ ԷՖԵՆՏԻ»
(Հալէպ, անքուական, անշուշտ
11 Հոկտեմբերէն ետք)
ԱՊՏԻՒԼ ԱՀԱՏ ՆՈՒՐԻ»

Բնականաբար կարելի է եզրակացնել այս հետագրի տակ գրուած լուսանցագիր մակագրութիւններէն, որ Նայիմ Սեֆա էֆենտի կարեւոր դեր ունէր Հալէպի Հայ Գաղթականներու Ընդհանուր Տեսչութեան փոխ-տնօրէնութեան գրասենեակներուն մէջ, ուրկէ գողցաւ եւ ծախեց Ներսէս Ախտամարեանի հրատարակած թուրք պաշտօնական վաւերագրերու բնագիրները եւ պատճէնները: Դարձեալ կարելի է հետեւցնել, որ Նայիմ Սեֆա էֆենտի ծածկագրութեան մէջ էր թէ՛ ծածկագիր հետագիրները լուծելու եւ արձանագրելու եւ թէ ծածկագիր հետագիրներ չարագրելու:

Գրիգոր Զօհրապի սպանութեան վերաբերեալ երկրորդ եւ նոյնքան կարեւոր ծածկագիր հետագրի մը տակ կայ ուրիշ նման մակագրութիւն մը, որ շատ աւելի ցայտուն կերպով երեւան կը հանէ Նայիմ Սեֆա էֆենտիի պաշտօնը եւ կատարած դերը Հալէպի Հայ Գաղթականներու Ընդհանուր Տեսչութեան փոխ-տնօրէնութեան գրասենեակներու ծածկագրութեան բաժնին մէջ: (Այդ հետագրին թարգմանութիւնը տես վերեւ:)

Նոյն ծածկագրի լուսանցքին վրայ Հալէպի մէջ Հայ Գաղթականներու Ընդհանուր Տեսչութեան փոխ-տնօրէն Ապտիւլ Ահատ Նուրի պէյ, պաշտօնականէն՝ արտակարգ մտերմութեան անցնելով, կը մակագրէ հրահանգ տալով Նայիմ Սեֆա էֆենտիի.

«Նայիմ էֆենտի, տղաս (օղլում), էյտւպ պէյին գնա՛. հոն արձանագրութիւնը կայ (Զօհրապի Հալէպի մէջ բնակութեան, Ուրֆա ղրկուելուն եւ սպանութեան եւն.): Բոլոր մանրամասնութիւններով ստուգէ. առանձին թուղթի մը վրայ գրեցէ՛ք (էյտւպ պէյ եւ դուն)»: Որպէսզի նոյն մանրամասնութիւնները ծածկագրով Պոլիս Ներքին գործերու Նախարարութեան ղրկուին:

Այս մակագրութեան տակ թուական չկայ. իսկ ստորագրութիւնը մրուտած է, սակայն յայտնի է որ Ապտիւլ Ահատ Նուրի պէյի ստորագրութիւնն է:

Այս անտարակոյս վաւերական անտիպ ծածկագիր հեռագիրներու լուսանցագիր մակագրութիւնները ցոյց կու տան բացայայտօրէն, որ Նայիմ Սեֆա էֆենտի Հալէպի մէջ Հայ Գաղթականներու Ընդհանուր Տեսչութեան փոխ–տնօրէնութեան գրասենեակին մէջ կ'աշխատէր իբր պլիսեւոր քարտուղար, կ'արձանագրէր բոլոր ծածկագիրները, ստացուած թէ ղրկուած, կը չարաշրէր ծածկագիրները, կը լուծէր հասած ծածկագիրները, ունէր իր տրամադրութեան տակ ծածկագիր բանալին. մէկ խօսքով՝ Նայիմ Սեֆա էֆենտի տեղեակ էր բոլոր գաղտնիքներուն, բոլոր ծածկագրութիւններուն: Գիտէր անոնց տեղերը:

Կարելի է հետեւցնել որ Արամ Անտոնեանի հրատարակած Թրքական պաշտօնական վաւերագրերու բնագիրները, եւ բնագիրներու պատճէնները, զոր Նայիմ Սեֆա էֆենտի գողցաւ Հալէպի մէջ Հայ Գաղթականներու Ընդհանուր Տեսչութեան փոխ–տնօրէնութեան գրասենեակէն եւ զանոնք տանելով ծախեց Հալէպի Գարոն պանդոկի տէր եւ տնօրէն Օննիկ Մազլումեանի միջոցաւ Արամ Անտոնեանին, ԻՍԿԱԳԻՍ ՀԱՐԱՋԱՏ ՎԱՒԵՐԱԳՐԵՐ ԵՆ, որոնց ներքին եւ արտաքին վաւերականութեան վրայ կարելի չէ տարակուսիլ:

●

Արամ Անտոնեան Գերլինի մէջ 10 Յունիս 1921 թուակիր յուշագիր մը ներկայացուց Թալէաթ փաշայի ահաբեկիչ Սողոմոն Թեհլիրեանի փաստաբաններուն եւ գերման դատաւորներուն. նոյն յուշագրին մէջ մասնաւորապէս խօսուած է իր հրատարակած վաւերագրերու վաւերականութեան վրայ. ահա փոքր հատուած մը այն յուշագրէն, որ դեռ կը մնայ անտիպ.

«Ոչ մէկ տարակոյս, կը գրէ Արամ Անտոնեան, որ այս վաւերագրերը Հալէպի մէջ տարապրեալներու փոխ–տնօրէնութեան Քրիստոնեաներէն վերցուած էին, քանի որ Հալէպի կուսակալը հայերու մասին ներքին Գործերու նախարար Թալէաթ փաշային իր ստացած ծածկագիր հրամանները վերծանելէ ետք, անոնց լուծումները իր կողմէ ստորագրուած եւ թուագրուած լուսանցագրով մը կը հաղորդէր տարագրեալներու փոխ–տնօրէնութեան, որ պարտաւոր էր զանոնք գործադրել եւ որուն քարտուղարն էր Նայիմ պէյ:

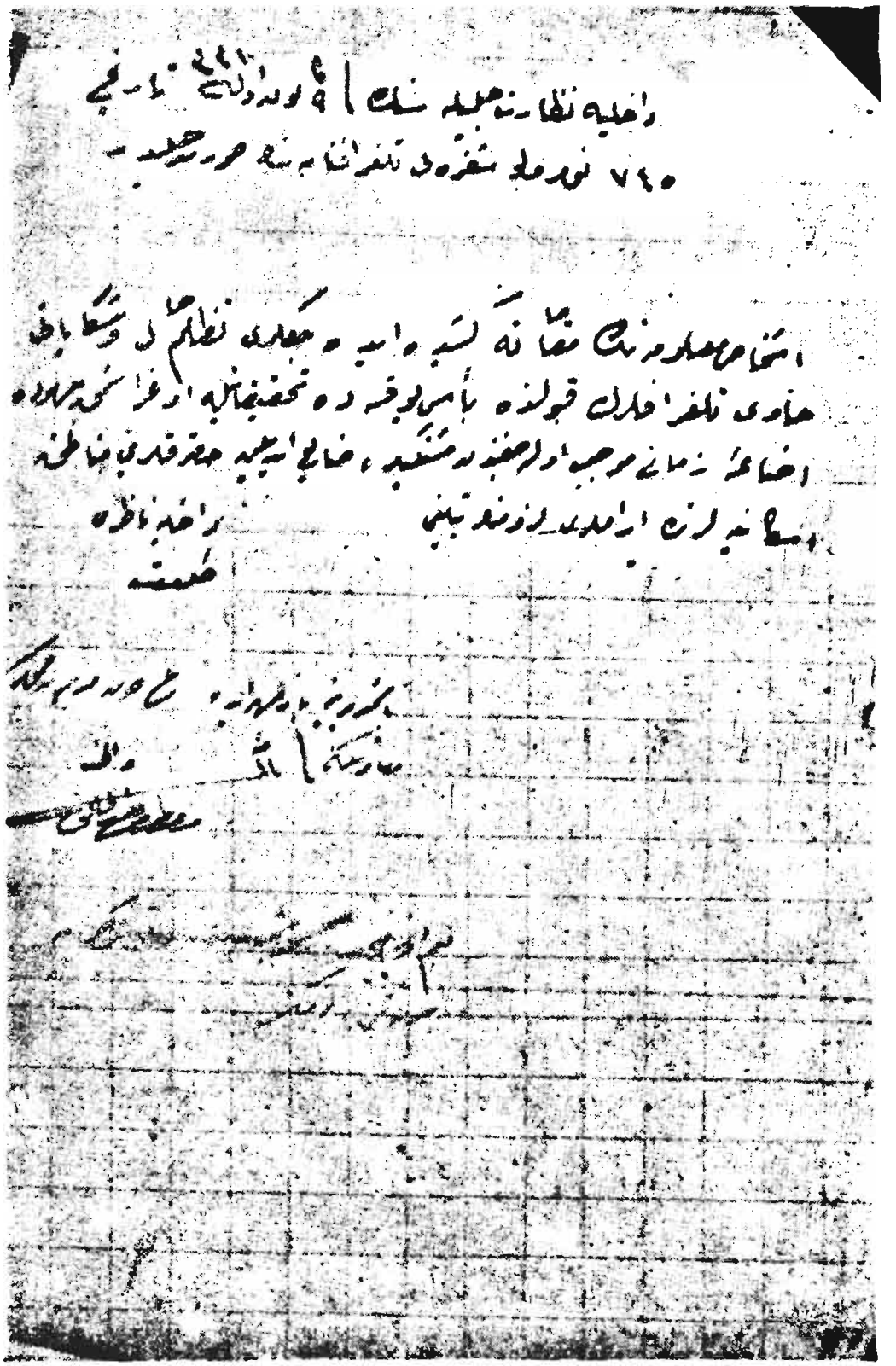
«Երբ Նայիմ պէյ հաւանեցաւ մեզի փոխանցել այս վաւերագրերը, Հալէպի Հայ Ազգային Միութիւնը, որ պաշտօնական մարմին մըն էր, փորձաքննել (expertiser) տուաւ անոնց գրութիւնը եւ ստորագրութիւնը, որոնցմով խնդրի առարկայ վաւերագրերը լուսանցագրուած էին: Փորձաքննութիւնը տեւեց ամբողջ չաբաթ մը: Աչքի տակ ունէինք ուրիշ վաւերագիրներ՝ ստորագրուած եւ լուսանցագրուած կուսակալ Մուսթաֆա Ապտիւլ Հալիմ պէյի կողմէ եւ նոյնիսկ մեծ խնամքով ամենափոքր մանրամասնութիւններն իսկ համեմատութեան տրուեցան: Եւ վերջապէս, եւ առանց ոեւէ հակասութեան հաստատուեցաւ որ լուսանցագրերը, որոնք կը գտնուէին այս վաւերագրերուն վրայ, նոյն ինքն ԿՈՒՍԱԿԱԼ ՄՈՒՍԹԱՖԱ ԱՊՏԻՒԼ ՀԱԼԻԴ ՊԷՅԻ ձեռագիրն ու ստորագրութիւնն էին, ինչ որ ոչ մէկ տարակոյս կը թողուր վաւերագրին վաւերականութեան վրայ:

«Այս վաւերագրերուն վաւերականութեան վրայ բացարձակ համոզում կազմելէ ետք, եւ միւս կողմէ, նկատելով որ ես լաւ տեղեակ էի գործուած ջարդերուն եւ խժդժութիւններուն, քանի որ ես ինքս ապրած էի ամբողջ երկու տարիներ այդպիսի սարսափներու մէջ, Ազգային Միութիւնը ինծի պաշտօն տուաւ Նայիմ պէյի տրամադրութեան տակ եղած վաւերաթղթերուն մէջէն ընտրելու անոնք, որոնք կրնային կերպով մը հաստատել հայկական ջարդերու պատասխանատուութիւնները»:

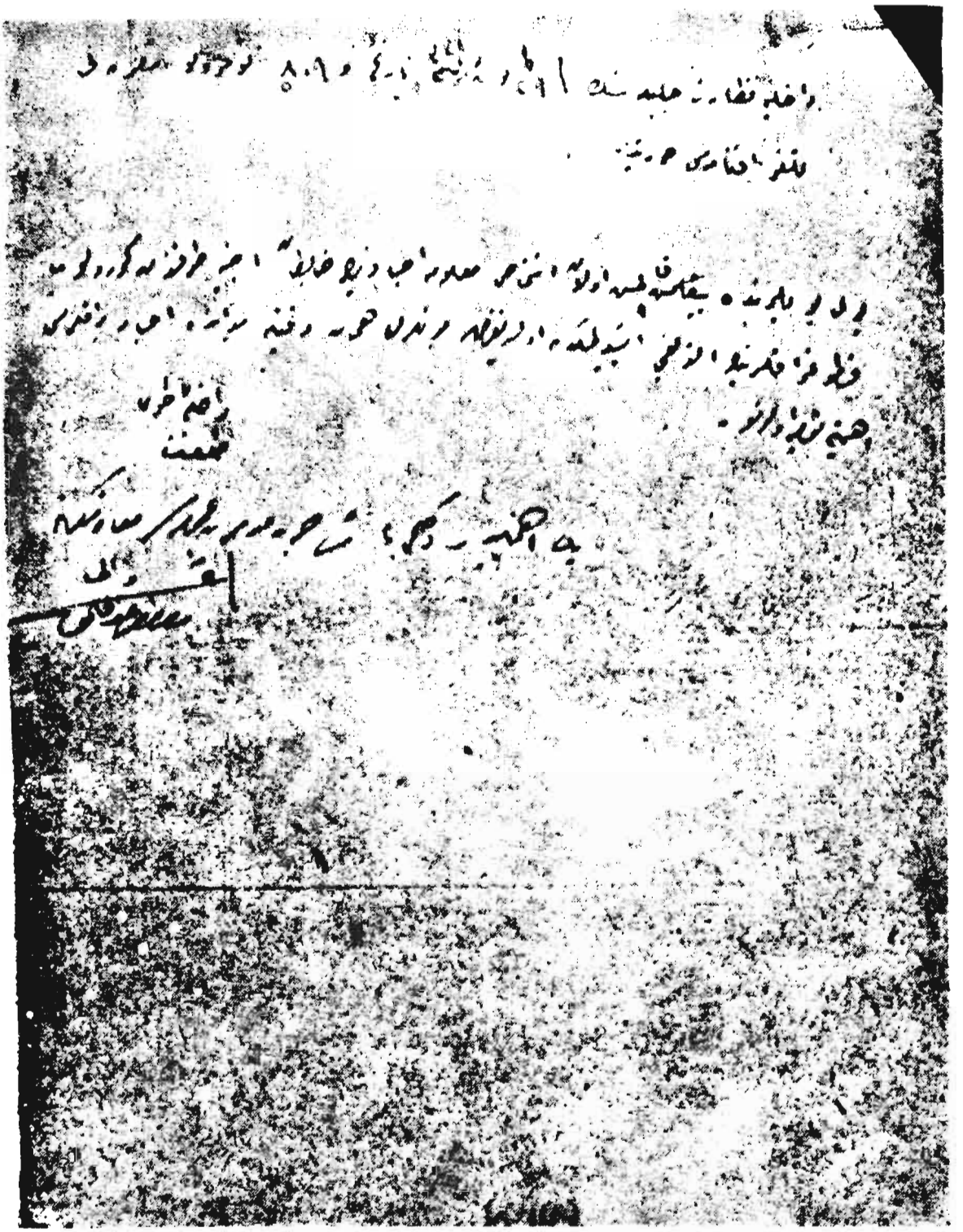
⁂

Ծածկագիր Ներքին գործոց նախարարութեան, ուղղուած Հալէպի կուսակալութեան.

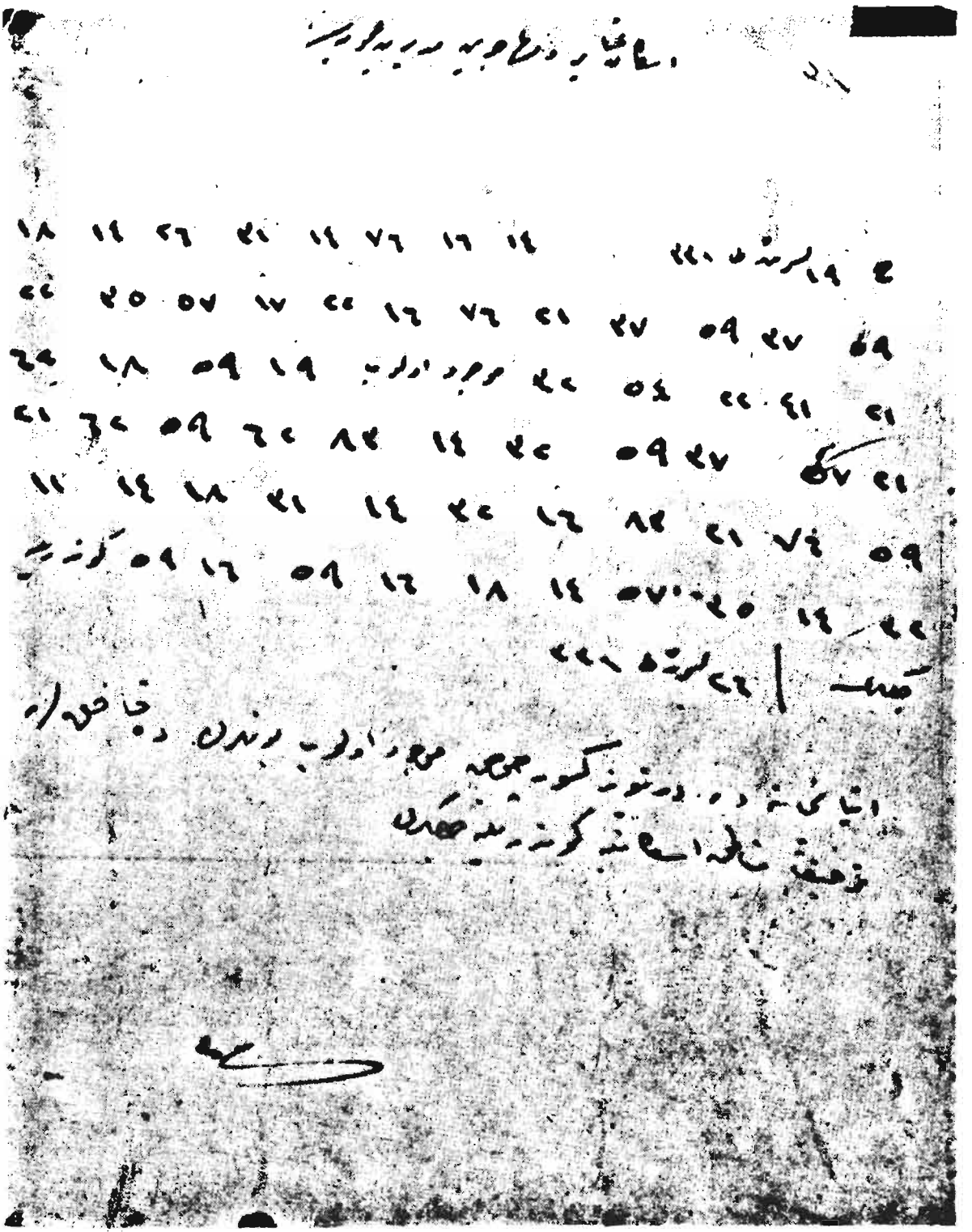
Տանօթ անձնաւորութենց (հայերուն) կողմէ իրենց դէմ գործուած արարքներուն մասին կառավարական պաշտօնատանց ուղղուած տրտունջի եւ բողոքի հեռագիրները ընդունուելուն մէջ անպատեհութիւն չկայ: Բայց անոնց ճշմարտութեամբ գրգռիլը ի գուր ժամավաճառութիւն պիտի ըլլայ: Բողոքողներու կը

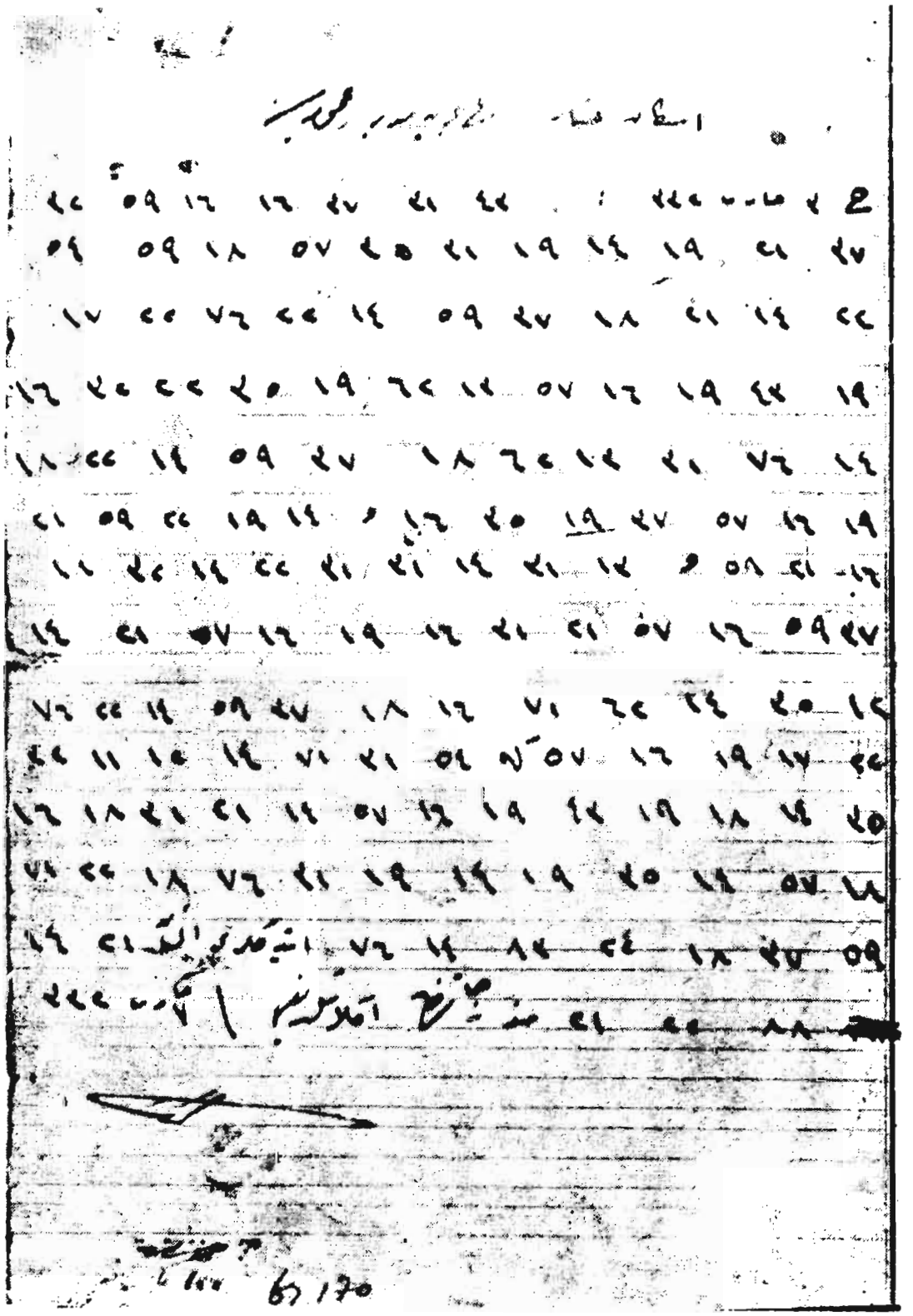
Ծածկագիր հեռագրի լուծում, որ կը կրէ Հալէպի կուսակալ Մուրթաֆա Ապտիւլ Հալիկ պէյի ժեռագիրն ու ստորագրութիւնը:
Այս լուսանկարը կը պահէ բացագրին ծաւալը ու գործածուած թուղթին տեսակը ու տակը: Թարգմանութիւնը 248րդ էջին կը սկսի ու կը շարունակուի 255րդ էջին վրայ:

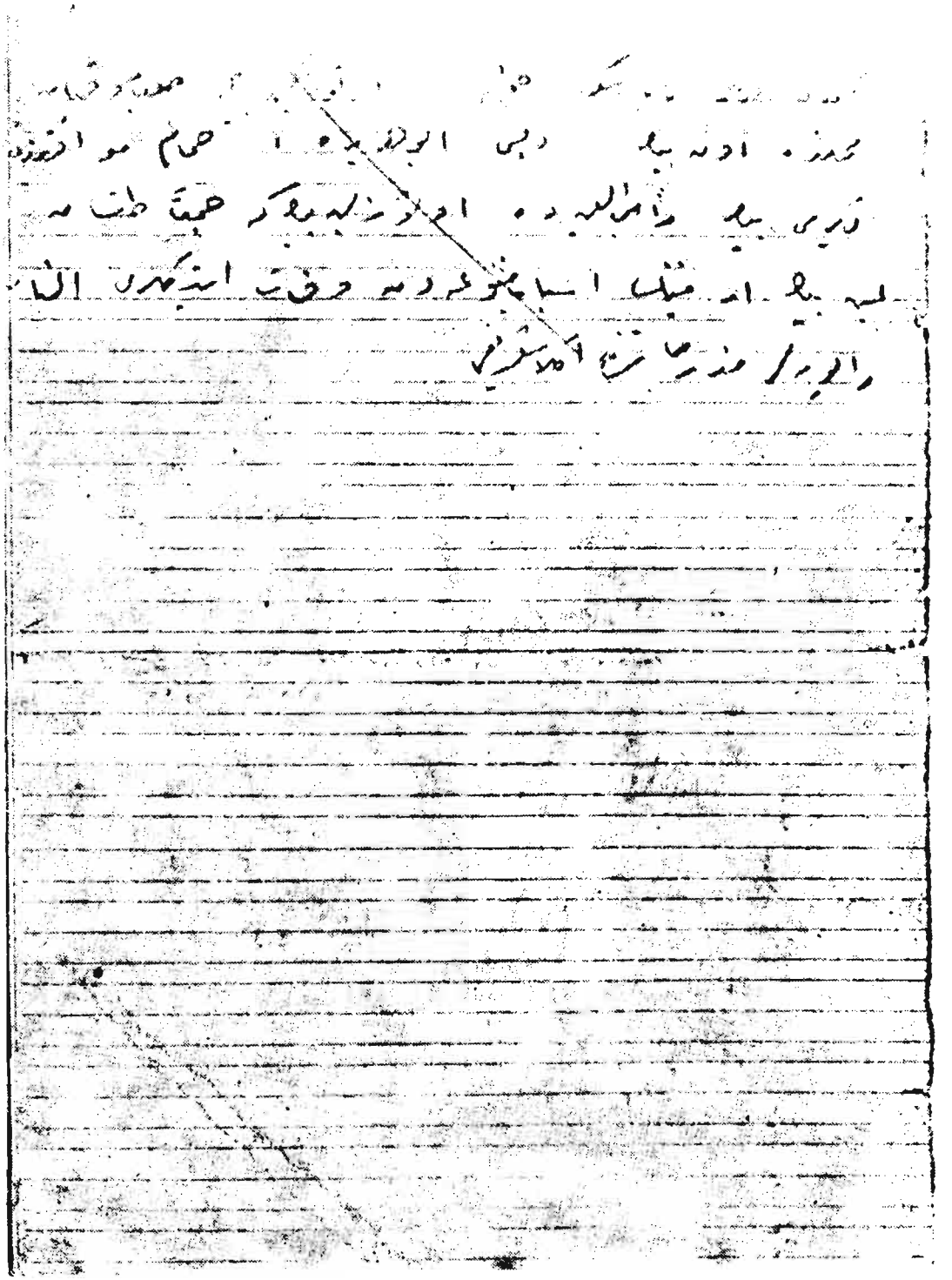
Բնագիր լուծում Թալէաթ փաշայի ծածկագիր հեռագրին, որ կը կրէ Հալէպի կուսակալ Մուսթաֆա Ապտիւլ Հալիգ պէյի ձեռագիրն ու ստորագրութիւնը: Անտիպ բնագրէն առնուած լուսանկար: Բնական մեծութեամբ կամ ծաւալով: (Թարգմանութիւնը տես 255րդ էջին վրայ:)

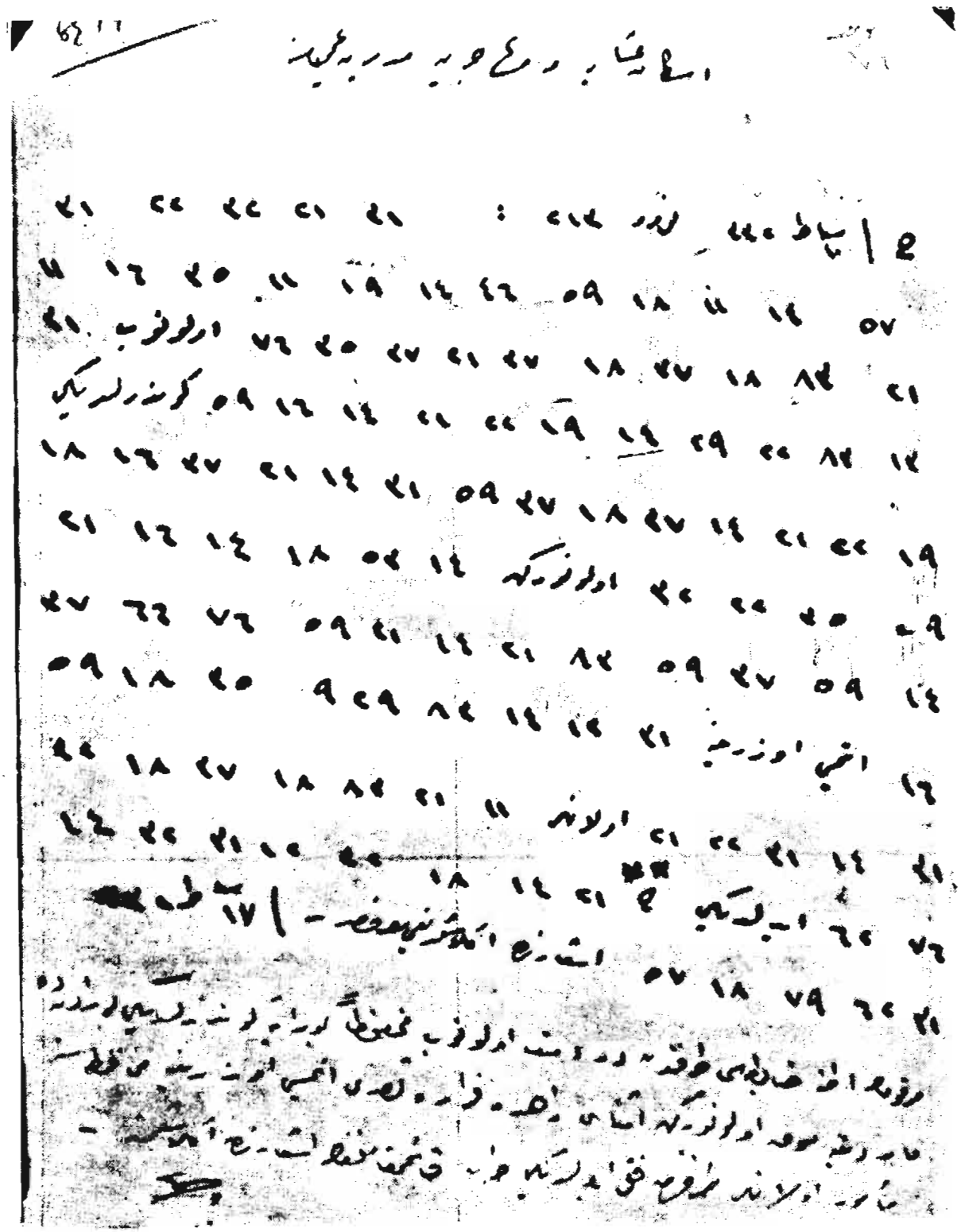
Հալէպի մէջ Հայ Գազթականներու Ընդհանուր Տեսչութեան փոխ-տնօրէն Ապտիլ Ահատ Նուրի պէյի ծածկագիր հեռագրին բնագիրը: Լուծումով միասին: Աջտիպ բնագրին լուսանկարը բնական ծաւալ ունի: (Թարգմանութիւնը տես 255րդ էջին վրայ:)

Հալէպի մէջ Հայ Գաղթականներու Ընդհանուր Հիւսուրհատաց փոխ-տնօրէն Ապտիւլ Ահատ Նուրի պէյի ծածկագիր հեռագրին բնագիրը հարազատ բնական ծաւալով: Բնագիրը մէկ թերթ է, որուն երկրորդ երեսը (տե՛ս յաջորդ էջին վրայ) նո՛յնպէս հեռագրին տուեալներ

Բնագիր լուծումին անտիպ լուսանկարը, որ կը պահէ բնական ծաւալը:
(Թարգմանութիւնը տես 255րդ էջին վրայ:)

Հալէպի մէջ Հայ Գաղթականներու Ընդհանուր Տեսչութեան փոխ–տնօրէն Ապտիւլ Ահատ Նուրի պէյի ծածկագիր հարազատ բնագրին անտիպ լուսանկարը լուծումով միասին: Հարազատ բնագրին ծաւալով: (Թարգմանութիւնը տես 255րդ էջին վրայ:)

հաղորդէք որ կորսնցուցած իրաւունքինն իրենց տարագրութեան վայրերուն մէջ հետապնդեն:

9 Դեկտ. 1915

Ներքին գործոց նախարար՝
ԹԱԼԷԱԹ

Մակագրուած.—

Ընդհանուր տնօրէնութեան գրուած էր: Գաղթականաց ընդհ. տեսչի փոխանորդին: 11 Դեկտեմբեր:

Կուսակալ ՄՈՒՍԹԱՖԱ ԱՊՏԻԻԼ ՀԱԼԻԴ

⁂

Ահա թարգմանութիւնը 250րդ էջի հեռագրին.—

Ծածկագիր Ներքին գործոց նախարարութեան, ուղղուած Հալէպի կուսակալութեան.

Կը լսենք թէ օտար սպաներ ճամբաներուն երկայնքը դիտուած ծանօթ անձնաւորութեանց (*հայերու*) դիակները տեսնելով կը լուսանկարեն: Այդ դիակները անմիջապէս թաղելնիդ եւ այդպէս մէջտեղ չձգելնիդ կարեւորութեամբ կը յանձնարարեմ:

29 Դեկտ. 1915

Ներքին գործոց նախարար՝
ԹԱԼԷԱԹ

Մակագրուած.—

Շատ կարեւոր է, չէ՞, պէ՛յ: Գաղթականներու ընդհ. տեսչութեան փոխանորդին: 2 Յունվ. 1916:

ՄՈՒՍԹԱՖԱ ԱՊՏԻԻԼ ՀԱԼԻԴ

⁂

Ահա թարգմանութիւնը 251րդ էջի հեռագրին.—

Աշիրէթներու եւ գաղթականներու գետեղման ընդհանուր տնօրէնութեան.

Որքանոցին մէջ աւելի քան 400 տղաք կը գտնուին. ասոնք ալ կարաւաններուն ընկերակցելով իրենց տարագրութեան վայրերը պիտի դրկուին:

26 Նոյեմբեր 1915

Ընդհ. Տեսչի փոխանորդ՝
ԱՊՏԻԻԼ ԱՀԱՏ ՆՈՒՐԻ

⁂

Ահա թարգմանութիւնը 252րդ եւ 253րդ էջի հեռագրին.—

Աշիրէթներու եւ գաղթականներու գետեղման ընդհանուր տնօրէնութեան.

Պատասխան 3 Մարտ 1916ի հեռագրին.

Մ[illegible]

ուի, որ մինչեւ հիմա՝ Պապի եւ Մեսքենէի չուրջ 35,000, Հալէպի առաքման վայրը (Գարլըֆ) 10,000, Տիփսիի, Ապուհայտարի եւ Համամի չրջանին մէջ 20,000, Ռաս-իւլ-Այնի մէջ 35,000, ընդամէնը 95,000 հայեր այլեւայլ պատճառներէ մեռած են:

7 *Մարտ* 1916

Ընդհ. Տեսչի փոխանորդ՝
ԱՊՏԻԻԼ ԱՀԱՏ ՆՈՒՐԻ

⁂

Ահա թարգմանութիւնը 254րդ էջի հեռագրին.—

Աշխրէթներու եւ գաղթականներու գետեղման ընդհանուր տնօրէնութեան.—

Պատասխան 1916 Փետր. 10ի հեռագրին. Ճիչեայլը Ատանայի ոստիկանութեան կողմէ ձերբակալուելով, հակողութեամբ հոս բերուած եւ ասկէ Մերտին ղրկուած ատենը փախուստի ձեռնարկած ըլլալուն համար՝ իր վրայ հսկող պաշտօնեաններու կողմէ մեռցուած ըլլալը Հայրանի (Թէլ Ապիատ) քայմաքամութեան տեղեկագրէն կը հասկցուի:

17 *Փետր.* 1916

Ընդհ. Տեսչի փոխանորդ՝
ԱՊՏԻԻԼ ԱՀԱՏ ՆՈՒՐԻ

⁂

Ահա 9րդ էջին թարգմանութիւնը (10րդ էջին բովանդակութիւնը չկար Ա. Անտոնեանի պրքին մէջ).— (Այս հեռագրին քովէն 257րդ էջին վրայ է):

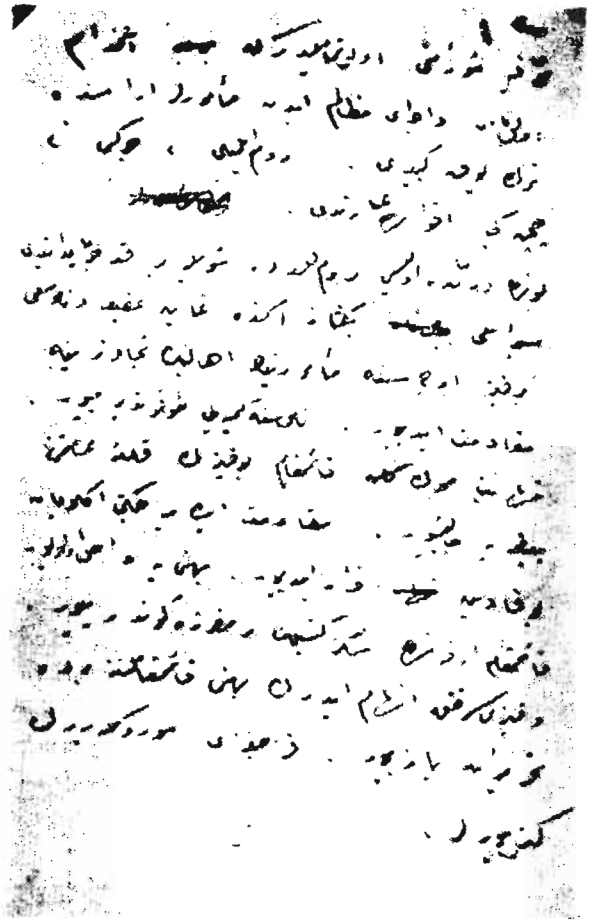
Հալէպի կուսակալութեան.

Ցաւելուած 16 Յունուար 1916 թուակիր եւ թ 840 հեռագրին.—

Ինճիլիի եւ Այրանի դիրքերուն վրայ թողուած հայերէն (*երկաթուղիի*) շինութեան մէջ ծառայողները մի ղրկէք մինչեւ շինութեանց աւարտումը: Բայց իրենց ընտանիքներուն հետ բնակելնին թոյլատրելի չըլլալով՝ զանոնք Հալէպի շրջակաները յարմար տեղերու մէջ առժամանակեայ կերպով բնակեցուցէք: Մնացած անոք կիներն ու պզտիկները, նախորդ յայտարարութեան համաձայն, շուտով ղրկեցէք (դէպի անապատ):

16 Յունուար 1916

Ներքին գործոց նախարար՝
ԹԱԼԷԱԹ

Նայիմ Սեֆա Էֆենտիի յուշերուն երկրորդ տետրակին տասներկուերորդ էջին լուսանկարը: Արամ Անտոնեան չէ հրատարակած այս էջին թարգմանութիւնը իր հրատարակած գրքին եւ թարգմանութիւններուն մէջ:

Արամ Անտոնեանի հրատարակած Թուրք պաշտօնական վաւերագրերու ներքին եւ արտաքին վաւերականութեան հարցը փակելէ առաջ, կ'ուզենք հոս ընդարձակ հատուած մը մէջբերել Վ. Ռէօսլէրի պաշտօնի եւ անտիպ տեղեկագրէն, որ սերտօրէն եւ հանգամանօրէն, որքան կարելի էր դատել 1921ին, կը չօշափէ նոյն վաւերականութեան խնդիրը, բայց չատ գոյշաւոր կը մնայ իր եզրակացութեան մէջ, որովհետեւ իրեն կը պակսէին չատ մը պաշտօնի եւ ծածուկ տուեալներ, որոնք այսօր երեւան եկած են եւ կը փարատեն ամէն տարակոյս վաւերականութեան մասին:

Ակնարկելով Արամ Անտոնեանի Մեծ Ոճիրին, Վ. Ռէօսլէր կը գրէ·

«...Գրքին լսւանդակութիւնը իր յատուկ մանրամասնութիւններով հաւատքի արժանի տպաւորութիւն կը թողու, եւ հանրութեան ընծայուած վաւերապրերը, բաղդատելով զանոնք իրերու քաւալումին հետ, իրենց ի նպաստ ունին նկրքին ամբողջ ճշմարտանմանութիւնը: Ինծի ծանօթ բազմաթիւ եղելութիւններ պատմուած են բացարձակ ճշմարտութեամբ, ուրիշներ ալ, որոնք ինծի անծանօթ էին, կը բացատրեն այն երեւոյթները, զորս ես նկատած էի յայց չէի կրցած բացատրել: Ասիկա կը կիսարկուի այն եղելութեան որ, ատեն մը, բազմաթիւ հայեր Մեսքենէէն Հալէպ կու գային: Հեղինակը տուած է անոր բացատրութիւնը բացարձակապէս արժանահաւատ կերպով, այսինքն թէ նայիմ պէյ, ինչպէս Մեսքենէի կայքին տնօրէն Հիւսէին պէյ, չեն գործադրած իրենց տրուած անգութ հրամանները...

«...Հեղինակը կը յորջորջէ «Հալէպի մէջ Գաղթականներու Ընդհանուր Փոխ Տնօրէնութիւն», տեղահանութեան համար եղած ամէնէն կարեւոր կազմակերպութիւնը: Իրաւունք ունի: Երբ Գոլսէն հասաւ տեղահանութեան ԿՈՄԻՍԷՐԸ (Ապտիւլ Ահատ Նուրի պէյ) եւ ես նախ կը կարծէի թէ եկած էր ան կազմակերպելու աքսորեալներու պարենաւորումը, սըրնդեղէններ հայթայթելու նպատակով, կամ դոնէ աքսորեալներուն ի նպաստ բան մը պիտի ընէր, եւ երբ, այն ատեն տեղահանութեան ԿՈՄԻՍԷՐԻՆ դիմեցին խնդրելով որ քանի մը հայեր ապատէ, որոնք կերմանացիներու կը ծառայէին, ամէնէն բացասրձակ կերպով մերժեց եւ ինծի ըսաւ ամբարտաւան չէչտով մը· «ԴՈՒՔ ՁԵԶ ՀԱՅԿՆԱՐ ԹԷ ՄԵՆՔ ԻՆՁ Կ'ՈՒԶԵՆՔ: Կ'ՈՒԶԵՆՔ ՀԱՑԱՍՏԱՆ ՄԸ ԱՌԱՆՑ ՀԱՑԵՐՈՒ»: Այս բառերով, ինչպէս կարելի է այժմ նկատել Արամ Անտոնեանի գրքին մէջ, ինքն իր պարտականութիւնը սահմանած էր: Մուգած եմ ԿՈՄԻՍԷՐԻՆ անունը, պէտք է Ապտիւլ (Ահատ) Նուրի պէյ ըլլայ, եթէ իր մնձաւորը՝ Շիւքրի պէյը չէր, որ իրմէ առաջ ատեն մը Հալէպ եկաւ...:

«Գոլսէն ղրկուած հեռագիրները, կ'ըսէ Վ. Ռէօսլէր, նոյն իր գաղտնի տեղեկագրին մէջ, հեռագիրներ՝ որոնք կը պարունակեն ներքին գործերու նախարարութեան հրամանագրերը, նայելով անոնց վաւերականու-

Նախիմ Սեֆա էֆենդիի յուշերում ցուցադրված տառերի հիման վրայով (ձախ՝ արաբատառ էջերը, աջ՝ լատինատառ էջերը):

թեան, բնականաբար դժուար է ստուգել զայն, որովհետեւ անոնք միայն հեռագրատան պաշտօնեային եւ կամ հեռադիրները վերծանողին ձեռագիրը կը հայթայթեն: Ընդհակառակը, կը յիշեմ կուսակալ Մուսթաֆա Ապտիւլ Հալիլ պէյի ստորագրութիւնը: Ամէն պարագայի, այս ստորագրութիւնը կարելի է ստուգօրէն ճշդել Հալէպի մէջ, եւ այդպէսով, Ներքին գործերու նախարարութեան հեռադիրներուն վաւերականութեան վրայ անուղղակի ապացոյց մը բերել:

«Հեղինակը վաւերագրերը կը բաժնէ երկու տեսակներու.

«ա) Նայիմ պէյի պահած վաւերագրերը,

«բ) եւ այն վաւերագրերը, զորս իր ծուչերուն մէջ կ'արձանագրէ հետզհետէ:

«Այն կարեւորութիւնը որով Նայիմ պէյ պաշտօնական վաւերագրեր պահած ըլլայ իր մօտ, փոխանակ դանոնք թղթածրարներուն մէջ ղետեղելու, բացարձակապէս ստոյգ է: Թուրքերը, որքան ես գիտեմ, իրենց վաւերագրերը երբեք չղասաւորեցին: Թէեւ քանի մը նախարարութիւններու մօտ չատ լաւ խնամուած պարուքաներով դասաւորած էին պանոնք, բայց չատ տարակուսելի է, որ, այդպիսի ԺԱՄԱՆԱԿԱՒՈՐ ԳՐԱՅԵՆԱԿՆԵՐՈՒ ՄԷՋ, ինչպիսին էր ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՇՏՕՆԱՏՈՒՆԸ, եւ նկատելով անոր գործունէութիւնը, այդպիսի վաւերագրերու ոեւէ արժէք ընծայած ըլլան:

«ԲՆԱԳԻՐ ԿՈՋՈՒԱԾ վաւերագրերը կրնան չատ լաւ վաւերական ըլլալ: Գալով այն վաւերագրերուն, զորս (Նայիմ պէյ) յիշողութեամբ գրած է, հարկ է, – հասկնալու համար թէ որ աստիճանի հաւատքի արժանի են, – ճանչնալ Նայիմ պէյի անձնաւորութիւնը:

«Այս վաւերագրերուն մէջ չկայ մէկ հատիկ, որ ինծի ներքին կերպով անճշմարտանման երեւած ըլլայ: Դեռ չատ աւելին, այն եղելութիւնները, որոնց ես իրազեկ եմ, այս վաւերագրերուն միջոցաւ միայն կրնան ԲԱՑԱՏՐՈՒԻԼ: Անոնց տարողութիւնն ալ կը թուի նպաստաւոր ըլլալ վաւերականութեան քան թէ անվաւերականութեան:

«Ոչինչ կրնամ հաստատել վաւերականութեան կամ անվաւերականութեան վրայ այն նամակին, որ բոլոր տեղահանութիւններէն առաջ է, 18 Փետրուար 1915 թուակիր եւ ուղղուած Երիտասարդ-Թուրքերու Կոմիտէին՝ ձեմալ պէյի, Ատանայի ներկայացուցիչին: Նոյնպէս բան մը չեմ կրնար հաստատել միւս նամակներուն մասին եւ չեմ գիտեր իրաւի ի՛նչպիսի միջոցով կարելի է հաստատել անոնց վաւերականութիւնը»:

Վ. Ռէօսլէր ինչ ինչ վերապահութիւններ կը բացատրուին, որովհետեւ, հակառակ Հալէպի մէջ իր վարած դերման հիւպատոսական պաշտօնին, ան տեղեակ չէր կրնար ըլլալ չատ մը գաղտնիքներու եւ անցուդարձերու մութ ծալքերուն, որոնց մենք, յիսուն տարի ետք, իրազեկ ենք պատմական ստուգագոյն տուեալներով:

ա) Վ. Ռէօսլէր կը սխալի ըսելով թէ՝ Նայիմ Մեֆա էֆենտի ԳԻՇՈՂՈՒԹԵԱՄԲ գրի առած է ինչ ինչ վաւերագրեր: Նայիմ Մեֆա էֆենտի ընդօրինակեց Հալէպի մէջ Հայ Գաղթականներու Ընդհանուր Տեսչութեան փոխտնօրէնութեան գրասենեակէն կամ դիւանէն Թուրք պաշտօնական վաւերագրերու պատճէններ, եւ ոչ թէ յիշողութեամբ գրեց, ինչպէս կը կարծէ Ռէօսլէր:

բ) Վ. Ռէօսլէր չէր գիտեր թէ Հալէպի մէջ Հայ Ազգային Միութիւնը փորձագէտ անձերէ կազմուած մասնաւոր յանձնախումբի փորձարկութեան ենթարկեց Թուրք պաշտօնական վաւերագրերը եւ մանրադնին քննութենէ ետք հաստատելով անոնց ներքին եւ արտաքին վաւերականութիւնը, յանձնեց Ազգ. Պատուելի Եւրոպա մեկնի հրատարակութեան նպաստակով:

դ) Վ. Ռէօսլէր կը խոստովանի որ ինք անձամբ Հալէպի մէջ Հայ Գաղթականներու պաշտօնեաներուն հետ ուղղակի միջոցներով յարաբերութեան մէջ չէր մտած, այլ միջնորդութեամբ ուրիշներու, ինչպէս գերմանացի դիւութեան քոյր Ֆէաթրիս Ռէօհնէրի միջոցաւ:

Ոչ մէկ տարակոյս Ազգ. Պատուելեանի հրատարակած Թուրք պաշտօնական վաւերագրերու վաւերականութեան վրայ:

ԳՐԻԳՈՐ

(Գահիրէ)

ՉԱՒԷՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ՏԵՍԱ[illegible]

ԹԱԼԷԱԹԻ, ՍԱՅԻՏ ՀԱԼԻՄ ՓԱՇԱՅԻ ԵՒ ԻՊՐԱՀԻՄ ՊԷՅԻ ՀԵՏ

Պոլսոյ մէջ մտաւորականներու ձերբակալութենէն (1915 Ապրիլ 11/24) ետք, Թրքահայոց Պատրիարք Չաւէն Արք. Եղիայեան ջանաց տեսակցութիւններ ունենալ օսմանեան կառավարութեան անդամներուն հետ, և յաճախ պնդումներէ ետք, հազիւ ամիս մը յետոյ կրցաւ տեսակցիլ Ներքին գործոց նախարար Մեհմէտ Թալէաթի, Վարչապետ եւ Արտաքին գործոց նախարար Սայիտ Հալիմ փաշայի եւ Դատական նախարար Իպրահիմ պէյի հետ:

Ստորեւ կու տանք այդ տեսակցութիւնները, – առնելով «Հայկաշէն Տարեգիրքէն» (1922, Պոլիս), – որոնք կը հանդիսանան պատմական թանկարժէք վկայութիւններ: – Խ.

Կ. Պոլսոյ Պատրիարք
Չաւէն Արք. Եղիայեան

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԴԱՏԱԿԱՆ ՆԱԽ. ԻՊՐԱՀԻՄ ՊԷՅԻ ՀԵՏ

1915 ՅՈՒՆԻՍ 25

Պատրիարք.– *Քանի մը չաբաթ առաջ ձեզի դիմած էի աքսորելոց մասին եւ խնդրած էի որ անմեղները արձակուին:*

Նախարար.– *Արդէն անոնց մէկ մասը վերադարձաւ, այնպէս չէ՞:*

Պատրիարք.– *Այո՛, քանի մը հոգի դարձած են. բայց անոնք՝ երկու եւ կէս ամիս ետքը՝ սխալմամբ ղրկուած ըլլալնուն համար դարձած են: Սակայն խնդիրը ասոր վրայ չէ. այժմ ա՛յնպիսի վիճակ մ'ստեղծուած է, որ պատասխանատուութեան ձեր ուշադրութիւնն հրաւիրելու: Մեր առաջնորդներու մէկ մասը բանտերու մէջ կը հեծեծեն, միւսներէն բնաւ լուր չը կայ. քահանաները բանտերու եւ աքսորավայրերու մէջ կը տառապին, եկեղեցիներն աւերուած կամ փակուած են. իսկ ժողովուրդը դէպի անապատները կը քչուին:*

Նախարար.– *Առաջնորդներու բանտարկութենէն տեղեկութիւն չունիմ:*

Պատրիարք.– *Այո՛, ես գիտեմ որ կեսարիոյ, Պրուսայի, Տրապիզոնի եւ Տիգրանակերտի առաջնորդները բանտարկուած են. իսկ միւսներէն լուր չունիմ թէ՝ ի՛նչ եղած են, քանի որ ատոնց հեռացրներուն պատասխանատուն ես ատոնք: Ասիկա ճշմարտութիւն է. արդ, երբ առաջնորդ, քահանայ եւ ժողովուրդ չունիմ, ի՞նչ բանի հոգեւոր պետն եմ:*

Նախարար.– *Ես իբրեւ Արդարադատութեան նախարար՝ ձեր կրօնական խնդիրներու մասին երբեք դիմումը կ'ընդունիմ, բայց ժողովրդի վերաբերեալ մասը իմ իրաւասութեան չի պատկաներ:*

Պատրիարք.– *Հոգեւորական մը առանց ժողովուրդի չ'ըլլար, ինչպէս հովիւ մը առանց ոչխարի կամ իմամ մը առանց ճեմա'աթի, բնական է որ դամ՝ ձեզի հարցնելու թէ՝ ո՞ւր է իմ ժողովուրդս, որ կարենամ հովուել: Երբ անիկա տեղահան կ'ըլլայ եւ լեռներն ու անա-*

պատները կը քչուի, ես ի՞նչպէս պիտի կըրնամ պետ ըլլալ:

Նախարար.— Կը քչուի, մի՛ ըսէք, թէեւ ո՛չ պաչտօնապէս, այլ բարեկամաբար կը հաւատամ ձեզ որ կառավարութիւնն ամէն կարպապրութիւն ըրած է եւ կ'ընէ անոնց հանդըստութեան համար:

Պատրիարք.— Հանդստութիւն կ'ըսէք, բայց եթէ դուք ի տեղեկութենէ պիտէք անոնց ղրկուած վայրերը, ես անձա՛մբ պտնուած եմ հոն, Մուսուլ ծնած, պաղտատ մեծցած եւ այդ տեղերու մեծ մասն անձամբ պտտած եմ: Այդ անապատներուն մէջ պտնուած թափառական ցեղերն հաստատապէս բնակեցնելու համար կառավարութիւնը ո՛րչափ գումարներ յատկացուց ասկէ առաջ. Տիգրանակերտ եղած ատենն՝ մեծիլիսը իտարէով կը վարէինք այդ գործերը. քանի՛ չանճնաժողովներ ղրկեցինք եւ պաչտօնեաներ նչանակեցինք եւ սակայն կարելի չեղաւ յաջողութիւն ձեռք բերել:

Նախարար.— Թափառաչրջիկ ցեղերը եթէ կարելի չեղաւ հաստատուն բնակութեան վարժեցնել, պատճառն ո՛չ օդն է եւ ո՛չ հողը, այլ անոնց թափառաչրջիկ բնաւորութիւնը:

Պատրիարք.— Ստոյգ է որ հողը աղէկ է, բայց ո՛չ օդը իսկ այդ տեղերը հաստատուն բնակութեան եթէ չկրցանք վարժեցնել, պատճառն այն է որ՝ տարին անգամ մը կամ քանի մը անգամներ արաբ աչիրէթներէն Անազա, Շամմար եւ ուրիչներ այն կողմերէն կ'անցնին եւ մարախի պէս կը սրբեն ամէն բան: Արդ, այդ ցեղերուն դէմ այն տեղի ցեղերը երբ չեն կրնար դիմադրել, հա՞յն է որ պիտի կրնայ:

Նախարար.— Տէրութիւնը հիմա ամէն ժամանակէ աւելի զօրաւոր է եւ ոսպահովութեան կը հսկէ. իսկ հայերուն համար հող պիտի յատկացնէ, տուն պիտի չինէ, ամէն դիւրութիւն պիտի ընծայէ. մի՛ մոռնաք որ տէրութեան ամսական ծախքը այժմ մէկ միլիոն ոսկի է այս գործին համար:

Պատրիարք.— Մինչեւ իսկ եթէ տէրութիւնը 5–6 միլիոն ոսկի տրամադրէ անոնց համար, անոնց ո՞ր մէկ պէտքին պիտի բաւէ, քանի որ իրենց տունէն բոլորովին մերկ կ'ելլեն, անասուններն եւ ուտելիքը գինուորական իչխանութիւնը կը դրաւէ, միւս դոյքերը փոխադրելու միջոցներ չկան, եւ ինչ որ կրնան տանիլ՝ համբան կողոպուտի կու տան:

Նախարար.— Ձամբան կ'երթան ապահովական ոսկով հրահանգները տուած է:

Պատրիարք.— Պաղտատի ժամանակ Տիարպէքիրէն Մուսուլ գացող էլէֆները տարին քանի մը անգամ կը կողոպտուէին ճամբուն վրայ պտնուած քիւրտ աչիրէթներէն: Անոնք ինչո՞վ պիտի ապրին երբ հոն հասնին, քանի որ տեղւոյն աքսորները ինքզինքնին ապրեցնելու հաց չունին, բայց արդէն մեծագոյն մասը ճամբան կը մեռնի հոն չհասած: Մեղի յուրեր կը հասնին թէ՝ Պաղտատէն Հալէպ ճամբուն երկայնքը, ինչպէս նաեւ ուրիչ տեղեր՝ ճամբանները դիակներով լեցուն են:

Նախարար.— Չափազանցութիւն են ասոնք:

Պատրիարք.— Իմ պիտցածներս չափազանցութիւն չեն, այլ ստոյգ տեղեկութիւններ են, եւ ասոնք չատ բնական են, քանի որ Սամսոնէն մինչեւ Մուսուլ, Տէր Զոր, Հալէպ եւայլն հետիոտն կը քալեն. իմացած ենք որ նոյնիսկ օրօրանի եւ մինչեւ իսկ 2–3 տարեկան տղաներ ճամբան կը ձգեն: Ահաւասիկ Մուլթանիէ բերուածներուն մէջ 500 մահեր պատահած են ցարդ 3–4 ամսուան մէջ:

Նախարար.— Աղէկ միտքս եկաւ. ասկէ առաջ թագրիր տուած էիք Մուլթանիէ գտնուղներուն միւռոն եւայլն ղրկելու համար. Գոնիայի կուսակալին հարցուցինք, պատասխանեց թէ անոնք ամէն բան ունին, բնաւ բանի մը պէտք չկայ:

Պատրիարք.— Զարմանալի բան. իրենք ինձ պրած են թէ՝ գերք եւ միւռոն չունին. եթէ նոյնիսկ իրենց մկրտութիւնները յետաձգուին, իրենց մեռեալները թաղելու գերք չունին. տեսնուա՞ծ է երբեք ֆիթպսրզ իմամ: Արդ, երբ մեզի նոյնիսկ մարդ մը ղրկելով անոնց պէտքերը հոգալու եւ զանոնք մխիթարելու արտօնութիւն չի տրուիր, ալ մենք ինչո՞ւ ենք: Այս բոլոր խստութիւնները կը յայտնեն թէ՝ կառավարութիւնը վստահութիւն չունի մեր ազգին վրայ եւ կ'ուզէ մեր ամբողջ ցեղը բնաջինջ ընել:

Նախարար.— Ո՛չ, չեմ ընդունիր. տէրութիւն մը չիմար ըլլալու է իր երկրին տարրերէն մէկը բնաջինջ ընելու համար, եւ մեր տէրութիւնը կարծեմ այնպէս չիմար (ահմագ) չէ:

Պատրիարք.— *Կ'ընդունիմ ձեր ըսածը, բայց իրաւունքները տարբեր կը ցուցնեն. երբ ցեղ մը ամբողջովին իր տեղէն կը հանուի եւ կը քշուի թափառելու ա'նպիսի տեղեր, ուր իրեն ապրիլ անկարելի է, կը նշանակէ թէ անիկա մահուան դատապարտուած է: Արդ, ձեզմէ յատկապէս սա բանը կը խնդրեմ. քանի որ ժողովուրդս մեծէն մինչեւ պզտիկը անվստահելի են յաչս կառավարութեան, ազատ արձակեցէ'ք գայն՝ որպէսզի երկրէն դուրս ելլէ:*

Նախարար.— *Կառավարութիւնը իր հպատակներէն ղրկուիլ չ'ուզեր, երբ մանաւանդ օգտակար են անոնք, բայց ուզողը ազատ է երթալու իր ուզած տեղը:*

Պատրիարք.— *Ես ալ աս կ'ուզեմ. հրաման մը հանեցէք, որպէսզի զանոնք ամէնքն ալ ժողվեմ եւ մեկնիմ այս երկրէն:*

Նախարար.— *Այս խօսքը ձեզ չեմ վայլեցներ, եւ ո'չ ալ ինձ. ես իրրեւ կրօնից նախարար իրաւունք չունիմ այսպիսի խօսքի մը պատասխանելու եւ ո'չ ալ դուք իրրեւ պատրիարք կրնաք ըսել «ժողովուրդը առնել եւ երթալ»: Կառավարութիւնը եթէ այդ տեսակ որոշում մը տայ իսկ, կրնայ իր ժողովրդեան ուղղակի հաղորդել եւ ձեր միջամտութեան պէտք չի տեսներ:*

Պատրիարք.— *Ես պարտաւորուած եմ այս խօսքերը ըսելու. այս երկրին զաւակն եմ. հայրենիքս եւ ազգութիւնս կը սիրեմ. բայց երբ անիկա իմ վրայ վստահութիւն չունի, բնական է որ այդպէս գործել կը պարտաւորուիմ: Կառավարութեան այսքան բարկութեան պատճառը չեմ կրնար գտնել:*

Նախարար.— *Ասոնք ամէնքը չեն. իշխանութեան յարմար տեսած միջոցներն են, որոնց ո'չ ես եւ ոչ դուք կրնաք խառնուիլ: Երբ ազգութիւն իր գոյութեան համար այսքան ջանքեր կ'ընէ եւ արիւն կը թափէ, պէտք է գայն անհանգիստ չընել:*

Պատրիարք.— *Հայրենիքի համար մենք ալ արիւն կը թափենք, բայց մեր կիներն ու պզտիկները անապատները կը քշուին: Զինուորական իշխանութիւնը պատերազմի դաշտ եղած տեղերը կրնայ իր յարմար տեսած միջոցները գործադրել եւ ո'չ ամէն տեղ: Այսպէս, Ալէմ Տաղի համար այսպիսի միջոց մը կը հասկնամ, կամ սահմաններուն համար, բայց ուրիշ տեղէ՞ր:*

Նախարար.— *Ալէմ Տաղի բանակատեղի եղած է եւ ժողովուրդին հեռացումը առժամանակեայ է, բայց միւս տեղերուն համար տարբեր է: Գիւղերն են որ կը պարպուին, բայց ռասպաններու վաճառական ժողովուրդը՝ ո'չ:*

Պատրիարք.— *Ամէն տեղ նոյնն է. ՄԷԿ ՄԻԼԻՈՆԻ ԶԱՓ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ ՄԱՀՈՒԱՆ ԿԸ ԴԱՏԱՊԱՐՏՈՒԻ եւ դուք իրրեւ Արդարադատութեան նախարար ասիկա ի՞նչպէս արդարութեան համաձայն կը գտնէք:*

Նախարար.— *Ներքին գաւառներու մէջ հայերը մեզի դէմ չա'տ բան ըրին. եթէ ասոնք հիւսուածակութեան տուէին, թերեւս ջարդեր յառաջ գային. վան եւ Մարզուան ինչե'ր եղան, հիմա անոնց վրայ զօրք կը ղրկենք եւ պիտի պատժենք:*

Պատրիարք.— *Վանայ համար ըսելիք չունիմ. այն որ յանցանք ունի, կառավարութիւնը կրնայ գայն պատժել: Անչուշտ կիներն ու տղայք տէրութեան դէմ ո'եւէ չարժում չեն ըրած. ասոնք ինչո՞ւ կը պատժուին:*

Նախարար.— *Չէինք կրնար այրերէ ղրկել ընտանիքները, ամէնքը մէկ այլուր կը փոխադրենք:*

Պատրիարք.— *Արդէն այրերուն մեծամասնութիւնը զէնքի տակ է, եւ հիմա ընտանիքները առանց անոնց անապատները կը թափուին, ուր բնական է թէ մահը կը սպառնայ անոնց:*

Նախարար.— *Այդպէս չէ, այրեր չատ կան մէջերնին:*

Պատրիարք.— *Իմ խնդրանքս ձեռնէ սա է. քանի որ այսօր ո'չ պաշտօնեայ մնաց ինձ եւ ո'չ ժողովուրդ, գիս ալ պաշտօնանկ ըրէք կամ պատերազմականատեան յանձնեցէք, որովհետեւ այլեւս պաշտօն վարելն ամօթ կը համարեմ ինձ. առանց ժողովրդի պատրիարք մ'եմ, այսինքն մեռայն պատրիարքարանի պատրիարք:*

Նախարար.— *Ո'չ, մենք ձեր անձին եւ պատրիարքարանին հանդէպ յարգանք ունինք, եւ մեր դաշտափարն այժմ ա'յն է՝ ինչ որ էր առաջ: Ցիչ ժամանակէն երբ ամէն բան հանդարտի, պիտի իմանաք որ կառավարութիւնը ո'րպիսի օժանդակութիւններ ըրած է հայոց*

այդ տեղերն հաստատուելու համար: Հիճազի երկաթուղին չհնուած ատեն, անոր անցնելու տեղերուն մէջ բնակութիւն չկար, հիմա հետզհետէ ժողովուրդը կը չէնցնէ այդ տեղերը: Հայերն ալ այդպէս պիտի ըլլան եւ մանաւանդ հոն ալ ապատ կ'ըլլան քիւրտերու յարձակումներէն եւ Ռուսիոյ էնթրիկներէն: Ձեզի կը հարցնեմ, հայերը ո՞հ են իրենց վիճակին համար կովկասի մէջ:

Պատրիարք.— Ո՛չ, ոհ չեն, եւ ո՞վ է ըսեր որ մենք պարծիք կ'ըլլանք ռուսերուն կամ անոնց հովանաւորութիւնը կ'ուզենք. եթէ կան այդպիսի մարդիկ, անոնք կրնան խստիւ պատժուիլ:

Նախարար.— Վերջապէս ես այնչափն ալ պարտաւոր չէի լսել, Պատերազմական նախարարութեան կարգադրութիւններն են ասոնք, որոնց ո՛չ ես եւ ոչ դուք միջամտելու իրաւունք չունինք: Ան կ'ըսէ թէ՝ չեմ ուզեր թշնամիին հետ ռահմանագլուխները կռուած ատեն եռեւս ալ թշնամի մ'ունենալ եւ երկու կրակի մէջ մնալ:

Պատրիարք.— Մենք ձենէ դատ որո՞ն կըրնանք դիմել. բնական է որ ձեր միջոցաւ տէրութեան հովանիին ներքեւ հաւատարմութեան արդարութիւնն ու գթութիւնը պիտի խնդրեմ:

Նախարար.— Այո՛, բայց ասոնք գինուորական իշխանութեան կարգադրութիւններն են, որոնց չենք կրնար խառնուիլ:

Պատրիարք.— Ո՛չ, գինուորական իշխանութեան կարգադրութիւնները չեն ասոնք, այլ տէրութեան քաղաքականութիւնն է:

Նախարար.— Եթէ տէրութեան քաղաքականութիւնն է, դուք ինչպէս եւ ես՝ իրեւ կրօնից նախարար՝ անոնց միջամտելու իրաւունք չունինք: Օսմանեան կառավարութիւնը նոյնիսկ իրեն հպատակ չեղողներուն դէմ մարդասիրական զգացմամբ կը վարուի. այսպէս՝ առնաւուտները՝ որոնք անկախութեան ձգտեցան, այսօր դարձեալ մեզի կը դիմեն եւ մենք, ըլլան իսլամ թէ քրիստոնեայ, ամէն կերպով կ'ընդունինք եւ կ'օգնենք անոնց: Հայերը այս անգամ անոնց չափ այս երկրին դէմ չդաւաճանեցին: Հետեւաբար, կառավարութիւնը անոնց ալ պիտի օժանդակէ:

Պատրիարք.— Ես սա գիտեմ թէ՝ պատերազմիկ տէրութիւններն անգամ մեզի չափ չեն վնասուիր:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՎԱՐՉԱՊԵՏ ՍԱԻՏ ՀԱԼԻՄ ՓԱՇԱՑԻ ՀԵՏ

1915 ՅՈՒՆԻՍ 27

Պատրիարք.— Զաւակ մը երբ ցաւ մ'ունենայ, բնականաբար իր հօրը կը դիմէ, այս պատճառաւ ես ալ իմ ցաւիս համար ձեզի կը դիմեմ: Այն բացառիկ վիճակը որուն մէջ կը գտնուի մեր ազգը, պիտ կը ստիպէ տէրութեան զգուշութեան դիմելու: Առաջնորդներս բանտարկուած, քահանաներուն մէկ մասը բանտերու եւ միւսը աքսորավայրերու մէջ կը հեծեծեն. ժողովուրդը ցրուած լեռներու եւ անապատներու մէջ, եւ անօթութեամբ մեռնելու դատապարտուած, միայն ես եմ մնացեր եւ չատեր կը զարմանան թէ՝ տակաւին ի՞նչպէս կրնամ ապրիլ: Ձեմ դիտեր թէ տէրութիւնը ի՞նչ պատճառաւ այսքան ծանր պատիժ մը կը ռահմանէ հայ ազգին: Դարերէ ի վեր օսմ. տէրութեան հովանիին ներքեւ հաւատարմութեամբ ապրող ժողովուրդ մը ի՞նչ պատճառաւ մահուան կը դատապարտուի:

Վարչապետ.— Անչուշտ զաղթականութեան կ'ակնարկէք. կ'ընդունիմ թէ ցաւալի է հայ ազգին վիճակը, բայց ասոր պատճառը ո՛չ թէ մենք՝ այլ դուք եւ զձեղ պաշտպանել ուզող պետութիւններն են: Անցեալ տարի երբ բռենորոյմանց գործով կը զբաղէի, ըսի Մ. Կիրսին թէ հայ ժողովուրդը մերն է, մենք անոր բարօրութիւնը կրնա՛նք մտածել, եւ ես անկեղծութեամբ փարած էի այդ խնդրին, բայց դժբախտաբար ձերինները թոյլ չտուին մեզ, կարծելով թէ՝ հոլանտացի մը պիտի կրնայ մենէ աւելի մեր երկիրը բարեկարգել: Ես այն ատեն զգացի թէ՝ երկու ազգերու մէջ ցրտութիւն յառաջ պիտի գայ, ինչ որ եղաւ. իսկ այս անգամ գործը տարբեր հանգամանք առած է, կանոնաւոր եւ մեծ կազմակերպու-

Թեան մը դէմ կը գտնուինք եւ ժողովրդեան մէկ մասը մեղի դէմ զէնք առած է։

Պատրիարք։— *Ընդհանուր ապստամբութիւն մը կը վերաղրուի մեղի, ինչ որ բացարձակ սխալ է։ Զեղի ղրկուած տեղեկագիրները չափազանցութիւններ են եւ սխալ։ Գալով բարենորոգմանց խնդրոյն, մենք չէինք որ մերժեցինք կառավարութեան կարգադրութիւնները։*

Վարչապետ։— *Դուք չմերժեցիք, բայց ուրիշներ մերժեցին։*

Պատրիարք։— *Բայց քանի մը հոգիի յանցանքին կամ սխալին համար ամբողջ ապ մը չի պատժուիր։*

Վարչապետ։— *Եթէ գործը քանի մը հոգիի հետ ըլլար, դիւրին էր կարգադրել. դժբախտաբար այդպէս չէ. 800–1000–1200 հոգինոց թապուրներ, ամբողջ սահմանագլխին վրայ կանոնաւոր բանակ մը՝ մեղի դէմ կռուելու պատրաստուած էր երկար ատենէ ի վեր։ Արդէն երկու տարիէ ի վեր մեր հիւպատոսները մեզի կը գրէին թէ՝ Եւրոպա գտնուող մարդիկ եւ կոմիտակերպութիւններ զէնք կը հայթայթէին եւ կը զինէին հայ ժողովուրդը։ Այս բանը չատոնց կազմակերպուած էր։ Վերջը պիտի պայթէր, եւ ահա՛ պայթեցաւ, միայն թէ՝ նշանաւոր խօսք մը կայ, որ կ'ըսէ «Զորին հետ թացն ալ կ'այրի». դժբախտաբար հիմա ալ այնպէս կ'ըլլայ։*

Պատրիարք։— *Բայց չորին հետ բաղդատելով՝ թացը չափազանց. մէկ միլիոնէ աւելի ժողովուրդ մը բնաջինջ կ'ըլլայ, ծեր, կին, եւ մանուկներ։ Կառավարութիւնը եթէ կը կարծէ թէ հայ ազգը ապստամբ է, թող սուլթան Համիտի պէս այր մարդիկը ջարդէ. կիներէ եւ մանուկներէ վրէժ կը լուծուի՞։ Ամբողջ ազգ մը բնաջինջ կ'ըլլայ կոր։*

Վարչապետ։— *Կառավարութիւնը հայ ազգը բնաջինջ ընելու նպատակ չունի, միայն թէ «Թետպիր» (միջոց) մը ձեռք առած է ու այդ նահանգները հայերէ կը պարպէ։ Այս կարգադրութիւնը ձեզի ալ, մեզի ալ օգտակար պիտի ըլլայ, որովհետեւ մինչեւ հիմա ռուսերն ու անգլիացիք ձեզ իբր զործիք կը ծառայեցնէին։ Ես անցեալները ամերիկեան դեսպանին ալ ըսի.— «Եթէ հայերը հանգիստ րլլալ կ'ուզեն, պէտք է ռուսերն ու անգլիացիները մոռնան»։ Ինչպէս ըսի, ասիկա պարզ «Թետպիր» մըն է եւ ո՛չ թէ «ձեղա» մը։*

Պատրիարք։— *Մեծ «ձեզա» մըն է եւ նոյնիսկ վերապրուած յանցանքներն ալ համեմատական չեն, քանի որ այս ժողովուրդը իր պացած տեղերուն մէջ անօթութենէ պիտի մեռնի եւ ճամբան արդէն պիտի կտրուի։ (Եւ պատմեցի ժողովուրդը քշելու ատեն տեղական իշխանութեան ձեռք առած միջոցները, ճամբուն անապահովութիւնն ու դժուարութիւնները եւ իրենց յատկացուած տեղերը երթալէն յետոյ ապրուստի չկոյութիւնը, եւ առջարկեցի՝ «Ո՛նէ անոնց յատկացուած տեղերուն ժողովուրդը տպին փոխադրուի, որպէսզի անոնք պատսպարուելու տեղ մ'ունենան եւ կամ սահմանագլխի քանի մը նահանգները պարպելով բաւականացուի եւ կամ անոնց՝ կառավարութիւնն այնպէս ընէ, ինչպէս Ռուսիա կ'ընէ հրեաներուն, անոնց բնակիլ կարենալու նահանգներ որոշելով եւ թողուլ որ ինք ընտրէ իր բնակութեան տեղը)։*

Վարչապետ։— *(Քիչ մը խորհելէ յետոյ) Կ'ըմբռնեմ թէ փոխադրութեան դիւրութիւններ կոյութիւն չունենալով, մուհաճիրէթը դժուար կրնայ տեղի ունենալ։ Ես ինքս իսկ երբ այդ տեղերը ճամբորդել ուզեմ, Եւրոպայի մէջ ճամբորդող նպարավաճառէ մը աւելի նեղութիւն պիտի քաշեմ։*

Պատրիարք։— *Ուրեմն կառավարութեան որոշումը բացարձակ է այս մասին։*

Վարչապետ։— *Կառավարութիւնը իր որոշումը ուսած է անդառնալի կերպով եւ որոշումը զայրուրի է, բայց ժողովուրդին օգնել, դիւրութիւններ տալ՝ կառավարութեան պարտականութիւնն է։ Ես գործին մանրամասնութիւններէն տեղեկութիւն չունիմ. այս գործով պիտի պրաղիմ քիչ մը, եւ եթէ կարելի ըլլայ, աւելի յարմար տեղեր ղրկել տամ դանոնք. բայց անպայման պիտի ելլեն։*

Պատրիարք։— *Ձեմ գիտեր թէ՝ տէրութեան համբաւին եւ պատուին կը համապատասխանէ՞ ժողովուրդ մը մահուան դատապարտել, մահուամբ պատժել։*

Վարչապետ։— *Ո՛չ, պատիժ չէ այս։*

Պատրիարք։— *(Ոտքի ելլելով եւ յուղեալ) Ասանց առաջնորդի եւ առանց էրիկ մարդու այս կիներէ եւ մանուկներէ բաղկացած հօտը ի՞նչ պիտի րլլայ լեռներու եւ անապատներու մէջ։ Ատուած ողորմի։*

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐ ԹԱԼԵԱԹԻ ՀԵՏ

1915 ՍԵՊՏ. 19

Նախարար.— *Ի՞նչպէս էք։*

Պատրիարք.— *Շնորհակալ եմ. ձեր զբաղումներուն չատութիւնը գիտնալով չէի ուզեր ձանձրացնել զձեզ, բայց ամէն մարդ կիս կ'ապանէ թէ ինչո՞ւ ձեզի չեմ դիմեր, քանի որ հայոց դէմ եղած այս բաները ձեր ձեռքը կը պտնուին եւ դուք կրնաք անոնց առաջքն առնել։*

Նախարար.— *Ատանկ չէ՛, անոնք սխալ մըտածեր են՝ եթէ ատանկ ըլլար՝ գործերը մինչեւ հոս չէին գար, հայերը իրենք պատճառ եղան իրենց այս վիճակին. անոնց ներքինը ամէնէն աւելի գիտցողը ես եմ։ Մենք ամէն բանէ տեղեկութիւն ունէինք։ Անոնց տուած ռոբոտմները գիտէինք. նախ որոշեցին, ցորչափ օսմանեան բանակը չէ պարտուած, սպասողական դիրք բռնել, իսկ պարտուած պարագային՝ յեղափոխութիւն հանել, յետոյ ռոբոշեցին ռուսաց օժանդակել։ Ամէն օր զէնք, ռումբ, եւայլն կը լեցնէին ամէն կողմ, բայց մենք լուռ կը մնայինք եւ խուզարկութեանց չէինք ձեռնարկեր՝ որպէսզի ներքին տակնուվրայութիւն մը չստեղծենք Ռումելիի մէջ եղածին պէս։ Բայց երբ գործնականի սկսան եւ թշնամիին դործակցելով երկրին մէկ մասին անոր ձեռքն իյնալու պատճառ եղան, ալ չենք կրնար լռել։*

Պատրիարք.— *Թերեւս ճիշդ են ասոնք, բայց...*

Նախարար.— *Թերեւս չէ, ապահովաբար այդպէս է։*

Պատրիարք.— *Ընդունիմ թէ ճիշդ են ձեր ըսածները, բայց կառավարութիւնը հայր մըն է եւ հօր մը պէս պէտք է պատժէ։*

Նախարար.— *Այսպէս չէ. երբեմն հայր է եւ երբեմն ո՛չ. եթէ ժողովուրդը իր հայրութիւնը չընդունի եւ ուրիշ հայր ընէ, ա՛յն ատեն կառավարութիւնը հօր մը պէս չի վարուիր։ Աչխարհի եւ ո՛չ մէկ կողմ չի գըտնուիր ժողովուրդ մը՝ որ մայրաքաղաքէ մայրաքաղաք պտտի եւ իր կառավարութեան դործերուն միջամտել խնդրէ։ Այս բոլոր բաները եղան եւ ազգին ամբողջութիւնը բան մը չըրաւ եւ լռութեամբ հաւանութիւն յայտնեց։*

Պատրիարք.— *Բայց, վերջապէս, այս բաները քանի մը մարդու գործ են։*

Նախարար.— *Ո՛չ քանի մը, ո՛չ քանի մը հազար եւ ոչ ալ քանի մը հարիւր հազար մարդու գործ են։ Այսօր մէկ կուսակցութիւն մըն է, վաղն ալ ուրիշը կը ծնի. ոչ-կուսակցականն ալ կուսակցական կը դառնայ.. գործը ընդհանուր հանգամանք մ'ունի։ Այս պատճառաւ անհրաժեշտ եղաւ, որ այդ ժողովուրդը իր բնակավայրերէն հեռացուի եւ այլուր բնակեցուելով չեզոքացուի։*

Պատրիարք.— *Բայց կիներն ու տղաքը ի՞նչ յանցանք ունէին։*

Նախարար.— *Անոնք ալ իրենց ընտանիքին հետ գտնուելու համար։*

Պատրիարք.— *Բայց պատիժը յանցանքին համապատասխան կ'ըլլայ, մարդ մը կը դատապարտուի, ինչքը կը գրաւուի, բայց ո՛չ մէկ օրէնքի մէջ կը սեղմի որ անոր զաւակներն առնուին եւ ուրիշներուն յանձնուին։*

Նախարար.— *Այսպէս բան չկայ։*

Պատրիարք.— *կայ. Սեբաստիոյ Շարգըշլա քասապայէն անցնող Սամսոնի, Ամասիոյ եւ Մարզուանի հայոց բոլոր զաւակները հոն առնուած են իրենց ձեռքէն եւ զանազան անցորդներու յանձնուած են, մէկ մասն ալ Գոլիս բերուած են։*

Նախարար.— *Ատիկա կը քննենք, զեղծանողները կը պատժենք, այնպիսիները երեւան հանելով պատիժը տուած կ'ըլլանք։*

Պատրիարք.— *Երկաթուղիի գիծին վրայ չատ չարագործութիւններ գործուած չեն, բայց ներքին միւս գաւառներուն մէջ այո՛։*

Նախարար.— *Դժբախտաբար այդ բաները եղած են։*

Պատրիարք.— *Հայերը իրենց ամէնէն սիրած անձնուիրութենէն եկած այս հարուածը չատ ծանր կը տեսնեն։*

Նախարար.— *Ես հայերը կը սիրէի, որովհետեւ զանոնք երկրին օգտակար տարր մը դիտէի, բայց հակառակը եղաւ. բնական է որ հայրենիքը հայերէն աւելի կը սիրեմ։*

Պատրիարք.— *Հայերը նորէն օգտակար տարր են եւ պիտի ըլլան. բայց այլեւս հղածը եղած է եւ ժողովուրդը արդէն տեղահան եղած է. գոնէ այսչափով գոհացուի:*

Նախարար.— *Արդէն նոր բան մ'ըլլալիք չունի:*

Պատրիարք.— *Բայց Ռուսոսթոյի ժողովուրդը հետզհետէ կու գայ:*

Նախարար.— *Ռուսոսթոյի մէջ պուլկարներու տիրապետութեան առեն իսլամներու հանդէպ տեսակ տեսակ խժդժութիւն ընողներն են որ կը հանուին:*

Պատրիարք.— *Իմացայ որ այնպիսի ընտանիքներ կը հանուին՝ որոնք այդ առեն Գոլիս եւ այլուր գաղթած իսլամներուն դրամական օգնութիւն ըրած են:*

Նախարար.— *Ձեմ կարծեր:*

Պատրիարք.— *Լերան գլուխը գտնուած այսքան ժողովուրդը գոնէ բնակեցնելու եւ կառավարութեան կողմէ օգնութիւն մը հասցնելու չնորհք ըլլուէր:*

Նախարար.— *Ժողովուրդը անչուշտ դաշտերուն մէջ կարելի չէ բնակեցնել անմիջապէս. առ այժմ քաստապաներուն մէջ պիտի տեղաւորուին:*

Պատրիարք.— *Զինուորի ընտանիքները գիւղերը կը ցրուին, հոն երիտասարդ կիները իրենց պատիւը եւ ինչո՞վ պիտի ապրին, գոնէ կեդրոն քաղաքներուն մէջ ըլլան, պետական սատուկէս ըլլայ յատկացուած թոշակը կը ստանան ու կ'ապրին:*

Նախարար.— *Կը նայինք:*

Պատրիարք.— *Մենք դրամ չունինք որ անոնց կարենանք ղրկել, գոնէ պետական սըպտուկէն օգնութիւն մը ըլլայ անոնց:*

Նախարար.— *Կառավարութիւնը կը խորհի կոր, Պատրիարքարանը թող չզբաղի այսպիսի խնդիրներով:*

Պատրիարք.— *Ինծի ո՛չ եկեղեցի մնաց եւ ո՛չ եկեղեցական, որպէսզի անոնցմով զբաղիմ:*

Նախարար.— *Առաջնորդներէն չատերուն խայիճ ըլլալը հաստատուեցաւ:*

Պատրիարք.— *Մահուան դատապարտուողներէն մին կեսարիոյ Առաջնորդն է, իբր Քէօսթենճէի հնչակեան ժողովին նախագահող. այդ մարդը կուսակցականներու բարեւ անգամ չի տար, հին ռեժիմի առեն Մշոյ առաջնորդ էր եւ յեղափոխական դաշնակցականները ղինք պիտի սպաննէին եւ փախաւ:*

Նախարար.— *Որովհետեւ հնչակեան էր:*

Պատրիարք.— *Դպրոցական ընկերս էր, սկիզբէն ի վեր կուսակցութեանց հակառակ էր: Այս դէպքը տեսնելով՝ եղած բոլոր դատապարտութիւնները արդար չեմ կրնար ընդունիլ...*

ԳԵՐՄԱՆ-ԹՈՒՐՔ ԵՂԲԱՅՐԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԳԱՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ
ԵՒ ՀԱՅԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ԾԱԼԿԵՐԸ

ՓՐՈՖ. ՄԱՆԱՍԷ Կ. ՍԵՒԱԿ

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ.– Այս գրուքեան մէջ յիշատակուած տուեալները առնուած են զուիցերիացի պատմաբան S. Zurlinden-ի Die Weltkrieg (Տի վելթքրիկ) անուն երկհատորեայ պատմագրուքեան մեր հարցի վերաբերեալ բաժին մը գլուխներէն: Այդ գլուխները անգլերէնի թարգմանեցինք, եւ խմբագրելով յոյս պիտի ընծայենք իբրեւ *Հայ Պատմագիտական Միութեան* վաւերագրական հրատարակութեանց Բ. հատորը: Առաջին հատորը *Նայիմ Պէյի Ծուչերուն* վերհրատարակութիւնն է՝ 2500 տպաճանակով: Ներկայ յօդուածին բոլոր տուեալները պատմաբան Ցուրլինտէնի աշխատանքներուն պտուղն են: Հետեւաբար ամբողջ վարկը կը պատկանի իրեն: Մենք միայն գերմաներէնէ զայն թարգմանաբար ամփոփեցինք, ի ծանօթութիւն հաւատաւոր եւ նուիրեալ ընթերցողներուն: Բոլոր վերնագիրները մերն են: Փակագիծերու մէջ երեւցող թիւերը կը համապատասխանեն բնագրի ազբիւրներու թիւերուն: Մ. Կ. Ս.

ԳԵՐՄԱՆ ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ԹՈՒՐՔԻՈՑ ՎՐԱՑ

Գերմանիոյ եւ Թուրքիոյ բարեկամական կապերուն հայրը փրուսիական զինուորականութիւնն էր: Թրքական բանակի կարգն ու սարքը այժմէացնելու նպատակաւ, յարեկարգիչ սուլթան Մահմուտ Բ. թոյլատրեց մուտքը ի Թուրքիա չարք մը փրուսիացի զինուորականներու Փոցտամէն, ի մէջ այլոց Զօր. Հելմութ ֆոն Մոլթքէ (1835–1839): Յետագային, սուլթան Ապտիւլ Համիտ Բ., որ խորապէս տպաւորուած էր գերման նկարագրէն, ամէն միջոց գործածեց այդ նկարագրով պատուաստելու Թուրքիոյ պետականութիւնը:

Ըստ վիեննական «Նէօյէ Ֆրէյէ Փրէս»ի Ապտիւլ Համիտի գահընկէցութեան տոթիւ լոյս ընծայած կենսագրական մէկ տեղեկութեան, երբ նա դեռ երիտասարդ իշխան էր, բացի ալպանացի եւ չերքէզ ընկերներէն, շրջապատուած էր նաեւ գերման հաւատարիմ ընկերներով: «Իր գերման ընկերներու միջոցաւ Ապտիւլ Համիտ սորվեցաւ գնահատել գերման նկարագիրը, գերման ստակութիւնը եւ գերման վստահելիութիւնը: Երբ նա գահ բարձրացաւ, ներածեց աւելի մեծ թիւով գերմաններ, որոնք իրրեւ բարեկարգիչ ուսուցիչներ ծառայեցին բանակի եւ ծովային նախարարութեան մէջ, նաեւ իրրեւ խորհրդատուներ եւ կազմակերպիչներ պետութեան զանազան վարչական բաժիններուն մէջ:

Գերման զինուորականները բանակի վերակազմութեան ծրագիրը մշակեցին եւ գործադրեցին: Այս բարեկարգումները մեծապէս սրբլնաւոր եղան՝ 1897ին Ծունաստանի դէմ մղուած պատերազմական արշաւի ընթացքին: Այժմէացումի ընթացքը արագացնելու նպատակաւ, մեծ թիւով Թուրք սպաներ ալ Գերմանիա ղրկուեցան եւ գերմանական բանակի մէջ մարզուեցան եւ պատրաստուեցան իրրեւ փրուսիական զինուորականներ: Թուրք զինուորականներու այս ձեւով պատրաստութիւնը Գերմանիոյ մէջ չարունակեց մինչեւ 1912՝ պալքանեան պատերազմին սկիզբը: Թուրքիոյ մէջ գործող գերման զինուորականներու մէջ յայտնի հանդիսացան ֆոն տէր Կոլց, Քամֆհոֆէր, Կրումպքով, Քեհլէր, Ռուսթով եւն.: Անոնց մէջ ամէնէն անուանի գործավարն էր Քոլմար ֆոն տէր Կոլց: Անոր յանձնուեցաւ Պոլսոյ զինուորական վարժարանին վերակազմութիւնը 1883ին՝ Ապտիւլ Համիտի կողմէն, պաշտօնավարելով ուրիշ գերման զինուորա-

կաններու հետ մինչեւ 1895։ Երիտասարդ-Թուրքերու 1909ի յեղափոխութենէն յետոյ նա վերստին Թուրքիոյ պինուորական ծառայութեան մէջ մտաւ, կարճ ժամանակի մը համար։ Մինչ յայտնի կարողութեան տէր պերման պինուորական առաքելութիւն մը՝ Զօր. Լիման ֆոն Զանտերսի գլխաւորութեամբ, 1913ին ի վեր կատարելագործնց Թուրքիոյ պատերազմի համար պատրաստութիւնը, կայսր Վիլհելմի սրոչումով 1914ի Նոյեմբերին ֆոն տէր Կոլցը իր Պելճիքայի կառավարիչի պաշտօնէն փոխադրուեցաւ Թուրքիա իբրեւ խորհրդատու սուլթանին եւ անոր բանակային սպայակոյտին։ Ցետոյ նա ստանձնեց Քրքքական առաջին բանակի վերին հրամանատարութիւնը Միջագետքի մէջ, եւ մահացաւ բժծաւոր ժանտախտէ 19 Ապրիլ 1916ին։

ԿԱՑՍՐ ՎԻԼՀԵԼՄ Բ.Ի ԵՒ ՍՈՒԼԹԱՆ ԱՊՏԻՒԼ ՀԱՄԻՏԻ ՄՏԵՐՄՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՋԱՐԴԵՐԸ

Ապտիւլ Համիտի իշխանութեան ընթացքին ոչ-նուազ ծաւալ ստացաւ գերման թափանցումը եւ ազդեցութիւնը Թուրքիոյ պետական կազմին եւ վաճառականութեան մէջ։ Ապտիւլ Համիտ Բ. գերման գերթրամին յանձնեց, իբրեւ ենթաքարտուղար, տուրքի դրութեան վերակազմութիւնը, Քրոլին՝ փոստի եւ հեռագրի ենթաքարտուղարութիւնը, եւ Փրոֆ. Տիւրինկին՝ արուեստից վարժարանի գլխավարութիւնը։ Գերմանացիներուն մեծամասնութիւնը վարձենպերկցիներ էին, որոնք իբրեւ երկաթուղային պաշտօնեաներ ծառայեցին Թուրքիոյ ցամաքային փոխադրութեանց բաժիններուն մէջ։ Անոնցմէ յիշատակութեան յայտնի անուններ են՝ Քափ, ֆոն Քուհլման, Հակենպէք, Կետրր եւայլն։ Գերմանները խոր ազդեցութիւն գործեցին Թուրք այն դասակարգին վրայ, որոնք իւրացուցին այժմէական այն դաղափարները, որոնք չհասուրապէս օգտագործելի էին։ Առեւտրական գործինք մը՝ քսանեւմէկ տարուայ համար, կնքուեցաւ 1890ին Թուրքիոյ եւ Գերմանիոյ միջեւ։ Ըստ Ֆլաթհի, «1879էն ի վեր ինչ բարեկարգում որ յաջողուեցաւ Օսմանեան կայսրութեան մէջ՝ բանակի վերակազմակերպութեան եւ պետական վարչական կազմի ուղիով, վերապրելու է պերմաններուն, որոնք Ապտիւլ Համիտին պաշտօն ստացան»։

Գերմանիոյ պիրքր՝ իբրեւ պաշտպան Թուրքիոյ, ուեղի վճռական հանդիպացաւ կայսր Վիլհելմի Գերմանիոյ պահուն բարձրանալէն յետոյ։ Այն փաստացոյց այցելութիւնը, որ կայսր իրաւ Պոլիս, 1898ի Նոյեմբեր 2-ճին, համբաւաւորեց պինքր մահմետականներու աչքին առնելու։ Իսկապէս, այն առեն Թուրքիոյ օտար քպճակիցները յայտարարեցին, որ «պերմաններր թափանցեր են իրապէս պետութեան վարչութեան ամէն մէկ ճիւղր՝ բացի ծովային բաժինէն»։ Առաջին պերմանական լրագիրը, «Օսմանիչէ Փոսթ», լոյս տեսաւ Պոլսոյ մէջ 1890 Յունիս 20ին։ Մենք նախապէս ուրուագծեցինք թէ՝ ինչպէս Գերմանիա մեկուսացուց ինքզինք Քրքական հարցերէն, պանապան արեւելեան ճգնաժամային պէպքերու առիթով։ 1895ին, ըստ Շլիմանի (ս'չ լրագրին հաստատուած), կայսր մերժեց Սոլզպերրիի ծրագիրր բաժանելու Թուրքիան։ Հոֆէր (33) կր տեղեկագրէ Քրքահէր քաղաքականութեան հետեւանքները հետեւեալ կերպով.—

«Անոպատակ չէր Երիտասարդ կայսր Վիլհելմի ճամրորդութիւններէն Պոլիսը ընտրելով իրրեւ առաջինր։ Անոպատակ չէր ֆոն տէր Կոլցին Քրքական բանակի իրրեւ ուսուցիչ-մարդիչ կարգուիլր 1883էն ի վեր։ Նաեւ՝ անոպատակ չէր հակայ դրամապլուխի յատկացումր պերմանական ձեռնարկներուն Մակեդոնիոյ եւ Անատոլուի մէջ։ Սկսեալ այն ժամանակչրջանէն՝ Գերմանիոյ քաղաքականութիւնր մտնուած էր Օսմանեան կայսրութեան հողային անբաժանելիութեան սկզբունքով։ Գերմանիան թէեւ ուզեց խորհրդակցիլ Մակեդոնիոյ բարեկարգութեան հարցին չուրջ՝ քրիստոնեայ ժողովուրդներու պաշտպանութեան միտումով եւ եգիպտական հարցի չուրջ, եւ սակայն, անկէ յետոյ, Գերմանիան երբեք չմասնակցեցաւ ուեչ խորհրդաժողովի, որ անբարեացակամ հակում ունէր Թուրքիոյ նկատմամբ»։

Ըստ մեծանուն Թուրք դիւանագէտի մր արտայայտութեան (34), որ Թուրքերու կարպասր եղաւ, «այն առեն երբ այդ փաստաթուղ

ժամը հասնի, մենք Թուրքերս պիտի կռուինք գերման ժողովուրդին հետ կողք-կողքի՝ մեր սրբազան արժէքներուն համար»: Թրքական մտայնութիւնը կաղապարուած էր գերման-Թուրք հասկացողութեամբ: Վերոյիշեալ դիւանագէտը տեղեկացուց թէ՝ «երբ Գերմանիան պատերազմի մտաւ, բոլոր մղկիթներուն մէջ անմիջապէս աղօթք մատուցուեցաւ գերման զէնքերու յաղթանակին համար: Երբ նկատի չառնենք աննշան թիւով Ֆրանսասէր Թուրքերը, անոնք ամբողջովին փարեցան Գերմանիոյ՝ սկիզբէն իսկ, անտեղիտալի հաւատքով, եւ Գերմանիոյ կողքին պատերազմելու բաղձանքը համատարած էր: Թուրքերը յիշեցուցին իրենց գերման դաշնակիցին Մեծն Ֆրեդերիքի այն բանաստեղծական պատգամը, որ նա չարադրեց 1761 Նոյեմբեր 11ին, Թուրքերէն օգնութիւն ստանալու յոյսով: Այդ բանաստեղծական տողերը հետեւեալ միտքը կ'արտայայտեն.—

Ինչո՞ւ համար վրդովուիմ իմ ազնիւ
բարեկամի հաւատոմով եւ կրօնքով,
երբ նա իմ ամօթիս վրէժը կ'առնէ:
Բոլոր թշնամիներուս երեսին կը գոռամ,
Այն որ ինծի օգնութեան կու գայ, անիկա
իմ Քրիստոսն է:

... Was Kümmert mich deo Glaube, was der Kult
Des elden Freunds, der Meine Schande-rächt ?
Und allen Feinden ruf ich's ins Yesicht ;
Wer mir zu helfen Kommt, gilt mir als Christ ».

Ստուգապէս Թուրքը արժէքաւորեց գերման քրիստոնէութիւնը 1914ին: Գերման կղերականները բոլորովին աննկատ առին քրիստոնէութիւնը, եւ արեւելեան գերման միսիոնարները, ընդհակառակը, իրենց խղճմտանքը զգայացրկելու համար, ո՛չ միայն ոչ-գերման միսիոնարներու դէմ գրգռութիւն յառաջացուցին, այլեւ հայութիւնը ամբաստանեցին իբրեւ խռովարարներ: Հետեւաբար, իրենց քարոզներուն մէջ գովաբանեցին Թուրանի եւ իսլամութեան դեղեցկութիւնը եւ մեծութիւնը, եւ գրքոյկներով չատագովեցին մահմետականութեան եւ քրիստոնէութեան մերձ նմանութիւնները: Աւելին, գերման կղերականները չեչտեցին մահմետականութեան մասնակի դերազանցութիւնը: Այն գերման կղերականները, որոնք փորձառու եւ հմուտ էին արեւելեան հարցերու նկատմամբ, զգուշացուցիչ ազդարարութիւններով ողջմտութեան հրաւիրեցին այս ծիծաղելի եւ ուռուցիկ յայտարարութիւններու հեղինակ կղերականները: Ողջմիտ կղերականներէն էր փաստոր Լուտվիկ Շնելլէր:

Զուիցերիոյ «Քիրչէնֆրէօնտ» հանդէսը ընդգծեց այն խաբեբայութիւնը, որ ծնունդ կ'առնէ Թրքական սկզբնական չեզոքութեան յայտարարութենէն եւ երիտասարդ-Թուրք Մահմէտներու պատերազմի մխրճուելէն (35).—

«Դիւանագիտական եւ զինուորական պատրաստութիւնները, որ ներկայիս յանգեցան գերման-Թուրք զինակցական եղբայրութեան, անտես չի կրնար առնուիլ ոեւէ մէկու կողմէն, որ ուշի ուշով հետեւած է Եւրոպայի Թրքական քաղաքականութեան, հայերու վրայ գործադրուած ջարդերու օրերէն ի վեր: Բացի ասկէ, յաճախ անապատելի գրութիւններ եղեւեցան գերմանական մամուլի մէջ պատերազմի սկիզբէն ի վեր, որոնք Թուրքիոյ հետ համիսլամական չարժումը կը քարոզեն: Ասոնք ուրիշ ոեւէ մէկ կերպով կարելի չէ բնութադրել բացի անոնց հազցնելով քեթեուօլիկ տարազներ: Այս եղելութիւնը զարհուրանք ազդեց մեր վրայ, որը իրականութեան վերածուիլ կը սպառնայ այսօր: Իսկապէս, այդ զարհուրանք պատճառեց մեզի, եւ անտարակոյս, ուրիշ չատերուն: Քանի որ չկայ միսիոնարական ոեւէ հանդէս, որ չնուագէ համիսլամական այս չարժումին եղանակը, որը քրիստոնէութեան մեծադոյն թշնամին եւ հակառակորդն է այս օրերուն»:

Հիմնական կամ բուն գերման-Թուրք մտերմութիւնը ծնունդ առաւ կայսր Վիլհելմ Բ.ի Պոլիս կատարած երկրորդ ճամբորդութեան ընթացքին՝ 1908ին: Այս դէպքը, որուն չուրջ կարելի է չարք մը դանգատներ արձանագրել, առաջին աստիճանի քաղաքական քայլ մըն էր, որ առնուեցաւ այնպիսի ժամու մը երբ Ապտիւլ Համիտ մխրճուած էր իր հրամանաւ խողխողուած հազարաւորներու արեան մէջ, երբ Ապտիւլ Համիտը ամբողջ աշ-

Թուրք դահիճներու մեծ պաշտպան Վիլհելմ Բ. կայսրը՝ օսմանեան տարազով

թարհէն նախատուած եւ խուսափուած էր: Ապտիւլ Համիտ երախտապարտ ըլլալու է բարեկամի մը՝ կայսր Վիլհելմին, որ եկաւ, մերձեցաւ իրեն եւ միխիթարեց դինք: Պայմանները անյաղդատելի կերպով նպաստաւոր էին քաղաքական եւ տնտեսական յաղթութիւնով մը դիրազանցելու այն մրցորդները, որոնք եկեր եւ բազմեր էին Ոսկեղջիւրի վրայ: Այդ պայմանները լաւագոյնս օգտագործուեցան Գերմանիոյ կայսրին կողմէն:

ԳԵՐՄԱՆ ԿՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵԱՆ ԹՐՔԱՑՈՒՄԸ

Հեղեղանման հոսող քրիստոնեայ արիւնը գոռալով բողոքեց երկինքին, կայսր Վիլհելմը սակայն քամահրեց զայն իրրեւ «խռովարարութիւն»: Որքան որ մենք ջանացած ենք իմանալ, կայսրը գութի եւ կարեկցութեան ո՛չ մէկ խօսք արտայայտած է իր բարեկամ սուլթանի ներկայութեան վասն հայոց կատարուած ոճրագործութեանց: Այն կայսրը, որ այլապէս չատախօս մէկն էր: Ո՛չ: Անիկա այնպիսի տիրապետող մըն էր, որ ինքզինք չդրաղեցուց քրիստոնեաներուն ի նպաստ, բայց իրեն ձանձրոյթ պատճառող հարցով: Անիկա եկած էր Թուրքիա իրրեւ յարեկամ եւ պաշտպան Թուրքիոյ, թէեւ չէր խնայած ո՛չ մէկ ջանք ճանչցուելու իրրեւ խնամատար եւ պաշտպանն քրիստոնէութեան: Հետեւաբար, 1915ին, երբ հայկական դինուորներ եւ գաղտնի ոստիկաններ քարոզեցին՝ Թուրքիոյ մէջ, «սուրբ պատերազմ», Լոանդոյ տարաձայնուեցաւ, անոնց մէջէն, որ Գերմանիոյ Վիլհելմ Բ. կայսրը որդեգրած է մահմետականութիւնը. Թուրքերը դիւրութեամբ եւ ապուշօրէն հաւատացին այդ տարաձայնութեան:

1898 Հոկտեմբեր 12–22, կայսրը եւ կայսրուհին մնացին Կ. Պոլիս: Սուլթան Ապտիւլ Համիտ անոնց պատիւն առաջ կառուցանել տրած էր մասնաւոր նոր պալատ մը անոնց համար՝ չորս օրերու հիւրասիրութեան համար: Այդ այցելութեան պատճառած ծախքերը առնդուածային չափերով էին: Կայսրը իր վայելած հիւրասիրութեան չորայլութիւնը փոխարինեց սուլթանին նուիրելով ադամանդակուռ պերմանական ատրճանակ մը: Իսկ կայսրուհին ուրախացուց սուլթանը այցելելով տնոր հարէմանոցը: Բնականաբար կայսրը ո՛չ մէկ նախազգացում ունեցաւ այն մասին թէ՝ իր այսպիսի այցելութիւնը ինչպիսի տպաւորութիւն պիտի ընէր արեւելքի քրիստոնեաներուն վրայ:

Բարձրաստիճան տաներէց կղերական Տ. Տրիանտէր ընկերացաւ կայսերական զոյգին, անոնց դէպի արեւելք կատարած ճամբորդութեան ընթացքին: Առիթը ունեցանք քննելու այս բարձրաստիճան կղերականէն զուիցերիացի մը ղրկուած նամակը: Քրիստոնեաներու ջարդերուն առնչութեամբ իրեն չէր պատշաճեր ընկերանալ կայսերական զոյգին: Այս նկատումով զուիցերիացին հարցուցեր էր կղերականին: Այս կղերին համար իր կարգին էր՝ իրրեւ իր կրօնական պաշտօնի պահանջ, ընկերակցիլ կայսեր: Նոյնպէս, ըստ իր պաշտօնին, Տրիանտէրը մատի ձիգով մը արդարացուցած էր 1914ի գերմանական յանկարծական պատերազմական արշաւանքը: Փաստօր

Ֆրիտրիք Նաումաննը եւս կը պատկանէր կայսեր ճամբորդական չքախումբին: Նա լսած ընծայեց իր ճամբորդական նամակները «Հիլքէ» հանդէսին մէջ: Իր նամակներէն մէկէն կը մէջբերենք հետեւեալ հատուածը՝ տպագրուած մամուլի մէջ իբրեւ լուր, փաստելու անոր դիմափոխութիւնը.—

«Երէկ իրիկուն անցուցինք Գոլոյ պերմանի արհեստաւորներու քազինոյին մէջ: Անմոռանալիօրէն հաճելի երեկոյ մըն էր: Գերմանի գործաւորներուն ակումբին մէջ էինք, խօսեցանք հայերու մասին: Մեր դիմացը նրստած էր բրուտներու արուեստապետը, որ 19 տարիներէ ի վեր Գոլոյ մէջ ապրած էր եւ ծանօթ Անատոլուի: Նա հետեւեալը րսաւ.— Ես քրիստոնեայ մըն եմ եւ մարդկային սէրը տանտրանեայի առաջինը կը նկատեմ: Երբ Թուրքերը սպաննեցին հայերը, անոնք արդար գործ մ'ըրին: Ուրիշ կերպով Թուրքերը չեն կրնար իրենք դիրենք պաշտպանել հայոց դէմ: Անոնք (հայերը) օգտագործեցին ազնուականութիւնը, Թուլամորթութիւնը եւ ծանծաղմտութիւնը, ամէնէն անպատասխանատու կերպով: Աչխարհի մէջ ամէնէն վատ մարդը հայն է: Անիկա կը ծախէ իր կինը, իր դեռահաս աղջիկը, կը կոլոպտէ իր եղբայրը: Գոլիսը ամբողջովին նեխած է հայոց միջոցաւ: Թուրքը չէ որ յարձակում գործեց, այլ հայերը: Մենք փողոցի մէջ էինք այն օրը երբ, ինչպէս դիտէք, յարձակում գործուեցաւ Գանք Օթթոմանի վրայ: Գիտէք ինչ պատահեցաւ: Միսիոնարները (գուցէ կաթոլիկ հայեր րսել կ'ուզէ) հայոց (*) դէմ բան չպատահեցաւ: Բայց միայն ուղղափառ հայոց դէմ, որովհետեւ անոնք առնուղղաներն են: Այս ենթադրութիւնը Թէ գաւառներու հայերը աւելի լաւ են, անդրիական ստախօսութիւն է: Ես եղած եմ գիւղերու մէջ եւ տեղեակ եմ կացութեան: Հոն եւս հայն է որ վայխառութեամբ կը գրգռի: Հայ պատանիներուն գերման քրիստոնեաներու կողմէն դաստիարակութիւնը ոեւէ կերպով նպաստ չի բերեր դրութեան: Անոնք եւս կը գառնան նոյնքան վատ: Կազմակերպեալ ո'չ մէկ միջոց գոյութիւն ունի պաշտպանելու մէկը, իր անձը հայոց դէմ: Թուրքին ըրածը ինքնապաշտպանութիւն է»:

(*) Գերմաներէն՝ Unierten Armeniern.

Նկատի առնելիք կէտը այն է, որ Նաումաննի լնկերները համաձայն են իր յայտարարութեան: Մենք չենք լսած ոեւէ տարբեր պաղափար իրենցմէ: Զափով մը՝ մոլուցքը հայոց դէմ հրահրուած մոլուցք էր: Հայը յեղափոխական է եւ կ'օգտագործուի Անգլիոյ կողմէն տապալելու սուլթանը: Աչքէն ու ձախէն լսուած յանկերգը այս էր:

1898 Նոյեմբեր 18ին գուիցերիական լրագիր մը հետեւեալ պատն խօսքերով բողոքեց (36).—

«Հոմի Նաումաննը կը կրկ առանց խրղճմտանքի, առանց զղջումի խօսք մը արտասանելու, եւ առանց իր տհաճութիւնը յայտնելու այլ չրուտապետի իրապատուկ «քրիստոնէութեան» դէմ: Այսպիսի տեսակէտ մը բոլորովին հակառակելի, անհիրտ եւ անպատուաճային է, նոյնիսկ եթէ հայերը ամբողջովին վատ լինէին, ինչպէս որ անիկա կը նկարագրէ հոս: Սակայն եւ այնպէս անոնք այդպէս չեն: Մենք կ'առաջնորդուինք արեւելքի մէջ երկարամեայ փորձառութիւն ունեցողներու ծանօթութեամբ: Մենք կ'առաջնորդուինք մեծապէս յարգուած եւ վստահելի, բարեկիրթ անձերու, հիւպատոսներու եւ միսիոնարներու վկայութիւններով: Մենք կը պանծացնենք արեւելքի մեր անձնական հայ բարեկամները: Երբ առանձնասրուինք այս տեսակէտէն, նախատինք է, անամօթ է, անարդար է վարկաբեկել ցեղ մը այս չափերով, եւ սխալ է՝ անսահմանելի հասկցողութեամբ, երբ հոգեւորական մը, ինչպէս Նաումաննը, որ առանց իր «քրիստոնէական» խղճմտանքը պայթկեղեցուցած ըզգայու, փրոփականտի ուղիով անճիշդ գրպարտութիւններ կը մանէ: Եթէ արեւելքցիները ուզեն գատել գերման ժողովուրդը հիմնուած դասալիք անհատ գերմաններու վարքերուն վրայ, աւելի յոռի եւ վատ վճիռ կարելի է արձակել գերման ժողովուրդի դէմ: Նիւթ դարձնել դպացումի «անպատասուած փոփոխութիւնը» գործուածքը՝ դաւեչտական է նուազագոյնը: Կէս պաշտօնական գերման հրատարակութեանց եւ Գոլոյ մէջ հաստատուած գերմաններու մեծամասնութեան ձայնը միեւնոյնն էր ոկսեալ առաջին օրէն մինչեւ մեր օրերը: Միակ տարբերութիւնը որ կայ ներկայիս, այն է, որ կայսեր Թուրք Ներոնի հետ մշակած անարդարանալի եւ անպատասխանատու բարեկամու-

թիներ եւ իր արեւելքի մէջ կատարած վեհաչուք ճամբորդութեան պատճառաւ, «քրիստոնեայ կղերականներու» չվերթուած եւ խարուած, կը մոռնան անմեղ ծեր մարդկանց, կիներու եւ երեխաներու թափուած արիւներ, որոնք տասնեակ հայարներով խողխողուեցան կայսր «վիլհելմի բարեկամ»ի հրամանաւ: Անոնք կը մոռնան Հայաստանի պերեզմաններն ու աւերակները եւ լռելեայն կը յանկերգեն անմիտ եւ անհիրա պետման առաւտրականներու եւ գործաւորներու վարպետներու յամրաձանքը, – «Թուրքերը չիտակ են, հայերը ջարդուելու են»:

Այն օրէն ի վեր երկու տասնեակ տարիներ անցեր են: Կը թուի թէ այս ժամանակաշրջանը բաւարար էր ինքնածանօթութեան համար՝ գործածելով լայնիմաստ եւ անվիճելի աղբիւրները եւ հիւպատոսարանային մատչելի տեղեկութիւնները, Հայաստանի մէջ գործադրուած հալածանքներու չարժառիթներու եւ բնոյթի մասին: Այսպիսի լուրջ տեղեկութեանց հիման վրայ, մէկը անմիջապէս կ'ըմբռնէ որ վերջին ժամանակներու հալածանքները հայոց դէմ՝ բնոյթով եւ գործադրութեան եղանակով, ճշգրտօրէն կը դուպադիպին Ապտիւլ Համիտի յղացած եւ կազմակերպած ջարդերուն, սկիզբ ունենալով սերմանումը անարդար դրպարտութեանց ընդդէմ իրենց գոհերուն: Տգիտութիւնը այս իրականութեանց կարելի չէ ի գործու նկատել իբրեւ արդարացում՝ գերման ժողովուրդին համար՝ հայկական հարցի նկատմամբ:

Հայ միսիոնար մը լոյս բնծայեց յօդուած մը լրագրի մը մէջ (37)՝ կայսեր ճամբորդութեան մահմետականներու վրայ գործած տպաւորութեան չուրջ: Ցատկանշական իրողութիւն է, որ մահմետականներու աչքով՝ «այս կեավուրը Ալմանիայէն չճամբորդէր խալիֆի իշխանութեան մէջ ո՛չ իբրեւ այցելու կամ հիւր, եւ կամ իբրեւ սովորական ուխտաւոր, այլ իբրեւ իրեն հպատակ իշխաններու երկրին մէջ՝ տիրակալը կեանքի», եւ չարունակեց լրագրողը.—

«Մահմետականներու համար խոտելի երեւոյթ էր կայսր Վիլհելմ Բ.ի եւ Ապտիւլ Համիտ Բ.ի բաղդատութիւնը. կեավուրը՝ իբրեւ հակայ, խակ սուլթանը՝ կանգնած անոր քով, իբրեւ պաճառ մը: Այս տեսանելի բաղդատութիւնը թափանցիկ արեւելքի ամբողջ իսլամական աչխարհը եւ պատանց ուղղափառ հաւատասոյնութեան այն պատրանքը, պատճառելով ախտահիւ յուսախաբութիւն, եւ իրենց կերկչանքը՝ իբրեւ «Աստուծոյ ստին» այս աչխարհի վրայ, եւ իբրեւ վախանորդը մեծապոյն եւ յաղթական մարգարէին, կը նսեմացնէ այժմ եւ միտքի տէր աչխարհային իշխաններու: Անոնք ասդիական, ինչպէս քրքական ասացը կ'ըսէ, «աւրտէն ու վերդ»էն ալ աւելի խոչոր բան մը պէտք է անոնք:

Մահմետականներու տեսած կայսեր մեծութեան եւ տէրութեան փոքրութեան այս անհամեմատութիւնը, վերջ ի վերջոյ, կը պնդուին բան պրոմական ասկի, նախնտրութեան այն չափով որ որքան արժէքաւոր են այն նուէրները որ կեավուրը կը տանայ աւրթանէն, եւ որքան փոքրագոյնք են անոնք որ իրենց կերկչանքը կը տանայ: Այս տպաւորութիւնները ասկայն պիտի բլլան տատապելից երբ տաղին անպատ կը տեսնեն, որ վերջին վեց ամիսներու ընթացքին ինչպէս իրենց խալիֆան ապտչի մը նման պրատ վատնած է նոր պատերներու համար, կարծես թէ պէտք չունէին չարք մը հսկայակազմ քէօչկեր եւ պատերներ, եւ ուրիշ անպէտ բաներու համար – ինչպէս կատարուածքներ ասկ ժամանակի մը համար – մինչ ինքը՝ ընչհակատակը, լքած է հայաբուր հաւատարիմ պաշտօնեաները եւ պինդ սրտերը եւ նուիրեալ դիւանագէտները, որոնք վերջին թուրքական պատերազմի բերթ պատուհասներուն, դրկանքներուն եւ վտանգներուն տակ ազգին իրենց արդար աչխատասիրութիւնները տանայ, եւ նզան քաղցամահ...»:

«Բոլոր կերման լրագիրները, նոյնիսկ քրիստոնեականները բացատրութիւն չկազմելով, բարոչինեցին կայսեր վեհաչուք ճամբորդութեան պատճառած խրախճանքը: Այնպէս բաւեցաւ որ՝ միւս բոլոր ազգերու նման, Գերմանիան երկար ժամանակ երազած է աչխարհի սերը քաղել մեկին իրեն համար: Սակայն միայն հիմա միացեալ Գերմանիան կը դրաղեցնէ աչխարհը իրեն պատչաճ ձեւով: Ամէն ոք ցնծութեամբ կ'ազազակէ, ամէն ոք կը գոչէ – յաղթութի՛ւն, յաղթութի՛ւն: Թուր-

քիոյ մէջ գերմանները այսօր պրաւած են գաղաթը: Ալահ Անգլիան, փառատենչ Ֆրանսան, անյագ եւ բիրտ Ռուսիան, բոլորն ալ նախանձով կը դիտեն գերմանական առանց արիւնի եւ անաղմուկ յաղթութիւնները: Բայց մի՛թէ յաղթութիւններ են ասոնք, որ չահուած են առանց արիւն թափելու: Մինչ Ապտիւլ Համիտ խողխողել տուաւ տասնեակ հազարներով հայեր, զրաւեց անոնց ստացուածքն ու տուները, քաղաքներն ու գիւղերը հրդեհուած ու մոխրացած, ո՞վ էր կանգնած իրրեւ հանդիսատես բացի անոր պաշտպան «սուրբ»ը՝ Գերմանիոյ կայսր Վիլհելմ Բ.ր: Եւ այսօր, իր վեհափառութիւնը, Գերմանիոյ կայսրը, կը հաւաքէ վարձատրութիւնը փոխան այն պաշտպանութեան, որ նա ընծայեց սուլթանին զործադրելու այդ դարհուրելի ոճիրները անզէն եւ քրիստոնեայ հայ ցեղին դէմ: Թող Եւրոպայի որեւէ տիրակալ մը նախաձեռնէ այսպիսի ճամբորդութիւն մը այսօր դէպի Երուսաղէմ, սուլթանը մխրճուած իր յուսահատական աղքատութեան մէջ պիտի կառուցանէ՞ անոր համար նոր պալատ մը, պիտի բանա՞յ նոր չքաւլից փողոցներ, պիտի ընծայէ՞ սքանչելի նուէրներ եւ ընդունի՞ զայն այդպիսի ծախսալից կերպով: Երբե՛ք: Այն միլիոնները որ սուլթանը կու տայ, մասամբ՝ իրրեւ նուէր, կայսր Վիլհելմին, կամ թողարկու է գերմաններուն մենաշնորհներու ձեւով, նա չի տար սակայն գերման կայսրը սիրելուն համար: Ապտիւլ Համիտ չահած է բան մը կայսր Վիլհելմի օգնութեամբ եւ հիմա նա անոնց կը մատուցանէ իրաւագրեր»:

1898ի Հոկտեմբեր 25ին, կայսեր ղբօսանաւը, «Հոհենցոլերն», խարիսխ նետեց Գաղեստինի՝ գերման գաղութ ունեցող, Հայֆայի ափին, ուր սուլթանը մասնաւորաբար չինեցուաւ ցամաքահան քարէ կամուրջ մը: Ամէն ափի երկայնքին մինչեւ Եաֆա ճամբորդութիւնը չարունակեց ցամաքով եւ Հոկտեմբեր 28ին կայսրը մտաւ Երուսաղէմ: Հոն, գերման բողոքականներու Մեր փրկիչը եկեղեցիի օծումը գլխաւոր փառացոյցն էր: Հոկտեմբեր 31ին կայսրը այնպիսի ճառ մը մատոյց, որ կարծես բարեպաշտներու հոգեկան վերացման անունդ հայթայթելու առակ էր: Նաեւ՝ կայսրը գերման կաթոլիկներուն նուիրեց Տոմինիքօ Մարիա անուն կտոր մը հող Սիոնի մէջ՝ Դաւիթ մարգարէի դերեզմանին կից: Այն տունը, որուն մէջ Յովհաննէս Առաքեալը վախճանած է, այդ կէտին վրայ կանգնած կը համարուի, ըստ Երուսաղէմի մէջ տիրող խոր աւանդութեան: Պապը հեռագրով մը չնորհակալութիւն յայտնեց կայսեր այդ նուէրին համար: Այդ կտոր մը հողը սրբավայր էր նաեւ Երուսաղէմի մահմետականներուն համար, հետեւարար խորապէս դժգոհ այդ տիրափոխութեան համար: Հոդին տէրը անիրաւուած դղալով մերժեց 6000 կարմիր ոսկիներ իրրեւ դին այդ սրբավայրին, բայց բռնի ոյժով հեռացուեցաւ իր կանգնած դիրքէն: Վերադարձին կայսրը կանգ առաւ Դամասկոսի մէջ եւ իրրեւ պատասխան Շէյխ Ապտուլլահ էֆենտիի հրաւէր խօսքին, նա ըրաւ իր նշանաւոր (8) բաժակաճառը հետեւեալ կերպով.—

«Կ'առաջարկեմ որ աշխարհի երեսին վրայ գտնուող 300 միլիոն մահմետականները պաշտեն իրենց խալիֆան, իրենց վեհափառ սուլթանը: Վստահ եղէք, որ բոլոր ժամանակներուն Գերմանիոյ կայսրը պիտի շարունակէ մնալ իրրեւ իրենց բարեկամը»:

Այցելեց Պաալպէքը Լիբանանի մէջ եւ իր այցը յիշատակագրեց յուշատախտակով մը: Նոյեմբեր 12ին կայսրը նաւ մտաւ իր չքաւոմրով Պէյրութի մէջ եւ վերադարձաւ Գերմանիա:

Քաղաքական պայքարի առանցքը կը կազմէ կայսեր ճամբորդութեան ընթացքին Դամասկոսի մէջ առաջարկած բաժակաճառը, որով կը վատահեցնէր աշխարհի մահմետականները եւ սուլթանի հպատակ մահմետականները կայսերական բարեկամութեան նկատմամբ: Ինչպէս որ Ֆոն Հոֆէր կը տեղեկացնէ, ըստ գերմանասէր գուիցերիացի պատմաբան Ֆեքթոլտի, բուն հարցը «Քրքական տէրութեան միաձուլումը եւ վարչական, զինուորական եւ տնտեսական վերակենդանացումն է՝ գլխաւորաբար գերմանական միջոցներով»: Միւս կողմէն, անոր հակառակ, հարաւային Գերմանիոյ պատմաբան Էկելհաֆը բարկացած գրեց կայսեր բաժակաճառին չուրջ.—

«Այդ (բաժակաճառը) կայսեր հապճեպ ու պատահական սպառնական ակնարկութիւններէն մին է, որ չուտով ներքին եւ արտաքին տեղաչարժերու առիթ կ'ընծայէ: Այդ խոս-

տումը չթևրացաւ հրահրել արտակարգ յոյսեր Պերլինի՝ Թուրքերուն մէջ ներշնչուած մեծաղօր սուլթանի Գերմաննոյ հետ ունեցած բարեկամութենէն: Միւս կողմէն այդ պատճառից կասկած Գերմանիոյ նպատակներուն նկատմամբ՝ Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Ռուսիոյ պետութեանց մօտ, որոնք կ'իշխեն մեծաթիւ իսլամ հպատակներու վրայ»:

ՊԵՐԼԻՆ–ՊԱՂՏԱՏ ԵՐԿԱԹՈՒՂԻԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԸ

Ամէնէն հիմնական միջոցը, որ գերմաններուն Թուրքիային ներս պիտի ապահովէր տնտեսական թափանցում՝ Պերլին–Պաղտատ կառուցուելիք երկաթուղիի գիծն էր: Այդ գիծը պիտի ծառայէր տարածելու գերման ճարտարարուեստի արտադրութիւնները եւ օգտագործելու տեղական հում նիւթերը, նաեւ զօրացնելու Թուրքիան քաղաքականօրէն եւ զինուորապէս: Այս գիծը՝ որ իր եւրոպական երկաթուղային ընկերութիւններէն իւրացուած ճիւղաւորումներով, միջազգային մեծածաւալ նշանակութիւն կ'ընծայէր, արեւմտեան Եւրոպայէն ասիական ափերուն երկարող եւ տարածուղ կարճագոյն ճամբան էր: Թուրքիան, որուն տարածութեան վրայէն պիտի սողար այս գիծը, քաղաքական եւ անմիջական պատերազմական նպատակներով մեծապէս պիտի օգտուէր: Ո՛չ նուազ, սակայն, պիտի օգտուէր այն մեծ տէրութիւնը, Գերմանիան, որուն բարեկամ եւ դաշնակիցն էր Թուրքիան՝ իբրեւ հպատակ իշխանութիւն կամ ենթակայ այդպիսի գոյավիճակի մը վերածուելու:

Ապտիւլ Համիտ Գոլոյ գերման պանքային Պաղտատի երկաթուղիի չինութեան արտօնագիրը տուաւ 1899ին, իբրեւ հետեւանք կայսեր 1898ի կատարած ճամբորդութեան: Այդ դէպքին իր հաւանութիւնը տուաւ Գերմանիոյ վարչապետ իշխան Պիւլով, ինչպէս ինք գրեց (39).– «Պաղտատի երկաթուղիի ծրագիրը նախաձեռնուեցաւ 1898ի աշնան, – ծովային օրինագիծը որդեգրելէն հազիւ քանի մը ամիսներ յետոյ – եւ յաջող է ամէն տեսակէտէն, Միջերկրական ծովու եւ Պարսից ծոցի միջեւ, հին պատմական Եփրատ եւ Տիգրիս գետերու վրայէն եւ անոնց եզերքով, գերման արդիւնաբերութեան եւ գերման նախաձեռնութեան ոյժի առջեւ բացաւ լայնատարած՝ ապագայի հնարաւորութիւններ՝ ամէնէն բերրի մասերուն մէջ ապագայ մեծ կարելիութիւններով: Ճիշդ հիմա, Պաղտատի երկաթուղին պատերազմական կարեւորութիւն եւ օգտակարութիւն ունի անոր համար, որ անոր միջոցաւ կարելի եղաւ նոր ոյժեր առաքել Միջագետք եւ արդիլել անգլիացիներու արշաւը Պաղտատի վրայ՝ պատճառելով անոնց լուրջ պարտութիւններ»: Այսպէսով, Պաղտատի դէմին պատերազմական օդտակարութիւնը իրականացաւ. լիակատար:

Իր իսկական առումով Պաղտատի երկաթուղին գերմանական դրամատիրութեան ըտեղծագործութիւնն էր: Այս գաղափարը վէճի առարկայ պիտի չըլլայ, եթէ միեւնոյն ատեն, գերման բաժնետէրերու քաղցը ոսկիի համար եւ կարելի եղածին չափ բարձր չհամբաժիններ իւրացնելու նպատակը նկատի առնուին: Ինչ որ ալ ըլլայ ազնուական խառնուածքին մղում տուող ազդակը, այսինքն այն վեհաչքութեան մարմաջը, որ իր մէջ ժառանգական է, աւելի նուաղ չեն կիրքն ու ծայրայեղ տենչանքը տիրանալու զօրութեան եւ փառքի եւ աչխարհին իրրեւ բեմ նախաձեռնութեան ոյիի եւ յանդուգն արտայայտութեան: Դրամատիրութիւնը նախիակարապետն է եւ քայլափոխ կայսերապաչտութեան:

Գերման դրամագլուխը իրրեւ դործօն բոլոր տնտեսական, ճարտարարուեստական, թեքնիքական եւ վաճառականական նախաձեռնութեանց, պէտք է դործէ գերման կայսերապաչտութեան համար եւ ստեղծէ այդ նպատակաւ նորանոր երկիրներու մէջ տնտեսական եւ ի վերջոյ քաղաքական տիրակալութիւններ Գերմանիոյ եւ կամ անկէ կախում ունենալու դոյավիճակը: Ի հարկէ, գերման դրամատիրութիւնը զանց չ'առներ օտար բաժնետէրերու ոսկին իր ուրոյն փորձերու եւ ձեռնարկներու յառաջացման նպատակաւ, նոյնիսկ իրեն ոչբարեկամ հարուստներէ եւ մանր–մունր չեզոք տէրութիւններէ, քանի ինք այս բոլորին մէջ տիրակալ դիրք պահել դիտէ: Սակայն, բոլոր դրամատիրական չեզոք օտար փոքր երկիրները, որ գերմանական այսպիսի ծրագիրներուն մասնակցելու եւ անկէ օգտուելու պատիւը կը

բաժնեն, որոչապէս չեն դիտեր, որ իրենց ոսկին կը սպասարկէ «Մեծագոյն Գերմանիոյ» համար, որուն ինքնայայտ նպատակն է զանոնք աստիճանաբար կցել եւ իւրացնել:

ԲԱՀՈՒՄ ԳԵՐՄԱՆ ԾՐԱԳԻՐՆԵՐՈՒ ԵՒ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ–ԹՈՒՐՔԵՐՈՒ ԱԶԳԱՑՆԱՄՈԼՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋԵՒ

Մինչ պերմանական ապղեցութիւնը իր թեւերը կը տարածէր ամբողջ Թուրքիոյ վրայ, ներքին յեղափոխական խմորումներ տեղի կ'ունենային Թրքական վերին խաւերու մէջ: Այս խմորումները յառաջացուցին Ապտիւլ Համիտի դահընկէցութիւնը եւ երիտասարդ–Թուրքերու տիրակալութիւնը: Ստոյգ է որ ի սկզբան Երիտասարդ–Թուրքերը տոլորուեցան ժողովրդավարական դաղափարներով: Սահմանադրական ծրագիրը ծնունդ առաւ Փարիզի մէջ եւ մկրտուեցաւ Լոնտոնի մէջ, ի մտի ունենալով Ֆրանսական յեղափոխութեան սկզբունքները եւ անգլիական փարլամենթի սիստեմը իբրեւ ուղեցոյց: Սահմանադրութեան առաջին չաբթուան ընթացքին Թիէրի Ֆրանսական յեղափոխութեան պատմութիւնը ամէնէն չատ պահանջուած դիրքն էր Գոլսոյ մէջ: Եւ սակայն, գերմանական ազդեցութիւնը, որ կը համարուէր տկարացած, քիչ յետոյ զգացուց իր ճիրաններուն բռնութիւնը Թրքական քաղաքականութեան վրայ, ընկելով Ֆրանսական եւ անգլիական հակումները: Առաջին մարդին մէջ, Թուրք բանակի վերակազմութիւնը եւ անկախութեան պահպանման մղումը ամէն ուղղութեամբ վերահաստատեց գերման ազդեցութեան ոյժը, որ առժամապէս դադար առած էր հակահամիտեան խռովարարութիւններու եւ երիտասարդ–Թուրքերու կազմակերպած յեղափոխութեան չրջանին: Ցամենայն դէպս, երիտասարդ–Թուրքերը չերջահայեաց քաղաքականութեամբ քնացուցին Եւրոպական մեծ տէրութիւնները 1911ի Սելանիկի մէջ գումարուած իրենց համաժողովին հետեւեալ որոշումները ձեւաբանելով (*).–

«Մեծ տէրութիւններու նկատմամբ Թուրքիան պահելու է ինքզինք վերապահ դիրքի մը մէջ եւ պէտք չէ կնքէ ոեւէ դաչնակցութիւն՝ մինչեւ որ նա գինուորապէս զօրանայ, եթէ ոչ իր անկախութիւնը կրնայ փոխուիլ կամ վտանգուիլ: Նաեւ, Թուրքիա վճռած է երկու ցամաքամասերու մէջ ունենալ ղգալի ազդեցութիւն, եթէ մահմետականները յաջողին իրենց օտար լուծը փշրել: Նոյնիսկ Մեծն Բրիտանիա, Ֆրանսա եւ Ռուսիա վախեր կրնան ունենալ այս մասին: Թուրքիա չի կրնար նաեւ մեծ վստահութեամբ նստակեցիլ Երրեակ Համաձայնութեան հետ, եւ սակայն նա ամէն միջոց պործածելու է բարեկամական յարաբերութիւններու մէջ ըլլալու անոնց հետ: Թուրքիա պահելու է իր չեզոքութիւնը եւ հեռու մնալու է ոեւէ պաչտօնական դաչնակցութենէ: Ցամենայն դէպս, Թուրքիա փոթձելու է

(*) Ըստ Տոքթ· Johannes Lepsius-ին (Der Tempelverlag in Potsdam. 1919 p. XVII-ի կողմէն լոյս ընծայուած) Deutschland und Armenien:
Այս համաժողովին մէջ Թուրքերը կայացուցին նաեւ հետեւեալ որոշումը փոքրամասնութիւններու ցկատմամբ.–

«Ուշ կամ կանուխ, Թուրքիոյ բոլոր հպատակներուն կատարեալ բրմացումը պէտք է իրագործուի: Սակայն եւ այնպէս, պէտք է յստակ ըլլայ որ այս նպատակը համոզելով երբեք չի կրնար իրագործուիլ: Ընդհակառակը, պէտք է յաջողցնել զայն զէնքի զօրութեամբ: կայսրութեան ցկարագիրը մահմետական ըլլալու է եւ մահմետական կանոնագրութեանց եւ աւանդութեանց հետ համակերպութիւնը իրագործուելու է: Միւս ազգութիւններու կազմակերպութիւններ ուսնեցուլու իրաւունքը չնչելու է, բանի որ ապակեդրոնացումը եւ ինքնօրինութիւնը թուրք կայսրութեան դէմ դաւանանութիւն է: Փոքրամասնութիւնները անշնչ թիւեր կը կազմեն: Անոնք իրենց կրօնքը կրնան պահել բայց ոչ իրենց լեզուն: Թուրք լեզուի ընդհանրացումը հիմնական միջոցներէն մէկը ըլլալու է՝ ապահովելու մահմետական գերակայութիւնը եւ իւրացնելու գոյութիւն ունեցող ազգութիւնները»: կրօնական ազատութիւն հռչակելու որոշումը կը հակասուի կայսրութեան մահմետական բնոյթ մը տալու որոշումով: Եւ արդէն ցիհատի յայտարարութիւնը չնչեց այս տրամադրութիւնը՝ հրիստոնեաները ջարդելու համար տրուած հրամանաւ, կամ բռնի իսլամացումի որոշումներով, ինչպէս թլփատումը հարիւր հայ կաթոլիկ երախաներուն Ամասրայի մէջ եւ յայտարարելով անոնց իսլամացած ըլլալը:

(Նոթագրական յաւելում մը կդնէ: Մ. կ. Ս.)

չահիլ Անթանթի տէրութիւններու համակրութիւնը»։

Որով, երիտասարդ-Թուրքերու քաղաքականութիւնը ուրիշ բան չէր՝ եթէ ոչ որդեգրումը Ապտիւլ Համիտի ոյժերու հաւասարակշռութեան պահպանման քաղաքականութեան։ Հակառակ երիտասարդ-Թուրքերու հագած քաղաքական դիմակին, միեւնոյն ատեն էնվէր փաշան, Թալէաթ պէյը՝ ներքին դործոց նախարարը, եւ խորհրդարանի նախագահ Խալիլ պէյը, պատնէշով ամենայօր յաջողեկան Թուրքիան առաջնորդել Գերմանիոյ կողմը, քէեւ Իթթիհատի այդ ցիկ անդամներէն ձևմալ այլ, ձուխտ այլ եւ Շէյխ-իւլ-իսլամը հակառակ էին այս ընթացքին։ Գոլսոյ Ֆրանսասէր Թրքական բարձր դասակարդը եւ գանգուածը նոյնքան դժգոհ էին մասնակցելէն պատերազմին (58)։

Այս մթնոլորտին մէջ, Գերմանիան տրամադրեց իր զինուորական սպասարկութիւնը ապագային Թուրքիան պաշտպանելու՝ առաքելով ուսուցիչներ եւ մարզիչներ, որոնք այժմ կարող էին իրենց ծրագիրը յառաջացնել առանց ընդհատուելու, քան կարելի եղած էր կասկածամիտ Ապտիւլ Համիտի իշխանութեան ներքեւ։ Աւուրնորդուած ապագայի հեռանկարներով, ըստ պայմանագրութեան՝ 1913ի Դեկտեմբեր 14ին Լիման ֆոն Զանտերսի գլխաւորութեամբ 41 զինուորականներէ բաղկացած առաքելութիւն մը մուտք ըրաւ Գոլիս։ Անկասկած Անթանթի տէրութիւններու ներկայացուցիչները հետաքրքրուեցան գերմաններու այս «արշաւանք»ով։ Ռուսական, անգլիական եւ ֆրանսական դեսպանները երթալով հարձրադոյն Դուռը հարցուցին թէ ի՛նչ է գերման զօրավարին իրաւասութիւնը եւ թէ ինչպէս պիտի ազդուի Թուրքիոյ անկախութիւնը։ Մեծ եպարքոսը իմացուց անոնց, որ Գոլսոյ ջրանցքը գերման զօրավարի հրամանին տակ պիտի չըլլայ, իսկ Թուրքիոյ անկախութեան մտահոգութիւնը սոսկ Թուրքիոյ խնդիր է։

Զանտերս պաշտօն ստացաւ իբրեւ անդամ պատերազմական խորհուրդին եւ իբրեւ պետը զինուորական բարեկարդութեան խորհուրդին, հինգ տարուան համար։ Սակայն Յունուար 10ին ազատ արձակուելով իր ըստանձնած պաշտօններէն, իրեն վստահուեցաւ

Լիման ֆոն Զանտերս փաշա

Թրքական բանակի եւ զինուորական վարժարաններու վերին տեսչութիւնը։ Գերմանիոյ եւ Ռուսիոյ միջեւ պատերազմի ծագումէն անմիջապէս ետք, Գերմանիա Թուրքիոյ հետ կընքեց պատերազմական գաղտնի գինակցութիւն մը, որը ինչպէս էկելհաֆը կը յայտնէ, «առժամապէս գաղտնի պահուեցաւ կարենալ զօրաշարժը անխոտոր յառաջ տանելու»։ Սկսեալ պատերազմի առաջին ժամէն – գոյութիւն ունէր գինակցութիւն մը Գերմանիոյ, Աւստրիոյ եւ Թուրքիոյ կայսրութիւններուն միջեւ։ Սակայն համաձայնական տէրութիւնները խաբուեցան Թուրքիոյ չեզոքութիւն յայտարարութենէն, որով անոնք ետ մնացին ճիշդ ժամանակէն եւ խափանուեցան առնելու հարկաւոր քայլերը՝ իրրեւ զգուշաւորութիւն, գրաւելու Գոլիսը, որուն իրենք աւելի իրաւասու էին՝ քան գերմանացիք իրենց արշաւանքով ոչչեզոք նկատուած Գելճիքայի վրայ։

Ըստ Քարլ Միւհլմանի (Deutschland Und die Türkei, 1913-14, Berlin, 1929, էջ94–95)։–

Մինչ Եւրոպայի դրութիւնը արագօրէն

վատթարացաւ 1914 Յուլիսի կէսին, գերման եւ օսմանեան պետութիւնները իրենց ուշադրութիւնը դարձուցին տնտեսականէն զինուորական խորհրդակցութեանց: 22 Յուլիսին, Թուրքիոյ զինուորական նախարար Էնվէր փաշան Գերմանիոյ դեսպան Պարոն Ֆոն Վանկենհայմին առաջարկեց կնքելու գաղտնի պաշտպանողական դաշնակցութիւն մը ընդդէմ Ռուսիոյ: Այս դաշինքը թէեւ կնքուեցաւ Օգոստոս 25ին, բայց Բ. Դուռը, հաւանութեամբ Գերմանիոյ եւ Աւստրիոյ, չեզոք մնաց մինչեւ Հոկտեմբեր ամսոյն վերջերը: Այս դաշինքը կը բաղկանայ ութ (8) պայմաններէ:

Օգտագործելով քօղարկուած առժամեայ չեզոքութեան յայտարարութիւնը, Էնվէր փաշան եւ միւս նախարարները յարաբերութեան մէջ մտան Համաձայնականներու հետ՝ կնքելու դաշնակցութիւն մը կամ ոչ–պատերազմական դաշինք մը: Առաջարկուած պայմաններէն մին ֆափիք-իւլասիոնիներու Ջնջումն էր: Ապարդիւն այս խորհրդակցութիւնը յանգեցաւ ֆափիք-իւլասիոնիներու միակողմանի Ջնջման Հոկտեմբեր 1ին Բ. Դրան կողմէն՝ հաւանութեամբ Գերմանիոյ եւ Աւստրիոյ: Ամերիկեան դեսպանատունը չճանչցաւ այս որոշումը, եւ մինչեւ Ապրիլ 1917 Թուրքիան ոեւէ ոտնձգութիւն ցոյց չտուաւ Ամերիկայի հանգէպ:

Ըստ գերման–թուրք զինակցութեան, ինչպէս խորհրդարանի նախագահ Խալիլ պէյ 1916 Ապրիլ 22ին յայտարարեց, գերման հիւպատոսները պիտի վայելեն Թուրքիոյ մէջ միեւնոյն իրաւասութիւնը եւ զօրութիւնը, որ Թուրք հիւպատոսները պիտի վայելեն Գերմանիոյ մէջ: Այս զինակցութեամբ Թուրքիան կ'ապահանայ, Գերմանիոյ կողմէն, եւրոպական մեծ տէրութեան մը դիրքին: Զինակցութեան այս պայմանաւ Գերմանիան Թուրքիոյ զոհեց իր քաղաքական եւ ազգային գերիշխանութեան վարկէն մաս մը:

Աւելի մեծ է սակայն Գերմանիոյ Թուրքիոյ զոհած բարոյական դիրքը: Որովհետեւ ճանչնալով Թուրքիան իրեն հաւասար, Գերմանիան կը հրաժարի այն կարեւոր իրաւունքէն, կերպով մը Թուրքիոյ ներքին խնդիրներուն ընդմիջելէ: Օրինակի համար, հակահայ հայածանքներու պարագային: Եթէ Գերմանիան ցարդ պաշտօնապէս հետաքրքրուած չէր հայոց ճակատագրով, հիմա ալ նա կորսնցուց դէթ իր ձեւական իրաւասութիւնը՝ ըստ իր Թուրքիոյ հետ կնքած դաշինքին, ստանձնելու հայոց հարցը: Ո՛չ միայն այդ, այլեւ միութիւնը Գերմանիոյ հետ, իրապէս Թուրքիոյ տուաւ գերիշխանական դիրք մը եւ այդ կարողացուց Թուրքիան հայոց բնաջնջման ղարհուրելի դէպքերը գործադրելը անարգել եւ անսանձ՝ առանց եւրոպական ոեւէ միջամտութեան եւ հակակշռի: Հետեւաբար, Գերմանիան չի կրնար ինքզինք վերթազատել Թուրքիոյ հետ հաւասար պատասխանատուութենէն եւ թափուած անմեղ արիւնի յանցանքէն:

Եւ ի՞նչ վարձատրութիւն ստացաւ Գերմանիան այն դիւրաւոր ոճիրին համար, որուն Թուրքիոյ կողմէն դործադրութեան մեղսակից եղաւ: Միակ բանը որ գերման–Թուրք եղբայրակցութիւնը կրնայ ապահովել Գերմանիոյ համար, նիւթական, տնտեսական եւ քաղաքական օգուտներ կամ չահեր էին: Զոհել բոլոր իտէալները եւ բարոյական սկզբունքները եւ վարքը այդպիսի զուտ նիւթական չահերու համար, ամէն բանէ առաջ մեզ կը նկատենք անարդար եւ աղիտալի: Սակայն հարց է թէ իրականացա՞ն այդ ակնկալուած նիւթական օգուտները, որոնք ա՛լ աւելի երեւութական են: Գերման ինքնախաբէութիւնները փաստող քանի մը դէպքեր յիշատակագրենք հոս համառօտ կերպով:

Անհերքելի իրողութիւն է որ Թուրքիան ինքնիրեն վնասեց ծայրայեղ անպատասխանատուութեամբ՝ բնաջնջելով հայութիւնը, ամայացնելով եւ թշուառացնելով երկրին լայն տարածութիւնները: Այս վնասը անուղղակի կերպով ազդեց սակայն՝ նաեւ Գերմանիոյ վրայ, որ իր ամբողջ արտաքին քաղաքականութիւնը հիմնած էր Թուրքիան չահագործելու տեսակէտին վրայ: Բնաջնջուած եւ արմատախիլ եղած հայութիւնը կը կազմէր կուլտուրապէս ամէնէն արժէքաւորը, մտաւորապէս եւ բարոյապէս ամէնէն բարձր տարրը բնակչութեան այն նահանգին, որուն վրայ Գերմանիան ծրագրած էր ձեռնարկներ յառաջացնել: Հայերը ատակ էին պատչաճեցնելու իրենց բարձր ուչիմութիւնը, իրենց ընտանեկան մաքուր կեանքը, իրենց աչխուժութիւնը եւ իրենց կարողութիւնը, եւ ամէն բանէ վեր, անոնք կարող էին հանդիսանալ լաւագոյն սիւները գերմաններու Թուրքիայէն ներս քա-

փանցելու առնչութեամբ: Հակառակ այս բոլորութեանց, թուրքերը բնակչեցին զանոնք եւ Գերմանիան թոյլատրեց, որ այդ ոճիրը տեղի ունենար, առանց բառ մ'իսկ յայտնելու:

Հայֆայի Տոքթ. Էլիաս Աւետարանը, օրինակի համար, իր Հալէպէն «Ֆրանքֆուրթէր Ցայթունկ»ին 1915 Յունուար 13 թուականով ղրկած պրուքեան մէջ հետեւեալ կերպով արտայայտուեցաւ.—

«Հայերը, որ իրենց հնարամիտ առեւտրական ճարպիկութեամբ տիրացած են ապահոյ կարելիութիւններուն, արագօրէն իրենք զիրենք յարմարցուցած են պայմաններուն, եւ ես չափազանց զարմացայ երբ Հալէպի բազմաթիւ խանութներուն մէջ հանդիպեցայ: Երբ հարցուցի հայոց իրենց գերմաններէնի ծանօթութեան մասին, խնդալով պատասխանեցին, — գերմանական երկրորդական դպրոցներուն մէջ»:

ՊԱՐՏԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԹՐՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ՝ ԹՈՒՐՔԻՈՑ ԳԵՐՄԱՆՆԵՐՈՒՆ ՎՐԱՑ, ԵՒ ԲԱՑՈՒՄՆԵՐ

Ուրիշ յուսախաբութիւններ դիմաւորեցին թուրքիոյ գերմանները: Նախ եւ առաջ, գերման ազգայնականութեան հանդէպ թուրքերու փոխադարձ վերաբերումը ո՛չ մէկ չափով ջերմ էր, ինչպէս զգացական գերմանները ակնկալեցին անոնցմէ: Ազգամոլ երիտասարդ թուրքերուն ցայտուն թշնամութիւնը ընդդէմ օտարներուն իր գլուխը ցցեց նաեւ գերմաններուն դէմ, առանց սակայն հրաժարելու ամէն կարելի դաղտնիք գերմաններէն սորվելէ եւ ստապատիր կերպով դիտելով անոնց կազմակերպութիւնները, օգտուելով անոնցէ իրենց ազգային չահերու համար: Թուրքերը օգտագործեցին գերման–թուրք բարեկամութեան բոլոր տրամադրութիւնները լիուլի՝ առանց զիջելու դերմաններուն: Այս առիթով, հետաքրքրական չէ՞, որ «Գահակ Հռենոսի վրայ» պատկերի ցուցադրութիւնը Պոլսոյ մէջ արգիլուեցաւ թուրքերու կողմէն, որովհետեւ անիկա խոց մըն էր թուրքերու ականջներուն: Տոքթ. Սթիւրմէր կը գրէ որ, «Դիտելիք երեւոյթ մըն էր մէկու մը ուրոյն աչքերով, ինչպիսի խորթ նայուածքով զարգացած թուրք դասակարգը յաճախ դիտեց գերմանական համազգեստով դինուորները, որոնք երբեմն կը չլսէին Պոլսոյ փողոցներուն մէջ խիտ չարքերով եւ երգելով գերմանական մարտերը: Ասոնք արգիլուեցան՝ պոհացում տալու համար թուրք կառավարութեան ցանկութեան»:

Քանի որ գերմանները անհամբեր կերպով չէին կրնար սպասել կամովին թուրքիոյ պատերազմի մտնելու ժամուն, ըստ ամերիկեան դեսպան Մորկընթաուի յայտնութեան, ստոր աղասելով ծովային նախարար Ճեմալ փաչան, եւ առանց անոր նախապէս իմացնելու, ծովակալ Ջուքոնը, նաւակ նստած ոտք կոխեց Սեւ ծովու «Կէօպէն» եւ «Պրեսլաու» մարտանաւերուն վրայ եւ ռմբակոծեց ռուսական ծովեզերեայ քաղաքները, թուրքիոյ համար պատերազմը անյետաձգելի դարձնելով: Այս քայլը զայրացուց նոյնիսկ իթթիհատական չրջանակը: Ճեմալ փաչան Սալ ակումբին մէջ իմանալով դէպքին մասին, վեր ցատկեց զայրոյթով եւ յայտարարեց.—

«Լաւ է, եւ սակայն եթէ հետեւանքը վատ ըլլայ, այն ատեն այս Ջուքոնը առաջինը պիտի ըլլայ որ ես կախաղան բարձրացնեմ» (59):

Հոս համառօտ կերպով կու տանք Սթիւրմէրի (60) տեղեկագրութեան եզրակացութիւնը.— Թուրք եւ գերման դինուորականներու փոխ–յարաբերութիւնը Տարտանէլի կռիւներու ընթացքին «չան եւ կատուի» յարաբերութիւն էր: Նմանապէս, պատերազմի այլ ճակատներուն վրայ թուրք եւ գերման յարաբերութիւնները խոցուած էին ամբարտաւանութեամբ, ագգայնական խստութեամբ եւ մոլութեամբ, իսկ կովկասեան եւ Միջագետքի ճակատներուն վրայ գերման եւ թուրք դինուորականները ալ աւելի «չան ու կատուի» պէս կը վերաբերէին իրարու հետ քան Տարտանէլի մէջ:

Նմանապէս, գերման Առեւտրական կեդրոնական Ընկերութեան յարաբերութիւնները թուրք քաղաքային եւ դինուորական պաշտօնէութեան հետ անհանդուրժելի կերպով վատ էին: Գերմանները ճանչակեցին թուրքերու դաւերը: Գերմանները պարտադրուեցան կրկին անդամներ վճարելու գերման մթերանոցներու մէջ՝ գերման դրամատան կողմէ, արդէն նախապէս վճարուած դիները դինուորական կազմերու, անունդի պաշարին համար: Բոլոր ոճե-

Գերմանիոյ տխրահռչակ դեսպանը, Վանկենհայմ, որ բացորոշ կերպով հաջալերեց իթթիհատական հայասպանները

տեսական գործառնութիւնները ազպայնացնելու նպատակաւ, Իթթիհատի լայնածաւալ տնտեսական ցանցը Թալէաթ իր հակակշռին տակ առաւ: Այստոլուի հողագործներու արտադրութեան հակակշռուած առեւտուրը գերմաններուն պարտադրեց վճարել բարձր գիներ եւ կանխիկ: Նոյնիսկ, բոլոր փոխադարձաբար եւ միանաբար գոյացուած արտադրութիւններու համար գերմանները բարձր գին վճարեցին կանխիկ, հակառակ անոր որ Թուրք կառավարութիւնը միլիարներու հասնող վարկ ստացած էր Գերմանիայէն, ի մէջ այլոց Ռումանիայէն ալիւր եւ Թուղթ իրենց լրագիրներուն համար, եւ քաղաքներու համար աննդեղէն: Այս բոլոր քայլերը ծառայեցին ազգայնացնելու տնտեսական կեանքը իբրեւ մեծապոյն կարեւորութիւն ունեցող քաղաքականութիւն:

1915ի վերջերը, Թալէաթի հրամանաւ Ընդհանուր Ֆրանսերէն եւ անգլերէն յայտարիրներն ու անուններն Փերայի սրտին մէջ: Երբ Թուրքերը հանրային վոխադրական կալվելու վրայի ֆրանսերէնով գրութիւնները եւ բացատրութիւնները ծածկեցին սեւ մելանով, եւ երբ հրապարակային ֆրանսերէնով բացատրագրերը եւ ստիկանական հրահանգները փոխանակուեցան անլսմրունելի Թրքական ղարանքներով, գերմանները ուրախացան եւ ղուարճացան: Քանի մը չարաթներ յետոյ, սակայն, Թալէաթ հրամայեց վերցնել հրապարակէն անմիջապէս բոլոր գերմաներէն գրութիւնները եւ յայտագրերը: Աւելի վաւերական եւ վատ էին գերմաններու համար լեզուական հրահանգները, որով՝ կարճ ժամանակէ մը յետոյ, կամ նախապատրաստական պատրաստութիւններէ ետքը՝ բոլոր առեւտրական հիմնարկներու մէջ – դրամատուներ, լրագրեր, երկաթուղիներ եւայլն – բոլոր արձանագրութիւնները եւ պայմանագրութիւնները բացարձակօրէն Թրքերէնով պիտի ըլլային: Այս հրամանը կը պարտադրէր գերման հիմնարկներու մէջ Թուրք օգնականներու պաշտօնավարութիւն, ինչ որ Թրքական կառավարութեան հիմնական ցանկութիւնն էր: Համանման հրահանգներ ի զօրու դարձան զանազան նախարարութիւններու, գերման խորհրդատուներու եւ համալսարանի գերման փրոֆեսորներու համար, պարտադրելով վերջիններն կրելու Թրքական ֆէս իրենց գլխուն փոխան գերման գլխարկի, եւ գործածելու Թրքերէնը փոխանակ գերմաներէնի՝ տարի մը Թրքերէն ուսանելէ յետոյ (62):

1916ի «Տէօյչէն Վիլլէն»ի Մարտի Թիւին մէջ, Գոլսէն կէորկ Քլիպոհմէն կը գրէ, որ Թուրք ոստիկանները վար առին գերման զինուորներու տան՝ Տէօչէս Սոլտաթենհայմ անուանատախտակը, որովհետեւ եւրոպական տուներու գործածութիւնը Գոլսոյ մէջ արգիլուած է: Բօդուածագիրը աւելցուց.—

«Գերմանիոյ մէջ բարեացակամ հայրենակիցները, առանց տեղեակ ըլլալու պայմաններուն ծրագիրներ կը մշակեն Թէ՝ ինչպէս իրապէս օգտակար կրնան ըլլալ իրենց Թուրք բարեկամի յառաջդիմական փորձերուն եւ պիտի ուզէին առաջադրել բարի խորհուրդներ եւ ղրկել նուէրներ առանց հարցնելու Թէ՝ արդեօք Թուրքը կր բաղձա՞յ անոնց... բայց Թուրքը կ'ուզէ իր տան տիրակալը ըլլալ նաեւ

դպրոցին մէջ: ...Անիկա կը զլանայ ոեւէ իրաւասութիւն՝ լաւ պատրաստուած գերման ուսուցիչներուն՝ դասախօսելու ոեւէ բանի չուրջ: Գերման ուսուցիչը չի կրնար ոեւէ խօսք լսել դպրոցի ծրագիրներու կազմակերպութեան մէջ: Անիկա չի հրաւիրուիր ոեւէ խորհրդակցական ժողովի, անիկա տէր չէ այն պաշտօնին, որը հաստատուած էր ունենալ՝ Գերմանիայէն դէպի Թուրքիա դեռ ճամբայ չելած»:

Ո՛չ միայն գերման–Թուրք փոխ–յարաբերութիւնը ստրկացաւ Թուրք ազգայնամոլութեան Թուրք վարժարաններու մէջ, այլեւ Սուրիոյ եւ Պաղեստինի մէջ հաստատուած երկրամեայ գերման որբանոցները բռնադատուեցան Թուրք ազգայնամոլութենէն: Փաստօր Տ. Շնեյլէր Տիւսելտորֆի մէջ գրեց հետեւեալ կերպով.–

«Ընչանակալից է այն պարագան, որ Թուրք կառավարութիւնը իրեն ազատութիւն կու տայ անանձ կերպով, կամ չի թոյլատրեր ոեւէ խոչընդոտ գերման–Թուրք դաշնակցութեան տրամադրութենէն, որ անարդարանալի պահանջներու կ'ենթարկէ սուրիական երեսնամեայ որբանոցը վճարելու տուրք վերջին 30 տարիներու համար, ինչ որ ճիշդ արկածախնդրական է եւ մեզի համար բոլորովին արտառոց դումար մըն է: Պահանջուած նոր տուրքը ոեւէ արդարանալի հիմք չունի, քանի որ անցեալի մէջ մեզմէ պահանջուած տուրքը սմէն տարի կանոնաւորապէս վճարեր ենք մինչեւ յետին մեթալիք: Պահանջուածը մերժելու պարագային, ո՛չ միայն սպառնացին ծախելու չէնքերը եւ կալուածները սուրիական որբանոցի, այլեւ, նոյնիսկ, այս անարգ սպառնալիքին աւելցուցին որբանոցի տնօրէնի ազատութեան դէմ սպառնալիք»:

Ի դէպ, Թուրքիոյ մէջ գտնուող գերմաններու նկատմամբ որդեգրուած տնտեսական եւ այլ սեղմումներն ու բռնութիւնները, Թուրք պաշտօնէութեան բռնադատիչ հանդամանքը մղեցին Պոլսոյ մէջ հաստատուած տարիքոտ գերմանացի մը կատաղօրէն արտայայտուելու Գերմանիոյ դաշնակից Թուրքին դէմ, հետեւեալ կերպով.–

«Եթէ այսօր հարց ծագի կռուելու Թուրքին դէմ, անտարակոյս, կամաւորագրէս հրացանը պիտի առնեմ ուսիս, հակառակ յառաջացած տարիքիս» (63):

Թուրքիոյ այս հակագերման ներքին յեղաշրջումն էր որ կազմալուծեց Գերմանիոյ մեծաչափ ծրագիրները Թուրքիան տնտեսական եւ քաղաքական գաղթավայրի մը վերածելու: Պաւեւրսդմի սկիզբէն ի վեր այն Թուրք ապստամբական քաղաքականութիւնը գերմանա–Թուրք բարեկամութեան տուայ այնպիսի յետնահաղ խոց մը, որ 1916ին Գերմանիան ստիպեց նահանջի ճամբան, հրաժարելով գաղթավայրական քաղաքականութենէն եւ անամօթաբար իր դլուխը ծռեց Թուրքին առջեւ: 1917ի Հոկտեմբեր 17ին, «Die Neue-Orientierung der Türkischen Wirtschafts Politik» վերնագրով գրութեամբ մը լոյս ընծայեց Տոքթ. Ա. Գ. Թէ՝ գերման կառավարութիւնը որդեգրելով բարեկամական դիրք կրկին ու կրկին անդամներ չեչտեց, որ կը ցանկայ անուցանել ոչ մէկ այլ նպատակ բացի անաչառ բարեկամական յարաբերութիւններ Թուրքիոյ հետ, որ նա նպատակ չունի խառնուելու Թուրքիոյ ներքին խնդիրներուն: Այսօր, կը կարդանք նաեւ գերման հանդէսներու եւ գրքոյկներու մէջ, որ Թուրքերուն հետ առեւտրական կապերը, որ ժամանակ մ'առաջ բացառիկ արժէք կը ներկայացնէին, պէտք է որ վերջնական բանաւոր չրջանէ մը յետոյ: Եւ նկատի ունենալով Թուրք կառավարական չրջանակներու տրամադրութիւնը, գերման առեւտրականները ստուգապէս խորհուրդ տրուեցաւ հրաժարելու իրենց Թուրքիոյ հետ առեւտուր մը չակելու ծրագրէն: Այս չրջանին էր, որ ծայր տուաւ Գերմանիոյ մամուլին մէջ գերմանական գաղթավայրական լուրերու պապանցումը: Այս նահանջի ընթացքը արձագանգ գտաւ 1916 Յուլիս 13ի «Deutschen Levante Zeitung»ին մէջ.–

«Ամէն բանէ առաջ ուշադրութիւն հրաւիրելու է, որ Թուրքիոյ մէջ մեծ թիւով գաղթային գերմաններու հաստատուիլը հարցէ դուրս է: Թրքական բնակչական հարցի լուծումը եւ անոր հետ առընչակից ազգային հարցերը, ո՛չ միայն ձեռնտու չեն գերմաններու գաղթաւարական տեղաւորման հոն, ընդհակառակը աւելի եւս բարդութիւններու դուռ պիտի բանան»:

Ըստ Տոքթ. Հ. Սթիւրմէրի (64) մեկնա-

բանութեան, «երիտասարդ–Թուրքերու փորձերը սակն բան աղջայնականութեամբ կաղապարելու, հայրենասիրական տեսանկիւնէն ազատագրական մեծաչխինդ յայտնութիւններ են: Սակայն, այդ հաւասարապէս ապտակ մըն է իրենց դերման դաշնակցի երեսին, որ նուաղագոյնս, աննկատ առնելով Ռոհրպախեան աշխարհային քաղաքականութիւնը, յուսադրուած էր օժտուիլ մեծաչնորհալ տնտեսական պարծանէութիւններու չռայլ դաշտով մը, սեղմօրէն կապուած Թուրքիոյ հետ: Եւ սակայն, աչխարհամարտի ճիշդ կիսուն, մինչ սուլթանի կայսրութիւնը իր դոյութեան համար կախեալ էր գերման ղէնքէն, գերման դրամագլխէն, գերման քաղաքականութեան անանկացումը կը յայտնաբերուի ահազանգային չափանիչով, վտանգելով բոլոր «գերման կենսական չահերը», որոնք ամէնէն կարեւոր նպատակներն էին գերմանասէր կայսերապաչտներու տեսանկիւնէն, որովհետեւ անոնց համար օգտաչատ կը նկատուէր անհոգաբար ձեռնամուխ ըլլալու ոճրալից աչխարհամարտին առաջին քայլով իսկ»:

ԹՈՒՐՔԵՐՈՒ ԱՄԲԱՍՏԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԳԵՐՄԱՆԻՈՅ ԴԷՄ՝ ԻԲՐԵԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՀԱՅԱԶՆԶՄԱՆ…

Գերման–Թուրք եղբայրակցութեամբ գերմաններուն երազած աչխարհակալական երազները պղպջակի պէս օդը ցնդեցան՝ Թուրք բնաղդային ազգայնական դաւերու հարուածներով, առանց զրկուելու Գերմանիոյ Թուրքիոյ յընծայած օգուտներէն: Թուրք–գերման դաչնակրով Գերմանիան չղթայեց ինքզինք, զրկուելով միեւնոյն ատեն Թուրքիան հակակչռելու իրաւասութենէն՝ միջամտելու հայասպանութիւնը արգիլելու նպատակաւ, եթէ երբեք, նոյնիսկ, այդ Գերմանիան երբեւիցէ ատեն այդպիսի բարի վարք մը ցուցադրելու բաղձանք կամ տրամադրութիւն ունեցած ըլլար: Իսկ Թուրքերը լիուլի չափեցում ստացան իրենց բնաղդին քամելով հայ ժողովուրդի արիւնը գերմաններու աչքին առջեւ՝ ստրկացուած Թուրք–գերման եղբայրակցութեան վկանքներով:

Այժմ անցնինք Թուրքերուն գերմաններու դէմ հիւսած դաւադրական ամբաստանութեանց չարքին: Հարցնելու ենք թէ ի՞նչպէս Գերմանիան այդպիսի բարեկամութիւն մչակեց եւ դաչնակցեցաւ Թուրքիոյ հետ: Անիկա ճանչցած ըլլալու էր Թուրքերը: 1896ին տէրութիւններու միաբերան յուչագիրը բացայայտօրէն ժողովրդականացուց այն փաստը, թէ հարիւր հազարներով հայոց ջարդը Թուրք կառավարութեան կազմակերպած գործն էր: Այս յուչագիրը ստորագրուած էր նաեւ Գերմանիոյ կողմէն: Հարկաւոր չէ՞ր խորհըրդածել այսպիսի դաչնակցութիւն մը կնքելէ առաջ ապահովելու պայմաններ, որ այդպիսի ղէպքեր վերստին չպատահին: Միջակ առեւտրական դասակարգին պատկանող մը դիւրութեամբ պիտի չընկերակցի յայտնի ոճրագործ աւազակի մը հետ, այն մտահոգութեամբ որ այդպիսի ընկերակցութիւն պիտի խաթարէ իր առեւտրական տան համբաւը: Այն ցամաքամասերու մէջ ուր մէկը պատերազմ եւ աչխարհակալութիւն կը ծրագրէ, միջակ առեւտրականին խղճահարութիւնը կ'անգիտանայ:

«Պերլին–Պաղտատ», – «մարդկութեան վրայով» – «օ՛ն, Գերմանիա, յառա՛ջ աչխարհի մէջ»: Ասոնք են այն իտէալները՝ որոնց զոհուեցան անտարակոյս արդարութիւնը, բարոյականութիւնը եւ մարդկային սկզբունքները: Փրուսիական բացարճակամտութիւնը եւ պինապաչտութիւնը վայրկեան մ'իսկ չվերադովեց զիրենք, եւ սանձուեցան իրենց հաչիւներուն մէջ այն չափով, որ անգիտացան իրենց ընթացքով ուրիչները անմեղօրէն տապալեցնելու հետեւանքով: Այս եղաւ հայ ժողովուրդին ճակատագիրը, որուն հոգեկան տանջանքին հանդէպ քարացած անտարբերութիւն ցոյց տրուեցաւ փրուսիացիներու կողմէն, նոյնիսկ երբ դէպի Պաղտատ–Հնդկաստան ճամբու եղերքը իրենց յարգելի Թուրք բարեկամը զարդարեց հարիւր հազարաւոր հայոց խողխողուած եւ սովահաք դիակներով:

1917 Ապրիլ 27ին, հայոց բնաջնջումէն երկու տարի յետոյ, Պոլսոյ մէջ հանդիսականօրէն հիմը դրուեցաւ «Հաուզ տէր Ֆրէօյտըչաֆթ» («Տուն բարեկամութեան»), եղրակացնելով՝ «Աստուած պահէ Թուրքիան եւ Գերմանիան» խօսքով: Դրամահաւաքի արչաւ մը Գերմանիոյ մէջ գոյացուց մէկ միլիոն մարքեր, «Տուն բարեկամութեան»ի չինութեան

համար: Գերման վարժարանի տեսուչ մը, Քըլիպսհմէն, դրեց.— «Պատուոյ խօսք, հոս չգըտայ մէկ հատիկ գերման որ ինքզինք վրդովուած ըլլար Թուրքերուն խօսելու ատեն՝ գերման-Թուրք Տուն բարեկամութեան փայլուն պաղափարի նկատմամբ: Բայց Թուրքիոյ մէջ եղող գերման հոգեւորական մը այն պաղափարէն էր որ Տուն բարեկամութեան ճակտին գըրելու էր հետեւեալը՝

«Գնուեցաւ հայ ժողովուրդի արեամբ»:

Գերմանիան հովերուն նետեց մարդկային բոլոր սկզբունքները եւ մշակոյթը, որոնց բացայայտման մէջ իրենք վարպետներ հանդիսացած ըլլալու համբաւը ունէին: Դիւթուած էին ապազայ յաջողութեանց փքուռոյց յոյսերով, որ անուցուեցան Թուրք փրոֆ. Ահմէտ Աղայէֆի Պոլսոյ Թերթիւմանի Հագիգաթ լըքագրի մէջ լոյս ընծայած դրուագներով.—

«Ի բաց առեալ ճափոնացիք, Թուրքերը արեւելքի մէջ են այն՝ ինչ որ գերմաններն են արեւմուտքի մէջ: Մենք արեւելքի ամէնէն յառաջադէմն ենք: Մենք նկատի կ'առնենք միայն մէկ բարոյական դիրք... Գերմանիոյ համար արեւելքի աշխարհը պիտի բացուի, եւ մենք պիտի ըլլանք աշխարհի մէջ գերման քաղաքակրթութեան փոխանցիչները»: Թուրքը իրրեւ ոահվիրայ՝ արեւելքի մէջ տարածելու գերման քաղաքակրթութիւնը՝ արտառոցութիւն կը Թուի մեզի: Սակայն ատեն մը իրականութիւն էր, որ գերման արուեստը, գերման մեթոտը, գերման պատերազմական գիտութիւնը ժամանակի մոլութիւններ էին, որոնց հիմնադրիչները փնտռուեցան Թուրքերու կողմէն: Գերման ուսուցիչ մը Հալէպի մէջ այս առնչութեամբ խօսելով յայտնեց վախ Թէ՝ «զարհուրելի արատներ կը սպառնան Գերմանիոյ պատուոյ վահանին՝ արեւելեան ժողովուրդներու պատմական յիշատակելութեանց մէջ»: Հայոց նկատմամբ, նա անձամբ զգաց, որ անոնց սրեան պատասխանատուն են այնքան գերմանները որքան Թուրքերը: Էրզինճանի գերման կարմիր խաչի երկու հիւանդապահուհիներ զարհուրանքով դիտեցին տանտիրուհի մը իր երախայով, քշուած իրենց տունէն դուրս՝ արջառահօտի մը նման դատապարտուած սպանդի: Գերման դեղագործ կհըլսէնի հետ հեռուէն հետեւեցան այս դրժբախտներուն, եւ լսեցին Թէ ինչպէս բռնագաղթուած հայ կանայք, տառապանքէն կէսչիմարացած, դոչեցին գերմանացիներուն երբ զանոնք տեսան.—

«Փրկեցէ՛ք մեզ, կ'ուզենք իսլամանալ, կամ գերմանանալ, կամ ինչ որ կ'ուզէք: Մեզ կը տանին Քեմախ Պողազը եւ պիտի գլխատեն մեզ»:

Այնքան ատեն որ կարմիր Խաչի հիւանդապահուհիները, որոնք դէպի Սվազ կը ճամբորդէին, տեսանելի էին, անորոշ վախճանի ճամբուն վրայ քաշկռտուող հոգեւտանջ հայ կանայք հիւանդապահուհիներուն կանչեցին.—

«Կայսրնիդ չի՞ կրնար օգնել մեզի»:

Անվաւեր մխիթարութեան զգացում մը եւ վստահութեան ոգի մը մուտք գտած էր հայոց մէջ Գերմանիոյ նկատմամբ, հաւատալով որ դաշնակցած Թուրքիոյ հետ, իրենք ապատ պիտի ըլլան հալածանքէ՝ պաշտպանութեամբ Գերմանիոյ: Այս հաւատքը աւելի եւս ամրապնդուած էր այն իրողութեամբ, որ Գերմանիան հայոց վստահութիւն ներշնչած էր, անոր համար, որ 1909ի Ատանայի ջարդին, գերման պրահաւոր մը Մերսինի առջեւ երեւցաւ: Այն ատեն նաւապետը Ատանա գացած եւ հայոց կաթողիկոսը տեսած էր եւ վրատահեցուցած որ որքան ատեն որ գերման ազդեցութիւնը Թուրքիոյ մէջ գոյութիւն ունի, անկարելի պիտի ըլլայ համիտեան ջարդերու կրկնութիւնը: Միեւնոյն վստահութիւնը տըրուեցաւ 1914ին Պոլսոյ հայոց պատրիարքին՝ գերման դեսպան Վանկենհայմի կողմէն: Բայց երբ յաջորդ տարի ջարդերը տեղի ունեցան, հայոց պատրիարքը արցունքոտ աչքերով վերըստին դիմեց գերման դեսպանին եւ պաշտօնական պատասխան մը ստացաւ:

Թուրքերը իրենց հայաջնջման ոճիրի մեղադրանքը գերմաններուն վրայ նետեցին՝ սըրբելով հայոց արիւնը իրենց ձեռքերէն: Անոնցմէ մէկը բացարձակ դիրք բռնելով յայտարարեց, որ գերմանե՛րը պահանջեցին հայոց բնաջնջումը: Բացի այդ, իրենք սոսկ հետեւեցան գերմաններուն իրրեւ օրինակ: Ազգայնամոլ հարապատ Թուրք երիտասարդ մը հետեւեալ բացատրութիւնը տուաւ.— «Այս գործերու մէջ Թուրքերը ո՛չ մէկ մեղադրանք չահած են, քանի որ իրենցմէ առաջ, գերմանները նման գործեր կատարեցին իրենց ենթակայ լեհերուն վրայ: Գերմանացիք պատա-

դրեցին թուրքերը ի գործ դնելու հայաջնջումը, լսելով իրենց որ եթէ մենք չգործադրենք հայասպանութիւնը, Գերմանիան սուլթանին հետ դաշնակցութիւն պիտի չկնքէ»:

Գերմանացի մը, որ չորս մանուկներու պաշտպանութիւնը ստանձնեց, բռնադաղթի վերահսկիչէն հետեւեալ կշտամբանքին ենթարկուեցաւ.—

«Դուն չես հասկնար մեր հիմնական նպատակները: Մենք որոշեր ենք ջնջել հայ անունը: Ինչպէս որ Գերմանիան միայն գերմաններուն է, նմանապէս Թուրքիան զուտ թուրքերուն համար պիտի ըլլայ»:

Հակառակ այս փաստին, թուրքերը մեղադրեցին գերմանները իբրեւ հայասպաններ:

Զուիցերիացի մը հետեւեալը տեղեկացուց.—

«Մահմետականները կրկին ու կրկին ըսին ինծի, որ գերմաններն էին որ թոյլ տուին հայոց բնաջնջումը այս մեթոտներով»:

Գերմանացի մը գրեց, որ նպատակ ունի տուն վերադառնալու եւ ուղղակի կայսրին երթալով՝ ըսելու թէ, ի՞նչպիսի գինով գնուած է Թուրքիոյ հետ Գերմանիոյ բարեկամութիւնը: Իր նպատակը գործադրելէն առաջ բծաւոր ժանտախտէ վարակուեցաւ եւ անմիջապէս հետացուեցաւ: Գերմանախօս թուրք հաղարապետ մը այս միեւնոյն գերմանացիին հետեւեալ մեղադրանքը գլտորեց՝ գերմաններու դէմ.—

«Ես եւ եղբայրս հայ աղջիկ մը, որ ինկած էր ճամբու եզերքին, մեր քովը առինք: Մենք սաստիկ զայրացած ենք գերմաններուն դէմ, որ այսպիսի վայրագութիւններ կրնաք ընել»: Երբ այս դատապարտութեան դէմ արտայայտուեցաւ գերմանացին, անիկա ըսաւ.—

«Սպայակոյտի պետը գերման է, ֆոն տէր Կոլցը հրամանատար է, եւ մեծ թիւով գերմաններ կան բանակին մէջ: Մեր Ռուբանը չի թոյլատրեր մելի այն արարքները, որոնցմով կը չարչարէք հայերը»:

Այսպիսի անորակելի բրտութեամբ եւ պոռթկումներով թուրքերը խոր կիրքերով միչտ միտում ունէին գերմաններուն վրայ բարդել ոճիրը՝ իբրեւ թուրքերու ուսուցչապետներ ամէն մարզի մէջ: Նաեւ, ո՛չ թէ Ֆ. Դուոր, այլ մոլլաներր մզկիթներու մէջ յայտարարեցին, որ միայն գերման սպաները հրամայեցին հալածանքը եւ սպանդը հայոց վրայ:

ԸՆԹԵՐՑՈՂԻՆ

Սիրելի ընթերցող, հոս կը դադրեցնենք այս աղիողորմ եւ ողբալի դէպքերու անվերջ չարքը, յետպային հատորով մը լոյս ընծայելու խոստումով: Զուիցերիացի պատմաբան Ս. Ցիւրլինտէնը բծախնդրութեամբ, տառապելով, հոգետանջուելով հաւաքած է հիմնական տուեալները, զորս մենք եւս տառապելով վերածեցինք անգլերէնի եւ մասամբ հայերէնի: Մեր յուսածին դադար կու տանք այս կէտին վրայ, հրաւիրելով ընթերցողի համբերութիւնը մինչեւ ամբողջութեան հրատարակութիւնը անգլերէնով եւ հայերէնով:

(Փեննսիլվանիա համալսարան, Ֆիլատելֆիա)

ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԱՓՈԽՈՒՄԸ 1914 Թ.

(Ա· ՔԱՐՏԷՍ)

Հայերը Մերձաւոր Արեւելքի հնագոյն ժողովուրդներից են, պատկանում են մարդկութեան արմենոիդ (առաջաւոր–ասիական) ցեղին: Հայ ժողովրդի պատմական կեանքն ընթացել է լայնարձակ Հայկական Լեռնաշխարհում, որի հիւսիս–արեւելեան մասը ներկայումս գրաւում է Սովետական Հայաստանը:

14րդ դարի վերջում, պետականութիւնից զրկուելուց յետոյ, օտարերկրեայ բազմաթիւ նուաճողների կատարած ասպատակութիւնների, աւերածութիւնների ու երկրի ամայացման հետեւանքով տեղի են ունենում բնիկ ժողովրդի՝ հայերի արտագաղթեր եւ բռնի տեղափոխութիւններ:

Բազմահազար հայեր, փրկուելով ֆիզիկական ոչնչացումից, ցրիւ եկան աշխարհի շատ երկրներում եւ բազմամարդ գաղութներ ստեղծեցին Ռուսաստանում, Արեւմտեան Եւրոպայի ու Մերձաւոր Արեւելքի երկիրներում, Հնդկաստանում:

Արեւելեան Հայաստանի (Երեւանի, Նախիջեւանի խանութիւնների եւայլն) Ռուսաստանին միանալուց յետոյ մեծ թւով հայեր Թուրքիայի ու Պարսկաստանի զաւթած հայկական տերիտորիաներից գաղթեցին դէպի Անդրկովկաս եւ Ռուսական կայսրութեան այլ մասեր:

Չնայած այդ բոլորին, առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեակին Արեւմտեան Հայաստանի տերիտորիայում, Օսմանեան կայսրութեան սահմաններում, պահպանուել էր հայկական ստուար բնակչութիւն: 1914 թ· ամբողջ աշխարհում եղած 4·47 մլն· հայերից 45·9 տոկոսը (2,054 հազ· մարդ) բնակւում էր Ռուսական կայսրութեան, 45·4 տոկոսը (2,026)՝ Օսմանեան կայսրութեան սահմաններում եւ 8·7 տոկոսը (390 հազ· մարդ)՝ աշխարհի այլ երկրներում:

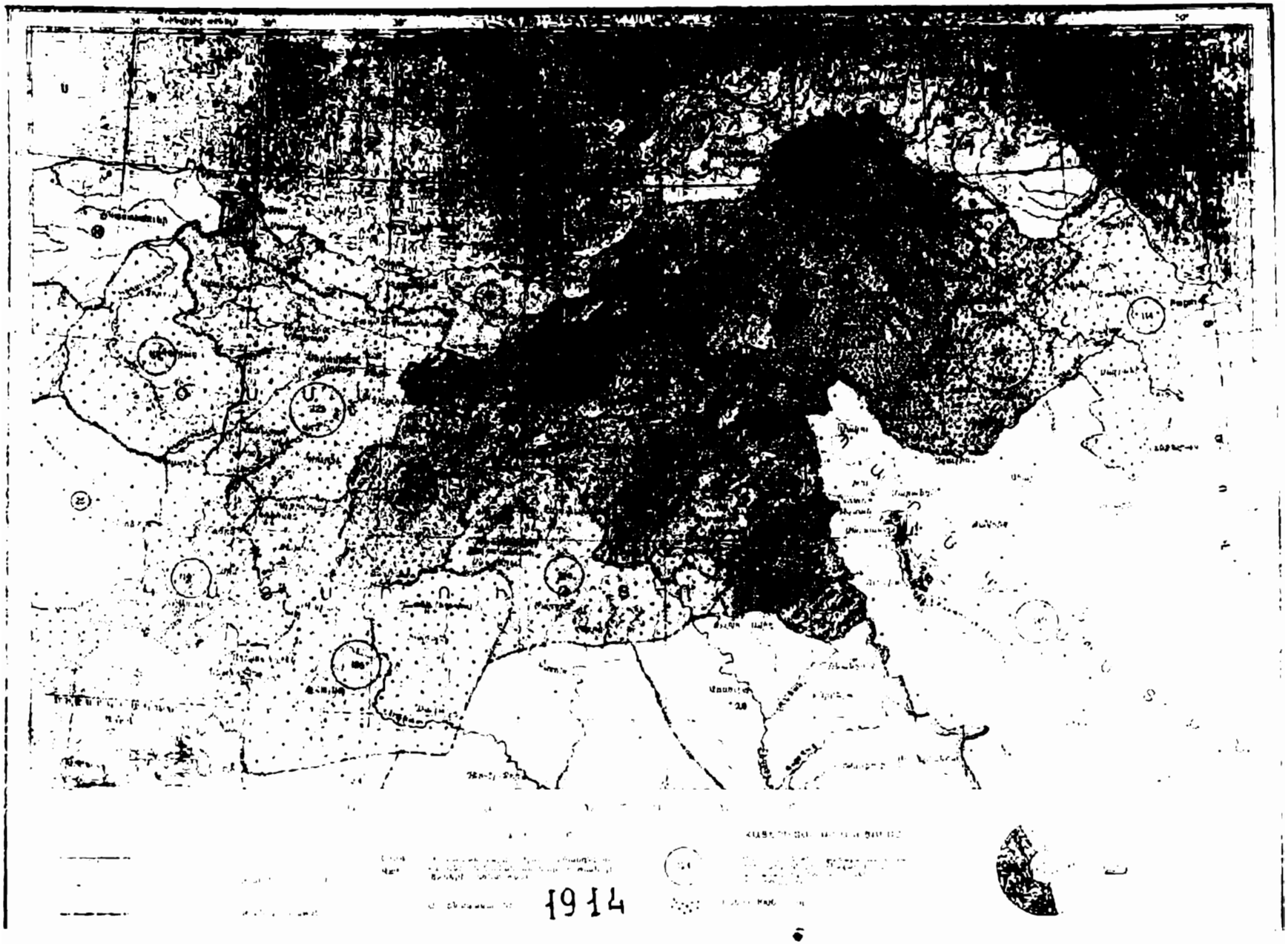
Առաջին համաշխարհային պատերազմը ադիտալի հետեւանքներ ունեցաւ Արեւմտեան Հայաստանի բնակչութեան համար: Թուրքական կառավարութիւնը իւրովի «լուծեց» հայկական հարցը՝ բնաջնջելով աւելի քան մէկ միլիոն անպաշտպան հայ բնակչութիւն: Հարիւր հազարաւոր հայեր հալածանքներից ու ոչնչացումից փրկուելով գտան Արեւելեան Հայաստանում եւ Եւրոպայի, Մերձաւոր Արեւելքի ու Ամերիկայի երկրներում: Դրա հետեւանքով Արեւմտեան Հայաստանը եւ Արեւելեան Հայաստանի մի մասը (Կարսի մարզը եւ Սուրմալուի գաւառը), որը նոյնպէս զաւթեց Թուրքիան, համարեա ամբողջովին զրկուեցին բնիկ հայ բնակչութիւնից: Ըստ 1916 թ· տուեալների, ամբողջ Թուրքիայում մնացել էր ընդամէնը 200 հազար հայ:

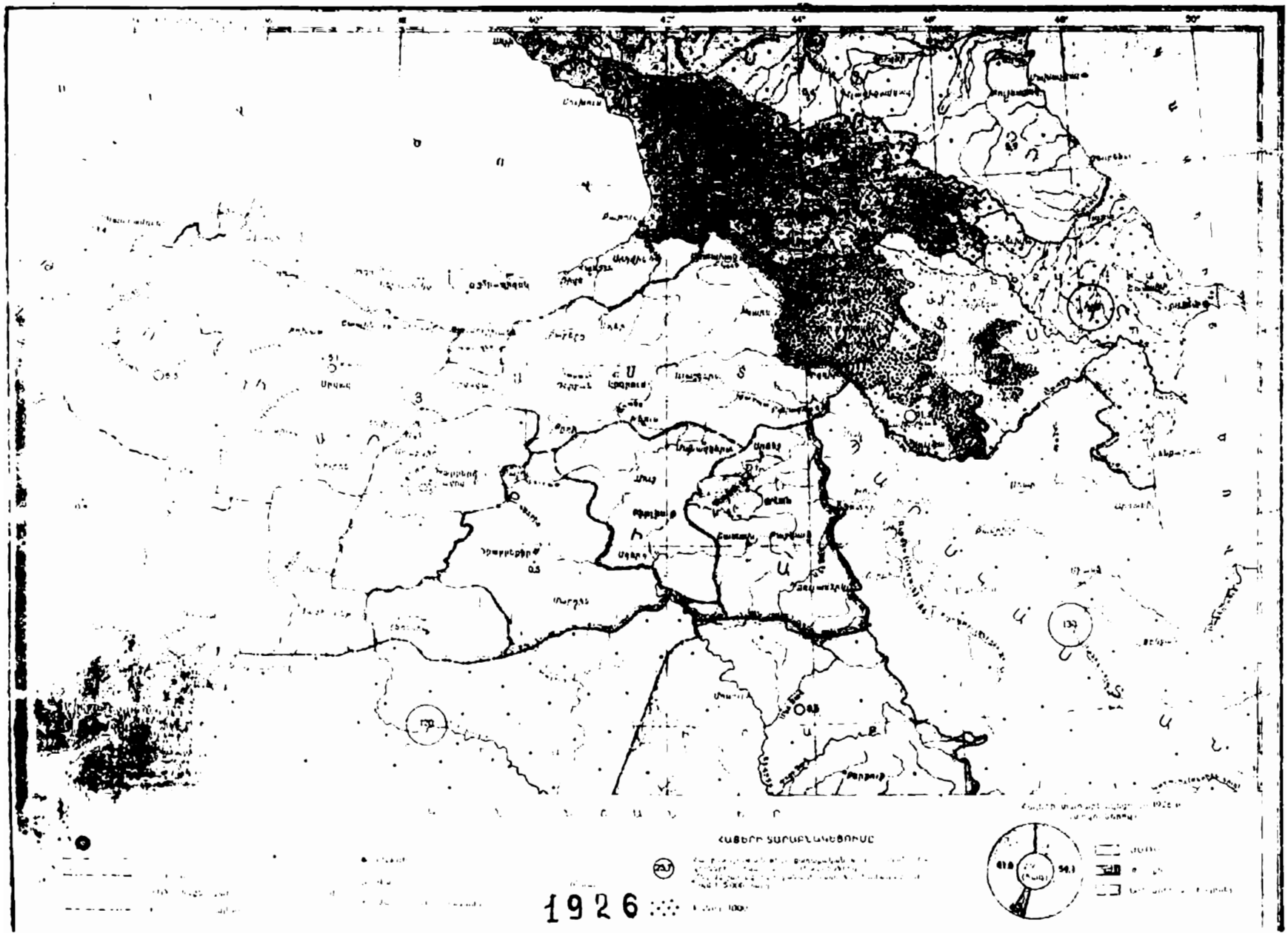
ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԱՓՈԽՈՒՄԸ 1926 Թ.

(Բ· ՔԱՐՏԷՍ)

Արեւելեան Հայաստանում, առաջին համաշխարհային պատերազմի ռազմական գործողութիւնների, 1918–1920 թթ· թուրքական հրոսակախմբերի ասպատակութիւնների, ազգրկովկասեան բուրժուա–նացիոնալիստական կառավարութիւնների կազմակերպած ու հրահրած ազգամիջեան կոտորածների, դաշնակիցների անփառունակ տիրապետութեան, սովի ու համաճարակի հետեւանքով զոհուեց աւելի քան կէս միլիոն հայ:

Հայաստանում սովետական իշխանութեան հաստատումով վերջ տրուեց հայ ժո-

1914

1926

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՋԱՐԴԸ ՇՐՋԱՆ ԱՌ ՇՐՋԱՆ

Յաջորդ էջէն սկսեալ ամփոփ կերպով կ'անդրադառնանք տնտեսականութեան ու կարդին՝ շրջա՛ն առ շրջան, կը սկսինք Օսմանեան Կայսրութեան արեւմտեան նահանգներէն ու գաւառներէն, եւ կը շարժինք դէպի արեւելեան նահանգները, պարզելով աքսորի, կողոպուտի ու բնաջնջումի դժոխային պատկեր մը։

Նոյն ատեն՝ կ'արձանագրենք ինքնապաշտպանութեան կարգ մը փորձեր, հողդատի շրջակայքը եւ այլուր։ Ապրելի եւս՝ արեւմտահայ պայմարտին կը յատկացնենք առանձին բաժին մը։

ղովրդի դարաւոր տառապանքներին: Պայմաններ ստեղծուեցին նրա ազգային վերածնդի համար: Սովետական Հայաստանի բնակչութիւնն սկսում է աճել եւ արդէն 1926 թուականին հասնում է 881 հազար մարդու՝ 1920 թ· 720 հազարի դիմաց:

Հայերի գաղթականական շարժումների պատմութեան մէջ առաջին անգամ սկսւում է պետական լայն մասշտաբներով կազմակերպուած հայրենադարձութիւն դէպի Հայկական ՍՍՌ: 1921–1940 թթ· ժամանակամիջոցում արտասահմանեան երկրներից դէպի Հայկական ՍՍՌ հայրենադարձուեց 75 հազար հայ: Հայրենիք վերադառնալու շարժումն առանձնապէս ուժեղանում է երկրորդ համաշխարհային պատերազմից յետոյ: 1946–1948 թթ· մասսայական հայրենադարձութիւն է կատարւում Սիրիայից, Լիբանանից, Եգիպտոսից, Իրանից, Յունաստանից, Բուլղարիայից, Ռումանիայից, Ֆրանսիայից Միացեալ Նահանգներից եւ այլ երկրներից: Յետպատերազմեան տարիներին հայրենադարձուել է մօտ 100 հազար հայ:

Ներկայումս արտասահմանեան երկրներում հայերի ընդհանուր թիւը կազմում է աւելի քան 1·5 մլն· մարդ: Առաւել բազմամարդ հայ գաղութներ կան ԱՄՆում (աւելի քան 300 հազար մարդ), Թուրքիայում (աւելի քան 250 հազար մարդ), Սիրիայում (մօտ 200 հազար մարդ), Ֆրանսիայում (120 հազար մարդ), Իրանում (120 հազար մարդ), Լիբանանում (100 հազար մարդ): Զգալի թուով հայեր են ապրում նաեւ Բուլղարիայում, Ռումինիայում, Արգենտինիայում, Բրազիլիայում, Եգիպտոսում, Յունաստանում, Իրաքում եւ մի շարք այլ երկրներում:

Հայկական ՍՍՌ Ատլաս

1961, *Երեւան* *Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիա*

ԱՆՏԻՊ ԷՋԵՐ ԹԷՈԴԻԿԷՆ

«ԳՈՂԳՈԹԱ»

Տարեգիրբերու ծանօթ հեղինակ, պրակաճագէտ Թէոդիկ ունի անտիպ աշխատութիւն մը, – ԳՈՂԳՈԹԱ, – որ կը գտնուի Ս. Յակոբեանց վանքը, Երուսաղէմ: Թէոդիկի այս արժէքաւոր գործը կը պարունակէ համադրական ծանօթութիւններ Մեծ Եղեռնի մասին:

Ստորեւ, Ամեն. Տ. Եղիշէ Պատրիարքի գիտակցութեամբ, Պատրիարքարանի սեփականութիւնը եղող այդ երկէն հատ մը էջ կը հրամցնենք ընթերցողներուն: – Խ.

ԱԴՐԻԱՆՈՒՊՈԼԻՍ

Թուրք յորջորջմամբ ԷՏԻՐՆԷ, *կ. Պոլսէն* 220 *քիլոմեթր հեռու, Մարիցա, Թունճա եւ Արտաս գետերուն խառնուրդին մօտ, եւրոպական Թուրքիոյ կուսակալանիստ պատմական քաղաք, պարսպապատ, ի հնումն* Ադրիանոս *կայսրէն կառուցուած ըլլալուն անոր անունը ստացած: 1362–1453 մայրաքաղաք Օսմ. Տէրութեան, 1828ին ռուսերէն, պալքանեան պատերազմին պուլկարներէն, իսկ 1920ին հելլէն բանակէն գրաւուած՝ միլլի ոյժերու վերտարմամբ: Մննդավայր մեծանուն երգիծաբան Յակոբ Պարոնեանի, որուն «Խիկար» հանդէսը 1885–6 հոս տպեց Ղեւոնդ Ջհնյ. փափազեան:*

Բնակչութեան ստուար մեծամասնութիւնը Թուրք. հայք – ընդհանրապէս Թրքախօս – 950 տուն (2850 անձ) 750ը՝ Ա. Պոլսէն եւ 200ը՝ Գարաղաճէն, որոնցմէ 384 տնուր մեկնած էին՝ պալքանեան պատերազմին արհաւիրքներուն հետեւանօք, մեծ մասամբ դէպի Պուլկարիա:

Ա. Պոլսոյ առաջնորդութեան ներքեւ են Տիմեթօգա, Տէտէ–Աղաճ *եւ* Կիւմիւլճինէ՝ *որ Թուրք բռնակալութենէ ազատած Թեմեր ըլլալով, դուրս կը մնան «Գողգոթա»էս:*

Աղիտալի տարին, քաղաքէն աքսորուած են 700 հոգի Հոկտ. 15–21 մէկ շաբթուան մէջ 3 անգամով, երեքուկէս ամիս յետոյ, 16 Փետրուար 1916ին Դ. եւ վերջին տեղահանութիւնը տեղի կ'ունենայ: Աքսորավայրեր՝ Գոնիա, Իսկի–Շեհիր, Հալէպ, Դամասկոս եւ Տէր–Զոր: 21էն 45 տարեկաններուն զօրահանութիւնը կը կատարուի ամենայն խստութեամբ, նոյնպէս 19–20 տարեկաններունը: Տեղի կ'ունենան զինահաւաքում եւ խուզարկութիւն. 4 ազգայիններ (մին ուսուցիչ) չղթայակապ կը նետուին բանտ եւ ընդհանուր տեղահանութեան միջոցին կ'աքսորուին Գոնիա, մտաւորականներ եւս կը բանտարկուին, մանաւանդ Գարաղաճի «Գրասիրաց ընկերութեան» 44 անդամք, որոնք նոյնպէս Գոնիա կը վտարուին 28 Սեպտեմբեր 1915ին. սակայն յաջորդ օրը երբ Գարաղաճը կը գրաւեն պուլկարք՝ ետ կը պահանջեն օսմ. կառավարութենէն այդ տարապրեալներն իրր իրենց հպատակ. 40 օր վերջ միայն կը վերադառնան անոնք, որոնցմէ Մ. Քեաթիպեան եւ Ց. Գուլումճեան կը սպանուին ճամբան (Ուզուն–Քէօփրիւ):

Հայնոցները՝ Գալէ–իչի եւ Աթ–փազարը, կամ, եւ եկեղեցիներուն անուններով Ս. Թէոդորոս, Ս. Կարապետ:

Պատերազմի սկիզբներուն, հովուական առաքելութեամբ Թէեւ բացակայ Ա. Պոլսէն, առաջնորդական իր պաշտօնին մէջն էր՝

Ղեւոնդ Եպսկ. Դուրեան.– *Ծնած է 27 Դեկտեմբեր 1880ին, Սկիւտար, աշխարհական անուամբ Գառնիկ Զըմպաեան, մօտիկ ազգական Գետրոս Դուրեանի: Ուսանող Գէրպէրեան վարժարանի, որուն հիմնադրին քա-*

զաքական դէպքերու բերմամբ փրնկվ ապաստանելուն առթիւ Գաւռնիկ Երիցեանին կարգն կը մեկնի Արմաշ, 14 Սեպտեմբեր 1898ին, յաչակերտելու Դպրեվանուց եւ 20 Մայիս 1901ին վարդապետ կը ձեռնադրուի Դուրեան Ս.Է, 9 դասընկերներու հետ՝ որոնք բեղուն չրջաններէն մին կազմեցին նորահաստատ կը դիրանոցին: Նոյն տարւոյ 27 Դեկտեմբերին կը կարգուի անձնական քարտուղար Պատրիարք Օրմանեան Ս.Ի, նաեւ քարոզիչ Գատրքէօյի: Սոյն կրկնակ պաշտօններէն կը վարէ մինչեւ 1 Օգոստոս 1908 եւ պատրիարք հօր տապալմամբ՝ կը կոչուի պատրիարքական փոխանորդութեան, վարելով գայն 1912 Ապրիլի վերջ, Իզմիրլեան, Դուրեան, Մանկունի եւ Արշարունի արքեպիսկոպոսներու յաջորդական պաշտօնավարութեանց օրով. 1906ին, հակառակ տարիքին անրաւարարութեան, կ'անուանուի անդամ կրօն. ժողովոյ, 6 Մայիս 1912ին կ'ընտրուի առաջնորդ Ա. Գոլոյ, երբ 5 ամիս վերջ պատքանեան պատերազմը կը պայթէր, մինչ ինք թեմական այցելութեանց ելած րլլալով կը ստիպուի վերադառնալ պաշտօնատեղին եւ կ'ենթարկուի պաշարման վիճակի, որ կէս տարի կը տեւէ: Ին քաջալերէ ժողովուրդը՝ չփոխադրուելու համար այլուր, պարէնի հայթայթմամբ՝ զերծ պահելով գայն անօթութեան ճիրաններէն:

Քաղաքին վերազրաւման առթիւ անխուսափելի ջարդը կը կասի, երբ թուրք պետական անձեր կ'իմանան ու կը գնահատեն առաջնորդին ջանքերը, թումբ կանգնած րլլալուն պուլկարներուն ոտնձգութեանց՝ որոնցմէ գրեթէ բոլոր տուներն էին մզկիթներու եկեղեցիի վերածուելու եւ խլամ կանանց քրիստոնեայ դառնալու պարագաները: Ամբաստանեալ 27 հայերէ 7 հոգի կախաղանի դատապարտուած էին. առաջնորդը կը դիմէ Գոլիս Թալէաթի եւ անպարտ արձակել կու տայ զանոնք: 1913 տարւոյ Օգոստոսի սկիզբ Ա. Գոլոյ գուռ. ժողովէ կը ստանայ եպիսկոպոսական վկայական՝ ի վարձ իր բարւոք պաշտօնավարութեան ու կը մեկնի Էջմիածին՝ նոյն ամսոյ 25ին եպիսկոպոս ձեռնադրուելով Գէորգ Ե. Կաթողիկոսէ 4 րնկերներու հետ (Գնել Նաթոյեան, Մատթէոս եւ Բագարատ, վերջին 2ր Էջմիածնական):

Դարձին, կը չտրտնջակէ իր հասը հովուել եւ կը սկսի նկեղեցւոյ վերաշինութեան, երբ պատրիարքարանէ կը հրահանգուի իրեն անցնել Պուլկարիա (3 Հոկտ. 1914), առաջնորդական աթոռի մը հիմը դնելու համար: Կ'այցելէ հոն 12 հայաշատ քաղաքներ: Ամիսուկէսուան րնթացքին 12 աչխարհական եւ 6 կրօնական պատուիրակներ րնտրելով ի Սոֆիա, կ'ընտրուի առաջնորդ Պուլկարիոյ: Սակայն հալիւ պաշտօնի գլուխ անցած, վարչապետ Ռատոսլավոֆէն՝ գաղտնի ոստիկանապետ Սթոյիլոֆի միջոցաւ դեկոյց կ'ըլլայ իրեն իսկոյն յանձնուիլ թուրք կառավարութեան, իբր այն թէ չրջագայած թեմերը հայկական փըրոփականա մզած ըլլար: Սոֆիայի հայ ազգ. գործիչներ կը փութան հեռագրել Թաղ. խորհուրդներու՝ պահանջելով, որ ցարին դիմուի, սրբազանին փրկութեանր համար: Ֆերտինանտ նոյն որոշման յետաձգումը կը հրամայէ, ազատ կացուցանելով զինք ամէն հետապնդումէ:

Սակայն թուրք կառավարութիւնը դժգոհ այդ կարդադրութենէն՝ անձանօթներու ձեռամբ կատարել կու տայ անոր վրայ մահափորձ մը որ կը վիժի: Ան այս տեղւոյն թղթականութիւնը չարմար կը տեսնէ որ սրբազանը Ֆիլիպէ փոխադրուի՝ հետապնդումէ զերծ մնալու համար: Դարձեալ ապարդիւն: Կ'անցնի Ռուսմուդ 1915 տարւոյ Օգոստոսի վերջերը: Անկէ հետեւ կը հրաւիրուի Գուքրէչ հայոց նորակառոյց եկեղեցին օծելու:

Ֆիլիպէ գտնուած միջոցին, Ս. Գաթրիարքէն գաղտնի կը ստանայ մանրապատում տեղեկագիրներ դաւառներու տեղահանութեանց, հարստահարութեանց, չարդերու եւ կախաղաններու մասին եւ հոնկէ ուղղակի չարաբերութեան մէջ կը մտնէ Գօղոս փաչա Նուպարի, համաձայնական տէրութեանց եւ Էջմիածնայ Ա. Հայրապետի հետ: Սրբազանը Գ. Նուպարի պատասխաններր կ'աչխոդի ուղարկել Գուկարիոյ արտաքին գործոց նախարարութեան չնորհիւ պատրիարքարան, ինչ որ բացառիկ բարեացակամութիւն մըն էր:

Ռուսճուկ տարի մը փակուած կը մնայ Գուկարիոյ պատերազմի մասնակցելուն հետեւանքով, քանի որ այս վերջինը զինակից էր Թուրքիոյ: Դարձեալ թուրք կառավարութեան ամենախիստ պահանջման վրայ՝ 1 Սեպտեմբեր 1916ին կ'աքսորուի Կազրովա քաղաքին

Գիչհերն գիւղը, հսկողութեան տակ, միակ մխիթարութիւն ունենալով դուրգուրանքը վայելելու տեղւոյն քրիստոնեայ դեղջուկներուն՝ 4 ամիս չարունակ, մինչեւ որ գրաւոր դիմում կատարելով Ֆերտինանտի մօտ՝ Սոֆիա վերադառնալու արտօնութիւն կը ստանայ։ Այնուհետեւ ցվերջ պատերազմի՝ զերծ ամէն հալածանքէ, կը մնայ հոն եւ կը վայելէ վստահութիւնը պալատան ու նախարարութեան։

1919 Սեպտեմբերի սկիզբը կու գայ Գոլիս ուրկէ Իզմիր կը մեկնի 1920ի ձմեռնամուտին՝ վարելու համար նոյն թեմին առաջնորդութիւնը։

Երկերը. «Ձորս աւետարաններու ծագումն ու վաւերականութիւնը» 1924, «Մկրտութեան խորհուրդը» 1925, «Գարզ քարոզներ» 1907, «Ս. Գրոց բնապատմութեան բառարանը»։

Ծօղուածագիր զանազան թերթերու՝ կրթասոնաբարոյական եւ բանասիրական նիւթերու չուրջ, վրայր ծածկանունով։

Ա. Գոլսոյ առաջնորդական փոխանորդն էր՝

Արսէն Ա. Քհնյ. Դերձակեան.— Մնած է Գէչիկթաչ (Կ. Գոլիս), 25 Փետրուար 1847ին, աչխարհական անունամբ Գասպար։ 1868ի վերջերը կրթական պաշտօնով կը մեկնի Ա. Գոլիս եւ 10 տարի վերջ՝ 15 Մայիսին քահանայ կը ձեռնադրուի Սկիւտար, Մատթ. Արք. Իզմիրլեանէ, Ա. Գոլսոյ համար, քիչ յետոյ կոչուելով քաղաքին առաջն. փոխանորդութեան՝ զոր կը չարունակէ 42 տարի անխափան։ 1898ին Գոլսոյ Պատրիարքէն կը ստանայ աւագութեան տիտղոս, նաեւ 2 կաթողիկոսներէ՝ լանջախաչ եւ ծաղկեալ փիլոն կրելու իրաւունք։ 1904էն ի վեր աւագերէց քաղաքին երրեակ սրբավայրերուն (Ս. Աստուածածին, Ս. Թորոս եւ Ս. Կարապետ)։ Այրիացեալ։

⁂ 16 Փետրուար 1916ին, գիշերանց 2 ոտիկաններով կ'աքսորուի Թոտոսթօ եւ 4 օր վերջ հոնկէ ցոկանալ դրուելով կ'ուղարկուի Նիկոմիդիա, 15օրեայ նաւարկութեան մը ընթացքին նօթի, անպատսպար եւ ոչլոտ վիճակի մէջ, ցամաք ոտք կոխելու արտօնութենէն զրկուած։ Երեք օր հոն ծովուն վրայ մնալէ վերջ՝ կրկին կը փոխադրուի Թոտոսթօ, ուրկէ աղերսագրով կը դիմէ Ա. Գոլսոյ կուսակալ տխրահռչակ Զեքէրիէ՝ի իր հայրենադարձութիւնը խնդրելով։ Ցիչեալը ետ կը դարձնէ այդ թուղթը, սա մակագրութեամբ,— «Պու հօլտա ֆիմսէլէրին մահալլէրինէ ավտէք իթմէլէրի թէնվիզ կէօրիւլմէմիշտիր»։ Եւ ծերունազարդ այրիացեալ աւագերէցին կը վիճակի աքսորականի դժխեմ կեանք մը բոլորել հոն չուրջ 3 տարիներ եւ կորնցնել իր դուստրը՝ անուադրութեան հետեւանօք, մինչեւ կնքումը Զինադադարին, որմէ յետոյ կը փութայ իր պաշտօնատեղին։

Սակայն այդ տառապալից կեանքը ցնցած եւ հիւծած լլալով իր մարմինը, կը հիւանդանայ։ 1920ին կու գայ Գոլիս՝ ուր կը վախճանի 3 Սեպտեմբերին։ Թաղուած Շիշլի։

⁂

Ա. Գոլսոյ մերձակայ թեմերը տարագիր եկեղեցականներ չունեցաւ, վասն զի այդ վայրերը կը դտնուէին պուլկար իշխանութեան տակ։ Այսպէս Ա. Գոլսոյ կայսրանը Գարաագաճ քղք. փոփոխութեամբ պուլկար կառավարութեան յանձնուած էր. տեղահանութեան օրերուն հոն կը դտնուէր՝

Սահակ Քհնյ. Շամլեան.— Մնած 1873ին, Գրնճըլար (Կէյվէ), աչխարհական անունամբ Մինաս, ուսած Ծննդավայրին Ազգարունեան-Սանդիրեան դպրոցը, որուն ապա օգնական ուսուցիչ. 22 Դեկտեմբեր 1913ին ձեռնադրուած Ղեւոնդ Եպսկ. Դուրեանէ, Ա. Գոլսոյ Ս. Թորոս եկեղեցւոյն վրայ։ — Փրկուած մը։

Ս. Թորոս եկեղեցին պաշտօնավարող երէցներն էին՝

Խորէն Քհնյ. Սարկաւագեան.— Մնած 3 Նոյեմբեր 1844ին, բնիկ, աչխարհական անունամբ Մարտիրոս, ուսած անդ. 14 Յունուար 1881ին. ձեռնադրուած Գրիգոր Եպսկ. Զօհրապեանէ Հասքէօյ (Կ. Գոլիս), Ա. Գոլսոյ Ս. Թորոս եկեղեցւոյն վրայ։ Ծերութեանը պատճառաւ՝ դադրած քահանայագործելէ։

Աղէտի տարին, կաթուածահար վիճակի մէջ կը ծառայէր անկողնոյ։ 23 Մարտ 1916ին կը վախճանի անդ. Տ. Մեսրոպ Աթոռակեան Թաղումը կը կատարէ առանձին։

Մեսրոպ Քհնյ. Աճտոնեան.— Մնած 7 Յունիս 1877ին, Գարտիզակ, աչխարհական անունամբ Միհրան-Յակոբ. ուսած Ծննդավայրին Ներսէս Շուշանեան դպրոցը, նաեւ Ամաս՝

եկեղ. երաժշտութիւն, 22 Դեկտ. 1913ին ձեռնադրուած Ղեւոնդ Եպսկ. Դուրեանէ, նախքան քահանայութիւին՝ ուսուցչական պաշտօն վարած Զմուրիզակ, Զանտրմա եւ Մերտէկէօզ։

Երիցուհին, զաւակներն ու ծնողքը տապրսութեան մէջ Գոնիա կը մեռնին, իսկ ինքը կը մնայ չաքսորուող 120 տուն աղքատիկ ընտանիքներու հետ, որոնց կառավարութիւնը կը ստիպէ մահմետականութիւնն ընդունիլ 1916 տարւոյ վարդանանց օրը, հակառակ պատպային յայտարարելով թէ պիտի չկօթակէր ylրենք։ Հէք ժողովուրդը տեղահան եղող համշիրակներու բախտակից չըլլալու համար միահաղոյն կը հնազանդի այդ կոչին, ու ահա, եւ անձն իւր ոք Տաճկի անունով կը ստանայ «օսմանիէ թեղքէրէ»։ Իսլամութիւնը մերժուլ օտարահպատակ սակաւաթիւ ընտանիքներու եւ Տ. Մեսրոպի մանաւանդ կը թափուին կեղծպարիչտ խօսքեր՝ զինքն ալ որսալու յոյսով։ Տէր հայրը սակայն անդրդուելի կը մնայ իր որոշմանը մէջ։ Այդ ժխտական պատասխանէն դժոմնած, Զեքէրիէ կը բանտարկէ զայն, աքսորի եւ կառափնատի ուրուականներ դո՛ւր ցցելով աչքին առջեւ երիտասարդ հայ երէցի մը, որ քրիստոնէութեան դաղափարականին փարած՝ չի դեղեւիր խոտովանելու թէ մահը գերադաս կը համարէ հաւատուրացութենէն։

Տ. Մեսրոպ 6 օր յետոյ ազատ կ'արձակուի իր արգելանոցէն։ Կ'անցնի չաբաթ մըն ալ։ Գուլկարիոյ առաջնորդ Ղեւոնդ Եպսկ. Դուրեան իմանալով իր նախկին կոտորակուած հօտին դժնդակ կացութիւնը՝ չ'ուշանար զայն յանձնելու ուշադրութեանը պուլկարական կառավարութեան։ Այս վերջնոյն դիմումը կը խաղայ բարերար դերը, վասն դի դերման լիազօր Լիման (Ֆոն Զանտերս) փաչա կ'այցելէ Ա. Գոլիս եւ հասու ըլլալով մնացորդ հայոց միաբանական հաւատափոխութեան՝ կը հեռագրէ կեդրոնին։ Հրամանն իսկոյն կը հասնի՝ իւրաքանչիւրին տրուած թուղթերը փոխելու, որով՝ ժողովուրդը կը դառնայ կրկին մայրենի կրօնին։ – Յետ մահու Տ. Արսէնի, Տ. Մեսրոպ կը կարգուի առաջնորդական փոխանորդ։

Դարձեալ, Ա. Գոլսոյ մէջ կը քահանայագործէր՝

Գէորգ Քհնյ. Շահրեանց.– Մնաց 4 Ցուլիս 1856ին վան, 6 Մարտ 1905ին ձեռնադրուած Աղթամար Ցովսէփ Եպսկ. Ռշտունիէ։

1912ին կը մեկնի իր հայրենիքը՝ դէպի վան։ – Իր անհետացման պարագաները՝ մեղ անծանօթ։

Իսկ Մարկոս Քհնյ. Թոլայեան 1914 տարւոյ Մայիսին կեմլէյիկ փոխադրուած ըլլալով՝ կենագրած ենք դինք անդ։

●

ՌՈՏՈՍԹՕ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՑՔ

Ա. Գոլսոյ կուսակալութեան 6 սանճագնեբէն երրորդը, Թուրք յորդորմամբ Թեքիր–Տաղ, պալքանեան պատերազմին՝ պահ մը պուլկարներէն իսկ Զինադադարէն յետոյ հելլեններէ դրաւուած, վաճառաշահ քաղաք Մարմարայի եւրոպական եզերք, 7000 հայութեամբ՝ որմէ 2850 հոգին տարագրութեան մէջ անհետ։ Այդ գործին (որ 8 Սեպտ. 1915ին սկսաւ) իրենց տխուր մասնակցութիւնը բերին կառավարիչ Զեքէրիէ, Սալիմ փաչա, ժանտարմա քոմանտանի Տերվիչ, Սապըզ, «Էմվալը մեհրուքէ»ի նախագահ Շաքիր, իթթիհատական Ասիլ, Ռահմի եւն.։

Ա. կարաւանը կը քակուի հոնկէ Մուրատլըի ճամբով Գոլիս–Գոնիա–Հալէպ–Դամասկոս, միւսները նաւով Նիկոմիդիա, ուրկէ Մեսքենէ–Ռաքքա–Տէր Զոր եւ հոն փնացած 1916 տարւոյ օգոստոսեան ահեղ կոտորածին։ Անհետացող դէմքերէն յիշենք Շուշանեան եւ Գեքարեան փաստաբանք։ Ռոտոսթոյի Ծովեզերեայ Ա. Թաղին սրբավայրերն էին Ս. Թագաւոր (նշանաւոր ուխտատեղի Աստուածածնայ տօնին) եւ Ս. Փրկիչ (առաջնորդանիստ)։ Քաղաքին վերի ծայրն էր Մ. Ասչ Թաղը՝ համանուն եկեղեցիով, 3ն ալ կողոպտուած, վանքը փըլցուած, իսկ Ցովհաննեան վարժարանը Թուրք հիւանդանոցի վերածուած պատերազմի ընթացքին։

1921 տարւոյ Ցուլիսի սկիզբները նաւերով Ռոտոսթո պանդխտեցին Նիկոմիդիոյ հայութենէն 400 հոգի՝ խղճալի վիճակի մէջ, իրենց ծերունազարդ Առաջնորդ Մտեփանոս Արքեպսկ.ի հետ, քեմալականներու արշաւանաց հետեւանօք։

Ահաւասիկ Ս. Թադէոսի եկեղեցական պաշտօնէութիւնը.

Մամբրէ Ա. Քհնյ. Քիրազեան, 69 *տարու, աչխարհական անուամբ Մկրտիչ, 28 տարի առաջ ձեռնադրուած Հմայեակ Եպսկ. Դիմաքսեանէ, քալ երաժիչտ, վարած առաջնորդական փոխանորդութիւն:*

Անառնաբուժական վարժարանի սան իր սրտին՝ բանակի մէջ պաշտօն ունենալուն ի յարկանս, թէեւ դերծ կը կացուցուի աքսորէ, բայց տաճարին նուիրական սպասնելուն հետեւանօրէն յափշտակման ականատես կ'ըլլայ՝ սրտին ապդած ցաւը պերպեման կ'ըլլգնէ պինք 2 Մայիս 1916ին:

Խորէն Ա. Քհնյ. Ձամճեան.— *Ծնած 4 Մայիս 1867ին, բնիկ, աչխարհական անուամբ Ղօղոս, 1883ի չրջանաւարտ Ըսմնանեան վարժարանէ, աչակերտելով Մ. Աբգանազի, Հերանդի (Մելքոն Կիւրճեան) եւ Կելիպոլեանի: Ըստ խնդրանաց Սիլիվրիի հայութեան՝ տեղւոյն Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն վրայ քահանայ կը ձեռնադրուի 30 Ըունուար 1900ին՝ Ըովսէփ Եպսկ. Այվազեանէ, 10 տարի անդուլ իր հոտը հովուելով եւ հանդանակութեամբ հիմնելով հոն դպրոց մը՝ ուր կը դասախօսէ անձնուիրարար: 1910ին ծննդավայր դարձին՝ կ'ընտրուի առաջնորդական փոխանորդ, մինչեւ ժամանումը Գէորգ Ծ. Վրդ. Աւանեանի (1911), որմէ յետոյ կրկին նոյն պաշտօնով Առաջնորդարանի դիւանադպրութիւնն ալ կը կատարէ ցվերջ պալքանեան պատերազմի (1918), այնուհետեւ կը չարունակէ վարել փոխանորդութիւնը Ռոտոսթոյի եւ վիճակաց՝ մինչեւ ազէտի տարին:*

Ընդհ. տարագրութենէն 5 ամիս յետոյ, երբ Ա. Գոլտոյ Արսէն քհնյ. Դերձակեան քանի մը ընտանիքներով Ռոտոսթօ կը քչուի, դինքն ալ տասնեակ ընտանիքներու հետ կը դնեն ցուկանաւ եւ կ'ուղարկեն դէպի Նիկոմիդիա: 128 հոգինոց այդ խումբը 22 օր ծովերուն վրայ թափառելէ յետոյ կը վերադարձնուի, երբ տէր Հօր վտարման վաղորդայնին՝ Ս. Թադէոս ամայացած էր արդէն տաճարականութեան ձեռքէրէ, Ըումնանեանց գրաւուած, տանը կարասիներն ալ ծախուած ամբողջովին: Տ. Խորէն առաջնորդական փոխանորդի պաշտօնին մէջ է ներկայիս (հիմա Գուլկրիա):

Արիստակէս Քհնյ. Մալաքեան, 60 *տարու, աչխարհական անուամբ Ցարութիւն, ձեռնադրուած Հայրապետի համար: Հոն եւ ի Զորյու պաշտօնավարելէ յետոյ կը դառնայ Ռոտոսթօ եւ կը մտնէ Ս. Թադէոսի քահանայից դասուն մէջ: Պալքանեան պատերազմին կ'ապաստանի Պոլիս:*

Համաեւրոպական պատերազմին կը մեկնի Սեւանիկ՝ ուր կը դտնուէր Թուրք արհաւիրքն ի թախտական իր սրտին, հովուելով տեղւոյն հայութիւնը: Զինադադարէն տարի մը ետք կը վերադառնայ Ռոտոսթօ, կրկին քահանայագործելով հոն:

Թադէոս Քհնյ. Զիլինկիրեան, *ձեռնադրուած Արիստակէս Եպսկ. Վանեանէ:*

Ըօթանաւանամեայ ըլլալուն, աքսորը կը խնայուի իրեն: — 18 Օգոստոս 1921ին վախճանած Պոլիս՝ Գում-Գափու:

Ներսէս Քհնյ. Ղազարեան, *աչխարհական անուամբ Ռուբէն, ձեռնադրուած Ներսէս Եպսկ. Գէորգեանէ: — Տ. Թադէոսի տարեկից եւ բախտակից:*

⁂

Ս. Խաչի եկեղեցական պաշտօնէութիւնը.

Վրթանէս Քհնյ. Ածրիկեան, 67 *տարու, աչխարհական անուամբ՝ Ցարութիւն, վարած ուսուցչական պաշտօններ եւ ձեռնադրուած Էդինէի Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն վրայ՝ ուր տասնամեայ քահանայագործումէ վերջ դարձած Ռոտոսթօ: — Բախտակից Տ. Թադէոսի եւ Տ. Ներսէսի: Այժմ երէց Զորլուի հայոց:*

Յակոբ Քհնյ. Հազարեան.— *Ծնած 10 Ըուլիս 1867ին, Եէնիքէօյ (Վոսփոր), աչխարհական անուամբ կարապետ: Նախնական ուսումը թաղային վարժարաններու մէջ ստանալէ ետք, 1888ին կը մտնէ Արմաչու դպրեվանքը: 2 տարի յետոյ Պոլիս դարձին՝ ուսումնական խորհուրդէն օգնական ուսուցիչ եւ երաժչտագէտի վկայական ստանալով կը մեկնի Ռոտոսթօ եւ 17 տարի անընդհատ կը պաչտօնավարէ Ս. Խաչ վարժարանի մէջ, նաեւ իբր դպրապետ, մինչեւ իր ձեռնադրութիւնը 23 Սեպտեմբեր 1907ին, Արիստակէս Եպսկ. Վանեանէ:*

16 Հոկտեմբեր 1915ին կ'աքսորուի Պոլիս-Նիկոմիդիոյ ճամբով Գոնիա՝ ուրկէ ոտքականներու խիստ հսկողութեան եւ ծեծի ըն-

պառնալեաց տակ անասունի վակոններով կ'ուղարկուի դէպ Էրէյլի 400 ընտանիքներու հետ, որոնց գոյքերը կը գրաւուին իսկոյն «էմվալը մէթրուքէ»էն: Հոնկէ ճամբայ կը հանուին հետիոտն եւ 4 օրէն կը հասնին Գոզանթի, ուր 10 օր անպատսպար կը մնան եւ գոյքերնուն առաքման խնդրանքով՝ Էրէյլիի գայմագամին կ'ուղղեն հեռագիր մը, որ անհետեւանք կը մնայ: Յոհեմութեան համար Տ. Յակոբ սքեմը հանած է արդէն եւ խառնուած գաղթականներու թափօրին, որ չատերու պէս սկսած էր կտրել Տարսոն–Օսմանիէ–Մամուրէ ահաւոր ուղին: Վերջին կայանէն կ'աջողի Օսմանիէ անցնիլ դաղտագողի եւ երկրորդ հեռագիր մըն ալ ուղղել· «Ալլահ աչքընա, փատիշահ պաշը իչին՝ էչելարըմըզըն կէօնտէրիլմէսի, չըպլաղըզ»:

Մամուրէ դարձին յաջորդ օրը «սեվգըյաթ»ը սկսած էր արդէն եւ սուինաւորներ առտուն վրանները կը պատուէին՝ գաղթականները չուտ ճամբայ հանելու համար: 4 ժամէն կը հասնին Գանլը–կէչիտ, ուր իրենցմէ առաջ գետամոյն եղած էին այնքա՜ն հայեր: Գիշեր մըն ալ հոն իջեւանելէ վերջ, արշալոյսին, տեղատարափին տակ 8 ժամ կը քալեն եւ կը մըտնեն ժողովուրդէն ամայացած Հասան–Գէյլի հայ գիւղը: Հոնկէ տաժանելի ուղեւորութեամբ մը կ'անցնին Խնթիլի, Խալահիէ եւ Գաթմա, ուր ուրեմն հաստատուելով Ազազ գիւղը: Տեսարանը սրտաճմլիկ է հոտ. հազարաւոր վրաններ, ծայրայեղ թչուառութիւն, քաղց, հիւանդութիւն եւ մահ:

Թիչատակութեան արժանի է սերտազոծութիւնն Ուզուն–Քէօփրիի «գայմագամ»ին, որ ձիուն վրայէն հրամաններ կ'արձակէր ըստորադաս պաշտօնէից՝ բոլոր վրանները հըրկիզելու եւ ժողովուրդը ժամ առաջ ոտքի վարելու համար:

20–30 մեռեալ միասին թաղուելու չափով փոսեր կը պեղուէին չարունակ, մինչ սիրելիներ վերեզմանելու հարկը կ'արգիլէին արաբ կանայք, որոնք եղունգներով կը յարձակէին վրաններուն: – Քանի մը օր ալ Ազազ մնալով եւ տեսնելով ցանցառիլը ստուար չարքերու, կը հասնին Ադթարիէ գիւղը: Ուրֆացի կառապան ազգակից մը՝ Աբուչ կը յաջողի Տ. Յակոբը փոխադրել ընտանեօք Հալէպ՝ ուր ծուարած կ'ապրի ան· «սեվգըյաթ»ի սարսափներն ալ մեղմացած էին արդէն: Քաղաքը կը դրաւուի 26 Հոկտեմբեր 1918ին բրիտ. բանակին կողմէ: Բազմաչարչար այս քահանան 4 ամիս եւս կը մնայ հոն եւ կը պառնայ հայրենիք՝ իր խաչն ու Աւետարանը ձեռք առնելու վերստին, իր եռեւ թողլով ոսկերոտին 20,000է աւելի հայերու (Հալէպի մէջ միայն), որոնք համաճարակի, անօսւաղութեան, մերկութեան եւ պէս պէս զրկանքներու հետեւանօք փճացած էին՝ յընթացս քառամեայ դժբաղդակ պանդխտութեան:

Գաբրիէլ Քհնյ· Պէկեան, բինկեանցի, աչխարհական անուամբ Նիկողոս: 1911 տարւոյ չրջանին՝ Ս. Խաչի Ցիսուսեան վարժարանի մէջ պաչտօնի կը կոչուի եւ թաղեցիներու խնդրանքին վրայ 26 Փետրուար 1912ին կը ձեռնադրուի Գաբրիէլ Եպսկ· Ճեվահիրճեան:

Անձնուէր, եռանդուն եւ իր պաչտօնին գիտակ այս երիտասարդ երէցը 10 Հոկտեմբեր 1915ին ընտանեօք կ'աքսորուի, եւ չարաչուք բախտը կը հասցնէ զինք մինչեւ Տէր–Զոր: (Ուրիչ տեղերէ հոն հասած կարգակիցներու հետ՝ իր եղերական վախճանին մանրամասնութիւնները տես այդ Մահաչխարհի գլխուն մէջ):

Ռոտոսթոյի աւետարանական հայոց հովիւն է ցարդ՝

Վեր· Սարգիս Մանուկեան, 45 տարու, ուսումը ստացած Մարզուան եւ Քանաթա: Պաչտօնավարած է Պարտիզակ, Ռոտոսթօ եւն:

●

ՋՈՐԼՈՒ

Երկաթուղիի կայարանէն կէս ժամ հեռու՝ բլուրի մը վրայ քաղաք՝ Ռոտոսթօ անճագին մէջ, հին անուամբ «Տիւրոլէ»: Իր խառն բնակչութեան 300 տունը հայոց, որոնց յանկարծական տեղահանութիւնը կը սկսի 15 Հոկտեմբեր 1915ին, գիշերանց (դերակատարութեամբ «գայմագամ» Ալի Սապըգի, հազարապետ Օսման Նուրիի, ոստիկանապետ Շեֆիքի, ժանտարմ քոմանտանի Հասանի, իթթիհատական եկեղէն զատէներու, եւն·), նաւով Նիկոմիդիա եւ հոնկէ ուղղակի Տէր–Զոր՝ ուր բոլորն ալ կը փճանան 1916 տարւոյ օգոստոսեան մեծ ջարդին:

Եկեղեցին Ս. Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնավարէր՝

Նշան Քհնյ. Տէր Անդրէասեան, *ռոտոսթօցի, աշխարհական անունեմբ Աբիսողոմ, չորլուցիներու խնդրանքին վրայ ձեռնադրուած 4 Մայիս 1907ին, Արիստակէս Եպսկ. Վանեանէ։ – կ'աքսորուի իր հօտին հետ եւ ընտանեօք կը նահատակուի Տէր–Զորի ճամբուն վրայ։*

●

ՄԱԼԿԱՐԱ

Ռոտոսթօ սանճագին մէջ երկրագործական քաղաք, ծննդավայր մեծանուն արձակագիր եւ քերթող Արտաչէս Յարութիւնեանի, որ իբրեւ մտաւորական գոլէն վտարուելով՝ Նիկոմիդիայէն անդին, Տերպենտի կողմերը նահատակուեցաւ հօրը հետ միասին։ – Գալքանեան պատերազմէն առաջ, Մալկարայի հայ բնակչութիւնը կը բաղկանար 500 տունէ, որմէ բազմաթիւ ընտանիքներ Գուլկարիա անցած էին՝ անդորհ հետեւանօք։

Աղէտի տարին, տեղահանութենէ զերծ կը մնան այրիներ եւ անհրաժեշտ արհեստաւորներ միայն, մնացեալները տարագիր ի Կիլիկիա, Գապ եւ Տէր–Զոր, մեծամասնութեամբ անհետ, որոնցմէ յիշենք՝ փաստաբան Եր. Թօզաթլեան, Տոքթ. Միհրան Ռուբինեան (մեռ. ի Տիգրանակերտ), առեւտրականներ՝ Տոմպալեան եղբարք, Յովհ. Ադեմեան, Սեդրաք Մալխասեան, Սեր. Գօղոսեան եւն.։ (Օտար յիշատակարանէ մը կը քաղենք. «Ի Մալկարա հայոց լքած բնակարանները բռնեցին իսկոյն Սերպիայէն եկած գաղթականներ»)։

Տեղւոյն քահանաներէն է նաեւ 1910ին գոլէն հոն մեկնող Յովհ. Քհնյ. Տ. Մկրտիչեան, որ մինչեւ 1912 մնաց հոն եւ նոյն տարին պատահած երկրաշարժէն անցած գոլիս՝ ուր մնաց աղէտի տարիներուն Սկիւտար եւ զերծ մնաց աքսորէ։ Ծնած 1866ին Մարտ 1, Սեբաստիոյ Աչոյի գիւղը, աշխարհական անունեմբ կարապետ, ուսած գոլիս Ս. Փրկիչ 1879–84, ուսուցիչ Թուարանութեան եւ իրգիտութեան Եւդոկիա, 1884–90, ծննդավայր դառնալով ամուսնացած եւ Նիքսարի դպրոցի ուսուցիչ կարգուած եւ 3 տարի մնացած, յարղերուն ապաստանած Սամսոն, հոն ալ պահ մը ուսուցչութիւն ընելէ ետք անցած Արմաշ եւ 1900 Մայիսին քհնյ. ձեռնադրուած Դուրեան Ս.է, Սամսոնի Ս. Նիկողոս եկեղեցւոյն վրայ, ուրկէ անցած Իզմիր՝ Դուրեան Ս.ի առաջնորդութեան օրով, որուն ընկերանալով գոլիս անցած, հոնկէ ալ Մալկարա, եւ գոլիս ամբողջ պատերազմի չրջանին մնալով՝ 1922ի վերջերը անցած Գահիրէ 3 տարի։ 1925ին կիպրոս կ'անցնի, ուր կը մնայ դեռ։

Մալկարացի երէցներէն էր նաեւ Տ. Թորոս, եկեղեցին Ս. Թորոս՝ ուր կը պաշտօնավարէր՝

Գէորգ Քհնյ. Դաւիթեան.– Մնած 1872ին, աշխարհական անունեմբ Ստեփան, ձեռնադրուած Զորլուի եկեղեցւոյն վրայ՝ Արիստակէս Եպսկ. Վանեանէ։ Օծակից՝ եղերաբախտ Տ. Նշանի։

Գալքանեան պատերազմէն յետոյ, Մալկարայի հայոց խնդրանքին վրայ կը փոխադրուի Մալկարա եւ զերծ կը մնայ տարագրութեան սոսկումներէն։ Ցարդ կը պաշտօնավարէ հոն։

●

ՍԻԼԻՎՐԻ

Գաւառակ Զաթալճայի։ Ծննդավայր տաղանդաւոր բանաստեղծ եւ բժիշկ Ռուբէն Սեւակի, որ Թիւնէյ (Զանղըրի) նահատակուեցաւ 26 Օգոստոս 1915ին, Դանիէլ Վարուժանի հետ։

Թուրք, յոյն, հրեայ եւ հայ խառն բնակիչներէն՝ վերջինք 160 տուն (1000 անձ)։ Եկեղեցին Ս. Գէորգ, ուր կը պաշտօնավարէր՝

Կարապետ Քհնյ. Տիշլեան, չորլուցի, աշխարհական անունեմբ Առաքել։ – Ընտանեօք նահատակուած Տէր–Զորի ճամբուն վրայ։

●

ՏԱՐՏԱՆԷԼ

Գիզա ուրոյն սանճագին 5 գաղաններէն մին, Թուրք յորջորջմամբ ԳԱԼԷի ՍՈՒԼԹԱՆԻԷ կամ ՋԱՆԱԳ–ԳԱԼԷ։ Միջերկրականի ափեմտեան կուչտը։ Համանուն նեղուցին վրայ պատմական քաղաք, որուն բերդերը քանդուեցան Համամձայնականաց ռումբերով եւ ուր Թուրք բանակը բիւրներ կորնցուց, հայ ազգն ալ՝ խրամ պեղող հազարաւոր զոհեր

ներ, վերջին ահեղ պատերազմին։ – Հայ բնակչութիւնը 220 տուն, 1200 անձ։

1915 տարւոյ Մարտ 5–18ին երբ անգլեւ ֆրանսական մարտանաւեր կրակ բացին նեղուցին ամրութեանց դէմ, ռումբերու տարափէն սարսափահար տեղացիք փախչիլ սկսան։ Տեղւոյն զինուորական հրամանատարին կարգախօսն ալ նոյնը եղաւ. պարպել բնակիչները։ Մահմետականք եւ հրեաները չրջակայ թրքաբնակ գիւղերը քաշուեցան, յոյները նաւով էրտէք գացին, իսկ հայերը՝ մեծ մասամբ էզինէ, քիչերն ալ Կելիպոլու եւ Գոլիս։ Այս 2 քրիստոնեայ հասարակութեանց գոյքերը երեսի վրայ մնացին բնակարաններու եւ եկեղեցիներու մէջ, որոնք աւարի տրուեցան յետոյ։ Տարտանէլի եւ մերձակայ՝ էզինէի տեղահան հայոց վիճակը պարզուած են Տարտանէլի Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն երէցին կենսագրութեանը մէջ՝ որ ահա.

Դիոնիս Ա. Քհնյ. Տրէզեան.– Մնած 14 Յունիս 1870ին, Գարտիզակ, աչխարհական անուամբ Յակոբ։ Ուսած անդ, ուսուցիչ եւ գրագիր 8 տարի Ատափազար եւ 2 տարի Գուրտ–Պէլէն եւ Միխալըճ, 9 Մարտ 1908ին ձեռնադրուած Ստեփանոս Արք. Յովակիմեանէ, քահանայագործած Ատափազար (Ս. Հրեշտակապետ) եւ Տարտանէլ (1909–15), ստացած ուսագերէցի տիտղոս եւ արտօնուած ծաղկեայ փիլոն կրելու, հեղինակ «Գետրիզայի լիսանը օսմանի» եւ «Պատրաստ հաչիւներ» գործերուն, յօդուածագիր կրօն. եւ ընկերային նիւթերու չուրջ՝ «Տիօն» ծածկանունով։ Ունի պատրաստ օսմ.–հայ ընդարձակ բառարան մը։

Երիցուհին եւ զաւակները Գարտիզակ թողած ըլլալով, կը փութայ էզինէ՝ իր հօտին գլուխը։ 2 ամիս վերջ կը հասնի անողոք հրամանը. տարտանէլցիք 24 ժամուան մէջ պէտք էին Գիզա–Գանտըրմա երթալ։ Տ. Դիոնիս աղէտին առաջքն առնելու յոյսով՝ գիչերանց կ'անցնի Տարտանէլ, ռումբերու տարափին եւ հերթապահներու սպառնալիքին տակ, բարեխօսելու համար ձեւատ փաչայի մօտ, հոնկէ ալ 4 ժամ հեռու Գերկազ գիւղը կը մեկնի՝ միւթէսարըֆը տեսնելու։ Մինչ այս մինչ այն, անդին, էզինէի գայմագամին փոխանորդը ոստիկաններու գլուխն անցած՝ աքսորած էր տարտանէլցիները Գիզա–Գանտըրմա, ծեծուփէտով։ Տարտանէլի կեդրոնի հրամանատարը Տ. Դիոնիսն ալ դուրս կը հանէ «հարպ մանթրպասը»էն եւ տունը կը խուզարկէ։

Տ. Դիոնիս Գերկազ կը մեկնի կրկին եւ կ'աջողի Գոլոյ համար «վեսիգա» մը ձեռք ձգել. բայց ընդծովեաներու վախէն՝ նաւերու երթեւեկը դադրած ըլլալով, կը ստիպուի լափեքքի ճամբով ուղեւորիլ մինչեւ Նիկոմիդիա–Գալատիզակ, ուր կրնայ կորսնցնել իր հայրը։ Ճամբաները կը դոցուին, հայ հորիզոնը կը մթագնի առաւել քան երբեք եւ ահա՛ հեռագիր մը կառավարութեան կողմէ.– «Գէտք է չուտով Գրուսպա մեկնիք՝ առաջնորդական փոխանորդի պաշտօնով»։ Տ. Դիոնիս Յունիս 15ին կը հասնի հոն, երբ Գրուսայի ազգային գլուխն բռնկած էր կրակը. չատեր Աբրանոս հրացանազարկ եղած, բանտարեալ կամ պատերազմական ատեանի յանձնուած, առաջնորդարան, դպրոց եւն. խուզարկուած, իսկ Գարպեւ Վրդ. արգելափակ։

Իր այդ վիճակին մէջ, Տ. Դիոնիս կը ջանայ նոր խուզարկութեանց առաջքն առնել եւ ժողովուրդը հանդարտեցնել։ Դէպքերը կը գահավիժին կայծակի արագութեամբ. կը սկսի դէնքերու հաւաքումը, որուն պատրուակին տակ՝ ոստիկանք իրենց Թոյնը կը Թափեն չատերու վրայ։ Գրուսայի 5 կարաւաններու մեկնումէն վերջ, կառավարութիւնը յարմար կը դատէ դինքը պահել, քանի որ զինուորի աննեցուկ ընտանիքներ տեղահան չէին եղած եւ բանտը կը գտնուէին չրջակայ հայաբնակ գիւղերէն բերուած 200 հոգի, որոնց համար հոգեւոր պաշտօնեայի մը պէտքը զգալի էր։ Մինչեւ Ս. Գատրիարք հօր աքսորը, Տ. Դիոնիս ամէն ամիս ղրկուած գումարով մը՝ բանտարկելոց անհրաժեշտ պիտոյքը կը հոգայ, իսկ այնուհետեւ ինք եւս կը մատնուի ցաւալի վիճակի մը։ 1920ին վերստին կը մեկնի Տարտանէլ, հայրենադարձ ժողովրդեան բեկորները հովուելու որոնք 690 հոգի են հիմա։

Տարտանէլի երեւելիներէն եւ ազգին աչխատաւորներէն յիչենք Թադէոս Գետրոսեան եւ Մանուկ Առաքելեան, երկուքն ալ աքսորի գոհեր, Ա.ր Գայրամըճ, իսկ Բ.ը Գոնիա։

●

ԷՋԻՆԷ

Գիզա ուրոյն սանճագին 5 գազաններէն մին, հին յորջորջմամբ «Վիլոնիա»։ Տարտանէլի կառավարութեան եւ Ռոտոսթոյի առաջնորդութեան ներքեւ, առաջինէն 8 ժամ հեռու՝ ղէպ հարաւ, ձորամէջ քաղաք՝ Մենտէրէս (Քոանթոս) գետով։ Հայ բոչաներ էզինէի հարաւակողմը՝ Գազ–Տաղի ճամբուն վրայ ինկող Գըզլը եւ Գալըգլը Թրքաբնակ գիւղերը հաստատուած են։ Ատոնց եւ էզինէի հայերը միասին հաշուելով՝ 670 հոգի։ Բիչեալ 2 գիւղերուն հայ բնակչութենէն 167 հոգի միայն վերապրող, որոնցմէ 50ը հիմա Տարտանէլ։ Եկեղեցին Ս. Գէորգ, 1839ին կառուցուած եւ 89ին նորոգուած։

Էզինէի հայերը, նեղուցներու ամրակոծման առեն, Տարտանէլի հայերէն 1 ամիս վերջը՝ Ցունիսի սկիզբները տարագրուեցան Գաբաճան–պէյ գաւառակը (Միխալըճ), իրենց երէցով միասին որ էր՝

Մեսրոպ Քհնյ. Թորոսեան։– Ծնած 1866 Սեպտեմբերին, բնիկ, աչխարհական անուամբ Թագուր, 1900 Ցունիսին ձեռնադրուած Ռոտոսթոյի առաջնորդ Ցովսէփ Եպսկ. Այվազեանէ։

Իր ամբողջ հօտին, մաս մըն ալ Տարտանէլի ժողովրդեան հետ կ'աքսորուի դէպի Միխալըճ։ Կարաւանը փոխանակ 4–5 օրէն հոդ հասնելու, ժանտամաններու քմայքներով օրօրուելով քչքչուելով՝ 3 չաբաթէն կը կտրէ այդ ճամբան, եւ ուղեւորութեան ընթացքին՝ բաւական թուով ընտանիքներ կը կողոպտուին հրոսներու կողմէ։ – Օգոստոսին, Աստուածածնայ չաբաթ օրը հանուր գաղթը կը սկսի էզինեցիներուն եւ Միխալըճի բնիկներուն, որոնք Պրուսա–Պիլեճիքի ուղղութեամբ կը քշուին մինչեւ Տէր–Զոր, Մուսուլ եւ այլուր, եւ կը փճանան 80% համեմատութեամբ։ Հարիւրին 20ը միայն բախտաւորութիւնը կ'ունենայ հայրենադարձ ըլլալու։ – Աքսորէ կը խնայուին միայն 50ի չափ աննեցուկ ընտանիքներ՝ էզինէէն, Տարտանէլէն եւ Գալըճէն, ընդ որս եւ Տ. Մեսրոպ, հովուելով այդ փոքրիկ հօտը։ Թէեւ բաւական նեղ օրեր կ'անցունեն, սակայն արտակարգ փորձութեանց չեն ենթարկուիր։ Տ. Մեսրոպ դժբախտութիւնը կ'ունենայ կորսնցնելու Պրուսայի երկրագործական վարժարանէն վկայեալ իր որդին, բժիչկի չգոյութեան, կամ որ նոյն է՝ հայոց ճամբորդելու մասին բացարձակ արգելքին հետեւանօք։ Սեպտեմբեր օրերուն, Տ. Մեսրոպ միասին կը տանի Ս. Գէորգի քանկագին անօթները, պզեոտները ու գիրքերը, որոնցմով այսօր նորէն կը պայծառանայ այլ տաճարը։

●

ԿԵԼԻՊՈԼՈՒ

Ադրիանապոլսոյ կուսակալութեան 6 սանճագներէն մին, Մարմարայի բերանը, Տարտանէլի նեղուցին վրայ ծովեզերեայ քաղաք։ Ամբողջ բնակչութեան 200 տունը միայն հայոց՝ որոնք համաձայնական տորմիղին ամրակոծման հետեւանօք՝ տարուեցան Ռոտոսթօ եւ չրջակայքը, նաեւ քաղաքին Թուրք գիւղերը (*)։

(*) Կելիպոլուէն 3 ժամ հեռու է Ջըմտըգլը գիւղը, որուն գործաւորական բանակին մէջ գտնուող արաբկիրցի վահրամ երամեան կը պատմէ մեզ հետեւեալը։– «Տարտանէլի ճակատէն մեր գիւղը բերին, 1915ի ամառը, կարճեցի հայ սպայ մը, որ վարպետ պատկերահան, իր թուրք մեծերուն փափաքանօք կը գծէ ջղեր անոնց կենդանագիրները։ Անգամ մը իր մատիտէն կ'ելլէ տեսարան մը· սպան կ'ամբաստանուի իսկոյն, իբր այն թէ այդ գծածը բարտէս մը ըլլար՝ թշնամիին համար պատրաստուած···։ Ջեռերը կապուած կը տարուի Ջըմտըգլըի ձորը։ Կելիպոլուէն կանչուած տէրտէր մը գնաց վերջին ազօթք կատարել անոր մօտ։ Ցետոյ զէնքի ձայներ մը լսեցինք։ Սպան հրացանազարկ եղած էր այդ ձորին մէջ եւ իր դիակը 4 օր անթաղ մնացած, որպէսզի մեր տասնապետին առիթ ստեղծուէր հրամայելու մեզ· «Կեաւուրըն լէչի գոդույոր, կիտինիզ կէօմիւնիզ···»։

ԱՄՓՈՓ ՀԱՄԱՅՆԱՊԱՏԿԵՐ ԲԻԹԱՆԻՈՅ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՄԵԾ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԵԱՆ

ԱՍԱՏՈՒՐ Յ. ՄԱԿԱՐԵԱՆ

ԲԻԹԱՆԻԱ՝ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՄՓՈՓ ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ.–

Արեւելքի հին ծանօթ պետութիւններէն զատ (Եգիպտոս, Փիւնիկէ, Մարաստան, Պարսկաստան, Բաբելոն, Ծունաստան, Հըրէաստան, Հայաստան եւայլն) Փոքր Ասիոյ ցամաքամասին մէջ կը գտնուէին կարգ մը երկրորդական տէրութիւններ եւս։ Այսպէս.–

Ա.– Արեւմուտքը՝ Միսիա (Իլիոն կամ Տըրովադա).– Լիւդիա (Եփեսոս, Զմիւռնիա).– Կարիա (Միլէտ, Միկալէ)։

կեդրոնական մասին մէջ.– Կապադովկիա (Մաժակ, Նազիանզա).– Գաղատիա (Անքարա եւայլն)։ Այս փոքր տէրութիւնը հիմնեցին գալլիացի գաղթականներ՝ Ք. Ա. 278 թուականին։

Բ.– Հիւսիսային կողմը՝ Բիւթանիա.– Պրուսայի (հին Հիւտավենտիկեար) սահմաններուն մօտ (*)։ Այս տէրութեան բնակիչները Թրակիացի գաղթականներ էին։ Գլխաւոր քաղաքներն էին Նիկոմիդիա (Իզմիթ), Պրուսա, Նիկիա (Իզնիկ), Քաղկեդոն (Գատըգիւղ), Մըրիսոբլիս (Իսկիւտար), Լիբիսիա (Կեպզէ), Նիկոմիդիոյ ծոցին մէջ, ուր կը գտնուի Մեծն Աննիբալի գերեզմանը։

Փափլակոնիա.– Սեւ ծովու եզերքը, գլխաւոր քաղաքը՝ Սինոպ։

Պոնտոս.– Այժմու ծանօթ Տրապիզոնի նահանգը, գլխաւոր քաղաքներ՝ Թրաբիզուս (Տրապիզոն), Ամիսոս (Սամսոն), Սեբաստիա եւայլն։

Գ.– Հարաւային կողմը.– Գամփիւլիա, գլխաւոր քաղաք՝ Ատալիա, Բերկա եւայլն։ Կիլիկիա, գլխաւոր քաղաք՝ Տարսոն, Իսոս եւայլն։

Փռիւգիա, քաղաքներ՝ Գորդիոն, Լաւոդիկէ եւայլն։

ԲԻԹԱՆԻՈՑ ՀԱՑ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐՈՒ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Սուլթան Մուհամմէտ Գ. գահ կը բարձրանայ 1595 թուականին։ Իր իշխանութեան օրերուն, Փոքր Ասիոյ եւ բովանդակ երկրին ներքին չրջաններուն մէջ, ճալալիները կ'ապստամբին եւ երկիրն ու բնակչութիւնը կը մատնեն սարսափի, կողոպուտի եւ աւերածութեան։ Ասոնց հետեւանքով, երկրին քրիստոնեաները եւ մանաւանդ հայերը կը լքեն իրենց բնակավայրերը եւ հողերը ու կ'ապաստանին աւելի ապահով վայրեր՝ կ. Պոլսոյ չրջակայքը, արեւելեան Թրակիա ու Բիւթանիա։

1609 թուականին, սուլթան Ահմէտի թագաւորութեան առեն, երբ Մուրատ փաչա կը յաջողի զսպել ճալալիներու ապստամբութիւնը, կոտորել ու փճացնել զանոնք, թագաւորական հրովարտակ կ'ելլէ՝ հրամայելով որ

(*) Իւսիպիեան Պոնտոսի (Սեւ ծով) եւ Բրոքոպեի տի (Մարմարա ծով) միջեւ։

երկրին ներսերէն փախչող գաղթականները վերստին դառնան իրենց տեղերը: Պետական այս հրամանը նոր սարսափի կը մատնէ նորահաստատ հայ գիւղերը, որոնք իրենց տեղահանուած վայրերուն մէջ՝ արդէն իսկ սկսած էին աշխատանքի լծուիլ եւ ամրանալ ու տեղաւորուիլ:

Հայ գաղթականները այս անսպասելի հրամանին վրայ, անտանելի յուսահատութեան մատնուած՝ կը փորձեն ուղիղ կամ անուղիղ միջոցներով մնալ իրենց տեղերը կամ ապաստանիլ՝ աչքէ հեռու թաքուն վայրեր, մինչ գաղթականներու մէկ մասը բռնի ուժով քշուած եւ ետ դարձած է, իր հին բնակատեղին, իր գիւղը:

Այս պայմաններուն տակ է որ կազմուած են Բիւթանիոյ եւ Նիկոմիդիոյ չրջանին չատ մը գիւղերը, ինչպէս Գարտիզակ եւ անոր դէբրացի հայաբնակ գիւղերը, մօտ կամ հեռու, իրենց վերադարձի ճամբուն վրայ:

(Ժամանակագրութիւն Դարանաղեցի Գրիգոր Վարդապետի, որ տեղափոխուող հայ կարաւաններուն մէջ կը գտնուէր, ինք եւս):

Աւելի յստակ գաղափար մը կազմելու համար, տանք Բիւթանիոյ եւ Նիկոմիդիոյ սահմաններուն մէջ կազմուած հայաբնակ գաղութները:

Գարտիզակի (Գախճաճուխ) սահմաններուն մէջ կը կազմուին չորս հայ գիւղեր՝ Գարտիզակ, Տօնկալ, Օվաճուխ, Արսլանպէկ:

Իզմիթէն (Նիկոմիդիա) հիւսիս-արեւելք ուղղութեամբ, Ղոճաէյլի գաւառին մէջ կային՝ Արմաչ, Խասկալ, Ֆերիզլի, Թամլըխ, Սաքարիա գետին հովիտը եզերող սարաւանդներուն վրայ:

Ասոնցմէ դէպի արեւելք, նոյն գետին հովիտը եզերող բարձունքներուն վրայ եւ դաշտագետիններուն մէջ չինուած էին՝ Սապանճա, Կէյվէ, Օրթագիւղ, Ղընճըլար, Քուրթպելէն, մասամբ կամ ամբողջովին հայերով բնակուած գիւղեր:

Իզմիթի ծոցին ուղղութեամբ, դէպի արեւմուտք, Գարամուրսալի նաւամատոյցէն վեր՝ լեռնային բարձունքներուն վրայ կային Մերտիկէօզ, Եալաքտէրէ գիւղերը: Այս գիծին վրայ, Գոլսոյ ուղղութեամբ, Եալովայի լեռնաթիկունքներուն վրայ հաստատուած էին՝ Շախչախ, Քարցի, Ղըլըճ Քէօյ հայաբնակ գիւղերը: Ասոնցմէ աւելի վեր, Նիկիոյ (Իզնիկ) հովիտին հիւսիսային եւ հարաւային երկու լուսահեռական լանջքերուն վրայ, կային կարգ մը ուրիշ հայ գիւղեր.— Զեննիլէր, Օրթաչիւղ (Պրուսայի), Գազարու Մեծ Նոր Գիւղ, Քերեմեթ, եւ դէմացը Սէօլէօզ, Կիւլէ, Ղարաախ, իսկ Մարմարա ծովուն մօտ՝ Գենլի:

Նորահաստատ այս գիւղերուն չարքը դեռ կ'երկարի ու կը ճոխանայ ուրիշներով, որոնք ցրուած էին Գիլեճիկ եւ Գրուսա քաղաքներուն միջեւ տարածուող լեռնադաշտին վրայ, մինչեւ Գալատիոյ վիլայէթին սահմանները, մօտաւորապէս 45 հայաբնակ գիւղեր:

Վերոյիշեալ գաղթականութենէն մաս մը կը ցրուի Ռոտոսթոյի (Թեքիրտաղ) եւ Գանտըմայի չրջաններուն մէջ, ուր կը կազմեն հայաբնակ գիւղեր:

ՆՈՐ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆՈՒՄ.—

Ճելալիներէն իսոյս տուող այս գաղթականութենէն զատ, գաղթականութեան ուրիչ հոսանք մը եւս կը հասնի Նիկոմիդիոյ գաւառը: Այսպէս.—

1877ի Թրքօ-ռուսական պատերազմին յաջորդող օրերուն, տեղի կ'ունենայ կովկասցի իսլամ վրացիներու (կիւրճի) գաղթը Թուրքիա: Ասոնցմէ մաս մը կը բերուի Գարտիզակի մօտ, զուտ հայկական չրջանակ մը կազմող հայաբնակ գիւղերու չուրջի բարձունքներուն վրայ տեղաւորուելու համար, իսլամ բնակչութեան թիւը աւելցնելու պետական քաղաքականութենէ մղուած: Աւելորդ չ'ըլլար նշել, որ Գարտիզակ եւ իր շուրջ գտնուող գիւղերը (Գարտիզակ-Օվաճուխ-Տօնկալ եւ Արսլանպէկ) ունէին 20,000է աւելի զուտ հայութիւն մը:

Թուրք կառավարութիւնը այս նորեկ գաղթականներուն յատկացուց Գարտիզակի սահմաններուն վրայ գտնուող Սաքար Գըչը, Տէօչէմէ, Աղըլ Տերէ (*), եւ Գարտիզակի թիկունքներուն վրայ, գետին միւս կողմի բարձունքները, ուր ժամանակի ընթացքին կազմուեցան մեծ ու փոքր 15–20 իսլամ գաղթա-

(*) Նաեւ Հասարէօյ, Իսաթիէ, Թաթարէօյ:

Պարտիզակ եւ իր շրջակայքը՝ Պրուսայի կամ Խիւտավենտիկեար վիլայէթին մէջ

կաններու պիւղեր՝ մօտէն քէ հեռուէն պաշարելով զուտ հայաբնակ գիւղերը:

Նոյն ծրագրով, մեծ բազմութիւն մը բերուեցաւ նաեւ իսլամ վրացիներու (ապազանեբու)՝ Իզմիթի եւ Արմաչի ճամբուն միջեւ գտնուած պետական թափուր հողերուն վրայ, հակակշռելու համար Նիկոմիդիոյ հայաշատ այդ շրջաններու քրիստոնեայ եւ յատկապէս հայ բնակչութիւնը: Հոս միջանկեալ նշենք, որ այդ չեչէնները մաս մ'ալ տեղաւորուեցաւ արաբական շրջաններուն մէջ, օրինակ Ռասիւլ-Այն՝ Տէր-Զորի սահմաններուն մէջ, մեծագոյն եւ ահաւորագոյն գերեզմանը հայութեան:

Նիկոմիդիոյ շրջանի չերքէզները, Ռասիւլ-Այնի չեչէնները եւ Տիարպեքիրի ձիաւոր չերքէզ չեքէները՝ իրենց չերքէզ պետերուն Տոքթ. Ռեշիտ (Տիգրանակերտի կուսակալ՝ սպանդի օրերուն), չերքէզ բորենի Սալիհ Զեքիի (Տէր-Զորի կառավարիչ), եւ չերքէզ Իպրահիմի՝ Գոլոյ կեդրոնական բանտի վայրագ տնօրէնին ղեկավարութեան տակ, ոճիրներուն ամէնէն դժոխայինը ի գործ դրին՝ իբր կամակատարներ հրէշածին թալէաթներու եւ անոնց մէդսպարտ քիրքին:

Իսլամ վրացիներու եւ լազերու հետքին վրայ, Տրապիզոնի կողմերէն, Սեւ ծովու եզերքի Համշէնի գաւառէն, հալածական հայեր ստիպուեցան Նիկոմիդիոյ գաւառի զանազան անկիւնները պալ քալելով եւ բնակութիւն հաստատել: Այս լազ հայերէն կազմուեցան փոքր պիւղեր՝ Պարտիզակի սահմաններուն մէջ, – Զաքար պիւղ (Սաքար Գրչքը), Մանուչակ եւ Թամամվայր:

Հայ լապերու կարգ մը ուրիշ գիւղեր ալ հաստատուեցան՝ Ատափազարի կողմերը, – Խանտուայի կողմերը՝ Աբամ Գիւղ, Գեղամ Գիւղ: Խանտէկի կողմերը Հայոց Գիւղ, Հովիւ Գիւղ, Սապանճայի լերան մօտ՝ Սապանճայի Նոր Գիւղ: Գուրտպելէնկի լեռներուն մէջ կապուտիկ Գիւղ: Այս վերջինը աւելի ետքը փոխադրուեցաւ Արմաչի վանքին մօտի լեռը:

ՆԻԿՈՄԻԴԻՈՑ ՎԻՃԱԿԻՆ ՀԱՑՈՒԹԵԱՆ ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐԸ

Պետական, Ազգային Առաջնորդարանի եւ անհատներու կողմէ կատարուած է Նիկոմիդիոյ վիճակի հայութեան մարդահամարը: Այսպէս՝ 1832ին, 1870–1880 թուականներուն, 1885ին,

1898ին, 1902ին, 1910ին կատարուած են մասնակի կամ ընդհ. մարդահամարներ, տալով զանազան թիւեր՝ հայկական վիլայէթուն յատուկ:

1910ին կատարուած պետ. վիճակագրութեան համաձայն, Իզմիթի վաւառին բնակչութիւնը եղած է 389,847 անձ, որուն 199,420ը խալխներ, 54,037 հայեր, 36,039 յոյներ, 351ը՝ հրեայ:

1913ի ընթացքին կատարուած մարդահամարը՝ Իզմիթի վիճակին հայութեան մասին, ցոյց կու տայ աւելի ճշգրիտ պատկեր մը.— Այս մասին խօսք տանք Իզմիթի վիճակին Առաջնորդ Ստեփաննոս Արք. Ծովակիմեանին.—

«Արշաւունի Ծովհաննու Պատրիարք հօր 1913 Մայիս 29, 2115 համար պրուքեան վերայ, Նիկոմիդիոյ վիճակիս մանրամասն մարդահամարը բնել տուած էի, ուսկաւին պատրիարքարան չղրկած՝ տարապարտնցանք՝ 1915 թուականին, Իզմիթի վիճակէն եւ՝ ի Գոնիա՝ Մատամ Լուիզ Սուլիյէ պաղիացւոյն օթէլին՝ թիւ 23 սենեակին մէջ պրեցի ի Պատրիարքարան՝ 1915 Յուլիս 30 եչ. թուականաւ, 42179 թ. նամակով:

«Ցիշեալ մարդահամարին մէկ օրինակը, յորմէ քաղելով, բովանդակութիւնը կը դնեմ ի Քղթիս. այսպէս Իզմիթի վիճակին, եւ Իզմիթի վիճակին կցուած Պրուսայի վիլայէթի մէկ մասին եւ Պոլուի միւթեսարրիֆութեան մէկ մասին բնակչութեան մարդահամարի բովանդակութիւնը.—

	Տուն	Արու	Էգ	Գումար
Իզմիթի վիճակի բնակչ.	10108	25740	25035	50775
Պրուսայի մասինը	2984	7569	7302	14871
Պոլուի մասինը	481	1213	1182	2395
Գումար	13573	34522	33519	68041

Այս մարդահամարէն կը հասկցուի որ՝

Իզմիթի Վիճակի քաղաք եւ գիւղերն են՝	45
Գահանայից թիւն է, մին քարոզիչ	
վարդապետ	84
Եկեղեցեաց թիւն է	40
Մատուռներ	61

⁂

Նիկոմիդիոյ վաւառին կամ թեմին մէջ երեք դլխաւոր դիւղաքաղաք եւ քաղաքներ կան, որոնք իրենց մշակոյթով, թիւով եւ այլ զանազան պայմաններով կը տարբերին թեմին միւս չրջաններէն: Ասոնք են՝ Պարտիզակ, Իզմիթ (Նիկոմիդիա) եւ Ատափազար:

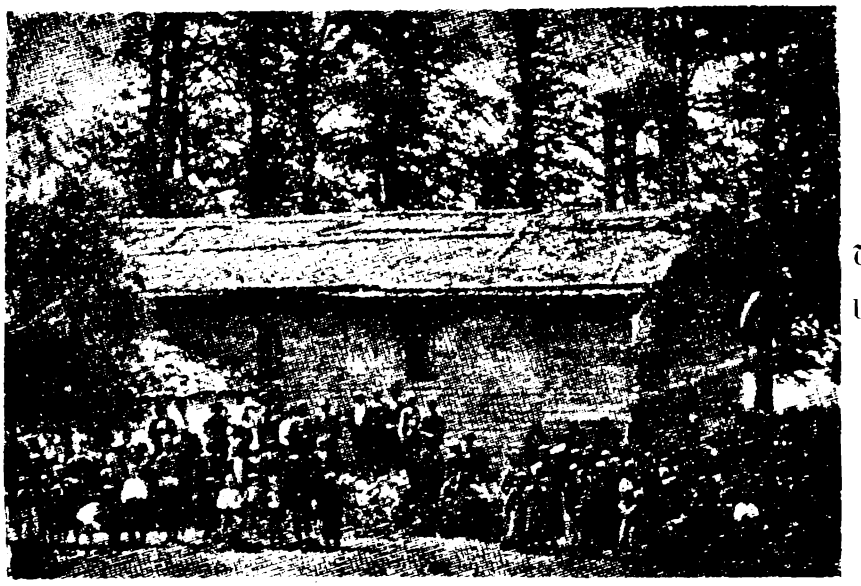
Պարտիզակի հայ գաղթականութիւնը կը կարծուի թէ Սեբաստիոյ չրջանի Պաղճաճուխ (Պարտիզակ) գիւղէն գաղթած է, նկատի ունենալով երկու Պարտիզակներուն (Պաղճաճուխ) լեզուական հանդիսութիւնը: Թորգոմ Սրբազան Գուչակեան (Պարտիզակցի) Սեբաստիոյ Առաջնորդ եղած ատենը նչմարած է լեզուական այդ նմանութիւնը: Ոմանք ալ կը կարծեն թէ Ակնայ չրջանէն գաղթած են՝ Պարտիզակի հիմնադիրները՝ ճալալիներէ փախչելով:

Բիւզանդական կայսրութեան ահմաններուն մէջ, հայերու գաղթը չատ կանուխէն սկսած է, մասնաւորաբար Կ. Պոլիս եւ ուրիշ կարեւոր քաղաքներ, որոնց կարգին Նիկոմիդիոյ մէջ: Այս հայերու կարեւոր մէկ մասը կորսնցուցած է իր լեզուն եւ ձուլուած՝ յոյներուն հետ:

Ասոնդաբար կը պատմուի թէ 1574 թուականին (989 տաճկաց թուականով), Իզմիթի եէնի ճամիի չինութեան կը ձեռնարկէ փերթեւ անունով փաչա մը: Այս չինութեան համար Իզմիթ կը բերէ հայ դործաւորներ եւ վարպետներ: Փաչան կը թելադրէ այս հայերուն՝ իրենց ընտանիքները բերել Իզմիթ, ինչ որ կ'ըլլայ: Ասոնց բնակութեան տեղ կը յատկացուի թափուր պետնի մը վրայ: Ժամանակի ընթացքին հայերը իրենց նախկին թաղը կը լքեն եւ կ'իջնեն աւելի ցածերը, ծովեզերքին մօտերը: Կը կարծուի թէ այս կերպով կազմուած է Իզմիթի հայ գաղութը: Վերջէն եկող գաղթականները իրենց բնակութիւնը կը հաստատեն Իզմիթի հանդիպակաց բլուրներուն վրայ՝ օրինակ Պարտիզակ, Տէօնկել, Օվաճուխ եւայլն:

Ատափազար.— Ատափազար Բիւթանիոյ

կարեւոր քաղաքներէն մին է, չինուած՝ Սաքարիա գետին եզերքը, Նիկոմիդիայէն 45 քմ. հեռու: Քաղաքին 30,000 բնակչութեան կէսէն աւելին հայեր էին: Բուսական թիւով յոյներ ալ կային, որոնք դրեթէ բոլորն ալ կր հասկնային հայերէն, իսկ շատեր ալ՝ հայերէն կր խօսէին: Ատափազար Բիւթանիոյ չրջանի ամենամեծ հայաբնակ քաղաքն էր, անկէ վերջ կու գար Պարտիզակ որ տեղահանութեան չրջանին ունէր չուրջ 2500 ընտանիք, զուտ հայերէ բաղկացած:

Շրջանի հայկական գիւղերէն
Մանուշակի ուխտատեղին,
Մատուռը եւ ժողովուրդը

★

Մեր օրերուն, շատ մը գիւղերու եւ քաղաքներու մէջ կը գործէին մեսրոպեան մանրանոցներ ուր հազարաւոր կիներ եւ աղջիկներ կ'աշխատէին, իրենց թանկագին օժանդակութիւնը բերելով ծնողներու եւ ընտանիքին տնտեսական վիճակի թեթեւացման ու բարելաւման:

⁂

Բիւթանիոյ հայերու զբաղումներու մասին խօսուած առեն, կ'արժէ խօսիլ երեք գործերու մասին եւս, որոնք միայն պարտիզակցիներուն յատուկ էին.—

ա) Պայտագործութեան ճարտարարուեստը.— Պարտիզակի մէջ բացուած էին շատ մը դործատեղիներ, որոնք կը պատրաստէին մեծաքանակ պայտ եւ կը ղրկէին Պոլիս, իբր կեդրոն:

բ) Վառելափայտի գործ.— Պարտիզակի լեռներուն մէջ կը պատրաստէին մեծաքանակ փայտ՝ դործածել Պոլսոյ համար:

գ) Ածուխի գործ.— Պոլսոյ Փողերանոցին ածուխը կը հայթայթուէր Պարտիզակի լեռներէն, բոլորը գիւղացիին ձեռքով:

Երբ Բիւթանիոյ հայ գաղթականութեան

ՀԱՑԵՐՈՒ ԶԲԱՂՈՒՄՆԵՐԸ՝ ԲԻԹԱՆԻՈՑ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Բիւթանիոյ չրջանի առաջին հայ գաղթականները կը զբաղէին հողագործութեամբ: Ցոպան եւ անմշակ հողերը կեանք կ'առնէին անոնց ստեղծագործ ձեռքերուն տակ:

Ժամանակի ընթացքին, դաժան աշխատանքներէ ետք, արտերը կը վերածուէին Բաստաններու, բանջարանոցներու, անասնապահութեան վայրերու, պտղատու ծառերու, այդեզործութեան, մեղուաբուծութեան եւն.:

Հետզհետէ կը զարգանային նաեւ ամէն տեսակի արհեստները՝ համաձայն պէտքի: Ցանութպանութիւնը եւ առեւտուրը կը բարդաւաճէին: Վաճառականներ երեւան կու գային, չնորհիւ իրենց ճարպիկութեան: Մխայիտ մշակութիւնը եւս թափ կը ստանար: Իսկ չերամաբուծութիւնն ու մետաքսի ճարտարուեստը առաւելագոյն ուշադրութեան առարկայ կր հանդիսանային Բիւթանիոյ բոլոր սահմաններուն վրայ, իրրեւ չահաբեր դործ:

տնտեսական վիճակին մասին կը խօսուի, չենք կրնար չյիշել Իզմիթի եւ Արսլանպէկի մէջ բացուած պետական ասուիի գործարանը, որուն ճարտարապետը եւ հիմնադիրները հայ ամիրաներէ եղած էին, իսկ պաշտօնէութեան եւ գործաւորներու մեծագոյն եւ կարեւորագոյն մասը հայեր՝ Արսլանպէկէն, Օվաճուխէն եւ Գարտիզակէն։

Դեռ հայ գաղթականութեան եւ հայ համայնքներուն տնտեսական պայմաններուն կը սատարէին պետական եւ ազգային պաշտօնները՝ գաւառին զանազան մասերուն մէջ։

Մէկ խօսքով, Բիւթանիոյ հայութիւնը գտած էր իր կեանքի ճամբան՝ դէպի բարօր ապագայ, երբ ծագեցաւ մեծ փոթորիկը՝ ամէն բան աւերակի վերածելով, անիծապարտօրէն...։

ԿՐԹԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ՆԻԿՈՄԻԴԻՈՑ ԳԱՒԱՌԻՆ ՄԷՋ

Դպրոց եւ Մշակոյթ.— Նիկոմիդիոյ գաւառը, որ կ. Պոլսոյ ամէնէն մերձաւոր չրջանն էր, տարակոյս չկայ որ առաւելագոյն չափով պիտի օգտուէր կրթական ու մշակութային այն բոլոր շարժումներէն, որոնք տեղի կ'ունենային հայ մտաւորականութեան առեւմուտքի այդ մեծ կեդրոնին մէջ։

Առաջին հերթին կու գայ դպրոցական, կրթական կեանքը։ Արդարեւ, Նիկոմիդիոյ գաւառի չուրջ չիսնեակ մը մեծ ու փոքր հայկական գաղութները ստեղծած էին իրենց լոյսի ճրագը կամ ջահը, ամէնէն համեստ ու խոնարհ պայմաններու մէջ իսկ։

Գրեթէ ամէն պիւղ ունէր իր ազգային դպրոցը։ Իսկ աւելի մեծ համայնքներուն մէջ, մէկէ աւելի դպրոցներ կը գործէին, ազգային եւ յարանուանական։ Այս դպրոցներուն մեծագոյն մասը ունէր մինչեւ վեցերորդ դասարան, ուրկէ ետք, կա՛մ կեանքի մէջ կը մրցնէին եւ կամ կարողութիւն ունեցողները իրենց զաւակները կը ղրկէին, իրենց միջավայրէն հեռու, բարձր դպրոցներ։

Նիկոմիդիոյ չրջանին մէջ — առանց թերագնահատելու միւս հայկական համայնքներու ճիգն ու զոհողութիւնները — կարելի է ըսել որ երեք կեդրոններ եղած են, որոնք կրթական-ուսումնական մարզին մէջ, բացառիկ պայմաններով կը ներկայանան.— Արմաչ՝ իր դպրեվանքով, Գարտիզակ՝ իր Ներսէս-Շուշանեան Բարձր. Նախակրթարանով եւ Ամերիկեան Բարձրադոյն Վարժարանով, իսկ Աւտափազար՝ իր Կեդր. Վարժարանով, Ամերիկեան Հայուհեաց Վարժարանով եւ 1910էն ետք բացուած Երկրորդական Վարժարանով։

Ըսենք անմիջապէս որ Ստեփաննոս Արքեպսկ. Յովակիմեան Նիկոմիդիոյ չրջանի վարժարաններուն ստեղծման ու բարգաւաճման մէջ մեծ բաժին մը ունեցած է, ամէնէն հեռուստ ու խոնարհ անկիւններուն մէջ իսկ դպրոցներ ստեղծելով։

Վերյիչեալ երեք կեդրոններէն Արմաչի դպրեվանքին մասին առանձին դլուխի մը մէջ խօսած ենք, բաւական լայն կերպով։ Խօսինք ուրեմն Գարտիզակի եւ Աւտափազարի կրթական կեանքին մասին ամփոփ գիծերով։

Գարտիզակ.— Գարտիզակի կրթական կեանքը չատ խոնարհ պայմաններու տակ կը սկսի, յետագային, ոակայն, ունենալով իր ոսկեդարը։ Գարտիզակ իր հիմնարկութենէն մինչեւ բաւական տարիներ ետք, առանձին վարժարան չէ ունեցած։ Սակաւաթիւ մանուկներ, արհեստաւորի խանութին մէջ նստած՝ հազիւ կրնային Սազմոսէն մասեր կարդալ սորվիլ։

Առաջին ուսուցիչները քահանաներ եղած են, որոնք իշխաններու զաւակներուն կարգալ կը սորվեցնէին։

Իզմիթի Առաջնորդ Գողոս Արքեպսկ. Գաբաքոչ կը հրամայէ դպրոց բանալ, ինչ որ պաղտնապէս կը չինուի։

Կը պատմուի թէ Բ. եկեղեցիի չինութեան առեն, եկեղեցիին կից սենեակ մը չինուած էր, ուր մանչեր, մինչեւ իրենց գործի տարիքը կը յաճախէին եւ կարդալ կը սորվէին, քահանայի կամ սարկաւագի հսկողութեան տակ եւ անոնց առաջնորդութեամբ։

Հետզհետէ տեղացի կամ դրսեցի ուսուցիչներ պաշտօնի կը կանչուին, երկար կամ կարճ պաշտօնավարութեամբ մը։

Գարտիզակի մէջ, առաջին աղջկանց վարժարանը սկսած է Տէր Կարապետ քահանայի կոմսէ, 1820ին։ Ազգ. Վարժարանի կառուցումէն տասնեակ մը տարիներ ետք, Տայեան ընտանիքէն Տիրացու Ստեփան սկսեր էր դաստատ դրացի աղջիկներուն։ Աթիկա Նորութիւն

մըն էր ամբողջ դաւառին համար: Ասոր վրայ, ազգ. իշխանութիւնը, դպրոցին կից տուն մը վարձելով, աղջիկներուն ուսման գործը Տիրացու Ստեփանին կը յանձնէ, վնահատելով անոր աշխատանքը:

1833ին, վերջապէս, պարտիզակցին կ'ունենար իր դպրոցական անջատ չէնքը, ուր կը պաշտօնավարեն տեղացի կամ դրսեցի վարժապետներ:

1847ի Յուլիսին կարեւոր նորութիւն մը կը սկսի Նիկոմիդիոյ դաւառին մէջ: Բերիացի Մուրատ վարժապետ, հայկաբան եւ երաժշտագէտ, կը նշանակուի Իզմիթի դաւառի քոյր վարժարաններուն ընդհ. տնօրէն (տեսակ մը կրթ. քննիչ), կ'այցելէ Պարտիզակ եւս, կ'ընէ կարգ մը դպրոցական կարգադրութիւններ, որոնք սակայն մեծ արդիւնք մը չեն տար:

Վաթսունական թուականներուն, երկու կարող ուսուցիչներ երեւցան, – մեծ հայկազեան Սարգիս Փանտիկեան եւ Յակոբ Պոտուրեան, որոնք սակայն քահանայական կարգ ստանալով, կրթական ասպարէզէն հեռացան:

Ապա կը գտնուի յարմար անձ մը, յանձին Գէորգ էֆ. Շիրինեանի, դարահիւսրցի մտաւորական մը, որ Եւրոպայի մէջ երկրագործութիւն ուսած էր: Շիրինեան կը նշանակուի տեսուչ ազգ. վարժարաններու, տեղական կարգ մը նորահաս ուժերու գործակցութեամբ: Շիրինեան կը ստանձնէ ուսումնարանի բաժինին կարեւորագոյն դասերը, նախակրթարանի բաժինին դասերը յանձնելով իր գործակիցներուն:

Այսպէս, Շիրինեան օգտակար գործունէութենէ մը ետք, տեղական դժուարութեանց պատճառով, Նիկոմիդիոյ թեմի օրուան Առաջնորդ Ներսէս Արքեպսկ. վարժապետեանի կոդմէ Ատափազար կը փոխադրուի, ուր կը չարունակէ իր արդիւնաւոր գործունէութիւնը:

Պարտիզակի Աղջկանց Ամերիկեան վարժարանը մեծ փոփոխութիւն բերած էր՝ կրթական տեսակէտով, Պարտիզակի մէջ: Ազգ. վարժարանները կարելի չէր հինգած ձեւերով վարել, յեղաշրջում մը անհրաժեշտ էր: Եւ ահա, օրուան ազգ. իշխանութիւնը, Պոլսէն պաշտօնի կը հրաւիրէ Տէր եւ Տիկ. Արմենականները 1877ի դպրոցական տարւոյն սկիզբը:

Նկարքին իրապաշտութիւնները, ամերիկեան վարժարանի պայծառութիւնը, եւ յարատեւական մրցակցութիւնները կը հարկադրեն ունենալ յաւ քարոզիչ մը եւ կարող տնօրէն մը, տեղւոյն հայասաւանդեալ Եկեղեցիին եւ ազգային վարժարաններու համար:

Օրուան ազգ. իշխանութիւնը Պոլիս՝ օրուան պատրիարքին կը դիմէ, փափաքուած ուսուցիչ-քարոզիչը դտնելու համար:

Եղիշէ Վրդ. Դուրեան (յետագային՝ Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարք, բանաստեղծ ու բանասէր)

Օրուան պատրիարքը կը յանձնարարէ քանամեայ ազգուն երիտասարդ վարդապետ մը՝ Եղիշէ Դուրեան, 1880ին: Եղիշէ Դուրեան ծնած էր 1860 Փետրուար 23ին, Սկիւտար, կ. Պոլիս: Աւազանի անունով՝ Մհրան: Նախնական ուսումը ստացած էր Սկիւտարի Ճեմարանը, ապա Ս. Խաչ վարժարանին մէջ՝ 1866–1874: 1876ին, ուսուցիչ կը նշանակուի ճեմարանին: 1877ին սարկաւագ կը ձեռնադրուի Իզմիրլեանէն եւ կը կարգուի տեսուչ նոյն վարժարանին: 1880 Յուլիս 1ին կ'ընդունի վարդապետական աստիճան եւ անմիջապէս տեսուչ-քարոզիչի պաշտօնին կ'անցնի Պարտիզակ, որուն կրթական ոսկեդարը կը սկսի: Դուրեան, առաջին օրէն, ընդհանուրին համակրանքը կը չահի, իր պերճախօս եկեղեցական, իր խնամքով պատրաստուած կրթական ու դաստիարակչական մչակ, օժտուած՝

անձնուէր ու եռանդուն ոգիով եւ հրապուրիչ դեղեցկութեամբ:

Դուրեան ինքզինք պտաւ երկու անմխիթարական պատկերի առջեւ, – վարժարանական անյարմար չէնք եւ յոգնած ուսուցիչներ՝ անատակ սկսուած եւ ծրագրուած պաստիրակչական պարծին: Ուրեմն, Դուրեան ձեռնարկեց վարժարանական նոր չէնքի մը չինութեան: Երեք յարկանի, հսկայ չէնք մը:

Իր օրով, ապգ. վարժարանը փայլուն մրցակից մը եղաւ Ամերիկեան Բարձր. վարժարանին: Նիկոմիդիոյ կանոնական չրջաններէն ուսանողներ կու գային ապպային վարժարան:

Դուրեանի դերը մեծ եղաւ ոչ միայն կրթական ու եկեղեցական մարզերու, այլ լսարանական, թատերական եւ մչակութային ալ մարզերուն մէջ: կանանց եւ այրերու յատուկ կիրակնօրեայ լսարանները մեծապէս աստիրեցին երկու սեռերու մտաւոր եւ հոդեւոր զարգացման, որուն մղիչ ուժն ու ոգեկոչը Դուրեանն եղաւ: Ազգային եւ պատմական ողբերգութիւնները Գ. Դուրեանի եւ Գէչիկեաչլեանի՝ վարժարանական բեմին վրայ կը ներկայացուէին, յաճախ նորահաս ուսուցչական սերունդին գործօն մասնակցութեամբ, եւ սա՝ 80ական թուականներուն:

Դուրեան ատոք հունձքը պատրաստելէ եւ մասամբ իր ձեռքով քաղելէ ետք, Արմաչի վանքին փոխ-վանահայրութեան պաչտօնին հրաւիրուած ըլլալով, ակամայ թողուց իր ա՛յնքան սիրած Գարտիզակը 1890ին:

ԳԱՐՏԻԶԱԿԻ ՄԷՋ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ ԹԵՐԹԵՐ

Գարտիզակ համբաւի տիրացած է՝ մեծ թիւով ուսուցիչ, քահանայ եւ վարդապետ տըւած ըլլալուն համար ազգին:

Այս գիւղը տուած է նաեւ մեծ թիւով թերթեր՝ 1807էն սկսեալ, խմորատիպ ձեռագիր կամ տպուած: Ահա՛ այդ թերթերուն անունները.–

1.– Բամբեր Գարտիզակեան, ձեռագիր թերթ մը՝ խմբագրութեամբ Յովհ. Մկրեան պատանիին (ապագայ քահանայ):

2.– Թուքակ, Յովհ. Մկրեան, ձեռագիր:

3.– Սոխակ, Գէորգ Շիրինեան, ազգ. վարժարանի տնօրէն (չաբաթաթերթ):

4.– Գարտէզ Ազգային Ծաղկանց, խմորատիպ:

5.– Թոհաֆ, խմորատիպ չաբաթաթերթ:

6.– Գարտիզակ, Գարտիզակի Ամերիկեան Բարձրագոյն Վարժարանի Շրջանաւարտից Միութեան օրկան, խմբագրութեամբ Տոքթ. Յովսէփ Տէր Ստեփանեանի 1909ին:

7.– Գարտիզակ, վերոյիչեալ Գարտիզակ թերթէն առաջ՝ նոյնանուն թերթ մը հրատարակուած է, Մինաս Մալեանի եւ Արմենակ Տէր Յակոբեանի խմբագրութեամբ:

8.– Փարոս, երիտասարդաց Քրիստոնէական Ընկերակցութեան կողմէ հրատարակուած, խմբագրութեամբ Յակոբ Ալոճեանի, ամսաթերթ, տպուած Գալիս, 1910ին:

9.– Դարման, խմորատիպ, խմբագրութեամբ Հնչակեան մասնաճիւղի, 1895–1896ին:

10.– Քնարիկ, խմորատիպ, Օվաճըք, 1908ին, քանի մը թիւ ելած:

11.– Պայքար, խմորատիպ, Հնչակեան թերթ, կիսամեայ:

12.– Մեղու, խմորատիպ, պատկերազարդ երկշաթերթ, Աբիկ Ա. Մինասեան:

13.– Մեղու, 1912, դաշնակցական ակումբին կողմէ. չաբաթաթերթ, խմբագիր՝ Գեղամ Գուշակեան, վաղամեռիկ տաղանդաւոր երիտասարդ մը՝ Թորգոմ Սրբազանին եղբօրորդին:

Նիկոմիդիոյ մէջ կը հրատարակուէր «Բիւթանիա» թերթը:

ԱՐՄԱՇ՝ ՈՒԽՏԻ ՈՒ ԼՈՅՍԻ ԿԵԴՐՈՆ

Արմաչ Նիկոմիդիոյ թեմին մէջ կրթական եւ եկեղեցական կեդրոն մը եղած է իր վանքով եւ ուսումնարանով: Ան հռչակ հանած է, նախ, իբր ուխտավայր Զարխափան Ս. Աստուածածնի, որուն ուխտը ամէն տարի երկու անգամ կը կատարուէր, մին գարնան, միւսը աշնան: Ամէն կողմէ մեծ թիւով ուխտաւորներ կու գային Զարխափան Ս. Աստուածածնին, բժշկութեան ու հրաշքի ակնկալութեամբ եւ հաւատքով:

Արմաչի հիմնարկութիւնը կատարուած է 1611 թուականին:

Արմաչական ուսանողները ժամանակին ե-

պան են «Ձեռ առնելու» և քահանաները պատրաստվելիս, մանաւանդ ամէն օրերուն երբ Աստուծոյ վանահայրապետները իր վրայ կը մեծցնեն Նիկոմիդիոյ թեմին առաջնորդական պարտքերը:

Ամէնուր հայկական է, այդ չքնաղին, աստուածընկալ և ճաշակաւոր մարմարեայ վարդապետներ՝ պատուական չքնաղներու կերտողներուն:

Ուսումնական այս պարտուկներէն առած է մինչև 1880 թուականը: 1888ին սկիզբը, Ամասիոյ վերջին վանահայր Աբրահամ Եպիսկոպոսէն Արքեպիսկոպոս Պոլսոյ պատրիարքը կ'ընտրուի: Այդ առեն, Ամասիոյ վանահայրապետները կը կոչուին Պոլսոյ Պատրիարքին անձին:

Ամասիոյ վանքին վարչական ձևը փոխադրուելեն կ'ենթարկուի, և այս առիթով կը կազմակերպուի Ամասիոյ Դպրեվանքը իբր հաստատութիւն մը կուսակրան եկեղեցական պատրաստութեան, Պոլսոյ Պատրիարքարանի հովանաւորութեան տակ, և որուն վարչութիւնը՝ փոխ-վանահայրութեան միջոցով, կը յանձնուի Օրմանեան Մատթիա Եպիսկոպոսին, Պոլսոյ մէջ ունենալով իր խնամակալութիւները, որուն առընթեան էր Արիկ էֆ. Ունանեան:

Ամասիոյ Դպրեվանքը կը հասնի գնահատելի բարձրութեան մը: Առանձնական հոսպիկ պարիսներ, ապահովելով վանքին պիտոյքն: Դպրեվանքի առաջին աշխատողներն Օրմանեան Աբրահամ իրեն օժանդակ ունենալու Մաւեան Յովհաննէս վարդապետը, Մամբրէ վարդապետը, և Խաչիկեանն, Ֆրանսիսկեան ուսուցիչները:

Ամասիական ներսունդի կարգ մը աչքառու եկեղեցականներուն անունները քաւել՝ աւելորդ չենք նկատեր.— Բարսէղ Կիւլեսերեան, Թորգոմ Գալշակեան, Մեսրոպ Նարոյեան, Մուշեղ Սերոբեան, Գարեգին Խաչատուրեան, Ղեւոնդ Դուրեան, Շահէ Գասպարեան, Երուանդ Փերատճեան, Գնել Քալեմքեարեան, Եղիշէ Վարդ. Խաչերեան, Գրիգորիս Պատրեան և ուրիշ չատներ: Այս ներսունդն եղան պատրիարքներ և կաթողիկոս:

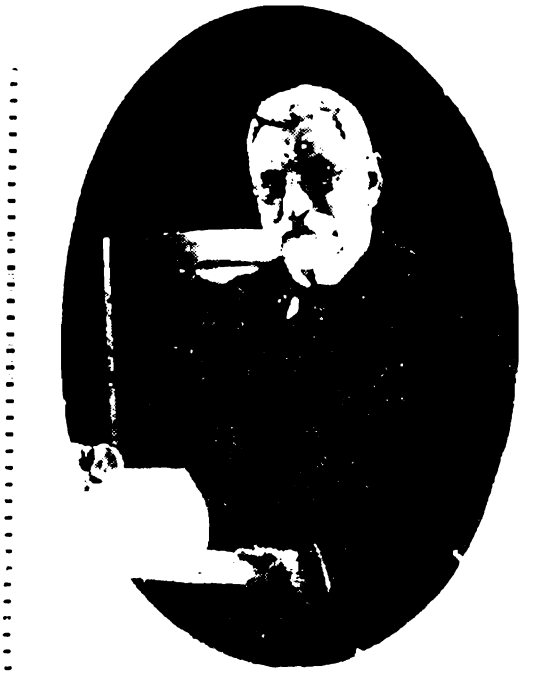
Ամասիոյ վերջին ներսունդը կարմիր ապանին պահուկտա, իր Հօտին հետ՝ Հալիսական բնակատեղին մէջ, եղերականօրէն: Իսկ Լատին և Հատատրի կերպեն Ամասիոյ ալ փոխադրուեցան մարդ-հրեշտակներու ձեռքով:

«Թո՛ղ որ անցած անկ . . .»:

ԿԵՐԵԿԱՆ ԳԵՂԵՑԻԿ ԱՏԱՓԱՂԱՐԻ ՄԷՋ

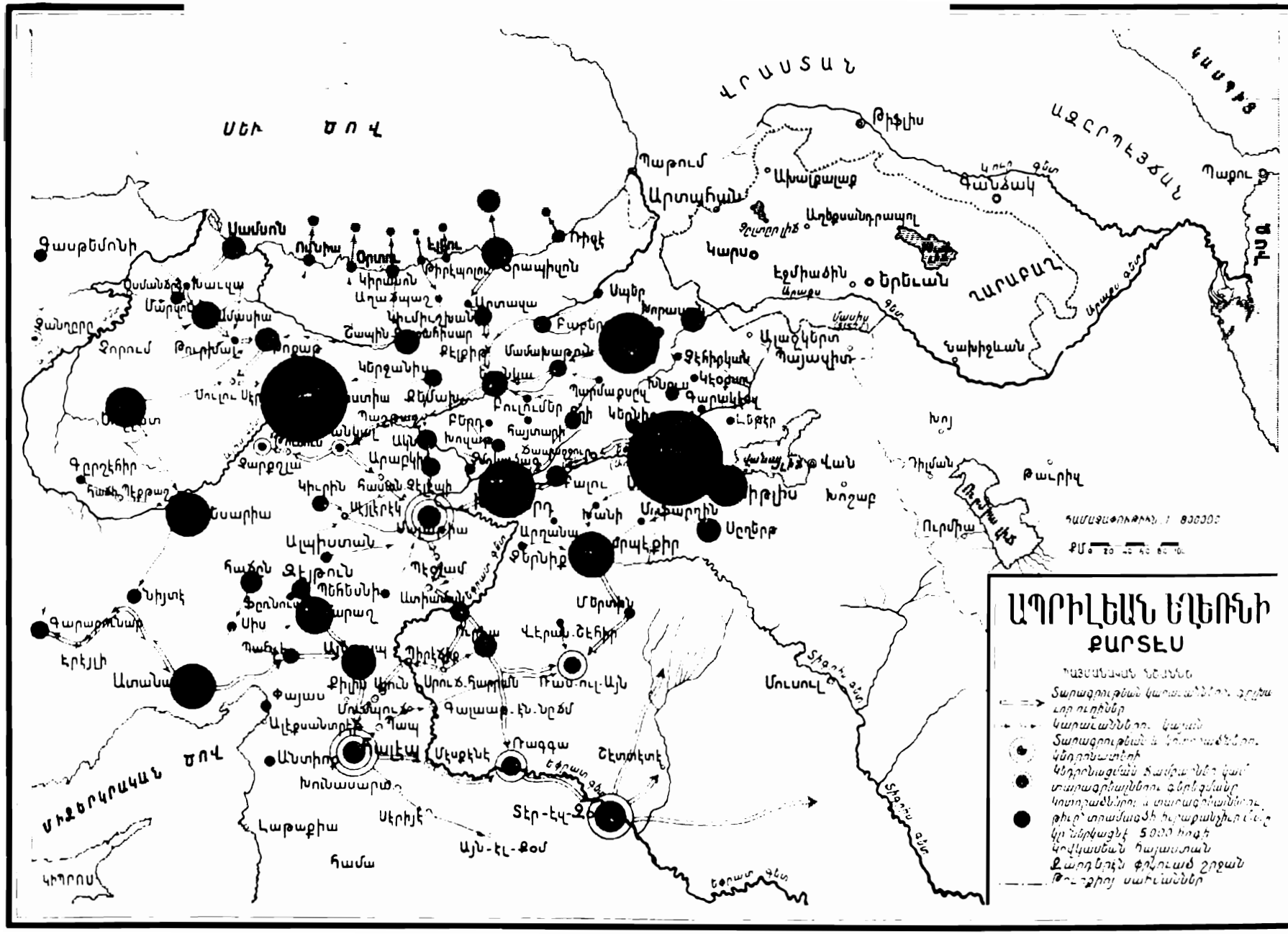
Ատափազար Նիկոմիդիոյ չքնաղի ամէնէն հարուստ տատեան էր: Ունէր շուրջ 15,000նոց հոգի բնակչութիւն մը: Այս քաղաքը, ուր կը նամէին ընդհանրապէս Նիկոմիդիոյ առաջնորդական փոխանորդները, կարելի չափն ու պահպանութիւնը չունէին՝ կրթական գործին պարկ ատոր համար:

Բայց հոն կը պահպանին Դարեհեանի մը մտքին պատկերն ու չունչը, ուսուցչական ոգին ապրիլ կրթական ու մշակութային այն կեանքն ու մթնոլորտը որ Պարտիզակին ու

Պարտիզակի երախտաշատ զաւակը
Վրան՝ Աբրահամ Տէր Յակոբեան, որ գործօն դեր կատարեց Ազգ. Պատուիրակութեան մէջ, իբր փոխ-նախագահ.
Նստած վահայի կողքին

պարտիզակցիին եղան: Ճիշդ է որ Ատափազար ունեցաւ իր թաղային սպասային վարժարանները, ճիշդ է որ Աստիճանաւոր Արքեպիսկ. Յովակիմեան հիմնեց կեդրոնական վարժարան կարգ մանչկանաց՝ Խորէն Արծրունի, եպիսկոպոս Մատթեոսեանի և Գէորգ Շերինեանի ու ապրող պետութեան տակ, բայց դեռ կը պակսէր բան մը՝ ատոր համար աւելի բեղուն հունձք մը, ինչպէս էր պարապան Պարտիզակի:

ՎՐԱՍՏԱՆ
ԱԶՐՈՒԵՅՃԱՆ
ՍԵՒ ԾՈՎ
ՄԻՋԵՐԿՐԿԱՆ ԾՈՎ
ԿԱՊՈՒՏ ԾՈՎ
Թիֆլիս
Պաթում
Ախալքալաք
Գանձակ
Աղեքսանդրապոլ
Կարս
Էջմիածին
Երեւան
ՂԱՐԱԲԱՂ
Նախիջեւան
Ալաջկերտ
Պայազիտ
Վան
Խոյ
Դիլման
Թաւրիզ
Ուրմիա
Խոշաբ
Սալմաստ
Սաւուջ Բուլաղ
Մարաղա
Զանջան
Ղազվին
Համադան
Քերմանշահ
Սանանդաջ
Սենա
Ռեւանդուզ
Սարդաշտ
Ռեզայիե
Ուշնու
Սալմաս
Ուրմիա լիճ
Վանա լիճ
Սեւան լիճ
Արաքս գետ
Տիգրիս գետ
Եփրատ գետ
Մուսուլ
Մոսուլ
Մերտին
Ամիդ
Ջեզիրե
Ռաս-ուլ-Այն
Նիսիբին
Ռաքքա
Մանբիջ
Ալեպ
Ալեքսանդրետ
Անտիոք
Խունասարած
Լաթաքիա
Համա
Հոմս
Պալմիրա
Դամասկոս
Պալեստին
Հորդանան
Ամման
Երուսաղէմ
Հերոդիոն
Բեթղեհեմ
Հերիքով
Գազա
Ռաֆիա
Ալ-Արիշ
Ղանթարա
Սինայի թերակղզի
Սուէզի ծոց
Սուէզ
Կահիրէ
Գիզա
Ալեքսանդրիա
Ռոսեթ
Դամիետ
Պորտ Սայիդ
Իսմայիլիա
Սուէզի ջրանցք
Ռաս Գարիպ
Ռաս Սադր
Ռաս Մուհամմադ
Ռաս Բանաս
Ռաս Աբու Դարագ
Ռաս Ղարիպ
Ռաս Զաֆարանա
Ռաս Ղարադա
Ռաս Աբու Սոմեր
Ռաս Գիսր

Ատափազար 1910էն ետք ունեցաւ երկրորդական վարժարան մը եւս, առաւելապէս վերակազմեալ–հնչակեաններու ազդեցութեան տակ, որ տեւեց մինչեւ տեղահանութեան չըրջանը:

Ատափազար, «աստուածարեալ» այդ քաղաքը՝ Ստեփաննոս Սրբազանին որակումով, բախտաւոր եղաւ նաեւ մերձակայ Արմաշի Դպրեվանքի ներկայութենէն, ինչպէս Ամերիկեան Աղջկանց վարժարանի (Ատափազարի Հայուհեաց վարժարանի) գոյութենէն: Այս վերջինը, որ 1884–1885 թուականին Պարտիզակէն այս քաղաքը փոխադրուեցաւ, ազգին տուաւ կրթուած ու հայու ոգիով դաստիարակուած սերունդ մը:

Ատափազար եւս տուաւ ազգին մտաւորականներու համեստ խումբ մը, որոնք ազգային ծառայութեան նուիրուեցան.– Փրոֆ. Յակոբոս Ճեճիզեան, Երուանդ Զավուշեան (եղեռնի զոհ), Յովհ. Ալեքսանեան, Տոքթ. Յով. Արթինեան, Զարեհ Գլպուլ, Անդրանիկ Կէնճեան, Վեր. Յ. Ճեճիզեան, Յ. Աբգանասեան եւն.:

Ատափազարէն եւս մնացած է այսօր լոկ տխուր յուշ մը...

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆՑՈՒԴԱՐՁԵՐ ԲԻԹԱՆԻՈՑ ՀԱՑ ԳԱՂՈՒԹԻՆ ՄԷՋ

Բիւթանիոյ չրջանը – Իզմիթի գաւառը – Փոքր–Հայաստան մը նկատուած էր՝ իր աւելի քան չորստասնեակ զուտ հայաբնակ գիւղերով: Այս պարագան չէր վրիպած օրուան կառավարութեան աչքէն: Փա՞ստ.– Կովկասէն բերուած իսլամ վրացիները (կիւրճիներ) եւ Տրապիզոնի չրջանէն՝ Համշէնի գաւառէն բերուած իսլամ լազերը, Բիւթանիոյ հարազատ կեդրոններու չուրջ:

Մինչեւ Առաջին Համաշխարհային պատերազմը, Նիկոմիդիոյ գաւառը եւ յատկապէս 12,000է աւելի զուտ հայ բնակչութիւն ունեցող Պարտիզակ անցուցած է սարսափի օրեր:

Կը պատմուի թէ՝ 1895ի համիտեան կոտորածի դէպքերու չրջանին, Պարտիզակը չրջապատող վրացի իսլամներու եւ կարգ մը թուրք գիւղերու բնակիչները կը պաչարեն Պարտիզակը, չատեր ալ գիւղէն ներս կը թափանցեն, կոտորածի հրամանին սպասելով Իզմիթի կեդրոնէն: Մարդոց չար բախտէն, Իզմիթի միւթեսարիֆը արդիլած է կոտորածը՝ իր կնոջ մէկ նախապաշարումէն եւ նախազգացումէն թելադրուած...:

Բայց եթէ Պարտիզակ անցուց այդ դառն բաժակը, զերծ չմնաց սակայն սարսափի ու մահուան մղձաւանջէն, զանազան առիթներով եւ պատրուակներով:

«Յեղափոխական» անդրանիկ շարժում Պարտիզակի մէջ: – 1890ական թուականներուն, ամասիացի հայ մը կու գայ Պարտիզակ, «Ամասիալը» անունով: Այս անծանօթը կը մօտենայ դպրոցականներուն, Դուրեան Եղիչէ Վարդապետի տնօրէնութեան չրջանին, բարձր. դասարանէն Գրիգոր Մխալեանի եւ Յովհ. Աբգապետեանի: Կը խօսին Հայկական Հարցի մասին, ինչպէս նաեւ զոհողութեանց անհրաժեշտութեան չուրջ:

Ամասիացին գրպանէն թերթ մը կը հանէ, Մ. Փորթուգալեանի հրատարակած Արմենիան, կը թելադրէ դրամական նուէրներ հաւաքել եւ Գոլիս՝ Արեւելք թերթին ղրկել՝ իր նպատակին գործածելու համար: Կը կազմուի եօթը հոգինոց «քոմիթէ» մը, որուն կը միանան ուրիչներ եւս: Սակայն այս մարմինը կը մատնուի կառավարութեան մօտ, որուն վրայ կը ձերբակալուի Յ. Ազգապետեան եւ Գոլիս ղրկուելով կը բանտարկուի: Կը ձերբակալուին նաեւ ուրիչներ, որուն վրայ, եւրոպական մամուլին մէջ բողոքներ կը բարձրանան, ու բանտարկեալները ազատ կ'արձակուին:

Այդ ժամանակ կը հասկցուի որ Արմենական կուսակցութեան մէկ բջիջն էր որ կազմուած էր, իբր առաջին յեղափոխական չարժում, Պարտիզակի մէջ: Այս կազմակերպութիւնը կը լուծուի ձերբակալութիւններէ վերջ: Կազմակերպութիւնը հաւաքած էր 60 օսմ. ոսկի եւ նպատակին գործածած:

Արմենական կուսակցութեան լուծումէն ետք, Հնչակեան կուսակցութիւնը կը չարունակէ գործը, աւելի լայն ծաւալով, բազմաթիւ անդամներով, եւ ասիկա՝ մինչեւ 1908ի Սահմանադրութիւնը եւ մինչեւ բնդհ. տեղահանութիւն:

Դաչնակցութիւնը Պարտիզակ մուտք կը գործէ Սահմանադրութեան չրջանին: Հետեւողները կ'ըլլան առաւելապէս դեռահաս ան-

բունդը, որուն նեցուկ կը հանդիսանան դուրսէն եւ ներսէն չատ մը տարեցներ: Այս սերունդը կը ներշնչուի Սահմանադրութեան չրջանին, Պարտիզակ այցելող կամ օդափոխութեան եկող դաչնակցական գործիչներէն եւ մտաւորականներէն.- Խաժակ, Ակնունի, Զաւարեան, Ռ. Զարդարեան եւայլն:

Հնչակեան կուսակցական գործիչներ եւս պարբերաբար կ'այցելէին Պարտիզակ, եւ բանախօսութիւններով կը քաջալերէին իրենց երիտասարդ անդամները.- Սապահ Գիւլեան, Արամեանց, Աւօ եւ ուրիշներ:

Երկու կուսակցութիւնները ալ եռուն եւ խանդոտ գործունէութեան լծուած էին, նոյնիսկ քահանայական ընտրութիւններու առեն բուռն պայքարներով կը ճակատէին իրարու դէմ: Երկուքն ալ իրենց խմորատիպ օրկանները ունէին, երիտասարդներու կողմէ վարուած:

Սարսափի Օրեր.- Եղած զաղտնի մատնանչումներու վրայ, յեղափոխական գործունէութեան ամբաստանութեամբ, կը ձերբակալուին օրուան ազգային իշխանութեան ընդդիմադիրները.- Ցովհ. Խաչերեան, Վահան Ճլկունի (յետագային քահանայ եւ Թուրը՝ նչանաւոր Մկրեան քահանայի), Պօղոս Գուրեան (բողոքական), Ցակոբ Գոնտայեան, եւ կը նետուին Պոլսոյ բանտը: Կատարուած զօրաւոր դիմումներու վրայ ազատ կ'արձակուին: Աւելցնենք որ վերոյիչեալ ձերբակալուածները դրեթէ բոլորն ալ հնչակեաններ էին:

ՆՈՐ ԵՒ ԱՀԱԻՈՐ ՍԱՐՍԱՓ ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ՄԷՋ

1905ին, Ուրբաթի սելամլըքին, սուլթան Համիտի ճամբուն վրայ կը պայթի դժոխային մեքենան: Դժբախտաբար, սուլթանը անվնաս կ'ազատուի: Ասոր վրայ, երկիրը կը մատնուի սարսափի, չատեր կը ձերբակալուին եւ բանտ կը նետուին, լրտեսներու մեղսակցութեամբ: Այս մահափորձէն քանի մը օրեր ետք, մասնաւոր չոգենաւ մը կու գայ Պոլսէն եւ կը խարսխէ Պարտիզակի նաւահանգիստը՝ Սէյմէն, ուրկէ ցամաք կ'ելլեն պոլսական Թուրք աւազանիներու չքախումբ մը (նչանաւոր Նեճիպ Մելամէն եւայլն), պաղտնի հրահանգներով, հրացանակիրներու ընկերակցութեամբ եւ լրտեսներու վոհմակով մը եւ կը բարձրանան Պարտիզակ, սարսափի մատնելով գիւղը: Սա վայրկեանին, աչքիս առջեւ կը պատկերանայ այդ հրացանակիր խումբը՝ երր վարժարանէն արձակուած՝ տուն կը վերադառնայի: Կը կատարուին ձերբակալութիւններ, – դեղագործ Աղասի Տէր Մկրտիչին, Պօղոս Գուրեան՝ (բողոքական եւ մոլեռանդ հընչակեան մը), Ղազարոս Գանչիլեան, եւ կը տարուին Պոլսոյ բանտը:

Ամէն կողմ խիստ քննութիւններ կը կատարուին, կը քանդուին տուներու պատերը, կը պեղուին թթատանները, ամենախիստ քննութիւններ կը կատարուին ամէն կողմ: Սարսափը տիրեր էր ամբողջ գիւղին մէջ: Բարեբախտաբար, բան մը չէր գտնուած, հակառակ կատարուած մատնութեան եւ ամբաստանութեանց, որուն վրայ բանտարկեալները ազատ կ'արձակուին եւ կը վերադառնան գիւղ, ի մեծ ուրախութիւն բոլորին:

Օսմանեան պանիսլայի դէպքը եւ անոր անդրադարձումը՝ Պարտիզակի մէջ.- 1895 Օգոստոս 15ին, հայ յեղափոխականներ (դաչնակցական) կը գրաւեն Պոլսոյ Օսմանեան Պանքան, ռումբով զինուած, սպառնալով քանդել միջազգային այդ հաստատութիւնը, եթէ եւրոպական պետութիւնները Պերլինի դաշնագրով ճչդուած իրենց յանձնառութիւնները չկատարէին, ճնչում բանեցնելով Թուրք կառավարութեան վրայ: Այս ցոյցը իրական ձախողանք եղաւ: Ցուցարարները ապահով արտասահման անցնելու պաչտօնական արտօնութիւն ձեռք ձգեցին...

Բայց Պոլիս ապրեցաւ սարսափի ահաւոր օրեր, չարդ 6000 հայերու: Պոլսէն բազմաթիւ հայեր աքսորուեցան գաւառ: Պոլսոյ ճամբաները փակուեցան:

Պետական այս արգելքը մանաւորապէս պարտիզակցիներուն համար մեծ հարուած մր եղաւ, վասնզի անոնցմէ չատեր գործով եւ առեւտուրով յարաբերութիւն ունէին Պոլսոյ հետ: Պոլսոյ մէջ՝ պարտիզակցին գոհեր եւս տուաւ, չարդուածներ: Մտեփաննոս Մրբազան Ցովակիմեան, որ այդ օրերուն Պոլիս կը գտնուէր, տանիքէ տանիք անցնելով, դժուարաւ կ'ապաստանէր յոյնի մր խանութը: Պարտիզակ Թուրք կառավարութեան աչքին փուչերէն մէկն էր՝ Պոլսոյ քթին տակ:

Ահա՛ թէ ինչու Ա. Ընդհ. Պատերազմի ատեն, Տիգրանակերտի մէջ, Կովկասի բանակներու պարենաւորման կազմակերպութեան քարտուղար Ռեճէպ պէյ, այդ ահաւոր օրերուն, երեսիս կը պոռար արաբ սպայի մը ներկայութեան.— «Պաղնեճիջի՞» ես (պարտիզակցի), այդ գիւղի քոմիթէճիներէն չե՞ս: Ձեր գիւղի ծառերուն տակ պոմպա պահուած է»: Բայց ես ստոյգ վտանգէ ազատեցայ՝ չնորհիւ գնդման զօրավար Ֆալկենհաուզի ներկայութեան:

Սարսափ Ատափազարի մէջ.— 1913 Հոկտեմբեր ամսուն, Ատափազարի մէջ, Գրի Գիւտի Ծորելեանին առիթով կատարուած հանդէսի մը միջոցին տեղի ունեցած հրազէնի պայթիւն մը պատճառ եղաւ, որ թուրք ոստիկանութիւնը լնդհարումի փոխէ այդ հանդէսը եւ տեղի տայ լուրջ յարձակումի մը՝ թուրք ոստիկաններու կողմէ՝ անպաշտպան հայ ժողովուրդին վրայ:

Նիկոմիդիոյ Առաջնորդ Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոս Հոկտ. 16 թուականով կը գրէ Պատրիարքարան թէ՝ այդ դէպքին առիթով պաշարուած են հայ թաղերը, հակառակ զինուորական քննիչին խոստման: Տուներու մէջ լոկի խուզարկութիւններ կատարելով գրաւեր են ոչ-արտիլլալ բոլոր զէնքերը եւ նոյնիսկ արտօնեալ որսի զէնքերը: Խուզարկուած բոլոր տուներուն մէջ արդիլուած զէնք չէ գտնուած: Բայց ասիկա սկիզբն էր երկանց...:

ՀԱՅԵՐՈՒ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, ԱՓՍՈՐԸ ԵՒ ՍՊԱՆԴԸ...

ՆԱԽԱՄՈՒՏ

1908 *Յուլիս* 10ի (նոր տոմարով Յուլիս 23ի) Օսմանեան Սահմանադրութիւնը պահ մը իր հետ բերաւ խանդավառութիւն, համբոյր, ճառ ու եղբայրութեան, արդարութեան եւ հաւասարութեան *թութակային* կարգախօս...:

Հայ եւ թուրք գործակցութիւն (Հ. Յ. Դաշնակցութիւն եւ Միութիւն ու Յառաջդիմութեան Կոմիթէ), երեսփոխանական ընտրական արշաւ, եւ վերջապէս, էրիստոնեաներու զինուորագրութիւն, *առաւելապէս հայ երեսփոխաններու բուռն պահանջքով՝ Օսմ. Հայրենիքին հաւասարապէս ծառայելու առաջադրութեամբ:* Թուրքը – Իթթիհատը – վըստահութիւն չունէր պուլկարին, յոյնին եւ հայուն վրայ, բայց յայտնուած փափաքն ու պահանջը ընդունեց ակամայ...:

Օրուան քաղաքական ուժը Միութեան-Յառաջդիմութեան կուսակցութեան ձեռքն էր: Գտնուեցան հայեր, որոնք միամտաբար այս կուսակցութեան շարքերուն մէջ մտան:

Երբ օսմանեան պետութեան քաղաքական կեանքը կ'ընթանար գծուած ճամբէն, տեղի ունեցան Գոսնա-Հերսէքի գրաւումը՝ Աւստրօ-Հունգարիոյ կողմէ, Լիպիոյ (Ափրիկեան Թրիփոլի) գրաւումը Իտալիոյ կողմէ, Պալքանեան Պատերազմը, որուն իբր հետեւանք, Թուրքիա Եւրոպական Թուրքիայէն (Թրակիա-Մակեդոնիա) կարեւոր հողամաս մը կը կորսնցնէր:

Արդ, օսմ. պետութիւնը 1908ի Սահմանադրութեան հռչակումով փոխանակ զօրանալու, հողային կորուստներու կ'ենթարկուէր:

Հայերը, հակառակ իրենց խանդավառութեան ու նուիրումին՝ «Օսմանեան Հայրենիքին» հանդէպ, չտեսնելով ո՛րեւէ բարենորոգում հայկական պատառներուն մէջ, ու իրենց սպասումին մէջ յուսահատ, օտար պետութեանց գործակցութեամբ եւ պահանջով, յաջողած էին ձեռք ձգել որոշում մը՝ Հայկական Բնագաւառը դնելու օտար հսկակշռի տակ, մասնայատուկ վարչաձեւով մը:

Իթթիհատը երկիրը նոր վտանգներու տակ կը տեսնէր: Արդէն 1909ի Ատանայի ջարդը իր վաղուայ թաքուն ծրագիրը կը մատնէր, որոշ չափով: Այժմ իր կատաղութեան մէջ խելակորոյս, կը ծրագրէր, ահաւոր մտայնութեան մը կու գար՝ վերջին արմատական փորձ մը ընելու, ամէն բան կործանելու, եւ խեղդելու իր նպատակներուն արգելք եղող ամէն չարժում:

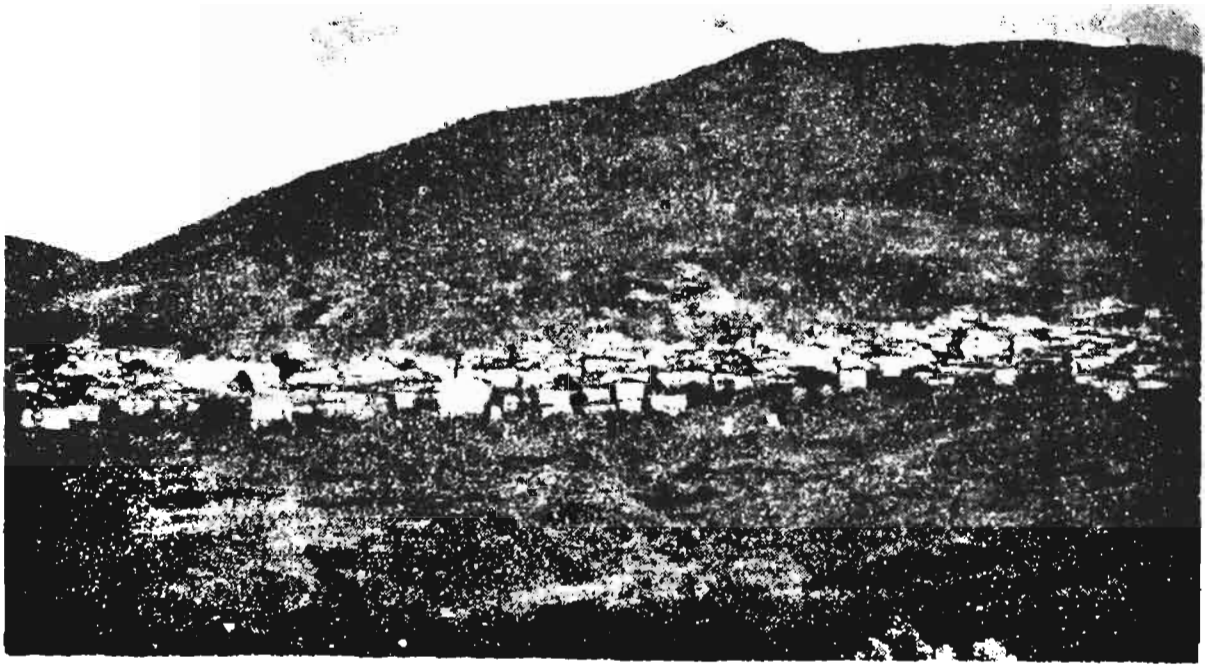
Իթթիհատի այս մտայնութեան օրերուն էր, որ ծայր կու տար եւրոպական ընդհ. պատերազմը:

Թուրքիա վարանումի եւ յուսահատութեան մատնուած էր պահ մը՝ իր դէրքը ճըշ-

դելու եւ վճռական որոշումի մը գալու համար։

Գալլիենեան պատերազմին մէջ իր պարտութիւնը, Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Ռուսիոյ կողմէ պատրաստուած Հայաբնակ Նահանգներու ճար վարչաձեւը՝ եւրոպական հակակշռի տակ, արաբական աշխարհի խլրտումը՝ իր անկախութիւնը գտնելու երազով, Թուրքիան կը դնէին իր անկախութեան մահացումին առջեւ՝ դաշնակիցներու յաղթանակով։

Մասնաւորաբար հայերու դէմ ծայր տուած էր քչնամական եւ կասկածոտ վերաբերմունք։ Տնտեսական պօյքոթ, հրդեհներ (Տիգրանակերտ եւ Խորնէ), զինուորական գրաւումներ, հայ պաշտօնեաները իրենց պաշտօններէն հանել եւայլն, եւայլն։ Առնք յայտարար նշաններ էին գալիք փոթորիկներու եւ աղէտներու...։ – Տեղահանութիւն եւ ջարդ՝ հրէշայնօրէն, Թուրքիոյ ամբողջ տարածքին վրայ՝ մինչեւ արաբական կիզիչ անապատները, Ռաս-իւլ-Այն, Զիարէթ, Տէր Զոր...։

Պարտիզակի համապատկերին կեդրոնական մասը

Գերմանիոյ եւ իր զինակիցներուն կողքին պատերազմելով, քնական հետեւանքը պիտի ունենար հայերու բնաջնջումը։ Եւ ահա՛ զոհի սկսան, պատերազմի յայտարարութենէն ետք։ 1914 Նոյեմբերին, Թուրքիա խառնուեցաւ համաշխարհային պատերազմին, իր դատը միացնելով Գերմանիոյ եւ իր զինակիցներուն, – «Երրեակ Զինակցութեան»։ Անգլիա, Ֆրանսա եւ Ռուսիա կազմած էին Երրեակ Համաձայնութիւնը կամ Անթանթը։

Թուրքերը ընդհ. զօրակոչ յայտարարեցին 1914 Օգոստոսին՝ ամբողջ երկրին մէջ։ 20–45 տարեկանները զէնքի տակ կ'առնուէին։ Վանի, Կարինի, Մուշի եւ Տիգրանակերտի մէջ ու այլուր զօրակոչը սկսած էր արդէն։

ՆԻԿՈՄԻԴԻՈՅ ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՑՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Զօրակոչ – Զէնքերու հաւաքում – Մեծ ու խոշտանգում – Սպանութիւն – Կողոպուտ – Գոյքերու վաճառում – Տեղահանութիւն – Զինուորականներու եւ պաշտօնեաներու ընտանիքները – Պարտիզակի Միւտիւր Ալի Շուհուրիի ամուսնութիւնը՝ հայ աղջկան մը հետ – Հայ կաթոլիկ եւ հայ բողոքական ընտանիքներ՝ Գոնիայի մէջ եւ այլուր – Լեռ բարձրացող եբիտասարդներ – Սպանդ – Վերադարձ։

Թուրք կառավարութիւնը ընդհ. զօրակոչ յայտարարած էր՝ Թուրքիոյ բովանդակ սահմաններուն մէջ, հաւասարապէս Թուրքին եւ

քրիստոնեական համար: Զինուորագրութիւնը քրիստոնեաներուն համար առաւելապէս հայերս պահանջած էինք՝ նո՛ւրբ ու հեռատես դիւանագէտի հայեցակէտով...: Ու թուրքերը ընդառաջ գացած էին, մեր իսկ պնդումով եւ առաջարկով, 1910ի ատենները:

1914ի ընդհանուր զօրակոչէն չէինք կըրնար պրծիլ, ու չպրծեցանք: Ու տուինք մեր ուժերը՝ ամէն տեղ:

Նիկոմիդիոյ թեմին հայերը եւս ընդառաջ գացին եղած զօրակոչին, 18–45 տարեկաններուն բանակ ղրկելով, որոնք սակայն գործածուեցան իբր գործաւոր ճամբայ չինող, իբր արհեստաւոր՝ անզէն խումբերու մէջ, չատ քիչերու ձեռքը պահ մը զէնք տալով, յետոյ բահ–բրիչի փոխելու եւ սպանդանոց առաջնորդելու համար...:

Պարտիզակի մէջ եւս զօրակոչ յայտարարուեցաւ Օգոստոս 9ին, 18–45 տարեկաններուն համար: 1500 հոգի արձանագրուեցան, որոնց–մէ մաս մը զինուորական փրկանք տալով, պահ մը ազատ մնաց զինուորութենէ: Առաջին առաքումը եղաւ 500 հոգինոց թափօրով մը: Նորագիրներու այս թափօրը, տողանցք կատարելով, ֆանֆարով մեկնեցաւ զինուորագրութեան կեդրոնը՝ Գարամուրսալ, «Վուսին չկայ, մութ դիչեր է» յեղափոխական երգով...:

Այս խումբին հետեւեցան ուրիշ խումբեր եւս, ու գիւղը պարպուեցաւ իր երիտասարդներէն: Անոնք առաջին օրէն գործածուեցան ճամբաներու չինութեան եւ նորոգութեան, մաս մ'ալ իբր արհեստաւոր:

Պարտիզակէն Ափսորուած Առաջին Խումբը.– 1915ի Ապրիլին, ծանօթ կարգ մը դէմքեր՝ ամերիկեան վարժարանի հոգեբանութեան եւ անգլերէնի ուսուցիչ ռուտոլֆոցի Տոքթ. Յովսէփ Տէր Ստեփանեան, ազգ. վարժարաններու տնօրէն Գառնիկ Պոտուրեան, Պօղոս Գուրեան (բողոքական եւ եռանդուն հնչակեան), Սիրական Զիճինեան, Միհրան Տէր Կարապետեան, ինչպէս նաեւ, Պարտիզակի եւ բովանդակ Նիկոմիդիոյ չրջաններուն մէջ քաջի համբաւ ունեցող նշանաւոր Պաղտասար Ակօն, Կապագ Ակօն, Փառնակ, Միհրան Պոտուրեան (Կապեճ), Պիպեռ Ափտաչ եւ ուրիշներ՝ դէպի Միջագետք կ'աքսորուին, առանց որոշ ամբաստանութեան եւ առանց դատավարութեան:

Չէնիբերու Գրաւում, Խոշտանգում.– 1915ի Մայիսին իր հետեւորդներով Պարտիզակ եկաւ Պոլսոյ բանտերու տնօրէն Իպրահիմ եւ հաստատուեցաւ կառավարութեան չէնքին մէջ ու ժողովուրդէն պահանջեց յանձնել՝ 10 օրուան մէջ, բոլոր զէնքերը: Ժողովուրդը կարգ մը խեղճ ու կրակ զէնքեր յանձնեց, բայց հրէչ Իպրահիմը գոհ չեղաւ եւ սկսաւ բանակցութեանց: Զէնքերը յանձնելու պաշտօնական յայտարարութիւնը ուղղուած էր գիւղախումբի ամբողջ բնակչութեան:

Վարդավառի Շաբաթ օրը 40է աւելի պատշպոզուխ թուրքեր (չեթէներ), առանց համազգեստի զինուորներ, ձեռքերուն վրայ ուննալով միայն ճերմակ գօտի մը, Պարտիզակը պաշարեցին: Յետոյ կառավարչատուն հրաւիրեցին 50է աւելի անձեր՝ վարդապետ, քահանայ, տեղւոյն խտարէի եւ պելէտիէի հայ անդամները, Թաղական խորհուրդը, հոգաբարձութիւնը, մուխթարները եւ կարգ մը եւրիտասարդներ:

Կեդրոնական կառավարութենէն ղրկուած զինախոյզ չեթէապետը Իպրահիմ, ժանտարմա քոմանտանի ներկայութեան, կը պահանջէ Պարտիզակի մէջ գտնուած զէնքերը: Հրաւիրուած հայերը ազգային վարժարանին մէջ կը հաւաքեն ու չէնքը չղթայի տակ կ'առնեն: Հայերը կը խորհրդակցին ելք մը գտնելու մասին: Այս պահուն, ոստիկան մը բաց ճոկանցներու խուրձ մը կը բերէ, ջուրով լեցուն դոյլով մը: Որոշեալ ժամուն, Իպրահիմ, Պարտիզակի միւդիւրը՝ Ալի Շուհուրի և ժանտարմա քոմանտանը, քանի մը ոստիկաններու հետ վարժարան կու գան: Գիւղը պաշարուած էր սրդէն պաշըպոզուխներով. հրացանաձգութիւններ տեղի կ'ունենային եւ սպանութիւններ՝ դուրսերը գտնուող պարտիզակցիներու:

Միւդիւրը կը հրաւիրէ հաւաքուած հայերը, որպէսզի իրենց պատասխանը հաղորդեն: Իմմիթի առաջնորդական փոխանորդ եւ ազգային վարժարաններու ուսուղութեան նախկին ուսուցիչ Մատաթիա քահանան եւ երկու մետաքսի մանարանատէրեր կը ներկայանան: Ասոնց ըրած յայտարարութենէն ետք, բոլոր հասակով պատկեցուցած, թաց ճոկաններով, սոսկալի հարուածներ կու տան անոնց երկու

ոտքերուն: Լաց ու կոծ, սոսկալի ճիչեր՝ այս անողորմ հարուածներուն տակ: Բոլոր ներկայ հրաւիրեալները երեք առ երեք մահացու պանակոծութեան կ'ենթարկուին. կը խնայուի միայն մուիթարներուն եւ Անանիա վարդապետ Հաբէլեանին: Ազատ արձակուածները յաջողեցան 15–20ի չափ մավզեր հրացաններ բերել տալ: Հետեւեալ օրը այս ղէնքերուն թիւը 50ի բարձրացաւ:

Մէկ օր ետք կուսակցական նկատուածները դանակոծուեցան, նոյն խստութեամբ եւ վայրագութեամբ:

Յուզարկուեցաւ եկեղեցին, քանդեցին կարգ մը մասերը. խուզարկուեցան ուրիչ չատ մը տեղեր եւս: Ջէնքերու թիւը բարձրացած էր չուրջ 70ի:

Այժմ, երբ ղէնքերը հաւաքուած եւ գիւղին երիտասարդութիւնը բանակ մեկնած էր, ժողովուրդը պատրաստ էր ոչխարի պէս հնազանդելու դալիք հրամաններուն: Եւ ահա, քանի մը օր ետք սա՛ հրամանը հրապարակուեցաւ.–

«Հայ ժողովուրդը անվստահելի է, երկիրը պատերազմի մէջ է, թշնամին Պոլսոյ դռները կը ռմբակոծէ, ուստի, զինուորական նախզգուշութիւններու հիման վրայ, պէտք տեսնուած է հեռացնել զայն, ծովեզերքին եւ հեռու, երկրին ներսերը՝ Պիլեճիկ, Էսկի Շեհիր, Գոնիա»:

Պարտիզակցին օրէ օր ապրող էր: Բովանդակ գիւղը փազարի վերածուեցաւ: Կողոպուտ: Լազ, կիւրճի, չերքէզ, Թուրք, Քաթար՝ ագռաւներ դարձած էին: Բայց ժողովուրդը կը յանձնէր իր արդար վաստակին ու քրտինքին արգասիքը՝ գրեթէ ձրի, հարկադրաբար: Միւս կողմէ նոր խստութիւն եւ նոր պահանջքներ կ'ըլլային Թեֆեալիփը Հարպիէյի համար:

Ամէն ինչ լրացած էր: Բովանդակ գիւղացին, աւելի քան 2000 ընտանիք, հրաւիրուեցաւ երեք օրէն մեկնիլ գիւղէն՝ նաւահանգիստ – Սէյմէն – անկէ ալ նաւով Իզմիթ անցնելու եւ չոգեկառք նստելու համար: Նոյն առեն, ժողովուրդը հրաւիրուեցաւ տուներու մէջ ձըգելիք գոյքերը տանիլ ու յանձնել հայոց եկեղեցին, բողոքականներուն ժողովարանը կամ ամերիկեան վարժարանը, հաւաստիք տրուելով, որ վերադարձած ատենին պիտի տիրանան իրենց գոյքերուն...

Ոմանք նախընտրեցին իրենց գոյքերը յանձնել իրենց ծանօթ թուրքերուն կամ կիւրճիներուն, յոյներուն, իբր վստահելիներ:

Վերջապէս, ժողովուրդը խուճապահար ու չմտորած՝ Սէյմէն կ'իջնէ: Հոս եւս կողոպուտ, կարգ մը թուրքերու կողմէ, որոնք իբր թէ կառավարութեան կողմէ պաշտօն ունին չոգեկառքի տոմսակ ծախելու՝ Պիլեճիկի, Էսկի Շեհիրի եւ Գոնիայի համար: Շատեր դրամ վճարած են, առանց ստացագրի:

Երբ ժողովուրդը իզմիթ կը հասնի, եւ մէկ մասը չոգեկառք առած ու մեկնած էր արդէն, ժողովուրդին կը յայտարարուի թէ՝ հրաման եկած է, որ զինուորի ընտանիքները իրենց տեղերը մնան: Հոս եւս թաքուն դաւ մը կար: Նախ գաղտնի պահուած էր այս հրամանը, յետոյ, զինուորներու տեղահանուած ընտանիքները չվերադարձուցին գիւղ այլ Պարտիզակի եւ Ատափազարի կողմերը, գանազան իսլամ գիւղերու մէջ ցրուեցին: Քանի մը ընտանիքներ միայն արտօնուեցան Պարտիզակ մնալ՝ սպաներու եւ պետական պաշտօնեաներու պարագաները:

Շուրջ 200 ընտանիքներ միայն, իբր զինուորի պարագաներ՝ աքսորէ ղերծ մնացին եւ գանազան գիւղերու մէջ բնակեցան, մինչեւ զինադադար:

Մերերը, հիւանդները եւ անկարները չեբամատուռնի մը մէջ հաւաքեցին, հոն անցընելու համար իրենց վերջին դժբախտ կեանքը եւ հոն ալ չիջնելու համար:

Իսկ ժողովուրդը ինկած էր ճամբայ դէպի անյայտ հորիզոններ, դէպի անստոյգ ապագան..., դէպի Գոնիա, Էրէյլի, Իսլահիէ, Քաթմա, Մեսքենէ, Ռաս-իւլ-Այն, Տէր Զոր, Մուսուլ, Քերքուք եւ այլուր:

Ինչ կը վերաբերի Նիկոմիդիոյ հյուպանի միւս հայ գիւղերուն, Պարտիզակի տեղահանութենէն առաջ արդէն տեղահանուած էին՝ Օվաճըք, Տէօնկէլ, Արսլանպէկ, Զաքարգիւղ, Մանուչակ, Ատափազար, Գընճըլար, Գուրտպելենկ եւայլն: Ամէնէն վերջինը մնացած էին Պարտիզակն ու Իզմիթը:

Վերոյիշեալ գիւղերէն ո՛չ մէկը Պարտիզակի չափ խոչտանգուեցաւ եւ սա՝ քանի մը պատճառներով. 1) Պարտիզակի մէջ կը յիշուին

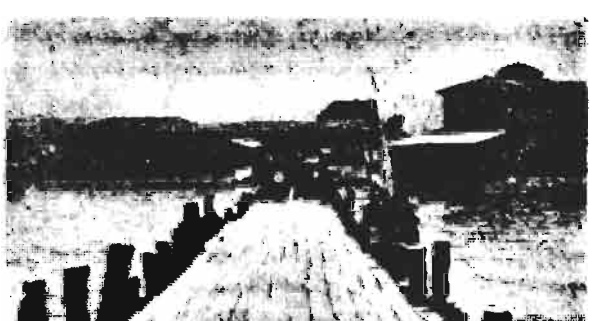
հինգ կառավարիչները, որոնց մէջ ամէնէն ճիւաղը հանդիսացաւ Ալի Շուհուրի, որ Թագուհի Սեֆէրեան անունով աղջկան մը սիրահարուեցաւ եւ անոր հետ պսակուեցաւ՝ Ամանիա վարդապետին ձեռքով՝ բռնութեամբ: 2) Նիկոմիդիոյ չրջանի հայութիւնը «փոքրիկ Հայաստան» մը կը նկատուէր, իսկ Գարտիզակը այս Հայաստանին մէջ, աչքառու «Հայաստան» մը կը կազմէր, իր զուտ հայ բնակչութեամբ՝ չուրջ 12,000 հոգի, իր քաղերով, իր «էֆէ»ներով, իր այրնկաճիներով, որոնք անուն հանած եւ սարսափ ազդած էին ամէն կողմ եւ յաճախ իրենց գէնքերով կրնային չրջիլ՝ բացի չուկայէն: Մանուչակի եւ Արմաչի տարեկան ուխտագնացութիւններուն, վերադարձող ուխտաւորները կը դիմաւորուէին հրացաններու պայթիւններով, հրապարակաւ, նոյնիսկ թուրք ոստիկաններուն ներկայութեան:

3) Մարտ 31ին, Գոլոյ յետադիմական չարժումին ժամանակ, չուրջ 200 պարտիզակցի երիտասարդներ Իզմիթի կառավարութեան կողմէ զինուած՝ քալեցին Գոլոյ վրայ, յետադիմականները զսպելու նպատակով: Այս զինուորներուն վերադարձին, պէտք էր լսէին մարդիկ կրակոտ ճառերը Գարտիզակի աւազուտքի ամփիթատրոնաձեւ ժայռերուն վրայէն, նոյնիսկ յեղափոխականաչունչ ճառը՝ վերապատուելի Փառնակ Իսկէնտէրեանի: Եւ հոն էին թուրք ոստիկանները: 4) Կարգ մը հերոս եւ անվհատ երիտասարդներու քաջագործութիւնները՝ աւազակաբարոյ ապստամներու եւ չերքէզներու դէմ, որոնք Իզմիթի ու Կովկասի մէջ չկրցած սխրագործութիւնները Նիկոմիդիոյ չրջանին մէջ ցոյց տալ ուզած են, պարբերաբար, հայ անմեղ ու անղէն անցորդներու դէմ: Գարտիզակցի կարգ մը հերոսներ ու քաջեր պատժած էին այդ անոպայ տարրերը՝ կտրուած ականջի ու քթի դէմ՝ անոնց ականջներով... չարոց պատրաստելով: 5) Եւ վերջապէս, Ազգային Սահմանադրութեան խանգավառ տօնակատարութիւնները, ազգային չունչով ներկայացումները՝ եղիչէ վարդ. Դուրեանի տնօրէնութեան չրջանին կատարուած եւ մինչեւ 1914 չարունակուած՝ Գարտիզակը՝ յաչս կառավարութեան, դարձուցած էին անմարսելի փուչ մը...

Ահա թէ ինչո՛ւ պարտիզակցին չատ գոհեր տուաւ Մեծ Ոճանուին:

Կաթոլիկ եւ Բողոքական Հայերու Մասնաւոր Պարագան.— Նիկոմիդիոյ եւ Գարտիզակի չրջանի հայ կաթոլիկները ու բողոքականները կրցին օգտուիլ կառավարութեան տուած մէկ որոչումէն՝ ըստ որում այս երկու համայնքներուն պատկանող հայերը աքսորէ զերծ պիտի կացուցուէին: Այս որոչումը եւս պահ մը կաղտնի կը պահուի ժողովուրդէն, եւ վերջին վայրկեանին կը յայտարարուի, երբ սրդէն հայերու մեծագոյն մասը անտեղեակ, մեկնած էր արդէն Գաղատաի երկաթուղիի երկայնքին գանազան քաղաքներ: Մէկ մասն էր որ կրցաւ օգտուիլ տրուած արտօնութենէն եւ մնալ Գոնիա եւ բազդատաբար ապահով անցընել պատերազմի տարիները՝ մինչեւ Զինադադար: Այս որոչումէն յետոյ կրցին օգտուիլ նաեւ մաս մը լուսաւորչական հայեր՝ ճարպիկօրէն...:

Ափսոսէն վերապրող Հայ Խլեակներ.— Երբ համաձայնականները պարտութեան մատնեցին գերման–թուրք բանակները եւ Զինադա-

Գարտիզակի նաւահանգիստը՝ Սէյմէն

դար կնքուեցաւ, Նիկոմիդիոյ գաւառէն աքսորուած հայ խլեակներ, մօտիկ եւ հեռաւոր սահմաններէն փութացին իրենց օճախները, ուր ողբերգութիւնը զգացին ու տեսան իրենց քանդուած տուները, փճացած պարտէզներն ու այգիները:

Ստեփաննոս Սրբազան եւս փութացած էր Իզմիթի իր խուցը, բզկտուած հոգիով եւ արցունքոտ աչքերով՝ երուսաղէմէն, ոտիպելու համար իր սիրեցեալ ու վիրաւոր հօտը, ազատելիօրէն կոտորակուած...:

Արդարեւ, Սրբազանին կոզմէ պատրաստուած վիճակագրութենէն մը համաձայն,

բազրուած չուրջ 70,000 հայութենէն վերադարձած էին միայն 15,000 հոգի, Նիկոմիդիոյ թեմին պատկանող 45 գիւղերէն եւ քաղաքներէն, երբ միայն Ատափազար ս՛յդքան հայ բնակչութիւն կը համրէր, նախատարագրութեան չրջանին: Պարտիզակի 12,000 բնակչութենէն վերադարձած էին 2000 հոգի միայն:

Աքսորի մէջ նահատակուած էին չուրջ 55,000 հայեր՝ ծեծէն, կրակէն, անօթութենէն, հիւանդութենէն, դաչոյնէն ու հրացանէն եւ գետամոյն ըլլալով...:

Վերադարձողները մեծ մասով վատառողջ վիճակի մէջ մնացած էին իրենց հին ու պապենական օճախներուն:

Այս վերադարձողները հայու ոգիով փարեցան իրենց ստեղծագործ աչխատանքին, աւերակներէն նոր կեանք ստեղծելու համար: Բացուեցան կիսաքանդ դպրոցներն ու ախոռի վերածուած հայուն տաճարները: Երկկ անապատի աւազներուն վրայ ոտաբոբիկ թափառող մանուկն ու պատանին փութացին մեսրոպեան կրթարանները՝ նոր ու վիրաւոր ճակատիններով: Այո՛, վերադարձողները հազիւ թէ քիչ մը ինքզինքին գտած՝ ահա՛ քեմալական ըսպառնալիքը՝ նոր աւերածութեան ու սրածութեան: Եւ վիրաւոր հայը չունչը առաւ խուճապահար՝ Յունաստան, Ֆրանսա, Պուլկարիա, Ռումանիա, Կիպրոս եւ ուր որ ճամբայ մը կը բացուէր իր առջեւ, իբր փրկութեան լաստ:

«Մեսքենէի Առաչնորդ» Ստեփաննոս Սըրբազան եւս վերչնական կերպով լքեց իր սիրեցեալ թեմը՝ ու անէծքով եւ արիւնոտ արցունքով անցաւ Պոլիս եւ անկէ ալ՝ Պուլկարիա, ուր վերջ դտաւ իր բազմաչարչար կեանքը:

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԱՂՈՐԴԱՑՆԻՆ ՁԷՆՔ ՎԵՐՑՆՈՂ ԵՒ ԼԵՌ ԲԱՐՁՐԱՑՈՂ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՆԵՐԸ

Տեղահանութեան ընթացքին, իրենց զէնքերով լեռ բարձրացան պարտիզակցի 250 երիտասարդներ՝ գլխաւորութեամբ Զալըմ կարապետին: Այս խումբը սակայն հազիւ կըրցաւ քանի մը ամիս տոկալ՝ նախ անունդի պատճառով, որովհետեւ հայկական պիւղ չէր մնացած, ընդհակառակը խումբը կը գտնուէր ապազա, չերքէզ եւ Թուրք գիւղերով չրջապատուած միջավայրի մը մէջ: Ցետոյ, կառավարական ուժերու կողմէ հետապնդումի ենթարկուած ըլլալով՝ խումբին մեծ մասը կը ցրուէր:

Հայ փախստականներու նչանաւոր խումբ մըն էր նաեւ Օվաճըգցի Տօնիկին (Տօնիկեան) խումբը, որ կը բաղկանար պարտիզակցի, արսլանպէկցի եւ օվաճըգցի 60 կորիճ երիտասարդներէ, որոնք պատերազմի ամբողջ ընթացքին մնացին լեռները, մինչեւ Զինադադար, մինչեւ միլլիական (քեմալական) չարժումը: Այս չրջանին եւս հերոսական բուռն բաղխումներ ունեցաւ Տօնիկի խումբը, բայց վերջապէս քեմալական դերազաս ուժերու առջեւ ինկան հերոսաբար, թէ՛ Տօնիկ եւ թէ՛ խումբին մեծ մասը, 1920 Օգոստոս 1ին, Իզմիթի ծոցին մէջ գտնուող անգլիական զօրքերու հրամանատարին պղատոնական քաջալերանքներուն եւ խոստմնադրութեան զոհ երթալով...:

Աքսորէն վերադարձին, Պարտիզակի երկրորդ պարպումէն վերջն ալ, խումբ մը պարտիզակցի երիտասարդներ, առաւելապէս հընչակեան, լեռները ապաստանեցան: Առնցմէ յիչենք Չավուշ Ցովհաննէսը (Ճոպոյեան), Չմերուկ Ակօն, Վիտին Կապէն (Ճանիկեան կեղծ անունով, զոր Թուրք ոստիկաններ, Պոլսոյ առջեւ, ռումանական նաւին մէջ խեղդամահ ըրին), Պաղտասար Ակօին որդին՝ Մելքոնը, Կաննոյեան Աբթին, Աբէլեան Գեղեցիկ (Քիւթիկճի), Միհրդատ Անտոնեան (Դարբինեան) որ երուսաղէմի մէջ անգլ. զինուոր էր, Կիլիկիա անցնելով միացած էր Ֆրանսս. բանակին, յետոյ Պոլիս եւ Ամերիկա անցնելէ ետք, վերադարձած էր Պարտիզակ եւ մնած՝ վրէժխնդիր խումբին մէջ:

Այս խումբը բաւական բուռն բաղխումներ կ՛ունենայ հալածող միլլի ուժերու հետ: Ի վերջոյ կը սպաննուին Միհրդատը, Մելքոնը եւ Օննիկ Ցարէթեանը, որոնց դլուխները ցիցի վրայ անցուցած կը պտըտցնեն Թուրք գիւղերու մէջ:

Ատեն մը ետք խումբը կը ցրուի եւ կ՛ապաստանի արտասահման:

⁂

ՋԵՆԿԻԼԵՐԻ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅ ՀԱՅ ԳԻՒՂԵՐՈՒ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆԸ. ԼԵՌ ԲԱՐՁՐԱՑՈՂՆԵՐ

Ջենկիլէրի եւ շրջակայ հայ գիւղ մըն էր՝ վարչականօրէն Պրուսայի կուսակալութեան կապուած, բայց ազգային մարդին մէջ, իմմիթի առաջնորդական թեմին ենթակայ: Այս գիւղը եւս քամեց դառնութեան մրուրը, ընդհանուրին կարգին:

1915 Օգոստոս 1ին, Թուրք սպայ մը, հարիւր զինուորով Ջենկիլէրը կը հասնի, կը հաւաքէ գիւղին մեծերը եւ ժողովի կը նստի անոնց հետ: Սպան կը յայտարարէ թէ՝ գիւղին բնակչութիւնը պէտք է մեկնի եւ երթայ Նեվ-Շեհիր: Այս ժողովէն ետք, չորս երեւելիներ կը ձերբակալեն եւ գիւղին եղերքի կամուրջին քով կը սպաննեն: – Ղոճա կարապետ, Տէր Մինաս Քահանայ, Փափազօղլու Աբթին աղա եւ Յակոբ Թըրլէեան. վերջին երկուքը մետաքսի մանարանատէրեր:

Աբթին աղա սպաննուելէ առաջ ըսած է երիտասարդներուն.— «Ահէք զէնքերը եւ լեռ բարձրացէք»: Ասոր վրայ, 80 երիտասարդներ լեռ կը բարձրանան: Հազիւ 60 հոգի կանոնաւոր զէնք ունեցած էր:

Հակառակ տրուած հրամանին, ժողովուրդը 3–4 օր չ'ուզեր գիւղէն հեռանալ, բայց բռնութեան տակ կը հարկադրուի ենթարկուիլ տրուած հրամանին:

Լեռ բարձրացող խումբը տարիի մը չափ հոն կը մնայ, եւ հոն բաղխումներ կ'ունենան զինուորներուն հետ, որոնք կը փախչին: Հայկական խումբը Տիւման Տաղ կը մնայ:

Խումբը կը տեղեկանայ որ Գարտիզակի եւ Արսլանպէկի լեռներուն վրայ կուտուղ հայեր կան: Տղաքը կ'ուզեն ասոնց միանալ: Հակառակ ճամբաներուն անծանօթ ըլլալուն, կը վճռեն չարժիլ դէպի Գարտիզակի լեռները: Գարտիզակի եւ Սէյմէնի (նաւահանգիստ) միջեւ գտնուող Խաներու Աղբիւրին առջեւ, գիշերուան միջոցին, Թուրք զինուորներու հետ կռիւ կը բռնուին, որ կը տեւէ երկու ժամ: Կռիւի ընթացքին Թուրքերը կու տան վեց մեռեալ, իսկ հայկական խումբը՝ երեք: Թուրքերը կը փախչին:

Հայկական խումբը կ'որոշէ վերադառնալ Գարամ'ուրսալի կողմերը, քանի որ պարտիզակի-արսլանպէկի խումբին տեղը չէին գիտեր: Ետ պարձողները 18 հոգի էին, որոնցմէ չորսը կը բռնուին, երբ զէնքերը անտառին մէջ պահած, հացի համար ճամբուն վրայ կը գտնուէին: Այս չորսը իմմիթ կը տարուին իբր զինուորական փախստական, եւ էակի Շեհիր կը ղրկուին, ուր կ'աշխատին պործուորական վաշտին մէջ: Մնացած տասնեւչորս հոգիին ճակատագիրը անյայտ մնացած է:

Սէօլէօզի երիտասարդներէն եւս մաս մը լեռ բարձրացած էր, բայց յետոյ ցրուած՝ տիրող աննպաստ պայմաններուն պատճառով:

Այդ չրջաններէն տեղահանուած հայերը Նիկիոյ ճամբով ղրկուած են Նեվ-Շեհիր, անկէ ալ դէպի աքսորի մայր ճամբաները, դէպի մահուան ճանապարհը...:

Ընդհ. գօրակոչի ընթացքին, Թուրք կառավարութիւնը զինուոր տարած էր հայ երիտասարդները մինչեւ 45 տարեկանները, չատերէ զինուորական տուրք գանձելէ ետք իսկ: Ու փոխան զէնքի բահ ու բրիչ տրուած՝ մինչեւ անոնց եղերական վախճանը...

⁂

ՊՈԼՍԷՆ ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԱԾՆԵՐ՝ ԻԶՄԻԹԻ ԲԱՆՏԻՆ ՄԷՋ

Գրագէտ, բանաստեղծ եւ fենiաադտ մալկարացի Արտաշէս Յարութիւնեանի եւ հօրը եղերական սպանութիւնը.—

Իզմիթ (Նիկոմիդիա) Պոլսէն աքսորականներուն առաջին հանգրուանը եղած էր՝ 1915-ին:

1915 Օգոստոս12ին, Պոլսէն 20 հոգինոց կարաւան մը, չրջապատուած սուինաւոր ժանտարմաներէ, ոստիկաններէ եւ լրտեսներէ:

Առաջին խումբը որ յարաբերութենէ զուրկ էր (խիթիլաթտան մէն), կը բաղկանար 12 հոգիէ, գրեթէ բոլորն ալ Պոլսոյ Սամաթիոյ թաղի հնչակեան մասնաճիւղի անդամները, իսկ միւս խումբը, մեծամասնաբար, առեւտրականներ, խմբագիր կամ պաշտօնեայ դասակարգէն: Ասոնք չոգեկառքով Իզմիթ կը բերուին: Ասոնց մէջ էր նաեւ Արտաշէս Յարութիւնեանը, որ Պոլսոյ բանտին մէջ կրած խոշ-

տանդուներէն անճանաչելի դարձած էր, եբեռները կապուտցած ու վիրաւոր, աչքերը փոսը ինկած:

Յարութիւնեան կը պատմէ իր ձերբակալման պարագան: Կը յայտարարէ թէ՝ նախ ձերբակալուած է իբր Յակոբ Քիւֆէճեանի (Օշական) մտերիմ բարեկամը եւ անոր թաղտոցը գիտցող: Յետոյ, իբր թէ Թրակիան պուլկարներուն կողմէ պրաւուած աուեն, Թուրքերուն դէմ կոտորած սարքող, Քրհուհիները առեւանգող եւայլն:

Յարութիւնեանին ծերունի հայրը զաւակը տեսնելու համար երբ բանտ կ'այցելէ Պոլիս, ան ալ բանտ կը նետեն եւ իր զաւկին հետ կ'աքսորեն Իզմիթ, վերոյիշեալ խումբերուն հետ:

Երբ աքսորեալներու խումբը Իզմիթի կայարանը կը հասնի, ձերբակալուածները դիմաւորելու համար եկող ժանտարմաներէն մէկը կը դառնայ Յարութիւնեանին եւ կը հրամայէ որ անպատճառ քալելով երթայ մինչեւ բանտ: Հալուածներ կը տեղան Յարութիւնեանին վրայ, որ բոլոր ուժովը կը պոռայ թէ՝ կը նախընտրէ մեռնիլ քան թէ քալել, որմէ հետեւ Պոլսոյ բանտին մէջ կերած ծեծերէն անկարող դարձած էր քալելու: Վերջապէս, ձերբակալուածներէն մէկը կը չարկէ Յարութիւնեանը:

Աքսորականներու այս կարաւանը կը լեցուի Իզմիթի հայոց եկեղեցին: Յարութիւնեան եւ հայրը, աջակողմեան դասը կը տեղաւորուին, մէյմէկ անկողին առնելով՝ տեղահանուած հայերու կողմէ լքուած դոյքերէ: Արտաչէս Յարութիւնեան հազիւ ոտքերը քիչ մը դարմանած, ահա, Պոլսոյ բանտերու տնօրէն չեթէչապետ Իպրահիմ՝ իր զինեան հետեւորդներով, կու գայ եւ հարցաքննութեան պատրուակի տակ, կը տանի հայր ու որդի: Հազիւ ժամ մը անցած, դարձեալ ետ կը բերեն զանոնք՝ չարաչար խոչտանգելէ եւ դանակոծելէ ետք:

Օգոստոս 10/23ին, Իպրահիմ դարձեալ կու գայ եւ ասստիկ խոչտանգելէ ետք, Յարութիւնեան հայր ու որդին կը մեկուսացնէ Թալականութեան խորհրդարանը:

Յարութիւնեան յաճախ կ'ըսէր.— «Գիտեմ, վիս պիտի սպաննեն, դիտնալով ասիկա, հաշտուած եմ մահուան հետ»:

18/31 Օգոստոս 1915ին, իրիկուան ժամը 11ին, Իպրահիմ, ընկերակցութեամբ թիկնապահ ապաշնեղու, պուչոյնեղով եւ հրացաններով զինուած, հանդարտափի մէջ կ'սրբընդնեն բանտարկեալները եւ ահաւոր ձայնով մը կը կանչեն հայր եւ որդի Յարութիւնեաններ, որոնք ուրքի կ'ելլեն քնաթաթախ: Յարութիւնեան իր ժամացոյցը կը յանձնէ բանտարկեալ Թորգոմ Գալընեանի, եւ դառնալով չեթէներուն՝ կը հարցնէ թէ՝ կրնայի՞ն իրենց դոյքերը միասին առնել: Տարտամ պատասխանէն կը հասկցուէր թէ՝ առնեն կամ ոչ միեւնոյնն է:

Եւ հայր ու որդի, դիշերային մթութեան մէջ, կ'առաջնորդուին սպանդանոց...:

Օգոստոս 19/1 Սեպտեմբերին, երկու կալանաւորները՝ հայր ու որդի, խժդուժօրէն կը սպաննուին Իզմիթի ու Տերպենտ միջեւ...:

Իզմիթի այս քաւարանէն անցած են, եւ չեթէչապետ Իպրահիմի ու բանտէն քաղաքին ճիւղի տնօրէն Ռեչատի կողմէ զտումի ու հարցաքննութեան բովէն անցած՝ Պոլսոյ մըտաւորականներու, ապագային գործիչներու, չեզոք՝ ծանօթ ու անծանօթ դէմքերու ընտաւար փալանդ մը՝ իրենց մարտիրոսացումէն առաջ...: Քանի մը անուններ միայն:

– Յարութիւն Ճանկիւլեան, Դ. Վարուժան, Սիամանթօ, Տոքթ. Գ. Ճելալ, Տոքթ. Ի. Կ. Փաշայեան, Մելքոն Կիւրճեան, Սամուէլ Թումաճեան, Ռ. Զարդարեան, Տոքթ. Ն. Տաղաւարեան, Միքայէլ Շամտանճեան, Երուանդ Զաւարեան, Սարգիս Սրենց, Տիրան Քելէկեան, Տոքթ. Ռ. Սեւակ, Բիւզանդ Քէչեան, Յովհ. Գըլըճեան, Ակնունի, Խաժակ եւ բազում ուրիշներ, որոնք իրենց մտքի տուրքը տուին՝ հայուն ու անոր հայրենիքին ազատութեան ու փրկութեան, բայց անմուրազ մահացան, մահերու ամէնէն խուժդուժովը ու վայրագովը...:

ԿԱԽԱՂԱՆՆԵՐ՝ ՆԻԿՈՄԻԴԻՈՑ ՄԷՋ

Հնարաւոր չէ հոս մի առ մի թուել Նիկոմիդիոյ չրջանի ա՛յն մտաւորականները, որոնք մասնակի աքսորի կամ հալածական տեղահանութեան առեն մահացան խուժդուժօրէն, կամ Խապուրի յորձանքին մէջ խեղդամահ եւ կամ անապատին մէջ սովամահ եղան:

Անհրաժեշտ կը նկատեմ սակայն արձանագրել հոս այն քանի մը անձերը, որոնք կախաղան բարձրացան Նիկոմիդիոյ (Իզմիթ) մէջ եւ կամ Պայազիտի հրապարակին վրայ՝ Պոլիս, Նիկոմիդիոյ դաւառի բնակիչներէն:

ա) *1916 Մարտ 2ին Իզմիթի պատերազմական առեանը, իբր յեղափոխական (Հընչակեան), իբր պոմպա պահող եւ խռովարար, մահուան դատապարտեց նիկոմիդիէպենակ պարտիզակցի կարապետ Փաթթուքճեանը:*

Ան 1915ի ամրան ինծի բանտակից եղած էր, Պոլիս, կեդրոնական Բանտին մէջ, ուր կը պտնուէր նաեւ, 2–3 օր, ակնոցաւոր շիֆ երիտասարդ մը՝ իբր աչք···: Դաւաճան Արշաւիր Եասեան (բուն անունով Արթիւր, նախկին ուսուցիչ՝ Գահիրէի Գալուստեան վարժարանի եւ Թրքական լրտես):

Աւելցնենք որ Փաթթուքեան նախապէս ձերբակալուած ու բանտարկուած էր, բայց, չնորհիւ գօրաւոր բարեկամական միջնորդութեանց, պահ մը ազատ արձակուած էր: Վերջը սակայն, եասեաններու մեղսակցութեամբ, Իզմիթ տարուած եւ իբր թէ նոր դատավարութեամբ մը մահուան դատապարտուած էր:

բ) *Տոքթ· Սարգիս Քիւթնէրեան, պարտիզակցի եւ դասընկեր՝ Գարտիզակի ազգ· վարժարանին մէջ: Իբր անգլիական լրտես ամբաստանուած եւ կախաղան բարձրացուած:*

գ) *Օվաճըգցի Վահան Ժամկոչեան (Հընչակեան ղեկավար), Կիլիկիոյ մէջ ձերբակալուած եւ Իզմիթ բերուելով մահուան դատապարտուած՝ պատերազմական առեանին կողմէ:*

դ) *«Բանուոր» (բուն անունով Երուանդ Թոփուզեան) պարտիզակցի, դասընկեր Գարտիզակի ազգ· վարժարանին մէջ, Հնչակեան կորովի գործիչ, կախաղան բարձրացած Պոլիս, Պայազիտի հրապարակին վրայ, իր 19 ընկերներուն հետ:*

ԱՆՎԵՀԵՐ ՀՈՎԻՒԸ ԵՒ «ՄԵՍՔԵՆԷԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴԸ»

(ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ԱՐՔԵՊՍ· ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆԻ ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾԸ)

Հայ եկեղեցին եւս տուաւ իր արիւնոտ տուրքը մեծ սպանդին: Հայ կղերը, ամէնէն խոնարհէն մինչեւ բարձրաստիճանը, ճաչակեց աքսորի եւ սպանդի դառնագոյն բաժակէն, Թրքական ոճրաստանի բովանդակ տարածքին վրայ: Սակաւաթիւ դէմքեր միայն կրցին ազատել իրենց մորթը, անլուր փորձութիւններէ ետք:

Այս սակաւաթիւ դէմքերէն մին եղաւ Նիկոմիդիոյ թեմի Առաջնորդ Ստեփաննոս Արք· Յովակիմեան, «Հայոյն Նոր Մովսէսը», որ անթաժան իր հօտէն, յաճախ հետիոտն քալեց ու հասաւ մինչեւ Մեսքենէ, մինչեւ անապատ:

Ո՞վ էր Ստեփաննոս Սրբազան: Ան ծնած էր 1846 Յունիս 12ին, Նիկոմիդիոյ Տաղ գիւղին մէջ: Զաւակն էր «եէմենիճի Յովակիմին», ինչպէս ինքզինք կը կոչէր յաճախ, համեստօրէն: Աւազանի անունը՝ Սուրէն: Նախ ընդունուած էր Ագմաչի վանքը, բայց չկարենալով հոն երկար մնալ, անցած էր Իզմիր (Զմիւռնիա), ուր հանդիպած էր Շահնազարեան վարդապետին եւ կրցած էր անոր համակրութիւնը չահիլ: Ժամանակ մը ետք անցած էր Պոլիս եւ աշակերտած՝ Խասգիւղի Նուպար-Շահնազարեան վարժարանին:

Սուրէն Յովակիմեան սարկաւագութեան աստիճան կը ստանայ Ներսէս Վարժապետեանէն:

1871ին, *երբ Վարժապետեան Նիկոմիդիոյ թեմին Առաջնորդ կ'ընտրուի, Սուրէն սարկաւագ կ'ընկերանայ անոր՝ իբր փոքրաւոր ու քարտուղար եւ կը գործէ այդ չրջանին մէջ: Վարժապետեան Սուրէն սարկաւագը վարդապետ կը ձեռնադրէ՝ Ստեփաննոս անունով, 1873ին:*

Վարժապետեան 1876ին, Պոլսոյ Պատրիարքութեան ընտրուած առեն, Նիկոմիդիոյ Առաջնորդութիւնը իրեն պահելով, 1886ին էջմիածնի կ'ուղեւորի, եպիսկոպոս ձեռնադրուելու

Ստեփաննոս Արք. Յովակիմեան

համար նորընտիր Մակար Կաթողիկոսէն, իր միթի թեմին վրայ:

Ստեփաննոս Սրբազան հայրենասէր, քաջ եւ անվեհեր եկեղեցական մըն էր:

1880ական Թուականներուն, Առափազարի մօտ Ֆերիզլի գիւղէն 21 հայ երիտասարդներուն չղթայակապ Գոլոյ կեդրոնական բանտը նետուած միջոցին, ինքն էր որ անձամբ կայսերական պալատ դիմելով, 24 ժամէն սուլթանական բարձրադոյն հրամանով կ'ազատէր այս անմեղ տղաքը եւ գիւղ կը վերադարձնէր, չնորհիւ կառավարութեան մօտ իր ունեցած մեծ վարկին՝ նոյնիսկ բռնակալութեան օրերուն:

Դարձեալ, 1913 Հոկտ.ին, Առափազարի մէջ Գրերու Գիւտին յոբելեանին առիթով պատահած դէպքի մը վրայ, կը ձերբակալուին 18 հայեր եւ Գոլոյ բանտը փոխադրուելով, ոմանք մահուան, ուրիշներ ծանր պատիժներու վճիռը կը կրեն: Ստեփաննոս Սրբազան ամէն կողմ բողոքի դիմումներ կատարելէ ետք, կը դիմէ ինքնատիպ միջոցի մը: Առափազարի խոշոր ու նշանաւոր դղումներէն 18 հատ, զեղարուեստական նշտուկներու մէջ զետեղած՝ սուլթան Ռեշատին նուէր կը ղրկէ, որուն վրայ բանտարկեալները ազատ կ'արձակուին:

Ստեփաննոս Սրբազան իսկապէս չինարար կղերական մը Եղած է: Ան չինած է գիւղեր, պարսպներ, եկեղեցիներ, աղբիւր, բաղնիք եւ ճամբաներ, ժողովուրդին դլուխը անցած: Շինել տուած է նոյնիսկ մզկիթ մը:

Թուրքերուն պատերազմի հետեւանքով Նիկոմիդիոյ չրջանը պաղթող լազ հայերու համար չինել տուած է չուտ մը գիւղեր՝ թեմին զանազան վայրերուն մէջ, անուններն ալ ինք դնելով. այսպէս՝ Գեղամ Գիւղ, Արաք Գիւղ, Մանուչակ, Հովիւ Գիւղ, Արմաւիր եւն.: Ան Նիկոմիդիոյ թեմը հասցուց չէն ու պայծառ վիճակի մը:

Ընդհանուր տեղահանութեան ատեն, արդէն աւելի քան չորս քսանեակ տարիք ունէր, բայց չլքեց իր հօտը՝ մինչեւ անապատ, մինչեւ Մեսքենէ՝ դեհենական սպանդին նախադուռը...:

1915ին, տեղահանութիւնը դեռ նոր սկսած էր, երբ Ստեփաննոս Սրբազան Գոլիս կը մեկնէր, որպէսզի իրեն ծանօթ չրջանակներուն դիմում կատարէր, որ իր ժողովուրդը տեղահան չըլլայ: Իր յոյսը դրած էր, առաւելապէս, աւստրիական դեսպանին վրայ, խորհելով որ իր առաջարկը պիտի չմերժէր, աւստրօ-հունդար Թագաւորէն չքաղչան ստացած ըլլալով իր մատուցած մեկ ծառայութեան համար՝ Նիկոմիդիոյ մէջ:

Սրբազանը ամէն կողմ դիմումներ կը կատարէր, կ'աղաչէր, իր ժողովուրդին համար երաչխաւոր կ'ըլլար ու կ'ըսէր.— «Եթէ իմ հօտէս որեւէ վնաս հասնի կառավարութեան, նախ կիս կախաղան բարձրացուցէք ու յետոյ, բոլոր ժողովուրդը»: Ի վերջոյ, Աւստրիոյ դեսպանը կ'ըսէր.— «Մենք Թուրքիոյ ներքին գործերուն չենք խառնուիր: Սակայն Ձեր սրբազնութիւնը ուր որ ուզէ կրնայ ապրիլ, նոյնիսկ մինչեւ վիեննա կրնամ Ձեզ ղրկել, ուր կառավարութեան հիւրը կ'ըլլաք, մինչեւ որ վերջանայ պատերազմը»:

Այս խօսքէն ետք Սրբազանը կը դառնայ Թաքսիմին ու կ'ըսէ.— «Ըսէք Գրն. Դեսպանին ոչ չնորհակալ եմ, սակայն, «չօպանսըզ քոյուն օլմազ»: Ու գլխիկոր կը վերադառնայ Նիկոմիդիա, ուրկէ իր հօտը չատոնց տեղահանուած էր՝ դէպի Խակի Շեհիր: Բարի եւ

արի հովիւը կը մեկնի Գոնիա 1915 Յուլիսին, իր հօտին միանալու համար:

Գոնիա: Սրբազանին առաջին հանգրուանը աքսորավայրի: Տեղւոյն կառավարիչը կը հրամայէր ձղել աքսորեալ ժողովուրդը եւ երթալ Երուսաղէմի վանքը, միայնակ: Սրբազանը մեծաւ տրուած հրամանը որ եկած էր Պոլսոյ վարիչներէն, վասնզի Թուրքիոյ դաշնակից աւստրօ-հունգար կառավարութեան դեսպանը դիտողութիւն ըրած էր սրբազանին ազատելի համար:

Սրբազանը ձգեց Գոնիան եւ իր հօտէն անբաժան՝ գնաց Քաթմա, որուն բոլոր դաշտերն վրայ հալարաւոր վրաններ լարուած էին, ուր իգմիրցիներու բաղիւ մէջ վրան մըն ալ ինք ունէր: Ուրիշ նահանգներէն հոն հասնող չքաւոր հայերը կու գային եւ իրմէ օգնութիւն կը խնդրէին, եւ հակառակ որ ինք չունէր, այդ խեղճութիւնները տեսնելով, չունեցածէն կ'օգնէր դիմողներուն, այս թշուառութեան ի տես, չատ անգամ կ'արտասուէր, յուզելով ուրիշներ եւս: Քաթմայէն ետք Մեսքենէ հասած էր, միշտ իր հօտին գլուխը, անկէ անբաժան, անոր ցաւերով տոչորուն..., անոր ցաւերով զբաղելով: Ու ահա՛, նոր եւ աւելի խիստ հրամանի մը Սուրիոյ կառավարիչ Ճեմալ փաշայէն· – Մեկնիլ Երուսաղէմի վանքը, սպառնալով որ եթէ խրատին չհնազանդի, զինք պիտի ձերբակալէ եւ Երուսաղէմ ղրկէ: Այս կերպով իր հօտէն բաժնած, Երուսաղէմ ղրկած էին, ուր մնացած էր մինչեւ Զինադադար:

Այսպէս, սրբազանը՝ իր բառով «Մեսքենէի Առաջնորդը», հազարաւոր վրանաբնակ իր ժողովուրդը թողած՝ պետական բռնադատիչ հրամանով կը հեռանար: Հազարներ ողբով ու լացով բոլորած էին զինք: Իր բոլոր ուժերը ամփոփելով, խռնուած խլեակներուն դարձած կ'ըսէր.– «Սիրելի՛ ժողովուրդ հայոց, Իսրայէլի ժողովուրդը անապատի փորձութիւններն խալացնող Աստուածը իմ տեղս ուրիչ Մովսէս մը պարգեւած է ձեզի (ակնարկելով Տ. Պուրմայեան քահանային, որ իր մօտն էր), որ պիտի կառավարէ ձեզ: Մի՛ յուսահատիք, ձեր լացը խնդութեան, դերութիւնը՝ ազատութեան, սուգը՝ ուրախութեան կրնայ փոխուիլ: (Եւ դառնալով քահանային) Դո՛ւն, Սերովբէ Հայր, հովուէ՛ այս ժողովուրդը: Այս անապատի թշուառ հայ ժողովուրդին Առաջնորդը կը կարգեմ քեզ: Տէրը նեցուկ ըլլայ ձեզի»:

Բովանդակ ժողովուրդին լաց ու կոծին մէջ, կառքը սրարշաւ վազքի կը սկսէր, եւ սրբազանը ղէպի կեանք կ'ընթանար, ղէպի Երուսաղէմ... ուր կը մնար մինչեւ Զինադադար...:

Զինադադարէն ետք կը վերադառնար Նիկոմիդիա, մի՛չտ իր հօտին դլուխը՝ այս անդամ սակայն քայքայուած ու փոչիացած խըլեակներ, որոնք հայու ստեղծագործ ոգիով ու ճիգով նոր կեանքի կը փարէին:

Ահա սակայն երկրորդ աքսոր, երկրորդ տեղահանութիւն միլիական չարժումին եւ չեթէներու սպառնալիքներուն առջեւ: Ու հայ խլեակները դարձեալ կը ցրուէին, – Պոլիս, Ցունաստան, Պուլկարիա, Ֆրանսա, Ռումանիա, Իտալիա, եւ ուրիկ որ ճամբայ մը կը բացուէր իրենց առջեւ:

Ստեփաննոս Սրբազան, որ Նիկոմիդիոյ մէջ իր հօտին խլեակներուն երախտագիտական ցոյցերով դիմաւորուած էր՝ կ'անցնէր Պոլիս, անկէ ալ Պուլկարիա, ուր կը կատարուէր իր քահանայական վաթսունամեայ յոբելեանը:

Ստեփաննոս Սրբազան ապա կ'ընտրուէր պուլկարահայ թեմին Առաջնորդ, ուր եւ կը վախճանէր տիպար, քաջ, անվեհեր, ժողովրդանուէր, հայրենասէր եւ չինարար կրօնաւորի մը անմոռանալի անունը յանձնելով հայոց եկեղեցական, ազգային եւ մեծ եղեռնի պատմութեան:

ԵՈԶԿԱՏԻ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔԻ

ՀԱՑՈՒԹԵԱՆ ԱՀԱՒՈՐ ՍՊԱՆԴՐ

Եոզկատ եղած է հայ ժողովուրդի մեծ խաչելութեան գողգոթաներուն մեծագոյններէն մէկը, նաեւ ցեղին գոյատեւման համար մղուած դիւցազնամարտերու կարեւոր վկայավայր մը:

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔ

Եոզկատ կը գտնուի փոքր Ախոյ կեդրոնական մասին՝ Գոնտոսի լեռնաշղթային արեւելեան կողմը երկարող հովիտներէն մէկուն մէջ, ծովէն 1500 մեթր բարձրութեան մը վրայ՝ անտառապատ միջավայրով եւ շատ առողջ կլիմայով մը:

Անիկա հիմնուած է ԺԶ. դարուն, սուլթան Մահմուտ Ա.ի օրով (1730–1754), Զափան Զատէ Օսման անուն սերաստացի Քիւրքմէն աւատապետին նախաձեռնութեամբ:

Եոզկատի քաղաքային վարչական իշխանութեան սահմանները կը հասնին արեւմուտքէն Անքարայի, հարաւէն կեսարիոյ, արեւելքէն Սեբաստիոյ եւ հիւսիսէն Զանղըրըի եւ Զորումի քաղաքային իշխանութեան սահմաններուն: Ան ենթակայ էր Անքարայի կուսակալութեան:

Եոզկատ եղած է շատ գեղեցիկ քաղաք մը՝ իր չուրջը ունենալով մօտ 1000 գիւղեր ու փիւղաքաղաքներ, որոնցմէ 48 հատը հայաբնակ եղած են:

Եոզկատ Անատոլուի արմտիքի չտեմարաններէն մէկը եղած է:

ՀԱՑԵՐՈՒ ՄՈՒՏՔԸ ԵՈԶԿԱՏ

Եթէ Եոզկատ հիմնուած է Զափան Օղլուի կողմէ, հայ դաղութի մը հոն հաստատուիլը կը պարտինք Օհան Զորպաճըին (Յովհաննէս Արսլանեան) եւ անոր ճարտար եւ հայրենասէր յաջորդներուն: Ակդարեւ, քաղաքի հիմնադրութեան հետ կը նչուի հայ չինարար վարպետներու ներկայութիւնը: Անոնցմէ մէկը եղած է նկարիչ «նաղդաշ» Սիմոն, զոր մանաւանդ Զափան Օղլուն հրաւիրած է իր պալատը նկարազարդելու համար: Սիմոն բազմաթիւ գաւակներ կ'ունենայ. անոնցմէ Օհան, շատ ուշիմ եւ աշխատասէր, կը տիրանայ աշքառու դիրքի եւ մասնաւորաբար Խրիմի պատերազմին (1854–1856) կը տիրանայ հսկայ հարստութեան մը, անգլիական զօրքին դէպի ճակատ եոզկատի վրայով մեկնելու առթիւ չհաւատալի գործ տեսած ըլլալով: Ուշիմ եւ հեռատես մարդ, ան իր մեծ հարստութիւնը կը գործածէ հասարակական, բարեսիրական գործերու, հիմնելով դպրոցներ, եկեղեցիներ եւ անոնց ապահովելով մնայուն եկամուտներ: Ան նկատի ժամանակ եղած է միւթեվելլին «ճեմիի քեպիր» մեծ մզկիթին, այդպէսով արժանանալով թէ՛ հայոց երախտագիտութեան եւ թէ իսլամաց յարգանքին:

Օհան Զորպաճըին եւ իր ընտանիքին դիրքն ու վայելած համբաւը պատճառ կ'ըլլան, որ արեւելեան չրջաններու մէջ նեղութեան եւ հալածանքի ենթարկուող հայեր աւելի ապահով տեղ մը գտնելու յոյսով հետզհետէ գան եւ հաստատուին, թէ՛ քաղաքէն ներս, թէ՛ անոր ենթակայ հողային տարածութեան մէջ հիմնելով մեծ եւ փոքր հայկական գիւղեր:

ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆ

Ըստ արժանահաւատ վիճակագրութեան մը (Տոքթ. Բ. Քէչեան) եւ մասնաւորաբար հայերու պարագային վերապրող իրազեկ վկաններու, Եոզկատ 1915ին ունեցած է՝

Հայ լուսաւորչական	2450	տուն
Հայ բողոքական	40	»
Ծոյն	200	»
Հրեայ	20	»
Իսլամ	3500	»

Նկատի ունենալով թիւ մէկ համաչխարհային պատերազմէն առաջ տիրող ընկերային եւ ընտանեկան նահապետական կեանքը հայոց մէջ, առանց վարանումի քալտէական հայերուն տուն պլուխ կարելի է նուազպոյնը հաշուել հինգ չունչ, որով պատ հայ բնակչութիւն կ'ունենանք ոչ նուազ քան 12·500 հոգի:

Եպիսկոպոսունէր 48 հայարնակ գիւղեր: Ասոնցմէ՝ 1 գիւղ՝ Ռումտիկին ունէր 750 տուն

1 գիւղ՝ Պաւրին Գըչլա ունէր	600	»
4 գիւղեր՝ Քելէր, Թելսիւիլի, Ուլուննա եւ Զաթ մեծ՝ ամէն մէկը՝	500	»
2 գիւղեր՝ Պողազլեան եւ Ինճիրլի՝ ամէն մէկը	400	»
7 գիւղեր ունէին՝ ամէն մէկը՝ 200էն մինչեւ	250	»
16 գիւղեր ունէին՝ ամէն մէկը՝ 100էն մինչեւ	150	»
17 գիւղեր ունէին՝ ամէն մէկը՝ 40էն մինչեւ	100	»

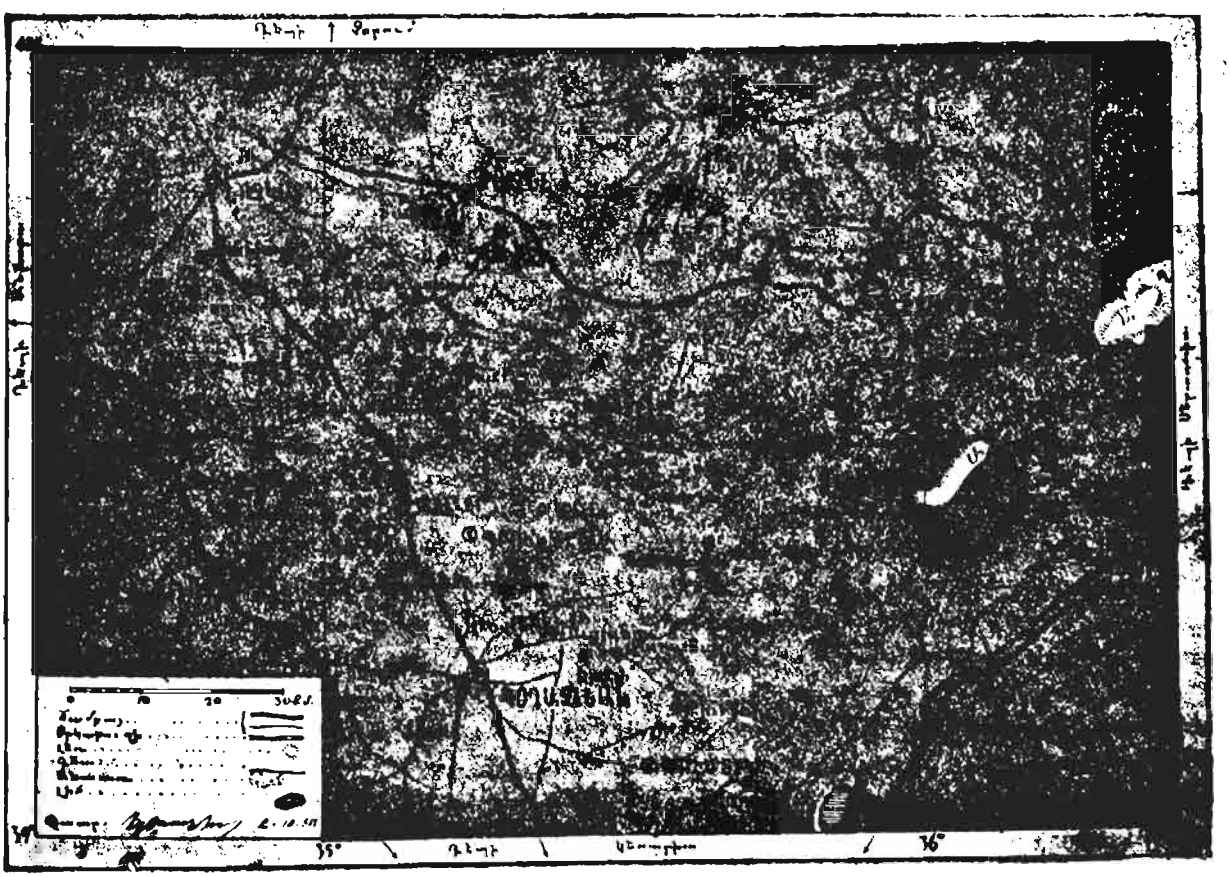
Ըստ վերջին վիճակագրութեանց, սոյն գիւղերուն դուռ հայ տուներուն ընդհանուր թիւը եղած է 9000 տուն:

Գիւղական հայկական չրջաններու ընկերային պրութեան եւ նահապետական կեանքի պատճառաւ քիչ չէ եղած թիւը հայ տուներու, որ 30–40, մինչեւ իսկ 50 չունչ մխատեղ որպէս մէկ տուն ապրած են: Այսպէս է եղած կեանքը 1914էն առաջ, հետեւաբար, տուն պլուխ եօթը հոգի հաշուելով, գիւղերու հայ բնակչութեան թիւը կ'ունենանք ոչ նուազ քան 63,000 հոգի:

Միանգամայն առած՝ Եոզկատ եւ չրջակայքը ունէին նուազպոյնը 75,500 հոգի հայ բնակչութիւն:

ԶԲԱՂՈՒՄՆԵՐ

Քաղաքին թէ գիւղերուն մէջ, ամէն

Եոզկատ եւ շրջակայ հայ գիւղերը

տեսակի բոլոր արհեստաւորներուն 95%ը հայեր էին, մանաւանդ նուրբ արհեստներու մէջ, – զորպայործութիւն, ոսկերչութիւն, բրուտագործութիւն եւայլն:

Նոյնպէս առեւտուրը կեդրոնացած էր հայերու ձեռքին մէջ:

ԱԶԳԱՑԻՆ ԵՒ ՄՇԱԿՈՒԹԱՑԻՆ ԿԵԱՆՔ

Առաջնորդանիստ Եոզկատ իբր թեմ կը պատկանէր Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան: Ունէր գիւղակերտ եկեղեցի մը, դպրոցներ, ազգային եւ կրօնական կազմակերպութիւններ:

Քաղաքին մէջ հայ տուներ քրքախօս եղած են, իսկ գիւղերու հայ բնակչութիւնը մեծամասնութեամբ հայախօս մնացած են:

Կրթական մակարդակը մինչեւ 1880ական թուականները նախնական վիճակ մը ունեցած է: Բայց յաջորդ տարիներուն եւ մանաւանդ ազգային զարթօնքի 90ական թուականներուն, մեծ զարկ տրուած է կրթութեան՝ նոր դրպրոցներու կառուցումով եւ կարող ուժեր հրաւիրուած ըլլալով այդ գործին համար:

Բացի մանչերու 3 վարժարաններէ, աղջկանց մէկ բարձրագոյն վարժարան եւս գոյութիւն ունէր:

Գիւղերն ալ ետ չէին մնացած կրթական եւ մշակութային մարզին մէջ: Մասնաւորաբար մեծ գիւղեր Ռումտիկին, Գուրբն Գըչլա, Քեղլէր, Զաթ, Թերզիլի, Ուզուննա, Գողազլեան, Ինճիրլի, Զազմագ ունէին լաւ պատրաստուած, կարող եւ մտաւորական ուսուցիչներ:

Բացի մի քանի մատի վրայ համրուող փոքր գիւղերէ, բոլորն ալ ունէին իրենց եկեղեցիներն ու անոնց կողքին ուսումնարաններ, որոնց մէջ բարձրագոյն վարժարաններ ալ կային վերջին տարիները՝ մի քանի մեծ գիւղերու մէջ:

Քաղաքին նորաչէն Վահանեան դպրոցին սերտողութեան ընդարձակ սրահը եւ լայն բեմը՝ յատկապէս չինուած, կը ծառայէր ազգային կրօնական բնոյթ կրող թատերական ներկայացումներուն:

Եոզկատ զանազան չրջաններուն ունեցած է այլ եւ այլ անուններով տասը բարեսիրական եւ մշակութային միութիւններ:

Գիւղերն ալ անմասն չեն մնացած ազգային նոյնօրինակ ձեռնարկներէ եւ կազմակերպութիւններէ:

Հակառակ մոլեռանդ եւ յետադէմ թուրք իշխանութեանց եւ կարմիր Սուլթանի հայահալած քաղաքականութեան եւ կեղեքումներուն, 1914ի նախօրեակին Եոզկատի եւ չրջակայից հայութեան ազգային, տնտեսական եւ մշակութային վիճակը չատ բարգաւաճ եղած է: Միչանկեալ կ'արժէ յիչել թէ ազգապատկան կալուածներու ընդհանուր արժէքը այդ օրուան սակով կը պնահատուէր 175,000 հնչուն ոսկի, եւ ապագան ալ չատ խոստմնալից էր... Երբ պայթեցաւ Առաջին Համաչխարհային պատերազմը:

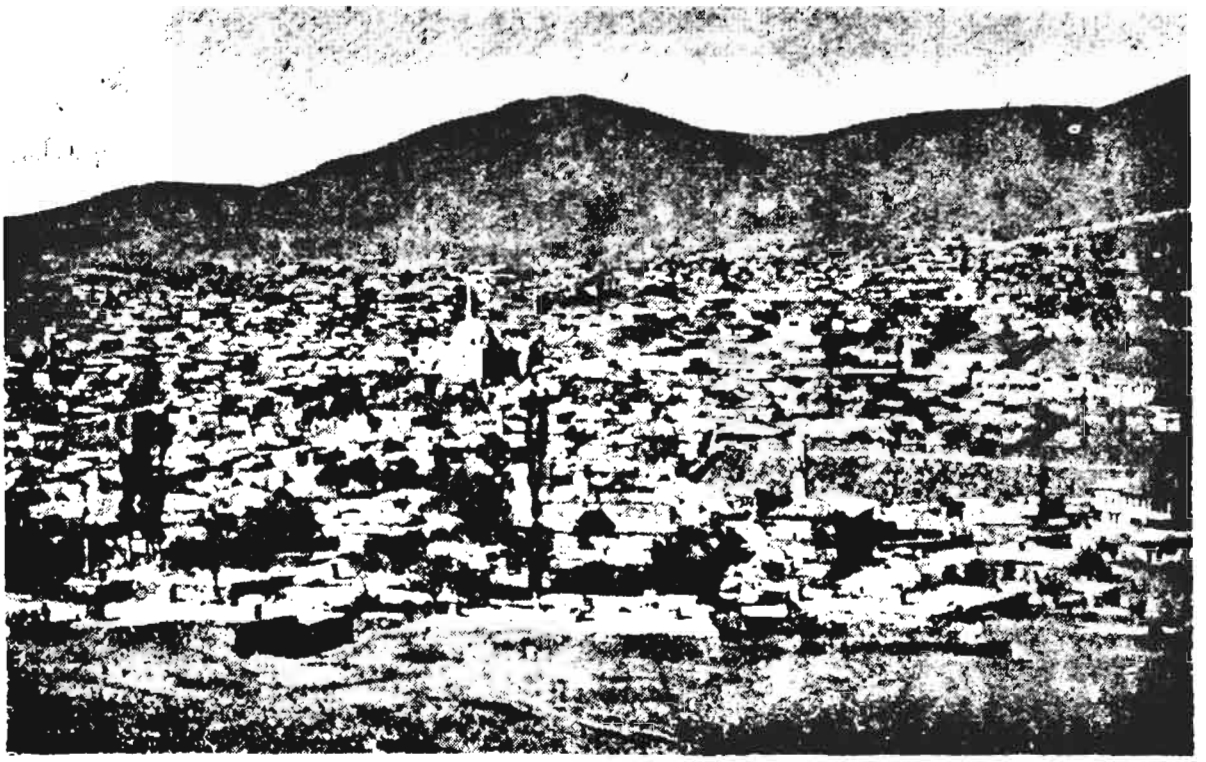
ՊԱՏԵՐԱԶՄ ԵՒ ՍՊԱՆԴ

Զօրակոչի առաջին ազդանչանին Եոզկատի եւ չրջակայից հայութենէն, 1914 Հոկտեմբերին, օսմանեան հայրենիքը պաչտպանելու պատրուակով 18էն մինչեւ 45 տարեկան բազմահազար երիտասարդներ զինուոր գացին: Անոնցմէ չատ չնչին համեմատութեամբ յայտնի արհեստաւոր վարպետներ բանակի արհեստանոցներուն մէջ տեղաւորուելէ յետոյ, բոլոր մնացածները «ինչասէր թապուր»ը կազմելով կը ղրկուին Թուրքիոյ զանազան չրջանները, յարմար ժամանակին եւ յարմար վայրերու մէջ կոտորուելու համար:

1915 Ապրիլ 11/24ին Պոլսոյ մտաւորականներու ձերբակալութենէն եւ աքսորէն յետոյ, Թուրք պետութեան խաւարի մէջ որոճացած եղեռնի հրէչային ծրագիրը գործադրելու համար, բոլոր կուսակալութիւններու եւ նահանգներու կառավարիչները փոխուած էին կեդրոնին վստահելի անձերով:

Այդպէս էր որ Իթթիհատ վէ Թերաքքիի անդամներէն Աբդի անուն բոբենի մը Գաղատիոյ (Անքարայի) նոր կուսակալ նչանակուած էր: Իսկ Եոզկատի միւթեսարըֆ Մուհետտին պէյը փոխարինուած էր Ճեմալ պէյ Զատէ Քեմալ անուն ճիւաղով մը (Վանի կուսակալ Ճեւտէթի աներձագը):

Այս վերջինը, ըստ նախօրօք առնուած որոշման, Եոզկատի բանտին մէջ դտնուող յանցապարտներէն, չերքէզներէ եւ քիւրտերէ

Համայնապատկեր Եոզկատ քաղաքի

բաղկացած, կանոնաւորապէս զինուած եւ մի-
լիս հագուած 3,000 հոգինոց աւազակախումբ
մը կը կազմէ, որոնց յետագային, որչեալ ժա-
մերուն եւ վայրերուն, ջարդերու ընթացքին
պիտի մլանար չրջակայ բոլոր թուրք գիւ-
ղերու ընչաքաղցց, կիսավայրենի գիւղացինե-
րու հսկայ ջոլիր մը։

Այս մլիխներուն առաջին պարտականու-
թիւնն էր նախ բոլոր հայ գիւղերուն իրարու
եւ քաղաքի հետ յարաբերութիւնը արգիլել,
նախզգուշութիւն մը՝ որ անկարելի կը դար-
ձնէր հայերու երթեւեկն ու համախմբումը եւ
դիմադրութիւն կազմակերպելու բոլոր հնարա-
ւորութիւնները։

Ամենայետին մանրամասնութեամբ ու-
սումնասիրուած զանգուածային ջարդերու
ծրագրի գործադրութիւնը կը սկսի 1915 Մա-
յիսի վերջերը։ Կառավարութիւնը երկրին ներ-
քին ապահովութիւնը պատրուակելով՝ կը
սկսի եոզկատի եւ չրջակայից հայերէն հաւա-
քել զէնքերը։

Այս նպատակաւ կառավարիչ Քեմալ հր-
րամանագրեր ղրկած էր բոլոր հայ գիւղե-
րուն՝ մասնաւոր սուրհանդակներով։

Ահա վաւերագրային երկու նամակներ,
որոնք օրուան դրութիւնը յստակօրէն կը յայտ-
նեն.—

Մեծ Զաթ, Մայիս 1915

Գերապատիւ Տէր Ներսէս Եպիսկոպոս
Դանիէլեան

Առաջնորդ Եոզկատի թեմին

Սրբազա՛ն Հայր,

Ստիպողաբար Զեզի կը ներկայացնենք մեր
գիւղին վտանգաւոր կացութիւնը եւ փութով
կը սպասենք Ձեր Սրբազնութեան հրահանգին։

Ըստ կառավարութեան վերջին հրահան-
գին, երէկ եօթը ոստիկաններ մեր գիւղը գա-
լով, Պողազլեանի գայմագամ Քեմալ պէյին
մէկ նամակը բերին (30 Ապրիլ 1915 թուագրը-
եալ), որով երկու օրուայ ընթացքին մեզմէ
կը պահանջեն գիւղին բոլոր զէնքերը։

Այս հրահանգը ըստ գայմագամին հաղոր-
դագրութեան ուղղուած է եղեր նաեւ թուր-
քիոյ բոլոր նահանգներուն եւ զէնքերը չյանձ-
նելու պարագային՝ մահուան պատիժ պիտի
տրուի եղեր անոնցմէ ողներուն։

Արդ, յիշեալ հրամանագրին հանդէպ մեր

դիրքը ձշդելու համար կը դիմենք Ձեր խորհուրդին եւ անձկանօք կը սպասենք Ձեր պատասխանին։

Ի դիմաց՝ Ձաթի դիւղական խորհուրդի
Ատենապետ՝ Ատենապետ՝
Յակոբ Տէմիրճեան Մանուկ

Եղկատի Թեմի Առաջնորդ Ներսէս Եպս. Դանիէլեանը հայ կղերականութեան չարքերուն մէջ եղած է բացառիկ եւ անձնուէր դէմք մը։ Ան վչտահար սոխակի մը նման դալարեց «կաթիլ մը ցօղ այրած սրտերու համար» դիրքով՝ իր հալածուած եւ անիրաւուած Ազգին տառապանքներուն ի տես, դեռ Մեծ Եղեռնէն առաջ, որուն զոհ գնաց ինքն ալ։

Ան կը ըլլար թէ դէնքերու հաւաքումը մահացու ապրանչան մըն էր նիւթուած ոճրային պաւի մը, բայց իր հայու բարի հոգին չէր կրնար երեւակայել այդ դաւին տարողութիւնն ու չափը։ Եւ այդ իմաստուն հովիւը կը դրէր չաթցիներուն հետեւեալը.—

Սիրելի եւ օրհնեալ որդիներս,

Ձաթ դիւղի գիւղական խորհուրդի,

Ստացայ Ձեր նամակը, որուն կը փութամ պատասխանել։ Ձաթի դրութիւնը սրտիս կրսկիծ եւ աչքերուս արտասուք բերաւ։ Որդեակներս չատ լաւ կը հասկնամ Ձեր վիճակը, բայց ի՞նչ ընենք որ մեր Ազգին դառն ճակատագիրն է այս։ Կ'անիծեմ Ձեր թշուառութեան պատճառները եւ կը մաղթեմ բոլորիդ Տեառն մեր Յիսուսի Քրիստոսի մխիթարութիւնն ու օգնութիւնը։

Սիրելիներ, ապահովաբար այս փոթորիկն ալ պիտի անցնի։ Մնացէք յուսալից եւ քաջարի, մի՛ չուարիք եւ ըստ հրամանի՝ յանձնեցէք Ձեր ունեցած զէնքերը, օրէնքը յարգած ըլլալու համար։

Ցաւ ի սիրտ Ձեզ կը մաղթեմ համբերութիւն եւ համերաշխութիւն։

Մնամ աղօթարար՝
Ներսէս Եպիսկ. Դանիէլեան

Ահա տիրող դրութեան պատկերը Եղկատի եւ չրջակայի հայութեան մէջ։ Մեծաւ մասամբ երիտասարդ ուժեր հեռացուած իրենց տուներէն եւ ընտանիքներէն, եւ ահա իրենց մնացեալ վերջին յոյսը՝ զէնքե՛րը՝ յանձնուած կառավարութեան։

Բայց ո՞ր մէկ հայուն, ան ըլլայ օսմանեան խորհրդարանի անդամ, մտաւորական, առեւտրական թէ պարզ գեղջուկ, միտքէն կ'անցնի ամբողջ Ազգ մը մեծաւ պլտիկով, առանց սեռի եւ ընկերային խաւորութեան ամենավայրագ ձեւով բնաջնջելու կարելիութիւնը, — երբ դարերու հոլովոյթով դուռ դրացի կ'ապրէին հայն ու Թուրքը, իրարու սուլին թէ ուրախութեան մասնակցելով։

Ներսէս Եպիսկ. Դանիէլեան
ճահատակ

Անհերքելի իրողութիւնը փաստեց, որ այդ բոլորը ի վիճակի էր ընելու Թուրքը, երբ իրեն հովանի ունէր կուրծքէն խա՛չ եւ կողէն սուր կախած ընչաքաղց, հաւատուրաց գաղան Վիլհելմները, որոնք ոչ միայն չփորձեցին արգիլել անպատմելի ջարդերն ու աքսորները յանուն մարդասիրութեան, այլ քաջալերեցին եւ Թուրքին չգիտցած դազանային, դիւրի՛ն ջարդելու մեթոտներն ալ սորվեցուցին։

Եղկատի մէջ կազմուած իթթիհատական ջարդարարներու դեկավար վերին հրամանատարութիւնը զինահաւաքի գործողութենէն առաջ եւ անոր առնթեր՝ կ'որոշէր նախ սմբէն դծով չեզոքացնել զոյգ մը ֆետայիները, փէօհրենկցի միականի Մանուկը եւ չէխ-մուրատցի Միքայէլը։

Այդ երկու ֆետայիներու յանձնումով Քեմալ աղատ չունչ մը կը քաշէր, քանի դիմադրական կորիզ չկար այլեւս: Ասկա կը սկսէր վինահաւաքը, մէկ անկամէն բոլոր չրջաններուն մէջ, եւ տեղ տեղ անպակաս էին խժդժոտիւններն ու ծեծը՝ երբ իրապէս գոյութիւն չունեցող վէնքը յանձնել չէր կարելի:

ՋԱՐԴԸ ԳԻՒՂԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Քեմալի ծրագիրն էր նախ ջլատել գիւղերը այր մարդոցմէ, ապա յարձակիլ քաղաքի հայերուն վրայ:

Գաղափար մը տալու համար պիւղերու ջարդին մասին, կ'ուզենք հոս ներկայացնել ատոնցմէ մի քանի հատին մէջ տեղի ունեցած դէպքերը:

1915 Յուլիս 2ին պաշարուած է Թերզիլի դուռ հայաբնակ եւ հայախօս գիւղը: Եողկատէն յատկապէս ղրկուած վինուորական հրամանատար՝ Թապուր աղասը Ղասըմ պէյ, իր հետ ունենալով իմամ (կրօնաւոր) Ալի Ռիզան եւ յայտնի Թուրք պէկեր, 70 ժանտարմաներով կը մտնէ գիւղ: Անմիջապէս մունետիկ կանչել կու տայ Թէ՝ «մինչեւ 90 տարեկան այր մարդիկը հաւաքուին եկեղեցի եւ ղպրոց պետական «վեսիքա» ստանալու համար, չներկայացողները պիտի պատժուին»:

Մուրը կը կոխէ: Եկեղեցի ու ղպրոց հաւաքուած այրերը զինուած պահակներու Թշնամական նայուածքներուն տակ ելքի մը կը սպասեն: Ջարդարար Ղասըմ պէյ գիւղի մեծաւոր Գալեանի հիւրանոցին մէջ ճոխ սեղանի մը չուրջ հիւրասիրուելով կը չաղակրատէ, որպէսզի... գիշերը յառաջանայ: Ժամը առտուան երկուքին դազանը կը հրամայէ գործի սկսիլ: Բանտարկեալներէն չորսական հոգի դուրս կը կանչեն եւ առանց այլեւայլի իրարու Թեւ Թեւի կապելով միլիսներու չղթայի մը մէջ կ'առնեն զանոնք:

Մայր մը, իր ամուսինն ու երկու զաւակները արդէն զինուոր ղրկած, ծունկի գալով կը պաղատի Ղասըմին որ խնայէ իր վերջին դաւկին ու այն ալ չտանի կալանաւորներուն հետ զինուոր...

Մարդկային ղգացումէ բոլորովին զուրկ գազանը զաւկին փաթթուած մօր վիրկընդհատումին մեռց տալու համար՝ նչան կ'րնէ իր արբանեակներէն մէկուն, որ գլխուն տըրուած սուրի հարուածով մը կ'անդամալուծէ հէք մայրը: Մայրը գրկած խելակորոյս տղուն լաց ու կոծին վերջ տալու համար՝ նոյն տեղը կը սպաննեն նաեւ զայն:

Իրարու կապուած կալանաւորները, մըտրակներու հարուածի տակ, չրջապատուած սուինամերկ միլիսներէ եւ իրենց հետեւող կացիններով, սուրերով, երկայրիններով, գերանդիներով եւ այլ մահացու գործիքներով զինուած ջարդարարներու վոհմակով մը, երկու ժամ տաժանելի ճամբորդութենէ յետոյ կը հասնին եւ կանգ կ'առնեն ձորի մը ջաղացքին մօտ: Ատրճանակի պայթիւնի մը ազդարարութեամբ՝ Ղասըմ պէյ կ'ոռնայ «Ջարդեցէ՛ք սա քեաֆիրները, խալիֆային հրամանն է»: Ու խուժանը յարձակելով կաչկանդուած կալանաւորներուն վրայ՝ կը սկսի վայրագօրէն յօշոտել զանոնք:

Ջոհերուն սրիւնոտ դդեստները ցիցերու անցուցած՝ ջարդարարները կը վերադառնան գիւղ եւ հրէշային ծիծաղով կը պոռան հայուհիներուն.— «Տեսէք ձեր էրիկներուն յիչատակները, ընդունեցէք ճչմարիտ կրօնքը, ձեզ մեր մէջ բաժնենք... փրկուեցէ՛ք մահուրնէ»: Վօսքէն գործի անցնելով խուժանը կը յարձակի տուներէն ներս, նախ կը բռնաբարէ անտէր մնացած հայուհիները, կը ջարդէ կին, աղջիկ, երեխայ ու կը Թալանէ տուները:

Մարդէ գատ ամէն բանի նմանող վայրենիները, մոռնալով հաւատք, կրօնք ու մարդկային էն բնական ղգացումներէն դուրն ու խղճահարութիւնը, կատղած գազաններու պէս չխնայեցին նոյնիսկ տասը տարեկանէն վար աղջնակներուն, պղծեցին զանոնք եւ անասնական իրենց կիրքերը դոհացնելէ յետոյ անոնց մերկ մարմինները բղիկ բղիկ րրին: Արիւնէն ու աւարէն գինովցած՝ ունելիներ տաքցնելով կիներու մերկացուած ստինքներուն վրայ կոխեցին, իբրեւ Թէ պահուած դրամներու, զէնքերու տեղը խոստովանեցնելու համար ատոնց:

Մէկ օրուան մէջ՝ երբեմնի չէն ու բարգաւաճ Թերզիլին, անոր հարեւան հայաբնակ գիւղեր Գարաեաղուպ, Մըխըրլար, Ջաթ Մենթէչէ եւ Իւրնէճ նոյնանման ջարդարար վոհմակներու ձեռքով կոտորուեցան ու ամայացան:

Պողազլեանի Ս. Աստուածածին եկեղեցին, թուրքերու կողմէ ֆանդուած 1933ին

ՊՈՂԱԶԼԵԱՆԻ ՋԱՐԴԸ

(Ականատես՝ Խաչեր Պէրպէրեան)

1915 Յուլիս 5ի արիւնոտ կիրակին, ալիւր աղալու համար կանուխէն Ապպասի ջաղացքը գացող մի քանի հայեր սարսափահար ձորին մէջ կը տեսնեն ջարդուած մեծաթիւ դիակներ: Փախուստի ճամբուն՝ իրենցմէ մէկ հոգի միայն, լեզուն վախէն բռնուած, Սեդրակ Տէր Սարգիսեանը, զինք հալածողներու ձեռքէն խոյս տալով գոյժը կը բերէ Պողազլեան:

Քաղաքին մեծաւորներն ու քահանաները կ'երթան Քեմալին մօտ՝ տեղեկանալու պատճառը: Անոնք ձերբակալուելով այլեւս ետ չեն վերադառնար: Քանի որ պատահած ջարդը լսուած էր, Քեմալ խիստ հրահանգ կը հանէ բոլոր այր մարդիկը անմիջապէս հաւաքելու: Բացի ոստիկան զինուորներէն, զինեալ բազմաթիւ անվարտիներ կը մասնակցին գործողութեան ու մինչեւ կէսօր կը հաւաքեն բոլոր այր մարդիկը եւ զանոնք կը լեցնեն սերայի բանտին ու զինուորական մթերանոցին մէջ: Ժամը երկուքին երեք հարիւր հոգի, թեւերն իրարու կապուած, չրջապատուած միլիսներով, տարին դէպի հարաւ՝ Քուրտ Տերէսի կոչուող խորունկ ձորը: Անոնց կը հետեւէր հսկայ խուժան մը, որ զինուած էր կացիններով, սուրերով եւ զէնքերով: Իսկ կարաւանին նետէն կ'երթային կիներ՝ ղոհերուն լաթերը խլչտելու համար:

Ուչ տտեն վերապարձան ջարդարարները: Գիչերը սարսափելի էր, փայլցնելը կ'ոռնային ու դուռերը ափ կ'առնէին ահուդողի մատնելով անտէր մնացած կիներն ու փոքրիկները, որոնք 15–20 ընտանիք ամուր տուն մը հաւաքուած կը հսկէին: Բարձրաձայն կուլային ամէնքը, փոքրիկնեյր կը ճրւային: Անոնք բոլորն ալ, մինչեւ ծծկեր մանուկը, անխնայօրէն կոտորուեցան Քեմալի կազմակերպած երկրորդ ջարդին, որ տեղի ունեցաւ 1916ի Փետրուարին:

Թուրքերը պիտէին թէ ովքեր մեռած էին և ովքեր կային վերապրող: Ուստի սկսան տուներու եւ թաքստոցներու մէջ փնտռել ողջ մարդիկը, որոնցմէ ամէն օր 10–15 հոգի կը գտնէին ու Աբբաս Տերէսի կոչուող հեղեղատը կը տանէին ու կը մորթէին:

ՋԱԳՄԱԳ ԳԻՒՂԻ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ

(Ականատես՝ Տիկ. Նուրիձա Փիլիպպոսեան)

1915 Յուլիս 7, Երեքշաբթի առաւօտ կանուխ ժանտարմա քոմանտանը Խուլուսին 250 ոստիկան զինուորներով եւ 30,000 հասնող կացինաւոր պաշըպոզուք Ջոլիրով մը կը պատչարէ Զագմագ գուտ հայաբնակ գիւղը, ու պահ մը վարանելէ յետոյ ամէն կողմէ կը ներխուժէ գիւղ:

Գիւղին մեծերը չարիքին առաջքն առնելու յոյսով կը մտածեն կաչառել ոստիկան զօրաց հրամանատար Խուլուսի պէյը: Նենգաբար Խուլուսին կը գրպանէ դրամը, իր նիքեահին, սուրբ Ղուրանին եւ Ալլահին անունով երդում կ'ընէ ոչ ոքի մազին չդպչիլ, այլ կը թելադրէ որ այր մարդիկը եկեղեցի հաւաքուին:

Գիւղին մէջ մնացած այր մարդոց մէկ մասը կը հաւաքուի եկեղեցին, ուրիչներ կը պահուըտին: Աւոր վրայ դժգոհ Խուլուսին կը հրամայէ խուզարկութիւն կատարել: Ու խուժանը կը մտնէ տուներէն ներս՝ փնտռտուքն ու աւարը կատարելու համար: Տունէ մը ընդդիմութեան կրակոց մը կը լսուի, անմիջապէս ոստիկան զինուորներ եւ անհամար Ջոլիրը կը

պաչարեն Թաղը եւ փախուստի ճամբաները կը փակեն: Ապա կրակ կու տան, եւ տունին մէջ պտնուողներ հրդեհէն ազատելու համար երբ դուրս կը թափին՝ տեղն ու տեղը կը սպաննըւին:

Սարսափե դողով լեցուած է ամէն տուն: Ժամը յետմիջօրէի 3ն է, Խուլուսին կը հրամայէ կալանաւորները Թեւ Թեւի կապուած ճամբայ հանել. անոնց մէջ կային նաեւ 2 քահանայ հայրեր: 120 հոգի սուինաւոր ոստիկաններով չրջապատուած, խելակորոյս. մաս մը կիներ, հարսներ, աղջիկներ կուրծքերնին ծեծելով եւ մազերնին փետտելով, լաց ու կոծով, իրենց փոքրիկներուն ձեռքերէն բռնած կը հետեւէին կարաւանին մինչեւ Եողնուհիասըրի ձորը, ուր Խուլուսիի հրամանին վրայ կացինաւոր գազանները յարձակելով զոհերուն՝ կիներուն եւ փոքրերուն վրայ աննկարագրելի տանջանքներով կը բզքտեն բոլորը:

Գարթեւահասակ եւ հուժկու մէկն էր կալանաւոր Մանուկ Թավլեանը: Տասը Թուրքեր ձեռքերը կապուած Մանուկը դժուարաւ ըզգետնեցին: Ջայն ոչխարի նման մորթելով՝ արիւնը լեցուցին դոյլի մը մէջ եւ կարգով ումպ ումպ խմեցին, անոր պէս զօրաւոր ըլլալու համար:

Այս եղելութիւնը պատմեց Ջարդարար Թուրք Հասան Օղլու Նեպին:

ՊՈՒՐՃՆ ԳԸՇԼԱՑԻ ՋԱՐԴԸ

(Գարեգին Թաշճեան)

1915 Յուլիս 9ին, ժանտարմաներ, չերքէզ-չէթէներու եւ 20,000ի հասնող կացինաւոր ղուլիր մը պաչարած են 600է աւելի տուն հաչուող զուտ հայկական գիւղը՝ Գուրճն Գրչլան: Ոստիկան զօրաց հրամանատար Խուլուսի պէյ մաս մը զօրքով կը մտնէ գիւղ՝ յայտնելու գիւղապետ Մկրտիչ Քեհեային. «Գիւղը չըզթայի տակ առնուած է, ոչ մէկ ընչաւոր էակ չի կրնար պրծիլ մեր ձեռքէն. եթէ իսլամութիւնը ընդունիք եւ ճչմարիտ կրօնքին դառնաք, ձեր գլխի մազերուն դպչող պիտի չըլլայ: Եթէ կարճ ժամանակէն այս որոչումը չընդունիք, ապստամբներ պիտի սեպուիք եւ պիտի պատժուիք»:

Խօսքէն դործի անցնելով՝ հիւրատիրուած չէնքին կտուրէն դրօշակ մը տնկել կու տայ եւ մունետիկի մը միջոցաւ ժողովուրդը կը հրաւիրէ մահիկաւոր դրօշին տակէն անցնիլ:

Հայեր Թէեւ գիտէին Թէ սարքուածը խաղ մըն էր, սակայն ահաւոր վտանգէն քիչով պրծելու եւ անզէն ու անպաչտպան ժողովուրդին կեանքը փրկելու յոյսով մաս մը ծերուներ ու չափահասներ չարան չարան կու գան ու դրօչակին տակէն կ'անցնին: Անոնք անմիջապէս ձերբակալուելով եկեղեցի կը լեցուին: Ապա Խուլուսին կը հրամայէ տուներէն ներս փնտոտուք կատարել եւ 15 տարեկանէն վեր բոլոր այր մարդիկը ձերբակալել: Ասոր վրայ մեծ Թիւով Թուրքեր ողողեցին գիւղին փողոցներն ու տուները:

Երեք օր տեւեց աննկարագրելի խուզարկութիւնը, որուն կ'ընկերանային, ծեծ, խոշտանդում, բռնաբարում, կողոպուտ: 120 հոգի ձերբակալուած, ապա եկեղեցիէն 4 կամ 5ական հոգի Թեւ Թեւի ամուր մը կապուած դուրս հանուեցան միլիսներու հսկողութեան տակ եւ բռնեցին Ղողաղլեանի ճամբան: Գաչէրպողուք ամբոխը հետեւեցաւ անոնց: Հինգ քիլոմեթր հեռաւորութեան վրայ գտնուող ջաղացքներուն հասնելով՝ Խուլուսին, խնայելու համար փամփուշտները, կը հրամայէ կացնահար ընել զանոնք: Խուժանը գոռում գոչումով կը յարձակի կալանաւորներուն վրայ եւ կը յօշոտէ զանոնք աննկարագրելի պազանութեամբ:

Խուլուսին գիւղին մէջ ոստիկանատուն մը կը հաստատէ՝ հսկելու համար անցուդարձին եւ ձերբակալելու ոեւէ տղամարդ, որ ազատած էր առաջին ջարդէն: Եւ օր մըն ալ ամբողջ գիւղը տեղահան ընելով, միլիսներու եւ պաչըպողուքներու մտրակներուն տակ, մանուկ ու ծեր ոտաբոպիկ, ղեռատի հարսեր մանուկները գրկերնին, կը քչեն հեւասպառ, անօթի ծարաւ, մինչեւ երեկոյ, երբ կը հասնին անդնդախոր ձորով մը եզերուած մարգագետին մը: Մնացած ծեր եւ չափահաս տղամարդիկը մայրերու լացուկոծին տակ կը ջարդեն ու դիակները կը գլտորեն ձորն ի վար: Հարս ու աղջիկ եւ մանուկները կը յափչտակեն եւ կը ցրուեն մօտակայ Թուրք գիւղերու մէջ՝ ձուլելու նպատակով իրենց մէջ:

Այսպէս կարելի է, եթէ սիրտ ունինք, երկար պրել Եողկաւոր չրջանի մեծ ու փոքր

Ձախէն՝ ժամացոյցի սլաքով, – Յովհ. Տեմիրճեան, մտաւորական, կախուած Կեսարիոյ մէջ. Վեր. Թորոս Սահակեան՝ տնօրէն Եոզկատի որբանոցին. Միքայէլ Տէօրթեան, Ագ Տաղի կորիւնը, կախուած Անճարա. Յակոբ Քհնյ.Պերպերեան, նահատակ. Մինաս Էֆենտի Պետրոսեան, մտաւորական, սպանուած 1915ին. Յակոբ Պերպերեան, երաժշտագէտ, կախուած Կեսարիոյ մէջ:

հայաբնակ գիւղերու (Քելէքի, Ինճիրլիի, Կէօվճէլիի, Ալտաղ Մատէնի, Իյտելիի, Զաթախի, Կիւրտէնի, Փէօհրենկի, Սաչլըի, Գէպէքի, Սերայի, Զոքրոտանի, Գարապըերդի, Էյլենճէյի, Սաաթլըի եւայլն) հայ բնակչութեան ջարդին մասին: Ամէն տեղ հայերը գրեթէ նոյն նենգամիտ եւ բարբարոս միջոցներով տեղահան եղան եւ կոտորուեցան իրենց իսկ հողերուն վրայ, այնպիսի ահաւոր թափով մը՝ որ յաճախ ոչ իսկ մէկ հունչ վերապրող չմնաց անոնցմէ: Եւ ասիկա տեղի ունեցաւ 1915ի Յուլիս ամսուան ընթացքին:

ՍՊԱՆԴԸ ՔԱՂԱՔԻՆ ՄԷՋ

Դաշտային գիւղերու հայ բնակչութիւնը անճիտելէ յետոյ, կարգը կու գայ քաղաքի բնակչութեան: Պողազլեանի նախկին գայմագամը, հայակեր Ջեմալ, փոխ–միւթեսարըֆի պաշտօնով եկած է Եոզկատ:

1 Օգոստոս 1915ին պաշարելով չուկան՝ հոն գտնուող բոլոր հայերը գործի հագուստով ձերբակալել տալով կը լեցնէն բանտերը: Որպէսզի մնացածները ստուգեն, կը պատրաստեն անոնց անուանացանկը, կողոպտելէ յետոյ զանոնք: Հայ կիներու եւ մայրերու լացն ու կոծը, իրենց սիրելիներու ուտելիք կամ ծածկոց մը տալու փորձը կը հանդիպին զինեալ միլիսներու սուիններուն եւ հայհոյանքներուն:

Նոյն օրը կը պաշարեն, կը կտրեն կամուրջները: Կը ձերբակալեն յայտնի մտաւորականներ, բժիշկ, փաստաբան, ուսուցիչ:

Ձերբակալութիւններէն 18 ժամ յետոյ, կէս օրուան մօտ, տժգունած, սարսափած, անօթի ծարաւ բանտէն դուրս հանելով՝ չորսա–

կան հողի թեւ թեւի կապելով հետիոտն, միլիոնների խարազաններու եւ վէնքերու կոթերու հարուածներուն տակ կը քշեն քաղաքէն դուրս, հեւ ի հեւ վազելով հասնելու համար վրան բաց հասարակ բեռնատար կառքի մը՝ որուն մէջ տեղաւորուած էին Առաջնորդ Ներսէս Սըրասպան եւ իր հինգ քահանաները:

«Քալեցէ՛ք, խրնդրր քեաֆիրնե՛ր» կ'ոռնան ժանտապահները եւ նոր մնացորդին պլիսին կ'իջեցնեն խարազան, վէնքի կոթ, ատրճի հարուած, վերջ տալով խումբին հեւուելու անկարողներու կեանքին:

Երկու օր տաժանելի ճամբորդութիւն մը ընելէ յետոյ կը հասնին Ղանլը տէրէ լուսաց վայրը: Նախապէս հոն հաւաքուած ջարդարար անհամար խուժանի մը յանձնելով, ժանտապահներու հսկողութեամբ եւ մասնակցութեամբ անիինայ կը ջարդուին բոլորը:

Շարունակական խուղարկութիւններու հետեւանքով ձերբակալուողներէն եւ Պոլսոյ մը տաւորականներէն Զանղըրլի խումբէն ողջ մնացող 42 անձերէն, որոնցմէ մէկն էր Հրաչեայ Սուրէնեան, ու որոնք պլխարաց, բոպիկ, վարտիկ չապիկով մնացած էին միայն, կը կազմեն երկու կալանաւորներու խումբեր: Մէկը, 400 հոգինոց, բանտարկեալներու էն հուժկուներէն կազմուած, կը քշուի քաղաքէն չորս ժամ հեռու Տէտէ Մուսլու գիւղը ճոթակներուն մէջ, ուր բոլորը կը ջարդուին: Երկրորդ խումբը, 642 կալանաւորներէ կազմուած, մէջը ըլլալով պոլսեցիները, կը ղրկուի Կեսարիոյ ուղղութեամբ ու երկու օր տաժանելի ճամբորդութենէ յետոյ կը հասնի Գըզըլ ըրմաքի կամուրջը, ուր զիրենք սպասող բազմահազար կացինաւորներու կողմէ յարձակման ենթարկուելով՝ անխնայ կը ջարդուին:

ԵՈԶԿԱՏԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՋԱՐԴԸ

Կառավարիչ Քեմալ մունետիկները հանելով հայերուն կը հրահանգէ պատրաստ ըլլալ՝ երեք օր յետոյ ճամբայ ելլելով մինանալու իրենց այրերուն, որոնք ողջամբ Չալէպ հասած են եւ դիմած իշխանութեանց, որպէսզի իրենց կիներն ու զաւակները եւս ղրկուին իրենց մօտ: Անապատողները խստիւ պիտի պատժուին:

Մօտ 900 սայլեր ու կառքեր բեռնաւորուած, Եողկատ քաղաքի հայ մնացորդացը, դրեթէ ամբողջութեամբ կիներ, ոդջիկ, երեխայ, մօտ 10,000 հոգի, կը բռնեն ղաղթի ճամբան: Իշխանութիւնները լուր ղրկած ըլլալով՝ չրջակայ բոլոր թուրք պիւկերու սայլապաններն կը փութան վախցնելու համար կոտորածները այս մեծ կարաւանին: Ժողովուրդին մեծ մասը հետիոտն կը քալէր:

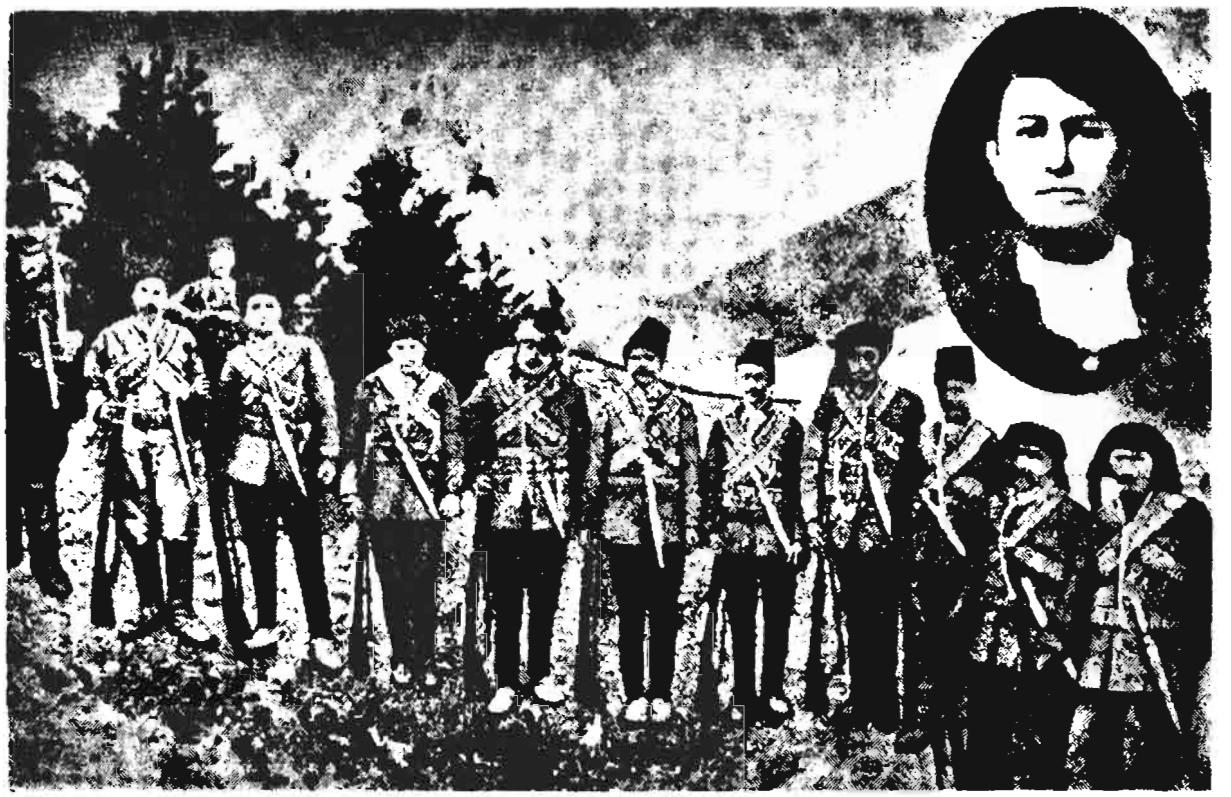
Սպանդի չարմար վայրը որոչուած էր՝ Քելլէր հայ գիւղի մօտակայ «Եարա Տերէսի» լուսաց ձորը:

Հոն էր Քեմալ իր սպայակոյտով՝ երր յոյնասպառ մեծ կարաւանը հասաւ, որուն հրամայուեցաւ կանգ առնել: Բոլոր կոյքերը վար առնուեցան կառքերէն: Մահուան երկիւղը պատած է բազմութիւնը, երբ առաջ անցնելով դատաւոր Հիւսէյն՝ Քեմալին աջ բազուկը, բարձրաձայն կը պոռայ.

– Կեավուրներ, ձեզմէ ով որ քովը դրամ ունի կամ ղարդեղէն, թող յանձնէ մեղի, անիկա ներումի արժանացած՝ իր սեփական տունը պիտի վերադառնայ: Ասիկա պատուոյ խօսք է, կ'երդնում նիքեահիա եւ սուրբ Ղուրանին վրայ:

Փռուած երկու մեծ կապերտներու վրայ զոհերը կարգով կը նետեն իրենց ունեցած ոսկի, արծաթ գօտիներ, թանկագին օղեր, մատանիներ, թրքական, աւստրիական, անգլիական ոսկեդրամներով օղակուած կերտանըխներ, մանեակներ, ղայմաներ եւայլն, որոնք հսկայ հարստութիւն մը կը կազմեն: Կամովին տրուած այս հարստութենէն չգոհանալով թուրքերը կը սկսին առանձին առանձին խուզարկել բոլորը. գործ մը՝ որ կը տեւէ չորս անդոհալից օրեր, տառացիօրէն կողոպտելով զոհերը եւ ժամանակ չահելով լուր ղրկելու հեռաւոր վայրեր՝ ջարդարարներու եւ պաշտօղներու թիւը բազմապատկելու համար:

Այս բոլոր գործողութիւնները վերջացնելէ յետոյ, կը հրամայեն սակաւաթիւ այր մարդոց զատուիլ մէկ կողմ. անոնց թեւերը կը կապուին՝ ամէն ընդդիմութիւն արգիլելու համար, ու կը քշուին մօտակայ ձորին մէջ մորթուելու համար: Ջարդի ընթացքին հայ մը ձեռքերը քակելով խուճապ կը յառաջացնէ

Խմբապետ Սամուէլ Ինճէեան եւ իր խումբը:
Անզուգական հերոսուհի Կիւլինար:

չերքէզ մը սպաննելով իր իսկ սուրով:

Հոս մարդկային ուղեղը կը սառի, միտքն ու երեւակայութիւնը կը մթագնին, լեզուն կը տկարանայ կարենալ պատմելու համար այլ ահաւոր, պատմութեան մէջ նմանը չունեցող կոտորածը: Ջարդարարները կ'աշխատէին իրենց վայրագութեամբ գիրար գերազանցել: Տեղի կ'ունենան հրապարակային լկումներ, գլխատումներ, մարմնի զանազան մասերը կացինով կտրել, յօշոտել: Ծծկեր երեխաներն ու մանուկները երկու ոտքերէն քաշել ու երկու մասի բաժնել, ոտքերու տակ անոնց գանկերը ճզմել:

Անտէր ու անպաշտպան կիներու, պարկեշտասուն կոյսերու եւ հարսերու, անչափահաս մանուկներու անգիտակից վազքերն, իրարու փարիլը, երկնքի խուլ կամարներն վար առնող աղեկտուր ճիչերն ու վայնասունները, փրկուելու յոյսով աղիողորմ աղաչանքներն ու արտասուալից պաղատանքները ջարդի վայրէն մինչեւ մէկ ու կէս ժամ հեռաւորութեան վրայ կը հասնին:

Այս միջոցին Քեմալ իր սպայակոյտով բարձր տեղ մը ելած ջարդին ճիչերն ու վայրը խափանելու համար տավուլ եւ զուռնայ զարնել կու տար: Բոյրազ գիւղէն չերքէզգզի Հաճի Արսլան աչիրապետը այս դժոխային տեսարանին չդիմանալով Քեմալին կ'ըսէ.

– Պէյ էֆենտի, սա Ղուրանին ո՞ր տեղը գրուած է (սապեսիւլհան) անմեղ մանուկները սասնկ սպաննել, դուն գթութիւն չունի՞ս:

Քեմալ զայրոյթով կը պատասխանէ.

– Եթէ գիտես թէ գթութեան երակը որն է, ցոյց տուր ինծի, որ նայիմ, անմիջապէս կտրեմ եւ նետեմ:

Ահա այսպիսի մարդակերպ ճիւաղի մը քմահաճոյքին յանձնուած էր ամբողջ Եոզկատի եւ չրջակայքի հայութիւնը:

Ջարդէն յետոյ չարաբաստիկ քարուքանդ հինգ յօշոտուած հայուհիները կը մերկացնեն իրենց արիւնոտ հագուստներէն, զանոնք իւրացնելու համար: Անոնք ջարդին վայրը միասին կը բերէին իրենց անչափահաս զաւակները, որպէսզի վարժուի՛ն արեան հոտին...

Քեմալ 1915ի ամրան իր կազմակերպած

զանգուածային կոտորածներով չբաւականանալով եւ նկատելով որ սա կամ նա ձեւով հայեր կան աղատած, կին, աղջիկ, փոքր տղաք, ցրուած Թուրք գիւղերու մէջ, կը ծրագրէ անոնց փճացումը եւս: Ու 1916ի Փետրուարին մունետիկներու միջոցաւ Թուրքերուն եւ բոլոր իսլամներուն կ'ազդարարէ մահուամբ պատժել ամէն ոք, որ պիտի յանդգնի 1 նոյեմբեր հայու մը պահել իր մօտ: Այս երկրորդ ջարդին զոհ կ'երթան նաեւ մինչեւ իսկ Թուրքերէն յղի մնացած հայ կիներ ու աղջիկներ: 1916ի Փետրուարի երկրորդ ջարդին չատ մը հայ մայրեր վերապրող իրենց պատանիներուն լինելու համար մորթուելու եւ կացինահար ըլլալու տառապալից մահը՝ իրենք եւ իրենց զաւակները Թոյն խմած են մեռնելու համար:

Եոզկատի եւ չրջակայից հայութեան ընդհանուր կոտորածը յաջողցնելէ յետոյ՝ Քեմալ 1916ի Օգոստոսին կեդրոնի կոմմէ կը կոչուի այլ պաշտօնի: Անիկա միակ ոճրագործը եղաւ որ 1918ին ձերբակալուելով Պոլսոյ մէջ արդարութեան կողմէ կախաղան հանուեցաւ:

Եթէ Գալաքեան վարդապետ, որ 1916ի գարնան իր հետեւորդներով կրցաւ ողջ անցնիլ Եոզկատէն եւ Գողազլեանէն, ուրկէ ոչ մէկ հայու կարաւան ողջ չէ հասած, այդ կը պարտի մէկ բարեպատեհ առիթի (իրազեկ՝ պողազլեանցի Նաչեր Գերպերեան): Կարաւանին Գողազլեան հասած եւ յաջորդող մի քանի օրերուն դահճապետ Քեմալ գիւղերն էր գացած եւ իր վտխանորդը, դատաւոր Հիւսէյն Աւնի, Թաթարազգի, յարաբերաբար բարի մարդ մըն էր որ աղատ անցք տուաւ մօտ 69 հոգինոց կարաւանին: Կ'արժէ Գալաքեան վարդապետին «Հայ Գողգոթայ» գիրքը կարդալ՝ իր ականատեսի եւ ականջալուրի չատ հազուագիւտ վկայութիւնները իմանալու համար, մանաւանդ էջ 210էն 268, որոնք կը վերաբերին Եոզկատի եւ Գողազլեանի հայոց:

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

Այս համատարած սուգի, ու մահուան դիմաց՝ ի՞նչ կը կատարուէր Ագ Տաղի կուչտին նստած 500 տուններոց ղուտ հայ արծուեբոյն Զաթի, էյլենճէ եւ Գում Գույու անառիկ գիրք ունեցող գիւղերուն մէջ:

Զաթ իրօք որ կեդրոնական Անատոլուի Զէյթունն էր:

1890ական Թուականներուն մեծ յեղափոխական անմահ Փիրայր Գոյանճեանի գործունէութեան չրջանին Զաթի մէջ կազմուած էր պիղական խորհուրդ մը, որ իւրաքանչիւր ընտանիքի կարողութեան համեմատ տուրք մը հաւաքելով՝ կը յանձնէր պետութեան գանձին: Ոչ անպատիժ Թուրք պաղքիանալը եւ ոչ ալ տպրուկ Թանխիլաթները չէին կրցած իրենց տիրապետութիւնն ու բռնութիւնը պարտադրել չաթցի հայրենակիցներուն, որոնք կիսանկախ պոյութիւն մը կը վարէին:

Եպիսկոպոսական Առաջնորդ Ներսէս Եպիսկոպոսն ստացած նամակը, ուր ղէնքերը յանձնել կը յանձնարարէր, կը լեցնէ բաժակը կրտրիճ չաթցիներուն:

Հակառակ պիղակի մեծերուն խոհեմութեան կչռելուն, խորհրդակցական ժողովէ մը յետոյ, հազարի մօտ երկաթե երիտասարդութիւն մը ձեռքի տակ ունեցած ղէնքերն ատած կը բարձրանայ լեռ՝ ոսլասելով դէպքերու զարգացումին:

Առանց մէկը միւսին կացութենէն տեղեակ ըլլալու, էյլենճէ 120 տուն եւ Գում Գույու 80 տուն հայ գիւղերը, – ուր առաջին ջարդերէն ճողոպրած հայեր ապաստանած էին, գիտակցելով անոնց ինքնապաշտպանական յարմար դիրքերուն, – հոգ չէ Թէ տկար ուժերով կը դիմեն ղէնքի: Այսպէս Քեղկէր, Գուրըն Գըչլա, Փչօհրենկ եւ այլ գիւղերու հայեր կը կազմակերպեն Գում Գույուի ինքնապաշտպանութեան գործը: Եւ անհաւասար ուժերու միջեւ կը սկսի կռիւը: Մէկ կողմէ ափ մը գրեթէ անզէն հայերու, իսկ միւս կողմէ կառավարական կանոնաւոր զօրաց եւ անոնց կողքին զինուած Թուրք, Թաթար, չերքէզ, ղզըլպաչ վոհմակներուն միջեւ: Թուրքերու արձակած զէնքերու ձայնէն երկինք գետին կը Թնդար. անոնց չատ քիչ կը պատասխանէին հայերը՝ յայտնի պատճառով: Միչտ հայերը կը ձգէին որ Թշնամին մօտենար, որպէսզի զայն սպաննելով զէնքերուն տիրանային, եւ յաճախ ալ կը յաղթէին: Օրերէ ի վեր անյաղթ պայքարէ վերաւորուած զինուորական հրամանատարը կ'ուղէ վերջ մը տալ կացութեան եւ զօրաւոր հրետանաձգութենէ մը յետոյ՝ կը հրամայէ

յարձակիլ գիւղին վրայ ու ներս մտնել, ողջ ողջ բռնելու համար «ապստամբները»:

Որպէսզի իրենց ահմանափակ փամփուշտները յուսպէտս չարձակուին, հայ քաջերը կը ձգեն որ Թշնամին մինչեւ 25–30 քայլ մօտենայ աւուներուն, եւ յանկարծ, միահամուռ, ինչ որ ձեռքերնին կ'անցնի, ղէնք, դանակ, կացին, իսկ հայուհիները պատնոցներու մէջ լեցուցած քարերով, անակնկալ յարձակում մը գործելով Թշնամի բայմաթիւ ղիակներ կը տուն ղետին ու վազերուս պէս յարձակելով կը յաւչտակեն անոնց ղէնքերն ու վամպուչանները: Թշնամին կը փախչի՝ աւելի մեծ պատրաստութեամբ վերադառնալու համար:

Էյլենճէկիք, որոնք նոյն պայքարը կը մղէին, կատաղի տրակի եւ դինամիթերքի պակասէն կը տարտնան: Փիչենիկ Գում Գուլյու մարդ կը դրկեն պահանջելու: Գում Գուլյուլի քաջերը, պաշտպանելամբ վիճաբանկեցի անձնական հերոս Հաճի պէկ Փափազեանի, չեւ խորհրդակցութեան, կ'որոշեն էյլենճէ գիւղի ամբողջ բնակչութիւնը տեղափոխել Գում Գուլյու եւ Թշնամի չղթային տակ մէկ պահուն օդնական ուժ ղրկելով կը յաջողին դլուխ հանել այդ դժուարին ու վտանգաւոր գործը:

Ինքնապաշտպանութեան ուժը կը զօրանայ:

Սնունդի պաշարը անբաւարար ըլլալով՝ կը ստեղծուի հաւաքական ճաշի դրութիւն եւ ամէն բան ամենամեծ խնայողութեամբ կը հայթայթուի:

Արտաքին աշխարհէն խզուած ու պաշարուած հայերը իրենց հատնող ռազմամթերքին պակասը լրացնելու համար՝ Թշնամիին ամբողջ ցերեկը արձակած կապարները պատերուն վրայէն գիշերները հաւաքելով՝ դարձեալ կը ձուլէին:

Ամայացած եւ Թուրք ժանտարմաներու հսկողութեան տակ գտնուող Քեղլէր գիւղին մէջ կապար ձուլելու կաղապարի մը գոյութիւնն իմանալով, աննման հերոս քառամեայ Ալեքսան Հաճիմանուկեան, քեղլէրցի, եւ Գում Գուլյուլի հերոսներէն Ց. Գերպերեան գիշերանց կ'երթան գիւղը՝ հսկող ոստիկաններու քթին տակ, կը փնտռեն կը գտնեն ու կաղապարը կը բերեն, ի մեծ ուրախութիւն ամենուն: Այս ամէնուն վրայ ալ՝ քեղլէրցի վարպետ Գրիգոր Հաճիմանուկեանի հնարամտութեամբ կ'ունենան Թնդանօթ մը, որուն մէջը դրուած քարերը նուազ վոհ չեն խլեր Թշնամիին: Այսպէս ափ մը քաջեր կը չարունակեն կռիւը, առանց օգնութեան յոյսի ո՛չ երկինքէն եւ ոչ ալ երկրի սեւ կողմէն, մինչեւ որ դին. հրամանատար Ղասըմի քանիցս պահանջած Թնդանօթաձիդ նոր ուժը կը հասնի, եւ Թուրքերը կը սկսին ամբակոծել դիւղը:

Խմբապետ Հաճի պէկ Փափազեան
(վէօհրեցկի)

Ոչ ոք կը սոսկայ անոր պատճառած վնասներէն: Կտրիճները կը դիմադրեն խնայելով փամփուշտներուն, որքան կարելի է, արդիւնելով Թշնամիին ներխուժումը գիւղէն ներս:

Երեք ամիսներէ ի վեր պայքարող Գում Գուլյուլի չուրջ կանոնաւոր զօրաց եւ պաշտպանքներու չղթային օղակը երթալով կը սեղմուի, տասը օրերէ ի վեր չարունակուող անխնայ ամբակոծութեան հետ:

Հայոց միակ սնունդը մնացող ջուրը կըտրած է Թշնամին: Փոքրիկները «անօթի՛ ենք, ջո՛ւր, ջո՛ւր» կ'ալևրսեն...

Զինամթերքի, սնունդի ու ջուրի պակասէն ոստիկանները տկարացած են ու ելքի մը

մասին կը մտածեն՝ երբ թուրքերը կը յարձակին կրակ ձգել դիւղին վրայ, որ կը սկսի բռնկիլ:

Ժամանակը սուղ է, պէտք է շատ արագ շարժիլ, պէտք է նոյն պիշերն իսկ ճեղքել թշնամիի շղթան, կրակը կը մօտենայ, պէտք չէ անով մնռնիլ, այլ անարդ թշնամւոյն հետ պիրկրնկիսուն... Հապա ի՞նչ ընել անտէր կիներն ու մանուկները:

Օրհասը մօտեցած էր: Ժողովուրդին մաս մը սկսած է աղօթել, մաս մը կուլայ:

Ղեկավարները խորհրդակցելէ յետոյ կը պիտեն մայրերուն, – «ի՞նչպէս կ'ուզէք որ ընենք»: Մայրերը վճռապէս կը պատասխանեն. – «Պէտք է որ մեռնինք եւ ոչ թէ յանձնուինք»: Ահա վրայ, պազան թշնամւոյն չյանձնուելու համար, հայուհական անձնասպանութեան տանելու ակայելի հոսանք մը կը համակէ հոգիները հայրերուն եւ մայրերուն, որոնք դամբրու եւ տուներու առաստաղներէն իրենց պողացող ձեռքերով եւ արցունքոտ աչքերով, համբոյրներով ողողելէ ետք իրենց սրտահատորներն եւ հարազատները, անոնց վիզերէն կ'անցընեն չուանը... ապա նոյն ձեւով անձնասպան ըլլալու համար իրենք:

Վերապրողներու վկայութեամբ 250 հոգիէն աւելի էին այս ձեւով մահացողները: Ողջ մնացողներն իրենց սեւ բախտին կը ձըգուին:

Գիչերուան մութէն, կրակի տրուած գիւղէն բարձրացող մուխէն օգտուելով, ամեհի դրոհով մը թշնամի զօրաւոր շղթան ճեղքելով հերոսներու խումբը դուրս կ'ելլէ հրդեհներու մէջէն երկու հերթով: Առաջինը՝ փէօհրենկցի Համի պէկ Փափազեան, քելլէրցի Ալէքսան Համիմանուկեան, պուրըն գըշլացի Դանիէլ Թորոսեան եւ Զամիթոս, Գրիգոր Համիմանուկեան եւ ուրիչներ, որոնք կը բռնեն դէպի Ադ Տաղ (Զաթ) տանող երկար ու վտանգալի ճանապարհը, եւ հոն կը հասնին՝ չարունակելու համար պայքարը մինչեւ զինադադար:

Շղթան ճեղքող երկրորդ խումբը, աւելի ստուարաթիւ, հարկադրուած նախ կ'ապաստանի մօտերը գտնուղ աղօրիք մը եւ անմիջապէս կը պաշարուի: Քանի մը ժամ դիմադրելէ ետք, մութէն օգտուելով, կոուողները կը լքեն աղօրիքը եւ կը մտնեն քարայր մը, ուր կրակ վարելու անմտութիւնը կը գործեն:

Խմբապետ Արթին աղայի կինը՝ մարտիկուհի Մարիամ

Թուրքերը նշմարելով այդ՝ կը պաշարեն քարայրը, վերէն չոր խոտ ու փայտ վառելով կը թափեն վար, ծուխով չնչահեղձ ընելով ստիպելու որ կտրիճները դուրս ելլեն, եւ կը յարձակին ալ: Առաջին դուրս ելլողը կը սպաննուի: Կեսարիացին եկած ու կռուին մասնակցող պիւուորները կը միջամտեն: Կ'ուզեն որպէս յաղթական ողջ ողջ տանիլ դերի բռնուողները, որոնց մէջ կար նաեւ կին մը: Ատենք, թիւով 8 հոգի, կեսարիա տարուելով կը բանտարկուին մինչեւ զինադադար:

Երեք ամիսներէ աւելի հերոսական ինքնապաշտպանութիւն կատարող Գում Գուլու փոքր դիւղը հիմնայատակ կործանելով՝ ողջ մնացող անպաշտպան կին ու երեխայ կը սրածուին թուրք խուժանին կողմէ:

Մինչ այդ, ի՞նչ կը պատահէր արծուեբոյն Զաթի մէջ:

Երկաեւ երիտասարդներուն լեռ բարձրանալէն անմիջապէս ետք, Թուլիոն ակիզքները, կը հասնի ջարդարար թապուր աղասը հաբխ-

բապետ Ղասըմ պէյ 100 ձիաւորներով եւ հասարակ զարդարարներու ջոլիրով: Զէնքերը հաւաքելու իր բոլոր խըւժդուժ միջոցները ապարդիւն կ'ըլլան, միշտ միեւնոյն պատասխանն ստանալով թէ՝ «մենք զէնք չունինք»:

Ավրամ անուն յոյնի մը ցուցմունքին վրայ՝ Ղասըմ խումբ մը ոստիկաններ կը ղրկէ լեռը խուզարկութեան համար: Զաթցիք անոնցմէ երկու հատը ձերբակալելով զէնքերը կ'առնեն եւ ձիերու վրայ կապելով ետ կը ղրկեն:

Ղասըմ պէյ այս արդիւնքէն եւս ոստիկաններու ամօթալի վերադարձէն կատղած՝ չտալով նոր 200 ոստիկան դիմադրելը կու տայ Գալալլեանէն: Իր զօրական ուժերը գօրացնելով՝ Զաթի 80 երեւելիները չդիմանալով կ'ուղարկէ Գողգղեան, ապա Եոզկատ (ուրկէ աքսորականներու մահուան երթէն՝ մթութենէն օգտուելով չաթցի Գալթաճեան իր թեւը քակելով, ունեցած դանակով բոլոր չաթցիներու չուաններն կտրած է եւ բոլորը փախած են՝ միայն երկու զոհ տալով):

Ապա կը հրամայէ խուզարկել տուները: Գաշըպոզուքներու ջոլիրը կը կողոպտէ տուները, եւ գիւղին մէջ գտնուող կին, աղջիկ ու երեխայ, մօտ 1000 հոգի, կը քշեն Ազէօրէնի ձորը եւ հոն անգթօրէն կը ջարդեն: Անակընկալ եւ ահաւոր այս առաջին ջարդին լուրը կը հասնի լեռ: Ադամ Ջավուշ, որ արդէն հազար հոգի (երկսեռ) իր պաշտպանութեան տակ ունի, կը խոյանայ կոտորածին վայրը: Ահաւո՛ր է տեսարանը, ամէն մէկը սիրելիի մը ջարդուած մարմինը կը համբուրէ լացուկոծով: Ադամ Ջավուշի հրամանին վրայ կը հաւաքեն կիսամեռ վիրաւորները, որոնցմէ չատերը կը մահանան, կը բարձրանան լեռ, անսահման վրէժով լեցուած: Կը սկսին փոխ վրէժի, ջարդի՛, մօտակայ վայրերուն մէջ թալանչի թուրքերը ջարդելով եւ անոնց զէնքերը առնելով:

Գեմալ Զաթ գիւղին մէջ 100 հոգինոց մբնայուն պահակախումբ մը կը նշանակէ. սա յետագային նոր ուժերով կը զօրացուի՝ չաթցիներու դիմադրութեան համընթաց: Ասոնց հետ առաջին հանդիպումը տեղի կ'ունենայ Սըրըխլուի ձորին մէջ: Ընդհարումը կ'ըլլայ հերոսական: Զէնքի տիրանալու մարմաջէն այրուած մի քանի տղաք կացիններով դինուած

Խրբապետ Արթին աղա Տեմիրճեան

վագրի ոստումով կը խոյանան, կը հարուածեն, կը տապալեն մի քանի ոստիկաններ, կ'առնեն անոնց զէնքերը, մինչ իրենց ընկերներուն կրակոցէն 12 դիակներ ձգելով մնացողները կը փախչին:

Ոստիկանատան վրայ կատարուած երկրորդ յարձակումով մը, առաջինը ձախող անցած ըլլալով, հայերը լաւ ջարդ մը կ'ընեն եւ առատ ուտեստեղէնով ու ռազմամթերքով կը վերադառնան լեռ:

Ոստիկան զօրաց կրած այս ձախորդութիւնները կը հասնին Գողգղեան, գայմագամ Ջեմալին, որուն պահանջքին վրայ քանի մը օր յետոյ զինուորական հսկայ ոյժ մը Եոզկատէն կը ղրկուին Զաթի լեռները: Այս կանոնաւոր ուժին կը միանան չրջակայ հեռու եւ մօտ բոլոր իսլամ գիւղերու զինեալ աւազակախումբերը, եւ կը պաշարեն լեռը:

Ադ Տաղ սոսկատեսիլ դժոխք մը դարձած է: Իւրաքանչիւր ծառի, մացառի, ժայռի ետեւէն կրակ կը ժայթքեն դարանակալ թշնամիի հալածուող զէնքերը: Շատեր իրենց թաքստոցները չիմացնելու համար կը ստիպուին լացող մանուկները իրենց ձեռքով սպաննե՛լ:

Ճաճախ մօտեցող Թշնամւոյն վրայ պէտք կ'ըլլայ դաշոյնով յարձակիլ՝ խնայելու համար փամփուշտին:

Այսպէս, անընդհատ 2 ամիսէ աւելի տեւող յաճախ պիրկընդխուռն կռիւները սուղի արժած են Թուրքերուն, որոնց հետզհետէ Թուլացող յարձակողականներուն հետ յարաբերաբար կը բարելաւուի վիճակին եւ հանպիտի չունէ կ'առնեն լեռ ապաստանողները: Կռիւներու ընթացքին քիչ չէ եղած լեռներու բարձունքէն պահավէժ անձնասպանութիւն ընող հայուհիներու Թիւը, որոնք նախընտրած են մահը քան Թէ անարգ Թշնամիին մօտ ըսորկութիւնը:

Երբ Սեպտեմբերի ցրտաշունչ քամին սկսաւ փչել, լեռ ապաստանող 1200 հոգիներէն՝ որոնց մէկ փոքր մասն ալ կառավարութեան խոստացած նենգամիտ ներումէն խաբուելով կոտորուեցան, մնացած էին 500 հոգի, որոնց կու գային միանալ Գում Գուլայի հերոսամարտէն աղատուող ուրիշ քաջեր:

Որպէսզի Թշնամւոյն պաշարման ամէնքը միասին չենթարկուին, կը բաժնուին հինգ վեց խումբերու եւ կը վճռեն փոխադարձել հակայարձակումով: Լեռներէն, կիրճերէն, ձորերէն անցնող չարդարար Թուրքերու եւ քիւրտերու խումբերը, հայեր կոտորելու կամ ջարդէն վերադարձի իրենց ճամբուն վրայ պաշարուելով՝ իրենց կարդին կը կոտորուին հայ հերոսներուն կողմէ:

Ձմեռնամուտին հետ միասին դրութիւնը կը ծանրանայ լեռան վրայ: Մնունդի պակասի հետեւանքով քանի մը հոգի գիւղերը կ'իջնեն եւ Թաչխաֆա անուն եղեռնագործը ըսպաննելով՝ բաւական պաշար առած կը վերադառնան լեռ:

Ձիւնը սկսած էր ծածկել լեռ ու ձոր: Ան մասամբ նպաստաւոր էր Թշնամին հեռու պահելու, բայց բնակութեան ու պարենաւորման համար անտանելի դրութիւն կը յառաջացնէր: Ծարմար վայրերու մէջ ցուրտէն ու մրրիկէն պատսպարուելու համար հողը փորելով խոռոչներ բացին բնակելու համար, եւ իջան գիւղերը՝ պարէն գտնելու դժուարին ու վտանգաւոր գործով, որ երբեմն իրենցմէ մի քանիներուն կեանքը կ'արժէր...

Օր մը, հանդիպելով աւազակ Թուրքերու, որոնք 5 աւանակներ լեռցուած աւարով մը իջերնց մօտակայ գիւղերը կը վերադառնային, պանոնք կը բռնեն, կը ստուգեն անոնց ոճրագործ ըլլալը, զանոնք կը սպաննեն, ապա անոնց դիակները կը բեռցնեն հաւատարիմ կեանիներուն վրայ, որոնք կ'ուղղուին դէպի էչիկլի գիւղ:

Հանդիպող ոճրագործները չանթահարելէ յետ՝ կորիճները կ'որոշեն պատուհասել յայտնի պատասխանները իրենց որջին մէջ, եւ բանական հետապնդումէ ետք կը ձերբակալեն էչիկլիցի սրիւնարբու պապան, Հարիւրապետ Օսման չավուշը, որ յայտնի հրէչ մըն էր:

Դատավարութեան ընթացքին խմբապետ Սամուէլ Ինճէեան կը հարցնէ.— «Ըսէ տեսնենք, Օսման չավուշ, քանի՞ հարիւր հոգի սպաննեցիր, քանի՞ կոյսեր բռնաբարեցիր, ի՞նչպէս կը մորթէիր կեավուր մայրերը եւ անոնց որովայնի մանուկները դուրս քաշելով սուրիդ ծայրը կ'անցընէիր, ո՞ր մատովդ գէնք կ'արձակէիր մեզի»: Օսման չավուշին մատէն կը հանեն ոսկի մատանի մը, որ իր զոհերէն մէկուն՝ «Ինկանոց Տէօվլէթեան»ի անունը կը կրէր: Օսման չավուշ հազիւ կը բղաւէ.

— Այո, Սամուէլ պէյ, չա՛տ անմեղներու արիւնը մտայ. Աստուած իմ պատիժս տուաւ: Ես արժանի եմ ամէն տանջանքներու, ըրի ու դտայ: Միայն կ'աղաչեմ որ ինծ ողջ Թողուք, երկու Թեւերս կտրեցէք, այդպէս աւելի վրէժ լուծած կըլլաք, կեանքիս մինչեւ վերջը կը չարչարուիմ:

Բիւրաւոր արեւներ խաւարած հրէչը դեռ ապրելու իրաւունքի կը տենչար, ինք՝ որ հապար անգամ արժանի էր մեռնելու: Եւ ինչպէս ինք խնդրած էր, նախ կը կտրեն Թեւերը, ապա վերջ կու տան կեանքին: Օսման չավուշի սպանութեան յաջորդ օրն իսկ ձեռք կ'անցընեն այն չորս ղըզըլպաչները, որոնք աքսորի ճամբուն վրայ 7 չաթցիներ սպաննած էին: Աքսորականներէն վերապրող եւ զանոնք ճանչցող հերոսը, որ դաշոյնի մը չնորհիւ փրկած էր ինքզինքը, անձամբ անոնց արժանի պատիժը կու տայ...

Այսպէս կարգով կը պատուհասեն նաեւ Աղամ չավուշը սպաննող հրոսակապետ հրէչ Ահմէտը եւ չատ ուրիշներ, որոնց մասին կըրելի է գրել երկարօրէն:

Խմբապետներէն Հաճի պէկի միակ անունն գաղափարն էր անպայման անցնել Թու-

Ադամ չավուշի խումբը Ագ Տաղի վրայ: (Հրոսակապետ Ահմէտ դաւաճանօրէն սպանեց Ադամ չավուշը, որուն վրէժը յետոյ առաւ Հաճի պէկ՝ սպանելով Ահմէտը:)

սաստան, իր խումբովը, բանակի մէջ մտնել ով կուզիլ Թրքական ճակատին վրայ:

Ագ Տաղի վրայ դտնուող հայերու թիւը 400 եղած էր. անոնք խումբերով մաս առ մաս պիտի անցնէին Տրապիզոն–Գոնտոս եւ անկից դէպի Ռուսիա: Նախքան իր մեկնումը՝ Հաճի պէկ կռիւ մը ունեցաւ Ագ Տաղի վրայ: Աւելի ճիշդը՝ իրական ճակատամարտ մը: Երբ հերոսը իր խումբովը Ղարաբիր յոյն վիւղը կը դիմէր, դաշտին մէջ մեծաթիւ ուժերու առջեւ գտաւ ինքզինքը: Ըմբռնեց որ ճգնաժամի մը մէջ կը գտնուէր: Իսկոյն երկու սուրհանդակ փութացուց լեռը՝ Արթին աղային եւ Ադամ չավուշին, որոնք իրենց խումբերով կայծակի արագութեամբ սուրացին ռազմավայրը: Ահաւոր ընդհարում մը ծայր տուաւ. մինչեւ խումբերուն ժամանումը Հաճի պէկ կռիւը չարունակելով հանդերձ՝ բաց դաշտէն կը նահանջէր դէպի լեռ, կը ջանար ապահով դիրքեր բռնել եւ թշնամի ուժերը քաշել հոն, քանի մը անգամ ամբողջ խումբով մահացու վտանգէ ազատուելով: Արթին աղայի եւ Ադամ չավուշի խումբերն ալ մեծ նեղութիւններով կը տիրանային դիրքերու: Այնպէս որ՝ ժամեր յետոյ թշնամի զանգուածները փախուստի կը մատնէին՝ երեք կողմէ կրակէ չղթաներու մէջ առնելով զանոնք: Թշնամին բազմաթիւ մեռեալներ ու վիրաւորներ տուաւ այդ օրը:

Այս կռիւին մէջ նշանաւոր հանդիսացաւ դարձեալ քաջածանօթ դիւցազն Ջամիթոսը, օրուան միակ վիրաւորը, որ ոչ միայն չբաժնուեցաւ կռիւէն, այլ արտասովոր անվեհերութեամբ՝ դրոհ տուաւ էն վտանգաւոր կէտերը, անդուլ ձէնք չարժելով եւ դիակներ փռելով գետին:

Հաճի պէկ իր խումբով դէպի Հայաստան մեկնելու առաջին օրուան ընդհարումէն եւ յետագայ ճամբու դժուարութիւններէն յաղթական ելլելով կը հասնի Կովկաս: Ապա առանձին կը վերադառնայ Ագ Տաղ՝ մնացող խումբերն ալ առաջնորդելու համար հոն: Բայց դէպքերու բերումով կը յամենայ Ագ Տաղ:

Հոս երկար պիտի ըլլայ, եւ հատորներ պէտք պիտի ըլլային, նկարագրելու համար

ան հերոսական մարտնչումները, զորս Ալ Տապի հերոսները մղեցին չորս երկար տարի– ներ, անհամեմատօրէն պերպաս թշնամի ու– ժերու դէմ: Անոնք, 400 հոգի, թշնամի սվ– կիանոսին մէջ կղզի մը, 1915էն սկսեալ ամ– բողջ չորս տարի ծատոյան անապատին թըշ– նամիին դէմ, որուն դրոհներուն կատաղած ու վրիժառ ալիքները անդուլ չռաչիւնով եկան վշրտալու առաջապահական, մեր անպատկան հերոսներու ապրելու կամքին կրանիթէ ապա– ւաժներուն դէմ: Մարտ ալլեա կը փախչէր անհնգմէ:

Եղած է ժամանակ, եւ ասիկա պատմական իրապաշխին մըն է, երբ Ալ Տապի հերոսները 50 յոյն թէ թուրք պիւերու վրայ իշխած, ա– նոնց պետութեան տալիք հարկը իրենք հատ– քած են, եւ չքաւորութիւնը տարտպած ալ– քատներուն յաժին հանած են:

Ինծի կապմած պատմական տեսնիր այն– քան պնահատուած է չրջակայ պիղատյիներէն, որ անհամաձայնութեան մը պարագային ա– նոնք հերոսներուն դիմած են իրենց վէճերը հարթելու համար: Դրութիւն մը՝ որ տեւած է մինչեւ դինադադար, որմէ յետոյ Սամուէլ Ինճէեանի խումբը կ'անցնի Կիլիկիա, ուր կը մասնակցի ինքնապաշտպանութեան դործին: Արթին աղայի եւ Հաճի պէկ Փափազեանի խումբերը մինչեւ 1920 մնացին Գոնտոսի լեռ– ներուն վրայ: Երկու խմբապետները զոհ գա– ցին Մուսթաֆա Քեմալի տորադասներու խա– բէութեանց:

⁂

Եոկատահայութիւնը Մեծ Եղեռնին զոհ տուաւ իր ընդհանուր թիւին 97% տոկոսը:

Անոր ազատութեան եւ խաղաղ կեանքի մը ի խնդիր մարտնչող դաւակները, նենգ ու դաղիր թշնամւոյն ցուցուցին իրենց վրիժառու բազկին զօրութիւնը, դաւով ու խարէութեամբ սպաննուած իրենց հայրերուն եւ եղբայրնե– րուն ճակատէն սրբելով «վախկոտութեան եւ թուլամորթութեան արատը»:

Սահակ եւ Շմաւոն երկանեաններ, որոնք ձեռ– նարկեցին կտտրածէն վերապրող խլեակներու փրկութեան գործին, եւ հաւաքեցին բազմաթիւ որբեր

Թող յաւէտ խնկելի մնայ հայ ծնած ըլլա– լու «մեղքով» եւ ապստութեան սիրոյն նահա– տակուած մեր պաշտելի հայրերուն, մայրե– րուն, քոյրերուն եւ եղբայրներուն անմոռա– նալի յիշատակը:

Թող անթառամ վառապսակներով զար– դարուին դեղին դոյատեւման համար մղուող մեծ պայքարին ընթացքին ինկող անանուն հե– րոսներուն լուսաւոր ճակատները:

Գիտենք, ո՛վ մեր պաշտելիներ, յայտնի եւ անյայտ վայրերու մէջ ձեր բզքտուած մար– միններն ու փչրուած ոսկորները, որոնք այս ընդարձակ աշխարհին մէջ զիրենք պարփակող ափ մը հող նոյնիսկ չունեցան, դեռ կը մխա՛ն ձեր տանջուած հոգիներուն հետ ու պիտի մը– խա՛ն մինչեւ այն օրը՝ երբ արդարութիւն պի– տի բլլայ անիրաւուած հայու ձեր զաւակնե– րուն:

Համբո՛յր ձեր անչիրիմ ճակիններուն, ով մեր Մեծ Երազի ճամբուն վրայ ինկող նահա– տակներ:

Քաղեց ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԵՐԿԱՆԵԱՆ

(Պէյրութ)

ԿԵՍԱՐԻՈՅ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅԻՑ ԱՐԵԱՆ ՏՈՒՐՔԸ ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻՆ

Վ. ԿԵՍԱՐԱՑԻ

Կեսարիայէն տեսարան մը եւ Արգէոս լեռը

ՇԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ.– Կեսարիոյ դէպքերը հակիրճ կերպով պատմելու պահուն աչքի առջեւ ունեցած եմ Ա. Ալպոյաճեանի «Հին Կեսարիա» երկհատոր, մեծածաւալ աշխատութիւնը, կարապետ Ա. Քհնյ. Գալֆայեանի «Գիրք երից» հրատարակութիւնը, 1915ին Կեսարիոյ մէջ՝ Թուրքերուն հրատարակած եւ պատերազմական ատեանի կողմէ արձակուած վճիռները պարունակող «Հայսերի» թերթին մէկ թիւը, 1918–1919 տարեշրջանին Ամերիկայի «Երիտասարդ Հայաստան»ին զրկուած եւ «Թուրք վայրագութիւնները Կեսարիոյ մէջ» վերնագիրը կրող թղթակցութեանէն բանի մը թղթիկներ եւ մանաւանդ յիսուն տարի առաջուան դէպքերուն վերարտադրութիւնը՝ տկարացած յիշողութեանս ներած չափով:

Մահապարտի ծանր խաչ մը ուսին, անծայրածիր ու անջրդի անապատնե-րէ անցաւ իմ դժբախտ ցեղս: Ամէն օր նոր Golgotha մը դիմաւորեց, ամէն ժամ նոր խաչելութեան մը ահաւոր դառնութիւնը ճաշակեց ցմրուր, միշտ հայու կուռ եւ անմար հաւատով գօտեպնդուած եւ իր նախահայրերուն պաշտած Աստուծոյ հոգեպարար աղօթքը իր շրթունքին:

Անթիւ հազարներով ինկան իմ հէգ եղբայրներէս, ումանք կացինահար, ու-րիշներ մերկ, անօթի, հիւանդութեան ու պէսպէս բռնութեանց ճիրաններուն մէջ, միշտ իյնալով, ելլելով իրենց տառապանքի անհատնում ճանապարհին վրայ:

Յաւերժական հանգիստ եւ անդորր նիւթ մը պարգեւող համեստ շիրիմ մը իսկ գլացուեցաւ մեր նահատակներուն, որպէսզի իրենց յաջորդ հայ սերունդներ ուխտի գային իրենց, ջուխտ մը մոմ վառէին ու պուտ մը խունկ ծխէին՝ անդարձ մեկնած սիրելիներուն անմար յիշատակը ոգեկոչելով:

Անարգ թշնամին հանգեց մեր հայրենական երկրի գերեզմանատուներն իսկ, չորս հովին տուաւ մեր մեռելներուն սուրբ նշխարները եւ աղբ ցանեց ա-նոնց հողերուն վրայ:

Թող նախախնամութեան վրիժառու բաժը անպակաս ըլլայ նամարդ դա-հիճներուն վրայէն, քանզի յամեցող արդարութիւնը վերջապէս յայտնուի օր մը եւ միլիոնաւոր անմեղներու արեան գինը պահանջէ այդ անխիղճ բռնակալներէն:

⁂

Արիւն արցունքով գրի առնուած այս համեստ աշխատութիւնը կը ձօնեմ կեսարիոյ անդրանիկ նահատակ եւ այս տողերը գրողին հօր՝ տարաբախտ Սեդ-րակ Էլմայեանին, կախաղան հանուած զարմիկիս՝ Աւետիս Էլմայեանին, տարա-պրութեան եւ աքսորի ճամբաներուն վրայ մահացած մեծ մօրս՝ Կիւլխաբընին, հօրեղբայրներս՝ Կարապետ եւ Միսաք Էլմայեաններուն, որոնց կեանքի կանաչ արեւը խաւարեցաւ վասն հաւատքի եւ վասն հայրենեաց:

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԽՈՐՀՐԴԱՒՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՑԱՋԻՆՋ ԴԷՊՔԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

Ա.

Ցիսուն երկար տարիներ անցան այն սեւ ու դժբախտ օրերէն, երբ համատարած եւ ա-ւերիչ խորշակ մը անցաւ Թուրքիոյ հայաբը-նակ գաւառներուն վրայէն: Քանի մը ամսը-ւան ընթացքին, վանքեր, եկեղեցիներ, դըպ-րոցներ, մշակոյթի եւ արուեստի տաճարներ, ընտանեկան օճախներ ամայացան, դարերու ընթացքին հայու հալալ աշխատանքով դիպ-ուած անբաւ հարստութիւններ թալանի տըր-ուեցան գնչու խուժանի մը կողմէ, ազամար-դիկ խուժդուժօրէն սպաննուեցան, հայ աղ-ջիկներ ու կանայք բռնաբարուեցան, երեխայք առեւանգուեցան ու ծերեր, տան պապիկներ ու մամիկներ, աքսորի ու տարագրութեան ճանապարհներուն վրայ, յոգնութենէ եւ ան-սուաղութենէ ուժասպառ, իրենց վերջին չուն-չը փչեցին անէծք կարդալով իրենց վայրագ դահիճներուն:

Դէպքեր կան, որոնք ժողովուրդի մը դա-րաւոր պատմութեան մէջ կարեւոր անկիւնա-դարձ մը կը կազմեն: Դէպքեր կան, որոնք մոռացութեան փոշիներուն մէջ չեն թաղուիր, ընդհակառակը, որքան ժամանակները սահին, անոնք այնքան աւելի մեծ նշանակութիւն մը կը ստանան, անոնց տարողութիւնը աւելի կը մեծնայ, յաջորդ սերունդները այդ դէպքերէն կը ներշնչուին եւ անոնցմէ կը ստանան իրենց փորձառութեան եւ իմաստութեան դասերը:

Ապրիլեան եղեռնը հայ հայրենիքին մեծագոյն մասին ահեղ կործանումն է, ոչ թէ տարերային ցնցումով մը եւ բնութեան պատճառած մէկ սարսափելի տակնուվրայութեամբ, այլ հետեւեալքէն եկած եւ Հայաստանի վրայ իր վայրագ տիրապետութիւնը հաստատած վաչկատուն ցեղի մը կողմէ, որ երկար դարեր մեր ժողովուրդը իր անարգ բռնութեան տակ անգթօրէն տրորելէ, անպէտք մակարոյծի մը նման անոր հարստութիւնը չհագեցնելէ եւ զայն ստրկացնելէ յետոյ, օր մը ժպրհեցաւ անոր դոյութիւնը ընդել աչխարհէն, վերջնականապէս տէր դառնալու համար անոր չքնաղ հայրենիքին:

Եւ թուրքը աւերիչ գլանի մը նման անցաւ մեր աչխարհէն, իր գնացքին վրայ կոտրեց, թափեց ամէն ինչ, գետնի հաւասար դարձուց ամէն կոթող, չորս հովին տալով անոնց ջարդուած բեկորները: Երբ լրացուց իր ազգասանդ գործը, վատ թշնամին դարձաւ քաղաքակիրթ կոչուած երկիրներու անխիղճ դիւանագէտներուն եւ չնաբար պոռչտաց անոնց անպատկառ երեսին. «Թուրքիոյ մէջ հայկական հողային հարց գոյութիւն չունի, երբ աբեւելեան նահանգներուն մէջ, մէկ հատ իսկ հայ չկայ»:

Բ.

Իրենց ցեղասպան ոճիրները ձեւով մը արդարացնելու եւ դործուած անթիւ խուժդուժութիւնները չքմեղացնելու մտօք Իթթիհատն ու Թուրք պետական անձնաւորութիւնները ամէն տեսակ սուտ ու կեղծիք չխնայեցին, ամէն ապօրինի միջոցներու առջեւ չընկրկեցան, աչխարհի հանրային կարծիքին հասկնալի զայրոյթն ու վրդովմունքը չեզոքացնելու եւ հայկական դատը խափանարարութեան ենթարկելու համար:

Առենին պատկերազարդ ստուար հատոր մը հրատարակեցին Թուրքերը, յետոյ պարբերաբար թերթերու մէջ հայկական «ապստամբութիւններէն» ճառեցին եւ մանաւանդ իրենց ամէն կարելիութիւններով կաչառեցին միջազգային մամուլը:

Իրենց յերիւրած անթիւ սուտերով մեր անարդ թշնամիները վատօրէն կը ճգնին փաստել, թէ իրենց հարեւաններն են այդ ծանրակչիռ դէպքերուն միա՛կ պատասխանատուները: Կ'արժէ թուել անոնց արտառոց պատճառաբանութիւններէն մէկ քանին: Իբրեւ թէ –

1) Ա. ընդհանուր պատերազմի սկիզբէն իսկ հայերը դիրքաւորուած են համաձայնական տէրութիւններու եւ մանաւանդ Ռուսիոյ ի նպաստ եւ դաւաճանած են օսմանեան տէրութեան դէմ:

2) Օսմանեան հայրենիքին հողային տրածութեան մէկ մասին վրայ Հայաստան մը հիմնելու համար համաձայնած են ռուսերուն հետ եւ իրենց կաթողիկոսին հրամանով կովկասեան ճակատին վրայ կամաւորական գունդեր կազմած են Թուրքիոյ դէմ կռուելու համար:

3) Թուրք բանակին մէջ գտնուող հայ զինուորականները թշնամիի կողմը անցած են:

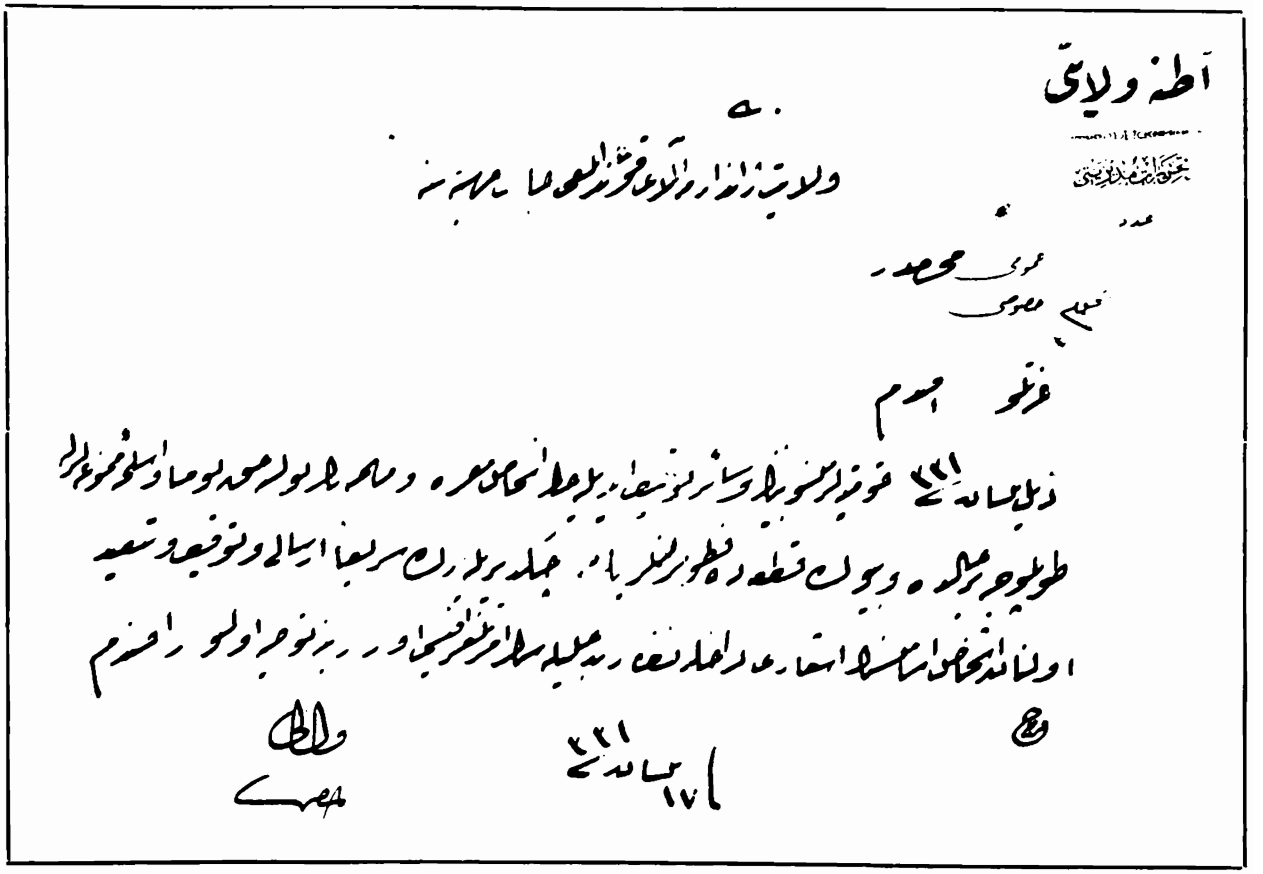
4) Տէրութեան դէմ ապստամբելու եւ Թուրք բանակը կռնակէն կարնելու մտօք չատ մը պատառներու մէջ հայերը ահագին քանակութեամբ զէնքեր եւ ռումբեր մթերած են, որոնք պիտի գործածուէին առիթը ներկայացնալուն պէս:

5) Քէօսթենճէ քաղաքին մէջ դումարուած պատգամաւորական ժողովին մէջ Ս. Դ. Հընչակեան կուսակցութիւնը որոշած է մահափորձի ենթարկել Իթթիհատի պարագլուխները եւ դահլիճին անդամները:

6) Դաչնակցականները յարաբերութեան մէջ գտնուած են Կովկասի կամաւորական ուժերուն հետ: Կարօ Փաստրմաճեան (Արմէն Կարօ) Դաչնակցութեան էրզրումի պատգամաւորական ժողովէն յետոյ Կովկաս անցած է:

7) Թուրքիա ինքնապաչտպանութեան մըտահոգութիւնով եւ հայկական վտանգը չեզոքացնելու մտօք ստիպուած է եղեր զինաթափել հայ զինուորները, ձերբակալել ու պատժել խռովարար տարրերը եւ հայերը տեղափոխել վտանգաւոր չրջաններէն եւ պատերազմական գօտիներէն աւելի ապահով եւ հանդարտ վայրեր:

8) Վերջապէս կնդճաւորութեան անմեղսունակ մէկ չեչտով, Թուրքիա ցաւ կը յայտնէ, որ երկրին մէջ տիրող բացառիկ վիճակի խառնաչփոթութիւններէն օգուտ քաղելով, կարգ մը անպատասխանատու չեթէներ անթոյլատրելի արարքներու մէջ գտնուած են

Թարգմանութիւն.—

Ատանայի կուսակալութիւն

կուսակալութեան ոստիկանական հրամանատարութեան

թիւ 303, Գաղտնի

Ցարգելի էֆենտիմ

Ի շարունակութիւն 13 Ապրիլ 1915 թուակիր հրամանագիրին, Ֆոմիքէին պատկանող եւ այլ ձերբակալուելիք անձերուն՝ իրենց մօտ գտնուելիք ոսկիներով եւ արգիլեալ զէնքերով հաւաքարար եւ մեծ չափով լուսանկարները առնուելով անմիջապէս առաքումը, նաեւ ձերբակալուած եւ աքսորուած անձերուն ունեցած ինչքին գործոց նախարարութեան հեռագրին համաձայն:

Ատանայի կուսակալ
(*Ստորագրութիւն*)

17 *Ապրիլ* 331

տարագիրները փոխադրող կարաւաններուն վրայ: Այդ խժդուժութեանց համար թուրք կառավարութիւնն ու ժողովուրդը պատասխանատու պէտք չէ որ նկատուին եղեր, քէ թացերուն հետ չորերն ալ այրած են, եւայլն եւայլն...

Աւելցնենք նաեւ որ թուրքերը իրենց հրատարակած ծանօթ գիրքին մէջ չափազանցեալ թիւով զէնքերու եւ ռումբերու լուսանկարներ զետեղած են, պարզապէս չեչտուած տպաւորութիւն մը գործելու համար, իրականութենէ անտեղեակ թուրք կամ օտար ընթերցողներուն վրայ:

Մեր այս ըսածը ապացուցանելու համար կը հրատարակենք հետեւեալ թրքերէն վաւերաթուղթը, որ 17 Ապրիլ 1915 թուականը կը կրէ:

Զինադադարէն ետք, այսինքն 1919 թուականին, երբ Ֆրանսական գրաւման ներքեւ

կը գտնուէր Կիլիկիան, Ատանա քաղաքի ոստիկանապետի պաշտօնը վարող կերմիրցի Կարապետ Ծաղկունի օր մը պատահմամբ իր գրասենեակի դարակին գաղտնի գզրոցներէն կը հանէր Թուրք տիրապետութեան ժամանակէն մնացած փաստաթուղթեր, որոնցմէ մէկն է վերոյիշեալը:

Ատանայի Փամուք փաշարի պահակատան ալբաք քոմիսէրներէն Իպրահիմ գաղտնօրէն եւ մտերմաբար խոստովանած է հայ ոստիկանապետին, թէ հայկական եղեռնի տարին, կառավարութեան հրահանգով, հաւաքած տարած են քալաքին պահակ, աղբահաւաք, գիշերապահ, բեռնակիր եւ ասոնց նման անպէտք թուրքերը, անոնց հագցնել տուած են հայ ֆետայիի տարազ, ապա իբրու վրայ դիպած են կառավարական պինարանին բոլոր պահեստի հին պէնքերը, Եգիպտոսի Իպրահիմ փաշայի ժամանակէն մնացած ռումբերը, իբր հայերէն գրաւուած առարկաներ եւ ասոնց ամէնը լուսանկարել տուած են Արապեան անուն հայ լուսանկարիչի մը:

Այդ լուսանկարներէն ձեմալ փաշային ալ ղրկուած է իր յուշագիրին համար:

Այս մասին մեր կողմէ ամէն մեկնութիւն աւելորդ կը համարենք:

Գ.

Իրենց գործած ահաւոր ոճիրներուն պատասխանատուութիւնը իրենց զոհերուն վերագրելու համար թուրքերուն բոլոր այս խորամանկ եւ ճարպիկ փաստարկութիւնները չեն կրնար դիմանալ սակայն խղճամիտ եւ անկողմնակալ քննութեան մը: Միշտ կարելի է արժանի եւ տեղին պատասխան մը տալ այն բոլոր մեծ ու պզտիկ դահիճներուն, որոնք ի զուր կը յաւակնին իրենք զիրենք լուսել աշխարհի մէջ նմանը չտեսնուած ցեղասպանութեան մը վայրագ ոճիրներէն:

Ինչո՞ւ Իթթիհատ վէ Թերաքքը կուսակցութիւնը, առանց խորհրդարանի հաւանութեան եւ կայսրութիւնը բաղկացնող ազգերու գիտութեան, երկիրը անիմաստ պատերազմի մը մէջ նետեց: – Որպէսզի ամէն կաչկանդուած զերծ ըլլայ եւ Գերմանիոյ հաւանութեամբ վերջ տայ հայ ժողովուրդի գոյութեան: Ծանօթ իրողութիւն է, որ կառավարական չքնաղները եւ թուրք տարրը ակռայ կը կճրտէին թուրքիոյ վեց նահանգներու մէջ գործադրուելիք բարենորոգութեանց չուրջ Գօղոս Նուպարի եւ ընկերներուն կատարած չարունակական դիմումներուն դէմ: Հայերը բնաջնջելու գաղափարը չատոնց բոյն դրած էր Իթթիհատի միտքին մէջ: Աւիկա դիւրաւ կը փաստուի եւ այն ատեն արդէն ջուրը կ'իյնան հայերու պատերազմի միջոցին գործած ենթադրեալ բոլոր դաւաճանութիւնները:

Համաձայնական պետութիւններու հանդէպ անուղղակի համակրական զգացումները՝ թուրքիոյ գործնական վնաս մը չէին կրնար հասցնել: Ռուսիոյ մէջ բնակող հայերուն ռուս բանակին մէջ կամաւորագրուիլը, թէեւ անհաճոյ թուրքերուն համար, բայց չատ բնական եւ սովորական երեւոյթ մըն էր: Այս առաջին անգամ չէր, որ հայերը Հայաստանը ազատագրելու համար կռիւ կը մղէին ռուս զինուորներու հետ, Աշտարակեցիներու օրերէն ի վեր: Այդ չարժումներուն հետ կապ չունէին Թուրքիոյ մէջ ապրող հայերը:

Օսմանեան տէրութեան մէջ զօրաշարժի ենթարկուած բոլոր հայերը ամենայն պարկեշտութեամբ եւ գունդ գունդ դիմեցին զինուոր արձանագրուելու եւ իրենց հայրենասիրական պարտականութիւնը կատարելու համար: Մերինները չխուսափեցան նոյնիսկ պատերազմական վիճակին պարտադրած ամէն տեսակ նիւթական ու բարոյական զոհողութիւններէ: Շատ աննշան թիւով դասալիք զինուորներ գտնուած են հայերու մէջ: Բանակէն փախչող թուրքերուն թիւը համեմատաբար չատ աւելի բարձր է հայերու թիւէն:

Հայ զինուորներու թշնամիին կողմէ անցած ըլլալու պարագան բացարձակապէս սուտ է: Այս ամբաստանութիւնը կատարելապէս անհիմն է: Կարելի է որ դասալքութեան քանի մը առանձին դէպքեր պատահած ըլլան, բայց ասիկա միայն հայերուն յատուկ երեւոյթ մը կարելի չէ նկատել: Հայ զինուորներու պարագային բուն, աղաղակող եւ դժբախտ իրականութիւնը հետեւեալն է.– Հայ զինուորներու յերիւրուած դաւաճանութիւնը պատրուակ բռնելով, պատերազմի նոյնիսկ առաջին ամիսներուն, թուրքերը զինաթափեցին գրեթէ բոլոր հայ զինուորները, թերեւս այն վա-

խով, որ անոնք չելլեն ապստամբին՝ չկարենալով համբերել իրենց ազգակիցներուն ենթարկուելիք ահաւոր զուլումներուն: Այս զուր տեղ անիրաւուած, զինուորական ասպարէզէն անպարկեշտ միջոցներով հեռացուած հայ զինուորները չարաչար աշխատելու դատապարտուեցան, կտոր մը չոր հացի փոխարէն, կայսրութեան զինուորական ճամբաներու շինութեան համար: Որ չափով որ գործերը իրենց լրումին կը հասնէին, այն չափով ալ այս խեղճ երիտասարդները խումբ խումբ կ'անջատուէին եւ կը ղրկուէին ամայի վայրեր, տմարդօրէն, ապերախտ տէրութեան մը կողմէ սպաննուելու համար:

Հայերու մօտ գտնուած զէնքերու հանած մեծ աղմուկին գալով կարելի է նշել, թէ Թուրքիոյ մէջ տիրող անապահովութեան եւ քանիցս ու մանաւանդ 1896էն ի վեր կազմակերպուած ջարդերէն խրատուելով ինքնապաշտպանութեան միջոցներ փնտռելը մահացու մե՞ղք էր արդեօք մերիններուն համար, երբ տգէտ եւ մոլեռանդ խուժան մը, կառավարութեան աչքին առջեւ՝ մինչեւ ատամները զինուած, յաճախ կը սպառնար մեր ժողովուրդին: Զէնքերու որակը եւ քանակը մատնանշող Թրքական տեղեկագիրները չափազանցութիւններով լեցուն են. այդ զէնքերուն մեծ մասը, երբ դուրս հանուեցան իրենց թաքստոցներէն, ժանգոտած եւ անգործածելի վիճակի հասած էին, այնպէս որ անոնք տէրութեան դէմ ապստամբելու կամ Թուրք բանակին արդիական զէնքերուն եւ թնդանօթներուն դէմ կռուելու համար ամբարուած չէին: Ի՞նչպէս կը պատահի, որ ժողովուրդի մը 18էն մինչեւ 45 տարեկան այր դասակարդը կը գիտակցի իր քաղաքացիական պարտաւորութիւններուն, կը զինուորագրուի փոխանակ փախուստ տալու եւ կռուելու օրէնքի իշխանաւորներուն դէմ:

Արտասահմանի մէջ քաղաքական կուսակցութեան մը, որ ամբողջ հայ ժողովուրդին պղտիկ մէկ տոկոսը կը ներկայացնէ, պատգամաւորական ժողովին կողմէ տրուած որոշում մը, երբ գործադրութեան իսկ ղրկուած չէ, մատի փաթթոց րնել եւ անով Թուրք խուժանը պրդռելով անպաշտպան կիներ եւ անմեղ երիտասարդներ ջարդել տալ միայն անարդ թշնամիներու վայել պրծած է: Մարդկային խելապատակին մէջ կարելի չէ մտցնել նման ախտաւոր տրամաբանութիւն:

Միայն ասոնք չեն, կան սակայն այլ պարագաներ ալ, որոնք կատարեալապէս կը չըքմեղացնեն հայերը եւ կ'ապացուցանեն անոնց բացարձակ անմեղութիւնը եւ բարի դիտաւորութիւնները:

1) Զէյթունի պարագան.— Հաւատք ընծայելով հանդուցեալ Սահակ կաթողիկոսի եւ ամերիկացի Տոքթ. Շեփրրտի կողմէ տրուած հաւաստիքներուն, Թուրք կառավարութեան բարի մտադրութիւններուն մասին, զէյթունցիները պատրուակ չտեղծելու եւ Թուրքիոյ հայերուն խնայելու ազնիւ նկատումներով յանձնուեցան եւ իրենց մեծամեծները ղրկեցին Մարաշ: Այս վեհանձնութիւնը ի՛նչ արժեց զէյթունցիներուն, չգիտցող մարդ չկայ աշխարհի մէջ:

2) Հաճըն հետեւեցաւ Զէյթունի օրինակին եւ ինքնապաշտպանութիւն չփորձեց 1915 Թուականին:

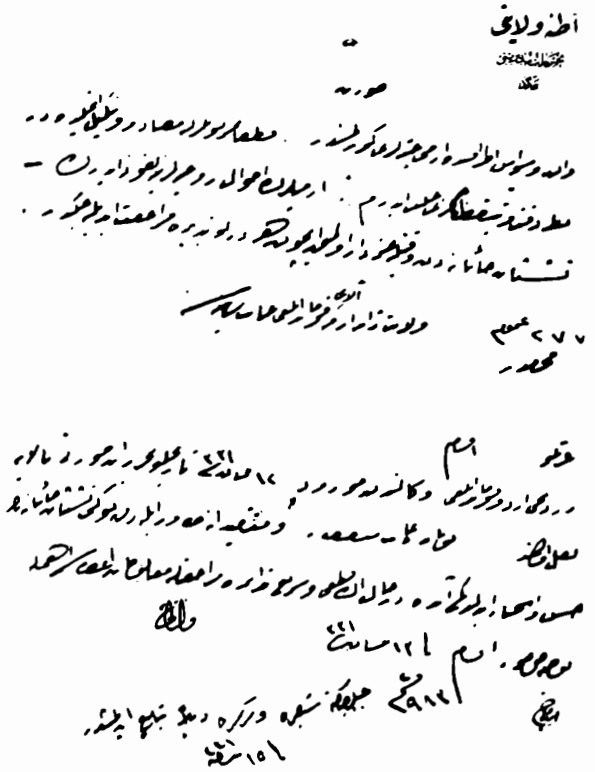
3) Գրիգոր Զօհրապէն սկսեալ մեր բոլոր մտաւորականները, մեր կազմակերպութեանց պետերը նախամեծար համարեցին ամէն տեսակ նեղութիւններ յանձն առնել, նոյնիսկ մեռնիլ, որպէսզի հայ ժողովուրդին խնայուէր եւ անոր ֆիզիքական գոյութիւնը վտանգի չենթարկուէր:

4) Տակաւին աղէտին սկիզբը, Պոլսոյ պատրիարքարանին, առաջնորդարաններուն, ազգային մարմիններուն երբ պաղտնի նամակներ, ծածկագիր հեռագիրներ, վտանգաւոր ճամբաներէ ղրկուած սուրհանդակներ հասած եւ ժողովուրդին սպառնացող վերահաս մեծ վտանգը մատնանշուած են, անոնց մէկ պատասխան տրուած է միայն. «Ձափաղանց լուր դոյզ ըլլալ, գործակցիլ կառավարութեան հետ եւ ...աղօթե՛լ»

5) Եթէ վանեցիները զէնքի դիմեցին, պատճառը այն էր որ կուսակալ Ձեւուէթ անձարակ պտնուեցաւ եւ չատ չուտ յայտնի ըրաւ իր վատ խաղը՝ քաղաքէն դուրս, չրջանները հայ ջարդել տալով եւ հայ կազմակերպութեան մը պետերը դաւադրաբար սպաննել տալով:

Հայերու մասնակի չարժումներու եւ տեղ տեղ ինքնապաշտպանութեան դիմելու փորձերուն սահմանափակ տարողութիւնը մեծցնող եւ Թուրք գոնդուածներու մխրճը պըղ-

տորելու ճգտող երկրորդ փաստաթուղթ մը բոլոր կուսակալութեանց կը տեղեկացնէ այդ չարժումները եւ տրակոնական միջոցներ կը հրահանգէ հայերուն դէմ։

Թարգմանութիւն.–

Ատանայի կուսակալութիւն

Վան եւ Սվազի շրջակաները հրոսակներ տեսնուած են. մեր գիւղորները անոնց դէմ կռիւ կը մղեն եւ կը ճզմեն զանոնք։ Ձեր ուշադրութիւնը եւ շրջահայեցութիւնը կը հրաւիրեմ եւ կը յանձնարարեմ՝ հայոց հոգեկան վիճակին թափանցելով անոնց դաւաճանական նախաձեռնութիւններէն ետեւին տեղեակ մը ըլլալու համար դիմել ամէն տեսակ միջոցներու։

Թիւ 277 – գաղտնի

Կուսակալութեան ոստիկանական հրամանատարութեան

Ցարգելի էֆենտիմ

Չորրորդ զօրաբանակի հրամանատարութենէն հասած 12 Ապրիլ 1915 թուականով գրութեան մէկ պատճէնը վերը արտագրուած է. այս մասին խիստ գաղտնաբար եւ շրջահայեցութեամբ պէտք է շարժիլ. կարեւորութեամբ կը յանձնարարուի, ասոնց նման դաւաճանական ձեռնարկ մը իմացուելու պարագային, անմիջապէս վճռական եւ ստիպողական միջոցներու դիմել եւ մեզի տեղեկութիւն հաղորդել։

Կուսակալ

(*Ստորագրութիւն*)

13 Ապրիլ 1915

2/983 – Ձեպէլ Պերեճէքին ծածկագիր և կեդրոնին յաջորդաբար հաղորդուած է։

10 Ապրիլ 1915

Իսկ վաւերագրին ետեւը.–

Ծածկագիրով եւ գաղտնի ըլլալով շահագրգռուողներուն հաղորդելու եւ ներկայ պաշտօնագրին պահպանութեան մասին կը փոխանցուի դիւանապետ Իպրահիմ էֆենտիի։

(*Կնիք եւ ստորագրութիւն*)

Ուրեմն, եթէ Եդեսիան, Շապին Գարահիսարը օրինաւոր ինքնապաշտպանութեան դիմեցին, ատիկա պարզապէս գիտակցելով էր իրենց սպասող աղիտալի ճակատագրին։ Եւ հետս ճնպէլ–մուսացիները լսեցին անշուշտ ղէյթունցիներու, հաճընցիներու եւ այլոց պատահած դժբախտութիւնները եւ նախապատիւ համարեցին մեռնիլ տեղւոյն վրայ քան թէ ձեռք առնել տարագրութեան մահաբեր ճանապարհը։ Վերջապէս դտնուեցան պզտիկ խումբեր ալ, որոնք լեռները ապաստանեցան չանսատակ չըլլալու համար իրենց ոխերիմ թշնամիներու ձեռքով։

Դ.

Վերը մեր խորհրդածութիւններու ընթացքին յիշեցինք թէ՝ Թուրք պետական աւազանին, մանաւանդ իթթիհատը, անսովոր կատաղութեամբ համակուեցան երբ համոզուեցան թէ երկրին արեւելեան նահանգներուն մէջ ի գործ դրուելիք բարենորոգումները վերջ ի վերջոյ այդ նահանգները անխուսափելիօրէն պիտի անջատէին Թուրքիայէն՝ ապագային ստեղծելով Հայաստան մը։ Դէպքե-

րու այս տրամաբանական ընթացքին հակազդելու անկարող զգալով ինքզինքին, թուրքերը հազար միջոց կ'որոճային բարենորոգումները գործադրել չտալու համար:

Ա. Ընդհանուր պատերազմի չղթայազերծումը նկինքէն իսկած բարիք մը եղաւ իրենց. պաղտնի ժողովներ ըրին եւ որոշեցին մէկ քարով չատ մը թռչուններ որսալ:

1) Գերմանիոյ հետ պիտի դաշնակցէին՝ ի միջի այլոց պայման դնելով որ հայերու բնաջնջումի ծրագիրին չհակառակին, ընդհակառակը կործակցին իրենց:

2) Պիտի պատերազմէին իրենց դարաւոր թշնամի Մոսկովին դէմ, անկէ պիտի խլէին Կովկասն ու Պաքուի նաւթահորերը, իւրենց թուրանական երազներու իրականացման ճամբուն վրայ:

3) Պիտի կռուէին Անգլիոյ դէմ ու վերըստին պիտի տիրանային Եգիպտոսի:

4) Յարէութեամբ եւ փոխառութեան ձեւով չորթուած միլիարներով պիտի պայքարէին Ֆրանսայի դէմ: Թուրքիոյ մէջ ընդելով մենաշնորհները՝ տէր պիտի ըլլային օտարներու անբաւ հարստութեանց:

Այս որոշումները առնուելէ յետոյ գաղտնի կարգադրութիւններ եղան հայոց մասին: Տակաւին Թուրքիա պատերազմի չմտած ու «ձիհատ» (կրօնական պատերազմ) չհրատարակուած, սեղանի վրայ եկան հայերու դէմ ձեռք առնուելիք բոլոր միջոցները, իրենց քստմնելի մանրամասնութիւններով:

1915ի սկիզբներուն էր որ լսուեցաւ, թէ Թուրքիոյ բոլոր գիւղերու եւ քաղերու պատասխանատուներուն, մանաւանդ մուխթարներուն, գոց պահարաններ բաժնուած էին, որոնք պիտի բացուէին յետագային որոշուելիք թուականին:

Այդ չրջանին, երբ մութին մէջ կը դարբնուէին հայ ժողովուրդի գոյութիւնը արմատախիլ ընող անօրինակ ոճիրներ, մեր ղեկավարները խոր քունի մէջ էին կարծես: Շատ քիչեր գուշակեցին, իրենց կուռ տրամաբանութեամբ, մեզի վերապահուած անողոք ճակատագիրը: Մեր ժողովուրդին խելացիներէն սեալ բոլորը ղգուշութիւն, համբերութիւն, զոհաբերութեան ոգի քարոզեցին, կարծելով թէ մինչեւ ատամները զինուած Գորչ Գայլը գթասրտութեամբ պիտի լեցուէր իր դէմ կատնած անմեղ ու անպաշտպան գառնուկին դէմ:

Ո՞ւր էին մեր քաղաքական կազմակերպութիւնները, մեր առաջնորդները՝ երբ իթթիհատը ոճիրներու մեծագոյնը կը յղանար:

Ո՞ւր էին թալէաթներու, էնվէրներու «մտերիմները», անոնց հետ առտու իրիկուն նստող եկող պարզամիտները, որոնք իրենց քիթէն անկին նիթուղ պատերը չկարենալ տեսնելու, զգալու աններելի անճարակութիւնը ցուցաբերեցին:

Այդ չրջանին ամէն մարդ գիտէր թէ, երբ հայութեան բոլոր կարծեցեալ բարեկամները, համաճայնական տէրութիւնները, պատերազմի մէջ կը գտնուէին Թուրքիոյ դէմ, այս վերջինը եզակի առիթ մը ունէր ձեռքը վերջնականապէս բնաջնջելու համար հայ ցեղը: Այս պայմաններուն մէջ մեզի կը մնար ընտրել լուծումներու ցաւագոյնը, չուտով չղթայազերծել հաւաքական ապստամբութիւնը, ըլլալ կամ չըլլալու ահեղ կռիւը եւ գոյութեան ճակատագրական պայքարը, որ վստահ եմ, աւելի նպաստաւոր ելք մը կ'ունենար մեզի համար, քան այն զարհուրելի վիճակը, որուն մատնուեցանք մեր կրաւորական անբացատրելի համակերպութեամբ:

Գահ մը մտածենք թէ ինչե՞ր չէին կրնար պատահիլ Թուրքիոյ մէջ, եթէ ոտքի ելլէին Զէյթունը, Հաճընը, ամբողջ լեռնային չրջանները Արեւմտահայաստանի, այն բոլոր հաղարաւոր քաղաքներն ու գիւղերը, որոնք բնակուած էին հայերէ կամ մեծամասնութեամբ հայ բնակչութիւն մը ունէին: Այն ատեն ինչե՞ր չէին կրնար տեղի ունենալ Թուրքիոյ մէջ: Ինչո՞ւ հայ զինուորները պիտի յանձնէին իրենց զէնքերը եւ խումբ խումբ պիտի կոտորուէին: Հայ ժողովուրդը առաջին օրէն պիտի ծառանար իր դահիճներուն դէմ ու պատուով պիտի մեռնէր իր հայրենի հողին վրայ:

Այս գլուխը չվերջացուցած՝ կ'ուզեմ իմ ականատեսի մէկ կարեւոր վկայութիւնը տալ ու անցնիլ:

1915 Մարտ ամսուան մէջը ըլլալու էր, երբ Էվերէկի մէջ պոմպայի միջադէպը օգտագործելով, Թուրքերը զանգուածային ձերբակալութիւններ կը կատարէին, բանտերու մէջ մարդ կը խոշտանգէին: Եւ այս դէպքերու զա-

հավէժ ընթացքը ահ ու դողի մատնած էր կեսարացիները:

Այդ օրերուն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան կեսարիոյ մասնաճիւղին վարչութիւնը ժողով կը գումարէր մեր տան մէջ, միակ օրակարգ ունենալով օրուան տագնապալի կացութիւնը:

Խօսք կ'առնէր վարչութեան ամէնէն խրոխտ անդամը՝ կոլլոսիւս Զիյտեմեան – Ստամպուլու կոչեցեալ – մօտաւորապէս հետեւեալ խօսքերով.–

«Ընկերնե՛ր,

«Հայ ժողովուրդը իր պատմութեան ամէնէն ճակատագրական մէկ շրջանին մէջ կը գտնուի: Ներկայիս միայն մենք հնչակեաններս վտանգուած չենք, ոչ ալ դաշնակցականները: Ամբողջ հայ ժողովուրդը իր լինել կամ չլինելու օրերը կ'ապրի: Թշնամին հայ անունը պիտի ջնջէ աշխարհի վրայէն՝ վերջ տալու համար Հայաստանի մը գաղափարին: Այս պահուս մեզի չեն պատկանիր ոչ մեր կեանքը, ոչ մեր ընտանիքը, ոչ մեր զաւակները եւ ոչ ալ տարիներու աշխատանքով մեր դիզած հարստութիւնները:

«Ուրեմն ընկերներ, եթէ ազգովին պիտի մեռնինք, մեզի կը մնայ պատուով մեռնիլ. մեր կեանքը սուղ վաճառել, ո՛վ գիտէ, թերեւս Աստուած այն ատեն տարբեր կերպով կը տնօրինէ մեր ճակատագիրը:

«Եթէ այս ժողովը պատասխանատուութեան խոր գիտակցութեամբ եւ հասկացողութեամբ նկատի առնէ իմ մտածումներս ես հանդիսաւորապէս կ'առաջարկեմ.

«Այս գիշերուընէ սկսեալ ապստամբիլ եւ թոյլ չտալ որեւէ ձերբակալութիւն.

«Այս գիշեր լուր ղրկել կեսարիոյ չրջակայ բոլոր հայաբնակ գիւղերուն, զէնքի տակ կոչել զանոնք եւ չհնազանդիլ կառավարութեան.

«Իսլամ թաղերու եւ գիւղերու մէջ գտնուղ հայերուն հրաման տալ, որպէսզի քաչուին հայաբնակ վայրեր.

«Կտրել հեռաձայնային եւ հաղորդակցութեան բոլոր գիծերը որպէսզի ժամանակ չտան եւ պործողութեանց նախաձեռնութիւնը մեր քովը մնայ.

«Անմիջապէս լուր ղրկել հայկական զինուորական բոլոր կեդրոններուն, մատնանշել մօտալուտ վտանգը եւ թելադրել հայ զինուորներուն, որ զէնք ճարելով փախչին եւ միանան ժողովուրդին.

«Այս գիշեր իսկ մեր ընկերներէն սուրհանդակներ ղրկել ամէն կողմ, նոյնիսկ մեր ինհանդէն դուրս վայրեր եւ դէպքերը հաղորդել առ որ անկ է»:

Զիյտեմեան վերջացուց իր խօսքերը եւ պահ մը սրբեց իր քրտնաթաթախ ճակատը:

Իր բառերուն յաջորդեց ուռն լռութիւն մը: Ապա ժողովականները համարձակեցան հետզհետէ կարծիք յայտնել եւ անհամար վերապահութիւններով, զանազան «նկատելով» ներով չեզոքացնել իրենց ընկերոջ ծանր դուչակութեանց ճնշող տպաւորութիւնը, ըսին թէ յախուռն դործունէութիւն կամ ինքնապաշտպանութեան ամէն փորձ՝ յաղթանակով պիտի չվերջանար, քանի որ մեզի օդնութեան փութալիք ոեւէ ուժ գոյութիւն չունէր ներկայիս: Գաղարիւնութիւն եւ համակերպութիւն ցոյց տալով կրնայինք փրկել ինչ որ կարելի էր: Ներկաները այնպէս համոզուած էին, թէ կուսակցականները, նոյնիսկ որոչ թիւով այրեր, կրնային տուժել, բայց ժողովուրդը ոչ:

Զիյտեմեան յուսահատօրէն իր չուրջը նայեցաւ: Իր առաջարկները երկրորդող չկար. ան յայտարարեց.

– «Դուք պիտի զղջաք ձեր այս վերապահութեան եւ վախկոտութեան համար, բայց վաղը չատ ուշ պիտի ըլլայ»:

Քանի մը օր ետք կեսարիոյ բոլոր կուսակցական պետերուն ձերբակալման պահուն, երբ ոստիկանները սրճարանէ մը վերցուցած կը տանէին Զիյտեմեանը, անիկա անոնց երեսին պոռացած էր. «Եթէ իմ ընկերներս գիս մտիկ ընէին, հիմա դուք պիտի նստէիք... ցեղի վրայ, փոխանակ մեզ»:

Անիկա բանտին մէջ ամենավայրագ խոշտանգումներու ենթարկուեցաւ, խենթ ձեւացաւ ու բերնէն խօսք մը չհանեց: Զիյտեմեան հիւծած, կէս մահամերձ, հայ հերոսի վայել քաջութեամբ մօտեցաւ կախաղանին եւ կամովին աւանդեց իր բազմիցս տառապեալ հոգին: Հայ մայրեր չատ քիչ անգամ կը ծնին նման արժանաւոր քաջ տղամարդեր: Ծարգա՞նք իր խնկելի յիչատակին:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

ԿԵՍԱՐԻՈՑ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅԻՑ ԴԷՊՔԵՐԸ ԻՐԵՆՑ ԹՈՒԱԿԱՆՆԵՐՈՎ (*)

– 1 –

Կեսարիա կը կոչուի Փոքր Ասիոյ կեդրոնը եւ Արկէոս լերան ստորոտը: Հիմնուած է բաց դաշտի մը վրայ: Ունի ցամաքային կլիմայ, ամառը մինչեւ 33 աստիճան տաք կ'ընէ, իսկ ձմեռը զներյչն ալար 10 կամ 15 աստիճան ցուրտ: Քաղաքին մօտ ճահիճներու պոյութեան եւ ընդհանրապէս խոնաւութեան հետեւանքով առողջապահիկ կեդրոն մը չի կրնար նկատուիլ Կեսարիան: Այս պատճառաւ ալ ամառ ատեն կը դաւարկուի քաղաքը եւ մարդիկ երեք ամիս կը վայելեն չրջակայ այրիներուն զովութիւնը: Կեսարիոյ հանրային չէնքերուն մէջ աչքի կը զարնէին գոց չուկան, հայոց երեք ընդարձակ եկեղեցիները, կառավարական տունը, մկրիչներէն Ղուվանդ եւ Ուլու ճամիները, բաղնիքները եւայլն: Նշանաւոր էր հայոց Գանձանակ խանը, որ չինուած էր հայ աղքատասիրաց ընկերութեան լումաներով:

Կեսարիոյ մէջ 1915 թուականին կը բնակէին մօտաւորապէս 15000 հայեր, որոնց հազիւ 1000ը կը պատկանէին կաթոդիկէ եւ բողոքական համայնքներուն: Լուսաւորչականները ունէին երկու նախակրթարան, աղջկանց վարժարան մը եւ երկրորդական Միացեալ ուսումնարանը:

Կեսարիոյ միւթեսարըֆութեան ենթակայ չրջակայ գիւղերն ու աւանները կը բաժնուէին երեք չրջաններու. անոնցմէ կը թուենք հայաբնակ վայրերը:

(*) Ա. Ըզդի. պատերազմի սկիզբը Թուրքիոյ մէջ կը գործածուէր տակաւին հին տոմարը, որ մեր ներկայ թուականին հետ բաղդատմամբ 13 օրուան տարբերութիւն մը ուներ: Մեր ներկայ Ապրիլ 24ը այն ատեն Թուրքիոյ մէջ Ապրիլ 11րդ օրն էր: Ասկէ՝ թուականներու մէջ առաջ եկած չփոթութիւնը, որ արդիւնք է այդ տարբերութեան:

Ա) Այմի–արգէոսեան շրջան

1) Թալաս.– *Կիւլպէնկեաններու ծննդավայրը, կեսարիայէն 5 քմ. հեռու չքեղ եւ հիանալի տեսարանով գիւղաքաղաք: Կը հաչուէր մօտաւորապէս 3000 հայ բնակիչ: Ունէր երկու եկեղեցիներ, յարակից վարժարաններով:*

2) Տէրէվանիֆ.– *Բարձր դիրքի վրայ բոյն դրած այս զուտ հայաբնակ գիւղը ունէր վիմանիստ եկեղեցի մը: Կը հաչուէր մօտաւորապէս 70 տուն բնակիչ:*

3) Թավլուսուն.– *Կէս ժամ հեռու Տէրէվանքէն, ուր կը բնակէին 35 տուն հայեր: Ունէր եկեղեցի ու դպրոց:*

4) Կերմիր կամ Կարմրակ.– *Կեսարիայէն 6 քմ. հեռու, քաչաուողչ կլիմայով եւ արդասաբեր հողով: Ունէր 80 տուն հայութիւն, հոյակապ, վմրէթաղարդ եկեղեցի եւ վարժարան:*

5) Պալակեսի կամ Պելէյսի.– *Բարձր դիրքով ու գեղեցիկ տեսարանով հայախօս եւ հայաբնակ գիւղ մը՝ մօտաւորապէս 100 տուն հայութիւնով:*

6) Եւֆարա կամ Էֆֆերէ.– *Ս. Դանիէլ վանքէն հազիւ կէս փարսախ հեռու բլուրի մը կողին կը կանգնի նշանաւոր Ս. Կարապետ վանքը, որ նշանաւոր ուխտավայր մըն էր: Հոն աչքի կը զարնէր Տրդատ Եպիսկ. Գալեանի կողմէ կառուցանել տրուած երկրորդական գիշերօթիկ վարժարանը:*

Ս. Կարապետէն հինգ վայրկեան հեռաւորութեամբ կանգնած էր Էֆֆերէ հայաբնակ գիւղը, ուր տարագրութենէ առաջ կը բնակէր 400 տնուոր հայութիւն մը: Երեք ժամ հեռու էր կեսարիայէն:

7) Մանճըսըն.– *Այգիներով չրջապատուած հայ գիւղ մը, ունէր 100 տուն հայութիւն:*

8) Մունճուսուն.– *Բարձր դիրքով եւ ախրուն տեսքով գիւղ մը, կը հաչուէր 250 տուն հայութիւն:*

9) Նիրզէ.– *Այգիներով եւ պարտէզներով չրջապատուած գիւղ մըն էր, ունէր 165 տուն հայ բնակչութիւն:*

10) Էրիլէք.– *Այս գիւղին մէջ ազէտէն առաջ միայն 6 տուն հայութիւն մնացած էր, եւ անոնք կը պատկանէին բողոքական համայնքին:*

Բ) Անդր–արգէոսեան Շրջան

1) Էվերէկ–Ֆենենսէ – *Մանօթ կեդրոն մը, չատ գեղեցիկ վայր մը, որ հեռուէն երկուրեակի մը տպաւորութիւնը կը թողու եւ կեսարիայէն 5 ժամ հեռաւորութեան վրայ կը գտնուի:*

Էվերէկի հայ բնակչութիւնը 1000 տուն կը հաշուէր՝ բաժնուած 4 թաղերու, իսկ Ֆեննենսէինը՝ 700 տուն, բաժնուած երկու թաղերու: Ունէին մէյմէկ եկեղեցի եւ վարժարան: Գոյութիւն ունէին կաթողիկէ եւ բողոքական յարանուանութիւններ:

2) Իլիպէ – *Էվերէկէն քիչ հեռու գիւղ մը՝ հաճընցի գաղթականներու կողմէ չինուած, մօտաւորապէս քանի մը տասնեակ բնակիչներով:*

3) Զոմախլու – *Էվերէկէն մէկուկէս ժամ հեռու Արգէոսի փէչին փռուած փառաւոր գիւղ մը, որուն երկու թաղերուն մէջ կը բնակէին 282 տուն կամ 1750 հայեր: Ունէր յարանուանական բաժանում:*

4) Ինճէսու – *Էվերէկէն 2 ժամ հեռու, խառն բնակչութեամբ գիւղ մը, 200 տուն հայ եւ 60 տուն Թուրք բնակչութեամբ:*

5) Գարացա Էօրէն – *Թոյն եւ հայ խառն բնակչութեամբ, 100 տուն հայութիւն:*

6) Մուսա Հաճըլը – *Ունէր 40 տուն հայութիւն:*

Գ) Կիզիսբրայի Շրջան

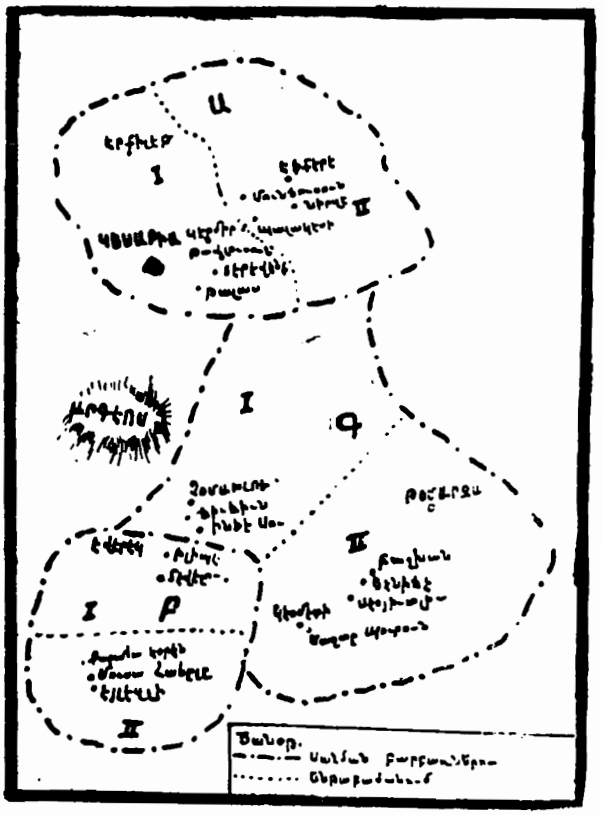
1) Թոմարզա – *Կեսարիայէն 8 ժամ հեռու, արտերով եւ մարգագետիններով ծածկուած ընդարձակ դաշտի մը մէջ, խոշոր հայաբնակ աւան մըն էր: Ընդհանուր պատերազմի առեն 1000 տուն հայութիւն մը կը հաշուէր: Կը բաղկանար 4 գլխաւոր թաղերէ: Յարանուանութիւն գոյութիւն չունէր:*

2) Ճիւճիւն – *Զոմախլուէն երկու ժամ հեռու հայաբնակ գիւղ մը՝ 140 տուն հայութեամբ:*

3) Նաղտը Գրուն – *38 տուներէ բաղկացած հայ գիւղ մը:*

4) Նինէէ – *Էվերէկէն 6 ժամ հեռու հայաբնակ գիւղ մը՝ 50 տուն բնակչութեամբ:*

5) Ղազլը կէօմէտի – *Հայաբնակ, 15 տուն բնակչութեամբ:*

կեսարիա եւ շրջակայից համառօտ քարտէսը
Ա) Այսր–արգէոսեան շրջան
Բ) Անդր–արգէոսեան շրջան
Գ) կիզիսբրայի շրջան

6) Սէօյիւտլիւ – *Թոմարզայի հարաւակողմը, կը հաշուէր 100 տուն հայութիւն:*

7) Սաչաֆ – *Կը հաշուէր 30 տուն բնակչութիւն:*

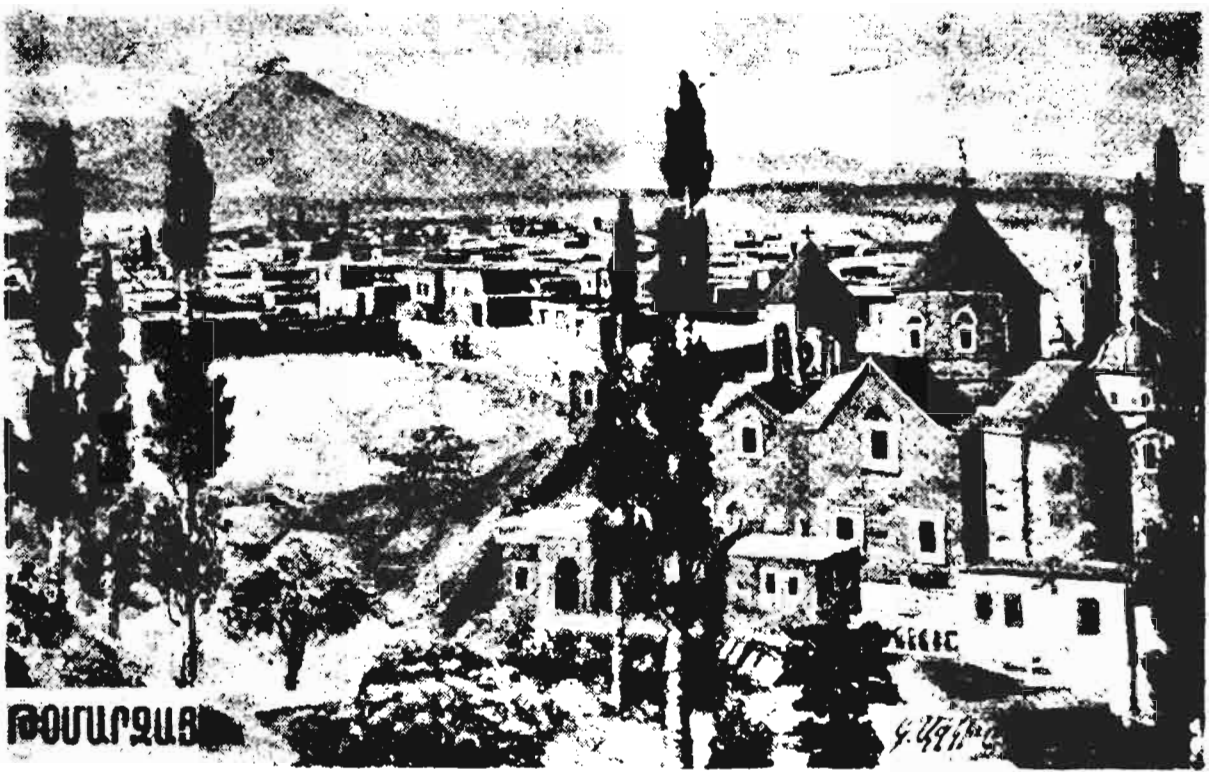
8) Տաշան – *Էվերէկէն 7 ժամ հեռու՝ հիմնուած Թոմարզացիներու կողմէ: Կը հաշուէր 96 տնուոր հայութիւն մը:*

Բոլոր այս հայաբնակ վայրերը առանց բացառութեան ունէին իրենց եկեղեցին ու կանոնաւոր վարժարանները:

– 2 –

Ա. ընդհանուր պատերազմի յայտարարութեան յաջորդող օրերուն, 21 Յուլիս 1914 Քեւականէն սկսեալ զօրակոչ յայտարարուեցաւ 18էն մինչեւ 38 տարիք ունեցող այրերու համար: Ժամանակ մը յետոյ մինչեւ 45 տարեկան մարդիկ զէնքի տակ առնուեցան:

Թուրքերը 1914 տարուան Հոկտեմբեր 19էն

Տեսարան մը Թումարզա աւանէն

սկսեալ հայ զինուորները զինաթափ ըրին եւ անոնցմէ կազմեցին բանուորական միութիւններ: Այս պարագան պէտք էր որ ուշադրութիւնը գրաւէր մեր պատասխանատուներուն:

Հոկտեմբերի վերջաւորութեան երբ Թուրքիա այլեւս պատերազմի մէջ կը գտնուէր Համաձայնականներու դէմ եւ Կովկասի ճակատին վրայ զինուորական գործողութիւնները սկսած էին արդէն, սպաներու տրամադրութիւնը հետզհետէ կը փոխուէր բանակի մէջ մնացեալ հայ զինուորներուն հանդէպ:

Նոյեմբերին չէյխ իւլ իսլամը «ճիհատ» (սուրբ պատերազմ) կը յայտարարէր, յորդորելով իսլամները որ բնաջնջեն Թշնամի կեդրոնները:

Դեկտեմբերին աւելի զգալի դարձաւ Թուրքերու ատելութիւնը: Ցայտնի էր որ հակաքրիստոնեայ, մանաւանդ հակահայ փոփոխականտ կը տարուէր կառավարական վերին շրջանակներէն, Թուրք ժողովրդին պատրաստելու համար ամէն տեսակ վայրագութեանց:

Այդ Թուականներուն էր որ սահմռկեցուցիչ լուրեր կը ստացուէին Թուրքիոյ արեւելեան կողմերէն: Տեղ տեղ կը պատահէին անհատական սպանութիւններ: Պաշտօնով ղրկուած անհատ հայ զինուորներ մէյ մըն ալ զօրանոց չէին վերադառնար: Դեկտեմբեր 16ին յետոյ Կովկասի ճակատէն դարձող կառապաններ կը պատմէին, թէ բանուորական խումբեր ջարդուած էին մաս առ մաս եւ ձմրան ցուրտ ու ձիւնոտ օրերուն հայ զինուորներ ճամբայ հանուած եւ ով գիտէ որ անծանօթ անկիւնները ղրկուած էին բնաջնջուելու համար:

Եւ զինուորական կարգապահութիւնը չատ խիստ էր այդ Թուականներուն մանաւանդ հայերուն նկատմամբ, կանխելու համար որեւէ անհնազանդութիւն կամ ապստամբական շարժում: Քանի քանի հայ զինուորներ մանր յանցանքներու, պզտիկ բացակայութիւններու եւ կամ արձակուրդէն մէկ օր ուշացումի համար, կեսարիոյ պատերազմական ատեանին կողմէ մահուան դատապարտուեցան եւ օր ցերեկով գնդակահարուեցան իրենց հարազատներուն եւ ազգակիցներուն ահաբեկած աչքերուն առջեւ:

Իսկ հայ ժողովուրդը նոր տարին կ'ողջունէր սեւ նախղպացումներով. մոայլ էր հորիզոնը եւ անորոշ իրեն սպասող դառն ճակատագիրը:

Պատերազմի բացառիկ լիազօրութիւններէն օգտուելով, ոստիկաններուն իրաւունք տրուած էր օրուան ամէն ժամուն մտնել որեւէ տունէ ներս, խուզարկել առանց օրինական ձեւակերպութեան եւ գրաւել բանակի անհրաժեշտ իրեղէններ: Այս սանձարձակութիւնը գլխաւորապէս ի գործ կը դրուէր հայերուն դէմ, կողոպուտի նպատակով:

– 3 –

1915 Փետրուար 11, Հինգշաբթի, վարդանանց օրը ռումբ մը կը պայթէր Էվերէկի մէջ Տեֆճեան Գէորգ անուն երիտասարդի մը տունը: Այս վերջինը Ամերիկայէն վերադարձած էր եւ այդ ատեն, կ'երեւի թէ, ռումբի պատրաստութեամբ կը զբաղէր: Այդ փափուկ չրջանին դատապարտելի էր բնականաբար այդ տեսակ զբաղում մը, որովհետեւ աննախընթաց պատրուակ մը հայթայթեց Թուրքին, ամբողջ չրջան մը հուրի եւ սուրի մատնելու համար:

Արար աշխարհ եւ Թուրքերը իրենք ալ գիտեն, թէ Էվերէկի պոմպայի դէպքը ընդհանուր տարողութիւն եւ հանգամանք ունեցող եղելութիւն մը չէր: Այդ Թուականին ապստամբիլ հայերուն միտքէն իսկ չէր անցներ, երբ երիտասարդութիւնը գունդ գունդ կը պարպուէր եւ սպանդանոց տարուելիք զոհերու նման կ'արձանագրուէր եւ իբրեւ թէ կ'ուղարկուէր պատերազմի ճակատ:

Գէորգ Տեֆճեան արդէն պայթումին զոհ գացած ըլլալով, ոստիկանութեան կը մնար քննութիւն մը բանալ եւ եթէ ուրիշ պատասխանատուներ կային՝ պատժել զանոնք ու փակել հարցը: Ո՞ր մէկ երկրին մէջ այդ տեսակ դէպքեր չեն պատահիր: Այդ Թուականին Էվերէկի գայմագամ եղող անձը պարկեչտ եւ ուղղամիտ մէկը կ'երեւէր եւ զուլումի ու բռնութեանց մարդը չէր: Կառավարութեան գործին չեկաւ այս մարդը եւ Թալէաթներու, Էնվէրներու տեսակէն իժի ծնունդ մը, Շեհապետտին Զեֆի կոչուած ճիւաղը կառավարիչ նշանակեցին եւ ամէն լիազօրութիւն տուին իրեն, իր դիտցած ձեւով հետապնդելու համար այս գործը: Այս հրէշածին բորենին չէ՞ր, որ Էվերէկի եւ չրջակայից հայերու հաշիւը մաքրելէ յետոյ, Տէր Զորի կառավարիչ նշանակուեցաւ եւ հոն անգթօրէն կազմակերպեց հարիւր հազարաւոր հայերու ջարդը:

Զեքիին գլխաւոր մտահոգութիւնը եղաւ նախ զինաթափել ժողովուրդը: Զէնքի քաքստոց գտնելու պատրուակով ձերբակալել տուաւ դինուորական տարիք չունեցող մնացեալ այր մարդիկը: Գիշերները փալախայի զարնել տուաւ եւ մարդկային երեւակայութեան սահմաններէն դուրս անհամար չարչարանքներու ենթարկեց բանտարկեալները, զանոնք խոստովանցնելու նպատակով: Գտնուեցան մարդիկ, որոնք չկրցան տոկալ այս խոշտանգումներուն եւ անհիմն ամբաստանութիւններ ու մատնութիւններ ըրին:

Այդ օրերուն էր, որ Հնչակեան կուսակցութեան Էվերէկի մասնաճիւղը մասնաւոր պատուիրակութիւն (Թորոսեան Սարգիս եւ ուրիշներ) ղրկեր էր Գոլոյ Հնչակեան կեդրոնը, անոր տրամադրութիւնը չօչափելու համար: Գատասխան տրուած էր՝ «Համակերպիլ ի դին ամէն դոհողութեանց եւ պատճառ չդառնալ հայութեան բնաջնջումին...», երբ Թուրքը ճամբայ ելած էր արդէն բնաջնջելու համար այդ հայութիւնը:

Հրէշ Զեքին հարիւրաւոր հրացաններ գրաւեց եւ հակառակ ի գործ դրուած բոլոր վայրայի միջոցներուն՝ չյաջողեցաւ գտնել Տեֆճեանի չինած ռումբին նմանները եւ Էվերէկի 36է աւելի բանտարկեալները չդիմացելով ղրկեց կեսարիոյ պատերազմականատեանը:

– 4 –

Այն ատեն կեսարիա ահ ու դողի օրեր կ'ապրէր, լուռ ու մունջ հետեւելով Էվերէկի ղեպայացունց դէպքերուն: Կարծես մեղմելու համար այդ դէպքերուն ձգած սարսափելի տպաւորութիւնները, եւ ո՛վ գիտէ ինչ չարժառիթներէ մղուած, կամ ժամանակ չհաելու նպատակով, կառավարութիւնը օր մը կը հրաւիրէր քաղաքին երկու քաղաքական կազմակերպութեանց – հնչակեան եւ դաշնակցական – ներկայացուցիչները եւ կը վերանորոգէր անոնց գործելու արտօնութիւնը:

Սակայն խոր հիասթափութիւնը չուշացաւ երեւան գալ: Ապրիլի ճիշդ սկիզբը իշխանութիւնները կոպտօրէն մէկդի նետեցին կեղծաւորութեան դիմակը եւ լծուեցան հայկական տարածքներուն: Ահա այն ատեն՝ երբ վաստ խոստումներով եւ խաբեբայութեամբ Մարաշ բերած եւ ապա խոշտանգած եւ արգելափակած էին Զէյթունի մեծամեծները:

Կեսարացի Օննիկ Եղիազարեան՝ Պոլսոյ «Ըսան կախաղաններու» հնչակեան զոհերէն մէկը

Կիրակի օր մը, նախ ձերբակալուեցան երկու կուսակցութեանց վերին մարմնի անդամները, անոնց բոլոր չարքաշինները, ապա քաղաքի բոլոր հարուստները, առեւտրականները, մտաւորական ու հոգեւորական դասի ներկայացուցիչները, ասոնցմէ դուրս ձգուելով չքաւոր, անկուսակցական եւ աննշան մարդիկ: Ձերբակալեալներու տունն ու խանութները, կուսակցութեանց ակումբները, եկեղեցիներն ու դպրոցները մանրակրկիտ քննութենէ մը անցան եւ նչելի արդիւնք մը չտուին: Ոստիկանութիւնը՝ դժգոհ այս արդիւնքէն, Ապրիլ 10ին, թուրք գիչերապահներու ձեռքով ռումբ մը նետել կու տայ Յակոբ Գայայեան անուն մէկու մը տունը եւ ասիկա պատրուակ բռնելով կը ձերբակալէ յիշեալին կինն ու 12 տարեկան դուստրը, անլուր չարչարանքներու ենթարկելով զանոնք:

Միայն այս չէ սակայն. բոլոր ձերբակալեալները անօրինակ ծեծի եւ տանջանքներու կ'ենթարկուէին, որպէսզի իմաց տան զէնքերու եւ ռումբերու թաքստոցները:

Էվերէկի պէս հոս ալ թոյլբերանութիւններու պատճառով եւ հայ մատնիչներու ցուցմունքներով կը գտնուին եւ կը յանձնուին հրացաններ ու ռումբեր:

Մինչ այդ, պատերազմական ատեանը տենգափին աչխատանքի լծուած էր բոլոր քղթածրարները քննելու եւ ամբաստանեալները հարցաքննութեան ենթարկելու համար: Էվերէկի, կեսարիոյ եւ չրջակայից հարիւրաւոր բանտարկեալներէն զատ, ձերբակալեալ վիճակի մէջ քաղաք բերուած էին նչանաւոր հնչակեան յեղափոխական եւ Սիսի երեսփոխան Համբարձում Պոյաճեանը (Մուրատ), Հաճընի բարձրագոյն վարժարանի տնօրէն Վահան Ամատունին եւ ուրիչներ: Մուրատը չարչարեցին ամենավայրագ միջոցներով, նոյնիսկ ոտքին գամ գամեցին, բայց այդ հերոսէ մարդը մինչեւ վերջին վայրկեան ստիկեան կեցուածքով մը տոկաց այդ բոլորին եւ միչտ բարձր պահեց արժանաւոր յեղափոխականի մը արժանապատուութիւնն ու մեծութիւնը: Բոլոր բանտարկեալները, մեծով պզտիկով, Մուրատով մխիթարուեցան, անոր հայ ժողովուրդի մեծութեան, անոր ապագային նկատմամբ անուցած կուռ հաւատքով եւ լաւատեսութեան ջերմ չունչով հաղորդուեցան:

1915 Մայիս 14, Հինգչաբթի օր, կեսարիոյ Տեփօ կոչուած հայկական բանտէն ճաֆէր պէյ պահակատունը կը բերուին հնչակեան վարչութեան անդամ եւ այս տողերը գրողին հայրը՝ Սեդրակ Էլմայեան, Ս. Սարգիս Եկեղեցւոյ քահանաներէն Արիստակէս Քհնյ. Թիմուրեան, համակրելի եւ սիրուած երիտասարդ կարապետ Փամպուքեան եւ այլ բանտարկեալներ, որոնց բնակարաններէն զէնք գտնուած չէր: Ամէն տեսակ վայրագ խոշտանգումներու կ'ենթարկեն այս անձերը, որպէսզի իրենց չունեցած զէնքերուն տեղերը յայտնեն: Այդ գիչեր ծեծի տակ իր վերջին չունչը կ'աւանդէ Սեդրակ Էլմայեան՝ կեսարիոյ Թուրք բարբարոսութեանց առաջին զոհը: Հե-

տեւեալ օր, Ուրբաթ, անոր մարմինը կը յանձնեն ընտանիքին, բայց մէկ ժամէն աւելի չեն թողուր տունը եւ չեն ձգեր որ իր կինն ու զաւակները բանան ու տեսնեն անոր մարմնոյն վրայ ի գործ դրուած տմարդի խոչտանգումի հետքերը: Կը պարտադրեն հայ քահանայի մը, որ անմիջապէս մեռելին թաղումը կատարէ եւ անոր գերեզմանին վրայ պահակներ կը դնեն: Ամէն կողմէ եղած ստիպումներու վրայ, Սեդրակին մայրը խնդրագիր մը պատրաստել կու տայ եւ զայն կը մատուցանէ միւթեսարըֆ Զեքիային, այս ալ ուրիշ հրէշ մը: Իբրեւ թէ քննութիւն մը կատարելու եւ այսպէսով ժողովուրդի աչքին փոշի ցանելու համար, կառավարութիւնը քննիչ մարմին մը կը ղրկէ գերեզմանատուն: Այս վերջինին կողմէ մեռելին մարմինը հանել կը տրուի, դիազննութիւն կը կատարուի եւ դարձեալ կը թաղուի, այսպէսով միաժամանակ թաղելով նաեւ թուրք պրդպրութիւնը, թուրքին անգոյ խիղճը եւ անմարդկային զգացումները:

Հաճի կարապետ Ճամճեան

– 5 –

Անկէ յետոյ դժնետեսիլ, անհամար կախաղաններ, ամիսներ չարունակ, իրենց մահուչէք ստուերը տարածեցին այս մոլեռանդ, արեան ծարաւի քաղաքին վրայ:

Պատերազմական ատեանը գիշեր ցորեկ կամայական վճիռներ կ'արձակէր՝ իբրեւ փաստ գործածելով հայոց կողմէ ենթադրեալ ապստամբութիւն մը:

Կեսարիոյ ժողովուրդը յանկարծակիի եկաւ եւ սարսափի մատնուեցաւ երբ Յունիս 2–15ին, տասնըմէկ պատուական հայեր կախաղան հանուեցան քաղաքին Քէօմիւր պազարը կոչուած հրապարակին վրայ: Այդ թուականէն մէկ օր առաջ Պոլսոյ պայազիտի հրապարակին վրայ նահատակուած էին հնչակեան 20 ամիսհնները:

Մեր ժամանակը եւ այս յուշամատեանին ծաւալը չեն ներեր մանրամասն կերպով տալու կախուողներուն կենսագրականը. հակիրճ կերպով միայն պիտի անցնինք անոնց պանծալի անուններուն առջեւէն:

1) Կարապետ Զիյտեմեանի մասին խօսեր ենք արդէն մեր աշխատութեան Ա. մասին մէջ: Անիկա կրեց տառապանքներու ամէնէն սոսկալին, խուլ եւ համր ձեւացաւ միշտ եւ միայն կախաղանին առջեւ բացուեցան անոր լեզուին կապերը, անէծք եւ վրէժ գոռալու համար իր ցեղին թշնամիներուն: Քաջ հընչակեան մըն էր ան:

2) Հաճի Յակոբ Սիւտճեան, հնչակեան անվախ գինուոր, երգելով մտաւ կախաղանին:

3) Հաճի Միհրան Արթինեան (քլարինէթաճը Մխրհան կամ Եողուրթլուեան), անճնուէր հնչակեան:

4) Մինաս Մինասեան, հնչակեան պատասխանատու:

5) Գէորգ Վիշապեան, դաշնակցականներու աննկուն պետը: Մեծ, չարչարանք մազաչափ մ'իսկ չչեղեցուցին այս մարդը իր սկզբունքէն: Պատերազմական ատեանի եւ կախաղանի առջեւ արտասանած խօսքերը ափիբերան թողուցին թուրք բռնակալները:

6) Յակոբ Մերտինեան, դաշնակցական. մօրը մէկ հատիկը: Կախաղանի չուանը երկու անգամ կը փրթի եւ օսմանեան օրէնքով մահապարտը կ'ազատուի. սակայն ափսո՛ս, այդ բացառութիւնը ոչ–իսլամի մը համար չէր:

7) Յակոբ Խայրլեան, դաշնակցական,

մատնիչ Միհրանի ցուցմունքներով կուսակցութեան մեծ քանակութեամբ զէնքերը գըտնուեցան իր բնակարանէն:

8) Յակոբ Ասլանեան, ոումբեր պատրաստելու յանցանքով ամբաստանուած:

9) Հաճի Կարապետ Ճամճեան, կեսարիոյ առաջնակարգ վաճառական, Բարեգործականի մասնաժողովի վարչութեան, Թեմին գաւառական ժողովի եւ Ս. Կարապետ վանքի երկրորդական վարժարանի խնամակալութեան ատենապետ, կառավարութեան մեծ ինքնապետ, կառավարութեան մեծ ինքնապետ, կառավարութեան մեծ ինքն

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՄԱՎՈՐՆԵՐԻ ՆԱՀԱՏԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԻՉՆԵՐԸ

Դեմքերուն վրայ տեսնել ազգային ինքնավարութեան, սահմանադրական կարգերու եւ ընտանեկան երջանիկ կեանքի ակնկալութիւնը։

մը կը փորձեն եւ հոն կը նետեն պապաղնները, առանց արտօնելու քահանան որ մինչեւ պեռեզման ընկերանայ անոնց:

Հետեւեալ օր, Յունիս 3–16, մինակը կը կախեն ոսկերիչ Հաճի Յովհաննէս Նեվշեհիրլեանը կամ Նեվրուզեանը իբրեւ ոումբ պատրաստող: Մարմինը առանց արարողութեան կը նետուի միւսներուն փոսին մէջ:

Յուլիս 11/24, ութը երիտասարդ հվերկցիներ կախաղան կը հանուին. սոսկ են.–

1) Յարութիւն Տէր Ղեւոնդեան կամ Տատայեան, *ֆենեսէցի պաշնակցական. հայրը՝ Ղեւոնդ քահանան եւ երկցիկինը հվերկցի բոնտին մէջ մեռած, չկարենալով դիմանալ անեւակայելի տանջանքներու:*

2) Ասատուր Միւնասեան, *ֆենեսէցի, դաշնակցական պատասխանատու. կէս մեռած վիճակի մէջ կախաղան կը հանուի:*

3) Յարութիւն Քէօլէեան, *հվերկցի դաշնակցական:*

4) Կարապետ Աղազարեան, *հվերկցի դաշնակցական:*

5) Յակոբ Զպուճեան, *հվերկցի անկուսակցական:*

6) Մանուկ Պչաճեան, *հվերկցի անկուսակցական:*

7) Գրիգոր Մոմճեան, *հվերկցի, հնչակեաններու պատասխանատու անձնազոհ մարդ մը, որ ուզած է բոլոր պատասխանատուութիւնները սեփականացնել, որպէսզի միւսները ազատուին:*

8) Գրիգոր Ղազարոսեան, *ֆենեսէցի հընչակեան, յանդուգն յեղափոխական:*

Քսան մէկերորդ կախաղանը սահմանուած էր հայ յեղափոխական վեթերաններէն, Սասնոյ ասլւածներէն, Թիրայրի եղբայր՝ Համբարձում Պոյաճեանին (Մուրատ):

Զայն կախեցին Յուլիս 30/12 Օղոստոսի արշալոյսին մօտ: Օրը Ուրբաթ էր եւ Ռամազանի առաջին օրը: Ասիկա՝ ուրախութեան առիթ մը պատրաստելու համար թուրք համայնքին: Կէսօրին վար կ'առնեն անոր մարմինը եւ կը պտտցնեն իսլամ թաղերու մէջ, ծաղրանքի առարկայ դարձնելով վարձկան խումբի մը կողմէ, որ կը պոռչտար.

«Եա տինի իսլամ սելամա տուրո՛ւն, գոռան մեպուսու կեչիյոր» («Ո՛վ իսլամ հաւատացեալներ սպասնեցէ՛ք, Սիսի Երեսփոխանը կ'անցնի»):

Մուրատի կեսարիա չղթայակապ բերուած օրն իսկ ձերբակալուած եւ առանձին արգելարան մը դրուած էր կեսարիոյ եւ չրջակայից վիրջին առաջնորդ Յոսրով Եպիսկ. Գեհրիկեանը:

Նոյն օրը, կէսօրուան մօտ, կախաղան հանուեցաւ հնչակեան երիտասարդ մը՝ Սարգիս Հիւնեան:

1915 *Յուլիս 31/13 Օպսոսս, Շաբաթ օր կախաղան բարձրացան հետեւեալ 15 անձերը.–*

1) Վահան Ամատունի, *մչեցի հնչակեան պարծիչ, անօրէն կեսարիոյ եւ Հաճընի վարժարաններու: Դահիճներու առջեւէն քալած ատեն երգած է «Տալուորիկ» երգը:*

2) Ղեւոնդ Քհնյ. Կեմիճեան, *ուսուցիչ, հոգեւոր հովիւ:*

3) Մարտիրոս Զուռնաճեան, *հիւսն, հընչակեան:*

4) Գրիգոր Գույումճեան, *նախ հնչակեան, ապա պաշնակցական:*

5) Յակոբ աղա Գազէզեան, *հայրը հնչակեան ըմբոստ եւ փախստական Յակոբի: Զաւակին տեղ կախած են հայրը. Թրքական արդարութի՛ւն:*

6) Յարութիւն Եողուրթլաշեան, *հնչակեան խմբապետ:*

7) Ժամկոչ Յովակիմ Եգեկիէլեան, *կեսարիոյ մատնիչներէն:*

8) Տոքթ. Թորոս Նազլեան, *հվերկցի պաշնակցական, ատենաբան:*

9) Յովհաննէս Դաւիթեան, *կերմիրցի պաշնակցական:*

10) Աւետիս Էլմայեան, *պաշնակցական, այս տողերը պրոդին զարմիկը եւ հօր մէկ հատիկ տղան: Իր բնակարանէն դռնուած էր հրացան մը:*

11) Բարսեղ Մուրաֆեան, *անդամ Բարեգործականի եւ Նորակառ Միհմանադրական Ռամկավար կուսակցութեան: Թաղական Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ: Մասնակցած էր միջկուսակցական հանգանակութեան մը, այս էր յանցանքը:*

12) Կարապետ Նեվրուզեան, *Բարեգործականի գանձապահը: Իր տունէն գտնուած*

էր իր մեռած զաւկին՝ դաշնակցական Լեւոնին պահած ռումբը։

13) Հաճի Գէորգ Թիւրքիւճեան, անկուսակցական։

14) Նազար Մայիսեան, առեւտրական։

15) Սարգիս Թուլումճեան, անկուսակցական։

1915 Օգոստոս 20–Սեպտեմբեր 2ին կախաղան հանուած են հետեւեալ 7 հայերը.–

1) Վահան Քիւրքճեան, Նիրզէցի, Փոքր Հայքի դաշնակցական ղեկավարներէն։ Վաստակաւոր տնօրէն կեսարիոյ երկրորդական Միացեալ Ուսումնարանի եւ այս տողերը գրողին ուսուցիչը եւ խորհրդատուն։

2) Յակոբ Նսայեան, կերմիրցի դաշնակցական, տեղւոյն Գարթեւեան վարժարանի տնօրէն։

3) Յովհաննէս Պոյաճեան, կեսարացի հրնչակեան եւ երաժիշտ ուսուցիչ, ջութակահար։ Կախաղանի մօտ կ'երգէ «Հեռաւոր երկիր» երգին վերջին քառեակը։

4) Մարտիրոս Գուլտաքճեան, կեսարացի փաստաբան։

5) Յակոբ Պալըքճեան, կեսարացի։

6) Հաճի Յակոբ Ղայաեան, կեսարացի, ուրղանճը։

7) Կարապետ Ուզուն Օղլանեան, կեսարացի, փոապան։

1915 Սեպտեմբեր 5/18, առտուան ժամը 5ին առանձին կախաղան հանուած է՝

Տոքթ. Սուրէն Նշանեան, կերմիրցի, դաշնակցական. բանակէն կը ձերբակալուի, կը բերուի կեսարիա եւ դրեթէ կիսամեռ վիճակի մէջ կախաղան կը բարձրացուի։

1915 Սեպտեմբեր 13/26 կախաղան կը բարձրանան երկու հայեր.–

1) Կարապետ Թաշճեան, կեսարացի փաստաբան, դաշնակցական։

2) Սարգիս Աբամեան, էրքիլէթցի ժամագործ, դաշնակցական։

1915 Նոյեմբեր 20/3 Դեկտեմբեր կախաղան կը բարձրանան հինգ հայեր.–

1) Սեդրակ Զէյճեճեան կամ Զիթճեան, Ֆեննեսէցի հնչակեան։

2) Սարգիս Գարագըզեան, Ֆեննեսէցի հրնչակեան։

3) Պափոնցը Միսաք, էվերէկցի հնչակեան, ամբաստանուած իբրեւ ռումբ պատրաստող։

4) Միհրան Գուզեան, էվերէկցի հնչակեան, անվճհեր յեղափոխական։

5) Լեւոն Վարժապետեան կամ Քիւչիւքեան, Ֆեննեսէցի անկուսակցական։

Տարի մը ետք, 1916 Նոյեմբեր 9/22ին, կը կախուի՝

Գառնիկ Շեմսեան, էվերկցի դաշնակցական։

1916 Նոյեմբեր 15/28ին կեսարիոյ վերջին կախուողները կ'ըլլան.–

1) Յակոբ Պէրպէրեան, ռումտիկինցի ուսուցիչ։

2) Սահակ Գայսէրլեան, ռումտիկինցի ուսուցիչ։

Համագումար կեսարիոյ մէջ կախաղան բարձրացող հայերու՝ 55 հոգի։

Հայկական այս ահաւոր սպանդի չրջանին գտնուած են հայանուն մատնիչներ, որոնք իրենց մորթը ազատելու համար ցուցմունքներ ըրած են ոստիկանութեան։ Ահա անոնց անունները.–

1) Գէորգ Ելլանճեան.– կեսարացի դաշնակցական. հօրեղբօրորդին դաշնակցական անվճհեր առաջնորդ եւ յեղափոխական Գէորգ Վիչապեանի։ Գատերազմէն առաջ գողութեան յանցանքով կը վտարուի ուսուցչական ասպարէզէն եւ կը մեկնի Ազիզիէ։ Դէպքերու ատեն կեսարիա կու գայ եւ կը մատնէ իր կուսակցական ընկերները։ Ելլանճեան պատերազմական ատեանին կողմէ ազատ արձակուած, մինչեւ Տէր Զոր գացած, հոն չեչէն հրոսակներուն միացած, հայեր սպաննած եւ օր մըն ալ հայ աղջիկ մը չեչէնէ մը խլելու կռիւին մէջ, իր մրցակիցին դնդակով սատկած է։

2) Միհրան Եազըճեան (մականուանեալ փիճ Միհրան), դաշնակցական։ Առանց իր ցուցմունքներուն կառավարութիւնը անտեղեակ պիտի մնար Դաշնակցութեան գաղտնիքներէն, անոր տետրակ եւ վաւերաթուղթերը չատոնց անհետացուցած ըլլալով։ Ոտքը ոտքին վրայ նետած, գլանիկը չրթունքին այս մարդը իր ուզածը տնօրինել կու տար ոստիկանատան մէջ։ Այս ճիւաղը 1921ին սպաննուեցաւ

Պոլսոյ մէջ, իր ընտանիքին բոլոր անդամներով:

3) Յովակիմ Եգեկիէլեան, կեսարիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ ժամկոչը, պէյթունցի, հնչակեան: Կը մատնէ Ղեւոնդ Քհնյ. կեմիճեանը եւ ցոյց կու տայ եկեղեցւոյ մէջ թաքնուած գիրքերու կամ դէնքերու տեղը: Կախաղան հանուած, կեսարիոյ մէջ:

4) Միհաս Միհասեան, բնիկ կեմերէկցի եւ հնչակեան ղեկավար: Իր մասին կարծիքները կը տարբերին: Արշակ Ալպոյաճեանի «Պատմութիւն Հին կեսարիոյ» աշխատութեան մէջ կ'ամբաստանուի իբրեւ իր պիտցածները յայտնող եւ յանցանքը ուրիշներու վրայ բեռցնող: Իսկ կարապետ Ա. Քհնյ. Գալֆայեան աւելի նպաստաւոր է իր մասին: Մինասեան առաջին հանդիպումին Մուհամմէտի յանձնած է հնչակեան վարչութեան անդամներուն անունները: Բան մը, որ խիստ մեղադրանքի տակ դրած է զինքը: Կեսարիոյ բանտին մէջ, Մուրատի թելադրութեամբ, Մինասեան ուրացած է իր նախկին յայտարարութիւնները պատերազմական ատեանին առջեւ, ամբողջ պատասխանատուութիւնը իր վրայ առած եւ սոսկալի տանջանքներ կրած է: Պահակներու պատմածին համաձայն Մինասեան անվախօրէն մօտեցած է չուանին եւ ըսած. «Ինձմէ հանդարտ է, արժանի եմ ասոր»:

5) Սարգիս Տօնիկեան, էվերէկցի, երբեմն հնչակեան, երբեմն դաշնակցական, ուսուցիչ եւ էվերէկի մատնիչ: Իսլամացած է ու գըստնուած վայրը անծանօթ մնացած:

6) Կիւլպենկ Պետրոսեան, Փեննեսէցի, Տօնիկեանի ընկերը եւ արիւնարբու Ջեքիի աջ բազուկը: Ան ալ իսլամացած եւ հետքը կորսընցնել տուած է:

–6–

Ի՞նչ եղան կեսարիոյ Տեփօ կոչուած բանտին մէջ թխմուած, միշտ լեցուող եւ պարպուող հաղարէ աւելի քաղաքին եւ չրջակայից բանտարկեալները: Կախաղան հանուածներէն զատ, որոնց անունները տուինք, մնացեալներուն մեծամասնութիւնը ունեցաւ աղիտալի վախճան մը:

Երբ պատերազմական ատեանը ոմանց բանտարկութեան կամ աքսորի պատիժներ սահմանեց, ենթակաները ուրախացան եւ կարծեցին թէ այլեւս վտանգը անցած էր իրենց համար: Հիասթափութիւնը չուշացաւ սակայն:

Թուրքին պատերազմական ատեանը արդարութիւն գործադրող հաստատութիւն մը չէր, այլ ամէն տեսակ ողբերգութեանց եւ անարդարութեանց դժնեատեսիլ բեմադրավայր մը: Հոն կախաղանի, աքսորի, բանտարկութեան դատապարտուողներուն բոլորն ալ կախուեցան, կացինահար եղան եւ ջարդուեցան: Իսկ հայ ազգին ապստամբութիւն գործելու անատակ բոլոր անմեղ զաւակները, ծեր պապիկներէն մինչեւ ծծկեր երախաները, որեւէ ձեւով ճամբայ հանուեցան, մահանալու համար:

Անցնինք սակայն մեր նիւթին:

Ուրեմն կեսարիոյ պատերազմական ատեանին կողմէ դատապարտուածներուն դրեթէ ամբողջութիւնը ջարդուեցան կեսարիայէն կեմերէկ–Շար Գրչլա եւ Ազիզիէի միջեւ գտնուած ձորերուն եւ ամայի վայրերուն մէջ: Հետեւեալ ցանկը՝ առնուած «Հին կեսարիա» հատորէն՝ գաղափար մը կու տայ ջարդուած եւ տարագրուած կարաւաններու մասին:

Ա) Ամբողջովին ջարդուած հայ բանտարկեալներու կարաւանները

8	Յունիս	– 24 հոգի	Կեմերէկի ճամբով Տիգրանակերտ
29	»	– 14 »	Ազիզիէի ճամբով Մադարա
30	»	– 46 »	Էրխիլիթի ճամբով Զորում
4	Յուլիս	– 6 »	Կեմերէկի ճամբով Տիգրանակերտ
6	»	– 36 »	Կեմերէկի ճամբով Տիգրանակերտ
9	»	– 54 »	Ազիզիէի ճամբով Հալէպ
10	»	– 21 »	Ազիզիէի ճամբով Հալէպ
15	»	– 8 »	Ազիզիէի ճամբով Հալէպ

2	Օգոստ·	– 5	հոգի	Կեմերէկի ճամբով Տիգրանակերտ
22	»	– 11	»	Հալէպի ճամբով Տիգրանակերտ
25	»	– 4	»	Ագիզիէի ճամբով Տիգրանակերտ
26	»	– 4	»	Հալէպի ճամբով Տիգրանակերտ
2	Սեպտ·	– 4	»	Հալէպի ճամբով Տիգրանակերտ
22	»	–620	»	Համիտիէի ճամբով Ագիզիէ

Գումար 857 հոգի, ամէնքն ալ ճահատակուած:

Բ) Տարագրուած բանտարկեալներու կարաւաններ

(*Այս կարաւանները ուղղակի չեն ջարդուած, բայց անոնց մեծամասնութեան մասը ուղիղ ընտանեկան ինամքներէ, անօթի եւ հիւանդ վիճակի մէջ մահացած են*)

28	Յունիս	– 83	հոգի	Նիկտէի ճամբով Հալէպ
8	Յուլիս	– 134	»	Ալպիստանի ճամբով Հալէպ
11	Սեպտ·	– 21	»	Նիկտէի ճամբով Հալէպ

Գումար 238 հոգի

Այս բոլոր ջարդուած եւ տարապրուած հայերուն առանձին ինքնութիւնը տալու ի վիճակի չենք: Կը ներկայացնենք անոնցմէ մէկ մասին անունները միայն:

Խոսրով Եպիսկ· Պեհրիկեան

կեսարիոյ առաջնորդ Խոսրով Եպիսկ· Պեհրիկեան, Արիստակէս Քհնյ· Թիմուրեան, պարապետ ուսուցիչ Փանոս Գուզուպալեան եւ ուրիշներ առանձին նահատակուած են Տիգրանակերտի ճամբուն վրայ: Իսկ մեր ցանկը այրուբենական կարգով.— Աչոտ Քհնյ·Երկաթ, Աշխարեան Հաճի Յակոբ, Գուլումճեան Օննիկ, Գալֆայեան Արսէն, Գափլանեան Գալուստ, Գալփաքեան Սեդրակ, Եուսուֆեան Յարութիւն, Եազուպեան Հայկազուն, Զամպաքճեան Կարապետ, Էլմայեան Սեդրակ (անիկա ծեծի տակ նահատակուած էր Կեսարիոյ մէջ), Էլմայեան Կարապետ, Էքմէքճեան Յակոբ, Թիմուրեան Յակոբ, Թէքեան Անդրէաս, Լուսարարեան Մարտիրոս, Կարապետեան Գալուստ, Կերկմէդեան Գրիգոր, Հալաճեան Նշան, Ղրուչճեան Գրիգոր, Ճրճրեան Գառնիկ, Մելիքեան Եղիա, Մաթոսեան Հաճի Կարապետ, Մուրատեան Պենոն, Մելճեճեան Պօղոս, Մայիսեան Կարապետ, Յակոբեան Միհրան, Նեվրուզեան Կարապետ, Շէքերճեան Միհրան, Ոսկեան Ոսկի, Չրաքեան Յակոբ, Չաքմաքճեան Կարապետ, Չաթալեան Սարգիս, Չափութեան Վահան, Պետրոսեան Մինաս, Պէրճէքեան Հաճի Յարութիւն, Պալըքճեան Գառնիկ, Սթամպուլեան Աբրամ, Վահանեան Միհրան, Վարդերեսեան Երուանդ, Տէր Միքրտիչեան Հաճի Արթին, Փանոսեան Տոքթ· Լեւոն, Քիլիմլեան Բարսեղ, Քեհեաեան Վահան, Օհանեան Տիգրան, Ֆրենկեան Յարութիւն եւ շատ ուրիշներ:

Հայ ժողովուրդի կարծեցեալ մեղաւորութիւնը ապացուցանելու աշխատելով, դահիճ Թուրքերը արդարացնել փորձած են իրենց

քամնելի ոճիրները: Հապա կեսարիոյ Ֆրանսացի ժեղուիթներուն յանցանքը ի՞նչ էր, երբ պատերազմի տարիներուն դրաւուեցան անոնց փառաւոր նկեղեցին ու դպրոցը, կողոպուտի որուեցան կահկարասիները, եւ իրենց վարպարանի համրանքին չափ տարիք ունեցող մայրապետներն անգամ ղերծ չմնացին լպիրշ ոստիկաններու արիկայութիւններէն: Մայրապետնե՞րն ալ ոսկտամրած էին օսմանեան պետութեան դէմ: Մե՛ղք, որ միշտ փրեսթիժէ ճառող Ֆրանսացիները, Ֆրանքլէն Պույեոններու եւ այլոց ձեռքով Թուրքին ծախեցին Ալարայի եւ Ֆրանսական զանազան ճակատներու վրայ Թափուած հայ արիւնը եւ իրենց կրօնաւորուհի քոյրերուն պատիւը: Ֆրանսական իշխանութիւնները լռութեամբ անցան նաեւ ղինադադարէն ետք քեմալականներու կողմէ Պողանթրի ճակատին վրայ դերի բռնուած եւ պատիւը բռնաբարուած Ֆրանսացի դեռատի զինուորներու բուռն բողոքին վրայ:

– 7 –

Թուրքիոյ հայոց տեղահանութիւնը սկսաւ Զէյթունէն, 14 Յունիս 1915ին: Մխեւնոյն ատեն Հաճրն եւ հետզհետէ այլ վայրեր պարպուեցան իրենց հայութենէն:

Երկրին հայ երիտասարդութիւնը ղէնքի առակ առնելէ եւ բնաջնջուելէ, կուսակցականներ, մտաւորականները, հոգեւորական պետեր եւ բոլոր ազդեցիկ այրերը կախելէ, ազատուելէ յետոյ չատ հեչտ էր տեղահան ընել անպաչտպան ծերունիները, կիները եւ մանուկները:

1915 Յուլիս 13/26ին փակցուած էին պաշտօնական յայտարարութիւններ, որոնց մէջ կ'ըսուէր·

1·– Կեսարիոյ նահանգի բոլոր հայերը Հալէպ պիտի փոխադրուին:

2·– Ակէ կաթոլիկները բացառութիւն պիտի կազմեն:

3·– Մեկնողներուն խանութները կառավարութեան կողմէ պիտի փակուին եւ կնքուին:

4·– Կարասիներու առուծախը արգիլուած է: Գնող եւ ծախողները կր յանձնուին պատերազմական ատեանին:

5·– Մեկնելիք հայերը իրենց դրամը կը յանձնեն դրամատան կամ կը փոխանցեն հետերնին պտնուող իրենց մէկ ազգականին:

6·– Ամէն մարդ իր տանելիք դրամին քանակը, խանութին եւ տան մէջ ձգելիք գոյքերուն արժէքը եւ անշարժ կալուածներուն տեղն ու սահմանը որոշ ցուցակ մը պիտի յանձնէ կառավարութեան:

7·– Տասը օրուան մէջ պատրաստուելիք կարաւանները պիտի մեկնին Նիկոէի ճամբով:

8·– Կառապաններն ու ջորեպանները կառավարութեան որոշած սակերով վարձու պիտի տան իրենց փոխադրութեան միջոցները:

9·– Ով որ կառավարութեան կողմէ տրուած պայմանաժամին չպատրաստուի՝ կառավարութիւնը զայն հետիոտն պիտի ջչէ:

Աւելորդ է աւելցնել թէ այս ամբողջ յայտարարութիւնը միամիտ մարդիկը օրօրելու յատկացուած չինծու բաներ կը պարունակէր: Կաթոլիկները բացառութիւն չկազմեցին· ատենը գալուն պէս անոնք ալ քչուեցան: Մեկնողներուն տուներն ու խանութները կնքուելէ չատ քիչ ժամանակ յետոյ բացուեցան եւ անոնց պարունակութիւնը թրքավարի ձեւով պարպուեցան: Դրամատուն ի պահ դրուած դրամները մէյ մըն ալ հայու ձեռք չանցան: Անոնց մէկ մասին վրայ ալ, պատերազմէն յետոյ, մեր դաչնակիցները կարծուղ համաձայնական տէրութիւնները ձեռք դրին ու գրպանեցին: Անշարժ կալուածները լքեալ գոյք հռչակուեցան եւ ժամանակի ընթացքին իւրացուեցան: Կառապանները եւ ջորեպանները իրենց պինելն ու պայմանները պարտադրեցին եւ իրենց ձեռքէն եկած չափով կողոպտեցին տարագրեալները:

Կեսարիոյ քաղաքի բնակչութիւնը պարպուեցաւ եւ մաս առ մաս Նիկոէի ճամբով փոխադրուեցաւ Հալէպ, բնականաբար ճամբորդութեան ընթացքին անօթութենէ եւ հիւանդութենէ մեռնելով եւ թիւ կորսնցնելով: Հալէպէն անդին Դամասկոսի ուղղութեամբ մեկնող կարաւաններէն վերապրողներ եղան, բայց Ռաս–իւլ–Այնի, Տէր Զորի կողմերը գացողներէն ողջ մնացողները մատի վրայ կը համրուին միայն:

Իբրեւ զինուորի ընտանիք եւ այլ ձեւով կեսարիա մնացած ընտանիքներու, որոնք արձէն իրենց այր մարդիկը կորսնցուցած էին,

մինչեւ 8–10 տարեկան արու զաւակները հաւաքուեցան եւ ջարդուեցան: Ապա այդ ընտանիքները չրջակայ գիւղերը ղրկուեցան եւ անոնց գեղանի ալջիկներն ու կիները յափշտակուեցան եւ մնացածներն ալ րոնի կերպով իսլամացուեցան:

Աբելի աղիտալի եղաւ կեսարիոյ չրջակայքից հայութեան ճակատագիրը: Գիւղերու բնակչութեան մասին ունինք հետեւեալ տխուր մանրամասնութիւնները:

Ինճէսու.– Նախ, 8 Մայիս 1915ին կը ձերբակալուի տեղւոյն քահանան՝ Ատոմ Քհնյ. Անջիկեանը: Այս քաջ հովիւը տհոլի եւ տներեւակայելի տանջանքներ կրած է, եւ անոնց նկարագրութիւնն իսկ փուչ փուչ կ'ընէ մազերը: Տէր Ատոմի հայրը չիմարացած, իր տղուն դիակին վրայ կը նետուի, բայց խլոյն կը յօշոտուի վայրագ խուժանին կողմէ: Ինչ՛ղճ երիցուհին նչաւակ կը պատնայ ամէն տեսակ վատ կիրքերու գոհացումին եւ ապա տունքներու կտրատումով եւ այլ չարչարանքներով վերջ կը տրուի իր կեանքին: Տեղւոյն հայերէն տասը հոգիի չափ եւս սպաննուելէ յետոյ՝ մնացածները կը տեղահանուին Մայիս 22ին: Ինճէսուէն յետոյ քչուեցան Պոզուքի գիւղերը:

Զոմախլու.– կեսարիոյ պէս, Զոմախլուի էրիկ մարդոցմէ չատեր ծեծի տակ մեռան եւ ուրիշներ սպաննուեցան: Մնացեալ 1646 հոգիէ բաղկացեալ բազմութիւն մը կը տարագրուի 2 Յուլիս 1915ին: Անոնցմէ 325 անձեր մխայն ազատուած են:

Տէրէվանի.– Յուլիս 3ին գիւղը կը պաշարեն, էրիկ մարդիկը կը ծեծեն, ապա բոլորը ճամբայ կը հանեն եւ կեմերէկէն անդին այրերը կը զատեն ու կը ջարդեն: Ապա կը ջարդեն կարաւանին մնացեալները եւ չերքէզները իրենց մէջ կը բաժնեն երիտասարդուհիները:

Տաշան, Սաչաֆ, Ղազլը կէօմէքի, Նաղտը Պուրուն, Ճիւճիւն, Գարաճ էօրէն, Մուսա Հաճըլը, Իւլիպէ, եւ ենիճէ.– Այս գիւղերը բոլորն ալ տեղահանուեցան 4էն 8 Յուլիս 1915 Թուականին: Կորան մեծամասնութեամբ աքսորի ճամբաներուն վրայ: Ատոնցմէ ոմանք մինչեւ Տէր Զոր հասան:

Սէօյիւտլիւ.– Այս գիւղին մէջ ալ Ծաղկազարդի օրը ձերբակալութիւններ եւ խոշտանգումներ կը կատարուին զէնք փնտռելու պատրուակով: Ապա կը տարագրուին 9 Յուլիսին:

Նիրգէ եւ Մուճուսուն.– Յուլիսի առաջին չաբաթներուն տեղահան կ'ընեն ժողովուրդը եւ Ալպիսթանի ճամբով կը քչեն մինչեւ Ֆուրունճուլար կոչուած վայրը, Մալաթիոյ մօտ, եւ կը սպաննեն զանոնք:

Մանճըսըն.– Գիւղին բնակչութիւնը կը հեռացնեն ու կը չարդեն կեմերկի մօտ Մուտարասին դիւղը:

Էֆֆերէ, Պալակէսի եւ կերմիր.– Տեղահանութեան սկիզբը այս երեք գիւղերուն երիտասարդները չդիմադրեցին եւ խուժդուժօրէն կը սպաննուին կեմերկի մօտ Մուտարասըն դիւղը: Մնացեալ բնակիչները Ալպիսթան–Մալաթիա ճամբով կ'աքսորուին ու կը նահատակուին կեմերկէկն քիչ հեռու ամայի վայր մը:

Թալասի տեղահանութիւնը կը կատարուի կեսարիոյ հետ միաժամանակ: Քանի մը կարաւանով կը տարագրուին Թալասցիները, որոնցմէ 25 տուն եւ 15 տուն ալ գինուորի ընտանիքներ զերծ կը կացուցուին աքսորէ: Ներկայիս չատ քիչ թիւով Թալասցի խլեակներ մնացած են միայն:

Էվերէկ եւ Ֆեճեսէ.– 1915 Օգոստոս 16, կիրակի, Աստուածածնայ օրը, այս երկու աբիւն արցունք լացող հոծ աւանները ձեռք կ'առնեն տարագրութեան ճամբան: Կ'անցնին Գարահիսարէն, Նիկտէի արտերէն, մինչեւ Գոզանքը, Տարսոն, անկէ դէպի հարաւ Օսմանիէ, իյնալով, ելլելով, կողոպտուելով վերջապէս կը հասնին մինչեւ Քաթմա, այդ անիծեալ կայանը, ուրկէ մահուան ճանապարհը կ'երկարէր միչտ հեռուները... մինչեւ Տէր Զոր:

Թոմարզա.– 1915 Փետրուար 9ին կը ձերբակալուին տեղւոյն 400 երեւելի հայերը· անոնք սոսկալի չարչարանքներ կրելէ յետոյ կը փոխադրուին կեսարիոյ բանտը: Յետոյ կը ձեռնարկեն զինահաւաքութեան եւ կը սկսին ծեծել մարդ սպաննելու աստիճան: 1915 Օգոստոս 25ին, երկու օր միջոց տալէ յետոյ,

Թոմարզացի հայուհիներ
ափսորի ճամբուն վրայ

կը տարագրեն Թոմարզացիները: Անոնք գիւղէն ելլելով երբ Ս. Աստուածածին վանքին դիմացը կը հասնին, թուրք մոլեռանդ հաֆըզը իբր անարգանք էզան կը կարդայ եկեղեցւոյ զանգակատունէն:

10,000 բնակիչ հայուղղ Թոմարզայէն հազիւ 3–400 ընտանիքներ կը մնան վերապրող:

Թավլուսուն.– Այս ամէնուն մէջ, իբրեւ հրաշք, այս գիւղին 30 տնուոր հայութիւնը զերծ կը մնայ տեղահանութենէ, տեղացի թուրքերու պաշտպանութեամբ: «Սոխին անուշն ալ կ'ըլա՞յ եղեր»: Այս եղելութիւնը ինքնին չատ պերճախօս է եւ կ'ապացուցանէ թէ, եթէ թուրք ժողովուրդը համաձայն չըլլար հայերու բնաջնջումին, ոչ Իթիհատը, ոչ Թալէաթ–Էնվէրները եւ ոչ ալ վարձկան չեթէները պիտի կրնային դպչիլ հայոց մազի թելին: Հայ ժողովուրդի նահատակութեան պատասխանատուութիւնը կը ծանրանայ ամբողջ թուրք ազգին վրայ: Այդ ժողովուրդի մեծագոյն մասը իր ձեռքը թաթխեց անմեղ արեան մէջ եւ մաս ու բաժին ստացաւ աւարէն:

ՀՈՒՍԿ ԲԱՆՔ ՎԵՐԱՊՐՈՂ ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԿՈՂՄԷ

Կէս երկար դար անցած է մեր պատմութեան մեծագոյն աղէտին վրայէն, սակայն նամարդ Թշնամիին աննկարագրելի զուլումներով մեր սիրտերուն մէջ բացուած անբուժելի, խորունկ վէրքը միշտ կ'արիւնոտի եւ կը կատտայ տակաւին: Իրենց հինաւուրց հայրենի երկիքներէն վայրագօրէն խլուած հարիւր հազարաւոր վերապրողներու բազմութիւն մը գոյութիւն ունի այսօր, եւ անոնք երկրէ երկիր թափառաչրջիկ, անհանգուրժելի կեանք մը կ'ապրին եւ արդարութիւն կ'ապազակեն ամենուրեք: Աչխարհի մէջ ոչ մէկ իրաւարժութիւն այնքան անմարդկային է եւ անգութ, որքան անպատիժ մնացած ոճիր մը, հատուցում չստացած անարդարութիւն մը: Ինչքա՜ն մեծ է եւ ահաւոր, սիրելիներուդ ենթարկուած վայրագ խոշտանգումներուն, անոնց պարտադրուած դառն ճակատագրին առթած օրինաւոր վրէժի զգացումներուդ երբեւիցէ գոհացում չգտնելէ յառաջ եկած զայրոյթը:

Ահեղասասան երկու մեծ պատերազմներու ընթացքին՝ աչխարհը արիւն արցունքի մատնող պարտուած տէրութիւնները, Գերմանիան իրենց գլուխն ունենալով, անխուսափելիօրէն կրեցին իրենց դիտակցօրէն գործած անմարդկային արարքներուն արդար հետեւանքը: Անոնք ընդարձակ հողամասեր կորսընցուցին, նիւթական կամ բարոյական հատուցումներ ըրին իրենց բոլոր զոհերուն: Հայութեան չար բախտէն, աչխարհի ամէնէն բարբարոս ցեղը, մեր անարդ Թշնամին, կատարելապէս անպատիժ մնաց եւ նոյնիսկ, ո՛վ մարդկային աղաղակող անարդարութիւն, մեծարուեցաւ, փառաւորուեցաւ իբրեւ էն ազնիւ քաղաքակիրթ ժողովուրդ մը: Թուրքը ճարպիկօրէն չհագործեց մեծերու եպերելի ընչաքաղցութիւնը, սինիքօրէն կաշառեց զանոնք, օգտագործեց իրարու հանդէպ անոնց սնուցած անվստահութիւնն ու չար նախանձը եւ այսպէսով չնկանօրէն յաջողեցաւ թաղել մեր արդար դատը:

Եւ հիմա, ո՞վ պիտի կարենայ ցնցել, ոտքի հանել, քնացած մարդկութեան անզգայ խիղճը, որպէսզի հաչիւ եւ արդարութիւն պա-

հանջուի անարդ ոտնխին պիղծ պարչապարնեբուն նևրքևւ անխնայօրէն տրորուած հէդ ժողովուրդի մը անկապտելի իրաւունքներուն համար:

Ո՞վ համայն աչխարհին լսելի պիտի դարձնէ, – կախաղաններու կատարէն, թէ մութ բանտևրու խորէն, կիղիչ անապատի խորչակներէն արևւահար պժբախտներէն, թէ թուրքիոյ անմարդաբնակ ձորևրու մէջ, Աստուծոյ եւ մարդոց աչքերէն հեռու կացինահար եղած ղոհերէն արձակուած խուլ բողոքը:

Ո՞վ կամ ո՞ր ւերադոյն հեղինակութիւնը միջազգային արդարութեան ատեաններու առջեւ քաչկռտելու յանդգնութիւնը պիտի ունենայ այն մարդակերպ դահիճները, որոնք մեր չուչանափայլ կոյսերը արատաւորեցին ու պարկեչտ կիները բռնարարեցին. անոնք եփրատի ու Տիգրիսի խոլ յորձանքներուն յանձնեցին հազարաւոր անմեղ երեխաներ:

Վերջապէս, ո՞վ արդեօք, վերը անծայրածիր անհունին մէջ, իր չքեղ պահուն վրայ վեհափառօրէն բազմած անըմբռնելի Աստուա՞ծ մը, թէ վարը հանապազ ժողովուրդներու իրաւունքէն ճառող Միացեալ Ազգերու կազմակերպութիւնը, արդարութեան անբեկանելի վճիռներ արձակող Լահէի Միջազգային Առեանը եւ կամ մարդոց իրաւանց պաչտպան ղանազան ընկերութիւններ օրինութեան փրկարար ձեռք մը պիտի երկարեն այս անբախտ ցեղին եւ անոր ցիրուցան իւլեակները պիտի վերադարձնեն իրենց քանդուած բոյնը:

Իսկ մենք վիրապրողներս, որ այս փակուելիք աչքերով տեսանք ոճիրներու մեծագոյնը, որ քանի քանի անլսմ անողոք մահուան մօտէն անցանք եւ անոր մահաչուք սարսուռը կրեցինք մեր երակներուն մէջ, ի՞նչ ըրինք, այդ անիծեալ օրերէն ի վեր, մեր պաշտելի նահատակներուն համար: Անոնց անվերադարձ կորուստին առթած անմխիթար վիշտէն տալնապահար, հանապազ մեր չոր գըլուխնե՞րը ղարկինք անմատչելի լերկ. ապառաժներու լացի պատերուն, յուշարձաննե՞ր կանդնեցինք քիչ մը ամէն տեղ եւ աղօթեցի՞նք անոնց մարմարեայ պատուանդաններուն վրայ: Արդեօք այդ երկար տարիներու ընթացքին, տիւ եւ գիչեր, անոնց յիչատա՞կը ոգեկոչեցինք, թէ՛ բարեկամ, թէ՛ թչնամի, ամէ՛ն անմատչելի դուռ բախեցինք եւ արդարութի՞ւն պահանջեցինք մեր միլիոն մը ղոհերուն համար:

Ախո՛ռ, բիւրիցս ափսոս, մենք մնացորդաց արժանի չեղանք անոնց: Մոռացութիւնը աւելց տարաւ ամէն սրբութիւն, ամէն յիչատակ: Մենք չխրատուեցանք մեր արիւնոտ անցեալէն, բայց մեզի համար ապարանքներ չինեցինք եւ ոսկիէ հորթին երկրպագութիւն րրինք: Ատելութեամբ եւ նախանձով համակուեցանք իրարու հանդէպ: Հարուստ եւ փարթամ ոտոանններու այլասերիչ միջավայրը աղճատեց մեր հոգին եւ այլասերեց մեր ցեղային նկարագիրը:

Եթէ ասոնք միայն ըլլային մեր ծո՛ւլ ցաւերը, մեր դժբախտութիւնները, նորէն փառք կու տայինք նախախնամութեան: Ուրիչ ահաւոր իրաղարձութիւններ մեր պոյութեան դարաւոր հիմերը քանդեցին ու մեզ զրուելի դարձուցին յաչս իրարու եւ օտարներու:

Անհեթեթ եւ անկարեւոր պատճառներով, ծիծաղելի անհամաձայնութիւններով ու պղտոտնական վէճերով, որոնց թուումն իսկ ամօթի եւ արգահատանքի ղգացումներով կը համակէ մեզ, մենք եղբայր եղբօր արիւնը մըտանք, կռուի դաչտ դարձուցինք մեր կրօնական ու կրթական հաստատութիւնները, օտարին պրամբ ատինք Յուդայի դեր կատարելու եւ մեր նուիրական ակղբունքներու դէմ դաւաճանելու համար: Ո՞ր մէկը պատմել այն անհամար ոայթաքամներուն եւ անզգամութիւններուն, պոյս պործեցինք «կամայ եւ ակամայ, պիտութեամբ եւ անպիտութեամբ, մեղա՛յ Աբրահամին»:

Սթափէ՛ հայ ժողովուրդ ու պահ մը երեւակայութեանդ առջեւ պատկերացուր, իր քաոմնելի մանրամասնութիւններով, այն անպատմելի բարբարոսութիւնները, որոնց նչանակ եղան քու անբախտ ցեղակիցներդ. երկիւղածութեամբ յիչէ քու եղբայրներուդ եւ քոյրերուդ անվերջ Գողգոթան ու մտածէ քու դարաւոր անցեալիդ վրայ: Թօթափէ՛, մէկդի չպրտէ բոլոր անմաքրութիւններն ու դարչ աղտեղութիւնները, ինչպէս անմիաբանութիւն, նախանձ, ատելութիւն, որոնց դէմ կ՝ըմբոստանան Տէր Զորի, Ռաս-իւլ-Այնի մէջ նահատակուած հազարաւոր սիրելիներուդ անմահ հոգիները:

Իսկ մենք, մեծ սպանդէն վերապրողներս, հետու չ՚այլեւս այն օրը, ուր պիտի երթանք միանալու մեր նահատակ եղբայրներուն: Մեր կերպարոյն բաղձանքը, մեր վերջին կտակն իրենց ետեւանդ կը ձգենք մեզմէ ետք գալիք սերունդներուն: Պէտք է որ մեր ազգին բոլոր բարկացուցիչ տարրերը, կուսակցութիւնները, յարանուանութիւնները անկեղծ սիրով կապուած մնան իրարու, դուրգուրան մեր ծաղկեալ հայրենիքին վրայ, պաշտեն մեր լեզուն ու մշակոյթը, գնահատեն մեր անկորնչելի արժէքները, միշտ համերաշխ ըլլան մեր հիմնական շահերուն կապուած հարցերուն չուրջ, եւ նիւթական ու բարոյական ամէն միջոցներով, անսպառ ու աննկուն կորովով հետապընդեն դատերուն ամէնէն արդարն ու մարդկայինը, մեր հողային սուրբ դատը:

Արդարութիւնը, թերեւս ուշ, բայց անպայման արժանի հատուցում մը պիտի չզլանայ այս բարմաչարչար ժողովուրդին:

(Պէյրութ)

ՍԵԲԱՍՏԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ
ԲՈՒՆԱԳԱՂԹՆ ՈՒ ՋԱՐԴԸ

ՀԱՅԿ ՆԱԳԳԱՇԵԱՆ

Յիսուն տարի առաջ, ընդհանրապէս արեւմտահայութեան եւ մասնաւորաբար Սեբաստիոյ նահանգին շուրջ 370,000 հայ բնակչութեան կրած տառապանքներուն, տարագրութեան ու ջարդին նկարագրութեան անցնելէ առաջ, նպատակայարմար եւ օգտակար կը նկատենք Սեբաստիոյ, – Փոքր Հայքի, – պատմութեան ու ազգագրութեան վրայ հակիրճ ակնարկ մը նետել՝ եիմնուած պատմական տուեալներու վրայ:

Այս շատ ամփոփ ուսումնասիրութիւնը կատարելու համար օգտուած ենք հետեւեալ աղբիւրներէն.–

«Աղբիւրներ Հայաստանի եւ Անդրկովկասի պատմութեան», հեղինակ Ցովե. Ցակոբեան, Երեւան. «Ուրուագծեր Հայաստանի Պատմական Աշխարհագրութեան», հեղինակ Թ. Խ. Ցակոբեան, Երեւան. «Պատմական Հայաստանի Սահմանները», հեղինակ Արշակ Ալպոյաճեան, Գահիրէ. «Փոքր Հայքի Ցիշատակներ», հեղինակ Ս. Սապահ-Գիւլեան, Պէյրութ. եւ տեղահանութեան ու ջարդին վերաբերեալ Կարապետ Գարիկեանի ականատեսի վկայութիւնները՝ իր անմոռանալի «ԵՂԵՌՆԱՊԱՏՈՒՄ»էն, հրատարակուած Պոսթոնի մէջ:

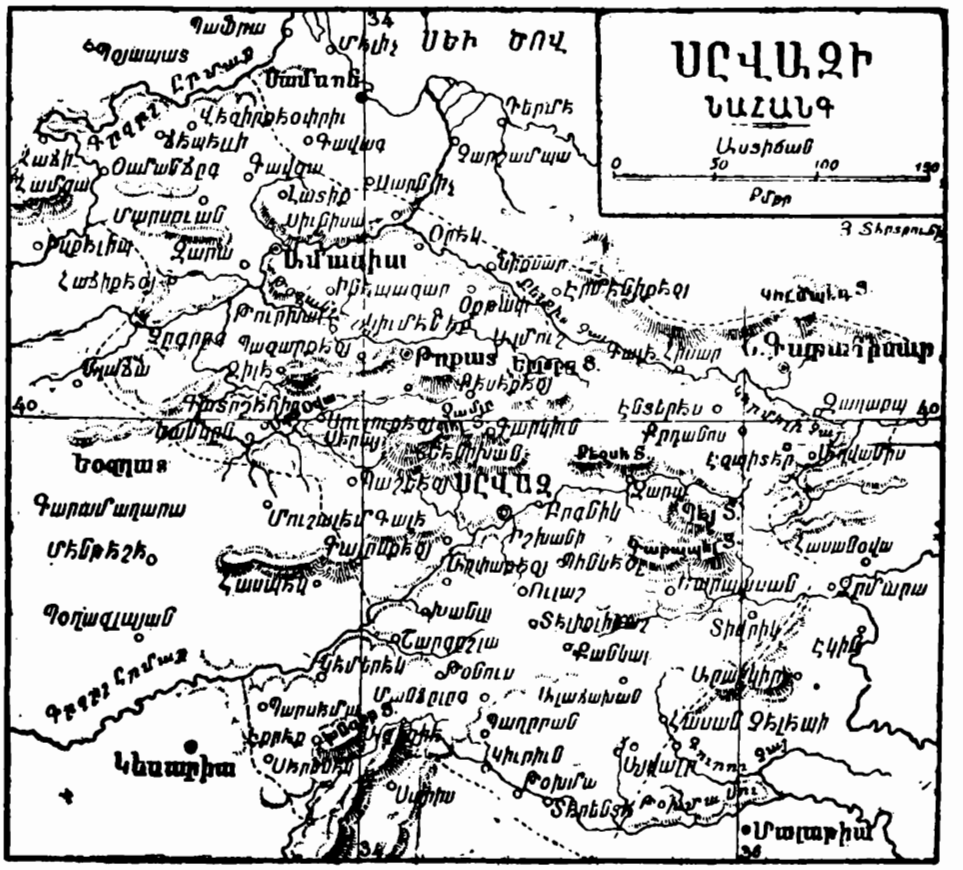
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ ՍԵԲԱՍՏԻՈՑ ՎՐԱՑ

Ալիս, Հալիս, Լալիս կամ այժմու Գզըլ ըրմաք գետին ալ ափին վրայ տարածուող Սեբաստիա (հիմա՝ Սվազ) քաղաքին պատմութիւնը կ'երթայ մինչեւ Քրիստոսէ 4–5 դար առաջ: Սեբաստիան կամ Փոքր Հայքը մաս կը կազմէր հնագոյն Հայասա երկրին, որ հայկական էր եւ իրրեւ սատրապութիւն ենթակայ էր Պարսկաստանի Աքեմենեան թագաւորութեան: Աւելի ետք ան ինկաւ սելեւկեաններու տիրապետութեան տակ:

Սելեւկեաններու տիրապետութեան քայքայման ընթացքին, առաջինը Փոքր Հայքը եղաւ օտարի լուծը թօթափող, ստեղծելով հայկական անկախ պետութիւն: Փոքր Հայքի թագաւորութեան տիրապետութեան տակ կը պտնուէին նաեւ խալդերու եւ տիբարէններու երկիրները, իր սահմանները հասցնելով մինչեւ Տրապիզոն եւ Փոնտոսկիա նաւահանգիստները:

Փոքր Հայքի անկախութիւնը երկար չտեւեց սակայն: Միհրդատ Եւպատորը զայն գըրաւեց Ք. ա. 112 թուականին ու միացուց պոնտական թագաւորութեան: Այնուհետեւ Միհրդատ պոնտացին դաշինք կնքեց Մեծն Տիգրան հայոց թագաւորին հետ:

Հռովմէացի զօրավար Պոմպէոս, Ք. ա. 66 թուին, պոնտոսի հետ գրաւեց նաեւ Փոքր Հայքը, որ վարչականօրէն ուղղակի մաս չկազմեց Հռոմի կայսրութեան, այլ դարձաւ Հռոմի ձեռքին մէջ նուիրատուութեան առարկայ մը, սրուելու համար այս կամ այն վասալ երկրին, Հռոմի նկատմամբ իր կատարած ծառայութեան փոխարէն: Ք. ե. առաջին դարու երկրորդ կիսուն էր, որ Փոքր Հայքը ուղղակիօրէն միացուեցաւ Հռոմի կայսրութեան: Հռոմէական կապադովկիա նահանգին իրրեւ

մաս՝ Փոքր Հայք իր մէջ կ'ընդգրկէր Գայլ գետի աւազանին միջին եւ վերին մասերը, Հալիս գետի (Գզըլ ըրմաք) վերին հոլանները (Սեբաստիա) եւ Տերիկ գետի ամբողջ աւազանը։

Դիոկղետիանոս կայսեր օրով վարչական վերակազմակերպութիւն տեղի ունեցաւ եւ Փոքր Հայքը բաժնուելով կապադովկիայէն կազմեց Պոնտական հոլանի առանձին նահանգ։ Զորրորդ դարու երկրորդ կէսին, Թէոդոս կայսեր օրով, Փոքր Հայքը բաժնուեցաւ երկու մասի՝ Առաջին Հայք եւ Երկրորդ Հայք։ Առաջին Հայքի կեդրոնն էր Սեբաստիան՝ Սատուզ, Քոլոնիա, Սեբաստոբոլիս եւ այլ քաղաքներով։

Բիւզանդիոնի Թէոտինիանոս կայսեր օրով տեղի ունեցած վարչական վերակազմակերպութեամբ, Փոքր Հայքը դրուեցաւ Հայաստանի Դուքսին իշխանութեան տակ։ Այս վերակազմակերպութեան թերւմով, հայկական բոլոր երկիրները՝ Առաջին Հայք, Երկրորդ Հայք, Երրորդ Հայք, Զորրորդ Հայք, աւտրապատական եւ նախարարական Հայաստան ինկան մէկ զինուորական պետի իշխանութեան տակ, որ կը կոչուէր Սբրաթէք կամ Մագիստրոս։

Բիւզանդական կայսրութեան հայահալած եւ ձուլման քաղաքականութիւնը պատճառ եղաւ, որ հայ նախարարութիւնները, ինչպէս միւս մասերուն՝ նոյնպէս Փոքր Հայքի մէջ տկարանան, կորսնցնեն իրենց ինքնուրոյնութիւնն ու լեզուն եւ դաղթեն դէպի արեւմուտք՝ հինգերորդ դարէն սկսած։ Սակայն արեւելեան Հայաստանի մէջ եւս տիրող նոյն վիճակին պատճառով մեծ թիւով հայեր բռնադաղթելով եկան զօրացնելու Փոքր Հայքի հայութիւնը, անոր տալով իր նախկին հայկական կերպարանքը։ Այս կացութիւնը չտեւեցաւ մինչեւ եօթերորդ դար՝ արաբներուն երեւան գալը։

Արծրունեաց վերջին թագաւոր Սենեքերիմի Վասպուրական աշխարհը 1016–1021 թուականներուն բազմաթիւ յարձակումներու ենթարկուեցաւ բիւզանդացիներու եւ արեւելեան սելճուք եւ այլ ժողովուրդներու կամ ցեղերու կողմէ: Ի վերջոյ, Սենեքերիմ արքան ստիպուեցաւ Վասպուրականը յանձնել Բիւզանդիոնի, փոխարէնը ստանալով Սեբաստիան իր չրջակայքով, որ եղաւ Արծրունեաց թագաւորութեան վերջին մայրաքաղաքը: Սենեքերիմ արքային ներեզմանը ցարդ կը գտնուի Սեբաստիոյ Շիֆայի մետրեսէին մէջ, որ իբր ուխտատեղի կը ծառայէր հայոց: Հոն կար ցեղային արձանագրութեանց տոմար մը, որ մնացած էր Վասպուրականի գաղթի օրերէն: Սենեքերիմ արքային հետ Սեբաստիա գաղթեցին չատ մը ազնուականներ, իշխաններ ու տոհմեր եւ բազմահազար (400,000) ոամիկ ժողովուրդ:

1071ին, Մանազկերտի ճակատամարտէն ետք Սեբաստիա ինկաւ սելճուքներու ձեռքը եւ մաս կազմեց Ալփասլանի եւ Մելիք Շահի սելճուք կայսրութեան: Մելիք Շահի մահէն ետք, 11րդ դարուն վերջերը, Սեբաստիա դարձաւ Տանիշմենտի հաստատած սուլթանութեան մայրաքաղաքը: Տանիշմենտ իսլամացած հայ զօրավար մըն էր:

Այնուհետեւ թաթար աչխարհակալ Լենկթիմուր, 1394–95 թուականներուն երզնկան պրաւելէ ետք, գրաւեց նաեւ Սեբաստիան, սարսափելի ջարդ մը տալով քրիստոնեայ, իսկ մահմետական հայ բնակչութեան՝ ողջ–ողջ թաղելով նաեւ հայ 4000 դինուորներ, ու քարուքանդ ընելով քաղաքը:

Ակէ ետք տիրեց չփոթ չրջան մը, մինչեւ որ 15րդ դարու վերջին քաւորդին Ֆաթիհ Սուլթան Մոհամմէտ գրաւեց Սեբաստիան եւ միացուց զայն Օսմանեան կայսրութեան:

Սեբաստիա պատմութեան ընթացքին կոչուած է բազմաթիւ անուններով: Քրիստոսէ առաջ ան կոչուած է Կապիրա եւ ապա Սվաստ: Գոմպէոս զայն կոչեց Դիոսպոլիս: Գիւղոտորիս թագուհին էր, որ իբր պարգեւ ստանալէ ետք զայն, կոչեց Սեբաստիա, այսինքն Հռոմի Օգոստոս կայսեր իբրեւ յարգանք:

Այսուամենայնիւ, Սեբաստիա կամ Փոքր Հայքը բոլոր ժամանակներու մէջ եղած է հայ

Սեբաստիոյ մեծ վաւակ՝ Մխիթար Սեբաստացի հիմնադիր Մխիթարեան Միաբանութեան

կական երկիր, անկախ, կիսանկախ կամ հարկատու նահանգի վիճակին մէջ եւ հայոց թիւը միշտ ալ մեծամասնութիւն կազմած է հոն:

Խօսելով միայն Սեբաստիա կամ Սվազ քաղաքի վերջին չրջանին մասին, հայ ժողովուրդը ունեցած է հոն մշակութային, կրօնական եւ տնտեսական չատ բարգաւաճ վիճակ: Հայ առաքելական եկեղեցիներն էին Քառասուն Մանկանց հռչակաւոր տաճարը՝ քառասուն գմբէթաւոր խորանով, խաչքարերով եւ պատմական քալաքակրթութեան մը մնացորդ աւերակներով: Ս. Աստուածածին, Ս. Սարգիս, Ս. Մինաս, Ս. Փրկիչ, Ս. Յակոբ եւ Ս. Գէորգ: Վանքերն էին Ս. Նչան, Անապատ, Ս. Յակոբ, Խնրկատուր, Առաքելոց, Սոխակերի, Ս. Գէորգ եւ Ս. Հրեշտակապետ: Հայ կաթոլիկները ունէին Ս. Վլաս եկեղեցին:

Սեբաստիան ունէր դպրոցական զօրաւոր ցանց մը՝ Ս. Աստուածածնայ մայր վարժարանը, Ներսէսեան, Մխիթարեան, Թորգոմեան, Սահակեան եւ Արամեան վարժարանները: Կային նաեւ օրիորդաց մասնաւոր երեք վարժարաններ՝ Հռիփսիմեանց, Գեղիքեան եւ Լուսինեան:

Սեբաստիա կամ Սվազ Փոքր Ասիոյ ամենահին եւ ամէնէն կարեւոր քաղաքներէն մէկն է: Սեբաստիոյ նահանգը կը տարածուէր Էրզրումի, Խարբերդի, Հալէպի, Ատանայի, Էնկուրիէի, Քաստեմունիի եւ Տրապիզոնի վիլայէթներուն միջեւ, 83,000 քառ. քմ. տարածութեամբ եւ 900,000 բնակչութեամբ:

Բնակչութեան 370,000ը ընդկ հայեր էին, 47,000ը՝ յոյներ, իսկ մնացեալները՝ Թուրք, քիւրտ, պարսիկ, ևրեվակ, Թիւրքմէն, սուրիացի (շուրջ 200 տարի առաջ Թրքացած հայեր) չերքէզ, հնդիկ, զարափափախ, հրեայ եւայլն:

Սեբաստիոյ որբանոցի որբեր, խնամակալներ եւ ուսուցիչներ, որոնք գրեթէ ամբողջութեամբ տանջահար սպանուեցան թուրք ցիւաղներու կողմէ

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Սեբաստիոյ նահանգը կը բաղկանար հետեւեալ չորս սանճաքներէն (գաւառ): 1) Սըվազ, 2) Թոքաթ, 3) Ամասիա, 4) Շապին-Գարահիսար:

Սվազի սանճաքը կը բաղկանար հետեւեալ քազաներէն (գաւառակ).–

ա) Հաֆիթ – կեդրոնը՝ Քոչհիսար
բ) Քոչկիրի – կեդրոնը՝ Ջառա
գ) Տիվրիկ – կեդրոնը՝ Կիւրին
դ) Կիւրին – կեդրոնը՝ Կիւրին
ե) Քանկալ – կեդրոնը՝ Քանկալ
զ) Տարենտէ – կեդրոնը՝ Տարենտէ
է) Ազիզիէ – կեդրոնը՝ Ազիզիէ
ը) Թոնուս – կեդրոնը՝ Շար-քըշլա
թ) Եըլտըզ-էլի – կեդրոնը՝ Ենի խան
ժ) Համիտիէ – կեդրոնը՝ Սարմուսաքլը

Ստորեւ կը ներկայացնենք այս գաւառներուն ու գաւառակներուն քաղաքներն ու գիւղերը՝ իրենց հայ բնակչութեան մօտաւոր Թիւերով, ի հարկէ նախքան տեղահանութիւնն ու ջարդը, որքան որ կարելի եղած է գտնել: Կը խորհինք Թէ ներկայացուածը հայոց Թիւին նուազագոյնն է, տրուած ըլլալով որ կարգ մը մանր-մունր գիւղեր ծանօթ չէին սեբաստահայութեան մօտաւոր մարդահամարը կազմողներուն:

Սեբաստիա՝ 5400 տուն (37,000 անձ), Դավրա՝ 300 (2500 անձ), Իչխանի՝ 150 (1200 անձ), Բրկնիք՝ 500 (4200 անձ), Ղալտի՝ 100 (850 անձ), Ակ-քայա՝ 50 (450 անձ), Ղոզալը՝ 50 (400 անձ): Գումար՝ 46,600 անձ:

Հափիքի գաւառակ – գումար՝ 36,140

	ՏՈՒՆ – ԱՆՁ		ՏՈՒՆ – ԱՆՁ
Քոչ Հիսար՝	520 (2200),	Կովտուն՝	400 (3350)
Խոտխոն՝	250 (2100),	Օղնավուտ՝	50 (450)
Գարտիզակ՝	200 (1800),	Գինկօլ՝	200 (1700)
Ղավրազ՝	200 (1650),	Ագաք՝	400 (3300)
Քոթնի՝	200 (1700),	Ջիմէն–ենիճէ՝	200 (1680)
Սթանոս՝	120 (1000),	Դզմաճ՝	250 (2150)
Խանծառ՝	120 (1050),	Կավռա՝	200 (1650)
Բռաքերդ՝	120 (960),	Եարասար՝	200 (1750)
Քէօթիւ ենիճէ՝	50 (450),	Խորասանա՝	300 (2600)
Թավշանլու՝	50 (450),	Թոտորակ՝	200 (1600)
Տեվեքէ՝	100 (850),	Կամխ՝	200 (1700)

Քոչկիրի գաւառակ – գումար՝ 16,600

Ջառա՝	800 (6600),	Քեչէ Եուրտ՝	300 (2500)
Քարհատ՝	300 (2450),	Ալաքիլիսէ՝	200 (1680)
Քարապողազ՝	200 (1700),	Ջայքուրդ՝	150 (1250)
Քավաք՝	30 (502),	Մխտուն՝	20 (170)

Տիվրիկի գաւառակ – գումար՝ 19,320

Տիվրիկ՝	1000 (7800),	Բինկեան՝	300 (2450)
Կուբասխ՝	200 (1650),	Կասման՝	150 (1250)
Խուռնավիլ՝	150 (1200),	Ջմառա՝	150 (1300)
Էչուչան՝	100 (800),	Ակմըքաղ՝	70 (600)
Ս. Յակոբ՝	70 (560),	Բառդամ՝	60 (500)
Օտուռ՝	50 (250),	Մովանէս՝	40 (350)
Փալանկա՝	30 (250),	Շիկի՝	20 (160)

Քանկալի գաւառակ – գումար՝ 14,990

Քանկալ՝	250 (2100),	Ուլաչ՝	400 (3350)
Մանճալըխ՝	300 (2500),	Մազարա՝	300 (2600)
Եարասար՝	200 (1680),	Փաքուին՝	200 (1650)
Գոմսուր՝	50 (460),	Քարէօրէն՝	50 (400)
Գոզ Ակռուտ՝	30 (250),		

Նըլտրզէլի գաւառակ – ծումար՝ 3500

Եէնի Խան՝	300 (2400),	Սարը Հասան՝	50 (450)
Շան քուռակ՝	30 (300),	Գորաղըտ՝	15 (130)
Գալահոր՝	10 (90),	Սիվրի՝	8 (70)

Թոնուսի գաւառակ – գումար՝ 37,170

Շար Քըշլա՝	100 (850),	Ղայափունար՝	90 (700)
Իսանլու՝	300 (2400),	Տենտիլ՝	300 (2500)
Ալաքիլիսէ՝	80 (660),	Սար–Օղլան՝	70 (560)
Թեմեճիւկ՝	80 (700),	Ղազ Մազարա՝	150 (1250)
Գավրոզ՝	50 (480),	Քանթարոս՝	80 (650)
Եափալըքըն՝	160 (1300),	Թոփաճ՝	100 (840)

	ՏՈՒՆ – ԱՆՁ		ՏՈՒՆ – ԱՆՁ
Քարակօլ՝	400 (3300),	Զեփնի՝	400 (3350)
կեմերէկ՝	1200 (9500),	Թեքմէն՝	200 (1630)
Փաչալեղ	100 (800),	Սըվգըն՝	250 (2000)
Կիկի՝	150 (1200),	Պուրհան, Զաթ եւն.՝	300 (2500)

Կիւրինի գաւառակ – գումար՝ 15,800

Կիւրին՝	2000 (14,000)	Զորս գիւղեր՝	600 (1800)

Տարեմտէ գաւառակ – գումար՝ 6150

Տարեմտէ՝	500 (4500),	Աչոտի՝	200 (1650)

Ազիզիէ եւ Համիտիէ – գումար՝ 6,960

Ազիզիէ՝	100 (860),	Պիւնեան՝	400 (3300)
Էզրէկ՝	350 (2800),		

Թոմաքի սանճաք – գումար՝ 70,170

Թոքաթ՝	4000 (28,000),	Քարվան Սերայ՝	300 (2460)
կետաազ՝	150 (1300),	Պուլիս՝	300 (2480)
Զիֆթլիկ՝	400 (3300),	Դիրկորէս՝	300 (2400)
Պիւսկիւնճիկ՝	200 (1650),	Վարազ՝	200 (1660)
Էնտիզ՝	150 (1290),	Պազար՝	150 (1200)
կեսարիա՝	50 (440),	Տէրէգեղ՝	50 (450)
Էրքիլէթ՝	100 (860),	Պիւսքէնի՝	50 (420)
Պիզեռի՝	50 (460),	Զիլէ՝	500 (4800)
կէքսին՝	23 (200),	Նիկասար՝	
Հէրէկ՝	1000 (8400),	Քուրու–քայա	
Եաթմըչ՝	300 (2500),	եւ այլ գիւղեր	700 (5900)

Ամասիոյ սանճաք – գումար՝ 61,580

Ամասիա՝	3000 (25,500),	Մարզուան՝	2500 (19,500)
Մեճիտ Էօզիւ՝	200 (1800),	կավզա՝	70 (520)
Վեզիր Քէօփրիւ՝	600 (4880),	Լատիք՝	100 (860)
Քէօր քէօյ՝	300 (2470),	Ենիճէ քէօյ՝	150 (1250)
Կիւմիւշ կաճի գեղ՝	600 (4800),		

Շապին Գարահիսարի սանճաք – գումար՝ 35,300

Շապին Գարահիսար՝	950 (7800),	Զօրախ՝	25 (220)
Էնտիրէս՝	500 (4700),	Թամզարա՝	450 (3800)
Բուրգ՝	300 (2490),	Սիս՝	200 (1600)
կեթանոց՝	60 (495),	Մշկնոց՝	60 (500)
Վարի Ագպտեր եւ		Վերի Ագպտեր՝	300 (2600)
Խիւրտիւկ՝	250 (2180),	Աղրավիս՝	200 (1670)
Ղռան՝	15 (120),	Էսկիչեհիր՝	75 (660)
Թանտրճըք՝	18 (145),	Համամ՝	8 (70)
Մատէն՝	8 (65),	Ալամոնիկ՝	30 (250)
կամինի՝	12 (100),	Աքսեվինտիկ՝	25 (250)
Աղվանիս՝	150 (1300),	Մելիք Շերիֆ՝	40 (350)

	ՏՈՒՆ – ԱՆՁ			ՏՈՒՆ – ԱՆՁ
Սպանա՝	80 (680),	*Պուսէյիտ՝*	30	(700)
Դմլուճ՝	40 (340),	*Զրյտախ՝*	60	(510)
Անեզրի՝	80 (720),	*Լըքառիճ՝*	12	(100)
Հիպեռի՝	80 (650),	*Եէնիքէօյ՝*	25	(225)

Ընդհանուր դումար Սեբաստիոյ նահանգի հայ բնակչութեան՝ 370,280:

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՋԱՐԴ

Այս ժողովուրդն էր ահա, որ մէկ օրէն միւսը, 1915 Յունիս 18ի անիծեալ թուականէն սկսեալ, ձեռք առաւ արիւնի ճամբան, որ կինք ամբողջական բնաջնջումի տարաւ: Թուրք արիւնարբու գազանները պարերէ ի վեր չարունակող հայասպին քաղաքականութիւնը – իթթիհատական կամ համիտեան անուններուն տակ – ընդհանուր եւ չատ բծախնդրօրէն պատրաստուած ծրագրի մը վերածուեցաւ Համաշխարհային Ա. պատերազմի սկիզբն իսկ:

Թուրքիա դաշնակիցն էր Գերմանիոյ, որուն դէմ կը պատերազմէին Ֆրանսա–Անգլիա–Ռուսիա դաշնակիցները: Եթէ Ապեւելահայաստանը իբրեւ ռուսական նահանգ ինքնաբերաբար կը գտնուէր դաշնակիցներու կողմը, ասդին արեւմտահայութիւնը դործնականօրէն կը կռուէր Թուրքիոյ կողքին, բազմահազար պօրք տալով թրքական բանակին: Հետեւաբար, թուրքերը լանատար եւ օրինական պատճառ մը չունէին բնաջնջելու համար Թուրքիոյ հայ բնակչութիւնը: Հայ կուսակցութիւններու դործունէութիւնը չատ թափանցիկ եւ լկտի պատրուակ մըն էր Թուրքիոյ հայասպին քաղաքականութիւնը արդարացնելու համար: Իրականին մէջ, դարերէ ի վեր դործադրուող Թուրքիոյ հայասպին քաղաքականութիւնն էր, որ ծնունդ տուաւ հայ կուսակցութիւններուն: Աչխարհի համար դաղտնիք մը չէր որ օսմանցիները, բռնապրաւելէ ետք հայ ժողովուրդին դարաւոր հայրենիքը, ուղեցին բնաջնջել նոյն այդ ժողովուրդը, որպէսզի պահանջատէր չմնար աչխարհի վրայ: Իսկ Գերմանիոյ կայ-

Սվազի Արամեան վարժարանի 1913ի շրջանաւարտները, որոնք յետոյ ձերբակալուեցան եւ վայրագաբար սպանուեցան

սերապաչտական ծրագիրով, բոլոր մերձաբնակեալ երկիրները՝ մինչեւ Պաղտատ, վտանգաւոր տարր կը նկատուէին Թուրքիոյ հայերը։

Թուրքիոյ պազանային դարաւոր ծրագիրը, գերման ցեղասպան հանճարին վերամբակումովը, անթերիօրէն գործադրութեան դնելու ժամանակը եկած էր։ Ակէ աւելի յարմար առիթ չէր կրնար գտնուիլ։ Ամբողջ աշխարհ պատերազմով զբաղած էր եւ չէր կըրնար լսել մորթուող հայ ժողովուրդին օգնութեան աղաղակը։

Ամիսներ առաջ արդէն Թուրք կառավարութիւնը տեղահանութեան եւ ջարդի մեքենան լարած էր։ Սեբաստիոյ կամ Սվազի Թուրքերուն պատուիրուած էր հայոց հետ առեւտուրը դադրեցնել, հայ վաճառականներուն պարտքերը չվճարել եւ ոչ ալ ապառիկ գործ ընել անոնց հետ։ Տեղահանութենէն քանի մը օր առաջ, Թուրքերը Սեբաստիոյ փողոցներուն մէջ կը պոռային հրէշային գոհունակութեամբ մը, թէ հայերուն տունն ու տեղը, ամբողջ ստացուածքները Թուրքերուն պիտի մնային եւ հայ կոչուած ցեղին հետքը պիտի կորսուէր աշխարհի վրայէն։

ՄՏԱԽՈՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ԲՈԼՈՐ ԱՑՐԵՐՈՒՆ ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆԸ

Եւ անիծեալ օրը, 18 Յունէս 1915ին, սկսան ձերբակալութիւնները։ Մաս առ մաս, կարճ ժամանակի մը ընթացքին ձերբակալուեցան նախ Սեբաստիոյ նահանգին բոլոր մտաւորականները՝ ազգային գործիչ, ուսուցիչ, կղերական, կառավարական պաշտօնեայ, բժիշկ, դեղագործ, փաստաբան, առեւտրական եւայլն, թիւով հինգ հազար, որոնք ատեն մը բանտերու մէջ մնալէ ետք, առանձին խումբերով տարուեցան ու ջարդուեցան, կոտորուեցան երեւակայելի եւ աներեւակայելի բոլոր միջոցներով։

Եւ որպէսզի չարքինաբար արքինալիք չունեցող հայ ժողովուրդը, փողոցներուն մէջ աղաչող, պաղատող, դահիճներուն ոտքերը համբուրող եւ ջարդուելու համար տարուող իրենց էրիկներուն եաեւէն քաչկռտուող կիներուն ու մանուկներուն կ'ըսէին, թէ այսինչ կամ այնինչ չրջանը կը փոխադրուէին առժամաբար եւ մտահոգուելիք բա՛ն չկար, քանի որ, պատերազմի վերջաւորութեան անոնք ողջ-առողջ իրենց տուները պիտի վերադարձուէին։ Ու ճամբան, նախապէս պատրաստուած Թուրք, քիւրտ, չէչէն աւազակախումբերուն պաղանային կիրքին կը յանձնուէին անոնք եւ իրենց ընկերացող ոստիկաններուն ղործակցութեամբ կ'ոչնչացուէին։ Երբ լուրը հասնէր դահիճուն քաղաքները կամ դիւղերը, նոյն չնական պատճառաբանութիւնը պատրաստ էր, – Փախչի՛լ փորձեցին եւ ստիպուած եղանք սպաննել զիրենք։

Հետզհետէ սկսան ձերբակալել բոլոր արբերը՝ 15 տարեկանէն սկսեալ։ Յետոյ, 12էն, 10էն վեր եղողները, եւ ի վերջոյ ձանձրացան տարիքը իբրեւ սահման առնելէ։ Հաւաքեցին 110 սանթիմեթրէն աւելի բոլոր այր մանուկներն ալ եւ բոլորը, բոլորը նոյն ձեւով ջարդուեցան, մաս մը տարագրութենէն իսկ առաջ եւ մաս մըն ալ զանգուածային տեղահանութիւններէն յետոյ՝ օրական 150–200ի հաշուով։ Եւ վերջին հայորդիին բնաջնջումը ապահովելու համար Թուրք դահիճներուն պէտք եղաւ 2–3 ամիս՝ կրկնենք, տեղահանութենէն յետոյ միայն, օրական 150–200 հոգիի հաշուով, միայն այր մարդ։

Իսկ տարագրութի՞ւնը։

Ատիկա պարզապէս անտէր մնացած կիներու, անկար ծերունիներու եւ մանուկներու դանդաղ մահացումն էր, տարիներ տեւող եւ Քրիստոսի Գողգոթային հազար անգամ աւելի տառապալից ճամբու մը վրայ՝ Սվազէն մինչեւ Զելեպիլէրի ձորը, Համամէն մինչեւ Ռաքքա ու Եփրատ – հայոց լեռնաչխարհի սիրտէն բխող հայակո՛ւլ Եփրատը – մինչեւ Տէր Զոր եւ արաբական անվերջ անապատները։ Այնպէս որ, երբ Սեբաստիոյ ամբողջ հայ զանգուածին հրահանգուեցաւ աքսորի ճամբան բռնել, արական սեռին պատկանող մարդ մնացած չէր տուներէ ներս, բացի անկար ծերունիներէ, անչափահաս մանուկներէ, հիւանդներէ եւ ծպտեալներէ։

Սեբաստիոյ նահանգին ամբողջ արու արմատը բնաջնջուեցաւ Մայրագոմի լեռներուն մէջ, Ս. Յակոբայ վերը Ղարլըխ ըսուած վայրը, Զելեպիլէրի ձորը, Կեմերկէի մօտերը, կիրճերու մէջ, անտառներու խորերը, յայտ-

նի ու անյայտ ձորերու եւ գետերու մէջ։ Իսկ Սեբաստիոյ վալին (կուսակալը), Մուսմմէր կոչուած բորենին, յայտնի մտաւորականներու կոտորածին յաճախ ներկայ գտնուելով, պաւաթ առ գաւաթ անոնց արիւնը խմելով կ'արբենար...։

Զինուորագրուած հայ երիտասարդութիւնն ալ չազատեցաւ կոտորածէն։ Անոնք ալ ջարդուեցան անխնայ եւ ժողովուրդէն ու զինուորներէն մնացին անոնք որ իրենց արհեստներովն ու ծառայութեամբը աւելիպաժեշտ էին Թուրքիոյ եւ անոնք որոնք իսլամանալու «բախտը» ունեցան։ Բա՛խտը լսինք, որովհետեւ, երբ իրենց մորթը ազատելու համար բազմացան իրաւ եւ սուտ իսլամացողները, Թուրք իշխանութիւնները յայտարարեցին թէ՝ «ճեննէթին մէջ իսլամցման տոմարը փակուա՛ծ է»։

Տասնըհինգ օրէն ամբողջ Սեբաստիան տեղահան եղած էր արդէն։ Մինչեւ որ Սեբաստիա քաղաքին կարաւանները եփրատ հասան, նահանգին ուրիշ չորսներու 7–8 կարաւաններէն 53,000 հոգի արդէն ջարդուած ու գետը նետուած էին...։ Բնաջնջումի կազմակերպութիւնը անթերի եւ արագ կերպով կը գործէր։ Թուրք կառավարութիւնը յատուկ հրամաններ տուած էր վալիներուն, մութասարըֆներուն, միւտիւրներուն, չավուշներուն ու բոլոր կատղած բորենիներուն, որ կարաւաններուն անցքին ընթացքին չխնայեն գործածելու իրենց տապարն ու կապարը, հուրն ու սուրը։

Եւ ամբողջ կառավարական մեքենան, բանակը, ոստիկանութիւնը, խուժանը, քիւրտ ու չէչէն աւազակախումբերը տասնեակներէն գործադրեցին վերջն եկած հրահանգը, անխնայ ջարդելու հայ ժողովուրդը, անարգելէ ու բռնաբարելէ ետք իգական սեռը եւ կողոպտելէ ետք չուրջ 370,000 ժողովուրդի իրարու ետեւէ անցնող կարաւանները։

Իրենց դործը դիւրացնելու համար, տեղահանութենէն առաջ բացեր էին բանտերուն դռները, մասնագէտ ոճրագործներով հայ անմեղ ու անպաշտպան ժողովուրդին բնաջնջումը արագացնելու համար։ Ընկերվող կամ դոյզն խղճահարութեան նշան մը ցոյց տուող պետական պաշտօնեան, որքան ալ բարձր պաշտօնի վրայ ըլլար, պաշտօնանկ կ'ըլլար ու կը պատժուէր ի հարկին։

ՍԵԲԱՍՏԻՈՑ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆԸ

Գահ մը խօսինք Սեբաստիոյ կամ Սվազի հայութենէն կողոպտուած հարստութեան մասին։ Ըստ կատարուած հաշուումներու, իւրաքանչիւր սեբաստահայու միջին հաշուով կ'իյնար 50 օսմանեան ոսկի, որ 370,000ի վրայ կ'րնէ 18,500,000 օսմ. ոսկիի պատկառելի դումար մը, մանաւանդ երբ նկատի առնուի այդ դումարին արժէքը իր ժամանակին մէջ։ Ըսինք փաստերով։

1) Տեղահանութենէն առաջ, 1914 Յունիս 21ին, պինուրսպութենէն ազատելու համար իբրեւ պետէլ վճարուած էր 12 քարիւղի թիթեղ ոսկի։

2) Թեքելլիֆլի–հարպիէ անունին տակ, հարուստէն, վաճառականէն սկսեալ մինչեւ յետին արհեստաւորէն ու հողամշակէն առնուեցաւ մեծաքանակ ապրանք, – ցորեն, գարի, արջառ, ձի, կառք եւայլն։

3) Տեղահան ըլլալէ առաջ ժողովուրդին մեծ մասը հնչուն ոսկի եւ մեծարժէք գոհարեղէններ աւանդ ձգեցին ամերիկեան միսիոնարներուն մօտ։

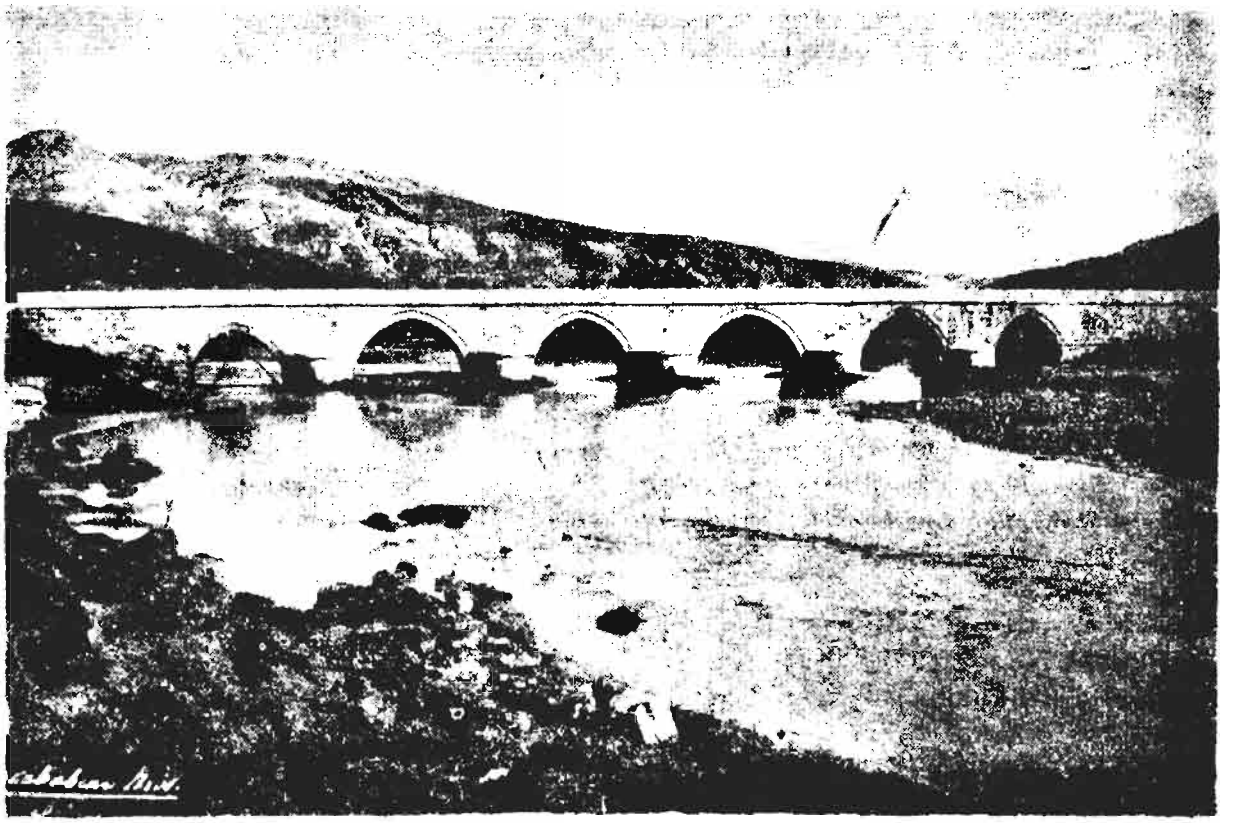
4) Շատեր ալ չկարենալով ոչ աւանդ ձգել եւ ոչ ալ հետերնին տանիլ, ոսկին թաղեցին իրենց տուներուն մէջ, յուսալով որ օր մը ետ պիտի դառնան այդ անհաւատալի ճամբայէն...։

5) Օսմանեան պանքաներուն մէջ հայոց ի պահ դրած արժէքաւոր աւանդները եւ հնչուն ոսկիները դրաւեց կառավարութիւնը։

6) Տեղահանութենէն ետք, ժողովուրդին ձգած ստացուածքները – տուներու եւ վաճառատուներու մէջ – կահ–կարասի, հագուստեղէն, ուտեստեղէն եւայլն, Սեբաստիոյ մայր հկեղեցին ամբարելով տարի մը ամբողջ պատսար բացած են աժանագին գիներով եւ թուրք անօթի ժողովուրդը չէ կրցած լմնցնել զանոնք։ Զինադադարէն ետք մնացածէն մաս մը ազգային Ատաջնորդարանին բարեհաճած են յանձնել։

7) Անհուն թիւով ապահովագրական թուղթեր ու խնայողական հաշիւներ միջազգային ընկերութիւններու եւ դրամատուներու մէջ կորսուեցան, քանի որ անոնց տէրերը չեզո՛ն մէջտեղ...։

8) Նկատելով որ կառավարական ու բա–

Կամուրջ Սեբաստիոյ եւ Եւդոկիոյ ճամբուն վրայ (Ալիս գետ կամ Գզըլ ըրմաֆ), – սպանման վայր լրագրապետ Տիրան Քելեկեանի եւ բազմաթիւ այլ ազգօրակաց հայերու

նակի յանձնակատարներն ու հայթայթիչները մեծ մասամբ հայեր էին, առաստպելական գումարներու հասնող պարտամուրհակներ անվճար մնացին:

9) Արեան ճանապարհի ընթացքին ձեռք ձեռք փոխանցուող կարաւանները, բացի կողոպուտներէ, իրրեւ սեղամեքլիֆ (ապահովութիւն) օրական 30–50 ոսկի կը վճարէին:

10) Ցեղոյ կացութիւնը աւելի վատթարանալով, իւրաքանչիւր գիւղապետ, աւազակապետ, ժանտարմա, դահիճ սեղամեքլիֆ, քոփրաֆ պասքը ըսելով կողոպտեցին ու կողոպտեցին ամբողջ ճամբու ընթացքին ու չհատա՛ւ սերաստահայուն հարստութիւնը: Շատեր ալ ճամբան թաղեցին իրենց ոսկիներն ու գոհարեղէնները: Զէյնալ անունով աչքրէթապետ մը միայն նուազագոյնը 40 քարիւղի թիթեղ հնչուն ոսկի կողոպտեց անցնող կարաւաններէն: Թուրք եւ քիւրտ խուժանը հայոց դիակները կը յօշոտէին՝ անոնց փորոտիքներէն ոսկի հաւաքելու համար: Նոյնիսկ բնական պէտքի համար նստած գաղթականներուն ետեւէն սեւ ագռաւներու պէս կը պտտէին ու կը քրքրէին անոնց պէտքը՝ մէջէն ոսկի գըտնելու յոյսով: Եւ ասիկա չարունակուեցաւ մինչեւ Ռաքքա եւ Տէր Զոր:

«ՊԱՂՋԱՆԵՐԸ»...

Ի վերջոյ կարծուածին չափ ալ բարբարոս չէ՛ Թուրքը...: Գաղթական հայ ժողովուրդին համար «պաղչա»-հիւանդանոցներ բացուած էին ախոռներու մէջ, ուր խնա՛մք կը ստանային տասնեակ հազարաւոր անտէր ու անօթի թափառող ծնողազուրկ մանուկներ: Հիւանդները եւս կը լեցնէին պաղչաներուն մէջ, ուր ոջիլն ու աղտեղութիւնը, քաղցն ու համաճարակները մեծապէս կը դիւրացնէին դահիճներուն գործը: Օրական հաբերներով

կը մեռնէին անոնք եւ անոնց դիակները, օր ցերեկով, փողոցներու մէջ չուներուն կեր կը դառնային: Սովորական երեւոյթ էր տեսնել չուն մը, որ յղի կնկան մը փորոտիքը կը յօշոտէր, ուրիշ մը անդին մարդու մը գանկը կը կրծէր եւ ուրիշ խումբ մըն ալ, իրարու ակռայ ցուցնելով, մանուկի մը մարմինը կը քաշկռտէին:

Իսկ անոնք որ դեռ երկար կը դիմանային այդ «պաղչաներուն» մէջ, ողջ-ողջ կը թաղուէին համբերութիւնը կորսնցուցած թուրք ճիւաղներու կողմէ: Եւ իբրեւ դիւային գոհունակութիւն թուրք հրէչներուն, փոս փորողներն ու թաղողները անոնց եղբայր-քոյրերը կամ ազգակիցները կ'ըլլային...: Հաճելի՛ էր այդպէս:

ԲՈՒՆԱԲԱՐՈՒՄԻ ՈՒ ԲՆԱՋՆՋՈՒՄԻ ԹՐՔԱՏԻ՛Պ ՄԵԹՈԴՆԵՐ

Երիտասարդ կիներու եւ աղջիկներու տառապանքը այս բոլորէն զատ ուրի՛շ ալ էր: Անոնք ամէն օր խումբ-խումբ կ'առեւանգուէին վաւաշոտ աւազակներու կողմէ, իրենց մայրերուն կամ քոյրերուն աղիողորմ ճիչերուն տակ: Անոնցմէ չատեր ժայռերէն վար կը նետէին իրենք զիրենք եւ կամ գետերու յորձանքներուն կը յանձնէին իրենց հայու պատիւը: Իսկ ժանտարմաններն ու ջարդարար աւազակախումբերը հաւաքական ու հրապարակային սեռային յարաբերութեանց խենդէ ցուցադրութիւններ կը սարքէին, մրցանքի ձեւով եւ իրաքանչիւր արարք զինուորական ազդանշաններով ղեկավարուած:

Վա՛յն էր եկեր այն կնկան կամ աղջկան, որ չէր զսպուեր: Այն ատեն սուրը կը մխրճուէր անոր սրտին մէջ եւ սակայն զերծ չէր մնար բռնաբարուելէ իր արեան ճապաղիքներուն մէջ իսկ: Եւ այս ճակատագրին է որ արժանացաւ հայ իգական սեռը, ամօթ ու մեղք չըլլայ ըսել, յաճախ ծօթը տարեկանէն սկսեալ:

Այս չէր միայն իժի ծնունդ թուրք դահիճներուն ու դահճապետներուն զուարճութիւնը: Երբ հանգրուան առ հանգրուան դադար կը տրուէր կարաւաններուն, դահիճներուն ճանճրոյթը փարատելու համար հազարաւորներ զոհ կ'երթային նչանառութեան մրցանքներու, սրախաղերու եւ մարդասպանութեան նորանոր ձեւերու: Մանուկ մը օդը նետելով սուրին վրայ անցընողին իբրեւ պարգեւ կը տրուէր սիկարէթ մը· բռունցքի մէկ հարուածով մանուկի մը գանկը փչրողին՝ ոսկեղէն մը:

Թուրք ճիւաղներուն զուարճութիւն եւ երբեմն ալ ահ պատճառող ուրիշ տեսարան մըն ալ անօթի հայ խլեակներուն աննդառութեան մէկ նոր կերպն էր: Այնքան անօթի կը ձգէին պանոնք, որ անոնցմէ չատեր սովամահ դաշտն դարձած նեխած դիակներ կ'ուտէին, մինչեւ որ մահը զար զիրենք ալ կեր դարձնելու իրենց նմաններուն:

Կայանէ կայան ծպտուած էրիկմարդերուն յայտնաբերուողները, ճամբու ընթացքին ամէն թապուրըններէն (բանակէն) կամ իրենց տեղը մնացածներէն փախչող եւ կարաւաններուն միացող էրիկմարդերը եւ հետզհետէ աչքի փուչ դարձող հազարումէկ պաղատանքներով ու փրկագիներով ազատած պատանիներն ալ ունեցան ուրիշ ճակատագիր: Երբ կիրճէ մը կ'անցնէին կարաւանները, թուրք դահիճները կացինի հարուածով մը ծոծրակին եւ հարուած մըն ալ կռնակին կ'իջեցնէին եւ անդունդն ի վար կը դլորէին արական սեռի այս մնացորդացը: Ու կը պատահէր յաճախ, որ վիզը կիսով փրթած մարդակերպ խլեակ մը քաշկռտէր իր դոյութիւնը՝ հասնելու եւ միանալու համար կարաւաններէն մէկուն:

Եւ այսպէս, օրէ օր հիւծող, ժամէ ժամ նուազող ու ամէն վայրկեան անարգանքներուն ու տառապանքներուն ամէնէն ահաւորներուն ենթարկուող սեբաստահայ զանգուածը երբ Թաքքա հասաւ եւ ապա զինադադարի փոլը հնչեց, Սեբաստիոյ կարաւաններէն մնացած էր չուրջ 450 անձ, որոնցմէ 60ը միայն էրիկմարդեր էին...:

Վերջացնելու համար հրէշապատումի այս նկարագրականը, որ շատ հեռու է կացութեան ահաւոր ամբողջութիւնը ներկայացնելէ, ստորեւ կը ներկայացնենք դահճապետներու եւ դահիճներու անուանացանկ մը, որքան որ կարելի եղած է հաւաքել այդ հրէշներուն անունները.—

Վալի Մուամմէր՝ տեղահանութիւններու ու ջարդերու առաջին պատասխանատուն:

Մելիխա Ջամանտարեան.— «1915 Յունիս 22ին տարագրուեցանիմ կառոով մինչեւ Մալաթիա. յետոյ, օրը 8 ժամ քալելով լեռնէ լեռ եւ ձորէ ձոր, հազարներով դիակներու վրայէն անցնելով, Սեպտեմբեր 1ին հասանիմ, միայն ես եմ ազատուած...»

Գեհաէտտին Շաքիր՝ առեն մը Մուամմէրի գործակիցը։

Տոքթ. Ֆազըլ պէյ՝ Զանդըրիի երեսփոխան։

Ռասիմ Միւթեվելլի–զատէ՝ երեսփոխան, վալիին խորհրդականը։

Մուսթաֆա Խոճա Թուրքալցի՝ վիլայէթէնճիմէնի անդամ, Ղանի պէյ՝ Իթթիհատի քարտուղար, Ղոլ–Աղասի Ալի էֆ.՝ խորհրդակից Մուամմէրի, Տարենտէցի Խոճա, Ղամալը Խոճա, Իզզէթ Խոճա, Էօզէն օղլու Մուսթաֆա՝ ջարդի համար միտքերը պատրաստողներ, Խալիլ պէյ՝ ժանտարմա ալայ քոմանտանի, Ալի Շեֆիզ՝ հազարապետ, Ռիֆաթ՝ փոլիս միւտիրի, Թեվֆիզ՝ տեֆթերտար, Ախը փաչա Զատէ Միւրթեզա՝ տեֆթերտարին ղրագիրը, Նիհթ պէյ՝ թերթի խմբագիր, Խայրի՝ Իչ–եուրտի տեղապահ, Ֆագալ Ազիզ՝ ջարդարար, Էրզրումի Շիւքրի՝ ջարդարար, Սատուլլա՝ ժանտարմըրիի քոմանտան եւ բանտապետ, Ալի պէյ՝ մբրալայ, տիվանը հարպի նախագահ, Ահմէտ պէյ՝ մեքթուպճի, Գարահիսարի զայմագամ, Մուսթաֆա Սապրի՝ հազարապետ, պատերազմական ատեանի մնայուն նախագահ, զայմագամ Փերիքէվ, Թեվֆիկ՝ չիֆթլիկ միւտիրի, չէթէ, Խալիտ, Ախը–փաչա զատէ, Ախը փաչա Զատէ Միւրթեզա՝ հայերու ինչքերու կողոպտիչ, Ավընտուք զատէ Հիւսէյին, Խանտէն Հասան՝ կողոպտիչ հայ խանութներու, Ահմէտ պէյ՝ Թուրք որբանոցի տնօրէն, քոմիսէր Հաֆըզ՝ տեղահանութիւնը վարող, Մահմուտ Քեամիլ՝ Կովկասի ճակատի հրամանատար, Տուրան՝ Ուլաչի միւտիր, պաշը պէօյիւկլի չավուշ Իսմայիլ, Քիւթիւնճի Խալիլ՝ չէթէ, ղարսցի չէթէպաշի Եահեա, պէյ Փունարի եւ Պաշը–Պէօյիւկի՝ ժանտարմաներ, Ղասապ Մուչթապախ, Հասան՝ չէթէապետներ, Էօրիւկճիւլի Իպօ՝ չէթէ, հարիւրապետ Սալաէտտին եւ Գոչհասարի ժանտարմա քոմանտանի, Քէչ–Մուսթանթիք, Զեքերիէ, Քիւչիւկ Հաֆըզ՝ կողոպտիչներ, Քէօսէ Հաֆըզ չավուշ՝ ջարդարար, Հաճի Էմին էֆ.՝ երեսփոխան, Էմվալը մեթրուքչի ռէիս, Հաճի–Ղրիպ՝ Հասան–Չէլէպիի միւտիրը, Մուսթաֆա–Լութֆի՝ Թոդաթի մուքասարըֆը, Հա–

սան–Հիւանի՝ գայմագամ, Իպրահիմ՝ գայմագամ, Գևհէթ՝ հաղարապետ, Սաատուլլա՝ բանտապետ, Մուհէտտին, Հիւքմէթ, Նուրի ձիգմնճիլաուղ՝ ջարդարարներ, հաղարապետ Ֆեքրի, միլգիմ Շիւքրի, Ռահմի՝ ջարդարարներ, դարսցի Շաքիր՝ ջարդարար։

Սեբաստիոյ վերման հիւպատոսը՝ Քարլ Վերթ եւ վերման սպաներ, իրենց կարգին, անմոռան չմնացին ցեղասպանութիւնը քաջալերելու դործին մէջ։

Տարագրութենէն վերապրող սեբաստահայեր, որոնք մասնակցեցան Այնթապի հայոց ինքնապաշտպանութեան կռիւներուն

⁂

Ահա այսպէս է որ ժողովուրդ մը ամբողջ բնաջնջուեցաւ ամենադժոխային պայմաններու մէջ։ Կ'անձրկինք սակայն ճիշդ ածականը դտնելու այս բոլորին, որովհետեւ, դժոխքի տառապանքներն իսկ պիտի նեմմանային սրեան այս ճանապարհին ընթացքին հայ ժողովուրդի կրած տառապանքներուն բաղդատմամբ։ Դժոխքի տառապանքները պայմանաւորուած են կրակով, իսկ հայ ժողովուրդը տառապեցաւ թէ՛ կրակով, թէ՛ սուրով եւ թէ ջուրո՛վ մանաւանդ։ Հարիւր հազարաւոր զոհերու ւլհակները օրօրած եփրատի կարմրած ու նեխած ջուրերը վկա՛յ։

Ահա այսպէս է որ ժողովուրդ մը ամբողջ, Գոլգոն մինչեւ Սեբաստիա, Էրզրումէն մինչեւ Վան հող ու մոխիր դարձաւ։ Եւ այս բոլորին մէջէն ամէնէն դժբեմ ճակատագիրը եղաւ սեբաստահայութիւնը։ Սեբաստիոյ նահանգին հայութիւնը՝ որ ազգին տուած է Մխիթար Սեբաստացիներ, Ալիշաններ, զօրավար Անդրանիկներ, Վարուժաններ, Նորատունկեաններ, Սեբաստացի Մուրատներ...։

Եւ ինչ որ ազատեցաւ Սեբաստիոյ հայութենէն – եւ ամբողջ արեւմտահայութենէն – կը պարտինք գլխաւոր երկու պատճառներու։–

Նախ եւ առաջ, արաբ ժողովուրդին մարդկայնականութեան ու գթասրտութեան, անապատներուն մէջ դեգերող հայ խլեակներէն փրկելով ինչ որ վրիպած էր Թուրքին եաթաղանէն։ Ապա՝ այն իրողութեան որ 1915–1918 երկարող պատերազմի տարիները պարզապէս բաւարար ժամանակ չհանդիսացան ամբողջապէս բնաջնջելու համար արեւմտահայութեան չուրջ երկու միլիոն զանգուածը։ Ինչ որ մնաց Ռաքքա, Հալէպ, Տէր Զոր կամ Մեսոպոտամիոյ անապատներուն մէջ, մահուան իրենց հերթը սպասող պատապարտեալներն էին, որոնք Թուրքիոյ պարտութեամբ վերջացած պատերազմին յաջորդող վինադադարին չնորհիւ աղատեցան ստոյգ մահէ։

Այս վոլորէն յետոյ սակայն, հայրենիքի մէջ թէ աշխարհացրիւ գաղութներու տարածքին վրայ, ուռճացած ու վերանորոգուած հայ ժողովուրդը աւելի քան երբեք կենսունակ է։ Հայ ժողովուրդին ամբողջականութեան որպէս մաս, սեբաստահայութիւնն ալ բազմացած ու կենսանորոգուած՝ սփիւռքի մէջ կը պահէ իր հայրենակցական միութիւններն ու մամուլը եւ հայրենի հողին վրայ կերտած է Նոր Սեբաստիան ու Նոր Կամարակը։ Սակայն որքան ալ ժամանակը անցնի, որքան ալ երջանիկ կեանք ապրի սեբաստահայը իր որդեգրած հայրենիքներուն եւ Սովետական Հայաստանի մէջ, երբե՛ք, երբե՛ք չի կրնար հրաժարիլ իր բազմադարեան պապենական հողերէն։

Ջարդուած ու անապատներուն մէջ մահացած մէկուկէս միլիոնին տեղը աւելին եկած է աւելնալու հայ ժողովուրդին վրայ։ Մշտնորոգ հայ ժողովուրդը ունի աւելի ապահով ու բարգաւաճ ներկայ մը, եւ անոր պայծառ ապագան պիտի գայ չողալու Թրքական խաւարին վրայ։

(Վէրջ)

ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆԻ ԵՒ ԻՐ ՁՈՐՍ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՆ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

(ԿԱՌԱՊԱՆԻ ՄԸ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ)

Հետեւեալը ականատեսի մը վկայութիւնն է հէգ Դանիէլ Վարուժանի, Ռուբէն Սեւակի եւ իրենց միւս երեք ընկերներուն խուժդուժ սպանութեան՝ որ տեղի ունեցաւ 13/26 Օգոստ. 1915ին, Չանկըրըի եւ Քալայճըքի միջեւ։ Շինականի մը բերնով աւանդուած այս պատմութիւնը՝ իր մերկութեանը մէջ՝ կարելի չէ առանց յուզումի կարդալ։—

Արհեստով կառապան եմ, անունս Հասան է· երկար ժամանակ կառապաններու պետը եղած եմ Բասքեմուճիցի Մահիր Էֆենտիի՝ որ բազմաթիւ կառքեր կը շահագործէր։ Հայերու տեղահանութեան միջոցին կը գտնուէի Չանկըրը, ուր՝ ինչպէս գիտէք՝ Պոլիսէն կարգ մը մեծամեծ հայեր աքսորուած էին։

Իրիկուն մը, ախոռին դրան առջեւ նստած սիկառս կը ծխէի՝ կառքս տեղաւորելու զբաղած, երբ տեսայ ձիաւոր անծանօթ մը՝ որ դէպի իմ կողմս կ'ուղղուէր։ Դաժան դէմքով ձիաւոր մըն էր։ Ախոռին մօտենալով թամբին վրայէն իջաւ եւ առանց ինձմէ ասպնջականութիւն խնդրելու՝ ձիուն սանձէն բռնելով ախոռ մտաւ ու զայն կապեց իմիններուս հով։ Իր այս ընթացքը ինծի տարօրինակ թուեցաւ, բայց եւ այնպէս ձայն չհանեցի՝ խորհելով որ թերեւս ճամբորդող մեծ պաշտօնատար մըն է։

Չէի խաբուած, վասնզի հեռանալու ատեն հրամայական շեշտով մը ինծի յանձնարարեց խնամել իր ձին եւ զայն պատրաստ ընել յաջորդ առտուն կանուխ· յետոյ հեռացաւ։ Հետաքրքրուած՝ հեռուանց անոր կը հետեւէի, դիտեցի որ մեր քաղաքի երեւելիներէն մեծ իթթիհատճիի մը տունը մտաւ, ուր քանի մը օրերէ ի վեր յանախակի ժողովներ տեղի կ'ունենային։

Հետեւեալ օրը արեւածագէն առաջ ուրիշ անձ մը եկաւ ձին առնելու։ Այս մարդը ինծի միաժամանակ ազդարարեց, որ պարտաւոր էի կառքովս միասին երթալ գիւղէն քառորդ ժամ հեռու տեղ մը եւ ինքզինքս դնել ոստիկանութեան տրամադրութեան տակ։ Հրամանը էր որ ինծի կը հաղորդէր, հարկադրուեցայ հնազանդիլ։ Առաջադրուած տեղին մէջ ուրիշ կառք մը կեցած էր։ Հոն կը գտնուէին ոստիկանական պաշտօնեայ մը՝ ոստիկան-զինուորի մը ընկերակցութեամբ, ինչպէս նաեւ *Պոլսէն Չանկըրը աքսորուած հինգ էֆենտիներ*։ Անոնցմէ մէկը երիտասարդ մըն էր, սեւ մօրուքով եւ վառվռուն աչքերով։ Անոնց ամէնքն ալ խաղաղին պէյերուն պէս լաւ հագուած էին։ Ձեռքերնին կապուած էր։ Մտահոգ ու ընկճուած երեւոյթ մը ունէին։ Ոստիկանական պաշտօնեան զանոնք առաջնորդեց իմ կառքս եւ ինքն ալ մտաւ միւսին մէջ՝ ոստիկան-զինուորն ալ միասին։ Մեզի հրամայուեցաւ ճամբայ ելլել Թիւնէյ գիւղի ուղղութեամբ՝ որ Չանկըրըէն վեց ժամ հեռու է։

Ժամ մը յառաջացած էինք, երբ ճամբու դարձած մէկ կէտին վրայ տեսնուեցաւ իրիկուան ձիաւորը՝ որ մեր ճամբան խաչաձեւեց եւ առաջ անցաւ՝ առանց բան մը արտասանելու։ Քիչետ կրկին ու երրորդ անգամ խաչաձեւեց մեր ճամբան՝ մեր շուրջը դիզերելու երեւոյթով մը։ Թիւնէյի կէս ժամ մօտեցած էինք, երբ յանկարծ միւսնոյն անձը մեր առջեւ տնկուեցաւ։ Շիտակ կառքիս վրայ եկաւ, իջաւ ձիէն եւ իմ ձիերուս սանձերէն բռնելով՝ ուզեց կառքը առաջնորդել ճամբէն դուրս, բլուրին տակը, հեղհեղատէ գոյացած խորունկ ձորամէջը։ Գետին ցատկեցի· նոյնը ըրաւ նաեւ ոստիկան-զինուորը· կարծեցինք որ աւազակներէ յարձակում պիտի կրենք եւ ինքնապաշտպանութեան կը պատրաստուէինք, բայց վրայ հասաւ ոստիկանութեան պաշտօնեան եւ մեզի

հրամայեց հաշուիլ եւ միաժամանակ մեծ ակնածանքով անծանօթը բարեւեց:

Այդ րոպէին մեր առջեւ ցցուեցան չորս հոգիներ՝ միւնչեւ իրենց ակռաները զինուած: Անծանօթը, որ կը թուէր թէ անոնց պետն էր, նշան մը տուաւ: Այս մարդիկը բռնեցին գիս ու միւս կառապանը, եւ մեր ձեռքերը կապելէ ետք կառքէն վար իջեցուցին հինգ ախոռականները, որոնց հրամայեցին իրենց ունեցած դրամները յանձնել: Եւ որովհետեւ ձեռքերնիս կապուած էր, գանձէ խուզարկելու գործը ոտանձնեցին ոստիկանները՝ որոնք անոնցմէ կողոպտեցին ինչ որ ունէին, – դրամ, զանազան առարկաներ, սիկառնիկ, թղթապանակ, համրիչ: Ոստիկանը ճանի մը բառեր փսփսաց չէթէներու պետին ականջին: Կ'երեւայ թէ վերջինէս խնդրեց կողոպուտը իրեն եւ ոստիկան–գինուորին թողուլ: Այս գործողութիւնն ալ աւարտելէն ետք՝ ոստիկանը եւ ոստիկան–գինուորը միւս կառքը նստելով մեկնեցան: Իմ ձեռքերս ալ ձակելով արտօնեցին որ ճաղաբ վերադառնամ: Գալով ախոռականներուն, չորս չէթէներու եւ անոնց պետին կողմէ հրամայուեցաւ իրենց հետեւիլ:

Ջանանք հեռուէն կը դիտէի· հետաքրքրութիւնը գիս անհանգիստ կ'ընէր··· արդեօք այդ էֆենտիները ո՞ւր կը տանէին: Այդ գինուած մարդիկը եւ իրենց պետին խորհրդաւոր ընթացքը գիս կը մտատանջէին բուռն կերպով: Ջորամէջը կտրելով անցան միւս եզրը՝ ուր փոքր անտառիկ մը բլուրը կը զարդարէ: Քիչ մը աւելի առաջանալով, անոնց պետը արտասանեց ճանի մը բառեր՝ որոնք չկրցի հասկընալ, ինչու որ ես անոնցմէ բաւական հեռու էի: Ասկէ ետք մարդիկը յարձակեցան էֆենտիներուն վրայ, անոնց զգեստները հանեցին եւ բոլորովին մերկացուցին···

Չեմ կրնար նկարագրել այն տեսարանը՝ որուն ներկայ եղայ···: Այս խեղճ զոհերը մէկիկ մէկիկ ծառերուն կապուեցան: Իրենց ձեռքերը կապուած ըլլալով՝ չէին կրնար ինքզինքին պաշտպանել: Յետոյ չէթէապետը եւ իր մարդիկը իրենց դաշոյնները մերկացուցին եւ սկսան դանդաղօրէն եւ հանդարտ կերպով զանոնք մորթոտել: Դատապարտեալներու աղաղակը եւ անոնց յուսահատ կատաղութիւնը սիրտս կը ճմլէին:

Այո՛, ես ալ մարդ մը սպանած եմ եւ 15 տարի դիապարտութեան դատապարտուած, բայց ես երբեք այս մարդասպանները պէս անարգ չեմ եղած: Իմ զոհս գիս անպատրաստ ըլլալով՝ բարկութենէս կատղած եւ զէնքի դիմած էի· գնդակը գնաց ու սպանեց հակառակորդս: Կը ցաւիմ զայն սպանած ըլլալուս համար: Վերջապէս այդ մարդը անպատուիչ խօսքերով ինծի սպառնացած էր, մինչդեռ հինգ խեղճ էֆենտիները այս չէթէներուն բան մը ըրած չէին, գանոնք նոյնիսկ չէին ճանչնար, եւ հոգ, դանդաղօրէն ու հանդարտ կերպով կը մորթուէին···:

(*Հայկազեան Տարեգիրք*, Պոլիս, 1922)

ԲԵՆԻԱՄԻՆ Կ. ԺԱՄԿՈՉԵԱՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԶՕՐԱՀԱՒԱՔ

1914ի ամրան արձակուրդին Տիգրանակերտի Հայնի գիւղն էի։ Օր մը ատաղձագործ Գ. Յովհ. Նահարեանին քով նստած էի, երբ մեր գիւղի վինուորական հրամանատարը, միւլազըմ, ներս մտնելով ըսաւ. «Սեֆերպիրլիկ յայտարարուած է»։ Ոչ մէկերնիս հասկցանք իմաստը։ Տուն գացի եւ եղբօրս հետ քրքրեցինք մեր թրքերէն բառամթերքը, չկանցինք ստուգաբանել։ Անօգուտ։ Սակայն չուտով մունետիկներն ու թմբուկ, սրինգը սկսան ժողովուրդը վինուորագրութեան հրաւիրել։

Ամէն կողմ խանդավառութիւն, երգ ու պար եւ երիտասարդները գունդ գունդ դիմեցին կառավարատուն։ Բայց չուտով մթնոլորտը փոխուեցաւ։ Գտնուեցան փախստական քիւրտեր։ Ատոնք բերին կեդրոնական աղբիւրին գլուխը եւ գետին պառկեցնելով սկսան ծեծել եւ կիսամեռ բանտ նետել։ Մթնոլորտը ճնշիչ դարձաւ։

Սեպտեմբերին բաժնուեցայ եղբօրմէս։ Ան մնաց գիւղը՝ ուսուցիչ ըլլալու, իսկ ես գացի ուսուցչանոցի վերջին տարին լրացնելու։ Մեռելատունէ հեռացողի նման եախս թողուցի իմիններս։

Երբ հասայ Մամիւրէթ իւլ Ազիզ կամ Մեզիրէ, նոյն ճնշիչ մթնոլորտը կը տիրէր։ Դըպրոցները կիսափակ էին։ Բարձրագոյն դասարանները մեծ մասամբ պարապ էին։ Շարք մը ուսուցիչներ զինուորագրուած։ Առանց որոշ պատճառի քաղաքը ընդհանրապէս, հայութիւնը մասնաւորապէս անչնչելի մթնոլորտի մէջ կը զգար ինքզինք։ Ասիկա չատ աւելի ըզգալի դարձաւ, երբ Կ. Պոլսէն լուրը հասաւ հնչակեաններու ձերբակալութեան, ու Մեզիրէէն տարուեցաւ Միկրտիչ Երէցեանը։ Բարեբախտաբար ձեռք չկանցաւ Սահակ Տերթեանը, թէեւ յետոյ՝ ա՛ն ալ նահատակուեցաւ։

Թէեւ գերման միսիոնարութիւնը յանձն առած էր ուսուցիչներուն փրկագինը (պետէլ – յիսուն օսմ. ոսկի) տալ, սակայն Ահարոն կարապետեան եւ ուրիշներ գերման պարտութիւնը այնքան անխուսափելի եւ չուտափոյթ նկատած էին, որ յանձն առին ժամանակ մը պարտքի տակ մնալ։ Որով գերման որբանոցներն ու ուսուցչանոցն ալ նոյն վիճակը ունէին։ Բայց տնօրէնութիւնը յանձն առաւ մեր դասարանը պահել, որպէս չըլլանայ արտ։

Մարաչէն նոր եկած ուսանող մը, Գէորգ Միքայէլեան, Ֆոնուղի հերոս վարդապետին եղբօրորդին Թագաճեան եւ ես փրոֆ. Գուճդանեանի բնակարանէն սենեակ մը վարձած կ'ապրէինք։

Խարբերդի կամ Մամուրէք իւլ Ազիզի վիլայէթին քարտէսը։
Պատմական Զորրորդ Հայքը։

ՀԱՑ ՁԻՆՈՒՈՐՆԵՐԸ

Հայերը որպէս հաւատարիմ քաղաքացիներ գունդագունդ դիմեցին զօրանոց, կարճ վարժութենէ մը յետոյ ղրկուեցան ճակատ։ Սակայն կառավարութիւնը իր դարաւոր ոճրամտութեամբ երբեք հայը հաւատարիմ համարած չէ։ Հակառակ որ հազարներով երիտասարդներ զէնքի տակ իրենց պարտականութիւնը կը կատարէին, կառավարութիւնը մեծ թիւով հայերէ զէնքերը ետ առաւ։ Առանք առաւօտէն մինչեւ իրիկուն, արեւուն եւ անձրեւին տակ, յաճախ առանց կերակուրի եւ ջուրի, պարտաւոր էին քար կոտրել և ճամբայ չինել։ Շատ աւելի վատթարացաւ անոնց վիճակը, երբ փոխադրութեան միջոցները պակսելով զանոնք գործածեցին իբր գրաստ։ Անոնք պարտաւոր էին ծանր բեռներ չալկած օրերով հոս ու հոն փոխադրել։ Առանց բանակը կոչուեցաւ ամէնէ թապուրի (աշխատաւորներու բանակ)։ Երրորդ, փոքրաթիւ խումբ մը, որպէս երկրապարծական բանակի (զրաաթ թապուրիի) զինուոր պարտ էին երկրապարծական աշխատանք տանիլ, կեդրոնին կամ դաշտերու մէջ։ Երբ իմ ընկերներս ստիպուեցան զինուորագրուիլ, այս բանակին մէջ զետեղուեցան Փասթոր Էհմանին դիմումով։ Ես մերժեցի զինուորագրուիլ։

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՑԿԱՑՈՒՄ

Երբ գիւղ ու քաղաք այսպէս կ'ամայանային, տուները կը պարպուէին, միւս կողմէ պետութիւնը կը ձեռնարկէր տնտեսական ճընշումի իր քաղաքականութիւնը։ Թեֆելիֆը

հարպիէ (պատերազմական նպաստ) անուան տակ սկսաւ բռնագրաւել երեւակայելի եւ աներեւակայելի ամէն ապրանք: Ոեւէ պետ լուր մը կը ղրկէր ոեւէ վաճառականի եւ ամէնէն լաւ ապրանքը կը պահանջէր: Ցաճախ իր անձնական տան համար: Ոչ մէկ հայ կրնար տնտնալ: Կամաց կամաց հայերը անխտիր, առանց դասակարգի, դաւանանքի, լմբռնումի տարբերութեան, քաղաքացի կամ գիւղացի, վաճառական կամ երկրագործ պարտաւոր էին լոլոր ունեցածնին յանձնել կառավարութեան, որպէս հայրենասէր, նպաստելու կառավարութեան յաղթանակին, մէյտ ապահովուած թուղթով մը՝ ապագային փոխարժէքը գանձելու պայմանաւ: Բամպակեղէն, բրդեղէն, կաշեղէն, անկողին, վերմակ, ցորեն, գարի, վարսակ, կորեկ, չաքար, քարիւղ, իւղ ու պանիր, ամէնը բռնագրաւուեցան, երբ յաժամակամ չյանձնելու փորձեր կատարուեցան: Այս ապրանքները փոխադրելու պատրուակով ձի, ջորի, էշ, դոմէշ, եղ, կով եւ վերջապէս երիտասարդներ ու նոյն իսկ կիներ տարուեցան ու պարծածուեցան իբր դրաստ:

ԹՈՒՐՔԻԱ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԷՋ

Գերմանիոյ սկզբնական յաղթանակներէն հրապուրուած եւ համիսլամական երազներէ տարուած՝ Թուրքիա մտաւ պատերազմի մէջ: Թրքական «անպարտելի բանակը» առաջին օրերուն յաղթականօրէն վազեց դէպի Կովկաս, բայց չուտով եկաւ պարտութիւնը եւ մենք՝ զաւառի մէջ՝ զարմանքով կարդացինք էնվէր փաշային չնորհակալական նամակը ուղղուած հայութեան, քանի որ պարտեալ բանակին ընդհանուր հրամանատարը իր ազատութիւնը կը պարտէր հայ զինուորի մը, Ակինեանի, որը իր կռնակը առած փախցուցած էր հրամանատար էնվէր փաշան:

Աւիկա սակայն երբեք չկրցաւ Թուրքին, նոյնիսկ էնվէրի սրտէն հանել թշնամական մտածումը հայուն հանդէպ:

Բանակի պարենաւորումի դժուարութեան վրայ աւելցաւ անմաքրութենէ յառաջացած «վարցաւ» կամ ժանտատենդի հիւանդութիւնը: Ոջիլները կը վխտային: Կարծես եգիպտոսի վրայ արձակուած տասնըմէկերորդ հարուածն էր: Ամերիկեան հիւանդանոցը մասնաւոր դիրք մը հրատարակեց ժողովուրդը ըզգուշացնելու համար: Ամէն կողմ հսկայ ոջիլներու նկարներ: Առանց ոջիլ ունենալու ալ մարմինդ կնոտալով կ'այրէր: Այսօրինակ դժուարութիւններու չդիմանալով Թուրք, քիւրտ եւ կարգ մը հայեր ալ բանակէն փախչիլ ըստիպուեցան: Այս պատահական փախստականները պատրուակելով աւելի չատ չինծու փախստականներ ինտեելու ելան: Ոստիկանները քաղաքին մէջ, ժանտարմները գիւղերու մէջ տուներ մտնելով հապար ու մի անդթութիւններ, բռնութիւններ, բռնաբարումներ եւ աներեւակայելի խենէչութիւններ կը կատարէին: Ծեծել, կտրել, վառել ինչ որ կարելի էր:

ՋԻՆԿՈՒՐՈՒ ՀԱՒԱՔՈՒՄ

Սահմանապրութեան վեց տարիներուն կարգ մը միամիտ հայեր այնքան մտերմացան այս ու այն թուրքին հետ, որ բոլոր դաղտնիքներն իսկին անոնց առջեւ, չատ անդամ նոյնիսկ երեւակայական զէնքերու պատմութիւններ հիւսեցին: Ահա՛ պատեհութիւնը այդ պատմութիւնները չահագործելու: Կառավարութիւնը նոր պատրուակ մը դտաւ բարբարոսական չարչարանքներու: Հրապարակաւ զէնքերը պահանջեց: Մինչեւ ծունկի վրայ աղօթելէ զատ ոեւէ բանէ լուր չունեցողներէ կը պահանջուէին զէնքեր, որոնց անունները չէին լսած: Եղաւ ժամանակ որ կառավարութիւնը ինք կ'որոշէր պահանջուած զէնքերու քանակը եւ քաղաքը, թաղը կամ գիւղը պարտէր հայթայթել: Անսաստողը սարսափելի խոչտանգումներու կ'ենթարկուէր: Գտնուեցան անձեր, որոնք կեղծաւորաբար մօտեցող թուրքերէ զէնք գնեցին, յանձնեցին ազատուելու համար, բայց ատանկներուն չարչարանքը աւելի ծանր կ'ըլլար:

Ժողովուրդին չարչարանքին չդիմանալով Առաջնորդ Գուսակ Վրդպ. քանի մը հեղինակաւոր անձերու հետ դիմեց կուսակալին՝ դադրեցնելու համար ծեծ ու չարչարանքը: Կուսակալը պատուո՛յն վրայ խոստացաւ վերջյնել ամէն բան՝ եթէ ժողովուրդը ինքնաբերաբար յանձնէր զէնքերը: Անոնք հաւատալով անոր պատուոյ խօսքին, մոռնալով թէ ան պատիւ չունէր, հրապարակ ելան հա-

Կեդրոնը՝ նահատակ Պսակ Ս. Վրդ. Խորէնեան. Աւաջնորդ Մ. Ազիկի, աջին՝ Տիգրան Աշխարհունի, Արաբկիրի Ազգ. կեդր. վարժ.ի տեսուչ, նահատակ, ձախին՝ նոյն վարժ.ի ուսուցիչներէն

մոգնելու ժողովուրդը: Իրենք չէին բաւեր, Վեր. Սինանեան, Խարբուէյեան, Զարիֆեան եւ քանի մը այլ անձեր դիմեցին ղերման հաստատութիւններու տնօրէն Փասթոր Էհմանին, որպէսզի ղործակցի իրենց՝ քանի որ անոր ղերմանացիի հանգամանքը կրնար վստահութիւն ներշնչել: Էհման՝ միշտ հետը կարեւոր հայ անձ մը առնելով՝ քարոզեց Խարբերդ, Հիւսենիկ, Խուլազիւղ (իմ դիտացածներս), ուրիշներ կ'աւելցնեն նաեւ Բաղմաչէն: Բայց Թուրք ճիւաղը բոլորն ալ խաբած էր:

Այնուհետ, երբ Ջէյթունի նման յեղափոխութեան մէջ Թրծուած հայեր չկրցան պատեհութիւնը օդտագործել եւ դիմադրել ու զէնքերը յանձնեցին, կարելի չէր տարբեր բան սպասել խարբերդցիէն, որ դարերով միայն մշակոյթով զբաղած էր ու վերջին չրջաններուն միսիոնարական հոգեբանութեամբ դաստիարակուած էր:

Աչունէն գարուն չարք մը դէպքեր պատահեցան: Նախ ղերմանացի զինուորական մը եկաւ կարինէն ու մեկնեցաւ Պաղտատ: Շատերու հետ Փասթոր Էհմանն ալ մեծ յոյսեր կապեց անոր եւ ուստի մեզի մասնաւոր երգ մը սովրեցնելով՝ որպէս ղերման սաներ՝ երգով դիմաւորելու տարաւ: Ինք եւ ուրիշներ յուսահար եղան կարծելով թէ անոր միջամտութեամբ պիտի թեթեւնային խստութիւնները: Սակայն ան՝ անտարբեր՝ անցաւ ու գնաց:

Գերման սրբերէն երեք վանեցիներ վան տարուեցան, որպէս թէ կասկածելի նամակներ ղրած էին:

Եփրատի ուսանողներէն՝ ուսուցիչ Շահ.. պազ Ակնէն կամ Արաբկիրէն բերուեցաւ որպէս նամակով պատերազմական դաղտնիքներ տարածող: Անչան դէպքեր, բայց նման րոպէներու ամէնը կասկածելի կը դարձնէին:

ՓԱՓԹԻՒԼԱՍԻՈՆՆԵՐՈՒ ՁՆԱՈՒՄ

Ամէնէն ծանրակչիռ դէպքն էր: Եւրոպացիներու եւ ամերիկացիներու վայելած առանձնաչնորհումները ընդունեցան, այսինքն երեւութական վերհսկողութիւնը վերցուեցաւ: Ցարդ քօղի տակէ կատարուած ծեծ, խոչտանգում իրենց այլազան տեսակներով եւ աստկութեամբ սկսան հրապարակաւ կատարուիլ: Ամէն զատ եւրոպական բոլոր հաստատութիւնները հիւանդանոցի վերածելու պատրուակաւ ղրաւուեցան, որպէսզի չըլլայ թէ հայեր պահուին անոնց մէջ: Երբ կը փորձէին Եփրատ քօղը ղրաւել, տնօրէնը ցուցուցած էր հիւպա-

տոսին կնիքը ու սպառնացած էր անոր ձեռք զարնողին: Փխ փինթի զինուոր մը քաշած կոտրած էր կնիքը գռեհիկ հայհոյութիւններով:

Ամերիկեան դրօշը, հիւպատոսին կնիքն ու հիւպատոսն ալ լռեցին որպէս անարժէք:

Ֆրանսացիք հեռացան քանի որ պատերազմի մէջ էր Ֆրանսան: Քոլէճը գոցուեցաւ: Մնացին փէր Լուի եւ փէր Պազէլ, որպէս քրքքահպատակ: Ֆրանսացիներուն դործը մասամբ յանձնուեցաւ Գէորգ Ահարոնեանին, որը իբր դրամատան գանձապահ մնացած էր:

Այս բոլորը բաւարարութիւն չտուին: Դիժոխային ահաւոր սարսափը իր մոլուցքին գոհացում գտնելէ առաջ պէտք էր ժողովուրդը վերածուէր անգլուխ հօտի մը, ուստի կրօնական, կրթական, քաղաքական, առեւտրական առաջնորդները ձերբակալուելու էին:

ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1915ի Ապրիլի վերջերը (մենք Ապրիլ 23ին վկայական ստացանք, յուշարկաւորական մթնոլորտի մը մէջ, քանի մը ուսուցիչներու եւ սաներու ներկայութեան) փոլիս-քոմիսէր մը կ'այցելէ եղիգի փոապան Կարապետ Հոլքիկեանին եւ կ'ըսէ. «Ես քեզի հետ հաց ու աղ կերած եմ: Դաղտնիք մը պիտի հաղորդեմ: Քանի մը օրէն հայերուն գլխուն խիստ ծանր բան մը պիտի պայթի: Ձիշդ չեմ գիտեր ինչ է, բայց զգուշացիր»: Կարապետ աղան յաջորդ օրն իսկ հետը առնելով դաշնակցական ընկեր կարօն, Տօքթ. Նշանը, կ'երթայ Առաջնորդ Գսակ Վրդ.ին եւ կը յայտնէ ըսուածը: Սահմանադրական տարիներուն թմրած առաջնորդներ, փոխանակ ինքնապաշտպանութեան մասին մտածելու, կ'որոշեն զէնքերնին պահել եւ սպասել դէպքերու ընթացքին: Բայց դէպքերը թաւալգլոր եկան: (*)

Մայիս մէկին Խարբերդ գացած էի եւ քանի մը եփրատի ու Թլկատինցիի սաներու հետ հաւաքուած էինք Մելքոն Սամուրեանին բնակարանը, երբ լուր եկաւ թէ փրոֆ.ները ձերբակալուած են: Սպասել կարելի չէր: Ծրուեցանք: Ես Մեզիրէ իջնելու համար, երբ ամերիկեան հաստատութիւններուն քովէն կ'անցնէի, տեսայ թէ փրոֆ. Յովհ. Գուճքանեանին տան մօտ ոստիկաններ կային: Այսպէս պատմեց իր մեծ աղջիկը, Տիկ. Ժամկոչեան. «Հայրս կ'ածիլուէր դուրս ելլելու համար: Քանի մը օրէ ի վեր կը տեսնէր վտանգին մօտենալը եւ կը մտածէր իր տերսիմցի սաներէն մէկուն լուր ղրկել, որ գայ զինք փախցնէ: Սակայն անկէ առաջ եկաւ ոստիկան մը եւ զինք հրաւիրեց գայմագամին քով: Ան փիլիսոփայի պաղարեամբ լրացուց ածիլուիլը եւ մեզ հանդարտեցնելու համար՝ հիմա կու դամ՝ ըսաւ ու մեկնեցաւ: Ու դեռ պիտի գայ: Բայց ոստիկաններ եկան ու սկսան տունը խուզարկել: Նոյնիսկ հաւկիթ մը կոտրեցին մը-տածելով թէ մէջը պահուած բան մը կրնան գտնել»:

Մեզիրէ հասնելով լսեցինք թէ Խարբերդի եւ Հիւսէնիկի մէջ ձերբակալուած են Փրոֆ.ներ Թենեքեճեան, Լիւլեճեան, Սողիկեան, Նահիկեան, ասորի Պ. Աչուր, Տ. Վարդան Քհնյ. Ալանեան, Յովսէփ Մալէմեզեան, Գէորգ էֆ. Վարդիկեան, կարապետ Թաչճեան, Արմենակ Թեվրիզեան, Գէորգ Նալպանտեան, Տրդատ Ճիկերճեան, Վարդապետեան, Թումաճան Թումաճանեան, փաստաբան Աստուր Ժամկոչեան, իսկ Մեզիրէի մէջ Հնչակեան Նշան Ղազարոսեան (Զէյթունի հերոսներէն), Սեմերճեան, Սահակ Տերթլեան, դաշնակցական կարօ, Տօքթ. Նշան, Աստիկեան, Առաջնորդ Գսակ Ծ. Վրդպ., Երուխան: Աղէտը կատարեալ էր: Երիտասարդ չկար, տնտեսութիւնը՝ քայքայուած էր, չարչարանքներու տակ բարոյալքուած ու հիմա անգլուխ մնացած ամբոխ մը միայն մէջտեղը: Ալ ինչէ՞ն վախնալ: Ու քաղաքէն ներս, ու քաղաքէն դուրս, բանտէն ներս ու բանտէն դուրս ամէն տեսակ գազանային վայրագութիւններ սանձարձակօրէն ոկսան դործադրուիլ:

Մեզիրէի բանտին մէջ յեղափոխական ղեկավարներ՝ Ղազարոսեան, Սեմերճեան, կարօ, Աստիկեան, Տօքթ. Նշան (որը բանակէն արձակուրդով եկած էր, բայց լսելով թէ դոր-

(*) Ասիկա պատմեց կարապետ Աղան, երբ իր հով հացագործ էի եւ ես 1930ական թուականներուն պատեհութեամբ մը մամուլին մէջ գրեցի եւ առաջարկեցի հաւատացողներուն ստուգել իրմէ, որը կը բնակէր Մարսէյլ: Ձեմ գիտեր թէ հարցնող եղա՞ւ, բայց գիտեմ թէ ժխտող չեղաւ:

ծերը չատ են, կամաւոր դործի լծուած էր), ժամերով ծեծի ենթարկելէ յետոյ պաղտնիք կորզելու պատրուակաւ ժամերով ծիծերուն չուրջ ասեղ ու հերիւն կը պտտցնեն: Կարապետ Թաչճեանը ջուրը դրուած ուռենիի ճիւղերով ծեծելէ յետոյ մարմնոյն ուռած տեղերը ածելիով կը ճեղքեն եւ մէջը քացախ կը լեցնեն:

Փրոֆ. Նէր Պուձիլեանեան, Լիւլեճեան, Սողիկեան ահաւոր ծեծերու ենթարկուելէ, մազ ու եղունգ քաշուելէ, աչքանով միսերը կտրտուելէ յետոյ սպանդանոցէն բերուած մյուակոյտի նման արիւնլուայ կը նետուին բանտին յատակը: Ժամեր յետոյ ահաւոր ցաւերու տակ արթննալով, սողոսկելով իրարու կը մօտենան: Մեծ դժուարութեամբ զիրար կը

Փրոֆ. Սողիկեան եւ Լիւլեճեան անհրեւակայելի չարչարանքներէ յետոյ՝ որպէս ազատ-որմադրական ազատութեան, բայց առաջինը Խարբերդի, երկրորդը Կարնոյ մէջ մեռան: Միայն Փրոֆ. Խաչատուրեան ազատութեան եւ Ալեքսանդրիոյ մէջ «Եփրատ» հրաժշտական դպրոցը հաստատելէ ետք մեռաւ:

ճանչնան: Աւելի սարսափելին պահուած էր: Իրենց քով գտնուող Թուրքեր, երբ կը տեսնեն թէ արթնցած են, սիւնը կապուած մէկը կը ցուցնեն: Ծայտնի է, սարսափելի չարչարանքի տակ անճանաչելի ճիւաղի մը վերածուած մէկն է: Պարան մը ոտքէն մինչեւ վիզը օձի նման փաթթած են ու երկու ծայրերէն քաշելով կը պրկեն երկու հոգի: Կը ճանչնա՞ք, կը հարցնեն: Երկար քննութենէ յետոյ մին կ'ըսէ. «Թենեքեճեան էֆենտին է»: Հա, հա, հա, կը ծաղրեն: «Այո, ձեր էֆենտին է: Բոլորդ ալ այսպէս պիտի ըլլաք»:

Փրոֆ. Թենեքեճեան, լաւութենան եւ քաղցրութեան մարմնացումը, քալ թրքատեաց, զգայուն պատմաբան, որ Թերմոփիլէի պատերազմը պատմելու ատեն կուլար ու կը լայնէր, ողողքական համայնքին ազգապետը, իր պաշտօնակիցներու կրած բոլոր չարչարանքներուն ենթարկուելէ յետոյ ոտքերէն կախուած էր, գլուխը արտաքնոցին ծակին մէջ ու հիմա անճանաչելի խաչեալ սուրբի մը պէս կնցած էր, որուն ի տես Յարբերդի Սոկրատը՝ Պուճիգանեան՝ կ'աղաղակէր. «Ո՞նչ իրաւունքով»:

Ո՛վ հայկական միամտութիւն:

Բանտին մէջ սպաննեցին Մարտիրոս Մուրատեան: Աներեւակայելի չարչարանքներու ենթարկեցին փաստաբան Ժամկոչեան: Ֆերմանեան հաճի Յակոբը ծայր աստիճան խոշտանգումներու ենթարկեցին՝ Վեր. Ամիրխանեանին եւ Փրոֆ. Որբերեանին տոջլէ: Առաջինը չդիմանալով հիւանդացած, երկրորդը յիմարացած հիւանդանոց փոխադրուեցան:

Քահանաներու ոտքեր պայտեցին, կուսակցական մեծեր ցիցի վրայ նստեցուցին: Վերջապէս գազանացած մարդկային մտքին յղացած սանդարամետական բոլոր հնարաւոր միջոցներով ջանացին հայը ստորնացնելէ յետոյ հայու Աստուածն ալ նախատել: Պատմուեցաւ թէ մարդ-անասուն մը փորձած է Ուշլուի հայ եկեղեցիին խորանը իբր արտաքնոց դործածել, որը լսելով Վեր. Ասատուր Եղոյեան ըսած է. «Այդ մարդը սպաննողը երկինք կ'երթայ»: Բայց չատ ուշ:

Աչխարհ իմանալու է, թէ այս բոլորը կատարուեցան Գոլոյ հրամանով եւ գաւառի ամէնէն յետին Թուրք, քիւրտ, չերքէզ, չեչէնի գիտակից մեղսակցութեամբ: Ոչ ոք կրցաւ գիտնալ թէ ի՞նչպէս դարերով հայուն հետ ապրող, հայուն քիւրտ (այսինքն կնքահայր) եղող քիւրտը մէկ օրէն միւսը կրցաւ թշնամանալ: Սակայն եղաւ: Ոչ մէկ բացառութիւն:

Աչխարհ ու երկինք տեսան ու լուեցին:

Գտնուեցան քանի մը միսիոնարներ, որոնք փորձեցին լսցնել: Եփրատի տնօրէն Ընեսթ Ռիկզ Յարբերդէն մեկնեցաւ Գէյրութ եւ անկաւ Միացեալ Նահանգներ, ուր խօսեցաւ, պատմեց, բայց անօգուտ:

1915 Մայիս 5ին Փասթոր Էհման հեռագրեց Գոլոյ գերման դեսպան Ֆոն Վանկենհայմին եւ Հոհենլոհէ իչխանին. «Քանի մը օրէ ի վեր քաղաքին եւ չրջակայ վիւղերու քրիստոնեայ տուներուն մէջ խուզարկութիւններ կը կատարուին: Կառավարութեան աչքին կասկածելի նկատուած անձինք կը ձերբակալուին եւ քրիստոնեաներուն կը հրահանգուի իրենց զէնքերը յանձնել: Այս պատճառաւ ամբողջ քրիստոնեայ բնակչութիւնը մատնուեցաւ սոսկումի՝ վախնալով յոռեգոյն հետեւանքներէ: Իմ այս երկիրը անցուցած 18 տարիներու փորձառութեան վրայ հիմնուած ճշգրիտ տեղեկութեանց համաձայն՝ կը փափա-

Վարդան Քհնյ. Այսլանեան եւ Յակոբ Ֆեյմանեան՝ դժոխային չարչարանքներով նահատակուած

քէի Զերդ վսեմութեան ուշադրութիւնը հրաւիրել այն իրողութեան վրայ, թէ այս կուսակալութեան ամբողջ բնակչութեան բացարձակ մեծամասնութիւնը հնազանդ է կառավարութեան եւ երբեք մտքէն չէ անցուցած անոր դէմ ապստամբիլ: Ջանէն մինչեւ քառասունհինգ տարեկան այրեր առանց դժուարութեան արդէն զօրակոչին հետեւած են: Քրիստոնեայ բնակչութիւնը արդէն իր կարելին ըրաւ պինուրական պիտոյքներու պրաւման խնդրին մէջ կառավարութեան ընդառաջ երթալու, անանկ որ մարդկութեան չահերուն անունով կը խնդրեմ մեր վիլայէթի քրիստոնեայ բնակչութեան համար գութ եւ պաշտպանութիւն հայցել: Ընդհանուր կառավարիչը պիտ վստահեցուց ամէն միջոց ձեռք առնել որպէսզի կացութիւնը խաղաղ կերպով կարգադրուի: Ինքն ալ անձամբ այս տեղի քրիստոնեայ բնակչութեան խաղաղասէր նկարագրին համոզուած է: Սակայն կայ ու կը մնայ վտանգը, որ հայատեաց ղօրաւոր եւ ազդեցիկ տարրեր գերիչխեն եւ վատթարագոյն քայլեր առնեն, անանկ որ Զերդ վսեմութենէն յանուն մարդկութեան չահերուն պիտի խնդրէի հարկ եղած քայլերը առնել կեդրոնական իշխանութիւնները լուսաբանելու այս տեղուան վիճակին ու դրութեան մասին»: (Յանօթ.— այս ու յետագայ հեռագիրներուն թարգմանութիւնները կատարած է Փրոֆ. Հայկ Արամեան եւ մեզի տրամադրած):

Նոյն առեն փասթոր Էհման ի գուր կը ղէմէ կուսակալին յիշեցնելով իր ՊԱՏԻՈՑ ԽՈՍՏՈՒՄԸ: Կուսակալը կը համարձակի ըսել· «Եթէ մենք ղերմանի կառավարութեան հրահանգը գործադրենք, աւելին ընելու ենք»: Չեմ կրնար երաշխաւորել ասոր ճշգրտութիւնը: Մեզի ըսուեցաւ: Այսքան:

Գործուած անմարդկային ոճիրը արդարացնելու համար անձանօթ աղբիւրներէ հայթայթուած զէնքեր կախեցին զօրանոցէն եւ որոշ անձեր անոնց առջեւ նկարեցին, ցոյց տալու համար, թէ անոնց քովէն գտնուած են: Աւելի գրգռիչ՝ անտուկներով ածելի դրին ու ժողովուրդին յայտարարեցին· «Այս զէնքերով կառավարութիւնը պիտի տապալէին եւ ածելիներով մեր մայրերուն, կիներուն եւ աղջիկներուն ատինքները պիտի կտրէին»:

Յունիս 17ին նոր հեռագիր մը կու տայ փասթոր Էհման, որուն վանկենհայմ կը պատասխանէ· «Ձեր նամակը եւ հեռագիրը ստացած եմ: Գոհ եմ իմանալով թէ այդ տեղի վիճակը առ այժմ ոչ մէկ իրաւացի մտահոգութեան տեղի կու տայ: Կը յուսամ թէ ապագային ալ խոհական տարրեր պիտի յաջողին ծանր միջադէպերու առաջքն առնել: Բնական եւ հասկնալի է, որ կառավարութիւնը վանի ցաւալի դէպքերուն հետեւանքով մասնաւոր դժուարին մի քանի միջոցներու դիմէ եւ այս առիթով երբեմն խաղալ բնակչութիւնն ալ տառապի: Ամէն անգամ որ պարագան ներկայանայ՝ Ձեր տեղեկութեան վրայ կառավարութեան ուշադրութիւնը պիտի հրաւիրեմ: Միւս կողմէ Ձեզմէ ալ պիտի խնդրեմ իշխանութեան եւ բնակչութեան յարաբերութիւնը օգտագործել հանդարտեցնող միջոցներով: Ակէ զատ կը փափաքիմ յիշել թէ՝ ցարդ հակառակ կարգ մը զրգռութիւններու եւ ի հեճուկս զանազան խռովութիւններու՝ ո՛չ մէկ տեղ հայոց հանդէպ դանդուածային ձեռնարկներ, կողոպուտ պատահեր են: Մասնաւոր հետաքրքրութեամբ եւ յօժարակամ կը սպասեմ դալիք մանրամասն տեղեկութիւններու»:

Իրականութիւնը սակայն՝ բոլորովին տարբեր էր: Կարինէն առաջին խումբը կը հասնի: Գետութիւնը հայը խաբելու համար կառք ու ձիով հասցուցած էր կարնեցիները: Բայց ժամանակի ընթացքին անոր հետեւեցան նորեր: Զոր Աղբիւրն ու Միսաքենց Զուրը՝ չրջակայքով՝ ծածկուեցան ցնցոտիապատ, կմախացած կին ու մանուկներով, որոնք հազար բռնութիւններու ենթարկուած էին: Մուշէն եկաւ դերմանուհի մը, որ միամտութիւնը ունեցած էր ընկերանալու գաղթողներուն: Պատմութիւնները իրարմէ աւելի փշաքաղող: Գիւլիսէն գաղթողներուն ընկերացող ամերիկացի միսիոնար Միսքըր Նէփ սպաննուած էր: Սասուն ապստամբած է կ'ըսուի, իսկ Վան՝ կոտորուած:

Հակառակ մէկ երկու տասնեակ տարիներու յեղափոխական կեանք ապրած ըլլալնուս ո՛չ ոք մտածած էր գաւառներուն մէջ յարաբերական կապ պահել: Հակասական լուրերը կը մտահոգեն մեզ:

Նոյն օրերուն մէկ կողմէ բանտէն կ'արձակուին ամէն տեսակ ոճրագործ թուրք ու քիւրտեր, իսկ բանուորական բանակի հայ

Թլկատինցի, նահատակ գրագէտ

զինուորները դործէ քաչելով կ'առանձնացնեն որոշ դաշտերու մէջ եւ անօթի ու ծարաւ արեւուն տակ կը քալեցնեն, միշտ խոստանալով չուտով հաց ու ջուր տալ, բայց երբ կը հասնին աղբիւրի մը կամ գետակի մը, ջուրին քով կեցող զինուորներ հրացանի կոթով կը ջախջախեն մօտեցողներուն գլուխները: Ջուրը կը վերածեն արեան հեղեղի: Այլ արեան մօտեցողներուն ալ կու տան մահացու հարուածներ:

Վերջապէս բոլոր կողմերէն հաւաքուածները կը բերեն Մեզիրէի հռչակաւոր ԿԱՐՄԻՐ ԽՈՆԱՒԸ, որ իր գոյնին համար այդպէս կոչուած էր առաջ եւ սակայն ատկէ յետոյ անանկ աղէտներ պատահեցան, այնքան արցունք ու արիւն հոսեցաւ, որ իր անունը արդարացուց: Օրերով միայն «Ջո՛ւր, ջուր» աղերսանքը կը լսուէր: Նոյնիսկ անոր մօտեցող պառաւ մայրիկները ծեծով կը վտարուէին: Ներսէն մահուան աղերսանքը կը չարունակուէր, բայց մահն անգամ կը խնայուէր:

Փաստոր Էֆան նոր հեռագիր մը կու տայ. «Քրիստոնեաներ իրենց ունեցած դէնքերը յանձնեցին: Քաղաքականապէս անմեղներ կը կազմեն ստուար մեծամասնութիւնը: Մեղի կապուած աւետարանական խոշոր համայնքը քաղաքական գործունէութեան հանդէպ բոլորովին օտար և անմասն է: Ձերդ վսեմութենէն յատուկէն կ'աղերսեմ Թրքական վերի իշխանութեան մօտ բարեխօսութեամբ միջնորդել, որպէսզի քաղաքականօրէն անմեղներ եւ մեր աւետարանական համայնքը ոչնչ պահուին տարապրութեան հաւանական երեւցող միջոցառումներէ, եւ ուրիշ պատիժներէ»:

Վանկենհայմ կը պատասխանէ. «Ներքին գործոց նախարարութենան տուած տեղեկութեան համաձայն, այդ տեղի բնակչութեան տարապրութիւնը չէ մտադրուած»:

Բայց 25 Յունիսին Ժողովուրդին վրայ վոյի կը մղուի: Մունետիկները կը ծանուցանեն. «Բոլոր հայերը, կաթնկերէն մինչեւ խոր ծերութին, առանց բացառութեան պիտի պաղթեն Ուրֆա»: Այս յայտարարութեան դէմ անուստողներուն եւ հայ պահող Թուրքերուն ամէն տեսակ սպառնալիք կը կատարուի: Նոյն օրը, Փաստոր Էֆան, դեռ յայտարարութիւնը չլսած կը հեռագրէ. «...Այս տեղի վիճակը Ձեր հեռագրին հակառակը կը ցուցնէ: կացութիւնը յուսահատական է: Կը հաստատեմ 18 Յունիսի հեռագիրս եւ կը կրկնեմ նուաստիս խնդրանքը»: Դեռ պատասխան չստացած կը հեռագրէ. «Վերջին ժամանակներս, այնքան նեղութիւններէ յետոյ, հրաման ելած է ամբողջ քրիստոնեայ բնակչութիւնը բռնագաղթի ենթարկել: ...Կ'աղերսեմ բարեխօսել եւ անմեղներուն, տկարներուն եւ ծերերուն համար գութ հայցել: Ակէ զատ կը պաղատիմ մեր հիմնարկութիւնը Ձեր պաշտպանութեան տակ առնել»:

Վանկենհայմ կը պատասխանէ. «Ձեր խնդրանքը նախարարութեան նկատառման յանձնուած է»:

Փաստոր Էֆան կարգ մը այլ հեռագիրներով (յոդուածը չծանրաբեռնելու համար պանց կ'առնենք) կը դիմէ կրկին ու կրկին տրկարներուն, ապա աւետարանականներուն, եւ իրենց հաստատութիւններուն համար: Տկարներուն համար կը պատասխանուի. «Անոնք արդէն պիտի չդաղթեն»: Կատարեալ սուտ մը: Հաստատութեան համար արտօնութիւն կը տրուի, պայմանաւ որ մանրամասն ցանկը տրուի ու կ'աւելցուի. «Եթէ ցանկէն դուրս ոեւէ անհատ գտնուի, բոլորն ալ պիտի աքսորուին»:

Աւետարանականներուն համար հրամանը

կը ծանուցուի Սեպտեմբերին, երբ արդէն բոլոր այրերը անխտիր անդարձօրէն մեկնած էին։ Կիներն եւ աղջիկներուն մեծ մասը ըսպաննուած անասելի չարչարանքներէ եւ անպատուութիւններէ ետք եւ մնացեալները՝ թշուառ վիճակներու մատնուած էին։

Կարմիր Մոնախի սարսափելի լուրերէն սրտաբեկ, իրիկուն մը պերման Էպենեզէր չէնքին առջեւ հանդիպեցայ «հայրիկին» ու «մայրիկին» (Փասթոր Էհմանին ու տիկնոջ)։ Մուչէն եկած պերման միսիոնարին տուած սպանդի եւ պաղթի մահասարսուռ լուրերէն ազդուած նստած էին։ Ինքնաբերաբար խօսք բացուեցաւ։ Էհման, ինչպէս բոլոր պերմաններն ու եւրոպացիք, կը հաւատային եւ կը ջանային հաւատացնել թէ Ուրֆայի չոգեկառքի գծին չուրջ հաստատուելու կը տանին հայերը։ Ասոր պատասխանեցի. «Ո՛չ, հայրիկ, ո՛չ, ամբողջ ցեղը սպաննելու կը տանին»։ Մայրիկը թերահաւատութեամբ ըսաւ. «կարելի՞ է ցեղ մը բնաջնջելու մասին մտածել»։ Ըսի. «Այո՛, եւ պիտի տեսնէք»։

Օրէ օր մեկնումի պատրաստութիւնները յառաջ կը տարուէին։ Ոչ ոք մտածեց կամ կրնար մտածել մնալ, կռուիլ, մեռնիլ, մեռցնելու մասին։ Շատ չատեր այն միամիտ մըտածումն ունեցան թէ Աստուած մեզ դուրս կը հանէ՝ մնացեալներուն վրայ կրակ թափելու։ Չկրցան մերկ իրականութիւնը տեսնել։ Կրակը Խարբերդէն առաջ այլ քաղաքներու վրայ թափուած էր եւ մեր վրայ ալ պիտի թափուէր։

Երկու յիշատակելի քարոզ կարելի է յիշել։ Գերման որբանոցները որբերուն յատուկ ժողովարան մը ունէին, որուն տակը պարապ ըլլալուն բաւական ծանօթներ պահուեցան։ Ձէնքեր հաւաքելու չրջանին այս ժողովարանին մէջ անգամ մեր ուսուցիչները քարոզեցին պէնքերը յանձնել։ Գաղթի առեն վեր. Յովհան Սինանեան՝ պերճախօս քարոզիչը Մեզրէի ժողովարանին եւ մեր դասարանի բաղդատական կրօնագիտութեան ուսուցիչը՝ խիստ յուզուած քարոզի մը ընթացքին, յուզումի պագաթնակէտին կոչ ըրաւ. «Ո՞վ պիտի ըլլայ մեր Մովսէսը, մեզ Քանան առաջնորդելու»։ Այս կոչը ընելու առեն Գատ. Սինանեան ո՛չ կը հաւատար թէ մենք Քանան պիտի տարուինք եւ ո՛չ ալ կը հաւատար թէ ոեւէ Մովսէս մեզ պիտի կրնայ անապատներէն ազատել։ Իսկ Վեր. Պետրոս Կարապետեան, հաստատութեան մնայուն պատուելին, նիւթ առաւ. «Լացողներուն հետ լացէք»։ Երգել տալէ ետք՝ «Երբ խաղաղութիւնն իրրեւ գետ կը յորդի» խիստ յուզումնալից երգը՝ այնքան յուզիչ խօսեցաւ, որ լացաւ ու լացուց բոլոր ներկաները, հայ թէ պերմանացի։

Ցուլիս մէկին առաջին կարաւանը պիտի ելլէր, սակայն անկէ առաջ բազմաչարչար ընտրանին Խարբերդի եւ Մեզիրէի հայութեան եւ կարմիր Մոնախի երիտասարդութիւնը քշուեցան ղէպի Ծովք, որուն եզերքին Շապկահան պիւղին մօտակայ ձորակի մը մէջ անչքրիմ նահատակուեցան նոր օրերու Ոսկեբերան Վարդան քհնյ. Արսլանեան, մտքի ու սրտի տէր անոպերպանցելի Թենեքեճեան, Նահիկեան, Թլկատինցի՝ սքսնչելի դրագէտը, Երուխան՝ վարպետ վիպագիրը եւ այլ մեծերու կարգին Խարբերդի Սոկրատը՝ Պուճիդանեան, որուն գանկը փչրելու առեն ըսած էին. «Անոր ուղեղը պանկին մէջ է»։ Այսպէս Խարբերդի ու չըրջակայքի կրօնական, կրթական, տնտեսական ու քաղաքական առաջնորդները, մտքի, սրտի ու հոդիի ամէնէն աղնիւ զաւակները խոշտանդուեցան, մորթոտուեցան եւ Տանդէի Դըժոխքը անչքացնող սարսափազդու ձեւերով նահատակուեցան։

Արեւելք ու Արեւմուտք Թող իմանան թէ՝ Թրքական դիւային միտքը յցաղաւ պատմութեան ամէնէն գռեհիկ սրբապղծութիւնը, որ իրմէ առաջ ո՛չ մէկ բարբարոս կրցած էր յղանալ։ ՄԵՐ ՍՈՒՐԲ ՄԵԾԵՐԷՆ ՈՄԱՆՑ ԱՄՕԹՈՑԿԸ ԿՏՐԵԼՈՎ ԲԵՐԱՆՆԻՆ ԴՆԵԼՈՒ ԽԵՆԷՇՈՒԹԻՒՆՆ ԷՐ ԱՅԴ։

Ցուլիսի մէկին ելաւ առաջին կարաւանը ու ապա չարունակեցին յաջորդական կարաւանները իրարու եաեւէ։ Ոմանք՝ ՁՈՐ ԱՂԲԻՒՐԻ ճամբով ղէպի արեւմուտք, ուրիչներ՝ ՏԻՎԷ ՑՕՑՆԻԻ ճամբով ղէպի արեւելք։ Գըլխաւոր սպանդանոցներն եղան ԵՓՐԱՏԻ եզերքը ԻՋՕՂԼԻ եւ ԾՈՎՔԻ եղերքը ՇԱՑԿԱՀԱՆ ու ՔԵՉԻՆ ԽԱՆ։ Դարեր չարունակ Խարբերդի ու չրջակայքի հայութեան կենսատու ԵՓՐԱՏՆ ու ԾՈՎՔը դարձան սպանդանոց մեր ցեղին։

Հատ ու կոտոր ըմբոստութեան փորձեր եղան։ Մորենիկ գիւղին մէջ խումբ մը երիտասարդներ քաչուած տան մը մէջ մինչեւ վեր-

Նստած՝ ձախէն աջ՝ Արմենակ Թեվրիզեան, Փրոֆ. Տ. Լիւլեճեան,
վ. Քհնյ. Արսլանեան, Գէորգ Զարդիկեան, Յովսէփ Մալեէմեզեան.
ոտքի՝ Գասպար Կօշկարեան, Գեղամ Սամուէլեան
Յակոբ Ֆերմանեան, Յովհ. Իսրայէլեան

ջին փամփուշտը կուռեցան ու ապա դուրս ելլելով զանազան տեղերու մէջ գտան իրենց նահատակութիւնը։

Ծովքի մէջ խումբ մը ապաստանեցաւ Ս. Նշան կղզին։ Կուռեցաւ մինչեւ հաց ու փամփուշտի լրանալը, ապա դուրս եկաւ ու մեծ մասը գտաւ իր նահատակութիւնը, բայց մէկ երկու վերապրողներ եղան՝ ապաստանելով քիւրտ ծանօթներու քով, իբր ծառայ։

Ամերիկեան հիւանդանոցէն երեք հոգի՝ ուսուցիչ Սեդրաք Զուլումեան, եղբայրը իմ հայերէնի ուսուցիչ Գր. Գէորգին (որ երիցս չէն զաղթելու առեն տիկնոջ հետ ձեռք ձեռքի նետուած էին Եփրատի մէջ՝ անպատուութիւններէն ազատելու համար), Տպնէ գիւղի քարոզիչին տղան Գօդոս Տ. Գօդոսեան եւ Երիզայի քարոզիչին տղան՝ Սասուն փախելու նպատակաւ ճամբայ ելած, բայց Հապուսիի մօտերը Քուրքերու հանդիպելով կռուած ու նահատակուած էին։

Սիսալ հասկացողութեամբ մը ասոնք քաջնուած էին մեր որբանոցէն փախչող խումբէն։ Մենք սէլ խմբապետութեամբ Ամերիկեան Աստուածաբանական ուսանող Յովհաննէս Բզնունիի (վանեցի եւ հին յեղափոխական) մտադրած էինք Սասուն անցնիլ, Թելադրութեամբ եւ քաջալերութեամբ «Հայրիկին», որ մեզի որամադրեց մանրամասն քարտէս մը՝ մեր ճամբան ուսումնասիրելու համար։ Ծուլիս 7ի գիշերը մեկնեցանք։ Հաղիւ Զոր Աղբիւրի քովէն անցանք դէպի Սիւրսիւրիւ, մեռեալներու դիակներու եւ արեան հօտէն ահաբեկ մէկ երկու ընկեր հիւանդացան։ Չկրցանք չարունակել։ Յաջորդ գիշեր վերադարձանք։ Առաւն

փաթոր էհման լսելով մեր դարձը ընկերներս կը կանչէ, կը լսէ պատմութիւնը եւ կը թե-լադրէ մեր ունեցած զէնքերը պարիսպէն դուրս թաղել: Իմ ներկայութենէս լուր չունենալ կը ձեւանայ, քանի որ ես ցանկէն դուրս էի:

Բայց ցաւով կ'իմանանք ամերիկեան հիւանդանոցին մեկնողներու պարագան: Գողոսին վրայէն երեք նկար կ'ելլէ: Եղբօրս, Սեդրաք Զաւէնին եւ դասընկերներէս Կարապետ Կարապետեանին: Կու գան որբանոցէն կը պահանջեն: Կարապետը Հիլալը Ահմէրի (կարմիր Մահիկ) հիւանդանոցն էր: Կ'երթան բերնելու, բայց ան՝ լսած ըլլալով՝ կը փախչի եւ որբանոցի մայրիկներէն Թանքէ Հելէնէի միջոցով կը պահուի: Եղբօրս՝ Հայնի եւ Սեդրաքին Մարաչ ըլլալը կը յայտնուի:

Ոստիկանները կ'երթան Կարապետին հայրն ու մայրը (Գատ. Պետրոսն ու փամփիչ Ալթունը) կը ձերբակալեն: Կարապետ իմանալով կ'ելլէ կը յանձնուի: Իր նահատակութեամբ կը փրկէ ծնողքը:

Մեր մեկնած դիչերը բանտէն կը հանուին զրաաք թապուրիի հայերը ու կապուած կը տարուին Հարօղլի: Անոնց հետ բանտարկուած էին ընկերներէս մարաչցի Դէորգ, Մանուէլ եւ խուլագիւղցի Նչան Սիմոնեան (այժմ Մեքսիքօ): Նչանը որպէս խարբերդցի կը հանուի ծնողաց հետ երթալու համար, կու գայ որբանոց եւ մեզի հետ կ'ազատի Տերսիմ փախչելով:

Քանի մը օր յետոյ լուր ելաւ թէ այդ բանակին հետ տարուած վերի-մեզրէցի Աստուր Աստուրեանը (այժմ Մարսէյլ) մօրէ մերկ եկած է որբանոց: Գերման միսիոնարներէն Թանքէ Վերինա եւ Թանքէ Հելէնէ ներս առած ու պահած են: Գիչերով զացինք տեսակցութեան եւ այսպէս պատմեց. «Բանտին մէջ անօթի ու ծարաւ անկենդան վիճակի մատնելէ յետոյ՝ իրարու կապած հանեցին ու տարին Հարօղլիի ձորը: Հազիւ չունչ մը առած էինք, երբ սուլիչի մը ձայնին վրայ չորս կողմերէն զինուած վայրենիներ սկսան յարձակիլ: Զեւով մը կապերը կտրուեցան ու ըսկսանք փախչիլ: Հանդիպեցայ Մանուէլին եւ Գէորգին: Բաւական տեղ վազելէ ետք հասանք աղբիւր մը: Առանց սպասելու իննանք վրան ու սկսանք խմել: Դժբախտաբար Մանուէլը չկրցաւ ոտքի ելլել: Ինկաւ կոնակի վրայ եւ «Քիսուս Հոզիս քեզի կը յանձնեմ» ըսելով չունչը աւանդեց: Մենք երկուքս փախանք ու հասանք զետակ մը: Մտանք մէջը: Մինչեւ վզերնիս ջուրին մէջ թաղած սպասեցինք գիչերուան: Մութին ճամբայ ելանք: Տեղը անծանօթ էր: Շփոթած՝ չէինք գիտեր թէ ո՞ւր երթալու ենք: Գէորգը առաջարկեց սպասել առտուան, որպէսզի կարենանք ուղղութիւննիս ճչդել: Ես կէս խելագար հակառակեցայ ու քալեցի: Ան մնաց: Ճամբան հանդիպեցայ Մելքոն Լիւլեճեանին: Ան ալ ինծի պէս մօրմէ մերկ եւ կէս խենդեցած: Քալեցինք եւ հասանք Մեկիրկ: Ան ինաց ամերիկեան հիւանդանոց, իսկ ես՝ հոս եկայ»:

Ըսուեցաւ թէ Տոքթ. Էթքինսըն լսելով Գ. Լիւլեճեանի պատմութիւնը՝ ձիով կ'երթայ բացատրուած ուղղութեամբ փախստականներ գտնելու յոյսով, բայց ձեռնունայն ետ կը դառնայ:

ՏՈՒՐ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

Ամբողջ գաւառը տխուր պատկերներով ծածկուած էր, սակայն այս մէկ երկուքը մեր աչքին առջեւ էին: Գերման աղջկանց որբանոցներէն Փանուէլի առջեւ հայու մը բնակարանին մէջ հաւաքուած էին հարիւրաւոր որբեր: Մերկ, վիրաւոր, ոջիլներով ծածկուած, որոնց աղիողորմ ճիչերը սիրտ կը բզքտէին: Գերման օրիորդներէն Թանքէ Հելէնէ ամէն բան աչքին առած կ'երթայ անոնց քով խնամք տանելու: Անպիտան թուրքերը ատիկա իսկ չեն թոյլատրեր եւ օրիորդը ծեծով կը քշեն: Այդ ու նման սրտակեղեք դէպքերու ականատես օրիորդը հիւանդացաւ ու մեռաւ:

Գերման աղջկանց որբանոց Մարանաթաի մօտ, որը դրաւուած էր իբր հիւանդանոց, այդիներու մէջ, օրերով կէս կենդանի կէս մեռած մանուկներ կը բերէին սայլերով ու կը թաղէին մեր աչքերուն առջեւ եւ մենք բան մը չէինք կրնար ընել:

Փողոցներէն չարունակ անյոյս, կիսամերկ աղջիկներու, մանր տղոց աղերսանքներ կը լսուէին, բայց օգնելու հնարաւորութիւն չկար:

ԱԶԱՏՈՒԱԾՆԵՐ

Հաղուագիւտ բախտաւորներ գտնուեցան։ Խաչատուր եւ Նազարէթ Երամեան եղբայրները իբր կօշկակար, Յարութիւն եւ Միսաք Զուլումեանները իբր թիթեղագործ, Կարապետ Հուրդիկեան եւ Ղալար Տ. Ղազարեան իբր հացայործ, Գէորգ Ահարոնեան որպէս դրամատան պահնապահ, Մխիթար Տէրտէրեան եւ Քիչիկեան որպէս դրամատան պաշտօնեայ, Տոքթ. Միքայէլ Յակոբեան որպէս բժիշկ, Նշան Որբերեան որպէս դերձակ, Պաղտասար Զարդարեան որպէս պայտահար։

Թրքական ապուշութեան որպէս նմոյշ կ'արժէ յիշատակել։ Մեղիրէի մէջ արթէզեան ջրհոր բանալու համար ժամանակին Ատանայէն Թուրք մը բերած էին, որը հաղարաւոր ոսկիներ պրպանելով գործը ձգած ու փախած էր։ Հոչակաւոր Ֆապրիքաթորեան հինգ եղբայրներէն Տիգրան էֆենտին կը դիմէ կառավարութեան եւ որպէս ազգային պարտականութիւն արտօնութիւն կ'առնէ գործը գլուխ հանելու համար։ Թուրքեր նախանձով կը դիտեն գործին յառաջացումը եւ յաճախ ձախողեցնելու համար զետեղուած խողովակներուն մէջ քար ու երկաթ կը լեցնեն։ Բոլոր դժուարութիւններուն յաղթելով գործը կը քալեցնէ, երբ կու գայ տեղահանութեան հրամանը։ Տիգրան էֆենտի հրաման կը խնդրէ գործը լրացնելու ապա մեկնելու համար։ Գործը կը դոհէ՝ օր առաջ զայն սպաննելու համար։

ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ՈՎԱՍԻՆՆԵՐ

Ա) Ամէնէն կարեւորը, ոչ միայն Խարբերդի այլ բոլոր նահանգներուն մէջ Մեղիրէի գերման որբանոցը եղաւ։ Փաթոր Էհման, որբանոցներուն հայրիկը, իր ճկուն դիւանագիտութեամբ, յամառ հետապնդումով յաջողեցաւ տղայոց էպենեզէր, աղջկանց Փանուէլ, Մարանաթա, Եղիմ եւ տանիմարքացոց աղջկանց Էմմաուս որբանոցները իրենց մօտ հաւաքել տղաքն ու աղջիկները աքսորէ ազատել։ Անոնց հետ պաշտօնեաներ – Փրոֆ.ներ կարապետ Մուսեղեան, Մարտիրոս Գուճիգանեան, վեր. Գեւորգ կարապետեան եւ Աստուր Եղոյեան, Նազարէթ Մխլեան, Պաղտասար Ղազարոսեան, Յարութիւն Տիքճեան, Սարգիս Տէրտէրեան եւ այլ գնորդներ, արհեստաւորներ։ Առնցմէ դուրս այս ու այն գերմանուհիներու դիտակցութեամբ՝ հարիւրաւոր այր ու կիներ։

Հազարէն հազարհինգ հարիւր հայերու փրկութեան պատճառ եղող այս աննման հայասէրը ապերախտներու կողմէ ոճրագործ յայտարարուեցաւ։ Կարծես թէ դժուար բան էր պոյքերը հաւաքել եւ Գերմանիա մեկնիլ ու այդ հազարներն ալ սպանդին յանձնելը։

Բ) Ամերիկեան հաստատութիւններ։ – Խարբերդ քաղաքի մէջ ամերիկեան չէնքերու մէջ պահուեցան 25 օրիորդներ, չնորհիւ հայասէր Տիկ. Հենրի Ռիքզի, որոնք չէին կրնար իրենց ծննդավայրը երթալ։ Մեղիրէի ամերիկեան հիւանդանոցին մէջ չնորհիւ հայասէր Տոքթ. Էթքինսընի, պահուեցան որպէս պաշտօնեայ դեղագործ Մարտիրոս Գէորգեան,

Նստած՝ Նշան Ղազարոսեան, ետեւատակ՝ իր ձախին՝ Կարապետ Ղազարոսեան («Խարբերդի Ոսկեղէն Հունձք» գրքի մեկնաս, Մ. Նահանգներ)

Լեւոն Լիւլեճեան, Նազարէթ Փիրանեան, որպէս հիւանդ Պատ. Վարդան Ամիրխանեան, Պատ. Տրտատ Թամգաբեան, Փրոֆ. Մողիկեան (որը դժոխային չարչարանքներէ յետոյ իր ոմնայուլիր ընկերներու միջամտութեամբ ազատուած եկաւ հոն, բայց չուտով մեռաւ) ու չարք մը հիւանդապահուհիներ: Ամերիկեան հիւպատոսարանն ալ պահեց Խաչուղ Կապրակեան, Յարութիւն Պէքմէզճեան եւ այլ քանի մը կիներ, օրիորդներ:

Գ) Տերսիմ: – Չեմ կրնար իրականութիւնը հաստատել եւ սակայն այն առեն ըսուեցաւ թէ տերսիմցի աղաներ դիմած են հայերուն ըսելով. «Պատրաստ ենք փախցնել մինչեւ տասը հազար հայ, պայմանաւ որ իւրաքանչիւր հայու փոխարէն՝ կա՛մ մէկ մաուզէր եւ կա՛մ 50 օսմանեան ոսկի տաք»: Մեր առաջնորդները չէին վստահած: Ամէն պարապայի մէր երորդ ապաստանարանը եղաւ:

Օր մը, կէսօրէ քիչ ետք Պուճիգանեաններու բնակարանին առջեւ կեցած էինք Տիկ. Շուշանին եւ Մարիցային հետ, երբ տեսանք թէ դէպի մեր կողմը կու գայ իշու մը վրայ նստած մարդ մը, որ աւելի ճիւաղի կը նմանէր: Տխրութեամբ կը փսրտայինք. «Ո՞վ է արդեօք»: Բացարձակապէս անճանաչելի էր, մինչեւ որ եկաւ եւ մեր առջեւէն անցաւ: Հազիւ ճակտին, քթին ու թուչին դիծը տեսնուեցաւ Տիկ. Մարիցան զրեթէ ուշակորոյս քիչ մնաց ճիչ մը պիտի արձակէր: Փրոֆ. Լիւլեճեանն էր: Համեստ ու քաղցրաբարոյ մեծ ուսուցիչը, իր սիրուհոյն մտերիմ բարեկամն ու պաշտօնակիցը: Ի՞նչ զգաց փրոֆ.ը, չենք պիտեր: Տարուեցաւ մօտակայ գերմանի աղջկանց Մարանաթա որբանոցը, որը դրաւուած եւ հիւանդանոցի վերածուած էր: Փրոֆ.ին որմնադիր ընկերները անոր բոլոր չարչարանքները դիտած էին որպէս կամակից ու կիսամեռ վիճակի հասնելէ յետոյ՝ յիշած էին իրենց եղբայրական երդումը եւ ազատած էին: Ժամանակ մը հոն մնալէ յետոյ փոխադրուեցաւ ամերիկեան հիւանդանոց, ապա իր քիւրտ սաներէն մէկուն լուր ղրկելով 50 ոսկի փրկագին տալով անցաւ Տերսիմ: Երբ լուր եկաւ թէ փրոֆ.ը ապահով հասած է սկսան չատ մը հայեր Տերսիմ ապաստանիլ: Մէկնորդ մը կը հաւաքէր դրամը, քիւրտեր կու գային կը տանէին եւ ապահով հասնելու լուրը դալէն յետոյ նախապէս պատրաստուած տուներուն դրամը կը վճարուէր ու նորեր կը տարուէին: Երեք կեդրոններ կային – Թուրք սպայի մը հետ ամուսնացած հայուհիի մը բնակարանը, ամերիկեան հիւանդանոցը, բայց ամէնէն չատ դերման տեղացոց որբանոցը, քանի որ Մեղրիէն դուրս էր, պարիսպով չրջապատուած: Սկիզբները 50 ոսկի էր, ապա երբ կարելը չունեւորներուն եկաւ, մինչեւ չորս ոսկի իշաւ (օրինակ մեզի՝ 14 որբեւրայս) եւ նոյնիսկ ձրի տարուողներ եղան: Մեզ փախցնող Գաւրուսօն չաճախ կ'ըսէր. «Դուք հայերդ պէպակատ էք»: Յաւելի է, որ երբ ռուսական բանակը եկաւ երիզա եւ քիւրտերը մեզ երիզա տարին, դտնուեցան ապերախտ հայեր: Կ'արժէ յիշել հիւսենիկցի Զօրսի Ծովհաննէսը (Մաղաքեան), որը քանի մը անգամ քիւրտերու հետ գնաց Խարբերդ հայերը փոխադրելու: Այս ճամբով աղատուեցան Տարագճեաններ, Չամքարճումեաններ, Մալաքեաններ, եւ մօտ երկու երեք հարիւր իսարբերդցիներ, քանի մը խնուսցիներ:

ԲԱՆՏԻՆ ՀՐԿԻԶՈՒՄԸ

Դիչեր մը յանկարծ լուր տարածուեցաւ թէ հրդեհ մը կայ: «Բոլորս ալ մահիճէն ցատկեցինք դիտելու համար: Մեր քով եկաւ «հայրիկ»ն ալ դիչերանոցով», կը ղրէ Նշան Սիմոնեան Մեքսիքոյէն: Յաջորդ օր իմացանք թէ կառավարութիւնը կը մտադրէ բանտարկուած յեղափոխականներն ալ տանիլ դէպի ըսպանդանոց: Երբ կը հրահանգուի պատրաստուիլ, անոնք կը մերժեն դուրս ելլել ու դեռ լուրը զինուորական պետերու չհասած ներսէն դուռը կը գոցուի եւ կրակը կը տրուի հաւաքուած հագուստներու, անկողիններու: Նախապէս մտադրելով՝ այս հագուստները կերակուրի իւղով օծած են օրերով: Ժամեր յետոյ բոցերէն կիսամեռ ազատուածներու գանկերը կոխկռտելու գազանութիւնն ալ կ'ունենան:

Ո՜հ, եթէ ամբողջ քաղաքը նոյն հոգին ցուցացած ըլլար եւ քաղաք ու գիւղ հրոյ ճարակ դարձուցած ըլլային, որքա՜ն փառաւոր պիտի ըլլար:

ՎԵՐՋԻՆ ԱՔՍՈՐԸ

Խարբերդ, Մեղիրէ, եւ իրենց չրջակայ հարիւրաւոր չէն ու կենսատու դիւղեր, մէկ երկու ամսուան ընթացքին վերածուեցան աւերակի: Դրախտային կեանքով լեցուն վայրեր վերածուեցան բուերու բնակավայրի, ուր ցերեկը անօթի չուներ կը կաղկանձէին, գիշերը կատուներ կը սլքտային: Հոս ու հոն կիսաքաղց, կմախացած որբուկներ միայն կը տեսնուէին: Պաշտօնական սպանդանոցներէ դուրս դրեթէ ամէն ցանկապատի, ամէն փոսի, քարերու կամ թուփերու ետեւ, ճամբաներու եղերքը, ամայի տեղեր, ամէն կողմ դիակ, կտրատուած մարմնոյ անդամներ, փչրուած դանկեր: Բայց այս վիճակը դեռ չէր կշտացուցած բորենիներու սրիւնռուչտ ախորժակը:

Կաթոլիկներու եւ բողոքականներու սըտապատիր ներումէն յետոյ օր մըն ալ մունետիկներ ընդհանուր ներումի յայտարարութիւններ ըրին: Ատ ու անդ պահուած խլեակներ, նախ՝ վախվխելով, կասկածանքով, քիչ քիչ աւելի համարձակ՝ սկսան երեւիլ:

Գերման որբանոցէն ալ քանի մը պահուած կիներ ու այրեր դուրս ելան, սենեակ վարձեցին ու աւերակներու մօտ բուերու կեանք մը սկսան: Օր մը ես ալ մեր որբանոցի մայրիկ Թանթէ վերենայէն արտօնութիւն առի երթալ այցելելու Զարուհի մայրիկին, որուն աղջիկն ու փեսան պահած էինք, եւ որոնք թաքստոցի մէջ Տիկ. Էհմանի դուրգուրանքին տակ ունեցան իրենց անդրանիկ զաւակը:

Հազիւ ժամ մը նստած էի, երբ լուր ելաւ թէ ձերբակալութիւններ սկսած են: Զարուհի մայրիկը գերման պաշտպանեալներէն ըլլալու հանդամանքով, առանց վախնալու գնաց փանուէլ որպէսզի լուր բերէ: Գնաց ու չեկաւ: Քիչ վերջ քանի մը թուրքեր եկան մեր դուռը ծեծեցին, քանի որ դիտէին թէ երեք քոյրեր կը բնակէին: Դուռը չբացինք: Երբ հեռացան, դիտնալով թէ կրնան կրկին գալ, ետեւի դռնէն գաղտագողի փախանք եւ մտանք արաբկիրցի Տուտու մայրիկին (Սողոմէ Մելիքեան) տունը, որպէս աւելի ապահով: Մինչեւ կէս գիշեր ահ ու դողով մնացինք: Հոն էր Տիկ. Վարդանոյշ Պուճիգանեանը, որ եկած էր այցելութեան եւ հոն մնացած էր:

Կէս գիշերին փողոցներու չրջիկ պահակները իրենց վերջին պտոյտը կատարելէ ետք եկան մեր ապաստանարանը, ուր սովորաբար սուրճ մը առնել կ'ուզէին: Մենք մէկական ծակ մտանք: Այդ օր երկար չմնացին: Կէս ժամ յետոյ կարմրցի Սեդրաք անուն պատանիի մը հետ դուրս ելայ եւ մեծ զգուշութիւններով, չուքիրը օգտագործելով հասանք Խպենեզէր:

Դռնապան Մարտիրոս Ֆրաունեան ձայնս ճանչնալով դուռը բացաւ եւ յայտնեց թէ ձերբակալութեան լուրը հասնելուն պէս Թանթէ վերնան քաղաք կ'երթայ եւ ի զուր զիս կը փնտռէ: Փառք տալով Աստուծոյ, որ անփորձանք տուն դարձանք, գացինք քնացանք:

Առտուն իմացանք թէ Մեղիրէի բոլոր ողջ մնացած հայերը հաւաքած են: Ատոնց մէջ փրոֆ. Պուճիգանեանին ընտանիքն ալ: Այսպէս կը պատմէ տիկինս, Արաքսին. «Տունն էինք: Ոստիկանները եկան եւ բոլորս հաւաքեցին ու տարին ոստիկանատուն: Գահ մը յետոյ նախ կաթոլիկները, ապա արհեստաւորները եւ վերջը անոնց ընտանիքները ազատ արձակեցին: Քիչ վերջ լսին. «Հէրքէշ քենտի էվինէ» (ամէն ոք իր տունը): Ուրախութեամբ դուրս ելանք, բայց խաբած էին: Ոստիկանները երկու չարքի վրայ կեցած մեզ չրջապատեցին եւ ուղղակի բանտ տարին: Ամէնքս յուսահատ կեցած էինք: Ծանկարծ տեսանք փաթոր էհմանը եկաւ: Ոստիկանները գինք տեսնելով ըսին. «Ալաման էչչհկլէր կէլտիլէր» (գերման էչերը եկան) եւ արհամարհանքով քշեցին:

«Ամբողջ գիշերը լաց ու կոծով, աղօթք ու աղաչանքով անցուցինք: Մեր բախտէն նոյն գիշերը լուր հասած էր, թէ գերմանները յաղթանակ մը տարած են: Թուրքեր ցնծութեան մէջ էին: Նախ ամերիկեան հիւանդանոցի դռծաւորները ազատ ձգեցին եւ երբ փաթոր էհման եկաւ պատիւով ընդունեցին: Էհման ցանկ մը ներկայացուց: Իր չրջանակի բանտարկուածներուն անուններն էին: Կարդալով մէկիկ մէկիկ դուրս հանուեցանք»: – Տիկինս ամերիկեան փրոֆ.ի զաւակ էր, սակայն գերմանները ներս առած էին ընտանիքով:

Աւելի մեծ խումբ մը հաւաքած էին գե-

բեզմաննոցը: Տոքթ. Միքայէլն ու Գէորգ էֆենտին հոն տարած էին, որպէսզի բողոքականներն ու կաթոլիկները զատէն: Մնացեալները, բանտէն կամ պերեզմանատունէն ուղղակի սպաննելու տարին:

Անկէ յետոյ վախն ու սարսափը տիրեց: Սակայն տևրսիմցիք չարունակեցին փախըստականներ տանիլ: Փասթոր Էհման վինուըլական տարիք ունեցող որբերէն տասնըչորս հոգիի չորսական ոսկի վրկապին եւ մաս մըն ալ ժամանակ մը ապրելու համար ուղղակի սաներուն տալով՝ ղրկեց Տերսիմ, 2 Փետր. 1916ին, ուր մնացինք մինչեւ 1917ի ամառը, երբ ռուսեր երիզան դրաւեցին եւ մենք Իտալէ անուն ըմբոստ տղայի մը առաջնորդութեամբ անցանք Երիզա:

Մեր մեկնումէն յետոյ հալածանքին կը հետեւի սովը: Հայու հետ կը տառապին ամերիկացի, տանիմարքացի եւ գերման միսիոնարներն ալ: Հոս ալ Էհման կը յաջողի էնվէր փաշայի այցելութեան առեն կառավարութենէն աժան ցորեն առնել եւ որբերն ու բազմաթիւ այլ ընտանիքներ սովամահութենէ ազատել:

1918ի դինադադարէն յետոյ գերմանները կը մեկնին անգիտակից խուժանի մը ապերախտ արտայայտութիւններուն տակ: Կու դան ամերիկացի միսիոնարներ, ամէն կողմէ որբ ու որբուհիներ կը հաւաքուին: Բայց վըտարուեցան, ապա եկան Նպաստամատոյցի պաշտօնեաներ: Դպրոցներ կը բացուին: Շատ կարճ ժամանակ մը յետոյ դպրոց կ'այցելեն քննիչներ եւ տեսնելով յառաջդիմութիւնը «Մեզմէ յիսուն տարի առաջ անցած էք» ըսելով կը դոցեն: Եւ քեմալական չարժումը հաստատուելէ յետոյ բոլոր հայերը անխտիր դուրս կը հանուին: Իւրաքանչիւր քաղաքի եւ գիւղի դիմաց հազիւ երեք չորս անձ, ան ալ ամէն կողմէ հաւաքուած:

❀

Պատասխանելու համար նոր սերունդէն տրուած հարցումի մը. «Ի՞նչպէս բացատրել հայասիրաց հայերու մէկ երկու կամ քանի մը տասնեակ ոստիկաններու առջեւ լուռ ու մունջ պէպի սպանդանոց տարուիլը, առանց ոեւէ յմբոստութեան, դիմադրութեան, քանի որ մէկական քարով կարելի էր ոստիկանները ատակեցնել», կը թելադրենք կարդալ Ա. Ն. Ռուբակինի «Իրաղարձութիւնների Ծորձանուսում» գիրքը տեսնելու համար թէ՝ նման վայրկեաններու Ֆրանսացիներու նման քառասուն միլիոնոց ժողովուրդ մը, որ ցամաքային Եւրոպայի ամէնէն ուժեղ բանակն ունէր, ինչպէս ատանց փամփուշտ մը արձակելու, ոչխարացաց հօտի մը նման փախուստի դիմեց:

Ց. Գ.— Աւելի մանրամասն տեղեկութիւններու համար կարելի է կարդալ Փրոֆ. Լիւլեճեճանի ՀԱՍԿԱՌԱՂ էջ 355–529, Նազլեան Արհ. ի ՅՈՒՇԵՐ էջ 250–285 Ա. Հատոր, Վահէ Հայկի ԽԱՐԲԵՐԴ եւ ՈՍԿԵՂԷՆ ԴԱՇՏԸ էջ 1114–1450, Մանուկ Ճիզմեճեանի ԽԱՐԲԵՐԻՒ եւ ԻՐ ԶԱԻԱԿՆԵՐԸ, Նազարէթ Փիրանլեանի ԽԱՐԲԵՐԻՒ ԵՂԵՌՆԸ, Կիւրեղ Խրայեանի ԾՈՎՔը, թէեւ ոմանց մէջ տարբերութիւններ եւ յերիւրածոյ ու սխալներ պիտի գտնուին:

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ· ԽԱՐԲԵՐԴԻ ԵՂԵՌՆԻ ՕՐԵՐՈՒՆ

Հետեւեալ հեռագիրները, – փոխանակուած Խարբերդ–Մեզիրէի գերմանական վարժարանի տնօրէն՝ Բարոզիչ Եոհաննէս Էիմանի եւ Պոլսոյ գերման դեսպան Փոն Վանկենհայմի եւ անոր յաջորդ իշխան Մէքերլինի Փոն Հոհենլոհէի միջեւ, – գաղափար մը կու տան Խարբերդի նահանգի մեծ ազէտի օրերու մէջ նուոլորտին ու մտայնութեանց մասին:

Հեռագիրները թարգմանեց եւ խմբագրութեանս դրկեց Սալցպուրկէն Փրոֆ· Հայկ Արամեան:

ԽՄԲ·

5 Մայիս 1915

ԱՌ ՎԱՆԿԵՆՀԱՅՄ

Քանի մը օրէ ի վեր քալդէին եւ չրջակայքին քրիստոնեայ տուներուն մէջ խիստ խուզարկութիւններ կը կատարուին, կառավարութեան աչքին կասկածելի նկատուած անձինք կը ձերբակալուին եւ քրիստոնեաներուն կը հրահանգուի իրենց զէնքերը յանձնել: Այս պատճառաւ քրիստոնեայ ամբողջ բնակչութիւնը մատնուեցաւ ահաւոր սոսկումի, վախնալով յոռեգոյն հետեւանքներէ: Իմ այս երկիրը անցուցած 18 տարիներու փորձառութեան վրայ հիմնուած ճշդրիտ տեղեկութեանց համաձայն՝ կը փափաքէի Ձերդ վսեմութեան ուշադրութիւնը հրաւիրել այն իրողութեան վրայ, թէ այս կուսակալութեան բացարձակ մեծամասնութիւնը ամբողջ բնակչութեան՝ կառավարութեան հնազանդ է եւ երբէք միտքէն չ'անցըներ անոր դէմ ապստամբիլ: Քանէն մինչեւ 45 տարեկան էրիկ մարդիկ արդէն առանց դժուարութեան զօրակոչին հետեւած են: Քրիստոնեայ բնակչութիւնը արդէն իր ամէն կարելին ըրաւ զինուորական պիտոյքի դրամման խնդրին մէջ, ըստ կարելւոյն կառավարութեան ընդառաջ երթալ, – անանկ որ՝ ես մարդկութեան գաղափարի անունով կը խնդրեմ մեր վիլայէթի քրիստոնեայ բնակչութեան համար դուռ եւ պաշտպանութիւն հայցել: Ընդհանուր կառավարիչը զիս վստահեցուց ամէն միջոց ձեռք առնել, որպէսզի այս կացութիւնը խաղաղ կերպով կարգադրուի: Ինքն ալ անձամբ այս տեղի քրիստոնեայ բնակչութեան խաղաղասէր նկարագրին համոզուած է: Սակայն կայ ու կը մնայ ա'յն վտանգը, որ հայատեաց զօրաւոր եւ ազդեցիկ տարրեր գործիքան եւ վատթարագոյն քայլեր առնեն, անանկ որ Ձեր վսեմութենէն յանուն մարդկութեան չահերուն պիտի խնդրէի հարկ եղած քայլերը առնել, կեդրոնական իշխանութիւնը լուսարանելու այստեղի վիճակին եւ դրութեան մասին:

ՓՓՄԱՆ

***

Բեռլա, 19 Մայիս 1915

Պէ· բիւ 3010·

Ձեր հինգ ընթացիկ դրութիւնը եւ 17ի հեռագիրը չիտակ ստացեր եմ: Գոհ եմ իմանալու Ձեր դրութենէն, որ այդտեղի վիճակը առայժմ ո'չ մէկ իրաւացի մտահոգութեան տեղի կու տայ եւ կը յուսամ որ ապագային ալ խոհական տարրեր պիտի յաջողին ծանր մթնոլորտը առնել: Բնական եւ հասկնալի է որ կառավարութիւնը վանի ցաւալի դէպքերու հետեւանքով մասնաւոր ըզգուշութեան միջոցառումներու կը դիմէ եւ թէ այս առիթով երբեմն ալ խաղաղ բնակչութիւնն ալ պիտի տուապի: Ամէն անգամ որ պարագան ներկայանայ, Ձեր մանրամասն տեղեկութեանց վրայ ուշադրութիւն պիտի հրաւիրեմ եւ միւս կողմէ Ձենէ ալ կը խնդրեմ՝ Ձեր իշխանութեանց եւ բնակչութեան հետ ունեցած յարաբերութիւնները օգտագործել հանդարտեցնող ջանքերով: Այս նկատումով պիտի փափաքէի դեռ մասնաւորապէս յիշել թէ՝ ցարդ հակառակ արդի ժամանակին հասկնալի պրպտութեանց եւ ի հեճուկս դանազան խռովարկու գործունէութեանց՝ ո'չ մի տեղ հայոց հանդէպ զանգուածային ձեռնարկներ եւ կո-

դուպուտնիր եւայլն պատահեր են: Մասնաւոր հետաքրքրութեամբ եւ յօժարակամ կը սպասեմ գալիք մանրամասն տեղեկութեանց:

ՎԱՆԿԵՆՀԱՑՄ

⁂

18 Յունիս 1915

ՀԵՌԱԳԻՐ ՎԱՆԿԵՆՀԱՑՄԻՆ

Քրիստոնեաներ իրենց դէնքերը յանձնեցին: Քաղաքականապէս անմեղները կը կազմեն ստուար մեծամասնութիւնը: Մեր հետ աւետարանական խոշոր համայնքը այս քաղաքին՝ քաղաքական գործունէութեան հանդէպ բոլորովին օտար եւ անմասն է: Զերդ վսեմութենէն յատուկէն կ'աղերսեմ Թրքական վերի կառավարութեան (կեդրոնական իշխանութեան) մօտ բարեխօսութեամբ միջնորդել, որպէսզի քաղաքականապէս անմեղներ եւ այս քաղաքին աւետարանական համայնքը խնայուին տարագրութեան հաւանական երեւցող միջոցառումներէ եւ ուրիշ պատիժներէ:

ՏՀՄԱՆ

⁂

19 Յունիս 1915, Բերա

Պատասխան 18 Յունիսի հեռագրին

Ներքին գործոց նախարարութեան տուած տեղեկութեան համաձայն՝ այդտեղի հայ բնակչութեան տարագրութիւնը չէ մտադրուած:

ՎԱՆԿԵՆՀԱՑՄ

⁂

Հեռագիր 25 Յունիս 1915

Նորին Վսեմ. Վանկենհայմ,
գերմանական դեսպանատուն

Ձեր 19 Յունիս հեռագրին պարունակութեան համար ամենախոնարհ չնորհակալութիւն: Բայց եւ այնտեղի կացութիւնը եւ վճակը ճիշդ ստոր հակառակը կը ցուցնեն, դրութիւնը յուսահատական է: Կը հաստատեմ ու կ'երկրորդեմ իմ Յունիս 18ի հեռագրի ամբողջ բովանդակութիւնը եւ կը կրկնեմ դարձեալ նուաստիս խնդրանքը:

ՏՀՄԱՆ

⁂

Հեռագիր 27 Յունիս 1915

Նորին վսեմ. փոն Վանկենհայմ,
գերմանական դեսպանատուն

Վերջին ժամանակներու այնքա՛ն անճկալի նկատութիւններէն ետք՝ հիմա ալ հրաման ելած է քաղաքի եւ գաւառի ամբողջ քրիստոնեայ բնակչութիւնը բռնագաղթի ենթարկել: Յանուն մարդասիրական սկզբունքի՝ կ'աղերսեմ բարեխօսել անմեղներու, տկարներու, եւ ծերերու հանդէպ դուք ցուցնել: Ակէ զատ՝ Զերդ վսեմութենէն կը պաղատիմ, մեր հիմնարկութեանց եւ բոլոր ծառայ-պաշտօնեաներու համար պաշտպանութիւն եւ թեւարկութիւն:

ՏՀՄԱՆ

⁂

Հեռագիր 27 Յունիս 1915

Նորին վսեմ. փոն Վանկենհայմ,
գերմանական դեսպանատուն

Գաւառի ընդհ. կառավարիչը ինձ կը յայտարարէ որ տեղահանութեան հրամանը առանց բացառութեան ամբողջ կուսակալութեան սահմանին մէջ բոլոր տեղացի քրիստոնեանեերու մասին տրուած է, առանց ազգութեան տարբերութեան: Մեր որբերուն, այրիներուն եւ պաշտօնեաներուն ազատումը այս հրահանգէն, ըստ իր կարծիքին, հաւանական է, եթէ Զերդ վսեմութիւնը Թրքական կեդրոնական կառավարութենէն արտօնադիր մը ձեռք բերելու բարեացակամութիւնը ունենայ, որպէսզի հաստատութեանց պաշտօնէութիւնը հոս մնայ: Զերդ վսեմութենէն յատուկէն խնդրագին կ'աղերսեմ, հարկ եղած քայլը առնել, քանզի տեղահանութիւնները արդէն 4 օր ետք պիտի սկսին եղեր:

ՏՀՄԱՆ

⁂

ՊԱՏԱՍԽԱՆ 27/6/15Ի ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԵՌԱԳԻՐԻՆ

Ձեր հեռագրական խնդարնքը 27 Յունիսի նախարարութեան նկատառման յանձնարարուած է:

ՎԱՆԿԵՆՀԱՑՄ

⁂

ՊԱՏԱՍԽԱՆ 27/6/15 ԱՌԱՋԻՆ ՀԵՌԱԳՐԻՆ

Բերա, 1 Յուլիս 1915

Չէ կարելի յետս կոչել այլտեղի հայոց մասին Նոքին որոշուած տարագրութիւնը: Ձեր միսիոնարական հաստատութեանց նկատմամբ Նէրքին Գործոց նախարարութիւնը երէկուան թուականով այդտեղի վիլայէթին մասնաւոր հրահանգներ հեռագրեց:

ՎԱՆԿԵՆՀԱՑՄ

⁂

Հեռագիր 10/7/1915, Ֆրանսերէնէ թարգմանուած

Նորին վսեմ. փոն Վանկենհայմ
գերմանական դեսպանատուն

Իմ խոնարհագոյն երախտագիտութիւնս մեր հաստատութեանց մասին ձեռք բերուած պաշտպանութեան համար: Ձերդ վսեմաշուք վեհութեան 19 Մայիս թուակիր նամակին վերջնաբեր պարբերութեան վրայ յենլով՝ ամենավերջին վայրկեանին իսկ Ձերդ վսեմութենէն թախանձագին կ'աղաչեմ յանուն մարդկութեան սկզբունքներուն եւ նկատած մեր զինակցութիւն դաչինքը Թուրքիոյ հետ՝ միջնորդութեան քայլեր առնէք, որպէսզի տարագրուած ընտանիքներու էրիկմարդոց եւ մինչեւ հիմա մասամբ դեռ հոս մնացած ծերերուն, կիներուն, մանուկներուն եւ փոքրաթիւ մնացորդաց համար կայսերական գութի հրովարտակով մը պաշտպանութիւն եւ ողորմածութիւն չնորհուի նորին վեհափառ սուլթանին ուրախառիթ ապաքինման առիթով:

ՏՀՄԱՆ

⁂

ՊԱՏԱՍԽԱՆ

Բերա, 14 Յուլիս 1915

Ափսոս, ամենացաւալի արդիւնքով Նէրքին Գործոց նախարարութիւնը խնդրուած հրահանգները մերժեց փաստարկելով որ այրերներ, հիւանդներ, հաշմանդամներ արդէն առանց բացառութեան պիտի չաքսորուին:

ՎԱՆԿԵՆՀԱՑՄ

⁂

Նամակ 17/7/1915

Նորին վսեմ. փոն Վանկենհայմ
գերմանական դեսպանատուն

Երկու չաբաթէ ասդին սկսուած խստապոյն գործադրութեամբ տարագրութեան հրամանին եւ անոր հետեւանօք ստեղծուած իսառնաչփոթ կացութեամբ՝ Ձերդ վսեմութեան մեծարժէք 19 Մայիս թուակիր եւ համար 3010 նամակին վերջնաբեր խօսքը դժբախտաբար ընդհանուր եւ բոլորովին հակառակ արդիւնքի յանդեցաւ: Կատարուած իրողութեանց հանդէպ՝ ցաւ ի սիրտ, չէ կարելի այլեւս չատ բանի ձեռնարկել: Եթէ սակայն Ձերդ վսեմութեան ջանքերուն չնորհիւ կարելի պիտի ըլլար մնացեալ փոքրիկ մասին ի նպաստ լսելխօսել, որպէսզի պաշտպանութեան ի ինչքի ալատութիւն չնորհուի, գարձեալ չատ արժէքաւոր գործ եւ արդիւնք պիտի ըլլար:

ՏՀՄԱՆ

⁂

Հեռագիր 21/7/1915

Իշխան փոն Հոհենլոհէ
գերմանական դեսպանատուն

Ձերդ բարձրապատիւ վսեմութենէն խոնարհաբար կը խնդրեմ իմ նորին վսեմութեան փոն Վանկենհայմի ուղղած գրութիւնները եւ հեռագիրները բարեհաճ նկատողութեան առնել:

ՏՀՄԱՆ

⁂

Հեռագիր 12 Օգոստոս 1915

Գերմանական դեսպանատուն
Իշխան փոն Հոհենլոհէ
Կ. Պոլիս

Նկատելով որ հայ-կաթոլիկներուն մնացորդ մասը տեղահանութեան հրամանէն ազատուած է, Ձերդ վսեմափայլ դէսպութենէն կ'աղաչեմ, Թրքական կեդրոնական կառավարութեան մօտ բարեխօսութեան քայլեր առնել, որպէսզի անմեղ փոքր մնացորդը աւետարանական համայնքին այս քաղաքին մէջ նոյն թոյլտուութեամբ նպաստաւորուի:

ՏՀՄԱՆ

⁂

ՊԱՏԱՍԽԱՆ

22 Օգոստ. 1915

Բարձրագոյն Դրան նորագոյն վճիռ– որոչումին համաձայն՝ բողոքական հայերն ալ ներծ կացուցուած են տեղահանութենէն: Ձեր հաստատութեանց մասին ղեռ այս ուղղութեամբ մասնաւոր հրահանգներ կը ղրկուին հոն:

ՀՈՀԵՆԼՈՀԷ

⁂

Հռոպիր 6 Սեպտ. 1918

(Կ'երեւի թուականը սխալ գրուած է, պէտք է ըլլայ 1915)

Գերմանական դեսպանատուն
Դուբս Հոհենլոհէ

Ձերդ ներքսպատիւ դքսութեան ձեռք բերած արժանի արդիւնքը հայ բողոքականները տարագրութենէն ազատելու դիս կը քաջալերէ, յանուն արդարութեան եւ մարդկութեան, խնամարհաբար խնդրելու որ Բրքական կեդրոնի իշխանութեանց մօտ բարեխօսէք, որպէսզի այս վիլայէթին մնացած յոյժ փոքր մաս մը գրիգորեան (լուսաւորչական) հայերն ալ նպաստաւորուին այդ չնորհումէն: Երբեմն չատ ու չատ դժուար կ'ըլլայ կառավարութեան ցանկերուն մէջ «քրիստոնեայ» ընդհանուր կոչումին տակ կաթոլիկներն ու բողոքականները զատորոշել լուսաւորչականներէն:

ԷՀՄԱՆ

⁂

ՊԱՏԱՍԽԱՆ

8 Սեպտ. 1915

Պաշտօնապէս իրր քրիստոնեայ նչանակուած բողոքականներ միայն ա'յն ատեն իրաւունք ունին այս չնորհքէն օգտուելու, երբ կրնան կրօնական տեսչութեան հաստատագրով ապացուցանել որ լուսաւորչական համայնքէն բաժնուած ղուրս ելած են: Իմ Սեպտ. 5 թուակիր հեռագրին անդրադառնալով՝ կը խնդրեմ ինձ իմաց տալ թէ՝ Հուլիպունտի (Ֆրանքֆուրթի միսիոնարական ընկերութիւն) դպրոցները հոն ղեռ կը չարունակուի՞ն եւ թէ հայ ուսուցիչներ, աշակերտներ հոն թողուա՞ծ են:

Իշխան (դուբս) ՀՈՀԵՆԼՈՀԷ

⁂

Հռոպիր 19/8/15

Գերմանական դեսպանատուն,
դուբս Հոհենլոհէ

Իմ խոնարհ եւ խորագրած երախտապարտութիւններս կը յայտնեմ, որ ձեռք բերիք արտօնութիւն մը, որուն հետեւանօք աւետարանական քրիստոնեաներուն մնացորդը հոս կրնայ մնալ: Երբ քաղաքական տեսակէտով ղեռ կարելի է, համաձայնութեամբ տեղւոյն վալիին հետ, Ձերդ ներքսպատութենէն կը խնդրեմ բարեխօսել որ այս արտօնութենէն օգտուին նաեւ այն աւետարանական քրիստոնեաներ որոնք արդէն տեղահանուած ըլլալով հանդերձ՝ վիլայէթի մօտակայ տեղւոյն կը գտնուին, որպէսզի կարենան վերադառնալ:

ԷՀՄԱՆ

⁂

Ծ. խ.– Բնական է, շատ փոքր թիւով հայեր ազատեցան Էհմանի ճիգերուն իրրեւ հետեւանք: Խարբերդի նահանգի ջարդը եւս եղաւ ամբողջական:

Կեղծ են Գերմանիոյ դեսպան Վանկենհայմի հոս ունեցած արտայայտութիւնները: Գատահական եւ անշուշտ միջամտութիւն մըն էր այս պարագային ըրածը: Վանկենհայմ իթթիհատական հրէշներու բռնապետ մըն էր: Համաձայն էր անիկա՝ Օսմանեան Թուրքիոյ հայաջինջ բաղաքականութեան, եւ բացայայտ կերպով զօրավիգ կանգնեցաւ թուրք ցեղասպան վոհմակին:

1915 ՀԱՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏՈՒՄ

ԵՐՈՒԱՆԴ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ

ՈՐՊԷՍ ՄՈՒՏՔ

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Բանասիրական սչխարհին ու պատմագրութեան մէջ, չատ յաճախ Ամիդ–Տիարպեքիր քաղաքը չփոթուած է Տիգրանակերտ–Ֆարղինի հետ. մինչդեռ այս երկու քաղաքները իրարմէ կարեւոր հեռաւորութեան վրայ տարբեր աւաններ են։

Այսպէս, երբ Տիգրանակերտ–Ֆարղին քաղաքը կը գտնուի հայկական Աղձնիքի մէջ, Պաթմանի գետի աջակողմեան փոքրիկ վտակներէն մէկուն՝ Ֆարղին–Սուի վրայ եւ պատմութեան մէջ ծանօթ է Տիգրանակերտ, Մարտիրապոլիս, Նփռետ, Նփրկերտ, Մուփարղին, Ֆարղին, եւ Միափարղին անուններով, Տիարպեքիր–Ամիդը կը գտնուի Մեծ Մոփքի մէջ, արեւմտեան Տիգրիսի աջ ափին վրայ, եւ պատմութեան մէջ ծանօթ է Բիր–Ջամանի, Ամիդ, կարամիտ, կարա Ամիտ եւ Տիարպեքիր անուններով։

Տիգրան Մկունդի վկայութեամբ, ԺԹ. դարու երկրորդ կէսէն սկսեալ երբ արեւմտահայութիւնը կ'ապրի իր ազգային զարթօնքը, կը հիմնուի «Միացեալ Ընկերութիւն Հայոց»ը, եւ Արեւմտ. Հայաստանի չարք մը քաղաքներու, – յատկապէս հայահոծ, – անունները հայացնելու ճիգ մը երեւան կու գայ. Էրզրումը կ'ըլլայ Կարին, Խարբուերդ՝ Խարբերդ, Տիարպեքիրը՝ Տիգրանակերտ։ Ուրիշ քաղաքներ կը սկսին կոչուիլ իրենց նախաթրքական անուններով, Սվազը կը վերակոչուի Սեբաստիա, Ուրֆան՝ Եդեսիա, Մարաչը՝ Գերմանիկ եւայլն։

«Տիգրանակերտ» անունը անչուշտ որ ազգային որոշ լիցք ունէր, եւ հայուն՝ հպարտութիւն պատճառելու ամէն կարելիութիւն։ Տիգրանակերտ քաղաքը ձեռագործն էր հայ Արքայից Արքայ՝ Մեծն Տիգրանի։ Սակայն մեկնելով պատմական ստոյգ սերտողութենէ, անկարելի կը դառնայ այլեւս «Տիգրանակերտ»

Ծնթ. Հատուած մը «Համառօտ Պատմութիւն Տիարպեքիրի» աշխատասիրութենէն։ Հոս զանց կ'առնենք գիտականօրէն մէջբերումներու մատնանշումը, խուսափելով խնդրէն։

անունը գործածել Տիարպեքիրի համար: Եւ այս վերջինն էր որ հայահոծ քաղաք մըն էր եւ Համաչխարհային Ա. պատերազմին կը դառնար Թուրքին կողմէ կազմակերպուած հայկական եղեռնի կեդրոններէն մէկը:

Վերոյիշեալ իրողութիւնը ծանօթ էր անչուշտ ժամանակի պրագէտ հայոց: Այսպէս՝ Զաւէն Պտրք. Եղիայեան, իր պատրիարք ընտրուելուն առիթով երբ կը հրաժարէր Տիարպեքիրի առաջնորդական պաշտօնէն, ու կ'երթար Պոլիս, ուտանձնելու իր նոր պաշտօնը, հետապային իր յուշերուն մէջ անդրադառնալով Տիարպեքիրէն-Պոլիս ճամբորդութեան, կը գրէր. «Տիարպեքիրէն ուղղուեցայ Ֆարղին, բուն Տիգրանակերտը, ուր հասայ Մեպտ. 10ին, եւ միայն մէկ օր մնացի հոն»:

Յարգելով պատմական ճշդրտութիւնը, հետապայ էջերուն մէջ պիտի գործածենք «Տիարպեքիր» անունը: Իսկ կարդ մը մէջբերումներու մէջ կը գտնենք «Տիգրանակերտ» ձեւը՝ որ գործածուած է «Տիարպեքիր»ի փոխարէն, յարգելով հեղինակներու նախընտրութիւնը:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Ամիդ-Տիարպեքիր քաղաքը հնագոյն ժամանակներու մէջ մաս կազմած է Նայիրի երկրին եւ պատմագրութեան մէջ ծանօթ է աստրական արձանագրութեան ճամբով, սկսած՝ Ն. Ք. մօտաւորապէս ԺԳ. դարէն: Իր աշխարհագրական դիրքին չնորհիւ, Ամիդ-Տիարպեքիր ունեցած է ռազմադիտական մեծ նշանակութիւն եւ առեւտրական ճանապարհներու վրայ եղած է կարեւոր հանդոյց մը:

Իր ռազմագիտական եւ առեւտրական կարեւոր դիրքին պատճառով, ինչպէս նաեւ սահմանային քաղաք մը եղած ըլլալուն համար, դարերու ընթացքին չարունակաբար տէր փոխած է, մինչեւ ԺՉ. դարու սկիզբը, երբ քաղաքը վերջնականօրէն կ'իյնայ օսմանցի Թուրքերու իշխանութեան տակ:

Ամիդ-Տիարպեքիրի մէջ իրենց իշխանութիւնը հաստատած են ասորեստանցիներ, հայեր, հռովմէացիներ, պարսիկներ, յոյներ, արաբներ, սելճուկներ, պարսիկներ, Թուրքեր:

Արաբներու տիրապետութեան տակ Ամիդ կը ստանայ Քարա-Պէքիր անունը, որ հետագային կը ձեւափոխուի Տիարպեքիրի:

ԺԵ. դարուն, Տիարպեքիր կը դառնայ պոյունլուներու հիմնած պետութեան կեդրոնական քաղաքը, որ մասնաւորապէս զարկ կը ստանայ Հասան Պէյի (Ուզուն Հասան) ժամանակ, որ մինչեւ իսկ օրինապիրք մը կը կազմէ իրեն ենթակայ ժողովուրդները օրէնքի ճամբով կառավարելու:

Պոյունլուներու անկումէն ետք, Տիարպեքիր կռուախնձոր կը դառնայ օսմանցի Թուրքերու եւ սաֆաւիկներու միջեւ, մինչեւ 1515 Թ.ը, երբ սուլթան Սելիմի պարսիկներու դէմ տարած ճակատագրական յաղթանակով, Տիարպեքիր վերջնականօրէն կ'իյնայ Թրքական լուծին տակ:

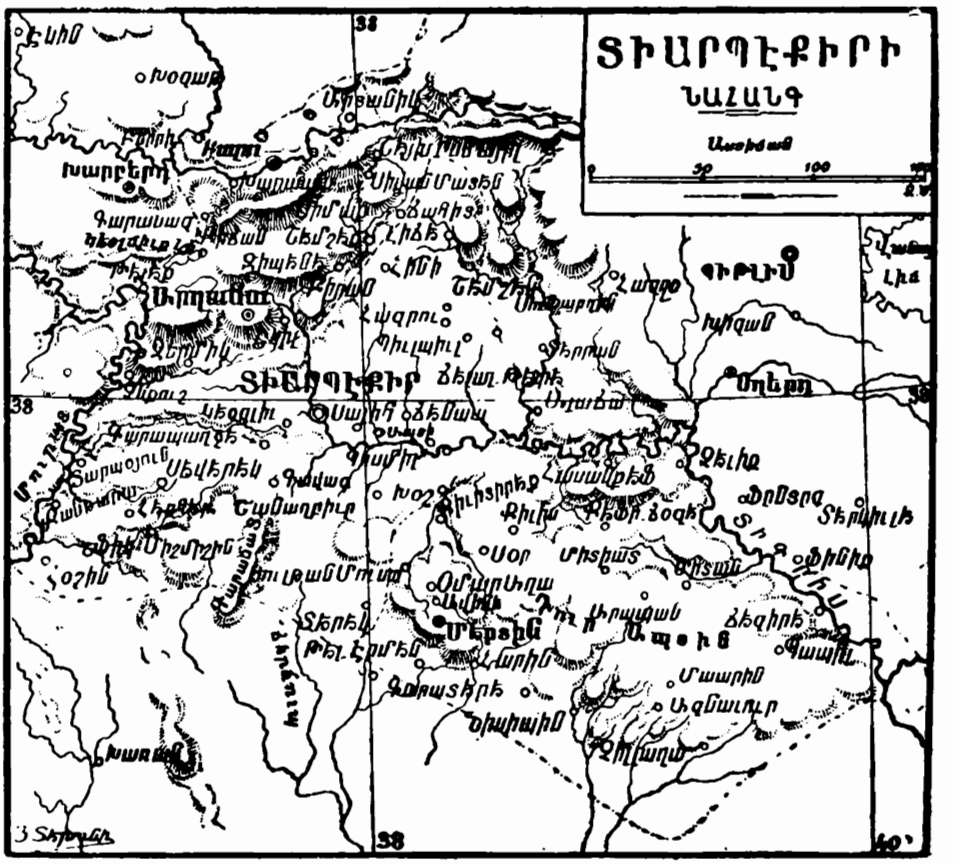
Օսմանեան կայսրութեան լուսկացուցիչ հողամասերը կը բաժնուին բաղմաթիւ նահանգներու կամ կուսակալութեանց: Նոյն ճակատագրին կ'ենթարկուի նաեւ Արեւմտեան Հայաստանը: Տիարպեքիր քաղաքը կը դառնայ կեդրոնական քաղաքը համանուն նահանգին (վիլայէթ):

«Տիարպեքիրի վիլայէթը կազմուած էր կէս առ կէս հին Հայաստանի եւ Հայկական Միջագետքի դաւառներէն: Հին Հայաստանէն անոր մէջ ընդգրկուած էին Զորրորդ Հայքի նահանգը գրեթէ ամբողջութեամբ եւ չարք մը պաւառներ Աղձնեաց նահանգէն: Ունէր 19 սանճաքներ, որոնցմէ մէկ մասը կայսերական (սովորական կարգի) էր, իսկ մնացածը՝ ժառանգական իրաւունքով քիւրտ բէկերու պատկանող:

«Կայսերական սանճաքներն էին.

1.— Տիարպեքիր կամ Ամիդ
2.— Խարբուրթ (Խարբերդ)
3.— Արղնի
4.— Սիվերեք (Սեւաւերակ)
5.— Նիսիբին (Մծբին)
6.— Հիւսի Քէյֆ
7.— Զիմիշգեղէք (Զմշկածագ)
8.— Սիրերթ (Սղերդ)
9.— Մեֆարեղին (Նփրկերտ)
10.— Ակչէ-Գալէ
11.— Խարտւր եւ Սինջար

«Հետեւեալները ժառանգական սանճաքներ էին, որոնք որպէս հայրենական ստաց-

ՏԻԱՐՊԷՔԻՐԻ
ՆԱՀԱՆԳ
Մասիաս
50
100
Տիգրիս
Եփրատ
Խարբերդ
Տիգրանակերտ
Մարտին
Տիարպէքիր
Ուրֆա
Մերտին
Ռաս-ուլ-Այն
Մոսուլ
Մարտին
Մտեփան
Ճապաղջուր
Ամիտ
Մէրտին

ւորումներ եւ յաճախ ըմբոստացած օսմանեան կեդրոնական իշխանութեան դէմ եւ քանիցս պարտութեան մատնած իրենց վրայ եկող Թրքական կանոնաւոր բանակները:

Հայերու կեանքը չափազանց դժուար եղած է Տիարպէքիր նահանգին մէջ, ուր հայը տեւականօրէն ենթակայ մնացած է Թուրք եւ քիւրտ հալածանքին, կողոպուտին, խժդժութեանց, սպանութեանց եւ աւերումներու:

Ժ. դարուն, օսմանեան կեդրոնական կառավարութեան տկարացումին պատճառով, – ինչ որ թոյլ կու տայ ներքին անիշխանական բռնմաթիւ չարժումներու, – աւելի կը վատթարանան հայ ժողովուրդի կեանքի պայմանները:

Նուազագոյն գաղափար մը տալու համար այդ ժամանակի հայոց կեանքին մասին, կը մէջբերենք Գոլոյ 1876 թ.ի պատրիարքական պաշտօնական մէկ տեղեկագրէն քաղուած՝ Բաֆֆիի հետեւեալ տողերը.

«Տիգրանակերտի նահանգում մի քանի բռնակալ դերեբեկիներ սոսկալի հարստահարութիւններ են դործում: Բարձր. կառավարութիւնը ժողովրդի եւ պատրիարքարանի բողոքների համեմատ առանձին քննիչ է ուղարկում: Բռնակալ դերեբեկիների յանցանքներն ստուգելով, նրանք Տիգրանակերտ են բերւում եւ նոյն քաղաքում մշտապէս մնալու որոշում է լինում: Բայց կառավարութեան քննիչը հեռացածին պէս բռնակալները իրանց տեղն են դառնում եւ աւելի կատաղութեամբ սկսում են առաջուայ չարագործութիւնները չարունակել: Այդ մասին կրկին բողոքներ են բարձրանում, բայց չարագործներն միշտ մնում են անպատիժ»:

Ինչ մը անդին Բաֆֆին կը չարունակէ.–

«Տիգրանակերտ նահանգում Սպահերա աւանի գիւղերը հարստահարող քիւրտերի գլխաւորներից մէկը՝ Ապտի–բէկ անունով, մուտիրութեան պաշտօն վարելով, սկսում է ժողովուրդը ամէն կերպով կեղեքել: Այս բռնակալը յափշտակում է հայերից նրանց արտերը, հողերը եւ անասունները, այլեւ Հուսպ գիւղի հայոց դերեզմանատունը գրաւելով, մի ջի գտնուած եկեղեցին քանդում է եւ իւր համար տուն է չինել տալիս: Նմանապէս մի քանի ուրիշ քիւրտ բէկեր (անունները գրուած են) էրուն աւանի գիւղերը հարստահարում են: Թագրիր գրուած է, հրամանագիրը ուղարկուած է, արդիւնքը յայտնի չէ»:

Ռուս–Թրքական պատերազմէն ետք, չատ աւելի անապահով սկսած է դառնալ արեւմտահայութեան կեանքը, մինչեւ որ հայկական հարցը իր լուծումը սկսած է գտնել համիտեան եղանակով...:

1895ին կարմիր Սուլթանին կազմակերպած կոտորածներուն, Տիարպէքիրի նահանգին մէջ աւելի քան 4000 հայեր զոհ կ'երթան Թրքական վայրագութեանց:

ՀԱՑԿԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Ամիդ–Տիարպէքիր քաղաքը ըլլալով պատմական Հայաստանի հարաւ արեւմտեան ծայրամասին վրայ, սկիզբէն իսկ չէ ունեցած հայկական տիրող դիմագիծ: Այս իրողութեան պատճառ հանդիսացած է նաեւ այն, որ քաղաքը դարերու ընթացքին տեւականօրէն եղած է օտարի լուծին տակ: Պատմութեան մէջ ան աւելի ծանօթ է որպէս ասորական քաղաք: Սակայն՝ ժամանակի ընթացքին, քաղաքական կեանքի տարբեր վերիվայրումներուն պատճառով, Տիարպէքիր կը դառնայ հայահոծ քաղաք:

Ըստ Լեփսիուսի համարատուութեան, 1915ի աւեններուն, Տիարպէքիր նահանգը կը հաչուէր 471,500 բնակչութիւն, որուն 166,000ը քրիստոնեաներ, հետեւեալ բաժանումով՝ 105,000 հայեր, 60,000 ասորիներ, 1,000 յոյներ:

Ոչ քրիստոնեայ տարրը, որ կը կազմէր մնացեալ մասը բնակչութեան, ուր քիւրտերը մեծամասնութիւն կը կազմէին, ունէր հետեւեալ կոտորակումը՝ 200,000 քիւրտեր, 63,000 Թուրքեր, 27,000 զլպաչներ, 10,000 չերքէզներ, 4,000 եզիտիներ, 1,500 հրեաներ:

Տիարպէքիր քաղաքի համառօտ նկարագրութիւնը կը վստահինք Յակոբ Մոմճեանի.

«Հիւսիսէն հարաւ հոսող Տիգրիս գետին աջ ափը, ջուրի մակերեսէն 300 մեթր վեր, բարձրաւանդակի մը վրայ կը գտնուի Տիգրանակերտը (Ամիդ):

«Քաղաքը բոլորակաձեւ չինուած է մօտ 3 քիլոմեթր տրամագիծով և չրջապատուած է 30 մեթր բարձր ու 4 մեթր լայն պարիսպներով:

«Ունի չորս հակապիր դուռ: Հիւսիսէն՝ Ղեռան դուռ, հարաւէն՝ Մերտին դուռ, արեւելքէն՝ Նոր դուռ եւ արեւմուտքէն՝ Հոռոմ դուռ:

«Ղեռան դուռէն Մերտին դուռ եւ Նոր դուռէն Հոռոմ դուռ երկարող երկու գլխաւոր պողոտաներ զիրար խաչաձեւելով՝ քաղաքը չորս թաղամասերու կը բաժնեն: Հիւսիս արեւելեան թաղամասին մէջ կը գտնուի միջնաբերդը, որ 31 մեթր բարձր բլուր մըն է եւ կը կոչուի Աւերակ բերդ (Վերան գալէ): Ասոր ստորոտը «Բայաս» անուամբ ջուր մը կը հոսի:

«Աւերակ բերդին չուրջ կը գտնուին կառավարական չէնքերը· դատարան, բանտ, զինամթերանոց, քատասթր եւլն.:

«Բերդը ունի իր պարտէզները, ջրաղացները, լոգանքի աւազան եւայլն, ու բաժնուած է քաղաքէն՝ իրեն յատուկ պարիսպներով, որոնք ունին երեք դուռ, մէկը՝ քաղաքին հետ յարաբերելու եւ երկուքն ալ քաղաքէն դուրս ելլելու համար:

«Քաղաղուքեան ատեն քաղաքին չորս դուռները արեւմուտքէն մէկ ժամ յետոյ կը դոցուին եւ բանալիները օրուայ կուսակալին տունը կը տանին, յաջորդ առտու արեւածագէն մէկ ժամ առաջ ետ բերելու համար:»

Քաղաքի հայերը «առհասարակ» բնակութիւն հաստատած են Ս. Կիրակոս եկեղեցւոյ չրջակայ թաղերու մէջ, որոնք կը կոչուին Ֆաթթեհ փաշա, Գարիպ գասթալ, Խանչափուկ, Շէյխ Մաթար, Կեաւուր մէյտան, Հոռմընուց, Զրիք (վերի եւ վարի), Փուռ քուչայ, Զարտըխլի, Բարձր Ֆուրնի Քուչայ, Արապչատ, Ալիպարտազ եւայլն:

Իսկ Ս. Սարգիսի եկեղեցւոյ չուրջ հայկական թաղերն էին, Փուս քուչայ, Մարհապպա դլոխ, Շէյխան պազարի, Կավուր քուչասի, Մարգոզմա, Տավա գալտրան, Ղէլէպէկ, Գեքիր փաշա, Սինէկ պազարի եւ Ղուլանիէ:

Տիարպեքիր եղած է առաջնորդական քաղաք, ենթակայ Գոլոյ պատրիարքարանին, եւ հարկատու Էջմիածնին:

Քսաներորդ դարու սկիզբին, քաղաքը հաչուած է մօտ 45,000 հայութիւն, որ ունեցած է իր քաղաքական եւ գաւառական ժողովները, եւ վարչական կազմակերպութիւն:

Հայեր՝ ընդհանրապէս գործատէրեր, վաճառականներ, լումայափոխներ, առեւտրականներ ու արհեստաւորներ, ունեցած են նիւթական բարեկեցիկ վիճակ:

Ժ. դարու երկրորդ կէսէն, Տիարպեքիր սկսած է ապրիլ իր ղարթօնքը: Քաղաքը ունեցած է պանազան ընկերութիւններ, դպրոցներ, թատերախումբեր եւ նուագախումբեր, որոնք մեծապէս սատարած են ժողովուրդի ազգային ղարթօնքին:

Ժ. դարու վերջին քառորդին, յաջորդաբար, կը կազմակերպուին Հնչակեան եւ Դաշնակցական կուսակցութիւնները, իսկ Ի. դարու առաջին տասնամեակի վախճանին՝ Ռամկավար կուսակցութիւնը, բերելով իրենց ազգային, քաղաքական եւ մշակութային գործօն մասնակցութիւնը ժողովուրդի ընկերային կեանքի վերելքին մէջ:

Նահանգը ունեցած է բազմաթիւ եկեղեցիներ եւ տասնեակ մը վանքեր, որոնք անցեալի մէջ եղած են լուսաւորութեան կենդանի օճախներ:

Տիարպեքիր քաղաքը իր չրջակայքով ունեցած է 50 եկեղեցի եւ 5 վանք:

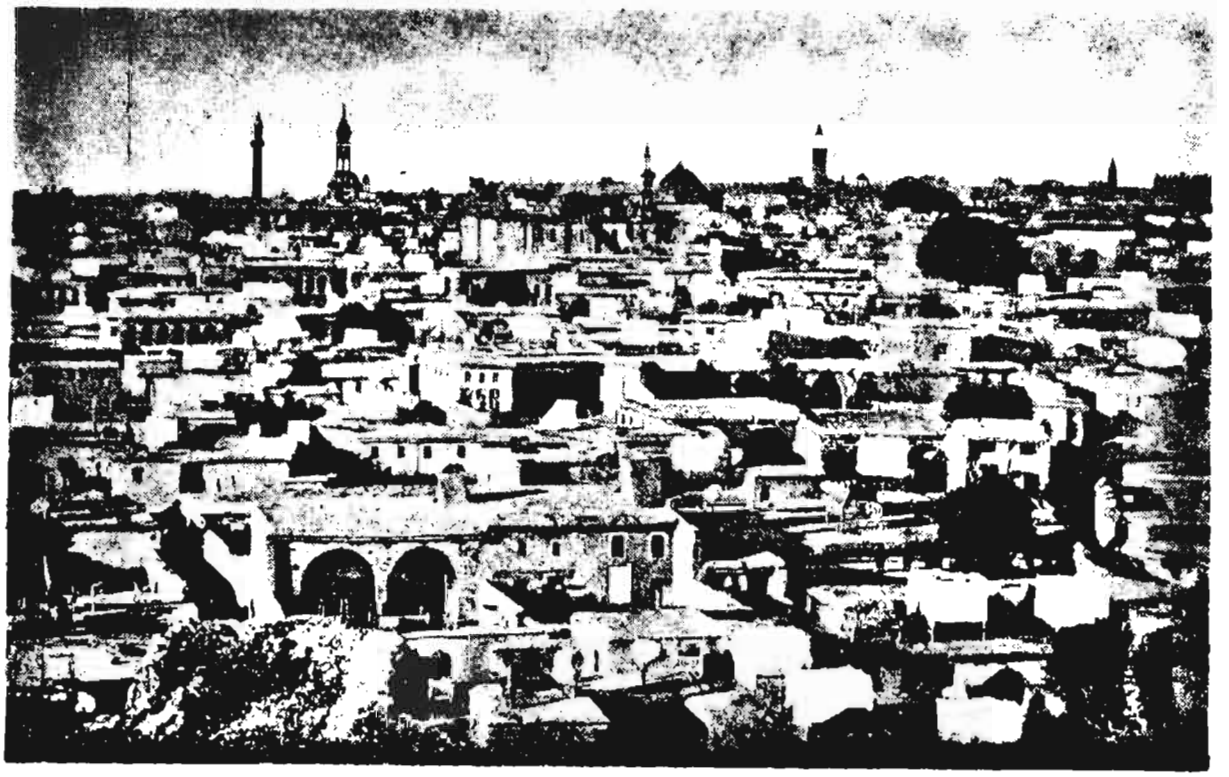
Բալու՝ 40 եկեղեցի:

Արզնի՝ 10 եկեղեցի եւ 4 վանք:

Մարտին եւ Զնդուչ՝ 4 եկեղեցի:

Եկեղեցիներուն մէջ նշանաւոր եղած է Տիարպեքիրի Ս. Կիրակոսը, որ 1880ին հրդեհի մը պատճառով մոխրանալէ յետոյ՝ ժողովուրդը դայն կրկին վերականգնած է, «եօթը խորանով, 1400 մեթր տարածութեան մը վրայ, 15 մեթր բարձրութեամբ» որուն կոթական ոճով զանգակատունը իրաւ արուեստի դործ մը կը համարուի:

«Ս. Կիրակոս եկեղեցին ունէր 5 մեծ խորան եւ 2 հատ ալ փոքր՝ Ս. Գետրոս եւ Ս. Գօղոս անունով: Սուրբերուն տօնակատարութեան օրը, պատարագը հոս կը մատուցուէր: Ատոնք չինուած էին երկու աւանդատուներու վրայ, որոնցմէ մէկը կը կոչուէր Ս. Մինաս, իսկ միւսը Ս. Կիրակոսի մօր անունով՝ Օղիսա: Թրքահայաստանի մեծագոյն տաճարն էր Ս. Կիրակոս, որ կրնար պարփակել 3000 հաւատացեալ: Շրջաբակը համեմատաբար փոքր էր· հոս կը գտնուէին առաջնորդարանը, ընդունելութեան սրահով եւ «Աղգ. վարժարանին չէնքը, ուր կը յաճախէին 1500 երկաեռ աշակերտ»:

Ամիտա կամ Տիարպեքիր՝ ընդհանուր տեսարան (1910)

Իսկ վանքերուն մէջ պատմական մասնաւոր նշանակութիւն ունեցած է Արզնի բարձրահայեաց Ս. Աստուածածին վանքը։

Տիարպեքիրի հայութիւնը եղած է չատ չէն եւ մասնաւորապէս համբաւաւոր՝ իր ուխտագնացութեանց, պտոյտներուն եւ խնճոյքներուն համար։

Սակայն...

Սակայն կը հասնի սեւ 1915ը, հիմնայատակ աւերելու ժողովուրդի մը դարերու ընթացքին ստեղծած ու կառուցած ժառանգութիւնը, փճացնելու չէն ու աւան, եւ արեան ու ծուխի մէջ խեղդելու ժողովուրդի մը ժպիտը...։

1915

Համիտեան եղանակը՝ հայուն արեամբ եւ բնաջնջումով լուծելու հայկական հարցը, իր ամէնէն հաւատարիմ պաշտօնատարները կը գտնէ Իթթիհատ վէ Թերաքքը կուսակցութեան ղեկավարութեան մէջ։ 1908ի սուլթանական բացարձակ եւ միահեծան իշխանութեան անկումով ու հռչակուած տխրահռչակ սահմանադրութեամբ, երբ արեւմտահայութիւնը խաբկանքը կ'ունենար ի վերջոյ ձեռք ձգելու այնքան ժամանակէ ի վեր ցանկացած բարենորոգումները, եւ կը յուսար սկսիլ իրաւ քաղաքացիի արժանապատուութիւնը յարգող կեանք մը, մութին մէջ, Իթթիհատ վէ Թերաքքը կուսակցութեան գաղտնի ժողովներուն, կը ծրագրուէր հայուն ահաւոր սպանդը, աւելի խուժդուժ եւ գազանային, քան կարմիր Սուլթանի սարքածները։

Արդարեւ, 1915ի սկիզբներուն, Թալէաթի նախագահութեան տակ գումարուող գաղտնի ժողովի մը ընթացքին, որուն կը մասնակցէին Էնվէր, Տոքթ. Նազըմ, Տոքթ. Պեհաէտտին Շաքիր, Քարա Քեմալ, Հասան Ֆեհմի, Ճաւիտ եւ Աղա Օղլու Ահմէտ, Թուրքիոյ նոր տէրերն ու ղեկավարները անհաւատալի սառնասրտութեամբ կը ծրագրեն բնաջնջել ողջ ժողովուրդ մը, մինչեւ վերջին ծերն ու երեխան։

Մեվլանզատէ Ռիֆաթ, Իթթիհատ վէ Թերաքքըի կեդրոնական կոմիտէի անդամ, որ

մասնակցած է այս ժողովներուն, իր յուշերուն մէջ կ'արձանագրէ.– «Կոմիտէի պատասխանատու քարտուղար Տոքթ. Նազըմն է խօսողը.–

«Եթէ 1909ի մեր Ատանայի եւ այլ վայրերու մէջ կատարել տուածին նման տեղական ջարդերով պիտի գոհանանք... եթէ այս մաքրագործումը ընդհանուր եւ վերջնական չպիտի ըլլայ, օգուտի տեղ վնասը անպայման է, պէտք է որ հայ ազգը արմատախիլ ըլլայ, մեր հողին վրայ անհատ մը անդամ չմնայ, հայ անունը մոռցուի: Հիմա պատերազմի մէջ ենք, ասկէ յարմար առիթ չի գտնուիր, մեծ պետութեանց միջամտութիւնը եւ թերթերու բողոքի ձայնը նկատի իսկ չի կրնար ըլլալ, ըլլայ նոյնիսկ, խնդիրը կատարուած իրողութիւն մը կը դառնայ եւ կը փակուի: Այս անգամուան գործողութիւնը բնաջնջումի գործողութիւն մը պիտի ըլլայ, հայերու մէջ անհատ մը իսկ չմնալու պայմանով բնաջնջումը հարկ է: Թերեւս ձեզմէ ոմանք ըսեն, – կը հարցնէ Նազըմ, – որ այսչափը վայրագութիւն կ'ըլլայ, երեխաներէն, ծեր եւ տկարներէն ի՞նչ վնաս կրնայ հասնիլ, որ ասոնց ամբողջին ալ բնաջնջման հարկ կը տեսնուի, ով որ յանցաւոր է, ան կը պատժուի... Ջընդրեմ, պարոններ, այսչափ տկար եւ գթասէր մի ըլլաք, ասիկա մահացու հիւանդութիւն մըն է»:

Ապա՝ խօսելով երիտասարդ Թուրքերու յեղափոխութեան նպատակներուն եւ հարցերուն մասին, Տոքթ. Նազըմ կը շարունակէ.–

«– Մենք այս յեղափոխութիւնը ինչո՞ւ կատարեցինք, մեր նպատակը ի՞նչ էր: Սուլթան Ապտիւլ Համիտի մարդիկը իրենց աթոռներէն վար առնելու, անոնց տեղը բազմելո՞ւ համար... Ես Թրքութիւնը կենդանացնելու համար ձեզի ընկեր–եղբայր եղայ, ես Թուրքին, միայն Թուրքին ապրիլը, այս հողին վրայ անկախ իշխան մը ըլլալը կը փափաքիմ. ոչ Թուրք տարրերը Թող չնջուին, ո՛ր աղգութեան եւ որ կրօնքին ալ պատկանած ըլլան. այս երկիրը ոչ Թուրք տարրերէն մաքրել պէտք է... վայ մեզի, եթէ վերջնական մաքրագործում, վերջնական բնաջնջում չկատարուի»:

Գեհաէտտին Շաքիր իր կարգին խօսք առնելով.–

«Մենք, յեղափոխականներս, Թուրք ազգին հաչնչան օսմանեան պետութիւնը ազգային իտէալներու վրայ հիմնելով, ներկայ իշխանութիւնը մէչտեղ բերինք: Մեր ազգային կայսրածին մէջ միայն Թուրք յառաջդիմութիւնը եւ բարգաւաճումը կրնանք արտօնել. հինէն մնացած ազդերը՝ անհարազատ եւ վնասակար խոտերը արմատախիլ ընելով, մեր հողը մաքրելու ստիպուած ենք: Մեր յեղափոխութեան նպատակը եւ ծրագիրը այս է..»:

Վերոյիշեալ պաղտնի նիստին մէկ այլ մասնակից, Հասան Ֆեհմի, իր խօսքին մէջ կը ներկայացնէ ընաջնջման ծրագիր մը.

«...Մէկ անհատ մը իսկ չմնալու պայմանով բնաջնջումը օրինական է... ըսուածին համաձայն, ծեր, երեխայ, կին, անկարող նկատի չառնուիր եւ բոլորը կը բնաջնջուին: Ես բնաջնջումի դիւրին ձեւ մը կը խորհիմ. հիմա պատերազմի մէջ ենք, հայերու զէնք վերցնելու կարող երիտասարդները պատերազմի առաջին գիծը կը ղրկենք, հոն՝ դիմացէն ռուսերուն, իսկ ետեւէն՝ մեր կողմէն մասնաւոր կերպով ղրկուած ուժերուն կրակի մէջ կ'առնենք եւ կը բնաջնջենք. իրենց տունը մնացող տկար ու ծերերը, կին ու երեխաներն ալ կը հրամայենք եւ մեր հաւատացեալները կը մաքրեն, ինչքերնին կը կողոպտեն... այս ձեւը յարմար կը տեսնուի»:

Համաձայն բնաջնջման այս եղանակին, կը կազմուի գործադիր մարմին մը, «Երեքներու գործադիր յանձնախումբ» անուան տակ, որուն կը մասնակցին Տոքթ. Նազըմ, Տոքթ. Գեհաէտտին Շաքիր եւ կրթական նախարար Շիւքրի:

Մասնաւոր ծրագիրներ կը մշակուին եւ ներքին գործերու նախարար Թալէաթի համաձայնութիւնը ստանալէ յետոյ Իթթիհատ վէ Թերաքքի կուսակցութեան բոլոր մասնաճիւղերը տեղեակ կը պահուին:

Անչուշտ որ պատերազմը լաւագոյն ժամն էր ճիւղային նման ծրագիրներու իրագործման: Ողջ արեւմտահայութիւնը զոհ պիտի երթար այս սպանդին, որմէ զերծ պիտի չմնար եւ Տիարպեքիրի հայութիւնը:

❀

1908ի Օսմանեան Սահմանադրութենէն ետք, երբ Իթթիհատականներ Սելանիկի մէջ

ժողով կը պումարէին նախագահութեամբ Թուրք նշանաւոր փաստաբան Ռեֆիք պէյի, ծրագրելու համար ապագային որդեգրուելիք քաղաքականութիւնը, որ ձեռք պիտի առնէին երկրին տիրանալէ յետոյ, կ'որոշուէր «պրեթէ միաձայնութեամբ» Թրքաբնակ քրիստոնեայ տարրը ենթարկել «այնպիսի վիճակի մը, որ ստիպուէր իսլամանալ եւ կամ չատ չատ անունով պահէր իր ազգութիւնը»: Եւ այս նպատակով կ'որդեգրուէր «Թուրքիան Թուրքերու» եւ «տիրող տարրի» (միլլէթը հաքիմէ) կարգախօսը:

Իթթիհատականներն ալ պիտի չհրաժարէին իրենց այս ծրագրէն: Հազիւ իշխանութեան տիրացած՝ պիտի սկսէին խօսքէն ու ծրագրէն գործի անցնիլ, տարբեր կեդրոններու եւ մարզերու մէջ որդեգրելով սկզբնական տարբեր միջոցներ:

Այսպէս՝ 1910ի սկիզբները, Տիարպեքիրի մէջ Իթթիհատ վէ Թէրաքքիի խնամակալութեամբ կը ստեղծուի «Ինթիպահ Շիրքէթի» (Վերածննդեան ընկ.) զուտ Թրքական ընկերութիւն մը, որուն գլխաւոր մտահոգութիւնն էր բոլոր միջոցներով յալղոդիլ հայոց ձեռքէն խլելու քաղաքին առեւտուրն ու ճարտարարուեստը: Այս յանձնաժողովին նախագահն էր տեղւոյն օսմանեան երեսփոխան Փիրինճճի զատէ Ֆէյզի: Սակայն Թուրքի ծուլութիւնն ու ապիկարութիւնը չի յաջողիր մրցումի մըտնել հայուն հետ: Գործնականօրէն կը ձախողի ընկերութիւնը իր նպատակին մէջ: Սակայն՝ ծրագիրը միշտ կը մնայ սեղանի վրայ, զայն օր մը յաջողցնելու նպատակով...:

Եւ չ'ուշանար առիթը: Համաշխարհային Ա. պատերազմի բռնկումին, Թուրքիոյ պատերազմին մտնելու որոշումը եւ Գերմանիոյ հետ զինակցութիւնը, կու գան լաւագոյն պատեհ առիթը ստեղծելու:

1914 Օգոստոսի 3ին՝ երկուշաբթի օր, Տիարպեքիր կը հասնի «սեֆերպիրլիք»ի (զօրաշարժ) տուլթանական հրամանը, իսկ Օգոստոսի 4ին՝ «ախզ վէ սէվգի ասքէր»ի (զօրահաւաք եւ առաքում) հրամանը: Նոյն օրն իսկ, Օգոստ. 4ին, Տիարպեքիր կը հասնի ամբողջ Թուրքիոյ «իտարէի էօրֆիյէ»ի (պատերազմական վիճակ) մէջ ըլլալու յայտարարութիւնը:

Թուրքին համար ամէն ինչ կ'ընթանար իր ծրագրին համապատասխան:

«Զօրահաւաք եւ առաքում»ի յանձնախումբի կողքին, անմիջապէս Տիարպեքիրի մէջ կը ստեղծուի «Թեքիալիֆի հարպիյէ» (պատերազմական նպաստ) հաւաքելու յանձնաժողով մը, որուն ղեկավար կը նշանակուին Իթթիհատի Տիարպեքիրի կոմիտէի պատասխանատու տնօրէն՝ «Ապթար» Հաղդը էֆ·ի եւ Իթթիհատի «մխրտադաս» ձրճիս աղա Զատէ Քոռ Եուսուֆ պէյ, երկուքն ալ տիարպեքիրցի:

«Պատերազմական նպաստ»ի յանձնաժողովը անմիջապէս իր մասնաճիւղերը կը ստեղծէ նահանգի բոլոր անկիւններուն մէջ, որոնց գլխաւոր նպատակը կր հանդիսանայ «դինուրական պէտքերու» անունով դրաւել հայ վաճառականներու ինչքերը՝ «առանց բացառութեան· բրդեղէն եւ կտաւեղէն պատրաստի եւ հում ապրանքները, երկաթեղէն ու պղնձեղէն անօթներ եւ գործիքներ, չաքար, թէյ ու խահուէ, լուցկի եւ արէթ, ամէն տեսակ իւղեր եւ քարիւղ, ցորեն, գարի, հաճար բրինձ եւ բամպակ, ձի, ուղտ, նժոյգ, ջորի եւ էշ, կով ու գոմէշ, այծ, եզ ու ոչխար, կարպետներ, գորգեր, վերմակ եւ անկողին անգամ հաւաքուեցան պատերազմական պէտքի անունով»:

Մէկ քանի ամիսէն հայը գրեթէ կը զրկուի իր ամրողջ ստացուածքէն: Իսկ առնուած ապրանքներու փոխարէն Իթթիհատի անծանօթ մէկ գրագրին կողմէն ստացագիր մը կը ստորագրուէր, պատերազմէն ետք անոնց փոխարժէքը վճարելու համար:

Տակաւին՝ չի բաւեր ինչքին անուղղակի կողոպուտը, հայ արհեստաւորները ձրիաբար կը տարուին աչխատելու չռեմարաններու եւ գործարաններու նորոգութեանց եւ չինութեանց համար, ի հաչիւ քաղաքական եւ զինուորական իչխանութեանց:

Սարսափի օրերէն վերապրող՝ Յակոբ Մոմճեան մեղի պատմեց, թէ քաղաքէն դուրս հայ գիւղացիները կը ստիպէին որ իրենք իսկ քաղաք բերեն ցորենները, հակառակ այս վերջիններուն փոխադրութեան ծախսն իսկ վճարելու պատրաստակամութեան: Եւ ահաւոր բեռնակրութեան մը կ'ենթարկուին հայ գիւղացիները, որուն միակ նպատակը, ըստ պատմողին, հայ մչակը հիւծել էր:

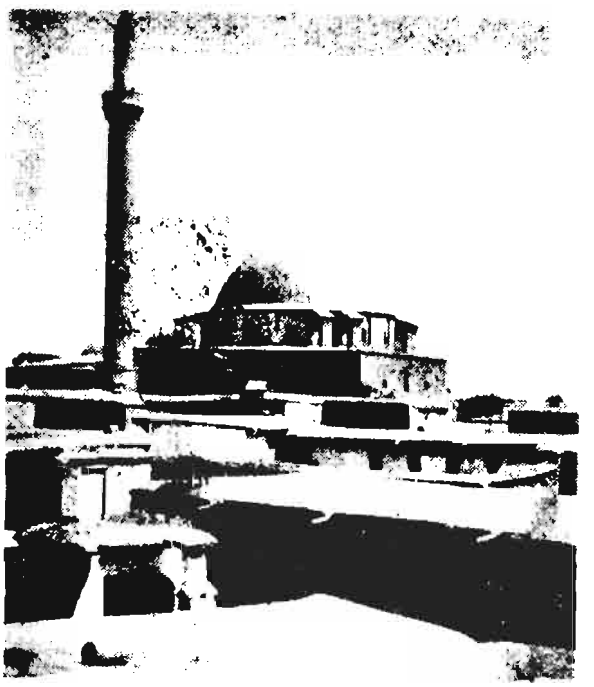
Այդ օրերուն՝ Տիարպեքիրի անգլիական դեր–հիւպատոս Թոմաս Դ. Մկրտիչեան կ՚ըսէր.–

«Սեպտեմբեր 10ին պացի «Թեքիւլիֆի հարպիյէ»ի կեդրոնը այցելութիւն մը տալու «գոմոսիան լէխի» ձրճիս աղա Զատէ «Քոռ» Եուսուֆ պէյին: Խօսակցութեան ընթացքին պիտողութիւն րլր իրեն ըսելով թէ «Տիգրանակերտի վիլայէթին բնակչութեան 2/3 իսլամ եւ 1/3 միայն քրիստոնեայք րլլալով, «Թեքիւլիֆի հարպիյէ»ի ալ ծանրութիւնը նոյն համեմատութեամբ պէտք է բաժնուի եւ պանձուի: Մինչդեռ իրենց «գոմոսիոն»ին իսկ հայիններուն նայելով 5/6ը քրիստոնեաներէն եւ հազիւ 1/6ը իսլամներէն կը հաւաքեն: Եուսուֆ պէյ պատասխանեց. «Բայց հայերը աւելի հարուստ են, քաղաքին եւ վիլայէթին ամբողջ չուկան, վաճառականութիւնը, արհեստները, առեւտուրը եւ երկրագործութիւնը ամբողջ անոնց ձեռքն է, դրամ շատ ունին, ուստի պէտք է տան»: Քաղաքի բնակչութեան եւ վիլայէթի քիւրտ էշրաֆներուն, փաշաներուն եւ պէյերուն մէջէն անուններով օրինակ տուի իրեն ըսելով թէ անոնք շատ աւելի հարուստ են եւ պատրաստի ա՛լ աւելի դրամ ունին, թէ՝ արդարութիւն եւ հաւասարութիւն պէտք է ամէն դործի մէջ, թէ՝ հնար եղածին չափ իրենք պէտք է համեմատութիւնը պահեն, եւ եթէ իրենք կողոպտեն հայերը՝ սպանած պիտի ըլլան իրենց ոսկի ածող սաղը»:

Թուրքին նպատակն ալ տարբեր չէր արդէն:

Կողոպուտը չի բաւեր: Անհրաժեշտ էր վերջնականօրէն փճացնել հայուն տնտեսութիւնը: Այս մտահոգութեամբ, «Վերածնընդեան ընկերութեան» եւ Իթթիհատի համախորհուրդ որոշումով, 1914 Օգոստոսի 19ի դիչեր, գոմիսէր «Մեմտուհ պէյի հրամանաւ եւ աջակցութեամբ» կրակի կը տրուէր ամբողջ չուկան, եւ հինգ ժամուան ահաւոր հրդեհը կը մոխրացնէր 1080 խանութ, 13 փուռ, 3 խան եւ 13 առաղձարան:

Բազմաթիւ հայեր գերագոյն ճիգերով կը փորձեն առաջքը առնել կրակին, բայց անօդուտ: Հրդեհին դէմ տարուած պայքարը գէթ կը ծառայէ կրակին դէպի հայկական թաղերը տարածման արգիլումին: Իսկ կառավարու-

Գուրշունլու ճամի, նախկին հայոց Ս. Թէոտորոս եկեղեցին

թիւնը՝ քարիւղի տակառներով կը հասնի կրակի օգնութեան:

Մրադրուած այս հրդեհէն տեղեակ պահուած են Թուրք վաճառականները, որոնք նախապէս պարպած են իրենց խանութները:

Հրդեհին հասցուցած վնասը՝ ըստ կառավարութեան եւ պելետիյէին՝ կը հասնի մինչեւ 350,000 ոսկիի: Մինչ ֆրանսական եւ անգլիական հիւպատոսարանները, ինչպէս վաճառականները, վնասը կը գնահատեն մինչեւ կէս միլիոն ոսկի:

Շուկայի հրդեհէն մօտ մէկ ու կէս ամիս ետք Տիարպեքիր կը հասնի նոր կուսակալը, ոտոսթոցի Համիտ պէյ, որ նախապէս միւթեսարիֆի պաշտօն վարած էր Գըրգ–Քիլիսէի եւ Զանագ–գալէի մէջ եւ վայելած ուղղամիտ պաշտօնեայի համբաւը:

1914 Հոկտ. 1ին, Հինգշաբթի օր Տիարպեքիր հասնելով, Համիտ պէյ կը ստանձնէ իշխանութիւնը, որ Օգոստ. 16էն ասդին Իթթիհատի ձեռքին մէջ կը գտնուէր: Նոր կուսակալին առաջին գործը կ՚ըլլայ պաշտօնազրկել գոմիսէր Մեմտուհ պէյը, նաեւ բանտարկել կու տայ քիւրտ աշիրէթներու ազդեցիկ առաջնորդներէն՝ Սարհան, Ալի–Գըթէն,

Հանօն, Թեմօ կաուրկի որդին Մըսթաֆան եւ Թոռ-Ալպինի կարմ մը քիւրտ աւազակները, «սրանք միշա կ'անտառտէին իշխանութեան հրամանին եւ կը վրդովէին վիլայէթին խաղաղութիւնը, եւ հիմա ալ կարեւորութիւն տըւած չէին «ախալ վէ ոկվալի սոքէր»ի հրամաններուն»:

Իթթիհատի անմիջական հակազդեցութեամբ եւ կ'ատնուի գոմիսէր Մեմտուհ պէյի պաշտօնանկութիւնը: Բայց սրտկոպ կարելի ըլլայ վերկել նաեւ կուսակալ Համիտ պէյի արժանապատուութիւնը, Մեմտուհը միեւնոյն պաշտօնով կը ղրկեն Ատանա:

Իրերու այս ընթացքին մէջ, 1914 Հոկտ·ի 31ին, Շաբաթ օր կէսօրին, Պոլսոյ անգլիական դեսպանատունէն ծածկագիր հեռագիր մը կը հասնի Տիարպեքիրի հիւպատոսին, հաղորդելով Թուրքերու պատերազմի մտնելը վերմանացիներու կողքին, հրահանգելով անմիջապէս մեկնիլ արտաքսման: Իմաց կը տըրուի կուսակալ Համիտ պէյի, որ չի հաւատար· «կեղծ հեռագիր մըն է, Թուրքերը չիմար չեն որ անձնասպան ըլլան· Անգլիոյ դէմ պատերազմ հրատարակելը անձնասպանութիւն ըսել է»: Սակայն իրողութիւնը կը մնայ անհերքելի եւ Նոյեմբերի 1ին, կիրակի առաւօտ, մբիչ ալ, անգլիական հիւպատոսարանի անձնակազմը կը հեռանայ քաղաքէն:

Երեսփոխան Ֆէյզի պէյ, որ կազմակերպիչ ուղեղն էր նահանգի կոտորածներուն, օսմանեան խորհրդարանի փակուելէն յետոյ եկած էր Տիարպեքիր: Ան որդին էր Տիարպեքիրի 1895ի հայկական կոտորածին կազմակերպիչ՝ Փիրինճճի Զաւէ Արիֆ էֆենտիին եւ բնաւ պաղտնի չէր պահեր իր վազանային ախորժակները:

Բարձրաստիճան հայ պաշտօնատար մը, Պոլիս, պատրիարքարան ղրկած իր մէկ տեղեկագրին մէջ կը գրէր·

«Յուլիս 15ին (1914) Գէյրութի ճամբով Պիթլիս ուղեւորուեցանք· Հալէպէն Տիգրանակերտի մէպուս Ֆէյզի, Զուլֆի եւ Քեամիլ պէյերուն հետ կառքով ճամբայ ելանք: Ֆէյզի պէյ խօսակցութեանց միջոցին յայտնեց թէ հայերը չատ գէշ վարուած են իրենց հետ· «Պալքանի պատերազմէն վերջ մեր էն տկար միջոցին, Զաւէն Պատրիարք, էջմիածնի Կաթողիկոս եւ Պօղոս փաշա միանալով՝ մեր վրայ օտար տէրութեանց միջամտութիւնը հրապուրեցին, ասոր համար շատ պիտի տուժէ· մեր ապագան վտանգի է»:

«Այս խօսքը քանիցս կրկնեց, – կը շարունակէ պաշտօնատարը իր տեղեկագրին մէջ: Ասոր ի պատասխան՝ ըլլալիք բարենորոգումները՝ առ հասարակ թրքաց, քրտաց եւ հայոց հաւասարապէս ըլլալուն համար, հաւատարմութեան հակառակ հայերը պարծ մը չընէին, եւ բարենորոգումները երկրին բարգաւաճման եւ անդորրութեան պատճառ ըլլալուն համար, ինքն ալ իրրեւ մկպուս գոհ մնալը բնական է՝ խօսքերով պինքը համոզել անկարելի կ'ըլլար: Երբ Ուրֆա հասանք՝ Տիրանակերտի պաշտօնանկ կուսակալը Հիւսէյին ձելալ պէյը երբ Մ· Հոֆի պաշտօնանկութիւնը ծանոյց, այլեւս Ֆէյզի պէյին ուրախութեան սահման չկար· «այժմ պիտի տեսնէք թէ ձեր պլխուն ի՛նչ պիտի պայ, ըսաւ»:

1914 Օգոստոս 27ին, Հինգշաբթի օր մը, Տիարպեքիրի անգլիական փոխ-հիւպատոս Թոմսոն Մկրտիչեան Ֆէյզի պէյի հետ ունեցած իր հանդիպումի ընթացքին, խօսելով պատերազմի մասին, երեսփոխան Ֆէյզիէն կը ստանայ հետեւեալ պատասխանը.–

«Այս պատերազմը համաչխարհային պիտի ըլլայ: Գերմանները այնքան մեծ եւ ահեղ պատրաստութիւններ տեսած են այս պատերազմին համար, եւ այնքա՛ն պաղտնի պիւտեր ըրած ու հնարած են մահացուցիչ պործիքներ, թնդանօթ, ռումբ, ընդծովեայ, օդանաւ, զրահամ, պինուոր եւլն· ա՛յնքան պատրաստ կան որ, կասկած չկայ թէ իրենք գերմանները պիտի չահին այս պատերազմը: Նախ Ֆրանսան՝ յետոյ Ռուսիան պիտի ճնշեն եւ ջախջախեն, ու յետոյ Անգլիոյ պիտի դառնան, գեռ իրենք չի պատրաստուած... Մեր՝ Թուրքիոյ չահը կը պահանջէ որ Գերմանիոյ կողմը անցնինք: Ինքը խոստացած է որ երբ օգնենք իրեն, մեզի տայ մեր կորսուած բոլոր տեղերը, այսինքն, – Եգիպտոս, Պեննկազի, Թրիփոլի, Թունուզ, Ալճերիա, Ռումելի, Արչիպեղագոս, Կրետէ, Կիպրոս եւ Կովկաս, ինչպէս նաեւ Հնդկաստանն ալ: Այն ատեն հսկայ Օսմանեան կայսրութիւն մը պիտի կազմենք 300 միլիոն իսլամներով: Մինչդեռ քու ազահ անգլիացիներդ մեր երկու տրետնոթներն անգամ չտուին մեզի»:

Խօսելով հայերու մասին, Ֆէյզի պէյ կը չարունակէ.–

«Հայերը բոլոր ազդով եւ բոլոր կուսակցութիւններով համակիր են Անգլիոյ եւ իր դաշնակիցներուն. յիմարութիւն ու մեծ սխալ մըն է այս իրենց համար: Պէտք չէ մոռնալ թէ իրենք հպատակ են Թուրքին, եւ ուստի, աղէկ պիտի ընեն որ խռովութիւններ հանեն Կովկասի հայոց ձեռքով Ռուսիոյ մէջ՝ եւ այսպէս օգնեն Թուրքիոյ վերստանալու իր կորսնցուցած այդ մասը: ...Բայց եթէ հայերը չարունակեն այս յիմար ընթացքը, շատ սուղի պիտի նըստի իրենց: Անգլիա, Ցրանսա եւ Ռուսիա չեն կրնար օլնել եւ ազատել զանոնք. մինչդեռ մենք կարող ենք ընելու իրենց ինչ որ ուզենք, եւ մեր դաշնակիցներր Գերմանիան եւ Աւստրիան, ձայն պիտի չհանեն»:

Ուրիշ օր մը, դեր–հիւպատոս Մկրտիչեան նոր կը յիշեցնէ Ֆէյզի պէյի, թէ հայոց դէմ կատարուած հարստահարութիւնները կրնան կործանարար ըլլալ հայոց եւ Թուրքերու համար հաւասարապէս, ձեպուսը կը պատասխանէ. «Հայերը աւելի պէտք է խորհին, իրենք քիչ են, երբ փճանան՝ կը լմնան. մենք չատ ուր ենք, կէսերնիս ալ երթայ՝ դեռ կէսը տեղն է: Մանաւանդ որ պիտի չհի՛նք՝ ինչ որ կորսնցուցած ենք 200 տարիի մէջ, եւ աւելի՛ն ալ»:

Շուկայի հրդեհէն ետք, կը սկսի գործադրուիլ ոճիրին երկրորդ քայլը: Ջայքայել հայ բազուկը:

Զօրաչարժի եւ զօրահաւաքի հրամանները դործադրելու պատրուակով, անմիջապէս կը սկսի հայոց զօրահաւաքը: 18–45 տարեկան հայ տղամարդիկ կը սկսին կանչուիլ եւ կը հեռացուին քաղաքէն՝ չուտով զինաթափուելու եւ «Տիարպեքիր–Ուրֆա եւ Տիարպեքիր–Խարբերդ» ճամբաներու վրայ որպէս բանուոր աշխատցուելու:

Յակոբ Մոմճեանի բերանացի վկայութեամբ, բազմաթիւ հայեր, որոնք մինչ այդ անձնաթուղթ չունէին, չուտով արձանագրութեան կը կանչուին եւ զինուորական տարիք ունեցողները կը ղրկուին ճամբաներու չինուելու:

Բանուորական փոքր դումարտակներու վերածուած ու ցիր ու ցան աշխատող անդէն այս հայերը, իրենց խաղաղ աշխատանքի մէկ պահուն, յանկարծ յարձակման կ'ենթարկըուէին Թրքական կանոնաւոր բանակներու կողմէ եւ կը սպաննուէին: Փախչելու փորձ ընողները չէին յաջողեր:

Այս միջոցառումով, 1916ի գարնան՝ մօտ 6000 հայ զինուոր–աշխատաւորներ կը սպաննուին Կարին–Երզնկա, Տիարպեքիր–Ուրֆա եւ Տիարպեքիր–Խարբերդ ճամբաներու վրայ:

Վերոյիշեալ 6000էն՝ 1800ը միայն Խարբերդէն բերուած հայեր էին, ինչ որ ենթադրել կու տայ որ մնացեալները բերուած էին Տիարպեքիրէն եւ Կարինէն:

Քիչեր կը յաջողին ազատիլ զինուորական ծառայութենէ, որպէս փրկագին վճարելով 40–50 ոսկի: Սակայն մնացողներու կեանքը աւելի հեշտ չ'ըլլար:

Շրջաններու մէջ եւս կը սկսին խժդուժութիւնները: Շատեր կը փախչին ու կու գան Տիարպեքիր: Գործէ եւ ինչքէ զրկուած կը սկսի փախստական կեանք մը հայոց համար: Դիրքերու ետին, տանիքներու վրայ, կը սկսի գոյութեան պայքարը:

Տիարպեքիրի Դաշնակցական կուսակցութեան կոմիտէն կը խնդրէ կարծիքը Պոլսոյ պատասխանատու մարմնին: Կեդրոնէն կը հրահանգուի. «Պաշտպանուեցէք ձեր բոլոր հնարքներով, ուժերով, նախայարձակումներէ, զինարձակութիւններէ զգուշացէք, մեր վերջին հրահանգին սպասեցէք»:

Կը սկսի փախստականները հալածելու աշխատանքը: Թուրք ժանտարմներ եւ ոստիկաններ կը ձախողին սակայն վար բերել զանոնք: Կառավարութիւնը կը դիմէ Առաջնորդարան: Առաջնորդ Մկրտիչ վրդ. Զէյտեան, որ յաջորդած էր Զաւէն Ծ. Վ. Եղիայեանի, այս վերջինին պատրիարք ընտրուելուն պատճառով, առ երես կ'ընդունի յանձնել փախստականները, սակայն ներքնապէս կը ձգտի անոնց ազատութեան:

Կառավարութիւնը կը հրահանգէ որ յայտնի մուխթար Կիրակոս Գտուկեան իրեն յանձնէ հայ այրերու ցանկը: Կիրակոս Գտուկեան զգալով սարքուած դաւադրութիւնն ու մօտալուտ վտանգը, առանց գործադրելու հրահանգը, յանկարծ կ'անյայտանայ հրապարակէն... Սակայն կառավարութիւնը չի դադրիր: Մուխթար Գտուկեանի տեղ պաշտօնի կը կանչէ «հակա–սպատադրական եւ յեղափո-

մական հակումներով» ծանօթ Գրիգոր Թեմոյեան անունով հայը:

Հակառակ Առաջնորդ Զղոտեանի ընդդիմութեան, ազգային ժողովի կարգ մը անդամներ կը համաձայնին որ փախստականները յանձնուին իշխանութեան: Մուխթար Թեմոյեան տանիքէ-տանիք կը վազէ համոզելու որ փախստականները դէթ երթան ու պահուըտին «Ծառայիմական վրժ.ն»ի չէնքին մէջ: «Հոն ընակեցէք, ոչ ոք կրնայ (որ) դուք հոն կ.ք···» կը թելադրէ ան:

Դաւաճանութիւնը կը յայտնի: Փախստականները կ'ապաստանին վերոյիշեալ վայրը, երբ յանկարծ, դիշեր մը, չէնքէն ներս կը խուժեն ոստիկաններն ու ժանտարմները ու կը սկսին հրացանաձգութեան: Մէկ քանի հոդիներ կը սպաննուին, իսկ մնացեալները հարիւ կը յայտնի մազապուրծ ազատիլ: Հերոսական պայքար կը մղէ Մարտիրոս Խոպերեան, որ մինչեւ իր վերջին փամփուշտը կը պայքարի, բացարձակօրէն մերժելով յանձնուիլ, հակառակ բոլոր միջամտութեանց: Իսկ վերջին փամփուշտը կը դործածէ իր անձին դէմ, չհինալու համար թուրքին ձեռքը:

Նոյն օրերուն, Տիարպեքիր կու գայ ուրֆացի հերոս, Մկրտիչ Եօթնեղբայրեան, որ Ուրֆայի հայոց մօտ դիմադրութեան անմիջական տրամադրութիւն չգտնելով կու գայ Տիարպեքիր, յուսալով որ հոս կը յայտնի ըստեղծել դիմադրութեան դործը: Սակայն՝ հոսկէ ալ յուսախաբ, կը վերադառնայ Ուրֆա:

Թրքական սարսափը աւելի ու աւելի կը ճնշէ մթնոլորտը: Դաշնակցականներն ու հընչակեանները կը համաձայնին միասնական ընդդիմութիւն մը ստեղծելու: Սակայն ունեւոր պահպանողականներ տակաւին կը յուսան թուրքին բարեացակամութեան:

Հայկական թաղերու մէջ, կարեւոր կէտերու վրայ դիրքեր կը հաստատուին: Տեղի կ'ունենան բախումներ, բայց թուրքեր չեն յաջողիր տանիքները բարձրանալ:

Կուսակալը կը դիմէ Առաջնորդին, որ փախստական հայերը յանձնուին, խոստանալով որ բոլորին ալ ներում պիտի չնորհուի: Ժողովականներու պնդումին վրայ, Առաջնորդը, ստիպուած, Ս. Կիրակոս եկեղեցիին մէջ խըռնուած հայութեան կը լսօսի որ փախստականները յանձնուին:

Յանձնուողներէն չատեր անմիջապէս կը տարուին քալաքէն դուրս, անծանօթ ճակատագրի ուղղութեամբ: Մնացեալները կը սպաննուին:

Երկար չի տեւեր կուսակալ Համիտ պէյի պաշտօնավարութեան չրջանը: 1915 Մարտի 28ին Պալիս կը կանչուի ան, եւ իր տեղ կուսակալի պաշտօնին կը յարձրանայ «Մուսուլ պանուպ արիւնարար Տոքթ. Ռեչիտ պէյ, ծանրումով չերքէզ»: Ան իր հետ միատեղ կը բերէ Պեսլէտտինի պէյը, իր ժանտարմայի քոմանտան՝ չերքէզ Ռիւշտի պէյը եւ եավէր մը՝ չերքէզ Շաքիր պէյ: Ատոնցմէ զատ՝ ան իր հետ կը բերէ նաեւ 40–50 չերքէզ չէթէներ, ժանտարմայի տարազով:

Շուտով Ատանայէն Տիարպէքիր կը կանչուի նաեւ դոմիսէր Մեմտուհը, ամբաղջացնելու համար դիշատիչներու վոհմակը:

«Այս տեղափոխութեանց եւ նոր պաշտօնեաներու նշանակումին մէջ եզակի դեր կը խաղայ Ֆէյզի պէյ, «որ ոգի ի բուին աչխատած էր Իթթիհատի կեդրոնէն այս կարգի հրաման մը ձեռք բերելու, խոստանալով որ հրամանին դործադրութենէն ետք, քոմիթէի կեդրոնէն պիտի վճարէ 15 միլիոն դրուշ: Եւ իրաւ ալ հրամանը ստանալէ ետք հայերէն կողոպտուած դումարներէն եւ ապրանքներէն նոյնքան դրամ կը ղրկէ կեդրոնին»:

Ամբողջական պատասխանատուութիւնը ստանձնելէ յետոյ՝ բնաջնջումի դործը ձեռք կ'առնեն Ֆէյզի պէյ եւ իր անմիջական դործակիցները:

«Կը կազմուի «հայկական հարցի քննիչ յանձնախումբ» մը, որուն նախագահը կ'ըլլայ Մեքթուպճի Գեսրի պէյ, իսկ անդամները՝ նախկին քարտուղար Ֆոն Հոֆֆ պէյ, Ֆէյզի պէյ, հրամանատար Ռիւշտի պէյ, ոստիկան գինուորներու հարիւրապետ Շեվքի պէյ եւ Մուֆթիի որդին՝ Շերիֆ պէյ, Ֆէյզի պէյի զարմիկը»:

Ապրիլի սկիզբները կը կազմուի Միլիս թապուրին, որուն դեկավարութիւնը կը ստանձնէ Ֆէյզի պէյ, իսկ ընդհանուր հրամանատարութիւնը՝ ձեմիլ Փաչազատէ Մուսթաֆան ու փոխ հրամանատարութիւնը՝ եասին Զատէ Շեվքը, հարիւրապետ աստիճանով:

Միլիանները ուրիշ բաներ չէին, եթէ ոչ նշանաւոր յայտնի չէթէ աւազակներ, որոնք հմմա իրենց կողոպուտն ու վայրագութիւնը ի գործ պիտի դնէին կառավարութեան հակառութեան տակ:

«Միլիս»ի անունով կազմակերպուած այս աւազակախումբերու վաչէերուն հրամանատարները կ'անուանուին՝ «Թէյլի պէյի Հօրեղբօրորդին՝ Սրտպր, Տէլլազ Զաուէ Էմին, Շէյի Զաուէ Գասրի, Զապա Զաուէ Մուհամմէտ, Մուսուլլը Եահեա, Մոլլա Ռաֆֆօ, Մուխթար Զաուէ Օթուրաքճի Սալիհ, Տիրնքճի Թահիր, Ալի Հօթօ Զաուէ Սալիհ, Հաճի Պայրը, Գասապ Հըզօ, Դասապ Շէխօ, Հարիւրապետի աստիճանով: Վերջին երկուքին հրամանին տակ գտնուող «վաչտ»ը կը կոչուէր «գասապ Թապուր»ը:

1915 Ապրիլ 16ին, Ուրբաթ օր, Տիարպէքիրի մէջ կը սկսին ձերբակալութիւնները: Նոյն դիշերն իսկ կը պաշարուին հայկական թաղերը, ժանտարմներու, չերքէզներու, ոստիկաններու եւ «միլիս»ներու կողմէ: Փախստական զինուոր մը փնտռելու պատրուակով կը խուզարկուին բոլոր տուները, կը գերուին զէնքեր եւ կը ձերբակալուին աւելի քան 300 երիտասարդներ, ու կ'առաջնորդուին կեդրոնական բանտ:

Երկու օր ետք «միլիսի Թապուր»էն պաշտօնեայ մը կը ներկայանայ հայոց Առաջնորդարանը, պահանջելով հայոց զէնքերը: Շուտով կը դումարուի ազգային ժողով մը, Մկրտիչ Վրդ. Չլղատեանի առաջնորդութեամբ, խորհրդակցելու համար տիրող պայմաններու մէջ առնուելիք միջոցառումներուն մասին: Հարցը՝ դիմե՞լ ինքնապաշտպանութեան թէ հաւատալով կառավարութեան տուած խոստումներուն, զինաթափուիլ եւ յանձնուիլ: Մկրտիչ Վրդ. Չլղատեան, Ֆրանսական դերհիւպատոս Հաճի Յարութիւն Գասապեան, Նահանգի Թարգման Տիգրան Իլվանեան եւ ուրիշ կարեւոր դէմքեր համաձայն կ'ըլլան ինքնապաշտպանութեան: Իսկ Ամիհ Գազազեան, Թրփենճեան, Եկանեան եւ ուրիշներ, առաջնորդութեամբ «մեճլիսը իտարէի» անդամ՝ Յաչատուր Տիգրանեանի, կ'առարկեն ու կ'ընդդիմանան ինքնապաշտպանութեան ծրագրին: Օր. Ս. Քեչիչեանի հաւաստումով, Յաչատուր կը դիմէ սպառնալիքի եւ դառնալով Առաջ-

Մկրտիչ Վրդ. Չլղատեան, Առաջնորդ Ամիտայի առաքելական հայոց, նահատակ

նորդ Վրդ.ին, կ'ըսէ. «Ծօ՛, վարդապետ, ինչպէս որ եկեր ես անանկ ալ քեզ ձիու վրայ դրած կը ղրկենք, մենք կառավարութեան հակառակ չենք կրնար երթալ, մեր հաւատարմութիւնը ցոյց տալու համար պէտք է որ հայոց քով եղած զէնքերը յանձնենք»:

Տիկրանեան նոյն եղանակով կը սպառնայ նաեւ ինքնապաշտպանութեան համախոհ անդամներուն, վերջնականօրէն քանդելով անոնց ճակատը:

1915 Ապրիլի 19ին՝ երկուշաբթի, Թէյլի պէյ կը ձեռնարկէ ճամբորդութեան մը, այցելելով նահանգի բոլոր գիւղերն ու աւաններըը, գրգռելով չրջաններու քիւրտերն ու Թուրքերը հայոց դէմ, միշտ պատուիրելով որ անխնայ ջարդեն հայերը: Թէյլի պէյ կը դիմէ նաեւ կրօնական գրգռութեանց եւ մոլլաներու աջակցութեան:

Իր ճամբորդութենէն վերադարձին՝ Թէյլի պէյ կը հանդիպի Տիգրիսի եզերքին գտնուող քրտական փիւղ մը, ուր կը գտնուէր Թաման աչիրէթը: Թէյլի պէյ հիւր կ'ըլլայ աչիրէթապետ Իպրահիմի կնոջ՝ Փերիխանին, որուն

«կ'աւետէ» թէ՝ քանիցս մահուան դատապարտուած իր տղան՝ Ամերօն, ներման արժանացած է սուլթանին կողմէ, եւ թէ՝ կրնայ այլեւս վար իջնել լեռներէն: Կիսավայրենի աւազակը՝ Ամերօ, երբ կու գայ, Ֆէյզի պէյ անոր կ'ըսէ թէ ինք ներման արժանացած է, պայմանով որ փոխարէնը ստանձնէ հայերու կոտորածը:

Ֆէյզի պէյ ճամբայ ելած օրն իսկ, 1915 Ապրիլի 19ին, կը սկսին ձերբակալութիւնները ազդային վարիչ մարմիններու: Անհիմն հարցաքննութենէ մը ետք, անոնք կ'առաջնորդուին բանտ: Ազատ կը մնայ միայն Մկրտիչ Վրդ. Չլղատեան:

1915 Ապրիլի 21ին կը ձերբակալուին հայ կուսակցական ղեկավարներ ու կը նետուին բանտ:

1915 Մայիսի 1ին կը ձերբակալուին քաղաքի ուշադիր հայ դէմքերը՝ կառավարական պաշտօնեայ, վաստակաւոր, մտաւորական, վաճառական, սեղանաւոր, հողատէր եւայլն: Թիւով մօտաւորապէս 300–350 անձեր կը նետուին 50 մարդ ընդունելու տարածութիւն ունեցող սենեակի մը մէջ, զրկուելով արտաքին բոլոր հաղորդակցութիւններէ: Սենեակին մէջ մահը կը դառնայ նախընտրելի, քան ծեծը, նեղութիւնն ու զարշահոտութիւնը:

1915 Մայիսի 7ին, կուսակալութեան մասնաւոր հրահանգով եւ բռնի միջոցներով կը հաւաքուին հայոց ղէնքերը:

Չ'ուշանար նաեւ եկեղեցականներու ձերբակալութիւնը:

1915 Մայիսի 27ին, կալանքի տակ կ'առնուին Մկրտիչ Վրդ. Չլղատեան, ինը քահանաներով, հայ կաթոլիկէ առաջնորդ՝ Անդրէաս Արք. Չէլէպեան, երեք վարդապետներով եւ հայ աւետարանական երէց Վեր. Յակոբ Անտոնեան:

Նոյն օրը 100է աւելի հայեր եւս կը ձերբակալուին:

«Մայիսի 10–30ի միջեւ ուղիղ 1,200 հոգիներ, որոնց մէջ նահանգին հայերէն եւ ասորիներէն, ձերբակալուեցան» կը վկայէ Լեփսիուս: 1,200 ձերբակալուածներէն մօտ 1000ը հայեր էին:

1915 Մայիսի 28ին, բերդի բլուրին վրայէն՝ թնդանօթի հարուածով թուրքեր կը քանդեն Ս. Կիրակոս եկեղեցւոյ հոյակապ զանգակատունը, «ընդելով յաւիտեան Ամիտայի մէջէն հայկական ճարտարապետութեան վերջին հետքն»:

Ձերբակալելէ եւ բանտարկելէ յետոյ ժողովուրդի ընտրանին, կը մնար զանոնք ենթարկել չարչարանքի: Եւ հարկ էր հնարել չմտածուած եղանակները չարչարանքներու: «Կուսակալն ու մեպուս Ֆէյզին զանկերնին կը ճաթեցնեն, չարչարանքի տեսակներ հնարելու համար»:

Լեփսիուսի վկայութեամբ, բանտարկուածներու մէջ առաջին վտհերը կը հանդիսանան 27 երեւելիները, որոնց մէջ Ալվիար Քահանան: «Զանոնք բանտարկեցին, խոշտանգեցին բանտին մէջ եւ Օսման պէյի եւ ոստիկանութեան տնօրէնին՝ Հիւսէյին պէյի ձեռքով դանոնք սպաննել տուին: Քահանային երիտասարդ կինը 10 վապիխներու կողմէ պղծուեցաւ եւ չարչարուելէ յետոյ մահամերձ ըլլալու աստիճան: Մօտաւորապէս 30 օր, օրական մեծ թիւով հայեր կը ձերբակալուէին, որոնք անմիջապէս գիշերը բանտին մէջ կը սպաննուէին: Ապա՝ երկու հայ բժիշկներու ստիպեցին վերկայել որ անոնց բոլորին ալ մահուան պատճառը ժանտախտն էր»:

Ահաւոր չարչարանքներու կ'ենթարկուին մասնաւորաբար դաշնակցական ղեկավարները Մխրան Պասթաճեանը, Տիգրան Զաքըճեանը, հնչակեան պետերէն Տիգրանակերտի Երեսփոխան Ստեփան Զրաճեանը, իր զաւակները՝ կարապետն ու Խոսրովը, ռամկավար առաջնորդներէն Յակոբ Օզասաբեանը, Նահանգի Քարտման Տիգրան Իլլանեանը, քաղաքական ժողովի անդամ Ստեփան Մաթոսեանը եւ ուրիշներ:

Կը հնարուին տանջանքներու ամէնէն զազանային ձեւերը: Թուրք հրէշները իրենց ոտքերէն կը պայտեն վերոյիշեալ ղեկավարներէն ոմանք ու կը պտըտցնեն, ուրիշներու սրտին վրայ չիկացած երկաթէ խոշոր գամերով պայտեր կը գամեն, ինչպէս՝ Պասթաճեանին եւ ընկերներուն: Ոմանց գլուխները կը ճզմեն մեքենաներու մէջ, ուրիշներ կ'անդամահատեն, իսկ ոմանք կը խաչեն, ինչպէս ոստիկան Օհանը:

Մարդեր կը մահանան չդիմանալով տառապանքին. ինչպէս Աչոտ քահանան, Մխրան Պասթաճեանը, Կիրակոս Յովհաննէսեանը,

Միսաք Շերիկճեանը, մսագործ Վահանը, Տիգրան Զաքըճեանը եւ դեռ չատ ուրիշներ:

Լեփսիուսի վկայութեամբ «Տոքթ. Վահան ձերբակալուեցաւ 10 երեւելիներու հետ եւ անոնց յայտարարուեցաւ թէ Մալաթիա պիտի ուքսորուէին: Ձամբան բոլորն ալ սպաննուեցան»:

Բանտարկուած դաշնակցականներէն «12 Հոլիններ, Տիլրան Տիլլեան, Թուխման Տէր Պօղոսեան, Գազանճի Կիրակոս, Սանտրճի Յակոբ, Թօքմաճի Հաճի Յակոբ, Փուչիճի Խորէն, Ա֊Բ֊Թարեան Յարութիւն ու Ալոյան եղբայրներ, Մանուկ Պայտարեան, Թանուլուճի Աբօ, Տէմուրճի Արսլան, Մկրտիչ Էքմէքճեան (այժ֊Թաղցի), Աւետիս Պասմաճեան (ուրֆացի), Խարբերդ կը փոխադրեն, բանտերու մէջ չարչարելէ վերջ կախաղան կը բարձրացունեն..»:

Մկրտիչ Վրդ. Զէյտունեանի նահատակութիւնը իրապէս կը մնայ անպատմելի: Գազանն իսկ փչաքաղող վայրագութեանց կ'ենթարկեն հայոց Առաջնորդը: Զինք անջատելով մօտ 700ի հասնող աքսորախումբէ մը, 1915 Մայիսի 30ի գիշերը, «բանտէն հանելով, փողոցներուն մէջ թմրկաւոր ամբոխով մը, իբր արշ երբեմն մուր քսելով, վիզը շղնգակներ կախելով, գլուխը պախուրձ անցնելով, կը խայտառակեն հոգեւորականի անվայել ընթացքներու մէջ»:

«...կէս գիշերին կը վերադարձնեն մըզկիթին բակը, ուր կառավարական պաշտօնեաներու, խալամ ամբոխին ու չէյխերու եւ Թըմրկահար տէրվիշներու ներկայութեանը նախ կը ֆաշեն տարաբախտ վարդապետին ակռաները մէկիկ մէկիկ, ֆուճերուն շիկացած երկաթ կը մխեն, կը կտրեն զմելիով մարմնին միսերը, կը փորեն աչքերը եւ յետոյ կաթիլ կաթիլ ֆարիւղ թափելով կը վառեն եւ կէս ածխացած վիճակի մէջ կը ձգեն կ'երթան»:

Տիգրան Մկունդ կու տայ հետեւեալ մանրամասնութիւնը.–

«Կիսամեռ վիճակի մէջ ջուր կը լեցնեն մարելով կրակը, խելակորոյս վիճակի մէջ կը վերցնեն զինք նետելով բանտին հիւանդանոցին մէկ ախոռը, երկու միլիս հոն դնելով. յետոյ փայտի հարուածներու տակ կը վերջացնեն Զէյտունեանի կեանքը»:

Նուազ խուժդուժ չ'ըլլար նաեւ կաթողիկէ Զէյթլեան Աբգ.ի նահատակութիւնը.–

«Թուրքեր ղինքը Հալէպ ղրկելու պատրուակով Հոռոմ դուռնէն դուրս կը հանեն եւ փոխանակ ուղիղ ճամբան՝ ձախ կողմը կը տանին ղինքը եւ պարապ տառնալանին մէջ իջեցնելով կը Տարցնեն. «Քնելի հոս ըներինք սպանելու համար. ի՞նչվէս կ'ուզես որ սպաննենք քեզ». «տաշլայլն» (քարկոծեցէք) կը պատասխանէ նահատակութեան պատրաստուած Քս.ի ծառան. եւ ապա չորս կողմերէն քարեր կը տեղան. մինչեւ կուրծքը քարեր կը բարձրանան. երկու դինուորներ կը ղրկուին քոյրը՝ վարդուհը բերելու որ ականատես լինի իւր եղբօր վերջին վայրկեաններուն: Քրոջ ներկայութեան՝ քարերը Տէր Անդրէասի գլխուն տեղացնելով կը մահացնեն զայն»:

Միւս եկեղեցականներէն Եղիչէ Վրդ. Ամիրխանեան խնդրամահ նահատակուած է. Ալիբունարի վրդ.ը՝ քաչկռտուելով, Մարտիրոս քահանան՝ դլխատուելով, Գրիգոր քահանան՝ ծեծի տակ. իսկ Յարութիւն Վրդ. Փուրուճեան՝ «բերդի բակին մէջ Քրիստոսի պէս կը խաչեն՝ իւրաքանչիւր կողմն իւր երկու ընկերները... գլխուն վերեւ կը փակցնեն տախտակ մը վրան գրուած՝ «տէօվլէդ խիյանաթը»:

Ուրիշ հինդ քահանաներ ամբողջութեամբ մերկ եւ կապրապատ կը պտըտցնեն փողոցներուն մէջ, զիրենք եւս հասցնելով նոյն վախճանին:

Ֆէյդի պէյ երբ Մայիսի սկիզբները Տիարպեքիր կը վերադառնար իր դէպի չրջանները կատարած ճամրորդութենէն՝ հայը զանգուածային կերպով բնաջնջելու բոլոր նախապատրաստական աշխատանքները տարուած էին:

Տիարպեքիրի հայ երիտասարդները, թիւով 10,000 հոգի, քաղաքէն չուրջ 20–25 ժամ հեռաւորութեամբ ղրկուած էին, ո՛վ գիտէ թուրքի գազանութեան որ տեսակին հանդիպելու:

Կուսակցութեանց ղեկավարներն ու անուանի հայերը լեցուած էին բանտերը: Շուտով վրայ կը հասնէր նաեւ եկեղեցական դասու ձերբակալութիւնը:

Ժողովուրդը կը մնար անտէր:

Նահանգի գաւառներուն եւ գիւղերուն մէջ հայերը զանգուածային կերպով, տարագրութեան պատրուակով, դուրս կը հանուին իրենց օճախներէն, իյնալու համար քիւրտ ա֊

չիրէքներու եւ կառավարութեան կանոնաւոր բանակի հարուածներուն տակ: Թրքական կողոպուտը, թալանը, ջարդարարութիւնը եւ առեւանգումը ոչինչ կը խնայէր: Իսկ միլիս Քապուրին, օրական մէկ քանի պիւղեր հուրի ու սուրի մատնելը գործ լրած էր իրեն:

Կը մնար Տիարպէքիրի հայութիւնը:

Ֆէյզի Եւ Ռեչիտ պէյերը, երեք պիչնիներ, Ուլու Ճամիյէն կը սկսին քարոզչութեան, հրաւիրելով Քարքի ու քիւրտը, որ անխնայ ըլլան հայոց հանդէպ: Կը հրահանգուի ոչ մէկ հայ պահել, ոչ իսկ երեխայ, անուստոդնեըը՝ մահուամբ պիտի քաւէին իրենց «մեղքը»:

Նոյն օրերուն, քաղաքի Իթթիհատի կոմիտէն ժողով մը կը դումարէ Ֆէյզի պէյի նախագահութեամբ: Ներկայ կ'ըլլան բոլոր ջարդարար զինուորականները, ինչպէս նաեւ միւֆթի Իսլահիմ էֆ.ին: Օրակարգ. Ջարդե՞լ բոլոր հայերը անխտիր, թէ՝ խնայել մանուկներուն: Միայն միւֆթին «չատ կը պնդէ» որ խնայուի մինչեւ 12 տարեկան մանուկներուն, զանոնք իսլամացնելու համար: Սակայն միւֆթիին ձայնը կը մնայ անլսելի: Ամէն ոք կը հետեւի Ֆէյզի պէյի խօսքերուն, որ կը պնդէ օրօրոցի մանուկն իսկ կոտորել: «Ժողովը միաձայնութեամբ որոշում կու տայ հայոց բնաջնջման, որոշումը կը ստորագրեն ամբողջն ալ եւ պրութիւնը կը յանձնեն կուսակալ Ռեչիտ պէյին»:

Սակայն Ս. Ակունի, իր «Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմութիւնը» աշխատութեան մէջ, տարբերելով Տիգրան Մկունդի վերոյիշեալ արձանագրութենէն, կը գրէ.

«...Այս ժողովին մէջ միայն միւֆթի Իսլահիմ էֆ.ն է որ կը պնդէ թէ պէտք է խնայել 12 տարեկանէն վար երկսեռներուն, զանոնք իսլամացնելու համար եւ դեղեցիկ կիներն ու աղջիկները հարէմները առնել՝ անոնցմով քիւրտ ցեղը դեղեցկացնելու համար: Երեք օրուան վիճաբանութենէն յետոյ, վերջապէս կ'որոշուի «հայերու բնաջնջումը զանգուածովի, բայց միայն խնայել ընտրանօք դեղեցիկ սեռին»: Այս որոշումին վրայ, ամէն մարդ կ'երդնու Քուրանին անունով սպաննել ամէն հայ, ով կ'ուզէ ըլլայ, իսկ այն թուրքը որ կ'օլնէ հայու մը, իր կարգին պիտի սպաննուի, իբր դաւաճան կրօնի»:

Ապագայ դէպքերը ցոյց կու տան սակայն, որ հայ մանուկներու ճակատագիրը կապուած էր կեդրոնէն եկած հրահանգներուն եւ ոչ թէ տեղական մարմիններուն:

Այդ օրերուն Տիարպէքիր կու գայ «Իթամանի աչիրէթապետ չքավոռանցի Ամերօն» իր «չաքմաքլիով, լայն չալվարով, կնոտրի ապա վերարկուով եւ կէս մէթր բարձրութեամբ բրդէ չինուած քիւլահով: Կատարեալ լերան արջ մը»: Ու քանիցս մահուան դատապարտուած աւազակը, պինուրտական պատիւներով ընդունուելէ յետոյ, ժանտապետի քամանտան Ռիչտի պէյի հետ նոյն կառքին մէջ բազմած կ'ուղեւորուի կուսակալին մօտ:

Կուսակալ Ռեչիտ պէյ կ'իմացնէ Ամերոյի որ «քանի մը օրէն 700ի չափ հալածական հայեր, «քէլէկ»ներով (լաստ) մեր թիկնապահին հրոկողութեան տակ ուզուր պիտի ուղարկի Մուսուլ, երբ անոնք գիւղին հասնին պէտք է ամէնքն ալ սպաննուին, ասոր փոխարէնն պատուանշաններով եւ ընծաներով պիտի պատուըւիս»: Կուսակալը կ'ազդարարէ ապա, որ իբր նշանաւած մէկ հատ իսկ հայու համար պատասխանատու պիտի ըլլայ Ամերօ:

Քիւրտ զազանը կ'ընդունի առաջարկը եւ յաջորդ օրն իսկ լաստով կը մեկնի Շքավբան, իր հետ տանելով երկու կառք պարան, զոր կը հայթայթէ «Քէքիւլիքիր հարպիյէ»ն:

Մինչեւ այդ թուականը 1000ի մօտ բանտարկուած հայերէն ողջ մնացածներէ 674 անձերու ցանկը կը պատրաստուի Ֆէյզի պէյի նախագահած յանձնախումբի մը կողմէ:

1915 Մայիսի 30ին՝ 700ի հասնող այս աքսորի կարաւանին կը հաղորդուի թէ «սուլթանական հրամանագրով» Մուսուլ պիտի տեղափոխուէին ու մնային հոն՝ մինչեւ պատերազմի վախճանը: Տարագրեալներու այս խումբը Յունիսի 19ին կը հասնի Ամերոյի գիւղը, Շքավբան, որ Պէչերիկի մօտ է:

Լաստերը տակաւին գիւղ չհասած կ'ենթարկուին հրացանաձգութեան: Կարաւանին ընկերակցող Շաքիր կը հրամայէ միլիսներուն որ հետապնդեն քիւրտերը: Միլիսները կը վերադառնան ըսելով՝ թէ սպաննած են երեք քիւրտեր իսկ մնացեալները փախած են: Շաքիր, որու լաստին վրայ էին նաեւ երեսփոխան Զրաճեան, Գազազեան, Տիրան էֆ.ի եւ այլ երեւելիներ, կը համոզէ հայերը որ ճամբան չատ վտանգաւոր ըլլալուն, նախընտրելի

է որ իրենց մօտ դտնուող դումարները փոխան ստացագրի յանձնուին իրեն: Շուտով կարաւանի դոհերէն 6000 ոսկիի դումար մը կը հաւաքուի, եւ կը յանձնուի Շաքիրին՝ փոխան կանոնաւոր ստացագրի:

Անդրէաս Արք. Զէյէպեան, Առաջնորդ Ամիտայի կաթոդիկէ հայոց, նահատակ

Լաստեիը կը չարունակէն իրենց ճամբան, եւ երբ կը հասնին Շքավթան, Ամերօ կ'այցելէ Շաքիրին եւ կ'ըսէ թէ Տիգրիսի երկու ափերը գրաւուած են քիւրտերէ, որոնք որոշած են կողոպտել կարաւանը եւ ապա՝ կոտորել: Ամերօ կը հրաւիրէ Շաքիրը որ կարաւանը այդ գիչեր հիւր մնայ իր գիւղը: կարճ խորհրդակցութենէ մը ետք, կ'որոչուի կարաւանը պարպել, սկսելով Շաքիրի լաստէն: Եւ որպէսզի քիւրտ աւազակներու ուշադրութիւնը չգրաւեն, կը թելադրուի որ վեցական հոգիներէ բաղկացած փոքր խումբերով դուրս գան գետափ: Առաջին վեցը միլիոններու եւ չերքէզներու հսկողութեան տակ կ'առաջնորդուին գիւղ, ուր Ամերօյի պահուած քիւրտերը կը մերկացնեն աքսորականները, կը կապեն զանոնք չքանով ու կը տանին վիւղէն հեռու՝ գեղուանի ձորը: Ու կը կրկնուի լուռ ոճիրը:

Յաջորդաբար՝ ճակատ հոգիներէ բաղկացած խմբակները նոյն ձեւով կը լեցուին գեղուանի ձորը: Ծրագիրը յաջողած էր: Շաքիր անմիջապէս կը հրահանգէ սկսիլ հրացանաձգութեան: Եւ այսպէս՝ չէթէներն ու միլիոները մէկ կողմէ, Ամերօյի քիւրտերը միւս կողմէն, փամփուչտներու տարափին տակ կը կատրեն ամբողջ կարաւանը:

Առանց ձեռնակապի տարուած երեսփոխան Ստ. Զրաճեանը, կարապետ Խանզատեանը, ճկլճխսը եւ ուրիչներ, «դաչոյնով ծակ ծակ կ'ընեն, անոնց աղիքները դուրս բերելով»:

Այս սիւսուր կոտորածէն ետք, սպաննուողներու հայուհիները կը տարուին Տիարպեքիրի չուկան ու կը ծախուին: Աւարէն իր բաժինը կը վերցնէ նաեւ Ամերօ:

Եւ... վրայ կը հասնի Թրքական Ծիծաղելի խորամանկութիւնը: Նահատակուած հայերու կը հագցնեն Թրքական տարազ, անոնց պլխուն կը դնեն փաթթոցներ, ու կը լուսանկարեն, նկարները ցոյց տալու համար ժողովուրդին ու քիչ մըն ալ գրգռելու համար ազգային ոճրային բնազդը...

Ուսումնական, պետական պաշտօններ վարած, պետեւի սրար՝ Ֆայէզ էլ Ղոսէյն, իր ականատեսի վկայութեանց մէջ կը պատմէ.

«Թուրք կառավարութիւնը մտածեց, որ եւրոպական տէրութիւնները պիտի չուշանան հասկնալու հայոց ընաջնջումը եւ որ լուրը ամբողջ աշխարհի մէջ պիտի տարածուի, ինչ որ պիտի չուշանար աշխարհի հանրային կարծիքը Թուրքերու դէմ հանելու: Որով կառավարութեան լրտեսները որոշ թիւ մը հայեր ջարդած ըլլալով, ծպտեցին դիակները՝ զանոնք քիւրտերու վերածելով, անոնց գլուխները փաթթոցներով ծածկելով եւ բազմաթիւ քիւրտեր բերել տուին, որոնք չրջապատեցին դիակները, ողբեր արձակելով: Պատկերահան մը, վարձուած այս նպատակով, այս տեսարանները պատկերը քաչեց, ապագային Եւրոպայի կլլեցնելու մտադրութեամբ թէ, հայերն էին նախայարձակները, որոնք քիւրտերու վրայ յարձակելով՝ անոնցմէ մեծ թիւ մը սպաննած էին: Եւ որ այն ժամանակ միայն քիւրտերը, դայրացած՝ վրէժ առին հայոցմէ, առանց որ Թուրք կառավարութիւնը խառնուած ըլլայ

այս վերջիններուն ջարդին մէջ, ինչ պարագայի մէջ ալ որ եղած ըլլայ:

«Բայց ուշիմ մարդիկ, տեսնելով հայերու դիակներուն այլակերպումը քիւրտերու, հասկցան խաղը եւ լուրը տարածեցին Տիգրանակերտի մէջ»:

Նոյն ականատեսին վկայութեամբ, կառավարութիւնը դադրեցնելու համար իր կատարած պատասխանատուութիւնները եւ կարելի եղածին չափ մրցակցելու համար հայութիւնը, որուն եղերական ապագան սրոչուած էր արդէն, «700 անձերու տարագրութեան յաջորդող քանի մը օրերուն, ...կառավարութիւնը իր պաշտօնեաներուն միջոցաւ նամակներ դրել տուաւ, որոնք տարագրուածներու տուննուններով կը ստորագրուէին: Տարագրուածենրու ծնողները մեծ դումարներ կը վճարէին՝ ստանալու համար նամակ մը:

«Ցայտնի աւազակ մը քաղաքապահ դիտորութեան պետ նշանակուած էր. ան տրարելեալները սպաննելէ ետք՝ պաշտօն ըստանձնած էր փոխանցելու այս թղթակցութիւնը: Այս գաղտնի տուաքելութիւնը աւարտած՝ կառավարութիւնը դինք սպաննել տըւաւ: Ան կը կոչուէր Ամմի Հասան»:

Թուրքեր դտած էին միջոցը նաեւ լռեցնելու իրենց ծոցին մէջ սնած եւ իրենց քաջալերութեամբ չարժող ոճրագործները:

Տարբեր չ'ըլլար նաեւ ճակատագիրը աւազակապետ Ամերոյի:

Գեղուանի ձորի քստմնելի ոճիրէն 15 օրեր ետք, կուսակալն ու Ֆէյզի պէյր Տիարպեքիր կը հրաւիրեն Ամերօն, «վարձատրելու եւ պատուելու համար դայն սուլթանական նըշաններով»: Սակայն՝ տարբեր ճակատագիր կը սպասէր իրեն: Կառավարութեան ադրանքով, տասը չերքէզներ, որոնք կ'ուրթային դիմաւորելու Ամերօն, կը սպաննեն դինք Անպար Ջայի աղբիւրին մօտ:

Այս օրերուն, կառավարութիւնը 700 եբիտասարդներ, 16–20 տարեկան, կը կանչէ «որպէս թէ զինուորական ծառայութեան համար եւ Տիարպեքիրէն Ուրֆայի միջեւ՝ Գրաապաղչայէն–Հապէշի ճամբուն վրայ» զանոնք կը լծէ աչխատանքի: «Այս զինուոր–գործաւորները իրենց աչխատանքի ընթացքին իրենց վրայ հսկող ոստիկաններու կողմէ զէնքով սպաննուեցան: Հետագային՝ տասնապետը որ կը հրամայէր ոստիկաններուն, կը հըպարտանար որպէս թէ հպարտութեամբ մը, որ կարողացած էր միայն հինգ ոստիկաններով սպաննել այս անղէն 700 հայերը, որոնք տարտղնուած կ'աչխատէին ճամբուն վրայ» կը պրէ Լեփսիուս:

Հերթը եկած էր Տիարպեքիրի ժողովուրդին:

1915ի Յուլիսին կը սկսի քաղաքի ժողովուրդին տարագրութիւնը: Միլիսի հաղարապետ նասին Զատէ Շէվքը եւ ժանտարմայի հրամանատար չերքէզ Ռիչոտ կը մտնեն հայ տուները եւ կը սկսին տրճանապրութեան, իսկ արեւմուտէն ետք ճամբայ հանել կու տան դէպի որոշուած ճակատագիրը:

100 ընտանիքներէ բաղկացած խումբ՝ մը ճամբայ կը դրուի Մարտինի ճամբով դէպի հարաւ, ուրիչ խումբ մը Գարապաղչայի ճամբով դէպի արեւմուտք, Տարա, Ռաս–իւլ–Այն, Նիսիպին եւ Տէր Զոր: Գարապաղչայի մօտ մեծ թիւ մը անոնցմէ կը նահատակուի: Ուրիչ մեծ թիւ մը Տիարպեքիրէն մէկ ժամ հարաւ Զարոխիկ պիւղին մօտ Գոզան տերէի մէջ քիւրտերու եւ միլիսներու ձեռքով կը կոտորուի: Գարաճատուղի հիւսիսային բնակիչներէն՝ քիւրտ–Քրքական – համիտիէ հեծելազօր – աչիրէթը 24,000ի մօտ տարագիր հայեր կը կողոպտէ ու կը ջարդէ Շէյթան տերէսիի ու Գայնուղ պիւղի մօտ, Պիկաթլան ձորին մէջ:

Ֆայէզ էլ Ղոսէյն կը վկայէ.–

«Տիգրանակերտ չհասած, հայ կիներու կարաւանի մը հանդիպեցանք, դոր ոստիկաններու խումբ մը դէպի Սեվերէկ կ'առաջնորդէր: Այս պժբախտները այնքան տառապանքի եւ թչուառութեան մէջ էին որ նոյնիսկ վայրենի կիներուն դուրը սիրտ չարժէր եւ արցունքներ սիրտ կորզէր՝ կարծր ժայռերէն:

«Տիգրանակերտի պարիսպներուն մօտենալով՝ կը կարծէինք ազատիլ այս արհաւիրքներէն, բայց պատրանք մը եղաւ, որովհետեւ դիակներ կը տարածուէին մինչեւ Սեւ Տիգրանակերտի պատնէշները»:

Տիարպեքիր քաղաքին հետ արեան մէջ կը խեղդուի նաեւ Մարտին քաղաքը: Կուսակալը Մարտին կը ղրկէ Մեքթուպճի Գետրէտտինն ու գոմիսէր Մեմտուհը, ասոնցմէ առաջինը նշանակելով քաղաքին կառավարիչ, որուն

Ֆէյզի եւ Ռեչիտ պէյլերը կը հրահանգեն չուտով խոչոր վոսեր փորել տալ, որպէսզի Տիարպեքիրէն եւ Մարտինէն տարապրուղ հայերը թաղեն անոնց մէջ: Սակայն Պետրէտտին եւ Մեհմուտ առանց ջանքի կ'որոչեն «Տարայի եւ Ռաս-իւլ-Այնի չուրջ դտնուղ պարապ և պատրաստի հորերը, ետնափոր նկուղներն ու զընտաններու կիրճմանը ընել Տիլրանակերտի, Մարտինի հայ տարապիլներուն»:

Մարտինի մէջ Պետրէտտին եւ Մեհմուտ ճիւղաներու կողքին, չարդերու պատասխանատուութիւնը կը ստանձնեն Ապտուլրահման Գաուտա, քալաքալան Խլտըր Զէյլկպի, Ապտուլրնղադ Զէյլկպի Շահբինէ, Մուհամմէտ Կուպաչօ, Ապտուլլահ Խլտըր, հարկահաւաք պաչտոնեայ Նեճիպ եւ առաքմանդ պաչտոնեայ Ապտիւլքերիմ:

Մարտինի մէջ կը կոտորուին 2000է աւելի հայ կաթողիկէներ եւ 100 ընտանիքի չափ աւետարանականներ: «Ամենաանդութ կերպով մարտիրոսացած են գերապայծառ Մալոյեան, Պօտուրեան Ցուվհ. Վրդ., բողոքական երէց Ճրրճճա: Պետրէտտին այնքան բուռն կ'երլայ, որ Մարտինէն կ'աքսորէ նոյնիսկ երեք ամերիկացիներ, որոնք օգնած էին հայերուն: Առանց-մէ Տոքթ. Թհոմ կը մեռնի ճամբան: Ամերիկա հասնելէ վերջն ալ կը մեռնի Մր. Անտրըս: Մարտինի մէջ հազիւ 200 ընտանիք ողջ կը մընան»:

Մարտինի հայ կաթողիկէ Առաջնորդը՝ Մալոյեան Արք.ը կը տանին Տիարպեքիրէն երեք ժամ հարաւ արեւելք Ֆարա-քէօփրիւ կոչուած վայրը, Տիգրիսի մօտ, ուր դոմիսէր Մեհմուտ զինք սպաննելէ առաջ կը հարցնէ.

– Ըսէ՛ ինծի, ռումբեր ունի՞ք թէ ոչ:

– Եթէ ձեր երեւակայած ռումբերը ունեցած ըլլայինք, ձեր կատարած չարիքները պիտի չկրնայիք ընել, – կը պատասխանէ քաջ հովիւը:

Ու մահը կը հասնի վրայ...:

Կոտորածը կը չարունակուի նահանգի ամբողջ տարածքին: Կը խնայուի ոչ ոքի: Ոչ ոք կը փորձէ օդնութեան փութալ: Կառավարութեան հրահանգը՝ «բնաջնջել առանց խնայելու» կը կիրարկուի գրեթէ ամենայն հաւատարմութեամբ:

Ֆայէղ էլ Ղոսէյն իր յուշերուն մէջ կը պատմէ հետեւեալը.

«Երբ որ ես բանտն էի, Թուրք ոստիկանութեան պատուէրով մը յաճախ այցելութեան կու գար հոն իր բարեկամներէն մէկուն որ արկելափակուած էր ինծի հետ նոյն բանտասենեակին մէջ: Օր մը, խօսակցութիւնը դարձաւ հայոց վրայ ու անոնց վիճակուած դժբախտութիւններուն մասին: Պատուիրակը մեզի բացատրեց թէ ինչպէ՞ս անոնցմէ բազմաթիւ անձեր ջարդած է, եւ յատ մեղի՝ որ անոնմէ սմանք քարանձաւի մէջ ապաստանած լլլալով – քաղաքին սահմաններէն դուրս – ինք պտած էր այս պատասպարանը. գանոնք դուրս հանել տուաւ եւ այդ ղժբախտներէն երկու հոգի սպաննեց:

«Իր բարեկամը չկրցաւ ինքզինքը զսպել հարցնելու.

«– Ուրեմն, չե՞ս վախնար Աստուծմէ: Ո՞ր օրէնքով կը համարձակիս սպաննել էակներ, դորս Աստուած կ'արդիլէ սպաննել:

«– Սուլթանին մէկ հրամանն է, պատասխանեց ան, եւ սուլթանին հրամանը Աստուծոյ հրամանն է, ու այս հրամանը դործադրելը՝ պարտականութիւն մըն է»:

Երբ կառավարութիւնը կը չարունակէ տեղահանութիւնը եւ աքսորի կարաւանները կը յաջորդեն իրարու, միւս կողմէն՝ 1–3 տարեկան հայ մանուկներ, երկու սեռէ, կը տեղաւորուին դանազան տեղեր: Մէկ քանի ամիս կը խնամէն դանոնք, երբ յանկարծ, օր մը, դանոնք կը բեռցնեն կառքերու վրայ ու կը տանին Տիգրիս դետի մօտ եւ «ողջ ողջ, ամէնքն ալ բռնելով ոտքերէն, ձեռքերէն կամ գլուխներէն, կը նետեն գետին մէջ: Ուրիշ հարիւրաւոր որբեր ալ կը տանին Գարատաչ, քաղաքէն մէկ ու կէս ժամ հեռու գիւղ մը եւ հոն, երկուքի կը ճեղքեն դանոնք, կտոր կտոր կ'ընեն, չատ որբեր կր նետուին կատղած չուներու առջեւ եւ կը յօշոտուին: Իսկ գազանաբարոյ սրիկաներ կը զուարճանան այս տեսարաններուն առջեւ»:

Գահ մը Իթթիհատի կեդրոնէն հրահանգը ուած էր խնայել այն մանուկներուն, «որոնք չեն կրնար յիշել իրենց ծնողաց ենթարկուած չարչարանքները»:

Թիւ 830 չտապ–հեռագիր մը, ներքին նախարարութենէն հասցէագրուած Հալէպի կառավարութեան, կ'ըսէ.

«Հաւաքեցէք եւ պահեցէք միայն այն որբերը, որոնք չեն կրնար յիշել տառապանքները, որոնց ենթարկուեցան իրենց ծնողները: Մնացեալները զրկեցէք կարաւանները հետ:

«Ներքին նախարար
ԹԱԼԷԱԹ»

Սակայն յաջորդական եւ բազմաթիւ այլ հեռագիրներ կը հրահանգեն որ ինայուի ո՛չ ոքի:

Գոլսէն՝ ներքին նախարար Թալէաթի կողմէ ստորագրուած հեռագիրներ.

«Հալէպի կառավարութեան:

«Սեպտ. 21, 1915.— Որքանոցի մը պէտք չկայ: Ժամանակը չէ զգացումներուն տեղ տալու եւ կերակրելու որբեր, երկարելով անոնց կեանքերը: Ղրկեցէք զանոնք անապատ եւ իմացուցէք մեզի:

«Ներքին նախարար
ԹԱԼԷԱԹ»

«Թիւ 603:

«Հալէպի կառավարութեան

«Նոյ. 5, 1915.— Իմացած ենք որ Սվազի, Մամուրէթ-ուլ-Ազիզի, Տիարպեքիրի եւ Էրզրումի հայոց պատկանող փոքրերը, որոնք անոր մնացած են իրենց ծնողներուն մահով, որդեգրուած կամ որպէս ծառայ առնուած են կարգ մը մահմետական ընտանիքներու կողմէ: Կ'իմացնենք ձեզի թէ պէտք է հաւաքէք բոլոր այսպիսի մանուկները ձեր շրջանին եւ ղրկէք զանոնք տարագրութեանց տեղերը, եւ նաեւ տալու էք պէտք եղած հրահանգները ժողովուրդին, ընկատառելով այս:

«Ներքին նախարար
ԹԱԼԷԱԹ»

Նայիմ պէյ, որ Հալէպի մէջ տեղահանութեանց յանձնախումբի մաս կազմած էր, իր յուշերուն մէջ կը գրէ, թէ Ռաս-իւլ-Այնի մէջ իր տեսած մարդկային տառապանքն ու դիակները պիտի չկրնայ մոռնալ բնաւ: «Իրենց մահը դժուար բան էր տեսնելը. սակայն անսահմանօրէն սրտակեղեք էր տեսարանը՝ երբ չուները կ'անդամահատէին անոնց դիակները:

«Անոնք մնացորդներն էին Սվազի, Տիարպեքիրի եւ Խարբերդի դժբախտ հայերուն: Երբ անոնք հասան իրենց համար որոշուած աքսորավայրերը, հազիւ թէ 100–150 կիներ եւ մանուկներ մնացած էին իւրաքանչիւր կարաւանին մէջ, ինչ որ կը նշանակէր թէ անոնք ջարդուած էին ճամբու ընթացքին»:

Հապա ապրողները...: Անխնայ կոտորածներէն ճողոպրողները ամենաանհմաստ պատճառաբանութիւններով կը ձերբակալուին ու կը պատսպարուին մահուան:

Նայիմ պէյ կը պատմողը կրկին.

«Տիարպեքիրէն կին մը տեսնուած էր, ձեռքին՝ հայկական պինանչանը կրող պնակ մը: Ընդհանուր տնտեսանութեանց յանձնախումբին առջեւ բերուած էր ան եւ հարցաքննուած, թէ՝ ուրկէ ձեռք անցուցած էր պըտնակը: Կինը պատասխանած էր թէ չատոնց-ի վեր իր տունը կը պտնուէր եւ չէր գիտեր թէ երբ բերուած էր: Ան տարուած էր ժանտարմըրիի խուց մը, ուր չարչարուած էր ուրիշէն տասը օրեր, գտնելու թէ ան ուրկէ ձեռք անցուցած էր պնակը: Ան մեռաւ այս չարչարանքներու ընթացքին, որոնք սաստկացած էին անօթութեան պատճառով»:

Ռաս-իւլ-Այնի մէջ, չերքէզներ իրենց սպաննած տարագիր հայ աղջիկներու եւ կիներու մազերով հիւսած 25 մեթր երկարութեամբ հաստ պարան մը նուէր կը ղրկեն Տիարպեքիրի ոճրապործ Ֆէյզիին, որ այն կը պարծենէ իր հիւրանոցին դարպը, որպէս փառապանակ իր սարքած եղեռնին:

Հրաչքով ազատած Սիրանոյշ Տատոյեան, որ սարսափի օրերուն «14 տարեկան նրբակազմ աղջիկ մը» եղած է, կը պատմէ.

«Մերտին դուռէն քալելով դէպի կամուրջը, կը մտածէինք որ մեզի ալ քէլէկներով պիտի տեղափոխեն, քէլէկներ չկային. ուղղակի վար քչուեցանք՝ պետի ալ կողմի վրայ: Կամաց կամաց աւազուտ երկիրը կը հասնէինք – Միջագետքի անապատը: Երեկոյին բացօթեայ իջեւանեցանք. մայրեր իրենց զաւակները հաւաքած արթուն կը հսկէին. մութին մէջ ոստիկանի մը խոպոտ ձայնը կը լսուէր. աղջնակի մը սուր ճիչը, եւ ամէն բան կը լռէր քանի մը վայրկեանի համար: Ապա կը կրկնուէր սուր ճիչը, եւ չարունակաբար...: Առտուն մայրերու արցունքոտ կարմրած աչքերուն մէջ կը կարդայինք սրտակտոր պատմութիւնը. աղջիկները չկային, եւ մենք ճամբայ

կը հանուինք քալելու դէպի հերսերը, դէպի Մարտին։

«Գիւղ մը հասանք. չերքէզներու խումբ մը չրջապատեց մեզ, որոնք սկսան կիներու եւ աղջիկներու հիւսուած երկար մազերը կտրել. ոմանց մազերուն ծայրը տակաւին ոսկի հոտիկներ կային կապուած. նպատակը ոսկիներ հաւաքել չէր. այս մայերէն 75 ոտք երկայնութեամբ եւ 3 մատնաչափ հաստութեամբ պարան մը չինելով – հիւսելով – Ամիտայի մեպուս – երեսփոխան Ֆէյյի պէյին նուէրը կը ղրկեն, որուն հիւրանոցին ամենապնդիկ պարզեւը կը լինի»։

⁂

Ու այսպէս, աներեւակայելի ու ոնոպատմելի չարչարանքներու տակ Տիարպէքիրի հայութիւնը կը կոտորուի. կը հեւացուի իր հարբենի հողերէն՝ ու կրկին կը կոտորուի, մինչեւ որ թուրքը կը հասնի իր կարծեցեալ յաղթանակին։

Հերոսաբար մահը դիմաւորող հայորդիներէ զատ, կ'ըլլան եւ ուրիշներ, որոնք «նախամեծար համարեցին կռուիլ», ու երկար ժամանակ՝ յաճախ առանձին դիմադրելով իրենց դէմ ղրկուող միլիսական վաշտերուն։ Հերոսներու այս չարքին մէջ կ'արժէ յիշել անունները Մարտինցի Մարտոյի, Հագրոցի Կիրակոսի, Զաւգաւաթճի Մընճոյի եւ Խսբիր օղլու Մարտոյի, որոնք «կռուած են ամիսներով, տարիներով, ամենադժնդակ պայմաններու մէջ եւ դիմադրած մէկ քանի վաշտի, մեծ կոռւստներ մատնելով անոնց»։ Ասոնց մէջ խիգաս հերոսի վճռակամութեամբ պայքարած է մասնաւորաբար՝ Մարտինցի Մարտօ։

Ու դեռ հերոսուհի հայեր, որոնք նախամեծար կը համարեն մահը, քան՝ Թրքութիւնն ու կրօնափոխութիւնը, եւ կամ՝ ղերման հադարապետի մը հոմանուհի դառնալը։

«...Մարտինցի քիւրտ Մեչքինլի աչիրէթին պետը, բռնութեամբ իր տունը կը տանի Տիգրանակերտի ծանօթ ընտանիքներէն մէկուն՝ Արուսեաններու խիստ գեղեցիկ աղջիկը։ Այս պարմանուհին, հազիւ թէ սոյն վայրենիին տունը դացած էր, երբ կը լսէ թէ քաղաքին մէջ կը դտնուի ղերման հազարապետ մը։ Անմիջապէս, ֆրանսերէն լեզուով նամակ մը կը դրէ անոր, խնդրելով որ, յանուն մարդասիրութեան ազատէ զինքը այդ տունէն։

Հայ մայր մը՝ որ զէնքով կը պաշտպանէ իր զաւակը եւ իր պատիւը
(լուսանկար Հանրի Պարպիի)

Հազարապետը կ'ընդունի ընել այդ բարիքը, երբ ան հաւանի դառնալու իր հոմանուհին։ Ասոր վրայ, Օր. Արուսեան կշտամբանքով մը կը մերժէ հազարապետին պայմանը, պոռալով անոր երեսին.—«Ձեր այս կոչտ պատասխանին վրայ նախամեծար կը համարիմ ըլլալ կրթութիւն չունեցող մարդասպան քիւրտի մը կինը, քան թէ ղարգացած հազարապետի մը հոմանուհին։ Եւ հերոսական մահով մը վերջ կու տայ իր կեանքին...»։

Հայերու ցանցառ թիւ մը միայն կը մնայ Տիարպէքիրի մէջ։ Ըստ Ղոսէյնի, «Տիգրանակերտի մէջ չատ քիչ հայեր մնացած էին, զորս կառավարութիւնը յարմար դատած էր պահել բանակին ծառայութեան համար, ինչպէս կօշկակարները եւ այլ արհեստաւորներ։

«Վերջին ընտանիքը որ տարագրուած էր՝ Տունճեան ընտանիքն էր»։

Ոմանք փորձած են իրենց կեանքը փրկել դիմելով կրօնափոխութեան։ Սակայն Իթթիհատի կեդրոնական իշխանութիւնը, որուն համար իսլամութիւնը արժէք չունէր, համաձայն չէր որ հայեր իսլամութիւնը ընդունելով յաջողէին սպանդէն ազատիլ։ Իթթիհատական ղեկավար, Թուրքիոյ ներքին նախարար, հայ ժողովուրդի արիւնկզակ ջարդարար Թալէաթ Հալէպի կառավարութեան ղրկած իր մէկ հեռագրին մէջ կը հրահանգէ.

«Թիւ 762։

«Հալէպի կառավարութեան

«Գատասխան Դեկտ. 2, 1915 հեռագրին։

«Դեկտ. 17, 1915.— Հաղորդեցէք անոնց, որոնք կ'ուզեն ազատել իրենք զիրենք ընդհանուր տեղահանութենէն մահմետականութիւնը ընդունելով, որ իրենք մահմետական պէտք է ըլլան իրենց ճամբորդավայրերուն մէջ։

«Ներքին նախարար
ԹԱԼԷԱԹ»

Շա՛տ յստակ է անշուշտ թէ ինչ կը նշանակէ մահմետականութիւնը ընդունիլ «ճամբորդավայրերու մէջ»։

Աւելի խօսուն է Ֆայէզ էլ Ղոսէյնի վկայութիւնը.

«Երբ որ կառավարութիւնը սկսաւ հայոց բնաջնջումը, որոշ թիւով հայուհիներ դիմում ըրին Տիգրանակերտի միւֆթիին ու մեծ դատաւորին, մահմետականութիւնը ընդունելու խնդրանքով։ Անոնց առաջարկը հաւանութիւն գտաւ եւ զանոնք ամուսնացուցին Տիգրանակերտի քիւրտերուն կամ թուրքերուն հետ։

«Բայց քիչ ժամանակ ետք, կառավարութիւնը այս կիները հաւաքել սկսած ըլլալով, միւֆթիին եւ դատաւորը կառավարիչին ժօտ դացին եւ անոր բացատրեցին որ այս կիները մահմետականուհիներ եղած ըլլալով, կարելի չէր որպէս հայուհիներ նկատել, որով շերիի (իսլամական) օրէնքը կ'արգիլէ մահմետականները սպանել։

«Կառավարիչը անոնց պատասխանեց.

«— Այս կիները իժեր են, անոնք օր մը չէ օր մը պիտի խածնեն։ Քաղաքականութիւնը կրօնք չունի։ Որով մի՛ ընդդիմանաք կառավարութեան որոշումին, որ գիտէ ինչ որ կ'ընէ այս խնդրին մէջ։

«Միւֆթիին եւ դատաւորը վերադարձան յուսաբեկուած ու կիները դէպի մահ առաջնորդուեցան։

«Բայց երբ որ հայոցմէ առնուած ինչքերու վաճառումին մէջ խորումներ ըրած ըլլալու յանցանքով կառավարիչը պաշտօնանկ եղաւ, կրօնափոխ ըլլալ ուզողները իսլամանալու արտօնուեցան։ Քանի մը վերապրողներ, յուսալով մահէն փախչիլ, աճապարեցին իսլամանալ, բայց ապիկա ոչինչի ծառայեց եւ անոնք ալ տարագրուեցան քիչ ժամանակ ետք, ինչպէս միւսները»։

Քաղաքը պարպելէ յետոյ հայութենէ, կը սկսի հայու ինչքին եւ ունեցուածքին առուծախը։ Ֆայէզ էլ Ղոսէյն իր վկայութեանց մէջ կ'անդրադառնայ խլուած ժառանգութեան վրայ եղած առուծախին.

«Հայոց ոչնչացումէն ետք, կառավարութիւնը ձեռք դրաւ անոնց բոլոր ինչքերուն վրայ, զորս կրցան գտնել անոնց բնակարաններուն եւ խանութներուն մէջ։ Ամբողջն ալ ցուցադրուեցան եկեղեցիներու կամ մեծ բնակարաններու մէջ, եւ յանձնախումբեր կազմուեցան՝ վարելու համար այն իրեղէններու վաճառումը, ինչպէս կը ծախեն վաճառական անձի մը գոյքերը, միայն այն տարբերութեամբ որ, այս ինչքերուն փոխարժէքը սովորաբար իր ժառանգորդներուն կը յանձնուի, մինչ հոս հայոց ինչքերուն փոխարժէքը թուրք գանձատան կը փոխանցուի։

«Վաճառումը աներեւակայելի գիներով եղաւ. գեղեցիկ գորգ մը, որ կրնար արժել մօտաւորապէս երեսուն ոսկի՝ նուազուրդի ղրկուած էր 5 ոսկիի։ Արուեստի գեղակերտներ կը տրուէին գրեթէ ոչինչ գիներով։ Գալով դրամին եւ դարդեղէններուն, անոնք հրամանատար Ռիւշտի պէյի եւ կուսակալ Ռեչիտ պէյի հոգածութեամբ հաւաքուեցան. այս վերջինը զանոնք իր հետ Կ. Գոլիս տարաւ, անձնապէս Թալէաթ պէյին յանձնելու համար։

«Օր մը եկեղեցի դացի անձնապէս տեսնելու համար այն ձեւը, որով կը վաճառէին հայոց ինչքերը... Տեսարան մըն էր որմէ պէտք է խուսափած ըլլայի. որովհետեւ մարդուս սիրտը կը ճմլուի ցաւէ...։

«Ո՞վ կրնայ նկարագրել այն զգացումները, որոնք հանդիսատեսի մը սիրտը կը ճմլեն երբ կը մտաբերէ այս դժբախտ եւ հերոս ազ-

դը, որ զարմացուց աշխարհը իր արիութեամբ եւ քաջասրտութեամբ, որ, երկկ տակաւին, ամէնէն աշխոյժը եւ ամէնէն յառաջդիմածն էր այն ազգերէն՝ որոնք Օսմանեան կայսրութեան մէջ կը բնակին, մինչ այսօր՝ անցեալի յիշատակ մըն է միայն: Իր վարժարանները, որոնք անցեալին դպրոցականներով լեցուն էին՝ այժմ ամայի են: Ամէնէն արժէքաւոր դիրքերը նպարավաճառներուն պանիր փաթթելու կը ծառայեն: Ֆրանսերէն երեսուն հատորներ յիսնեակ մը ղրուշներու ծախուեցան:

«Ականատես եղայ հայկական եկեղեցիներու զանգակատուներուն վրայէն խաչերու վերցուելուն: Եկեղեցիները պահեստանոցներու կամ վաճառման սրահներու կը վերածուէին»:

Մեծ կ'ըլլայ կորուստը հայոց: Մէկդի թողած նիւթական անհաշուելի աւարառութիւնը, Տիգրանակերտ քաղաքը միայն կու տայ 36,000 –էն աւելի զոհ, իսկ չրջանները՝ 45,000:

Եւ այս բոլորը հայուն ո՞ր մէկ յանցանքին համար:

Ֆայէզ էլ Ղոսէյն, որպէս ականատես եւ իր անձնական փնտռտուքներուն եւ հարցապնդումներուն իրրեւ հետեւանք, կը հասնի այն եզրակացութեան, որ «հայոց եղած խըժդժութիւններուն պատասխանատուութիւնը կ'երթայ Իթթիհատ վէ Թերաքիի անդամներուն, որոնք երկրին ղեկը ձեռք առած էին եւ որ հայոց հանդէպ ցեղային մոլեռանդութենէ եւ նախանձէ մղուած միայն գործեցին: Մահմետական կրօնքը զանոնք կը մերժէ»: Ու կը հասնի այն վստահ համոզումին, որ հայեր ո՛չ մէկ յանցանք գործած էին նման կոտորածի մը ենթարկուելու համար, եւ թէ՝ եթէ հայը տեղ տեղ զէնք բարձրացուցած էր, այդ ըրած էր միայն որպէս ինքնապաշտպանութիւն. ու՝ «զալով Տիգրանակերտի եղելութիւններուն, այս գրքին հեղինակը (Ֆայէզ էլ Ղոսէյն՝ Ե. Հ. Ռ.) կրցաւ գիտնալ պատճառները: Ոչ միայն հայոց կողմէ ջարդեր կամ խռովութիւններ տեղի չունեցան, այլ նաեւ ոչ իսկ ամենապզտիկ դէպքի տեղի տուին, արդարացնելու համար իրենց հանդէպ թուրքերու անգութ արարքները»:

Եւ... հայրենի դարաւոր հողը կը մնայ անտէր:

Իսկ իրաւ տէրը այդ հողին՝ Գողգոթայի ճամբան քալելէ յետոյ, ու խաչուելէ ետք քանի հեղ, այսօր յարութիւն առած, կրկին կը բարձրացնէ իր ձայնը, աղաղակելով թուրքի երեսին, թէ ԻՆՉ ԿԱՑ ՈՒ ԿԸ ՄՆԱՑ, եւ հաւուցման ժամը թէեւ ուշ, սակայն անպայման կը հասնի:

⁂

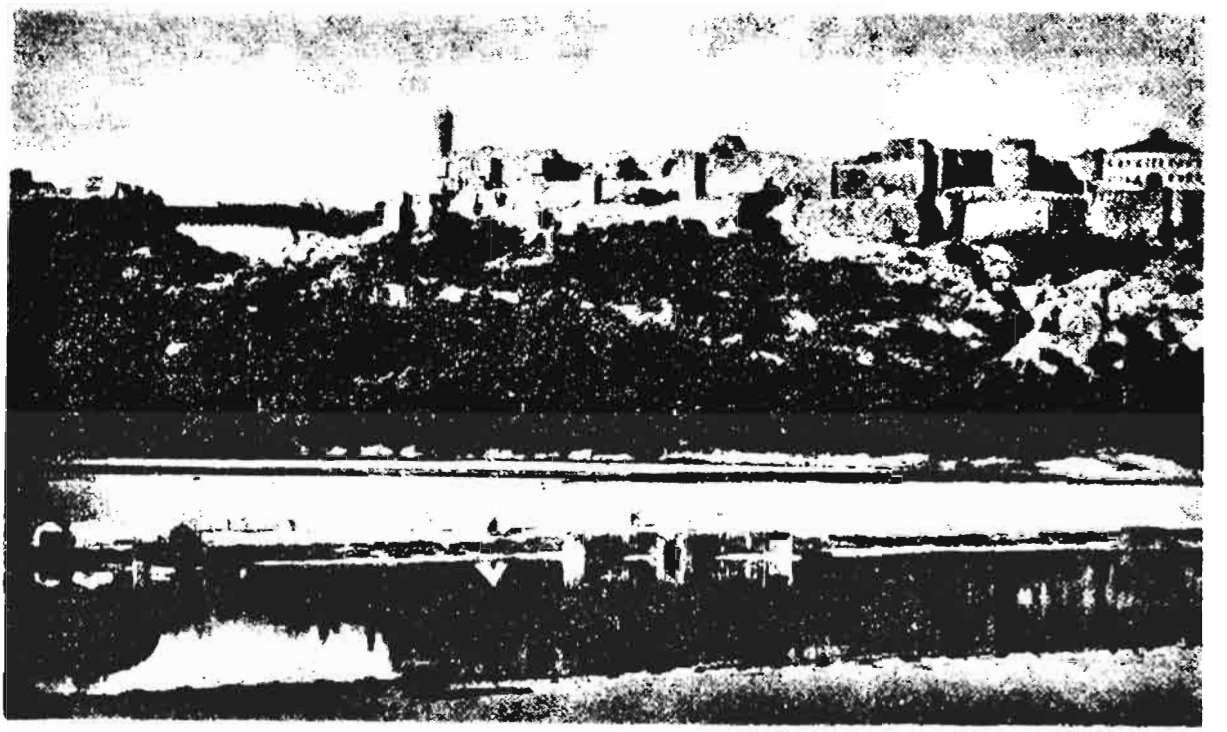
Փակելէ առաջ այս տողերը սակայն, արտի պարտ է երախտագիտութեամբ յիշել մէկ քանի անուններ ու պաշտօնեաներ, որոնք ենթարկուելէ առաջ Իթթիհատի ոճրարոյր հրահանգներուն, հնազանդեցան իրենց խղճի ձայնին, ու դերասպասեցին մահը, ոճրագործի արիւնոտ ձեռքերով փառքէն:

1914 Մեպտ. 15ին, Տիարպեքիրի մէջ հայպարապետ Մուշեղ պէյ, 23րդ «ալայ»էն, իր սենեակին մէջ, անձնասպանութեամբ վերջ կու տար իր կեանքին: Մեպտ.ի 14 թուակիր 3 նամակներ կը թողուր ետին, մէկը մօրը ուղղուած, երկրորդը՝ եղբօրը, ու երրորդ մը՝ Տիարպեքիրի զինուորական հրամանատարին: Երեքն ալ նոյն բովանդակութեամբ: Մուշեղ պէյ այդ նամակներուն մէջ կը բողոքէր «Քեքիլիֆը հարպիյէ»ի զուլումներուն դէմ, որոնք «պարզապէս կը կողոպտեն բոլոր ժողովուրդը ըստ կամս, մանաւանդ հայերը»: Ապա՝ կը դատապարտէր Մեպտ.ի 10 թ.ով երգնկայի «գոլ օրտու»էն եկած հրահանգը, ըստ որուն պէտք էր «ճնշել եւ շնչասպառ ընել հայերը»: Այս բոլորին դիմաց Մուշեղ պէյ կը դրէր. «վերջ կու տամ կեանքիս՝ ամօթ զգալով թիւրք անուան տակ ապրելէ այլեւս»:

Իսկ Ղիճայի գաւառապետը, ալպանացի մը, կը մերժէ կուսակալ Ռեշիտ պէյի հայերը ջարդելու իրեն ղրկուած բերանացի հրահանգը: Կուսակալը պաշտօնանկ կ'ընէ զայն եւ կը կանչէ Տիարպեքիր: Ճամբան՝ իրեն ընկերակցող մարդիկը կը սպաննեն զինք:

Ալպերիլի արաբ կառավարիչը, Սապէդ պէյ էլ Սուէյտի նոյնպէս կը մերժէ իրեն ղրկուած հայերը ջարդելու հրամանը: Ինք եւս կը կանչուի Տիարպեքիր ու ճամբան կը սպաննուի:

Մարտինի մութեսարիֆը նոյնպէս կը մերժէ ենթարկուիլ կուսակալի հրահանգին: Շուտով կը պաշտօնազրկուի, եւ «իր մեկնումէն ետք, նախ՝ 500, ապա՝ 300 հայ եւ ասորի երեւելիներ ճամբայ կը հանուին դէպի

Տեսարան Ամիտայէն՝ Տիգրիսի եզերքէն

Տիարպեքիր : Առաջին 500ը երբեք հոն չեն հասնիր, եւ միւս 300էն երբեք լուր չի ստացուիր...

♣

Տիարպեքիր նահանգի հայկական կոտորածներուն պատասխանատուութիւնը կ'իյնայ հետեւեալ ոճրագործներուն ուսին,

1.— *Երեսփոխան Փիրինճճի Զատէ Ֆէյզի պէյ*
2.— *Կուսակալ Չերքէզ Տոքթ. Ռեշիտ պէյ*
3.— *Երեսփոխան Զիլֆի Զատէ պէյ*
4.— *Մեքթուպճի Գեորգտտին պէյ*
5.— *Ժանտարմա գումանտանը Չերքէզ Ռիւշտի պէյ*
6.— *Կուսակալի եավէր Չերքէզ Արնաւուտ Ռեսուլ*
7.— *Փոլիս Միւտիւրի Չերքէզ Ճեմիլ էֆ.*
8.— *Սէր գոմիսէր Արնաւուտ Ռեսուլ*
9.— *Գոմիսէր Կավրանլի Զատէ Մեհմտուհ պէյ*
10.— *Իթթիհատի պատասխանատու տնօրէն Աթթար Հայգը*
11.— *Իթթիհատական ձերմակ աղա Զատէ Գոռ Եուսուֆ*
12.— *Իթթիհատի չէֆերէն Մուֆթի Զատէ Շերիֆ պէյ*
13.— *Իթթիհատի չէֆերէն Վելի Գապա Զատէ Վելի պէյ*
14.— *Իթթիհատի չէֆերէն Զիլֆի Զատէ Ասիլ պէյ*
15.— *Միլիսի միրալայ Ճեմիլ փաշա Զատէ Մստաֆա պէյ*
16.— *Միլիսի հազարապետ Եասին էֆ. Զատէ Շէֆիգի*
17.— *Միլիսի հարիւրապետ Փիրինճճի Զատէ Սըտգի*
18.— *Միլիսի հարիւրապետ Ֆազիլ էֆ. որդին Էմին պէյ*
19.— *Միլիսի հարիւրապետ Շէյխ–Զատէ Գատրի պէյ*
20.— *Միլիսի հարիւրապետ Զազէ–Զատէ Գոռ Սլէյման*
21.— *Միլիսի հարիւրապետ Մուսուլլի Եահիէ միւլլա Ռաֆօ*
22.— *Միլիսի հարիւրապետ Մուխթար Զատէ Օթրագճը Սալէհ*

23.— *Միլիսի հարիւրապետ Ֆաթիհ փաչա Թաղէն Հաճի Պաղրը*
24.— *Միլիսի հարիւրապետ Ալի Հայոյի որդին Սալէհ*
25.— *Միլիսի հարիւրապետ Մարտին Քափուլի Տէրէքճի Թահսո*
26.— *Միլիսի հարիւրապետ Իսթինաֆ քէաթիպի Ապտիւլ Գատրրի որդի Համալ*
27.— *Գանուն պապիքի Օսման էֆ.*
28.— *Գանուն չավուշի Մուսայի Մէմէտ Միւլլա Բաֆօ»:*

Գլխաւոր պատասխանատուներէն կուսակալ Տոքթ. Ռեշիտ զինադադարին կը ձերբակայուի Պուտրիւրքարանի դիմումին վրայ: Սակայն մէկ քանի օր ետք կը յաջողի փախչիլ բանտէն. բայց ենթակայ իսկոյն հետապնդումներու, եւ գիտակից իրեն սպասող ճակատագրին, Պևչիկթաչի մէջ կը դիմէ անձնասպանութեան:

Հապա՞ միւս բոլորը...:
Իր՛նչ մտրակային արդարութիւն:
Իր՛նչ հեգնանք...:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

1. *Ակունի Ս.* Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմութիւնը *Կ. Պոլիս*, 1921
2. *Անասեան Յ. Ս.* Ժէ. դարի ազատագրական շարժումներն Արեւմտեան Հայաստանում *Երեւան*, 1961
3. *Զաւէն Պատրիարք* Պատրիարքական յուշերս *Գահիրէ*, 1947
4. *Մախմուդով Ն. Խ.* Փուրդ ժողովուրդը *Երեւան*, 1959
5. *Մկունդ Տիգրան* Ամիտայի արձագանգները Ա. Հր. Նիւ Ճէրզի, *Ա.Մ.Ն.* 1950
6. *Մկունդ Տիգրան* Ամիտայի արձագանգներու վերակոչումն եւ Բ. Հր. Նիւ Ճէրզի, *Ա. Մ. Ն.* 1963
7. *Մկրտիչեան Թ. Գ.* Տիգրանակերտի նահանգի ջարդերը եւ հիւրտերու գազանութիւնները *Գահիրէ*, 1919
8. *Յակոբեան Թ. Խ.* Ուրուագծեր Հայաստանի պատմական աշխարհագրութեան *Երեւան*, 196
9. *Սարգիսեան Ե. Ղ.* Թուրքիան եւ նրա ներաճողական բաղաքականութիւնը Անդրկովկասում *Երեւան*, 1964
10. *Սարգսեան Ե. Սահակեան Ի.* Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմութեան նենգափոխումը թուրք պատմագրութեան մէջ *Երեւան*, 1963
11. *Րաֆֆի* Երկերի ժողովածու, հր. 9, *Երեւան*, 1958
12. *Ֆայէզ էլ Ղոսէյն* Ջարդերը Հայաստանի մէջ *Գահիրէ*, 1960 (*Թրգմ. Գր. Պասմաճեան*)
13. Naim Bey The Memoirs of Naim Bey, U.S.A. 1964
14. Lepsius Dr. Johannes Les Massacres d'Arménie, Paris, 1918
15. *Խմբագրութիւն* Տիգրիս (տարեգիրք) *Հալէպ*, 1946

ՏԱՐՕՆԻ ԳՈՅԱՄԱՐՏՆ ՈՒ ԳԱՂԹԸ

Ծ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

1. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Պատմական Հայաստանի ամէնէն ընդարձակ նահանգներէն է Տուրուբերանը։ Տուրուբերանի կեդրոնական գաւառն է Տարօնը։

Տարօն ինքնին ծաւալուն երկիր մըն է եւ յաճախ կոչուած է Տարօնի աշխարհ։ Սասուն, Սալնոյ Ձոր, Բզնունիք, Հարք, Ապահունիք, Հաչտեանք եւ Ապակունիք եզերած են այդ աշխարհը։

Պատմական վերջին եղերուն համաձայն, Տարօնի չորյան բռնելով պէտք է միացնել Սասունը, Մուշն ու Մշոյ դաշտը, Խնուսը, Գուլանըխ–Մանազկերտը եւ Ախլաթ–Պիթլիսը։

Տարօնի աշխարհը լեռնային հսկայ հանդոյց մըն է եւ իր ամբողջութեան մէջ կը ներկայացնէ մեծդի զանգուած մը։

Առաջին մեծ լեռնակուտակը Սասունն է, որ 60–70 քիլոմեթր լայնութեամբ եւ 100 քիլոմեթր երկարութեամբ կը տարածուի Տարօնի հարաւը։ Սասունն ինքնին համագումար մըն է սեպ ու ցցուած գագաթներու, որոնց ծանօթները կը կոչուին Անտոք, Գեբին եւ Տարկոչ։

Անտոքի դիմաց, դէպի արեւելք, կը բարձրանայ Մովսասրը, լայնանիստ ու տարածուն։ Անկէ դէպի արեւելք՝ ամեհի Մարաթուկը, Սասնոյ ամէնէն բարձր լեռը։ Մարաթուկէն հարաւ կը քալեն Մոտրգանի լեռները, իսկ դէպի արեւմուտք՝ Բանքի չղթան։

Անտոքէն եւ Գեբինէն դէպի հարաւ կը տարածուին Տալուորիկի լեռները։

Սասունի դիմացի հաստաբեստը Խոզմօն է։ Անոր քովէն կ'երկննայ Կուրտիկը, որուն դէպի արեւելք քալող մարմինը յաջորդաբար կը կնքուի Միրինկատար, Ծծմակաքիթ, Քան, Սեւ լեռներ անուններով։

Մեր պատմութեան բոլոր չրջաններուն, դէպի երկինք խոյացող այս պատերուն մէջ ու կատարներուն վրայ ապրած է իր լեռներուն պէս ըմբոստ, գագաթներուն պէս հպարտ, ժայռերուն պէս կարծր ժողովուրդ մը, որ ամէն բանէ վեր դասած է իր տունն ու տեղը, իր հողը եւ... ազատութիւնը։ Չէ կրցած հանդուրժել օտար լուծին, չէ դարձած այլոց ստրուկ ու ռայա։ Իր պարզ ու պարզունակ ապրուստը հոգացեր է դառնութեամբ, բայց չէ իդացած։

Մեր պատմութեան արեւածագին՝ մեր լայնածաւալ հայրենիքի այս մասին մէջ է որ հաստատուեցաւ մեր գանգրահեր ու քաջաբազուկ նահապետը, հոն է որ ինքզինք ապահով զգաց ու հիմնեց իր տունը, իր բոյնը՝ Հարքը, Հայաստանի կորիզը։

Հեթանոս մեր նախահայրերն ու հայրերը, երկինքի զօրութեանց հետ հաղորդակցելու եւ իրենց հոգիները փրկելու համար այս լեռներուն մէջ է որ հիմնեցին վահէ–վահեան մեհեանները, ուր եկան ամէն կողմէ պաշտելու համար ոյժը, գեղեցկութիւնն ու բեղմնաւորումը։

Մեր մեծ լուսաւորիչը Դեմետրէի եւ Գիսանէի մեհեաններու աւերակներուն վրայ բարձրացուց Մշոյ Սուլթան Սուրբ Կարապե–

Պիթլիսի կամ Բադէշի նահանգի քարտէսը: Տարօնի աշխարհը մաս կը կազմէր Պիթլիսի վիլայէթին:

տը, որ դարերով մնաց մուրատատուր տաճար եւ լուսաղբիւր համայն հայութեան:

Տարօնի մէջ, Արածանիի ափերուն է որ հայոց Տրդատ Քաջաւորը քրիստոնեայ մը-կրտուեցաւ իր հետեւորդներով միասին, հա-յութիւնը դարձնելով պատմութեան առաջին քրիստոնեայ ժողովուրդը:

Տարօն աշխարհի Հացեկաց գիւղին մէջ է, որ ծնաւ հայ ժողովուրդի մեծագոյն բա-րերարն ու գիւտարարը՝ Մեսրոպ Մաշտոց, որ իր ժողովուրդը օժտեց զրահներուն ամէ-նէն զօրաւորովը եւ հարստացուց ամէնէն ան-կողոպտելիովը՝ հայերէն այբուբենով:

Դարերով այս աշխարհի վրայ սաւառնե-ցաւ Մամիկոնեան արծիւը, եւ սպարապետնե-րը պահեցին ու պահպանեցին Աքչակունի հա-րստութիւնը, ամէն օր եւ օրն ի բուն մեր պատ-մութիւնը հարստացնելով անհաչուելի դըր-ուագներովը հերոսութեան, հայրենասիրու-թեան եւ անձնուրացութեան:

Ու երբ կորսուեցան ամէն հարստութիւն, գահ ու փառք, ու երբ մեր լայնանիստ երկրին մէջ տիրեցին հարստահարութիւն, մահ ու գաղթ, Թոռնիկ Մամիկոնեան դէմ ելաւ ա-հեղ հորդաներուն, հաւաքեց կորիւնները եւ 1081–ին հիմնեց Սասնոյ իշխանապետութիւ-նը, որ տեւեց երեք դար:

Իսկ երբ տիրեց ամրողջական խաւարը, Հայաստան անունն իսկ մոռցուելու վրայ էր, Աւիւծ Մհերի տղայ Դաւիթ, հեծաւ իր հրե-ղէն ձիուն վրայ եւ խոյացաւ Մսրայ Մելիքի դէմ, ազատութեան եւ ինքնավարութեան գա-ղափարները վառ պահելով ժողովուրդին մէջ: Սասունցի Դաւիթն ու ծուռերը, մեր պատմու-

թեան ամէնէն մռայլ ու մթին օրերուն, հայրենիքի սէրն իրենց սրտերուն, եւ առիւծի ուժն իրենց բազուկներուն, կուրծք ուուին թշնամիներուն, հերոսանալով ու հեքիաթանալով անդամ մը եւս, կամ հեքիաթէն մարմին առնելով սէդ լեռնականներու փափաքով...

Ապա, օր մը, սեւ ու անիծեալ օր մը, երբ թուրքը մտաւ մեր հողը եւ մեր հայրենիքը հետզհետէ առաւ իր իշխանութեան ու լուծին տակ, Տարօնը մնաց կիսանկախ: Քիւրտ ագհաթապետներ, մեկի ծանօթ վեց վիլայէթներու մէջ, 1515ի Պիթլիսի պայնադրութեան ուժով, մնացին դրեթէ անկախ: Երկար տարի, քիւրտ ցեղապետերու հետ գործակցելով Տարօնի ժողովուրդը մօտէն չփում չունեցաւ թուրքին հետ:

ԺԸ. դարուն Տարօնի մէջ նոյնիսկ կը խմորուի Հայաստանն ազատագրելու մեծ չարժում մը: Ս. Կարապետի վանահայր Յովհան եպս. Ամթեցի, Տարօնի տէր Ալատին վաչայի տունը եւ Յովսէփ էմին միասնաբար կը վարեն ազատագրութեան ծրագիրը: Ու երբ բովանդակ հայաչխարհ ապազինուած էր եւ դաշնած ստրուկ՝ ազատագրութեան համար Յովսէփ վանահայրը ղինած ու զինուորագրած էր 4000 մարդ, 1760 թուականներուն:

ԺԹ. դարու առաջին կէսին, երբ թուրքերը պարբերական ու նախածրագրուած ղինուորական գործողութիւններով վերջ կը դնեն քրտական փաչայութեանց կամայականութեան ու մենաւորութեան, հակառակ թուրքերու թափոնգումին եւ ամբողջական տիրապետումին, Տարօն կրկին կը մնայ համեմատաբար ազատ: Իսկ երբ, 1860ին, Ազգային Սահմանադրութիւնը քիչ մը նոր դաղափարներ ու բողոքելու իրաւունք կը բերէ հայուն, Տարօնն ու իր առաջնորդ Հայրիկը ամէնէն աւելի կը պայքարին կատարուող անօրինութեանց դէմ: Կը բողոքեն Պոլիս, բայց իրենց իրաւունքները զինու զօրութեամբ կը պաշտպանեն տեղւոյն վրայ:

Առասպելական դէմքեր, անիրական ըլլալու չափ յանդուգն եւ անհաւատալի ըլլալու չափ խիզախ, եկեր անցեր են հերոսներու այս հողէն՝ հերոսանալով իրենք ալ: Հասարակ մահկանացուներ, Աստուծոյ պաշտօնեաներ, նուիրեալ ֆետայիներ, ծնեալ հերոսներ, անուս հանճարներ – ցեղային առաքինութիւններ բոլո՛րն ալ: Առանց հրաւէրի ու կոչունքի, արեան ճայնով, եկեր են յարդարելու մեծ ելոյթի ճամբան: Պետրոս Եպս. Ալթունցի, Խրիմեան Հայրիկ, Մկրտիչ Սարեան, Արտօ, Յակոբ Սարկաւագ, Մարկար Վարժապետ, Մեծն Մուրատ, Սիմոն Զաւարեան, Միսս Շահէն, Խոհական Տամատեանը, առիւծասիրտ Գէորգ Զաւուչը, Հեռատես Հայր-դժոխքը, պայծառ Աղբիւր Սերոբը, Հերոս Անդրանիկ վաչան և... ամբողջ սերունդ մը պատփարի եւ դէնքի մարտիկներու – Հաւատացեալ, Ջերմեռանդ ու Մոլեռանդ – որոնց հանդէպ այս ժողովուրդը պարտական է յարգանք ու մեծարանք՝ հակառակ անոր որ անոնց գործը չէ իրականացուցած ակնկալութեանց ոչ մէկ տոկոսը: Բայց իրերը երբ պատուին տուեալ միջավայրին ու ժամանակին մէջ, այն ատեն՝ փա՛ռք անուանի եւ անանուն հերոսներուն, որոնք ինկան վասն հայրենեաց:

Մեռան՝ չկորան: Տարօնցիի հոգին եղաւ անոնց խորան, ուր պատարագելու եկան անոնք որ հուր հեր ունէին եւ աչքերն էին արեզակունք:

2· ՏԱՐՕՆԻ ԵՐԿՈՒ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Անցեալ դարու վերջերուն, Տարօնի հայահոծ գաւառի հանգամանքը եւ տարօնցիին մարտունակութիւնը ուշադրութիւնը կը գրաւեն մեր յեղափոխական կուսակցութեանց, որոնք չուտով հոն կը փոխադրեն իրենց գործունէութեան էական մասը՝ ազատագրական պայքարը:

Կազմակերպուած առաջին ըմբոստութիւնը տեղի կ'ունենայ 1894ին, առաջնորդութեամբ Սասնոյ իշխաններէն Ռէս Գրիգին, Գէորգ Զաւուչին եւ Համբարձում Պոյաճեանին (Մուրատին):

Կարինէն, Վանէն եւ Բաղէշէն զօրքեր կը կեդրոնանան Մուշ: Քիւրտ խուժան եւ համիտիէի զօրքեր ալ կը խմբուին: «Շենիկ Սեմալ պաշարուած են թուրքերով, Տալուորիկի անցքն է փակուեր քիւրտերով. զքեզ տեսնենք քաջ Մուրատ, սուրդ չարժէ անվհատ, մեր հեռաւոր եղբայրներ, չեն կենար միշտ անտարբեր, չուտով կու գան օգնութեան»: Երգին բարի ցանկութիւնը կը մնայ... ցանկութիւն: Ոչ ոք

կու պայ օյնութեան: Փախուղը կը փախի, ու կը կատարէ սասունցին՝ անհնայ, վայրագօրէն... Քրքրէն:

Կ'թուի թէ այս ապստամբութիւնը, որ-ևան այս հնկեղն է, որ կը բերէ խաւտումը 1895ի Մայիսեան ծրագրի բարենորոգումներուն:

կուպանի մէջ դօրանոցներ կը կառուցուին, մօտէն հսկելու եւ ապստամբութեան որեւէ վրդ չտուող խնդրելու համար: Կովկասէն Թափանցող լուրեր եւ թաթար մուհաճիրներ կը փորձեն սեղաւորուիլ Տարօնի մէջ:

Հայրենիքի ալէ ու պաշտպան Անդրանիկ կը պարզէ ապստամբութեան դրօշը, 1904ին:

Արաբօ

Մխօ Շահէճ

Սերոբ Աղբիւր

Բարենորոգումները կը կատարուին քրքքական ձեւով: Ձնչում, բանտարկութիւն, աքսոր, սպանդ: Կառավարական պաշտօնատուներ նուրբ հաշիւներով քիւրտ աղաներու եւ թուրք ազդեցիկ տուներու վրայ կ'արժանագրեն անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր հայապատկան կալուածները: Ջուտ հայաբնակ գիւղերու մէջ հետզհետէ կը հաստատուին ցեղապետներ: Երիտասարդութիւնը կը դաղթէ գունդ առ գունդ: Թունաւորելով կը սպաննեն պանծալի Աղբիւր Սերոբը: Հարկերը կը դառնան անհանդուրժելի: Ամբողջ հունձքը կ'երթայ... հարկահաւաքին, միլքազմին, աղային: Ջուլումն այն աստիճան սարսափելի է որ... էրիկ մարդիկ կը փախին տուներէն, որոնց համար կիներ կը բռնաբարուին, երեխաներ սուրէ կ'անցուին... հարսերու վարտիկներուն մէջ կառուներ կը նետուին...

Տալուորիկի չրջանին, Շենիկի եւ կելիհաղէչի կուսակալ Ֆերիտ փաշա Մուշ կուղայ: Տասը վաշտ զօրքերու կը միանան քրքտական ցեղախումբերու հեծեալ ու հետեւակ ոյժեր: Թնդանօթները կրկին կը բարձրանան Սասուն: Շենիկ, Սեմալ, կելիեկուզան, Ֆոփ կը դառնան կրակի գիծ: Հրայրի նահատակութիւնը կը թուլցնէ դիմադրութիւնը: Ասանց այդ ալ ի՞նչ հրաչք պիտի կարենային գործել հերոսները՝ թնդանօթներու, անհատնում պաշարպոզուքներու եւ ա՛յդքան կանոնաւոր զօրքի դէմ... անբաւարար զինամթերքով: Կը կրկնուի Վարդանանց դրուագը:

Այս երկրորդ ապստամբութիւնը չատ, չա՛տ սուգի կը նստի ժողովուրդին վրայ: Թալան, Թալա՛ն ու ջարդ: Ո՞վ կրցեր է չափել սխորժակը վայրագ քիւրտին եւ արնախում թուրքին, որ անզսպելի է չղթայուածին դէմ, բայց պոչ կը չարժէ զինուածին առաջ:

Լեռնային անմատչելի բարձունքներուն,

Սասնոյ կոտորածները 1894ին· ամերիկեան «Սեթըրտէյ Կլոպ» թերթէն (Նուրիէա, Նիւ Եորքի նահանգ)

ուր Վահագն ու Գայլ Վահանը թեւանցուկ կը չրջէին, Վաչէն ու Վարդանը խրոխտօրէն կ'առապանդակէին, բնակչութիւնը կը նօսրանայ հետզհետէ: Արիւնաքամ, ուժասպառ եւ հալածական լեռնական ժողովուրդ··· առանց հողի: Գծեցէք պատկերը ողբերգութեան, նկատի ունենալով թէ աչխարհի ամէնէն բերքառատ դաչտին մէջ (Մշոյ դաչտ) իսկ ժողովուրդ մը կ'ապրէր անօթի, ուր կըլկըլի հացն իսկ կարկանդակ կը նկատուէր: Ազատութեան օրրանը դարձեր էր բանտ, տանջարան:

Անդրանիկ իր խումբով կ'անցնի արտաքհման՝ Կովկաս: Գէորգ Զաւուչ կը սպաննուի խարդաւանանքով: Ալ չկան կեղեքողն ու տանջողը պատուհասողներ: Ցուսահատութիւն: Տառապանք՝ իր բոլոր ենթաբաժանումներով:

3· ՏԱՐՕՆԸ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆԻՆ

1908ի Յուլիսեան յեղաչրջումը օգնութեան կը հասնի Տարօնի: Թրքութիւնը ակամայ տեղի կու տայ: Ի՛նչ հեզնանք··· Լբէկուան սրիւնուչտ դրացին եւ ջարդարարը եղբայր կը դառնայ ու կը համբուրէ զոհը:

Սահմանադրութեան բերած ալիքին ու դինովութեան մասին կ'արժէ՞ խօսիլ այժմ: Օ՛, դլխագիր միամտութիւնը մեր քաղաքական առաջնորդներուն, որոնք քաւեցին իրենց արիւնով: Քաւեցի՞ն: Ախո՛ս, հազա՛ր ափսոս, հայ ժողովուրդին···

Սահմանադրութիւնը Տարօն կը բերէ նաեւ նոր դեկավարներ: Հանդիստ օրերու աժան աթոռներու վրայ կը բազմին մարդիկ, որոնք փոխանակ վերջին տարիներու դառնագոյն դէպքերէն քաղելու դասեր, կը դառնան նոր պատուհասներ··· օրուան խանդավառութենէն տարուած, ու չեն նկատեր մութին մէջ դարբնուող դաւը, հակառակ Ատանայի ազդարար աղէտին: Պապեր, պապե՛ր, ի՛նչ էր ձեր մեղքը, որ չունեցաք աչք ու ականջ ունեցող գլուխ···

Ժամանակաւոր այս հաչտ չրջանը չունչ մը կու տայ Տարօն աչխարհին: «Ո՞ն է տեսէ, ո՞ն է լսէ, որ չոր քարէն ոսկի բուսնի»: Տարօնցին կը բուսցնէ ոսկին, ամբարները կը լեցուին, ծուխը կը բարձրանայ օճախներէն,

սիրտերը կը չէննան ու կոչնակները կրկին կ'երգեն Աստուծոյ փոքրը:

Գալլիանան պատերազմը կու գայ աւելի ամրացնելու հայոց յոյսը, աւելի բորբոքելու խանդավառութիւնը: Հայկական նահանգներու բարենորոգման ինդիրը դարձեալ կը դառնայ օրակարգի հարց: Հոֆ ու վեստենենկ արեւելեան նահանգներ կու գան պաշտօնով: Նոր յոյսեր, նոր երազներ եւ նոր իրադրութիւններ: Տարօն կը սպասէր՝ «նոր թագաւորն» ընդունելու, երբ կը պատահի Սարայեւոյի փոթորկաբեր մահափորձը:

4· ՀՌՉԱԿՈՒՄ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՑԻՆ

Ա· ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ

Տակն ու վրայ կ'ըլլայ կեանքը եւ մանաւանդ՝ մեր կեանքը, որովհետեւ, Թուրքիան առաջին օրէն իսկ կը սկսի տենդագին պատրաստուիլ պատերազմի, զինուորական դրութիւն կը հռչակէ եւ կը սկսի զօրահաւաքի:

Եւ հակառակ անոր որ Թուրքիոյ ընդհանուր չահը կը պահանջէր որ անպայման չեզոք մնար եւ չդրգռէր Ռուսիան՝ Ժէօն Թիւրքերու առաջնորդները (իմա Էնվէր ու Թալէաթ) ամէն միջոցի կը դիմեն որ պետութիւնը մտնէ պատերազմի՝ Գերմանիոյ կողքին:

1914 Հոկտեմբերին (հին տոմար) պատերազմը կը սկսի Թուրքիոյ եւ Ռուսաստանի միջեւ: Թուրքիան ամբողջականօրէն Գերմանիոյ կողքին է ընդդէմ Ռուսաստանի, Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ հուսկ ապա Ամերիկայի եւ Իտալիոյ:

Մինչեւ Հոկտեմբեր՝ զօրահաւաքն ու զօրահաւաքի առնչակից գործողութիւններն այնպիսի խորութեամբ առաջ կը տարուին, որ մասնաւոր նկարագիր կը ստանան՝ պատերազմի ատրասին ու զգացումը տարածելով ամէն տեղ, մասնաւորաբար հայ եւ յոյն համայնքներէն ներս:

Հայը, մայրաքաղաքէն մինչեւ հեռաւոր նահանգներու չրջանները, կ'ենթարկուի անասելի կոպտութեան եւ հալածանքի: Իսկ զօրահաւաքուած ամէն հայ կը զգայ թէ մատնուած է անելի. համոխմբուած է ոչ թէ բնաջնջման համար, այլ կրօնական դաչունահարութեամբ մեռնելու:

Թուրքը կ'ուզէ ընդմիշտ լուծել հայկական հարցը: Զօրահաւաքը հաշուեյարդարն է ամբողջ դարու մը:

Հայ տղամարդիկ, 20–50 տարեկան, չեղթայուած են զինուորական ծառայութիւն կոչուած բանտին մէջ: Ու տակաւին ռուս-թրքական պատերազմը չպայթած՝ թուրք կառավարութիւնը գիտէ թէ ի՛նչպէս պիտի վարուի զինուոր անունին տակ հաւաքուած Հայերուն հետ:

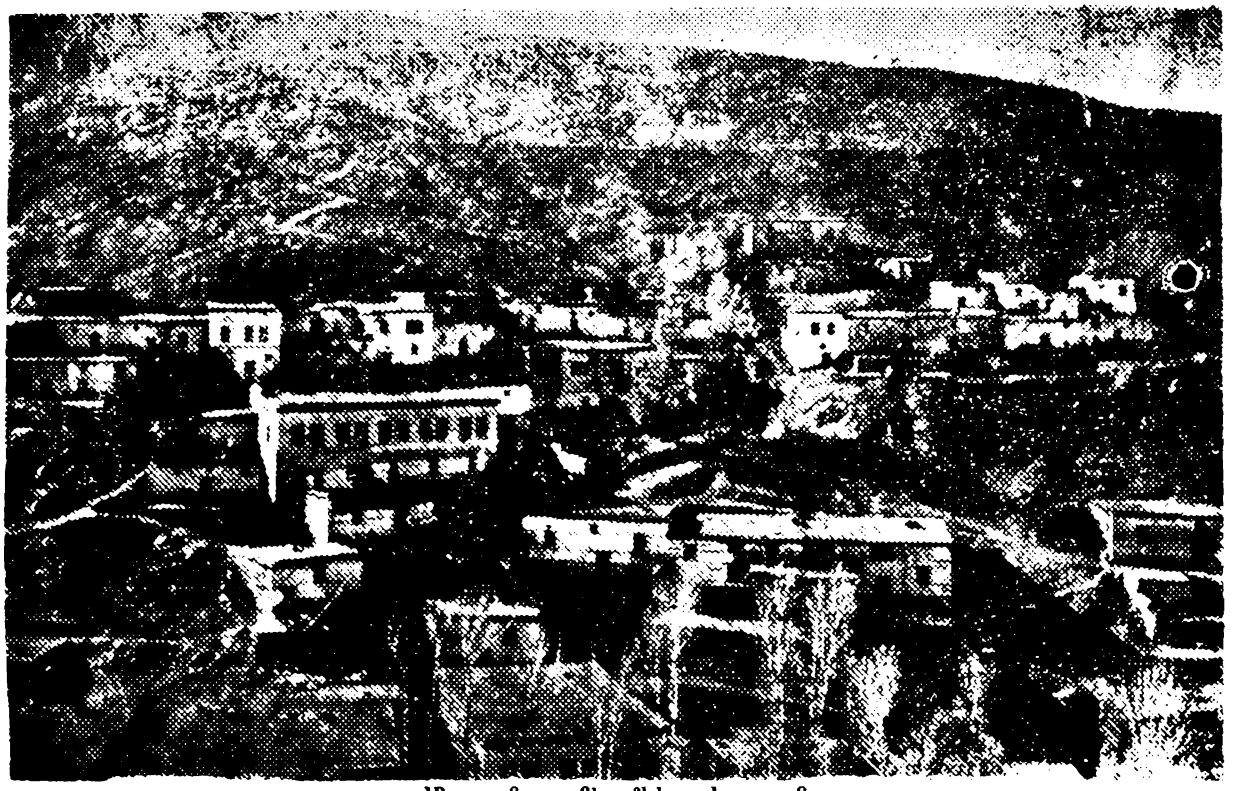
Իրականին մէջ մեծ եղեռնը չի սկսիր մեր գրագէտներուն, դործիչներուն, մտաւորականներուն եւ ղեկավարներուն հաւաքուելովն ու բանտարկումովը, այսինքն 24 Ապրիլ 1915ին, այլ 1914 Օգոստոսին: Հայ կենսունակ ոյժը, արուն, գրեթէ ամբողջութեամբ հաւաքուած եւ կալանաւորուած է այլազան պիտակներու տակ: Անկէ ետք է որ թուրք կառավարութիւնն ու իթթիհատական անոպանները կը գործադրեն ցեղասպանութեան աննախընթաց ոճիրը:

Անշուշտ մեր ղեկավարներէն մէկ մասը կը զգայ թուրք կառավարութեան կողմէ ըսպառնացող վտանգը, սակայն երբեք չի կրնար մտածել բնաջնջումի մասին:

Կծկուած ու զոհաբերումի զգայնութեամբ կը սպասէ Տարօնը: Տասը տարուան մէջ երկու անգամ ապստամբած է, ու գիտէ թէ ատրիճը պիտի օգտագործուի հակահարուածի համար:

Չէնքի պակասը խիստ զգալի էր: Անհետացած ղեկավարներ ու նորելուկ գործիչներ խօսած են ժողովուրդներու եղբայրութեան, հաւասարութեան եւ արդարութեան մասին: Ժողովուրդը, «միայն զէնքով կայ հայոց փրկութեան» ստեղծիչը, մղուած է զինաթափութեան:

Անդին՝ քրտական ցեղախումբերն ամբոխուելով զինուած են եւ զինուորագրուած համիտիէի գունդերուն մէջ, ինքնիշխան գործելակերպով: Գաղտնի արտօնութիւն ստացած են հալեցնելու հայ ժողովուրդը՝ կողոպուտով, սպանութեամբ եւ քահանայ բռնութիւններով... եւ մասամբ նոյին:

Մուշ բաղաքի մէկ տեսարանը

5· ՄԵՆ ԵՂԵՌՆԻ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ

Թուրք կառավարութիւնը, մեծով ու պզտիկով, կը պատրաստուի արեան բաղնիքին: Բաղէշի նահանգապետ Մուսթաֆա Ապտիլ Խալըկն, Մուշի նահանգապետ Ղալիբն Մերվէթ պէյն, Իթթիհատի պիւրոներէն, Մըշոյ Երեմիոհան Հաճի Իլիասէն մինչեւ յետին պէչեթապահը:

Տարօնի Եղեռնապատումը կը սկսի ղօրահաւաքով: Թուրք եւ Քրտական ախորժակով թիւեր կը դառնան «ճանպեղար» պաշտօնեայ, պիւղերը ամայացնելու համար: Համիտիէ քիւրտերուն կը յանձնարարուի կողոպուտ եւ սպանութիւն:

1· Ամենազօրն ուշացում եւ թիւրիմացութիւն պատճառ կը դառնան պատիժի: Զահէլ երիտասարդներու զանցառումը պատրուակ կու տայ որ կազմուին աքչաւախումբեր, մըտնեն պիւղերը, խուզարկեն տուները, թալանեն, կողոպտեն, կեղեքեն, բռնագրաւեն ու բռնաբարեն: Ակռի զարնողները կը լեցնեն բանտերը:

2· Կը գրաւեն քաղաքներու եւ ասոնց-

կու խանութներն ու պահեստները, գիւղերու ուտեստեղէնի պաշարը կը յափշտակեն զինուորական կարիքներու համար, եւ այդ ապրանքներուն իրր փոխարժէքը թուղթի կտոր մը կու տան տէրերուն, չատ լաւ գիտնալով թէ պիտի չապրին անոնց տէրերը:

3· Տունը մնացող հայերը կը լծեն պարտադիր աշխատանքի: Ճանապարհները մաքրել, ձիւնուտ անցքեր բանալ, քաղաքի փողոցները աւլել եւ միչտ ենթակայ մնալ պաշտօնեաներու խստութեան ու մտրակին:

4· Բոլոր ձիւերը կը հաւաքուին բանակին համար: Չի կրնար պահանջուիլ նաեւ անոնցմէ, որոնք երբեք ձի չեն ունեցած: Հրամանը ընդհանուրին է, բայց կ'առնուի միայն... հայէն:

5· Կը գրաւուին զէնքեր, մինչեւ խոհանոցի դանակը:

6· Կը գրաւուին տաւար ու ոչխար:

7· Կը հաւաքուին հացահատիկ, իւղ, սայլ եւ... գուլպաներն անգամ:

8· Ու երբ պէտք էր զգալ բնաջնջումը եւ ընգվդիլ տարերայնօրէն, վհատօրէն, հայերէն՝ բոլոր-բոլոր առաջնորդող ձայները – յե-

զափոխական, հոյևորական թէ ուխարհիկ – կը հրահանգեն լուել ու հնազանդիլ... եւ չալակով բեռ տանիլ 10 օրուան ճանապարհ: 10 օր պէտք է անցնիլ ձոր ու լեռ, կոնակին չալկած 100 քիլոյ բեռ: Շալակաւորներու կարաւան, քալէ մինչեւ Քէօփրիւ Քէօյ, քալէ մինչեւ Հասան Գալէ: Պէտք է քալել սրակ, ժանտարմաներու ձիերուն հետ մէկտեղ, որպէսզի չդառնալու համար անոպորդին մտրակին: Բայց ի՛նչպէս խուսափիլ անոպորդ ձիւնէն ու ցուրտէն, օրերով չաչող անձրեւէն:

9· Պետէլ վճարողներու անմասն չեն մնար նախածրագրուած տանջանքներէն:

10· Սեփականութեան պաշտպանը կը մեռնայ: Գիւղացիին եւ գիւղին ինչքը կը պատուին, որպէս թէ կառավարութեան պատկանած ըլլային սրդէն: Վեր, սորմա: Տո՛ւր տո՛ւր, տո՛ւր... իսկ երբ տալիք չունիս՝ հոգիդ տուր: Զբաւեց նաեւ հոգի տալը· սպանեցէլէն ու թալանելէն ետք իսկ պերեզմաններէ հանուեցան դիակներ, հրապարակային հրաւառութիւններ սարքելու համար...

11· Կորուած են գիւղերու հաղորդակցութեան ճամբաները: Ով որ բռնուէր գիւղէն դուրս՝ կ'առաջնորդուէր... բանտ կամ չալակաւորներու կայան:

Տարօնի աշխարհի մէջ Մասուն համեմատաբար զերծ կը մնայ զուլումէ այս առաջին աթարէն: Գլխաւոր չրջանները կիսուրցու չեն տար: Բռնադատուող չալակաւորներն ալ ճամբը կը գտնեն փախչելու, մէկ–երկու օրուան աշխատանքէն ետք:

1915ի Ամանորն ու Ս. Մնունդը կ'անցնին անդոհանքի ու ահի մէջ: Ցալորդարար կը քանդուին Խուլբի կաբեւոր գիւղերը: Նաեւ Գոմաը, Մուշազչէնը:

Հակառակ վերի ժամմիններուն խիստ հրամանքներուն, ժողովուրդը կը սկսի խլբել: Ուշի մը ապատամբներ առ ի բողոք կը գրաւեն Առաքելոց վանքը եւ ապա կ'անցնին Մասուն, ուր կը դիմեն ամէն կողմէ: Մասունը կը գտնայ ապատամարան ու մխիթարիչ: Ցանկացածակի ապաննուելէն կը նախրնտրեն լեռը բարձրանալ եւ հոն կռուիլ, որովհետեւ Քրքական կառավարութիւնը արդէն անցած է բացայայտ բնաջնջումի ծրագրին: Շարքերու հաւաքումէն, սննդեղէնի արմատական բռնագրաւումներէն, բեռնակիրներու եւ հայ պինուորներու աչնչացումէն ետք, կառավարութիւնն արդէն յարձակած է Մասունի, Խուլբի եւ Տալուորիկի չրջաններուն վրայ: Քայքայած է Ցրօնքը: Աւերած է Գոմաը: Կատորած է Ախլաթի եւ Գաստանի չրջանները, որոնց բնակիչները հատած են Մուչ: Գնդած է Մուշազչէնը եւ ապանած պնակոյներ: Մուրլ անցուցած է Պաղնոյրիի եւ Մանազկերտի հարուածին պիտիէն ամանք:

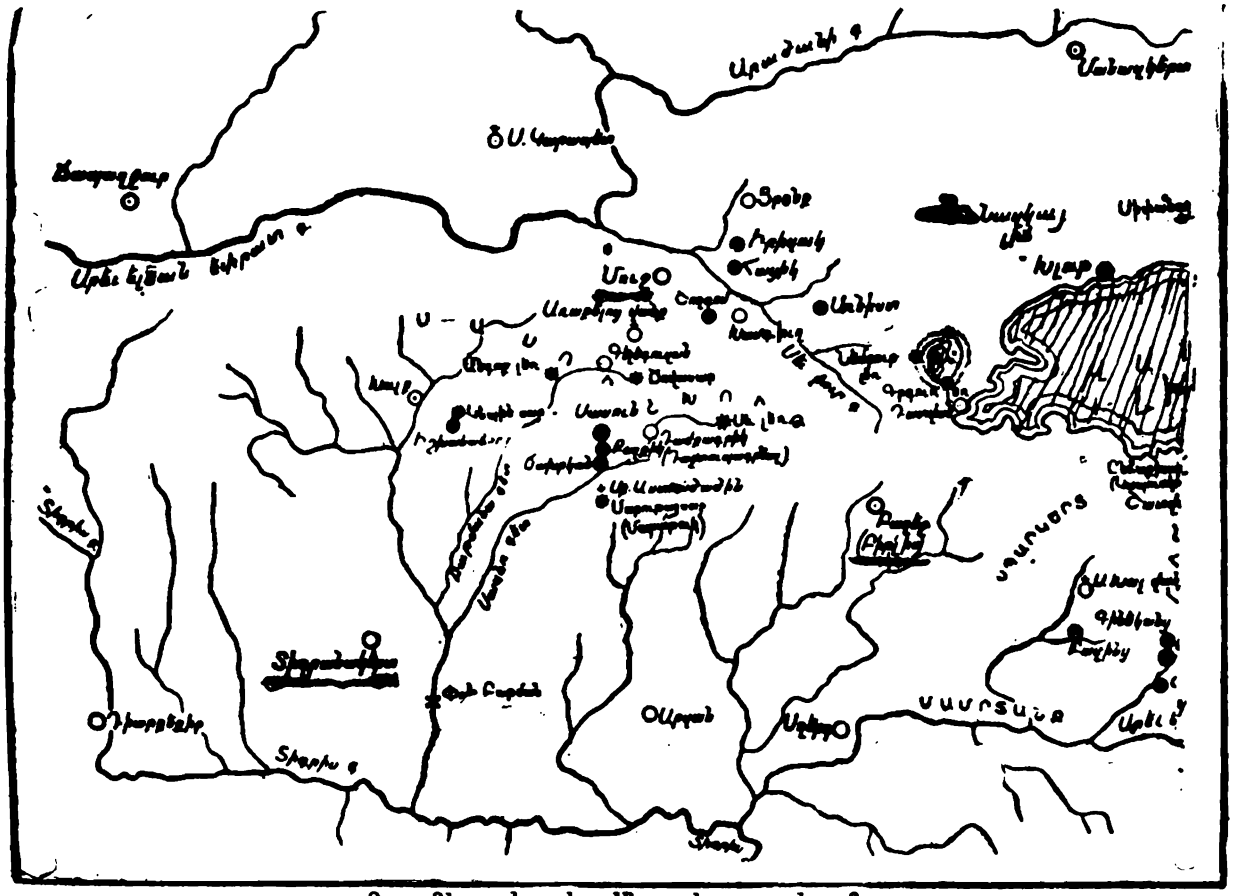
Ու ռուսական բանակը սրբան կը յառաջանայ դէպի վան, հայերու հանդէպ կ'սրպնդուին այնքան աւելի կոտրուկ մթնոլորնը: Բանակչէ, Մուշի եւ Տիգրանակերտի կառավարիչներու առաջնորդութեամբ կը ճչուին բոլոր մանրամասնութիւնները: Աչքերդ Տարօն աչխարհը կը բաժնուի 18–20 չրջանների, որոնցմէ իւրաքանչիւրին համար կը նչանակուի զարդարար հրոսակախումբ, որոնց վրայ կ'առնէ Տիգրանակերտի չէյլայ ըրտուսուճ (զարդարար բանակը):

Ու քանի կ'առնէին ռուս–քրքական ճակատէն նոր դարձող վիրաւոր Քուրք պինուորներու խումբերը, այնքան կ'առնէին Ցարօնը ի սպառ ընաջնչելու պատրաստութիւններ: Որովհետեւ, Քուրք կառավարութիւնը վաղուց անտի որոչած էր ոչ թէ տեղահանել, այլ տեղւոյն վրայ ոչնչացնել Մասունցի Դաւիթի սերունդը:

Մեր ժողովուրդը չկրցաւ արագ չարժիլ եւ չմտածեց չարունակել ապատամբութիւնը: Երբ կրնար դրաւել զօրանոցները, փճացնել հարկահաւաքները, ցլատել ապառնացող ոյժերը՝ ձեռնածալ սպասեց... առաւերու ժամանումին, կամ օրօրուելու Քուրք դնկավարներու խարեպատիր խոստումներէն: Ի՛նչպէս բացատրել Երեւոյթը, եւ ի՛նչպէս որակել դնկավարութիւնը մը, որ 10 ամրուան մէջ երկու անգամ պիտցած էր ցցուիլ Քուրք բռնակալութեան դէմ, ու երբ կու դար օրհասական րուն պահը, կը տիրէր անորոչութիւն եւ Քուլակամութիւն:

1915 Մարտ եւ Ապրիլ ամիսներու բնաջինջին ամենօրեայ հարուածներու, աքչանջներու, ձերբակալութիւններու եւ կոզապատնների միջոցաւ չրջանէ ուժերը կը նուազին եւ օր օրին կը հալին ապատան ու անզէնչի պատճառներով:

Ու երբ ռուսական բանակը, մէկ ամբո-

Տարօնի աշխարհ· Մուշ եւ շրջակայքը

ան մէջ խորտակելով Թրքական դիմադրութիւնը, յաղթականօրէն Վան կը մտնէ Մայիս 5ին, ազատագրելով չրջանի հարիւր հազար հայութիւնը, Տարօն կը գտնուի իր գոյութեան ամէնէն ծանր պահուան մէջ:

6· ՏԱՐՕՆԻ ԵՂԵՌՆԸ

Մայիս 15էն սկսեալ Մշոյ դաշտ կը խուժեն Գուլանըխի, Ալաշկերտի, Մանազկերտի, Ննուսի եւ Վարդոյի կանխօրօք գինուած քիւրտերը:

Գեհենածին կառավարիչն Սերվէթ հաշուած է որ արագ բնաջնջելու միջոցը կրակն է: Գիտէ թէ փամփուշտով եւ քիւրտերու մէջտեղացաւ մինչեւ որ հարիւր հոգի սպաննուի, հարիւր հոգի ալ կրնայ փախչիլ: Գէտք է հաւաքել ու մարագներու մէջ կրակով այրել բոլորը: Արդէն պատրաստ են գործադրողները – ոստիկան, ժանտարմա ու չէքէ պաշի:

Թուրքեր ու քիւրտեր Մայիս 10էն սկսեալ կը ձեռնարկեն նախ Ննուսի բնաջնջման: Ննուս պատերազմական ճակատի մօտիկն է: Գոլսէն տրուած է ազդանշանը: Զերբակալուած են հայ մտաւորականները: Ուրեմն կարելի է սկսիլ ծայրագաւառներու մէջ:

Թուրք կանոնաւոր բանակը եւ չրջանի քիւրտերը մէկ ամառան մէջ... կը բնաջնջեն Ննուսի 25,000 հաչուող հայութիւնը: Երբ Ննուս հոգեվարքի հանդիսաններ կ'արձակէ, Տարօնի միւս չրջանները, իրենց ղեկավարներով ու ժողովուրդով, կը սպասեն... իրենց հերթին:

Թուրք երեւելիներն ու քիւրտ ցեղապետները գաղտնի ժողովներ կ'ընեն եւ մուքին մէջ դանակ կը սրեն: Պատերազմական ճակատը արդէն Մշոյ դաշտի հիւսիսային լեռնագագաթները հասած է:

Մէկ անգամ միայն Թուրք կառավարութիւնը կը կանչէ յայտնի յեղափոխական հայ ճակոթ կատոյեանը, քանի մը քեղանօքներ

կու տայ անոր որ երկու հարիւր մարդով եւ եզան կառքով հասցնէ Լիդ (վարի Գուլանըխ)։ Կոտոյեան մինչեւ ցրօնք կը տանի թնդանօթները եւ կը վերադառնայ Մուշ։ Հայ զինավարներուն կ'առաջարկէ 1) պրաւել թնդանօթները, 2) գիւղերը լուր ղրկել որ ոչնչացնեն իրենց քով գտնուած կառավարական պաշտօնեաները, առնեն անոնց զէնքերը եւ գիւղը դարձնեն դիմադրութեան կեդրոն, 3) լուր ղրկել Սասուն որ Մուշի վրայ արշաւեն։ Դուրսէն եւ ներսէն կռուելով կարելի պիտի ըլլար պրաւել քաղաքը եւ զինել ժողովուրդը։

Սասնոյ խորհրդակցութեան ընթացքին ալ կ'առաջարկուի իջնել եւ գրաւել Մուշը։ Մերժում, խուսափում։ Ամէն մարդ գնած է մահուան տոմսը եւ գնացքի ժամանման կը սպասէ, կարծես։ Այն հիմնական մտածումն ունին, թէ կիներն ու երեխաները պիտի չկոտորուին, պիտի կարենան խուսափիլ նաեւ անոնք որ փախստական են եւ կրնան դիմադրել։

Ցեղայ, ռուսական եւ կամաւորական գունդեր սահման հասած են եւ յոյս կայ որ գրաւեն Մուշը։ Սպասում, սպասում եւ յոյս...

Սասուն համախմբուած ուժերը կը բաւականանան Սասունի ընդարձակ չրջաններու պաշտպանութեամբ եւ... կը սպասեն։ Վարդենիսի, Ս. Կարապետի եւ Մառնիկի չրջանները կը մտածեն տեղական իրենց ինքնապաշտպանութեան մասին, առանց բաւարար միջոցներ ունենալու։

Սասուն կռիւի դրօշակ պարզած է։ Ամէն մարդ կը մտածէ թէ առաջին հարուածը պիտի սկսի Սասունէն։ Բոլորին աչքերը հոն ուղղուած են։ Մուշ քաղաքը, որ հին յեղափոխութեան կեդրոնն է, երբեք յեղափոխական կռիւ վարած չէ, այլ օգնած է Սասունին եւ դաշտին՝ թէ՛ նիւթապէս եւ թէ կռտող ուժերով։

Ղեկավարութիւնը կը գործէ աննեղելի սխալ։ Կը սահմանափակուի Սասունի մէջ, հին ֆետայական փորձառութեամբ։ Բայց հին օրերը անցած պացած են, իսկ պատերազմի այդ չրջանը նոր դասադրութիւններ եւ ծրագիրներ ունէր։

«Օրուան ղեկավարները – Ռուբէն Տէր Մկրտչեան, Վահան Փափազեան (Կոմս), Կորիւն, Մկրտիչ Բոլէեան (Մճոյ) – չեն կրնար բմբռնել թէ առաջին հարուածը պիտի իջնէր Մշոյ դաշտին հոծ հայութեան գլխուն եւ ապա քաղաքին վրայ, խորտակելով լեռներու ժողովուրդին ու կռտող ուժերուն յենարանները։ Սասունը պատերազմի ճակատէն հեռու գտնուելով՝ Թրքական բանակը կունակէն պիտի չկրնար հարուածել, այլեւս պիտի չկրնար դիմադրել քրտական եւ Թրքական միացեալ պրոհին։ Ըմբոստ ժողովուրդը, հոն ապաստանած կռտողները, ինչպէս նաեւ դաշտէն ու Մուշէն լեռները ապաստանողները անօթութեան պիտի մատնուէին, անօթութեամբ ալ պարտուէին»։

7· ՄՈՒՇԻ ԵՒ ՄՇՈՑ ԴԱՇՏԻ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Տարօնի առաջնորդը՝ Ներսէս Եպսկ. Խաբախանեան եւ Ս. Կարապետի վանահայր Վարդան Վրդ. Ցակոբեան եւս ըմբոստութեան չեն մղեր ժողովուրդը։ Մուշի մէջ կեդրոնացած զօրքը, քրտական հոծ բազմութիւնը, Թրքական չէթէները եւ Մուշի դաշտին մօտիկ պատերազմող Թրքական բանակը կապ դրած են բերաններուն եւ կեցուցած՝ առողջ դատողութիւնը, մինչեւ որ...

1915 Յունիս 27ին Սերվէթ եւ իթթիհատականներ կը կանչեն Վարդան վարդապետն ու քաղաքին երեւելիները եւ երեսփոխան Իլիաս Հոճայի բերնով՝ երեք ժամուան միջոց կու տան որ ամբողջ քաղաքին հայերը ելլեն ու Լրթան իրենց տուներէն...

Իրենց դարաւոր օճախները պիտի ձգեն Մուշի եւ Մշոյ դաշտի հայերը, որոնց վրայ աւելցեր են Գուլանըխէն, Խնուսէն, Մանազկերտէն, Վարդոյէն մազապուրծ ճողոպրած տասնեակ հազարներով հայերու ընտանիքներ։

Նոյն գիշերը Թուրք զինուորներ մինչեւ լոյս հրացանաձգութիւն կ'ընեն։ Թղանօթներ կ'որոտան։ Ճիհատ կը քարոզուի զինուորներուն ու չէթէներուն եւ քաղաքի այն տեղամասին, որ անպործութենէ աւելի կը նեղընէր... Ջարդին մասնակցիլ։

Յուլիս 28ին կը պաշարուին հայոց թաղերը։ Մշոյ դաշտին մէջ կը վխտան այլ նահանգներէ ղրկուած քիւրտեր, Թուրքեր եւ ամենազգի ոճրագործներ։ Վանէն 60,000, Խար-

Մուսա պէկ, Ալատինի տան վերջին շառաւիղը· հայութեան արիւնարբու բռնաւորի մը դէմ ամենէն առաջ ելած հերոսներէն մին: 1915ին այս հրէշն էր որ իթթիհատականներու հետ կազմակերպեց Տարօնի սպանդը:

բերդէն 20 վաչա, Գուլանըխէն 10, Հաղէչէն՝ 20:

Սկսած է Գողգոթան: Ամէն տեղ կը փարին զէնքի: «Ամենայն տեղ մահ մի է, մարդ մի անգամ պիտ՝ մեռնի»: Քաջութեան պէտք չէ խառնել վատութիւն: Վերջին մխիթարո՞նք արդեօք, լաւ է ուշ քան երբեք...

Համատարած կոտորածը կը սկսի Յուլիս 10ին: Գէտք կա՞յ մանրամասնութիւններ տալու... Ապա՝ կը մոխրանան Վարդան, Խնուսը, Ս. Կարապետը:

Յուլիս, Օգոստոս եւ Սեպտեմբեր ամիսներուն ջարդը կը չարունակուի Քրքօրէն: Աչքինքն, չեն խնայեր կիներու, երեխաներու, ծերերու: Ջարդ ու սպանդ, սպանդ ու ջարդ: Մուշն ու Մշոյ դաշտը կը բարձրանան վեր՝ Սասուն: Կ'ամայանայ երկիրը: Օ՛ Թուրք, արիւն թափելէ զատ ուրիշ ի՞նչ լրիր պատմութեանդ ընթացքին...

Անչուշտ, Մամիկոնեաններու եւ Սասունցի Դաւիթի ճեպերը չեն ուզեր մեռնիլ ճառերու պէս: Մեծ Եղեռնի ամէնէն մոայլ ու վատ օրերուն խակ, երբ պանակը ասկորին կը հասնի, թէեւ ուշ, բայց ի վերջոյ տարօնցին կը պիտէ... զէնքի:

Մուշի բոլոր թաղերը՝ ով որ ինչ բանով կրնար կռուիլ՝ կը ցցուին կառավարութեան դէմ: Թուրք խուժանը, քիւրտ համիտիէն, մուհաճիրները, կանոնաւոր զօրքը եւ բազմաքններուն վրայ պիրք պրաւած քնդանօթները արդելք չեն կրնար ըլլալ պոմբկումին:

Յուլիս 11ին, տասնմէկ պնդակը կ'սրճակաւի Մուշի վերի թաղէն, սրսուն կը հնաւիլ Զորու թաղը: Մահամարտ մըն է որ կը մղուի: Ոչ ոք կը մտածէ յաղթանակի մասին, բայց պինդ կ'արժէ արիւթար, Տարօնին ու տարօնցիին արքայական ուխտը գործադրելով աւանդել հոգին. «Քաջութեամբ մեռցուք ի վերայ աշխարհիս մեր»:

Ժողովրդական ու ժողովրդանուէր հերոս մը, հազի Յակոբ կատոյեան կը ղեկավարէ յուսահատական գուպարը, գրկրնդխառն մահամարտը, մինչեւ...

Յուլիս 14... Աւեր ու աւերակ: Չկայ սյլեւս հայոց Մուշը: Տուները, փողոցները, ձորերը լեցուած են հայոց դիակներով: Փոքր խումբ մը միայն կրնայ ճողոպրիլ եւ կը հասնի Քանի լեռները... իր եռեւ ձգելով... արիւն լակող պորչ կայլեր, բոռ ու բորենի:

Ուշացած բայց ուժեղ բռնկումներ, հերոսական ժայթքեր եւ մահացու հարուածներ տեղի կ'ունենան նաեւ Մշոյ դաշտի կառնէն, Ալիջան, Արան, Վարդենիս վիւղերուն, ինչպէս նաեւ Ս. Կարապետի անտառին ու Սերկի լերան վրայ:

Բնաւեր պիւղերէն հեռացած ժողովուրդը կռուելով կ'ուղէ ճամբայ բանալ, աչքը Սասունին ուղղած, սպասելով հրաշքին, սպասելով որ օգնութիւն դայ արծուեբոյնէն, կարծես թէ այնտեղ պահեստի բանակները պատրաստ են ամէն տեղ հասնելու, մինչդեռ վերը՝ Սասուն կը մղէ իր օրհասական կռիւը:

Նեմրութի դիմադրութիւնը կը սկսի Ապրիլ 15ին եւ կը չարունակուի մինչեւ Յուլիս 15: Ու երբ կամաւորական բանակը, Ախլաթի ու Հաղէչի կոտորածներէն ետք, Դատուան կը հասնի, Նեմրութի ձիւնապատ զագաթէն կ'իջ-

նեն... երեք հարիւր ժժդահաններ, որոնք առասպելական քաջագործութիւններով կրցեր էին դոյութիւնին քաշքշել:

Ապրելու վճռակամութեամբ՝ անհրեա- կայելի յանդգնութեամբ կռուած են նոյնիսկ Բաղէշի... հինգ տուները:

Բայց, կ՞ այելի ողբալի կացութիւն, քան ապաժամ ճիպը...

Պիթլիս կամ Բաղէշ քաղաքը իր լեռներով

8. ՍԱՍՆՈՑ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

1894ին Հնչակեաններու եւ 1904ին Դաշնակցականներու ղեկավարութեամբ Սասուն ապստամբած էր երկու անգամ եւ ունէր ղէնքի փորձառութիւն:

Այս անգամ եւս կը պիտի ղէնքի:

Ճիշդ է որ ղօրահաւաքի առաջին օրերուն, կարգ մը պաւառակներ կը յանձնեն քանի մը երիտասարդներ, բայց երբ վերջինները կը լքեն ղօրանոցները ու սեւ լուրեր կը բերեն, ալ սասունցին կը մերժէ ոչ միայն զինուորցու տալ, այլ՝ չի տար նաեւ չալակաւոր:

Կառավարութեան եւ Սասունի հաղորդակցութիւնը կը կտրի 1914 Դեկտեմբերին, թէ՛ ըմբոստութեան եւ թէ ձիւնի պատճառով: Բայց սասունցիները համոզուած են որ 1915ի գարնան յարձակումները պիտի սկսին թէ՛ Հարաւէն (Տիգրանակերտ) եւ թէ՛ հիւսիսէն (Մուշ):

«Սասունի վճռական պիրքաւորման քիչ մը կը նմանին վան քաղաքի եւ Սուետիոյ դիմադրութիւնները, որոնք բախտաւոր վերջաւորութիւն ունեցան: Ջէյթունի պէս հերոսական անցեալ ունեցող չրջան մը այդպիսի վճռական կեցուածք չունեցաւ: Թրքական կառավարութիւնը նախապէս միջոցներ ձեռք առաւ, խաբէութեամբ այդ կտրիճ ժողովուրդը տեղահանել իր արծուեբոյնէն եւ անկէ հեռ դիւրին դարձաւ անոնց ոչնչացումը: Սասունը այդ դիւրութիւնը չտուաւ թրքական կառավարութեան»:

1915 *տարնան կը պայթի փոթորիկը։ Տիգրանակերտի քրտական ցեղախումբերը կը սկսին չարժիլ դէպի Սասուն։ Հարաւային չրջաններու քիւրտերն ալ կը միանան անոնց, ինչպէս նաեւ զօրամասեր եւ ժանտարմաներ։ Բայց կառավարութիւնը բոլորովին վստահ չէ ցեղախումբերու մոլեռանդութեան վրայ։ Կը զինէ ռայա քիւրտերը, որոնք ցնծութեամբ մէջտեղ կու գան միլիս կամ ժանտարմա անուամբ եւ կը դառնան յառաջապահները... արեան չքերթին։ Վերջապէս իրենք ալ պիտի կարենային սպաննել, կողոպտել, առեւանգել եւ արժանանալ անդենականի լիացումին եւ... ողորմութեան։ Պիտի չենթարկուէին ցեղապետներուն, որոնք զանազան հաչիւներ ունէին. անոնք, այդ պետերը անցեալի փորձառութեամբ գիտէին թէ թուրքը լաւ աչքով չի նայիր իրենց եւ կեռ եաթաղանը օր մըն ալ պիտի սրուի իրենց ճիտերուն համար... Սակայն ստրուկնե՞րը... օ՛, ստրուկները կը խելագարին երբ զէնք ունենան...*

Քրտական այս խաժամուժը կրնար երկու ճանապարհով բարձրանալ Սասուն։ Մուշի վրայով՝ դէպի Տալուորիկ եւ Անտոք։ Երկրորդը՝ Հազոյի չրջանէն դէպի Բանանց գաւառ, անկէ ալ՝ Անտոք–Մովասար։ Այս երկրորդ դիծին վրայ կային բագրանցի, պատրգանցի եւ մամըգունցի աչիրէթներն իրենց պետերով, որոնք ղեկավար դեր ունէին եւ կը պարտադրէին իրենց կամքը։

Կառավարութիւնը կ'ընտրէ առաջին դիծը, որուն վրայ զինուորական կայաններ կային արդէն։

Պարզ էր, ուրեմն, որ հարաւէն եկած յարձակողականն առաջին անգամ պիտի բախէր Մուշի հայ գիւղերու դիմադրութեան, փաստօրէն մինչեւ Անտոք։

Պէտք էր աճապարել։ Ռուսական բանակները եւ կամաւորական դունդերը Ապրիլին կ'առաջանային դէպի Վան, Մանազկերտ եւ Պուլանըխ։ Թրքական ճակատը վտանգուած էր։ Քրտական աչիրէթները պէտք է մաքրէին լեռները։

Դուք լսա՞ծ էք բորենիի խնդուք եւ գայլի ոռնոց... դուք տեսա՞ծ էք արնախում ու դադաղած ամբոխի անասնացած երթ, ու հանդիպա՞ծ էք կատղած ջլերի։

Անանուն եւ անասուն այս հորդան է որ կը բարձրանայ Սասուն, տորբելով եւ կոտորելով հայ գիւղերը։ Ամէն դիւղ առանձինն մնացած է թշնամիին դէմ։ Ուժերը չեն համախմբուած. այլուստ՝ այդքան ընդարձակ ճակատ մը պաշտպանելու համար չկայ ոյժ։ Գիւղերը կը կռուին առանց իրարմէ լուր ունենալու։

Միացող գիւղերուն մնացորդացը՝ ապահով վայրերուն ապաւինած՝ կը կռուի դեռ Ապրիլէն մինչեւ Ռոշենի վերջը, ապա կը քաչուի Անտոք, վերջին քան օրերու ճակատամարտն ապրելու։

Զինուորական գործողութիւնը վարող հայ ղեկավարները կը կատարեն կրկնակ սխալ մը։

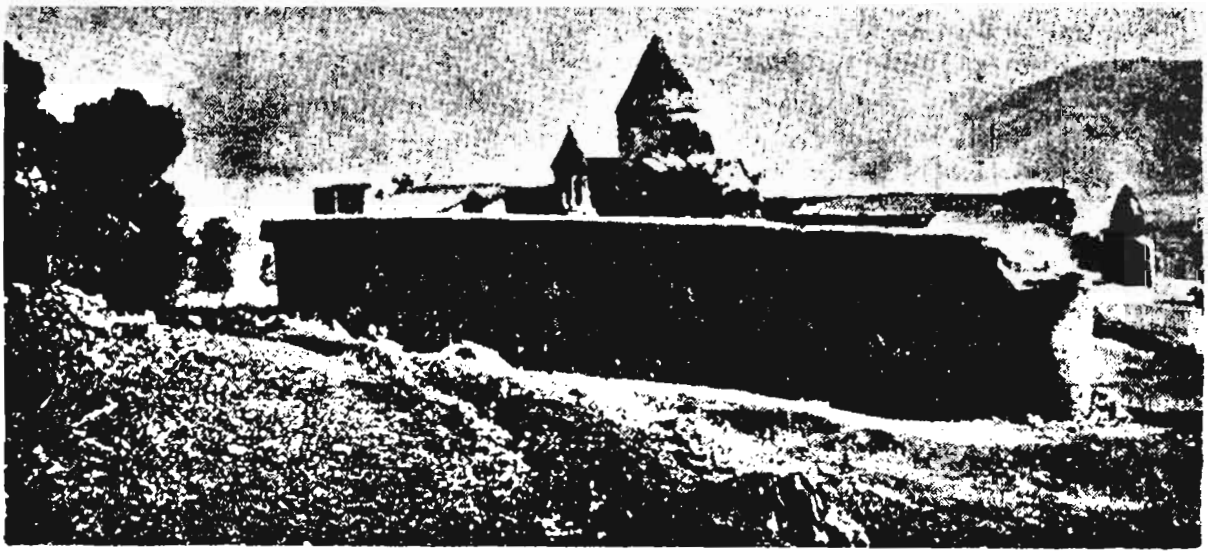
Փոխանակ կիրճերու մէջ խեղդելու թշնամին, ազատ կերպով կը ձգեն որ մօտենայ իրենց։ Բոլորը քաչուեր են վերը՝ լեռը՝ Սասուն։ Հոն ուղղուած են բոլորին աչքերը։ Հոն աճապարեր են մարտական եւ կուսակցական վարիչներ։ Հոն բարձրացեր են հին ֆետայիներ։ Այդպէս ըրեր էին 1894ին, այդպէս վարուած էին 1898ին, երբ Սերոբ Աղբիւր Սասուն կու գար։ Այդպէս պատահած էր 1904ին, Անդրանիկի օրերուն։ Բայց այդ ձեւով անպաշտպան կը մնար մինչեւ Գեբին տարածուող չրջանը։

Երբ հարաւէն խուժանը կը բարձրանայ դէպի Սասուն, հիւսիսէն կ'ուղղուի նաեւ այլ ալիք։

Թուրք կառավարութիւնն արդէն Ս. Կարապետի մէջ դետեղած է վաչտ մը զինուոր, մէկ վաչտ Ս. Յովհաննու վանքին եւ մէկ վաչտ ալ՝ Առաքելոց վանքին մէջ։ Երկու վաչտեր ալ ելեր են աւելի վեր՝ կուրտիկ լեռը դրաւելու։ Բարեբախտաբար հայեր արթուն կը գտնուին եւ թոյլ չեն տար։

Ուրեմն, Սասունի ինքնապաշտպանութիւնը եւ ճակատամարտը տեղի պիտի ունենային Անտոքի, Գեբինի եւ Մովասարի լեռնալանջերուն։

Հարաւէն խուժող քիւրտերը կը զգուշանան աւելի վեր բարձրանալու։ Անապահովութիւնը տիրական է։ Տեղւոյն անծանօթ՝ գիշերանոց կ'իյնան հայոց ծուղակին մէջ եւ կ'ոչնչանան։ Բազմաթիւ կորուստներ կ'ունենան եւ կը նահանջեն, բայց իրենց յառաջապահները չեն լքեր Սպիտակ լերան բարձրունքները՝ տալուորիկցիներուն։

Ս· Առաքելոց վանքը՝ արեւմտեան կողմէն լուսանկարուած

Խուլքի եւ Խանքի խումբերը կը խտանան հետզհետէ: Իչխանաձորի կորիճները կը պահեն Անտոքի հարաւային լանջերը:

Սասունը չրջապատուած է Ապրիլին: կառավարութիւնը մտահոգ է: Սասունցին անկասելի կը դիմադրէ, իսկ ինք տրամադրելի մեծ բանակ չունի դէպի Սասուն ճամբայ հանելու: Սասնոյ ժողովուրդը պատերազմական գօտիի մը տէրն է եւ պաշտպանողական կիծեր կը վարէ Կուրտիկի, Սպիտակ լերան, Իչխանաձորի, Ընկուզնակի եւ Աղբիի չրջաններուն, – 150 քիլոմեթր չրջագիծով ռազմաճակատ մը:

Մայիսին կ'աւելնայ նաեւ Բասնոց գաւառը, որ քանի մը ընդհարումներէ ետք կը քաշուի դէպի Տալուորիկ եւ Անտոք: Մէկ մասը կ'ամրանայ Գոմուց վանքի ամրակուռ պարիսպներէն ներս: Քիւրտերը չեն յառաջանար՝ սպասելով Քրքական զօրքերու եւ Թնդանօթներու, որպէսզի կատարեալ ապահովութեամբ զբաղին կողոպուտով, սպանութեամբ, աւերանպատմով:

Ծուլիսին, այս ճակատի կուռղները, հերոսական խոյանքով ճեղքելով պաշարման օղակը՝ կը յաջողին հասնիլ Անտոք:

Արնաքամ ու անօգնական, դուրսի աշխարհէն կտրուած ու աստուածներէն թողլքուած լեռնական ժողովուրդ մը, իր նախնարեան զէնքերով, բայց ամէհի սիրտով, կը սպասէ վերջին հարուածին՝ Անտոքի, Գեբէնի եւ Տալուորիկի հերոսամարտերու:

Տալուորիկէն մինչեւ Կուրտիկ, եւ Մոլասարի աստրոտէն մինչեւ Անտոքի հարաւային կողմերը 30 քմ· խորք եւ 40 քմ· լայնք ունեցող տարածութիւն մը կը մնայ կռուող սասունցիներուն: 1200 քառ· քիլոմեթր այս տարածութեան վրայ հաւաքուած են ժողովուրդ եւ մարտիկ, գերեզմանուելու՝ բայց գերի չդառնալու վճռակամութեամբ:

Հոն, հերոսական այդ ռազմադաշտին վրայ, կողք կողքի եկած են արի արանց կրտրիճները Մուչէն ու Մուչի դաշտէն, Կելիեկուղանէն, Շենիկէն ու Սեմալէն, Իչխանձորէն, Խանձրէն, Մաղենքէն, Տալուորիկէն, Բասնքէն, բոլոր-բոլոր կողմերէն: Մա'հ կամ աղատութիւն: Ցանուն գոյութեան ու ազատութեան:

Ու երբ, ընդարձակածաւալ երկրի մը մէկ ծայրէն միւսը, հայ ժողովուրդը համօրէն կ'ենթարկուի տեղահանութեան ու աքսորի, սասունցին ոլոցիկ կանգներ է իր լեռներուն, փակեր հողին եւ ոյն կ'ուզէ պաշտպանել գըրոհներու ամէնէն սոսկալիին դէմ: Որովհետեւ լեռնական այդ ժողովուրդը գիտէ թէ իր

գերեզմանը փորուած է հարաւի տափաստաններուն վրայ:

Առանց սակարկութեան՝ ամէն ոք լծուած է տենդագին աշխատանքի: Թիզ մը չզիջիլ թշնամիին: Կռնակ չդարձնել: Հնձել, հնձել՝ որքան որ կարելի է, յետոյ իյնալ, ճուլուիլ մայր հողին, հանգիստ սրտով, երբ քաջութեան չէ խառնուած... վատութիւն:

Ու բոլոր անոնց համար, որոնք եղան ժողովուրդի ծոցէն ծնած լոյսի խուրձեր եւ անմահութեան որմնադիրներ, որոնք անծանօթ մնացին ծափի ու փառքի մուրացկանութեան եւ վարձու գաղափարներու բեռնակրութեան, կանգնենք յուշարձան մը այս Ցուշամատեանին մէջ, յիշելով զիրենք դիրք առ դիրք.—

Տալուորիկի եւ Խիաճի չրջանի դիրքերը յանձնուած են Սասունցի Մուշեղին, որուն կ'օգնեն ալիջանցի Տիգրանը եւ բանոցի Դաւիթ Երէցեանը: Այս ճակատին վրայ համախմբուած են տալուորիկցի իչխաններ՝ Թաքար, Համզէ, Բազէ եւ Ռըզկօ, իրենց ժողովուրդէն սիրուած մեծաւորներ՝ բոլորն ալ:

Շենիկ–Սեմալ ճակատին ղեկավարումը ստանձնած են Զոլօն, Շենիկի Ղազարը, Սեմալի քեաթիպ Մանուկը եւ Ազամը:

Աղբի–ի ճակատը յանձնուած է Աղբկայ Մարտէին եւ Մշեցի Արոյին:

Գեբին–Խուլբի ճակատը կը ղեկավարեն Իչխանձորի Արթին, Հեղինցի Վահան Վարդանեան, Սաղտունցի Ցովհաննէս եւ Ահրոնքցի Մանօ:

Կելիեկուզանի ճակատները չատ են եւ իրարմէ հեռու: Այս մասին մէջ են Կորիւն, Մճօ, Մօրուք Կարօ, Ղազար Գետոյեան, Սըրգոյի Ցովսէփ, Քեաթիպ Կիրակոս, Մարգէ, Տէր Քալի Ազամ, Ղազար Ֆարհատեան եւ Գաբոյի Գետոս: Հազարէ աւելի զէնք կրնողներ կան եօթէ աւելի դիրքերու մէջ:

Կեդրոնը, Ռուբէնի հետ են բազմաթիւ հերոսներ, իւրաքանչիւրն իր խումբով: Սասունցի Մանուկը, Մշեցի Մուխոյ Ֆարհատի Արօն, Մշեցի Գզտիկ Արամը, Աբրանի Արամը, Խզլաղացի Մանօն (Հրայրի եղբայրը) եւ դեռ ուրիշներ:

Վերը, լեռներու կատարին Քառած են արծիւները ու կը սպասեն: Վերը, լեռներու լանջին, տեղաւորուած է տասնհինգ հազար ժողովուրդ եւ կը սպասէ իր փրկութեան:

Փա՛ռք անոնց որոնք կռուեցան, զարկին, զարկուան, ինկան քաջ–քաջ, ժողովուրդին առաջ. չլքեցին անօգնական հաւաքականութիւն մը, մահուան մօտ. չմատնեցին նախ իրենց կաչիներու փրկութեան: Ժողովուրդի մը մահը պատրաստելէ ետք՝ չփախան անոր հոգեվարքի պահուն: Փա՛ռք ու պատիւ ժողովուրդի մը իրական ղեկավարներուն, եւ ոչ թէ անոնց, որոնք...

Օ՛, լեռներ, լեռներ... ձեր գիրկն առէք, պինդ պահեցէք հերոսները, մինչեւ որ արդարութեան ժամն հնչէ:

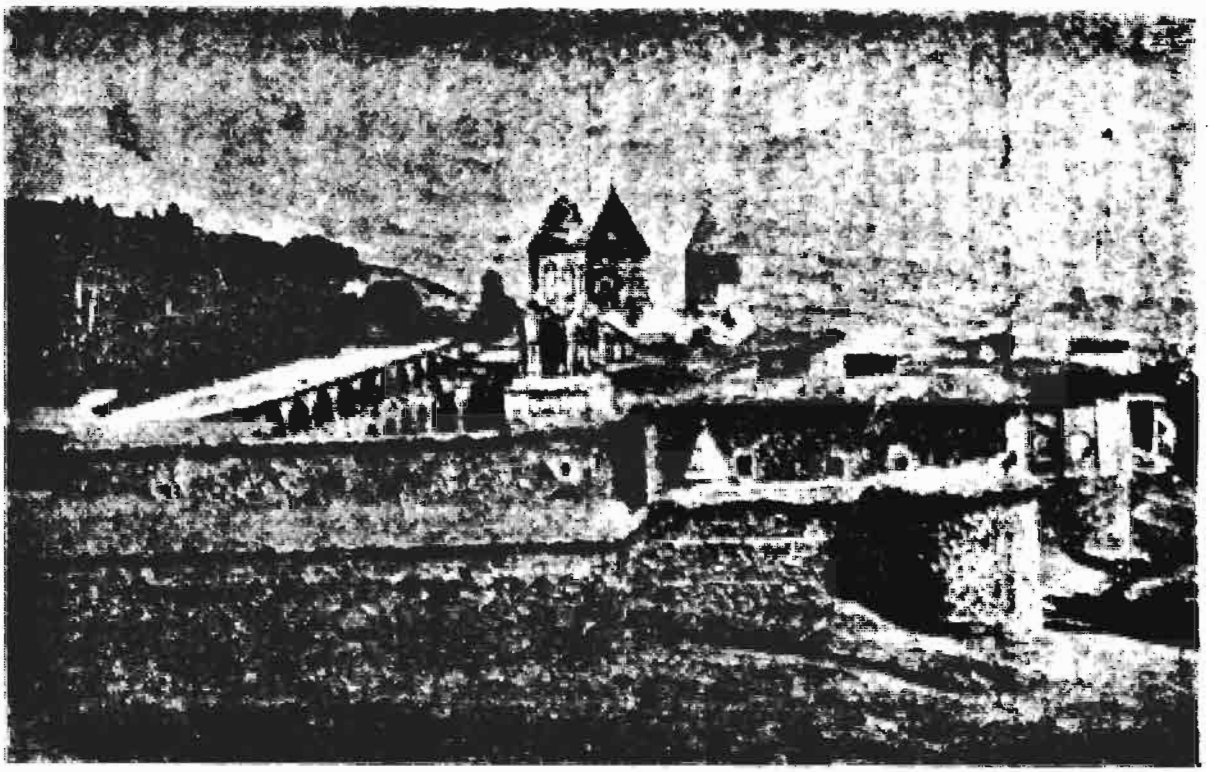
Ցուլիս 19ին Թրքական բանակն ու քրտական ցեղախումբերը կ'անցնին յարձակողականի: Միաժամանակ կը յառաջանան Տալուորիկի, Աղբիի, Շենիկի, Խուլբի եւ Սեմալի ուղղութեամբ:

Թնդանօթներու որոտումէն եւ քառասուն հազար հրացաններու համազարկէն կը դղրդայ Սասուն: Գրոհները ետ կը մղուին: Կարծր են դիմադրողները: Շենիկի ուրախութեամբ չարժող–կուսող բանակը միայն կրցած է գրաւել Միրկէ–Մոզանի եւ Տալաներու բարձունքները եւ հոն զետեղել՝ թնդանօթները: Շենիկի եւ Կուրտիկի հայ մարտիկները կը ստիպուին լքել գիւղը եւ քաշուիլ Անտոքի մօտիկ բարձունքները:

Հարաւէն եկող աչիրէթները խանդավառ են: Սասունը պիտի հարուածեն կռնակէն եւ առնեն երկու սուրի մէջ: Մուշեղի, Տիգրանի, Դաւիթի եւ Տալուորիկի իչխաններու ղեկավարութեամբ գիրկընդխառն մենամարտ մը տեղի կ'ունենայ: Տալուորիկի եւ Իչխանձորի լեռներն ու անդունդները կը դղրդան համազարկէն: Մահ–պատերազմ մըն է բոլորին համար: Կիներ նետուած են գուպարի մէջ: Հաւար, հաւա՛ր... Սպիտակ լերան կիրճերը լեցուեր են քիւրտ դիակներով: Զորէ ձոր կ'արձագանգէ զինադադարի առաջարկը: Հաւա՛ր, հաւա՛ր... քիւրտերը կ'առաջարկեն զինադադար:

Առաթ կայ այդ լեռներում... ցեղապետական աւանդութեամբ կ'ընդունուի զինադադարը: Քիւրտեր իրենց մեռելները կը հաւաքեն անիծելով օսմանցին:

Անոնց տեղ կու գան թարմ ոյժեր եւ կը զարնուին կապլորի դռներուն: Տալուորիկի կապլոր ձորը կապեր է թշնամին: Վախ չկայ

Ս. Կարապետի վանքը՝ արեւմտեան կողմէն լուսանկարուած

այս կողմէն։ Գետք է զօրացուի Շենիկի կողմը։

Թշնամին առաջին օրէն գրաւած է զայն, ու կը յառաջանայ։ Գետք է կտրել Քափը, պէտք է անցնիլ հակայարձակումի։ Ու կըտրիճներուն էն կտրիճները, մարտական ոյժերուն էն ընտրանին գիշերանց ետ կը գրաւէ... Շենիկը։ Գոռացող քնդանօթները կ'անցնին հայոց ձեռքը։ Կատարեալ յաղթանակ։ Դարձեալ փայլեց, Սասնոյ գլխին, ազատութեան դրօշակ...

Սակայն ճակատամարտը կը չարունակուի անընդհատ։ Տարօնի եւ չրջապատի քուրքերը, քիւրտերը, չէթէները եւ Քրքական բանակի վաչտերը անընդմէջ կը հոսին դէպի Սասուն։ Քնդանօթները կրկին կը սկսին դոռալ՝ անկարելի դարձնելով պահել Շենիկը, որուն պահակները կը բաժնուին Անտոքի բազմաթիւ դիրքերուն վրայ։

Գետական բոլոր միլոցները գործադրելէ ետք՝ քուրքը դիմած է նաեւ կրօնական օժանդակութեան։ Ծայտարարած է ճիհատ։ Եւ ամէն իսլամ պարտական է կռուիլ քուռ մը քաջերուն դէմ։ Հոն, վերը, հայութեան վերջին մարտիկներն են գլուխ ցցած, զինուրականի խստադոյն կարգապահութեամբ։ 50 քիլոմեթրի երկայնքին կուրծք կու տան ամեհի գրոհներուն։

Հոն, վերը, Անտոքի կատարին, ամուր են դիրքերը եւ անսասան է յաղթանակի հաւատքը։ Հոն վերը՝ վիշապաքաղ Վահագնը, Մամիկոնեան արծիւները եւ Դաւիթի քոռները դիրք բռներ են։

Յուլիս 23ին թշնամին աւելի կը սաստկացնէ յարձակողականը։ Արծուերոյնը, մինչեւ Օգոստոս 2, կ'ապրի իր վերջին տանօքեակը՝ Անտոքի, Ծովասարի եւ Գեբինի լեռներուն վրայ։

Թշնամին ճչդորոշած է դիրքերը եւ մասնաւորաբար կը ծանրանայ չենիկցիներու եւ կելիեկուզանցիներու դիրքերուն վրայ։

Օգոստոս 2ին ճակատամարտը կը հասնի իր գագաթնակէտին։ Առաջին զոհը կ'ըլլայ Կորիւն, որ արդէն մահը կը փնտռէր օրեր առաջ, չտեսնելու համար իր ժողովուրդին սրբածուիլը։

Օգոստոս 3ին քնդանօթները իրենց հարուածներուն տակ կ'առնեն դիրքերէն վեր՝ Ա-

տոքի սարահարթին հաստատուած ժողովուրդը: Ամէն ինչ կը սարսի հիմէն: Թող գլուխն ազատ ո՛վ որ կրնայ: Ամէն ուղղութեամբ ցրուում: Զորքերն ու անտառները կը լեցուին փախստականներով:

Ռազմամթերքը հատնելու վրայ է: Անտոքի պատաթը լքելով կ'անցնին Կըռըչիկի Զոր, Կապլոր, Գեբին եւ Կեալիեան, իբր աւելի ապահով վայր, ուր ժողովուրդը կը ձգուի իր ճակատագրին, այսինքն՝ մահուան:

Ողջ մնացող զինավարները, մտնաւանդ կուսակցական առաջնորդողները, քայքայմարտիկ փոքրիկ խումբեր կազմելով, կ'ուղղուին դէպի սահման, դէպի Կովկաս:

3 Օգոստոսի 1915ին, լուած է այլեւս Տարօնը: Գանդուած է Սասունցի Դաւիթի տունը, անմահութեան անցած՝ բոլոր ծուռերը, որոնք հայրենի հողը վերջին ունգամ կը հրաստացնեն իրենց արիւնով:

Մանր, երկունքի եւ մահուան խորհուրդներով ընդելուզուած ծանր դիշեր մը: Վերջակէտը:

Այդ գիշերէն դեռ վեց ամիս առաջ, Տարօնի մէջ կը ծաղկէին 700 չէն գիւղեր, 2 փիւղաքաղաքներ եւ 5 քաղաքներ, 180·000 հայութեամբ:

Գաւակեր ու հայրեր, ձեր անունով ու ձեր սուրբ լեզուով, անգամ մըն ալ ըսենք.

– «Ա՛յ, աւրուի քո տուն, Թո՛ւրք, որ մըր տուն աւրիր...»:

Տնաւեր ու բնաւեր հայութիւնը, Տարօնբիկի, Անտոքի, Ալաքեոց վանքի, Մուսասրի եւ Գանայ լեռներու անտառներուն մէջ կ'ապաստանին, սպասելով... անորոշութեան: Ցանդուգն խումբեր, 20–30 հոգինոց, մահն ակռաներուն տակ ծամելով, կը յաջողին անցնիլ ռուսական սահման:

† Անօթութենէն եւ յուսահատութենէն մղուած չատեր կ'ինչնեն իրենց դիւղերը՝ պիտնալով թէ պիտի սպաննուին: Ուրիշներ կը քաշուին անտառիկ անձաւներու մէջ:

Անօթութիւնն ու հիւանդութիւնը հարիւրաւոր զոհեր կը խլեն օրական:

Սլատոտ, դիմացկուն եւ կաշմրուն սասունցիներէն մաս մը կը դիմանան մինչեւ 1916 Փետրուար 10ը, երբ ռուսական բանակը կը պրաւէ Տարօնը... տարօնցին հնհատակուելէ առաջ:

Մասնաւոր կազմակերպութիւններ կը հաւաքեն չրջանին մէջ ցրուած հայերը:

Տարօնցի վերապրողներուն թի՞ւը...: Տասնե՛ն... մէկ:

Ցարգանք քեզ, բնութեան եւ Աստուծոյ դաւակ, միամիտ ու քաջ, զոհուող եւ դիւրահաւատ, հիւրասէր եւ աստատարաչխ, անձնուրաց ու արտրաց ժողովուրդ Տարօնի: Գու խոյանքդ լուսաւոր պահ պիտի մնայ համատարած մորթոտումի չրջանին մէջ:

Փա՛ռք ձեզի, մեծ ժողովուրդի հերոս զաւակներ: Գիտցաք մեռնիլ քաջութեամբ, պաշտպանելով ձեր հողն ու պատիւը: Ու թեեւս ատոր համար ալ վերապրողներուն թիւն եղաւ չատ քիչ... բաղդատմամբ ուրիշ գաւառներու բնակչութեան:

Ցարգա՛նք ու փա՛ռք քեզ, Մամիկոնեաններու, Մաշտոցի ու Սասունցի Դաւիթի ժողովուրդ: Ձեր տուները հիմա չէնցե՛ր են Աբդուլ Համիտի յանչերուն, ուր ձեր յետնորդները կրկին «սասնա՛կ կը ժխլին»...

ՄԱՆՕԹ.– Օգտուած եմ կ. Սասունիի «Գատմութիւն Տարօնի Աշխարհի» երկասիրութենէն: Չակերտուած պարբերութիւնները կը պատկանին այդ գիրքին:

ԿԱՐԻՆԻ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՉԱՐԴԵՐԸ

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

Այսօր, յիսնամեակ մը ետք, յետադարձ ակնարկ մը կարին քաղաքի եւ շրջակայքի տեղահանութեան եւ ջարդերու վրայ՝ սարսուռներուն ամէնէն ահռելիովն է որ կ'առնչէ պատմութեան հետաքրքիր ուսանողը, եւ կարինը (Էրզրումը), Քեմախը, Բաբերդն ու Երզնկան (Էրզինճանը) կը դադրեցնէ միմիայն աչխարհագրական հասկացողութիւնները ըլլալէ՝ զանոնք դարձնելու համար ցեղասպանութեան մէկական կեդրոն, ուր հայը ինկաւ սուրին ներքեւ ցեղի մը, որ այսօր արեւմտեան չուկանեըէն կը մուրայ բարիքն ուրիշներու քաղաքական հաչիւններուն:

Ադարեւ, կարինն ու իր շրջակայքը պատմութեան հորիզոնին վրան տակաւին կը շարունակեն մնալ որպէս պատմական տունը յիսնամեակ մը առաջ քառորդ միլիոն հաչուող հայութեան մը, որ իր տնտեսական, կրթական, մչակութային, ազգային ու կրօնական հետաքրքրութիւններով չա՛տ աւելի վեր կը կենար վեց հարիւր տարիէ ի վեր իր հողերուն վրայ իր սեւ ու ծանր թաթը դրած Թուրքէն: Այսօր, 1915էն յիսուն տարի ետք, կարինն ու շրջակայքը տակաւին չեն դադրած ըլլալէ հարազատ մէկ վկայութիւնը երկկի ծաղկող հայութեան, որուն 1914ի սկիզբները եւրոպական դիւանագիտութիւնը չուչցաւ ճանչնալու մարդկային արդար իրաւունքները: Բարենորոգումները, որոնք ա՛յդպէս ալ պիտի մնային չգործադրուած, այսօր պատմագրական ուսումնասիրութիւններու նիւթ ծառայելէ աւելի ոչի՛նչ կը ներկայացնեն, եւ առաւելագոյն պարագային՝ չեն արժեր աւելի քան այն թուղթի կտորը, որուն վրան իրենց ստորագրութիւնները դետեղեցին Եւրոպայի մեծերը եւ օսմանեան կառավարութեան պետ Հալիմ փաչան:

Իր ժամանակին համար հայկական բարենորոգումներու ծրագիրին 1914 Փետրուար 8ի ստորագրութիւնը մեծ իրադարձութիւն մըն էր անտարակոյս: Օտար դիւանագիտութեան մը ուրացումներէն եւ գաղտագողի հազար ու մէկ խաղերէն ետք կեանքի եկող ծրագիրը որքան որ ալ չըլլար սիրելի մեծ եպարքոս Հալիմ փաչային եւ անոր ետին կեցող Երիտասարդ-Թուրք կուսակցութեան՝ օտար դեսպանատուներու ճնչումին ներքեւ քրքական մեծ ժուռմ մը պիտի չըլլար անոր պատասխանը: Ո՛չ Հալիմ փաչան եւ ո՛չ ալ ուրիշ որեւէ Թուրք ղեկավար համարձակեցաւ մերժել զայն: Ի՞նչ փոյթ թէ Թուրքը առաջին իսկ վայրկեանին որոշած ըլլար չընդունիլ անոր գործադրութիւնը: Այսօր ուռնուազն ծիծաղելի է ենթալլել, թէ Օսմանեան կայսրութեան իթթիհատ վէ Թերաքքը կուսակցութեան կառավարութիւնը բաղձացող էր հայկական նահանգներէ ներս կատարուելիք բարենորոգումներու:

Ընդհակառակը, 1914–1915 չրջանի մանրազնին ուսումնասիրութիւն մը ի յայտ կը բերէ չա՛տ բան: Թուրքը չա՛տ լաւ էր սորված իր դասը: 1822էն ի վեր բարենորոգում բառը դարձեր էր այլ բան: Իւրաքանչիւր բարենորոգումով սկսող չարժում անպայման կը վերջանար անկախութիւնով, եւ իւրաքանչիւր անկախութիւն պատճառ կը դառնար Օսմանեան կայսրութեան կծկումին: Վարչական եւ դատական բարենորոգում բացատրութիւնը վաղուց էր որ դադրեր էր չօչափելի իմաստ մը արտայայտելէ եւ մտեր բառարան միայն անկէ ներս գրաւելու համար իրեն պաչտօն վարկին

ու պատիւը: Ո՛չ, հայկական բարեներոգումները, վարչական կամ դատական, կը մեկնէին ա՛յլ ուղղութեամբ, ինչ փոյթ որ Գօղոս Նուպար փաշա մէկէ աւելի անգամներ կրկնած ըլլար Գոլոյ ռուսական դեսպանին, թէ հայերը հպատակութեան փոփոխութիւն մը չէին ակնկալեր, ոչ իսկ կը փափաքէին, այլ ընդհակառակը, անոնց պահանջը բաւարարուած պիտի ըլլար նուազագոյնո՛վը հայկական նահանգներէ ներս կատարուելիք վարչական եւ դատական բարեներոգումներուն (Անտրէ Մանտելշթամ, Լը Սոր տը լ'Ամփիր Օթ-թոման, Փարիզ, 1917, էջ 211):

Խնդութիւն եւ անհեռատեսութիւն պիտի ըլլար աւելին ալ ակնկալել: Արդարեւ, ինչպէս յետագային, 1916ին, հայկական ջարդերուն նուիրուած իր հռչակաւոր գաղտնի տեղեկագիրին մէջ կ'եզրակացնէր Լեփսիուս, Աբեմտեան Հայաստանի հայերը չէին որ պիտի հեռանային եւ դուրս զային Օսմանեան կայսրութեան սահմաններէն. ընդհակառակը, չատ լաւ ճանչնալով ցարերու կայսրութեան կովկասի մէջ հետապնդած ռուսացումի քաղաքականութիւնը եւ կովկասահայերու հանդէպ փեթրոկրատի որդեգրած դիրքը՝ հայերը պիտի ստեղծէին Թուրքիա մը, եթէ նո՛յնիսկ անիկա դոյութիւն չունենար, եւ անկէ ներս պահէին ու պահպանէին իրենց հայութիւնը (Տքթ. Եոհաննէս Լեփսիուս, Լը Ռափոր սեթրէ սիւր լէ մասաքրը տ'Արմենի, Փարիզ, 1918, էջ 20):

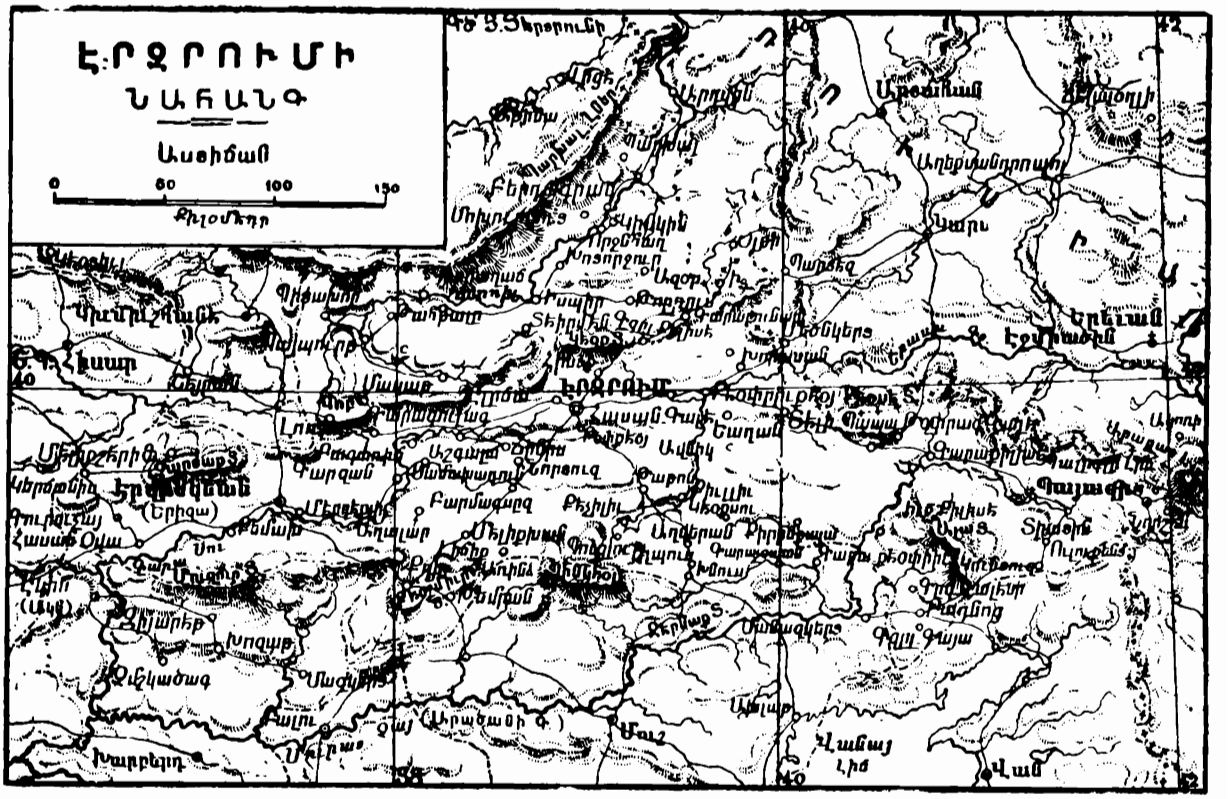
Գերմանացի միսիոնարին եզրակացութիւնը այսօր որքան ալ չափազանցութիւն թուի՝ ընդհանուր առումով կը ներկայացնէ 1914ի հայերու հոգեվիճակը, որ 1914 Փետրուար 8ի (հին կամ Ցուլեան տոմարով՝ Ցունուար 26ի) բարեներոգումներու ծրագիրով գոյութեան վիճակէ մը յեղակարծ ոստում մը կատարեց այլ վիճակի մը: Նախափետրուարեան հայ ազօրեան իր անօրինակ եւ երկարաձգուող մըղձաւանջով վերջ գտած ըլլալ կարծուեցաւ ոմանց կողմէ, որոնք Փետրուար 8էն ետք միամտութիւնը ունեցան հաւատալու, թէ օրերը պիտի այլեւս պայծառանային եւ իտէալականացած կեանք մը, որուն դաբերով կարօտն էին քաչեր հայերը, պիտի դառնար իրական ու չօչափելի: Իրաւ էր թէ ոչ մէկը կրնար ուրանալ իրաւունքներու մասին խօսիլը, եւ մանաւանդ պանոնք պահանջելը՝ ա՛ռնուազն օսմանեան նոր սահմանադրութեան տրամադրութիւններով, սակայն 1914ի Օսմանեան կայսրութեան սահմաններէն ներս խօսիլ իրաւունքներու մասին՝ անտարակոյս չա՛տ աւելի ծանր էր քան ծանրպոյնը մահացու եօթը մեղքերուն. ահա թէ ինչո՛ւ պիտի ոխալ ըլլար ակնկալելն իսկ, որ Փետրուար 8ը չրջափոխութիւն յառաջացնող թուական մը ըլլալու էր սահմանուած:

Ո՛չ Ջաւէն Պատըխորքի առաջին կոնդակը, ոչ հայկական իրականութեան թեթեւամիտները, ճառախօսները, իրենք զիրենք հայ ժողովուրդին փրկիչ յայտարարողները եւ ո՛չ ալ այդ բոլորէն ետք յետ Փետրուար 8ի չրջանի մասին խօսող մեր տաղանդաւո՛ր եւ ամենագէտ պատմադիրները կրնան որեւէ բան փոխել հայ կեանքին եւ հայկական գաւառներու իրա՛ւ պատկերացումէն: Սխալ է ընդունիլ, թէ հայերը Կարինի կամ Էրզրումի եւ չրջակայքի մէջ խանդավա՛ռ էին վաղուան ծագելիք արշալոյսով: Հայ ժողովուրդը յենած էր իր բնազդներուն եւ կեանքի իր փորձառութեան: Իրաւ էր որ հո՛ն էր յոյսը, որ անտես պարիկի մը մատին մէկ տարօրինակ այլ բարի հպումովը բացեր էր հրաշք դուռերը վաղուան, սակայն արտաքին այդ երեւոյթին ներքեւ կային մութն ու արիւնը իրա՛ւ իրականութեան, ղորոնք պահ մը իրենք զիրենք պատմագիր կոչող մարդեր կը մոռնան, գուցէ ակամա՛յ, բայց կը մոռնա՛ն, եւ ինչ որ կու գայ անոնց լրեւոկայութենէն դուրս՝ չաճախ չի համապատասխաներ արտաքին թեթեւ, անմիջուկ ճառերով, դարձդարձիկ եւ ատենտոբեան խօսքերով գծուած իրականութեան, ղոր լաւագոյն ճանչնալու համար բաւ է պահ մը աչք նետել Լորտ Գրայսի եւ Լեփսիուսի, փինոնի եւ Թոյնպիի մէջբերած օտար դիտողներու վկայութիւններուն, օտար դեսպանատուներու եւ կրօնական հաստատութիւններու տեղեկագիրներուն եւ զեկոյցներուն եւ մանաւանդ՝ զանազան տեղեր լոյսին եկած յուշերուն եւ յուշագրութիւններուն հայկական տեղահանութենէն եւ ջարդերէն մազապուրծ ազատած վերապրողներուն: Այս բոլորին համադրութիւնով ստեղծուածը ողբերգական համայնապատկեր մըն է միայն, որ եթէ ոմանց համար այսօր կը մնայ անըմբռնելի՝ 1914ի Օսմանեան կայսրութեան սահմաններէն ներս բնա-

կող հայութեան համար չէր պարբեր չօչափե-լի, մինչ եւ սակրի չնորհը պղեցած իրաւու-թիւն լլալէ:

Հայկական նահանջներէ ներս տիրող հո-գեկան այս մութ աչխարհին վրան էր, որ յան-կարծ բացուեցաւ պայծառութիւնը փետրո-ւար 8ի յայսին, եւ պահ մը ստեղծեց քապու-լա ռազա մը հայ բնաչխարհէն ներս, որով-հետեւ տիրող իրականութենէն ոտտում մը ա՛յլ իրականութեան մը՝ հայր բնաղդով զգաց թէ անկարելի՛ էր պարզօրէն:

կան սարսրքներու՝ ժողովը կատարեց պիտանի բնորոշութիւնը, ատոնց ներկայութիւնը եւ անմիջապէս անցաւ չրջաններէ եկած զեկոյց-ներու քննարկութեան: Գիւղեցիկ չէր զեկոյցնե-րու ցծած պատկերը, նո՛յնիսկ վաղը դեղեց-կանալու յոյս չէր ներչնչեր: «Ցխուր փաստե-րով լի էին այդ զեկուցումները», կը գրէ Մի-նախորեան: «Բռնագրաւումներ, մասնակի տեղահանութիւններ, անհաչիւ սպանութիւն-ներ եւ կեանքի, գոյքի, պատուի անապահո-վութեան, իրաւազրկման այնպիսի դէպքեր,

էրզրումի կամ կարինի վիլայէթը (նահանգը)

Հոգիի, միտքի եւ սիրտի տուայտանքի այս օրերուն էր, որ ինչպէս կը վկայէ Մեհ-լանզատէ Ռիֆաթ, Օսմանեան կայսրութեան կառավարութեան իսկ բարեհաճ արտօնու-թեամբ, կարինի Դաչնակցութեան ակումբին մէջ բացուեցաւ Հ. Ը. Դ. 8րդ ընդհանուր ժո-ղովը կամ համագումարը: Նախ խնդրոյ ա-ռարկայ եղան հայկական բարենորոգումնե-րու հետ սերտ ուղերս ունեցող հարցեր. ապա, ըստ Սամսոնի ներկայացուցիչ Վահան Մինա-խորեանի, առանց աղմուկի եւ թմբկահարու-մի, առանց բացման ճառերու եւ ցուցադրա-

որ առանց ցասման, կսկիծի՝ անկարելի էր լը-սել: Յատկապէս զարհուրելի էր Բաղէշի պատ-գամաւոր Սլաքի՝ Արմենակ Հոխիկեանի զե-կուցումը: Գրեթէ նոյն վիճակն էր տիրում Վանի, Մուշի, Էրզրումի, Սվազի չրջաննե-րում» (Վ. Մինախորեան, 1915 Թուականը, Վենետիկ, 1949, էջ 66):

Ժողովը մանրամասնօրէն չկարողացաւ զբաղիլ զեկոյցներուն ստեղծած բոլոր հարցե-րով: Ուղէր իսկ չէր կրնար: Տիրող պայման-ներուն մէջ հարցերը լուծելով որոչումներու-ալ չէր կրնար յանգիլ, որովհետեւ. անջատի

վրայ առնուած ոչ մէկ որոշում հաւանական-նութիւն ունէր իրական կեանքի մէջ գործադրուելու կարելիութիւն ունենալու: Անկան օրէր էին եւ հայութեան լոյսը կեդրոնէն կած պատգամաւորները իրենց ժողովին իսկ ընթացքին դպացին այդ մէկը: Անյատակ, լպրծուն, եւ ոյզ քիչ մը չատ միպապատ էր ամէն ինչ: Մէկ բան յստակ էր սակայն, եւ ժողովը կարողացաւ տեսնել այդ մէկը. անդէն էր հայութիւնը եւ դուրկ՝ վաղուան պատահարներուն դիմագրաւել կարենալու ամէն միջոցէ. եւ սակայն մոռցաւ մէկ կէտ. Դաշնակցութիւն-Իթթիհատ մեղրալուսինը թուրքը վերահասու էր դարձուցեր հայկական ներքին կեանքին, եւ պատասխանատուն Դաշնակցութիւնն էր միայն:

Ժողովը տակաւին իր աչխատանքները չէր ուարտած՝ երբ 1914 Յունիս 28ին սպաննուեցաւ աւստրօ-հունգարական կայսրութեան գահաժառանգ իչխանը, եւ նոյնհետայն դժոխքը լայն բացաւ իր երախը կուլ տալու համար այդքան մեծ դժուարութեամբ պահուած ու պահպանուած եւրոպական զինեալ խաղաղութիւնը: Շշմեցաւ ո՛չ միայն աչխարհը, այլ նաեւ հայերն ու թուրքերը: Լախտի հարուածի մը նման եկաւ լուրը, եւ հակառա՛կ որ հայերը վեց հարիւր տարիէ ի վեր ա՛լ ճանչցած պէտք էր որ ըլլային թուրքերը, տակաւին պնդեցան բանդէտ եւ բանիմաց հայ քաղաքագէտներ եւ կարճատես ժողովականներ, որոնք անմիջապէս հղրակացուցին, թէ 1912ի պալքանեան պատերազմէն յոյնած ու վիրաւոր դուրս եկած Օսմանեան կայսրութիւնը դժուա՛ր թէ կողմնորոշուէր դէպի պատերազմը եւ վերստին նետուէր արիւնի եւ կրակի բովերէն ներս:

ՔՆՆԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ...

Այսօր քննական եւ վերլուծական ակնարկ մը ցոյց կու տայ ճի՛շդ հակառակը այս են-թադրութեան: Իզզրումի ժողովականները չէին ճանչցած երիտասարդ-թուրքը, ինչպէս նախապէս ալ չէին ճանչցեր օսմանցի թուրքերը: Անոնցմէ ո՛չ մէկը պահ մը իսկ խորհեցաւ, թէ 1912ին վարկաբեկուած, անանկացած, գրեթէ քանդուած երիտասարդ-թուրք կուսակցութիւնը պիտի անպայման փորձէր վերականգնել ամէն ինչ ու վերաչահիլ այն ինչ որ կորսնցուցեր էր: 1912-1914 չրջանը որպէս մամուլի եւ պետական անձնաւորութիւններու եւ մա՛նաւանդ վերմանաթրքական դիւանագիտութեան արտայայտութիւն՝ լաւագոյն վկայութիւնն է այս ուղղութեամբ: Թուրքը չա՛տ լաւ գիտէր, որ իր արեւմուտքի եւ Եւրոպայի մէջ կորսնցուցածը կրնար մի՛միայն Կովկասի մէջ գտնել, պայմանով որ օրերն ըլլային բարեդիպ եւ եւրոպական դիւանագիտութիւնը երբեք հասնելու անկարող՝ որպէսզի ինք կարենար քալել դէպի Կովկաս եւ անոր գրաւումովը հաստատել այն կամուրջը, որ օսմանեան Թրքութիւնը պիտի զոդէր կեդրոնական Ասիոյ համայն Թրքութեան:

Այդ բարեդիպ օրերը եկան պատերազմին պայթումովը, եւ Օսմանեան կայսրութիւնը բաւական ինքնավստահ քայլերով էր որ յառաջ անցաւ եւ առաջի՛ն իսկ առիթով տուն ղրկեց Հոֆն ու վեսթենենկը. ապա, ինչպէս կը վկայէ Մեվլանզատէ Ռիֆաթ, Յուլիս 20ին Էնվէր եւ Թալէաթ դիմեցին գերման դեսպան Վանկենհայմին յայտնելու համար որ Օսմանեան կայսրութիւնը կը ցանկար միանալ կեդրոնական Եւրոպայի պետութիւններու խմբաւորումին, ու երբ քանի մը օր ետք յայտնի եղաւ Գերմանիոյ դիրքը՝ Թուրքերը առաջարկեցին անմիջական դինակցութիւն, որ կնքուեցաւ Օգոստոս 2ին (Մեվլանզատէ Ռիֆաթ, Osմանեան Յեղափոխութեան Մուր Ծալքերը, Պէյրութ, 1938, էջ 23-54. տես նաեւ Ե. Պ. Սարդսեան, Թուրքիան եւ Նրա Նուաճողական Քաղաքականութիւնը Անդրկովկասում, Երեւան, 1964, էջ 147-150): Նոյն օրն իսկ Օսմանեան կայսրութենէն ներս յայտարարուեցաւ զօրակոչ, եւ տիրող պատերազմական դրութեան պատճառով հաստատուեցաւ զինուորական դրութիւն եւ դէպի արտասահման ճամբաներու փակում:

Կարինի դաշնակցական ժողովականները չէին որ դէպքերու այս ուղղութիւնը պիտի փոխէին: Ի՞նչ փոյթ թէ ոմանք միամտօրէն հաւատացին, որ Դաշնակցութիւն-Իթթիհատ համագործակցութիւնը իրաւունք կու տար իրենց կայսրութեան ղեկավարումին եւ կառավարումին մէջ ձայն ունենալու: Հայութեան անունով խօսող ժողովականները մէկ օրէն

մխսալ իրենք զիրենք պատճառաբանին առջեւ ու երբեք չհասկցան զայն: Արտաքին ներքաղաքներէն պատելով միայն կրնային ըսել, թէ վատ էին ժամանակները եւ պետութեան դիրքը հայերու հանդէպ աւելի գէշ էր քան երբեք: Ահաւասիկ այս պայմաններու տակ էր, որ ժողովը տակաւին իր աւարտին չհասած, որոշեց որ Դաշնակցութիւնը պէտք էր «հրահանգել իր մարմիններուն եւ ընկերներին մնալ օրինապահ իրենց ապրած երկրի վերաբերեալ» (Բժ. Խաչակ Տէրոէրեան, Հայկական Դոյամարտը, Թեհրան, 1957, էջ 202):

Բայց կը թուի թէ Իթթիհատի Գոլոյ ղեկավարութիւնը հայերէն իսկ առաջ իմացած էր կարինի ժողովին որոշումները եւ դժգոհած: Դէմքերը եւ մտութները ծուռ էին արդէն, եւ, վահան Փափազեանի իսկ վկայութեամբ, Թրքական դիրքը փոխուիլ էր սկսած: Գուցէ հաւատացողներ գտնուեցան թէ Գոլոյ Թուրք ղեկավարութիւնը պատրաստ էր ընդունելու կարինի ժողովին որոշումները, լսատ որոնց «արեւմտահայութիւնը չպէտք է ապրստամբուի, պատերազմի ընթացքին յստակ ազգային խնդիր չպէտք է յարուցանէ, իր վրայ յննկող բոլոր քաղաքացիական պարտականութիւնները պէտք է կատարէ, բարեխիղճ, համբերող եւ պատասխանատու պէտք է լինի Թուրքիոյ եւ Թուրքերի հանդէպ» (Մինախորեան, էջ 71· տես նաեւ Ղազար Ջարդ, կարինապատում, Գէյրութ, 1957, էջ 461–462): Ընդհակառակը, անիկա, այլ Թուրք ղեկավարութիւնը, չա՛տ լաւ գիտցաւ որոշումին տողերուն յնդմէջէն կարդալ Դաշնակցութեան միտք բանին, եւ առաջին առիթով վան եւ կարին ղրկեց Համի պէյը եւ Գեհատտինն Շաքիրը՝ Թուրքերէ, լազերէ, չերքէզներէ եւ պարսկներէ բաղկացած քանոթը հոգինոց իւմբի մը ընկերակցութեամբ: Խումբը կը ղեկավարէր իչխան Հելմաթը, որ հետագային Համատանի մէջ պիտի կազմակերպէր ըմբոստներու խմբակներ տիրող իչխանութեան դէմ:

Դաշնակ–իթթիհատական բանակցութիւնները անմիջապէս սկսան: Գերմանաթրքական զինուորական դաչինքը նոր էր ստորագրուեր, եւ Թուրքերը արդէն իսկ կովկասը իրենցը կը նկատէին: Այս ուղղութեամբ վրացիներու, ազրպէյճանցիներու եւ հիւսիսային կովկասցիներու հետ վաղո՛ւց էր որ տեսակցութիւններ տեղի էին ունեցեր եւ անոնց գործակցութիւնը ապահովեր (Արամ Անտոնեան, Մեծ Ոճիրը, Պոսթըն, 1921, էջ 118–120· տես նաեւ Վայքաունթ Գրայս, Տիի Թրիթմընթ աւ Արմինիոզ իճ տիի Օթթոման Էմփայր, 1915–16, Լոնտոն, Նիւ Եորք, 1916, էջ 80), կը մնային միայն հայերը, որոնք պէտք էր որ հասկնային անհրաժեշտութիւնը իրենց հետ համագործակցութեան:

Արտաքնապէս չա՛տ սիրալիր եւ հանդարտ մթնոլորտի մէջ սկսած բանակցութիւնները չատ չուտով փոխեցին գոյն ու երանգ: Համի պէյ եւ Շաքիր չէին ուզեր չատ խօսիլ: Անոնք գիտէին, որ հայերը դիմեր էին մեծ պետութիւններուն եւ հայկական նահանգներու վճակին բարելաւումին համար խնդրեր անոնց միջակցութիւնը, վիլայ՝ Փետրուար 8ր, մինչեւ իրենք, երիտասարդ–Թուրքերը, պատրաստ էին ո՛չ միայն պահանջուած բարեռորոգումները կատարելու՝ այլ նոյնիսկ կովկասի մէջ ստեղծելու հայ, վրացական, ազրպէյճանական եւ հիւսիսային կովկասեան պետութիւններու միութիւն մը՝ Գոլոյ սուլթանին խնամակալութեան ներքեւ: Այս մէկը յայտարարեր էին վանի հայերուն (Մարգսեան, էջ 178, եւ Գրայս, էջ 80), եւ կը կրկնէին կարինի մէջ ալ: Աւելին, Թուրքերը կը գտնէին որ համագործակցութիւն մը կովկասեան ժողովուրդներու եւ Օսմանեան կայսրութեան միջեւ յաւտոյն պրատականն էր ղեմանաթրքական պինուժի յաղթանակին, որմէ կախում ունէր մասնաւորապէս հայութեան ապագան: Ուստի նախընտրելի էր որ հայերը ձեռք քաշելով օտար դիւանագիտութեան դուռերը ափ առնելու պաղափարէն՝ միանային Թուրքիոյ եւ կովկասեան միւս ժողովուրդներուն, կազմէին կամաւորական գունդեր եւ սահմանի երկու կողմերուն վրայ կատարէին Թիկունքային աշխատանք՝ կայսրութեան սահմաններէն ներս օգնելով Իթթիհատական կառավարութեան եւ կովկասի մէջ Թիկունքէն հարուածելով ռուսական կովկասեան բանակը: Այս բոլորին փոխան Թուրքերը կը խոստանային բոլոր հայեւթուրք հարցերը պատշաճօրէն լուծել պատերազմի աւարտին:

Այսօր այս բոլորին անկեղծութեան հաւատալ՝ առնուազն պիտի նշանակէր 1914ի հա-

յերէն ոմանց չափ չճանչնալ թուրքերը: Ցեծտոլային պէպքերը ցոյց տուին, որ հայը հայ էր երկկ եւ այսօր եւ թուրքը չէր որ պիտի Գերլինի վհատժողովէն ի վեր անոր դէմ որդեդրած իր յարդի քաղաքականութիւնը վերատեսութեան ենթարկէր: Ցատակ էին բանակցող կողմերուն դիրքերը, եւ գուցէ հայերուն չափ Համի պէյն ու Գեհաէտտին Շաքիրը նաեւ դիտէին որ հայ եւ թուրք բանակնացներու ըսուածներէն եւ տրուած խոստումներէն կը հաւատային ո՛չ իսկ նուազագոյնին: Իսկ երբ բանակցութիւնները հասան իրենց վախճանին՝ թուրքերն իրենց հետ տարին հայերու հանդէպ աւելի եւս քարացած կասկածամտութիւն եւ դժգոհութիւն:

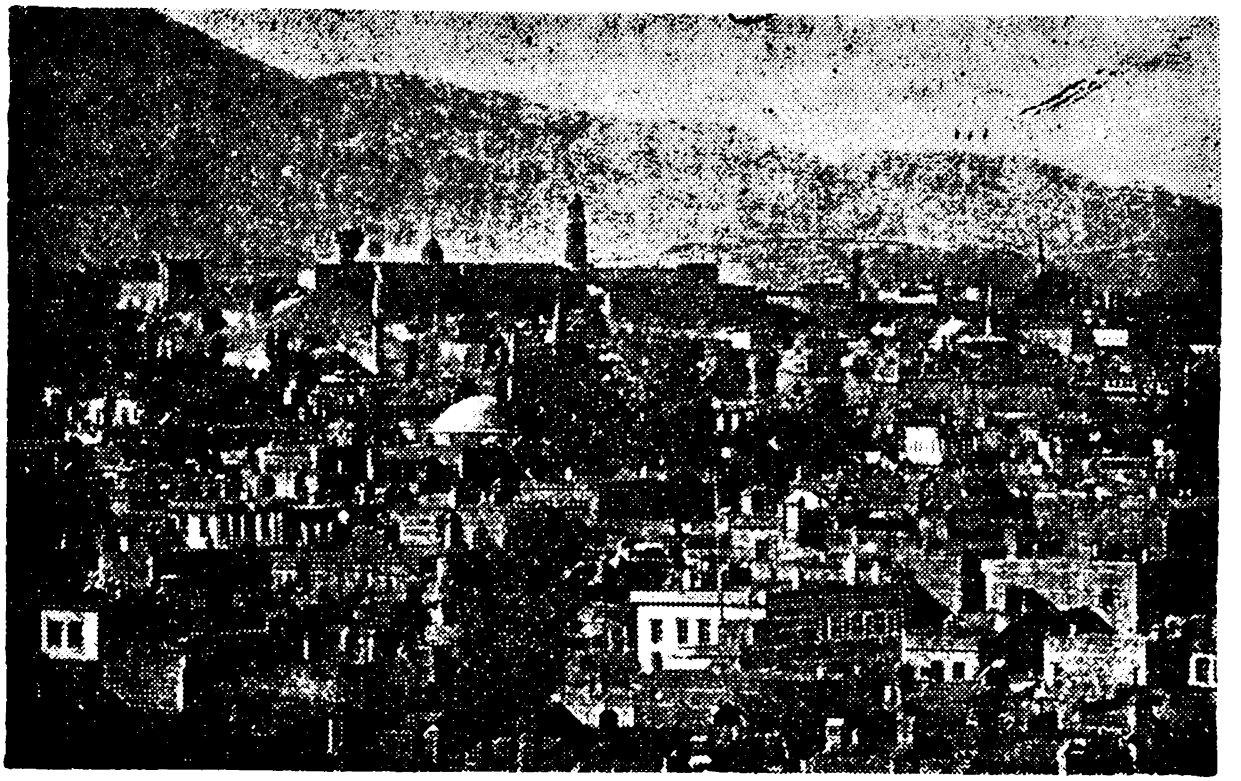
Իսկ հայերը միամտութիւնը ունեցան հաւատալու, թէ ամէն ինչ ըրեր էին թուրքերը համոզելու համար որպէսզի պատերազմէն հրաժարէին անոնք, որովհետեւ, ինչպէս ժողովականներէն Սարգիս Բարսեղեան կը գրէր յետագային, հայերը կը հաւատային Երրեակ Համաձայնութեան վերջնական յաղթանակին. սակայն հակառակ այս համոզումին, երիտասարդ-թուրքերը գտնուելով պետական ղեկին գլուխը պիտի ընէին այն ինչ որ կը ցանկային: Իսկական միամտութիւն մը արդարեւ, որովհետեւ այն ատեն ոմանք տակաւին կը հաւատային Դաշնակցութիւն-Իթթիհատ հաւասարութեան մը, ա՛նոնցմէ օրինակ գետնի վրայ, մինչ Գեհաէտտին չէր վարաներ Գոլիս տեղեկագրելու թէ՝ «յայտնի եղած է որ հայերը տրամադիր չեն մեզի հետ հաւաքաբար գործելու: Հետեւաբար, հարկ է անոնցմէ ծածկել մեր ձեռք առած միջոցները: Բայց եւ այնպէս կառավարութեան եւ կուսակցութեան համար յոյժ կարեւոր ըլլալուն՝ ապահովել մեր հայ հայրենակիցներուն բարօրութիւնն ու երջանկութիւնը (sic!). ձեր արժանաւորութեանը անկ է այս մասին անհրաժեշտ երաշխիքը ընծայել եւ գոհացում տալ սիրտերուն» (Արեւ, 1953 Յուլիս 27):

Շաքիրի հեռագիրը ծածուկ բան չի ձգեր: Արդէ՛ն իսկ որոշումներ կային հայերու հանդէպ եւ բանակցութիւններու ձախողանքը ուղիղ մէկ արդիւնքն էր այդ որոշումներուն: Ո՛չ Համի պէյը եւ ո՛չ ալ Գեհաէտտին Շաքիրը տրամադիր էին հասկացողութեան մը հասնելու: Ան ելին, պէտք ալ չունէին, որովհետեւ տուեալ պայմաններու մէջ Դաշնակցութիւնը կր ներկայացնէր ո՛չ մէկ գրական արժէք: Եթէ կային ժողովականներ, որոնք չէին ուզեր հաւատալ այս մեկին ճշմարտութեան՝ գոլոյ Դաշնակցութիւնն կեդրոնի օրակրողը ուսկան ստնուպն կը տեսնէր գայն՝ երբ սեւով ներմակի վրայ կ'արձանագրէր Իթթիհատի դըժկամութիւնը նո՛յնիսկ Դաշնակցութեան հետ խօսելու... հայկական նահանգներու իրավիճակին մասին (Լեփսիուս, էջ 209):

Իրերու այս դրութեան մէջ էր որ սկսաւ ռուս-թրքական պատերազմը, եւ հակառա՛կ որ էրզրումի գլխաւոր հիւպատոսի՛ն իսկ վկայութեամբ էրզրումն ու շրջակայքը դինուորականօրէն կը ներկայացնէին ո՛չ մէկ վտանգ (Յովհաննէս Արք. Նազլեան, Յուշեր, Ա.Հտ., Պէյրութ, 1960, էջ 171)՝ թուրք կառավարութիւնը որոշեց հայութիւնը տեղահանել՝ որպէս թէ կովկասեան թուրք բանակին թիկունքը ապահովելու համար: Շարժումն սկսաւ ամէն կողմ, եւ անգլիական, ֆրանսական եւ ռուսահայ հիւպատոսներուն մեկնումէն ետք՝ առաւ ոճրային երանգ: Առաջին իսկ առիթով, Նոյեմբեր 20ին, թուրքերը կարինի մէջ կախեցին ռուսական հիւպատոսարանին երեք հայ պաշտօնեաները, մինչ ձերբակալուած պահեցին ֆրանսականներն ու անգլիականները:

Իջաւ սարսափի քօղ մը ամէն կողմ. հայկական նահանգները, եւ անոնց կարգին կարինը նաեւ, զլացին թուրք պետական եւ զինուորական ճնշումը ուելի քան երբեք. ապա զահանդական ոտրուտռ մը անցաւ կարինի կամ էրզրումի վրայէն, եւ թուրքերը սկսան նախ չշուկով եւ քիչ ետք բարձրաձայն յայտարարել հայերը բնաջնջելու պետական որոշումը: Ա՛յ այս դրութեան մէջ բարենորոգում եւ ազգային զարթօնք որոնել խենթութիւն էր պարզապէս: Ի՛նչ որ չօշափելի իրականութիւն էր՝ վեր էր անոնցմէ: Աւարն ու աւերը չրջեցան ամէն կողմ, եւ աչտարակուղղ տուրքեր, բռնագրաւումներ, անասելի բռնութիւններ, բռնաբարումներ եւ սպանութիւններ յաջորդեցին իրարու:

Մունչ էր կտրած հայութիւնը՝ մանաւանդ Նոյեմբեր 20էն ետք: «Տեղական իշխանութիւնները ճամբորդական նպատակներու համար բռնագրաւեցին բոլոր կենդանիները (ձիեր, ջորիները, եզեր եւ ցուլերը)՝ բոլո՛ր նա-

Տեսարան մը կարին բաղաքէն

հանդին մէջ, ինչպէս նաեւ կառքերն ու սայլերը առա՛նց բացառութեան», կը գրէր կարնեցի նամակագիր մը: «Ընկալագիրէ մը զատ ո՛չ մէկ հատուցում տրուեցաւ, իսկ գիտենք անցեալ փորձառութենէ որ անիկա ո՛չ մէկ արժէք ունի: Գրեթէ ամէն տեղ՝ իրենց գաշտային գործին համար դիւղացիներուն մնաց ո՛չ իսկ զոյգ մը լծկան: Այս տարի բերքը չընտեսնուած չափով առատ է, բայց դժբախտաբար ոչ աշխատող ձեռքեր կան եւ ոչ ալ միջոցներ՝ այդ բերքը փճանալէ առաջ հաւաքելու համար» (Էքսելսիոր, «Տհի Թրեճլտի աւ Թլրքի՛ղ Մոպիլիզէյշըն», Արարաթ, Լոնտոն, 1914, Սեպտ. էջ 83): Շրջան մը կարնեցիներ յուսադրուեցան ռուսական սահմանի մօտիկութեամբ, բայց չատ չուտով յայտնի դարձաւ այդ յոյսին ալ դատարկութիւնը:

Նուապա՛յն իսկ պատճառաբանութեամբ, եւ յաճախ առանց ալ անոր, ձերբակալուեցան հայերը: Մեծ ու պզտիկ հնթարկուեցան ծեծի եւ խոչտանգումի, կողոպուտի եւ բռնաբարումի, սպանութեան եւ կախաղանի, եւ տակաւին թուրքերը սրսնեցին զէ՛նք, ուղեցին զէ՛նք, պահանջեցին զէ՛նք, ու երբ չգտան պոյն, ու երբ անիկա չտրուեցաւ իրենց՝ վերստին ծեծեցին ու խոչտանգեցին, կողոպտեցին ու բռնաբարեցին, սպաննեցին ու կախաղան բարձրացուցին: Ոճիրի, քանդումի եւ կողոպուտի արշաւ մըն էր որ սկսաւ. մնաց ոչ ինչքի եւ պատիւի եւ ո՛չ ալ կեանքի ապահովութիւն:

ՄԵԾ ՈՃԻՐԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ

Հասարակ թուրք ժողովուրդին յեղակարծ մէկ պատկումին արտայայտութիւնը չէ՛ր այս բոլորը: Ընդհակառակը՝ կազմակերպութիւն մըն էր որ կը ղեկավարէր կարինի եւ չրջակայքի հայութեան դէմ չղթայազերծուած արիւնի եւ մահի այս սրընթաց պնացքը: Ըստ Ակունիի հաւաքած տեղեկութիւններուն, այդ կազմակերպութեան չորքերէն ներս կը գտնուէին Պեհաէտտին Շաքիր, կուսակալ Թահսին պէյ, օսմանեան Երիտթրքական ժողովի անդամ Մէյֆուլլահ, անոր զաւակը Նէչէթ, Զոֆլի Մուսթաֆա, Քիւրտ օղլու Ասիլ, Նալչաճի օղլու Համի ալա, Ապտիւրրահման օղլու

Իպրահիմ, Քորուքճու օղլու Խուլասի, Մալաքիոյ կառավարիչ Ֆուատ, Երզնկայի կառավարիչ Մեհմէտ, եւ քիւրտ ցեղապետներ՝ Հաճի Գեւոր, Զէյնալ եւայլն: Կեդրոնական այս դէմքերէն զատ կային նաեւ Սէյֆուլլահի փեսան, իր օրթումցի ազգականները, էպիւլհիւացի Ճաֆերը, Եաղճի Աքիֆը եւ քղեցի Զհան. այս բոլորը, ըստ ծրագիրի, կարինի նահանգին դիւղերն ու քաղաքները բաժնեցին իրարու միջեւ եւ ապա ձեռնարկեցին հայկրու տեղահանութեան եւ ջարդերուն (Սեպուհ Ակունի, Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմութիւնը, Պոլիս, 1921, էջ 138–139):

Մինչդեռ Հանրի Գարպի, կարինի ամերիկացի միսիոնար Սթեփըլթընի հետ ունեցած տեսակցութենէ մը ետք, կը նչէ թէ ըստ ամերիկացիին՝ կարինի եւ չրջակայքի տեղահանութեան եւ ջարդերուն գլխաւոր պատասխանատուները եղած են Քեմալ փաչան՝ կատաղի հայատեաց եւ իթթիհատական ղեկավար մը. կարին քաղաքի ոստիկանապետը, որ հետագային, կարինի ջարդէն ետք, կարգուեցաւ Ատանայի ոստիկանապետ. օսմանեան երեսփոխանական ժողովի անդամ եւ զազանաբարոյ Սէյֆուլլահը եւ իր զաւակները. Ինկիլիզ Ահմէտ պէյը, որ ամերիկեան վարժարանի ուսանողուհիներէն մէկը երբ իրեն չյանձնուեցաւ Սթեփըլթընի կողմէ՝ սպատնաց քարոզիչը սպաննել, իսկ հետագային, 1916 Փետրուար 14ին, փորձեց Սթեփըլթընի բնակարանը հրդեհել եւ այդ ձեւով ձեռք անցընել հոն ապաստանած տասնեւութ հայ ուսանողները. կուսակալ Թահսին պէյը, որ քիչ մը աւելի մարդկայնութիւն ցոյց տուաւ հայերու հանդէպ, (ըստ Ակունիի, անոր միակ առաւելութիւնը ջարդերուն կարինի անմիջական չրջանակէն ներս չկատարուիլն էր): Թուրք ոստիկանական պաշտօնեաներէն մաս մը, ըստ Սթեփըլթընի հաղորդածին, հայերուն օգնել ուզեց՝ հակառակ գոյութիւն ունեցող սպատնալիքներու եւ պատիժներու:

Իսկ դերման սպաները չմասնակցեցան կատարուածներուն, եւ սակայն գոհ էին ուրիշներու ըրածով. աւելին՝ առեւանգեցին քանի մը հայուհիներ (Հանրի Գարպի, O փէյի տը լ'Էիռւվանք, լ'Արմենի մարթիր, Փարիզ, 1917, էջ 34), իսկ Գարպին ինք կ'եզրակացընէ, թէ տեղահանութիւնները ղեկավարուած էին սպայակոյտի պետ հրամանատար Գուզի պէյի, գերմանացի գնդապետ Սթադէլի, Թուրք աւազակախումբերու պետ Շէօսկնէրի (որ պաչտօնական գերման փոխհիւպատոսն էր Կարինի), եւ հրետանիի հրամանատար գերման Շթանկէրի կողմէ կազմըւած մասնաւոր խումբի մը կողմէ (անդ, էջ 16):

Ինչ որ ալ ըլլան ենթադրութիւնները, մէկ բան յստակ էր. եղածը եւ կատարուածը խուժանի գործ չէին, եւ յաճախ խուժանի տարազին ներքեւ գործողը կազմակերպուած զինուորականութիւնն էր:

1915 Փետրուարի սկիզբը կայացած ժողովէն ետք, էրզրում կամ Կարին վերադարձաւ Երիքնեանց Գործադիր Կոմիտէի անդամ Գեհակտոին Շաքիրը եւ Փետրուար 18ին իսկ բացաւ Կարինի նահանգին մէջ գտնուղ բանտերուն դուռերը՝ անոնցմէ դուրս գալիք ոճրագործներով եւ դատապարտեալներով կազմելու համար յեղուզականներու եւ չէթէներու խումբերը: Ապա գանոնք զգեստաւորեց, զինեց ու կանոնաւոր զինուորի երեւոյթը տալէ ետք ղրկեց հայկական գիւղերուն վրայ, ուր անոնց երեւումովը ծանր վիճակը ծանրացաւ աւելի եւ բռնութիւններն ու բռնապրաւումները հասան չնախատեսուած աստիճանի: Ինչ որ բանակին համար պիտանի եւ անհրաժեշտ նկատուեցաւ՝ գրաւուեցաւ: Գարպուեցան ցորենի եւ հայցահատիկի, ուտեստեղէնի եւ ալիւրի ամբարները: Գարպուեցան տուն ու խանութ, դոմ ու ախոռ, կալ ու դաշտ: Գարպուեցան պարտէզ ու ածու, եկեղեցի եւ մատուռ, գերեզման ու դամբան, իւրաքանչիւր զինուորի համար գրաւուեցաւ 30–120 քկ. հաց եւ ուտելիք, եւ Կարինի կեդրոնական մեծ մկկիթը յորդեցաւ գրաւուած ապրանքով, ուտելիքով, վերմակ եւ անկողիններով, զգեստեղէններով, նո՛յնիսկ, նո՛յնիսկ գոհարեղէններով, որոնք գիչերով, երբ պաշարման վիճակի դրութեամբ ո՛չ մէկ հայ կրնար դուրս պալ իր տունէն, բաժնուեցան Թուրքերուն:

Կարինը ինքնին վերածուած էր հսկայ զօրանոցի մը: Դուրսէն եկած նորագիրներ եւ կանոնաւոր զինուորներ բարդուելով քաղաքին մէջ արդէն իսկ կայք հաստատած զօրաբանակին՝ Կարինի եւ չրջակայքին տուին զօրակայանի երեւոյթ: Քանի մը ամիսը բաւական ե-

զաւ, որ մի՛այն կարինը ունենար հարիւր յիսուն հազարէ աւելի զինուոր, որոնց բոլորին ալ անունդն ու բարելաւ վիճակը վստահուած էին տեղացի հայերուն: Այս պատճառով, մանաւանդ տեղի չգոյութեամբ, զինուորներ եւ սպաներ դեռեղուեցան հայ տուներէ ներս: Մեծահարուստ եւ յայտնի հայ ընտանիքներու տուներ գրաւուեցան հիւանդանոցի վերածուելու համար: Այս կապակցութեամբ կ'արժէ անձնական նամակէ մը հատուած մը մէջբերել:

«Կարինի եւ գաւառական այլ քաղաքներու մէջ», կը կրէ նամակագիրը, «պետական եւ անձնական չէնքերը խճողուած են նորագրեալներով: Զօրակայաններու չուրջ կարելի է տեսնել 18–65 տարեկան մարդիկ, որոնց մեղքդ ոչմբերէն յայտնի է որ կամ վատ սրնունդէ եւ կամ ալ անունդի պակասէ կը տառապին: Կ'րսեն թէ անոնցմէ չատեր կոյր, կաղ, կամ ձեւով մը պակասաւոր են: Երեւոյթը չա՛տ աւելի ողբերգական է երբ զօրակայաններէն ներս պտնուղները քննենք: Կօչիկի պակասէն՝ չատեր բոպիկ են եւ համազգեստի փոխան քուրջեր ունին: Կայ ոչ անկողին եւ ոչ ալ կերակուր: Զինուորական իշխանութիւնները կը պահանջեն որ զօրակոչները իրե՛նք հայթայթեն իրենց զգեստն ու հինգ օրուան անունդը: Կրնաս պատկերը ամբողջացնել երեւակայելով որ հայերը, ինչպէս թուրքերը, իրենց բերքերը ձգած են երեսի վրայ, րնտանիքները՝ անապահով, եւ ենթակայ՝ եկող ձմրան անխուսափելի սովին: Անոնք որոնք իրենց պէտքերը չեն կրնար հոգալ՝ կ'անարգուին սպաներուն կողմէ: Ընդհանուրին առջեւ դանակոծումը սովորական է: Շատերուն զինուոր ըլլալուն միակ նշանը իրենց թեւին կապուած կարմիր երիզ մըն է լոկ» (Էքուիթաս, էջ 83):

Այս դրութեան վրայ աւելնալու եկան ռուս–թրքական պատերազմի առաջին վիրաւորները: Եւ ապա անոնց հետ հասաւ ժանտախտը նաեւ: Հազիւ քանի մը չաբաթ ետք էր եւ արդէն կարինը դարձեր էր գորշ ու հըլսկայ մեռելատան մը: Մահն իր մանգաղը սրած՝ ման եկաւ փողոցներուն մէջ եւ կոտրեց անխնայ: Հազարաւոր զինուորներ մեռան մայթերուն վրայ. ուրիշներ՝ փողոցներուն մէջ մնացին սառած: Տուներ գտնուեցան որոնց դուռերը այլեւս չբացուեցան արեւի ծագին: Մահն ու ցուրտը թեւանցուկ քալեցին փողոց փողոց, տուն տուն, սեմէ սեմ, եւ կարինն ու չրջակայքը վերածեցին մեծ լռութեան մը: 1915ի սկիզբը գանազան հիւանդութիւններէ եւ ցուրտէ մահացածներուն թիւը հարիւր տասը հազարէ աւելի էր: Ինչպէս կը վկայէ կարինի գերման հիւպատոսին 1915 Յունիս 2ի տեղեկագիրը, մարդուելու համար ամէն կողմէ կարին «հաւաքուած թուրք դուներէն իրր երրորդ մասը հիւանդացած է, եւ ուրիչ երրորդ մաս մը բանակ չուելու աստեն դասալիք եղած է» (Հ. Յակոբոս Տաշեան, Հայ Ազգի Տարագրութիւնը Գերմանական Վաւերագրերու Համեմատ, մասն Ա., Վիեննա, 1921, էջ 171–172):

Իսկ Լիման Ֆոն Զանտերս կ'ելրակացընէր, թէ հիւանդութիւնն ու սովը պատճառներ էին, որ թրքական բանակէն ներս դասալքութիւնն աճէր. «Թուրք բանակն այսօր 300 հազարէ չատ աւելի դասալիքներ ունի», կը կրէր անիկա: «Ասոնք ո՛չ թէ մարդիկ են՝ որ թշնամւոյն կողմէ կ'անցնին, այլ ամենամեծ մասամբ մարդիկ՝ որ դասալիք կ'ըլլան դէպի բնիկ երկրին իսրը, որ կը յափշտակեն, կը կողոպտեն եւ երկիրն անապահով կ'ընեն...» (նոյն):

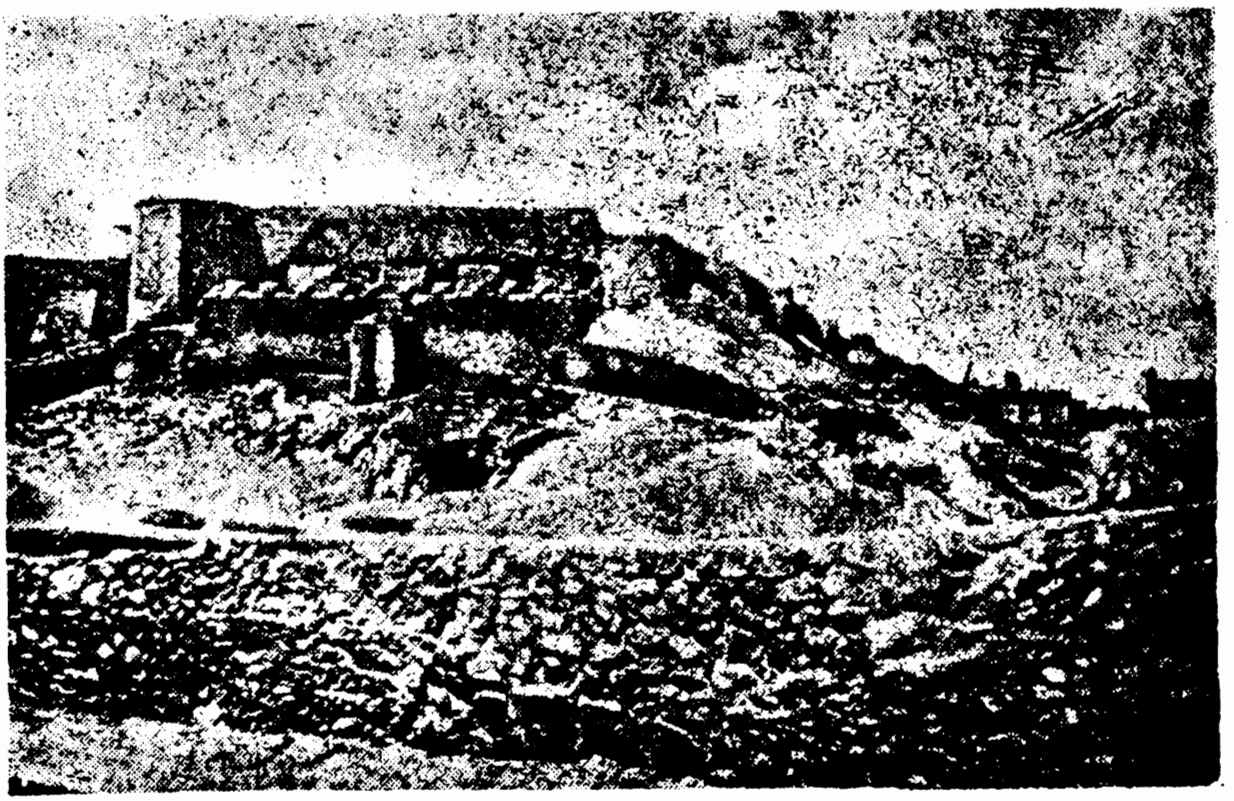
ԱՆՇԱՀԱՏԱԼԻ ԲՐՈՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Թրքական բռնութիւնները անհաւատալի չափերու հասան գարնան սկիզբը: Դուիք, Բագիչին, Թարպունի, Հինճք եւ Զիթոտ գիւղերը եղան առաջինները, որոնք «վայելեցին» իժդժութիւնը Գեհէնտոտինի կազմակերպած նոր բանակին: Այս առիթով հայ գիւղացիներու բարձած գանգատը Թահսին պէյին ներկայացնող կարնեցի հայ երեւելիներ խոստումներէ զատ ոչինչ ստացան: Դիմեցին նաեւ Կարինի բերդին գերման հրամանատար Փոսիլտ փաչային, որ փոխանակ հայերու վիճակին դարման մը գտնելու՝ Թրքական զինուորական իշխանութիւններուն առաջարկեց անմիջապէս զինաթափել Կարինի եւ չրջակայքի բանակներուն հայ զինուորները, զանոնք քաշել ճակատէն եւ ճամբաներու վրայ տարապարը-

հակ բանուորներու վերածել (Գրայս, էջ 222)։ Եւ ապանութիւնները ու ահաբեկումները չարունակուեցան ամէն կողմ։ Սպասնալեցան Օձնի վիւղի քահանաներէն Արիստակէս Ջհնյ։ Տէր Ցարութիւնեանը եւ Կարինի մէջ օսմանեան դրամատունի փոխ տնօրէն Սեդրակ Փաստրմաճեանը։ Գրկոութիւնները պատահեցան ամէն կողմ եւ Թրքական խուժանը կանգնեցաւ ոտքի, որովհետեւ, ինչպէս իր 17 Ցունիսի տեղեկագիրին մէջ կ'ըսէր Վանկենհայմ, անիկա ա՛լ կը հաւատար որ հայերը ապստամբած էին Ատանայի մէջ (Հ.Ց.Տաչեան, էջ 54)։

Գետինը բաւական պատրաստ էր այլեւս. Թուրք բնակդը արթնցած էր կրկին, եւ ինչպէս Իթթիհատի կեդրոնէն եկած զոյգ պատուիրակները, Ճեմալ եւ Սայֆուլլահ, նոյնպէս նաեւ Թահսին պէյ կը հաւատար թէ պէտք էր այլեւս գործի ձեռնարկել, ի՞նչ փոյթ որ տակաւին ջարդերու համար պաշտօնական եւ վերջնական հրահանգը եկած չըլլար Պոլիսէն։ Ներկան ուսումնասիրելու եւ չարժումները համակարգելու համար Կարինի Թուրք պատասխանատուները եւ Պոլսոյ պատուիրակները կուսակալ Թահսին պէյի փաչա Ջէյթի բնակարանին մէջ ժողով մը գումարեցին։ Ճեմալ եւ Սայֆուլլահ անմիջական ջարդ պահանջեցին, մինչ Թահսին աւելի խորամանկ եւ դարձի մարդ՝ առաջարկեց դիմել Պոլիս. յըստակ էր որ կ'ուզէր իր կատարելիքներուն համար պաշտօնական դիր մը ունենալ. եւ հակառակ պատուիրակներուն՝ ժողովը տեղի տըւաւ Թահսինի առաջարկին առջեւ (Գրայս, էջ 233)։ Եւ սակայն ի զուր չանցաւ ժողովը, ընդհակառակը, անիկա պաշտօնական կերպով որոշեց դինաթափել ո՛չ միայն Կարինի եւ չրջակայքի բանակներուն հայ զինուորները, այլ անոնց հետ նահանգին ամբո՛ղջ հայութիւնը։

Հայերու եւ հայ զինուորներու զինաթափութիւնը յառաջ կը տարուէր ամենայն խըստութեամբ, երբ 1915 Ապրիլ 24ի դիչերը համակարգ ձերբակալութիւններ տեղի ունեցան Պոլսոյ եւ Թրքական կայսրութեան գլխաւոր հայ կեդրոններէն ներս։ Ձերբակալութիւններ պատահեցան նաեւ Կարինի մէջ, որովհետեւ, յստ Վանկենհայմի, «վաղին կը կարծէ հայ դաւադրութեան մ'ապացոյցները ձեռքն ունենալ» (Տաչեան, 13–15)։ Ապա, քանի մը օր

Կարնոյ կամ Էրզրումի միջնաբերդը

ետք, Ապրիլ 31ին քաղաքէն դուրս կատարուեցաւ հսկայ հաւաքոյթ մը, որուն ընթացքին հայերը հրապարակով դատապարտուեցան որպէս թշնամի, դաւաճան եւ Թրքական կայսրութեան քայքայումին բաղձացող: Ձառափօսներ թոյն ու մաղձ թափեցին հայերու հասցէին եւ իթթիհատական քարոզիչներ դեռ տինէ դեռին ղարկին հայերը: Հոն, այդ օրը մահմետական խուժանին տրուեցաւ խստագոյնը հրահանգներուն եւ սպառնալիքներու դէզեր տեղացին այն բոլոր թուրքերու գլուխին, որոնք պիտի համարձակէին նուազագոյն պաշտպանութիւնը եւ օգնութիւնը տալ իրենց հայ բարեկամներուն (Պրայս, էջ 237· տես նաեւ Պարպի, էջ 22):

Հաւաքոյթը հազի՛ աւարտած՝ սկսան ընդհանուր ձերբակալութիւններ, որոնք, ըստ Սատէթեան Սրբազանին տրուած բացատրութեան, պիտի ծառայէին պարզ քննութիւն մը կատարելու համար: Քննութիւնները տեւեցին մէկ չաբաթ, որմէ ետք մաս առ մաս ազատ արձակուեցան ձերբակալուածները· վար դրուեցան միայն եօթը հոգի որպէս վնասակար եւ վտանգաւոր: Նախ ենթադրուեցաւ որ Ապրիլ 24ին ձերբակալուած երկու հարիւր հայերուն հետ ասոնք ալ պիտի մնային բանտի մէջ: Սակայն չուտով յայտնի եղաւ, որ ասոնցմէ երեսունը պիտի աքսորուէին, եւ ինչպէս վախ կը յայտնէր Էրզրումի գերման հիւպատոսը, «անկարելի չէ որ ասոնք ճամբան սպաննուին» (Տաչեան, էջ 11):

Իրա՛ւ էր հիմա եւ յետակ՝ ամէն ինչ: Կարինի եւ չրջակայքի հայութիւնը բնազդօրէն տեսաւ այն, ինչ որ տակաւին պահ մը առաջ իրենք զիրենք հայ ժողովուրդին առաջնորդներ հռչակած մարդերը չէին տեսած: Վտանգը ևկած ու հասած էր դուռը եւ առանց հրաւէրի պիտի մտնէր ներս: Իւրաքանչիւր օր նոր սարսափ մըն էր որ կը բերէր իրեն հետ: Զինուորական կամ չէթէական իւրաքանչիւր չարժում՝ նոր ոչնչի նախանշան մըն էր այլեւս: Ահա թէ ինչո՛ւ համար Մայիս 12ին կարինէն ոչխի պաշտօնեան ու փիւղերը մեկնեցան ձիաւորներու բաւական ստուար խումբեր՝ կարնեցի հայը սարսռացնելու:

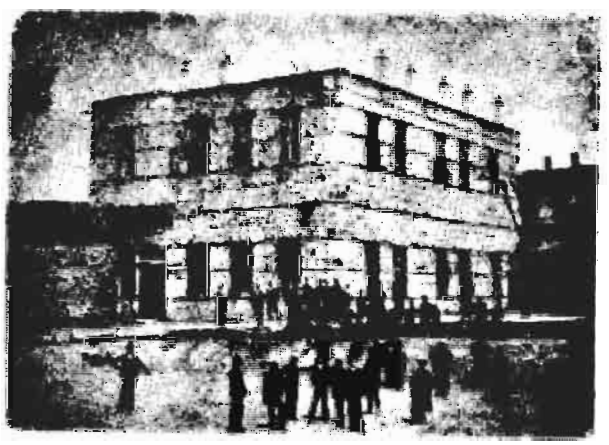
Յաջորդ օրը դաշտի հայ փիւղերէն մաս մը չրջապատուած էր ձիաւորներով եւ չետուզական ու չէթէական խումբեր մտեր էին հայ փիւղերէն ներս՝ հայութիւնը իր բնաչխարհէն դուրս նետելու համար: Այն բոլորը որոնք քաջութիւնը ունեցան ըղդալու՝ փոխադրութեան կարիքի կենդրոնական դանտը, իսկ մնացեալները, քանհինգ հազարի չափ հայութիւն մը, բաց դաշտերու մէջ հաւաքուելէ ետք ոստիկան-զինուորներու եւ չետուզական խումբերու չղթայի մը մէջ առնուած յառաջացան դէպի Թերճան, ուր Մայիս 18էն մինչեւ Մայիս 22 տեւող չարդերու ընթացքին մաս առ մաս չարդուելով ամբողջովին բնաչնջուեցաւ:

Կարինի մէջ տակաւին քիչեր էին իմացեր պիւղերու մասին, երբ Բաբերդի կամ Պայպուրթի մէջ Մայիս 15ին պատահած ձերբակալութիւններու լուրերը հասան քաղաք: Բաբերդի եպիսկոպոսին հետ ուրիշ հայ երեւելիներ էին ձերբակալուեր եւ անմիջապէս քաղաքէն դուրս Ուրղաճի օղլու Տէրէ կոչուած վայրը տարուելով խողխողուեր, որովհետեւ, ըստ տրուած Թրքական բացատրութեան, «անոնք դաւաճաններ էին...: Թշնամիին դրամ էին ղրկեր եւ աչխատեր ժողովուրդը ըմբոստութեան մղելու· ահա թէ ինչո՛ւ համար պատժըւած էին· մնացեալ հայերուն բան պիտի չպատահէր» (Պրայս, էջ 244):

Թերճանի չարդի առաջին լուրերուն հետ հասան լուրերը նաեւ հայ զինուորներու չարդին, որ կը կատարուէր դանդաղօրէն սակայն անընդմիջաբար: Տարապարհակ բանուորներու վերածուած հայ զինուորները, որոնք կ'աչխատէին Կարին–Երզնկա ճամբուն վրայ, օրական 200–300 զինուոր կը նուազէին· Թուրք զինուորական իչխանութիւնները կը յանձնէին զանոնք Պեհչէտտին Շաքիրի բանակայիններուն, պատճառաբանելով որ իրենց Թուրք ընկերներուն վրան կը կրակէին· հսկայ սուտ մը սրսլարեւ, որովհետեւ հայերէն ո՛չ մէկը զէնք ունէր այլեւս, եւ Կարինի բերդապահ զօրավարին Մայիս 9ի իսկ վկայութեամբ, «...անկարելի է, որ հայ զինուորները իրենց Թուրք ընկերներուն վրայ կրակած ըլլան· հայերը մի՛չտ ճակատին ետեւը կը պործածուէին» (Տաչեան, էջ 10):

Հայ զինուորներու չարդի սկզբնաւորութենէն հազիւ քանի մը օր ետք՝ Մայիս 17ին չղթայակերծուած հայկական ընդհանուր չարժակողականին որպէս արդիւնք՝ ինկաւ վանը: Լուրը անակնկալ էր սարսափելի Թուրքին

համար: Գահ մը Վանի դէպքերը թեթեւի առնող Թուրքեր եւ բանակայիններ սկսան մտածել վաղուան մասին, երբ յառաջացող ռուսական բանակներուն պիտի միացած ըլլային հայերը: Դիւրին պիտի չըլլար այն ատեն ո՛չ միայն ռուսերուն, այլ նաեւ հայերուն ձեռքէն ազատիլ: Իրա՛ւ էր որ ռուսական բանակը կը յառաջանար, եւ այդ մէկը՝ հակառա՛կ կովկասեան Թուրք բանակի սպայակոյտին տալ փորձած չքե՛ղ պատկերին: Թրքական բանակը ե՛տ էր վարձեր ու կը նահանջէր: Ոչ՝ չէ՛ր նահանջեր, այլ փախուստ կու տար· բանակ չկա՛յ արդէն, վերածուեր էր համազգեստաւոր Թուրք ու քիւրտ խուժանի, որ ինչպէս կը վկայէ Սթեփըլթըն, կատղած եւ գազազած, Մայիս 19ին ինկաւ Խնուսի հայութեան վրայ եւ ինքզինքը պաշտպանելու միջոցներէ զուրկ այդ ժողովուրդը ջարդեց, ապա դարձաւ չրջակայ գիւղերը եւ կոտորեց անզէն գիւղացիութիւնը (Գրայս, էջ 222–223· տես նաեւ Նազլեան, էջ 175):

Կարնոյ ծանօթ Սանասարեան
վարժարանի նոր շէնքը

Նոյն միջոցին տեղահանութիւններ կատարուեցան Մանազկերտի եւ Բաղէշի երեսունէրը գիւղերէն, որոնց բնակիչները քշուեցան դէպի Կարին: Կը Թուի Թէ տակաւին յստակ չէր այն ուղին, ուրկէ պիտի անցնէին գաղթասիւները: Գաղթականները մնացին քաղաքէն դուրս, ենթակայ ցուրտին եւ անձրեւին, եւ կարեկցութեանը բոլորին: Տասը օրուան դադար մը երեւան բերաւ նկարագիրը գաղթականութիւն ըսուած դժոխքին, ու կարնեցին տեսաւ այն վիճակը, որուն ենթարկուած էր ամբողջ ժողովուրդ մը: Փորձեց հասնիլ անոր՝ որքա՛ն որ կրցաւ եւ արտօնուեցաւ· օդնութեան հասաւ նո՛յնիսկ գերման հիւպատոսը, սակայն տասը օր ետք գաղթականներու այդ խումբը քշուեցաւ դէպի Երզնկա եւ կոտորուելով ու ջրախեղդ ըլլալով վճարեցաւ ամբողջութեամբ:

Ցոյց տալու համար Թէ ի՛նչ եղաւ այդ հայութեան, եւ անոր հետ տարագրուած յոյներուն եւ ասորիներուն, կ՛արժէ մաս մը լսել վերապրող հայուհիի մը պատմածներէն՝ ըստ ամերիկեան օգնութեան կոմիտէի տեղեկագիրին· «Մեզի համար վատթարագոյն եւ ամէնէն աներեւակայելի սարսափները վերապահուած էին (Արեւմտեան) Եփրատի (Դարա Սու) եզերքներու վրայ եւ Երզնկայի դաշտին մէջ», կ՛ըսէ այդ հայուհին: «Կիներու, աղջիկներու եւ մանուկներու յօշոտուած մարմինները սարսռացուցին բոլորը: Չէքէները ամէն տեսակ սարսափելի արարքներ կատարեցին մեզի հետ եղող կիներուն եւ աղջիկներուն, որոնց աղաղակները երկինք կը հասնէին: Եփրատի մօտ չէքէները եւ ոստիկան-զինուորները գետը նետեցին տասնեւհինգէն վար մինացեալ բոլո՛ր մանուկները: Անոնք ոմանք կրնային լողալ՝ գնդակահարուեցան, երբ ջուրին մէջ կ՛ոգորէին» (Արնըլտ Ճ. Թոյնպի, Արմինիոյ էքսոսիքիզ – Տիի Մըրտըր աւ է Նէյշըն, Լոնտոն, 1916, էջ 11):

ՍՊԱՆԴԸ ԿԱՐԻՆԻ ՄԷՋ

Բայց անման մնալու չէր սահմանուած Կարինը: Մայիս 26ի առաւօտեան ոստիկան-զինուորներ եւ չէլէզակախումբեր մտան փողոցներէն ներս եւ ձերբակալեցին պատահական որեւէ հայ: Երբեմն թակեցին դուռերը եւ երբ դուրս եկողն եղաւ հայ՝ զայն տարին իրենց հետ: Հայոց մայր եկեղեցիի չրջանակին մէջ դտնուած չուկան դարձաւ անոնց յարձակումին կեդրոն եւ կէսօր չեղած հայ առեւտրական եւ վաճառական չէր մնացած, որ ձերբակալումի ենթարկուած չըլլար: Սարսափի հեւք մըն էր որ բոլորի չրթներուն թառեցաւ եւ չուկայէն փախփախը համաճարակի մը ուժգնութիւնով անցաւ թաղէ թաղ, փողոցէ փողոց: Աւարն ու աւերը կատարեցին մնացա-

ծը, եւ եղան վիրաւորներ դաշոյնի, սուրի եւ զէնքի հարուածով: Աւելին, ո՛չ մէկ սրբութիւն, ո՛չ մէկ արժէք եղաւ խնայուած, եւ սրբապղծութեան նո՛յնիսկ մեռելները: Այդպէ՛ս էր որ նոր ու հին բոլոր ձերբակալուած մտաւորականներն ու առեւտրականները բռնադատուեցան 1878 թիւի ռուս–թրքական պատերազմի միջոցին իննսած ռուս գինուորներու յիշատակին կառուցուած յուշարձանը քանդելու:

Մայիս 26–27ի գիշերը անցաւ խաղաղ: Հանգստութիւն մը կար յաջորդ եւ վաղայաջորդ օրերը նաեւ: Ո՛չ մէկը անդրադարձաւ թէ ինչո՛ւ էր այդ մէկը: Հայեր անդիտացան պատճառը ոստիկան–գինուորներու եւ յեղուզակային խումբերու յեղակարծ բացակայութեան: Միայն քանի մը օր ետք էր որ յայտնի դարձաւ ամէն բան: Թրքական ջարդարարները գրաւած էին Ինուսի հայութեամբ:

Եւ սակայն, հակառա՛կ այս բոլորին, կարինը չարունակեց տոկալ՝ հաւատալով որ կարինի նման կեդրոնական քաղաք մը հաւանական չէր որ ենթարկուէր Երզնկայի, Թերճանի, Ինուսի հայութեան ճակատագիրին: Հայութիւնը ուժ մըն էր կարինի մէջ եւ դժուար թէ կառավարութիւնը ձեռնարկէր տեղահանել կամ պա՛րզօրէն ջարդել զայն: Հայ եւ թուրք յարաբերութիւնները տակաւին չէին սրած ա՛յնքան որ ամբողջական եւ անմիջական վտանգ մը սպառնար քաղաքին:

Կրկի՛ն նոյն միամտութիւնն էր որ երեւան եկաւ ոմանց մօտ: Մտահոգութիւնները բարդացած էին չա՛տ չատ, եւ իրականութիւնները կը պատմէին տարբեր հէքեաթ: Ոմանք ենթադրեցին թէ կարելի էր կարինը զերծ պահել Թրքական որեւէ վտանգէ՝ չողոմելով եւ մերթ ընդ մերթ գործակցելով Թուրք իշխանութիւններուն հետ ու պրաւելով անոնց վըստահութիւնը: Այդպիսիներուն գլուխը անպայման կը կենար Կարինի Առաջնորդը, Սրբ–րատ Եպիսկոպոս Սաատէթեան, որ յետագային ալիտի գոհը դառնար միամտօրէն հաւատ ընծայած իր «բարեկա՛մ» Թուրք իշխանաւորներուն:

Այսօր կ'անդրադառնանք թէ Սաատէթեան Սրբազան ի՞նչ գլաց, երբ Մայիսի վերջերը օր մը քաղաքապետարանի ժողովի մը ընթացքին Կարինի կուսակալ Թահսին պէյ յայտնեց իրեն, թէ քաղաքական եւ ընկերային դէպքերու պարտադրանքով ստիպուած էր հարիւր վաթսուն երեւելի հայ ընտանիքներ կարինէն երզնկա ղրկել, եւ թէ անոնց անուանացանկը պիտի անմիջապէս ղրկէր առաջնորդարան: Բայց չա՛տ լաւ գիտենք, թէ ի՛նչ ըսել կ'ուզէր կուսակալը երբ չեչտը կը դնէր Երզնկայի վրայ: Հետագայ դէպքերը եկան ցոյց տալու, որ Երզնկան եւ իր անմիջական չրջապատը, մա՛նաւանդ Քեմախը, կարինի նահանգին համար ջարդերու գործադրութեան որոշուած վայրերն էին լոկ: Եթէ Սաատէթեան եւ իր հայ գործակիցները լսած էին կարինի դաշտի ջարդերուն մասին՝ կ'անգիտանային սակայն անոնցմէ չատերուն կատարման վայրերը: Ահա թէ ինչո՛ւ համար առաջնորդարանին մէջ Սաատէթեանի գումարած ժողովը երկուքի բաժնուեցաւ:

Երիտասարդ տարրը դուրս եկաւ աւելի հեռատես եւ հայրենասէր. նախընտրեց դիմել զէնքի եւ մեռնիլ հայրենի հողի վրայ՝ ինքնապաշտպանութեան ուղիով. երիտասարդութիւնը պա՛րզօրէն չէր ուզեր ենթարկուիլ տըրուած հրահանգին եւ կարինի դաշտի գիւղացիութեան բախտին: Սակայն երիտասարդութիւնը ստիպուած էր կուռիլ տարեցներուն եւ մեծահարուստներուն դէմ, որոնք իրենց ունեցած ամբողջ պահպանողականութիւնը ի գործ դնելով՝ վերջապէս ժողովին ընդունիլ տուին կուսակալի հրահանգին ենթարկուիլը՝ պայմանով որ հարուստ հայ ընտանիքներուն ինչքը, սլատիւն ու կեանքը ապահովուէին: Հայ աղայականութիւնը իր յիմա՛ր կամքը պարտադրած էր անգամ մըն ալ, եւ այսօր կարինի ջարդէն եւ տեղահանութենէն յիսնամեակ մը ետք, դատապարտութեան սիւնին դամուած կը մնան մանաւանդ անոնք, կարինի աղա՛ հարուստները, որոնք վախնալով իրենց ստացուածքներուն հասնելիք վաղուան վտանգէն՝ նախընտրեցին մեկնիլ Երզնկա: Չէ՞ որ Թահսին պէյն ու Թուրք երեւելիները պատրաստ էին ելոյթներո՛վ տալու պահանջուած ապահովութիւնը:

Տրուած ոսկը օրուան պայմանաժամի աւարտին նախ ճամբայ ելան յիսուն հայ առեւտրականներ՝ իրենց ընտանիքներով: Կատարուած էին բոլոր կարգադրութիւնները եւ փակուած՝ հաշիւները: Իրենց հետ առնր

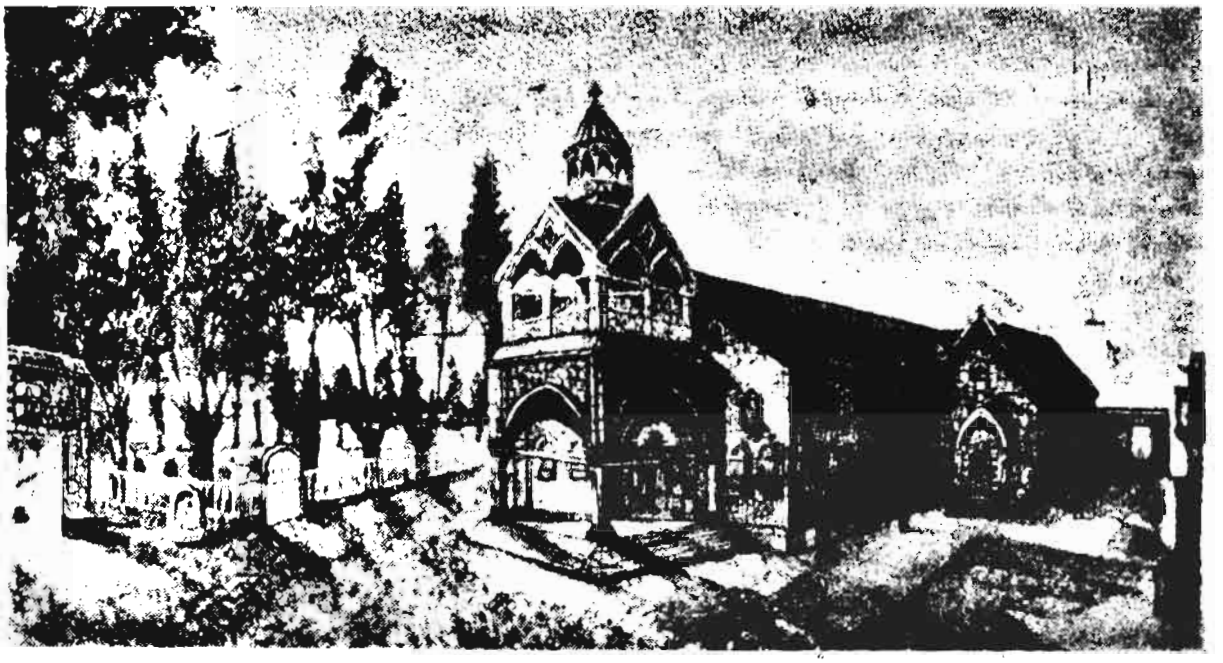
էին բաւական ապրանք, ու զանոնք ձիերու եւ կառքերու բեռցած, ու մանաւանդ չրջապատուած ոստիկան–զինուորներով, որպէս առանձնաչնորհեալներ, բռնեցին Խարբերդի ճամբան: Անոնց յաջորդեց հարիւր վաթսուն հարուստ ընտանիքներու խումբ մը, որ, ինչպէս կը վկայէ ամերիկեան օգնութեան կոմիտէի տուած 1915 Մայիս 25ի մէկ նամակը, ինկաւ ճամբայ երզնկայի ուղղութեամբ, ուրկէ կ'ըսէին պիտի տարուէր Մուսուլ: Գուցէ հայերէն ո՛չ մէկը իմացած էր Մուսուլի անունը եւ ո՛չ մէկը գիտէր անոր ինչ տեսակ վայր մը ըլլալը· սակայն այս խումբին մեծ–նումովն իսկ ամէն հայ զգաց թէ ո՛ւր կ'երթար հայութիւնը: Ճամբան խումբը հանդիպեցաւ կողոպուտի՝ նախապէս քաղաքին մէջ իր անչարժ գոյքերէն կողոպտուելէն ետք:

Կարնեցին ո՛չ մէկ տեղն տեսած էր մահը այնքան մօտիկէն, եւ սոսկացած անկէ: Ըստակ էր որ անիկա կը քալէր դէպի մահ, դէպի սպանդ: Արդարեւ, այսօր գաղտնիք մը չէ այն ճակատագիրը, որ եղաւ վերապահուած այս եւ նախորդող երկու խումբերուն: Ինչպէս 1918 Դեկտեմբեր 14ին Պոլսոյ կեդրոնին կը հեռագրէր կարինի նոր կուսակալը, «կարիճէն Գղիի ճամբով դրկուած հարուստներու կարաւանը սպանուեցաւ եւ կողոպտուեցաւ Իթթիհատի ընդհանուր) կեդրոնի անդամներէն Պեհաէտտին Շաքիր պէյի կազմած չէթէներու եւ (ֆիւրտ) տերսիմցիներու կողմէ» (Անտոնեան, էջ 291–292): Ո՛չ միայն այսքան, այդ չէթէները ունէին նաեւ օգնութիւնը Երզնկայի Իթթիհատի պատուիրակ Մեհմետի, դեղադործ Մեհմետի եւ մանաւանդ՝ օսմանեան խորհրդարանի անդամ Հալէթի, որոնք ամէն օժանդակութիւն տուին ջարդարարներուն (Ակունի, էջ 148):

Կարինէն հարուստ ընտանիքներու տեղահանութենէն անմիջապէս ետք հասան լուրերը Բարերդի եւ չրջակայքի ջարդերուն: Պոլիսէն յղուած 11 Թուակիր հեռագիր մը կ'ըսէր, թէ Մայիսի վերջերուն վեց–եօթը օրուան մէջ տասնեւհինգ տարեկանէն վեր եղող բոլոր այր մարդերը սպաննուեր էին, եւ նոյնհետայն ըսկսեր էր մնացեալներուն տեղահանութիւնը, որ կատարուեր էր երեք ալիքով: Վերջին կարաւանը, որ կը պարունակէր 4000–5000 կին ու երեխայ, ճամբայ էր ելեր ճիչդ Ծունիս 1ին: Ըստ հեռագիրին՝ ահռելի էին եղած ջարդերը Գարտիզակի (2000 ընտանիք), Օվաճըգի (600 ընտանիք), Արսլանպէկի (600 ընտանիք), Տէօնկէօլի (65 ընտանիք), Սապանճայի (1000 ընտանիք) եւ Իզմիթի մէջ: Գիւրտկէլէնի բոլոր ժողովուրդը իր բնավայրէն հանուեր էր դուրս, եւ Ադաբկիրի հայերէն 2000 այր մարդ սպաննելէ ետք՝ երբ թուրքերը փորձեր էին դուրս հանել մնացեալները՝ հայերը հաւաքաբար ընդուներ էին Մահմետականութիւնը (Գրայս, էջ 4):

Բաբերդէն քանի մը օր ետք, Ծունիս 4ին, կրկին կարինի կամ էրզրումի դաչտն էր որ ենթարկուեցաւ աղէտին: Հարիւրէ աւելի հայ դիւղերու բնակչութեան տրուեցաւ մեկնումի պատրաստութիւններուն համար միայն երկու ժամ: Հայերը մնացին չուար վիճակի մը մէջ· եւ նոյնիսկ անոնք որոնք գուցէ կարենային բարեկամ քիւրտ (գըզըլպաչ) ընտանիքներու մօտ ապաստանիլ՝ չկարողացան, եւ 10,000–15,000 հաչուող հայութիւնը քչուեցաւ նախ Մամախաթուն եւ ապա Երզնկա: Երկու օր ետք, Ծունիս 6ին կազմուեցաւ երկրորդ խումբ մը տարագրեալներու, որ իր ճամբու ընթացքին հանդիպեցաւ առաջինին եւ միացաւ· անոր: Ապա, այդպէս, խումբը յառաջացաւ քանի մը օր, երբ օր մըն ալ առաւելաբար ծերերէ, անկարներէ, կիներէ, աղջիկներէ եւ մանուկներէ կազմուած այս խումբը ենթարկուեցաւ յարձակումի: Ձեւուզախումբերն ու համիտիէ քիւրտերը սուրէ անցուցին բոլորն ալ, երբ միւս կողմէ, ինչպէս կը գրէր Կոչնակ 1915 Սեպտեմբեր 4ին, անոնց պարապ ձգած տուներն ու գիւղերը կը յանձնուէին Թուրք ներգաղթողներուն (Գրայս, էջ 255):

Իթթիհատ վէ Թերաքքըի կեդրոնական կոմիտէն սկսեր էր ոդի ի բրին աչխատիլ Քըրքացնելու համար Օսմանեան կայսրութիւնը՝ չա՛տ լաւ գիտնալով որ այս անգամ ո՛չ մէկը պիտի համարձակէր հայերու պաչտպանութեան ի խնդիր խօսք առնելու: Իրա՛ւ էր որ համաձայնական պետութիւնները Մայիս 24ին միացեալ յայտարարութիւն մըն էին ղրկեր Օսմանեան կայսրութեան, որով կարինի, Թերճանի, Բաղէչի, Մուչի, Սասունի, Զէյթունի եւ Կիլիկիոյ մէջ պատահած ջարդերուն համար պատասխանատու կը նկատէին Բ. Դուռը, սակայն նոյնքան իրաւ էր, ըստ Թուր–

Կարին – Ս. Աստուածածին եկեղեցին, Արմէնեան վարժարանը

քերուն, Բ. Դրան տուած պատասխանը, որուն համաձայն յիշուած բոլոր ջարդերն ալ զըրպարտութիւններ էին լոկ (Ռեփռոնս օ մեմուար տը լա Սիւպլիմ-Փորթ, ան տաթ տիւ 12 փեվրիէ, 1919, Կոստանդնուպոլիս, 1919, էջ 4–5)· բայց Մայիս 25ի պատասխանով չգոհացաւ երիտասարդ-Թուրք կառավարութիւնը, եւ գնաց քայլ մըն ալ առաջ։

Ծունիս 6ին, երբ Բաբերդն ու չրջակայքը արիւնի լոզանք կ'առնէին՝ Թրքական տեղեկատու դիւանը պաշտօնապէս յայտարարեց, թէ «բացարձակ կերպով սուտ էր այն թէ հայերու սպանութիւններ եւ ջարդեր տեղի ունեցած են», անմիջապէս ետք աւելցնելու համար թէ «իրականութեան մէջ Կարինի, Երզընկայի, Ակնի, Սասունի, Բաղէշի, Մուշի եւ Կիլիկիոյ հայերը կարգ ու կանոնը խանգարող ոչ մէկ բան են ըրած, որ անոնց դէմ մասնաւոր քայլ մը առնելու պէտք ըլլայ։ Ջեզոք պետութիւններու դեսպանները այս մէկը գիտեն» (Ռընէ Փինոն, Լա սիւփրեսիոն տէ զ'Արմենիէն, մեթոտ ալըմանտ-թրավայ թիւրք, Փարիզ, 1916, էջ 66), մինչդեռ ո՛չ միայն այդ միեւնոյն չեզոք պետութիւններու դեսպանները, այլ նոյնիսկ տխրահռչակ Վանկենհայմը ի՛նքը, Գերմանիոյ դեսպա՛նը, չա՛տ լաւ գիտէր անճշդութիւնը յայտարարուածին, որովհետեւ 1915 Ծունիս 1ի իր ծածկագիրով, երբ Բաբերդի վերջին կարաւանին մեկնումով միանգամ ընդմիշտ կը պարպուէր քաղաքը, անիկա կ'ըսէր, թէ «յստակ է որ հայկական տեղահանութիւնները միմիայն զինուորական նպատակներ չեն հետապնդեր. Թալէաթ պէյ, ներքին գործոց նախարարը, վերջապէս իմացուցած է կայսերական դեսպանատան մէջ աշխատող Տ-ք. Մորթմանին որ Դուռը համաշխարհային պատերազմէն կ'ուզէ օգտուիլ հիմնապէս ազատուելու համար ներքին թշնամիներէն՝ առանց արտաքին քաղաքական միջամտութեան» (Ֆրանչիսքօ Սիտուրի, Լա Քեսթիոնա Արմենա, Փատովա, 1962, էջ 81)։

Եւ սակայն, հակառա՛կ այս սուտին՝ կը չարունակուէին հայկական տեղահանութիւնները ու ջարդերը, այն յոյսով որ անոնք պիտի կարենային դոյզն չափով մը օգնել աքսելեան ճակատի բախումներուն։ Բայց հակառակն էր որ պատահեցաւ եւ երկարաձգուղ ռուս-Թրքական բախումները մէկ օրէն միւսը փոխեցին նկարագիր. ահա թէ ինչո՛ւ համար կովկասեան ճակատը Թուրքերու համար դադրեցաւ խանդավառիչ ըլլալէ։ Միւս կողմէ՝ Թուրքեր յեղակարծ կերպով ըմբռնեցին կացութեան վտանգաւոր ըլլալը եւ մանաւանդ՝ աւելի՛ եւս վտանգաւոր դառնալու հաւանակա-

նութիւնը՝ եթէ կարինի ռուսական գրաւումի մը պարապային հայելը պտնուէին անկէ ներս: Ու վտանգը տակաւին չհասած կարինի դուռերուն եւ առաջքն առնելու համար վաղը պատահելիքին՝ Յունիս 9ին կուսակալ Թահսին պէյ հրամանագրեց կարինի բնակչութեան կարինը պարպել: Նոյնհետայն թուրք եւ յոյն բնակիչները հեռացան քաղաքէն: Զլալով թէ ի՛նչ կը պատրաստուէր կարինի հայ ազգաբնակչութեան համար, դերման հիւպատոսը խնդրեց միջամտութիւնը Գոլսոյ գերման դեսպանին եւ անմիջապէս ստացաւ Վանկենհայմի պատասխանը, թէ գերմանացիները իրաւունք չունէին թուրքերու ներքին գործերուն խառնուելու (Տաչեան, էջ 16 եւ 18):

Բայց կարինը տակաւին կ'ապրէր տեղահանութեան նախօրեակը, մինչդեռ Երզնկան Յունիս 8ին իսկ սկսած էր տեղահանուիլ: Յաջորդ երկու օրերուն, Յունիս 9ին եւ 10ին, յաջորդական երեք կարաւաններով պարպուեցաւ քաղաքը, որուն քան հազարէն քանհինգ հազարի հասնող հայ ազգաբնակչութեան մեկնելու համար միայն քսանչորս ժամի պայմանաժամ մըն էր տրուեր: Անոնք որոնք ծախելիք որեւէ բան ունէին եւ յաճախորդ կարողացան գտնել՝ ծախեցին զայն մեռած դիներով, իսկ անոնք որոնք արդէն չունէին որեւէ բան՝ ինկան մտմտուքի մէջ: Դրամ էր պէտք մեկնելու համար, իսկ դրամ չկար ընդհանրապէս: Քանի մը ունեւորներու արտօնուեցաւ կառք ու ձի վարձել, իսկ մնացեալ ժողովուրդը հետիոտն ինկաւ Քեմախ տանող ճանապարհը:

Գտնուեցան հայրեր ու մայրեր, որոնք աչքի արիւն ու արցունքով յանձնեցին իրենց զաւակները դրացի եւ ծանօթ թուրք ընտանիքներու՝ այն հաստատ համոզումով, որ իրենց մահէն ետք գտնէ անոնք պիտի փրկուած ըլլային: Իսկ հետագային թուրք իշխանութիւնները որոշեցին հաւաքել այդ մանուկները եւ աքսորել զանոնք ալ: Մէկ օրուան ճամբան դէպի Քեմախ կտրեցին երեք օրէն եւ գինուորական հսկողութեամբ հասան Քեմախ, տարագրութեան առաջին հանգրուանը, անկէ անցնելու համար Եարբերդ եւ ապա Մալաթիա:

Սակայն հազիւ խումբերը մեկներ էին իւրաքանչիւրը՝ Յունիս 14ին յօդնած եւ պաչտպանութեան ամէն միջոց դրկուած երզնկացիներ ենթարկուեցան յարձակումի եւ քիւրտերու կողմէ կողոպուտի: Ապա, երբ ա՛լ բան չէր մնացած աւարի ու կողոպուտի արժանի՝ քիւրտ ու թուրք խուժանը սկսաւ դեղեցիկ աղջիկներ առնելու, հարսերու եւ մանուկներու կողոպուտին, որուն ընթացքին էր որ սկսան սպանութիւնները եւ խժդժութիւնները: Ականատեսներու վկայութեամբ՝ ջարդը տեւեց չորս ժամ, եւ այս մեկը, ինչպէս կ'եզրակացնէ Լեփսիուս, Քեմախի կառավարիչին իսկ բարի՛ կամեցողութեամբ եւ Թրքական Զորրորդ Բանակի հրամանատարութեան պարզ գիտակցութեամբ, որովհետեւ Քեմախ այդ բանակին կեդրոնն էր:

Կարինի նահանգին առաջին մեծ ջարդն էր Քեմախինը, որ հետագային պիտի որպէս օրինակ ծառայէր այլ ջարդերու: Լաւագոյն օրինակն է, որ կրնայ ցոյց տալ ջարդերու գործադրութեան առաջընթացը, ահա թէ ինչո՛ւ համար աւելորդ չէ դիմել Քեմախի ջարդին մանրամասնութիւններուն: «Երբ Քեմախի կիրճը հասանք», կը վկայէ երզնկացի վերապրող հայ կին մը, «ժանտարմաներուն վերաբերմունքը փոխուեցաւ: Զինուորական մը իր ժանտարմաներով սկսաւ հաւաքել այն հարստութիւնը, որ իրենց հետ առած էնի տարապրեալները: 50,000 կանխիկ ոսկի (եւ) դէպ մը դալլղէննիլ յանձնուեցան դինուորներուն, որոնք այդ բոլորը տարին իրենց հետ, որուած հրահանգին համաձայն: Կողոպտուած հայ ժողովուրդը, սրտաբեկ եւ զգալով նոր դժբախտութիւններ, ժանտարմաներուն հրամանին համաձայն դուրս ելան կիրճէն եւ ես ահա անմիջապէս քիւրտերու խուժան մը դիմաւորեց մեզ: Հոտ՝ կիները եւ այրերը բաժնեցին իրարմէ եւ այրերը որոնք բոլորովին անդէն էին, առաջնորդեցին մերձակայ բլրակի մը մօտ, ուր սկսան կոտորել անխնայ, բերերով, քարերով չարաչար սպաննելով եւ գերկոխելով:

«Աղիողորմ եւ օրհասական աղաղակները կոտորուողներուն աչխարհ բռնած էին: Կը պոռային, կ'ուզէին երթալ դէպի իրենց հարազատները, իրենց կորսուղ սիրելիները, բայց ժանտարմաները խարազանի հարուածներով կը զսպէին զիրենք եւ արցունքի հետ

յաճախ արիւն կը հոսէր վիրաւորուած դէմքերու վրայէն։

«Քուրդ խուժանը մինչեւ կէսօր լրացնելէ առաք իր գործը, եկաւ կիներու խումբին քով։ Երբ բնակչին գեղեցիկ աղջիկներն ու տարրին, այն ատեն ժանտարմաները մեզ առաջնորդեցին մեծ աղբիւրի մը մօտ եւ հոն արգիլեցին մեզ ջուրին մօտենալ։ Մարաւ էինք, այրուած էինք, բայց աղբիւրին քով երթալ արգիլուած էր։ Մեզմէնիս կորսնցուցած, սրտերնիս արիւնոտ, խռնուած էինք իրարու մօտ եւ յուսահատութենէ ու ցաւէ կը պոռայինք ժանտարմաներու անկարեկիր ակնարկներուն տակ, որոնք կը հեգնէին մեր ցաւը ու կը ծաղրէին մեզ։ Մինչեւ երեկոյ այս դրութեան մէջ սպասելէ ետք ստիպուեցանք մէջտեղ հանել թաղուած գլխամ եւ զարդեղէն եւ կաշառել ժանտարմաները, որով միայն հաւանութիւն տուին ջուր խմելու» (Լ. Մեսրոպ, էջ 95–96)։

Ամբողջական դարձնելու համար Քեմախի ջարդին պատկերը՝ կ'արժէ լսել նաեւ արաբացած հայուհիի մը ոդիսականէն հատուած մը։ «Քեմախի կիրճին մօտ դաշտի մը մէջ իջեւանած էինք», կ'ըսէ Եփրաքսի Եանըգեան. «ժանտարմաները պրոցի վրանի մը տակ գետնի Արմինէն յափշտակելու համար մորթեցին անոր հայրը, եղբայրը եւ եղբօրորդիները։ Արմինէն չվերադարձաւ։ (Յաջորդ օրը) նոյն տեղը երկու ժանտարմա սուինահար բռնաննեցին Ազատ Գոսպարեանը եւ անոր կինը առեւանգեցին։ Վեց տարեկան զաւակը երբ իր հօր արիւնաթաթաւ դիակին վրայ կուլար, հեռէն ձողի մը անցուցին, ժողովուրդին ցոյց տալով պոռացին. «ահա ձեր դրօշակը»։ (Վաղայայորդ օրը) Արաբկիրի մօտ ժանտարմա մը մեզ վրանէն հանելով ամայի տեղ մը քշեց, ուր զաւակս Լեւոնը մորթեց աղջկանս ծունկերուն վրայ, յետոյ աղջիկս առեւանգեց։ Քեմախ չհասած, կին մը կը ծննդաբերէր, ոստիկան մը երեխան մօրը արգանդէն դուրս հաշեց, սուինով երկուքի բաժնելով, ըսաւ. «տես, հիմա երկուօրեակ մը ունեցար»։ Մայրը երկու ժամ ետքը մեռաւ» (Լ. Մեսրոպ, Տէր Զոր, Ազէտէն վերապրողներ, Փարիզ, 1955, էջ 214–215)։

ԲԱԲԵՐԴԻ ՄԵԾ ԱՂԷՏԸ

Բայց Բաբերդի Ցունիս 14ի տեղահանութիւնը ունեցաւ այլ նկարագիր։ Կէս գիշերին ոստիկան–զինուորներու եւ յեղուզակներու խումբեր մտան քաղաք, եւ անկողիններէն քաշելով դուրս հանեցին հայերը։ Քիչեր առիթը կրցան պտնել հապաւելու։ Լեզապատառ եղած հայերու հարցումին թէ ո՛ւր կը տարուէին այսպէս գիշերուան կէսին՝ պատասխանուեցաւ թէ պիտի տարուէին այնպիսի ապահով վայր մը, ուր Թուրք եւ քիւրտ խուժանը չկրնար հասնիլ, որովհետեւ պետութեան պարտականութիւնն էր պահել ու պահպանել իր հպատակները։ Հայեր հետեւեցան զիրենք առաջնորդողներուն, այնպէ՛ս ինչպէս որ էին. պայմ պտնուեցան միամիտներ որ տրուած լաց–պատուիրութիւնները ընդունեցին եղածին պէս։ Ցամենայն դէպս, այլ բան ալ ընել անկարելի էր տուեալ պայմաններուն տակ։

Տեղահանութեան առաջին օրուան երեկոյեան ոստիկան–զինուորները յիսուն ոտկի եւ երկու աղջիկ պահանջեցին։ Գահեր ու պաշտպաններ էին կարաւանը եւ պէտք էր որ հատուցուէին։ Ոչ մէկը դիմադրեց այդ պահանջներուն, եւ պտնուեցան երկու հայուհիներ, որոնք զոհեցին իրենք զիրենք՝ փրկելու համար ամբողջ ժողովուրդ մը։ Յաջորդ օրուան առաւօտին ոստիկան–զինուորները բարձրացուցին իրենց գիներ եւ պահանջեցին հինդ հարիւր ոսկի եւ հինգ աղջիկ։ Ալ ո՛չ մէկ հայ կասկածն ունէր մտածեց։ Ծատակ էր որ կոզոպատան ու բռնաբարումները սկսեր էին։ Անկէ առաք ամէն օր քիչ մը աւելի կողոպտուեցան հայերը եւ քիչ մը աւելի անհաչիւ դարձան բռնաբարումները. ո՛չ միայն այդ՝ կողոպտուած էին հայ ընտանիքները եւ Թուրք գիւղացիները առանց այլեւայլի առեւանգած ամէնէն դեղեցիկ աղջիկներն ու տղաները իւմբին։

Երդնկայի մուտքին ոստիկան–զինուորները պտան այլ հնարք եւ ստիպեցին բոլոր հայերը որ հանուէին եւ մնային լոկ իրենց ներքնազգեստներով. այս կարելիութիւն կրնար տալ զինուորականութեան անմիջապէս զատորոշելու դէպի քաղաք փախուստ փորձող հայերը։ Հայեր զանպատեցան Երդնկայի կառա–

վարիչին որ խոստացաւ պատահածը զրմանել: Բայց տակաւին ևրբ կառավարիչը չէ՛ր իսկ խրհած իր տուած խոստումին մասին՝ կարաւանը ճամբայ հանուեցաւ ղէպի Քեմախ եւ ճամբուն վրայ, քանի մը ժամ ետք, կրկնց առաջին յարձակումը: Կարաւանը ընկրկեցաւ եւ փորձեց երկնկա վերադառնալ, բայց այս անգամ ալ հանդիպեցաւ աստիկան–զինուրնեբուս կրակին: Երկու կրակի միջեւ մնացած հայերը ինկան մէկ–մէկ, խումբ–խումբ, հրիւրնեբո՛վ, հարիւրնեբո՛վ: Երբ պատրած էր կրակը՝ կարաւանը տասնորդուած էր արդէն: Արցունքով, կսկիծով եւ արիւնով յաոաջ ինկաւ հայութեան այս բեկորն ալ՝ հասնելու համար Քեմախ: Հոն իթթիհատի պատուիրակ ձևլալ էֆենտիի կազմակերպած յեղուպակային խումբերը յարձակեցան հայ խըղճահարեալներուն վրայ եւ մաքրազործեցին դանոնք: Քեմախ հասած հայերէն չատեր փրկելու համար իրենց հայու անունն ու պատիւը՝ նետուեցան գետը՝ նախընտրելով ջրախեղդ ըլլալ քան թէ Թուրքին սուրին ու կրակին ղոհ դառնալ (Ֆրայա, էջ 234–235· տես նաեւ Ակսնի, էջ 121):

Այո՛, բաբերդցիներն ալ գործեցին բարոյական բազում արարքներ արութեան, այն ատեն ևրբ անդին, Կարինի մէջ, Ըունէս 9ին ոստիկանութիւնը կը բաժնէը հրամանագիրները անոնց որոնք մինչեւ տասը օր պատրաստուելէ ետք՝ պէտք էր որ մեկնէին Ըունէս 19ին: Ո՛չ միայն այդքան՝ այլ տասնեակ հազարներու հասնող հայերու մեկնումի նախապատրաստութեան յաձախ արգելք հանդիսացող բորենի Շաքիրի բանակը ի գործ դրաւ ամէն տեսակ խժդժութիւն, եւ եղան դէպքեր երբ Ըունէս 19էն իսկ առաջ ոստիկան–զինուրներ քաղաքէն դուրս քշեցին անպատրաստ հայերը եւ կողոպտելէ ետք ձգեցին զանոնք Թուրք խուժանի քմայքին: Այս երկրորդ կարաւանը կը բաղկանար մօտաւորապէս տաս հազար հայերէ:

Տրուած ժամանակամիջոցի ընթացքին կարնեցիներու այս կարաւանին պատկանող քիչ թէ չատ ունեւոր հայեր տակաւին հաւատալով որ պատերազմի աւարտին պիտի վերադառնային կարին՝ իրենց ունեցածները վերածեցին հսկայ հակերու եւ յանձնեցին կարինի ամերիկեան միսիոնար Սթեփըլթընին, ամերիկեան հիւանդանոցի պատասխանատու Տք· Ք էյսին, եւ մաս մըն ալ դետեղեցին կարինի մայր եկեղեցիին մէջ: Ըստ Սթեփըլթընի՝ հարիւր յիսուն հայերու կողմէ իրեն եւ Տք· Ք էյսի յանձնուած էր հազար չորս հարիւր հակ ապրանք (500 հակ Տք· Ք էյսին)՝ տասը հազարէն աւելի հսկայ Թրքական ոսկի արժողութեամբ: Հայեր իրեն յանձնեցին 5559 Թրքական հնչուն ոսկի դրամ, զանազան թղթադրամներ, ադամանդ ոսկերիներ եւ ծրարներով պահարներ, որոնցմէ հետապային անիկա դրկեց հինգ հազար Թրքական ոսկին Պոլիս (ամերիկացի միսիոնար Բէթին) պարծանքով հայ կարիքներուն, իսկ մնացեալները Սթեփըլթընի անունով պահ դրուեցան օսմանեան կայսերական դրամատուներն մէջ:

Երկրորդ կարաւանի հայերը յարաբերաբար ունեւորներ էին, որոնց էրզրումի կուսակալ Թահսին պէյը խոստացեր էր իր օժանդակութիւնը: Այդ մէկը կարնեցիներուն արժեց հազար Թրքական հնչուն ոսկի՝ առաւել ծախսերը այն չորս հարիւր ոստիկան–զինուրներուն, որոնք որպէս Թէ պիտի պաշտպանէին հայերը մինչեւ անոնց տեղ հասնիլը: Կարինի մէջ հաւատացուած ղերմանացի զինուրականներ եւ սպաներ անմասն չմնացին կողոպուտէն եւ նախընտրեցին հայ կիներն ու աղջիկները ոսկիէն եւ խլեցին զանոնք (Ֆրայա, էջ 238–239):

Ըունէս 19ին կարնեցիներու երկրորդ կարաւանը չարժեցաւ ղէպի Բարերդ, ուր տասը հազարնոց խումբին վրան եկան աւելնալու այլ վայրերէ ևկած հայեր ալ եւ կարաւանին Թուր հասցուցին տասնեւհինգ հազարի: Բաբերդի մէջ քանի մը օրուան դադարէն ետք՝ կարաւանը չարժեցաւ յաոաջ եւ հասաւ Երզնկա, ուրկէ, օր մըն ալ գտան կարնեցիները, իրենց ընկերացող կուսակալը փախո՛ւստ էր տուեր իր չորս հարիւրնոց բանակին հետ: «Գայմակամն ու զինուրները անհետացեր էին», կը պատմէ դէպքին ականատես ներկայ մը, «եւ դաշտը ծածկուած էր քուրդերէ, Թուրքերէ եւ զինուրներէ կազմուած խուժանով մը, որոնք խառնուած էին անպաշտպան ժողովուրդին..., (եւ) կը կողոպտէին, կը կոտորէին եւ կ'առեւանգէին: Ձիէ, աղաղակ, ցաւի եւ յուսահատութեան ղոչիւններ կը խառնուէին

Էրզրումի ջարդի դեկավարները.— 1) Գուզի պէյի թարգմանը, 2) Ռոմանտան Գուզի պէյ (ապայակոյտի պետ), 3) գերման հազարապետ Սթազեշի, 4) Շոպնէր՝ թուրք չէթէներու գերման շէֆ· իր պարտականութիւնը՝ հայերու գաղթը կազմակերպել եւ ճամբան ջարդել տալ (Էրզրումի գերման փոխ–հիւպատոս), 5) Շոպնէրի թարգմանը, 6) գերման Սթանկէր, հրետանիի հրամանատար, 7) Սթանկէրի թարգմանը: Ասոնք բոլորն ալ հայուհիներ առեւանգեցին···

թշնամիին հայհոյութիւններուն եւ ծաղրանքներուն···: Շատեր ոտքի տակ կոխկռտուած էին: Մանուկներ, ծեր կիներ, իրենց դեռ նոր մորթուած սիրելիներուն կառչած, կուլային եւ կը ճուային: Հազարաւոր դիակներ փռուած էին ամէն կողմ: Փոքր մաս մը այդ մեծ բազմութենէն ցան ու ցրիւ եղած էր լեռներու եւ դաշտերու մէջ, իրար կորսնցուցած, խելակորոյս վիճակի մէջ···» (Լ· Մեսրոպ, 1915, Աղէտ եւ վերածնունդ, Փարիզ, 1952, էջ 104–105· բաղդատէ՝ Գարպի, էջ 39–41):

Առաջին ջարդէն մազապուրծ ազատուածները հեռացուեցան դիակներով ծածկուած դաշտէն· ոմանց ստիպեցին որ մեռելները քաղեն եւ չարտասուեն: Ձարգանն ու սուինը կատարեցին իրենց պաշտօնը, եւ կարնեցի կիներ ու աղջիկներ, մայրեր ու քոյրեր նոյնիսկ չկարողացան սգալ մահը իրենց սիրելիներուն:

Յաջորդ առաւօտ խումբին մնացորդացը ին-
կաւ համբայ եւ փոխանակ Սեբաստիայի ճամ-
բով մեկնելու, ինչպէս որ ըսուած էր նախա-
պէս, առաւ Քեմախ, Ակն եւ Արաբկիր տա-
նող ուղին: Հոս կառքերը եւ տակաւին ինչ որ
կը մնար անոնց վրայ՝ լքուեցան, որովհետեւ
ճամբան խճուղի մըն էր լոկ: Հազիւ քէ կա-
րաւանը հասեր էր Քեմախ՝ հայերուն հյա-
մայուեցաւ կազմել լո՛կ այր մարդերէն բաղ-
կացած խումբ մը, իսկ կիներուն՝ խարազա-
նի, սուիններու եւ փամփուշտի հարուածնե-
րուն ներքեւ յառաջ չարժիլ: Լաց ու կականը
լեցուցին երկինքը, կիներ ու այր մարդեր ին-
կան իրարու վիզին եւ լացին իրենց վերջին
արտասուքը: Մայրեր ինկան գետին արցունքի
եւ արիւնի մէջ, քոյրեր խողխողուեցան իրենց
եղբայրներուն վիզին վրայ: Այր մարդեր ի-
րենց յոյթեան մէջ մնացին խեղդուած ար-
ցունքի հեղեղներով եւ լացին իրենց անկա-
րութիւնը, կորուստը իրենց սիրելիներուն,
իրենց զաւակներուն, իրենց փճացող կեան-
քին: Բայց չաչեցին խարազանները, իջան
մարակները, խրեցան եւ արիւնեցին սուիննե-
րը, սպառնացին եւ սպաննեցին զէնքերը: Մա-
նուկներ կոխկռտուեցան ու գանկեր ճմռուե-
ցան սմբակներու ներքեւ: Նորածիններ զար-
նուեցան ժայռերուն, եւ մամիկնե՛ր, եւ պա-
պիկնե՛ր փարեցան հողին ա՛լ չեղլելու համար:

Արցունքն ու արիւնը ծածկեցին ամէն ինչ
եւ արեւը մթնեցա՛ւ հայերու եւ հայուհիներու
նայուածքին նկատ: Եւ ահաւասիկ, այդ մու-
թով էր որ չարժեցան հայ կիներն ու մայրե-
րը, քոյրերն ու մանուկները, ու տարուեցան
անդի՛ն, բլուրի մը գաղա՛թը մինչեւ, ուրկէ
անոնք դարձան ականատես վկաները իրենց
զաւակներուն, ամուսիններուն, եղբայրնե-
րուն, հայրերուն եւ տակաւին իրենց հոգիի
եւ սիրտի քանդումին:

Ժամեր տեւող ջարդէն ետք ջարդարար-
ները չալկեցին դիակները եւ նետեցին եփրա-
տի ջուրերուն, ու քանի մը ժամ ետք ալ ո-
չի՛նչ կը մնար կարինի առաջին կարաւանի
այր մարդերէն եթէ ոչ անոնց նահատակու-
թեան աղաղակը, որ նետուած էր երկինք՝ ա-
նոպայ չաստուծոյ մը երեսն ի վեր· կը մնա-
յին նաեւ սպանդը կազմակերպող օսմանեան
երեսփոխանական ժողովի երզնկայի ներկա-
յացուցիչ Հալէթի, երզնկայի կառավարիչ
Մեմտուհի, Բարերդի կառավարիչ Նուսրէթի,
Սեմէնդատէ Իլլասի, Ինճի Արապ Մեհմէտի,
Վելիզատէ Տաւրսունի, երզնկայի ոստիկանա-
պետ Խուլուսիի եւ չրջակայքի թուրք ու քիւրտ
հրոսակներուն սրինոտ ու ոճրապարտ ձեռ-
քերը (Ակունի, էջ 142):

Վերջացած էր ջարդը եւ լուած ամէն ինչ:
Ոստիկան-զինուորները ժպտեցան եւ չնական
արտայայտութիւն մը իրենց դէմքին վրայ՝
յառաջ մղեցին կիներու եւ մանուկներու կա-
րաւանը, որ կոտորակուելով, տասանորդուե-
լով, առեւանգուելով, հիւանդութիւններէ եւ
սպառնութիւններէ վճանալով, նօսրանալո՛վ
անցաւ Ակնէն, Արաբկիրէն ու հասաւ Կիլիկիա,
ապա երկար թափառումներէ ետք հանդիպե-
ցաւ Այնթապ, Ռաքքա եւ վերջապէս Հալէպ:
Քեմախի սպանդին լուրը տարածուելու ամէն
կողմ եւ կարիճի դերման հիւպատոսին կողմէ
հալածուելու վտանգենհայմին, ոսկայն դես-
պանը չմտահոգուեցաւ իսկ: Եւ, Հայր Տաչ-
եանի հաչուումներով, քսան հազարէն քսանը-
հինգ հազար հայերու ջարդը անցաւ պատմու-
թեան (Տաչեան, էջ 17), գերման դեսպանին
իսկ գիտակցութեամբ:

Կարնեցիներու երրորդ կարաւանը, որ կը
բաղկանար մօտաւորապէս ութը հազար հա-
յերէ, համբայ ելաւ տնազահանուածներու երկ-
րորդ կարաւանէն տասը օր ետք, Յունիս 29ին:
Անոր ալ ուղեւիծը եղաւ առաջինինը եւ երկ-
րորդինը: Ենթարկուելու միւնոյն խժդժու-
թիւններուն, միւնո՛յն կոտորակումներուն:
Առաջին սպանդը կատարուեցաւ Կարինէն հա-
զիւ տասը ժամ հեռու եղող Աչքալէի մէջ եւ
երեք հարիւր կարնեցի երիտասարդներ ինկան
հոն: Մնացեալները ճաչակեցին երզնկան եւ
Քեմախը, եւ եղան այն բոլոր ճամբաներուն
վրայ, ուրկէ անցեր էին կարնեցիները մանա-
ւա՛նդ երկրորդ կարաւանին: Եղան օրեր երբ
երրորդ կարաւանը քալեց օրական քառասունը-
ութը ժամ՝ փոխան տասնեւերկուքի: Եղան
պիչերներ՝ երբ կարնեցիները անցուցին ոտքի
եւ ճապաղիքներու մէջ: Արիւնի բոյրէն ըն-
դարմացած եւ մանաւանդ հարուածին ուժգ-
նութենէն խելագորոյա՝ կարնեցիներու երրորդ
կարաւանը վազեց յառաջ, քալեց յառաջ, ին-
ղինքը քաչեց յառաջ, մինչեւ որ կոտորակ-
ուած, սպաննուած, չարդուած եւ տասանորդը-
ուած՝ հասաւ իրմէ առաջ ճամբայ ինկած այլ

կարաւաններու եւ լուծուեցաւ անոնց մէջ...

Յաջորդ կարաւանը, չորրորդը կարնեցի հայերու տեղահանութեան ընթացքին կազմուողներուն, հակի՛ճ մը սիրտ ունէր նախապատրաստութեան դիմելու, որովհետեւ կը պակսէր նիւթականը, եւ ապա՝ ձիերու եւ բեռնատար կառքերու օրավարձքն էր բարձրացեր ա՛յնքան՝ որ անոնք դարձեր էին անհասելի: Խումբը ամապարանքով ելաւ ու հաւաքուեցաւ, եւ ինը հալալնոց կարաւանը ճամբայ ելաւ Յուլիս 3ին: Նոյն պիծը եղաւ անո՛ր ալ ուղին: Աչքալէի մէջ կարաւանը տուաւ իր «երախայրիքը» ու երբ յաջորդ օրը կը չարժէր առաջ՝ իր ետին կը ձգէր հարիւր հայ երիտասարդներու նոր բարձրացած հողաթումբերը: Անկէ ետք հայերը մտան Երզնկա, եւ հազիւ թէ հասած՝ բռնադատուեցան առաջանալ դէպի Քեմախ: Չոն, ճամբուն վրան էր որ, սակայն, պատահեցաւ առաջին մեծ սպանդը: Գեհաէտտին Շաքիրի յեղուզակախումբերը, ոստիկան-զինուորները, Թրքական բանակի կանոնաւոր գումարտակներ եւ Թուրք ու քիւրտ հսկայ խուժան մը անցան յարձակումի: Կողոպուտն ու ջարդը, բռնագրաւումներն ու սպանդը եղան թագաւոր: Ննայուեցաւ ո՛չ մէկ անձի. սպաննուեցան մեծն ու պզտիկը, կինն ու այր մարդը, հիւանդն ու առողջը, եւ յաճախ խնայած լլլալու համար փամփուշտին՝ ոստիկան-զինուորները Եփրատէն ներս թափեցին հիւանդները եւ մանուկները: Ջարդի աւարտին ո՛վ որ մնացեր էր ողջ՝ քչուեցաւ Ղէպի Ափարկիր, ուրկէ ետք երբ կը գտնուէր Խարբերդ տանող ճամբուն վրայ՝ ենթարկուեցաւ նոր յարձակումի մը:

Գրեթէ ոչինչ էր մնացեր ինը հազարնոց այս կարաւանէն, որուն յետին մնացորդացը դարձած գլգլեակ, դարձած կմախք ու զգեցած դամբանի բոյր ու երանգ՝ հասաւ Մուսուլ: Կային հազի՛ւ չորս հարիւրէն հինգ հարիւր կիներ, աղջիկներ եւ որք մանուկներ, որոնք իրենց օրը քարչ տուին Միջագետքի աբեւին տակ եւ անապատի կրակէն եղան խորչակահար:

*Ջժդժութիւններու, կոտորակումներու, վայրագութեան եւ ոճրամիտութեան միեւնոյն արարքներն էին գործադրուածները: 1915 Յուլիս 11ի տեղեկագիր մը, որ կարինի եւ Երզնկայի տեղահանութիւններուն մասին կը խօսէր՝ ի միջի այլոց կ'ըսէր Թէ՝ «մայրեր իրենց զաւակները կու տային անոնց, որոնք զանոնք առնել կ'ուզէին: Թուրքերը իրենց բռժիշկները կը դրկէին հիւանդներուն համար առողջութիւնը երիտասարդ հայ աղջիկներուն եւ անոնց ամէնէն գեղեցիկները ընտրելու իրենց կանանոցին: Ճամբուն վրայ մեծ քիւ մը հայերու հիւրտերու ձեռքով սպաննուեցաւ: Շատեր մեռեր էին անօթութենէ եւ ուժասպառութենէ»: *Սակայն տակաւին կը չարունակէր տեղեկագիրը, Թէ պատահեր էր «նոր կարաւաններու ժամանում՝ երկու օր ետք: Անոնց մէջ կը գտնուէին կարինի մեծահարուստ ընտանիքներէն մէկին աղջիկները, որոնք անգլերէն կը խօսէին· իրենց ընտանիքին հաստատութենէն անդամներէն տասնեւմէկը ճամբան սպաննուած էին· անոնցմէ մէկին մուսաիները եւ մեծ մայրը իր աչքերուն առջեւ սպաննուած էին հիւրտերու կողմէ· ուրբ տարու մանչ մը ապրող այր մարդերուն երիցագոյնն էր: Ճամբան ամէն ինչ կողոպտեր էին, ո՛չնիսկ իրենց վրայի զգեստները: Մէկը բացարձակ կերպով մերկ էր, միւս երկուքը իւրաքանչիւրը ճերմակեղէն մը ունէր իր վրան: Գիւղի մը մէջ ոստիկաններ բնակիչներու զգեստներէն էին տուեր անոնց: Կարինի բողոքական քարոզչին աղջիկն ալ հոն էր· իր ընտանիքին անդամները ճամբուն վրայ սպաննուեր էին այլ հիւրտ աւազակախումբերուն կողմէ, որոնք անցքին զիրենք կը սպաննէին, նախ այր մարդերը եւ ապա կիներն ու մանուկները: Ամէնէն ինչ մանրակրկիտ կերպով կազմակերպուած էր, ինչպէս նախորդ ջարդերուն» (*Փինոն*, էջ 51–53): *Խարբերդի ամերիկեան հիւպատոսին մէջբերուած տեղեկագիրին այս հատուածը կը ներկայացնէ երկրորդ կարաւանին պատահածները՝ նոյն յար ու նման չա՛տ բաներ: Իրականութիւնը ա՛յն էր, որ չորրորդ կարաւանին կրածը չատ ալ տարբեր չէր երկրորդինէն: Դատապարտելի՞ արարք, անշո՛ւշտ որ, մանաւանդ երբ դատապարտութիւնը կու գայ ուղղակի Թուրքէն:*

ԹՐՔԱԿԱՆ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ուրացումները չեն որ պիտի մաքրեն Թուրքերը եւ սրբութեան աթոռը բազմե-

ցնեն պահանք: Կ'սրժէ Թուրքին չարչարարութեան, դաղութեան, կոլոպաստի, բռնարարքներու եւ վայրագութեան մասին մէջբերել նո՛յնինքն կարինի կուսակալ Թահսին պէյի մէկ վկայութիւնը: Մարդկայնական մէկը չէր Թահսին, եւ ո՛չ ալ ունէր ուժն ու կամքը իթթիհատի ոճիրներուն դէմ ծառանալու: Հերոս կամակատար մը, անձնականութենէ զուրկ մարդ մըն էր անիկա, ու կը ներկայացնէր Թուրքի իսկական տիպար մը: Եւ սակայն, ահաւասիկ, այս տիպա՛րն էր որ 1915 Յուլիս 15ին կը հեռագրէր Պոլիս, իթթիհատական կառավարութեան, ու կը ներկայացնէր փունջ մը եղած–կատարուածներէն: «Ֆայիզ անունով յիսնապետ մը յափշտակած է Արապեանի չորս աղջիկները: Յիսնապետ Ֆիամիլ էֆեճետի ալ գողցած է 1863 ոսկի, 35 բեռ կարասի եւ շատ մեծ բանակութեամբ գոհարեղէն: Դրամի եւ կնոջ համար գործ դրուած խայտառակութիւնները ծայրայեղօրէն ամօթալից են եւ հակառակ մարդկութեան»: Իսկ անմիջապէս ետք Թահսին կ'եղրակացնէր թէ՝ «պէտք է առաջքը առնել այս կացութեան, եւ մանաւանդ վերջ տալ ամէն կողմ Թէշքիլաթը Մախսուսէ անունին տակ գործող չէթէներուն:

Հայրերդի կուսակալը կը գրէ թէ բոլոր ճամբաները լեցուն են կիներու եւ երեխաներու դիակներով, ժամանակ չեմք գտներ թաղելու համար զանոնք: Լաւ կ'ըլլայ եթէ պահեմք մեր վեհանձնութիւնը եւ ազգային պատմութիւնը» (*Անտոնեան, էջ 285–286*): *Ահաւասիկ ու ահաւասիկ և վհատնձնութենէ ճառող այս պարոնին կազմակերպած ջարդերուն և տեղահանութիւններուն արդիւնք՝ ահա թէ ի՛նչ պատկեր կը ներկայացնէին կարնեցիները, եւ անոնց հետ արեւելեան այլ վայրերէ տեղահանուած հայերը, Հալէպի մէջ, ուրկէ 1915 Օգոստոսին 15ին կը գրէր գերման հիւպատոսը, թէ «ունընկհատ նոր հասնող տեղեկութեանց համեմատ Արեւելքի մէջ (կարին եւ այլն) արդէն սյսօր հայերը գրեթէ լիովին ոչնչացած են...: Արեւելքէն եղողները, որոնցմէ հոս իրր 6000 հոգի կան և օրական ալ 300 հոգի կու գան՝ բան մը չեն ընդունիր»* (*Տաճեան, 103–104*), և *այս հակառա՛կ կառավարութեան խոստումին թէ կարօտ տեղահանուողներուն օրապահիկ պիտի ապահովուէր:*

Կարինի վերջին եւ հինգերորդ կարաւանը, որ կը բաղկանար մօտ եօթը հազար հայերէ, ճամբայ ելաւ Յուլիս 18ին: Այս կարա-

Կարինի 1901ի երկրաշարժէն ետք, հայ ընտանիքներ վրաններու տակ

ւանին մէջ կը գտնուէին նախապէս ձերբակալուած եւ մինչեւ հիմա բանտի մէջ վար դրուած մտաւորականութիւնը, Կարինի Առաջնորդ Սմբատ Եպիսկոպոս Սաաստէթեանը, Մ. Լուսաւորիչ վանքի վանահայր Ներսէս Վարդապետը եւ քահանայ հայրեր: Այս կարաւանն ալ առաւ երթնկա առաջնորդող Աչքալէ–Շողինի ձոր–Մամախաթուն–Թերճան փիծը: Մամախաթունի մօտ բաց դաշտի մը մէջ նահատակուեցան մտաւորականներն ու կրօնականները, իսկ մնացեալները բռնադատուեցան չարունակել իրենց ճամբան: Անցան բոլո՛ր հանգրուաններէն, եւ սակայն, կը թուի թէ այս անգամ անոնց ընկերակցող ոստիկան–դիւուորները եւ չաքիրեան յեղուզակախումբերը ուզեր էին անձնապէս գործ չընել: Ահա թէ ինչո՛ւ համար երբ հայ տարագրեալներու խումբը հասաւ Մալաթիայի մերձակայքը գտնուող Ֆրընճըլար կոչուած վայրը՝ յանձնուեցաւ Զէյնալ անունով քիւրտ ցեղապետի մը: Կարաւանը պարզօրէն ծախուա՛ծ էր...

Ֆրընճըլար բացատ մըն էր բլուրի մը գագաթին՝ չրջապատուած զինուած քիւրտերով: Բարձր դիրքերու վրայ կային պահակախումբեր: «Բացատ մտնող ամէն մէկ մարդ կը ձերբակալուէր քիւրտերու կողմէ եւ կը յանձնուէր այլ խումբի մը, որոնք պաշտօն ունէին պարանով կապել ու չղթայ կազմել, նստեցնելով կալանաւոր այս չարքերը լերան լանջին», կը գրէ Զարըդ· եւ ապա կը չարունակէ.– «Մէկ քանիներ, հազիւ դիմադրական նշաններ ցոյց տուած, պնդակահար, թոպամահ կամ քուրկոծուած ինկան: Կալանաւորներու րնտանիքները պատգարի հարուածներով եւ հրացանի կոթով ստիպուած կ'ըլլային առաջ չարժուիլ, հեռանալու համար ոճիրի այդ վայրէն: 2–3 ժամուայ մէջ հազարաւոր այր մարդիկ արդէն կապուած էին: Զէյնալը նրստած բացատի մը մէջտեղը՝ յանձն կ'առնէր կողոպտուած իրեղէնները, զարդերն ու ոսկիները» (Զարըդ, էջ 479): Ո՛չ միայն այսքան, որովհետեւ կողոպուտը միայն ինչքի չէր վերաբերեր· անխնայ կերպով կ'առեւանգուէին նաեւ կիներ եւ աղջիկներ: Եւ ի՛նչ որ առաջին անգամ երեւան եկաւ հայկական տեղահանութեան միջոցին՝ հայ կիներու եւ աղջիկներու ինքնակամ ամուսնութիւնն էր Քուրքերուն եւ քիւրտերուն հետ: Այս առնչութեամբ Ֆրընճըլարէն վերապրող հայուհի մը հետեւեալին կը պրէր, թէ «Քուրք խնամիական կապերը կը սկսէին կապուիլ· հայ կիներ սկսան կամաւ իրենց աղջիկները տալ Քուրքերուն, ճարահատեալ իրենց ցարդ կրած տառապանքէն: Ճաճախ Քուրք փեսայ մը բոլոր ընտանիքը կը տանէր իր հետ...: Գեղեցիկ աղջիկներ կը տրուէին տարեց այրերու՝ անոնց երկրորդ կամ երրորդ կինը ըլլալու համար· դեռահաս տիկիններ ալ գացին ամուսնանալու»:

Եկրակացութի՞ւնը այս բոլորին, ահա՛ հայ կնոջ տուածը· «Առաջին (սպանութեան) արդիւնքը պիտի ըլլար անհատներու ֆիզիքական մահ, քանի մը հարիւրներ կամ հազարներ պիտի պակսէին, բայց երկրորդին մէջ կար բարոյական՛ փճացում, ազգային այլասերում, որ չատ աւելի մահացու հարուածը պիտի տար ազգին՝ քան առաջինը: Ֆրընճըլարի դժոխքը՝ հայ ազգին պերեզմանը եղաւ, որովհետեւ ողջը մեռելին խառնուեցաւ ու հայն ալ Քուրքին» (Փայլածու Ա. Գարտանեան, Ցաւակ, Նիւ Եորք, 1922, էջ 98): Այո՛, բոլորը խառնուեցա՛ն իրարու եւ Ֆրընճըլարը դարձաւ կալանաւորուածներուն գերեզմանը: Ապա երբ կարգը եկած էր կիներու սպանութեան՝ քիւրտերուն կոտորածները ոտքի կեցող դիակնե՛ր էին արդէն, եւ ինչ որ ըրին քիւրտ Զէյնալի մարդերը՝ կանգուն կեցողներ տապալել եղաւ, որովհետեւ հայերը արդէ՛ն իսկ տապալած էին հոգիով Քեմախէն սկսեալ՝ երբ հազարէ աւելի երիտասարդներ էին նահատակուեր Եփրատին վրայ նետուած Քեմախի կամուրջին վրայ եւ չորս հարիւր մանուկներ ողջ–ողջ թաղուած հորերու մէջ (Ակսունի, էջ 143): Այս բոլորէն ետք տակաւին ով որ կարողացաւ մնալ իր ոտքերուն վրայ՝ անցաւ մէկ քրտական ցեղախումբէ այլ քրտական ցեղախումբ եւ հասաւ մինչեւ Սուրուճ, Ուրֆա եւ Հալէպ:

Կարինր պարպուած էր հայերէ· կը մնային միայն հայ կաթոլիկները, որոնք կը վայելէին աւստրիական դեսպանատունին պաշտպանութիւնը: Սակայն երկար չտեւեց անոնց այ տեղահանութիւնը նախորդող ժամանակը: Ինչպէս կը վկայէ Սթեփլթըն, Նոյեմբերի սկիզբը անոնք այ մեկնեցան կառքերով, եւ հասնելէ ետք Երզնկա՝ փոխանակ ենթարկուե-

լու նախկին կարաւաններու ճակատագիրին՝ ցրուեցան դանազան ուղղութիւնով: Անոնցմէ մաս մը հասաւ Պոլիս եւ աւստրիական պաշտպանութեան տակ պատսպարան գտաւ Պոլսոյ աւստրիական դպրոցներուն մէջ (Պրայս, էջ 225), իսկ չատ փոքր մաս մը, ըստ Հ. Հիւսինթ Սիմոնի, հասաւ մինչեւ Միջագետքի Տարա պիւղը, ուր յարձակումի ենթարկուելով ողջ-ողջ նետուեցաւ պարսիկ չահնչահ Դարեհի չինել տուած հռչակաւոր եւ ստորերկրեայ ջրամբարներուն մէջ: Անոնք որոնք կարողացած էին խուսափիլ մահէ՝ յետագային, 1915 Սեպտեմբեր 22ին, ջարդուեցան Էնվէրի քեռայր Խալիլի ներկայութեան (Նազլեան, էջ 181):

Հայ կաթոլիկներու կարաւանին պատկանող խումբ մը բռնոց Հալէպ տանող գիծը: Խումբը, ինչպէս կը վկայէ պետեւի Սուլթան ցեղի պետերէն մէկին զաւակը, Ֆայէզ էլ Ղուսէյն, «կը յորդէր հայ կիներով, իրենց պզտիկներով եւ քանի մը հիւանդոտ մարդոցմով: Այս դժբախտները ողբալի վիճակի մը մէջ կը պտնուէին, որովհետեւ էրզրումի Սերուճ ճանապարհր բռնի ոտքով կտրած էին: ...Իրենց ընկերացող պինուորները ընդհանրապէս դիրենք ամայի տեղեր կ'առաջնորդէին, ուր պանդք կը ձգէին առանց ջուրի:

«Անոնք որոնք ծննդաբերութիւն կ'ունենային ճամբաներու բնթացքին, պէտք է որ լքէին իրենց զաւակները, որովհետեւ ուժ չունէին չալկելու, (եւ) կամ (ալ) մնային անապատին մէջ՝ մեռնելու անոնց հետ: Եւ այսպէս, այս դժբախտ դոհերը անդուլ քիւրտերու յանձնուեցան, եւ իրենց կեանքն ու պատիւը՝ անխիղճ ղահիճներու ձեռքերուն մէջ: ...Անոնցմէ չատեր նախընտրեցին անձնասպանութիւնը, քան թէ այս քիւրտերուն յանձնուիլ» (Ֆայէզ էլ Ղոսէյն, Հերոսական հայուհիան անցեալէն, Գահիրէ, 1960, էջ 6):

Անոնք որոնք տակաւին կարողացան յառաջանալ՝ Սուրուճէն անցան Ուրֆա եւ անկէ Հալէպ, ուր իրենցմէ առաջ հասեր էին այլ կարաւաններ, որոնց մասին 1915 Սեպտեմբեր 25ին կը դրէր գերման դեսպան Հոհենլոհէ՝ դրեթէ կրկնելով բառերը Հալէպի գերման հիւպատոսի տեղեկագրին թէ՝ «այս օրերուս արեւելքէն հետիոտն հասան երկայն տողաններ դրեթէ ասվալլուկ հայ կանանց եւ տղոց, եւ աւելի յառաջ քչուեցան՝ ցորչափ հոս անմիջապէս չմեռան...: Վերջերս դարձեալ փոխադրութիւններ կ'ըլլան դէպի Մուսուլ եւ Տէր Զոր»: Ապա՝ քննութեան առնելով մինչեւ հիմա հայերուն պատահածները, դեսպանը կ'եզրակացնէր, թէ «հակառակ Դրան ամբողջին ներպատակը հայ ազգին բնաջնջումն է... Թալէաթ պէյ, որուն մտադիր ընել տուի այս խրատց վիճակին մասին, թէեւ յօժարակամ խոստացաւ զարման տանիլ, սակայն չեմ կարծեր թէ կեդրոնին հրամաններն տարադրեալ հայոց մասին էական բարւոքում մը յառաջ բերեն» (Տաչեան, էջ 234–235):

Հայ կաթոլիկներուն ալ մեկնումով կարիներ կամ էրզրումը պարպուեցաւ կեանքէ: Մնացեր էին քանի մը հայեր միայն, Սթեփըրթրինի վկայութեամբ, տասնեւերկուքէն քսան հայ արհեստաւորներու ընտանիքներ, յիսուն ամուրի որմնադիրներ եւ տասնեւուրբը հայ աղջիկներ, որոնք ապաստան էին գտեր իր տունէն ներս: Որմնադիրները հայ գերեզմանատունին զամբանաքարերով, խաչքարերով եւ հայ ևկեղեցիներու սրբատաչ քարերով կը կառուցանէին իթթիհատական ակումբ մը: Ցետսպային, երբ աւարտեցաւ կառուցումը ակումբին, հայ որմնադիրները փոխադրուեցան Ելրնկա եւ քանի մը օրուան բանտարկութենէ ետք՝ լսլորն ալ պնդակահարուեցան: Ազատեցան միայն չորս հոգի, որոնք վիրաւոր վիճակի մէջ հասան կարին եւ ամէն ինչ պատմեցին ամերիկացիին: Սթեփրթրին կը խորհի որ մեւնոյն բաները պատահած ըլլալու են նաեւ այն հայ արհեստաւորներուն, որոնք վար էին դրուեր կարինի մէջ Թուրքերուն արհեստ սորվեցնելու համար: Իսկ ասոնցմէ դուրս կ'ըսէ անիկա, կային նաեւ երեսունհինգ յոյն ընտանիքներ ալ: կատարուեր էր մեծազոյնը ողբերգութիւններուն, եւ Պաղտատի մէջ Խալիլ կը սոնքար Թուրքերու կատարածով: «Հայաստանի սիրտը խլեցի հանեցի, կարգը եկաւ արարներուն», կ'ըսէր անիկա: «Ով որ օտմանեան մահիկին տակ գլուխ չի ծռեր՝ Հայաստանի վիճակին կ'ենթարկուի» (Լ. Մեսրոպ, 1915, Ազէտ եւ վերածնունդ, էջ 173): Այո՛, իրաւունք ունէր Խալիլ, որովհետեւ չա՛տ լաւ կը ճանչնար տարողութիւնը իր կատարած գոր-

ծին, ու տակաւին կը հաւատար Թուրքերու ջարդելու կարողութեան:

Կարինի մէջ մնացեր էին միայն Սթեփըլ-Թընի պատսպարած հայուհիները, եւ ամերիկացին տիղեկութիւն չունէր մնացեալներէն: Սթեփըլթըն ուրախ էր որ դռնէ ազատած էր տասնեւութը հայուհիները, երբ օր մըն ալ կարինի կերման հիւպատոսէն իմացաւ որ Թուրքերը կը ծրագրէին իր բնակարանը հրդեհի տալ եւ ստեղծուած կացութենէն օգտուելով՝ ձեռք անցընել հայ աղջիկները: Սթեփըլթըն պատաւ փրկութեան ո՛չ մէկ միջոց, բացի ռուսական բանակներուն մուտքը կարին, եւ սպասեց անոր:

ՀԱՑ ԿԱՄԱԽՈՐՆԵՐՈՒ ԿԱՐԻՆ ՄՈՒՏՔԸ

1916 Փետրուար 13ին կարինէն մեկնեցաւ կերման հիւպատոսը. յաջորդ օրը անոր հետեւեցաւ պարսկականը՝ դէպի Երզնկա: Փետրուար 14ին տեսակցութեան մը ընթացքին կուսակալ Թահսին պէյ հաղորդեց Սթեփըլթընին, թէ կարինի Թրքական վարչութիւնը պիտի մեկնէր Փետրուար 15ին. այս առիթով խնդրեց անկէ որ կարին մտնող ռուս հրամանատարութեան մօտ բարեխօսէր, որպէսզի խնայուէր քալաքի Թուրք ազգաբնակչութեան, որովհետեւ, ճշդեց Թահսին, հայկական տեղահանութիւններուն եւ ջարդերուն մէջ կարինի Թուրքերը պատասխանատուութիւն չունէին: Յաջորդ օրը մեկներ էին Թահսինն ու իր չորս պատար. նոյնհետայն քաղաքին Թուրք երեւելիները խնդրեցին Սթեփըլթընէն որ երբ հասնէր ռուսական բանակը՝ քաղաքին կողմէ ելլէր զայն դիմաւորելու: Ամերիկացին մերժեց այս մէկը, ուսկայն յաջորդ օրը երբ ռուսական բանակր հասաւ կարին՝ ներկայացաւ անոր հրամանատարին եւ Թահսինի խօսքը հաղորդեց անոր:

1916 Փետրուար 16ին կարին մտնող առաջին ռուս բանակայինը եղաւ սպիտակ քազաք մը. անոր յաջորդեցին կովկասահայ կամաւորները, որոնք թաղէ թաղ, փողոցէ փողոց չրջեցան եւ հա՛յ փնտռեցին ամէն կողմ: Բայց հայերու փոխան գտան հայերու կողմէ լքուած եւ աւարի տրուած հայկական չուկան, քանդուած եկեղեցիները, աւերակի վերածուած հայ դպրոցները, փոչիի վերածուած պետական դիւանարանը, եւ միայն չո՛րս հայ աղջիկներ Թուրքերու տուներէն, որոնք աւելնալով Սթեփըլթընի մօտ ապաստան գտած հայուհիներուն՝ կազմեցին ամբողջ հայ բնակչութիւնը նախապէս ա՛նհետացած երեսուն հազար հաշուող կարինի հայութեան:

Ոչ մէկ նորեկ կրնար նկատել, թէ կաթինը կամ էրզրումը հիմնական կերպով նկարագիր էր փոխեր: Բոլո՛ր տուներն ալ Թուրքերու կողմէ վերաբնակուած էին, եւ, ան որ չէր դիտեր կարինի պատմականօրէն հայկական քաղաք մը լլլալը՝ դժուա՛ր թէ կարենար յմբռնել անոր կրած փոփոխութիւնը: Այո՛, փոխուա՛ծ էր քաղաքը, եւ անոր հետ նաեւ ամբողջ պատար: 1914ին երկու հարիւր տասնեւհինգ հազար հայ աղգաբնակչութիւն հաշուող կարինը եւ չրջակայքը յեղակարծօրէն առեր էին սեւ քղամիդը Թրքութեան: Լքուած, աւերակոյտի վերածուած տեսք մըն էր ամբողջ նահանգին ունեցածը, որուն հիմա կարօտով կը նայէր ռուսական սահմանէն կովկաս անցած իւրաքանչիւր կարնեցի, քղեցի, բաբերդցի, կամ երզնկացի: Անոնք որոնք կարողացեր էին հասնիլ Միջագետքի եւ Սուրիոյ տնապատնեները՝ ցաւով կը յուսային այն օրը՝ երբ պետի սրդարութիւն ըլլար կոտորակուած, բզպրքտուած, խորտակուա՛ծ հայութեան:

Համաչխարհային պատերազմի վոխճանը փոխձնց յոյսերու չքեղ արչալոյս մը բանալ էր թո՛ր հայերուն համար: Եւ անոնց հետ նաեւ՝ կարինի եւ չրջակայքի հայերուն: Բայց եւրոպական դիւանագիտութիւնը վերստի՛ն եկաւ քանկալու երկիր վերադառնալու ամէն յոյս, մանաւանդ որ արդէ՛ն իսկ սկսեր էր թեւ ու թիկունք առնել Քեմալական շարժումը, որ 1919 Յուլիս 23ին կարինի մէջ բացուած Թուրք ազգայնական համաժողովի մը եզրակացութեամբ կ՛ըսէր Յուլիս 27ին թէ՝ «առանց ներկայացուցչական ժողովի արտօնութեան՝ արտայաղթողներուն վերադարձը դէպի արեւելեան նահանգները՝ խստիւ արգիլուած է: Այս կոմիտէն արդէն իսկ նկատի առած է այն վայրերը որոնք ամէնէն աւելի ենթակայ են վտանգի: Ծրագիր մը մշակուած է ժողովուրդի պարենաւորումին համար: Եթէ տեղական իշխանութիւնները ներկայացուցչական ժողովէն արտօնութիւն առնելու ի վիճակի չեն՝

կրնան իրենց պատասխանատուութեան ներքեւ ժողովուրդի տեղահանութեան համար միջոցներ ձեռք առնել» (Փոլ տը Վէռ, Լա փասիոն տը լա Սիլիսի, 1919–1922, Փարիզ, 1954, էջ 349)։ Հազիւ երկու ամիս անցած՝ քեմալականները զումարեցին երկրորդ ժողով մը, այս անգամ Սեբաստիայի կամ Սվազի մէջ, որ 1919 Սեպտեմբերը 9ին յայտարարեց, թէ Թրքական հայրենիքը կը բաղկանար այն բոլոր հողամասերէն, որոնք 1918 Հոկտեմբեր 30ի Մուտրոսի զինադադարին կայսրութեան մաս կը կազմէին. աւելին՝ Թուրքիա պատրաստ էր իր ամբողջականութեան պահպանումին համար վերստի՛ն կռիւի դաշտ իջնելու, եւ ինչ որ ամէնէն հետաքրքրականն էր՝ ժողովը կը յայտարարէր որ աչխարհի վրայ կար ո՛չ մէկ ուժ, որ կարենար Թրքական հողամասի որեւէ մաս անջատել մայր հայրենիքէն. իսկ, մա՛նաւանդ, ժողովը կ՝որոշէր ամէն ձեւով պաշտպանել արեւելեան նահանգներուն մէջ անկախ Հայաստանի մը եւ արեւմտեան Անատոլուի մէջ անկախ Քունաստանի մը կազմութեան դէմ (Էլիըթ Կրինըլ Միրզ, Մատըրն Թըրքիի, էվոլիւշիօն – Իհոնոմիք Ինթըրփրիթէյշըն, 1918–1923, Նիւ Եորք, 1924, էջ 627)։

Պայքարի՞լ, ըսի՛ն Թուրքերը. ըսին նաեւ հայե՛րը, եւ սակայն, անգամի մը համար եւս փաստուեցաւ թէ իրաւունքը զօրաւորինն էր, եւ եւրոպական դիւանագիտութիւնը պարզօրէն սխալա՛ծ էր հայկական բարենորոգումներու հարցով ճակատ կազմելով քաղաքակի՛րթ, մարդկայնակա՛ն եւ մչակոյթի, ո՛չ մեծ մչակոյթի տէր Թուրք մե՛ծ ժողովուրդին դէմ։ Սխալե՛ր էր, որովհետեւ ինչ որ հայերը կոչեր էին հայկական նահանգներ՝ հայկական չէի՛ն արդէն, որովհետեւ Օսմանեան կայսրութեան արեւելեան վեց նահանգներուն մէջ կատարուած քուէարկութիւնը ցո՛յց կու տար ճշմարտութիւնը այս մէկին։

Ալ պէտք կա՞ր աւելին։ Պատմութիւնը ինքզինքն էր կրկներ, եւ ոճիրն ու սուրը յաղթեր էին իրաւունքին եւ արդարութեան։ Կարինը եւ չրջակայքը այլ յաղթանակի ճամբուն վրայ ինկած վայրե՛ր էին լոկ, իսկ հայութիւնը կարինի նահանգին՝ պոհր այն վայրագութեան եւ սուտին, որ մարդեր դիւանագիտութիւն կը կոչեն երբեմն։

Այդքա՛ն, եւ ուրիշ ոչինչ։

(Պէյրութ)

Մուտուրկու Լուսաւորչաց վանքը (կարին), պզծուած թուրքերու կողմէ…

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ եւ ՍԱՄՍՈՆԻ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՋԱՐԳԵՐԸ

Մ. ԳՈՒՇԱԿՃԵԱՆ

Դարեր չարունակ ծաղկուն գաղութներ ունեցած ենք Սեւ ծովու արեւելեան ծովափնեայ նահանգներուն մէջ: Տրապիզոնէն Սամսոն երկարող ծովեզերեայ չրջանին մէջ, որ սոյն գլխաւոր երկու քաղաքներէն զատ կ'ընդգրկէ բազմաթիւ հայաբնակ գիւղեր, հայերը կը ներկայացնէին նկատառելի թիւ եւ ունէին կազմակերպուած ազգային, մշակութային, կրօնական ու տնտեսական կեանք: Միայն Տրապիզոնի եւ չրջակայքի հայերուն թիւը առաջին աչխարհամարտէն անմիջապէս առաջ կը հասնէր չուրջ 60 հազարի: Բոլոր կարեւոր գիւղերը ունէին դպրոց եւ եկեղեցի:

Գիւղացիներուն տնտեսական կեանքը չատ փայլուն չէր թէեւ, սակայն անոնք թչուառ չէին: Հողագործական աչխատանքներէ եւ չարք մը անկարեւոր տեղական արհեստներէ դատ նկատելի թիւով գիւղացիներ կը զբաղէին կենդանատուծութեամբ եւ ձկնորսութեամբ: Այդ չրջաններէն արտասուած խամսիի ձուկերը հռչակաւոր էին:

Թուրք աղաներու բռնութիւններն ու կեղեքումները անպակաս էին սակայն: Գիւղացիները ստիպուած էին ձրի աչխատիլ աղաներուն համար: Սովորական երեւոյթներ էին կալուածական բռնագրաւումները պարտքի փոխարէն:

Թուրք աղաներէն զատ, թուրք աւազակներն ու փախստականները նոյնպէս կը կողոպտէին գիւղերն ու չէնքերը:

Գէտք է նչել սակայն, որ գիւղացիները միչտ ալ կրաւորականօրէն չէին ենթարկուիր աղաներուն եւ աւազակներուն քմահաճոյքներուն եւ հարստահարութեանց: Դիմադրութեան փորձեր կը կատարուէին յաճախ: Տրապիզոնի չրջանի հայերուն քով դիմադրական ոգին միչտ ալ բարձր եղած է:

Ինչ կը վերաբերի Տրապիզոն քաղաքին, հոս կացութիւնը տարբեր էր: Ընդհանրապէս հայերը ունէին ծաղկեալ տնտեսութիւն: Առեւտրական եւ արդիւնաբերական բոլոր կարեւոր ձեռնարկութիւնները բացառապէս հայերուն եւ յոյներուն ձեռքը կը գտնուէին:

Տարանցիկ (թրանզիթ) վաճառականութիւնը առաւելապէս հայերուն մասնագիտութիւնը կը նկատուէր: Ձեռներէց գործի տէր հայեր չատ յաջող կերպով կազմակերպած էին առեւտրական այս գործառնութիւնները, որոնք մեծ չահոյթի աղբիւր դարձած էին:

Առեւտուրէն զատ կարեւոր արհեստները նոյնպէս հայերուն ձեռքը կը գտնուէին: Ոսկերչութիւնը, պղնձագործութիւնը, դերձակութիւնը, կօչկակարութիւնը, ատաղձագործութիւնը եւ երկրագործութիւնը գլխաւոր արհեստներն էին, որ կիրարկութեան կը դրուէին Տրապիզոնի մէջ հայ վարպետներու կողմէ: Ոսկի եւ արծաթէ չինուած գօտիները (քամար) մինչեւ կովկաս կ'արտածուէին: Զկնորսութեան մէջ եւս հայերը առաջին տեղը կը գրաւէին:

1908ի խարուսիկ սահմանադրութենէն ետք՝ հայերը տնտեսապէս աւելի բարգաւաճեցան։

Կրթական, կրօնական ու ազգային կեանքերու մէջ եւս գործերը լաւ հունի մէջ էին։ Տրապիզոնի առաջնորդն էր պատերազմի նախօրեակին Դուրեան Վարդապետը, որ հայրենասէր ու կրթանուէր եկեղեցական մըն էր։ Եղեռնի ընթացքին երզնկայի չրջանին մէջ նահատակուեցաւ ան։

Տրապիզոն ունէր իր հայկական դպրոցները, ուր իտալիստ ուսուցիչներ անձնուիրութեամբ կը ծառայէին նոր սերունդի հայեցի դաստիարակութեան նուիրական գործին։

1913ի ամրան, Տրապիզոնի Առաջնորդ Դուրեան Վարդապետի նախաձեռնութեամբ գումարուեցաւ Պոնտոսի ուսուցչական համագումարը՝ Տրապիզոնի վանքին մէջ (այս վանքը կը գտնուի Տրապիզոնի հարաւ արեւելքը՝ կարնոյ մեծ ճամբուն վրայ)։ Այս իրազարձութիւնը, իբր իւրայատուկ երեւոյթ, ցոյց կու տայ կրթական գործին բարձր մակարդակը Տրապիզոն քաղաքի եւ չրջակայ գիւղերուն մէջ։

Տրապիզոնի եւ գիւղերուն մէջ մասնաճիւղեր ունէին մեր քաղաքական կազմակերպութիւնները։

***

Ա. Աչխարհամարտի նախօրեակին Սամսոն կը հաչուէր չուրչ 5000 հայութիւն։ Ծոխներու թիւը կը հասնէր 10,000ի, իսկ Թուրքերունը՝ 15 հազարի։ Հայերը քաղաքի հիւսիսային թաղամասը կը գտնուէին. յոյները՝ քաղաքի հարաւ արեւմտեան մասը, իսկ Թուրքերը սեպի նման մտած էին երկու թաղերու միջեւ՝ բաժնելով հայերը յոյներէն։ (Վ. Միհանեան, 1915 Թուականը. էջ 13)։

Ի տարբերութիւն Թուրքիոյ միւս չրջաններէն, Սամսոնի հայերուն ու Թուրքերուն փոխյարաբերութիւնները սկիզբէն սիրալիր եղած են։ Բարի դրացնութեան սկզբունքին հաւատարիմ մնալով՝ հայերը եւ Թուրքերը ընդհանրապէս ապրած են համերաչխ՝ փոխադարձաբար գնահատելով զիրար։ Սուլթան Համիտի չարդարար քաղաքականութիւնն իսկ ժխտական լուրջ ազդեցութիւն չէր կրցած ունենալ Սամսոնի Թուրքերուն բարի դրացիական տրամադրութիւններուն վրայ։

Տնտեսական գետնի վրայ հայերը հոս եւս բարգաւաճ վիճակ մը ունէին։ Նիւթապէս ամէնէն անկարներն իսկ փոքրիկ եկամուտ մը կ'ապահովէին։ Տասէն տասնը հինգ մեծահարուստ հայ առեւտրականներ քաղաքի եւ չրջանններու ներքին եւ արտաքին առեւտուրը իրենց ձեռքերուն մէջ կեդրոնացուցած էին։

Ինչ կը վերաբերի արհեստներուն, մեծ տոկոսով հայոց ձեռքն էին անոնք եւ մասամբ մըն ալ յոյներուն։ Չկնորսութիւնը նոյնպէս եկամտաբեր զբաղմունք մըն էր՝ որուչ դասակարգի մը հայերուն համար։

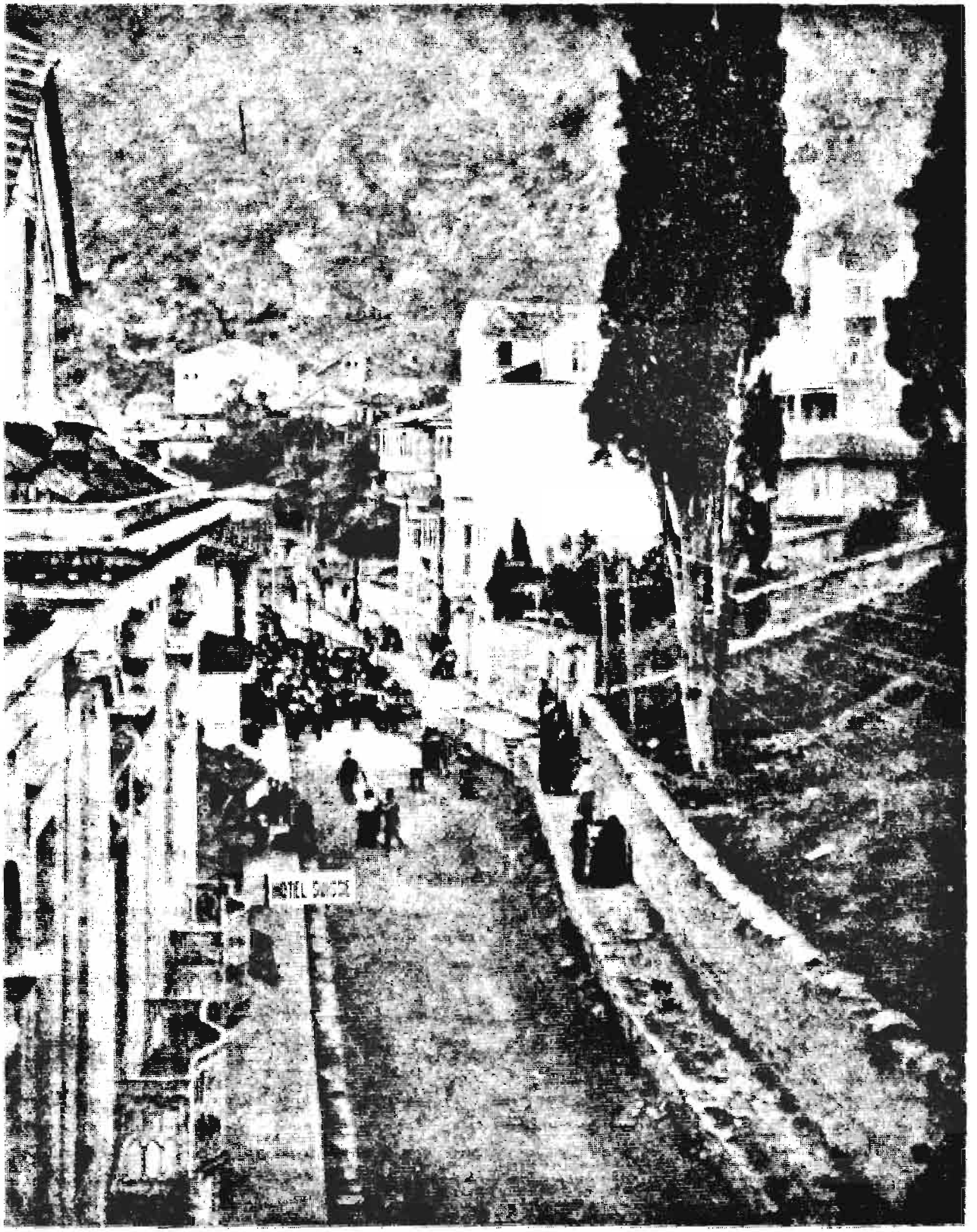
Օսմանեան սահմանադրութենէն ետք, կրօնական, կրթական եւ ազգային կեանքը հիմնապէս վերափոխուելով, բարւոք հունի մը մէջ մտած էր։ 1914ին երեք վարժարաններ (երրորդը մանկապարտէզ) կը գործէին Սամսոնի մէջ, չուրչ 800 երկսեռ աչակերտութեամբ։ Դպրոցները կազմակերպուած էին արդի մանկավարժական սկզբունքներով։ Գաչտոնի կոչուած էին մասնագէտ համալսարանական ուսուցիչներ, դպրոցի տարեչրջանի վերջաւորութեան կը կազմակերպուէին մարզահանդէսներ, որոնք բացառիկ յաջողութիւններ արձանագրելով, համատարած ոգեւորութիւն կը յառաջացնէին։

Սամսոնի առաջնորդն էր Զաւէն Վարդապետը՝ պարկեչտ, պաչտօնին գիտակ եւ ազգասէր եկեղեցական մը։ Սամսոնցիք հպարտ էին իրենց փառաւոր եկեղեցիով։ Առաջնորդին նախագահութեամբ գործող քաղաքական խուրհուրդը կը վարէր թաղին գործերով։

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՋԱՐԴԵՐԸ

1914 Օկտոտոս 1ին Առաջին Համաչխարհային պատերազմը չղթայազերծուեցաւ։ Գայզերական Գերմանիոյ քաղաքական աղիտալի աղդեցութեան ենթարկուած Իթթիհատական ղեկավարութիւնը թշնամութեանց ըմկղրնաւորութեան օրէն իսկ սկսաւ Թուրքիան նախապատրաստել Գերմանիոյ կողքին պատերազմին մասնակցելու։ Անմիջապէս զէնքի տակ կանչուեցան 18–35 տարեկան այրերը։

Պատերազմի առաջին օրերուն, բովանդակ Թուրքիոյ մէջ քիչ թէ չատ բարեկամեցողու-

Տրապիզոնի փողոցներու մէջ թուրքերը հայեր «կ'ոլսաց», զանոնք ափսոսելու նպատակով
(ֆրանսական «Իլլիւսթրասիոն» թերթի 1916 Յուլիս 29ի թիւէն)

Թիւն կը տիրէր հայերուն նկատմամբ (դէթ երեւութապէս այդպէս էր)։ Սակայն երբ Թուրքիա պաշտօնապէս դիրք ճշդեց Գերմանիոյ կողքին ընդդէմ Դաշնակիցներուն եւ ռուս-Թրքական բախումները սկսան արեւելեան ճակատին վրայ, Թրքական իշխանութիւններուն դիրքը հանդէպ հայերուն հիմնապէս փոխուեցաւ։ Հայերը հոչակուեցան ռուսերուն հաշուոյն աշխատող ներքին Թշնամիներ։

Տրապիզոն եւ Սամսոն ըլլալով նաւահանգիստներ Սեւ Ծովուն վրայ՝ ռազմապիտակն դետնի վրայ ղեկավարութիւն կէտեր էին։ 1915 Յունուարի առաջին շաբաթուան ընթացքին ռուսական մարտանաւեր Տրապիզոնին մօտենալով բուռն ռմբակոծութեան ենթարկեցին քաղաքին զինուորական կեդրոնները։ Ռմբակոծութիւնը կրկնուեցաւ եւ մեծ վնասներ պատճառեց։ Այս դէպքէն ետք Թուրքերուն վերաբերմունքը հայոց նկատմամբ բացայայտ կերպով Թշնամական դարձաւ։ Իսկ ռուսական բանակը երբ սկսաւ յառաջանալ Արեւմտեան Հայաստանի մէջ, Թրքական բանակին պարտութեան գլխաւոր պատասխանատուն նկատուեցաւ հայ ազգաբնակչութիւնը։

1915 Ապրիլ 19ին զանգուածային խուզարկութիւններ կատարուեցան Թէ՛ Տրապիզոնի եւ Թէ չրջանի հայկական գիւղերուն մէջ։ Խուզարկութիւնները որեւէ արդիւնք չտուին։ Խուզարկութեան սարսափի այս պահերը երեք օրեր տեւեցին։

Պոլսոյ հայ մտաւորականներու հաւաքական ձերբակալութիւններուն եւ աքսորի դուռդադիպող սոյն խուզարկութիւններէն ետք չուրջ երկու ամիս Թէեւ հաւաքական նոր միջոցառումներու չդիմեց կառավարութիւնը, սակայն մասնակի ձերբակալութիւններն ու սպանութիւնները անպակաս էին։ Սարսափի մթնոլորտը հետզհետէ աւելի կը խտանար Թէ՛ Տիապիզոնի եւ Թէ չրջակայքի գիւղերուն մէջ։

Յունիս 12ին Թուրք մունետիկներ հայոց թաղերը պտտելով աղդարարեցին, Թէ բոլոր հայերը հինգ օրէն պէտք էր պատրաստուէին դէպի երկրին խորերը դաղթելու։

Մինչ այդ, Տրապիզոնէն եւ չրջակայ գիւղերէն 42 աչքի ղարնող անձնաւորութիւններ ձերբակալեցին, եւ Սամսոն աքսորելու պատրուակին տակ նաւակներով դուրս տարին Տրապիզոնէն եւ... չարդեցի՛ն։

Իբր յաջորդ նախապատրաստական քայլ՝ Տրապիզոնի դաւառին վալի ձեմալ Ազմին ժողովուրդէն սիրուած ու յարդուած քանի մը հայեր չրջանները ուղարկեց, Թելադրելով իրենց որ յորդորեն ժողովուրդը հնազանդելու կառավարութեան՝ դաղթելու մասին առած որոչումին, հակառակ պարագային սպառնալով որ «քանի մը անխելքներու պատճառաւ ժողովուրդը կոտորել կու տամ. այլապէս՝ բոլորդ ալ ապահով կ'երթով ձեր նոր բնակավայրերը կ'երթաք»։

Այս անձերը, ինչպէս նշան եւ ղեւոնդ քահանաները, կարապետ Մնացականեան էֆենտի եւայլն, ակամայ կատարեցին իրենց տրտուր դերը, եւ ժողովուրդը զէնքի չդիմեց։

Տեղահանութեան որոչուած օրը Թուրք ժանտարմաները Տրապիզոնէն դէպի արեւելք հաստատուած հայ գիւղերուն բնակչութիւնը, Թիւով 4000, հաւաքեցին ծովեզերք՝ Դրոնայի Զարչիին քով։

Յաջորդ օրը բանտարկուած այրերը բանտերէն դուրս հանելով եւ խումբերու բաժնելով՝ կապուած ձեռքերով խառնեցին գաղթող ժողովուրդին հետ եւ կալաֆկայի գետի հետքերով՝ դէպի լեռ քշեցին։

Երբ ժողովուրդը գետին վրայ նետուած առաջին կառմուրջին կը հասնէր, հետեւելով երիտասարդ գեղացի կնոջ մը օրինակին, 25 այլ կիներ, զաւակնին կուրծքերնին սեղմած՝ նետուեցան փրփրեալ գետին գոգը, նախամեծար համարելով գետի ալիքներուն յանձնուիլ քան թէ պիղծ ջարդարարներու կողմէ լլկուիլ...

Գիւղերէն հեռանալով, կապկպուած այրերը ճամբայէն դուրս հանուեցան եւ խոշտանգուելով նահատակուեցան։

Երեկոյեան գաղթականներուն մնացորդացը հասաւ Սրղանլի դաշտը, որ անմիջապէս չորս կողմէ պաշարուեցաւ ժանտարմաներուն ու չէթէներուն կողմէ։

Ժանտարմաները նախ ծերունի հերոս Զալուք Պօղոսը դուրս հանեցին խումբէն եւ սկսան ծաղրանքի նչաւակ դարձնել։ Ծերունին խիղախօրէն գոչեց.— «Ձեռքերը կապուած մարդիկը ծաղրելը կամ սպաննելը քաջութիւն չէ, վա՛տեր»։ Այս ըսելով ան կուրծքը կը բանար՝ պոռալով դահիճներուն երեսին.— «Կրակեցէ՛ք, չուներ»։

Մեր ունիին սպանութենէն ետք հալածական սպանդը սկսաւ։ Ողբն ու կոծը եւ սրտակեղեք աղաղակները մինչեւ երկինք կը բարձրանային։ Գիշերը վրայ հասաւ, օրհասական գիշեր մը։ Յաջորդ առտու յայտնի կ'ըլլար, որ 4000 անձերէն միայն 700 խլեակներ ողջ մնացած էին։

Արիւնաքամ կարաւանը երեկոյեան հասաւ Տաչ Քէօփրի։ Գիշերը՝ Շաթիրզատէ Իսմայիլ պէյ իր մարդոցմով եկաւ եւ զատեց գեղեցիկ հարսերն ու աղջիկները···։

Յաջորդ առտու տխրատեսիլ կարաւանը շարունակեց իր արիւնոտ ճամբան։ Երզնկա հասած պահուն ան կը հաշուէր միայն··· 500 մարդկային խլեակներ։

Երզնկայէն խումբը տարուեցաւ Քեմախի կամուրջը, ուր բոլորն ալ ջարդուեցան կացիններով, բիրերով ու բարերով եւ դիակները ջուրը թափուեցան։

Սրղանլիի ջարդի գիշերը, տիրող խաւարէն օգտուելով, նկատելի թիւով հայեր յաջողեցան հեռանալ խումբէն եւ ապաստանեցան մօտակայ Սենջան Մխոխորի անտառները։

Յաջորդ առտու՝ համանուն գիւղի Թուրքերը, հոտ առնող բարակ շուներու պէս երեւան հանելով տարաբախտ հայ գաղթականներուն թաքստոցը, անխնայօրէն ջարդեցին անզօր եւ անպաշտպան խլեակները։ Սպաննուածներուն թիւը կը բարձրանար շուրջ 300ի։ Նախիպ Օղլու Թեմելը անունով չարագործը մեծ աւերներ կը գործէր, սակայն վրիժառու հայ գնդակ մը չանսաւոր կ'ընէր դայն ի վերջոյ։

♣

Մարդակեր Ճեմալ Ազմի մէկ կողմէ հայերը դէպի սպանդանոց կը ղրկէր, իսկ միւս կողմէ Ասլան պէյ կոչուած աւազակապետին 500 ընտիր ձիաւոր զինուորներէ բաղկացած խումբ մը կու տար, որպէսզի այս վերջիններս արգելք հանդիսանային, որ հայ զինեալ փախստականները օգնութեան ձեռք կարկառէին ջարդուող հայ անոք ժողովուրդին։

Տրապիզոնի չրջանը կը հաշուէր շուրջ 60,000 հայ ազգաբնակչութիւն, որուն շուրջ 14 հազարը կը բնակէին Տրապիզոն, իսկ մնացեալները ցրուած էին Տրապիզոնի նահանգին, առաւելապէս ծովամերձ չրջաններուն մէջ։

Տրապիզոնի չրջակայքը կային բազմաթիւ գիւղեր զուտ հայաբնակ եւ կամ կէս հայ բնակչութեամբ։ Հայաբնակ սոյն գիւղերէն կարելի է յիշել Կիւչանա, Համչէն, Մինկիլա, Կոռպի, Կալաֆկա, Սիւրմէնէ, Աֆեանց, Ճոչարա, Մինասլի, Սկաֆիտաս, Կրոմիլա, Զիֆանոս եւայլն։ Վերջին երկուքը Տրապիզոնի ամառանոցներն էին։

Այս եւ բազմահարիւր ուրիշ գիւղեր եւ չէներ քանի մը օրուան մէջ կը պարպուէին իրենց բնակիչներէն, որոնք իբր իրական եւ իրաւական տէրերը անոնց, դարեր չարունակ ապրեր էին հոն, եւ իրենց քրտինքով ու արիւնով ոռոգեր ու չէն էին պահեր այդ հողերը։

Կոռպի չրջանին մէջ դիմադրութեան որոշ փորձեր կատարուեցան. սակայն ուժերու ցրուածութիւնը եւ դիմադրական չարժման նախապատրաստուած ծրագրի մը բացակայութիւնը վիժեցուցին զանոնք։ Բայց կարգ մը չրջաններու մէջ այդ չարժումները որոշ դրական արդիւնքներ տուին։ Այդ իրողութեան ներկայ յօդուածի վերջին մասին մէջ կ'անդրադառնանք։

ՏՐԱՊԻԶՈՆ ՔԱՂԱՔԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Տեղահանութեան հրամանի երրորդ օրը, տրապիզոնցի նաւակավարներու ղեկավարը, Ճեմալ Ազմիի մեղսակցութեամբ, որոգայթ մը լարեց քաղաքի հայ հարուստներուն դէմ, որպէսզի անոնց հարստութիւններուն տիրանար։ Իբր թէ վալիէն ծածուկ, առաջարկ ներկայացուց դանոնք իր նաւակներով Ռուսիա փոխադրելու։ Մեծատուն հայ ընտանիքներ, 38 հոգիէ բաղկացած, նախ պատրաստակամութիւն յայտնեցին մեկնելու, սակայն չուտով անդրադառնալով թէ խաբուած էին, մերժեցին եղած առաջարկը եւ քանի մը օր ետք խառնուելով ժողովուրդի կարաւանին՝ իրենց բախտը միացուցին անոնց ճակատագրին։

Առաջին փորձի ձախողութենէն ետք նաւակավարներու ղեկավարը փորձեց ուրիշ

խումբ մը թակարդը ձգել՝ միչտ խոստանալով վիրենք ուսական հոզ ցամաք հանել: Այս անգամ յաջողեցաւ: 40 հոգիէ յաղկացած այս խումբը նստեցուցին նաւու մէկ կողմին վրայ, իսկ իւրաքանչիւրին դէմ դիրք պրաւեց զինուած Թուրք մը, ընդորը միասին 41 անձ: Հայերը չուտով զգացին խարուած ըլլալնին եւ որոչեցին պատուաւոր ձեւով մեռնիլ, մանաւանդ որ բոլորն ալ պինուած էին: Երբ նաւակը ծովու բոյսերը հասաւ, նաւավարի մէկ նչանին վրայ Թուրքերը իրենց ատրճանակներով կրակեցին հայերուն վրայ: Սակայն միաժամանակ այս վերջիններն ալ կը կրակէին:

Կրակոցին յաջորդեց քար լուռիւն, եւ ահաւոր խաւարին մէջէն, իր ղեկավարէն զըրկուած նաւակը սեւ ուրուականի մը պէս սկսաւ տատանիլ ծովուն վրայ:

Այս սպանդէն ողջ մնացին միայն երկու անձեր. Ադամ Յովսէփեան եւ չապին կարապետ Անդրանիկը: Անոնք մահուան նաւակը իր բեռէն պարպելէ ետք վերադարձան գամաք:

Տարագրութեան օրերուն տեղական բնոյթով ընդդիմութեանց չարքէն կարելի է յիչել հնչակեան Սարգիսեան եղբայրներու հերոսական խիզախումը: Գուրգէն եւ Պարոյր Սալդիսեանները (ատոլին ոստիկան եւ երկրորդը բանակային սպայ) եւ իրենց հայրը Յարութիւն որոչեցին սուղ ծախել իրենց կեանքը եւ հերոսական ու խիզախ ծրագիր մը յղացան: Անոնք յառաջադրեցին ապաննել մարդակեր վալի Ջեմալ Ազմին:

Գայթուղիկ նիւթերով զինուած Թուղիկ խումբերով ամբողջ քաղաքը հրդեհի տալէ ետք, սպայ Պարոյր Սարգիսեանի հրամանատարութեան տակ գտնուող չորս թնդանօթներով Ջեֆթանոզ առաջնորդող բարձրութիւներու վրայէն ռմբակոծութեան պիտի ենթարկուէին Տրապիզոնի Թրքական դիմադրական կէտերը:

Իրենց յանդուգն ծրագրին համակիրներ չգտնելով սակայն, Սարգիսեանները որոչեցին իրենց անձնական միջոցներով գործադրութեան դնել այն: Գուրգէն կնոջ հագուստներ հագնելով կը սկսէր հետապնդել Ջեմալ Ազմին, սակայն պարտէզի մէջ կը ձերբակալուէր եւ ապա խոչտանգուելով կը սպաննուէր:

Վալիին ահաբեկումէն ետք Յարութիւն Սարգիսեան պիտի հրկիզէր իր տունը, ինչ որ ապրիլեանի պիտի ըլլար Պարոյրի համար, որ իր տրամադրութեան տակ գտնուող Թնդանօթներով ռմբակոծէր քաղաքը: Սակայն այն պահուն երբ Գուրգէն կը ձերբակալուէր քաղաքին մէջ, նոյն ժամուն Պարոյր եւս ճանչցուելով օձիքը ձեռք կու տար: Իսկ իրենց հայրը, անտեղեակ իրադարձութիւններուն, երկար սպասումէն յուսահատած, ինքնագլուխ կերպով կը հրկիզէր իր տունը: Այս արարքը կը վիժեցնէր խնամքով պատրաստուած հերոսական այս ծրագիրը, որ յաղթղելու պարագային վրիժառութեան փառաւոր արարք մը պիտի ըլլար:

Տեղահանութեան հրահանգին չհնազանդելով՝ դիմադրելով մեռնիլ նախընտրեցին նաեւ երկու իիզախ հայեր՝ Մեղրակ Սէյրանլին եւ Երուանդ Տէրտէրեանը, որոնք իրենց բնատնիքներուն ամրացան առաջինին տան մէջ եւ ժամեր չարունակ կռուելով զիրենք չրջապատող մեծաթիւ Թուրքերու դէմ, մեծ կորուստներ պատճառեցին անոնց: Ապա երբ գնդակները հատնելու վրայ էին, ողջ թչնամիին ձեռքը չիյնալու նախանձախնդրութեամբ, վերջին գնդակներով սպաննեցին իրենց ընտանիքներուն անդամները ու յետոյ՝ իրենք զիրենք:

Տրապիզոնցիներու տեղահանութիւնը սկսաւ Յունիս 17ին եւ տեւեց մինչեւ Յուլիս 6: Ժողովուրդը միակտուր կերպով քաղաքէն դուրս չերուեցաւ: Թաղերու հիման վրայ, 400–500 հոգիներէ բաղկացած խումբեր կազմուեցան եւ ժանտարմաներու եւ իթթիհատական ղեկավարներու հսկողութեան տակ՝ քաղաքէն դուրս քչուեցան:

Այս կարաւաններուն յետագայ բախտի տնօրինութիւնը յանձնուած էր տխրահռչակ ոճրագործներու եւ չարագործներու, որոնցմէ կարելի է յիչել մեծ մարդասպան Թեքէլի Նչատը:

Մեկնելու պահուն քաղաքի հայերուն Թոյլ տրուեցաւ, որ սայլեր վարձեն եւ անոնց վրայ բեռցնեն իրենց արժէքաւոր իրերը: Ցղի կիներուն նոյնպէս իրաւունք տրուեցաւ իրենց տուները մնալ: Ցետագային սակայն դաժան դատաստան տեսան անոնց հետ:

Կարաւանները հազիւ քաղաքէն դուրս ելած՝ նչատի պէս չարագործներու կողմէ ա-

Թրքական բարբարոսութեան զոհեր, – տապարով խոշտանգուած ամմեղ հայեր...

ռաջնորդուած աւազակախումբեր կը յարձակէին անոնց վրայ, գեղեցիկ աղջիկներն ու հարսերը կը փախցնէին՝ արժէքաւոր իրերու հետ եւ Իթթիհատի ղեկավարներուն կը բերէին...:

Ապա կարաւանները ճամբանին չարունակեցին դէպի Երզնկա: Մինչեւ հոն հասնիլը բազմաթիւ նոր յարձակումներու, կողոպուտներու ու յափշտակութիւններու ենթարկուեցան: Անկարները, ծերերն ու հիւանդները անխնայ կոտորուեցան: Հիւանդութիւնն ու անօթութիւնը բազմաթիւ ուրիշներ հնձեցին, որով կարաւանները Երզնկա հասած ժամանակ, հազիւ թէ իրենց սկզբնական թիւին 30 առ հարիւրը կը ներկայացնէին:

Երզնկան ու չրջակայքը տրապիզոնցիներու գլխաւոր ջարդավայրը հանդիսացան: Զանոնք կոտորեցին կացիններով, բահ բրիչով եւ նետեցին Երզնկայի գետը:

Նոյն դժնէ բախտին արժանացան նաեւ Տրապիզոնի արեւմտեան չրջանի գիւղերուն հայ բնակիչները, որոնք ճամբու ընթացքին միացուած էին քաղաքի կարաւաններուն:

Առաջին կարաւաններով գաղթողներուն տխուր ճակատագիրը երբ յայտնի եղաւ տակաւին Տրապիզոնէն դուրս չհանուած հայերուն, հարուստները իրենց ապրանքներուն մէկ մասը պահեցին ամերիկացի միսիոնար Քրիֆորի եւ պարսիկ մեծահարուստ Ջաֆարին մօտ: Այս հնարքը պատճառ հանդիսացաւ, որ թուրք իշխանութիւնները աւելի խստանային տակաւին Տրապիզոն յամեցող հայերուն դէմ եւ բռնի սուիններու օգնութեամբ զանոնք դուրս վտարէին իրենց տուներէն: Լացն ու կոծը համակեցին աշխարհը: Փողոցները դիակներով լեցուեցան...:

Տեղահանութիւնը ամբողջանալէ ետք, քաղաքին մէջ մնացած 50–60 յղի կիները ողջ–ողջ ծովը թափուեցան: Սպաննուած հայերուն դիակները օրերով մնացին փողոցներուն մէջ:

Մահասարսուռ հայկական եղեռնի ու տարագրութեան ընթացքին գործուած անթիւ անհամար անհատական եւ հաւաքական ոճիրներու մէջէն արիւնոտ առանձին դրուագներու յիշատակութեան պարագային կարելի է կազմել բազմաթիւ հատորներ, որ այս կամ այն կառավարութեան հրատարակած «Մեւ գիրքեր»ը ստուերի մէջ պիտի ձգէին: Այս ձեւի դրուագներէն ամէնէն դժոխայիններէն մէկը անպայմանօրէն Տրապիզոնի 600 մանուկներու զանգուածային բնաջնջումն էր:

Տրապիզոնի տեղահանութեան աւարտուելէն ետք քաղաքին հայկական թաղերն ու փողոցները լեցուած էին խողխողուած հայերու դիակներով: Անօգնական մանուկներ ու մանկիկներ, փարած իրենց դիակնացած հարազատներուն, անօթի ու ծարաւ կը նուաղէին: Լալու ու ողբալու ուժ իսկ չունէին այլեւս:

Ի տես այս սրտաճմլիկ տեսարանին, Տրապիզոնի յոյներու Մետրոպոլիտ Խրիստոֆ քահանայ պիմումներ կատարեց կուսակալին քով, որպէսզի յանուն մարդասիրութեան, իրաւունք տրուէր իրեն հաւաքելու փողոցները, ճամբաներու եզերքները նետուած այս մանուկները: Ան վերջապէս յաջողեցաւ այդ արտօնութիւնը ձեռք ձգել: Քանի մը օրուան մէջ չուրջ 600 մանուկներ հաւաքուեցան եւ քանի մը տուներու մէջ խմբելով՝ մետրոպոլիտը դանոնք իր խնամքին տակ առաւ:

Տարադրութեան հետեւող առաջին օրերուն Տրապիզոնի Թուրք մեծամեծները եւ մանաւանդ իթթիհատական ղեկավարները զբաղած ըլլալով իրենց հարէմները ճոխացնելու դործով (անոնց մէջ տեղաւորելով յափշտակուած բազմաթիւ հայ ղեղադէմ հարսներ եւ աղջիկներ), ժամանակ չունէին զբաղելու տարաբախտ այս մանուկներու ճակատագրով: Մարդակերպ այս հիւդանէրէն կարելի է յիշել օրինակ Նայիլ պէյը, որ չուրջ քսան փոքրիկ աղջիկներ իր բարեկամներուն տուները ղրկած էր, որպէսզի երբ չափահաս պառնային անոնք, իր հարէմը հրիտասարդացնէին...:

Երբ «առաջնահերթ կարեւորութեամբ» այս գործերը աւարտեցան, կարգը եկաւ մանուկներուն: Պատրուակելով թէ պանդոկ չունէին որբանոցներու մէջ պիտի տեղաւորէր, վալին մետրոպոլիտի ձեռքէն խլեց սիրասուն ու տարաբախտ հայ որբուկները: Գազանաբարոյ Տոքթ. Ալի Սահիպ անոնցմէ 150 հոգի իր ձեռքով բունաւորելէ ետք, մնացեալները յանձնուեցաւ նաւակավարներու տխրահռչակ դեկավար Պայրաքտար Օղլի Ռահիմին, որ իր կարգին, մարդկային այս անտէր ու անտիրական խլեակները սակառներու եւ պարկերու մէջ լեցնելով ծով թափել տուաւ...:

Այս 600 մանուկներէն հրաշքով ութէն տասը հոգի միայն ազատեցան, կարծէք յիշեցնելու համար աշխարհին թէ՝ ինչե՛ր տակակ էր ընելու Թրքական անմրցելի լաբլաբաստիքինը:

**

Բոլոր հայերը տեղահանելէ ետք (Յուլիս 6, 1915), որպէսզի անոնց յիշատակն ու գործերը միանդամայն անհետացնէն, 20րդ դարու այս վանտալները քանդեցին նաեւ Տրապիզոնի հայոց եկեղեցիները, վարժարանները ու այլ պատմական յիշատակարանները:

Խոշտանդումներու ու մահուան քուրք մասնագէտները, փորձառական ձեռով, հետզհետէ սպանութեան ու չարչարանքներու նորանոր ձեւեր սորվեցան...

Այսպէս, դահիճները, դժբախտ զատապարտեալներուն հակայ փոսեր բանալ տալով, քանի մը հարիւր հոգի մէկ անգամէն անոնց մէջ կը թափէին ու ողջ ողջ կը թաղէին: Գետնի կիներն ու աղջիկները լկելէ ետք, մինչեւ կուրծքերը հողի մէջ թաղելով, կը ձգէին որ անօգնական, անօթի եւ ծարաւ մեռնէին...:

Գիւմիչխանէէն երգնկա տանող ճամբուն վրայ թէքքէն ղլխաւոր կայանն էր: Օր մը թէքքէի իշեւաններէն մէկուն մէջ բանտարկուած 100 այրեր, զլալով թէ վերջերնին ո՛չնչացում էր, բմբոստացան եւ պահակները դինաթափ ըրին: Անոնցմէ մէկ մասը յետապային լեռները ապաստանեցան եւ հոն կռիւը չարունակեցին:

Թէքքէի իշեւաններուն մէջ տեղաւորուած 1000էն աւելի կիներն ու մանուկները քչուեցան ղէպի երգնկա: Ճամբու ընթացքին ուրիշ խումբեր եւս միանալով այս կարաւանին, ան մեծցաւ եւ 2000ի հասաւ: Ապա մարդկային այս խլեակները լեցուցին բարձր պարիսպներով եղերուած վերեմաններու մը մէջ:

Գերեմանատունը ծածկուած էր անթաղ դիակներով, որոնք սարսափելի գարշահոտութիւն մը կը սփռէին: Զանոնք ներս քշելէ ետք, դռները փակեցին վրանին: Վեց օր մնացին հոն առանց հացի ու ջուրի: Եօթներորդ օրը դուրս հանուեցան դժոխքէն՝ անգամ մը եւս կողոպտուելով:

Այնուհետեւ կարաւանը առաջնորդուեցաւ Քեմախի կիրճը եւ հոս սկսաւ անխնայ կոտորածը: Սպանուածներուն դիակները գետը կը նետուէին: Մարդակերպ գիւղացիները կը բրնուէին մանուկներուն ոտքերէն ու ձեռքերէն եւ

Հրէշ Ճեմալ Ազմի փաշան՝
վրիժառու հայ գնդակէն զարնուած

օդին մէջ ցօնելով գետը կը նետէին զանոնք, ու այս վերջիններուն՝ իրենց խնայելու աղաչանքն ու պաղատանքը կը խառնուէին դահիճներու դիւային բրիչներուն հետ…

Այս դժոխային տեսարանին ականատես ու հրաշքով վերապրող Գեորգ Սարաճեան վերի մանրամասնութիւնները տալով կ'ըսէ, – «այս ողբերգական տեսարանին մեզի մօտեցան քանի մը գերմանացի «դիւութեա՛ն քոյրեր» ու սկսան քահ քահ ծիծաղիլ, չատ ղըւարճալի պոռնելով քրիստոնեայ ցեղի անմեղ պատկներուն այսպիսի պղտնական ուշնչումը…»: (Օրերուս հետ – *Միսաք Թորլաքեան. էջ 329*)

Հոս կ'արժէ պղտկըչել Տրապիզոնի ամերիկեան հիւպատոսին վկայութիւնները (28 Յուլիս 1915) *քաղելով Ռընէ Փինոնի «Հայերու բնաջնջումը» ղրքոյկէն.–*

«Մեծ թիւով երեւելիներ, թիւով 600, լեցուցին փոխադրանաւերու վրայ՝ Սամսոն ղըրկելու համար: Քանի մը ժամ ետք նաւերը վերադարձան պարապ: Ծովուն բացերը ժանտարմաներով լեցուն նաւեր անոնց կը սպասէին: Բոլորը սպաննուեցան եւ ծովը թափուեցաւ» (էջ 45–46)։

Տրապիզոնի Իտալիոյ ընդհանուր հիւպատոս Մ. Կորինի «Մեսաճերօ» թերթի թղթակցին ըրած յայտարարութեան մէջ ըսած է, թէ հիւպատոսարանը միջամտած է պոնէ ջարդերուն առաջքն առնելու համար· սակայն հակառակ տրուած խոստումին, հաւաքական բռնանութիւնները չդադրեցուած են հասարակաց կաթոլիկներու, բողոքականներու եւ լուսաւորչականներու։

Գ. Կորինի աւելցուցած է իր յայտարարութեանց մէջ, թէ քաղաքին 14 հազար հայերէն իր մէկնած պահուն 100 հոգի իսկ չկային, կա՛մ Սեւ ծով թափուած էին, կա՛մ Տէյրմէն տերէյի դետը նետուած (Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմութիւնը – *Ս. Ակունի* – էջ 178)։

Ականատեսի վկայութիւններ կու տայ մեզի նաեւ Տրապիզոնի Օթթոման պանքայի մէջ ծառայող պարատաղցի քաւասը, ըստ որուն վկայութեան, տեղահանութեան հրամանը եկած իրիկունը, կուսակցական եւ մտաւորական 40 հայեր ծովը կը նետեն եւ 500 հայ գինուորներ կը սպաննեն: Ձմրայ հանուած տարագիրները կը նահատակուին Ճեվիզլիկ ըսուած տեղը եւ կը նետուին Տէյրմէնի տերէյի գետը: Այնուհետեւ գարատաղցի քաւասը կու տայ տրապիզոնցի հայերուն տեղահանութեան ու ջարդերու պատասխանատուներուն եւ մեղսակիցներուն անուանացանկը (անդ, էջ 178–179)։

Սոյն ոճրագործներէն Թեքէլի Նշատին հետ կ'արժէ մօտէն ծանօթանալ։

*Այս հրէշատիպ Թուրքը, որ գիտէր հերոս պոռնալ միայն անպաշտպան կիներու ու մանուկներու դիմաց, եւսւ էրզրումի չրջանին պատուհասը: Աւստրիական դեսպանատան ապաստան դտած հայ աղջիկ մը այսպէս կը պատմէ իր մասին.– Օր մը երբ աւստրիական հիւպատոսարան կը գտնուէր ան, հիւպատոսարանի թարգմանը, Հերսկովիչ, կը սկսի պայն յանդիմանել հայերու դէմ գործած իր ոճիրներուն համար եւ կ'ըսէ թէ պէտք է վախնայ Աստուծոյ պատիժէն: Թուրք բորենին, ի պատասխան Հերսկովիչի զգուշացումին, անպատկառօրէն կը քրքջայ եւ ձեռքը բռունցքով կուրծքին դարնելով կը յարէ.– «Աստուծոյ պատիժէն վախնալու պէտք չունիմ· սա ձեռքով 650 հայեր սպաննած եմ եւ ահա կը տեսնես թէ ոդջ-առողջ դէմդ կեցած եմ»։

ՍԱՄՍՈՆԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Սամսոնի մէջ խստութիւններու ազդանշանը տրուեցաւ Թոփալ Համբարի (Համբարձում Զաքարեան) ձերբակալութեամբ եւ ծեծի տակ սպանութեամբ, Ապրիլին: Ասոր հետեւցան, անակնկալ կերպով, տուներու զանպուածային խուզարկութիւններ, ակնդ պտնելու ակնկալութեամբ:

Ցուլիսին սկիզբը ելաւ Սամսոնի հայոց տեղահանութեան հրամանը: Հոս տասը օր պայմանաժամ կը տրուէր պատրաստուելու համար:

Տեղահանութեան հրամանագրին յայտնի ըլլալէն ետք, քաղաքական խորհուրդը Առաջնորդին նախապահութեամբ նիստ գումարեց՝ կացութենէն ելք մը գտնելու համար: Ցետ խորհրդակցութեանց, որոչուեցաւ ժողովին կողմէ մարդ ուղարկել միւթեսարըֆին եւ խնդրել որ Սամսոնի հայոց համար առնուած տարագրութեան հրամանը յետս կոչուի: Դիմումը արդիւնք չէր տար. միւթեսարըֆը «կը խոստանար» Զախալլիէն անդին չտանիլ սամսոնցիները եւ կարճ ժամանակէն ետ իրենց տուները վերադարձնել, միւս կողմէն հասկցնելով որ իսլամացողները պիտի չտարագրուէին: Ցաջորդ օրն իսկ չուկայ իջնող բոլոր այր մարդիկը կը ձերբակալուէին եւ չուտով 250ի կը բարձրանար ձերբակալուողներու թիւը:

Քանի մը օր ետք, ոստիկաններու ու ժանտարմաներու հսկողութեան տակ՝ սամսոնցի հայերը՝ սայլակներու մէջ տեղաւորուած՝ կը ստիպուէին բռնել տարագրութեան ճամբան. քաղաքէն դուրս բանտարկուած այր մարդիկը եւս կը միացուէին իրենց ընտանիքներուն:

Որոշ թիւով ընտանիքներ (չուրջ 50) իսլամութիւնը ընդունելով տեղահան չեղան: Գավազը կոչուած վայրը, տարագիրներու ներկայութեան, իսլամացած հայերու թլփատութեան հանդէսը տեղի ունեցաւ:

Մինչեւ Զախալլի ուղեւորութիւնը կատարուեցաւ համեմատաբար տանելի պայմաններու տակ:

Զախալլի հասնելով, ժողովուրդը կը հասկնար թէ միւթեսարըֆը ստած էր եւ թէ գաղթը պիտի չարունակուէր...: Երկու օր քարաւանատրայնները մէկ պահուելէ ետք, առաւրկեւով թէ սայլակները չէին բաւեր բոլորը մէկ անգամէն փոխադրելու, զանոնք անջատ խումբերու վերածելով՝ ճամբայ հանեցին: Գաղթի այս երկրորդ հանգրուանին խոչտանգումները, կողոպուտներն ու բռնաբարումները սկսան: Այրերէն մաս մը կարաւանէն հեռացուցին՝ քիչ անդին ոչնչացնելու համար:

Գաղթականներու կարաւանը յաջորդաբար անցաւ Կաւախէն, Հավզա-էլէվիէն (ուր մեծ կորուստներու ենթարկուեցաւ), Ամասիայէն եւ հասաւ Թուլատ: Այս վերջին կայանին մէջ սակաւաթիւ այրերը բաժնեցին իրենց ընտանիքներէն: Այս մասին կիներուն լողդը ոչ մէկ արդիւնք տուաւ:

Այնուհետեւ սամսոնցիք չարունակեցին իրենց վողդոթան՝ անցնելով Շար-Գըշլայէն եւ Սեբաստիայէն: Գութու խանին միւտիւրը 100 կարմիր ոսկի եւ 100 դորգ պահանջեց անոնցմէ:

Հասան-Զէլէպի գիւղին մօտ ծերերը եւ 17–20 տարեկան երիտասարդները զատեցին խումբէն. անոնք չարաչար խոչտանգուելով սպանուեցան: Ժանտարմաները մնացողներուն առաջարկեցին իսլամանալով փրկուիլ: 35 անձեր հրապարակաւ մերժելով եղած առաջարկը, տեղն ու տեղը սպանուեցան:

Գեղանի Գերճուհի Բաչղեան Թուրք սպայէ մը ամուսնութեան առաջարկ ստանալով, երկու պայման դրաւ ընդունելու համար առաջարկութիւնը. «Կը կենակցիմ քեզի հետ, եթէ նախ պատուէք այս իսլամացման Թուղթը, երկրորդ, կարաւանը առանց նոր չարչարանքի ու կողոպուտի հասնի Մալաթիա...» Սպան ընդունեց պայմանները եւ ամուսնացաւ Գերճուհիին հետ: Հակառակ սպային տուած խոստումին, Հեքիմ խանէն—Մալաթիա ճամբուն վրայ զուլումները անպակաս եղան: Գիւրտերը առեւանգեցին աղջիկ մը եւ ընդդիմացող մայրը սպաննուեցաւ: Շատերը յուսահատութենէն իրենք զիրենք Եփրատ գետը նետեցին:

Ճամբու ընթացքին երբ Մեհմէտ աղա առաջարկեց Տիկ. Գաբատանեանին, որ զինք իր պաշտպանութեան տակ առնէր, խիզախ ու անձնուրաց հայուհին պատասխանեց.— «Ես

պէտք չունիմ պաշտպանութեան. պիտի քալեմ ընկերներուս հետ եւ պիտի մեռնիմ անոնց հետ»:

Ապրիլնաքամ կարաւանը հասաւ Զէյնէ Քէօյ: Թուրք ժանտարմաները եւ զինուած քիւրտերը գալով 13 տարեկանները ղասեցին եւ տարին...

Քիւրտերու առաջնորդ Զէյնի պէյ երբ Գարսոնեանի դստեր՝ Ծաամիկին կ'ուզէր տիրանալ, այս վերջինը խիստ խօսքերով բողոքեց.— «Քիւրտ կնիկ չմնա՞ց որ կուգաք մեզ կ'ուզէք: Ձե՛նք գար, եւ վախցէք հայու վրէժխնդրութենէն»: Քիւրտը այս խօսքերը լսելով խնդաց, սակայն եւ այնպէս ցանկութիւնը չկրցաւ իրագործել:

Թրքական «ինքնատիպ արդարադատութեան» մասին գաղափար մը տալու համար յիշենք հետեւեալ տխուր դրուագը: Սամսոնցի հայ կին մը՝ տառապահար ու յուսալքուած, թեթեւնալու եւ պէք մանուկին հոգին ազատելու համար (եւ կամ, ով գիտէ, գուցէ անոր տառապանքներուն վերջ մը դնելու փափաքով) իր հինգ տարու զաւակը գետը կը նետէ: Թրքական «արդարադա՛տ» իշխանութիւնները լսելով այս մասին, պատերազմական ատեան կը քաշեն կինը եւ յետ դատավարութեան զայն կը դատապարտեն հինգ տարի բանտարկութեան՝ իբրեւ որդեսպան...: (Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմութիւնը – Մ. Ակունի, էջ 182):

Սամսոնի կարաւանները երեք ամիս շարունակ քալելէ ետք, օրական 6–7 ժամ հաչուով, սահմանափակ թիւով խլեակներ միայն ողջ Սուրուճ հասան:

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԵՆԷՆ ԵՒ ՋԱՐԴԵՐԷՆ ԵՏՔ

Տեղահանութենէն դեռ առաջ եւ տարագրութեան չրջանին գտնուեցան անձեր, որ դիմալրեցին բռնութեան եւ զէնք առնելով պիտեցին Տրապիզոնի լեռները (Քէֆէ, Թելմէի եւ Շապրամպայի անմատչելի բարձունքները), ուր տարիներ չարունակ անհաւասար կռիւներ մղելով, անհանդիստ ըրին թրքական իշխանութիւնները:

Այս ըմբոստ տարրերէն ձերբազատուելու համար, 1915 Սեպտեմբերին, հազարէ աւելի ժանտարմաներ եւ չէթէներ չրջապատեցին կոնկայի անտառները: Անոնք մեծ յաջողութիւններ ձեռք չձգեցին սակայն:

1916ի սկիզբները, Տրապիզոնի վալին 100 օսմանեան ոսկի խոստացաւ այն անձին, որ հայ փախստականի մը գլուխը կը բերէր: Սակայն այս արտակարգ միջոցն ալ չյաջողեցաւ վերջ դնել վրիժառու հայ հերոսներու գործունէութեանց:

Շուրջ 600 հաչուող այս խիղախ հայորդիները տարիներ չարունակ, առաջին աշխարհամարտէն ետքն ալ, հրոսակային կռիւներ մղեցին թրքական կանոնաւոր ու անկանոն ուժերու դէմ, Զիլ Օհաննէսի, Միքայէլ Զէյթունճեանի, Յակոբ Քհահեանի եւ այլոց ղեկավարութեան տակ: Տարիներ տեւող կռիւներէն մաշած, ի վերջոյ անոնք, 1923ին, ընդամէնը 700 անձ, նաւակներով խոյս տալով դուրս եկան ռուսական ափ:

❖

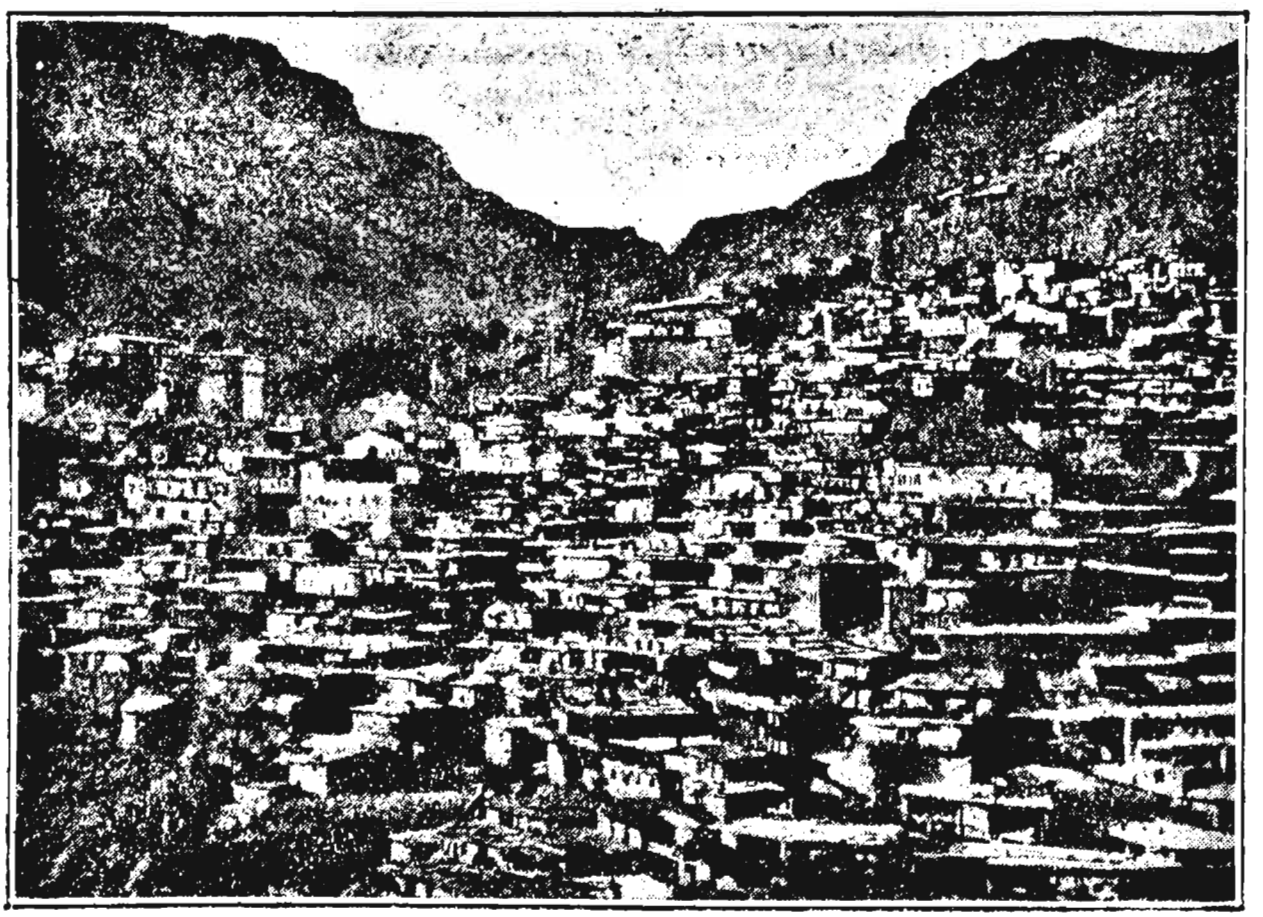
Տրապիզոն քաղաքի եւ չրջակայքի շուրջ 60 հազար հայերէն միայն 2500 հոգի վերապրած են, այն ալ չնորհիւ զէն ի ձեռին թրքական ուժերու դէմ անընդմէջ կռիւներ մղած 600 կորիւններու անօրինակ սխրագործութեանց:

(Պէյրութ)

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԱՐԾՈՒԵԲՈՅՆԻՆ ՔԱՆԴՈՒՄԸ

ԶԷՅԹՈՒՆՑԻՆԵՐՈՒ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՋԱՐԴԸ

«Արեւելեան վիլայէթներու» հայ ազգաբնակչութեան տեղահանութեան ու բնաջնջումին մասին ամփոփ պատկեր մը տալէ ետք, պէտք էինք անդրադառնալ *Կիլիկեհայութեան* տալագրութեան ու ջարդերուն: Սակայն նկատի ունենալով որ հետագայ գլուխներուն մէջ պիտի խօսուի Այնթապի, Մարաշի, Հաճընի հերոսամարտերուն ու ողբերգութեանց, Ատանայի դէպքերուն եւ այլ իրադարձութեանց մասին, հոս հակիրճ կերպով կ'արձանագրենք հերոսական Զէյթունի ահաւոր ողբերգութիւնը միայն: ԽՄԲ.

Համապատկեր Արծուեբոյն Զէյթունի

Տաւրոսեան լեռնաշղթայի՝ Ջահան գետի լեռնահովիտի մէջ թառած էր հայկական քաղաք մը՝ Զէյթուն, Զէթուն կամ Ուլնիա, հայ քաջակորով եւ հերոսական դիւցազուններու բնակավայրը: Լեռներու մէջ՝ որ բնական պարիսպ մը ձեւացնելով Զէյթունի բոլորտիքը, անառիկ դարձուցած էին զայն: Ժողովուրդն ալ օյտասրծելով այս՝ պատերազմներու ընթացքին միշտ վիրքի աստուածութիւն ձեռք բեր-ած էր: Ինքնապաշտպանութեան դիւրութիւն եւ ազատասիրութեան ոգի նկրչնչեր էր քաղաքին վիրքը ժողովուրդին:

Ուլնեցի կաթողիկոսը 1727ին Զէյթունը քաղաքապետ կ'անուանէ եւ կ'ըսէ.- «Որ չինեալ կայ ի մէջ երից մերձակայ լերանց պաղնկայ, Այրածոյ եւ կանկռոտոյ, ընդ գոգացեալ նեղ ձորում բարեբերի, ուր լինի այգի, ձիթենի, նռնենի, թզենի եւայլն, եւ ամենայն ըստ կարդի, այլ եւ բամպակ եւ մետաքս՝ որ է ապրշում, եւ հանք երկաթի, որ ըմպէ զջուր բարեհամ կարկաչուն փոքր պետոյն որ հոսի ի լեռնէն Պրիտոյ, որ թարգմանի ցուրտ, վասն մշտագիւտ ձեանն որ ի նմա: Աւազեալս դեօղ ունի զբժշկարար ջուրն ջերմըկոյ է՛ւ սքանչելի եկեղեցի Ամենափրկչին»:

Զէյթուն լեռնային բարձրաւանդակի վրայ կը գտնուի, բայց ձորանիստ ըլլալուն առողջարար ու բարեխառն կլիմայ մը ունի: Լեռնաշատ ու ջրաչատ վայր մըն է: Զէյթուն ունէր 36 գիւղեր: Գետնուղ իր կարգին ունէր 12 գիւղեր: Շուրջ 26,000 հայութիւն կար Զէյթունի չրջանին մէջ:

Զէյթունցիք դարերով զբաղեցուցած էին թշնամին իրենց ապստամբութիւններովն ու տարած յաղթանակներովը: Իրենց սխրագործութիւններով յաճախ ծունկի բերած էին մեծամեծ բանակներ: Դարերու ոխը եւ վայրենարարոյ ու պատնական մաղձը կուտակուած էին Թուրքերու ներսիդին: Քանի՛ քանի անգամներ կանոնաւոր բանակներով ու անուանի վեզիրներով յարձակած էին եւ ամօթով վերադարձած, բամպաթիւ դիակներ լքելով հայկական լեռներուն վրայ, հովիտներուն մէջ:

Զէյթունը Թրքական կառավարութեան աչքին մէջ մխուած փուշը էր ու սրտին կպած վտմփուչտը: Իր յաղթանակներով դարձած էր այլեւս անտանելի, անհանդուրժելի: Վճռուած էր, վերջնականապէս, Զէյթունը ունենալ ա-ւանդ գէյթունցիի: Պէտք էր քարուքանդ ընել կիլիկիոյ հայ Ազատութիւնը: Չէ՞ որ Զէյթունի սուրած յաղթանակները բարեբար աղդեցութիւն ունեցած էին հայկական հարցին պատպատմին վրայ... («կռուով միայն պիտի նուաճես իրաւունքդ», «ոյժն է միայն, որ կ'առաջնորդէ դէպի իրաւունքի իրականացումը»):

1862ին Ալիզ փաշան 50,000 բանակով եկած էր Զէյթունը քար ու քանդ ընելու, սակայն ամօթով նահանջած էր՝ 2000 մեռեալներ ձգելով պաշտին մէջ...

1780–1895 տարիներու ընթացքին գէյթունցիք մղած են 41 կռիւ եւ ունեցած 16 դէպք: Մի՛շտ յաղթած են:

Ուրեմն դարերով պետութեան վարկն ու արժանապատուութիւնը խոցուած էին: Թուրքերը այժմ կը խորհէին թէ ի՞նչ հնարքներով պիտի կարենային տեղահանել Զէյթունի բնակչութիւնը: Հրամանատարներ ու զօրավարներ, որոնք ահ ու սարսափ սփռած էին եգէականի հիւսիսը, դողացուցած էին պուլկարներն ու յոյները, անասելի սարսուռով մը կը դողային Զէյթունի հերոսներուն առջեւ: Եւ այս ձեւով, դարերով զէյթունցիք կրցած էին ապահովել կիսանկախ կեանք մը: Կառավարութիւնը անհամբեր կը սպասէր այն մեծ օրուան, ուր պիտի կրնար արմատախիլ ու հողմացրիւ ընել զէյթունցիները:

Ու վերջապէս հասա՛ծ էր այդ օրը:

1914ի ամրան ընդհանուր զօրաշարժ կը հռչակուէր: Ամէն կողմ իրարանցում ու եռուդեռ: Ամէն անհատ ստիպուած էր ներկայանալ պետութեան եւ արձանագրուիլ: Կառավարութեան հրամանին համաձայն արձանագրութեան կայան նչանակուած էր Զէյթուն: Ալպիստանէն, Եվեսոսէն, եւ այլ չրջաններէ պինուորական տարիք ունեցողները խուժեցին Զէյթուն: Տեղացիք մարզասիրական ամէն անհրաժեչտ պարտականութիւն սիրայօժար եւ կամովին կատարեցին: Հանգանակութիւն բացին, չարժուն խոհանոցներ հաստատեցին, քեչեներու տէր հայթայթեցին, անպատսպարները պատսպարեցին, նօթիները կչտացուցին:

Կառավարութիւնը միջոցներ ձեռք առաւ պինաթափ ընելու ժողովուրդը եւ սիրաչահե-

լու զանոնք: Սահակ կաթողիկոս կառավարութեան թելադրութեամբ յորդորեց զէյթունցիներուն յանձնել զէնքերը եւ զինուորագրուիլ: Զէյթունցիք անսացին ու հնազանդեցան հայոց կաթողիկոսին: Ըսուած էր՝ «փոքր չարժուիմ մը կրնայ վտանգել Թուրքիոյ նահանգներուն ամբողջ հայութիւնը»:

Որեւէ տեղ, որեւէ մէկուն մտքէն չէր անցներ, որ կառավարութիւնը պիտի որդեգրէր ցեղասպանութեան որոշումը, բնաջնջելով հայութիւնը:

Մեծ պետութիւնները պատերազմով կրաղած էին, Թուրքիա առանձին մնացած էր, ազատ՝ ուզածը ընելու: Զէյնք բռնող երիտասարդները զինուորագրուած էին. քաղաքին անդորրութեան հսկող ոստիկան զինուորները (զապթիէ) սկսան նեղել ժողովուրդը, կողոպտել ու բռնութեամբ տուները մտնել ու անպատուել կիները: Ժողովուրդը ակամայ կը հանդուրժէր այս բոլորին:

1914ի Դեկտեմբեր ամսուն հրաման տրուեցաւ Զէյթունին, որ յանձնէր զէնքերը: Ժողովուրդը ասոր ալ հնազանդեցաւ, եւ ցոյց տրուած զգուշութեան եւ պաղարիւնութեան պատճառաւ որեւէ ընդվզեցուցիչ դէպք չպատահեցաւ: Սակայն ոստիկան զինուորները սկսան անպատուել երիտասարդ աղջիկները: Հայ կոյսերու պատիւը պաշտպանելու համար քանի մը երիտասարդներ յարձակեցան, երկու կողմէն ալ սպաննուածներ եղան: Հայ երիտասարդներ եւ մի քանի դասալիք զինուորներ հիւսիսակողմը վանք մը ապաստանեցան: Այս դէպքին վրայ, 1915 Մարտի սկիզբը, Հալէպէն Զէյթուն եկաւ 4–6000 հոգիէ բաղկացած բանակ մը, որ մեծ մտահոգութիւն պատճառեց Զէյթունի բնակիչներուն եւ նաեւ կիլիկեցիներուն: Այլ. իշխանութիւնները սկզբնական հետաքրքրութեան հայասէր ճանչցուած ձեւալ պէտքին, որ քննութիւն մը բանար եւ առաջքն առնէր նոր աղէտի մը: Կեդրոնի կառավարութիւնը իմացաւ եղած դիմումը եւ ետ կանչել տուաւ ձեւալ պէտքը, լաւատեղեակ լլլլով անոր տրամադրութիւններուն: Հալէպի կուսակալին կանչուելէն ետք՝ Զէյթուն պատերազմ տեղի ունեցաւ: Հայերը սպիտակ դրօշ պարզեցին, որեւէ ընդդիմութիւն ընելու նպատակ չունէին: Իսկ վանքապնակ երիտասարդները ինքնապաշտպանութեան դիմելով եւ բաւական թուրք զինուորներ մեռցուցին, որոնց մէջ էր նաեւ հրամանատար Սիւլէյման պէյ. պաշարուած հայ երիտասարդները դիւերը յաջողեցան փախչիլ:

Սիսի կաթողիկոսը 3/16 (1915) թուակիրով կը գրէր Զաւէն Պատրիարքին.– «կառավարութիւնը միջոցներ ձեռք առաւ Զէյթունի փախստականներուն դէմ: Որովհետեւ այս միջոցները կապ ունին արտաքոյ կարգի կարեւորութիւն ունեցող զինուորական գործողութեան մը հետ որ երբեք համեմատական չէ աննշան չարժառիթին հետ, կը վախնանք թէ մի գո՛ւցէ, խնդիրը Զէյթունի հաւատարիմ ազգաբնակչութեան հարուած մը տալուն չուրջ կը դառնայ: Ապահով ենք թէ մեծ դժբախտութիւն մը կը սպասէ մեզ: Սպաներէ կազմուած զինուորական խորհուրդ մը, երկու օր առաջ, Մարաչէն Զէյթուն գնաց: Կ'անգիտանանք մանաւանդ մանրամասնութիւնները, բայց յստակօրէն կը տեսնենք թէ, զայրագամը Զէյթունի հրամանատարին հետ համախորհուրդ, եւ մէկ քանի դասալքութիւններէ իբր առիթ օգտուելով, բնակիչներուն դէմ անլուր ճնշումներ կը պատրաստէ: Այս վերջինները ինծի դիմած են եւ կ'ըսեն թէ չրջակայքի թուրք դիւղերը կ'օգտուին կացութենէն, եւ հրամանատարին քով պրպտութիւններ ընելով եւ սուտ թիւններ յերիւրելով կը ջանան պայմանմը եւ զինուորականները ոգեցութեան տակ առնել: Ճանչնալով այս մարդիկը եւ Մարաչի մութեասըրֆը, խնդրեցինք որ Հալէպի կուսակալը, նորին վսեմութիւն Ճելալ պէյ, պաշտօն ստանայ իրողութիւնները քննելու: Ան բոլոր պարտականութիւն ծանօթ է, եւ իր վրայ բացարձակ վստահութիւն ունինք: Եթէ ան պաշտօն ստանայ հետաքննութիւնը կատարելու, ապահով ենք որ կատարեալ արդարութեամբ պիտի չարժի»: (*)

Ճելալ պէյ ետ կանչուեցաւ, որովհետեւ կեդրոնական կառավարութեան հրամաններուն համաձայն չէր դործեր:

«Զէյթուն պաշարուեցաւ: Ի տես այնքան բարմաթիւ զօրագունդերուն, քաղաքին մէջ

(*) Տոքթ. Նահապետ Լեփսիուս, «Հայաստանի Ջարդերը» գաղտնի տեղեկագիր, թրգմ. Միհայէլ Շամտամճեան, կ. Պոլիս, 1919, էջ 12:

սպիտակ դրօշներ պարզուեցան, հասկցնելու համար թէ բնաւ մտքերնէն չէին անցըներ ընդդիմադրութիւն ընել: Վանքին մէջ ապաստանողները ինքզինքին պաշտպանեցին ամբողջ օր մը, եւ մեծ թիւով զինուոր սպաննեցին – որովհետեւ աղէկ պաշտպանուած էին եւ աղէկ նշան կ'առնէին – մինչդեռ իրենք մէկ վիրաւոր միայն ունեցան: Զէյթունի մարդիկը մասնաւոր կերպով խնդրեցին հրամանատարէն, չվախցնել այս ընդդիմացողները, որպէսզի անոնց չարիքներուն երեսէն իրենք չձերբակալուին: Գաշարեալները սակայն յաջողեցան փախչիլ, որովհետեւ գիշերային հրամայողութիւնը անբաւական էր»: (*)

Ճաշորդ առտու Զէյթունի հրամանատարը կանչել տուաւ քաղաքի երեւելիներէն 300 հոգի, անոնց հետ տեսակցութիւն մը ունենալու պատրուակով բանակատեղիին մէջ: Երբ անոնք հաւաքուեցան, մեծ մասը աչխատանքի հասարակ զգեստներով, ուրիշներ լեռներու վրայ արածող իրենց հօտերուն քովէն կու գային, 63 անձի չափ բանտարկեցին իբրեւ կասկածելի: Երկրորդ օրը երեւելիներէն 30 հոգի զօրանոց կանչուեցան եւ անոնց յայտարարուեցաւ.– «Հիւքիւմէթճէ սիկին պուրատա պէքանըզ ճաիղ կէօրիւմէյօր, պիր սաաթտան եոլա չըլաճագսընըզ, սիլէնիզի արդանըզա ուլաչտըրըրըզ»: Տարապրուեցան առանց ճամբորդական դոյքերու, պիտոյքներու, չատ քիչերու թոյլատրուեցաւ կառքեր բերել տալ, մեծ մասը հետիոտն ճամբայ ելան անծանօթ ուղղութեամբ:

Դէպի Մարաչ կ'ելլէ առաջին խումբը, անոնց չուտով կը հասնին Բ. եւ Գ. խումբերը – 70–80 տուն այր, կին, դեռահաս երկսեռ մանուկներ, 250ը միայն իրենց վրայի զգեստով: Առանց պատրաստութեան, Աւտանայի ճամբով կը տարուին Գոնիա:

Մարտ 23ին Զէյթունէն ու չրջակայքէն ճամբայ ելան մօտ 18,000 հոգի: Այնքան սարսափելի պայմաններու տակ տեղի ունեցաւ տեղահանութիւնը, որ գրեթէ ամբողջութեամբ բնաջնջուեցան ճամբաներուն վրայ: Այրերը զատ, կիները զատ ու մանուկները զատ տարագրուեցան: Տաժանելից պայմաններու մէջ ժողովուրդը քչուեցաւ Գոնիա–Էրէյլի, եւ ատեն մը մնաց թշուառ ու սրտաճմլիկ պայմաններու մէջ: Անկէ տեղահան եղան դէպի Սուլթանիէ, եւ մեծ մասն ալ դէպի սպանդանոց՝ Տէր Զոր: Զէյթունի մէջ ձգեցին միայն 6 արհեստաւորներ, քաղաքը կոչուեցաւ Սիւլէյմանլը, կեդրոնի կառավարութեան որոչումով, ղէյթունցիներու կողմէ սպաննուած հազարապետ Սիւլէյման պէյի անունով:

Տարագրութիւնը չատ երկար տեւեց, ժողովուրդը յուսալքուած էր ու ընկճուած: Հազարաւորներ ինկան անօթութենէ ու համաճարակէ, եւ ժանտարմներու բիրտ վարմունքէն: Եղան մայրեր, որոնք պատառ մը հացի փոխարէն ծախեցին իրենց հարազատ զաւակները հանդիպող դիչուներուն: Տարագրութեան ընթացքին գտնուեցան այնպիսի պայմաններու տակ, որ սկսան երանի տալ չուներուն, որոնք հանգիստ կը պառկէին եւ ուտելիք ոսկոր ունէին: (*)

Ականատես մը կը պատմէ.– «Իմ տեսական աչքերովս տեսայ խիստ յատկանչական պարագայ մը: Զէյթունի քաղաքացի մը, որ չատ հարուստ էր, իբրեւ խլեակ իր հարստութեան երկու այծ կը քչէր հետը տարագրուած տեղը: Վրայ հասաւ ժանտարմը եւ բռնեց երկու անասուններէն: Հայը խնդրեց որ զանոնք իրեն ձգէ, աւելցնելով թէ ապրելու ուրիչ ոչ մէկ բան ունէր: Իբր միակ պատասխան ժանտարման սկսաւ հարուածներ տեղալ, մինչեւ որ խեղճը գլորուեցաւ փոչիին մէջ եւ փոչին ալ վերածուեցաւ արիւնաչաղախ ցեխի: Այն ատեն երկու հարուած ալ տուաւ հայուն եւ երկու այծերը առած ելաւ գնաց»:

Շատեր իրենք զիրենք լեռներու կատարներէն ձոր կը նետէին, եւ վիրաւորներ կը խնդրէին իրենց սիրելիներէն, որ զիրենք ըսպաննէին, որպէսզի թշնամիին ձեռքը չիյնային:

Գարա բունար ըսուած տեղը (Գոզանթէ–Աւտանա ճամբուն վրայ) ժանտատենդէն ու ջերմէն օրական կը մահանային 150–200 զէյթունցիներ:

Հոգեբոյս Սահակ կաթողիկոսի նամակներուն մէջ (Աւտանա, 8 Ապրիլ 1915 թուակիր,

(*) Տոքթ. Նահապետ Լեփսիուս, էջ 13:

(*) Ս. Ակունի, «Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմութիւնը», կ. Գալիս, 1921, էջ 49:

Մարաշի կառավարիչ Ալի Հայտարի հետ լուսանկարուած զէյթունցիները՝ իրենց ջարդուելէն միայն ժամ մը առաջ…

ուղղուած Զաւէն Պատրիարքին) կը կարդանք.– «Մուխեսարըֆը հետեւեալ ուշագրաւ եւ երկիւղածիթ յայտարարութիւնը կ'ընէ. «Այս 35րդ չարժումն է, ամէնէն անխոհեմը, պէտք է մտածէիք, թէ ասկէ առաջ եղած չարժումները հօր եւ զաւկի կռիւներ էին, բայց երբ այսօր թշնամիներ ձեր հօր գլուխը հեծած են, պէտք չէր; որ դուք ալ անոր ոտքէն քաշէիք»: Որքան իրաւացի, նոյնչափ կեղծ եւ պատիր է եղած յայտարարութիւնը: Եթէ զէյթունցւոց՝ իբրեւ զաւկի վրայ ուշադրութիւն դարձնէր կառավարութիւնը, իսկապէս զաւակները կու տային իրենց գլուխը՝ հօր գլուխը աղատելու: Զէյթունցիք ո՛չ մէկ չարժում ըրած էին կառավարութեան դէմ: Կառավարութիւնը միշտ աչերեթական ընդհարումներու քաղաքական դոյն տուած է եւ չարունակ պաշտպանած է վայրենի եւ աւազակաբարոյ ցեղերը, իսկ զէյթունցիք սոսկ ինքնապաշտպանութիւն փորձած են: Այս անգամ ալ չարաչահ պաշտօնէից անիրաւութիւններն եղան պատճառ ներկայ կացութեան:

«Ներման յուսատու խօսքը մոռցուեցաւ… եւ Թուրքը սպառնաց քաղաքը թնդանօթի բրոնել եւ ի սպառ ոչնչացնել:

«…Մարտ 25ին երեւելիները, 30 անձի չափ ղօրանոց կը կանչուին եւ քոմանտան Մուրչիտ փաշան կը յայտարարէ.– «Հիւքիւմէթճէ սիզին պուրատա պեգանըզ ճարիզ կէրիւլմէյօր, պիր սաաթտան եօլա չըգաճապընըզ, ափլէնիզի արդանըզա ուլաչտըրըրըզ»: կը խնդրուի գէթ մի ժամ կամ կէս քաղաք իջնել եւ պատրաստուիլ կամ նամակով ճամբու պէտք եղածը ուղել. անկարելի կ'ըլլայ. «տըրըլըթը տինլէմէյէ վագթըմ եոդ տըր» կը պատասխանէ քոմանտանը: Մարտ 25ին, առտուան ժամը 8ին ճամբայ կ'ելլեն զօրանոցէն: Նոյն երեկոյին կը հասնին Համիտիյէ ըսուած կամուրջը, երկրորդ օրը իրիկնադէմին Մարաչ կը հասնին, եւ հոն կը դիմաւորուին ոստիկաններէ, ժանտարմաներէ, Ղարա–Փինպաչը ըսուած հազարապետէն եւ տեղացի բազմութենէ մը: կը տեղաւորուին Թաչ – խանի մէջ՝ պահակներու հսկողութեան տակ: Ուտելիք կը տրուի դինուորներու կերակուրէն, սակայն այս դաղթականներէն ոմանց մարդերը, ուրիշներու կիներր, ոմանց զաւակները կը պակսին, մայրերու ողիողորմ ճիչը, դեռահասներու լացը եւ չատերու ողբը խանին քարերը արտասուել կու տայ:

«Յաջորդ օրը էլ Օղլու, երկուշաբթի պաղչէ, եւ երեքշաբթի Օսմանիէ կը հասնին, եւ հոն չորս օր կը մնան: Երեքօրեայ ճամբորդութեան միջոցին ամէն յարաբերութենէ կը կտրուին...

«Աքսորականք ամէնքն ալ հաւատարիմներ էին եւ կառավարութեան ամէն ևղանակաւ օգնած էին. մինչ սրդարութիւնը կը պահանջէր որ վարձատրուին, սակայն փոխարէնն՝ պատիժ եւ աքսոր: Ուր ալ տարուին, ի՞նչպէս եւ ինչո՞վ պիտի ապրին, ի՞նչ պիտի ըլլան իրենց տուները եւ կալուածները, ու պիտցող չկայ թէ մնացածները հանդիստ պիտի ձգուի՞ն, թէ անոնք ալ մաս առ մաս աչխարհի չորս կողմերը պիտի ցրուին:

«...Վանքի այրելէն երկու օր ետք 190 փախստական պինուորներ կամովին անձնատուր կ'ըլլան. ահռելի ծեծի կ'ենթարկուին. անասնօրէն ամէնքը միասին կը կապուին եւ Հալէպ կը տարուին. մին ծեծի տակ կը մեռնի, ապա Դամասկոս կը ղրկուին, ո՛վ պիտէ հոն ի՛նչ սեւ օրի պիտի հանդիպին:

«Ահա այժմ այսքան գիտենք Զէյթունի գլխուն եկածներէն, Ատուած դալիքները պահէ... Պաշտօնիս 12 տարիները՝ վշտի, տառապանքի եւ արտասուքի տասներկու դարեր եղան: Եթէ քրիստոնէական յոյսը եւ հաւատքը պակսէին Ծորի նման պիտի անիծէինք այն օրը, յորում արեւ տեսանք, կամ աւելի մեծաւոր օրը, յորում ներկայ պաշտօնին կանչուեցանք»:

Այլ նամակի մը մէջ, 15 Ապրիլ 1915 թուակիր.—

«Զէյթունի բնակչութիւնը արիւնի մէջ ծըրագրուած էր, գոհ ըլլալու ենք, որ գաղթականութեան վերածուեցաւ, որ ապագային կրնայ դարմանուիլ»:

Ապրիլ 8ին Պատրիարքարան կը գրէ.— «Մարաչի նախորդ կառավարիչ Հայտար պէյի օրէնքի եւ խղճի հակառակ արարքները, փոխանակ յանցաւորները պատժելու, անմեղներ, կիներ, այրեր եւ մանուկներ խոշտանգումի, ծեծի, լլկումի ենթարկելը, չատերուն ոտքի մատներուն նեխելով փտտիլ թափուիլը, յղի կանանց վիժումները, ստացուածոց անհաչիւ կորուստ, հաւատքի եւ պատուոյ հայհոյանք ու նախատինք, ասոնց ամենուն մասին ժամանակին մանրամասնօրէն գրած ենք... սառապանքը չի վերջանար...»:

Այս վշտի, տառապանքի ու արցունքի օրերուն պտնուեցաւ Թուրք մը, ճեղալ պէյ, որ հակառակեցաւ տարագրական քաղաքականութեան: «Մեզի չափ կը ցաւէր» կը գրէ յօշտուած հայ հօտին հովիւը, «աննախընթաց թշուառութեան վրայ, բայց չէր կարող դարման տանիլ, բայց վերջապէս իր դլացման պահն եղաւ... վերջին այցելութեան գրեթէ արտասուքով մեկնեցաւ եւ եկեղեցւոյ պալթին մէջ պոլթականաց չեղջակոյտը տեսնելով յայտարարեց՝ «երանի գետինը պատռէր եւ գիս կլլէր, քան տեսնէի պարզուած թըշուառութիւնը»:

Եպիսկոպոսի ամերիկեան կարմիր Խաչի քարտուղար, միսիոնար Թրոպրիճի մէկ տեղեկագրին համաձայն (տե՛ս «Կապոյտ Գիրք», հրատ. Անգլիոյ արտաքին գործերու նախարարութեան), Զէյթունի տեղահանութենէն առաջ պատահած վէպքերը այսպէս նկարագրուած են.—

«Զօրահանութեան հրամանին վրայ պէշ անցեալ ունեցող 25 հայեր լեռ կ'ելլեն եւ ապրուելու համար կը յարձակին Թուրքերու վրայ: Այս դէպքին հետեւանքով 1914 Օգոստոս 14ին Զէյթուն կու գայ Մարաչի կառավարիչ Ալի Հայտար փաչա 600 դինուորով եւ Մարաչէն մէկ քանի քրիստոնեայ բնակիչներով, որոնք պաշտօն ունէին հանդարտութեան յորդոր կարդալու Զէյթունի ժողովուրդին: Այս լուրը իմացուելուն վրայ, Զէյթունի եւրեւելիներէն Պրն. Եղիա Եէնիտունեանեան կ'երթայ իր հօրեղբօր՝ Նազարէթ չավուշի (Նորաչխարհեան կամ Եէնիտունեանեան) մօտ, կը յանձնարարէ անոր 5–600 դինուած հայերով դիմաւորել Մարաչի կառավարիչը, կասկածելով անկէ: Նազարէթ կը մերժէ ըսելով թէ՝ «դիմադրութեան համար ժամանակը յարմար չէ եւ չ'ուզեր վտանգել ժողովուրդը, եթէ կառավարիչը զինքը առնելու կու գայ, պատրաստ է անձնատուր ըլլալու եւ այսպէսով փրկել ժողովուրդը»: Հայտար փաչա Զէյթուն գալով կը պահանջէ որ իրեն յանձնուին լեռը գտնուող 25 փախստականները: Ժողովուրդը գոհացում կու տայ կառավարիչին: Ասոր վրայ Ալի Հայտար փաչա յայտարարութեամբ մը կը պահանջէ ժողովուրդին

զէնքը եւ այն աստիճան խստութիւն կը բանեցընէ, որ զէնք չունեցողը կը ստիպուի հրացան մը պնել եւ յանձնել կառավարիչին, ապատելու համար խոչտանգումէ: Ընդամէնը 200 մարթին հրացան եւ անպործածելի հին հրացաններ եւ հրաղէններ կային Զէյթունի մէջ, բոլորն ալ կը յանձնուին: Կառավարիչը Մարաչ վերապարձին իր հետ կը տանի քանի մը հայ երեւելիներ, զինուորական ծառայութեան պատրուակին տակ· սակայն անոնք կը փախչին Զէյթուն:

«Խիստ խուզարկութիւն կը սկսի «փախըստականները» փնտռելու պատրուակին տակ եւ անոնցմէ մէկ քանիները, որոնց մէջ նաեւ Նազարէթ չաւուշ, ծեծի տակ կը մեռնին, իսկ անոնց աղջիկներն ու կիները կը խոչտանգուին եւ կը բռնաբարուին:

«Հարստահարութիւնները այնքան անտանելի կը դառնան, որ Փետրուարի վերջերը քանի մը տաք գլուխներ կը ծրագրեն դիմադրել կառավարութեան: Երեւելիները եւ առաջնորդը կը հակառակին՝ յաղողութեան յոյս չունենալով: Զէյնքի տակ գտնուող 25 երիտասարդներ այնքան սարսափելի ընթացքի մը առարկայ կ'ըլլան Թուրք սպաներու կողմէ, որ լեռ կ'ելլեն եւ Մարաշի ճամբուն վրայ կը յարձակին ինը ոստիկաններու վրայ: Զէյթունի հայութիւնը բացէ ի բաց կը դատապարտէ այս ընթացքը եւ կ'օժանդակէ կառավարութեան՝ զանոնք զսպելու համար:

«Սակայն կառավարութիւնը պատրուակ կը փնտռէր քանդելու Զէյթունը, եւ 1915 Մարտ 24/6 Ապրիլին, 5000 զինուոր կը համախմբէ Զէյթունի մօտ: Նոյն պահուն, Մարաչէն կու գան Գաթ. Ահարոն Շիրաճեանը, Տ. Սահակը եւ ուրիշներ, յորդորելու համար ժողովուրդը որ ցոյց տայ «ըմբոստներու ծածկուած տեղը, որպէսզի ապահովուի կիլիկիոյ հայութեան հանգստութիւնը: Ժողովուրդը կը հնազանդի եւ կ'ըսէ թէ փախըստականները կը գտնուին մօտակայ վանքը: Յարձակումը կը սկսի, սակայն հայերը կը սպաննեն սպայ մը եւ բաղմաթիւ զինուորներ, ու կը յաջողին փախչիլ, հազիւ մէկ քանի զոհ ձգելով: Ապրիլ 8ին Թուրքերը կրակի կու տան վանքը, կարծելով թէ փախստականները հոն են: Այս դէպքէն ետք, 50 ընտանիք կը տեղահանուին· մէկ քանի օր յետոյ ալ 60 ընտանիք եւ հետզհետէ մնացածները: Տեղահանութիւնը կատարուած է 1915 Ապրիլ 10ի Շաբաթ առտուն:

«Զէյթունցիները աքսորուած են երեք ուղղութեամբ: 8000ի մօտ կիներ եւ տղաք տարուած են Գոնիա, 5000ի մօտ՝ Հալէպ, եւ մնացածը՝ Տէր Զոր, Ռաքքա, մինչեւ Գաղտատի մօտերը:

«Գոնիայի կողմերը ղրկուածները այն աստիճան թշուառ վիճակի մէջ կը գտնուէին, որ Գօլանթիէն քիչ մը անդին գտնուղ Գարա բունարի կայարանը 6000ի վրայ օրական 150–200 հոգի կը մեռնէին անօթութենէ: Զէյթունի ընդհ. բնակչութիւնը 26,000 հոգի ըլլալով, 19,000ը քշուած են Միջագետքի չրջանը, ուր չարչուած են ամենամեծ մասամբ»:

***

Վերջապէս Թուրքերը դլուխ հանեցին Զէյթունի ամբողջ հայ ազգաբնակչութեան տարագրութիւնը: Լեփսիուս կը գրէ.— «Շուրջ 20,000 հոգի էին ասոնք, քաղաքը չորս թաղեր ունէր: Բնակիչները տարուեցան, մէկը միւսին ետեւէն, չատ անգամ կիները եւ մանուկները այրերէն զատուած: Իւրաքանչիւր արհեստ մէյ մէկ հոգի ըլլալով, միայն վեց հայեր կրցան մնալ:

«Տարագրութիւնը չաբաթներ տեւեց: Մայիսի երկրորդ կիսուն, Զէյթուն ամբողջովին պարպուած էր: Զէյթունի բնակիչներէն 6էն 8000 հոգի, Գոնիայի եւ Էրէյլիի մէջտեղ, Գարա–բունարի եւ Սիւլէյմանիէի ճախճախուտ մարղերը ղրկուեցան եւ 15էն 16,000 հոգի դէպի Տէյր–էլ–Զոր, Եփրատի վրայ, Միջագետքի տափաստանը: Անվերջ կարաւաններ անցան Մարաչէն, Ատանայէն եւ Հալէպէն: Սբնունդը անբաւական էր: Բան մը չեղաւ զանոնք քիչ մը հաստատելու համար կամ նոյնիսկ զանոնք իրենց տարագրութեան վախճանին հասցնելու համար:

«Ականատես վկայ մը որ տարագրեալներուն Մարաչէն անցքը տեսաւ, 10 Մայիս Քեւակիր նամակի մը մէջ կը նկարագրէ այդ բանը հետեւեալ կերպով.—

«Զանոնք տեսայ ճամբան... անվերջ թափօր մը ժանտարմաներու ընկերակցութեամբ, որոնք զանոնք յառաջ կը քշեն զաւազանի հար-

1915ին շգթայակապ Մարաշ տարուած զէյթունցի երեւելիներ: Թուրբերը ասոնց մէկ մասը կախեցին, իսկ միւս մասը այրեցին տաք կիրի մէջ:

ուածներով: Հազիւ թէ հագուստ կը կրեն, տկարացած, աւելի ինքզինքին կը քաշկռտեն ստոնք քան թէ կը քալեն: Ծեր կիներ կը կքին եւ երբ զապթիէն վաւապանը բարձրացուցած կը մօտենայ, ոտքի կ'ելլեն: Ուրիշ կիներ յառաջ կը քշուին էգ էշերու խումբի մը պէս: Տեսայ երիտասարդ կին մը որ կքեցաւ. զապթիէն երկու երեք հարուած տուաւ անոր եւ ան տաժանագինօրէն ոտքի ելաւ: Իր առջեւէն կ'երթար իր ամուսինը՝ երկու երեք տարեկան մանուկ մը դիրկը առած: Քիչ մը անդին, ծեր կին մը սահեցաւ եւ ցեխին մէջ ինկաւ: Ժանտարման երկու երեք անգամ ղարկաւ իր բիւրովը: Կինը չարժում չէր ըներ: Այն ատեն երկու երեք ոտքի հարուածներ տուաւ. միչտ անշարժ կը մնար կինը: Թուրքը այն ատեն աւելի ղօրաւոր ոտքի հարուած մը տուաւ եւ կինը փոսին մէջ պլոտրեցաւ: կարծեմ թէ արդէն մեռած էր: Այս մարդիկը սրոնք հոս քաղաք հասած են, երկու օրէ ի վեր բան մը չեն կերած: Թուրքերը թոյլ չտուին իրենց, միասին բան մը առնելու, բայց եթէ վերմակ մը, ջորի մը եւ այծ մը... Տարագրեալները ստիպեցին իրենց բոլոր ունեցածները Զէյթուն թողուլ, որպէսզի, պոռնայի իսլամ պաշտօնեաները պրոս կ'ուզէին անոնց տեղը հաստատել, կարենան այդ բանները իրենց սպիտքերուն համար գործածել: Ներկայիս պիտք է որ 20էն 25 հազար թուրք եղած ըլլայ Զէյթունի մէջ: Քաղաքին անունը փոխուեցաւ եւ Սիւլէյմանլըք դրուեցաւ: Քաղաքը եւ գայն չրջապատող գիւղերը, ամբողջովին դատարկուեցան: Շուրջ 25,000 տարագրեալներէն, 15էն 16,000ը Հալէպի ճամբով տարուեցան, բայց պիտք է աւելի հեռուն երթան, դէպի Արաբիոյ անապատը: Արդեօք գանունք այդ տեղը անօթութենէ մեռցնե՞լ կ'ուզեն: Անոնք որ այս տեղէն անցան, Գոնիայի վիլայէթը կ'երթան: Այնտեղ ալ անապատներ կան... Երբ ազգորականները Գոնիա հասան, ոչինչ կերած էին երեք օրէ ի վեր: Քալաքին յոյները եւ հայերը միացուցին իրենց չանքերը, ասոնց դրամ եւ ուտելիք հայթայթելու համար, բայց Գոնիայի վալին արգիլեց ազգորականներուն որեւէ բան մը

տալը, «անոնք իրենց բոլոր պէտք եղածը ունին», յայտարարելով: Ուրեմն ուրիշ երեք օրեր ալ առանց անունդի մնացին խեղճերը: Ասկէ վերջ է միայն որ վալին վերջուց իր արտօնելքը, եւ զապթիէներու հսկողութեան տակ կարելի եղաւ իրենց ուտելիք բաժնել: Այն՝ ուրկէ այս տեղեկութիւնները առած եմ, լինձի պատմեց թէ Գոնիայէն Գարա-քունար ճամբուն վրայ, երիտասարդ հայուհի մը իր նորածին զաւակը հոր մը նետեց որովհետեւ այլեւս չէր կրնար անուցանել: Ուրիշ մայր մըն ալ իրենը թռչնին դուռնէն նետեց»:

Նոյն ականատես վկան կը դրէ 21 Մայիս թուականով. «Զէյթունցիներու երրորդ եւ վերջին կարաւանը մեր քաղաքէն անցաւ Մայիս 13ին, եւ անոնցմէ մէկ քանիին հետ իրենց բնակած խանին մէջ կրցայ խօսիլ: Ամէնքն ալ երկու օր ոտքով քալած էին, տեղատարափ անձրեւի տակ: Բան մը չէին կերած: Մեղմ պզտիկ աղջիկ մը տեսայ որ չաբաթէն աւելի բոպիկ ոտքով քալած էր, իբր ամբողջական հագուստ, միայն պատառոտուն գոգնոց մը ունենալով: Ցուրտէն ու անօթութենէն կը դողար եւ ոսկորները տառացիօրէն մարմինէն դուրս կ'ելլէին: Երկոտասնեակ մը մանուկներ պարտաւորուեցան ճամբան թողուլ, որովհետեւ անկարող էին քալելու: Ափսեօք անօթութենէն մեռա՞ն ատոնք: Հաւանաբար: Բայց երբեք բան մը չպիտի գիտնանք այդ մասին: Տեսայ նաեւ զէյթունցի երկու խեղճ տարիքոտ աղջիկներ: Հարուստ ընտանիքի մը կը պատկանէին, բայց հետերնին, հագած հագուստներէն զատ, բան մը չկրցան առնել: Ցաջուցաղած էին իրենց մազերուն մէջ հինգ վեց ոսկի պահել: Դժբախտութիւն մը իրենց համար, որ ճամբան քալած տեղերնին, արեւը փայլեցուց մետաղը եւ անոր փայլը զապթիէի մը ուշադրութիւնը գրաւեց: Անիկա ժամանակ չկորսնցուց հանել տալու համար ոսկիները, աւելի կարճ միջոց մը ընտրեց, խեղճերուն ամբողջ մազը քաշեց փրցուց»:

Սահակ Կաթողիկոս իր նամակներուն մէջ կը դրէր.—

«Ֆախրէտտին փաշա ի ներկայութեան ձելալ պէյի բերանը բացաւ, կտրուկ եւ ահաւոր յայտարարութիւնով վան, Տէօրթ-եօլ, եւ Զէյթուն իրար խառնեց, որպէս թէ վանայ 10,000 հայերու օղնութեամբ կովկասցի 25,000 հայ կամաւորներ յաջողած են քաղաքը գրաւելու, Տէօրթ-եօլցիք թշնամի զրահաւորներուն հետ բանակցած են եւ զրահաւորի հրամանատարին նամակը ելած է, զոր, ըսաւ, մերինները յերիւրած եւ այսինչին ղրպանը ղրած չեն ըլլար: Զէյթունցիք կառավարութեան ժանտարմաները մորթած են եւ վանքի ընդհարման միջոցին պատուական եւ արժէք ունեցող հալուրապես մը ղարկին: Զէյթունի ժողովուրդը համամիտ չէր էշղեյաններու արարքին եւ նոյնիսկ ղօրքին հետ միանալով յարձակում ղոլծեց եւ 3–4 ղոհեր ալ տուաւ: Կառավարութիւնը ըսաւ, հայը՝ հայ կը ճանաչէ, «էշղեյա, կուսակցական, կովկասցի, խըտիր չի դներ, ամէնքն ալ թշնամի կը համարի՝ որքան թշնամի են ռուս, անգլիացի եւ ֆրանսացի: Նախարարաց խորհրդոյ վերջնական որոշումն է կուսակցականաց օճախը քանդել եւ հոծ հայութիւն գտնուած տեղերը բոլորովին դատարկել: Ֆախրէտտին փաշայի յայտարարութիւնը իմ նախորդ ծրարիս կը վերաբերի, բայց նախարարութիւնը չընդունեց: Եթէ իմ բացորոշ եւ սպառնական յայտարարութիւնները չըլլային եւ չզսպէին գրգռուած խալամները, ահաւոր կոտորածներ կըրնային ըլլալ, ինչպէս Տիարպէքիրի մէջ եղաւ մասնակի». հասած տեղեկութիւնք ընդհանուր բնաջնջում կը դուժեն»: («Կիլիկեան կսկիծներ», էջ 191–192)

⁂

Քայքայուեցաւ երբեմնի չէն ու դիւցազնական Զէյթունը, ու մնաց յիշատակ միայն: Այսօր՝ Հայկական Հանրապետութեան մէջ օր ըստ օրէ կը ծաղկի Նոր Զէյթունը: Ոչ մէկը այլեւս պիտի վրդովէ հանգիստը Նոր Զէյթունի բնակիչներուն: Անոնք պիտի ապրին, խաղաղ ու ազատ, Արարատի ու Արագածի փէշերուն:

Օրհնեա՛լ ըլլայ ձեր անմեռ յիշատակը, ո՛վ անվեհեր մարտիկներ, առաքեալներ հայ ազատագրական չարժումին ու հրահրողներ վսեմ եւ իրաւ հայրենասիրութեան: Օրհնեա՛լ ըլլան ձեր անունը, գործն ու գաղափարակա-նը:

ԳԷՈՐԳ ՎՐԴ. ԿԱՐՊԻՍԵԱՆ

(Պէյրութ)

Այս Յուշամատեանի 221րդ էջէն մինչեւ 258րդ էջը լայն անդրադարձում եղած է արդէն *Արամ Անտոնեանի «ՄԵՐ ՈՃԻՐԸ»* խորագրեալ կարեւոր գիրքով հրամցուած *Նայիմ Սեֆա Էֆէնտիի* յուշերուն եւ անոր կողմէ հայթայթուած գաղտնի հեռագիրներու եւ փաստաթուղթերու վաւերականութեան:

Ստորեւ կ'արտատպենք Ա. Անտոնեանի գիրքին երրորդ գլուխը, որ կը կոչուի *«Նախ գէյլի ճիչողութիւնները» – «Գ. – ՏԷՐ ՁՈՐԻ ՁԱՐԴԵՐԸ»*:

Տէր Ձոր մեր նահատակեալ ժողովուրդին մեծագոյն գերեզմանն է, անհաւատալի եւ աներեւակայելի դժոխք մը, եւ հետագայ էջերը հազիւ թէ գաղափար մը կու տան անոր ահաւորութեան մասին:

ԽՄԲ.

ՏԷՐ ՁՈՐԻ ՁԱՐԴԵՐԸ

Մինչդեռ Ռաս-իւլ-Այնի եւ Ինթիւլիի կարդերը լրանալու վրայ էին, անդին սկսած էին արդէն այն այլապէս ահաւոր կոտորածները, որոնցմով Զեքի պէյ բնաջինջ պիտի ընէր Տէր Ձոր համախմբուած 200,000 հայ պոլշեւիկանները:

Արդէն անգամ մը առիթ ունեցանք ըսելու, թէ Զեքի պէյ անհամբեր հեռագիրներ կ'ուղղէր Հալէպի կուսակալութեան, որպէսզի ժամ առաջ նոյն չրջանակին եւ չրջականերուն մէջ գտնուող հայերը ղրկէին իրեն:

կառավարութիւնը նուազ անհամբեր չէր: Այդ անհամբերութեան պատճառը ցոյց տալու համար պիտի ստիպուինք չեղիլ մեր նիւթէն, եւ ասիկա առիթ մը պիտի ըլլայ մեզի՝ պատմութեան էջի մը լուսաբանութեան համար:

♣

Տարտանէլի կռիւներուն դաշտարումը, զոր ժէօն-թիւրք կամ իթթիհատական կառավարութիւնը իրը օսմանեան պատմութեան ամէնէն փայլուն յաղթանակը պանծացուց, չատ սկեպտիկ թողուցած էր թուրք ժողովուրդը: Որովհետեւ կորուստը զարհուրելի եղած էր: Թուրք բանակին լաւագոյն եւ ուսուարագոյն մասը փճացած էր անգլիական կրակին տակ: Գոլիս մէկ ծայրէն միւսը հիւանդանոցի վերածուած էր: Վիրաւորները հազարներով կը հասնէին ամէն օր, եւ վերջը չէր զար: Երբ անգլիացիք քաշուեցան, – ոչ ոք հաւատաց թէ փախած են, ինչպէս կը յայտարարէր կառավարութիւնը, – նեղուցները պաշտպանող բանակէն ա՛նքան քիչ բան մնացած էր, որ կառավարութիւնը չկրցաւ անոնցմէ աչքի զարնելիք խումբ մը գոյացնել՝ Գոլոյ մէջ յաղթական զօրանոց մը կատարելով վերածծածծելու համար մարելու վրայ եղող թուրք դէմադրութեան ոգին: Անգլիոյ, եւ առ հաստա-

րակ համաձայնական երկիրներու հանրային կարծիքը թերեւս հիասթափուած մնաց այդ արշաւանքին անյաջողութեան նկատմամբ, բայց կրնան վստահ ըլլալ որ օսմանեան կայսրութեան տրուած դերապոյն հարուածը եղաւ ատիկա, որովհետեւ բոլորովին փճացուց ա-նատոլուի թուրքերէ կազմուած այն ընտրեալ ու կորովի բանակը, որ Թուրքիոյ զօրութեան առանցքն էր, ինչպէս եղած է դարերէ ի վեր, եւ որ այս անգամ, արմատէն ջարնուած, թերեւս ա՛լ բնաւ չկարենայ վերակազմուիլ: Առանց Տարտանէլի արշաւանքին՝ Գաղտատի ու Գաղեստինի յաղթանակները թերեւս չիրականանային:

Անգլիացւոց քաշուելէն ետք՝ երկար ամիսներ այլեւս թուրք բանակի խօսք չկար: Գաչտօնական դեկոյցները լուռ էին միանգամայն բոլոր ճակատներուն համար: Բայց պատուէրներ որքան ալ խստիւ գաղտնի պահուէին, դարձեալ կը հասնէին թուրք ժողովուրդին: Քիւթ-էլ-Ամարայի վերագրաւումն ու զօրավար Թաուզենտի անձնատուութիւնը միջոց մը նորէն խանդավառեցին թուրք ժողովուրդը, բայց չուտով վրայ հասաւ Գաղտատի անկումը, եւ թուրք պաշտօնական դեկոյցները նորէն վերածուեցան լակոնական «ճակատներուն վրայ նորութիւն չկայ» յուսահատեցուցիչ քլիչէին, որով ծանուցուած էին անցեալ բոլոր պարտութիւնները:

Ամբողջ այդ չրջանին՝ օսմանեան հանրութեան կարծիքը Եւրոպայի մէջ ձեռք բերուած գերմանական յաղթանակներու լուրերով օրօրուեցաւ: Թուրքերը կը կարդային այդ լուրերը եւ կը հարցնէին իրարու.— «Այս ամէնը ա-ղէկ, բայց մենք ինչ կ'ընենք»: — Երկրին գլխաւոր կէսը թշնամիին ձեռքն էր: Կառավարութիւնը յայտնաբար կը նեղուէր: Միանգամայն մարդու եւ դրամի պէտք ունէր, բայց իրեն խայծը կը պակսէր՝ ժողովուրդը նոր զոհողութեան մը մղելու համար: Այդ խայծը՝ նորէն Գերմանիան էր որ տուաւ իրեն, «Եըլտըրըմ» բանակին կազմութեան գաղափարը մէջտեղ դնելով:

Այս բանակը Գաղտատը պիտի վերագրաւէր: Գերմանները չուտով յաջողեցան թուրքերուն ինմտուութիւնը հրապուրել՝ Եպիփանիոյ այդ նուիրական քաղաքը անգլիացւոց ձեռքէն ազատելու հեռանկարով, եւ ատոր չը-նայելով յաջղնկան պերպոյն տուրքի մը մղել թուրք ժողովուրդը, նոր կազմուելիք բանակին անունով: Աղուոր՝ խորհրդանշական անուն մը տուեր էին անոր, — «Եըլտըրըմ» (կայծակ), — եւ կը հաւատային թէ կայծակի մը արագութեամբ պիտի սլանար «բիւրեղեայ աւելի անիծած ազգին» վրայ, — ինչպէս կը կոչէին անգլիացիները, եւ նուիրական քաղաքը պիտի ազատէր Յանոնց արիւնոտիղձ ձեռքէն: Զօր. Ֆալքենհայմ, Ռումանիոյ յաղթականը, անձամբ պիտի վարէր գործողութիւնները, եւ անոր իրը գործակից կը յիշուէր Թուրք բանակին Թերեւս կարողագոյն զօրավարը, Մուսթաֆա Քեմալ փաշա, որ մեծ ժողովրդականութիւն չհաճած էր Տարտանէլի պաշտպանութեան օրերուն:

Երբե՛ք Գերմանիա այնքան չէր աշխատած Թուրք եւ արար ժողովուրդները Անգլիոյ դէմ գրգռելու, որքան աշխատեցաւ այդ «Եըլտըրըմ» բանակին կազմութեան օրերուն: Արշաւանքը արար ժողովուրդին մօտ համակրելի դարձնելու համար, գերման սպաներ արաբական տարազով հանդիսութիւններ կը սարքէին Հալէպի մէջ եւ ամբողջ գաղտատի գիծին վրայ, բեմեր կը յարդարէին՝ որոնց ճակատը խոչոր գրերով կ'երեւար «Gott strafe England» («Աստուած պատժէ Անգլիան») վերտառութիւնը... կը ջանային գաղտատի վերադրաւումը իտէալ մը դարձնել նաեւ արար տարրին համար: Հիքմէթ այդ անուն չերքէզ մը յատուկ պաշտօնով գրկուած էր Միջագետքի մնայպատները, սլաք չէյխերն ու ցեղապետները ձեռք անցընելու եւ անոնց վրայ հրամայելու համար: Իր ջանքերուն չնորհիւ այն կողմերը գտնուող թափառիկ արաբներու (Տնեզի) նշանաւորագոյն պետը՝ չէյխ Հաչիմ, որուն ազդեցութիւնը կը տարածուէր Եփրատի բովանդակ գիծին երկայնքը, խոստացած էր ակնկալել «Եըլտըրըմ» բանակին:

Շէյխ Հաչիմ խորամանկ մարդ մըն էր: Կը հաւատամ որ անգլիացւոց ալ նոյն խոստումը ըրած էր, եւ անոնցմէ ալ դրամ կ'առնէր: Վերջէն՝ այս մարդը Հալէպ եկաւ եւ մեծ պատուի ու նուէրներու արժանացաւ Մուսթաֆա Քեմալ փաշայի կողմէ: Հալէպի անկումէն քանի մը օր առաջ ալ նոյն քաղաքն էր: Եկած էր իր ծառայութիւնը մատուցանե-

լու Մուսթաֆա Քեմալ փաշային, որ Պաղեստինի պարտութենէն փախած՝ Հալէպ կը մըներ դերմաններուն մեկնումէն ետք։ Ըստ իս Հաշիմ այդ առթիւ 10,000 հրացան ու ռազմանիւթ ստանալով դարձաւ անապատ։

Գերմաններուն կողմէ նոր չէր ատելութեան այս դաստիարակութիւնը անգլիացւոց դէմ։ Ճիհատի (նուիրական պատերազմ) հրատարակութիւնը, որուն գլխաւոր թելադրիչները եղան, իրենց ձեռքը պատրուակ մը դարձած էր մանաւորաբար արաբ տարրը զրդռելու անգլիացւոց դէմ, եւ այդ մտքով Գերմանիոյ մէջ հրատարակեր էին արաբերէն գրքոյկ մը, զոր ամէն գերման, նոյնիսկ գերմանուհիները, պաշտօն ստացած էին տարածելու արաբական ոստաններու մէջ։ Հալէպ՝ Տիկ. Քոխն էր որ այդ գործը կատարեց։ Ամէն տեսակէտով նչանաւոր կին մըն էր ասկա, որուն ամուսինը 30 տարիէ ի վեր Հալէպի մէջ կը գործէր իբր ներկայացուցիչ գերմանական Լիւթիքէ առեւտրական տան։ Բարի մարդ մըն էր, բայց ամէն կարեւորութիւն կը կորանցնէր կնոջը մօտ, ա՛յնքան որ՝ զինքը ներկայացնելու համար կ'ըսէին սովորաբար.— «Պր. Քոխ... Տիկ. Քոխի էրիկը»։ — Տիկ. Քոխ սկիզբները զարհուրելի ատելութեամբ մը լեցուած էր նաեւ հայոց դէմ, բայց այն ահաւոր թչուառութիւնը որուն աւելի ետքը ենթարկուեցաւ հայ ժողովուրդը, զինք այնքա՛ն յուզեց, որ մինչեւ մր ձեռքը խարազան մը առած Հալէպի վաղցներուն մէջ կը ծեծէր հայ իսլամանգող ոստիկանները։ Նոյնիսկ ժամանակ մըն ալ հաւաքելով խնամեց հայ որբերը, զորս կառավարութիւնը ձեռքէն առաւ վերջէն։

Ահա կինն էր որ Հալէպի մէջ սկսաւ տարածել վերոյիշեալ արաբերէն գրքոյկը, որուն 10րդ էջին վերջին պարբերութիւնը կը յայտարարէր թէ հարազատ իսլամ, հետեւաբար նաեւ փրկութեան արժանի իսլամ պիտի չնկատուէր այն՝ որ առնուազն չորս քրիստոնեայ չմեռցնէր։ Եւ արաբական չրջանակներու մէջ՝ քրիստոնեայ ըլլալով անգլիացիք կու դրտնուէին։ Գիրքը այնքա՛ն աղմուկ եւ «սանսասիոն» հանեց որ թուրք կառավարութիւնը ստիպուեցաւ հաւաքել եւ ոչնչացնել բոլոր ցրուած օրինակները, Տիկ. Քոխի քով մնացածներն ալ։

Ահա այս պայմաններուն մէջ կը պատրաստէր Պաղտատի վերապրաման ծրագիրը։ Նոր կազմուելիք բանակը եփրատի ուղղութեամբ պիտի իջնէր դէպի Միջագետք։ Մնաքենէ–Տէր Զոր ճամբան քանի մը օրերէ ի վեր կ'ուսումնասիրուէր գերման սպաներու եւ ճարտարագէտներու կողմէ։ Խոշոր թուով հայ դանդուածներու ներկայութիւնը այդ վիճին վրայ՝ անհանգստութիւն կը պատճառէր անոնց։ Մանաւանդ որ համոզուած էին թէ՝ հայ դաղթականները յարաբերութեան մէջ են արաբ լրտեսներու հետ, զորս անգլիացիք կը ղրկէին Մուսուլի եւ Զորի չրջանակներուն հետազօտութեան համար։ Գերմանացւոց կողմէ եղած չարունակական դիտողութեանց վրայ՝ կառավարութիւնը հեռագիր հեռագիրի եսեւէ կը հասցնէր, այդ դիծին երկայնքը դտնուող հայերը վայրկեան մը առաջ իջեցնելու համար Տէր Զոր, ուր պիտի չարդուէին անողորմ կերպով։

Թէ՛ գերմաններուն եւ թէ թուրք կառավարութեան կողմէ այս մասին ցոյց տրուած փութկոտութեան մեծագոյն պատճառը սա էր, որ եփրատի այդ դիծը, որուն վրայ բանակած էին հայ գաղթականներու տակաւին ստուարաթիւ մնացորդները, «ելլտըրըմ» բանակի պարենաւորման դիծն էր, անկէ պիտի անցնէին բոլոր թնդանօթներն ու ռազմամթերքը։ Հայերը վտանգ մը կը նկատէին իրենց պարենաւորման ապահովութեան դէմ։ Ժողովուրդը չէր այլեւս այդ կողմերը մնացած հայութիւնը։ Աւելի՝ մարդկային խիչերանքներ էին, որոնք կը յամառէին չմեռնիլ՝ երբ այլեւս ոչինչ կենդանի մնացած էր իրենց մէջ։ Բայց այդ կասկածը, — անչուշտ դիտումնաւոր կերպով, — մ'իչտ մնաց անոնց մասին, եւ ատոր համար կառավարութիւնը այնքա՛ն անհամբերութեամբ աչխատեցաւ Պաղտատի ճամբուն վրայ դտնուող հայերը փճացնելու։

Դիւրին չէր կեանքը այդ պայմաններուն մէջ։ Երեք տարի ետք՝ երբ այսօր կը մտաբերեմ այդ արհաւիրքի օրերը, ինծի անանկ կու գայ որ վերադարձ մը կ'ընեմ դէպի դըժոխք, — ո՛չ այն դժոխքը, որուն սարսափները աւելի զահանդական դարձնելու համար կը բնական մատենագիրները իրար՝ գերազանցելու ճգնեցան եւ զոր Տանդէ երգեց, — այլ անհունապէս աւելի ահաւոր բան մը, որուն զարհուրանքը անո՛նք միայն պիտի գիտնան, որ

այդ դժոխքը ապրեցան եւ որոնք երբեք պիտի չկրնան նկարագրել զայն, որովհետեւ մարդկային լեզուները անկարո՛ղ է ասոր...

Բուն սոսկումը ծաւալեցաւ՝ երբ սկսան պարպել Հալէպն ու շրջակաները, եւ այն տեղերը պտնուող հայ ժողովուրդը իջեցնել Մեսքենէ: Կարաւաններուն վերջը չէր գար: Պապ, Մաարա, Մումպուճ ամբողջովին պարպուած էին: Առանց ելեւնակին խստութեան նայելու՝ ծեծելով, յաճախ հետիոտն, քիչ անգամ միայն ուղտերով կամ էշերով կը գային Մեսքենէ: Այնտեղ ալ կենալու հրաման չկար: Դէպի Տէր Զո՛ր: Այս էր կարգախօսը:

Եփրատի այդ գիծին վրայ գտնուող գալթականներուն մեծ մասը Գոլոյ շրջանակներէն, Ռուտոսթոյէն, Նիկոմիդիայէն, Գարտզակէն, Ատաբազարէն, Կէյվէէն, Գոնիայէն, վերջապէս Անատոլուի երկաթուղիի գիծին երկայնքէն տարագրուած հայերէ ու կիլիկեցիներէ կը բաղկանային: Ճամբան կողոպտուած չէին, եւ անոնք որ տարուան մը կաշառքներէն, ծախքերէն եւս կարողութիւն ունէին տակաւին, նոյնիսկ իրենց զաւակներուն հացի դրամը զոհելով, յուսահատօրէն կը կառչէին Մեսքենէի կայքին, քանդի կը հասկնային թէ վտանգ մը կար վար իջնելուն մէջ: Եւ ասիկա կ'ընէին՝ առանց վստահութիւն ունենալու թէ մինչեւ վերջը պիտի կրնան մնալ հոն: Օր մը չէ օր մը՝ իրենք ալ պիտի քշուէին: Բայց վերջապէս ժամանակ կը շահէին: Ո՞վ դիտէ, թերեւս վերջը կու գար: Այն հաւատքն ունէին թէ օրերը յղի են: Իրօք երկունքի օրեր էին, բայց դեռ քանի՛ տարիներ պիտի տեւէր այդ չըլլալիք երկունքը...

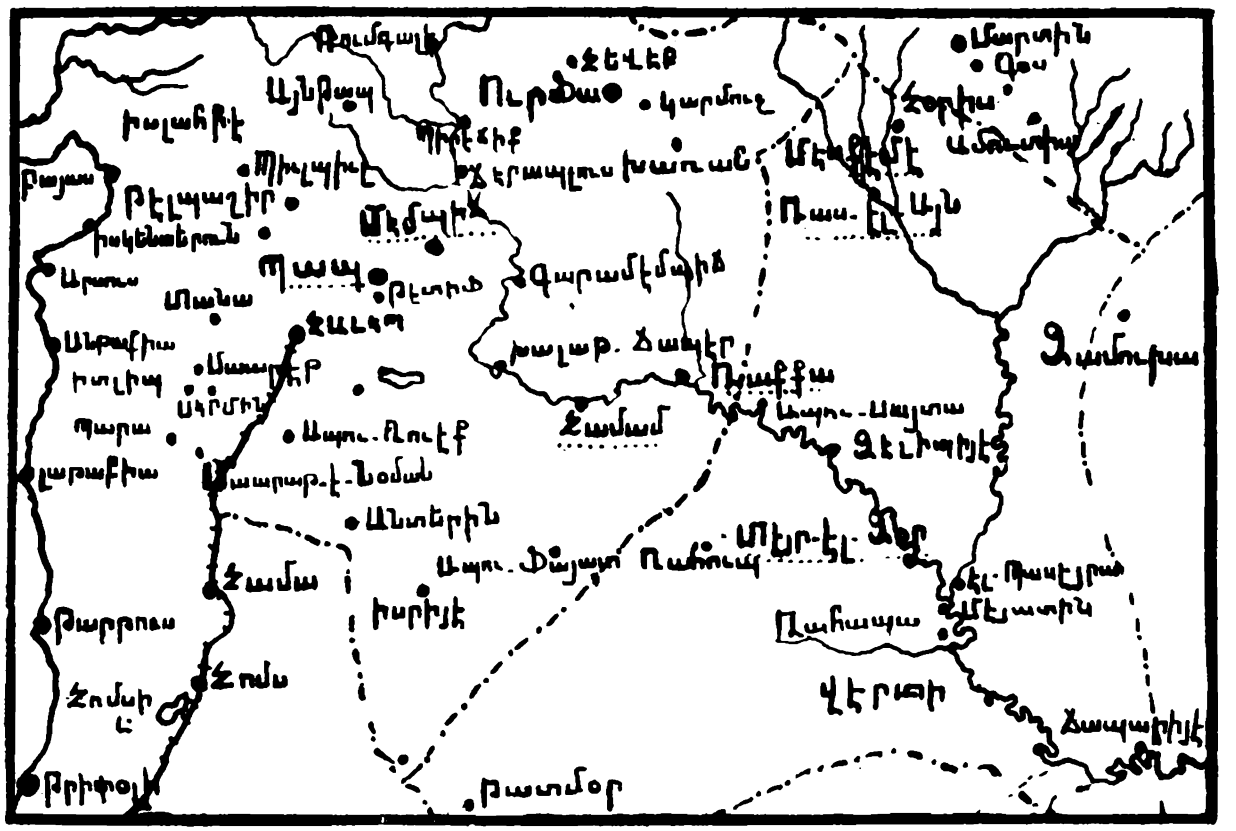
Ամէն մարդ մտահոգ էր թէ ինչո՞ւ կ'ըլլար այս նոր տեղահանումը եւ թէ ինչո՞ւ Տէր Զոր կը քշէին ժողովուրդը: Բայց վրդովման աւելի մեծ պատճառ մը կար: Ռաս-իւլ-Այնի ջարդերուն լուրը հասեր էր նաեւ Մեսքենէ: Ամիսներ տեւող կոտորածը չէր կրնար գաղտնի մնալ, նոյնիսկ անապատին մէջ: Ապրանքերու կողմէ բերուած հատուկտոր տեղեկութիւններէ հասկցած էինք, որ այնտեղ գտնուող գրեթէ բոլոր հայերը սպաննուած են: Միւս կողմէ՝ Մեսքենէի միւտիրին հետ մտերմացած կարգ մը մարդիկ կը հաւաստէին թէ Հալէպէն «գէչ» հրահանգներ կու գան: Ընթացիկ լեզուին մէջ «գէչ» ածականը մեծ բան չի նշանակեր· բայց այդ արհաւիրքի օրերուն՝ այդ մահուան ոստանին մէջ՝ «զարհուրանք»ին մէկ համանիշն էր: Լուր ելած էր տակաւին թէ այլեւս Եփրատի այ եզերքէն պիտի չղրկուին պաղթականները, այլ ձախ ափունքէն, եւ ասիկա արդէն մահուան դատապարտութեան պէս բան մըն էր մեկնելիք կարաւաններուն համար, որովհետեւ այդ ափունքէն մինչեւ Ռաքքա՝ մարդիկ պիտի բռնադատուէին անցնիլ լոլորովին անջրդի անապատներէ, որոնց մէջ անսալման պիտի մեռնէին տաքէն, ծարաւէն, անօթութենէ: Էլ ձեզիրէի չրջանակը, – ինչպէս կը կոչուի Եփրատի ձախ եզերքը, – դերեզմանի ճամբան էր (*):

Սոսկումը իր ծայրագոյն աստիճանին հասաւ՝ երբ սկսանք պզտիկ տղաքը իբր լրաբեր գործածելով տեղեկութիւն ստանալ Տէր Զորէն: – «Վար մի՛ իջնէք, փախէ՛ք»: – Այս էր մեզի հասած անփոփոխելի տեղեկութիւնը: Եւ անոնք որ մեզի կու տային այս խորհուրդը, կը զգացնէին թէ իրենք ինկած են ցանցին մէջ, պիտի չարդուին անխուսափելի կերպով:

Պապէն իջնող գաղթականներ զարհուրանքը բոլորովին աւելցուցին, իրենց հետ բերելով հեռագրի հետեւեալ օրինակը՝ զոր հոն ձեռք անցուցեր էին, եւ զոր Հալէպի ընդհանուր դատախազութիւնը, դատական նախապարութեան հրահանգով, կը ղրկէր Պապի գայմագամ Շաֆիք պէյի (**):

(*) Հալէպի անկումէն ետք՝ Մումպուճի ռեժիի տնօրէնին հետ լուր ղրկեցին Մեսոպոտամիոյ այն ատենուան միւտիր Հիւսէին էֆենտիի, որ մումպուճցի չերքէզ մըն էր, բովը գտնուած պաշտօնագրերը առնելու համար: Հիւսէին էֆ· իսկոյն Հալէպ ինծի եկաւ, եւ այդ առթիւ երդումով հաստատեց թէ Հալէպի գաղթականներու վարչութիւնը, որուն գլուխն էր այդ միջոցին Ապտիւլահատ Նուրի պէյ, իրեն հրահանգ տուած էր գաղթականները Եփրատի ձախ եզերքէն ղրկելու, որպէսզի մեծ մասամբ փճանային եւ Զորի մէջ անոնց ամբողջութիւնը չարդելու ծրագիրը դիւրանար: Վերջէն՝ բոլի իրմէ ետք առեր էին այդ պաշտօնագիրը:

(**) Զարմանալի մարդ մըն էր ասիկա: Ոգչերուն չէր դպչեր, բայց ձեռքը գալագան մը առած՝ շարունակ մեռելները կը ծեծէր ըսելով·– «Անպիտա՛ն շուն, դիտմամբ հոս մեռար որ օր մը երբ մենք ալ ձեզի պէս ըլլանք, որովհետեւ պիտի ըլլանք, տեսնես, աճապնդ չէ՞»:

Քարտէս հայոց քնաջնջումի դժոխավայրերու, ուր անթաղ կորան հարիւր հազարաւոր անմեղ զոհեր

«խիստ ստիպողական եւ գաղտնի.

«Նոյնիսկ ոճրագործութեամբ դատապարտուած կամ ամբաստանուած եւ ոստիկանութեան կողմէ ձերբակալուած հայերը քանտերը մի՛ պահէք, իսկոյն առաջ (Տէր Զոր) ղրկեցէք (*)»։

Բան մը կը դառնար անչուշտ։ Այդ վար ղրկուելուն մէջ ապահով մահ մը կար, որ նոյնիսկ ոճրագործները հոն կը ջչէին ազատ, առանց հսկողութեան։ Աւիկա կ'ենթադրէր որ ջարդը ընդհանուր պիտի ըլլար։ Ամէն մարդ կը հասկնար գլխուն գալիքը, բայց ա՛յն առիճան ահաւոր բան մըն էր, որ չէր համարձակեր անոր վրայ խորհիլ։

Աղէտը կը զգայինք մանաւանդ այն չարաշուք ու յանճնապաստան խանդավառութենէն, որով տոգորուած էին մեր չուրջը գտնուղ Թուրք պաշտօնեաները։ Ոչ մէկուն հետ կը խօսուէր այլեւս։ Հասարակ ժանտարմաներն անգամ աւելի լկտի, աւելի աներես դարձած էին։ Տեսակ մը սպառնալիք քմծիծաղ անպակաս էր իրենց դէմքին վրայ, եւ չնական հեգնութիւնը, որով կը Թունաւորէին իրենց նոյնիսկ ամէնէն սովորական խօսքը, ի զուր կը ջանար քօղարկել այն բոլոր ոճրագործ մտածումները, որոնք բոյն դրած էին իրենց գլխուն մէջ։ Խանդավառ էին մանաւանդ անով որ այլեւս խոր, անայլայլ, անեղծելի հաւատք մը լեցուցած էր զիրենք Թէ անպատիժ պիտի մնան բոլոր այն ոճիրներուն համար, զորս գործեր էին, եւ այն նոր ոճիրներուն համար ալ, զորս պիտի գործէին։

Իրենց ակնարկը մագիլներու պէս կը կառչէր մեզի, իբր Թէ ամէն մէկ նայելնուն մխով

(*) Ջիճադադարէն ետք՝ Հաճընի նախորդ հեռագրական տնօրէն Պ. Էվիխանեան Հալէպի մէջ ամբաստ մեզի յայտնեց, Թէ ինք այն առեն պաղ կը գտնուէր եւ Թէ այդ հեռագիրը ինք հազորդեց տեղւոյն հայ գաղթականներուն, որպէսզի ամէն մարդ իր գլխուն ցաւը ցայէր։

փերթ մը փրցնել ուղէին: Ծաղիկանակին հեռապատկերը ղոր կործանած Ռուսիայէն հասնող ապշեցուցիչ լուրերը եւ առհասարակ պատերազմի բոլոր ճակատներուն նկատմամբ ներման ջնարակով ալուած տեղեկութիւնները օր օրի ապահով կը դարձնէին, ցնորեցուցիչ վայրագութեան մը ժահրը կը ներարկէր իրենց բնածին բարբարոսութեան: Այնքա՜ն անյառ կ'երեւային վերապոյն սպանդին որ կարծես առանց մարդասպանութեան ապրիլը այլեւս անհնար էր իրենց համար:

Շատ անգամ, դիւային հեղնութեամբ մը, մեզի ցոյց կու տային հնդիկ, բայց մանաւանդ անգլիացի զերիներու խումբերը, որոնք այդ կողմերէն քշուելով կը տարուէին դէպի Նիւիպին, երկաթուղիի չինութեանց մէջ աշխատելու: Ատոնց վիճակը մերինէն տարբերութիւն չունէր: Օրևրով անօթի մնացած, մեծ մասամբ թանչքէ բռնուած եւ քալելու անկարող էին: Կը քաշքշուէին ճամբաներուն երկայնքը, եւ չատեր կ'իյնային հոս ու հոն՝ յաճախ հրացանի բունի հարուածներու տակ: Ոչ կօշիկ կար ոտքերնին, ոչ հագուստ վրանին: Վտիտցած, կորացած, կմախացած, աւելի ստուերներ էին քան մարդկային էակներ: Եւ թուրքերը, անոնց հետ նաեւ ու անոնցմէ աւելի՝ դևմանները, այդ թշուառներու կարաւանները մեզի ցոյց տալով կ'ըսէին.

— Ահա՛ ձեր պաշտպանները, ահա՛ այն մարդիկը որոնց կը համակրէիք եւ որոնց համար պոհուեցաք... լսէ՛ք, լսէ՛ք, որ պան ձեզ ապատեն...

Ի՜նչ յուսահատութեան օրեր կը սկսէին...

Ա՜յս պիտի իլլար սրդիւնքը, ասոր համա՞ր տոկացեր էինք այն անվերջ ու ցաւագին ամիսները, ասո՞ր համար տարեր էինք այն բոլոր տառապանքն ու նախատինքները, բոլոր սիրտհատնումներն ու մահուան դողերը, բոլոր զրկումները, բոլոր չարչարանքը, բովանդակ դուլումը...

Եւ այն հարիւր հազարաւորները, որոնք ինկած էին... եւ այն միւս հարիւր հազարաւորներն ալ որոնք իյնալու վրայ էին...

Եւ այն բոլոր կոյսերը, որոնք տակաւին իբր կոկոն չբացուած՝ պատուեր, փեթռաւեր՝ բարբարիկ բազուկներու մէջ՝ բզիկ բզիկ միանգամայն ցաւի ու ամօթի նոպաներով կը ճուային ամիսներէ ի վեր...

Եւ այն բոլոր կիները, որոնք ամենախստաւուակ պէսպիսութեան մը մէջ կը տուայտէին, իրենց կորած անցեալին, իրենց կորած վարքաամարիքին, իրենց կորած պատուին, — ցեղին բովանդակ պատուին, — իբր կենդանի դամբաններ...

Եւ այն բիւրաւոր որբերը, ցրուած անապատին մէկ ծայրէն միւսը, գիւղերու եւ քաղաքներու մէջ, մասամբ արաբացած, աւելի մեծ մասամբ լղրճուած, վատասերած, կորած ո՛չ միայն ցեղին այլ մարդկութեան ալ համար...

Եւ այն օճախները, որոնք քանդուեր էին, այն չէն ու ծիծղուն ոստանները, որոնք աւերակներու վերածուեր էին, եւ ցեղին դարերու հարստութիւնն ու բարօրութիւնը, որոնք հաւէր էին այդ դարհուրանքին մէջ, եւ տակաւին այն նուիրական արյուսյայրերը, բոլոր վանքերը ու նաեւ բոլոր պղեզմանները, որոնք պղծուեր կամ ախոռի վերածուեր էին...

Այս ամէնը ուրեմն պարա՞պը պացեր էին... ուրեմն ոճիրը, — մարդկութեան մեծագոյն ոճիրը, — իր ապաշաւը պիտի չունենա՞ր... եւ այս բոլոր ոճրագործները, բոլոր բռնաբարիչները, բոլոր բարբարոսները, բոլոր հրէշները, — որովհետեւ այլեւս մարդկային չէր իրենց պատճառած չարիքը, — ան՞պատի՞ժ պիտի մնային...:

Պարզապէս խենթութիւն կու պար մեր վրան, եւ չատեր խնդութեան սրդէն:

Ո՞ր կողմ նայիլ՝ վրկութիւն մը հայցելու համար: Երկար ատեն կար որ աչքերը այլեւս վեր նայելու բնազդական վարժութիւնն անպատմ կտրտոցներ էին. ա՛լ ոչ ոք երկինքէն բան մը կը յուսար. կը վախնային որ ան ալ իրենց վրայ կը փլչէր, որովհետեւ ո՛չ միայն մարդիկը, այլ ամէն բան իրենց թշնամի էր, նոյնիսկ ջուրը, քարերը, աւազը, հողը: Ամէն կողմէ եւ ամէն բանէ, մարդոցմէն՝ ինչպէս տարրերէն՝ մօտալուտ սպանդին արհաւիրքը կը բխէր իբր առատահոս ջրվէժ մը:

Ու մարդիկ ապչեր, խելքեր, գլխիկոր մնացեր էին՝ միանգամայն ամէն կողմէ պաշարուած մահուան սպառնալիքով, այնքա՛ն իրական եւ բաբախուն որ կարծես իրենց կը հպէր՝ ինչպէս դաշոյնի մը չեղբը, ինչպէս հրացանի մը դնդակը, ինչպէս ճոկանի մը դունտը: Բոլորին ալ մտածումները անոր վը-

բայ էին: Ամէն ձայն, ամէն արձագանգ, նոյն իսկ կեանքի ու բնութեան ամէնէն ընտանի արտայայտութիւնները, – նորածինի մը ճիչը, պառաւի մը մռլտուքը, կանայի աւաչ մը, հիւանդի մը հռնդիւնը, տղու մը ծիծաղը, բոլոր հառաչանքները, – մանաւանդ հառաչանքները, որովհետեւ ամէն մարդ կը հառաչէր, հովին սյլը, եփրատը՝ իր դաւաճան կարկաչով, չուներու հաչիւնը, ագռաւի մը կրկռոցը, բոլորը, բոլորը, իսկոյն մահուան պաղատարով կը թարգմանուէին: Անիկա ամէն տեղ եւ ամէն բանի մէջ էր, – մահուան պաղատարը, – աւելի ահաւոր ու զահանդական քան նոյնիսկ մահը, որովհետեւ մահը չ'ապրիր, կը վարնէ կայծակի պէս ու կայծակի պէս ալ կ'ինչնայ, մինչդեռ այդ պաղատարի ձեւին տակ՝ այդպէս յաճախանք մը դարձած՝ անիկա այլեւս կենդանի մահն էր, կ'ապրէ՛ր, յամրսբար՝ կարծես իբր զբօսանք մը կատարելով անէացման իր քստմնելի աշխատութիւնը: Անոր ցանցին մէջ մարդիկ այնպէս էին ինչպէս մուկը կատուին կամչոտ ճանկերուն տակ:

Ինչպէ՞ս կը նախանձէինք անոնց վրայ, որոնք մեռեր էին արդէն: Անոնք ապահովաբար աւելի բախտաւոր եղած էին քան մենք: Ինկեր էին տուննեակներով, հարիւրներով, հազարներով, բայց ինկեր էին՝ ամէնքն ալ ոչպէս Հիւսիս դարձած, լաւագոյն վաղորդայնի մը՝ մեծ, արդար ու չողչողուն ապագայի մը արտասնդիչ յոյսին հրդեհը աչքերուն մէջ: Իրենց վերջին հոնդիւնը, վերջին ակնարկը, վերջին պալարումը, վերջին հեւքը ալլոյն մըն էր դէպի այդ փայլուն ապագան, որ պիտի ծնէր վերջապէս՝ Համամաձայնութեան Տէրութեանց յաղթանակէն: Որովհետեւ միշտ հաւատացին այդ յաղթանակին: Մեռեր՝ անէացեր էին, բայց ճիշդ յաղթութեան աւետիսին արբշռութեան մէջ իյնող զինուորի մը նման: Այդ աղուոր երազը կենդանի ու բարախուն մնացեր էր իրենց դիակնացած մարմնին մէջ, իրենց հետ թաղուած էր անապատին ամբողջ երկայնքը, յոյսի հունտերու պէս, որոնց ապահով բողբոջման մասին վստահ էին այնքան որ՝ նոյնիսկ իյնալէն ետք տակաւին այդ հոյակապ արշալոյսին արփենի ճաճանչները կը չողային իրենց դէմքին մեռելական դալկութեան վրայ:

Մինչդեռ մեր վիճակը հիմա յոռետոյն բան մըն էր քան իրենցը, որովհետեւ այլեւս լրումն էր, – լրումը առանց այդ զմայլելի հաւատքին մխիթարութեան: Քաղաքական մեռեր էին անոնք: Մենք պարտուած պիտի իյնայինք:

Պառաւներ մէջտեղ հաներ էին այն հողով լեցուած տոպրակները, զոր իրենց հետ բերած էին հեռաւոր հայրենիքէն, – ճամբուն բոլոր մարտիրոսութիւններով եւ արիւններով այլեւս օրհնուած այդ հողը, զոր պահեր էին ամէն բանի դէմ: Զգալով որ պիտի մեռնին, չունեցողներուն կը բաժնէին այդ հողը, հայրենիքին սրբազան մասունքը, զոր կը դնէին իրենց կուրծքին վրայ, որպէսզի այդ օտարութեան մէջ մեռած ատեններնին՝ գոնէ հայրենի հողին գիրկը ամփոփուելու պատրանքով փակեն իրենց աչուրները: Եւ տակաւին մարդիկ կան, որ կը պնդեն թէ այդ հայրենիքը իրենց չէ եղած: Ի՞նչ բան լաւագոյն կերպով մը պիտի հերքէր այս սրբապիղծ պնդումը, որքան այդ պառաւներուն այս հոյակապ ակը հայրենի հողին նկատմամբ:

Մարդիկ այլեւս մէկզմէկու երեսն անդամ չէին նայեր: Կը վախնային: Եւ արդէն՝ ի՞նչ հարկ իրարու նայուածքին մէջ կարդալու անվերջանալի մահավճիռը, երբ անիկա արդէն ամէն տեղ էր, – մտածումներուն, ինչպէս զգայնութեանց մէջ: Ամենուն քով ալ սրտեւանունքները յուլօրէն ու ծանրօրէն կը փակուէին ահադին դամբանաքարերու պէս, կը փակուէին ուչքերու վառարանին մէջ տակաւին չհանգած յոյսի յետին կայծերուն վրայ:

Ու դարմանալի՛ բան որ այն զահանդակուն մտածումն անգամ թէ այլեւս վերջն է... Մեծ վերջը... ամէն բանի վերջը... չէր զօրեր ղիրենք սթափեցնելու այն խոր թմբիրէն, ուր տակաւ կը մխրճուէին իբր դաւաճան ճահճախուտի մը մէջ: Իրօք մարդ կա՞ր այդ վրաններուն տակ, իրօք մա՞րդ էին այն ուրուային արարածները, որոնք կը զալարուէին անոնց մէջ՝ համակուած խաղաղութեան այն անդիմադրելի տենչանքով, որ մեզ կը լեցնէ մեծ վիշտերու ու մեծ վտանգներու ընթացքին, բանտի ու նեղութեան մէջ, ցաւի ու ծանրագոյն հիւանդութեանց ընթացքին:

Բոլորն ալ ողջ – մեռեւներ էին այլեւս: Ոչինչ, ոչինչ կ'ապրէր իրենց մարմնին կեն-

դանի պատանքին մէջ, այլ միայն մահէն աւելի եղերական այն ահռելի բանր, Մահուան Գաղափարը...

Եւ խաղաղութիւնը, այն տեսակ մը անանձական անդպայութիւնը, որուն յանձնուեր էին իբր գաղտի մը, հաչիչն էր այդ անողոք գաղափարին դէմ:

***

Ի՞նչ կ'անցնէր այդ միջոցին պաշտօնական չրջանակներու մէջ: Նախ պէյի յիշողութիւնները են նորէն որ մեզ պիտի լուսաբանեն այդ մասին:

Կառավարութիւնը, որուն բուն նպատակը հայոց ընդհանուր բնաջնջումն էր, երբեք համամիտ չէր գտնուած որ հայ գաղթականներ քաղաքներու՝ մասնաւորաբար Հալէպի մէջ կամ անոնց չրջակաները հաստատուէին: Գիտենք արդէն թէ տարագրութեան որոշ, հաստատ վայր մը չկար հայ գաղթականին համար: Կառավարութեան բոլոր հրահանգները միշտ կը յանձնարարէին.— «Կարաւաններու ընկերացնելով ղրկեցէք»: — Այս անորոշ աստիճան իմաստը՝ «անապատները ղրկեցէք» էր: Բայց նոյն իսկ անապատներուն մէջ հայ գաղթականները որոշ տեղ մը չունէին: Միշտ պէտք էին ելլել, քալել, երթալ, ո՞ւր, մարդ չէր գիտեր: Կը բաւէր որ տեղ մը չմնային երկար ատեն եւ քալելով հատնէին: Անոնք որ տակաւին կրցեր էին տոկալ այդ մշտնջենի տեղափոխութեանց, բան մը չէին չահած, որովհետեւ ճակատագրականապէս պիտի իյնային Տէր Զորի, Ռաս-իւլ-Այնի պէս սպանդանոցներ եւ իրենք ալ անոնց մէջ պիտի կոտորուէին:

Տակաւին «Եըլտըրըմ» բանակին գաղափարն իսկ չծնած, կառավարութիւնը Հալէպ ղրկած էր հետեւեալ հրամանը.—

«Թիւ 723.

«Ծածկագիր ներքին գործոց նախարարութեան, ուղղուած Հալէպի կուսակալութեան.

«Նախապէս Հալէպի շրջակաները բնակեցուած հայերը անյապաղ ղրկեցէք իրենց տարագրութեան վայրերը եւ այս մասին տեղեկացուցէք:

ԹԱԼԷԱԹ»

Նախ պէյ այս մասին կը դրէր իր յիշողութեանց մէջ.— «Գաղթականութեան սկիզբը՝ Հալէպի գոնէ չրջակայ դիւղերը բնակութեան վայր նչանակուած էին հայ գաղթականներու համար: Այդ դիւղերուն մէջ բազմաթիւ հայեր տեղաւորուած էին: Շատերը աչխատանքի ալ սկսած էին: Այս հեռագրին վրայ՝ Հալէպի չրջակաները ճիւաւոր ժանտարմաներ հանուեցան, որոնք հազար տեսակ կեղեքումներով մղեան դիւղերէն դուրս հանել ժողովուրդը եւ քչեցին դէպի Մեսքենէ, ինչ որ անոնց մեծ մասին փճացումը եղաւ»:

Նախապէս տրուած հրամանի մը այս անակնկալ փոփոխութիւնը դիւրըմբռնելի կը դառնայ՝ եթէ մտաբերուի որ կառավարութիւնը սկիզբները չատ զգոյշ ու չրջահայեաց վարմունք մը ունեցաւ հայոց տեղահանութեան մէջ: Տակաւին չէր դիտեր թէ պատերազմը ի՞նչ ելք պիտի ունենար: Այս պատճառաւ՝ կ'աչխատէր երեւոյթները փրկել, տեղահանութեան պատրուակին տակ ծածկուած ընդհանուր կոտորածի նպատակը քօղարկել: Բայց երբ ապահովութիւն գոյացուց յաղթանակին նկատմամբ, այլեւս պէտք չտեսաւ այդ կեղծիքին, եւ չիտկէ չիտակ ընդհանուր բնաջնջման հրահանգներ ղրկեց: Ասոր համար է որ ջնջուեցաւ նախապէս տրուած այն հրամանը, որ հայ գաղթականները կ'արտօնէր Հալէպի չուրջը բնակիլ (*):

Բայց ժամանակ անցնելով՝ այս խստութիւնը թեթեւցած էր, եւ հայերու խոչոր խումբեր, հազար ու մէկ միջոցներով, մասնաւորաբար կաչառքով (**), հաստատուեր էին Պապ, Մասարա, Մումպուճ դիւղաքաղաքները, եւ անոնց չրջանակին մէջ գտնուող գիւ-

---

(*) Կ'արժէ այս առթիւ յիշել որ հայոց քնդհանուր տեղահանութեան հրամանը տրուեցաւ մարտիախտ Մահմէզէնի կողմէ ռուսական ճակատը ներխուժելէն ետք, երբ այլեւս Ռուսիոյ յախթանումը, հետեւաբար նաեւ վերջնական յաղթանակը ապահովուած երեւցաւ թուրք կառավարութեան:

(**) Մի միայն Հալէպի մէջ մէկ երկու հարիւր հոգի խոշոր հարստութիւններ դիզեցին՝ հայ գաղթականներուն ժամանակաւոր բնակութեան արտօնագիրներ հայթայթելու համար կաշառք առնելով կամ կաշառքի միջնորդութիւն ընելով:

ղերու եւ ագարակներու մէջ։ Ասոնցմէ զատ՝ Եփրատի դիծին երկայնքը, մինչեւ Տէր Զոր գաղթականներ կը գտնուէին Մեսքենէ, Տիբսիի, Ապուհարրարի, Համամի, Ռաքքայի, Սեպքայի, Տէր Զորի, եւ ուրիշ քանի մը համեմատաբար աւելի աննշան կայքերու մէջ։ Ահա այս ամբողջ ժողովուրդն էր որ պիտի հանուէր Զոր քչուելու եւ չարչուելու համար, այն միջոցին ուր «Ելլոյրըմ» բանակը կը կազմուէր։

«Երբ Մաարայի, Պապի եւ Հալէպի շրջակայ գիւղերուն մէջ նախապէս բնակեցուած հայերը հշելու հրամանը եկաւ, – կը գրէ Նաիմ պէյ, – գայմագամներուն ա՛յն աստիճան անգութ հրահանգներ տրուեցաւ որ կարելի չէր արցունքը զսպել՝ զանոնք կարդալով։

«Հալէպէն՝ հրաման կը տրուէր ժանտարմաներուն, որ աշխատին ճամբաներուն վրայ անօթի ու ծարաւ ձգելով կարելի եղածին չափ պակսեցնել գաղթականներուն թիւը։

1916 *Յունուար 20ին՝ Ապտիւլահատ Նուրի պէյ կը գրէր Պապի գաղթականներու առաքման պաշտօնեայ Մուհարրէմ պէյի*։–

«Թիւ 344։

«Կուսակալութեան կողմէ ձեր պատուական անձին ընկատմամբ գոյացած վստահութիւնը, եւ այդ վստահութեան վրայ հիմնուելով մեր պաշտօնատան կողմէ ձեզի յանձնուած գործին կարեւորութիւնը կը գնահատէք անշուշտ։ Պապի մէջ՝ ոչ մէկ հայու մնալը պիտի պտօնէք։ Գաղթականներու առաքման առթիւ ձեր կողմէ ցոյց տրուելիք խստութիւնն ու արագութիւնը միայն կրնան ապահովել այն նպատակը, զոր կը հետապնդենք։ Միայն թէ, պէտք է ուշադրութիւն ընէք որ ճամբաները դիակներ չմնան։ Այս գործին համար ձեր կողմէ կարգուելիք մարդոց տրուելիք վարձին առաւելագոյն բանակութիւնը իմացուցէք փութով։

«Փոխադրութեան միջոցներ հայթայթելու մի՛ զլանաք։ Գաղթականները հետիոտն ալ կրնան երթալ։

«Այս օրերս մեզի ղրկուած շաբաթական մահերու ցուցակը գոհացուցիչ չէ։ Ատկէ կը հասկցուի որ այդ մարդիկը (*հայերը*) հոդ շատ հանգիստ կ'ապրին։

«Գաղթականներու առաքումը պէտք չէ որ ճամբորդութեան մը նմանի։ Բողոքի, ողբի կարեւորութիւն մի՛ տաք։ Կուսակալութեան կողմէ հարկ եղած տեղեկութիւնները տրուեցան նաեւ գայմագամին։ Զա՛նք ըրէք։

«20 Յունուար 916

ԱՊՏԻՒԼԱՀԱՏ ՆՈՒՐԻ»

«Այս Մուհարրէմ պէյը Պաղտատի նախորդ ոստիկանութեան տնօրէնն էր, եւ գաղթականներու առաքման համար կարգուած պաշտօնեաներուն մէջ ամէնէն արիւնկզակը։ Իրեն յանձնուած գործը շատ կարեւոր էր, եւ որպէսզի ընչաքաղցութեան հետեւանքով ենթողամտութեամբ չվարուէր, 150 ոսկի ամսականն կու տային իրեն։ Այս մարդը շատ մեծ առաքումներ ըրաւ։ Միակը պատճառ եղաւ որ հազարաւոր հայեր ամենաանողորմ կերպով մեռնին ճամբաները։

«Ապտիւլահատ Նուրի պէյ այս անողորմ մարդուն գործակից տուաւ ձիաւոր ժանտարմաներու հարիւրապետ մը, որ իրեն հետ Պապ տարաւ հետեւեալ նոր հրահանգը։–

«*Պապի* բազմ (*դիւղաքաղաք*) *հայ գաղթականներէն պարպելու առթիւ կատարելիք խստութիւնները պատասխանատուութեան պիտի չենթարկուին*։

ԱՊՏԻՒԼԱՀԱՏ ՆՈՒՐԻ»

«Այս հարիւրապետը, հետը առած 5–10 ժանտարմաներով, ամէն տեսակ ոճիրներ գործելէ չխաշուեցաւ։

«Վերջին հրահանգին համաձայն, Պապի բոլոր գաղթականները 24 ժամուան մէջ տեղահան պիտի ըլլային։ Ինչպէս որ կ'ուզէին՝ այնպէս ելլէին։ Ամէն պարագայի, այս տեղահանութիւնը իրենց մահուան պիտի յանգէր։ Եղանակը ձմեռ, ոտքերէն մինչեւ գլուխնին մերկ, այս վիճակին մէջ ճամբայ հանուելով, ճամբաներուն եղերքը կ'իյնային կը մեռնէին։ Պապէն մինչեւ Մեսքենէ՝ ճամբուն երկայնքը, արտերը, հայու դիակներով լեցուեցաւ։ Իրենց դիակներուն վրայ ափ մը հող անգամ չէր ծածկուեր։ Դիակներուն մէջտեղ ձգուած ըլլալը իմանալով, կառավարութիւնը իրար անցաւ։ Այդ դիակներուն օտարականներու կողմէ տեսնուած ըլլալը յիշելով, հրամայեց որ թաղուին։ Բան ու բրիչ ճար-

ուեցաւ: Մեռելաթաղներ նշանակուեցան: Այս կերպով՝ իբր թէ ոճրագործութեանց հետքերը ծածկուած կ'ըլլային:

«Մեռելներուն բանակութիւնը ամէն տասնիհինգ օրը անգամ մը ծածկագրով կը տեղեկագրուէր Պոլիս: Ասիկա ալ կ'ապացուցանէ թէ գաղթականներու ընդհանուր տեսչութեան փոխանորդութեան պաշտօնատունը բոլորովին ոճրամիտ նպատակով մը հաստատուած էր»:

Բայց հակառակ այս ամէնուն, Ապտիւլահատ Նուրի պէյ դժուար չէր տակաւին: Գաղթականներու առաքումը իր պահանջած արագութեամբ չէր կատարուեր: Եւ անհամբեր էին վայրկեան մը առաջ անոնց գործը լմնցնելու: Գալի պայմադամը Հալէպ կանչուեցաւ, խորհրդակցեցաւ Ապտիւլահատ Նուրի պէյի հետ, եւ քանի մը օր ետքը՝ Նուրի պէյ անձամբ Իւյուպ պէյի հետ Գապ դնաց: Ամենազարհուրելի տեղահանութիւն մը կատարեցին հոն, վրանները այրելով, գաղթականներուն վրայ զէնք պարպելով: Միակ օրուան մը մէջ՝ Իւյուպ պէյ 17,500 գաղթական քշեց առանց կառքի, հետիոտն, անձրեւին տակ: Հարիւրաւորներ որոնք հիւանդ էին, չէին կրնար քալել, իննան ու մեռան եւ իրենց դիակները մնացին ցեխին մէջ: Գապի բնիկները, որոնք այդ անապատներուն ամէնէն սոսկալի ժողովուրդն են, նոյնիսկ մեռելները չէին յարգեր: Խումբ խումբ կու գային դիակներուն չուրջը կը խռնուէին, անոնց ծննդական գործարանները կը կտրտէին՝ այլեւս անրմռնելի վարագոյթեամբ մը:

Մխեւնոյն տեսարանները տեղի կ'ունենային նաեւ Մաարայի մէջ՝ գայմագամ Թեֆիք պէյի առաջնորդութեամբ, եւ Մումպուճի մէջ՝ թաղապետութեան տնօրէն Հիւսէին Ֆեհմիի կողմէ: Այս վերջինը անգամ մը, զարհուրելի կերպով ծեծելէ ետք, ողջ ողջ թաղել տուաւ տասնամեայ մանուկ մը, որովհետեւ ճամբայ հանուած կարաւանէ մը փախչելով Մումպուճ վերադարձած էր:

Ձշմարիտ զարհուրանքի օրեր էին, որոնց սկնարկելով Նախիմ պէյ կը գրէ՝–

«կառավարութիւնը կը պահանջէր որ հայուն կեանքն ու պատիւը փճացուին: Այլեւս անոնց համար ապրելու իրաւունք, գոյութեան իրաւունք չէր մնացած: Թալէաթ փաշա կը գրէր՝–

«Դարերէ ի վեր Թուրքիոյ համար փորձանքի տարր մը դարձող եւ վերջին ատենները՝ բովանդակ Օսմ. Կայսրութիւնը արիւնի մէջ խեղդելու ջանացող հայոց գոյութիւնը ապահովել ուզողները իբր հայրենիքի դաւաճան պէտք է պատժել տալբեր պատրուակով մը եւ պատկանեալ պաշտօնեաներուն տեղեկացնել գաղտնաբար»:

Իր յիշողութեանց այս մասին մէջ Նախիմ պէյ սրձանուագած է կարգ մը իրողութիւններ, որոնք ցայց կու տան թէ կեդրոնին կողմէ ղրկուած այս յանձնարարական ճգրտագրերը հրահանգները ի՛նչ աւսսակ դրութիւն մը ստեղծած կին հայոց համար: Այդ իրողութիւններէն մէկ քանին միայն կ'արտայդրենք՝–

«Թիֆիւսին սաստկացած մէկ պահուն, – կը գրէ Նախիմ պէյ, – Հալէպի մէջ գաղթականներու առաքումը ա՛յն աստիճան սաստկացաւ, որ ոստիկաններն ու ժանտարմաները տուներէն հաշխշելով դուրս կը հանէին կը քշէին Աստուծմէ զատ ուրիշ ապաւէն չունեցող խեղճ հայերը, որոնք մահուան վախէն պահուրտած էին: Օր մը, խեղճին մէկը, աղերսագիր մը տալով կը յայտնէր թէ տանը մէջ թիֆիւսէ բռնուած ամբողջ ընտանիքը փողոց նետելով՝ աղբիւրի կառքերուն մէջ լեցուցեր եւ հաղաքէն դուրս՝ Գարլըք ղրկեր են: Թշուառ մարդը կը պաղատէր, կուլար, գոնէ 10 օր ալ հաղաք մնալու արտօնութիւն կը խնդրէր: Խեղճը չէր գիտեր որ մահուան դատապարտուած էր: Ոչ ոք պիտի մեղքնար զինքը: Իմ պաշտօնավարութեանս շրջանին 10,000 աղերսագիր տրուեցաւ մեր պաշտօնատան, հայ գաղթականներու կողմէ· անոնցմէ նոյնիսկ տասը հատին նկատի առնուիլը չտեսայ:

Տիարպեքիրցի անոթ կնոջ մը ձեռքը՝ հայկական զինանշանը (*) ներկայացնող պնակ մը

(*) Այս զինանշանը կրող ամէն տեսակ առարկաներ ու պատկերներ Թուրքիոյ ամէն կողմը փողոցներու մէջ ազատօրէն կը ծախուէին Սահմանադրութեան վերհռչակումէն ետքը: Ցեղահանութեան միջոցին՝ մահուամբ պատժուեցան բոլոր անոթք, որոնց տղէն այդ կարգի առարկաներ ու պատկերներ գտնուեցան:

կը տեսնեն: կինը պնակին հետ գաղթականներու ընդհանուր տեսչութեան բերուեցաւ: Հարցուցին իրեն թէ ուրկէ՞ առած է այդ պնակը: կինը պատասխանեց թէ վաղուց իրենց տունն էր եւ թէ անոր ե՞րբ բերուած ըլլալէն տեղեկութիւն չունէր: Ժանտարմերիի պաշտօնատունը, ուր տարին վերջէն, այս կինը մասնաւոր խուցի մը մէջ բանտարկելով ութ տասը օր տանջեցին որպէսզի հասկնան թէ ուրկէ՛ առած է այդ պնակը: Բայց խեղճ կինը չէր գիտեր: Այդ տանջանքներուն մէջ, որոնց կ'ամբլնայր նաեւ անօթութիւնը, մեռաւ վերջապէս:

«Պապ-իւլ-Ֆարաճի (**) ոստիկանութեան ֆումիսէր Ֆէյզի էֆենտի գիշեր մը ժամը ութին՝ ձիւտէյտէ քաղը երթալով տունէն հանեց էնկիւրիցի հայ բահանայ մը եւ Գարլըք տարած միջոցին գնդակահար ընելով սպանեց զայն: Քահանային դիակը զօրանոցին կողմը գտնուող իսլամ գերեզմանատունը թաղուեցաւ, եւ հետեւեալ օրը պաշտօնապէս այս մասին տեղեկութիւն տրուեցաւ գաղթականաց ընդհանուր տեսչութեան:

«Արտաշէս անուն մէկը իրը կասկածելի մատնուած էր: Երկար ժամանակ փնտռեցին զինքը ու չգտան: Վերջապէս՝ եղբայրը ձերբակալեցին եւ հսկողութեամբ ղրկելով ճամբան սպաննեցին խեղճը, որ բնաւ յանցանք չունէր:

«Ահա այսպէս Հալէպի մէջ ասոնց նման հազարաւոր տառապներու վկան ըլլալէ ետք, իրր գաղթականներու առաքման պաշտօնեայ Մեսրոպ ղրկուեցայ: Մեկնած ատենս էյուպ պէյ գիս կանչեց:

«– Նախ էֆենտի, ըսաւ, Մեսրոպ ղրկուած առաքման պաշտօնեաներուն ոչ մէկէն օգուտ տեսաք: Դուն գործին մէջ գտնուեցար, եկած հրամաններուն տեղեակ ես, ճամբէ՛ որ այդ մարդիկը (*հայերը*) ողջ չձգես· ի հարկին ֆուռ ձեռֆովդ սպաննէ: Ասոնք սպաննելն ալ զուարճութիւն մըն է:

«Մեսրոպ գացի: Ապուհարրարի մէջ ժամտարմերիի տասնապետի մը գործած ոճիրները իմացայ: Երկու ամիս կեցայ հոն, մէկ անգամ միայն գաղթականի առաքում մը ըրի: Ղրկած մարդոցս թիւը երեսունը չէր անցներ:

«Երբ տակաւին Հալէպ կը գտնուէի, Պոլսէն հասած էր նաեւ հետեւեալ ծածկագիրը·–

«Ծածկագիր ներքին գործոց նախարարութեան, ուղղուած Հալէպի կուսակալութեան.

Հակառակ ոնոր որ ծանօթ անձնասուրութեանց (հայերու) *կղերական դասակարգին գոյութիւնը ջնջելու համար ամէնէն առելի աշխատիլ պէտք է, կ'իմանանք որ այդպիսիներ Սուրիոյ եւ Երուսաղէմի պէս կասկածելի տեղեր կը ղրկուին: Ասոնք թոյլտուութիւն մը աննկատելի յանցանք է: Այդ կարգի խռովարարներուն աքսորավայրը անէութիւնն է: Կը յանձնարարեմ որ ըստ այնմ գործողութիւններ կատարէք:*

«1 Դեկ· 915· «Ներքին Գործոց Նախարար

ԹԱԼԷԱԹ»

Մեսրոպ գացած միջոցիս այնտեղ կը գտնուէր Նիկոմիդիոյ ծերունի առաջնորդը: Փոքրիկ վրանի մը տակ բազուած, իր ճակատագրին վրայ խոկալով կ'անցընէր ժամանակը: Գովը գացողներուն կ'ըսէր, որ այս աղէտը Աստուծմէ է, եւ ամէնուն ալ կը յանձնարարէր որ զգուշանան ոեւէ յանցանք գործելէ: Ցայտնի չէ թէ ի՞նչպէս գաղթականներու ընդհանուր տեսչի փոխանորդութեան ուշադրութեան առարկայ դարձեր էր այս մարդը, որ աշխարհի մէջ ո՛եւէ մէկու վնաս հասցնելու անկարող էր:

«Էյուպ պէյ լուր կը ղրկէր թէ այդտեղ Նիկոմիդիոյ առաջնորդ մը կայ, ինչո՞ւ վար դրեր էք, ղրկեցէք, թող ճամբան անկիւն մը սատկի: Չէի կրնար ըսել թէ չ'ըլլար, կամ չեմ կրնար ընել: Բայց չղրկեցինք զայն:

«Օր մըն ալ երկու բահանաներ բռնելով Մեսրոպի ղրկեր էին: Ասոնց մասին տրուած հրամանը չատ խիստ էր: Պարզապէս «սպանեցէ՛ք» կ'ըսուէր: Այդ երկու բահանաները ցոյցնպէս առաջ չղրկեցի, հոն պահեցի: Անոնց անունը միտս չէ, բայց կարծեմ երկուքն ալ Հալէպ կը գտնուին հիմա:

«Մեսրոպի եւ Ապուհարրարի միջեւ գըտնուած Տիրսի կոչուած կայքը ամէնէն կարե-

(**) Պապ-իւլ-Ֆարաճ Հալէպի մէկ թաղն է: Խակ ակնարկուած ոստիկանութեան ֆումիսէր Ֆէյզին՝ Հալէպի մէջ հայոց դէմ գործուած ոճիրներու մեծագոյն հեղինակներէն մէկն է:

ւոր եղեռնավայրերէն մէկն էր: Մահուան դատապարտուածները հոն կը սպաննուէին եւ գետը կը նետուէին (*): Մեսբենէի մէկ ծայրէն միւսը կմախքներով լեցուած էր· պարզապէս ոսկորներու արտի մը երեւոյթը ստացած էր:

«Մի միայն Հալէպէն՝ Ռաս-իւլ-Այնի եւ Մեսբենի ճամբով, 200,000 հայ դրկուեցաւ· եւ այս խոշոր բանակութեան հազիւ 5–6000 հոգին կրցած են ողջ մնալ: Մանուկները փրատի մէջ նետուելով մեռցուեցան: Կիները, զանազան ճամբաներու վրայ, ժանտարմաներու եւ ժողովուրդին խժդժութեամբ ու վայրենութեամբ՝ սուինով կամ հրազէնով սպանուեցան»:

***

Գիտենք արդէն որ Նախիմ պէյ չուտով ետ կանչուեցաւ, եւ իրեն հետ պաշտօնանկ եղաւ նաեւ Մնսքենէի միւտիր Հիւսէին էֆենտին, որովհետեւ չէին կրցած այդ կայքը պարպել: Հիւսէին էֆենտի կնամոլ ու կաշառակեր մարդ մըն էր, որուն համար անակնկալ բախտ մը դարձած էր այդ պաշտօնը: Հազարաւոր ոսկիներու հարստութիւն մը դիզեր էր գաղթականներէն ստացած դումարներով, եւ կայքին ամէնէն զեղեցիկ աղջիկները կը քշէր կը տանէր Մումպուճ, ժամանակ մը կը պահէր իբր հարճ, յետոյ կը դարձնէր անապատ, կամ նուէր կը ղրկէր բարեկամներու: Այս աստիճան փայլուն գործ մը պիտի կրնա՞ր գտնել անգամ մըն ալ, եթէ կայքը պարպելու ըլլար:

Բայց Հալէպի մէջ, բոլոր բորենիները անհամբեր դարձեր էին: Կուսակալը, Մուսթաֆա Ապտիւլհալիդ պէյ, վայրկեան մը առաջ հայոց գործը լմնցնել կ'ուզէր, ստանալու համար իր «բարւոք ծառայութեան» վարձատրութիւնը (*): Ապտիւլահատ Նուրի պէյ, էյուպ պէյ, Իթթիհատի Քոմիթէին պատուիրակ ձեմալ պէյ, վերջապէս բոլորն ալ անհամբեր էին: Սակայն ասոնցմէ աւելի անհամբեր մարդ մը կար այդ միջոցին, եւ այդ ալ Տէր Զորի կառավարիչ Զեքի պէյն էր: Ճուլիսի վերջերը՝ հետեւեալ հեռագիրը հասցուց Հալէպ.–

«Ծածկագիր Զորի կառավարչութենէն, ուղղուած Հալէպի կուսակալութենէն·

«Նախապարտութենէն կողմէ ինծի հաղորդուած հրամանին համաձայն (**), Հալէպի գաղթականներու առաքման թեթեւնալէն ետք հոս գտնուող հայերուն բնակավայրը պիտի փոխուի: Հետեւաբար՝ հանեցէք յայտնել թէ գաղթականներու առաքումները մինչեւ ե՞րբ պիտի տեւեն:

«31 Յուլիս 916· կառավարիչ

Զեքի»

Կը հասկցուի անշուշտ թէ ի՞նչ կը նշանակէ իրապէս այս հեռագրին «հոս գտնուող հայերու բնակավայրը պիտի փոխուի» պարբերութիւնը: – «Պիտի ջարդուին», ըսել կ'ուզէր: Եւ արդէն այդ թուականին սկսեր էին ջարդերը, զորս Զեքի պէյ անհամբեր էր լրացնելու:

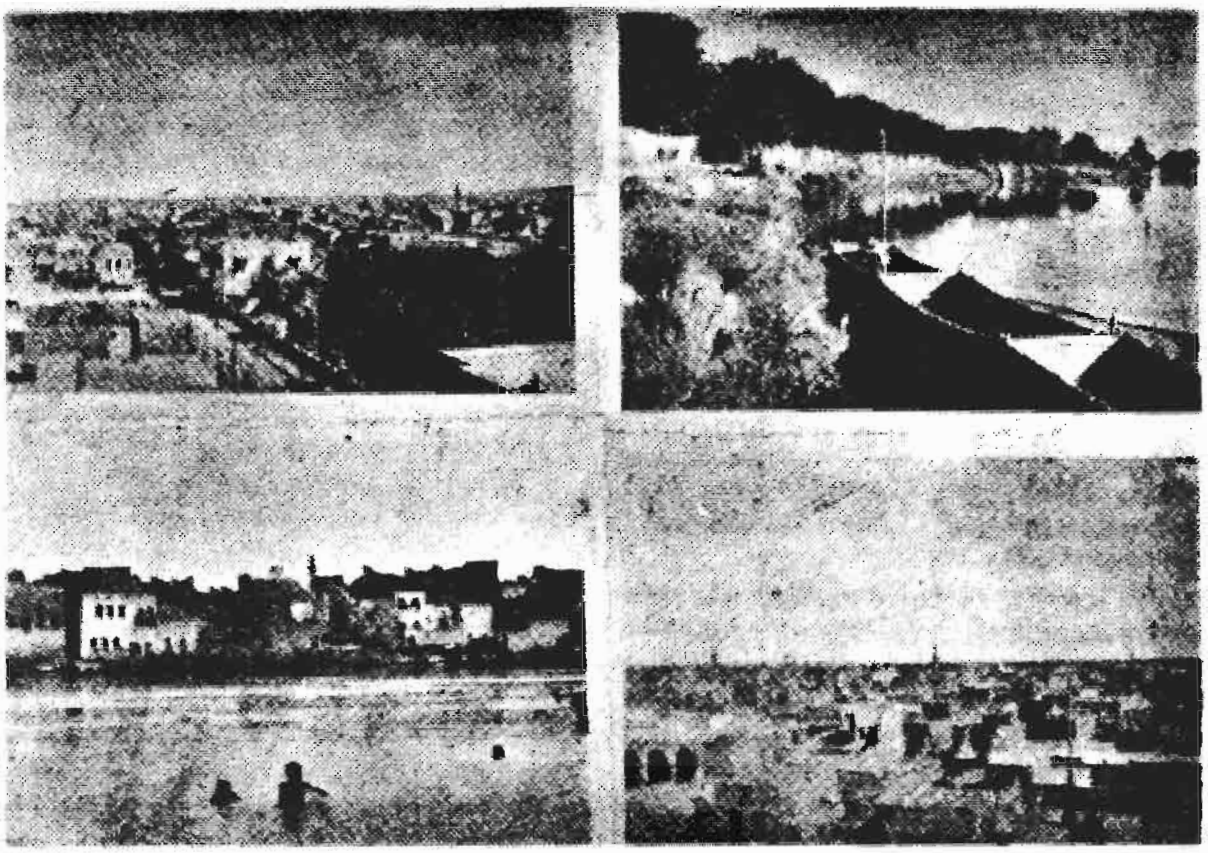
Ինչ որ Նախիմ պէյ եւ Հիւսէին էֆենտի չկրցան ընել, քիչ ետքը Հագդը պէյ պիտի ընէր, եփրատի բովանդակ դիծին վրայ գտնուող հայ գաղթականները իջեցնելով Տէր Զորի սպանդանոցը:

Ջարդը պիտի չպատմեմ: Հասորներ պէտք են ասոր համար: Բայց պիտի յիշատակեմ

(*) Տիրսխի մէջ՝ ամբողջ քննաքիճիները մեռան աւօթութենէ: Վերջերը՝ այլեւս գաղթական չէին տաներ հոն, եւ կարաւանները ուղղակի Ապուհարրար կ'իջեցնէին, որովհետեւ դիակներու գարշահոտութենէն կարելի չէր կանգ առնել այնտեղ: 36 Հայաստանցի կիներ այդտեղ սպանուեցան խաշնարած արաբներու կողմէ, որովհետեւ... անասուններուն խոտը կերեր էին:

(*) Ինչ հոմբ ներքին գործոց նախարարութեան խորհրդական անուանուեցաւ Թալէաթ փաշայի մօտ:

(**) Նախիմ պէյ իր յիշողութեանց մէջ կը գրէ.– «Տէր Զորէն պաշտօնական ըլլալով՝ Հալէպ եկած թղթակցութեանց տնօրէն Ֆուատ պէյ հետեւեալ կերպով կը պատմէր Զորի ջարդերուն սկզբնաւորութիւնը: – Ներքին գործոց նախարարութեան մէկ ծածկագիրը կը հասնի Տէր Զոր, թէ «Այլեւս գաղթականներու առաքման վերջ տրուած է, *նախորդ հրահանգին համաձայն* գործադրութեան սկսեցէք եւ կարելի եղածին չափ փութացուցէք»: Ծածկագիրը հասնելէն երկու օր ետք ջարդը կը սկսի»:

Տեսարաններ Տէր Զոր բաղաբէն, որուն շրջակայքը, յիսուն տարիներ առաջ, օսմանցի ճիւաղներու կողմէ բնաջնջուեցան շուրջ 200,000 անմեղ հայեր…

միայն քանի մը անցքեր, ցոյց տալու համար թէ ի՞նչ հրէշային բարբարոսութեան գլուխգործոց մըն էր զոր Ջեքի պէյ իրականացուց մէկ քանի ամսուան ընթացքին։

Ժողովուրդը հանուեցաւ Տէր Զորէն առանձին խումբերով, Մուսուլ տարուելու պատրուակով։ Բայց անոնք չկրցան Շետտատէէն անդին անցնիլ։ Մինչեւ Շետտատէ երկարող ճամբուն վրայ, Ջեքի պէյ ընտրեց գլխաւորաբար Մարաթի եւ Սուվարի անապատները, եւ որովհետեւ կարելի չէր ամբողջ այդ բազմութիւնը սպաննելով հատցնել, ստեղծեց արուեստական սով մը՝ որուն միջոցին մարդիկ նախ էշերը, շուները, կատուները կերան, յետոյ ձիու եւ ուղտի դիակներ, եւ աւելի ետքը, երբ ուրիշ բան չմնաց ուտելիք՝ մարդկային դիակները, առաւելապէս պզտիկ տղոց դիակները (*)։ Դիւահարներու կարաւաններ էին այլեւս ատոնք, որոնց մէջ կարելի էր հանդիպիլ սոսկումի տեսարաններու, որոնք իրենց նմանը չունին մարդկային տարեգրութեանց մէջ։

Աղջիկ մը հիւանդ պառկած էր, մէկ քանի օրուան անօթութեամբ։ Մայրը գլխուն վրայ կը հսկէր։ Մօտէն՝ եփող միսի հոտ կու գար։ Տղու դիակ մը կ'եփէին անշուշտ։

Աղջիկը կ'ըսէր մօրը։

– Մայր, գնա կտոր մը ուզէ, ալ չեմ դիմանար…

Մայրը կ'երթայ, բայց քիչ ետքը ճեռնունայն կը վերադառնայ։

– Ջուր՞ն, կ'ըսէ աղջիկը· մա՛յր, եթէ

(*) Անապատներուն մէջ առաջին անգամ չէր, որ կը պատահէր ասիկա։ Անոր ու անօթի որբեր Ռաֆֆայի կայֆին մէջ կրակի վրայ սաճ մը տեսնելով կարծեր էին թէ միս է եփածը, եւ սաճին կափարիչը բանալով կտոր մը գողցեր էին։ Գողցածնին՝ պզտիկ տղու մը ձեռքն էր։ Տղու միս էր՝ իրենց որ կ'եփէին սաճին մէջ։ Ու որբերը կերած այն ձեռքը, զոր գողցեր էին, որովհետեւ անօթի էին։

մեռնիմ, դուն ալ իմ մխէս չտաս անոնց, մինակդ կեր...

Այսպէս՝ պզտիկները իրենց ողջութեանը վարժուած էին այն գաղափարին հետ, թէ մեռնելնէն ետք իրենց դիակները պիտի ուտեն:

Մայրեր՝ այլեւս յիմարացած, իրենց զաւակները ծախու հանած էին: Կիներ կը գոռային.

– Աղջիկս է, հարազատս է, հոգիս է, կը ծախեմ ու չեն առներ, նայեցէ՛ք, չեն առներ..

Դեղագործ մը որ հետը թոյն ունէր, դեղահատներ չինած էր, ու բախտաւորներ զանոնք կը գնէին հատը մէկ ոսկիի, վայրկեան մը առաջ ազատելու համար այն անպատում չարչարանքներէն:

550 երիտասարդներ, զորս Չեքի պէյ բանտարկեց որովհետեւ զինուորական իշխանութիւնը կ'աշխատէր զանոնք զինուորագրելով ճամբու չինութեանց յատկացնելու, Տէր Զորի զօրանոցին մէջ ամբողջ եօթ օր առանց հացի եւ առանց ջուրի թողուեցան: Իրար բզքտեր, իրար կերեր էին ողջ ողջ:

Չեքի պէյի կը գործակցէին Զորի երեսփոխան Մուհամմէտ, Անէի միւտիր Թուրքի Մահմուտ, քոմիսէր Մուսթաֆա, Ռաս-իւլ-Այնի թաղապետութեան տնօրէն Հիւսէին պէյ իր երկու զաւակներով, Սուվարի միւտիր չէյխ Սիւլէյման, Հասիչէի միւտիր Էյսա Սխթա, չերքէզ Էօմար ալ Հաքիմ, դաղթականներու առաքման պաշտօնեայ Ապտուլլահ փաշա, – մի միայն կարեւորագոյնները կը յիշենք: Չեքի պէյ՝ ասոնց ջարդի եռանդը միշտ արծարծուն պահելու համար՝ յաճախ ձիուն վրայէն կը ծռէր, պզտիկ տղաքը թեւերնէն կը բռնէր, կը դարձնէր մէկ երկու հեղ ու գետին դարնելով՝ ջախջախելով կը մեռցնէր ու կ'ըսէր իր սրբանեակներուն.

– Մի՛ կարծէք թէ անմեղ մը մեռցուցի. ասոնց (Հայերուն) նոյնիսկ նորածինները յանցաւոր են, որովհետեւ վրէժի սերմը պիտի կրեն իրենց մէջ. կ'ուզէ՞ք վաղուան մասին ապահով ըլլալ, մի՛ խնայէք նաեւ պզտիկներուն:

Եւ անոնք չէին խնայեր:

Ջարդերուն ընթացքին լոկ պեղանի աղջիկներէն մաս մը փրկուեցան: Մէկ երկու շաբաթ ետք՝ միանգամայն անկողին փոխել տալէ ետք, այդ աղջիկները ուղտերով տարուեցան դէպի Ռաս-իւլ-Այն, դէպի Մարտին, ծախուելու: Իրենց գինը՝ երբ տակաւին չէին լկտուած՝ 20 դահեկան էր: Բայց պղծուելէ ետք՝ մինչեւ 5 դահեկանի կը ծախուէին:

Մաս մը կիներ, որոնք այս ու այն անկիւնը մնալով ազատեր էին, վերջէն դարձեալ Տէր Զոր դարձան: Ոստիկանութեան քոմիսէր Մուսթաֆա սուրհանիներու (կաթոլիկ) եկեղեցին բոզանոցի վերածելով հոն լեցուց այդ կիները, որոնք ամիսներով բռնի բողոքեան դատապարտուեցան:

Այսպէսով լրացաւ Տէր Զորի ջարդը, եւ անոր հետ ալ՝ անապատները քշուած հայերէն ողջ մնացածներուն գրեթէ ամբողջութիւնը, աւելի քան 200,000 հոգի...

Իսկ «Եըլտըրըմ» բանակը, որուն կազմութիւնը կերպով մը փութացուց այս ջարդը, ճակատագրուած էր բնաւ գաղտատ չիջնելու: Տակաւին անոր կազմութիւնը չլրացած, թուրքերը ստիպուեցան հաւաքուած զինուորները ղրկել գաղեստինի ճակատը, ուր նորէն նեղն էին ինկած: Զօր. Ֆալքենհայմ չկրցաւ անգլիացւոց յառաջխաղացքը կասեցնել, եւ չուտով իրեն տեղ ղրկեցին Լիման ֆոն Զանտերս փաշան, խոշոր յոյսերով, որոնք պիտի յանդիպէին այն ունկուր, գրեթէ անօրինակ պարտութեան, որուն Զօր. Ալլենպի ենթարկեց գաղեստինի օսմանեան ոյժերը:

«Եըլտըրըմ» բանակէն, եւ միւս բանակներէն ալ, որոնք այդ ճակատին վրայ կը գտնուէին, ոչ իսկ բեկորներ ետ դարձան: Միայն Լիման ֆոն Զանտերս փաշան Հալէպ ժամանեց իր գերման սպայակոյտով, որովհետեւ էն առաջ իրենք փախեր էին: Իրենցմէ ետք, Հալէպ ժամանեցին նաեւ Մուսթաֆա Քեմալ, Քիւրիմ, Ֆուատ փաշաները, գրեթէ մերկ: Աւելի քան 400 քիլոմեթր հեռաւորութիւն մը կտրեր էին մինչեւ Հալէպ, այնքա՛ն չտապով, որ վարտիք մը անցրնելու ժամանակ անգամ չէին ունեցեր: Եւ ասիկա՝ առանց չափազանցութեան: Անոնցմէ Ֆուատ եւ Քիւրիմ փաշաները այդպէս անվարտի փոխադրուեցան Ալթունեան Հիւանդանոց:

Շաբաթ մը ետք՝ Թուրքիա ստիպուեցաւ պէնքերը վար դնել: Վերջն էր:

ՀԱՅ ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐՈՒ ՊԱՂՏՈՒՄԸ

ԵՒ ՀԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ

ԳԷՈՐԳ ՎՐԴ. ԿԱՐՊԻՍԵԱՆ

1914 Նոյեմբեր 12ին Թուրքիոյ կողմէ պատերազմ հռչակուած էր։ Հայ ազգը պէտք էր դիրքորոշուէր, ճշդէր իր դիրքը։ Թուրք եւ ռուս պատերազմական գործողութիւնները լսկրսած էին։ Հայ ժողովուրդին կէսը կ'ապրէր ցարական հովանաւորութեան տակ, իսկ միւս կէսը օսմանեան պետութեան սահմաններուն մէջ։ Արեւմտահայերը պէտք էին փրկել իրենց գոյութիւնը։ Յոհեմ ընթացք մը բռնած էին պալքանեան պատերազմի ընթացքին եւ հայ գինուորներու հերոսութեան եւ հաւատարմութեան մասին հրապարակային գովեստներու արժանացած էր հայ ազգը։ Ըլլալ-չըլլալու հարցը անկամ մը եւս կը բերուէր պատմութեան քաւերաբեմին վրայ։

Հայոց Ջաւէն Պատրիարքը խառն ժողովի որոշումով գրուեց չրջաբերականներ, որոնց մէջ կը յանձնարարէր «չրջահայեաց ըլլալ, ամէն կերպով օժանդակել եւ դիւրութիւններ տալ օսմ. կառավարութեան, ամէն գոհողութիւն եւ անձնուիրութիւն յանձն առնել, յօգուտ հայրենիքի գնրադոյն շահերուն, լուռ գրացնութիւն եւ յարաբերութիւն մշակել այլազգիներու հետ, նիւթական օժանդակութիւնն գատ յորդորելու է ժողովուրդը որ որքան ալ անվարժ գինուորական կեանքին, չխըճայէ մինչեւ իսկ կեանքը, եթէ հայրենիքը պէտք ունի ասոր։ Ազգային չէնքերու եւ ժողովուրդին տուներուն մէջ պատսպարել հիւանդ կամ վիրաւոր գինուորները»։

Իսկ Նոյ. 7ին (հ. տ.) Գոլոյ Հայոց Պատրիարքը հետեւեալ հեռագիրը ղրկեց բոլոր առաջնորդարաններուն.—

«Մեր երկիրը այսօր քանի մը պետութեանց հետ պատերազմական վիճակի մէջ կը գտնուի։ Հայ ազգը որ դարերէ ի վեր բնատուր հաւատարմութիւն եւ անձնուիրութիւն ցոյց տուած է, ներկայ պատերազմի ընթացքին եւս պիտի փութայ իր հայրենասիրական անհրաժեշտ պարտականութիւնները կատարելու։ Ասիկա ստոյգ ըլլալով հանդերձ, կարեւորութեամբ կը յանձնարարուի եւ կ'ազդարարուի կրկին անկամ յորդոր կարդալ ժողովուրդին որպէսզի ետ չկենայ ամէն կարգի գոհողութենէ՝ փառք ու պատիւին բարձրացմանը համար օսմանեան գահուն, որուն յարած է տոկուն հաւատարմութեամբ եւ մեր նուիրական հայրենիքին պահպանութեան ու պաշտպանութեան համար»։

Ի պատասխան այս հեռագրին՝ հայոց առաջնորդարաններէն հասան հաւատարմական հեռագիրներ։

Թուրքիոյ գրեթէ բոլոր նահանգներու եւ կեդրոններուն մէջ օսմ. զօրքերու յաջողու-

թեան համար մաղթանքներ եղան։ Կիլիկեան այրիներ 10,000 գուլպայ նուիրեցին օսմ. բանակին, ազգային հիւանդանոցին մէջ 150 անկողին տրամադրուեցաւ վիրաւորներու համար, յայտնի բժիշկներու ղեկավարութեամբ հիւանդապահուհեան յատուկ դասընթացք բացուեցաւ Բերայի արհեստանոցի սրահը։

Պատերազմական նախարարութիւնը Նոյեմբեր 22ին չնորհակալութեան հեռագիր մը կը ղրկէր չարժուն հիւանդանոցին եւ 10,000 զոյգ գուլպաներուն համար եւ կը հաղորդէր թէ՝ «ձեր այս հայրենասիրական ցոյցը ամէն կերպով գնահատելի նկատուած է զինուորական իշխանութեան կողմէ ալ»։

Հայեր ամէն կերպով հաւատարմութիւն ցոյց տուին օսմանեան հայրենիքին հանդէպ, եւ մնացին հաւատարիմ օսմ. դրօշին։ Այդպէս եղած էր միշտ։ Ինչո՞վ կը բացատրուի ուրեմն հայոց ջարդը, եւ մանաւանդ ի՞նչպէս կ'արդարանայ Իթթիհատը։

«Մեր բուն թշնամիները մեր մէջ են»։ ահա ա՛յսպէս էր որ կ'արտայայտուէին Խարբերդի, Էրզրումի թուրք երեսփոխանները Սեբաստիոյ մէջ։ Թուրք քլիւպներու եւ մզկիթներու մէջ բանախօսութիւններ կու տային՝ գոչելով.

«Մեր թշնամիները համաձայնական տէրութիւնները – Անգլիա, Ֆրանսա, Ռուսիա – չեն, մեր բուն թշնամիները մեր մօտը, մեր քովը, մեր մէջ են – ՀԱՅԵՐԸ – որոնք ամբողջ աշխարհը այսօր մեզի դէմ հանած են։ Մեր արիւնը թափել կու տան, մեր պետութեան եւ հայրենիքի հիմքերը կը քանդեն, ուստի պէտք է որ նախ մեր այդ ներքին թշնամիները մաքրենք, բնաջնջենք մեր մէջէն»։

Այսքան լիրբ ու գրգռիչ արտայայտութիւններով կը կատղեցնէին թուրք խուժանը։

«Կեավուրլար, կ'ըսէին, աւրնըզդա պիր տէ եաճ, դախտընըզ, եաճ եաճ կիտիեօրսունուզ, իշթէ պու եաճ տըր Էվինիզի եըգաճ» կամ թէ միամիտ ձեւանալով կը հարցնէին. «օ տէյիլ ամմա, իսմինիզին արգասընտա պիր նան վար։ նէ՞ տէմէէ տիր», ու երբ բացատրութիւնը կը տրուէր թէ ազդանուն, մականուն կազմող մասնիկ է, ինչպէս Թրքերէնի մէջ գատէ։ «իմինէլտինիզ, թէրէս, իմինէլտինիզ հա։ օղլու տէմէէ նէյինիզէ եէթմիօր ուտու», կը պատասխանէին...։

Իբրեւ ապացոյց ապստամբական ձգտումներու, անհաւատարմութեան, – «Մարկոս, Թորոս, Ղիրաղոս, Սարգիս իմիլէրի թէրէ էթտինիզ։ րէնկ չէշիտ խայալի իսիմլէր թագտրընըզ, Հայկ, Արամ, Տիգրան, Վարդան կիպի լաղապընըզըն արգասանա տա պիր տէ եաճ գուլրուղը թագտընըզ, ազտընըզ խընգրլար, ազտընըզ...»։

Սղերդի առաջնորդական տեղապահ Տէր Եղիա Ղարիպչահեանը կը կանչեն կառավարութենէն եւ սա գրութիւնը ներկայացնելով կ'առաջարկեն ստորագրել.– «Թուրքերը երբ մղկիթ հաւաքուած ջերմեռանդութեամբ կ'աղօթէին, հայերը զինուած ներս խուժեցին եւ ջարդեցին զանոնք...»։

Տէր հայրը լսելով այս զրպարտութիւնը՝ կը վրդովուի եւ ի սպառ կը մերժէ ստորագրել։ Առաջին հերթով զինք կ'աքսորեն Տէր Զոր։

Եղան մարդիկ որ զգուշացուցին հայերը։ Քայտնի Թուրք մը, էլչէզ զատէ Խալիտ պէկ, «Վիճտան» թերթի խմբագիր, իթթիլաֆականի անուն հանած, իր մէկ ծանօթ հայուն հետ խօսակցելով կ'ըսէ. «Հայեր, չէք գիտեր, չէք երեւակայեր թէ ինչե՛ր կը պատրաստուի ձեզի համար, ինչ դարանքներ պիտի գան ձեր գլխուն, չէք գիտեր, ամէն մէկդ ո՛ր լեռներու գլխուն, ո՛ր անապատներու մէջ պիտի նետուիք, մահը փնտռէք ու չպիտի գտնէք»։

Գարեգին Ծ. վրդ. Խաչատուրեան կուսակալին եւ կեդրոնի կառավարութեան դիմում կը կատարէ վերադարձնելու համար բռնի հեռացուած երիտասարդութիւնը. կուսակալ Ազմի, որ Գոլոսոյ մէջ հայերու բնաջնջման մասին խորհրդակցած էր Թալէաթի հետ, Առաջնորդին պիմ'ումին ի պատասխան հետեւեալը կ'ըսէր. «Հայերուն նկատմամբ կառավարութեան հետապնդած քաղաքականութիւնը չի կրնար փոխուիլ։ Գոնիայի հայերը թող գոհ ըլլան որ, իրենք մօտ տեղ մը աքսորուեցան, որովհետեւ քիչ օրէն պիտի լսէք որ ուրիշ նահանգներու հայերը կոտորուած ու ջարդուած են։ Այս է կառավարութեան տուած որոշումը, ես ալ գիտեմ որ Գոնիայի հայութիւնը անմեղ է. բայց ինչ ընեմ որ, կառավարութեան քաղաքականութիւնը կարելի չէ փոխել»։

ՋԱԻԷՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԷՆ

Ծուզիչ է «նահատակ Թրքահայութեան վչտակիր պատրիարք» – այսպէս կը կոչէր ինքզինք – Զաւէն Արքեպս. Տէր Եղիայեանի առ Գուլկարիոյ Առաջնորդ Ղեւոնդ Եպս. Դուրեանի ուղղուած, 13 Ծուլիս 1915 Թուակիր նամակէն ահա մէկքերումը.

«...եկեղեցիներ ու վանքեր կողոպտուած, քանդուած ու սրբապղծուած են: Առաջնորդներուն անդամ չի խնայուիր, Պրուսայի առաջնորդ Գարգեւ Վրդ. Դանիէլեան, Տրապիզոնի առաջնորդ՝ Գէորգ Վրդ. Թուրեան, կեսարիոյ առաջնորդ՝ Յոսրով Եպս. Գէհրիկեան, Շապին Գարա Հիսարի՝ Վաղինակ Վրդ. Թորիկեան, Զարսանճագի՝ Գէորգ Վրդ. Նալպանդեան եւայլն բանտարկուած եւ պատերազմական ատեաններու յանձնուած են: Տիգրանակերտի տեղապահ՝ Մկրտիչ Վրդ. բանտի մէջ ծեծի տակ հոգին աւանդած է. միւս առաջնորդներէն եւս լուր չկայ, հաւանաբար մեծագոյն մասը բանտարկուած է: Ամբողջ հայութիւնը Թուրքիոյ մէջ բերդարգել եղած է, Թղթակցութիւն եւ հեռագրական հաղորդակցութիւն բոլորովին դադրած է:

«Վանայ եւ Բաղէշի չրջակայ հայ գիւղերը չարդուած եւ կողոպտուած են: Շապին Գարա Հիսար ամսոյս սկիզբը անխնայօրէն չարդուած է, հազիւ քանի մը մանուկ մնացած է՝ կ'ըսուի, դժբախտաբար մանրամասնութիւնք չատ ուշ կամ դժուար կը հասնին մեզի:

« Կը տեսնէք թէ Թուրքիոյ հայութիւնը իր կեանքին վերջին օրերը կ'ապրի, մահը ուշացնելու որեւէ միջոց չէ մնացած մեզի, արտասահմանի հայութիւնն ալ եթէ անկարող ըլլայ չեզոք պետութեանց գուրը չարժելու, քանի մը ամիսէն յետոյ մէկուկէս միլիոն հայութենէն չատ քիչ բան մը պիտի մնայ, փճացումը անխուսափելի է...»

Կ. Պոլիս, 15 Օգոստ. 1915 Թուակիր նամակէն.–

«...Վերջին ամսուան մէջ իմացանք որ մեր գաւառական առաջնորդներէն, Անանիա Ծ. Վրդ. Հազարապետեան, Բաբերդի առաջնորդը, կախաղան հանուած է հոն առանց նոյնիսկ կեդրոնի վաւերացման: Խարբերդի առաջնորդ Գասպ Ծ. Վրդ. Խորէնեան Մայիսի սկիզբները ճամբայ հանուած է դէպի աքսոր եւ քաղաքէն հազիւ 2–3 ժամ հեռացուելէն յետոյ՝ անգթօրէն սպաննուած: Տակաւին լուր չունինք Սղերդի, Բաղէշի, Մշոյ, Բղիի, Բալուի, Երզընկայի, Քեմախի, Թոքատի, Կիւրինի, Սամսոնի եւ Տրապիզոնի առաջնորդներէն, եւ ամիսէ մը ի վեր է որ լուր չունինք Սեբաստիոյ եւ Կարնոյ առաջնորդներէն:

«Նահատակուած քահանաներու եւ վարդապետներու մասին խօսիլ՝ աւելորդ է: Երբ ժողովուրդը ամբողջովին պարպեր են, եկեղեցիները արդէն կողոպտուած են եւ մզկիթի, ախոռի կամ ուրիշ բաներու վերածուած են: Արդէն Պոլսոյ հրապարակներուն վրայ սկսած են ծախուիլ հայ եկեղեցիներու անօթները եւ այլ գոյքեր...»

«Կը գտնուէին խորհողներ թէ վեց նահանգներու հայութիւնը պարպելով, ապագայի վտանգ մը այդ կողմերէն միանգամ ընդմիշտ հեռացուցած կ'ըլլային, մինչդեռ Իթթիհատին նպատակն էր բնաջնջել ողջ Թրքահայութիւնը: Մահավճիռը ստորագրուած էր եւ հրամանը կը գործադրուէր ամենախիստ միջոցներով, եւրոպական քաղաքակիրթ եւ աստուածավախ պետութեանց աչքին առջեւ»:

Վչտակիր Պատրիարքը Օգոստ. 25–7 Սեպտեմբեր 1915 Թուակիր նամակին մէջ կը գրէր.–

«...Թողունք Ամերիկայի եւ Եւրոպայի մարդասպանները, ի՞նչ կ'ընեն ցարբնակ, եդիպտաբնակ եւ Ամերիկաբնակ հայերը, ժամանակ է որ զաղթականաց հոսանքին պէս նպաստի հոսանքներ կազմուին, աչխարհ տեսած չէ եւ չպիտի տեսնայ այսքան արհաւիրք, այսքան թշուառութիւն եւ կարօտութիւն, եւրոպաղէմի աւերը բախտաւորութիւն է հայութեան աւերանաց բաղդատմամբ: Կոտորած, բռնաբարութիւնք, հայ երկսեռ մանուկներու անհամար առեւանգութիւնք, գեղատես կանանց, հարսներու եւ կոյսերու վաճառում, մինչեւ անգամ երեք մէճիտիէի, չի համրուիր ու չի բացատրուիր:

«...Ո՞ւր են խաչի ընկերութիւնները, խաչին զոհուող ցեղի մը եթէ ձեռք չերկնցնեն, ինչո՞ւ խաչին անունը կ'արատաւորեն, վիրաւոր կը փնտռեն, նիւթապէս, բարոյապէս, կրօնապէս եւ մտաւորապէս վիրաւոր մըն է հայ ժողովուրդը... Խորհուրդ աուէք, մինակ

եմ, խելք չմնաց գլուխս, արտասուք չմնաց աչքերուս մէջ, զղացում չմնաց սրտիս մէջ: Զորս կողմս կիշեր եւ ցերեկ մերկութիւն, անօթութենէ նուաղում, լաց ու վայնասուն...: Ամբողջ ազգը բնաջնջուելու վրայ է, որբանոց չմնաց... աղօթքները սպառեցան, սրտերը հալեցան, չրթունքները երիվացան, լողղ, հասկցող չկայ ոչ յերկրի եւ ոչ յերկինս: Դրամ հասցուցէք, Տէր Զորի տասնեակ հազարաւոր հայերը անօթութենէ եւ հիւանդութենէ կը ջարդուին...»:

«Մեւ ծովու ափին, Սամսոնի մէջ, չատեր իրենց կեանքը փրկելու համար դաւանափոխ եղան: Շատ բնական դարձաւ իսլամացումը, չարչամպացիք սարսափած որոչեցին իսլամանալ առժամաբար, կառավարութիւնը նախ ընդունեց, ապա մերժեց: Սամսոնի Առաջնորդ Համազասպ Վրդ. իսլամանալու այս միտումը տեսնելով յայտարարեց. «ով որ քրիստոնեայ մնալ կ'ուզէ թող ինծի հետեւի» եւ առաջին առիթով ինքը, երկու քահանայ հայրեր եւ 4000 տուն մեկնեցան Մուսուլ...

«Երզնկացի գատը մը հետեւեալը խոստովանած է.

«— Երզնկայի կողմերը հայոց դէմ դործուած արարքները ոչ Գուրանը կ'ընդունի, եւ ոչ ալ Շերիաթը: Երզնկայի կառավարիչը Մեմուհ պէյ, հայերը կողոպտելով ,50,000 լիրայի տէր եղաւ եւ հիմա ալ ի վարձ իր գործած վայրագութեանց կուսակալ կարգուեցաւ Քաստեմունիի»: Սրտի մորմոքով կ'արտայայտուէր Թէ ինչպէս Երզնկայի չրջականերէն չուրջ 30,000ի աւելի հայեր բնաջինջ եղան... նոյնիսկ կիներ եւ մանուկներ ողջ-ողջ թաղուեցան: Եփրատ գետը հարիւրաւոր կիներ եւ կոյսեր նետուեցան:

«Հազարաւոր այր մարդիկ սպաննուեցան, կիներ եւ աղջիկներ առեւանգուեցան եւ բռնաբարուեցան. իսկ մանուկներ թուրքերուն բաժնուեցան: «Երկնքի վրէժխնդրութիւնը ուշ կամ կանուխ պիտի հասնի մեզի», կ'ըսէր:

«Թուրք կառապան մը «Ասրբերդէն Սեբաստիա, կ'ըսէր, ժամերով եւ օրերով դիակներուն հոտը բոլորովին ապականած է. մինչեւ իսկ ձիերուս չկրցայ ջուր տալ»:

«Մեր դիմումներուն վրայ, կը գրէր Զաւէն Պատրիարք, Արմաչի աչակերտները Գուլիս բերուելով մեզի յանձնուեցան, իսկ վանահայր, 3 վարդապետ եւ 3 սարկաւագներն ու ուսուցիչները սարսակելից խառնուեցան:

«Արմաչի վանքը իր պարքերով պրաւեցին եւ նոյնիսկ Մեսրոպ Եպս.ին ծախած չխարներէն եւ այլ կենդանիներէն ու գոյքերէն գոյացած 400 ոսկւոյ մօտ գումարը բռնի առած է կառավարական պաշտօնեան:

«1915 Սեպտ. ամսուան սկիզբը, սոսկալի ջարդ մը տեղի ունեցած է Էնգիւրիի մէջ: Նախապէս մարդիկը ջարդուած են ամբողջովին, իբր 500 մարդ... ընդ որս հայ կաթոլիկներէն 10 քահանաներ, անոնց Եպս.ը, մեր առաջնորդական փոխանորդ Թէոդորոս Վրդ.ը, քահանաներ եւայլն:

«Մասնաւոր տեղեկութեան մը համաձայն՝ Բաղէշի առաջնորդ Սուրէն Վրդ.ի հետ միասին ջարդուած են 1400 տուն, Մշոյ մէջ Ներսէս Եպս. Խարտխանեանի հետ 6500 տուն, Ս. Կարապետի վանքին վանահայր Վարդան Վրդ. 400 աչակերտներով, Առաքելոց վանքի վանահայր Յովհաննէս Վրդ. 40 միաբաններով եւ 200 աչակերտներով, Մատենավանքի վանահայրը իր միաբաններով: Նահատակուած է նոյնպէս հայ կաթոլիկներու առաջնորդ Թոփալեան Գերապայծառը...:

«Կարինէն 5րդ կարաւանը ճամբայ հանուած է Յուլիս 18ին, մօտ 6–700 հոգիով: Այս կարաւանին մէջ կը գտնուէին մտաւորական դասը, առաջնորդ Սմբատ Եպս. Սահատէբեանը, որ իբր Թէ Գուլիս պիտի ղրկուէր եւ այլ նպատակով ճամբորդութեան արտօնագիր ալ որուած է ձեռքը, ինչպէս կ'ըսէ ամերիկեան տեղեկագիրը (տես «Կապոյտ Գիրք»), Ս. Լուսաւորիչ վանքին վանահայր Ներսէս Վրդ., քահանաներ, որոնք բոլորն ալ նահատակուած են, Աչքալէ–Շողինի ճոր–Մամախաթուն–Դերջան գծով դէպի Երզնկա երկարող ճամբուն վրայ:

«Սմբատ Եպս. երբ բացատրութիւն պահանջած է տեղահանութեան պատճառներու մասին, կուսակալ Թահսին պատասխանած է Թէ «հայերը պիտի ղրկուին այնպիսի ապահով տեղ մը, ուր ժողովուրդը չի կրնար դէչութիւն ընել հայերուն: Կառավարութեան պարտքն է պաշտպանել իր հպատակները, հոն պիտի բնակիք մինչեւ հաչտութիւն»:

Թուրքեր մեծ ճիդ թափեցին աքսորել տալու համար Զաւէն Պատրիարքը: Գերման դես-

❀

Քանդուած ու պղծուած հայկական տաճար: Թուրքերը կոթծանեցին, ալսոռի, մթերանոցի կամ նոյնիսկ զբօսավայրի վերածեցին հարիւրաւոր հայ եկեղեցիներ: Ումանց մէջ նոյնիսկ «աղջիկ խաղցուցին», իսկ ուրիշներու խորանները ապտոտեցին···:

★

պան դուքս Մեթերնիխ երբ Գոլիս եկաւ իր նոր պաշտօնը ստանձնելու, Զաւէն Պատրիարք դուքսին ժամանումին առիթով բարի գալուստի այցելութեան ղրկեց պատրիարքական փոխանորդ Երուանդ Վրդ. Փերտաճեանը, ձեվահիրճեան Սրբազանի հետ: Պատրիարքարանի ներկայացուցիչները բարի գալուստի խօսքերէն ետք Թարգմանին կը յանձնեն դեսպանին ուղղուած Պատրիարքին մէկ գիրը: Դեսպանը կարդալէ ետք այդ գիրը, զայն նոյնութեամբ կը ղրկէ գերման արտաքին գործերու նախարարութեան եւ միւս կողմէ պաշտօն կը յանձնէ դեսպանատան հայկական գործերու դիւանապետ Հէր Մորթմանին, որ վստահեցնէ Սրբազան Պատիարքը թէ՝ «որքան ատեն որ կառավարութեան քաղաքականութիւնը կը նեբէ, պիտի աշխատի առաջքը առնել ծայրայեղութիւններուն»:

Թալէաթ Գոլոյ հայութիւնը տարագրելու իր փորձին մէջ կը ձախողի, սակայն այս անգամ ուրիչ որոշում մը կը տրուի: Նախարարական խորհուրդի այդ որոշման վրայ է որ 1916 Յունիս 26ին «Թագվիմը Վեքթի» պաշտօնաթերթին մէջ հրատարակուած օրէնքով մը կը չնջուի Ազգ. Սահմանադրութիւնը, Գոլոյ պատրիարքութիւնը կը տեղափոխուի Երուսաղէմ եւ պատրիարքութիւնն ու Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւնը միացուելով՝ նոյն պաշտօնին կը կոչուի Տ. Սահակ կաթողիկոս Խապայեանը:

Այս հրատարակութենէն քանի մը օր ետք, Զաւէն Պատրիարք, կառավարութեան հրաւէրին վրայ, կը հեռացուի Գոլոյէն եւ կը տարագրուի Պաղտատ եւ Մուսուլ, «հսկողութեանը տակ ազգուրաց Հիտայէթի»:

Պատրիարքին հեռանալէն ետք երբեմնի պատրիարքական փոխանորդ Գաբրիէլ Եպս. Ձեվահիրճեան կը կոչուի կաթողիկոս-Պատրիարքի Գոլոյ փոխանորդութեան պաշտօնին եւ կը կազմուի նոր քաղաք. ժողով մը, կառավարութեան ուզած անձերու անդամակցութեամբ: Ասոնք իրենց պաշտօնը չարունակեցին մինչեւ զինադադար:

❀

ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Առտու մը Կարբերդի կուսակալը իր մօտ կանչած է հայ կաթոլիկներու առաջնորդ Ստեփանոս Եպս.ը եւ հրամայած անոր, որ իր վարդապետներով եւ մայրապետներով մէկտեղ ճամբայ ելլէ դէպի Տիգրանակերտ: Առաջնորդին կարաւանին ընկերացած են բոլոր հայ կաթոլիկները: Իջմէյի մօտերը իզոլիցի Հաճի Գայա ծանօթ չէթէապետը իր խումբով վրայ կը հասնի եւ ոստիկաններէն կը պահանջէ մէկ մեճիտէն մէկ ոսկիի փոխարէն իրենց յանձնել կարաւանէն իր ուզածին չափ մարդ: Կարաւանին ընկերացող լիազօր պաշտօնեան չ'ուզեր տեղի տալ այս պահանջին առջեւ, առարկելով թէ իրենց հրամայուածին համաձայն,

պարտաւոր է եկեղեցականներուն արիւնոտ չապիկները ցոյց տալ իր գերադաս պաշտօնէին: Հաճի Գայա կը հաւանի նոյն բանը ինք ընել՝ կարաւանին ընկերացող պաշտօնեաներուն աչքին առջեւ:

Վերջապէս գերապայծառը, վարդապետները, մայրապետները, եւն. կը ծախուին 500 ոսկիի: Հաճի Գայա քիչ մը կը հեռացնէ զանոնք, զոյգ զոյգ, կռնակ կռնակի կապել կու տայ գերապայծառը եւ վարդապետները եւ միւսները, ու սրախողխող կ'ընէն զանոնք, իսկ երկու մայրապետներու վրայ գազանային արարքներ գործելէ ետք քարերով կը նահատակեն: Գայա իր վճարած ոսկիին փոխարէն ըպաննուածներէն կը կողոպտէ մօտ 100,000 ոսկի: Ոստիկանները կը սպաննեն մնացածները: (Տես Սեպուհ Ակունի, «Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմութիւնը», էջ 173–4)

♣

Տեմիրճի գիւղի գայմագամ Ազան բէկ եւ Թիլեցի ոստիկանապետ Մեհմէտ ջարդարար գազանները Ռուչինա գիւղին տէր հայրը եւ յեզափոխական Աւօն այնքան ծեծեցին, որ երկուքն ալ խելագարեցան: Առաւօտուն երկուքին ալ ոտքերը պայտեցին եւ երկու օր բանտին մէջ չարչարելէ յետոյ, հետեւեալ օրը առաւօտ կանուխ, վեց հարիւր հայերու հետ միասին տարին, ժամ մը հեռաւորութեամբ Թիլ գիւղին մօտ, բերդին տակի գետաբերանը: Աւօն ու տէրտէրը պայտած ոտքերով չէին կրնար քալել, էշերուն վրայ դրած էին: Երբ Թիլա բերդը կը հասնին, քիւրտեր բահերով, կացիններով, մանգաղներով կը յարձակին որ բզկտեն...

«Տէրտէրին ու Աւօյին վրայ քարիւղ ցանեցին ու կրակը տուին. տեսնէիր ու լսէիր, կը գրէ ականատես մը, թէ այդ խեղճերը ինչպէս կը ճչային: Ու երբ տէրտէրը կակիծէն հոս ու հոն կը նետուէր, Մեհմէտ կը հեգնէր. «Փափազ, Քրիստոսդ կանչէ որ քեզ ազատէ»: Այս զարհուրելի տեսարանը տեւեց քանի մը վայրկեան եւ արդէն երկուքն ալ ածխացած էին: Մինչ գայմագամը եւ իր ընկերները քահ քահ կը խնդային»:

Օր մը կառավարական պաշտօնեաներ հաւաքեցին բոլոր գաղթական այրերը եւ պոռացին. «Ձեզմէ ով որ կարդալ-գրել գիտէ, թող պատուի»: Ինչ գաղթականները կարծելով թէ չնորհ մը պիտի ըլլայ իրենց, պատուեցան: Աստարաղարցի խեղճ, անմեղ քահանայ մը առաջ քաշելով, ամուր կերպով կապեցին սիւնի մը վրայ, սկսան նախատել ու ծաղրել՝ «կանչէ Քրիստոսդ, թող պայ, քեզ ազատէ»: Սկսան ողջ ողջ մորթը քերծել, խեղճը ազիոզորմ ճիչեր արձակելով աւանդեց հոգին: Իսկ մնացեալները ծայրը դունտ երկաթ գաւազաններով չարաչար ծեծեցին եւ կիսամեռ վիճակի մէջ ղլտորեցին վոսի մը մէջ: (*)

♣

ՍԱՀԱԿ Ե. ՎՐԴ. ՕՏԱՊԱՇԵԱՆԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Սեբաստիոյ եւ ամբողջ նահանգին տեղահանութիւնն ու ջարդը կազմակերպողն ու իրագործողը եղաւ նահանգին կուսակալը, նախապէս Իթթիհատի պատուիրակ, ճիւաղ Մուամմէրը: Քաղաքին ամենաազդեցիկ դէմքն էր անիկա եւ պատմագէտ: Ան լաւ սերտած էր պատմութեան ժխտական հերոսները, բռնակալներն ու անոնց գործադրած խժդժութիւնները:

Զօրահանութեան հրատարակութենէն ետք կացութիւնը կը վատթարանար եւ կը դառնար տագնապալի՝ հայերուն համար: Այս պայմաններուն մէջ պատրիարքարանը կ'ուզէր առաջնորդներով օժտել Սեբաստիան եւ ղրկել: Առաջինին համար կը ղրկուէր Ռումանիոյ հովիւ Գնէզ Եպս. Գալեմքերեանը, իսկ երկրորդին համար Պրուսայի առաջնորդ Սահակ Վրդ. Օտապաշեանը: Այս վերջինը առանց քաղաքավարական այցելութիւն մը տալու կուսակալ Մուամմէրին, իր ճամբան կը շարունակէր չիտակ ծնողացը տունը, առանց կուսակալին եւ կամ առաջնորդարան հանդիպելու: Նոյն եւ հետեւեալ օրերը իր հայրենակիցներու, բազմաթիւ բարեկամներու եւ համակրողներու բարի գալուստի այցելութիւնները կ'ընդունի: Լրտեսներ կը վխտան տանը չուրջ, ճամբաներուն վրայ, ոչ ոք բան մը չի կրնար:

(*) Ազէտէն վերապրողներ, «Տէր Զօր», տպ. Փարիզ 1955, էջ 64:

Գաղտնի հրահանգ կու գայ Մուսմմէրին՝ Թալէաթէն, հսկելու Սահակ Վրդ.ի գործունէութեան վրայ եւ ի հարկին չեզոքացնելու զայն։ Այս հրահանգէն քաջալերուած՝ Մուսմմէր որոշած էր տեռորի ենթարկել զայն եւ այս բանը կեսարիայէն յետոյ կրնար ըլլալ միայն։ Գիչերը բանտէն իր մօտ կը կանչէ յայտնի ոճրագործ մը՝ զառացի Նուրի էֆենտիի զաւակը՝ Մահիրը, ու կ'ըսէ անոր.— «քու պատիժդ ներուած է, ազատ ես այլեւս»։ Կը հրամայէ հետեւիլ Սահակ Վրդ.ին ու սպանել զայն։ Մահիր իրեն ընկեր կ'ունենայ ուրիշ մարդասպան աւազակ մը, Քիւրթիւկի տղայ Հիւսէյինը, Խալիս բէկ, չերքէզ ձելալ եւ ուրիշներ, ճամբայ կ'իյնան եւ Սահակ Վրդ.ի ետեւէն կը հասնին Զառա։ Հոն իրենց կը միանայ Եիւզպաշի օղլու Ալի, զառացի ուրիշ ոճրագործ մը։

1914 Նոյմբեր 19ին, այս չէթէները Գարահիսարի Աղուանիս հայաբնակ գիւղին մօտ, Զոպան Թեքէքէսի ըսուած տեղը, դարանակալ կը սպասեն Սահակ Վրդ.ի մօտենալուն, երբ կառքը կը հասնի հոդ... գնդակներ կը սուրան, Սահակ Վրդ. եւ իր կառապանը Աստքել կ'իյնան դիտապաստ։

Այս սպանութիւնը խոր յուզում ու ընդվզում կը պատճառէ Սեբաստիոյ եւ Գարահիսարի մէջ. գաղտագողի հոգեհանգստեան պաշտօն մը կը կատարուի Սեբաստիոյ մայր եկեղեցիին մէջ։

Բօթը իսկոյն կը տարածուի ժողովուրդին մէջ, սեբաստացի տիպար եկեղեցականը պարտականութեան ճանապարհին վրայ կ'իյնայ, զոհ դառնալով ոխերիմ թշնամիին մահացու գնդակին։ Այս կ'ըլլայ ազդանշանը հայայինջ թուրք քաղաքականութեան։

Ոճրագործներն ակնյայտ էին, բայց որեւէ մէկը չհամարձակեցաւ դատ բանալու։ Ի՞նչ օգուտ պիտի ունենար այդ հետապնդումը, երբ ոճրագործը ինք պիտի ներկայանար որպէս դատաւոր։

Սահակ Վրդ. Օտապաշեան բնիկ սեբաստացի էր ու արմաշական, նախնական ուսումը ստացած էր ծննդավայրի ազգ. վարժարանին մէջ. չրջան մը իբրեւ փոքրաւոր ծառայած էր Ս. Նշան եկեղեցւոյ մէջ առաջնորդ Տ. Գետրոս Եպս.ին։ Արմաշի չրջանը աւարտելէ ետք եկած էր Սեբաստիա, երկու տարի վարած էր առաջնորդական տեղահանութիւնը եւ ազգային վարժարանի տեսչութիւնը, ստանձնելով նոյն ատեն հայերէնի, հայ մատենագրութեան, պատմութեան, կրօնի կարեւոր դասերը։ Կը բանար ազգ. կիրակն. լսարանը եւ Լուսաբեր ընկերութիւնը։ Կը վերակազմէր աղքատախնամը։ Առաջնորդական պաշտօններ վարեց Ամասիա, Մարզուան, Սամսուն, Գրուսա։ Կը վայելէր մեծ ժողովրդականութիւն։

ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ՈՒ ՊԱՐԳԵՒ Ծ. ՎՐԴ. ԴԱՆԻԷԼԵԱՆԻ ՄԱՀԸ

Կիրակի առտու՝ արշալոյսին՝ Գրուսայի եկեղեցին յանկարծ պաշարուեցաւ պահուած զէնքեր փնտռելու պատրուակին տակ, սկսան փորել խորանին ետեւի պատը, եւ պարպել պարտէզին մեծ աւազանին, ինչպէս նաեւ առաջնորդարանի հորին ջուրը... Հոն գտան միայն Բաֆֆիի գիրքերը։ Այդ օրերուն առաջնորդական տեղապահը, Գարգեւ Ծայր. Վրդ. Դանիէլեան, եկեղեցիին խուզարկութեան հակառակած եւ բուռն կերպով բողոքած է։ Կառավարութիւնը չկրնալով մարսել Գարգեւ Ծայր. Վրդ.ի այս ընթացքը, անմիջապէս ձերբակալած է զայն ու բանտարկած Գրուսայի մէջ. ապա ղրկած է Գանտրմայի պատերազմական առեանը, ուր ան յետ ձեւական դատավարութեան մը, կը դատապարտուի հինգ տարուան բանտարկութեան, բայց կառավարութիւնը չբաւականանալով այսքանով, զայն ջնջած է Տէր Զոր, ուր անձնուէր ու վեհ եկեղեցականը սպաննուած է։

Կառավարութիւնը Գրուսայի եկեղեցական անօթները անտուկներու մէջ լեցուցած եւ Գոլիս ղրկած է, ուրիշ սուրբ անօթներ մեճիտիյէ ղրամի վերածուած են։ Եկեղեցւոյ մէջ ծառայող վեց քահանաներէն մէկը տեղահանութեան միջոցին մեռած է, երկուքը Գոնիա աքսորուած են եւ երկուքը Տէր Զորի կողմը։ Միայն Իզնատիոս քահանայ Գրիմեանը ծըպտեալ վերադարձած է Գրուսա եւ ապա իբրեւ արհեստաւոր ատամնաբոյժ Դամասկոս աքսորուած է։

Խորհրդի տեղահանութեան պահուն կուսակալ Զեքերիա փլցնել տուած է նաեւ Ս. Թորոս մայր եկեղեցին եւ Ս. Լուսաւորիչ մա-

տուրը, որ յարակից առաջնորդարանին եւ վարժարանի չէնքին միացնելով տար իւր էջմիամ մը – որբանոց – հաստատած է հոն:

Խտտոթոյի հայկրուն ամիսական տուները քանդուելէ յետոյ՝ փճացած են Ս. Թագաւոր եկեղեցւոյ 60,000 հնչուն ոսկի եւ Ս. Խաչ եկեղեցւոյ 7000 հնչուն ոսկի արժողութեամբ կալուածները: Շինանիւթերը հանուած, ծախուած եւ դրամը կողոպտուած է:

Ատաբազարի տեղահանութենէն յետոյ, վինայտարէն հոգ, տուները անբնակելի դարձած էին, նոյնպէս քանդուած է Ս. կաթողիկոս, ախոռի վերածուած է Ս. Լուսաւորիչը, իսլամ զաղթականներու խան դարձած է Ս. կարապետը եւ արմտիքի չեմարան՝ Ս. Հրեշտակապետը: Կողոպուտը մեծ ծաւալով կատարուած է:

Գոլոյ բանտերուն նախորդ տնօրէնը, տիրահռչակ Իպրահիմ, Իզմիթը, Գարտիզակը տակն ու վրայ ընելէ յետոյ Ատաբազար կ'երթայ եւ Ս. կարապետ եկեղեցւոյ մէջ կը հաւաքէ ժողովուրդը ու խօսքը ուղղելով բազմութեան կ'ըսէ հետեւեալը.–

«Նախ ներկայացնեմ ինքզինքս: Ես չէթէապետ եմ եւ երկար տեսն գործունէութիւն ունեցած եմ Մակեդոնիոյ մէջ: Ես կատարած եմ յոյն եւ պուլկար եկեղեցիներու եւ վանքերու բոլոր խուզարկութիւնները եւ երեսուն հանած եմ մեծ քանակութեամբ զէնքեր: Ես ինքս ալ կոմիթաճի եմ եւ տեղեակ «կոմիթաճի»ութեան բոլոր դաղտնիքներուն: Լեռնային արշաւանքներ ալ ունեցած եմ, կեանքս մաշեցուցած եմ այս կարդի գործերու մէջ: Կը ճանչնամ ձեր կոմիթաճիները ալ, ըլլան անոնք դաշնակ, հնչակ թէ ուրիշներ: Անոնց պետերէն շատերը հին ընկերներս եղած են եւ անոնց հետ գործած եմ, երբ մեր շահերը նոյնն էին: Բայց հիմա անոնք դաւաճանած են կառավարութեան, որով մենք ալ անոնց դէմ ելած ենք: Ես ասկէ առաջ անձնապէս հոս եկած եմ հնչակեաններուն հետ՝ զէնք բաժնելու եւ գիտեմ թէ որոնք զէնք ունին: Նոյնիսկ ցանկը ունիմ իրենց տեսակներովը: Այն տեսն պոմպաներ ալ բերուած էին, հիմա հոս գալով պաշտօն ունիմ այդ պոմպաները ու զէնքերը մէկտեղ հաւաքելու: 55 պոմպա և 250 մաուզէր կ'ուզեմ, որ առանց այլեւայլի պէտք է վերադարձնէք, առանց հատ մը իսկ պակասելու, եթէ յանձնէք դանոնք, ինձ վնաս պիտի չհասնի ձեզի, բայց եթէ պահէք, պիտացած նղէք որ ամէն տեսակ չարիքներ կը թափեմ ձեր գլխուն: Լիազօրութիւն ունիմ ուղածս ընելու: Անչափ լսեցիք թէ ինչեր ըրի Պարտիզակի մէջ, 300 հոգի, այր, կին, լեցուցի եկեղեցին, ծեծեցի, չարչարեցի, պետինը պատկեցուցի եւ սատկեցնելու սատիճան ոսկորնին կոտրեցի, մինչեւ որ մէջտեղ հանեցին իրենց գէնքը: Արդէն ձեզի հետ տարբեր կերպով վարուելու չէ, մինչեւ որ նեղը չդրուիք, խոստովանութիւն չէք ըներ: Նայեցէք որ պարտիզակցիներու տասսին չլսաք: Զէնքերը յանձնեցէք, ապա թէ ոչ կնիկնիդ ալ հոս կը բերեմ եւ անոնց աչքին առջեւ կարգ կ'անցունեմ բոլորդ ալ: Ազատում չունիք ձեռքէս, ջարդ ու փշուր կ'ընեմ ձեզ, եւ ինծի մարդ բան չի կրնար ըսել: Կրնայ ըլլալ որ դիս պուրսր սպաննելու մտածումը ունեցողներ դտնըւին ձեր մէջ, բայց վստահ եղէք որ իմ ետեւէս հարիւրաւոր Իպրահիմներ կան»:

(Տես «Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմութիւնը», էջ 267–8)

ՄԿՐՏԻՉ ՎՐԴ. ԶԼՂԱՏԵԱՆԻ ՈՂՋ–ՈՂՋ ՀՐԿԻԶՈՒՄԸ

1915 Ապրիլ 19ի երկուշաբթին կը ձերբակալուին Տիարպեքիրի ազգ. մարմիններու անդամները եւ կը դրկուին բանտ: Ապրիլ 21ին կը ձերբակալուին կուսակցական պարագլուխները, սենեակի մը մէջ կը լեցնեն 300–350 հոգի: Ամէնէն վերջը կը ձերբակալուին առաջնորդական փոխանորդ Մկրտիչ Վրդ. Զլղատեան, որ քահանաներով, հայ կաթոլիկ առաջնորդ Զէլէպեան Արքեպս. երեք վարդապետներով եւ հայ բողոքականներու երէց Վեր. Յակոբ Անտոնեանը, այնպէս որ Մայիս 27ին ձերբակալուածներուն թիւը կը հասնէր 980ի:

Մայիս 28, Ուրբաթ օրը ձերբակալեցին առաջնորդական փոխանորդ Մկրտիչ Վրդ. Զլղատեանը եւ դրին կեդրոնական բանտին վերնայարկը, սենեակի մը մէջ, հաղորդակցութենէ զրկուած:

Յաջորդ օրը բանտարկեալներուն ազդարարուեցաւ որ Մուսուլ պիտի աքսորուէին: Մայիս 30ի կիրակի օրը արշալոյսին 635 ան-

ձեր բանտէն կը հանեն, որոնց մէջն է նաեւ Զէյտանեան Վրդ.։ Միլիս Թոպուբիի եւ չերքէզներու ուժերով կ'առաջնորդեն զանոնք Տիգրիս գետը եւ 13 լաստերով ճամբայ կը հանեն, բայց Զէյտանեան Վրդ.ը հեռաձայնով Մարտին Փախուէն ետ բերելով նոյնէն բանտ կը դնեն։

Մայիս 30ին դիւերը Զէյտանեան Վրդ.ը գիւղս կը հանեն բանտէն եւ կ'ենթարկեն նախատինքներու մինչեւ կէս գիշեր։ Մոլլաներու եւ հաճաներու միջեւ գային կը պատոնեն փողոց փողոց, թաղէ թաղ, ամէն տեսակ նախատինք, անարգանք եւ խայտառակութիւն ընել տալով իսլամներու ձեռքով եւ կէս գիշերին կը վերադարձնեն մզկիթին բակը, իբր սրջ երեսին մուր քսելով, վիզը զանգակներ կախելով, գլուխը պախուրց անցընելով, կը խայտառակեն։

Փողոցները չդնան ընելէ ետք կը բերեն գինք կառավարութեան չէնքին կից, ճամբան չէխերը թմբուկներ զարնելով։

Նախ կը քաշեն տարաբախտ վարդապետին ականները մէկիկ մէկիկ, քունքերուն չիկացած երկաթ կը մխեն, կը կտրեն զմելիով մարմինին մխերը, կը փորեն աչքերը եւ կաթիլ կաթիլ քարիւղ թափելով մօրուքին եւ կուրծքին, կրակը կը բռնկի, խղճալի վարդապետը կը սկսի ցատկոտել, թմբուկները անդադար կը զարնեն եւ չէխերն իրենց ցանկութիւնը կը յայտնեն ըսելով՝ «մուրախաս էֆենտի օր նիյոր»։ Կիսամեռ, դրեթէ ածխացած վիճակի մէջ ջուր կը լեցնեն մարելով կրակը, խելագոյս վիճակի մը մէջ կը վերցնեն գինք կը նետեն բանտին հիւանդանոցին մէկ ախոռը, երկու միլիս հոն գնելով, յետոյ փայտի հարուածներու տակ կը վերջացնեն Զէյտանեանի կեանքը։

(Տես «Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմութիւնը», էջ 65–66)

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՍՄԲԱՏ ԵՊՍ. ՍԱԱՏԷԹԵԱՆԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ (*)

«1915 Յունիս 6ին Էրզրումի հայ բնակչու-

Սմբատ Եպս. Սաատէթեան

թեան տարագրութիւնը գրեթէ իր վերջաւորութեան հասած էր։ Ես Թոյլատրուեցայ մընալ քաղաքին մէջ, այդ ամսուան մինչեւ 18, կառավարիչ Թահսինի օգնական Ֆուատ պէյի միջամտութեամբը, որուն գերմաներէն կ'ուսուցանէի։ Յունիս 15ին Սմբատ Եպս.ը տեսնելու գացի՝ գաղտնօրէն. ան տակաւին քաղաքին մէջ եղող բացառութիւններէն մէկն էր, առաջնորդարանի չէնքին մէջ կ'ապրէր։ Ան ինծի պատմեց թէ այդ օր կառավարիչին ներկայանալու կանչուած էր։ Բայց ատոյդ չէր դիտեր թէ պատճառն ինչ էր։ Ան փափաք յայտնեց որ զինք երեկոյեան կրկին տեսնէի, Թրքական իշխանութեան հետ իր տեսակցութենէն տեղեկութիւն մը առնելու նպատակաւ։ Մեր երկրորդ հանդիպումին սրբազանը վերջին աստիճան յուզուած ու վրդովուած էր։ Երբ ես հարցուփորձեցի իր դրգռութեան պատճառը, պատմեց ինծի թէ Ձինուորական Ատեան պիտի տարուէր, քանի ամբաստանուած էր Երզնկայի առաջնորդարանին տեղեկութիւն մը ուղարկած ըլլալուն համար, որուն մէջ, կը կարծուէր թէ ան դրած ըլլար. «Փութացընել կէնքերն ու կապարները առանց յապաղումի»։

(*) Սաճասարեան Ֆոլէճի Փրոֆ. Սարգիս Մանուկեանի վկայութիւնը՝ ոճգլերէնէ թարգմանուած։

«Գտիկ սահուն թուղթ մը ներկայացուցած են ատեան, որուն վրայ վերագրեալ հրամանը գրուած է անճանաչելի ձեռքով մը»: Առաջնորդարանը խստօրէն բողոքեց բացարձակ կեղծ ու նենգ պատճառաբանութեան դէմ եւ անմիջապէս ունկնդրութիւն խնդրեց կառավարիչէն, ինչ որ չնորհուած ըլլալով, անգամ մը եւս ան կրկնեց իր բողոքը զինուորական ատեանին զրպարտութեանց դէմ: Կառավարիչը հեգնական պատասխանեց. «Անհանգիստ մի ըլլաք, 15–20 օրուան մէջ այս բոլոր բաները պիտի մոռնաք»: Եպս.ը իրազեկ էր այս բառերուն ճշմարիտ նշանակութեանը եւ ըսաւ ինծի թէ ինք վստահ էր որ պիտի սպաննէին զինք մօտիկ ապագային: Իրապէս, առաջնորդին հետ տեսակցութենէս 10 ամիս ետք, Ռաքքայի մօտ լսեցի, էրզրումէն աւելի ուշ տարագրուած տիկիններէն, թէ Սմբատ Եպս. ղրկուած էր երզնկա, ճիշդ կառավարիչին մատնանշած ժամանակաշրջանէն ետք, եւ հոն, Մեմտուհ կառավարիչին հրամանով հրամայուած էր անոր փորելու իր սեփական գերեզմանը, եւ երբ աւարտած էր, ողջ ողջ թաղուած էր»:

ՄԻՔԱԷԼ ՎՐԴ. ԽԱԶԱՏՈՒՐԵԱՆԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Մեզրեցի (Խարբերդ) Միքայէլ Գերապայծառը «գործունեայ եւ վուխլեան անձ» մը եղած է եւ ուշագրաւ դէմք մը հայ կաթոլիկ նուիրապետութեան մէջ:

1915ին Գերապայծառ Խաչատուրեան հերոսական մահ մը ունեցած է, քալաբար կրած է թուրքերու կողմէ տրուած չարչարանքները: Ականատես մը այսպէս պատմած է.–

«1915 Յունիս սմսոյս կիրակի օր մը երեկոյեան ժամը 5ին երկու վայրենադէմ զինուորներ առաջնորդարանը կը մտնեն եւ առանց որեւէ պատճառի զեպիսկոպոսը քաշքշելով կը տանին ոստիկանատուն, հոն ժամ մը տախտակի վրայ պառկեցնելէ յետոյ միւթեսարըֆ Ֆուատ պէյի առջեւ կը հանեն: Այս հրէշը իրմէ կը պահանջէ եկեղեցւոյն, առաջնորդարանին եւ դպրոցին յանձնումը, եւ երբ Գեր. Խաչատուրեան կը մերժէ, այն ատեն իսկոյն կը հրամայէ միւթեսարըֆը իր չուրջը բոլորող մարդակեր գազաններուն, որ զինքը ամենաոսկալի տանջանքներով չարչարեն: 1.– Մօրուքը կ՝փետտեն, 2.– Վիզը չուան կը ձգեն եւ ձեռքերը կը կապեն ետեւը, 3.– Հրեւով կը տանին դետեզերքը եւ կը ձգեն ջուրը, 4.– Ակռաները քաշել կ՝ուզեն. իսկոյն ինքը կը հանէ կեղծ ատամները, յուսալով որ տանջանքէ մը պիտի ազատէր, սակայն անոնց վայրագութիւնը չէր յագեցած, վասն զի աջ ցանով անոր բերնին լինտերը կը հանեն. 5.– կը մերկացնեն զինքը եւ կ՝առնուն վրէն ոսկի խաչը եւ եպիսկոպոսական մատանին ու կը պառկեցնեն գետնի վրայ եւ 300 զինուորի կոխկըռտել կու տան. 6.– Կուրծքին վրայ կրակ կը վառեն ու սուրճ կ՝եփեն եւ ապա ականջները կը կտրեն եւ այսպէս հազարումէկ ցաւ տալէն յետոյ կը մեռցնեն եւ չուղամբարձ կառքի մը վրայ դրած կը տանին կը նետեն աղբանոցը»:

(Արշակ Ալպոյաճեան, «Մալաթիոյ Հայոց Պատմութիւնը», 1961, էջ 643)

ԵՈԶԿԱՏԻ ՆԵՐՍԷՍ ԵՊՍ. ԴԱՆԻԷԼԵԱՆԻ, ԿԻՒՐԻՆԻ ԽՈՐԷՆ ԵՊՍ. ԴԻՄԱՔՍԵԱՆԻ ԵՒ ԱՑԼՈՑ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

1915 Յուլիս 2?ին կը ձերբակալուին Եոզկատի Առաջնորդ Ներսէս Եպս. Դանիէլեան, մտաւորականները, կառավարական պաշտօնեաները, վաճառականները, չուրջ 500 հոգի: Գիշեր մը բանտ պահելէ յետոյ, Շաբաթ առտու մը զանոնք չորսական հինգական հոգի դափնիի բարակ ճիւղերով կամ չուաններով իրարու կապած, ճամբայ կը հանեն խողխողելու համար, քաղաքէն երկու ժամ հեռաւորութեամբ տեղ մը: Հարիւրի չափ ժանտարմաններ տարապրեալները կ՝առաջնորդեն նախապէս պատրաստուած փոսերը, ուր անոնք պիտի մորթուէին: Ներսէս Եպս. հասկնալով եղելութիւնը, թոյլատուութիւն կը խնդրէ, գոնէ աղօթք մը արտասանելու:

Հազիւ թէ աղօթքը վերջացուցած է, ահա կը նշմարուի ժանտարմա մը որ ձեռքը դրօշակ մը բռնած հեւ ի հեւ կը վազէր դէպի կարաւանը գտնուած կողմը: Միաժամանակ ձեռքի դրօշակովը «մի ընէք»ի նշաններ տալով:

Ժանտարման դալուն կը հաղորդէ կառավարիչին հրամանը, որով կը հրամայուէր կարաւանին ուղեկցող ժանտարմայի պետին. «Բանտարկեալները չսպաննել, այլ ողջ ողջ զանոնք տանիլ մինչեւ Սեբաստիա»:

Այս հրամանը հաղորդած էին Եոզկատի կառավարիչ Ճեմալ եւ «չիւպէ ոէիսի» Սայիմ պէյերը, ինչ որ պատճառ եղած էր անոնց կեանքը մի քանի օրով երկարաձգելու: Իսկապէս ալ անոնք ողջ հասած էին Սեբաստիա, բայց ականատես վկաներու յայտարարութեանց համաձայն, անոնք սպաննուած էին Սեբաստիոյ մօտ Գարտաչլարի ձորերը՝ Թաչլըտէրէ ըսուած վայրը: Իսկ անոնց պարագաներուն տուները Եոզկատի մէջ մանրազնին քննութեան եւ կողոպուտի ենթարկուած էին:

Եւդոկիացի անձնուէր ու քաջարի Առաջնորդ Շաւարշ Վրդ.ը կը ձերբակալեն եւ Սեբաստիա տանելու պատրուակին տակ կը սպաննեն Եւդոկիայէն երկու ժամ անդին Ղըզըլ Էնիչի կիւն կէօրմէզ աղբիւրին մօտ: Հայր սուրբին կառապանը՝ Նազարէթ կը յաջողի փախչիլ, սակայն կը լսէ վարդապետին վրայ արձակուած դնդակներուն ձայնը:

Նոյնպէս կը գլխատեն Կիւրինի Առաջնորդ Տէր Յովհաննէս Եպս. Դիմաքսեանը, պատուելի Գետրոս Մուղալեանը: Կիւրինի կառավարիչին հրամանին վրայ, ջարդարարները Առաջնորդին գլուխը կը տանին իրեն:

ՍԱՀՄՌԿԵՑՈՒՑԻՉ...

★ *Ցունիս 25ին Տոքթ. Նչան Նահիկեան, Տոքթ. Մանուէլ, Տոքթ. Վէզնէճեան եւ Տ. Վարդապետները եւ ուրիշ 15 եկեղեցականներ բակին մէջ քարիւղով այրուեցան:*

★ *1915 Ցունիս 15ին, Օհան եւ Ներսէս Վարդապետները եւ ուրիշ 15 եկեղեցականներ Թոզաթի բերդին մէջ սոսկալի տանջանքներու ենթարկելէ ետք, աչքերնին փորեցին, քիթ ու ականջները կտրելէ վերջ քարիւղով այրեցին:*

★ *Ցուլիս 15ին Ռեճէպ լերան վրայ սամսոնցի երիտասարդ աղջիկ մը ժանտարմաներուն անձնատուր չըլլալուն համար հրապարակաւ 25–30 մարդոց կողմէ պղծուեցաւ, եւ յետոյ մօտակայ երկու ծառերու զապաթները իրարու միացնելով աղջիկը գլխիկոր ոտքերէն կախեցին, ծառերու բաժնուելովը խեղճը երկուքի բաժնուեցաւ եւ ես ասիկա աչքովս տեսայ... (կ'ըսէ խարբերդցի Արմենուհ Նահիկեան)*

★ *Ըլլայ Զարսանճագի, ըլլայ Բալուի շրջանները, վանի կամ եկեղեցի հատ մը կանգուն չկար: Իսկ անոնք որ չէին կրցած փլցընել, կա՛մ ախոռ շինած էին եւ կամ մարագ: Գոտառիճի համբաւաւոր եկեղեցին, ուր ամէն օր մատաղ կը մորթուէր, ֆանդուած էր գիւղին Շոճէք բէկին կողմէ: Խորանը ֆանդել անկարելի ըլլալուն, արտաքինց շինած էր: Կ'ըսէին թէ Աւետարանն ալ ծակեր, կախեր էր պատէն վար եւ ամէն անգամ որ հոն մտնէր, թերթիկ մը կը փրցնէր ու կը...*

Խաչելութեան ֆարն ալ հոն ոտքերուն տակը դրած էր:

★ *Ակնոյ մէջ զէնք փնտռելու պատրուակաւ քանդած են բոլոր եկեղեցիներն ու տուները:*

Ցուլիս 1ին կը ձերբակալուի Ակնոյ առաջնորդական փոխանորդը 120 հոգիով, – բոլորն ալ ազդեցիկ դասակարգէն: Կ. Մատէնի առջեւ նաւակ մը լեցուցած ու գետամոյն ըրած են, եւ ազատիլ փորձողները տեղն ու տեղը հրացանի բռնած են: Իսկ Ցունիս 7ին ձերբակալուած 400է բանտարկեալները գիշեր ատեն 5ական հոգի իրարու կապուած վիճակի մէջ չարած են 3 կէտի վրայ եւ նոյնպէս գետը թափած, բայց որպէսզի մէջերնէն ազատող չըլլայ, ծանր քարեր զետեղած են անոնց փորին վրայ, ջուրին երեսը չելլելու համար:

★ *Մուսմմէր, Իթթիհատի արիւնարբու սպասաւորներէն մին եւ Գոնիայի կուսակալը, կը յայտարարէր. «Հայ չէ՞ք, սա կամ նա ձեւով դատապարտուած էք մեռնելու այս պատերազմի ընթացքին, այս է կառավարութեան վճռական որոշումը, հետեւաբար զուր տեղը մի յոգնիք»:*

Եուսուֆ, Գարամանի պատուհասը եւ Մուսմմէրի գործակիցը, Շապին Գարահիսարի կառավարիչին՝ Ահմէտի հետ միասին կողոպտած են ժուլովուրդը ծեծի եւ սպառնալիքի տակ: Եուսուֆ «էօքսիւզ եուրտը»ի (որբանոց) անունով դրամ հաւաքելու համար մեր եկեղեցին ընտրած է իբր գրօսարան եւ խորանին վրայ խաղցնել տուած է դուրսէն բերուած մի քանի անբարոյական աղջիկներ, որոնք ծափեր խլած են: Ակէ զատ փլցուցած

է, միշտ գործակցութեամբը կատարելիք Ահմէտի, հայերու խանութներն ու վաճառատուները իրը թէ իսլամ որբանոցին ձմեռուան փայտը հայթայթելու համար, մինչդեռ գոյացած հասոյթը իւրացուցած էր:

★ Մուշի մէջ դէպքերը այնքան ծայրայեղութեան տարուած են որ, Թուրք խուժանը քանի մը պիւղերու եկեղեցիներու զանգակները վար առնելէ ետք անոնց տեղ կախած է չուներ, յայտնապէս վրդովութիւն մը առաջ բերելու դիտումով: Հռչակաւոր Առաքելոց վանքի նշանաւոր դուռը, որ հնադիտական մեծ արժէք մը կը ներկայացնէր, ղրկուած է Բաղէշ, նուիրուելու համար Ուլու ճամիին, սակայն պերմանները զայն առնելով ղրկած են Պերլին: (Տես Սեպուհ Ակունի, «Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմութիւնը», էջ 166)

★ Խարբերդ քաղաքի եւ գիւղի բոլոր հայ եկեղեցիները վերածուեցան ղօրանոցի կամ ախոռի եւ կամ Թուրք-քիւրտ աղտոտ գաղթականներու ապաստանարանի: Մէկ չաբթուան ընթացքին, երեք զինուոր եւ քսան ձի սատկած ըլլալով, Թուրքերու միջեւ հոդեկան երկիւղ մը տիրած է, ասոր վրայ եկեղեցիները պարպած են եւ սկսած են քանդումի գործին, որուն օժանդակած են նաեւ Թուրք կիները:

Տէր Զորի անապատին մէջ՝ նահատակ հայերու մասունքները առջեւ...

ՄԱՐԱՇԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՀՐԴԵՀՈՒՄԸ

Հայեր ուռ ի տպահովութիւն համախըմբուած էին կամաւորներու կեդրոններու մօտ: Թուրքեր ճիլ ըլլին ամէն բանէ առաջ քանդել այլ կեդրոններն ու բնաջնջել հայութիւնը: Անոնք դօրաւոր ընդդիմութեան հանդիպեցան. ուստր վրայ սկսան կրակի տալ Թրքական տուները, կարենալ հրդեհելու համար հայոց տուները: Հովը աւեր կը գործէր՝ տարածելով հրդեհը ամէն կողմ: Հայեր ստիպուեցան մօտակայ տուները քանդել, առաջքն առնելու համար կրակին:

Շուրջ 3000 հայեր խմբուած էին Ս. Գէորգ եւ Ս. Աստուածածին եկեղեցիներուն մէջ, 20-ական լեյէոնականներով, որոնք կրցան 20 օր դիմադրել ու պաշտպանուիլ: Ս. Գառաւնից Մանկանց եկեղեցին վերածուած էր զինուորական մթերանոցի. լեյէոնականներ դիմեցին Ս. Գառաւնից Մանկանց եկեղեցին՝ մթերանոցէն փամփուշտ եւ այլ նիւթեր առնելու համար: Գոմանտանը մերժեց տալ եւ հրամայեց քաշուիլ այդ թաղերէն: Ժողովուրդը ապշած ու խելագարած՝ կէս կիշերին 1500ի մօտ բաղմութիւն մը կամաւորներու հետեւելով, գաղտագողի Թուրք թաղերէն անցաւ ու հասաւ Ս. Գառաւնից Մանկանց եկեղեցւոյ չըրջակայքը, ուր սեւնկալոյկի վինուսլնեւր կային:

«Հայեր ԱՐՄԷՆ-ԱՐՄԷՆ կը կանչեն, սակայն խորտընկէկի ահարկու կրակ մը կը լացուի իրենց դէմ՝ հնձելով չուրջ 400 անմեղ հայեր: Ցաջորդ օր Թուրքեր եղելութեան տեղեկանալով, պաշարումի դիծը կը նեղցնեն եւ կը հրկեհեն Ս. Աստուածածին եկեղեցին: Կամաւորներէն ևօքը հոգի կը սպաննուին եւ միւս

13 հոգին վերմարդկային ճիգերով դիմադրելով կը հասնին զինուորական մթերանոցը, ուր հազիւ կը ստանան 50 փամփուշտ եւ մէյ մէկ ռումբ: Թուրքեր կը յարձակին եկեղեցւոյ վրայ եւ անխնայ կը ջարդեն հայերը, որոնց-մէ 800 հոգի կ'ապաստանին քարաշէն եկեղեցին: Հայ լեգէոնականներ օգնութիւն կը խնդրեն հինգ անգամ՝ կարմիր խաչի դրօշակներ ճօճելով. բայց ի զո՛ւր: Թուրքեր քովի տուներէն բացուած ներքնուղիով կը հասնին եկեղեցին, տանիքը կը ծակեն, պենզինով կ'ողողեն ու կրակ կու տան: Տանիքը կը փլչի, ժողովուրդին մէկ մասը փլատակներու տակ, իսկ մնացեալը կրակի մէջ կը փճանան Ս. Հառանիից Մանկանց 1500 զինուորներուն աչքերուն առջեւ: Թուրքերուն ոյժը կը բաղկանայ 3 դաշտային թնդանօթէ եւ 3 գնդացիրէ, որոնցմով ռմբակոծեցին ամերիկեան որբանոցը, զօրանոցը եւ Ս. Գէորգ եկեղեցին: Ջարձակումը կը կատարուէր զինուորական փողերով: Զէնքերը մեծ մասամբ գերմանական եւ Թրքական էին. քիչ թիւով ալ կային անգլիական զէնքեր: Կը դործածուէր «տըմ տըմ» գընդակ, որ սկիզբները այնքան առատ էր որ հազարներով կը վատնէին. վերջին օրերը միայն խնայողութեան սկսան»:

(Գր. Հ. Գալուստեան, «Մարաչ», Նիւ Եորք, 1934, էջ 316)

ԲԱՐՁՐԱՍՏԻՃԱՆ ՆԱՀԱՏԱԿ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՆԵՐ (*)

Ցակոբ Աչտա Եպս. Փափազեան (1847–1915), Իզմիրի զինուորական բանտին մէջ տառապանքի մէջ վախճանած, պոլսեցի:

Ներսէս Եպս. Դանիէլեան (1868–1915), քահնիցա բանտարկուած է. ամբաստանուած է իբր Զէյթունի ապստամբութեան կազմակերպիչներէն մին եւ Հաճընի ինքնապաշտպանութեան պարագլուխը, եւրփուզցի:

Խորէն Եպս. Դիմաքսեան (1864–1915), Առաջնորդ Կիւրինի, կիւրինցի:

Սմբատ Եպս. Սաատէթեան (1871–1915), Առաջնորդ Կարինի, ատաբազարցի:

Յոսրով Եպս. Գեհրիկեան (1869–1915), Առաջնորդ Կեսարիոյ:

Եղնիկ Եպս. Գալըաճճեան (1860–1915), Առաջնորդ Բալուի, պոլսեցի:

Վաղինակ Ծ. Վ. Թորիկեան (1870–1915), Առաջնորդ Շապին Գարահիսարի:

Պսակ Ծ. Վ. Տէր Խորէնեան (1882–1915), Տեղապահ եւ Առաջնորդ Քղիի եւ Առաջնորդ Խարբերդի:

Շաւարշ Ծ. Վ. Սահակեան (1881–1915), Առաջնորդ Եւդոկիոյ:

Գէորգ Ծ. Վ. Թուրեան – Գըչագճեան (1872–1915), Տեղապահ Տրապիզոնի, տարագրութեան առեն Գոլիս կը հեռադրէ. «Կարինն՝ պատերազմական առեան կը տանին զիս»: Եւ այնուհետեւ ոչ մէկ լուր իրմէ...:

Վարդան Ծ. Վ. Ճակոբեան (1846–1915), չատ մը երեւելիներու հետ զինք ալ բոկոտն դուրս կը հանեն Մուչէն եւ Ալի Ջոնան գիւղին մէջ կ'այրեն նաւթով, սասունցի:

Սահակ Ծ. Վ. Օտապաչեան (1875–1915), Առաջնորդական պաշտօններ վարած է Սվազ, Ամասիա, Մարզուան, Սամսոն եւ Գրուսա: Առաջին դիմը Մեծ Եղեռնին. պարտականութեան ճանապարհին վրայ ինկած. ամպոցի:

Գևորգ Վրդ. Թևիլեքեան, Առաջնորդ Քղիի: Մկրտիչ Վրդ. Զղլտաեան (1871–1915), Առաջնորդական Տեղապահ Պայազիտի, յետոյ Տիարպեքիրի:

Անանիա Ծ. Վ. Հապրապետեան (1864–1915), Տեղապահ եւ Առաջնորդ Եղեսիոյ մինչեւ 1907. ապա Առաջնորդ Բաբերդի, ամպոցի:

Պարկեւ Ծ. Վ. Դանիէլեան (1881–1915), Տեղապահ եւ Առաջնորդ Քէօթահիոյ, Ասիոն Գարահիսարի, Բաբերդի, եւ 1914ի վերջերը Պրուսայի, հասքէօյցի:

Արտաւազդ Ծ. Վ. Գալենտերեան (1876–1915), Առաջնորդական փոխանորդ Երզնկայի, յետոյ Տեղապահ Եւդոկիոյ եւ Առաջնորդ Եղեսիոյ, էչնիճեցի:

(*) Նահատակուած եկեղեցականներու մէկ մասին լուսանկարները զանազան գրութեանց մէջ լոյս ընծայած ըլլալով՝ այն յօդուածին մէջ բաւականացանք հրատարակելով միայն Սմբատ Եպս. Սաատէթեանի նկարը: – Խ.

Սուրբն Ծ. Վ. Գալեմեան, Առաջնորդ Բաղէշի, արաբկիրցի:

Մելիքսեդեկ Վրդ. Հովհաննեան, Առաջնորդ Երզընկայի եւ Քեմախի:

Համազասպ Վրդ. Եղիսկեան (1864–1915), Առաջնորդ Ճանիկի վիճակին՝ Սամսոն, կիւրինցի:

Գէորգ Վրդ. Նալպանդեան (1857–1915), Առաջնորդ Սղերդի:

Համազասպ Վրդ. Վարդանեան (1868–1915), Առաջնորդ Զարսանճագ-Ջմշկածագի:

Կորիւն Վրդ. Սրապեան (1847–1915), Տեղապահ Սղերդի եւ Բասենի:

Կարապետ Վրդ. Յակոբեան (1915ին), Ընդուշ կը գտնուէր:

Երեմիա Վրդ. Լիֆորեան (1875–1915), Տեսուչ Գէյրութի:

Սահակ Վրդ. Սարգիսեան, Տեսուչ Գէյրութի:

Յովսէփ Վրդ. Սողոմոնեան (1860–1915):

Ներսէս Վրդ. Մկրտիչեան (1864–1915), փոխանորդ Եւդոկիոյ:

Արքար Վրդ. Եօթնեղբայրեան, առաջնորդական փոխանորդ Խնուսի:

Բարսեղ Ծ. Վ. Մանկրեան (1850–1915), Մխիթարեան Կիլիկիոյ:

Սահակ Վրդ. Զոլագեան, Մխիթարեան Կիլիկիոյ:

Միքայէլ Վրդ. Աջապահեան, Մխիթարեան Կիլիկիոյ:

Ներսէս Ծ. Վ. Բարթողիմէոսեան (1845–1915)

Յովհաննէս Վրդ. Մաւեան (1856–191?)

Օհան Վարդապետ, Կիւմիւշխանէի վանքին վանահայր:

Ներսէս Եպս. Խարախանեան, սպաննուած տարագրութեան ճամբուն վրայ:

Դանիէլ Վրդ. Բազումեան, Գէորգ Վրդ. Գոյաճեան, Կարապետ Վրդ. Հազարշահեան եւ Ծերունի Յովհաննէս Վարդապետ՝ նահատակուած տարագրութեան ճամբաներու վրայ:

Վահան Վարդապետ Տիգրանակերտցի, նահատակուած:

Ներսէս Արդ. Քիւրքճի Թաւուրեան, 1915 Օգոստոս 8–10ին նահատակուած է:

Եւ մեծ թիւով ուրիշներ...

Ապրիլ 24ին ձերբակալուած եկեղեցականներուն մէջ կը գտնուէին նաեւ Կոմիտասեան ու Գրիգորիս Ծ. Վրդ. Գալագեանը, որոնք կրցան ազատիլ մահուան ճանկերէն: Կոմիտաս Չղայիին խանգարում ունեցաւ ու դադրեցաւ ստեղծագործելէ...

Նահատակ քահանայ հայրերու թիւը պէտք է հաշուել հարիւրներո՛վ...

ՆԱՀԱՏԱԿ ՀԱՅ ՀՌՈՄԷԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՆԵՐԸ (*)

Կարինի վարդապետներ.—

Յովս. Քչուրեան, Յովս. Աբրահամեան, Յովս. Զօհրապեան, Գօղոս Զոտոյեան, Յակոբ Խաչատուրեան, Ալեքս. Ալբերդեան եւ Յակոբ Տէր Ներսէսեան, Մարտ. Ղազարեան, Ստ. Գրիգորեան:

Խոտորջուրի վարդապետներ.—

Յարութիւն Փիրազեան, Ստ. Զաքարեան, Յակոբ Քէչիչեան, Յակոբ Մելիքեան, Աբգնաս Ղազարոսեան, Յարութիւն Եանըգեան, Ստ. Լաչինեան, Յովս. Գարագաշեան, Գօղոս Գարագաշեան, Պետրոս Ապազեան, Ամբրոս Քրիստինեան, Յարութիւն Թուրչեան, Գօղոս Գասպարեան, Փրանկ. Նանեան, Ստ. Աբազեան, Պետր. Ռեհանեան, Իգն. Զէրչեան, Գօղոս – Արդուինէն – Վարդան Ղազարեան (կարմիր Գիւղէն), Յովհաննէս Ավտալեան, Կրպ. Վարդապետեան, Յակոբ Յովսէփեան, Յովս. Ներսէսեան:

Հ. Մատթէոս Վրդ Հաճեան (1868–1915)

Ալաշկերտի վարդապետներ.—

Յովհ. Հուրիկեան, Իգնատիոս Քահանայ, Պետրոս Նուրիճանեան:

⁂

Բասենի վարդապետներ.—

Գօղոս Թուղլաճեան, Կրպ. Եկէնեան, Ներսէս Սուքիասեան, Անտոն Քհնյ. Եկէնեան:

Հ. Յակոբ Եպս. Թոփուզեան (1855–1915), եպիսկոպոս Մշոյ Թեմին, մշեցի:

(*) Քաղուած ՅՈՒՇԱՐՁԱՆ ԱԳՐԻԼ ՏԱՍՆԱՄԵԿԻ՝ Թէոդիկի գրքոյկէն:

Մշոյ վարդապետներ.— Մկրտ. Տէր Մկրտիչեան, Մեսրոպ Ուզունեան, Գողոս Գույումճեան։

Սվազի վարդապետներ.— Սահակ Մատոյեան եւ Գայեան։

Կիւրինի վարդապետներ.— Ղեւոնդ Քեքեւեան եւ Սահակ Շահլամեան։

Թոզաթի վարդապետներ.— Անտոն Սէրայտարեան եւ Գողոս Բոլոտեան։

Միքայէլ Եպս. Խաչատուրեան (1864–1915), *եպս*. Մալաթիոյ, *խարբերդցի*։

Մալաթիոյ վարդապետներ.— Ղեւոնդ Խորխոռունի, Գովհ. Կոյեան, Ստ. Կոստիկեան, Կղեմէս Սինիրեան, Միք. Տէր Աստուածատուրեան եւ Կրպտ. Գհնյ. Իգն. Շահինեան, Մեսրոպ Գհնյ.։

Ստեփան Վրդ. Սարեան (1865–1915), *տրապիզոնցի*։

Կարապետ Վրդ. Տէր-Սահակեան (1882–1915), *բանասէր ու բանաստեղծ, մշեցի*։

Թոմաս Վրդ. Օտապաշեան (1886–1915), *տրապիզոնցի*։

Անդրէաս Եպս. Զէյթպեան (1848–1915), *վճակաւոր Տիարպեքիրի թեմին, մերտինցի*։

Իգն. *Արքեպս*. Մալոյեան (1878–1915), *մերտինցի*։

Տրապիզոնի վարդապետներ.— Գողոս Խանպեկեան, Գովս. Նուրեան, Մկր. Ամպարեան, Գովս. Խաչատուրեան, Մկր. Մեղմունի։

Ամասիոյ վարդապետներ.— Գնէլ եւ Գայթուռնի քահանաներ։

Մարզուանի վարդապետներ.— Գովհ. Ճօղունի, Գարեգին Տօնիկեան, Սողունեան, Սիմոն Գայեան, Գր. Հատիկեան, Հ. Աղաճանեան *վրդ*. (Գիսուեան Միաբ.)։

Գաղատիոյ վարդապետներ.— Գէորգ Էքիզեան, Գար. Ալակէօզեան, Կղեմէս Ճիմճիմեան, Գէորգ Վեթանեան, Գովս. Բոլատեան, Գովս. Մաքսուտեան, Գովս. Գազեան, Գովհ. Թոզաթլեան, Գովհ. Զիյտէմեան։

Այնթապի վարդապետ Վարդան Գահճէճեան։

Ատանայի վարդապետներ.— Գար. Լաչինեան, Անտոն Մարուժեան, Գովհաննէս Գույումճեան։

Տիարպեքիրի վարդապետներ.— Գր. Նագաշեան, Գողոս եւ Անտոն Մերտինցիները։

Ստեփան Եպս. Իսրայէլեան (1866–1915), *Ժողովրդապետ Արաբկիրի եւ եպիսկոպոս Խարբերդի թեմին*։

Գողոս Վրդ. Գասպարեան (1880–1915), *մերտինցի*։

Մերտինի վարդապետներ.— Մկր. Գալեոնճեան, Սահակ Թերզիպաշեան, Սահակ, Արսէն, Վարդան եւ Գովհաննէս։

Խարբերդի վարդապետներ.— Գրիգոր Փիլիպպոսեան, Սարգիս Խաչատուրեան, Ղեւոնդ Վրդ. Մինասեան։

Անարատ Գղութեան Միաբ. *կուսանք*.— Կամելլա Փիլիպպոսեան – *մեծաւորուհի* –, *Գոյր Իսկուհի, Ռամելա, Երանուհի*, – *չորսն ալ Թոզաթէն* –, *Գոյր Շուշան – Մալաթիայէն* –, *Վասիլուհի*, – *մեծաւորուհի* –, *Գոյր Մաքրուհի, Համասփիւռ – երեքն ալ Խարբերդէն* –, *Գոյր Էմիլիա, Մատտալինէ, Գլեմանթին եւ Ժերմէն – չորսն ալ Տիարպեքիրէն*։

ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

Հայերու տարագրութիւնէն ետք վանք, եկեղեցի կամ սրբավայր կանգուն չթողուցին. ոչ իսկ խաչքար մը։ Հայ գերեզմաննոցներն ալ անյայտացուցին։

Պատմական Հայաստանը որքա՜ն հարուստ էր իր եկեղեցիներով ու վանքերով. ամէն ինչ պղծուեցաւ ու քանդուեցաւ։ «Թուրքեր անցան այնտեղէն...»

Էսխրնէի կեդրոնի Ս. Թորոս եկեղեցին կանգուն կը մնայ իբր պարապարահ։

Կարինի առաջնորդարանը քանդուած է...։

Գոնիայի եկեղեցիները Մուամմէրի կողմէ քանդուած են...։

Կեսարիոյ Կովտուն գիւղի եկեղեցին՝ Ս. Կարապետ ուխտատեղին հրկիզուած է...։

Հայեր յաճախ համախմբուած են եկեղեցիներու մէջ ինքնապաշտպանութեան համար ու ողջ ողջ հրկիզուած են։

1916ին *Մենեմէնի եկեղեցին բռնագրաւուած ու զինուորական մթերանոցի վերածուած է։*

Էնկիւրիի եկեղեցապատկան գոյքերը տարած են Գերլին... ու ծախած:

1916 Փետրուար ամսուն տեղահան կ'ըլլայ Գուլ Արայի հայութիւնը: Եկեղեցին կը րակի կը տրուի:

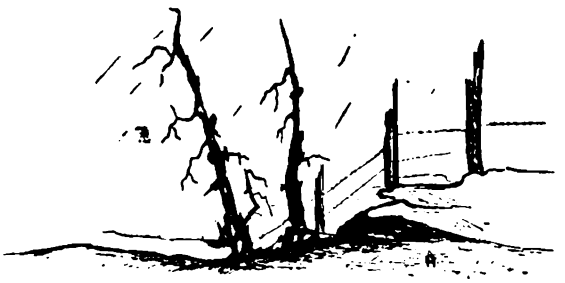
Էսկիշեհիրի եկեղեցւոյ 13,000 ոսկի արժողութեամբ գոյքերն ու կալուածները աւերուած ու կողոպտուած են. արծաթեղէնները Գոլոյ փողերանոցը բերուած են ու 1400 տրամ արծաթ հալեցուցած են անոնցմէ:

Ով ընթերցող հայորդի, վերոյիշեալ քանդուած եկեղեցիներուն ու սրախողխող սպանուած եկեղեցականներուն անուններու ցանկը երբեք ցոյց չի տար ճշդրիտ ու լիակատար պատկերը Մեծ Եղեռնի ընթացքին Թուրքերու կողմէ կատարուածին: Շատ թերի է մեր տրուած պատկերը:

Ինչ որ ալ ըլլայ սակայն, այսօր, յիսնամեակ մը յետոյ, մենք կանգուն ենք ղարձեալ, յարութիւն առած, յարութիւն առած է եւ մեր Հայաստան Աչխարհը: Կը կառուցանենք ու կը ստեղծագործենք, կը չինենք նոր աղօթարաններ ու նոր «մտքի ճուլարաններ» եւ այդ ըստեղծագործ աչխատանքին ընդմէջէն կը նայինք վարը, հսկայ ճուլանոցին մէջ անպործութեան դատապարտուած այն կործանարար ճեռքին, որ իր՛ափը բացած ուրիչ ազգերու՝ կը մուրա՛յ, իր գոյութիւնը քաչքչելու համար:

Աղօթք ու խո՛ւնկ՝ հայ բիւրաւոր նահատակներու յաւէտ խնկելի յիչատակին:

(Պէյրութ)

ՀԱՅ ՄՏՏՔԻՆ ՏՈՒՐՔԸ

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻՆ

ՊՈԼՍԷՆ ՏԱՐԱԳՐԵԱԼՆԵՐ
Ա) ՆԱՀԱՏԱԿ ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆՆԵՐ

ԳՐԻԳՈՐ ՉՕՀՐԱՊ.– Ծնած է Պոլիս (1860–1915)։ Նշանաւոր փաստաբան, օսմանեան խորհրդարանի անդամ, ազգ. երեսփոխան, հրապարակագիր եւ գրագէտ։ Չօհրապ ճանչցուած է իբրեւ հայ նորավէպի անմրցելի վարպետ։ Իր գլխաւոր հեղինակութիւնները են՝ «Անհետացած սերունդ մը», «Ղեմմտանքի ձայները», «Կեանքը ինչպէս որ է» եւ «Լուռ ցաւեր»։ Ուշագրաւ է «Մանօթ դէմքեր»ու իր չարքն ալ։

ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ.– Ծնած է Սեբաստիայի Բրգնիք գիւղը (1884–1915)։ Արեւմտահայ հանճարեղ բանաստեղծ եւ ուսուցիչ։ Իր գլխաւոր երկերն են՝ «Մարսուեներ», «Ճերմակին սիրտը», «Հեթանոս երգեր» եւ «Հացին հոտը», որ իր կարապի երգը եղաւ։ Սիրոյ, թշուառութեան եւ հայրենական ղպացումներու անզուգական երգիչը եւ հոյակապ քերթողը հանդիսացաւ Վարուժան, որ օժտուած էր վսեմ երեւակայութեամբ եւ արտադրելու անհնարինթաց կարողութեամբ։

ՏԻՐԱՆ ՓԵԼԵԿԵԱՆ.– Ծնած է Կեսարիա (1862–1915)։ Նշանաւոր հրապարակագիր եւ ծանօթ մտաւորական։ Վարած է բազմաթիւ թերթեր եւ պարբերականներ։ Աշխատակցած է եւ յաճախ խմբագիրը եղած է միջազգային մամուլի հանրածանօթ հրատարակութիւննե-

---

Ծ. Խ.– Հոս յիշուած նահատակ մտաւորականներու մէկ մասին լուսանկարները հրատարակուած են Ցուշամատեանին առաջին գրութեան մէջ (էջ 36–41) եւ այլուր՝ ուրիշ յօդուածներու մէջ։ Կրկնութենէ խուսափելու մտահոգութեամբ՝ հոս չենք հրատարակեր զանոնք դարձեալ։

րու։ Հեղինակած է ֆրանսերէնէ–թուրքերէն բառարիրք մը։

ԱՏՈՄ ԵՄՃԱՆԵԱՆ (ՍԻՄԱՆԹՕ).– Ծնած է Ակն (1878–1915)։ Իբրեւ բանաստեղծ եւ հրապարակագիր աշխատակցած է բազմաթիւ հայ թերթերու եւ հանդէսներու։ Սիամանթօ իր հուժկու, իւրայատուկ գրական ոճով ցեղին նահատակութիւնը եղերերգած, անոր հերոսներու անձնուէր պայքարը պանծացուցած է։ Գլխաւոր երկերն են՝ «Դիւցազնօրէն», «Հայորդիներ»ու չարքը, «Հոգեվարքի եւ յոյսի ջահեր», «Կարմիր լուրեր բարեկամէս» եւ «Սուրբ Մեսրոպ»։

ՏՕՔԹ. ՆԱԶԱՐԷԹ ՏԱՂԱՒԱՐԵԱՆ.– Ծնած է Սեբաստիա (1862–1915)։ Ճարտարապետ՝ վկայեալ Ֆրանսայի երկրագործական վարժարանէն, ապա բժիշկի վկայական ստացած է հետեւելով Փարիզի բժշկանոցի դասընթացքներուն։ Տօքթ. Տաղաւարեան հասարակական մեծ գործիչ մը եղած է։ Անդամ էր օսմանեան խորհրդարանին եւ ազգ. երեսփոխանական ժողովին։ Իր գլխաւոր երկերն են՝ «Բնական պատմութիւն», «Ուսումնասիրութիւն միջային քարերու», «Ծագումն հայ տառերու», «Մանրէաբանութիւն», «Տարրական կանոնութիւն», «Հայոց հին կրօնները» եւ բազմաթիւ ուրիշ աշխատութիւններ։

ՌՈՒԲԻՆ ՉԱՐԴԱՐԵԱՆ.– Ծնած է Խարբերդ (1874–1915)։ Ազգ. գործիչ, ուսուցիչ, հրապարակագիր եւ գրագէտ։ Խմբագրապետն էր Պոլսոյ «Ազատամարտ» թերթին։ Ունի զբրական ջղուտ, յղկուած ու պատկերալից ոճ մը։ Շինած է վարպետ արձակագիրի անուն մը։ Իր արձակ էջերը ամփոփուած են «Ճայպոլոյս» հատորին մէջ։ Հրատարակած է նաեւ «Մեղրագէտ» պատապիրքերու չարքը։

ՀՐԱՆԴ (ՄԵՍՐՈՊ ԿԻՒՐՃԵԱՆ).– Ծնած

Ռուսի վանեցիները եւ հայ ֆեդայական պատմական
հայ մեծապատիվները պատիժը...

է Բալուի Հաւագիւղը (1859–1915)։ Աւանդած է դրաբար լեզու եւ հայկական դպրութիւն դասնազան ուսումնական հաստատութիւններու մէջ։ Աշխատակցած է չատ մը թերթերու՝ լեզուական եւ այլ հարցերու չուրջ ներհուն յօդուածներով։ Ունի «Գրաբար լեզու» դասագիրքը, «Մեսրոպ եւ Սահակ» հայ նշանագրերու պատմութիւնը ինչպէս նաեւ Թարգմանութիւններ։

Ռ. ՍԵՒԱԿ (ՏՈՔԹ. ՌՈՒԲԷՆ ՋԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆ)։– Ծնած է Սիլիվրի (1885–1915)։ Տաղանդաւոր բժիշկ եւ գրագէտ։ 1915ին լոյս կ'ընծայէ իր «Կարմիր դիրքը» կիլիկիոյ կոտորածէն ազդուած։ «Վերջին հայերը» ընդարձակ քերթուած մըն է։ Իբր բանաստեղծութիւն իր պլուխ գործոցն է «Լեմանի լիճը»։ «Ազատամարտ»ի մէջ հրատարակած է իր նշանաւոր «Բժիշկին գիրքէն փրցուած էջեր»ը յօդուածաշարքը։

ԱՐՏԱՇԷՍ ՑԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ։– Ծնած է Մալկարա (1873–1915)։ Բանաստեղծ եւ հրապարակագիր։ Իր հրատարակած քերթուածներն են. «Լքուած քնար», «Երկունք» եւ «Նոր քնար», որոնք յայտնի անուն մը ապահոված են իրեն։

ՏԻԳՐԱՆ ՋԷՕԿԻՒՐԵԱՆ։– Ծնած է Կիւմիւշխանէ (1884–1915)։ Ուսուցիչ եւ գրագէտ։ Իրմէ լոյս տեսած է նորավէպերու հաւաքածոյ մը՝ «Հայլուենի ձայներ»։ Մեծ ընդունակութիւն ցոյց տուած է նաեւ հրապարակախոսութեան մէջ։

ՑԱՐՈՒԹԻՒՆ ՇԱՀՐԻԿԵԱՆ (ԱՏՈՄ)։– Ծնած է Շապին Գարահիսար (1860–1915)։ Փաստաբան, ուսուցիչ եւ ազգ. երեսփոխան։ Գլխաւոր հրատարակութիւններն են՝ «Պետական նորոգութիւնն ու հողային հարցը», «Ազգ. սահմանադրութիւնը», «Բարենորոգումներու հարցը» եւայլն։

ԳԵՂԱՄ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ։– Ծնած է Պոլիս (1883–1915)։ Պատանի հասակէն լրագրական ասպարէզ իջնելով աշխատակցած է չատ մը թերթերու։ 1908ին հրատարակած է «Ազդակ» գրական հանդէսը։ Ունի գրական գողտրիկ էջեր։

Է. ԱԿՆՈՒՆԻ (ՅԱՋԱՏՈՒՐ ՄԱԼՈՒՄԵԱՆ)։– Կովկասահայ հրապարակագիր եւ բեմբասաց։ Ունեցած է ազգային, քաղաքական եւ նոյն դործունէութիւն։ Հրատարակած է ուսումնասիրութիւն մը Գր. Արծրունիի վրայ։ Նաեւ՝ «Դէպի կոխ», «Դէպի երկիր» եւ «Մեծ իդէալիստը»։

ԼԵՒՈՆ ԼԱՐԵՆՑ (ՓԻՐԻՇՃԵԱՆ)։– Ծնած է Սամաթիա (1875–1915)։ Հրապարակագիր եւ բանաստեղծ։ Հեղինակ «Դրախտի երգեր» բանաստեղծական հատորին։ Անգլերէնէ հայերէնի վերածած է Քուրանը եւ Լինչի երկհատոր «Հայաստան» աշխատութիւնը։

ՍՄԲԱՏ ԲԻՒՐԱՏ։– Ծնած է Զէյթուն (1862–1915)։ Ուսուցիչ, յեղափոխական գործիչ եւ ազգ. երեսփոխան։ Նշանաւոր են իր լսարմաթիւ հեղինակութիւնները առնուած ապզ. յեղափոխական կեանքէ։ Անոնցմէ գլխաւորներն են. «Բանտէ բանտ», «Երկտրիճ Սասուն», «Զէյթունի վրէժը», «Իննըսունվեց», «Վերջին բերդը», «Բուրգերէն» եւայլն։

Գ. ԽԱԺԱԿ (ԳԱՐԵԳԻՆ ՋԱՔԱԼԵԱՆ)։– Ծնած է Ալէքսանդրապոլ (1867–1915)։ Վաստակաւոր ուսուցիչ, ազգային գործիչ եւ հրապարակագիր։ Ունէր նաեւ խօսելու ընդունակութիւն։ Ունի չատ մը հրատարակութիւններ։ Թարգմանած է Վինոկրատովի երեք հատոր «Ընդհանուր ազգաց պատմութիւնը»։

ՑԱԿՈԲ ԹԷՐԶԵԱՆ (ՑԱԿԹԷՐ)։– Ծնած է Հաճըն (1879–1915)։ 1900ին ստացած է դեղագործութեան վկայական։ Աշխատակցած է պոլսահայ թերթերու։ Հեղինակ՝ «Արուեստ լուսանկարչութեան», «Ատանայի կեանքը» եւ «Կիլիկիոյ աղէտը», հինգ հատոր, ամբողջովին գրաւուած Թուրք կառավարութեան կողմէ։

ԳՐԻԳՈՐ ԹՈՐՈՍԵԱՆ։– Ծնած է Ակն (1884–1915)։ Թորոսեան մշակած է երգիծական ճիւղը, չատ մը ծիծաղաշարժ էջեր ստեղծելով պոլսահայ թերթերու մէջ։ Գահ մը կավռօչի, Օտեանի եւ Համբիկեանի հետ հրատարակեց «Ծաղիկ» երգիծաթերթը։ Ցետոյ ունեցաւ իր սեփական թերթը «Կիկօ»։ Հինգ տարի հրատարակած է «Կիկոյի տարեցոյցը»։

Մատուռականներու այս չարքին մէջ կը մտնեն նաեւ հետեւեալները.–

Տոքթ. կարապետ Փաշայեան (Խան),

Համբարձում Համբարձումեան, Ծագ Սայապալեան (Փայլակ), Շաւարշ Քրիսեան, Արմէն Տորեան, Արիս Խսրայէլեան, Միհրան Թապաճեան, Սարգիս Մինասեան, Բարսեղ Շահպազ եւ Գրիգոր Եսայեան:

Բ) ԱԶԳԱՅԻՆ ՈՒ ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐ

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՊՈՑԱՃԵԱՆ (ՄՈՒՐԱՏ).— *Մնած է Հաճըն (1867–1915): Նշանաւոր յեղափոխական եւ կուսակցական գործիչ. հեղինակն է չատ մը ցոյցերու համիտեան բռնակալ ռեժիմին դէմ: Ղեկավարած է Սասնոյ ապստամբութիւնը Միհրան Տամատեանի եւ այլոց հետ: Օսմանեան սահմանադրութենէն յետոյ Թուրք խորհրդարանի անդամ եւ ազգ. երեսփոխան: Կախաղան հանուած կեսարիոյ մէջ:*

ՎԱՐԴԳԷՍ (ԾՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍԵՐԵՆԿԻԻԼԵԱՆ).— *Մնած է կարին (1871–1915): Ուսուցիչ, մտաւորական եւ յեղափոխական գործիչ: Օսմանեան դրամատան ցոյցին մասնակցող, օսմանեան խորհրդարանի անդամ եւ ազգ. երեսփոխան: Նահատակուած Զօհրապի հետ:*

ԾԱՐՈՒԹԻՒՆ ՃԱՆԿԻԻԼԵԱՆ.— *Մնած է վան (1855–1915): Նշանաւոր յեղափոխական եւ ազգ. երեսփոխան: Ունի «Ծիչատակներ հայկական ճգնաժամէն» խորագրով ազգային յեղափոխական կեանքէ ուսնուած աչխատութիւն մը՝ չորս հատորէ բաղկացած:*

ՄԱՐԶԳԵՏ (ՂԱԶԱՐ ՂԱԶԱՐԵԱՆ).— *Մնած է Թամզարա (1878–1915): Մանկավարժ ուսուցիչ եւ յեղափոխական գործիչ: Կովկասի մէջ կը մասնակցի հայ-թաթարական ընդհարումներուն: Ունի կարգ մը հրատարակութիւններ:*

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԳԱՅԳԱՐԵԱՆ.— *Մնած է Ատանա (1861–1915): Իրաւաբան, պետական պաշտօնեայ եւ նշանաւոր հրապարակագիր: Գաղափարեան հրատարակած է չատ մը օրէնգիտական աչխատութիւններ:*

ԳԵՏՐՈՍ ԳԱԼՖԱՅԵԱՆ.— *Մնած է Խարբերդ (1868–1915): Առեւտրական, կուսակցական գործիչ եւ ազգ. երեսփոխան: Թուռնուքի մէջ հրատարակած է «Վերածնութիւն» չաբաթաթերթը:*

ՍԱՐԳԻՍ ՍՈՒԻՆ (ՍԻՒՆԿԻՒՃԵԱՆ).— *Մնած է Պէչիկթաչ (1870–1915): Օսմանեան պաչտօնեայ, ապա ուսուցիչ եւ առեւտրական: Ակտ. Երեսփոխան Գումգաբուէն. դանկաբան եւ դիմագէտ:*

ՀՐԱՉ (ՀԱՅԿ ԹԻՐԵԱՔԵԱՆ).— *Մնած է Տրապիզոն (1871–1915): Յեղափոխական. օսմանեան դրամատան ցոյցի մասնակցողներէն:*

ՆԵՐՍԷՍ ՓԱՓԱԶԵԱՆ.— *Մնած է Ագուլիս, կովկաս (1872–1915): Եղբայրը յայտնի գրագէտ Վրթանէս Փափազեանի: Նախկին վարպետ՝ Մաչթոց յօրջորջումով: Սքեմը կը թողու իբրեւ հասարակական գործիչ եւ. գաւառները կը մեկնի փրոփականտ ընելու պաչտօնով:*

ԱՐՇԲՈՒՆԻ (ՅԱԿՈԲ ԱՒԵՏԻՍԵԱՆ).— *Մնած է վան (1873–1915): Յեղափոխական՝ կը մասնակցի Պապը Ալիի ցոյցին: Յաճախ կը լսնտարկուի իր քաղաքական գործունէութեան պատճառաւ: Սահմանադրութենէն յետոյ Պոլիս կ'անցնի, ուր ազգ. երեսփոխան կ'ընտրուի կետիկ փաչային:*

ՍԱՒՕ.— *Կովկասահայ յեղափոխական: Ուսած է գիւղատնտեսութիւն՝ Փարիզ: Մասնակցած Սասնոյ ապստամբութեան եւ կազմակերպած Գոլիցինի ահաբեկումը կովկասի մէջ:*

ՄԻՀՐԱՆ ՀԱՅԿԱԶ.— *Մնած է Պէչիկթաչ (1864–1915): Խտանուած է յեղափոխական կեանքի եւ աքսորուած: Սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ Պոլիս եկած եւ վարած է ազգային բարձրաթիւ պաչտօններ: Ազգ. երեսփոխան էր:*

ՄԱՐՏԻՐՈՍ Հ. ԳՈՒՆԵՍԱՔՃԵԱՆ.— *Մնած է 1888ին, կեսարիա: Վկայուած է Պոլսոյ իրաւաբանական վարժարանէն: Պոլսէն կեսարիա տատրուելով կախաղան կը բարձքացուի Գոնիայէն իր փաստաբան ընկերոջ՝ կարապետ Թաչճեանի հետ:*

Ազգային ու կրթական գործիչներու այս չարքին մաս կը կազմեն նաեւ Սարգիս Բարսեղեան, Յարութիւն Գալֆայեան, Արիս Գալֆայեան, Էտուար Պէյազեան, Ատամ Շահէն, Եռվանդ Շահէն, Ներսէս Զաքարեան, Տոքթ. Ստեփան Միսքինեան, Գրիգոր Միսքինեան, Տոքթ. Լեւոն Պարտիզպանեան, Արտաշէս Սեմերճեան, Սերովբէ Նորատունկեան, Գարեգին Հիւսեան, Գրիգոր Արմունի, Պօղոս Դանիէլ-

եան, Մկրտիչ Կարապետեան, Աբրահամ Հայրիկեան, Լեւոն Ազապապեան, Դէորգ Թերճիմանեան, Տիգրան Աշխատունի, Դէորգ Հիւրմիւզ, Գէորգ Տիրացուեան, Ներսէս Շահնուր եւ Վռամշապուհ Արապեան:

Գ) ԱՌԵՒՏՐԱԿԱՆՆԵՐ ԵՒ ԱՑԼ ԱԶՔԱՌՈՒ ԱՆՁՆԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Գոլսէն տարագրուած ու նահատակուած են նաեւ նշանաւոր առեւտրականներ եւ այլ ականաւոր անձնաւորութիւններ, որոնց անունները կու տանք ստորեւ.—

Ռոստոմ Ռոստոմեանց, Վռամշապուհ Սամուէլով, Արշակ Խազխազեան, Մկրտիչ Ստեփանեան (Թաւադեան), Լեւոն Շաշեան, Բարունակ Ֆերուխան, Օննիկ Մազազեան, Թէոտոր Մեծիկեան, Վարդերես Աքաւասեան, Արիկ Ճամպազ, Վահրամ Ալթունեան, «Երջանիկ» Արամ, Ներսէս Տէր Գէորգեան, Օննիկ Սրապեան, Բարթող Զօրեան (ժիրայր), Ագրիկ Քերեսթեճեան, Մելքոն Փիլոսեան, Փիլիպպոս Զիլինկիրեան, Յարութիւն Գոնեալեան, Վահան Ճամճեան, Յարութիւն Գալֆայեան, Յովհաննէս Գըլըճեան, Ստեփան Քիւրքճեան, Տիգրան Սարգիսեան, Պարոյր Արզումանեան, Հայկ Տէրտէրեան, Միրիճան Արքիճեան, Համբարձում Պալասան, Վահան Քեհեհեան, Արտաշէս Ֆերահեան, Արքին Մըսըրլեան, Ներճեճակ Առաքելեան, Միհրան Փաստրմաճեան եւ Նշան Նահապետեան:

Դ) ՊՈԼՍՈՑ ՔՍԱՆ ԿԱԽԱՂԱՆՆԵՐԸ

Հոս կու տանք նաեւ անունները քսան հընչակեաններու, որոնք Գոլսոյ պատերազմական առեանին կողմէ մահուան դատապարտութեան եւ կախաղան հանուեցան Գայազիտի հըրապարակին վրայ:

ՓԱՐԱՄԱԶ.— Ծնած է Ղարաքաղ· այլ անուամբ «Մատթէոս Սարգիսեան» կամ «Ռոստոմ-Թոցի Համբարձում Գրիգոր»: Մասնակցած է զանազան չարժումներու: Կովկասի մէջ կազմակերպիչն է Գոլիցինի ահաբեկումին: Քէօթենճէի պատմական ժողովէն յետոյ կու գայ Գոլիս, ուր երկար դատավարութենէ մը յետոյ մահուան կը դատապարտուի:

ՏՈՔԹ. ՓԻՆՆԷ ԹՈՐՈՍԵԱՆ (ԳԵՏՐՈՍ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ).— Ծնած է Հիւսէյնիկ (Խարբերդ): Բժիշկ եւ հասարակական գործիչ:

ԱՐԱՄ ԱԶԸՔՁԱՇԵԱՆ.— Ծնած է Արաբկիր (1860–1915): Փաստաբան եւ յեղափոխական գործիչ: Երկար տարիներ արկածալից կեանք մը բոլորած եւ անձնուիրաբար գործած է դաւառներու մէջ:

ԳԵՂԱՄ ՎԱՆԻԿԵԱՆ.— Ծնած է Վան (1895–1915): Հազիւ քսան տարեկան, վկայեալ իրաւագիտական վարժարանէն: Աշխատակցած «Կայծ» ընկերվարական ամսաթերթին:

ԵՐՈՒԱՆԴ ԹՈՓՈՒԶԵԱՆ, պարտիզակցի, քսան տարեկան, վարած ուսուցչական պաշտօններ եւ աշխատակցած զանազան թերթերու:

ՌՈՒԲԻՆ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ, չմշկածագցի, քառասուն տարու: Յեղափոխական, ազգ. երեսփոխան եւ առեւտրական:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՏԷՐ ՂԱԶԱՐԵԱՆ, կեսարացի (1878–1915): Կը մասնակցի կուսակցութեան զանազան պատգմ. ժողովներու, վաստակաւոր ուսուցիչ:

ԹՈՎՄԱՍ ԹՈՎՄԱՍԵԱՆ, քիլիսցի, 27 տարեկան: Ուսուցիչ եւ յեղափոխական:

ՅԱԿՈԲ ՓԱՍՄԱՃԵԱՆ, քիլիսցի, 40 տարեկան: Կրթական եւ յեղափոխական գործիչ:

ՄՈՒՐԱՏ ՋԱՓԱՐԵԱՆ.— Ծնեալ Յրօնք պիւղ (Մուշ): Փարամազի անբաժան ընկերներէն: Մասնակցած հայ-թաթարական ընդհարումներուն:

ՄԿՐՏԻՉ ԵՐԻՑԵԱՆ.— Ծնեալ Ախուչեխ, 1873ին· առեւտրական:

ԳԱՐԵԳԻՆ ՓՕՂՈՍ.— Ծնեալ Շապին Գարահիսար: Աչըքպաչեանի մտերիմ ընկերը:

ԱՐՄԵՆԱԿ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ.— Ծնեալ Տենիզլի, 27 տարու: Մասնագէտ զէնքի եւ ռումբի չինութեան:

ԵՐԵՄԻԱ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ.— Ծնեալ Թոմարզա (Եեսարիա)· կօշկակար:

ԱԲՐԱՀԱՄ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ, կօշկակար:

ՄԻՆԱՍ ՔԵՇԻՇԵԱՆ.— Ծնեալ Կեսարիա,

35 տարու։ Մասնակցած հայ-թաթրական կռիւներուն։

ՍՄԲԱՏ ԳՐԼԼՃԵԱՆ.– Ծնեալ Բաղէշ, 35 տարեկան. դերձակ։

ՀՐԱՆԴ ԵԿԱՒԵԱՆ, արաբկիրցի, բժշկական ուսանող։

ՊՕՂՈՍ ՊՕՂՈՍԵԱՆ, ակնցի. ոսկերիչ։

ԳԱՒՌԻԿ ՊՈՑԱՃԵԱՆ, չապին-գարահիսարցի, 35 տարեկան։

(«Քսան կախաղաններու» լուսանկարը հրատարակուած է այս հատորի 41րդ էջին վրայ)։

ԳԱԽԱՌԻ ՋՈՀԵՐ

ՎԱՆ

ՎԱՀԱՄԵԱՆ (ՕՆՆԻԿ ԴԵՐՁԱԿԵԱՆ).– Ծնած է Պոլիս (1871–1914)։ Մանօթ իր յեղափոխական գործունէութիւններով։ Աչխատակցած է «Ազատամարտ»ի եւ չատ մը թերթերու։ Վանէն երեսփոխան կ'ընտրուի Քրքական խորհրդարանին։ Ընդհանուր պատերազմին սկիզբը կը պտնուէր Վան։ Կուսակալ Ճեւտէթ Իչխանը եւ ընկերները սպաննել տալէ յետոյ հեռաձայնով իր քովը կը հրաւիրէ Վահամեանն ու Արամը։ Վահամեան առանձին կը մեկնի, մէյ մըն ալ չվերադառնալու պայմանով։

ԱՐՏԱՇԷՍ ՍՈԼԱՔԵԱՆ.– Ծնած Վան (1881–1915)։ Ուսուցիչ եւ յեղափոխական։ Ինք, Տիգրան Օտեան (Աւօ), Աբրահամ Բրուտեան, կարապետ Տանթէեան եւ Հայկակ Երեմիչեան մինչեւ 17 Ապրիլ 1915 բանտարկուած կը մնան եւ Վանի հերոսամարտի սկիզբը վատաբար կը սպաննուին կուսակալ Ճեւտէթի հրամանով։

ԽԱՐԲԵՐԴ

ԵՐՈՒԱՆԴ ՍՐՄԱՔԵՇԽԱՆԼԵԱՆ (ԵՐՈՒԽԱՆ).– Ծնած է Պոլիս (1870–1915)։ Հրապարակագիր, վաստակաւոր ուսուցիչ, տաղանդաւոր պրպտէտ եւ ազդ. երեսփոխան Բաբերդէն։ Իր գլխաւոր երկերն են՝ «Կեանքին մէջ» խորագրով նորավէպերու ժողովածուն, «Մերժուած սէրը» եւ մանաւանդ «Ամիրային աղջիկը» վէպը։ Ունի նաեւ թարգմանութիւններ։ Երուխան Խարբերդի ազգ. վարժարանին տեսչութեան կը հրաւիրուի 1913ին եւ 1915ին Մեղրէի բանտէն, չատ մը ազգայիններու հետ, կալանակապ կը տարուի անգթօրէն սպաննուելու համար։

ԹԼԿԱՏԻՆՑԻ (ՅՈՎՀ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ).– Ծնած Խարբերդ (1860–1915)։ Վաստակաւոր ուսուցիչ եւ նչանաւոր գրագէտ։ Իր երկասիրութիւններուն մէջ կը ցոլանայ գաւառի հայուն նահապետական եւ թչուառ կեանքը։ Թլկատինցի ամենացցուն դէմքն է գաւառիկ գրականութիւն մշակողներու չարքին մէջ։ Ունի նաեւ «Ո՞ր մէկուն ետեւէն» եւ «Ինդի դէմէն» ուչագրաւ թատերախաղերը։ Նահատակուած իր քաղաքին մտաւորականներուն հետ։

ՓՐՈՖ. ԿԱՐԱՊԵՏ ՍՈՂԻԿԵԱՆ.– Ծնած Խարբերդ (1874–1915)։ Լեզուագէտ եւ քիմիբան։ Աչխատակցած է չատ մը թերթերու։ Հրատարակած է «Եփրատ» կիսամսեայ թերթը։ Գանակոծումի հետեւանքով մեռած է Խարբերդի ամերիկեան հիւանդանոցը։

ՓՐՈՖ. ՄԿՐՏԻՉ ՈՐԲԵՐԵԱՆ.– Ծնած Մալաթիա (1870–1915)։ Բեմբասաց եւ երկրաբան։ Ունի մանկավարժական ու դիտական յօդուածներ։ Կը նահատակուի Խարբերդի բանտին մէջ։

ՓՐՈՖ. ՅՈՎՀ. ՊՈՒՃԻԳԱՆԵԱՆ.– Ծնած Զնդուչ (1873–1915)։ Տեսուչ Խարբերդի քոլէճին։ Նահատակուած տեղւոյն մտաւորականներուն հետ։

Խարբերդի նահատակ մտաւորականներէն պէտք է յիչել նաեւ Փրոֆ. Նիկողոս Թենեքեճեանը, Փրոֆ. Խաչատուր Նահիկեանը, Փրոֆ. Տօնապետ Լիւլէճեանը, Թիրայր Ցակոբեանը, ինչպէս նաեւ չորս աւետարանական եկեղեցւոյ քարոզիչներ, տասը ուսուցիչներ, եօթը փաստաբաններ եւ չատ մը գործիչներ։

ՍԵԲԱՍՏԻԱ

ՄԻՀՐԱՆ ԻՍՊԻՐԵԱՆ.– Ծնած Սեբաստիա (1873–1915)։ Հայերէնի և ֆրանսերէնի ուսու-

1915 — 1965

Նահատակ Գրողներ

Զոհրապ

Սիամանթօ

Երուխան

Արտաշէս Յարութիւնեան

Ռուբէն Սեւակ

1915 — 1965

ՆԱՀԱՏԱԿ ԳՐՈՂՆԵՐ

Դանիէլ Վարուժան

Թլկատինցի

Ռուբէն Զարդարեան

Հրանդ

Գեղամ Բարսեղեան

1915 1965

ՆԱՀԱՏԱԿ

ԳՈՐԾԻՉՆԵՐ

Տիրան Քելեկեան

Մուրատ

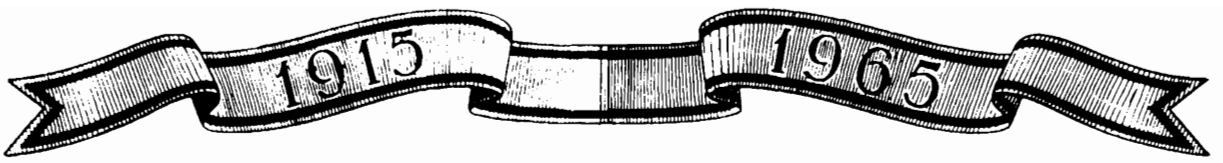
Վարդգէս

Փրոֆ. Կարապետ Սոզիկեան

Վռամեան

ՆԱՀԱՏԱԿ

ԳՈՐԾԻՉՆԵՐ

Տոքթ. Նազարէթ Տաղաւարեան

Փարամազ

Է. Ակնունի

Յարութիւն Կ. Ճանկիւլեան

Գ. Խաժակ

ցիչ եւ տեսուչ ազգ. որբանոցի: Աշխատակցած է չատ մը թերթերու: Իր երկերը՝ «Խուցէն դուրս պատկերներ», «Սրտի էջեր», «Գրական չրջաններ» եւ «Հայաստանի ոգին»:

Ս. ՄՈՒՐԱՏ (ՏԷՐՏԷՐԵԱՆ) Մնած Խորխոն գիւղը (Սեբաստիա): Բեղափոխական, կը վարէ մարտական խումբեր Պարսկաստան եւ Թուրքիա: Պոլսոյ մէջ կը վարէ պատասխանատու պաշտօններ, յետոյ կը մեկնի իր ծննդավայրը, ուրկէ ճամբայ հանուելով կը նահատակուի 1915ին:

ՍԵՆԵՔԵՐԻՄ Հ. ԳԱԼԵՈՆՃԵԱՆ.— Մնած Սուչեհիր 1882ին: Ուսուցիչ Սեբաստիոյ ամերիկեան եւ Շապին Գարահիսարի ազգ. վարժարաններու: Աչխատակցած Բրքահայ Թերթերու: Իր գլխաւոր երկերն են՝ «Պուտուտայի աւետարանը», «Զարիքի հարցը», «կապոյտ Թռչունը» եւ «Գիտականութիւն» (երկու վերջինները՝ թարգմանութիւն):

Մտաւորականներու այս ցանկին վրայ կ'աւելնան նաեւ Վեր. Միհրան Գազանճեան, կարապետ Պարսամեան, Գառնիկ Թուղլաճեան, Մանուէլ Տէտէեան, Լեւոն Գանքարեան, Արամ Յակոբեան, Խաչատուր Կրտտեան, Միքայէլ Ֆրենկիւլեան, Ռուբէն Ռաֆուպեան եւ Համբ. Պեճեան:

ՇԱՊԻՆ ԳԱՐԱՀԻՍԱՐ

ՎԱՀԱՆ ՀԻՒՍԻՍԵԱՆ, չապին գարահիսարցի, 28 տարու: Բեղափոխական եւ կազմակերպիչ տեղւոյն երիտասարդութեան: Գարակէօզեանի, Օգնաեանի եւ Զապուքճեանի հետ կը հիմնէ լսարան, թատրոն, արհեստակցական միութիւններ եւայլն: Գլխաւոր ներչնչողներէն եղած է Շ. Գարահիսարի ինքնապաչտպանութեան: Ինք փախստական ըլլալով, իր տեղ Թուրքերը կը կախեն իր հայրը՝ Նազարէթ Հիւսիսեանը՝ Սեբաստիոյ մէջ: Մէկ ամիս ղեկավար կը հանդիսանայ Թուրքերուն դէմ մղուող կռիւներուն, ապա կը ճեղքէ պաչարման չրջանը ու լեռ քաչուելով կը չարունակէ, մինչեւ որ ինքն ալ կ'իյնայ գնդակահար:

ՀՄԱՅԵԱԿ ԳԱՐԱԿԷՕԶԵԱՆ եւ ԻՍՐԱՅԷԼ ՕԶԱՆԵԱՆ, երկուքն ալ ղեկավարներ կը հանդիսանան ապստամբական կռիւներուն եւ կ'իյնան պաշտպանութեան ճամբուն վրայ:

Ցիչենք նաեւ Տաճատ Զապուճեան, Լեւոն Գարակէօզեան, կախուղներ Բարունակ Սարգիսեան, Արշակ Քիզիրեան, Յովհաննէս Պօղոսեան, ինչպէս նաեւ նահատակներ Տ. Սոփոնիա Քհնյ. կարիճեան, Գ. Ոսկերիչեան, Անդրանիկ Պոզաճեան եւ Պատ. Սողոմոն Ագչէլեան, որ խաչուած է:

ԿԱՐԻՆ, ԵՐԶՆԿԱ, ԽՆՈՒՍ

Այս չրջաններու յիչատակելի դէմքերն են. Վեր. Կ. Սիճանեան, Արամ Ատրունի, Արամ Շիշէճեան, Հրաչ Լուսպարոնեան, Մկրտիչ Աստուրեան, Փիլոս, Ձիթողցի Սեդրակ Վարժապետ, Բարթող Օտապաշեան, Գալուստ կարապետեան, Վահան Գասպարեան, Գէորգ Զուլումեան եւ Պատ. Արշակ Կ. Թիւրիճեան:

ՄՈՒՇ–ՍԱՍՈՒՆ ԵՒ ԲԱՂԷՇ

Այս չրջաններէն յիչատակութեան արժանի են.— Պատ. Գրիգոր Ստեփանեան, Բեն. Զլզլտեան, Յարութիւն Պոզաճեան, Կորիւն, Մկրտիչ Բոլոյեան, Վարդան եւ Արմենակ Յոխիկեան:

ՄԱՐԶՈՒԱՆ

ՓՐՈՖ. ԱՒԱԳԵԼ Կ. ՍԻՎԱԼԵԱՆ.— Մնած Մունճուսուն (կեսարիա), 1859ին: Հետեւած ամերիկեան համալսարաններու մէջ աստեղագիտութեան եւ ուսողութեան ճիւղերուն: Ուսուցչապետ Մարզուանի քոլէճին մէջ: Հեղինակ ժողովրդական «Աստեղագիտութիւն»ի մը: Նահատակուած 1915ին:

ԳԱԳԻԿ ՕԶԱՆԵԱՆ.— Մնած է Շ. Գարահիսար, 1882 Թուին: Բեղափոխական գործիչ եւ մտաւորական: Աչխատակցած պոլսահայ Թերթերու եւ Մարզուանի մէջ հրատարակած «Հայկունի» երկչաթաթերթը: Իր երկերն են՝ «Հայապատում», «Պատմութիւն հայ լեզուի եւ բանահիւսութեան»: Սպանուած Սեբաստիա:

ՓՐՈՖ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՅԱԿՈԲԵԱՆ.— Մնած

է Մունճուսուն (Կեսարիա) 1862ին: Վկայեալ Պոլսոյ օրէնսդիտական եւ Ամերիկայի Մեսեչուսէց նահանգի համալսարանէն: Հեղինակ անգլ–հայերէն բառարանի մը: Ունի բազմատեսակ լեզուաբանութեան եւ օսմ. պատմութեան չուրջ չահեկան յօդուածներ: Նահատակ՝ 1915 Օգոստոսին:

ՓՐՈՖ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐՈՋԵԱՆ.– Ծնած է Խարբերդ: Վկայուած Միացեալ Նահանգներու Եէյլ համալսարանի քիմիական ճիւղէն: Տարրաբանութեան ուսուցիչ: Իբրեւ ամերիկեան քաղաքացի թէեւ կ'արտօնուի Պոլիս մեկնիլ, բայց Անքարա վար կը դրուի եւ կը խտտնուի մեծ կարաւանին, որ սկսած էր արդէն իր դողգոթան մագլցիլ:

Արեւմտահայաստանի այս չրջանի մտաւորականներէն պէտք է յիչել նաեւ՝ Փրոֆ. Արշակ Տաղլեան, կարապետ Գոճայեան, Բարսեղ Էնտելեպեան, Նշան Ենիճելեան, Մամբրէ Քհնյ. Թեփիկեան, Յովհաննէս Մոմճեան, Պատ. Գէորգ Տէյիրմենճեան եւ Արմենակ Կարկոտեան:

ԱՃՆԹԱՓ

ՓՐՈՖ. ՃԵՍԻ ՄԱՔՈՍԵԱՆ, 42 տարու, կ'աւանդէր մանկավարժութիւն եւ հոգեբանութիւն: Նահատակուած Տէր Զոր:

ՓՐՈՖ. ԼՈՒԹՖԻ ՊԱՊԻԿԵԱՆ, 32 տարու, կ'աւանդէր երկրաբանութիւն եւ ուսողութիւն: Նահատակուած Տէր Զոր:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՀԱՍԸՐՃԵԱՆ, կ'աւանդէր լեզուներ: Նահատակուած Տէր Զոր:

Փրոփ. Արշակ Ռուխեան, Վերապատուելի Գրիգոր Տէր Պօղոսեան, Պատուելի Ցակոբ Նաճարեան եւ Պատուելի Խաչատուր Թոփուզեան՝ ամէնը նահատակ Տէր Զորի մէջ:

ԿԵՍԱՐԻԱ, ԹԱԼԱՍ

ԳԷՈՐԳ ՎԻՇԱՊԵԱՆ.– Ծնած Կեսարիա, 1884ին: Իբրեւ հասարակական գործիչ եւ յեղափոխական կախաղան կը հանուի 2 Յունիս 1915ին:

ՎԱՀԱՆ ՔԻՒՐՔՃԵԱՆ.– Ծնած 1878ին, Նիդէ: Տնօրէն եւ հասարակական գործիչ: Կախաղան կը հանուի 2 Յունիս 1915ին:

ՄԻՆԱՒ ՄԻՆԱՍԵԱՆ, կեմերէկցի, 45 տարու: Ուսուցիչ եւ հասարակական գործիչ: Կախաղան կը հանուի 2 Յունիս 1915ին:

Կեսարիոյ մէջ կախաղան կը հանուին նաեւ հետեւեալները.– Կարապետ Ճամճեան, Գառնիկ Գույումճեան, Աւետիս Ջամպազեան, Կարապետ Նեվրուզեան, Ցակոբ Խայրլըեան, Ցակոբ Մերտինեան, Տէր Ղեւոնդ Քհնյ. Կեմինեան, Բարսեղ Մուքաֆեան, Գրիգոր Գույումճեան, Սարգիս Ազարթմաճեան, Յովհաննէս Պոյաճեան, Մարտիրոս Զուռնաճեան, Միրիճան Եողուրտլաշեան, Ցարութիւն Եողուրտլաշեան, Ցակոբ Սիւտճեան, Կարապետ Մուրատեան, Յովհաննէս Նեվշեհիրլեան, Աւետիս Էլմայեան, Գէորգ Թիւրքիւճեան, Ցակոբ Ուրկանճեան, Կարապետ Եսայեան, Ցակոբ Պալըքճեան, Կարապետ Ուզունօղլանճեան, Ղազար Մայիսեան, Ցակոբ Գազէզեան, Յովակիմ Չէյթունեան, Յովհաննէս Դաւիթեան, Սարգիս Թուլումճեան եւ Կարապետ Ջիյտէմեան: Ագիւղէն բերուած՝ Վահան Ամատունի: Էվերէկէն բերուած՝ Գրիգոր Մումճիհանեան, Գրիգոր Խաչերուկեան, Ցարութիւն Տայեան, Աստուր Միհասեան, Ցարութիւն Քէօլէեան, Կարապետ Աղչարեան, Մանուկ Պըչաքճեան, Ցակոբ Չպուճեան, Միհրան Գուզեան, Լ. Վարժապետեան, Միսաք Պահանճեան, Սարգիս Գալաքզըզեան, Սեդրակ Չէչիճեան եւ Գաւրիէլ Շեմշեան:

ՄԻՆԱՒ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ.– Ծնած Եոզղատ: Եկեղեցական եւ ժամանակակից Թիրայրի եւ Զեյթոյի: Սպաննուած ոչխարի համբուն մէյ:

ՎԵՐ. ՄԻՔԱԷԼ ՄՆՋԵՐԵԱՆ, կեսարիոյ աւետարանական համայքին հովիւը. չխուն տարու:

ԳԱՐՄԷՆ (նախկին Տաճատ Վրդ. Մելքոնեան).– Ծնած 1880ին եւ վարդապետ ձեռնադրուած 1904ին: Իբրեւ կուսակցական կը ստիպուի սքեմը թողուլ եւ գաւառի մէջ վարել կրթական պաշտօններ: Տարագիր եւ ապա անյայտ:

Կեսարիայէն կեմերէկ տարուելով խողխողուած անձեր.– Գէորգ եւ Վահան Ճամճեան, Գաբրիէլ Քիւրքճեան, Մարգար Եագրճեան, Բարսեղ Քիլիսլեան, Վահան Քեհեա–

եան, Գրիգոր Կերեմէզեան, Յակոբ Եուսուֆեան եւ ուրիշ չորս հոգի։

Կեսարիայէն Թոմարզա տարուելով խողխողուած անձեր.— Կարապետ Եուսուֆեան, Գառնիկ Գավճեան, Տէտէեան եղբարք, Արամ Տապաճեան եւ ուրիշ 17 հոգի։

Կեսարիայէն Ազիզիէ եւ Շար Գըշլա տարուելով խողխողուածներ.— Ներսէս Վարդերեսեան, Մարտիկ Լուսարարեան, Նշան Հալաճեան, Վահան Զափուրեան, Մահտեսի Կրպ. Մաթոսեան, Վարդերես Վարդերեսեան, Յակոբ Պոսթաճեան, Յովհաննէս Թիւրիւնճեան, Տիգրան Գասապեան, Յարութիւն Տէր Մկըրտիչեան եւ Գառնիկ Պալըճեան։

ՋԱՆԱՋԱՆ ԳԱԻԱՌՆԵՐԻ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԳԱՋԱՆՃԵԱՆ.— Ծնած է 1870ին, Թոքատ։ Ինքնաշխատութեամբ զարգացած է։ Իր Ա. դիրքը Ե. Գասարճեանի հետ՝ «Գաղտնիք եւ արուեստ մոգութեան»։ Փաստաբան եւ յետոյ առեւտրական։ Կ'աշխատակցի չատ մը թերթերու գրական յօդուածներով՝ նուիրուած լեզուաբանական եւ քննադատական ուսումնասիրութիւններու։ Ատենօրէն էն երկարաչունչն է «Եւդոկիոյ հայոց գաւառաբարբառը», պսակուած Իմաստասիրաց մրցանակով։ Լոյս կ'ընծայէ նաեւ՝ երեք հատոր «Արդի հայերէն լեզուի քերականութիւն» եւ «Մադնիսականութիւն եւ ողեհարցութիւն»։

ԵՂՕ, բինկեանցի, 50 տարու։ Ճեղափոխական եւ տերորիստ։ Սարսափի օրերուն ծուղակի մէջ չինալու համար Մուրատի հետ խմբովին կը բարձրանայ լեռ եւ մինչեւ 1916ի վերջը քանիցս կ'ընդհարի կանոնաւոր բանակին հետ։ Ճետոյ կ'իջնէ Սամսոն եւ Ռուսիա անցնելու համար բռնի առագաստանաւ մը վերցնելով բաց ծովը կ'ելլէ։ Բայց կը հետապնդուի եւ գնդակահար կ'իյնայ։

ԳԱՐ ԿՈՋԻԿԵԱՆ (Եսայէմ).— Ծնած է Բալու, 1878ին։ Կանուխէն կը մտնէ կուսակցական չարքերու մէջ եւ կ'ունենայ բուռն գործունէութիւն մը։ Ցաջորդաբար Թիֆլիզի մէջ կը վարէ խմբագրութիւնը «Կեանք», «Զայն» եւ «Գործ» թերթերու։ Պոլսոյ մէջ գրաշարաց միութիւնը կը հիմնէ եւ լոյս կ'ընծայէ «Նոր Կեանք» չաբաթաթերթը եւ «Ապագայ» բանուորական հանդէսը։ Ուսուցչական պաշտօնով Տրապիզոն կը մեկնի 1915ի տեղահանութեան ընթացքին՝ ճամբան կնոջը Ռոզիին հետ կամովին դետամոյն կ'ըլլայ։

Ունինք նաեւ հետեւեալ անունները.— Տիգրան Թեմրիեան, *Թոքատցի, ուսուցիչ եւ կուսակցական*։ Աւետ Խըտըրեան, *Թոքատցի, կուսակցական գործիչ*։ Պատ. Ա. Գէորգեան, *մունճուսունցի, Թոքատի հովիւ*։ Նուր. Նուրիճեանեան, *խարբերդցի, տնօրէն Ղրլի վարժարանին*։ Յակոբ Աղասէր, *պոլսեցի, տնօրէն Ատանայի եւ յետոյ ընդհանուր տեսուչ Ղրլի դպրոցներուն*։ Թովմաս Ճելալեան, *բալուցի, կրթական մշակ*։ Սեմեհերիմ Գոճճուխլեան, *մալաթիացի, յեղափոխական. կը պարապէր առեւտուրով*։ Պատ. Ներսէս Գապասաֆալեան, *սեբաստացի, հովիւ Ամասիոյ աւետ. համայնքին*։ Միհաս Իփեքճեան, *ամասիացի, կը հրատարակէր «Ամասիա» թերթը*։ Մանուկ Դանիէլեան, *խիանցի (Տիգրանակերտ), ուսուցիչ եւ բանասէր*։ Նշան Էվրանեան, *ամասիացի, վաղեմի յեղափոխական*։ Կարապետ Զրանեան, *տիգրանակերտցի, օրէնագէտ եւ Մատենի գոյմագամ*։

ՏՐԱՊԻԶՈՆ

Տէր Մեսրոպ, Տէր Շիզայ եւ Տէր Յուսիկ *քահանաներ – տարագիր եւ կորսուած*։ Տէր Արտաշ Քհնյ. Փափազեան, *միեւնոյն տաճն կրթական պաշտօնեայ*։ Վահագն Տաթեւեան, *սեբաստացի, կրթական եւ ազգային գործիչ. կախաղան բարձրացաւ Ատանա*։

Եօթը բողոքական քարոզիչներ՝ Պատ. Յ. Մանուկեան (*Գաղատիա*)։ Պատ. Ա. Եարտըմեան, (*քարոզիչ Մունճուսունցի*), Վեր. Կ. Աբգարեան (*քարոզիչ Սունկուրլուի*), Վեր. Հայրապետ Օտեան (*Սեբաստոյ*), Վեր. Տիգրան Գունտաճեան (*Քեսապ*), Վեր. Յովհաննէս Էսճիեան, *մարաշցի (Հալէպ)* եւ Պատ. Աւետ Կարապետեան (*քարոզիչ Ատանա*)։

ԱՇՈՒՂ ՇԱՀՆԱԶԱՐ (Մարտիրոս Աշուղեան Բէյքուրեանց).— *կովկասահայ, 45 տարու, վաղեմի կուսակցական, յետոյ քահանայ ձեռնադրուած Նալլու խան։ Աղէտին տարին իր հօտին հետ հոնկէ տեղահան եւ Գաղատիա նահատակ։ Իր չրջած վայրերուն մէջ յաջողապարար հրատարակած իր հեղինակութիւն-*

ներն են՝ «Մի բաժակ ջուր», «Ովքե՞ր են հարբասահարողները», «Իախտաւոր եւ դժբախտ անձինք», «Պատիւ», «Ազատութեան օգուտները», «Հայ հերոսի արշաւանքը», «Իտէալի վոհը», «Խորտակուած սէրը», «Սրտիս վէրքերը», «Տանջուածները», «Կնոջ մը վրէժը», «Մայրը», «Կնոջ մը պաղտնիքը», «Արիւնոտ Զատիկը» եւ «Խորտակուած օճախը»:

ԻԶՄԻՐ

Ստեփան Նալպանտեան 1915ի *վերջերը, թալէաթեան ռեժիմին դէմ ֆրանսերէն «մանիֆեսթ» մը հրատարակելը պատրուակ կը դառնայ իր ձերբակալման եւ անվերադարձ տարագրութեան, ինչպէս նաեւ 60 հոգիի քաղաքէն քշուելուն: Ցիշենք անհետացողներէն.–*

Տոքթ. Յակոբ Յովհաննէսեան, *էօտեմիշցի. 1915 Դեկտ. 3ին կ'աքսորուի Իզմիրէն եւ կը մեռնի Իսլահիէ:*

Արտաշէս Տէր Ստեփանեան, *գըրգաղաճցի. ուսուցիչ եւ յեղափոխական. տեսուչ Տենիզլիի, էօտեմիշի եւ Գարաթաչի վարժարաններուն:*

Վարդան Միսիրեան, *տիվրիկցի, պաշտօնեայ եւ ուսուցիչ, նահատակուած Թաքքա-Տէր Զոր ճամբուն վրայ:*

Առաքել Ա. Ապրիցեան, *ափիոն գարահիսարցի, 56 տարեկան:*

Պատ. Սամուէլ Քեճտիկեան, *արաբկիրցի, ծնած 1867ին, վաստակաւոր ուսուցիչ:*

Կարապետ եւ Պերճ Դանիէլեան, Մելէի Խանգեթեան, Սուրէն Ցարութիւնեան, Կարապետ Սիվրիսարեան *եւ զինուոր Մարտիկ:*

ՊՈԼՍՈՑ ՄԵՐՁԱԿԱՑ ՎԱՃԵՐ

Պոլու քաղաքի մէջ կախուողներ.– Սիրական Փափազեան, Ալեքս. Ցարութիւնեան, Ստեփան Աֆչեանեան, Նշան Մարգարեան, Մըկրտիչ Պարթըզլեան, Սարգիս Լազեան, Գառնիկ Բաբելեան, տիվրիկցի մը, Սթեֆանի *անուն յոյն մը*, Տէր Խորէն Խահանայ (*էլմալուցի*), տէր հօր որդին, Սարգիս եւ Միհրան Թաշճեան, կարապետ Զատիկեան, Հայոցեան կարապետ, Շմաւոն Քիրեմիթճեան, Պետրոս, Միհաս եւ Գրիգոր Սմբատեան, *երկու յոյն* Անաստաս *եւ* Իզնատիոս, Պետրոս Կեճճեան, Պօղոս Կեկեճոզեան, Յովհաննէս Մուրատեան, Խաչիկ Մարտիրոսեան, Համբարձում Իշէեան, Սիրական Սթամպոլեան, Իսկենտէր Ցամաքեան, Յակոբ Պիճոյեան *եւ* Կարապետ Լեզեան:

Պանտրմա քաղաքին մէջ կախուողներ.– Հայրապետ Պաճըրճեան, Գասպար Քահանայ Աւետիսեան, Յովսէփ Վարժապետեան *եւ դեղագործ մը:*

Պրուսա քաղաքին մէջ կախուողներ.– Սիմոնիկ Սեֆերեան, Միսաք Մերմերեան, *բժիշկ մը եւ 2 գիւղացի հայեր:*

Աբրանոսի մէջ (Պրուսայէն 10 ժամ հեռու) *հրացանաղարկ եղող հայեր.–* Անդրանիկ Խանճեան, Օննիկ Պալթայեան, Աբրահամ Նալպանտեան, Յակոբ Գարուճեան, Գառնիկ Փեհմէզեան, Թորոս Փեհմէզեան, Ստեփան եւ Լեւոն Տինկիլեան, Լ. Լուքֆիեան, Միհաս Քէօլէեան, Հրանդ Արապեան, Ագնիւ եւ Օննիկ Ֆիլիպելեան, Գաբրիէլ Մոզիկեան, հայր եւ որդի Լափաճեաններ, Սինեմ Շամամեան եւ որդին՝ Պետրոս, Միհաս Ֆրնտըրլեան, Ցարութիւն Ուզունեան, Միհրան Լուքֆեան, Ցարութիւն Եազըճեան, Ստեփան Հիսեան, Միքայէլ Խանճեան, Արամ Գամպուրեան, Կարապետ Էպէեան, Գրիգոր Անտոնեան, Սարգիս Մջիկեան, Բիւզանդ Մօրուճեան, Գառնիկ եւ Կարապետ Բաչաճեան, Սարեմ Գըլըճեան, Էտուար Պէյազեան, Ցարութիւն Լուքֆեան, Արմենակ Լուքֆեան եւ Լեւոն Թեւոնեան:

Պրուսայի Առաջնորդ հայր սուրբը եւ առաջնորդարանի քարտուղար Սուքիաս Տիւլկերեան *կը վախճանին Տէր Զորի մէջ: Հետեւեալ քահանաները՝* Ներսէս Տօպրաշեան *վախճանած Գոնիա,* Յովակիմ Քէօմիւրճեան (*Իզմիթ*)՝ *անհետ կորած,* Կարապետ Մխալեան (*Պարտիզակ*), Բարթող Մխալեան (*Տէր կարապետի որդին*), Փիլիպպոս Աբրահամեան (*Պարտիզակ*)՝ *ծեծի տակ վախճանած,* Մատաթիա Կէօնտիւճեան (*Պարտիզակ*)՝ *անհետ կորած,* Բառնաբաս Բարուճեան (*Պարտիզակ*)՝ *կորած,* Ներսէս Պայեան՝ *վախճանած:*

Վերջացնելէ առաջ յիշենք նաեւ՝

Վեր. Մատթէոս Հովիւեան, *Իզմիթի աւետարանական հովիւ, տարագրութեան մէջ անհետ:*

Հրանդ Աստուածատուրեան, *Իզմիթէն*, նկարիչ։

Ուսուցիչներ Յակոբ Կարագեան (*Ատափազար*) եւ Մելիոն Յովսէփեան (*Պարտիզակ*)՝ սպաննուած։

ԲԺՇԿԱԿԱՆ ԴԱՍԻՆ ՁՈՀԵՐԸ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ԱՏԵՆ

Բժիշկներու ցանկը իրենց ծննդավայրերով.—

Արիկեան Մաքսուտ (*Մարզուան*), *Ապտեան* (*Խարբերդ*), *Այօեան Սարգիս* (*Առանա*), *Աճէմեան Նշան* (*Թոքատ*), *Այվազեան, Արսլանեան Արտաչ* (*Խարբերդ*), *Արսլանեան Լեւոն* (*Խարբերդ*), *Բարթողեան Լեւոն Թորգոմ* (*Սեբաստիա*), *Գալաֆեան Վահան* (*Իզմիթ*), *Գարակէօզեան Միքէ* (*Պոլիս*), *Եարմայեան Մինաս* (*Թոքատ*), *Էլմասեան* (*Սեվերէկ*), *Էմինեան* (*Սեբաստիա*), *Թաճիրեան Յակոբ* (*Տիգրանակերտ*), *Թիւլպենտճեան Մինաս* (*Ատափազար*), *Թելգեան Յովհաննէս* (*Տիգրանակերտ*), *Թոփալեան Ոսկան* (*Խարբերդ*), *Խաչատուրեան Նորայր* (*Երզնկա*), *Իբրանոսեան Գարեգին* (*Մատէն*), *Կիւլպենկեան Գրիգոր* (*Սամսոն*), *Հալաճեան Տիգրան* (*Կիւրին*), *Կիւլպենեան Գրիգոր* (*Տիվրիկ*), *Հալէպեան Լեւոն Լութֆի* (*Այնթապ*), *Հելվաճեան Յարութիւն* (*Տիգրանակերտ*), *Հայրանեան Արմենակ* (*Տիվրիկ*), *Հիսարլեան Պօղոս* (*Պոլիս*), *Ղազարեան Վահան* (*Մարզուան*), *Ղոպարոս* (*Խարբերդ*), *Ճրլճրլեան* (*Մալաթիա*), *Մանուէլեան Խաչ* (*Խարբերդ*), *Մտեփան Մելքիսեդեկեան* (*Պրուսա*), *Մարկիս Մամճեան, Յակոբ, Թորոս Նաղլեան* (*Կեսարիա*), *Լեւոն Փանոսեան* (*Կեսարիա*), *Նահիկեան Նշան* (*Խարբերդ*), *Յովհաննէս Նալլեան* (*Թոքատ*), *Նըշանեան Սուրէն* (*Կեսարիա*), *Ներսէս Շահսլազեան* (*Վան*), *Զոպանեան Անիկտոս* (*Պոլիս*), *Պաղտասարեան Մխսաք* (*Երզնկա*), *Պաղտասարեան Պաղտասար* (*Երզնկա*), *Պապիկեան Թորոս* (*Սեբաստիա*), *Պաքալեան Նշան* (*Տիգրանակերտ*), *Սելիքլեան Սարգիս* (*Կարին*), *Սերաֆտարեան Արմենակ* (*Սեբաստիա*), *Վարդանեան Պաղտասար* (*Սեբաստիա*), *Վեզնէեան Յարութիւն* (*Խարբերդ*), *Տէր Մանուէլեան Խաչիկ* (*Խարբերդ*), *Տէր Վահրամեան Նշան* (*Խարբերդ*), *Տօնիկեան Յովհաննէս* (*Ամասիա*), *Փալապլըլքեան Պօղոս* (*Պոլիս*), *Փանոսեան Մխսաք* (*Թոքատ*) եւ *Քեչիչեան Համբակ*։

Ատամնաբոյժներ.

Ալթունեան Միհրան (*Սեբաստիա*), *Ալպերթեան Մկրտիչ* (*Կարին*), *Աջապահեան Համբարձում* (*Սեբաստիա*), *Բենիամին* (*Սամսոն*), *Թապիպեան Հայկապուն* (*Կեսարիա*), *Եկաւեան Լեւոն* (*Արաբկիր*), *Ղոնջեկիւլեան Նշան* (*Սեբաստիա*), *Մանուկ* (*Բաբերդ*) եւ *Մղիկեան Նշան* (*Երզնկա*)։

Անասնաբոյժ.

Սմբատ (*Պոլիս*)։

Դեղագործներ.

Ադեմեան Բարունակ (*Պրուսա*), *Արմենակ* (*Պրուսա*), *Բրուտեան* (*Կարին*), *Գուլումճեան Յովհաննէս* (*Բաբերդ*), *Գրաթլեան Սահակ* (*Սեբաստիա*), *Գոյունեան Սիմոն* (*Խարբերդ*), *Թաչճեան Եդուարդ* (*Խարբերդ*), *Թորգոմեան Խաչատուր* (*Սեբաստիա*), *Լութֆեան Յարութիւն* (*Պրուսա*), *Խաչատուրեան Նորայր* (*Երզնկա*), *Կիւրճեան Գարեգին* (*Խարբերդ*), *Կիւրճեան Գէորգ* (*Խարբերդ*), *Մեսիայեան Եղիազար* (*Սեբաստիա*), *Շիտանեան Վահան* (*Սամսոն*), *Սարայտարեան Խաչիկ* (*Սեբաստիա*), *Սարայտարեան Տիգրան* (*Սեբաստիա*), *Սարկիս* (*Սեբաստիա*), *Սարեկեան Յակոբ* (*Եղեսիա*), *Սեպուհ* (*Երզնկա*), *Սրապեան Գասպար* (*Խարբերդ*), *Վարդանեան Վահան* (*Սեբաստիա*), *Տէրպապեան Բիւզանդ* (*Սեբաստիա*), *Տէր Ստեփանեան Մկրտիչ* (*Մեզրէ*), *Փափանեան Եղիչէ* (*Կարին*), *Փաստերմաճեան Խաչիկ* (*Կարին*), *Քենտերեան Յակոբ* (*Խարբերդ*) եւ *Քեչիչեան Խոսրով* (*Մալաթիա*)։

⁂

Նահատակուած հայ եկեղեցականներու մասին կարդալ Գէորգ Վրդ. Կարպիսեանի յօդուածը։ — ԽՄԲ.

ԴԱՀՃԱՊԵՏ ԹԱԼԷԱԹԻ

ԵՒ ԱՅԼ ՄԱՐԴԱՍՊԱՆՆԵՐՈՒ ՀԵՌԱԳԻՐ - ՀՐԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ

ՀԱԽԱՓԱԾՈՅ

Այս հատորի 221էն 258րդ էջերուն մէջ հմուտ աչխատակից մը կը փաստէր, թէ վաւերական ու հարազատ էին Թալէաթի հեռագիրները եւ արժանահաւատ էին Նայիմ էֆենտիի (կամ՝ պէյի) վկայութիւնները, յիչողութիւնները։

Ստորեւ կու տանք դահճապետ Մեհմէտ Թալէաթի եւ այլ հայակեր մարդասպաններու հեռագիրներուն ու հրահանգներուն քարգմանութիւնները, զորս մեզի տրամադրեց Սալցպուրկէն Փրոֆ. Հայկ Արամեան։ Շարադրութեան ու ոճի փոքր տարբերութիւններ կան Արամ Անտոնեանի եւ Հ. Արամեանի հրամցուցածներուն միջեւ, բայց բովանդակութիւնը նոյնն է բոլորովին։

Ծածկագիր հեռագիրներու նմոյչներ կարելի է տեսնել վերոյիչեալ աչխատասիրութեան մէջ (էջ 221–258)։

ՆՈԵՄԲԵՐ 1915

Ներքին գործոց նախարարը.— «Ծանօթ ազգին տարագրութիւնը նպատակ ունի ապագային համար մեր հայրենիքին փրկութիւնը, ֆանզի անոնք ուր որ ապրելու ըլլան, երբեք իրենց խռովարար գաղափարներէն պիտի չհրաժարին։ Ուրեմն, պիտի փորձենք, որքան որ կարելի է, անոնց թիւը նուազեցնել»։

ԹԱԼԷԱԹ

ՀՐԱՀԱՆԳ

Թէեւ ասկից շատ առաջ որոշուած էր բնաջնջել հայ տարրը, որ դարեր շարունակ կը ջանար մեր կայսրութեան ապահով հիմունքը ֆանդել եւ հիմա ալ իրական վտանգի մը ձեւը ստացաւ, սակայն դասաւորումներ չէին թոյլատրեր այս սուրբ ծրագիր–նպատակը ի գլուխ հանել։ Հիմա որ բոլոր արգելքները մէջտեղէն վերցուած են, պատեհ առիթը կը ներկայանայ մեր հայրենիքը այս վտանգաւոր տարրէն փրկելու։ Ստիպողական կը յանձնարարեմ որ պէտք չէ գութի զգացումներով վարակուիք անոնց թշուառ ու տառապալի կացութիւնը տեսնելով, բայց անոնց բոլորին ալ սպանդը ի գործ դնել։ Ձեր ամբողջ կարողութեամբ ջանացէ՛ք Տաճկաստանէն, թուրքիայէն մի սեզամ ընդ միշտ հետքը վերցնել «Հայաստան»ի անուան։ Հոգ տարէ՛ք որ այն մարդիկ, որոնց կը վստահիք այս նպատակին գործադրութիւնը, հայրենասէր եւ վստահելի անձինք ըլլան։ (*Ոչ մի թուական, ո՛չ մի ստորագրութիւն*)

ԹԱԼԷԱԹ

❧

ՀԱԼԷՊԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՐԹԵԱՆ
(ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԱՄ ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ)

9 ՄԱՐՏ 1915

Թուրքիոյ հողին վրայ ապրող հայոց բոլոր իրաւունքները՝ գործելու եւ տեւելու՝ բոլորովին ջնջուած են։ Այս նկատումով կառավարութիւնը իր վրայ իսկ կ'առնէ բոլոր պա-

տասխանատուութիւնները, եւ հրահանգած է ուստի, որ նոյնիսկ օրօրոցի մէջ գտնուող երախաներ չխնայուին: Այս հրամաններուն արդիւնքները մի քանի գաւառներուն մէջ արդէն տեսնուած են: Ասոր հակառակ՝ մեզի անծանօթ պատճառներով, բացառիկ միջոցառումներ կիրարկուած են ծանօթ մարդոց նկատմամբ եւ փոխանակ այս մարդիկը շիփ շիտակ իրենց ախտորավայրը տարագրելու, Հալէպ թողուած են, որով կառավարութիւնը նոր դժուարութեանց առջեւ կը գտնուի: Իրենց եւ ո՛չ մէկ գանգատին եւ փաստարկութեան ականջ կախելու է, հշեցէք զանոնք այդ վայրէն, կիներ եւ մանուկներ, ինչ որ եղած ըլլան, նոյնիսկ երբ անկարող են ճանելու եւ մի՛ թողուք որ մարդիկ զանոնք պաշտպանեն, քանզի, իրենց տգիտութեան մէջ, օգնել ուզողներ նիւթական շահեր աւելի բարձր կը դասեն քան ազգասիրական զգացումներ եւ ուստի ի վիճակի չեն գնահատելու կառավարութեան աւագ քաղաքականութիւնը որուն վրայ կը ծանրանայ: Քանզի փոխանակ բնաջնջումի անուղղակի միջոցներուն, որոնք կարգ մը տեղեր ի գործ դրուած են, զ. օ., խստութիւն, արագութիւն, բռնագաղթը աճապարելու, նկատած ճանապարհի եւ խեղճութեան դժուարութիւնները, ուղղակի միջոցներ կարելի է գործածել ապահովապէս: Ուստի, աճապարեցէք գործելու:

Պատերազմական նախարարութենէն ընդհանուր հրամաններ տրուած են բանակի բոլոր հրամանատարներուն՝ չխտանուիլ ախտորի եւ տարագրութեան գործողութենէն: Ըսէք բոլոր պաշտօնեաներուն որոնք այս նպատակի համար պիտի կոչուին, որ պարտաւոր են մեր իրական միտք–կամքը ի կատար հանել, առանց վախնալու պատասխանատուութենէ: Ամէն շաբաթ մեր գործառնութեանց մասին ծածկագիր տեղեկութիւններ հաղորդեցէք մեզ:

ԹԱԼԷԱԹ

⁂

Կը լսենք որ մի քանի պաշտօնեաներ զինուորական ատեանի յանձնուած են, ախտաստնուած ծանօթ մարդոց (*Հայերուն*) դէմ բռնագրաւումի եւ կեղեքումի արարքներու համար: Նոյնիսկ այս միայն առ ի ձեւ, լոկ ձեւակերպութիւն եղած ըլլայ, կրնայ ըլլալ որ ուրիշ պաշտօնեաներու ուժ–զօրութիւնը կը ջլատէ: Այս պատճառաւ իսկ՝ կը հրամայեմ որ այս տեսակ դատավարութիւն եւ քննութիւն պէտք չէ տեղի ունենան:

Ներքին գործոց նախարար
ԹԱԼԷԱԹ

⁂

Թիւ 801, 26 *ԴԵԿՏ*· 1915

Հալէպի կառավարութեան

Որոշուած է որ բոլոր հայերը, որոնք երկաթուղիի գծի վրայ կամ որեւէ ուրիշ կառուցուածի կ'աշխատին, պէտք է իրենց ախտորավայրը չդուին: Պատերազմական նախարարութիւնը այս իմաստով տեղեկութիւն ղրկած է ախտորավայրի հաւաքավայրերու բոլոր վերահսկիչներուն:

ԹԱԼԷԱԹ

⁂

Թիւ 840, 16 *ՅՈՒՆՈՒԱՐ* 1916

Հալէպի կառավարութեան

Կը լսենք որ Ինքիլիի, Այրանի եւ Հալէպի միջեւ երկարող գծին երկարութեան 40էն մինչեւ 50,000 հայեր, մեծաւ մասամբ կիներ եւ պատանիներ կը գտնուին: Այս մարդիկ հոն մնալով մեծ դժուարութիւններ կը ստեղծեն, քանզի խիստ կարեւոր է զօրագունդերու առաքումը: Ուստի ամենախիստ ապահովութեամբ պէտք է պատժուին: Ուստի, Ատանայի կառավարութեան հետ համագործակցելով՝ այդ հայերը անմիջապէս դէպի Հալէպ ճամբայ հանել տուէք առանց թոյլ տալու որ այլուր երթան: Անհամբեր կը սպասենք մէկ շաբաթուան ընթացքին ստանալու լուրեր արդիւնքի վերաբերեալ:

ԹԱԼԷԱԹ

⁂

Ցաւելուած, 16 *ՅՈՒՆՈՒԱՐ* 1916

Մինչեւ որ երկաթուղիի գծին շինութիւնը լրանայ, Ինքիլի եւ Այրան թողուած հայերը մի ախտորէք: Բայց քանի որ անհերքելի է որ անոնք ապրին իրենց ընտանիքին հետ, առժամանակ զանոնք տեղաւորեցէք ուր որ կրնաք

Հալէպի շրջակայքը: Մնացած կիները եւ զաւակները անմիջապէս դէպի անապատ էշեցէք, նախկին հեռագրիս հրահանգին համաձայն:

ԹԱԼԷԱԹ

Թիւ 723, 3 *ԴԵԿՏ*· 1915

Ծածկագիր–հեռագիր ներքին գործոցէն Հալէպի կառավարութեան

Նախ Հալէպի մօտակայքը գտնուած հայերը առանց յապաղումի անմիջապէս էշեցէք դէպի իրենց աւսորավայրը եւ այս նկատմամբ տեղեկագրեցէք:

ԹԱԼԷԱԹ

⁂

Թիւ 344, 20 *ՅՈՒՆՈՒԱՐ* 1916

Ապտուլահատ Նուրի պէյ·–

Բնաւ արտօնուած չէք մէկ հայ իսկ քոդուլ Պապ: Միայն թէ պէտք է խիստ հոգ տանիք, որ ճամբաներու վով դիակներ չձգուին: Մի հոգաք տեղափոխութեան դժուարութեանց մասին: Աւսորեալները կրնան ոտով երթալ:

Մեռեալներու օրական գումարը, զոր մեզի ղրկեցիք վերջին մի քիչ օրերուն, բնաւ զոհացուցիչ չէ: Ակներեւ է ուստի, որ այդ հայերը հոն հանգստութեան մէջ կ'ապրին:

Թալէաթ փաշան գրեց·– «Պէտք է պատիժի ենթարկուին բոլոր անոնք, որոնք կը փափաքին հայոց գոյութիւնը ապահովել: Անոնք դարեր շարունակ Թուրքիոյ համար մի վնասակար տարր էին եւ վերջին ժամանակներուն փորձեցին մեր ամբողջ երկիրը արեան մէջ ողողել»: Պաշտօնեաներուն ղրկեցէ՛ք գաղտնի հրահանգներ: Սպաննեցէ՛ք զանոնք խոզերու նման: Սպաննելը գուարճութիւն է:

⁂

1 *ԴԵԿՏ*· 1915

Հակառակ այն իրողութեան, որ ամէն բանէ առաջ անհրաժեշտ է ձեռնարկել հայ կըղերականութիւնը արմատակի բնաջնջելու, կը լսենք որ անոնք կը ղրկուին տարակուսելի տեղեր, որպիսիք են Սուրիա եւ Երուսաղէմ: Այսօրինակ արտօնութիւն մը անհերելի ոճրագործութիւն մըն է: Այսպիսի խռովարար ժողովուրդին աւսորավայրը ոչնչացումն է: Ձեզ կը հրահանգեմ տրուած հրամանները համաձայն գործադրել: (Նիկոմիդիա, Իզմիթ):

Ներքին գործոց նախարար

ԹԱԼԷԱԹ

Հրաման·– Տարագրութեան նախկին հրահանգները ջանացէք կարելի եղածին չափ արագ իրագործել:

⁂

31 *ՅՈՒԼԻՍ* 1916

Ծածկագիր–հեռագիր

Կոմիտէի կողմէն ինձ ղրկուած հրամանին համաձայն, Հալէպի մէջ աւսորեալներուն՝ հայոց տարագրութիւնը մի քիչ քուլցած է, հոս գտնուող հայոց բնակավայրը պէտք է որ փոխուի: Խնդրեմ, ինձ տեղեկացուցէք թէ որ֊ա՛ն ժամանակի համար աւսորեալներու տեղահանումը դեռ պիտի շարունակուի:

Կառավարիչ ՋԵՒՔԻ

⁂

25 *ՄԱՐՏ* 1915

Առանձայի պատուիրակ Ճեմալ պէյին

Թուրքիոյ մէջ միակ ոյժը որ կարող է Իթթիհատ վէ Թերաքին կուսակցութեան գաղափակաւ կեանքը կազմալուծել, հայերն են: Գահիրէէն վերջերս ստացուած լուրերուն համաձայն՝ Դաշնակցութիւնը կը պատրաստէ վճռական յարձակում Ճեմիյէթի դէմ: Երբ անցեալին պատմական պատահմունքները մանրակրկիտ ննջուքենէ անցնենք, պիտի հաստատենք որ բոլոր խռովութիւնները, որոնք խանգարեցին Ճեմիյէթին հայրենասիրական ջանքերը, հայոց կողմէ ցանուած խառնաշփոթութեանց սերմերուն արդիւնքն են: Ուստի արգիլելու է ոեւէ մէկ հայ պաշտպանել եւ կամ անոր օգնել: Ճեմիյէթը որոշած է հայրենիքը ազատել այս *անիծեալ* ցեղին տածած փառամոլութենէն, և մեր իսկ անձնական հայրենասիրական ուսերուն վրայ վերցնել յանցանքի աղտեղի արատը, որը օսմանեան պատմութիւնը պիտի սեւով մրոտէ:

Ճեմիյէթը, որ անկարող է մոռացութեան տալ հին բազում հաշիւներ եւ անցած դառնութիւններ, եւ յուսալից ապագայի մասին

որոշած է Թուրքիոյ մէջ ապրող բոլոր հայերը աւճիտել, չթողուլ որ ո՛չ մի անհատ ողջ մընայ եւ ուստի այս նպատակաւ կառավարութեան տուած է լայն արտօնութիւններ: Բնական է կառավարութիւնը տեղական իշխանութեանց պիտի հաղորդէ հարկ եղած հրահանգները՝ անհրաժեշտ ջարդերու համար: Իթթիհատ վէ Թերաւֆըլի բոլոր պատգամաւորները իրենց ամենակարելին պիտի ընեն այս խնդիրը յաջողցնելու:

Լճեալ գոյքերը առժամապէս պիտի գրաւուին ամէն տեսակ միջոցներով, զորս կառավարութիւնը յարմար կը դատէ, նպատակ ունենալով ետքէն ծախու հանելու եւ դրամը գործածելու՝ ճեմիյէթը նոր կազմակերպելու աւելի լայն հիմերու վրայ, եւ հայրենասիրական առաջադրանքներով:

Այս ուղղութեամբ, եթէ դուք անհրաժեշտ կը դատէք, բացատրութիւններ խնդրեցէք գործադիր կոմիտէներէն, որոնք պիտի կազմուին: Երբ կը հաստատէք որ վարչութեան մէջ կան անհիշդ բաներ, դիմեցէք ըլլայ ընդհանուր կառավարիչին, ըլլայ ուղղակի մեզի:

⁂

18 ՆՈԵՄԲԵՐ 1915

Ատանայի պատուիրակ Ճեմալ պէյին

Մեր բոլորին պարտականութիւնն է ամենաընդարձակ հիմերու վրայ ի գլուխ հանել մեր վեհ նպատակը՝ արմատախիլ ջնջել գոյութիւնը հայոց, որոնք դարեր շարունակ պետութեան հաղթական քրիստոնեական յառաջդիմութեան դէմ արգելքներ կը յարուցանէին: Այս պատճառաւ, մենք իսկ մեր վրայ կ'առնենք ամբողջ պատասխանատուութիւնը, յայտարարելով, «թող գայ ու պատահի, ինչ որ կըրնայ»: Եւ ասով իսկ կը գիտակցինք որ ինչքան մեծ է այն գոհողութիւնը, որ կառավարութիւնը իր վրայ առաւ եւ կրցաւ պատերազմի մտնել: Պէտք է գործենք ա՛յնպէս՝ որ ձեռնարկուած միջոցառումները յաջողին փափաքուած վախճանին հասցնել:

Ինչպէս որ մեր 8 Փետրուար թուակիր հեռագրով ծանուցուած էր, ճեմիյէթը որոշած է արմատակի ջնջել եւ ոչնչացնել այն զանազան ուժերը, որոնք դարեր շարունակ արգելք հանդիսացած էին այս ուղիին վրայ եւ այս նպատակին համար ստիպուած ենք խիստ ապրիւնուշտ քայլերու դիմել: Վստահ եղէ՛ք որ մենք իսկ սարսափած էինք, այս (մեքոնենները) վայրագ գործերը տեսնելով: Բայց ճեմիյէթը ուրիշ ոչ մի միջոց կը գտնէ իր գործերուն տեւականութիւնը երաշխաւորող:

Մեզ կը ճնշադատեն եւ կը յանձնարարեն գթասիրտ ըլլալ: Այսպիսի պարզամտութիւն ուրիշ ոչինչ է եթէ տխմարութիւն: Անոնց համար որոնք կը դժկամակին մեզ հետ գործակցելու, պիտի գտնենք վայր մը, որ իրենց փափկացած սրտին դնդերները պիտի կակուղնորէ:

Նորէն ձեր ուշադրութիւնը կը գրաւեմ լճեալ գոյքերու հարցերուն մասին: Խիստ կարեւոր է: Մի թողուք որ անոնց բաշխումները ձեր ուշադրութենէն վրիպին: Միշտ վերաբերեցէ՛ք հաշիւները եւ գործառնութեանց արդիւնքին գործածութեան վրայ հսկեցէք:

⁂

Ներքին գործոց նախարարութեան կողմէ Հալէպի կառավարութեան ուղղուած ծածկագիր հեռագիր մը

Կ. Պոլսոյ ամերիկեան դեսպանին կողմէ կառավարութեանս մօտ ըրած վերջին միջամտութենէն կը յայտնուի, որ ամերիկեան հիւպատոսներ գաղտնի միջոցներով տեղեկութիւններ կը ստանան: Հակառակ մեր տուած երաշխաւորութեանց որ հայոց տեղափոխութիւնը պիտի տեղի ունենայ ապահով եւ հանգստաւէտ կերպով, անոնք կը մնան ոչ-համոզուած: Զգոյշ եղէք: Դէպքեր որոնք ուշադրութիւն կը հրաւիրեն, պէտք չէ տեղի ունենան անոնց (հայոց) կապակցութեամբ, որոնք խաղաքներու մօտակայքը եւ կամ ուրիշ կեդրոններ կը գտնուին:

Ներկայի խաղաքականութեան տեսակէտով խիստ կարեւոր է որ օտարներ, որոնք այն մասերուն մէջ կը գտնուին, պէտք է համոզուին որ հայոց տարագրութիւնը իրականութեան մէջ միայն ճշմարիտ տեղափոխութիւն մըն է: Այս պատճառաւ կարեւոր է որ, արտաքին երեւոյթները փրկելու պատրուակաւ, ժամանակի մը համար լոկ, հարկ է ցուցնել մեզմէ վարմունքներ եւ սովորական միջոցառումներն իսկ յարմար տեղերը միայն կիրարկել: Իբրեւ խիստ կարեւոր կէտ կը յանձնարարուի որ, մարդիկ, որոնք ճամբու տեղեկութիւններ հաղորդած են,

պէտք է ձերբակալուին, զինուորական իշխանութեանց յանձնուին եւ զինուորական ատեանէն դատուին:

ԹԱԼԷԱԹ

21 ՆՈԵ· 1915

Յ· Գ·— Առանց յիշելու այս ծածկագիր-հեռագիրը, տնօրէնը տես: Արդեօք իրա՞ւ գոյութիւն կրնան ունենալ այսօրինակ տաղտկալի եւ ապուշ անհատներ: Կոմիտէի հրամանին համաձայն, այնտեղ գործողութիւնները մի քիչ չափաւոր եւ մեղմ կերպով կատարեցէ՛ք:

ՄՈՒՍԹԱՖԱ ԱՊՏՈՒԼՀԱԼԻԳ

⁂

Վստահաբար տեղեակ էի այս տեսակ մարդոց գոյութեան մասին եւ յաճախ կրկնելով խնդրած էի ոստիկանապետէն հարկ եղած բրնութիւնները կատարելու, բայց ապարդիւն մնաց: Երբ իրեն դրկուին շատ խիստ հրամաններ, կրնայ ըլլալ որ ազդեցութիւն ունենան: Այս հարցի նկատմամբ ձեզի կու տանք կատարեալ իշխանութիւն:

Կեդրոնական կոմիտէի ներկայացուցիչ

ԱՊՏՈՒԼԱՀԱՏ ՆՈՒՐԻ

⁂

Թիւ 745, 11 *ԴԵԿՏ*· 1915

Հալէպի կառավարութեան

Կ'իմանանք որ այդ կողմերը ճամբորդող հայ լրագիրներու թղթակիցներ կեղծ ու խարդախ միջոցներով բանի մը նամակներ եւ լուսանկարներ ձեռք բերած են, ցուցնելով մի կարգ ոճրագործական արարքներ, զորս յանձնած են ամերիկեան հիւպատոսներուն: Ձերբակալեցէք եւ փնացուցէք ասանկ վտանգաւոր մարդիկ:

ԹԱԼԷԱԹ

⁂

Թիւ 809, 29 *ԴԵԿՏ*· 1915

Հալէպի կառավարութեան

Կ'իմանանք որ որոշ թիւով օտար սպայ-պաշտօնեաներ ճամբաներու վրայ կը գտնուին, որոնք տեսած են վերոյիշեալ մարդոց (*հայոց*) դիակները եւ զանոնք լուսանկարած: Մասնաւոր խիստ կարեւորութեամբ կը հրամայեմ, որ այդ դիակները պէտք է անմիջապէս թաղել եւ չթողուլ որ դուրսը մնան ու նշմարուին:

⁂

Թիւ 502, 3 *ՍԵՊՏ*· 1915

Հալէպի կառավարութեան

Կը յանձնարարենք որ մեր հրամայած գործողութիւնները նախ երիկ մարդոց վրայ կատարէք ծանօթ ցեղի (*հայոց*) վերաբերեալ: Եւ թէ կիներն ու գաւակները ետէն նոյն վիճակին ենթարկէք: Այս նպատակաւ վստահելի պաշտօնեաներ նշանակեցէ՛ք:

ԹԱԼԷԱԹ

⁂

Թիւ 537, 29 *ՍԵՊՏ*· 1915

Հալէպի կառավարութեան

Կը լսենք որ ժողովուրդէն ոմանք եւ պաշտօնեաներ հայ կիներու հետ կ'ամուսնանան: Խստօրէն կ'արգիլենք այս եւ ստիպողաբար կը հրամայենք, որ ասանկ կիներ բռնուին եւ հեռու հշուին որոշուած տեղը (անապատ):

ԹԱԼԷԱԹ

⁂

Թիւ 691, 23 *ՆՈԵ*· 1915

Գաղտնի միջոցներով արեւելեան նահանգներէն եկած եւ նոր ձեր ձեռքը ինկած հայերը փնացուցէք:

ԹԱԼԷԱԹ

⁂

Թիւ 820, 4 *ՀՈՒՆՈՒԱՐ* 1916

Հալէպի կառավարութեան

Վճիռ արձակուած է որ բոլոր այն հայերը, որոնք հիւսիսէն կու գան, շիփ շիտակ իրենց ախտրավայրը հշուին առանց ոեւէ հաղորդէն կամ գիւղէն իրենց ճամբուն վրայով անցնելու:

ԹԱԼԷԱԹ

Ծածկագիր–հեռագիր Հալէպի կառավարութենէն՝ ղրկուած Այնթապի կառավարութեան (իշխանութեան)

11 *ՑՈՒՆՒՍ* 1916

Կը լսենք որ ձեր մերձակայքը կը գտնուին Սվազէն եւ խարբերդէն հայեր: Անոնց ո՛չ մէկ պատեհութիւն տուէք հոն տեղաւորուելու եւ այն միջոցներով, որոնց դուք ծանօթացած էք եւ որոնք ձեզի տեղեկացուցած ենք, կատարեցէք հարկ եղածը եւ արդիւնքը մեզի գիտցուցէք:

Ընդհանուր կառավարիչ
ՄՈՒՍԹԱՖԱ ԱՓՏՈՒԼՀԱԼԻԳ

⁂

Այնթապի կառավարութենէն Հալէպի կառավարութեան

Ձեր 11 Յունուար 1916 ծածկագիր–հեռագրին պատասխանելով՝ 18 Յունուար 1916: Ստուգուած է որ մօտաւորապէս 500 անձեր կը գտնուին յիշեալ գաւառներէն Ռում–Գալէի շրջակայքը որ կ'իյնայ մեր իրաւասութեան տակ: Ռում–Գալէի գայմագամը (գիւղապետը) կը տեղեկացնէ որ անոնց մեծամասնութիւնը կը բաղկանայ կիներէ եւ անչափահասներէ, եւ թէ՝ համաձայն այն գործելակերպերով որոնց արդէն թուրք պաշտօնեաներ վարժ ու տեղեակ են եւ ասկէ առաջ ալ իրենց հաղորդուած, այս կիները եւ անչափահասներ հիւրտ պահակներու ձեռքով առնուած եւ ղրկուած են այն խմաստով, որ անոնք երբեք պիտի չվերադառնան:

ԱՀՄԷՏ

⁂

20 *ՓԵՏՐՈՒԱՐ* 1916

Հալէպի կառավարութեան

Չինուորական իշխանութիւնք կը հաստատեն զինուորական տարիքի մէջ գտնուող վերոյիշեալ մարդկանց (*հայոց*) անհրաժեշտ գործածութիւնը զինուորական ծառայութեան մէջ: Կը խորհինք որ կարելի պիտի չըլլայ զանոնք ղրկել պատերազմական գօտիները, եւ քանի որ անոնց համար արտօնուած ալ չէ քաղաքի մէջ մնալ, ձեզ կ'արտօնենք զանոնք գործածել քաղաքէն դուրս ճամբայ շինելու կամ ուրիշ որեւէ անհրաժեշտ գործի մէջ, այն պայմանաւ սակայն որ անոնց ընտանիքները պէտք է քշուին աքսորեալներու մնացորդին հետ: Այս ուղղութեամբ մասնաւոր հրահանգներ ղրկուած են պատերազմական նախարարութենէն կողմէ զինուորական տեղական իշխանութեանց: Հետեւաբար անոնց հետ յարաբերութենէ մէջ մտնէք եւ համագործակցաբար աշխատեցէք:

ԹԱԼԷԱԹ

⁂

Թիւ 57, 10 *ՑՈՒՆՈՒՍ* 1916

Տարագրեալներու հարցերու կարգադրութեան կեդրոնական ընդհանուր յանձնախումբին

Քննութիւններ կատարուած ըլլալով, կը հաստատենք որ ընդհանուր բռնագաղթի ենթակայ հայոց հազիւ քէ տասը առ հարիւրը հասած են իրենց համար որոշուած վայրեր: Մնացածը մեռած է բնական պատճառներով, ինչպէս են անօթութիւն եւ հիւանդութիւն: Ձեզ կը տեղեկացնենք որ կ'աշխատինք նոյն արդիւնքին հասնիլ նկատմամբ անոնց՝ որոնք դեռ ողջ մնացած են, գործածելով խստագոյն միջոցներ...

ԱՓՏՈՒԼԱՀԱՆ ՆՈՒՐԻ

⁂

26 *ՓԵՏՐՈՒԱՐ* 1916

Աքսորեալներու խնդրին կարգադրութեան ընդհանուր կոմիտէին

Ձեզի առ ի տեղեկութիւն կը հաղորդեմ, որ անապատ քշուած հայոց հազիւ հազ մէկ քառորդը իրենց համար որոշուած տեղուանքը հասած, ի բաց առեալ այն անձինք որ իբրեւ արհեստաւոր Սուրիա ղրկուած են: Մնացածը մեռած է ճամբուն վրայ բնական պատճառներով: Միջոցներ ձեռք առնենք նոյնպէս այնպիսիները հշել, որոնք զանազան պատճառներով Հալէպ թողուած էին:

ԱՓՏՈՒԼԱՀԱՆ ՆՈՒՐԻ

⁂

Թիւ 76, 7 *ՄԱՐՏ* 1916

Աքսորեալներու կարգադրութեան կոմիտէին Ձեր 3 *Մարտ* 1916 *հեռագրին պատասխանը*

Ստացուած տեղեկութիւններէ կ'իմանանք

որ 35,000 հայեր մեռած են Պապ եւ Մեսխենէի մօտակայքը զանազան պատճառներով: 10,000 Գարլըգ (Հալէպէն հիւսիսարեւելք գտնուող գաւառ), 20,000 Տիփսի, Ապու Հայտար եւ Համամ, եւ 35,000 Ռաս-իւլ-Այն, ընդամէնը 100,000:

ԱՊՏՈՒԼԱՀԱՍ ՆՈՒՐԻ

⁂

Թիւ 51, 13 *ԴԵԿՏ*· 1915

Աքսորեալներու կարգադրութեան ընդհանուր կոմիտէին

Սեպտ· 9 եւ Նոյ· 20, 1915 թուակիր հեռագիրներով զրկուած ներքին գործերու նախարարութեան կողմէ, հրաման տրուած է որ անոնց մէջ յիշուած որոշ անձինք պէտք էր ձերբակալուէին: Ստուգուած ըլլալով, որ անոնք Ռաս-իւլ-Այն կը գտնուին, ձեզ կը տեղեկացնենք որ հարկ եկած գործողութիւնք արդէն ուարտած են, համաձայն նախարարութեան կողմէ ստացուած հրամանին որ մեզի հոս զրկուեցաւ մասնաւոր պաշտօնեայի մը ձեռամբ:

ԱՊՏՈՒԼԱՀԱՍ ՆՈՒՐԻ

⁂

Թիւ 603, 5 *ՆՈԵ*· 1915

Հալէպի կառավարութեան

Մեզի կը տեղեկացնեն որ Սվազի, Մամուրէթ ուլ Ազիզի, Տիարպեքիրի եւ Էրզրումի հայոց փոքրիկները մի քանի որոշ իսլամ ընտանիքներու կողմէ որդեգրուած եւ ընդունուած են իբրեւ ծառաներ, երբ անոնք առանձին թողլուած են իրենց ծնողաց մահուան հետեւանքով: Ձեզի կը տեղեկացնենք որ ձեր գաւառին մէջ գտնուող այս տեսակ բոլոր փոքրիկները հաւաքելու եւ զրկելու էք իրենց համար կանխատեսուած վայրը եւ նոյնպէս ժողովուրդին տալ այս խնդրի ազերսով հարկ եղած հրամանները:

ԹԱԼԷԱԹ

Ց· Գ·— *Այս խնդրին առթիւ ոստիկանապետին ներկայացէք: Ներկայացուցիչ տարագրութեանց յանձնախումբ մարմնին:*

Հալէպի կառավարիչ ԱՊՏՈՒԼՀԱԼԻԳ

⁂

21 *ՍԵՊՏ*· 1915

Որբանոցի բնա՛ւ պէտք չկայ: Ժամանակը չէ տարուելու զգացական մղումներով եւ որբերը կերակրելու՝ անոնց կեանքը երկարելով: Զանոնք դէպի անապատ հշեցէք եւ մեզի տեղեկացուցէք:

ԹԱԼԷԱԹ

⁂

Թիւ 31, 26 *ՆՈԵ*· 1915

Աքսորեալներու ընդհ· կոմիտէի մարմնոյն

Որբանոցին մէջ կային 400էն աւելի փոքրիկներ: Անոնք պիտի աւելցուին այլ կարաւանիներուն եւ իրենց ախտորավայրը պիտի դերկուին:

ԱՊՏՈՒԼԱՀԱՍ ՆՈՒՐԻ

⁂

15 *ՀՈՒՆՈՒԱՐ* 1916

Հալէպի կառավարութեան

Կ'իմանանք որ որոշ որբանոցներ բացուած են եւ հայերու փոքրիկները ալ կ'ընդունուին: Ըլլայ որ այս եղած ըլլայ մեր իրական նպատակը չգիտնալով կամ թէ նոյնիսկ անոր հակառակ շարժելով, կամ զայն խամրեցնելով, կառավարութիւնը պիտի նկատէ այս տեսակ փոքրիկներու հանդէպ զգացում մը եւ կամ ուէ փորձ անոնց կեանքը երկարելու՝ իր առաջադրած նպատակին բոլորովին հակառակ, քանի որ այս փոքրիկներուն կեանքի յարատեւումը կը դատէ բոլորովին վնասակար: Կը յանձնարարեմ որ այս տեսակ փոքրիկներ պէտք չէ ընդունուին որբանոցները եւ պէտք չէ որեւէ փորձ ընել անոնց համար մասնաւոր որբանոցներ բանալու:

ԹԱԼԷԱԹ

⁂

Թիւ 830

Հալէպի կառավարութեան, Մածկափրհեռագիր

Հաւաքեցէ՛ք եւ միայն այն որբերը պահեցէք, որոնք կարող չեն յիշել իրենց ծնողաց ճնշարկուած չարչարանքները:

ԹԱԼԷԱԹ

⁂

Թիւ 853, 23 *ՅՈՒՆՈՒԱՐ* 1916

Հալէպի կառավարութեան։ Ծածկագիր–հեռագիր

Այնպիսի ժամանակ մը երբ հազարաւոր մահմետական փախստականներ եւ մեր նահատակներուն որբեւայրիները սնունդի եւ պաշտպանութեան կը կարօտին, հարկ չէ արտակարգ ծախսերու տակ մտնել հայոց կողմէ բողոքած փոխրիկները կերակրելով։ Այսպիսով ապագային միայն նորանոր խռովութեանց պատճառ պիտի դառնան։ Հարկ անհրաժեշտ է ասանկ փոխրիկները ձեր գաւառէն (կուսակալութենէն) հեռացնել եւ զրկել կարաւաններու հետ աքսորեալներու տեղուանքը։ Եւ անոնք որ ցարդ պահուած էին, պէտք է հեռացուին, մեր Սվազի նախապէս տուած հրամաններու համաձայն։

ԹԱԼԷԱԹ

⁂

Հալէպի կառավարութեան

Հաւաքեցէ՛ք այն փոխրիկները, որոնք հաւաքուած ու խնամուած էին զինուորական իշխանութեանց ձեռամբ։ Բռնեցէ՛ք զանոնք, հշելով, պատրուակելով որ տեղահանուածներու յանձնաժողովը անոնց հոգ պիտի տանի, անանկ որ կասկածներու դուռ չբացուի։ Փնտռեցէ՛ք զանոնք եւ տեղեկագրեցէ՛ք։

ԹԱԼԷԱԹ

⁂

Թիւ 544, 3 *ՀՈԿՏ*. 1915

Հալէպի կառավարութեան։ Ծածկագիր–հեռագիր

Թէ ինչո՛ւ Տէր Զոր սանճագը ընտրուած է իբր աքսորավայր՝ ասոր պատճառը բացատրուած է 2 Սեպտ. 1915 թուակիր եւ համար 1843ով։ Ձամբու երկայնքին հայոց դէմ բնակիչներու ձեռքով գործադրուելիք եղեռնագործները պիտի ծառայեն կառավարութեան ծրագիրը իրագործելու, հարկ չկայ օրինական դատավարութենէն ընթացք տալ անոնց հանդէպ։ Հարկ եղած հրահանգները արդէն զրկուած են Տէր Զորի եւ Ուրֆայի կառավարութեանց։

ԹԱԼԷԱԹ

⁂

Թիւ 745, 9 *ԴԵԿՏ*. 1915

Հալէպի կառավարութեան։ Ծածկագիր–հեռագիր

Պէտք չէ ընդունիլ հայոց կողմանէ կառավարական պաշտօնատուներ զրկուած հեռագիրները, որով անոնք բողոք կը բառնան եւ կը գանգատին իրենց հանդէպ ձեռք առնուած միջոցներու դէմ։ Լոկ ժամանակի անօգուտ կորուստ պիտի ըլլար այս խնդիրը ճնշել։ Ըսէք անոնց, որոնք բողոք կը բառնան, թէ իրենց կորսուած իրաւունքները կրնան վերըստանալ, երբ անգամ մը հասնին իրենց աքսորավայրը։

ԹԱԼԷԱԹ

⁂

16 *ՍԵՊՏ*. 1915

Հալէպի կառավարութեան

Նախ ձեզի հաղորդեցնենք որ, Ճեմիլէթի (Իթթիհատի յանձնախումբի) հրամանին վրայ՝ կառավարութիւնը վճռած էր Թուրքիոյ մէջ ապրող բոլոր հայերը հիմնովին բնաջրջել։ Անոնք որոնք այս հրամանին եւ որոշման կը հակառակին՝ պիտի չկրնան պետութեան պաշտօնէութեան անձնակազմին մաս կազմել։ Ինչ֊ո՞ւ ոճրային եղած ըլլան անոնց հանդէպ կիրարկուած միջոցառումները, պէտք է անոնց գոյութեան վերջ դրուի։ Բնա՛ւ կնատելու չէ ո՛չ տարիք, ո՛չ սեռ եւ ոչ ալ ունեցած խղճահարութեան խայթի զգացումներ։

ԹԱԼԷԱԹ

⁂

Թիւ 762

Հալէպի կառավարութեան

2 *ԴԵԿՏ*. 1915 *Թուակիր հեռագրին պատասխանը*

Լուր տուէք եւ տեղեկացուցէ՛ք անոնց, որոնք կ'ըղձան ազատուիլ բռնազաղթէն հաւատափոխութեամբ իսլամ դառնալով, որ անոնք պէտք է մահմետական կրօնքը ընդգրկեն իրենց աքսորավայրին մէջ։

ԹԱԼԷԱԹ

3 *ՓԵՏՐՈՒԱՐ* 1916

Հալէպի կառավարութեան

Հայոց խռովարար գաղափարներու եւ գործերու մասին ձեռք բերուած թուղթերը ճնշելով՝ իրենց պատասխանատուութիւնը կատարելէն ետք, կոմիտէն որոշեց Մուսթաֆա Նայիլ Էֆենտիի իշխանութեան տակ գտնուող Ուրֆա քաղաքը զրկել գանձ։ Այնթապ եւ Քիլիս քաղաքներուն մէջն ալ կատարել խուզարկութիւններ, քանի որ ձեր գաւառներուն ենթակայ են։ Ուստի գաղտնի հրահանգներ զրկեցէք պատկան իշխանութեանց, անյապաղ որ անհրաժեշտ բայլեր առնուին անոնց ջանքերը դիւրացնելու, եւ երաշխաւորեցէք անոնց յաջողութիւնը։

ԹԱԼԷԱԹ

Թիւ 563, 12 *ՀՈԿՏ*. 1915

Հալէպի կառավարութեան։ Ծածկագիր-հեռագիր

Պատրաստեցէք մէկ շաբթուան ընթացքին ծածկագիր հրամանատարին պահանջուած թուղթերը։

27 *Փետրուար* 1918.— Պատերազմական նախարարութեան կողմէ բանակին բոլոր հրամանատարներուն զրկուած ծածկագիր-հեռագիր մը։

Ներկայ դէպքերու պարագայով՝ կայսերական կառավարութիւնը հրովարտակեց հրաման մը հայկական մնդոյզ ցեղը բնաջնջելու։ Անոնց ընկտմամբ հետեւեալ գործողութիւնները պէտք է կատարուին։

1) Երկրի մէջ օսմանեան հպատակ եղող բոլոր հայերը, 5 տարեկանէն վեր, պէտք է բռնադաւճներէն դուրս հանուին եւ մեռցուին։

2) Կայսերական բանակներուն մէջ ծառայող բոլոր հայերը պէտք է իրենց զօրաբաժիններէն զատուին առանց խառնաշփոթութեանց եւ յուզումներու տեղի տալու։ Անոնք պէտք է անջատուին, հասարակութեան աչքէ հեռու՝ ամայի առանձնութիւն տարուին եւ գնդակահարուին։

3) Բանակին մէջ եղած հայ սպաներ պէտք է իրենց գունդերուն պատկանող հիւղերուն մէջ բանտարկուին ցնոր տնօրինութիւն։

Այս երեք հրամանները ամէն մէկ գունդի հրամանատարին հաղորդելէն հառաստուն ութը ժամ ետք՝ մասնաւոր հրաման մը պիտի ելլէ անոնց սպանդին մասին։ Ի բաց առեալ այս հրամաններուն անհրաժեշտ գործադրութենէն, ուրիշ ո՛չ մէկ ձեռնարկի պէտք է ձեռք զարնէք։

ԷՆՎԷՐ

(Պատերազմական նախարար եւ բարձրագոյն հրամանատարութեան փոխանորդ)

Ցուշամատեանի այս բաժինին մէջ կու տանք սահմանափակ թիւով յուշագրական վկայութիւններ միայն: Եթէ մեզի զրկուած բոլոր յուշերը հրատարակէինք՝ այս հատորին ծաւալը պիտի աւելնար հարիւրաւոր էջերով:

Հասկնալի է որ ստիպուած ենք բաւարարուիլ յատկանշական ճաշի մը վկայութիւններով ու յուշագրական հատուածներով: Ուստի, ներողութիւնը կը հայցենք այն բոլոր հայրենակիցներուն, որոնք ընդառաջ գացին մեր կոչին եւ փութացուցին իրենց աշխատակցութիւնները, բայց որոնց գրութեանց ի վիճակի չենք տեղ յատկացնելու հոս: Խ.

ԱՀՄՈՒԿԵՑՈՒՑԻՉ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հետեւեալ բանի մը սահմոկեցուցիչ վկայութիւնները կ'արտատպենք հանգուցեալ Լեւոն Մեսրոպի պատրաստած ու խմբագրած «*ՏԷՐ ՁՕՐ (Հեղինակ՝ Աղէտէն Վերապրողներ)*» հատորէն, որ լոյս տեսաւ Փարիզ, 1955ին:

ԽՄԲ.

ԽԱՆՈՒՄ ԹՈՓԷԵԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

(Ուրֆացի)

Հօր անուն՝ Արուշ (Ցարուքիւն): Մայրը՝ Նւա: Եղբայրը՝ Ձորե: Քոյրը՝ Սուլթան:

Երբ տեղահանութեան հրամանը տրուեցաւ Ուրֆայի մէջ, առաջին առթիւ հաւաքեցին հարուստ եւ մտաւորական այրերը եւ անհետացուցին ամբողջութեամբ:

Երբ կարգը անպլուխ հօտին եկաւ, Թուրք խուժանը դինուած, գայլերու վոհմակի նման յարձակեցաւ տուներէն ներս եւ բնակիչները դուրս հանելով սկսաւ թալանել ամէն ինչ:

Ես այն ատեն 17 տարու էի: Ունեցած զարդերս տոպրակի մը մէջ դրած, ծոցս պահած էի: Խուժանին մէջէն երկու զինուած Թուրքեր թեւերէս բռնելով կողոպտեցին ոսկիներս եւ երբ կողոպուտը մէկը կամ միւսը իւրացնելու համար կը վիճէին, հայ երիտասարդներ «աղջիկը ձգեցէք» պոռալով զիրենք պարպեցին, որով զիս ձգելով ոսկիներս աւրն վաիան: Այս պատահարէն վերջ բոլոր մնացեալներս հաւաքելով լեցուցին մեծ չինքերու մէջ, ուր չարաթ մը մեր թչուառութիւնը քաշքշեցինք: Ցետոյ իւրաքանչիւր չինքէն հազարական հոգի հանելով տարին եւ մորթեցին: Երբ կարգը եկաւ մնացեալներուն, կիներով ճամբայ հանեցին անորոշ ուղղութեամբ, երեք ամիս կիզիչ արեւուն տակ անջրդի անապատները չափչփելով, անօթի, ծարաւ Տէր Ձոր հասանք: Քաղաք մտնել արգիլուած էր, քաղաքէն դուրս անապատին մէջ բացօթեայ մնացինք, ուր Թուրք կառավարութիւնը իբր օրապահիկ մեզի մէյ մէկ ղրուշ բաժնեց: Երկրորդ օրը ծերերը, տկարները եւ հիւանդները լեցուցին չարթուրները եւ եփրատ գետին բացերը տանելով խեղդեցին:

Մնացեալներս Անաբվայ անունով գիւղ մը տարին, որ կատարեալ աւերակ մըն էր: Հոն հաւաքուած էին Թուրքիոյ զանազան կողմերէն եկած հայեր, որոնց մէջ աչքի կը ղարնէին չատ մը երիտասարդ տղամարդիկ: Հոն մնացինք անորոշ ժամանակով մը եւ կ'ապրէինք կառավարութեան

ՀԵՂԻՆԷ ԻԳՆԱՏԻՈՍԵԱՆ

(Ամասիացի)

1915 Յուլիս 21.– Շար Գըշլայի մէջ տեղւոյն գայմագամը մեր կարաւանէն 1500ի չափ աղջիկ ընտրեց ու գիւղացիներուն ծախեց: Անոնցմէ 600ը Ամասիոյ մէջ իմ հին աշակերտուհիներս էին: Ամասիայէն 18,000 հոգի տարագրուեցաւ, 8 այր, 90 կին միայն մնացինք: Երեք ամիսէն Հալէպ կրցինք գալ:

Օգոստոս 2.– Գըրգ կեօզ ջուր խմելէ արգիլուեցաւ: 12 ժամէ ի վեր կաթիլ մը ջուր չէինք խմած, ջուր խմելու թոյլտուութիւն խնդրող 25 կիներ գետը տարին խեղդեցին: Այդ գիշեր 205 հոգի ծարաւէն մեռան:

Օգոստոս 10.– Ֆըրընճըլարի մէջ ստիպեցին որ ծծկերքները ձգենք: 500ի չափ երեխաներ հոն ողջ ողջ թաղուեցան: Երեխաներու ճիչը դեռ կէս ժամ հեռուէն կը լսուէր ու մայրերու լացը ժամերով կ'արձագանգէր դաշտին մէջ:

Օգոստոս 30.– Սուրուճի եւ Ուրֆայի միջեւ տեսայ երեխայ մը, մեռած մօրը կուրծքը կը ծըծէր:

●

կողմէ մեզի չնորհուած չատ չնչին օրապահիկով մը։

Օրին մէկն ալ յայտարարութիւն մը հրատարակուեցաւ թէ ներում չնորհուած ըլլալով, ամէն ոք իր տեղը պիտի վերադառնայ։ Ամէնքս ալ խանդավառուեցանք եւ մեր մաշած մարմիններուն նոր ուժ տալով պատրաստուեցանք վերադարձի։ Հետիոտն քալելով հասանք Սուվար։ Հոն մեզմէ առաջ եկած եւ մոլեռնած էին Գոլոյ կողմերէն եկած հայերը։ Այս սպանդանոց դարձած սարսափազդու վայրին մէջ այրերը նենգամտօրէն զատեցին կիներէն, պատրուակելով որ ալիւր պիտի բաժնեն եւ այսպէսով անյայտացուցին։ Վ.ԼՐՋը իմացանք որ մորթուած էին։ Այս դժոխային վայրին մէջ անցուցինք վերջին արհաւիրքի փիչերը։

Առաւօտ կանուխ ճերմակ հալուստ հագած մարդ մը եկաւ եւ հրամայեց որ բոլոր մնացեալները կարգի չարուին։ Մի առ մի խուզարկեցին մինչեւ արպանդը, որմէ վերջ մեզ ճամբայ հանեցին։ Շաբաթ մը եւս անծայր անապատը չափելէ ետք վերին մօտեցուցին, ուրկէ ալ դիմացի եզերքը ելանք լաստերով Շեռեռեռիէ ըսուած վայրը։ Հոն 15 օր չնչհներու մէջ մնացինք անօթի եւ վերջին ծայր ապառած։ Կ'աբգիլուէր տեղացիներու կողմէ ոեւէ օգնութիւն, հոգ չէ թէ դրամով։ Մեր միակ չտեմարանը կենդանիներու աղբակոյտերն էին՝ չմարսուած հատիկներով։

Ձեմ դիտեր ինչո՞ւ, թերեւս մեր չատ երիտասարդ ըլլալն էր որ մահուան հետ հաչտուիլ չէինք ուզեր։ Թշուառութիւնը խլած էր մեր բարոյական ուժը, մարդկութենէ պուրս արարածներ դարձած էին, կը չարժէինք որպէս ուրուական։ Հոգեկան այս ընկճուած վիճակին մէջ էինք՝ երբ նոր հրաման մը եկաւ մեր մահավճիռը հաստատող։ Պէտք է չարդել մնացածը։

Մնացեալները քսիլ քսիլ չարչարեցին եւ չրջակայ չնչհներըը մեր վրայ խուժել տուին զանազան ատրճանակներով զինուած։ Նախճիրի ահաւոր պահը կ'ապրինք. ծափ զարնելով չարժակման նչանը տրուած էր։ Չարդարարները խուժեցին մեր վրայ, չարչարողներուս վայնասունը երկինք ու լեռին կը թնդացնէր, դլուխները կը բաժնուէին մարմիններէն, թեւերը կ'անջատուէին ուսերէն, փորերը կը ճեղքուէին պահուած դանձերը դտնելու համար...։

Կարդը մեզի հասած էր եւ ահա ձիաւոր մը քառասըմբոկ հասաւ, դադրեցնելու ազդանչանը տալով։ Հազիւ տասնեակ մը մնացած էինք, մէկը հաչուելով մայրս, երկու քոյրերս եւ ես։

Ջարդի սարսափէն ընկճուած, անտէր անտիրական, անծայր անապատին մէջ մեր մօր քղանցքին ներքեւ ծածկուած մնացինք։ Քանի մը օր ետքը դիակները լեցուցին փոսերու մէջ ու քարերով թաղելով այրեցին։ Հրկիզումը տեւեց չաբաթ մը, մեր նահատակներու սուրբ մարմինէն բարձրացող մուխն ու ծուխը հասա՞ն արդեօք ամենատես Աստուծոյ գահին...

ԱՐԵՒԱԼՈՑՍ ԳԱՐԱԿԻՕԶԵԱՆ

(Երզնկացի)

1915 Մայիս 26ին Քեմախի կիրճին մօտ դաշտի մը մէջ բանի մը ժանտարմաներ 6 տարեկան Մեսրոպ անուն տղան մօրը բազուկներուն մէջէն բռնի առին, փայտէ խաչի մը վրայ գամեցին աչերէն, ձեռերէն եւ ոտերէն։ Յետոյ ժողովուրդին ցուցադրելով պոռացին։ «Ահա ձեր Քրիստոսը եւ խաչը, թող ձեզ ազատէ»։

Յուլիս 31ին, Վերան-Շեհիրէ անդին դիակներով լեցուն հորէ մը ջուր խմեցինք, երկու օրէ ի վեր ծարաւ էինք։

●

ՀԱՒԿԱՆՈՒՇ ՇԱՀԻՆԵԱՆ

(Ուրֆացի)

1915 Սեպտ. 5.— Ուրֆայի մօտ Գրզլարի մէջ թուրքերը մորթեցին 3 եւ 6 տարեկան երկու զաւակներս ու դիակները շուներուն կերցուցին։

Սեպտեմբեր 12ին Ուրֆայի մօտ եղիսաբէթ Տեմիրճեանը պղծեցին եւ երկու զաւակները մեր ներկայութեան մորթեցին։ Թափթափեան ընտանիքին պատկանող երեք աղջիկներ պղծեցին ու մօտակայ գիւղացիներուն ծախեցին։

●

Ուտելիք չկար եւ ոչ ալ մէկուրնուս մտքէն կ'անցնէր ուտելիքի վրայ մտածել: Քուրջէ վերմակի մը ծայրը կարուած երկու ոսկի ունէինք, միակ յոյսերնիս: Փիչերով վերմակին հետ ոսկիներն ալ պողցան: Մինչ մահուան դալուն կը սպասէինք, ահա ձիաւոր պետուին մը ցցուեցաւ դէմերնիս եւ սկսաւ համոզել մայրս որ մեզ տանի: Մայրս հաւանելով յանձնեց մեզ պետուինին, որը մեզ իրեն վրանը տարաւ: Հետեւեալ առտու երբ մեր խնդրանքին վրայ պնդեց որ մայրս ալ բերէ, ոչ ոք գտաւ:

Անցան քանի մը ամիս, չարչուռնեւուն մէջէն կին մը, որ ծանօթ էր մեղի, կիսամեռ կ'իյնայ փոսի մը մէջ եւ երբ պիչերը ուշքի կու գայ, ղիակնեւուն վրայէն անցնելով մօտակայ ղիւղ մը կ'ապաւառնի, ուր չնորհիւ արաբներու, տակաւ առ տակաւ իր առողջութիւնը կը գտնէ: Այս կինը պատահմամբ մեր վրանը եկած էր, երբ մօրս մասին տեղեկութիւն ուզեցի, ըսաւ. «Տեսայ մօրդ դիակը, թեւին մէկը անջատուած մարմնէն եւ պանկն ալ երկուքի բաժնուած, ուսին վրայ ինկած էր, աչքերն ալ փորուած կին»:

Զիս ազատող մարդը ամուսնացաւ հետս: Քոյրերէս մէկը մեռաւ եւ միւս քոյրս ալ ամուսնացուց: Ինծի հանդէպ չատ լաւ վերաբերմունք ունէր: Հակառակ անոր որ քանի մը կին առնելու օրէնքնին կը թոյլատրէ, կրկնակ ամուսնութեան առաջարկները մէկ ալ մերժած է՝ ըսելով թէ հսկ պակասութիւն չեմ տեսած իմ կնոջս վրայ որ ուրիշը բերեմ»: Ունեցայ երկու մանչ եւ երկու աղջիկ զաւակ: Բոլորն ալ ամուսնացուցած եմ, ներկայիս հովուութեամբ կը վրաղինք, ունինք 10 ուղտ եւ ոչխարի հօտեր, հանդիստ կ'ապրինք: Ամուսինս դիս իմ կրօնքիս մէջ ազատ ձգած է: Ամէն իրիկուն կը կրկնեմ «Հայր մերը» եւ «Հաւատամքը», որմէ վերջ անկողին կը մտնեմ:

Ամուսինս Պաքքարա ցեղախումբին կը պատկանի, որուն առաջնորդն է Խասա կամ Սասա էլ Գեչէր, դիւղերնիս ալ՝ Ապու Սալեհ կը կոչուի:

ՍԱՆՕՓ.– Հասում Թոփէեանի արտրական անուն է Ազատ. մեծ ազգ ձեռիմ, կրասերը՝ Սէյիտ. մեծ ազիկը՝ Ասիլէ, կրասերը՝ Սապուհա:

Հասումովը եայկական անուն է. եղեսիոյ շրջանին մէջ եայերը այդ անունը կը գործածէին:

Ե.

ԱՐՈՒԶ (ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ) ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Կարմուճցի (Ուրֆայի շրջան)

Հայրը՝ վարդան: Մայրը՝ Հասում: Եղբայրները՝ Կարապետ, Գէորգ, Գրիգոր, Սողոմոն: Քոյրը՝ Սոթիք: Հօեղբայրները՝ Ներսէս, Թովմաս: Իրենց կիները՝ Հասում եւ Մարիամ: Մօրեղբայրները սպանուած են 1895ի դէպքին:

ՀՊՐԱՒՍԻ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ

(Երզնկացի)

1915 Մայիսի 25ին, Գեմախի կիրճին մօտ դաշտի մը մէջ իջեւանած էինք, ժանտարմաներ դրացի վրանի մը տակ գեղացի Հրմիւնէն յափշտակելու համար մորթեցին ամուր հայրը, եղբայրն եւ եղբօրորդիները: Հրմինէ չվերադարձաւ:

Մայիս 28ին նոյն տեղը եկու ժանտարմա ուրիշներ բերին Կարապետը եւ ամուր կինը առնելով գացին: Վեց տարեկան զաւակը երբ իր հօր արիւնաթաթախ դիակին վրայ կու լար, խնդէն ձողի մը անցուցին, ժողովուրդին ցուցադրելով պոռացին՝ «ահա ձեր դաբօղակը»:

Մայիս 27ին Արաբկիրի մօտ ժանտարմա մը մեզ վրանէն հանելով. ամայի տեղ մը տշխ, ուր զաւակս Լեւոնը մորթից ազգականս ծունկերուն վրայ, յետոյ ազիկս առնուցից:

Գեմախ չհասած, կին մը կը ծննդաբերէր, ասոնիկ մը երեխան մորը արգանդէն դուրս հանեց. ուրիշով երկուքի բաժնելով բաւ. «Տես, հիմա երկուքեակ մը ունիցաս»: Մայրը երկու ժամ եաշ մեռաւ:

Տարտղրութիւնը սկսաւ։ կառավարութենէն հրաման եկաւ. «Հինգ օր միջոց կու տանք ձեզի, պատրաստուեցէք, ձեզ Ռաքքա պիտի տանինք»։

Ներսէս հօրեղբայրս Գարա Քէօփրիւ տարին մորթեցին, հայրս վինուոր գնաց եւ չվերադարձաւ։ Թովմաս հօրեղբայրս աչքին տկարութենան պատճառաւ դինուոր չառին եւ մեզի ընկերացաւ։

Ճամբորդելու համար մեր ունեցած հինդ այծերը մորթեցինք եւ անոնց մորթերով տրեխներ պատրաստեցինք։ Ունէինք երեք էշ՝ մեր երեք ընտանիքին համար. իբր անկողին կրցանք առնել խոշոր կապերտ մը եւ երկու թաղիք միայն եւ մաս մըն ալ ուտելիք. մնացեալ ամէն ինչ ձգեցինք տան մէջ եւ բաժնուեցանք մեր ծննդավայրէն։

Ոստիկաններ մինչեւ Ռաքքա ընկերացան մեզի, ուր հասանք ապահով եւ 15–20 օրի չափ մնացինք։ Գնեցինք հաց, ձաւար եւայլն եւ դարձեալ ոստիկաններու առաջնորդութեամբ չարունակեցինք մեր տաժանելի ճամբորդութիւնը։ Սաստկացուն ձմեռներ եւ յաճախակի անձրեւներ սկսան սառեցնել մեզ։ Մնունդի նուազութիւն, հետոտն ուղեւորութիւն, խոնջէնք եւ ձմեռուան ցուրտը տակաւ առ տակաւ քամեցին մեր արիւնը, մանաւանդ երբ կը տեսնէինք մեր ճամբու երկայնքին փռուած հազարաւոր դիակներ՝ որոնք քաղցի, ծարաւի եւ այլ անլուր տանջանքներու զոհերն էին։

Վերջապէս հասանք Տէր Զոր, հազիւ քանի մը օր մնացինք եւ մեզի մէյ մէկ հաց յաժնելով ճամբայ հանեցին դէպի Սուվար։

Այս ճամբան եղաւ մեր մահուան ճանապարհը, որովհետեւ զաղթականներուս մէջ սկսաւ Թիֆուսի համաճարակը։ Ոջիլը բիւրաւորներով պաշարած էր մեզ։ կը քալէինք ուղտափուշերով եւ խիճերով ծածկուած անապատին մէջէն, ուր յաճախ կը հանդիպէինք վայրի անասուններու՝ որոնք դիակները անյագօրէն կը յօշոտէին։ Քանի կը յառաջանայինք, դիակներու քիւը կը բազմապատկուէր։ Գարշահոտութիւնը պատած էր մթնոլորտը։ Ութն օրուան տաժանելի ճամբորդութենէ մը ետքը հասանք Սուվար, դրամ ունեցողներ դիւղացի արաբներէն կորեկի հաց գնեցին։ Քանի մը օր դադար առնելէ ետքը սկսանք քալել դէպի Մուոուլ։

Ես այն աեեն հազիւ 11 ամեայ տղեկ մըն էի։ Հազիւ մէկ օրուան ճամբայ քալած էինք, յուսահատած, դիչերով վախայ որպէսզի Տէր Զոր վերադառնամ։ Մայրս փախուստը իմաց տուաւ ոստիկանին, որ բռնեց զիս եւ փառաւոր ապտակ մը զարնելով վերադարձուց մօրս քով։

Մեւնոյն օրը դիչերով կրկին փախայ եւ դիակներուն հետեւելով չարունակեցի ճամբան դէպի Տէր Զոր։

Գիչերուան արհաւիրքը, վայրի գազաններուն արձակած ղոռում-ղոչիւնները մանկական հոգիս ահուդողով եւ

ՍՐԲՈՒՀԻ ԱՒԱԳԵԱՆ

(Սաւսոնցի)

1915 Օգոստոս 5.– Գըրգ կէօղի մօտ տեսայ խորունկ աւազան մը, լեցուած՝ 5 տարեկանէն վար պզտիկներով, որոնցմէ ոմանք դեռ ողջ էին։ Նոյն տեղը տեսայ 100ի չափ ծերունի կիներու դիակներ, իրենց վերմակներուն մէջ պրուած։

●

ՀԵՐՄՈՆ ԳՈՎՍԷՓԵԱՆ

(Արաբկիրցի)

1915 Յուլիս 1.– Մալաթիա–Ակըշամանի միջև տեսայ 23 բիւտասպրդուհիներու մերկ դիակներ, որոնց ծննդական գործարանները մէջ բար գամուած էր։ Շատերը իրենց գլուխներէն վիրաւորուած էին։

Օգոստոս 9.– Ուրֆայէն մէկ օր դէպի Ռաս–իւլ–Այն ճամպարտին մէջ մեռելներով լեցուն տեղ մը ճոցաք. մէկ քանի քուրթեր դիակները կ'այրէին եւ ուրիշներ ճիւնների մէջ դրամ, ոսկի կը փնտռէին։

●

սարսափով կը համակէին, բայց նախազգացումը ունէի թէ՝ Տէր Զոր հասնելով կեանքս պիտի փրկեմ: Իբր սնունդ մըրջիւններու բոյնէն ցորենի կամ կորեկի հատիկներ կը հաւաքէի, իսկ պիչերները փոս մը փորելով կամ քնական փոսերու մէջ կը մտնէի եւ վրաս կը ծածկէի տատասկներով, որպէսզի պատսպարուիմ գազաններէ: Վերջապէս ութ օրէն հասայ Տէր Զոր:

Անապատի երկար, տաժանելի եւ արհաւրալից ճամբորդութենէ ետքը Տէր Զորը դրախտ մը թուեցաւ ինծի, մանաւանդ երբ տեսայ նորեկ պաղթականներ եփրատ գետին երկու կողմերը փռուած, կերակուր կ'եփէին: Հոգիս խաղաղ սկսաւ: Աչքէն ձախէն կը դողնայի կերակուր կամ հաց, այսպէսով ատեն մը ինքզինքս պահեցի: Ամիս մը, Տէր Զորի պարտէզներուն մէջ, իբր վառելանիւթ դիզուած փուչերուն եւ ցախերուն տակ կը պահուըտէի եւ գիշերները դուրս կ'ելլէի ուտելիք փնտռելու: Օր մը նշմարեցի որ պարտիզպան կինը բրինձէ փիլաւ կ'եփէր պարտէզին պատին տակ, երբ իւղ բերելու համար մառան գնաց, ես առիթէն օգտուելով պարեգօտիս քղանցքը վեր առի եւ փիլաւին սանը դարձուցի, մէջը պարպեցի եւ վազելով մտայ թաքստոցս եւ կուշտ ու կուռ կերայ:

Վերջապէս տէր զորցի արաբ ընտանիք մը, որ կը կոչուէր «Ծազնէլի Շըպատ», խղճալով վրաս, զիս քովերնին առին: Շատ լաւ խնամեցին զիս. առաջին օրը մազերս կտրեցին, զիս լուացին, մաքրեցին, իրենց պզտիկ զաւկին հագուստները հագցուցին, վէրքերս հետզհետէ դարմանեցին, լաւ սնունդ տուին եւ առողջացուցին զիս: Նոր կեանք եւ նոր ոգեւորութիւն ստացած, սկսայ հասակիս յարմար աշխատանքներով զբաղիլ, վեց ամիսի չափ մնացի քովերնին եւ իբր իրենց զաւակը խնամուեցայ:

Մինչեւ հիմա թէեւ մահեր կը պատահէին անօթութեան, ծարաւի, հիւանդութեան եւ այլ պատճառներով, բայց ջարդի չէուկ չկար:

Գերմանացիները նոր ելած էին, թուրքերը մնացած էին ինքնագլուխ: Պաղտատէն եկաւ փաչա մը՝ Զեքի կամ Զոհեմ, որոշ չեմ յիշեր անունը, եւ հրաման հանեց որ «Տէր Զորի մէջ հատ մը հայ պիտի չմնայ», որովհետեւ հայերը սկսած էին խանութներ բանալ, առեւտուրով, հացպուրծութիւնով եւ երկաթագործութիւնով զբաղուիլ: Այս հրահանգին համաձայն տեղւոյն վրայ դտնուող բոլոր հայերը ղրկուեցան Սուվար: Ձիս պաշտպանող ընտանիքն ալ սկսաւ վախնալ, թէ մի գուցէ փորձանքի մասնուին իմ պատճառաւս: Խառնուեցայ կարաւանին եւ քալելով հասայ կրկին Սուվար:

Սուվարի մէջ դտնուող պաղթական այրերը նախ զատեցին եւ ջարդուելու համար ղրկեցին Մերկետէ լեռը, որ վայրին յարմարութեան համար վերածուած էր սպանդանոցի: Ես ալ կը գտնուէի պատուած այրերուն մէջ: Կարա-

ԼԻԻՍԻ ԺԱՄԿՈՉԵԱՆ

1915 Յունիս 5.– Օհան եւ Ներսէս վարդապետները եւ ուրիշ 15 եկեղեցական Թոզաթի բերդին մէջ սոսկալի տանջանքներու ենթարկելէ յետոյ, աչքերնին փորեցին, քիթ ու ականջները կտրելէ վերջ գարիւղով այրեցին:

Յունիս 12.– Գըրգ–կէօզի մօտ Պոնգուր – Պաղչէ, 25 ձիաւոր թուրքեր յարձակեցան, ստիպեցին որ հագուստնիս հանենք, մեր աչքերուն առջեւ բիւրտերուն ծախեցին եւ մեզ մերկ թալեցուցին:

Յունիս 13.– Ֆըրընճըլաբէճ 4 ժամ անդին Գանը–Տէրէի Զըրաւիճան ցեղի պետը Հաճի–Պետրի իր մարդերով յարձակեցաւ եւ այրերը զատելով, մեր ձերկայութեանը դաշոյններով, դանակներով մեռցուցին, եւ միւս կողմէ, կիներուն, մանուկներուն ստիպեցին, որ «փատիշահըմ չոգ եաշա» պոռան:

Յուլիս 15.– Ռեճէպ լեռան վրայ սամսունցի երիտասարդ աղջիկ մը ժանտարմաներուն անձնատուր չըլլալուն համար հրապարակաւ 25–30 մարդոց կողմէ պղծուեցաւ, եւ յետոյ մօտակայ երկու ծառերու գագաթները իրարու միացնելով աղջիկը գլխիվայր ոտքերէն կախեցին. ծառերու բաժնուելովը խեղճը եր-

ւանները ընդհանրապէս իրիկուան դէմ կը հասնէին Մերկետէ եւ չարդը տեղի կ'ունենար հետեւեալ օրը առաւօտուն, մերթ գնդակահարութեամբ, մերթ սուրով, մերթ գաւազանով՝ որուն ծայրը հաստատուած էր գունտ երկաթ մը կամ կապար մը եւ կամ քարկոծելով ու վառելով։

Ժողովուրդը իր տառապանքը կ'երգէր։

Սուվարտաւ չըգտըմ պաշըմ սելամէք,
Մերկետէյէ կիրտիմ, գոբտու գըյամէք,
Էհալի շաշըրտը պու ըէ տիր հիմմէք,
Տինինին ուղրուցա էօլէն էրմենի։

Սապահտան չըգտըմ կիւնէշ փարլայոր,
Ճելատլար օթուրմուշ սիլահ եաղլայոր,
Ուղրումա պագտըմ պապամ աղլայոր,
Տինինին ուղրուցա էօլէն էրմենի։

Ես վէր խապուրըմ, եոլ վէր կեչէյիմ չէօլլերէ,
Ձըլ չըլպագ եէրիշէյիմ արապ էէօյլերէ,
Տերտիմի աննատայըմ դարիպ էլլերէ,
Տինինին ուղրուցա էօլէն էրմենի։

Սուվարէն մինչեւ Մերկետէ եօթն օր քալելով երեկոյին հասանք Մերկետէ։ Առտուն պիտի չարդուէինք։ Կէս դիշերին փախայ կարաւանէն։ Շապիկս հանեցի, գլխէս սկսայ նետեցի վրաս, չորքոտանի ձեւացայ եւ չան կազկանձիւններ հանելով քնացող պահակ ոստիկանին առջեւէն անցայ, ինկայ անապատը դէպի Տէր Զոր։ Դարձեալ սկսայ քալել դիակներուն հետեւելով եւ մրջիւններու բոյներ քանդելով, որպէսզի կորեկ ճարեմ իրր սնունդ։ 15 օրէն հասայ Տէր Զոր եւ խառնուեցայ նոր հասած կարաւաններուն։ Դարձեալ մերթ կը դողնայի, կ'ուտէի եւ մերթ կը մուրայի։ Այսպէս, ութն անգամ Մերկետէյէն մինչեւ Տէր Զոր փախած եկած եմ եւ նոր հասնող կարաւաններուն հետ կրկին քշուած եմ Մերկետէ։

Ութերորդ անգամ երբ հասանք Մերկետէ՝ երեկոյ էր։ յոգնած ու խոնջած փռուած պառկեցանք գետինները։ Հապիւ թէ լուսցաւ՝ սկսաւ չարդը։ Ես կերպով մը պահուեցայ դիակի մը ներքեւ, ուրիշ դիակներ ալ ինկան չուրջս եւ վրաս։ Հազիւ հազ կրնայի շնչել, նահատակուողներուն վայնասունը երկինքը կը թնդացնէր։ Վախէն ուշքս կորսնցուցած մնացեր եմ դիակներու տակ։ Որչափ ատեն մնացի չեմ գիտեր։ Երբ աչքս բացի լուսցած էր, չարդարարները մեկնած էին, եկած էին պետուիններ դիակներուն վրայէն հագուստներ կողոպտելու։ Երբ մէկը վրաս դանուող դիակները մէկդի նետեց, հարցուց ինծի՝ «ո՞ղջ ես թէ մեռած»։ Տկար ձայնով մը ըսի թէ «ողջ եմ»։

կուի բաժնուեցայ եւ ես ասիկա աչքովս տեսայ։

Օգոստոս 6.— Ուրֆայէն 10 ժամ անդին, 800 հոգիէ բաղկացած մեր կարաւանը – բոլորը կնիկմարդ – ոստիկաններու կողմէ մերկացուեցաւ։ Արեւին այդ սոսկալի տաքին բացարձակապէս մերկ ըլլալու մը օր էալեցինք, եւ ըլլալու մը մայրեր իրենք զիրենք նետեցին ջրհորները։ օրեր յետոյ հանդիպեցանք ջուրերու ուռկի թողլատրեցին որ խմենք։

●

ՄՈՒՇԵՂ ԹՈՒՐՆԵԱՆ

(Մշեցի)

Յունիս 27–31.— Այս չորս օրուան մէջ Մշոյ դաշտէն 100 հազար ժողովուրդ Քարբար, Ղրնաւ եւ Հրեշկերտ գիւղերու մէջ այրուեցաւ ողջ ողջ։ ժողովուրդը տուներու եւ ախոռներու մէջ լեցուցին, դուռները գոցելով ամբողջ գիւղը կրակի տուին։ Օսմ. երեսփոխան Խոճա-Իլիասի դեկավարութեամբ թուրք խուժանը հրացանի կը բռնէր կրակէն փախողները։ այս կոտորածներէն ազատուողներէն մէկը ես եմ։

●

Չիս տարաւ փետին մէջ մաքրեց եւ իր տունը պիտի տանէր, բայց ընկերը թելադրեց որ իր գլխուն փորձանք կը դառնամ, դահիճները եօքը վինք ալ կը մորթեն եւայլն։ Ասոր վրայ ազատ ձգեց զիս։ Մնացի անապատին մէջ, գերեզմանատան արհաւիրքին ամէն բանէ կը վախնայի, օձերու, մողէսներու եւ վայրի կենդանիներու սարսափը մոռցնել կու տար ստամոքսիս տագնապը։ կը չարչարուէի անօթութենէ։ Այն օրը վախէս կծկտեցայ դիակներուն քով։ Գիշերը անցուցի եւ հետեւեալ օրը ինկայ անապատը, ատեն մը արաբական դիւղերը դնդերեցայ իբր մուրացկան եւ վերջապէս եկայ կրկին Տէր Զոր և դտայ առաջուան պաշտպաններս։ Այդ ալնիւ մարդիկը գարձեալ սիրով ընդունեցին զիս։ Մնացի անոնց քով, մինչեւ որ անգլիացիներ եկան, հաւաքեցին բոլոր հայերը, զիս ալ տարին Հալէպ որբանոց։ Եօթը ամիս մնացի հոն։ Գատանի եղած էի, պէտք էր դրծի մը հետեւէի։ Զդեցի որբանոցը եւ վերադարձայ ծննդավայրս՝ կարմուճ։ Հետաքրքրուեցայ թէ արդեօք ո՞վ մնացած էր մեր ազգականներէն։ Գտայ մօրաքրոջս թոռը եւ անոր քով մնացի։ Հաղիւ գործի մը հետեւելու հետամուտ էի, ֆրանսացիներ եւ թուրքեր բախում ունեցան (պատճառը չեմ գիտեր)։ Այս դէպքը կրկին ահ ու դողի մատնեց հայերը, որոնք փախուստի ճամբան բռնեցին։

Հասայ Ռաքքա, բայց դժբախտաբար ապրուստի միջոց չունէի։ Հալէպի ճամբուն վրայ հանդիպեցայ Ֆիլիփ էֆ֊ին, որ ճամբայ չինելու հակիչ էր։ Ցիչեալին քով բաւական ատեն աշխատեցայ, եօքը եկայ Տէր Զոր, ուր կամուրջը նոր կը չինուէր Եփրատի վրայ։ Քանի մը չաթաթ հոս աշխատելս եօքը զիս իբր վարպետ Սուվար ղրկեցին, որպէսզի ջապուր գետին վրայ կամուրջ չինենք։

Վերջապէս դժնեայ ճակատագիրս զիս առաջնորդեց դարձեալ Սուվար եւ հոն հաստատուեցայ, ամուսնացայ ուրբանի օրիորդ աղջկան մը հետ։ 23 տարի մնացի Սուվար, էշ մը գնեցի եւ դրաղեցայ փերեզակութեամբ։ Շերջակայ գիւղերը պտտելով ապրուստ կը ճարէի։ Զրաղեցայ անասնաբուծութեամբ, բայց դժբախտաբար ոչխարներուս մէջ համաճարակ ինկաւ, նիւթական անձկութեան մատնելով զիս։ Ներկայիս ունիմ 11 հոգիէ բաղկացած ընտանիք մը։ այսինքն 6 մանչ եւ 3 աղջիկ, կինս եւ ես։ Զախորդութեան հետեւանքով տանս առարկաներն ալ ծախեցի։ Երեք տարիէ ի վեր փոխադրուած եմ Տէր Զոր։ զաւակներէս աղջիկ մը եւ երկու մանչ բախտը ունեցան հայ դպրոց երթալու։ Միւսները արաբական դպրոց դրկած եմ, Սուվարի մէջ հայ վարժարան չգտնուելուն համար։

ՍԱՆՕԹ.– Արուշ Վարդանեան, որ կը յորդորուի եղեր Թոփալ Արուշ, այն մարդն է որ ըսած է թէ՝ «իմ գլխէս անցածները առանձին գիրք մը կ'ըլլան»։ Իճմ թէեւ իր յուշերուն մէջ չի յիշեր, բայց Մուրթաֆեանցներուն տան մէջ պատմած է հետեւեալ զարհուրելի դրուագը։

ՎԵՐՈՆԻԿԱ ՔԻՕՇԷԵԱՆ

(Սերաստացի)

1915 Յուլիս 4.– Գըրգ կէօզ, 25 կին ու աղջիկներ ջուրին ըղշեցին ու խեղդեցին, 12 ժամէ ի վեր կաթիլ մը ջուր չէինք տեսած։ (Անջրդիէն անցնելնին է։)

Յուլիս 14.– Գանլը–Տէրէ, չորս տարեկան զաւակս Գարգիս փիւրտէ մը գնեցի 2 ոսկիի, շաբաթ մը առաջ կորսնցուցած էի։

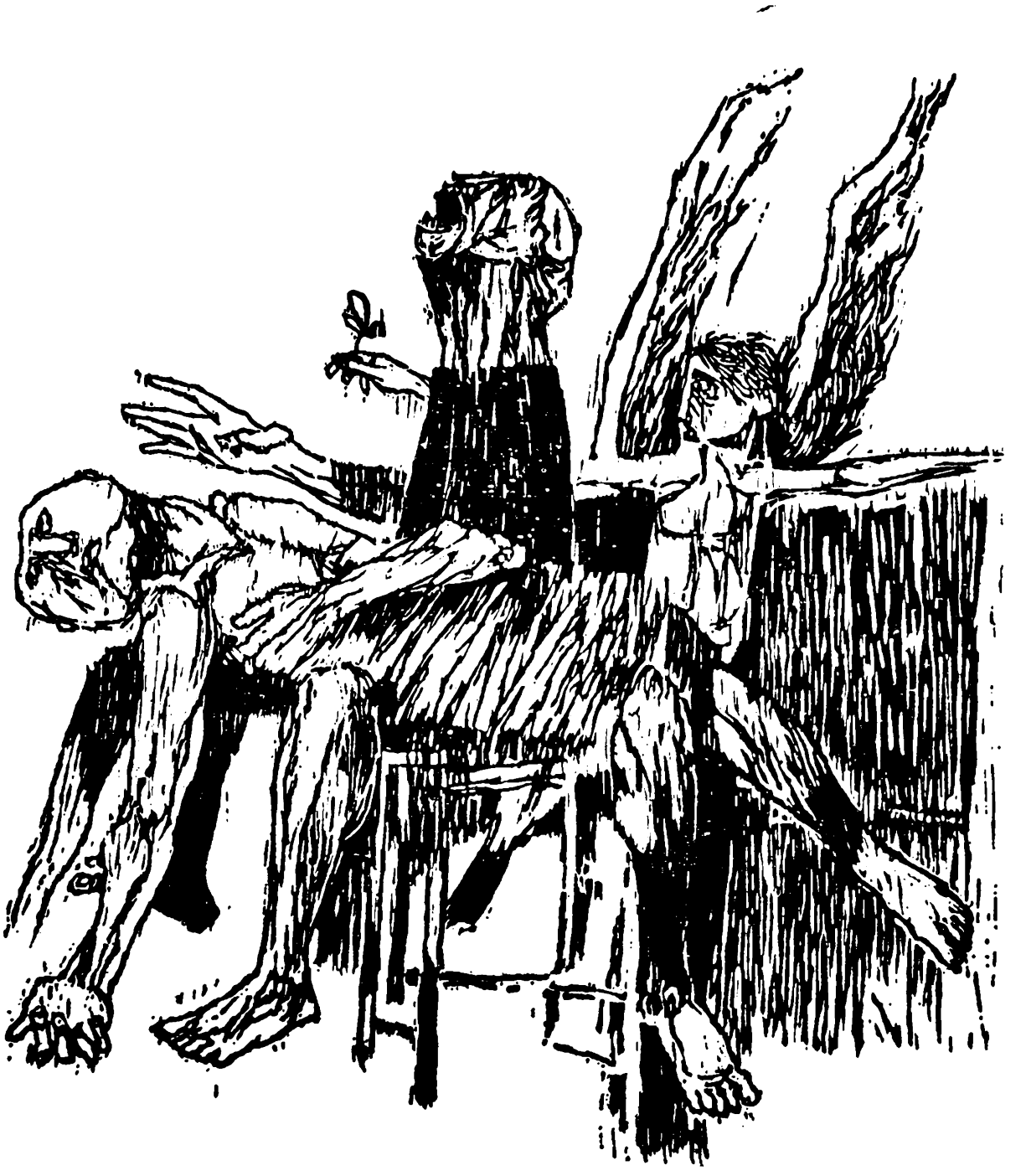
Յուլիս 26.– Անապատի տաֆէն պապակած՝ վիֆթորիա աղջիկս շոեցուցինք, խմեցինք։

Յուլիս 27.– Ուրֆայի եւ վերան Շեհիրի միջեւ 15 ժամ ջուր խմելէ արգիլուած ըլլալով, որոշեցինք մենք գնդ նետել առաջին ջրհորը որ հանդիպէինք։ Տասը տարեկան աղջիկս Վիֆթորիան այս որոշումը լսեր էր, եւ երբ որ ջրհորի մը մօտեցանք, վազեց եւ ուրիշներու հետ իջնելնիս վար նետեց։ Ուշացողները առիթը փախցուցին. ջրհորը արդէն լեցուած էր։ Մէկ երկու վայրկեան վերջ, ծարաւնին անցուցած ըլլալով դուրս գալ կ'ուզէին, անկարելի էր, չուան չկար։ Ուրֆայէն մեզի ընկերացող աւարառու թուրք մը չուան ուներ. բայց հակառակ մեր լացին, դրամով անգամ չտուաւ։ Ճարահատ, հագուստներս պատռելով չուան շինեցի որ աղջկանս երկարեմ, սակայն ուրիշ կին մը աւելի ճարպիկ գտնուելով յափշտակեց որ մէջը կապէ, երբ կը հաշէինք, չուանը կտրեցաւ։ Հորը եղկելիներու վայնասունովը կ'արձագանգէր։ Անմոռանալի է ինծի այն վայրկեանը, երբ Վիֆթորիա ձեռքերը վեր երկնց֊

Մերկեաէ երբ ջարդուելու տարուեցանք, թագաւորդ կը դիտէի ջարդի ահռելի տեսարանները: Դեռատի կին մը յղի էր եւ երկունքի ցաւեր կը դլար: Դահիճները ըսին. «Եկուր մենք քու ցաւերդ հիմա կ'անցընենք»: Երկու հոգի երկու թեւերէն բռնեցին երբորդ մէկն ալ եաեւի կողմը անցաւ եւ ուսերէն բռնեց, իսկ չորրորդը սուրով ճեղքեց փորը եւ մանուկը դուրս քաշեց, նետեց օդին մէջ դէպի վեր եւ սուրը բռնեց տակը: Երեխան երկու կտոր դետին իննաւ...

ցուցած կը թախանձէր ու կուլար, «Մայրիկ, վեր հանէ զիս»: Նայն միջոցին բերանը գոցեցին խոշոր քարով: Անգութներու սարսափէն հալածական կը փախչէին:

●

ԷՋ ՄԸ ՏԷՐ ԶՈՐԻ ՋԱՐԴԵՐԷՆ

(ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ ՅԿ. ԳԱԲԻԿԵԱՆԻ ԽՄԲԱԳՐԱԾ «ԵՂԵՌՆԱՊԱՏՈՒՄ» ՀԱՏՈՐԷՆ)

ԽԱՊՈՒՐԻ ԱԻԱԶԱՆԸ.— Մինչագետաց ընդարձակածաւալ տափաստաններէն կ'ոռոգուին Եփրատի երկու կարեւոր ճիւղերէն — արեւմտեան մասին մէջ Պլեխ–Բեդիխա–Պէօլիւկ, որ Ուրֆա–Խառանի դաշտավայրերէն կ'ելլէ մի քանի ճիւղերով, դէպի հարաւ Ռաքքայէն վար կը միանայ Եփրատի· իր չուրջ կը տարածուին լայնադիր արօտավայրեր: Արեւելեան բաժինին մէջ Խապուր, Աստուածաշունչի Քոքարը, որուն ափանց վրայ մեծ մարգարէն Եզեկիէլ տեսաւ մարգարէական տեսիլքները: Քոքարի ցանուցիր բազմաթիւ ճիւղերը կ'ելլեն Մասխի, Սինճարի լեռներէն, կ'անցնին Մերտինէն, Մծբինէն· տեղ տեղ աւազուտքներու մէջ կը կորսուին: Սուլթան Համիտի օրով չեչէն դաղթականութիւն մը հաստատուած է Քոքարի աւազանը: Կովկասեան մահմետական ցեղերու մէջ չեչէնները ամէնէն կատաղիները, արիւնաքրու–աւազակաբարոներն են: Զերքէզներուն մէջ ազնուականութիւն մը, ասպետականութեան երիզ մը կը նշմարուի· չերքէզներու ազնուական դաստակերդը գողութեան, աւազակութեան հետամուտ չէ· ծայրայեղ պարագաներու տակ մարդասպանութեան կը դիմեն: Չեչէնը վագրի մը պէս անդուր է· լոկ քահանոյքի համար կը սպաննէ:

Թուրքիոյ քաղաքականութիւնը ըլլալով բազկացուցիչ տարրերը միշտ իրարու դէմ յարուցած պահել, եւ իրարմով ջլատ տկարացնել, Մինչագետաց վրանաբնակ տյլազան ցեղերուն հակադրելու հետաքրքրութեամբ է որ Մինչագետաց այս խորերը բերած բնակեցուցած են չեչէն պսլխականները: Իրաւ ալ իրենց կատաղի ընթացքով ոչ միայն իրենց դիրքը պահած են, այլեւ արաբ տարրերու աչքը վախցուցած եւ անոնց վրայ սարսափ ձգած են: Եւ այս պատճառով չեչէններն են որ Ռաս–իլ–Այնի եւ Տէր Զորի քաղմնելի ըսպանդներուն ահաւոր դործիքը եղան Իթթիհատի ձեռքին մէջ: Չեչէններու դլխաւոր կեդրոններն են Սնֆհայի, Այուտայ, Ռաս–իլ–Այն–Էրկութուլոյ դծին վրայ:

ԱՑՍ ԱՐԻՒՆԱՋԱՆԳ ԷՋԻ ԱՂԲԻՒՐԸ.— Ընթերցողը կը յիշէ թէ Ռաքքայէն վար դէպի Տէր Զոր չկնացի, որով մօտէն մեծ բան մը չդիտեմ հոն տեղի ունեցած ահաւոր սպանդի մասին: Տարտամօրէն լսուած–պատմուածներն ալ չեղեցի յիշատակել դործիս մէջ· մի գուցէ խեղաթիւրումներու տեղի տրուէր: Բայց եւ այնպէս Եղեռնապատում անմահ չի մընար եւ կ'օժտուի ամենատուդապատում դերուագով մը, նոյնինքն ջարդարարապետ չեչէն պէկէ մը պատմուած, եւ որուն վաւերականութիւնը մեր կը մնայ ամէն տարակուսանքէ: Այս թանկագին կտորը կը պարտիմ պատուական երիտասարդի մը – Գր· Նշան Մաթոսեանն· հայրը բնիկ տիլբրանակիրտցի, չատ կանուխէն Հայկ հաստատուած եւ հոն եազմայի տրհեատի դործը հիմնած թողութեի վարպետներու ձեռքով: Նշան Մաթոսեան ծնած է Հայկ, օտար վարժարաններու մէջ իր կրթութիւնը առած, համուտ է ֆրանս·, գերմաներէն լեզուներուն· 24 տարեկան· աղնիւ ձիրքերով, հայրենասիրական վառ զգացումներով օժտը-

ւած : Երկար ատենէ ի վեր Պաղտատի երկաթուղւոյ գծին վրայ պաշտօնեայ եղած է : 1917 –18ին չէչէն գաղթականներու կեդրոն Արատայ կայարանի «չէֆ տը սթասիոնի»ի պաշտօնը կը վարէ· իր ազնիւ բնաւորութեամբը, փափկանկատ կենցաղագիտութեամբը, եւ մանաւանդ տիգրանակերտցիներու յատուկ իր վարպետորդիութեամբը տեղւոյն չէչէններուն եւ պէկերուն համարումը եւ վստահութիւնը կը գրաւէ : Տէր Զորի արիւնարբու ջարդարար Մահմուտ պէկի հետ սիրալիր (՞?) տեսակցութիւն մը կ՝ունենայ· վարպետութեամբ խօսակցութիւնը կը բերէ ջարդերուն վրայ ու հրէչը կը սկսի անվերապահ պատմել իր կատարած ճիւաղութիւնները :

12 մեծադիր էջերէ բաղկացած իր այդ նոթերը Նշան Մաթոսեան խնդրանքիս վրայ տուաւ ինծի, արտօնելով որ կցեմ եղեռնապատումիս :

Մինչեւ հոս պործիս եղեռնապատում անունը տուած էի· կը վարանիմ, ի՞նչ անուն տալ սա սարսռազդու էջին· բառ մը չեմ կըրնար գտնել զայն որակելու· Ճիւաղապատո՞ւմ ըսել, Հրէշապատո՞ւմ կոչել, Դժոխապատո՞ւմ· բայց ճիւաղներն ալ, դժոխոց սանդարամետքն ալ, հրէշներն ալ սարսափմամբ սահմռկած–սասանած յետս պիտի ընկրկէին պատգաններու դաղան մարդուն գործած Մեծ Եղեռնին ի տես :

ՋԱՐԴԱՐԱՐ ՋԵՋԷՆ ՄԱՀՄՈՒՏ ՊԷՅԻ ՊԱՏՄԱԾՆԵՐԸ

ԱՐԱՏԱԾ, 17 *ՄԱՐՏ* 1918·– *Մահմուտ պէյի մասին յաճախ խօսած էին ընծի Տէր–Զորի ու մանաւորապէս չրջակայ աւաններու ջարդերէն ազատուողներ, աչիրաթապետ արաբներ, ինչպէս նաեւ առաւել կամ նուազ խղճի տէր չէչէններ : Ընծի պատմուածին համաձայն, կը կարծէի տեսնել դիւային դիմագիծով, տեւտոն հասակով, սադայէլական արտայայտութիւններով սարսափ ազդող դազան մը, ու կը խոստովանիմ թէ անմիջապէս լեղապատառ պիտի ըլլայի, նոյնիսկ եթէ երազիս մէջ տեսնէի զինքը :*

Նա այդպիսին չէր, երբ երէկ ցորեկին ժամը 9ին ընծի ներկայացաւ : 15 վայրկեանի խօսակցութենէ մը ետք ինքզինքը ներկայացուց· իր միջակէ քիչ մը աւելի երկայն հասակը, բարեխառն կազմուածքովը, սուր ու ցից պեխերը, ճերմակ դէմքի երեւութապէս ազնիւ դիծերը իմ սարսափս ու վախս ժամանակաւրապէս փարատեցին : Մահմուտ պէյ պատմեց թէ ինք ծայրաստիճան ուրախ էր ընծի նման ազգասէրի մը (ի՞նչ ազգ) ու յատկապէս չէչէնասէրի մը հետ տեսնուելուն : Թուեց ընծի չէչէններու բարի վկայութիւնները եւ այն դիւրութիւնները, զորս ես ըրած էի իրենց, – երկաթուղւոյ ձրի ճամբորդութեանց համար եւն· եւն· : Մարտինցի Ապտ–ուլ–Գատէր փաշա ալ իմ վրայօք իրեն խօսած էր եւ զիս ներկայացուցած իբրեւ բարեխիղճ Թուրք մը (*) :

Շնորհակալութիւն յայտնեցի իր համակրական վերաբերմունքին եւ իրեն պէս հերոսի .??՛ մը հետ ծանօթանալու պատիւը ունենալուս մասին : Ժամը 12 էր, ըստ միջավայրի սովորութեան հիւրս սեղանակից եղաւ ինծի, որով աղուհացի եւ ամենալաւ բարեկամի պայմաններ տրուեցան երկուստեք՝ նախ իմ հրաւէրովս, ապա իր ալ չմերժելովը : Զուկի բլաքին խօսակցութեան նիւթ դարձաւ : Սեղանակից սուարկեց թէ Սեֆհայի (**) մէջ կան վիրները այդ տեսակ կը պատրաստեն, եւ կարծել ուզեց թէ ես երկարատեւ ժամանակ անոնց հետ չփման մէջ մնալով՝ անոնց սովորութիւնները իւրացուցած էի : Կերակուրը չատ համեղ էր, ու ստիպուեցայ – թերեւս ակամայ – հայերու՝ համեղ կերակուրներ պատրաստելը խոստովանելու : Նկատեցի թէ ինք ալ հայերու կերակուրներէ ճաշակած ըլլալու էր, որով կրնար դնահատել· մեւնոյն ժամանակ ցաւ յայտնեցի, որ այլեւս բարեբախտութիւնը պիտի չունենանք ապագային ճաշակելու :

– Այո՛, բացագանչեց Մահմուտ պէյ· բայց

(*) Գր· Նշան թէեւ իմգիմը իբրեւ թուրք չէ ձերկայացուցած տեղւոյն չէչէններուն, բայց հայ մը ըլլալն ալ չէ զգացուցած, անոնք զիմ հայէպցի խալամ մը կարծած են, եւ որով այնքան անվերապահ գտնըւած :

(**) Խապուրի աւազանին մէջ չէչէններու կեդրոն 400 տնուոր մեծ գիւղ· նախապէս գայմագամանիստ· վերջէն Ռաս–իւլ–Այն եղած է կառավարական կեդրոն, երկաթուղիի գծին վրայ ըլլալուն :

ցաւիլ պէտք չէ: Անոնք համեղ կերակուրներու հետ միասին լեղին ալ կը կերցնէին մեզի. խարդախ մարդիկներ են անոնք, խաբեբաներ ու խրնզըրներ: Եթէ անոնք կերակուր մը կերցնէին մեզի, հազարապատիկը մեր կոկորդէն կը հանէին: Այս անիծեալ ազգը մեզ հարըստահարեց, կողոպտեց: Ես բաւական ժամանակ Մուշոյ կողմերը ապրեցայ, մեր աչխատութեանց արդիւնքը իրենք կը վայելէին: Իրր թէ վաճառական են. մեր ցորենները կ'առնեն չատ չնչին գիներով, իսկ իրենց ապրանքները մեզի կը ծախէին չատ սուղ դներով: Բարեբախտաբար կառավարութիւնը հասկցաւ, եւ այդ անիծեալ ազգը իտամի դատապարտեց: Ես կրնամ պարծիլ, արար աչխարհ կը վկայէ թէ ես կառավարութեան չատ օգնած եմ. ու հաւատարմօրէն կատարած անոր հրամանները: Հպարտ եմ ըսելու թէ 4–500էն աւելի կերակուրներ այս իմ ձեռքովս (այ ձեռքը երկարելով) սպաննած եմ:

Ես սոսկացի:

8000է աւելի իմ ջանքերովս եւ իմ հեծեալներովս անդիի աչխարհ ղրկած եմ:

Դողացի. երկու դաւաթ ջուր խմեցի. իմացած էի որ՝ անմիջապէս որ մէկը վախնայ, ջուր խմելը չատ օգտակար է: – Շարունակեց.

– Եթէ կը փափաքիք, մի քանի կարճ պատմութիւններ ընեմ ձեզի. կարծեմ թէ չէք ձանձրանար:

– Այո՛, ըսի, չարունակեցէք, մեծ ուրախութիւն կը պատճառէք ընծի:

– Գիտեմ, ըսաւ. թիւրք, քիւրդ, չէչէն, իւլամ չե՞նք: Մօտաւորապէս երկու տարի առաջ Ռաս–իւլ–Այնի մեր ցեղակից գայմագամը մանաւորապէս զիս կանչել տուած ըլլալով, իրեն ներկայացայ. ըսաւ թէ ժամանակն է դործի սկսելու. ուհաւասիկ ասպարէզը բաց է. պաչտօնապէս հրահանգ ընդունած եմ կերակուրները բնաջինջ ընելու. դուն վստահելի անձ մըն ես, հաւաքէ քու քաջերդ, ահաւասիկ քեզի նամակ մը Տէր Զորի միւթեսարըֆին ուղղեալ. հրամաններն անկից կը ստանաս, ու կը յուսամ որ դիս ճերմակերես կը հանես: Անմիջապէս պատրաստուեցայ երկու հարիւր հեծեալներով, եւ յաջորդ օրը ճամբայ ինկայ Տէր Զոր: Ի՞նչ տեսնեմ հոն, եղբայր, կարծես թէ Մուչ կամ Վան ըլլայինք. հայերը հոն հաստատուած էին այնպէս, ինչպէս իրենց տուներուն մէջ – խանութպանները իրենցմէ, վաճառականները իրենցմէ, դպրոցի ուսուցիչները կեավուրներ, վերջապէս ամէն ինչ կեավուրներու ձեռքը: Տէր Զորի նախորդ միւթեսարըֆի չունը ամէն դիւրութիւն ընծայած էր իրենց, բայց վերջէն – էլհէմ տիւր իւլլահ – պաչտօնանկ եղաւ: Կեավուրները հետապնդուիլ սկսան. առաջին անգամ ըլլալով՝ սկսանք քաղաքէն դուրս վրաններու տակ ապրող կեավուրները ջարդել: Ոստիկանապետութիւնը տուաւ ինծի ամէն լիազօրութիւն, կրնայի ընել ամէն ինչ: Անմիջապէս կամուրջէն անցայ, պաչարեցի՝ տասը հազարով վրաններու հայութիւնը իմ 200 հեծեալներով ու արաբ ուժերով, որոնց միայն ես կը հրամայէի: Կեավուրները կրնային դէնք ունենալ: Անմիջապէս խուզարկութեան սկսանք: Խուզարկութիւնը նպատակ ունէր, դէնք, դրամ, ամէն տեսակ ապրանք, ղեղանի կիները յափչտակել: Առաջին անգամ ըլլալով չէի ուզեր անոնց կեանքին դպչիլ: Հապա թէ իրենց մօտեցած՝ խուզարկութեան սկսանք, ատրճանակներով կրակ բացին մեր վրայ, ու այս ժամանակ էր որ եղբօրորդիս Ապտէլ–Քերիմ եւ իմ ամենահաւատարիմ ծառաներէս 4–5 զարնուեցան: Այս պատճառաւ էր որ ոխերիմ թշնամիներն ըլլալ երդուեցայ – այս կեավուրներուն: Ձէնքի դիմեցինք ու անոնց վրայ կրակ բացինք չորս կողմէ: Հոն ներկայացան միւթեսարըֆը, ոստիկանութեան պետը եւ ժանտարմաներ, որոնք մեզի օգնեցին: Աղաղակներ, վայնասուններ, պոռչտուքներ...: Զորս ժամ անընդհատ կրակէ ետք սուրերով, թուրերով իջանք. սուփան–ալլահ, այդքան հարստութիւն, այդքան չքեղութիւն երբեք չէինք տեսեր: Մերներ, երիտասարդներ, կիներ, մանուկներ ամէնքը մեր ոտքին տակն էին, մին կ'աղաղակէր, մին կուլար, մին հոգեվարքի մէջ, միւսը արդէն իսկ անշնչացած: Այս աչխատանքը մեզի չատ սուղ արժեց, որովհետեւ դժուարին գործ էր մի առ մի կողոպտել, խուզարկել, եւ գիշերուան մութին մէջ ղեղանի կիներ փնտռել: Բայց ամէն ինչ կատարեցինք յաջողութեամբ: Կէս գիշերը անցեր էր՝ երբ քաչուեցանք. հոս դիզել տուած էի ամէն ինչ որ կողոպտած էինք, որովհետեւ հետեւեալ օրը միւթեսարըֆի եւ փոլիս–միւտիրիի հետ միասին հաչուելով պիտի բաժնուէինք. կողոպուտին կէսը ընծի

պիտի տրուէր, ու ես ալ մաս պիտի հանէի իմ հեծեալ ծառաներուս, միւս մասը պիտի բաժնուէր միւթեսարըֆ եւ ոստիկանապետին միջեւ՝ ըստ մեր համաձայնութեան: Ծառաներէս մին ներկայացաւ, հետը բերած էր 5 կին, աղջիկներ ինծի համար, չատ գեղանի էին: Միեւնոյն ժամանակ հասան իմ հեծեալներուս երեք պետերը· ըսին թէ կեավուրները չմեռած իրենց ոսկիները կլլած էին· պէտք էր մարմինին յօշոտել դրամները հանելու համար· հաւանեցայ, եւ առտուան ձգեցինք այս գործը: Գալով կիներուն, երբ իրենց հետ առանձնացայ ու իրենց մօտեցայ, դարչելիները սատանայի պէս վրաս նետուեցան, մին մէկ ձեռքէս, երկրորդ մը միւս ձեռքէս բռնեցին, միւսները վրաս նետուեցան բռունցքի հարուածներով· անամօթները կ'ուզէին ատրճանակս հանել· բարեբախտաբար ծառաներէս մին որ դուրսը կը սպասէր, ներս մտաւ ու եղելութեան տեղեկանալով ատրճանակը պարպեց կիներէն մէկուն՝ որը վիրաւոր ցուլի մը պէս հարուած մը տուաւ ճիշդ ամորձիքներուս· նուաղեցայ ինկայ գետին: Ահմէտ ծառաս օգնութեան կանչեց մի քանիները, ու յաջողեցան առանց վիրաւորելու չորս կիները բռնել ու կապել: 15 վայրկեան վերջ բնական վիճակս ստացայ· խորհեցայ այս կիները պատժել: Վիրաւոր կինը ամէնէն քիչ պատիժը կրեց· ծառաներէս մէկուն տուի որ քանի դեռ չէ մեռած՝ վայրկենական անպատուէ զանի միւսներուն առջեւ: Այս գործողութենէն վերջ, քիչ մը ուրախանալու համար խսիր մը բերել տուի, մէջը փաթթել տուի, ոտքերը միայն դուրս ձգելով· արդէն ծիծերը կտրել տուած էի, ու ձեռքերուն մէջ տուած էի: Ծառաներէս համիտը, որ աս վերջին արարուածին հեղինակն էր, կնոջ մերկ ոտքերը ծնկան վրայ առնելով քերել սկսաւ· վիրաւորը խողտելով, սկսաւ քահ քահ ձայներ բարձրացնել ճիշդ կէս ժամ· ու խնդուքին մէջ մարեցաւ մեռաւ: Միւս չորսը կապկպուած վիճակի մէջ ես բռնաբարեցի մէկիկ մէկիկ: Բայց վերջինը կաշկանդուած ձեռքերը չկրնալ գործածելով, զբլուխովր այնքան սարսափելի հարուած մը տուաւ քթիս-բերնիս որ, արիւնը սկսաւ հոսիլ: Տակաւին չէին խելօքցած, ծառաներուս յանձնեցի որոնք անպատուելէ վերջ, թեւ թեւի կապեցին զանոնք ու դէպի դետը առաջնորդեցին: Լուսինը կէս դիշերէն վերջ ելած էր: Գետը գացին: Ծառաներէս երկուքը մէկ ափը, իսկ միւս երկուքը միւս ափը կեցան· չուաններուն ծայրերէն բռնելով գետը իջեցուցին կիները: Հակիւ թէ յատակը խորասուզուած, կը քաշէին չուանները, որով կիները ջուրին երեսը կ'ելլէին· թոյլ կու տային չուանները ու անդամ մըն ալ կը քաշէին· եւ այսպէս շարունակաբար· այս ուրախութիւնը տեւեց բաւական ժամանակ, մինչեւ որ խեղդուեցան կիները, ու չուանները քակելով ետ վերադարձանք:

Լուսաբաց էր· հրամանիս համաձայն մեհեաններուն փորերը բացուեցան· եւ իրապէս կեավուրները ոսկիներ կլլած էին: Ճաշորդ երեկոյին, զարշահոտութենէ ազատուելու համար փոսեր բանալ տուինք, հետզհետէ դէպի սպանդանոց հասնող հայերուն, ու հոն նետել տուինք դիակները: Վերջին կողոպուտ մ'ալ հոս կատարեցինք· մոռցուած ոսկի մատանիներ, օղեր, ապարանջաններ, ոսկի ակռաներ դիակներէն քաշելով:

Այս պատմութիւնս, ըսաւ, չատ չնչին-բերն է· գործողութեան սկսիլս էր որ պատմեցի:

Ես քարացած մինչ պատասխանել կը դժուարանայի, Մահմուտ պէյ նկատեց թէ չատ տժգունած եմ, ու գիտցաւ կարծես թէ պատմածին տպաւորութիւնը կը կրէի· անմիջապէս բացագանչեցի թէ ո՛չ, սխալ էր այնպէս կարծել· այլ ես մէկ քանի ամիսներէ ի վեր իրիկուան ժամերուն քիչ մը ջերմ, ու տժգունութիւն կ'ունենամ ըսի, եւ չեշտեցի թէ իր պատմութիւնը չատ հետաքրքրական էր ճիշդ մեր կարդացած ռոմաններուն պէս, ու յատկապէս իր անձին մէջ կը գտնեմ հերոս մը, որ ոչ մէկ վէպ ցայսօր չէ ներկայացուցած:

Պոյտի ելած էինք իմ պատուարժան (?) հիւրիս հետ Արատայի հարաւ-արեւելակողմը՝ հիւանդանոցի չէնքին եռեւ· մէկ քիլոմեթրը հեռու քիւրտ ցեղ մը հաստատուած էր հոն իբր արօտավայրի մէջ: Դէպի հոն կը դիմէինք· յանկարծ յիշողութիւնը պրպտելէ յետոյ ըսաւ·

– Եղելութիւն մըն ալ կը յիշեմ· այս ճամբան մեզ կ'առաջնորդէ դէպի Սաֆհա, մեր ալ կողմը ձգելով Մեծ Ձերճիլը: Ջարդերէն ազատուող կեավուրները կը հետապնդէի· աս-

գին–անոլին համբակներու կը հանդիպէինք, ու կը հաւաքէինք. օր մը անոնց թիւը հասած էր 230ի. ատոնց լճափին նայիլ պէտք էր. Սաֆֆա–Ներճիկ ճամբուն վրայ ցամքած հոր մը կայ. վոմվուչներ գործածել չուզեցինք. կնավուրները մի առ մի հորը կը նետէինք. ծերուկ պառաւ մը իմ հետեւորդներէս Սալիհին այնպէս ամուր փակեցաւ որ խեղճ Սալիհ չկրնար մէջ լնկաւ. կնիկը պրկած քահ քահ խնդաց: Ջրհորէն գինք հանել անկարելի էր. ու հոն մնաց. այս իրր օրինակ ծառայեց մեզ, – մնացեալ մասը մորթելէ կամ վիրաւորելէ վերջ ջրհոր նետելու: Եւ երբ ուրիշ չմնաց, չոր խոտերու դէզերով լեցուցինք հորը մինչեւ բերանը, ու վառեցինք: Ականջս դետնին դրի, զարհուրելի վայնասուններ... կը կարծեմ թէ դժոխքը ճիշդ հոն կը գտնուէր: Այդ դիւեր հոն մնացինք ու առաւօտուն ելանք ուրիշներ փրնտռելու:

Իմաց տրուեցաւ ընծի Խապուրի ձախ եզերքը հետապնդելու: Ամառ օր մըն էր. Ռաս–իւլ–Այնէն հեռանալով վեց ժամ արշաւելէ վերջ ծով բազմութեան մը հանդիպեցանք: Տէր Զորի միւթեսարըֆը եւ Ռաս–իւլ–Այնի պայմազամը հոն էին: Ինծի հրաման տուին որ 2000 կեավուր միասին առնէի ու իճապիճ նայէի: Ինձմէ զատ երեք աչիրաթի պետեր ու չեչէն պէյ մը միեւնոյն բաժինը ունեցան իւրաքանչիւրը՝ ինչպէս ես: Բայց մոռցայ ըսելու թէ ատոնք ամբողջովին կողոպտուած էին իրենց զրամներէն ու ապրանքներէն: Տէր Զորի միւթեսարըֆը իրենց ներում խոստացած էր, եթէ իրր փրկանք 10,000 ոսկի հանդանակութիւն մը ընելով իրեն յանձնէին ձեմալ փաշային համար: Դրամը հայթայթուած էր եւ իրապէս միւթեսարըֆը Հալէպ մեկնած էր: Նոր վերադարձած էր առանց ներում բերելու: Փեզեվենկը 10 հազար ոսկին ինքը կլլեց: Այս անգամ իրենցմէ կը պահանջէր 5000 ոսկի եւ իրենց ապրանքները: 5000 ոսկի չկար, բայց կեավուրները իրենց ապրանքները տրամադրած էին ներում ստանալու համար, ի՛նչ տխմարութիւն...:

Ահաւասիկ այս տեսակ կեավուրներն են որ մեզի յանձնուեցան: Ոչ մէկ չահ կրնայինք ակնկալել, բացի անոնց վրայի հագուստներէն, քիչ չատ զարդեղէններէն ու ոսկի ակռաներէն: Հեռացանք. մեր հետ ունենալով 2000 կեավուրները: Արդէն իրիկուն մօտ էր. վերջալոյս: Երեւմտեղբը կինեղէն գտանեցինք 500 թուով, մերկացուցինք պիրենք ու մէկդի թողուցինք: Գալով կինեղուն, ատոնք ալ նմանապէս մերկացուցինք. ոսկի ակռաները քաշեցինք անոնց բերաններէն – պէտք է ըսել թէ հիմա կատարեալ ատամնաբոյժներ եղած ենք: Մինչ մենք մեր կողոպուտը ձիերուն վրայ կը բառնայինք, անդին կիներու, մանուկներու աղաղակները օդը կը թնդացնէին: Իմացայ թէ իմ քաջերէս ոմանք այդ կիներուն հետ կը դուարճանային... ամէն տեսակ դործիքներ ունէինք, կացին, սուր եւն. եւն. եւն.: Մանուկները օդը նետել ու ճիշդ գետին ինկած պահուն գետինի վրայ ցցուած սուրի մը վրայ բերել յաջողողը սիկարէթ մը նուէր ունէր: Մէկ բոունցքի հարուածով մանուկի մը գանկը փչրողը ափերին մը կը ստանար. իսկ մանուկի մը վզէն խածնելով՝ գլուխը փրցնողը պռավօի մը կ'արժանանար: Կիները մանուկներէն աւելի հուժկու էին, մանաւանդ, հակառակ որ արեւէն, անօթութենէ ու ծարաւէ ծիւրած էին, բայց մեր քաջերու ախորժակը մեծ էր: Ամէն ինչ գինուորապէս կը գործադրուէր: Զոր օրինակ. հազրր օլ, տիզէ չէօֆ, ճշաճ ալ, unf՝ հրամանները այնպիսի ներդաշնակութեամբ կը կատարէին որ մեր քաջերու տակ գտնուող կիներն անգամ սպասհար կը հիանային: Ըմբոստացողներու ատինքները կը կտրուէին, իրենց բերանները եւ աչքին վրայ կը նետուէին. ատով հանդերձ ըմբոստացողը անպատուելէ չէր խուսափեր՝ նայնիսկ եթէ մեռնէր:

Լուսնի լոյսով եւ բացօթեայ այսպիսի հաճոյալի ժամերը պերազանցապէս հետաքրքրական են: Ծղի կիներ ալ կային, որոնց համար դայեակ պէտք էր, իմ քաջերս այս արհեստին ալ վարժ էին. սուրի հարուած մը բաւական էր, առանց որեւէ ուրիշ գործողութեան, մանուկը մօրը փորէն դուրս առնելու: Ամէն ինչ լմնալէ վերջ ողջ մնացողները պէս պէս չարչարանքներով սպաննեցինք: Գալով էրիկմարդոց՝ մեր հետ միասին առնելով, հրացաններու հարուածներու տակ վայրէն երկու ժամուան տեղ հեռացանք. ժամը 4ին հասանք բաց դաշտի մը վրայ ու հոն գետեղեցինք կարգաւ, դիւերուայ լուսնի լուսով նշան առնելու: 3 ժամ տեւեց. մեր այս նշանառութենէն այլեա

ձանձրացած՝ հրացանաձգութենէ սուրի դի-մեցինք, եւ երբ համոզուեցանք որ այլեւս սմ-բողջը մեռած էին, մեր երեք թիթեղ քարու-ղը լեցուցինք անոնց դիակներուն վրայ ու վա-ռեցինք: Հոն համբաւաւոր ընթրիք մը ըրինք· երգեցինք, պարեցինք այդ մարդկային լուսա-վառութեան բոցերուն քով՝ ժամը 9ին մօտե-ցած էր, լուսավառութիւնը հետզհետէ կը մա-րէր· լուսարացին մօտեցած էինք, ձի հեծնե-լով մեկնեցանք մենք երբ տակաւին բոցերը աղօտ լոյսեր կ'արձակէին, ու ճարպային հե-ղուկ մը արտին երեսը կը հոսէր, չորցնելով ամէն բոյս: Հեռացանք փոքորիկի մը խօլ դո-ռումին հետ, ու մարմիններու մոխիրը զանգ-ուածօրէն մեզի կը հետեւէր դէպի արեւմուտք:

Շետտատիյէ գացած էի, այդ տեղի գիւ-ղապետը իմ ծանօթներէս էր: Հոն ալ ջարդե-րուն մասնակցած եմ: Ես ընծի վստահուած-ները ամբողջն ալ կը ջարդեմ: Կեավուրներու համար խիղճ չունիմ: Ինձ ունենալը մեղք չէ՞· մեր Գուրանը ի՞նչ կ'ըսէ· դուք ինձմէ լաւ գիտէք: Շետտատիյէի գաֆիլէներուն մէջ գե-ղանի երիտասարդուհիի մը հանդիպեցայ, ու-զեցի զայն հարէմիս մէջ առնել· ինչպէս ու-րիշներ ալ առած եմ· կինը հաւանեցաւ· մէկ քանի գիշեր հետը անցուցի· բայց գիշեր մը երբ անհագիստ էի, ու յոգնած՝ անկողին ին-կայ տենդահար· կէս գիշերի մօտ չէուկ մը լսեցի սենեակիս մէջ· աչքերս դոցել ձեւացու-ցի ու մերթ ընդ մերթ բանալով կը դիտէի: Այս կեավուր աղջիկը տեսայ, նախ կարծեցի թէ գիս կը սիրէր ու չէր ուզեր գիշեր մը ա-ռանց ինծի անցընել: Բայց տեսայ որ ծունկի եկաւ· թեւերը դէպի երկինք երկնցուց աղո-թել սկսաւ: Բան մը չհասկցայ այդ ձեւակեր-պութենէն· յետոյ դէպի իս ուղղուեցաւ ա-նունս տալով ինծի մօտեցաւ· մէկ ձեռքը գըլ-խուս, ու միւս ձեռքը բարձիս տակը տարաւ, հոն ուր իմ դաշոյնս դրած էի· դարձեալ բան չհասկցայ· բայց երբ մութին մէջ դաշոյնիս չողչողիլը տեսայ, անմիջապէս անկողինէս ցատկելով վրան նետուեցայ: Գիշեր արարածը չվարանեցաւ ու հարուած մը իջեցուց ձախ ե-րեսիս վրայ· ճիշդ հոս, ուր տակաւին հետքը կայ (ցոյց տալով սպին)· ձեռքերովս գրկեցի, ու գետին գլորեցի, դաշոյնը առի ձեռքէն: Զուզեցի անմիջապէս դաշունահարել· այս գիշեր արարածի խայտնութիւնը ծանր պատի-ժի սլժանի էր: Կապեցի մէկ կողմ նետեցի, վէրքերս փաթթեցի, ու անկողին մտայ· միչտ տնօրինուելիք պատիժին վրայ խորհելով· միտքս եկաւ թէ հայերը խաչապաշտ են· գըլ-ուած էի, պիտի խաչէի զինք: Առաւօտուն կա-նուխ փայտեայ խաչ մը պատրաստեցի· կնոջ ակռաները հատիկ հատիկ ձեռքերովս փետտե-լէ վերջ, աչքերն ալ մատներովս հանեցի· ու մազերը փետտեցի: Ոտքին ու ձեռքին մաս-ները կտրեցի, ու խաչին վրայ դամեցի: Ահա այսպէս պատժեցի:

Հայերուն վրայ այլեւս հաւատարմութիւն չունենալով, հարէմիս մէջ գտնուող ամբողջ հայուհիները, ոմանք սպասուհի, թուով 17, նման, բայց աւելի նուրբ պատիժներու են-թարկեցի: Մէկուն բերանը հող լեցուցի ու խաչելով այրեցի: Երկու–երեքը թեւերնին ու քթերնին կտրելէ վերջ խազըխի վրայ նստե-ցուցի· մէկ քանին ոտքերէն կախել տալով հրաչէկ փուշերով մարմիններնին ծակոտե-ցինք· մէկ քանին ողջ ողջ թաղուելու բախտը ունեցան, ու նմանը չատ բաներ···:

Վերջին չարդերը այդքան ծանր չէին, ա-մէն ինչէ զզուեր էինք, այլեւս· ու չարչա-րանքներու չէինք ենթարկեր կեավուրները: Մանաւանդ որ մեզի ապստրուեցաւ դիակները թաղել, որպէսզի ճամբաներէն անցնող գին-ուորները չհիւանդանան: 1200 հոգինոց գաֆ-լէ մը դաշտ մը տարինք, ու քանի որ մենք մեռելաթաղներ չէինք, կեավուրներուն ըն-դարձակ փոսեր բանալ տուինք երեք օրուան մէջ· փոսերը չատ խորունկ էին· կեավուրնե-րը, որ այլեւս բան մը չունէին քացի իրենց մորթէն, այդ փոսերուն մէջ նետեցինք, ու երբ ամէնքն ալ տեղաւորուեցան, հողը վրա-նին տուինք· ու այդպէս 1200 հոգի ողջ ողջ թաղեցինք· հիմա այդ արտը այնքան պա-րարտ է, որ մէկին հազար կը քաղենք···

(Վերջ չեչէն Մահմուտ պէյի պատմա-ծին:)

ՔԻՒՐՏ ՄՍՏՕԻ ՊԱՏՄԱԾԸ

Ժանտարմայի հրամանատարը կանչեց մեր Խալիլ–չավուշը· հրաման տուաւ 5 ժանտարմա առնելու միասին, ու գիշերանց ամերիկացի տոմբորը – որ մեբելպին մէջ կը բնակէր – ձերբակալել ու գիշերը քաղաքէն հեռացնել:

ժամը 5ին մօտ չավուշը ու 5 ժանտարմաներս ձի հնծնելով մեքենէպ գացինք։ Տոքթորին սենեակը մտանք ու հոն պտանք գինք ու իր ընտանիքը– կինը ու երկու զաւակները. մին աղջիկ 8–9 տարեկան, իսկ միւսը մանչ 5–6 տարեկան։ Տոքթորը մեզ լաւ հիւրասիրեց, ու խնդրեց որ իրեն ժամանակ տանք մինչեւ առաւօտ, որպէսզի կարենար կառավարութեան հետ տեսնուիլ, ու միեւնոյն ժամանակ ճամբորդութեան համար պատրաստութիւններ տեսնել։ Ըսինք իրեն որ խիստ հրաման ունինք գինք իր ընտանեօք միասին այս գիշեր դէպի Տիգրանակերտ տանելու։ Շատ աղաչեց–պաղատեցաւ, ոտքերնիս համբուրեց. բայց մենք չուզեցինք բան մը ընել։ Վերջապէս կէս գիշերին մօտ էր երբ մեքենէին հեռացանք։ Տոքթորը իր մանչ զաւակը դրկած, իսկ կինը իր աղջկան ձեռքը բռնած, քաղաքէն հեռացանք. մենք ձիաւոր, իսկ իրենք հետիոտն. երբ արշալոյսը բացուած էր, ու արեւը ծագելու վրայ՝ Սղերդէն վեց ժամ հեռացած էինք ու հասած ժայռոտ լեռներու մէջ վայր մը, ճիշդ քարայրի մը մօտը։

Զուզելով ճամբան աւելի երկարել ու տեղն ալ յարմար ըլլալով, ձիերէն վար իջանք ու ըսինք տոքթորին որ հոն կ'ուզէինք քիչ մը դադար առնել։ Երբ մէկ քանի վայրկեան այսպէս հանպատրաստանք, մեր ընկերներէն մին առաջարկեց տոքթորին քարայրը մտնել ու հոն պտոյտ մը ընել։ Տոքթորը հաւանեցաւ ու մտաւ. մենք որ իրեն կ'ընկերանայինք, գօտինիս քակելով վրան յարձակեցանք, ու կապեցինք գինք ու դուրս հանեցինք։ Պայմանաւորուեցանք որ մեր չավուշը առաջինը ըլլալով կինը պիտի ունենար։ Հետեւաբար կնոջ վրայ յարձակեցանք ու իր կապկպուած ամուսնոյն առջեւ մերկացուցինք զինք։ Բարձր ձայնով պոռաց ու ճչեց, ինչպէս նաեւ իր երկու լացկոտները։ Չավուշը վերջապէս իր գործը տեսաւ, ուրիշ մը անցաւ տեղը, ան ալ լմնցաւ, ուրիշ մը ասոր փոխանորդեց։ Տոքթորը որ բարձրաձայն բաներ մը կ'ըսէր, եւ որպէսզի գլուխնիս չտանի, մեր ընկերներէն մին մեծ քար մը նետեց գլխուն վրայ. գլուխը կոտրելով։ Ես տեսայ որ վերջինը կը մնայի կինը ունենալու համար, գացի աղջիկը բերի, մերկացուցի ու հօրը մարմնոյն վրայ դրի, ու ես ալ վրան նետուեցայ, աղջիկը հօրը գրկին մէջ անպատուելու համար։ Աղջիկը պզտիկ էր ու քանի ես կը սաստկայնէի, այնքան աւելի կը պոռար։ Թէեւ չա՛տ չա՛տ դժուարութիւններ կրեցի, վրաս–գլուխս արիւն եղաւ, բայց չատ համով պատառ էր։ Աղջիկը մարած մեռած՝ չեմ պիտեր՝ մօրը վրայ նետուեցայ ու անոր ալ իճապին նայեցայ։ Բայց այնինչ գործս տեսայ, ընկերներս քահ–քահ մըն է փրցուցին, ըսին ընծի թէ կնիկը մեռած էր. բարկացայ կնոջմէն որ ինծի ընդունելէ առաջ մեռած էր, ասոր համար ես ալ ոտքերովս գլուխը ու մարմինը ջախջախեցի, այնպէս որ աղիքները դուրս թափեցան։ Մայր ու աղջիկ մեռած ըլլալով՝ տղան բռնեցինք ու ճիշդ ոտքերէն բռնելով՝ գետափի տեղ գործածեցինք ու իր հայրը անով ծեծեցինք։ Տղուն գլուխը հօրը գլխուն պարտուելով՝ երկու գլուխներն ալ ջախջախուեցան։ Դիակները քարայրը քաշեցինք ու հոն նետեցինք։ Տոքթորին ինկլիզ ամերիկալի կ'ըսէին։ Մեր թշնամիներն էին անոնք, եւ այդպէս սպաննեցինք։

Կեավուրներ չատ ու չատ սպաննած եմ, մազերուս համրանքին չափ։ Գուրպաններ չատ մատուցած եմ մեր մարգարէին. մեր տան կացինը ու մսի դանակը վկայ. այնքա՛ն գլուխներ ջախջախած եմ ոտքովս, որ հաշիւը չկայ։ Բերանս ալ բաւական գործ տեսած է՝ մանաւանդ կիներու համար։ Զոր օրինակ, կին մը որ հակառակ որ տակս կը դտնուէր ու ամէն ջանքերս ձախողութեան կը մատնէր, ուզելով անպատկան հպատակեցնել, ատինքը որ բերանիս մէջ առած էի, այնպէս ամուր մը խածի որ մէկ խոշոր մասը բերանս մնաց, այդքան անուշ եկաւ ընծի որ հում–հում ծամեցի ու կլլեցի. արիւնը դադրիլ տալու համար ափ մը մոխիր նետեցի կտրուած տեղը ու ես գործս շարունակեցի։ Այդ օրէն ի վեր սովորութիւն ըրի կիներու վրայ գործս լմնցնելէ վերջ ատինքնին խածնել ու կլլել։ Մինչեւ եօթը տարեկան աղջիկները իմ ձեռքէս չէին պրծիր։ Իսկ անոնք որ եօթէն վար էին ու գեղեցիկ, դանակով ճիշդ այդ տեղը – կնոջական անդամի – խորէն մէկ կտոր կը կտրէի ու կը նետէի։

Ես քիչ–չատ հայերէն ալ գիտեմ, կեավուրները երբ որ կը չարչարէինք, անոնք «տուրբ Քրիստոս», «ով Աստուածածին» ըսելով կը պոռային։ Կ'ուզէի որ Քրիստոս գար

որ անոր ալ գլուխը ջախջախէի, Աստուածածնին ալ մեւնոյնին պիտի ենթարկէի, ինչի որ հայ կինոջն ու աղջիկները ենթարկուեցան:

Երբ տակաւին պիտին չէր ժանտարմա չեզած, հրամայուեցաւ մեզի մեր հարեւան հայրենակից գիւղը կոտորել (Մուչի մօտերը)· լսաարտցին հետ մենկնանք գիւղէն. հոն կար 150 տունէ աւելի կեավուր: Երբ գիւղը հասանք ու պաշարեցինք, կեավուր մնծաւսնելը հրաւիրեցինք ներկայանալ: Անոնց ըսինք թէ յանուն կառավարութեան գիւղէն պէտք էր ելլէին, մէկ ժամէն դէպի Մարտին ու անկից Ուրֆա երթալու համար: Անոնք իրենց մեկնումի պատրաստութիւններովը թող գրաղին, մենք գիւղի նշանաւոր ընտանիքներու ամենաազնիւ երիտասարդութիւնը հրաւիրեցինք եկեղեցի, խոստանալով որ մեր բարեկամներն ըլլալով, զանոնք առնելով մեր գիւղը պիտի պահէինք զիրենք: Մեր ուզա Ալուչի Հրամանն էր այդ: Երբ երիտասարդութիւնը եկեղեցին հաւաքուեցաւ, մէջն ըլլալով քահանաները, եկեղեցին մոմերը մենք մեր ձեռքով վառեցինք, ու մինչ քահանան զարդնորուելով պատարագ կը մատուցանէր, Ալուչ աղան մեկմէ տասն հոգի առնելով խորան բարձրացաւ, երիտասարդները մեր հետ առինք վեր: Բոնեցինք երիտասարդին առաջինը ու խրանին վրայ նետեցինք. Ալուչ կացինր առնելով խաչաձեւ երկու հարուածներով գլուխը ջախջախեց· երկրորդը, երրորդը, չորրորդը նայնպէս: Հինգերորդը որ հայ աղա Մրգոյին որդին էր, 18 տարեկան կարօն, որը մեր Ալուչին ամենասիրելին էր կեավուրներուն մէջ, չնորհ մը խնդրեց մեր աղայէն. տունը երթալ եւ իր մայրն ու քոյրերը համբուրել ու զառնալու: Մեր աղան չնորհ ըրաւ, ու ես իրեն ընկերացայ մինչեւ տունը: Երբ տղուն հետ միասին եկեղեցի վերադարձանք Ալուչ աղա վերջին՝ իր 28րդ զուրպանը կտրելու զբաղած էր· վերջալոյս կարօն ալ զուրպան ըրաւ: կարգը քահանաներուն էր· ասոնք եկեղեցիին մէջ ողջ ողջ այրեցինք: 2 ժամ սահած էր, ու սկսանք կեավուրները քշել: Հասանք գետափը· հոն էրիկմարդիկը նախ եւ առաջ սուրի հարուածներով սպաննելէ վերջ գետը նետեցինք, գետը կաս կարմիր արուն կտրեցաւ: կիներուն ու մանուկներուն ամենագեղեցիկները բնտրեցինք· մեր հետ առնելու համար. իսկ մնեւնները ջարդ նետեցինք: Ճամռնամբ ըսելու թէ, երբ մեր պիտին կ'երկնինք, իմ հրեկրօրս սրտին կայր Հասօն ապագրած էր ինձի չորս–հինգ կեավուրներ առնիմ բերեն, ինչպէս նաեւ երկու հատ Ֆրայ կիներ: Ես հօթը կեավուրներ տարի Հասօյին: Հասօն կեավուր մորթել չէր պիտեր՝ կայր բլլարան համար: Հասօյին ձեռքը պռնակ մը տուի, ու կեավուրները մի առ մի առչելու նետակի· Հասօն կեավուրները մորթեց՝ մկրատն աչքերէն, ուրիշի մը կոտրձէն, ուրիշի մը բերնէն, ու այնպէս պռնակը երբ սկսաւ կը հանդիպէր Հասօն կը պարմանար թէ կեավուրները սրբան ոսկրուտ են: Հօթն ալ մորթեց ու մեր քէօր Հասօն ալ դագի եղաւ:

Շատ հարստութիւն դիզեր էի, շատ կովեր, եղներ ունէի: Բայց մա՛լ խարապօ՛: Ռուսը երբ Պիթլիս եկաւ, ամէն ինչ թողելով վխտայ: Երեք պատկներս համրան ինկան. ուրիշ քիւրտեր դիս կողոպտեցին, մեր 27 անդամ ընտանիքէն առանձին ես ազատուեցայ:

Ես թշնամի կեավուր մը ունէի, երբ առիթը ձեռքս ունեցայ բռնեցի ու դինք լաւ մը ծեծելէ վերջ, ընտանիքն ալ իմ ձեռքովս մորթելէ յետոյ ձիուս (կեավուրին ձին էր որ իրացուցի) ետեւս կապեցի ու լեռներ ձորեր պտրտցուցի:

– Ա՛լ բաւ է, բաւ, պատն քալ ես եղեր, պին պաչի կուչուես արժանի· լաւ չէ՞ որ հիմա որ ա՛լ հայ չմնաց՝ Ռուսիոյ դէմ պատերազմի երթաս· հոն վատահ եղիր թէ այս քաջագործութիւններով փաչայութեան կը հասնիս:

– Չէ՛, չէ՛· պատասխանեց, անոնք պէ՛նք ունին, չէ՛... չեմ երթար· մենք կը պատերազմինք անպէն կեավուրներուն հետ:

ՄԱՆՕԹ.– Քիւրտ Մստօ – ինչպէս իր պատմածնեբեն կ'երեւայ – Պիթլիս–Մուշի շրջանակի քիւրտերէն է· մասնակցած այդ կռոմերու հայոց բնաջնջումին: Վերջէն իրրեւ ժանտարմա շարունակած է իր չարութիւնները: Իննկիլիզ–ամերիկացւոյ ըսուած տոքթորը կ'երեւայ Սղերդէն ճամբայ հանած են Տիգրանակերտ տանելու պատրուակով: կ'երեւայ ամերիկեան միսիոնար–բժիշկ մըն էր: Թուրք կառավարութիւնը վերջէն քիւրտերն ալ տեղահան ըրաւ դէպի Ուրֆա–Միջագետք, կ'երեւայ Մստօ ալ բնաճանդուած եկեր, իննկեր է Ռաս–իւլ–Այնի կռոմերը, որմէ Նշան Մաթոսեան հաղած է այս էքստրմնելի պատմութիւնը:

ՈՒՂՂԱՐՈՒԹԻՒՆ ՄԱՀՈՒԱՆ ԴԷՄ ՄԵԾ ԿՂԶՄՆԻ ԽԱԻԱՐ ՕՐԵՐՈՒՆ

ՎԱՀԷ ՀԱՅԿ

Հասաւ ժամանակ մը՝ երբ օրերը սկսան ամէն առաւօտ աւելի սեւնալ եւ դառնալ աւելի սպառնական եւ մահաչունչ:

Վահրամ երկար մտածումներէ յետոյ որոշեց Թողուլ ամէն բան՝ ծնողք, տուն տեղ, պիւղ ու քաղաք, եւ հեռանալ: Փախչիլ բոլորովին օտարոտի վայրեր, անծանօթ լեռներ եւ ձորեր, մահուան ձեռքէն ըռնել եւ իյնալ ճամբայ, քալել գիշեր ու ցորեկ, կարճ կամ երկար ժամանակ, թերեւս օր մը կամ երկուք, շաբաթ մը, ամիս մը, ամիսներ կամ տարիներ, այսինքն այնքան ատեն որ հնար ըլլայ խուսափիլ Թուրքին վայրագ եւ արիւնլուայ կոպճէն եւ հաթալանէն:

Թուրքին գժոխային ջարդը կրկին սկսեր էր ցոյց տալ իր սրին ցամքեցնող պէմքը ամէն անկիւնի վրայ:

Պատանի Վահրամին ծերունի ծնողքը, տանջահար եւ պապղոյն, նաեւ մօտիկ ազգականներ այս փոխուտար չատ վտանգաւոր, անխուսեմ եւ տպայական կը նկատէին եւ կը ջանային արգիլել: Որովհետեւ կատարածի ապացոյցները քաղաքի եւ պիւղերու սովորական ճամբաներուն վրայ սկսած էին երեւնալ: Ամէն օր հոս հոն Թափուած հայու մարմիններ կը տեսնուէին եւ կը մնային անհետեւանք...: Մարդիկ դողով եւ ազօթքով ներսը տանքը կը քաչուէին, ծակ մը, անկիւն մը կը փնտռէին ապաստանարան մը գտնելու անձկութեամբ լեցուած:

Բայց Վահրամ, որ տակաւին ձեռքին առջեւն ու ետեւը չէր գիտեր, ուժգնօրէն կը յամառէր, փախուստ մը փորձելու անհամար վըտանգներուն համար տրուած բոլոր խրատները ականջին չէր մօտեցներ: Կարծես անոր ներսէն անծանօթ եւ տիրական ձայն մը ամէն վայրկեան կը խօսէր, «պէտք է որ ժամ առաջ հեռանաս ասկէ, աղէտը կրնայ կայծակի պէս իյնալ եւ վառել ամէն հայանուն էակ եւ հայանուն տնակ»:

Միայն իր փոքրիկ քոյրերուն, հօր, մօր ճակատագրին մեծ պատկերներն էին որ Վահրամին ուշքերը կը պղտորէին եւ մութին մէջ կորսուած լճակներ կը զարձնէին: Ատոր համար ալ պարտական եւ լուծում չէր կրնար դտնել ու կ'իյնար յուսահատ եւ չուարած:

Համաշխարհային մեծ պատերազմ կար: Երկրպտոնդն արդէն ինկեր էր կլրակներու մէջ: Հասան գոլինի արտ ինկած բոցերուն նման մուխը կը ծուխնար եւ կը տարածուէր պէպի հայկական բնակատեղները, ուր անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր հայութիւն մը ապրեր էր իր քրտինքով եւ բազուկներու չարքաշ ուշիատանքով:

Այն ինչ Թուրականին, հինգ, վեց հարիւր տարի առաջ մտնկալ Թուրքն էր մտեր Հայաստան եւ իր կեռ նաթաղանին տիրապետութիւնն էր հաստատեր գազանային անողոք արտով: Ամէն տարի յափշտակեր ու կերեր էր, հալածեր, ջարդեր, առեւանդեր եւ այդպէս ապրեր էր չարունակ:

Հայերուն բախտակից յոյները, պուլկարները, սերպերը եւ այլ ազգեր՝ դարերով Թուրքին սուրէն ու տանջանքներէն անցնելէ ետք կրցեր էին գերմարդկային ճիգով ազատագրուիլ եւ անկախ տնակ մը ունենալ... վերջապէս...

Տնակ մըն ալ տառապած հայուն համար ծրագրեր՝ եւ սուտ կամ իրաւ խոստումներ տուեր էին աշխարհի մեծ դատաւորները: Ա-

ժըմ աչխարհամալտ կար, չատ պրաղած էին ամէնքն ալ, կազմակերպուած էին ծունգի բերելու համար յափշտակիչ գերմանն ու ոճրագործ թուրքը եւ արդարութիւնն հաստատելու աչխարհի վրայ:

Փոթորկալից այդ վիճակը լաւագոյն առիթը բերաւ թուրքին, որ սուլթաններու հայկեր ընթացքին հետեւելով հաւատարմօրէն փորձէր միանգամընդմիչտ թաղել հայկական հարցը, կոտորելով եւ բնաջնջելով հայ տարրը աչխարհի երեսէն...:

Ահա այս ցնցիչ պատկերին առջեւ կը գլտնուէր հայը: Թուրք խուժանը կը պատրաստուէր իր դանակը սրելով:

Մուխը արդէն պատեր էր ամէն կողմ եւ ընդհանուր կոտորածի հոտը կը տարածուէր բոլոր հայարնակ քաղաքներէն սկսեալ ամենայետին վիւղերուն մէջ:

Հայը անձանօթ մը, օտարական մը չէր այդ երեւոյթներուն առջեւ, անցեալին տեսած էր թուրքին զարհուրելի կոտորածները. վերապրողներ պահած էին անոնց լեղի յիչատակները իրենց մէջ: Պատմութեան էջերը քրքրելու պէտք չունէի: Ապրող սերունդը կրնար դիւրութեամբ յիչել՝ օրինակի համար՝ քսան տարի առաջուան, 95ի համիտեան կոտորածները, ուր նահատակուած էին աւելի քան 300 հազար անմեղ եւ անպաչտպան հայեր, կիներ, տղաքներ, ծերունիներ եւ աչխատաւոր երիտասարդներ: Ամէնքն ալ հայկական վեց բնագաւառներէն; որպէսզի հայութեան թիւը պակսէր եւ թուրքին ղէմ մեծամասնութիւն կազմելու հնարաւորութիւնը չըլլար որեւէ նահանգի կամ գաւառակի մէջ:

Նոյն նպատակով ալ 1909ին Կիլիկիոյ խաղաղատէր հայութիւնը երիտասարդ, «արդարատէր» եւ «եղբայրական» թուրքերու դանակէն անցած էր՝ 30,000 զոհերու մեծ բազմութիւն մը աւելցնելով սուգերու անհամար էջերուն վրայ:

Անոնք հէքեաթներ չէին այլ ապրուած, աղաղակող իրականութիւններ, ամէն հայու կուրծքին վրայ տաղուած...

Հիմակ, հայարնակ գաւառներու եւ քաղաքներու հայութեան ծանօթ եւ անծանօթ առաջնորդները տարուած էին բանտ... «միայն քանի մը օրուան համար»: Անոնք չարաթներէ ի վեր զազանային խոչտանգումներու տակ կը տանջուէին... 18էն 45 տարեկանները առնուած էին իբրեւ զինուոր հայրենիքի ծառայութեան անունով... որպէսզի յետոյ երկարատեւ պէրեզմաններ միայն փորէին իրենց համար:

Տունը մնացած էր մանուկներու, աղջիկներու, կիներու եւ անկար ծերունիներու անտիրական եւ դողահար զանգուած մը, որ ամէն ժամ աղօթքով եւ ծոմապահութեամբ վերի կապոյտին կը նայէր փրկարար վաղուան մը պալուստը պաղատելով:

Եւ այդ «վաղը» չէր գար, չէր երեւնար:

Ի՛նչ զարհուրելի ապասուք եւ ի՛նչ դժոխային տանջանք...

Մահուան ուրուականը ամէն վայրկեան այլեւս հոն էր եւ բնակութիւնն հաստատեր էր ամէն հայ անունով նչանագրուած տնակներու եւ տնտիկ հոգիներու քով: Այո, մահը անոնց հետ կը նստէր, կը կայնէր պիչեր ու ցորեկ եւ չարունակ իր անմիս ոսկորներուն կմախքը կը չարժէր պերեզմանային սեւ սեւ ժպիտ մը երեսին քաչած:

Յաւարումի այս փոթորկապատ օրերուն էր, որ Վահրամ որոչեց փախչիլ, գիչերանոց իյնալ դուրս եւ բռնել մահուան ճանապարհը, երբ ծերունի հայրն ու մայրը, քոյրիկները կուլային, կը պաղատէին որ իրենց քով մնար, տանը յոյսն ու ապաւէնը ըլլար:

Բայց յետադարձ չկար այլեւս: Երկու տարեկից ընկերներ ալ միացեր էին Վահրամին եւ գաղտնի պատրաստութիւններ կը ծրագրէին:

Անոնցմէ մին Յարութիւնի ծանօթ ուսուցչապետին կրտսերագոյն զաւակն էր, որ դառն չուարքի մատնուած՝ չէր կրնար ելից ճանապարհ մը գտնել:

Շաբաթներէ ի վեր իր հայրը հարիւրաւոր մտաւորականներու, եկեղեցականներու եւ առեւտրականներու հետ բանտ տարուած էր եւ ամէնօրեայ չարչարանքներու կ'ենթարկուէր, որպէսզի խոստովանէր թէ յեղափոխականն ի՞նչ ծրագիրներ մշակած էր եւ ո՞ւր ամբարուած էին զոյութիւն չունեցող պատերազմական մթերքը, որո՞նք էին իր ընկերները... եւայլն:

Այս ուսուցչապետը մեծանուն ղէմք մըն էր մանաւանդ թրքական կառավարութեան չրջանակներուն մէջ, քալ լեզուապետ եւ հա-

ստարիմ ծառայութիւնները ըրած էր երկրին:

Իրմէն հետո տարուած էր նաեւ գաւառի պըրակնութեան վարպետներէն մին, որ միայն աւելի քան կէս դար դաստիարակած էր սեւրունդներ: Առաջնորդ եւ քահանաներ նմանապէս նոյն դիտանին մէջ էին...

ԱՑՑ ՄԸ ԲԱՆՏԻՆ

Վահրամին ընկերը Տիրան, որ իր բանտարկուած հօրը ճաշ տանելու արտօնութիւնն առած էր թուրք հոճայի մը միջամտութեամբ, խորհեցաւ հայրը տեսնել եւ իր փախուստի մասին անոր կարծիքը ստանալ գաղտնաբար:

Վահրամ եւ Տիրան կէսօրուան մը մօտ, համեստուկ ճաշի մը ծրարը առած դողով եւ ահով ուղղուեցան դէպի բանտ, որուն մէջ աղտեղութիւնն ու գարշահոտութիւնը կը տիրէին եւ անհնարին էր որ մարդկային արարած մը յարենար մնալ հոն երկար:

Բանտապահը մօտեցաւ տղոց, հացին ծրարը բացաւ եւ քննութենէ անցուց զէնքի եւ վառելանիւթի հետքեր փնտռեց, խոշոր կտոր մը պանիր եւ հաց ինք վերցուց եւ նախատական խօսքերով արտօնեց որ ներս տանին:

Տղաքն յառաջացան քայլ առ քայլ չուրջերնին նայելով վախով համակուած:

Բանտապահը ուսուցչապետին անունը պոռաց.

– Թենեքեճի օղլի Նիկողո՛ս...

Մերունին յառաջ եկաւ կորաքամակ, բոլորովին այլանդակուած երեւոյթով եւ տանջահար:

Տիրան բացուած ծրարն յանձնեց իր հօրը, որուն մօտն էր նաեւ Թլկատինցին, մեծ պրողը, բանտի տաժանքներուն տակ կմախացած...

Ճրագի լեզուակ մը կուլար բանտի խաւարին մէջ:

Այցելուները բառ մը խօսելու արտօնուած չէին, բայց Տիրան ժխորէն եւ մուքէն օգտուելով մանրերորդ մը միայն հօրը հարցուց.

– Հայրի՛կ, Վահրամին հետ ծրագրած ենք փախչիլ, հեռանալ, լեռներն իյնալ... փրկութեան տեղ մը...

Մերունի ուսուցչապետը աչքերը հազիւ կրցաւ լայնօրէն բանալ եւ մեռելի մը նման խօսիլ.

– Ա՜խ ինչ էք, եթէ Գեսբրէկ (*) երթաք... կը մորթեն ձեզ հասու մը նման: Տուն գացէք եւ դուրս մի ելլաք մինչեւ որ ղինուորական տարիքը գաք եւ միանաք թրքական բանակին, հոն է ձեր փրկութիւնը այժմ... տեսնենք յետոյ ինչ կ'ըլլայ...

Կրակներու հնոցէն դուրս ելլելու նման երկուքն ալ չտապեցին դուրս լայն չունչ մը առած:

Տիրան դարձաւ իր ընկերոջը.

– Ես չեմ կրնար ընկերանալ ձեզի, մեր տունը թագստոց մը կը չինեմ մառանին մէջ եւ հոն կ'ապաստանիմ, մինչեւ որ վտանգը անցնի:

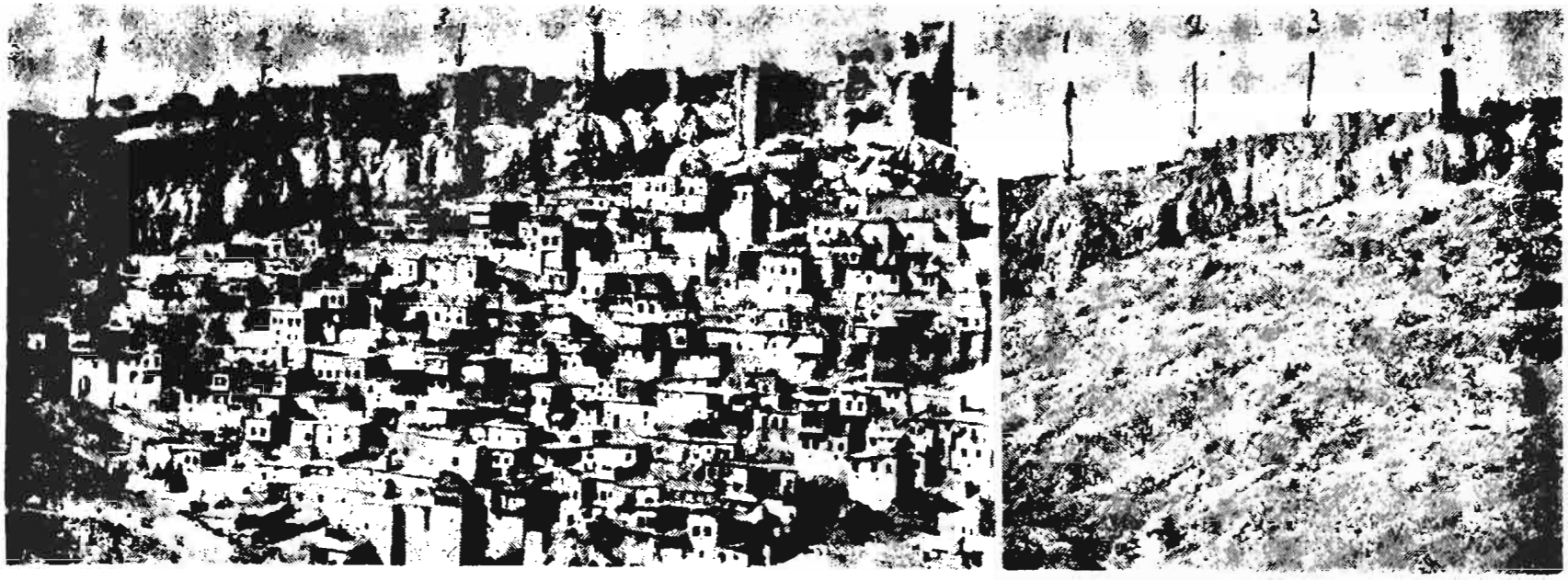
Վահրամ պնդեց եւ չանաց համոզել իր ընկերը, ծանր վտանգներուն նշանները համրեց մանաւանդ այր մարդոց համար... Տակաւին կանանց, մանուկներու եւ ծերունիներու հանդէպ վտանգ եւ սպառնալիք ցոյց տրուած չէին, զանգուածային տարագրութեան խօսք չկար...

Տիրան իր հօր խօսքերուն հաւատարիմ մնաց եւ մերժեց մեղմութեամբ. նոյնիսկ չանաց համոզել որ Վահրամն ալ ետ մնայ փախուստի ծրագրէն, որովհետեւ իր մօր ըսածին նման չափազանց վտանգալից կացութիւն մը կար եւ հայ անունը կրող անհատի մը ըսպանութիւնը ճանճի մը սպանութենէն աւելի սովորական բան մը դարձեր էր: Գիւղէ գիւղ երկարող ճամբաներուն վրայ հայու դիակներ չատ տեսնուած էին, ո՛չ ոք ուշադրութիւն կը դարձնէր, ոստիկանութիւնն ալ ստուգելէ ետք թէ «կեաւուր» մըն է ինկողը, ոտքովը կը հարուածէր եւ կ'անցնէր՝ հայհոյութեանց թըրքական մթերքը քակելով:

ՏԵՍԱՐԱՆ ՄԸ ՍԵՓ ՍԵՒ

Երկու ընկերները լուռ ու մունջ չարունակեցին իրենց ճամբան: Շուկայի հրապարակին երբ մօտեցան, արտակարգ բազմութիւն մը նշմարեցին: Վախով համակուած խառնեցան ամբոխին: Երեք զինուորներ, աչքերնին եւ ձեռքերնին կապուած՝ կեցուցեր էին տեղւոյն կառավարութեան շէնքի պատին

(*) Գեսիրէկ – եաբրեդի մօտակայ գիւղ մը:

Այս պերճախօս նկարը առած ենք ամերիկեան «Տիը Քելիֆոռնիա Քուրիըր»ի 1958 Հոկտ. 23ի թիւէն:

Հոյակա՛սլ, անժխտելի՛, անհերքելի՛ վկայութիւն մը՝ քրմական «շինարարութեան» ու «հաղաքակրթութեան»:

Ամերիկեան թերթը կը շեշտէ.— *«Առաջ եւ ետքը»*.— Այս երկու նկարներուն տրամաբիր հակադրութիւնը կը պատմէ Խարբերդի ողբերգական պատմութիւնը: Ձախին կը տեսնուի Խարբերդի մէկ մասը այնպէս՝ ինչպէս որ էր 1915ի ջարդերէն ու թալանէն առաջ: Աջին կը տեսնուի նոյն վայրը, Խարբերդի նոյն հաղաքամասը՝ լուսանկարուած 1953ին: Պատկերներուն վրայի թիւերն ու նետերը ցոյց կու տան նոյն կէտերը, որոնք կը համապատասխանեն հաղաքի հին թերդի աւերակներուն:

«Թո՛ւրքը անցաւ անկէ»...

«Տիը Քելիֆոռնիա Քուրիըր»ի մէջ այս լուսանկարները հրատարակող ամերիկացի ծանօթ լրագրող Ռիչ Քլիքհորը, որ լայնօրէն կ'անդրադառնայ Վահէ Հայկի խմբագրած «Խարբերդ եւ իր Ոսկեզէն Դաշտը» մեծ հատորին, ի միջի այլոց կ'ըսէ.— «Հարփութ (Խարբերդ) կրթութեան ու մշակոյթի մեծ կեդրոն մըն էր... Անիկա արտադրեց բազմաթիւ նշանաւոր գրողներ, բանաստեղծներ, ուսուցիչներ եւ Հայց. Առաքելական Եկեղեցւոյ մէկ կաթողիկոս: Անիկա հայկական հնագոյն հաղաքներէն մին էր, 3000 տարուան հնութիւն ունենալով:

«Շուրջ 15,000էն 18,000 հայեր եւ գրեթէ նոյնքան ալ թուրքեր կ'ապրէին հաղաքին մէջ՝ երբ ջարդերը սկսան: ...Հայերուն 95 առ հարիւրը սպանուեցան...»:

Խարբերդը բացառութիւն չէ անշուշտ. ամբողջ «արեւելեան Անատոլուն» այսօր նոյն պատկերը կը պարզէ: Հայերէն ետք... աւե՛ր ու ամայութիւն: Ձկայ հայուն շինարար ձեռքը, եւ ոչ միայն նոր բան չէ շինուած, այլեւ հայոց շինածները հիմնովին ջանդուած են՝ ինչպէս Խարբերդի մէջ:

առջեւ : Ոտիկաններով չրջապատուած բարձր տեղանի մը վրայ կանգներ էր պաշտօնեայ մը եւ բան մը կը կարդար բարձր ձայնով :

Հայ տղաք բոլորովին անծանօթ էին եւ նոր տեսարան մըն էր այս իրենց համար : Հոն խոնուած թուրքերու խօսակցութիւններէն իմացան որ բանակէն փախած հայ զինուորներ են եղեր ասոնք : Բռնուած են իրենց տուներուն մէջ : Ոտիկաններ պանդխտութենէ յետոյ վառած են նաեւ անոնց տուները, քար քարի վրայ չեն ձգած, կողոպտած ու թալանած անոնց տուները, ծերունիները, կիները եւ պզտիկները փողոց նետած :

Ցունվարի թաց եւ ցուրտ օրերէն մէկն էր : Ձիւնը ձիւնով ծածկուած :

Հայ տղաքը վերին աստիճանի հետաքրքրուած՝ պլուխնին ծռած մտիկ ըրին :

Կարդացուածը պատերազմական տեսանէն տրուած հրամանագիր մըն էր : Կը յիշէր Ֆարբերդի Սուրսուրի պիւղէն երեք հայ երիտասարդներու անունները : Անոնք ուրիշներու հետ առնուած էին Թրքական բանակին մէջ եւ վերջն ալ «ապերախտօրէն» փախուստ տուած էին : Ահաւասիկ յայտնի «դաւաճանութիւն» մըն էր հայրենիքին դէմ, ուստի «պատերազմական բարձր օրէնքը դատապարտեր էր զանոնք մահուան», «հրացանազարկ» ըլլալու անդառնալի վճիռով...

Ընթերցումը հազիւ աւարտած յանցապարտները չրջապատող Թրքական ջոկատ մը, տրուած հրամանին վրայ, նիզակաւոր հրացանները բարձրացնելով պոռալ սկսաւ երեք անգամ...

– «Փատիշահըմ չոք եաշա՛սա՛...» (Շատ ապրի Թագաւորս) :

Ապա խումբ մը զինուորներ, հրացաններն ամբաստանեալ «դաւաճաններուն» ուղղելով նշանառու դիրք բռնեցին, հրամանատար մը պոռաց.

– Ի՞նչ ըսելիք ունիք՝ անհաւատ, անիծեալ դաւաճաններ...

Հայ երիտասարդներէն մին աչքերը գոց, ձեռքերը եռեւ կապուած, պոռաց.

– Մենք դաւաճաններ չենք, կամաւոր գրուեցանք Թուրքիոյ մեր հայրենիքին ծառայելու համար... փախչողը Թո՛ւրք զինուոր մըն էր, մեծահարուստ դիւղապետի մը տղան : Մենք ամէն ուրբաթ օրուան նման հրամանով տուն եկանք, յանկարծ առաւօտ կրկին բանակ վերադառնալու համար... սակայն հազիւ պիւղ հասած էինք... ոստիկաններ մեր տուները եկան եւ մեր ձեռքէն արտօնագիրները առին, պատուեցին եւ նետեցին եւ ըսին՝ «դուք բանակէն փախած դաւաճաններ էք», «մխլէթ խայինի»... Ապա ձեռքերնիս կապելով տարին Մկիրչի րանտը եւ հոն չարաչարներով չարչարելէ ետք բերին հոս...

– Լո՛, ատախօս չուն, պոռաց նոյն հրամանատարը եւ նշան տուաւ որ դէնքերն արձակեն : 12 վաշխուչներ անմիջապէս արձակուելիան եւ ծակեցին անմեղ երիտասարդներուն կուրծքերը... Անոնք զգեստի կտորի մը նման դողդողացին եւ վար իննան անշնչացած...

– Արժանի՛ են, մրթմրթացին չատեր : Ուրիշ աւելի ծերունիներ գլուխնին չարժեցին եւ անցան առանց խօսքի եւ չչուկի :

Նահատակներուն մայրերն ու կիները դառն աղաղակներով մօտեցան եւ դիակներուն փարելով թափեցին աղի աղի արցունքներ : Ոտիկաններ վրայ հասան, կոպիտ հայհոյութիւններով մէկ կողմ քաշեցին կիները եւ անչնչացած մարմինները չան դիակներու նման նետեցին կառքին վրայ եւ հրամայեցին որ բազմութիւնը մեկնի...

Վահրամ եւ Տիրան այս պատկերն ալ տեսան : Երկուքին մէջն ալ խորունկ մտածումներ կը փոթորկէին սաստկութեամբ :

Վահրամ աւելի կը հաստատուէր իր փախուստի ծրագրին վրայ, իսկ Տիրան հօրը խըրատին աւելի կը փարէր եւ կը նախընտրէր տուն մնալ : Թաքստոցի մը յանձնուիլ աւելի ապահով կը գտնէր...

Երկուքն ալ ելան քաղաք, Ֆարբերդ, հաղիւ քանի մը խօսք փոխանակելու սրտով եւ բաժնուեցան կէս մեռելներու նման :

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՋՕՐԱՀԱՒԱՔ

Համաչխարհային պատերազմը պայթելէ չորքներ առաջ արդէն ընդհ. զօրակոչը հրատարակուած էր անխտիր թուրք կամ քրիստոնեայ հասարակութեան համար :

Ագճանապրութիւնները սկսած էին, ամէն պիւղի եւ քաղաքի մէջ գունդ առ գունդ 18 տարեկանէն 45 կը պիմէին պատկանեալ իշխա-

նութեան, անուն եւ տարիք ճշդելէ եւ արձանագրուելէ յետոյ քանի մը օրուան պայմանաժամով կը ղրկուէին տուն, առաջին տըրուած հրաւէրին պատասխանելու եւ մտնելու կայսերական բանակ: Տարեց եկեղեցականներէ եւ ուսուցիչներէ զատ ամէն չափահաս կամ երիտասարդ կը պատրաստուէր մտնելու հայրենիքի ծառայութեան: Բժշկական թեթեւ քննութիւն մը հարկաւոր էր եւ բացառիկ մալդիկ միայն ծանր ֆիզիքական պատճառներով կը ղրկուէին տուն:

Քրիստոնեաներու զինուորագրութիւնը հաստատուած էր 1908ի օսմ. սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ: Քանի որ հաւասարութեա՞ն եւ եղբայրութեա՞ն երկիր մը կը դառնար Թուրքիան եւ սուլթաններու միապետութիւնը խորտակուեր էր: Քրիստոնեաներն ալ սահմանադրութեան անունով պահանջեցին օսմ. խորհրդարանէն, որ զինուորական ծառայութեամբ եւս իրենց հաւասարութիւնը եւ հաւատարմութիւնը հաստատեն՝ մտնելով օսմանեան բանակին մէջ:

Տարիներով չարունակուեցաւ սահմանադրութեան հռչակումէն վեց տարի յետոյ 1914ի ամրան չատ աւելի հսկայ ծաւալ ստացաւ. տարուէ տարի տարիքի հասնող երիտասարդներէն զատ կանչեցին նաեւ 45ի եւ աւելի հասնողներն ալ:

Պատճառը պարզ էր:

Ընդհ. պատերազմ կար, թէեւ Թուրքիան նախապէս հեռու կամ չեզոք մնալ կը ձեւացնէր, սակայն աչխարհ կը տեսնէր որ սուլթանը եւ յետոյ ժէօն–Թիւրքերը արդէն տարիներէ ի վեր սիրաբանութեան մէջ էին գերմանի վիլհելմին հետ եւ անոր ձեռքին մէջ դարձեր էին կակուղ կաւէ արձաններ, կարող էին ստանալ ամէն ձեւ...

Այսպէս քիչ ժամանակէն հայ ժողովուրդի այր մարդիկ տարուեցան բանակ: Մտաւոր ականներ եւս անխտիր առնուեցան անոնց եւ տեւէն:

ԹԱՒԱՆԻ ՍԿԶԲՆԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆ

Տնտեսական հարցը յայտնապէս ճնշեց Թուրքիոյ զանձը:

Հայերու նիւթական հարստութիւնը ձեռք ձգելու համար «զինուորութեան վոխաբէն», «պէտէլը էսկէրի» օրէնք մը յայտարարեցին: Հայերու եւ այլ քրիստոնեայ տարրերու համար էր այս: Անոնք որ կրնային քառասուն եւ չորս օսմ. ոսկի դրամ տալ, կրնային բանակէն տուն վերադառնալ եւ զինուորութենէ ազատիլ:

Բազմաթիւ հայեր, մասնաւորապէս չափահասութեան հասնող անհատներ համրեցին 44 ոսկին եւ տուն եկան: Մայրեր, կիներ իրենց զարդեղէնները ծախեցին զաւակի եւ ամուսնի փրկութեան գինը վճարելու համար իրրեւ թէ:

Երկար չտեւեց սակայն այս ազատութիւնը, կոչը կրկնուեցաւ եւ չատեր, եթէ կրնային կրկին վճարեցին, քանի որ կացութիւնը ա՛լ աւելի կը ծանրանար եւ սպառնալիքը կը հասնէր զանգուածային կոտորածի:

Զանազան ճնշումներով քրիստոնեայ, մասնաւորապէս հայ հասարակութեան հարստութիւնը քաչել յաջողեցան: Տակաւին աւելիին պէտք ունէին: Զեռք առին հայ եւ ասորի, յոյն կամ հրեայ վաճառատուները եւ վերցուցին ինչ որ կար, ինչ որ կրնային վերցնել, թալանել եւ տիրանալ:

Ո՛չ ոք կրնար ձայն բարձրացնել: Առանց պատուհանի դնտան մը դարձեր էր ամբողջ Թուրքիան, ո՛չ ոք կը լսէր, ո՛չ ոք կը տեսնէր: Արտաքին աչխարհ չկար, չքացեր էր:

Եւ եթէ մէկը փոքրիկ առարկութիւն մը ընէր, թէ այս վերցուած առարկաները բանակի կամ պատերազմի հետ կապ չունէին.

– Ինչպէ՞ր կեավուր... պետութեան վրայ վստահութիւն չունի՞ս... Աղօթք ըրէք որ փաթիչահը ձեր պլուխը ձեր ուսերուն վրայ թողուցեր է...

Սարսափը կը տիրապետէր...

– Քա՛ւ լիցի, տէր իմ, «խոթախ–ֆեր–ուլլա». Աստուած փաթիչահին արեւը պահէ, երկար կեանք տայ, սուրը կտրուկ ընէ... տարէք ինչ որ կ՝ուզէք...

Այլեւս ամէն բան եթէ չէր տարուեր, կը ձլուէր յաջորդ այցելութեան...

Կողոպտիչները սակայն արդար էին... Թուղթ մըն ալ կու տային ապրանքներուն տիրոջը, ըսելով որ պատերազմէն վերջ պետութիւնը սիրով պիտի վճարէ ատոնց փոխարժէքը տոկոսով միասին...

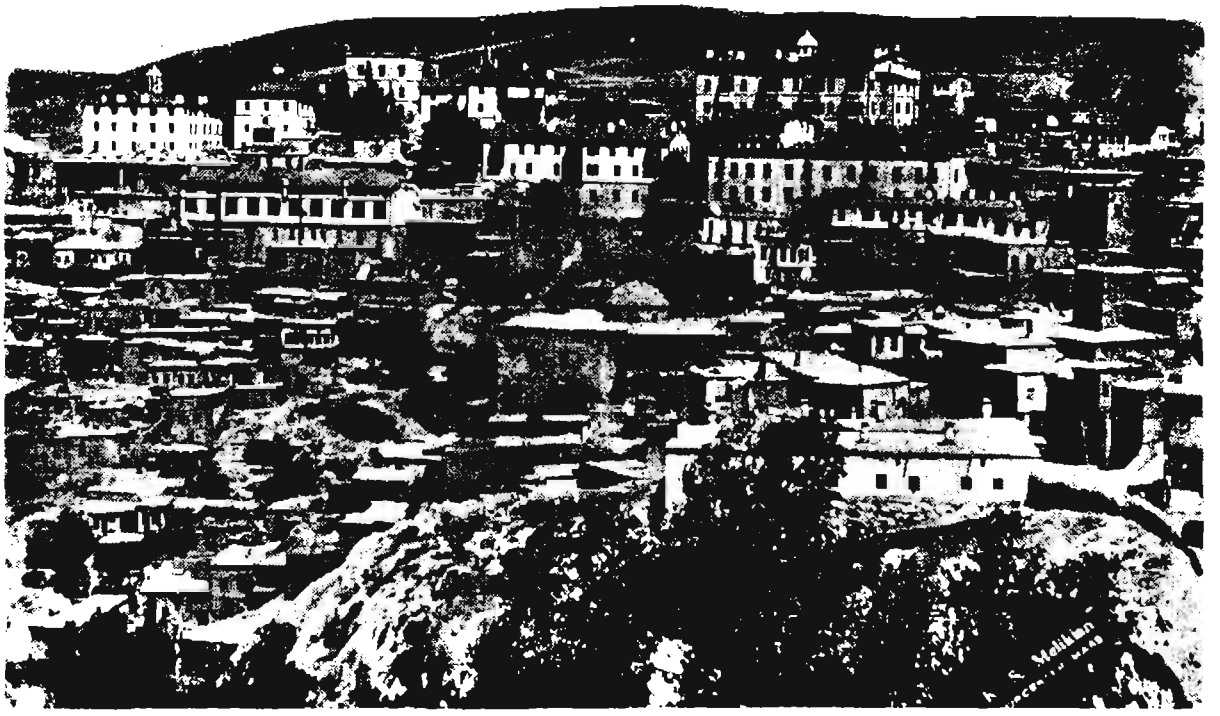
Տուղն ալ, առնողն ալ չատ լաւ կը հասկնային այդ թուղթին արժէքը...

Գիւղերու մէջ պրաւուեցան բոլոր անասունները որ տանիլ բերելու համար էին, ձիեր, էշեր, ջորիներ, կառքի նմանող բաներ, նոյնիսկ կովեր եւ եզներ: Այսպէս ծանրօրէն վտանգեցին երկրագործական աշխատանքները եւ քրիստոնեայ հասարակութեան խորհիլ տուին թէ այլեւս գալ տարուան բերքը հասունցնելու կոչումէ չէր մնար գիւղացի հայուն քով. անխմանալի ճակատագիր մը գրուած էր եւ հետզհետէ տեսանելի կը դառնար...:

է հաւաքուին եւ յանձնուին կառավարութեան, այլապէս մահուան պատիժ պիտի տրուի բոլոր պատասխանատուներուն և զէնք պահողներուն:

Հայ տուներն իրար անցան, չունէին բան մը որ յանձնէին կառավարութեան: Շատեր խոհանոցի դանակներն անգամ տարին, բայց կատաղած պաշտօնեաները պոռացին.

— Ի՞նչ, մե՞զ կը խաբէք, գացէք ձեր միութիւններուն, կուսակցական լիտըրներուն խօսեցէք, որ պահուած պոմպաններուն եւ քընդանօթներուն տեղը ըսեն եւ հոս բերեն, եթէ

Խարբերդի Եփրատ Գոլէճի քաղը: Մէջտեղը՝ Ս. Յակոբ եկեղեցին: Այս քաղը իր գեղեցիկ շէնքերով տմբողջ Տարուսանդ եղած է:

ԶԷՆՔԵՐՈՒ ՀԱՒԱՔՈՒՄ

Այս չարժումը այլեւս կասկած չթողուց, թէ ծանր ղէպքերու նախօրեակին մէջ կը դըտնուէր տմբողջ հայութիւնը:

Մունետիկները սկսան կանչել փողոցէ փողոց ազդարարելով, որ հայ տուներու մէջ պահուած բոլոր զէնքերը հին կամ նոր, պոմպաններ, սպանութեան բոլոր գործիքները պէտք ոչ ամէնքդ ալ կտոր կտոր կ'ըլլաք եւ գազաններուն կեր կը դառնաք...

Ղրեր եւ լացեր բարձրացան ամենուրեք:

Բանտերուն մէջ լեցուած ամէն կարգի պատկանող հայեր ենթարկուեցան զարհուրելի խոշտանգումներու, — մահացու ծեծ, ատքերու գամ, ակռաներու խորտակում, մորթազերծութիւն եւ այլեւս պրելը անկարելի ե-

ղոլ տանջանքներ բանտին պատերը ցնցեցին օրերով եւ ամիսներով: Եւ որպէսզի այս ազդակները ներսի պատերուն մէջ մնան եւ դուրսի օտար հիւպատոսներու ականջը չհասնին, բանտերուն չուրջ դինուորական խողովակաւոր նետպահումքեր բերին, որ խլացուցիչ եղանակներով ամէն բան խափանեն:

Ապա բանտերուն մէջ տանջանքները այնքան պայծանային դարձան, որ շատ մը հայ լուսանիքներ ստիպուեցան Թուրքերէն դէնք դնել եւ կառավարութեան տալ, որպէսզի իրենց հօր, ամուսնոյն կամ եղբօր կրած տանջանքները քիչ մը մեղմանային...

Անօգուտ սակայն, որովհետեւ, կը պոռային պաշտօնեաները ամենաստորին հայհոյանքներով.

– Հա՛... մինչեւ հիմա կը պահէիք եւ նոր հրապարակ կը հանէք, խայտառակ, խնդիր, ալէշք կեավուրներ:

Տուներու մէջ նոյնիսկ դանակ, ուրագ կամ կացին չմնաց, բայց դէնքերու պահանջը խոչտանգումներով կը շարունակուէր...

Լացով եւ ցաւով սպառած կիներ եւ աղջիկներ սկսան նոր չարժումի մը:

Սկսան հիւսել գուլպաներ, բաճկոններ, ներքին հագուստեղէններ՝ օսմանեան զինուորներուն համար: Հրահանգը տարածուեցաւ ամէն դի: Կանայք իրենց բերանէն կորեցին, իրենց փոքրիկները հոգալէ առաջ զինուորներուն համար հիւսեցին եւ կարեցին, հարիւր հազարաւոր բուրդէ գուլպաներ հասցուցին Թուրք բանակին:

Բայց ո՛վ կը տեսնէր այս եւ ո՛վ բարի խօսք մը կը բերէր:

Այս աշխատանքին միացուցին նաեւ հիւանդանոցի պիտոյքներ պատրաստելու գործը: Որովհետեւ միայն մէկ ամերիկեան հիւանդանոց կար Մարբերդի մէջ եւ ան ալ սահմանափակ թիւով սենեակներ ունէր:

Ընդարձակ ախոռներ, չտեմարաններ, անբնակելի չէնքեր վերածուած էին հիւանդանոցի... անկողիններ չկային, չոր խոտի դէզեր չարուած էին իրարու քով, որպէսզի վիրաւորուած զինուորներուն մահիճ ըլլային:

Հայ կանայք անկողինի, բարձի, վերմակի պատրաստութիւններու նուիրուեցան, իրենց տուներուներ տանելով չինեցին, կարեցին եւ իրենք չալկելով տարին կառավարութեան, հաւատարմութեան սլտաբուխ ապացոյց մըն ալ տալու Ջարդարար Թուրքին... բայց ոչ ոք աչքի կ'առնէր...

Վահրամ սրտի կսկիծով կը տեսնէր ասոնք, անտանելի կը դտնէր կացութիւնը եւ մանաւանդ չատ սպառնական:

Պէտք էր հեռանար... ուրիշ փրկութիւն չկար... սրովհետեւ իր զինուորական տարիքն ալ կը հասնէր կամ չատ հաւանաբար անկէ ալ առաջ կոչնակը կ'իյնար ամբողջ հայութեան գլխուն:

ԴԻՐԶԱԻՈՐԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ

Նորակոչիր հայ զինուորներու, մասնաւորապէս պարզուկական եւ ուսեալ երիտասարդներու ձեռքէն դէնքերն առնուեցան: Անոնց ամէնքն ալ խառնեցին պարզուկական բանակին, «ամելէ թապուրի» եւ տարուեցան ամայի լեռներն ու ձորերը ճամբաներ չինելու համար:

Զարչարապին աչխատանքներու ենթարկեցին՝ հադիւ կտոր մը հաց եւ գաւաթ մը ջուր մատակարարելով: Հարիւրաւոր, հազարաւորներ, ամէնքն ալ քրիստոնեայ, հայ, յոյն, ասորի, ենթարկուեցան անտանելի կեանքի մը: Կորովի եւ յանդուգն երիտասարդ մը ճարահատ, հոլին բերանը առնելով գիչերանց հասաւ իր տունը, կնոջ եւ զաւակներուն մօտ, պէք վայրկեան մը անոնց հետ խօսելու անձկութեամբ տանջահար:

Շչուկը տարածուեցաւ թաղին մէջ չատ զաղտնի կերպով: Հայեր իրար անցան դողահար:

Վահրամին ուսուցիչն էր եկողը: Անձկութեամբ լեցուած էր տղեկը, խնդրեց իր մօրմէն որ երթար եւ խօսէր անոր որ գիչեր մը, քանի մը վայրկեանի տեսութիւն մը ունենային:

Կարգադրուեցաւ:

Ուսուցիչը արցունքոտ աչքերով պատմեց զարհուրելի բաներ, որոնք նոր յայտնութիւններ եղան ու Վահրամին եւ անոր ծնողքին մէջ աւելի հաստատեցին այն մտածումը, թէ փախչիլը կրնար փրկարար դեր մը կատարել... Միայն հետեւանքը անխուսափելի մահ էր նորահաս տղու մը համար մանաւանդ, որուն անունը հայ էր...

Այն չարաթներուն տակաւին ընդհանուր տարտպրութեան խօսք լսուած չէր, մարդիկ

կը մտածէին միայն պատանիներու եւ երիտասարդներու փրկութեան վրայ...

Ուսուցիչը բացայայտ խօսեցաւ Վահրամին եւ չեչտեց, թէ ո՛չ մէկ հայ զինուոր ողջ պիտի դառնայ տուն...

– Մենք ճամբաներ չենք չիներ հոն, այլ խրամներ կը բանանք, այսինքն երկար գերեզմանի փոսեր՝ անոնց մէջ թաղուելու համար...: Մեր աչխատանքները պատերազմի մօտ տեղերու վրայ չեն ըլլար, այլ բոլորովին ամայի վայրեր· քիչ մը հաց կը ստանանք միայն, ջուրն ալ եթէ մօտ է հապիւ կրնանք ումպ մը խմել... մէկ բառ եթէ խօսինք՝ հրացանի հսկայ կոթը կ'իջնէ մեր գլխուն եւ մենք կ'իյնանք մեր փորած փոսին մէջ, մեր ընկերներն ալ հողը կը լեցնեն: Ատ կ'ըլլայ մեր վերջաւորութիւնը...: Քանիներ այդպէս թաղուեցան...

Այս տեսակցութիւնը Վահրամին համար նշուլ պատութին մէջ լեցուած վերջին կաթիլը:

Հարկ էր աճապարել:

Բայց սպանութիւնները կը չարունակուէին, հայու անչնչացած մարմիններ սովորական դարձան քաղաքի եւ գիւղերու ճամբաներուն վրայ, ոչ իսկ փնտուտուք կամ հարցաքննութիւններ կ'ըլլային:

Ամէն հայ իր պահապանը ըլլալու էր, դուրս ելլելու չէր յաճախ, եւ եթէ հարկադրանք մը ըլլար տունէն չուկայ երթալու, պարտաւոր էր փութով վերադառնալ, մութէն չատ առաջ, որովհետեւ խաւարը դեւեր կը պահէր եւ դեւերն ալ ամէն կարգի փորձանք եւ մահ:

ԲԱՆՏԱՐԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Թէեւ արդէն բանտերը լեցուած էին մտաւորական, կրթական, առեւտրական եւ եկեղեցական դէմքերով, սակայն օրէ օր աւելի աւստկացան ձերբակալութիւնները: Շատ ըզդուչուր եւ ծրագրուած կերպով կ'առնուէին այս քայլերը:

Ամէն առտու լուր մը չրջան կ'ընէր հայկական թաղերուն մէջ...

– Այսօր եկան դիչերանոց եւ ծերունի Գրիգոր աղբարն ալ տարին·

– Այսօր Գարսամենց կարապետը, Կիրակոսը... եւ անուններ:

Կերպն ալ, հրահանգն ալ զարմանալիօրէն չատ քաղաքավար կերպով կը գործադրուէր առաջին քայլին:

Առհասարակ կէս պիչերուան մօտ կամ աւելի ալ ետք, քանի մը ոստիկաններ, առանց աղմուկի կամ հանրային ուչադրութիւնը գրաւելու, կը զարնէին այնինչ հայուն տունը...

Կինեը կ'իյնային սարսափներու մէջ դլխան մօտենալով ներսէն կը խնդրէին·

– Ո՞վ է՛ք, էֆենտի, ի՞նչ կ'ուզէք...

– Հանում էֆենտի, Գէորգ աղան տո՞ւն է...

– Այո՛, պէյ էֆենտի, անկողին գացած եւ քնացած:

– Ըսէք որ մեզի հետ պայ, ոստիկանապետ ալ քանի մը հարցումներ ունի, անկէ ետք չուտով կը վերադառնայ, անհոգ եղէք...

Ընդդիմութիւն չկար, չէր կրնար ըլլալ:

Մարդը չէին ձգեր որ հագուէր նոյնիսկ պիչերանոցին մէջ, կ'առնէին եւ կը տանէին· վերադարձը ի սպառ կը մոռցուէր:

Այս կերպով տուներուն մէջ թողուցեալ 70էն վեր անկարող եւ կորաքամակ այրեր միայն եւ զինուորական տարիքը չհասած պատանիներ, մանուկներ, աղջիկներ եւ կիներ:

Դպրոցները գոցուած էին արդէն:

Քաղաքին եւ գիւղերուն վրայ կը մռայլէր սուգ մը ամէն օր եւ ամէն ժամ:

Վահրամին հայրը 70ը անցած էր եւ տկար: Յորապէս մտահոգ՝ իր զաւակին ճակատադրով:

Երկու մեծ եղբայրները Վահրամի բախտաւոր պատահարով մը, երկու երեք տարի առաջ գացեր էին Ամերիկա: Այն տեսն ծնողքը չատ լացեր էին եւ այժմ փառք կու տային Աստուծոյ ատոր համար...

Կը յիչէին այդ օրերը:

ԻՆՉՈՒ ԳԱՑԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱ

Վահրամին ծնողքը, ինչպէս բազմաթիւ հայրեր եւ մայրեր, կը սիրէին պապենական ճախը, անոր համար միայն կ'ապրէին: Ծեր ճախ կ'ըսէին·

– Եթէ Ամերիկան մեր դիմացը բերեն ներս չենք մտներ:

Ամէն անգամ որ մանչ կամ աղջիկ երբ

տասարդ մը ճամբու պիտի դնէին, լաց մը, չիւան մը կը փրթէր, մայրեր կը մարէին կ'իյնային... զաւակս... աղջիկս... պոռալէն կու գային տուն եւ չաքաթներ ու ամիսներ ախով եւ վախով կը սպասէին անոնցմէ գալիք խապրիկին:

Շատ ջերմ էին սիրտերը եւ բաժանումը կ'ըլլար անտանելի:

Ներկայ հալածանքի դառն օրերուն տակայն կ'ըսէին.

– Երնէկ անոնց որ իրենց զաւակները ղրկեցին Ամերիկա, հապա՛ր երնէկ:

Սովորական պատահար մը պատճառ եղեր էր, որ Վահրամին երկու եղբայրներն ալ ձըգէին խանութ, առեւտուր, ծնողք եւ սիրելիներ ու մեկնէին Թուրքիայէն դուրս, ալ անոր երեսը չտեսնելու պայմանաւ:

Անոնք Մարբերդի մէջ չատերու նման ունէին յաջողակ առեւտուր, խանութ, ապրանք, սովորականէն աւելի հանդիստ եւ երջանիկ կեանք:

Օր մը Թուրք յաճախորդ մը կը մտնէ խանութ եւ ապրանք մը կ'ուզէ:

Հազարապետի զգեստ ունի վրան եւ հրամայական ընթացք:

Հրամանը կը կատարուի փութով՝ խոնարհ եւ քաղաքավար կերպով:

Յաճախորդը կը հաւնի եւ դինը կը հարցնէ:

– Քսան ղուրուշ է, պէյ էֆենտի, բայց ձեզի համար որ մեր հայրենիքի ծառայութեան մէջ էք, երկու ղուրուշ ալ կը զեղչենք, վճարեցէք միայն 18:

Թուրքը հայհոյութեանց քաջալարժ՝ բերանը կը բանայ եւ անլուր նախատինքներ կը թափէ... ի՞նչ բանի համար... խանութպանը կ'ապշի եւ պատճառը կը հարցնէ դարձեալ խոնարհութեամբ.

– Անհաւատ, անիծեալ, միլլէթ խայինիներ, ձեր օրերը մօտեցած են որ չան սատակ ըլլաք: Ձեռքը կը տանի սուրին, կը քաշէ գայն դուրս, կը ճօճէ օդին մէջ, ու կը շարունակէ.

– Օրը չուտով պիտի գայ որ ձեր սիրտը խոթեմ այս դանակը... Ո՞վ ըսեր է որ դուք ասանկ խանութ ունենաք, Թուրքին դրամը կողոպտէք, հարստանաք եւ մենք ալ գանք ձեր սեւ երեսը նայինք... ձեր դուքին արժանանանք: Կեցէ՛ք... կեցէք... օրը հեռու չէ...

Եւ դանակը դարձնելով կը հեռանայ բարկաճայթ...

Վահրամին երկու եղբայրներն ալ անիծեալ պահ մը կ'ապրին: Լուռ ու մտածկոտ իրիկուն կ'ընեն եւ տուն կու գան:

Տնեցիք կը զարմանան, երկուքն ալ փոխուած մարդիկ կը դառնան: Ժպիտ չունին, չեն կրնար խօսիլ եւ ճաշել: Անճանաչելի մարդիկ կը դառնան:

Իրիկուան աղջականներու այցի կ'երթան, կը պատմեն պատահարը, կը խորհրդակցին, կը խօսին երկար եւ Ամերիկան կը դտնեն միակ փրկութիւնը:

Հայրը, մայրը կ'ընդդիմանան:

– Մեր ամբողջ կեանքը այդպէս անցեր է, զաւակս, բայց տարիներու աշխատանքս տգի տակ մի՛ առնէք եւ հեռանաք...: Եւ այլ խօսքեր ու լաց:

Ամէն ինչ անօգուտ կ'անցնի:

Նոյն չաբթուն իսկ երկու եղբայրները խանութն ու ապրանքները ծախու կը դնեն դրացիներու զարմանքին վրայ: Շուտով ալ ճեռքէ կը հանեն: Ամիսը չլրացած կ'իյնան ճամբայ, դէպի նոր աշխարհ:

Տարի ու կէս կամ երկու տարի հալիւ անցած՝ հազարապետին երազած օրը կու գայ...

Երկու եղբայրները հոտ չեն, ծերունի հայր, մայր, փոքրիկ եղբայր մը եւ երեք քոյրեր մնացեր են դժոխքի երկրին մէջ... Եւ այս մնացողներն ալ չատ լաւ կը յիշեն հիմա այդ անցեալ անիծեալ օրը, որ այսօր կը դառնայ լիովին օրհնեալ օր մը:

Այս մխիթարութիւնը իրաւ հոգեպարար... բայց ի՞նչ պիտի գայ վաղը, ի՞նչ ճակատագիր Վահրամին եւ անոր անմեղ եւ բարի, չա՛տ բարի քոյրերուն:

Ծերունիները կեանքի իրիկուան պահերուն մէջ են: Իրենց հողը... քանկագին զաւակներն են... բայց ի՞նչ կարող էին ընել անոնց համար:

⁂

ՎԱՀՐԱՄԻՆ ՓԱԽՈՒՍՏԸ ԿԸ ԴԱՌՆԱՐ ՀՐԱՄԱՑԱԿԱՆ

Բայց հարկ էր լաւ խորհիլ, ծրագրել, լաւ կամ ապահով ճամբայ մը գտնել:

Մօտիկ ազգականներու, դրացիներու հետ

չատ գաղտնաբար խօսեցան, վերցուցին, ձըգեցին եւ որոշում մը չկրցին տալ, որովհետեւ ամէն մէկուն մէջ ալ ծանր վտանգներ անպակաս էին եւ Թուրքին մահացու աչքը կ'իյնար Վահրամին վրայ:

Փորձառու եւ եփած ծերունի ազգական մը թելադրեց դիմել դինուորագրութեան. ատով կրնար ժամանակ շահիլ, մանաւանդ վաստակաւորի հեռի մնալ եւ երբ վերջապէս դինուոր պատնալու առիթը պար, հոն կարող կ'ըլլար խուսափելու համար եւ միանգամայն հնարաւորութիւն ունենալու նայելու:

Վերջապէս չարիքներուն փորձառութիւնը նկատելով յանձնուիլ առաւօտուն Վահրամ ներկայացաւ դինուորական ծառայութեան պրակտիկը եւ լսելով, որ նային կատարելագործեան տարիները եւ ճշդեն թէ իր դինուորական տարիքը հասա՞ծ է թէ ոչ:

Պաշտօնեաները չափազանց խոժոռ եւ տհասկացական կերպով իր անունն հարցուցին եւ հօր անունը, տունը տեղը, ուսանող ըլլալը ճշդելէ ետք նայեցան տոմարներուն մէջ, չափազանց ուրախութեամբ կրցին գտնել եւ Վահրամին դառնալով բարկացան, մէկ պաշտօնեան պոռաց.

– Անպիտան չուն, անհաւատ եւ դաւաճան, տակաւին տարի մը ունիս, ինչո՞ւ եկար մեր ժամանակը կ'առնես հայրենասիրութիւն ծախելով մեզի. անամօթ, խայտառակ չան լկոտ...

Եւ անանկ ապտակ մը փակցուց Վահրամին, որ տղան փոխեցաւ գետին վայրկենապէս, աչքը ուռեցաւ եւ ականջէն սկսաւ արիւն վազել...

Տղան դժուարութեամբ ոտքի ելաւ, բառ մը արտասանել չկրցաւ, թաչկինակը գլխուն վէրքին վրայ դնելով չուտով դուրս քալեց, երկրորդ հարուածի մը վախէն ազատելու համար:

«Ա՛ժան ազատեցանք», պատմեց իր ծնողքին, որոնք ընտանեկան դեղ ու դարման մը տարին Վահրամի վիրաւոր գլուխին, եւ մրթմրթացին.

– Ձեռքերնիդ չորնան, անաստուածնե՛ր: Ձէ՞ք կրնար լսել ժամանակը չէ, գալ տարի եկուր:

Շատ վրդովիչ դաս մը եղաւ ատ ալ եւ աւելի մեծ վախով եւ ցաւով համակեց ոչ միայն Վահրամենց տունը, այլ անոնց դրացիներն ու ազգականները:

Մարդ չէր կրնար այլեւս բան մը խորհիլ, բան մը առաջարկել: Մարդկային միտքը նպատակ ուրուագիծներու տակ անդամալուծուած էր, ծովը ինկած մէկին նման փրփուրներուն կ'երկարէր իր վատոյժ թեւերը:

Շարաթներէ ի վեր կը խօսուէր թէ զինուորական տարիք չունեցող ուսանողներ կըրնային երթալ Երզնկա կամ Կ. Պոլիս բարձրագոյն դասընթացքի հետեւելու եւ երկրի ծառայութեան մէջ մտնելու, յամմարութեան համաձայն:

Բայց կարելի՞ բան էր որ հայ տղու մըն ալ տրուէր այս պատեհութիւնը, մանաւանդ հայատեաց մթնոլորտի մը եւ պատերազմական տագնապուտ չրջանի մը մէջ:

Վահրամին մօրեղբայրը, որ մեծանուն վաճառական մըն էր մեծահարուստ Թուրքի մը ընկերակցութեամբ, 80ի մօտ պատկառելի անձնաւորութիւն մը կը ճանչցուէր, օգնութեան հասաւ:

Տեսաւ դպրոցական գործերու պրասեննակին պլխաւոր քարտուղարը, անոր քսակն ու ստամոքսը լեցուց, զբեստներ տուաւ, համոզեց եւ Վահրամին համար ճարել կրցաւ վկայագիր մը, թէ կարող է գնալ Երզնկա կամ Կ. Պոլիս ուսանելու եւ երկրին օգտակար հանդիսանալու...

Այս անցագիր–վկայագիրը սակայն պրասեննակի մեծ եւ պատասխանատու վարիչի ստորագրութիւնն ու կնիքն ալ կրելու էր:

Հոս էր գործին մեծագոյն դժուարութիւնը:

Կաշառքը կրնար իր սովորական չերը կատարել, բայց չատ վտանգաւոր էր: Դրամը կ'առնէին առանց կասկածի բայց վկայագիրը չէին տար...

Ուստի քարտուղարը դարձեալ մեծագումար կաշառքով կուրցած՝ դիմեց հայ մեծ վաճառականին կողմէ թելադրուած միջոցի մը:

Քաղաքէն Թուրք ուսանողներ ալ սկսած էին դիմում կատարելու եւ անցագիր խնդրելու միեւնոյն նպատակին համար:

Հայ վաճառականը գաղտնաբար հրահանգեց Թուրք քարտուղարին, որ սպասէր քանի մը օր, և երբ տեսնէր թէ հինգ կամ տասը Թուրք աշակերտներու դիմումնագիրները կային և ա-

Թանկագին մագաղաթեայ մատեան մը՝ տարագրութեան աւերումներէն վերցուած ծերունի հայու մը կողմէ:

նոնց վկայագիրները իրարու ետեւ ստորագրելու ատենն էր, Վահրամին եւ միւս հայ տղուն Թուղթերն ալ միւսներուն հետ խառնէր և ներկայացնէր մեծաւորին, որ հաւանաբար առանց ամէն Թուղթի վրայ քննութիւն կատարելու կամ անուններուն ուշադրութիւն տալու, բոլոր Թուղթերն ալ ստորագրէր եւ իր կնիքը դարնէր:

Եթէ մեծաւորը ուշադիր եղաւ եւ հայ անունին պոյութիւնը նշմարեց, այն ատեն ահելի մեծ կաշառքի մը փորձը կարելի էր ընել, յաջող կամ անյաջող...

Ստորագրաս քարտուղարը այսպէս Վահրամին եւ իր հայ ընկերոջ Թուղթերն ալ պատրաստեց եւ 12 Թուրք ուսանողներու վկայագիրներուն հետ խառնելով ներկայացուց պլխաւորին, որպէսզի վաւերացնէր իր ստորագրութեամբ եւ կնիքով:

Իրաւ ալ մշտախոժոռ պետը միայն առաջին Թուղթը աչքէ անցուց արագութեամբ եւ սկսաւ մէկիկ մէկիկ ստորագրել եւ կնիքը զարնել մեքենաբար, առանց ուշադրութիւն դարձնելու յաջորդող Թուղթերու անուններուն վրայ:

Հնարքը յաջողած էր:

Մթնոլորտը ալ աւելի կը սեւնար եւ հայուն հանդէպ անուղղակի ատելութիւնը աւելի սաստիկ չրջանի մէջ կը մտնէր...

Վահրամին ծնողքը, մօրեղբայրը նոյն երեկոյին խորհուրդ գումարեցին եւ երկար խորհրդակցութիւններէ ետք թելադրեցին Վահրամին որ միւս հայ տղուն հետ չուտով ճամբայ իյնան՝ Պոլիս երթալու համար, եւ եթէ հնար էր միւս Թուրք աշակերտներուն ընկերակցին, առանձնութեան բազմաթիւ վտանգներէն խուսափելու համար:

– Հապա եթէ Թուրք ուսանողները գիշերանց, քնանալու ատեն փորձանքի մը բերին եւ հայ տղոց կեանքին սպառնան: Վահրամին մայրիկն էր այս պարագան յիշողը արցունքներու մէջ խեղդուած... ապա խրատեց.

– Կարելի է, եւ այդպիսի հաւանական փորձանք մը չափով մը արգիլելու համար երկու հայ ընկերներդ աչալուրջ ըլլալու էք, երբ մէկը քնանայ, միւսը արթուն մնալու է, այնպէս փոխն ի փոխ մինչեւ որ հասնիք ձեր տեղը: Կրնայ պատահիլ որ Թուրք տղաքը իրենց տարիքին բերումով տակաւին ազգային «չովէն» ատելութեամբ լեցուած չըլլան եւ սովորական ընկերներու պէս վերաբերուին:

Վահրամին հայրը յետոյ թելադրեց որ բոլոր ճանապարհածախսը հայ տղաքն ընեն, ուտելիքի, կառքի, եթէ ձեռք ձգելու հնար ըլլար, նաեւ չատ հաճելի կերպով ապրին, խոսին, խնդան, երգեն... մինչեւ որ կամուրջէն անցնելու կարող ըլլան:

Մէկ–երկու օրուան մէջ երկու Թուրք տղաք, երկու հայեր, Վահրամ եւ Յակոբ, ճամբու բոլոր կարգադրութիւններն ըրին: Կառքի նմանող բան մը վարձեցին Յարբերդէն մինչեւ Սեբաստիա, անկէ ալ մինչեւ Ամասիա, որովհետեւ Սեւ ծովի վրայով անկարելի էր ճամբորդել, Թուրքիան պատերազմի մէջ էր, քնդանօթները կը գոռային եւ Սեւ ծովի երթեւեկութիւնները ի սպառ դադրած էին:

Ամասիայէն Պոլիս անցնելու համար երկաթուղի կար, եւ այդ պիտի ըլլար փոխադրութեան միակ միջոցը:

Հոն ի՛նչպէս պիտի կարգադրէին երբ գէ-

տէին որ Պերլին–Պաղտատ երկաթուղիին հըսկայական դիծը անցած էր ղերմաններուն ձեռքը եւ զայն կը գործածէին միայն զինուորական փոխադրութեանց եւ պիտոյքներու համար:

Այդ խնդիրը որոչեցին մոռնալ առայժմ՝ մինչեւ որ կարենային հասնիլ Ատանա առողջ եւ ապահով:

ԵՂԵՐԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄ

«Բաժանման օրն արդ հասած է իմ մայրիկ···»

Իրաւ եկած էր լացի եւ ողբի օրը··· հայր, մայր, քոյրեր եւ մէկ–երկու մօտիկ ազգականներ հաւաքուեցան, արցունքներու մէջ համեստ նախաճաշ մը ըրին, խօսեցան ու լացին, իրարանձի տուին վահրամին, ձեռքեր սեղմեցին, համբուրուեցան եւ ողբերու մէջ ընկղմած մայրը գրկեց Վահրամը եւ մարած ինկաւ վար··· անոր ծերունի մարմինը մահաչուք ըբեւոյթով փոուեցաւ գետին, բաց աչքերը դատարկ երկինքին գամուած··· Հասան ամէնքը աղաղակներու մէջ, ջուր թափեցին, չարժեցին, խնդրեցին, աղաչեցին···

Վշտակոծ մայրը չէր արթննար··· աչքերը բան մը կը խօսէին իր պաշտած Ատուծոյն, որ լուռ էր եւ անտարբեր:

Ծերունի կին մը լաթի կտոր մը վառեց եւ մուխը անոր քթին մօտեցուց:

Շարժում մը, երկուք յոյզորդեցին աւտր: Ցնցումը սրթնութեան բերաւ վշտակոծ մայրիկը, որուն բաց աչքերը կենդանութիւն ստին եւ արցունքներու լճակներ դարձան.

– Մայրիկ, համբերանքը կեանք է, քալ եղիր, Թողուր որ չոճուխը սիրտը պահէ եւ ուրախ մեկնի, լացը՝ լաց կը բերէ··· ելի՛ր, համբուրէ՛ զաւակդ, օրհնէ որ ապահով տեղ հասնի···

Վահրամին քոյրիկներն ալ դառն արցունքներու մէջ էին եւ իրենց սիրական մայրիկին չուրջ հաւաքուած՝ չէին գիտեր ինչ ընել, ինչպէս մխիթարել եւ հոգալ, անոր մոմուռ ցաւին դարման մը տանիլ···

Ծերունի հայրն ալ անկիւն մը քաշուած կը մղմղար:

Եղունգը միսէն դատուեցաւ վերջապէս:

Վահրամ ինքն ալ արցունքներու մէջ համբուրեց իր անգին մայրը, հայրը, քոյրերը եւ փոթորիկի մը պէս անցաւ դուրս ուր կը սպասէր իր ընկերը, Ցակոբը, որ նման լացուկոծէ մը անցած եկած էր Վահրամն առնելու եւ միասին իջնելու Մեզիրէ, կուսակալանիստ քաղաքը եւ հոն երկու Թուրք ընկերներուն հետ միասին ձեռք առնելու մահալից տարիներու մեծ արկածախնդրութիւնը:

Երկու հայ տղաքն ալ ծրարներով ուռեցիք առեր էին, օրեր բաւելու չափ:

Եւ երբ Մեզիրէի մէջ կառքը նստան եւ տեղաւորուեցան երկու Թուրք ընկերներուն հետ, հին բարեկամներու նման մաղթանքներ ըրին իրարու եւ չուկայի հետաքրքիր բազմութեան մէջէն ձայն մը պոռաց.

– Ո՞ւր այդպէս, Վահրա՛մ···

- Vers l'avenir...

Կառքը յառաջացաւ անաղմուկ: Մրջիւնի բոյնի մը պէս բազմութիւնը չարունակ չարժումի մէջ էր: Աննշմար անցաւ ամէն բան: Ոստիկաններու ուշադրութիւնն ալ այս կառքին վրայ չինկաւ: Կառապանը Թուրք մըն էր: Ներսը, կառքին մէջ նստողներն ալ քանի մը տղաք դուրսէն ժպտուն երեւոյթի մէջ, սակայն ներսէն խոր մտածումներու ալիքներով տարուբեր:

Առաջին հանդրուանը պիտի ըլլար Թանգեղ կամ աւելի հեռուն Իզոլու, եփրատ գետի եղերքը, ուրկէ անցնողներ կ'ուղղուին Մալաթիա, պտուղներու անուանի քաղաքը, մեծ Թիւով հայրենասէր հայերով բնակուած:

Այս կառքի դնացքով առաջին ճանապարհը կը բացուէր դէպի Կ. Պոլիս, փրկութեան նաւահանգիստ մը փնտռողներու առջեւ:

Շատ քիչ եղան այս ճամբուն հետեւողները սակայն, հազիւ տասը մատներու վրայ հաշուելու չափ, ան ալ միայն մէկ–երկու չաբթուան ընթացքին, անկէ ետք այլեւս տարաղրութեան դժբախտ կարաւանները լեցուեցան հոն տեղուանքը եւ այս արեւին տակ չգրուած պատմութիւններ արձանագրեցին:

ՓԱԽՈՒՍՏԻ ԴՈՒՌ ՄԸ ԴԷՊԻ ՏԵՐՍԻՄ

Խարբերդ քաղաքին եւ գիւղերու հայութիւնը բանտարկութիւններէն եւ չարչարանքներէն ետք տակաւին յոյս մը տնուցանեց, թէ փոթորիկը պիտի անցնի եւ չի կրնար այս կոծանարար համեմատութեամբ չարունակուիլ:

Թուրքերու պատերազմի մասնակցութենէն առաջ Ենվէր փաշայի «նափոլէոնական» հրամանատարութեան տակ օսմանեան բանակը կովկաս մտած՝ կը յառաջանար եւ միեամեծ յաղթանակներու ուեհիսր կը դրկէր Թուրքերուն:

Խանդավարութիւնը բարակ Թուղթերու բոցին նման կեղծ էր: Օսմանցին ինքն ալ չէր հաւատար: Բայց լուրերը դադար չէին առներ: Առաջին երեք ամիսներուն, 1914 Հոկտ., Նոյ., Դեկտեմբեր, Թուրքիան ծայրէ ծայր խրախճանութեան մէջն էր, սակայն ձեռքի տակէ չէուկներ կը տարածուէին, թէ Թուրք կառավարութիւնը, կ. Պոլսոյ մէջ, ամերիկեան դեսպանատան միջնորդութեամբ խաղաղութիւն փնտռելու ետեւէ էր:

«Մեծ յաղթանակները» մէկ կողմէն, միւս կողմէն ալ խաղաղութեան եւ հաչտութեան դիմումները չատ տարօրինակ կը հնչէին...

Քիչ յետոյ լուրերը չկրցան ծածկուած մնալ: Մե՛նք Ենվէր փաշան, Թուրքիոյ զինուորական «հանճարը», կովկասի ներսերը արշաւած էր, ներս հրաւիրուած եւ հարիւր հազարնոց իր բանակը տասնեակներէն կոտորուած եւ գերի առնուած էր:

Ենվէր փաշան ալ փոխուեր փախուստով մը չունչ առած էր Պոլիս, բացայայտ մահէն կամ գերի իյնալու վարհուրելի ամօթէն ալ ազատուած էր հայ զինուորի մը օգնութեամբ եւ աչալրջութեամբ:

Կովկասէն հասած յաղթանակի կեղծ լուրերը այնքան չափազանցուած հանգամանք ըստացած էին, որ Թուրքերն իրենք սկսան աչքերնուն եւ ականջնուն չհաւատալ: Թուրքերը միշտ կը յառաջանային եւ միշտ հազարներով կը խարդէին կամ գերի կը բռնէին, իրենց մէջէն մէկ հատ զինուոր ո՛չ կ'իյնար եւ ո՛չ գերի կը բռնուէր...

Թուրքերն իրենք սկսան փսփսալ իրարու.

– Մեր նետածը պոմպա է, Մոսքոֆին նետածը փաթաթէ՞ս...

Քիչ ետք երբ Ենվէրի չարաչար պարտութիւնը երեւան ելաւ եւ ռուսական բանակը Վան, Իզմիրում եւ չրջականեր ոտքի տակ առաւ, հայերը չունչ առին եւ սրտատրոփ սպասեցին «Քեռիին» գալստեան:

Այս պահերուն փախուստը դէպի Տերսիմ ծայր տուաւ տարտգրութենէն քիչ առաջ եւ վերջը:

Շատ քիչեր համարձակեցան նախապէս չարժում մը ընելու: Քիւրտերն ալ սպասութեան պատրաստ եւ սովոր էին, կողոպտելու համար ալ՝ հոգի տուող:

Կովկասեան բանակին եւ Զօր. Անդրանիկի կամաւորներուն անունը Թրքական հողերուն վրայ մեծ քաջալերանք ստեղծեցին նեղքին պատահներու եւ մանաւորապէս Խորթերդի չրջաններուն մէջ, ուր հետզհետէ գործակալութիւններ ստեղծուեցան եւ պիչերանց բազմաթիւ երիտասարդ եւ չափահաս մարդիկ քանի մը քիւրտերու առաջնորդութեամբ սկսան խուժել դէպի Զարսանճագ, ուր քիւրտ աղաներ եւ տէրէպէյիներ գրեթէ անկախ իշխանութիւններ հաստատած էին երկար տարիներէ ի վեր եւ աշիրէթներով կ'ապրէին, իրենց յատուկ զինուորներով որոնք կը կոչուէին չախմախլը:

ՏԵՐՍԻՄԻ ՅԵՂԱՊԵՏՆԵՐԸ

Հինէն ի վեր այս լեռնական ցեղապետները, աշիրէթ, լեռներու անառիկ բարձունքներու վրայ ապաստանած սուլթաններու կամ ուհմանտղրկան Թուրքերու ենթակայութիւն չէին յայտնած, ոչ զինուոր կու տային եւ ոչ ալ տուրք: Իրենց դիրքը այնքան ամրակուռ եւ բնական պաշտպանութիւններ կուտար, որ Թուրք բանակն ու քնդանօթը անկարող էին մօտենալու անոնց: Այնոնց գրաւած ապառաժէ կատարներէն կրնային կրակներ ռնդալ եւ օսմանեան բանակը կոտոր կոտոր ընել անոնց առաջին քայլերուն իսկ:

Ասոր համար Թուրքը կը ջանար սիրաչահիլ, առանձնաչնորհումներ տալ, անոնց էֆոփվը երթալ եւ հայկական թալանի եւ կոտորածներու առեն այս ցեղապետներուն ապաստէզ տալ որ գողնան եւ ջարդեն:

Մեծ պատերազմի տարիներուն, 1914ի աստեն Տերսիմի մէջ կային ծանօթ եւ զօրեղ քանի մը աշիրէթներ, – 1) Ահմէտ աղայի աշիրէթը, որ ունէր 4000 չախմախլու (կռուելու պատրաստ զինուոր), 2) Խոիրիս աղայի աշիրէթը, որ ունէր 8000 չախմախլու, 3) Խտարէ աղայի աշիրէթը, որ ունէր 10,000 չախմախլու, 4) Խըտըր աղայի աշիրէթը, որ ունէր 12,000

չափմախլու, 5) Տիապ աղայի աշիրէթը, որ ունէր 15,000 չափմախլու: Ասոնց բոլորին ղումարը կը հասնէր 50,000ի լեռնական մարտիկներու, որոնք էին քալ, յանդուգն, անդուք, անխիղճ, դինավարժութեան ընդունակ եւ աննման նշանառու:

Ասոնց տիրապետութեան սահմանները ապառաժուտ լեռներն էին, կամ գետերը եւ մարդու ոտք չկոխած անտառները: Անկախութեան եւ տիրապետելու հնօրեայ բնազդով զօրացած այս ցեղերը անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր պահեր էին իրենց ինքնութիւնը եւ հպատակ չդառնալու կամքը:

Խարբերդի ամերիկեան հիւպատոսարանի թարգման եւ քարտուղար Ցարուխիան Փեքմեզեան, որ ամերիկեան հաստատութեան պաշտօնեան ըլլալուն հետեւանքով կամ հրաշքով վերապրեցաւ, տարագրութեան օրերու վերաբերեալ ներքին պատմութիւններ, չատ մը ծածկուածներ երեւան բերաւ Վահէ Հայկի «Խարբերդ եւ Անոր Ոսկեղէն Դաշտը» մատենին մէջ, կը պատմէ Տերսիմի քիւրտերուն մէկ հայեացքը որ չատ յատկանշական է: Լեռնական, անուս, անգրագէտ աչիրէթապետ մը, Մեհմէտ Ալի աղա հիւպատոս Մր. Տէյվիսի կողմէն ճաչի կը հրաւիրուի՝ հայոց օգտակար եւ մարդասիրական ծառայութիւններ տուած ըլլալուն համար:

Սեղանին վրայ ճաչի պահուն կը դառնայ Փեքմեզեանին եւ կ'ըսէ.

– Դուք հայերդ չատ պարզամիտ ժողովուրդ էք, միչտ կը խաբուիք թուրքերուն չոդջորթ լեզուէն եւ կը չարդուիք: Մենք բնաւ չենք վստահիր անոնց բարեկամութեան եւ խոստումներուն: Իր կուրծքի պատուանչանը ցոյց տալով կ'աւելցնէ. «Մենք կը ծիծաղինք ասոնց վրայ. ես տունը, անտուկիս մէջ ունիմ վեց հատ պատուանչան, երբ գիւղ երթամ ասալ պիտի նետեմ անոնց քով...»

Դէպի Տերսիմ հայերու փախուստը յետոյ չատ աւելի լայն չափերու հասած է: Մեհմէտ աղայի մարդիկը բազմաթիւ հայեր ազատած են եւ մեծ ղումարներ ստացած, ոսկի դրամ, մարդ գլուխ 50–40 եւ աւելի կամ պակաս, պարագաններու համաձայն:

Քիւրտ քաջարի առաջնորդներու հետ կը ժամադրուէին եւ գիշերանց քանի մը հոգիներով կ'իյնային ճամբայ, անկոխ ճամբաներէ գիշեր ցորեկ յառաջանալով կը հասնէին Տերսիմ: Քիւրտերուն վարպետութիւնը խօսքի առարկայ դարձեր էր: Անոնք նախապէս կը լրտեսէին եւ յետոյ կը քալեցնէին ազատութեան դացող հայուն ղժբախտ զաւակները: Գետէն անցնելու դործն ալ չատ վարպետ կերպով կարդադրուած է եղեր: Բոլորովին անտովոր եղերքին վրայ դրած են հնօրեայ տիկերու վրայ չինուած փայտէ նաւեր եւ յատուկ նաւավարներ, որոնք ծանօթ են ամբողջ եղելութեան եւ կը ստանան իրենց վարձատրութիւնը, փախստական հայերը գետին միւս եղերքը հանելու համար:

•

ԱՆՁՆՈՒԻԷՐ ՀԱՑՈՒՀԻ ՄԸ

Ամերիկեան հիւպատոսարանի թարգման Ցարուխիան Փեքմեզեան, որ այդ ծանր տարիներու հայկական տառապանքներու ներքին անցուդարձերուն եւ պաշտօնական եղելութեանց չատ մօտէն եւ վաւերական տեղեկութիւններ քաղեց, կը պատմէ նաեւ հետեւեալ դրուագը, որ վէպ չէ այլ ապրուած իրականութիւն:

Գեղանի հայուհի մը բռնօրէն կ'ամուսնանայ ալպանացի սէր-քոմիթէրի մը հետ: Կինը էրկան վրայ այնքան ազդեցութիւն կ'ունենայ, որ ամուսինը կը դառնայ տան մէջ կամակատար ղերի մը: Հայուհին ինչ որ պահանջէր՝ կը կատարէր հլութեամբ եւ առանց դոյզն առարկութեան:

Այս անձնուէր հայուհին կերպով մը Տերսիմ վախչող հայերուն դժուարին կացութեան մասին տեղեկութիւն կը ստանայ եւ անոնց օժանդակելու նուիրական դործին մէջ որոչ դեր կը վերցնէ:

Փախստականներու օդնութեան քանի մը հոլինոց յանձնախումբը կը նկատէ, որ քաղաքի չրջանակին մէջ որեւէ տուն հաւաքուիլ, խորհրդակցութիւն կատարել կամ կարդադրութիւններ ընել եւ յետոյ փախստականներն ու առաջնորդող քիւրտերը ճամբայ հանելը կրնայ չատ վտանգաւոր ըլլալ, ուստի այս հայուհիին կը խնդրեն որ քաղաքէն մէկ–երկու մղոն հեռու գտնուող հին ու փլփլկած տունը փոխադրուի, սէր–քոմիթէրը հոն հաստատէ իր բնակութիւնը, որպէսզի հոն հա-

ւաքուին պիչերանց եւ հոնկէ ճամբու դնեն մեկնողները:

Հայուհին կը պահանջէ Էրիկէն որ մաքուր օդի եւ իսաղաղ չրջանակի պէտք չատ ունի եւ կ'ուզէ այլ հեռուի լքուած տունը դնել եւ հոն հաստատել իր բնակութիւնը քոմիսէր պէյին հետ:

Թուրքը կը հաւանի անմիջապէս, կը դնէ տունը եւ նորոգութիւնները կատարել կու տայ անմիջապէս եւ կը փոխադրուի հոն: Այլ տան յատակը չինուած է եղեր մեծկակ մառան մը առանց պատուհանի:

Երեկոյին ամուսինը տուն գալու պահուն հայուհին իր արդուզարդերով պճնուած սեղանը կը պատրաստէ. ծառաներ չունի, ինք կ'ընէ ամէն բան եւ ալ աւելի պաշտելի կը դառնայ իր ամուսինին աչքին:

Առաջին դործը կ'ըլլայ օդիի չիչերը լեցուն պահել, ամէն տեսակ աղանդերներով զարդարել սեղանը եւ իր ձեռքով հրամցնել լեցուն գաւաթները... համադամ կերակուրներ ալ անչուշտ անոնց չարքին:

Քոմիսէր պէյը երկինքի հուրիները կը պտնէ աչքին առջեւ, անվերջ կը խմէ ու կը խմէ եւ կը դառնայ կատարեալ լոլիկ մը, անընդդայ եւ չարժելու բոլորովին անկարող... այդ պահուն կինը կը քաչէ զայն դժուարութեամբ եւ կը տանի ննջասենեակ եւ հոն կը ձգէ, եւ ինք մառան կ'իջնէ զաղտնօրէն հաւաքուած վախտականներուն եւ քիւրտերուն հետ կարճատեւ խորհրդակցութիւն կ'ունենայ եւ մութը նօսրանալէ չատ առաջ, խաւար ժամերուն ճամբայ կը հանէ զանոնք՝ աղօթք եւ մաղթանքներ փսփսալով անոնց ետեւէն:

Այս կերպով քաջասիրտ հայուհին նուազագոյն չափով 300 հայերու փրկութեան պատճառ կը դառնայ եւ վտանգներուն վրայ կը հսկէ խորին աչալրջութեամբ:

ՀՍԿԱՑ ԳՈՒՄԱՐՆԵՐ ՀԱՑԿԱԿԱՆ ԼՔՈՒԱԾ ՀԱՐՍՏՈՒԹԵԱՆ

Ինչպէս ամերիկեան հիւպատոսարանի թարգման Յարութիւն Փեքմեզեան կը պատմէ, տարագրութեան նախօրերուն հայ ունեւորներ իրենց հնչուն հարստութենէն միայն մաս մը, մեծաղ ոսկի, կը յանձնեն Եփրատ քոլէճի նախագահ Մր. Հենրի Ռիկզի: Գումարը կը հասնի 100,000 ոսկիի, այն օրերուն համալ հսկայական դումար մը, տոլարի հաշուով չուրչ 500,000:

Մր. Ռիկզ կը տանի ամերիկեան հիւպատոսին յանձնելու այս դումարը: Հիւպատոսը օրինական պատճառներով կը մերժէ ընդունիլ: Թուրք կառավարութիւնը կը պահանջէ իրրեւ «լքեալ գոյք» (էմվալը մեթրուքէ): Մինիսթրը կ'ընդդիմանայ եւ Գանք Օթոմանին կը յանձնէ իրրեւ պահեստի դումար: Թուրքեր անմիջապէս կը գրաւեն զայն նոր կողոպուտի մըն ալ տիրացած ըլլալու երջանկութեամբ պինով: Այս հսկայական դումարը տակաւին Ուարբերդի ունեւոր կամ միջակ դասակարդի պատկանող անձերէն տրուած էր Մր. Ռիկզի: Կարելի է դիւրութեամբ հետեւցնել որ տասնեակ հազարաւորներ իրենց հետ առին ղրամներ տարագրութեան ճամբաներուն վրայ ղործածելու եւ կարծեցեալ աքսորավայրը հասնելէ յետոյ հոն գործածելու համար: Քիչ թիւով մարդիկ եւ կանայք տեղ հասան, ճամբաներուն վրայ ամէն կայան հասնելուն կողոպտուեցան եւ չարչարանքի մահուամբ ինկան:

Բազմաթիւ ուրիշներ նաեւ իրենց տան կամ պարտէզին մէկ անկիւնը թաղեցին հընչուն ղրամ, թանկագին զարդեղէններ, տնական արծաթեայ առարկաներ եւայլն, որոնք թուրքերուն խելայեղ կողոպուտին առարկայ դարձան յետոյ:

Կը յիշեմ, իմ ծերունի մայրս իր զաւակները կանչեց եւ մատով ցոյց տալով տան մէկ անկիւնը, սալաքարի մը տակ թաղած ղրամներն ու ղարդեղէնները եւ լսաւ. «Եթէ ողջ մնաք, հոս եկէք, սա պատէն երկու քայլ անդին, սա՛ սալին տակ փորեցէք մինչեւ որ հասնիք թիթեղէ չինուած ամանի մը, քարիւղի (կազ եաղի) մեծկակ ամանի մը, անոր մէջ պահեցի ղրամ եւ ղարդեղէններ: Ջմոռնա՛ք»:

Երբ այս խօսքերը կը ղրուցէր, աչքերը լեցուեցան արցունքով, մայրս ալ նոյնպէս... քոյրերս ալ անոնց նման: Ես ալ մնացի անխօս եւ խորապէս վրդովուած:

Լաւ գիտեմ որ այն դառն օրերուն, փոթորիկը գալէն քիչ առաջ, մեր բոլոր ղրացի ծերունիները որ տակաւին տարուած չէին, ամէն գիչեր գաղտնաբար քով քովի կու գային եւ կը խօսէին այս բաներուն վրայով եւ կը

թելադրէին ի՛նչպէս թաղել դրամ կամ որեւէ արժէքաւոր առարկայ եւ ինչ նշանացոյցեր գործածել որ մնացողները կարենային գտնել եւ կեր չտալ արիւնակեր գազաններուն: Ինեղճերը չէին կրնար վայրկեան մը դուշակել թէ այս մէկ կոտորածը միւսներուն պիտի չնմանի, գերեզմանի եզերք հասած, կոյր ու անդամալուծուած ծերէն սկսեալ օրօրոցի եւ որովայնի մանուկներն անգամ տաճկական սուրէն պիտի անցնին հեռաւոր վայրերու, անանուն ձորերու եւ ննապատներու մէջ:

ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆԸ

Եկեղեցական պաշտօնեաները, քահանայ, սարկաւագ կամ հոգաբարձութիւն եւ քաղաքական խորհուրդ, ամէնէն առաջ ոստիկանատուն հրաւիրուեցան քանի մը վայրկեանի համար, փոքր հարցաքննութիւն մը կատարելու եւ ա՛լ չվերադարձան:

Եկեղեցական առարկաները, անօթները, մոմակալները, արծաթեայ եւ ոսկեայ զարդարանքները իւրաքանչիւր կամ այլեւայլ գիրքերու վրայ, թողուեցան իրենց վիճակին մէջ: Շատ քիչեր առիթ ունեցան հաւաքելու եւ բակին մէկ անկիւնը թաղելու, տասէն մէկը չկրցաւ ընել որովհետեւ կայծակը անմիջապէս երկինքէն իջաւ հակեղեցինէրուն ալ վրայ առանց սպասելու:

Հնութեան եւ արժէքի տեսակէտով անհամար հարստութիւն անցաւ արիւնռծուրաւ յափշտակիչներուն ձեռքը:

Ամենուրեք Աստուած հոն չէր..., այն ատեն:

Ամենատես Աստուած այդ բաները եւ ուրիշ զարհուրելի բաներ չտեսաւ...:

Իսկ սրբարաններու, անհամար վանքերու ձեռագործ առարկաները, թանկագին չուքջառները, վարագոյրներն ու սրբազան մատեաններու կափարիչները, որոնք շատ անգամ արուեստի մեծարժէք նմոյշներ պարունակելէ զատ թանկագին քարերով եւ մետաղներով զարդարուած էին, կեր եղան թուրքին:

Խարբերդի դաշտը, ինչպէս միւս բոլոր հայկական բնակաւաուները ունէին բազմաթիւ պատմական վանքեր, բարձրավանքեր որոնք անհաշուելի գանձարաններ էին թէ՛ մշակութային եւ թէ նիւթական առումով, քանի եւ սրբապղծութեան վայրենի արարքներու դոհ դարձան, կողոպտուեցան եւ քարուքանդ եղան: Բերդի անքակտելի ամրութեամբ չէնքերը միայն դիմադրեցին թուրքին, կանգուն մնացին, բայց դարձան բուերու եւ վայրի անասուններու բնակավայր:

***

ՓԱԽՈՒՍՏԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԱՑԱՆԸ՝ ԽԱՆԳԵՂ

Այս գիւղը Խարբերդի ծանօթ մէկ կայանն էր անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր: Ճամբորդներ դէպի արեւմուտք Մալաթիա, Սեբաստիա, Սամսոն, Տոլիս կամ Ամերիկա ճամբորդելուատեն առաջին տեղը Խանգեղ պիտի ընէին եւ կամ անցնէին Իզոլու, Եփրատ գետի եզերքը: Ներքին դաւառներու խաները ախոռներ էին, մէկ կամ երկու յարկանի: Անասունները մէկ կողմ եւ մարդիկ միւս անկիւնը, կամ խան սեֆիւսի, այսինքն ընդարձակ սրահին մէկ անկիւնը չինուած տախտակէ մեծ աստիճանը, որուն վրայ գիշերը կ'անցընէին ճամբորդները:

Ախոռը լեցուած էր անասուններով և վերն ալ անծանօթ, աղտոտ եւ դժնեստեսիլ մարդերով:

Մութ էր ալ եւ հազիւ ճրագի լոյս մը կը պլպլար մարդոց յատկացուած սեֆուին վրայ:

Վահրամ եւ իր ընկերը ցակոբ առաջին անգամ րլլալով դուրս կ'ելլէին հօրենական տունէն, բոլորովին անվարժ նման կացութիւն մը դիմաւորելու: Կոտրած եւ փչրուած սրտով անանք իրարու մօտ մնացին, եւ թուրք ընկերներուն հետ անկիւնի մը վրան տեղաւորուեցան. ջանացին իրենց սիրտը ծածկել, խօսիլ եւ խնդալ եւ ծրարները բանալով ակռել ճաշել:

Երկու հայ տղաքը առատ ուտելիքներ ունէին, առատ հաց եւ այլեւայլ քաղցրեղէններ: Թուրքերը բոլորովին անպատրաստ, առանց կտոր մը ուտելիքի: Նախապէս արդէն խօսուած էր որ հայ տղաքը պիտի հոգային ապրուստը, եւ լաւ ընկերակցութիւն պահէին:

Իսկական խնդիրը ան էր, որ երկու ընկերներն ալ շատ պէտք ունէին թուրք ուտեստով տղոց բարեկամացողութեան, պաշտպանու-

քեան եւ անկեղծ բարեկամութեան, մանաւանդ այս վերին աստիճանի վտանգաւոր ճամբորդութեան ընթացքին:

Նոյնիսկ կառապանին դրամը, անոր ապրուստն ալ հաչուի առնելով Վահրամն ու իր ընկերը կը հոգային:

Անոնց ծնողքը գիտէին որ դրամ կամ նիւթական հարստութիւն արժէքէ դադրած էր եւ եթէ հնար էր որ զանոնք գործածելով եւ վատնելով կեանք կրնային փրկել, այլեւս աւելորդ էր որեւէ հաչուական խնդիրներով զբաղիլ: Թուրք ընկերները ունեւորի զաւակներ չէին, եւ անձամբ բախտաւոր կարգադրութիւն մը նկատեցին այս եւ ուրախութեամբ ընկերացան Վահրամին եւ Ցակոբին:

Թուրք ժողովուրդի ունեւոր դասակարգը միայն ճոխ ապրուստ կ'ունենային, անոնք էին քաղաքական եւ զինուորական պաշտօնեաները: Ցետոյ հողատէրեր, որոնց հարստութիւնը կու գար ժառանգական ճանապարհով եւ կը փոխանցուէր սերունդէ սերունդ:

Իսկ միջակորեաներու թիւը սակաւ էր, նմանապէս: Վարի, աղքատ դասակարգն ալ հսկայական թիւ կը կազմէր եւ չատ չքաւոր կեանքի մը կապուած կը մնար – ճակատագրուած էր այդպէս եւ կը կարծէր թէ աստուածային օրէնքով չքաւորութեան մէջ ծնած էր եւ հոն ալ պէտք էր որ մնար:

Թուրքին մեծն ալ, պզտիկն ալ, հարուստն ալ եւ աղքատն ալ հայոց կերակուրներուն հոդի կու տային, մեծ վայելք մը կը նկատէին երբ հայկական սեղանի մը մօտենալիք կ'ըլլային:

Այս թուրք ուսանողները այժմ ներկայ ճամբորդութեան մէջ հայ տղոց ընկերակցութիւնը, անոնց ուտելիքներուն բաժնեկից ըլլալը մեծ բախտաւորութիւն մը նկատեցին:

Տարիքի բերումով թերեւս տակաւին այն Թրքական ոխակալութիւնը չկար, կամ գէթ չէր զգացուեր: Ջարիք մը գործելու մտածումը անոնց մտքին մէջ տեղ չունէր: Թէեւ հայ տղաքը իրենց ծնողքէն տրուած հրահանգը կը յիշէին որ միշտ արթուն եւ խելացի չարժին եւ նոյնիսկ հաւանական դաւի մը առեն ինքզինքնին պաշտպանեն:

Ախոռին մէջ իրիկուան ճաշը երեւոյթով ուրախ զուարթ վայելեցին, կառապանին ալ բաժին հանեցին, եւ առաւօտեան ճամբայ ելլելու կանուխ ժամը որոշելէ եւ խօսակցելէ յետոյ առանց հանուելու, իրենց ծրարները երին բարձ եւ սկսան քնանալ:

Հսկման այդ վիճակին մէջ, վատնելը, տունէն հեռանալը, ծնողքին լալագին կսկիծը, վաղուան անորոշութիւնը անկարելի էր որ թոյլ տային Վահրամին եւ Ցակոբին որ աչքերնին փակէն կամ փակել ձեւացնելէ ետք քնանան:

Ժամերը ծանրացան ու դանդաղեցան: Կարծես տարիներու տեւողութիւն առին եւ սմէն տեսակ մտածումներով պաշարեցին հոյ տղաները:

Վերջապէս ախոռի պատուհաններէն սառաւօտեան լոյսի փոչիները ներս անցան:

Տղաք արդէն պատրաստ էին: Հաց ու պանիրի նախաճաշ մը առին ուտքի վրայ եւ կանքին մէջ տեղաւորուելով իննկան ճանապարհ փութով:

Ցաջորդ կայարանը Իզմիր էր, ուրկէ եփրատ գետը կտրելով պիտի անցնէին Մալաթիա:

Ոստիկանական խիստ քննութիւն կար: Բազմաթիւ նորագիր զինուորներ հոն կը սպասէին խումբ խումբ ընկողմանած: Կը սպասէին որ քննութիւնները լրանային եւ իրենք ալ անցնէին Եփրատէն, անծանօթ ուղղութիւններ բռնելու համար:

Վահրամենց կառքն ալ կեցաւ անոնց չարքին: Իրենք ալ սպասելու էին մինչեւ որ կարգը իրենց գար:

Կառքէն վար իջան ամէնքն ալ եւ դիտեցին չորս կողմ:

Լերկ տափածութիւն մը կար, տեղ տեղ ձիւնի չերտերով ծածկուած: Օդը հաճելի էր: Գարնան մը պտրտեցան: Հակայական գետին վազքը զարհուրելի թուեցաւ, հուժկու թաւալներով եւ ամեհի վազքով ջուրը կը հոսէր: Տըղաքը առաջին անդամն էր որ գետի մը կը հանդիպէին, որ դպրոցին մէջ, դասագիրքերէն տրուած նկարին չէր նմաներ... վիթխարի բան մըն էր:

Գետին եզերքը կանգնած յառեցան նաւակին, զոր դարձեալ գիրքերու մէջ տեսած էին միայն եւ չէին կրնար ըմբռնել թէ ինչպէս կարող պիտի ըլլային վստահիլ այդ փայտէ հրոկայ եւ տափարակ զանգուածին, որուն տակ բազմաթիւ տիկեր կային, վեր պահելու հա-

մար թէ նաւակը եւ թէ անոր բեռնատար տարածութիւնը:

Երկու ժամէն աւելի սահեցաւ:

Եւ ահա երկու ստիկաններ մօտեցան տղոց: Անոնց հրեւոյթին եւ հագուստին նայելով խստութեամբ չխօսեցան.

– Ո՞վ էք դուք եւ ո՞ւր կ'երթաք, էֆենտիներ:

Թուրք ուսանողները նախապէս եղած հասկացողութեան համաձայն իրենք յառաջացան եւ ներկայացուցին անցագիրը պաշտօնապէս ստորագրուած եւ կնքուած:

Պաշտօնեաները կարդացին երկու հատը միայն եւ համոզուեցան թէ ապօրէն բան մը չկար: Այլեւս հայ տղոց թուղթերը նայելու հարկ չգտան: Տարապայմանօրէն զբաղած էին, նաեւ որոշ էր որ ուսանողներն ալ Պոլիս կ'երթային մասնաւոր արտօնութեամբ:

Ապա անմիջապէս հրամայեցին կառապանին որ կառքը նաւուն մէջ քաշէ: Ուսանողներն ալ անցան անոր ետեւէն: Նաւավարներ, հրուկայական ձողեր բռնած սկսան ջուրի հոսանքին յանձնել նաւը, իրենք ալ երկու կողմերը կանգնած իրենց ձողերով պնացքին ուղղութիւնը կը պահէին: Հոսանքը շատ ուժեղ էր եւ անկարելի էր որ ուղիղ կրնային կտրել գետը. հետզհետէ վար կ'երթար եւ մինչեւ որ դիմացի կողմը անցան բաւական չեղած էին: Այդ էր սովորական պնացքը: Վերջապէս ապահով անցան դետը եւ ուղղուեցան դէպի Մալաթիա:

ՄԱԼԱԹԻՈՑ ՄԷՋ

Հաճելի խօսակցութիւններով, երգերով եւ ուրախ պատմութիւններով մութը իջնելէ առաջ, տակաւին լոյս, հասան Մալաթիա:

Կառապանը ծանօթ էր ամէն տեղի: Ուղղակի գնաց իրեն ծանօթ մէկ խանը, ուր անոնք ձգեցին ծրարները, կառապանին հոգատարութեան վստահելով եւ քալեցին դուրս քաղաքը տեսնելու նպատակով:

Իրիկուան կողմ բազմութիւնը կրկնապատկուած կը թուէր: Մանաւանդ պատերազմական որոշ յուզում լեցուցած էր այս քաղաքն ալ:

Շուկայի հրապարակն էին:

Մարդիկ իրիկուան պնումները ընելով զբաղած էին:

Վահրամ եւ Յակոբ բազմութիւնը կը դիտէին հետաքրքրուած: Դժուար էր հայը կամ թուրքը զատորոշել, հագուստի տարազները ալեւոր միատեսակ էին:

Նպարավաճառի մը խանութին առջեւէն անցնելու ատեն երկուքն ալ ներս մտան գնումներ ընելու համար: Թուրք ընկերներն ալ միացան եւ հետեւեցան անոնց:

Մալաթիայի ծիրանի չորը եւ այլ պտուղներ շատ անուանի դարձած էին: Վաղուան համար կրնային այլ ուտեստեղէն եւս առնել: Ջանի մը բաներ ետին, վճարումն ըրին եւ դուրս ելլելու ատեն դէմ դիմաց եկան պատուելի Կիրակոս Պաչատուրեանին, որ նշանաւոր քարոզիչ մըն էր եւ յաճախ Խարբերդի Եփրատ քոլէճը կու գար թէ աշակերտներուն եւ թէ ժողովուրդին քարոզելու համար:

Պատուելին զարմանքով նայեցաւ եւ

– Հոս ինչո՞ւ եկած էք տղաք, ըսաւ Վահրամին եւ Յակոբին:

– Ձմեռորդներ ենք, պատուելի, Պոլիս կ'երթանք ուսանելու եւ մեր երկրին աւելի լաւ կերպով ծառայելու համար:

Խօսակցութիւնը հայերէն լեզուով կ'ընէին:

Թուրք ընկերներն ալ մօտեցան եւ կեցան լուռ եւ համր:

Պատուելին բարի ծերունի մըն էր, աւետարանի հաւատարիմ մարդը, չուտով ըմբռնեց հայ տղոց դիրքը եւ մանաւանդ անոնց Խարբերդէն գալը, հրաւիրեց տուն որ իրիկուան ճաշը միասին առնէին եւ քիչ մըն ալ խօսէին:

– Երթանք, մեզի երթանք կրկնեց ան, եւ ձեզի կը բերեմ ձեր խանը յետոյ: Թուրքերն ալ հրաւիրեց սիրով:

Անոնք մերժեցին, աւելի նախընտրեցին պտտիլ եւ վերադառնալ խանը: Ուստի տղաքը գնուած պտուղները անոնց յանձնեցին եւ խոստացան իրենք ալ չուտով վերադառնալ:

Բաժնուեցան եւ աճապարանքով քալեցին դէպի պատուելիին տունը:

Խօսակցութիւնը անտարակոյս օրուան ամէնէն հրատապ հարցին, պատերազմին եւ մանաւանդ հայութեան ապառնացող տեսանելի վտանգին չուրջ դարձաւ:

Գատուելին տիկինը այս անակնկալ հիւրերուն համար սրտանց ուրախ էր: Անոնց Խարբերդէն եկած ըլլալու պարագան չատ անհամբեր վիճակի մը մէջ դրաւ զինք եւ անձկանօք իր զաւակին մասին հարցուց, որ Եփրատ քոլէճի երաժշտութեան փրոֆեսորն էր:

– Անոր ձերբակալութիւնը չլսեցինք, պատասխանեց Վահրամ, տակաւին անյայտ կը մնար, հաւանաբար կերպով մը ինքզինք կըրցած էր պահել, բայց միւս բոլոր փլոֆեսորները, եկեղեցականները, ուսուցիչները եւ ցցուն առեւտրականները բանտարկուած կը մնան չարաբաներէ ի վեր եւ ծանր խոշտանքի տակ կը տառապին:

Գատուելին եւ տիկինը չատ ճնշուեցան. երկուքն ալ յառաջացած տարիքի մէջ էին, հաւանաբար 75 կամ 80ը անցած եւ անկարելի էր որ կարենային տոկալ:

Գատուելին յայտնեց որ Մալաթիոյ մէջ ալ չատ զգուշութեամբ եղած էին ձերբակալութիւնները, զինուորցուները ամէնքն ալ տարուեցան, մեզի նման ծերունիները թողուեցան տուն: Գործի եւ առեւտուրի մարդիկ ալ լեցուած են բանտը, ամէն օր կ'աղօթենք, որ Աստուած փրկութեան դուռ մը բանայ եւ դմեզ ազատէ այս փորձանքներէն»:

– Հոս, աւելցուց, հայ բժիշկ, դեղագործ, փաստաբան չմնացին հրապարակի վրայ, բանտարկուած են: Փորձեցի երթալ եւ աւետարանը քարոզել բանտին մէջ, բայց խոշտանգելով վռնտեցին զիս: Եթէ տարիքս 80ը անցած չըլլար զիս ալ հոն կը պահէին...

Գատուելին պատմեց ու պատմեց, ամէն առեն աստուածային միջամտութիւնը յուսալով եւ աղօթելով: Ապա ելաւ իր դարակին մէջէն երկու գեղանի աւետարան բերաւ եւ տուաւ մէկը Վահրամին եւ միւսը Յակոբին: Ապա անոնք հրաժեշտ առին պատուելիէն:

Վահրամ եւ Յակոբ քիչ մը կազդուրուած, բայց իրենց առած քայլին ծանրութիւնը աւելի չատ մօտէն տեսնելով յառաջացան դէպի խանը, ուր գտան իրենց թուրք ընկերները:

– Գէտք է առանց քնանալու ճամբայ ելլել՝ ըսին թուրք տղաքը, որովհետեւ ազդարարուեցաւ թէ զինուորներու մեծ խումբ մը պիտի հասնի քաղաք եւ անոնք պարտաւորուած պիտի ըլլան ամէն կառք գրաւելու եւ բանակին պէտքերուն գործածելու: Կառապանը, ըսին, ստուգած է այս պարագան եւ կ'ուզէ ինքզինքն ալ ապահով, մեզ ալ եւ ճամբայ իյնալ ճիշդ հիմա: Տղաքը ուրախութեամբ հաւանեցան եւ նետուեցան կառքին մէջ, խանճիին պահանջը վճարելէ յետոյ:

– Կրնանք կառքին մէջ ալ քնանալ:

Եւ ինկան ճամբայ գիշերանց:

Իրաւ ալ մթնոլորտին մէջ անբացատրելի սպառնալիք մը կար: Մահը բիւրապատիկ մահերու բաժնուած կանոններ էր ամէն անկիւն եւ գիշերուան պահն ալ աւելի սոսկում եւ աւելի սարսափ կը թափէր ամէն կողմ:

Այսպէս կէս գիշ կէս արթուն հեռացան Մալաթիայի չրջաններէն: Աստուծոյ հեռուստր լոյսը մաղուելէ առաջ կտրեցին ընդարձակ ճանապարհ:

Յաջորդ խանը դէպի Սերաստիա տանող ճանապարհին վրայ էր, ուր հասան իրիկուան մօտ եւ կառապանին թելադրութեան վրայ հոն իջեւանիլ յարմար չնկատուեցաւ:

Միայն ժամ մը մնացին: կառքի ձիերուն հոգատարութիւն տուաւ կառապանը, կերակրեց: Իրենք ալ ճաշ մը յարմարցուցին քարմ հաց ճարելով այդ գիւղէն եւ չարունակեցին ճամբան լուսնի լոյսին տակ:

Օրեր այսպէս իրարու յաջորդեցին:

Ամէն կայանի մօտին կառապանը կու տար տեղեկութիւններ երիտասարդ ուսանողներուն, որոնք բոլորովին անծանօթ կը մնային կամ հասկի խմացած կրնային ըլլալ տեղի անունը եւ բնական էր, որ իրենց առաջնորդին հրահանգները կատարէին առանց որեւէ ստորակութեան:

Բեւրատիա մտնել եւ հոն դիշեր մը կամ քանի մը ժամ կենալ, ուտելիքի պաշար առնել ապահով չնկատեց կառապանը, ուստի քանի մը ժամուան հեռաւորութեան վրայ դարձուց ճամբան դէպի Կեսարիա:

Օրերու ընդարձակ ճանապարհ մը կար անոնց առջեւ, եւ ապահովութիւնը միայն նըկատի առնելով բռնելու էին այդ ուղին:

Հայ ուսանողները, Վահրամ եւ Յակոբ կը զգուշանային հայոց կացութեան մասին հետաքրքրուելու, աւելորդ կասկած եւ տհաճելի մտածումներու առիթ չտալու համար իրենց ընկերակիցներուն:

Բայց երբ առանձին առիթ մը ներկայացար որ Թուրքերը, ուսանող կամ կառապան,

որեւէ տուիթով կը բացակայէին, Յակոբ կամ Վահրամ կը ջանային տեղեկութիւններ առնել հայոց կացութեան մասին:

Աւելի քան երկու չաբթուան ճամբորդութեան ընթացքին ինչ կիւղ եւ կայան որ հանդիպած էին, հայոց վիճակը հետզհետէ կը դառնար անկարելի եւ անտանելի:

Հայաբնակ բոլմաթիւ գիւղեր կային, ուր էրիկ մարդ մնացած չէր, դինուոր եւ աշխատաւորի անունով տարուած էին, չատեր ալ բանտարկուած:

Դպրոց եւ եկեղեցի ի սպառ փակ:

Կանայք ողբի եւ կոծի մէջ: Անյոյս երկինքէն բարի լուրի մը սպասելու անձկութեան մատնուած:

Եթէ բոլորովին վստահելի նկատէին եւ հայ ծերունիի մը կամ մամայի մը յայտնէին իրենց ճամբորդութիւնը Թուրքերու ընկերակցութեամբ՝ կը լսէին սա խօսքերը.

– Ի՞նչպէս կը վստահիք, օղո՛ւլ, ղզոյչ եղէք, մի՛ քնանաք, փորձանք մը չբերեն ձեր դլխուն...

Եւ կը պատմէին անտանելի եղելութիւններ, գործուած սպանութիւններ, առեւանդումներ, թալան, որոնց կառավարութիւնը ոչ միայն ուշադրութիւն չէր տար, այլ բացորոշապէս կ'անգիտանար կամ կը քաջալերէր:

ԴԷՊԻ ԿԵՍԱՐԻԱ

Սեբաստիայէն դէպի Կեսարիա տանող ճամբուն վրայ կար չատ վտանգաւոր կիրճ մը, բարձրաբերձ ապառաժներու տակէն անցնող, երկար եւ ոլորապտոյտ պարծուածքներով ուրկէ անցնելու էին, ուրիշ ճար չկար:

Կառապանը իր մտահոգութիւնը չծածկեց:

Հարցը տղոց ապահովութիւնը չէր, այլ իր կառքին եւ իր անձին ապահովութիւնը: Եթէ կառքը դրաւէին, դինքն ալ պիտի լծէին գործի: Երկիրը աննախընթաց եւ յայտնօրէն մահացուցիչ չրջանէ մը կ'անցնէր եւ ո՛չ ոք կրնար առարկութիւն մը, կամ ընդդիմութիւն մը փորձել: Առնուազն կրնար գլուխը վրայ տալ...

Ուստի ցորեկ ատեն, լոյսին տակ այդ կիրճէն անցնիլ աչխատեցաւ: Սկիզբէն տեսաւ իր պատրաստութիւնը, ձիերը խնամեց, կերակրեց եւ ամէն նախատեսութիւն ձեռք առաւ որ այդ կիրճի ճանապարհին վրայ կենալու չըստիպուի եւ ամէնէն արագ վազքով անցնի, որպէսզի աւազակներ կամ դինուորական ջոկատներ պաչտօնեաներու կառք նկատեն եւ չփորձեն մօտենալ իրեն:

Զմեռնային եղանակ էր, սաստիկ ցուրտ կար եւ ձիւնը տարածուած էր ամէն դի եւ փռած՝ իր ճերմակ վերմակը:

Աւազակներու եւ մարդասպաններու հլուչակաւոր կիրճ մըն էր այդ տեղը: Կառապանին սիրտը դողի մէջ էր, իսկ ուսանողները միամիտ եւ հետաքրքիր կը սպասէին որ այդ վայրէն անցած ըլլալնին յայտնէր կառապանը:

Անխօս էին ամէնքն ալ եւ կառավարն ալ իր խօսքը կ'ուչացնէր:

Երթեւեկութիւնը չատ քիչ էր, այնինքն կառքերու անցուդարձ ալ չկար, իսկ ցուրտ եղանակին անկարելի էր քալելու փորձ ընել այդ տեղուանքը:

Վերջապէս հասան կիւղ մը՝ գիչերուան դէմ:

ՀԱՑ ԳԻՒՂԻ ՄԸ ՄԷՋ

– Ահիկա հայու գիւղ մըն է, ըսաւ, կառապանը տեսակ մը հանգստացած արտով. կրնանք հոս անցընել գիչերը ապահով:

Կառքը կանգ առաւ սովորական խանի մը առջեւ եւ մեծ դռնէն ջչեց ներս:

– Աւոր տէրերն ալ հայեր են, վրայ բերաւ կառապանը, կրնաք լաւ հանգստանալ եւ աղուոր ճաչ մը առնել: Առաւօտուն կ'իյնանք ճամբայ:

Յակոբ եւ Վահրամ առանձնապէս ուրախացան բայց յայտնի չըրին:

Գուցին ախոռ սեքուսին, ուր անասուններ կային, նիհար լոյս մը կը պլպլար: Կրակը կը վառէր մէկ անկիւնը յատկապէս չինուած կըրակարանին մէջ եւ քովն ալ դիզուած էին մեծկակ կոճղեր: Ուրիչ ճամբորդներ ալ կային, եւ ընդարձակ տեղին վրայ անկիւն մը առած կը ճաչէին կամ կը խօսէին բարձրաձայն:

Ծերունի մամա մը եկաւ քովի դռնէն, նաեւ երկու մանչեր եկան՝ 12–13 տարեկանի հասակով:

Մաման վախկոտ էր եւ չատ անհամարձակ, բարի դալուստ մը մռմռաց չատ կոտ-

Թլկատինցիի ուսուցիչներն ու աշակերտներէն մաս մը, խարբերդի մօտ Խուլաւանէի հնօրեայ գերեզմանատան արձանագրութեանց ճննութեան գացած եւ դաշտային օրուան մը վայելքը ապրած, 1909ին: Մէկ երկու բացառութեամբ (որոնք Ամերիկա գաղթեցին)՝ բոլորն ալ նահատակ…

բած սլտով եւ հարցուց Թէ բանի մը պէտք ունէի՞ն Թէ ոչ:

Լեզուն Թուրքերէն էր եւ հայու խօսած Թուրքերէնն էր:

Մինչ ընկերները կը տեղաւորուէին ջեռտինը Թափուած խոտերուն վրայ տեղ մը յարդարելով, Վահրամ մօտեցաւ մամային եւ անոր հայ ըլլալը ստուգելէ ետք ըսաւ.

– Մայրիկ, մենք ալ հայ ենք, կեսարիա կ'երթանք:

Ծերունիին աչքերը բացուեցան զարմանքով եւ աչքերուն չէր հաւատար, կարելի՞ բան էր որ երկու հայ տղաք կառքով ճամբորդութեան ելլէին եւ ազատօրէն երթային հայերու մօտ…

– Թուրպան ըլլամ, կակազեց մաման, անօթի՞ էք, կերակուր բերեմ ձեզի, հիմա, քիչ մը հանդստացէք: Եւ հետի պզտիկներուն խօսեցաւ, որ հոգ տանէին հիւրերուն եւ ինք մեկնեցաւ արտաքնօք ներս:

Քիչ ետք լսուաւ կերակուրի մեծ կաթսայ մը պուղլուր, խավուրմա, իւղ եւ դրաւ քովի կրակարանին մէջ: Առատ կրակ կար: Ինք ծալլատիկ նուռաւ կրակարանին մօտ եւ սկսաւ խառնել կաթսան անհամբերութեամբ եւ կսկիծով լեցուած:

Վահրամին մօտ եկան նաեւ Ծակոբ եւ Թուրք ընկերները, կառապանն ալ: Ձէին հասկնար ինչ անցած դարձած էր: Վահրամ պատմեց եղածը, «հայ մաման մեզի փրկաւ պիտի պատրաստէ», ըսաւ: Ամէնքն ալ ուրախութեամբ բոլորուեցան կրակին շուրջ, որ կը ճարճատէր եւ անոր քով դրուած կաթսան կ'եռար:

Քիչ ատենէն արդէն ամէնքն ալ հացլաքին շուրջ բոլորուած փիլաւը կը վայելէին, չաքաթներէ ի վեր տան կերակուրի կարօտը յագեցնելով:

Մարդիկ կու գային ու կ'երթային: Ոչ ոք ուշադրութիւն կը դարձնէր այս ճաշկերոյթին:

Ամէնքն ալ իրենց մտային տաժանքներով բեռնաւորուած կը տքային անոնց բեռան տակ:

Վահրամին, Ցակոբին ուրախութիւնը մեծ էր, բայց մամային երեւոյթէն անոնք ողբերգութիւն մը կը նշմարէին անոր աչքերուն մէջ:

Կառապանը եւ Թուրք ուսանողներն ալ չատ հաճելի ճաչով յափրացած՝ քաշուեցան մէկ կողմ, ծխախոտի մուխերուն յանձնուած:

Այլ ատեն վահրամ եւ Ցակոբ մամային օգնած ըլլալու պատրուակով պնակներէն մաս մը առնելով հետեւեցան ծերունի հայ մայրիկին, ներս մտան բայց վանկ մը որ կը տանկր պեղչկական տան մը մէջ, որ չատ խեղճ երեւոյթ ունէր եւ ալ ոչ ոքի չունչ կը պատճնէր:

Մաման վախով իր շուրջը նայեցաւ պահ մը եւ ըսաւ.

– Նստեցէք զաւակներս: Ա՛ինչպէս եղաւ որ ալջ մինչեւ հոս եկաք: Աստուած մը խիթարանք տայ ձեր մայրիկներուն, ի՛նչպէս կը վատահիք այդ չունելուն, օղուլ, աչքերնիդ բաց ըսէք, կը սպաննեն...

Եւ սկսաւ լուռ լաց մը քակել...

– Տունը մարդ չկա՞յ մամա:

– Չէ... չէ, օղուլ, չէ... տարին տարին... երկու զաւակներս ալ տարին իրրեւ քէ պինուր. մէկը ամիս մը ետք հրամանով տուն եկաւ, հոս բռնեցին... ծեծելով... ծեծելով մեռցուցին... չթողուցին որ մարմինին ալ տէր ելլենք եւ աղօթքով մը թաղենք... միւս տղաս ալ կ'ըսեն զինուոր են տարեր, լուր, բան չկայ... Ամուսինս ալ, որ 75 տարեկանը անցած է, յեղափոխական է ըսին եւ ղրկեցին Գոնիա... բանտն է կ'ըսեն... երկու հարսներս ալ եկան բռնի տարին որ գերման ճեներալներուն կերակուր եփեն... Շաբաթ օրերը կու գան 1–2 ժամուան համար եւ լալով ետ կ'երթան:

Հայ տղայոց ականջները սկսան այրիլ այս կրակէ լուրերուն տակ...

– Օղո՛ւլ, դո՛ւք գրել կարդալ գիտէք, ո՞ւր պիտի երթայ ասոր վերջը, ըսէք, ձեր արեւին մեռնիմ, բան մը ըսէք... Ա՛ Թոռներս ալ քովս մնացին. փա՛ռք կու տամ Աստուծոյ, բայց քիչ մըն ալ երբ մեծնան ես ի՛նչ գլուխս պիտի լամ... վեց ամիս է դպրոցը գոց է, վարժապետ, աշակերտ բռնեցին տարին, գիւղացիներն ալ ինծի պէս անկարներն են մնացեր...

Անկարելի էր մխիթարական բառ գտնել:

Կառապանը այս դիւղին մէջ գիշերելն ալ անյարմար եւ իր կառքին համար անապահով դտաւ:

Լուռեամբ անցան ճամբորդները գիւղի լուռ փողոցներուն մէջէն, ոչ մէկ հանդիպում, ոչ մէկ հարցաքննութիւն:

Յարդ աննման բախտաւորութիւն մը ունեցած էին այս ուսանողները եւ կը չարունակէին խաւարին մէջ յառաջանալ:

Ներկան ալ խաւար... ապագան ալ:

Ջէ՛, կարաւան... անիւը ուր որ վնաց...

ԿԵՍԱՐԻՈՅ ՄԷՋ

Վտանգալի, չատ ժժուար ճամբորդութենէ մը ետք հասան Կեսարիա:

Խանին մէջ առանձին սենեակ մը վարձեցին անչուչտ հայ տղոց դրամով, քիչ մը չտկուեցան եւ պացին մօտակայ ճաչարան մը. կառապանն ալ առին եւ լեցուն ճաչէ մը յետոյ դուրս ելան:

Օրերը եւ թուականները մոռցած էին:

Հոն հայերէ իմացան որ վաղը կիրակի է: Ջանի որ քանի մը օր պիտի մնային Թուրք ընկերներուն հետ յառաջացան քաղաքի չուկան, չոր պտուղ եւ այլ ուտելիք գնեցին միչտ աչալուրջ եւ չրջահայեաց:

Հայ խանութպանէ մը հասկցան եկեղեցիին տեղը եւ առաջնորդարանը:

Թերեւս անխոհեմ բան մըն էր այս, բայց հայ տղաք ուտելիքները յանձնեցին Թուրք ընկերներուն եւ պատճառով մը զատուեցան եւ հայ ծերունիի մը օգնութեամբ առաջնորդութեան դէպի առաջնորդարան:

Կեսարիան մեծ քաղաք մըն էր: Փողոցները հեւքոտ երթեւեկը եւ իրարանցումը, հասարակութեան անժպիտ եւ խոժոռ դէմքը արդէն կը խօսէին: Սուդ մը մալուխ էր վերէն ամէնուն ալ վրան:

Այս ընկերացող հայ մարդը 65ը անցած էր եւ հայերէն լեզուին գրեթէ անծանօթ.

– Ես հայերէն չեմ գիտեր, տղաքս, ինծի հետ Թուրքերէն խօսեցէք, յետոյ «էրմէնիճէ» խօսիլն ալ հոս բնաւ ապահով չէ:

Եւ քալեցին քանի մը փողոց հասնելու համար հայոց եկեղեցին եւ մուրախասի խանէն:

Առաջնորդը Թարքերդի նախկին առաջ-

նորդ Գեհրիկեան վարդապետն է եղեր, եւ տըղայոց ընկերակցող ծերունին ձայնը ցածցնելով ըսաւ.

– Գեհրիկեան մուրախխաս բանտարկուած է եւ չատ մը մեծամեծ հայեր եւս բանտն են: Դեռ ձերբակալութիւնները կը չարունակուին: Հայոց կլխուն մեծ փորձանք մը կու գայ: Աստուած խնայէ... Ալլահ էսիրկէսին:

Քիչ ժամանակէն արդէն հասած էին եկեղեցի:

Եկեղեցին մեռելատուն էր դարձեր:

Մերունի քահանաներ, տարիքը առած պաշտօնեաներ ձեռնածալ եւ մտախոհ կը մընային լուռ... Աղօթքի տան մեծաւորն ալ տարած էին եւ անոնց կլխուն գալիքը մտահոգութեան միակ առարկան կը մնար:

Հայ տղաք իրենց այցելութեան պատճառը խօսեցան անոնց հայերէն լեզուով եւ ըսին թէ ամիսէն աւելի է Թողուցած են Թարբերդը եւ երկու Թուրք ուսանողներու ընկերակցութեամբ կը մեկնին Գոլիս՝ ուսանելու և զինուոր դառնալու համար:

Ուսկնդիրները ապշեցան, անկարելի էր որ հաւատային թէ այդքան օրեր ճամբորդեր էին եւ դեռ ողջ մնացեր: Առաջին թելադրութիւնն եղաւ հայ տղայոց.

– Տղաք հոս օր մը չէ, մէկ ժամ ալ մի մնաք: Եթէ բռնուիք, այլեւս գործը կը մնայ Աստուծոյ:

Քահանան վախով դողով պատմեց հայոց ապրած կեանքը վերջին քանի մը չաբաթներու ընթացքին, ձերբակալութիւններ, խոշտանգումներ, հայ խանութներէ առնուած թալանը եւ կոտորածի ընդհանուր սպառնալիքը այնքան սկսած են բաց եւ տեսանելի դառնալ, որ ամէն հայ ճար մը, ճամբայ մը կը փընտռէ, ծերերն ալ կ'ըսեն՝ «մեռելներ, եկէք որ մենք ձեր տեղը առնենք...»:

Վահրամ եւ Ծակոր կացութեան լրջութեան տակ աւելի կ'արթննային: Կարծես երկնային հրահանգ մը կու գար վերէն, որ անմիջապէս վերադառնային իրենց իջեւանած խանը եւ առանց խուճապ ստեղծելու համոզէին ընկերները եւ կառապանը, որ փութով Թողուն Կեսարիան եւ չարունակեն իրենց ճամբան:

Տղաք ապա աւելի մանրամասնութիւններ առին պատերազմի ընթացքին չուրջ.

– Լուրերը, չարունակեց քահանան, ամէն ճակատի վրայ յաղթանակներու աւետիսը կը բերեն ժողովուրդին: Այդ մասին բան մը չենք պիտեր, դատաստան մը չենք կրնար ընել, բայց հայոց կացութիւնն է մեր ծանր մտահոգութեան առարկան: 18էն վեր հայ երիտասարդ չկայ· դպրոցները փակուած են ամիսներէ ի վեր, տղամարդիկ, մինչեւ յիսուն, տարուած են «բանակ» կամ աչխատանքի, եւ կեղեցական եւ՝ առեւտրական մեծ ու պզտիկ դէմքեր ալ լեցուած են բանտերը: Անտիրական մամիկներ, կիներ, աղջիկներ եւ մանուկներ իր՞նչ պիտի ըլլան... մարդ բան չի պիտեր...: Եկեղեցին ալ բաց կր Թողունք որ հաւատացեալներ աղօթքի գան, հաղորդութիւն առնեն եւ իրենց ցաւերուն դարման մը խնդրեն Աստուծմէն:

– Վաղը կիրակի է, աւելցուց վչտահար քահանան, եթէ չկարենաք մեկնիլ, եկեղեցի հրամեցէք, որ· պատարագը ձեզի ուժ եւ զօրութիւն տայ եւ Աստուծոյ առաջնորդութիւնը պարզեւէ ձեզի:

Տղաք համբուրեցին ձեռքը վչտացեալ քահանային, որուն ճեփ ճերմակ մազերը հըլսկայ տարածութեամբ փռուած էին անոր կուրծքին վրայ եւ հնօրեայ սուրբերու պատկառանքը կը պարտադրէին: Տղաք չնորհակալութիւն յայտնեցին եւ բաժնուելէ առաջ հարց մըն ալ տուին քահանային.

– Տէր հայր, Գոլիս երթալու համար անշուչտ երկաթուղին առնելու ենք Ատանայէն: Մ՞րքան հնարաւորութիւն ունինք այս մասին, թելադրութիւն մը կրնա՞ք ընել· որովհետեւ մեր Թուրք կառապանը այլեւս մեզի հետ պիտի չերթայ, Թուրք ուսանողներն ալ մեզի նըման փորձառութիւն չունին... մինչեւ հիմա չարութիւն մը ըրած կամ մտածած չեն, մենք կը հոգանք անոնց ծախքերը... բայց կարծես մբհնոլորտը լեցուն է փորձանքներով...

– Ջաւակներս, բնաւ Ատանա մի՛ մտնէք, անկէ առաջ եղող կայարանը էրէյլի է, վար իջէք եւ հոն չանացէք որ չոգեկառք մտնէք, որովհետեւ Ատանա երկար քննութիւններու պիտի ենթարկուիք, ձեր Թուղթերը կասկածի տակ պիտի ձգեն... Թերեւս հեռագրեն Թարբերդ... ձեզ վար Թողուն եւ Թուրքերը ղրկեն... այն ատեն ո՞ւր պիտի մնաք... Աստուած ձեզ առաջնորդէ... ձեր դրամն ալ խըզ-

նայողութեամբ ծախսեցէք... չէք գիտեր թէ ինչ նեղ օրեր կրնան գալ վաղը:

Տղաքը փորձեցին փոքրիկ դումար մը դնել քահանային ձեռքը՝ մոմ մը վառելու համար եկեղեցիին մէջ:

Ծերունին չընդունեց... ես կը վառեմ, ըսաւ, եւ կը յիշեմ պատարագիս մէջ, դրամը կրնայ ձեզ փրկել տեղ մը, ով գիտէ: Զգոյշ եղէք որ ձեր Թուրք ընկերները դաւ մը չխաղան ձեր դլխուն... Գացէք եւ հոս մի՛ մնաք, եթէ կրնաք...: Աստուած հետերնիդ ըլլայ...

Վահրամ եւ Յակոբ զիրենք բերող ծերուկին հետ վերադարձան խանը:

Թուրք ընկերներն ու կառապանը առատ ուտելիքներով բեռնաւորուած Յակոբն ու Վահրամը տեսնելով ուրախացան, եւ մէկէն առանց ուրիշ խօսք բանալու.

– Գիտէք, ըսին, կը խորհինք որ հոս կենալու պէտք չկայ այս իրիկուն կամ վաղը առաւօտ կանուխ ճամբայ իյնանք եւ չուտով հասնինք Աւտանա, որպէսզի ժամ առաջ Գոլիս հասնինք եւ դպրոցնիս մտնենք, արդէն 35 օր է որ ճամբաներն ենք...

Վահրամ եւ Յակոբ չատ ուրախ եղան:

– Շատ լաւ խորհեր էք, այո՛, ճիշդ հիմա կրնանք ճամբայ ելլել, խանճին դիչերուան մը վճարումը կ'ընենք, հոգ չէ թէ դիչեր մը չենք կեցած: Տակաւին լոյս է, առատ ուտելիք ունինք... ալ ինչո՞ւ ժամանակ վատնենք:

Քառորդ ժամ ետք արդէն կառքը կ'անցնէր կեսարիոյ փողոցներէն: Տակաւին բոլորովին դուրս չելած քաղաքէն, ոստիկանատունի մը առջեւէն անցնելու էին:

Հաղիւ ոստիկանատունէն երկու քայլ անցած էր կառքը, դինուած ոստիկաններ պոռացին.

– Ո՞վ էք... ո՞ւր կ'երթաք... կեցէ՛ք:

Կառապանը սարսափած կեցաւ, եւ տղոց դառնալով՝

– Հանեցէք ձեր Թուղթերը եւ քաջութեամբ խօսեցէք թէ կառավարութեան հրամանով Գոլիս կ'երթաք... եւ չատ կ'ուշապարէք եւայլն. մի՛ վախնաք... Աստուած օգնէ ինձի:

Երկու պաշտօնեաներ վրայ հասան, կառքէն ներս երկարեցին իրենց դլուխը եւ հրամայեցին.

– Ո՞ւր են ձեր անցագրերը, ո՞ւր կ'երթաք, ո՞ր հրամանով...

Այդ ծանր վայրկեանին մէջ Յակոբ եւ Վահրամ դողահար եւ տժգոյն հանեցին իրենց Թուղթերը եւ ապասեցին կախաղանին մահաբեր կապը գլուխին անցած դատապարտեալի մը անանուն անձկութեամբը լեցուած...

Թուրք ուսանողները նախ երկարեցին իրենց պաշտօնական Թուղթերը ստորագրուած եւ կնքուած: Ոստիկաններ առին զանոնք կարդալու ձեւով նայեցան սկսան իրարու հետ խօսիլ, հաւատալո՞ւ էին թէ ոչ... ոստիկանապետին տանելու էին... ան ալ այդ պահուն կառավարատուն գացած էր ստիպողական խորհրդակցութեան մը համար...

– Էֆենտիներ, ըսաւ ոստիկանին մէկը, սպասելու էք որ մեր մեծը գայ եւ անոր հրամանով անցնիք ասկէ:

– Ի՞նչ կ'ըսէք, փոլիս պէյ, մենք արդէն չատ ուշ մնացած ենք. չուտով հասնելու ենք մեր դպրոցը, հայրենիքը եւ կառավարութիւնը կ'ուզեն մեզ... Խարբերդէն մինչեւ հոս հարիւր տեղերէ անցանք, նայեցան, քննեցին եւ սիրով Թոյլ տուին որ անցնինք, դուք ինչո՞ւ նեղութիւն կու տաք, խնդրեմ պարապ տեղը մեր ժամանակը մի առնէք, խօսեցան Թուրք ուսանողները:

Ոստիկանները կանգնած մնացին եւ իրարու երես նայեցան Թուղթերը իրենց ձեռքերուն մէջ բռնած: Կառապանը այս անգամ պարձաւ ոստիկաններուն.

– Էֆենտիներ, գիտէք թէ Սեւ ծովի վրայով անկարելի է Գոլիս երթալ, ատոր համար Աւտանա հասնիլ հրամայեցին մեզի եւ այսօր 35–36 օր է որ կը ճամբորդենք: Ամէն տեղ Թոյլ տուին որ անցնինք: Ես ալ հայրենիքի սիրոյն համար, տուն, տեղ, զաւակներ ձգած այս ուսանող էֆենտիները կը տանիմ որ չուտով տեղ հասնին. չատ անգամ պիչերն ալ կը ճամբորդենք որ տեղ հասնին: Մի՛ ընէք այս բանը, ոիճա Էտերիմ:

Ոստիկանները Թուլցան, Թուրք տղոց Թուղթերը ետ դարձուցին եւ առանց Վահրամին եւ Յակոբին Թուղթերն ալ ուզելու.

– Իշ էօյլէ իսէ, չապուք կիտինիզ, վաքան վէ էսկէր իչուն տուա էտինիզ... (*Ուրեմն աճապարեցէք, հայրենեաց եւ զինուորներուն համար աղօթեցէք*):

– Թեշեքքիւր էտերիզ, պէյ էֆենտի, Ալլահ վաքանըմըզը սագլասըն: Գինէր եաշա

միլլէթ վէ գահրըման ասկեր: (Շատ չնորհակալ ենք, տէր իմ, Աստուած պահէ մեր հայրենիքը: Հազար ապրին ազգը եւ մեր հերոս բանակը):

Կառքը յառաջ սուրաց լայն չունչ մը քաշելով. դժուար է ըսել թէ ո՞վ էր ամէնէն երջանիկը այդ բախտահալած խումբէն...

ԷՐԷՅԼԻԻ ՄԷՋ

Երկաթուղիի կայարանէն քիչ մը հեռու աննշմարելի ծառերու ետին, կառապանը կեցուց իր կառքը եւ սկսաւ լուրջ խորհրդակցութիւն մը ընել իր պատանի ճամբորդներուն հետ:

Մութը տակաւին լիովին հաստատուած չէր, կրակ վառելու ալ պէտք չունէին, չոր ուտելիքներով կրնային բաւականանալ սովորական օրերու նման:

Վահրամ եւ Ճակոբ Աստանա չմտնելու մասին ցարդ խօսք մը ըրած չէին: Կեսարիոյ մէջ հայ քահանային տուած խրատը պահեր էին մինչեւ որ չիտակ վայրկեանը ներկայանար:

Իմաստութեամբ կը սպասէին որ նախ ջուրին եզերքը հասնին եւ յետոյ իրենց կօշիկը հանեն:

– Խօսեցէք հիմա, սկսաւ կառապանը, ինչ ընելու ենք որ ես ալ, դուք ալ որեւէ վտանգի մը չհանդիպած հասնինք մեր տեղերը:

Թուրք տղաք լուր էին, որոշապէս տեսութիւն մը չկար անոնց մօտ, վախնալու ալ պատճառ չունէին: Բայց կառապանը կը դողար.

– Ես տարիքոտ մարդ եմ, ըսաւ, բայց կառքս եւ ձիերս իմ եւ տանս հացը կը վաստկին: Եթէ բռնուիմ, կառքս ալ կ'առնեն ձիերուս ալ, եւ դիս քալելով կը ղրկեն Թարբերդ... ինծի օգնելու էք, քանի մը ղուրուշ աւելի տալով...:

Նայեցաւ հայ տղոց ուշադրութեամբ:

– Անհոգ եղիր, վրայ բերաւ Վահրամ, թէեւ դրամ ղրկեր չմնաց, բայց երբ ապահով Գոլիս հասնինք, հոն մեր փաստիչահը կը հոգայ մեղ եւ բարեկամներ ալ կը գտնենք որ մեզի խարշլըխ մը տան... ապա աւելցուց.

– Պէտք է ամէն ջանք ընել որ այս կայարանէն առնենք մեր տոմսակները Գոլիս երթալու համար: Հոս եկող-գացող բազմութիւն չկայ: Ատանա մեծ քաղաք է, հոն քննութիւնը չատ ծանր կրնայ ըլլալ եւ կառքիդ ալ վտանգ մը կը հասնի... մենք դպրոց կ'երթանք, մեզի արգիլող չ'ըլլար, լսաւ առանց վախի, թէեւ սիրտը կը դողար: Ատանայի կայարանը եւ անոր դժուարութիւնները մտքին առջեւ կը բերէր ամբողջովին սարսափած:

Թուրք ուսանողներն ալ համաձայն գըտնուեցան վահրամին եւ որոշեցին էրէյլիի մէջ փորձել եւ հասկնալ միջոցներու մասին:

Ուտելիքը մոռցան եւ իրենց տեղէն քալեցին ուղղակի կայարանը, որ մղոնի մը հեռաւորութեամբ փոքրիկ չէնք մըն էր, քանի մը մնայուն պաշտօնեաներ կային՝ ամբողջովին գինուորական իշխանութեան տակ:

ՀԱՑՈՒ ՏՆԱԿ ՄԸ

Ճակոբ եւ Վահրամ կերպով մը զատուեցան իրենց ընկերներէն, առանց զգացնելու, իրրեւ թէ դիւրար կորսնցնելու ձեւով եւ մտան գիւղը, գիշերուան մութը դիրենք կը պաշտպանէր: Քալեցին մէկ քանի փողոց: Լուռ, եւ տխուր ամայութիւն մը կը տիրէր: Ձայն կամ չարժում չկար: Երբեմն տուներուն ներստանքը թեթեւ լոյսի աղօտ ճառագայթները կը տեսնուէին փոքրիկ պատուհաններուն վրայ:

Որոշեցին տունէ մը ներս անցնիլ, բայց պիտնալու էին թէ հայո՞ւ օճախ էր թէ ոչ: Մութին մէջ յառաջացան տուներուն մօտէն, գրեթէ անոնց պատերուն քսուելէն, որպէսզի կարենային հայերէն բառ մը լսել եւ ապահով դպլով ներս մտնել: Կը թուէր թէ այդ տեսակ վայր մը ո՛չ գիշերապահներ կրնային ըլլալ եւ ոչ ալ ոստիկաններ:

Փոքրիկ տունէ մը լացի աղաղակներ ուրին, կեցան անոր դրան առջեւ եւ հազիւ կըրցին քանի մը հայերէնի նմանող բառեր լսել: Քաջութիւնն կրկնեցին եւ թեթեւ մը զարկին դուռը, ձեռքի թեթեւ հարուածներով: Ներսի ձայնը մէկէն կտրեցաւ, բայց չբացուեցաւ դուռը: Մէկ-երկու վայրկեան սպասեցին, Վահրամ կրկին զարկաւ դրան տախտակին:

Քիչ ետք ծերունի կին մը, հատած, մաշած դրան եռեւէն փորձեց վախով բանալ մատի մը չափ եւ աղաչանօք խնդրել թէ ի՞նչ էր որ կ'ուզէին այցելուները:

Դրան այդ բացուածքին ներսէն եկող քա–նի մը բառեր ա՛լ կասկած չթողուցին, թէ հա–յու տուն մըն էր։

Վահրամ կամաց մը՝

– Մամա, հայո՞ւ տուն է այս, մի՛ վախ–նաք, մենք հայ ենք, եկած ենք եւ չուտով պիտի մեկնինք։

– Հա՛, ձագուկ, հրամեցէք։

Տղաքը փութով ներս անցան։

Մթամատուեր եւ ցուրտ սենեակին մէջ հա–պիւ կրցին նշմարել դիրենք ընդունող ծերունի մամային դատ երկք ուէթ, տասը տարիներու հասակին մէջ եղող աղջնակներ, 2–3 տարու փոքրիկ մը անկողնին մէջ։ Երիտասարդ հարս–նուկ մըն ալ չափահաս կնոջ մը խնամքին տակ։

Անծանօթ այցելուները նկատեցին որ սար–սափ մը իննկաւ տան մէջ, պզտիկները քաշ–ուեցան իրենց մօր մօտ, մեծ մամային փէչերը բռնեցին եւ սկսան նայիլ նորեկներուն. այնպէս կը նային հաւու ձագերը՝ երբ դիշա–տիչ կատուով ուրուրներ կը տեսնեն իրենց պլուխին վերեւ։

Այր մարդու հետք չկար։

Ծերունին վերջապէս արցունքներու մէջ խօսք առաւ.

– Ջաւակներս, մենք ի՞նչ կրնանք ընել ձեզի. կը տեսնէք մեր վիճակը։ Ամուսինս 85ը անցած անդի անկիւնը պառկած է, սա երկու կիներուն ամուսինները քանի մը չարաթ առաջ եկան առին տարին չենք գիտեր ուր, սա պզտիկներն ալ թոռներս են... տուներնիս աւե–րակ դարձաւ, քանի անդամ եկան կողոպտե–ցին... տարին։ Ասոր վերջը երբ պիտի գայ չենք գիտեր... Ատուած ալ մոռցեր է մեզ եւ սա բաները չի տեսներ...

Մաման չարունակեց իր պատմութիւնը։

– Ամբողջ գիւղը վեց ամիսներէ ի վեր միայն խոչտանգում, թալան, ձերբակալու–թիւն տեսեր է։ Տուներու մէջ մնացեր են ան–չափահաս պզտիկներ, կիներ եւ ծերունիներ, յետին աստիճանի թշուառութեան մէջ։

Այն տլամարդիկ որ ոստիկաններուն դէմ հարցում մը ընելու յանդգնութիւնն ունեցած էին, հրացանի կոթով անոնց պլուխը ջախ–ջախեցին իրենց տան դրան կամ փողոցին մէջ։

– Վաղը ինչպէս պիտի լուանայ եւ ինչ զու–լում պիտի բերէ, չենք գիտեր։ Տէրը այս մե–սամներուն երեսը նայի...

Ցակոբ եւ Վահրամ չատ ընկճուած մնա–յին. քիչ մը քաջալերական յոյսեր տուին, քաջ լլլալ թելադրեցին, եւ ապա պարզեցին իրենց վիճակը, հեռաւոր Պարբերդ քաղաքէն ամի–ոէն աւելի ճամբայ իյնալով հոս հասած ըլ–լալնին լսին եւ խնդրեցին որ տեղեկութիւն մը տանեն թէ կրնա՞ն ասկէ երկաթուղին մտնել Պոլիս դպրոց երթալու համար... Պատմեցին նաեւ իրենց ճամբու վտանգները։

– Հրաշք է որ ձեզ չեն մսրթած, օղուլ, իսօսկայու մաման պլուխը չարժելէն։ Մենք չատ լան չենք գիտեր։ Երկաթուղին չատ չատ լե–ցուն է, օրական քանի քանի անգամներ կու գայ եւ կ'երթայ, զինուորներով եւ ապրանք–ներով լեցուն է։ Ուրիէ՛ կու գան կամ ո՛ւր կ'երթան չենք գիտեր, պլուխները ջերմանա–ցիներ են, բայց քանի մը հայ պաշտօնեաներ ալ կան որ դուրսէն եկած են, գործերուն կը հսկեն, հաշիւները կը պահեն, լեզու կիտեն ատոր համար գործի վրայ կը մնան, եթէ այդ չ'ըլլար՝ չատոնց անոնց գլխուն ալ փորձանք մը կու գար։

Ապահով չէր երկարել խօսքը։ Կրնար ա–նակնկալ մը պատահիլ եւ վտանգել այդ ա–նոթքիկ տնակը եւ մեր չուարած ճամբորդները։

Ուստի յուսադրեցին կրկին, չնորհակալ եղան եւ մամային քանի մը դահեկան դրամ տուին, որ դժկամակութեամբ ընդունեց.

– Առ աս, մամա, փոքրիկին համար գոր–ծածէ, եւ մելի համար ալ աղօթք ըրէ։

Կրկին աչք մը պատուհանին տան ողբեր–գութեան վրայ եւ դուրս ելան։ Մաման ալ ա–ղօթքներ փսփսաց անոնց ետեւէն։

Քիչ ետք անոնք հասան կայարանի չըր–ջաններուն, դժուարութեամբ քալեցին անոր բո–լորտիքը իրենց թուրք ընկերները փնտռելու անձկութեամբ լեցուած։

Տղաք քալեցին վեր վար, գտան իրենց ըն–կերները բրէնին ներսը, սպասման սրահին մէջ նստած։

– Արխաւոաչ, քիչ մը դուրս ելլենք եւ քա–լենք ու խօսինք։

Քանի մը զինուորներ միայն կային որ կը սպասէին իրենց յատուկ չողեկառքին։ Պաշ–տօնեաներ չկային եւ ոչ ալ ոստիկան։

Տղաք կացութեան դժուարութիւնները նը–

կատի առին եւ համոզուեցան որ այս կայսրանէն չոգեկառքը մտնել աւելի հնարաւոր պիտի ըլլայ: Որոշեցին ուղղակի դիմել տոմսակի գրասենեակը: Պաշտօնեան հայ է եղեր, տեսնենք ինչ կ'ըլլայ հետեւանքը:

ԿԱՑԱՐԱՆԻՆ ՄԷՋ

Ջորան ալ վերադարձան կայարանը եւ տոմսակի պատուհանին առջեւ կանչեցին պաշտօնեան, ցոյց տուին իրենց թուղթերը, անցագիրները եւ խնդրեցին որ չորս տոմսակներ տայ իրենց, երրորդական կարգի, որպէսզի աւելի աժան ըլլայ եւ կարենան վճարել:

Պաշտօնեան նայեցաւ թուղթերուն, նշմարեց երկու հայու անուն, առանձին ուշադրութեամբ նայեցաւ անոնց, պահ մը մտածեց եւ ըսաւ.

– Ա՛ս երեք օրուան մէջ անկարելի է որ տեղ մը կարենաք ունենալ: Արդէն երթեւեկը չատ չատ է, ահագին զինուորներու փոխադրութիւն կայ վեր կամ վար, մեծ քանակութեամբ նաեւ ամէն կարգի ապրանքներ:

– Չէ՞ք կրնար զինուորներուն խառնել մեզ, որովհետեւ կառավարութեան հրամանով դըպրոց կ'երթանք մենք, զինուորական պաշտօնեայ պատրաստուելու համար:

Վերին հսկողութիւնը գերմաններուն ձեռքն էր եւ հոյ պաշտօնեան յայտնեց, թէ անհնարին է բան մը ընել, զինուորական պետքերը կու գան առաջին գծի վրայ:

Խնդրանքները անցան անօգուտ: Մարդը յայտնեց նաեւ որ չաբաթէ մը կամ երկու չաբաթէն ալ տեղ մը ճարել եւ անցք մը տալ ձեռի անկարելի կ'երեւայ:

– Եթէ Ատանա երթանք, վրայ բերաւ Վահրամ, հոնկէ կը կարծէ՞ք թէ առիթ մը կրնանք ձեռք ձգել:

– Անկարելի է, հոն դուք կրնաք ուրիշ փորձանքներու հանդիպիլ: Պոլիս, Գոնիա, Ատանա եւ այլ գլխաւոր քաղաքներ որոշ կեդրոններ են եւ հոն աւելի չատ քննութիւններ եւ ձգձգումներ կ'ըլլան եւ աւելի խճողուած: Ցետոյ, աւելցուց պաշտօնեան, նկատեցի որ ձեր թուղթերուն վրայ արձանագրուած չէ թէ ո՞ր քաղաքներէն անցած էք: Խարբերդէն եկեր էք եւ ամէնէն աւելի ճամբորդութիւն կ'ընէք, ըսոր անցած քաղաքներու ոստիկանատուները գրաւոր արտօնութիւն տալու էին ձեզի: Բազմաթիւ տեղերէ անցած էք եւ ո՛չ մէկ արձանագրութիւն չկայ...

Այս բաները գրուցելու ատեն նայեցաւ հայ տղոց խորհրդաւոր կերպով, անոնց ազդարարութիւն մը ըրած ըլլալու մտօք:

Ջորս ուսանողներն ալ չատ ընկճուեցան. կեցան պահ մը անխօս.

– Կառապանը ըսելու էր մեզի ատիկա, խօսեցաւ մէկը:

Վահրամ եւ Յակոբ, որ միշտ պաշտօնական տեղերէ եւ անձերէ հեռու մնալ կը ճըգնէին յայտնի պատճառներով, արդարացուցին կառապանը.

– Ի՛նչ կրնար ընել մարդը, կարելի է ինքն ալ չէր պիտեր, պատերազմական ժամանակի օրէնքներէն ո՞վ լուր ունի որ ան ալ գիտնար:

Պաշտօնեան նաեւ յայտնեց որ իբրեւ փախստական կրնաք ձերբակալուիլ եւ ղրկուիլ Խարբերդ:

– Սարսափելի բան կ'ըլլայ այդ, ըսաւ թուրք ուսանողներէն մին, լաւ է որ ուրեմն Ատանայէն հեռի մնանք:

Ամէնքն ալ քաշուեցան մէկ կողմ, խորհեցան, վերցուցին, ձգեցին, պաշտօնեային հայ ըլլալը իմանալով Յակոբէն եւ Վահրամէն խնդրեցին, որ առանձին տեսնեն հայը, գումար մը «նուէր» տան անոր եւ դարման մը խնդրեն... Միւսները դուրս քալեցին եւ երկու հայերը կրկին մօտեցան հայ պաշտօնեային, որ միւնակն էր եւ յայտնապէս ականջ ունէր անոնց մտիկ ընելու, հակառակ անոր որ թուղթերու դէզ մը ունէր իր առջեւ եւ գրելով զբաղած կը մնար:

Խօսքը անցաւ հայերէնով եւ չատ կոմաց:

Յակոբ եւ Վահրամ չատ համառօտ պատմեցին թէ իրենք Եփրատ գոլէճի վերջին շէյլանաւարտներէն են, մեծ ջանքով եւ միջնորդութեամբ կրցեր են դպրոց երթալու արտօնութիւն առնել Խարբերդի մէջ եւ ամիսէն աւելի թափառելով, քաղաքներէն խուսափելով երկու թուրք ուսանողներու հետ հասած են հոս: Շատ ծանր վիճակ կը տիրէ հայոց վրայ... եթէ ինք ճամբայ մը գտնէ եւ երկաթուղիին մէջ առնէ, իրենց վերջին դրամը կու տան եւ կը վարձատրեն...

– Չէ, ատիկա բնաւ մտքէ մի անցընէք, խօսեցաւ պաշտօնեան խիստ մտերմօրէն: Դուք

տակաւին չատ երիտասարդ էք, չէք ճանչնար հայուն կեանքը: Ես յիսուն տարեկան եմ, այս գործը ձեր մանները տուած են ինծի, եթէ նըման կաշառքի սխալ մը գործեմ եւ դուք ալ բռնուիք, ո՛չ միայն դուք, ես ալ եւ ընտանիքս ալ կ՛երթանք ջուրն ի վար... ինծի նման նաեւ չատ մը հայեր որոնք իրենց լեզուագիտութեամբ եւ ուսումով ասանկ պաշտօններու մէջ առնուած են, խոշորացոյցով կը դիտուին, մանաւանդ Թուրքերու կողմէն... կաշառքը մեծ դեր կրնայ խաղալ, բայց չատ վարպետ ձեռքերով ընելու է որ ձեռքերնիդ չկտրեն... դրամներդ առնելէ ետք...

Տղաք չուարքով կեցան: Անյուսութիւն մը պատեց անոնց երեսին, չատը դարձան, անկարող էին բան մը մտածել եւ խօսելու բառ մը ունենալ իրենց շրթներուն վրայ...

Մէկէն վահրամ բան մը գտած ըլլալու յայտնութեամբ հայ պաշտօնեային ըսաւ.

– Գոլիս ղրկուելիք ապրանքներուն հետ դրէք մեզ, որ գէթ կարենանք հոն հասնիլ, անկէ ետք մեր գլխուն ճարը կը նայինք, գէթ ետ չենք ղրկուիր եւ հոն մեզի օգնական մը ջոջեր ճարելու առիթը կ՛ունենանք:

Գաշտօնեան կրկին ինկաւ մտածումներու մէջ եւ ըսաւ.

– Ձեզի ճամբորդի տոմսակ չեմ կրնար տալ, երբ բռնուիք ես կ՛իյնամ վտանգի տակ, որովհետեւ ո՛չ ոքի հրաման տալու արտօնութիւնն ունիմ ես: Գերման տնօրէնին պէտք է պայ հրամանը. անոր ալ երբ դիմէք, մերժումը եւ հետեւանքը կրնան վտանգի մէջ առնել ձեզ չատ ծանր կերպով:

– Մենք մեր նախաձեռնութեամբ ներս կ՛անցնինք, եւ դուք չէք տեսներ... եթէ բռնուինք... տոմսակ չունինք որ դուք յանցանքի տակ իյնաք... այն ատեն ինչ որ մեր ճակտին գրուած է, կ՛ընդունինք: Ուրիշ ճամբայ չկայ... Այս տեղերը թափառելով. կամ Աստնա երթալով ա՛լ աւելի աղիտալի կը դառնայ մեր կացութիւնը: Թուրք ուսանողները ճամբայ մը կրնան գտնել, բայց մենք, հայութեան հանդէպ ներկայ տիրող պայմաններուն մէջ... կ՛իյնանք մահուան դիրկը:

Հայ պաշտօնեան պահ մը կրկին մտածեց, պատէն կախուած տետրակի մը էջերը դարձուց, նայեցաւ ուշադրութեամբ եւ ըսաւ.

– Երկու օր ետք միայն կառաչաբք մը ուղեւորներ, որ ուղղակի Գոլիս կ՛երթայ առանց որեւէ տեղ կանդ առնելու: Եթէ կրնաք անվտանգ այս կողմերը սպասել առանց աչքի ւլարնուելու, երկու օր յետոյ, իրիկուան ժամը եօթին, մութ ատեն եկէք, բեռնակառքի մը դռնէն ներս անցէք, պարապ անկիւն մը կեցէք անձայն: Ձետոյ բեռներուն մէջտեղերը կրնաք երթալ եւ գալ, չարժիլ եւ սպասել 2–3 օր մինչեւ որ հասնիք Հայտար վաչա, Գոլոյ կայարանը:

Երկու օր էրէյլիի ամայի չրջաններուն մէջ սպասելը չատ արկածալից եւ դժուարին թուեցաւ տղոց, բայց ուրիշ ճար չկար: Փորձանքներուն փոքրագոյնը նկատեցին եւ քալեցին դուրս Թուրք ընկերներուն մխանալու եւ լուրը հաղորդելու համար:

Լուրը սակայն ապահովութեան համար բարեփոխեցին եւ Թուրքերուն ըսին որ երկու օր վերջը միայն կառքին մէջ տեղ պիտի ունենան, Թերեւս բեռնակառքին մէջ, որովհետեւ հայրենիքի այս մեծ պայքարի օրերուն կարելի չէ հանգիստ տեղ ունենալ...

Երկաթուղիին մէջ մտնելու երեկոյին պաշար գնեցին 3–4 օրուան բաւելու չափ եւ հայ պաշտօնեային մօտենալով ճչդեցին բուն վակոնը:

Մութին մէջ հոն պացին, եւ իրարու ձեռք բռնելով ներս անցան վակոնէն:

Բեռները մինչեւ առիքը լեցուած չէին, սակայն տեղ կար երկարելու հակերուն վրայ եւ երկք օր մրափելու... եթէ փորձանքի մէջ արթննային այդ ալ իրենց բախտին:

Թուրք ուսանողները բուն ներքին խաղէն անտեղեակ Թողուեցան եւ խորհեցան, Թէ կանոնաւոր ճամբորդի անցագրով հոտ ինկած են, որովհետեւ զինուորական փոխադրութիւնը ամէն բանէ առաջ կու գար:

Երկաթուղիի հայ պաշտօնեան հեռուէն միայն նշմարեց: Վակոններուն դռները փակել տուաւ եւ անկասկած հայ տղոց փրկութիւնը ապահոված ըլլալու բաղձանքով գնաց իր գործին:

Ինչ ճակատագիր ալ որ սպասէր անոնց, գինք յանցանքի մէջ ձգելու որեւէ վտանգ կամ ապացոյց չկար: Շոգեկառքը չարժեցաւ, վազեց ու վազեց անընդհատ:

Վակոնի ճեղքերէն եւ վերեւի փոքրիկ պատուհաններէն լոյսի չերտեր ներս կ՛անցնէին

եւ օրուան կամ պիչերուան պահը կը պիտցը-
նէին ներքի կամաւոր բանուորներուն, ո-
րոնք վակոնի լայն տարածութեան չորս ան-
կիւնները առած, երկարած կը մնային ժամե-
րով, ապա յոգնութեան պարապային պլուխ-
նին ծռած պահ մը կը նուէին կամ ապրանք-
ներուն մէջտեղուանքը կանդուն կը մնային:
Այսպէս տաժանակիր օրեր ու ժամեր համբե-
լէ ետք լսեցին բարեբար ձայն մը որ կը պո-
ռար.

– Հայտար փաչա՜՜՜... Խթամպուլ...

Ինչ յուզում եւ ի՜նչ իրարանցում:

Հիմակ վար իջնելու պահն էր:

Տղաքը վրայ գլուխ չտկեցին, իրենց ծը-
րարները առած, սպրդեցան դուրս եւ արձակ
համարձակ սկսան քալել դէպի կայարան, ուր
նկատելի բազմութիւն մը կար: Արտօնուած
ճամբորդներ եւս առհասարակ դուրս թափ-
ուեցան եւ անոնք ալ սկսան քալել դէպի կա-
յարան:

Ամէնքն ալ մէկ դռնէ պիտի անցնէին՝
անցագիր կամ արտօնագիր ցոյց տալով:

Ծռնուած բազմութիւն կար:

Մինչեւ որ կարգ եկաւ, թուրք տղաքը հա-
նեցին իրենց կնքուած անցագիրը, եւ դպրո-
ցական թուղթերուն հետ երկարեցին հսկիչ
ոստիկաններուն, որոնք հսկիչ աչք մը պտըտ-
ցնելով թուղթերուն վրայ՝ ձեռքով նշան ըրին
որ անցնին: Թերեւս չկարդացին ալ...

Բազմութիւնը կ'անցնէր իսժտ եւ անհե-
տաքրքիր:

Ձերմակ մոլեռով, լաւ հագուած պատ-
կառելի անձ մը կ'անցնէր իրենց մօտէն.

– Գէյ էֆենտի, խօսեցաւ Վահրամ թուր-
քերէն լեզուով, մենք եկած ենք այս անունով
դպրոցը երթալու համար, կը հաճի՞ք ըսել թէ
ուր է այդ վարժարանը, մենք ծանօթ չենք
այս մեծ քաղաքին: Մարդը կեցաւ, ակնոցը
շտկեց եւ ուշադրութեամբ նայեցաւ թուղթին.

– Օ՛, ըսաւ ան, հոս գրուած է հասցէն.
Ելլուղ կը գտնուի այս վարժարանը: Այս ձեր
կեցած տեղը Գալաթայ ասիական եզերքն է: Հոս
Հայտար փաչա կը կոչուի, քովն է Սկիւտար
ուրկէ անցնելու էք նաւով Գալաթիոյ կամուր-
ջը, ինկէ ալ թրամուէյ առնելով ուղղակի կը
մեկնիք Ելլուղ, ուր կը գտնուի այդ վարժա-
րանը, որը առաջ սուլթաններու մէկ պալատն
էր, այժմ կը գործածուի երիտասարդներ ու-
սուցանելու հայրենիքին համար:

Երբ հայ անունին ալ հանդիպեցաւ ան,
վահրամին թուղթը նայելու առեն, մէկէն իր
չատ ղեղեցիկ թուրքերէնը թողուց եւ վարժ
ու սահուն հայերէնով հարցուց.

– Դուք հայ էք, չէ՞:

– Այո, երկո՛ւքս հայ եւ այս էֆենտիներն
ալ թուրք, պատասխանեց Վահրամ:

– Ուրեմն քանի որ անծանօթ էք, ինծի
հետ եկէք, ես ալ պիտի անցնիմ Գալիս:

Անծանօթ հայուն հրամանով կառք մը ե-
կաւ, ամէնքն ալ տեղաւորուեցան մէջը եւ
ուրացին դէպի Սկիւտարի նաւամատոյցը Գա-
լիս տանող նաւն առնելու համար:

Մէկ ժամէն վերջապէս հասան իրենց կա-
յանը:

Վարիչը նորեկներուն դառնալով ըսաւ.

– Էֆենտինե՛ր, այդ դիմացի բլուրներուն
պազաթն է ձեր դպրոցը, քալեցէք վեր, քա-
ռորդ ժամէն կը հասնիք անոր մեծ դրան առ-
ջեւ:

Տղոք չնորհակալութիւն յայտնելով իջան
վար եւ քովնտի լաւապէս յարդարուած պո-
ղոտան բռնելով յառաջացան: Քանի մը բը-
լուրներու կատարին դրուած պալատներ ե-
րեւցան քիչ հեռ...: Հէքեաթին պալատներն
էին անչուշտ, միայն երեսի մէջ տեսնուած...

Կ'երթային պալատ, «Ելլուղ», աստղա-
պալատ... ուր Հայկեր Համիտ 34 տուրի տո-
ղաց...

Հասան չուտով պալատի դրան առջեւ:

Բաց էր կամարակապ հսկայ դուռը: Հոն
ի՜նչ զարհուրանքներ կային հայ տղոց համար
վերապահուած:

Ո՛չ ոք կրնար գուշակել:

(Ֆրեզնօ)

... ԴԷՊԻ ԵՓՐԱՏ

(ՅՈՒՇԱԳՐԱԿԱՆ ԷՋԵՐ)

ՆԵՐՍԷՍ ՊԱԼԵԱՆ

Ֆառասուն եւ ինը ձի՛գ, երկար տարինե–րու անջրպետ մը կը բաժնէ մեզ այն թուակա–նէն, երբ, մենք, եղեռնէն զերծ մնացած չուրջ 7–8 հազար հայութիւն, Ամանոս (կեավուր Տաղի) հայ լեռներու հովիտներուն մէջ, մեր ծառայութիւնն ի սպաս կը դնէինք դերման երկաթուղային ընկերութեան:

Գերմանական այս ընկերութեան մէջ ծա–ռայած էին նաեւ տարիներ առաջ (1911–12) իմ դպրոցական ընկերներս Գէորգ Կէյիքեան, Սողոմոն Ոսկերիչեան, Յարութիւն Ջուլհա–եան, յանձնարարութեամբը մեր զուիցերիացի փրոֆեսոր Հենրի Խմէրի, երբ խազազ էր աշ–խարհ, երբ չկար կազ ու կռիւ մարդոց մի–ջեւ, երբ մարդիկ չէին բզկտեր ու կոտորեր իրար, ժողովուրդ ժողովուրդի վրայ չէր եր–ներ մոլեգնաբար:

Այսօր ալ կը յիշեմ, այսօ՛ր ալ դեռեւս աչ–քերուս առջեւ կ'ուրուագծուին մեր հարազատ հովիտներն ու ծործորները, ուր մեր քրտինքը խառնեցինք չինարարական աշխատանքներուն, առաջին համաշխարհային պատերազմի բռնկումէն ետք, հայկական տեղահանութեանց առթիւ լայն չափի վրայ կատարուած կոտո–րածներէն ու ջարդերէն ետք:

Այս ամէնքը, ինչպէս նաեւ այն՝ ինչ որ պիտի պատմեմ այս տողերով, կը յիշեմ այն–քան լաւ, այնքան յստակ ու պարզ, դէպքերն ու անցուդարձերը՝ ճշդրիտ: Կարծես՝ երէկ էր, որ տեղի ունեցան անոնք: Անմոռանալի՛ են անոնք:

Շատեր կը կարծէին ու կը հաւատային թէ՝ 1915ի եղեռնը մօտեցած էր իր վախճանին; Քիչերը միայն թափանցած էին եղեռնի ան–համեմատելի ու վիթխարի չափին ու տարո–ղութեան: Ցեղասպանութեան ծրագրի յղա–յողները ու գործադիր իշխանութիւնները դեռ եւս կ'որոճային հայ ժողովրդի «մնասցորդա–ց»ին վրայ նոր նախճիրներ, նոր սպանդներ պատրաստելու մասին: Աւա՛ղ:

Ցանկարծակի, անսպասելիօրէն, զազա–նային մոլեգնութիւնն ու կատաղութիւնը պոռթկաց նոյնէն, արձագանգե՛ց Ամանոսի հո–վիտներէն, ծաւալեցաւ հեռո՛ւն, հեռո՛ւն, մինչեւ ոտիստանները եփրատի, մինչեւ պորչ ունապատները Ռաս–իւլ–Այնի եւ Տէր–էլ–Զորի:

Գազանային այդ մոլեգնութեանց մասին են իմ յուշագրական այս էջերս, էջեր՝ որոնք ականատեսի իմ տեսածներն են ու ապրում–ները: Ոչինչ անիրական:

⁂

1916ի յունիսեան պայծառ օր մըն էր: Ցետմիջօրէի արեւու ոսկեշող ճառագայթնե–րուն տակ, իրենց զէնն ու զրահները փայլփը–լելով, Ատանայէն Այրան ժամանեց նորաւարժ ժանտարմաններու ջոկատ մը, եւ տեղաւորուե–ցաւ Այրան–Ինթիլլի փոստուղիի մուտքի դրան մօտ, պատիժի մը վրայ, հոդ ծուարած հայ աշխատաւորներու աչքին առջեւ:

Այդ օրը, ամառնային գիշերուան ժամե–րը մեզի կը խօսէին մօտալուտ փոթորիկի մը պայթումի մասին, երկու ամիս առաջ, Այրա–նի մէջ, պետական պաշտօնեաներու միջոցաւ կատարուած հայոց մարդահամարի առեղծ–ուածի մասին, առեղծուած՝ որ անլուծելի մնացած էր մինչեւ այդ րոպէն: Երազանքն ու դաժան իրականութիւնը կը յաջորդէին իրա–րու գահավիժօրէն, Ատանա–Հալէպ երկաթու–ղեծի չորս կեդրոններու հայ աշխատաւոր–ներու տեղահանութեամբ:

Երկաթուղային ծրագրի իրագործման ծա–ռայութեան կոչուած հայ չինականն ու քաղա–քացին, մտանապէտ–վարպետն ու մատուցա–

կանը պիտի լքէին իրենց աշխատանքները՝ ալևիններու, հրացաններու հարուածներուն տակ, քշուելով ցնծի փշաթելով պատած արոտնոցները: Լեռնանցքներն ու փախուստի բոլոր ճանապարհները փակուած եւ հակողութեան տակ էին առնուած:

Ժանտարմներու Այլան ժամանումի վաղորդայնին իսկ, արեւածագին հետ, սկսած էին ձերբակալութիւնները: Իրարու ետեւէ պարպուեցան բոլոր հիւղակներն ու պարապները, առօրեայ աշխատանքն ու մեքենաներու ճռինչները դադրեցան, տեղահանութեան մահասփիւռ խորշակն էր, որ կը փչէր Ամանոսի հովտին մէջ:

Առաջին օրը թաքնուած մնացի կեդրոնական գրասենեակներու մէկ անկիւնը: Երկրորդ օրը, փրկութեան ամէն միջոցէ զուրկ, կուրբէն վստահ՝ իմ ներմանացի մեծաւորներու խօսքի արժէքին Թուրք իշխանութեանց մօտ, առաւօտուն կանուխ դացի, ափ առի Տոքթ. Ֆոքթի տան դուռը: Բժիշկը ընդունեց զիս արտասովոր խռովքով: Իր պաշտօնի կարեւորութեանը վրայ յենած, կը կարծէր, որ քանի մը խօսքով զերծ կը կացուցանէր զիս աքսորանքի արհաւիրքներէն, դլխաւոր երկրաչափ Մորֆի միջամտութեամբ:

Վայրկեանապար՝ ոստիկան-զինուորներու դրաւած գրասենեակին առջեւն էնք:

– Մեր միակ բուժ-սպասարկող երիտասարդն է. Տոքթ. Ֆոքթի օգնականը. առանց անոր կը դժուարանայ մեր կայանի առողջապահական սպասարկութիւնը, – կ'ըսէ ինժիներ Մորֆ, ներկայացնելով զիս ոստիկան-զինուորներու հրամանատարին:

– Բուժակ-մուժակ հարկաւոր չէ ձեր աշխատանքներուն համար, – կը յարէ հրամանատարը՝ կարճ ու կտրուկ, անուն եւ մականունս, մարդահամարի ցուցակին մէջ գրանցուած ըլլալս ստուգելէ ետք:

– Ի՞նչպէս թէ հարկաւոր չէ, սկսուած հսկայ աշխատանքներ, կիսկատար մնացած ձեռնարկներ ունինք. պէտք է յարգէք ձեր պայմանագիրը, դիտել կու տայ Մորֆ:

– Ես զինուորական մարդ եմ, որուչ յանձնառութիւն ունիմ պետական իշխանութեանց հանդէպ, այլ խօսք չեմ հասկնար: Ապա՝ խօսքն իր քաւուղարին ուղղելով, «Նուրի էֆենտի, նշանակէ՛, պէտք է մեկնի», կ'եզրափակէ հրամանատարը՝ հեղնաժպիտ հայեացք մը նետելով դէպի բժիշկն ու ինժիները:

– Դուք կը կատարէք մեր բաղադրները, կ'աւերէք մեր կառուցածները, ոտնակոխ կ'ընէք պետական ծրագիրը, որ կնքուած է մեր ընկերութեան ու ձեր պետութեան միջեւ, յօդուտ ղերմանօ-թուրք չէնքի յաջողութեան, – բարձր կը կոչէ ինժիները՝ հրամանատարի երեսն ի վեր:

– Ինչ որ ըսի՞ ըսի, Գլեն. ինժիներ, աւելին մի՛ փորձէք, մեր յանձնառութիւնը անիոփոխելի է:

Վերջին բառերը հասիւ էին արտասանուած, ժանտարմներ հրամանատարին առջեւ կանգնեցուցին երեք հոգիներ եւս, որոնք նոր էին ձերբակալուած իրենց թաքստոցին մէջ:

Անմիջապէս պահակ կանգնած դինուորը, «Հայտէ՛, մա՛րշ» լսելով, քշեց տարաւ զիս այն արպելարանը, ուր կը տարուէին բոլոր ձերբակալուածները:

Ճետմիջօրէին, քանի մը հարիւր հոգիէ բաղկացեալ մեր բազմութիւնը, իւրաքանչիւրն իր տոպրակով ծանրաբեռ, քրտնաթաթախ, ժանտարմներու հսկողութեան տակ, արագ քալելով, մերթ՝ տեֆօվիլ երկաթուղագծի վրայէն, մերթ՝ ճամբեզրին բուսած եղիճնեղուն ու փուչիրուն քսուրոտելով, քշուեցանք Լեռնային Կիլիկիոյ Գաղէչ աւանի ճամբարկայանը: Այրան-Գաղէչ վայրէջքը կատարեցինք ամենակարճ ժամանակի մէջ, քշնամիէն կրնկակոխ հալածուող զինուորական ջոկատի մը նման:

Հետեւեալ օրը, արեւածագին, երբ թրչունները կը դայլայլէին հեչտօրօր իրենց առաւօտեան նուագն ու ծիծաղը, երբ ճամբարի առջեւի առուն կը խոխոջէր քաղցր ու մեղմիկ, մեր գիշատիչ ուրուրները մեզ դուրս կը հանէին ճամբարէն՝ երկ-երկու չարուած, մէյ մէկ քարացած նկանակ սահեցնելով մեր ձեռքը՝ իբր ճամբու պաշար:

Կարաւանը խայտաբղետ էր, կային ամէն տարիքի ու սեռի մարդիկ, – երեխաներ ու ղեռատի աղջիկներ, երիտասարդներ, կիներ ու այր մարդիկ:

Ճամբարէ դուրս ոտք դնելով, ա՛լ հաչտուած էինք այն մտքի հետ, այն անմարդկային ու գազանային վերաբերմունքի հետ, որուն պիտի ենթարկուէինք իբրեւ երկրի աշխատու-

նակ ու հաւատարիմ ասբրեր, իբրեւ մարքը-ւելու տարուող ոչխարներ ու արջառներ, հը-լու-հնազանդ քաղաքացիներ՝ «բարեվնաւմ» օսմանեան կայսրութեան:

Սոյն պժիեմ ճակատագրի ղէմ ոչխարա-յին համակերպումը, տասնեակ մը ժանտարմի ղէմ ընդվզումը ո՛չ մի ելոյթ, փախուստի ոչ մի փորձ ու չարժում կատարուած չըլլալը, այլո՛ր ալ մտածել կու տան ինձի. մտածել կու տան մա՛նաւանդ ալինուական ու ասպետա-կան ոյիով Թլծուած ոյիներու, եւ հարցը կը մնայ մշուշապատ, առեղծուածային:

Առանց անդրադառնալու տեղահանութեան հրամանին ղէմ հայոց մղած հերոսական մար-տունչումներու եւ դիմադրութիւններու փառա-պանծ չքերթին, լսեմ, որ տխուր փաստը՝ ինչպէս որ է, կը մնայ փաստ, սահմռկեցու-ցիչ ու հիասթափիչ դէպքերը կը մնան իրենց ամբողջ մերկութեանը ու դաժանութեանը մէջ, զոյնզոյն տեսլներով ու պատկերնե-րով:

⁂

...կը քալենք արաւքայլ, համակեդրո-նացման ճամբարէն փախուստ տուածներու նման, կ'արշաւենք դէպի դժուարամատչելի բարձունքները վտիվերի, որ Պաղչէէն դէպի Մարաշ կը տանի:

Քանի՛, քանի՛ անգամ մագլցեր ենք այդ զառիվերը՝ մեր մատաղ հասակին, հոգեղը-ուարճ, պիչերօթիկ վարժարանէն դէպի տուն պտոնալու ճամբուն վրայ, հայ ջորեպաննե-րով. կանչ առած ենք Քիրազ օլուգի սառնո-րակ աղբիւրին մօտ, փիլավ եփելու, մածնով փիլավ ուտելու համար:

Այժմ, միեւնոյն այդ զառիվերն է, որ կը մագլցինք, բայց ո՛չ սառնորակ աղբիւր, ո՛չ ալ փիլավն ու մածունը կ'երազենք. անցեալը մոռցած, կ'ապրինք ներկան, իր անակնկալնե-րով:

Անտառին մէջ ոտք կը դնենք Թէ չէ, մեր աչքերուն առջեւ կը պարզուին, հոս-հոն, փո-սերու մէջ ինկած ու գարշահոտիլ սկսած դիակներ, առաջին կարաւանի մարդոցմէ: Դժուար չէր մեզի համար Թափանցել կատար-ուած սպանութեանց դրդապատճառին. կը դուշակէինք գործուած ոճիրներու ետին Թաղ-ուած պատմիքը, պատմիք՝ որ չուտով պիտի պարզուէր մերկապարանոց:

Վա՛յ այն մարդուն, երիտասարդ կամ ծեր, որ քիչ մը կ'ուշնորհակալ, ետ կը մնար արշաւող խաժամուժի չարքերէն, դաշունա-հար կ'ըլլար, եւ կամ հրացանի կոթով չարա-չար խոչտոնուած՝ պետին կ'իյնար:

Մեկնումի նախօրեակէն երկու օր առաջ, բոլոր աշխատաւորներուն վճարուած էր իրենց միամսեայ աշխատավարձը, եւ ամէնքն ու-նէին, առուել կամ նուազ չափով, դրամ:

Աբչաւը, ակայն, կը դանդաղէր, կը կոր-անցնէր իր Թափը. տկարակազմներ չէին կըր-նար մսպլցիլ ղառիվերը, չէին կրնար համա-չափ ընթանալ բալմութեան հետ: Ամբոխը կ'երկննա՛ր, կը տարածուէր, առաջապահ ու յետապահ զինուորները, աջէն ու ձախէն մեզ քշող ժանտարմաները կը մնային իրարմէ ան-ջատ, եւ այդ անջատումը կը դժուարացնէր պատանային ապարքներու յաճախակի իրապոր-ծումը՝ անոնց կողմէ: Կարծես՝ ակամայ կը մեղմանար անոնց դաժանութիւնն ու խստու-թիւնը վերելքի դժուարութեանց տակալու ան-կարող մարդոց հանդէպ:

Դէպի դողդոջայ վերելքի մեր այս տա-ժանքին, հետս էին իմ զարմիկ՝ Աւետիս Սերբէկեանը, մեր դրացի Տայեաններու դուստրը՝ Ովսաննան, սպիտակաւուն դիմա-գծով, կապուտաչեայ, գեղուղէշ աղջիկը, որ Այրան Լկած էր ընտանիքի անդամներուն հետ, դրաղուելով տնային գործերով, իսկ հայրն ու եղբայրը աշխատանքի գծուած:

Կանանց, ինչպէս նաեւ այր մարդոց ա-ռաջին արթնատեսութիւնն այն եղաւ, որ գե-ռատի աղջիկներուն հագուեցուցին գործի ըզ-գեստներ, կոկիկ հագուստներ նոյնպէս՝ փո-խեցին իրենց տարազները. աղջկանց դէմքերը մրոտեցին՝ անճանաչելի դարձնելու առաթ-ճան: Անգամ ես, իբրեւ երիտասարդ, պատ-ուեցի իմ բաճկոնը, ժանտարմներու ուշադրու-թեան առարկայ չդառնալու համար:

Երեկոյեան կ'իջեւանինք սարալանջի մը կողերուն վրայ, կանաչ մարգով ծածկուած: Կը ժամանենք Թէ չէ, կարաւանի ըսենք՝ խո-հեմ ու հեռատես մարդիկ, ձեռնարկեցին դը-րամ հաւաքելու, իբրեւ փեշքէշ մատուցանե-լու մեր տէրերուն: Գոյացած գումարը դեղին ոսկիի վերածուելով, յանձնուեցաւ ժանտարմ-ներու մեծաւորին, յուսալով որ այս կերպով

կ'աղաչեն անոնց մոլուցքն ու կատաղութիւնը, արծաթասիրութիւնը: Ասիկա ինկած մարդու վիճակն էր՝ մեր վիճակը. ամէն խոտի, ծիլ ու ծղօտի մէջ փրկութեան, յոյսի նշոյլ մը գտած ըլլալու պարզամտութեամբ, աւելի ճիշդ՝ ինքնախաբէութեամբ:

Չէինք անդրադառնար, որ Թուրք ժանտարմը կը գործէր վայրկեանի տպաւորութեան տակ, իւրայատուկ անսանձային բնազդով: Հերիք էր որ հասնէր նպաստաւոր րոպէն, կը զարթնուր անոր բնազդը, որը յապեցում պիտի գտնէր ամէն գնով: Օգտուելով դիչերներու մութ ու խաւարէն, անիկա որսի պիտի ելնէր՝ ինչպէս գազան վայրենի, եւ իր մագիլներուն մէջ պիտի ճզմէր կիներ ու աղջիկներ, որոնք ցերեկուան տաժանելի խոնջէնքէն պարտասած՝ կը նետուէին մորփէոսի գիրկը՝ հանգչելու համար դիչեր առեն:

Գիչերուան խաղաղ այդ ժամերուն, որեւիցէ չարժում արգիլուած էր: Այդպէս ալ կը յայտարարուէր բարձրաձայն: Գիչերուան մէջոցին, լսիրչ խրախճանք սարքելու կոչուած էին իրենք՝ մարդակերպ գայլերը:

Հետեւեալ օրը, դեռեւս կը չարունակենք մագլցումը միեւնոյն զառիվերի. թէպետեւ մատոյցը չունի այլեւս առաջին օրուան դժուարութիւնները, աւելի դիւրացած է վերելքը եւ տեղ-տեղ ալ, ըրեթէ միչտ կը քալենք խոտ ու բոտ, ծուռ ու մուռ ճամբէ ու չաւիղներէ: Կանոնաւոր խճուղի կամ ճանապարհ մը չէ մեր կտրած ճամբան, եւ դժուար թէ՝ 3-4 հոգի կարենան քալել նոյնհետայն՝ քով քովի:

Երբ մօտեցած էինք հազարաւոր Թուրք ղօրքերու եւ պաչըպոզուքներու դէմ հերոսական դիմադրութիւն կատարած Ֆընտըճագ հայ գիւղի ծործորներն ու անտառները, Ֆընտըճագ՝ որ խրոխտաբար անգոնած էր տեղահանութեան հրամանը եւ ապստամբութեան դրօչ պարզած 1915ին, ճամբեզրին կանգնած էին այդ չրջանի Թուրք ու քիւրտ գիւղացիները, դիտելու կարաւանին անցքը, իրարու խնդակից ըլլալու, ղուարճանալու, եւ աքսորականներու մէջէն անջատելու Ֆընտըճագցիները, զորս կը ճանչնային այնքան լաւ, որքան իրենք զիրենք, ապրելով միեւնոյն ձորերու եւ լեռներու մատոյցներուն մէջ: Ֆընտըճագ կառուցուած էր այդ մատոյցներէն մէկուն սոսկոտը, կռնակը յենած լերան, որ կ'երթար զրկուելու Տաւրոսի լեռնաչղթաներէն եսվչանի սեղ սարերուն:

Եսվչա՛ն. այսօ՛ր ալ երեւակայութեան թռիչքով կը դնեմ ժեռուտ ու քարքարուտ կողերուդ վրայ: Գուցէ այսօր, եւ տարիներէ ի վեր, լքուած ես բոլորովին. գուցէ չունիս հայ այցելուներ՝ Մարաչէն, ամերիկուհիներ՝ Այնթապցին, քիչիֆլիցիներ՝ հայ դիւղ Քիչիֆլիէն. մարդիկ՝ որոնք կու գային քեզ չէնցընելու ցանցառ Թուով, ամրան եղանակին, վայելելու սառնորակ ջուրդ, ջինջ ու պայծառ օդդ:

Յանկարծուստ, «վա՛յ, եկան, յարձակեցան աւազակները», գոռում-գոչումով, նոյնինքն՝ իրենք, այդ գեղջուկ հանդիսատեսները, դարանակալ նստած ուրիչ դիւղացիներ, խոյացան կարաւանին վրայ, մինչ կը չառաչէին մեր ժանտարմներու հրացանները, իբրեւ Թէ յարձակողներուն Թող չտալու, որ մտնեն կարաւանի մէջ, եւ հալածելու համար զանոնք: Առաջին հարուածն էր, չանթահարիչ հարուածը, որ կ'իջնէր կարաւանի գլխուն: Անոնք յաղթեցան քանի մը րոպէի մէջ անջատել Ֆընտըճագցիները, որոնք դիւղի ապստամբութենէն առաջ ապաստանած էին Ամանոս, տարաղրուելենէ ղերծ մնալու, աւելի ճիշդ՝ իրենց դոյութեան պայքարը մղելու, ի խնդիր պատառ մը հացի:

Ֆընտըճագի ապստամբութեան վրէժը լուծած էին Թուրքերը՝ ամեհի ու արիւնահեղ կռիւներէ ետք՝ դիւղի հրկիզումով, այր մարդոց մէկ մասին կոտորումով, կանանց աքսորումով. իսկ անոր վերապրողները կը մատնուէին այժմ իրենց ոսոխներուն ձեռքը, մահապատիժ դատավճիռը կանուխէն կնքուած ըլլալով:

Շարունակեցինք ճամբան, որն ունէր այլ անակնկալներ, մեր մտքէն ու երեւակայութենէն չանցած անցուդարձեր, որոնք տեղի կ'ունենային մեր աչքին առջեւ, կինօ-ժապաւէնի մը տեսարաններուն նման, մեզի մոռցնել տալով ամէն հոգ ու մտածութիւն, մեզ դարձընելով անզգայ, ոստիկան-զինուորներու քմահաճոյքներուն մատնուած:

Հազիւ Թէ յառաջացած էինք քիչ մը, կանգնեցուցին կարաւանը: Մարաչէն գաղչէ պատգող հարիւրապետ մըն էր, որ «կանգ առէք

հլսման տուսս ոստիկան–զինուորներուն, իբ–րեւ աստիճանաւոր զինուորական: Հողը եթէ ճեղքուածքներ, փոսեր ունենայր, կը մտնէինք մէջը անտուտունջ, անհետ կորսուելու եւ թաղուելու համար անոնց մէջ: Ինչո՞ւ եհովան չէր լսեր հաւատացեալ կիներու թախանձանքները եւ իր հովանին չէր տարածեր ժողովուրդին վրայ. ինչու՞ դեռեւս կը յամեննայինք Երիքովի պարիսպներուն առջեւ: Ո՞ւր էր Յեսուն, որ իր ժողովուրդն անցընէր Երիքովի պարիսպներէն անդին:

Բարձրաձայն յայտարարուեցաւ, որ նըստին բոլորը: Շատեր կկըզած, ուրիշներ ոտքի վրայ կանգնած, սպասեցինք հարիւրապետի պատգամներուն: Իոլորաձեւ նստեցուցին մեզ, որ ոչ մէկը չվրիպի հարիւրապետի հետախոյզ ու մահագոյժ ակնարկներէն:

Մեռելային լռութիւն...: Թաղմանական տխո՛ւր արարողութիւն, առանց մեռելի, առանց տէրտէրի, արարողապետութեամբ զինուորական հրամանատարի:

Հարիւրապետը՝ հեռադիտակն աչքերուն, միայն ցուցմունքներ կ'ընէր. ոստիկան–զինուորները արագութեամբ չարքերէ դուրս կը հանէին ցոյց տրուած մարդիկը, որոնց բախտը վճռուած էր, անդիի աչխարհն երթալու: Անոնք ինդակահար եղան տեղւոյն վրայ, երբ կարաւանը չարժման մէջ էր դրուած:

Լա՛յն չունչ մ'առինք՝ ողջ մնացածներս: Փա՛ռք Աստուծոյ, ըսինք, իր ժողովուրդը թշնամւոյն ձեռքը մատնող խո՛ւլ եւ անողո՛րմ Աստուծոյ...

Հեռացած էինք Ֆլնտրճագի հողերէն: Մինչեւ հոս դեռեւս ունէինք արծաթ դրամներու կծիկներ, օտիներու մէջ ի պահ դրուած ոսկեդրամներ, որոնք մեր փրկութեան խրխին էին կազմած:

Տո՛ւր կծիկ մը դրամ, կամ որեւիցէ դրամ, կ'ապատուիս խոչտանգումէ, դաչունահար ըլլալէ: Անքաւելի մեղապարտ ես, աննըրելի մահապարտ մը, եթէ չգոհացնես, հոգ չէ թէ քանի մը ղրուշով, քեզի մօտեցող, քեզ նեղ ու անել կացութեան մատնող ժանտարմը, որ ճամբու փորձութեանց, աւազակներու յարձակմանց դէմ հսկո՛յ կարաւան մը «պաշպանելու ազնիւ առաքելութեան» հետ, վսեմաչուք փաչաներու հրամաններն ի գործ դընելու վհմ պարտականութիւնն ունէր:

Հազար ութ հարիւր հոգինոց հսկո՛յ քաղմութիւն մը սպանդանոց տանելու պաչտօնով լիազօր ղօրքերը, կարաւանը քչելու հետ մէկտեղ, սրբազան պարտականութիւնն ունէին կողոպտելու աչքի զարնող այր մարդիկը մանաւանդ: Ահա՛ այդ եռակի պարտականութիւններու միաժամանակ կատարումի դժուարութիւնը զերծ կը կացուցանէր տարագիրներու մէկ մասը՝ հետապնդումէ, եւ քիչ չէին այնպիսիները, որոնք դրամ ունէին մինչեւ վերջին օրը:

Անկանոն, անխնամ խճուղիէն չատոնց է դուրս ենք ելած. մեր խրտուիլակ մարմիններըը կը քաչկռտենք մացառուտ ու փչապատ առապարներէն:

Երեկոյեան, յոգնած, պարտասած, քայլ մը եւս յառաջ երթալու անկարող վիճակի մէջ, կը դիչերենք բացաստանի մը վրայ:

Երրորդ օրն էր, որ կը քալէինք:

Երրորդ օրուան ամենամեծ անակնկալը, սակայն, այն փոթորկոտ վայրկեաններն էին, որոնք անցան կայծակնային թափով, ա՛յն արհաւիրքից, դեհենային պահը, զոր ապրեցանք մեր մորթին վրայ, մահուան սարսափի ճիրաններուն մէջ գալարուած:

Այդ պահը՝ կարճատեւ, պարգեւեցին մեզի, առաջին կարաւանը քչող ժանտարմները, որոնք իրենց առաքելութիւնը մինչեւ Մարաչ կատարած էին «քալչազործութիւններով», ըսպանութիւններով ու կողոպուտներով: Ահաբեկիչներու այդ ջոկերը, բաղկացած 20 հոգինոց խումբէ մը, Մարաչէն Գաղչէ վերադառձի ճամբուն վրայ, հազիւ թէ մօտեցած էր մեր կարաւանի առաջին չարքերուն, ակաւ չառաչեցնել հրացանները, որոնց պայթիւններըը կ'արձագանդէին հեռուն, դէպի լայնատարած դաչտերը, խլացնելով մեր ականջները: Անոնց կը միանան մեր ժանտարմները՝ իրենց հրացաններու չառաչներով: Ամբոխը չէր գիտեր ու չէր ալ մտածեր թէ՝ ի՛նչպէս պաչպանէ ինքզինքը արձակուած գնդակներուն դէմ: Ստեղծուած այս խառնաչփոթութեան մէջ, դժոխային կրակի ահաբեկումին մէջ, իմացէ՛ք, չէր լսուեր ո՛չ ճիչ, ո՛չ վայնասուն՝ կիներու եւ աղջիկներու կողմէ արձակուած. մարդիկ, բոլորը, դարձած էին անզգայ, անբան անասուններ: Ամբոխը քարացած՝ ափինքը էր դարձած:

Ես սակայն ճիգ կը թափէի հեռու մնալու ժանտարմներէն: Ջունէի կաչկանդող մէկը, առանձին էի մնացած՝ բլորովին, աղատ ըզգալով մէղ չղթայող օղակի մէջ, բայց առանց կարենալ տեղեկանալու գործուած վայրագութիւններու մասին, կարաւանէն ետ մնացողներու ճակատագրի մասին:

Շուտով սակայն յայտնի դարձաւ մեզի համար, որ այնքան հրացանաձգութիւնով ահաբեկութիւն ստեղծելու մէջ, ուրիշ բան չէր որ կը հետապնդէին ոճրագործները, այլ, ամենակարճ ժամանակի մէջ, ի գործ դնելու երկրորդ կարաւանը կողոպտելու իրենց դիւային ծրագիրը, եւ ի պահանջել հարկին, զոհելու, կոտորելու այնքա՛ն մարդ, որքան որ կը պահանջէր իրենց նպատակին իրագործումը: «Վէհ նպատակի մը իրագործման համար», ի հարկէ պէտք չէր կանգ առնել զոհողութեանց առջեւ: Փա՛ռք Ալլահին, զոհե՛ր, որքան որ կ՚ուզես, երիտասարդ–երիտասարդուհիներ՝ բունաւեր եղած՝ այդ նպատակին համար:

Մխիթարութիւն էր մեզի համար, որ դըրամ ունեցողները, դրամը աւազակին ձեռքը դնողները, ղերծ կը մնային դաշունահար կամ գնդակահար ըլլալու վտանգէն: Երկկողմանի այս երեւոյթէն կ՚օգտուէին հաւասարապէս երկու կողմերն ալ: Զոհողն ու զոհուողը, կողոպտողն ու կողոպտուողը կրնային օգտուիլ երկուսեակէ:

«Կողոպտէ՛, աչքէ հեռու, մարդոցմէ հեռու, սպաննէ՛, առանց հետք ու նշմար թողլու սպանեալէն, ընդունէ՛ կեավուրին դրամը, խնայէ՛ անոր կեանքին, եթէ կ՚ուզես»: Ահա՛ եւ թուրք եռաբանեայ օրէնքը՝ ոստիկան–զինուորներու ձեռքը դրուած, բայց, ո՛չ Երկինքէն, ո՛չ ալ Սինայի լեռնէն, ինչպէս էր եբրայեցիներու մօտ, այլ Առանայի ոստիկանզօրաց իշխանութենէն:

Ջմոռնանք մեր պատմութեան թելը: Խօսքը ժանտարմներէն խուսափումի մասին էր: Հակառակ իմ ճիգերուս, ղէմ յանդիման գըտնուեցայ ժանտարմի մը հետ: «Հանէ՛ դրամդ», ըսաւ, դաշոյնը մերկացուցած: Ձեռքս տանելով մարմնոյս այն կէտը՝ ուր պահուած ունէի արծաթ դրամներու փոքր ծրարներ՝ կանուխէն պատրաստուած, հանեցի մէկը ու երկարեցի ժանտարմին. սահեցայ ամբոխին մէջ, հետքս կորնչցնելու համար. բայց նոյն րոպէին, տեսայ թէ ինչպէս՝ մահացու հարուածներով վետին փոուեցաւ երիտասարդ մը, իսկ մեր Թաղեցի Վարդիվարը, կնքահօրս եղբօրորդին, դաշունահար եղաւ ալ բազուկին իջեցուած հարուածով: Այդ կերպով ալ ազատեցաւ, ի՞նչ... ազատեցա՞ւ – ոչ. ատով իսկ դատապարտուեցաւ մահուան պիրկն երթալու, ինչպէս՝ իրեն նման բոլոր վիրաւորեալները ամբոխին մէջէն: Քառորդ ժամ տեւող այս խառնաչփոթ վիճակը վերջ գտաւ, գաղէչ վերադարձող ժանտարմները հեռացան կարաւանի մէջէն՝ արծաթեայ դրամներով բեռնաւոր, բայց զոհուողներէն հետք ու նշմար չձգելու հրամանի կատարման անհաւատարիմ: Զոհուողները, ծանր վիրաւորները մնացին անթաղ, անչըրիմ, դիշակերներու կեր դառնալով:

Կարաւանը քալեց առաջ, դէպի Ագուս գետակը, որ կը թափի Ջիհան գետին մէջ:

Ագուս չհասած, բարձրաձայն յայտարարուեցաւ, որ վիրաւոր մարդիկ պէտք է համախմբուին: Դահիճներէն մէկը հսկեց, որ բոլոր վիրաւորեալները կանդ առնեն, բաժնուելով կարաւանէն: Բոլոր վիրաւորները միամըտարար կանոնեցան, ուզելէ դարման կամ փըրկութիւն ակնկալելով մարդ–հրէշներու այդ «մարդասիրական» արարքին մէջ: Մեր վարդիվարը եւս բաժնուեցաւ ինձմէ: Ի՛նչ յիմարութիւն էր, որ գործեցինք. կրնայինք պարտըկել զայն, առանց որեւիցէ ուշադրութիւն դրաւելու:

Հազիւ հեռացած էինք վիրաւորներու կանգնած վայրէն, գնդակահար եղան բոլորը՝ համազարկով մը... իսկ կարաւանը կը յառաջանար դէպի Մարաշ: Այդպէս ըրին, վիրաւորներու հետք ու նշմար չթողնելու համար կարաւանին մէջ, դուզէ պարագան թաքցնելու համար Մարաշու օտարներէն, ամերիկացիներէն ու գերմանացիներէն:

Ագուն կ՚երեւայ հեռուէն, արծաթեայ պսպղուն ցոլքեր արձակելով՝ կէսօրուան արեւի ճառագայթներուն տակ: Գահ մը կը կարծենք թէ՝ մեզ պիտի քշեն քաղաքի մօտակայ տեղ մը, ուր ուտելիք ճարելու հնարաւորութիւն կ՚ունենանք: Ահա՛, այդ եւս դարձաւ ցընորք ու երազ: Երազն ու առեղծուածը միշտ

անբաժան մնացին մեզմէ. կարծես մենք փոխադրուած էինք երազներու աշխարհը, ուր կը թեւածէինք յուշկապարիկներու նման, կորանցնելով մեր մարդկային առանձնայատկութիւնները ու բարքերը։

Արդէն անցած էինք Ագսուն, որուն ջուրերը հազիւ կը հասնէին մեր ծունկերուն։ Ագսուէն քիչ անդին, Մարաչէն 6 քիլոմեթր հեռաւորութեան վրայ էր մեր նոր կայանը։ Թուրք հանդիստեաններ արդէն կը սպասէին մեր ժամանումին, ո՛վ գիտէ իւրաքանչիւրը ինչ թաքուն նպատակով։ Մեր հոն ժամանումէն ժամ մը ետք, կայան բերուեցան Ամանոս ապաստանած մարաչցի երիտասարդներուն ընտանիքի անդամները, կիներ ու երեխայ, հայր կամ մայր։ Անոնք եւս խառնուեցան մեր կարաւանին մէջ, ստուարացնելով մահապարտներու չարքերը։ Շուտով յայտնի դարձաւ մեզի, որ թուրքեր եկած էին մեր կայանը, աժան զլեստեղէն եւ այլ բաներ գնելու տարապէրներէն։

Մարաչի կայանին մէջ, երեկոյեան, ոստիկան զինուորները հիւղականման մի հարէմլիք էին կարգի դրած, անոր առաջքն ալ իրենց հրայաններըը պատնիշած՝ վինուորական կարգ ու սարքով...

Թրքական նորայայտ պանտեմոնիոմի դերակատար ժանտասրմներու մեծ վարպետութեամբ սարքած մնջախաղին վերջին վարագոյրը բացուեցաւ այս կայանին մէջ, դարձեալ գիչերային մութի եւ գերեզմանային լռութեան մէջ։ Ոչ մէկը իրաւունք չունէր ո՛չ մէկ չարժում ընելու, ո՛չ իսկ գլուխը բարձրացնելու պատւական տեղէն. եթէ սատանաներն ու փերիներն իսկ գային խանգարել մեր քունը, պէտք է մնայինք մեռելային անշարժութեան մէջ, անլսայացնելով մեր ամբողջ մարմինը։

Կարաւանը խոր քունի մէջ էր։ Ձեմ գիտեր թէ կը նիրհէի՞ն ամէնքը կամ ոչ, ես կը նիրհէի խորունկ։ Ծանկարծակի կ'արթննամ ժանտարմի մը ձայնէն, որ կը մշտէր ինձ մօտ քնացուլ կնկան։ Անտէր հայուհին կը պարտադրուէր անձնատուր ըլլալու ոստիկան-զինուորներու պղծութեանց ու պագչոտութեանց...։

Այդպէս էր, որ ժանտարմները գոհացում կու տային իրենց անասնային կիրքերուն։

⁂

Մարաչէն դէպի Եփրատ մեր երթուղին խճուղի մըն է. չունի վերելք կամ վայրէջք. չունի դժուարանցանելի զառիվերներ։ Կարաւանը, կը յառաջանայ մեղմիւ, սկիզբէն, տանելի պայմաններու տակ։

Այս անգամ, սակայն, ժանտարմները սակաւաթիւ են, տարեց մարդիկ. չունին Առաջնայի նորավարժ ոստիկան-զինուորներու սադրանքներն ու խաղերը, զուրկ ամպարտական հնարքներէ. գոնէ այնպէս թուեցաւ մեզի, առաջին վայրկեանի տպաւորութեամբ։

Մարաչէն Այնթապ 20 ժամուան հեռաւորութիւնը անցանք երեք օրէն։ Անզօրներն ու անկարողները դարձեալ ետ կը մնային չարքերէն, դարձեալ կը չառաչէին մտրակները, կը մերկացուէին սուինները։

Ամբողջ մեր ճանապարհորդութեան ընթացքին, սոսկալի տաք էր։ Բնաւ չանձրեւեց, ինչպէս սովոր է կիլիկիոյ այդ մարզին մէջ, ամրան եղանակին։ Արեւը կ'այրէր ու կը տոչորէր մեզ, կը խամրէինք ու կը թօշնէինք անջուր մնացած բոյսերու նման։ «Ջուր, ջուր», կը լսուէր երբեմն. ջուր ունեցողներու չուքջ կը պառնային ծարաւութենէ այրած մարդիկ։ Ճամբուն վրայ, հոս ու հոն, աղբիւրներ կային, բայց հալարաւոր մարդոցմէ քիչերուն առիթ կը տրուէր իրենց պապակն յագեցնելու. իսկ եթէ յամառէինք մնալ հոն, մտրակը կը չառաչէր, մեր դլխուն, մեր կռնակին վրայ։

Ջուրի տագնապն օրուան խնդիրն էր։

Ճամբէն քիչ անդին, բլրակողի մը վրայ թառած, քրտական գիւղի մը ջրհորը դէպի իրեն քաշեց ամբոխը՝ իր բերնի քարէ չինուածքով, դոյլով եւ այլ սարքերով։ Ջրհորը կարծես լեզու ելած կ'ըսէր.— «Եկէ՛ք, եկէ՛ք, յագեցուցէ՛ք ձեր պապակը, գիս փորել տուող ծեր քիւրտ մէկը, — Աստուած լուսաւորէ հոգին —, բարի էր ու մարդասէր. օգտուեցէ՛ք անոր մարդասիրութենէն, որ խաչատայ հոգին դրախտի երանութեան մէջ»։

Քանի մը քիւրտ գեղջկուհիներ՝ իրենց կուժերն ուսած, դէպի գիւղ կը դառնային. ուրիչներ՝ դէպի ջրհոր կու գային ջուր առնելու։ Երիտասարդներ յանդգնեցան ճամբէն չեղլով՝ խուժել դէպի ջրհոր. քրտուհի մը երկարեց իր կուժը առաջին հասնողին բայց չու-

տով արգիլուեցաւ ոստիկան–զինուորներուն կողմէ։ Ջուրի պակասէն խամրած, հեղձուցիչ չոփէն նեղուած, օրօրուելէն, չորորուելէն կը յառաջանանք դէպի Այնթապ։

Մօտեցած ենք քաղաքի այգիներուն։ Կարաւանը երկարաձի՛գ կը չարունակէ ճամբան։ Ժանտարմներու հսկողութիւնը անհնարութեան է մատնուած։ Կ'օգտուիմ առիթէն. կը մտնեմ այգիները. ճամբան կը չարունակեմ կարաւանին հետ ի վեր՝ այգիներու մէջէն, ջրամբար մը, ջուրի որեւիցէ հետք մը գտնելու յոյսով։ Նոյնը կ'ընեն ուրիշներ։ Իսկապէս ալ տեղ մը կը հասնիմ ջուրի փոսիկին՝ ջրիկ մը ջուրով. անձրեւի ճահճացած ջուրէ՞ գոյացած, թէ այգեստիրոջ ջուրի փոքր մէկ չտեմարանն էր – չեմ գիտեր. այդ ջուրն իսկ իր ճահճացած վիճակին մէջ բաւ էր բերանս թրջելու, պապակս անջրնելու։

Արդէն մօտեցած ենք Այնթապին։ Քաղաքի չուրջ–բոլորը աղեղ մը կազմել տալով, մեզ տարին ու թխեցին քարահանքի մը լայնաձիգ փոսին մէջ։ Խորունկ այս քարայրը ունէր մէկ ելք։ Ժանտարմներ կրնային իրենց հակակշռին տակ պահել մեզ. մէկ հոգին բաւ էր արգելափակ պահելու մեզ՝ ամբողջ օրեր։

Քարայրի մէջ, ամէնքս, մեր ուզած ձեւով տեղաւորուեցանք, հանգիստ ժամեր անցուցինք, պահ մը մոռնալով մեր տանջահար վիճակը, անօթութիւնն ու թշուառութիւնը։ Գիւղացիներ կը բերէին թան, պտուղ եւ այլ մանր–մունր բաներ, զորս կը գնէինք ազատօրէն։

Հոն, ցերեկեայ քանի մը ժամերու եւ գիշերուան հանգիստը, առանց պիչերային դրժոնեստեսիլ տեսարանի սարքումին, քիչ մը մեղմացուցին մեր հոգեկան խռովեալ վիճակը։

Այնթապէն քարայր մտան երկու աղջիկներ, կոկիկ, տօնական հագուստով, ու եկան ազատ–համարձակ տեսակցելու մեզի հետ. անոնք յարաբերութեան մէջ մտան Ովսաննայի ծնողքին եւ այլ ծանօթներու հետ։ Ովսաննայենք երկտող–տոմսակ էին հասցուցած իրենց ալեւականին՝ Այնթապ։

Այնթապէն եկած աղջիկները ունէին որոշ նպատակ իրենց այցելութեան մէջ. այն է՝ փրկել 2–3 երիտասարդ աղջիկներ, հաւուեցնելով զանոնք իրենց նման՝ կոկիկ ու ներկայանալի, որովհետեւ կարաւանին աղջիկներուն մէջ չկար այդպիսին։

Քարայրի մուտքին վրայ պահակ կեցող ժանտարմները կը փոխուէին ամէն. սա՛ պահէ առիթ կ'ընծայէր դժոխքէն դուրս հանելու քանի մը հոգի, փրկելու համար անոնց կեանքը։

Երկար չտեւեց Ովսաննայի եւ մի այլ աղջկան կերպարանափոխումը։ Կոկիկ ու մաքուր զգեստաւորուած եւ դարձած գեղեցիկ պարմանուհիներ, անոնք քարայրէն դուրս ելան հեչտիւ, իբրեւ այնթապցի այցելուներ։

Հետեւեալ օրը, առաւօտուն, քարայրէն դուրս հանուեցանք, մեր քայլերն ուղղեցինք դէպի Նիզիպ աւանը, Այնթապի եւ Ֆիրեճիկի միջեւ։

Դէպի Նիզիպ ճամբուն վրայ, առանձնակի մի դէպք, սակայն, դեռեւս կը մտալիկէ իմ հոգին, դեռեւս կ'ապրիմ այդ պատահարի սարսռալի՛ վայրկեանները։

Կանգ առած էինք դաշտի մը համար։ Գիւղացի մը երկու զամբիւղ պարկուկ բերաւ, ձիու վրայ բեռցած։ Պարկուկի վաճառումին արգելք չեղան ոստիկան–զինուորները։ Թող տուին որ Թուրք գիւղացին ծախէ իր պտուղները։ Շուտով զամբիւղներու չուրջ բոլորուեցան տղաք ու աղջիկներ։ Ես եւս գացի մօտեցայ զամբիւղին՝ գնելու նպատակաւ։

Յանկարծ, ուրկէ ուր, ժանտարմ մը զամբիւղին մօտեցաւ արագընթաց, ու fոլերայի համաճարակ ըլլալը պատճառաբանելով՝ չանաց վտարել հաւաքուած երախաները։ Եւ նկատելով որ միակ ակնառու այր մարդը ես եմ, «վա՛յ, խընդրը կեավուր» ըսելով, ուղեց ձեռք դնել վրաս։ Փախայ. բայց ի՞նչ փախայ. ես կը փախիմ, ժանտարմը ետեւէս, հրացանն ուղղած դէպի ինձ։ Մինչ կը փախչիմ, բնազդաբար, ալ ձեռքիս ամուր բռնած եմ հրացանի խողովակին ծայրէն՝ միշտ բարձր պահած, առիթ չտալով ժանտարմին կրակելու իմ վրաս։ Պայքարը մեր երկուքին միջեւ ապստկացաւ։ Ամէն ճիւ թափեցի, որ անվնաս պըրծիմ ժանտարմին ձեռքէն. յաջողեցայ. Թող չտալ հրացանին ծայրը. այս պարագան դեբագրգռեց, կատղեցուց ախոյեանս։ Այդ ինչպէ՛ս կ'ըլլար, որ մահապարտ հայու բեկոր մը կը յանդգնէր ընդդիմանալ եւ արգիլել զործածելու Թուրքին զէնքը կեավուրի մը վրայ։ Պայքարը չարունակուեցաւ, դահիճն ապիկար

դուրս եկաւ իր ղոհը վեհին փախչիլ, սատկեցնելու: Վրայ հասաւ ուրիշ ժանտարմ մը, փըրկեց կացութիւնը, վերջ դնել տալով կռիւին: Խնդիրը փակուեցաւ իմ ապատ արձակումով:

Մահուան դէմ իմ պայքարը վիս դարձուցած էր կարծես նոր ժամանակի Աքիլլէս մը՝ անխոցելի, ո՛չ իսկ կրունկէն խոցելի:

Երեւութապէս զաւեշտական, բայց խորքին մէջ եղերական, փոքր այս դրուագը դրի չեմ առած իբրեւ հերոսական արարք մը, ո՛չ ալ քաջագործութեան ցուցարերում մը իմ կողմէ· քաւ լիցի· այլ դէպի Տէր-էլ-Զորի ըսպանդանոցը մեր երթը լաւ բնութագրող երեւոյթ, որ ցոյց կու տայ մեր դահիճներու կոպիտ վերաբերմունքը, վայրենութիւնը՝ տարագիրներու հանդէպ:

Ես որ կարգապահութիւն սիրող ու յարդող մէկն էի դպրոցին մէջ, չեմ գիտեր թէ ինչպէս եղաւ, որ մինակ մարդն էի պարկուկի զամբիւղին չուրջ: Ժանտարմը եթէ ըլլար քիչ մը աւելի զօրեղ, աւելի ճարտար մէկը, անկարելի էր իմ փրկութիւնը անոր ճիրաններուն մէջէն:

Բախտը, կ'ըսեն, երբեմն կը քալէ մարդուն հետ, բախտ էր թէ ճակատագիր, ես ալ կը դժուարանամ ըսել, բայց այս դառնալից բաժակը ըմպելէս վերջ, խմեցի աւելի դառնալիցը եւս թուրք խուժանէ մատուցուած, ու կ'ապրիմ: Դառնալից այդ բաժակները կռեցին, կոփեցին մեզ՝ տարագրութենէ վերապրողներս, կեանքի փորձութիւններուն դիմագրաւելու համար:

Վերջնական կայանն ենք արդէն, Նիղիսլ քաղաքի վտակին եղերքը: Հոն, վտակն անցնելով, մեզի կը մօտենան հայկ· նահանգնեւէն տեղահանուած, բազմիցս կոտորակուած, կատորածնելէն ճողոպրած 2-3 պատանիներ, որոնք մեզի կը պատմեն իրենց ողբականներ, մէկը միւսէն քստմնելի: Հո՛ս երեւան եկաւ իսկապէս քոլերայի երկու դէպք: Մայիսչցի Գամամճեան պատանին սեւցաւ, մահացաւ 3-4 ժամուան տագնապէ մը ետք:

Նիղիսլէն ալ համբայ կ'ելլենք, դէպի Եփրատ տանող խճուղին բռնած: Մեր երթը դարձած է քիչ մը աւելի բնականոն· ո՛չ կը հալածեն, ո՛չ կը քշեն մեզ, կ'ընթանանք աւելի անկաշկանդ: Ա՛լ յայտնի կ'երեւար, որ չուտով վերջ պիտի գտնէր կարաւանի չարչարանաց տանօրեակը՝ մինչեւ Եփրատ: Դաշտային ճահնապարհի միապաղաղ հարթութիւնը, բուսականութեանց չգոյութիւնը, դէպի երկնային կապոյտը բարձրացող փոշին, կը տաղտկացնէին, կը զզուեցնէին մեզ, խանգարելով մեր հոգեկան անդորրը:

Մեր համբերանքի բաժակը լեցուած էր յորդելու աստիճան· յարդի փոքր չիւղն անգամ տեղ չէր գտնել բաժակին վրայ: Մեր աչքերը դէպի տափաստանային հորիզոններն ուղղած, կ'որոնէինք բան մը, բայց թէ ի՛նչ կ'որոնէինք, Աստուած գիտէ: Հեռուէն կ'երեւան կատարները Ֆիրեճիկ քաղաքի տուներուն՝ Եփրատի ափին, սպիտակ ամպերու ծըւէններով պարուրուած: Եւ ահա՛ ոտուերային ծիրը Եփրատի, որ կը մեծնայ տակաւ առ տակաւ, հետզհետէ ալ, լայնաձիգ կարմրագեղին դօտին:

Կը յառաջանանք քիչ մը եւս: Ջիչ անդին, Եփրատի լայնատարած աւազուտքին վրայ ենք, հազար-հազարաւոր, բիւր-բիւրաւոր նահատակներու մեծագոյն կայանը դէպի Տէր-էլ-Զոր···

⁂

Մենք, մեզ նման 3 տասնեակ հոգիներ, մեր հայրենակից ոսկերիչ Յակոբճանի միջոցաւ, որ իսլամացած էր անուանափոխութեամբ եւ Ֆիրեճիկ հաստատուած, կէս-կէս ոսկի կաշառքով Ֆիրեճիկի ոստիկան-զօրաց հրամանատարին, դիչերանց դատուեցանք ամբոխին՝ ժանտարմներու ձեռքով, ու հաստատուեցանք Գըպըչ օղլու գիւղը, Եփրատի ալ ափին, իսկ կարաւանը հոծ զանգուածով անցաւ Եփրատը, քչուելով դէպի ՍՊԱՆԴԱՆՈՅ···:

Անցա՛ն ամիսներ, տարիներ:

Ջարմիկս՝ Աւետիսը, 1917ի Յունուարին, մահացաւ ժանտատենդի համաճարակէն վարակուած: Ջինք թաղեցինք Եփրատի եզերքը, բլրակի մը վրայ, իմ Հայր-մերի մրմրթոցով, առանց տէրտէրի· իսկ Ովսաննայի հետ ողջազուրուեցանք 1919ին, Մարաշի մէջ:

(Պուէրէշ)

ԽՈՒՌՆԱՎԻԼԻ ԵՒ ԿԱՍՄԱՆԻ ՀԵՐՈՍՆԵՐՈՒՆ

ՈԳՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԵՒ ԵՂԵՐԱԿԱՆ ՄԱՀԸ

ԱՌԱՋԻՆ ԱԹԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻՆ

«Թուրքերը ասցան այդ տեղէն.
Ցորս կողմը սուգ ու ասեր»

Վ. ՀՒՒԿՕ

Տիվրիկի Խուռնավիլ կամ Խուռնավուլա գիւղը՝ ուր ծնած են մեր հերոսները: Աջին՝ Զաքարեանց Ստեփանին տղան՝ Հայկ Արապեան:

Մեր նիւթին՝ Խուռնավիլի եւ Կասմանի հոյս հերոսներու ոգորումներուն եւ ելեւեկան մահուան նկարագրութեան անցնելէ առաջ, աւելորդ չեմ համարեր նախապէս քանի մը տեղեկութիւն տալ մեր գիւղի՝ Խուռնավիլի երեք հերոսներու ծնողքին եւ անոնց ծագումին մասին:

Հելահամբոյր եւ բարի Հայկն ու Արմենակը այս տողերը գլուխին մանկական խաղընկերներն ու դասընկերներն էին: Զաքարեանց Հայկը իր եղբօրմէն՝ Արմենակէն քիչ հասակով եւ քիչ տարիքով քիչ մը մեծ էր: Հայկը ղէնքի հետ խաղալը չատ կը սիրէր: Թիթեղէ ատրճանակ մը կը շինէր: Թիթեղով շինուած փողին մէջ վառօդ կը լեցնէր, վրան քարշի կտորներ կը թխմէր, փոքր ու կլոր խճաքարեր կը լեցնէր եւ վրան պարճեալ քարշի կտորներ կը թխմէր: Գեղեցիկ օր մը Հայկին հետ պատրաստէն վախանք եւ այսպէս լեցուած թիթեղէ ատրճանակով մեր գիւղին դիմացը փառահեղօրէն լսելի տալու համար՝ Ախ Տաղի գլուխը ելլենք: Հայկը, որ ինձմէ քիչ մը աւելի մեծ ու խելահաս էր, ատրճանակը ձեռքս տուաւ եւ լուցկի մը պարնելով վրան բռնեց: վառօդը յանկարծ կլակ առնելով պայթեցաւ ու ահեղ աղմուկ մը հանեց: Ատրճանակին թիթեղէ փողը եւ խճաքարերը չորս կողմին վրայ ցիրուցան եղան: Ձեռքս մնաց միայն ա-

ատրճանակին փայտէ կոթը: Եթէ ամուր բռնած չըլլայի թերեւս կոթն ալ ձեռքս չմնար եւ երկուքս ալ քարի ջրի ըլլայինք: Բարեբախտաբար ոչ ինծի եւ ոչ ալ Հայկին բան մը չպատահեցաւ, ինչպէս կ'երեւի, ապագային տեսնելիք ունի եղեր խեղճ տղան:

Հայկը, Արմենակը եւ Ռեհանը պաւակներն էին Ջաղացպան Ստեփան Սրապեանին, որուն մեր չէնչող խուռնավիլցիք «Ջաթալ ամու» անունը կու տային գլուխը պատռած ըլլալուն համար: Մեր գիւղին մէջ գրեթէ բոլոր ընտանիքները իրենց կնքանունէն եւ մականունէն զատ ունէին իրենց ծաղրական անունները: Մեր գեղացիք մեզի Տոտոենք կ'ըսէին: Շատ քիչերը գիտէին մեր Մարտիրոսեան ըլլալը: Այս սովորութիւնը կայ նաեւ Եւրոպայի գիւղերուն մէջ:

Ժամանակին, Պոլսոյ մէջ, Արթին փաչային քով կ'աշխատի խուռնավիլցի Ստեփանը, որ Աղաւնի անունով գեղեցիկ աղջկան մը կը սիրահարի, բայց աղջկան ծնողները – մայրը յոյն, հայրը հայ – չեն ուզեր իրենց աղջիկը անծանօթ եւ գիւղացի մէկուն կնութեան տալ, որպէսզի առնէ հետը Անատոլուի խորերը պտնուող Խուռնավիլ գիւղը տանի:

Ջաթալենց Ստեփանը երբ Աղաւնիին հետ կը ծանօթանայ, մեծ ոգեւորութեամբ կը պատմէ իր հայրենի գիւղին բնական գեղեցկութեան, զուլալ ջուրերուն եւ տան մասին, որը իրրեւ «պալատ» կը ներկայացնէ պոլսեցի աղջկան, անշուշտ անոր համակրանքն ու սէրը գրաւելու նպատակաւ:

Աղաւնիին ծնողքը կը դիմեն Արթին փաչային, տեղեկութիւն քաղելու համար իր քով ծառայող Ստեփանին մասին: Երբ Աղաւնիին ծնողքը Արթին փաչայէն տեղեկութիւն կը խնդրեն խուռնավիլցի Ստեփանի մասին, Արթին փաչան գովեստով կ'արտայայտուի իր ծառայի մասին, ըսելով որ չատ ճարպիկ է եւ «քարէն հաց կը հանէ»: Ջաթալենց Ստեփանը գիւղը ջաղացպան ըլլալով՝ իսկապէս ալ ջաղացքին քարէն հաց կը հանէր եւ ուրը ղաւակ կը պահէր, որոնցմէ ամենակրտսերը Արմենակն էր, Հայկին պզտիկ եղբայրը: Արթին փաչային խորհուրդին անսալով, Աղաւնիին ծնողները կը համաձայնին եւ իրենց աղջիկը կնութեան կու տան մեր գեղացի Ստեփանին, որ նաւով մինչեւ Սամսոն կը հանէ ու անկէ ալ ջորիին վրայ նստեցնելով Խուռնավիլ իր «պալատը» կը բերէ: Խուռնավիլ հասնելէ ետք, երբ «պալատը» կը մտնեն, պոլսեցի Աղաւնին կը տեսնէ որ «պալատ» բսուածը պեղջկական պարզ տուն մըն է՝ հողածածկ եւ տափարակ տանիքով, որուն հեծանները, դարձիկները եւ մարդակները սեւցած են օճախին մուխէն:

Աղաւնին ամուսինին կը հարցնէ թէ՝ ինչո՞ւ տունին առաստաղը սեւցած է, Ստեփան կը պատասխանէ.

«Սեւ ներկած են»:

«Այսօր հոս պիտի պաւկինք եւ վաղը առտու ճամբանիս պիտի չարունակենք», կ'ըսէ իր կնոջը Ջաթալենց Ստեփանը, բայց պոլսեցի իմաստուն կինը կը զգայ որ այդ է իրենց վերջին հանգրուանը:

Առաւօտուն՝ երբ Աղաւնին կ'արթննայ, կը տեսնէ որ ամուսինին ազգականները՝ բոլոր Արապցիք, ու դրացիները նոր ամոլը չնորհաւորելու եւ բարեգալուստ մաղթելու եկած են: Ուրեմն այն տունն է որ Աղաւնին կ'ըսէ ամուսինին.

«Ստեփան, ինչպէս կը տեսնեմ, այս է մեր վերջին կայանը, այլեւս երթալիք տեղ չունինք. ապրելիք տեղերնիս հոս է եւ «պալատդ» ալ այս հիւղն է, որուն ես կը հաւնիմ»:

Գիւղացի Ստեփանը եւ պոլսեցի Աղաւնին տասնեակ տարիներով իրարու հետ մեծ սիրով Խուռնավիլ գիւղը կ'ապրին ու կ'ունենան ուրը զաւակ՝ հինգը աղջիկ եւ երեքը մանչ, որոնց անդրանիկը հարիւրամեայ Համբարձումն է, որ դեռ կ'ապրի Ամերիկայի Ֆրեզնօ քաղաքին ծերանոցը:

Ուրեմն խուռնավիլցի Հայկը եւ Արմենակը Համբարձումին կրտսեր եղբայրներն էին խառնածին, որոնք առաջին աշխարհամարտին հայոց աջսորին իրենց խիզախութիւններով ու պիլպամէչեան քաջագործութիւններով նշանաւոր դարձան Տիվրիկի, Ջառայի եւ Ակնայ շրջաններուն մէջ:

1915ի դարուն էր, երբ արիւնռւչտ թուրքը, մարդկային բարոյականութեան եւ քաղաքակրթութեան դահիճը, իր դաժան թաթը վերցուց մահացու հարուածը տալու համար անմեղ եւ խաղաղասէր հայ ժողովուրդին, որ իր տքնաջան ու յարատեւ աշխատանքով չէնցուցած էր իր նախնիներէն՝ խայտաներէն ժա-

ռանգած հայրենիքը, Արեւմտահայաստանը, հայոց կանխագոյն օրրանը:

Երբ վերմանացիք կ'առաջարկեն, որպէսզի թուրքերը իրենց կողքին կռուին Համաձայնականներուն դէմ, թուրք կառավարութիւնը կը պատասխանէ վերման իշխանութեանց. «Թուրքիոյ մէջ կ'ապրին երկու միլիոնէ աւելի հայեր, որոնք կրնան մեզ մեր կռնակէն հարուածել կամ խլրտումներ հանել»: Ահիկա, անշուշտ, միայն պատրուակ մըն էր: Աւոր վրայ վերմանացիք կ'բսեն. «Վիր մախէն fուրցէս փրոցէս» – «Մենք կարճ փրոցէս մը կ'ընենք»: Աւով թերեւս ըսել ուղեցին, որ հայ ժողովուրդը տեղահան ընելով բնաջինջ կ'ընէին:

Թուրք եւ վերման առաջնորդները, թուրքիոյ, մասնաւորապէս Անատոլուի մէջ ապրող բոլոր հայերուն տեղահանութիւնը զինուորական անհրաժեշտութիւն մը կը նկատեն:

Էլ Ղոսէյն կոչուած արաբի վկայութեան համաձայն, գերման կառավարութիւնը եւ տմարդի կայսր Վիլհելմը թրքական այս յայտարարութիւնը (մանիֆեսթը) վաւերացուցած ու ստորագրած են հետեւեալ մակագրութեամբ.

Das ist ein Befehl des Sultans und der Befehl des Sultans ist Befehl Gottes und die Ausführung ist unsere Pflicht.

(Տաս իսթ այն Պեֆէլ տէս Սուլթանս ունտ տէր Պեֆէլ տէս Սուլթանս իսթ Պեֆէլ կոթթէս ունտ տի Աուզֆիւրունկ իսթ ունզերէ Փրֆլիխթ) – «Այս սուլթանի հրամանն է եւ սուլթանին հրամանը Աստուծոյ հրամանն է եւ ամեն գործադրութիւնը մեր պարտականութիւնն է»:

Ուրեմն տարագրութեան եւ աքսորի պատճառը երիտասարդ-թուրքերը (Թալէաթը) եւ վերմանացիք (քայզըր Վիլհելմը) յղացան եւ դալանային թուրքը գործադրեց: Նաեւ կասկած չկայ որ տեղահանութիւնը կազմակերպողները վերմանացիներ եղած են: Որքան պիտենք, թուրքերը մինակնին չէին կարող այդքան հիմնականօրէն կազմակերպել տեղահանութեան գործը:

Ոճրագործ Թալէաթի հրամանին վրայ բոլոր հայերը առանց խտրութեան տեղահան կ'ըլլան, կը հալածուին, կը կողոպտուին ու կը սպաննուին: Տեղահանութիւնը տեղի կ'ունենայ այնպիսի խորամանկութեամբ մը, որ երբ գիւղ մը կամ քաղաք մը տեղահան կը'լլայ, միւս գիւղը կամ քաղաքը լուր չ'ունենար, որպէսզի չկրնան ինքնապաշտպանութեան փորձեր ընել:

Նոյն տարւոյ (1915ին) Ճունիսին ալ տեղահանութեան կարգը կու գայ մեր դուստ հայրենակ գիւղին՝ Խուռնավիլի, որ Տափրէկ կամ Տիվրիկ քաղաքի գիւղերէն մին էր:

Նախապէս քանի տարեկանէն վեր եղող այրերը գինուոր կը տանին, հաւանական ըմբոստութեան մը առաջքը առնելու համար: Այդ գինուորագրուածներուն մէջ կը գտնուէր նաեւ Զաթալենց Հայկը, ապագայ հերոսը:

Տիվրիկի գիւղերէն հաւաքուած հայ եւ թուրք գինուորները ոստիկաններու հսկողութեան տակ հայերուն պատկանող Օտուռ գիւղին արտերը քաղելու կը տանին, որովհետեւ օտացիք տեղահան եղած էին եւ հասած արտերը հնձող չկար: Օտուռի արտերը հնձող գինուորներուն մէջ կը գտնուէր նաեւ Զաթալենց Ստեփանին տղան՝ Հայկը, որ այն ատեն հազիւ 22–23 տարեկան կար, բայց, իր քրոջը պատմածին նայելով, երկարահասակ եւ յաղթանդամ էր:

Հայկին հետ արտ քաղող թուրք գինուորներէն մին Հայկին գաղտնի կ'իմացնէ, որ Օտուռի արտերուն հունձքը լմնալէ յետոյ հայ գինուորները պիտի սպաննուին եւ խորհուրդ կու տայ Հայկին, որպէսզի օր առաջ փախի: Հայկը այդ գիշոտ ընկերոջ խորհուրդին անսալով, դիւերանց Օտուռէն կծիկը կը ղնէ եւ կ'երթայ Ջիւթմէն, խուռնավիլցիներուն քիւրտ քիրվային՝ Ղարամանին տունը ապաստան կը գտնէ:

Այդ քիւրտ քիրվային տղոցմէն մին՝ Մեհմէտը Խուռնավիլի հայկական դպրոցը կը յաճախէր եւ ջուրի պէս հայերէն կը խօսէր: Զմոռնանք հոս նշելու որ Մեհմէտը նաեւ հայասէր էր: Խուռնավիլցիներուն համար հոգի կու տար եւ ամէն զոհողութիւն կ'ընէր: Սակայն պէտք է խոստովանիլ որ խուռնավիլցիք ալ, մեծով պզտիկով կը սիրէին այդ քիւրտ տղան ու դինք օտարի տեղ չէին դներ. ամէն բան կը կամենային իրեն: Երբ Զատկին հաւկիթ կը կարմրցնէին, իրեն ալ բաժին կը հա-

նէին, որպէսզի կալերը ելլէ եւ գիւղին տղոցը հետ հաւկիթ զարնէ:

Տարագրութեան ժամանակ ալ Մեհմէտը՝ չիւթմէցի քիւրտ Ղարամանին տղան հաւատարիմ մնաց խուռնավիլցիներուն, կապ հաստատելով հայ վախստականներուն եւ անոնց հալածուող ընտանիքներուն միջեւ եւ բարոյապէս ու նիւթապէս օգնելով անոնց: Ամբողջ տեղահանութեան ընթացքին, չորս տարի սուրհանդակի դեր կը կատարէ ան աքսորականներու եւ անոնց փախստական աղգականներու միջեւ:

Զաթալենց Ստեփանին բալմանուկ ընտանիքն ալ բոլոր միւս խուռնավիլցիներուն հետ տեղահան կ'ըլլայ: Երբ աքսորեալներու խումբը մեր մեծագոյն բանաստեղծ Միսաք Մեծարենցի պիւղը՝ Բինկեան կը հասնի, եփրատի եզերքին, կամուրջին քով կը կեցնեն եւ այրերը պատելով ևկեղեցին կը լեցնեն: Այդ տղամարդոց մէջ կը գտնուի նաեւ Արմենակը, Հայկին կրտսեր եղբայրը, որուն աչքին առջեւ կը սպաննեն անոր ծերունի հայրը՝ Զաթալենց Ստեփանը եւ չատ մը ուրիշ խուռնավիլցի այրեր: Ոստիկաններէն մին Արմենակին լացը ու կոծը տեսնելով կը մեղքնայ անոր ու ժամուն դուռը բանալով ազատ կը ձգէ զայն, որպէսզի երթայ աքսորեալներուն խումբին միանայ: Արմենակը հեւ ի հեւ կու գայ կը հասնի աքսորեալներու կարաւանին, որուն մաս կը կազմեն իր ծերունի մայրը՝ Աղաւնին, քոյրերը, իր եւ Հայկին ընտանիքը՝ կինը եւ փոքր աղջիկը Ֆիլորը: Քանի մը օր ճամբայ քալելէ յետոյ աքսորեալներու խումբը կը հասնի Խումխուխ կոչուած տեղ մը, որ կը գտնուի Խակի Ագարկիրի մօտերը:

Զելեմճի անունով թուրք մը քանի մը ժամ յետոյ Խումխուխ գալով Զաթալենց ընտանիքը՝ Ստեփանին կինը Աղաւնին, աղջիկները՝ Հայկանոյշը, Ռեհանը, Վարդանոյշը, Արմենակ ու անոնց զաւակները, Արզենց Բիւզանդը, մայրը եւ քոյրը՝ Սիման խումբէն զատելով Խակի Ագարկիր կը տանի աչխատցնելու համար: Զելեմճիին հունձքը վերջանալէ յետոյ, Արզենց Բիւզանդը կ'ըսէ Զելեմճիին. «Եղբայրս Խորէնը Ամերիկայէն կարմիր ոսկի բերած եւ Ֆարին Ագտերը, մեր աղբլին (հիւղակ) պատին տակը թաղած է, մեզ մեր գիւղը՝ Խուռնավլա (*) տար, փորենք գտնենք եւ քեզի տանք»:

Զելեմճին ձին կը հեծնէ, Բիւզանդը եւ Արմենակը առջեւը կը խառնէ եւ Խուռնավիլէն անցնելով Ֆարին Ագտերը, Արզենց հիւղակը կ'երթան: Արզենց Բիւզանդը եւ Զաթալենց Արմենակը կը սկսին աղբլին պատերուն տակը փորել, փորփչտկել, բայց ի զուր. Խորէնին կողմէ հոն թաղուած ոսկիները չեն կրնար գտնել: Վախնալով որ թուրք Զելեմճին կըրնայ սրտնեղիլ եւ վիրենք սպաննել, կ'որոշեն փախիլ քիւրտ քիրվային՝ Ղարամանին գիւղը՝ Չիւթմէն, ուր կը գտնեն Զաթալենց Հայկը: Բիւզանդը բաժնուելով Արմենակէն, իրենց քիրվային գիւղը կ'երթայ, ուր քիւրտին զեղանի եւ երիտասարդ հարսը Բիւզանդին կը սիրահարի եւ պատուախնդիր քիւրտերը կը սպաննեն խեղճ տղան:

Երկու եղբայրները՝ Հայկն ու Արմենակը ձմեռը Չիւթմէն, Ղարամանին տունը կ'անցընեն: 1916ին, գարնան, գիշերանց իրենց հայրենի գիւղը՝ Խուռնավիլ կու գան, առնելու համար այն փոքրիկ ատրճանակը, որը պահած են ծառի մը խոռոչին մէջ, տեղահան ըլլալէ առաջ:

Հայկը եւ Արմենակը երբ իրենց ածուքին ծառին խոռոչին մէջ պահուած ատրճանակը առած Ղարամանին գիւղը կը վերադառնան, ճամբան՝ Գարդուին մօտերը Ղը հանդիպին ճակատի թուրք գինուորներուն պարէն եւ ռազմամթերք տանող կարաւանին ընկերացող սպառազէն ոստիկանի մը, որ իր ձին կը կեցնէ եւ «կեավուրնե, ո՞ւր կ'երթաք» ըսելով իրեն քով կը կանչէ մեր տղաքը, անչուշտ ըսպաննելու նպատակաւ: Դեռ սպառազէն ոստիկանին չմօտեցած փոքր եղբայրը՝ Արմենակը կ'ըսէ Հայկին.—

«Ծօ, սը չանը միտքը մեր գլուխը ուտել է. դուն գնա անոր ձիուն պախուրժը (սանձ) բռնէ, զբաղցուր գինքը ու ես անոր կարգը կը կատարեմ»:

Մինչ այդ Արմենակն ալ կը մօտենայ մեր տղոց սպառնացող եւ վիրենք սպաննել ուզող ձիաւոր ոստիկանին եւ փոքր ատրճանակը տա-

(*) Խուռնավլա անունը Խուռնավիլ տեղանունին մէկ տարբերակն է:

փատին ալ պրպանէն հանելով անմիջապէս կը կրակէ ոստիկանին դունչին տակէն եւ ոստիկանը՝ «կեավուրլար պենի էօլտրտը...» («անհաւատները զիս մեռցուցին») ըսելով ձիէն վար կը տապալի ու կը սատկի: Մեր քաջերը Թուրք ոստիկանին զէնքը, փամփուշտները եւ համազգեստը կ'առնեն ու սատակը ինկած տեղը թողելով կը հեռանան աւելի լաւ դիրուած:

Հայկը եւ Արմենակը ճամբանին կը չարունակեն եւ կը հասնին ճակատի դիրուորներուն էրզաք (պարէն) տանող կարաւանին, որ կը տիպէն իր բեռները կարմիր Զորի րլորանը պարպել, որպէսզի մեր տղաքը կրնան ուրիշ տեղ մը պահել, յետագային իրենց Թաքստոցը տանելու համար:

Մեր երկու քաջերը՝ Հայկը եւ Արմենակը լեռներուն վրայէն երկար ճամբայ կտրելէ ետք վերջապէս Ղարամանին գիւղը՝ Զիւթմէն կը հասնին: Հիւրասէր եւ հայասէր Ղարամանեան ընտանիքը թէեւ սիրով կ'ընդունի մեր գեղացի տղաքը, բայց անոնք չեն ուզեր երկար ատեն այդ բարի եւ հիւրասէր քիւրտին քով մնալ եւ անոր բեռ ըլլալ, որովհետեւ անոր ընտանիքը բազմանդամ էր եւ ան մեծ դժուարութեամբ կը ճարէր ընտանիքին ապրուստը: Ակռ զատ Ղարամանին քով պահուիլը քիչ մը անյարմար գտնելով, Զիւթմէնէն բաւական հեռու ապաւեր սարի մը կողերուն վրայ, Թուփերուն մէջ, Թաքստոց մը կը չինեն Ֆուռնավիլի փախստականները ու հոն կը մթերեն առատ պաշար՝ սննդամթերք, հագուստ, ծածկոց, զէնք, զանազան գործիքներ (կացին, յօտոց, բրիչ, Թի, փետուր եւայլն), պղինձէ ամաններ կերակուր եփելու համար եւ ուրիշ տնային պիտոյքներ: Այս բոլորը ճարած են Թուրք կամ ղըզըլպաչ գիւղերէ, կամ ճակատի զինուորներուն զէնք եւ ուտելիք տանող կարաւանները կողոպտելով: Այս բոլորէն, մասնաւորապէս սննդամթերքէն բաժին կը հասնէն այն հայասէր Ղարամանին, որ իրենց ապաստան տուած էր ձմեռը եւ ասոր համար Թուրք իշխանութիւնները զինք կը հետապընդէին:

Ղարամանին հանդէպ թշնամութիւն ունեցող քիւրտ մը յաճախ դիտողութիւն կ'ընէ անոր եւ կը կասկածի Թէ ան իր տունը հայ կը պահէ եւ կը մատնէ զայն Զառայի Թուրք ոստիկանութեան մօտ, որ Ղարամանին տունը կոխելով կը խուզարկէ ու Ղարամանն ալ Զառայի մէջ կը բանտարկէ:

Հայկը եւ Արմենակը օր մը կը տեսնեն, որ Ղարամանը մատնող քիւրտը խոտ կը քաղէ, հետուէն նշան կ'առնեն ու զայն տեղն ու տեղը կը սպաննեն: Ղարամանին տղան Մեհմէտը դաղտնի մեր տղոցը Թաքստոցը երթալով կը համբուրէ Արմենակին ձեռքը, որ լուծած է իր հօրը վրէժը:

Արմենակը չատ լաւ նշանառու (հրացանաձիգ) մըն էր եւ հետը հեռադիտակ մըն ալ ունէր, որ Հայկին կինր՝ Մարանը դողցած էր տիվրիկցի Թուրք ընտանիքէ մը, որուն քով կ'աշխատէր: Ինչպէս կ'երեւի, Մարանը պիտէր որ իր տալրը եւ ամուսինը այդ հեռադիտակին չատ պէտք ունէին, իրենց չուրջի անցուդարձը ճշդելու համար: Մարանը այս հեռադիտակը Մեհմէտին հետ ամուսինին ղրկած էր:

Ճիշդ այն քիւրտին սպաննուած օրը Հայկին եւ Արմենակին քոյրը՝ Ռեհանը Զիւթմէն Ղարամանին տունը կու գայ եղբայրները տեսնելու համար: Ղարամանին աղջիկը՝ Կուլիզարը կը պատմէ Ռեհանին, որ եղբայրները մարդաղետնի մը վրայ քիւրտ մը զարկած են խոտ քաղած պահուն, անոր համար խորհուրդ կու տայ, որպէսզի այդ օրը եղբայրներուն Թաքստոցը չերթայ այլ Տիվրիկ վերադառնայ: Կասկածի տեղի չտալու համար Ռեհանը քանի մը քիւրտի տուն կը տանի իրրեւ մուրացկան, որպէսզի հարցնողներուն ըսէ Թէ այդ կինր մուրալու եկած էր Զիւթմէն:

Ուրեմն Ռեհանը առանց իր եղբայրները տեսնելու Տիվրիկ կը վերադառնայ եւ քրոջը՝ Հայկանոյշին կը պատմէ որ Հայկը եւ Արմենակը Զիւթմէն, Ղարամանին տունը չեն պահուած, այլ Զիւթմէնէն բաւական հեռու լերան մը կողերուն վրայ Թաքստոց մը չինած են եւ հոն կ'ապրին:

Երբ կասման դիւղին այրերը զինուոր կը տանին, կիները, ծերերը եւ պղտիկները տեղահան կ'ընեն, Գրիգոր անունով 25–26 տարեկան կասմնցի երիտասարդ մը դիւղին եկեղեցիին ձեղնայարկը կ'ելլէ կը պահուի: Գործարանաւոր էակ մը ըլլալով Գրիգորին փորը ելլելը կը բռնէ ու ան կը ստիպուի Թուղթի մը վրայ պէտք ընել եւ կղկղանքը փոքրիկ պատուհանէ մը դուրս նետել: Առաւօտուն, երբ

թուրք լաճերը ճամբուն վրայ տարտղնուած կղկղանքը կը տեսնեն, իրար կ'անցնին։ Կասմընցի Գրիգորը վերէն այս խօսքերը կը լսէ եւ վախը սիրտը կ'իյնայ (*)։ Ժամուն մէջի արծաթէ ծխատան առարկաները՝ սկիհ, խաչ, մոմկալ եւայլն հաւաքելով կը ծրարէ եւ մուխը կոխելուն պէս ծրարը կ'առնէ քիւրտ գիւղ մը կը փախի։ Արծաթեղէնները առնող քիւրտը քանի մը չաբաթ Գրիգորը իր տունը պահելէ յետոյ կ'ըսէ, թէ թուրք ոստիկանները զինք կը հետապնդեն եւ ան կը ստիպուի այդ քիւրտին տուներն հեռանալ ու քիւրտ Ալիչան պէյին գիւղը ապաստան փնտռել։

Ալիչան պէյը չ'ուզեր զինք պահել։ Գրիգորը կը ստիպուի Ղարաճորէն երթալ, ուր կը հանդիպի արաբկիրցի հայ ղալայճիներու, որոնք իրենց քով կ'առնեն անապաստան կասմընցին։ Ղարամանին տղան՝ Մեհմէտը լսելով որ Ղալաճորէն ղալայճիներ եկած են, հոն կ'երթայ զանոնք իրենց գիւղը՝ Զիւթմէն կանչելու, որպէսզի իրենց պղինձէ ամանները կըլայեկեն։ Ղալայճիները քանի մը օր յետոյ Զիւթմէն կ'երթան եւ կասմնցի Գրիգորն ալ հետերնին կը տանին, որպէսզի ամանները կլայեկելէ առաջ աւազով չիխէ։ Ղարամաններց պըղինձները կլայեկելէ յետոյ արաբկիրցի ղալայճիները Ղոչկիր կը մեկնին, իսկ կասմնցի Գրիգորը Մեհմէտին քով կը մնայ։ Արաբկիրցի հայ ղալայճիները կը ղարմանան որ այդ քիւրտի տղան լաւ հայերէն գիտէ եւ հայերուն կը համակրի եւ կը պաշտպանէ զանոնք։

Մեհմէտը յաջորդ օրը Գրիգորին կ'ըսէ, որպէսզի իրենց տունը մնայ ինքը Ղոչկիր պիտի երթայ եւ իրիկունը կը վերադառնայ։ Մինչդեռ Մեհմէտ Հայկին եւ Արմենակին թաքստոցը կ'երթայ ու անոնց կը յայտնէ թէ կասմնցի Գրիգոր անունով մէկը եկած է իրենց դիւղը, եթէ ուզեն իրենց կը բերէ։ Զաթալին տղոցը հաւանութիւնը առնելէ ետք, Մեհմէտը կ'առնէ կասմնցի Գրիգորը ու մեր տղոց թաքստոցը կը տանի։ Հայկը եւ Արմենակը սիրով կ'ընդունին իրենց բախտակից հայրենակիցը՝ Գրիգորը, ուխտելով որ ցըկեանս իրարմէ պիտի չբաժնուին։

«Երկու եղբայր էինք, այժմ երեք եղանք», կ'ըսէ Հայկը եւ մոսին մը կու տայ նոր ընկերոջ ճեռքը, ցոյց տալով անոր թէ ինչպէս պիտի գործածէ այդ զէնքը։

Կասմնցի Գրիգորը աչքը ամուր, զուարճախօս եւ կատակասէր տղայ մը եղած է։ Անոնք մը Հայկին եւ Արմենակին քոյրը Հայկանոյշը իր փոքր աղջկան հետ Ուլուն Փուղարի թաքստոցը կ'երթայ։ կասմնցի Գրիգորը նըկուղէն (գետնին մէջ փորուած սորէ մը) տիկով աղուած կարագ վեր կը հանէ։ Տիկին բերանը բանալով՝ կը հոտոտէ եւ խնդալով կ'ըսէ։ «Անպիտաններուն իւղը լաւ չէ, դրամը պիտի չտանք»։

Մեր հայորդիները՝ Հայկը, Արմենակը եւ Գրիգորը գինուած ու ծպտուած իբրեւ քիւրտ չէթէ՝ կը կոխէին թուրք եւ ղըզըլպաչ գիւղերը ու կը հրամայէին գիւղացիներուն, իրենց էչերով կամ ջորիներով ուտելիք հաց, ալիւր, ձաւար, կորկոտ, աղուած կարագ, եղ, մեղր եւայլն այսինչ կամ այնինչ տեղը տանիլ պարպել, որպէսզի անոնք այդ պարէնները գիւղացիներու բացակայութեան իրենց թաքստոցները տանին տեղաւորեն։

Խուռնավիլի եւ կասմանի փախստականները չատ մը սորեր կամ թաքստոցներ կը չինեն հայրենի լեռներուն կողերուն վրայ, մայսոնեուն մէջ, որպէսզի անոնց գոյէն անցնոյր չտեսնէ։

Ամենամեծ թաքստոցը չինած են անոնք Խուռնավիլի դիմացը վեհօրէն բարձրող եւ մեր գիւղացիներուն կողմէ Ախ Տաղ (ճերմակ լեռ) կոչուող ապառներ սարին տրեգին, որուն խուռնավիլցիք Աղեկի անունը կու տային։ Ախ Տաղի լանջին վրայ կար քարայր մը, ուրկէ ֆիզիքական կեանք պարգեւող աղբիւր մը կը բըխէր ցետին տակէն։ Մեր գիւղացիք այս քարայրին Ուլուն Փուղար անունը կու տային։ Ուլուն Փուղարի աղբիւրին վրայ, քարայրին վերի կողմը զառիվերի մը վրայ մեծկակ թաքստոց մը չինած էին, ուր մթերած էին պարէն եւ զանազան տեսակ զէնքեր, զորս կողոպտած էին ճակատի գինուորներուն ռազմամթերք եւ պարէն տանող կարաւաններէն։

Այս ամայի տեղերը գարնան զանազան վայրի բոյսեր, – ըղին, գաբ, գաբըծիլ, կան-

(*) Կասման գիւղը զուտ հայաբնակ չէր, կը բնակէին նաեւ թուրքեր։ Այս գիւղն ալ իր անունը հեթացիներուն կը պարտի, որոնք կոչած են զայն Կասմիյախա իրենց սեպագրութեանց մէջ։

կառ, խործնայ, ԹԹոկիչ, մամուխ եւ ուրիշ ուտելիք խոտեր (աղցաններ), – կը բուսնէին, որոնք կը հաւաքէին ու կ'ուտէին: Աչնան ալ լեռնային պտուղներ, – սերկէմիչ, լուսնտեռեւ, սրջու ալոճ, ընտանի ալոճ, սինձ, բըռինչ, լեռան տանձ, խնձոր, սալոր, հաւկուտ, ընկոյզ եւն, – կը հաւաքէին ու կ'ուտէին, իրենց կենսանիւթի պակասը լրացնելու համար:

Մեր լեռնարնակ տղաքը լեռնային կենսրար բոյսեր եւ պտուղներ ուտելով, զուլալ ջրերը խմելով ու մաքուր օդը շնչելով ուժովցած բնամարդ էնկիդուին կը նմանին, որ ժամանակին Լիբանանի մայրիի անտառները թափառող եւ ժողովուրդին դող տուող ճիւաղը՝ Խումպապան կը սպաննէ Գիլգամէշին հետ եւ այդպէսով կ'ազատէ ժողովուրդը այդ ճիւաղին սարսափներէն: Այդ բնամարդու կեանքն ապրող մեր քաջերը ո՛ր մէկ ճիւաղին ձեռքէն կրնային ազատել իրենց ազգակիցները, քանի որ Առաջին Համաշխարհային պատերազմին ամէն մէկ Թուրք մէյ մէկ հրէշ դարձած էր:

Մեհմէտէն իմանալով որ Թուրք եւ քիւրտ զաղթականներ կը բնակին Խուռնավիլի մէջ եւ անտէր մնացած տուները կը քանդեն, գերանները եւ մարդակները կը վառեն, մեր անվեհեր տղաքը երեկոյեան Խուռնավիլ կ'երթան եւ գիւղապետ Ալիքը եւ մուխթար Սլօն կը սպաննեն եւ դարձեալ լեռ կը բարձրանան: Ասոր վրայ Խուռնավիլ բնակող Թուրք եւ քիւրտ զաղթականները Տիվրիկ երթալով կատարութեան կը յայտնեն, որ ուրիշ տեղ պիտի փոխադրուին, որովհետեւ Խուռնավիլի մէջ ապահով չեն զգար:

Ուրիշ օր մըն ալ մեր Ֆետայիները ղինուած ու ծպտուած Ուլուն Փուղարի իրենց թաքստոցներէն վար իջնելով, Թրքական Սառղուն դիւղը կը կոխեն: Կը տեսնեն որ հոն խուռնավիլցի կանայք կալերը մալամղան թեղ կ'ընեն: Հայկը եւ Արմենակը այդ կիներուն մէջ կը նշմարեն իրենց հարազատ քոյրը՝ Ռեհանը, որ նմանապէս կալը կ'աշխատի խուռնավիլցի միւս կիներուն հետ: Արմենակ հրացարունով թեթեւ մը մէկ դի կը հրէ քոյրը եւ կը հրամայէ. «Հարուստներուն տուները եկուր մեզի ցոյց տո՛ւր»: Միւս կիներէն քիչ մը հեռանալէն ետք Արմենակ կը յայտնէ Ռեհանին իրենց թաքստոցին տեղը եւ կ'լսէ որ յաջորդ Հինգշաբթի, երեկոյեան երթայ վերադառնէ: Քոյրը՝ Ռեհանը որոշուած օրը եւ ժամուն կ'երթայ Արմենակին բացատրած վայրը՝ Արեգունկաժը ու կը գտնէ եղբայրները եւ կասմնցի Գրիգորը, որոնք զինք իրենց թաքստոցը կը տանին եւ ուտելիք կու տան:

Մօտաւորապէս չաբաթ մը եղբայրներուն քով մնալէ յետոյ, տիկ մը աղուած կարապ եղ եւ պարկ մըն ալ ծերուն ցորեն չալկած Տիվրիկ կու դայ, անհուն ուրախութիւն պատճառելով իր քրոջ Հայկանոյշի զաւակներուն՝ Արիսին, Անդրանիկին, Արուսեակին եւ Հայկին աղջկան Ֆիլորին, որոնք ամիսներով հացի եւ արդար եղի (կարագ) երես չէին տեսած, այն առեն Թուրքիոյ մէջ ընդհանուր սով տիրելուն պատճառով:

Ռեհանը իր փախստական եղբայրներէն բաժնուելէ առաջ դարձեալ կը ժամադրուի անոնց հետ, բայց այս անգամ ալ ուրիշ տեղ մը՝ Ցամքըձորի (անջրդի ձոր) մէջ գտնուող Գարօյենց աղբիւրը (հիւղ): Այս անգամ Ռեհանը իր հետ կ'առնէ իր քոյրը՝ Հայկանոյշը եւ անոր փոքրիկ աղջիկը՝ Արուսեակը, որոնք ամենատես կ'ըլլան Հայկին, Արմենակին եւ Գրիգորին սխրագործութեանց եւ ճարպիկութեանց: Երբ՝ Ռեհանը, Հայկանոյշը եւ Արուսեակը Գարօյենց աղբիւրին կը մօտենան, Թուփերու մէջէն յանկարծ Թուրք զինուոր մը կը յայտնուի եւ ուղղակի իրենց կողմը կը յառաջանայ: Շատ չանցած Հայկը, Արմենակը եւ կասմնցի Գրիգորը իրենց թաքստոցէն ելլելով Թուրք զինուորին ետեւէն կը հասնին եւ քանի մը սպտակ կու տան: Ձչդելով որ այդ մարդն ալ իրենց պէս փախստական մըն է, չեն սպաններ, զէնքը (մոսինը) եւ փամփուշտները իրմէ կ'առնեն եւ կը թողուն որ երթայ:

Ահա Ցամքըձորի մէջ է որ Արմենակը, Զաթալենց Մտեփանին քալակորով եւ ճարպիկ որդին, իր քոյրերուն եւ քրոջը աղջկան կը պատմէ իրենց քաշած դժուարութեանց եւ բախտախնդրութեանց մասին: Կատակասէր կասմնցի Գրիգորն ալ կը պատմէ թէ ինչպէս երկու խարակապանցի ղըզըլպաշ կին փախցընելով իրենց թաքստոցը կը տանին եւ ամբողջ չաբաթ մը իրենց քով պահելէ ետք Խարակապան կը ճամբեն:

Վերադարձին Հայկն ու Արմենակը Խարակապանի ջաղացքը կ'երթան, երկու պարկ ալիւր կ'առնեն ու դուրս կ'ելլեն: Երբ ալիւրը չալկած ձորը կը մտնեն, կը տեսնեն որ երկու հոգի զիրենք կը հետապնդեն: Մեր տղաքը փախիլ կը ձեւացնեն, որպէսզի զիրենք հետապնդողները իրենց աւելի մօտենան: Երբ կը տեսնեն որ անոնք բաւական մը մօտեցած են եւ իրենց վրայ ղէնք պարպելու փորձ կ'ընեն, անմիջապէս քարի մը ետեւ կ'անցնին եւ երկուքն ալ կը սպաննեն ու անոնց վրայի զէնքերը առնելով իրենց թաքստոցը կը վերադառնան:

Թուրք կառավարութիւնը Զառայէն բազմիցս զօրք կը հանէ բռնելու եւ պատժելու համար այդ յանդուգն հայորդիները, որոնք ճակատի թուրք զինուորներուն պարէն ու զէնք տանող կարաւանները կողոպտելով, պարէնը ու ռազմամթերքը իրենց թաքստոցները կը տանին եւ թուրք գիւղերուն ալ սարսափ կ'ազդեն: Անձնապահութեան եւ ինքնապաշտպանութեան մաքառումներուն կը մասնակցին նաեւ իրենց քոյրերը՝ Ռեհանը եւ իրենց հաւատարիմ ընկերը կասմնցի Գրիգորը, որոնք Հայկին եւ Արմենակին միացած ու մարզուած էին այսպիսի փարթիզանական մարտերու:

Ուրիշ անգամ մըն ալ Տիվրիկի զինուրական իշխանութիւնները բազմաթիւ զինուորներով կը պաշարեն ապառաժուտ Ախ Տաղ լեռը, որուն կատը կը դտնուէր մեր մարտիկներուն թաքստոցը, բայց մեր քաջերը զնդացրային ուժեղ կրակոցէ մը յետոյ կը տեսնեն որ թշնամին խուճապահար կը փախի, իր ետեւ, այդ նուիրական լերան ապառաժներուն վրայ ձգելով բազմաթիւ մեռեալներ եւ վիրաւորներ: Այս անհաւասար ու ահեղ հերոսամարտէն ետք մեր տղաքը թշնամուն զիրքերը իշնելով բաւական մեծ քանակութեամբ ռազմամթերք կը գրաւեն եւ իրենց թաքստոցը կը տանին: Այդ օրը մեր հերոսները Ախ Տաղի թաքստոցը չեն զիչերեր, այլ կ'երթան ուրիչ լեռ մը: Ոչ մէկ տեղ երկար ատեն կը բնակին: Գրեթէ ամէն օր տարբեր տեղ կը գիչերեն, իրենց հետքը կորսնցնելու համար:

Այդ թոհուբոհի ժամանակ մեր հերոսները՝ Հայկը, Արմենակը, Ռեհանը եւ կասմնցի Գրիգորը ոչ միայն ամբողջ չորս տարի իրենց գոյութիւնն ու ազատութիւնը կը պահեն, այլ կրցածնուն չափ կ'օգնեն բարոյապէս եւ նիւթապէս իրենց ազգորուած ընտանիքներուն, հայթայթելով անոնց աննդամթերք եւայլն: Մեր կտրիճ Հայկը, Արմենակը եւ Ռեհանը Տիվրիկ ապաստանող իրենց հարազատներուն հետ յարատեւ հաղորդակցութեան մէջ էին չիւթմէնցի Մեհմէտի միջոցաւ:

Զաթալենց Հայկանոյշը երբեմն իր եղբայրներուն եւ Ռեհան քրոջը թաքստոցը կ'երթար փոքրիկներուն ուտելիք բերելու համար: Երբեմն ալ Հայկը եւ Արմենակը պարկով ցորեն եւ տիկով աղուած կարագ եղ կը տանէին ու Խարսնձորի կանխորոչ թուփերուն մէջ կը պահէին եւ իրենց քոյրը Տիվրիկէն կ'երթար կը բերէր: Տիվրիկէն մինչեւ Խարսնձոր մօտաւորապէս 4–5 ժամուան ճամբայ է: Երբ Հայկանոյշին ծանօթները կը հարցնէին թէ ո՞ւր կ'երթար եւ ուսկի՞ց կը բերէր ուտելիքները, Հայկանոյշ կ'ըսէր թէ դիւղերը աշխատելու կ'երթար եւ աշխատավարձին տեղը ուտելիք կու տային: Այսպէս կ'ըսէր պարզապէս անոր համար, որպէսզի ուրիչները չգիտենան որ եղբայրները եւ քոյրը՝ Ռեհանը ողջ են եւ հայրենի լեռները պահպանած: Մեր ֆետայիներուն թաքստոցներուն տեղը, կամ անոնց ողջ ըլլալը խիստ գաղտնի կը պահէին:

Մեր հերոսները ոչ միայն իրենց ընտանիքին, այլ նաեւ բոլոր խուռնավիլցիներուն եւ կասմնցիներուն համար մեծ քանակութեամբ աննպամթերք եւ ղէնք հայթայթած եւ պահած են նախճիրէն ճողոպրած խլեակները կերակրելու ու պինելու համար: Այդ ռազմամթերքին մէջ կային զանազան տիպի ղէնքեր՝ մարթին, մաւզէր, մոսին եւ գնդացիր, որոնք մեծ մասամբ թուրքերէն գրաւած էին: Այդ ղէնքերը մինչեւ այսօր ալ Ուլուն փուղարը սեպ լերան մը կողերուն վրայ թաղուած կը մնան, բայց պարէններէն մաս մը խուռնավիլցիք գտած հանած եւ գործածած են:

Եթէ միւս հայ գիւղերը եւ քաղաքներն ալ ձեպէլ-Մուսայի, Վանի, Շապին-Գարահիսարի, Խուռնավիլի եւ Կասմանի հերոսներուն պէս ինքնապաշտպանութեան դիմէին, անշուշտ այնքան զոհ պիտի չտային, բարբարոս թուրքերուն մեծ կորուստներ պատճառելով մեր ազատագրական պայքարին նպաստած պիտի ըլլային:

Ինքնապաշտպանութեան հերոսական այս

փորձերէն եւ ոյսրումներէն յետոյ, 1918ի գարնան չորս մարտիկներն ալ քիւրտ յեղափոխական Ղայիչի խումբին կողմէ սխալմամբ կը սպաննուին Բռնձորի կամ Քարչարի քարայրին մէջ, ուր հայ կ՚եփէին։ Դուրսը տակաւին ամէն տեղ ձիւնով ծածկուած էր, անոր համար քիւրտերը անոնց հետքերուն ետեւէն երթալով կը գտնեն զանոնք քարայրին մէջ, ուր պաշտպանութիւնէ տեղ չկայ եղեր։

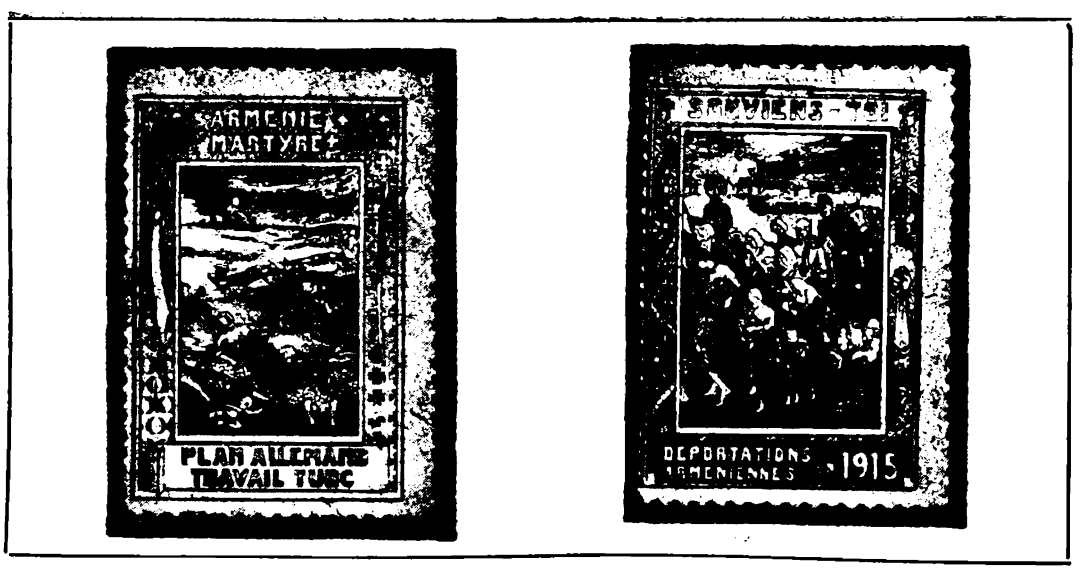
Քիւրտ յեղափոխական Ղայիչը, որ Զաթալենց ընտանիքին քիրվան եղած է, շատ կը ցաւի ու կը զղջայ իր անգիտակցաբար գործած ոճիրին վրայ, երբ կը տեսնէ որ սպաննուողներն են Զաթալենց Ստեփանին աղջիկը՝ Ռեհանը եւ տղաքը՝ Հայկն ու Արմենակը։ Ղայիչը կասմնցի Գրիգորը չէ ճանչցած։ Աչխարհամարտը վերջանալէ յետոյ, աքսորէն ողջ վերադարձող խուռնավիլցիները մեր նահատակներուն ցիրուցան ոսկորները հաւաքելով կը թաղեն մեր գիւղի հողվրտին (ղերեզմանոցը)։

Սիրելի եւ անմոռանալի նահատակ ընկերներ, Զեյնաստանի լեռնային պոյնզոյն ծաղիկներէն փունջ մը կապած՝ կու գամ այսօր խոնարհիլ ձեր չիրիմին առջեւ եւ համբուրել այն ափ մը հողը, որ ծածկած է ձեր վաստակաբեկ ոսկորները։ Մենք՝ խուռնավիլցիներս երախտադիտութեամբ եւ հպարտութեամբ կը յիշենք ձեր հերոսական ոյսրումները ու վեհապանծ անունները՝ Հայկ, Արմենակ, Ռեհան եւ Գրիգոր։ Յարգանք՝ ձեր յիշատակին, հանգիստ ձեր յոգնած ոսկորներուն։

ՆՇԱՆ ՏՈՏՈՆՑ

(Տոքթ. Ն. Մարտիրոսեան)

(Փրակա)

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՕՐԵՐՈՒՆ

ԵՆՈՎՔ ԱՐՄԷՆ

Հայ պատմագրութեան կարեւորագոյն մէկ պակասը լրացնել կոչուած Ցուշամատեանին աշխատակցելու իմ յանձնառութիւնը կը գործադրուի՝ հայ ազգին պատմութիւնը անոնախընթաց սպանդագործութիւնով արիւնող մեծագոյն Եղեռնէն դրուագներ արձանագրելով (*)։

Այս փորձին էջը կ'ընդգրկէ՝ հայահոծ քաղաքի մը տեղահանութեան առեն ստեղծուած ղարհուրելի արհաւիրքին տասնօրեակը եւ տեղահան նախիրացած ժողովուրդին մէկ մասին առաջին կայանին մէջ ապրած կեանքը։

Դժնդակ դէր է վերարծարծել այդ օրերու դէպքերը՝ իրենց սեւ տեսիլներով, բովանդակ մղձաւանջային անդոհանքով, բայց նաեւ անզանցառելի պարտք՝ անժամանցելի դատի մը վկայարանը կազմել սահմանուած հատորին մէջ, որ հոգ չէ թէ որոշ յապաղումով՝ բայց վե՛րջապէս դարբնողի կռումին յանձնուած է։

Նիւթին նկարագրականը պիտի ջանայ՝ քնարական զեղումներէ զսպուած եւ ողբերակ վերացապաշտութենէ խուսափող առարկայական իրապաշտ լուսանկարչութիւն հաղիսանալ, որպէսզի բնաջնջումի դատապարտուած ժողովուրդին կրած խժդժութեան տոտապային կարկառները՝ նիւթապաշտական դրչմամբ մարդկային ըլլան, առանց խնդրոյ առարկայական տագնապներու ալիքներուն մէջ։

Սեւ Թուականի տարին, 1915–16 դպրոցական տարեշրջանին, կեդրոնական Վարժարանի մէջ տնօրէն-ուսուցիչի պաշտօնով կը գտնուիմ Ատափազար։

Թուրք փնթի պետութիւնն ալ, իբր խամաճիկ արբանեակ Գերմանիայի, աշխարհակալութեան ցնորքէ դինով ջայլերի Գերմանիային, մասնակից է համաշխարհային պատերազմին։ Ցաւագար հետեւակ, – «հիւանդ մարդ», – որ երբեակ համաձայնութեան հրականերէն չկլանուելու համար՝ կռնակը տուած է երբեակ զինակցութեան հակային։ Ցարատնէլը անընդհատ կը ռմբակոծուի։

1915ի Փետրուարին, քաղաքէն հաւաքաւելով վտանգաւոր ? եւ կառկածելի ? մարդիկու-

---

(*) Խզճահար եմ մեզանչած ըլլալով չպատմագրելու այդ դրուագներէն շատերը, չհաշտուելով աւազին դէմքով խօսող պատմուածքի ձեւին, անձնական դերակուցին բոլոր հոլովներովը հիւսուած։ Ասով՝ կոհուած եմ տարագրութեան կարաւանի կեանքէն «վերջին դատաստան»ի վարագոյրներով եղերական էջեր, երկիցմը գետինին խառնուած, եոգիները դեռ շնչող՝ բայց կիսակենդան, մահուան դատապարտուած, անոր հետ հաշտուած։ Թէեւ պատմելու այդ ձեւը նիւթին պահանջը ըլլալով՝ օտար եւ հայ տրուիկագիրներ չեն խրտչած անկէ, բայց վանողական նախապաշարում մը՝ կաշկանդած է անձը կեդրոն ունեցող խօսքի կերպը կիրարկել չկրցող գրիչը, որ կը խոստովանի իր մեղաւոր քնկերկումը։ Ա՛ն՝ հազուադէպօրէն եւ բացառապէս է որ վտանգած է այդ մղձաւանջը, չվրիպելու համար յուշագրէ նեղեռնէն գոնէ այն տարօրէն երեւոյթները՝ որոնք մուրքի մէջ թաղուելու չեն։

Ե. Ա.

երիտասարդ խումբ մը՝ աքսորուած է Սուլթանիէ, ինչպէս Գոլիսէն մտաւորականներու փաղանգը: Այս վերջիններուն ճակատագրին մասին չունենք անկասկած փրթօններ՝ կը ծրփան օդին մէջ: Գաղտնօրէն ձեռքէ ձեռք անցած Փոլիս Մէմմուասը պարբերաթերթի թիւեր՝ թուրք ջարդող ? Հայերու կեղծուած նկարներ եւ ստոյգ պատմութիւններ կը հրատարակեն, նպատակ ունենալով թուրք մոլեռանդ ժողովուրդը հայերու դէմ գրգռելու եւ ապագայ ջարդարարութեան զգացումներ նախապատրաստելու, անշուշտ պետական դիտումնաւոր ծրագիրով սարքուած:

Մթնոլորտը ելեկտրականացած է, երկու ցեղերու ոխերիմ իրերատեցութիւնը լարուածութեան բարձրակէտ աստիճանի հասցնելով, – մէկ կողմը՝ պետական դաւի չարժումէն խրախուսուելով արիւնածարաւ դահիճի կատաղութիւնով փրփրած խուժանը, միւս կողմը՝ զոհի ողորմուկ դիրքէ վրէժխնդրական համր զայրագնումէ մոլեգնած ակռայ կրճտացնող նոխազը:

Ցեղասպանութեան դեհենային ծրագիրին խմորումն է որ կ'եռայ ու կ'ուռի, արհաւրալի հեռանկարի մը դժոխային տեսիլները վառելով միտքերու մէջ, երեւակայութեան բոլոր ցնորական նախագուշակութիւններով: Քաղաքը անտես տագնապի մը վրդովանքը կ'ապրի, առանց պատահելիք դէպքերու ստոյգ բնոյթը կռնչակել կարենալու: Նախանշան խթրտարձութիւններ չկան: Կան միայն պտուտքող զրոյցներ կախաղաններու, վիշտրենաբրոյ սպանութիւններու, յեղուսկային (չեթէ) չահատակութիւններու:

Քաղաքին մէջ առաջին ստուգուած ոճրային դէպքը կ'ըլլայ Գոլուի հայ քահանային կառափնատի վրայ մահացուիլը՝ իր տղուն հետ: Կեդրոնականի նախորդ տարուան ընթացաւարտ այդ տղան, զինուորագրուած ըսպայ, արձակուրդով Գոլիսէն գալով Ստափազարէն կ'անցնի, Գոլու՝ ծննդավայրը երթալու: Շնորհքով, լուրջ ու խոհուն երիտասարդ է, անկեղծ հայրենասիրութեան կրակով՝ հոգիին մէջ:

– Գիտի չդառնամ պաշտօնիս, – կ'ըսէ ինծի, – փոխստական պիտի ապրիմ:

– Ի՞նչ է պաշտօնդ:

– Հետախուզական պրասենեակի պաշտօնեայ:

– Դեռ ի՞նչ լաւատ կ'ուզես որ ժպտի քեզի: Ճշմարիտ խելապարութիւն կ'ըլլար արարքդ: Այդ ճամբան վերկութիւն չունի:

Ի՛նչ որ կ'ընեմ, չեմ յաջողիր համոզել զինքը՝ չգործադրելու իր անիմաստ մտադրութիւնը: Թէեւ բնաւորութիւնով հեզ ու խոնարհ երիտասարդ, բայց հիմա հոգին կայծքարի է վերածուեր: Ո՛չ մէկ ուրիշ զգացում չի յաջողիր ճկել իր կամակոր մտասեւեռումը: Գոլիս չատ խժդժութիւններ տեսեր ու լսեր է:

– Ցեղիս արիւնին ծարաւ այդ հրէշներուն չեմ կրնար ծառայել ես, – կ'ըսէ:

Եւ այդ վճռական արտայայտութիւնը իր վերջին խօսքը կ'ըլլայ: Գոլու, հօրը տունը կը պահուըտի: Շատ չանցած, հայր ու որդի կը ձերբակալուին: Պատերազմական ատեան կը հանուին:

Իրիկնադէմի մը, «ազգային պարտէզի» ճամբային վրայ, քահանայի մը հետ պտոյտի մը ընթացքին, մեր եռեւէն եկողներու ուժդին դոփիւնը կը լսենք: Կանգ կ'առնենք: Երկու ոստիկաններ՝ դաւակը փախստական պահող քահանան՝ որդիին հետ ձեռնակապի զարնուած, քալելով Գոլու կը տանին, կախաղան հանուելու: Ճանուղիի թանձր փոշիի խաւին մէջ մխրճուած իրենց ոտքերը կը յարուցանեն կիզիչ արեւէն փսխվայցող ամպ մը, ուրուն քովին մէջ հեռացող մահապարտները կը հալին, կը լուծուին, ոստիկաններուն հետ:

Կախուելու ատեն, երիտասարդին քահանայ հայրը պահճներէն կը խնդրէ.

– Չիս զսւակէս առաջ կախեցէք, որպէսզի անոր մահը չտեսնեմ:

Ստափազար քաղաքին հայութեան ամբողջական տարագրութիւնով՝ աւերուած բնակչարհին ինչ կրնա ունենալը ըմբռնելի դարձնելու համար՝ անհրաժեշտ է ծանօթացնել անոր չէն վիճակին արժէքը: – Աւելի քան 20·000 հոգ հայութեան հայրենիք եղած է ան, նոյնատարը, ցեղային անխառն ու միապաղաղ իր զանգուածով, ուր օտար հատուկտոր ցանցառ բացառութիւններ ծովի համատարած կապոյտին մէջ աղօտ կաթիլի պէս կը լուծուին: Քաղաք՝ ուր հայերէնը կը տիրէ իշխողաբար, առանց ուրիշ որեւէ բարբառի միջամտութեա-

նը: Օտար լեզուով ցեղերը քաղաքին ծայրամասերը կրուած, ունչուք կորնչած:

Հայութեան ստուարազանգուած համախմբութիւնով այս աշխարհին մէջ, բնական է որ բարքերն ալ՝ ընտանեկան, ուսումնական, տնտեսական եւ աշխարհիկ՝ ըլլային ամբողջապէս հայկական, կրկնապէս աւելցնելով հետմայքը հայ ցեղային դրոշմին, որով կը փայլէր ժողովուրդը եւ որով հպարտ էր ան: Ցեղային միատարրութեան չնորհովն է նաեւ որ՝ ուսումնասիրենք հայ ժողովուրդը իր ծոցին մէջ ծաղկեցուցած էր կրթական չարժում մը, որ կրնայ եզակի հռչակուիլ, երբ մանաւանդ այդ չարժումը յայտնապրծուած է համիտեան բռնակալութեան չրջաններին, – հայկական մշակոյթի հալածիչ ու թշնամի, չնչահեղձիչ չափով: Միայն հայկական յամառ կամքը եւ անյողդողդ ուսումնապաչտութիւնն են որ՝ կըրնային՝ ոտնակոխելով պետական–քաղաքական սեղմումները՝ ստեղծել ու կանգուն պահել հինգ եկեղեցիներ ու հինգ նախակրթական վարժարանները, իրենց մանկապարտէզներով, 3000ի հասնող աշակերտութեան ուսումնական մարզարանի դերին լծուած: Կրթական գործունէութեան երկարամեայ չրջաններու այս ծաղկուն կեանքին դէմ, տեղացի իսլամ խառնացեղ ազգաբնակչութիւնը՝ նօսր ցրուումով տարտղնուած քաղաքին ծայրամասերուն մէջ (թիւով 15·000ի չափ)՝ կը հակադրէ մի՛այն մէկ թուրք... «Մեարեաէ», 30–40 աշակերտով, կրթական ? այս հաստատութեան հինաւուրց լմբռնումին կատարեալ նախնական տիպարով:

Թուրք միապետական բռնակալ վարչակարգին տապալումի թուականին (1908), հայկական կրթական հիմնարկութիւնները արտակարգ ուռճացումի թռիչք մը կ'ունենան, ծընունդ տալով նաեւ հնդամեայ Լիսէի ծրագիրով կեդրոնական վարժարանին, երեք դասարանով Աղջիկներու անջատ բայց համազոյակից բաժինով, ինչպէս անհատական մանկապարտէզ–նախակրթարանի մը՝ մանուչակ:

Երեք հազար աշակերտութիւնով կրթական այս հուժկու զարթնումին զուգահեռաբար՝ քաղաքը ունէր լսարաններու եւ մասնաղարաններու ցանց մը, որ վարժարաններէ դուրս բեղմնաւոր ծառայութիւն կը մատուցանէր ուսումնասէր եւ ընթերցասէր ամէն տարիքէ ժողովուրդին:

1915ի ղպրոցական տարեշրջանին, զինուրական իշխանութեան կողմէ գրաւուած էին կեդրոնականի եւ «Հայուհեաց» Աղջիկներու Բարձրագոյն Վարժարանի չէնքերը (այս վերջինը տարիներ առաջ գոյութիւն առած ամերիկեան հաստատութիւն): Աւերիչ–քանդիչ թուրքը ինչ չէնչ չունէր որ գրաւէր: Չէ՞ որ դարաւորապէս աչքը Հայուն մթերած ինչքին վրայ եղած է, իբր մակարոյծ տզրուկ՝ Հայուն վաստակովը անանելու համար:

Բնակարանին դիմացը, կիսովին գրաւուած Հայուհեացի մէկ, վենի ոչլոտ թուրք զինուոր մը՝ «մխէզզին» ձեռնադրուած, ամէն օր հինգ անգամ «Ալլահ էքպեր» կը կարդայ, չրլափակէն այն չէնքին, որ քրիստոնեայ խաչին անունով հիմնուած է: Բայց ի՞նչ «Ալլահ էքպեր»: Ինդիր էր թէ ծաղրերգի վերածուած այդ կարդացուածքով Աստուած կը փառաբանուէ՞ր, թէ կը նուաստացուէր: «Բարձրեա՞լն» կ'ըլլար, թէ «բարձեալն»: Եթէ մրցում մը բացուէր «Ալլահ էքպեր»ը ամէնէն ծաղրելի ձեւով երգելու, այդ «մխէզզին»ը առաջին կը հանդիսանար իր ճռռած, հոգեվարք եղանակով, որուն լալկան մլաւիւններուն մէջ բառերն ալ ծամծմուելով կը հալէին, կը չքանային: Անպերազանգելի խեղկատակութիւնով ծամածռուած բառի ու եղանակի ծաղր մը «Ալլահ էքպեր»ի: Գոհ մը խորհեցայ թէ՝ զինուորը քրիստոնեայ ըլլայ եւ մոռածէ աղօթքը խայտառակել: Գնդակի կը բռնուէր: Հրաժարեցայ մտածումէն: Այն ատեն կը զարմանայի թէ՝ ի՞նչպէս կը հանդուրժէին այդ դայթակղեցուցիչ ծաղրածութեան: Գայթակղեցուցիչ Քրիստոնեային իսկ, մինչդեռ Իսլամը չէ՛ր իսկ անդրադառնար գործադրուած հրապիտութեան: Թերեւս ազ լռելեայն չարաքուչակ ահազանգն էր թէ՝ Աստուած «բարձեալ» է Հայերու ղլուխին վրայէն, քանի որ յաջողդող դէպքերը այդ իմաստը վաւերացուցին:

Դիպուածո՞վ թէ դիտումնաւոր կերպով, մինչեւ ղպրոցական չրջաններու եւ տարեվերջի հանդէսներու աւարտումը՝ ո՛րեւէ չարժում չդործուեցաւ տեղական կառավարչական իշխանութեան կողմէ, թէեւ կը լուէր թէ՝ Գոլիսի կեդրոնական բանտի տնօրէնն նախկին հրոսակ քիւրտ Գարա Իպրահիմ՝ մօտակայ Գարտիզակը կը խաչէ ու կը խաչէ: Գառաջե-

ղէ ընտրուած ամէնէն արիւնարբու գազանը: Սեւ, հաստ, հսկայ:

Ան յանկարծ կը յայտնուի Ատափազարի մէջ ալ: Քաղաքին կապուելուն նախորդ իրիկունը, ձիաւոր տողանցք մը կը կատարէ ան, հինդ ոստիկաններու հետ, քաղաքին դլխաւոր փողոցներուն մէջ: Ազդարարութիւն իր (դահիճին) ներկայութեանը: Գնդակով մը ձիէն վար դլորե՞լ զայն, թէ ո՛չ: Ատոր վճիռը պիտի արտասանէ պատմութիւնը:

Յաջորդ օրը քաղաքը պաշարուած է: Ո՛չ մէկ չարժում փողոցներուն մէջ: Ցանկի համեմատ, արշալոյսին կը ձերբակալուին 2–300ի չափ Հայեր եւ Ս. Կարապետ եկեղեցին կը թխմուին:

Լոյսը նոր կը ճեղքուի, երբ ընդոստ կ'արթննամ փողոցի դուռին տրուած ապտակի կատղի հարուածներու թնդիւնէն: Ոստիկան մըն է, որ դիս վար կը կանչէ՝ անհամբեր ու խիստ հրամայականով: Աճապարանքով հագուած՝ կ'իջնեմ:

– Քալէ՛, կը հրամայէ:

– Ո՞ւր, կը հարցնեմ ոստիկանին:

– Հի՛մա կը տեսնես, կ'ազդարարէ:

Կը քալենք: Քաղաքը պաշարուած է ամէն կողմէ: Բոլոր ոստիկանները ոտքի վրայ են եւ իրենց տրուած հրահանգներու համեմատ՝ մարդ կը ձերբակալեն, մեթոտիկ կարգապահութիւնով: Երբեք իրենց ա՛յքան ժիր ու աչալուրջ դործունէութիւներ տեսնուած չէ: Հայ պատուհասելու զոհախրտ եռանդը ունին: Ձամբան, ձերբակալուածներու թափօրը կը ստուերանայ: Կը նշմարուի որ՝ ձերբակալութիւնները դատակարդեր կը հետապնդեն: Ուսուցիչները կ'ամրողջանան քահանաներով, հարուստներով եւ տեղական ազդեցիկ դէմքերով: Ահաբեկումը սկսած է քաղաքին մէջ: Բոլոր տուները ահուդողէ եւ սարսափէ ցնցուած են:

Ո՞ւր կը տարուինք: Ի՞նչ նպատակով: Չենք գիտեր:

Նո՛յն վրդովիչ անստուգութիւնը անձկութիւնով դրաւուած են նաեւ անոնք՝ որոնց սիրելիները խլուած՝ կը տարուին անծանօթ ճակատագիրներու:

Կը հասնինք Ս. Կարապետ եկեղեցին, ուր խոնուած է թափօրը: Եկեղեցին ալ պաշարուած է ոստիկան–զինուորներով, որոնք որդիները մերկացուցած՝ եղերական հանդիսութեան մը ղերակատարութեան խրոխտանքով կը ճաւսպայթեն: Ոստիկանները անընդհատ կ'ելլեն–կը մտնեն՝ խորհրդաւոր երեւոյթներ տեսած: Աննախընթաց դէպքի մը դիւցազնները ունած: Անոնք խլեցին մեղի վերապահուած ճակատագիրը: Գոլիսի աքսորը ծանօթ է մեղի: Լսուած է նաեւ որ Գալատիպակի մէջ իւ՛նչ անլուր խուժդուժութիւններու հետեւութենէ ? կը դառնայ «չեթէպաչի»ն: Հիմա իր ճիրաններուն մէջն ենք՝ անճողոպրելի կերպով արգելափակուած: Կը սպասենք, խորհրդակցութիւններ եւ կարծիքի փոխանակութիւններ կատարելով:

Երկարատեւ ջլատիչ սպասումէ մը ետքը, որուն միջոցին անօթութեան տագնապն ալ մխիքերու խռովքը աւելի՛ կը սաստկացնէ, վե՛րջապէս, ցերեկին, կ'երեւայ օրուան պատուհասը, «չեթէպաչի» Գարա Իպրահիմը, թիկնապահութիւնով «քոմիսէր» Ռաչիտի եւ ոստիկան–զինուորներու հրամանատարին եւ ոստիկաններու, որոնք երկիւղած թրվռումով պաշարած են «մեծ մարդ»ը ?: Ներքին գործերու նախարարին (ցեղասպան ճիւաղը՝ Թալէաթ) կողմէ կու գայ ան եւ լիազօրութեան հրահանգներ ունի: Մինչեւ անգամ «Գայմագամ»ին կրնայ հրամայել: Ո՛վ կրնայ հակառակիլ անոր: Ստրկամիտ կամակատարութեան բոլո՛ր քծնոտ ու ծեքծեքուն չարժուձեւերով՝ իրարու հետ մրցումի ելած են ոստիկանները: Անոնց կազմած ղօտիով՝ յաղթապանծ տաճար կը յառաջանայ:

Թանձրիրան, բարձրահասակ ու թիկնեղ մարմինը՝ ղրկուած է «չեթէ»ի տարազի մը մէջ: Թուխ մորթով կլոր իր դէմքը՝ լեռնականի կայտառ արտայայտութիւնը ունի: Գլուխը ծածկուած է «չեթէ»ի նորօրինակ գլադակով մը՝ որուն տակ կը վառին իր ածուխի պէս սեւ՝ քիւրտի աչքերը՝ յօնքերու թաւ աղեղով կամարուած: Մայրերէն վեր ոլորուած սեւ պեխերը ցցուն պիծ մը կը կազմեն դէմքին վրայ՝ վաւաչոտ չրթունքներուն վերեւ հանգչած: Սրունքները՝ թաղուած ծունկերէն վեր մագլցող մոյկերու մէջ՝ Նափոլէոնի յաղթականն խրոխտանքը ունին:

Վտանգաւոր խարազան մը ձեռքին մէջ օրօրելով՝ կանգ կ'առնէ տաճարին մէջտեղը եւ գլուխը վեր առնելով՝ կամարը կը դիտէ: Աչք

մը կը պտըտցնէ չուրջ-բոլորը: Աւրեօք բանտապետի հետազօտութի՞ւն մը՝ ստուգելու որ փախուստի ծերպեր չկտնուին: Կը նստի պատրաստուած սթօորին վրայ: Բռնակալութեան դէմ անձնաւորում արձան, որ գոհերու վրայ թագաւորելու հրճուանքով հպարտ է: Քովի սթօորին վրայ պատկառոտ յարգանքով կը տեղաւորուի ոստիկան դինուորներու հրամանատարը՝ կաֆար՝ որ նոքէն «չեթէ»ութեան մէջ չարաչար սպաննուած է: Կմախատիպ, դժնեպէմ տիպար մըն է ան՝ թունաւոր արտայայտութիւնով: Մօտ երեք հարիւր ձերբակալուած ներկաները՝ դետինը, բազմոցներու վրայ ծալապատիկ՝ հրոսակապետին դէմը չարուած՝ անչշուկ, ահաբեկ, դիրքը ունին աչալկերտներու՝ որոնք ուսուցիչին դասախօսութեան կը սպասեն:

Իպրահիմ Թափանցող ակնարկով մը կը քննէ բոլորին դէմքերը: Հոյակապ ճառախօսութիւն մը սկսելու երեւոյթը ունի: Ամէն մարդ սեւեռաբիբ՝ անոր չրթունքներուն չարժելուն կը սպասէ: Մեռելային լուութիւն կը տիրէ տաճարին մէջ:

Կամարէն առկախ ջահերը՝ իրենց պրիսմաններու աչքերով կը դիտեն անսովոր տեսարանը: Հայ լուսաւորչական տաճարը՝ բանտի «խովուչ»ի վերածուած, ուր իսլամ հրոսակը կ'իշխէ, Քիսուսի եւ Աստուածածինի նկարներուն դէմ: Լուսաւորիչ եւ Աւաքեալներն ալ կը դիտեն պարզուած տեսարանը: Մահիկը խաչը զգետնած է եւ Խաչեալին հաւատաւորները ստրկացուած՝ իրր ընդվզում ճի՛չ չեն կրնար բարձրացնել:

Գաղանութեան թատերարուեստին վայրենաբարոյ դերասանը՝ խարազանը ծունկին վրայ կ'առնէ վերջապէս եւ կը սկսի ճառ մը՝ Քլեմանսոյի վայել անձնավստահութիւնով եւ Լոյտ Ճորճի յստուկ խրոխտանքով: Ի՜նչ եղերական հեգնութիւն Տեմոսթենէսի աղուեսին. անուս, անբան բանտապետ հրոսակն է որ կը խօսի.

– Նախ ձեզի ինքզինքս ներկայացնեմ: Ես «չեթէ»ներու պետ եմ եւ երկար ատեն դործած եմ Մակեդոնիայի չրջաններուն մէջ: Ցոյն եւ պուլկար եկեղեցիներու բոլոր խուզարկութիւնները ե՛ս կատարած եմ եւ ահագին դանձեր ու մեծ քանակութիւնով զէնքեր երեւան հանած եմ: Ես ինքս ալ «քոմիթէճի» եմ եւ տելեկ եմ «քոմիթէճի»ութեան բոլոր գաղտնիքներուն: Լեռնային արշաւանքներ ե՛ս ալ ունեցած եմ: Կեանքս այս գործերուն մէջ մաշեցուցած եմ: Զկայ բան մը՝ որ ինծի անծանօթ ըլլայ: Կը ճանչնամ ձեր «քոմիթէճի»ներն ալ, Դրօշակ, Հնչակ եւ միւսները: Անոնց պետերէն չատերը վաղեմի րնկերներս եղած են: Իրենց հետ գործած եմ, երբ մեր չահերը հաչտ էին: Բայց հիմա անոնք կառավարութեան դաւճանած ըլլալնուն՝ մենք անոնց դէմ ելած ենք:

«Ես անձնապէս այս քաղաքը եկած եմ Հնչակեաններուն հետ՝ դէնք բաժնելու եւ գիտեմ թէ որո՛նք զէնք գնած են: Ցանկը ունիմ, տեսակներովը: Այն տեղն ոսմբեր («պոմպա») ալ բերուած են: Հիմա եկած եմ այդ ոսմբերը եւ զէնքերը մէջտեղ հանելու: Գիտք է որ այդ բոլորը առանց մէկ հատ պակաս վերադարձնէք: 55 հատ ոսմբ եւ 250 «մաուզեր» կ'ուզեմ: Անոնք եթէ մէջտեղ հանէք, պատիւս (?) վրայ խոստում կու տամ ձեզի որ՝ բնաւ վնաս մը չի հասնիր ձեզի: Բայց եթէ պահէք, վերադարձնել չուզէք, խաբեբայական միջոցներու դիմէք, գիտցա՛ծ եղէք որ՝ ամէ՛ն տեսակ չարիքներ կը քաշեմ ձեր գլխուն:

«Սա՛ ըսեմ որ՝ ներքին գործերու նախարարութեան կողմէ լիազօրութիւն ունիմ ուզածս ընելու: Անչուչտ լսած ըլլալու էք Վարտիգակի մէջ ըրածներս: 300 հոգի, մարդ՝ կին, լեցուցի եկեղեցին, ծեծեցի, չարչարեցի, գետինը պառկեցուցի, սատկելու աստիճան ոսկորներնին կոտրտեցի՝ մինչեւ որ զէնքերնին մէջտեղ հանեցի: Աւրդէն ձեզի առանկ պէտք է: Մինչեւ որ նեղը չդրուիք՝ չէք խոստովանիր: Նայեցէք որ դուք ալ պարտիզակցիներու վիճակին չենթարկուիք: Եթէ զէնքերը մէջտեղ չհանէք՝ կնիկնի՛ղ ալ հոս կը բերեմ, անոնց աչքին առջեւ ձեզ ծեծի կարգէ կ'անցընեմ: Ձեռքէս ազատում չունիք: Զարդ ու փչուր կ'ընեմ ձեզ, հրաման ունիմ. ինծի մա՛րդ չի խառնուիր: Սա՛ ալ ըսեմ ձեզի: Երբ նայ լլալ որ ձեր մէջ դտնուին մարդիկ՝ որոնք դիս հոս կամ դուրսը սպաննելու մտածումը ունենան: Կրնաք ընել աղ: Բայց գիտցա՛ծ եղէք որ՝ իմ ետեւս հարիւրաւոր Իպրահիմներ կան»...

Ներս լուութեան մէջ, սարսափէ այս պա-

հուն, «մխիթար» Զալըքեան խօսք կ'առնէ.

– Բան մը կրնա՞մ ըսել:

– Ըսէ՛, կը հրամայէ խստօրէն հրոսակապետը:

– Այդ զէնքերը «քամիթէ»ները բերած էին: «Քամիթէ»ները հիմա լուծուած են. ժողովուրդը չի դիտեր:

– «Լուծուած չի՛ն, կառավարութի՛ւնը ո՛չնչացուց զանոնք», կը գոռայ հրոսակը կըրքոտած, վագրի չափ կատաղի:

Ու կը չարունակէ.

– «Ես բա՛ն չեմ ճանչնար, զէնքերը մէջտեղ հանելու է. թէ ո՛չ՝ դո՛ւք պիտէք: Գիտցա՛ծ ելէք որ՝ ձեզ մինչեւ Մուսուլի անապատները, մինչե՛ւ Ջոր կ'ապահովեմ: Ձեզ ամէնքդ մէկ՝ կնիկովնիդ, զաւակովնիդ Սաքրիայի մէջ կը թափեմ: Ձեզ ոտքերուս տակ կը կոխկռտեմ, կը ճղմեմ: ...Ձեզի կէս ժամ պայմանաժամ կու տամ, խորհեցէք եւ պատասխաննիդ տուէ՛ք»:

Այս վերջնագիրի բնոյթով ահաւոր սպառնալիքը նետի պէս արձակելով սահմռկած ներկաներու երեսին, Իպրահիմ դուրս կ'ելլէ յեղլուզակի չարժումներով եւ կ'առանձնանայ եկեղեցիին աջ կողմի գաւիթը, չուրջը ունենալով ոստիկաններ:

Ժողովուրդը հիմա բազմոցներուն վրայ ոտքի, խորհրդակցութիւնը կը սկսի: Խօսք, խօսք, խօսք: Ամէն գլուխէ մէկ-մէկ ձայն:

Զալըքեան դուրս կը կանչուի: Տասը վայրկեան ետքը կը դառնայ, վրայ-գլուխ փոշինեռու մէջ պլլուած, ոտքերուն վրայ քալելու անկարող, սոսկումնահար, ապուշցած: Ցայտնի է: Մեծուած է, նմոյշ ներկայացնելու համար զանակոծութեան պատկերի:

Անկասկած խորհրդակցութիւնները՝ Իպրահիմի քիթին տակ՝ իրր թէ պաղտնաբացութիւնով եւ փափուքով՝ վերջ չունին: «Ցանձնենք», «չյանձնենք»: Լսուած է զէնք յանձնելով Սուլթանիէ տարագրուող Զէյթունցիներու ճակատագիրը: Զինաթափութեան աղէտալի հետեւանքներուն մասին՝ հինէն-նորէն դէպքեր կը յիշատակուին: Բազմութեան մէջ կը յայտնուին նաեւ լրտեսատիպար կասկածելիներ, որոնցմէ կը զգուշանան քիչ մը համարձակ արտայայտուողները: Ազատութեան մէջ խումբ մը Հայերու մէկ գաղափարի վրայ կեդրոնանալ չկրցող անհաշտ նկարագիրը՝ ճգնաժամային այս պահո՞ւն է որ հրաշքով պիտի հոգեփոխուէր՝ միաբերան «այո՛» կամ «ո՛չ» ըսելու համար:

Խառնաչփոթ քաոսը դեռ դիրք չճշդած, բանտապետ հրոսակը ներս կը խուժէ մոլեգին, կատաղութենէն փրփրած այլայլումով.

– «Դուք աղէկ խօսքէն չէք հասկնար արդէն», – կ'սպառնայ, – ու կը խոյանայ ժողովուրդին վրայ, խարազանելով աջ ու ձախ, անխնայ:

– «Ըսէ՛ նայիմ, ի՞նչ զէնք ունիս», կ'ուղղուի կարգով ամէնուն, խարազանը անողոքմաթար չսչեցնելով դէմքերու եւ ծոծրակներու վրայ:

Սարսափահար՝ սչխարի հօտի պէս՝ ժողովուրդը սաճարին մէկ անկիւնէն միւսը կը խուժէ դանդաղօրէն, խոյս տալու համար խարազանէն: «Ձեթէճի»ն կանգ կ'առնէ առաջնորդական փոխանորդ Միքայէլ Քհն. երամեանի դէմը եւ ձախ ձեռքով բռնելով անոր օձիքէն՝ կը ցնցէ զայն ուժգնակի: Ծերունի Քահանան կը դանդաչէ սրունքներուն վրայ:

– «Ըսէ՛ նայիմ, ի՞նչ է անունդ, ի՞նչ զէնք ունիս», կը յոխորտայ:

Ոստիկան-զինուորներու հրամանատարը Իպրահիմի կը ներկայացնէ Քահանան:

– «Հա՛, – կը մոլեգնի կատղած գազանը, – հայ երիտասարդները տհաճոնս (սարկաւագ) չինելով զինուորութենէ ազատող քահանա դո՛ւն ես, հա՞»:

Ու խարազանը կ'իջեցնէ անոր գլուխին, այտերուն, վիզին, ա՛յնքան ուժգին հարուածներով որ՝ նիհար, կաշի-ոսկոր ծերունիին ծոծրակին վրայ սեւ-կապոյտ ուռ մը կը գոյանայ յանկարծ, օձի պէս անոր պարանոցին պլլուած:

– «Գէյ էֆէնտի, տարիքիս խնայեցէք», կը կակազէ Քահանան, դողդոջուն, ինքն իր վրայ երերալէն:

– «Տարիքի՞դ խնայեմ, քեզ հաւատքէդ պիտի դարձնեմ»:

Քահանային կռնակին վրայ դետին փռուելու կ'սրսրիլեն չուրջէն գրկող բազուկներ:

Նպատակով սաղրուած այս սասանեցուցիչ ցոյցին տպաւորութիւնը չպաղած, մէջքէն կախ վիթխարի ատրճանակը քաշելով, հրոսակը կատղած գազանի պէս ժողովուրդին մէջ կը մտնէ, սկսելով հալածական վազք մը,

խածատելու զոհ փնտռող բորենիի ախորժակով։

Խորհրդակցութեան պահուն «զէնքերը չյանձնել» պնդող սմսեղուկ «յեղափոխականն» ? մը, երիտասարդ ուսուցիչ, նենգամտաբար իրմէ տարեցներուն ետեւը պահուըտելով, վանոնք յառաջ կը քշէ «յեղափոխականօրէն», խուսափելու համար խարազանէն։

Մարդկային ալիքը կը տատանի հկեղեցիին մէկ կողմէն միւսը, չուրջանակի պատերը քերելով։ Ուռճապահար անբարբառ որոտի մը արձագանգը կը ծաւալի քրիստոնեայ եկեղեցիին կամարին տակ, ուր մէկ հոգի 300 Հայերու կ'ըլլայ, իրր գահիճ անոնց կեանքին սպառնալով։ Ինչպէս հօտի պէս խարազանին առջեւէն ամբոխին փախուստին պահուն, աչքերուց ըլլալ ուզող պարզամիտ մը կը փորձէ սըպրդիլ վերնատուն, անոր սանդուխն իվեր մագլցող փախուստով։ Խարազանակիր հալածիչը՝ այդ փախուստը նշմարածին պէս, զէնքը քաշած ա'յն տեսակ կատաղի խոյանքով մը կը յափշտակէ սանդուխին բազրիքը՝ նապաստակի պէս վեր սողոսկողին ետեւէն հասնելու համար որ՝ բազրիքին թանձր կոճղը խորտակուելով կ'անջատուի, ձեռքէն կախուելով։ Վերնատուն հասնելուն, հոնկէ օրհասական աղիողորմ ճիչ մը միայն կը լսուի։ Փրփրերախ, գազանացած, դիւահարի աչքերով վար կ'իջնէ, հալածանքը չարունակելու։

Արդ արհաւիրքի միջոցին, տաճարին մէջտեղը սիւնի մը առջեւ կանգնած, անջատուած եմ բազմութենէն, որուն լեզապատառ փախուստին չեմ խառնուիր, անսովոր պատրաստութեամբ սպասելով իմ կարգիս, կա'մ խարազանուելու, կա'մ անկէ զերծ մնալու, իրր անվախ առած յանդուգն դիրքիս համար։ Ցանդգնութի՞ւն՝ կարծելու որ մինակս ունիմ մոգական առանձնաչնորհը չխարազանուելու։ Թէ անմտութիւն՝ ինքնաբերաբար գայլին բերանը երթալու։ Ո՛րը ըլլալը չեմ գիտեր։ Պահին ներչնչումով, հաւանօրէն անձնավստահութեան զգացում մը, առնուած բացառիկ դիրքին տարօրէն ցոյցով՝ չանթարգել ըլլալու խարազանի հարուածին։

Քանի մը անգամ առջեւէս անցնող վազրին ուշադրութիւնը կը գրաւէ այդ անայլայլ դիրքս։ Իւոլոր ներկաներուն մէջ, Թուրքերու կողմէ վնասակար տարր եւ կասկածելի նկատուող դէմք մը եթէ կայ՝ ան ալ ի՛մս է, մազի ու մօրուքի ձեւով։

Իպրահիմ դէմս ցցուած կանգ կ'առնէ, ոտքէ մինչեւ գլուխ ակնարկովը չափելով զիս, զսպուած զարմանքով թէ՝ ի՛նչ բանի վստահած անվախ կղզիացած կը մնամ։ Ի՞նչ անլոյծ խորհուրդ կրնամ անձնաւորել։

– «Ո՞վ էք դուք», կը հարցնէ խրոխտաբար։

«Դո՛ւք»։ Ի՞նչ հրաշագործ բարձրացում աստիճանի։

– «Ես Գոլիսէն եկած եմ, յանձնելիք զէնք չունիմ», կը պատասխանեմ, պարզամիտ համարձակութիւնով, այդ յայտնութեան մէջ դնելով չեշտը ա'յն հաւատքին որ՝ իրր թէ ան թալիսմանի դեր եւ ուժ ունենար։

Թալիսմանին ուժը իրա'ւ կը յայտնուի։ Հոգեփոխութիւն մը կը կատարուի։ Շանթաթելը դործած է։

– «Հը՛մ», կը մռլտայ ու կ'անցնի, կրկին նետուելով փախչողներուն վրայ։ (Գիտնալո՞ւ էր որ՝ զէնք ունիմ, տունը, դպրոցիս մէջ)։

– «Զէնքե՛րը··· զէնքերը հանեցէ՛ք, եթէ ոչ դանկերնիդ կը ջախջախեմ»։

Զայրենալով խարազանելէ, ներկայ ոստիկաններուն կը հրամայէ պահակեցնել անունները տուած անձերը։ «Ցալախա»ի զանազատութիւնն է որ կը սարքուի։

– «Փայտերը բերէ՛ք», կը հրամայէ ոստիկաններուն։

«Ցալախա»ի փայտէ կազմածները եւ ճըպտոնները կը բերուին, տրցակ մը հոյնի ճիւղեր, յատկապէս անտառէն քաղուելով առաջուընէ պատրաստուած։

Հրոսակին ցուցումով՝ ամէնէն առաջ գետին կը տապալեն քաղաքին երեւելիներէն Անդրանիկ Չարքճեանը, որուն ոտքերուն կը սկսին զարնել ոստիկանները խնայելով, որովհետեւ երախտաւորեալներ են։

– «Ատանկ չեն զարներ», կը բարկանայ հրոսակը ոստիկաններուն եւ ուրիշով անոնց ձեռքէն կ'առնէ ճպտոտը եւ անա'նկ անողորմ ցաւումով հարուածներ կը տեղացնէ փայտակ գերիի պէս ողորմուկ պահակին ոտքերուն որ՝ անոր ճերմակ բուրդէ գուլպաները արիւնով կը ներկուին յանկարծ։

Ճպոտը կը դարձնէ ուրիշներու, որոնք գետինը կռնակի վրայ պառկած, ոչխարային

համակերպութիւնով տաճարին ղմբէթը կը դիտեն: Գուբ կամ Ճո՞յս կը հայցեն հոնկէ: Մեծուղներուն ներբաններէն արիւնը կը ժայթքէ, մորթուող ոչխարի մը վիզէն ցայտքի պէս: Մեծը կը չարունակուի անխնայ, հայկական տաճարին մէջ պարզելով միջնադարեան հաւատաքննական չարչարանքներու դժոխատիպ անսովոր տեսարաններ:

Ա՛լ խոստովանութիւնները կը սկսին: Չկնք ունենալը խոստովանողը՝ կը ղրկուի բեռնելու: Եկեղեցին հետզհետէ կը լեցուի նոր ձևրբակալուածներով: «Զեթէ»ին հրամանով՝ Ճանճնախումբ մը դուրս կը հանուի՝ տուներէն ղկնք հաւաքելու:

Ճեղուզակին կիրքի կատաղութենէն պարտասած եւ կրկին գաւիթը առանձնացած մէկ պահուն, վտանգաւոր յանդգնութիւնով մը կը ներկայանամ իրեն, եւ կրկնելէ ու հաստատելէ ետքը որ՝ Գոլիսէն եկած ըլլալուս չեմ կըրնար իր փնտռած զէնքերէն ունենալ, կ'արտօնուիմ, առաջին անձը ըլլալով, դուրս ելլել եկեղեցիէն: Ազատ արձակուելու անհաւատալի չնորհը կը տրուի՝ յայտարարութիւնս եւ ինքնութիւնս ստուգուելով ոստիկանապետ Ռաչիտէն:

Գեհենին զարհուրանքէն ազատ արձակուիլն ա՛յնքան «անհաւատալի» ցնորք մը կը թուի ինծի որ՝ սուինաւոր պահակներու շրջապային մէջէն անցքիս պահուն՝ չեմ հաւատար որ դէպքը իրականութիւն է եւ սրտադողը կ'ունենամ յանկարծ ետ կանչուելու, եկեղեցիի պարիսպին դուռէն բաւական հեռանալէ ետքն ալ:

Կենդանական չունէէ բացարձակապէս ամայացած փողոցներուն մէջ՝ ո՛չ անցուդարձ, ո՛չ ալ չչունչ կայ: Բնակչութենէն պարպուած քաղաքի մը աւերակային լուութիւնը կը տիրէ հոն համատարած, տուներու պատուհանները փակ եւ վարագուրուած: Թէեւ տուներու մէջ հայ ազգաբնակչութիւնը ամբողջապէս ներկայ է, բայց մեռելային անշարժութեան եւ լուութեան դատապարտուած: Այդ ահազդեցիկ ամայութեան մէջ միակ չրջողին՝ իմ՝ ոտնդոփիւնը կը տարածէ խուլ արձագանգ մը, որ սառնային ցնցում կու տայ հոգիին:

Տասնեչորս օր, եկեղեցիին մէջ ծեծը կը չարունակուի, հետզհետէ աւելի մոլեգին, ինչպէս կը լսեմ դուրսէն, տանջանքներու ամէն տեսակներով, մինչեւ եղունգ քաշել: Տասնեչորս օր տուներն ալ կը մնան երեւոյթով նո՛յն անմարդաբնակ լուութեան մէջ: Չկնք յանձնողները կ'արձակուին, մինչեւ որ 13 կառք ղկնքի լեռնակուտակ մթերք մը՝ հաւատք կը պոյացնէ թէ՝ ա՛լ ուրիչ զկնք չէ մնացած քաղաքին մէջ: Տանջահարներուն մէջ խեղթեցողներ ալ եղած են, ինչպէս աչքի պայթում ունեցողներ եւ օրերով մահամերձ դիակի պէս անօթի-ծարաւ տուայտողներ:

Երկու չաբաթ քաղաքը պաշարուած կը մնայ: Վերջին օրը, երբ եկեղեցիին տանջահար բարմութիւնը կ'արձակուի, մղձաւանջը անցուցած ըլլալու կազդուրիչ յոյսը կը զգայ բովանդակ ժողովուրդը:

Ջո՛ւր յոյս:

Երկու օր ետքը, համազանգուած աքսորը կը սկսի: «Զեթէճի»ն՝ «պատուի խօսք»ը իր խիղճին արժէքին կ'իջեցնէ:

Իր «անպատիւ» խոստումով հաւաքուած այն հրազէնները, որոնք «հիւրիյէթ»ի ? օրերուն Հայերու դրամով գնուած էին՝ գոռացող պայթիւնով «Քչնամի» զգետնելու համար, «Քչնամի»ին կողմէ ձրի կը գրաւուին՝ լռութեան դատապարտուելով:

Հայերը զինաթափ ընող արիւնռուչտ հրոսակը՝ ա՛լ ապահովուած թէ ո՛րեւէ խլրտում չի կրնար ծագիլ, կ'արձակէ տեղահանութեան ...հրամանը:

Քսան հազար հոգի հաչուուող հայ ազգաբնակչութիւնը ոտքի է: Մարդկային էակներու ծփուն ծով մը, որուն ալիքները բազմաձեւ դալարումներով կը թաւալին՝ ողբի հրծիւններով, անէծքի մռնչիւններով, անզօր կատաղութեան յուսահատական մրմունջներով: Կիզիչ արեւը ծաղր կը ցանէ տարաբախտ արկածեալներու ցլխուն: Սեւ ճակատագիրին հետանկարէն զարհուրած, անոնք հաչուած են արդէն մահուան՝ դէպի ուր կը քչուին: Գիտակցութիւնը ունին վաղուան արիւնոտ արհաւիրքներուն, որոնց անդոհը մղձաւանջի պէս կը տանջէ միտքերը, բայց որոնցմէ ազատացրուելու յոյսի աղօտ նչոյլը անգամ չեն տեսներ: Անորոշ, անգիտակից, աննպատակ տատանումի կոհակներու է վերածուած բովանդակ ժողովուրդը, տուներէն փողոցները թափած, համազանգուած բռնապաղթի բեկորներու թչուառութիւնով, ոչխարի հօտերու քա-

ժան–բաժան խումբերու պէս՝ որոնք հովիւ չունին, մեծամասնաբար կին ու տղայ, անխնամ տարաղներով ղեկտուզ, դեռ ճամբայ չելած աղքատ, քանի որ չեն գիտեր թէ ի՛նչ գոյք առնելու են եւ ի՛նչ թողելու են, ամէն ինչ լքելու դատապարտուած, կահ ու կարասի տուներէ դուրս հանուելով փողոցները փըռուած՝ ծախուելու համար, մինչ գնորդ չկայ, անօթի, անտուաղ, չոր հաց կրծելով, քանի որ խոհանոց չկայ, եւ ճակատագրուած երեք օրուան մէջ կայարանը պտնուելով կառախումբ մտնելու, կենդանիի երկյարկ «վագոն»ներու մէջ, նախիրի պէս խառնիխուռն, վրայ–վրայ, ընտանիքի անդամները իրարմէ խղուած, ամապարանքով, հեւիհեւ, վազնիվազ կայարան հասնելու համար, վաղը բոպիկ քալելով այն ճամբաները, որոնք հալածական աքսորուածները դէպի անջրդի անապատները կ'առաջնորդեն, որպէսզի հոն արեւէ խանձած, ծարաւէ պապակած, անօթութենէ հիւծած, յոգնութենէ կմախացած, իյնան մահուան մանգաղէն հնձուելով, եթէ մինչեւ հոդ, ճամբան, հրաշքով ազատած են՝ կողոպուտի եւ թալանի կեղեքումներէն, կոտորածի համալարդերէն, «ետեւդաններ»ով խողխողուող ողջակէզներու արիւնի գետերէն:

Քաղաքին մէջ կը տիրէ «վերջին դատաստան»ի ցնորեցուցիչ տեսարաններուն ամէնէն վայրագներուն մղձաւանջը:

Քաղաքը ա՛լ մանրանկար Հայաչխարհը չէ:

Ան դժոխքն է, թուրք ցեղին գեհենապետներուն վառած կրակովը բոցարծարծ:

Երեք օրուան պայմանաժամին մէջ հայ ազգաբնակչութիւնը գետի պէս կը հոսի դէպի երկաթուղիի կայարանի դաշտագետինը, հոնկէ կառախումբ մտցուելով քշուելու համար Մուսուլի անապատները, մահուան վերջնապոյն կայանները:

Հայկական մրջնային աշխատանքով՝ տարիներու ընթացքին ժողովուրդին կուտակած կահ ու գոյքը լքած աւարառու խուժանին, մարդ գլուխ փոխադրելի չնչին քանակով պիտոյք միայն առնուած է: Փարթամ հայութիւնը վաչկատուն բոչայի կեանքին մէջ մըտցուած է: Ձերմակ սաւաններով կազմուած ծաղրանկարային վրաններու տակ մակաղած, կայարանի ճամբային ամբողջ երկայնքի երկու եզերքները տեղաւորուած է խուռներամ բազմութիւնը, աննկարագրելի խեղճութեան տուայտանքներու մէջ, թիզ մը փոչիի վրայ տապլտկելով: Անվերջ երթեւեկներու չարժումներէն յարուցուած փոչիի ամպը՝ տեւականապէս առկախ կը մնայ օդին մէջ, խաժամուժ ամբոխին դէմքերը եւ վրայ–գլուխը ծըխտելով, կիզիչ արեւէն քրտնած մարմիններուն աղտի չաղախով ծեփուելուն ընկերացած:

Դէպի կայարան երկարող ճամբային ալ կողմին վրայ, առաջէն հայ վաճառականի մը պահեստ ստուարապանդուած մթերքը դիզուած է, ծառուղիի երկայնքին: Ընտիր առաջէն լայն եւ երկար չերտերով տախտակներ, որոնք մօտ 1000 խորանարդ մեթրի բլուր մը կը ձեւացնեն: Ժողովուրդին մէկ մասը առաջէն այդ դաշտին վրայ կը դիշերէ, բացօթեայ, ամառնային տաք երկինքին տակ, ծառերու հովանին ուենալով վերմակ: Ես ալ այդ կատարին վրայ եմ, ընտանեղուրկ, մինակ: Կէս գիշերին խոր լուութեան մէջ, խորթալով քընացողներու չարքերուն խուռումէն կէս քուն, առաջին արթնցողը կ'ըլլամ, կռնակէս ճարճատող հրդեհի մը տաքէն ու լոյսէն ազդըւած: Թչնամի ձեռքեր առաջէններուն կրակ տուած են, որպէսզի խուճապահար ժողովուրդին մէջ աւարի ու թալանի ասպարէզ բացուի, կամ այդ տագնապը ազդանշան ըլլայ հրացանաձգութիւնով կոտորածի: Չէ՞ որ այդ հեռանկարը օրակարգի գլխաւոր նիւթն է՝ տարագրութեան եւ աքսորի ծրագիրին մէջ:

Հրդեհի ահազանգ կ'աղաղակեմ: Առաջէի բլուրին բնակչութիւնը զարնուած թռչունի պէս վար կը թափի, քաշուելով ճամբային դէմ եզերքը, ուր քաղաքին հայ քալարի երիտասարդները՝ կամաւորական յանկարծական կազմակերպութիւնով՝ ճոկաններով պաշտպանողական գօտի մը կը հաստատեն, աւարառու իսլամ խուժանի մը հայ ժողովուրդին մէջ թափանցումին դէմ: Շատ ազդեցիկ պահակութիւն մը կ'ըլլայ այդ յանպատրաստից չարժումը: Խուժում տեղի չ'ունենար:

Հայի ապրանք առաջէններու հսկայ զանգուածին ամէն կողմէ բռնկումը՝ հրդեհի ծով մը կը ստեղծէ, խլացուցիչ ճարճատիւններու, ամեհի բոցերու եւ թանձր սեւ մուխի ամպերու հրաբխային խարոյկ մը ձեւացնելով: Մին-

չեւ յաջորդ կէսօր, ո՛չ հրդեհը կը մարի, ո՛չ ալ խարոյկը կը սպառի։

Նոյն օրը առաջին կառախումբը կը ներկայանայ՝ տարագիր բազմութեան առաջին դանդուածը կլանել եւ փոխադրելու դէպի սահմանուած հասցէ – Մահ։ Ժողովուրդը սպրանքատար «վակոն»ներու մէջ կը լեցուի խառնիխուռն խճողուած, թշուառութեան բոլոր երեւակայելի ձեւերով, սպանդանոց տարուղղ նոխազներու արժանի ամէ՛ն նուաստացուցիչ պայմաններու մէջ։

Ցեղասպանութեան այս դժոխային նախճիրը կազմակերպող թուրք ցեղը՝ մինչեւ այսօր կը յաւակնի քաղաքակրթուած ? ժողովուրդ ? ըլլալ։

Կառախումբ մտնող մեծերը սուգի մոայլով կը խոկան։ Գազիկները ցնծութեան մէջ են, «չոգեկա՛ռք կը նստին»։ Սեւը չտեսնող վարդ երազի իւ՛նչ քնքուշ կոկոն՝ իրենց ուղեղը, որ աղէտին մէջ անգամ ծիածանի ճաճանչ կ՛ընդունէր։

Դէպի մահ այս զանգուածային աքսորին մէջ, խառնուած տարագիր կարաւանին զարհուրելի խաժամուժով թոհուբոհին, կ՛որոշեցի անխախտ ազգամարտիկ մը – յառաջ չերթալ, եւ մնալ եւ երկաթուղիի դիծէն չբաժնուիլ, ամայի վայրենութիւններու մէջ չինչալու համար։

Այդ դժնդակ ոգորումով եւ անանցանելի պատեր ճեղքելով, կը յաջողիմ չեղել երկաթուղիով արշաւէն եւ ժամանել անգուգական կոմիտասի ծննդավայրը՝ Քէօթահիա։

Անատոլուի երկաթուղիի չիտակ դիծէն քովնտի ծռող եւ ուրիշ ուղղութեան մէջ մրմուռող այդ քաղաքը հասնիլ՝ «եւս մնալու» նշանաբանին առաջին խոչոր քայլն է։ Քէօթահիայի կուսակալը՝ ցեղով Քիւրտ եւ անուանի բանաստեղծ, լսած եմ թէ կը յամառի քաղաքին Հայերը տեղահան չընել, անոստոստելով ճիւաղ թալէաթի կրկնակ հրահանգներուն։ Այս յայտնութիւնը կը զարմացնէ, բայց իր թաքուն խորհուրդը ունի։ Նախ ինք խոր ներքացումով քաղաքակիրթ՝ մեծանձն հոգի մըն է, ինչպէս ճանչցայ զինքը ետքէն։ Իր եղբայրը, անուշտ նոյնպէս Քիւրտ, կուսակալն է Գաղտատի։ Միւլէյման Նազիֆ։ Գաղտատ՝ որուն կը սպառնայ անգլիական բանակը, հրաբուխի վրայ է։ Դպչիլ Ալի Ֆայիքի, կը նշանակէ գրգռել Միւլէյման Նազիֆը, հետեւաբար հրթիռ վառել քրտական աչխարհին մէջ, որմէ կը վախնայ Թուրք կառավարութիւնը։

Ժամանակաւոր փրկութիւնս կարճ կը տեւէ։ Շուտով ցցուն «վտանգաւոր տարր» ? մը կը դառնամ ոստիկանութեան աչքին, չգիտնալով թէ՝ «ո՛չ–յեղափոխական» որ հանգամանքիս համար։ Գիտեմ միայն որ՝ չուքի պէս անվնաս անձս «վտանգաւոր» հռչակող մատնութիւն մը՝ որուն հայ՝աղբիւրը ցուցութեան՝ մազերը գլխու վրայ կը ցցուին, պարանոցիս անցուցած է «կասկածելի» մարդու օղակ մը, որմէ ազատում չկայ։ Հազիւ պատսպարուած չտեղահանուող հայութեան մարդասէր միջավայրին մէջ, կը սկսիմ խեղճ ցնորամիտ ոստիկանութեան օրակարգին նիւթ դառնալ։ Ոստիկանութիւնը այն տխմար տպաւորութիւնը ունի թէ՝ վտանգաւոր ֆետայի ? մը մտած է քաղաք։ Խնդուք կը ղգամ այդ ծաղրելի ծանծաղամտութեան վրայ։ Կրակ իսկ եթէ ըլլայի, արհաւիրքի այդ օրերուն, Թրքական ի՛նչ ստացուածք կրնայի հրդեհել։ Անզէն տարագիր Հայէ մը, որ, այդ միջոցին, հաւի արժէք չունի, վա՛խ զգալ։ «Վախ» բառը խոչոր է։ Ըսե՛նք կասկածիլ, զգուշանա՛լ։ Ա՛դ ալ ապուշ մտահոգութիւն է, անա՛նկ ժամանակի մը մէջ, երբ ամէն Հայ յաջորդ առտուն ի՛նչպէս լուացնելուն մղձաւանջը կ՛որոճայ։ Ոստիկանական կարճամտութեան եզակի փաստ։

Հաւանօրէն նորեկին դրական անունին համակրանքով՝ տեղացի ուսումնասէր հայ եւրիտասարդներ՝ հոգածու մտերմութիւն մը կը ցուցնեն անոր։ Շուկայէն անցքս՝ անոնցմէ խումբի մը յանկարծակի կազմուած թիկնապահութիւնովը տեղի կ՛ունենայ։ Այս վերաբերումն ալ ոստիկանութեան աչքին մէջ մտած է՝ կասկածի ներչնչումներու թռիչք տալով անոր միտքին։

Այդ երիտասարդներէն մէկուն հիւրն եմ գիշեր մը։ Ցաջորդ առտուն, կանուխ, կաթի պատաթս հազիւ կէս եղած, քաղաքին հայ «մխթար»ը կու գայ ըսել որ՝ ոստիկանատունէն կ՛ուզեն զիս։ Կը կասկածուէր, կը սպասուէր արդէն, լսելով չրջան ընող չչուկները։ Ի՛նչ ունայնամիտ իրարանցում։ Ջօրավար Անդրանի՛կը քաղաք մտած էր։ Ի՞նչ կար որ 2–3000 տեղացի եւ տարագիր հայութեան մէջէն բացառապէս մէ՛կ հոգի կը հալածէին։

Նախաճաշը լքած, կ'ընկերանամ ծերուկ Քինթոն «մխիթար»ին, որ ճամբան վախով-դողով քանի մը մխիթարական եւ քաջալերական խօսքեր կ'ուղղէ ինծի: Իր մէջ հայ արիւնին ձայնը կը խօսի, բայց որ Թուրք պաշտօնեայի հանգամանքէն կը դողայ: Երկու սուրի մէջ կախակայուած անանձն էակ, որ երկու խմորի չաղախին չփոթուող ինքնութիւնը ունի:

Կը հասնինք մեծ չուկային վրայ խանութ մը, որ ոստիկանատուն չէ, այլ – ետքէն կը տեղեկանամ – «սինկեր» կարի մեքենայի ընկերութեան տեղին հայ ներկայացուցիչին գըրասենեակը: Դուռին քովը, բարձր պրասեղանի մը ետեւը, ոստիկանական տարազով նիհար, երկայնահասակ, կապուտաչուի, դաժանադէմ, ցուրտ մէկը: Սեննակին չուրջ-բոլորը, աթոռներու վրայ, չորս-հինգ հոգի, որոնցմէ մէկը դատաւոր՝ Գէորգ էֆէնտի, ամէնքն ալ Հայ, ինչպէս կը տեղեկանամ ետքէն: Ինչո՞ւ փոխան ոստիկանատունի այդ գրասենեակը: Վա՞ր խնայելու համար մե՞ծ կասկածելիին ?: Ո՛չ: Վկայ ըլլալու համար վտանգաւոր ? տարագիրին խոստովանութեանը:

Փոխ-ոստիկանապետը՝ Եուսուֆ Զիա, ինքնութեան ստուգումի կարճ հարցումներէ ետքը, խրոխտ ու հրամայական ձեւով կ'ապարարէ ինծի.

– Այսօր, մինչեւ ցերեկ, ունեցած պայքարնիդ հաւաքելով, այս քաղաքէն դուրս պէտք է ելլէք:

– Շա՛տ աղէկ, – կը պատասխանեմ, – անշուշտ կառավարական հրահանգին չեմ կրնար անհնազանդիլ: Բայց կրնա՞մ հասկնալ պատճառը թէ՝ ինչո՞ւ ես «առանձնակի» կը հեռացուիմ, երբ ուրիշ բոլոր Հայերը կը մնան. (պենտենիզին «միւնիֆերիտէն» սէվք օլունտուդումուն սեպեպինի անլայապիլի՞րմիյիմ):

Ոստիկանապետը, ձեռքին խարազանը աւելեւի գրասեղանին վրայ չաչեցնելով, կ'որոտայ.

– Սիզէ իզահաթ վերմէֆ մեճպուրիյէթինտէ տէյիլ իմ. (Ձեզի բացատրութիւն տալու պարտաւոր չեմ):

– Բնականաբար, քոմիսէր պէյ, – կը պատասխանեմ, – ինծի բացատրութիւն տալու պարտաւոր չէք, բայց կը կարծեմ թէ՝ գիտնալու պարտաւոր էք. (Թապիի, քոմիսէր պէյ, պենտենիզէ իզահաթ վերմէֆ մեճպուրիյէթինտէ տէյիլ սինիզ, փաթաթ զանն իտերսէմ իֆատէյի մերամըմը տինլեմէյէ մեճպուրսունուզ):

Կը զգամ որ դիմադարձութիւնը վտանգաւոր է, բայց անոր օրինական ուժգնութեան՝ վտանգը ընդելու համոզումն ալ ունիմ: Ծուսախաթ չեմ ըլլար:

– Պույուրունուզ. (Հրամեցէ՛ք, լսե՛նք):

– Ճիշդ չեմ գիտեր թէ՝ ի՞նչ է իմ հանգամանքս (սըփաթ) ձեր դէմ: Գաղթական՞ եմ, տարագի՞ր եմ, թէ աքսորական եմ: Բայց չա՛տ լաւ գիտեմ թէ՝ ունիմ հանգամանք մը, որմէ դեռ զրկուած չեմ, եւ այդ հանգամանքով՝ իրաւատու եմ բարոյական եւ նիւթական իրաւունքներս պաշտպանելու ո՛րեւէ ատեանի առջեւ, բերանացի, գրաւոր եւ հեռագիրով, ձեր մօտ, դատարանի առջեւ, դիմելով կուսակալին, եւ դոհացում չստանալու պարագային՝ դիմելով մինչեւ ներքին գործոց նախարարութեան: Այդ հանգամանքս իմ օսմանցիութիւնս է, իմ օսմանեան հպատակ ըլլալս է, որուն ուժով ամէն զրկանքի դէմ պաշտպանուելու իրաւունքս դեռ ինձմէ խլուած չէ: Այդ իրաւունքին վրայ յենլով՝ ես մտադիր էի այսօր խոկ դիմելու կուսակալ պէյին, խնդրելու համար որ վերջ տրուի իմ չուրջ ստեղծուած մանանակի եւ անհատական խուզ հալածանքին: Այդ պատճառով, պիտի խընդրեմ որ թոյլ տաք քաղաքը մնալս, անհրաժեշտ դիմումներս կատարելու համար: Քանի՛ իմ մասիս դատապարտագիր մը չկայ, իմ օսմանցիի հանգամանքս անխրաւուած կ'ըլլայ՝ ենթարկուելովս վարչականօրէն (իտարէթէն) կատարուած կարգադրութիւններու, ինչ որ չեմ կարծեր որ պիտի ուզէիք որ տեղի ունենար: (Այս տեսակէտը կ'ընդլայնեմ յարակից փաստարկութիւններով:)

– Իրաւունք ունիք: Գատասխանատուութեանս տակ կ'արտօնեմ ձեզի երեք օր մնալու քաղաքին մէջ, ձեր մտադրած դիմումները կատարելու համար:

Շնորհակալութիւն յայտնելով, կը մեկնիմ:

Նախապէս, ոստիկանական չրջանակներու հետ տեւական անպաշտօն չփումներու ընթացքին, քաղաքը մնալու յամառումիս՝ զգացած եմ որ կիսամիլոց գոհացում նկատած են՝ 20

ժամ հեռու ամբողջապէս Թրքաբնակ խուլ գիւղեր ղրկել, Սիմաւ կամ Կետիզ, երթալով առանց հսկողութեան, ինքն իր գլխուն, – ի՛նչ եզակի առանձնաշնորհ, – իրենց ա՛յն վստահութիւնովը թէ՝ դեռ այդ կղզիացած աքսորավայրերէն մէկը չհասած, կիսավայրենի իսլամ բնակչութեան քարկոծումովը սպաննուիլ դատապարտուած էի, ինչպէս կը յայտնէին տեղացի նորածանօթ հայ բարեկամներս: Փոխան այդ երկու անապատային խաւարակուռն լեռնավայրերուն, ոստիկանապետին կողմէ դիտումնաւորապէս մերժուած էր ղրկուիլս Թավշանլը գիւղաքաղաքը, ուր 50 տուննոց հայութիւն կայ, եկեղեցիով ու դպրոցով:

Ո՛վ հրաշալի աչխարհաչէն աղէս, որ կաթիլ մը խումբովդ ալ չես մոռնար Աստուածդ ու Մեսրոպդ, անոնց ձօնուած տաճարներ կանգնել յաջողելով:

Կ'ապրինք ժամանակաշրջանի մը մէջ, երբ ժամ մը ազատ ըլլալը դարի արժէք ունի, «յոյս» կոչուող երազին վարդէ փունջերով ծաղկումը տեսնելու ակնկալութեան սեւեռուն: Ժամերը անգամ անակնկալներով յղի յոյսի օրրաններ էին հոգիներուն մէջ տարագիրներուն, որոնք քաոսին խորէն՝ վերէն անցնող ամպերուն անգամ օգնութիւն կանչելու եռանդին անձնատուր էին: Չէ՞ որ Տարտանէլը անդուլ կը ռմբակոծուէր եւ անգլիական նաւատորմիղին յանկարծ Մարմարա մուտքը՝ Հայութեան աչխարհացրիւ զեհենային ճակատագիրին փրկութեան ղօղանջը կը դաւանուէր ?: Եւ ծածկագիր Թղթակցութիւններէ կը տեղեկանայինք թէ՝ անգլիացի արտաքին գործերու նախարար Սըր Խոուըրտ Կրէյ՝ անգլիական Ներկրդարանին մէջ Թրքական ցեղասպան եղեռնագործութեան դէմ ճառ խօսած է ?:

Ճգնաժամի պահուն, «յոյս»ի պատրանքին կառչած միտքը՝ չի՛ կրնար դատել թէ՝ ճառի պղպջակը՝ ոճրապաչտ ցեղի արիւնախանձ կիրքը չի՛ զօրեր լռեցնել:

Կը ներկայանամ կուսակալին՝ Ալի Ֆայիք, եւրոպական տիպարով գերազնիւ անձ մը, որ տարագիր «Հայ»ը կ'ընդունի ո՛չ իբր հալածական, այլ պոլսեցի «լրագրող»ի ընծայելի մեծարանքով: Սիրալիր ընդունելութեան մը վախճանին, կը յուսադրէ քաղաքին մէջ առանձնապէս մնալս արտօնել, լսելէ ետքը ոստիկանութիւնը: Առժամապար մնալուս պայմանաժամը կ'երկարաձգուի, քննութիւն բացուելու համար թէ՛ Ջէօթահիայի եւ թէ Ատափազարի մէջ: Մատնութեան հրթիռին բոցը անտես կը գործէ:

Այդ միջոցին լուրջ տագնապի մէջ է կուսակալը ինքն ալ՝ Հայերուն պատճառով, մեծամասրտելով «ներքին գործերու նախարար» կերպարանափոխուած քազանահրէչ Թալէաթի հետ, որ քաղաքին հայութեան տեղահանութիւնը եւ տարագրումը կը պահանջէ, մինչդեռ կուսակալը կ'ընդդիմանայ այդ ճիւաղութեան: Վերջին անգամ, հեռագիրին գլուխը, հրէչին խիստ ազդարարութեանը թէ՝ պէ՛տք է Հայերը տեղահան ընէ, Ալի Ֆայիք կը դիմադարձէ, ունովոր քաջութեան խոյանքով.

– Ճիճայէքէ ալէաք օլամամ: Սի՛զ պույուրունուզ սէվիըյաթը իճտա իք-մէյէ· (Ճիճիրի գործիք չեմ կրնար ըլլալ: Դո՛ւք հրամեցէք տեղահանութիւնը գործադրելու:)

Այս դիւցազնական ըմբոստացումին մէջ՝ ողբերգութեան նիւթ դառնալու արժանի չէր քըսփիրեան խորութիւնով խօսքի իմաստ կայ, ասպետօրէն հայակեր ճիւաղին երեսին նետուած: Լուռ կամ խօսուն ձեւով «դուն ոճրագործ ես» ըսել չէ՞ ան:

Գոլիսի եւ Իզմիրի հետ, բովանդակ Թուրքիայի մէջ (կայսրութիւն) Ջէօթահիա չտեղահանուող երրորդ քաղաքը եղած է, մինչեւ քեմալական արշաւանքը, երբ հայութիւնը խուճապահար մազապուրծ փախած է սպառնացող կոտորածին առջեւէն:

Իսկ Ջինադադարին (1918), Հայերը պաշտպանած ըլլալուն համար, Ալի Ֆայիք չընորհազուրկ եղած է, պաշտօնազրկուած, անգործ, ստիպուած Գոլիս պտղավաճառութիւնով ապրուստ ճարելու, – այն բանաստեղծ նրբակիրթ մարդը՝ որ կրի փերլ ձեռնոց կը կրէր միշտ, – մինչեւ Թշուառութեան մէջ մահանալը: Իր արիասիրտ եւ աղնուախոհ հոգին պէտք չէ ղջացած ըլլայ՝ իր մարդկայնապաշտութեան համար:

Բացուած քննութեան արդիւնքը վճռապէս աննպաստ կ'ըլլայ ինծի: Ի՞նչ վտանգաւոր ? մարդ եմ եղեր որ չեմ գիտեր: Հեգնաբար պատուհասած կը զգամ որ՝ տեղահան խլեակի հանդամանքովս՝ առանձնակի՝ չունեցած ուժովս կը զբաղէ ոստիկանութիւնը: Կը սկսիմ

կասկածիլ որ՝ առանց գիտնալու՝ չա՛տ վը-տանգաւոր ? անձնաւորութիւն եմ եղեր ?։

Կուսակալին վերջին հինգերորդ այցիս, սիրալիր եւ մտերմական ընդունելութեան մը վախճանին, անկեղծապէս ցաւատանջ ու վըշտակից զգացումով, ան կը հասկցնէ ինծի՝ հակառակ իր բուռն փափաքին, պիտի չկրնայ քաղաքը մնալս արտօնել, որովհետեւ, կ'ենթակացնէ, «մնալս անհնար է» եւ հեռանալս՝ ինծի՛ ալ, իրենց ալ «խայբերը» է։

– Թէէսիփ էտերիմ, խալմանըզըն իմհեանը եօք։ (կը ցաւիմ, մնալնիդ անհնար է)։

Աւելի չտաղտկացնելու խղճահարութիւնով, հրաժեշտ կ'առնեմ այդ սքանչելի մարդէն։ Գլխիկոր մեկնումիս պահուն, մինչեւ դուռ կ'ընկերակցի, ինչպէս միշտ։

Կը մնար ինծի հեռանալ։ Զիս առաջին անգամ խստօրէն հարցաքննող, բայց ետքէն լուռ ու խոր համակրութիւն ցուցնող Եուսուֆ Զիա չնորհքով պաշտօնատար փոխ-ոստիկանապետը՝ կ'արտօնէ Թավշանլը երթալս, ուր երբ կը հասնիմ, զարմանքով կը հաստատեմ թէ՝ ...«վտանգաւոր մարդ»ու հռչակս ինծմէ առաջ... գացած է։

Անմարդաճայն լեռներէ ձիով ութը ժամուան տաժանակիր ճամբորդութիւնով Թավշանլը հասնելէ ետքը կը հետեւցնեմ որ՝ խոլոյկի տաքութիւն արձակող կայծքարային անջրդի տպատաժներու կիրճերէն – որոնց վըրայ արեւի հրեղէն ջրվէժ մը կը թափի – Սիմաւ կամ կետիլ 20 ժամուան ճամբորդութիւն մը՝ կը նշանակէ ճամբան արեւախանձ խորովուիլ ու իւանձիլ, եթէ փախուտական դինուորներ կամ արհեստով աւազակներ (չատերը «զէյբէկ») կողոպտուտով ճամբորդը չսպաննեն։

Թավշանլը այցի առաջին հացէս կ'ըլլայ անշուշտ հայ եկեղեցին։ Անոր չրջափակը հիւանդանոցի տեսարան կը պարզէ։ Սալարկին վրայ փռուած են անօթի, հիւանդ եւ վիրաւորներ, աղիողորմ պատկեր ձեւացնելով, ա՛լ հասարակ դասական պատկեր տարագրութեան կաթսաններուն մէջ, ո՛ւր որ ալ ըլլան։

Էսկի-Շեհիրի կայարանին դէմի դաշտը՝ անոր նախատիպար զաղափարը տուած է մեզի։ Դաշտը անձրեւէն ողողուելով լիճի վերածուած է, ուր մակաղած հազարի չափ տարագիրներ, մինչեւ ծունկերը ջուրերուն մէջ կը քալեն, անոնց վրայ ծփացող իրենց դոյքերը փրկելու։ Տանդէ գլուխը գերեզմանէն դուրս հանելու է, իր երեւակայական Դժոխքը գերապանցող իրական դժոխքի պատկերներ տեսնելու համար։

Դիւրին հայ քահանային այցիս՝ երբ առնուն կու տամ, սոսկումով բաղմոցին վրայ ոտքի կը ցատկէ, անմիջապէս դիս ճամբելու վախուդողով։ «Վտանգաւոր մարդ»ուն հետ խօսակից ըլլալը կարելի՞ է, առանց իր անձն ալ վտանգելու։ Զէ՞ որ Հայ է եւ հոգեւոր հովիւ։

Բնակարան սենեակի մը ցուցում կ'ուզեմ իրմէ։ Կ'ըսէ թէ՝ դիւղին մէջ վարձու սենեակ չի գտնուիր։ Գանդոկ չկայ։ «Ո՛ւր կրնամ դիտերել», կը հարցնեմ։

– «Գաղթականները (թէ տարագիրները) պերեզմանատունը լեցուած են. հոն ալ տեղ չկայ», կ'ըսէ, դողդղալով, վայրկեան առաջ դուրս ելլելուս սպասումին մէջ։

Կը հասկնամ։ Մարդը հայ «յեղափոխականի ? հանդիպած ըլլալէ կը զարհուրի, չկրնալով դանազանել «գրող»ի եւ «յեղափոխական»ի հանգամանքները։ Իրեն այնպէս կը թուի թէ՝ ամէն «գրող» անպատճառ «յեղափոխական» (փետայի) պէտք է ըլլայ։ Հրոսակ Իպրահիմէն չկասկածուող «գրող-ուսուցիչ»՝ հայ քահանային աչքին «դեւ» կ'երեւայ։ Ես ալ իմ կարգիս «հայ քահանայ»ին ծանծաղ մտայնութենէն սոսկալով՝ դառնալիս նողկանքով կը հեռանամ, չկրնալով ըմբռնել թէ՝ այդ կրօնաւորը ի՞նչպէս իր ժողովուրդին մէկ արկածևալ, նա՛եւ նաւաբեկեալ, անհատը կրնայ անխղճահարաբար լքել, անոր ձգնաժամին անլսած ու անկարեկից։ Ուրեմն իր սլաշտօնը «ճարակի՞լ» միայն կ'ըմբռնէ, փոխան «հովուելը»ու։ Հալածական ղարիպը քահանային տունին մէջ չ'է որ օթեւան կը փընտռէր, թէեւ եթէ ան խաչեալին կեղծարար ծառան չէր, ի՛նք օթեւան պիտի ընծայէր աղէտեալին։ Ո՛ւր աւելի տեղն է՝ քան հոս, յիշելու գերմարդասէր պատգամը. «Եկայք առ իս ամենայն վաստակեալք եւ բեռնաւորք եւ ես հանգուցից զձեզ»։

Այդ քահանան երբ ետքէն ինքն ալ խուճապահար տեսաւ տարագրութիւնը, արգելօք յիշե՞ց տեղահանութեան նախակարապետ ուրիշ իր ազգակից գոհերը գերեզմանատունին մէջ եւ եկեղեցիին բակի սալարկներուն վրայ

աստղերու տակ ձգելը:

Իր քովէն հեռանալով, կրնայի դիչերը փողոցը մնալ, եթէ պրական անունիս ծանօթ երկու քալլասիրտ Հայեր՝ սէգ'ն վտանգ արհամարհելով, ինծի օթեւան ճարելով պիտ չհովանաւորէին:

Տասը օր կը տեւէ սենեակի մը մէջ պահուած անձկալից ճգնումս, ապագայի անստոյգ մղձաւանջով մտայլկուած: – Սուտ ըլլալը եթէքն ատուղտուղ լուրի մը վրայ թէ՝ տևղահանուողները իրենց տեղերը պառնալ արտօնուած են, – որուն համար պոհաբանական աղօթքի արարողութիւն մըն ալ կը կատարուի եկեղեցիին մէջ, յիշատակելի գիչեր մը, անպատմելի հոգեզեղում պատճառելով ներկաներուն, – առաջին թողը կ'ըլլամ դէպի ետ Քէօթահիա, ուր սուտէն կրուած յուսախաբութիւնը չախչախիչ կերպով ցնցող կ'ըլլայ:

Ինծի դէմ անձնական հալածանքը կը վերսկսի, այս անգամ աւելի' դաժան ձեւով, իբր աքսորավայրէ փախչող անասատի հետապնդում:

Ուրիչ ճար չէր մնար, բայց եթէ պահուիլը: Հեռուէն փախստականութիւնս կը զեկավարեն տեղացի չորս–հինգ սքանչելի Հայեր: Մէկէն միւսը եօթը տուն կը տեղափոխուիմ: Ես կը վախչիմ, ոստիկանութիւնը քաքըստոցս կը գտնէ: Այս պահուըտուքի խաղն ալ վերջ մը ունենալու էր:

Օրուան նիւթ իմ ալեկոծ վերիվայրումներուն ընթացքին, քաղաքին պետական երկրաչափը՝ Թևֆիք պէյ, իբր ազատամիտ Թուրք՝ անսովոր համակրութիւն մը կը ցուցնէ ինծի, կարեկցելով անմիտ հալածանքներէ խուովուած կեանքիս:

Ծուսահատութեան թշնամի, քաղաքէն հեռանալուս համար որոշուած օրը, վերջին փորձ մը ընել կը մտադրեմ, ոստիկանապետին դիմելու, չերմ ունենալ ձեւացնելով՝ երեք օր պայմանաժամ ուզելու համար: Կը ճանչնայ զիս: Ծանօթ ճաշարանը, նախապէս, դէմ–դէմ մի գտնուած ենք: Դաժան, խստադէմ ու ատելավառ, բա'ռ չի փոխանակեր: Ի'նք կը զեկավարէ ինծի դէմ անցուդարձերը: Կարճահասակ, քանձրամարմին, երկայն ու լայն մօրուքով դժնէ Գոլնաք մըն է ոստիկանապետ Զեքերիէ: Կը յուսայի որ երկրաչափ Թևֆիք պէյի պէս ազդեցիկ անձի մը բարեխօսութիւնը՝ բարեյոյսով դեր ունենար դիմումս պատկելու: Ծօժարական կ'ընկերանայ ինծի: Երե՛ք օր պայմանաժամ: Ի՛նչ երկարատեւ անհունութիւն՝ դժոխքի մէջ ցնորքի կառչած երեւակայութեան: Կը մտենանք ոստիկանապետին դրասենեակը: Զիս տեսնելուն պէս՝ ոստիկանապետը դէմքը կը թթուեցնէ: Անարգանքի համար թէ՝ ինչո՞ւ Թուրք երկրաչափը ինծի («Հայու կատո»ին) ընկերացած է, ատիս չի մեծարեր անոր: Ոտքի կը մնայ Թևֆիք պէյ, պլալով նախատուելուն պատճուիչները: Ան բարկութենէն այլայլմէ եղած, պատնաթափ կը դողայ:

Զեքերիէ, պաշտօնին փառքովը փքացած, դրաւած աթոռին մէջ չտեսօրէն դոռոզ, երկրաչափը նախատելուն թաքուն հաճոյքովը կը խրոխտայ, իր տիմար մտայնութիւնովը հակազդայնութիւն նկատելով անոր հայապաշտպան վերաբերումը:

Շփոթահար ու կցկտուր, կը պարզեմ առաջարկս: Թէ պիտի մեկնիմ (սեղեակ է անցուդարձերուն) բայց չերմ ունենալուս՝ երեք օր պայմանաժամ կը խնդրեմ: Անձս ու պատմութիւնս լա'ւ կը ճանչնայ: Իր զոհը, որ ատկաւին ողջ, կրկին իր գառագեղը կ'իյնայ: Մազմզ փրփրած կ'ուռի կուրծքին տակ, լայն չնչառութեան կոհակ մը բարձրացնելով, թուղթերուն ակնարկը նետի պէս հոգիիս ուղղած, լայն ու երկայն մօրուքը դէպի վեր օդին մէջ օրօրուն, դէմքինին արիւնը խմելու ախորժակով բռնկած; պայքարող ոուէրի մը հրաբորբոք ճարճատիւնովը, ցասմնալից, գայրագին ու բարկաճայթ կը պոռայ (բառացի):

– Ձանը'մ, պու նէ՞ գատար կայրէք եաշամայա· պու նէ՞ գատար չապալամամ եաշամայա· անիա՞մայորմուսունուզ հիւրիւմէքին փիւրիւնի· հիչ տէյիլ սի'զ ալիմ ատամ օլաճաֆսընըզ, սի'զ անիայընըզ· հայը'ր, օլմա'զ, կիտեճե'ֆսինիզ, կիտեճե'ֆսինիզ··· (Ձանը'մ, այս ո՞րչափ չանք ապրելու· այս ո՞րչափ տառապանք ապրելու· չէ՞ք հասկնար կոր կառավարութեան միտքը· դուք իբր դէտուն մարդ՝ գո՛նէ դո՛ւք հասկցէք· ո՛չ չ'ը՛լար, պիտի երթա՛ք, պիտի երթա՛ք)···

Ո՛ր Հայը չի կրնար չարունակել նախադասութիւնը· «Մեռնելու···»: «Ապանուելու···»:

Կառավարական պաշտօնեայի մը բնաք-

նով՝ պետական ծրագիրին մերկապարանոց յայտարարութիւնն էր որ կը լսուէր, անզուսպ կիրքի ցամաքած ժայթքումով: Անլուր հրէշ-չութիւն է սա՝ թուրք ոստիկանապետ թուրք կառավարութեան ցեղասպան ծրագիրին տըխմար թուքով խօսնակը ըլլալ, պետական պաշտօնիք մատնելու աստիճան լրբենի թուլբերանութիւնով:

Այդ պատգամին դէմ՝ ամէն պրօշ վար կ'իջնէ: Թուրք պետութիւնն է որ անճար հայ ատրպէյճին երեսն իվեր կը պոռայ.

– «Պիտի երթաս մեռնիս»:

Նոր իօսք քթթովելու ատպարէզ չէր մը նար: Վտանգաւոր էր ուելի՛ լեզուանի ըլլալ ջոնալ: Մէկ բառ ուելին՝ ձեռնակապով վա-կոն թիմուելու կը յանգէր, նահանգէ՛ն ալ պարս գչուելու վտանգով:

Ինծի հետ երկրաչափին ալ ոտհմակած այս ոպերատոնն պատգամէն, գլխիկոր դուրս կ'ե-լենք, երկուքս ալ պապանձած:

Երկրաչափը ինծի չափ չանթահարուած է ելոյթէն ոստիկանապետին, որ պետութեան ծպատուած ծրագիրին քողամերկ գաղտնիքը կը փսխէր իրր թոյն: Երկրաչափը կատաղութե-նէն կը փրփրէր՝ թէ՛ անարգուած ըլլալուն եւ թէ՛ թուրք ոստիկանապետին թուրք ցեղաս-պան քայլքայկանութիւնը մերկացնող յայտ-նութեան համար՝ իր «Հայ» բարեկամին երե-սը նայիլ չկրնալու ամօթէն սարսած: Ան ան-պօր կառավարութեան պատկառ ներկայ հայհոյ մը ուղղելով ոստիկանապետին հասցէին, ինծի քանի մը մխիթարական խօսքով՝ կը պատուի:

Կառավարչատունէն դուրսը անհուն սա-յութեան պարապին մէջ մինակ կը մնամ, հո-ղին ու երկինքին մէջեւ: Առաջին անգամը լը-լալով կը զգամ որ՝ երկրաւունդը կը դառնայ ոտքերուս տակ: Տարօրէն գլխու պտոյտով, գինովի պէս կ'երերամ: Ցնորակոծ կը խոր-հրդածեմ. «Ուրե՛մն դէպի ապանդանոց»: Ա-յո՛ . . . :

– «Մի՛չ», կը բողոքէ ըմբոստ ձայն մը ներ-սէս: «Ծուսահատութիւնը նպատակ չէ՛: Ծո՛յն է որ նպատակ է: Անելը վախճան չէ՛: Անոր անդին կայ պարապը, ուրկէ նոր առպարէզ կը սկսի: Հաւատքով պէտք է հոն նետուիլ: Ի՛նչ անվերջ մութերու վրայ՝ վե՛րջապէս լոյսի ծիածանը կը բացուի: Անո՛ր յառէ: Անո՛ր կառչէ»:

Թուրքը կ'ըսէ ինծի.– «Պէտք է երթաս մեռնիս»:

Ես կը պատասխանեմ իրեն. «Պիտի ջա-նամ ապրիլ, որպէսզի ջղջիկի մահերգու կան-չիդ դէմ՝ «Հայ»ի յաղթանակս ցուցնեմ»:

Այս խոհ ու խոկը՝ այլարանօրէն կը խոր-հրդանշէ լուռ տրամախօսութիւնը հայ ցեղին՝ թուրք ցեղին դէմ, որուն ամբողջական բնա-ջնջումի պատը ձախողեցաւ:

Շարժեցայ այդ ուխտով: Ի՞նչպէս: Ու-րի՛չ տռամի վարագոյր է աղ, ուրի՛չ արարով նկարագրելի: Ոստիկանապետին «դէպի մահ» ղրկած հայ դահը՝ թուրք իշխանութեան իրր պաշտօնակատար իր հսկած քաղաքին մէջ ամ-բողջ տարի մը պահուելէ ետքը, կլսակի պիծեր անցնելով Պոլիս կը փախչի:

Ելեոնտորթ պետութեան բերան Ջեքե-րիէին մահուան դատապարտած ողջակէզը կ'ապրի, ոստիկանապետ դահիճի պատմու-թիւնը գրելու, տարինե՛ր ետքը:

Ի՛նչ՝ դահիճ պետութեան գործիք, որ հալածանք չունեցաւ. որ զինքը ապանդանոց ղրկող չունեցաւ. որ ցեղասպանութեան դա-տավճիռի չենթարկուեցաւ, իր արիւնախանձ դահճապետութեան փառքէն երկու տարի ետ-քը, մահէ հնձուեցաւ, թոքախտէ սատկելով: Փոչիացած պէտք է լլլան իր ոսկերոտիքը: Ի՞նչ սխերիմ ու անկուշտ ախորժակով կը գոր-ծակցէր՝ թրքական ոճրապարտ ապանդագոր-ծութեան կիրքով ապրուած՝ հայասպանութեան բը-նաջնջումի պիւտճին ծրագիրին թափմանական ոտնասմբոյտ թեանը:

Ան չտեսա՛ պատկառ իր ոճրապարտ լլալին:

Ինք մէ՛կը՝ Հայութեան պերեզմանափոր-ներու անհամար կամաւորնէրէն, նաւաթեկեալ Հայութեան վերյարութենէն առաջ պերեզման իջաւ, որպէսզի ոստիկանապետի մորթ հագած պաղանին ճիւաղացած թուքակի, օձի թունա-ւոր լեզուն քարանայ եւ ա՛լ որեւէ Հայի երես-սին չկարենայ արտասանել, փոխանորդաբար իր պետութեան, հրէշի սառնասրտութիւնով.

– «Մի՛չ, պիտի երթաս մեռնիս»:

Թալէաթ սպանչէլին վառած գեհենին դէմ՝ վերապրող Հայութեան գոյապայքարի դիւ-ցազնավէպը տուած է խարանիչ պատասխանը:

(Մարսէյլ)

ՆԿԱՐՆԵՐ ԳԵՐՄԱՆ ԳՐԱԳԵՏ

Գերման գրագէտ Արմին Թ. Վեգներ, որ 1914–18 թուականներուն եղած է գերմանական բերքերու ռազմաբանակային բղթակից Թուրքիոյ մէջ, եանդիսացած է ականատես վկան բրեական ջարդարարութեան:

Այժմ 80ամեայ ծերունազարդ այս եայտսերը, որ իր գրիչով

Որեր շարունակ էալելէ ետք, շալկելու ա՛լ անկարող հայ մայրեր ափսորի ճամբաներուն վրայ...

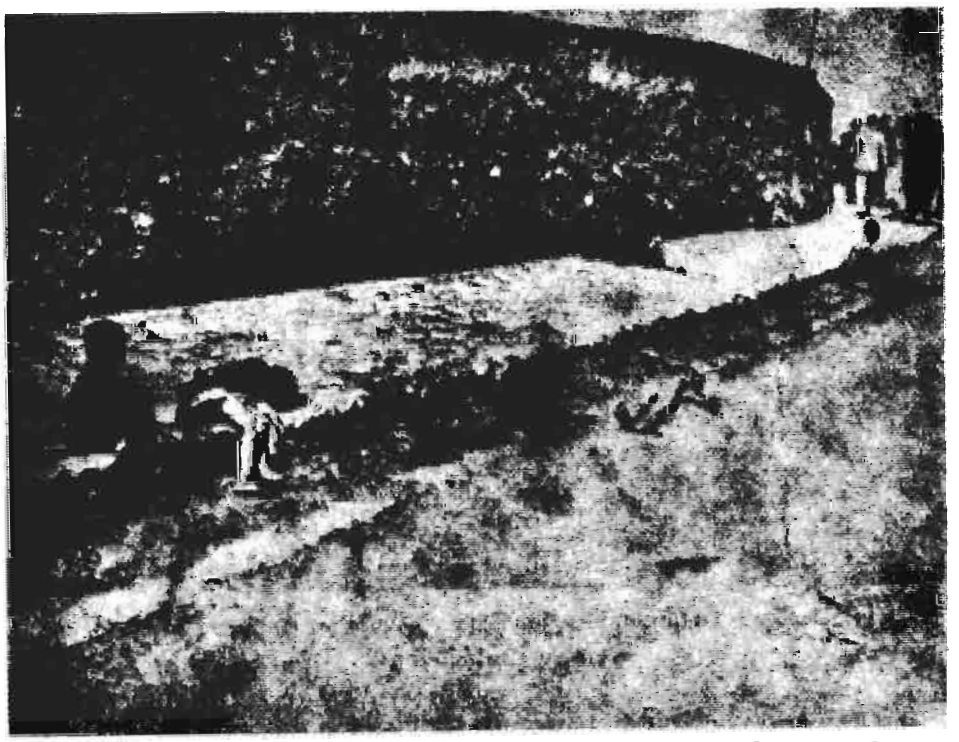
Արտերուն մէջ անտէր հայ մանուկներ...

ԱՐՄԻՆ Թ. ՎԵԿՆԵՐԻ ԱԼԲՈՄԷՆ

ստեղին պաշտպանած է Հայկական Դատը, կ'ապրի Հռոմի մէջ: Մեծ եղեռնի օրերուն Տաքթ. Արմին Թ. Վեկներ թրքական գեհենէն ճաղած է բազմաթիւ վաւերաթուղթ–լուսանկարներ, որոնցմէ մի քանիները կը հրատարակենք այս եւ այլ էջերու վրայ:

Հալէպի մօտ հարիւրաւոր այրեր, կիներ եւ երեխաներ...

...Թերեւս թուրք գթոտ մայրեր գուրգուրան այս որբուկներուն վրայ:

Որբերու բանակը...

Թրխական «մանգաղին» հունձը, – անմեղ նահատակներու անթաղ դիակներ...

ԱՐՄԻՆ Թ. ՎԵԿՆԵՐԻ ԱԼՊՈՄԷՆ

Այս հահանաճ երեսուհմէկ հահանաճներ բաղած է···

Պատանիի մը դիակը կը փտի տան մը դրան սեմին···

ՎԵՐՋԻՆ ԹՈՆԴՐԱԿԵՑԻՆԵՐԸ...

(ՀԱՏՈՒԱԾ ՄԸ ՀԱՄԱՆՈՒՆ ՎԷՊԷՆ)

Թիչատակութեան արժանի անցքեր պատահած չեն Ինուս քաղաքի կամ պատուին մէջ՝ տասնհինգ հանրայայտ սահմանադրութենէն յետոյ, – մինչև համազգային Գողգոթային նըզովեալ թուականը, թէ որ դանոց լռեմ Գալքանեան պատերազմը, որուն մասին ստէպ կը խօսէր հայրս, որ արտասովոր ոգիականով մը յաջողած էր վերապրիլ դիւածին եղեռնի ողբերգութիւնը: Բայց ահա կու գայ հայոց պատմութեան ամէնէն տհաւոր թուականը, ամէնէն արիւնոտ դրուագը, որ հազիւ թէ իր հեռաւոր նմանակը, իր մօտաւոր զուգահեռը ունենայ աշխարհի տարեգրութեանց մէջ:

1914 թուականի ամրան արեւի խաւարումը, առաջին աշխարհամարտի սկզբնաւորութեան հետ, ահուդողով լեցուց մեր տարտրիտ ծնողներուն սրտերը: Անշուշտ, որ դատելու կարողութիւնը տակաւ էր անոնց մէջ, բայց բնազդմամբ կը կռնային որ մոհուան ուրուականը կը սաւառնէր իրենց դլխուն վերեւը:

Օր մը, ձմեռնամուտին, յանկարծ, նշմարեցի, որ մեր առաջնորդարանն ու դպրոցը, որ կառուցուած էին մեր հնամենի տան դիմացը, լեցուած էին տարօրինակ եւ օտարոտի հագուստներ կրող դինուորներով: Մայրս չարունակ կ'աղօթէր՝ երկինքն ի վեր նայելով, բայց հայրս կը ջանար անտարբեր ձեւանալ:

Ձմեռնային ցուրտ եւ տխուր օր մը, մեր նահապետական տան դրան առջեւ կեցած՝ դիմեցի մօրս, ցոյց տալով դպրոցի եւ առաջնորդարանի մէջ տեղաւորուած անծանօթ հիւրերը:

– Մամա՛, ովքեր են այս մարդիկ:

– Մի հարցներ, տղաս, դուրս մի ելլեր: Պատասխանեց վաղամեռ մայրս, որ ըստ երեւոյթին ինքն ալ չէր գիտեր թէ ովքեր էին մեր նոր հարեւանները, որոնք ֆէսի փոխարէն, ճերմակ, ծաւալուն կտաւէ կտոր մը կը կրէին իրենց դլխուն վրայ, որ ամրացուած էր սեւ եւ բոլորակ բրդէ չրջանակով մը: Նախապէս մեզմէ կը կարծէին, թէ կիներու նման ղեկտ կրող այս անծանօթ մարդիկը Ալաշկերտի հովտէն փախած թուրք մուհաճիրներ են կամ իրենց հպատակ փախած քիւրտ ջարդարարներ, որոնք եկած էին բնաջնջելու մեզ:

Բայց, բարեբախտաբար, չուտով պարզուեցաւ, որ անոնք ո՛չ քիւրտեր էին, ո՛չ ալ ալաշկերտցի կամ լասենցի մուհաճիրներ, այլ մեզի բոլորովին անծանօթ արաբ դինուորներ, որոնք ձեմալ փաշայի հրամանովը եկած էին Դամասկոսէն, Պաղտատէն, Պէյրութէն, Հալէպէն՝ կռուելու համար կովկասեան ճակատին վրայ՝ ռուս դինուորներու եւ սուինակիր քաղաքներու դէմ: Ինծո ցաւալի էր մեզի հիւր եկած արաբ դինուորներու վիճակը: Այդ խեղճերը մեծ մասամբ անուս գիւղացիներ էին, որոնք մէկ բառ տաճկերէն չէին գիտեր եւ մեր մէջ ալ չկային հայեր, որ արաբերէն խմանային: Բայց անոնք չուտով հասկցան մեր հայ լինելը, որով նոյնհետայն բարեկամացան մեզի հետ, մանաւանդ որ իրենց մէջ կային բազմաթիւ քրիստոնեաներ, որոնք իրենց երեսը խաչակնքելով, քրիստոնեայ ըլլալնին կը յայտնէին:

Գանի դեռ եղանակը մեղմ էր, անոնք գրեթէ ամէն օր «մաբհապա» կամ «սապահ իլ խէր» ըսելով՝ կ'անցնէին մեր տան դրան առջեւէն: Յետոյ կու գային արաբերէն բազմաթիւ այլ բառեր, զորս նախապէս մեզմէ ոչ ոք կը հասկնար: Բայց հետզհետէ սկսանք ընտելանալ այդ բարդ եւ խրթին լեզուին հետ, սորվելով «խրպզզ», «մայ», «ճրպըն» եւ ուրիշ առօրեայ կեանքի մէջ գործածուող բառեր: Մեր տունը այցելութեան կու գային չատ մը

արաբ զինուորներ, որոնց իմ հարազատները կ'ընդունէին սիրով եւ ջերմութեամբ:

Բայց կը մօտենար Ինուսի դաժան ձմեռը, որ կու գար պատժելու աղքատ եւ անօգնական մարդկանց:

Մեր արաբ դրացիները եկած էին յաւերժական գարուն ունեցող երկիրներէն, որով բոլորովին անվարժ, անընտել էին Ինուսի խստաչունչ կլիմային: Ի դուր, բոլորովին ընդունայն կը փնտռէին արեւկող անկիւն մը՝ ջերմացնելու համար իրենց պաղած, պարտասած մարմինները: Մեր այգականները, դրեթէ բոլոր հայերը կ'օգնէին այս վիրաւոր եւ նժդեհ զինուորներուն, բայց ո՞ր մէկուն հասնէին, երբ դրեթէ ամբողջ քաղաքը վերածուած էր սրաբական զօրակայանի մը, քանզի տաճկական բանակը արդէն մեկնած էր ռազմաճակատ՝ յարձակելու կովկասի վրայ: Մեր հիւրասիրութիւնը իր մարդասէր նպատակին չհասաւ, Ինուսի անապորոյն կլիման առաւել զօրաւոր էր:

– Հոն մափի շեմս, – կ'ըսէին ու ցրտահար կը մեռնէին մեր խեղճ ու պանդուխտ դրացիները: Կառավարութիւնը բոլորովին անտարբեր էր անոնց կրած անհուն տառապանքներուն հանդէպ: Շուրջ տաս հազար էին Ինուս հասած արաբ զինուորները: Գրեթէ բոլորը մահացան՝ սոսկալի ամպրոպէ մը արմատահան եղած վիթխարի աւտառի մը նման: Անոնց սառած չրթունքներուն վրայ կարելի էր կարդալ «չեմս» եւ «վաթան» նուիրական բառերը, որոնց կարօտէն մեռած էին մեր նորայայտ բարեկամները:

Թուրք կառավարութիւնը քրիստոնեայ արաբ զինուորներուն սառած մարմինները կը յանձնէր մեր քահանաներուն թաղելու համար, իսկ իսլամները տաճկ կրօնաւորները կը թաղէին խմբովին: Եւ այսպէս Սուրիայէն, Լիբանանէն, Իրաքէն Ինուս հասած արաբական զօրաբանակը անհետացաւ առանց ռազմաճակատ մեկնելու, առանց Սարիղամիշ հասնելու, առանց արիւնարբու քազակներու հետ սուինամարտի բռնուելու: Ահա՛, այսքան ողբերգական եղաւ արաբական վերջին զօրաբանակի վախճանը Պինկէօլի տիրական հայեացքի տակ տարածուած ռազմական արահետներու վրայ:

Դեռ նոր վերջացած էր սուրիացի, լիբանանցի, իրաքցի արաբական թեթեւազէն զօրաբանակի սրտաբեկ ողբերգութիւնը, երբ ծայր առաւ հայ ժողովուրդի համատարած անճիտումը: Իմ կաթոգին մեծ մօրս եւ սիրասուռ մօրս պարբերաբար կրկնուող աղօթքներուն մէջ անցուցինք 1914–1915ի չարագուշակ ձմեռը: Վերջապէս եկան գարնան ծաղկաւէտ եւ կանաչազարդ ամիսները: Բայց ա՜ւ, ատիկա եղաւ մեծ մօրս, 24ամեայ ճերմակագեղ մօրս, նորածին քրոջս, մէկ խօսքով գրեթէ մեր ամբողջ գերդաստանի վերջին գարունը: Նոր աշխարհ եկած քրոջս անունը Սիրվարդ պիտի դնէինք, երբ գար մկրտութեան օրը, բայց այդ օրը երբե՛ք չեկաւ:

Մէկ օրէն միւսր տակն ու վրայ եղաւ ամէն ինչ, դարերով պոյատեւած նահապետական կեանքը խորտակուեցաւ, երբ յանկարծ Սայլու կոչուած հայկական գիւղի կողմէն, կարմրական ձորի եզերքէն լսուեցան հրացանի խուլ ձայներ, որ երթալով ստացան որոշակի համադարկի ծաւալ: Ապրէն մթնոլորտը վաղուց հետէ յագեցած էր տարատեսակ գուժական լուրերով, որով Սայլու գիւղէն սկսած քրտական խուժանի յարձակումը անակնկալ մը չեղաւ: Համատարած սարսափի մէջ, ամէն ոք կորսնցուցած էր իր գլուխը: Կուսակցութիւնները հանգիստ կը քնանային, ժողովուրդը անգլուխ մնացած էր: Աբգար վարդապետը, որ եղաւ մեր գաւառի վերջին Առաջնորդը, անփորձ երիտասարդ մըն էր, որ կը հեկեկար մանուկի մը նման:

Այս ընդհանուր սարսափին մէջ յանկարծ ներս մտաւ հայրս՝ ժպիտը դէմքին:

– Մի վախնաք, ըսաւ, քիւրտ համիտիէի ձիաւորները Ղարաչոպանի, Դումանի, Մժընկերտի, Գսղբիկի եւ քանի մը այլ հայկական գիւղերու վրայ յարձակելէ եւ կողոպտելէ յետոյ, փորձեցին քաղաքն ալ կրակի մատնել, բայց կառավարութիւնը զսպեց քիւրտերը, յետ մղեց անոնց յարձակումները: Այսպէս ըսած էին Թուրք սպաները հօրս եւ միամիտ մարդը հաւատացեր էր այս յերիւրանքին: Բայց, յիրաւի՛, հրացանաձգութիւնը դադրեցաւ, յարձակումը կանգ առաւ, քաղաքի մէջ կողոպուտ կամ կոտորած տեղի չունեցաւ:

Յետոյ, ի հարկէ, պարզուեցաւ քիւրտերու եւ Թուրք պաղթականներու «ձախող» յարձակման պատճառը: Կառավարութիւնը նախա-

ունենալով քաղաքի առողջապահական ընդհանուր վիճակը, դիակներ ոչնչացնելու ծանր հոգը, կ'որոշէ զանգուածային կոտորածը կատարել տալ՝ քաղաքէն դո՛ւրս ամայի եւ անանցանելի ձորերուն մէջ: Այս յեղակարծ կանգառը ոմանք բացատրեցին կարմրական ձորի սուրբերո՛ւ զօրութեամբ, կամ ռուսական բանակի յառաջացմամբ, որ հեռու չէր Խնուսէն, բայց ռուսական բանակը յառաջանալու փոխարէն, յանկարծ նահանջեց, որով տաճիկ կառավարութիւնը ժամանակ գտաւ «կենսագործելու» իր ծրագիրը:

Անցաւ բօթարեր գարունը, վրայ հասաւ հայոց պատմութեան ամէնէն արիւնոտ, ամէնէն գարհուրելի ամառը: Խնուսի չրջակայ դիւղերէն անօթի եւ կիսամերկ մանուկներ, կիներ, ծերունիներ սկսան Թափուիլ քաղաքը: Դեռ նոր սկսած էր գիւղացիներու զանգուածային կոտորածը, երբ Թուրք մանուկները փոզոցները չրջալ սկսելով եւ ուժգին դոռալով կ'ազդարարէին գայմազամի հրամանը, որով բոլոր հայերը, բացի քանի մը արհեստաւորներու ընտանիքներէն, պիտի տարագրուէին Մուշ քաղաքի ուղղութեամբ:

1915 Թուականի Յունիսի վախճանին սկսաւ հայութեան տեղահանութիւնը: Ասիկա վերջին Յոնդրակեցիներու մասսայական կոտորածի սկզբնաւորութիւնն էր, հայոց պատմութեան ամէնէն քստմնելի ողբերգութիւնը: Տարագրեալներու առաջին կարաւանը, դաւառի նորընծայ Առաջնորդ Արգար վարդապետի եւ մեր ծխատէր քահանայ՝ Տ. Աչոտի դլխաւորութեամբ, հետիոտն մեկնեցաւ՝ Մուշի ուղղութեամբ: Մահապարտներու այս անասնուն կարաւանը, սաստիկ պարտասած եւ ուժաքամ եղած՝ վերջապէս կը հասնի վարդոյի մերձակայքը տարածուող Ձրոռու չատ կոչուած օձաքնակ կիրճը, ուր իրեն կը սպասէր մահուան մանգաղը, յանձինս Թուրք եւ քիւրտ ոճրագործներու, որոնք կը կողոպտեն, կը բնաջնջեն այս բազմահազար կարաւանը՝ միայն վերջի՛ն մանուկը...

Ահա այսպէս սկսաւ պատմական Հարք գաւառի, վերջին Յոնդրակեցիներու բնաջնջումը, որուն մահասաքառւ բօթը չուտով տարածուեցաւ ամենուրեք: Դեռ կարաւաններու կարգը արհեստաւորներու ընտանիքներուն հասած չէր, երբ բարեբախտաբար մայրս հիւանդանալով՝ ինկաւ անկողին: Խեղճը յայտնապէս չկարողացաւ տոկալ Վարդոյի դէսծին կիրճէն հասնող արիւնոտ լուրերուն:

Մեծ մայրս եւս անկողին ինկաւ՝ բաժնելով մօրս կրած ցաւերը: Ապաքէն, մեր տունը դարձաւ հիւանդանոց մը, առանց դեղօրայքի եւ բժիշկի: Միակ բժիշկը ամենայաղթ Մահն էր, որ կարող էր իմ տառապակոծ հարազատները փրկել գալիք կարաւաններու սարսափներէն, աւելց մտրակներու շաչ ու շառաչէն: Բարեբախտաբար մահը չուշացաւ, ճիշդ ժամանակին հասաւ: Եւ յիրաւի, հօրմէս բացի, իմ հարազատները մեռան յաջորդական կարգով:

Միւս կողմէ, տաճիկ կառավարութիւնը օգուտ քաղելով ռուսական բանակի յառաջդիմէն, կը չարունակէր անարգել քաղաքը «մաքրագործել» հայերէն՝ պատառ բոլոր գիւղերը «յաջողութեամբ» մաքրագործելէ յետոյ: Հետզհետէ առաւել յաճախակի կը դառնար մահապարտ կարաւաններու երթը: Այլեւս խըղութիւն չէին դներ արհեստաւորի եւ ոչ-արհեստաւորի ընտանիքներու միջեւ: Ներսէն, դուրսէն, թաքստոցներէն կը հաւաքէին այրերը, կիները, աղջիկները, պատանիները եւ կարաւան կազմելով կը քչէին դէպի հարաւ, դէպի Վարդոյի մահառարտուռ կառափնարանը...

Իմ վերապրելու բոլոր յոյսերը մարած էին: Եւ սրո՞ւն համար պիտի ապրէի այլեւս, երբ արդէն Թաղած էի բոլոր հարազատներս, երբ մեր բադաֆը՝ իր շրջակայ Թոնդրակ, Արտս, Էլպիս, Ջաուրմէ, Գադոիկ, Ղարաչոպան, Դուման, Գոպալ եւ մօտացած բոլոր գիւղերով, փոխակերպուած էր համատարած գերեզմանոցի մը՝ գրեթէ ակնթարթի մը մէջ:

«Բայց չէի իմանում, է՞ր չէի մեռնում...», ինչպէս յար եւ նման պարագաներու մէջ կը սիրէր կրկնել առ յաւէտ երախտաւոր գիւղապիր Ակսել Բակունցը:

Ս. ՓԱԼԱՔՈՆ

(Պէյրութ)

ՇԱՏ ՏԽՈՒՐ ՅԻՇԱՏԱԿ ՄԸ

ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԷՍ

1916 տարուան Հոկտեմբերին, Թուրքիոյ մայրաքաղաքի՝ Պոլիս կը գտնուէի: Ամէն կողմ զինուորական եռուզեռ: Դիւրնները ամբողջ քաղաքը խոր մթութեան մէջ թաղուած էր, կարծես թէ իր բնակչութենէն պարպուած ըլլար:

Պատրաստուած ենք կալիկիոյ ճակատը մեկնելու համար եւ կը սպասենք վերջին հրամանի: Բայց մեր օդնութեան պէտք չտեսնուելով, հրաման ստացած ենք նորագոյն հրամանի մը սպասել...: Եւ դիւրնները մինչեւ լոյս տեղապահին աշխատանքի լծուած ենք, Թոփհանէ կոչուած արուարձանէն դինուորական եւ ռազմական կազմածներ եւ ամէն տեսակ զէնքի ռազմանիւթ փոխադրելով: Եւ օրերը կը սահին ու մենք մեզ սպասող անակնկալներու մտահոգութիւնը կ'ապրինք:

Վերջապէս ստացուած է ճակատագրական հրամանը. մեր 16րդ զօրաբաժինին հաւաքավայր նշանակուած է Դամասկոսը, հետեւեալ յիշատակութեամբ – Իշթիմաա մեհալի՝ Շամը Շերիֆ: Այս նոր հրամանը մեր անջուտ դումարտակի երեք հայ զինուորներուս մեծ մտահոգութիւն պատճառեց, քանի որ պիտի երթայինք Սուրիա, որուն անապատները հայ տարագիրներու դիակներով ծածկուած էին...: Կացութիւնը չուտով պայծառացաւ: Ծայտնի եղաւ որ մեր զօրաբաժինը պիտի դործէր Եպիպտոսի վրայ յառաջացող «եկսպետրմ» (կայծակ) կոչուած բանակի թիկունքին:

Եւ օր մ'ալ յանկարծ, դիւրուան մէջ, ասիական Թուրքիոյ երկաթուղային կեդրոնէն՝ Հայտար փաշայի գլխաւոր կայարանէն կը մեկնինք դէպի մեր նշանակուած հաւաքավայրը՝ Դամասկոս: Իրրեւ տանտապետ տրամադրութեանս տակ ունէի քանի մը դինուորներ, եւ մեզի հրամայուած էր զօրաբաժինի վերաբերեալ դոյքերուն վրայ հսկել: Մինչեւ Պոզանթի կը համբորդենք զօրաբաժինի հետ, բայց այդ քաղաքէն անդին կը սկսի մեր իրական դողդոջան. փոխադրական անբաւարար միջոցներ, որոշ կայարաններու մէջ օրերով սպասելու հարկադրանք, անօթութիւն եւ ըսպառիչ յոդնութիւն...

Եւ այսպէս կը հասնինք Ադեանի կայրանը, անօթի-ծարաւ եւ յոդնասպառ վիճակի մէջ: Առաջին դործս կ'ըլլայ ուտելիք ճարել: Այդ չրջաններուն մէջ Քուէ էլ-Ամարայէն՝ Զօր. Թաուղենտի դերի իւնած բազմաթիւ անդլիացի եւ հնդիկ դինուորներ կը պտնուէին: կը փութամ անոնց մօտ, պատառ մը հաց գտնելու յոյսով. յուսախաբութիւն... այդ խեղճերը մեղմէ աւելի ողբալի կացութեան մը մատնուած էին: Մինչ այս մինչ այն, յաջորդ առաւօտ ճեղքելով Տաւրոսեան լեռներու մէջ բացուած վապուղին, կը հասնինք Ինթիլլիի կայարանը՝ Իսլահիէյի մօտ: Կայարանի երկաթագիծին վրայ հակած աշխատաւոր մը կը նշմարեմ, երկաթագիծը կը սղոցէ. կը հետաքրքրուիմ, քովը կը փութամ, կը դիտեմ իր աշխատանքը: Բայց այդ աշխատաւորը ուշադիր նոյուածքէս մտահոգուած, անհանգստութեան նշաններ ցոյց կու տայ եւ կը խորհի նոյնիսկ – ինչպէս քիչ ետք կը խոստովանի – փախչիլ-հեռանալ եւ խուսարին մէջ կորսուիլ: Սակայն եւ այնպէս կը պատահի որ մեր նայուածքները իրարու հանդիպին:

– Ի՞նչ կարմանք, դո՛ւն Գրիգորեաղբայր Գրիգորին տղան չե՞ս:

– Այո՛, նոյնինքն:

Եւ կ'ողջագուրուինք քաղաքացիս՝ Մարկոս Մկրտիչ Մարկոսեանի հետ: Պատերազմի ընթացքին, վերմանները կը չարունակէին չինուիլը Հայտար փաշա-Պաղտատ երկաթուղագծին եւ այդ չրջաններուն մէջ գերման մասնագէտներ կը գործէին եւ կը հսկէին կատարուած աշխատանքներուն վրայ, վայելելով բացառիկ իրաւունքներ եւ առանձնաչնորհումներ: Այսպէս, կրնային իրենց մօտ ուզած մարդիկնին աշխատցնել, պահանք փրկելով

զինուորական գործօն ծառայութենէ եւ կամ անապատները տարագրուելու ողբալի վիճակէն: Եւ Մարկոսոֆ բարեկամս, որ քալ յուսնագէտ էր, իր յոյն մէկ բարեկամին միջոցաւ որպէս յոյն ներկայացուելով տեղւոյն գերման արհեստանոցին, իբր քալ մեքենագէտ, ծառայութեան կոչուած էր, եւ փոխանակ Տէր Զորի մեծ սպանդանոցը ղրկուելու, վար դրուած էր գերման աշխատանոցին մէջ, վայելելով նաեւ ուտելիքի որոշ դիւրութիւններ:

Ձիրար գտնելով անսահման ուրախութեամբ համակուած էինք: Բայց ես անօթութենէ կը տառապէի... Հայրենակիցս կռահած էր դրութեանս անտանելիութիւնը, եւ իր առաջին հարցումը եղաւ թէ ինչո՞վ կրնար օգտակար ըլլալ ինծի:

– Երեք օրէ ի վեր անօթի եմ... եղաւ պատասխանս:

Հայրենակիցս յայտնեց թէ ինք իբր գերմաններու մօտ ծառայող, իրաւունք ունէր օրական ճաշ եւ թէյ ստանալու եւ յայտնեց թէ այդ օրուան իր անունդի բաժինը ուրախութեամբ ինծի պիտի յատկացնէր:

Ճաշի ընթացքին, հայրենակիցս դրեթէ անլսելիօրէն ըսաւ.

– Կ'ուզեմ քեզի ցոյց տալ սա դիմացի լեռան եւ ձորին մէջի աղեկտուր տեսարանը:

Եւ հաղիւ ճաշս աւարտած, զիս մեծ դժուարութեամբ առաջնորդեց... մացառներու մէջէն մաղլցեցանք եւ հասանք բարձունք մը... եւ առջեւիս պարզուեցաւ զարհուրելի՛ տեսարան մը...

ՏԱՍԸ ՀԱԶԱՐի հասնող հայութեան եղերաբախտ բեկորներ, գրեթէ ամբողջութեամբ կիներ, աղջիկներ եւ մանուկներ, ամենաթշուառ վիճակի մէջ... Մեծերը քար կը կոտրեն, նոր չինուելիք երկաթուղիին գիծերուն ամրացման համար. 8–10 տարեկան մանուկները, ձեռքերնին մէկմէկ զամբիւղ, կոտրուած քարերով բեռնաւոր, կը փութան դէպի որոշ կեդրոն մը ու հոն կը պարպեն իրենց չատ ծանր բեռը...

Ծուռնած եւ սպառած, այս թշուառները կը պիշերեն բացօթեայ. սնունդ չկայ. մաքրութիւն՝ բացարձակապէս: Եւ խի՛ստ հսկողութիւն, դաժան ոստիկաններու կողմէ, որոնց իւթաքանչիւրը ոճրագործի տիպ ունի եւ զինուած է խարազանով եւ պաւաղանով...

Մահացողներուն հաշիւը չկայ, կ'ըսէ բարեկամս. եւ դիակները կը նետուին մասնաւոր վայր մը, որուն վրայ տեւականօրէն կը սաւառնին անպղեր, իսկ գիշերներն ալ՝ կու գան բորենիներ... Եւ անըմբռնելի դաժանութեամբ, այդ հրէշ պահակները գանկերու եւ ոսկերոտիքի բուրգեր կազմած, կը ցուցադրեն որպէս իրենց հաւատարմութեան ապացոյց սուլթանական բարբարոս կառավարութեան...:

Իրաւ է թէ Գոլճէն մեկնելէս ի վեր ականատես եղած էի բաղմատեսակ վայրագութեանց, բայց սյս մէկը ամենասահաւորն ու ամենազարհուրելին էր ապահովապէս: Բաժնուեցայ ընկերոջմէս այս սարսափազդու տեսարանին սարսռալի տպաւորութեանը տակ, եւ ընկերներուս հետ, չարունակեցինք մեր ճանապարհը մինչեւ Խալահիէ, ուր խոնուած գըտանք պաղթականներու հսկայ զանգուած մը, ամենաողբալի պայմաններու մէջ: Խալահիէէն յետոյ կը հասնինք Հալէպ, ուր կայսթանը 15 օր մնալու կը հարկադրուինք: Գրեթէ ամէն օր, բաղմաթիւ ազգակիցներ զիս կը փնտռեն, կը գտնեն, կը չրջապատեն, իրենց զինուոր ազգականներուն մասին տեղեկութիւն քաղելու յոյսով:

Մխիթարական ի՞նչ կրնայի ըսել այդ խեղճերուն, երբ ամէն կողմ մահը կը սաւառնէր եւ անդադար հայ կեանքեր կը հնձէր...

Հալէպի մէջ, Թարսուսցի հայ պատուելիի մը հրաւէրին պատասխանելով, այցելեցի կոտաւգործական արհեստանոց մը, որուն բոլոր գործաւորուհիները գաղթական եւ այրիացած կիներ էին, որոնց ամուսինները սպաննուած էին... ու հիմա, կ'աշխատէին պատառ մը չոր հացի համար, որպէսզի իրենց սիրելիները կոտորող վայրենիները հագուէին, պատսպարուէին...

Եւ սակայն, հակառակ այն լեռնակուտակ տառապանքին, ահաւորագոյն զրկանքներուն եւ զարհուրելի թշուառութեան, այդ խլեակները ամուր կառչած էին իրենց աշխատանքին, ապրելո՛ւ, վերապրելո՛ւ հզօր հաւատքով զինուած, վասնզի կը հաւատային թէ Լուսաւորչի կանթեղի լոյսը տակաւ կը պլպլար Արագածի սէգ կատարին, եւ թէ հայութեան փրկութեան արշալոյսը պիտի ծագէր ապահովաբար...:

ԳԱՐՈՒԹԻՒՆ ԳԱՄԱՆՖԻԼԵԱՆ

"ՌՈՁԵՂԷՆ" ՊԱՐԸ

(ԿԱՐՄԻՐ ԷՋ ՄԸ 1915-Ի ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՕՐԵՐԷՆ)

ՋԱՐԵՀ ՈՐԲԵՐԵԱՆ

Ա.

Նոյեմբեր ամիսէն օր մը՝ 1915 Թուականի Եղեռնի տարիէն:

Իրիկնամուտ էր. արեւը, երկինքի կամարէն յուշիկ յուշիկ բարձրացող եւ դեռ անչող ու քնատ լուսնին իր վերջին համբոյրը տալով, մարը կը մտնէր Ս. Սարգիսի վանքի բերդերու ետին:

Ուրֆայի հերոսամարտը վերջ գտած էր:

Քաղաքին հիւսիս-արեւելեան կողմէ, սորիներու Ս. Գողոս-Գետրոս եկեղեցւոյ ետեւի ընդարձակ ճամբայէն մարդ մը կը քալէր: Աւելի արագ հասնելու համար, փոխանակ ոտքերը շարժելու, ան մեքենայօրէն երկու ձեռքերը մէյ մը առաջ եւ մէյ մը ետեւ կը դարձնէր:

Անցորդը երբ փուլոցի անկիւնադարձնէրէն մէկուն մօտեցաւ, փողոցային աղօտ լոյսը հազիւ թէ կարողացաւ գծագրել անոր տարօրինակ ու թափթփած կերպարը: Միջահասակ էր ան. գլուխը անցուցած էր եզերքը խղոտած ֆէս մը, ուրուն փաթթած էր մինչեւ ականջները իջնող եւ ոլորուած լաթ մը: Հագած էր սեւ ու սպիտակ բուրդէ «ապա» մը, որ մինչեւ ծունկերը կ'իջնէր, մի քանի տեղերէն անկանոն պատռուածքներ ցոյց տալով: Ոտքերէն վեր կը կրկր մաշած ու դունաթափ «չալվար» մը, իսկ մէջքը կապած էր պարսկական մեծածալ բուրդէ գօտի մը: Այսպէս աճապարանօք, առանց չորս կողմը դիտելու երբ անծանօթը իր ճամբան կը շարունակէր, յանկարծ երիտասարդ մը կեցուց զինք.

– Վարպետ Աֆրէմ, այս ժամուս ո՞ւր կ'երթաս:

– Հազարապետ Ռիւշտի պէյը կանչել տըւած է զիս:

– Ո՞ր Ռիւշտի պէյը:

– Ֆախրի փաշայի սպաներէն:

– Գիտեմ ինչո՛ւ քեզ տեսնել ուզած է: Բայց ինծի ալ տուած խոստումդ չմոռնաս հա՛:

– Երբեք չեմ մոռնար, մի քանի օր եւս սպասէ: Դուն միշտ ալոհ ձգած ես զիս ու պաշտպանած. ուրեմն ես ալ չեմ դժեր խոստումս:

– Բայց գիտե՞ս... երեք օրէն ամէնը Տէր Զոր պիտի աքսորեն:

– Գեզի ըսի, որ մի քանի օր եւս սպասես:

Այսպէս պատասխանող ու վերը նկարագրուած անձը՝ աստրի վարպետ Աֆրէմ, արհեստով կտաւագործ էր: Մանկութեան տարիքէն սկսեալ հօրմէն ժառանգած այդ արհեստին մէջ, առտուընէ մինչեւ երեկոյ ու մինչեւ կէս գիշեր, մարմնոյն կէս մէջքը «տեզկեահ»ին գետնափոր հորին մէջ խրած ու երկու ձեռքերը աջ ու ձախ տարուբերելով մարմինը մաշեցուցած էր: Գաղթականութեան օրերուն սակայն, պատեհ առիթէն օգտուելով, չահաւոր զբաղում մը գտած էր հայ տարագիր տղոց, կանանց եւ աղջիկներու վաճառականութիւն ընելով:

Վարպետ Աֆրէմէն խոստում ստացած երիտասարդը դատարկապորտ թուրք մըն էր, որ իրեն պէս չատերուն նման աստրի թաղերու մէջ կ'ապրէր սարսափ ազդելով թաղեցիներուն: Շատ մը աստրիներ այսպէս «էֆէ»ներ իրենց ապահովութեան համար պաշտպան կ'ընտրէին եւ դրամ կը վճարէին անոնց:

1915 Թուականի ջարդի ու տարագրութեան այդ սեւ օրերուն, Ուրֆան, Հայաստանի մերձակայ գաւառներէն ու Փոքր Ասիոյ զանազան շրջաններէն տարագրուած հայերու

գլխաւոր կեդրոնը դարձած էր: Հոն հասած բազմութիւնները, իրենց այր մարդոցմէն զրկուած, չնչէներու կողմէ անխնայ ջարդուած, կոպտաւուած կարաւաններու խեղճ ու կրակ բեկորներն էին, որոնք հիւանդ, կիսամեռ, խոչտանգուած վիճակով Ուրֆա կը բերուէին եւ անկէ քանի մը օր ետք Տէր Զորի սահմանի անապատները կ'աքսորուէին:

Հայ տարագիրներու Ուրֆայի մէջ հանգրուանած օրերուն կը պատահէր որ կիներ եւ աղջիկներ մօտակայ տուրքիներու տուները կ'ապաստանէին, այն համոզումով որ անոնք քրիստոնեայ եւ հայախօս ըլլալով իրենց հանդէպ բարեացակամ պիտի պահուէին:

Այս փախուստներու պարագային, կարգ մը տուրքին տարրներ ուրիշներու տուները ապաստան դտած հայեր մատնեցին, կիներ ու աղջիկներ ծախեցին կամ այս վերջիններուն հետ, առիթէն օգտուելով, ամուսնացան:

Այս դաւաճան մարդոց տեսակէն էր վարպետ Աֆրէմ կոչուածը, որ այդ երեկոյ, քաղաքին արուարձանին մօտերը գտնուող տան մը առջեւ հասաւ, չունէ վախցող կատուի մը նման ամբաւծ, փողոցին պատին տակէն անցաւ, ու չորս կողմերը դիտելով այդ տան դուռը բախեց:

– Ո՞վ է ան, կանչեց ձայն մը ներսէն:

– Հազարապետ Ռիւշտի պէյը պիտի տեսնեմ. ան կանչել տուած է զիս:

– Ի՞նչ է ձեր անունը:

– Վարպետ Աֆրէմ:

– Հա՞յ ես դուն:

– Ո՛չ, էֆենտի, Աստուած չընէ որ հայ ըլլամ, ես իսկական տուրք եմ:

– Հը՛մ... ձայնեց սուինաւոր պահակ զինուորը, քիչ տակէն բաներ մր մրթմրթաց եւ փողոցին դուռը բացաւ: Յետոյ գնաց Ռիւշտի պէյին հաղորդելու անծանօթին գալուստը:

Մինչ այդ, հազարապետ Ռիւշտի պէյ Աֆրէմի գալուն կը սպասէր: Երբ իմացաւ անոր ժամանումը, նստած տեղէն ելաւ ու դէպի դուռը յառաջացաւ: Զինք առանձին տեսնելով՝ ան պոռաց.

– Ո՞ւր են, ինչո՞ւ զանոնք չես բերած:

– Որո՞նք, տէր իմ:

– Հինգ գեղանի աղջիկներ ուզած էինք. պէտք է անպատճառ զանոնք բերես այս երեկոյ: Շուտ դնա՛ եւ հրամանս գործադրէ:

– Տէ՛ր իմ, եթէ այս երեկոյ իսկ զանոնք կ'ուզէք, ձեր խոնարհ ծառան ամէն գնով պիտի աչխատի ձեզ գոհ ձգել:

– Եթէ այս երեկոյ պարձեալ ձեռնունայն վերադառնաս, գլուխդ կը թռցնեմ քուկին, հասկցա՞ր... Ա՛ռ այս դրամը, հետդ առառ, ոչնիր տեսակէ օղի, շատ-հինգ խորոված հաւեր, պտղեղէններ, հաց եւայլն բե՛ր. օ՛ն, չտատչ:

– Աչքերուս ու գլխուս վրայ, տէր իմ, պատասխանեց չաղաքորթ Աֆրէմը, գլուխը մինչեւ գետին խոնարհեցնելով: Ապա ճամպարկը փողոցին պատը դնելու եւ սենեակէն դուրս մտնելու մտքին մէջ:

Ռիւշտի պէյը եւ իր ընկերներուն քնացած չհնքը Պօղոս-Պետրոս եկեղեցւոյ թաղամասերուն մէջ բնակող ասորի ընտանիքի մը կը պատկանէր, եւ թուրք պինաւորական իշխանութեան կողմէ առժամեայ կերպով գրաւուած էր:

Ռիւշտի պէյ կոչուածը, որ թուրք սպաներուն մեծաւորներէն էր, քառասունի մօտ, յաղթանդամ, թրքաստիպ խոժոռ դիմագիծով, կոչտ մտքով մըն էր: Եռանկիւնի ձեւով հըլայ քիթին տակ, խաչուր շրթունքին վրայ դէպի վեր ոլորած պեխերը արդիական ենիչէրիի մը տպաւորութիւնը կու տային:

Վարպետ Աֆրէմի մեկնելէն յետոյ, Ռիւշտի պէյ, քիչ յետոյ իր վայելչութիւնը զուարճութեան հաճելի տպաւորութեան տակ, ժպիտը երեսին, մեծ սրահէ մը ներս մտաւ: Հոն կը գտնուէին թուրք սպաներ, ընկերակցութեամբ գերմանի ոմբաձիգ սպայի մը՝ Վոլցկիլտ անունով: Այս վերջինը չէկ մազերով, յաղթ, թիկնեղ կազմով, վարդագոյն մորթով յիսունի մօտ եւ հրամայողի դիմագծով զինուորական մըն էր:

Սրահին մէջտեղ երկու մեթր երկարութեամբ տախտակէ պարզ սեղան մը գետեղուած էր՝ առանց ծածկոցի: Անոր չուրջը բազմած էին երեք սպաներ, իսկ պատուհանին կողմը դրուած նստարանի մը անկիւնը ծալապատիկ նստած էր գերմանի սպան, որ նոյն պահուն թերթի մը ընթերցանութեամբ զբաղած էր:

Թուրք սպաներէն մէկը դրելով, մնացեալ երկուքն ալ խօսելով կը զբաղէին երբ Ռիւշտի պէյ ներս մտնելով նստեցաւ աթոռի

մը վրայ ու քովի սպայի ականջին բաներ մը փսփսաց: Հաճելի ժպիտ մը ուրուագծուեցաւ այս վերջնոյն դէմքին վրայ եւ երկուքը մէկ քիչ ետք տեղի ունենալիք պինարրուքի հեռանկարով ոգեւորուեցան:

– Բայց կարելի՞ է այդպիսի բաներ ընել այդ մարդուն ներկայութեան, ըսաւ ներկաներէն մին, ակնարկելով հեռու նստող պերմանացիին:

– Ան ալ թող այսպիսի բաներուն քիչ մը վարժուի, յարեց Ռիւշտի պէյ:

– Օղի կը խմէ՞:

– Ինչո՞ւ պիտի չխմէ... մանաւանդ Ուրֆայի աննման օդին:

Բ.

Այս տեսարանէն ժամ մը յետոյ, փողոցին դուռը նորէն զարնուեցաւ:

– Ո՞վ է ան, հարցուց ներսէն պահակ պինուորը·

– Նոյն անձն եմ, չուտ դուռը բա՛ց:

Վարպետ Աֆրէմ իրեն ընկերացող հինգ հայ աղջիկները աճապարանքով ներս մտցուց եւ նոյն վայրկեանին, երբ այդ խեղճերը բակին մէջ նշմարեցին սուինաւոր պինուորը, սարսափով եւս քաչուեցան եւ բնազդաբար մուտքի դուռը վազեցին, բայց պայն կղպուած գտան: Այդպէս իրենք զիրենք ծուղակը ինկած տեսնելով, ատոնք պատին մէկ անկիւնը հաւաքուեցան եւ սկսան յուսահատական աղաղակներ արձակել:

– Վախնալու ոչեւչ պատճառ մը չկայ: Իմս է այս չէնքը, որուն մէկ սենեակը առժամեայ կերպով վարձու տուած եմ պերմանացի սպայի մը, որ չորս հինգ օրէն պիտի մեկնի եւ տեղը քրիստոնեայ ընտանիք մը պիտի բնակի: Հոս չատ ապահով է ձեզի համար: Ձեզի դուրսէն օգնութիւն ալ կը ճարեմ, այնպէս որ միւս հայերուն նման անապատները չէք քշուիր ու սնօթի չէք մեռնիր: Մե՛ղք ձեզի պէս աղջիկներուն, հոս մնացէք: Այժմ ձեր առարկաները հոս դետինը դրէք եւ ետեւէս եկէք:

Զանոնք այսպիսի չողոքորթութիւններով համոզեց եւ սենեակէ մը ներս մտցնելէ եւ սենեակին դուռը աննշմար կերպով կղպելէ յետոյ, Աֆրէմ դուրս ելաւ:

Աղջիկներուն պալը երբ իմացան, թուրքերը խանդավառ ուրախութեամբ մը համակուեցան: Ռիւշտի պէյ մի քանի պինուորներ պուրս կանչեց եւ անոնց հրամայեց բակը փոխադրել սրահին մէջ դրուած աթոռներն ու սեղանը: Ապա բերուեցան մեծ ու փոքր ափսէներ, որոնց մէջ դրուած էին վարպետ Աֆրէմի ուտելիքներն ու խմիչքը եւ չարուեցան սեղանին վրայ:

Սպաները մէկ առ մէկ իրենց տեղերը գրաւեցին, օղիի պաւաթները հետզհետէ կուլ տրուեցան եւ ալքոլի ազդեցութեամբ պուարթ մթնոլորտ մը ստեղծուեցաւ: Այս կնամոլ սպաները իրենց 6000 պինուորներով, պերմանները հայթայթած թնդանօթներով Ուրֆայի կտրիճ ժողովուրդը պարտութեան մատնելէ եւ ջարդելէ յետոյ, յաղթականի անպակաս հովեր առնելով կը սնքային եւ կը պատրաստուէին իրենց անասնային կիրքը յագեցնելու քանի մը անմեղ եւ անպաշտպան աղջիկներու վրայ:

– Մեր բարեկամը մասնակից պիտի չըլլա՞յ մեր ուրախութեան, բացագանչեց սպայ մը, մատնանիշ ընելով պերմանացին եւ անոր հրամցուց պաւաթ մը ըմպելի եւ ըսաւ·

– Հրամեցէք, մեր սրտակից բարեկամը, դուք ալ մասնակցեցէք մեր ուրախութեան:

– Հայրենիքիս ու թուրք բարեկամներուս կենացը, պ՚ըսէց Հէր Վոլցկիլտ եւ օղիի սըրուակը թուրք սպային ձեռքէն առնելով մինչեւ վերջին կաթիլը կոնծեց, անժպիտ դէմքով մը:

Շուտ վայրկեաններ չանցած, չորայլ խըմիչքին ազդեցութեան տակ, սպաներուն ուղեղը բռնկելու աստիճան տաքցած էր: Անոնցմէ մէկը, այլեւս անհամբեր, ոտքի ելաւ ու երեսլով պուռաց·

– Ո՞ւր են հուրիները... ե՞րբ դուրս պիտի ելլեն իրենց վանդակէն, չո՛ւտ, չո՛ւտ դուրս հանեցէք զանոնք:

– Ձիչդ հիմա, պատասխանեց Ռիւշտի պէյ խնդալով· այ ձեռքով օդին մէջ մոպական չարժում մը կատարեց ու չեչտեց՝ «ճիչդ հիմա, հոս պիտի գան հուրի հայ աղջիկները, լոյց գանոնք չատ պիտի չցաւցնէք»:

Վարպետ Աֆրէմ աղջիկները սենեակին մէջ բանտարկելէ յետոյ ուղղակի Ռիւշտի պէյին քովը գնաց, անկէ 100 թղթոսկի վարձա-

տրութիւն ստացաւ ու դարձեալ աղջիկներու սենեակը մտաւ դէմքը ծռած եւ յուսահատ արտայայտութեամբ մը: Անոնց առջեւ ուտես-տեղէն բերաւ, դանոնք ճաչելու հրաւիրեց եւ վչտացած, ցաւ ղլացած մէկու մը դիմա-կը անցնելով երեսին, արտասանեց հետեւեալ կիզծաւոր խօսքերը·

– Թչուա՛ռ աղջիկներ, իսկապէս կը ցա-ւիմ ձեր վրայ··· Ա՛խ, այդ վատ Թուրքերը, հաւատք չունին, ղԱստուած չեն ճանչնար, խիղճ ըսուած բանը անոնց համար պոյութիւն չունի: Որքա՛ն խղճալի է հայերուդ վիճակը:

Կալանաւոր հինդ հայ աղջիկները կարե-ւորութիւն չտուին այլեւս իրենց դահիճին սուտ ու փուճ խօսքերուն, մէկ կողմ հրեցին իրենց առջեւ դրուած կերակուրը եւ սկսան մեծ մտահոգութեամբ իրարու երես նայիլ: Վարպետ Աֆրէմ չարունակեց իր խօսքը, բա-ցայայտ կերպով պարզելով այս անգամ՝ քիչ յետոյ տեղի ունենալիք խնդրին էութիւնը:

– Դժբախտ աղջիկնե՛ր, քիչ առաջ ձեզի ըսի թէ այս տունը իմս է· բայց ձեզ հոս փո-խադրելէս յետոյ երբ կ'ելլէի, Թուրք սպայ մը, որ հասկցած էր թէ այս տան տէրը ես էի, ինձի ըսաւ թէ բանակի հրամանատար Ֆախ-րի փաշայի հրամանով այս տունը պէտք է ա-տենուան մը համար բանակին յանձնուի: Ես չէի կրնար ընթացք չտալ իրենց պահանջին: Ա՛խ, ինչպէս ըսեմ, անոնց մեծաւոր սպան ձեր հոս գալն ալ իմացած է· անիկա բռնու-թիւն բանեցուց իմ վրայ եւ ստիպեց որ ձեզ իրեն յանձնեմ, ապա թէ ոչ սպառնաց զիս մեռցնել: Բայց անիկա ինձի խոստացաւ նաեւ, որ այդ սպաները տակաւին ամուրի ըլլալով, կրնային հայ աղջիկները կնութեան առնել եւ հետերնին տանիլ:

– Ա՛խ Աստուա՛ծ իմ, Աստուա՛ծ իմ··· վարպետ Աֆրէմ, ասս ինչե՞ր կը խօսիս, ի՞նչ դժբախտութիւն բերիր մեր գլխուն, պոռացին, ճչացին խեղճ աղջիկները լալահառաչ, սկսան իրենց դլուխներն ու ծունկերը ծեծել ու ձայ-ներնին բարձրացնել· «վա՛յ քեզի, անօրէն խաբեբայ, անպատիւ սրիկայ, մենք արդէն կռահած էինք որ այս փորձանքը պիտի բե-րէիր մեր դլխուն, անպատիւ չուն»:

– Ա՛խ, Սաթենիկ, ձայնեց աղջիկ մը, քե-զի չըսի՞ որ այդ հիւանդանոցէն դուրս չել-լէինք, այդ ասորի կնկան խօսքը մտիկ չը-նէինք: Գուցէ դրամի փոխարէն մեզ Թուրքին պիրկը նետեցին այս անօրէնները:

– Ինձի մտիկ ըրէ՛ք, աղջիկնե՛ր, ըսաւ Աֆրէմ ծալապատիկ նստած եւ աղուէսի աչ-քերը անոնց յառելով, ես պատուաւոր մարդ եմ եւ քրիստոնեայ· ես երբեք պիտի չուզէի որ ձեր պատիւը բռնաբարուէր Թուրքերու կողմէ: Իսկապէս կը ցաւիմ լսելու որ ձեր այս անակնկալ դժբախտութիւնը իմ կամքէս ան-կախ պատահեցաւ: Անոր համար զիս մի մե-ղադրէք: Մանաւանդ, հազարապետ Ռիւշտի պէյ լաւ մարդ մըն է, անիկա ինձի պատուոյ խօսք տուաւ թէ ինքը եւ ընկերները սրտանց կը փափաքին ձեզ իրենց քովը ունենալ: Եթէ չէք ուզեր անոնց կինը դառնալ, իրր սպասու-հի մնացէք, ձեզի համար փրկութեան ուրիշ ելք չկայ: Մանաւանդ նոր հրաման եկած է Թալէաթ փաչայէն, որ խստիւ կ'արգիլէ ոեւէ մէկուն հայեր պահել իրենց տուներուն մէջ: Ծիչեցէք թէ քանիներ անապատներու մէջ բըռ-նաբարուեցան եւ ապա լքուեցան իրենց բախ-տին, նախընտրելի չէ՞ որ դուք հոս մնաք եւ այս սպաներուն մօտ հանգիստ կեանք մը ապ-րիք:

– Ո՛չ, ո՛չ, մենք չենք փափաքիր քու վատ թելադրութիւններուդ հաւատք ընծայել, ոչ ալ Թուրքերու անպատուութեան զոհերը ըլ-լալ: Մենք կը նախընտրենք անոնց սուրերով մեռնիլ, քան թէ անոնց քամահաճոյքի զոհերը դառնալ: Իսկ դուն, խայտառա՛կ, գոչեցին աղջիկները, իրենց բռունցքները ճօճելով ա-նոր վրայ խոյացան եւ ղայն դետին տապա-լելով, ուզեցին խեղդել հրէշը:

Այս միջոցին աղջիկներէն երկուքը սենեա-կին դուռը վազեցին, դուռը գոց գտան, բայց հրրորդ մը, ճարպիկ չարժումով Աֆրէմի գըր-պանէն բանալին առնելով դուռը բացաւ: Բո-լոր աղջիկները իրենց մատնիչը գետին փըռ-ուած վիճակի մէջ պահելով դէպի դուռը խու-ժեցին, որպէսզի կարենային փախչիլ: Ուշ էր սակայն, երկու զինուորներ անոնց առջեւ կանգնեցան եւ աղջիկները երբ տեսան զա-նոնք, իրենց վերջին ուժերը հաւաքելով ա-նոնց վրայ յարձակեցան: Զինուորները իրենց սուիններու ուժով զինաթափ ըրին եւ ստիպե-ցին դարձեալ սենեակը մտնել: Քիչ յետոյ զին-ուորները վերադարձան եւ բռնի քաշքշելով դուրս հանեցին աղջիկները:

Ռիւշտի պէյ եւ ընկերները աղջիկներուն դուրս ելլելը տեսնելով ոտքի ելան։ Ռիւշտի պէյ վերման սպային ձեռքով նշան ըրաւ տեղը նստելու։

Խեղճ պոհերը երբ դուրսը պժոխատիպ թուրք սպաներուն եւ տասնեակ մը զինուորներուն պոյուխները նշմարեցին, դիւահարի նման սարսափեցան, հալածական եղջերուներու նման ջանացին անոնցմէ խոյս տալ եւ պարտէզին կողմը երթալ, սակայն դարձեալ սրվելքի հանդիպեցան։ Այս ընդհարման միջոցին աղջիկներէն մէկը միայն յաջողեցաւ անոնց մէջէն խոյս տալ, ու պարտէզին ցանկապատէն անցնելով փողոցը անցնիլ։

Այս միջոցին Ռիւշտի պէյ եւ ընկերները մօտենալով անոնց, մէյմէկ հատ իրենց թեւերուն մէջ առին եւ բռնութեամբ իրենց սենեակները մտցուցին։ Վարպետ Աֆրէմ այս տեսարանէն առաջ կծիկը դրած էլ արդէն։

– Կեցցէ՛ օսմանեան տէրութիւնը, գոչեցին թուրքերը միաբերան եւ կեցցե՛ն մեզի չնորհուած այս հայ աղջիկները։

– Մօտեցէ՛ք, մօտեցէք սեղանին, մի վախնա՛ք ըսաւ սպայ մը եւ աղջկան մը թեւէն բռնելով ջանաց իր քովը նստեցնել։ Նոյնը կըրկնեցին միւսներն ալ։ Խեղճ աղջիկները սարսափի նոպաներ ապրեցան այդ պահուն, խելագարուածներու նման գիսախիւս ու ջղագրգիռ, անոնք ամէն ջանք կը թափէին, որպէսզի չմօտենան պիրենք հետապնդողներուն, խոյս տան անոնց ձեռքէն, սակայն վերկութեան ելք մը չէին նշմարեր։

– Երբե՛ք մի վախնաք, լսաւ այլ ստիճանաւոր մը։ Երբե՛ք, մի խորհիք թէ ձեզ պիտի մեռցնենք, դուք, նման հուրիներու, աղուոր աղջիկներ էք։ Առէ՛ք այս զաւաթները, դուք ալ ըմպեցէք, որպէսզի մեր ուրախութիւնը աւելի հաճելի ըլլայ ձեր ներկայութեամբ։ Ու զանոնք զգայաղիրկ դարձնելու վատ մտադրութեամբ, պաւաթները անոնց բերնին մէջ անօրինակ բռնութեամբ պարպեցին։

Խմեցին անոնք, խեղճ աղջիկները, արիւն արցունք թափելով, խմեցին ինչպէս թոյն, իրրեւ իրենց կեանքէն այլեւս յուսահատ, ու մահը դիմակալող անձեր։ Խմեցին, որպէսզի աւով վուշ իրենց զգացումները թմրեցնեն, այլեւս իրականութեան գիտակցութիւնը չունենան, մանաւանդ չտեսնեն իրենց մօտալուտ ամօթն ու բռնի անպատուութիւնը։

Թուրք սպաներու ուրախութիւնն ու գինովութիւնը իրենց գագաթնակէտին հասած ու կիրքերը գազանային դարձած էին այլեւս։ Պէտք էր նոր հաճոյք մը իրենց, որ չուշացաւ, երբ յանկարծ բոլորը ոտքի ելան, եւ արդէն կատարելապէս արբեցած, մէյ մէկ աղջկայ ձեռքէն բռնեցին բրտօրէն, զանոնք քաշքշելով առանձին սենեակները մտցուցին, եւ այնտեղ ունկի ունեցաւ ամենապժգալին, և ամենապիղծը...

Խեղճ աղջիկները, թուրք անգութ եւ անբարոյ սպաներու բիրտ կաշկանդումներուն ու բռնութեան ատակ այլեւս ողբայաղիրկ դարձած, յաղթահարուած ու լկուած, այդ մերկ սենեակներու չոր գետիններուն վրայ փռուած մնացին երկար ատեն։

Գ.

Այդ ամօթալի տեսարանէն ատեն մը ետք, Ռիւշտի պէյ հրամայեց պահակ զինուորներուն, որպէսզի աղջիկները սթափեցնեն եւ դուրս առաջնորդեն։

– Հայ աղջիկները լաւ պարել գիտեն, պէտք է որ պարին։ Հասան պէ՛յ, դուն այս մարիփէթիերէն լաւ կը հասկնաս, ղեկավարէ զանոնք, բայց սպաներէն մին յարդալից չարժումով մը։

Հասան յիմնաստիտ հաղիւ երեսունոց, նիհար կազմով, չաւալա դէմքով երիտասարդ մըն էր։ Ան ժամանակէն առաջ ծերացած երեւոյթ մը ունէր։ Վիզը երկայն, ղլուխը փոքրը, նեղ ճակատին վրայ ծուռ ու խոր կընճիռներ դծագրուած էին։ Այծի նմանող աչքերուն չողը կարծես չատոնց մարած ու մէջքը կորաքամակ դարձած զինուորական մըն էր այս մէկը։ Սպայ Սալէհին առաջարկին գոհացում տալու համար մեր մարդուկը ոտքի ելաւ եւ զինուորներուն հրամայեց, որպէսզի աղջիկները դուրս բերելէ յետոյ իրարու քով չարել տան։

Զորս հայ աղջիկները, լկուած, ուժասպառ, պատռտած հագուստներով ու արտասուորուած մարմնով հազիւ կրցան իրենց սենեակներէն դուրս գալ։ Գետերէն կախուած կտոր լաստերներուն աղօտ լոյսին ու լուս-

նի արծաթապոյն ցոլքին տակ անոնց պարկա-
հար դէմքերը դիտակի մը ներսիցէն ունէին:

Թուրք վայրագութեան խեղճ զոհերը երբ
այս վիճակով դուրս եկան, որդէն ոտքի վը-
րայ կենալու ուժ չունէին: Իրարու ուսին
կռթնած, կլխահակ, ամօթահար դիրքով, ար-
տասուալից աչքերով, պատի մը առջեւ իրա-
րու քով սեղմուած կեցան անոնք:

Հասան յիսնապետ րոնի միջոցներով զա-
նոնք պարելու մղեց: Իսկ ապայ մր հարբած
ձայնով պոռչտաց.

– Աւելի լաւ չ'ըլլա՞ր, եթէ անոնք իրենց
պատռուած հագուստներէն մերկանան ու այդ-
պէս պարեն: Ես հաճոյք պիտի առնէի դիրենք
այդպէս դիտելէ:

– Այո՛, այո՛, չատ հաճելի, յարեց ներ-
կաներէն մէկը, այլ վիճակով անոնք կատար-
եալ հուրիներ պիտի երեւային մեր աչքերուն:

Աղջիկները հակառակեցան, բայց պին-
ուորները րոնի մերկացուցին դիրենք: Այլ ի-
րարանցումի միջոցին, չորս աղջիկներէն մին,
որ դինք բռնաբարել ջանացող ապային քաջա-
բար դիմադրած, անոր երբեք յանձնուած չէր
եւ որուն ուժն ու դիտակցութիւնը տակաւին
վրան էին, առիթէն օգտուելով դէպի պարտէզ
խոյս տուաւ, յանկապատէն անցաւ եւ ինք-
կինքր այդ վժռխքէն դուրս նետեց:

Մնացեալ երեք կիսամեռ զոհերը ակամայ
կը պարէին, ինչպէս հովէն տատանող ան-
պաշտպան խլեակներ:

Բոլոր ապաները ցնծութեամբ, իրենց խա-
նէշ աչքերով անոնց պարելը կը դիտէին, մինչ
գերմանացի սպան՝ Վոլցկիլտ, քիչ մր հեռու
նստած, անտարբեր կերպով կը դիտէր այդ
անվայել արարքներն ու Թրքատիպ լարրարտ-
սութիւնները:

Ու կը պարէին աղջիկները, կը պարէին ա-
կամայ եւ անդադար: Լուսնի արծաթափայլ
ցոլքերուն տակ, եւայի մերկութեամբ այդ
բզքտուած մարմինները տակաւին անյագ-
օրէն դիտող չուայտ սպաներու առջեւ:

Ծանկարծ սպայ մը մօտեցաւ խումբին ու
ձեռքը աղջկան մը ուսին վրայ դնելով գոչեց.

– Դո՛ւք կեավուրի աղջիկնե՛ր, կուրծքեր-
նիդ բարձր բռնած, ձեռքերնիդ տարածելով,
թոյլօրէ՛ն ու մեղկութեամբ պարեցէք: Մի
վախնա՛ք, մի՛ ամչնաք... դուք այլեւս մերը
պիտի ըլլաք, թէեւ ափսոս որ անհաւատի ծր-
նունդներ էք դուք... հապ չէ՛, դուք ձեր հա-
ւատքը կ'ուրանաք, կը Թրքանաք, որպէսզի
մեր պիւրճիւնը վայելելու արժանի ըլլաք:
Այո՛, այո՛, եթէ չէք ուզեր մեռնիլ, հարկ է
որ կրօնափոխ ըլլաք: Այս վայրկեանիս իսկ
երդում ըրէ՛ք...

Երեք աղջիկները, երբ Թրքանալ բառը լը-
սեցին, յանկարծ դալրեցուցին իրենց չար-
ժումները: Թրքանալու պղտփարը չանթա-
հար ըրաւ սիրենք եւ վախի ու սարսափի դող
մը տարածեց իրենց մարմնոյն մէջ:

– Ո՛չ, ո՛չ, մենք կրօնափոխ չենք ըլլար,
մեր լոյս հաւատը չենք ուրանար: Անհաւատ-
ները դուք էք, որ մեզ այսպիսի չարչարանք-
ներու կ'ենթարկէք: Դուք անաստուածներ,
անդուԹներ եւ գազաններ նք: Աստուա՛ծ իմ,
դուք ընտանիքներ չունի՞ք, մեկի նման աղ-
ջիկներ չունի՞ք, դուք խիղճ չունի՛ք, անըզ-
գամնե՛ր... Ո՛հ հայու Աստուա՛ծ, ո՞ւր ես
դուն... զօրութիւնդ ցոյց տուր այս բարբա-
րոս մարդոց... ցո՛յց տուր, եթէ ո՛չ այս
վայրկեանիս իսկ քեզմէ մահ կ'աղերսենք...:
Դուք, անպատիւ Թուրքեր...

Այս խօսքերուն վրայ բարենիներու այդ
խումբը յանկարծ ոտքի ելաւ: Կատղած գա-
դաններու նման վայրագօրէն խոյացան իրենց
մերկ զոհերուն վրայ եւ խարազանի անողոք
հարուածներով յօշոտեցին անոնց փափուկ
մարմինները:

– Մեռցուցէ՛ք մեզ, գոչեցին երեք աղջիկ-
ները միաբերան, մենք այլեւս չենք ուզեր ապ-
րիլ ու ձեր ամօթալի արարքը մեր ճակտին
վրայ կրել: Վերջ տուէք մեր դժբաղդութեան:

Ապաներուն չուայտ կիրքերը կատարեալ
վայրագութեան փոխուած էին այլեւս: Սկը-
սան աւելի մոլեղնութեամբ հարուածել իրենց
խեղճ զոհերը: Իրենցմէ մէկը հրէշային գա-
դափար մը յղացաւ եւ պոռաց.

– Բոցեղէն պա՛ր, բոցեղէն պա՛ր կը պա-
հանջեմ. այդ պարը միայն կրնայ յագուրդ
տալ վրէժի եւ արեան ծարաւի մեր հոգինե-
րուն:

Այն ատեն սպայ մը դինուորի մը բերած
Թիթեղ մը քարիւղը առաւ եւ մօտենալով
աղջիկներուն ըսաւ.

– Ոտքի ելէ՛ք, քովս եկէ՛ք, ձեզ այս հո-
տաւէտ իւղով պիտի օծեմ. որչա՛փ փափուկ,
ճիւնի պէս ճերմակ մարմիններ ունիք դուք,

բայց մե՛ղք որ կեավուրներ էք: Ու քարիւղը անոնց պլուխին ու մերկ մարմնին բոլոր մասերուն վրայ սրսկեց: Զինուոր մը, ձեռքը բռնած ջահով կրակ տուաւ այդ խեղճերուն եւ ուրիշ մը պարտկէն հաւաքուած չոր ցախերը անոնց ոտքերուն չուրջը նետեց:

Եւ յետոյ, երեքլեզուանի լացեր սկսան բարձրանալ դէպի կիսամութ երկինքը:

Դիչերային մեռելական լռութեան մէջ, երեք հայ ազգիկներուն, որոնք մէյ մէկ կենդանի ջահ պարձած դիրենք լուսիլղող կըրակներու մէջ կը տապլտկէին, ճիչն ու վայնասունը արձագանգ կու տային մարդոց քարացած ու քնացած խիղճերուն: Զիրենք չլսող անապատին բոցերուն մէջ, երեք հայ հոգիներ իրարու փաթթուած, մահուան ճիրաններուն մէջ կը պարտուէին, երբեմն վար ու երբեմն վեր կը ցատկոտէին, իսկական բոցեղէն պարի մը հանդէսը պատճառելով իրենց անպուտ պահիճներուն:

Տասներկու յաղթանդամ զինուորականներ չլսպատուած, անոնք զուր տեղ փորձեցին կրակի չղթան ճեղքել եւ զուրս պալ այդ իրական դժոխքէն: Փախուստի ելք չկար: Մահերու ամենասարսափելիով պիտի քաւէին, այդ խեղճ ազգիկները, իրենց կարճ կեանքին մէջ երբեք չգործած իրենց մեղքերը...

Տարիներ առաք, 1922 Թուականին, երկու վերապրող հայ կիներ, ընկերուհիները վանի ապրի ու հայրենեաց ազգակիզուած երեք վրկանեբուն, այդ չէնքէն նեբս մտնելով, յուզմէն դողդոջ քայլերով յառաջացան դէպի երեք ազգիկներուն հոգեկոյտը, պահ մը ինքնամփոփուելան, ծունկի եկան եւ արտասուալից «Հայր մեր» մը փսփսացին:

(Պէյրութ)

ԵՐԳԸ ՇՐԹՆԵՐՈՒՆ՝ ՄԱՀԸ ԾԱՂՐԵՑԻՆ...

ԱՐԱՄ Ս. ՇՈՐՎՕՂԼԵԱՆ

1921 *Թուականի ամառը...*

Քեմալական բանակները Զէյթունի զօրանոցը պաշարեցին եւ առանց պայմանի անձնատուր ըլլալ առաջարկեցին: Հոն ապաստանած, Զէյթունէն եւ մօտակայ հայ գիւղերէն շուրջ 1000 հոգի, այր-կին, ծեր-մանուկ, պաշարնիս լմնցած, օրհասական վայրկեաններ կ'ապրէինք: Արտաքին աշխարհէն կտրուած, անցած դարձածէն լուր չունէինք: Երկընտրանքը ճակատագրական էր:

Անձնատուր ըլլա՞լ թէ ոչ:

Բոլոր տղամարդիկ, զօրանոցի վերի բակը հաւաքուած, կը վիճէին, ելք մը չէին կրնար գտնել: Շուրջ 600 հոգի, ծեր, կին, եւ անզէններ, զօրանոցէն դուրս ելլելով, բանակատեղի գացին եւ անձնատուր եղան: Զէնք ունեցողները, շուրջ 200 հոգի, եւ անոնց պարագաները զօրանոց մնացին եւ հապճեպով սկսան աշխատանքի՝ յարձակումը դիմադրաւելու վճռականութեամբ:

Կէսօրուան ժամը 12ին պայմանաժամը լրացաւ: Սաղրրի կատարէն թնդանօթը դոռաց: Ամէն կողմէ թուրքեր գրոհի անցան: Մարտիկներն, մեծ մասը մավզերներով զինուած, խոյացան մարտկոցները: Այս փոքր ուժով ընդարձակ զօրանոցը պաշտպանել դիւրին չէր: Ամէն մարտիկ, հերթով, դետնայարկ մարտկոցներու մի քանի հատէն կը կրակէր: Այդ օր դիրքերնիս պահեցինք եւ զոհ չունեցանք: Երկրորդ օրը թնդանօթներուն թիւը աւելցաւ եւ սկսան ամէն կողմէ ռմբակոծել: Տանիքներն ու հաստ պատերը դղրդալով փուլ կու գային: Ուտելիք գրեթէ չունէինք: Ջուրն ալ կտրեցին: Այդ օրն ալ իրիկուն եղաւ եւ պատերազմը նոյն թափով շարունակուեցաւ:

Գիշերը բաւական յառաջացած էր, վաղեմի ընկերոջս, Մաչպուրինց Ճարուճիւնին հետ, երկու օրէ ի վեր, Զէյթուն նայող կողմին, ընդարձակ ղսվուշին մարտկոցները կը պահէինք: Ամէն կողմէ ամէն տեսակ հրազէններու աղմուկն ու որոտը երկիր երկինք կը լեցնէին:

Դժո՛խք, ի՛նչ դժոխք:

Այդ տարերային թոհ ու բոհին մէջ, հեռուէն, կնոջական՝ չատ մեղմ, ղաւսարսուռ մեղեդի մը լսուեցաւ: «Իսլամական գոռ վաչեերը կատաղի, պաշարեցին մեր լեռները սոսկալի»:

Երա՛զ, տեսի՛լք...

Նոյն պահուն, բակէն մէկը պոռաց.— «Հասէ՛ք, հասէ՛ք, Թշնամին հեռագրատունը կը մտնէ»: Երկուքս ալ դուրս վազեցինք: Հեռագրատունը, զօրանոցէն երկու հարիւր մեթրի չափ հեռու, ընդարձակ մարզարանին հարաւարեւելեան ծայրը կը գտնուէր: Այդ տարածութեան վրայ, փոնուզգիք եւ չրջակայ գիւղացիք քարպատ տնակներ չինած էին: Այդ տուները պարպուած էին վերջերս եւ զօրանոցին պատէն բացուած ծակէ մը, մինչեւ հեռագրատուն, նեղ անցք մը ապահովուած էր: Հեռագրատան դուռը, ձախին, բլուրին կողմն էր: Թշնամիին մուտքը արգիլելու համար, մերինները դրան առջեւ լայն ու երկայն փոս մը բացած էին: Ներսը մի քանի ընտանիքներ մնացած էին: Անոնց պաշտպանները, դուռը բաց ձգած, մէկ մեթր բարձրութեամբ ճակատնօք չինուած պատին ետին, ետ կը մղէին յարձակումները: Թուրքեր առանց հաշուելու կորուստները, փոսը լեցուած դիակները պատնէշ ըրած, կը ճգնէին ներս խուժել: Երբ մենք հասանք, նոյն թախիծով եւ հանդարտութեամբ երգը կը շարունակուէր: «Վաւ է մեռնիլ առանց հաց քան յանձնուիլ վատ Թուրքին, անգութ եւ անաստուածին...»

8–10 հոգի էինք: Միքայելինց Ճեչօն մեր դիրքերը ճշդեց եւ համազարկի սկսանք: Թուր-

քեր կրակոցը թեթեւցուցին, յայտնի էր որ կը նահանջէին: Ներս, գլուխը ճերմակ թաշկինակ մը կապած, խրամէն ելաւ, «մի՛ վախնաք եղբայրներ, հա»...(սանք) վերջին վանկը բերանը մնաց ու դրան առջեւ ինկաւ: Կարճ կռիւէ մը ետք Թուրքեր կրակը դադրեցուցին:

Այդ գիշեր մինչեւ լոյս, հետեւեալ օրն ալ նոյն կատաղութեամբ դիմադրեցինք: Հակառակ բոլոր փորձերուն, թշնամին ոչ մէկ կողմէն կրցաւ զօրանոցին տակը հասնիլ:

Բա՛յց, մինչեւ ե՞րբ պիտի չարունակուէր այս մահ ու կենաց պայքարը: Գատերազմ ըսկսելէն ի վեր, ոչ մէկ մարտիկ պահ մ՚իսկ հանգիստ չէր ըրած: Շատեր բերաննին կտոր մը հաց կամ պուտ մը ջուր չէին դրած: Ամէն կողմէն տեղացող ռումբերը կամայ կամայ բոլոր ամրոցները պիտի քանդէին: Եթէ մի քանի օր կարենայինք դիմադրել ալ, ուշ կամ կանուխ, փլատակներու տակ պիտի թաղուէինք: Արեւը, տխրած այս իրական ողբերգութիւնը դիտելէ, դէպի մայրամուտ կախուած էր:

Մէյ մըն ալ կրակը դադրեցնելու հրաման արձակուեցաւ: Թուրք բանագնացներ անգամ մըն ալ անձնատուր ըլլալ եւ զօրանոցը յանձնել առաջարկեցին: Անոնք Ալլահին եւ Մուսթաֆա Քեմալին անունով երդում ըրին, թէ բոլորին ալ կեանքը պիտի խնայուի: Մինչեւ արեւին մարը մտնելը պայմանաժամ տուին ու հեռացան: Բոլոր մարտիկները բակը հաւաքուած խորհրդակցութեան սկսան: Դժուարը զօրանոցին յանձնումն էր: Կուիը չարունակել ուզողները ի՞նչպէս օր ցորեկով զօրանոցէն դուրս գային: Անձնատուր ըլլալ ուզողները աւելի չատ կ՚երեւային: Արամ բէկ բակին մէջտեղ աւազանին եզերքի քարին վրայ ելաւ, հանդարտ ու հատու չեչտով մ՚ըսաւ.— «Եղբայրներ, կը հասկնամ ձեր կացութիւնը. այս անյոյս կացութենէն փրկուելու համար, անձնատուր ըլլալ կ՚ուզէք. Թերեւս այս անգամ Թուրքը խնայէ ձեզի: Ես մանկութենէս վըճռած եմ Թուրքին վիզ չծռել: Կը նախընտրեմ գնդակի մը զոհ երթալ, քան Թէ անձնատուր ըլլալ եւ անարգուիլ: Ձեզի պատճառ ըլլալ չեմ ուզեր. եթէ ինծի հետեւիլ ուզողներ կան, Թող հետեւին ինծի. մենք հիմա զօրանոցէն դուրս կ՚ելլենք»: Գահ մը ծանր լռութիւն տիրեց: Ինչպէ՞ս ձգել, որ մեր սրտահատորները օր ցորեկով դուրս ելլեն եւ գնդակներու զոհ երթան: «Ինչ որ պիտի ըլլանք, բոլորս միասին ըլլանք», փսփսուքները չատցան, եւ ամէն մարտիկ նախկին դիրքը վերադարձաւ: Հայրենի արեւը դժկամութեամբ վէշերն հաւաքեց, եւ վերջին հրաժեչտը տալով, անկողին մտաւ:

Ձէնքերը դոռացին: Ռմբակոծումը այնքան սաստկացաւ որ գետինն սկսաւ ժաժիլ: Կարծես լեռներն մեր վրայ պիտի տապալէին: Բալքն ու կչիռքը աղօթարանէն հազիւ կը նըշմարուէր, նահանջի հրաման տրուեցաւ: Զօրանոցին պզտիկ դուռը բացուեցաւ: Ամէն ինչ լքած, զէնք ու հոդինիս առած, դուրս խոյացանք: Գերեզմանոց տանող ձորակն ի վար, անցքը անյուսալի սրահետեւով անցնելով, գետեղերք թափուեցանք: Հագուստով գետը անցնելով, հանդիպակաց եզերքէն գետին ուղղութեամբ Անտոլպ, անկէ ալ Սառգկալին կրոնակը անցանք: Լոյսը բացուեցաւ: Ազատուողներուն համար ժամադրավայր, Ֆոնուզի մօտ, Գալաճըգ անտառապատ ցից բլուրը որոչուած էր: Կէս օրուան մօտ, հոն հասնողներուն Թիւը 350ի հասած էր: Ձէնք ունեցողներուն բոլորն ալ հոն էին: Ոմանք կինեւրն ալ հետերնին կրցած էին ազատել: Կային մի քանի ծերուներ եւ պատանիներ ալ:

Կապանի վրայով Կիլիկիա, Ֆրանսական պրուհայ ցօտի անցնելու առաջին փորձը, Լեւոնայ բլուրին (Երյան գալասը) կիրճին առջեւ ձախողեցաւ: Շարքերը կազմալուծուեցան: Ցառաջապահ պահպէն լուր չունեցանք: Մինչեւ 10–15 օր, մեծ կամ փոքր խումբերով Ձէյթունի լեռներուն մէջ զիրար գտնողներու Թիւը 165–170ի հասաւ: Անոնց մէջ հազիւ 15 կիներ եւ երկու պատանիներ կային: Կիներէն չատեր կոլսուեցան: Մեզի հետ եղող կիները անառիկ եւ անմերձենալի, գաղտնի քարայրներ պահուեցան: Մօտ երկու ամիս լեռնէ լեռ Թափառեցանք: Քանի՛ քանի՛ անգամ մեզ հետապնդող կանոնաւոր զօրքին (Թաղիպ) հետ բախում ունեցանք: Գիւղերու վրայ յարձակեցանք, կարաւանի ճամբաներն կապեցինք, գարկինք, չա՛տ գարկինք, քիչ գարնուեցանք: Մեր հարազատ լեռները մօր պէս կերակրեցին եւ պաչտպանեցին մեզ:

Օրերէն սեւ օր մը, կարմիր լեռան ստորոտը, Գալենց կոչուած սարալանջին վրայ, Թչնամին դեզ պաշարելու փորձ մ'ըրած պահուն, կռիւ բռնուեցանք: Առաջին յաղթական բախումներէն ետք, պատահական պնդակով մը մեր անդուլական պետը, Արամ բէկ, վրէն վիրաւոր՝ «տղա՛ք, ես դարնուեցայ, մի կենաք, վարկե՛ք» լսելով նահատակուեցաւ: Միւս դիրքերուն վրայ, այլ օր, Թուրքերն ալ չատ պոռ տուած էին, որոնց կարգին յայտնի չեթէական քերթմէնցի Գրվրապը:

Արեւէն եւ մեզմէ առաջ իրենք նահանջեցին: Մութը իջնելուն, բոլոր դիրքերէն ոտքմիկներն հաւաքուեցան: Գահ մը Արամ բէկի կորուստը սղթալէ ետք, անոր վէնքի ընկերոջ Յովհաննէս Սիմոնեանի ղեկավարութեամբ, բարձրացանք Կիւրեւորինի ընական ամրոց-բերդը: Անառիկ, բարձրադիր քարաժայռին ընդարձակ կատարին վրայ, եօթն օր հանգիստ ըրինք: Քարայրները պահուած կիներն ալ հոն եկան: Գիշերները մօտակայ Արեգկենի դիւղերն իջնելով, խոպան այգիներէ եւ մրգատաններէ պաշար հաւաքեցինք, բաւական կազդուրուած, այս անգամ, դէպի Օսմանիէ ճամբայ ելանք:

Առաջին դիշերը, Մարաչ-Տէօնկելի ճամբուն վրայ ձիհան կեւոր Տերին կէչիտէն անցնելով, Ֆընտըճաքի կոնակը, Մարաչի դիմաց, Ղըվրատան լեռը բարձրացանք: Ցորեկը անձայն եւ անչարժ, անտառին մէկն անկնելով, դիշերը ճամբանիս չարունակեցինք: Յաջորդ օր, թուրքեր մեր հետքը գտնելով, սկսան մեզ հետապնդել: Շրջանի բոլոր թուրք դիւղացիները դինուած էին: Սահմաններու չէինք գիտեր, մինչեւ ծով ուր որ ուզած օրտի կրնայինք հասնիլ, ստիպուած էինք նահանջը չարունակել: Ամենօրեայ կռիւներէն հրաչքով ազատելով, որ լեռան կատարը որ ապաստանէինք, արեւը հազիւ բարձրացած, մեր հետքերուն վրայէն տեղերնիս կը գտնէին, պաշարելով անձնատուր ըլլալ կ'առաջարկէին: Այս մէկը ո՛չ մէկուն մտքէն կ'անցնէր, եւ սկսած կռիւը վայրագութեամբ մինչեւ իրիկուն կը չարունակուէր:

Այսպէս, կռուելով եւ փախչելով, հասանք Հայոց լիճի (կեավուր գէօլ) կոնակը, գէօղճէ տաղ: Այդ օր, անբաժան ընկերոջս Յարութիւնին հետ, լեռ բարձրացողներէն առաջինները էինք: Մեզմէ վերջ հասաւ Գոյամենց Նազարէթը: Հին ու վարժ ռազմիկ մը, քննեց չուրջ բոլորը, եւ յարմարացոյն վայր մ'ընտրելով, մեզ տեղաւորեց: Մեզի միացան Նազարէթ Զէյթունցեանը, Քացխենց Եղիկեը եւ մեր խումբին չալակաւորները:

Հազիւ բնականէ չինուած, գէս մեր բարձրութեամբ քարէ պատի պէս պատնէշներու ետին դիրք բռնած, կրակոցն սկսաւ: Դէմքերնիս պէպի հիւսիս, տողեւնիս պլտիկ ձորակ մը կը բացուէր: Անկէ անդին, մեզմէ քիչ մը ցած, քարուտ բլուր մը կար: Մեր ետին, մինչեւ բլուրին կատարը, պլտիկ պուրակ մը կար: Ես այս խումբին ալ ծայրը, քարի մ'ետեւ դիրք բռնած էի: Աջին, 15-20 քայլ հեռու, մերկ ու անպաշտպանելի տարածութենէ մ'անդին մեր վերեւէն անգթին միւս կողմը, հլսկայ ծառի մը հովէ պատրս մնացած հաստ արմատներու ետին, դիրք բռնած էր Գրիգորենց Աւետիսը:

Թուրքեր առաջինը մեր դիրքերուն վրայ ճնշեցին: Տեղերնիս սմուռ էր, կրցանք դիմադրել: Ապա՝ կրոհ տուին Աւետիքին եւ ընկերներուն բռնած դիրքերուն վրայ: Նոյն ատեն, կատարին միւս կողմէն, մեր կռնակէն ալ զէնքի ձայներ լսուեցան: Պաշարուած ամրողջացած էր: Հետզհետէ կրիւը կը սաստկանար: Ցայտնի էր որ Թչնամին օգնական ոյժեր կը ստանար: Մեր տեղերէն չէինք կրնար շարժիլ: Մեր թիկունքին հետ չկրցանք կապ պահել: Մերթ ընդ մերթ, Աւետիքին հետ իրարու ձայն կու տայինք: Այլ երկու դիրքերէն մէկուն վրա տունկ ելլելով բոլորս ալ պիտի ջարդուէինք:

Կէսօրէ ետք կռիւը չատ աւելի ծօրաւոր թափ մ'առաւ: Թչնամին սկսաւ ձեռնոտումբ եւ գնդացիր գործածել: Մառերուն ճիւղերը, գնդացիրի կրակոցէն հնձուելով, մեր վրայ կը թափէին: Մեր չուրջը պայթած ռումբերէն, քար, հող, ցախ կը տեղար մեր գլխուն: Ալլա՛հ, Ալլահ, գոռում-գոչումներուն, լկտի հայհոյանքներուն մէջէն կը լսուէր գունդին հրամանատարին՝ «ա՛րշ, իլերի արշ», խրախուսիչ ձայնը: Մոլեգնած Թչնամին այսպէս ալիք առ ալիք մեր վրայ կը խուժէր:

Զէյթունցեանին յունական մարթինը տաքցած՝ չէր աշխատեր: Զղայնացած, ինքզինքն կորանցուցած, զօրանոց մնացած տիկնոջ եւ

միամեայ աղջկան անունները յիշելով, անիկա պետին կը տապալէր:

– Աւետի՛ք...

– Կեմիքսիլը պարնուեցաւ եւ մնաս:

– . . . . . .

– Աւետի՛ք...

– Զաբրիւնոյ Տէվլէթն ալ ինկաւ:

– . . . . . .

– Աւետի՛ք...

– Իզալտպեանն ալ նահատակուեցաւ:

Թիկունքէս կնոջական վայնասուն մը փըրթաւ: Հատ ու կտոր բառեր մը հասկնալի կ'ըլլային. «Շունե՛ր, կորսուեցէք, հա՛, ասկից կու գան, ահա՛, անկից կու գան, մի՛ վախնաք, եղբայրնե՛ր»· այս եւ նման բառեր, կանանց սղեխարշ աղաղակներուն կը խառնըւէին:

Մահուան հետ դէմ առ դէմ, այս մենամարտի տուք վայրկեանին, չեմ գիտեր, ինչպէ՞ս մեր պանէչներէն երկ մը լսրծրացաւ:

«Ի զէն հայեր ի սուր... դէպի՛, դէպի՛, դէպի՛ Հայաստա՛ն...» կ'երկէինք ու կը կրակէինք:

– Աւետի՛ք:

– Ապրի՛ք տղաք:

«Արեւելք, արեւմուտք, հարաւ եւ հիւսիս...»

– Աւետի՛ք...

– Կանայք քարերով փոխյուցին թշնամին:

«Ցայգունքին, յայգունքին, պըչենք միաձայն, թշնամին պարտուած է, կեցցէ՛ Հայաստան»:

Թշնամին կրակը պայթեցուց: Ցամեցող արեւը հանգիստ քուն մտաւ: Մութը կոխեց: Գիտէինք թէ՝ թշնամին զարնակալ կը սպասէր: Մի քանի փորձերէ ետք, պաշարումը ճեղքեցինք եւ ազատուեցանք: Կռիւներու ընթացքին ամէնէն չատ այդ օրը զոհ տուած էինք: Մեր լաւագոյն ռազմիկներէն ուրը հոգի, որոնց հինգը նոյն պատնէշին վրայ, ամէն մէկը իր նախորդը փոխարինելով, ամրողջ խումբը փրկելու համար, ինքնակամօրէն նետուած էին մահացու կրակին դէմ:

⁂

Այս դէպքէն հինգ օր ետք, երբ Օսմանիէ հասանք եւ եւ հինգ ընկերներս, հոն իմացած էին այս կատաղի բախումին մասին, եւ ենթադրած թէ՝ պէյթունցիներուս խումբն էր որ դէպի հարաւ կ'ուղղուէր: Այդ օր թուրքերուն կորուստը, յստ ֆրանսացիներու քաղած տեղեկութեան, հարիւրներով կը հաչուըւէր:

Օսմանիէ հասնելէ երկու օր ետք, իր փափաքով, ներկայացանք տեղւոյն ֆրանսական ոյժերու հրամանատարին: Երբ թարգմանի միջոցաւ իրեն պարզեցինք մեր անցած ուղին, անհաւատալի թուեցաւ իրեն եւ ըսաւ.– «ես չորս հազար մարդուած զօրքով եւ արդիական ռազմամթերքով կը վարանիմ այդ ճամբանէրէն չեթէներու դէմ արշաւանքի ձեռնարկել»:

Ահ ի վարձատրութիւն, արտօնեց մեզի որ մեր դէնքերով պատինք քաղաքին մէջ, մինչեւ մեր մեկնումը:

⁂

Այս պատմուածները իմ տեսածներս են: Ուրիշներէն ալ լսած եմ, եւ չատ, երգերով մահը դիմավորուղներու, պատիւ անբիծ պահող կոյսերու դրուագներ:

Չեմ գիտեր, մարդկային պատմութեան մէջ, մեր ժողովուրդի դիւցազներգութեան նման դրուագներ կա՞ն: Ես չեմ հանդիպած անոնց:

Ինչպէս չատ անգամ, հիմա՛ ալ, տողերը թուղթին յանձնած պահուս, ուրիչ երգ մը սպունդի պէս կը սրրէ անցեալի բոլոր դառն յիշատակները:

Փառք քեզ, միշտ փառք, Սովետական Հայաստան·
Մեր նախնիքներ մահառնցան (ա՛յսպէս) քեզ համար,
Որ դառնաս դուն մայր հայրենիք հայութեան:

Փա՛ռք քեզ, երգը չրթներուն՝ մահը ծաղրող նահատակներու արիւնագի՛ն Հայաստան:

Փա՛ռք, դէնքով եւ երգով նահատակուած մեր անթիւ, անանուն, անծանօթ հերոսներուն:

Փա՛ռք, անոնցմով՝ մեր յաղթութեան:

(Հալէպ)

ՀԱՅ ԵՒ ԱՐԱԲ ԵՂԲԱՅՐՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՀՈՒԱՆ ՇՈՒՔԻՆ ՏԱԿ

(ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՅՈՒՇԵՐԷՍ ՀԱՏՈՒԱԾ ՄԸ)

ԲԺԻՇԿ Վ. Գ. ԹՈՓԱԼԵԱՆ

Մարդկութիւնը անյագեցնալի ախորժակներու շարք մըն է, պատմութիւնը՝ արիւնոտ ողբերգութիւն մը, եւ քաղաքակրթութիւնը՝ ամօթներու շարան մը:

ԹԱԼՖ ՈՒԱԼԴՕ ԷՄԸՐՍՂՆ

1915 դժոխային տարուան վերջին կիսուն չատ տենդոտ աշխատանք մը կը կատարուէր Գոլէն դէպի Սեւ ծով, Ռումելի գաւառին (Վոսփորի եւ Սեւ ծովու միացման կէտը) մինչեւ Գուլկարիոյ սահմանները, Սեւ ծովը եզերող երկրամասին մէջ: Մանր հրետանիներու փոխադրութեան համար ճամբաներ եւ կամուրջներ կը կառուցուէին հապճեպով: Այդ պատճառաւ ալ թիւը հարիւր հազարներու հասնող (որոնց առնուազն 90 տոկոսը հայեր) գործաւորական վաշտեր, կառքի եւ ուղտի փոխադրական միութիւններ մեղուաջան աշխատանքի լծուած էին:

Այդ շրջանին կից, զուտ յունաբնակ եղող Գեղչէ քէօյի բնակչութիւնն ալ այլուր ղրկուելով զինուորական գրաւման տակ առնուած, եւ այն տեղի օրման մէջքէչին (անտառաբուծութեան չէնքը) հիւանդանոցի վերածուած էր, որպէսզի վերոյիշեալ հարիւր հազարնոց առողջապահական վիճակին գոհացում տրուած ըլլար, գէթ ձեւականութեան համար:

Ես ալ Այեմտաղի շրջանի չատ պատասխանատու պաշտօնէա առնուած եւ պատերազմական ատեանի վճիռով իբր «հայրենիքի դաւաճան» այս հիւանդանոցի բժշկական կազմին անդամակցելու ղրկուած էի, ընդ հրամայողութեան աշխատելու, իբր վիրաբոյժ եւ մանաւանդ պարէնաւորման պետի կարեւոր հանգամանքով:

Սկիզբէն ի վեր, վերոյիշեալ բանուորական վաշտերէն ղրկուած զինուորները, թէեւ տկար, թէեւ մաշած՝ որովհետեւ ոչ պատշաճ անունդ, ոչ առողջապահական տարրական պայմաններ ունէին, արեւածագէն մինչեւ արեւին մայրամուտը չարաչար կ'աշխատցուէին, առանց ոեւէ դադարի: Բայց իրենց տուներէն ամրարուած կենսունակութեան պահեստի պաշարը տակաւին ուժ կու տար անոնց աշխատելու: Սակայն վերջերս եկող հիւանդներու վիճակէն դատելով՝ կարելի էր հասկնալ թէ ինչ խղճալի եւ ողբալի վիճակի հասած ըլլալու էին: Եւ քանի իրական ճմեռուան կը մօտենայինք, նոյնքան աւելի ողբալի կը դառնար անոնց վիճակը:

Ամէն անգամ 15–20 հիւանդներ խմբովին կու գային գրեթէ կիսամերկ, առանց ոտնա-

մանի եւ առանց բացառութեան լոլորն ալ աղտոտ, ոջլոտ միրուքներով, փոսը ինկած աչքերով կմախքներ, ոչ քալելու եւ ոչ ալ խօսելու ի վիճակի, տհանողին սարսափ ազդելու աստիճան վայրենի տեսքով: Ընդհանրապէս՝ իւրաքանչիւր խումբին հետ 2–3 հատ ալ ճամբան մեռածներու դիակներ:

Ըստ բժշկական օրէնքի, այս վերջիններէն պէտք էին մանրակրկիտ ախտաճանաչութիւնը հաստատուէր, եւ մասնաւոր տետրակի մը մէջ արձանագրուելէ ետք միայն դիակը պիտի թաղուէր: Վայ էր եկեր այն բժիշկին գլխուն, երբ մանաւանդ հայ կամ յոյն էր, որ փոխանակ անմեղ հիւանդութիւն մը իբր պատճառ արձանագրելու, ինչպէս թոքատապ, սրտի հիւանդութիւն եւայլն, քաղցութիւնը կամ աւելի չիտակը յիմարութիւնը ունենար ճշմարտութիւնը դրելու, որ էր՝ տեւական սովածութիւն, առանց հանգստի չարաչար աշխատանք, վերջին ծայր աղտոտութիւն· ի վերայ այսր ամենայնի մերկութիւն, ուրեմն հիւծում եւ մահ, անոնց իրական եւ սիրելի միակ փրկիչը:

Անկամ մը իմ հերթապահութեանս օրը երկու դիակ բերուած էր, երկու հայ, մէկ արաբ· դիակներէն մէկուն մորթին գոյնը չատ տարօրինակ էր եւ այն կասկածը կու տար, որ երկար ատենէ ի վեր լուացուելու առիթ չունենալուն պատճառաւ քրտինքն ու աղտը ծեփուած էին ամբողջ մարմնոյն, եւ մորթին շնչառութիւնը (քրտնիլը) արգիլած: Ներքին թունաւորումէ մահացած: Ցարմանքս մեծ եղաւ՝ երբ յանկարծ դանակին յետքին վրայ արիւն տեսնուեցաւ: Մօտէն քննութիւն մը հաստատեց, թէ դիակին ամբողջ մարմինը ծեփուած էր գիրուկ ոջիլներով եւ այնքան առատ իրարու փակած, որ մորթին բնական գոյնը չկար այլեւս: Մահացու մեղք պիտի ըլլար ինձ համար՝ եթէ ճշմարտութիւնը արձանագրէի, ոչ միայն առողջապահական ընդունուած օրէնքին հակառակ ըլլալուն համար, այլ որովհետեւ այդ պարագային պէտք էր որ այդ հարիւր հազարներու մաքրութեան համար յատկացուած օճառի օրինական բաժինը փոխանակ ոսկիներու վերածուելով «զազասէր», «հայրենասէր» թուրք զինուորական պետերու գրպանը լեցուելու, իր օրինական նպատակին ծառայէր, այսինքն՝ հայ զինուորին առողջութեան յատկացուէր: Բայց այդ պարագային ուրիշ անպատեհութիւն մը կը ծնէր, եթէ զինուորին գէթ չաբաթը մէկ ժամ լուացուելու եւ մաքրուելու իր իրաւունքը տրուէր, բնականաբար չաբաթական հարիւր հազարաւոր չահելու գործը պիտի տուժէր, մինչդեռ ըստ թուրք մտայնութեան՝ ներկայ վիճակը աւելի ձեռնտու էր եւ նպատակայարմար:

1) Թուրք հայրենիքին «փրկութեան, յաղթանակին եւ յառաջդիմութեան» համար ծառայող կտրիճ մէհմետճիկները կը հարստանային:

2) Ճամբաներու եւ կամուրջներու կառուցման պատասխանատու դերման պետը չաբաթը հարիւր հազարաւոր գործի ժամեր չկորնցնելով, խաչ մը աւելի կը գետեղէր իր հպա՛րտ կուրծքին վրայ, ի գին հարիւր հազարաւորներու տառապանքին եւ խաչելութեան:

3) Ամէնէն կարեւորը՝ թուրք «մեծ եւ չնաչար» ազգին կոյութեան եւ բարգաւաճման սիրոյն մահուան դատապարտուած վնասակար ժողովուրդները, իմա հայերն ու արաբները, ինքնաբերաբար կը հալէին...

1915ի սեւ տարիէն օր մը՝ ձիւն, ձմեռ, սառնամանիք, զինուորական պարտականութեամբ դէպի Սեւ ծով, Զեյկրատի եւ Քուրտ քեմէրի չրջանը ղրկուած էի: Վերադարձիս նչմարեցի խումբ մը կիսամերկ մարդիկ, որոնք կտրիճ եւ լաւ հագուած զինուորի մը հսկողութեան տակ կը տարուէին: Ցիչեալը երկար եւ անխորտակելի խարազանի մը հարուածներուն տակ կը քչէր զանոնք՝ իբրեւ վայրի անասուններու խումբ մը: Երբ աւելի մօտեցայ, նչմարեցի նաեւ փոքրիկ էշ մը խումբին մէջ, վրան երկու փայտացած մարդկային դիակներ բեռցուած: Տեսարանը այնքա՛ն անմարդկային, այնքա՛ն ըմբոստացուցիչ էր, որ անզգալաբար ձիուս սանձը քաշեցի եւ խօսքս խարազանակիր զինուորին ուղղելով·

«Անունդ ի՞նչ է», հարցուցի:

«Մուհամէտ օնպաչի, պատասխանեցով,

հպարտ կուրծքով բարեւի կեցաւ։

«Ո՞ր տեղացի ես»։

«Իսկիւտարցի եմ, պէյ»։

«Այս ղինուորները ո՞ւր կը տանիս»։

«Այս փորձանք սատակները Գաղէէ քէօյի հիւանդանոցին գերեզմանոցը նետելու կը տանիմ»։

«Ո՞ր տեղէն կու գաք»։

«Ալ բունաբի ամէնէ թապուրնելէն»։

«Հոն թալելու տեղ չունի՞ք, որ մինչեւ հոս բերելու նեղութիւնը յանձն առեր էք»։

«Այսպէս հրաման բրին, պէյ, երանի թէ հոն ալ ալ թաղէին, ես ալ այս խայտառակ յոգնութենէն ազատուած կ'ըլլայի։ Երեք օր է առանց հետ կը քալեմ, հոգիս ելաւ, հակառակ բալկիս ուժին, եւ այս օրհնեալ խարազանիս անընդհատ կապուտցնող հարուածներուն, կրնայէն աւելի արագ չեմ կարող քալել այս անիծեալ չուները։ Ճամբայ ելած օրերնուս առաջին ղիչերն իսկ երկու հատը սատկեցան, չատ գժուարաւ այս էշը կրցայ առնել գիւղացիէ մը, վերադարձնելու պայմանաւ, Աստուած եւ մարդարէն տիրոջը պապուն հուլտյն ողորմին», լսելով խումբին մէջ քալող իշուկը ցուցուց։

«Այս հիւանդները՝ ճամբան ո՞ւր պառկեցուցիր», հարց տուի։

«Ո՞ւր կրնայի պառկեցնել, ո՞ր Թուրք միւսլիմանը ներս կ'առնէ այս աղտոտ, ներվովեալ չուները, հազիւ թէ ես ինծի համար պատսպարուելու տաքուկ անկիւն մը կրնայի գտնել»։

«Իսկ հիւանդնե՞րը, չէ՞ որ անոնք ալ միւսիւլման Թուրքերու հայրենիքի պաշտպանութեան համար ընտանիքնին ձգեր, այս վիճակին հասեր են»։

«Անոնք ալ փողոցը անկիւն մը մաքուր ձիւնին վրայ կողք կողքի կծկուած իրար կը տաքցնէին մինչեւ առաւօտ»։

«Այս երեք օրուան մէջ ի՞նչ սնունդ առիք եւ ո՞ր տեղէն», հարցուցի կրկին, չատ դըժուարութեամբ կարենալ ինքզինքս զսպելով։

«Ես ամէն հանդիպած գիւղին մէջ փորս կը կչտացնէի, փառք Աստուծոյ, իսկ հիւանդները Աղ բունարէն իրենց տրուած մէյ մէկ դինուորական հացէն զատ բան մը չունէին որ ուտէին։ Եւ ինչո՞ւ պիտի տայի, պէյ, մեղք չէ՞ հացին։ Ըստ մեր պետական օրէնքին, չէ՞ որ անոնք արդէն մահուան դատապարտուած են ողղովին», լսաւ զարմանքով։

Այլեւս մարդկայնօրէն բաժակը լեցուած էր, չէի կրնար ինքզինքս զսպել, ձիէս վար նետուելով խարազանը ձեռքէն առի եւ սկսայ փառաւոր մը հարուածել, մինչեւ որ թեւերս յոգնեցան (Թուրք բանակին մէջ օրէնք է որ երբ սպայ մը զինուոր մը կ'ապտակէ կամ ուեւէ միջոցով կը հարուածէ՝ զինուորը առանց չարժելու՝ ձեռքը ճակտին բարեւելու է)։ Ապա պիակներր պատշաճ կերպով իրեն կապել տալով թողուցի, որ ճամբանին չարունակեն։ Իսկ ես խոովեալ հոգիով, լմբաստացած սրտով կը հետեւէի այդ մեռելաչունչ մարդկային զանգուածի դանդաղ ընթացքին. անոնց ցաւերն վերեւ մա՛հր կը սաւառնէր, անկուչտ մանղալը ձեռքին։

Տառապանքի եւ սարկութեան չափազանցութիւնը կա՛մ բոլորովին անզգայացուցած էր եւ կամ յիմարացուցած էր այդ խեղճերը, որովհետեւ իրենց ցաւին չառաչող, մարմիններն կոկծացնող եւ կապուտցնող խարազանը երբ սկսած էր իրենց դահճին, Մուհամէտ օնպաշիին ցաւիլ, անոնք ոչ միայն չնորհակալութեան խօսք մը չունէին իրենց տպաւորարին, որ փոխվրէժին կը յուզեցնէր, այլ անոնց սառած աչքերուն մէջ չնորհակալական արտայայտութեան նշոյլն իսկ չէր նշմարուեր։ Անոնք կը նայէին բայց չէին տեսներ, եթէ կը տեսնէին չէին դիտեր, տեսածնին գանազանելու կարողութիւնին փճացած էր, մեռած էր անոնց մէջ։ Իթթիհատական Թուրք ռեժիմը կարծես կենդանիներէն աւելի անզգայ արարածներու փոխակերպած էր այս մարդիկը...

Դժբախտաբար Մուհամէտ օնպաշիին բացատրութիւնը չիտակ էր։ Մեր հիւանդանոցը վերջին կայանը եղած էր հայ եւ արաբ զինուորներուն խաչելութեան երկար եւ փչոտ ճամբան։ Վերջերս մանաւանդ՝ խումբ խումբ զինուորներ հազիւ քանի մը օր հոգեվարքի կեանք մը ապրելէ ետք խմբովին գերեզմանատուն կը տարուէին, հայ եւ արաբ եղբայրութեան վերջին կայանը։

Անոնք այնքան անտանելիօրէն ընդվզեցուցիչ վիճակի մը մէջ կը ներկայանային, որ վերջապէս մեր բժշկապետ Մուհամէտ Ալին իսկ սկսաւ բողոքել գործաւորական վայտերուն մէջ տիրող տխուր կացութեան մասին,

բայց բոլոր բողոքներն անղօր կը մնային կեդրոնը հետաքրքրելու եւ շարժելու: Ապա չըրջանի Թուրք պիւղացիութիւնը ըմբոստացաւ, բողոքագիրներ ներկայացուց նախարարութեանց, ըսելով թէ բոլոր իրենց գիւղերուն չրջապատը մարդկային անթաղ դիակներով լեցուն է, չտեսրը պիչատիչ պսպաններու կողմէ բզկտուած, եւ եթէ կայութիւնը չարունակէ նոյնը մնալ, չրջանին բոլոր բնակիչները ստիպուա՛ծ պիտի ըլլան իրենց պիւղերը թողուլ եւ ապաստան փնտռել այլուր:

Թուրք պիւղացիութեան միահամուռ այս պոթկումը ապցած ըլլալու էր, որ պատերազմական նախարարութիւնը հաճա՛ծ էր նկատի առնել եւ հրամայած էր երեք բժիչկներէ կազմուած յանձնախումբի մը տեղւոյն վրայ քննութիւն մը կատարել ու տեղեկագիր մը ներկայացնել: Մեւնոյն ատեն պաչտօն տրուած էր այդ յանձնախումբին, որ բանուորական ջկատներուն բոլոր պինուորները խիստ քննութենէ մը անցընելով՝ բոլորովին անկարողները արձակէր, իսկ այդ պինուորական միաւորներուն մէջ սպրթած առողջ Թուրք երիտասարդներուն ցանկը պատրաստէր, դանոնք ռազմաճակատ ղրկելու համար:

Այս յանձնախումբը կազմուած էր Համտի պէյ անունով եւ հազարապետի աստիճանով բժիչկի մը նախագահութեամբ, ու կայինք ձեղալ պէյ անունով երիտասարդ բժիչկ մը եւս: Դժբախտաբար քարտուղարութեան պաչտօնը կրկին ինծի յանձնուած էր: Եւ որովհետեւ հրամանը էնվէր փաչայի կողմէ ստորագրուած եւ իւրաքանչիւրիս պաչտօնն ալ որոչուած էր, ոչ մէկ փոփոխութեան յոյսով ապարկութիւն կամ փախուստ կարելի չէր:

Օր մը, բժչկական յանձնախումբի անդամներս ճամբայ ելանք դէպի Ապ բունար, կեդրոնը գործաւորական բանակի հրամանատար գերման հարիւրապետ Վոլֆ պէյին: Բայց որովհետեւ ժողովրդական բողոքին տեղի տրուող վայրերուն կարեւոր մէկ մասը, Գելկրատ օրման, Գուրտ Քեմէրի պենտ եւ Քեմէր Գուրկազ մեր ճամբուն վրայ էին, որոչեցինք առաջնորդութեամբ գիւղապետներու՝ քննել խնդրոյ առարկայ եղող այդ վայրերը:

Տեսարանը պարզապէս սահմռկեցուցիչ էր, Թուրք գիւղացիներն իսկ ի տես հայ եւ արաբ դիակներուն սարսափելի վիճակին՝ անէծք կը կարդային կառավարութեան հասցէին: Միայն այդ՝ երեք չրջանի մէջ մեր տեսած անթաղ դիակներուն Թիւը 220ը անց էր: Գիւղապետները կը վստահեցնէին մեզ Թէ տակաւին չա՛տ աւելի դիակներ կային մացառներուն մէջ եւ ժայռերուն խոռոչները ցիր ու ցան, ինչ որ կարելի չէր այսպէս հապճեպ քննութիւնով մը երեւան հանել: Բժիչկներս այն եզրակացութեան եկանք, որ այդ պինուորները անօթութեան, մերկութեան ու յոգնութեան պատճառաւ այն աստիճան մաչած եւ յուսահատած ըլլալու էին, որ իրենց խաչելութեան վերջ տալու համար կամովին մացառներուն խորը եւ ժայռերու խոռոչներուն մէջ կծկուած եւ օրհնեալ մահուան պալուստը սպասած էին: Դիակներէն ոմանք տակաւին ժայռի կտորներ կոնակնին կապուած՝ չորցած մնացած, ուրիչներ պիչատիչ գազաններու եւ Թռչուններու կողմէ բզկտուած, ոմանց փորը պատռած և փորոտիքը դուրս Թափուած, ուրիչներուն Թեւերն ու սրունքները մարմինէն անջատուած եւ ծամծմուած, չտեռւն դէմքը կրծուած, աչքերը փորուած, առանց քթի եւ շրթունքի: Գիւղացիներէն աւելի պիչատիչ Թռչուններու ճախրումները կ'առաջնորդէին մեզ պիակներուն պտնուած վայրերը: Եւ երեւակայել Թէ կամովին մահուան գիրկը նետուող այդ խեղճերը ի՛նչ հոլեկան ապրումներ ունեցած էին մինչեւ օրհնեալ մահուան գալուստը:

Վերջապէս՝ տեսարան մը գարհուրելի՛ եւ անհաւատալի, մանաւանդ Գոլոյ քթին տակ, որուն նմանը մարդկային պատմութիւնը ոչ արձանագրած է եւ ոչ ալ պիտի կրնայ արձանագրել:

Ախոյ տափաստաններէն դէպի արեւմուտք արչաւող Թուրք ցեղը, վաչկատուն եւ բարբարոս, իր բոլոր անցած վայրերը աւերած, իսկ տիրապետեալ ժողովուրդները արիւնաքամ ըրած էր: Բայց 1915ի այս ցեղասպանութեան ոճիրը կը գերազանցէր բոլոր նախկինները: Հին Թուրքն իսկ դարերու ընթացքին կարողացած չէր ներկայ Թուրքին ոճրածին մըտայնութիւնը ունենալ եւ այսպիսի ցեղասպանութիւն սարքել: Ոճիր բառը պէտք եղած ուժգնութիւնը չունի կատարուած դէպքերը բացատրող, այս Թրքահնար ոճիրը կոթննալ

ճշդելու համար՝ պէտք է նոր բառ մը գըտնել...

Ծողնեցանք դիակներով վրաղելու տխուր դործէն եւ որոչեցինք ճամբանիս չարունակել դէպի դահճապետ Վոլֆ պէյին կեդրոնը՝ Ապ բունար, միասին տանելով անչուշտ յիշատակներու ամէնէն անմարդկայինը եւ ամէնէն ամօթալին:

Ապ բունար գիւղին մօտ, 10 քիլոմեթր հեռու, փոքրիկ բլրակներով չրջապատուած ընդարձակ դաշտի մը մէջ վրանապիւղ մը կանուցուած էր: Մեր դոնուած բլուրին վրայ աչխատող դինուորներէն հասկցանք Վոլֆ պէյին կեդրոնը եւ ուղղուեցանք դէպի հոն:

Հարիւրապետ Վոլֆ պէյ, իր անունին պէս, գայլի երեսյթով տիպա՛ր գերման մըն էր, ածիլուած խոչոր դդում գլուխին, սրախաղի խոչոր սպիներով ակօսուած անճոռնի դէմքին ու գայլի նայուածքին լաւ յարմարող՝ դոռացող ձայնը սրդէն սարսափեցուցած էր մեզ, երբ լինքնուբիւննիս ներկայացուցինք: Բարեբախտաբար անգլերէն գիտէր, ուստի ես սկսայ Թարգմանի պաշտօնը կատարել մեր պետին Համար պէյին եւ անոր միջեւ: Եւ երբ բացատրեցի մեր այցելութեան նպատակը, յանկարծ կատղեցաւ, նախ գերմաներէն բաներ մը մռնչեց, ապա անգլերէն լեզուով հասկցուց թէ բացարձակապէս կը մերժէր որեւէ քննութեան ենթարկուիլը իր դործաւորներուն: Միեւնոյն ատեն, ոչ մէկ նախարարի իրաւունք կու տար իրեն հրամայել: Թուղթը, զոր ինվէր փաչան ստորագրած էր, մեր երեսին նետելով մօտակայ վրաններէն մէկը գնաց:

Բոլորովին յուսահատ, որոչեցինք փորձ մը ընել գէթ իրմէ երկտող մը առնելու՝ թէ՛ մեր գալը եւ թէ իր մերժումը հաստատող:

«Տակաւին ի՞նչ կ'ուզէք», գոռաց գերմանը երբ խնդրական նայուածքով մը իրեն մօտեցայ:

«Ոչինչ, Պրն. հարիւրապետ, արդէն պատրաստուած ենք մեկնելու, միայն պիտի խընդրեմ որ նկատի ունենաք թէ մենք զինուորներ ենք եւ որոչ հրահանգներով հոս ղրկուած: Համեցէք այս գրութեան տակ կամ առանձին գրաւոր պատասխան մը տալ, անչուշտ ձեր ուզած ձեւով, որպէսզի կարենանք փաստել թէ մենք մեր պարտականութիւնը կատարած ենք»: Եւ Թուղթը իրեն ներկայացուցի կըրկին:

Թուղթը ձեռքը սկսաւ մօտի վրանները մանգալ, իսկ ես վրանէ վրան իրեն կը հետեւէի, երբ դէմս ցցուելով գերմաներէն բաներ մը դոռաց եւ Թուղթը կրկին ինծի նետեց:

Ցամառ գերմանը խօսք չէր հասկնար, իսկ յամառ հայ մը չէր ուզեր ձեռնունայն վերադառնալ: Լուռ ու մունջ դիրար կը դիտէինք: Ցանկարծ Ապ բունարի կողմէն ձիաւոր սպայ մը ուղղակի մեզ մօտ գալով՝ սկսան իրարու հետ գերմաներէն խօսիլ: Ապա նորեկ պարոնը ինծի գառնալով ինքզինքը ներկայացուց իբր Վոլֆ պէյի օգնականը, երկրաչափ Նուրէտտին, եւ հարցուց թէ ի՞նչ կ'ուզեմ. ես ալ իմ կարդին մեր յանձնախումբը ներկայացնելով նախարարութեան հրամանը տուի. կարդալէ եւ իր պետին հետ խորհրդակցելէ եսք.

«Տոքթոր, հարցուց, հոս գալէ առաջ խնդրոյ առարկայ չրջանը տեսա՞ք»:

Ձամբուն վրայ պիւղապետներուն առաջնորդութեամբ մեր տեսածները մանրամասնութեամբ յայտնելէ եսք՝ աւելցուցի թէ իրենց վինուորներուն դիակները թաղելու եւ չրջանը մաքրելու գործը իրենց պարտականութիւնն էր անչուշտ:

«Ես ժամանակ չունիմ մարդկային դիակներով զբաղելու. Պատերազմական նախարարութեան մօտ մեր գերման պետը Ֆոն .... (անունը չկրցայ լսմբռնել) 150 հազար բանուոր զինուոր տուած է, որպէսզի ինծի յանձնուած գործը չուտով վերջացնեմ, մինչեւ անգամ ի պին այդ 150 հազարի կեանքին, այս է միայն իմ պարտականութիւնս», ըսաւ Վոլֆ, երբ Նուրէտտին պէյ իմ ըսածներս Թարգմանած էր:

«Որպէսզի դիակները ձեզ եւ մեզ ժամավաճառ չընեն, պէտք է ողջերու առողջապահական վիճակով ալ քիչ մը հետաքրքրուիլ եւ չմոռնալ որ ներկայ համեմատութեամբ մարդին ու մահճանն, եւ մանաւանդ, որպէսզի ձեզի համար աչխատող ձեռքերուն թէ՛ որակը եւ թէ քանակը չպակսին», ըսի լրջութեամբ:

«Պակասածներուն տեղը լեցնելու համար տակաւին չատ առատ եւ Թարմ դրամագլուխ կայ, հոգ մի ընէք», ըսաւ չեչտակի նայուածքով մը եւ երեսը դարձնելով սկսաւ կրկին Նուրէտտին պէյին հետ խօսիլ: Ապա Նուրէտ-

տին պէյ յայտնեց ինձ թէ կը համակերպէին եկած հրամանին եւ կը թողէին, որպէսզի պարտականութիւններս կատարէինք։ Այլեւս պէտք չունէի գերման հրէչին հետ մնալու, աճապարեցի դէպի ընկերներս։

Գահ մը ետք Նուրէտտինն պէյ մեզ հրաւիրեց մեր բնակութեան յատկացուելիք վրանը։ Մինչ այդ՝ գերմանը ձին նստելով դլուխը առաւ գնաց։

«Նուրէտտին պէյ, ըսաւ Համտի պէյ, այդ մարդը ո՞ւր կ'երթայ, չէ՞ որ գործին պիտի սկսինք»։

«Հոգ չէ, անոր երթալը մեր գործին արգելք չ'ըլլար, որովհետեւ այդ ղազային մարդը համամիտ չէ ձեր գործին, չ'ուզեր նաեւ ներկայ ըլլալ։ Ինձ իրաւունք տուաւ փոխանորդել»։

Մեր խումբը հինգ օր մնաց Ազ բունար, միեւնոյն օրը գործի սկսանք եւ կեդրոնին չուրջ գտնուող գործաւորները քննեցինք, բոլորն ալ արհեստաւորներ։ Վոլֆ պէյ իր չուրջ հսկայ գործատեղիներ պատրաստած էր, տեղ մը հաց կ'եփէր, ուրիշ տեղ մը հայ երկաթագործներ անդադար կ'աշխատէին՝ բահ, բրիչ չինելու կամ նորոգելու, իսկ ուրիշ տեղ մը, ամէնէն տարօրինակը, հարիւրաւոր հիւսներ եւ կօշկակարներ կ'աշխատէին մարդկային թամբեր (ինչպէս բեռնակիր ձիերու եւ ջորիներու կռնակը կը դրուէր, սեմէր) չինելու, որպէսզի այդ կազմածին չնորհիւ կարելի ըլլար առաւելագոյն ծանրութիւնը վերցնել եւ փոխադրել տալ մարդ արարածներու միջոցաւ։

Առնցմէ քանի մը հատը Քուրտ քեմէրլիի չրջանը ինկած դիակներուն կռնակը, տակաւին ժայռի կտորով միասին կապուած տեսած էինք եւ զարմացած։ կարծես թէ այդ խեղճերը այդ վիճակին մէջ, իբր մարդկային գերբաստներ, ուզած էին Աստուծոյ դատաստանին առջեւ բողոքով ներկայանալ, պարտադրուած անմարդկային վերաբերմունքին դէմ։

Հրէչները իրենց գործի յաջողութեան համար իրենց արհեստի ճկունութիւնն ու հրմտութիւնը գործադրած էին, բայց բոլորովին աննկատ առած մարդկային մեքենային գործելու համար անհրաժեշտ անունդի եւ հանգիստի պայմանները։ Ատոր համար ալ գերմանը առանց խղճահարելու կ'ըսէր.— «Գակսածներուն տեղը լեցնելու համար տակաւին առատ եւ թարմ ատաղձ կայ»։

Որպէսզի ժամավաճառ չըլլայինք, որոշեցինք կեդրոնէն հեռու եղող խումբերը իրենց դտնուած տեղերը քննել։ Ուստի արշալոյսին սկսանք մագլցիլ մեր մօտի ժայռոտ բլուրները։ Նուրէտտին պէյ երբ իրենց չինած կամուրջները կը ցուցնէր, խոշոր ժայռի մը մօտ կեցաւ։

«Կը տեսնէ՞ք այս ժայռի կտորը, ըսաւ, այս ժայռի կտորը տասնեակ մը գործաւորի կեանքը արժած է մեր վրայ, — եւ բացատրեց։ Օր մը մեր պետ Վոլֆ պէյին խելքը փչեց, որ այս ժայռի կտորը չատ նպատակայարմար պիտի ըլլար ամ մօտակայ կամուրջին իբր հիմնաքար, եւ հրամայեց իր մօտ գտնուող գործաւորներուն, որպէսզի դէպի հոն պլտորեն ղայն, գործ մը որ ոչ թէ մեր մաչած անօթի դինուորներուն, այլ կտրիճ մարդոց իսկ կարողութենէն վեր էր։ Ինչպէս կը տեսնէք, առաջին քանի մը դինուորները փորձած եւ յաջողած չէին մինչեւ անգամ ժայռը տեղէն չաւժել, բայց դժբախտաբար չարժած էին գերման պետին կիրքը, եւ նա մէջքի ատրճանակը հանելով, գնդակահարած էր զանոնք եւ հրամայած էր ուրիշներուն, որպէսզի իրենց ընկերներուն դիակները մէկ կողմ ընելով փորձէին ժայռը գլտորել։ Անոնք ալ նախորդներուն բախտին արժանացած էին եւ այսպէս տասնեակ մը դինուորներ զոհուած էին։ Քար աւելի չամառ էր սակայն քան գերմանին քար սիրտը...»

Այդ օրր եւ յաջորդ օրերը գործաւոր դասակարգի քննութեանց արդիւնքը պարզապէս յուսահատական էր։ Մեր առջեւ պարզուած տեսարանները այնքա՛ն տխուր, այնքա՛ն խրտճալի եւ ըմբոստացուցիչ էին, որ պարկեչտ մարդու մը համար պարզապէս անհանդուրժելի էր պատչաճ հագուստով եւ կուչտ ստամոքսով եւ սոված եւ մերկ հազարներուն մէջ մանգալ եւ հասակ ցուցնել։ Այնպէս կը զգայի թէ այդ հազարաւոր փոսը ինկած, սառած եւ վայրենացած աչքերուն չատ տխուր նայուածքները կը նախատէին մեզ։ Այս հազարներուն քեմփր, բացօթեայ տարածութիւն մը, փչաթելերով չրջապատուած էր, իբր թէ այս կիսամեռ խեղճերը փախչելու կարողութիւն ունենային։ Օրուան տաժանակիր աշխատան-

քէն ետք հոն կը թխմուէին իբր թէ հանգստանալու եւ քնանալու, կարծր քարն ու սեւ հողը իրենց բարձ և անկողին, իսկ աստեղազարդ, պայծառ երկնակամարը որ չատ մը բանտեղծներու հիացման եւ ներշնչման առարկան ըլլալու բախտը ունի, իրենց անգութ վերմակն էր: Բայց երեւակայել թէ ի՛նչ կ'ըլլան այդ անկողինն ու վերմակը ցուրտ ու բուքին՝ երբ բնութիւնը խռովի եւ անկողինը ղառնայ ցեխի լիճ մը, իսկ վերմակը՝ մութ ամպերու լալկան վերմակ ու սաւան: Այդ դործաւորներուն ոչ մէկ հատը ոչ միայն չորի կտոր մը չունէր, դիշերը ծածկուելու, այլ մինչեւ անդամ իր կրած հագուստները այնքան բզկտըւած էին, որ մերկութիւննին չէր ծածկուեր: Շատեր տեսանք, որոնց ծննդական գործարանները իսկ բոլորովին բացն էին:

Փոխադրական միութիւններու մէջ ծառայողները գրեթէ ամբողջութեամբ արաբներ էին (որովհետեւ այս խեղճերը Թուրքերէն խօսիլ չէին գիտեր մեծամասնութեամբ), տեսակէտով մը աւելի բախտաւոր, մանաւանդ ցուրտ ձմեռ օրերուն, որովհետեւ իրենց խնամքին յանձնուած կենդանիները դիշերները երդիքներու տակ կը պատսպարուէին: Ջէ՞ որ ուղտասպան սպան ըսած էր թէ կենդանիները դրամով են, իսկ գինուորները ձրի: Թէեւ աղտոտ, թէեւ հոտած, բայց անոնք իրենց կենդանիներուն հետ կողք կողքի կը քնանային գիշերը, անոնց չունէին տաքնալու եւ անձրեւէն, ցուրտէն ու բուքէն ազատելու համար:

Բժշկական յանձնախումբիս պարտականութիւն տրուած էր նաեւ մարդկային այս հսկայ զանդուածներէն աչխատելու անկարող եղողներուն ցանկը պատրաստել, որպէսզի իշխանութիւնք գինուորութենէ ազատ կացուցանէին զանոնք: Բայց որովհետեւ բոլորն ալ մաշած, բոլորն ալ կմախքացած եւ կիսամեռ վիճակի հասած էին, բժշկական քննութիւնն իսկ աւելորդ սեպելով չորս օրուան խայտառակ եւ ամօթալի աչխատանքէ ետք հետեւեալ արդիւնքը ունեցանք՝ այս բանուորական հսկայ բանակին մասին.—

1) Վոլֆ պէյի տրամադրութեան տակ դրուած կամ աւելի չիտակը անոր կազմակերպած այս մարդկային սպանդանոցին յատկացուած 150 հազարին առնուազն 16,000ը գոյութիւն ունենալէ դադրած էին երեք ամսուան ընթացքին: Ասոնք կա՛մ մացառներուն, կա՛մ ժայռերուն խոռոչները եւ կամ գաղչէ քէօյի հիւանդանոցին մէջ իրենց վերջին անցագիրնին առած եւ մարդկութեան, քաղաքակրթութեան վրայ թքնելով եւ անէծք կարդալով յաւիտենապէս մեկնողներն էին:

2) Մօտաւորապէս 1500 արհեստաւորներ կային Վոլֆ պէյին բանակատեղիին չուրջ հաւաքուած, առանց քսցառութեան հայեր: Ասոնք բաղդատաբար լաւ վիճակի մէջ էին՝ իրենց դործը չարունակելու կարող:

3) Ուղտի եւ ձիու փոխադրական միութեանց մէջ ծառայողները առանց բացառութեան արաբներ էին, որոնց հարիւրին չիսունը հազիւ թէ կրնային մի քանի ամիս եւս աչխատիլ մինչեւ իրենց հոդեվարքը: Միւս չիսունը՝ սնունդի պակասէն եւ աղտոտութեան ու ոջլոտութեան չափազանց առատութենէն հալած, մաչած, չարժուն կմախքներ էին: Այս դասակարդն ալ, ինչպէս հայերը, չաչս թուրք պետութեան ապրելու իրաւունքէն զուրկ՝ մահուան դատապարտուածներ էին:

Որովհետեւ այդ չրջանին մէջ ես միակ արաբերէն խօսիլ գիտցող բժիչկն էի, բոլոր արաբ հիւանդները իմ խնամքին կը յանձնուէին, եւ երբ կը յանդիմանէի զանոնք, ոջլոտ եւ աղտոտ ըլլալնուն համար, բոլորն ալ գրեթէ միեւնոյն պատասխանը կու տային.— «Հաքիմ (բժիչկ), մենք արեւի զաւակ ենք, արեւը կը սիրենք, չատ հաճելի է տաքուկ արեւին տակ մերկանալ եւ անիծեալ ոջիլներէն մաքրուիլ, բայց ստիպուած ենք նախընտրել մեր բարի չորքոտանի ընկերներուն հետ աղտոտ եւ ոջլոտ մնալ, քան թէ կենսատու արեւին տակ անիծեալ Թուրքերուն երեսը տեսնել եւ անոնց տեղի անտեղի նախատինքներուն ենթարկուիլ»:

Անոնք, գիտնալով որ ես ալ թէեւ սպայ՝ բայց իրրեւ հայ ինչ արժէք կը ներկայացնէի չաչս թուրք պետութեան, սրտբացօրէն կ'արտայայտուէին:

4) Մօտաւորապէս երեք հազար թուրք երիտասարդներ, տասնապետի աստիճանով, գրագրի եւ հակիչի հանգիստ պաչտօններ ունէին: Այս դասակարդը իրենց սպաներու ընկերակցութեամբ՝ հայ եւ արաբ գինուորներուն դահիճները, ըստ հաճոյս կը կողոպտէին անոնց իրաւունքները (հաց, իւղ, օճառ, ձա-

ւար եւայլն)։ Ասոնք թէ՛ Փիղիքապէս, թէ՛ նիւթապէս պարարտացած խոզեր էին, առանց բացառութեան չատ առողջ վիճակի մէջ։

5) Անունով այս գործաւորական բանակին մաս կազմող, տետրակներուն մէջ արձանագրուած բայց Պոլիս կամ չրջակայքը իրենց տուներուն մէջ հանգիստ կեանք վայելող Թուրք երիտասարդներ, որոնց Թիւը 2500ը կ'անցնէր եւ որոնց ցանկը տրուած էր մեզի Նուրէտտին պէյին միջոցաւ։ Ոչ մէկը անսնել եւ քննել կարելի չեղաւ, բայց ցանկը եզածին պէս ներկայացուեցաւ կեդրոն առ ի պիտութիւն։

6) Վոլֆ պէյին հրամանին տակ դրուած 150 հազարին մնացեալ հարիւր երեսուն հազարը հասարակ, քար կրող, ճամբայ չինող, զինուորներ էին, 95 տոկոսը հայ երիտասարդներ, որոնց մէջ կային հազարաւոր համալսարանական մասնագէտներ, ինչպէս մանրամասնութեամբ յիշած եմ Ալեմտաղիի չրջանի գործաւորներու մասին գրուած յուշերուս մէջ։

Մնունդի եւ հանգստի տեսակէտով ամէնէն աւելի զրկուածները, այս հսկայ մարդկային զանգուածին, գրեթէ բոլորը իրենց Գողգոթային եւ խաչելութեան վերջին հանգրուանին մօտեցած չարժուն դիակներ էին։

Ահա այս էր բժշկական յանձնախումբի քննութեանց չատ ամօթալի արդիւնքը։

Գերման հնարամտութիւն եւ Թուրք ոճրագործութիւն...

Հարեւանտարար առիթը չունեցայ երկրորդ անգամ այցելելու այդ մահարոյր չրջանը, բայց որովհետեւ մեր հիւանդանոցը միչտ պործ ունէր անոնց հետ, կը հետաքրքրուէի հոն անցած դարձածներով։ Դժբախտաբար ոչ մէկ մխիթարական լուր կարելի եղաւ լսել...

Գերման Վոլֆ պէյ չատ պարզ եւ յստակ խօսած էր, – ճամբանները, կամուրջները պէտք է չինուին, Թէկուզ իր տրամադրութեան տակ դրուած հարիւր յիսուն հազար հայ եւ արաբ անմեղ մարդկանց կեանքին գնով։ Այդպէս ալ եղաւ դժբախտաբար։ Գարնան ձիւնհալքին հետ՝ այդ մարդկային հսկայ զանգուածը հալած վերջացած էր։ Անոնց մէկ պահիճը, Վոլֆ պէյ, իր «արբազան» պարտականութիւնը լիուլի կատարած ըլլալուն, կուրծքը աւելի չքանչաններով զարդարուած, վոխադրուած էր Իրաքի ճակատը. ով գիտէ ո՞ւր և ի՞նչպէս չարունակելու միեւնոյն գործը։ Իսկ Թուրք դահիճները չարունակեցին քրքջալ եւ ջարդել եւ խոզի պէս պարարտանալ։

Թուրք եւ գերման ազգերու չահերուն պաչտպանութեան ի խնդիր կամուրջներն ու ճամբաները չինուած էին, 150 հազար հայ եւ արաբ զինուորներու արիւնով, ոսկորներով եւ անէծքներով չաղախուած։ Հայեր եւ արաբներ բախտակից եղբայրներ եղած էին յետ մահու, իրենց ետին Թողլով հարիւր հազարնոց որբերու եւ որբեւայրիներու հսկայ բանակներ...

(Պէյրութ)

ԿԱՐԻՆԷՆ ԱՏԻՅԱՄԱՆ՝

ՀԱՅ ԸՆՏԱՆԻՔԻ ՄԸ ՈԴԻՍԱԿԱՆԸ...

ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵՆԷՆ ԱՌԱՋ

Ա. Ընդհանուր պատերազմը սկսած ատեն մեր ընտանիքը կը բաղկանար հինգ հոգիէ: Հայրս Մարգար, մայրս Թիրան, քոյրս Արեգնազ, մեծ եղբայրս Գարգեւ, իսկ ես՝ Արսէն Քրմոյեաններ: Ունէի աւելի մեծ եղբայր մը, որ Սանասարեանը աւարտած եւ Լոզան մեկնած էր ուսանելու, որով զերծ մնաց տեղահանութենէ եւ այժմ ողջ է: Միւս եղբայրս՝ Գարգեւ՝ Սանասարեան վարժարանի Գ. դասարանէն, սպանուեցաւ աքսորի ժամանակ:

1914 տարուան Զատիկէն ետք, հայրս, որ կարնոյ յայտնի վաճառականներէն էր, ըստ իր սովորութեան Գոլիս մեկնած էր առեւտրական գործով:

Գոլսէն երկու նամակ միայն գրեց հայրս. արդէն ընդհանուր պատերազմի պատճառաւ զօրաչարժ յայտարարուած էր Թուրքիոյ մէջ: Իր վերջին նամակին մէջ հայրս չատ գէշ լուրեր կը հաղորդէր մեզի. անիկա իր խօսքերը մօրս ուղղելով կ'ըսէր.— «Թիրան ջա՛ն, բարեկամ քիւրտ մը ինծի ներկայանալով ըսաւ, թէ այս գիշերուընէ սկսեալ պէտք է փախչիս Գոլսէն, նկատելով որ գաւառներէն եկած եւ խաներու կամ պանդոկներու մէջ գտնուող բոլոր դրսեցիները պիտի աքսորուին»: «Ես, կը չարունակէր հայրս, մեծաքանակ կտաւ գնած էի կարին ուղարկելու համար, բայց կառավարութիւնը գրաւեց ամէնը, բանակի պէտքերուն գործածելու համար: Բարեկամէ մը 20 օսմանեան ոսկի առնելով յաջողեցայ թողուլ Գոլիսը»:

Անկէ յետոյ ոչ մէկ տեղեկութիւն հօրս մասին: Միայն 1920ին, Խարբերդի մէջ, ըստոյգ աղբիւրէ մը տեղեկացանք, թէ հայրս թէեւ յաջողած էր ռուսական սահմանը անցնիլ, բայց Երեւանի մէջ մեռած էր 1918 թուականին:

1914 տարուան աշունը սոսկալի ցուրտ կ'ընէր Կարինի մէջ: Սղութիւնը մեծ համեմատութիւններու հասած էր: Մեծ թիւով զերման զինուորականներ կային քաղաքին մէջ: Բանակներ կ'անցնէին մեր թաղերէն եւ կ'ուղղուէին ամէն օր ռազմաճակատ:

Ձմեռը սոսկալի եղաւ այդ տարի: Բծաւոր տենդի համաճարակ մը աւերներ կը գործէր քաղաքին մէջ: Հեռուէն կը լսուէր արդէն թնդանօթի հարուածներուն խուլ ձայնը:

Ամէն օր ցուրտէն սառած զինուորներու կամ քաղաքը լեցուած հայերու դիակները կը փոխադրէին սայլերով ու կը թաղէին:

Բանակը պարենաւորելու պատրուակով ոստիկաններ տուները կը մտնէին եւ ուտելիք կը հաւաքէին:

1915ը կը դիմաւորէինք մեծ մտահոգութիւններով: Արդէն քաղաքին մէջ երիտասարդ չէր մնացած, բոլորը զինուորագրուած էին, իսկ ուրիշներ բանտարկուած:

ՄԵՐ ԱՔՍՈՐԸ

1915 Յունիսի վերջաւորութեան մօտ կարնոյ չրջականերու բոլոր գիւղացիները եւ քաղաքէն չորս կարաւան տարագրուած էին արդէն:

Մենք մաս կազմեցինք վերջին՝ հինգերորդ կարաւանին, որ կարինէն ճամբայ ելաւ 15 Յուլիսին կէսօրէ ետք:

Վրան ճերմակ կտաւով ծածկուած երկու սայլակառք դնեցինք: Մեզի պէտք եղած առարկաներ միայն առինք եւ տունէն դուրս ելանք մեր բոլոր արժէքաւոր առարկաները հոն թողլով:

ԵՐԶՆԿԱ

Կարինէն մինչեւ Երզնկա, այդ դանդաղաքայլ եզան սայլերով, չատ երկար տեւեց

մեր ճամբորդութիւնը: Երկնակայէն դուրս դաշտին վրայ վոտաւած դիակներէն ոչ շատ հեռու կարաւանը մնաց երկու օր:

Մեր տեսած հարիւրաւոր դիակները հայեր էին: Անոնցմէ մին կարնեցի Համօ Լենիեանինն էր:

Երկու օրը լրանալէն ետք դարձեալ ճամբայ ելանք: Քանի մը օր ետք մեզ տանող ոստիկանները յայտարարեցին, թէ ճամբաները այնուհետեւ նեղ ու զառիվեր ըլլալով՝ սայլերու պէտք չկար· կարելի էր միայն օգտագործել եղները: Համակերպեցանք:

Հազիւ թէ սայլերու ցաւը մոռցած, աւելի մեծ աղէտ մը պիտի ցնցէր խեղճ տարագիրները: Կը հաւաքէին կարաւանին մանչերը: Մօրս ճարպիկութեամբ ազատեցանք մենք:

Հետզհետէ կիներու առեւանգում, կողոպուտ եւ դողութիւն, քալելու անկարող եւ ճամբաներու եզերքին մնացողներու սպանութիւնը ամէն օր պատահող սովորական դէպքեր եղան:

Հոս միջանկեալ կերպով կ'ուզենք քանի մը խօսք խօսիլ կարինի պատուական եւ նահատակ առաջնորդ Սմբատ Եպիսկ· Սաատէքեանի մասին: Բիշեալը բանտարկուած էր կարինի մէջ եւ արիւն արցունք կուլար հոն, երբ իր ժողովուրդը կը չարչարէին ու կը տարագրէին: Մեր ամենավերջին կարաւանը տարագրելէ ետք, Սմբատ Եպիսկոպոսը, հայ կաթողիկէ գերապայծառը եւ բողոքականաց հովիւը կառքի մը մէջ դրին ու քշեցին դէպի Երզնկա: Ջինք տեսանք հոն բանտարկուած, յուսահատ եւ ուռ նայուածքով: Բաւական ժամանակ ետք, Խարբերդի մէջ աւորք բժիշկի մը աղջիկը պատմեց սրբազանին ողիսականը: Բիշեալ բժիշկը ականատես վկան եղած է այդ մեծ ողբերգութեան: Նախ փոս մը փորել տուած են իրեն, ըսելով թէ իր գերեզմանը պիտի ըլլայ անիկա: Ապա ճկոյթ մատը կտրած ու մատանին առած են, եւ չատ մը նախատինքներէ ետք գլխատած են այդ անբասիր հայրենասիրը:

ԳԵՄԱՒ

Երզնկայէն ետք մեր կարաւանին տեղափոխութիւնը չափազանց դժուարացաւ: Լեռնային վրայ անանցանելի արահետներէ կ'անցնէինք: Շատ անգամ կենդանիներու ուժքը սահելով իրենց վրայ մարդկային բեռով և իրենց ծորը կը գլտորէին, որովհետեւ դիտմամբ այդ ճամբաները ընտրած էին մեզի համար:

Այսպէս, չատ մը պիւղերէ անցնելէ յետոյ Քեմախ հասանք, Եփրատ գետին վրայ կամարակապ կամուրջին մօտ: Վայրկեան մը կարաւանը կանգ առաւ, յետոյ կամուրջին վրայ սկսաւ յառաջանալ յամրաւար: Վարը կամուրջին ծայրը աղ եւ ձախ ոստիկանները կեցան եւ սկսան ձերբակալել աչքի զարնող այր մարդիկը: Ողբայրս Գարգեւը եւ ուրիշներ հրաշքով ազատեցան այս վտանգէն:

Այս տխուր «արարողութենէն» ետք կարաւանը վերսկսաւ իր փշոտ ճանապարհը:

ԱԿՆ

Այր մարդոց ձերբակալման պատճառաւ ժողովուրդը չատ վատ տրամադրութեան մը ներքեւ կը գտնուէր: Անօթի, ծարաւ, վերջին ծայր յոգնած, ամէն ոք ստիպուած էր միչտ քալել, ակամայ քալել: Ճամբան մնացողները կը սպաննուէին սուինով կամ հրացանի կոթով:

Բաւական հեռացած էինք Քեմախէն, կը չարունակէինք մեր ողդդթեան· մեր ձախ կողմը բարձր լեռներ կային՝ իսկ ոչ կողմը քնարձակ, խոլոյն դաչտ մը: Հրացանաձգութիւն մը սկսաւ այդ ուղղութեան: Ձերտիմցի քեւրտեր էին, որոնք մեր կարաւանին վրայ յարձակեցան: Անոնք կռիւ բռնուեցան մեր ոստիկաններուն հետ: Մոսկալի խուճապ մը ըսկաւ: Վերջ ի վերջոյ քեւրտերը նահանջեցին ծանր կերպով վիրաւորուելէ յետոյ մեր ոստիկաններէն մին:

Վերսկսանք մեր ճամբան: Կը մտնենք Ակնի, կը մտնենք հոն, ամէն կողմ լուռ, ամայութիւն եւ աւերակի երեւոյթ ունի: Կը յառաջանանք ծառերու մէջէն եւ մարդ գետի ափին պարտէզին ծառերուն տակ դեռ նոր կացինահարուած դիակներու տեսքը մահառաջաւոր տպաւորութիւն մը կը ձգէ մեր վրայ:

Ամէնէն աւելի՝ ժամերով չյաղեցուած ծարաւէն կը նեղուինք· անդուլ ժանտաբմանները դիտմամբ մեզ անջուր եւ նեղ ճամբաներէ կը տանէին:

Վերջապէս իրիկունը կը հասնի, արեւը մարը կը մտնէ ու մենք կ'իջեւանինք տեղ մը, ուր մեղմէ առաջ ուրիշներ քարեր չարած, օճախ չինած ու կրակ վառած են:

Ուշ է ժամանակը: Մեր գիշերային քունը կ'ըլլայ ծանր, մղձաւանջներով լեցուն, ամէն վայրկեան մահուան վտանգով ընդմիջուած:

Առաւօտուն չատ կանուխ ոստիկանները կ'արթնցնէին մեզ իրենց խարազաններով: Ամէն ոք իր բեռները կը կապէ, կը բեռցնէ անասուններու վրայ, եւ ճամբայ կ'ելլէ փոչիներու մէջ կորսուած մեր կարաւանը:

Հազիւ ժամ մը յառաջացած անտանելի, նեխած դիակի հոտ մը անչնչելի կը դարձնէ մթնոլորտը եւ քանի մը քայլ եւս, կը գտնէինք այնպիսի դժնդակ տեսարանի մը առջեւ, որուն քով Աստուծոյ ստեղծած դժոխքը կը նեսմանայ: Արիւնաթաթախ ուռած մարդկային դիակներ, ցիրուցան մազերով, խոշտանգուած կուրծքերով կիներ, ցնցոտի հագած մանուկներ, ոսկոր խոտերու, ուրիշներ ճահիճներու մէջ· մեծ մասամբ կացինահար եղած աճիւնուելի՛ դիակներ...

ԱՐԱՒԿԻՐ

Ակնէն ճամբայ ելլելէ ետք՝ չեմ յիշեր քանի օր տեւեց մեր ճամբորդութիւնը, որովհետեւ ժամանակի մասին մեր ունեցած գիտակցութիւնն իսկ հետաքրքրական ըլլալէ դադրեցաւ: Մահը չատ մօտէն տեսնողներու համար կեանքի սովորական անցուդարձերը կը կորսնցնէին իրենց կարեւորութիւնը: Մարդամեքենաներ կը դառնային անոնք, անզգայ, անկարեկիր դառնալով իրենց չուրջը պարզուող մարդկային աննկարագրելի թշուառութեան ու տառապանքին առջեւ:

Ուրեմն օր մը հասանք Արաբկիր, որ համաձայն քրոջս ենթադրութեան 21 Օգոստոս 1915 թուականը ըլլալու էր: Տեսանք Արաբկիրի մօտ չատ գեղեցիկ գիւղ մը ծառերով, ծաղիկներով չրջապատուած: Այդ վայրը Շրխլար կը կոչուէր: Այդ գիւղը մեր եռեւ ձգելով եւ Արաբկիրի եզերքէն անցնելով բաւական հեռու կանգնէ դաշտի մը վրայ երեք օր մնացինք: Ո՛չ Ակն եւ ոչ Արաբկիր՝ նշելի դէպք մը չպատահեցաւ:

Դարձեալ մեկնումի ազդանշանը տուին մեր ոստիկանները, մեր հոգիէառ հրեշտակները· ամէն անգամուան պէս այս անգամ ալ չատեր իրենց ծրարներէն նետեցին աւելորդ կարծուած չատ պիտանի առարկաներ, որոնք անհամեմատ ծանրութիւն կը պատճառէին իրենց տէրերուն: Տեղւոյն վրայ իրենց դժբախտ ճակատագրին կը ձգէին ծերեր, հիւանդներ, որոնք քայլ մը իսկ առնելու անկարող էին այլեւս:

Անցան մի քանի օրեր եւս: Կ'անցնէինք ընդարձակ դաշտերէ եւ յաճախ ջուրի չգոյութենէն մեր չրթունքները կ'այրէին, ուժաթափ եւ անատակ կը դառնային մեր ծանրացած քայլերը:

ՄԱԼԱԹԻԱ

Արաբկիրէն ճամբայ ելլելէն չորս օր ետք մօտեցանք Մալաթիոյ: Ճոպան, քարքարոտ ճամբուն վրայ հանդիպեցանք այր մարդոց մեծկակ խումբի մը, որ բրիչներով ու քիւրով լծուած էր ճամբայ կառուցանելու տաժանելի եւ ծանր աշխատանքի մը: Գետութեան համար կ'աշխատէին, բայց անօթի էին այդ խեղճերը ու ոսկոր ու կաշի մնացած: Ճոմբէն մէկը վազեց, եղբօրս Գարգեւին վիզը պըլլուեցաւ եւ սկսաւ լալ: Սեբաստացի Հայկ Շահինեանն էր անիկա, Սանասարեանէն եղբօրս դասընկերը: Սեբաստիա փոխադրուած Սանասարեան վարժարանի կայտառ ու վարուն աշակերներն էին՝ հրեք սմսուան մէջ մոմիայի դոյն ուած մարդիկը, որոնք մեզմէ հաց, ջուր եւ դրամ կը խնդրէին:

Ճիստ յուզուած՝ անոնցմէ բաժնուեցանք ու չարունակելով մեր ճամբան քանի մը ժամ յետոյ հասանք քաղաքի ձախին, Ֆուրունճուլար կոչուած վայրը եւ հոն 17 օր մնացինք: Մեզմէ փիչ հեռու անհամար դիակներու կոյտեր կը գտնուէին: Արգիլուած էր մեզի անոնց մօտենալ: Դիակներու ահռելի գարչահոտութիւնը մեծապէս կը նեղէր մեզ: Արդէն ջուրի, սնունդի եւ բժշկական ամէն տեսակ խնամքի պակասին հետեւանքով մեզմէ շատ շատեր կը մահանայինք:

Հոս պատահեցաւ մեր կեանքին ամենաողբերգական դէպքերէն մին, Ֆուրունճուլարի պահականոցին առջեւ: Շատ մը տեղեր իրենց կեանքը ձեւով մը փրկելու յաջողած այրերը

այս անգամ չաղատեցան մահէն: Օր մը առտուն կանուխ ոստիկաններ մտան մեր կարաւանէն ներս ու բռնի հաւաքեցին բոլոր այր մարդիկն ու պատանիները: Հինգ հարիւրէն աւելի էին անոնք. քահանաներ, լժիչկներ, դեղագործներ, ուսուցիչներ, առեւտրականներ: Ապա բերին խումբ մը երիտասարդ հայ կաթոլիկ վարդապետներ, որոնք Խոտորջուրի (կարին) կարաւանէն էին, զանոնք ալ միւսներուն հետ քշելու եւ նահատակելու համար:

Շատ յուզիչ եղաւ եղբօրս բաժանումը մեզմէ: Այս անգամ չկրցանք պահել զայն: Ահա անիկա եկաւ մօտեցաւ ինծի ծնկաչոք, որովհետեւ հիւանդ պառկած էի, թուշերս համբուրեց, նոյնպէս մօրս եւ քրոջս: Այս վերջինը համբուրելու պահուն ձեռքին մէջ պզտիկ առարկայ մը սահեցնելով ըսաւ. «եթէ չատ նեղը մնաս առ այս թոյնը եւ պատիւդ ձեռք մի տար»: Այսպէս անդարձ կերպով մեկնեցաւ իմ քաջ եղբայրս, 19 տարեկան հասակին մէջ խիզախ, խոհեմ երիտասարդ մը եւ թունդ հայրենասէր ոամկավար մը:

Մնացինք ահա մենք, անպաշտպան կիներու, տղեկներու եւ որբերու կարաւանը: Անոր մէջ կը գտնուէին խումբ մը հայ կաթոլիկ մայրապետներ, որդեկորոյս մայրեր ու եղբայրազուրկ քոյրեր, որոնք իրենց մահուան ճամբան կը քալէին երկու դաճաճ պահակներու հսկողութեան տակ:

Օրէ օր մեր կարաւանը կազմողներուն թիւը կը նուազէր մեզմէ ակամայ բաժնուողներուն եւ մեռնողներուն պատճառաւ: Առտու մըն ալ եկան մեր եղնելր հաւաքեցին ու քրքջական բանակը ղրկեցին՝ Մալաթիա: Յետոյ ճամբայ հանեցին մեզ: Ճիչեր միայն էշերով կամ ջորիներով, իսկ մեծամասնութիւնը գաւազան ի ձեռին հետիոտն կը քալէին: Մի քանի օր անօթի, ծարաւ, տաժանելի պայմաններու մէջ յառաջանալէ ետք կարաւանը կը հասնէր Ափիյամանէն հեռու տեղ մը եւ հոն կ'իջեւանէր քանի մը օր: Գիչերները պաշտպանութիւնը յաճախ ձեւական էր միայն:

ԱՏԻՑԱՄԱՆ

Դարձեալ քալելով մեր ուժասպառ կարաւանը կը մօտենար Ափիյամանի եւ վրան կը զարնէր բաց դաշտի մը վրայ: Գիչերը ամէն մարդ կը քնանար, միայն պահակները կը հսկէին ծխելով:

Մայրս, որ յաճախ չէր քնանար, այդ գիչերը մտիկ կ'ընէ ոստիկաններուն խօսակցութիւնը: Շատ լաւ քիւրտերէն գիտնալուն, սարսափով կ'իմանայ թէ հետեւեալ առտու կարաւանը պիտի քչուի Սամսատ գետին եզերքը եւ հոն պիտի ջարդուի: Հոն ջարդաբարները կը սպասեն եղեր իրենց դաշոյններով եւ կացիններով...

Խեղճ մայրս, մեզ փրկելու մտահոգութեամբ, առանց ժամանակ կորսնցնելու կը մօտենայ զօրքերու յիսնապետին եւ զայն գաւաթ մը թէյի կը հրաւիրէ: Այս վերջինը, երբ կը խմէր իր գաւաթը, մայրս աղաչելով կը խնդրէ որ մեզ վաղուան կոտորածէն ազատէ, կը խոստանայ չմոռնալ ըլլալիք բարիքը եւ առանց վարձատրութեան չթողուլ զայն:

Յիսնապետը կ'իմանայ թէ մայրս գաղտնիքը իմացած է քիւրտերէնի հմուտ ըլլալուն համար: Ան միջոց մը կը հեռանայ եւ տասը վայրկեան յետոյ կը վերադառնայ բարձրահասակ, դժնեաեսիլ մարդու մը հետ, որուն անունը «Ապապէ» էր: Այս մարդը, ծնունդով չէչէն, պեխ, մօրուք եւ երկայն ծամեր ունէր, ամէնը իրար խառնուած:

Ապապէն նստեցաւ ծալապատիկ, չոր գետնի վրայ, չավուշին քովը, իսկ մայրս միչտ թէյ կը պատրաստէր:

– Նայի՛ր, Ապապէ, ըսաւ յիսնապետը հրամայական չեչտով մը, ես քեզ ու դուն ալ դիս կը ճանչնանք. առ այս ընտանիքը եւ տար ձեր տունը՝ Ափիյաման. ես կարաւանի գործը լրացնելուս պէս քովդ պիտի գամ, պէտք է որ ողջ գտնեմ ասոնք: Ուրեմն վաղը առտու երբ կարաւանը ճամբայ ելլէ, դուն ասոնք իրենց բեռներուն հետ Ափիյաման կը տանիս:

Հրէչը համաձայնեցաւ եւ մեկնեցաւ: Մայրս՝ քրոջս պատմեց այս հղելութիւնը:

Առաւօտեան արշալոյսը նոր կը բացուէր, երբ ոստիկանները արթնցուցին կարաւանը եւ զայն առաջնորդեցին դէպի իր տխուր վախճանը: Մարդիկ կամաց կամաց կը հեռանային, երբ մենք Ապապէի առաջնորդութեամբ կ'երթայինք դէպի Ափիյաման՝ իր տունը: Մի քանի ժամէն հասանք մեր տեղը: Մեզ առաջնորդող մարդուն բնակարանը կը բաղկանար երկու փոքր սենեակներէ՝ առանց պատուհա-

նի եւ ախոռէ մը: Բակին մէջ կը գտնուէր նաեւ խորունկ ջրհոր մը:

Երկու սենեակներէն մէկուն մէջ, վանդակի ձեւով սնտուկներու մէջ կային տասնեակներով խոշոր օձեր: Իսկ միւս սենեակը լեցուն էր ծխախոտի տերեւներով եւ հաչիչով:

Ապապէին հայրը կը սլաուկէր օձերու սենեակին մէջ եւ կը խնամէր զանոնք. իսկ տղան եւ թոռնիկը կը մնային միւսին մէջ:

Մեր բեռները օձերուն սենեակը տարին, իսկ մենք երեքս պառկեցանք բակին մէջ, մօրս բարեխնամ հսկողութեան ներքեւ:

ՋՐՀՈՐԻՆ ԿՈՎ

Քանի մը օր ետք ջարդէն ազատող մեր յիսնապետը եկաւ ու մեզ ողջ առողջ գտաւ: Մայրս իր խոստումին համաձայն բաւական արժէքաւոր նուէրներ տուաւ անոր: Մեր մօտ քանի մը ժամ մնալէ յետոյ՝ կրկին մեր մասին պատուէրներ տուաւ ու հրաժեշտ առաւ մեզմէ: Անոր մեկնելէն յետոյ, մեր պահապանը իր մարդկային դիմակը վար նետեց և նախ դաշոյնով մեր բեռներուն կապերը կտրելէ յետոյ, անոնց մէջ իրեն հաճելի թուղթ բոլոր առարկաները վերցուց եւ մնացածները վերստին կապոց ընելով կոպիտ չարժուամով պատին քով նետեց:

Մենք մեր վախէն պապանձումն Ջաքարիայի եղած անկիւն մը կծկտեցանք եւ մինչեւ իրիկուն բան մը չխօսեցանք:

Գիշեր էր: Լուսնի լոյսով ամէն ինչ պայծառ կ'երեւէր բակին մէջ: Այդ պահուն Ապապէն իր մութ սենեակէն ելլելով ուղղակի մօրս մօտեցաւ, անոր ալ ձեռքէն բռնեց վայրագօրէն, քաշկռտելով տարաւ ջրհորին մօտ եւ ըսկսաւ հոն գտնուող թաց չուանը վիզը անցնել: Այս դարչելի յարձակումին դէմ մայրս կանչեց դողահար ձայնով քոյրս Արեգնազը: Այս վերջինը իր ձայնին ամբողջ ուժով և թուրքերէն լեզուով՝ «օղնութի՛ւն, օղնութի՛ւն» աղաղակեց: Ապապէն վախնալով չուանը ձգեց եւ եկաւ ու քրոջս ապտակ մը զարնելով՝ «սո՛ւս, ձայնդ կտրէ՛» ըսաւ:

Քրոջս կանչերուն վրայ տանիքէ տանիք անցնելով ղրացիները եկան ու կը դիտէին բակին մէջ անցած դարձածները: Հրէշը ակամայ հրաժարեցաւ իր ծրագրէն եւ սկսաւ վախնալ կառավարական հետապնդումներէն, որովհետեւ խստիւ արդիլուած էր աքսորավայրէն հայ բերել եւ պահել իր տունը:

Քիչ յետոյ տան դուռը զարնուեցաւ եւ ոստիկաններ ներս մտնելով տանտիրոջ ըսին. «Զորիներդ առ, մեզի հետեւիր, կառավարութեան հրամանով զինուորական ապրանք պիտի տանիս մինչեւ կարին»:

Ապապէն բանտարկեալ ոճրագործ մըն էր, որ իթթիհատականներու կողմէ ազատ արձակուած էր գործածուելու համար իբրեւ հայոց ջարդարար: Այս գազանը օր մը ըսաւ. «Այս դաշոյնովս մէկ օրուան մէջ 60 կարնեցի սպանեցի»...

ԳԻՇԵՐ ՄԸ ԽԱՆԻՆ ՄԷՋ

1915 տարուան աշնան վերջն էր: Ապապէին կարին մեկնումէն երկու օր ետք ոստիկանները տունէ տուն մտնելով պահուըտած կամ աքսորավայրէն փախած հայերը ձերբակալեցին եւ լեցուցին խոշոր խանի մը մէջ: Մեր պտնուած տեղերը ոչ մէկ առարկայ տանելու արտօնեցին: Երբ գացինք խանը, ան գրեթէ լեցուած էր: Շատ պզտիկ պատուհանով սենեակի մը չոր գետնին վրայ նստեցանք մինչեւ առաւօտ:

Սարսափելի ժամեր անցուցինք գիշերը: Ոստիկանները առիթէն օգուտ քաղելով իրենց անասնային կիրքերը կը գոհացնէին անպատկան կիներու վրայ: Մեր գտնուած սենեակին մէջ երիտասարդ կին մը կար, որ դրան ճիշդ դէմը գետնին վրայ պառկած էր. պզտիկ լապտեր մը դրուած էր աստիճանին քով, որ կիսով կը լուսաւորէր մեր ննջավայրը:

Գիշերուան մէկ ժամուն, մարդ մը մեր սենեակը մտաւ, լուցկի մը վառեց, անով քննեց մեր ներսը, ապա ուղղակի գնաց գետինը պառկող կնոջ քով եւ ըսաւ առանց այլեւայլի. «Հոս պիտի քնանամ, քեզի հետ, պատրաստուէ՛»: Խեղճ կինը բերանն իսկ չկրցաւ բանալ: Եկողը տեղւոյն ժանտարմաներէն մին էր. բարեբախտաբար ուրիշներ չեկան: Կ'երեւի թէ մութ ըլլալով մենք աչքի չզարկինք:

Առաւօտուն, մենք բոլոր անտէր գաղթականներս շատ տխուր տրամադրութեան ներքեւ կը գտնուէինք. մէկը միւսին ականջին կը փսփսար. «Լսեցի՞ր սարսափելի լուրը, մեզ

բոլորս Սամսատ պիտի տանին ու ջարդեն եղեր. այս տեղեկութիւնը առի դիմացի ծխախոտ ծախող մարդէն, որ իսլամացած հայ մըն էր»:

Այդ միջոցին ոստիկանը պոռաց, եւ պատգանի հարուածներով ամէն մէկը իր անկիւնը ղրկեց:

Այն առեն մայրս, հազիւ 36 տարեկան, միջահասակ, քաջ եւ համոզող լեզու մը ունէր: Առանց վարանելու մօտեցաւ պահակ ոստիկանին եւ առանց ժամանակ կորսնցնելու ըսաւ. «էֆենտի՛, քանի որ մենք պիտի աքսորուինք, կարելի չէ՞ երթանք ու մեր բեռները բերենք, նայէ՛, եթէ այս խնդիրքս կարգադրես, քեզի աղուոր նուէրներ կու տամ»: Անշուշտ մօրս նպատակը մեզի հետ խանչէն դուրս ելլելն էր:

Ոստիկանը պահ մը մտածելէ ետք ըսաւ. «Ա՛ռ գաւակներդ երթանք. չո՛ւտ ըրէք, ժամանակ չկայ, հիմա դուրը պիտի գոցեն»: Մենք հապճեպով դուրս ելանք: Ոստիկանը, ինքզինք պատասխանատուութենէ ազատ պահելու համար, որովհետեւ խստիւ արգիլուած էր պաշտպանութիւն ցոյց տալ հայերուն, մեզ կառավարութիւնն տարաւ եւ Ախլյամանի զօրամասին ներկայացնելով եղելութիւնը պատմեց անոր:

Մեզ չորս ժամ սպասցնելէ յետոյ – արդէն մեր դժբախտ ազգակիցները աքսորուած էին երկու ժամէ ի վեր – գայմագամը հրամայեց ոստիկանին որ մեր բեռները ապսպէի տուներէն առնելով մեզ իր բնակարանը առաջնորդէ եւ հանըմին ալ ըսէ, որ ատոնք քող մնան մինչեւ իր ժամանումը:

Այդպէս ալ եղաւ:

ԳԱՅՄԱԳԱՄԸ

Այս մարդը երկու տուն ունէր եւ երկու կիներ: Առանց երկուքէն ալ ունէր զաւակներ: Մայրը բնիկ թուրքական ընտանիքէ մըն էր: Մենք գացինք գայմագամին դեռատի կնոջ տունը, ուր կային երեք սպասուհիներ:

Կէսօրին գայմագամը եկաւ ու չատ բարձրով վարուեցաւ մեզի հետ: Կնոջը ըսաւ թէ կ'ուզէր ազատել մեզ:

Մեզ առաջ անգամ մը ուղեւ նատեցուցին ու պատուեցին համիդ կերակուրներով ու պտուղներով: Ա՛յս ամէնը հրա՛շք, անհաւատալի լուրեր մը կը թուէին մեզի:

Մայրս ուրթի եղաւ, որ տարուն չնորհակալութիւն յայտնեց տանտիրոջ, ապա թացաւ մեր բեռները եւ անոնց մէջէն հանեց քանակաւոր զարդեղէններ, արծաթեայ ոսկեպատ ճաշի դգալներ, պատատաքաղներ եւ մաքուր ձեռագործներ, զորս նուիրեց պայմապամին կնոջ: Անոնք մերժեցին, բայց մօրս պնդումին վրայ ընդունեցին:

Գայմագամի կարգադրութեամբ քոյրս տեղւոյն աղջկանց դպրոցի կարի եւ ձեռագործի ուսուցչուհի եղաւ ձրիաբար, իր տան մօտ սենեակ մը յատկացնելով մեզ հոն փոխադրել տուաւ: Նոյնպէս իր խոստումէն չարքաշեց եւ ամէն օր մեզի ոսպապուր եւ հաց կը ղրկէր:

Մինչեւ 1917 Նոյեմբերի վերջը այսպէս անցան օրերը: Հակառակ պայմագամի բարեքին, վստահութիւն չունէինք մեր թարհարաբին վրայ: Կրնային իր չար բնազդներէն արթննալ օր մը: Որով մայրս, որ հեռատես մէկն էր, որոշեց հեռանալ այդ քաղաքէն: Ուստի որ մը չորեքշաբթու հետ դպրոցէն ճամբայ ելանք եւ ուղղուեցանք դէպի Մալաթիա:

ԵՒ ՄԱԼԱԹԻԱ

Ախլյամանէն Մալաթիա երեք որ տեւեց մեր ճամբորդութիւնը: Զորեքշաբթի հարպիկ եւ փոթորկուտ մարդիկ էին, մեզ մարդոց աչքերէ հեռու տեղերէ կը տանէին: Մայրս եւ քոյրս քրքուհիներու պէս հագուստ էին ձեւ բեռները դոց:

Առաջին որ առանց միջադէպի անցաւ, բայց երկրորդ օրը հանդիպեցանք թրքական ջոկատի մը, որ դէպի մեզ կը յառաջանար. երկիւղ պատանք մեզ: Հրամանատարը մեզի նայելէ յետոյ հարցուց զորեքշաբթուն թէ ո՞ւր կ'երթան եւ ո՞վ են ատոնք: Զորեքշաբթուն պատ առանց այլեւայլի պատասխանեց. «Մալաթիա կ'երթանք, Ախլյամանէն դալով: Ատոնք հոն դանուող թժիշկին կինը եւ դաւակներն են»:

Հրամանատարը ուրիշ բառակը չփնտռեց եւ արտօնեց մեզ մեր ճամբան շարունակելու:

Երրորդ օրը հասանք Գիւնէրմիշկ անուն

փոքրիկ պիւղ մը, ոչ հեռու Մալաթիայէն: Հոն քիչ մը հանդստացանք Ջորեպանին տունը: Կասկածի տեղի չտալու համար՝ այս վերջինը մայրս եւ ես տարաւ քաղաքը եւ ապա յաջորդ օր քոյրս ու բեռները:

Մալաթիոյ մէջ հայրիկիս ծանօթ եւ բարեկամ Թուրք մը կար Զիա պէյ անունով, որ կարնեցի էր: Մայրս պատուիրած էր Ջորեպանին որ նախապէս անոր տունը տանէր:

Ազդեցիկ, խիստ դիմագծով, բարձրահասակ մարդ մըն էր Զիա պէյը: Անիկա իր սենեակին մէջ առանձին կը մնար: Մեր ո՛վ ըլլալը հասկնալէ ու մեր ոդիսականին տեղեկանալէ յետոյ պէյը իր տիկնոջ յայտնեց, թէ մենք իր ամենալաւ բարեկամին տիկինն ու զաւակներն էինք· պատուիրեց մեզի օգնել: Ձաշի հրաւիրեցին ու սենեակ յատկացուցին մեզի:

Մէկ երկու օր պէյին տունը հիւրասիրուելէ ետք հօրս բարեկամը սենեակ մը գտաւ եւ հոն փոխադրուեցանք: Հոս չատ չմնացինք, ուրիշ տուն մը փոխադրուեցանք եւ այսպէս մինչեւ 1917 Թուականը եօթը տուն փոխեցինք, բանաւոր պատճառներով: Մօրս եւ քրոջս ապահովութիւնը այդպէս կը պահանջէր: Հետզհետէ վարժուեցանք քաղաքին. ծանօթութիւն հաստատեցինք Լարդէն հրաչքով ազատուող եւ պահուռդ հայերուն հետ:

Քաղաքը գրեթէ ամբողջութեամբ քանդուած էր, աւերակներու կոյտ մըն էր: Հայերու տուները վերածուած էին հանրային ճեմիչներու: Այս պատճառաւ ալ պարչ աղտեղութիւնը ամէն կողմ տարածուած էր եւ ճանճերու, միջատներու միջոցաւ ծաւալ գտած էին տարաբախտիկ հիւանդութիւնները: Վիքթոր Հիւկօ չատ լաւ արտայայտուած է Թուրքերու մասին՝ ըսելով· «Երբ հանդիպիս աւերակներու, դիտցի՛ր որ Թուրքը անցած է հոնկէ»:

Գտուղներով, ծաղիկներով առատ, օդասուն աքանչելի Մալաթիան վերածուած էր ապաստանոցի, պէտքարանի եւ ընդարձակ մեռելատան մը: 1917 տարուան Սեպտեմբերը երբ կը լրանար, վերջ տուինք մեր բնակութեան այս քաղաքին մէջ եւ չարունակեցինք մեր ճամբան դէպի Արաբկիր:

ԵՏ ԱՐԱԲԿԻՐ

Նոյն տարուան Հոկտեմբերին, մենք մեզ ճարահատ յանձնելով մեր ճակատագրին, առանց մէկուն բան մը ըսելու, հաւատալով Ջորեպաններու երդումներուն եւ խոստումներուն, հտ ճամբայ ելանք դէպի Արաբկիր: Նոյնիսկ մեր մեկնումը չյայտնեցինք հօրս բարեկամ Զիա պէյին, նկատելով որ վերջապէս Թուրք էր եւ պէտք չէր կուրօրէն վստահիլ Թուրքին:

Մեր այս Ջորեպանները իսկապէս որ չատ հոգ տարին մեզի եւ հեռացնելով մեզ ոստիկաններու, չեթէներու եւ զինուորներու հրսկողութենէն, անյայտ ճամբաներէ առաջնորդեցին մեզ: Հակառակ անոր որ այս մարդիկը հաւաստարիմ գտնուեցան մեզի հանդէպ, մենք դարձեալ չատ վախցանք եւ ինչո՞ւ, որովհետեւ ամէն անգամուն քաղցր լեզուով, երդում պատառ ըլլալով եւ քաղաքավարութեամբ խաբած են մեզ Թուրքերը՝ սուտ խոստումներով, քիչ յետոյ մեզ կոտորելու եւ աքսորելու համար:

Վերջապէս երեք օր ետք հասանք Արաբկիր ողջ առողջ, սակայն առանց մէկ դահեկան իսկ ունենալու մեր գրպանը: Մեզի կը սպառնային մօտալուտ ձմեռը եւ Թշուառութիւնը:

1918ին սոսկալի ցուրտ տարի մը կ'ընէր: Մայր աստիճան աղուիւն եւ ամէն ուտելիքի սով կը տիրէր ամենուրեք: Մենք կը բնակէինք Գալուստեաններու տունը: Տէր եւ Տիկ· Գալուստեաններր ապրոնուած էին: Տունը անխնամ մնացած էին իրենց երեք զաւակները՝ ճէն 12 տարեկան: Փոքրիկները տունէն առարկայ մր կը տանէին եւ սեւ հացով կր փոխէին ամէն օր:

Մայրս սոսկալի հիւանդ էր· անդադար կը հազար եւ պատառ մը ուտելիք չէր անցներ ճեռքը: Այսպէս անօթի ծարաւ, «ա՛խ, գաւաթ մը Թէյ կամ տաք կաթ», ըսելով մուրազը ներսը մնաց եւ մանաւանդ իր մեծ սուգը, 19 տարեկան Վարգեւի անմոռանալի կորուստը զգետնեց զինք: Իսկ ես տան միւս փոքրիկներուն հետ մուրալու կ'երթայի:

Այդ տարուան Փետրուարին երբ քոյրս օճախը գերան մը դրած, բռնկեցնելու կ'աշխատէր, որպէսզի իր ճեռք անցուցած բուռ մը ձաւարով, առանց իւղի կամ միսի, պարզ ջուրով ապուր մը եփէր ու տաքցնէր հիւանդին չոր կոկորդը, իմ խեղճ մայրս, իր աչքերուն

տաք արցունքը դեռ չսրբած, կ'աւանդէր իր սուրբ հոգին։

Քոյրս ու ես հեծկլտալով լացինք մեր սիրելի մօր անչունչ սնարին մօտ. ես չարունակ կը համբուրէի իր դեղնած, կմախացած երեսը, կարօտի յորդ արցունքներ թափելով։

Կարնեցի հայրենակից կին մը մեր մօտ եկաւ այն առեն, ծոցէն հանեց փոքր Աւետարան մը եւ անկէ դլուխ մը կարդալէ ետք, ինք ուսերէն եւ քոյրս ոտքերէն բռնելով ու մեծ դժուարութեամբ տարին Գալուստեաններու պարտէզը եւ հոն թաղեցին խնձորի ծառի մը տակ։

Մայրս կարօտէ եւ անօթութենէ մեռաւ։ Այս աչխարհին հրաժեչտ տալէ առաջ աղօթեց, մեզ օրհնեց, Նարեկի մէջի նչխարի մը նացածէն մաս մը բերանը դնելով հաղորդուեցաւ եւ ապա աչքերը փակեց յաւիտենականութեան։

Հոս աւելորդ չեմ համարեր նոյնութեամբ գրի առնել մօրս վերջին կտակը, իր իսկ գործածած լեզուով։ Անիկա վիզէն կախուած արծաթ խաչը յանձնեց քրոջս, ծունկի եկաւ բազկատարած եւ ըսաւ.—

«Որդի՛ս, լաւ իմանաս, ինչ որ ասիմ չմոռանաս. կաթս բեզի հարամ կ'անիմ, թէ լուս հաւատդ ուրանաս. խաչիս ուղիղ չորս թեւերը բեզի օրինակ ունենաս, աշխարհի չորս կողմն ալ իյնաս. ուղիղ գործես, ուղիղ խօսես, հայ ես ծներ, դու հայ մեռնես. որ տունը որ դու հայ տեսնես, հայու լեզուով իրեն խօսես. ա՛խ, ջան աղջիկ, մազիս մէկը դուն լաւ պահես, մեր աշխարհի հողումն թաղես. էջմիածնի լոյսը տեսնես, խաչս սուրբ յիշատակ պահեցէք. Պարգեւս չմոռցնես. իր յուշերը դու առ գրի, որդիս ինչպէս տարին գերի. ոտաբոպիկ փուշ կոխելով, գլուխը բաց հրմշտկելով, ջո՛ւր, ջո՛ւր ըսաւ չարչարուելով, ա՛խ ո՞ւր տարին առիւծ պալաս, լուռ մնաց գնաց. միայն աչքերով խօսեցաւ, գետնէն ափով հողը առաւ, տուաւ մեզի, ինչ մ'ալ իրեն. հաղորդուեցանք մենք այն հողէն. արշալոյսին առին տարին, եկաւ գիշերն, լուսին չկար, աստղիկներն ալ խաւարեցան. ո՛հ, Պարգեւէս բաժանուեցանք, զրկանք կրող իմ ջան որդիս, չվախեցաս թուրքի ահէն, իր պատճառած սոսկում մահէն. իսկ դուք փոքր խաչէս աւրաժան՝ անցէք Արագ (Արաքս), ես հոդի տակ իսկ երկուքդ հոդին վրայ, մենք եւ թեքով կ'առնենք մուրազ, սիրէք Արագ։»

Հինգ անտէր որբեր մնացած էինք այդ մեծ տան մէջ։ Գալստենց երեք փոքրիկները, քոյրս ու ես։ Ամէնուս մարմինն ալ ոջլոտած, վէրքերով ծածկուած էր աննկարագրելի չքաւորութեան եւ թչուառութեան մէջ։

ՓՈՓՐԻԿ ՄՈՒՐԱՑԿԱՆԸ

Երբ մայրս ողջ էր, յաճախ ամօթ կը զգայի մուրալու։ Փետրուարին մայրս վախճանեցաւ եւ անկէ յետոյ կատարեալ մուրացիկ մը դարձայ. վիզէս տոպրակ մը կախած, ոտքերս բոպիկ, դլխաբաց, երկար մազերով, ոջլոտած, քոս վէրքերով, ողորմելի վիճակ մը ունէի։ Ջիս տեսնողը կը պժգար եւ հեռու կը փախչէր ինձմէ։

Կը յիչեմ, օր մը դուռ մը զարկի, ուրկէ կերակուրի անուչ հոտ մը կու գար։ Դուրսի դուռնէն մտայ եւ տեսայ քէ բակին մէջ կըրակի վրայ դրուած էր կաթսայ մը։ Այս պահուս սկսայ կանչել, պաղատիլ. «Մայրի՛կ, կտոր մը հաց տուր կը պաղատիմ, ի՛նչ կ'ըլլայ, ոտքդ պագնեմ...»։ Կէս ժամէն աւելի տեւեց իմ երեմիականս, մինչեւ որ տանտիկինը անհամբեր ոտքի ելաւ, կաթսային կափարիչը բացաւ, մէջէն տաք փիւֆթէ մը հանեց, ինծի տուաւ ու այլեւս ճամբեց զիս։ Ցետոյ կաթսան դոցեց, սալոն մտաւ ու դուռը գոցեց։ Ես դուրսի դրան ծակէն կը լրտեսէի անոր չարժումները։ Երբ ինքը ներս դնաց, ես առիթէն օգտուելով վերադարձայ բակը կափարիչը գետին դրի եւ տաք քիւֆթէները վերցնելով մէկիկ մէկիկ լեցուցի տոպրակիս մէջ ու կծիկը դրի։

Այդ օրը Գալուստ Գալուստեան եւ ես փոռաւոր ճաշ մը ըրինք իմ գողցած քիւֆթէներովս։ Գողութեան լաւ ասպարէզ մը կը բացուէր իմ առջեւս։

ՁԱՇԱՐԱՆԻՆ ԱՌՋԻ

1918 Օգոստոսի տաք օրեր էին։ Քոյրս, հազիւ 20 տարեկան, դուրս մեկնած էր ուսելիք ճարելու մեզի։ Կէս օրը չատոնց անցած էր եւ ես տակաւին բան մը չէի դրած բերանս։ Կենդանեաց կղկղանքներուն մէջէն գարիի հատիկներ ժողվելով կը յուսայի անուշադրութիւ-

նըս գոհացնել, բայց ի գո՛ւր: Պարտէզին կանանչ խոտերը փրցնելով եւ առանց լուալու կերայ, նորէն չկշտացայ, ընդհակառակը որովայնս չնչահատ ըլլալու աստիճան ուռեցաւ. կատարելապէս ախտաւոր չատակեր մը դարձայ. ոսկորներ, ուտելիքի աւրուած աւելցուքներ եւ իւղոտ թուղթեր կուլ կու տայի չարունակ:

Ճաշարանի մը առջեւ հասայ, ուր ինծի պէս չատ մը անօթի մանուկներ եւ քաղաքին անօթի չուները անհամբեր կը սպասէին կտոր մը կրծուած ոսկորի համար: Շարքի մէջ մըտայ, պոչ բռնեցի, որպէսզի ես ալ կարենայի կտոր մը յափշտակել:

Հոս ալ ձեռքս բան մը չանցաւ: Ընդհակառակը խիստ յոգնած եւ ձեռքս ալ վիրաւորուած ըլլալով, սիրտս սկսաւ խառնուիլ, պաղ քրտինք մը եկաւ վրաս եւ նուաղած գետին ինկայ...: Մէկը զիս արթնցուց, քոյրս էր. զիս այդ վիճակի մէջ գտնելով ասստիկ վախցաւ: Ջրոջս օգնութեամբ ոտքի կանգնեցայ եւ միասին գացինք տուն:

Ջիչ մը չոր հաց եւ ճաւարէ փիլաւ դրաւ առջեւս: Ես ճաշակեցի քրոջս բերած ուտելիքները եւ դարձեալ քուն եկաւ վրաս:

Երբ արթնցայ՝ տեսայ քոյրս որ կ'արտասուէր եւ կ'աղօթէր ինծի համար:

ՄԵՐ ՓՐԿՈՒԹԻՒՆԸ

Ա. Ընդհանուր պատերազմը վերջացաւ անպուճ թուրքերու կատարեալ պարտութեամբ:

Լայն չունչ մը տունք մենք վերապրողներս: Արաբկիրի ապպային մարմինը մեզ Խարբերդ ղրկեց, ուր քոյրս պիտի պաշտօնավարէր իբրեւ վարիչ մանկապարտիզպանուհի:

Մեկնելէ առաջ պարտէզ իջանք ու վերջին անգամ մըն ալ խոնարհեցանք մեր նահատակ մօր գերեզմանին առջեւ:

Մեր քով մինչեւ հիմա յիշատակ կը մնան մօրս հիւսուած ծամը եւ թելիկով մանուած ճերմակ բուրդէ կծիկը:

1919ին հասանք Խարբերդ եւ փոխադրուեցանք հայկական որբանոցը: Գտանք իգական սեռէ չատ մը դժբախտներ պղծուած, մանչեր՝ թլփատուած:

Ամէնքը այդ փրկութեան օրերուն լաց ունէին միայն. լաց ունէին իրենց քանդուած օճախներուն եւ անվերադարձ կերպով իրենցմէ բաժնուած սիրելիներուն համար: Ցաւիտենական դժբախտներ էին անոնք այլեւս:

Բայց հայու անսպառ կորովով անոնք դարձեալ լծուեցան գործի եւ չինարար աշխատանքի:

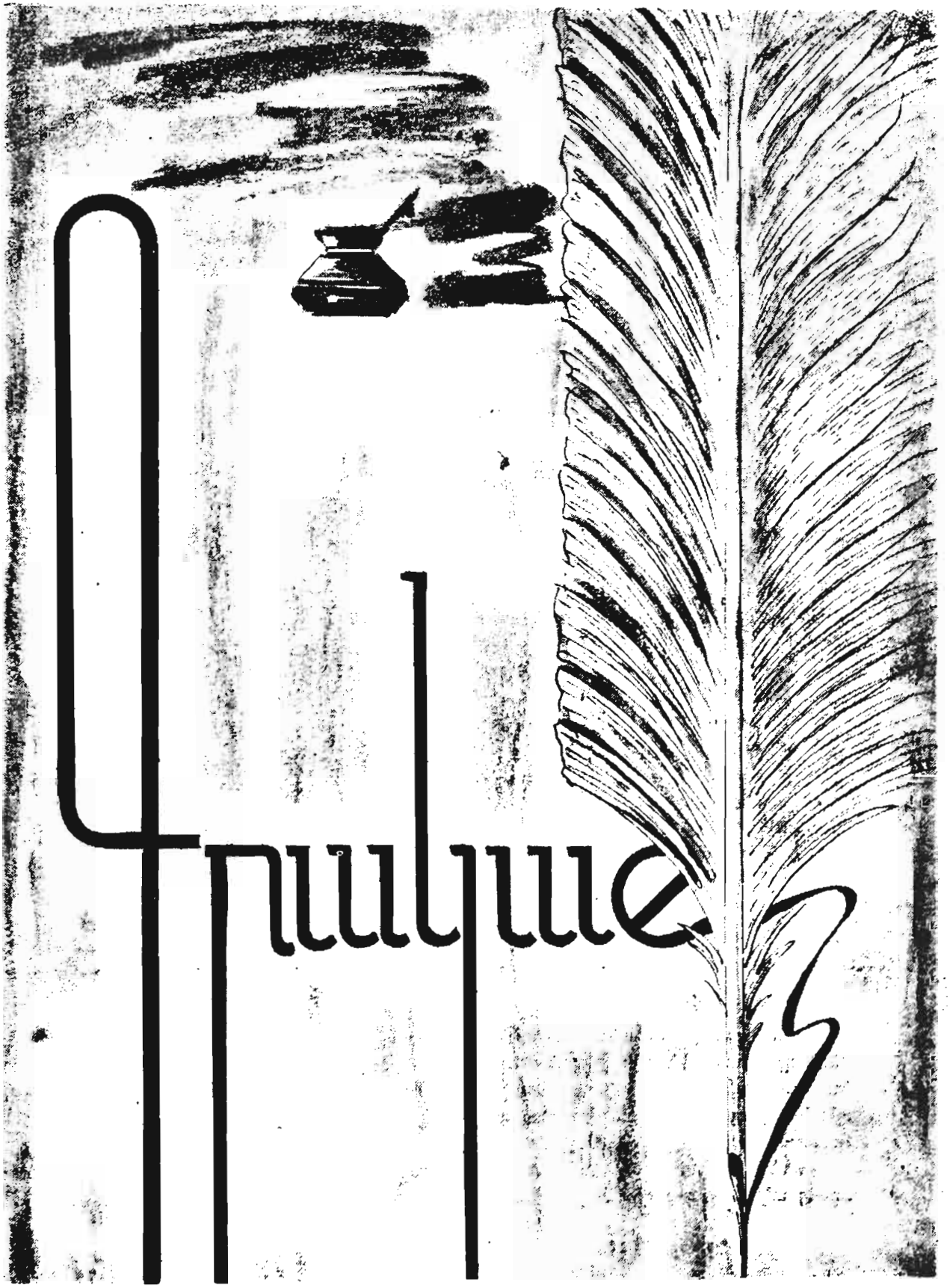
*

Մեր միլիոն մը նահատակներու անչիրխ ոսկորները բնաւ հանգիստ պիտի չընեն, եթէ մենք, վերապրողներս եւ մեզի յաջորդող սերունդները չհետապնդենք մեր սրբազան դատը եւ արդար հատուցում չստանանք մեր ոճիրներէն:

Թող յիշատակն մարտիրոսաց միշտ օրհնութեամբ եղիցի:

ԱՐՍԷՆ Մ. ՔՐՄՈՑԵԱՆ

(Պէյրութ)

Articles

Ստիպուեցանք, տեղի աճքաւարարութեան պատճառով, հրաժարիլ մեզի զրկուած մեծ թիւով պատմուածքներ ու էքթուածներ հոս լոյս ընծայելու հաճոյէն: Ցուշամատեանին այս Գրական Բաժինը բառապատիկ պիտի ընդարձակուէր, եթէ հրատարակէինք մեր տրամադրութեան տակ գտնուած բոլոր գրուքիւնները:

Ներողամտութիւնը կը հայցենք մեր այն բոլոր աշխատակիցներուն, որոնց ակամայ գոհացում չկրցանք տալ մեր հատորի այս բաժինին մէջ: –

ԽՄԲ.

ԱՊՐԻԼ 24

ԵՂԻՎԱՐԴ

(ԵՂԻՇԷ ՊԱՇՏՕՆԱՐԴ ՏԷՐՏԷՐԵԱՆ)

Եւ եղ զիս ի մէջ դաշտին,
Եւ այն լի էր ոսկերօք մարդկան։

ԵԶԵԿԻԷԼ

Ա

Զուսիմ բլուր իմ ոտքերուն,
Ոչ ալ երկինք՝ գլխուս վերեւ,
Մըշուշն ի վար կարմիր կապոյտ,
Որ իմ ներկաս կ'ընէ անցեալ։
Աւազն ինչպէս ջուրի ափին,
Ինկեր փտուեր է իմ հոգիս
Գալարին պէս մագաղաթի,
Ընդունելու ժամանակէն
Բաներ որոնք անուն չունին՝
Տառապանքին եւ արիւնին դէմ իմ ցեղիս։
Բայց եղեր են մարգիկ այնտեղ, եղեր, ապրեր՝
Ապա ինկեր, դիակ դիակ,
Ջուրի ափին, հովի բերնին,
Հէքեաթ մ'ինչպէս, տրտում, անգութ։

Միջոցին մէջ անրջայիս,
Ձեռք մը կախարդ, ձեռք մը կարմիր,
Իմ աչքերուս կը վերցնէ՝
Արիւններէն, աւազներէն գոյնն իր առած,
Ժամանակէն բայց անվթար,
Վարագոյրն այն, վարագոյրն հին,
Ծալքն իր փքռած ալիքներուն
Շէկ աւազիս։

Գետ է առջիս,
Որուն պարտքն էր ըլլալ կապոյտ՝
Դեղնութեան դէմ այս բոլորիս։
կարմիր, ճերմակ, դեղին գոյներ
Զայն կը կտրեն
Ու խորտակուած հայելիին մէջէն ինչպէս,
Ինձ կ'երեւին արիւնին մէջ արեգակին,
Բաներ՝ որոնք անուն չունին
Մատեանին մէջ ժամանակին։
Երկինքն իջած ոստայն մըն է
Աւազին մէջ,
Որ թումբ առ թումբ կը տարածուի,
Ու կը թըւի ինծի տեսնել,
Մըշուշին տակ սեւ ու դեղին,
Շարժն անորոշ ոսկորներու, մարմիններու,
Ծուէն ծուէն,
Իրարու մէջ, իրարու դէմ։

Երկինք անհուն, սառած կամար,
Ջուրն է մեռել հին գետակին,
Անիւին տակ ժամանակին։
Ունի աշխարհն այնպէս պահեր,
Ուր մեռելներն անգա՛մ մըն ալ,
Ա՛հ, կը մեռնին։
Մեռելութեան մէջ այդ անհուն,
Աւազն է լոկ որ կը շարժի,
Ըստեղծելու համար ինքզինք։
Ու կը բակուի իր ալիքէն,
Իր արգանդէն, շարան շարան,
Աւազաքաղ ցեղ մը ամբողջ։
Երկինքն անգոյն վըրան մըն է
Աւազին մէջ։

Եւ աչերուս՝ տեսիլք մ'ինչպէս
Հագած աւազ, հագած քախիծ,
Կը բարձրանան հազար դիակ,
Հազար ոսկոր:

Հոն է ահա,
Մանուկի մը ոսկերոտին,
Թօշնած տրցակ շուշաններու·
Արցունքի տեղ աչերէն իր
Կ'իջնէ փոշի,
Կուրծքին վրայ կը փռսանայ
Տեղը պայտին այն փրփրացայտ ծիւն որ գիներ
Մօրը գիրկէն քաղեց ծոցն այս աւազներուն:
Ան կը նայի անհունին մէջ
Ու երկնքին,
Բայց չեն շարժիր շրթունքներն իր:
Ձեռքը կողին ձգած՝ իբրեւ ինկած կամար,
Դեռ կ'որոնէ ան իր չորս դին
Մայրն հեռաւոր,
Զոր անծանօթ երկու մարդեր,
Իրիկուան մէջ այդ ահաւոր,
Առին տարին գետէն անդին:

Քիչ մը հեռուն, ցարացած շուք,
Մինչեւ ըստինք գոգն աւազին,
Երկու թեւեր, երկու ալիք,
Դեռ կ'որոնեն գիրկէն խլուած
Իր մէկ հատիկ,
Գանկը որուն ժայռին փշրեց
Ձեռք մ'անողոք:
Երկու ալիք, երկու թեւեր,
Կը ցարանան, կը փշշըրտին
Կրմախքին դէմ՝ չկոթող մանկան,
Ու կը ծպտին դեռ իրարու՝
Ծպտովն անհուն մեռելներուն:
Ծեր մը կրմախք, խորտակուած շուք՝
Ծամանակէն, տառապանքէն,

Ա'լ չի նայիր, չի զգա՞ր բընաւ:
Փշրեր բիւրեղն է իր սիրտին,
Ցաւերուն դէմ այս աշխարհին,
Դեռ չթաղուած խորն աւազին:

Ու կը բացուի աւազն անհուն
Անապատին,
Եւ կը կանգնին մէկիկ մէկիկ,
Հազար ոսկոր, հազար կրմախք,
Ծեր ու մանուկ, կին ու աղջիկ:

Դիակունք մարդկան նշաւակ ընդ երես
դաշտաց, եւ ոչ ոք էր որ ժողովիցէ:

ԵՐԵՄԻԱ

Բ.

...Հովն է, կ'անցնի,
Խազաղութիւն աւազներուն, մեռելներուն:
Արեւն է նոր ու գեղեցիկ՝
Գետին վրայ հայրենական,
Աւազներէն այսպէս գերուած:
Ինձ կը թըւի ջուրին վրայ տեսնել բացուած՝
Կախարդական մեծ հայելի,
Զոր կը տանին երկու թեւեր
Խորհուրդն ի վար անապատին:
Հորիզոնէն կարաւանն է որ կը բըխի
Դանդաղ, տրտում,
Բըզըմտըւած որան ինչպէս,
Իրարու մէջ, իրարմէ դուրս:
Արեւն հոդին՝ մաղմաղ կըրակ:
Կարաւանը կ'առաջանայ
Պրտուտիկով իմն իր վրայ,
Ամպին ներքեւ ոսկեփոշի միջօրէին,
Կտոր, կտոր, հալածական,
Գայլերու կեր հօտի նման:

Ո՞ր աշխարհէն թեւն է փրթեր
Այս թաւալուն մարդոց խումբին,
Մարդե՞ր, թէ ոչ՝ մարդանըման
Շուքեր բոլոր:
Ո՞վ է խըլեր իրենց դէմքին
Մետաքսը վառ,
Գանդեր շէնքը երբեմն ազուր
Մատաղատի հասակներուն:
Աչքեր միայն, բացուած անդունդ,
Փորուած հաղցի, փորուած մահուան
Մատուրներով:
Կու գան անոնք,
Ոտքեր ուռած, իրանները կախ,
Հիւծած ցամքած հոդի գոյնով:
Իրենց հովէն դաժան ու բիրտ
Է այրուձին,
Մէջքերնին՝ սուր եւ ուսերնուն
Ալ հըրացէն:
Շուքն են բոլոր անոնք մահուան:

Կու գան անոնք բիլ ջուրերէն
Եւ արտերէն համակ զմրուխտ,
Դէպի հողվարճն այս աւազին:
Քար են կտրեր դէմերն ամէն,
Շրթերն անոնց՝ սարսափահիւս
Բան մը կապոյտ,
Որ կը պատնէ դիակն ամբողջ
Մահուան բերնին:
Բայց կը խլեն ծեր ու մանուկ,
Կին եւ աղջիկ,
Երբեմն եղած այս աշխարհէն:
Դողդղզագին մերթ կը փըլի ճամբուն վրայ
Ծերուկ մը խոնջ, ցամքած իսպառ,
Մինչ կը շաչէ մտրակն ուսին՝
Ծանըր, անգութ...
Կը խըշըրտա՛ն ոսկորներ իր.
Աչքերն են գոց.
Դող մը վերջին շրթունքներուն, –
Անէ՞ծք, աղօ՞թք, – մարդ չի գիտեր:
Թափօրն է այս խլեակներու
Որոնց գրուած է հոն մեռնիլ,
Մեռնելէ ետք ողջ ամիսներ,
Թաքին ներքեւ ծեծին, խղդին:
Այդ բոլորին դագաղն է մէկ,
Ջոր կը կըրեն իրենց ուսին:

Կը ծանրանան ու կը փրթին
Թեւերը զոյգ՝ մօր մը, սպառած,
Ձգելով վար
Ժամեր ի վեր անշնչացած
Կըծիկը խեղճ ոսկորներուն
Իր զաւակին:
Կը նայի ետ, չգիտնալով ո՛ւրն ու ինչո՛ւն.
Օղակ օղակ կը կծկըւի դէմքի կաշին.
Աչքերն են գոց.
Հպոռչ մը լոկ անմարդկային կը բարձրանայ
Ընդհատ ընդհատ, ոսկոր ոսկոր:
Կ'առաջանայ մինչ կարաւանն արեւախանձ
Կը յամենայ դէռ իսկ սառած՝
Շուրին առջեւ անշարժ տղուն,
Որուն աղուոր գլխուն փախան,
Ոսկորներու ծխնիներուն հագիւ կեցած,
Մնացեր է գիսախրիւ գունդ մը միայն:

Որդեր՝ էիքէն, ականջներէն՝
Օղակ օղակ կը թափին վար...
Դժխե՛մ հըրաշք. ան ողջ է դեռ.
Ու կը ցնցուին ջղագալար՝

Ուսերն իրեւ ոսկրաթեւեր:

Քիչ մը անդին,
Դիակն է սեւ՝ կնոջ մը մերկ,
Առանց ծալքի լարուած վըրան.
Քովինն անոր, մետաքսի թել,
Իր մանկիկն է ինկեր պառկեր,
Բազուկն որուն, զերթ չոր խըռիւ,
Կը ձերմկնայ իր մայրիկին ուռած փորին:

Կ'անցնի թափօրն անոնց քովէն.
Երեսներէն անոնց մարդու ոչ մէկ շարժում:
Փոթորիկը ամէնօրեայ արիւններուն
Աւելր տարեր է դէմքերէն,
Մարդավայել ամէն յուզում:

Անոնք բոլոր կու գան մահուան,
Ու կը բերեն մահն իրենց հետ,
Կըմախք, կըմախք:

Գ.

Իրիկնամուտ,
Կը ծանրանայ տակաւ աւազն
Անոնց ցամքած ոտքերուն տակ
Գետը անշարժ՝ նոյն հայելին կախարդական.
Կարաւանն է անոր ափին
Կոյտ կոյտ, դէզ դէզ,
Նման յոգնած անդամներու,
Որոնց ծխնին ըլլար կոտրած:
Որն է՝ ջուրին ոտքն երկարած,
Որն ալ՝ անոր մարմինն յանձնած,
Եւ ուրիշներ՝ ողջ հասակով
Աւազներու վըրայ փռուած,
Մանգաղի մը բերքէն ինկող
Հասկերուն պէս:
Եւ հեռուէն՝ շղթան մարդոց,
Սուրով, սակրով, եաթաղանով...
Անոնց ձեռքէն փըշաթելին
Կը բացուի ցանցն այդ երերուն հողին վրայ,
Իրրեւ կեանքէն խզող սահման
– Պարիսպ Մահուան –:

Հըրազէնի ապա երկու ծանըր հարուած...
Քիչ մը հեռուն,
Փըշաթելի ցանցին ետեւ,
Մարդանըմման շարժող ձեւեր:

Աւազն է որ, ըսես անտես թեւեր առած,
Կը փոթորկի, կ'առաջանայ,
Սուր սոյլերով իր կատաղի:
Մինչ բոց մ'արագ, փայլակնային,
Կը պատռուի եւ կը մեռնի:
Կարծես երկինքն ըլլար բակուած
Իր մասերէն, դուրս պոռթկալու
Սուլող կըրակն այդ ահաւոր:
Ցետոյ՝ ուրիշ, ուրի՛շ ձայներ,
Միշտ բացխփիկ լոյսի մէջէն·
Ցետոյ ուրիշ, յետոյ ուրի՛շ,
Կարծես ճառագ մը դիւային՝
Զոր ածէին հովին վըրայ
Ճիւաղ ձեռքեր:
Համազարկն է կապարներուն:

Լուսին մը ցեղ՝ սուրի բերնով,
Որուն դաստակն ըլլար ինկած·
Քովիկն անոր վախկոտ աստղեր,
Նայուածքներու պէս մանկական,
Դողդրղագին:
Ոչ մէկ ամպի կարեկից թեւ·
Սարսափը լոկ,
Ձայնի թեւին վրայ ամբարձ,
Կ'ալեկոծէ միջոցը խոր
Ու կը պատռէ կամարը մերթ,
Վար թափելու համար կրկին,
Սկսելու ինքզինք ցորէն:

Դ.

Կը պըլլուի մանուկն իր մօր,
Մայրն՝ աղջըկան,
Ու կը կանչեն բոլորն իրար,
Առանց ձայնի եւ նայուածքի,
Մէկուն գանկէն՝ շառաւիղով մը արիւնի,
Միւսին աչքէն՝ պոռթկած լոյսով:
Կինն է ինկեր,
Տաշտը ինչպէս աղբիւրին տակ,
Կողին՝ արեան ծորակ մը բաց·
Ու հովն ի վար՝ մանուկ մ'որուն
Դէմքն է աւեր, գանկը՝ փշրած:

Լուսաթաց է·
Խաղաղութի՛ւն աւազներուն,
Որոնց սրտին կը ծաւալի,
Մարմին մարմին,
Շեղջը մըթին արհաւիրքին:
Ցօղն առտուան, արցունք արցունք,
Իջեր, կծկեր է անխնայ
Ամէնքը մէկ, իրարու մօտ:
Կը ծաւալի
Թաց ու կպչուն բան մ'անորակ,
Անշնչելի միջոցն ի վեր:

Ու կը պայթին հրազէններ,
Կրակ կրակ, կամար կամար:
Կը բարձրանան այս ու այն կողմ՝
Սարսափահար երեւոյթներ, դէմքեր, աչքեր,
Զերթ կտորներ ալիքներու,
Հարուածին տակ կապարներու,
Հովին ներքեւ կը դողդըղան պահ մը անոնք
Ու կը թափին ցորէն գետին:
Մինչ ձայնն անոնց անպատմելի
Կըտաւ է թանձըր սարսափի:
Մութն է իջեր, ինքզինք հիւսեր
Կարծես թելին հետ սարսափին·
Գիծը միայն հորիզոնին,
Ուր շարունակ, կայլակ կայլակ,
Բըխումը կայ կարմիր վէրքին
Եւ վէրքերուն,
Որոնց մէջէն՝ տարափն անդուլ
Կապարներուն:

Հորիզոնէն կարմիր մը լայն
Կը փշրուի ու կ'իյնայ վար:
Հոն են բոլոր,
Սրունք ու թեւ, գլուխ ու փոր,
Հիւսուած իրար:
Բըռունցքը սեղմ՝
Մին աւազն ամուր ճանկեր·
Ակռաներով ափցանցած՝
Ուրիշ մ'անդին,
Ըսես սարսուռ մ'է բար կտրած:

Մօտիկն անոր,
Մերուկի մը աչքերն են բաց:
Եւ ուրիշներ, դէմքերնին վար,
Փռուեր են հոն իրարու վրայ
Կամ իրարու ինկած վրան:
Արիւնն անոնց՝ ծոծրակներուն,
Մատի ծայրին ու մազերուն,
Որոնք հովէն իսկ չեն շարժիր,

Իջեր մածներ է խաւ առ խաւ,
Իբրեւ թաւիշ, մուխ ու անխաւ:

Ե.

Կ'իջնէ երկինքն անոնց վրայ,
Առանց ամպի ու գորովի:
Խորհին վերայ հորիզոնին,
Մինչ թեւեր, զերթ նաւակներ,
Կ'ուղղուին դէպի ափունքն անթաղ
դիակներուն:
Տարմն է մըռայլ մեծ անգղերու,
Եւ անոնց հետ՝ սարսափը խուլ,
Որ կը հիւսուի լայն շրշուկին
Այն մեծ գետին որ կը սողայ, պտոյտ պտոյտ,
Օղակ օղակ, ինքն իր վրայ
կարծես անհուն փախուստ մ'ըլլայ:

Հեռուէն ահա,
Պղպջնձակուռ դէմքով կիներ,
Եկած մօտիկ գիւղակներէն,
կանգ են առեր,
Ու կը նային մռայլ շեղջին
Դիակներուն,
Մինչ ժպիտ մը թեթեւ ու լիրբ
Կ'ուրուագծուի իրենց դէմքին:
Ունին սակրեր ու դանակներ,
Զոյգ ուսերնուն՝ այծի թելէ
Հիւսուած պարկեր:
Քովիկն իրենց կան գրաստներ,
Դունչերնին վեր ու անհանդարտ,
Միջոցին մէջ խուզարկելով
Բան մ'անծանօթ:
Մէկիկ մէկիկ կը սըպրդին
Դէպի կոյտը դիակներուն:
Աճապարանքն իրենց պղտոր՝
Մերկ ոսկորները նետելու
Եւ գտնելու անոնց ներքեւ
Պատառիկներ գգեստներու,
Ծրնօտներ բեկ՝ հին կօշիկի,
Ցամառ, իրաւ եւ անծանձիր:
Մահէն անդին մահ մըն է ծոր
Սառն, անտարբեր խոշտանգումն այս:
Ու հաւաքուած լաթեղէններ
Պարկերու մէջ,
Կը բարձրանան գրաստներու
Կռնակներուն:
Աւարտած է աշխատանքն այդ
Սեւ ու կարմիր:
Արեւն արդէն համակ կըրակ,
Արիւններուն կ'առնէ շոգին
Ու կը տանի:
Դեռ ուրիշներ աւցանուար՝
Որ կղպըւած կըզակներէն
Կը փրցընեն ատամն ոսկի,
Զըւարթ հեգնանքն արիւնակալ
Լեզուին վերեւ մեռելներուն:

Աճապարանքն ու զազրութիւնն
Ուրիշներու, որ կը բանան
Փորերն ուռած կամ վիրաւոր,
Որոնելու խորհին անոնց
Քարն ու ոսկին:
Մեկնելէն ետք գրաստներուն,
Որ կը տանին մեռելներուն
Քուրջերը դեռ թաց ու կպչուն,
Հորիզոնը կը հանդարտի:

Զ.

Չէ վերջացած բայց մահն անոնց,
Որոնք հազար մահով մեռան:
Կէսօրուան դէմ,
Եզնասայլով, գըրաստներով,
Բերին քարիւղ, թիթեղ, թիթեղ,
Ու թափեցին շեղջերն ի վար
Դիակներուն:
Արեւին դէմ փայլակ, փայլակ,
Ծիծաղն անգութ թիթեղներուն:
Ցետոյ՝ կըրակ...
Ձերմակ կապոյտ բոցերուն տակ
Շեղջն է շարժուն.
Կը ճեղճերին ու կը բացուին,
Մարմին, մարմին,
Ոտք եւ իրան, թեւ ու գլուխ:
Բոցը հազար ժանիքներով,
Խօլ ու խնդուն,
Գորշ ու կապոյտ,
Կը պտուտի եւ կը լիզէ գլուխներէն
Որան անոնց սեւ կամ դեղձան:
Մուխն է պատանք լոյծ ու ծրփուն,
Վըրան հալած, վըրան սեւցած մարմիններուն:

Քիչ մը անդին՝
Հանդիսական մարդոց խումբեր,
Ոմանք նստած սուրբ աղօթքի,
Մինչ ուրիշներ, խաղաղ դէմքով,
Մատներն իրենց մօրուքներուն,
Լուռ կը թօթուեն արեան հետքեր:

Է.

Եւ եմուտ ի նոսա չունչն
եւ եղեն կենդանի
ԵԶԵԿԻԷԼ

Նոյն հայելին ետքէն առջիս
Կախարդական,
Մոխիրը լոյս՝ մարմիններուն,
Ալիւրը սեւ՝ դիակներուն,
Կ'առնէ իր մէջ սըլաքը սուր
Ըստեղծումին,
Ու շունչն հզօր աստուածութեան:

Տարիներետք, կէ՞ս դար յետոյ,
– Տարիք չունին յուշերը մեր –,
Կու գան անոնք, լուռ, դալկահար,
Անապատի չորս ծագերէն,
Հովիտներէն ու լեռներէն
Ջարչարանքի,
Նետած պատանք, թօթուած փոշին
Իրենց աչքէն,
Ու թեթեւցած կիրքի, մեղքի
Կապանքներէն:

Կու գան անոնք, հեռուներէն,
Աղուոր, մաքուր ու ցոլարձակ,
Ցեղին ծաղիկն ու ապագան
Մինչեւ երէկ,
Հողէն ծըլած երազն ինչպէս,
Կարմի՛ր բոլորն ու պսպղուն
Կըրակներէն հրդեհներուն:

Կու գան անոնք, ըստուեր, ըստուեր,
Այնքա՜ն խաղաղ ու պաղպաջուն՝
Որ հովն անգամ կը զգուշանայ
Անոնց վրայ բանալու թեւ:
Եւ ալիքներն անոնց սառած,
Դուրս կը պոռթկան
Շիրմաստանէն անպարագիր:

Թափօրն անոնց կ'առաջնորդուի
Մեր նահապետ երէցներէն,
Որոնք բացին դուռն եզական
Հայ պատմութեան
Ու ներս մտան անկէ փառօք:

Ոմանք իրենց պատանքներուն
Ունին բեհեզ ու ծիրանի,
Եւ ուրիշներ,
Իրենց կուշտին՝ սուսեր փայլուն,
Ու բազուկներ երկաթակուռ՝
Փաթթած բաշին
Իրենց թռչող երիվարին:

Կու գան անոնք,
Անապատէն ու ջուրերէն,
Հաւսաբերով միսերն իրենց
Ու ոսկորներն՝ երախներէն
Գազաններու:

Կու գան անոնք, բիւր վէրքերով,
Անհամաչափ, խայտաբղետ,
Ոմանց վիզին դեռ կ'երեւի
Մահիկը կոր կացիններու,
Ուրիշներու ցիտին վըրայ՝
Հետքն օղակին կախազանի.
Ու կ'երեւան հոն մանուկներ,
Որոնց աչքին՝
Ցոյսի շուշանն է թառամեր:

Կու գան անոնք, փաղանգ փաղանգ,
Ու կը վառեն անմահութեան
Հրդեհն անհուն,
Ծովուն վրայ մեռելներուն,
Անոնց անշարժ վիշտին վերեւ
Կամարելով նոր ծիածան:

Կու գան անոնք բոլորն այսպէս,
Մահուան դաշտէն,
Ու կը բերեն յաւերժութեան
Անբեկ սըլաքն ադամանդեայ,
Բեւեռուած պինդ իրենց սիրտին,
Զոր չկրցան փշրել երբեք
Շանթերն անսանձ ոճիրներուն:

Բայց չեն հասած անոնք բոլոր,
Խաղաղութեան երկնանուէր,
Նըման ուրիշ մեռելներու:
Ոչ մէկ աստուած ճանչցած է դեռ,
Արեւին տակ այս աշխարհի,
Նահատակներ այսքան դժբախտ,
Աւազներուն տակն ու վրան,
Դեռ չըհանգչած
Իրենց սուգին մէջ անսահման:

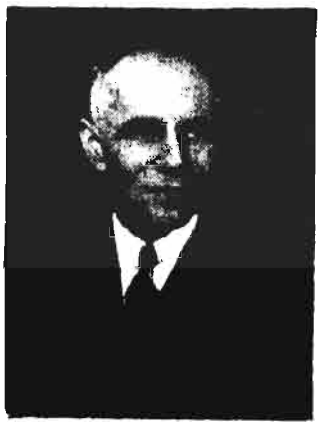
Հէքեաթն անոնց ահա բարբառ
Կու գայ մեզի,
Ջի խպասումն անոնց անհուն,
Կը բարախէ սիրտ մը ինչպէս,
Միրտերուն մէջ մեր ամէնուն:

Անոնք սակայն,
Սպասման մէջ իրենց անհուն,
Կարօտն ունին հըզօր կիրքին
Արդարութեան,
Որ կը յառնէ ու կը կանչէ
Խորտակելու չարիքն անքակ
Հազար ամով բացած թեւեր
Երկրին վրայ մեր պապերուն,
Երազն որոնց դեռ չէ մեռած
Գանկերուն մէջ
Մեռելներուն եւ ողջերուն,
Ջի մեռելներն անգամ մը եւս
Կրնան մեռնիլ, ողջերու պէս,
Երբ մեռած է երազն իրենց:

(*Երեւաղէմ*, 1965)

«Մի՛ մոռնաք մեզ...»

ԲԵՆԻԱՄԻՆ ՆՈՒՐԻԿԵԱՆ

Հոկտեմբեր, 1915: Լման վեց ամիս էր որ Արմէն լուր չուներ երկրէն: Բայց իր խորքին մէջ կը զգար թէ անմարդկային, ահաւոր բան մը կը պատահէր, արիւնոտ Ջարիք մը կը գործուէր հո՛ն, վարագոյրի մը ետեւ, որ կ՚երկընար մինչեւ անապատները հարաւի:

Տասը ամիսէ ի վեր՝ Գաւուրամը իր դժոխային կըրակները վառեր էր ամէն կողմ: Մարդկութիւնը խեղթեցեր էր Նորէն եւ ինքն իր սեփական տունն ու տեղն էր որ կրակի տուած էր: Երկրէ երկիր հազորդակցութեան գիծերը խանգարուեր կամ կտրեր էին բոլորովին:

Արմէն, ամէն իրիկուն՝ ծոցի դրպանէն կը հանէր վեց ամիս առաջ երկրէն հասած նամակը: Կը կարդար զայն քարմ ու տխուր հետաքրքրութեամբ. եւ դրպանը կր դնէր Նորէն, նչխարի օրհնուած, կարծրացած կտորի մը պէս:

Մօրմէն ստացած վերջին նամակն էր, ամէնէն վերջինը՝ մանիշակագոյն մելանով գրուած, որուն բառերը, կէտադրութիւնն անգամ դող գիտէր Արմէն: Բայց Նորէն կը կսրդար, անհատնում սիրով ու կարօտով.—

«Տղա՛ս, Արմէնս.— Վերջին գիրդ առինք, երկու ոսկին ալ հետը: Կ՚ըսես թէ պանդուխտի սուաջին վաստակդ է այս երկու ոսկին: Բայց մինք, տղա՛ս, քու վաստակդ աւելի՝ քու եւ պանդուխտ եղբայրներուդ ու քրոջդ կարօտն ունինք ու այդ կարօտով է որ կը հալինք, կը հատնինք ամէն օր: Մեր մէկ հատիկ մխիթարութիւնը, այս սեւ օրերուն, պզտիկ եղբայրդ է, Յակորը՝ որուն համար կը վառի հիմա մեր տան ճրագը, ամէն իրիկուն: Ես ու հայրդ, մեր տան սեւ առիքին տակ, մառանին պղղուրն ու ծեծածը կը պահենք ղոյղ մը ճգնաւորի պէս... Ձեռքերնիս քաշած ենք այլեւս կտաւի հորէն եւ մանածի ջահրակէն... Եւ սո՛ւտ չենք սպասեր ձեր տուն-դարձին:

«Արիչը, տանիքին վրայ, նոր բացեր է իր կանանչ-կարմիր կոնտերը: Նոր յօտուած ոստերու ծայրերէն աւիչը կը կաթկթէ արցունքի պէս:

«Միծեռնակներն ու արագիլը լոյներնին կը չինեն ու կը չէնցրնեն նորէն: Նոր չէնինները ծաղկեր են ճեմճերմակ, նոր հարսներու պէս, եւ դիմացի պարտէզին չորս բոլորը չարուած, կարծես իրենց փեսաներուն կը սպասեն ի զուր...:

«Թաղին աղբիւրը, մեր դրան դէմ, գերեզմանոցին դլուխը, իր կքած կամարին տակէն դեռ կը վազէ ճռիկ, ճռիկ, մօրդ արցունքին պէս, որ իր ղարիպ պատակներուն կարօտով կը քամուի ամէն օր, ամէն գիշեր:

«Չատիկ էր երկու օր առաջ: Տէր պապան իր վերջին պատարագը ըրաւ, արցունքոտ աչքերու առջեւ: Ժամուն կանթեղներն ու մոմերը վերջին անգամ վառեցան ու մարեցան: Ու քահանան, յաջորդ օրը – որ Մեռելոց էր, – վերջի՛ն անգամ օրհնեց հողաթումբերն ու տապանաքարերը գեղին բոլոր մեռելներուն...:

«Չատիկ էր երկու օր առաջ: Բայց այս անգամ կարմիր հաւկիթ չխաշեցի: Որո՞ւն համար խաշէի պիտի: Եւ ո՞վ սիրտ ունի, այս մութ օրերուն, Չատիկը տօնելու և կարմիր հաւկիթին երեսը նայելու:

«Գարունը, այս տարի, յարիւք չի՛ խոստանար, աղա՛ս: Ծառ ու ծաղիկ գոյն եւ հոտ չունին կարծես, ու պետնին խոտն անգամ սեւ կ'երեւի մեր աչքերուն:

«Պատերազմը հոս ալ երկընցուց իր ճանկերը: Երիտասարդները զինուոր տարին: Գեղին դաշտն ամբողջ բանակ մը զինուորով լեցուն է հիմա: Աղօթք երբէք որ Տէրը հասնի մեզի այս նեղ օրերուն... Եւ մի՛ մոռնաք մեզ, մի՛ մոռնաք ձեր տունն ու գեղը... Կաքըս հալա՛լ ըլլայ ձեզի, իմ անոյշ ձագերս, իմ պանդուխտ ձագերս, կաքըս հալա՛լ...»

Այդ իրիկուն՝ Արմէն երկու անգամ կարդաց մօրը վերջին նամակը: Ծորեկը՝ տեղական թերթերուն մէջ սարսափով կարդացեր էր ահաւոր լուրերը հայերու արմատախիլ տեղահանութեան, իրենց հայրենի հողերուն վրայէն: Եւ աչքերն ու սիրտը լեցուն՝ անկողին մտաւ:

Քանի մը քայլ անդին՝ լռելեայն կը քնանար եղբայրը՝ Մխիթարը: Բայց Արմէնին քունը փախեր էր ու չէր գար, չէ՛ր գար այդ պիշեր: Մայրը, հայրը, պզտիկ եղբայրը, գիւղն ամբողջ, հրաչքով մը, թեւ առեր ու եկեր, սեղմուեր էին սենեակէն ներս: Ա՛լ ինչպէս կրնար քնանալ:

Աչքերը գոցեց պահ մը: Դիւղը աւելի տարածուեցաւ, ամբողջ երկիրը դէպի կնց. հայրը, մայրը ու պզտիկ եղբայրը փոխուեցան ամբողջ ժողովուրդի մը որ իրենն էր: Եւ միլիոնաւոր աչքեր – տխուր, աղաչական ու ծանր նայուածքներով յառեցան իրեն: Աչքերը, սարսափահար, մարեցան յանկարծ, փոթորիկի մը չունչէն զարնուած: Վայրենի ձեռքեր, հաստ ու մազոտ բազուկներով, դիւային արագութեամբ մը վերցուցին զինք պատկած տնէն ու զարկին քարէ քար: Զղաց պահ մը թէ մէկ կողմը կ'այրէր դժոխային կրակներու մէջ ու միւս կողմը կը սառէր ձմեռնային քամիի մը չունչին տակ:

Ցետոյ զգաց թէ ահեղ ծայրերով ծածկուած օրգանի մը մէջ նետած՝ կ'օրօրէին զինք. եւ տրխունը կը քամուէր մորթին բոլոր ծակոտիքներէն: Կ'ուզէր ճչալ, բայց կոկորդը կը սեղմուէր եւ չունչը կը կըտրուէր, պրկուած ճիրաններու մէջ... ու արիւն կը հոսէր բերնին քովերէն:

Վերջապէս զգաց հարուած մը որ իջաւ գլխուն: Ցնցուեցաւ, ու ճիչ մը թռաւ չրթունքէն.– Մա՛յրիկ, ա՛խ, մա՛յրիկ...:

Աչքերը բացուեցան ահաբեկ: Խորունկ չունչ մը քաշեց: Արթուն էր հիմա, եւ կը զգար եղբօրը՝ Մխիթարին պաղ ձեռքը որ իր տաք ճակատը կը չփէր.

– Արթնցի՛ր, Արմէն, եւ հանդարտէ: Անպատճառ ղէշ երազ մըն էր տեսածդ:

– Դուն չե՛ս գիտեր, ազբար, խօսեցաւ Արմէն, ուժը հատած ձայնով մը, դուն չե՛ս գիտեր: Բայց ես ամէն օր երկիր կ'երթամ միտքով, եւ բաց աչքերով կը տեսնեմ Ոճիրը որ կ'արշաւէ հոն սանձարձակ: Ու հոն, բայց երկինքին տակ, այդ Ոճիրին զոհերը օգնութիւն կը կանչեն: Ես կը լսեմ այդ ձայներուն ողբերգութիւնը, ու կը ճանչնամ զանոնք: Բայց կը խնդրեմ նամ որ չեմ կրնար ճկոյթ մ'անգամ երկնցնել անոնց օգնելու համար: Կը զգամ թէ իմ մայրս, բազմաթիւ մայրերու հետ, մերկ է եւ վիրաւոր, ու կը դողայ գիշերուան ցուրտէն, բայց քուրջի ծուէն մ'անգամ չեմ կրնար ձգել վրան: Անօթի է. եւ պատառ մը հա՛ց անգամ չեմ կրնար տալ իրեն: Մարա՛ւ է եւ պուտ մը ջուր անգամ չեմ կրնար երկարել իր ցամքած, ճեղքուած շրթներուն: Գլուխը հանգչեցնելիք տեղ չունի, եւ չունչը կը մարի, կը հատնի. ու չեմ կրնար պատըս-

պարել եւ խնամել զայն, ի՛մ մայրս, քո՛ւ մայրդ, Եղբայր··· Երկկ գիշեր, երազիս մէջ, տեսայ մայրը որ հոգի կու տար, անտէր, անտիրական։

Եւ Արմէն դեռ կը դողար իր ապրած մղձաւանջին սարսափին տակ։

– Ելի՛ր, Արմէն, ուշ մը– նացեր ես գործարանէն, ըսաւ Միհրան, երեսը մէկ կողմ դարձնելով եւ աթոռնէին հետքերը սրբելով աչքերէն։

Արմէն ելաւ ընդոստ։ Հագուեցաւ արագօրէն։ Ատառ մը բան չդրաւ բերանը. երկու, երեք ումպ սուրճ կլլեց միայն ու վազեց գործարան։

⁂

Լման հինգ տարի անցեր էր մղձաւանջի այդ ծանր դիշերէն։ Օր մը, Ջատկի չաքիւն, նամակ մը ստացաւ Արմէն։ Գրողը իր երբեմնի դրացի տղոցմէ մէկն էր – Սարգիսը։

Այսպէս կը կարդացուէր նամակին մէկ մասը.– «Մայրդ ալ մեր կարաւտնին մէկտէր երբ քշուեցանք դէպի անապատի ճամբան, Ռաս էլ Այնի մօտերը, յոգնած էր եւ ա՛լ չէր կրնար քալել։ Ինծի ստիպուած էր ետ մնալ քանի մը քայլ։ Աւազակները եկան, կողոպտեցին զինք եւ սպաննեցին տապարի հարուածով մը··· Հազիւ կրցանք մարմինը ծածկել աւազով ու հեռանալ···»։

Արմէն մէկ անգամ միայն կարդաց նամակը եւ մանր մանր պատռեց զայն։ Ու երբեք չգրեց պատասխանը։ Կը զգար թէ այդ նամակով՝ Սարգիսը, առանց գիտնալու, գրչի սուր հարուած մըն էր որ կը փորձէր իջեցնել իր սիրտին, ուր իր մայրը կ'ապրէր դեռ։

⁂

Տարին անգամ մը, Ջատկի օրերուն, Արմէն՝ մաչած պահարան մը կը հաներ ծոցին գրպանէն – մօրը վերջի՛ն նամակը – եւ կը կարդար բառ առ բառ, խորունկ երկիւղով մը։ Ու կը չնչէր կարծես անոր բառերէն, գիրերէն տարածուող բաբախուն ջերմութիւնը, եւ խորապէս կը զգար թէ իր մէջ դեռ կ'ապրէր մայրը, տաքուկ և բարի սիրտով մը, կոր անիծնալ տապարն իսկ չէր կրցեր մեռցնել։ Ու կը լսէր նամակին վերջին բառերը, երկար տարիներու հեռաւորութենէ մը, մի՛շտ թարմ ու մի՛շտ սրտագրաւ.

«Մի՛ մոռնաք մեզ···»

(Սփրինկ Էյլ, ԱՄՆ)

ԳԻՒՂԻ ՄԸ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ

ԾՆԱԾ ՏԵՂԻՍ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

ԲԵՆԻԱՄԻՆ ՆՈՒՐԻԿԵԱՆ

Վերջերս նամակով մը խնդրեցի հօրեղբօրս գալէն՝ Գրիգորէն (Ֆրանսա), որպէսզի իմ կողմէս պատրաստուած հանի մը հարցումներու պատասխանելով, իր յիշողութեան ապաւինած՝ տայ ինծի իր ապրած վկայութիւնները մեր հին գիւղին՝ Հիւսենիկի վերջին օրերէն: Հարիւրաւոր ուրիշ գիւղերու եւ հազարներու հետ՝ մեր գիւղին ալ մահը տեղի ունեցած է 1915ի Մեծ Եղեռնի այն սեւ ու կարմիր ամիսներուն:

Այդ ատեն մեր Գրիգորը հազիւ տասներեք տարեկան էր, եւ տարագրութենէ վերջ մնացած էր հացագործ հօրը արհեստին շնորհիւ:

Հետեւեալ դրուագները տուն տրուած են ուղղակի իր վկայութիւններէն, որոնց իրաւութիւնն ու պարզութիւնը դիմացած են յիսուն տարիներու այնքան ծանր բեռներուն:

ԿԱՐՄԻՐ ԿՕՇԻԿՆԵՐ

1915· Յուլիսի սեւ կիրակիներէն մէկն է – տեսակ մը սուգի օր: Տարագրութեան դատապարտուած կարաւաններէն առաջինը – որ քիչ թէ շատ ունեւոր տուներէ կը բաղկանայ – ճամբայ պէտք է ելլէ յաջորդ օրն իսկ, չուկայի հրապարակէն, ուր գիւղին նախիրը կը հաւաքուէր ամէն առտու եւ ուրկէ տուն կը դառնար ամէն իրիկուն, դեռ մինչեւ երկու չաքաթ առաջ:

Ղազար հօրեղբայրս, կինը՝ Եղսան, եւ տղան՝ Յակոբը մեր տունն եկած են, մեզի «մնաք բարով» ըսելու: Երկու եղբայրները կը գրկեն, կը համբուրեն զիրար եւ կուլան՝ որբերուին կոտրած մանուկներու պէս, մինչ Ղազար ամուս կը կրկնէ, լացէն կոտրտած բառերով.

– Ա՛խ, տղա՛ս, կարապետ, երկու տարի առաջ՝ ինչո՞ւ մեզ ալ Ամերիկա չտարիր մեր Բենոյին հետ: Ա՛խ, ինչո՞ւ չտարիր որ մենք ալ ազատէինք այս դժոխքէն:

Դժոխքը, սակայն, լայն բացեր էր իր դիւային բերանը եւ նոր զոհեր կը պահանջէր անկուշտ, անհամբեր: Ամուս եւ իր կինն ու տղան լացով բաժնուեցան մեզմէ եւ գացին իրենց վերջին գիշերը լուացընել իրենց տանիքը, արիւնի տակ: Գիտեմ, երբեք չքնացան այդ գիշեր, բոլոր անոնց պէս, որ չուտով պիտի բաժնուէին իրենց տուներէն ու տեղերէն:

Յաջորդ օրը չուկային հրապարակն ենք, ուր խռնուած են զոհերը տարագրութեան առաջին կարաւանին – հոն են բոլորը – ծծկեր երեխայէն մինչեւ անատամ ծերունին ու պառաւը:

Հօրս հետ չուկայ գացած ենք մերինները ճամբու դնելու: Նորէն կը գրկուինք, կը համբուրուինք անոնց եւ ուրիշ ծանօթներու հետ, եւ նորէն կ'արտասուենք դառնօրէն:

– Գէտք է մեկնի՛ք հիմա, այս վայրկեանին:

Հրամա՛նն է որ կը գոռայ յանկարծ՝ զաւանային ոռնոցով մը, որ գեհենէն կ'ելլէ կարծես: Բազմութեան չունչը կը բռնուի պարապիէն եւ աչքերը կը մարին:

Շուրջս կը նայիմ: Հօրեղբօրս տղան՝ Յակոբը չկայ: Ո՞ւր մնաց, ի՞նչ եղաւ արդեօք, կը հարցնեմ ես ինծի:

– Քիչ մը ուշացաւ տղաս, բայց հիմա ո՛ւր որ է կու գայ, կ'ըսէ մայրը, ընկճուած ձայնով մը:

*Եւ ահա՛, Յակոբը ինքն է որ կու գայ վե-
րէն, փողոցին անկիւնը նոր դարձած՝ կը վա-
զէ, կը հասնի նոր չոլժող կարաւանին, ոտքե-
րուն՝ կաս կարմիր եւ նոր կօշիկներ։*

*Բազմութիւնը, վիզերը կախ՝ սկսած է
չարժիլ ծանր, ծանր։ Աղջէէն կ'երթայ ժան-
տարմաներու դինուած խումբ մը. ետեւէն
նոյնպէս զինուած՝ կը հետեւի բանտերէն նոր
արձակուած աւազակներու վոհմակ մը։*

*Տղայական հետաքրքրութեամբ մը եւ վա-
խով մը, որ բոյն դրեր է սրտիս խորը, քանի
մը քայլ հետուէն, ես ալ կը հետեւիմ կարա-
ւանին։ Հեծկլտուքներ, պատահական հազեր
եւ ծծկեր մանուկներու լացեր կը լսուին կա-
րաւանէն որ կը չարժի։*

*Շատերը իրենց ունեցածը – պաչար, հա-
պուստեղէն, վերմակ, մանր ամաններ, բեռ-
ցուցեր են էշերու։ Ոմանք նոյնիսկ կովեր կը
տանին հետերնին, կապերէն բռնած. կը տա-
նի՛ն, բայց չես դիտեր ի՞նչ յոյսով եւ մինչեւ
ո՞ւր։*

*Գիւղին ամէնէն վարի թաղը հասած՝ կանգ
կ'առնեմ հիմա եւ կը դիտեմ կարաւանը որ կը
քալէ։ Վերջին խումբին ետեւն է Յակոբը.
վկայ՝ իր կարմիր կօշիկները որ դեռ կը փայ-
լին չային աւազին ու խիճերուն վրայ։ Գի-
տեմ, իր ձեռքով նոր կարուած կարմիր կօ-
շիկներն են, որոնց վայրը պիտի աղօտի ու
մարի չուտով, իր պատանեկան արեւի՛ն, իր
աչքի լոյսի՛ն հետ։*

*Քայլերս, ծանր ծանր, ուղղուած են ետ,
դէպի տուն, բայց կը լսեմ դեռ երեխաներու
լացը, որ կը նուաղի ու կը հեռանայ ճամբան
ի վար։*

*Ու կարաւանը կ'երթայ, կ'երթայ դէպի
հարաւ. մա՛րդ չի գիտեր մինչեւ ո՞ւր։ Դէպի
Ուրֆա, ըսած են իրենց, խաբելով։ Եւ Ուր-
ֆա կ'երթանք, ըսին մեկնողները։*

*Արեւը կ'ինկնէ Մարիամ լերան ետեւ, բազ-
մաշէնի քովերէն։ Թուրքի ծառերուն եւ բլուր-
ներուն չուքերը կ'երկննան ու կը սեւնան։ Ու
կարաւանը կ'երթայ, կը հեռանայ գիւղէն, ան-
վերադարձ։ Սիրտս կապէն կը փրթի կ'ինկայ
կարծես, եւ արեւը կաս կարմիր կտրած կը
կորսուի լերան ետեւ։*

«ՄՆԱ՛Ս ԲԱՐՈՎ, ԳՐԻԳՈՐ»

*Առաջին կարաւանին մեկնումէն յետոյ,
որ այլեւս փոխուած էր մղձաւանջի մը՝ մենք՝
արտօնակիրով մնացողները եւ հոս հոն պահ-
ուլտածները սահմռկած, սմքած ենք ահով ու
դողով։*

*Նոր սկսած էի հօրմէս սորվիլ հացագոր-
ծի արհեստը – խմոր չաղել, գնտիկ կտրել –
եւ իր հետ կ'աչխատէի մեր դիւղէն մէկ ժամ
հեռու, Մեզիրէ քաղաքը – ուր տեղափոխուած
էինք տունով – կը բանէինք փուռտան մը մէջ,
որուն տէրը պէտք ունէր, եւ բարի աչքով կը
նայէր մեզի։*

*Օր մը, խանութին դլան առաջքը կանգ-
նած պահու մը, ահով ու դողով դիտեցի մեր
դիւղին վերջին կարաւանը, որ կ'երթար դէպի
Մալաթիա եւ անկէ ալ ո՞վ գիտէ ո՞ւր եւ ո՞ր
ճամբով։ Մանօթ դէմքեր տեսայ, ճանչցայ
կարաւանին մէջ, դունաթափ եւ քարացած
դէմքեր։ Կը քալէին վիզերնին կախ եւ յոգ-
նած։ Եւ լսեցի տղու մը ձայնը, որ փուչոտ
ճամբուն վարերէն կը հասնէր.*

– Մնա՛ս բարով, Գրի՛գոր։

*Ձաղի եւ դպրոցի ընկերոջ մը ձայնն է,
մտածեցի։ Եւ մնացի, ո՛չ բարով, ո՛չ ալ բա-
րիքով։ Կը զղայի թէ մեկնող կարաւանին բո-
լոր, բոլոր սրտերէն, հեռացող արեւի մը ճա-
ռագայթներուն պէս, անհամար թելեր կը
քակուէին կու գային եւ ուղիան մը հիւսած կը
փաթթուէին ինծի եւ զիս բռնած կը քաշէին,
կը տանէին մանուկներու եւ մայրերու լացին
ետեւէն, անվերջ, անվախճան ճամբաներու
երկայնքն ի վար, հարուստային կողմն աչխար-
հի, ուր պիտի չկան անապատներ կան։*

*Մնացի, բայց ո՛չ բարով, ո՛չ ալ բարի-
քով։*

ԱՐՁՈՒՆԴՈՑ ԽՄՈՐԸ

*Հայրս մեր գիւղին վերջին կարաւանը չը-
տեսաւ։ Մեռած էր արդէն։ Իր աչքերովը տե-
սած էր մեկնումը առաջին եւ երկրորդ կարա-
ւաններուն, որ իրենց հետ առեր տարեր էին
իր մեծ աղջիկն ու մատղաչ թոռները, եղբայր-
ներն ու անոնց տնեցիները եւ բազմաթիւ ու-
րիշներ։ Եւ հայրս կը տառապէր փիչեր ցորեկ։*

Իր վերջին օրերն էին։ Փուռտան ներսե-

յր, աչխատանքի պահելուն, երբեմն կը խօսէր ինքնիրեն. Ես մտիկ կ'ընէի անձայն:

– Այս տալտկրութիւնը, ըսաւ օր մը, 95ի դէպքին գլուխը լուաց: Այն ատեն, մեր պեղը ջարդին ու թալանին զոհ տուաւ 125 հոգի, որոնցմէ մէկն ալ իմ հայրս էր: Բայց տարին չանցած՝ դեղը ուռքի ելաւ նորէն: Արհեստաւորները իրենց գործերուն վազեցին: Հողագործը դաշտ իջաւ նորէն, եզները առաջքը ձգած: Կտաւ գործողները իրենց հորերուն եւ չահրակներուն առաջքը նստած: Չէքի եւ քրիւղի ճրագները պլպլացին սեւ առիքներու տակ: Եւ ծխաններէն մուխ ելաւ նորէն: Բայց այս անգամ՝ մեր դիւղն ալ, ուրիշ բոլոր հայ դիւղերու հետ՝ արմատէն կը քաշեն: Եւ արմատէն հանուած, ճղակոտոր եղած եւ հարաւի արեւին տակ նետուած ծառը ալ ի՞նչպէս կըրնայ կանաչիլ եւ ծաղկիլ:

Ուրիշ օր մըն ալ, երբ քով քովի կը բաներինք փուատան ներսերը – ինք խմոր կը չաղէր, տաշտին վրայ ծռած, իսկ ես՝ գործատեղւոյն առջեւ կանգնած՝ խմորի գնտիկները կը պատրաստէի – հայրս պատմեց ինծի, գլուխը վեր վերցնելով.

– Մինչեւ հիմա քեզի չըսի, տղաս, բայց պէտք է ըսեմ, որ սրտիս բեռը թեթեւնայ: Երկու օր առաջ, տան ճամբուն վրայ, տեսայ պաղեստինական հայ մը, որ վիրաւոր ինկած կը դալարուէր, – «Ջո՛ւր, ջո՛ւր» աղաչելով: Շատ չանցաւ. աղբատար կառք մը կեցաւ իր մօտ. երկու հոգի վար իջան կառքէն, վերցուցին իր կոտրտած մարմինը – ուր հոդին պեռ կը կառչէր կեանքի բարակ թելերուն – եւ կխամեռ՝ նետեցին կառքին մէջ, ուրիշ մեռելներու եւ սատկած չուններու ղէդին վրայ: Ու կառքը, քրտնած ձիերով, ծանր ծանր հեռացաւ, գլնաց դէպի աղբանոց:

– Դեռ կը յիշեմ ու երբեք պիտի չմոռնամ մահամերձ հայուն վերջին աղաչանքը պուտ մը ջուրի համար, որ ղւացուեցաւ իրեն: Շուտով Մահը եկաւ անչուչտ եւ իր հոգին ալ առաւ, տարաւ, աղբանոցին երեսէն: Եւ Մահն իսկ բարիք գործեց այդ օր:

Լրացած էր հօրս պատմութիւնը: Եւ ակնարկով մը նկատեցի, որ երեսը մէկ կողմ դարձուցած՝ կ'արտասուէր անձայն: Թաց աչուըներով՝ տեսայ որ հօրս արցունքը կը սահէր իր ալիւրոտ երեսն ի վար, ու կ'իյնար, կը խառնուէր նոր չաղուող խմորին:

Փուատան մէջ մեզմէ զատ մա՛րդ չգիտցաւ թէ յաջորդ օրուան սեւ հացին խմո՛րը հօրս արցունքովն ու անէծքովը չաղուած էր:

Քանի մը օր յետոյ հայրս ալ մեռաւ, եւ գնաց հանդչիլ Մեղրէի գերեզմանոցին մէկ անկիւնը, մենաւոր հողաթումբի մը տակ: Այդ օրէն ետք՝ ես ու վեց քոյրերս մնացինք որբ, մեր մայրիկին յոգնած թեւերուն ու աչքերուն տակ:

Հօրս մահէն մէկ օր չանցած՝ ես ու մայրս ստիպուած էինք չարաչար բանիլ: Ուրբ բերան կերակրելը, սովին ստուերին տակ որ կը մօտենար կամաց կամաց, անօթի առիւծին բերնէն կտոր մը միս փրցնելուն չափ դժուար բան էր: Մայրս, օրն ամբողջ, դուռնէ դուռ կը վազէր եւ հոպին կը հանէր, օսար տուներու լուացքը ընելով, պզտիկ օրականի մը գըտնով: Երկար չդիմացաւ, սակայն: Երկու տարիէն՝ ձմեռ օր մը, թոքատապէ բռնուեցաւ, աչքերը դոցեց, ու ա՛լ չբացաւ: Ազատեցա՛ւ: Կամացուկ մը տարինք եւ հօրս քով թաղեցինք: Եւ կրկին եղանք որբ:

Ես, թերեւս սոթթած, միս մինակ չարունակեցի աչխատիլ փուատան մէջ, փոխն ի փոխ, խմորի տաշտին, գնտիկներու երկար սեղանին, ու պէտք եղած ատենը՝ փուռին տաք բերանին առաջքը, քրտինքի մէջ լողալով ամէն վայրկեան: Գատանի էի հիմա, հայո՛ւ զաւակ՝ եւ դիմացայ: Գիտէի թէ քոյրերս, ամէն իրիկուն, իմ վաստկած հացիս ծրարին կը սպասէին:

Օր մըն ալ՝ տուներնիս – որ աքսորուած հայու մը բնակարանն եղած էր ատենօք – փըլչիլ սկսաւ: Հայկանուչ քոյրս հազիւ ազատեցինք խարխուլ պատի մը տակէն: Եւ մեր հօրը հին բարեկամ Գէորգ ամուին օգնութեամբ՝ նոր պարպուած տուն մը ճարեցինք եւ հոն տեղաւորուեցանք:

ԳԻԻՂԸ ՈՐ ԿԸ ՄԵՌՆԷՐ

1920: Մեղրէ քաղաքը ուր կը բնակէինք՝ քալելով մէկ ժամուան հեռաւորութիւն ունէր մեր գիւղէն: Բայց ստիպուած էինք հեռու մնալ մեր ծննդավայրէն, նոյնիսկ պարզ այ-

ցելութիւն մը պլանալով անոր: Մենք զմեզ ապերախտ կը զգայինք, չիտակը:

Պատերազմը անցեր էր: Բայց, տարօրինակ, առանց նոյնիսկ օտար թշնամիի մը հպումին, աւերակ ու ամայութիւն կը տիրէր Խարբերդի դաշտին բազմաթիւ գիւղերուն մէջն ու չուրջը, երբեմն կանանչ արտերուն եւ պարտէզներուն տեղ:

Օր մը, երկու քոյրերուս հետ որոշեցինք վերի քալաքը – Խարբե՛րդ – Ս. Յակոբայ եկեղեցին այցելել: Եւ գացինք: Ժամը կանդուն էր դեռ, իր հաստ, քարէ որմերովը, խորունկ ձորի մը կուշտին թառած, բայց լքուա՛ծ: Հայ անունով մարդ, մարդասանք չկար չուրջը, այլ միայն աւերակներ: Կօչիկները հանեցինք, ներս մտանք, «Հայր մեր» մը փսփսացինք եւ դուրս ելանք: Դրան առաջքը՝ պատն ի վեր նայեցանք: Ո՛ւ տեսանք որ ցուիքին բարձունքը թառած պանդակաստունը պարապ է. եւ անձայն:

Վերադարձին՝ խորունկ կիրճի մը լեռնային կողին փաթթուած արահետէն՝ Ծակ Քարին տակէն անցնելով՝ իջանք մեր հին գիւղը՝ Հիւսենիկ:

Դպրոցը եւ չրջակայքի բոլոր տունները անյայտացեր են: Եկեղեցիին տանիքը փլեր է վաղուց, չորս սիւներու պայթեցումով, որ տեղի ունեցած է հինգ տարի առաջ: Բայց չորս պատերը, քարեղէն ամուր պատնէշներու պէս՝ կանդուն կը մնան դեռ աւերակներով չրջապատուած: Ոչ մէ անդին՝ Դարին ջուրը, որ լեռնային Եօթնեակէն կու դար, ինչպէս նաեւ ժամուն աղբիւրը, կը հոսին դեռ, դըղլալով: Եւ կարծես լալով:

Գիւղը մէկ ծայրէն միւսը անապատի փոխուեր է: Մէկ քանի ճղճիմ տուներ միայն կը մնան կանգուն, իրենց հին, քարէ հիմերուն կառչած, ուր կը բնակին եկուորներ: Նիհար այծեր եւ ոչխարներ կ'արածին փլատակներուն մէջտեղերը՝ տնկ տնկ բուսած խոտերուն վրայ:

Տարապրութենէն տարի մը ետք՝ մէկ հատիկ ծառ ու թուփ մնացած չէ պաշտին ու այլեւայնին երեսը: Երբեմնի աղբիւրներուն եւ դաշտի ակերուն ջուրերը ցամքեր, գետնին տակն են քաշուեր:

ՅԻՍՈՒՆ ՏԱՐԻ ԱՆՑԱՆ Է ՀԻՄԱ

Իր նմաններուն հետ եւ անոնց պէս մեր պիւղն ալ վաղուց մեռեր եւ հող է դարձեր, առանց թաղումի, առանց աղօթքի կամ դամբանականի:

Հին ճրաւները ինկեր, ծածկուեր են փլած սլատերու եւ ծխանիներու հողին եւ քարերուն տակ:

Հին «Քեբլական»ներ, «Մայրենի լեզու»ներ, «Գանձարան»ներ, «Մեղրագետ»ներ եւ մաշաղաթներ, հին սուրբերու եւ հին աստուածներու ամիւններուն հետ՝ հող են դարձեր:

Ցիսուն տարի անցած է հիմա: Բայց ի՞նչ հրաշք: Արաքսէն անդին, նորաստեղծ Հայաստանի մէջ նոր գիւղեր եւ քաղաքներ կը ծնին, կարծես՝ եղէգնեայ փողերու մէջէն – պատանի՛ հասակով՝ մեր հին առասպելի վահագնին պէս: Կը ծնին ու կը վազեն ահա՛, իրարու եւ տեւէ, հրեղէն մազերով եւ արեգակէ աչքերով չքեղացած:

Եւ ի՞նչ հրաշք: Կը զգամ հիմա, թէ մեր հին գիւղերուն ամիւնները իսկ ինչպէ՛ս կը խայտան իրենց մրխիրներուն եւ աւերակներուն տակ: Եւ տարերային անապատ համբերանքով ու կարօտով՝ կը սպասեն տուն դարձող կարաւաններու քայլերգին...:

(Սփրինգ Լէյք, ԱՄՆ)

ՀԱՅ ՊԱՆԹԷԱԿԱՆԸ

ՊՈԵՄ՝ ՀԱՅ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՀԱՄԱՍԻՆ (*)

ՀԱՑՈՒԱԾՆԵՐ

ՅՈՎՀ. ՇԻՐԱԶ

1·

Ա՛խ, ես թուրքի սրտին սիտի
Փորագրեմ որպէս վէրքեր,
Որպէս հետքերն հայոց վշտի,
Երեք միլիոն հայ անուններ
Որպէս՝ մեղքերն հողագնդի···
Երեք միլիոն անմեղ զոհեր,
Որ մորթուեցին եաթաղանով
Քար մարդկութեան աչքի առաջ,
Հարբած հայոց արեան գինով
Այն օրերում հայահատաչ,
Որ Մասիսից ծանր են վշտով:
Եղեռնալից Մշոյ դաշտով,
Կոտրածով Ադանայի,
Աշխարհացուն հայոց վշտով,
Խլուած հողով ամէն հայի:
Եւ լուսինը դեռ զարհուրիկ
Մեր պատմութեան մահակնիռ
Մազաղաթի մի էջն է ցուրտ,
Որ այն կոուի հողմերն անգութ
Պոկել, ետել են մինչ երկինք:
Ահա ինչեր են այս խաղաղ
Մեր լեռների գլխով անցել,
Ահա, ինչո՞ւ վիշապաբաղ
Ծովից մի բուռ են մնացել:
Ու ոսոխի սրտին պիտի
Ես դեռ փորեմ, փորեմ, փորեմ,
Որպէս վիհերն Արարատի
Երեք միլիոն հայ անուններ
Անմեղ, ինչպէս Մասեաց ձիւներ:
Ա՛խ դեռ պիտի փորեմ, փորեմ,
Որ հովանայ վէրքն իմ սրտի՝
Կոտրածներ հայոց դժխեմ՝
Մեղքերի մեղքն հողագնդի···

2·

Ով անդարձ կոուի անբոյժ վէրք ու վիշտ,
Ո՞վ չի երազել մոռանալ ձեզ միշտ·
Բայց ոչ, այս անգամ դուրս եմ կոչում ձեզ
Բոլոր խորշերից բուն ու մոռացման
Թէկուզ ինձ խոցէք չար երազի պէս՝
Բայց՝ ելէք, ես եմ կանչում այս անգամ:
Սպին իր վէրքը մտքից չի հանի
Ձեզ չի մոռանայ իմ ազգը··· սակայն
Թէկուզ մի սիրտ էլ մոռացած լինի՝
Զարթէք, դառն յուշեր, պէտք է այս
անգամ···

3·

Ով մազաղաթեայ դարերի Դանիէլ,
Թէ թափառում ես դու դեռ դժոխքով,
Թէ հիանում ես դեռ մահով, կամ քէ
Քաւարանն ի վեր մեղքերդ ես քաւում
Իջիր, ճեզ տանեմ այնպիսի դժոխք,
Որ դու մոռանաս դժոխքը երգիդ,

(*) Մոայլ 50-ամեակին՝ իմ համեստ տուրքը··· – Ց· Շիրազ:

Աստծոյ ճակատին աչէծք խարանես
Եւ մահից խնդրես բալասան վէրքիդ,
Բայց ներիր վարպետ, ներիր պատանուս,
Քանզի ես պէտք է քեզ առաջնորդեմ,
Քանզի այս միակ, իրաւ դժոխքի
Դժնաբայլ ուղին միայն ես գիտեմ:

4.

Պաղատում էի այսպէս գիշերով
Մասիսի առջեւ, կարօտով նրա,
երբ որ լուսաթով մի ամպ յուշերով՝
Անշշուկ իջաւ իմ լեռան վրայ:
Եւ ինքը դանդաղ, հալուեց վերստին
Իմ դէմ թողնելով Դանթէին անձայն
Նա դափնեպսակ ուներ ճակատին
Եւ աչքերի մէջ ժպիտ հարցական...
Եւ իջանք հայր ու որդու պէս ի վար՝
Դէպի դեռ այրող սպին յուշերիս,
Դէպի վան, Բիթլիս, դէպի յուշաշխարհ,
Դէպի դեռ անբոյժ հայոց վշտերիս:
Լուռ պաղատեցի ես վերջին անգամ
Մասիսի առաջ իմ պատնաստալեռ,
երբ յայտնուեցին մեր աստուածազարմ
Հայ անմահների ոգիները անմեռ:
Վաթսուն անմահներն իմ Հայաստանի...
Բայց Դանթէն շիկնեց ինչպէս պատանի,
երբ Նարեկացին ասաւ... իմ որդեակ,
Դժոխքն այնտեղ է, ուր պիտի գնանք:
Նոր էինք ճեղքել գետը մոռացման,
Որ ափ դուրս գայինք յուշերի նաւով,
երբ Անդրանիկի ոգին էլ անձայն
Ու սպառազէն յայտնուեց ցաւով:
Ու մունջ զարմանքով ես վեր նայեցի,
Ու ճանաչեցի իր ոգին իսկոյն,
Օ՛, հայր իմ Նայիր, մեղմ շշնջացի,
Վշտի վկան է մեր անագորոյն,
Աչքով է տեսել կոտորածն հայոց,
Հայոց կոտորածն այնքան բազմահոծ...
Ու ճամբայ ընկանք աշխարհն յուզելու
Աչքը բանալով ձեռքերով յուշի
Օ՛, դու սուրբ ուղի· տար մեզ կիսելու
Վիշտը խոշտանգուած բիւր ոգիների:
Եւ առաջ բռաւ իմ սիրտն անբարբառ·
Ետ մնաց մի պահ եւ լուսինը հեզ·
Բայց Դանթէն կանգնեց յանկարծ ինչպէս ծառ·
Ես առաջ ընկայ իր ստուերի պէս·
Պառկել էր եղնիկն ու տեսանք կրծքին
երկու մարդկային մանուկ կերպարանք,
Որ ծծում էին կուրծքը եղնիկի
Իրենց այս տխուր բախտից անտեղեակ
Խաղում էր անհոգ ձագն էլ եղնիկի
Մանուկների հետ մի մանուկի պէս,
Դեռ նայում էի, մտորում սակայն,
Թէ ո՞ւր է նրանց մայրը իսկակա՜ն...
Մինչ այս թախիծն էր իմ սիրտը կրծում
Տեսայ, որ Դանթէն ծպտում է կրկին
Եւ աչքն ու հայեացքն, իր հոգու լեզուն
Օրհնութեան պէս էր ձգել եղնիկին:
– Օ՛, գնանք, հայր իմ, ու ճամբայ ընկնենք,
Գուցէ նրանց մօր մի մազը գտնենք:
Ելանք անտառից, բայց սիրտս անվերջ
Հայ մանուկների բախտն էր արտասուում
Լուսինն էլ ամպի պաղ բարուրի մէջ
Իմ աչքին մի որբ մանուկ էր թուում:
Եւ ահա ճակատն արիւնած մի կին,
Կռացաւ արագ, մի բար վերցրեց
Հեծուռին զարկեց եւ այնպէս ուժգին,
Որ մահիկնաձեւ ճակատը ցրեց
Ու կախուած մնաց ոտքն ասպանդակին
Եւ ձին բարշ տալով կրկնակի պատժեց
Փշրելով թուրքի գանգը... բայց յանկարծ
Ձին մօր վրայ էլ էին ծառս հանում...
Ու սմբակների վանդակներն ընկած
Մօր մեծ կտորն էլ ականջն էր մնում
Ու բռնագաղթը վշտով ամբոխում
Հայրենի հողն էր ոտքերից կախում,
Վանից, Տարօնից, Սասունից հանում
Դէպի դժոխքն էին դրախտից վանում:
Բայց ինչպէ՞ս մարմինն իր հիրտը տանի
երբ սրտից կախ է հողը հայրենի...
Լուսինն ամպահար յօնքերը կիտեց...
Մի կին իր գրկի բարուրը գաղտնի
Գանձի պէս ափի ծաղկանց մէջ նետեց
Ցոյսով, որ բախտը որդուն կը գտնի
Թէ հայրը կը գայ, Անդրանիկը կայ
Թէ հայրը կը գայ, Անդրանիկը կայ,
– Վայ ձեզ ասկեարներ... ճչաց կիսաշունչ՝
Ու նետուեց Արագն հայրենամոռունչ...
Դանթէն իր դափնին հանեց ճակատից,
Իր բաց գլխի հետ խոնարհուեց կարծես
Դուրս գալու մի պահ լուսինն էլ ամպից
Արագից ելնող այն խեղդուած մօր պես:
Եւ առաջացանք մենք տրտմաթախիծ
Մի գետ հառաչանք ելաւ մեր խմբից:
Դժոխքը տեսածն անխօս էր, սակայն

Կնիքները էին խօսում ճակատին,
Մեր դէմ թախծում էր մեր ոգու նման
Դեռ նոր աւերուած ապարանքը հին.
Ու տեսանք ինչպէս դժոխքի ձորից
Երկու ոտք էին դուրս ցցուել քոնքից
Գլխիվայր էին կախ արել, այրել
Վանքի հացթուխին հօրս պէս ահել:
Օհ, այն մոխրացեալ վանքը մռռանալ
Ասել է, քուրքին մեղսակից դառնալ...
Հրաբուխ ունի սիրտս ժայթքելու
Ոգջ աշխարհի չորս ճակտին թքելու:
Դեռ նայում էինք գանգին
Ու խորհում խորին, թէ ա՛յսման անգութ
Այրելով հայոց մարմինն ու հոգին
Ի՞նչ է բարբառում բարբարոսը բութ:
Օ՛, Դանթէ, միթէ դժոխքում ես հին
Նման ոխերիմ սադայէլ մի կար.
Ո՞ւր է վրէժի սուրբ աստուածուհին,
Իմաստուններն են թուում խելագար
Երբ խելագար է աշխարհն այս արար.
Ո՞վ հայոց վշտով ինձ պէս է տարուում՝
Իմաստնանում է՝ կամ խելագարւում:
Ելաւ լուսինը ամպի զնդանից
Ինչպէս բանաստեղծն իր գերեզմանից
Ու մենք բարձրացանք այն բլուրն ի վեր
Ու տեսանք շիրիմն իմ սեւամարմար
Որ ախ, փշրուած ու պղծուած էր
Իսկ ոսկորների մէջ գանգս չկար...
Ես նայում էի Դանթէին մոայլ
Ու տեսնում էի համր տեսչանքով
Որ խօսէր՝ բայց նա լռում էր դարձեալ
Իմ վիշտն էր չափում աչքի կշեռքով...
Ու գնում էինք գետի հետ մոլոր
Եւ յանկարծ ափին ցնորք դժնատես
Ընկած էր խոցուած ձկնորսն ալեւոր
Ծածկուած էր կուրծքն իր ուռկանի պէս:
Ու խեղճ մի աղջիկ նայում էր կանգնած
Տանջատման արուած հօրն ալեւորին
Ու խեղճ աղջկայ աչքերը բամուած
Սիրտն էլ բամելով դեռ լալիս էին,
– Հայրս գետն իջել ու ձուկն էր բռնում
Մէկ էլ ի՞նչ տեսնեմ աչքերս են խաղնում.
Եկան ձիաւոր թուրքերը վայրագ,
Ես թաքնուեցի այս թփերի տակ
Բայց աչքովս տեսայ թէ ինչպէս թռան,
Գետն իջան հօրս ձեռքից կարթն առան
Գլուխն անցրին. ա՛ռ գեավուր, – ասին
Հերիք չէ՞ անմեղ ձկները բռնես
Ալլահն իմացաւ ես մեղքի մասին...
Եւ ծակծկեցին կուրծքն ուռկանի պէս
Ու գետը գցին, ձկները տարան,
Որբացանք հօրս Մեղրագետն ու ես:
– Որբուկս, գառս, կոմիտասն ասաւ,
Որբը մեր ազգն է, որ այս օրն հասաւ:
Ու հեռուից գետի մի մռայլ ալիք
Աղջկայ մի դի գրկում՝ բերեց դուրս
Եւ հառաչեցին ափի ուռենիք՝
Ինձ թուաց, թէ նա կորածն էր իմ կողմ,
Ու ես գետ ի վայր կռացայ իսկոյն,
Բայց աւաղ, նա չէր, ու լուսնադժգոյն
Մթնում հեկեկաց մի մայր ուռենի
Գրկեց դիակը ու ողբաց վրան,
Առհասգել էր ոսոխը դժնի
Ու յագեցալով՝ յօշոտեր նրան
Ու գետն էր նետել, որ ծովեր տանի,
Որ հայոց բախտը ծովերն իմանան,
Ու լռեն՝ ինչպէս լռեցին այս բիրտ
Աշխարհի բոլոր ծովերը բարսիրտ:
Ու մենք լուսնի պէս ահով անմեկին
Մօտիկ ծխացող իջեւանն իջանք:
Օհ, դժոխքն արդեօ՞ք պիտի հաւատար,
Թէ հօրն անտառում կախելու տարել,
Իսկ մանուկներին կապոտել իրար
Նետել են խրճիթն ու խրճիթն այրել
Եւ մոխրացել է տնակն ու անցել
Սրտիկների հետ երեք մանկական,
Պատուհաններն բաց են մնացել
Մօր սարսափահար աչքերի նման
Ու երբ որ մայրը գրկել էր նրանց,
Կրծքին է սեղմել... երեք բուռ մոխիր
Ուզել է կեանք տալ արցունքով անանց՝
Մօրն էլ են կախել, Աստուած իմ, փախիր,
Դժոխք դարձրին իմ հայ Ադանան
Համիտի բացած այս դժնի ճամբով,
Որ լիքն է կարմիր հայ վշտի ամպով:
Ու... գնում էինք: Ճանկարծ երկնքի
Մի ասուպ ընկաւ այրուող արցունքով
Կարծես երկնքում աստղերից մէկի
Գլուխն պոկուեց խաւարի ձեռքով:
Եւ յանկարծ՝ ոտքս դիպաւ մի քարի
Ու ցած նայեցի սրտիս մէջ երկիւղ
Եւ չարագուշակ ոգին խաւարի
Իմ ձեռքը տուեց... մանկան մի գլուխ:
Քար գարհուրանքով նայեցի մի պահ
Արիւն էր կաթում ոսկի մազերից
Ու դեռ բաց էին աչքերը նրա

Իսկ մենք լուսնի հետ համր ու թախծալից
Թաղեցինք մտիկ բլուրի վրայ,
Մեռած, չթաղուած իջանք բլուրից:
Օ, դու ցօղունից կտրուած ծաղիկ,
Ո՞ւր է ցօղունը fո լուսաշաղախ,
Դու տղա՞յ էիր արդեօք, թէ աղջիկ,
Որտեղ թողեցիր մարմինդ մատաղ
Որտեղ պարտէզից կանչեցին fեզ դուրս
Որտեղ պոկեցին սիրտդ ճորածիլ
Որտեղ կտրեցին թաթիկներդ լոյս
Որտեղ մարեցին աչիկներդ բիլ
Որտեղ ծուատեց չար ոսոխը fեզ
Որտեղ էր հայրդ, որ չէիր կանչում
Իսկ մայրդ, մայրդ, մայրդ ապեկէզ
Որտեղ է հիմա լալիս, հառաչում
Որտեղ է լալիս ու որոնում fեզ
Իսկ դու, որտեղ ես, որտեղ ես հանգչում:
Եւ անցնում էինք ժայռէ մոուննչով
Հայ դանթէական դժոխքի միջով
Ու fանի գնում՝ չէինք հաւատում
Թէ բշնամին էլ մօրից է ծնուած՝
Ո՞նց հաւատայինք, երբ ամէն հովտում
Մանուկներ էինք տեսնում յօշոտուած:
Մէկի գլխի մօտ մարմինը չկար
Մէկի մարմինը գլուխն էր փնտռում
Մէկից իր վկան մի թաթիկը կար
Մէկի յանկարծ աչքն Աստուած էր խնդրում
Իր մորթուած մօրը ու թափած անտէր
Ոտիկներ մանկանց, մանկական մատներ,
Որ չէին սրել եղունգն էլ մեղքի
Մի՞թէ մեղսոտ են մատներդ ծաղկի…
Ու գնում էինք մէկտեղ ու մենակ
Զգիտեմ, ինչ էր Դանթէն էլ խորհում
Թւում էր՝ մէկը կ'ընկնէր ոտիս տակ
Թւում էր՝ մէկը աչքերս էր փորում:
Եւ հեռուներից խօլ ու խելագար
Քամին էր գալիս ու կրծքիս ոռնում,
Ասես կորցրած իր որդոց համար
Հերարձակ մայրս կոկորդս էր բռնում…
Եւ անէծք դարձաւ իմ շրթունքներին
Թուրքի անունը հայոց եղեռնով:
Հանդերձեալ կեանքի դժոխքը մթին
Մանկացաւ այստեղ… ու հոգեխռով
Դեռ անցնում էինք՝ երբ որ հայ մի կին
Կիսախելագար փախչում էր ցնչով…
Մորթոտել էին հօթը զաւակին…
Ճիչով փախչում էր՝ ճորէն հետ գալիս
Ընկնում դիերին, ճանկռոտում էր, լալիս,
Ցանկարծ ծիծաղում, պարում էր յանկարծ,
Ցանկարծ ուզում էր իր աչերն հանել,
Ցանկարծ գոռում էր դիերը գրկած…
Դժոխքն այս վիշտը՝ չէր կարող տանել:
Լսո՞ւմ էք արդեօք ազգեր ու մարդիկ,
Հայ աչքում Մասիսն ինչո՞ւ լաց թողիք
Թէ fո մատներից մէկն ազգն է հայոց
Ոլ fալ մարդկութիւն, երբ նա խոշտանգուեց
Ինչո՞ւ չցաւեց fար սիրտդ, ա՛յ օձ,
Ինչո՞ւ լռեցիր, երբ մարդը խոցուեց:
Հոմերն էլ տեսաւ իր կոյր աչքերով
Հայ կոտորածներն այս աստուածուրաց
Իմ անմեղ հայոց այս դժոխքներով
Ինքը՝ դժոխքի Դանթէն զարհուրաց:
Սեւ նոհիները հայ մայրերի պէս
Օրօրւում էին թափօրով թաղման
Ու թաղման էին տանում դեռ կարծես
Կանաչ եղեւնուց կախուած աղջկան:
Երբ մենք մօտեցանք ակնապիշ, լռին,
Դժոխքը տեսածն այլայլուեց կարծես
Մեր դէմ փշերն էր ցցում եղեւնին
Նրա մօր սրած եղունգների պէս
Էլ սրտիս լարերն ինչպէ՞ս չդողան
Բիւր երազներ են հանուել կախաղան:
Եւ անցնում էինք… մոայլ սեան վրայ
Մեռած լուսնի պէս կախուած էր մի կին
Շատ էին եկել մագերը նրա
Եւ հեկեկում էր մագերը կրծքին:
Բայց ի՞նչն էր մեղքդ, մայր էիր, ահա,
Ահա fո մեղքն էլ, ով անմեղապարտ,
Բայց թող լուսնի պէս՝ մահուան սեան վրայ
Մայրական կուրծքդ շողշողայ հպարտ,
Եւ թող մագերդ հպարտ ծածանուեն
Մի մայր առիւծի բաշերի նման…
Թող մայրերը միշտ կորիւններ ծնեն,
Թէկուզ եւ իրենք ելնեն կախաղան,
– Փշրենք սիւները, մօրը լահ չկայ,
Մահը կը մեռնի, fանի մայրը կայ:
Եօթ որդի էիր ծնել դու հային
Ահ եօթը դժոխք՝ fանի հայ ես դու…
Ու եօթը տեղով ծակծկել էիր
Եօթը կաթնաղբիւր կուրծքը հայուհու,
Եւ ապա՝ խլել բաժինն էլ մահու՝
Եղծել են դիակն ու կախել ծառից…
Էլ ի՞նչ, ո՞րն ասեմ… ու լուռ ելանք դուրս
Կախաղանացուն դալուծած անտառից
Որ մահասօսափ շշնջում էր՝ սո՛ւս,
Աշխարհի վերջն է, Տէր, փրկիր որդուս,

Բայց Տէրն ինչ անէր…
Հայոց Աստուածն էլ Աստուած էր կանչում:
Հեռուում աղեկէզ ոռնում էր մի շուն
Ու մերթ լալիս էր երեխի նման
Երբ մենք խեղդուելով խաւարի փոշում
Կասկածի ֆայլով մօտեցանք նրան
Շունը՝ իր ցօղուող տիրոջն էր նայում,
Կաղկանձն էր սիրել աշխարհի վրայ
Մի շան չափ չկա՞ք, ինչո՞ւ էք լռում,
Մի՞թէ աշխարհը մի շան չափ չկայ
Որ մարդու վրայ մի շան չափ սգայ…
Օ՛, Դանթէ, գիտեմ, ցաւից ես լռել,
Բայց՝ քոզ իմանան մարդիկ դեռ անհոգ
Դու, որ դժոխքն ես թափառել մի օր,
Դու տեսե՞լ էիր նման մի դժոխք:
Դու ինչ խօսքով ես երեւակայել
Գործով է ահա քուրքը վկայել·
Պզծել հայուհի իմ աստուածուհուն
Անթիւ ծառերից կախոտել հային:
Մեղքի մի անտառ կը դառնար անհուն
Թէ սեւ սիւները կանգնած մնային:
Ո՞վ է մեղաւոր կախուածնե՞րն անմեղ
Թէ կախողները այսման խելայեղ:
Այս կախուածներին ով մտիից հանի,
Աշխարհի խիղճը նորից կը սպանի:
Եւ անցնում էինք համր ու կարկամած
Վէրքերը բացում մեր ամէն ֆայլին
Երբ խաւարի մէջ մի կայծ թրթռաց՝
Տեսանք սիւնն ի վեր մագլցող գայլին,
Ուզում էր հասնել մանուկին կախուած,
Գրկում էր սիւնը, չանկռում կատաղած,
Իջնում էր անյոյս, նորից մագլցում
Նորից էր ճանկռում սիւնը գլխահակ,
– Չես հասնի նրան, զուր ես կաղկանձում,
Ով դու երկուոքեակ վայրագ ոսոխի
Դեռ գայլ եղբայրդ էզնից էլ անկուշտ
Սիւները ճռ դէմ շատ բարձր է ցցել, –
Դու է՞լ ես միթէ, ով արիւնառուշտ,
Հայ եղնիկիս դէմ խիղճդ մեռցրել,
Չէ, դու հազիւ ես ստուերը նրա,
Որ ժեռ ստուեր է աշխարհի վրայ:
Եւ չարագուշակ գիշերներ էին
Անաստղ, անլուսին գալիս ու գնում
Բայց յարդագողի ճամբի պէս մթին
Հայոց դժոխքը դեռ չէր վերջանում:
Մի ձորում տեսանք տեսիլ մի դժխեմ
Որ մեռելատիպ դանդաղ յայտնուեց,
Ու Դանթէն անգամ այս տեսիլքի դէմ
Ասես սոսկահար աչքերը փակեց…
Կարծես խելայեղ շուռ էին տալիս
Հազարաշիրիմ մի գերեզմանոց
Ու հողի տակից դուրս էին գալիս
Ուրուաշշուկներ, հառաչանք, տնփոց:
Ի՞նչ տեսիլք, սիրտ իմ, երբ ձորին հասանք,
Հողն ինչպէս մի կուրծք ելնում էր, իջնում,
Ու… մարդիկ էին հողից դուրս ելնում:
Եւ ընկնում էին համր ու կիսամահ՝
Զարգանդով լցնում գիշերն էր ամայ:
Ու չարագուշակ տեսիլքով սոսկում՝
Դժոխքը տեսածն աչքերն էր ծածկում…
Որպէս դժոխքի կպրէ կարասում
Շարժւում էին դիերն այն փոսում
Եւ մէկը հանեց կնոջ մի դիակ,
Կայծ տուին մօրս ջարդուած բերանում
Ոսկէ ատամներն ապշած լուսնի տակ
Եւ ատամներն էր բորենին հանում…
Օ, ի՞նչ բորենի… տեսանք գինավառ
Ենիչար մի չար, որ հանեց ահով
Ոսկէ ատամներն հիացքով անբառ,
Եւ լուսինն ամպի սեւ թաշկինակով
Կարկամած սրբեց արցունքն իր աչքի, –
Կարծես այն մայրը բոլոր էր լուսնեակի
Օ, – այսպէս երբեք չէինք կարկամել
Եւ մեր աչքերին՝ երբ վեր նայեցինք
Լուսինն արեւի դիակը քուաց,
Ու երբ դուրս եկանք եղեռնաձորից
Մեծ Անդրանիկը յայտնուեց նորից
Տխուր ժպիտով, աչքերով տամուկ
Գրկած բերում էր բրդի մի լամուկ,
– Թողեր փախեր եմ, ճամբու մէջ գտայ
Ա՛ռ պահէ, ասաց իր թիկնապահին
Գլխին թէ մէկ մազ պակսի՝ հաւատա,
Գլուխդ կ'երթայ… ու խթեց իր ձին:
Բայց չէինք անցել կամուրջը Ղարսի
Երբ ձորում տեսանք գլուխ մի մանկան
Ու երկարամազ գլուխ մի հարսի,
Չկար մարմինը ոչ մէկի… սակայն,
Մէկը հայի էր, միւսը հայուհու,
Եւ յուշում էին շուրթերն էլ մահու՝
– Սպանեց այդ հեզ մանկան հայրը մեզ՝
Հայրը լամուկի, որ Անդրանիկի
Գրկի մէջ գտաւ գալիքն իր կեանքի:
Լալիս էր հայոց ծովակն իմ վանայ
Ասես գիտէր, որ պիտի որբանայ…
– Օ, Դանթէ, լացդ յապաղում էիր,
Երբ յուշերն էի շշնջում աղբով,

Դու որ դժոխքում ծիծաղում էիր
Լալիս ես հիմա հայոց դժոխքով:
Ու լռեց ոգին մեծ Նարեկացու
Աստծոյ լռութիւնն ընդդէմ Աստծոյ
Ասես խռովեց երկնքից անգամ
Տեսնելով դիերն այն արիւնաթաթ
Տեսնելով մեղքերն անգութ ոսոխի
Տեսնելով մորթուած հարսներին յղի
Տեսնելով այրուող գիւղերն անհամար
Տեսնելով ծանդուող խաղաղները խար
Տեսնելով բուրգերն հայոց գանգերի
Տեսնելով վանը, Գրգուռը գերի,
Տեսնելով գետերն՝ հայ դիեր տանող
Տեսնելով հայոց մայրերն յօշոտուող
Տեսնելով ճամբէէ արեամբ շաղախուած
Տեսնելով բիւրեր կենդանի թաղուած,
Տեսնելով ցրուած անգղներ ճամբին
Տեսնելով ծանդուած վանքեր խարափին,
Նարեկայ վանքն ալ ծանդած տեսնելով,
Ոխ հերաքուխը բերանն հասնելով,
Տեսնելով մանկանց աչքերը հանուած՝
Մորթուած մայրերի բերանը դրժած
Կոտորածները տեսնելով ազգի
Կրծեց մկաններն իր առնաբազկի,
Հսկայ կրծից խաչը պոկեց
Ինչպէս մի խօլ թռնդրակեցի
Խաչը վանայ ծովը ձգեց
Լուռ մռունչով իր առնացի
Եւ անմռունչ՝ յօնքը կիտեց
Մի խար առաջ երկինք նետեց
Ցաւը գնաց գնաց գնաց
Մեր ոգեխռնքն ապշած մնաց
Ցաւը գնաց, գնում է դեռ
Որպէս հայոց անէծքն...
Գնում է դեռ գնում, գնում...
Բայց երկինքն էլ խար է մնում
Գնում է հայ անէծքն անքառ
Եւ յաւիտեան պիտի գնայ...
Գիշերներ էին գալիս ու գնում
Գիշերներ էին անցնում չարաղէտ
Բայց հայ դժոխքը դեռ չէր վերջանում
Մարդկութեան մեղքի գիշերների հետ:
Օ՛, թէ գտնէի այս անէծք պահին
Նրան, ով երկնեց մահի մեքենան
Ես կը կախէի նրան անպայման
Այս լուսնի ճակտից յաւերժող ու վէս
Որ ծանուէր, որպէս մի սեւ նշանակ
Որ սերունդները տեսնէին նրան

Բոլոր կողմերից անծիր աշխարհի
Եւ նզովէին մինչեւ գերեզման
Եւ ամէն գիշեր կլանչով վայրի
Շների լեզուն նզովէր նրան:
Նրան՝ որ հիմա զառանցում է դեռ
Թէ Ղարս չի մտնի ձեր ոտքն այսուհետ
Մասիսն Ազրի–դաղ կը մնայ յաւէտ
Էլ վանայ ծովից տառեխ չէք հանի
Պատռուած է կուրծքն հայոց ուռկանի
Ոչ մի հայ ձկնորս, թուրքը բանի կայ:
Որ պահանջ չունէէ՝ հիւսիսն է վկայ
Ձեր յոյսն արծիւն է ռուս կուրկանի
Ձեր անապատն է Դեր Զորն Բաղդատի
Թէ Աստուած ունէէ՝ թող գայ մեզ դատի...
Ու գնում էինք... երբ մտանք Անի
Քիչ մնաց լուսինն իր աչքերն հանի
Տեսանք մի կնոջ զոյգ ստինքի մէջ
Ցցուած ծօնում էր բդի մի նիզակ
Օրօր կարդալով հայուհուն իմ խեղճ:
Եւ մեզ ուղեկցող աստղերն անհամար
Դառած մորթոտուած հայոց զոհերիս
ոգիներն անմար
Կորած դիերի ոգու աչքերով ինչ որ բան
խնդրում
Ամէն մէկն իր հէգ դիակն էր փնտռում...
Եւ անցնում էինք մեր ոգեխմբով, երբ
հրակական
Մի աստղիկ տեսաւ բորենու բերնին դիակն իր
մանկան
Թռաւ փրկելու նոր պղծութիւնից ցիչով
հայրական
Բայց... թռչող աստղն ասուպ էր դառնում,
կորչում յաւիտեան
Մի աստղ տեսաւ դիերի տակից թաթիկն
իր բրոջ
Որ դուրս էր պարզել, իբրեւ վրէժի
տեսիլն ահագոչ,
Թէ՞ դեռ կենդանի, ձեռքը դուրս պարզում
դիերի տակից
Եղբօրն էր կանչում, որ բառնի հանէ
դիադժոխքից:
Մէկը տեսնելով բորենու բնում դիակն իր
ծնխուած
Կայծակի նման ասուպուեց վշտից անէծքի
փոխուած
Մի աստղ էլ ամպի սեւ թաշկինակով
աչքերը սրբեց

Երբ տեսաւ գայլին, որ իրեն մանկան
արիւնով հարբեց
Պարեց աչերով, դունչը վեր ցցեց
չարախինդ ոռնաց
վեր նայեց լուսնին ահագնամռունք ոռնաց,
կոնկոռնաց
Պառկեց, գլուխը չրեց թաթերին, ու հանց
երազում
Դեռ արիւնածոր բերանն էր լիզում...
Ինչո՞ւ չգոռաց ամենակարող Աստուած
մի բերան
Երբ մայրերն անգամ իրենց ձագերին
եփեցին, կերան:
Մարդկանց բերանը բաց էր մնացել ցաւից
գոռալիս:
Ո՞ր մէկը պատմեմ, գրչիս բերանից արիւն է
գալիս:

Թարթում էր Դանիէլն աչերն ապշահար
Իր գրած դժոխքն աշխարհում չկար
Նա ցնորք, իսկ սա՝ իրականութիւն,
Նա ահաշշուկ բանաստեղծութիւն:
Նա թղթի վրայ նկարուած հրդեհ
Սա ժանտ հրաբուխ, սա հրածով է:
Ու էլ չէր կարող իր շուրջը նայել
Դժոխքի վարպետ Դանիէլն էր մթին
Քանզի հօքն հարիւր ահել ու ջահել
Ծառերից կախուած այրուում էին:
Ու ես սուր ցաւից ճչացի էնուած.
– Դէ, խօսիր, հայր իմ. բայց նա լռելով
Այս անգամ միայն ուսիս ձեռքն յենած
Գալիս էր, ասես մէջքը ծռելով:
Օ՛, վարպետ... սակայն վարպետը չկար
Ու ես լեռն ի վար իջայ խելագար:
Օ՛, կանգնիր վարպետ, դէպի ո՞ւր այդպէս,
Ու նա ետ նայեց, «Դէպի հաւարան»,
Տեսնելն էլ անգամ մեռք էր աչերիս
Ես նզովում եմ նրանց, ով երէկ
Գործով են մրցել գրած դժոխքիս՝
Մահաճամբարներ երկնելով այսօր,
Ես նզովում եմ լռութիւնն ազգիս...
Ասաց ու գնաց իր խղճին հլու
Դանիէլն իր աչքի մեռքը հաւելու...

⁂

Ու երբ դուրս գալով համր ու տխրագին
Լուռ ընկել էինք մեր յոյսի ճամբան
Տեսանք մեր առջեւ դեռ յղի մի կին,
Յղի, բայց... մեռած, ով յոյսի կապան:
Ուռել, կապտել էր մարմինը ներսակ
Շուատուած էին ստինքները զոյգ
Բայց՝ կեանք կար, օ՛, կեանք մեռած կրծքի
տակ
Տեսանք շարժւում էր պնդէմ մի մանուկ
Այդ վաղուայ հայոց հունտն էր, որ տեսանք,
Որ յոյսի նման թէ կեանք էր, թէ մահ,
Բայց մահն ինձ թուաց դժոխք սնամէջ
Մահն էլ վերջ ունի, ազգ իմ, հաւատա...

⁂

– Լսո՞ւմ էք մարդիկ, լսո՞ւմ էք, ազգեր,
Այս ողբագիրքս դասագիրքն է ձեր...
Թող անցեալ վէրքը դասագիրք դառնայ
Մանուկ ներկայի սեղանի վրայ:
Դարձեալ Մասիսին ձիւն պիտի դնի
Անմեղութեան պէս Մասիսի տիրոջ
Դարձեալ արգանդից կիսակենդանի՝
Նոյն աշխարհ կը գայ հայ ազգով իր ողջ,
Այս հօքնադժոխք տարտարոսներից՝
Նա պիտի Մասիս բարձրանայ նորից.
Անդունդ կը նետի փաթթոցդ, սուլթան,
Հողն էլ սրի տեղ՝ կը տեսնի գութան,
Մի հող, որ թէկուզ երկինք համբառնայ՝
Հայոց եղել է... հայոց կը դառնայ:

⁂

Հայ կոտորածներն ով մտքից հանի՝
Նա է թշնամին նոր Հայաստանի:

ՆՐԱՆՔ ՊԻՏԻ ՄՆԱՆ...

(ՀԱՏՈՒԱԾ «ՔԱՐԱԻԱՆՆԵՐԸ ԴԵՌ ՔԱՅԼՈՒՄ ԵՆ» ԳՐՔԻՑ)

ՍԻԼՎԱ ԿԱՊՈՒՏԻԿԵԱՆ

Միակ նուիրականը, – անհամատեղելի՛, անհաչտեցնելի՛ մի բառ եղածի համեմատութեամբ, – դա Կիլիկեան Կաթողիկոսութեան պատերից ներս, փոքրիկ մի մատուռում ամփոփուած այն ոսկորներն են, որ սրանից մօտ երեք տասնամեակ առաջ հաւաքել, բերել են Տէր-Զորի անապատներից...

Ասում են՝ բերել են բեռնատար մեքենաներով, աւազների մէջ դեռ մինչեւ հիմի խըշտացող ոսկորների աննշան մասը միայն բերել, թաղել են Սիսի մայր աթոռին փոխարինող եկեղեցու բակում ու վրան կանգնեցրել այս փոքրիկ, սպիտակ մատուռը:

Ձեռքիս՝ օտար դաշտերին բուսած սպիտակ ծաղիկներ, մտնում եմ այդ մատուռից ներս:

Մատուռի չորս անկիւններում ապակեպատ երկար պահարաններ են: Դիմացը՝ ապակեպատ խորան: Ապակիներից այն կողմ՝ աճիւններ...

Խոնարհւում եմ ու ծաղիկներ դնում նըմանը չունեցող այս չիրիմին:

Նմանը չունեցող չիրի՛մ...

Շատ են եղբայրական չիրիմները աչխարհում: Աչխարհում Վեր-լա-Շէզ կայ, Անյայտ զինուորի գերեզման կայ, Նահատակաց հրապարակներ կան: Ամէն մի ժողովուրդ իր նահատակների յիշատակը յաւերժացնում է հայրենի հողի վրայ կամ նրանց զոհուած վայրերում՝ կանգնեցնելով յուշաքարաններ ու չիրիմապատեր: Բայց ո՞րտեղ է տեսնուած, որ աճիւնները էլ, ապրողների պէս, պանդուխտ ու աքսորական լինեն հայրենի հողից...

Օ՛, այդ աճիւննե՛րը, այս սպիտակ, բաց ու անթաղ ոսկորնե՛րը...

Նրանք օծուած են այն զմուռսով, որ չաղախուած է մեր արցունքի խէժից, մեր կենսունակութեան աւիշից, հայրենի ժողովրդի հանդէպ մեր անչիջանելի հաւատի մոմից. նրանք պիտի մնան:

Պիտի մնան այսպէս բա՛ց ու անթաղ՝ իտես աչխարհի:

Պիտի մնան այնքա՛ն ժամանակ, մինչեւ որ ապրողների հետ վերադառնան հայրենի երկիր:

Ապրողները պիտի թաղե՛ն նրանց տաք, փափուկ, մօր ձեռքերի պէս թեթեւութիւն բերող հայրենի հողում եւ այնժամ միայն՝ հակուած հողաթմբին, մի պահ նորի՛ց յիշելով մեր բիւրաւոր խոչտանգուածներին, հայի վաղեմի սովորութեամբ ապրողներ պիտի չշընջան՝ «Հանգի՛ստ ձեր ոսկորներին»...

Ուղեկիցներս մոմ են վառում: Ես նոյնպէս վերցնում եմ բարակ, դեղին մի մոմ ու վառելով, գնում եմ աճիւններին: Զգիտեմ ինչ են զգում այդ պահին միւսները, բայց ինձ թւում է՝ մոմի հալչող կաթիլների հետ իմ էութիւնի՛ց էլ մի բան՝ այրուող, նուիրական, անբռնելի՝ հալւում ու խառնւում է այդ սրբազան զմուռսին...

Ամէն տարի Ապրիլ 24-ին, այն օրը, երբ պիչերային Պոլսի դաւադիր փողոցներով չուրջ երեքհարիւր հայ մտաւորականներ՝ իրենց խաղաղ տներից դուրս բերուելով՝ տարուեցին

դէպի զնդաններըը, այն օրը, երբ հայ մտքի ու սրտի վիքխարիներից՝ կոմիտասից, Սիամանթոյից, Վարուժանից, Զոհրապից, Զարդարեանից եւ շատ ուրիշներից, կազմուեց ու դէպի մահ ուղարկուեց Սասունից մինչեւ Սիրիական անապատները ձգուելիք քարաւանի առաջին եւ առաջապահ պունդը, – այդ օրը սփիւռքի ամբողջ տարածքի վրայ ապրողները մոմե՛ր են վառում: Վառում են բոլորը՝ անկախ դաւանանքից ու կուսակցութիւնից, մէկը՝ եկեղեցու խորանի առաջ, մէկը՝ հարազատի պերեզմանի վրայ, մէկը՝ իր հոգու մէջ...

Փակուում են հայերի վարժարանները, արհեստանոցներն ու խանութները եւ օտարազգի հարեւաններն ու գնորդները գիտեն, որ այդ օրը սուրբ օր է հայի համար: Հայատառ թերթերը լոյս են տեսնում սուգի չրջանակներով, ասես հենց այդ պիչերն են հանգել զոհերի խըռովայոյզ հոգիները: Սրահներում ու հաւաքատեղիներում խօսք առնողները այնպէս բորբոք, արցունքով ու վրէժով են խօսում, ասես աչքերի դէմ դրուած են մեռեալների տանջամահ մարմինները...

Այդ օրը կոչւում է սգատօն, որովհետեւ սուգն է, խունկի ու յիշատակի օրը մլլիոն ու կէս անուանի ու անանուն նահատակների եւ որովհետեւ տօնն է, փաստման եւ վերակոչումի օրը այն իրողութեան, որը ի հեճուկս ծըրագրեալ ժողովրդասպանութեան հեղինակների ու նրանց լռելեայն հովանաւորողների, ի հեճուկս ամէնի եւ ամէնքի, – ապրե՛ց դիտակոյտերի տակից դուրս քաշուած հայ ժողովուրդը:

Եւ դրանից է, որ սգատօնի յաջորդ օրը թևլթևը՝ նետած իրենց սուգը, լոյս են տեսնում՝ մաքառումի ու յարատեւման է՛լ առաւել ոգեշունչ կերպով, վարժարաններում՝ երէկից այսօր աւելի հասունացած աչակերտները առաւել լարուած ու գորովով են լսում հայոց պատմութեան ծերունի ուսուցչին, իսկ արհեստանոցի մի անկիւնում՝ իր չնորհալի ձեռքերով անձեւ մետաղը ճիւղ ու ծաղիկ դարձնող ոսկերիչը՝ մտքում առաւել եռանդով է կրկնում յաջորդ հանդէսին արտասանելիք տողերը.–

Ցարութեան շունչն է ահա, ջարդակոտոր
ազգըդ իմ,
Հորիզոնէն ծայր տուած, որ կը փչէ
մարմնոյդ վրայ...
Ամայութիւն, լռութիւն... օրօրոց չէ,
այլ շիրիմ
Երկիրն ամբողջ, ուր երէկ դուն զոհուեցար
անխնայ...

Բայց յարութեան շունչն է այս, ու զայն զգաս
պիտի դուն
Դիրեզմանիդ իսկ խորէն՝ կուրծքիդ վրայ
ջախջախուած
Ու շուրթերուդ մսաթափ, եւ fո աչքերդ
ի fուն,
Մարած աչքերդ արթննան պիտի լոյսին
ճորաթաց...

ՎԵՐՋԻՆ ՆԱՀԱՆՋԸ

ՀՐԱՉ ՋԱՐԴԱՐԵԱՆ

Ես այն տարիներուն, 915ի սկիզբներէն մինչեւ 17ը, Կովկաս կը գտնուէի։ Էջմիածնայ Ճեմարանը տարեր դրեր էին վրս։ Այդ օրերուն, հայրենակարօտ կամաւորական խումբերուն կատարած սխրագործութիւնները՝ պանծալի՛ էին։ Ճակատներէն պարբերաբար հեռագիրները կը հասնէին Ռուսիոյ եւ կու տային անհատատալի յաղթանակներու աւետիսը։ Խնուսը ինկաւ, Գայազիտը ինկաւ, Վանը ինկաւ, Էրզրումը ինկաւ... ցարական բանակը յաճախ մէկէ աւելի օր վերջ միայն կը հասնէր յաղթուվայրը։ Օրհասական ճակատամարտներ տեղի կ'ունենային վայրերու մէջ, որ օտարոտի անուններ կը կրէին։ Օրինակ՝ Ռևվանտուզը։ Անուններ՝ ղորս մարդ չէր լսած, ուր Թշնամին յաճախ քառապատիկ, տասնապատիկ, ջախջախուած կյակներով, փախուստի կը մատնուէր։ Այդ օտարոտի հընչիւններով անուններուն դէմքերը կ'օծուէին, մէկ օրէն միւսը, անպատում հմայքով։ Ծորհրդաւոր ջերմութեան մը մէկ մէկ օճախ, որ կը հաստատուէին սրտերուն մէջ, ա՛լ չմարելու համար։ Երէկ անծանօթ, այսօր կը դառնային ամէնէն թանկագինը։ Մէն մի օր հրաշագործութիւն մըն էր, լեգենդա մը։ Հերոսականը, հրդեհուած, բոցերու կը վերածէր պատերազմի թշուառութեանց ածուխները։ Ծոցին մարճատիպ մինչեւ ուրկինք կը հասնէր։

Մինչե՛ւ որ, մինչե՛ւ որ... հայկական դունդերը լքուած իրենք իրենց վիճակին, դիմեցին նահանջի եւ իրենց հետ, անգամ մը եւս, ըերին տեղահան ժողովուրդը որ, հեղեղատին, փոուեցաւ սահմանամերձ դիւղերու, աւաններու երկայնքին։ Առաջին կարգին՝ էջմիածին։

Ձմեռը վրայ հասաւ։ Տաբերային կազմալուծումը, թաթառի մոլուցքով, սկսաւ աւեր տարածել։ Մարդկային դիմադրական ուժերը յոյնեցան ինչպէս պատուտուած օդագնդակ մը։ Ազէտին հարուածները, իրենց մեծութեամբն եւ ուժգնութեամբը, պայքարի բոլոր համեմատութիւնները կոտրեցին։ Հրատապ օգնութիւնները չիւղ մըն էին, թաթառի վայրագ չուրջպարին առջեւ։ Ցուրտը, սովը, համաճարակը դաշնակցեցան։ Օրուան խնդիր եղաւ։ Ձեմարանին չուրջ, արարատեան դաշտին վրայ, անթաղ մեռելները սկսան նեխիլ։ Շնչելու ժամանակ՝ գործածուած, դեղին վիրակապ մը կը սողոսկէր կոկորդէն վար։ Րոպէին տիրակալը՝ Մա՛հն էր։ Տեղահան զանգուածները, ընտանի կենդանիներուն հետ, հողին կպած, դարձուցեր էին դաշտավայրը մացառներու թզուկ անտառ մը։ Շրուքի տեսիլքը, սհեղօրէն իրականացած, այստեղ կը հեզնէր անոր մահուան երիվարն ու յաւիտենութիւնը ղաժանօրէն սեւեռած իր մերկ հեծուո-

րը: Այդ խորտակուած անտառը այնքան անտիրական էր, որ մայր հողն իսկ կը մերժէր անոր իր ծոցը: Անոնք որ դեռ ոտքի վրայ էին, չալմբռկուղ ուրուականները, մտահոգ երեւոյթ չունէին, ո՛չ ալ տրտում, ո՛չ ալ յուսահատ: Մարդուն այդ մէն մի ներքին ամրոցը քանդուեր էր:

Զգայութեան մեքենան, չախչախուած խոփով սայլակ, քիթը հորիզոնին, անչարժութեան մէջ կը սպասէր, մեռած եղներուն առջեւ: Ձակատապիրը կ'անցնէր: Կ'անցնէր բարկացած, թեւաբախ: Իր թեւերուն տակ, աստուորները Շթուքի հեծուորին խիստ, աւրուած բիբերն իսկ չունէին: Այն մահը պիտի վախնար այս ողջերէն:

❀

Բայց ես տեսայ, ո՛վ հեղնութիւն, ո՛վ անլուր վսլթմումութիւնը կեանքին, պատանի մը անհոգ, որ կը ժպտէր:

Կիրակի առաւօտ մըն էր: Լեռնային լեզակ երկինքէն արեւին հեղեղը կը տարածուէր ձիւնադաշտերուն վրայ, կը տարածուէր մըթնոլորտին մէջ որպէս սպիտակ, թափանցիկ, անծայրածիր, սառած չղարչի մը վրայ: Կէսօրուան մօտ ուղղուեցանք դէպի Աչտարակ: Զկար հիւղ մը՝ որուն պատերը ազատ ըլլային: Մարդիկ կոնակը տուած անոնց, ձեռքերը գրպանը, վայրահակ, հաստաչերտ ցեխի ճամբային առջեւ, ուր տեղ տեղ ձիւնը կը հալէր, կը յանձնուէին արեւի երանութեանը: Մեծ դող մը մերթ կ'անցնէր եւ կը ցնցէր մէկուն մարմինը: Այդ ջերմութիւնը կը հոսէր այն «արեւէն որ արիւն կը ծծէ»: Ուրիշ մը անշշուկ, քիչ մը կը սահէր պատն ի վար, յանկարծ կը փլէր ու գլուխը կը զարնէր գետին, անկենդան ծանրութեան բաղխումովը:

Այդ պահուն տղեկ մը եկաւ եւ իմ քովս կոնակին տեղ մը ճարեց, միւս կողմի դրացին ալ քիչ մը հրմշտկելով: Այդ դրացին՝ Թուխ, երիտասարդ, ըմբշական կերտուածքով, մեծ կենսունակութեամբ աուիւծ մը, աչքի կը զարնէր իր բացառիկ մռայլութեամբը: Շարաթներով չսափրուած այտերը սեւ ոզնիի փշոտ չրջափակ մը կը կազմէին այդ ազատեսիլ մըռայլութեանը: Դժուար չէր դուշակել եղեռնական դրուագները իր պատմութեան: Սըրտակեղէք սակայն մանրամասնութիւննե՛րն են մխայն, որ ցաւը կենդանի կը պահեն ու կը խարանեն մարդուս միտն ու ծուծը: Այսուհանդերձ, մտանայատուկ ու տիրապետող յատկանիշը հոն՝ ա՛յլ էր:

Իր պատմութեանը, այդ արիւնագանգ ահաւնութեան դետեղումը սրտին մէջ՝ անմիջական չէր կրնար ըլլալ: Խօսքով կարելի չէր մարսել զայն: Ատիկա բնականոնը սահմանեղծած ու ճիւաղային մեծութիւն ունէր, որուն տիրացումը տասնեակ տարիներու կը կարօտէր: Այժմ, հոգեբնախօսութիւնը մէ՛կ բան կրնար ընել՝ չզգալ: Մնալ չչմած: Փակել դռները ղպացողութեան առջեւ: Բնաղդաբար ամուր պահել ամբարտակները ցաւի հեղեղներու գրոհին դէմ: Զէ՛, աղէտը չէր: Արհաւիրքին էապէս անարդար նկարագի՛րն էր որ մատչելի՝ կը կոտտար եւ կը յառաջացնէր ընդվզումի հրդեհներ իր թարմավար, իր կուսական արիւնին մէջ: Ատոր կրականերն էին որ կը պահէին զայն կանգուն: Դէպքերուն յառաջացուցած խժդուժ, անծայրածիր անկանոնութիւնն էր, քաոսն էր որ արագօրէն տարած էր զայն հասունութեանց: Նիստ ու կացը քանդուեր էր տուներէն ներս, պղծուեր էր հոգիներուն մէջ: Շատ որոշ էր իր համար, – Արհաւիրքը՝ արիւնաթաթախ անհեթեթութիւնն էր: Անհասկնալին: Ամէն ինչ դարձեր էր անհեթեթ: Կատաղի փափաքը կ'եռեւեփէր իր մէջ՝ դուքանն ու խոփը վերստին դործի անցընելու: Անտեղիտալի մղում՝ ճախարակին երգը քակելու: Հարկ էր լաւը վերահաստատել: Ահա՛, պէտք էր լաւը ժամ առաջ տեղը ձգել: Ի՛նչպէս եւ ինչ գինով որ ըլլար: Դարձեր է խառնարան մը ընդվզումներու հրաբուխին: Ու ինք միեսակը՝ ամբո՛ղջ բանակի մը զօրութիւնը ունի եւ բանակը՝ իր կամքին մեծութիւնը:

Ինչպէս որեւէ մէկը իր համագիւղացիներէն, ինքն ալ նոյն խուլ եղանակով կը չափէ վայրագութիւնը կացութեան, տարերքին, կը չափէ մեծութիւնը անպատրոյն հալածանքներուն, բայց ա՛յդ չէ իր բուն իրականութիւնը: Պիտի չմերժէր անչուշտ ձեռք մը լաւաչ հացը բոլորին համար, վերմակ մը՝ պզտիկներուն ու ցուիք մը՝ որուն տակը իրենց դէլուխները հանգչեցնէին: Եւ սակայն, իր գերադո՛յն իրականութիւնը մի՛ւսն էր:

Այդ իր մռայլը՝ պարտուածի մռայլու-

թիւն մը չէր: Ոճիրները, զորս կ'որոճար, կը թուէին ուռճացնել ա՛յլ հակապէցութիւններ: Ինք չէ բայց իր քաջուն կութիւնը բացայայտօրէն չէր համաձայներ պարտուիլ: Աւելի ճիշդ՝ պարտութիւնը անծանօթ, անկարելի բեկումն մըն էր, խոյացումին մէջ յանկարծ կասած իր բնախօսութեանը համար: Հոն կար մանաւանդ տառապանքը որբապղծուած արդարութեան: Իր անպարտելի կենսաբանականը դէմ դէմի է եկեր յանկարծ՝ այլակե՛րպ, հրէշաձե՛ւ ղազանի մը որուն ո՛ր կողմէն զարնելը, ո՛ր ծայրէն բռնելը, որուն դէմ ի՛նչ ռազմավարութիւն գործածելը՝ մնացեր են չըփոթեցուցիչ: Իսկ այդ չփոթին ետեւ, մէկ բան պայծառ՝ չի՛ ընկրկիր, չի՛ խոնարհիր: Մէկ կէտ ահեղօրէն որոշ է՝ պիտի զարնէ: Բոլոր մնացեալը, աչխարհի բոլոր փաստարկութիւնները անհասկնալի, աւելորդ, նախատական, մանաւանդ անհասկնալի՝ իր միակ զգացումի մեծապայծառ իրականութեան քով: Ինչքա՛ն պայմանները ճգնաժամային, սրբութիւնները ինչքա՛ն աւելի մեծ վայրագութեամբ պղծուած, այնքա՛ն աւելի իր ընելիքը կը յայտնուի անառարկելի:

***

Մինչ տղեկը կը թուէր ներկայացնել խառնուածքը միւսին հակոտնեայ, տարօրինակ ախպարի մը: Մեծ ու դուրս ցցուած աչքեր, ուր միշտ խնդուքի մը լոյսը կը պլպլայ: Երբ ինք ներքնապէս բոլորովին լուրջ է, բիբերուն այդ լոյսը անձայն ու մեղմ կը չարունակէ խնդալ, անո՛յշ՝ կը հեգնէ: Ինչպէս կարգ մը մարդոց դէմքը տեւապէս դժգոհութիւն, կամ արհամարհանք, կամ թախիծ կ'արտայայտէ, այս տղեկինը տեւապէս կը խնդար: Կը խընդար՝ իբր թէ սրտին մէն մի տրոփիւնը ուրախութեան նոր լուր մը աւետէր իրեն: Թխորակ էր եւ վարի կոպերը ցայտունօրէն սեւ էին: Մի քինէն մեծ ականջները ցցուած, գրեթէ ուղղահայեաց քունքերուն: Ձայնն ալ տարբեր, – ճռճռուն, երգող, կ'ընկերակցի աչքերու խաղին: Խօսելակերպն ալ տարբեր, – չատ մանրամազ թոթովանք մը մչտապէս կը գործէ եւ բառերը դուրս կը պրծին քիչ մը իրար հրմշտկելով: Ինչ որ պատմէ, մէն մի բոպէ, անակնկալ պատահար մըն է իր մօտ: Ուրիշ խօսք որ վաւերական պատահարներուն հանդէպ ալ լուրջ քաշողութիւն մը ունի: Իր բոլոր յատկանիշներուն մարմնաւորումը սլիւնքն է թերեւս մանանայատուկ կենսաբանականի մը, մանանայատուկ ջղահոգեբանական պրութեան մը, ներքնածոր դեղձերու մանանայատուկ գործակցութեան մը, ապահովելու համար, իբր գերազոյն պաշտօն, անոր բիբերուն մչտավառ կանթեղը: Այդ պատճառով ալ եթէ նոյնիսկ անոնք միշտ զուարթ չեն, երբեք տրտում ալ չեն: Իր մերձեցումին, չրջապատին մէջ զովարար ուրախութեան մը սիւքը կը քաւի հագիներուն: Առօրեային մչուշը կ'անհետի մարդոց մտքերէն եւ անտեսանելի չղթաներ կը փչրուին: Մանկականը այն աստիճանի բիւրեղացուցած է զինք, որ լրջօրէն կարելի չէ որեւէ մեղադրանք ընել իրեն: Անպիտակից մը չէ բնաւ, բայց ընկճումը չի բոներ իր վրայ, եթէ նոյնիսկ ցաւի ծովուն մէջ թաղուած ըլլայ: Իր անսպառն բնախօսութենէն յորդող աչխարհավարութիւն, ուր միայն՝ իր էութիւնը կը հաճոյանայ: Զկայ զօրութիւն մը որ կարողանար փոփոխել զայն: Մէկ անգամէն կը տիրապետէ ան որեւէ կացութեան, զգայնութիւնը արտացոլացնելով միայն անդորը, խաղաղասէրը, բիւր ուրախութեանց երագները:

Ա՛յս կայծկլտուն երիտասարդն էր որուն վրայ իր դրացին՝ Մոսյլը չանթահարիչ ակնարկ մը նետեց: Միւսը սակայն զայն ընդունած ըլլալու որեւէ նչան ցոյց չտուաւ եւ չարունակեց իւօք մը մէկին ուղղել, հարցում մը ուրիչի մը, անմեղ կատականչան բառ մը՝ իր մէկ համապիւղացիին, բայց միշտ քրքռուն ու յարաչարժ: Ճիշդ է որ այդ ամէնը, այդ սգաւոր օրերուն, տիրող մթնոլորտին մէջ տեսանելիս մը կը կազմէր, դաժան խժալռութիւն մը, եթէ ոչ սրբապղծութիւն:

– Տղա՛յ, դէն գինե՛, հրամայեց Մոսյլը դաժանութեամբ, այնքան որ ծանր էր իր համար ստիպուած ըլլալ խօսիլ:

– Խի՛ վէօ – էօ՛ր, ձայնեց միւսը, այնպիսի ծամածռութիւն մը առած, անկախաբար իր կամքէն, այնպիսի ձայնով մը, աչքերու ճերմկուցին այնպիսի թաւալումով մը որ մեռնէն իսկ պիտի խնդացնէր: Ներկաներուն սիրտը, սակայն աւելի մեռած էր քան մեռեալ մը: Անգիտակ վտանգին որ իրեն տրուած հրամանը կը պարունակէր բացայայտօրէն, եւ

ըստ իր խառնուածքին, չարունակեց ան չարժրտիկիլ եւ վտարել զէթ այդպէս թուիլ։

– Տղա՛յ, դէն դինեա՛, կ'ըսիմ... երկրորդ աստ մը՝ որ սակայն բոլորէն հասկնալի ազդարարութիւն մըն էր։ Ան, նոյնքան անվրդով քան քիչ առաջ, դեռ աւելի բարձրաձայն, նոյն կերպով հարցուց.

– Խի՞ վէօ–էօր...

– Ֆէօ՛թ կիւ դեայ, յարեց Մոայլը վարտուղ չեչտով մը, իբր հարկադրած ըլլային վինք մեծապէս դժնդակ դործ մը կատարել։

– Ի՞նչ Ֆէօ–է՛օթ, հարցուց երգելով ու աներկիւղ։

– Ջեաքի՛ Ֆէօթ, ի՛նչ Ֆէօթ, պատասխանեն ապտակը իջաւ...

Ոչ ոք նշմարեց թէ ինչպիսի ակնթարթային արագութեամբ տեղի ունեցաւ ատիկա։ Բոլորս տեսանք յանկարծ որ, օդին մէջ նետուած կատու, գղեակը ինկաւ ձիւնի բլուրի մը վրայ եւ թաւալեցաւ վար, մինչեւ ցեխի կոյտերը։ Մեր սրտերը կծկուած, մնացինք անխօս, անշարժ։ Այդ օրերուն Արարատեան դաշտին մէջ տիրող հոտին քով – այլապէս դարչնածալ, թանձր, բարկ, անորակելի, – մըռայլ մարդուն բողոքը հեգնանք մըն էր։ Վերջապէս ոտքի ելաւ։ Մէյ մը մէկ արմուկը, մէյ մը միւս արմուկը սկսաւ չփել։ Դէմքին, ցնցոտիներուն՝ ցեխ, ձիւն փակչտած։ Այն անորակելի անորոշութիւնը որ հարկ էր տաբատ անուանել, մէկ կողմէն պատռած վարագոյր, ինկաւ վար եւ ցուցադրեց կեղտի հաստ, սեւ խաւով մը ծեփուած յետոյքն ու վիստերը։ Ետին դարձաւ ու բոունցքը չարժեց։ Հագիւ երկու չարժում։ Ցաւը կասեցուց իր ապտակելիքը եւ դէմքը կարկամեց։ Աչքերէն մանկական ոխի անհունութիւն մը նետեց Մոայլին կողմը։ Այս անգամ – զէթ պահ մը – անկարելին իրականացած էր՝ աչքերը ալ չէին խնդար։ կանթեղը, զէթ պահ մը, մարեր էր։ Ցամրաքայլ, դեղեւուն հեռացաւ, մերթ ետին դառնալով եւ ցոյց տալով պղտորած աչքերուն մէջ, անզօր ոխին փոթորիկը։

Գառաւ մը որ փլեր էր անդին – մարդ չի դիտեր ե՛րբ – հիւղակի չեմքին, ուզեց բան մը ըսել՝ չկրցաւ, ուզեց չարժում մը ընել՝ չկրցաւ։ Տարօրէն կրակները սկսան ճարճատիլ, սկսան բոցեր արձակել։ կախարդական վարագոյրը բացուեցաւ, հանդէսը լուսավառեցաւ։ կորանցուց տարիքը, չորս եղանակներովը, միեւնոյն տեղն, ծաղկեցան։ Եւ դեռ բիւր եղանակներով միեւնոյն տեղն ծաղկեցան։ Դրուագներուն փոփոխողանցքը սկսաւ։ Ու այնքան ափսոսանք կայ, այնքան երազ կայ, ի՞նչպէս մոռցեր են ու ձգեր են իրեն իր սիրտը։ Խեղճեցե՛ր են։ Ափսոսանքներուն կրակէ արիւնը չէթ չէթ կը կաթէ, ի՞նչպէս մոռցեր են ու ձգեր են իրեն իր սիրտը։ Երակները թէպէտ կը լեցուին անայլայլ երիտասարդութեան հոյզերովը, բայց մոռցե՛ր են իր սիրտը կուրծքին տակ։ Անմար կարօտներուն, անկաթելի ափսոսանքներուն լոյսերը կ'ողողեն իր հին, մոռցուած սիրտը հեղձամղձուկ։ Ուրբաթ երիկուն մըն է։ Պատուհանը վարդագոյնով ըռընկած։ Մայրը վերի յարկէն վար կ'իջնէ համրիչը ձեռքին։ Աղօթքը նոր է վերջացուցեր։ Բայց խաղաղութիւնը չէ ստացած։ Անձկութիւնը պզտիկցուցեր է բիբերը եւ անչարժացուցեր։ Իրմէ՝ իր աղջիկէն ողորմութիւն կը հայցէ։ Անոյշ խօսք մըն է, ոչ աւելի։ կըրնայ տալ եւ չի տար։ Անոյշ խօսք մըն է լոկ։ Չի տար։ Ա՛ս ով է։ Թաւիշրին կը խառնուի ձիւնին ու ցեխին մէջ տապլտկած տղեկը։ Ե՛րբ պիտի փոխեն իր սիրտը։ Արեւի աշխարհի լոյսերուն վերջի վէտվիտումներն են, վերջի՛։ Ահա, արդէն անոնք այս աշխարհէն չեն, առանց ըլլալու միւսէն։ Գէտք է չտապի՛, չտապի՛։ Ցետոյ ուշ կ'ըլլայ, յաւիտենապէս ուշ կ'ըլլայ։

Քերեց առքը հոգիի կարաններուն, մեզրը դգալ դգալ կը բաժնէ զաւակներուն, թոռներուն, բոլորին։ Բոլորի՛ն, բոլորի՛ն, ինչպէս արարչարար հովը կը քսուի ամէնուն, ամէն տեղ։ Միայն մայրն է որուն ստուերը կը սահի եւ չ'ուզեր չէթ մըն ալ ինք առնել։ Հոն է բայց կը սահի։ Շա՛տ հեռու տեղերէ է եկեր։ Ուր է՛ որ առնէ՛ր։ Սրտին ամէնէն աղուհոսկրեր մօրը։ Դէ գնա՛ հիմա, այն տեղն չըլլիր, ինք ալ հիմա չ'առներ։ Հիմա՝ ա՛լ անկարելի է։ Անկարելի է յաւերժութեան երկայնքովը։ Անկարե–լի–է՛–է... Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ ալ չեն առներ իր հին սիրտը... Լա՛ւ, լա՛ւ։ Հարկ է, որ չտապէ։ հարկ է, որ դեռ բաժնէ։ Փարատեան զեղխութեամբ, բոլորին, այնքան աւելի առատութեամբ, ինչքան աւելի չէին կամեցած իրեն արեւին տակ։ Քա-

նի դեռ կրնայ՝ բաժնէ՛, պայթիններու հրդեհուած թովչութեամբը: Բուռ մըն ալ երգ հոգիէն, ժամանակներու հոսումը հեղնող բուռ մըն ալ ոսկէ զանակ, բարձր ցուիքէն վար թաւալած տղեկին, մչտուրախ երիտասարդին, իր ցեխին ու ձիւնին վրայ: Այս անգամ ոսկիին չողշողումը – ինչ լաւ է, ինչ լաւ է – մա՛րդ չի կրնար ընդել: Ինչ լա՛ւ է: Կը փոխե՛ն, ահա սկսան փոխե՛լ սիրտը, ահա կ'առնեն սիրտը կը տանին...

⁂

Հեռուներէն, անսպասելի, տղեկին ձայնը թնդաց յաղթականօրէն: Անյագենալի վրէժով յափրացած, ասպարէզ կարդաց ուրախութեան թշնամիին: Հայհոյանքներու հրախաղ մը.– Ես քո հօր... ես քո...

Անկարելի էր տեսնել գինք, ո՛չ ալ գուշակել թաքստոցը: Ծաւի ջուրերու խորքը պահ մը մխրճուած սունկի գնդակ, վեր ցայտեր է կրկնապատկուած կենսունակութեամբ: Ուրախութիւնը մեռցնողներուն ասպարէզ կը կարդայ, կախարդական ուժերու գլուխն անցած.– Ես էտ ձեր...

Մռայլը ո՛չ իսկ գիտցած էր իր ըրածը, ո՛չ իսկ տեսած էր ղայն: Իր տասնապի խառնարանը կը մխայ այժմ սպառնագին: Անտէր ըլլալու զգացումը կարողութենէ վեր խտացումներ կը դառնայ: Այս բոլոր մարդիկը անտէր էին: Միշտ անտէր եղած էին: Անտէրի թոռներ, մնացեր էին անտէր: Իր պատմութիւնը, իր պապերուն պատմութիւնը մէկ մեծ լանոյ գրուած է: Վայրենի եւ ոչ վայրենի ոսոխներու դաւաճանութիւններուվը.– Հազարամեակներ լեցնող Դաւաճանութիւն: Նորէ՛ն աղէկ է, նորէ՛ն աղէկ է... Փառք Լուսաւորչին, նորէն աղէկ է... Նենգութեանց դարաւոր կաթսային մէջէն ինքը, իր չուրջիններըը, պապերը՝ աշխարհի ամէնէն ցած մարդիկը կրնային ըլլալ: Նորէ՛ն աղէկ է... Աբդէն այդքա՛ն ցաւ՝ նենգ չըլլալո՛ւն համար է: Ա՛հ, ևթէ միայն համաձայնէին ըլլալ՝ նե՛նգ մարդոց թոռներ... Ասոր հետ մէկտեղ, սակայն, ահա՛, մնացեր են անտէրունջ: Մէկ բան կը մնայ, մէկ բան կը սպասէ՝ մեռնիլ: Ինք ալ՝ որոշեր է՝ ճիշդ ա՛տ է որ չ'ուզեր ընել... ճիշդ ա՛տ է որ պիտի չընէ:

Այս անգամ լաւանները հրակուտակ յորձանքով ժայթքեցան: Օտարոտի, մեծ, երկար սուլոց մը, աղաղակ մը փրթաւ բերնէն՝ ու–ու–ո՛ւ... Ահա՛, ահա՛, երիվարի վարպետին նետուեցաւ եւ կը սուրա՛յ... Բռունցքներովը պատը կը քանդէ: Ահարկու հարուածներ կու տայ: Գլուխը կը զարնէ քարերուն: Ջարդ ու փշուր կ'ընէ դահիճներու բանակը: Կարգ ու կանոնը կը վերահաստատէ աշխարհի վրայ: Անկանոնութիւնը չի սիրեր: Ի՞նչպէս կ'ուզէք որ աշխատի, ի՞նչպէս կ'ուզէք որ գիւղացիները վարուն ու ցանեն: Անկանոնութիւնը չի սիրեր: Այսպէ՛ս լաւ է: Ինք՝ լաւին իշխանութիւնը վերահաստատեց: Հիմա՝ այսպէս լաւ է: Վա՛յ անոր որ անկանոնութիւն սերմանէ:

Գաղթականներէն ոչ ոքի վրայ ուժ կար զսպելու հէք գազանը, որ հիմա հնդկահաւի զարմացած, բարկացած բիբերով գլուխը թափ կու տայ: Երբ վերջապէս տեղարնակ գիւղացիները հասան եւ յաջողեցան կապիլ ղային, հինդ վեց հոգի դեղնած կը հեւային լիաթոք: Ձենթութեան նոպայ մըն էր: Ո՞վ պիտի խըլնամէ, ի՞նչպէս պիտի փարատի իր մէջ խտացած այդ ահասլնամեծ մռայլութիւնը: Պիտի փարատի՛, պիտի փարատի՛... Ո՞վ կը կասկածի ատոր: Ո՛չ ոք: Իր մէկ հատիկ խառնըւածքը: Ան պիտի մոնէ ղարձեալ իր հունին մէջ, ի՛ր միջոցներովը: Պիտի ջնջէ անկանոնութիւնները, պիտի քակէ ճախարակին երգը եւ ա՛լ անտէր պիտի չմնայ:

(Նիս, 10 Հոկտ. 1964)

Ե Ր Գ

ՀԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՄԱԿԵՐՊՈՒՄԻ

ԶԱՐԵՀ ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ

Մ1 Լո՛յս բոզ ըլլայ, լո՛յս…:
Թող կապտահիւս
Եւ բիւրեզեայ
Լուսաշող ջա՛հ դառնայ
Ամէն երկինք ու ամէն նայուածք…;
Լոյսը այն ուղին է միակ
Ուրկէ շարունակ
Փալեցին բոլոր աճոնք,
Որոնք
Ցաւերժի՛ն էին ճանապարհորդ…

Լո՛յս բոզ ըլլայ ու ե՛րգ…
Թող լուսակարկաչ ու համայնակաճ
Երգեհոններու վրայ բրբռան
Ամէն շրթունք ու ձեռք…:
Երգը այն ազդիւրն է միակ
Ուրկէ շարունակ
Ըմպեցին բոլոր աճոնք,
Որոնք
Ծարաւն ունէին
Անհունի՛ն…:

Թող լո՛յս ըլլայ ու գի՛ր…:
Թող լուսածիր
Ու կենսաբաբախ մատեանի
վերածուի
Ամէն հոգի…:
Դիրը այն սնունդն է միակ
Ուրկէ շարունակ
Ծծեցին կեանք
Բոլոր աճոնք,
Որոնք
Անվախճանին
Փաղցովն էին
Միայն անօթի…:
Թող լո՛յս ըլլայ եւ յո՛յս…:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ.– Մ1 – Առաջին մեծատող, Մ2 – երկրորդ մեծատող, Մ3 – երրորդ մեծատող, հ2 – Բ. մեծատողին աջմագրութիւնը, հՃ – Գ. մեծատողին արձագանգը:

Թող կասկածի ամէն մշուշ
Փարատի՛,
Թող ամէն երազ ու յոյշ
Ազատի՛
Կապանքէ…:
Ցոյսը այն հողն է միակ
Որկէ շարունակ
Քաղեցին հաւատքի ծաղիկները ատոք,
Բոլոր անոնք
Որոնք
Անհասանելիէն անդի՛ն
Հասնիլ ուզեցին…:
Թող լո՛յս ըլլայ, լո՛յս…

Մ2 Կեցած օրերու յաւերժական կատարին,

Մ3 Կատար՝ որ սակայն կը շարժի…,

Մ2 Ուսերուս մեր փառքերուն ծիրանին,

Մ3 Հնամա՛շ ծիրանի…,

Մ2 Աչքերուս մէջ մեր երազին շո՛ղը անխափան,

Մ3 Դէմքիս վրայ մեր առագերուն
Անօգուտ քո՛ղը տմոյն…,

Մ2 Կուրծքիս սեղմած մեր յոյսերուն ծիլերը բուրեան,

Մ3 Կուրծքիս սեղմած անշունչ մարմինը մեր վերջին յոյսին
Եւ մեր բոլոր մեռա՛ծ յոյսերուն,
Որոնց շղթան գալարուն՝
Ձիս կը կապէ աշխարհի առաջին մարդուն…,

Մ2 Կը գոչեմ՝
– Ողջո՛յն քեզ կեա՛նք, ողջո՛յն…

Ա2 Ողջո՛յն քեզ, կեա՛նք, ողջո՛յն՝
Բարձունքներէն մեր տառապանքի լեռնագագաթներուն…

Մ3 Կ'ըսեմ՝
– Ողջո՛յն քեզ, տառապանք, ողջո՛յն՝

Ե3 Ողջո՛յն քեզ, տառապանք, ողջո՛յն՝
Անդունդներէն մեր մեռած երազներուն…:

Մ2 Ահա՛,
Մեր երազին շողը կրա՛կ է աչքերուս մէջ տրոփուն,
Ու պիտի բոցավառէ իսկոյն
Մեր սպասումին դարաւոր
Կերոններն ու ջահերը բոլոր…

Մ3 Ահա՛, կոպերս կ'արիւնին դեռ՝
Կրակէն՝ անթիւ դարեր
Անհուր այրած ճայռածքներուն բիւրահազար…

Մ2 Շրթունքներուս վրայ
Անցեալը կը թրթռայ
Որպէս կախարդական խոստում լուսավառ...

Մ3 Շրթունքներուս վրայ
Անցեալը կը կոտտայ
Որպէս սեւ բառ
Որուն իմաստը ահալի
Կը խրի
Մինչեւ սիրտը աշխարհի
Վերջի՛ն մարդուն...

Մ2 Ու ես կեցած օրերու յաւերժական կատարին,

Մ3 Կատար՝ ուրկէ սեւ մայրամուտնե՛ր միայն կ'երեւին...,

Մ2 Կը գոչեմ՝
Ողջո՛յն ձեզ, մարդեր, ողջո՛յն,

Խ2 Ողջո՛յն՝
Ոլորտներէն մեր երազին երկինքներուն...

Մ3 Կ'լսեմ՝
– Ողջո՛յն ձեզ, ճակատագիր, ողջո՛յն...

Խ Ողջո՛յն՝
Մութ ճախճախուտներէն մեր չլռող կասկածներուն...

Մ2 Թայց լսեցէ՛ք, ապագան
Ե՛րգ է յաղթական
Որ անցեալն ու Ներկան
Կ'երգեն միաբերան...

Մ3 Լսեցէ՛ք, ականջներուս մէջ կու լայ դեռ՝
Անցեալի
Խաւարալի
Ճամբաներէն զառիվեր՝
Բարձրացող շարա՛նը անվերջանալի
Մայրերուն այրի
Եւ աղջիկներուն ալեհեր,
Որոնց մրմունջը ողբի
Որպէս մոխիրի ամպ կ'երկարի
Ապագայի երկինքները մինչեւ...

Մ2 Ու ես կեցած օրերու կատարին...,

Մ3 Կատար՝ ուրկէ ընդմիշտ ինկայ գետին...,

Մ2 Կը գոչեմ՝
– Ողջո՛յն ձեզ, Գալիք, ողջո՛յն՝
Պղնձակուռ ալիքներէն մեր կամքին հանճերուն...

Մ3 Կ'լսեմ՝
– Ողջո՛յն ձեզ, Ներկայ, ողջո՛յն՝
Ծանօթ ճկուղներէն մեր յուսախաբութիւններուն...:

Մ1 Թող լո՛յս ըլլայ եւ հաշտութի՛ւն՝
Ընդմէջ ժամանակին եւ մարդերուն...

Մ3 Մարդերուն՝ որոնք ժամանակին շուրն են միայն՝
Ինկած տիղմին վրայ անորոշութեան...

Մ2 Մարդերուն՝
Որոնք իրենց հոգին են յառած սեւեռուն՝
Ցոյսի յաւիտենական հորիզոններուն...

Մ1 Թող լո՛յս ըլլայ եւ հաշտութի՛ւն...:
Աճանցին կարօտն է ցոյն
Որոնք հոգիին մէջ բոլոր մարդերուն
Ու ցոյն սարսափն է Անցաւորին,
Կը քնակին միասին...

Մ3 Միասին, բայց ո՛չ ցոյն ատեն...
Աճանցին կարօտն ու սարսափը Անցաւորին՝
Ժամանակի բեկորներ են
Որոնք քնաւ իրարու պիտի չհանդիպին...

Մ2 Որովհետեւ իրարմէ չեն բաժնուած արդէն...:

Մ1 Լո՛յս թող ըլլայ եւ հաշտութի՛ւն...:

Ի2 Լո՛յս՝
Համապարփակ եւ ամենաթո՛յժ...

Ի3 Հաշտութիւն՝
Ընդմէջ մութին եւ լոյսերո՛ւն...

Մ1 Հաշտութի՛ւն՝
Ընդմէջ ժամանակին եւ մարդերուն...
Ժամանա՛կն է միակ արքան,
Ու ժամանակին հետ հաշտութիւնն է միակ ճամբան
Երջանկութեան...

Մ3 Երջանկութեան՝
Որ հնամաշ ծիրանի չէ՛ սակայն...

Մ2 Նոր թէ հին՝
Ծիրանին
Ազնուական ուսերո՛ւ է միայն արժանի...,
Եւ Ապագան
Բաժինն է հոգիներու ազնուական,
Որոնք, աշխարհին
Գազաթներէ՛ է որ կը ցայտին...:
Ինչ փոյթ եթէ գագաթները ոտիերուդ տակ դողան՝
Երբ գագաթներէն ցայո՛ղն է անսասան...:
Սուգի սեւ ծովերը չե՛ն
Որ կ'արգիլեն
Մուտքը արեւին
Միշտ հոգին...:
Ես կը գոչեմ, – Ողջո՛յն յաւերժին...

Խ2 Ողջո՛յն յաւերժին, ողջո՛յն յաւերժին…

Մ3 Ցաւերժ՝ որմէ մեզի՛ զի բաժին…
Մեզի՝ բանտարկեալները ներկայիս…:

Խ3 Որմէ մեզի՛ զի բաժին,

Մ1 Թող լո՛յս ըլլայ եւ հաշտութիւն՝
Թող Արեւելքն ու Արեւմուտքը իրարու վերեւ կամարուի՛ն,
Թող Արեւմուտքէ՛ն ճաեւ ծագի կրակը Արեւին,
Եւ գիշերներու զովը բխի ճաեւ Արեւելքէ՛ն…
Թող Արեւելքի կրակներուն այրուցքին ցաւը բուժուի՝
Բալասանին մէջ բուրեան՝ գիշերներուն Արեւմուտքի…

Մ2 Թող Այրեցեալի հոգւամարդիկը բոցէ՝
Բեւեռներու սառնամանիքին վերեւ թեւածէ…,

Մ3 Բայց ո՛չ սառի եւ ալ խանձէ…

Մ2 Թող հալին սառները բեւեռներուն,
Եւ որպէս բիւրաւոր առուակներ պաղպաջուն՝
Ողողեն անապատները աշխարհի…

Մ3 Ե՛ւ անապատները աշխարհի,
Ե՛ւ անապատ սիրտերը մարդերուն…

Մ1 Թող ճոյնանաւ ժամանակ, Մարդ ու Բնութիւն…
Թող երազը դառնայ ճակատագիր անփոփոխելի,
Ու ճակատագիրը՝ երազ բարախուն…:

Խ2 Թող երազը դառնայ ճակատագիր անփոփոխելի·

Խ3 Ու ճակատագիրը երա՛զ բարախուն…

Մ1 Թող լո՛յս ըլլայ եւ խաղաղութիւն…

Խ2–3 Լոյս եւ խաղաղութիւն…

Մ1 Թող ե՛րգ ըլլայ…

Խ2–3 Եւ խաղաղութի՛ւն
Երգով առլցուն…

Մ1 Թող գի՛ր ըլլայ…

Խ2–3 Եւ խաղաղութիւն
Գիրին շունչովը յորդուն…

Մ1 Թող յոյս ըլլայ…

Խ2–3 Եւ խաղաղութիւն
Ցոյսին լոյսովը շողշողուն…

Մ1–2–3 Թող խաղաղութի՛ւն ըլլայ…:

(Գիր, 1965)

ՀՐԱՇԱԼԻ ՅԱՐԱՏԵՒՈՒՄ

ԳԷՈՐԳ ԷՄԻՆ

Հանէ՛ք գլխարկները։

Հանէ՛ք գլխարկները եւ ակնածանքով ու երբեք չմեղմացող ցաւով խոնարհուենք 1915 թուականի Ապրիլեան Եղեռնի երկու միլիոն զոհերի առաջ։

Նրանց ոգու առաջ, որովհետեւ նրանք չունեցան ոչ միայն չիրիմ, այլ եւ յաճախ նոյնիսկ... աճիւն։

Երբ ընտանիքում մի հարազատ է մեռնում, մերձաւորները ամէն տարի սգում են նրա մահը եւ տասնեակ տարիներն անգամ չեն մեղմացնում նրանց ծանր վիշտը։

Գատկերացնո՞ւմ էք ուրեմն վշտի ծանրութիւնն այն ընտանիքի, որը միանգամից երկու միլիոն հարազա՛տ է կորցրել...

Հարազատներ, որոնք մեռել են ոչ թէ բնական մահով, ընտանեկան յարկի տակ ու հարազատներով չրջապատուած, այլ օտար ճամբէքի փոշում ու օտար անապատների աւազներում, խոչոռանգումից ու լկանքից, հրից ու սրից։

...Դարերի ընթացքում չա՛տ արհաւիրքներ է տեսել մեր ժողովուրդը, չատ պատերազմ, գաղթ, թալան ու կոտորած, բայց այն աղէտը, որը պայթեց նրա գլխին սրանից յիսուն տարի առաջ իր նմանը չունէր ո՛չ միայն մեր ժողովուրդի պատմութեան, այլեւ ամբողջ աշխարհի պատմութեան մէջ՝ սկսած «Աստուածաշնչի» էջերից մինչեւ նորագոյն պատմագրութեան դրքերը։

1915 թուականի պարնանը, երիտասարդթուրք ֆաշիստ թալէաթը, Էնվէրն ու նրանց ժանիքակիցները, – Հիտլէրի, Հիմլէրի ու Այխմանի նախահայրերն ու ուսուցիչները, – սառնասիրտ կերպով ծրագրեցին ու իրականացրին մի ամբողջ ժողովրդի զանգուածային բնաջնջումը, մօտաւորապէս երկու միլիոն հայերի տեղահանելով իրենց բնիկ հայրենիքից եւ ոչնչացնելով աքսորի ճանապարհներին ու Տէր-Զորի մահուան ճամբարներում։ Որ այդ աղէտը «պատահական» բնոյթ չէր կրում եւ ոչ էլ հարցը վերաբերում էր «պատերազմական զօտուց տեղափոխուած հայերի մի մասի յոգնութիւնից ու հիւանդութիւնից մեռնելուն», երեւում է թուրքիայի այդ տարիներին պատմութեան բազմաթիւ դէպքերից ու փաստերից։

Ֆէսը եւրոպական դլխարկի փոխած «երիտասարդ-թուրքերը» չարունակելով սուլթան Համիդի արիւնոտ գործը, հայերին կոտորել սկսեցին նոյնիսկ... 1908 թուականի սահմանադրութեան հռչակումից յետոյ։

Սակայն, ինչպէս ցոյց տուեց պատմութիւնը, Սասունում ու Տրապիզոնում, Զէյթունում ու Խարբերդում, Արաբկիրում ու Աղնայում կազմակերպուած հին ու նոր ջարդերը ապագայի մեծ ու քաոմնելի եղեռնի թեմական խեղճ փորձե՛րն էին միայն...

Հայերի ուրմատական բնաջնջման ծրագիրը պատրաստուած էր նախօրօք։ Ըստ եղեռնի վերապրած զոհերից մէկի՝ Լեւոն Մոզեանի վկայութեան, դեռեւս 1913 թուականին, հայոց տասերի դիւտի 1500-ամեայ եւ տպագրութեան 400-ամեայ յոբելեանի ուսանողական խանդավառ տօնակատարութիւններից յետոյ բանտարկուած հայ ուսանողներին Գոլսի գինուորական հրամանատար Ջեմալ փաշան ասել էր.– «Եթէ հայերն այսպէս շարունակեն (ինչպէ՞ս... Մաշտոցի ստեղծած այբուբենով պրօբելով ու գրքե՞ր տպագրելով...) ապա քոդ

իմանան, որ թուրք կառավարութիւնը բաւականաչափ ուժեղ է հայերեն բնաջինջ անելու համար՝ առանց խնայելու երեխաներին ու ծերերին»:

Ջեմալ փաշան նոր բան չէր ասում. «Երիտասարդ Թուրքերը» պատրաստ էին ելլրայրանալ հայերի հետ միայն մի... «չնչին» պայմանով՝ եթէ վերջիններս համաձայնուէին ուրանալ իրենց արմատն ու լեզուն, կրօնն ու ազգութիւնը, հպարտութիւնն ու ինքնութիւնը, դարաւոր ու փառաւոր անցեալն ու պատմութիւնը եւ... Թրքանալ:

Սուլթան Համիդի դէմ մղուող համատեղ պայքարի օրերին հայերին ու մակեդոնացիներին խոստանալով յեղափոխութեան յաղթանակի դէպքում բաւարարել նրանց քաղաքական պահանջները, նրանք 1908 Թուականի յեղափոխութեան յաղթանակից մի տարի էլ չանցած, կազմակերպեցին Ադանայի արիւնոտ ջարդերը...

Հաւանաբար պատասխանելով այդ ջարդից յետոյ «երիտասարդ-Թուրքերին» ուղղուած մեղադրանքներին՝ սահմանադրութիւնը խախտելու եւ հայերի նոր ջարդ կազմակերպելու վերաբերեալ, Թալէաթն իր 1910 Թուականի Օկտոտոսի 6ի ճառում ասում էր.

«Ըստ սահմանադրութեան բոլոր Թրքահպատակները, – ինչպէս մուսուլմաններն, այնպէս էլ քրիստոնեաները, – հաւասար են օրէնքի առաջ: Բայց, ինքներդ էք հասկանում, որ դա անիրագործելի է: Այդ գաղափարն առաջին հերթին դէմ է գնում Շարիաթին: Դրան ընդդիմանում է մեր ամբողջ անցեալը: Դրա դէմ բողոքում է հարիւր հազարաւոր հաւատացեալների խիղճը: Այնուհետեւ, – եւ սա չափազանց կարեւոր է, – սրան դէմ են հենց իրենք՝ քրիստոնեաները, որովհետեւ նրանք չեն ցանկանում Թրքանալ:

«Թուրքիայում կարող է խօսք լինել օրէնքի առաջ հաւասար լինելու մասին միայն այն ժամանակ, երբ աւարտուի ազգագնակչութեան բոլոր տարրերի Թուրքացումը:»

Հետագայում, Ջեմալ փաշան, պետական հունի մէջ դրեց Թուրքիայի «ոչ մուսուլման տարրերի Թուրքացում» այդ երիցս անիծեալ գործը՝ իր բարեհաճ համաձայնութեամբ հրապարակ հանելով «Թուրքացման տասը պատուիրանները»:

Ահա այդ չնչին պատուիրաններից մի քանիսը.–

1) *Թուրքացրու քո ընտանիքի անդամների անունները.*

2) *Խօսիր Թուրքերէն.*

3) *Աղօթքներդ Թուրքերէն ասա.*

4) *Երեխաներիդ Թուրքական դպրոց ուղարկիր.*

5) *Բարեկամութիւն արա Թուրքերի հետ.*

6) *Թօթափիր քո մէջից համայնքիդ ոգին Լեայլն:*

Բայց հնարաւո՞ր էր արդեօք ուտրկացնել Սասունցի Դաւիթ ստեղծած ժողովրդին, խլել Ալարայրում կռուած ժողովրդի հաւատն ու լեզուն, հնազանդ պահել Նարեկացու յոյների հրաբխային պոռթկումը ճաչակած մարդուն, նոր աստուած ու մարդարէ պարտադրել Սմբատ Զաբէհաւանցու Թոռանը եւ կտրել այն լեզուն, որով քնարել էին Գողթան երգիչներն ու Շնորհալին, Ֆրիկն ու Ռուչակը...

Ո՞ր հայը, եթէ նա իսկապէս հայ էր, կարող էր կատարել այս չնչին պատուիրանները եւ մոռնալ ու ուրանալ իր ազգութիւնը, լեզուն, հաւատը, պատմութիւնն ու ինքնութիւնը:

Եւ քանի որ նա չէր Թրքանում՝ «օրէնքի առաջ հաւասար լինելու – իրաւունք ստանալու – համար» մնում էր միայն մի ելք՝ բնաջնջել ու ոչնչացնել հայերին՝ ի՛նչ գնով ուզում է լինի...

Իհարկէ, երիտասարդ-Թուրք դահիճների համար պիտի՛ էր խաղաղ ժամանակ, օրը ցերեկով բնաջնջել իր պատմական հայրենիքում ապրող հնադարեան մի ժողովուրդ, դրա համար էլ 1914 Թուականին բռնկուած պատերազմն ուղղակի «երկնային պարգեւ» էր նրանց համար:

Նա հնարաւորութիւն էր տալիս երիտասարդ-Թուրք փաշիստներին անպատիժ իրականացնել վաղուց ծրագրուած հրէշաւոր ոճիրը եւ այն էլ կրկնակի կատաղութեամբ՝ չէ՞ որ հայերը, այդ «անիծեալ ռուսասէրները», զգուանքով մերժել էին «երիտասարդ-Թուրքերի» պաշտօնական առաջարկը՝ պատերազմի դէպքում իրենց միանալու եւ Ռուսաստանի դէմ կռուելու վերաբերեալ:

Այո՛, հայերին բնաջնջելու համար պատե-

բազմից լաւ առիթ չկա՛ր. բայց խօսքը տանք իրե՛նց՝ դահիճներին։

«Երիտասարդ – Թուրքեր»ի կուսակցութեան երեքի գործադիր կոմիտէի առաջին նիստում, զեկուցելով իր դահճակիցներին ծրագրուող ջարդի մանրամասնութիւնները, Բեհաէդդին Շաքիրն ասում էր.–

«Պատերազմի մէջ ենք. Եւրոպայի ու մեծ պետութիւնների միջամտութեան վախ չկայ։ Նոյնիսկ աշխարհի մամուլը չի կարող բողոք բարձրացնել, իսկ եթէ բարձրացնի էլ, արդիւնք չի ունենայ, որովհետեւ արդէն կանգնած կը լինի կատարուած փաստի առաջ»։

Այնուհետեւ նա չարունակում է.

«Եթէ մենք այս պարտականութիւնը (խօսքը... հայկական ջարդերի մասին է) պէտք եղածի պէս չվերջացնենք եւ նախորդների նըմանը կիսատ թողնենք (!!), ապա հազի՛ւ թէ կարողանանք փրկուել հայերի վրիժառութիւնից»։

Այսինքն՝ հայերին հարկաւոր է բնաջնջել այնպէս, որ նրանցից ոչ մէկը կենդանի չմնայ եւ իր դահիճներից վրէժ չլուծի...

Բարեբախտաբար Բեհաէդդին Շաքիրը պատկանում է այն Թուրք ֆաչիստ դահիճների Թուին, որն իր սեփական մաշկի վրայ ըզգաց դիւային ծրագրի անիրագործելի լինելու ապացոյցը՝ Բեռլինում, սաղմնաւորուող ֆաչիզմի որջում ստանալով իր ճակատին ջարդից հրաչքով փրկուած զոհերից մէկի վրիժառու դնդակը...

Բեհաէդդին Շաքիրը, ինչպէս ինքն է ասում այդ զեկուցման մէջ, «դիւերներով անքուն է մնացել», լուծելու համար հայոց ջարդի հետ կապուած ամէնից կնճռոտ հարցը՝ ո՞վ պիտի ջարդի հայերին...

Այդ կարեւոր գործը զօրքին վստահել չէ՛ր կարելի՝ զինուո՛ր է, մէկ էլ տեսար հըրաժարուեց երեխային քարերին խփելով ջախջախել, կամ պառաւ մօրիկի վրայ նաեւ լըցնել եւ կենդանի-կենդանի այրել...

Վստահել ժողովրդի՞ն... Այդ նո՛յնպէս դժուա՛ր էր։ Ծանկարծ եթէ հայերին ջարդելու համար բաժանուած զէնքը ժողովուրդն օգտագործէր իրենց՝ «երիտասարդ–Թուրքերի» դէմ...

Բացի այդ, թէեւ սակաւաթիւ, բայց փաստեր կային, որ երբեմն Թուրք աշխատաւորը պաշտպանում է իր հայ աշխատաւոր հարեւանին, կամ, յամենայն դէպս, պատրաստ չի Թալէաթի ճառը լսելուց յետոյ իսկոյն եղունգներով հանել «գեաւուրի» աչքերը... (Թէեւ հետագայում, «երիտասարդ–Թուրքերին» յաջողուեց այնպէ՛ս բորբոքել Թուրք ամբոխի մոլեգին չովինիզմն ու կրօնական կոյր ցասումը, որ պատում են, թէ համատարած այդ Թալանի, աւարի ու ջարդի օրերին, Թուրք մոլեռանդ մի կոյր, անհանգստացած այն բանից, որ չուրջը բոլոր Թուրքերը ջարդում, Թալանում ու սպանում են, բացի իրենից, գոռացել է.

«Հէ՛յ մուսուլման եղբայրներ, մե՛զ էլ դանակ ու դեաւուր տուէք, որ կատարենք մեր նուիրական պարտքը եւ արժանի լինենք Ենաթին»...: Ուրեմն ի՞նչ անել, ո՞ւմ ձեռքով կոտորել հայերին...

Եւ Բեհաէդդին Շաքիրը ցոյց տուեց եղբը.–

Շուտով բանտերից ազատեցին 10–12 հազար գողերի, աւազակների ու մարդասպանների, որոնք քրէական այնպիսի քաւմնելի յանցանքներ էին կատարել, որ... զրկուել էին նոյնիսկ Թուրքական բանակ զօրակոչուելու «պատուից»։

Քրէական այդ խաժամուժին զինեցին, բաժանեցին խմբերի եւ պարգեւեցին ո՛չ միայն ազատութիւն, այլ եւ ազատ ու անկաչկանդ Թալանելու, բռնաբարելու ու սպաննելու անսահման իրաւունքներ...

Ըստ նախօրօք կազմուած ծրագրի հայերը պիտի տեղահանուէին իրենց գիւղերից ու քաղաքներից, խումբ–խումբ աքսորէին եւ պահմանաւորուած վայրերում ենթարկուէին այս աւազակախմբերի յարձակմանը...

Մի պայման էր միայն կառավարութիւնը դրել այդ մարդասպանների առաջ՝ «սպանելուց յետոյ հայերի դիակները թաղել նախօրօք փորուած փոսերում՝ հասարակաց առողջութիւնը չվտանգելու համար»։

Հայերին Թալանողն ու սպաննողը ոճրագործ խուժանն էր, բայց իսկական դահիճը հրիտասարդ–Թուրք ֆաչիստների կառավարութիւնն էր, որն էնվէր փաշայի ստորագրու-

թեամբ հետեւեալ ծածկագիր հրամանն էր ուղարկել Թուրքիայի բոլոր ծայրերը.

«... 1. Քաղաքներից ու գիւղերից դուրս բերել եւ սպաննել երկրում բնակուող եւ հայ անունը կրող բոլոր օսմանահպատակ ոչ զինուորական անձանց, բացի ղեռեւս 5 տարին չլրացած մանուկներից:

« 2. Կայսերական բանակում ծառայող բոլոր հայ զինուորներին զատել իրենց զօրաբաժիններից եւ գնդակահարել աչքից հեռու, ծածուկ վայրերում:

« 3. Բանակում պտնուող հայ սպաներին կալանաւորել իրենց զօրամասերում՝ ցնոր կարգադրութիւն:

«Սոյն հրամանի կատարման մասին իւրաքանչիւր բանակի հրամանատարութիւն պարտաւոր է զեկուցել 48 ժամուայ ընթացքում:

Ընդհանուր պատերազմական նախարար

ԷՆՎԷՐ»

Ըստ այս ֆաշիստական հրահանգի հայ սպաները ձերբակալուում էին զօրամասերում, զինուորները՝ իրենց զօրամասերից անջատուելով խումբ-խումբ գնդակահարուում, իսկ ժողովուրդը տեղահանուում էր քաղաքներից ու գիւղերից եւ աքսորուում, ճանապարհին ենթարկուելով սճրագործ խուժանի յարձակմանն ու թալանին:

Քարաւաններին «հսկող» եւ նրա վրայ յարձակուող թուրք պահիճները մեռելներին տրորում էին, հիւանդներին՝ սպաննում, կանանց ու աղջիկներին՝ բռնաբարում, երեխաներին՝ սրախողխող անում, եւ բոլորին անխտիր՝ թալանում...

Եղած քիչ թէ չատ առողջ տղամարդկանց առանձնացնում էին եւ ուղարկում այդպէս կոչուած «բանուլական ջոկատները»:

Ամէն ջոկատ պարտաւոր էր հինգ կիլոմետրը երկաթգիծ կառուցել, որից յետոյ իւրաքանչիւր հայ բանուոր թուրքական կառավարութիւնից ստանում էր իր վարձատրութիւնը՝ լինը գրամ տաք արճիճ, կամ եւթաղանի մի մահացու հարուած...

Մինչեւ Տէր-Զոր ճանապարհը ծանր էր ու երկար, դրա համար էլ զինուած դահիճները չաճախ կենդանի մնացած հայերին ճանապարհին հրացանազարկ էին անում ու ետ դառնում:

Հազարների է հասնում թիւն այն հայ կանանց, որոնք իրենց պատիւը փրկելու, կամ իրենց երեխաների անմարդկային խոչտանգումները չտեսնելու համար, երեխաներին գրկած գետերն են նետուել, կամ գահավիժել բարձր ժայռերից:

Բանն այնտե՛ղ էր հասել, որ երբ սակաւաթիւ մարդասէրներ ուզում էին Հալէպում սրբոնոց լսցել՝ ջարդից հրաշքով փրկուած մի բուռ հայ երեխաների համար, Թալէաթ փաշան յատուկ պաղտնի հրամանով արգելեց նոյնիսկ այդ, խստօրէն կարգադրելով ծայրայեղ դէպքում խնամել միայն տ՛յն որբերին, «որոնք շատ փոքր են եւ չեն կարող յիշել այն պատուհասը, որին ենթարկուեցին իրենց ծնողները...»:

Այն մանուկները, ծերերն ու հաշմանդամները, որոնք հրաշքով կենդանի էին մնում աքսորի երկար ու դաժան ճանապարհներին, նետուում էին Տէր-Զորի ու Մեսքենէի մահուան ճամբարները:

Հիտլէրը, Հիմլէրն ու Այխմանը հաւանաբար խիստ դժգո՛հ կը լինէին այդ ճամբարներից:

Այնտեղ ոչ Գեստապոյի դազախեղդ անող ավտոմեքենանե՛րը կային, ոչ Օսվենցիմի թունաւոր անտիցիկլոնի բաղնիքնե՛րը, ոչ Գիւխենվալդի մարդ այրող հսկայ վառարաննե՛րը եւ ոչ էլ մարդու մաշկից լուսամփոփ պատրաստող եւ նրա տակ Նիցչէ կամ «Մայն Քամփֆ» կարդացող «քաղաքակիրթ» դահճուհիները...

Բացի այդ, ի տարբերութիւն Օսվենցիմի ու Բուխենվալդի զարկացած ճամբարների, Տէր-Զորում ի զուր կորչում էին խոչտանգուած հայ կանանց երկար հիւսքերն ու հատ ու կենտ ոսկէ ատամները, իսկ անթաղ մնացած դիակները նեխում էին ու վնասում հենց իրե՛նց՝ թուրքերին – 1915 թուականի ամռանն եւ յատկապէս Թուրքիայի շատ վիլայէթներում եւ յատկապէս ղօրքի մէջ մոլեգնում էին սարսափելի համաճարակները:

Այո, ոչնչացման միջոցները նախնակա՛ն էին, հասարա՛կ, բայց գազանութե՛ան, իսկական ֆաշիստական գազանութեան պակաս չէ՛ր զգացւում:

Ֆաշիստական գազանութիւն՝ բազմապատկուած ենիչէրիական բարբարոսու-

թեամբ... Այլապէս կարելի՞ է պատկերացնել Վարուժանի, Սիամանթոյի ու Զոհրապի նման չոչոլուն պլուխների ջախջախումը... քարերով, հայրենի ելկրի՝ նրանց համար այնքան սիրելի ու թանկ քարերով...

Պատկերացնո՞ւմ էք, թէ ինչպիսի՛ն պիտի լինէին այդ պազանութիւնները, որպէսզի նրանցից խելապարուէր կոմիտասի նման հանճարեղ մարդը:

Մի բանով էին միայն թուրք ֆաշիստները տարբերւում իրենց յետնորդներից՝ ի՛նչ էլ արին, չկարողացան երկու միլիոնից աւելի հայ կոտորել, եւ այդ այն ժամանակ, երբ նրանց գերմանացի աշակերտները դրանից լն-դամէնը 25 տարի յետոյ միայն Լեհաստանում վեց միլիոն մարդ կոտորեցին...

Բայց ի՞նչ կարող էին նրանք անել, երբ Արեւմտեան Հայաստանում այլեւս հայ չէր մնացել (*հօ չէի՞ն կարող փախածներին հետապնդել եւ կոտորել ասենք թէ... Փարիզո՛ւմ...*) եւ նշանաւոր «հայկական հարցն» արդէն «լուծուա՛ծ» էր:

Սակայն, աւա՛ղ, այդ հին ու նոր դահիճների միջեւ կար աւելի՛ կարեւոր ու էակա՛ն մի տարբերութիւն.—

Մինչ գերմանական ֆաշիստները իրենց կատարած ծանր յանցագործութիւնների, եւ առաջին հերթին ժողովուրդների (*հրեաների, լեհերի, ռուսների եւայլն*) զանգուածային տեղահանման ու բնաջնջման համար դատուեցին ու դատւում են, կախուեցին ու կախւում են, սկսած 1945 թուականից մինչեւ այսօր եւ սկսած Կէօրինգից ու Ռիբենտրոպից մինչեւ Այխմանը, նրանց թուրք նախահայրերը չդատուեցին ու չպատժուեցին ոչ երէ՛կ, ոչ այսօ՛ր, ոչ Թուրքիայում, ոչ այլո՛ւր, ոչ բաղաքականապէ՛ս, ոչ էլ բարոյապէ՛ս...

Եւ ո՛չ միայն չպատժուեցին, այլեւ... պարգեւատրուեցին՝ ստանալով իրենց ղոհերի հայրենի հողը՝ «երկիր դրախտավայրը» կարճ ժամանակում, ըստ սովորոյթի այն վերածելով անապատի ու դժոխքի...

Ո՞վ եւ ինչո՞ւ պիտի այն ժամանակ օգնութեան ձեռք մեկնէր բնաջնջուող փոքրիկ մի ժողովրդի, երբ հասարութիւնն ու չահաժոլութիւնը ազգերի փոխյարաբերութեան միակ լեզուն էր, եւ դեռ չկար ժողովուրդների այն եղբայրակցութիւնը, որը հզօր ու անյաղթ է դարձնում ամէն մի փոքր ազգի:

Ո՞վ եւ ի՞նչպէս կարող էր այն ժամանակ պլալ ու հասկանալ սաղմնաւորուող ֆաշիզմի վտանգը եւ կռուել նրա դէմ, երբ դեռ չկար յեղափոխութեան այն նոր երկիրը, որը ոչ միայն կերևլման դրեց գերմանական ֆաշիզմը, այլեւ կատաղի ոտքն է ֆաշիզմի ամէն մի արտայայտութեան՝ 1915 թուականին լինի այն, թէ այսօր Թուրքիայում, թէ Իսպանիայում ու Արեւմտեան Գերմանիայում:

Այդ յեղափոխութեան դրօշի տակ ճորացնոր կոտորածներից փրկուած 700 հազար հայերն էին, որ ընդամէնը չորս տասնեակ տարում երկու միլիոն դարձած, ստեղծեցին վերածնուած ու նոր այն Հայաստանը, որը յաղթանակի լաւագոյն կոթողն է ապրիլեան եղեռնի զոհերի շիրիմին եւ մեր հրաշալի ցարութեան ու ցաւերժ յարատեւման վսեմ խորհրդանիշը...

Մօտաւորապէս երեք ու կէս միլիոն հայ էր ապրում Հայաստանի արեւմտեան մասում մինչեւ սուլթան Համիդի ու «երիտասարդթուրքերի» կազմակերպած արիւնոտ ջարդերը:

Թուրք ֆաշիստները տեղահանեցին ու ոչնչացրին երկու միլիոն հայ, իսկ մնացածը փախան ու ցրուեցին աշխարհի չորս կողմը:

Բայց չարաչար սխալւում էին ճրաճ, կարծելով, թէ բնաջնջելով կարելի է ոչնչացնել Հայաստանն ու հայերին (*մի փորձ, որ նրանք արին նաեւ 1915 թուականի եղեռնից յետոյ, արիւնոտ կոտորածներ սարքելով նաեւ արեւելեան Հայաստանում, մինչեւ 1920 թուականի Նոյեմբերը...*):

Նրաճ չհասկացաճ ու չէի՞ն կարող հասկանալ, որ հայ ժողովուրդը ոչ այճեաճ ՓԱՆԱԿ է, ինչեաճ՝ ՈՐԱԿ...

Այո, ինչպէս 700 հազար հայ մնաց Հայաստանի ամայի ժայռերի վրայ՝ ժողովրդի մէկ տասերորդ մասը՝ հայրենի հողի մէկ տասերորդ մասի վրայ:

Բայց ճրաճ, այդ 700 հազարը դարերի ծանր տառապանքով սովորել էին ցարութիւն առնելու եւ յարատեւելու առասպելական գաղտնիքը:

Չէ՞ որ ճիշդ այսպէ՛ս է ապրել մեր ժողովուրդը դարերով։

Երբ նոյնիսկ պէտք է՝ ինքնիշխա՛ն է լինել, նոյնիսկ պատառ-թեամբ՝ յայթե՛լ է եւ նոյնիսկ մեռնելով... ապրե՛լ։

Նա, ով չի տեսել հէքեաթային փիւնիկ թռչունը, որն այրւում է ու վերստին կենդանանում մոխիրների միջից, թող նայի մեր ժողովրդի՛ն։

Ով լսե՛լ, բայց չի՛ հաւատում Յարութեան առասպելին, թող դայ Հայաստան։

Այսպէ՛ս ենք եղել մենք, – աւելի չատ մեռե՛լ ենք, քան ապրել եւ սակայն ո՛չ միայն յարատեւել ենք, այլեւ ստեղծագործե՛լ, ընդվզե՛լ, այրուե՛լ...

Նոյնիսկ մեռած ժամանակ՝ կենդանի՛ ենք եղել մենք, անթեղուած ժամանակ՝ կրա՛կ եւ լթէ երբեմն լռե՛լ ենք, ապա այնպէ՛ս, ինչպէս Հայկ Նահապետի նետը՝ սլացքից առաջ, յարուած աղեղի վրայ...

Նոյնիսկ ամէնից ահաւոր արհաւիրքների ժամանակ աչխարհն ականջալուր է եղել ոչ միայն մեր երբեք չլռող երգին, այլեւ ազատամարտի ահեղ որոտին՝ Աւարայրից մինչեւ Յուրտ բերդ եւ Զէյթունից ու Մուսա լեռից մինչեւ Սարդարաբադ...

Այո՛, ընդամէնը 700 հազար հոգի էր մընացել Ջարդերից յետոյ արեւելեան Հայաստանում, բայց այնպիսի մարդիկ, որոնք պիտէին Հայկի պէս ընդվզել ու Ամրամի պէս օրրել, Վարդանի պէս նահատակուել ու Մաշտոցի պէս լոյս ստեղծել, Զուարթնոց կառուցել ու Նարեկ մրմնջալ, պանդխտութիւնից «կռոունկ» ստեղծել, իսկ Ջարդերից՝ «Լ–ո»...

Ընդամէնը 700 հազար հայ էր մնացել, այո՛, բայց ոչ թէ չրջապատուած գայլերի վոհմակով, այլ եղբայր աղգերի մեծ ընտանիքում, դրա համար էլ չուտով «ոչնչացուած» ժողովրդի «ոչնչացուած» հայրենիքից աչխարհով մէկ հնչեց ու չողաց նոր երեւանի վարդապոն ցոլքն ու Ամրամ Թաչատրեանի երգը, Վիկտոր Համբարձումեանի աստղաբոյլն ու Մարտիրոս Սարեանի գոյների կախարդ ծիածանը...

Ընդամէնը 700 հազար հայ էր մնացել, իսկ այդ ասել է 1 միլիոն 400 հազար չինարար, ճարտար բազուկ, եւ չուտով Հայաստանն սկսեց ամէնից բարդ ու կատարելագործուած մեքենաներ տալ աչխարհի աւելի քան 60 երկրների (այդ թուում նաեւ... յետագնաց թուրքիային), իսկ հայոց հողում պատրաստուած չատ հազուագիւտ ճչգրիտ սարքեր հրթիռների թեւով հասան լուսնին ու աստղերին...

Եթէ 700 հազար հայը մոխիրների վրայ, ընդամէնը 40 տարում արեց աւելին, քան մեր պատմութեան նախորդ դարերի ընթացքում, ապա պատկերացնո՞ւմ էք, թէ ինչքա՛ն աւելի շէն ու շողշողուն կը լինէր մեր երկրի ու ժողովրդի առասպելական վերածնունդը, եթէ այդ վերածննդին կարողանային օգնել նաեւ ապրիլեան եղեռնի երկու միլիոն զոհերի չորս միլիոն ճարտար բազուկները, թուրքական եաթաղանից աչխարհով մէկ ցրուած միլիոն ու կէս պանդուխտ հայերի երեք միլիոն հայրենաթաղմ բազուկները եւ ապրիլեան եղեռնի զոհերի չծնուած որդիների ու թոռների միլիոնների հասնող ձեռքերը...

Մի՞թէ այդ գիտակցութեամբ չէ նաեւ, որ այսօրուայ երկու միլիոնանոց Հայաստանի ամէն մի բնակիչ աչխատում է հնգապատիկ ուժով ու տաղանդով՝ աչխատում է նաեւ ապրիլեան եղեռնի զոհերի, նրանց չծնուած ժառանգորդների եւ իր պանդուխտ եղբայրների փոխարէն... Աչխատում է եւ կ'աչխատի ինչքան կարելի է չուտ հողագնդի վրայից ջնջել ֆաչիզմի բոլոր մնացորդներն ու նրանցից ժառանգութիւն մնացած անարդարութիւնները, որոնք սեւ բիծ են այս լուսաւոր դարի ճակատին։

Չէ՞ որ 20րդ դարը, որն, աւա՛ղ, սկսուեց մեր ժողովրդի բնաջնջումով, ո՛չ այնքան պատերազմի ու եղեռնի դար է, ինչքան յեղափոխութեան եւ նրա չողերում ճաճանչող Ազատութեան, Հաղաղութեան, Աչխատանքի, Երջանկութեան, Հաւասարութեան եւ ժողովուրդների եղբայրութեան դար։

...Դուք լսո՞ւմ էք ապրիլեան եղեռնի զոհերի ձայները...

Նրանք կրկնակի մահով կը մեռնէին, եթէ չլինէին այսօրուայ վերածնուած Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը, եւ կրկնակի անմա՛հ են դառնում մեր ամէն մի նոր ջանքով

ու վառքով, երկով ու չէնքով, պրկով ու ներկով, մրկով ու բերքով...

Վերածննդի մեր իրաքանչիւր քայլը՝ ոկսած ամէն մի պանդուխտ հայի հա՛յ մնալու ճիգից, մինչեւ մաշտոցեան տառերի համամարհային փառատօնը՝ մի-մի վսեմ յուշարձան է ապրիլեան Եղեռնի գոհերի չիրմին եւ Տէր-Զօրի աւազնեիսում մարթուած նրանց էության իրականացումը:

Ուրեմն չոկէ՛ք ձեր մէջքն, իմ հզբայրնե՛ր, ծածկէ՛ք ձեր պլխարկները եւ առա՛ջ՝ պէպի աչխատա՛նք, առևդատրծութի՛ն ու յարատեւո՛ւմ:

(Երեւան)

Ականատեսի վկայութիւն՝ պատկերագծում: Թուրք մոլեռանդներ կը սպաննեն հայեր, ճիզակով օդ կը հանեն հայ մանուկներ:

(Անգլիական գիրքէ մը)

Անկարելի երազ...

ԳԱՌՆԻԿ ԱԴԴԱՐԵԱՆ

Մեծ հոգ՝ Աղետին
զոր բաւարեր ապաճնեցին

...Ջեռոը դրաւ ճակատիս, սրբեց հետերը արեան,
Զոր գիշերն այդ ահաւոր՝ ակօսած էր գիծ առ գիծ,
Իր դողդոջուն մատներով՝ շոյեց մազերս խելառ,
Ու ճնշօրէն նայեցաւ իմ աչերո՛ւս անծպիտ:

Կոպերուս տակ չարչարուող՝ արցունքը լի՛ճ էր կարծես,
Հայելի՛ էր փշրըւած, ուր տեսայ իր ալեփառ
Գլուխը՝ բա՛շ առիւծի, Մասեաց կատա՛ր ձիւնագէս,
Ու բարութեան, խոկումի անձեռագի՛ր մագաղաթ:

Ձայնը կու գար հեռուէն, ընդերքէ՛ն մեր պատմութեան,
Մեր պատմութի՛ւնն էր անխօս՝ որ կը խօսէր իր ձայնով,
– «Մի՛ լար, տղա՛ս – ըսաւ ան, դէ՛ղ երազ էր այդ միայն,
Մղձաւա՛նջ մը՝ որ անցաւ, մտապատկե՛ր մը անգոյ:

Գէ՛ղ երազ էր այդ միայն, բայց դուն ի՞նչպէս կարծեցիր
Թէ անցեալը մեր կրնար լլլալ անոր նման՝ զո՛րշ,
Լոյսի ղարուն մէջ՝ կրնար կեանքը դառնալ լոկ ոճիր,
Դառնալ ցաւի՛ խորխորատ եւ արիւնի անառա՛կ ծով:

Ի՞նչպէս բոպէ մը նոյնիսկ՝ դուն խորհեցար Թէ մարդիկ
Կրնան Թողուլ որ ա՛զգ մը դառնայ խա՛չ եւ խաչեցեա՛լ,
Բարի օճա՛խ մը՝ մոխի՛ր, բերրի ա՛րտ մը՝ ամուլ խո՛ճ,
Ու մտքի սի՛ւն մը հսկայ՝ ճղակոտո՛ր դառնայ ծառ:

Անարիդ մօտ եմ հիմա, ո՛վ իմ քոյս վչտաբեկ,
Մոռցիր երա՛ն այլ պաժան, հանէ դանա՛կը անոր՝
Մտածումիդ կողերէն, ու քաղ անչող մուքին տեղ՝
Այգաբացի լո՛յսն անչար՝ պղպէզ տա՛ներդ ամբողջ։»

Մեծ հայրըս էր, մե՛ծ հայրըս, որ կաղնիի պէս տոկուն՝
Իմ խորտակուած մարմինիս կը դառնար նո՛ր յեներան,
Իր արմատէն հնամեայ՝ կու տար աւի՛շ մը քեզուն՝
Երակներո՛ւս արնաբամ եւ իղձերո՛ւս անսուաղ։

Մեծ հայրս էր՝ մեր հողին նման ջե՛րմ ու արգաւա՛նդ,
Հայոց հացին պէս՝ անո՛յշ, խաղողին պէս՝ լուսաւո՛ր,
Երազիս մէջ ես ի՞նչպէս տեսայ ճակա՛տն իր պայծառ՝
Կոճղի՛ նման ճեղքուած՝ եաթաղանի՛ հարուածով։

Հո՛ս էր հիմա, իմ կողքիս, ան՝ որ երէկ քունեցաւ
Անապատի աւազին մէջ կորսուած անգին քար,
Ան՝ զոր երէկ կարծեցի ես չտեսնել ալ քնաւ,
Զինի՛ փնտռելո՛վ սպառիլ, սպառել յո՛յս ու ցրա՛գ։

Մե՛ծ հայրըս էր, մե՛ծ հայրըս, – ինկայ ծունկի՛ ես յանկարծ,
Ու շրթներս ձուլուեցան իր դողդոջուն մատներուն,
Կոկորդիս մէջ հեծեծող՝ կայինն քառե՛ր գոհուքեան,
Այս գարնանուրին համար ջինջ՝ մղձաւանջէ՛ն հոգ անլուր։

. . . . . .

...երբ արթնցայ՝ գէշ երա՛զն արիւնոտ յո՛ւշ էր իրաւ,
Ու պապիկին ա՛յցն էր լոկ՝ սրտի կրա՛կ ու երա՛զ...։

(*Գրական թերթ*, 1964)

ԽՕՍՔ ՅԻՍՆԱՄԵԱԿԻ

ՊԵՏՐՈՍ ԶԱՐՈՅԵԱՆ

Յիսուն տարի առաջ, Թրքական կառավարութիւնը չարժման մէջ դրաւ արեւմտահայութիւնը ամբողջապէս բնաջնջելու համար լատած իր հրէշային մեքենան:

Գարնան այսօրուան նման օր մը, երբ բնութիւնն ու մարդիկ նորոգուելու եւ ուժգնօրէն սպրելու խռովքով կը բարախեն, ժէօնթիւրքերու ջլիրը այդ դարնան օրը դարձուց մահուան նախադուռը՝ արեւմտահայ ժողովուրդին համար:

Գարնան այսօրուան նման օր մը, երբ արեւը կը հալեցնէ վերջին հետքերը անհետացող ձմրան սառնութեան, երբ իր կենսատու ջերմութեամբ կը պարուրէ մարդոց հոգիները, «Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն» կոչուածին պարագլուխները մեր հազարամեայ սրբապործ ժողովուրդին համար այդ դարնան օրը վերածեցին մահուան սառնամանիքին ապուշնորդող մուտքի մը:

Այդ նախայուզումն, այդ մուտքէն սոսկին անցնողները եղան հայ մտաւորականները, – բանաստեղծ, գրագէտ, հրապարակագիր, հանրային գործիչ եւ ուսուցիչ: Մէկ օրուան մէջ ձերբակալուեցան մտքի երեք հարիւր ջահակիրներ: Երեք հարիւր հոգի, որոնք կը սպասարկէին աստուածային բանին. երեք հարիւր հոգի, որոնք ինքնամատոյց նուիրումով մը կը սփռէին սրբազան լոյսը ընդդէմ դիւային ձաւարին. երեք հարիւր հոգի, որոնք տասնեակ հազարներու հոգիները կը պատրաստէին ճշմարիտին, Գեղեցիկին ու Բարիին սիրոյն ու պաշտամունքին:

Կը մատուցանեմ իմ Խօսքս, յարգելու համար յիշատակը գիրի եւ խօսքի այս մարտիրոսացեալներուն:

Յարկանքի արուեստագիտութեան մէջ, յիսուն տարիներ վերջ, այլեւս տեղ պէտք չէ ունենան հղելամայրերու ողբասացութիւնները: Ճիշդ այս պատճառով ահա անտեղի կը համարիմ յիշատակելու տեսարանները այն ցնցող, ղահանդապին յօշոտումներէն, որոնք ճակատագիրը եղան մեր նահատակ մտաւորականներուն հետ նաեւ մեր մէկուկէս միլիոն արիւնակիցներուն: Եթէ ողբը անխուսափելի ժայթքում մըն էր եղեռնին յաջորդող սկըզբնական տարիներուն, ինծի կը թուի թէ այլեւս անցած ենք այդ հանգրուանէն, եւ Ապրիլ 24ը պէտք է դադրի լոկ սուգի օր մը ըլլալէ:

Համոզուած եմ որ մեր նահատակներու հոգիներուն անդորը պարգեւելէ աւելի խոո՛վք է որ ընծայած պիտի ըլլանք արտասուքով եւ հառաչով: Վասն դի ողբասացութեամբ ողնայարները կը կքին եւ ոչ թէ կ՚ուղղուին: Եւ եղեռնէն յիսուն տարի վերջ, հասակ առած մէկէ աւելի նոր սերունդներուն մենք պէտք է ներչնչենք կորով, վճռակամութիւն, պահանջատէրի ուղղաձիգ կեցուածք, եւ ոչ թէ մուրացիկի, աղերսարկու ծնրադրութիւն:

Զօհրապ, Վարուժան, Սիամանթօ, Թլլկատինցի, Զարդարեան եւ միւս բոլորը, որոնց անունները հացի պէս հանապազօրեայ իրենց յաճախանքը կը բերեն մանաւանդ մեր նոր սերունդներուն, բիւրեղացեալ մաքրութեամբ վոյութիւններ են այլեւս: Անոնք ապրող, կեանքով ուժգնօրէն բարախող գոյութիւններ են: Կ՚ապրին մահկանացու կեանքէն անքաղաքատելիօրէն աւելի ներուժ կեանքով մը, որ

վախճան պիտի չունենայ: Անոնք կ'ապրին ապրեցնելո՛վ մեզ: Վասն զի ինչ որ տուին իրենց մահկանացու կեանքին ընթացքին, իրենց զոհաբերութեամբը վերածուած է նչխարի, որուն պարունակած եւ բաչխած անունդը կերկնակ է, ինչպէս եկեղեցիին մէջ բաժնուած նըշխարը: Այս վերջինը, իր նիւթական բաղադրութեամբը որ ալիւրն է, նախ հացն է. եւ երկրորդ՝ իր ոգեկան պարունակութեամբը որ ներշնչած խորհուրդն է հաւատացեալին համար, հաղորդուիլն է երկնային կեանքով:

Մեր նահատակ գրողները իրենց գործերովը նախ անունդ կը ջամբեն հայ մտքին, – վարժարաններու մէջ, գիրքերով, բեմէն ու մամուլի էջերէն. երկրորդ՝ զոհաբերութեամբ չահուած իրենց Խորհուրդովը մեզ կը կամըրջեն հայ Հոգիին, կը պողպատեն մեր ազգային դատին նուիրականութեան դիտակցութեամբը: Վասն զի անոնցմէ իւրաքանչիւրը, ամէն անգամ որ կը լսենք կամ կը կարդանք իր անունը, մեզի կը ներկայանայ նաեւ իր եղերական ճակատագրովը: Եւ ոչ ոք, որ կը կրէ տակաւին հայու արիւնէն կաթիլ մը իր երակներուն մէջ, չի կրնար անտարբեր մնալ այս ճակատագրին հանդէպ. այլ կը պղպջայ այդ արիւնը, կը փոթորկի նոյնիսկ եւ հատուցման առնուազն ալաղակներ կը ցնցեն իր ողջ էութիւնը:

Ահա թէ ինչո՛ւ ամէն անգամ որ կ'ոգեկոչենք մեր նահատակ մտաւորականները, ցաւի եւ վշտի զգացումը պէտք չէ որ տիրաբար պատուրէ մեզի: Սգաւոր մարդոց ընկճումը պէտք չէ որ խորտակէ մեզ: Անոնց այս երկրորդ եւ աւելի ներզօր կեանքը պէտք է եթէ ոչ ամբողջութեամբ անհետացնէ սուգը, բայց անպայման զայն վերածէ նուազագոյնին, իր տեղը տալու համար տարբեր զգացումի մը: Եւ այսպէ՛ս հարկ է որ ըլլայ յատկապէս ներկայ եւ գալիք սերունդներուն համար: Վասն զի անոնց համար Ապրիլ 24ը ապրուած թուական մը չէ, այլ որքան ալ մօտաւոր՝ այսուհանդերձ պատմութեան արձանագրած մէկ թուականը: Եւ երիտասարդութիւնը, անցնալ ու պատմական թուականներէն ոչ թէ բեկումի, այլ ջրեղեղումի ներշնչումներ միայն կը փնտռէ քաղել, եւ պէ՛տք է որ քաղէ:

Ըսի քիչ վերը թէ ողբը անխուսափելի, բնական էր եղեռնին յաջորդող սկզբնական տարիներուն: Եւ ասիկա պիւրին է բացատրել եւ հասկնալ: Արեւմտահայութեան վերապրող բեկորները հազիւ դուրս ելած եղեռնի յայտնութենական մղձաւանջէն, նոր աղէտ մը կը ստիպէր զանոնք ապաստան փնտռել երկրպագունդի տարբեր երկինքներուն տակ: Վերածուեցան ուղեկորոյս նաւաբեկեալներու: Կը պակսէր փրկարար կայքի մը խոստումը եղող փարոսի մը հզօր լուսարձակումը: Վերապրողները, անհատաբար թէ հաւաքաբար, եղեռնէն ուղղակի ճողոպրածներ ըլլալու իրողութեամբը, որուչ չրջան մը պիտի ներկայացընէին պատկերը այն մարդուն, որ իր պանկին իջած ահաւոր հարուածէն կը չարունակէ տակաւին մնալ չշմած: Որուչ չրջան մը նաեւ անոնք պիտի յառաջանային վետնուղիէ մը, որուն վախճանը աւետող դողդոջ լոյսի մը նըշոյլն անգամ աննչմար պիտի մնար:

Բայց այս վիճակը երկար չէր կրնար տեւել եւ չտեւեց:

Ու մանաւանդ այսօր, չիսուն տարիներ վերջ, հիմնովին կերպարանափոխուած է հայ կեանքին պարզած պատկերը: Սփիւռքը ապահոված է իր մահկանացու գոյութիւնը: Իսկ ոգեկան իր կեանքին պահպանումին եւ տեւականացման պայքարին համար հասակ առած ևն ու կը չարունակէն առնել մէկէ աւելի նոր ուժեղներ: Այս պայքարը, որ սրբազոյն պայքար է, յաղթանակի առաւելագոյն կարելիութեամբ մղելու համար պայման է զինուորեալներէն հեռու պահել ողբն ու կոծը, որոնք ջլատիչ միայն կրնան ըլլալ: Ողբն ու կոծը, իրենց անբաժան ատորոգելին եղող արցունքով կը պղտորեն, կը մթագնեն տեսողութիւնը: Եւ երբ մթագնած է տեսողութիւնը, եթէ ոչ աննչմար, բայց աղօտ ու բեկբեկ նըշոյլ մը կը դառնայ հայ ժողովուրդի յաւերժութեան միակ երաչխիքը եղող Փարոսը իր օրէ օր ուժեղացող ճառագայթներու խուրձով: Առանց այդ Փարոսին եւ իր Լոյսին, սփիւռքի մէջ ի պահպանութիւն ոգեկան գոյութեան թափուած բոլոր ճիգերը պիտի հաւասարէին, չղթայազերծ ովկիանոսի մը մէջ կորսուած, խարխուլ նաւակի մը մենաւոր թիավարողին մղած պայքարին:

Հայաստա՛նն է այդ փարոսը: Անոր արձակած լոյսը այսօր իր ճառագայթումովն ու

ջերմութեամբը կը հասնի սփիւռքի մինչեւ ա-մենահեռուները եւ խուլ անկիւնը: Հայութենէ պարպուա՛ծն է միայն որ կրնայ անընկալ մնալ այդ չողարձակումին: Հայաստանը փառագոչ երկն է հայ ժողովուրդի այլեւս վերջնականօրէն չահուած եւ ապահովուած յաւերժութեան: Այս է՛րգն է միայն որ հրաշագործ զօրութիւնը ունի սփիւռքը դուրս հանելու նուաստութենէն եւ զինելու իր ոգեկան գոյութեան համար մղած պայքարին մէջ: Զինելու՝ եթէ ոչ ամբողջական յաղթանակին համար, բայց անպայման ամօթալի պարտութենէ մը փրկելու համար:

Ահա թէ ինչո՛ւ հրամայական է հասնող սերունդները պատրաստել այնպէս մը, որ անոնք լեցուին այդ երգով. միշտ, ամէն տեղ ու ամէն առիթով լսեն այդ երգը: Այդ է՛րգը միայն: Ա՛ն է որ պիտի պղպջատէ իրենց պիմպրականութիւնը: Եւ այս պիմպրականութիւնը տկարացնելու միայն պիտի նպաստէր տեւապէս սուրի անձնատուր ըլլալը:

Անհատական կեանքի մէջ սիրելիի կամ հարազատի մը կորուստը չեն պղբար յաւիտենապէս: Սկզբնական կսկիծն ու վիշտը կը փոխարինուին յիշատակը վառ պահելու եւ յարգելու զգացումով: Եւ այս յարդանքը կը կայանայ անհետացողին կէս ձգած գործը շարունակելու, այդ գործը լրացնելու, եւ կամ, անոր իրականացնել չկրցած երազն ու բաղձանքը կեանքի բերելու մէջ:

Այսպէ՛ս է նաեւ ժողովուրդներու կեանքին մէջ:

Այսպէ՛ս պէտք է ըլլայ մանաւանդ մեր ժողովուրդին համար, սփիւռքի մէջ, որուն առջեւ կախուած կը մնայ գոյութեան հարցականը:

Իրական յարդանքը մատուցած կ՛ըլլանք մեր վարուժաններուն, Զօհրապներուն, Թէկէեաններուն, Սիամանթօներուն, Տաղաւարեաններուն, Շարուխիւեաններուն եւ այն միւս վարուժաններուն՝ որոնք ոչնչացուեցան իրենց սաղմին մէջ, ուխտի եւ երդումի օրուան վերածելով Ապրիլ 24ը:

Ուխտ ու երդում՝ անտեղիտալի հաւատարմութեամբ մը կապուած մնալու մեր ծայրումին, կարելի բոլոր միջոցներով չարունակելու անոնց գործը, ժայռեղէն վճռակամութեամբ հետապնդելու արդար հատուցումը: Ուխտ ու երդում՝ այս ոգին փոխանցելու, աւելի՛ եւս աճող ուժգնութեամբ, յաջորդող մեր սերունդներուն:

(Փարիզ)

Տ Ղ Ա Ց Ի Ս

Բոլո՛ր մարդկանց պէս իմ էլ գարունիին
Ծիծաղ ու ժպիտ պահուած կար բաժին.
Բայց գիտե՞ս, տղաս, թէ մեր տան շեմիին
Այն ո՛վ էր հսկում հաթաղան ձեռին:

Ամէն մի մանուկ ծնողի գրկում
Կը գտնի գգուանք սիրով հարազատ.
Բայց գիտե՞ս, տղաս, իմ մանուկ օրում
Ի՛նչ ձեռք էր դաժան սրածում ազատ:

Բոլո՛ր հայրերը բաղձանքով բարի
Տղան հասուցած յոյսն են օրօրում.
Բայց գիտցի՛ր, տղաս, ֆո պապը արի
Ընկաւ կարօտո՛վ ջարդի սեւ օրում...:

Տարագիր ձայի մի տուն շինեցի,
Մեռոնած՝ յոյսով հայրենիք դարձի.
Բայց տեսա՛ր ինչպէս ցինը վատասեռ
Անբոյժ դաշունեց պանդուխտ սիրտը մեր...

. . . . . .

Բացուե՛լ է հիմա ճամբան փրկութեան
Կոչով հայրենի, կանչով սրբազան
Մեր երկիրը լոկ կը տայ հայրաբար՝
Հային ապրելու իրաւունքն արդար:

Գ. ՓԱՍԱԲՐՈՒՆԻ

(Թեհրան, 1965)

ԹՈՒՐՔ ԺՈՂՈՎՐԴԻՆ

Կ. ՍԻՏԱԼ

Ներխուժեցին ձեր նախնիքը՝ հեծած ձիեր սանձակած.
Նրանց շնչից ամայացան ֆաղաք ու գիւղ ու ծաղկոց.
Անապատից եկան նրանք ինչպէս մրրիկ ու խորշակ,
Անապատը ֆայլեց նրանց սմբակների գարկի տակ:

Թիկընն տուած իր լեռներին, լեռնելի պէս անսասան՝
Լոյս ու բարիք էր ստեղծում ժողովուրդն իմ գովական.
Մագաղաթի, թղթի վրայ գրում էր տաղ ու անցքեր՝
Ծաղկանկար ու ծաղկագիր խոհի, սիրոյ մատեաններ:

Մեր աշխարհով եկել, անցել էին հորդեր անհամար.
Չենգիզ խանն էր անցել հրով՝ հեծած բոցակն երիվար,
Մերկացրել էր Լենկթիմուրն իր սուրն արիւնոտ ու ահեղ,
Բուրգ էր շինել մեր գանկերից եւ արիւնից մեր՝ հեղեղ:

Բայց մնում էր ժողովուրդն իմ դեռ մեծաշէն եւ ամուր՝
Ձեռքումն իր՝ մուրճ եւ շրթներին՝ Սասնայ վէպը շանթակուռ,
Իր ասմբառում երկնում էր նա աշխարհ նոր ու պայծառ՝
Ոտի կոխան մարդկանց հառաչ, գրկուածների անհամար:

Աւազհողմի, խորշակի պէս երբ հորդելը ձեր եկաւ
Անհուն սուգի ֆոամիդ հագաւ իմ զեղեցիկ Հայաստան.
Ձեր արնածոր եաթաղանը ընկաւ անբախտ մեր վզին,
Սարսափն իջաւ խաւարի հետ եւ ծանրացաւ մեր երկրին:

Ահեղ սոված գորշ գայլերի մի վոհմակ էր կատաղած,
Որ անհովիւ հայոց հօտի վրայ ընկել էր յանկարծ.
Խինդը փախաւ մեր աշխարհից ինչպէս օտար մի թռչուն
Եւ մեր գրքերն, գանձերն հոգու դարձան մռնչիւն:

Ձեր կեռ թուրը միշտ մեր վզին՝ մենք շինեցինք անդադար,
Ի՞նչ շէն տեսան աւերեցին տէրերը ձեր խելագար.
Խլեցին հացը մեր բերնից, մեր ջուրն անգամ պղծեցին,
Մեր շեմքն ու տունն, մեր երկիրը մեր արիւնով ներկեցին:

Հուսկ փորձեցին տէրերը ձեր թաղել իմ վեհ ժողովուրդ
Տնից, հողից, յոյսից հեռու, անապատի մէջ անգութ,
Որ տէր դառնան նրա հողին, բաղաքներին ու գանձին,
Որ մեր դատի շշուկն անգամ չբիասնի ձեր ականջին:

Աւարի տենչը կատաղի գազանացրեց ազգով ձեզ,
Ձեր պապերի ծարաւն արեան ձեզ մէջ գարթնեց բոցի պէս,
Ընկաք մեզ վրայ դուք սովատանջ վոհմակի պէս գայլերի,
Մոռացաք հացն, որ ձեզ տուել էր ժողովուրդն իմ բարի:

Եւ կողոպտած, կոտորակած՝ տնից, հողից բշեցիք,
Ազգիս ոսկերքն ամբողջ ճամբին, անապատում փռեցիք,
Եւ կարծեցիք դուք իմ անմեռ ազգին էիք սպանում,
Ձեր ականջը նրա դատի արդար ձայնից պաշտպանում:

⁂

Իմ մահամերձ ժողովրդին մի ձեռք հասաւ օգնութեան,
Ռուս մեծասիրտ ժողովրդի ազատարար ձե՛ռքն էր այն·
Հսկայի ուժն առաւ մեր ազգն Արարատի ստուերում,
Ելաւ, կանգնեց արեւաթեւ, հոգում՝ խոյանք ու խնդում:

Նա թե՛ւ տուեց իր հանճարին, գոգնոց կապեց վարպետի,
Կանաչեց մեր խոպան հողը, դարձաւ այգի հոտեւան,
Ելան շէնքեր ու քաղաքներ անուրջի պէս ու ժպտի,
Դիշերները նրա հոգու, կենցաղի պէս լուսացան:

Վեհ ու հպարտ բայլում է նա շքերթի մէջ յաղթական
Եղբայրական ընտանիքում Սովետական Միութեան·
Նրա խինդի պէս վարար է նրա սեղանն ու գինին,
Եւ գեղուն է սիրով, գութով նրա անմեռ, ջինջ հոգին:

Իսկ դուք տնքում էք ցաւատանջ՝ անհաց, անյոյս ու քշուառ,
Ձեր տունն՝ անկրակ, հողը՝ խոպան, ձեր կեանքը՝ ցաւ ու խաւար·
Մինչ ձեր տէրերն, որ ծախեցին ձեզ եւ ձեր յոյսն օտարին,
Փէֆ են սարքում արնոտ փողով եւ ծիծաղում ձեր էքին:

Ժողովրդիս ձեզ ուղարկած զգաստութեան կոչերին
Պիտի լսեն թուրք բազմատանջ բանուորը եւ գիւղացին,
Որովհետեւ ձեր տէրերից հաշիւ պիտի պահանջեն
Ոճիրների համար, որից ձեզ էլ բաժին հանած են:

Որպէս նշան անկեղծ զղջման եւ հատուցման մի չնչին՝
Ձավթած հողերը ետ կը տաք իրենց տիրոջ՝ հայ ազգին,
Հողն այն, որից ժողովրդիս արիւ անտուն, տեղահան,
Որի վրայ նրա փառքի կնիքը կայ յաւիտեան:

ՑԵՏԱԴԱՐՁ ՔԵՐԹՈՒԱԾ

ԱՐԱՄԱՅԻՍ ՍՐԱՊԵԱՆ

Սիրելի դասընկերոջս
ՅԱԿՈԲ ԴԱՒԻԹԵԱՆԻՆ

Տէր–Զոր, զօրութիւն, Աստուած եւ աւետիք,
Անապատ, աւազ, մըտրակ, ահ ու մահ,
Քալէ՛, հայ աղջիկ, քալէ՛, հայ տըղայ,
Տէր ամենակալ, ըսէ, ո՞ւր ես Դուն: –

Ամէն տեղ եմ ես, չեմ կրնար չըլլալ·
կը տեսնեմ արեան գետեր ձախ ու աջ,
Ապա գանկերու կոյտեր ետ, առաջ,
Անլուր ցաւի մէջ կը մըխամ ես ալ: –

Տեսնել ու մըխալ չի բաւեր, Աստուա՛ծ,
Ա՛ռ խաչըդ երկաթ, աճով, անխընայ,
Դահիճին փշրէ մատներն աննդդայ,
Գուգազներն աւոր, լիրբ եւ ցոփակեաց: –

Շա՛տ բռնն ես, որդեակ, համբերէ՛ լըռին,
Գիտեմ, երբ հարկ է օրհնեմ, հարուածեմ,
Կու գայ օրն ահեղ, երբ ձեռքըս վըսեմ,
Կը խեղդէ դահիճն՝ արեամբ իր զոհին: –

Ո՛վ Հայրերուս Հայր, Օրերուն Օ՛րն է,
Իջի՛ր գահոյքէդ, ահա անընպատ
Գործ ու ասպարէզ ցասմանըդ համար,
Խաչըդ Քու երկաթ ա՛ռ, եւ հարուածէ՛:

(*Միլանո*)

Եւ ձեր անգութ աշխարհի տեղ կը շինէք նոր մի աշխարհ՝
Եղբայրական նոր կենցաղով բախտաւորուած ու պայծառ.
Եղբայրութիւնը լոկ կը տայ հաց ու լոյս ու գինի,
Միայն նրա արեւի տակ մարդն հարազատ կը լինի:

Այն ժամանակ իմ ժողովուրդն՝ վանայ ծովի ափերից
Իր խնդութեան, իր լաւ բախտին կը դարձնի ձեզ մասնակից·
Ու ազատուած մեր հողերից մինչեւ չքնաղ ձեր վոսփոր
Պիտի ծաղկի ձեր աշխարհն էլ ինչպէս ծաղկոց փառաւոր:

(*Ֆիլատելֆիա*)

ՀԱՑՈՑ ՀԱՇԻԻԸ

ՍՏԵՓԱՆ ԿՈՒՐՏԻԿԵԱՆ

Տառապանքի մի ամբողջ աշխարհ էր ծանրացել նրա հոդու վրայ:

Այլևս այն պայծառ, կենսուրախ մարդը չէր, որ մեղմ ժպիտն աչքերին, սրամտում էր միշտ, կատակում ընկերների հետ և տանը՝ պաւականների մօտ: Մոռայլ ու մտամոլոր էր դարձել: Արհաւիրքով լի անքուն փիլերները կըծկել էին մանկօրէն բարի ու ազնուական դէմքը: Կաչկանդուած խռովք կար բորբոք աչքերում:

Իսկ այժմ, այս հեղձուցիչ, տապանատուն ննեակում հարկադրուած էր... նորդի խաղալ:

– Տու չէչ, – լսեց յանկարծ խաղակից ներքին գործերի մինիստրի ուրախ բացագանչութիւնը, և իսկոյն սթափուեց տանջալի մտորումներից:

Արդէն հնարաւոր չէր չարունակել: Ընդհատեց խաղը, այրուող ափի մէջ վերցրեց գաւերը, երկա՛ր, ակնապիշ նայեց...

Ներքին գործերի մինիստր Թալէաթը վեր պարզեց խուղարկու հայեացքը.

– Ի՞նչ պատահեց ձեզ, Զոհրապ էֆենդի. ի՞նչ պատահեց իմ տու չէչից յետոյ... Վախեցա՞ք մարսից...

Աչքերը սեղանին յառած՝ Զոհրապը չարունակում էր լռել: Մաղափած նորդին մի մեծ սարդոստայն էր, որ խառնում էր նրա տեսողութիւնն ու ալեկոծ հոգին: Ուղեղում մորմոքում էր միայն մի միտք. «Այս ի՛նչ է կատարում...»:

Եւ, արհաւիրք ամրարած լռութեան մէջ, պայթեց նրա խռպոտած ձայնը.

– Թալէաթ պէյ, այս ի՛նչ է կատարում իմ ժողովրդի հետ, ի՛նչ ահաւոր ոճիր է պործւում երկրում...

Ներքին գործերի մինիստրը բարձրացրեց մի ձեռքը, մի պահ օդում իրար եկան մատները, յետոյ կեռ բեղերը սղալեց.

– Կատարւում է Ալլահի կամքը:

Զոհրապը ետ հրեց աթոռը:

– Բայց յիշեցէք իմ խօսքերը, Թալէաթ պէյ. մի օր ոչ թէ Ալլահից, այլ ձեզանից են հաչիւ պահանջելու...

Թալէաթի թուխ-դեղնամաչկ դէմքին դաժան մի քմծիծաղ դալարուեց եւ, փչրուելով, ծուարեց վարդագոյն բիբերում:

– Իսկ ո՛վ է պահանջելու այդ հաչիւը, Զոհրապ էֆենդի:

– Ե՛ս, – որոտց Զոհրապի ձայնը: – Ե՛ս՝ որպէս իմ ժողովրդի ընտրեալը: Ե՛ս՝ որպէս օսմանեան պարլամենտի անդամ...

Թալէաթը արհամարհական նայեց.

– Դո՞ւք, Զոհրապ էֆենդի, դո՞ւք... Մի՞թէ... Վախենում եմ օսմանեան պարլամենտի երեսփոխանն այլևս երբե՛ք ամբիոն չբարձրանայ: Եւ ոչ ոքի՛ց, եւ երբե՛ք չկարողանայ հաչիւ պահանջել...

Զոհրապ ընդոստ ոտքի կանգնեց: Կանգնեց եւ Թալէաթը: Նրանք չնչում էին ընդհատօդ չկար:

– Ներեցէք, պարոն մինիստր, ձեր խաղն արդէն աւարտուած է, – նետեց Զոհրապ: – Բայց յիշեցէ՛ք. միշտ չի կարելի վստահել զառերին...

Ու ծխախոտի կրակը տորբելով մատների մէջ, քայլեց դէպի ելքը:

– Գնո՞ւմ էք, էֆենդիմ: Զո՛ւր էք չտապւում: Երեւի չատ վախեցաք տու չէչից...

– Պէյ էֆենդի, ես արդէն ասացի՝ պառերին մի վստահէք... Դո՛ւք վախեցէք: Վախեցէ՛ք սրդար հաչուից, վերջնական հաչուից: Վախեցէ՛ք այն ոճիրներից, որ քսանհրորդ դարում, քաղաքակիրթ աչխարհի առջեւ պործուում է այս երկրի քաղաքացի իմ ժողովրդի հանդէպ... Դուք չէք խուսափի...

Եւ ծանր քայլով ելաւ փողոց: Օ՛դ, օ՛դ էր հարկաւոր՝ չնչահեղձ չլինելու համար: Իսկ ինչո՞ւ պրսում էլ օդ չկար:

Ներքին պործերի մինիստրը պայրոյթով մօտեցաւ հեռախօսին, կանչեց: Մի ձեռքը, արկելանքի անառարկելի նչանով՝ կրկին ձգուեց վեր, մատները կուչ ու ձիգ եկան եւ, ծանր իջան խօսափողին:

– Ոստիկանապե՛տ, ձեզ հետ Թալէաթն է խօսում: Այս պիչեր իսկ ձերբակալել Զոհրապ էֆենդիին:

– Իսկ նրա երեսփոխանական անձեռնմխելիութի՛ւնը, թուրքական օրէ՞նքը, պէյ էֆենդիմ...

– Միամի՛տ, յիմա՛ր... Ի՛նչ անձեռնմխելիութիւն, – նա թքոտեց չուրթերը: – Անձեռնմխելի չէ այժմ նոյնիսկ Ալլահը... Թող երեխաները խաղան անձեռնմխելիութեան եւ ձեր միւս բոլոր օրէնքների հետ... Եաթաղանն է հիմա միակ օրէնքը... Այս պիչեր նա պէտք է ձերբակալուած լինի:

Կարծես խօսքը սպառուեց: Սնամէջ էր այնտեղ, որտեղից նա բառեր էր վերցնում: Կանաչ աչքերի մէջ ետ ու առաջ վազվզեց մի խառնակ ժպիտ, պնաց ու եկաւ: Եւ մաչուած մի ասելիք գտնուեց, որը թէպէտ իրենը չէր, բայց նա արտաբերեց որպէս իրենը՝ խստացնելով ձայնը, հասցնելով հիստերիկ գոռոցի.

– Աչխարհի երեսից մենք պիտի քնջլենք ջնջե՛նք դեավուրներին, քանզարան ուղարկենք վերջին հային եւ վերջնականապէս լուծենք հայկական հարցը: Այս է թուրքական սրբայն օրէնքը... – Ապա լեզուն սլտտորուեց, ձայնը հասաւ չչուկի.– Զոհրապ էֆենդին չա՛տ է կարօտել իր աքսորուած ընկերներին. հանպիսատն է կորցրել... Շտապում է նրանց ետեւից հասնել ջաննա՛թ... Մենք նրան չենք պլանայ այդ... Չէ՛, չէ՛, էֆենդիմ...

Զոհրապը տուն հասաւ ուչ. պունատ էր, պիմայծները լարուած էին ու քարացած: Ներս մտաւ, կանչեց, նայեց չուրջը:

Ջաւակները լռեցին խսկոյն: Կինը քայլ արեց դէպի ամուսինը, եւ ափերով ամուր սեղմեց լերանը, որ չճչայ, երբ լսի սարսափելին:

– Թալէաթի տանից եմ գալիս. եղայ նաեւ Իթթիհատի ընդհանուր քարտուղար Միթհատ Շիւքրիի մօտ: Դահիճնե՛ր, – բարձրացրեց ձայնը: – Չեմ թողնելու, որ անպատիժ ոճիրներ պործուին. կեանքիս պնով իսկ պիտի պաչտպանեմ ժողովրդիս ապրելու իրաւունքը...

Սառը խոնաւութիւն էր պատել ճակատը: Չսրբեց: Չէր պլում: Չիմացաւ, թէ ինչպէս սենեակում յայտնուեց մտերիմ ընկերը՝ Հրանտ Ասատուրը: Անիսօ ձեռք սեղմեցին: Եւ Զոհրապին հեռուից հասաւ ընկերոջ ձայնը.

– Ես եկել եմ ասելու բոլոր բարեկամների կողմից. թո՛ղ Պոլիսը, անյապաղ մեկնիր արտասահման... կեանքիդ վտանգ է սպառնում, Զոհրապ...

Նա ուչ հասկացաւ: Եւ դառն ժպտաց բարեկամների խորհրդի համար: Ապա խսկոյն մոռայլուեց, ականջ դրեց խղճմտանքի արձագանգին. ասաց հաստատակամօրէն.

– Անձս փրկելու համար չեմ կարող փախչել: Մեծ ողբերգութեան օրերին որո՞ւն թողնեմ այս անտէր եւ անգլուխ ժողովուրդը: Չէ, դասալիք չեմ կարող ըլլալ: Պղճի պարտքս է՝ մինչեւ վերջը կենալ պատնէչի վրայ...

Զոհրապ այլեւս ոչինչ չէր լսում, ոչինչ չէր տեսնում: Եւ մտերիմ բարեկամը պնաց, դժուարութեամբ հեռանալով այս յամառ ու անսասան մարդուց:

Իսկ նա մենացաւ իր առանձնասենեակում, նատեց պլուսեղանի առջեւ, այրուող դէմքն առաւ ափերի մէջ: Ծանր էր քունքերի զարկը: Թւում էր՝ չիկացած պլմքից արիւնը բաքախով անցնում է ափերին, եւ արեան այս պլտոյտի միջով, օղակ-օղակ մտապատկերել էր ամբողջ կեանքը. խռովայոյզ ու կրքոտ, լուսաւոր ու մարտնչող...

...Տարիներ առաջ էր. վերադառնում էր պատսկան արարողութիւնից: Այդ դատի պաչտպանութիւնը նրա համար իրաւաքանի սովորական պարտականութիւն չէր: Սիրայօժար, ամբողջ կրքով իրեն տրամադրել էր թուրքական վճռարեկ ատեանի առջեւ պաչտպանելու Ջէյթունի յեղափոխական հայերին:

Ինչպէս պրանից առաջ, իր ամբողջ տաղանդով ու կրքով, պաշտպանել էր բուլղար եւ յոյն յեղափոխականներին՝ վճռականօրէն մերժելով նրանց քաղաքական որեւէ վարձատրութիւն: Նա ասաց դատական ատեանում.

– Այսօր կոյրերն անգամ կը տեսնեն այդ յեղափոխական մարդկանց մեծ ծառայութիւնը մարդու իրաւունքների պաշտպանութեան եւ խաղաղութեան գործին, որ քաղաքակրթութեան գլուխն է միաժամանակ:

Բայց իրեն վարձատրեցին... Այդ եղաւ վճռարնկ առեանի որոշումը՝ ձերբակալել յանդուգն իրաւաբանին...

Ցեսայ դպրեւ՛ր, դէպքե՛ր, դէպուղղ տարիներ: Եւ ահա 1909 թուական, Թուրքական պարլամենտի նիստը:

Այդ օրերին, ինչպէս հիմա, Պոլիսը եւ ամբողջ հայութիւնը սգի մէջ էին: Կիլիկիայում հայերի կոտորած էին կազմակերպել. Ադանա քաղաքի եւ շատ գիւղերի ճամբաներ ծածկուել էին հազարաւոր անմեղների դիակներով:

Եւ օսմանեան պարլամենտի ամբիոնից պոկուել ու աչխարհով մէկ էր գնացել Զոհրապի լընդվզած հոգու բողոքը.

– Քսաներորդ դարում այս ինչպիսի՛ ոճիրներ են կատարւում մեր երկրում. տասնեակ հազարներով սպանւում են մեր վաթանին նուիրուած, աչխատասէր, անմեղ քաղաքացիներ: Սպանւում են միայն այն «մեղքի» համար, որ հա՛յն են ծնուել... Բռնաբարւում է մեր օսմանեան նոր սահմանադրութիւնը, մեր կեանքի անխախտ օրէնքը: Որտե՞ղ մնացին ազատութեան, եղբայրութեան, հաւասարութեան հռչակուած սկզբունքները... Ես խստագոյն պատիժ եմ պահանջում ոճրագործներին: Ամբողջ քաղաքակիրթ աչխարհն առջեւ նրանք վարկաբեկում են մեր օսմանեան պետութեան սահմանադրութիւնն ու պատիւը... Ես, որպէս երեսփոխան, դատ ու դատաստան եմ պահանջում մարդասպանների հանդէպ...

Ծիչում է. աղմուկ պայթեց պարլամենտի դահլիճում: Գոռում դոչիւնի միջից լսկում էր՝ «դաւաճան, ամբիոնից իջիր», «դաւաճան, դուրս կորիր մեջլիսից...»: Ոճրագործութեան պաշտպանները ցանկանում էին խեղդել արդարութեան ձայնը: Սակայն, ամբիոնին կանգնած էր ոնկուն խօսքի եւ գրչի մարդը: Եւ պարլամենտի ամենից պերճախօս հռետորի ու ոգեւորիչ ոնղամի ձայնը հասաւ նպատակին: Երիտասարդ Թուրքերի սահմանադրական կեղծիքը քօղարկելու համար՝ կառավարութիւնը հարկադրուած եղաւ Կիլիկիայի կոտորածի պատասխանատուներից քառասուն հոգու կախաղան բարձրացնել...

Ցեսայ նորից տարին՛ր, դէպքե՛ր, տասնապնիք ու մանքսում, ճակատամարտե՛ր՝ արդարութեան նժարները աչխարհի ամենաանդարեր երկրում ճիշով հաւասարակչռելու համար:

Զոհրապը բարձրացաւ: Եւ նրա հետ բարձրացաւ, մնաց ոտքի՝ իր ժողովրդի բացառիկ կեանքի լուսատուն, ուսուցչական ոգնուած կերպարը...

Զնայած մեծ ազդեցութեան, որ պատմութեան քառուղիներում բաժին է ընկել հայերին, ոչ մի բռնակալի դեռ չի յաջողուել հայկականը ընդմիջել: Նրա արմատները խորն են դնացել պապենական հողի մէջ... Ցաճախ են կոտորուել աւիշով լի ճիւղերը, զարնան ծաղկունքի մէջ յաճախ են խորշակահար եղել, սակայն անսասան է մնացել բունը եւ նոր, պայար ընձիւղներ է արձակել... Ու նորից է հայոց երդիքներից բարձրացել ծուխը, ու նորից է մեսրոպեան լեզուն կարկաչել պարերի միջով...

Զոհրապը թեքուեց դրասեղանին, վերցրեց նչումների մի թերթիկ. ձեռքը դրեց մի տող.

«Ամէնէն ուժեղ ազգն ան է, որ մահուանէ չի վախնար...»: Եւ չտկեց մէջքը:

Թալէաթի հրամանը գործում է գիշերուայ կէսին: Դահիճները խլում են իր ընտանիքից, իր ժողովրդից նրա մեծ մտածողին ու արուեստագէտին, հայոց «նորավէպի իշխանին», եւ խաւարը ծանր իջնում է չուրջ բոլորը: Տանում են այդ անդուռ, անլուսամուտ խաւարի միջով:

Սակայն ո՞ւր են երկարում անյայտ ճամբաները արդարութեան չեփորահարի առջեւ: Նա մենակ չէ. իր հետ է օսմանեան պարլամենտի մի այլ անդամ՝ Վարդգէսը: Նրանց յայտնում են, թէ տանում են Տիգրանակերտ՝ պատերազմական առեանում դատելու:

Հասնում են Ուրֆա: Այստեղից մեկնելու

են Տիգրանակերտ: Սպասում են, մինչեւ կրկին խտանում է կիշերը:

Արդէն խաւարչտին է ժամը: Երկու կառք են կանգնած դրսում: Նրանց նստեցնում են մօտիկ կանգնած կառքը: Միւսը քիչ հեռու է: Այնտեղ, ասում են, ապահով տեղ հասնելու համար՝ նստելու են մի քանի առեւտրական, քանի որ պահապան ոստիկաններ կան ուղեկից...

Ճանապարհ են բնկնում՝ լոյսր դեռ չբացուած: Անիւները պոկւում են տեղից, գլորւում աղջամուղջի միջով, աղմկում Զոհրապի պլխում: Լուռ է նա, աչքերը խոր բնկած, պղտոր: Բորբոքւում է միեւնոյն հարցը. «Մ՚ւր են տանում, ինչո՞ւ են չտապում այսպէս մրթնում»:

Անիւների հետ գլորւում, իրար են հրում երբեք դադար չունեցող հազար ու մի խոհ: Եւ այս դժնի պահին նոյնպէս, նա կռւում է մտքերի այն չղթան, որի օղակները իր ժողովրդի ասլրած բոլոր ժամանակների տքնութեան մեծ ու փոքր իրադարձութիւններն են, նահատակներն ու անմահները, որ քայլում են հիմա նրանից անբաժան եւ արիութեան են կոչում:

Իսկ կառքերն արագ անցնում են գօրանոցի առջեւով, թեքւում են, ոլորք ճամբով իջնում: Խաւարի մէջ վերուվարում են սարերի թանձր ստուերները, երկինքը, հողը: Ձիերի սմբակները մանրում են ժամանակի այն կարճ հաչիւը, որ մի դիշերուայ մէջ է ամփոփուած: Եւ րնդառաջ է գալիս յաւիտենականութեան դաղափարը, որը ոչ միայն խոհ է, այլ կամք՝ նրա արեան մէջ ներարկուած՝ իր ժողովրդի ապրելու եւ մնալու հաւատքով...

Նորից ոլորք, կրկին վայրէջք: Ու մօտենում են սեւ սուգ քարերով ծածկուած մթին մի ձորի եւ կամուրջի՝ Գարաքէօփրիւ:

– Վարդգէս, – ասում է Զոհրապը կողքին կուչ եկած մարդուն, – սա նախմիրաձոր է. մեր հաչիւը փակելու են այստեղ: Բայց հայոց հաչիւը չի՛ փակուի: Մենք տանուլ չենք տայ մեր դատը...

Վարդգէսը լուռ, ուսով որոնում է նրա ուսը: Եւ մնում է այդպէս, չօշափելով հաւատքի այն ժայռեղէն ուժը, որ ունի այս մարդ կոչուած մեծ սրտով անհատը, հայ ժողովրդի բացառիկների մէջ այս ազնուագոյն հոգին...

Կառքերը րնկղմում են այս մտածողութեան մէջ. թւում է չկան եւ ոստիկանները: Եւ ոչինչ չկայ ահաւոր: Միայն թէ խրխնջում են ձիերը, ականջները խլչում, չեն ուղում առանց գնալ ձորամիջով...

Արդեօք ցաւի՞ց են տնքում անիւները, որ աչխարհում այնքան ճանապարհներ են անցել թեթեւ ու արագասահ...

Զոհրապին այրում է մի վերջին տպաւորութիւն միտք. ի՞նչ եղան Կոմիտասը, Վարուժանը, Սիամանթօն... Հիմա որտե՞ղ են Կիւրճեանը, Զէօկիւրեանը, Սեւակը, Զարդարեանը...

Կանգ է առել իրենց կառքը: Եւ ետեւից եկող միւս կառքը:

– Ոստիկաններն ու չերքէզ Ահմէտը գալիս են այստեղ, – չչնջում է Վարդգէսը, – նրանք մեզ ուղում են դրկել...

Կրակում են կողքից: Վարդգէսը հազիւ է արտասանում վերջին բառը՝

– ...Աբչալոյսի՛ց... – եւ դանդաղ սահում է կառքի մէջ, րնկնում երեսն ի վար:

Զոհրապը՝ վիրաւոր՝ կառչել է կառքի յենակից: Զգում է. արիւնը թաց ու գաղջ ոտղում է մկրքով... Նրան թւում է, թէ դէմի ժայռի հարիւրաւոր արեդակներ են բարձրանում. լուսաւորւում է քերծին նստած արծուի քարացած պատկերը:

Չերքէզ Ահմէտը կառքից պոկում է Զոհրապին, եւ է տանում ձեռքը՝ կեռուած մատների մէջ սեւ, ահագին մի քար:

Զոհրապ քայլ է անում առաջ, դահիճի ձեռքը երերում է օդում, դեռ վրայ չի պալիս: Ու սարսռազդու ձայնը դաչունահարում է դահիճին.

– Այս ոճիրների համար դուք, բոլորդ հաչիւ էք տալու... Պահանջելու է իմ անմահ ժողովուրդը...

Սեւ քարն իջնում է գլխին, ճեղքում քունքը, եւ խաւարում է լուսաւոր մտքի վերջին արեդակը...

Անչնչացած մարմինների վրայ վաղորդեան ցօղ–արցունք է իջնում լեղակ երկնքից... Զորամիջում յաց են լինում սէդ ու ծաղիկ: Մի ձի ոխուր խրխնջում է: Այդ խրխինջը դնում, խփւում է սեւ ժայռերի սուր կողերին... Եւ,

դանդաղ, կարմիրով է լցուում ձիու խոնաւ աչքը: Արեգակն է բարձրանում ձորապըն-կից...

Ժայռին թառած արծիւը, հայեացքն ա-րեւածագին, բարձրանում է կապոյտ եթերի մէջ: Արեւը ոսկեւորում է դէպի յաւիտենա-կանութիւն ուղեւորուող նրա լայնաբաց թե-ւերը...

❖

Այս նկարութիւնը դրի առնուեց Գրիգոր Զոհրապի, նաեւ միլիոնուկէսից աւելի հայե-րի սպանութիւնից կէս դար յետոյ՝ Հայկա-կան Սովետական Սոցիալիստական Հանրապե-տութեան քսանհամայր Երեւանի՝ Զոհրապի անուան փողոցում բարձրացած մի տան մէջ, հայկական մի չէն օջախում...

Գրի առնուեց մեսրոպեան այբուբենով, թուրքական ջարդերից փրկուած մի հայի ձեռ-քով...

Եւ սա հայոց արդար հաշիւն է, որին հա-ւատացած էր Զոհրապը:

(Երեւան)

Անպաշտպան հայերու ջարդը: Թուրք ջարդարարները կը դիտեն կեանքց փոխելուն դիակները:

(Թրքական լուսանկար)

ՆՈՀԵՐ՝
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԵԾ ԱՂԷՏԻ ՅԻՍՆԱՄԵԱԿԻՆ

ՄԱՌԻ ԱՓՄԱՃԵԱՆ

Դուն նման կիր անոր՝ որ կը քալէ գիշերուան մէջ, լոնած լոյս մը՝ սրմէ չ'օգտուիր ինք, բայց ո– րով ուրիշները կը լուսաւորէ իր ճամբան։

Տաճիք՝ Վիրկիլիոսին

(«Աստուածային կատակերգութիւն»)

Քառասուն կայսր եւ հարիւր հայ զօրավար տուիմ մեմ,
Որոմ տարին փառէ փառ Բիւզանդիոնն յղփացած···:
Թուրք խառնուրդին տուիմ գոյն, օրէնք, կշիռ, ձեւ ու դէմք,
Ձալտարապետ, նախարար, իր լեզուով բեմ, լոյս ու գանձ:

Ամէն երկիր, ամէն տեղ ես հանճարէդ հետքեր կան,
Ով լուսամիտ, շինարար, մարդկայնական ազնիւ ցեղ,
Ջուրբենէդ, ձեռքերէդ, մտածումէդ իսկական՝
Որքա՜ն շըռայլ վեհութեամբ դուն սփռեր ես ամէն տեղ···:

Ո՛ւր որ երթամ, իմ Հա՛յ Ազգ, ես հոգիէդ լոյս մը կայ,
Աճուն մը կայ հայ սուրբի, վանք կամ աւան հայաշէն,
«Արմանեակ»ը, «Մատուռը», «Արաքս» գետակը վկայ՝
Ֆրանսայի մէջ անկորուստ ու վերապրող ցոլքերդ եմ:

Մինչեւ այսօր, դեռ ճանի՜ երգահաններ, գիտուններ,
Իրաւագէտ, աստղագէտ կու տաս ամէն աստղի տակ·
Սակայն ինչո՞ւ կը մնաս դուն ինձ հանդէպ անտարբեր,
«Ըստանալո՛ւ» փոխադարձ օրէնքներուն անգիտակ···:

Ով որ սրտին մէջ ոչի՛նչ ունէր, ձեռքին՝ լո՛ւկ նիզակ,
Որ բերնին մէջ հայհոյանք, եւ թո՛յլ ունէր խօսքի տեղ,
Որուն ուժն էր լո՛ւկ ոճիր, արիւն, աւեր, մահ, կըրա՛կ,
Անոր տուին Արարա՛տդ, Անի՛դ ու վանդ լուսագեղ···:

Եթէ դուն լո՛ւկ շինելու, ստեղծելու եւ տալո՛ւ
Համար ունիս գոյութեան կենսապատճառ, իրաւունք,
Իրաւունքի՛ն համար այդ եղիր արթո՛ւն, փորձառու,
Ցանո՛ւն «Զոհիդ» եւ «Հողիդ», ո՛վ դարաւոր հողազուրկ···

Ցեղ իմ Արմէն, չի բաւեր լո՛ւկ քաշխելով ըլլալ գոհ,
«Ցիսնամեակովն» Ազէտիդ դեռ կ'արիւնիս դառնօրէն,
Տարահալած Սփիւռքին մէջ ընկըղմած ո՛վ մեծ Ջոհ,
Տալու օրէնքն իսկ առնե՛լն է նախ կեանքէն, աշխարհէն···:

(*Փարիզ*, 29/11/1964)

ՅԻՍՈՒՆ ՏԱՐԻ ԵՏՔ...

ՎԱՀՐԱՄ ՄԱՎԵԱՆ

Օդանաւին մէջ ինձմէ դատ մէկ ճամբորդ կար միայն՝ երբ ամառ առաւօտ մը անվտանգ կ'իջնէինք վերջապէս Մուսուլի օդակայանը։ Պաղտատէն ժամ մը տեւող այս թռիչքը կատարած ենք միջոցը լեցնող պզտոր, կարմիր փոչիի մը մէջէն, որ ոչ ամպի, ոչ մշուշի կը նմանի։ Պաղտատի կրակէն ետք՝ առտուան յարաբերաբար ղով օդը այստեղ հաճելի է կրկնապէս։ Պիտի մնամ մի քանի ժամ միայն եւ ապա անցնիմ Քերքուկ։

Քիչ մը անդին, օդակայանի չէնքին առջեւ ոտքոցները՝ քահանայի մը ներկայութեամբ, կը հետեւցնեմ թէ ներկայացուցիչներն են ասորական մարմիններու։ Լաւ է, կ'լսենք մտովի, կրնանք անցնիլ ուղղակի գործի եւ տալ ծրագրուած այցելութիւնները առանց ժամանակ կորսնցնելու։

Կը մօտենամ խումբին. կը ճանչնանք տէր Հոլ եւ իր հետեւորդները։ Առաջին հերթին չնորհակալութիւնս կը յայտնեմ իրենց՝ այնքան ալնուօրէն չանձն առած այս ցոյնութեան համար։ Տէր Հոլը իր կարգին բարի պատուհաս մաղթելէ ետք կը չարունակէ.

– Մենասլէս ուրախ ենք հիմա ու հպարտ՝ տեսնելով որ մեր մայրենի լեզուն մեզմէ ոեւէ մէկուն չափ սահուն կերպով կրնաք խօսիլ։ Առջի օր երբ առաջին անգամ լսեցինք ձեր այցելութեան մասին՝ զարմացանք պահ մը թէ ի՞նչ լեզուով արդեօք պիտի կարենայինք արտայայտուիլ ձեզի։

Իրաւունք ունէր տէր Հայրը զարմանալու. չէ՞ որ լսած էր յաճախ եւ ամէն կողմէ թէ Աբեմուտքի մէջ, մանաւանդ անոնք որոնք յարաբերաբար երիտասարդ կը նկատուէին տակաւին, չէին գիտեր իրենց մայրենի լեզուն, չէին հետաքրքրուիր անով։ Եւ անշուշտ Լիզպոնը Արեւմուտք էր, չա՛տ Արեւմուտք։

Հասկնալի էր տէր Հօր մտահոգութիւնը, հետեւաբար, ուրախութի՛ւնը։

Ա՛յո, մեր մայրենի լեզուն։

Գլխաւոր մտահոգութիւնը փարատած հիմա, սահուն հայերէն խօսելով կ'ուղղուինք խումբով դէպի ազգային վարժարան նախ, եւ ապա եկեղեցի եւ հովուատուն։

Ծխական խորհուրդի մեղի յանկերացող անդամներէն ոմանք՝ այստեղ ծնած ու իրենց ամբողջ կեանքը նո՛յն այս քաղաքին մէջ անցուցած, ազգային նուիրականութիւններուն հանդէպ յծախնդիր հայեր, կը պատմեն քովէն, լացատուութիւններ կու տան մէկ կողմէն՝ իրենց պարտքին, եկեղեցիին ու գաղութին պահպանման կարիքներուն մասին։

Երբ քիչ ետք կը հասնինք եկեղեցի ու կը մտնենք վողոյի մայր դուռէն ներս՝ եկեղեցիին բակը, կը կենամ պահ մը ու կը դիտեմ չուրջս տրտում հետաքրքրութիւնով մը։ Առաջին անգամն է որ կը գտնուիմ այստեղ, սակայն այնպէս կը թուի թէ անծանօթ չեմ չըլլապատին։ Անոր մասին լսած եմ քանի՛ քանի անգամներ, դեռ մանուկ օրերէս, ամէնէն մանրամասն նկարագրութիւններով։ Ճիշդ է, այս մէկը բակն է «առաջնորդարան»ին, ինչպէս ծանօթ է եղած այն տունն, ու սալաքարերով ծածկուած անոր յատակին վրայ դամբաններն կան մաչած արձանագրութիւններով։ Աջին՝ գլխաւոր մուտքն է եկեղեցիին, ու ձախին՝ հինցած աստիճանները՝ որոնք հովուատուն կ'առաջնորդեն։ Այս բոլորը կ'երեւին հիմա ժամանակին ձգած մշուշին մէջէն ու կը պլտորուն աչքերս, երբ այնտեղ, չրլապատ-

ուած քահանայով, տեղացի ազգայիններու այս խումբով, ևս կ'ելլէմ պահ մը լիսեռն ատրճ ետև, երբ նայեցայ մայրևանն պարծանաուսում մը՝ հայրս, հայ եկեղեցւոյ պաշտօնեա՛յ մը ինք ալ, վոնտուած էր դուրս նոյն այդ պատէն, լակէն, օրուան քահանային կողմէ՝ ամէնէն բիրտ ձեւով:

Կեանքը ի՜նչ խայեր ունի երբեմն:

⁂

Գրադարանիս պիրքերուն ու թուղթերուս մէջ տարիներէ ի վեր տետրակ մը կայ՝ զոր կը պահեմ մանաւոր դուրգուրանքով: Աւելի քան քառասուն տարուան կեանք մը ունի անիկա: Անոր դեղնած կողքին հետ դունատիլ ըսկսած է նաեւ մանիշակագոյն մելանը անոր տողերուն: Անցնող տասնամեակին՝ երբ հարկ եզած է փոխադրել ընակութիւնս երկրէ երկիր, հրաժարած եմ դիրքերուս չտեսէն՝ բայց դեղին այս տետրակը տարած եմ միասին ամէն տեղ: Անոր առաջին էջին վրայ փակցուած է 1921 թուականը կրող հայկական թերթի մը կտրօնը՝ Սողոմոն Թեհլիրեանին նկարով: Դեղին այս տետրակին մէջ՝ տարիներ, չա՛տ տարիներ առաջ, հայրս փորձած է համառօտ կերպով նկարագրել ահաւոր, անմարդկային այն տոհապանքը զոր ապրած է իր հօտին հետ, իր հօտին գլուխը, ասկէ յետոյ տարիներ առաջ: Նկարագրել դէպքերը՝ իրենց մանրամասնութիւններով, եւ ապրումները մանուանդ՝ որոնք իրենցը պէտք է եղած լլլան այդ բոլորին մէջ, անկարելի պիտի լլար նման օրագրի ցնցումէ մը ետք: Այդ յանկնութիւնը չկայ սրդէն տողերուն մէջ:

Կը թերթատեմ զայն հիմա, դեղին այդ տետրակը, ու կը մտածեմ հազարաւոր, հարիւր հազարաւոր այն հայերուն մասին, որոնք իրենց կեանքը վճարեցին պարզապէս հայ եղած լլալու «յատուածային մեղք»ին համար:

⁂

«...1914 Հոկտեմբեր.— Վերջին օրերուն՝ Հայոց վոչնչային այցելութիւնն ու պահանջները սթռնած էին Զէյթունի սթռնոլորտը: Վախը ծուարած էր սրդէն սիրտերուն խորը: Աւտօտեան ժամերգութեան պահուն ժողովուրդին մէջ չլուկ մը սկսաւ յանկարծ, որ չատ չանցած վերածուեցաւ իրարանցումի: Փիւղին եկեղեցին, սրուն չինուքիները նոր ատրճած էր տուկատին, տեսանք թէ պաշարուած էր սրդէն դինուորներով, բոլորն ալ դինուած: Ժողովուրդին արգիլուեցաւ մեկնիլ եկեղեցիէն, ու պահ մը, դինուորներու հակոդութեան տակ, «մարթիս»ներու չուքին, ոչխարներու չուարած հօտի մը պէս առաջնորդուեցանք դէպի փիւղին աղբիւրը, մեծ սօսիին տակ, ուր մեզմէ առաջ բերուած էին նաեւ փիւղին մնացեալ բնակիչները, բոլո՛ր: Այստեղ, Օսման պէյի հրամանատարութեան ներքեւ, աւելի քան 300 դինուորներ կը սպասէին մեզի: Երբ մեր ալ խումբը միացաւ միւսներուն՝ Օսման պէյ ինծի դառնալով յարեց.

— Փափազ էֆենտի, երկու ժամ ունիք միայն, եւ այդ ժամանակամիջոցին մեզի յանձնուած պէտք է ըլլան դիւղին յեղափոխականները, մարթիսները, ձիերն ու ջորիները: Այլապէս հրահանգ ունինք ամբողջ դիւղը կրակի տալու:

. . . . . .

Կրկնուող հարցումներուն ու սպառնալիքներուն՝ պատասխանս մնաց միչտ նոյնը.— Մեր դիւղին մէջ ո՛չ յեղափոխական կայ, ոչ մարթիս:

Ի վերջոյ ա՛լ սպառած համբերութիւնով մը Օսման պէյ գոռաց.

— Գանակոծեցէք, մինչեւ որ... ի վիճակի բլլայ ճչմարտութիւնը խոստովանելու:

Ու այնտեղ, աւելի քան 300 թուրք դինուորներու կազմած օղակին մէջ առնուած, իմ ամբողջ հօտին ներկայութեան, կապեցին ոտքերս ու ձեռքերս եւ սկսան հարուածել զիս անխնայ:

Պատասխանս մնաց միչտ նոյնը սակայն:

Դիւղացիներուն աղեկտուր լացն ու աղօթքները ի տես այդ բոլորին՝ ոչինչ կրցան փոխել տալ անդին՝ մեծ թթենիին կոթնած Օսման պէյի սրտին մէջ՝ որ աւելի կ'ուռէր, կը մեծնար հիմա զազանային փառասիրութիւնով մը:

. . . . . .

1915 Ապրիլ 2.— Ոստիկանապետ Սուլէյմանը 30 ոստիկաններով դիւղ հասաւ այս առաւօտ: Կանչեց զիս եւ դիւղին երեւելիները իր մօտ եւ հրահանգեց դիւղը պարպել՝ առաւելագոյն երկու ժամէն, որովհետեւ «բնակիչ-

նները օժանդակութիւն տուած էին Զէյթունի ապստամբութեան»: Շատ չանցած կատղած թուրք զօրքը մտած էր պիտի ըսէի եւ ժողովուրդը խուճապի մատնած: Մի քանի ժամէն, մօտաւորապէս 800 հոգի, մարթիննէրու բանտնաւիքին տակ կ'իյնային ճամբայ, ասր ու այլի, առն ու տեղ նաեւ ձկած: Միտքին անհնարին մեղքն ալ, որ կատարել էր չարիքը: Եւ այդ խուճապին մէջ յանձնի այնքան անկարեւոր առարկաներ էն, որ նախընտրութիւն առնցան: Հալէ՛ւ ժամանակ եղաւ նկուցիին անօթները բեռցնելու Զէյթունէն եկած Տէր վահանին դրաստին վրայ ու ճամբու դնելու դէպի Զէյթուն, առաջնորդարան յանձնուելու համար: Հիմա, երբ կ'անդրադառնամ այդ օրուան մեր հոգեվիճակին ու առած որոշումներուն, կը տեսնեմ, մանաւանդ հետագայ դէպքերու լոյսին տակ, թէ որքա՜ն միամիտ ենք եղեր:

. . . . . .

Երեք օր բեռներու ծանրութեան տակ կքած քալելէ ետք հասանք Մարաշ: Աւելի վերջ՝ Գոնիա, միշտ նոյն ձեւով, անորոշին սարսափը աչքերուն մէջ: Այստեղ, մեզմէ առաջ հաւաքուած էին նաեւ մեզի ճակատագրակից հարիւրաւորներ, ծեր, կին, մանուկ, երիտասարդ· սարսուռիահար ոչխարներու հօտ մը պատրաստէս: Ոչ ոք պիտէր թէ ո՞ւր կ'երթայինք, ի՛նչ ճակատագիր կը սպասէր մեզի: Մեր պիտի ձգելէն ասկին անցած էր երեք ամիս ու մէջտեղներն էինք մենք:

. . . . . .

1915 Նոյեմբեր 6— Հասանք Ռաս-իւլ-Այն: Այս անունն անգամ կը բաւէր դող մը անցնելու համար մեզմէ իւրաքանչիւրին երակներէն: Լսած էինք թէ մեզմէ առաջ հարիւրաւորներ բերուած էին ու սպաննուած այստեղ: Ապացոյցի պէտք չկար հաստատելու համար տարաձայնութիւնները· դանկեր կային ամէն կողմ, հա՛յ մարդոց դանկեր, նոր սպաննուած: Մնացինք այստեղ չորեան մը: Գաղթավայրը լեցնող տարագիրներուն թիւը կը հասնէր չորս հազարի: Տասնեակներով կը մեռնէին ամէն օր, իրարու ետեւէ, ցուրտին դէմ անպատրաստ, ուժասպառ ու անօթի: Մեռելաթաղ խումբերը կ'աչխատէին անընդհատ: Ինչոր տուս մը կը բացուէր ամէն առաւօտ ու մինչեւ երեկոյ կը լեցուէր երեսուն-քառասուն անոնց պիտիներով, իրարու վրայ: Եւ այսպէս՝ հինգ ամիս: Կեանքի ամէն յոյս չորցած էր այլեւս հոգիներուն մէջ: Մահուան հետ կ'ապրէինք պիրկ պիրկի՝ պիշեր-ցերեկ: Կ'ապօքէինք, բայց Աստուած չէր լսեր մեր ապօքհները: Մահուան հոտը կար ամէն կողմ միջոցին մէջ, արեւին մէջ նոյնիսկ:

Հոգիս եղեռք հազար հոգի մնացած էինք հիմա՝ երբ մի քանի խումբերու բաժնուելով պրուսացանք ճամբու դարձեալ, ինչպէս յայտնի պիտի ըլլար ետք, դէպի Մուսալ այս անգամ: Վերջին ճամբայ ելլողը եղաւ մե՛ր կարաւանը՝ որ կը բաղկանար 1030 անձերէ: Մասնաւոր ուշադրութիւն չգրաւելու համար ածիլած էի նաեւ մօրուքս: Զգոյշ էին մերինները եւս իրենց վերաբերումին մէջ՝ եկեղեցականի հանգամանքս զգալի չընելու համար ոեւէ ձեւով:

Տասը օր ետք, երբ հասանք քրտական Սարմըսագլը գիւղը, 500 հոգի մնացած էինք միայն: Երիտասարդները սպաննուած էին ճամբան, կիներն ու աղջիկները՝ կա՛մ վաճառուած — առաւելագոյն 25 դահեկանի — եւ կամ անձնասպան եղած՝ «իմացեալ մահը» անխմանալի կեանքէն նախընտրելով:

. . . . . .

Նիւսէյպինի մէջ չերքէզները փոխանցեցին մեր կարաւանը քիւրտ աստիկաններու: Աքեւածալին՝ խումբը ճամբայ հանուեցաւ պարձեալ՝ անորոշ ուղղութեամբ եւ նոյնքան անորոշ ճակատագրով: Հազիւ քալած էինք քանի մը ժամ՝ երբ մարդերու աւերակ այս բնակորները ենթարկուեցան քիւրտ խուժանի մը ամէնէն վայրագ յարձակումին: Ատոնք ըսկան անլուրթօրէն կոտորել, կողոպտել, առեւանգել: Գայլերու անակնկալ յարձակումին մատնուած հօտն էր մերը: Միջոցը լեցուեցաւ խռովն աղերսագին, արտակեղեք աղաղակներով·

— Էֆենտի, խնայէ՛ ինծի...

Բաղուկներ բարձրացան վեր Աստուծոյ՝ աղօթքի· ղայրոյթի՛ բաղուկներ: Ողջ մնացող մանուկներ փաթթուեցան իրենց կիսամերկ, սովալլուկ մայրերուն սրունքներուն: Ոմանք՝ այլեւս յուսահատ, նոյնիսկ աղաչեցին զաղանիներուն·

— Էֆենտի, Ալլահին սիրոյն, մէկ փամ-

փուշտով ազատեցէք մեզ այս բոլորէն, խնայեցէ՛ք մեզի:

Ա՛յլ անգամ պլպուլացաւ յաճախ՝ որովհետեւ մե՛ղք էր փամփուշտին:

Երբ կիլքելը պոհացան ու հրաման տըրուեցաւ որ չարժինք՝ մեր ընկերներէն չատեր չկային արդէն եւ եւս մնացած ամայքը ծածկուած էր դիակներով ամբողջ: Ողջ մնացողները կողոպտուած էին նոյնիսկ իրենց մերկութիւնը ծածկող դգեստներէն: Ապրիլ էր արդէն ու երկինքը կրակ կը մաղէր վար, ու մենք, կենդանի մեռելներ բոլորս ալ, կը քալէինք ուժասպառ, վիրաւոր ու մե՛րկ ալ հիմա՝ անապատներու կրակին մէջ:

Մնացած էինք 210 հոգի միայն:

. . . . . .

Երեք օր ետք հասանք Տիգրիս գետին մօտիկ դիւղ մը: Անմարդկային կերպարանքներով հաւաքականութեան մը վերածուած էինք հիմա: Սոված՝ սարսափահար աչքերով, մահուան թաթին տակ ամէն րոպէ: Աչքերէն չորցած էր նոյնիսկ արցունքը այլեւս:

Չորս օր ետք երբ ելանք ճամրայ դէպի Մուսուլ՝ մնացած էինք 100 հոգի միայն: Ինկած էին ճամբու ընթացքին մէկիկ մէկիկ, ու մենք, կենդանի մեռելներ մեր կարգին, կրցած էինք ոչինչ ընել: Մեզմէ աւելի Մուսուլ հասած էին նաեւ միւս կարաւաններուն ողջ մնացողները՝ չուրջ 2000 հոգի, բոլորը լեցուած խանի մը մէջ: Երկարատեւ դիչերուան մը ահաւոր փոթորիկէն ետք՝ կանգի ոլիկտոնոսին երեսը ծիածող մարդկային խլեակներ պարզապէս:

. . . . . .

Այստեղ չափով մը լոնկ ապահով էինք հիմա: Ճաշորդ առաւօտ՝ խանին պատասխանատու օտար պաշտօնեային յայտնեցի քահանայ ըլլալս ու խնդրեցի որ արտօնագիր մը տայ՝ որպէսզի կարենամ կամուրջէն անցնելով քաղաք մտնել:

Չէի կրնար հիմա հաւատալ թէ քիչ ետք հայկական եկեղեցիի մը առջեւ պիտի կայնէի ըլլալ, թէ ամիսներու անորակելի այս տառապանքէն ետք պիտի հանդիպէի հայերու, որոնք աւելի բախտաւոր եղած էին մեզմէ ու երջանիկ:

Արտօնագիրը ափիս մէջ սեղմած, մերկութիւնս չափով մը ծածկած՝ նախորդ դիշեր բաժնուած հնամաշ վերարկուով մը, ելայ խանէն դուրս հայոց եկեղեցին փնտռելու:

Անտեսանելի վտանգ մը հալածուած մարդու կմախացած երեւոյթս, պատռտուած վերարկուս ու քայլերուս անորոշ, վարանոտ ընթացքը՝ բաւական էին որ փողոցներուն մէջ անցորդներ կանգ առնէին պահ մը ու պիտէին դիս հետաքրքրութեամբ: Ոմանք կը ծիծաղէին պարզապէս, ուրիշներ, աւելի տարիքոտներ կ'օրօրէին գլուխնէրը ու կը մեղքնային.

– Եա՛ հարամ...

Յանուիներէն մէկուն դրան մօտ հաւաքուած մարդերէն մէկը մօտեցաւ յանկարծ ու հարցուց հայերէնով.

– Հա՞յ ես, բարեկամ:

Ըսի թէ հայ քահանայ էի, թէ հասած էի նախորդ երեկոյ տարապիլներու խումբին հետ ու թէ հիմա հայոց եկեղեցին կը փնտռէի:

Անծանօթ այս հայը, լսած երեւոյթին տեւողութիւնը, ընկերացաւ ինձի իսկոյն՝ հայոց եկեղեցին ցոյց տալու:

Անցանք նեղ ու ծուռ փողոցներէ ու չատ չանցած կանգ առինք վանքերու ցած դռներու յիչեցնող մուտքի մը առջեւ: Որքա՜ն խաղալ էր մթնոլորտը ներսը, բակին մէջ, այնքան տարբեր՝ անցնող ամիսներուն ականջս լեցնող մահուան կանչերէն: Անդին, խումբ մը կիներ հաւաքուած էին կամարներէն մէկուն տակ: Ուզեցի երթալ նախ վեր ու ներկայանալ առաջնորդ քահանային: Աստիճաններուն վրայ էր տակաւին երբ տեղացի քահանան՝ որ նշմարած էր դիս խոհանոցի պատուհանէն, եկաւ դուրս անմիջապէս ու դայրոյթով մը դոռաց վերէն.

– Վէ՛ր իջիր, վէ՛ր, ի՞նչ իւէ բսաեղ. կ'արձակես կիւսէակէսին պէալէտան է, սաղ մնացողը չունէը ըստեղ կ'էառնէ. վէ՛ր իջիր տեսնիմ, չուտ:

Երբ բնազդաբար դարձայ եռեւ ձայնին ուղղութեամբ, տեսայ թէ վերը կեցողը պարարտ, սեւազգեստ մարդ մըն էր՝ որ մէկ կողմէն ուտելով կը գոռար տակաւին:

Չլսեցի այլեւս մնացեալը ու ոչինչ կրցայ ըսել: Լեզուս կարծես կպաւ քիմքիս. մոռցայ նոյնիսկ մեր բառերը, հայերէն բառերը, ու սեւ իր պատկերը՝ աչքիս պղտորեցաւ հետզհետէ ու չատ չանցած կորսուեցաւ ամբողջութեամբ: Ես որ չէի լացած անցնող ամիսնե-

բաւ ամէնէն դժուարին պահերուն իսկ, սեռով քէկուլայի հմմտանուկի մը պէս։ Դարձայ նոր, իջայ վար աստիճաններէն՝ ատանց բառ մը իսկ արտասանելու եւ ուղղուեցայ դէպի փողոցին դուռը՝ ուրկէ այնքա՜ն երջանիկ մըտած էի նեղս մի քանի վայրկեան առաջ տակաւին։

Գուշակելով պատահածը, դիս առաջնորդող անծանօթ հայրենակիցը, որ մինչ այդ կը սպասէր վարը, բակին մէջ դարձաւ իմ կողմ.

– Ո՞ւր կ'երթաս տէր հայր, կեցիր վայրկեան մը։

Անդին, կամարին տակ հաւաքուած կիներըը նոր արթնցան կարծես ու չրջապատեցին դիս հետաքրքրութեամբ։ Գէշ չկար երկար բացատրելու. արտաքին երեւոյթս բաւական էր պատմելու այն դէհլիին մասին, ուրկէ անցած էի, անցած էին ինծի պէս հոյլաւորներ։ Ասանք, հմմտ կատղած լուրն ալ, եկան վիր ուղղակի։ Մէկին տարիքով կին մը, լսա երեւոյթին ամէնէն համարձակը խումբին, դրեթէ յարձակեցաւ առաջնորդ քահանային վրայ.

– Ձէ՞ս ամչնար դուն, տէր հայր, Աստուծոյ վախը չէ մնացած այլեւս սիրտիդ մէջ։ Ի՞նչպէս կը համարձակիս հոյ քահանայ մը վռնտել ապրին տունէն, Աստուծոյ տունէն։ Այս մարդիկը՝ այսպէս աղմած ու մերկ, այսպէս վիրաւոր ու խոցուած սիրտերով չատ աւելի մօտ են Աստուծոյ քան դուն։ Հալածանքով մեռած են անապատի ճամբաներուն վրայ, ամէն վայրկեան մահուան բերն ի վեր, ու հիմա որ ապրողները այս վիճակով հասած են այստեղ՝ դո՞ւն կը վռնտես։

Առաջնորդ քահանան՝ անհանգիստ կացութեան մը մատնուած, վար իջած էր արդէն։ Մօտեցաւ ու նեղուց թեւը ուսիս՝ յայտնապէս զղջացած իր քիչ առաջուան ցոյց տուած վերաբերումին համար։

– Ինծի համար չէ որ եկած եմ, ըսի, խանին մէջ կիներ, պզտիկներ կան, անօթի են, մերկ ու հիւանդ, վիրաւոր են եւ աւժասպատհասէք անոնց՝ ևթէ կրնաք եւէ ձեւով օգտակար ըլլալ»։

⁂

Հիմա, յիսուն տարի նոք կեցած եմ նոյն հնամաշ աստիճաններուն վրայ։ Քանի մը քայլ վարը, ևկեղեցիին բակին մէջ տապանաքարեր կան։ Մխակեան իսրհուրդին ատենապետը կը խօսի քովէս անդադար եւ կու տայ բացատրութիւններ.

– Գաղութին կարեւոր անդամները բացառիկ պարագաներու տակ կը թաղուին այստեղ, ևկեղեցիին բակին մէջ։

Գետնէն հազիւ թիլ մը բարձր այդ մի քանի տապանաքարերու կողքին, բակին ըղձխաւոր մուտքին աջ կողմը՝ յարաբերաբար աւելի չքեղ գամբան մը կայ.

– Ասիկա՝ Տէր Գրիգորինն է, տարիներով Մուսուլի քահանան եղած է։ Շատ դրծեր տեսած է մանաւանդ տարագրութեան չրջանին։ Նոր վախճանեցաւ, ասկէ ձօթ–ուրթ տարի առաջ միայն։

Կը մնամ պահ մը այնտեղ, Տէր Գրիգորին գամբանին վրայ ու կը մտածեմ յուսահատի հօրս մասին, Տէր Գրիգորին մասին, եւ աւետաբերին մասին, որ կեանքն է։ Հոգին՝ որուն պիտի պատանի ի վերջոյ լսուրն ալ է, «կատակ» է, սուրսպիր։

– Կը ճանչնայի՞ք դիմք, կը հարցնէ ժրաջան խորհուրդի անդամներէն մէկը՝ չմոթած, ի վերջոյ լեզուանէն նկոյ մը ի՞նչ կապ կրնար ունեցած ըլլալ Տէր Գրիգորին հետ։

– Ոչ, կ'ըսեմ, երբե՛ք։

– Ելլե՛նք, կ'ըսէ ակռ հայրը, ելլենք վեր, պոնէ սուրճ մը տակը չմեկնած։

Ըսէ՛ս, կը չարաճակէն խօսիլ իրենց պաղութին ունեցած կարիքներուն մասին՝ մինչ բարձրս կ'ելլենք վեր՝ պատաթ մը սուրճ առնելու։

Կեանքը ի՞նչ խաղեր ունի երբեմն։

(Լիզպոն)

Մասիս կողմը...

ՅԱԿՈԲ Յ. ԱՍԱՏՈՒՐԵԱՆ

– Կնի՛կ...

Կնոջ հետ, չոտե՛ր արքնցան անժամանակ կանչէն, եւ ոմանք մէկ կողմէն միւսը դառնալով, գիշերին մէջ պաղ-պաղ մուքին նայեցան: Ճետոյ նորէն աչքերնին փակեցին:

– Կնի՛կ, կնի՛կ... աճապարեց կանչողը:

– Ի՞նչ է, մարդ, փափաց կանացի ձայն մը մեղմ:

– Սա՛ ակնոցը ինծի երկարէ, չո՛ւտ...

– Ա՛ս մուքին ակնո՞ցը ինչ պիտի ընես, հարցուց կինը զարմացած:

– Գի՛ւղն եմ, կնիկ, մեր տուները չոտ աղօտ կ'երեւին կոր... չուս իրէ սր մաքուր տեսնեմ:

Կինը կը չոկուի, կը նստի, եւ մէկ ձեռքով հիւանդին լազկեւակը վնտռելէն՝ միւսո՛վ ալ քովի լարչէն քչիկ մը ջուր կը ղլղլեցնէ պատաթին մէջ:

– Բերանդ բաց, սր լեզո՛ւդ թրջեմ...

Գր. Թոմմաս կը սթափի, կ'առնէ ջուրը, եւ մեծ ագահութեամբ կոկորդէն վա՛ր կը ջրհորէ զայն, այդ պուտ մը հեղուկով ունեցած ջերմութեան մե՛ծ հրաբուխը մարելու տենդով: Ճետոյ, մութ հորի մը յատակէն ելլի՛նք նայողի կորսուածութեամբ, բայց պատէն դուրս՝ գիշերային մեղանուտած լոյսերուն կը նայի:

– Ո՞ւր ենք:

– Դեռ... հո՛ս:

Հիւանդը ասոր վրայ նայուածքը տուն ներսիդին կը չրջադարձէ, յոգնա՛ծ, եւ ուր լսելը ստուդիչ ետք աչքերը կրկին վակելով... ետ կ'երթայ դիւղ, հայրենի գիւղ:

Արարական այս գիւղէն մինչեւ հոն, արդարեւ, տուն եւ փողոց՝ ամէ՛ն ինչ աղօտ էր: Եւ անրջարանող հիւանդը դժուարութի՛ւն կ'ունենար իրերը պարզօրէն ու յստակ տեսնելու... մանաւանդ, մղձաւանջային վերջին ղէպքերէն առքին:

❖

Գաուրպամի առաջին օրերն էին:

Զարիքը առնձարձակ կը սկսէր պատուհասել հայ կեանքը ամէ՛ն կողմ: Մարսիկ, վախցած կրիայի պէս, իրենց սեվական կեղեւին մէջ կը քաչուէին: Ամէն հայ երիտասարդ մի-ջոցնեւր կ'որսար քաւելք «զինուորական» ծառայութենէն տա՛ւն փախչելու մասին:

Դարչ առաւօտ մը:

Իր թաքստոցէն դուրս նայած առաւն, Գր. Թոմմասի միտքը սկսաւ խռովիլ:

Գիւղին մէջ այլեւս գրեթէ այր մարդ չէր կար: Առաջին հերթին ողջ երիտասարդութիւնը զինուորագրուելէ յետոյ, մնացած այրերը պործաւորական ջոկատներու մէջ առեր էին: Զէին խնայած նոյնիսկ քառամաթիւ ծերերու, դորս բանտ լեցուցեր էին զանազան նօսր պատրուակներով: Այժմ գիւղ կը մնային միայն կիներն ու երեխաները, պատանիները: Նաեւ, քանի մը հիւանդկախ ծերերու հետ, զինուորական փախստականներ, տեւական փնտրտուքի ենթակայ, որոնց մէկ ոտքը մարապնեղու եւ պետնափոր նկուղներու մէջ էր չարուշտակ: Այր մարդու համար, բաց երկինքին

տակ, տեղ չկար։ Ամէն չհմքի վրայ կարծես այրատեաց ուրուր մը թառած, մի՛այն կինեւրուն թոյլ կու տար՝ ուրուականներու պէս երկչոտ՝ վտակներու չրջելու։

Ա՛ւ, ժամ մրն էր։

Ամերիկայէն խվերկ վերադարձած հայրենասէր հրիտասարդ մը, իր տան ներքնայարկին մէջ նոնակ մը չինելու փորձի րնթացքին, դժբախտ պատահարով մը յանկարծ ապրպրուած պատրաստակ կը սանդչէր, երբհասած արհնաորդու քայլաքայլաեին՝ Զեքքի համար՝ որպէսզի չրջակայ պիւղերէն հարիւրաւոր մարդիկ առնէր բա՛նտ լեցնէր, հարցաքննութեան ու կեղեքումի իր արդէն վայրագ բնազդին աւելի՛ գրգիռ տար, եւ 906ական թուականներու դէշ օրերը փնտռել տար։ Մէկ օրէն միւսը, դէշ օրերը վատթարացած՝ Զ. պիւղը յանկարծ դպրէր չնչելէ։ Անանուն արհաւիրքը փողոցները չրջէր ծանրաքայլ, եւ չարունակ ճնչէր միամիտ տուներու բնակչութեան վրայ։

Գր. Թովմաս, իր քաքստոցէն դուրս նայած առեն, դեռ չէր պիտեր թէ ի՛նչ էր դիմը հայ ըլլալուն եւ ողջ մնալուն։

Բլուրի ստորոտէն յանկարծ խումբ մը մարդիկ երեւցան, հետիոտն ու ձիաւոր։ Աղբիւրը անցնելէ յետոյ հողուտի մօտէն, խումբը վերի թաղին ճամբան բռնեց։

– Անուն Հօ՛ր եւ Որդւոյ... խաչակնքեց Ոսկի, Գր. Թովմասին կինը, եւ պատուհանի պերքէն ամուսինը ներս քաչեց, վախնալով՝ որ հետուէն իսկ նկատուի ան։

Ոսկի պիտէր թէ պիւղ մտնող ձիաւորները, անխտիր, ատիկան ու պետական պաշտօնեայ կ'ըլլային։ Գիտէր թէ պիւղի ախտներուն մէջ այլեւս ձի չէր մնացած։ Հայ տէրերուն հետ ձիե՛րն ալ պետական ծառայութեան կանչուեր էին։ Գիւղին է՛ն լաւ խնամուած եւ է՛ն կորիճ երիվարը, Ամուճաենց բոպիտակ ձի՛ն իսկ, որուն որեւէ օտարական չէր կրնար մօտենալ՝ հիմա խվերկի քաղաքապետին կը ծառայէր, ա՛յնքան հլու եւ հնազանդ։ Ամէն անգամ որ քաղաքապետ Զեքին գիւղ բերել պէտք ըլլար, իր երբեմնի տիրոջ դրան առջեւէն անցնելու ժամանակ, կենդանին կը յամենար անպայման, կարօտով օ՛դը կը հոտուրտար, յետոյ դետինը դոփելով կը խրխնջար, եւ քաղաքապետին սուր կիցերուն տակ կը ծառանա՛ր յանկարծ։ Կ'ուզէր փոպոչէն բակ մտնել, Ամուճաենց տուն՝ Գրիգորին ափէն չտքար ու չամիչ ուտել։ Ցետոյ, էրախտապիտօրէն ապան կոնակն ուսած, եւ քիթը հովուն, հանկերուն մէջ՝ ուրա՛լ։ Սրարչու վտած պահուն էրկեմն նո՛յնիսկ յանկապատները ցատքելով, եւ իր մարմնի հոժկու փծերը օդին մէջ ալացիկ պատկերներո՛ւ փոխելով։ Ան կ'ուզէր այս բանե՛րն ընել։ Սակայն, էրբ կապր խթանելով քայլաքայլաեց Զեքի մտրակէ՛ր օձի պէս, այն առեն ճարահատ, եւ վայրագ ու առնձ միասի՛ն ծամելով՝ կենդանական իր մեծ աչքերէն, թաց առասանի նմանող, արցունքի բուռ դիծ մը կ'երկարէր մինչեւ դունչը։

Օ՛, որքա՛ն կը տխրէր ան, եւ որքան հլպարտ էր ծեծի տակ իսկ։

Հակառակ Ոսկիի պնդումներուն, Գր. Թովմաս չկրցա՛, բոլորովին հեռանալ պատուհանէն, եւ գլխուն կէ՛սը պոնչ վեր պահեց։

Եկուորներուն մէջ երկու ձիաւոր միայն կար։ Անոնցմէ մէկը իր աչխէտ ձին խումբին առջեւէն կը քչէր։ Իսկ միւսը, ետին, կը հրակէր։ Ձիաւորներուն միջեւ հետիոտն քալողները, չուրջ տասնըմէկ հոգի, Վերի Թաղին վտքրացած... մեծաւորնե՛րն էին, որոնք, վրկուկապերու մէջ փաթթուած մեծ դլուխնեսով՝ կը նմանէին աւելի, վիրաբուժական դէշ պործողութենէ անցած հիւանդներու։ Որոնց հղանդնելն ալ, չես պիտեր վիրաբուժական լի՛նչ նորին նկատումներով քչուած լլլալով, անոնք կը կազդային նոյնպէս, կոչտ պատահարու վրայ չեներով։

Ետեւի ձիաւորը, անհամբեր, պանգաղող մարդոց դլուխն եւ ուսը կը հարուածէր հրադէնի կոթով, ու չետոյ կամայականօրէն կրրնկակոխ կ'ընէր ձիուն սմբակներուն տակ։

Բանտարկեալները կաղնէկազ պիւղ կը բերուէին «թաղուած զէնքեր» երեւան հանելու եւ զանոնք պետութեան յանձնելու խոստումներով։ Բայց, ափ մը գիւղին մէջ, գէնք ու զաղտնիք մնացած չէր այլեւս։ Մագրոծի զանա՛կ իսկ չկար։ Այս պարագան բանտարկեալներուն չափ գիտէին նաեւ ոստիկան ու քաղաքապետ։ Սակայն կը խոչտանգէին ու կը պահանջէին, պահանջելու արդյն։

Կրկնուող այս խոչտանգումներէն, այն առեն, մարդոց մէջ տեղ մը, պաղտնապահու-

թեան ուխտ եւ պիմալըութեան ջիլ բեկանուելէ դատ՝ կը բեկանուէր յանկարծ սպրելու յաւիտենական ջի՛ղն ալ: Կը մնար՝ մեռնելէ առաջ երթալ իրենց հայրենական տունը վերջին անգամ մը տեսնելու իղձը: Իրենց բոլոր սիրելիները, անխօս չուքերու պէս դէմերնին առած, վերջին հեղ մը պանդխտի պէտ հեռուէ հեռու աչքովին ողջագուրելու բաղձա՛նքը, հակիչ ոստիկաններու խիստ հսկողութեանը տակ:

«Պահուած դէնք»եր պետութեան յանձնելու խոստումներով, ահա դէմէն կաղնեկազ պիւղ կու գային անոնք:

Գր. Թումմաս իր տան բարձր դիրքէն տեսա՛ւ արիւնոտ կարաւանը: Տեսաւ եւ Զարի՛քը, որ կու դար նորէն խեղճուկ մարագներ խուզարկելու, սպառոր տուներ փոթորկելու, հասնոցի հատեր ու դեմի բնակիչներ խռովելու: Ուրեմն պէտք էր, նորէն, պիւղին յատակը զինզակող ենթուղիները իջնել խուճապով: Ուրիշ ամէն կարգի փախստականներու հետ քարանձաւներու թաքստոցը իրար դանելով, պէտք էր նորէն անորոշութեան պիրկը քարտնալ ժամերով, եւ դուրսի աշխարհէն կորրուած, նախամարդը ոլեկոչել:

Բլուրին ստորոտէն առաջացող կարաւանին պատկերը օրերով խանդոնդեց Գր. Թումմասին հոգիները: Քանի աչքերէն վախած, ան ևրաւ պիչերները մութին մէջ ծխել երկար, իր նայուածքը, սիկարէթի մը կարմիր ղոլքին դամած չարունակ:

Միջալիպէն երկու չարաթ ետքն էր:

Գիւղական պպայուն պիչերին մէջ երբ ամէն լոն խաղաղ էր, եւ երբ ամէն հնչող էակ կը ներհէր խորունկ, հեռուէն է՛չ մը գոայ յանկարծ: Գր. Թումմաս պիւղին առաջին բնակիչը չէ՛ր ապահովաբար, որ քունը գլուխը, անկողինէն վեր ցատքեց:

– Կնիկ, արթո՞ւն ես:

– Հը՛ը՛...

– Լսեցի՞ր:

կինը բնազդաբար վեր ցատքեց ինքն ալ:

– Ի՞նչը:

– Լսեցի՞ր ատ կենդանիին ձայնը:

– Է, ի՞նչ կայ որ:

– Գիւղի ձայներէն չէր, տարբե՛ր էր կարծես:

– Մեղա՛յ, ատ... ձայնի՞ն ալ տարբեր կ'ըլլայ հղեր:

– Ի՛նչ կիտնամ, ականջիս խորթ եկաւ:

– Ձանրմ, քնացիր քունդ, եթէ ատանկ բան ըլլար չուներ տանիքէն լուր կու տար:

Բայց հակատակ ատոր, Գր. Թումմաս չկրցաւ քնանալ: Այդ ատանկին ձայնը ապաժամ, իր ականջին տարբեր հնչեց: Եւ բան մը ներսէն կ'ակայեր՝ թէ պիւղի սովորական ձայներէն չէր:

Արդարեւ, լուսաբացին պարզուեցաւ, որ պիւղը բոլորովին օղակուած էր, ոտքէն մինչեւ դլուխ զինուած ոստիկան-զինուորներով: Կողոպուտի ախորժակ սրտղ պաշըպռոզուհներու խառնակ ամբոխ մըն ալ, զինուորներէն քիչ անդին դիրք գրաւած, ազդանշանի կը սպասէր: Քիչ յետոյ արդէն տարակոյսի եւ խորհրդածութեան կարիք չմնաց, պաղքի ուլուլներուն տա՛ւմն էր հայտնեա՛ց, որ սառ կրտած գիւղի բնակչութեան դէմքին իր սեւ քեւր պիտի քսէր:

– Տուչտրմ, տուչմատրմ տէմէչին հասա՛... կլօնաւորն իր աստչով, հոդապործն իր ճոկանով՝ ամէն, ամէ՛ն մարդ պատրաստ պիտի ըլլայ երկու ժամէն դիւղը պարպելու. լսեցինք, չլսեցինք չլսէ՛ք հասա՛...

Մանաւանդ էր, իչամբարձ ոստիկանի մր ատաչն ինկած, վսպոչ վոդոչ սեւ... ուրուր կր թռչնէր:

Երկու ժամէն...

Քար ատ քար, եւ պար ատ պար հոգի ու մարմին պարձած հայ պիւղ մը պարապ՝ ընդամէնը երկու՛ ժամէն...

Դեռ քունէն չարթնցած, դեռ դէմքը չխոչանկա՛ծ: Երկո՛ւ ժամէն...

Ծուխի ծուէններ ամէն երդիքէ կր ոկսին վե՛ր ելորուիլ: Մե՛ւ, դանդա՛ղ, թոնիրներու կողը պէտք կ'ըլլար վերջին անգամ մը եւս տաքցնել, վերջին հա՛ցը եփելու համար:

Կռնակէն դանակ խրուած գիւղ մը միամիտ, դանակը ճիշդ միսին մէջ, խօլական աղմուկով մը հոգեվարքի իր հռնդիւնը կ'արձակէր... չուելու պատրաստութենէն խենթեցած:

Ժամու կոչնակը, վերջին անգամն ըլլալով, կը հնչէր հատ հատ, ընդհատ-ընդհատ՝ դերեզման տարուող ողջ-մեռելներուն առ ի մխիթարութիւն...

երկու ժա՛մ։

Զսպանակը... ահա կը փրթի՛ վերջապէս։

– Եալլա՛ա՛...

Ի՛նչ ահաւոր կանչ, երկա՛ր, վիճակտո՛ղ։

Ինչ ահաւոր ժա՛մ։

Եւ, չունն իր տէրը չճանչցող, ի՛նչ անօրինակ վայնասուն, իրարանցում։

«Բայց ասոնք ամէնը ցաւերուն սկիզբն են... ան որ տանիքին վրայ է՝ Քոլ չիջնէ իր տունէն բան մը առնելու. եւ ան որ տրտին մէջ է՝ Քող ետ չդառնայ իր հանգերձները առնելու... վա՛յ այն օրերը յղիներուն եւ ծիծ տուողներուն», կը կարդայ Ծերունին Տէր Սարգիս, վերջին անգամ ժամ հաւաքուողներուն։

Վա՛յ այն օրերո՛ւն։

Իսկ... ա՞յսօր։

– Կնիկ, ակնո՛ցս, չո՛ւտ։

– Ա՛ս մուքին մէջ ակնո՞ց ինչ պիտի ընես։

– Գիւղն եմ, աչքիս ամէ՛ն լաւ աղօտ կ'երեւի կոր...

❀

Դուրսը, անապատի պայծառ լուսինն էր, որ իր երկար ճամբուն կէսէն աւելի կտրած, հորիզոնէն վա՛ր կը թեքուէր։ Աստղերը, սակայն, դեռ միտք չունէին աղօտելու, հալուելու։ Աստուծոյ երկար մօրուքէն կախուած պսպղուն ճրագներ՝ անոնք դեռ կ'ուզէին քթթել ժպտուն – կապոյտին բիւր աչքերովն ու երկինքին անճառ խորհուրդովը։ Կը սպասէին խմբովին տեսնելու, թէ Հրեշտակապետը, փողն առած, ո՛ւր պիտի իջնէր այն օր, որո՛ւն համար պիտի հնչեցնէր զայն – տխուր չունչով, եւ տխրական չեչտերով։

Բորենի մը, քիթն աստղերուն երկարած, լուրի կողմէն նո՛յնպէս հորիզոնը կը պիտէր։ Հետաքրքիր ի՛նքն ալ... տեսնելու համար Հրեշտակապետին է՛ջքը երեք Տուններուն ուղղութեամբ։

– Կնի՛կ...

Կինը այս անգամ կը մեղքնայ հիւանդին։ Քունն աչքերէն փախած է արդէն։ Կ'ուզէ անկարելին ընել, եւ հիւանդը սփոփել, – միջո՛ց մը ճարել, – եթէ միայն կրնա՛ր։

– Ի՞նչ, ճա՛նա։

– Ա՛ս բարձիս... դիրքը... չեմ սիրեր կոր...

– Տէ՛ր ողորմեա, ա՞լ ինչ։ Ակնոցը մոռցար, հիմակ ալ լա՞ւ բանը միտքդ ինկաւ։

– Զե՛մ սիրեր կոր...

– Սակայն բարձի՞ն հետ ինչ ունիս, ճա՛նիկ։

Մտերիմ պահ մը կը մտածէ։ Մութին մէջ, թէեւ մի՛ւ վերցնելու ճիգ մը կ'ընէ, որպէսզի թէեւ ու նորէն մի՛ւ իյնայ Քուլցած։ Իսկ կինը, ձեռքը հիւանդին ճակտին վրայ դնելէ ետք, պատրաստուին, պլլիէն եաէ՛ւ կը սահեցնէ։ Ամուսինը կրակներու մէջ էր։

– Զե՛մ սիրեր... Բարձս... սա՛նկ... մի՛ւս կողմ դարձնէիր...

– Տէ՛ր Աստուած, ասքան տեղն ասա՛նկ պատկիլ ելլելէն ետք, հիմա կէս գիշերին ա՞տ ուսկից միտքդ ինկաւ, գոնէ մինչեւ առաւօտ սպասէիր։

– Ալ... ո՛չ առաւօտ կայ... ո՛չ սպասիլ, կնիկ...

– Գարա՛պ բաներ կ'ըսես, ձէօպէք մըն էր՝ եկաւ կ'անցնի։

– Այս անգամ... կ'առնէ՛ կ'անցնի...

Կը լռէ։

Կը լռեն։

Աստուածոյ մօրուքէն կաւէ բարձն է միայն, որ կը դղրդայ։

Կ'անցնի տաս վայրկեան, ծանր, տագնապալի։

– Ա՛ս... բարձիս... դիրքը...

Ճարահատ, ոտքի կ'ելլէ կինը։

– Լա՛ւ, հոգի՛ս, ո՞ր կողմ դարձնեմ։

– Անանկ... անա՛նկ մը րրէ... որ երբ մեռնիմ... Քող գլուխս... ատ չա՛ն երկրին ատ Քուրքի՛ն կողմը... չըլլա՛յ... կնիկ։

Աստուածոյ մօրուքէն կախուած ճրագները կը խլրտան անհանգիստ, արցունքի, մխուռնի պէս լոյսերը կը պղտորի՛ն տակաւ, եւ երկինքին մոռ կապոյտին մէջ սուզուելու կ'ըլլան։

Կինը ոտքի կ'ելլէ։

Անկողին ու բարձ կը չրջէ հիւանդին դոհացում տալու համար։ Ցետոյ, «պահապան ամանային» մը մրմնջած ատեն, անոր այլուղղ ճակտին վրայ Քաց լաթ մը կը ձգէ, եւ լաքին վրայէն ալ դանակի մը չեղրովը կը խաչակնքէ, որպէսզի չարչրջի չար ոգիները չքանան եւ հիւանդը հանգստանայ։ Խաչակնքած ատեն, դանակին չեղրը, պուրսի նշոյլներէն առնուած տակաւ ցոլքով մը, կը փայլատակէ

մութին մէջ: Եւ ցոյց կու տայ Գր. Թովմասի դէմքին վրայ ուրուագծուած դալուկ ժպիտը պոհունակութեան:

– Իշդէ ասո՛նկ, կնիկ, Մասիսի՛ կողմը...

Ամպերը ա՛լ չէն սպասեր: Շող ու արցունք դարձած, կ'երթան իրենց պղտորուած աչուկները երկինքի պորովպուէթ պոդնոցին կը քաշեն:

Վերադարձի ճամբուն վրայ Հրեշտակապետին աչքե՛րն ալ կ'արցունքոտին, եւ դիտուր ուսուցերու սահանքով, երկու կաթիլ արցունք կ'երթան ա՛յն կողմ, Լուսաւորչի կանթեղին մէջը կ'իյնան...:

Գոհէյրական պիւղին վրայ երբ առաւօտեան առաջին լոյսը ծագեցաւ, երեք Տուներու բոց դռներէն մէկը, արեւի դեռ դժկամակող չողին պոչէն լռնած, նե՛րս կը քաշէր: Երկինքի պատուամասուրին ցոյց տալու համար Գր. Թովմասին դլո՛ւխը... ու դե՛ռ Մասիսի կողմ՝ կը ննջէր խաղաղութեամբ:

(Նիւ Եորք)

Զանգուածային թագում, – հաւաքական փոսերու մէջ, – թուրք հրէշներու կոզմէ սպանուած անմեղ հայերու:

(Թրքական լուսանկար)

ՆԱՀԱՏԱԿ ՄՕՐՍ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Լման յիսուն տարի է, որ ըրկուած եմ իմ թանկագին մօրս տաքուկ սրտէն ու գուրկս–րանքէն:

Տակաւին չատ անմոլոր՝ կանանչ տարիքի մէջ՝ բախտի անակնկալ բերումով՝ բաժնուե–ցայ եւ հեռացայ մայրիկէս: Այսօրուան պէս մխոքս է դեռ բաժանումիս պիչերը: Ամառ էր: Տանիքին վրայ կը պառկէինք: Բնաւ չքնացայ: կը յիշեմ, գլուխս դրած էի մայրիկիս ծունկերուն վրայ, եւ գառնօրէն կ'արտասուէի: Ձէի ուզեր բաժնուիլ հօրենական տաքուկ բոյ–նէս եւ անճնուէր մայրիկէս: Եւ ամբողջ գի–չերը լուսցուցի լացով եւ լուռ տառապանքով:

Մայրս տրտում, տխուր կը հսկէր վրաս, կոտրած սրտով եւ թաց աչքերով: Կը գիտէր որ չէր ուզեր բաժնուիլ սրտահատոր գաւա–կէն, իր աչքի–լոյսէն: Ձէր կրնար հաշտուիլ այն մտածումին հետ, որ իր պղտիկ ազգիկը, դեռ գալրոցական տարիքի մէջ, վաղն իսկ պանդխտութեան համբան բռնած՝ պիտի մեկ–նէր իր տունէն ու դիւղէն:

Յաջորդ առտուն, երբ մայրս իր վերջին համբոյրը սեղմեց ճակտիս՝ այսպէս բսաւ յա–լապին·

– Գնա՛, ազգիկս, դնա՛ աղատ երկիր մը – Ամերիկա – ուր նպրաստը քեզի կը սպասէ· դնա սրտիդ ապաւինէ Քուրքին վախէն ու սարսափէն: Բայց մի մոռնար դիս: Եւ օր մը դիս ալ տար ազատութեան այդ երկիրը, Ա–մերիկա, որպէսզի կեանքիս վերջին տարինե–րը դանէ ապահով եւ հանդիստ ապրիմ:

Եւ այդ օրուընէ ուխտ բրի որ երբ Ամերի–կա հասնիմ եւ տեղաւորուիմ, մայրս ու պըղ–տիկ քոյրս ալ քովս պիտի տանիմ, եթէ Տէրը կամենայ:

Ամերիկա պղէս յետոյ՝ անցան ամիսներ: Բայց Ճակատագիրը չկամեցաւ եւ գեռատի ազգիկ մը սրտին փափաքը չկատարուեցաւ: Եւ ահաւոր Գատերազմը աչխարհը իր ճանկե–րուն մէջ առաւ, ճղմեց, արիւնր քամեց: Եւ չատերու պէս իմ ալ յոյսերս մեռան ու կորան:

Լման հինգ տարի լուր չառի մայրիկէս, որ լսած էի թէ տեղահանուած էր տունէն ու պիւղէն, ու պտիկ քրոջս հետ քչուած էր գէ–պի անապատները հեռաւոր Սուրիոյ, հազա–րաւոր ուրիշներու հետ, որոնք հայ արիւնին «մեղք»ովը ծնած էին:

Գատերազմը դադրելէ ետք՝ հինգ տարի անցեր էր, երբ նամակ մը ստացայ դիւղի դը–րացիներէս մէկուն դաւկէն, կարապետէն, որ կամաւոր գացեր էր կիլիկիա, եւ Արաբայի հերոսական կռիւին յետոյ՝ այսպէս կը գրէր·– «Ատանայի մէջ՝ աղատուած հայերու չարքին, պատահմամբ գտայ քոյրդ, որ պատմեց թէ մայրդ ինկած, մեռած է սովահար՝ անապա–տի ճամբաներուն վրայ···»

Դողդողալէն՝ նամակը մէկդի դրի: Աչքե–րուս արցունքը սրբեցի եւ մտածեցի·– Գաւ–տելի՛ մայրս, ամբողջ կեանքդ ցաւերով լե–ցուն չարչարանք մը եղաւ, եւ կտոր մը չոր հացի ու կաթիլ մը ջուրի կարօտ մնացիր:

Թանկագին մայրս իմ· կը յիշեմ այն օրերն ու տարիները, երբ՝ ես եւ քոյրս, երկուքս ալ դեռ թիլ մը ազգիկներ, ամէն իրիկուն, ան–կողնին քով, կարպետին վրայ ծնրադիր կ'ա–ղօթէինք քեզի հետ, պատկելէ առաջ: Դուն, քու մեղմ եւ անոյշ ձայնովդ հատիկ հատիկ կ'արտասանէիր բառերը, եւ մենք երկուքս ալ մխաբերան կը կրկնէինք պատիկ: Եւ այսպէս կ'աղօթէինք·

– Ո՛վ ամենակարող Աստուած, օրը հա–նես՝ աւտր գաւր հետս պահես մնամէ· չար ոահաթներէ, անեւուդթ տէդտերէ հետս պա–հես մեզ: Ո՛վ Աստուած, տուր աչխարհիս խա–դաղութիւն· պատժէ չարերը· իմ եւ բոլորին պատկերն ալ հետս պահէ վարձանէ: Եւ ա–պատէ մեզ թուրքին ձեռքէն: Ո՛վ Քիստոս Փր–բիստոս, ողորմիր եւ գթա բոլոր ազգատանե–րուն, հիւանդներուն, ծերի եւ գամաքի վրա–յի ճամբորդներուն· բոլոր անապատներուն եւ թռչուններուն···: Աստղութիւն պարգեւէ պանդուխտ պատկիս՝ Ճակոբիս, եւ ժամանա–ւոր աչօք կրկին դիրայր տեսութեան արժանի դրէ մեզ:

«Հայր մեր»ով եւ խաչակնքելով կը վերջացնէինք մեր իրիկուան աղօթքը, եւ անկողին կը մտնէինք:

⁂

Կը զարմանամ, մա՛յր, կը զարմանամ, թէ Աստուած ինչո՞ւ չլսեց քու եւ քեզի պէս հարիւրաւոր մայրերու վերջին աղօթքն ու պաղատանքը՝ տեղահանութեան եւ ջարդի այն սրիւնաս ու սեւ օրերուն, ինչո՞ւ...:

⁂

Իմ հայրենի տանս եւ մայրիկիս կարօտը առնելու յուշն բաղձանքով՝ Ջաւէնիս հետ միասին, Ամերիկա վազէս քառասուն տարի ետքը – 1953ին – այցելեցինք ծննդավայրս, Հիւսենիկ, ուր անցուցած եմ իմ մանկութեանս երջանիկ տարիները, իմ պապենական տաքուկ երդիքիս տակ:

Ամառ էր եղանակը, Յունիս ամսուան մէջ: Գոլիսէն, օդանաւի ճամբով, Հիւսենիկ հասանք վերջապէս: Ժամերով քալեցինք ածերականերուն մէջէն: Շուրջս նայեցայ. ամէն կողմ հող ու քար տեսայ միայն: Տուները քանդուած են մեծ մասով: Եկեղեցին հիմնայատակ եղած է. Ս. Վառվառ եկեղեցիէն, – ուր աչքի տկարութիւն ունեցողներ ուխտի կու գային ատենօք՝ հեռաւոր տեղերէ – կիսափուլ պատի մը խոչոր մէկ զանգուածը միայն մնացած է կանգուն, կարծես իբրեւ սուգի մնայուն յուշարձան: Ինչ անդին՝ երբեմնի թանձր պատերէն ինկած խոչոր, սրբատաշ քարերու առջեւ կը տեսնեմ մկրտութեան աւազանը: Արցունքոտ աչքերով ու երկիւղածութեամբ կը խաչակնքեմ ու կը խոնարհիմ, եւ մատներովս կը չօշափեմ քարէ աւազանը, որուն յատակը հողով ու խիճերով ծածկուած է տարիներու ընթացքին: Աղօթքի բառեր կը մրմնջեմ հիմա, եւ ափ մը հող կը վերցնեմ աւազանի յատակէն, ափ մը հող ալ ճանկռոտվս կը փրցնեմ եկեղեցւոյ կիսափուլ պատէն, իբրեւ մասունք եւ յիշատակ հետս տանելու համար:

Հայցումներու սեւ չարոց մը կը քակուի հիմա, մտքէս, եւ կը ցաւցնէ սիրտս: Ո՞ւր է պիւլիս երբեմնի աշխատասէր ժողովուրդը. ո՞ւր են երիտասարդները, որ լեցուն էին կեանքի թաղմ ուժովն ու եռանդովը: Ո՞ւր են մեր բարի ղրացիներն ու ազգականները: Ա՛լ, բոլորն ալ անցած ու անհետացած են: Աւերակներուն մէջ՝ միայն մի քանի տուներ մնացած են կանգուն, ուր դուրսէն պղպեղած այլազգիներ կը բնակին, չատ նախնական վիճակով մը: Սիրտս կը զարնէ արագ արագ: Ցուզումս կը խեղդէ ինծի, երբ վերջապէս կը պտնեմ մեր տունին տեղը, որ փլած պատերէն մնացած հողով ու քարի կոյտերով ծածկուած է հիմա: Ես տունիս աւերակներուն վրայ կանգնած՝ կը վիշտամ մայրս եւ կ'ապտասուեմ ի զուր:

– Ո՞ւր ես, մայր, կը հարցնեմ, ո՞ւր ես: Ակխարհի միւս ծայրէն՝ Ջաւէնիս, քու թոռնիկիդ հետ՝ այցի եկած եմ ահա. բայց հոս չես դուն, եւ մեր տունը աւեր, աւերակ է դարձեր:

Անհուն յուզումով կը ծռիմ եւ ափ մը հող ալ կը վերցնեմ տանս աւերակներէն, իբրեւ թանկագին մասունք եւ յիշատակ հին օրերէն:

Ինչ ետք՝ կ'այցելենք գիւղին ղեկավարութեան, ուր հայրս թաղուած է տեղահանութենէն հինգ տարի առաջ: Գերեզմանին հողաթումբն անգամ գետնին հաւասար եղած է: Գերեզմանոցին տապանաքարերը գողցեր տարեր են. միայն երեք հատ խոշոր քարեր մնացեր են, ծանր ծանր պահակած եւ չէչոտած՝ տարիներու անձրեւին եւ ձիւնին տակ:

Եւ կոտրած սրտով ու արցունքոտ աչքերով կը բաժնուինք մեր հին գիւղէն, Հիւսենիկէն՝ որուն կմախքը միայն մնացած է հիմա:

⁂

Վերադարձի ճամբուս վրայ՝ մօրս տեսիլքը կը գրաւէ միտքս ու ամբողջ էութիւնս, եւ կը մրմնջեմ.

– Պաչեի մայրս, քու ցիրուցան ածիւններդ՝ ղերեզմանի տեղ՝ քիլ մը հող անգամ չունեցան, ուր այցի գայի եւ կաթիլ մը արցունք թափէի, եւ պաղունց մը խունկ ծխէի քու անթառամ յիշատակիդ...:

– Թանկագին մայր, քանի կը շնչեմ այս արեւին տակ՝ քու կարօտովդ եւ յիշատակովդ պիտի տաքնայ ու բարեխէ իմ պանդուխտի վիրաւոր սիրտս...:

ԹԱԳՈՒՀԻ ՆՈՒՐԻԿԵԱՆ

(Սփրինկ Լէյք, Ցունուար, 1965)

ՀԱՅՈՒ ՈՏՔԵՐ

ՆԱԶԱՐԷԹ ԹՈՓԱԼԵԱՆ

Հօրս՝ Կարապետ Թոփալեանի յիշատակին

ԸՆՏԱՑԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ

Ոտաբոպիկ եկան անոնք, նօթի ու ծարաւ, երանաւէտ ստուերներու կարօտ։ Ապա գտան ազնուական, երախտաչատ հող։ Կերտեցին ու հերկեցին, ծառ տնկեցին եւ արիւններով ծածկեցին համեստ տուներու երդիքները։ Այր ու կին՝ ատրճախառ ու հաւատացեալ՝ բանակներ ամբողջ եկան եւ կայք հաստատեցին օտար ափունքներուն վրայ։ Գալիք դարերու պատմութիւնը միայն կըրնայ վկայել թէ ինչպիսի՛ սերունդ մը եղաւ այն, որ կերտեց նոր կեանք, նոր տուն՝ օտար երկինքներու տակ. եւ ահա՛, արդէն մէկիկ-մէկիկ կ'անհետանան անոնք, միախառնուելու համար հիւրընկալ հողերուն հետ։ Մնաչէն սերունդ՝ որ արմատախիլ ըլլալէ ետք, վերածնար դարձեալ, կերտելու համար նոր կեանք։ Որմադիրներ չէին անոնք, այլ գիտցան քար քարի վրայ դնել, ինչպէս հայրս ու հայրդ, հարբերը բոլոր անոնց, որոնք հասակ առած են ահա՛, ապահովութեան հողը՝ իրենց ոտքերուն տակ։

Մնաչէն հայրս, հայրերը եկող ու գալիք սերունդներուն...

I

Ամրան պայծառ գիշերներով է, որ կ'ունենամ առանուն, քաղցր յուզումը վաղեմի ծանօթ մը վերագտնելու, երբ խլացուցիչ լուութեան ընդմէջէն, երկնքի լազուարթ հունին վրայ խճանկարուած միլիոնաւոր անչար աստղերէն մին, անջատուելով, կը սահի աւելի հրաբորբ ու պղեցիկ, պահ մը ետք ընդմիշտ կորսուելու համար։ Րոպէի մը քաղցր պատրանք...

Եւ ամէն անգամ նոյն մտածումը կը փոթորկէ հոգիս։

Այո՛, այսպէս պիտի պատահէր, նթէ բիւրաւոր նահատակներու հոգեկան պեղակերտ ու անչարժ յուշաղամբաններէն՝ անչարժ՝ երկնքի աստղերուն նման, յանկարծ ոտքի ելլէր, խաւար ու լուռ հունէն յառաջանար աստղի պէս փայլուն էութիւնը վաղեմի ծանօթի մը։ Գալէր ու մօտենար, ա՛լ փչրուէր կարօտի անվախճան կամուրջը, որուն միւս ծայրը կը գըտնուի ինք, իսկ այս կողմը՝ սրտիս անանուն զգացումը եւ մանկութենէս ի վեր զիս չարչրկող վստահութիւն մը՝ թէ կամուրջին միւս ծայրը մնռած չէ ան, կ'ապրի։ Կրնայ օր մը արմատախիլ ըլլալ աստղի մը պէս, քալել երկար կամուրջէն եւ ցալ աստղի մը պէս զուարթադէմ։

2

Սակաւախօս հայրս, երբ դեռ մանուկ էի ես, իր սեւ յուշապատումի ընթացքին աւարբեր յուզումով կը պատմէր թէ Քրքուհիները որպեսզի՛ր էին իր կրտսեր եղբայրը, երբ ոճրապարծները մէկ-մէկ բռնաննած էին դերդաստանին բոլոր անդամները: Հօրըս խօսքերուն չեչտը այնքան հոգեխռով չէր դառնար, երբ կը նկարագրէր իր մօրը նուաստացումները, չարչարանքները, զոհաբերումը՝ իր զաւակներուն վրկութեան ի խընդիր, իր յաղթահասակ եղբայրներուն կաղնիներու նման տապալումը ձրի՛ փամփուչտներով, աւերումը հայրենի տան, որքան լուսողող դուրգուրանքի, անարատ սիրոյ առարկայ՝ տան վերջին զաւկին որդեկո՛րումը Քրքուհիներու կողմէ:

Անչափահաս մանուկ մը՝ որ նոր կը բացուէր կեանքին, եւ որուն լեզուին վրայ առաջին խօսքերը այնքան քաղցրահամ, չա՛ր ու պատարթ կը հնչէին, Քրքուհիներուն սրտերը հրապուրելու աստիճան:

Տարիներու խաւար լռութեան մէջ հայրս երկար փնտռեց վերապրող իր չա՛ր եղբայրը: – Օր մը, մեծ եղբայրը տունէն ելաւ, ա՛լ չվերադառնալու համար հոն, մինչ միւսը դողդոջ քայլերով գնաց անհարատ տրկի մը մէջ չվացուելու համար: Հօրս՝ մինչեւ կերեզման պոյտեւող այս ցաւը խոր էր եւ անմբռնիելի:

Այնուհետեւ, յաճախ նայուածքս անորոշ հորիզոններու վրայ յածած է երկար, այն խո՛նթ յոյսով, որ լեռներէն անդին, հեռուներէն կու գայ կրտսեր հօրեղբայրս, կը պտնէ մեր տան ճամբան, կը տեսնէ պատուհաններէն յորդող դուարթ լոյսը, սրտատրոփ կը զարնէ տան դրան, ու լալահառաչ, կարօտաբաղձ՝ կ'ըսէ·

– Ես եմ, բացէ՛ք դուռը· անվախճան ճամբաներուն վրայ սրինուտած են ոտքերս: Բացէ՛ք, բացէ՛ք դուռը...

3

Ամրան պայծառ լիշերներով, երբ երկնքի լազուարթ հունին վրայ խճանկարուած միլիոնաւոր անչափ աստղերէն մին, յանկարծ արմատախիլ ըլլալով, խլացուցիչ լռութեան ընդմէջէն կը սահի աւելի փայլուն ու դեղնցիկ, անհունին մէջ կորսուած՝ ամայի կամուրջի մը վրայէն առանձին քալող վաղեմի ծանօթի մը լո՛ւռ ոտնաձայնը կ'առնեմ: Ծանօթ դէմքով մեկուսի ճամբորդը անվախճան կամուրջէն կը յառաջանայ մեր տան լոյսէն հրապուրուած: Ու որքան մօտենայ, այնքան հեռու կը թուի այդ լուսապիծ սասւերը;

4

Դարեր ալ անցնին ու բառերը աւելի ընդարձակ ու խոր իմաստներ տարածելու կարողութիւն ստանան, գալձնալ պիտի չկրնան թարգմանել ջուառպանդը, որ ծանրացաւ մանուկներու ոսկրացած ուսերուն վրայ:

Աքսորի ու մահուան աբեւախանձ ուղիներուն վրայ հայու վտիտ ոտքեր, ո՞վ պիտի կարենայ սահմանել այն ուժը, որ զըսպանակեց ձեր քայլերը դէպի կեանքի կանաչ հովանիները: Ո՞վ սորվեցուց ձեղի տոկալ, տոկալ, տոկալ, կուրծք տալ խորշակին:

Ծուշպլուղի ցաւալին պատմութեան պայծառ էջը պրած է լեզուազուրկ այն պատանին, որ աւազին մէջ թպրուած՝ ձեռքի նըշանիներով արդեօք կը հանդիպանար ուղեկորոյս աքսորեալներուն: Ծուշագրըպը կ'ըսէ թէ խռովայոյզ չալժումները կը չարունակէր ան, մինչեւ որ մարդիկ րմբռնէին թէ երենց ճամբան մահուան կը տանի: Ապա կը սպասէր ուրիշ հայերու խումբերուն:

Կիլիչ աւազներու վրայ՝ մանուկներու զլոյտն ոտքեր...

...Ապա, այն սուրհանդակ պատանիները, որոնք այնքան հրաշալիօրէն, այնքան արտասրուս վեհութեամբ կը կատարէին առաքելութեան մը, զոր չա-

փահասները պիտի անճըրկէին գոլէխ հանել մահաբոյր մթնոլորտին մէջ՝ աղիողորմ ճիչերով, ողբերով ծանրացած։

Ե՞րբ սորվեցան տոկալ, մահուան դէմ պայքարիլ՝ հայու ոտքերը։

ԸՆԹԱՑԱԿԱՆ ՎԵՐԶԻՆ

Ապա քալեցին անոնք մահուան հովիտներէն՝ մայրաղուրկ ու նօթի, աւազներու վրայ այրած ու քարերէն եւ փուշերէն վիրաւոր։ Տարիներ չարունակ։ Հայու վիրաւոր ու փոչեթաթախ ոտքերը թափառեցան երկրէ երկիր, անցան ծովեր ու ցամաքներ, հասան մինչեւ Ուխսալա, մինչեւ Վալփարեզօ, մինչեւ Մելպուռն։

Այլ տարիներու հետ՝ տարիներու աւիշով հզօրացած, ահա՛ հայու ոտքերը կը քալեն ինքնավստահ. միջազգային քաղաքներուն անոնց քայլերուն ներքեւ, – մե՛նք ենք, մե՛նք ենք, մե՛նք ենք... ինչպէս վաղը պիտի թընդայ աստղերու ճամբան դարձեալ հայու փոչեթաթախ, ինքնավստահ ոտքերուն ներքեւ, հրաշազան տիեղերքին մէջ։

Դարերէն կու գան, դարերուն կ՝երթան՝ հայու ոտքերը։

Պիտի քալեն մոլորակէ մոլորակ, աստղէ աստղ։ Ու ո՛չ ոք պիտի կարենայ կասեցնել այս չքեղ երթը, որովհետեւ մահն իսկ չյաջողեցաւ խորտակել հայու վտիտ ոտքերը անապատի աւազներուն վրայ։

Որովհետեւ կեանքը լուծեց վրէժը բոլոր լացերուն, լո՛ւռ տառապանքներուն։

(Պէյրութ)

«ԴՈՒՔ ՉՏԵՍԱՔ ՉԱՅՆ, ՏՂԱՍ...»

Կը յիշե՞ս, մայր իմ հեռաւոր, երբ դեռ կ՝ապրէինք մեր մանկութեան քաղաքը, այնտե՛ղ, ուր Միջերկրականի կապոյտ ջուրերը իրենց խօլական ընթացքին մէջ ուլած էին համբուրել Տաւրոսեան լեռներուն ստորոտը, եւ... անկարելիութեան մը առջեւ կանգ առնելով, իրենց համար չինելի էին հանդարտ խորչ մը, ծոց մը... մեր պատմական Հայոց Ծոցը, որուն ափին կը հանգչէր իմ մանկութեան քաղաքս: Կը յիշե՞ս, մայր, թէ ի՛նչպէս քու անոյշ օրօրներուդ հետ կը պատմէիր ինծի, թէ այլեւս քու եղեմական ծննդավայրիդ նարինջներուն բոյրը չունէր հին օրերու քաղցրութիւնը: Չէ՞ որ, մենք մանուկներս, չէինք կրնար արբենալ հեռուներէն եկող նարինջներու բոյրովը:

Կը յիշեմ մայր, կ՝ըսէիր ինծի՝

– Դուք չտեսաք դայն, տղաս... Թուրքը անցաւ այդտեղերէն, ու վճացուց ամէն բան:

Երեխայ էի, չէի հասկնար քեզ:

Ծետոյ կը պատմէիր քու հինգ քաջարի եղբայրներուդ մասին, որոնց մէկ հատիկ քոյրն էիր դուն: Այժմ դուն կը չնչես, թէեւ ինձմէ հեռու, Միջերկրականի մէկ ափին, բայց եղբայրներդ, մայր իմ հեռաւոր, արդէն չկան, անհե՛տ կորած են յիսուն տարիներէ ի վեր: Զըսի՞ր մեզի, քու զաւակներուդ, մայր իմ հեռաւոր, թէ կրնային անոնք կորսուած ըլլալ Եփրատի երկայնքին որեւէ տեղ մը... այլափոխուած արաբական անապատի աւազներուն վրայ, հանդերձանքովը զիրենք հիւրընկալող ցեղախումբի տարազին:

Շաթ–էլ–Արաբի ափերուն վրայ ինծի հանդիպող ծերունի մը յիշեցուց ինծի, մայր, քու հինգ եղբայրներդ, որոնց ճակատագիրը յար եւ նման էր այն բոլոր հայերուն, որոնք ապրիլեան տխուր օր մը, յիսուն տարի առաջ, հրաժեշտ առին իրենց օճախներէն եւ ա՛լ ետ չդարձան...: Նաեւ անոնց, որոնք մինչեւ այսօր կը մնան կորսուած արտասական անծայր անապատներու անծանօթ աստղերուն տակ:

***

Մայրամուտի ալիւրը կը հրդեհէր Շաթ–էլ–Արաբի արեւմտեան հորիզոնը, մինչ ես կը յամենայի դեռ Եփրատ–Տիգրիս միութեան գիծին պարսկական ափին վրայ:

Ապատան քաղաքի պատմական կեանն էր այս, որ չես դիտեր, ի՛նչպէս հրաւիրեր էր զիս, որ մանկանայի պահ մը, խաղալով գետափի ջուրին եւ աւազին հետ: Աննպատակ եւ անմեղ խաղ մը, մոռնալու համար երիտասարդ տղու առօրեայէն պարտադրուած հոգերը:

– Այս ջուրը, ուր հիմա ձեռքերդ դրած ես, տղաս, պարզ հաճոյքի մը համար, տարիներ առաջ երա՛զ էր միայն: – Արաբական անապատի պնչուներու խօսած արաբերէն խօսակցական լեզուն յիշեցնող բառեր եկան լեզուիս:

Պատկառազդու հասակով ծերունի մըն էր, որուն ձայնը կարծէք կու գար հեռաւոր վայրերէ: Ան արդէն մօտս էր, կը խօսէր հանդարտօրէն ու կը դիտէր զիս հետաքրքիր աչքերով: Արեւախանձ իր դէմքը կ՝ըսէր աւելին՝ քէ ինք ծնունդն էր այդ հողին:

«Այն ատեն, – չարունակեց ծերունին, նոյն հանդիսաւոր չեշտովը, – Շաթ–էլ–Արաբը աւազանն էր դիչակեր ու վայրի ծովային կենդանիներու: Սղոցաւոր ձուկեր բազմացեր էին, դառնալով պատուհասը անմեղ տղաներու եւ աղջնակներու, որոնք կը սիրէին դեռ տափի աւազին ու ջուրին հետ խաղալ: Ահա այսպէս, երկար ու երկար տարիներ Շաթ–էլ–Արաբը անկութ թշնամին էր դարձած մարդկային մարմնի անդամներուն...: Բայց հիմա կը տեսնես, չէ, ի՛նչպէս վճիտ է ջուրը եւ ղերծ է ան երբեմնի իր վայրի բնակիչներէն...:»

Հետաքրքրութիւնս պոհացնելու համար՝

– Ամմի, ըսի ալեղարդ ծերունիին, պուն

Լսա՛ր ինձի թէ ինչո՞ւ Շաթ–էլ–Արաբը կը տարբերէր մեր մանկութեան լնկեր դարձած դետերէն, մեղի խաղավայր ընտրած գետափ–ներէն, այն ուղերէն ուրկէ միայն քաղցր յի–շատակներ ունինք մեր սիրտերուն անկիւննե–րը…: Պատմէ՛ ինձի, ամմի՛, կ'ուզեմ իմանալ լեղուիդ տակ պահ մնած պատմութիւններէն, քու անցեալէդ, տեսածներէդ պատմէ՛ ինձի, այնքան՝ որքան կը յիշես այժմ…:

Անծանօթ ծերունիին հեռուէն ձգած նայ–ուածքը, ինքն իրեն աւելի՛ խորհրդաւոր երե–ւոյթ մը տուաւ.

– Դուք չտեսաք զայն, տղաս…: Ձեր սե–րունդը ղեռ չէր ծնած իսկ՝ երբ պատահեցաւ այդ դէպքը: Դո՛ւն, անծանօթ երիտասարդ, կարդացա՞ծ ես զիրքերու մէջ թէ գոյութիւն ունի Թուրք ժողովուրդ մը, տեսե՞ր ես անոնց դէմքը, լսե՞ր ես անոնց մասին, ու կարդա–ցե՞ր ես անոնց հոգին: Թուրքն էր, որ պատ–մութեան մէջ առաջին անգամ ըլլալով փոխեց դետի մը ճակատագիրը, կարմի՛ր գոյն տուաւ անոր ջուրերուն ու մարդկային անմեղ մար–միններու հատուկտոր անդամներով, արեան ճապաղիքներով կարմիր խառնեց Եփրատի վճիտ ու պա՛զ ջուրերուն, եւ այնօր, Շաթ–էլ –Արաբը եղաւ վիրաւոր երակը այս հողերուն: Թուրքը կը տիրէր հոս, տղաս, եւ դուք չտե–սաք դայն… Ձեր սերունդը չտեսաւ զայն, ես մանուկ էի այդ օրերուն, հազիւ տասը տա–րեկան կայի–չկայի ու կը յիշեմ ինչպէս հա–յասուր կիներ, տղիկներ ու երեխաներ կը քչուէին ղէպի անապատի խորերը:

– Որո՞նք էին այդ դոհերը, ամմի, հարց տուի, ուղեալ աւելի՛ դիտնալ համատչխար–հային ճշմարտութիւն մը:

– Հայե՛րը, տղաս, հայե՛րը: Ձե՞ս կար–դացած դպրոցի մէջ, չե՞ս լսած քնաւ հին մարդոցմէ: Պատմութեան մէջ մէ՛կ անգամ պատահած է:

Թուզումս դպելու ապարդիւն փորձն էր պատճառը, որ ձեռքէս ձգեցի բանալիներուս տրցակը գետափի աւազին վրայ: Ծերունին, ամենանրբին վախկանկատութեամբ ու քաղ–քավարութեամբ բանալիները վերցուց ու պա–հիկ մը արձանացաւ ինծի վերադարձնելէ ա–ռաջ: Ա՛լ չխօսեցաւ, այլ միայն դիս կը դի–տէր:

– Խօսէ՛, ամմի, չարունակէ պատմու–թիւնդ, ուրախութեամբ կ'ունկնդրեմ քեզ, թախտնձեցի ծերունիին:

– Օ՛, կը ներե՛ս տղաս, որ պահ մը մոռ–ցայ ինքզինքս: Տես թէ որքա՛ն ծերացեր եմ, մինչդեռ տարիքս հազիւ վաթսունը կ'անցնի: Բայց մենք օր չտեսանք տղա՛ս, մենք երբ տը–դայ էինք սա կապոյտ ջուրը Շաթ–էլ–Արաբին կարմի՛ր տեսանք, ու մինչեւ այսօր եթէ մը–տաբերեմ մանկութիւնս, կը սոսկամ այդ տե–սիլքէն: Սակայն, ով անծանօթ երիտասարդ, չըսե՞ս ինծի թէ բանալիներուդ տրցակին ղար–դը եղող սա չրջանակաձեւ մետաղին վրայ փորագրուած լեռը ի՛նչ իմաստ ունի:

– Այս լեռը, ամմի՛, Արարատն է, ես թա–փառական հայու մը որդին եմ, որ մինչեւ այս ափերը եկած ապրուստս կ'ապահովեմ: Ար–րատ մեղի բախտակից լեռ մըն է, որ ժամա–նակին մեր սեփականութիւնն է եղած, բայց ինչպէս դուն պատմեցիր, Եփրատին կարմը–րելէն ասդին մեր ճակատագրին պէս եղած է պանդուխտ: Մենք կը սիրենք միշտ Արարա–տին նայիլ, ամէն հայ իր հոգիին մէջ Արա–րատ մը ունի:

– Դուն հա՞յ ես, եւ ինծի չե՞ս յայտներ: Անունդ ի՞նչ է տղաս: – Շարունակեց խօսիլ անծանօթ ծերունին արտերէնի նոյն չեչոով:

– Հայկա՛զ, պատասխանեցի: Պահիկ մը ետք՝ հետաքրքիր, – իսկ ձեր անո՞ւնը, ամ–մի՛, ինչպէ՞ս կը կոչեն ձեզ… հարցուցի:

– Մանկութեանս կը յիշեմ պիս Արմենակ կը կոչէին, բայց յիսուն տարիէ ի վեր անունս Մհամմէտ է, տղաս. Մհամմէտ Ամմանի:

Անծանօթ սա ծերունիին պարանոցին վսեմութիւնը մտմտալ մը ծնաւ մէջս: Երկուքս ալ անխօս դիւրար կը դիտէինք, ու մեր նայ–ուածքները դիրար կը դրկէին:

– Բայց ամմի, սկսայ կակազել հայերէն լեզուով, ինչպէս կը տեսնեմ, դո՛ւն ալ հայ ես:

Ծերունին ասլչած պիս կը դիտէր: Ցետոյ՝ արաբերէնով.

– Կը ներես, չհասկցայ, հայերէն չեմ հասկնար, պատասխանեց:

– Դուն հա՞յ ես չէ՞…, կրկնեցի արաբե–րէնով:

– Ծնունդով միայն, ու մանկութենէս տա–սը տարի ապրած եմ որպէս հայ: Հիմա ես Մհամմէտ Ամմանի կը կոչուիմ:

Ցետոյ երկար ատեն դիտեց նսեմ չրջանակաձեւ մետաղին միւս երեսը:

Մեսրոպ Մաշտոցն ու անբաժանելի իր Ա. Բ. Գ.ը զարդարած էին այս մետաղին միւս երեսը: Ներսնիին աչքերը տամկացան ու կաթիլ մը արցունք փախուստ տուաւ եւ սահեցաւ վար:

– Հազիւ կը յիշեմ այս Ա. Բ. Գ.ը: Երբ սուրիական անապատի աւազներուն վրայ մօտ վհչերուն ստպաւինած տղայ մըն էի, մայրս աւազին վրայ իր մատով կ'ակօսէր պրելով հայու այբուբենը ու կը սորվեցնէր ինծի եւ ընկերներուս: Ցիսուն տարի առաջ էր այս պատմութիւնը, որ քեզի թերեւս հէքեաթ մը թուի այսօր: Մայրս աչքիս առջեւ սպաննեցին այդ անաստուած թուրքերը, ու վիս ալ քչեցին դէպի հեռուները, մինչեւ որ կրցայ լեղու գտնել իրաքցի աղայի մը հետ եւ իր տունը մնացի որպէս խաչնարած: Հոն էր որ դիս կոչեցին Մոհամմէտ, եւ իմ մանկական պնդումներուս վրայ, Մոհամմէտ Արմանի:

– Ամմի', ըսի այս հին հայուն, չկարենալով դսպել յուզումս, ինչո՞ւ չգաս մեր քաղաքները, ուր հայեր կան, այնտեղ գուցէ կարենաս գտնել քու հարազատներէդ ոմանք, կը տեսնեմ թէ քու հոգիդ աւելի հա՛յ է քան որեւէ մէկ ձուլուած հայը՝ քաղաքակիրթ երկիրներու մէջ:

– Տղա՛ս, ես հանդիստ կեանք մը կը վարեմ: Գիտե՞ս, ես գնչու եմ, անհայրենիք գընչու մը, մեր վրաններր այս օրերս Շաթ-էլ-Արաբի եզերքին լսրած ենք, վաղը կ'անցնինք Շաթին միւս ափը, Պասրա, Քուէյթ, ու մինչեւ Սէուտական Արաբիա: Մենք հայրենիք չունի՛նք տղաս, թուրքը ոչնչացո՛ւց մեզ:

– Ամմի', եթէ սա՛ մետաղին վրայ գտնուղ Արարատը այսօր մեր հողին վրայ չի գըտնուիր, բայց մի՛ մոռնար որ Մաշտոցը մեր սեփականութիւնն է, Ա. Բ. Գ.ը չկրցան բընաջնջել թուրքերը, եւ այսօր մենք ունինք մեր փոքրիկ հայրենիքը, բայց անոր սիրտը լա՛յն է, չա՛տ լայն, ու կրնայ պարփակել ինծի ու քեզի պէս բոլոր ցանուցիր հայերը: Հոն թուրքն ու քիւրտը հայերէն կը խօսին, հայը իր երկրին վրայ ունի հա՛յ կառավարիչ, հա՛յ ոստիկան. ու տե՛ս, ամմի', եթէ յանցանք գործես, կու գայ հայ ոստիկանը եւ քեզ հայերէ՛ն լեզուով կը ձերբակալէ:

Մոհամմէտ Արմանին ժպտեցաւ: Առաջին ժպիտն էր, զոր ես նշմարեցի ժամէ մը իվեր: Գուցէ առաջին պայծառ ժպիտը՝ յիսուն տարիներէ ի վեր:

– Ահա այս փոքրիկ մետաղը քեզի կը նըւիրեմ: Խնդրեմ, մի՛ մերժեր, եւ ամէն անգամ որ դիտես զայն, յիշէ որ հայ տղայ մը, իր մօրը տուած խոստումին վրայ, կը փնտռէ որեւէ մէկը իր հինգ մօրեղբայրներէն, որոնք կորուսած են այս անապատներու տարածքին վրայ: Օ՛... դուն չա՛տ հեռացեր ես քու Արարատէդ, քու Ա. Բ. Գ.էդ: Այս փոքրիկ մետաղը վստահ եմ որ քեզ պիտի կարենայ կապել մեր հայրենիքին եւ Արարատին: Ջէ՞ որ դուն ալ հայ էիր եւ քու մայրդ թուրքերը ըսպաննեցին...:

Մոհամմէտ Արմանին զգրմանքով նայեցաւ իր մատներուն մէջ բռնած մետաղին ու յետոյ՝ ինծի: Ցանկարծ փարեցաւ պարանոցիս ու համբուրեց զիս արդէն թառամած իր չրթներով: Զկրցաւ խօսիլ: Ի՞նչ պիտի ըսէր այդ պահուն եթէ լեզուն չկղպուէր բերնին վանդակին մէջ... Ո՛վ գիտէ:

– Հայկա՛զ, տղա՛ս, ես ծերացեր եմ արդէն, ես հայութեան եւ հայրենիքին համար ոչի՛նչ ունիմ տալիք: Ես յիսուն տարի ծառայեր եմ այս հողին, բայց չատ կը փափաքէի Արարատ լեռը տեսնել, մազլցիլ ու համբուրել անոր լանջերը: Անապատը անծայր է, իմ գնչուի կեանքիս մէջ չատ քալեր եմ, հիմա կ'ուզեմ բարձրանալ, գրկել Արարատը, որ կատարած իլլամ մօրս դիակին վրայ տուած ուխտս:

– Ամմի', ըսի խանդավառ իր հայրենասիրութեամբը, Արարատը պանդուխտ է, ինչպէս դո՛ւն, ինչպէս ես եւ հարիւր հազարներով հայեր, բայց մի՛ մոռնար որ ամէն հայ իր սիրտին մէջ քանդակուած Արարատ մը ունի, ու երբ պանդուխտ բոլոր հայերը միանան իրարու, այն ատեն Արարատը մեր հողին վրայ պիտի կանգնի:

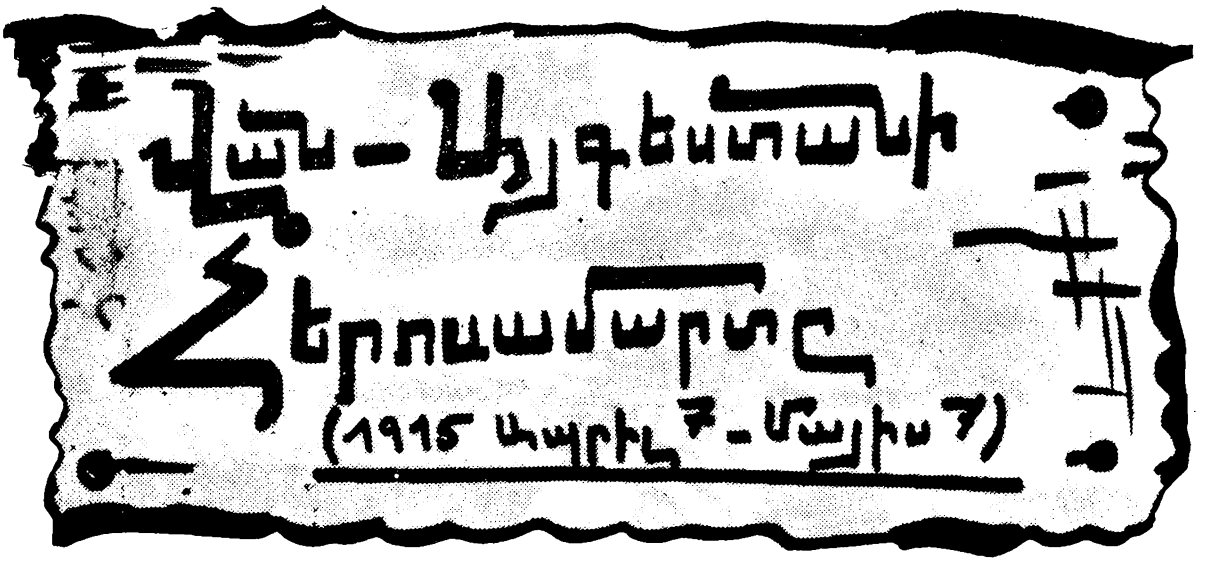
Մոհամմէտ Արմանին դերձան մը անցընելով իր պարանոցէն կախեց կլոր մետաղը: Արարատը ի՛րն էր:

ԱՐԱՄ ՍԵՓԵԹՃԵԱՆ

(Քուէյթ)

Գրական Տարեգիրք

1915

ՎԵՐ. ԱՐՍԷՆ Ա. ԿԷՕՐԿԻՋԵԱՆ

Վանի ինքնապաշտպանութեան նուիրուած հետեւեալ աշխատութիւնը չուրջ մէկ երրորդն է այն անտիպ դիրքին, զոր Վեր. Արսէն Ա. Կէօրկիւզեան ներկայացուցած էր Թէքէեան Մշակութային Միութեան՝ Մեծ Եղեռնի 50ամեակին առթիւ միութեան կազմակերպած ստեղծագործական մրցանքներու պատմութեան բաժինին համար:

Վեր Ա. Ա. Կէօրկիւզեանի գործը արժանացաւ երկրորդ մրցանակի (750 լիր. ոսկի):

Մենք հոս կը հրատարակենք վերապատուելիի աշխատասիրութեան Այգեստանի կռիւներուն յատկացուած բաժինը միայն, այն ալ որոշ յապաւումներով, բնական է տեզի անբաւարարութեան պատճառով:

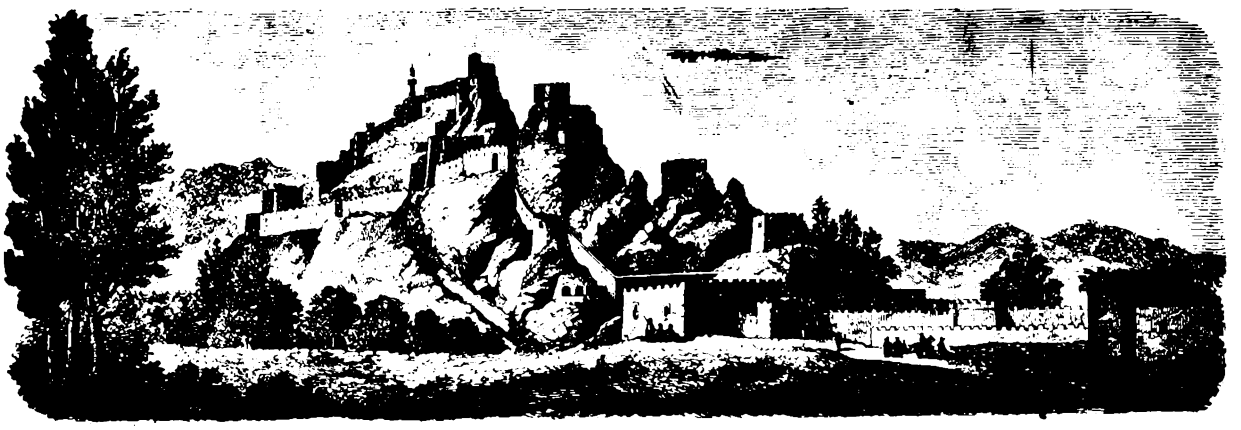
ՆԱԽԱԲԱՆ

«ԵԹԷ ՄՈՌԱՑԱԾ ՉՔԵՋ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱ՞Ն...»

Պատմութեան մէջ կան դէպքեր, որոնք երբեք անցեալ չեն դառնար, ֆանի որ այդ իրադարձութիւններէն ամէն մէկուն մէջ իւրովի կը դրսեւորի ժողովուրդի մը հարազատ, ամբողջական նկարագիրը:

Այդ եղելութիւններէն մէկը 1915 թուականի Ապրիլեան եղեռն է, որ մեր ազգային պատմութեան մէջ ոչ միայն աննախընթաց ողբերգութիւն մը եղաւ, այլ նաեւ երեւան բերաւ անոր հերոսական ոգիին արտայայտութիւնը, անոր դիմադրական կորովին, մարտական ոգիին եւ ստեղծագործական հանճարին ամէնէն ուժեղ մէկ ցուցանիշը: Այդ դառն ու կսկծալի օրերուն, վասպուրականի հայութիւնը, Թուրքիոյ հայասպան քաղաքականութեան դէմ ծառացաւ եւ մղեց գերազանցապէս ժողովրդական հերոսամարտ մը, եւ հայրենիքի հողին վրայ, իր պատկերու միակտութեամբ եւ յօժարակամ զոհաբերութեամբ, հերոսաբար կանգնեցաւ ու մսխառեցաւ քուրմ դահիճներու գերազանց ոյժերուն դէմ եւ պարտութեան մատնեց զայն, փիզիքական քննջնջումէ փրկելով հարիւր հազարաւոր հայերու կեանքը:

Այդ հերոսամարտը մեր ազգի նորագոյն պատմութեան փառաւոր դրուագներէն մէկն է անտարակոյս: Անով վասպուրականցիները յաղթանակի անթառամ պսակ մը վաստկեցան եւ յանձնեցին զայն հայոց պատմութեան: Մնայուն մեծ, ապրող ու վտարանդի վասպուրականցիներս, ջերմ ոգեւորութեամբ եւ հիացմունքով վերյիշեր ենք դէպքը անցնող 50 տարիներու շրջանին, եւ անոր յիշատակը միշտ թարմ կը մնայ մեր միտքերուն մէջ:

Վանի բերդը (հիւսիս–արեւմուտք)

Կարծես դեռ երէկ էր, որ մեր զէնքերը գրկած, կուրծք կու տայինք հայակեր թուրքի սուինիներուն եւ բնդաւօթի ոռւմբերուն, որոնք նպատակ ունէին վերջնական, մահացու հարուած մը տալու մեր ցեղին, հայոց ազգը ոչնչացնելու եղեռնական ծրագիրով մը: Եւ մեր այդ հերոսական մարտնչումներուն ընթացքին, ո՛չ մէկ տեղ եւ ո՛չ մէկ անգամ թշնամին չտեսաւ մեր կռուողները պարտուած ու մեր դիրքերը՝ լքուած:

Մեր արի ու անսասան դիմադրութիւնը զգացնել տուաւ թշնամիին, որ մեր երակներուն մէջ կը հոսի տակաւին արիւնը մեր փառապանծ ու հաջաթի նախնիքներուն: Մենք տոգորուած էինք երեք Մկրտիչներու – Խրիմեանի, Փորթուգալեանի եւ Աւետիսեանի – շունչով եւ անոնց մեզի աւանդ թողած կտակով· ու կը խալէինք անոնց գծած ուղիով, պատրաստ եւ յօժար զոհողութեան գերագոյն ընծայաբերմամբ: Եւ այդ իսկ պատճառաւ մենք կրցանք մեր միամեայ պայքարը մղել հաջաթար ու անվհատ· մղել պատուով ու փառքով:

Կուսակցական խտիրը – կռուի ամբողջ ընթացքին – վերցուած էր մեր մէջէն: Միեւնոյն ազգին զաւակներն էինք բոլորս եւ միեւնոյն ճակատագրին մատնուած· եւ կեանք ու մահուան պայքարն էր մերինը: Պէտք էր կա՛մ միասին ապրէինք եւ կամ միասին մեռնէինք··:

Ճիշդ է, թէ հերոսամարտի առաջին օրերուն թերահաւատ թովմասներ կային մեր մէջ, ֆանի որ մեզմէ շատ ուժեղ էր թշնամին թուապէս եւ ռազմամթերքով: Կատաղի էին անոր աւեճօրեայ գրոհները մեր կռուի դիրքերուն դէմ· անսպառ էին անոր փամփուշտներն ու ոռւմբերը· բայց պողպատուած էր մեր կամքը ապրելու տենչով ու յաղթանակի վճռակամութեամբ: Տակաւ առ տակաւ մահուան երկիւղին քոյնը կը սրբուէր մեր սիրտերէն: Զէյթունի, Սասունի եւ 1895–96ի կոտորածներու շրջանին մասնակի դիմադրական փորձերը ձեռնարկող մեր նախորդ մարտիկներու գրաւիչ, հերոսական դէմքերը անտեսանելի, բայց եւ կռուի մէջ մեր կամքերը պողպատող դրօշակներ էին մեզի համար, որ կը սաւառնէին մեր գլուխներուն վերեւ, ուժաւորելու եւ խանդավառելու մեզ այն հրեղէն շունչով, որ անոնցը եղաւ իրենց հաջարի պայքարին մէջ:

Եւ այսօր, մինչ Վանի փառաւոր *հերոսամարտին պրուտպն* ունինք մեր ետին, ու *կորսուած հայրենիք* մը մեր առջեւ, մենք հաւատն ունինք նաեւ աւելի պայծառ հանգրուաններու՝ մեր յուսառատ, երազող ու մտֆաոող ցեղին համար: Այս ամուր հաւատն է, այս յոյսն է, ահա, որ մշտավառ կերպով կը բոցավառի մեր սիրտերուն մէջ, թէ մեր հայրենեաց բնաշխարհը, մեր պապենական ու պատմական յիշատակարանները – մեր Վարագն ու Սիփանը, մեր Արտոսն ու Գրգուռը, Նարեկն ու Աղթամարը, Ոստանն ու Գաւաշը, եւ ամբողջ Հայաշխարհը – մերը պիտի ըլլան երջանիկ ու բախտաւոր օր մը:

Այդ անմոռ յոյսով տոգորուած, կ'աղջունենք այժմ աւերեալ ու ամայի, մեր անմոռաց հայրենիքը, յաւէ՛տ ասպետական, յաւէ՛տ դիւթական, յաւէ՛տ յաղթական «ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ ՄԵՐ ԱՇԽԱՐՀԸ»:

ՓՈԹՈՐԻԿԸ ԿԸ ՊԱՏՄԻ ՎԵՐՋԱՊԷՍ...

...Ազատած են այլեւս բոլոր կապերը Թուրք իշխանութեան եւ հայ բնակչութեան միջեւ: Ծորդած է վիշտի դառն բաժակը: «Դանակը ոսկորին հասեր է»· բախումը, Թուրք կառավարութեան եւ հայերու միջեւ, անխուսափելի է դարձեր: Երկու կողմէն ալ տեղատու պատրաստութիւններ կը տեսնուին, կռուի համար: Ապրիլ 6ին, ո՛չ միայն քաղաքէն դէպի գիւղերը յարաբերութիւնները դադրած էին, այլ եւ Ջաղաքամիջի եւ Այգեստանի միջեւ երթեւեկութիւնները կանգ առած էին եւ բուն քաղաքը երկու մասի կտրուած էր: Այգեստանի եւ Ջաղաքամիջի միջեւ ինկած Թուրք թաղամասերը խափանած էին հայերուն երթեւեկը մէկ չրջանէն միւսը:

Ճեւտէթ, իր պատրաստութիւնները լրացուցած, Թուրք գինուորները յառաջ կը քշէ եւ կը տեղաւորէ Այգեստանի եզերքին բացուած Ուրքաք Առուի խրամներու մէջ: Ապրիլ 7ի (հին տոմարով) արչալոյսին, մօտակայ Շուշանց գիւղէն քանի մը հայ գեղկուհիներ քաղաք իջած ժամանակ՝ Թրքական խրամներէն գինուորներ դուրս կը թափին եւ զանոնք առեւանգելով՝ դէպի իրենց դիծերը կը տանին: Հայկական ամէնէն մերձաւոր դիրքին պահակախումբը կրակ կը բանայ առեւանգիչներուն վրայ՝ ազատելու համար հայուհիները: Թուրք գինուորներ տեղի չեն տար եւ ահա պահակախումբէն երկու ռամկավար ոազմիկներ չկրնալով հանդուրժել՝ դուրս կու գան բաց դաշտին մէջ եւ կռուի կը բռնուին Թուրք գինուորներուն հետ: Առեւանգիչներէն մէկը կը սպաննուի· բայց Թրքական խրամներէն սկսուած հրացանի համազարկերէն կը սպաննուին, կուրծքէն վիրաւորուելով՝ մեր երկու ոազմիկները – Եղիա Նախչունեան (որ վանի Ամերիկեան Հայ Սքուլին մէջ ինծի դասընկեր էր), եւ միւսը՝ Յակոբ Տիւրզեան:

Հերոսական գոյամարտը սկսած էր... կատաղի ու անհաւասար գոյամարտ մը: Թուրքը կը կռուէր՝ բնաջնջելու, կողոպտելու եւ բռնաբարելու համար· իսկ հայը՝ ապրելու, իր օճախն ու պատիւ պաշտպանելու համար... Բուռ մը կտրիճներ, վճռակամ ու անձնուրաց՝ հազարաւորներու դէմ:

Թղանթօներն ու հրացանները կը սկսին պոռալ ամէն կողմէ: Գահ մը խուճապ կը տիրէ հայկական թաղերու մէջ: Մեծ ու ալեկոծ իրարանցում մըն է ծայր տուեր: Կիներ, մանուկներ, ծերեր թափուեր են փողոց: Ոմանք կուլան, ոմանք կը պոռան, ուրիշներ յուսահատ ոտքերնին գետին կը զարնեն ու Թուրքին կը հայհոյեն: Բայց չատեր մեր կռուողներուն ոյժ եւ յաղթութիւն կը մաղթեն: Թղանթօի որոտ մը կը լսուի Հաճի Գեքիրի զօբանոցէն: Այդ որոտին կը միախառնուին Համուտ Աղայի զօրանոցէն ճարճատող Թրքական քիւչիւք-Ջափլիներու պայթիւնները:

Կռիւը կը սկսի նաեւ Արարքի ուղղութեամբ եւ ահա ընդհանուր չարաչուք ճայթիւնները ամէն տեսակի զէնքերու, Ֆաչ-Փողոցէն մինչեւ Ծանկոյներ եւ ամենուրեք, Այգեստանի բովանդակ չրջապատը, գրեթէ տասը քայլի վրայ: Ամէն տեղ, բոլոր ճակատներուն, ամէն անկիւնի վրայ կռիւը սկսած է: Թուրքերը կրակի տարափ կը թափեն հայ դիրքերու վրայ· բայց ամէն տեղ կը հանդիպին մեր քաջ մարտիկներու բուռն դիմադրութեան:

Այդ միջոցին հրապարակ կ'իջնէ Վարժապետանոցի նուագախումբը, որ նոյն դպրոցի ուսուցիչ Ֆաչատուր Գուճիգանեանի ղեկավարութեամբ կը հնչեցնէ «Մեր հայրենիք» երգը եւ խուռներամ բազմութիւն մը իր ետին՝ կ'առաջնայ դէպի Զինուորական Մարմնի պաշտօնատունը – շտապը: Թափօրին մէջն է Յովհ. Գուլօղլեան (Մկրտիչեան), Արմենական Հաւատաւոր սիւներէն մէկը, Մկրտիչ Աւետիսեանի, Եղիչէ Գոնտագճեանի աչխատակիցը, Ամենական կուսակցութեան տաղանդաւոր գաղափարաբանը, ժողովրդական մեծ տրիբունը, կեդրոնական վարժարանի ուսուցչական խումբի երէց անդամը:

Մինչ հայ ոազմիկները իրենց պատնէշներուն ետեւէն կը դիմադրէին Թրքական գրոհներուն, Գուլօղլեան կանգ կ'առնէ չտապին առջեւ՝ խուռն բազմութեամբ չրջապատուած: Այնտեղ է զինուորական մարմինը, անոր ղեկավար Արմենակ Եկարեանը, նաեւ Աքսմը:

ԱՐՄԵՆԱԿ ԵԿԱՐԵԱՆ
Ձիուորական Մարմինի զեկավարը

Գուլօղլեան յուղուած խօսքը կ'ուղղէ նախ ե-կաբևանին, կարճ բայց հրաշունչ ներբողը ը-նելով անոր անուան, քաջութեան, մարտական համբաւին: Ցետոյ կը դառնայ Արամին, կը պանծացնէ այն համբերաչէք միութիւնը, որ ա-սօր Վանի ամբողջ ժողովուրդը, կուսակցական եւ անկուսակցական, երիտասարդ թէ ծերու-նի, հարուստ թէ ալքատ, կին թէ տղամարդ, մէկ սրտով, մէկ մտածումով, զօրաւոր թըշ-նամիին դէմ հանած է մինչեւ վերջին չունչ կռուելու համար:

Հռետորը յուզումէն չի կրնար շարունակել իր խօսքը, բայց արդէն ունկնդիրներու բազ-մութիւնը խանդավառուած է: Բուռն ու ան-վերջանալի ծափահարութեան մէջ նուագա-խումբը նորէն կը ղղրդացնէ «Մեր հայրենիք»ը եւ քայլերգներով կ'ուղղուի դէպի պատնէշնե-րը, որոնց ետեւէն մեր ռազմիկները պիտի կռուէին, պիշեր ու յորեկ, անդադար ամիս մը:

ՎԱՆԻ ՀԱՑ ԾՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ԿՈՉԸ ՈՒՂՂՈՒԱԾ ԹՈՒՐՔ ԾՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ

Կիւրի առաջին օրն իսկ, հետեւեալ կոչը կը խմբագրուի եւ անմիջապէս հրատարակու-թեան կը տրուի: Ահա կոչը ուղղուած էր Վա-նի Թուրք ապստամբակցութեան:

«Թուրք Հայրենակիցներուն,

«Արիւնաւէտ ամառուան կուսակալ մը, Երկիրը պատերազմի ալէտներուն ենթարկելէ եւ անմիտ յարձակումներով մեր մօտաւորա-պէս 10,000 զինուորներու արիւնը ի զուր տեղ հոսեցնելէ ետք, այսօր կ'ուզէ այլ անպատմու-թիւններ ծածկել վանեցիներու աչքին մէջ:

«Ասոր համար է, ահա, որ սահմանին վը-րայ պտռուտք գինուորները քաշելով՝ տեղւոյն անմնալ ժողովուրդը ոչնչացնել կ'ուզէ: Խոր-հեցէք թէ, ինչպէս ինքը կ'ըսէ, «անիկա այս երկրին մէջ ձի մը ունի միայն». հետեւաբար անիկա երկու սպզերուն արիւնը հոսեցնելէ ետք, իր ձին հեծնելով՝ երկրէն դուրս կ'ելլէ ու փախչելով՝ երկիրն, ու մանաւանդ ձեզ, սահմանի անցնող թշնամիներուն ձեռքը պիտի յանձնէ: Գիտէք, որ այս կուսակալը ծառէն ճիւղ մը կտրելու համար կացինը արմատին կը դարնէ: Ծառին մէկ ճիւղն ալ դուք էք: Շատ լաւ կրնաք հասկնալ, որ ճիւղերն ալ միասին

պիտի իյնան: Հետեւաբար, թէ՛ ձեր եւ թէ՛ ձեր զաւակներուն իրաւունքն ու պահպանութիւնը չպահուիդ այս անիրաւ կռիւին եթէ մասնակից ըլլաք, երկու ալլերուն միջեւ ահարկու անդունդ մը բանալուն օրնած կ'ըլլաք:

«Դուք ալ ձեր կեանքը վտանգի ենթարկելէ հաք, չատ մօտիկ ժամանակին, ձեր վրայ պիտի հրաւիրէք անհաչիւ պատասխանատուութիւն մը եւ անոր չափուելիք արդիւնքը: Մէկ խօսքով, եթէ երկրի վերկութեան եւ ջանկութեան վտանգող էք, անմիջապէս դադրծի սկսեցէք: Ըսէք ձեւուէթ պէյին, թէ տեղէ մը կառավարութիւնը կրնայ վերցուիլ, բայց աղլերը մնայուն կը մնան: Ըսէք, թէ երկու աղղերը պէտք չէ իրար զարնել տալ: Ըսէք, դուք հիւր էք, իսկ մենք ընդմիշտ այս երկրին մէջ պիտի ապրինք, հետեւաբար պահանջեցէք, որ նա այս երկրէն ելլէ երթայ, պաշարումը վերցնէ եւ զաւառներու մէջ տեղի ունեցող դէպքերուն անմիջապէս վերջ տայ: Հակառակ պարագային գործը իր ելքին պիտի յանգի եւ վախճանը աղէտալի պիտի ըլլայ:(*)

ՎԱՆԻ ՀԱՑ ԹՈՂՈՎՈՒՐԴ»

Միեւնոյն ատեն զինուորական մարմինը հետեւեալ կոչը կ'ուղղէ մեր կռուող զինուորներուն.—

«Ռազմիկ ընկերներ,

«Պզտիկ յաջողութիւն մը թող չի հեռացնէ դձեզ խոհեմութենէ, ամէն բանի վերջն է պովելի. մեր թշնամին ուժով է եւ խորամանկ. ձեր անվեհերութեան միացուցէք զգուշութիւն եւ խոհեմութիւն: Մի հայհոյէք թշնամիի կրօնքին, ատիկա անվայել է մեզի համար: Եղէք ճշդապահ եւ մեզի պրկած ձեր տեղեկութիւնները ղերծ ըլլան չափազանցութիւններէ: Եղէք կարդապահ:»

ՋԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ

Սահակ պէյի եւ Թովմասեանի երկու կրնուր դիրքերը, որոնք Այգեստանի արեւմտեան կողմը Աղուէսի ձոր կոչուած թաղամասի վերջաւորութեան վրայ կը պտնուէին, ենթարկուեցան թրքական թնդանօթներու ուժեղ ռմբակոծութեան: Թուրքերը դարան մտած էին այդ դիրքերուն անմիջապէս դիմաց, հակից քսանեւհինգ քայլ հեռաւորութեան մը վրայ: Անհնար էր փողոցներով անցնիլ: Ամէն մէկ քայլափոխը կապուած էր մեծ վտանգի մը հետ: Ո՛չ միայն հրացանի գնդակները կը սուրան ամէն ուղղութեամբ, այլեւ թնդանօթի հարուածներ որոտալով՝ կը պայթին բարձրիներու գլխին եւ կը ցրուին փողոցի երկայնքին ու լայնքին վրայ: Առանձնապէս ուժեղ հարուածներ կը տրուին Սահակ պէյի դիրքին: Թուրքերը լաւ գիտեն թէ գրաւելով այս դիրքը, ո՛չ միայն հոգեբանական խոր բեկում մը կը յառաջացնեն ինքնապաշտպանութեան լծուած հայոց մէջ, այլեւ իրապէս կը ճեղքեն Այգեստանի սիրտը, բաժնելով զայն երկու մասի:

Քիչ ետք թնդանօթային ռումբերը կը դառան ամէն ուղղութեամբ, հայկական կարեւոր դիրքերու վրայ: Մէկ ժամ ետք թնդանօթները կը սկսին որոտալ Հաճի Գեքիրի զօրանոցէն եւ Թոփրակ-Գալէի բարձունքներէն, եւ այս անգամ, ռումբերը կը սուրան ո՛չ միայն դիրքերու, այլեւ փողոցներու մէջ, անպաշտպան չէնքերու եւ հրապարակներու վրայ: Բերդի հին տեսակի ծանր թնդանօթներն ալ պարապ չեն. աջէն ու ձախէն կը ռմբակոծեն Այգեստանը:

Խօսքը տանք Արմենակ Եկարեանին, որ ղեկավարն ու ոգին եղաւ Այգեստանի հերոսամարտին.— «Կրակ կը տեղար չուրջերնիս: Կրակի առաջին Մկրտութիւնն էր...: Շուրջերնիս չիրթ, ալմուկ ու աղաղակ, ողբ ու կոծ: Կուլային տղաքը, կուլային կիները: Դժուար է նկարագրել այդ պահը: Ընկերներուս հետ Շտապը նստած, որտատրոփ կը սպասենք դժրախտ լուրերու. ո՞ր դիրքը ինկաւ արդեօք... Որովհետեւ եթէ մեր ինքնապաշտպանութեան չղթայէն օղակ մը փրթէր, այլեւս դժուար թէ կարողանայինք հաւաստարկչութիւնը հաստատել: Կը սպասէինք թէ ո՞ր կողմէ օրնական այժ պիտի աղեղսեն:

«Բայց ահա, ո՛վ հրաշք, ամէն կողմէ լը-

(*) Այս կոչը կռուի առաջին օրուան ընթացքին, պաճուճան միջոցներով (օդային փամփուշտներով) փորձուեցաւ ցրուել մօտակայ թուրք թաղերը: Կուիւներէն ետք ստուգուեցաւ, որ ստացած էին:

րաբերներ կը հասնին.– «Մենք մեր դիրքերուն վրայ ենք. յառաջացումի ո՛չ մէկ փորձ Թուրքերու կողմէ. եղածը պըլըֆ մըն էր...» Շունչ մը կ'առնենք: Լրատուներու միջոցաւ լուրեր կը ղրկենք Թաղերը, որպէսզի ժողովուրդը հանգստանայ: Շունչ մը կ'առնէ նաեւ ժողովուրդը: Շատերը պինիի կամ օղիի չիչերը առած, ուտելիքներու հետ կը դիմեն դիրքերը, կռուողները ոգեւորելու եւ իրենց գոհունակութիւնը յայտնելու: Այսպէս անցաւ առաջին գիշերը...:

«Առտուն Արամը Շտապը եկաւ. ընկճուած եւ յուսահատ երեւոյթ մը ունէր: Մեղքցա՛յ իրեն: Իր ընկերոջ՝ կայծակի ներկայութեանը ըսի իրեն.– «Արա՛մ, ինչպէս կ'երեւի Իշխանի եւ Վռամեանի կարուստը չատ գէշ ազդեր է վրադ. իրաւունք ունիս անշուշտ. բայց մտածէ թէ դուն ճանչցուած մարդ ես եւ այդ արտայայտութիւնդ դէշ պիտի ազդէ ժողովուրդին վրայ, մինչ մենք պէտք ունինք որ անոր տրամադրութիւնը միշտ բարձր մնայ:» – «Ա՛յո՛,» ըսաւ Արամ, «բայց ի՞նչ ընեմ, ատիկա ձեռքս չէ:» – «Լա՛ւ, ուրեմն,» ըսի «քանի մը օր առանձնացիր, ես 5–6 զինուած մարդ կը տրամադրեմ քեզի, հանգստացիր եւ չտկէ տրամադրութիւնդ:» Կայծակը, որ հակառակ իր տարիքին, զուարճախօս մարդ մըն էր, օգնութեան հասաւ ինծի.– «այդ չատ լաւ կ'ըլլայ,» ըսաւ, «քովդ ալ գինի պտնուեցուր, երբեմն–երբեմն քեզի կու գանք «պատարագ» ընելու:» Արամ համոզուեցաւ եւ գնաց չորս թիկնապահ զինուորներու հետ:»

Ապրիլ 8ին, կռիւը աւելի կը սաստկանայ բոլոր ճակատներուն վրայ: Հաճի Գեքիրի զօրանոցին մէջ զետեղուած ծանր թնդանօթները մեծ աւերներ կը գործեն բայց դաշտին մէջ մինակ ինկած հայկական դիրքի մը վրայ, փոյտատակի վերածելով զայն: Կռիւը նոյնքան կատաղի կը դառնայ Խաչ Փողոցի ուղղութեամբ, ուր Թուրքերը, դերազանց ուժերով, պահ մը կ'ընկճեն հայերը: Զբաւականանալով թնդանօթներով ու անվերջ համազարկերով, Թուրքերը կը յաջողին հրդեհել մեր ճակատ հայ մեծ դիրքը, որով մեր կռուողները կ'անցնին մօտակայ երկրորդական դիրքը: Նոյն պահուն Թուրքերը կը հրդեհեն նաեւ Խաչ Փողոցի երկայնքին վրայ դտնուող անպաշտպան լքուած հայ տուները: Հրդեհը կը տարածուի նոյնպէս քիչ մը հեռու ինկած Ս. Յակոբի Թաղին մէջ, ուր դրեթէ բոլոր հայ տուներու հերթին՝ կը Թալլուի ու կը հրդեհուի Ս. Յակոբի եկեղեցին: Բարեբախտաբար այդ չրջաններու հայ բնակչութիւնը, կռուի նախորդ օրերուն, յաջողած էր, մաս մը ապրանքներով ու կահկարասիներով, փոխադրուիլ ամերիկեան ու գերմանական չրջանակները եւ հայկական ապահով համարուած Թաղերը:

Ապրիլ 8ի իրիկնադէմի այդ հրդեհները մեծ իրարանցում ստեղծեցին ժողովուրդին մէջ: Սակայն մեր միւս դիրքերը կանգուն կը մնային եւ մեր ինքնապաշտպանութեան մարտիկները, թէեւ ծանր զոհերով, բայց կրցած էին կուրծք տալ թշնամիի հանդէս բերած կատաղութեան եւ անվախ ու աննահանջ մնալ իրենց դիրքերուն մէջ:

Կռիւին չմասնակցող բնակչութեան վախը փարատելու եւ մտքերը հանդարտեցնելու համար, Զինուորական Մարմինը հետեւեալը կը յայտարարէ ժողովուրդին.–

«Հայրենակիցներ,

«Երէկ գիշերուան ամբողջ Թնդանօթաձգութիւնն ու Թշնամիի կողմէ վատնուած հրթիռ հազարաւոր դնդակներն ու հայկական տուներու հրդեհումները նպատակ ունեցան միայն վախցնել ժողովուրդը: Մեր կողմէ ո՛չ մէկ կորուստ կամ դիրքի լքում չի կայ: Մենք չենք յօժարած նոյնիսկ պատասխանել: Ուճապաղ պէտք չի կայ:»

Յաջորդ օրը, Թուրքեր ահաւոր կրակ բանալով՝ միաժամանակ բուռն յարձակման կը դիմեն դաշտի մեր հեռաւոր Տարտանէլ կոչուած դիրքին վրայ: Ականատեսները կը պատմեն Թէ՝ «հրազէններու լոյսին տակ, ամբողջ գիշերը հնարաւոր էր կարդալ եւ գրել...:» Կէս գիշերին Թուրքերը կը փորձեն ճեղքել Սահակ պէյի եւ Թովմասեանի հայկական դիրքերը: Բայց կը հանդիպին մեր ինքնապաշտպան մարտիկներու բուռն դիմադրութեան եւ ծանր զոհեր Թողելով փղոցին մէջ՝ կը վախչին: Նման յարձակում մը կը սկսի Խաչ Փողոցի մեր ղոյդ դիրքերուն վրայ, բայց նորէն ապարդիւն:

Ուժեղ եւ դրեթէ դիրկընդխառն կռիւ մը տեղի կ'ունենայ Յանկոյներու չրջանը, Շահսլնտեանի դիրքին վրայ: Թուրքեր կը յա-

ջողին վրաւել այդ մեկուսի վիրքը, բայց քանի մը ժամ ետք, նոյն վիշերը, հայկական ուրիշ վիրքերու դինուորները, վրուհով մը, կը խոյանան Թուրք վինուորներու վրայ, կը դիմեն ձեռնառումբերու եւ կը յաջողին վերապրաւել այդ վիրքը:

Յաջորդ յորինկին, Թուրքեր դարձեալ գըրահ կու տան այդ վիրքին վրայ եւ հայ մարտիկները ստիպուած կ'ըլլան նորէն վիջիլ եւ ետ քաշուիլ: Ասոնց մը հայ դինուորներ կը փորձեն վերապրաւել վիրքը եւ կը մտնեն չէնքը, ուր տեղի կ'ունենայ վիրկընդխոսան կռիւ: Թուրքեր անընդհատ Թնդանօթի ռումբեր կը տեղան այդ տան վրայ, իսկ մերիններ կը կռուին մաուզէրներով եւ ռումբերով: Վերջին յաղթանակը կը մնայ Թուրքերուն, բայց բաւական սուղ գնով: Թուրքերը Շահպենտերի վիրքին առջեւ կը Թողուն տասէ աւելի դիակներ: Բացի այդ կը սպաննուին երկու Թնդանօթաձիգներ: Հայերը զոհ կու տան երկու ողմեցի դինուորներ:

Յաջորդ օրուան իրիկնամուտին մեռելային լուսթիւն մը կը տիրէ բոլոր վիրքերու վրայ. ո՛չ մէկ հրացանաձգութիւն, Թնդանօթի ո՛չ մէկ հարուած: Կարծես Թէ Թշնամին յոյնած է կրկնելու իր յարձակումները: Միայն մէկ ժամ հեռու դտնուող Քաղաքամիջի վրայ տեղացող Թնդանօթի ռումբերու խուլ ձայները կու գան ու տակաւ կը մարին հեռաւորութեան մէջ: Ուրեմն Քաղաքամիջի մեր ոտքմիկները տակաւին ողջ են եւ կը դիմադրեն Թշնամիին՝ հակառակ իրենց աննպաստ վիրքին ու պայմաններուն եւ մանաւանդ Թիւով չատ քիչ կռուողներուն: Սակայն դինուորական մարմինը չարագուշակ կը համարէ այս իորհրդաւոր լռութիւնը եւ անմիջապէս կը հրահանգէ բոլոր վիրքերուն՝ ամբողջ վիչեր անքուն ու պատրաստ հսկել, կանխելու ամէն տեսակ դաւադրութիւն: Կը հրահանգուի նաեւ լաւագոյն ոյժերով ամրացնել ամէնէն կարեւոր ճակատներէն մէկը եղող Սահակ պէյի վիրքը: Անքուն է նաեւ Եկարեանը, որ իր դինուորական մարմնի անդամներով եւ անձամբ կը հսկէ ու կը վարէ բոլոր դործերը:

Չին. Մարմնի նախազգացումը սնտեղի չէր: Այսպէս կը նկարագրէ ականատես Օ. Մխիթարեանը իր օրագրութեան մէջ, այդ օրուան մասին.— «Կէս ժամեայ խորհրդաւոր լռութիւնը կը խզուի յանկարծ եւ ահեղաձայն կայծակի որոտի ուժգնութեամբ բոլոր վիրքերու վրայ՝ կը լսուի ուղղակի դժոխային աղմուկ մը: Անհնարին է պատկերացնել այդ դժոխային աղմուկի ամբողջ կատաղութիւնը: Մարդկային լեզիքը ուղղակի խլութեան կը դատապարտուէր եւ ամէն մարդ անգիտակցօրէն կը փակէր իր աչքն ու ականջը այդ անձոյլոր, մարդկային կեանքի մէջ Թերեւս մէկ անգամ միայն լսուղ չնայելային վիժվժոցը: Պահ մը կը Թուէր Թէ, այդ լոլորը պարզ մը տագտապանք է. Թէ քիչ առաջուայ լռութիւնն է նորէն. Թէ սխալ է, ոչ մէկ ալմուկ կայ: Բայց ահա ծառերու խշրտուքը՝ հրացանի դնդակներու տակ, լուսամուտներու ապակիներու անընդհատ դղրդոցը, կայծակնային փայլը կամ օդին մէջ վիկղակ եւ ալեւտատան հրթիռները, եւ վերջապէս այս արի մարդիկ, որոնք ամբողջ օրը այնքան քաջարար կռուեցան եւ որ ահա այս անդնդային որոտին մէջ դալկացան ջղային անընդհատ կծկումներով...» (Օ. Մխիթարեան, «Հայրենիք» Ամսագիր, Վենետ. 1924, էջ 84):

ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ
Քաղաքական Խորհուրդի դեկավարը

ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՀԻՊԱՏՈՍԱՐԱՆԻ ՀՐԴԵՀՈՒՄԸ

Հայկական թաղերու մէջ կամ անոնց չուրջ թշնամին ունէր զինուորական կամ ոստիկանական պահականոցներ, որոնք կրնային ընթացքին կրնեղէին մեր ոազմիկները: Առոնցմով հրատականանալով՝ Թուրքերը կը փորձէին ամրանալ նաեւ իրենց համար վերապահոց յարմարութիւն ունեցող հայկական չէնքերէ ներս եւ անոնց մէջէն կռուիլ: Այդ չէնքերէն մէկն էր հայու մը սեփականութիւնը եղող անգլիական հիւպատոսարանի չէնքը, ուր տեղաւորուած էին Թուրք ոստիկան զինուորները, որոնք կը-րակէ կարկուտ կը թափէին հայկական թաղերու, փողոցներու եւ դիրքերու վրայ, մեր կռուողներու դիրքէ-դիրք երթեւեկութիւնն ու յարաբերութիւնը անհնարին դարձնելով: Պէտք էր հրկիզել այդ վտանգաւոր դիրքը եւ փախուստի մատնել այնտեղ դտնուղ Թուրք կռուողները:

Կը պատրաստուի անգլիական հիւպատոսարանը հրդեհելու ծրագիրը: Հրձիգները զաղտնի կերպով կը սկսին իրենց դործը: Գրիգոր Պուլկարացին եւ ընկերները հիւպատոսարանի մերձակայ հայ տունին պատը ծակելով՝ կը յաջողին քարիւղ սրսկել չէնքին տախտակեայ մասերուն վրայ եւ հրացանի գնդակներով ու ձեռնառումբերով կը բռնկցնեն չէնքը: Միեւնոյն ատեն լուր կը տրուի մօտակայ բոլոր հայ դիրքերուն, որ պատրաստ կենան եւ հրդեհի նշանները տեսնելնուն պէս՝ կրակ բանան փողոցէն փախչող զինուորներու վրայ: Եւ իրապէս, երբ Թուրքերը չէնքին հրկիզումը կը տեսնեն, կը սկսին փախչիլ ու չրջապատի հայկական դիրքերն ալ կը սկսին կրակ բանալ փոխչող զինուորներու վրայ, որոնցմէ չատերը գնդակահար կ՝իյնան: Մէկ քանի տասնեակ ոստիկաններն ալ կ՝այրին հիւպատոսարանի կրակներուն մէջ: Մեր ոազմիկներու այս յանդուգն արարքը մեծ խանդավառութիւն կը ստեղծէ Այգեստանի հայութեան մէջ, մանաւանդ որ այդ կեդրոնական դիրքին ոչնչացումով՝ հայ տասնեակ մը դիրքեր, որոչ չափով, ազատ չունչ կը քաչեն: Զինուորական Մարմինը այս մարտիկները քաջալերելու եւ վարձատրելու համար պատրաստել կուտայ երեք դոյնէ երիզներով պատուոյ խաչեր եւ հետեւեալ բովանդակութեամբ նամակով մը կը յանձնէ տէրերուն.—

«Հայ Ազգային Ինքնապաչտպանութեան կեդրոնական Մարմինը, գնահատելով ձեր անձնական արիւթիւնը, որ ցոյց տուիք յանուն ազատութեան մղուող մեր բուռն պայքարին մէջ, յորկանօք կը նուիրէ ձեզ ներփակ պատուոյ Խաչը, որուն կատարեալապէս արժանի ըլլալնիդ փառաւոր կերպով ապացուցիք:

1915 Ապրիլ — *ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ»*

Վան–Այգեստան — (*Կնիք*)

Այգեստանի մեր պաչտպանողական դիրքերը ապահովելու համար բաւական չէր միայն անգլիական հիւպատոսարանի չէնքին հրկիզումը. կային նաեւ Թրքական երկու կայաններ, որոնք մեծ նեղութիւն կը պատճառէին մեր կռուողներուն: Առոնցմէ առաջինը Ֆրանսական հիւպատոսարանի չէնքն էր, լեցուած 70ի մօտ զինուորներով: Իսկ երկրորդը Համուտ աղայի զօրանոցը, մօտ 650 զինուորներով: Այս երկու կեդրոններն ալ գրաւած էին զինուորական մարմնի ուչադրութիւնը: Զանոնք չեղոքացնելու համար ութը խումբեր տրամադրուած էին. այսու ամենայնիւ, ասոնցմէ վերջինը, – Համուտ աղայի զօրանոցը, հայկական Թաղերու մէջ չինուած ըլլալով՝ ամէնէն չատ վնասը կը պատճառէ մեր կռուողներուն: Հոն դիրք բռնած են ձեւաւէթ փաչայի լաւ մարզուած ու յանդուգն չեթէները, որոնք երեք օրէ ի վեր, կատաղի կրակի բռնած են դրացի հայկական դիրքերը, որոնց վրայ բացուած հազիւ խնձորի մը մեծութեամբ լուսանցքները, այս չեթէներու ուրականային կրակի տարափին տակ, ուղղակի լուսամուտի բացուածքներու կը վերածուին, այնպէս որ պաչտպանութիւնը պարզապէս այլեւս անհնար կը դառնայ, եւ հայկական դիրքերը իրական սարսափի կը մատնուին: Սակայն ամէնէն վտանգաւորը այդ զօրանոցի կապն է, Բանկայնութեան պետի հիւսիսային ափին չինուած միւս զօրանոցին եւ Համուտ աղայի մերձակայ խոչոր տուներուն հետ, որոնք կ՝իչխեն արեւելեան մասի հայ դիրքերուն եւ այդինեերուն վրայ:

Այսպիսով, Այգեստանի մէկ կարեւոր մասին նուաճումը օրերու խնդիր է այլեւս. ո-

րովհետեւ թուրքերը փոքր ազգութեան մը պնով եւ քիչ մը աւելի յանդուգն յարձակողականով – ինդոնօթնելու պաշտպանութեան տակ – կրնան խուժել հայկական թաղերը: Պէտք է, ուրեմն, սրեւէ պնով, խորտակել այդ ամրոցը, – Համուտ աղայի ղշլաճ: Ծարձակումով պայն կրաւելու փորձը չատ սուղի կրնայ նստիլ մեր վրայ, ո՛չ միայն մեր կուսակցութեան՝ այլեւ ընդհանուր ինքնապաշտպանութեան գործին տեսակէտէն: Ինայողութիւնը, մարդու եւ ռազմամթերքի, գինուորական մարմնոյ տուած նշանակութեան է: Միւս կողմէ, 60ի չափ հայ լաւ կռուողներ, ատանոյ թշնամիին պզալի վնաս մը հասցնելու, պրեթէ ի գուր տեղ ու պարապ, կեցած են այդ չրջանի դիրքերուն մէջ, անքուն եւ անդորձ հսկելով...: Այդ զօրանոցին հանդէպ ամէն վանեցի լեցուած է խորունկ ատելութեամբ: Թըրքական բռնութեան դղեակն է ան, որուն եւ տեւ, քառորդ պար մը առաջ տեղի ունեցած ալան-թալանի ու կոտորածի կարմիր պատմութիւն մը կ'երկարի... Հետեւաբար բռնութեան այդ ամրոցին ոչնչացումը ո՛չ միայն ռազմական լայն առաւելութիւն մը պիտի տայ Այգեստանի ինքնապաշտպանութեան գործին, այլեւ անձկութեան մատնուած բոլոր հոգիները պիտի լեցնէ բերկրանքի եւ յաղթութեան զգացումով եւ զանոնք դէպի նորանոր զոհողութիւններ ու քաջագործութիւններ պիտի մղէ:

Այդ տագնապալի ժամերուն կը գտնուի մէկը, լռակեաց, համեստ, միշտ գործնական ծրագիրներ յղացող եւ զանոնք անձամբ գործադրող մէկը, Պուլկարացի Գրիգորը, – զինմարմնի երբեակ անդամներէն մէկը, որ կռիւ առաջին օրէն իսկ կ'որոճայ այս վտանգաւոր զօրանոցը ոչնչացնելու ծրագիրը եւ զայն կը յայտնէ Եկարեանին, առնելու անոր համաձայնութիւնը: Անմիջապէս կը կանչուին երկու ծանօթ քանքաններ (ենթուղիներ փորող) հանելու համար, թէ կարելի՞ է մօտակայ հայ դիրքերէն մէկնելով, մինչեւ այդ զօրանոցին տակ ճամբայ բանալ, օդը հանելու համար զայն: Քանքանները – կոչէ Խաչօն եւ կարապետը – իրենց արհեստին մէջ վարպետներ, տեղւոյն վրայ ուսումնասիրութիւն մը կատարելէ յետոյ, կ'իմացնեն թէ հնարաւոր է: Ծաղորդ օրն իսկ քանքաններու քանի մը խումբեր կը սկսին պոլծի, փոխն ի փոխ աշխատելով: Երկու օրուան մրմնջային, յամառ աշխատանքով կը փորուի հողը, ներքնուղի մը կը բացուի – թշնամիէն բոլորովին աննկատ- ու կը հասնի մինչեւ զօրանոցը եւ այդ հսկայ չէնքին չորս անկիւններուն տակ հարկաւոր քանակութեամբ ուժանակներ կը պետեղուին: Այլեւս ամէն ինչ պատրաստ է: Կը մնայ միայն պատրոյկները վառել: Գրիգոր եւս կը ճամբէ քանքանները, կը վառէ չորս պատրոյկները եւ ետ կը վերադառնայ ներքնուղիի մուտք ու մորուն ճամբանէրէն:

Հիմա պէտք է սպասել· մօտաւոր հաշուով՝ կէս ժամէն պիտի լսուի որոտումը ուժանակներու եւ լուցաճարճատ հրկիզումը բըռնութեան միջնաբերդին:

Անձկութեան ժամեր, դանդաղ ու ապարդիւն կ'անցնին: Գրիգոր հանդարտ է· անվերջ կը ծխէ: Ակռէն հրատանդուած է եւ պրաչի դիրքերէն քանի մը տասնեակ կռուողներ աւելցած են զօրանոցի մօտակայ դիրքերուն վրայ՝ ուժանակներու պայթումին եւ զօրանոցի կործանման պահուն փախչող թուրք զինուորները չրջապատելու եւ կրակի բռնելու համար: Գրիգորի ծրագրին պղտոնիքը պարզուած է մեր կռուողներուն, եւ ամէնքն ալ մատնուած են բուռն անձկութեան եւ անհամբեր ու սրտատրոփ՝ կը սպասեն օրհնաբեր որոտին...:

Ժամեր կ'անցնին... բայց պժբախտաբար ո՛չ մէկ ձայն, ո՛չ մէկ որոտ: Միայն թեթեւ ցնցում մը կը զգան զօրանոցին մէջ գտնուող թուրք զինուորները, որմէ կ'ենթադրեն ռումբի մը պայթիւնը իրենց զօրանոցին տակ: Աւտոր վրայ աղմուկ եւ քրքիջ կը լսուի զօրանոցի թուրք զինուորներէն· ապա խռպոտ ու քրքջալիր ձայն մը զօրանոցէն կը ծաղրէ՝

– «ՀԷ՞յ, էրմենիլէ՞ր, պամպաղզ չիբիւֆ չըգտի՞...» (Հա՛յ, հայեր, ձեր ռումբերը անպէտ դուրս եկան):

Հայ մարտիկները, իրենք իսկ յուսահատ պոծին ձախողանքէն, այնուամենայնիւ կը պատասխանեն խրոխտաբար, իրենք եւս չհաւատալով իրենց խօսքերուն,

– «Եարըն չըֆար սէսի՛...» (Ձայնը վաղը կը լսուի:)

Եւ ամէնէն նուազ յուսահատողը Գրիգորն է: – «Ոչի՛նչ, տակաւին ամէն ինչ պաքզուած

Վարժապետանոցի նուագախումբը

չէ», կ'րսէ ան հանդարտօրէն: «Կրնայ ըլլալ, որ ուժանակներու մէկ մասը փճացած էր, կամ պուցէ աւելի խորունկ թաղեցինք քան որ պէտք էր: Ամէն պարագայի տակ պէտք է աչալուրջ հսկել ամբողջ կիլերը: Եւ վերջապէս կրնանք նոր փորձեր կատարել», կը վերջացնէ Գրիգոր եւ կը հեռանայ նոր ծրագիրներ որոճալու...:

Կէս գիշեր է: Անաստղ ու անլուսին, մութ ու դժոխային գիշեր... Եւ ահա կը պայթին զօրանոցի տակ թաղուած ռումբերը: Այգեստանի հիւսիս-արեւելքէն կարմիր-դեղին բոցեր կը բարձրանան: Ահա նաեւ ուրականային կրակը եւ դժոխային սուլոցը տասնեակ հազարաւոր գնդակներու: Ահա դուարթ աղմուկը երգի, աղօթքի, եւ բացականչութիւններու, ու այդ բոլորին մէջ, ամէն չրթունքի վրայ կը թրթռայ միակ նախադասութիւն մը.—

«Համուտ աղայի ղշլաճ կը վառուի...»

Ուժանակը իր գործը տեսած է. Գրիգորի նախատեսութիւնները կատարուած են: Միակ սխալը եղած է ուժանակներու խորունկ թաղելը: Սակայն պայթած ու միայն թեթեւ ցնցում տուած ուժանակներէն մէկը, կայծեր նետելով զօրանոցի ներքնայարկերը դիզուած յարդանոցին մէջ, հետզհետէ ճարակած է, վարէն-վեր, եւ ժամերով ծխալէ ետք, ժամը 12ին կրակը հասած է առաջին յարկի տախտակամածին ու ապա ամբողջ հսկայ չէնքը բռնկած է յանկարծական հրդեհով մը:

Ներսը պտնուող զօրքերը նախ կը փորձեն մարել հրդեհը: Բայց նկատելով, որ զօրանոցը չորս կողմէն կը բոցավառի, լաւագոյն կը սեպեն դուրս նետուիլ ու փախչիլ: Զօրանոցին մերձակայ հայ դիրքերը կը սկսին անխնայ կրակի բոնել փախչող գինուորները: Մաս մը յանդուգն ու կտրիճ չէթէներ կը կռուին մինչեւ վերջին շունչ ու կը թաղուին այրուող զօրանոցի փլատակներուն տակ: Շահպենտեր-էանի այրիի կողմէն խոյս տուող թուրք գինուորներէն քանի մը տասնեակ հոգի կը սպանուին: Կռիւի ընթացքին իր դիրքէն պուրս կը նետուի անհանգիստ ու յանդուգն հայ երիտասարդ մը, Տուման-Տիգրան, Հոլոց վանքի պահակը, ու ճակատէն դարնուելով՝ կ'իյնայ անշունչ:

Ցաղթանակի գինովութեան մէջ հայ մարտիկներ կը սկսին ծրագրուած սահմանէն դուրս ելլել եւ իրենց դիրքերէն առաջ նետուելով՝ հետապնդել փախչող թշնամին բաց պաշտին մէջ Ցանկոյներու լլուրներուն վրայ:

Արշալոյսին, ընդհանուր ուրախութեան մէջ, հայեր կը հրդեհեն նաեւ Համուտ աղայի երեքչարքեան մեծ տուները եւ անոնց պարունակած իրերն ու պարէնը կը դրաւեն: Աւարին մեծ մասը կը փոխադրուի «Հայթայթիչ Ցանձնախումբի» պահեստը, եւ մաս մըն ալ չրջակայ հայ դիրքերը:

Գիշերը, ի տես ճարճատուող ու կործանուող զօրանոցին, հայկական դիրքերու, քաղերու, տուներու, գինուորական մարմնոյ, նոյնիսկ ամերիկեան ու գերմանական չրջանակներու մէջ խանդավառ ցոյցեր տեղի կ'ունենան: Ատոնց ժողովուրդը կը խռնուի Զին. Մարմնոյ կրասեներակին առջեւ եւ հոն եւս խանդավառ ցոյցեր կը սարքէ: Ֆանֆարը ցնծութեան եւ յուզումի երգերով կը դիմաւորէ կործանուող զօրանոցը եւ անոր փլատակներուն վրայ հայրենասիրական երգեր նուագելէ ետք, յաղթանակի անխառն ոգեւորութեամբ կը չրջի հայկական բոլոր դիրքերը...

Զին. Մարմինը, օրուան մեծ յաղթանակին առթիւ, հետեւեալ կոչը կ'ուղղէ ժողովուրդին.—

«Հայրենակիցներ,

«Զորս օրէ ի վեր մղած հերոսական պայքարին մէջ, ճամբէրտ թշնամիի հազարաւոր թնդանօթային ռումբերու, հարիւր հազարաւոր դնդակներու եւ բարբարոս խուժանի յուսահատ ու անատամ սալավաքի դիմաց, մենք կեցած ենք հպարտ ու անսասան:

«Այիճ–օղլուէն մինչեւ Արարք, անկէ մինչեւ Ալաչ փողոց ու մինչեւ Համուտ աղայի բռնութեան դղեակը, մեր պինուորները կեցած են յանդուգն ու յաղթական: Անոնք համարձակ կը նայի մահուան աչքերուն, որ կը սաւառնի իրենց ու բոլորիս գլխավերեւը:

«...Մեզ չեն սարսափեցներ ո՛չ թշնամիի թուական առաւելութիւնը, ո՛չ ալ այն պիտակիւթիւնը, թէ պիտի մեռնինք մենք՝ այսօր կամ վաղը: Ո՛չ, մենք կ'ուզենք վայելել մահը իր ամբողջական էութեանը մէջ. ո՛չ, մենք կ'ուզենք ցուցնել, ազգերու համաչխարհային այս պայմաններուն մէջ, որ Արեւելքի խորքը ապրող դարաւոր կաղնին, – Հայ ժողովուրդը պիտի մեռնիլ՝ կենքը ձեռքին, բայց թշնամիի անհամար կորուստներուն եւ զօրանոցներու ճարճատող աւերակներուն վրայ...

«Հա՛յ ժողովուրդ,

«Կռիւը որ սկսուած է, պիտի տանինք մինչեւ վերջ, մինչեւ վերջին պատումը մեր արիւնին, եւ սակայն նաեւ մինչեւ վերջնական պատուիթիւնն ու անկումը մեր վայրագ թշնամիին:

«Հա՛յ ժողովուրդ,

«Քաջ եղի՛ր, յաղթանակը մերը պիտի ըլլայ: Մեր պինուորներու դիմադրական կորովը թող թափանցէ նաեւ քու մէջդ: Պայքարի հսկայական ծանրութիւնը մի թողուր միայն մեր պինուորներուն վրայ:

«Ամէնքը իրենց բաժինն ունին հոս, – ծեր թէ՛ մանուկ, կին թէ՛ աղջիկ, մեր պինուորներու հետ կողք–կողքի թող կռուին եւ բաժնեն աշխատանքը իրենց մէջ:

«Այս կռիւը մեր պատերազմի կռիւը չէ միայն, այլ կռիւ մը ճշմարտութեան եւ արդարութեան: Թող ամէնքը կռուին, ուրեմն, արդարութեան համար: Թող ամէնքը կարօտն ունենան յաղթանակել տալու ճշմարտութիւնը:

«Ոգեւորուեցէ՛ք եւ արի եղէ՛ք, բայց տակաւին փութեցէ՛ք լուռ եւ ստեղծագործ աշխատանքի, նոր–նոր յաղթանակներ պատրաստելու համար:

«Հիացումով պիտեցէք չարունակ մոխրացող ղշլաձերը ու թշնամիի անհաչիւ կորուստները:

«Աքանչացումով մեր պինուորներու պիւցաղնական դիմադրութիւնը տեսէք, եւ յոյսով ու աշխատանքով պատրաստուեցէք Գալիֆ Օրթուն, տեսնելու համար հայ ազգային ազատութեան ու վերածնութեան Մեծ Տօնը...

«Կեցցէ՛ն հայ պինուորները.

«Կեցցէ՛ հայ ժողովուրդը:

10 Ապրիլ ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ»
Վան–Այգեստան

ԹՐՔԱԿԱՆ ՔԱՆԻ ՄԸ ՈՒՐԻՇ ԿԱՐԵՒՈՐ ԴԻՐՔԵՐՈՒ ՀՐԿԻԶՈՒՄԸ

Կաւի առաջին օրերուն հայերու եւ թուրքերու դիրքերը իրարու չատ մօտիկ էին, որով թշնամին արդիւք կ'ըլլար մեր կռուողները՝ ապատ չարժելու եւ դիրք–դիրք օդնութեան հրթռալու: Հետեւապէս անհրաժեշտ էր, հայկական դիրքերու չատ մօտ թշնամիին վերտնական դիրքերը ոչնչացնել, եւ այդ կերպով մերիններուն համար հնարաւորութիւն ստեղծել դիրք–դիրք անալուել յարաբերութեան: Փաստը ցոյց տուաւ, որ անգլիական հիւպատոսարանի չէնքին եւ Համուտ աղայի ղշլայի հրկիզումները մեծապէս նպաստեցին մեր կռուողներուն ազատ չարժուելուն եւ յարմարօրէն կռուելու ինքնավստահութեան: Եւ Զին. Մարմինը որոշում անցուց քանի մը ուրիչ թրքական կարեւոր դիրքեր եւս քանդելու, ղօրացնելու իր պաշտպանողական դիծերը: Ուստի յաջորդ հրկիզուելիք դիրքը պէտք էր ըլլար Արարուց հրապարակին վրայ չինուած թրքական ոստիկանատունը, որ իր դիմացը պտնուող հայկական ղպրոցին եւ եկեղեցիին մէջ տեղաւորուած թուրք պինուորներու աջակցութեամբ՝ կղզիացուցած էր հայկական այդ մեծ չրջանը:

Պէտք էր խորտակել այդ պահականոցը: Տիլըան Ալիճեան, որ «վարժապետ» ալ կը կոչուէր, կրցած էր քանի մը չէնքեր այրել: Պէտք էր այրել նաեւ այս պահականոցը: Ապրիլ 13ի գիչերը, վարժապետ Տիլրան, պնդակներու տարափին տակ, կը յաջողի առանձնանալ մինչեւ ոստիկանատան կից պտնուող թրքական խանութները, անոնց վրայ քարիւղ սրսկել եւ կրակ տալով՝ անվնաս ետ քաչուիլ: Խանութները, որոնք միեւնոյն ատեն թրքական դիրքերու վերածուեր էին, կը սկսին այրիլ. բայց նոյն գիչերուան տեղատարափ անձրեւը եւ թուրք պինուորներու թափած չանքե-

րը կ'արգիլեն որ կրակը հասնի ոստիկանատան:

Սակայն Վարժապետ Տիգրան հանգիստ չէր. կիսկատար մնացած էր իր ձեռնարկը. պէտք էր ամէն գնով հրկիզել եւ ոչնչացնել Թրքական բռնութեան այդ օրջն ևս: Եւ ահա, երկու օր ետք, Ապրիլ 15ին, ան կը հասնի իր նպատակին:

«Մութ, մռայլ եւ ահաւոր պիշեր մըն էր,» կը նկարագրէ ականատես մը. «անձրեւը մանրիկ-մանրիկ կը մղկտար: Հրացաններու հնամոլարկը թշնամու կողմէ՝ բուռն կրակով կը չարունակուէր: Վարժապետը կոնեփի պիտաւառ չիւղերու վրայ լցուց քարիւղը եւ րոպէապէս սկսաւ դէպի դուրս: Վարժապետին համարձակութիւնը բոլորս ալ դիտէինք եւ ինծի չդարմացանք: Ան հայոց դիրքն անցաւ չափազանց զգուշութեամբ, Թուրքերու Ապրիլ 13ին այրուած դիրքերու մէջէն մէրմէզին հասնելու համար: Ամենափոքր ձայն մը կամ չարժում մը կրնային իմանալ Արարքի հրապարակի չուները եւ իրենց հաջողներով ծրագրուած գործը – մէրմէզին հրդեհումը – վիժեցնել: Եւ յիրաւի, յանկարծ չուները բուկան հաջել կատաղի աղմուկներով: Թուրքերը իրենց մօտակայ դիրքերէն սարսափելի համաղարկ մը սկսան: Անցաւ 20 րոպէ. բան մը յայտնի չեղաւ: Անձրեւը կը տեղար. իսկ համազարկը դադրեցաւ:

«Իրոլորը լուռ ու սրտատրոփ կը սպասէին, երբ յանկարծ մէրմէզի ներքեւի խանութներէն բոցեր բարձրացան, որոնք հետզհետէ արծարծուելով, բռնկեցան եւ սկսան տարածուիլ:

«– Ջա՛ն, Վարժապետ, կեցցե՛ս Տիգրան, բարձրացան ուրախաձայն աղաղակներ հայ դիրքերէն եւ սկսան ուժգին համազարկ տալ այրուող մէրմէզին վրայ:

«Արարքի եկեղեցիի եւ դպրոցի դիրքերէն Թուրքերն ալ սկսան կրակ բանալ մէրմէզին վրայ, սպաննելու համար հրձիգը: Համազարկը երկու կողմէն նոյն դժոխային դղրդիւնով կը չարունակուէր: Կրակը իր կործանարար դերը կը կատարէր: Թուրքերը տեսնելով որ այլեւս անկարելի է դիմանալ, Թողին իրենց հրդեհուող դիրքը ու փախան: Մէրմէզին մէջ թշնամու Թողած արկղներով պահեստի գրնդակներ, բոցերու մէջ պայթելով, խլացուցիչ ճարճատիւն մը առաջ բերին: Տեսարանը սարսափելի էր: Հայերու պղեսրութիւնն ու հրճուանքը մեծ:

– «Վարժապետ պնա՛ց, ափսո՛ս վարժապետ...» Բոլորը կը կարծէին թէ վարժապետ սպաննուեցաւ: Բայց յանկարծ յայտնուեցաւ Վարժապետը, քրքուտած, չնչասպառ, բայց ուրախ: Բոլորը գրկեցին ու համբուրեցին զինքը...: Միւս կողմէն կը չարունակէր թուրքերու համազարկը եւ մէրմէզը բոցավառուելով կ'այրէր: Աչքերս անցաւ պիշերը: Աչքալոյսին մէրմէզը դեռ կը մխար:»

Օրուան հերոսը Տիգրան Վարժապետն էր, որուն Զին. Մարմինը պատուոյ Խաչ պարգեւեց. իսկ օրէ օր հրապարակուող լրատու Թուղթիկները Վարժապետին տուին Անվեհեր Հրթիռ տիտղոսը:»

Ապրիլ 15ին, հայ մարտիկները կը յաջողին նոր քարիւղով՝ ապա ռումբերով հրդեհել նաեւ Պոճակ Ահմէտի Թրքական կարեւոր գիրքը՝ Շան Թաղի մէջ: Հոն թշնամին, յուսահատ կռիւ մը ետք, սպանեալներ ու վիրաւորներ Թողնելով՝ կը լքէ դիրքը: Այդ դիրքի հրկիզումով՝ Շան Թաղի հայկական դիրքերու եւ ճամբաներու մէկ մասը կ'ապահովուին: Զրկուելով իրենց այդ կարեւոր դիրքէն եւ աւելի յարմարաւոր վայրեր չգտնելով, Թուրքերը ստիպուած կ'ըլլան քաչուիլ աւելի հեռաւոր կիծեր:

Նոյն օրը կը հրդեհուի նաեւ Խաչ Փողոյի հրապարակին վրայ գտնուող Խուլի տունը: Թուրքերը ստիպուած կ'ըլլան լքելու Սարաճեանի իրենց կարեւոր դիրքն եւս, որ խոկոյն կը գրաւուի մերոնց կողմէ: Առանձնապէս բուռն կռիւներ տեղի կ'ունենան Փոս Թաղի, Խաչ Փողոցի, Շմաւոնեանի, եւ Նալպանտեանի դիրքերու ուղղութեամբ, ուր Թուրքերը ղղալիօրէն ծանր կորուստներ կու տան:

Ապրիլ 13ի գիշերը կը հրկիզուի եւ կը կործանի նաեւ Թիւթիւնճեանի Հայկական դիրքերէն մէկը, Թոփալ Մոլլայի տունը: Հայ մարտիկները, քանքաններու օգնութեամբ, ստորերկրեայ ական փորելով՝ կը հասնին Թրքական այդ դիրքին տակ:

Նոյն ատեն եւ նոյն ուղղութեամբ, Թուրքեր հակառակ կողմէն ական փորելով՝ Հայկական Թիւթիւնճեան դիրքը հրկիզելու փոր-

ձեր կ'ընեն: Թշնամի երկու կողմերն ալ անհաղորդ էին իրարու աչխատանքներուն: Եւ երբ վայրկեանը կը հասնի, Թուրք եւ հայ ականափորները գրեթէ իրարու կը հանդիպին առորեակրնայ անցքին մէջ: Հայ պինուար մը, լսելով հակառակ կողմէն եկող մուրճերուն ձայները ու կռահելով վտանգը, աւելի ճարպիկ կը գտնուի եւ առանց ժամանակ կորսընցնելու, ձեռնառումր մր կը պայթեցնէ: Թուրք ականափորները, իրենց ընկերացող քանի մր Թուրք պինուարներու հետ, տեղն ու տեղը կը ապանուին: Մնացեալները կը փախչին: Թուրքական դիրքի պինուորները յանկարծակիի գալով, կը լքեն իրենց դիրքը, որ արդէն այրիլ սկսած էր: Հայ կռուողները կը խուժեն Թշնամի դիրքը, կը գրաւեն լքուած քանի մը հրացաններ ու գնդացան պինամթերքները եւ կը քաշուին իրենց դիրքը:

Կը հրկիզուի նաեւ Հայկական չրջանակի մէջ գտնուած ֆրանսական հիւպատոսարանը, որ նոյնպէս Թրքական պինուորներով լեցուած վտանգաւոր դիրք մըն էր, մեր մարտիկներուն համար: Այդ չէնքը այրողը կ'ըլլայ տասնչորսամեայ պատանի մը, քարիւղով Թաթխուած վերմակի մր մէջ փաթթուած, տեղատարուի պնդակներու տակ, կը հասնի հիւպատոսարանի դուռը· իւղով կ'օծէ դռներն ու պատուհանները, կը բռնկեցնէ վերմակը ու կը վերադառնայ: Դէպքը ո՛չ միայն մեծ ոգեւորութիւն յառաջ կը բերէ, այլեւ մերինները կ'ապահովեն վտանգաւոր կացութենէ մը: Թուրք օրքերը անակնկալի եկած, չկրնալով չէնքին տանդուխները օգտագործել, ինքզինքին վար կը նետեն վերի յարկերէն եւ ջարդ ու փշուր կ'ըլլան: Ոչջ մնացողները կը հալածուին պոր-

Անդրանիկ (1) եւ Արմենակ (2) իրենց գործակիցներով

ծողքի Նշանին եւ իր խումբին կողմէ: Գործողքի Նշանը հնչակեան խմբապետներէն էր: Գղտիկ հրձիգը Արամէն ստացաւ մէկ ոսկի, իսկ Շտապէն պատուանչան մր, արծաթէ չինուած մետալ մր: Շտապը պատրաստել տուած էր այդպիսի մետալներ բացառիկ քաջագործութիւն ցոյց տուողները վարձատրելու համար: Մեր մարտիկները չատ անգամ իրենք դիրենք վտանգի կ'ենթարկէին, եւ կ'արժանանային այդ մետալներուն:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՍՆՕՐԵԱԿԸ

Այգեստանի երկրորդ տասնօրեակի կռիւները կը մտնեն իրենց երկրորդ եւ աւելի ծաւալուն փուլին մէջ՝ Ապրիլ 16–26ի օրերուն: Եւ քանի որ ես ինքնապաշտպանութեան կրնաւ այլ չրջանին կը պտնուէի Քաղաքամէջ, հետեւապէս հնարաւոր չէ ինծի համար ճշդապրօրէն տրամաբանել այլ օրերուն զարգացող դէպքերը Այգեստանի մէջ: Ուստի այստեղ թշնամիին դէմ կուրծք տուող հայ մարտիկներուն արդարութիւն ընելու համար, յարմար սեպեցի–աննչան մանրամասնութիւններու յապաւումներով – արտադրել Զինուորական Մարմնի Քարտուղար եւ դէպքերուն ականատես Օննիկ Մխիթարեանի «Վանի ինքնապաշտպանութիւնը» խորագրով յօդուածաշարքէն իմ տալիք ճշդիրտ տեղեկութիւնները: (Տես «Հայրենիք» Ամսագիր, Դ. տարի, թիւ 4):

Ապրիլ 16–18ի կռիւները.– Ապրիլ 16ին Այգեստանի ինքնապաշտպանութեան կռիւները յարաճուն թափով կը կրկնուին՝ պրեթէ ամէն ժամ, պիշեր ու ցորեկ: Այլեւս այս անդամ թուրքերը կը փորձէն իրենց յարձակողականը ամէն ուղղութեամբ: Վաստպուրականի դաւառներուն մէջ իրենց սեւ պորձը ատրատած թուրք եւ քիւրտ հրոսախումբերը Այգեստան կը թափուին եւ հայ ինքնապաշտպանութեան մարտիկներուն կը պարտադրեն իրօք օրհասական կռիւ մը:

Թշնամի ուժերը ոչ միայն կ'աւելնան թուապէս, այլեւ թնդանօթներու եւ ռումմպարերի նոր աջակցութիւն կը ստանան Պիթլիսէն: Միաժամանակ, թուրքերը արդէն բուսական փորձառութիւն ձեռք կը բերեն Վանի իրարայատուկ կռիւներու մէջ եւ, մանաւանդ, իրազեկ կը դառնան հայկական անհաւասար ու փոքրաթիւ ուժերուն: Թուրքերը յստակօրէն կ'ըմբռնեն, թէ Այգեստանը բացարձակապէս դրկուած է հացի պաշարէն, մնծապէս կը նեղուի դինամթերքի պակասէն եւ դուրսէն ոչ մէկ օգնութիւն կ'ակնկալէ այլեւս... Թուրքերը կը հասկնան թէ այգեստանցին միայն իր գոյամարտն է որ կը մղէ...:

Ինչպէս միշտ, երկրորդ տասնօրեակի թրքական առաջին յարձակողականը նորէն Սահակ պէյի դիրքն է որ կ'ընդունի: Թրքական չորս թնդանօթներ, անխափան, ամբողջ օրը, կը ռմբակոծեն Սահակ պէյի դիրքը: Դեռ կէսօր չեղած, արդէն Սահակ պէյի դիրքի վերնի յարկը ամբողջովին կը խորտակուի: Պաշտպանութիւնը կը պառնայ անհնարին, բայց հայ մարտիկները ուխտած էին ոչ մէկ թիլ հող դիջել թշնամիին:

Թուրքերը կը դիմեն յարձակողականի եւ հարիւրեակ մը զինուորներ ուղղակի բաց փողոց դուրս կու գան եւ սալավաթ կանչելով կը փորձեն խուժել Սահակ պէյի դիրքը: Հայ մարտիկներու համար կը ստեղծուի ծանր երկընտրանք մը – կա՛մ նահանջել եւ կամ դիմել պրեկընդհատ կռիւի: Մարտիկները կ'ընտրեն վերջինը եւ տասնեակ մը քաջեր, ձեռնառումբերով, իրենց դիրքի աւերակներու միջով՝ դէմ դէմի կ'ելլեն թրքական արշաւախումբին: Ձեռնառումբերը եւ քաջերու հերոսական համարձակութիւնը կը վճռեն թրքական յարձակողականի բախտը:

Առաջին իսկ բախումին՝ թշնամին կը ձգէ տասնեակ մը սպանեալ եւ վիրաւոր: Ի դուր կ'անցնին թուրք սպայի յորդորները: Խուժանը արդէն դլուխը ետ կը դարձնէ եւ յուսահատ ոռնոցով կը խուճապի պէպի ետ, աւելի սպահով դիրքեր, նորէն սպաւինելով թնդանօթներուն: Թրքական վրիպող յարձակողականը կը վճռէ նաեւ Սահակ պէյի դիրքին բախտը: Հայ մարտիկները, սպառուած իրենց յաղթանակով, կը չարունակեն սպաստանիլ աղիւսակոյտերու ետեւ եւ սպասել փրկարար մութին, նորէն, հինգերորդ անգամն ըլլալով, նորոգելու իրենց պատմական դիրքը:

Ռմբակոծութիւնը կը չարունակուի, կէսօրէն ետք, ամբողջ օրը: Մութը իյնալուն՝ ամրաչէն բանուորները կը սկսին իրենց աշխատանքին, կը փորեն խրամները եւ կը կանգնեցնեն նոր դիրքեր՝ Սահակ պէյի աւերակներուն վրայ: Թշնամին կը նկատէ այդ «սատանայական» աշխատանքը եւ ամբողջ գիշեր կրակէ կարկուտ կը թափէ Սահակ պէյի վերա-

նորոգուող դիրքին վրայ: Ամրաչէն բանուոր մը կը սպաննուի. կը վիրաւորուին երկու ուրիշներ. բայց «սատանայական» աշխատանքը չ'ընդհատուիր բնաւ: Յաջորդ օրը, Ապրիլ 17ին, Թուրքեր կը տեսնեն, որ աւելի ամուր իրենց առջեւ կանգնած է յաւերժ անխորտակելի Սահակ պէյի դիրքը:

Ապրիլ 16ին, ամբողջ օրուան ընթացքին, ամբարձութեան կ'ենթարկուին Այգեստանի վրեթէ բոլոր դիրքերը: Մասնաւորապէս բուռն կ'ըլլան կռիւները Փոս-Քաղի մէջ եւ Լաւանդօղլի դիրքի ուղղութեամբ: Թուրքերը այդ դծի վրայ եւս կը փորձեն յարձակողականի անցնիլ, բայց 4–5 սպանեալ տալով՝ ետ կը նահանջեն:

Ապրիլ 17ին, կռիւները աւելի կատաղութեամբ կը վերանորոգուին, յատկապէս Սահակ պէյի եւ Թովմաղեան դիրքերուն դէմ: Արշալոյսին Թուրքերը պարբերաբար ռումբեր կը տեղան վերաչինուած Սահակ պէյի դիրքին վրայ եւ Թովմաղեան դիրքը կ'առնեն ռումբերու եւ կրակներու օղակի մէջ: Հազիւ երեք ժամ՝ եւ ահա թէ' Սահակ պէյ եւ թէ Թովմաղեան դիրքերը խորտակուած եւ կիսաւեր են:

Այս անգամ ալ Թուրքերը կը փորձեն յարձակումի ղրկել երկու դիրքերուն վրայ միաժամանակ: Միայն այս անգամ անոնց յարձակողականը աւելի զգուշաւոր է: Թնդանօթներու եւ գնդացիրներու պաշտպանութեան տակ, ալիք-ալիք եւ տասնեակներով, Թուրքերը լոյս վողոյ դուրս կու գան Սահակ պէյի դէմ, եւ այդիները կը մտնեն Թովմաղեան դիրքի ուղղութեամբ: Հայ մարտիկներն ալ այս անգամ համապատասխան զգուշութեան կը դիմեն: Անոնք կը թաղնուին ալիւսի կոյտերուն մէջ եւ ակնդէտ կը սպասեն թշնամու աւելի առաջանալուն: Երբ արդէն Թուրքերը, տրձակ համարձակ, փողոցն ու այդիները են լեցուած եւ հազիւ 40–50 քայլ հեռաւորութեան վրայ կը դտնուին, խմբապետներու տուած ազդանշանին վրայ, մէկէն կը գոռան հայ մարտիկներու մուզիկները եւ ձեռնառումբերը. մինչ աւելի հեռուն, ապահով տեղ մը, հայկական փանփարը կը նուագէ «Մեր հայրենիք»ը:

Այս անգամ ալ թշնամին ծուղակը կ'իյնայ: Սուրը ձեռքին սալավաթ կանչող եւ առաջ ընկող Թուրք սպան՝ վայրկեանբար կը պնդակահարուի: Սպայի դիակը աղատել փորձող երկու մլլիները նոյնպէս դետին կը փլուին: Հինգ հոգինոց ուրիշ խումբ մը, քիւրտեր, կը փորձեն նորէն առաջ անցնիլ, բայց մարտկրի պնդակներ ընդունելով ետ կը դարնան եւ թեւերուն վրայ՝ դլուխին ետ կը դարձնեն եւ երկու քայլ հեռու կ'իյնան ու կ'անշնչանան: Յարձակողականը այս անգամ ալ վրիպած էր աւելի սնփառունակ եղանակով:

Բայց իրօք, Թովմաղեանի դիրքի վիճակը յուսահատական էր: Նորէն քար-քարի վրայ չէր մնացեր վերանորոգուած այդ հսկայ ամրոցէն: Այստեղ պաշտպանուող հայ մարտիկներուն պարզապէս կը մնար կծկուիլ աղիւսներու չեղջակոյտին տակ եւ սպասել պիչերուան, նորէն պաշտպանութեան պատերը կանգնեցնելու համար: Ամրաչէն վարպետներն ու բանուորները, հազիւ մութը իննկած, բացուած խրամներու մէջէն կը հասնին Այգեստանի ինքնապաշտպանութեան այդ երկու ամէնէն զգայուն կէտերը եւ նորէն կը վերաչինեն զանոնք:

Նոյն օրը, Ապրիլ 17ին, Թրքական Թընդանօթները անխնայ ամբարձութեան կ'ենթարկեն Արարքի չրջանի հայկ. դիրքերը: Մասնաւորապէս Տարտանէլի վրայ տեղի կ'ունենայ Թրքական բուռն յարձակողական մը: Աւելի քան 300 Թուրք կանոնաւոր պինուրներ, միչա Թնդանօթներու եւ գնդացիրներու օգնութեամբ, պուլս կու գան Հաճի Պէքիրի ծօրաննայն եւ ուղղակի արշաւանքի կը պիտեն հայկական խրամներու վրայ: Բայց այդ ամբողջ չրջանի հսկին նպղ աստծասիրտ «Գայլ» կոչուած Ալէք Պարամեան ու իր կուրնիները կուրծք կու տան Թրքական այդ կատաղի արշաւանքին եւ քանի մը տասնեակ պոհեր խլելով, անպատիւ նահանջի կը պարտադրեն զանոնք:

Թուրքերը միաժամանակ կը փորձեն 200 հնծեալներով արշաւել Շուչանցի եւ Վարագի հայկական դիրքերուն վրայ, ուր կը հսկէր Շիրինը: Այդ տեղ եւս Թրքական յարձակողականը կը վրիպի: Առաջին մէկ քանի պոհերը րաւական կ'ըլլան, որպէսզի հեծելախումբը խուճապի ենթարկուի եւ նահանջէ նորէն իր ամուր ամրոցը – Հաճի Պեքիրի դշլաճ:

Նոյն օրը, լուսաբացին, կը նկատուի, որ Քաղաքամէջի վրայ եւս Թուրքերը անընդհատ

Կոխ ծառերու մէջէն – 1) Յովհաննէս Շատախցեան, 2) Գէորգ Գույումճիպաշեան, 3) Սեդրակ Հիւս-Փոսոսեան, 4) Մոկացեան

Քնդանօթաձգութեան կը պիտանի՝ իւրդին վրայ գետեղուած քնդանօթներով: Այսպէս կամ այնպէս, Ապրիլ 17ին նոյն Թրքական յարձակողականները կը ձախողին:

Ապրիլ 18ին ռմբակոծման կ'ենթարկուին Այգեստանի ո՛չ միայն դիրքերը, այլեւ փողոցները, այրինները, դպրոցներն ու եկեղեցիները: Մէկ օրուան ընթացքին Թուրքերը կ'արձակեն աւելի քան 400 ռումբեր, մեծ մասամբ պայթուցիկ: Փողոցներու մէջ երթեւեկող անդէն ժողովուրդէն կը սպաննուին ու կը վիրաւորուին աւելի քան տասնեակ մը դժբախտներ: Ամերիկեան եւ գերմանական շրջանակներն ալ Թրքական ռումբեր կ'ընդունին:

Թուրքեր նոյն գիշերը գնդակներու իսկական տարափի կը րոնեն ամբողջ Այգեստանը, յուսալով ահաբեկումի մատնել բնակչութիւնը: Բայց Այգեստանի մարտիկները վաղուց սովոր էին Թրքական այդ ձախաւեր ահաբեկումին պատասխանել մանր ատրճանակներով, աղիւսի կոտրտանքներով, պարերգներով եւ «Մեր հայրենիք»ով:

Ապրիլ 19.– *Ըստ Երեւելիին Ապրիլ 16, 17 եւ 18 օրերը Թուրքերու ընդհանուր եւ վճռական յարձակման համար սարք նախապատրաստական օրեր էին: Ապրիլ 19ին էր, որ Թուրքերը արդէն չատ յանդուգն ու վճռական էին եւ իրենց յարձակողականը կը Թուէր ըլլալ վերջնական ու յաղթական: Այդ օրը, համկական պլոքէ բալոր դիրքերը օրհասական պայքարի մէջ էին Թուրքերու հետ: Կարեւոր է յիշատակել դէթ դլխաւոր չրջաններու կորիւնները:*

Խաչ–Փողոց.– *Առտու կանուխ (Ապրիլ 19) բուռն համազարկի եւ ապա ուժգին ռմբակոծումի կ'ենթարկուին Խաչ–Փողոցի երկու հայկական դիրքերը, – Նալպանտեան եւ Օթէլ: Ռմբակոծումը մասամբ կը հասնի իր նպատակին եւ հայկական երկու դիրքերու վերի յարկերը ամբողջովին կը քանդուին:*

Անհնարին է պաշտպանուիլ: Հարկաւոր է, դէթ մասամբ, նորոդել չէնքը եւ պաշտպանութեան պատեր կանգնեցնել: Այդ ծանր ու ապերախտ պարտքը վիճակուած էր լռիկ ու ա-

նանուն հայ ամբաշխն բանուորին. եւ ահա կուռի ամենարուն վայրկեաններուն, խմբապետի ստիպողական հրամանին տակ, հայ ամբաշխն բանուորը, արհամարհելով անխուսափելի մահը, կը բարձրանայ կիսափուլ պատնէչի վրայ եւ կը սկսի կատուցման աշխատանքին:

Բայց այդ համարձակութիւնը չատ տուղի կը նստի: Իրարու ետեւէ կ'իյնան, կը սպաննուին կամ կը վիրաւորուին հայ ամբաշխնները. բայց միշտ ամէն սպաննուղին ու վիրաւորին կը յաջորդէ նորը, աւելի խիզախ եւ աւելի յամառ...: Միւս կողմէ Թուրքերը հայ ամբաշխն բանուորի կեանքը խլելով միայն՝ չեն բաւականանար: Կէսօրէ ետք անոնք կը պիտանեն չեչտակի յարձակման: Թնդանօթը կը խորտակէ եւ համազարկը մահ կը սփռէ. բայց դիրքը տակաւին չի լքուիր: Տակաւին հայ մարտիկը հետամուտ է թնդանօթաձիգին եւ վարպետ որսորդը, – Տային – զրաղուած է բացառաբար թնդանօթաձիգներ որսալով:

Հայկական յամառութիւնը ամէն գնով խորտակելու համար՝ թշնամին ջղայնացած, դուրս կու գայ փողոց եւ սալավաթ տալով առաջ կը խուժէ: Կը պայթին ձեռնառումբեր, մազէրները կը ճարճատին եւ թշնամին դիակներ թողնելով, փոխանակ փախչելու, կ'ապաստանի հայկական դիրքի ուղիղ ալ կողմը դտնուղ խանութները, աւելի վտանգաւոր կացութեան մէջ դնելով հայ մարտիկները: Տային կը փութայ ելլի ալ եւ կը փորձէ հենց այդ խանութներուն մէջ խեղդել թշնամին. բայց ի զուր: Թուրքեր իրենք իրենց ստուերէն վախնալով, փոխանակ այդ յաջող դիրքերը օգտագործելու, հրդեհի կու տան հիւսն Նազարէթի խանութը, փորձելով, այսպիսով, հրդեհի ճարակ դարձնել նաեւ դրացի հայկական օթէլի դիրքը: Եւ իրօք, պահ մը, հայերը խուճապի կը մատնուին. մինչ միւս կողմէ, Թրքական նոր ուժեր իրենց դիրքերէն փողոցը կ'իջնեն եւ օթէլի վրայ կը քալեն:

Օրհասական վայրկեանը տակաւ կը մօտենայ: Բուռ մը հայ քաջեր մնացեր են հրդեհի եւ համազարկի մէջտեղ, խորտակուած դիրքի մը մէջ... Նալպանտեան դիրքի հերոսները, սակայն, կը փրկեն կացութիւնը: Լայն ու համարձակ չարժումով մը, երկու դիրքերու քաջերը կը նետուին առաջ, այլեւս չհնայելով ո՛չ ձեռնառումբեր եւ ո՛չ ալ մազէրի պղպակը: Իրարու ետեւէ կ'իյնան ութը միլլիները: Օթէլը հրկիզել փորձող Թուրքերը այլեւս կը մտածեն միայն իրենց չոր կլուխը փրկելու մասին:

ԱՐԱՐՓ.– Խաչ-Փողոցի վրայ կատարած իրենց յարձակողական փորձին հետ, միաժամանակ, Թուրքերը աւելի կատաղի ու չրջնակաձեւ Թնդանօթի կրակի կը բռնեն Այգեստանի ամբողջ արեւմտեան մասը – Խաչ-Փողոցը, Սահակ-Գէյ-Ալպարք: Թրքական Թնդանօթ կատարեալ աւերակի վերածեր է մանաւորապար Արարքի չրջանի Տհերցի Սարգիսի եւ պրացի ղիրքերը:

Ամբանալով կլոր Դարի այգիներու եւ Արարքի հայկական պարոցին եւ եկեղեցիին մէջ, Թշնամին չորս Թնդանօթներով, առանց վայրկեան մ'իսկ դադար առնելու, անխնայ կը ռմբակոծէ ու կ'աւերէ հայկական դիրքերը: Տհերցի Սարգիսի դիրքին առջեւի բոլոր պատերն ու առաստաղները փլած են այլեւս: Հոն մնալ եւ պաշտպանուիլ անիմաստ է: Հայ մարտիկները անկոր են նոյնիսկ կրակ բանալու: Բայց ինչպէս ամէն տեղ, այստեղ ալ հայ մարտիկները ուխտած են Թշնամուն չղիջել ոչ մէկ Թիզ հող, մանաւանդ որ դիրքին մէջ, կուռողներու կողքին է չրջանապետ Նալպանտեան, ժողովրդական անզուղական հայ փիլիսոփայող-յեղափոխականը... Նչանի հրամանը պարզ է ու հասկնալի: Պէտք է սպասել, մինչեւ որ փրկարար դիչերը դայ, երբ հնարաւոր է նորէն վերականգնել աւերակուած դիրքը. իսկ մինչ այդ... պէտք է դիմանալ...: Եւ հայ մարտիկները իրօք կը դիմանան, համարեա փուռած աղիւսներու տակ, մերթ սողալով չեղջակոյտէ չեղջակոյտ եւ մերթ կրակելով:

Տհերցի Սարգիսի դիրքի վիճակի մէջ են Արարքի չրջանի բոլոր դիրքերը: Հարկաւոր են հարիւրաւոր ամբաշխն բանուորներ, դիրքերը նորոգելու եւ վաղուան կռիւը դիմաւորելու համար. եւ պատիւ հայ գիւղացուն, այդ բոլոր դիրքերն ալ նոյն դիչերը վերանորոգուեցան: Աւելին, ամբաշխն բանուորներու աշխատանքը դիւրացնելու եւ Ապրիլ 19ի Թրքական աւերներուն փոխ-վրէժ մը տալու համար, Արարքի դիրքի հայ մարտիկները նոյն դիչեր վառեցին Արարքի Թուրք ոստիկանատան (մերքէզ) մնացորդ մասը:

ԹԱՋԱՔԵԱՀԻՋ.– Աւելի լայն ճակատ եւ բարմաթիւ պիրքեր ընդարկող Թափաքեահիրկի ընդարձակ չրջանին մէջ եւս, նոյն օրը, կարեւոր ընդհարումներ տեղի կ'ունենան: Այս չրջանին մէջ հայ մարտիկները միայն տնային պիրքերու մէջ չէ որ կը կռուին, այլ, Ասրքի չրջանի Տարտանէլի իրամային պիրքերուն նման, դուրս են եկեր նաեւ բաց դաշտի երկարաձգեամբ եւ արեւելեան ծիր ամրողջ այդիները: Այս այդիներու հողաչէն պատերը մէկ մէկ պատրաստի պիրքեր են:

Թափաքեահիրկի պիրքերու չրջանը կը սկսի պերմանական չրջանակէն եւ կը պրկի Ուրրաթ Առուի ամրողջ հիւսիսային մասը, ծառաստաններով եւ այդիներով, եւ կը հասնի մինչեւ Հիւսեանի այլին: Այս չրջանին մէջ կան ուրիշ պիրքեր եւս, ինչպէս, օրինակ, Հաճի Մարիամի, Քրեչճեան, Թաթոյի Սիմոնի, Տրապոզ Խերոյի, Հայ Համրոզի, Տալի Պաթմանի, Խաչ Բարսեղի եւ այլ կարեւոր պիրքեր, չուրջ 250 մարտիկներով:

Այս ընդարձակ ճակատին վրայ Թուրքերը բռնած են համապատասխան ճակատ, թէ' դէմի դրացի այգիներուն մէջ եւ թէ դաշտի հիւսիս–արեւելեան երկարաձգեամբ: Թուրքեր կ'իյնան հայկական այս պիրքերուն վրայ իրենց քնդանօթներով, որոնք դնուած են Հարաւէն՝ Հաճի Պեքիրի զօրանոցի, իսկ հիւսիսէն՝ Թափրալ Գալէի զօրանոցին մէջ: Թրչնամին բռնած է նաեւ Զմզմա Մաղարայի բարձունքները. իսկ երկու օր առաջ՝ պրաւած է Արպայ պիղը, որկէ կը պարնէ Շուչանցի եւ իր Թափաքեահիրկի հայկական պիրքերուն:

Ինչպէս Խաչ–Փոպոզի եւ Ասրքի, նոյնպէս եւ այս չրջանին մէջ Թուրքերը, չեչտակի յարձակման պիմելէ առաջ, կը սկսին ռմբակոծել հայկական պիրքերը Թափրալ Գալէի մէջ գտնուած իրենց երեք եւ Հաճի Պեքիրի զօրանոցի երկու քնդանօթներով: Զօրս ժամուան ռմբակոծումէն ետք, հայկական Հայ Համրոզի եւ Տպաղ Խերոյի պիրքերը կը պատնան մոխրակոյտեր: Ասոնցմէ կամ նուազ չափով կը վնասուին նաեւ միւս պիրքերը: Հայ մարտիկները նախապատրաստուածին կու տան այդիներուն եւ կ'ամրանան պատերու ետեւ: Սակայն այս պատերն ալ կը քանդուին տակաւ եւ երթեւեկը, այդիներու մէջ, կը պատնայ վտանգաւոր: Հայերը

Ամրաշէն գումարտակի բանուորներ

ստիպուած կ'ըլլան մէկ կողմէ կռուիլ, եւ միւս կողմէ խրամներ փորել:

Կէսօրին թշնամին ժամանակը կ'ունենայ համարձակ յարձակման դիմելու: Սրդայ գիւղի ուղղութեամբ տեսիլ կ'ունենայ 200 հեծեալ եւ թրքական միւս դիրքերէն մօտ 300ի չափ քիւրտ, մէկը եւ կանոնաւոր զօրքեր կը փորձեն կիսել հայկական այս ճակատը եւ մտնել այդիները: Հայ մարտիկները կը պաշտպանուին սեղմուած չարքերով: Թշնամիի առաջին յարձակող ալիքը կը կտրէ իր թափը, երբ տասը սպաննեալ կու տայ: Հայերն ալ կու տան երկու սպաննուած եւ մէկ վիրաւոր: Ժամ մը ետք թրքական յարձակումը կը կրկնուի, այս անգամ աւելի ստուար թիւով եւ աւելի յամառ:

Թուրքերուն կը յաջողի այս անգամ աւելի մերձենալ հայկական դիրքերուն, ուղղակի 20 քայլ հեռաւորութեան վրայ: Քայլերը կը հանդիպին քայլերուն: Հայերը չէն խնայեր իրենց փամփուշտները, եւ, մանաւանդ ձեռնառումբեր, որոնք այս անգամ կը խլեն 20է աւելի զոհեր: Թուրքեր նորէն խուճապով ետ կը դառնան: Բայց ժամ մը ետք վրայ կը հասնի թրքական յարձակողական երրորդ ալիքը, այս անգամ թուրք պնդապետի մը յանդուգն առաջնորդութեամբ: Հայ դիրքերը արդէն չորթի մէջ են: Շատեր մատղէնները կխտապատարկ են:

Բայց ահա Ջինուրական Մարմինին երկու կորիճ անպահները – Արմենակ Եկարեան եւ Կայծակ Առաքելը, իրենց թեւերը ապտած՝ կուտ վայրը կը հասնին այս ճակատապրական վայրկեանին: Թուրքերը մօտեցել են հայկական դիրքերուն: Մէկ քանի քուրք հեծեալներ արդէն մտած են հայկական այդիները... Առաջ կը նետուի կանոնաւոցի Գաբօն, յետոյ կարապետ Շատախցեան, ապա կիրակոս կիրակոսեան: Թուրք պնդապետը դէտին կը փոուի: Ապրէն կը վիրաւորուի կանոնաւոցի Գաբօն: Անչունչ կ'իյնայ հայ մարտիկ մը... Բայց վրայ կը հասնին Եկարեան ու Կայծակ Առաքելը եւ կէս ժամուան յուսահատ կռիւը այս անգամ ալ կը վերջանայ թշնամիի խայտառակ փախուստով...:

Թուրքերը չէին կարող չնահանջել, որովհետեւ արդէն 40է աւելի դիակ էին թողած... Եւ նահանջեցին ո՛չ թէ իրենց յարձակման կէտէն, այլ այն դիրքերէն, որոնք կը պահէին 12 օրերէ ի վեր...: Առանձնապէս քաջութիւն նի թշնամու դիրքը, ձեռնառումբով կը ոչնչացուցին պատանի Կիրակոս Կիրակոսեանը. կրնայ ամենուրուն չրջանին, մինչ մինակ, կ'անցնի թշնամու դիրքը, ձեռնառումբով կը ոչնչացնէ երկու քուրք պինուորներ եւ անոնց զէնքերը կրաւելով՝ ետ կը վերադառնայ: Ջինուրական Մարմինը Պատուոյ Խաչով կը վարձատրէ հայ պատանին:

Գիշերը քուրքեր, փոքրիկային կլուկով, կը փորձեն խափանել որեւէ դիրքի վերանորոգում. բայց հայերը, այնուամենայնիւ, կը յաջողին նորոգել Թաղաքեահրէդի բոլոր քանդուած դիրքերը: Միեւնոյն ատեն Թաղաքեահրէդի ամրողջ չրջանին մէջ խրամներ կը փորուին եւ ընդարձակ տարածութեան մը վրայ դիրքերը հեչտութեամբ իրարու կը կապուին:

ՅԱՆԿՈՅՍՆԵՐ.– Ապրիլ 19ին, քուրքեր յարձակման կը դիմեն նաեւ Յանկոյներու հայկական դիրքերուն վրայ: Թշնամու ուժեղ քնդանօթաձգութեան կ'ենթարկուին այս չրջանի Շահպենտերեան, Խրիմեան, Շաղոյեան, Ճանոյեան, Փիրումեան եւ Շիրոյեան դիրքերը: Թրքական քնդանօթները այս չրջանին մէջ կը պործեն իրենց աւերը, մանաւանդ որ վերոյիչեալ դիրքերը, համեմատաբար, աւելի ենթակայ են թոփերուն գալիչն արձակուող քնդանօթներու աւերիչ կրակին:

Քնդանօթային նախապատրաստութենէ ետք, Սոֆու-Տալնայի ծայրագրնեալին քուրքերը դէպի հայկական դիրքերը կ'առաջանան եւ կը փորձեն յանկարծակիի բերել հայ մարտիկները, որոնք պահ մը լուռ մնալէ ետք, մէկէն բնդհանուր եւ չարչպատար համազարկի կը բռնեն թշնամին. կը խլեն 10–12 զոհեր եւ դէմերնին վախուստի կը մատնեն զայն:

ՇՈՒՇԱՆՑ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱՄԷՋ.– Միեւնոյն օրը, քուրքեր ստուար խումբերով, յարձակման կը դիմեն Շուշանցի հայկական դիրքերուն վրայ: Յարձակումները, միեւնոյն օրուան ընթացքին, կը կրկնուին երեք անգամ. բայց միշտ անյաջող կ'անցնին: Այդեստանէն չատ հեչտութեամբ հնարաւոր կ'ըլլայ ստուգել, որ քուրքեր Ապրիլ 19ին ուժեղ յարձակման դիմած են նաեւ Քաղաքամէջի վրայ: Ամբողջ օրուան ընթացքին քերդի քնդանօթնե-

րու խուլ սրտեր երբեք պաղար չառաւ։

ՓՈՔՐԻԿ ԹՈՒՈՒՑԻԿ ՄԸ.— Ապրիլ 19ին թուրքերը վորձեցին իրենց ռայմական ամբողջ թափն ու ուժը. իսկ հայերը վրկեցին իրենց՝ ռայմական պատիւը։ Այս առթիւ Զին. Մարմինը հրատարակեց հետեւեալ թուցիկը.—

«Այլեւտանի խումբերուն,

«կռուող ընկերներ,

«Տասներեք օրուան խելապար յարձակումներէ յուսահատ թշնամին, այսօր ամէն ճակատի վրայ փորձեց իր ընդհանուր յարձակողականը, սրը, սակայն, ապարդիւն եղաւ նախ իր անպօրութեան՝ եւ ապա մեր փառաւոր յաղթանակին։ 40է աւելի սպանեալ թողնելով, թշնամին ամէն տեղ ալ խուճապի մատնուելով, փախաւ՝ մեր պնդակներէն հալածական։

«Թշնամիի յուսահատ եւ վերջին յարձակողականն է այս, որուն ամէն պնով դիմադրելու արիւթիւնը Զեզ է վիճակուած։

«Ա՛րի՛ եղէք, ընկերնե՛ր, եւ ամենալուրջ հակողութեամբ պահեցէ՛ք Ձեր դիրքերը։

«Կռուի պարապային, նպատակին գարկէ՛ք միչտ եւ խնայեցէք ձեր փամփուչտները։

ՉԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ»

19 Ապրիլ

Ապրիլ 20—21.— Ապրիլ 20ին եւ մանաւանդ 21ին, Թրքական յարձակողականը, իր թափով ու կատաղութեամբ, Այլեւտանի ինքնապաշտպան կռիւներու մէջ կը մնայ աննախընթաց։

Արարքի չրջանին մէջ, թուրքերը, հայոց ղեկավարանոցան հարուա–արեւելեան անկիւնէն կը սկսին ոմբակոծել հայկական դիրքերը։ Հայ մարտիկներուն կը յաջողուի սպաննել երկու թնդանօթաձիղներ եւ թնդանօթները, ժամանակի մը համար, լռութեան դատապարտել։ Արդէն սովոր այդպիսի կրակի, հայերը կու տան միայն մէկ վիրաւոր։

Սահակ պէյի եւ Թովմաղեան դիրքերուն վրայ թուրքեր կը նետեն աւելի քան 100 պայթուցիկ ռումբեր։ Հայեր ստիպուած կ'ըլլան ռումբեր գործածել եւ յաջող արդիւնքի հասնիլ։ Սահակ պէյի դիրքէն նետուող ռումբ մը, անզգուշութեան հետեւանքով, կը սպաննէ մեր ոմբաձիգը։

ԹԱԶԱՓԵԱՀՐԷՁԻ ԵՒ ՀԻՒՍԻՍԵԱՆԻ ԱՓԳԻի դիրքերը, նոյնպէս, կ'ենթարկուին թընդանօթային կրակի. բայց կը մնան կանգուն։ Լաւանալ Օղլի թրքական դիրքէն 30է չափ մլլիներ կը վորձեն մտնել հայկական եղիկեան դիրքը, բայց երեք ապանեալ տալով՝ կը փախչին։

ԽԱՉ–ՓՈՂՈՑԻ վրայ, թուրքերը, դաւադրութեամբ, կը փորձեն նորէն հրդեհել Օթէլի դիրքը. բայց մէկ սպանեալ տալով ձեռնթափ կ'ըլլան։

Ապրիլ 20ի դիչերը ահռելի հրացանաձգութեան մը կ'ենթարկուի ամբողջ Այլեւտանը։ Հրապչներու կրակին լոյսը հետեւեն դիտողներուն (Շուչանցկեն) այն տպաւորութիւնը կը ձգէ, թէ Այլեւտանը կը հրդեհուի։

Սակայն Այլեւտանի մարտիկներուն վիճակուած է դիմաւորել Ապրիլ 21ի կիւնները, որոնք իրենց կատաղութեամբ ոչ նախընթաց ունեցած էին եւ ոչ ալ այլեւս կրկնուեցան։

ՅԱՆԿՈՑՍՆԵՐՈՒ չրջանին մէջ հայերու համար տեղի կ'ունենայ ծանր եւ յուսահատական կռիւ մը։ Ժամը 3ին, թուրքեր թնդանօթային ուժգին կրակ կը թափեն Ամիրխանեան դիրքին վրայ, մեծ մասը աւերելով։ Ապա, բուռ ամպրոպութեան, կը դիմեն յարձակման։ Հայ մարտիկները պատրաստ կու գան փողոց եւ պատի մը կոթնած՝ մէկ ժամուան դիմադրութեամբ կը կասեցնեն թուրքերու կատաղութիւնը, եւ կը խլեն 10–12 գոհեր։ Թշնամին կը մնար խոյս տալ Յանկոյներու վնասակի ուղղութեամբ։

Ժամը 4ին թրքական յարձակողականը կը վերսկսի նոյն թաղի Շահպնտեւրեան դիրքին վրայ։ Թնդանօթի հարուածներով այդին պատը քանդելէ յետոյ, երկու սպաներու ղեկավարութեամբ, քիւրտ պաշըպոզուք խուժանը արգին կը խուժէ։ Հայերը չէին կրնար մընալ կիսաքանդ դիրքին մէջ, որովհետեւ լաւագոյն պարապային իսկ գերի պիտի իյնային։ Մտիպուած ինքզինքին կը յանձնեն բախտի աստուծուն եւ դուրս կու գան այդին եւ աղաղակներով կը դիմեն հակայարձակման, «չխնայելով փամփուչտները»։

Գիրկընդխառն կռուի մէջ կը սպաննուին աւելի քան 1520 թուրքեր եւ քիւրտեր։ Կը նահատակուին մեզմէ երկու ոմբաձիգ քաջեր։ Թուրք խուժանը հազիւ մաքրուած այդիէն եւ

Ս. Սարուխանեան եւ իր ընկերները (Ա. Եկարեանի խումբէն)

հայ մարտիկները հազիւ վերադարձած իրենց կիսաւեր դիրքը, ահա նորէն կը վերանորոգուի Թնդանօթային կրակը: Հայ մարտիկները, սակայն, վախնալու բան մը չունին այլեւս, որովհետեւ Թշնամին իր դիակները փոխադրելու համար է միայն, որ կը կրակէ այս անգամ:

ՓՈՔՐ–ՔԵՆՏՐՃԻԻ *դիրքերն եւս Թնդանօթային բուռն կրակի կը բռնուին: Թուրքերը Թնդանօթը զետեղած են տոմինիկեան հայրերու չէնքին մէջ եւ յաջողութեամբ կը ռմբակոծեն Հայկական Փոս–Թաղի չրջանի Վլդվզիի, Գայտար Խաչիկի եւ Մնոյի դիրքերը, ամբար–ամբարակ զարձնելով պանդոկ:*

ՅԱՆԿՈՑՆԵՐՈՒ *չրջանին մէջ, պահ մը խաղաղութիւն տիրելէ ետք, կռիւը կը փրթի Մեծլաճի Մարկարի դիրքին վրայ: Հայ մարտիկները, իրենց դիրքերու աւերումէն յուսահատ, ստիպուած դուրս կու գան կիսաքանդ պատերու ետեւ եւ մեծ արիութեամբ կը պաշտպանուին Թրքական կրկնուող յարձակումներուն դէմ: Կը մթնի եւ Թուրքերը այս դիրքին տակ եւ դեպի ջուրերուն մէջ կը Թողուն 8–10 դիակներ:*

ՀԻՍԵԱՆԻ ԱՑԳԻՆԵՐՈՒՆ *մէջ եւս տեղի կ'ունենան ծանր կռիւներ: Թրքական հաւանական յարձակողականը կանխելու համար, հայ մարտիկները իրենք նախաձեռնարկ կ'ըլլան յարձակման, խուժելով չրջակայ այգիներուն մէջ դիրք մտած քրտական խուժանին վրայ: Այս յարձակողականին մէջ հայեր կ'ունենան 3 վիրաւորներ, բարեբախտաբար ոչ–մահացու: Քիւրտերը չորս սպաննուած կու տան:*

Հայերը հազիւ իրենց դիրքերը վերադարձած, Թուրքեր կը փորձեն իրենց հակայարձակումը, իրիկնադէմին, Տ. Խաչատուրեանի դիրքին մօտ: Կռիւը նորէն պիրկրնդխառն է եւ երկուստեք կ'իյնան սպաննեալներ եւ վիրաւորներ: Մութը այստեղ եւս վրայ կը հասնի եւ Թուրքեր ստիպուած կ'ըլլան վերադառնալ իրենց դիրքերը:

ԱՐԱՐՔԻ *չրջանի բոլոր դիրքերը, անխտիր, Թնդանօթաձգութեան կը բռնուին: Ամենաձնապէս բուռն կռիւներ տեղի կ'ունենան նոյն չրջանի Տարտանէլ կոչուած խրամներուն վրայ: Ալէտն ու իր ընկերները կը դիմադրեն վայրի կատաղութեամբ, չթոյլատրելով Թըշ–*

նամուն քայլ մ'իսկ առաջ չարժելու իր պահած դիրքերէն: Ինչպէս միշտ, Սահակ պէյն ու Թովմաղեանը կրկին կը քանդուին Թչնամի ռումբերէն եւ, ինչպէս միշտ, կրկին կը նորոգուին:

ԼՐԱՏՈՒ ԹՈՒՈՒՑԻԿ ՄԸ ԱՊՐԻԼ 21Ի ԿՈՒԻՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ.—

Աւելի լրիւ լուսաբանելու համար Ապրիլ 21ի կուիները, քաղուածաբար կը ներկայացնեմ «Տեղեկատու Դիւան»ի Ապրիլ 22ին հրատարակած Թուրքիկը, ահա՛.—

Թիւ 18 22 Ապրիլ

«ԵՐԷԿՈՒԱՅ ՄԵՐ ՓԱՌԱՒՈՐ ՅԱՋՈՂՈՒԹԻՒՆԸ. *Երէկ Թչնամին կատարեց ամենաբուռն յարձակում մեր հիւսիս-արեւելեան ամբողջ ճակտին վրայ, խուժելով այդիներէն ներս: Ամբողջ օր տեւող ընդհարումներէն ետք Թշնամին քաշուեցաւ մեծ կորուստներով:*

«Մեր գինուորական գլխաւոր ընկերնեռուն հետախուզութեանց համաձայն՝ Թշնամին երէկ ունեցաւ 50–60 սպանեալ՝ մէջը չհաշուած վիրաւորները:

ԹՇՆԱՄԻԻ ԹՆԴԱՆՕԹԸ ՊԱՅԹԱՆ.— «*Երէկ իրիկուան դէմ, Թոփրաք Գալէի վրայ հաստատուած Թնդանօթը, որ պայթուցիկ զնդակներ կը նետէր մեր դիրքերուն վրայ, յանկարծ պայթեցաւ եւ լոութեան դատապարտուեցաւ: Այլեւտանի գանդաղն դիրքերէն եւ Շուչանկէն պարզ աչքով եւ դիտակով տեսնուեցաւ Թնդանօթի պայթումը, որուն հետեւանքով 4 Թնդանօթաձիգներ սպաննուեցան: Վարի զօրանոցէն եւ ուրիշ կողմերէ զօրքեր վազեցին եւ դիակները տարան: Դիակներէն մէկը տարած են պատգարակով, ինչ որ ցոյց կու տայ Թէ կարեւոր անձ մը պէտք է որ ըլլայ սպաննուողը:*

Ա. ՇԲԱՆԱԿԻ (ԱՐԱՐՔ) ԴԻՒԱՆԸ ԿՐԷ ՄԵԶԻ.— «*Երէկ Թչնամին եկեղեցիի չորքհարիւրակն երկու կէտերէ նորէն սկսաւ ռմբակոծել մեր դիրքերը: Մեր մնասը աննշան է: Ընկերներու՝ Թնդանօթի վրայ բացած ճշդրիտ նշանառութեան վրայ՝ ռմբակոծութիւնը սկսաւ լռել:*

«Երէկ առաւօտ տեսնուեցաւ, որ Թչնամին կողմէն կնոջ հագուստով մէկի մը դիակը վերցնելով կը տանին:

«Այս գիշեր, ժամը 3ին, Թչնամին նորէն սկսաւ իր անմիտ համազարկերը մեր բոլոր դիրքերուն վրայ: Մեր կողմէն չատ քիչ պատասխանուեցաւ:

ՏԱՐՏԱՆԵԼԷՆ ԿԸ ԳՐԵՆ ՄԵԶԻ.— (*Այգեստանի ամենապլխաւոր եւ ամենավտանգաւոր դիրքը – հարաւ-արեւելեան ուղղութեամբ*) «*Քառաչար Դարի միլլիները, այս առաւօտ հատհատ Ուրքաթ Աղուի՝ եւ անկէ վեր գտնուղ փոսերուն մէջ մտնելով, դարանի կը կենան:*

«Այսօրուան իրենց առաջխաղացման մէջ մէկ արտաչափ աւելի մօտեցեր են ճամբուն: Գիշերը, ժամը 3ին, խիստ համազարկ մը բացին մեր վրայ, Հաճի Պեքիրի զօրանոցի վարի ջրաղացի առուէն: Մեկի ոչ մէկ վնաս եղաւ: Թչնամու կողմէ որեւէ առաջխաղացում դէպի մեր պիրքերը կատարուած չէ:»

ՉԱՆԹԻԿԵԱՆ ԴԻՐՔԷՆ ԿԸ ԳՐԵՆ (ՅԱՆԿՈՅՍՆԵՐ).— «*Երէկ Թչնամու յարձակման առեն մեր դիրքէն սպաննեցինք 2 հոգի: Իսկ պիչերուան յարձակման առեն՝ մեր խումբը յաջողութեամբ պիմպլցնց: Մեղմէ միայն մէկ վիրաւոր կայ:*

«Երէկ, ժամը 2էն սկսեալ, Թչնամին վերեւի զօրանոցի իր դիրքէն, Թնդանօթի 60 պնդակներ նետեց մեր դիրքին վրայ: Ապա քիւրտ խուժանը Տէր Յակատուրեանի (Թաղքեահրէդ) եւ Զրուանդանցոց այլիներէն նետ խուժեց, հազարաւոր պնդակներ տեղացնելով մեր վրայ: Մենք պիմպզրեցինք եւ սպաննեցինք 6 քիւրտեր: Թչնամին համազարկերով հայիւ յաջողեցաւ իր դիակները վերցնել: Բարբիս կորովը լաւ է:

ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ ԴԻՒԱՆ»

⁂

ԱՊՐԻԼ 22–25.— *Ապրիլ 21ի բուռն կռիւները յաջորդ օրերուն չեն կրկնուիր. բայց նորէն այս ու այն դիրքին վրայ տեղի կ'ունենան յարձակումներ: Մէկ երկու յարձակման փորձեր ալ իրենք, հայ մարտիկները կը կատարեն:*

ԱՊՐԻԼ 20–21ի կռիւներու առիթով Զինուորական Մարմինը իր խումբերուն կ'ուղղէ հետեւեալ հրահանգը.—

«Բոլոր խումբերուն.—

«Կը խնդրուի մեր բոլոր խումբերէն, որ ամէն օր պրաւոր կերպով տեղեկացնեն մեզ իրենց կատարած պործողութիւնները, թշնամիի չարժումները, իւրաքանչիւր պիրքի վրայ նետուած քնդանօթներու պնդակներու քանակը, քնդանօթաձգութեան հետեւանքները. քանի՞ սպաննուած եւ վիրաւոր կայ՝ թէ՛ մեր եւ թէ թշնամոյ կողմէն։ Եթէ ձեր դիրքերուն մէջ դործաւորներ (ոչ-պինուորներ) կը վիրաւորուին, ուղղակի դրկեցէք Տօքթ. Ըչըրի հիւանդանոցը, ուր անվրէպ կ'ընդունուին։»

Դիչերատան անունն է «Մաղիկ»։

ՋԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ»

22 Ապրիլ

*

Ուրիշ հրահանգ մը.— Նոյն օրը Զինուորական Մարմինը իր խումբերուն կը դրկէ հետեւեալ հրահանգը.—

«Բոլոր խումբերուն,

«Մեր բոլոր խումբերու ուչադրութեանը կը յանձնենք հետեւեալ հրահանգները, որոնց անմիջական դործադրութիւնը կարեւոր կը նկատենք։

«1. Խումբերը իրենց տրամադրութեան տակ դրուած բանուորներուն իրիկուններէն առաջ պէտք է վերադարձնեն բանուորներու կեդրոնը, անոնց հաց ու կերակուր տալու համար։

«2. Խումբերը, իրենց պիրքերուն մէջ աւելորդ եղող բահ ու բրիչները պէտք է նոր դրկեն, ուրիչներու պահանջներուն ալ դոհացում տալու համար։

«3. Եթէ խումբերը վարպետներու եւ բանուորներու պէտք ունին, պէտք է առաջուընէ պահանջեն, որպէսզի ցորեկ առեն կարդադանք պիչերուան համար պէտք եղած թիւով բանուորներ հայթայթել։

ՋԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ»

22 Ապրիլ

*

ԱՊՐԻԼ 22.— Ապրիլ 22ին թուրքեր որեւէ յարձակողականի չեն ձեռնարկեր։ Միայն, 21ի դիչերը, մինչեւ լոյս դժոխային կրակի կը բռնեն ամբողջ Այվեստանը։ Հրացանային համատարկերուն դուլընթաց՝ կը պայթին նաեւ թնդանօթային ռումբերը, անչուչտ մեծ մասամբ աննպատակ։ «Տեղեկատու Դիւան»ի թղթակիցը, յայտնելով մէկտեղ, որ հրացանաձգութիւնը այլեւս սովորական ու աննպատակ է դարձեր, կը հաստատէ թէ մէկ ժամուան ընթացքին թուրքերը չոայլած են 10,000 փամփուչտ...»։

Ապրիլ 22ի ամբողջ ցորեկը դինուորական որեւէ գործողութեան չձեռնարկելէ ետք, իրիկուան դէմ, ժամը 3ին, բուռն հրացանաձգութեան կ'ենթարկուին միայն հայկական հարաւ-արեւելեան ծայրամասերու դիրքերը — Տարտոնկլը եւ Տալա-Գոյուն։ Հրացանաձգութիւնը նոյնպէս կը մնայ աննպատակ եւ թշնամին առաջխաղացման որեւէ փորձ չ'ընէր։

Իրիկնադէմին, կլոր-Դարի իրենց դիրքերէն թուրքերը թնդանօթի կը բռնեն Արարքի չրջանի հայկական դիրքերը։ Հայ մարտիկներու գնդակով կը սպաննուի թուրք թնդանօթաձիգ մը։

Հակառակ 21ին կատարած իր բուռն յարձակումներուն, թշնամոյ պահած 22ի լռութիւնը՝ մանաւանդ կասկած կը յարուցանէ Զին. Մարմնոյ մէջ, որ կը փութայ հետեւեալը հրահանգել իր բոլոր խումբերուն.—

«Թշնամին այսօր պատդրական լռութիւն մը պահեց, դիչերը մեզ յանկարծակիի բերելու համար։ Ուստի յատկապէս այս դիչեր խիստ մեծ դգուչութիւն ընելու է։

ՋԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ»

22 Ապրիլ

*

ԹՈՒՐՔԵՐՈՒ ԴԻՐՔԵՐՈՒՆ ՀՐԿԻԶՈՒՄԸ ԱՊՐԻԼ 22Ի ԳԻՇԵՐԸ.— Կանխելու եւ վիժեցնելու համար Երքական դաշդրական ծրագիրները, հայ մարտիկները կը նախապատրաստուին հրկիզելու Սահակ պէյի դիրքի դէմ ու կէմ եղող Երքական երկու սպառնական՝ Ատալուխի եւ Համդի դիրքերը։

Ինամքով կը պատրաստուի հրկիզման ծրագիրը։ Քանդան վարպետները մեծ գգուչութեամբ եւ ճարպիկութեամբ ատրերկրեայ անցքեր կը բանան մինչեւ Երքական դիրքերը։ Կ'որոչուին յատուկ ամրաձիգներ, որոնք բացուած ատրերկրեայ անցքով պիտի առաջանան մինչեւ Երքական դիրքի անմիջապէս տակը եւ հոն պիտի ծակեն գետնի թեթեւ չերտը եւ

Հրդ շրջանի շրջանային Նազարէթ Պուռնուքեանի խումբը:

ռումբեր պայթեցնեն Թրքական դիրքին ուղիղ կեդրոնը, աշխատելով հրդեհել զայն:

Հրկիզման գործողութեան հակելու եւ որեւէ անակնկալի դիմագրաւելու համար, մօտիկ հայկական դիրքերու զինուորները կը պատրաստուին համազարկի բռնել հրկիզման հետեւանքով խուճապի ենթարկուող Թուրքերը: Ռմբաձիգի դժուարին եւ պատասխանատու աշխատանքը կը ստանձնեն երեք մատղաչ երիտասարդներ՝ Վաղարշակ Շիրվանեան, Յովհաննէս Այազեան եւ Գէրպէրեան. երեքն ալ սիրուած, յանդուգն եւ միշտ զոհաբերութեան պատրաստ տղաք, որոնք մարտիկի իրենց ամբողջ փորձառութիւնը վանի ինքնապաշտպանութեան ներկայ կռիւներուն մէջ միայն ձեռք բերած են:

Աչխոյժ ռմբաձիգները կը մտնեն ստորերկրեայ անցքը, կը հասնին Թրքական սպառնական Ատալուխի դիրքին տակ, կը պատռեն հողի չերտը եւ ակնթարթային արագութեամբ կը պայթեցնեն ռումբերը...

Ռմբաձիգները լիուլի հասած են իրեն նպատակին: Թրքական դիրքը կը սկսի բոցավառիլ. Թշնամին խուճապի մատնուած՝ կը լքէ իր դիրքը եւ փախուստի ճանապարհին ընդունելով հայկական դիրքերու չեչտակի համազարկը, ւղղակի կորուստներ կ'ունենայ: Թրքական խորտակուող դիրքէն կը գրաւուին ւղէնքեր, ռազմամթերք եւ պաշարեղէն:

Ծաղթական վերադարձող ռմբաձիգները տակաւին ուրիչ պատասխանատուութիւն մը եւս ունին: Անոնք նոյն ձեւով պիտի պայթեցնեն նաեւ Թրքական Համզի դիրքը: Բայց... տեղի կ'ունենայ եղերական արկած մը: Տաքսիւն ռմբաձիգները, փոխանակ բացուած ըստորերկրեայ անցքով մեկնելու դէպի Թրքական դիրքը, կը նախընտրեն բաց փողոցը՝ աւելի կարճ եւ աւելի համարձակ ճանապարհը: Եւ հոս է, որ ընդհանուր իրարանցման մէջ պատահական գնդակի մը զոհ կ'երթայ երեք քաջերէն մէկը՝ Յովհաննէս Այազեանը...:

Սակայն Շիրվանեանն ու Գէրպէրեանը չեն յուսահատիր: Երկու հոգիով անոնք կը գրոհեն դէպի Համզի դիրքը եւ կը պայթեցնեն ռումբերը: Տարաբախտաբար ռումբերը, այս անգամ, իրենց նպատակին չեն հասնիր: Թշնամին այս դիրքին մէջ ինքզինքը գտած է արդէն. կը պաշտպանուի արջի կատաղութեամբ եւ անհաչիւ կրակ կը թափէ հայ երկու մարտիկներուն վրայ: Մարտիկներու ռումբերը արդէն սպառած են: Հիմա հերթը մաւզէր ատրճանակին է:

Ամենաողբերգական պայմաններու մէջ տղաքը կը կռուին աւելի քան մէկ ժամ եւ ահա Թշնամու կողմէն նետուած գնդակը կը ջախջախէ երկրորդ հերոսի՝ Գէրպէրեանի ազդրը...: Արդէն լոյսը կը բացուէր եւ Վաղարշակին կը մնար չափել իր վիրաւոր ընկերը եւ վերադառնալ Սահակ պէյի դիրքը:

ԱՊՐԻԼ 23–24–25.– Ապրիլ 23ին միայն Թեքեա կռիւներ տեղի կ'ունենան: Գիչերուան սո-

վորական հրացանաձգութիւնը ոչ մէկ վնաս կը պատճառէ:

Շուշանցէն եւ այլ դիրքերէն տրուած տեղեկութեանց համաձայն՝ թուրքերը անընդհատ զօրական տեղափոխութիւններ կը կատարեն Հաճի Գեքիր, Կուռուպաշ, Հայոց Ձոր գծի վրայ: Նոյն զինուորական տեղափոխութիւնները միշտ 200–300 զինուորներով, կը կատարուին Թուփրաք–Գալէ–Շահպաղի եւ Ռոչ–կեռիւկի ուղղութեամբ:

Տարտանէլի դիրքէն կը ստուգուի, որ Քաբաչարի բոլորտիքը տարածուող թրքական խրամներուն մէջ հազիւ 25–30 պահակներ մնացեր են: Նոյն դիրքէն կը նկատուի նաեւ, որ Ապրիլ 23ի առաւօտեան 60–70 հեծեալ եւ հետեւակ զինուորներ զօրանոցէն կ'իջնեն դէպի քաղաք, իրենց հետ տանելով ինչ որ բեռներ:

Ուրիշ դիրքէ մը կը նկատուի, որ դէպի Շամիրամի տակ կ'անցնին բազմաթիւ չալակաւոր կառնայք ու երեխաներ:

Ապրիլ 24ին, նոյն Տարտանէլի դիրքէն կը նկատուի, որ Հաճի Գեքիրի զօրանոցի առջեւէն կ'անցնին 100ի չափ անզէն քիւրտեր, որոնց կը հետեւին 20ի չափ հեծեալներ, նոյնպէս բեռնաւորուած, որոնք բռնած են քաղաքի ճանապարհը:

Վանի ծովուն վրայ եւս կը նկատուին ինչ որ տարօրինակ չարժումներ: Ապրիլ 23ին առագաստանաւ մը կը մեկնի դէպի Գաւաչ· ուրիշ նաւ մը Դատուանէն Վան կու գայ: 24ին առտուան դէմ երեք նաւեր կը մեկնին Արճէշի ուղղութեամբ:

Թրքական այս անսովոր չարժումները լուրջ կասկածներ կը ստեղծեն Վանի ինքնապաշտպանութեան ղեկավարներուն: Բացարձակապէս կտրուած ըլլալով արտաքին աշխարհէն եւ պարսպուած թրքական թնդանօթներու ամենօրեայ կրակով, անհնար էր յստակ եւ ճշգրիտ եզրակացութիւններ հանել: Ոմանք կը կարծէին թէ ռուս–թրքական ճակատին վրայ խոշոր դէպքեր են տեղի ունեցեր եւ կ'եզրակացնեն թէ թուրքերը պարտուած ըլլալով՝ կը նահանջեն: Ուրիշներ, չժխտելով այս են–թադրութեան հաւանականութիւնը, կը պնդէին թէ թուրքերը դաւադրական վերջին ծրագիր մը ունին խաղալու Այգեստանի դըէխուն:

Մէկ քանի օր ետք այս երկու ենթադրութիւններն ալ տատ առ տատ ճշդուեցան: Ապրիլ 25ին, թուրքերը, Շուշանցի հայկական ուժերը անակնկալի բերելով, գրաւեցին: Եւ մինչեւոյն օրերուն, իրօք թուրքերը ծանր պարտութիւն էին կրած Տիլիմանի մօտ:

«Արդարեւ», կը գրէ Արմենակ Եկարեան իր յուշերուն մէջ (էջ 320), «Ռալիլ պէյը կարեւոր յաղթանակ մը տանելով՝ ետ մղած էր ռուսական ուժը: Սակայն հայազգի զօրավար Նազարբեկով, որ վեց ժամուան հեռաւորութեան վրայ կը գտնուէր, օգնութեան հասնելով՝ ռուսական պարտութիւնը մեծ յաղթանակի մը կը փոխէ եւ, Անդրանիկի հետ միասին, կը փճացնէ Տիլիմանի թրքական ուժերն ալ: Այս վերջինին մնացորդները, լեղապատառ, հազիւ թուրքիա կ'ապաստանին: Թշնամին ձգած էր աւելի քան 20,000 սպաննուած եւ ռազմանիւթի հսկայ պաշար: Ճեւտէթ այս անցուդարձերուն տեղեակ էր:»

Այսպիսով, Ապրիլ 25–28 – Այգեստանի մէջ ծայր տուող լռութիւն ու չփոթը ի սպառ վերացաւ, եւ մնացին երկու գերադոյն թշնամիներ – թուրքն ու սովը, որոնց անգութ հարուածներուն, կամայ թէ ակամայ, Այգեստանը պարտաւոր էր տակաւին դիմադրել...:

ԵՐՐՈՐԴ ԵՒ ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՍՆՕՐԵԱԿԸ

ՇՈՒՇԱՆՑԻ ԵՒ ՎԱՐԱԳԻ ԿՈՒԻՆԵՐԸ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ԳՐԱՒՈՒՄԸ ԹՇՆԱՄԻԻ ԿՈՂՄԷ.– Ռոչկապի, Հայոց Ձորի եւ Վանի արուարձաններու գիւղացիութեան մէկ խոշոր մասը, աւելի քան 5000 հոգի, Ապրիլ 6էն սկսեալ թէ' Այգեստանի մէջ չխճողուելու եւ թէ համեմատաբար աւելի ապահով վայրեր տեղաւորուելու համար, կը նախընտրէ մնալ Շուշանցի եւ վարագի լեռնալանջերուն եւ ամուր դիրքերուն մէջ: Այդ բազմահազար բազմութիւնը բաղկացած էր մեծ մասամբ անզէն գիւղացիներէ, որոնց մէջ կային բազմաթիւ կառնայք, երեխաներ եւ ծերունիներ: Շատ քիչերը հնարաւորութիւն ունեցած էին քանի մը օրուան պարէն վերցնելու: կային նաեւ զինուած գիւղացիներ, ամէն տեսակի խառն զէնքերով եւ

մեծ մասամբ մաւզէր ատրճանակներով:

Հարկաւոր էր պաշտպանել այդ բազմութիւնը Թրքական յարձակումներէն: Այդպիսով մեծ չափով կը պաշտպանուէր նաեւ Այգեստանը, որովհետեւ Շուշանցի եւ Վարագի դիծը միակ բաց ճամբան էր Այգեստանի համար եւ ամենայուսահատ վայրկեանին, Շուշանցն ու Վարագն էին, որ վերջին ապաւէնը կարող էին ըլլալ մարտնչող Այգեստանին:

Անհրաժեշտ էր կանխել ստոյգ վտանգը, որ պիտի բերէր իր հետ այդ յուսալքուած բազմութիւնը, եթէ Թրքական յարձակողականի տակ խորտակուելով, դժբախտ օր մը, Այգեստան խուժէր: Արդէն այդ բազմութեան հոգիին մէջ բոյն դրած էր յոռետեսութիւնը: Տեսակ մը ընդհանուր լքում վարակած էր գրեթէ ամէնքը: Եւ ոչ ոք ուժ ունէր սպասելու անստոյգ եւ անյոյս վաղուան: Հոգեբանական այդ վտանգաւոր բեկումը հասկնալի էր, վասնզի այդ գիւղացիութիւնը, մէկ քանի օրերու ընթացքին կորսնցուցած էր իր տունն ու տեղը, անոնցմէ մէկը կորսնցուցած էր իր ամուսինը կամ եղբայրը, միւսը իր քոյրը, երրորդը իր ծնողքը, չորրորդը իր զաւակները եւ ներկայիս գլուխ դնելու ծածք մը չունէր, ո՛չ ալ նոյնիսկ պատառ մը հաց ճարելու որեւէ միջոց: Այդ պարագային դժուար չէր նախատեսել, թէ յուսահատութեան թոյնը պիտի վարակէր նաեւ Այգեստանի բնակչութիւնը, նոյնիսկ, թերեւս, Այգեստանի մարտիկները...:

Չինուորական Մարմնի առաջին գործը եղաւ Արճակի կուռող ուժերուն հմուտ ղեկավար մը ճարել՝ Վարագի եւ Շուշանցի լեռնալանջերն ապաստանած այդ բազմահազար գիւղացիութեան համար: Արճակէն նոր հասնող Շիրինը միակ յարմար մարդն էր, որ կը վայելէր գիւղացիութեան վստահութիւնը:

Քանի մը օրուան մէջ, Շիրինը, չնորհիւ իր կազմակերպական փորձառութեան, այդ անիշխան ու ցրիւ եկած բազմութիւնը կը հաւաքէ, կը կազմակերպէ եւ դասաւորումներու կը ձեռնարկէ: Այգեստանն ալ իր ունեցած փամփուշտէն փոքր բաժին մը կը յատկացնէ: Այգեստան հաց չունէր, բայց իր բերնէն կըտրելով՝ անոնց կը ղրկէր չաքար, օճառ եւ հագուստեղէն: Իսկ Կարմիր Խաչն ալ Շուշանց կը ղրկէ խումբ մը դեղագործները եւ հիւանդապահները, բաւարար քանակութեամբ դեղօրայքով: Այսպիսով այդ փախստական ամբոխի ուտեստի, տեղաւորման եւ առողջական կարիքները մասամբ մեղմելով՝ առժամապէս վտանգը կը հեռացուի:

Շիրին կը յաջողի Շուշանցի եւ Վարագի դիրքերը պաշտպանել, ամբողջ տասն օր, մինչեւ Ապրիլ 25ը: Ապրիլ 18ին թուրքերը, ուժեղ յարձակողականով մը, կը գրաւեն Շուշանցի հիւսիսային թեւին վրայ Սրղպայ գիւղը: Փաստօրէն Շուշանցն ու Վարագը առնուած էին Թրքական խաչաձեւ կրակի մէջ: Ապրիլ 25ը ճակատագրական օր մը եղաւ Շուշանցի համար: Արդէն Ապրիլ 24ի գիշերուան մթութենէն եւ անձրեւէն օգտուելով, թուրքեր կը յաջողին Հաճի Գեքիրի զօրանոցէն աւելի քան 200 հեծեալ եւ հետեւակ զօրքեր տեղաւորել ուղղակի դաշտի կեդրոնը եւ Շուշանցին դէմ առ դէմ ցցուող բլուրներուն վրայ եւ արեւածագին կը դիմեն ընդհանուր գրոհի: Շուշանցի հայկական ուժերը յանկարծակիի կուգան եւ չեն չիմադրութենէ մը ետք, կը փախչին լեռները եւ կը ցրուին. այսպիսով, կէս ժամուան մէջ, Քշնամիի կեդրոնի եւ հիւսիսի թեւերը կը միանան եւ անոնց հեծեալները ուղղակի գիւղը կը խուժեն: Վայրկեանը օրհասական է: Թշնամիին թնդանօթը այս անգամ կը պայթի գիւղի եկեղեցիին վրայ: Թուրք զինուորները, սուրերը մերկացուցած՝ գիւղը կը մտնեն եւ կոտորածը կը սկսի: Երեք երկար ժամեր կ'անցնին. ամբողջ գիւղը լքուած է արդէն եւ կը ճարճատի ծուխի եւ հրդեհի բոցերու մէջ...:

Վարագի ինքնապաշտպան գիւղացիները, այդ թեւին վրայ ալ, անհաւասար ուժերու դէմ գալով, հազիւ երկու երեք ժամ կը դիմադրեն ու անոնցմէ մաս մը ստիպուած կ'ըլլայ անզօր ու անզէն գիւղացիութիւնը Վարագի հովիտով առաջնորդել դէպի հեռաւոր բարձունքներ. իսկ մնացեալ մասը, պաշտպանութեան չղթան կտրելով եւ տասնեակ մը զոհեր տալով ու խլելով, կ'ապաստանին Այգեստան, որուն կռուող ուժերը, խոր յուզումով եւ կրակիծով, կը տեսնէին իրենց միակ քիկոնքի այդքան եղերական խորտակումը եւ անզօր որեւէ ելք գտնելու:

Այսպէս Այգեստանին կը մնար համակերպիլ այդ աղիտալի պարտութեան եւ կղզիա-

Ա· շրջանի խմբապետներէն
Ճոչազա Սալախեանի խումբը

նալ, չղթայուիլ կրակէ օղակի մէջ, մանաւանդ, ընդունիլ եւ կերակրել 5000ի հասնող գաղթականութեան նոր սովալլուկ բազմութիւն մը···:

Գաղթականներու այս նոր ալիքը կը ստիպէ բոլորին լարելու իրենց ճիգերը: Գոյութիւն ունեցող բոլոր մարմինները – Զինուորական Մարմինը, Հայթայթիչ Ծանձնաժողովը, Նպաստաբաշխը, Քաղաքապետարանը եւ կանանց Միութիւնը իրենց ուշադրութիւնը կը կեդրոնացնեն այլեւս միակ կենսական, խնդրի մը – պաշարուած քաղաքը սովի անխուսափելի ճիրաններէն փրկելու հոգին վրայ:

Տակաւին Շուշանցի եւ Վարագի 5000 գիւղացիութիւնը ամբողջութեամբ Այգեստան չ'փափուած, Ապրիլ 26էն սկսեալ Այգեստան ականատես եղաւ տարօրինակ եղելութեան մը: Ամէն օր եւ օրուան ամէն ժամին, Այգեստանի դիրքերու գրեթէ ամէն ուղղութեամբ Բըշնամին այլեւս բնդանօթներու ռումբերու փոխարէն՝ գաղթական կիներ, երեխաներ ու ծերեր կը ձգէր դէպի հայ դիրքերը: Տասնեակներով, հարիւրներով մաշուած, կմախացած ուրուականներ, թուրք միլլիներու եւ զինուորներու ուղեկցութեամբ, ազատ կը ձգուէին հայ դիրքերու առջեւ: Մէկ քանի օրերու ընթացքին, հին ու նոր Շուշանցի եւ Վարագի գաղթականութենէն զատ, Այգեստանի փողոցները, պարտէզներն ու բակերը բռնեցին հազարաւոր նոր գաղթականներ, որոնք «բնաջնջուած» էին ձեւտէքի հորդաներէն, որ պէսզի Այգեստան թափուելով՝ սպառեն պաշարուած եւ սովի մատնուած Այգեստանի վերջին պաշարը եւ խորտակեն վերջապէս անոր յամառ դիմադրութիւնը: Այսպիսով Վանի հայութեան կը մնար, կռուի ճակատէն դուրս, պայքարիլ նաեւ սովի, վարակիչ հիւանդութիւններու եւ ընդհանուր լքումի ճակատներուն վրայ: Եւ ի պատիւ Վանի հայութեան, պէտք է ըսել, թէ նոր վտանգներու առաջին իսկ օրէն, անիկա յաղթահարեց այլ դժուարութիւնները եւ, Զինուորական ու յարակից Մարմիններու հետ, բերաւ իր լման աջակցութիւնը: Իր տուները բացաւ անոնց առջեւ եւ իր քանի մը օրերու պաշարէն իսկ՝ բաժին հանեց Թրքական դաղանութենէն վերապրող իր հարազատներուն: «Կարմիր Խաչ»ը եւ կանանց Միութիւնը կրկնապատկեցին իրենց ջանքերը եւ ընդարձակեցին իրենց գործունէութիւնը· առաջինը՝ կռուելով գաղթականութեան բերած տարափոխիկ հիւանդութիւններու դէմ, եւ երկրորդը, ըստ կարելւոյն, ծածկելով գաղթականներու մերկութիւնը:

Տուներու մէջ չտեղաւորուած գաղթականութիւնը մեծ խումբերով կեդրոնացուեցաւ Սանդխտեան, Նորաշէն եւ Բարեսիրական Ընկերութեան եւ Ամերիկեան Միսիոնարութեան ընդարձակ շրջափակերուն մէջ:

ՎԱՆԷՆ ԿՈՎԿԱՍ ՂՐԿՈՒԱԾ ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿՆԵՐ·– Ապրիլ 25էն ի վեր Այգեստանի ինքնապաշտպանութեան գործը կը դժուարանար: Զինուորական Մարմինը յաճախակի ժողովներ կը գումարէր ելից հնար մը գտնելու համար· անօգուտ սակայն: Մէկ բան կը մնար ընելիք եւ այդ՝ ռուս բանակէն լուր մը ստանալ: Իսկ ասոր համար երկար մտածելու պէտք չկար· պէտք էր սուրհանդակ մը ղրկել:

Առաջին անգամ սուրհանդակներ ճամբայ կ'ելլեն Ապրիլ 12ին: Ծայրագաբար, անկէ ետք, կը ղրկուին նոր սուրհանդակներ: Բայց բոլոր սուրհանդակներն ալ կը մեկնին անվերադարձ ու անպատասխան··· Սուրհանդակները մեկնած են երբեմն երկու-երեք ընկերներով: Սուրհանդակներէն մէկ քանին ասորի կամ եզիտի եղած են, ծանօթ ճամբաներուն: Կուներէն վերջ միայն կարելի եղաւ ատուգել, որ քանի մը անգամ մեկնող սուրհանդակներէն միայն մէկը կրցած է, Գարակառանի

ճամբով, հասնիլ իր նպատակին: Միւսները անհետ կորած են կա՛մ կուռի բռնուելով եւ կամ իրենց պարտականութենէն խուսափելով: Ապրիլի վերջերուն ուղարկուած սուրհանդակները կը հասնին մինչեւ Բերկրի եւ ստուգելով կամաւորական բանակի առաջացումը, կը վերադառնան, առանց տեսնուիլ կարենալու որեւէ մէկի հետ:

«Ծուռահասական դրութեան մէջ էինք», կը գրէ Ա. Եկարեան – Զին. Մարմինի ղեկավարը – «լուր չունէինք նաեւ Քաղաքէն: Բարեբախտաբար Շալճի Յարութիւն անունով երիտասարդ մը, Քաղաքամէջի կռուողներէն ընկերոջ մը հետ, յաջողած էր պաշարման չղթան կտրել եւ անվտանգ Այգեստան հասնիլ: Քաղաքի մեր տղաքը իրենց դիրքերու վրայ էին միշտ: Թուրքերու բոլոր փորձերը զուր անցած էին: Քաղաքամէջի հայութիւնը, բարեբախտաբար, լաւ վիճակի մէջ էր: Այս կողմէ դէպ սրտերնիս հանգստացաւ: Այս բարի լուրը աժանով մը ժողովուրդին հաղորդեցինք:

«Մեր կռիւները միշտ կը չարունակուէին: Արարքի կողմը Թուրքերը յաջողած էին գրաւել եկեղեցին ու դպրոցը: Գէտք կար յանդուգն արարքի մը, յանդուգն ձեռնարկի մը: Գահանջքը կը ստեղծէ մարդը եւ ահա Գրտոտ Տէգրանը կը յաջողի կրակի տալ եկեղեցին ու դպրոցը եւ քիչ մը անդին գտնուող զօրանոցը, եւ Թուրքերը հազիւ ժամանակ կ'ունենան փախչելու:»

ԱՊՐԻԼ 26–27.– «Ապրիլ 25ին Շուշանցի եւ Վարագի դրաւումէն ետք, մէկ երկու օր կռիւները իրենց քափը կորնցուցին. սկսած էինք ազատ չունչ քաշել: Բայց ասիկա երկար չտեւեց: Թուրքերը իրենց բոլոր ուժերը կեդրոնացուցին Այգեստանի եւ Քաղաքամէջի վրայ եւ փորձեցին վճռական հարուածով մը խորտակել Վանի ինքնապաշտպանութիւնը: Բայց ասիկա երկար չտեւեց: Մեր դիրքերէն տեղեկութիւն ստացանք թէ Թուրքերը ձիերով եւ ջորիներով բեռցուած նիւթեր կը տեղափոխեն Թոփրաք–Գալէի եւ Սըղդայի բարձունքները: Ձիշդ էր. Թուրքերը նոր պատրաստութեան մը մէջ էին. կ'աշխատէին մեզ պաշարել՝ գրաւելով չրջակայ բոլոր բարձունքները: Գարզ էր թէ անոնք այդ կողմերէն պիտի ձեռնարկէին մեծ յարձակողականի մը: Մեր ուժերը կեդրոնացուցինք հաւանական վտանգաւոր դիրքերու մէջ: Պատրաստեցինք նաեւ քանի մը թռուցիկ խումբեր, իբր պահեստի ոյժ կարապետ Շատախցեանի եւ Կայծակի ղեկավարութեան տակ, վտանգուած կէտերուն օգնութեան հասնելու համար: Այս պատրաստութենէն յետոյ՝ սրտատրոփ կը սպասէինք Թուրք յարձակողականին: Ձիշդը լսելու համար, այս անգամ յաջողութեան չատ յոյս չունէինք: Մեր ամբողջ ոյժը անոր մէջ էր, որ որոշած էինք կռուիլ մինչեւ վերջին լսպէն, մինչեւ վերջին փամփուչտը: Թուրքերն ալ իրենց Քնդանօթները ղետեղեցին նոյն նպաստաւոր դիրքերուն վրայ: Վանի հիւսիսը գտնուող Գրտոտ Քարէն մինչեւ արեւելքը գտնուող Սըղդայ դիրը 5–6000 Թուրք դինուոր կեդրոնացած էր: Իրենց պատրաստութիւնը լրացնելէ յետոյ, առաւօտ մը, յարձակողականը սկսաւ: Քնդանօթները կը գոռային երեք կողմերէ: Ծանր ժամեր անցուցինք: Դժուար է նկարագրել մեր զգացումները, ժողովուրդին վիճակը, սակայն մեր դիրքերը մնացին անխախտ: Թուրքերու յարձակման ամէն փորձ ձախողութեան դատապարտուեցաւ: Օրհասական այս կռիւը չարունակուեցաւ մինչեւ կէսօր: Կէսօրէն յետոյ Թուրք յարձակողականը աւելի մեծ Գափ ըստացաւ: Կը Թուէր Գէ իրենց նպատակակէտները էին Շահպենտերեանենց, Զանգիկեաններց եւ Հիւսեանենց դիրքերը: Մեր «կենդանի Թելեֆոնները (*), ամէն վայրկեան լուրեր կը հասցնէին մեզի, ամէն կողմէ: Շահպենտերեաններց դիրքը նեղ դրութեան մէջ էր: Ժամ մը վերջ՝ ան ինկաւ: Թուրքերը գրաւած էին այդ դիրքը: Շատախցեան կարապետը եւ կայծակ Առաքելը կրակ կտրած, կռիւին վայրը կը հասնին՝ դրութիւնը փրկելու համար: Լուր կը ստացուի Գէ Տողոյենց եւ Զանգիկեաններց դիրքերն եւս վտանգի տակ են: Կը Թուի Գէ գերազոյն պահն է. ժամ մը եւս, մենք արդէն կորսուած ենք: Շտապը, հետը առած ինչ պահեստի ոյժ որ ունէր, Թողելով ամէն բան, կռուի վայրը կը հասնի: Կը հանդիպինք նաեւ Տողոյենց դիրքը: Ամբապետ Հիւսեան Թուրքը եւ Տէրտրանց կարօն, յանդուգն յարձակ-

(*) Լրտեր պատգիներ:

մամբ մը, կարողացած են դիրքը պահել: Ցաջողած էին սպաննել Թուրք հրամանատարը եւ բաւական Թուով զինուորներ: Ֆալլերական քանի մը խօսքերէ յետոյ կ'անցնինք ուրիչ դիրք մը: Ասիկա ճիշդ այն ժամանակն էր, երբ չերքէզ զօրապետ մը, սուրը ձեռքին, յարձակման ելած, մեր դիրքերուն մօտեցած էր: Բայց մեր դիրքը պաշտպանողները քաջակորով ոգիլցիներն էին: Թուրք զօրապետը դետին կը տապալի եւ իր հետեւորդները նահանջի կը դիմեն: Անոնք յետոյ կը կեդրոնանան Հիւսեանենց այգիի մեր դիրքերուն դիմաց: Զօրս Թնդանօթներու եւ չոմպէնէներու պաշտպանութեան տակ՝ Թուրքերը մեծ յարձակողականի կը դիմեն, այս անգամ չատ ստուար Թիւով եւ խիտ չարքերով: Կռիւը կը չարունակուի. կռիւը ահաւոր էր: Այս անգամ եւս մեր ֆանֆարը իր պարտականութեան գլուխն էր՝ առանց կարեւորութիւն տալու ամէն կողմէ տեղացող գնդակներու տարափին: Շտապի ներկայութիւնը մեծ ոգեւորութիւն կը ստեղծէ: Մեր տղաքը դուրս կու գան դիրքերէն եւ կը ձեռնարկեն ճակատ ճակատի կռիւի: Այս ահաւոր պայքարը տեւեց 5–6 ժամ ու վերջացաւ անով, որ Թուրքերը պարտուած մեր տղոց յամառութենէն, ստիպուեցան նահանջել: Հիմա կը ձեռնարկենք զանոնք հետապնդելու: Մէկ կողմէն ես եւ Շտապիսցեան, միւս կողմէն փանոսն ու կայծակը, կը հալածենք Թուրքերը մինչեւ Սրղդայ գիւղը: Ցաղթութիւնը կատարեալ էր. յաղթութիւնը փառաւոր էր: Ժողովուրդը խելայեղ դէպի կռուողները կը դիմէ չնորհաւորելու եւ իր երախտագիտութիւնը յայտնելու անոնց:

Բայց պէտք էր գրաւէինք Շահպենտարեանենց դիրքը: Ցաջորդ օրը, Նազարէթ Գուրունեանի առաջնորդութեամբ եւ ընկերակցութեամբ Քէօմիւր Վարդանի, մեր խումբը յաջողեցաւ գրաւել այդ դիրքն ալ: Այս երկու օրուան կռիւներու միջոցին մենք ունեցանք 7 սպաննուած եւ 8 վիրաւոր: Մեր ձեռքը կ'իյնան նաեւ որոշ Թուով հրացաններ:

Շտապէն պատուանշան ստացան Նազարէթ Գուրունեան, Ռուբէն Հիւսեան, Ոզմի Վարդան՝ ամակավարներ. Մելիքսէթ Էչնաբեան՝ դաշնակցական եւ Գօղոս Կոթոյեան՝ չեզոք»: (Ա. Եկարեանի «Ցուշեր», 1947, էջ 212–215):

Նոյն օրը «Տեղեկատու Դիւանը» կը հաղորդէ Թէ՝ «Թշնամին ժամ մը առաջ Հայոց Ձորի եւ Արտամետի գաղթական կիներ ու երեխաներ բերելով՝ Արարքի կողմէն մեր դիրքերը ղրկեց···»

ԱՊՐԻԼ 26–27·– *Ապրիլ 26ի երեկոյեան, Թուրքերը երկու ուղղութեամբ կազմակերպուած յարձակում մը կը փորձեն Թազաքեահրէզի եւ Ուրքաթ Ատուի հայկական դիրքերուն վրայ, նպատակ ունենալով սեղմել զանոնք Այգեստանի ներքին Թաղերուն մէջ եւ այդպիսով պաշարման օղակը ստեղի պրկել: Հայկական այդ երկու չրջաններու մարտիկները արիաբար կը դիմադրեն: Թուրքերը երեք անգամ կը կրկնեն իրենց յարձակողականը այդ երկու դիրքերուն վրայ, բայց միչտ ձեռնունայն կը մնան: Վերահաս մուքը կը ստիպէ, որ կռիւները դադրին այդ ճակատին վրայ:*

Նոյն օրը, իրիկուան դէմ, Թուրքերը դարձեալ կը ռմբակոծեն Սահակ պէյ եւ Թովմաղեան դիրքերը: Սիւնաթճեան դիրքի կըռուողները լուսնեան կը դատապարտեն Թրքական Թնդանօթը՝ սպաննելով Թնդանօթաձիգը:

Կարճատեւ կռիւ մը տեղի կ'ունենայ Թուխլուղեան դիրքին վրայ: Թուրքերը Թնդանօթի պաշտպանութեան տակ կը փորձեն գրաւել հայկական դիրքը. բայց Թնդանօթ ղեկավարող սպայի կորուստէն ետք՝ յարձակողականը կը դադրեցնեն: Այստեղ կը սպաննուի Թուրք սպայի դիակը վերցնելու եկող Թուրք ոստիկան զինուոր մը: Նոյն օրուայ կռիւներու մասին Արարքի չրջանի «Տեղեկատու Դիւանը» կը դրէ·– «Կլոր Դարի կողմէն Թշնամին ռմբակոծեց մեր դիրքերը, բայց որեւէ նպատակի չհասաւ: Տեղի ունեցող կռիւներուն մէջ Թշնամին կարեւոր կորուստներ ունեցաւ Կլոր Դարի, Փէօթիկեան եւ Սալախանեան դիրքերու մօտ»:

ԱՊՐԻԼ 27ին *կռիւը կը փրթի Արարքի չրջանին մէջ: Թուրքերը, երկու Թնդանօթներով, անխնայ կը ռմբակոծեն հարաւային ճակատի հայ դիրքերը եւ առանձնապէս Տհերցի Սարգիսի դիրքը: Մէկ քանի տասնեակ ռումբեր ստացող այս դիրքը մեծ մասամբ կը քանդուի եւ պաշտպանութիւնը ուելորդ կը դարձնէ. Թուրքեր ստէպ սրտապնդուած՝ համարձակ յարձակողականի կը դիմեն եւ կը փոր-*

Վանի փողոցներէն մին՝ կռիւներէն ետք

ձեն խուժել եւ գերի բռնել հայ մարտիկները: Բայց այնքան ալ հեշտ չէր այդ: Աւերակներու մէջ կծկտած հայ տղաքը բուռն համապարկի կը բռնեն յարձակողները եւ ծանր կորուստներ կը պատճառեն անոնց: Թուրքերը անէծքներ կարդալով՝ ետ կը վերադառնան, չհամարձակելով նոյնիսկ իրենց սպաննուածներու դիակները վերցնել: Մութը իջնելուն՝ Տհերցի Սարգիսի դիրքը կը սկսի վերաշինուիլ եւ պատրաստ ըլլալ նոր յարձակումներ դիմագրաւելու:

ԱՊՐԻԼ 28.— Թուրքերը, վերջին անգամն ըլլալով, ուժգին եւ խելագար թափով կը վերսկսին իրենց յարձակողականը եւ հանդէս կը բերեն իրենց բովանդակ ոյժն ու կատաղութիւնը: Թրքական գրոհը, այս անգամ, չտեսուցիչ արագութեամբ եւ յանդգնութեամբ կը կատարուի: Զորս քնդանօթներ Թոփրաքգալէի բարձունքներէն, առանց վայրկեան մ'իսկ ընդհատելու, անվերջ կը ռմբակոծեն Թազաքեահրէզի եւ Ծանկոյներու շրջանի բոլոր հայկական դիրքերը: Ո'չ մէկ պատնէշ պիտի կարենար դիմադրել Թրքական ամեհի գրոհին եւ կրակէ կարկուտին: Եւ կէս օր չեղած, իրարու ետեւէ կը քանդուին Տէր Յակոբեան, Շիրոյեան, Զանթիկեան, Շեկոյեան եւ Տպաղ Ներոյի հայկական դիրքերը: Այս արդիւնքէն քաջալերուած՝ Թուրքերը մօտենգին յարձակումի կը դիմեն ամէնէն առաջ Զանթիկեանի դիրքին վրայ, ուր գրեթէ քարքարի վրայ մնացած չէր: Հայ մարտիկներու համար «լինել–չլինել»ու հարցը դրուած էր: Վայրկեանը այնքան ճակատագրական էր, որ կը Թուէր Թէ կը վճռուէր ո'չ միայն Այգեստանի այդ մէկ մասին ինքնապաշտպանութեան բախտը՝ այլ Թերեւս ամբողջ Այգեստանի: Թուրք գինուորներ, իրենց սուիններուն զարկած հրացաններուն՝ կը խոյանան հայկական դիրքերուն վրայ: Գահ մը կը Թուի Թէ ամէն ինչ կորած է եւ Թշնամին պիտի կոխկրտէ հայ մարտիկներու դիակները եւ կրակէ դամի նման խրուի Այգեստանի կուրծքը... Բայց կռուող քաջերը չեն գիտեր ընկճուիլ· անոնք այլեւս չեն ուզեր խանձել իրենց փամ-

փուչտները, գիտեն թէ անցնող ամէն մէկ վայրկեան վճռական է թէ՛ իրենց թանկագին կեանքին եւ թէ բովանդակ Այդեստանի համար:

Եւ ահա, մէկ մարդու նման, աւելի չատ բնազդական մղումով, քան զինուորական ծրագրով, հայ մարտիկները դուրս կը նետուին իրենց մոխրակոյտի վերածուած դիրքերէն եւ դէմ առ դէմ կը կանգնին ու կուրծք կու տան թշնամիի գնդակներուն եւ սուիններուն... Ժամանակ չկայ նոյնիսկ հրացան արձակելու. պէտք է կռուիլ մաւզէր զէնքերով: Ատրճանակներու վրկարար արագութեան՝ կը յաջորդեն ձեռնառումբերը: Ոմանց ատրճանակները կը դադրին գործելէ. եւ ոմմցի զինուորներ կան, որոնք կը կռուին քարերով, հրացանի բուներով...:

Երկու կողմէն ալ կեանքեր կը հնձուին. բայց ո՛չ ոք կ'ուզէ տեղի տալ...: Բարեբախտաբար ճիշդ նոյն րոպէին վրայ կը հասնին Զին. Մարմնի երեք անդամները – Արմենակ Եկարեանը, կայծակ Առաքելը եւ Գրիգոր Պուլկարացին, – որոնք անվրէպ նշանառութեամբ եւ առիւծի խիզախութեամբ եւ ձեռնառումբերով, կը փոխեն կռուին բախտը: Միւս կողմէն չրջանի չարք մը հայկական դիրքերը իրենց կրակը կը կեդրոնացնեն դիրկընդխառն կռուի մտնող թուրք զօրքերուն վրայ: Վերջիններս հիմա չորս կրակի մէջ բռնուած են: Թէեւ անոնց ետեւէն զօրքերու ուրիչ խումբ մը օգնութեան կը հասնի, սակայն կ'անճրկի ու չի յանդգնիր արիւնի բաղնիքին մէջ նետուիլ: Գօտեմարտը կը վերջանայ եւ 200 թուրք զինուորներէն 25 դիակ կը մնայ հայկական դիրքերու եւ խրամներու առջեւ. նոյնքան մըն ալ վիրաւորներ հազիւ կը փրկեն իրենց կեանքերը փախչելով: Կռիւը սուղի կը նստի նաեւ հայերուն: Հայերէն սպաննուած են հինգ մարտիկներ եւ ծանր ու թեթեւ վիրաւորուած են նաեւ չորս հոգի: Բայց յաղթանակը չահուած է:

Միեւնոյն ատեն թուրքերը կատաղի ոըմբակոծութեան կ'ենթարկեն հայկական Մրոտեան եւ չրջակայ դիրքերը: Թնդանօթային աւերմունքէն ետք 150ի չափ կառավարական զօրքեր եւ քիւրտեր առաջ կը նետուին եւ 50 քայլ հեռաւորութեան վրայ կը մօտենան Մբոտեան դիրքին: Կրկին օրհասական վայրկեան է: Հայ կռուողներու համազարկը չի վհատեցներ թշնամին: Ընդհակառակը, ան աւելի ու աւելի առաջ կը նետուի եւ կը հասնի ու կը խրուի հայկական դիրքերուն աչքը: Նորէն ուրիչ ելք չկայ, եթէ ոչ՝ արհամարհել մահը եւ վոխադարձաբար առաջ նետուիլ, մահ տալ եւ մահ ընդունիլ: Մաւզէր ատրճանակներն ու ռումբերը դարձեալ կը կատարեն իրենց հրաշքը: Մէկ ժամուան բուռն կռիւը կը վերջանայ թուրքերու փախուստով եւ տասնեակ մը բոպանեալ ու վիրաւորներով: Հայերը կը կորսընցնեն երկու ամրաչէն բանուորներ եւ մէկ զինուոր:

Ինչպէս նախապէս յիշուած է, Ապրիլ 28ի կռիւները, ամբողջ ամսուան կռիւներուն մէջ, ամէնէն աւելի կատաղի ու բուռն եղած են: Նոյն օրը թուրքերը աւելի չախուռն չարձակումի կը դիմեն Աղանիկեան հայկական դիրքին վրայ: Ամբողջ օրուան ընթացքին Աղանիկեան եւ անոր չրջակայ մէկ երկու դիրքեր կ'ընդունին 250 թնդանօթի ռումբեր...: Դիրքը կը քանդուի, բայց ամրաչէն բանուորներ կը փորեն խրամներ ու կը կառուցանեն հողէ պատնէշներ, որոնց մէջ ու ետեւ ապաստանած հայ մարտիկները կը չարունակեն օրհասական կռիւ մղել, մինչեւ վերահաս գիչերը:

Նոյն օրը թնդանօթային անխափան ռըմբակոծումներու կ'ենթարկուին Արարքի դրեթէ բոլոր դիրքերը: Միայն երկու դիրքեր կ'ընդունին աւելի քան 20 թնդանօթի հարուածներ: Այս չրջանին մէջ թշնամին յառաջխաղացումի ճախող փորձ մը կ'ընէ, բայց միահամուռ դիմադրութեան բախելով՝ իսկոյն ետ կը վերադառնայ:

Նալպանտ Մնոյ եւ Վրզվզի դիրքերն եւս կը ռմբակոծուին, բայց հոս թշնամին յառաջխաղացումի փորձեր չ'ըներ: Գիչերը այս դիրքերու կռուողները մէկ ժամով կը մտնեն Թրքական դիրքը եւ փախուստի կը մատնեն թշնամին: Կը սպաննուի չերքէզ մը եւ կը գըրաւուին անոր հրացանն ու փամփուչտները:

ԱՊՐԻԼ 28ի ցորեկուան կռիւները կը չարունակուին նաեւ գիչերը: Շատ թաղի հիւսիսային եւ արեւմտեան Թրքական դիրքերէն կատաղի համազարկեր կը բացուին հայկական դիրքերու վրայ: Գիչերուան ժամը 9ին հայերը կը յաջողին քանդել Թրքական դիրքի պա-

տերը, անակնկալ կերպով ներս խուժել եւ դրաւել քանի մը զէնքեր եւ իրեր:

Ապրիլ 28ի կռիւները կը վերջանան երկուստեք ծանր կորուստներով: Թուրքերու կրած կորուստներու թիւը հարիւրը կ'անցնի: Հայերու մարդկային զոհերն եւս նուազ չէին: Ուրիշ ո՛չ մէկ անգամ հայկական դիրքերը այնքան ծանրապէս քարուքանդ եղած չէին, որքան Ապրիլ 28ին: Ուրիշ ճամբայ չկար, եթէ ոչ նորէն ամրաչէն բանուորները հարիւրներով գործի լծելով վերաշինել խորտակուած դիրքերը: Ամէն պարագայի, Ապրիլ 28ի ճակատագրական օրը հայ մարտիկները պատուով դուրս եկան եւ ո՛չ մէկ թիզ հող չզիջեցան Թշնամիին:

Ապրիլ 28ի ընդհանուր եւ վճռական բնոյթ ունեցող յարձակողականը ենթադրել կու տայ Զին. Մարմնոյն, թէ կա՛մ թուրքերը խոշոր պարտութիւն կրած են ռուսական սահմանին վրայ եւ իրենց յուսահատական վերջին զայրոյթն է որ կը թափեն Այգեստանի գլխին, եւ կամ ձեւուէթի վերջին նամակին համաձայն, իրօք թուրքերը օգնական նոր ուժեր ստացած են եւ վճռած, միանգամընդմիշտ խորտակել հայկական ինքնապաշտպանութիւնը: Այս կասկածները աւելի կը հիմնաւորուին, երբ Ապրիլ 28ի ամբողջ գիշերը, ամէն ուղղութեամբ, խլացուցիչ համազարկեր կը տեղան հայկական բոլոր դիրքերուն վրայ:

ԱՊՐԻԼ 29Ը կ'անցնի բոլորովին խաղաղ: Ամբողջ օրը տարօրինակ եւ աննախընթաց լռութիւն մը կը ծանրանայ Այգեստանի վրայ: Թուրքերը ո՛չ մէկ չարժում ցոյց կու տան: Միայն խուլ կերպով լսելի կ'ըլլայ քաղաքէն վրայ արձակուող ռումբերու որոտը...:

ԽՈՒՃԱՊ ԹՈՒՐՔԵՐՈՒ ՄԷՋ.— Ապրիլ 29ի ցորեկին, Թրքական Շամիրամի Տակ կոչուած թաղամասէն թուրք միլլիները բազմաթիւ հայ գեղջուկ կիներ եւ երեխաներ կը բերեն քաղաք: Թիմարէն (Ալիւր) գիւղացի կին մը կը պատմէ թէ՝ «իրենց գիւղացիներէն ով որ կըրցաւ՝ փախաւ, մնացեալ տղամարդիկ անխնայ սպաննուեցան: Իսկ փոքր մաս մը ջահէլ եւ գեղեցիկ կիներ ու աղջիկներ բաժնեցին իրենց մէջեւ: Ես թուրքի մը քով էի տասնեւհինգ օրէ ի վեր ու կով կը կթէի ու այգիին մէջ քաղհան կ'ընէի, երբ այսօր տեսայ, որ մեծ իրարանցում մը ինկաւ թուրքերու մէջ: Ջիչ ետք տան տէրը եկաւ եւ սկսաւ ձեռքերով գլուխը ծեծել, թէ «քեաֆիր մոսկով կէլէճէք»: Կիները ու երեխաները սկսան լալ, աղաղակել ու մազերնին փետտել: Ես կծկուեցայ այգիի թուփերու մէջ: Ջիչ ետք տեսայ, որ միեւնոյն աղմուկն ու իրարանցումը ինկաւ դրացի միեւնոյն տուներուն մէջ եւս: Իմ տան տիրուհին սկսաւ խմոր չաղել, իսկ հայր ու որդի սկսան բեռներ կապել: Նոյնը կը կատարուէր նաեւ դրացի տուներու մէջ: Այս բոլորը տեսնելով, ես կռահեցի թէ թուրքերը կը փախչին. ես ալ գլուխս առի ու փախայ: Ճանապարհին տեսայ քիւրտերու կարաւաններ, որոնք էնդէհէն (ցոյց տալով արեւելեան կողմը — Ռոշապ) կու գային: Ջճանչցան որ ես հայ էի, ու բան մը չըրին ինծի:»

Նոյն լուրերը, քիչ մը տարբեր փոփոխակներով, կը պատմեն ուրիշ գիւղացի կիներ եւ էրմանցէն եւ Տօնիկէն եկող ասորի կիներ, որոնք կ'ըսեն թէ չորս հինգ օրէ ի վեր խուճապ սկսեր է այդ չրջանի քիւրտերու մէջ: Արճակի չրջանէն փախչողներն ալ, մեծ մասամբ կիները, նոյնը կը հաստատեն:

Այս հատ ու կտոր տեղեկութիւններուն վրայ աւելի լոյս կը սփռուի, երբ Այգեստանի հայկական դիրքերն ալ, իրարուետեւէ կը հասնին տեղեկագիրներ, թէ թուրքերը այդ օրը չարժում մը ցոյց չեն տար. անոնց դիրքերը մասամբ դատարկուած են... Տարտանէլի դիրքէն կը տեղեկացնեն թէ քրտական ինչ որ կարաւաններ վար կ'իջնեն Կուռուպաշի բարձունքներէն ու ապա ճամբան կը չարունակեն դէպի Շամիրամի Տակ ու դէպի Արտամետ:

Այգեստանի բարձր դիրքերէն ու տանիքներէն հեռադիտակով կը նչմարուի հսկայական զանգուած մը, որ կը չարժի դէպի Արտամետ:

Այս բոլորը որոշ հաւաստ կը ներչնչեն ամէնուն, թէ իրօք Թրքական խուճապ մը կայ: Այս լուրերը ստուգելու եւ դրական եզրակացութեան մը յանգելու համար, Զին. Մարմինը հարկ կը գտայ Ապրիլ 29ին հետեւեալը յայտարարել իր մարտիկներուն.—

«Ընկերներ,

«Ջանազան աղբիւրներէ կ'իմանամ թէ թուրքերու մէջ խուճապ կը տիրէ եւ թէ ամենէ իրենց դիրքերը կը լքեն: Արդ, պէտք է բոլորդ ալ ձեր դիրքերու մէջ ամրանալով, մէկ

երկու հոգիով առաջացում մը կատարէիք իմանալու համար թէ ճի՞շդ են առնուած լուրերը, թէ ընդհակառակը, թշնամին ծուղակ մըն է որ կը պատրաստէ:

ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ»

29 Ապրիլ

Ապրիլ 29ի գիշերը հայկական չարք մը կեդրոնական դիրքերէ կը ձեռնարկուին որոշ հետախուզումներ, որոնք կը պարզեն թէ թըրքական դիրքերը համեմատօրէն քիչ զինուորներ ունին այլեւս, բայց ամբողջ ճակատին վրայ եւս թուրքերը ո՛չ մէկ դիրք լքած են: Ի պատասխան հայկական հետապնդումներուն, թուրքերը, ընդհակառակը, կը սկսին բուռն հրացանաձգութեան եւ հայերը չեն յաջողիր ոչ մէկ դիրք գրաւել:

«Այգեստանի գլխաւոր պողոտան եղող Խաչ փողոցի մէկ պատը թշնամիին ձեռքն էր», կը գրէ Ա. Եկարեան իր «Ցուշեր»ուն մէջ (էջ 223), պէտք էր գրաւել զայն: Մերինները գետնի տակէն ական մը փորելով, թշնամիին կըռնակը անցան եւ զայն յանկարծակիի բերելով՝ գրաւեցին կարեւոր տեղեր: Ամենամեծ ողբերգութեանց մէջ կատակերգութիւնը անհրաժեշտութիւն մըն է կարծես: Այս յաջողութենէն յետոյ, մեր տղաքը մեծ չան մը պոչին քարիւղով լեցուն թիթեղ մը կապեցին եւ կրակ տալով՝ փախցուցին թուրքերուն կողմը: Խեղճ անասունը թէ՛ թիթեղի ձայնէն եւ թէ՛ կրակի վախէն՝ սկսաւ սրընթաց վազվզել թշնամի դիրքերուն ընդմէջէն: Թուրքերը վախնալով հայկական նոր ծուղակէ մը, ձգեցին ու փախան եւ մենք գրաւեցինք քողլքուած բոլոր դիրքերը: Կռիւի վայրը փուքաց ֆանֆարը, որուն ուազմաչունչ եղանակները ժամերով օդը թնդացուցին, նոր ոգեւորութիւն մը ստեղծելով մեր կողմը եւ յուսահատութիւն ու զարմանք՝ միւս կողմը:

«Սակայն գերագոյն խնդիրը կը մնար անլոյծ· ան դամոկլեան սուրի պէս միշտ կը մընար կախուած մեր գլխուն վերեւ: Մենք մինչեւ ե՞րբ պիտի կրնայինք դիմանալ: Հացի մեր պաշարը հատնելու վրայ էր· իսկ ռումներու կողմէ լուր մը չունէինք»:

ԱՊՐԻԼ 30·— կարեւոր դէպքեր չեն պատահիր: Գիշերուան անհետեւանք հրացանաձգութենէ ետք, թուրքերը, առանց թնդանոթային չարժումներու, աննպատակ համազարկեր կու տան միայն, այլեւայլ ուղղութեամբ:

Տեղեկատու Դիւանը Ապրիլ 29ի եւ 30ի կռիւներու մասին կը տեղեկացնէ հետեւեալը·—

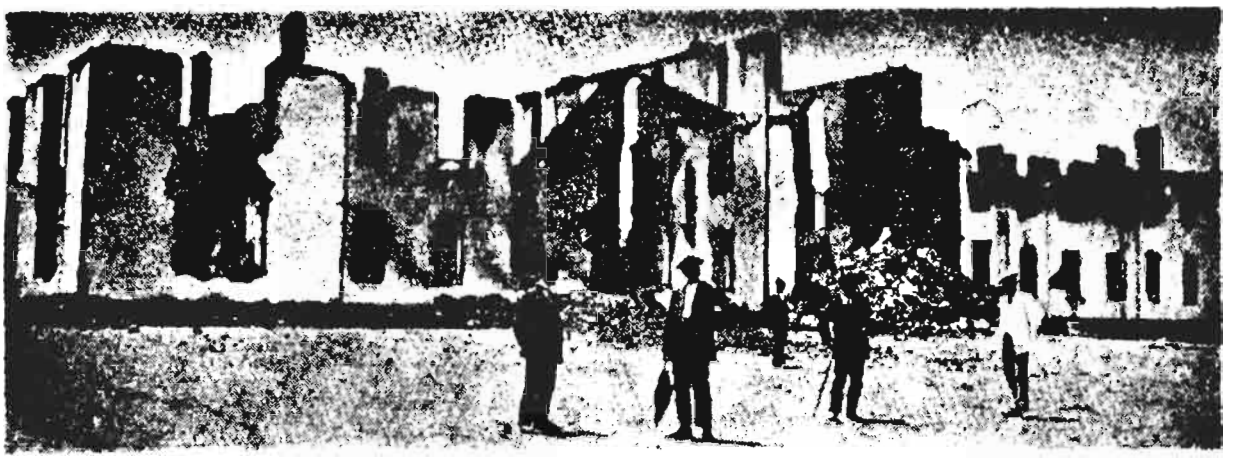
Ե· Շրջանի Դիւանը·— Սիւնեթճեան կը գրէ·— «երէկ մեր կողմերը լուութիւն էր· Քըչնամին միայն երբեմն երբեմն կը կրակէր: Մեր կողմէն մինչեւ իրիկուն հազիւ երկու երեք անգամ պատասխանուեցաւ: Թշնամին կատղեցաւ, երբ Սահակ պէյի դիրքին առջեւ ինկած քիւրտի դիակը ստիպուած էինք վառել, որովհետեւ կը հոտէր: Ապրիլ 29ին մեր դիրքին քանի մը թնդանօթի հարուածներ ուղղուեցան, բայց վնաս մը չունեցանք: Երեկոյեան ժամը 7ին թշնամին սկսաւ ուժգին հրացանաձգութեան մը, առանց սակայն իր դիրքէն դուրս գալ համարձակելու: Մենք կը պատասխաննենք միայն հատ հատ ծխաւորներով: Հրացանաձգութիւնը, երբեմն թոյլ, չարունակուեցաւ ամբողջ գիշերը: Առաւօտէն մինչեւ հիմա լուռ են»:

ՄԱԳԻՍ 1·— կարեւոր դէպքեր տեղի չեն ունենար: Միայն Շահպենտարեանի խրամներէն անցած պահուն, գլխէն զարնուելով կը սպաննուի ասորի կաչան (քահանան), որ առնօրինակ յանդգնութեամբ կռուած էր ամբողջ կռիւներուն ընթացքին: Զին· Մարմնի կարգադրութեամբ, զինուորական պատուով կը թաղուի Նորաչէնի գերեզմանոցը:

ՄԱԳԻՍ 2·— Կռիւները բաւական աչխոյժ թափով կը վերսկսին, մանաւանդ կատաղի կը դառնայ ռմբակոծութիւնը:

Հոկտեմբեր 9 օրանոցին մօտ հաստատուած երկու թնդանօթներով՝ թուրքերը պայթուցիկ ռումբեր կը տեղացնեն ամբողջ Այգեստանի վրայ: Ռումբերէն ոմանք, առանձնապէս, կ'ուղղուին ամերիկեան եւ գերմանական չէնքերուն եւ անոնց վրայ ծածանող դրօշակներուն:

Զ· Շրջանի Դիւանը կը գրէ, *Մայիս 2 թուականիով·— «Թշնամին ժամը 6 եւ կէսէն սկսեալ, երկու պայթուցիկ թնդանօթներով, ըսկսաւ ռմբակոծել առհասարակ մեր չրջանի բոլոր դիրքերը: Թնդանօթի ռումբերը մեծ մասամբ աննպատակ անցան: Մէկը յաջողեցաւ զարնել Ի· Տէր Խաչատուրեանի մեր դիր-*

Հաճի Պեհիրի տաճկական զօրաւոցը, որ կրակի տրուեցաւ հայոց ձեռքով Մայիս 3ի գիշերը

քի վերնայարկին. չորս ռումբեր դպան ամերիկեան չէնքին եւ դրօշակին, իսկ մէկը գերմանական չէնքին վրայ ինկաւ: Տասը ռումբեր պայթեցան Հ. Մալխասեանի եւ Սոլախեանի մեր խրամներուն մէջ: Զինուորներէն ո՛չ մէկ վնաս ունինք: Գատահաբար աղջնակ մը սպաննուեցաւ Քնդանօթի ռումբէ մը:»

Թնդանօթային կրակը չդմեցուցիչ արագութեամբ եւ առատութեամբ կը թափի մասնաւորաբար Արարքի չրջանին մէջ, ուր պարզապէս ամբողջ օրը անհնարին կը դառնայ փողոց ու այգի դուրս գալ: Ռումբերը կը պայթին ամէն ուղղութեամբ – տուներու, բակերու, այգիներու եւ փողոցներու մէջ:

«Երէկ, (Մայիս 2) կը գրէ Արարքի չըրջանի «Տեղեկատուն», «Քշնամին Հաճի Գեքիրի զօրանոցին մօտ եղած իր խրամէն պայթուցիկ Քնդանօթներով, ժամը 4էն սկսած, Այգեստանի արեւելեան բոլոր սահմանները իր կրակները ուղղեց բացառաբար մեր դիրքերուն վրայ: Իրիկուան դէմ յուսահատելով, սկսաւ ռումբեր արձակել ամէն ուղղութեամբ: Գատահական ռումբէ մը սպաննուեցաւ մեր սուրհանդակներէն մէկը. վիրաւորուեցան ուրիչ երեք տղաներ, որոնցմէ մին մեռաւ»:

Ռմբակոծումը նոյն կատաղութեամբ կը գործադրուի Տարտանէլի վրայ: Այդ առթիւ Տեղեկատուն կը դրէ.– «Տարտանէլի դիրքին վրայ Քնդանօթաձգութիւնը տեւեց 8 ժամ անընդհատ: Նետուեցան 101 ռումբեր: Ռմբակոծութեան զուգընթաց էր խլացուցիչ համազարկը: Մեր կռուող ուժերէն միայն մէկ հոգի կորսնցուցինք:

Այս գիշեր տեղի ունեցաւ Քշնամու անցուդարձը դէպի քաղաք եւ քաղաքէն դէպի կշլաւ: Անվերջ սայլեր կ'երթեւեկեն: Քշնամու ուժերը նոյնն են: Դաշտի մէջ որեւէ չարժում ու անցուդարձ չկայ»:

ՄԱՅԻՍ 3.– *Այս օրը Այգեստանի ինքնապաշտպանութեան կռիւներու վերջին օրը պիտի ըլլար, գերագոյն պայքարի վերջին օրը: Բայց, նաեւ, այդ օրը Քրքական կատաղութեան վերջին օրն էր: Ռուսական ռազմաճակատի վրայ պարտուած Քուրք չարդարար կառավարութիւնը իր բովանդակ զայրոյթը կը փորձէր վերջին անգամ թափել Այգեստանի եւ Քաղաքամէջի պաշարուած հայութեան գըլխուն:*

Մայիս 3ի առտուն կանուխ աննախընթաց Քնդանօթաձգութիւն մը կը սկսէր Քրքական բոլոր դիրքերէն: Միաժամանակ կը գոռային 12 Քնդանօթներ աջ ու ձախ ռումբեր թափելով: Միայն ամերիկեան չէնքերը քանի մը ժամուան մէջ 26 ռումբեր ընդունեցին: Առանձնապէս ահաբեկիչ էին ռումբերը Այգեստանի համեմատաբար խաղաղ, ներքին թաղերուն մէջ: Անզէն մարդիկ ու մեծ մասամբ կանայք եւ երեխաներ էին, որ այդ օրը կը զոհուէին Քրքական կատաղութեան: Միայն այդ ռումբերէն սպաննուեցան եւ ծանր կերպով վիրաւորուեցան աւելի քան 30 հոգի:

Այդ ռմբակոծումին ու դժոխային տագնա-

կին մէջ պահ մը անհետացան Թրքական խուճապի առթած բոլոր ժպիտները: Զին. Մարմինը ծրագրած էր այդ օրը յատկացնել հետախուզական – յարձակողական փորձերու, բայց այդ օրուան աննախընթաց ամբակոծութիւնը եկաւ ո՛չ միայն խանգարելու այդ փորձերը, այլեւ համոզում գոյացնելու, թէ թուրքերը հաւանաբար ռազմաճակատի վրայ նոր, անակնկալ յաջողութիւն մը ձեռք բերելէ ետք, որոշած են ամէն գնով խորտակել Վանի դիմադրութիւնը: Ոմանք կը մտածէին թէ թերեւս թուրքերը նոր ուժեր ստացած են: Են-Թադրողներ ալ կային, թէ Թշնամին, ապաւինած իր թնդանօթներուն, կը զօղարկէ իր նահանջը: Ցամհնայն դէպս ոչ ոք այլեւս կը մտածէր յարձակողականի դիմելու:

Այդ կացութեան մէջ հայկական դիրքերը անսասան ու կանգուն կը մնային Թրքական մոլեգին ամբակոծութեան դիմաց: Դիրքերը կը չարունակուէին քանդուիլ ու վերանորոգուիլ նորէն:

Անգէն բնակչութեան մէջ երեւան եկած ահարեկումը որեւէ ձեւով չէր անդրադառնար հայ մարտիկներուն վրայ: Անոնք նոյնիսկ Զին. Մարմինէն արտօնութիւն խնդրեցին յարձակողական մը փորձելու: Ահռելի համազարկերու զուգընթաց թնդանօթային ամբակոծումը, առանց վայրկեան մ'իսկ դադար առնելու, չարունակուեցաւ մինչեւ կէսօրէ ետք, ժամը 4ը:

Տակաւին նկատելի դարձաւ, որ թնդանօթաձգութիւնը աւելի ահռելի թափով մը կը չարունակուի Քաղաքամէջի վրայ: Մինչդեռ, ասդին, Այգեստանի մէջ, ժամը 4էն ետք, ըսկսաւ աստիճանական խաղաղութիւն մը տիրել: Տակաւ առ տակաւ համազարկերը կորանցուցին իրենց նախկին թափը: Թուլցաւ նաեւ թնդանօթներու որոտը: Անոնք սկսան դոռալ քիչ մը աւելի հեռուէն եւ միայն հատ հատ: Միայն Հաճի Պեքիրի եւ Թուփրաք-Գալէի զօրանոցներն էին, որ ոռնալէ չէին դադրեր...

Ժամը 5ին, Զին. Մարմինը երկտող մը կը ստանայ Ցանկոյներու դիրքերու չրջանապետներէն, որով կը յայտնէին թէ Թշնամին յաղթելու միակ մէջոցը յարձակման դիմելն էր: Երկտողին հեղինակները կը յայտնէին թէ իրենք բնաւ տարակոյս չունէին, որ Թուրքերը այսօր խակ պիտի փախչին...: Մինչ այս, մինչ այն, վրայ կը հասնէր երկրորդ սուրհանդակը եւ կը յայտնէր թէ «Մելիքսէթը, Միսաքն ու Զապարեանը արդէն դուրս եկան դիրքերէն եւ յարձակողականի անցան»: Միեւնոյն րոպէին կը հասնէր նաեւ Տարտանէլի սուրհանդակը եւ կը յայտնէր թէ Արսէն ու իր ընկերները պատրաստ են դրաւելու Հաճի Պեքիրի զօրանոցը: Զին. Մարմինը կը փութայ անմիջապէս անցնիլ Ցանկոյներու դիրքերը: Հազիւ քանի մը քայլ առած, կը հանդիպին ուրիչ սուրհանդակներու, որոնք կը հաղորդեն թէ Ցանկոյներու դիրքերէն դուրս եկած մարտիկները լուրջ եւ ծանր կռիւի բռնուած են Թրքական ուժերու հետ: Եւ իրապէս Ցանկոյներու չրջանէն կը փրթէր ահեղ հրացանաձգութիւն մը... Եկարեանն ու կայծակը կը չտապէին. բայց հազիւ Մեծ Քենտըրչին անցած, կը լսէին փրկութեան առաջին հզօր աղաղակը – «Թշնամին փախա՛...»

«Մարդկային աղաղակ չէր այդ», կը գրէ այդտեղ ներկայ եղողներէն մէկը, «այլ հազարաւոր սրտերու խորերէն պոռթկացող, դեռ չլսուած, որեւէ հանճարեղ երաժշտի կողմէ դեռ չներդաշնակուած աստուածային երգ մը...»

– Ուռռա՛... ուռռա՛...

«Այդ հզօր երջանկութեան աղմուկը միայն դիրքերէն չէր որ կը լսուէր, այլ բոլոր տուներէն, բոլոր լուսամուտներէն, բոլոր հոգիներէն...

– Կեցցէ՛ Վանեցին...

«Այդ Վանեցին էր, որ աստուածային գիտնովութեան մը մէջ, գիտցաւ տառապիլ, պայքարիլ, զոհաբերել եւ ինքն իր քաջութիւնն ու յաղթութիւնը երգել...»

Բայց ահա այդ յաղթութեան եւ անհուն բերկրանքի առաջին երջանիկ լոյսը: Ահա Թուփրաք-Գալէի զօրանոցը, ուր ամբողջ երեսուն օր եւ քառորդ ժամ մը առաջ Թրքական Թնդանօթները կ'ոռնային, հիմա կարմիր եւ լուսաւոր բոցերով կը պսակէին նախ Ցանկոյներու մարտիկներու եւ ապա բովանդակ Այգեստանի հայութեան յաղթական ճակատները...:

Այնտեղ հասած էին Մելիքսէթ, Միսաք եւ Զապարեան, տասնեակ մը քաջերով եւ Թրքական պահակներու կէս ժամուան օրհասական դիմադրութիւնը խորտակելէ ետք, գրաւած

էին հսկայ զօրանոցը եւ անմիջական հրդեհի տուած: Յարձակողականը այնքան արագ եւ վճռական եղած էր, որ Թշնամին ստիպուած էր լքել իր երկու թնդանօթները:

Հայ մարտիկները կ'ուզէին խոյանալ Զըմ-ըմ Մաղարայի բարձունքները, ուր կանգնած էր փոքրիկ պահականոցը, որ իր դիրքով կը հսկէր Այգեստանին եւ անոր ելքի ու մուտքի բոլոր ճամբաներուն: Այրել զայն իբրեւ յաղթութեան լուսաւոր ջահը՝ պայքարող Այգեստանի եւ քաջարի Քաղաքամէջի ոգեմիկնեռուն համար...: Այդ բարձունքին վրայ Թշնամին դեռեւս կը փորձէր իր օրհասական դիմադրութիւնը. բայց ի զուր: Հայ մարտիկները այլեւս առանց խնայելու իրենց փամփուշտները եւ նոյնիսկ իրենց կեանքերը, կը խոյանային հոն մնացած պահականերուն վրայ, որոնք իրարու ետեւէ թաւալգլոր կ'իյնային. ու թէեւ մեր մարտիկներէն ալ մէկ քանիները կը նահատակուէին ու կը վիրաւորուէին, եւ սակայն պահականոցը կը գրաւուէր եւ իսկոյն կը հրկիզուէր, որպէսզի անկէ ժայթքող կրակի լեզուները սրտէ ի սիրտ տանէին Այգեստանի քաջերու յաղթութեան բերկրանքը... Անոր հրեղէն լոյսերը խորհրդանշան կ'ըլլային հայ մարտիկի առաջին եւ լրիւ յաղթանակին...»

Բայց դեռ կանգուն կը մնար բռնութեան գլխաւոր ամրոցը, – Հաճի Գեքիրի զօրանոցը, զոր պէտք էր մոխիրի վերածել: Խօսք տանք դարձեալ Զին. Մարմնի Առենապետ Ա. Եկարեանին.– «Ջանի մը խմբապետներու լուր կը ղրկեմ, որ իրենց խումբերովը Շտապ հասաքուին: Հրամանը կը կատարուի փութով: Եւ կարճ ժամանակ յետոյ 80է աւելի վինակիցներով, երիք խումբերու բաժնուած, յարձակման կը ձեռնարկենք այս հսկայ զօրանոցին վրայ: Մէկ ժամ յետոյ ան պաշարուած էր արդէն: Ջեմ գիտեր թէ ո՞րքան զինուոր կար ներսը: Մեր առաջին ներխուժումը ապարդիւն անցաւ. մեր տղաքը դուրս վտարուեցան: Արճանակը ձեռքս՝ ներս կը մտնեմ. ինծի կը հետեւին ընկերներս. մնացեալը ընթերցողին կը ձգեմ դուշակելը: Ջանի մը վայրկեանէն Թշնամի 10 դիակներ մեր ոտքերուն առջեւ փռուած էին՝ արեան ճապաղիքներու մէջ: Մնացեալ Թշնամի զինուորները վերի յարկը ամրացած էին. պէտք էր հոն բարձրանալ: Մէկ դոհ տալով յաջողեցանք վեր բարձրանալ... քիչ ժամանակ վերջ զօրանոցը մաքրուած էր: Մինչ այդ՝ ժողովուրդն եւս խռնուեցաւ զօրանոցին չուրջ եւ կրակի տուաւ զայն. այրեցան զօրանոցն ու յարակից չէնքերը, որոնք քաղաք մը կը ձեւացնէին: Մերձակայ դաշտն ու Այգեստանը լուսաւորուեցան կրակէն: Կրակի տրուեցան նաեւ Թրքական թաղերը: Առտուան մօտ էր. ժողովուրդը լծուած երկու թնդանօթներուն, դէպի հայ թաղերը քաշեց: Աղմուկ, աղաղակ եւ ուրախութեան բացականչութիւններ: Ես Թողուցի բազմութիւնը իր այս սրամտադրութեան մէջ եւ վերադարձայ Շտապ: Շտապը պարապ էր, մարդ չկար հոն, պատահած առաջին նստարանին վրայ ինկայ ու մրափեցի. սաստիկ յոգնած էի: Աւետը ծագած էր՝ երբ արթնցայ ժողովուրդի աղմուկէն»:

Հաճի Գեքիրի զօրանոցի հրկիզումը եւ դէպի վեր բարձրացող անոր լափլիզող բոցերը լաւագոյն եւ վստահելի պատգամատարներն էին մեր յաղթանակին եւ թուրքերու փախուստին՝ Քաղաքամէջի մեր քաջարի կռուողներուն համար, որոնք դուրս գալով իրենց դիրքերէն՝ կը մաղլցէին վանի պատմական բերդի բարձունքները՝ հայկական յաղթութեան եւ ազատութեան կսրմիր դրօշակը բարձրացնելու համար հոն:

Երրորդ խումբ մը, Արարքի չրջանէն, հետախուզական փորձերէ ետք, յարձակողականի կ'անցնէր եւ կը գրաւէր Թրքական չարք մը դիրքեր:

Ամէնէն վճռական կէտը կը մնար Ֆաչ Փողոցը, որուն Թրքական դիրքերը գրաւելը անհրաժեշտութիւն մըն էր յաղթանակը կատարեալ դարձնելու համար: Թրքական այդ ուղղագիծ ճակատը – որ հինգ մղոն տարածութիւն մը ունէր, պէտք էր կտրել ու խորտակել՝ կարենալ հասնելու համար Քաղաքամէջի մեր քաջարի կռուողներուն...: Հայ հետախուզական խումբը լուռ, գաղտագողի ու անչչուկ կը մտնէր Թրքական անմիջական դրացի դիրք մը: Հոն միակ դիակէ մը զատ ուրիշ բան չկար: Երկու մարտիկներ կը Թողուին այդ դիրքը: Տասնեակ մը մարտիկներ դուրս կու գան փողոց, ծառերու մուԹին մէջ: Ուրիշ տասնեակ մը կը բարձրանայ դրացի դիրքը: Ուրիշներ կը հսկեն տանիքներու վը-

Հայ կամաւորական գունդերու մուտքը Վան՝ Մայիս 5էն սկսեալ։
Առջեւը՝ Դարալագեազի 75ամեայ բահանան՝ Տ. Գրիգոր։

րայ։ Հետախուզող խումբը կ'անցնի աւելի ու աւելի առաջ։ Թրքական երեք չորս դիրքեր խրարու ետեւէ լքուած են։ Ո՛չ մէկ չունչ կայ։ Գաղտագողի հետախուզումը կը շարունակուի մինչեւ Ձիտեճեանի տունը, ուր կ'ապրէր Վանի մեծ ոճրագործը, կուսակալ Ճեւտէթ փաշան։

Այգեստանի Թրքական կեդրոնական ոստիկանատունը կը գտնուէր Ճեւտէթի բնակած տան դիմաց։ Այդ չէնքին մէջ է, գլխաւորաբար, որ Ճեւտէթ նիւթած էր դաւերը եւ ղեկավարած Թրքական գինուորական գործողութիւնները, ամբողջ երեսուն օր։ Անհնարին էր այլեւս գաղտագողի հետապնդումը։ Այս երկու մեծ չէնքերուն առջեւ կա՛մ պէտք էր դիրքեր պրաւել եւ կամ գրոհով մը խուժել ամէնէն առաջ ոստիկանատունը եւ ապա փորձել գրաւել Ճեւտէթի հսկայ որջը... Բայց յարձակողականի եւ յաղթանակի խենթութեամբ անգամ մը գինովցած հայ մարտիկները առաջ կը նետուին, ուժգին համազարկ մը կու տային եւ կեցցէներով կը նետուէին դէպի ոստիկանատունը... Բայց մէկէն, ոստիկանատան անմիջապէս կից Թրքական տուներէն, հրացանի ձայներ կը պոռթկային։ Իրենց պաղտրիւնութիւնը չկորսնցուցած հայ մարտիկները չեն լքեր ոստիկանատունը։ Ընդհակառակն կը խուզարկեն անոր բոլոր սենեակները, հոս հոն դնելով մէկ երկու խեղճ ու կրակ ծերուկ ոստիկաններ, հրացանը լեցուած, պատրաստ կրակելու, բայց սարսափէն քարացած...

Դուրսը, փողոցին մէջ, հրացանաձգութիւնը երկուստեք կը շարունակուի, մինչեւ որ Թրքական համազարկերը աւելի ու աւելի կը հեռանան եւ կ'երթան մարելու Ֆաղաքամէջի եւ բերդի պարիսպներուն տակ։

Հիմա մեր մարտիկները Ճեւտէթի տան առջեւն են արդէն։

– «Տղա՛ք», կը կանչէ ձայն մը, Ճեւտէթը փախա՛ւ...»

«Ճեւտէթը վաղուց փախած է», կը լսուի ուրիշ ձայն մը, Ճեւտէթի տան բակէն. «ա՛խ, ինչո՞ւ ուշացաք, հազիւ մէկ ժամ առաջ փախաւ...»

Ճեւտէքի քով ծառայող հայ մչակի մը ձայնն էր: Եւ դուռը կը բացուէր: Վեր կը բարձրանան մարտիկները եւ միայն Ճեւտէքի Թողած հետեւեալ երկտողը կը գտնեն անոր աչխատանոց–սենեակի սեղանին վրայ, որուն մէջ ան, վերջին անգամ, կը չարունակէր սըտել եւ սպառնալ: Այդ երկտողը ուղղուած էր վանի իտալական փոխ–հիւպատոս Գ. Սպորտոնիի անունով.–

«Սիրելի Սպորտոնի էֆենտի», գրած էր Ճեւտէք, «պատերազմական հարկադրութեանց պատճառով քաղաքը կը Թողում: Ճիշդ է որ ցաւի արժանի վիճակ մըն է եղեր խռովութեանց մէջ գտնուող երկրի մը մէջ նախագահութիւն ընելը: Աչքի առջեւ գտնուող երեխաներուն գթալը արգիլեց մեզի գիչերային յարձակումներ գործել: Ռուսերը կացութենէն օգտուեցան: Աստուած փորձանք հասցնէ դաւաճան Քոմիթաճիներուն: Երբ Թշնամին երկիրը մտնէ, բնական է որ ատկէ վերջ անընդհատ կռիւներ տեղի պիտի ունենան: Բարեւներս Ալկարտի էֆենտիին եւ բոլոր ընկերներուն. յարգանք տիկիններուն:

ԿՈՒՍԱԿԱՎ ՃԵՒՏԷՔ»

915 Մայիս 3

❀

Արիւնարբու կուսակալը «պատերազմական հարկադրութեանց պատճառով քաղաքը Թողած էր» եւ Մայիս 3ի գիչերը վանի հայութիւնը, առաջին անգամն ըլլալով իր դարաւոր կեանքին մէջ, կը չնչէր ազատութեան կենարար օդը...

Մայիս 3ի գիչե՛րը... Ազատութեան, յաղթանակի անմոռաց գիչեր... Անհնարին է մարդկային գրիչով տալ գէթ հեռաւոր եւ տժգոյն մէկ պատկերը անոր բոցավառ գեղեցկութեան: Այժմ խօսք տանք Զին. Մարմնոյ քարտուղար Օննիկ Մխիթարեանին, իր գեղեցիկ ոճովը նկարագրելու անմոռանալի այդ օրը...

«Անհրաժեչտ էր մի հանճարեղ գրիչ», կը գրէ Օննիկը, «գծելու համար Թրքական բռնութեան տասնեակ մը որջերու եւ Թրքական բովանդակ չէնքերու հրդեհի բոցերը եւ ծուխի արիւնագոյն ամպերը: Անհրաժեչտ էր մէկ հանճարեղ երաժչտագէտ՝ նոթագրելու համար վաթսուն հազար սրտերէ միաժամանակ ու անընդհատ պոռթկացող բերկրանքի տարօրինակ աղաղակները: Անհրաժեչտ էր մէկ հանճարեղ հոդևրան–գեղագէտ՝ կարդալու համար հազարաւոր հոգիներու հեղեղուղ սարսուռները, նկարելու համար հազարաւոր ամբոխի դիմագծային փայլատակումները, վիպելու համար մարդկային հաւասարակչռութենէն դուրս ինկած հազարաւոր հոգիներու մէջ պոռթկացող վրէժխնդրութեան եւ կարեկցութեան, ատելութեան եւ սիրոյ, վայրենութեան եւ ազնուականութեան, անասնութեան եւ հրեչտակային բարութեան կիրքերն ու յուզումները: Անհրաժեչտ էր գէթ չարժապատկերային հսկայ մեքենայ մը, անվերջ ու անվերջ գրոհ տուող, ալիքաւորուող, ծունկի եկող, գրկախառնուող եւ իր իրական յարութիւնը տօնող այդ հսկայ ամբոխը գէթ մէկ քանի հապճեպ գիծերով պատկերելու...

«Դեռ լոյսը չբացուած, Թրքական բոլոր դիրքերը կը գրաւուէին, բոլոր տուները կը խուզարկուէին եւ բոլոր կարեւոր չէնքերը կը հրդեհուէին: Արդէն լուսաբաց էր եւ հայ մարտիկներու աչ ու ձախ թեւերը հասած էին մինչեւ Շամիրամի Տակ եւ հեռաւոր արուարձանները. իսկ կեդրոնի թեւը մտած էր Հայկավանք եւ գրոհ տուած՝ դէպի պատմական բերդի պարիսպները եւ Թաւրէզի դուռը, ուրկէ անդին հերոսական Քաղաքամէջն էր...

«Գերագոյն անձկութեան գիչերը ապրող Քաղաքամէջի հերոսները, իրենց հերթին, գըրաւելով եւ հրդեհելով Թրքական դիրքերը, կը հանդիպէին Այգեստանի հեղեղուղ մարտիկներուն եւ ամբոխին: Համբոյրն էր, տառապանքի եւ երջանկութեան, պայքարի եւ ազատութեան համբոյրը, որ կը մարմնանար այդ եղբայրական գրկախառնուումներուն մէջ:

«Ճաղթանակի խենթեցնող սափորն էր, որ կը պարպուէր չրթունքէ չրթունք եւ սրտէսիրտ...

«Քաղաքամէջի քաչե՛րը, բուռ մըն էին անոնք, հազիւ մէկ երկու տասնեակ հոգի – իրենց ղեկավար ունենալով Հայկ Կոսոյեան, որ ղեկավարեց եւ դործի լծեց այդ անճնազոհ մարտիկները եւ ամբողջ երեսուն օր մաքառելով՝ եւ ամօթալի պարտութեան մատնելով Թշնամին: Այս քաչերն էին ահա, որ Այգեստանէն ու քաղաքէն յորդելով՝ գիրար կը գըրկէին, կը համբուրէին...»

Բերդի պարիսպներուն տակ կը տարածուէր Թրքական բալքարոութեան ամէնէն դաժան որջը – Թրքական սոսկալի բանտը: Ահա այն բանտն էր, ուր տասնեակ տարիներու ընթացքին իրենց արիւն-արցունքը քամած էին հազարաւոր հայեր: Պատերազմ պայթելէն առաջ այս բանտին մէջ արյեւլուկուած էին բազմաթիւ հայերու կարգին՝ նաեւ Հնչակեան կուսակցութեան Վանի Կեդրոնական մարմնի ղրեթէ բոլոր անդամները, Արտաշէս Սոլաքեան, Աբրահամ Բրուտեան, Ասօ, Հայկ Արամիչեան, կարապետ Դանթոյեան, բոլորն ալ վանեցի մտաւորականներ եւ ուսուցիչներ... Կռուի վերջին օրերուն բոլոր հայ բանտարկեալները, չղթայակապ դուրս բերելով, դաժանօրէն կոտորած էին ամէնքն ալ: Սակայն Այգեստանէն եկողներուն անծանօթ էր այս պարագան:

Այգեստանի մարտիկներն ու ամբոխը կը խուժէին դէպի բանտը եւ կը գտնէին զայն դատարկ ու լքուած...:

Վանէն գաղթ...

❦

Մայիս 3ի գիշերը, Մայիս 4ը եւ Մայիս 5ը, ամբողջ երեք օր, ամբողջ Վանի մէջ հրդեհ էր եւ կողոպուտ... Կը կողոպտուէր ու կը հրդեհուէր այն ամէնը, ինչ որ երէկի բարբարոս թշնամին խլած էր հայերէն: Այդ հրդեհումներն ու կողոպուտները որքան ալ տարերային ըլլային, սակայն ունէին եւ քաղաքական իմաստ: Ամէնէն առաջ անհրաժեշտ էր կերակրել չուրջ 40.000 տուած գաղթականութիւն, որուն հայրենի գիւղը կողոպտուած էր մինչեւ վերջին թելը:

Անհրաժեշտ էր նաեւ ոչնչացնել Թրքական ամրութիւնները – զօրանոցները, ոստիկանատուները, դիրքերը, կառավարչատունը, որպէսզի թուրքը որեւէ անակնկալի պահուն յետնարան չունենար այլեւս: Անհրաժեշտ էր կողոպտել եւ հրդեհել Թրքական թաղերը, որպէսզի թուրք ազգաբնակութիւնը այլեւս վերադարձի յոյսեր չկապէր Վանի հետ: Թուրք ժողովուրդի բնակավայրը աւելի անդին, Անատոլուի խորերը պիտի ըլլար, բայց ո՛չ Հայկական Այգեստանը: Անհրաժեշտ էր կողոպտել, որովհետեւ, լաւագոյն պարագային, ռուս բանակը պիտի գար եւ պիտի իւրացնէր այն ամէնը, ինչ որ պետութեան աւար թուրքը թողած էր Վանի յաղթական հայութեան...:

Ատոնցմէ զատ վանեցիներու ձեռքը կ'անցնէին բազմաթիւ գերիներ, մեծ մասամբ անզէն բնակիչներ, կանայք, ծերեր, նոյնիսկ լքուած երեխաներ, որոնց վրայ վանեցին զէնք չբարձրացուց, ընդհակառակն դանոնք առաջնորդեց ամերիկեան ու գերմանական չրջանակները եւ անոնց մարդասիրական խնամքին յանձնեց, ուր անոնք խնամուեցան մինչեւ Վանի Մեծ Նահանջը:

Երեք օր էր, որ Վանի հայութիւնը իր լիակատար յաղթութիւնը կ'ապրէր եւ ազատ ոգւոյն ու տնօրէնն էր իր պատմական հայրենիքի մեծ օրրանին, երբ Մայիս 5ի երեկոյեան դէմ վերջապէս Վան կը մտնէր հայ կամաւորական խումբ մը:

Սակայն յատակօրէն բնորոշելու համար Վանի ապրիլեան կռիւներուն յաջորդող վերջին երեք սրբազան խենթութեան օրերը եւ այդ օրերուն պոռթկացող ժողովրդական անհուն գինովութիւնն ու բերկրանքը, անհրաժեշտ է նոյնութեամբ ներկայացնել Վանի Ինքնապաշտպանութեան Մարմնի վերջին կոչ-գիմումը ուղղուած հայ ժողովուրդին: Այդ դի-

մումը ո՛չ միայն հարազատ պատկերացումն է այդ օրերուն վանի հայութեան ապրած գերագոյն խանդավառութեան, այլեւ կանխատեսութիւն մը յետագայ ազատ Հայաստանին.–

Ահա այդ կոչը.–

«Հա՛յ ժողովուրդ,

«Ահա կը բոլորեցիք մեր ամսօրեակը – ամսօրեակը պայքարի ու փառքի, մահուան ու յարութեան մեր ցեղին: Ամսօրեակը նաեւ հայութեան առաջին եւ պայծառ գարունին:

«Ամիս մը առաջ, այսօր, երբ թշնամին վատաբար կոխ յայտարարեց ֆաղաքակրթութեան եւ արդարութեան դէմ, մե՛ր դէմ, մենք հաւատով փարեցաք մեր զէնքին եւ մեր հոգիի խորերէն զգացինք, որ յաղթանակը մերը պիտի ըլլայ այս կռուին մէջ, վասնզի մեր կռիւը խաւարին դէմ էր· տգիտութեան ու բռնութեան դէմ՝ ճշմարտութեան ու արդարութեան համար:

«Ու վերցուցինք զէնքը, կուրծք տալու համար թշնամիի գնդակներուն եւ ռումբերուն, որպէսզի կու գայինք վերջնական հարուածը հասցնելու մեր կորացած մէջքին, որպէսզի գետին ծռել կ'ուզէին ճակատը մեր երիտասարդութեան եւ ֆանդել ակնադրիւրները վերածնուող մեր ցեղին: Ու կուրծք տուինք մենք թշնամիի մոլեգին եւ ամբարտաւան ժեսքերուն ու յարձակումներուն եւ մեր հերոսական ու պատմական մարտնչումներու ընթացքին ո՛չ *մէկ տեղ* եւ ո՛չ *մէկ վայրկեան* թշնամին չտեսաւ մեր զինուորը պարտուած եւ մեր դիրքը լքուած:

«Ամսօրեայ պայքարը, զոր տարանք փառքով ու պատուով, այսօր իր կատարելութեան մէջ կը վայելենք ահա մեր յաղթանակներով արբած հայ ժողովուրդին հետ:

«Մեր զինուորի արի ու անսասան դիմադրութիւնը ամէն տեղ թշնամիին զգացնել տըւաւ, որ մեր երակներուն մէջ չէ դադրած, կը հոսի տակաւին արիւնը ազատութեան ու կռուի, եւ այդ աստուածային արիւնն է, որ ազմկայոյզ ու սրբանուէր բռնկումով, գիտէ գըլխապտոյտ ու անձնատուր փախուստի մատնել երէկի ամբարտաւան ու ամէնազօր, բայց այսօրուայ վախկոտ ու ստրուկ թշնամին...

Մշեցի պատանի՝ վանի բերդին վրայ

«Երեք օր է ահա, որ յաղթանակի խենթութիւնը բռներ է մեզ... Զօրանոցներու գեղատեսիլ հրդեհներու եւ բոլոր դահճապետներու որջերու ճարճատումներու առջեւ մենք կեցած ենք հիացումով ու արբած...

«Արբած ենք մենք եւ աստուածային խենթութեամբ լեցուած, որովհետեւ հազարաւոր տարիներու մեզ թալանող, կողոպտող, խաչողն է, որ գլխապատառ կը փախչի այսօր եւ հազարաւոր տարիներու մեզի թալանողին եւ խաչողին է որ կը թալանենք, կը կոտորենք, կը խաչենք մենք...

«Վրէժի անողոք բայց արդար աստուածն է, որ ցնտած է մեր ներսը ու մեր գլխավերեւը: Վրէժի ձայնն է որ կը լսենք մենք հիմա եւ այդ ձայնը կու գայ հազարաւոր տարիներու ընթացքին սրախողխող հայ սերունդներու, թոնիրի մէջ խորովուող մանուկներու եւ բռնաբարուած կոյսերու սասանեցնող եւ աղեկըտուր կանչերու մէջէն:

«Այսօր ահա հայկական դրօշակն է, որ հազարաւոր տարիներու ընթացքին, առաջին անգամն է որ կը ծածանի, բռնութիւնը, հայ զինուորի գնդակէն հալածական, կը փախչի ինչով, ընտանիով եւ իշխանութեամբ...

«Ու այսօր, երբ փառաւոր պայքարն է մեր ետին, լիակատար յաղթանակն է որ կ'ապրինք եւ վերջնական ազատութիւնն է որ մեր առջեւ, մենք գիտակցութիւնը ունինք աւելի երջանկաբեր ու պայծառ հանգրուաններու մեր յուսառատ ու երազող ցեղին համար...

«Մեր հերոսական կռիւներով մենք արդէն հիմը դրինք այն հոյակապ ազատութեան, ո-

լուն երազեցին մեր հանճարները, մեր ժողովուրդին հետ· որուն համար երեսնամեայ կռիւներով միլիոնաւոր կեանքեր զոհաբերեցինք եւ որու առաջին արշալոյսը կը ծագի ահա բախտաւոր Վասպուրականի հպարտ լեռներուն վրայ···

«Այսօր, ուրեմն, տօնն է ո՛չ միայն մեր ամսօրեայ պայքարին եւ յաղթանակներուն. այլե՛ւ նախատօնը Հայկական Ազատութեան բոլոր բռնաւոր լուծերէն, բոլոր յօշոտող ճիրանիներէն···

«Կեցցէ՛ Հայկական Ազատութիւնը,

«Փա՛ռք հնկածներուն,

«Կեցցէ՛ Վասպուրականի մարտնչող երիտասարդութիւնը,

«Կեցցէ՛ Հայկական Բանակը···

Վասպուրականի Հայ Ինքնապաշտպանութեան

ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ»

6 Մայիս, Վան–Այգեստան

⁂

ՀԱՑ ԿԱՄԱՒՈՐՆԵՐՈՒ ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՄՈՒՏՔԸ

Մայիս 6ի առաւօտեան, հայ կամաւորական հեծելազունդի չղթան կը ձգուէր Շահպաղի գիւղի սպիտակ բլրակներուն վրայ եւ տակաւ կը մօտենար Այգեստանի դուռներուն: Մինչդեռ, ասդին, Վանի պատմական Ակոռիի քարերուն տակ աղատութեան, յաղթութեան եւ երջանկութեան սարսուռներով դողդողար՝ Վանի ամբողջ հայ ժողովուրդը սրտատրոփ կը սպասէր իր հարազատներու առաջին հանդիպումին, գրկախառնումին եւ համբոյրին: Հսկայական տարածութեան մը վրայ, չար ի չար, կանգնած էին Այգեստանի հերոսամարտը կերտող մարտիկները, մաւզէր ատրճանակներով եւ հրացաններով զինուած: Հոն էին նոյնպէս բանուորներ, արհեստաւորներ, առեւտրականներ, գիւղացիներ, ուսանողներ, մտաւորականներ, աշակերտներ, ամէնը, ամէնը, Այգեստանի ամբողջ ժողովուրդը, կին ու աղջիկ, ծեր ու մանուկ, բնիկ թէ գաղթական:

Մարտիկներու եւ ամբոխի առջեւ կանգնած էր Զինուորական Մարմինը, Վան–Վարժապետանոցի աշակերտութիւնը, Այգեստանի բոլոր յաղթանակներն աւետող իր «ֆանֆար»ով, որ յուղումնասարսուռ չեչտերով կը նուագէր «Մեր հայրենիք»ը··· Թերեւս երբեք այնքան հարազատօրէն ու չքեղօրէն իրական չէր եղած Մ. Նալպանտեանի հոյակապ երաժշտական երգը, որքան Մայիս 6ին, Վանի մէջ:

«···Մեր հայրենիք շղթաներով
Այսքան տարի կապկապած
Իւր բազ որդւոց սուրբ արիւնով
Պիտի լինի ազատուած···»

Կամաւորական հեծելազունդը մօտեցած էր արդէն՝ երբ վաթսուն հազարի հասնող ժողովուրդը լիաթոք կեցցէ՛ կը գոռար···: Կամաւորական գունդը իր հերթին, հիացիկ ու բերկրանքէ գինով, կը փոխադարձէր իր ողջոյնները հերոսական Վանին ու Վանեցիին:

Այսպէս, արեւելեան ու արեւմտեան Հայաստանի սահմաններուն վրայ պտնուած Վասպուրականի սիրտը եղող Այգեստանի մէջ՝ հայ ժողովուրդի կորիւնները իրենց արիւնով կը կերտէին հայ ժողովուրդի եւ հայ երկրի առաջին իրական ազատութիւնը վեց հարիւր տարուան գերութեան չղթաները փշրելով···:

Եւ ալ անկէ ետք համբոյրներն ու աղօթքներն էին, որ կը պոռթկային բոլոր չղթաներէն, բոլոր սիրտերէն··· Ծաղիկնե՛րը, Վանի մայիսեան աքանչելի կարմիր ու սպիտակ ծաղիկները, որոնք ոչ մէկ երկինքի տակ այնքան առատ են, որքան Այգեստանի մէջ, կը պճնէին ամբողջ ճանապարհը, կը պսակէին հայ կամաւորներու ճակատները···

Ու յաղթական թափօրը կը չարժուէր դէպի Այգեստանի հայկական թաղերը: Ամբողջ ճանապարհի վրայ, ծաղիկներու ու կանաչներու կողքին, հայ կամաւորները կը դիմաւորէին նաեւ թշնամու թողած դիրքերու, զօրանոցներու եւ բռնութեան որջերու հրեղէն րոցն ու ծուխը···

⁂

ԾԻՍՈՒՆ ՏԱՐԻ ԱՌԱՋ···

Եւ ազատութեան այս չքնաղ ափերէն, ուր կեանքը գետի մը պէս կը յորդի եւ ուր մարդկութեան խիղճն ու արդարութիւնը չեն խաչուիր այնպէս պիղծ, ինչպէս Թուրքիա կոչ-

ուած անսահման գոհիին մէջ, կարօտը սըրտիս, ես նորէն վերապրեցայ խանդավառութեան եւ յոյսի, կռուի ու ոգմի այն սխրալի վայրկեանները, որ Մայիսի վարդերուն հետ, կանաչազուարթ այգիներու մէջ, ծնցուցին հերոս երիտասարդները վասպուրականի...

Յիսուն տարի առաջ...

Ու Հայութեան փառքն էր, որ ալիք առ ալիք բարձրացաւ վան Քաղաքամէջի եւ Այգեստանի փողոցներուն մէջ, ուր ազատութեան ոգիով վառուած երիտասարդութիւնը կը սպասէր այն վճռական րոպէին, որ պիտի գար վերջ դնելու իր անորոշ կացութեան, եւ ուր ան պատեհութիւնը պիտի ունենար ցուցնելու իր դարաւոր թշնամի թուրքին, հրաշագործ այն յանդգնութիւնը, որ հայրենիքի եւ ազատութեան սէրէն կը ներշնչուի...

Յիսուն տարի առաջ...

Ու ակնթարթի մը մէջ ազգին սպառնացող ընդհանուր վտանգին առջեւ, բնազդաբար, մէկդի ձգուեցան հատուածական վէճերն ու կուսակցական խտրութիւնները, եւ թունդ յեղափոխականէն մինչեւ ամենայետին պահպանողականը, զսպանակէ մը մղուածի պէս, ոտքի ելաւ յանկարծ եւ սահմանուած դիրքերը փութաց:

Յիսուն տարի առաջ...

Ու կռիւն էր, որ պայթեցաւ ահեղ, մրրկակուտակ ու շանթարձակ...: Ու հայկական պատմութիւնը իր փառաւոր շրջանն էր որ ապրեցաւ: Քառորդ դարու մը ազատագրական շարժումը Հայկեան արժանի յաջորդներու նոր սերունդ մըն էր աճեցուցեր մայրենի հողին վրայ, եւ այդ սերունդը ստրկական բոլոր շղթաները ֆանդելով, սխրագործութիւններու էն վսեմով անմահացուց ժողովուրդը:

Յարգա՛նք մեր ֆայ հերոսներուն եւ անմահ մարտիկներուն:

(*Փրաւիտենս, ԱՄՆ*)

ՇԱՊԻՆ – ԳԱՐԱՀԻՍԱՐԻ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԳՈՅԱՄԱՐՏԸ

Ջուր տեղը չէ որ Գարահիսար անունը տրուած է այս քաղաքին: Լեռ կամ լեռնաշղթաներով է չրջապատուած: Քաղաքը ինք արդէն փակած է ապառաժի մը կողին. վաղուց մարած հրաբուխ մըն է, բուսականութենէ զուրկ, սակայն տպաւորիչ լեռ մը:

Քաղաքին կռնակը՝ լերան կատարին կը բարձրանայ բերդաժայրը, ահռելի անդունդներ կազմելով իր երեք կողերուն վրայ: Այդ անդունդներուն մէջ գիշերած են Պոմպէոսը, Լուկուլլոսը, Միհրդատը եւ Մեծն Տիգրանը: Պոմպէոս գրաւելով այդ անառիկ բերդը, ջրբամբարներ պեղել կու տայ միակտուր ժայռին մէջ, եւ նոր պարիսպներով կ'ամրացնէ զայն:

Հռոմէական եռապետութեան անկումով քաղաքը իր բերդով կը գրաւուի յունաց Նիկողայոս Կոլթ կայսեր կողմէ, որուն անունով կը կոչուի Նիկոպոլիս:

Բիւզանդական կայսրութեան անկումով, արեւելքի մէջ վերջ կը գտնէ յունական տիրապետութիւնը եւ Նիկոպոլիսը կ'իյնայ օսմանցի Թուրք տիրապետութեան տակ: Նոր յաղթական տէրերը նոյնպէս իրենց դրոշմը դրած են քաղաքին վրայ: Շուրջը գտնուող Սեւ լեռներուն քովը պաղլեղի (չապ) հանքերուն պատճառով՝ քաղաքը կոչած են Շապին-Գարահիսար:

Քաղաքին չուրջ տարածուած են տասնէ աւելի գիւղեր, որոնք կորսուած են կանաչութեան մէջ. անոնց բերրի հողը, լճակով եւ բազմաթիւ առուներով ոռոգուած, կ'արտադրէ բազմատեսակ, որակաւոր պտուղներ: Գուսէիան ու Անիրղին գիւղերը զուտ հայաբնակ էին: Անդրէասի՝ Շապին-Գարահիսարի ամենամեծ գիւղին կողմը կը տարածուի ընդարձակ դաշտագետին մը, որ Օվա (աշխարհադաշտ) կը կոչուի: Մնացեալ ամբողջ երկրամասը, մանաւանդ դէպի հիւսիս-արեւելք Տրապիզոն-Կիրասոն չրջանը, Ալպեան լեռներու կազմութիւնը ունի:

Գարահիսարի գետերէն ամենանշանաւորն է Գայլ գետը, որ գաւառին հիւսիս-արեւմտեան մասը կ'ոռոգէ: Գարահիսար եւ Շուչար գետերը կը թափին Գայլ գետը:

Ա. աչխարհամարտէն առաջ, Շապին-Գարահիսարի բնակչութեան թիւը կը հասնէր 95,000ի (Թուրք, չերքէզ, քիւրտ, յոյն եւ հայ): Հայերու թիւը 25,000 էր:

Հայերը կարճ ժամանակի ընթացքին գերազանց էին առեւտրական դիրք. անոնք հաստատած էին խոշոր առեւտրական տուներ: Քաղաքին առեւտրականները եւ արհեստաւորները հայերէ կը բաղկանային, իսկ օսմանցիները խաչնարած եւ զինուոր էին:

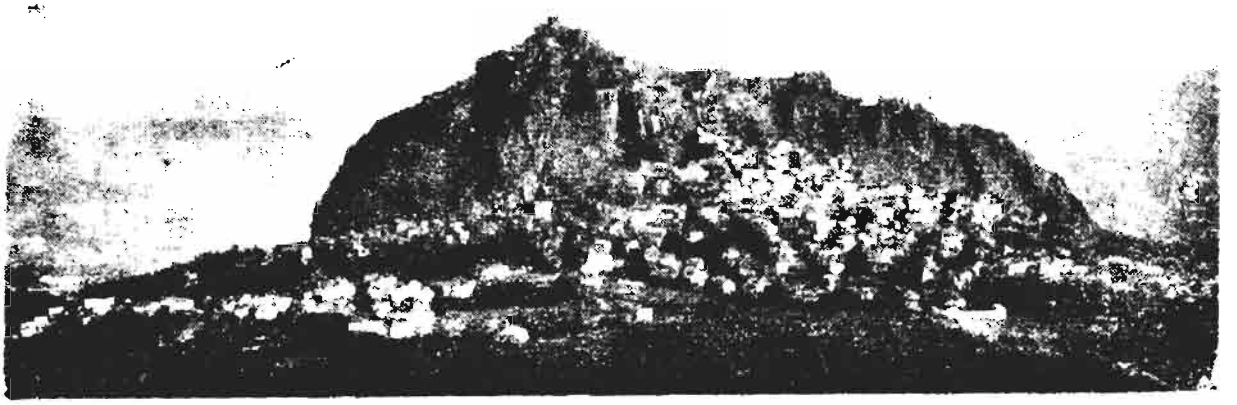
Շապին-Գարահիսար հակառակ ծովէն հեռու, ներքին գաւառական քաղաք մը ըլլալուն, հոն հայերը միշտ մեծ սէր եւ նուիրում ունեցած են դէպի կրթական գործը:

Առաջին առթիւ հոն բացուած էին Սրբ. Փրկիչ եւ Ազգային վարժարանները, եւ երեք թաղերու մէջ ալ ծաղկոցներ: Աւելի ուշ եկեղեցւոյ թաղին մէջ բացուեցաւ Գրիգոր Վահունիի անհատական դպրոցը, որ յետոյ ուսնեցաւ նաեւ աղջկանց մասնաւոր դասարան:

Սոյն դպրոցները տարիներու ընթացքին տուած են հայրենասէր դաստիարակութեամբ բազմաթիւ երիտասարդ չրջանաւարտներ, որոնք հետագային դարձած են ղեկավարներ:

Քաղաքին մշակոյթին նպաստած են Գրիգոր Վահունի, Անդրանիկ պատուելի, Սիրունհի վարժուհի, Տիկ. Ջապէլ, Ալեքսան Դագէեան, Առաքել Տէր Գէորգեան, Գարեգին Տէր Մեսրոպեան, Սերովբէ Պետրոսեան, Գագիկ Օզանեան եւ ուրիշներ:

Կազմուած են քաղաքական-կրթական մար-

Շապին–Գարահիսարի համայնապատկերը

միններ եւ ժողովներ, որոնց կողքին կազմակերպուած է թատերական խումբ:

Շապին–գարահիսարցիք, ի բնէ բարեպաշտ եւ աստուածավախ, ունեցած են չատ մը եկեղեցիներ, վանքեր եւ ուխտատեղիներ, որոնց գլխաւորներն էին Սրբ. Սարգիս, Սրբ. Գէորգ, Սրբ. Եղիա, Սրբ. Յակոբ, մանաւանդ դէպի բերդ բարձրացող զառիվերի կողին, խրոխտօրէն իր խաչը վեր բարձրացուցած էր Գարահիսարի մայր եկեղեցին, հայկական արտաքինով ու լայնածիր դմբէթով: Այդ գմբէթը լաւ թաքնուած չորս սիւներու կիսակամարներու եւ խոյակներու վրայ կը յենուր: Վերի եւ վարի պատուհանները, թուով 18 հատ, զարդարուած էին պունաւոր ապակիներով:

Շապին–Գարահիսարի 16 գիւղերէն իւրաքանչիւրը ունէր իր եկեղեցին եւ դպրոցը, ուր կ'ուսանէին մանչեր եւ աղջիկներ: Բոլորն ալ ունէին կազմակերպուած երիտասարդութիւն եւ գրադարաններ:

Հայերու այս արագ վերելքը իրենց հարեւաններուն (Թուրք, քիւրտ, չերքէզ) նախանձը կը չարժէր. անոնք, ի բնէ ծոյլ, առհասարակ աւազակութեամբ եւ կողոպուտով կը պարապէին: Հայերը տեւապէս ենթարկուած են անոնց բիրտ ուժին, որոնք կառավարութեան կողմէ պաշտպանուած էին եւ քաջալերուած: Մանաւանդ քննիչի հանգամանքով Շապին–Գարահիսար եկած հայատեաց Զիա պէյը, որուն գործած անիրաւութիւնները բուռն դժգոհութիւն եւ ըմբոստ տրամադրութիւններ յառաջացուցած էին գարահիսարցիներու սրտին մէջ:

Հապա հարկահաւաք պաշտօնեաներու չահատակութիւնները ամէն ապօրինութիւն կը դլէին կ'անցնէին:

♣

1889 Թուականէն սկսեալ, հնչակեան յեղափոխական չարժման ծաւալումին զուգընթաց, կ'աւելնան կառավարական խստութիւնները եւ պաշտօնեաներու սանձարձակութիւնները:

Այծպտիր դիւզի միւտիր էսէթ էֆ.ն անբարոյականութեան եւ խենչէլութեան չափը անցուցած էր, իր հետ գործակից ունենալով վատանուն հայ մը՝ Գապլարեան Եփրեմ անունով. անոնք անօրինակ բռնութիւններ ի գործ կը դնէին չրջակայ հայ գիւղերուն վրայ: Հնչակեան կազմակերպութիւնը քննելով խնդիրը մահուան դատապարտեց վերոյիչեալները:

Եւ վճիռը գործադրուեցաւ:

Գատաստանը Մահմուտ Նեճիպ պէյը եւս, դատախազը, որ աննկարադրելի չարչարանքի կ'ենթարկէր հայ բանտարկեալները: Կազմակերպութիւնը այս անձը եւս մահուան դատապարտեց, եւ Ղուկաս Տէօվլէթեան իր ձեռքով գործադրեց վճիռը:

95ի դէպքերուն Գարահիսար եւ իր չրջանները քիչ կորուստ տուին, չնորհիւ հընչակեան յեղափոխական անձնուէր մարտիկներուն, որոնք ամէն տեղ քաջաբար դիմադրեցին եւ ետ մղեցին Քրքական վոհմակները, մանաւանդ քաղաքին մէջ, ուր հայոց դիրքերը չատ նպաստաւոր եղած էին:

Դանիէլ Զաւուշի խումբը մանաւորապէս

Սիրուհի վարժուհին՝ իր աշակերտներով, որոնց մեծ մասը զոհ գացին թրքական ցեղասպանութեան

մեծ սարսափ ձգած էր. չատ տեղեր անոր թուրքիկ խումբերը թուրք թալանիչներէն ետ առին կողոպուտը:

Համիտիէի պաւառակին թուրքերը լուր առած էին թէ՝ Դանիէլ Զաւուշ 200 զինեալ ուժերով պիտի յարձակէր իրենց գաւառակին վրայ: Այս լուրը բաւած էր, որ սարսափի մատնուէր բնակչութիւնը եւ փախչէր լեռները:

Բայց կառավարութիւնը կը սկսէր խստիւ հետապնդել Դանիէլ Զաւուշի խումբը, որուն համբաւը մինչեւ Երզնկայի պալատը հասած էր: Դանիէլ Զաւուշը ողջ կամ մեռած բերողին 1000 օսմ. ոսկի խոստացուած էր:

96ի ձմրան, խումբը Գարա պողազ ապաստանած է: Զգալով վտանգը՝ խումբին անդամները կը քաշուին լեռները: Թրքական ուժեր կը հետապնդեն հայդուկները: Եւ այսպէս, չարունակաբար քանի մը օրեր կռուելով ու նահանջելով կը չարունակեն յուսահատական կռիւը: Զիւնը, որ մէկ մեթր բարձրացած է, այլեւս անկարելի կը դարձնէ նահանջը. հազիւ Ղարա Պայիր հասած՝ տեղի կ'ունենայ յուսահատական վերջին կռիւը: Կռուողներուն ոտքերուն եւ ձեռքերուն մատները սառած են, իսկ Դանիէլ Զաւուշ վիրաւոր եւ կիսամեռ ըլլալով թուրքերը կը յաջողին մտնել դիրքերը: Հերոսի գլուխը կը կտրեն տեղւոյն վրայ, եւ իրենց հետ կը տանին:

Ահա այդպէս եղերական վախճան մը կ'ունենան Դանիէլ Զաւուշ եւ իր խումբին ռազմիկները:

⁂

1908 Յուլիս, Սահմանադրութիւն է: Ապստութի՛ւն, հաւասարութի՛ւն, եղբայրութի՛ւն: Ահա օրուան կարգախօսը: Գայլն ու պառնուկը միասին պիտի արածին. այսպէս կ'երազեն միամիտները...

Քաղաքական հալածանք չկայ. խուզարկութիւնները ու ձերբակալութիւնները վերջ գտած են. բանտերու դռները լայն բացուած են եւ չատեր աքսորէն կը վերադառնան տուն:

Խանդավառութիւն մը, որ տեսակ մը գինովութեան համարժէք է ամէն տեղ: Գիչեր ու ցորեկ պայթիւն եւ հրավառութիւն:

Սահմանադրութեան յաջորդող տարիներուն Շապին-Գարահիսարի հայութիւնը կ'ունենայ տնտեսական-մշակութային եւ կազմակերպչական հսկայ յառաջդիմութիւն: Թուրքերը նախանձով կը դիտեն այս երեւոյթը: Եթէ կառավարական շրջանակները չատ յայտնի չեն ըներ այդ զգացումը, հասարակ թուրքը սակայն, անկիրթ եւ յիմար, հազար ձեւով կը թափէ իր հոգիին մաղձը:

1914ի ամառը զօրակոչ կը յայտարարուի: Հայերը սահմռկած, կանգնած պատերուն առջեւ, փակցուած ծանուցումը կը կարդան.—

«Հայրենիքը վտանգի մէջ է»:

Հայրենիքին սպառնացողները քրիստոնեաներն են. կռիւը երբ գայ, անոնց դէմ պիտի ըլլայ: Հայերն ալ քրիստոնեայ են, — կեա՛ւր...

Խրամատը կը մեծնայ հայերու եւ թուրքերու միջեւ: Սահմանադրութեան բերած բարի դրացնութեան եւ հաւասարութեան արուեստական զգացումները ի սպառ կը չքանան: Թուրքն ու հայը ոխով եւ ատելութեամբ կանգնած են դէմ առ դէմ:

Երկու ամսուան կարճ ժամանակի մը ընթացքին 250—300 երիտասարդներ զօրակոչին ենթարկուելով կը մեկնին բանակ:

1914ի Դեկտեմբերին սկսուած ռուսևթուրք ճակատամարտներուն մասին կը խօսուի:

Բանակի անվերջ ու անհատնում պէտքերուն եւ պահանջներուն համար կառավարութիւնը կ'ընէր բռնագրաւումներ: Կօշիկ, կերպաս, հագուստ, կաշի, չաքար, իւղ, ցորեն

եաւլլն: Փոխարէնը կու տային տո՛մս մը՝ «վճարելի պատերազմի յաջող վերջաւորութենէն յետոյ»:

1915ի ձիւնհալքը չսկսած՝ զինուոր գացող հայերէն մաս մը փախչելով կը վերադառնայ տուն: Բանակին մէջ բացարձակ անվստահութիւն կայ հայ զինուորին հանդէպ: Զէնքերը առնելով՝ զանոնք կը ղրկեն ճամբաներու շինութեան եւ կամ խրամներ փորելու:

Մայիս ամսուան վերջին օրերուն խուզարկութիւնները կը սաստկանան, եւ կ'ըլլան տասնեակ ձերբակալութիւններ:

Առաջնորդ վաղինակ Ծ. վարդապետ Թորիկեանը դաւադրաբար հրաւիրելով կը տանին Անդրէասէն մի քիչ հեռու եւ կը սպաննեն: Ան աւազներուն վրայ կը մնայ անթաղ:

Ցունիս երկուքին բանտէն ազատ արձակուած աւազակներու ջոլիրը, ոստիկաններու ընկերակցութեամբ, կը յարձակի չուկային վրայ: Ձերբակալելով տասնեակ հայեր՝ անոնք չուկան կը կողոպտեն:

Այդ գիշեր ո՛չ մի տունի մէջ ճրագ չէ վառուած, բացի Աւագ Տուրիկեանի տունէն, ուր տեղի կ'ունենայ կարեւոր խորհրդակցութիւն... ինքնապաշտպանութեան մասին, թուրք ջարդարարներուն դիմադրելու մասին:

❁

Մանօթանանք Շապին-Գարահիսարի անձնազոհ ղեկավարներուն, որոնք գիտցան զոհուիլ, որպէսզի ուրիշներ ապրէին:

Ղուկաս Տէօվլէթեան, «Ղուկաս աղբար», հայ ժողովուրդի արժանաւոր զաւակը, հընչակեան հին անձնուէր մարտիկ:

Աւագ Տուրիկեան, տեղւոյն հնչակեան մանանճիւղին հիմնադիրը, ծառայած է մշակոյթին եւ յեղափոխութեան հաւասարապէս, բանտերու խորը տառապած, հակառակ իր յառաջացած տարիքին՝ դարձեալ պատնէշի վրայ, ուր կը նահատակուի:

Գարեգին Կարմիրեան, վերակազմեալ հընչակեան պատասխանատուներէն, քաջաբար կռուելով կը նահատակուի:

Շապուհ Օզանեան, հնչակեան, մեծ քաջութեամբ օժտուած: Ինքնապաշտպանութեան առաջին օրերուն կը զոհուի յանդուգն ճեղնարկի մը մէջ:

Հաճի Գասպար Ղուկասեան Գարահիսարի առեւտրական եւ ընկերային կեանքին մէջ աչքառու դիրք մը ունեցած է: Բերդին մէջ կոչուած է «պարենաւորման նախարար»:

Իսրայէլ Օզան, հնչ. գործիչ, Գագիկի կրտսեր եղբայրը: Ինքնապաշտպանութեան կռիւները ծրագրողներէն մին եղած է:

Վահան Հիւսիսեան, 28 տարեկան, գեղադէմ, անոյշ նայուածքով երիտասարդ մը: Հ. Ց. Դաշնակցութեան ակումբին հիմնադիրը: Ինքնապաշտպանութեան կռիւներուն մէջ աչքառու կռուողներէն եւ ղեկավարներէն մէկը:

Հմայեակ Գարակէօզեան՝ Հ. Ց. Դաշնակցութեան կարկառուն դէմքը, յանդուգն ու քաջ երիտասարդ, նուիրուած մշակոյթի եւ յեղափոխութեան:

Ինչպէ՛ս չխոնարհինք պաշտելի յիշատակին առջեւ այս հերոսներուն, որոնք ճակատ ճակատի կռուիլ գիտցան անողոք թշնամիին դէմ, եւ բարձր պահեցին մեր ճակատները:

❁

Զինուորական խորհուրդը, անմիջապէս նկատի առնելով պաշտպանուելիք կէտերը, կ'որոշէ պատասխանատուներ եւ կոչ ուղղելով ժողովուրդին՝ կը հրահանգէ լքել ամէն աչխատանք ու նուիրուիլ քաղերու պաշտպանութեան գործին:

Կարեւոր հարց մըն է նաեւ հայ բանտարկեալներու վիճակը: Պէտք է ամէն գնով ազատել զանոնք: Ցարմարազոյն անձը նկատուելով Շապուհ Օզանեան, անոր կը յանձնուի այս վտանգաւոր պաշտօնը:

Ցետոյ կը կարդացուի Սեբաստիոյ պիւրէրէն խոհխոհանցի հնչակեան գործիչ Մուրատի նամակը.—

«Ընկ. Ղուկաս, մենք ինքնապաշտպանութեան համար լեռ բարձրացանք:

«Ինչ ինչ պատճառներէ թելադրուած՝ Սեբաստացի Մուրատ իր քանի մը ընկերներով անյայտ եղած է:

«Այժմ մենք կը գտնուինք Ինտերէսի լեռները: Մեզի միացած են Զառայ – Կովտուն – Ինժառի – Ճորախոն – Կավրաց – Ճորանոս եւ Զմշկածագի փախստական հայերը:

«Տրամադրութեանս տակ ունիմ հազարէ աւելի զինուած երիտասարդութիւն մը եւ տասնեակ հազարէ աւելի ժողովուրդ:

«Խմբապետներու համաձայնութեամբ նըպատակ ունինք ուղղուիլ դէպի ռուսական սահման։

«Կարելի եղած արագութեամբ եկէք միացէք մեզի։

Հնչակեան խմբապետ
ԽՈՒՌՈՒՄԱՆՑԻ Ս. ՄՈՒՐԱՏ»

1915 Ապրիլ 23»

Լաւ առաջարկ մըն էր, սակայն իրագործելը շատ դժուարին։ Էրզրումի 10,000նոց Թուրք բանակը դէպի ճակատ մեկնելու պահուն, իր անցքին վրայ գտնուող բոլոր հայ դիւղերը թալանած եւ տուները հողին հաւասարցուցած էր։ Գարահիսար այժմ կղզիացած էր եւ չրջապատուած էր բանակային զինուորներով։ Այս պայմաններուն տակ անկարելի կը դառնար ժողովուրդը փրկել այդ չղթաներէն։

1915 ՅՈՒՆԻՍ

Առաւօտ է։ Փողոցները ոգեւորուած քաղմութեամբ կը յորդին, տուներու մէջ մարդ չէ մնացած։ Փողոցի սալայատակները կը քանդուին, պատնէշներ կը կանգնին։ Կիներ տոպրակ կը կարեն, պատանիներ աւազ լեցնելով զանոնք կը փոխադրեն պատնէշները։

Գոռթկալու եւ վրէժ լուծելու ժամը հընչած է։ բոլորը իրատես են՝ ըմբռնելու համար կացութիւնը, որ օրհասական պիտի ըլլար։

Բայց վճռած են, քնաջնջուելէ առաջ, բընաջնջե՛լ։ Սուրի՛ ծախուիլ։

Կարճ ժամանակի մէջ, բոլոր Թրքական Թաղերու սահմանակից փողոցներու երկայնքին պատնէշներ կը բարձրանան, եւ հեռուն, Թրքական Թաղերը կրակի տակ պահելու համար յարմար տուներ մարտկոցներու վերածուած ըլլալով, մարտիկները պատրաստ դիրքերու մէջ կը սպասեն։

Ղուկաս աղբար կ'երեւի բերդի Թաղին մէջ, իր երկար հրացանով, որսորդի Թեթեւ հագուստ մը հագած եւ գլուխը մորթէ փափախ դրած։ Ուրախութեան բացագանչութիւններով եւ կեցցէ՛ներով ժողովուրդը կը չրջապատէ ղեկավարը։ Եւ յանկարծ ամբոխը կը պոռթկայ, գոռ հնչիւններով կը սկսի երգել հնչակեան մարտակոչը։

Խումբ մը շապկի–գալաւիսարցի մարտիկներ, քիւ 2՝ ծանօթ մարտիկ Շապուհ Օզանեան

Երգին հնչիւնները կը հասնին հեռաւոր Թաղամասերը, եւ մարդիկ մասնակցելով երգին աւելի աչխոյժ կ'աչխատին։ Թուլացումի եւ յոգնութեան ոչ մէկ նշոյլ։ Բահերը կ'իջնեն աւելի ուժով։

Ղուկաս աղբար խանդավառութեան մէջ կ'այցելէ դիրքերը, կազմակերպական վիճակին մասին կը հարցուփորձէ։ Կ'ուղղէ սխալ եղած կարգադրութիւնները։

Անոր ամէն մէկ խօսքը պատգամ է, թելադրութիւն եւ օրէնք։

Կը լսէ տրուած բացատրութիւնները եւ գոհունակ ժպիտով կը պատասխանէ.

– Ապրի՛ք, տղաք· չատ ապրիք։

Տեսնելով կօչկակար Լեւոնին ձեռքի հրացանը, առնելով կը քննէ.

– Ա՛յ, տղայ, ո՞ր տեղէն ձեռք անցուցիր այս հրաչալիքը։

– Ձեր տուած պատուէրին համաձայն, վեց ամիս կէս կուչտ կէս անօթի մնալով, այս մասունքը գնեցի լազերէն, Ղուկաս աղբար։

– Ապրի՛ս, ղըմէթը գիտցիր, չատ լաւ է։

«Ռամփուշտը խնայելով գործածեցէք։ Մինակ մարդու վրայ կրակեցէք, իմաստ չկայ թշնամիին ըսելու, քի մենք ֆէս ենք (հոս ենք), թող դան բերննուն համը առնեն։ Հնազանդ եղէք ձեր տասնապետներուն· հերթով միշտ հսկեցէք դիրքերուն»։

Կռիւը ի՞նչպէս սկսաւ։

Շապուհ Օզանեան իր քառասնիկ խումբով կը յարձակի կառավարական չէնքին վրայ՝ հայ բանտարկեալները ազատելու համար։ Զինուոր ու պահակ յանկարծակիի կու գան,

անոնցմէ մէկ քանին կը սպաննուին, իսկ մը-նացածները «կեսո՛ւր կելիյոր» պոռալով կը փախչին:

Շապուհ իր ընկերներով երբ կը մտնէ բանտ, ականատես կ'ըլլայ անմարդկային, քստմնեցուցիչ տեսարանի մը: Բոլոր բանտարկեալները կացիններով, սուրերով եւ բիրերով սպաննուած են ու մարմինները յօշոտուա՛ծ են: Այս տեսարանէն սահմռկած՝ նեղականները իրենց յուզումէն կ'արտասուեն:

Վերադառնալու պահուն տեղի կ'ունենայ ընդհարում Թուրքերու հետ: Շապուհ դնդակէ մը սրտէն զարնուած կը տապալի գետին, իսկ ընկերները կռուելով կը յաջողին հասնիլ իրենց դիրքերուն:

Բանտարկեալներու անմարդկային ջարդը եւ Շապուհի մահը խոր յուզումի կը մատնեն քաղաքին հայ ժողովուրդը: Շատեր կ'արտասուեն իրենց կսկիծէն, ու չատեր վրէժխնդրութենէ տարուած՝ կ'ուզեն յարձակիլ Թրքաց Թաղերուն վրայ: Սակայն Ղուկաս աղքար կ'արգիլէ:

Յաջորդող օրերուն պաշարումի չղթան աւելի կը զօրանայ:

Հայերը կը լքեն մեկուսացած Գարտէզ-Թաղ արուարձանը: Թուրքերը կրակ կու տան լքուած տուներուն, եւ աւելի քաջալերուելով կը մօտենան հայոց դիրքերուն: Ժանտարմա-ոստիկան-աւազակներէ բաղկացած խուժան մը յարձակման կ'անցնի մինչեւ Թաղին դէմ, որուն պաշտպանութիւնը յանձնուած է մասնագործներուն, որոնք վրէժով լեցուած, ամեհի համազարկով կրակ կը բանան խուժանին վրայ, եւ Թուրքերու դիակները կը փռուին գետին: Սարսափի եւ խուճապի մատնուած Թշնամիները կը փախչին լեղապատառ:

Հայերը քաջալերուելով կը հետապնդեն զանոնք մինչեւ Նահատակի ձորը, եւ լաւ ջարդ մը կուտան անոնց:

Այս յաղթանակէն քաջալերուած՝ ուրիշ դիրքերէ հայ ռազմիկներ կը յարձակին Թըրքաց մօտակայ Թաղերուն վրայ, որոնց բնակիչները նոյնպէս լեղապատառ կը փախչին:

Հայերը կրակ կու տան այդ Թաղերուն, որոնք կարճ ժամանակի մը մէջոցին, հովին ազդեցութեան տակ, հրոյ ճարակ կը դառնան:

Հայերը օգտուելով այս խուճապէն, ռազմական խորհուրդին հրահանգովը կը սկսին բերդ բարձրանալ, իրենց հետ տանելով ամէնէն պիտանի բանները:

Նախ կը սկսին փոխադրութիւնը ուտեստեղէնի, ռազմամթերքի եւ ծերերու:

Բերդ բարձրացողներուն կը տրուին որոշ հրահանգներ: Ժողովուրդին յարմար ապաստանարաններ կ'որոշուին, եւ մարդիկ կը տեղաւորուին իրենց նոր բնակարաններուն մէջ, – քարայրներու, ժայռերու, ծերպերու մէջ: Իւրաքանչիւրին կը տրուի որոշ քանակութեամբ պարէն:

Զինուորական խորհուրդը կարեւոր դիրքերը կը զօրացնէ:

Բերդին բնակչութիւնն է ընդամէնը 5062 անձ:

Քաղաքին մէջ դեռ հրդեհը կը չարունակուի:

Երրորդ օրը Թրքական բանակայիններ ռազմադիտական կարեւոր դիրքեր կը հաստատեն բերդին չուրջը, եւ կը սկսի համազարկը, որ երկուստեք կը չարունակուի երեք օրեր: Թուրքերու բոլոր փորձերը՝ մտնելու բերդ՝ ապարդիւն կ'անցնին:

Եօթերորդ օրը զինուորական մը ճերմակ դրօշակ պարզած կը մօտենայ բերդի մուտքին, եւ կը յանձնէ նամակ մը, զոր ստորագրած է կուսակալ Մուամմէր: Անիկա կը պահանջէ զէնքերու յանձնում, կը խոստանայ Գոլէն ներում բերել տալ բոլորին անխտիր. հակառակ պարագային, Թնդանօթով հիմնայատակ կործանել բերդը եւ ոչնչացնել բնակչութիւնը:

Զինուորական խորհուրդը առաջարկը կը մերժէ բացարձակապէս:

Թրքական յարձակումները հետզհետէ կը զօրանան, սակայն ապարդիւն: Անոնք մեծ վնասներով կը նահանջեն տեւապէս:

Այս պարտութիւններէն բորբոքած, կուսակալ Մուամմէր Թնդանօթներ բերել տալով՝ կը սկսի ռմբակոծումի: Հարեւանտարբ ըզպալի վնաս չեն կարող հասցնել հաստատուն եւ լայն պարիսպներուն տակ պաշտպանուած ռազմիկներուն: Երկու օր անդադար ռումբ կը տեղայ բերդին չորս կողմերէն, այն յոյսով՝ որ ռումբերու ազդեցութենէն հայերը անճնտուր կ'ըլլան:

Ի զուր յոյս:

ԳԱՓԻԿ ՕԶԱՆԵԱՆ ՎԱՀԱՆ ՀԻՒՍԻՍԵԱՆ

Սուչեհիրէն մաղնաւորապէս բերուած բանակի վինուորներ ընդհանուր յարձակողականի կ'անցնին. Թնդանօթներու պաշտպանութեան տակ՝ անոնք կը մօտենան բերդի պատերուն: Հայերու համազարկը կը սկսի. քշնամին առաջին վայրկեանին իսկ կ'ունենայ հարիւրաւոր մեռելներ, սակայն չի նահանջեր. ջոկատ մը յաջողած է մօտենալ դրան. ուրիշ ջոկատ մը կրակի ազդեցութեան տակ առած է մուտքը պաշտպանող հայ մարտկոցը:

Ձգնաժամայի՛ն վայրկեաններ. Թուրքերը վստահ իրենց յաղթանակին՝ կը խուժեն դէպի դուռը: Ցանկարծ կը լսուի որոտում մը, որուն կը յաջորդեն ուրիշներ: Թուրք զինուորներու դիակներ փուռած են գետին, իսկ մնացեալները ռումբերու որոտումներէն լեզապատառ փախած են:

Կ'անցնին դարձեալ քանի մը օրեր:

Հացի, ջուրի մատակարարութիւնը կը սկսի: Բերդին պարիսպներէն վար թէ վեր բազմաթիւ անթաղ դիակներ կան, որոնք սկսած են նեխոտիլ: Ժողովուրդին վիճակը ողբալի է. բերդին մէջ գտնուող երկու բժիշկները անկարող են առաջքը առնելու համաճարակին, որ կը սպառնայ մեծ համեմատութիւններ ստանալ:

Թուրքերը, կատղած, նորանոր ուժերով աւելի կը սեղմեն պաշարման օղակը: Եթէ կիներն ու երեխաները չըլլային, զէնք բռնողները կրնային արկածախնդրութեան դիմել, յանդուգն ծրագիրներ յղանալ, բայց կիսով հիւանդ, հիւծող բազմութեան մը հետ սոյն ծրագիրը անգործադրելի էր:

Երզնկայէն եկող բանակայիններու երկար չարանը կը տեսնուի Անդրէասի ճամբուն վրայ, – եւ անոնց ընկերացող Թնդանօթներուն փայլը: Հայ մարտիկները կը զգան թէ այս անգամ ճակատագրական պիտի ըլլայ կռիւը: կը սկսին տենդուտ աշխատանքի, – պատնէշները ղօրացնել եւ նոր դիրքեր ամրացնել:

Տասնըվեցերորդ օրուան գիշերը՝ տաք, հեղձուցիչ օդը եւ դիակներու հոտը անտանելի կը դառնան:

Առաւօտուն Թնդանօթները գոռալ կը սկսին եւ այդ կը տեւէ քանի մը օր:

Դարձեալ բանագնաց, դարձեալ խոստում:

Ռումբերէն աւելի ժողովուրդին սոսկում կ'ազդէր բերդէն ներս սողոսկող սովի սպառնալիքը: Ժողովուրդին մէկ մասը յուսալքուած՝ անձնատուութիւն կը ցանկայ: «Ի վերջոյ պիտ յանձնուինք, չէ՞, ուրեմն ինչո՞ւ չօգտուիլ անոնց առաջարկներէն, թերեւս պահեն իրենց խոստումը. գէթ ժողովուրդին մէկ մասը կ'ազատուի»: Միւս մասը հաւատք չունի Թուրքին վրայ. «Բայց մեր վերջը ի՞նչ պիտի ըլլայ», կը հարցնեն անոնք: «Մեռնելու երկու ձեւ կայ. պատուաւոր եւ անպատիւ մահ. Թող աչխարհ ըսէ թէ չապին–գարահիսարցիք պատուով մեռան»:

Զինուորական խորհուրդը կը մերժէ Թուրքերուն առաջարկը:

Ցունիս 23ի առաւօտուն կանուխ Թուրքերուս յարձակումը կը սկսի՝ Թնդանօթներու պաշտպանութեան տակ: Թշնամին չորս կէտերէ կը յառաջանայ. ահաւոր մարտեր կը մղուին, որոնք կը տեւեն ժամեր: Հայ մարտիկները իրենց քաջագործութեամբ կը կարողանան այս յարձակումը եւս կասեցնել: Երեք կէտերէ յառաջացող Թուրքերը դիակներու դէզերէն սահմռկած կը նահանջեն: Սակայն չորրորդ կէտը, որ աւելի զօրաւոր եղած է, կը յաջողին ճեղքել եւ մուտքի դրան պարիսպներէն ներս մտնել, մասնաւոր աստիճաններ գետեղելով: Մօտ եօթանասուն զինուորներ կ'ուղղուին դէպի դուռը, զայն խորտակելու համար, որպէսզի ազատ անցք բացուի իրենց ընկերներուն առջեւ:

Ուրբ հայ կուռղներէն վեցը կը նահատակուին, իսկ երկուքը ահազանգը կը հնչեցընեն. եւ նոյնպէս կը պաշտպանեն. մինչ այդ

Թուրքերը կը յառաջանան դէպի դուռը եւ կը սկսին քանդել պատնէշը:

Միայն երկու կռուո՛ղ ընդդէմ եօթանասունի. միայն հրա՛չք մը պէտք է. ո՛ւմբ մը, սակայն ռումբի պահեստի քարայրը հեռու է. եւ ի՞նչպէս որեւէ մէկը պիտի կրնար ծանր առարկան չալկած բլուրն ի վեր մագլցելով քարայրներուն հասնիլ: Ո՞վ պիտի կարենար յանձն առնել ստոյգ մահը, սարսռազդու ռումբը ձեռքը յառաջանալ՝ թշնամիին դնդակնեբու տեղատարափին դիմադրելով:

Այդ հրաչքը կը կատարուի:

14 տարեկան քաջ պատանի Հմայեակ թեւեքելեան կը հանէ բաճկոնակը, ռումբը կը փաթթէ անոր մէջ, եւ մուճակները մէկ կողմ նետելով, խաչակնքելով կը սլանայ դէպի բերդին դրան քովի քարայրը: Ան կը սուրայ դընդակներով հերկուած զառիթափին վրայէն, ռումբը թեւին տակ սեղմած: Ցանկարծ կը ծռի եւ կ'ապաստանի քարէ մը ետեւ. վայրկեան մը կրակոցը կը դադրի. ան դարձեալ դուրս ելլելով քարին ետեւէն կը սուրայ դէպի քարայր: Գնդակներու անձրեւ մը կը սուլէ իր չուրջը, բայց ան մէկ ալ մէկ ձախ հակելով դիկզակ կը վազէ. մօտեցած է քարայրին առջեւը, թեւին տակի թանկագին ծրարը երկու ձեռքերով առաջ կ'երկարէ. եւ տեղատարափ դնդակներու համազարկէն մահացած՝ դետին կը տապալի:

Կնոջ մը թեւը թանկագին ծրարը ներս կ'առնէ: Իսկ թուրքերու կրակը բզիկ բզիկ ըրած է պզտիկ հերոսին անչարժացած մարմինը:

Վայրկեան մը ետք, քարայրներուն առջեւ ցցուող ապառաժի մը վրայէն վար նետուած՝ Հմայեակին բերած ռումբը դժոխային որոտով մը կը պայթի: Որոտումին արձագանգը քարերուն զարնուելով մի քանի անգամ կը կրկնուի:

Երբ ծուխն ու փոշին կը վարատին, կը տեսնուի որ դետինը ծածկուած է թուրք դիակներով: Գարիսպին մուտքը ներկուած է արիւնով...

Հայ կռուողներ, պզտիկ հերոսին ցուցաբերած զոհողութեան ի տես, վրէժով դինովցած կը յառաջանան դիրքերէն, զէնք ունեցող եւ չունեցողներ, այր թէ կին, մահը ա՛լ վախ չ'ազդեր իրենց. մէկ բան դիտեն՝ «մա՛հ բարբարոսներուն», «տղե՛րք, զարկէ՛ք» աղաղակները, կանչեր, հառաչանքներ, օրհնեններ, անէծք եւ հեկեկանք...:

Բերդը ապատուած է:

Բայց առաջին օրերու խանդավառութիւնը մարած է, եւ սուի արհաւիրքը զանոնք դրած է մահուան հետ դէմ առ դէմ: Տեղէ մը օգնութիւն ստանալու յոյս չկար: Բոլորը անհամբեր կը սպասէին ռուսական բանակին, աղատութիւն ուխտող անոր քնդանօթներու ռումբին:

Սովամահութի՛ւն...

Դուն բաց աչքով կը տեսնես թշնամիին զալը ու բազուկդ անչարժ եւ ուժահատ՝ չես կարող զայն հարուածել: Չես կարող պաշտպանուիլ անոր դէմ:

Սովէն ընկճուած բազուկներ պիտի դառնան այլեւս անկարող կռուելու:

Ղուկաս աղբար ժողովի կը հրաւիրէ բոլոր մարտիկները:

Լուռ եւ ինքնամփոփ, հանդարտ ու պարզ, անիկա անպաճոյճ բառերով կը պարզէ կացութիւնը.— «Ուտելիքը հատած է. մէկ երկու օր ետք անօթի պիտի կռուինք... Ե՞տքը, ի՞նչ պիտի ընենք: Եթէ պիշերային ուժեղ յարձակումով մը պատռենք թշնամիին պաշարման շղթան, ու ելլենք դուրսը, դաշտ կամ լեռ, կրնա՞նք այնտեղէն կռիւը ժամանակ մը եւս շարունակել, կրնա՞նք հեռուէն հսկել բերդի մնացողներուն վրայ, կամ թէ՝ թուրք կառավարութեան սպառնալ որ եթէ անոնց դպչի, մենք ալ թուրք գիւղերը կ'ասպատակենք:

«Ես կը կարծեմ թէ թոյլատրելու ենք, որ մեզ հետ գայ ով որ կ'ուզէ, ով որ վստահ է իր ուժին: Սա ալ կայ, որ մենք մեկնինք կամ հոս մնանք, ճակատագիրը նոյնն է: Երբ անօթի ըլլանք եւ ուժաթափ, ի՞նչպէս կրնանք կռուիլ. մինչդեռ առաջարկած ձեւովս թեբեւս մեռնելէ առաջ քանի մը թուրք աւելի կը սատկեցնենք: Մտածեցէք այս մասին»:

❀

Յաջորդ օրը բոլոր մեկնողները եւ զանոնք ճամբու դնողները հաւաքուած են բերդի դրան առջեւ:

Կարճ են «մնաք բարով»ները:

Գիշերային մթութեան մէջ խումբերը կը

մօտենան Թրքական դիրքերուն, եւ յանկարծակի յարձակումով անոնք կը յաջողին ճեղքել պաշարման գօտին եւ չուտափոյթ բարձրանալ դէպի Էնտերէսի լեռը, ուրկէ կը սկսի Գոնտոսեան լեռնաշղթան եւ կ'երկարի դէպի Կիրասոն — Օրտու:

Այդ օրը Ցունիս 29 է, եւ կռիւին 27րդ օրն է:

Առաւօտուն բերդի դրան վրայ ճերմակ կտոր մը կը ծածանի:

Այժմ բերդ կը բարձրանան ժանտարմա, ոստիկան, աւազակ, մարդասպան, ամէն դասէ ու տարիքէ ջարդարարներ, կացիններով, բիրերով, ատրճանակներով ու կեռ սուրերով եւ բոլորը կ'իյնան անպաշտպան, վիրաւոր ու հիւանդ ժողովուրդին վրայ...:

Եւ պատուախնդիր հայուհիներ իրենք զիրենք վար կը նետեն ժայռերէն, որպէսզի փրկեն հայ կնոջ պատիւը: Ոմանք իրենց հետ անդունդ կը տանին իրենց մանկիկները եւս: Ի՜նչ անմոռանալի հերոսութիւն ու պատուախընդրութիւն...

Եւ անդին, թափուղ անմեղ արիւն... ծո՜վ արիւն...

Փրկութեան արշալոյսը...

Յոռխոռանցի Մուրատ, Ղուկաս աղբար, Աւօ, Վ. Հիւսիսեան եւ բազմահազար հայ ժողովուրդ:

Մնացորդացը հայ չէն աչխարհին: Անոնք կ'ընթանան լեռներու արահետներէն, ամեհի կիրճերէն եւ Թրքական բանակայիններու, հերքէզներու եւ լազերու յարձակումներուն դիմադրելով, կը նօսրանան անոնց չարքերը: Կը յառաջանան հաւատքով, վաղուան արշալոյսի յոյսով տոգորուած, ապրելու տենչէն զօրացած, կը քալեն այդ երկար լեռնաշղթային վրայ ձգելով անթաղ դիակներ...:

Ահա Վ. Հիւսիսեանը, որ իր հօտը պաշտպանելով վայրագ գայլերու դէմ, Լիճեսի գիւղին մօտ կատաղի կռիւի մը մէջ կը նահատակուի:

Ահա նաեւ Ղուկաս աղբարը, որ կիրճէ մը անցած պահուն, ուր կը պաշտպաներ ծեր, տկար, վիրաւոր, ետ մնացած քոյրերը եւ եղբայրները, ահեղ ընդհարումի մը ատեն կը նահատակուի:

Նոյնպէս՝ Մուրատ կը զարնուի իր կուրծքէն եւ կը մահանայ:

Ամիսներ տեւած է այս անկարելի արշաւանքը:

Մնացորդացը, յոգնաբեկ եւ ուժասպառ, սարի մը լանջին վրայ, փալփլուն աստղերու ցոլքին տակ կը հանգստանայ:

Ժայռի մը կողին, դեռատի կին մը, ծանրօրէն վիրաւոր, կրծքին սեղմած է իր ծծկեր մանկիկը· անոր վիրաւոր գլխէն հոսող հեղուկը կը ներկէ նաեւ մանկիկը բոսոր արիւնով, մինչ հեռուէն կը լսուին կնոջական մեղմ, լալագին երգի մը հնչիւնները·

Դա շապիկն է այն fաջ մարդուն, բալա ցաւն,
Որ fեզի հայր էր կոչւում, օրօ՛ր, օրօ՛ր
բալա ցաւն·
Դէհ, մեծացի՛ր, շուտ բոյ fաշիր, բալա ցաւն,
Վատի արիւն ծծել սորվիր, օրօ՛ր, օրօ՛ր
բալա ցաւն:»

Վիրաւոր կինը չանք կ'ընէ իր նայուածքը սեւեռել դէպի երգին եկած ուղղութիւնը, սակայն ուժաթափ է, չի յաջողիր: Իր պղտած աչքերը կ'ուղղէ դէպի անողոք երկինքը, — արդեօք անէ՞ծք մը մրմնջելու... Աստղերը այժմ կը տեսնէ անփայլ: Արդեօք իր նուաղած աչքե՞րն են որ զինք կը խաբեն· իրա՞ւ աստղերը մարած են:

Ո՛չ, աստղերը այժմ տեղի կու տան նոր եւ ծագող արշալոյսին, որ արդէն իր չողերը մխրճելով խաւարին մէջ եւ կամաց կամաց զօրանալով կը լուսաւորէ անհուն երկնակամարը:

Արշալոյսի առաջին ճառագայթներուն տակ, մնացորդացը տեսաւ հսկայ դաշտագետին մը եւ հեռուն ծովը՝ իր կապուտակ գոյնով միացած երկնակամարին:

Անոնք մազնիսացած աչքերով կը նային այդ նոր հորիզոններուն, վստահ ըլլալով թէ հասած է իրենց տառապանքին վերջակէտը:

Զիւաւորներու խումբ մը վարէն յամբօրէն կը բարձրանայ, եւ նոյն պահուն ձիաւորներէն մէկը աւելի արագ յառաջանալով, գլխուն փափախը վեր կը բարձրացնէ եւ կը շարժէ·

նոյն ատեն կը հնչեն յաղթանակի աղաղակներ։

«Հայե՛ր, ռուսական բանակն է որ ձեզի կու գայ»։

Տկար բազուկները այժմ դօրացած կ'երկարին, վատուժ եւ յոյնարեկ սրունքներ այժմ հաստատուն կը կանգնին, ամխնելէ ի վեր ցամքած չրթունքներ այժմ մազթանքներ եւ օրհնանքներ կը տեղան։

Հպարտաւոր մարմիններ տառապանքէն հիւծած, բայց այժմ կազդուրուած, կը շարժին եւ կ'երթան միանալու իրենց ազատարարներուն։

Վիրաւոր կինը, մահամերձ, վերջին ճիգով մը գօրացած, իր մանկիկը կ'երկարէ բախտաւորներուն ու կ'ըսէ.

«Տարէ՛ք այս իմ մանկիկը, տարէ՛ք հետերնիդ, միայն թէ յիշեցուցէք իր անունը, որպէսզի չմոռնայ...

«Իր անունը... Արմէ՛ն է, Արմէ՛ն... յիշեցուցէք...» Եւ երանութեան յոյսի չողով կը պոչէ իր աչքերը։

ՅՈՐԷՆ ԱՓՎԱՋԵԱՆ

(Պէյրութ)

ՄՈՒՍԱ ԼԵՐԱՆ ՀԱՅԵՐԸ

ՄԵՐ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻՆ ՄԷՋ

ՅԱԿՈԲ ԴԱՒԻԹԵԱՆ

Սուետիա փոքր դիւղաքաղաք մըն է Ռոմընդէսի գետաբերանին մօտ, Անտիոքի եւ Թակայ, որ երբեմն կը կազմէր վերջին վարչական կեդրոնը ընդարձակ չրջանի մը, որուն մէջ կ'իյնային Մուսա Լերան կուրծքին վրայ մանեակի մը պէս չարուած զուտ հայկական գիւղերը, – Քեպուսիէ, Վագըֆ, Խորրպէկ, Եողունօլուք, Համի Հապիպլի եւ Ֆիթիաս, – գրեթէ բոլորն ալ ծովահայեաց, Միջերկրականի ափերէն ոչ հեռու։

Հայկական հոծ կեդրոններէ եւ հայկական հողերէ հեռու, այս գողտրիկ գիւղերը կ'ապրէին խաղաղ բայց չարքաշ կեանք մը, մեկուսացեալ, Օսմանեան կայսրութեան բարձր եւ ընդարձակ խաւարին մէջ։ Անոնց բնակիչները, բոլորն ալ հայեր, ունէին իրենց սեփական հայերէն բարբառը, որուշապէս ազդուած Թուրքերէնէ եւ մանաւանդ արաբերէնէ, եւ կ'ապրէին փարած իրենց եկեղեցիին եւ ազգային աւանդութիւններուն։

Այդ գիւղաշարքին մէջ կար սակայն արտառոցութիւն մը, զուտ Թրքական Գապագլը անուամբ փոքր գիւղը, հաստատուած Քեպուսիէի եւ Խորրպէկի միջեւ։

Նաչակիրներու չրջանէն սկսեալ, ինչպէս կը վկայէ Եողունօլուքի եկեղեցին, մինչեւ դարուս սկիզբները, զանազան առիթներով կիւրիկիայէն Թէ այլ վայրերէ, հայեր եկած են հաստատուելու Մուսա Լերան այդ գիւղերուն մէջ եւ զանոնք չէնցուցած են ու զարգացուցած։

Աղեքսանտրէթէն մինչեւ Անտիոք եւ Անտիոքի ծոցը, բովանդակ հակայածաւալ Մուսա Տաղի վրայ, բացի այս հայկական գիւղախումբէն, ուրիչ հայկական չրջան չկար։ Ռոմընդէսի միւս ափին Կասիոս լերան վրայ միայն կար Քեսապի չրջանի հայկական գիւղախումբը, գրեթէ Սուետիոյ դիւղախումբին տարողութեամբ, բայց այս դէմ դիմաց կանգնող երկու լեռներու հայութեանց միջեւ գրեթէ ոչ մէկ յարաբերութիւն կար, Թէ՛ հեռաւորութեան եւ Թէ ալ դիւրամատչելի հաղորդակցութեան միջոցներու պակասին պատճառաւ։

Բովանդակ սուետահայութիւնը կը պարապէր, Քեսապի չրջանի հայութեան նման, երկրագործութեամբ եւ չերամաբուծութեամբ, եւ Թէեւ դժուարութեամբ կը չահէր իր կեանքը, բայց ուշագրաւ օրինապահութեամբ կը վճարէր իր տուրքը՝ զինք ստրկութեան մէջ պահող բռնակալութեան։

Սակայն, երբ տասնիններորդ դարու վերջին քառորդին հայ ժողովուրդը պատուաւոր կեանք մը ապրելու իր իրաւունքը պահանջեց, բարենորոգումներու ճամբով, կամ ազատագրութեան դրօշ պարզեց օսմանեան կեղեքիչ եւ անմարդկային իշխանութեան դէմ, սուետահայութիւնը, հակառակ իր կղզիացումին եւ հայահոծ կեդրոններէ եւ հայրենի հողէն իր ունեցած հեռաւորութեան, իր պատուաւոր բաժինը բերաւ այդ չարժումներուն, եւ իր խիզախութեամբ, քաջագործութիւններով եւ յաղթական ճակատամարտներով աւելի մեծցուց Մուսա Լեռը եւ ճոխացուց հայ ժողովուրդի պատմութիւնը փառաւոր դրուագներով։

Ծանօթով միայն իննսունական Թուականներէն սադին տեղի ունեցող դէպքերուն մասին, սուետահայութիւնը, Սասունի, Զէյթունի եւ Վանի հերոսամարտերուն հաւասարապ

քաջութեամբ մասնակից եղաւ թէ՛ ինքնավարութեան չարժումներուն եւ թէ ալ ինքնապաշտպանութեան առասպելական կռիւներուն, առաւելաբար զինուած իր ժողովուրդին սիրով, իր վրայ ճնշող դաժան լուծին ատելութեամբ եւ իր փայփայած մեծ երազին անխորտակելի հաւատքովը: Իր մղած բոլոր պայքարներուն մէջ սուետահայութիւնը բախտաւորութիւնն ունեցաւ կրելու նուազագոյն վնասները՝ բաղդատած արծուերոյն Զէյթունին, հերոսացած վանին եւ նահատակուած Սասունին:

Հայ ազատագրական մեծ պայքարին սուետահայութիւնը երեք առիթներով իր դրական մասնակցութիւնը բերած է, առաջինը 1892–95ի ապստամբութեամբ, ինքնավարութեան փորձի մը առթիւ, երկրորդը 1909ին, Ատանայի դէպքերու չրջանին, եւ երրորդը 1915ին, Մեծ Եղեռնի ընթացքին իր մղած ինքնապաշտպանութեան կռիւներու միջոցին:

❀

Բայց ի՞նչ է Սուետիոյ ապստամբութիւնը:

Երբ նորակազմ հայկական կուսակցութիւնները լծուեցան հայ ժողովուրդի վերազարթնումի գործին, զայն արթնցնելու համար դարերու ստրկութեան թմբիրէն եւ զայն պատրաստելու մօտալուտ ազատագրական պայքարին, անոր տալով ազգային գիտակցութիւն եւ ինքնավստահութիւն, Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը առաւելաբար, հապճեպով գործիչներ ղրկեց Սասուն, Զէյթուն եւ Մուսա Լեռ, ու գործի լծուեցաւ իր որդեգրած յեղափոխական մեթոտներով:

Ֆրիտտոնեայ Եւրոպայի ուչադրութիւնը հայերու վրայ հրաւիրելու համար Սասուն ըմբոստութեան դրօշ պարզեց եւ հնչակեան Մուրատի ղեկավարութեամբ, ինքնապաշտպանութեան երկարատեւ կռիւներ մղեց, եւ թէեւ օսմանեան բանակը կրցաւ վիրաւորել, բայց պատահական միջոցներով կազմակերպած այդ դիմադրութիւնը խորտակուեցաւ Քրքական կանոնաւոր բանակին առջեւ եւ քանի հազար անմեղներ ջարդուեցան Թուրքերուն կողմէ:

Նոյնքան հերոսութեամբ կռուեցաւ, 1895ին, Զէյթունի հայութիւնը, որ հինգ ամսուան իր կորովի դիմադրութեամբ ազատ ապրելու իր իրաւունքը յաջողեցաւ պարտադրել Թուրքին:

Եւրոպայի ուչադրութիւնը հայութեան վրայ հրաւիրելու նոյն առաջադրութեամբ եւ ժողովուրդը ազատագրական պայքարին պատրաստելու նոյն մտահոգութեամբ էր, որ Հնչակեան Աղասին Մուսա Լերան պիւղերուն մէջ կործի լծուեցաւ եւ յաջողեցաւ 1892էն սկսեալ Քրքական իչխանութեան վճարուելիք տուրքերը կեցնել եւ սուետահայութիւնը ըմբոստութեան մղել: Օսմանեան կայսրութեան դանակոտ մասերուն մէջ ծայր տուող անհնազանդութիւնները մէկ կողմէ եւ չհագրգիռ մեծ պետութիւններուն, Ֆրանսայի, Անգլիոյ, Ռուսիոյ եւ Գերմանիոյ Թուրքիոյ ներքին գործերուն յաճախակի միջամտութիւնները միւս կողմէ, արդելք հանդիսացան անմիջական հակազդեցութեան մը: Այնպէս որ՝ սուետահայութիւնը քաջալերուեցաւ իր յանդուգն ձեռնարկին մէջ, հաստատեց իր սեփական դատարանը եւ մինչեւ 1895ի վերջերը ինքնավար դարձաւ: Այդ չրջանին ծագող բոլոր վէճերը կը բերուէին ինքնավար սուետահայութեան դատարանին, ուր անոնք կը քննուէին եւ անոնց մասին վճիռներ կ'արձակուէին, ապա վճիռները գործադրութեան կը դրուէին յեղափոխականներու ստեղծած ոստիկանութեան կողմէ: Կ'ըսուի թէ սուետահայութեան դատարանին առած վճիռները, որոնք կը հսկէին տուգանքէ ու բանտարկութենէ մինչեւ մահապատիժ, արդար վճիռներու համբաւ կը վայելէին, այնքան մը՝ որ դրացի այլազգ բնակիչներ եւս իրենց տարակարծութիւններն ու վէճերը հոն կը բերէին:

Թուրք իչխանութեան դէմ սուետահայութեան պարզած ըմբոստութեան դրօշը անչուչտ օսմանեան բանակը ցնցելու տարողութիւնն ու բնոյթը չունէր եւ չէր կրնար ունենալ, եւ ի վիճակի ալ չէր յաւերժանալու, այլ միայն գործնական ցոյց մըն էր ընդդէմ Թուրք բռնակալութեան, ինչպէս նաեւ մեծ պետութիւններու ուչադրութիւնը հայերու վրայ հրաւիրելու փորձ մը: Նման քայլ մը հաճոյքով չէր որ պիտի դիտուէր Թուրք իչխանութեան կողմէ, եւ եթէ այս վերջինը եղածին կը հանդուրժէր կամ զայն չտեսնել կը ձեւանար, պատճառը պէտք էր փնտռել ուրիչ գործօնութիւններու մէջ, որոնց Թուրք բանակը սկսած

ԵՍԱՅԻ ԵԱՂՈՒՊԵԱՆ՝ 1915ի իմքնապաշտպանութեան դեկավարներէն (ձախէն երկրորդը)

էր: Արդարեւ, Սասունը ճզմելու գործողութիւնը ծայր տուած էր եւ Զէյթունը չրջապատուած էր: Կարգը պիտի դար անշուշտ Սուետիոյ:

Եւ 1895ի վերջերը, Զէյթունէն քաշուող Թրքական բանակը հետզհետէ կու գար հաստատուելու Սուետիոյ չրջանը, հայկական գիւղաշարքին դիմաց, հոն ծայր տուած ըմբոստութիւնը խորտակելու ակնյայտ դիտաւորութեամբ (*):

Թրքական բանակը, որ օրէ օր կ'աւելնար եւ կը հասնէր 3000ի, դանդաղօրէն կը տեղափոխուէր եւ յայտնապէս կը չրջապատէր հայկական գիւղերը: Այդ բանակին դիմաց, հայերը գրեթէ հաչուի առնելիք զէնք չունէին: Արդարեւ, հայերուն ձեռքը կար 11 պատերազմական հրացան միայն: Իւրաքանչիւր միւռնեը, թիւով 3–4 հարիւր, փողէն լեցուող հասարակ տրսի հրացաններ էին, մէկ չարքաւան համար բաւարարող ռազմամթերքով: Իսկ ժողովուրդին քով գտնուած ուտելիքը կրնար հազիւ երեք ամսուան բաւարար ըլլալ:

Այս պայմաններուն մէջ էր որ, տասնչորս հոգիէ բաղկացած հնչակեան նահանգային վարչութիւնը, որ կը ներկայացնէր սուետահայութեան կեդրոնական իշխանութիւնը, կայութիւնը քննութեան ենթարկող իր ժողովին մէջ, բոլորովին յուսահատ զինեալ բախումի մը ելքին նկատմամբ, եւ մանաւանդ նկատելով ժողովուրդին մէջ ծայր տուող անհամբերաչտութիւնն ու անմխիթարանութիւնը եւ անոր մէկ կարեւոր մասին՝ տիրող իշխանութեան դէմ զէնք բարձրացնելու գաղափարին հանդէպ ցուցաբերած անհասկացողութիւնը, եւ նկատի ունենալով նաեւ Թրքական իշխանութեանց կողմէ անձնատուր եղողներու հանդէպ յայտնաբերուած բարեացակամութիւնը, քաջալերութիւնը եւ յաճախ անոնց ընծայուած յարգանքն ու պատիւը, ինքզինքը կը գտնէր կատարեալ անելի մէջ: Ցեղափոխութեան մթնոցաւ եւ անոր դրդումներով պարզուած ըմբոստութեան դրօշը, որ պիտի ծառայէր հայ ժողովուրդի կեանքի, ինչքի եւ պատիւի պահովութեան, պատճառ պիտի դառնար նոյն ժողովուրդի ջարդի՛ն, կողոպուտի՛ն եւ բռնաբարութեան, ինչպէս նաեւ յեղափոխականներու յումպէտս կորուստին: Ահա թէ ինչու նահանգային վարչութիւնը պատուաւոր ելք մը կը փնտռէր, նուազագոյն կորուստով դուրս գալու նպատակաւ:

Ի պատիւ այդ յեղափոխականներուն՝ հարկ է խոստովանիլ որ ճգնաժամային այդ պահուն, հակառակ իրենց ընծայուած բազմաթիւ փախուստ տալու կարելիութիւններուն եւ ժողովուրդի մեծաւորներուն կողմէ իրենց տրուած՝ երկրէն հեռանալու յորդորներուն եւ պնդումներուն, անոնք մնացին ժողովուրդին մէջ եւ իրենց պատասխանատուութեանց վրայ: Անոնք մերժեցին նաեւ թուրք բանակէն տրուած անձնատուութեան հրաւէրը:

Արդարեւ, թուրք հրամանատարութիւնը,

(*) Ըստ Եսայի Կարիկեանի «Սուետիոյ ապստամբութիւնը» գիրքին: Հեղինակը եղած է այդ ապստամբութեան մասնակցող մը եւ երկրէն ստիպուած է իմքնապաշտպանութեան վերջնաւորութեան:

պործողութեան անցնելէ առաջ խոհեմութիւն նկատեց, նուազագոյն վնասով դուրս պալու մտքով, ազդարարակիր մը ղրկել Սուլթիյ հայկական պիւղերու մեծաւորներու խորհուրդին, պահանջելով յեղափոխականներուս յանձնումը իրենց, զանոնք պինաւորական պատիւներով ընդունելու խոստումով: Սոյն ազդարարագրին մէջ կ'րսուէր ի միջի այլոց, թէ օսմանեան պետութիւնը վստահութիւն ունէր հայերու հաւատարմութեան վրայ, բայց «օտարականներ» մուտք գործած էին իրենց մէջ եւ կ'աշխատէին մղել զիրենք անհնազանդութեան: Մեծաւորներու խորհուրդին կը մնար հետեւաբար ալակցիլ Թրքական բանակին հեռացնելու համար «օտարականները», եւ առալքն առնել արիւնահեղութեան: Եւ հրամանատարութիւնը կը խոստանար յեղափոխականներու ինչքին, կեանքին ու պատուին ապահովութիւն տալ եւ պետական ծախքով զանոնք ղրկել Ալեքսանդրէթի նաւահանդիստէն արտասահման, կամ անոնց տրամադրութեան տակ դնել մասնաւոր նաւ մը, զոր պետութիւնը պիտի բերէր Մուսա Լերան դիմաց, ուր յեղափոխականները իրենց զէնքերով պիտի մտնէին՝ մեկնելու համար օտար երկիր:

Սոյն ազդարարագրին վրայ պիւղերու մեծաւորներու խորհուրդը եօթանասունհինգ հոդիով ժողով գումարեց եւ որոչեց, առալքն առնելու համար անօգուտ արիւնահեղութեան, պատուիրակութիւն մը ղրկել յեղափոխականներուն մօտ, զանոնք համոզելու մտքով: Ազդարարագիրը, որուն գլխաւոր նպատակն էր բաժնել յեղափոխականները ժողովուրդէն, եւ ժողովուրդը հանել անոնց դէմ, լիովին յաջողած կարելի էր նկատել: Մեծաւորներու ժողովին մէջ յեղափոխականները զէնքով գիւղերէն հեռացնելու առաջարկը բազմիցս խրնդրոյ առարկայ եղաւ, բայց սպասուեցաւ պատուիրակութեան վերադարձին եւ անոր զեկուցանելի տեղեկագրին:

Յեղափոխականները տեղի չէին տուած եւ վճռականօրէն յայտնած էին Թրքական բանակին դէմ դնելու իրենց դիտաւորութիւնը, այնքան ատեն որ այս վերջինը չէր երաշխաւորեր ամբողջ ժողովուրդին կեանքի, ինչքի եւ պատիւի ապահովութիւնը գրաւոր համաձայնութեամբ մը, եւ յայտնած էին նաեւ թէ այդ պայմանին իրենք առանց պայմանի անձնատուր լլլալու պատրաստ էին եւ պէտք չունէին պինաւորական պատիւներով ընդունուելու Թրքական բանակին կողմէ:

Մեծաւորներու խորհուրդին պատուիրակութեան կողմէ տրուած զեկոյցը մեծ ոգեւորութիւն առեղծեց եւ եօթանասունհինգ ժողովականներուն ըրեթէ բոլորը համերաշխեցան յեղափոխականներուն հետ եւ մերժեցին թուրք հրամանատարութեան ազդարարագրի առաջարկը, եւ պահանջեցին բովանդակ ժողովուրդին կեանքի, ինչքի եւ պատիւի ապահովութեան անհրաժեշտութիւնը Թրքական բանակէն: Մինչ այդ սակայն, մեկնելով Թրքական Գապագլը գիւղէն, թուրք բանակը յարձակած էր Քեպուսիէ գիւղին վրայ եւ յաղթած էր հոն եղող յեղափոխականները անձնատուութեան մղել: Ապա դարձած էր դէպի Քոտրպէկ եւ Եողունօլուք: Թրքական մեծ ուժին առջեւ յեղափոխականները նահանջել նախընտրեցին եւ ղացին իրենց կողմնակիցներով ամրանալու Հաճի Հապիպլի գիւղին մէջ, ուր պիտի մղուէր ճակատագրական կռիւը:

Թրքական բանակը, սակայն, իր բոլոր չարժումներուն մէջ չափազանց զգուշաւոր էր եւ մասնաւոր ճիգ կը թափէր զգուշանալու արիւնահեղութենէ եւ միջադէպ ստեղծելէ: Անոր ծանօթ էին անչուշտ Անտիոքի Ֆրանսական հիւպատոսին կապերը հայ յեղափոխականներու հետ: Մինչ այդ, բանակը չէջապատած էր Հաճի Հապիպլին եւ երկրորդ ազդարարագրով մը անձնատուութեան կոչ կ'ընէր:

Հայերը բանակին հետ զէնքով չափուելու բաւարար միջոց չունէին, բայց կառչած էին իրենց սկզբունքներուն եւ պատրաստ էին դէմ դնելու զօրքերուն ամէն գնով: Այս վճռակամութիւնը մէկ կողմէ եւ ժողովուրդին ու յեղափոխականներու միջեւ ստեղծուած համերաշխութիւնը միւս կողմէ՝ չփոթութեան մատնած էին թշնամին:

Այս պայմաններուն մէջ, երբ հայերը պատուաւոր ելքի մը համար իտալացի հնախոյզ ճարտարապետ Թոպելլիի միջնորդութեան կը դիմէին, նոյն անձին կը դիմէր նաեւ Թրքական բանակը՝ հայերուն խօսք հասկցնելու մտքով: Այն պահուն Միջերկրականի վրայ երեւցան երկու մարտանաւեր, մին Ֆրանսական եւ միւսը անգլիական, որոնք կ'երթեւեկէին Անտիոքի ծոցը, Որոնդէսի գետա-

քերանին դիմաց եւ չէին հեռանար: Անոնց ներկայութիւնը հայկական գիւղաչարքին դիմաց որոշ յուսադրումի մը առիթ կը ստեղծէր թէեւ, բայց տրուած ըլլալով որ քանի մը ամիս առաջ Տէօրթ Եոլի մէջ տեղի ունեցող հայ եւ թուրք կռիւներու ընթացքին Միջերկրականի մէջ երթեւեկող անկլօֆրանսական մարտանաւերը պարզ հանդիսատեսի դեր մը կատարած էին միայն, անոնք բոլորովին չէին յուսադրեր հայերը: Մինչդեռ թուրքերու համար անոնց ներկայութիւնը աւելի զգուշաւորութիւն կը թելադրէր: Այս պայմաններուն տակ էր, որ թուրք բանակը զգուշացաւ յարձակում գործելէ եւ ստիպուեցաւ ընդունիլ հայերու դրած պայմանները գրաւոր համաձայնութեամբ մը, ուր կ'երաշխաւորուէր Մուսա Լեռան բոլոր հայերուն կեանքի, ինչքի եւ պատուի ապահովութիւնը, եւ կ'ընդունուէին հայ յեղափոխականները վինաւորական պատիւներով պիմաւորուելու եւ պետական ծախքով արտասահման մեկնելու պայմանները:

Այս համաձայնագրէն ետք, Սուետիոյ ինքնավարութեան ղեկավարները, թիւով տասնըչորս հոգի, իրենց ղէնքերով ներկայացան Քրքական բանակին, Եողունօլուք գիւղին մէջ, ուր անոնք ընդունուեցան զինուորական պատիւներով: Սուրճով եւ օշարակով հիւրասիրուեցան եւ արտօնուեցան մնալ Եողունօլուք երեք օր, հանգիստ ընելու համար: Այդ երեք օրերու ընթացքին գիւղերու գրեթէ ամբողջ ժողովուրդը եկաւ անոնց բարի ճանապարհ մաղթելու: Անկէ յետոյ անոնք մեկնեցան Անտիոք, իրենց տրամադրութեան տակ դրուած 14 ձիերու վրայ, եւ երկու հարիւր զինուորի ընկերակցութեամբ. հոն գաբձեալ ընդունուեցան զինուորական պատիւներով եւ հիւրասիրուեցան պետական պալատի վերնայարկը, ուր մնացին աւելի քան երկու շաբաթ, ընդունելութիւններ եւ արտօնուեցան չրջիլ քաղաքին մէջ եւ ի վերջոյ ղրկուեցան Հալէպ՝ միշտ 14 ձիերու վրայ եւ 200 Քրքական զինուորներու ընկերակցութեամբ: Հոն սակայն տրուած խոստումը դժուեցաւ եւ 14 ղեկավարները ձերբակալուեցան ու բանտարկուեցան: Բայց չնորհիւ Գոլոյ Ֆրանսական հիւպատոս Մ. Քամպոնի միջամտութեան եւ կոքովի աշխատանքներուն՝ Սուետիոյ ինքնավարութեան պլխաւորները ներում ստացան եւ ճամբուեցան արտասահման:

Թէեւ երեք տարուան ինքնավարութիւնը վերջ գտաւ, բայց չնորհիւ սուետահայ ժողովուրդի միակամութեան եւ վճռակամութեան եւ արտաքին աշխարհին պատահական օժանդակութեան, թուրք բանակը գրաւոր համաձայնութեամբ մը ստիպուեցաւ յարգել ժողովուրդի կեանքի, ինչքի ու պատուի ապահովութեան պայմանը, եւ Սուետիան փրկուեցաւ ջարդէ:

Վերադարձնումի ի նպաստ տարուած աշխատանքները յաջողած էին տալ մեր ժողովուրդին թէ՛ ինքնապիտակցութիւն եւ թէ ալ ինքնավստահութիւն:

Եւ այդ վերադարձնումի ոգիին չնորհիւ, դարձեալ Ատանայի ջարդերու օրերուն, երբ 1909ին, թուրք բազմահազար խուժանը, պետական քաջալերութեամբ Անտիոքի մէջ երեք հարիւրէ աւելի հայերը ամբողջովին ջարդելէ յետոյ, կ'ուղղուէր դէպի Մուսա Լեռան հայկական գիւղերը, ձեռքերնին զինուած բերդերով, կացիններով, սուրերով եւ հրացաններով, սուետահայութիւնը Հաճի Հապիպլի գիւղին մօտերը ղրկեց իր քաջասիրտ կռուողները, որոնց առաջին իսկ հրացանաձգութեամբ արիւնարբու խուժանը խուճապահար ցիր ու ցան եղաւ:

Բայց սուետահայութիւնը իր խիզախութեամբ եւ քաջագործութիւններով մեծագոյն համբաւ չինեց 1915ի Մեծ Եղեռնի օրերուն՝ երբ Մուսա Լեռ բարձրացաւ, պարզած ըմբոստութեան դրօշը, եւ պանծալի ու յաղթական ճակատամարտներ մղեց Քրքական կանոնաւոր բանակին եւ օսմանեան վանտալութեան դէմ:

ՄՈՒՍԱ ԼԵՐԱՆ 40 ՕՐԵՐԸ

Եւ ի՞նչ է 1915ի Սուետիոյ ապստամբութիւնը:

Առաջին աշխարհամարտին, Թուրքիա պատերազմին մէջ մտաւ 1914ի Նոյեմբերին, Աւստրօ-Հունգարիոյ եւ Գերմանիոյ կողքին, ընդդէմ Ռուսիոյ, Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ: Պատերազմի հռչակումէն անմիջապէս ետք Քրքական զինուորական իշխանութիւնները զօրակոչ յայտարարեցին եւ զինուորական տա-

ՊԵՏՐՈՍ ՏԸՄԼԱՔԵԱՆ՝
1915ի հերոսամարտի դեկավարներէն

րիքի մէջ գտնուող բոլոր քաղաքացիները դըրօշի տակ կանչեցին։ Ինչպէս միւս հայկական չրջաններուն, նոյնպէս եւ Սուետիոյ չրջանին մէջ զինուորական տարիքի մէջ եղող հայերը բանակ տարուեցան։ Բայց հայերը հազար պատճառ ունէին չվստահելու Թուրքին։ Զինուորագրեալները փախուստ կու տային՝ անմիջապէս որ առիթը ներկայանար։ Եւ Թրքական իշխանութիւնները փախստական հայեր փնտռելու պատրուակին տակ տեղի ու անտեղի արշաւներ ի գործ կը դնէին հայկական գիւղերուն վրայ, եւ մանաւանդ կը կատարէին խուզարկութիւններ զէնքեր երեւան հանելու նպատակով։ Անհրեւակայելի չարչարանքներու կ'ենթարկուէին գիւղացիները՝ խոստովանելու համար պահուած զէնքի կամ փախըստականի զինուորին տեղը։ Եւ այս արշաւները առիթներ կը հանդիսանային Թուրք զինուորին՝ գործելու զանազան կամայականութիւններ, – բռնագրաւում, կողոպուտ, առեւանգում։

Թրքական իշխանութիւնները խուզարկութեանց դուպահեռ կը կազմէին ցուցակը գիւղերու արջառին, հացահատիկին եւ ըրաստներուն։ Մասնաւոր հրաչէկ մահիկաձեւ կնիքներով կը խարանուէին էչերուն եւ ջորիներուն կռնակները։ Ցուցակագրութեան միջոցին սեփականատիրոջ կ'ազդարարուէր լաւ պահպանել այժմ պետութեան պատկանող կենդանին, այլապէս կրնար ան չատ ծանր պատիժներու ենթարկուիլ՝ եթէ ի վիճակի չըլլար իրեն վստահուածը պահանջուած պահուն պետութեան յանձնելու։

Գիւղացիները կը նկատուէին նաեւ պատասխանատու Թէ՛ փախստականներուն եւ Թէ ալ անդոյ կամ չգտնուած զէնքերու համար եւ այս իսկ պատճառաւ անոնք յաճախ կը ստիպուէին Թուրքերուն ցուցմունքներ ընել, կամ խոյս կու տային գիւղէն ամէն անգամ, որ կասկածելի առաքելութեամբ զօրախումբ մը այցելէր գիւղ։ Բայց կը պատահէր երբեմն, որ գիւղապետի բացակայութեան, այցելու զինուորները անոր պարագաներուն կը պատճառէին այնքան նեղութիւն եւ երբեմն չարչարանք, որ գիւղապետը կը ստիպուէր ներկայանալ։

Դեռ կը յիշեմ այն քանի մը Թուրք զինուորները, որ օր մը առտու կանուխ, 1915ի գարնան, մեր տան եռեւը դիրք բռնած էին, երբ ես անտեղեակ հոն կ'երթայի։ Անոնց զէնքերէն եւ դէմքի արտայայտութիւններէն սարսափեցայ, ես վեց տարեկան տղայ։ Չիս կանչեցին ու հարցուցին Թէ ո՞ւր էր հայրս։

Համաճայն մեղի կրկին ու կրկին մեր ծնողքին կրկնէ ուրուած խորհուրդին՝ պատասխանեցի լայագին.

– Ջտեսայ, չեմ գիտեր...

– Ո՞ւր պահուած են ձեր զէնքերը, ասելու մկկը։

– Ջտեսայ, չեմ գիտեր...

– Ի՞նչ է անունդ։

– Ջտեսայ, չեմ գիտեր...

Բարակ ճպոտի հարուածները չյաջողեցան ինծի փոխել տալ պատասխանս։

Եւ կը յիշեմ ուրիշ դէպք մը. նոյն օրերուն, երբ մեր դրացի պատանի Հովիւին հետ

մեր այծերն ալ տարած էինք դէպի Սեւ Խեն-տէկ (Սեւ ձոր) արածել տալու, բարձունք-ներուն վրայ գտնուող բազմաթիւ թուրք հո-վիւները, Գապագլը կոչուած միակ թուրք գիւ-ղի բնակիչներէն, մեր վրայ քարերու տարափ մը տեղացուցին առանց որեւէ պատճառի: Գլորուող ժայռամասերը սպառնալի ղոմու-կով մեր վրայէն ու քովէն կ'անցնէին: Մենք սարսափահար երկու փոքրիկներ հեւ ի հեւ հասանք մեր գիւղը լուր տալու մեր դրացի Ճաթիկենց Սարգիսին, բարձրահասակ հովիւ մը, իր քաջութեամբ եւ խիզախութեամբ հըռ-չակաւոր: Յետագային իմացանք որ Սարգի-սին անունը բաւական էր, որ թուրք հովիւները փախուստ տային:

Այսպէս կ'ապրէինք Ճեպէլ Մուսայի մէջ:

1915ի սկիզբները արդէն փախստական զինուորները կը բերէին հատուկտոր կսկծալի տեղեկութիւններ, հայերու տեղահանութեան պետական ծրագիրներու մասին, տեղահան-ուած բազմութիւններու կրած չարչարանքնե-րուն եւ ջարդերու մասին ևն. ևն.: Մեր եւ ճնշող մթնոլորտի մը մէջ՝ բովանդակ տեւ-տահայութիւնը անորոշութեան մատնուած էր: Բայց այս անգամ հայ ժողովուրդը դա-րաւոր ստոյիկեան համակերպութեամբ չէր, որ պիտի դիմագրաւէր յաջորդող դէպքերը: Կը խօսուէր ըմբոստութեան մասին, թէեւ վարանումներով կ'արտասանուէին «մահ կամ ազատութիւն» բառերը, յաճախ անվճռականօ-րէն, եւ աւելի իրենք իրենց քաջութիւն տա-լու դիտումով: Եւ կը խօսուէր նաեւ պատ-ուաւոր մահուան նախընտրելիութեան մա-սին:

Այս անորոշութեան օրերուն էր, որ Զէյ-թունի քարոզիչ պատուելի Տիգրան Անդրէաս-եան, բնիկ եողունօլուքցի, Զէյթունի տեղահա-նութեան պարագաներուն ականատես ըլլալէ եւ հայութիւնը բնաջնջելու թրքական ծրա-գրին տեղեկանալէ յետոյ, հրաշքով կը վերա-դառնար Եողունօլուք, իր ծննդավայրը (12 Յուլիս 1915ին):

Պատուելի Անդրէասեան մանրամասն տե-ղեկութիւններ կու տար գիւղերու պատաս-խանատուներուն եւ կը նկարագրէր բոլոր այն չարչարանքները, որոնց ենթարկուած էին Զէյթունի մեծամեծները, ինչպէս նաեւ բո-վանդակ ժողովուրդը:

Բարեմիտներ կային որոնք կը կարծէին թէ, տրուած ըլլալով հայաբնակ Սուեդիոյ գիւղերուն մեկուսացեալ վիճակը, եւ չատ երկրորդական կարեւորութիւնը յաչս Թրքա-կան զինուորական իշխանութեան, այդ չրջա-նի հայերը կրնային ղերծ մնալ տեղահանու-թենէ: Ուրիշներ կը հաւատային թէ տեղահա-նութիւնը չատ կարճ ժամանակի մը համար պիտի ըլլար եւ երեք ամիսէն աւելի չէր կըր-նար տեւել եւ հետեւաբար իշխանութեան հան-դէպ հաւատարմութիւնը լաւագոյն կերպն էր նուազագոյն վնասով դուրս գալու:

Յուլիս 28ին հասաւ Քեսապի չրջանի տա-րագրութեան հրամանը: Շրջան՝ որ չատ հե-ռու չէր Ճեպէլ Մուսայէն, հետեւաբար տա-րագրութեան կարգը նաեւ պիտի դար չուտով սուեդահայութեան:

Վտանգին անմիջականութեան առջեւ, Յուլիս 29ին, Եողունօլուքի աւագ քահանայ Աբրահամ Տէր Գալուստեանի տունը հրաւիր-ուեցան վեց գիւղերու երեւելիները, կացու-թիւնը քննելու եւ որոշում մը առնելու հա-մար: Ճակատագրական այդ պահուն դժուար էր որոշել հետեւելիք ճամբան: Տեղահանու-թիւնը մահ էր, դանդաղ մահ մը, բայց փըր-կութեան յոյսեր ալ կը ներչնչէր: Ըմբոստու-թիւնը նոյնքան մահ էր, առանց որեւէ փըր-կութեան յոյսի: Պէտք էր վճռել դիտնալ: Ա-պատամրութեան համար տրամադրելի զէնքե-րը կը բաղկանային 95 կրա հրացաններէ, 11 մարթինէ, 11 դունտագլը մավզէրէ, 15ի չափ դրմա հրացաններէ եւ քանի մը հարիւր փո-ղէն լեցուող որսի հասարակ հրացաններէ: Իսկ պարէնի տեսակէտով առաւելագոյնը երեք ա-միս կարելի էր դիմանալ: Բաց աստի, զին-ուորական ծառայութիւն տեսած մարդոց թի-ւը հազիւ 6–8 կը հասնէր, ուէք կարենալ հաս-կնալու համար թշնամիին հնչեցուցած փողե-րուն իմաստը:

Այս պայմաններուն տակ չատ դժուար ե-ղաւ վճռել, սակայն ի վերջոյ որոշուեցաւ լեռ բարձրանալ եւ պատուաւոր մահը նախընտ-րել: Բայց որոշումը լրիւ չգործադրուեցաւ դժբախտաբար: Ու երբ Յուլիս 30ին հասան սուեդահայերու տարագրութեան հրամանա-գրերը, ժողովուրդին մէջ ծայր տուած չփո-թութիւնը աւելի մեծ համեմատութիւններ ստացաւ, որովհետեւ նոյն հրամանագրերը,

Ձեպել Մուսայի ազատարար խաչադրօշը

որոնցմով գործադրութեան կը դրուէր հազարամեակներէ ի վեր մարդկային քաղաքակրթութեան իր գնահատելի նպաստը բերող ազատատենչ ժողովուրդի մը կանխամտածեալ ցեղասպանութիւնը, օսմանեան դաժան բռնակալութեան կողմէ, – կը նկատի յայտնէին կեղծիքի եւ նենգամտութեան անհաւատարելի նմոյշներ, զորս կ'արժէ արձանագրել նոյնութեամբ։ Այդ հրամանագրերը տառացիօրէն հետեւեալ կերպով խմբագրուած էին.–

«ՑԱՑՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

«1.– Նկատելով որ ոյն յայտարարութեան թուականէն եօթ օր վերջ Անտիոքի Գազայի բոլոր հայերը պիտի լքեն Անտիոքն ու անոր պատկանող գիւղերը, հարկ է որ ոյն հրամանագրին ենթակայ ամէն անհատ յիշեալ ժամանակամիջոցին մէջ կարգադրէ իր անձնական գործերը եւ պատրաստէ իր փոխադրութեան միջոցները։

«2.– Կառավարութեան կողմէ որոշուած վայրերը հայերու տեղահանութեան միջոցին, անոնց խաղաղութիւնը, հանգստութիւնը եւ ամէն տեսակ կեղեքումի դէմ անոնց պաշտպանութիւնը պիտի ապահովուի ժանդարմաներու միջոցաւ։

«3.– Ագֆատութիւնը առուգուած ընտանիքներուն կառավարութեան կողմէ պիտի տրուին փոխադրութեան միջոցներ եւ անուններ։

«4.– Հոս մնալիք առացուածքներն ու գոյքերը, մէկիկ մէկիկ, իրենց տեսակներովը, պիտի յուցակագրուին կառավարութեան կողմէ եւ ապահով տեղեր պիտի գրուին ու պաշտպանուին եւ յետոյ անոնց վաճառումէն գոյացած գումարները պետական սնտուկին մէջ պիտի դրուին եւ ապա տէրերուն պիտի վերադարձուին։

«5.– ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ ԲՈԼՈՐ ԻՐԱՒՈՒՆՔՆԵՐԸ ԳԻՏՑԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԻՆ, ԳԱՆԻ ՈՐ ԻՐԵՆՑ ՂՐԿՈՒԵԼԻՔ ՑԵՂԵՐԸ ՀԱՆԳՍՑԱՒԷՑ ԿԵՐՊՈՎ ԳԻՑԻ ԲՆԱԿԵՑՈՒԻՆ։

«6.– *Իմ նախադահութեանս տակ յանձնախումբ մը կազմեցի որպէսզի առաջումի գործը բարւոք կատարուի եւ կառավարուի, անձնական իրաւունքներէ պաշտպանուին, եւ լատացուածքներն ու չարժուն գոյքերը տեարակներու մէջ արձանագրուին։*

«7.– Պէտք է որ տեղահանութեան ենթակայ անհատներ կատարեալ վստահութիւն ունենան կառավարութեան գործողութեանց վրայ, եւ ուրիչ օսմանեան հպատակներ ալ պէտք է յարգեն այս իրաւունքները որոնք պաշտպանուած են օրէնքով, ԳԱՆԻ ՈՐ, ԳՈՐԾԱԴՐՈՒԻՆԵԼԻՔ ՑԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՍԱՐԱԿ ԳԱՂԹՈՒՄԻ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ԳԻՏԻ ԸԼԼԱՑ։

«8.– *Կը յայտարարեմ թէ, ըլլայ ժողովուրդին եւ ըլլայ կարգապահութեան պատասխանատու պաշտօնեաներէն, ով որ զանցառու գտնուի, անմիջապէս պիտի ձերբակալուի եւ զինուորական ատեանի պիտի ղրկուի։*

16 Յուլիս, 331
Անտիոքի գազայի գայմագամ
ՄԱՐՈՒՖ»

Ազապիսի պայմաններու տակ ուրեմն չատ բնական էր, որ միամիտ ժողովուրդը խաբուէր պետականաբէն պատրաստուած կեղծիքէն ու օուտէն, եւ առանպէր երկընտրանքի մը առջեւ, առանց կարենալ վերլուծական որոշումը վճռելու։ Ընդհանրութեան մատնուած ժողովուրդին մէջ գործօնները չատ էին՝ կողմնորու միջեւ պերճար համոզելու եւ տարհամոզելու։ Ձեյթունի տեղապետութեան ղրկերգութեան հանդիսատես եղող պատուելի Տ. Ամբրոսեան, հակատակ իր թափած ճիգերուն, ի վիճակի չեղաւ համոզելու Գիլիկիոյ գիւղի քաջարոյիչ պատուելի Նախուտեանը որ իր կոզմնակիցներով բռնեց տարագրութեան ճամբան, եւ ոչ ալ Եղոյնաշէնի փոստատար մօրուքով Աբրահամ Քհնյ. Տէր Գալուստեանը իր վիճա-

կի եղաւ համոզելու Քեպուսիէ դիւղին երկու քահանաները՝ Տ. Մարկոսը եւ Տ. Մատթէոսը, որպէսզի հրաժարէին գաղթելու իրենց դիտաւորութենէն եւ իրենց ժողովուրդով միանային քրիստոնէութեան եւ լեռ բարձրանային:

Ծոյլ ասլու համար չհրթռութեան եւ իրաքանչիւրին իրական պատկերը, կ'արժէ յիշել թէ հայրս ալ, որ փախստական դինուոր մըն էր եւ լաւատեղեակ էր տարագրութեան ինքնակալ հայկական կարաւաններուն թշուառութեան եւ չարչարանքի պայմաններուն, իր առաւելապէս կաթելին ըլլաւ իր մօտաւոր ազգականները, որոնց մէջ կար գիւղին յարգելի մեծաւորներէն Սամսոն ազան, տարհամոզելու տարագրութենան պետական հրամանագրին ընդառաջելու իրենց որոշումէն: Հայրս ի վիճակի չեղաւ նոյնիսկ համոզել մայրս, որ իրեն հետեւէր եւ լեռ բարձրանար: Մայրս, անպզտուկիկ, կը յամառէր հետեւիլ իր ազգականներ Սամսոն ազային: Ձարհուրած հայրս առաւ իր երկու դուակները, քոյրը եւ զինուորութենան գացած իր եղբօր քնտանիքը ու վիշապանց լեռ բարձրացաւ, առջեւէն քեռցուած էշ մը եւ կռնակին առած ինչ որ կրնար հետը տանիլ: Ժամերով եւ ժամերով քալելէ յետոյ հասանք Մուսա Լերան բարձունքը: Բայց հայրս երկրորդ պիչերը մեր ջով չմնաց, այլ գիւղ վերադարձաւ ու զժուարութեամբ եւ ապատնաւիքի տակ առաւ ու լեռ բերաւ մայրս:

Իրաքանչիւրի այդ օրերուն, մէկ կողմէ առնաահատութիւնը չարան չարան լեռ կը բարձրանար, եւ միւս կողմէ, աքսորի կոմանակից եղողը իր բեռները կը պատրաստէր՝ տարագրութեան ճամբան բռնելու համար: Գաղթողութենան ատարտումին՝ հետեւեալն էր ձեպէլ Մուսայի ժողովուրդին բաժանումի քանակին պատկերը.—

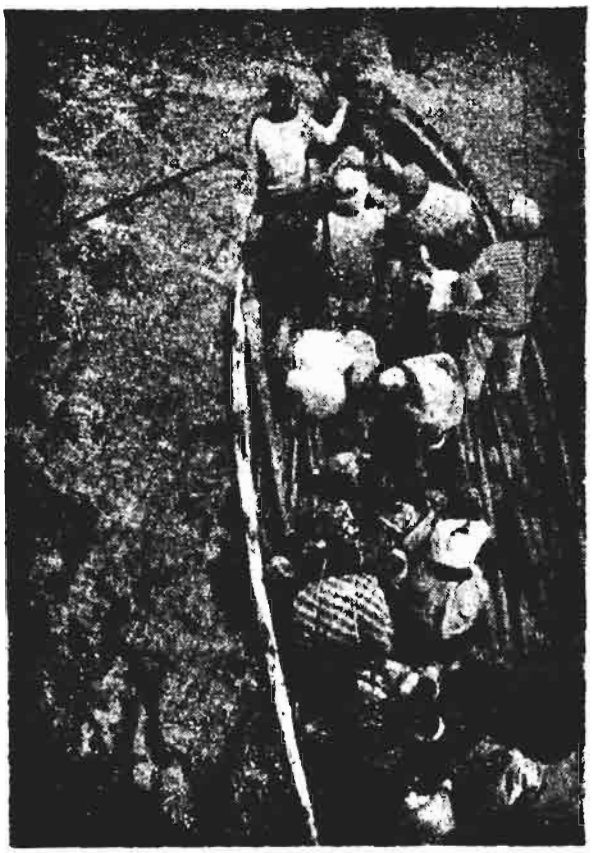
	քմտ.	տեղ.	գոր.	ապար.
Քեպուսիէ	251	1125	1040	85
Վաքըֆ	82	470	84	386
Խըրպէկ	245	1149	65	1084
Եազուճօղլուք	255	1283	57	1176
Հաճի Հապիպլի	257	1284	384	900
Ֆիրֆուա	195	1050	450	600
	1285	6311	2080	4231

Այսպէս ուրեմն, Սուետիոյ վեց գիւղերու հայութեան երկու երրորդը պաստամբութեան դրօշը պարզեց ու լեռ բարձրացաւ, չափուելու համար քրտական բանակին հետ, նախընտրելով կիտակից մահը, իսկ մէկ երրորդը տարագրութեան ճամբան բռնեց, «օրինապահութեամբ» սիրոյն:

Մուսա Լերան վրայ բարձրացող առիւծասիրտ հայերը սկսան կազմակերպուիլ՝ հերթապահութի անվհեր առաջնորդներ ընտրելու պէսպէսներ, Գեներալ Տրմլաքեանի եւ այլոց դեկավարութենան ատակ: Նախ հաստիկով կատուցուեցան պատահական մթերոցներով խըտիկներ՝ անձրեւէն պատսպարուելու համար, յետոյ կազմուեցան չրջանային մասերներ, չորս ատրքեր չրջաններու մէջ (Գըզըլճա, Գուզճըզուզ, Ճամլաճըզ եւ Գափլան-ատուդաղը) այդ վայրերուն մէջ հաստատած ժողովուրդի երեւելիներով, յետոյ ծրագրուեցան ղօրանոցներու կառուցումը եւ թրամներու պատրաստութիւնը ռազմապիտակ կէտերու յատուկապահներու ճշդումը, «հետաձայնի» դրութիւնը խումբերու կազմակերպութենան մէջ, յատուկապահներու ճշդումը, հետաձայնի դրութիւնը պատանիներու միջոցաւ, դիտարաններու հաստատումը, օդնութենան փութացող ֆետայական խումբերու կազմակերպութիւնը՝ վտանգուած մէկ կէտին ուժ փութացնելու համար եւն. եւն., եւ այս բոլորը առանց ուննալու մարզուած զինուորականներ, այլ պարզ քնազդական մղումով:

Բայց Քչնամին չսպասեց որ ժողովուրդը տեսնէր իր բոլոր պատրաստութիւնները, այլ Ծղոտատոս Շին լուր հասաւ որ 200ի չափ թուրք զօրքեր կը յառաջանային դէպի հայոց դիրքերը: Այս ճակատամարտին մասնակցելու մեկնող քաջերէն մէկը հարցուց հրամանատարութեան, թէ կրնայի՞ն այլեւս կրակ բանալ թուրք զինուորին վրայ: Հրամանատարութիւնը հրահանգեց որ պէտք էր անշեղօրէն զնգակները թուրքի կուրծքին արձակել: Վեց ժամ տեւող առաջին ճակատամարտէն յետոյ թուրքերը իրենց մեռելները բեռցուցին իրենց ջորիներուն վրայ եւ անհետացան...

Ծղոտատոս 10ին Քչնամին վերստին երեւցաւ, այս անգամ 2000 զինուորով եւ երկու թնդանօթներով: Տակաւին անպատրաստ, հայ քաջերը դիւցազնական կրթվամբ դէմ կեցան

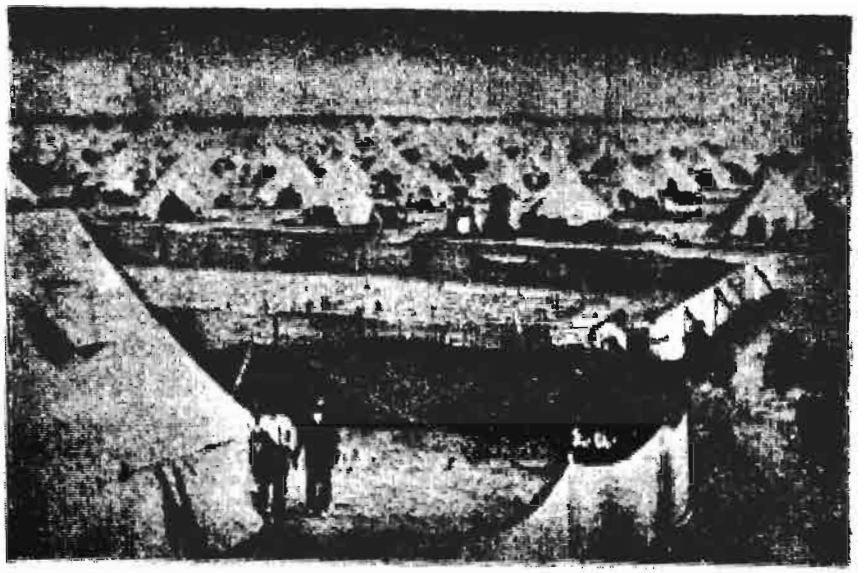
Մուսատաղցիները նաւակով կ'ուղղուին դէպի ֆրանսական յածանաւը (ֆրանսական «Իլլիւսթրասիոն» թերթի 1915 Հոկտ. 9ի թիւ)

Թշնամիին եւ տասներկու ժամ տեւող կռիւէ մը յետոյ Թուրք բանակը դարձեալ ջորիներու վրայ բեռցուց իր հարիւրէ աւելի մեռեալները եւ բազմահարիւր վիրաւորները, նահանջեց ու հեռացաւ: Հայ քաջամարտիկները, քիչ մը աւելի առիւծ կտրած եւ ինքնավստահ, անարցունք թաղեցին իրենց քանի մը մարտիրոսները եւ տօնեցին մեծ յաղթանակը:

Այս երկրորդ ճակատամարտի փորձառութիւնը անհրաժեշտ դարձուց «Հեռաձայնային դրութեան» անմիջական հաստատումը եւ մանաւանդ ֆետայական երեք խումբերու կազմութիւնը՝ վտանգուած կէտերուն օգնութեան հասնելու, ինչպէս նաեւ գիծերուն վրայ բարոյական կորով ներշնչելու համար: Անոնց խիզախ խմբապետները, Եսայի Եաղուպեան, Պետրոս Տրմլաճեան եւ Պետրոս Տուտագլեան, օրինակելի նուիրումով եւ արդիւնաւէտութեամբ կատարեցին իրենց դերը յետագային:

Օգոստոս 19ին տեղի ունեցաւ մեծագոյն յարձակումը հայ դիրքերուն վրայ՝ 3000 կանոնաւոր զինուորի եւ 4–5000 զինեալ Թուրք խուժանի մը կողմէ: Թշնամին՝ ինքնավստահ՝ մեծ ճնշում բանեցուց հայկական գիծերուն վրայ եւ ձեռք ձգեց կարգ մը յարձակութիւններ: Անոր կատարած չրջապատումի գործողութիւնը, մանաւանդ անապահովի ուղղութեամբ, եւ թշնամիին համար անմերժելի նկատուած դիրքերէ, հայերու չփոթութեան պատճառ դարձաւ պահ մը: Տասնչորս ժամ տեւող կատաղի կռիւներու ընթացքին հայերը բազմաթիւ հնարամտութիւններով եւ ինքնաբուխ նախաձեռնութիւններով սարսափ ազդեցին եւ տկարացուցին թշնամիին ճնշումն ու կասեցուցին անոր յառաջխաղացքը: Թուրք խուժանը «Ալլահ ու աքպէր» կրկնելով չէր դադրեր յարձակելէ եւ զոհեր տալէ՝ երբ մութը հասաւ եւ ճակատամարտը դադրեցաւ: Հայերէն ոմանք անկարելի նկատելով այս ճակատագրական բախումէն յաղթական դուրս գալու բախտաւորութիւնը, կը պատրաստուէին, թշնամիին ձեռքը չձգելու համար իրենց կիներն ու աղջիկները, մեռցնել զանոնք, անխուսափելի պարտութենէն առաջ: Բայց ֆետայական խումբերը եւ քաջակորով կիներն ու հարսները մանաւանդ կը քաջալերէին խոնջեալ մարտիկները եւ հայերու յաղթանակի մասին վստահութիւն կը քարոզէին: Ապստամբ բոլոր ճեպելմուսացի հայերը նոյն գիշեր մինչեւ առաւօտ պատրաստութիւններ տեսան յաջորդ օրուան կռիւներուն համար եւ լուսաբացին թշնամին զարմացնող վճռակամութեամբ կռիւ մղեցին, թէեւ կարգ մը անխուսափելի նահանջներով եւ պատահական պարտութիւններով, բայց ի վերջոյ ամբողջ օրը թշնամիին կուրծք տալէ եւ անոր մէկ կաթսորմասը ջարդելէ յետոյ, Թուրքը ստիպուեցաւ նահանջի փողը հնչեցնել եւ գիշերուան մէջ անհետանալ: Այս ճակատամարտներու ընթացքին հայերը կորսնցուցին 12 գիւղացուններ, իսկ Թուրքերը տուին 1020 «անհետացեալ» եւ 200է աւելի վիրաւոր:

Պատահական միջոցներով եւ զուրկ պատերազմական զէնքերէ, միայն 43 տասնեակներէ բաղկացած առիւծասիրտ կռուողներով եւ 3 ֆետայական խումբերով անկարելի էր պետութեան մը կանոնաւոր բանակին դէմ

Փորք–Սայիտի հայկական գաղթավայրը, կամ՝ Սուետիոյ գաղթականներուն յիշատակը:

երկարօրէն կուռիլ: Մանաւանդ որ սովը կը սկսէր իր գլուխը ցցել, իսկ անոր առաջքը առնելու համար պէտք էր Թշնամիին կողմէ գրաւուած դիւղերը երթալ գիշերները՝ բան մը ճարելու համար: Հետեւաբար խորհելու էր ուրիշ ելք մը: Որոշուեցաւ երկու լայնատարած սաւաններու վրայ գրել խաչի նշանի մը քով մեծատառ դրերով «Քրիստոնեաներ վտանգի մէջ» նախադասութիւնը եւ զանոնք պարզել երկու բարձրադիր ծովահայեաց բլուրներու վրայ: Եւ անոնց քով վառել խարոյկներ՝ Միջերկրականէն անցնող դաշնակիցներու մարտանաւերուն ուշադրութիւնը հրաւիրելու համար: Որոշուեցաւ նաեւ կիպրոս ղրկել լուղորդներ, որոնք կիպրոսի կառավրիչին պիտի հասցնէին Քիքեղեայ տուփիկներու մէջ պահուած աղերսագրեր: Որոշուեցաւ դարձեալ երեք աղերսագրեր ուղղել, առաջինը՝ Հալէպի ամերիկեան հիւպատոսին, երկրորդը Հալէպի Հայոց առաջնորդարանին եւ երրորդը, Հալէպի ճամբով, Գօդոս Նուպար փաշայինն, բոլորն ալ օգնութեան խնդրանքով: Անտանելի դանդաղութեամբ օրերը անցան բայց ճամբուած խնդրագրերէն ոչ մէկուն պատասխանը ստացուեցաւ:

Միւս կողմէ, Քրքական բանակը, անկարող ծունկի բերելու Մուսա Լերան քաջամարտիկ ըմբոստները, որոշեց պաշարումի տակ պահել զանոնք եւ սովամահ ընել:

Անձկութեան այդ օրերուն մանաւանդ հակառակորդը չդադրեցաւ յուսալէ, թէ ըմբոստները պիտի պարտադրուէին անձնատուր ըլլալու: Եւ բաղմաթիւ առիթներով սուետահայերուն կոչեր ղրկուեցան Քրքական բանակին եւ Սուետիոյ միւտիրին կողմէ: Բայց ժողովուրդը վստահութիւն չունենալով Քրքական իշխանութեանց վրայ՝ կարեւորութիւն իսկ չուզեց ընծայել անոնց:

Այս կացութենէն դուրս կարելի էր գալ միայն հրաշքով մը, եւ բարեբախտաբար այդ հրաշքը կատարուեցաւ 1915 Սեպտեմբեր 5ին, երբ ֆրանսական «Կիչէն» յածանաւը Մուսա Լերան վրայ պարզուած պաստառները նշմարելով կը մօտենար ծովափին: Անսահման ցնծութիւն մը կը պատէր պաշարման չղթային տակ առնուած Սուետիոյ հայ ժողովուրդին սրտերը, եւ բոլորը իրարու կը տարածայնէին՝ «վափուր իկոյծը» նաւը եկած է:

«Կիչէն» մակոյկ մը ծովափ ղրկած էր դիտնալու իրողութիւնը եւ խոստացած էր եօթ օրէն պատասխանել հնարաւոր եւ կարելի օգնութեան կերպին եւ ձեւին մասին: Հայերու խնդրանքը պարզ էր, կա՛մ այն՝ որ դաշնակիցները զիրենք կը տեղափոխէին այլուր, եւ կամ՝ իրենց կը հայթայթէին կանոնաւոր պատերազմական զէնքեր եւ ռազմանիւթ, սկսուած պատերազմը չարունակելու համար ջարդարար Թուրքին դէմ:

Մինչ այդ սակայն, Սեպտ. 9ին երկու նմակներ կը բերուէին Թուրքերու կողմէ, մէկը ուղղուած Աբրահամ Քհնյ. Տէր Գալուստեանին եւ վարդան Քհնյ. Վարդերեսեանին,

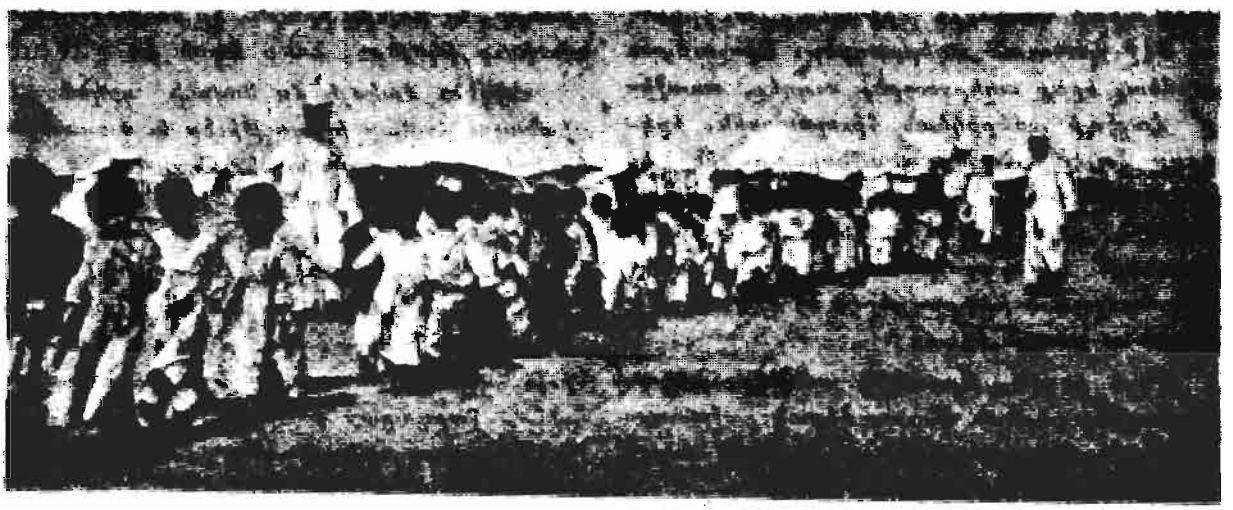
Փորթ–Սայիտ, – դեռատի հայուհիներ կ'ուղղուին դէպի իրենց վրան–ուսումնարանը
(«Իլլիւսթրասիոն» թերթի 1915 Նոյ· 20ի թիւէն)

Բենիամին (Հեքիմ) անունով բարեկամ ձեռացող անձի մը կողմէ, որ կը յորդորէր անձնատուր ըլլալ, որպէսզի 2000է աւելի արտաքսուին եւ երկու վաչտ Թուրք զինուորներու յարձակումին չենթարկուէր ժողովուրդը եւ չվըճանար, իսկ երկրորդը բանակի հրամանատար հազարապետ Ռիֆաաթի կողմէ, որ երկու ժամուան պայմանաժամ կու տար անձնատուըւթեան համար, տզտունալով յարձակումի անցնիլ ու բնաջնջել ըմբռտոնները:

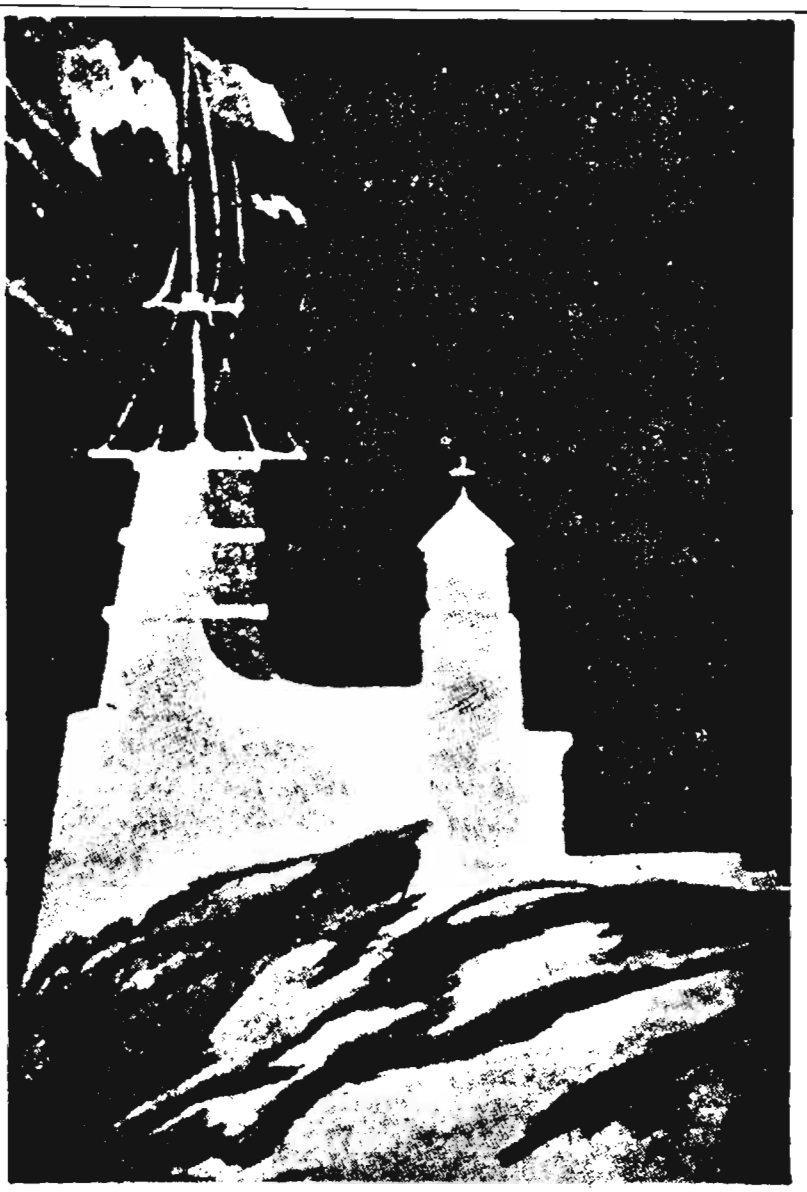
Թուրք բանակը առանց պատասխանի ըսպասելու յարձակումի անցաւ, եւ կառաւղի ճակատամարտը ծայր տուաւ: Թրքական զօրքերուն արագ խոյանքները հետզհետէ դանդաղեցան եւ ապա կանգ առին հայ կտրիճներու մահասփիւռ դնդակներուն առջեւ: Ասոր վըրայ հայերը ահեղ հակայարձակումի անցան, եւ ստիպեցին որ Թուրքը ցիր ու ցան փախուստի համրան բոնկր եւ հեռանար ծանր կռուտանքրու ենթարկուելէ յետոյ: Հարիւրը ուենցան երկու մեռեալներ եւ մէկալ երկու վիրաւոր:

Յաջորդ օրը կրակ բանալու կարգը եկած էր Ֆրանսական երկու մարտանաւերուն, որոնք հայերու կողմէ տրուած ցուցմունքներուն անսակով, ռմբակոծեցին նախ Սուեսքոյ զօրանոցը, ապա Գապագլը Թրքական գիւղին մէջ հաստատուած Թրքական բանակը եւ ի վերջոյ Քեպուսիէ գիւղի եկեղեցին, որ Թուրքերու կողմէ զօրանոցի վերածուած էր:

Նոյն օրը Երեկոյեան դէմ Ֆրանսական «կըչէն» մարտանաւէն հաղորդուեցաւ թէ Ֆրանսական կառավարութիւնը յանձն կ'առնէր ապատամբութեան դրօշ պարզող ժողովուրդը փոխադրել Փորթ–Սայիտ, զայն ազատելու համար Թրքական վրէժխնդրութենէն եւ առվէն: Ի՛նչ մեծ ուրախութեամբ եւ ցնծութեամբ ոիմաւորուեցաւ լուրը բովանդակ Մուսա Լե-

Ջարդարարներու ձեռքէն խլուած հայ տանուտէրներ՝ Փորթ–Սայիտի մէջ
(«Իլլիւսթրասիոն»ի 1915 Նոյեմբեր 20ի թիւէն)

Մուսա Լերան հերոսամարտի յուշարձանը

րան վրայ: Անհաւասարելի ոյժերու թեան մէջ ժողովուրդը չուտով պատրաստուեցաւ եւ ծովեզերք համախմբուեցաւ՝ մտնելու համար փրկարար նաւերուն մէջ:

Սեպտեմբեր 14ի առաւօտեան բազմաթիւ մակոյկներ եւ լաստեր ծովափ փութացած էին: Ալեկոծ ծովուն պատճառաւ չատ դժուար եղաւ ժողովուրդը փոխադրել բացերը սպասող ֆրանսական «Կիլէն», «Տեսեքս», «Տես-Քրէ», «Ամիրալ Շարնէ» եւ «Ֆուտր» մարտանաւերուն մէջ: Նախ՝ մանուկներն ու ծերերը եւ ապա կիները եւ ի վերջոյ ռազմիկները խառն վիճակով մտան մակոյկներուն մէջ եւ նաւ բարձրացան անխոնջ նաւաստիներու հըրաշագործ ջանքերով: Ծովափ փոխադրուած կարասիներու մէկ մասը, զոր կարելի չէր փոխադրել, կրակի ճարակ եղաւ եւ մնացեալ ընտանի կենդանիներն ալ հրացանազարկ եղան Թշնամիին ձեռքը չանցնելու համար:

Ու երբ մարտանաւերը ծովափէն կը հեռանային, հոն, Մուսա Լերան երբեմնի եռջանիկ գիւղերուն մէջ ոչ մէկ հայ մնացած էր:

Անոնք թափուր էին։ Ոչ արշալոյսին նախիրները բժժուններու աղմուկով սարերը պիտի մեկնէին, խոպաղութեան մէջ ալածելու համար, եւ ոչ ալ վերջալոյսին եկեղեցիներու զանգակներուն ելլանելի օրհնութեան մէջ գեղջուկը պիտի վերադառնար արտէն խոնջաբեկ։ Եւ այդ պիւղերուն մէջ դպրած էին տօնախմբութիւնները եւ չկային երիտասարդները շղղցած (տաքցած) պլուխներով, եւ չկար սոնոնց սուսլամարկ խաղը (պարը) եւ կալերուն վրայ, մեսաքսեայ չղարչներով կարմրաթուչ աղջիկներուն եւ նազելի հարսներուն «ճանիման» չկար։ Կար միայն լռութիւն, սարսափելի լռութիւն մը, գոռացո՛ղ լռութիւն մը։

Մուսա Լերան ապստամբ հայութիւնը տասնութ նահատակներ թողուց սրբազան այդ լերան բարձունքները, բայց փրկուեցաւ եւ գնաց հաստատուելու Փորթ–Սայիտի անապատին մէջ՝ Սուէզի ջրանցքի եզերքին։ Բայց սուետահայութիւնը չհրաժարեցաւ պայքարէն։ Հայ ազատագրական չարժումը պէտք ունէր իրեն եւ ինք կամաւորագրուեցաւ Ֆրանսական բանակի Արեւելեան Լեգէոնին մէջ եւ չարունակեց իր պայքարը, եւ մասնակցեցաւ Արարայի մեծ ճակատամարտին եւ հալածեց Թրքական բանակը Գաղեստինէն մինչեւ Գէյրութ եւ Գէյրութէն մինչեւ Հալէպ՝ միշտ փարած իր իրաւունքին եւ ազատութեան իտէալին։

Եւ առաջին աչխարհամարտի դինադադարին երբ ըմբոստացող սուետահայութիւնը պրէթէ ամբողջութեամբ Փորթ–Սայիտէն երկիր կը վերադառնար՝ վերստին չէնցնելու համար իր լքած պիւղերը, տարագրութեան ճամբան բռնած սուետահայութեան հոպիւ քառորդը կը վերադառնար, դժոխքէն վերադարձող մարդու մը նման։

Այսօր դարձեալ թափուր են Սուետիոյ հայկական պիւղերը, ուրիչ պատուդիր տարագրութեան մը պատճառաւ, որ տեղի ունեցաւ Մուսա Լերան Թուրքիոյ կցումի նախօրեակին։ Բայց հոն, լերան բարձունքին, ոտքմադաչտերու մէկ կէտին վրայ յուչարձան մը կը մնայ կանգուն, հայկական եկեղեցւոյ գըմբէթով եւ փրկարար մարտանաւը յիչեցնող կառոյցով, չինուած ի յիչատակ տասնեւութ նահատակներու չիրիմներուն, որոնք այժմ կը մնան թափուր, եւ ի փառս հայոց ազգին։ Սանճագի պարպումի առիթով, սուետահայութեան պարտադրուած երկրորդ տարագրութեան միջոցին, 1938ին, Մուսա Լերան կռիւնները իրենց հետ տարին տասնեւութ մարտիրոսացած հերոսներու ոսկորները, ինչպէս նաեւ հայ ժողովուրդին համար զոհաբերումի անոնց ոգին եւ հայերու մեծ երազին, հայ դատին ծառայելու անոնց ինքնամատոյց պատրաստակամութիւնը։

(Պէյրութ)

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՇՄԱՐՆԵՐ

Ըստ պատմագրողներու, վաւերական տեղեկութիւններ կը պակսին Եդեսիա կամ Ուրֆա քաղաքին ծագումին չուրջ։ Ընդհանուր ազգերու պատմութեան մէջ կը յիշուի որպէս վերին Միջադետքի վաճառականութեան եւ հաղորդակցութեան կեդրոն մը։ Իսկ մեր մատենագրութեան պատմութեան մէջ անոր անունին կապուած են Մեսրոպ Մաշտոցի, Խորենացիի եւ Ներսէս Շնորհալիի դործերը։

Պատմական Եդեսիան եղած է թագաւորանիստ քաղաք մը՝ բազմաթիւ Աբկար թագաւորներով։ Տիլրան Մեծի տիրակալութեան չրջանին Ուրֆա մաս կը կազմէր անոր կայսրութեան։ Խաչակիրներու արշաւանքին քաղաքը կը դառնայ կոուախնճոր մը դաւադիր փլրանք կոմսերու եւ տեղացի հայ իշխաններու միջեւ։

Օսմանեան տիրապետութենէն ետք, հայերը Թրքական հալածանքէն փախուստ տալով, Հայաստանի հարաւ-արեւմուտքէն զանգուածաբար գաղթած եւ հաստատուած են Ուրֆա։ Գաղթի այս չարժումը տեւած է մինչեւ 1850 թուականները։ Մեծ Եղեռնի տարին, 1915ին, Ուրֆայի մէջ կը բնակէին թիւով երեսուն հազար հայեր։

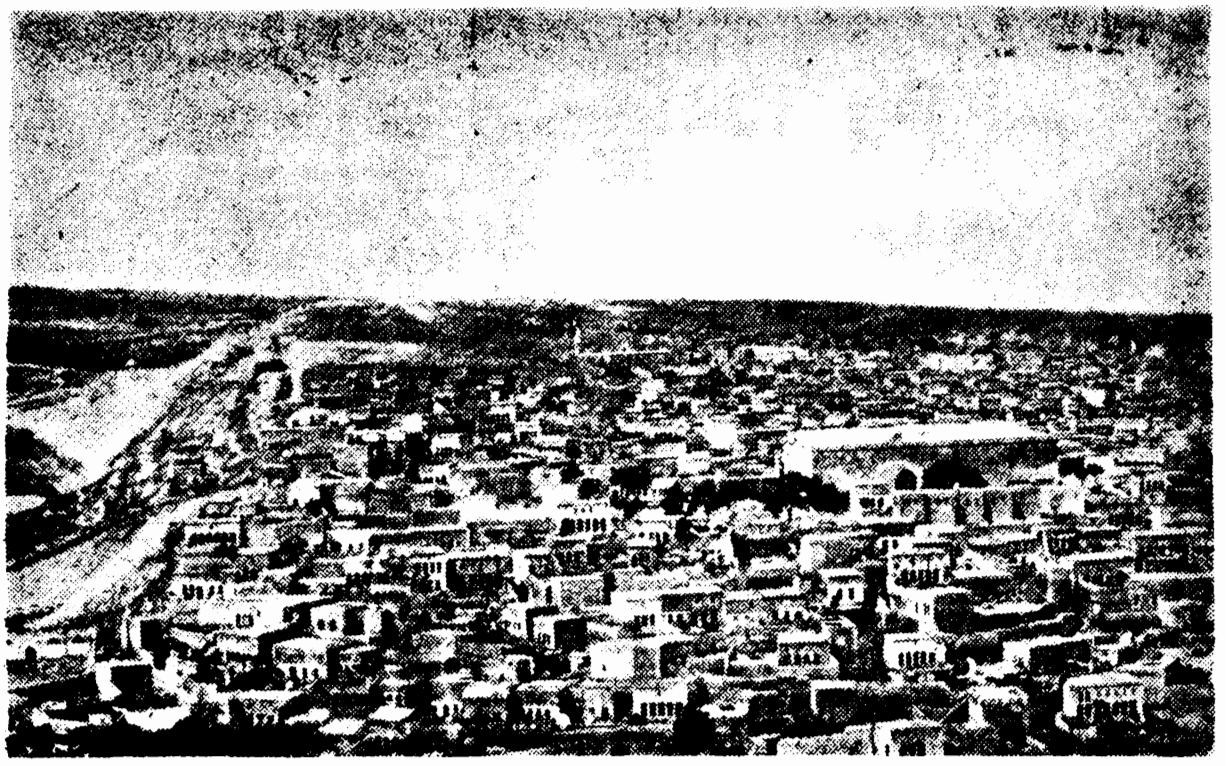
Ազգային զարթօնք.— Ուռհայի կամ Ուրֆայի հայութեան ազգային ինքնուրոյն դիմագիծը ի յայտ կու գայ տասնըիններորդ դարու կէսին, երբ ծայր կու տայ Էսմափներու չարժում մը՝ ուղղուած քաղաքի իշխաններուն դէմ։ Լմբրոտները կը պահանջեն Աւետարանի աչխարհաբար ընթերցումը եկեղեցիներուն մէջ եւ կը յանդգնին նոյնիսկ յարձակիլ առաջնորդարանին վրայ։

Նոյն այս ժամանակաչրջանին կը հիմնըւին մչակութային երեք ընկերութիւններ – Լուսաւորչական, Ռուբինեան եւ Աւետարանական, անչուշտ սահմանափակ ծրագիրներով։ 1871ին կը կազմուի Հայկազեան անունով միութիւն մը – առաջին յեղափոխական կազմակերպութիւնը, որ իր բողոքի ձայնը կը բարձրացնէ Թուրքերու կեղեքումներուն դէմ եւ կը պահանջէ ազգային սահմանադրութեան կործադրումը։

Երեք տարի ետք, 1874ին, Ուրֆայի մէջ տեղի կ'ունենան երեսփոխանական ընտրութիւններ, հայերը կ'ընտրեն իրենց քաղաքական եւ կրօնական ժողովները եւ այսպէսով կը ստեղծուի ազգային վարչական մեքենան։ Այս չարժումին առընթեր, չրջակայ հայաբնակ գիւղերուն մէջ եւս կը հիմնուին մչակութային կազմակերպութիւններ, որոնց կարգին նաեւ համագործակցական ընկերութիւնները, պայքարելու համար վաչխառուներու ծանր տոկոսին դէմ։

Ազգային կեանքի մէջ առաջին քայլերը առնելէ ետք ժողովուրդը կը սկսի լծուիլ գործնական աչխատանքի։ Կը չինուին եկեղեցիներ եւ անոնց չրջափակէն ներս՝ դպրոցներ։

Մչակութային գեանի վրայ զարթօնքի

Ուրֆայի (Եդեսիոյ) հայկական թաղերը

այս չարժումը կը չարունակուի մինչեւ 1895, ապրիլեան՝ համիտեան ջարդերը: Հոս տեղին է յիշել պարագայ մը – հայրենակ բոլոր քաղաքներն ալ կ'ենթարկուին ազէտին, բայց ի տարբերութիւն միւսներուն, Ուրֆա կը չիմացուի ամբողջ ամիս մը: Դժբախտաբար օսմանեան կառավարութեան կեղծ երդումին եւ խոստումներուն հաւատալով, հայերը կը քաշմանեն քրիստոս չէնքերը: Թուրք ամբոխը ուիթէն օդտուելով կը յարձակի անպէն ժողովուրդին վրայ: Մխամիա հայերը կը խառնուին եկեղեցիին մէջ եւ հոն աեղի կ'ունենայ երեք հազար զոհերուն ջարդը: Ըստ անգլիական տեղեկագրի մը՝ համիտեան ջարդերուն Ուրֆայի հայերը զոհ տուած են իննէն-տասը հազար հոգի. այսինքն՝ հայ քնակչութեան հարիւրին չիսնանը:

Ի՞նչ պատահանքով դրգռուած թուրք խուժանը մոլեգնած էր խաղաղասէր հայութեան դէմ: Անկլիացի փոխ-հիւպատոսի մը հետաքրքրական տեղեկագրէն կը պատկերացնանք ժամանակագրիչներ թուրք պետավարութեան մտայնութիւնը եւ ամբոխ գոհնած դիրքը՝ հայկական հարցին նկատմամբ:

«Վերջին ոուս եւ թուրք պատերազմէն ի վեր (1877–1878) հայկական հարցին հանդէպ թուրք կառավարութիւնը բռնած էր դիրք մը, որուն նպատակն էր յանգիլ այնպիսի ազգային ազէտի մը, որ կրցաւ հարուածել հայ ժողովուրդն ու սասլմանին կառավարութիւնը: Վերջինս իր դաչնակցով խոստացած բարեկարգութիւններուն չդործադրեց եւ մտածեց յուսահատութեամբ մղուիցան յեղափոխական մեթոտներու: Օսմանեան պաշտօնատարները առանց դանազանելու անմեղն ու մեղաւորը, ոմանք՝ տկտուարար, չատերը՝ անձնական չահի չարժառիթով, ուզեցին նկատել բոլոր հայերը իբրեւ գաւաճաններ: Անոնք կը ծրագրէին թօթափել օսմանեան լուծը: Թուրք պաշտօնատարները ոճրագործաբար հաղորդցին ասյս մխրճերը մահմետական բնակչութեան ոտքա եւ լաւը վաստկին դանազանելու անկարող խաւերուն, որոնք իրենց չնգհանուր կիներուն մէջ կ'առանձնորդուին Եդեսիոյ օրէնքով: Ասյս օրէնքը կը հրահանգէ որ, երբէք «այլ» քրիստոնեաններ, օտար ուժերու պիտի (առխաչքի) վտրանին առնակսխել աստանձնաշնորհումներուն սահմանը, որ իրենց չնորհուած է

մահմետական տէրերու կողմէ եւ ջանան ազատել իրենք դիրենք ստրկութենէ, այն տեսն պէտք է խլուին անոնց կեանքերն ու գոյքերը, եւ անոնք պէտք է նշուակ ըլլան մահմետականներու քմայքին։ Թուրք մտածողութեան համաձայն՝ հայերը ոտնակոխած էին այս սահմանները, դիմելով օտար պետութեանց։ Ուստի թուրքերը իրենց կրօնական պարտականութիւնը եւ իրաւացի բան մը նկատեցին ջնջել հայերը եւ կրաւել անոնց ինչքերը»։

ՈՒՐՖԱՆ՝ 1895Ի ԴԷՊՔԵՐԷՆ ՏԵՍ

Կոտորածէն ամիս մը ետք, հրաչքի համազօր վերականգնում մը տեղի կ'ունենայ Ուրֆայի հայութեան ձեռներէցութեան շնորհիւ։ Կեանքը կը սկսի եռալ հայկական թաղերէն ներս։ Յաջորդաբար կը հիմնուին որբանոցներ, դպրոցներ, հիւանդանոցներ եւ արհեստանոցներ։

Թուրքիայէն սկսած էր հայերուն արտագաղթը՝ դէպի Ամերիկա, դէպի ապահով այլ երկիրներ։ Ուրֆացի հայը կապուած էր իր հողին եւ ան չուզեց բաժնուիլ իր տունէն։ Մերնայ հայրենիքին մէջ, տոկաց եւ ստեղծագործեց։

Զարդէն քանի մը ամիս չանցած, ժողովուրդը մոռցած էր իր ցաւերը, սպիացած էին վէրքերը։ Տեղական պահանջքի մը տեղի տալով կը կազմուի ազգային իշխանութիւնը։ Լուսաւորչական եւ բողոքական դպրոցներ կը միանան մէկ յարկի տակ, մինչեւ 1904ին։

Այդ տարին էր որ Սասունի դէպքերուն իբր հետեւանք, Ուրֆա կը բերուին Սասունի եւ Մուշի որբերը։ Անոնց հետ եղած չփումէն կը սկսին յեղափոխական խմորումները։ Գաղտնի կերպով մուտք կը գործէ արդիլուած մամուլը։ Ցեղի կ'ունենան գաղտնի հաւաքոյթներ, ձեռք-ձեռք կը խլուին Ռոֆֆիի, Ահարոնեանի վէպերը։

Երբ, 1908ին, օսմանեան սահմանադրութիւնը հռչակուեցաւ, Ուրֆայի հայութիւնը ֆիզիքապէս եւ տնտեսապէս վերադտած էր իր նախկին վիճակը։ Շրջակայ հայախօս գիւղերով միասին մօտաւորապէս երեսունհինգ հազար հայութիւն հաշուող այդ հաւաքականութիւնը ունէր ազգային ուժեղ նկարագիր մը։

Օգտուելով ստեղծուած յարաբերական աղատութենէն, երեւան եկան միութիւններ, կազմակերպութիւններ, իսկ նոր բացուած քաթիբտարաններն ու թատրոնները միշտ լեցուն

1895ի համիտեան ջարդերու ձգած որբերուն մէկ փոքր մասը՝
հաւաքուած ամերիկացի միսիոնարներու կողմէ

էին: Հրապարակ կ'իջնեն նախապէս գաղտնի աշխատող կուսակցութիւնները, եւ յայտնի գործիչներ՝ Փարամազ, Ղեւոնդ Մելոյեան, Տիգրան Տամհուր կ'այցելեն Ուրֆա: Մեծ ոգեւորութիւն կը ստեղծէ Գէորգ Զավուշի այրին այցելութիւնը, եւ հայկական դաւառներէն կտրուած ուրֆացի հայը յափշտակութեամբ մտիկ կ'ընէ տեղի ունեցած քաղաքական դէպքերը: Ազգային չարժումին իր բաժինը կը բերէ նաեւ Ուրֆայի Առաջնորդ Արտաւազդ Վրդ. Գալենտերեանը, արուեստագէտի խառնուածքով խոհուն կղերական մը:

Երկար չտեւեց հայ եւ թուրք խաղաղ համակեցութիւնը: Ատաանայի կոտորածը դարձեալ սկսաւ վրդովել նոր հանդարտած միտքերը: Ատանայի իրենց հայրենակիցներէն քաջալերուած, Ուրֆայի թուրքերը փորձեցին յարձակիլ հայերուն վրայ, բայց վերջիններուն զինուած ըլլալը վախցուց զիրենք եւ ծրագիրը չգործադրուեցաւ: Ամիսներ առաջ հայերը Մկրտիչ Եօթնեղբերեանի ղեկավարութեամբ սկսած էին զինամթերման գործին եւ քաղաքէն դուրս զինավարժութեան փորձեր կատարել:

Թէեւ 1908ի սերունդն էր որ պատասխանատուութիւնը ստանձնեց 1915ի հերոսամարտին, բայց արդէն իսկ, 1895ի նախօրեակին, Ուրֆայի մէջ կը գործէր հնչակեան գաղափարաբանութեան կորիզ մը: Այդ կուսակցութեան զինուորագրեալները կռուեցան 1915ի հերոսամարտին: Իսկ Հ. Ը. Դաշնակցութիւնը 1908էն ետքն էր որ ձեւ ստացաւ որպէս կազմակերպուած կուսակցութիւն:

ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ ՆԱԽՈՐԴՈՂ ՕՐԵՐԸ (1915)

Առաջին ընդհանուր աշխարհամարտին, երբ օսմանեան պետութիւնը Գերմանիոյ կողքին պատերազմի մտաւ Դաշնակիցներուն դէմ, Ուրֆայի հայութիւնը ուշադրութեամբ սկսաւ հետեւիլ դէպքերուն եւ միշտ այն վստահութիւնը ունէր թէ, թուրքերուն պարտութիւնը անխուսափելի էր:

Հայկական Ջրպտիրներու գործադրութեան նպատակով, կառավարութիւնը նախ կողոպտեց հայ առեւտրականները, յետոյ հաւաքեց ձիերը, կառքերը եւ ապրանքները՝ բանակին անհրաժեշտ ուտելիք եւ հագուստ հայթայթելու պատրուակով: Անտեղի բախտմէ մը խուսափելու համար՝ հայերը գործադրեցին բոլոր հնարաւորները:

Վտանգը միշտ կար· բայց հայերը ապահովուած կը զգային, քանի որ ունէին ուտելիքի առատ պաշար եւ իրենց թաղերը կը դիտէին լաւ պաշտպանուած դիրքերու վրայ: Բայց այդ օրերուն Ուրֆա սկսան հասնիլ զէթ Թունցի հայ պաղեքականները եւ չփոթ կացութիւնը աւելի ծանրացաւ:

Ուրֆացի հայը կտրուած էր արտաքին աշխարհէն, եւ երբ տեսաւ անընկճելի զէյթունցին խլեակի մը վերածուած, յուսալքում մը ծայր տուաւ ժողովուրդին մէջ: Բայց անոնք ազգային գիտակցութենէն մղուած, անմիջապէս փարեցան Թշուառ գաղթականներուն նիւթապէս օգնելու նուիրական գործին: Եւ այս մտահոգարարումը տեւեց Մայիսէն մինչեւ Ճունիս ամիսը:

Մայիսի վերջերը սկսան ձերբակալութիւնները: Նախ հաւաքեցին մտաւորականները եւ անոնցմէ ոմանք ղրկուեցան Հալէպի պինուորական տեսանը:

Ձերբակալութիւնները հետզհետէ սաստկացան եւ քաղաքական ժողովը ստիպուեցաւ անմիջապէս խորհրդակցութեան հրաւիրել քաղաքին հայ երեւելիները: Ներկաներէն ոմանք առաջարկեցին նոր ձերբակալութիւններէն անմիջապէս ետք ապստամբիլ: Բայց պահպանողական տարրերը հակառակը պնդեցին – մը նա՛լ սպասողական դիրքերու վրայ: Ժողովին ճակատագրական մէկ պահուն ներս կը մտնէ փախստական Մկրտիչ Եօթնեղբերեանը եւ երբ կը լսէ առնուած որոշումը, կ'ընդվզի, եւ մեկնած միջոցին կը խոստանայ յաջողցնել Ուրֆայի հայերուն ինքնապաշտպանութեան գործը: Անչուշտ Մկրտիչ իրաւունք ունէր այդպիսի քայլ մը առնելու: Ինք եւ իրեն համախոհ երիտասարդները չէին մոռցած 1895ի դէպքերը եւ անոնցմէ քաղուելիք դասը: Ժողովուրդը չատ տուժած էր այդ դէպքերէն:

Աքսորուածներուն առաջին խումբը կը բաղկանար քաղաքին երեւելիներէն եւ անոնք արդէն ղրկուած էին Ռաքքա: Մ. Եօթնեղբերեան եւ Ռասթկելենեան ի զուր տեղը կ'աշխատէին պատասխանատու մեծերը ապստամբութեան մղել: Բոլորն ալ կը սպասէին վերջին վայրկեանին:

Յունիս 25ին դարձեալ ձերբակալուեցան եւ բանտարկուեցան հարիւրէ աւելի հայեր – կուսակցական, առեւտրական, մտաւորական եւ արհեստաւոր: Մկրտիչ արաբի տարագով կը ներկայանայ բանտ եւ կը յայտնէ իր ծրագիրը – անոնք դարձեալ կ'որոշեն սպասել մինչեւ վերջին րոպէն: Իրենք պատրաստ են զոհուելու, կը բաւէ որ ազատի ժողովուրդը:

Կառավարութիւնը կը սկսի զօրահաւաքի եւ հազար հինգ հարիւրէ աւելի երիտասարդներ աչխատանքի համար կը ղրկուին քաղաքէն դուրս:

Ուրֆայի հայութիւնը ղրկուած էր ղեկավար ուժէ: Պաչտօնի վրայ կը մնար միայն առաջնորդը՝ Արտաւազդ Վրդ. Գալենտերեանը, որմէ կառավարութիւնը կը պահանջէր 48 ժամուան մէջ հաւաքել եւ յանձնել հայկական թաղամասերուն բոլոր զէնքերը:

Հակառակ իր խոստումներուն՝ կառավարութիւնը Տիգրանակերտ կ'աքսորէ բոլոր բանտարկեալները, եւ անոնք բոլորն ալ կը կոտորուին ճամբան: Եւ ճիշդ այդ օրերուն Ուրֆա կը հասնին Զօհրապ եւ Վարդգէս: Մկրտիչ կ'առաջարկէ զանոնք փախցնել, բայց անոնք կը մերժեն:

Դարձեալ, նախ քան հերոսամարտը, Գուտամէ եւ Գարա քէօփրիւ կոչուած վայրերուն մէջ հաւաքուած հազար հինգ հարիւր հայ պինուորները կը բնաջնջուին բոլորն ալ: Կըռուող բալուկներէ ղրկուած էին հայերը, որով ինքնապաչտպանութեան գործը կը դժուարանար: Կառավարութիւնն ալ, որ տեղեակ էր հայերուն դիմադրութեան որոչումին, կ'աչխատէր մասնակի դէպքերով եւ ջարդերով ջլատել անոնց դիմադրական ոյին: Ճակատագրական էր պահը, եւ այս կացութեան մէջ ի յայտ կու գայ նաեւ հայ կնոջ հերոսական դիմագիծը: Բացակայ այրերու փոխարէն, Բրջուհիի չարչաֆին տակ ծածկուած, անոնք կը կատարեն զէնքերու փոխադրութիւնը:

Անկազմակերպ այս վիճակին մէջ, պատանեկան եւ մարմնամարզական միութեանց անդամները, երէցներուն հետ համախորհուրդ, կ'որոշեն պատրաստել ինքնապաչտպանութեան յատակագիծը: Ըմբոստութեան օրը, որպէս ազդանչան, պիտի ղօղանջեն լուսաւորչական եւ բողոքական եկեղեցիներուն զանգակները:

Զուչացաւ այդ օրը: 1915 Սեպտեմբեր 29ին, Թուրքերը փորձեցին ձերբակալել Գուտամէի կոտորածէն ազատած երկու հայերը: Պաչարումի պահուն յանկարծ լուսեցան զանգակներուն ղօղանջները: Տրուած էր ըմբոստութեան ազդանչանը:

ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

Հայերուն ըմբոստութեան յանկարծակի պոռթկումէն անակնկալի եկած էին Թուրք իչխանութիւնները: Գլխատուած էր հայ ղեկավարութիւնը, եւ փոխարէնը զօրաւոր դիմադրութեան մը կը հանդիպէին:

Ինչուչտ նոյն բանը չէր մտածեր Թուրք խուժանը: Անոր յիչողութեան մէջ տեղ ունած էր 1895ի Թալանը, եւ ահա կրկին առիթը կը ներկայանար նոյն մոլուցքով յարձակելու անզէն հայերուն վրայ եւ կողոպտելու զանոնք:

Դիմադրութեան ղեկավարները, Եօթնեղբերեան եւ Խասբեկլեանեան, ստանձնեցին կռիւին պատասխանատուութիւնը եւ սկսան դիրք դիրք հրահանգներ տալ եւ ընել անհրաժեչտ կարգադրութիւնները: Մկրտիչ կը հրահանգէր տղոց ըլլալ պաղարիւն, կը հրահրէր վրէժխնդրութեան զգացումը:

Ուրֆայի բերդը՝ ուրկէ թրքական թնդանօթները կրակեցին հայոց թաղերուն վրայ

Քաղաքին միութեսարբֆը, Ակի Հայտար, սարի ծերունկի մը հետ նամակ մը կը ղրկէ,

յայտնելով թէ կասկածելի չարժումներ տեղի կ'ունենան հայկական թաղերէն ներս: Պատասխանը կ'ըլլայ հետեւեալը.- «Վերֆայի հայութիւնը հաւատք չունի Թուրք կառավարութեան տուած խոստումներուն վրայ: Նկատի ունենալով որ տմարդի կերպով ջարդուած են հայ ղեկավարներն ու Գուտամայի հայ զինուորները, ողջ մնացողները չեն ուզեր ոչխարի համակերպութեամբ մորթուիլ: Անոնք ուխտած են մեռնիլ մինչեւ վերջին փամփուշտն ու վերջին մարդը»:

Դիմագրաւելու համար Թուրքերուն կողմէ հաւանական յարձակում մը, Մկրտիչ կ'առաջարկէ ռազմական ծրագիր մը: Կը թելադրէ պատնէշ չբարձրացնել Թրքական եւ հայկական թաղերուն միջեւ, եւ այսպիսով թոյլ տալ որ Թուրք խուժանը ներս մտնէ: Կը հրահանգէ նաեւ ծայրամասերուն տուները ամրացնել եւ պատրաստ պտնուիլ կրակելու:

Դիրքերուն բաժանումը կը յանձնուի փորձառու կուռողներ՝ Գէորգ Ալահայտոյեանի, Սարգիս Եօթնեղբեւրեանի, Յարութիւն Ռասթկելենեանի, Վազարշ Մեսրոպեանի, Յարութիւն Սիմեանի եւ Մովսէս Սուճեանի: Մկրտիչ կը ստանձնէ կեդրոնի դիրքը, պատրաստ վիճակի մէջ, օգնութեան հասնելու համար վտանգուած չրջաններուն:

Մկրտիչի նախատեսութիւնը կ'իրականանայ, եւ յաջորդ օրը, Սեպտեմբեր 30ին, հազարաւոր Թուրքերէ բազկացած խուժանը երեք թեւերով յարձակում կը գործէ հայկական թաղերուն վրայ: Անոնք զինուած էին երկար սուքերով, եաթաղաններով, տրճանակներով եւ կառավարութեան կողմէ բաժնուած հրացաններով: Կատղած խուժանին առջեւէն խաճանները ցալավաք կը կանչեն, իսկ սորքըւած թեւերով հեծեւորդները տուրեր կը ճօճեն օդին մէջ:

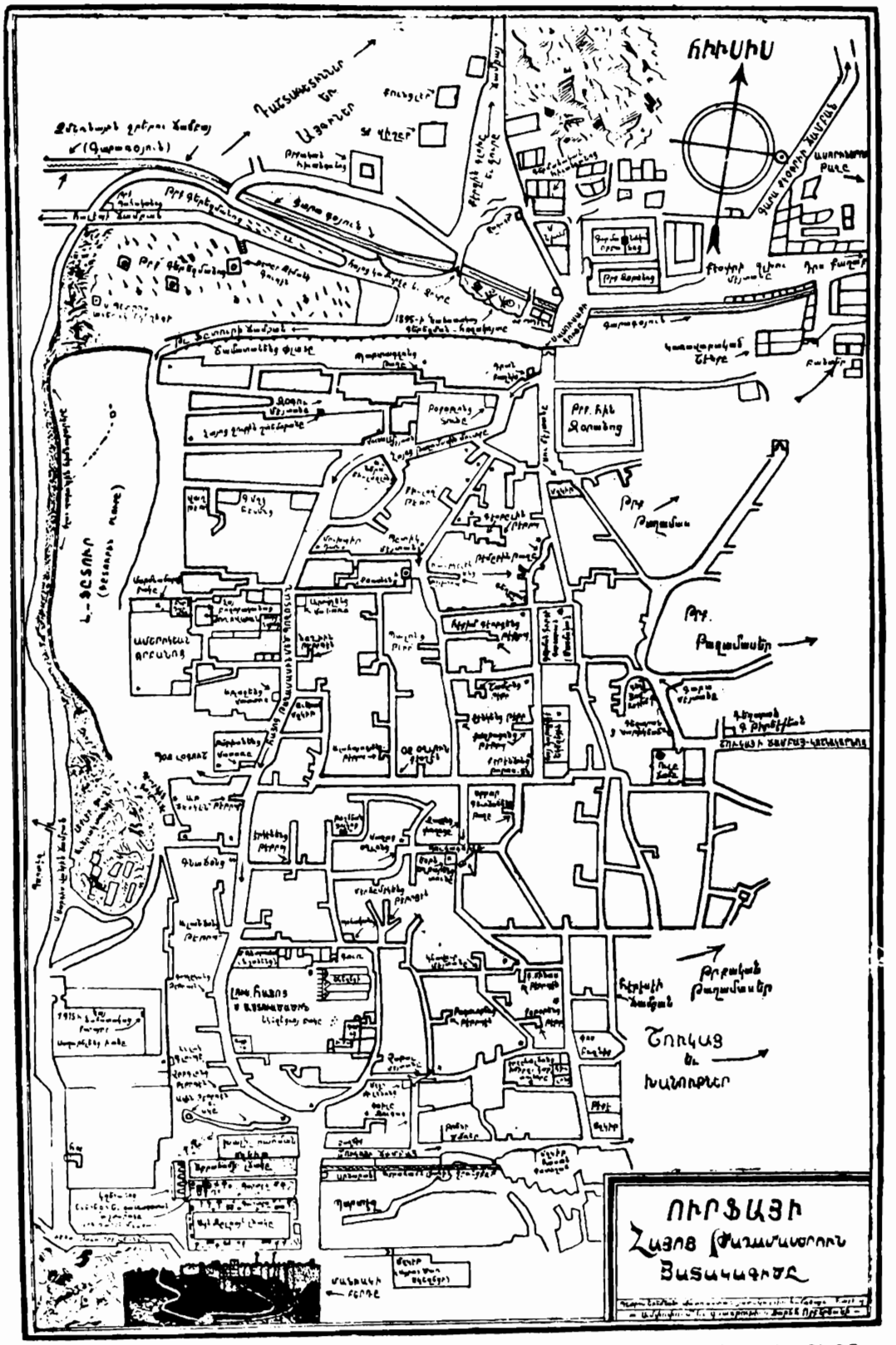
Մուշեղը ինկած էին անոնք եւ հայկական թաղերը մտնելէ ետք, յանկարծ կը սկսի ռումբերու եւ փամփուշտներու տեղատարափը: Փախչող Թուրքերէն չատերը, չուարած այս զօրեղ եւ անսպասելի դիմադրութենէն, հարիւրաւորներ կը սպաննուին եւ ոմանք ալ կերի կ'իյնան: Հայերը կու տան տասնեակ մը զոհեր: Անակնկալի է առաջին յարձակման խանդավառութիւնը: Դիրքերը իրարու ձայն կու տան յեղափոխական երգերով: Ջանգակներէն կը հնչեն աւետելով յաղթանակը:

Կռիւէն ետք Մկրտիչ եւ Ռասթկելենեան կը պտըտին դիրքերը, կը խրախուսեն կուռողները, բայց նաեւ դիտել կու տան թէ, առաջին յաղթանակէն յետոյ պէտք չէ թերգնահատել թշնամիին ուժը: Իրենք ալ պէտք է կռուին մէկ նպատակի համար – թշնամիէն զոհ մը աւելի խլել՝ եւ կռուիլ՝ պատուաւոր կերպով մեռնելու համար: Ինայողութեամբ գործածել փամփուշտները եւ միշտ պատրաստ պտնուիլ, դիմագրաւելու համար անակնկալ յարձակում մը:

Ապատամբութիւնը ղեկավարելու համար կը կազմուի հինգ հոգինոց զինուորական մարմին մը, որ անմիջապէս կ'անցնի գործի եւ կը սկսի ամրացնել ներքին կազմակերպութիւնը: Ուրիշ մարմին մը կը ստանձնէ դիրքերը պարենաւորելու պարտականութիւնը, եւ նոյն ատեն կը սարքուի վիրաւորները խնամող հիւանդանոց մը: Իսկ տարիքոտները ոտիկանի պաշտօնով պիտի արդիւնեն ժողովուրդը՝ որպէսզի չենթարկուին Թրքական բարձր մինարէներէն արձակուած պնդակներուն: Կը հաստատուի նաեւ զինապործարան մը՝ պարպուած փամփուշտները լեցնելու եւ աւերուած հրացանները նորոգելու:

Այս եւ քարաչէն տուներէ բաղկացած հայոց թաղամասը կը ներկայացնէր ընդարձակ ամրոց մը եւ ամէն կողմէ փողոցով մը բաժնուած էր Թուրքերու տուներէն: Այս դիրքաւորումը նկատի ունենալով, երկար տեւող հերոսամարտ մը մղելու բոլոր կարելիութիւնները կային, բայց կը պակսէր կռուող ուժը, որուն, ինչպէս դիտենք, երիտասարդները կոտորուած, իսկ ղեկավարութիւնը դաւադրաբար փճացուած էր: Կարեւոր Թիւ մըն ալ Ուրֆայէն դուրս զինուորագրուած էր: Կը մնային միայն կիներ, մանուկներ, ծերունիներ եւ զինուորութենէ փախուստ տուած երիտասարդներու մի քանի խումբեր:

Ահաւասիկ տասնք էին տրամադրելի ուժերը, եւ այս կացութիւնը նկատի ունենալով, զինուորական մարմինը հայոց թաղամասը բաժնեց վեց չրջաններու, որոնք միասնաբար ունէին մօտաւորապէս երեսուն կարեւոր դիրքեր: Իւրաքանչիւր չրջան ունէր իր խմբապե-

ՈՒՐՖԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱՂԻՆ ՅԱՏԱԿԱԳԻԾԸ ԵՒ ԿՌՈՒԻ ԴԻՐՔԵՐԸ

տը, իսկ պինուորական կեդրոնը միշտ պատրաստ կը գտնուէին օդնութեան հասնելու պատրաստ երկու խումբեր:

Դիմադրութեան երկրորդ օրն էր, եւ թուրքերը սկսած էին համազարկի տակ առնել հայոց թաղերը: Նախորդ օրուան կորուստէն կատղած, խուժանը այս անգամ կը փորձէր գօրքի առաջնորդութեամբ խուժել թաղերէն ներս: Թուրքերը կը պրաւեն հայ կաթոլիկ եկեղեցիին չրջափակը, բայց Մկրտիչ, հետ ոումբերով բեռնաւորուած քանի մը տղաք, կրակի կը բռնէ չրջափակը լեցուղ խուժանը: Լուսաբացին թշնամին պարպած էր եկեղեցին, հարիւրէ աւելի կորուստներ տալով: Կուի ընթացքին ղերի բռնուած էին երկու թուրք ոստիկաններ, ինչպէս նաեւ սխալմամբ հայոց թաղը իջնող գինուորներ: Գերիները կը յայտնէին թէ, կառավարութիւնը չուտափոյթ զօրք պահանջած էր Հալէպէն, իսկ Ֆախրի փաշան վեց հազար զօրքերով եւ թնդանօթներով ճամբայ ելած էր դէպի Ուրֆա: Իսկ յաջորդ առտուն քաղաք կը հասնէր Սրուճի Սիւլէյման պէկը՝ վեց հարիւր կուռղներով, ինչպէս նաեւ եկած էին չրջակայ աչիրէթները՝ կողոպտելու համար Ուրֆայի հայութիւնը:

Ապստամբութեան չորրորդ օրը, քաղաքին վրայ իչխող բերդէն, հայոց թաղերուն վրայ կ'արձակուի թնդանօթի առաջին ոումբը: Գործի անցած էին երկու հին թնդանօթներ, որոնք կարեւոր վնասներ չէին կրնար հասցնել դիրքերուն: Մինչեւ իրիկուն տեւող ռմբակոծումէն քանդուած էր դիրքի մը վերնայարկը, բայց տղաքը նախապէս բացուած ծակերու դիմաց դիրք բռնած էին: Թուրքերը, խորհելով թէ հայերը յուսալքուած են օրը ամբողջ տեւող ռմբակոծումէն, ուժեղ յարձակումի կ'անցնին Հայր Աբրահամու թաղամասի ամբողջ երկայնքին: Հազարաւոր հրացաններ կը ճարճատին մութին մէջ, եւ յայտնի էր թէ թուրքերուն միացած էին չրջանի աչիրէթները:

Կողոպտիչներն ու դուրսէն եկած պաշըպոզուքները յուսահատեցնելու եւ ետ իրենց փիղերը ղրկելու նպատակով, Հայր Աբրահամու թաղամասին խմբապետները կ'որոչեն կարճ կուիէ մը ետք լքել թնդանօթներէն աւերուած դիրքերը, եւ առիթ տալ որ խուժանը անարդել ներս մտնէ: Փորձառու կուռղներ դիրք կը բռնեն դէպի Թրքական թաղերը նայող տանիքներուն վրայ: Եւ ճիչդ նախատեսուածին պէս, հարիւրաւոր պաշըպոզուքներէ եւ խառն աչիրէթներէ կազմուած խուժանը կը լեցուի թաղը:

Առաջին ոումբը նետելով, Յ. Ռասթկելենեան կու տայ ազդանչանը, եւ ահա բոլոր դարանակալ կուռղները կը պայթեցնեն ոումբերը: Ահաւոր իրարանցումի մատնուած խուժանը հարիւրաւոր դոհեր կու տայ, փախուստի կը դիմէ եւ կ'իյնայ նահանջի ճամբուն վրայ դիրք բռնած հայերու կրակին տակ: Մրսկիրը յաջողած էր լիովին եւ հայ տղաքը կը վերապրաւեն իրենց դիրքերը:

Այս կուիին մասնակցած էին դեռատի հայուհիներ՝ հերոսուհի Օր. Մարիամ Զիլինկիրեան, Կեմչեան, Ալնիւ Եիրդէեան եւ Թափթափեան, որոնք հասնելով մինչեւ Հայր Աբրահամու մզկիթը, ոումբեր նետած էին թրքական պահականոցին վրայ: Ուրֆայի դիւցազնամարտին մէջ աչքի զարկաւ նաեւ հերոսուհի Օր. Խանըմ Քեթենճեան:

Այդ գիչերուան եւ նախընթաց օրուան կռիւներուն վիրաւորուած էին ութը հայ կըտրիճներ, իսկ ապստամբութեան սկիզբէն ի վեր, հայերը տուած էին քսանէ աւելի զոհեր:

Թուրքերը սպառած էին ըմբոստութիւնը զսպելու բոլոր միջոցները: Կուիին առաջին եւ անոր այջորդող օրերուն այդ ուղղութեամբ կատարուած փորձերը արդիւնք մը չէին տուած: Իրերու այս կացութեան առջեւ, կառավարութիւնը արգիլեց նոր յարձակումներ, մինչեւ Ֆախրի փաչայի ժամանումը:

Եօթը օրերէ ի վեր հայերը կը կռուէին եւ թշնամին կը գոհանար միմիայն թնդանօթներով ռմբակոծել հայոց թաղերը: Օր մը ետք արդէն երկու թնդանօթներէն մէկը աւրուած էր: Մինչ այդ, Հայր Աբրահամու ճակատէն վիրաւոր պերի մը յայտնած էր թէ երկու օրէն Ֆախրի փաչա Ուրֆա կը հասնէր ծանր թնդանօթներով միասին:

Մկրտիչ յանդուգն ծրագիր մը յղացած էր եւ կ'ուզէր առաջին վայրկեանին սարսափ ձգել հասնող զօրաբանակին մէջ: Այդ յանդուգն ծրագիրով կ'ուզէր յարձակիլ թնդանօթներուն վրայ եւ զանոնք դարձնել անգործածելի: Անչուշտ իր առաջնորդութեամբ տեղի պիտի ունենար յարձակումը, բայց ընկերներուն պնդումին վրայ դործը կը յանձնուէր

Մկրտիչին փոքր եղբօր՝ Քէօր Սաքոյին, գործակից ունենալով Գէորգ Ալահայտոյեանը, Սուճի Մովսէսեանը, Սասունցի Յովհաննէսը, Մկրտիչ Ապրիլեանը, Խաչեր Գալեմքերեանը եւ Ֆրանսիզ Ալանեանը:

Հոկտեմբեր 5ի կէս գիշերին, քիւրտ տարազներ հագած, խումբը կ'իջնէ Թրքական դերեզմանոցը: Լուսաբացին անոնք կը միանան բանակը դիմաւորող ամբոխին: Թուրքերը կը սկսին աղաղակներով ողջունել բանակին մուտքը, որուն առջեւէն կ'անցնէին ցինուորներով պաշտպանուած Քնդանօքները: Ցանկարծ Քնդանօքի ուղղութեամբ կը պայթին հրազէնները, հարիւրապետ մը եւ քանի մը ցինուորներ կ'իյնան թաւլլլոր: Սարգիս եւ Գէորգ կը մօտենան Քնդանօքներուն եւ կը սկսին քակել կարեւոր մասերը: Ամէնքն ընել կարելի պիտի չըլլար, եւ հայ կտրիճները կը փախին դէպի հայկական դիրքերը:

Երկու օր ետք Քնդանօքները արդէն գետեղուած էին ու ամրակուռումը սկսելէ առաջ, Ֆախրի փաշան բանագնաց մը կը ղրկէ Մկրտիչին: Փաշան նամակով մը կ'առաջարկէ որ բոլորն ալ յանձնուին: Կը հիանայ կռուողներուն քաջութեան վրայ, կը խոստանայ անպատիժ թողուլ եւ անոնց պաշտօններ տալ Թրքական բանակին մէջ: Մերժումի մը պարագային՝ կը սպառնայ քանչորս ժամէն քար ու քանդ ընել հայկական թաղերը ամբողջովին: Մկրտիչ մինչեւ կէսօր պայմանաժամ ունէր պատասխանելու:

Նամակը ստանալէն անմիջապէս ետք, Մկրտիչ խորհրդակցութեան կը կանչէ բոլոր խմբապետներն ու զինուորական մարմինը: Գիտէր իր տալիք պատասխանը դարաւոր Թշնամիին, բայց կ'ուզէր անգամ մըն ալ վերանորոգել անարգ թուրքին դէմ կռուելու ուխտը: Պատրանքներ չունէր կռուի ելքի մասին: Ուրֆան առանձնացած քաղաք մըն էր, եւ օգնութեան ոչ մէկ յոյս կար: Կը մնար միայն թուրքը ջարդելով մեռնիլ:

Պատասխանը յստակ էր ու մեկին: Բոլոր հայերը, այր Թէ կին, մեծ Թէ պզտիկ, որոշած են ի հարկին ակռաներով բզքտել խարդախ Թշնամին: Մկրտիչ իր նամակին մէջ կ'ըսէր Թէ անմտութիւն էր ուրիշ բան յուսալ: Թուրքը զիրենք հանգիստ պիտի Թողու մինչեւ պատերազմին վախճանը: «Որով, ոչ մենք

ՄԿՐՏԻՉ ԵՕԹՆԵՂԲԵՐԵԱՆ

ձեզի պիտի խնայենք եւ ոչ ալ դուք մեզի»:

Կէսօրէ ետք կը սկսին գոռալ զոյգ Քընդանօքները, առանց նպատակի, պարզապէս սարսափեցնելու եւ յուսալքելու հայերը: Ռումբերուն տարափը կը տեւէ մինչեւ իրիկուն, եւ հակառակ Ֆախրի փաշայի զօրքերուն ուժեղ յարձակումին, Թուրքերը չեն կրնար կրաւել կարեւոր դիրք մը: Միայն կը յաջողին կարգ մը տուներուն պատերը ծակել եւ ներս Թափանցել: Այս վտանգին առջեւ, ու Մկրտիչի Թելադրութեամբ, Թուրք զինուորի հագուստ հագած տասնեակ մը կտրիճներ դարանակալ կը սպասեն մուտքին մէջ, եւ հայկական Թաղերը Թափանցող Թուրքերը կը բնաջնջեն դաշոյնով ու ռումբերով:

Երեք օր ետք Քնդանօքները կը գոռան անօրինակ կատաղութեամբ, եւ Թրքական զօրքը կ'անցնի կատաղի յարձակողականի մը: Նախորդ օրուան անյաջողութենէն եւ կորուս-

տէն կատղած, անոնք վճռած էին ամէն գնով ճեղքել հայոց թաղերը:

Ժամեր տեւող այս կռիւներուն ընթացքին Թչնամին կը յաջողի ւրաւել քանի մը կարեւոր դիրքեր: Թուրքերը որոշած էին առաւելագոյն թիւով զոհեր տալով ճեռք ձգել նուաղագոյն յաջողութիւն մը: Թչնամիին անխոհեմութենէն կ'օգտուին հայերը, մեծ թիւով զոհեր կը խլեն, բայց յաջողութիւնը երկար չի տեւեր: Կռիւի մէկ տաք պահուն Մկրտիչ կը վիրաւորուի աջ ծունկէն:

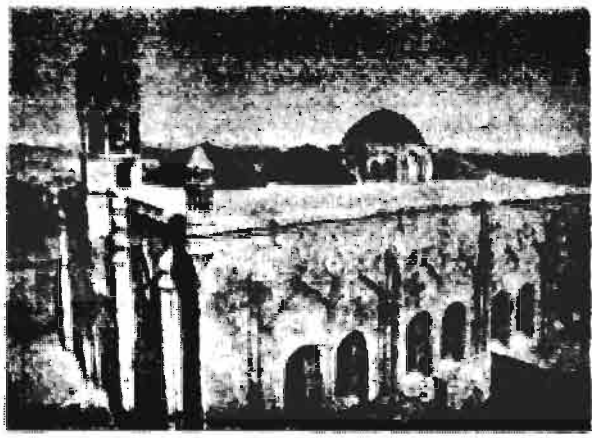
Լուրը կը տարածուի բոլոր դիրքերը, եւ հերոսին չուրջ կը հաւաքուին զէնքի ընկերները: Այլեւս գործին ամբողջ ծանրութիւնը կ'իյնայ Թասթկելենեանի ուսերուն:

Ըմբոստութեան տասներկուերորդ օրն էր, հայ տղաքը կռուած էին գիչեր ու ցերեկ, անքուն, կէս անօթի, եւ թարմ ուժեր չկային զիրենք փոխարինող: Թնդանօթի կրակէն վնասուած էին հայկական թաղերը, եւ օր մը առաջ վիրաւորուած էր դիմադրութեան ուղեղն ու հոգին, Մկրտիչը: Հերոսը փոխադրուած էր հիւանդանոց, իսկ Թասթկելենեանը, հակառակ վտանգուած առողջութեան, դիրքէ դիրք կը վազէր, խրախուսելու համար կըռուողները:

Իրենց համրանքին նկատմամբ, հայերը տուած էին մեծ թիւով զոհեր: Սկսած էր ըսպառիլ ռումբերուն պաչարը, ինչպէս նաեւ տինամիթի պահեստը: Ստեղծուած կացութիւնը քննելու համար զինուորական մարմնի անդամները կը բոլորուին Մկրտիչին չուրջը եւ խորհրդակցաբար կ'որոչեն փոխել կռիւին յատակագիծը: Պէտք է լքել կարգ մը վտանգըւած դիրքեր, ժողովուրդը հաւաքել մայր եկեղեցին ու բողոքականներուն ժողովարանը: Իսկ պարտութեան մը պարագային, կռուիլ մինչեւ վերջին փամփուչտն ու վերջին մարդը:

Յաջորդ օրը դարձեալ կը սկսի ռմբակոծումը, եւ Թչնամին կը փորձէ տուն առ տուն քանդել հայոց դիրքերը: Եւ արդէն տղոցմէ չատերը կը կռուէին աւերակներուն ետին դիրք բռնած: Այս կռիւներուն կը մասնակցին տասնոցներով զինուած հայուհիներ եւ 16էն 18 տարեկան պատանիներ:

Թչնամիին պաչարման օղակը սկսած էր նեղնալ, եւ հազարաւոր զինուորներուն եկած

Ուրֆայի հայ բողոքականներու ժողովարանը, որ ինքնապաշտպանութեան կարեւոր դիրքերէն մին հանդիսացաւ

էին միանալ չրջանի աչիրէթները: Ֆախրի փաչան բերել տուած էր նոր թնդանօթներ եւ երեք կողմերէ կրակի տակ առած էր հայկական թաղերը: Գիչեր ատեն հայերը դարձեալ կը բարձրացնէին քանդուած դիրքերը:

Նոյն օրը գերման դորգի գործարանի տնօրէնը Մ. Էքարտը նամակով մը կը յայտնէ Թէ՝ կը փափաքի տեսակցութիւն մը ունենալ Մկրտիչին հետ: Նոյն պահուն Թուրք հրամանատարութիւնը մէկ ժամուան համար կը դադրեցնէ կրակը, բոլոր ճակատներուն վրայ: Մ. Էքարտ հիացում կը յայտնէ ցոյց տրուած դիմադրութեան համար եւ կը թելադրէ դադրեցնել կռիւը: Գերման բանագնացը կ'աւելցնէ Թէ Մկրտիչին պատճառաւ պէտք չէ որ չարդուին միւսները: Ինք կը խոստանայ զայն Գերմանիա փոխադրել: Իր բովանդակ զայրոյթով կը պոռթկայ Մկրտիչ եւ կ'ըսէ Մ. Էքարտին.— «Եթէ ձեր մէջ քաղաքակիրթ եւ քրիստոնեայ մարդու զգացում կայ, փրկեցէք անապատներուն մէջ կոտորուող անմեղ հայ ժողովուրդը: Ըսէք Թէ ո՞ւր են մեր զեկավարները, ի՞նչ եղաւ մեր առաչնորդը: Բերէք միմիայն Արտաւազդ Վրդ.ը եւ ես անմիջապէս վար կը դնեմ զէնքերս»: Տեսակցութիւնը կը տեւէ մէկ ժամէն աւելի, իսկ Էքարտ կը հեռանայ, սպառնալով անձամբ զեկավարել թնդանօթաձգութիւնը:

Արդարեւ, յաջորդ օրուընէ սկսեալ սպառնալիքը գործադրութեան կը դրուի, եւ հայկական դիրքերը կ'ենթարկուին անսովոր ուժգ-

նութեամբ ամրոկածումի մը՝ ղեկավարուած Թուրք սպայակոյտի հրամանատար՝ գնդապետ Ֆոն Էքսֆէյլի կողմէ: Ռումբերուն գործած աւերին կը յաջորդէ Թուրք պինուորներուն կատաղի յարձակողականը: Թէպէտեւ յարձակողները մեծ թիւով կորուստներ կու տան, բայց կը նուազի նաեւ հայ քաջարի հերոսներուն թիւը:

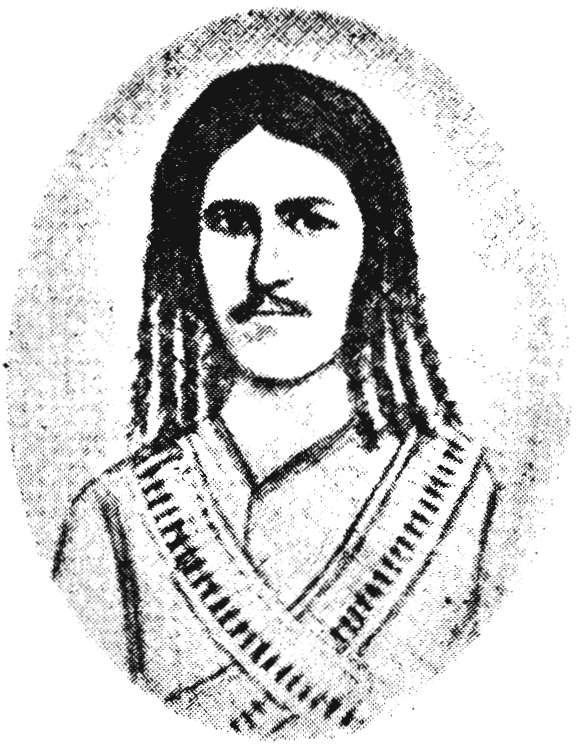
Իսկորը պիտէին կացութեան ծանր ըլլալը – հերոսաբար ինկած էին խմբապետներն ու կռուողները, ու մօտալուտ էր դիմադրութեան վախճանը: Մկրտիչն ու Ռասթկելենեանը կ'որոշեն քանի մը օր եւս չարունակել կռիւը: Մնացեալ ուժը Թող ճեղքէ ճակատը եւ ապաստանի չրջակայ լեռները:

Հակառակ հայերուն ցոյց տուած կատաղի դիմադրութեան, չորս ժամ անդադար ռմբակոծելէ ետք Թշնամին կը վերսկսի իր յարձակումներուն, յառաջանալով բոլոր դիրքերուն վրայ: Մեծ կ'ըլլայ Թիւը պատնէշին վրայ ինկողներուն, եւ զգալի կերպով կը նեղնայ պաշարուած հայկական Թաղերուն տարածութիւնը:

Մինչեւ Հոկտեմբեր 18ը, Թուրքերը որոչ յաջողութիւն մը չեն կրնար ձեռք ձգել: Կռիւը կը չարունակուի դիչեր ու ցերեկ, եւ պաշարուածները կը դիմադրեն նոյն կատաղութեամբ: Վերջին հնարքով մը Մկրտիչ դարձեալ խաղի կը բերէ Քրքական զօրքը եւ այսպէսով նոր կորով կը ներչնչէ մահը արհամարհող կտրիճներուն: Դադարէ մը ետք ողջ մնացող ղեկավարները կ'որոչեն գործադրել Հոկտեմբեր 12ի ծրագիրը – հաւաքել վէնք կրող ուժերը եւ Գերէնի ետեւէն բարձրանալ չրջակայ լեռները:

Որոչումը կարելի չ'ըլլար գործադրել: Հազիւ Թէ մեկնող խումբը կը յառոջանայ դէպի Գերէն, կը հասկնան Թէ պաչարման խիտ օղակ մը կայ դիմացը: Տղաքը ետ կը դառնան, ուրախութեամբ կը վերագտնեն իրենց սիրելիները: Որոչուած էր իրենց ալ ճակատագիրը – մեռնիլ հերոսական մահով...

Առաւօտուն Թնդանօթները դարձեալ կը սկսին քանդումի գործը: Իսկ հայերը կ'որոշեն այրել ամէն ինչ եւ բան մը չձգել Թշնամիին ձեռքը: Անոնցմէ ոմանք անձնասպանութեան կը դիմեն, սպաննելէ ետք իրենց քոյրերն ու նչանածները: Այլեւս կարելի չ'ըլլար դիմադրել՝ Թշնամիի Թիւով գերազանց ուժին առջեւ: Կռիւին ամէնէն տաք ժամուն ճիչդ ճակատէն դնդակ մը կը ստանայ եւ կը տապալի Ց. Ռասթկելենեանը: Մկրտիչ եւ ընկերները փոխադրել կու տան մարմինը եւ կը Թաղեն եկեղեցիին դրան առջեւ:

ՑԱՐՈՒԹԻՒՆ ՌԱՍԹԿԵԼԵՆԵԱՆ

Իրարմէ բաժնուած հայկական Թաղերուն եւ տուներուն մէջ կռիւ մղելով կը չարունակուի դիմադրութիւնը: Գրեթէ բոլոր դիրքերը ինկած են Թշնամիին ձեռքը եւ Թնդանօթը լռած է այլեւս: Զարաչուք Թուականի մը, 1915 Հոկտեմբեր 23ին, հերոսական քաղաքը կ'իյնար օսմանեան բանակի հարուածներուն տակ: Վերջացած էր արիւնով նուիրագործուած քսանըհինգ օրեր տեւող հոյակապ հերոսամարտը...

ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ, ԵՒ ԳԱՂԹ

Հերոսամարտէն ետք չարունակուեցան մասնակի կռիւներ։ Թաքստոցներուն մէջ պահուրտած հայերը երբեմն խարուելով դուրս կ'ելլէին ու կը ձերբակալուէին։ Անոնցմէ շատերը կռուեցան մինչեւ վերջին փամփուշտը եւ իրենք դիրենք նահատակեցին։ Դեռ այսօր իսկ վերապրող այն ուրֆացիները, որոնք իրենց կեանքը կը պարտին Մխս Ֆառէն Եփփէի պաշտպանութեան, իրենց յիշողութեան մէջ յատակօրէն պատկերացած կը պահեն Գարեդին Քհնյ. Ոսկերիչեանի եւ երիցուհիին թոյնով մահանալու հերոսական արարքը։ Հերոսական մահով մը իր կեանքին վերջ տուաւ նոեւ Մըկրտիչ Եօթնեղբերեանը։

Ձերբակալուողները կը խոչտանգուէին բանտին մէջ, ոմանք չարքով կը գնդակահարուէին, իսկ ուրիշներ կախաղան կը բարձրանային։ Մեծ էր անչուշտ հայերուն տուած կրուստը, իսկ կռիւի ընթացքին թուրքերէն մեռած էին երկու հազար հոգի, առանց հաշուելու Թիֆիւսէն վարակուողները։

Վերջին չրջանին հալածանքը մեղմացաւ ողջ մնացող հայերուն հանդէպ, որոնցմէ ոմանք բանտ մնացին մինչեւ անգլիացիներուն Ուրֆա մուտքը։ Վերապրողներուն վիճակը անտանելի դարձած էր։ Ոչ միայն ուտելիք չկար, այլ նաեւ դուրսէն հայ գաղթականներ Ուրֆա կը հասնէին եւ բնական է տեղացի հայրենակիցներուն օգնութեան պէտք ունէին։ Խուներու մէջ հիւանդութենէ եւ անօթութենէ մեռնողներուն թիւը կ'աւելնար օրէ օր։

Կառավարութեան որոշումով կը սկսի ծրագրուած գաղթը։ Կարաւանները ընդհանրապէս բաղկացած կ'ըլլային անչափահաս աղջիկներէ եւ տարիքոտ կիներէ։ Ճամբու դըժուարութիւնները, անունդի պակասը, խուժանը՝ որ միշտ պատրաստ էր թալանի, ամէն օր կը հնձէին տկարները, տարիքոտները։ Ողջ մնացողները երանի կու տային կռիւի ընթացքին հերոսաբար մեռնողներուն։

Կարաւանը կ'ուղղուի դէպի Թէլ Ապիատ, եւ ճամբու ընթացքին չատերը կ'օգտուին վըրանաբնակ բարի արաբներուն բարիքներէն։ Թէլ Ապիատէն գաղթականներու խումբը կը

ՕՐ. ՄԱՐԻԱՄ ՁԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆ

հասնի Այն Արուս եւ ճամբան կը չարունակէ մինչեւ Ռաքքա։ Հոն չրջան մը բնակութիւն կը հաստատեն, կը կազդուրուին քիչ մը եւ պահ մը ան պատրանքը կ'ապրին թէ՝ հասա՛ծ են վերջին կայանը։ Հրաման կու գայ առջ չարժուիլ դէպի Տէր Զոր, ճամբորդութեան ամէնէն տաժանելի մասը։ Կիզիչ անապատներուն մէջ հայկական կառաններէն հալածուած հալարաւոր գաղթականներէն չատ քիչեր ողջ կը մնան։ Մնացեալները կը գնդակահարուին չրջակայ չէչէններու կողմէ։

Ջարդէն ազատուած խլեակներ կային, որոնք տարտղնուած էին Սուրիոյ զանազան քաղաքներուն մէջ։ Անոնք կը մէկտեղուին Դամասկոս եւ կ'որոչեն դուրս գալ օսմանեան տիրապետութեան սահմաններէն։ Փախստականները Դամասկոսէն ճամբայ կ'ելլեն դէպի ճեպէլ Տրիւզ եւ այդ չրջանի աչիրապետ՝ Շերիֆ Ալիի օժանդակութեամբ կը յաջողին անվտանգ անցնիլ անապատէն։ Ազատուողները ապահով կը հասնին Աքապա։ Այս այն չրջանն էր, երբ արտասահմանի հայութիւնը լծուած էր հայ-

կական Լեգէոնի կազմութեան։ Տղաքը խանդավառութեամբ կը մասնակցին այդ չարժումին եւ նաւ նաւելով կը մեկնին Սուէզ։ 1918ի Յուլիսի սկիզբը, Թրքական ղժոխքէն փախուստ տուող հայերը Փորթ-Սայիտէն կ'անցնին Կիպրոս եւ կը միանան Հայկական Լեգէոնին։

ՈՒՐՖԱՑԻ ՀԱՅԵՐՈՒՆ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ ԵՒ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Գերմանիա պարտուած էր, ինչպէս նաեւ իր վիճակիցը՝ Թուրքիան։ Դէպքերու այս յեղաշրջումը ընկճած էր «յաղթական» Թուրքերը եւ աւելի խորացուցած էր Ուրֆայի ջարդարար Թուրք ժողովուրդին յուսահատ վիճակը։ Նոյնիսկ հայերը բնաջնջելէ ետք նախանձելի չէր անոնց վիճակը – անօթութիւն, համաճարակ հիւանդութիւններ կազմալուծած էին քաղաքին տնտեսական կեանքը։ Այս պայմաններու տակ, զինադադարի լուրը ոչ միայն ուրախացուց հրաշքով ազատուած հայ բեկորները, այլ նաեւ տեղացի Թուրքերն ու չրջանի քիւրտերը։

Ձիշդ այդ օրերուն, օգտուելով տեղական Թուրք կառավարութեան քիչ մը մեղմ վերաբերումէն, չրջանները ապաստանած հայերը սկսան Ուրֆա վերադառնալ։

Պատերազմական ճակատին վրայ ճեղքելով Պաղեստինի օսմանեան դիրքերը, Զօր. Ալենպի հասած էր Հալէպ։ Այդ կուիներուն իրենց գործօն մասնակցութիւնը բերած էին հայ կամաւորները։ Լուրը սկսած էր չրջիլ բերնէ բերան եւ Թուրքերը կ'ապրէին սարսափի մէջ։

Ուրֆա հաւաքուած հայ որբերուն թիւը հասած էր հազարի։ Միս եփփէն առողջական պատճառներով մեկնած էր Եւրոպա ու անոր տեղ Ամերիկեան Ռիլիֆը ձեռք կ'երկարէր օգնութեան կարօտ հայրենակիցներու։

Դժուար է պատկերացնել չորս տարուան աքսորէն ետք իրենց ծննդավայրը վերադարձող ուրֆացի հայերուն հոգեկան վիճակը։ Աւերակներու վերածուած էին հայկական թաղամասերը։ Տուները ոչ միայն թնդանօթէն քանդուած էին, այլ նաեւ տեղացի Թուրքերը քակած էին դուռ ու պատուհան, փլցնելով նոյնիսկ առաստաղները։ Նոյն վիճակը կը ներ-

ՕՐ. ԽԱՆԸՄ ՔԵԹԵՆՃԵԱՆ

կայացնէր Աստուածածին եկեղեցին – առանց խորանի, առանց Ջահ ու մոմակալի։ Բայց հակառակ դործուած սպանդին ու աւերին, վերապարձող հայերը կը սկսին աշխատանքի, կը վերանորոգեն քանդուած տուները։

1919ի սկիզբները անգլիական զօրքը ճամբայ կ'ելլէ դէպի Թուրքիա։ Ոգեւորուած դէպքերու յեղաշրջումէն, վանազան չրջաններէն հաւաքուած եւ Հալէպ հաստատուած մեր հայրենակիցները բեռները կապած կը մեկնին դէպի Ուրֆա։ Անգլիական զօրքի ներկայութենէն սմքած, Թուրքերը կ'աշխատէին սիրաւոր վերաբերում մը ցոյց տալ իրենց զոհերուն հանդէպ։ Կատարուած պատուհասին պատասխանատուն կը նկատէին իթթիհատական կառավարութիւնը։ Նոյնիսկ կրօնափոխ ըլլալու եւ իրենց ծագումը ուրանալու տրամադիր Թուրքեր կային։

Հետզհետէ աւելցաւ Եդեսիա բնակութիւն հաստատող հայերուն թիւը։ Անոնց մէջ կային հայկական գաւառներէն, մինչեւ կարինէն կամ էրզրումէն գաղթողներ։ Անհրաժեշտ դարձաւ կազմել «ազգային միութիւն» մը, որուն կ'օժանդակէին Ամերիկեան Նպաստամատոյցի

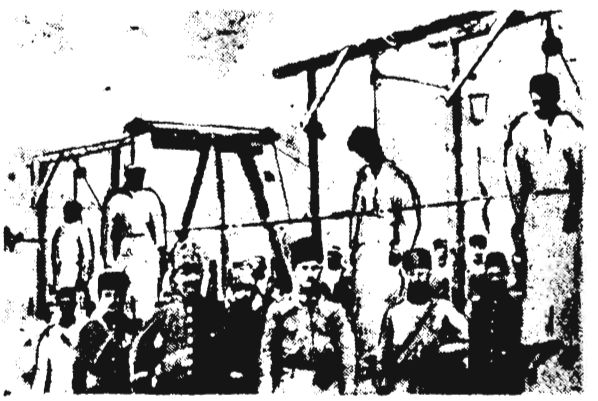
ու Գոլսոյ խնամատարութիւնը: Այս վերջինը իր ներկայացուցիչը ղրկած էր Ուրֆա՝ դիւրացնելու համար փրկարար աշխատանքը:

Հաղիւ քէ հայութիւնը սկսած էր հաչտելու նոր կացութեան հետ եւ ահա լուր մը տարածուեցաւ թէ՝ անգլիական զօրքերը պիտի քաշուին քաղաքէն: Խուճապ մը տեղի տուաւ եւ դժուար եղաւ հանդարտեցնել բորբոքած միտքերը: Նոյնիսկ ոմանք որոշեցին հեռանալ քաղաքէն: Բայց չուտով կացութիւնը բարելաւեցաւ: Ստոյգ դարձաւ այն լուրը թէ՝ անգլիացիներու փոխարէն պիտի հասնէին ֆրանսացի զինուորներ: Քանի մը օր ետք ֆրանսական փոքրաթիւ բանակ մը մուտք գործեց Ուրֆա, եւ ազգային կեանքը մտաւ իր բնական հունին մէջ: Խաղաղ ու չինարար աշխատանքի լծուեցաւ ժողովուրդը, դարմանեց իր վէրքերը: Բացուեցան դպրոցներ, դարմանատուն եւ վերանորոգուեցաւ եկեղեցին:

Երկար չտեւեց իրերու բնականոն ընթացքը· դարձեալ մթագնեցաւ քաղաքական հորիզոնը: Դաշնակից պետութիւնները, հակամարտ շահերու բերումով, սկսած էին բարեկամ դառնալ պարտուած Թուրքին եւ օժանդակել անոր տնտեսապէս ու ռազմամթերքով: Մայր տուած էր քեմալական շարժումը, որուն ազդեցութեան ենթարկուած էր նաեւ Ուրֆայի Թուրք պետական չրջանակը:

Ֆրանսական զօրքին փոքրաթիւ եւ ղեկավարներուն անփորձ ըլլալը դիւրացուց քեմալական շարժումին զօրացումը: Թուրքը սկսաւ ամբարտաւան դառնալ եւ պահանջել ֆրանսական զօրքին հեռացումը: Աչիրէթները համախմբուեցան եւ Թրքական նոր ուժեր հասան զօրացնելու համար քեմալական շարժումը:

Քաղաքական նոր խմորումներուն ի տես, հայերը կը վրդովուէին եւ Ազգային Միութեան ներկայացուցիչները կացութիւնը կը տեղեկացնէին ֆրանսական հրամանատարութեան: Հրամանատարութիւնը լուրջի չառաւ մօտալուտ վտանգը, որով հայերը կը ստիպուէին ինքնապաշտպանութեան միջոցներ ձեռք առնել: Այս անգամ կռուող ուժերը Թէ՛ Թիւով չատ էին եւ Թէ չորս տարիներու ընթացքին զարձած էին կռիւի վարժ զինուորներ: Պատասխանատու զինուորական մարմինը հինգ գըրխաւոր չրջաններու կը բաժնէր հայկական Թաղամասը: Իւրաքանչիւր չրջան կ'ունենար 4–5 դիրքեր, իր տանտապետներովն ու հրամանատարներովը:

Ուրֆայի կախաղանները՝
կոչուներէն ետք

Հինգ հարիւրէ աւելի որբերն ու մօտ հարիւր ոչ ուրֆացի դաղթական հայ ընտանիքները Թրքական կրակէն հեռու պահելու համար, հարկ կը տեսնուէր զանոնք փոխադրել հայկական Թաղամասը:

Խառնաչփոթ այդ օրերուն քաղաք կը հասնէին միլլի ուժերը եւ կը տեղաւորուէին կրեւոր դիրքերու վրայ:

Թուրք միւթեսարըֆը՝ Ալի Ռիզա կը միջնորդէ միլլի ուժերուն եւ ֆրանսացիներուն միջեւ, որպէսզի վերջինները առանց կռուելու հեռանան քաղաքէն: Կը ծրագրէ նաեւ ծուղակի մէջ ձգել հայ ղեկավարները եւ զանոնք կը հրաւիրէ խորհրդակցական ժողովի մը: Մերինները կը պատրաստուին երթալ նշանակուած վայրը, բայց վերջին պահուն, անստորագիր եւ Թրքերէն լեզուով գրուած տոմսակ մը կը ղրկուի զանոնք, մատնանչելով հրաւէրին վտանգաւոր ըլլալը: Կարճ խորհրդակցութենէ մը ետք, կ'որոշեն տասի տեղ մէկ հոգի ղրկել: Այդ վտանգաւոր պարտականութիւնը յանձն կ'առնէ կատարել օսմանեան բանակի նախկին սպայ Միհրան Հերարդեանը: Ժամ մը ետք Մ· Հերարդեանը կը վերադառնայ: Փոխանակած էին քաղաքավարական քանի մը խօսքեր, եւ Թուրքերը պատուիրած էին որ, հայերը չեղոք դիրքի վրայ մնային:

1920 Փետրուար 9ին, Թրքական Թաղամասերէն կը սկսի ուժեղ հրացանաձգութիւն մը, եւ Թուրք հրամանատարութիւնը պայմանաժամ մը կու տայ ֆրանսացիներուն, – որ–

քան կարելի է չուտ մեկնին Ուրֆայէն։ Այդ կռիւի ընթացքին հայ ղեկավար մարմինը հրահանգած էր բոլոր դիրքերուն՝ խուսափիլ բախում ունենալէ եւ ղպրյչ ըլլալ նոյն ատեն, որպէսզի Թուրքերը չմտածեն հայկական թաղերուն։ Թուրքերը կը կրակեն եւ կը խլեն քանի մը զոհեր։ Հայերուն բուռն բողոքին վրայ Թուրք հրամանատարութիւնը կը խոստանայ տառացիօրէն գործադրել եղած համաձայնութիւնը։ Եւ իրապէս, այդ եւ յաջորդող օրերուն, հայոց թաղերը զերծ կը մնան կրակէն։

Օգտուելով յարաբերական այս դադարէն, մեր հայրենակիցները կը սկսին ամրացնել դիրքերը։ Մտավախութիւն մը ունէին մերինները։ Անոնք կը խորհէին թէ, Թուրք եւ Ֆրանսական կռիւները երկար կը տեւեն, եւ իրենք, կտրուած ըլլալով դուրսի աշխարհէն, պաշարուած կը մնան իրենց դիրքերուն վրայ եւ կը դատապարտուին սովահարութեան։ Այս պարագան ծանր պարտաւորութեան տակ կը դնէ պարենաւորման յանձնախումբը։ Անիկա պարտականութիւն ունէր անունդ հայթայթելու 500ի մօտ կռուողներուն, թիւով 800 որքերուն, մէկ խօսքով՝ 6000ի հասնող ժողովուրդին։

Հաւանական սովի մը առաջքը առնելու համար, պարենաւորման մարմինը կը սկսի ցուցակագրել ամէն մէկ ընտանիքին ունեցած պարէնը։ Ուտեստեղէնները ամբարելէ ետք, կը հաստատուին հասարակաց խոհանոցներ եւ փուռեր, որոնք ամէն օր հաղար հոգիի ճաշ կը պատրաստեն։ Սնունդի բաշխումը տեղի կ'ունենայ ամէն օր կանոնաւոր կերպով, ժողովուրդին եւ դիրքերուն վրայ պտնուող տղոց։ Կը կարգադրուի նաեւ վառելիք փայտի խնդիրը։ Կարելի կ'ըլլայ գիշեր ատեն կտրել եկեղեցիի բակին ծառերը եւ փոխադրել ապահով վայր մը։

Թուրքերը հետզհետէ կը սաստկացնեն իրենց յարձակումները՝ Ֆրանսական դիրքերուն վրայ, եւ կռիւը սկսելէն չաբաթ մը ետք, Ֆրանսացիները բոլորովին պաշարուած էին եւ զրկուած՝ ամէն տեսակի հաղորդակցութենէ։ Տեղական Թուրք զօրքին միացած էին դուրսէն եկած միլլի ուժերը, ինչպէս նաեւ աշիրէթները։ Ֆրանսացիները կը դիմադրեն եւ մեծ վնասներ կը հասցնեն Թուրքերուն։

Օրերը կ'անցնին, եւ պաշարուած Ֆրանսացիները ոչ մէկ օգնութիւն կը ստանան դուրսէն։ Կռիւներուն երկարաձգումէն կ'օգտուին հայերը եւ աւելի կը զօրացնեն դիրքերը։ Զգալի կը դառնայ ուտեստեղէնի կարիքը։

Մարտ 5ին Թուրքերը կը սկսին թնդանօթներով քանդել Ֆրանսական ամրութիւնները եւ անցնիլ յարձակման։ Յաջողութիւն մը չեն կրնար ձեռք ձգել, բայց պաշարուածները կը նեղուին ջուրի եւ աղի պակասէն։

Ֆրանսական զօրքին անմխիթար վիճակը կը մտահոգէ հայ ղեկավարութիւնը։ Արտակարգ կերպով ցուրտ տարի մըն էր 1920ի տարին։ Երկարաձգուող պաշարումը կրնար սոսկալի մատնել ժողովուրդը եւ զոհ դարձնել Թուրք սադրանքներուն։ Այս հաւանականութիւնները նկատի ունենալով հայ զինուորական մարմինը կ'որոշէ հանդիպում մը ունենալ Ֆրանսական հրամանատարութեան հետ եւ միասնական ուժերով յարձակիլ ու գրաւել քաղաքը։

Հայ բանագնացները կը յաջողին տեսակցիլ Ֆրանսացի պատասխանատու մարմնին հետ, բայց այս վերջինը անհնարին կը գտնէ յարձակողականի անցնիլ եւ յաջողցնել ծրագիրը։ Անոնք միշտ այն յոյսը ունին թէ օգնական ուժեր պիտի գան, եւ, թէ Թուրքերը պիտի կրեն հետեւանքը։ Արդարեւ, օրեր ետք վերջնականապէս կը ստուգուի թէ դուրսէն նոր ուժ ստանալու ոչ մէկ հնարաւորութիւն կայ։ Որով հայերը պէտք է ընդգրկեն ուղիղ եւ գործնական կեցուածք մը – ամէն գնով վերստանդէն փրկել ժողովուրդը։ Եւ այս վճռական կեցուածքին չնորհիւ կարելի եղաւ փրկել հինգէն-վեց հազար հայութիւնը։

Ապրիլ 6ի գիշերը, Ֆրանսացիները լոյսերով իմաց կու տան հայերուն՝ Թուրքերուն հետ բանակցելու եւ քաղաքէն հեռանալու իրենց որոշումը։ Այս որոշումը ծանր կացութեան մը առջեւ կը դնէ հայ ղեկավարութիւնը։ Ոչ ոք կրնար երաշխաւորել ժողովուրդին ապահովութիւնը։ Զինուորական մարմինը կը հաւանի միջնորդել Թուրքերուն մօտ, բայց կ'ուզէ նաեւ այն տպաւորութիւնը ձգել թէ, իր թելադրանքով Ֆրանսացիները կը պարպեն քաղաքը։

Յաջորդ առտու հայութեան անունով նամակ մը կ'ուղարկուի միւթեսարրիֆին։ Այդ նամակով կը խնդրուի Թոյլ տալ հայ պատ-

ուիրակութեան, որպէսզի ներկայանայ Ֆրանսական հրամանատարութեան: Այս տեսակցութեամբ կարելի պիտի ըլլայ համաձայնեցնել երկու կողմերը եւ Ֆրանսացիները պիտի քաշուին Ուրֆայէն:

Տեղի կ'ունենայ հանդիպումը եւ մերինները կը թելադրեն փոխանակ լեռնային ճամբաներէն, Ֆրանսական զօրքը փոխադրել Հարանի դաշտէն:

Ապրիլ 10ի կէս գիշերին, Ֆրանսական զօրքը, առաջնորդութեամբ Թուրք ժանտարմաներու, ճամբայ կ'ելլէ Աքապայի եւ Սրուճի ճամբով, հասնելու համար Թէլ Ապիատի իրենց բանակատեղին: Դժբախտաբար կ'իրականանայ հայ ղեկավարութեան նախատեսութիւնը – Թուրքերը դաւադրաբար կը ջարդեն 500 Ֆրանսացի զինուորները:

Այս ողբերգութեան իբր հետեւանք, խոր յուզումի կը մատնուի հայ ժողովուրդը: Այն վախը ունի թէ Ֆրանսացիներուն հետ հաչիւը վերջացնելէ ետք, յարձակումի պիտի ենթարկուի Թուրքերուն կողմէ: Բայց անդամի մը համար կը պատահի հակառակը: Միութեսարըֆը եւ Թուրք հրամանատարը կը թելադրեն հայերուն պահել իրենց զէնքերը եւ քանի մը տարիքոտ մարդիկ ղրկել, ստանալու համար անհրաժեշտ սննդեղէն: Եւ այսպէս երկու ամիսներ չարունակ Թուրք եւ հայ յարաբերութիւնները կ'ընթանան բնականոն վիճակի մէջ: Թուրքին ոճրածին բնազդը չէր որ փոխուած էր այս պարագային, այլ ան լաւ գիտէր թէ ինչ արժած էր 1915ի հայերուն ցոյց տուած դիմադրութիւնը, եւ թէ հիմա ինչ պիտի արժէր:

Այդ օրերուն Ուրֆայի մէջ գտնուող հայերուն մեծ մասը ատակ էր զէնք բռնելու, 1915ին ողբերգութիւնը չէր կրկնուած, երիտասարդութիւնը չէր ջարդուած անարգ կերպով: Զեռք ձգուած փորձառութիւնն էր որ մտածել տուաւ Թուրքերուն եւ անոնք չփորձեցան յարձակումի անցնիլ դիմադրելու վճռակամութեամբ զինուած հայերուն դէմ:

ՎԵՐՋԻՆ ԳԱԼԹԸ

Ֆրանսացիներուն անփառունակ մեկնումէն եւ անխոհեմաբար ջարդուելէն ետք՝ սկսան ոգի սկսած էր հետամուտ ըլլալ աչխատանքի եւ հայ հայթայթելու: Ղեկավարութիւնը իր սեփական միջոցներով կը փորձէր յաղթահարել ստեղծուած դժուարութիւնները, բայց չունէր տրամադրելի ուժերը: Գործնական մէկ ճամբայ կար – պաղթ՝ դէպի Հալէպ եւ արտասահման:

Թուրք կառավարութիւնը սեղեակ էր այդ չարժումին եւ արգելք չէր ըլլար մեկնողներուն: 1921ի սկիզբը ան փոխեց իր քաղաքականութիւնը եւ սկսաւ պատրուակներ փնտռել՝ հալածելու համար հայերը: Հոս հոն սպանութիւններ կատարուեցան: Այս բոլորը մղեցին հայերը օր մը առաջ մեկնիլ անչնչելի մթնոլորտէն: Դիմումներ կատարուեցան հաւաքական արտագաղթի համար, եւ Թուրք կառավարութիւնը տուաւ իր հաւանութիւնը:

1923ի Յունուարէն մինչեւ Մայիս, չարք մը կարաւաններով եղեսիոյ կամ Ուրֆայի հայութիւնը փոխադրուեցաւ եւ հաստատուեցաւ Հալէպի չրջանները: Նոյն տարուան ընթացքին, Ուրֆայի բոլոր հայերը լքած էին իրենց պատմական ծննդավայրը:

Հերոսական քաղաքը դարերու ընթացքին մեր պատմութեան կտակած էր սուրբերու, հերոսներու եւ նահատակներու պայծառ համաստեղութիւն մը: Թչնամիին գերազանց ուժէն պարտուած ուրֆացի հայը, աչխարհի որ անկիւնն ալ գտնուի, իր սրտին մէջ վառ պիտի պահէ սրբանուէր նախնիքներէն աւանդ մնացած հայրենիքի սէրը:

(Պէյրութ)

ԿԱՐՆՈՑ ԱՆԿՈՒՄԻՆ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

ԿԱՄ՝ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՅՈՅՍԻՆ ԿԱՏԱՐԱԾԸ

(ՅՈՒՇԵՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԴԻՒՑԱԶՆԷՆ)

ԼԵՒՈՆ ԹԻՒԹԻՒՆՃԵԱՆ

Զօր. Անդրանիկի գործակիցներէն ընկ. Լեւոն Թիւթիւնճեանի պատմական արժէքաւոր յուշերուն այս հատուածը կը պատմէ Երզնկայի եւ Էրզրումի 1918ի վերջին ադէտները: Ընկ. Թիւթիւնճեան կ'անդրադառնայ նախ Սէյմին, ազգային բանակի կազմութեան խնդրին, Հայաստանի «կեներալ կոմիսարիատ»ին, ապա հանգամանօրէն կը պատմէ Թիֆլիսի մէջ կայացած (1917 Դեկտ. 15էն սկսեալ) արեւմտահայոց ընդհանուր խորհրդաժողովին մասին, ուրկէ ծնաւ Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդը, եւ որ Անդրանիկը նշանակեց ընդհ. հրամանատար արեւմտահայ զօրքին (1917 Դեկտ. 18ին):

Լ. Թիւթիւնճեան յետոյ կը պարզէ տիրող ֆոսսային կացութիւնը եւ Հ. Ա. Խ.ի քաղաքական դժուարութիւնները, կը նկարագրէ Անդրանիկի յուսահատական ճիգերը, անոր մեծ ծրագիրը, որ չի գործադրուիր, եւ ի վերջոյ Անդրանիկի որոշումը մեկնելու Էրզրում եւ հոն դիմադրելու թրքական յառաջխաղացումին՝ սպասելով արեւմտահայոց երկրապահ Զօրամասի ժամանումին: Ցաւ ի սիրտ, տեղի անձկութեան պատճառով, հոս պիտի գոհանանք տալով ընկ. Թիւթիւնճեանի անտիպ յուշերու վերջին մասը միայն:

ԽՄԲ.

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ԱՆԿՈՒՄԸ ԵՒ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆԸ

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԿԸ ՄԵԿՆԻ ՃԱԿԱՏ ԵՒ ԿԸ ՓՏՆԷ ՓԱՌԱՍԱՑԻՆ ՎԻՃԱԿ

Գնդ. Թորգոմ կարնոյ կամ Էրզրումի մէջ գտած էր աննկարագրելի խառնակութիւն: Որպէս պահակազնդի հրամանատար՝ գործելու անկարելիութեան կը մատնուէր, իր չուրջը վխտացող անհամար իշխանութիւններ կային: Երբ փորձած էր կարգ կանոն հաստատել, դէմ-մաւորուած էր ընդհանուր դժգոհութեամբ: Ջարհուրելի էր մանաւանդ ներքին վտանգը: Օսմանեան բանակի Դ. գունդը, ռուսական գրաւումէն ի վեր մնացած էր բերդաքաղաքին մէջ, քաղաքային հագուստով ծպտուած: Թորգոմ կը հեռագրէր Հ. Ա. Խորհուրդին եւ կոմիսար Ջաւրիեւին՝ զինուորական ոյժ խնդրելով: Ջաւրիեւի պատասխանը կ'ըլլար հետեւեալը.

«ԱԶԳԱՑԻՆ ՀԵՐՈՍԸ» ԶՕՐ· ԱՆԴՐԱՆԻԿ

«Շուտով Թրքերէն տառեր եւ մաժուլ կը զրկեմ ձեզ, որպէսզի Թուրքերուն մէջ ընկեր–վարական պրոպականտ անէք»։

Կարնոյ ճակատին հրամանատարը, Զօր· Օտիշելիձէ, դաշտճանական յարաբերութիւն հաստատած էր Վեհիպ փաշայի հետ, որ իր

քրոջ ամուսինն էր, ինչպէս յայտնուեցաւ։ Օտիչելիձէ, Մամախաթունը եւ Տրապիզոնը վեհիպին յանձնելէ յետոյ, իր սպայակոյտով եկած էր Կարին եւ կը գտնուէր այժմ Սարըղամիշ։ Օտիչելիձէ կ'ամրաստանուէր նաեւ, որ Էրզրումի Քնդանօթներուն բանալիները ղողցած էր՝ զանոնք անգործածելի դարձնելու համար։ բայց ոչ մէկ հետապնդում կը կատարուէր դաւաճանին դէմ։

Թորգոմ տիրող այս քաոսային վիճակէն ոգտուելու եւ Օտիչելիձէն չեզոքացնելու համար՝ կ'ուզէ ստեղծել անկախութիւն։ Կր սարքէ ղօրահանդէս քաղաքին մէջ, հայկական դրօշ մը կը պատրաստէ եւ զայն կը բարձրացնէ կառավարական չէնքին վրայ։ Թնդանօթի 101 հարուածներ կ'ողջունեն Հայաստանի Անկախութիւնը։ Գնդապետը հեծեալ կը յառաջանայ fոնաֆին դռնէն եւ ղօրքին ու ժողովուրդին առջեւ կը կարդայ անկախութիւնը յայտարարող հրովարտակը։ Ցետոյ կարգաւ կը յառաջանան եւ հրովարտակը կը ստորագրեն եւ կը կնքեն հայոց առաջնորդը, իսլամաց մուֆթիին եւ քաղաքին Թուրք երեւելիները։

Օտիչելիձէ կը կատղի եւ Թորգոմի դէմ կը հանէ մահուան հրամանագիր։

Գնդ. Թորգոմի այս քայլը Կովկասի մէջ անհաւատալի ժխոր բարձրացուց։

Իսկ Թորգոմ իր այս քայլը կ'արդարացընէր հետեւեալ կերպով.

– Համոզուած էի որ խոստացուած արտաքին օգնութիւնը պիտի չգար։ Կովկասահայ ղօրքէն անկարելի կ'ըլլար օգտուիլ։ Հարկ էր ուրեմն մեր ունեցած անփորձ եւ անվարժ ղինուորներով պաշտպանել բերդաքաղաքը եւ ապատիլ դաւաճաններէն։ Այս ոյժերը յուսալքուած էին անդադար ղրսէն գալիք օգնական ոյժերու սպասելով։ Գէտք էր մանաւանդ ազատէինք մեր հայրենիքը Անդրկովկասի դաւաճան Սէյմին իշխանութենէն։ Ես յուսահատօրէն կը մակաբերէի այն օրը, ուր Էրզրում կրնար իյնալ։ Նախքան այդ անկումը փորձեցի անկախութիւն յայտարարել, Սիրպիոյ եւ Գելճիքայի նման իրաւունք ունենալու համար իբրեւ տարապիր պետութի՛ւն դործելու։

Քաոսը միայն ճակատին վրայ չէր։ Բոլանդակ Կովկաս մատնուած էր քաոսի։ Գաքուի մէջ Ստեփան Շահումեանի հաստատած իշխանութիւնը, որուն կը մասնակցէին Էսէռները – Ռուս Ցեղ. Ընկերվարականներ – եւ Հ. Ց. Դ.ի տեղական մարմինը, կռուի մէջ էր Մուսաւաթի խուժանին դէմ։ Գանձակ (Գեանճա, Եղիսաբէթպոլ, այժմու Կիրովապատ) կտրուած էր նոյնպէս արտաքին աշխարհէն։ Գանձակի հայերը իրենց գոյութեան պաշտպանութեան համար կը պայքարէին, այն ատեն դեռ թաթար կոչուող մուսաւաթական ոսպատամբներու դէմ։ Երեւանի եւ Ալեքսանդրապոլի հայութիւնը կռուի բռնուած էր տեղացի իսլամ տարրերու հետ, որոնք մուսաւաթական եւ իթթիհատական դաղտնի դործիչներէ դրդուած, դաւադրական խռովութիւններ կը յարուցանէին, կռնակէն հարուածելու համար հայերը։ Գաքուէն Թիֆլիս, եւ փոխադարձաբար, մի միայն թաթարները եւ վրացիները կրնային ազատօրէն երթեւեկել։ Այս դժուարութիւնները կը ծառայէին ռուսահայ զօրահաւաքին ձախողանքը արդարացնելու. իրականին մէջ անոր հետեւանքն էին։

Այս քաոսին մէջ, արեւմտահայութիւնը չէր կրնար միս մինակը դիմանալ ճակատին վրայ։

Մուրատ Երզնկայի մէջ չյաջողեցաւ դաշնակցիլ Տերսիմի քիւրտերուն հետ, որոնք տեղեակ էին կացութեան։ Օգնութիւն ուղեց Կովկասէն։ Անդրանիկ հրամայեց իրեն նահանջել Երզնկայէն, բայց Մուրատ չանսաց այս կարգադրութեան եւ մնաց հոն մինչեւ Յունուար 31։ Նոյն օրը օսմանցիք գրաւեցին Երզնկան։

Վեհիպ փաշա զինադադարը խախտելով չարժման անցաւ, բարուրելով որ «հայ աւազակախումբեր» Թուրք եղբայրները կը կոտորեն, եւ յայտարարեց թէ՝ «կանգ պիտի չառնէ, մինչեւ որ հանդիպի ռուս զօրքի»...

ՁԱՄԲԱՆ...

Զօր. Նազարբեկեան յուսահատած էր իր կորպուսը (զօրաբանակը) լրացնելէ, եւ սակայն անաւարտ զօրաբանակին գլուխը անցնելու համար Ազգ. Խորհուրդի հրաւէրով մեկնեցաւ Ալեքսանդրապոլ, հոն իր սպայակոյտը հաստատելու։

Անդրանիկ ալ վերջապէս ճամբայ կ'ելլէր։

Ազգ. Խորհուրդի նախագահ Ա. Ահարոնեան եւ Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդի (արեւմտահայոց) անդամները ողջերթի եկած էին Թիֆլիսի կայարանը: Հայերու մեծ բազմութիւն մը խռնուած էր կայարանը, եւ օդը կը թնդացնէր «կեցցէ»ներով: Անդրանիկ ճամբայ ելլելէ առաջ հետեւեալ հեռագիրը ուղղեց Փարիզի Ազգ. Պատուիրակութեան պետ Պօղոս փաշա Նուպարին.

«Կարին կը մեկնիմ. թերեւս տխուր լուրեր առնէք բանի մը օրէն»...

Երբ գնացքը հասաւ Ալեքսանդրապոլ, արեւմտահայ զօրքը, որ Ալեքսանդրապոլ հաւաքուած էր, գլխաւորաբար պիթլիսցիները, միացան զօրավարի կառաչարին: Ասոնք 1000 հոգի էին, պիտի բաժնուէին զօրավարէն Քէօփրիւ Քէօյի մէջ, երթալու համար Խնուսի եւ Պիթլիսի ճակատը:

Վերջապէս կառախումբը հասաւ Կարս, ուր մեր այրուձին կը սպասէր զօրավարին միանալու. բայց տեսնուեցաւ որ Անդրանիկի Թիֆլիսէն բերած թամբերը... հին հապուստներու՛ փոխակերպուած էին:

Կարսի այրուձին, առ ի չգոյէ թամբերու, մնաց Կարս:

Զօրավարը իջաւ կառախումբէն, եւ իջեւան առաւ՝ իր կամաւորական չրջանէն վաշտապետ քալ Նիկոլի տունը:

Կարսի ժողովուրդը արտակարգ խանդավառութեամբ խռնուեցաւ Նիկոլի տան չուրջ: Բազմութիւնը կը տարածուէր ալիք ալիք, եւ այս մարդկային ծովը կը մռնչէր հազարաւոր բերաններէ.

– Կեցցէ՛ Անդրանիկ...

Անդրանիկ այս բազմութեան նայեցաւ, եւ սկսաւ խօսիլ.

– Ես ձեր քաղաքը եկած եմ տարիներ առաջ՝ երբ դուք ստրուկներ էիք: Այսօր ձեր իշխանութեան տակ է ձեր հայրենի քաղաքը. ան ձեր ձեռքն է, բայց երկար չի մնար ձեր ձեռքը, եթէ ձեր ազատութիւնը պաշտպանելու պիտակցութիւնը չունիք: Ես ձեր զինուոր մըն եմ, կ'երթամ մեր Հայրենի երկիրը պաշտպանելու: Զեզմէ ո՞վ կը միանայ ինծի...:

Վահան Թոթովենց, որ այդ պահուն զօրավարին կողքին կեցած էր, կը տեսնէ չարժուում մը բազմութեան մէջ: Երկու հազար հոգի մօտ յառաջ կ'անցնէին եւ չարքի կը կանգնէին: Բայց երբ Անդրանիկ զանոնք դասաւորեց եւ առաջնորդեց դէպի զօրանոց... միայն 25 հոգի մնացած էին:

Անդրանիկ մահ ի սիրտ հեռացաւ դէպի կայարան:

Սարըղամիշ հասնելով զօրավարը հանդիպեցաւ Հայ Ազգային Միութեան, որ հաւատակութեան բռնուած էր Հ. Երկր. Զօրամասի զօրահաւաք Պանդուխտի հետ:

Հ. Ջ. Մ. Սպաներու կազմակերպութիւնը մըն էր ինքնակոչ իրաւասութիւններով... որ ոչ մէկ կապ ունէր ճակատի պաշտպանութիւնը կազմակերպելու կամ Զօր. Նազարբեկեանի զօրահաւաքը հեչտացնելու հետ. ընդհակառակը...:

Ռուս զօրքին ճակատէն քաչուած պահուն Հ. Ջ. Մ.ը տէր դարձեր էր բանակին լքած անբաւ հարստութեան մեծ մասին, մաս մը ռազմանիւթ ալ թողլով Պանդուխտին:

Պանդուխտ, որ բաւական զօրք հաւաքած եւ առաքած էր կարին, զանոնք զէնստաուրելով եւ զինելով, կը պահանջէր որ նոր ռազմանիւթ յանձնէին իրեն՝ գործը չարունակել կարենալու համար:

Հ. Ջ. Միութիւնը զործ մը չէր տեսած եւ միւս կողմէն արգելք կ'ըլլար Պանդուխտի գործունէութեան:

Անդրանիկ հաչտեցուց երկու «իչխանութիւն»ները...:

Ռազմաճակատէն լուրեր կը հասնէին: Պիթլիս կը դիմադրէր: Խնուսի մէջ հայերը կը պահէին իրենց դիրքերը: Վան կորուած էր յաղթութենէ:

Կարինէն հասնող լուրերու պէտք չկար... կը հասնէին դասալիքներու կարաւաններ...: Մուրատ նահանջը կը չարունակէր. Թրքական պերազանց ոյժերու ճնշման տակ, լքած էր Մամախաթունը եւ ստիպուած էր աւելի ներս քաչուիլ:

Զօր. Անդրանիկ հեռագրեց կարին, որ «ռուսահայ կորպուսի» Ա. եւ Դ. գունդերը օդնութեան փութան Մուրատին:

Ա. եւ Դ. գունդերը տեղերնէն չեն չարժիր...

Խուճապ է:

Հետզհետէ Սարըղամիշ կը ժամանեն Հայաստանի փոխ–կոմիսար բժ. Զաւրիեւ եւ գնդ. Թորգոմ:

Թորգոմ ոչ թէ կը նահանջէր, այլ դաւաճան Զօր. Օտիչելիծէի կողմէ աքսորուած էր, իբրեւ ապստամբ, Հայաստանի անկախութիւն հռչակելուն համար:

Թորգոմ, որ անոր փոխարինած էր իբրեւ պահակագնդի հրամանատար, հաստատած էր անոր դաւաճանութիւնը, հակողութիւն կատարելով. Օտիչելիծէ հեռախօսային կապ հաստատեր էր Թուրք բանակի հրամանատար Վեհիպի հետ: Ասոր վրայ դիմեր էր Հ. Զին. Միութեան կարնոյ Մարմնին, որպէսզի օժանդակէին իրեն վերջ տալու Օտիչելիծէի դաւաճրական գործունէութեան: Պատասխան՝ մերժո՛ւմ...:

Հ. Ա. Խ.ի կարնոյ խորհուրդը մնացեր էր մեկուսացած:

Գնդ. Թորգոմ կ'ըսէր Օտիչելիծէի.

– Քու դաւաճանութեանդ տեղեակ եմ. ես ընդունակ եմ մահուամբ պատժելու իմ հայրենիքիս դաւաճանողը:

Ցանդուգն Թորգոմ այս խօսքը կ'արտասանէր միս մինակ ներկայանալով Օտիչելիծէի, երբ ան չրջապատուած էր իր սպայակոյտէն:

Օտիչելիծէ կը սպառնայ գնդապետը յանձնել պատերազմականատեանին:

Թորգոմ, զէն ի ձեռին ընկրկելով, դուրս կ'ելլէ սպայակոյտի սենեակէն:

Օտիչելիծէ, տեսնելով որ չկրցաւ ձերբակալել կտրիճ զինուորականը, երկիւղի կը մատնուի. եւ կը պատրաստուի նոյն գիշերն իսկ փախչիլ, հինգ միլիոն ռուբլի դրամ կողպտելով: Գնդ. Թորգոմ այս ծրագրին կը տեղեկանայ իր լրտեսներուն միջոցաւ. եւ պատրաստութիւն կը տեսնէ դաւաճանը բռնելու, Տեվէ Պոյունի մէջ թակարդ լարելով: Բայց Թորգոմ միամտութիւնը կ'ունենայ իր ծրագիրը յայտնելու Հ. Զին. Միութեան: Այդ սրիկաները լուր կու տան դաւաճանին: Օտիչելիծէ կը տեղեկացնէ Թորգոմին, թէ տեղեակ է իր դաւադրութեան, եւ... գնդապետը կը յանձնէ պատերազմական ատեանին, որ զայն մահուան կը դատապարտէ:

Բայց Թորգոմ դիւրաւ մեռնող մարդ չէր:

Եւ ահա թէ ինչո՛ւ կը գտնուէր Սարըղամիշ:

Անդրանիկ իսկոյն իր զօրամասին մէջ առաւ գնդապետը, եւ ստիպեց Օտիչելիծէն ետ առնել իր «վճիռ»ը:

Եւ այս անգամ Թորգոմ ճամբայ ելաւ դէպի էրզրում ղօրավարին հետ:

Սարըղամիշէն կարին ամբողջ ճանապարհին վրայ ժողովուրդը ընդառաջ կու գար աղաղակելով.– «Ո՞ւր է մեր ազատարարը, ո՞ւր է Անդրանիկ»...

Վերջապէս բազմութիւնը նշմարեց ինքնաշարժներու շարան մը: Անդրանիկի եւ իր հետեւորդներուն կառքերն էին:

Ժողովուրդը ճանչցաւ Ազգ. Դիւցազնը, եւ այն տեղ սկսաւ աղաղակել.

– Ահաւասի՛կ նա՛ է. կարի՛ն կը հասնի. փրկուեցա՛նք...

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԼՔԵԼՈՒ ԵՒ 1914Ի ՍԱՀՄԱՆԸ ՔԱՇՈՒԵԼՈՒ ՈՐՈՇՈՒՄ ԿՈՒ ՏԱՑ ԱԶԳԱՑԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Զօր. Անդրանիկ դեռ կարին չհասած, Ազգ. Խորհուրդը հեղինակութեան պայքար մը սկսաւ Հ. Ա. Խ.ի հետ, որ Արեւմտեան Հայաստանի կառավարութեան հանգամանք մը կը ստանար հետզհետէ՝ իրերու բերմամբ: Այն հեղինակութիւնը, որ Հ. Ա. Խ.ի (Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդի) չուրջ կը սկսէր պոյանալ, յառաջացած էր պարզապէս սա իրողութենէն, որ Անդրանիկի երկրապահ Զօրամասը միակ ոյժը եւ յոյսը դարձած էր Հայաստանի ճակատին պաշտպանութեան:

Միեւնոյն ատեն ռուսահայ կուսակցութիւնները Ազգ. Խորհուրդին մէջ ռազմագիտական խնդիր մը վիճաբանութեան դրին. ըստ հայ էս–էռներու եւ Մենշեւիկներու պէտք էր ռազմաճակատը սեղմել, այսինքն քաշուիլ Հայաստանէն եւ պաշտպանութեան գիծը ընկրկել՝ 1914ի ռուսեւթուրք սահմանագլուխը: Ազգ. Խորհուրդի դաշնակցական մեծամասնութիւնը իր կարգին համամիտ գտնուելով այս տեսակէտին, մեծամասնութեան քուէով որոշումը ընդունուեցաւ:

Հ. Ա. Խորհուրդը հրաւիրուեցաւ խառն նիստի, իր համամտութիւնը եւս ձեռք բերելու համար: Բնաւ նկատի չէր առնուած թէ Անդրանիկ հապճեպով ղրկուեր էր էրզրում, բերդաքաղաքը պաշտպանելու, – որմէ նահանջել կը նշանակէր ամբողջ ճակատը լքել եւ

վտանգել երկրի մէջ գոյութեան պայքար մղող 160,000 հայութիւնը:

Հ. Ա. Ժորհուրդը երբեք չկրցաւ հաշտուիլ Հայաստանը կորսնցնելու եւ ժողովուրդը բանջնջելու գաղափարին հետ: Լքել Հայաստանը կը նշանակէր թոյլատրել Թուրքերուն 1915ի դործած եղեռնը լրացնել, հայ ժողովուրդը տեղահան ընելէ յետոյ՝ տիրանալ մեր ամայացած եւ աւերուած Հայրենիքին:

Ռազմավիտական տեսակէտով, կրնար բաւարար Թուիլ 1915ի սահմանագլուխը քաշուիլը, եթէ ապահով ըլլային թէ օսմ. բանակը պիտի յարգէր Մոսկուայի յեղափոխական կառավարութեան հետ կնքած Բրեսթ-Լիթովսքի դաշինքը. արդ, վեհիպ փաչա յայտնապէս յայտարարած էր թէ պիտի յառաջ քալէր մինչեւ որ ռուս զօրքի հանդիպէր: Այս՝ մէկ. երկրորդ, գերմանացիք զինադադարի պայմաններուն բնաւ կարեւորութիւն չտալով կը յառաջանային փեթրոկրատի վրայ: Որովհետեւ, պայմանագրութիւն մը յարգել տալու համար զինուորական ոյժ պէտք էր: Այդ ոյժը կազմալուծուած էր ինչպէս Ռուսաստանի՝ նոյնպէս կովկասահայ զինուորին մօտ: Զկար որեւէ երաշխիք, թէ Հայկ. կորպուսը, որ Հայաստանի ճակատին վրայ չէր կռուեր, յանկարծ ռազմունակ դառնալով պիտի կռուէր 1914ի սահմանին վրայ:

Հ. Ա. Ժ.ի եւ Ա. Ժ.ի յարաբերութիւնները ձգտեցան այս անհամաձայնութեան վրայ:

Խնդիրը ակադեմական վիճաբանութեան վրայ չէր: Հ. Ա. Ժ.ը անձկութեան մատնող անմիջական հարցը այն էր թէ, անկարելի էր թշնամիին վայրագութեան յանձնել երկրի մէջ գտնուող ժողովուրդը: Անկարելի էր զայն կովկաս փոխադրել, ուր սովի ուրուականը կը տարածուէր, մինչ ընդհակառակը անոր պաշտպանութիւնը ի հարկին աւելի դիւրին կրնար ըլլալ ճակատին վրայ, նկատի առնելով որ ռուս բանակը մեծ քանակութեամբ պարէն թողած էր: Արտերը ցանուած էին, դիւղատնտեսական մեծ աշխատանք թափուած էր: Իրականութեան մէջ, թիկունքը կը պարենաւորուէր՝ ճակատի կողոպտուէն...:

Ազգային Ժորհուրդը տեղի չէր տար այսպիսի փաստարկութիւններու առջեւ:

Աղէտալին այն էր մանաւանդ, որ Ա. Ժ.ի տեսակէտը որոշում դառնալէ առաջ իսկ կը տարածուէր ռուսահայ սպաներու եւ զինուորներու մէջ: Այն քանի մը գունդերը որ ճակատն էին, Թունաւորուեցան 1914ի սահմանը քաշուելու գաղափարով, – ուր Թուրքերը գիրենք հանդիստ պիտի ձգէին զինադադարի պայմաններուն համաձայն:

Հ. Ա. Ժորհուրդը կ'ընդդիմանար Հայաստանը պարպելու եւ հայ ժողովուրդին բովանդակ յոյսերը լքելու տեսակէտին: Արդէն Երկրապահ Զօրամասին կազմութեան հիմքը կը կայանար, տէր դառնալով ռուս բանակին լքած պատկառելի մթերքին, եւ զէնքի մթերանոցներուն, ապահովել Հայաստանի մէջ ապրող մեր ժողովուրդին գոյութիւնը: Եթէ այս ծրագիրէն հրաժարուէր, Թրքահայ զօրքը եւս պիտի բարոյալքուէր...:

Ազգային Ժորհուրդին մէջ երկարաչունչ նիստեր գրաւեց նաեւ բանակին մէջ զին. կարդապահութեան հարցը:

Սպարապետ Նազարբեկեանի սպայակոյտը, զին. հրամանատարները կը յայտարարէին որ առանց կարգապահութեան չեն կրնար բանակը կազմակերպել: Սպարապետութիւնը բացարձակ կերպով յայտարարեր էր, որ առանց այս պայմանին, պատասխանատուութիւն չէր ստանձներ բանակի կազմութեան, զօրահաւաքի եւ բանակի գործողութիւններուն համար:

Հ. Ց. Դ. դէմ էր զին. կարգապահութեան հաստատման, եւ կողմնակից «յեղափոխական դեմոկրատական դիսցիպլինի»ի:

Այս տեսակէտին ախոյեանը Դաշնակցութեան բանբերը եւ պրոպականդիստը, Արշակ Ջամալեան, չկրցաւ յստակօրէն բացատրել Թէ ի՞նչ էր դեմոկրատական եւ յեղափոխական դիսցիպլին ըսուածը: Այդ յեղափոխական Ռուսաստանի լոզունգներից մին էր: Արդ, Լենին ցարական բանակի քայքայումէն անմիջապէս յետոյ կը քարոզէր զօրքին, Թէ այժմ պէտք էր զին. կարգապահութիւն մտցնել ժողովուրդին իրաւունքները եւ հայրենի ժառանգութիւնը պաշտպանելու կոչուած նոր բանակին մէջ...:

Ինչպէս յիշեցինք, զին. մասնագէտները Մայիսէն առաջ Թրքական յարձակողական չէին ակնկալեր: Զօր. Անդրանիկ կը գուշակէր, Թէ Թրքական յարձակումը պիտի սկսէր Յունուարի վերջերուն:

Յարձակումը յանկարծակի տեղի ունեցաւ փետրուարին, այդ վանջունեական վիճաբանութիւններու ընթացքին։

Զօր. Անդրանիկի սպայակոյտը եւ Հ. Ա. Խորհուրդը, ինչպէս յիշած ենք, ատենին դիմած էին «կորպուսին», սպաներ տրամադրելու համար երկրապահ Զօրամասին, եւ մերժուած էին այն բոլորանքով, թէ սպաները իրենց պէտք են (թէ ի՞նչ դինուորի համար՝ այդ տարբեր հարց)։

Մեր բացած ենթասպայից դպրոցը մէկ երկու ամսուան մէջ հասցուցած էր 300 մասնակից ենթասպաներ, որ ուչ մնացին Անդրանիկի միանալու համար։ Ասոնք յետոյ օգտակար եղան Զօր. Նալպարեկեանին, ...կարսի, Նոր Սելիմի եւ Ալեքսանդրապոլ – Սարդարապատի ճակատներուն վրայ։ Ափսոսալի՛ վիճակ, ճարտար դինուորականներ հաշուող ռուսահայութեան համար։

Թիֆլիսի մայթերը, Զաչկա–Զայերը կը վխտային դասալիք սպաներով։

ՔԱՈՍԸ ԿԱՐՆՈՑ ՄԷՋ

Գնդ. Թորգոմի պատմածները դուռնատ պատկերն էին կարնոյ մէջ տիրող վիճակին։

Իշխանութիւն չկար, կային այլազան աւատապետութիւններ։

Ասոնց մէջ չարաչուք եւ էն ժխտական ազգութեան տիրացածը Աղամալեան անուն անձի մը ձեռքը կեդրոնացած մաֆիան էր։ Այս դաշնակցական վարժապետը իր ազդեցութեան տակ առած էր դինուորական ոյժը։ Այդ ոյժը Ռուսահայ Կորպուսի Ա. եւ Դ. գունդերը կը ներկայացնէր, ընդամէնը 4600 հոգի։ Որովհետեւ Տիլրան Աղամալեան նախապահն էր Հայ Զինուորական Միութեան, Հայաստանի Ընդհ. Կոմիսարիատի կողմէ նչանակուած կարնոյ Շրջանային Կոմիսարը, նախագահ Ռուսահայ Ազգ. Խորհուրդի կարնոյ Մասնաճիւղին, իր ձեռքն էին դինուորական մթերանոցները, իրրեւ Զին. Մթերանոցներու Ընդհ. Կառավարիչ։ Ծիչեցինք որ Ազգ. Խորհուրդը որոշում տուած էր ճակատը «նեղցնել», 1914ի սահմանագլուխը քաչելով զօրքը։ Աղամալեան, վերոյիչեալ հանգամանքներով, եւ իրրեւ Ազգ. Խորհուրդի տեղական նախագահ, Ա. եւ Դ. գնդերը թունաւորած էր եւս քաչուելու գաղափարով։ «Ի դուր է կարնոյ մէջ դիմադրութիւն փորձել. Այլ. Խորհուրդը որոչած է 1914ի սահմանը նահանջել, ամրանալ Կարսի մէջ, եւ եթէ թչնամին խոչ պինադարը, Կարսի առաջ կանգնելի է եւս մղել թուրք յարձակողականը»։ Ալամալեանի մաֆիան, ռազմավարական այս բարձր տեսութեան պրոպականտան ընելով, Ազգ. Խորհուրդի տեսութեան հաւատարիմ թարգմանը կը հանդիսանար... Իրականին մէջ նեբելի էր ենթադրել նուազ դաղափարական հաւատարմութիւն եւ աւելի թանձրացեալ չահարկութիւն. Հ. Զին. Միութիւնը եւ իր նախագահը, տիրացած ռուս բանակին ձգած հարստութեան, փախուստի մը ստիպելիք խուճապին մէջ կրնային կողոպուտի վերածել թողուած մթերքները, ինչքերը, ռազմանիւթը, պաչարը... Այս քիչը, երբ իմացաւ Անդրանիկի գալուստը, Ա. եւ Դ. գնդերու սպաներուն եւ դինուորներուն հրահանգ կու տար չանսալ Անդրանիկի պէս ոչ–դինուորականի մը հրամաններուն։

Այս վարժապետը տէրն ու տիրականն էր կարնոյ ճակատագրին։ Բայց կային նաեւ այլ իշխանութիւններ...։ Կարնոյ մէջ ազդեցութիւն ձեռք բերած էր, իր տարիներու գործունէութեամբ, Մոսկուայի Հայկական Կոմիտէի լիապօրը։ Թէեւ քաղաքական մարմին, այս կոմիտէն ալ տէր դարձած էր կարգ մը մթերանոցներու եւ ունէր սեփական զօրք։

Հ. Ապահ. Խորհուրդը եւ Արեւմտահայ Խորհուրդը միասնաբար ունէին տեղական մարմին։

Զօր. Օտիչելիձէ, թէեւ մեկնած Կարսէն, ...ներկայ էր յանձին իր սպայակոյտին։

Թորգոմի վաչտը հոս էր, եւ Թորգոմ տեսականօրէն կը պահէր իր կրկնակ հանգամանքները։

Կարին հաստատուած էր, Երզնկայէն նահանջելէն ի վեր, Մուրատի սպայակոյտը։ Նոյնպէս Կարին եկած էր Քոլիի գունդը իր պետին հետ։ Բաբերդի գունդը՝ իր մեծաւորով։

Աւելորդ է ըսել որ այս բազմազան իշխանութիւնները իրարու հակամարտ էին։

Անդրանիկ վերջապէս ժամանեց Կարին, 1918 Փետրուար 16ին։

Կարնոյ հայութիւնը կը խուժէր «Կարսի

դուռը», Ակռ· Դիւցազնին բնազատ, «կեցցէ՛» աղաղակելով:

Փախուստի հասանքը, որ սրտին սկսած էր պէտի կոփկռտ, պայթեցաւ:

Անպրանիկ այս բառմունքներն ականելով եւ «կեցցէ»ները լսելով, նչան ըրաւ, ալալակներ պայթեցուց եւ խօսեցաւ ժողովուրդին·—

«Ձիս մի ծախհատիք, այլ խօսքիս մտիկ րլլք· ամէն չափահաս էրիկմարդ քով անմիջապէս զօրանոց մտնէ, պինդ եւ այս պիչերի իսկ մէկին ճակատ: Մափահատութիւններուն ամէնէն օգտակար ասոնք այս է»:

Բամմունքներ պարձակ կ'ապտակէր այս խօսքերուն վրայ·—

«Կեցցէ Անպրանիկ, կեցցէ հայոց մեծ հերոսը···»:

Երբ Անպրանիկ քալեք մտաւ, ժողովուրդին խանդավառութիւնը աննկարագրելի համակերպութիւններու հասաւ· բայց թուրք բնակչութիւնը քաշուած էր իր թաղը, խանութները փակած:

Անդրանիկի առաջին մտածումը եղաւ այցելել բերդերը եւ գաղափար մը կազմել նեռներքին ապահովութեան վրայ:

Կարնոյ կամ Էրզրումի հայ բնակչութիւնը տարտղնուած էր: Թուրքերը մնացած էին հնդիսատ իրենց տեղը, ռուսական գրաւումէն ի վեր· ասկից զատ, ինչպէս յիշած ենք, Բերքական Դ· Ագայը մնացած էր քաղաքին մէջ քաղաքային դրեստ հագած, զերի չտարուելու եւ պատրաստ ըլլալու, ոեւէ պարագայի դիմակալելու ապաղային:

Այսպէսով թուրքերը ունէին 25,000 ռազմիկ ոյժ քաղաքին մէջ, բացի անզէն եւ անչափահաս, ծեր, կին բնակիչներէ: Իսկ հայերու ամբողջ թիւն էր, զինուորականութիւնն ալ մէջը հաշուելով, 25,000էն քիչ մը աւելի:

Թուրքերու Թաղը կը գրաւէր բերդաքաղքին բարձրադիր մասը, հայերունը՝ վարի մասը: Անդրանիկ հայերը փոխադրեց աւելի լայնձիր դիրք մը, որ կ'իշխէր Թրքական Թաղին: Ճակատը լքող դասալիքներ անարգել կու գային տեղատորուիլ քաղաքը··· Թրքական Թաղը քաշուած էին ռուս եւ վրացի դասալիքներ եւ··· գէնքի առեւտուրով կը զբաղէին, օր յորեկով: Խարբերդի գունդէն փախստական գինուորներ նոր կովկաս կը վերադառնային· Անդրանիկ փութաց անձնապէս հոն այս դասալիքները կեցնել եւ ճակատ պրկել, բայց ապարդիւն կրկին նոր կը պատնային ուրիշ ճամբայէ:

Անդրանիկ լուռ պինդ պահ մը, որ իր պաշտային հետաքրքրով կարգ կը պահէր ամպրպրտուն հետ: Անդրանիկ կը վերակազմէր մտահոգիչ տարրերէ հակաբռնատիրական կազմակերպութիւն: Կը բռնէ ուստ ոտքէ մը, որուն պրպտանէն կը պռնդի թուրք ճակատէն ստացուած հետեւեալ նշմարը· «Նամակ ստացանք, Անդրանիկ վաշտի ձեռք ստած կարգադրութիւններուն մասին տեղեկութիւն տալդ չստացանք: Չէիր պրպտ իմ ան՞ձրան գործ բերար···»:

Անդրանիկ կարդացած վերջացուցած կ'ըլլար, իմ թղթապանակը ստացաւ պ՞էն պատկեր էր իրականութեան համեմատութեամբ:

Բերդերը այցելելով՝ Անդրանիկ պռնդած տեղ աւերուած վիճակի մէջ: Ութերդերը գրեթէ ձիւներու տակ լքուած են, թրջած, անխնամ: Տանեակ մը թափթփած պինդերը նստած թէյ կը խմեն: Կը նչանակէ տասնապետ մը, հրահանգներ կու տայ, բոլոր ամբոցներն ալ նոյն անխնամ վիճակին մէջն են: Թնդանօթներէն 700 հատը պղծածելի վիճակի մէջ կը գտնէ: Բերդին վերակազմութիւն յանձնուած էր պնդ· Ճանփոլատեանին, որ չէր գրաղած իր պաշտօնով: Զօր· Անդրանիկ այս մարդը պտաւ, հրահանգներ տուաւ, կարգադրութիւններ ըրաւ: Հրամանատար Ճանփոլատեան տեղէն իսկ չէր շարժեր, եւ տաս օր հետք չէր իսկ հաճած մէկ անգամ բերդերը այցելել, թող օրաւարին հրամանները գործադրութիւնը···:

Զօրավարը կը դիմէ այս արարածին հայրենասիրական զգացումներուն, խնդրելով, պաղթականներու ձեռքով, ձրիօրէն, կամ վարձարումով պէք բերդերու ճամբաները մաքրել եւ ձիւնը հաւաքել: Ճանփոլատեան երդմամբ կը խոստանայ իր պարտականութեանց մէջ հաւատարմութիւն: Շարաթ մը յետոյ կրկին կ'այցելէ զօրավարը, երբեք փոփոխութիւն չկայ: Բերդերը նոյն լքուած վիճակին մէջն են: Զինուորական կարգապահութիւն ճանչցող բանակի մը մէջ այսպիսի անպարտաճանչութիւն պատճառ կը համարուի եւ վրանգի տակ եղող բերդի մը հրամանատարին այս արարքը մահապատիժ կ'ենթադրէ···:

Անդրանիկ կը հրաժարեցնէ դայն: Տեղը կալուելիք ոտյ չկայ: Ճանապարհատեան կու դայ կրկին երթալ պատառ կ'ըլլայ՝ խոստանալով դնել պաշտպանելի վիճակի մէջ Ս. Նշանի բերդը: Սուտ երթալ...:

Անդրանիկ ամբողջ ճակատի հրամանատար կարգուած էր, բայց բոլոր աստիճանները կ'անհանգիստ դինք:

Հ. Զին. Միութեան անդամ ապահովեն Ֆարաջեան անուն ոգեն հետեւեալով հարցուցած էր Միութեան նախագահ Տիգրան Ազամալեանին.— «Անդրանիկ եկաւ, ի՞նչ դիրք պիտի բռնել»: — «Շատ կարեւորութիւն չտաք», կը պատասխանէ Ազամալեան:

Եւ իրաւ ալ... «կարեւորութիւն չտուին»:

Զօրավարը ինք ստիպուեցաւ հրաւիրել իր մօտ այդ իշխանաւորները եւ ուղեց տեղեկանալ թէ կարնոյ մէջ քանի՞ օրուան բաւելիք ուտեստ կար:

Մասկուայի կոմիտէին լիազօրը, Սողոմոնեան, կը պատասխանէ.— «Ութ օրուան»:

Անդրանիկ դոզ կ'ելլէ, եւ հանդարտօրէն կը յարէ.— «Եթէ այդպէս է, ինչո՞ւ չհեռագրեցիք մեզի, որպէսզի հրաժարէինք այս ճակատի պաշտպանութենէն: Չէ՞ք ըմբռներ որ ևթէ հաց չունենանք, չենք կրնար փամփուշտ ուտել եւ կռուիլ, ուտելիքը կարեւոր է, որովհետեւ քարով, փայտով կարելի է կռուիլ... բայց ոչ անօդիլ»: — «Ժողովուրդը կը յուսահատէր եթէ այդպէս հեռագրէի» կը պատասխանէ Պ. Սողոմոնեան:

Անդրանիկ կը դայրանայ, սուրը կը մերկացնէ, եւ կը պահանջէ անմամօթ մարդէն ճշմարտութիւնը խօսիլ:

Սողոմոնեան վախէն կը կակազէ.

— Վեց ամսուան պաշար ունինք...

— Ինչո՞ւ ուրեմն «ութ օրուան» ըսիր:

— ...Ինայողութեան համար, կը պատասխանէ ապուշ ձեւացողը:

Աղամալեանին կը հարցնէ մթերքին քանակութիւնը: — «Մթերք չունինք», կը պատասխանէ մարդը:

Բայց Անդրանիկ տեղեկացած էր թէ այդ նոյն Աղամալեանը, Թորոսեան անուն սպային 400 փութ (մօտաւորապէս 6000 քիլօ) չաքար յանձնած էր.

— Տեղեկութիւն չունիմ, կը պատասխանէ Աղամալեան:

Անդրանիկ լսէ. Չաւրիեւը կը տանի Թորոսեանի մէջնաբերդը, որուն կը խորհրդակցի սուր եւ կը դանէ 400 փութ չաքարը.— «Այս չաքարը ո՞վ տուաւ քեզի», կը հարցնէ Թորոսեանին: — «Պ. Ազամալեանը»: — «Ինչո՞ւ համար»: — «Իմ դունիս համար»: — «Ի՞նչ դուն, անձնակա՞ն դունիս դու»: — «Այո»: — «Քանի՞ դինուոր»: — Թորոսեան կը կոպկըպտի, կը կակազէ.— ...«Ա այժմ... 25 դինուոր»: — «Զորս հարիւր փութ չաքար 25 դինուորի՞ համար»:

Բնականաբար կ'ելլէ, որ այս ապահովեցնողները կառաչարկելով չաքար եւ այլեր կը փոխադրեն դէպի Կովկաս՝ վաճառքի հանելու եւ դրամ շահելու: Եւ կարնոյ դռներուն առաջ, մանաւանդ Խարբերդի եւ Տրապիզոնի դռներուն առաջ, չաքարի բլուրներ կային՝ ձիւնով ծածկուած, պարիսպներէն դուրս: Թորոսեան Զին. Միութեան փոխ-նախագահն էր: Անդրանիկ կը փութայ մթերանոցները, կը վռնտէ Զին. Միութեան դոլամնները, նոր մարդիկ կը նշանակէ, չաքարի բլուրներուն վրայէն ձիւնը մաքրել կու տայ, սաւաններ փռել կու տայ. եւ անձամբ կ'այցելէ պարբերաբար պործին հսկելու համար:

Կարնոյ տարապարութեան առեն, թուրք կառավարութիւնը եկեղեցիին մէջ մթերած էր տարապարուղներու ինչքերը: Թուսերու օրով այդ դոյքերուն ձեռք դպած չէր:

Անդրանիկ կ'իմանայ տեղացի հայէ մը, որ «լիազօր»ները եկեղեցիի այդ ապրանքները ամբարդով կը ծախեն թուրքերուն...:

Ճչդրիտ բլլալու համար ըսենք, որ ռուսները այդ ապրանքներէն առած էին պատերազմական պէտքերու համար մի միայն ամբարուած կաչին: Թուրքերը պահպանած էին ապահով, հայեր զանոնք կողոպուտի տուին:

ԳԱՀԱՎԻԺՄԱՆ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

Անդրանիկ, այս սպառիչ պործունէութեան տալնթեր, որ Ա.պեան ախոռները մաքրելէ առեւի հերքիւլեան սխրագործութիւն էր, դրաղեցաւ ներքին սպառնալիքին դէմ պայքարը կազմակերպելով: Իր կազմած հակաբրտեսական ցանցը տեղեկութիւններ կը բերէր թուրքերու պաղտնի գործունէութեան վրայ: Բրտ-

նուեցան նամակները, որ չրջակայ Թուրք գիւղերու գործակալներէն ղրկուած էին Իսլամ Բարեղործական Միութեան լիազօր, Պաքուէն եկած Պ. Սէիտոֆին: Նամակագիրները կ'ըսէին.— «Ամէնքս ալ պատրաստ ենք ապստամբութեան: Դուք գրած էիք որ մեր բանակը Ի-լիճա հասնելուն պէտք է չարժման անցնինք: Բանակը հասա՞ծ է, թէ ոչ, լուր չունինք: Ձեր տեղեկութիւնները չատ դանդաղ կը հասնին: Երեք օր է ոչ մէկ լուր ունինք էրզրումի ձեր կեդրոնէն: Գիւղացիները ահ ու դողի մատնուեցան, իմացած ըլլալով որ Անդրանիկ փաչան էրզրում եկեր է: Այս լուրը իմանալով գիւղացիք կը մերժեն ապստամբիլ, Անդրանիկ փաչան մեզ մաֆ կ'ընէ ըսելով, եթէ կ'ուխ վերցնենք: Մեր յոյսը ձեր վրայ է, պրեցէք մեր բանակին որ էնվէր փաչան չուտով հասնի: Ան միայն կրնայ յաղթել Անդրանիկ փաչային. եթէ ոչ մեր վերջը չատ դէչ կ'ըլլայ: Գրեցէք չուտով:»

Բռնուեցաւ նաեւ Սէիտոֆի պատասխանը.— «Արդարեւ, Անդրանիկ էրզրում հասաւ: Դրութիւնը վատ է: Հաղորդեցինք իսկոյն մեր բանակին, թէ անհրաժեշտ է նոր զօրք բերել եւ մեր ճակատը ուժեղացնել, եթէ ոչ չեն կրնար մէկ ոտք յառաջանալ: Ինչո՞ւ տեղեկութիւն չէք հաղորդեր: Պատրա՞ստ էք թէ ոչ»:

Սէիտոֆի սպասած նամակը մերոնց ձեռքը ինկած էր:

Նամակը կը վերջանար հետեւեալ տողերով.— «Կովկասէն կը գրեն թէ չեն կրնար արգելք հանդիսանալ հայ կամաւորներու առաքումին: Տեղ տեղ յաջողած են գիծերը կտրել, բայց այդ չափը բաւարար չէ եղած: Ծոյսերնիդ մի կտրէք, Ալլահ մեզ օգնական:»

Անդրանիկ կ'ըմբռնէր թէ Թուրքերը մեզ ներսէն պաշարած էին, մեր ներքին քաոսը արդէն չլատիչ էր: Ժամանակը սուղ, ամէն բան կարգի դնելու համար միս մինակ: Բայց այս կողմէն ալ ճիգ մը անհրաժեշտ էր՝ ապահով ընծայելու համար Թիկունքը: Անդրանիկի տեղը ոեւէ մէկը պիտի յուսահատէր, Անդրանիկ չէր յուսահատեր, ճակատին առժամեայ տագնապալի վիճակը ամրապնդելու կարելիութենէն, եթէ միայն Կորպուսի Ա. եւ Դ. դունդերը դիմադրէին, եւ իրեն Թոյլ տային չունչ առնել եւ Թիկունքը ապահովել:

Սէիտոֆը ձերբակալել, առանց անոր արրանեակները եւ ցանցը երեւան հանած ըլլալու, օգուտ չունէր. այդ պիտի ծառայէր միայն այդ գործակիցները խուճապի մատնելու եւ ապստամբութեան մղելու իսկոյն:

Անդրանիկ պահ մը յոյս ունեցաւ որ քաղաքին Թուրք էշրաֆը գոնէ ձեւակերպութեան համար իրեն այցելէր, եւ այդպէսով տեսնէր Թէ ո՞վ էին: Այդ ակնկալութիւնը ի զերեւս ելաւ: Անդրանիկ հայկոյափորձէց քաղաքին մէջ ծնած մեծցած հայեր՝ հասկնալու համար Թէ որո՞նք էին Թուրք երեւելիները: Չէին գիտեր. այդ մարդիկ իրենց տուներուն մէջ կը մնային եւ ոչ ոք Թաղէն դուրս չէր ելլեր: Անդրանիկ հրամայեց Թուրքերուն խանութները բանալ: Անոնցմէն, բայց խանութները բացողները բուն տէրերը չէին, ծառաներն էին:

Դարձեալ հակալրտեսական հրաչալի կազմակերպութիւնն էր, որ յաջողեցաւ ձեռք ձգել դաւադիրներու լիակատար ցանկը, ապրուտամբութեան ամբողջական ծրագիրը, եւ պետերուն ինքնութիւնը: Երանի Թէ հայ դաւաճանները եւս պաղտնի գործէին եւ բռնուէին. դժբախտաբար, արեւուն տակ պայծառ կերպով կը կատարուէր դաւաճանութիւնը...:

Դաւադրութեան ղեկավարներն էին կալնոյ ԻԹԻՀատական պարագլուխները: Ցանկին գլուխն էր կարնոյ հայոց տեղահանութեան եւ կոտորածին կազմակերպիչ, տխրահռչակ Հադդը փաչան: Ցետոյ, Պաքուի «Իսլամ Բարեգործական Միութեան» լիազօր դիմակին տակ ղործող յայտնի մուսաւաթական վերոյիչեալ Սէիտոֆը: Երրորդ, դարձեալ Պաքուէն, Մուսաւաթի կարեւոր գործիչ Մուսաբեկոֆ: Անոնք Օտիչելիձէի մեղսակցութեամբ կազմակերպած էին օսմ. բանակին հետ յարաբերութիւն: Հրահանգները կը ստանային հրամանատար Վեհիպ փաչայէն: Խիստ գաղտնօրէն եւ անաղմուկ կազմակերպել դաւադրութիւնը, եւ Թրքական յարձակողականը սկսելուն՝ ապստամբիլ: Մուսաբեկոֆ յատկապէս կը ղանար Պաքուէին հայթայթել առատ նիւթական միջոցներ, ռուս զէնքերով գինելու համար կարնոյ եւ Երիզայի Թուրք գիւղերը:

Ամբողջ ցանցը կարելի եղաւ ձերբակալել եւ բանտարկել... բացի Սէիտոֆէն, զոր բժ. Զաւրիեւ իր պաշտպանութեան տակ կ'առնէր եւ զայն անվտանգ կը հասցնէր Թիֆլիս:

Սէիտոֆ մուսաւաթական էր, Մուսաւա-

թը, Մենչեւիկներու եւ Սոց. Յեղափ. Դաշնակցականներու օրհնութեամբ, Սէյմի կառավարութեան սիւնն էր...:

⁂

Գնդ. Թորպոմ Անդրանիկի հետեւեցաւ կարին, եւ իսկոյն յանձն առաւ մեկնիլ Թիֆլիս-Տերսի, ...170 հոգիով պաշտպանութիւնն ստանձնելով կարնոյ պաշտպանութեան ձախ թեւին: Գնդապետ մը՝ միայն 170 հոգիի գլուխ: Բայց Թորպոմ յանձն առած էր կռուիլ իբրեւ պարզ զինուոր մը... եւ պարզ զինուորի մը համար 170 զիւցազնական մարդոց հրամանատար կարգուիլը զիւցազնական սրբագործութեան արժանիք մըն էր: Թորպոմ զին. կարգապահութեան իմաստը կ'անձնաւորէր ճշմարիտ զիւցազունի ոգիին առընթեր: Ան արժանի եղաւ Անդրանիկի մը յարգանքին: կը մեկնէր ճակատ հիւանդ սրունքներով, ցաւէն աչքերը արտասուագին, լուռ, եւ խիզախ:

Սմբատ, ինչպէս պիտենք, Պիթլիսի գծին վրայ էր իր մշեցի – սասունցիներով: Հեռապիրները կը հասնէին անոր յաղողութեանց լուրերով: Կը յառաջանար, տեղանունները կը յիշէին յառաջացման վայրերը, բոլորն ալ ծանօթ, Անդրանիկի երիտասարդութեանը յիշատակներով թրծուն: Անդրանիկի ոտքերը չափած էին յիշուած մէն մի վայրը, կրնար մլտքովը հաչուել թէ ե՞րբ, ո՞ր օրը, իր արժանի ձեռնասունը Սմբատ, պիտի մտնէր Պիթլիս: Անդրանիկ իր հաւատարիմներուն կ'ըսէր հրճուանքով. «Քանի մը պրոհ եւս, Սմբատ կը մտնէ Պիթլիս... բայց եթէ մենք յաղողութիւն ունենանք ա'յտեղ: Վանի տղոց մեղմէ խըղուիլը դիս այլեւս չի մտահոգեր, որովհետեւ թրքական նոր կանոնաւոր ոյժեր չեն կրնար դէպի Վան յառաջանալ. եղած ոյժերուն դէմ մեր ոյժերը կը բաւեն: Վան կրնայ կռուիլ այդ ոյժերով, մինչեւ որ դրութիւնը բարելաւիլ յաղողինք այստեղ:»

Եւ Անդրանիկ հեռագրեց Սմբատի մնալ իր տեղը, ոյժերը ամփոփել Պիթլիսի ճակատամարտը մղելու համար: Սմբատ կեցաւ եւ ըսպասեց հրամանի;

⁂

Կարճ յիշատակութիւն մը ըրինք Սեպուհի Բաբերդէն նահանջին մասին: Շատ աննպաստ պայմաններու մէջ տեղի ունեցած էր այս նահանջը, Սեպուհի քաջերը քայլ առ քայլ ընկրկելր էին կռիւ մղելով, եւ սուղ վճարած էր թշնամին իւրաքանչիւր թիզ հողին համար:

Մամախաթունի մէջ Մուրատի նահանջող ղունդը հասած միացած էր Սեպուհի տղոց:

Մուրատ կրնար երիզայէն քաշուիլ աւելի կանուխ եւ նուազ դժուարութեանց մատնուելով, բայց Մուրատ Տերսիմի քիւրտերուն հետ բանակցութիւն կը վարէր: Անոնք կը տատամսէին միանալ մեզի, եւ ի վերջոյ ետ կեցան, տեսնելով որ մեր դատը կորսուած էր, եւ մենք ալ կորսուած: Բայց դոնէ մնացին չեզոք եւ արգելք չեղան Մուրատի նահանջին: Մուրատի կողմէ անխոհեմութիւն պիտի ըլլար մնալ եւ դիմադրել յառաջացող թուրքերուն, որովհետեւ թուրքերը երեք կողմէ պաշարած էին երիզան կամ երզնկան (էրզինճան), եւ կըրնային հեշտութեամբ կտրել Մուրատի թիկունքը: Եղերակա՛ն նահանջ, Մուրատ իր հետ կը փոխադրէր կիներու, մանուկներու, ծերերու բազմութիւնը: Բարձր Հայքի ձմեռը ահաւոր է. այս տկարներու բազմութիւնը ճանապարհին սառեցաւ, զինուորներու կէսէն աւելին սառին զոհ տուաւ ոտքն ու ձեռքը: Այս պայմաններուն մէջ պէտք էր ճակատամարտ մղել թշնամիին հետ: Դիւցազնական կռիւ՝ որուն ընթացքին թշնամին ետ կ'ընկրկէր եւ թոյլ կու տար Մուրատի կտրիճներուն ճամբայ առնել: Վերջապէս պարտասած գունդը հասաւ միացաւ Բաբերդի ոյժերուն եւ միասին հասան Մամախաթուն: Մուրատի ալ բազուկն էր գնդ. Մորէլ, ծագմամբ ֆրանսացի, ռուս բանակէն. միւս բազուկն էր Տոքթ. Արշակ Գօղոսեան՝ Գէյրութի ֆրանս. ֆաքիւլթէէն: Արշակ երիզա կը մնար իբր զին. բժիշկ եւ կը զբաղէր որբանոցի եւ գաղթականներու օգնութեան գործով: Ջէն ի ձեռին կը կռուէր պատերազմի դաշտին վրայ, համաւորական չըրջանէն մինչեւ այս եղերական նահանջը:

ԿԱՐՆՈՑ ԱՆԿՈՒՄԸ

Անդրանիկ գնդ. Բեժանբեկոֆը կանչած էր Սարըղամիշէն Ա. եւ Դ. գնդերու վրայ անոր ունեցած ազդեցութեան համաբաւը իմանալով, որպէսզի ստանձնէր անոնց հրամանա-

տարութիւնը, եւ... համոզէր պէք չթողուլ ճակատը մինչեւ մեր երկրապահ Զօրքին հասնիլը եւ պիրքերու վրայ պիրինք փոխարինելը:

Մեր ընթերցողներէն անոնք, որ պինուրական ծառայութիւն ըրած են, եւ եղած են պատերազմով բանակի մը մէջ, պիտին թէ ի՞նչ կը նշանակէ պին. կարպապահութիւն, պինուրական օրէնք, պատերազմական ուսեան: Ասոնք մեր մեկնութիւններուն պէտք չունին ըմբռնելու համար ցարդ մեր նկարագրած իրողութեանց եղերական ընոյթը: Գիտեն թէ նկարագրուած պէտքերուն մէկ հարիւրերորդը ամբաստանուղ պինուրականը հրացանագի՛ պիտի ըլլար բանակ կոչուելու արժանի միաւորի մը օրէնքով: Իսկ եւ նոյնիսկ անհեթեթ է պինուրական օրէնքը ամէն երկրի մէջ. ան կապ չունի քաղաքային իրաւաբանութեան ըմբռնումով արդարութեան հետ, կը ճանչնայ միայն պին. կարպապահութեան ընկերութիւնը, հրամաններու կոյր հնազանդութիւն:

Մեր դէմը կար այնպիսի բանակ մը, որ կը սպառնար խորտակել մեզ, բնաջնջել մեր աղատապրութեան յոյսը: Ռուս բանակը գրաւեց Հայաստանը, մեզի յանձնեց իր ռազմամթերքը, թնդանօթները, պարէն, հանդերձանք, մեր նախահարց հողը, եւ գնաց իր երկիրը: Գոլչեւիկ կառավարութիւնը ղրկեց Ստ. Շահումեանը, արտակարգ կոմիսար եւ անոր ձեռքը տուած հրովարտակով յայտարարեց, թէ թրքահայերը իրաւունք ունին իրենց երկրին տիրանալու, որ իրենց հայրենիքն էր: Թէ պիտի օգնէր մեկի՝ որպէսզի մեր Հայրենիքը վերակերտէինք: Ինչ որ ռուսերը թողին Հայաստանի մէջ, թուեցինք վերը. օգնութիւն չէ՞ր այդ: Ի՞նչ կ'ուզէինք, ի՞նչ պիտի ընէինք մեր կարպին, – ցոյց տալ թէ ի վիճակի էինք մեկի արամադրուած միջոցներով պահել պաշտպանել, մեր աբեան պնով, մեկի յանձնուածը: Դարերով թափուած էր մեր արիւնը կոտրածներու մէջ, մեկ հարստահարուղ, չահագործող, ստրկացնողներու աբեան ծարաւը յագեցնելու համար: Գիտակցօրէն, կտրիճօրէն, պոյութեան պայքարի, վերջին ճիգին համար, որպէսզի մեր զարաւոր երազը իրականութիւն դառնէր, պիտի թափէինք այս անգամ, վերջին անգամ, արիւն. եւ յաղթանա՛կը տանել սերունդը պիտի ըլլայինք պատմութեան առաջ:

Մահ լմացնալ անմահութիւն է: Այս խօսքը արձանագրողը մեր պատմութիւնն է: Մահուան առաջ կրկիղը չէր մերինը: Այն Ա. եւ Դ. դասակները, որ կը մերժէին կռուիլ, քաջեր էին որ ռուսական բանակին մէջ պատերազմած էին աւիւծի պէս, այս նոյն Մամախաթունի առաջ, երկու անգամ քրքական բանակը կոտրելով եւ պարտութեան մատնելով: Բայց հիմա այլեւս պինուրներ չէին, այլ փիլիսոփաներ, մտածողներ եւ սովնատներ էին պարձած: Վերջին ճակատամարտը չմտածեցի՛:

Փետրուար 24ին հայ զօրքը սկսաւ փոխուիլ: Փետրուար 26ին, լուրը հասաւ թէ վերիվայ փաչայի բանակը կր յառաջանար, մեր կեդրոնը կը նահանջէր: Ա. եւ Դ. դունդերն էին կեդրոնը: Գնդ. Բիժանիկոֆ նախորդ իրիկունը հեռաձայնէն ապահոված էր Զօր. Անդրանիկը թէ «ճակատը լուսադէն դրութեան մէջ էր եւ զօրքին կռուի տրամադրութիւնը բարձր էր. հետեւաբար առաւօտեան ժամը 5ին պրոհ կու տան՝ թշնամին Աչքալէ քշելու:» Զօր. Անդրանիկ պատասխանելով հրամայած էր սպասել, որպէսզի ինք հրաման տար անձամբ վարելու յարձակողականը, կէս օրին: Բիժանիկոֆ համաձայնութիւն յայտնեց, եւ լսաւ որ պինուրներուն պիտի յայտնէր իսկոյն զօրավարին կարպադրութիւնը: Նոյն 25ի դիշերը Մմրատ կը հեռագրէր հրաման խնդրելով յարձակիլ Պէթլիսի վրայ. Մմրատ չէր լսեր թէ նոր ոյժեր ստացած էր թէ ոչ. Անդրանիկ ստիպուած էր ննջասպրել թէ սպասուած ոյժերը հասած էին. սրամտեցաւ Մմրատի այս մասին մոռացութենէն. բայց ժամանակը սուղ էր: Ամբողջ գիշերը տենդագին կարպադրութիւններով զբաղեր էր զօրավարը, հագիւ երկու ժամ հանգիստ առնելով: Երբ 26ի առաւօտը բացուեցաւ, Անդրանիկ պատրաստուած էր ճամբայ ելլել՝ Իլիճա ճանապարհուելու եւ ստանձնելու կեդրոնէն ընդհանուր յարձակողականը, կէս օրին:

Այն առեն է որ լուրը հասաւ: Բեժանեկոֆի զօրքը կր նահանջէ՛ր. թշնամին այս չարժումը տեսնելով, կր յառաջանար...: Բեժանեկոֆ ստած էր նախորդ իրիկուն՝ զօրավարը խաղի բերելու դաւաճանութեամբ:

Այդ մտապրութիւնը մտքին մէջ կար, երբ կը հնոտաձայնէր թէ յարձակուլականի պիտի սկըսէր վաղ առաւօտուն...:

Այս յուշումներէն սպառած, լայց ճակատը փրկելու խնդայեղ կամքով, Անդրանիկ ըշտապեց Իլիճա: Կարնոյ պարիսպներուն եւ Իլիճայի միջեւ կէզ ըսուած դիւղը հասած էր կեդրոնի թեւը, առանց կռուի նահանջելով. ձախ թեւն, Գնդ. Թորղոմէն լաւ չկար, ալ թեւը, Մեպուհ Նո կու գար կոսնելով, որովհետեւ թշնամին կեդրոնի բաց թողած ճակատը մտնելով պիտի կտրէր Մեպուհի թիկունքը: Թոլդամ, արդէն կատսած, մնացած էր խրթական դծին Նոտ...: Անդրանիկ մեկնելէ առաջ հրամայած էր ձանփոլատեանին Մ. Նչանի ամրոցէն անընդհատ կրակել. եթէ հրամանը գործադրուէր, յայս կար դրութեան լախտը չըջել մեզի ի նպաստ, գուցէ...:

Փոխչոլ ղօրքը Անդրանիկը տեսնելով կանգ առաւ: Ջօրավարը փախչողները դիմաւորեց, չդթայ կազմել տուաւ, դարձուց դէպի թշնամին եւ յաջողեցաւ համազարկ բանալ տալ:

Թուրքերը կանգ առին վարանելով. իրենց մէջ իլրտում ինկած էր. չփոթած եւ անակընկալի եկած էին: Անդրանիկ իսկոյն օգտուելով այս վարանումէն, Մուրատին հրամայեց թշնամին բոլորել ձախէն. Մուրատին հետեւեցան քանի մը հաւատարիմ զինուորներ, բայց մնացեալը չհնազանդեցան: Ջօրավարը ատրճանակով կրակ բացաւ անհնազանդներուն ուղղութեամբ: Ատոնք քանի մը քայլ յառաջացան: Թշնամին օգտուեցաւ այս պրպեննէն եւ կէզ գիւղին վերատակներուն հետեւ. դիրք բռնեց: Բաց դաշտի վրայ կը կտտրուէին այս չարժումները. կողմերը իրարու մօտ էին: Թշնամին արագօրէն սկսաւ կրակել... Թնդանօթները, գնդացիրները կ'ուղղէր Թշնամի բանակը մէկ թիրախի՝ Անդրանիկի՛ ձիուն: Գընդակները ձիուն ոտքերուն տակ ձիւնը կը պեղէին... Այս առաջին անգամ չէր որ Թշնամի գնդակները, ոսմբերը կը վրիպէին Անդրանիկի չուրջ, առանց իրեն դպելու: Կողակներ, որ անոր հետ պատերազմած էին եւ այս հրաչքին ականատես եղած, կ'ըսէին.— «Սուրբ է ան, անխոցելի է, գնդակ չի դպիր անոր..»: Թուրքերը նոյնիսկ կը հաւատային եւ պանանի երկիւղով կը փախչէին Անդրանիկի անունը միայն լսելով: Հայ՛ր միայն կը դաւաճանէին լեռնց հայրենիքի պաշտպանին:

Անդրանիկ ձիւնին մէջ կեցած էր՝ ձիուն վրայ, ասպանդակներուն վրայ բարձրացած: Մարքի պոռակը հանեց գլխէն, մերկացուց սուրը: Բարձր Հայքի սոսկալի ցուրտը գալարուեցաւ անոր յանկարծ ճերմկած մազերուն վրայ. պարձաւ հայ զինուորներուն, գոռաց.

— «Հուսա՛, իմ որդիներ, յառաջ: Ձեր դէմն են թուրքերը, ձեր հայրերն ու մայրերը կոտորողները, կու գան մեզ ալ կոտորելու...»

Ջանպուտածը մնաց անչարժ. մի քանի զինուորները ընկրկեցան պահական հրկիւղով, պլեւցալունին, փոքրիկ խումբ մը կազմուեցաւ մարդկի նման կը յարձակէր բանակի մը դէմ:

Օսմանեան բանակն էր այլ: Թուրք զինուորները ընկրկեցին պահական հրկիւղով, բացուեցան... եւ փախուստ տալ սկսան:

Մ. Նչանի բերդը լուռ մնաց: Փոքրիկ խումբը մնաց միս մինակ: Հայ զինուորը արձանի նման անչարժ: Ոչ ոք հետեւեցաւ Անդրանիկին եւ իր անձնազոհներուն:

Անդրանիկ մօտեցած էր հիմա Թշնամի առաջին գծին: կարելի էր բարձր ձայնով խօսիլ Թշնամիին հետ... «Իլիական»ի հերոսանեւուն ատենուան պէս: Բայց այն ատենը նետակներով կը կռուէին, այժմ գնդացիրով: Թուրքերը ճանչցան Անդրանիկը, բոլոր հրացանները ուղղուած էին անոր դէմ: Անդրանիկ, որ առաւօտեան ճամբայ ելած ատեն խոր էր՝ «պատմեցէք սերունդներուն, թէ մինակ եմ, եւ ես ինկայ մինակ, կարնոյ պարիսպներուն տակ» — յայտնապէս այդ պահուն մահը կ'սկսկալէր: Գնդակ չդպաւ իրեն, բայց տասնեակ մը հետեւորդներով չէր կրնար յաղթել ամբողջ բանակի մը: Մեր դժբախտութիւնը, մեր վատասրտութիւնը ա՛յն էր սակայն, որ մեր ապկը սնած էր Սասունցի Դաւիթի առասպելներով, եւ այդպէս կը հաւատար:

Անդրանիկ չսպասնուեցաւ. ան երբեք վերադարձած իսկ չէ իր մղած անհաչիւ ճակատամարտներուն մէջ: Մտիկնած եղ դարձաւ դէպի հայկական անչարժ քարացած դիծը: Դարձեալ յորդորեց զինուորները դոնէ կանոնաւոր չարք բռնել, դիծ կազմել: Այս անգամ հնազանդեցան: Անդրանիկ զիրենք դասաւորեց

ռուսերու կողմէ կառուցուած փչաթեւերու ետին, փչաթեւերու դիծր 12 քայլ լայնութիւն ունէր, առջեւը լայն խլամատով, եւ կը տարածուէր կարնոյ չուրջը բոլորակի: Զօրավարը բայատրեց դինուորներուն թէ շատ հեշտ էր, այս փչաթեւերու ետին պաշտպանողական դիրք բռնել, պաշտպանել կարինը, առանց դուրս գալու, միայն երկու օր: Եւ խոստացաւ երկու օրէն դիրենք արձակել, ետ դրկել կովկաս. պիտի փոխարինուէին ոպասուած երկրապահ Զօրամասի դինուորներով: Հակառակ Անդրանիկի ստիպողական հեռագիրներուն, Հ. Ա. Ռորհուրդի նախագահ Վ. Փափազեանէն ոչ մէկ պատասխան ստացուած էր, եւ մեր զօրամասը կը յապաղէր ժամանել...:

Զինուորները անսացին, նստան խրամատներուն մէջ: Անդրանիկ չունէ առաւ վերջապէս, այդ օրը աղէտը հեռացեր էր: Թուրքերը տեսնելով մեր զօրաց դիրք մտնելը, ընկրկեցան, քաչուեցան դիւղի փլատակներու ետին:

Բեժանբեկոֆ նահանջած տեղն լուր չէր տուած ալ եւ ձախ թեւերուն: Սեպուհ պատահմամբ իմացած էր կեդրոնի ընկրկիլը, Թորգոմ անտեղեակ Թողուած՝ մնացած էր Քրչնամի դիրքերուն ետին. Սեպուհ եւ Մուրատ սահմռկած էին տեղի ունեցածէն: Մուրը կոխած էր երբ վերջապէս Անդրանիկ քաղաք մտաւ՝ ապահովուած տեսնելով զօրքին խրամատներու մէջ տեղաւորուիլը: Խարբերդի դրան մօտ հանդիպեցաւ Բեժանբեկոֆին, եւ Անդրանիկ գնդապետը տեսնելով ըսաւ.

– Հայկական ազատագրութեան առաջ պատասխանատու ես:

– Ի՞նչ կրնամ ընել, զօրքը սրիկայ է...

– Մեծապոյն սրիկան դո՛ւ ես:

Անդրանիկի ձայնը մարած էր, ցուրտէն դրեթէ սառած էր ինք, անօթի էր:

Այս վիճակին մէջ, դեռ անկողին մտնելէ առաջ, Զինուորական Ռորհուրդ գումարել որոշած էր:

Ռորհուրդին ներկայ էին գնդ. Մորէլ, գնդ. Զէնկևիչ, Բեժանբեկոֆ, կոմիսար Ցակոր Զաւրիեւ:

Առաջարկ դրին բերդաքաղաքը լքել եւ քաչուիլ Կովկաս:

– Ոչ, ըսաւ Անդրանիկ: Կարինը չենք կըրնար լքել. եթէ զինուորը կռուի, ես ձեզի ցոյց կու տամ թէ ի՛նչ կարելի է ընել: Զինուորը կռուելու ալ պէտք չունի, միայն թէ մնայ խրամատներու մէջ մինչեւ առաւօտ. բաւական է, որ կրակ բանայ երկու անգամ:

Ժողովէն երկու ժամ առաջ ժամաներ էին երկրապահ Գունդի առաջին դինուորները, 600 մշեցիներ: Անդրանիկ անոնց բաժներ էր, իր ձեռքով, չաքար եւ չոր հաց եւ դրկեր էր ճակատ: Ասոնց վրայ էր Անդրանիկի յոյսը, հետեւեալ առտուն յարձակողականի ձեռնարկելու համար:

– Բերդաքաղաքը պաշտպանելու բոլոր միջոցները սպառած են, կ'ըսէ Զէնկևիչ, պէտք է բերդաքաղաքը լքել եւ նահանջել:

– Ես ալ այդպէս կը խորհիմ, կը յարէ Բեժանբեկոֆ, այս գիշեր իսկ նահանջելու ենք:

Միայն գնդ. Մորէլ համամիտ է զօրավարին.

– Պէտք է պաշտպանել բերդաքաղաքը: Ես գեներալին կարծիքէն եմ:

Բժ. Զաւրիեւ տպաւորուած է միւսներուն կարծիքէն, բայց իր խօսքը զինուորական կըշիռ չունի:

– Մենք առնուազն երեք օր այստեղ ենք, եթէ նոյնիսկ մէկ գնդակ չարձակենք, կ'եզրակացնէ Անդրանիկ. պիտի մնանք: Եւ ժողովը կը ցրուէ: Զօրավարը տուած է մնալու որոշումը:

Կէս գիշեր է. տակաւին լուր չկայ Թորգոմէն:

Անդրանիկ սրահէն դուրս ելլել չտապող Բեժանբեկոֆը կը կեցնէ, եւ խիստ հանդարտ ձայնով մը կ'ըսէ.

– Գոսպոդին գնդապետ, եթէ լուսաբացէն առաջ Թորգոմ չյաջողի Քրքական գիծը ճեղքել եւ հասնիլ հոս իր տղոցմով, քեզ այս փողոցին մէջ ձեռքովս պիտի սպաննեմ ատրճանակի մէկ հարուածով:

Գնդապետը դեմ դեղին կորած կը կակզէ.

– Գալուբջիկս, ես հնարաւորութիւն չունէի անոր լուր տալու կեդրոնէն նահանջելս:

– Դուն գնդապետ մը, ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ ամբողջ օրը չկրցիր կապ հաստատել քու եւ Թորգոմի Քեւրին հետ:

Անդրանիկ գլուխը դարձուց եւ հեռացաւ գնդապետէն, ժամը առաւօտեան 1ն էր: Զօ-

բապետը իր սենեակը քաչուեցաւ եւ վերջապէս քնացաւ:

Հրահանգը տուեր էր մէկ ու կէս ժամէն արթնցնել զինքը:

Ժամը երեքին ձիերու թափր մը լսուեցաւ լուսթեան մէջ: Թորգոմն էր:

Անոր 170 զինուորներէն ողջ մնացած էին 31 հոգի. Թորգոմ ինք արիւնլուայ վիճակի մէջ էր:

Վահան Թոթովենց դիմաւորեց զանոնք:

– Քիչ մնաց որ Թուրքերուն ձեռքը գերի մնայի – յարեց Թորգոմ, Վահանին լուռ հարցման պատասխանելով: Սրիկայ Բեժանբեկոֆը լուր չտուաւ ինձ թէ պիտի նահանջեն: Ես յարձակում կը գործէի, կեդրոնը չէր չարժեր, ստիպուած ետ կ'ընկրկէի. կրկին յարձակումի կ'անցնէի, յետոյ եղ կը դառնայի. այսպէս չարունակ մինչեւ իրիկուան ժամը 6ը, երբ յանկարծ տեսայ որ կէզ գիւղը հասնող Թուրք զօրքին մէկ մասը դիս պաչարած է կռնակէս...: Այնատեն դարձանք ճեղքեցինք Թուրք զօրքը... եւ ահաւասիկ: Ո՞ւր է Անդրանիկ:

– Կը քնանայ:

– Այս սրիկաները Անդրանիկը գերի ձգելու նպատակ ունին, ծօ՛, – գոչեց Թորգոմ եւ մտաւ Անդրանիկի ննջարանը:

Անդրանիկի քունը խռոված էր, կէս քուն կէս արթուն կը գալարուէր անկողնին մէջ:

Արթնցաւ եւ Թորգոմը իր դէմը տեսնելով ուրախացաւ:

Թորգոմ ուզեց իմանալ թէ ի՞նչ ընել որոշած էր Անդրանիկ:

– Թորգոմ, յարեց Զօրավարը, քեզի յայտնեմ զաղտնիքս, Թող մարդ չգիտնայ: Ես որոշած եմ պաչարուիլ այս բոլոր դաւաթիք եւրիտասարդներով, կարնոյ պարիսպներուն մէջ: Այն ատեն կը տեսնես թէ ի՞նչպէս կը կռուին ուզեն չուզեն: Մենք հոս վեց ամսուան դիմանալու պաչար ունինք: կարնեցիները հարցուփորձեր եմ. կ'ըսեն թէ ջուրը լերան տակէն կու գայ, եւ երբեք չի դադրիր: Եկողը գարուն է: Ռազմամթերքը այնչափ առատ է որ, եթէ մեր զինուորները գիշեր ցորեկ անընդհատ կրակեն չորս տարի, դարձեալ չի հատնիր: Հացի վրայ հակակչիռ կը հաստատենք, ուտելիքը այդ պարագային կը բաւէ մէկ տարուան: Քաղաքէն հեռացուցած եմ արդէն ժամանակ առաջ ծերերը, կիները, երեխաները: Այս ծրագիրը հասունցած է մտքիս մէջ կացութիւնը հասկնալէս ի վեր. հոս պահեցի միայն երիտասարդները, ճաշակատ գոցի կրկին, Ա. գունդի զինուորներուն իմ վրաս կրակ բանալէն յետոյ, կրկին անպամ, համոզեցի զինուորները զոնէ երկու օր եւս պահել դիրքերը. երկու օր միայն, եւ ես գիտեմ թէ ի՞նչպէս կը յաջողիմ Թուրքերը մղել որ քաղաքը պաչարեն... ի՞նչ հոգ թէ մեր զօրքը կ'ուզէ հեռանալ, ես զանոնք կը ստիպեմ առիւծի պէս կռուիլ, երբ տեսնեն թէ պաչարուած են եւ փախուստի ճամբայ չկայ:

Անդրանիկ լռեց պահ մը:

Թորգոմ ժպտեցաւ:

– Այս պատերազմը, չարունակեց Անդրանիկ, կը մօտենայ իր վախճանին: Վեց ամիսէն աւելի չի տեւեր: Գերմանացիք սպառած են: Ընդհանուր զինադադարը վրայ կու գայ: Այն ատեն ամբողջ աչխարհ կը տեսնէ կարինի պարիսպներուն վրայ մեր դրօչակները:

Անդրանիկ դարձեալ կանգ առաւ պահ մը, ժպտեցաւ եւ չարունակեց.

– Մարդու բան մի ըսեր, Թորգոմ. մեր այս ռազմագէտները, զինուորականները, կը կարծեն թէ բերդաքաղաքը պաչտպանելու մեր միջոցները սպառած են: Երբեք: Այսօր որոչեցինք որ դեռ երեք օր պիտի մնանք այստեղ: Անոնք ի՞նչ պիտնան թէ ի՞նչ էր իմ միտքս: Երբ զինուորները խօսք տուին, թէ դեռ երկու օր ալ կը պահեն դիրքերը, խրամներուն մէջ մնալով, ծրագրիս յաջողութիւնը ապահովեցի: Այո, երկու երեք օրուան մէջ ես այնպէս մը պաչարել կու տամ քաղաքը Թուրքերուն, որ ոչ ոք չկրնայ փախչիլ: Այն ատեն կը կռուին:

Ա՛յսպիսի հնարամտութիւններու չնորհիւ Անդրանիկ Սասնոյ կռիւները մղեր էր: Իրեն հետ լեռ ապաստանող սասունցի ժողովուրդը հրաչքի հաւատացած էր: Միայն Սմբատ, որուն ձեռքով իր ծրագիրը գործադրուած էր, տեղեակ էր գաղտնիքին...: Պարզապէս, լերան կողին մէջ Թաղուած փայտէ չարժուն կամրջակ մըն էր գաղտնիքը, որուն չնորհիւ պաչարուածները անցեր էին լերան ետեւի անանցանելի ջրի կատաղի հոսանքէն գիշերով...:

Թորգոմ հիացումով կը դիտէր դիւցազնական մարդը, եւ աչքերը կը փայլէին:

– Ես քեզի հետ եմ, Անդրանիկ:

Հապէ թէ Թորոսի այս բառերը արտասանած էր՝ երբ պատը պարկին։

Վահան Թոթովենց գնաց ականելու, թէ ո՞վ էր։

Բներկն ևկոզ գինուոր մըն էր։ Ձևոքը կար բներկին տառնապատկեն պրատած երկոտոզ մը։

Անդրանիկ առաւ զայն եւ կարդաց։

Տառնապատը կը գրէր։—

«Փաչա,

«Թուրք գինուորները մեր ոչ թէեին վրայ կը փակին ձորի մէջտեղ. մեր հաւերը կ'առնեն։ Ի՞նչ է ձեր հրամանը։»

Անդրանիկ գոռնաձայն։

Թորոսի որ լսած էր, որովհետեւ գօրապետը բառական լսելի ձայնով կարդացած էր թղթակին պարտնակութիւնը, հարցական ակնարկ մը ուղղեց անոր։

— Կրակ չբանալ, թողէք անցնին, բայց Անդրանիկ գինուորին դառնալով։

Զինուորը բարեւեց եւ գնաց ելաւ։

Այն առեն Անդրանիկ գարձաւ իր մտերիմներուն եւ Թորոսին.

— Թուրքերը չեն, յարեց, հաստատուն ձայնով մը։ — Մեր խոստմնադրուժ գինուորներն են որ այդ ձորով կը փախչին։

Անդրանիկ գերմարդկային ճիգով իր հանգարտութիւնը կը պահէր։

— ...Վա՛յ, որիկանո՛ր, աւելցուց, պահ մը լռութենէ առք։

Ա՛յգքան մնաց։

Թորոսի լուռ կը մնար։

Անդրանիկի մտերիմները լուռ կը մնային։

Փոշ կու գար բեզուն հանճարի մը յղացած հնարամիտ մեկ ծրագիրը, որուն յաջողութենը ապահով էր, եթէ գինուորները մնային մեկ քանի ժամ եւս իրենց խնամներուն մէջ, ապահով, փչաթելերու նման։ Լոյսը բացուելուն Անդրանիկ ապահոված էր յաղթանակը։

Անդրանիկի համաձայն, — ինչպէս առջէն պիտի լսէք — «եթէ մեր զօրքերը 15–20 րոպէ եւս գիմանային, մենք յաղթութիւնը տարած կ'ըլլայինք։»

Անդրանիկ ճիշդ գուշակած էր։

Մեր հա՛յ գինուորներն էին ձորէն անցնողները, գերքերը լքեր էին եւ անոնց եռեւէն թուրքերը անարգել կը մտնէին կարին։

«Չկրակել», լսեր էր Անդրանիկ բերդեր տանրերին...։ Անոր տեղ ուրիչ մը պիտի տար կրակ բանալու հրաման։ Տառնապետը... ի բացակայութեան ճանգրտուտանի, բերդի հրամանատար մը որ իր դերքը լքած էր, տառնապետը, որ թուրք կարծեր էր «ձորով անցնողները», պիտի հետապնդէր, կրակ պիտի բանար համապատճ թէ թշնամին էր անցնողը։ Կրակ բանալով փախստեր կարելի պիտի բլլար կասեցնել։ Պատերազմի օրէնքով, այդպէս էր կրակ բանալ թշնամիին առաջ գերքը լքող գինուորին վրայ։ Բայց ոչ թէ խորհրդաժողով, այլ գիտակցօրէն...։ Բներպատճները պիտի չկրակէին, եթէ պիտացին թէ անցնողները իրենց բնկերներն էին եւ ոչ թէ թշնամիները։

Բեժանրևկոֆի գոռնալն էին փախչողները։

Անդրանիկ հնարամիտ էր, իր բեզուն միտքը արագ կը գործէր, թշնամիին հանդէպ խորամանկ, անպարտելի, հազար անգամ գայն անակնկալի բերած էր։ Բայց Անդրանիկ անկարող էր հայու արիւն թափելու։ Իր անվրիպելի պատգութեամբ հասկցած էր, թէ ի՛նչ էր կատարուածը։ Եւ իր հակապեցութիւնը նգեր էր անմիջական՝ «չկրակե՛լ»։

Բոլոր պատահանները արդէն լքած էին քաղաքը իրենց կղզպատուով։ քաղաքային բնակչութիւնը խուճապով կը փախչէր, քայլերը թուրքերուն ձեռքն էր։

Անդրանիկ եւ իր փոքրաթիւ հետեւորդները, մտէր սրտերնին, իրենք ալ գուրս ելան կարինէն, գոր վերջին անգամ կը տանէին... Եւ անցնելով թուրքերու մէջէն, խուճապահար բնակչութեան հետ Սարըղամիշի ճամբան բռնեցին։

Սարըղամիշ հասնելուն Անդրանիկ հետապրեց Հայաստանի Ապահովութեան Յորհուրդին թէ, պատահանները չերջապատուած, կը հրաժարէր Հայաստանի երկրապահ Զօրաբաժնի հրամանատարութենէն։

Ռուսահայոց Ազգ. Ժողովրդին որոշումը, — ճակատը «նեղցնել», — ահա կ'իրականանար...։

Կը մնար Անդրանիկը... Նեղիչ մը՝ սրմէ օձիքը ազատելու պատեհութիւնը կը ներկայնար վերջապէս...։

Առանց սպասելու որ անոր հրաժարականը ընդունուէր, Բէժանբէկոֆ սկսաւ պրաւել երկրապահ Զօրամասին մթերանոցները...

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ԳՐԱԽՕՍ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԿԱՐՆՈՅ ԱՆԿՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Դատարկներու հրամանատարը չպոհացաւ այսքանով:

Բէժանբէկոֆի առտուընդյաքմէ Մարըզամիչէն ուղղուած հեռագիր մը հրատարակուեցաւ Թիֆլիսի «Մշակ» եւ «Հարիսոն» օրաթերթերուն մէջ, պատճառները վառօդսակի վերածելու եւ Անդրանիկը նեմսցիներ եւ անուղղակի դիմք կարնոյ անկումին պատասխանատու հռչակելու համար: Բէժանբէկոֆ այդ հեռագրին մէջ կ'ըսէր. «կարինը ինկաւ, հակառակ Ա. եւ Դ. դիւնիերու հերոսական դիմադրութեան»:

Կարնոյ անկման եւ Արեւմտեան Հայաստանի կորուստին տպաւորութիւնը սարսափելի եղած էր ամբողջ հայութեան վրայ: Հանրային կարծիքը պատասխանատուները կը նշուակէր, եւ դիտէր թէ ո՞վքե՞ր էին պատասխանատուները...:

Բէժանբէկոֆի այս անպատկառ հեռագիրը կարելի չէր արհամարհել:

Անդրանիկ նամակ մը հրատարակեց «Հայկաշէն» ամսագրին մէջ, ուր կը պատմէր ճշմարտութիւնը: Այս նամակը մեզի հասաւ միակ պատճառ վկայութիւնն է Անդրանիկին՝ կարնոյ ազէտին մասին:

Կ'արտայայտենք ընդգրկն ամբողջութեամբ.—

«Յարգելի խմբագրութիւն ՀԱՅԿԱՇԷՆԻ,

«ՀՈՐԻԶՈՆի եւ ՄՇԱԿի Մարտ 10ի թիւերուն մէջ կարդացի Գնդ. Պեժանպեկովի Սարի Ղամիչէն գրած Մարտ 8ի հեռագիրը, հայկական առաջին հրացանաձիգ գնդի մասին:

«Ես պատրաստ եմ հրապարակաւ յայտնելու որ ատոնք ծայրէ ի ծայր սուտ են: Գնդ. Պեժանպեկով առանց խղճահարութեան կը խեղաթիւրէ բացարձակ ճշմարտութիւնը: Մանրամասնութիւնները թողելով մօտիկ ապագային, առայժմ կը յայտնեմ հետեւեալը:

«Փետրուար 25ին Իլիճա գիւղին մէջ, առաջին գնդին իմ վրայ կատարած հրացանաձգութենէն յետոյ, Իլիճայի առաջապահ դիրքը յանձնեցի գնդ. Պեժանպեկովի ղեկավարութեան: Փետրուար 26ին առաւօտ, առաջին գումդը առանց կռուելու, Իլիճայէն փախաւ մինչեւ Կարնոյ Տրապիզոնի դրան տախտակշէն տուներուն մօտ, նոյնիսկ առանց դիրք լռնելու ճանապարհին վրայ եղող կէզ գիւղին մէջ: Գումդը թողուց Իլիճայի մէջ 300ի չափ ռումբեր, մեծ հանգստութեամբ փամփուշտ եւ այլ առարկաներ: Փետրուար 26ին առաւօտը գնդապետ Պեժանպեկով հեռախօսով յայտնած էր մեր շտապի նաչալնիկ գնդապետ Զենկիեվիչին եւ էրզրումի ադրիադի առաջին պրիկատի պետ գնդ. Մոլեի, որ զօրքերը առանց կռուելու ձգեցին հեռացան Իլիճայէն: Փետրուար 26ի ցորեկուան ժամը 12ին, խուճապին առաջքը առնելու համար, մեկնեցայ դէպի կէզ գիւղը եւ կարնոյ պարիսպներէն դուրս գտայ Գնդ. Պեժանպեկովը, միանգամ, որ դառնաէս սկսաւ գանգատիլ իրողութեան մասին: Այնուհետեւ մեմ բառն ջանքերով յարձակեցանք թշնամւոյն վրայ եւ եթէ մեր զօրքերն 15–20 րոպէ եւս դիմանային, մենք յաղթութիւն տարած կ'ըլլայինք:

«Պատմական իրողութիւնները խեղաթիւրելով չէ կարելի ծածկել ապսպաելի մանրամասնութիւնները, որոնք անպատճառ պիտի յայտնուին ապագային:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ»

***

Այսօրէն կ'ուզուրտ կարնոյ անկումին պատմութիւնը: Կան անչուչտ դեռ մանրամասնութիւններ, որոնց վրայէն լուռ անցանք: Կարնոյ անկումէն եռք պահպանուած գէպքերը խոսքս յաջորդեցին: Տրապիզոնի բանակցութիւնները անչուչտ ազդուեցան այս ազէտէն: Թուրքերը տիրացած էին այլեւս իրենց կորուսած հողերուն: Արեւմտեան Հայաստանի դատի խոսք չկա՛ր այլեւս: Անպրկոլկոսի բոլոր ուահմանել միայն կը մնար:

Բայց այդ ուրիչ պատմութիւն է:

(Լոզան)

ԽՈՐՀՐԴԱՊԱՏԿԵՐ ԵԳԻՊՏԱՀԱՑ ՆԿԱՐԻՉ ԲԻՒԶԱՆԴ ԿՈՃԱՄԱՆԵԱՆԻ (Գահիրէ, 1965)

ՓԵՄԱԼԱԿԱՆ ԵՂԵՌՆԸ,

ՀԱՅՈՑ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՐՏՆՂՈՒՄՆԵՐԸ

ԵՒ

ԿԻԼԻԿԻՈՑ ՊԱՐՊՈՒՄԸ

ՄԱՐԱՇԻ ԱՂԷՏԸ 1920 ԻՆ

ԱՍՊԵՏԱԿԱՆ ՖՐԱՆՍԱՅԻ ԱՆՓԱՌՈՒՆԱԿ ՆԱՀԱՆԴԸ

ՆՇԱՆ Պ. ՍԱԱԹՃԵԱՆ

Յոգեթանակի մը ամօթալի նահանջը, չրաւելու համար պատալքսութիւնը, վերստաւոր, սրուն մանրամասնութիւններր պատմութեան կը յանձնեմ այսօր՝ այդ նաւերեի լքումէն 45 տարի ետք՝ իրրեւ ականատեսի եւ ականջալուրի վկայութիւն։

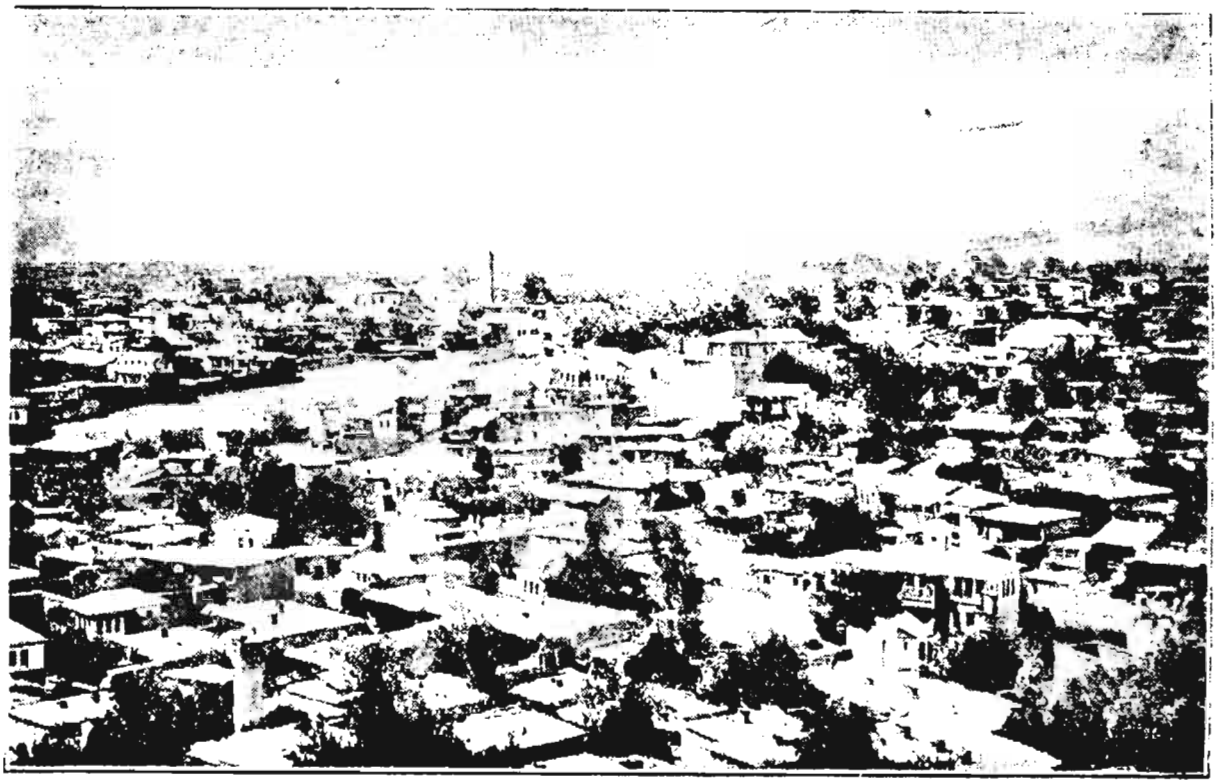
Թո՛ղ պատմութիւնը մրուրով արձանագրէ պարպումը Մարաշի 1920 Փետր. 12–ին, մեծագոյր եւ առյետակ՛ն Ֆրանսայի կղմէն, երբ՝ այդ Ֆրանսան միլիոնաւոր տուիններու կիմնած, յաղթական համաձայնակցն պետութիւններուն ամէնէն պատկառելի ոյժը կր նկատայցնէր, իր հինգ միլիոն պինուորներով, 1914–1918 Ա. Ընդհ. Պատերազմի վախճանին։

Ֆրանսայի եւ պատմութեան ամէնէն տալնդաւոր ռազմավարը՝ Նափոլէոն՝ իր Եգիպտոսի արշաւանքի ընթացքին պինուորներուն կարգախօս մը տուաւ.— «Ֆրանսացի՛ պինուորներ, քառասուն դարեր ձեզ կը դիտեն այսօր...» բացագանչեց ան, քառասուն դարեր առաջ կանգնուած եգիպտական բուրգերը ցոյց տալով։ Այսօր Մարաշի ամօթապարտ լքումէն 45 տարիներ ետք Մարաշի աւերակներր եւ բոլոր արձանագրութիւնները նողկանքով կր յիշեն յաղթանակի մը այդքան անփառունակ ընկրկումը, որ առաջին դաւաճանական քայլն էր ամբողջ Կիլիկիայի պարպումին՝ ո՛րնքան պատուոյ խոստումներէ ետք, ինչ որ նախապատրաստեր դարձաւ յաջորդական նահանջներու 45 տարիներու ընթացքին, 45 եւ աւելի ճակատներու վրայ, ուր Ֆրանսա իր ստացր պրած էր պատ մարտկոցնական չարժանիքներէ մէկտած ??? եւ ուրկէ վռնտուած էր՝ կկոծիքի իր պիմակը պատռելէ ետք...

Անոնք տեղատարուած էին այդ երկիրները՝ պատելու համար բռնութեան եւ տիրութեան լուծերուն տակ տառապող ժողովուրդները եւ սակայն մտահոգուած էին կղզպատելու առիթներ ստեղծելով՝ խեղճ ժողովուրդի պանդուռնեներուն մէջ։

Ազգեր եւ ժողովուրդներ ըմբռնեցին, թէ չ՛ոտ ուշ, թէ մարպատիրական սլին միայն ակարներուն պարտադրուած պարտականութիւն մըն էր, հզօրները պէտք չունէին անոր։ Ճնշուած ազգերու օգնութեան ձեռք կարկառելու վկայութիւնները չինծու էին եւ խարդախուած։ այդ աղնուական վարքագիծը եւ տեսիլքի մը առջեւ ծնրադրութեան պաղատալականը պիւանագէտներու բառարաններէն ջնջուած էին։ Կային միայն իրենց ոտք դրած հողին արիւն ու բերքը կղզպատելը եւ ժողովուրդին արիւնն ու աւիշը ծծելը...։

Այսպէս էր ահա, 1918–ին, Ա. Ընդհ. Պատերազմի վերջաւորութեան։ Յաղթականներ՝ նուաճումէն գալիք չահերէն մտրակուած՝ արշաւեցին աջ ու ձախ, նոր հողեր, չչահագործուած հարստութիւններ իւրացնելու, գինուրական նոր կայքեր իլելու անկուշտ ախորժակով։ Անոնք նոյնիսկ իրենց երկուան դաշնակիցներու դէմ նենգութեամբ միզանչեցին, իրարու տակէն կապերտը քաշելով, աթոռներ խլելով եւ ամօթալի ծուղակներ լարելով։ Անոնք այդ հողերուն վրայ տեղաւորուեցան եւ

Մարաշի մէկ մասը (հիւսիսային թաղեր)

իրենց այդ պայմիճակը ժուռնալներուն «հոպատապուբիւն» պիտակին տակ, որ պիտի նշանակէր – ինչպէս ապագան ցոյց տուաւ – ձգել բնիկ տարրը իր տիրոյթ ճակատագրին, կրթական, առողջապահական, անասնական եւ քալաքական բնագաւառներու մէջ եւ մատնուիլ – ինչպէս յիշուեցաւ – իրենց սրտավայնր պարարտացնելու ճիգերով, որքան չո՛ւտ՝ այնքան լաւ, որքան չա՛տ, այնքան բարի, ուրախահաւ վատահ էին որ այդ յափշտակութեան տարիները չէին կրնար տեւել առյաւէտ:

Այսպէս, ՀՈԳԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆը պիտի ճշմարտէր ժողովուրդին հոգին տանիլ, հոգին հանել···:

⁂

Կիլիկեան պրաւումը՝ նախ անգլիական եւ ապա ֆրանսական այժերու կողմէն հիմնուած էր խոստումներու իրաւական խարխոխին եւ համաձայնագիրներու տրամադրութեանց վրայ: Նախ բերանացի խոստումները, – 1916–ին՝ թուրքերու պարծապրած եղեռնական ցեղասպանութիւնը ուշադրութեան առարկայ դարձուցած, համաձայնական պետութիւններ – Անգլիա, Իտալիա եւ Ռուսիա, – իրենց վարչապետներուն բերնով խոստացան, թէ հայերը պիտի ապատագրուին պատմութեան ամէնէն բարբարոս իշխանութեան, թուրք բռնակալութեան ճիրաններէն, թէ հայկական հերք նահանգներ եւ Կիլիկիա անկախութեան պիտի տիրանան, որովհետեւ «ԱՑՍ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ԷՐ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ՊԻՏԻ ՎԵՐՋԱՆԱՐ ՆԱՊԱՍՈՒԹԻՒՆ ՊԱՐԳԵՒԵԼՈՎ ԲԱԼՈՐ ՃՆՇՈՒԱԾ ԱԶԳԵՐՈՒՆ, ՈՐՈՆՑ ՄԷՋ ՀԱՑԱՍՏԱՆՆ ԱՀ ՊԻՏԻ ՏԻՐԱՆԱՐ ԻՐ ԿԱՏԱՐԵԱԼ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ» (քաղուած՝ պլր· Արշակ Զօպանեանի թղթածրարներէն, «Տէր Արմինիոն Քուեսչէն Պիֆոր տէր Փոս Քանֆրընս», 1919):

Գալով բերանացի խոստումներէն չո՛ւտ ուելի արժէքաւոր համաձայնութիւններու, 1916 Մայիս 16–ին Ֆրանսա եւ Անգլիա Լոնտոնի մէջ կնքեցին պայմանագիր մը, իրենց միւս պաշնակիցներէն պահուն: Սրբ Մարք Սայքս եւ Ժորժ Փիքօ Մեթաւոր Արեւելքը բաժնեցին գօտիներու, – եւ ուրեմն Ֆրանսական գօտի պիտի իյլայէն Սուրիա, Կիլիկիա եւ Հայաստանի հարաւային նահանգներ: Անգ-

լիական գօտին պիտի ընդգրկէր Միջագետքը, Պաղեստինը եւ Անդր–Յորդանանը, իբրեւ հողատարածութիւն այս վերջինը, իսկ Դամասկոս–Հալէպ–Մուսուլ չրջանակը պիտի կանգնուէր իբրեւ արաբ· պետութիւն: Ֆրանսա Սուրիայի եւ հարաւային Հայաստանի մէջ իբրեւ հոգատար պիտի հաստատուէր, իսկ Կիլիկիա անկախ պետութիւն մը պիտի կազմէր, Ֆրանսայի հովանաւորութեան եւ պաշտպանութեան տակ ???

Այսքան բերանացի խոստումներն ու պաշտօնական համաձայնագիրներու ստորագրութիւնները էին, որ կը դրժուէին Ֆրանսական դիւանագիտութեան կողմէն, որը կը մտահոգուէր ընդարձակածաւալ Թուրքիոյ մէջ չահեր ապահովելու կիրքով, քան անաստուածօրէն ջարդուած հայ ազգին վերապրող մնացորդացով, Կիլիկիայի մէջ...

Կիլիկիայի անկախութեան համաձայնագիրին մեզանը հազիւ չորցած, այդ խոստումներէն խանդավառ, արտաքսահանի մէջ չարժում մը ստեղծուեցաւ փութալու եւ կամաւորական գունդեր կազմելու, մասնաւորապէս Ֆրանսայի բանակներուն կողքին կռուելու համար: Անոնք չուտով կազմակերպուեցան, մարզական կրթութիւն ստացան Կիպրոսի մէջ, Ֆրանսացի սպաներու առաջնորդութեան տակ, ունեցան իրենց պատուոյ տեղն ու անունը Հայկական կամաւորական Լեգէոն յորջորջումին տակ: Մեր հայ կտրիճները նետուեցան Պաղեստինի ճակատը կռուելու Թուրքին դէմ, որ վատօրէն սրածած էր մէկ միլիոն անպաչտպան հայերը եւ մնացորդացը քշած՝ անապատները Սուրիայի եւ Միջագետքի: Մեր քաջերը անկարելին կը փորձէին եւ պատուով դուրս կու գային այն նկրտումով, որ ժամ առաջ հասնէին Սուրիոյ եւ Պաղեստինի գիւղերը թափուած հայ բեկորներուն եւ ազատէին զանոնք բռնակալին լուծէն:

Ֆրանսա եւ Անգլիա օգտագործեցին – իրենց հաչոյն – այդ մտադրումը հայ հերոսներու, իրենց «փոքր դաչնակից»ը հռչակեցին հայ ազգը եւ խոստացան կրկին չա՛տ, չա՛տ, պովաբանեցին առա՛տ, չա՛տ առատ, ճառեցին իրենց վիզին ինկած բարոյական պարտականութիւններէն, հայոց արդար հատուցում մը տալու իրաւունքի ճամբով եւ երդում ըրին որ՝ ամէն չարիք ու բռնակալ թաթ վերջնականապէս պիտի հեռանան հայկական դաւառներու եւ Կիլիկիայի սահմաններէն ??? Եւ ապա՝ ուրացան, կուրացան, դրժեցին 1918–1923, քանի՞ անգամներ... որոնց ընդարձակ եւ մանրամասն տեղեկագրութիւնները պահուած էն մինչեւ այսօր Լոնտոնի, Փարիզի, Ուաչինկթընի, Պերլինի, Հռոմի եւ Մոսկուայի պետական դիւանաթուղթերու ծալարներուն մէջ: «Ո՛վ Արդարութիւն, ես քեզ եմ fու երեսիդ...»:

***

1918–ի Զինադադարը իրաւունք կու տար Ֆրանսայի գրաւել Կիլիկիայի մէջ որեւէ քաղաք: Սակայն «Ենենգամիտ Ալպիոնը» չէր կըրնար հանդարտ նստիլ՝ երբ իր բանակները Զօր· Ալենպիի հրամանին տակ հասած էին Կիլիկիայի սահմանները: Անգլիա իր ձեռը կատարելու էր հոս ալ, – դաչնակից կամ բարեկամ չճանչնալ, ճանչնալ միայն իր իշխանութեան չուքը աշխարհի հինգ հողամասերուն վրայ, ապահովելով որ «արեւը մարը չմտնէր անգլիական հողերուն վրայ...»: Զօր· Ալենպի չախչախած էր Թուրք–գերման–աւստրիական բանակները, օգտագործելով մասնակցութեամբ հայ լեգէոնական կամաւորներուն, որոնք Արարայի ամրաչէն պատնէշները պրոհեցին, քանդեցին եւ անգլ· բանակին ճամբայ բացին դէպի Դամասկոս եւ Հալէպ:

Ուստի Ֆրանսա մրցակից մը ըլլալու չէր Թուրքիոյ եւ Կիլիկիոյ դաշտերուն վրայ... Եւ ահա՝ 1919–ի գարնան, անգլիական ոյժեր կը թափանցեն Թուրքիոյ մէջ, կայքեր կը հաստատեն Այնթապ, Մարաշ եւ Ուրֆա (Եդեսիա), առանց մտահոգուելու այն բռնաբարութեան մասին, զոր իրենք կը կատարէին այդ գրաւումներով, Ֆրանսական իրաւունքները ուրանալով: Ապչութեան մատնուած էր Ֆրանսական դիւանագիտութիւնը, այս օր–ցորեկով յափչտակութեան առջեւ: Երկու դաշնակիցներու մէջեւ ճեղքը բացուած էր, սակայն Ֆրանսացիք չէին ուզեր տեղի տալ, որոշելով պաշտպանել իրենց իրաւունքը Կիլիկիայի վրայ: Զինադադարէն ետք Հալէպ թափուած հայերը (որոնք անասլաններէն վերադարձած էին) Ֆրանսական բեռնակառքերով եւ ծախսերով Կիլիկիա կը փոխադրուէին, նոյնը կ'ընէր նաեւ Անգլիա· հիմա մենք երկու տէրեր ունէինք, բայց չէինք գիտեր թէ որո՛ւն

երեսը աւելի սեւ էր… *Եւ միամտաբար կ'ուրախանայինք որ՝ վերջապէս, դարերու սպասումէն ետք Ասեղ-կտրողը (Անգլիա) եւ Աստղը (Ֆրանսա) մեր հոգատարները պիտի ըլլային…*: Երկու իշխանութիւններն ալ մասնաւոր թուղթիկներով մեզի կոչ կ'ընէին օր առաջ կիլիկիա հասնիլ: Հայրենադարձութեան պրասենեակներ հիմնած էին անոնք: Այսպէս, 1918-ի վերջին ամիսներէն մինչեւ 1919-ի ամառը հարիւր յիսուն հազար վերապրող հայեր կը հաստատուէին կիլիկեան քաղաքները, կեդրոն ունենալով Առանան: Այս վերադարձին Մարաշ ալ կ'ունենար 22,000 հայեր, չըրջակայ հայ գիւղերն ալ առժամաբար Մարաշ հաստատուելով՝ մօտ 27 հազար հայութիւն մը կը բովանդակէր Մարաշ:

Մարաշի անգլ. հրամանատարը (տակաւին Ֆրանսացիք չէին մտած հոն) խանդավառութեամբ չէր դիմաւորեր Ֆրանսական կառաւաններով Հալէպէն Մարաշ փոխադրուած մըննացորդացը: Այսքանին կը հանդուրժէին հայեր, սպասելով որ վաղը միւս օր Ֆրանսացիները պիտի փոխարինէին անգլ. գրաւումը եւ մենք ազատ չունէ՛ մը պիտի առնէինք, դարերով երազուած Ֆրանսական եռագոյնին տակ, կ'երազէինք վերստեղծել Ֆրանք-հայ բարեկամութիւնն ու գործակցութիւնը, Խաչակի՛ր Ասպետներու օրերէն ժառանգ մնացած, որով՝ վերջապէս անկախ կիլիկիայի մը երջանկաբեր իրականութիւնը պիտի վայելէինք…

Անգլիական իշխանութեանց ներկայութիւնը արգելք մը չէր հանդիսանար, որ Մարաշի եւ չրջակայ հայ գիւղերու միջեւ երթեւեկի ապահովութիւնը հետզհետէ վատթարանար: Թուրքերու յանդգնութիւնը օրէ օր կը սաստկանար: Երթեւեկող հայեր կը կողոպտուէին, կը ջարդուէին եւ պատժական որեւէ միջոցառումի նշան երեւան չէր գար անգլիացիներու կողմէն: Գալով Մարաշի թուրք կառավարութեան պետերուն՝ անոնք անդլիացիներու հետ ներքայրակա՞ն յարաբերութիւն մշակած էին, ցոյց տրուած քաջալերանքին պատասխանելով, այնպէս որ՝ Մարաշի անգլիական գրաւումը պարզապէս դիւանադիտական խաղ մըն էր, քանի որ թուրք կառավարութիւնը իր ամբողջ կազմով ու սարքով կը մնար իր տեղը եւ օտար, յաղթական պետութեան մը գրաւումը դարձած էր պարզ շուք մը: Այս քաջալերանքին կռթնած, թուրք իշխանութիւններն ալ չէին հետապնդեր քաղաքին դրսերը պատահած ոճիրներու յանցաւորները, ըստ Թրքական սովորութեան…:

Այս դառն կացութեան առջեւ, հայ երեք յարանուանութեանց ազգային եւ եկեղեցական պետերը՝ Ազգային Միութիւն անուան տակ համալրային մարմին մը կազմեցին, պարման մը ճարելու մտահոգութեամբ: Այդ մարմինը ամէն ուժերով եւ վաւերական փաստերով անգլիական հրամանատարութեան ուշադրութեան յանձնեց Մարաշի չրջակայքը պատահած ոճրային արարքները: Ո՛չ մէկ անդրադարձ… ընդհակառակը՝ անգլ. իշխանութիւնը օրէ օր կը սերտացնէր սիրալիր բարեկամութիւնը թուրքին հետ…

Շրջակայ հայ գիւղերէն ուրիշ տեղեկութիւններ ալ կուգային, որոնք արդար անդորհանքի կը մատնէին Մարաշի հայութիւնը: Ամէն կողմերէ հասած վաւերական տեղեկութիւններ որոշապէս կը հաստատէին թէ՝ դաւանաճան ձեռքեր կը զինէին թուրք եւ քիւրտ խուժանը, բոլոր իսլամաբնակ գիւղերու մէջ: Ինչ կ'անցնէր կը դառնար Մարաշի մէջ թուրք եւ անգլիական չրջանակներու միջեւ, հոս ալ ղէնք բաչխելու առնչութեամբ, գոնէ անծանօթ կը մնար հայերուս. դաւադիր ձեռքեր մեզի չնորհք պիտի չբաչխէին, թուրքն էր հիմա իրենց բարեկամը, կարծես հոս եկած էին Զինադադարի խիստ պայմանները մեղմացնելու եւ թուրքը իրենց գիրկը քաչելու…

Մովր ինկողը օձին կը փարի:

1919 Օգոստոսին՝ Ազգային Միութիւնը նիստ մը կը գումարէ Դեր. Աւետիս Արքեպս. Արփիարեանի նախագահութեամբ եւ որոշում մը կը կայացնէ պատուիրակութիւն մը ղրկելու անգլ. հրամանատարին եւ պարզելու թուրք եւ քիւրտ ասպատակներու զէնք բաչխուած ըլլալու պարագան: Երեք հոգինոց պատուիրակութիւն մը կը ներկայանայ հրամանատարին՝ նախապէս չնորհուած արտօնութեամբ… եւ կը պարզէ անոր կացութիւնը թէ՝ իսլամաբնակ գիւղերուն մէջ զէնք, ռումբ եւ զինամթերք կը բաչխուին: Պատուիրակութիւնը կը խնդրէ որ հսկողութիւնը խստանայ այդ չրջանակներուն մէջ եւ արգիլուի հայ եւ թուրք թչնամութեան մը աղէտը: Պատուիրակութիւ-

նր կը պատչանայ անոր։ Իշխանութիւնները սմբաստանային վտանգէն եւ կը խնդրէ որ արտասահմանի հրամանատարն ալ հաճի հայրսն դէնք տալ, որպէս ինքնապաշտպանութեան համբով պարծանալու համար...

Պատասխանի կը սպասէ պատուիրակութիւնը, ոտքի վրայ... քանի որ նետելու քաղաքական արտօնութիւն անգամ կը դիւրացուի անոր...։ Հրամանատարը կը հաճի քմծիծաղի չեչտով մը հարցնել թէ՝ նկատի պատուիրակութիւնը ի՛նչ հանգամանքով կը նկատյանայ, թէ որո՛նք են անոր պետերը... եւ երբ պատասխանը կը ստանայ, անմիջապէս կը բացատրէ պայմանը.—

– Հա՛, հա՛, Ազգային Մխիթա՛ր, հա՛, հա՛, հիմա կը հասկնամ, ԳԱՅԻ՛Ք, ԸՍԻՔ ՁԵՐ ՄԵՆԵՐՈՒՆ ՈՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՄԲ ՁԸ-ՁԲԱՂԻՆ, ՀԱԿԱՌԱԿ ՊԱՐԱԳԱՑԻՆ՝ ՁԵԶ ԲՈԼՈՐԴ ԱԼ ԱՎԲԱՏ ԱՏԱ ԿԱՔՍՈՐԵՄ (անմարդաբնակ ժայռերու կոյտ մը՝ Միջերկրականի մուրիական ափին) ... եւ նշանով մը կը հրամայէ իր թիկնապահին որ դուրս ցոյց տայ մեղի (պրոգս ալ հոն էր)։

Հաւանաբար այսքան ընթացքի մը պիտի չենթարկուէինք հայերս՝ անգլ. իշխանութեանց կողմէ, եթէ Անգլիա որոշած չըլլար ամէն գնով ձախողցնել Ֆրանսական պրաւում մը, Մարաշի եւ չրջակայքից, որ մօտաւանէն իրականութիւն պիտի դառնար։ Բայց անկրկնական պիտանապետութիւնը պիտէր, չատ յստակած էր Լկոյ–պացողներու համբան վատնելով եւ տատամկներով լեցնել, սերտչահիլ, պինել եւ խարհարդ տալ տեղացի պօրտուր տարրին (օրինակ՝ Քուրքին), առանց մտատանջուելու երբէք որ այդ խուժանատարած քարբը հայուն դիմուն նոր ապտնեղու պրժանելը պիտի իջեցնէր։ Այդ Անգլոյ հոգը չէր, կը լուէր որ իր ծրագիրները առարկայրէն կը պարծապուէին հիմա Մարաշի մէջ, Տակա–Ֆրանսական ծրագիրները... ՄԱՐԱՇԻ ԱՂԷՏԻՆ ԳԼԽԱՒՈՐ ԵՒ ՄԻԱԿ ՊԱՏՃԱՌԸ ԱՆԳԼ. ԵՒ ՖՐԱՆՍ. ՄՐՑԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆ ԷՐ ԵՒ ՈՒՐԻՇ ՈՉԻՆՉ...։

Հիմա մեր փրկիչներէն մէկուն դիմակը պատռուած էր· փրկութեան միակ ելք մը կը մնար՝ ինդրել Ֆրանսացիներէն որ վտքացրնէին Մարաշ դրկել իրենց պրուման ջոկատները, քանի որ մեր թիւ մէկ փրկիչը (Անգլիա) կը պատրաստուէր պարպելու քաղաքը իր պաշտօնը կատարելէ ետք ??? Հետեւաբար պատուիրակութիւն մը դրկուեր Հալէպ՝ մեր թիւ 2 փրկիչներու հրամանատարին, կացու-

Մարաշի 1895ի կոտորածէն մնացած այրիներու խմբանկար
(լուսանկարուած 1912ին)

Քիւնը պարզելու և հասկնալու որ Ֆրանսական չատոմիլթ պրատում մը կրնար սպրդիլել տղատալի յարձակում մը հայերուս վրայ... : Տակուին տ'ինքան մխամիա էինք, յիմա'ր, յուսալու համար թէ՝ հայուն կեանքը եւ անոր պաշտպանութիւնը նկատի առնուելը կըլլի... :

Մինչ այս մինչ այս՝ սպրդին Թուրքեր սկսեր էին յախտատանքով եւ անպատշաճ տակտիկաներ վերարկուիլ հայերուս հանդէպ, հակառակ մեր կողմէն ցուցադրուած լաւի պրացնութեան յիշատակներու սպեկուլատիւն:

Վերջապէս Ֆրանսական Լրկու վաչաներ ժամանեցին Մարաշ՝ 1919 Հոկտեմբերի սկիզբներու. անոնց մէջ կային հայ կամաւորներու Լրկու պատկեր՝ սրածայր պղպկներով եւ վայլուն աչքերով, հայու աչքերով, վերջապէս երջանիկ՝ կիլիկեան հողին վրայ ապրելով հայերս... : Խանդավառութիւնը իր գեներին հասած էր մեզի համար, նահատակուող մեր եղբայրներուն եւ քոյրերուն ոգիները կը չրջէին մեր հոգիներուն վերեւ. երանելի՛ օրեր, բայց... ափսո՛ս:

Ֆրանսացիք ալ չմիջամտեցին նախ Թուրք կառավարական պարծունէութեանց. միայն միջնաբերդին վրայ Ուրբաթ օրեր ծածանող Թրքական դրօշակը վար առնելով՝ Ֆրանսական կանչնակին անոր տեղ: Անշուշտ Ուրբաթ օր մըն էր, քաղաքիս ամէնէն մեծ Ուլու ճամիի մէջ (Մեծ մզկիթ) հայատեաց Թուրքեր չարուած էին կէսօրուան աղօթքին համար: Ճանկարծ Տայը զատէ մեծ կրօնապետը ձայնը բարձրացնելով կը բացագանչէ.— «Հաւատացանլնը... մեր Ուրբաթի աղօթքը անընդունելի պիտի ըլլայ Ալլահի մօտ եւ Մարգարէին ասջեւ, եթէ քաղաքիս միջնաբերդին վրայ չվերականգնուի Թրքական դրօշակը...»:

Ալլա՛հ, Ալլա՛հ, աղաղակներով խուժանը կ'ելլէ մզկիթէն եւ կը վազէ դէպի միջնաբերդ. Ֆրանսացիք ոչ մէկ արգելք չեն դներ անոր առջեւ, Թուրքեր բերդին վրայէն վար կ'առնեն Ֆրանս. դրօշակը եւ Թրքականը կը կանգնեն, եւ ապա նոյն աղաղակներով կը դառնան մզկիթ. աղօթքը եւ ճառախօսութիւնները կը չարունակուին ժամերով. Լարլի մղձաւանջ մը կը սաւառնի մեր վրայ, քանի Ֆրանսացիներու կողմէն ոչ մէկ չարժում կը նշմարուի. չուկանները չատոնց վակուած էին, եւ ամէն հայ իր տան մէջ չատարում վայրկեաններով կը չարչարուէր:

Դրօշակի միջադէպէն եաքն ալ չորեքշաբթի 2–3 անգամ խուճապներ տեղի կ'ունենային չուկային մէջ եւ մենք կը վախչէինք մեր տուներէն, պինուած Թուրքերու մէջէն անցնելով, որոնք կը սպառնային յայտնելով որ քանի մը օրէն ալ սպասենք որ մեր հաշիւը տանուին, մեզ կիլիկիա ղրկեն...:

Մինչ այս՝ Թուրքեր կը սկսին ծուռ պատրուակներ ստեղծել. որ մը հայ կամաւորներէն կ'ամրաստանեն, որ Թուրք կիներու փօղերը պատռած եւ երեսներն բացած են, երբ անոնք հատարակաց բաղնիքէն նոր ելած՝ տուն կը վազեցնեն... տրիշ օր մըն ալ աւելի խայտառակ եւ չրեքբածայ վերապրումներ...

Վերջապէս՝ Ֆրանս. նոր ոյժեր կը ժամանեն եւ հիմա պրատման իշխանութիւնը կոթնած բլլալով 3500 քաջալէն զինուորական ոյժի մը՝ կը հրամայէ Թուրք կառավարիչին որ Ֆրանսացի պաշտօնեաներ ընդունի սերտայի բոլոր սպասարկութեանց մէջ՝ իբրեւ խորհրդական: Թուրքեր բուռն դայրոյթով կը մերժեն առաջարկը: Արդէն ամէն օր Սեբաստիայէն՝ Մուսթաֆա Քեմալէն եւ Կոլսոյ խամաճիկ Թուրք կառավարութենէն հեռագիրներ կը տեղան Մարաշի կառավարական պետերուն, որ տեղի չտան Ֆրանս. պահանջքներուն, ի հարկին պայքարի մէջ նետուին, արիւնով պաշտպանելու համար քաղաքը, ԿԱՆԻ ՈՐ ԻՐԵՆՔ ՉՕՐԱՒՈՐ ԳԱՇՏԱՆՆԵՐ ՈՒՆԷԻՆ՝ ԻՐԵՆՑ ՕԺԱՆԴԱԿՈՂ...

Կացութիւնը տ'ինքան լարուած էր, որ Մարաշի Ֆրանս. հրամանատար Զօր. Քերէթ իր մօտ կը կանչէ Թուրք երեւելիներէն եւ կառավարչական պետերէն ուրը հոգիներ եւ անոնց վերջնագիր մը կու տայ, մինչեւ ուրբաթ օր կառավարական բոլոր սպասարկութիւններու յանձնելու համար Ֆրանս. դրաւման իշխանութեան: Անոնք բուռն հեղնանքով կը մերժեն հրամանը եւ կը յայտարարեն որ պատրաստ են կռուելու ցմահ, ի պահանջել հարկին... երբ բռնութիւն տեսնեն Ֆրանս. իշխանութեանց կողմէն...: Զօր. Քերէթ կ'արտիլէ անոնց տուն վերադարձը, խցարգելութեան վճիռով մը, որ աւելի կը կատղեցնէ դուրսի Թուրք եւ քիւրտ տարրերը:

Այսպէս՝ անստուգութեան, սարսափի եւ խուճապի մէջ կ'անցնին Հոկտեմբերէն մինչեւ Նոր տարին, սեւ Նոր տարին 1920–ի: Այս բոլորին մէջ սրտաչ կերպով կ'իմանայինք որ՝ հազարաւոր չէթէների վրիժք կը վրուէին Մարաշի տիրող բլուրներուն եւ հաղորդակցութեան մայր ճամբաներուն վրայ: Այնթապէն Մարաշ ճամբորդող Ֆրանս. զօրահրներ կը կողոպտուէին, ղոհեր ալ տալով: Ֆրանս. հրամանատարը քմծիծաղով կը վիմաւորէր այս բոլորը, «յիմարական շարժուձեւեր» որակելով պանոնք: Իսկ մենք հայերս սարսափով կը համակուէինք ուեանելով կատարուած պատրաստութիւնները, Թուրք եւ քիւրտ չէթէներու կողմէն: Ալ քաղաքէն մեծ մր դուրս ելլել՝ մահը վիմաւորել կը նշանակէր: Երբ Ֆրանսացիներուն պարզէինք մեր վախը՝ անոնք կը յոխորտային որ եթէ չէթէները չարժին, երկու ժամուան մէջ բոլորը բնաջինջ կ'ըլլան, Ֆրանս. հզօր ղէնքերուն չնորհիւ...:

1920–ի Յունուարին չուկաները կրնէք գոց մնացին. սեւ ուրուրներ իրենց ստուերները կը տարածէին քաղաքին վրայ: Յունուար 18–ին, երկուշաբթի մեր Ս. Ծննդեան տօնն էր, քանի մը հայահոծ թաղերու եկեղեցիները լեցուեցան աղօթքի, աղերսանքի եւ փրկութեան կարօտ հայերով... անդոհանքը սակայն տունը պահեց մեկ եւ ոչ ոքի տուն չայցելեցինք «Քրիստոս Ծնաւ եւ յայտնեցաւ» աւետելու, ինչպէս սովորութիւն էր ընել:

Վերահաս աղէտին ստուերը օրէ օր կը խտանար, վախը կը բազմապատկուէր: Թէեւ քաղաքին լնդհանուր ապահովութեան հսկելու համար չրջուն պահակներ կը պտրտէին թաղերու եւ չուկաներու մէջ, կազմուած երեք թուրք եւ երկու Ֆրանսացի պինուրներէ, մենք վստահութիւն չունէինք անոնց հեղինակութեան վրայ, ամէն օր տեղեկանալով թէ ի՛նչ չաւեր կը նիւթէին Պուլիս եւ Մուսթաֆա Քեմալ՝ չնորհիւ իրենց բարեկամին, Ֆրանսային պուլս նետելու համար կիլիկիայէն...:

Այդ օրերուն էր որ հայաչատ թաղերու եւ նկեղեցիներու մէջ հաստատուած Ֆրանսական պունկը, դէպքերը չհսկած, պատրաստուեցան կեպրոնանալու քանի մը կէտերու վրայ, իրենց բախտին ձգելով հայերը:

Յունուար 18–ին Թուրք կառավարութիւնը յանդգնութիւնը կ'ունենայ վերջնագիր մը տալու Ֆրանս. ոյժերու հրամանատար Զօր. Քէրէքէին, որ անմիջապէս քաչուի Մարաչէն, եթէ չ'ուզեր կենքի ոյժով վռնտուելու անպատուութեան ենթարկուիլ...: Դիմում–վերջնագիրը 3 օրուան պայմանաժամ ունէր:

Յունուար 21–ի կէսօրին՝ քաղաքի երեք

Մարաշի 1909ի դէպքի այրիներուն խմբանկարը (լուսանկարուած 1912ին)

բլուրներէն հրազէնի ոգեւորիչ հարուածներ տրուելուն, թուրքերու կողմէն: Հինգ վայրկեանի մէջ հրայանաձգութիւնները տարածուելուն ամբողջ քաղաքին մէջ: Իրրեւ պահակ խակերու եւ չուկայի մէջ չրջող ֆրանսացի պինտարնիներ անակնկալօրէն ոսպնուելուն դանկերէն պարնուած, իրենց թուրք ընկերներուն կողմէ: Ֆրանսացիք պրաւած էին քաղաքին մէջ հօթը կարեւոր կիրքեր, ուրկէ կրնային տիրապետել թրքական թաղերուն եւ հակազդել չէքէներու յարձակումներուն:

Կռուին առաջին երեք օրերը անցան փորձարկութեան չարժումներով, որով իւրաքանչիւրը իր թշնամիին ուժգր կողմերը կ'որոնէր: Հայերն ալ տունէ տուն, թաղէ թաղ պատերը ծակելով իմբուեցան ուրը դիրքերու վրայ, իրենց կարելի միջոցներով ինքնապաշտպանութեան դիմելու համար: Այդ դիրքերէն կարեւորներն էին հայ կաթոլիկ եկեղեցին, Ղուլճայ թաղը, Թերրա Սանթա լատինաց վանք, Շեքէրտերէ, Քիմպէքի Ս. Սարգիս եկեղեցին, հայ թաղի Ս. Աստուածածին եկեղեցին եայլն:

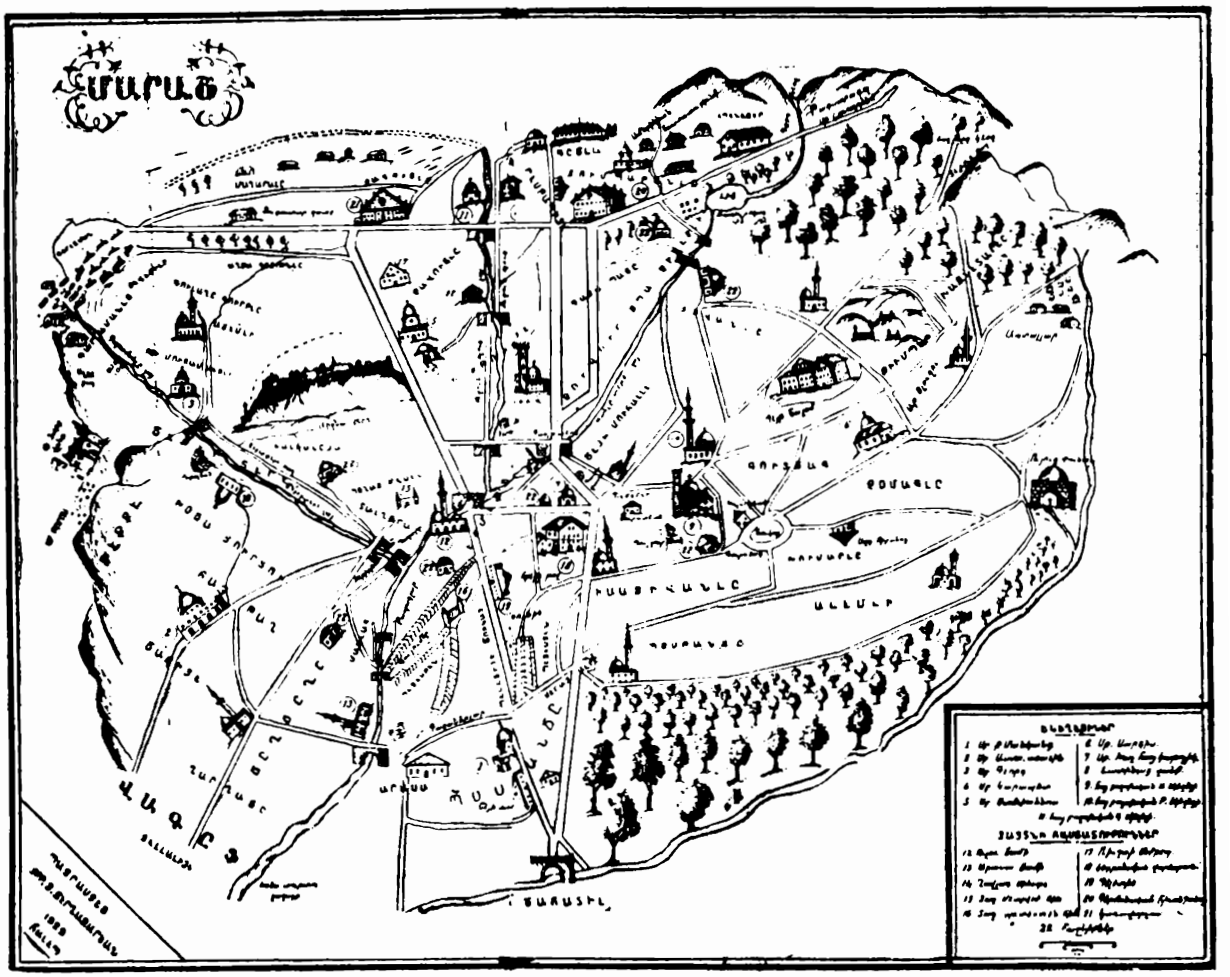
Տարագրութեան սեւ ճամբաներէն վերադարձած, մենք դէնքերէ եւ ռումբերէ դուրկ էինք, մեր դիմումները անգլ. եւ ֆրանս. իշխանութեանց մօտ դէնք խնդրելու, դնելու կամ փոխ առնելու, մերժուած էին: Ցետոյ՝ հայը կ'երեւակայէր որ հզօր ֆրանսայի դրօշին տակ ինք պիտի ստիպուէր ինքնապաշտպանութեան դիմելու, մորթը փրկելու համար... հայ երիտասարդներ՝ ասկէ անկէ ձեռք բերուած դէնքերով իրենց կարելին ըրին, հեռու պահելու համար չէքէները հայկական կեդրոններէն: Այդ պարծանքութեան մէջ պատիւի մեծ բաժին մը ունեցան նաեւ հայ կամաւորները, բայց ափսո՜ս, ֆրանս. ասպետականա՜ն հրամանատարութիւնը պատերազմը սկսած օրերուն, անոնց միայն 50-ական փամփուշտ չնորհած էր...:

Կռուին չորրորդ օրը քաղաքին բազմաթիւ կողմերէն բոցեր ճարճատել սկսան, առժամապէս լքուած հայ թաղերը հրոյ ճարակ կը դառնային: Չէքէներ՝ իրենց հաւատարիմ բարեկամներուն նուիրած պատերազմական դէնքերով եւ ռումբերով, դնդացիրներով եւ քրնդանօթներով ամէն կողմ հուր եւ աւեր կը սփռէին: Հրշէջներու կապարները դիչերուան մութին վար ինկող աստղերու պէս կը խաչաձեւէին երկինքը:

Թուրքը կ'աստջարկէն կարմ մը հայ թաղերու բնակչութեան որ անձնատուր բլլան եւ վատահին իրենց պատուոյ խօսքին եւ Ալլահի վրայ կ'երդնուն թէ՝ իրենց քիմը պիտի չտրնին: Անկէն, անպաշտպան թաղերէն Պէքթաշկիէ, Զաւուչլուի, Տէվէճիլիի, Զիչեքլիի մօտ 3000 հայեր կը յանձնուին անատուածնեւրուն եւ անմիջապէս կը սրածուին Ուլու ճամիին մէջ, անխտիր, մանուկ, կին, ծեր, երիտասարդ, տիւիններու կէր դառնալով: Շրաչքով այդ պեհնկն փախուստ տուող մէկ երկու վիրաւորներ կը պատմեն բոլոր եղեռնը, մինչ թուրքը մզկիթին միւնարէէն ղոհաբանական աղօթքներ կը բարձրացնէին իրենց Ալլահին...

Կացութիւնը յուսահատական էր մեզի համար, այն պատճառով որ կարծես ֆրանսացիներ հանդէպ ներկայ ըլլալու եկած էին եւ նստած կը դիտէին մեր ջարդուիլը... Թշնամին՝ քաջալերուած ֆրանսացիներու այս անտարբերութենէն, կը չանար նախ մեր հաչիւը մաքրել ու իր սադայէլական ծրագիրը դրծադրել... Գաշտպանութենէ զուրկ՝ հայերս կրկին կը դիմենք «ասպետներուն» որ մեզի զէնք տրամադրեն որեւէ գինով. կրկին մերժում, կրկին նոյն յանկերգը. «Գացէք հաշտուեցէ՛ք թուրքերուն հետ, ի՞նչ ունիք անոնց հետ» ???: Կը հասկցնենք իրենց որ հաշտուող եւ անձնատուր եղողները Ուլու ճամիին մէջ սրախողխող ըլլալէ վերջ կիրի հնոցներուն մէջ կիսուեցան անոնց դիակները... Չեն հաւատար, կամ չեն ուզեր հաւատալ...

Կռուին 13-րդ օրը թուրքեր ընդհանուր յարձակում մը չղթայաղերծեցին ֆրանսական դիրքերու վրայ, կերպով մը վստահ ըլլալէ ետք թէ՝ հայերը իրենց համար վտանգ մը չէին ներկայացներ: Այս անգամ ֆրանսացիք կրակով պատասխանելու բարեհաճութիւնը ունեցան, յոյսեր արթնցնելով հայ դիրքերու մէջ: Ֆրանսական ոյժեր հրձիգ ռումբեր տեղացուցին թրքական կեդրոնացումները պատրպարող թաղերու վրայ, Ամէն կողմ հրդեհ. բոցեր կը լափլիզէին չէնքերը, թրքական ընկրկումը որոշապէս նչմարելի էր: Շատ մը թրքական դիրքեր լռութեան մատնուած էին,

յաղթանակը դրան ետեւն էր, եթէ յաղթական չդաւաճանէր...

Հոկտեմբերու 18-ին օրը ֆրանսական օդանաւ մը հասաւ եւ քաղաքին վրայ սուտաւելէ առաջ՝ թռուցիկներ նետեց Ֆրանս. պիրքերու վրայ: Հայերս անհուն հրճուանքով կը սպասէինք լսելու՝ այս օրհնաբեր հրեշտակին բերած պատգամները... եւ... լսեցանք. այդ թռուցիկները կ'ազդէին որ ֆրանս. նոր ոյժեր ժամանած են. իսկապէս ալ՝ նոյն օրուան կէսօրին՝ գնդապետ Նորման երեք հարիւրոց նոր ոյժով մը կը հասնէր քաղաքին հիւսիս. քիլոմեթր հարաւ, Աք Իչիի պաշտը:

Թուրքերու չախչախումը ա՛լ ակներեւ էր:

Գնդապետ Նորման Ֆրանս. լեռնային, հոչակաւոր թնդանօթներով սկսաւ ռմբակոծել՝ կիսակործան արուկն՝ քրքական դիրքերը: Ամբողջ քաղաքը բոցերու եւ ծուխերու հնոցի մը վերածուեցաւ այս անգամ: Բոլորիս կատարեալ հաւատքը այն էր, որ նորահաս պինուորական մեծ ոյժը, քաղաքիս Ֆրանս. բանակին հետ 6500 հոգինոց փորձ պինուորներէ բաղկացած՝ բուռն յարձակողականի մը պիտի անցնէր եւ մաքրէր Քրքական կիսաքանդ դիրքերը՝ տակաւին յամառող չէթէներու: Ափսո՜ս... դեռ նոր եւ սեւ օրեր պիտի դիմաւորէին մեզ...

Այս յոյսերու եւ յոյզերու օրերուն, Ֆրանս. կարեւոր դիրքերէն Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցիէն մէկ քիլոմեթր հեռուն Ս. Աստուածածինն եկեղեցիի չէնքերուն մէջ մօտ երկու հազար հայեր կռուի սկիզբէն ի վեր անհաւատալի պայքար կը մղէին, իրենց պակասաւոր զէնքերով, չէթէներու խումբի մը դէմ: Ռազմանիւթի պատուիրէն ճարահատ՝ անոնք Քառ. Մանկանց եկեղեցիի Ֆրանսական հրամանատարին մօտ բանագնաց մը կը ղրկեն օգնութիւն, զէնք եւ ռազմանիւթ խնդրելու: Քառ. Մանկանց եկեղեցին ծուարած հայերէն մօտ 100 երիտասարդներ յօժարակամութիւն

յայտնեցին այլ խեղճերուն օգնութեան հասնելու, պարպելու համար այլ վտանգաւոր դիրքը եւ աւելի ապահով վայր մը փոխադրելու պահանջ, եթէ հրամանատար պղտպետը, ասպետականաւորէն բարեհաճէր 100 դինք տալ՝ ռազմանիւթով, զինելու կամ վերազբաղնելու պայմանով... Ասկեսին պատասխանը դրել հո՞րդ է... պարպասկս գուրս գչեց խնդրարկուները...

Յաջորդ օրը իրիկուան դէմ չէրէնները կը յաջողին ծակել նայն Աստուածածնի եկեղեցիի պատերէն մին եւ հրթիռ առաքել տեղացնել չկրնան ու պարսպին մէջ, ըսլորը ասկասակա-չէն... Ներսը ապաստանած երկու հարիւր հոգի տակն ու առնդ կը հրկիզուին եւ գուրս սպրդելու յանդգնողներն ալ հրացանազարկ կ'ըլլան: Մինչ, Քառ. Մանկանց եկեղեցիին մէջ ապաստանած հայերս կը լսինք հրկիզուող խնձիրատն աղիողորմ «Տէ՛ր ողորմեա՛»-ները, մինչեւ որ վերջին չունչը լռեց արիւնի եւ բոցի այդ դժոխքին մէջ..., բայց ողորմող մէկը չգտնուեցա՛ւ...

Նոյն իրիկուան դէմ Թուրքեր Քառ. Մանկանց եկեղեցիին վրայ ալ դրոհ կու տան. կապարներ կը սկսին տարալ եկեղեցիին բակը, Թնդանօթի ոումբ մը կը քանդէ դաւիթի դրան կամարը, պատուհանէ մը անցնելով. իրարանցումը աննկարագրելի, այս դիրքին վրայ կային 800 Ֆրանս. զինուորներ եւ մօտ 3000 հայեր (այս վերջիններըը անզէն): Ֆրանսացի հրամանատարը կը չրջէր բակը պատերէն պաշտպանուելով, զինուորական ձիւ քայլերով... կապար մը անցաւ անոր կուրծքէն, երկուք ալ ուղեղէն եւ ինկաւ այն... առանց բառ մը արտասանելու...

Հրկիզուած 2000 հայերու անէ՞ծքն էր գինք մահացնողը Թէ արդար վրէժի ձեռքը... ո՛չ ոք գիտցաւ: Զինուորական պատիւներով Թաղեցին գինք՝ եկեղեցիի բակին մէջ. հողերայս Մկրտիչ Եպս. Աշաւնունիի դամբանին քով... Հայերս ալ սպացինք եւ ներկայ եղանք Թաղման...

Գնդապետ Նորման տակաւին կը չարունակէր ոմբակոծութիւնը: Վերջէն հասկցանք որ անիկա Թուրքերը լռեցնելու համար չէր ճգներ, այլ քաղաքին մէջ ցրուած Ֆրանս. դիրքերու զինուորներ համախմբելու ծրագիր մը կը գործադրէր: կացութեան մէջ, մեզի՝ հայերուս համար բարեփոխութիւն մը կամ մեր ակնկալած ընկէ. յարձակողականը երեան չէին գար... Ակէ զատ՝ ջղայնոտ գոյավիճակ մը կը տիրէր Քառ. Մանկանց եկեղեցիի Ֆրանսացի սպաներուն քով... Նուսի խազ մը կար... բայց չէիմֆ հասկնար...

Յաջորդ օրը հրթիռ ուումբեր Քառ. Մանկանց եկեղեցին, դպրոցը եւ առաջնորդարանն ալ բացեցու ձարտակ գործուցին... Լափլիպող կրակներու մէջէն՝ մարդերնիս խանձուած մեր ասպետակա՛ն պաշտպաններուն հետ պատերը կը ծակենք եւ 100 քայլ անդին կ'ապաստանինք քաղաքին քարերուն մէջ, որը բնակարատար չատ մեծերք չէր բովանդակեր... Հոն մնացինք երկու օր մը... բաներ մը կը պատնան, չշուկ մը, փափուք մը, որմէ չենք կրնար որոշ բան մը հասկնալ: Վերջապէս, Փետր. 11-ի կէս գիշերին, Ֆրանսական մեացեալ բոլոր ոյժերը կը պարպէին քաղաքը եւ անձայն, անշշուկ, ջորիներու ամբակներուն Թաղիքի կտորներ կապած կը փութային դէպի Աբ իչի, գնդ. Նորմանի բանակատեղին...

Ինչո՞ւ այս անփառունակ փախուստը... քանի վերջերս նկատուած էր որ Թուրքեր ռազմանիւթի պակասէն կը տառապէին, որսի հրացաններ կը գործածէին, երկաթի կտորներ դնելով փամփուշտի տեղ: Նոյնպէս Ֆրանս. տեղեկարերներ իմացուցած էին որ Թուրքեր իրենց ընտանիքները չրջակայ Թուրք գիւղեր փոխադրած էին եւ իրենք ալ դիրքերը լքած, անզէն մնացած...: Հոս հոն պահուըտած չէրէնները՝ պահակի դեր կը կատարէին միայն, ժամը երկուքը ատրճանակ մը պարպելով՝ խաբելու համար Թէ իրենք հոն են տակաւին... Դեռ աւելի պաշտօնականը...:

Գնդ. Նորմանի ժամանումին յաջորդ օրն իսկ արդէն երկու չէրէապետներ՝ ճերմակ դրօշակ պարզած եկած, հասած էին Զօր. Քերէքի դրասենեակը: Անոնք ներս ընդունուելով կը լսուին.— «Թուրքերը առանց պայմանի անձնատուր կ'ըլլան, Ֆրանսացի ազնիւ զինուորականներուն յանձնելով իրենց կեանքն ու պատիւը» (քաղուած գնդ. Գրեմոնի մէկ Թղթածրարէն):

Ասպետապատո՛ւ հրամանատարը կ'ընդունի թուրբերուն ազնիւ անձնատուութիւնը, բայց կը յարէ Թէ՝ ինք եւ իր զինուորները պիտի հեռանա՛ն Մարաչէն...: Ապա՝ իր մօտ

կը կանչէ ամիսներէ ի վեր խայտրելութեան պատասպարտուած թուրք ուխը երեւելիները եւ անոնց առջեւ ալ կը յայտարարէ.– «Հիմա ապատ էք այլեւս, մենք պիտի մեկնինք, ձեզի կը թողունք հայերը, հաշտուեցէք անոնց հետ, ալ գործ չունինք մեզի հետ, այս է իմ ստացած հրահանգս...»

Ա'յդքան պաշտօնական խոստումներէ ետք Ֆրանսա կը լքէր հայ ժողովուրդը, իսկական բնաջնջումի մը պահավէժ ափին:

Մինչեւ այդ եւ 5 ամիսներէ ի վեր անդադար հիւրասիրուած էին Ֆրանս. բարձր հրամանատարները՝ Մարաշի մեծահարուստ Խըրլակեաններու սեղանին չուրջ... Նոյն բարձր հրամանատարներէն մին նոյնինքն կնքահայրը եղած էր Խրլակեաններէն երիտասարդի մը պսակադրութեան եւ պարահանդէսներու մէջ պարծած էր թամատա... բայց ափսո՛ս մեր մխիթարութեան... նոյն այդ հրամանատարները նահանջի գիշերը իմաց չեն տար խրլակեաններուն՝ բայլ մը անդին իրենց դիրքերէն, կը փախչին, յայտնելով կասկածոդներուն թէ, վաղը ետ պիտի դառնան...:

Ի՞նչպէս որակել այս անպատուութիւնը...

Երբ փախուստը երեւան կու գայ, նոյն այդ Խրլակեանները պտոյտ կ'ելլեն իրենց տունէն, մօտ 3000 հայերու հետ, գիշերուան մութէն օգտուելով ճամբայ մը գտնելու, անփառունակ փախստականներու ամօթալի պաշտպանութիւնը կրկին վայելելու յոյսով, բայց աւա՛ղ, հոս հոն պահուըտած չէքէներ կը կտրեն անոնց ճամբան, քաղաքին թաղերուն մէջ եւ ուրէ կ'անցընեն անոնցմէ 2500 անգէն հայերը... Խրլակեաններուն ամէնէն մեծ եւ ականաւոր դէմքը, անցամ օսմանեան

Մարաշի իթթիհատական պարագլուխները կամ թորեճիները, – գետինը՝ ձախէն՝ Գատը զատէ Ռիզա, Տոքթ. Մուսթաֆա, Լուքֆի, աքոռի վրայ՝ Մուհասեպեճի Հաճի էֆ., Քէօր Ալի, Քեաթիպ զատէ Մեհմէտ, Մուհամէտ Ալի, Վեհպէ զատէ Հասիպ, ոտքի՝ Քոճապաշ Էօմէր եւ Գատը զատէ Զիյա

փարլամենթին, տեղն ու տեղօք կը մորթուի թաղերուն մէջ, որուն պլուիը էչու պոչի մը կապած կը չրջեցնէն թաղէ թաղ... լսելու մեզի առյուէա թէ՝ «ահաւասիկ Եւրոպայի վրայ յոյս եւ հաւատք ընողներուն վախճանը...»

Ահաւոր բօթը չուտով տարածուեցաւ Քառ. Մանկանց եւ մօտաւոր դիրքերու հայերս պատրաստ էինք հետեւիլ յաղթականին ամօթալի նահանջին: Փետր. 12-ի արշալոյսէն առաջ Ֆրանս. զօրասիւներ սկսան լքել իրենց դիրքերը եւ փութալ դէպի վնդ. Նորմանի Աբ իչիի դիրքերը: 4200 հոգիներ չարք չարք 10-ական հոգի համրուած, կին, ծեր, մանուկ, երիտասարդ, վիրաւոր, անօթի կը քալենք քրիւղի մթերանոցէն դուրս չտապող Ֆրանս. զօրասիւնին հետեւելով: Ճանկարծ մեծ իրարանցում մը... Ֆրանս. դինուորներ կ'արգիլէին իրենց հետեւող հայերը, նոյնիսկ հրացանի կոթելով անոնք պետին կը ձգեն ոմանք, ափրիկեցի դինուորներ փամփուչտ ալ կը զոլծածեն եւ կը վիրաւորեն 8-10 հոգի...

Որո՞ւն դիմել, որո՞ւն պալատիլ. յառաջացող հայ բեկորներ չէին կրնար քաղաք վերադառնալ. արդէն քաղաքէն կը լսուէին մարդախոչ բորենիներու եւ վիչտիչ գայլերու ոռնոցները, նոյնպէս թաղերու մէջ փախուստ տուող սուինահար հայերու ճիչերը... Մեր կարաւանը կանգ առաւ, վայրկեան մը: Քառ. Մանկանց եկեղեցիին մէջ ռուս դինուորական մը կար, գնդապետ Սիմոնոֆ, որ երկու տարի առաջ դերման արկելարանէ մը փախչելով (պատերազմէն դերի) եկած միացած էր Ֆրանսական հոչակաւոր 412 զօրարանակին, որ իր քաջութիւնով մեծ համբաւի տիրացած էր Փարիզի պաշտպանութեան մէջ 1915-1916-ին եւ այդ զօրարանակն էր որ այսօր Մարաշը պաշտպանելու եկած ըլլալու նուիրական պարտականութիւնը կը լքէր եւ փախուստ կու տար՝ թշնամիին անձնատուութենէն ետք...

Ճարահատ հայերս՝ նահանջող բանակին հետեւողներս՝ կերպով մը կը հասկցնենք գնդ. Սիմոնոֆին, որ մեր կեանքը փրկէ անխուսափելի բնաջնջումէ մը. Սիմոնոֆ հրամանատարին մօտ կը բարեխօսէ եւ կը վերադառնայ մեզի ժպտադէմ աւետելով որ կրնանք Ֆրանս. զօրասիւնին հետեւիլ, անկէ մէկ բիլոմեթր հեռաւորութեամբ...

Եւ մեր սիւնը կը չարժի ասպետներու յուղարկաւոր պարճած...

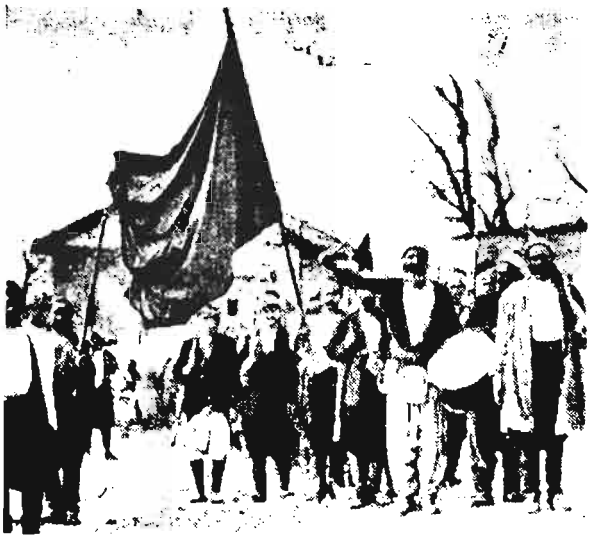
Հետզհետէ մեր սիւնին ուրիշներ ալ կը միանան քաղաքէն, հուրչն եւ սուրչն մապատրած ալատուղնիր եւ կը պատմեն թէ, Փբանս. պարպումը լսուած օրը՝ այլեւայլ թաղերու մէջ ՄՕՏ ԵՕԹԸ ՀԱԶԱՐ ՀԱՑԵՐ ԵԱԹԱՂԱՆԷ ԱՆՑՈՒԱԾ ԷԻՆ, իբրեւ արիւնի գինետօն մեր պաշտպաններուն, այնպէս որ՝ Մարաշի ազէտին չարդուածներու ընդհ. թիւը կը հասնէր 13 հազարի...

Մեկուսացած դիրքերու մէջ մնացած էին մօտ 8 հազար հայեր, տակաւին մէկ երկու անբաւարար միջոցներով ինքնապաշտպանութեան ճամբուն մէջ. անոնք իմացած էին անպատուութիւնը մեր պաշտպաններուն եւ որոշած՝ կէն ի ձեռին մեռնիլ, քան թէ փախուստ տալ եւ թաղերու մէջ յօշոտուիլ դազաններէն... Սակայն յուսաբեկութիւնը ընդհանուր էր. ահաւոր լերան մը պէս կը ճնչէր մահը՝ անոնց վրայ...

Չէթէներ վերադարձած էին քաղաք եւ կը փութային 4 կարեւոր դիրքերու վրայ կեդրոնացած հայերու վրայ յարձակիլ, որոնց թիւը՝ ինչպէս յիշուեցաւ 8 հազար հոգի էր... Հրաչք մը միայն կրնար ազատել զանոնք:

Այդ հրաչքը պատահեցաւ բարեբախտաբար... Ամերիկեան Պորտի միսիոնարներէն Մր. Լայմըն, այդ խեղճ հայերը փրկելու համար եղեռնական վախճանէ մը, կը դիմէ չէթէներու պետերուն եւ թուրք կառավարիչին, պինալադար մը կարգադրելու եւ այդ չորս դիրքերու վրայ հաւաքուած հայերու անձնատուութիւնը ապահովելու համար, երբ թրքական կառավարութիւնը կը խոստանայ անոնց պատիւը, կեանքն ու ինչքը պաշտպանել:

Մր. Լայմընի աղերսալիր խնդրանքը երկար հակառակութիւններու դուռ կը բանայ, բայց վերջապէս համաձայնութիւն մը կը կայանայ, կառավարութեան եւ չէթէականութեան հաւանութեամբ: Յաջորդ օրը՝ Մր. Լայմընի ներկայութեամբ՝ բոլոր հայերը անձնատուր կ'ըլլան, կառավարական պաշտօնէութեան ներկայութեամբ, զէնքերը կը յանձնուին եւ իրենք կը տեղաւորուին երկու թաղերու մէջ, օրական ափ մը ոսպ եւ կտոր մը սեւ հաց ունենալով իբրեւ ռոճիկ... բայց քանի մը օր ետք քաղաքը կը գտնէ իր բնականոն

Չեքէներու յաղթական տոպանցքը
Մարաշի մէջ

վիճակը, չուկաները կը բացուին. հայերն ալ իրենց բանուոր–գործաւոր ամէն կողմ կը վաղեն, ճարելու լեզի հաց մը եւ ողբալու նահատակուածներու յիշատակը...:

Անշուշտ ծանօթ է բոլորիս թէ՝ այդ հայերն ալ Մարաշէն արտաքսուեցան 1920–23 ֆրանքօ–թուրք դիւանագիտական լարախաղացութեան հետեւանքով, կիլիկիոյ ամբողջական պարպումի օրերուն: ԱՁԴ ԵՐԵՔ ՏԱՐՈՒԱՆ ՖՐԱՆՍ. ՀՈԳԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ԿԻԼԻԿԻՈՑ ՄԷՋ ՄԵԶԻ ԱՐԾԵՑ 50 ՀԱԶԱՐ ՆՈՐ ԶՈՀԵՐ, ՄԱՐԱՇ, ԶԷՅԹՈՒՆ, ՀԱՃՃԸՆ, ՈՒՐՖԱ ԵՒ ԱՅԼ ՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒ ԵՒ ԳԻՒՂԵՐՈՒ ՄԷՋ...

Ապա պատնանք մեզի, անփառունակ նահանջողներուն հետեւող հայերուս: 4200 հոգի չարունակեցինք մեր փախուստը, անօթի, ոտաժասպառ, մարմնապէս ընկճուած, կործանուած՝ հոգեպէս. վերջին 8–10 օրերուն ղըրկուած էինք անուղղի տասրրական նեւթերէն եւ իւրաքանչիւրս վիշտերու տակ կոչկոճուած կը քալէինք մեր բազմաթիւ սիրելիներու եւ հարիւտորներու նահատակումին անմխիթար կսկիծներուն տակ:

Մեր փախուստին առաջին օրը զերոյէն վար ցուրտով մը քալեցինք, դէպի ո՞ւր, մարդ չէր գիտեր, Ֆրանս. զօրասիւնը դիկզակ ճամբաներ կ'ոլոնէր, չէքէներու յարձակումին չենթարկուելու համար: Իրիկուան դէմ՝ թխպոտ ամպեր կուտակուիլ սկսան երկնակամարին վրայ: Գիշերելու համար՝ բանակը բլուր մը ընտրեց՝ էլ օղլուի վրայ: Ինկանք հոն մենք ալ՝ բանակէն քիլոմեթր մը հեռու...: Զուրկ ցուրտէն պատսպարուելու ուրիշ ծածկոցէ, հողին վրայ կը կծկուիմ. սրտցաւ րարեկամ մը կանեփէ պարկ մը կը նետէ վրաս, կը յանձնուիմ քունի թմրութեան, առաւօտեան արթննալու համար քրտնած՝ քանի որ քիչ մը ձիւն ծածկած էր իմ ծածկոց–պարկը...:

Իմացանք որ Իսլահիէ պիտի հասնինք երկու օրէն: Իսլահիէ Կիլիկիոյ Ֆրանս. բանակին կեդրոնացման գլխաւորն մին էր, կրնթուղիով եւ ինքնաշարժի համբաներով ժողուած:

Ձիւնը կուրցնող վիհորիկի մը չառաչով կը խարտեշէր մեր գլխքերը եւ կիկլոնի մը պէս կը պատուաքէր անպաղար. սառուցիկ քամին քարացուցած էր մեր ձեռքերն ու դէմքերը. ձիւնի հատիկներ կապարի պէս կը հարուածէին: Ձիւնամրրիկին առաջին զոհերը իջնալ սկսան սառելով. մանուկներ, ծերեր, պառաւներ կ'իյնային՝ ա՛լ չելլելու, կարկտահար թռչուններու պէս...

Իրիկուան դէմ ձիւնը անճանաչելի դարձուց ճամբաները եւ ցօրասիւնը կորնցուց ինքզինքը բլուրներու եւ ձիւնածածկ ծառերու մէջ... Ձիւներու մէջ՝ մինչեւ ծունկերնիս կը պառնայինք ու կը պառնայինք անդադար եւ կը հասնէինք նոյն վայրը, երկու ժամուան թափառումներէ ետք: Յաջորդ օրը ձիւնը աւելի կատղեցաւ, գիշերը չունէ մը տուած էր որ ծառերու տակ ապաստանինք, ոտաւելով Աստուծոյ բարի արշալոյսին...: Ցուրտին մանուլաղը այսօր չափահասներն ու կորովիները ալ հնձելու սկսաւ. տասնեակներ՝ ձիւնին վրայ վայրկեան մը հանգչելու համար կանգ կ'առնէին եւ կ'իյնային գետին, ա՛լ չկանգնելու համար: Այդ խարտեաշ հանգչելու փորձութիւնը աղիտալի ազդանշանն էր մահուան քունին, անո՛րչ, երազայի՛ն, եղեմական... փորձառութենէս կը խօսիմ, ամէնէն հաճելի մահր սառելով մեռնիլն է... բան չեմ զգար, երանաւէտ զգայնութիւն մը կը պարուրէ ամբողջ էութիւնդ. ինքզինքդ դրախտի դրան առջեւ կը զգաս եւ...:

Հայ կամաւորներ իրենց կարելին ի գործ

կը դնեն, հողի մը աւելի փրկելու համար, մինչ քաջալերելով որ քալեն, կանդ չառնեն, չխարուին այդ «հանգչելու» փորձութենէն։ Անոնցմէ չատեր սրտակներով քոնեաք եւ տուփերով ուսնատեղէն հրամցուցին ուժասպառ վտարականերուն եւ փրկեցին չա՛տ չատերու կեանքը։ Այս տողերը գրողն ալ իր կեանքը կը պարտի ամերիկահայ կամաւոր գինուորի մը, որուն անունն ալ չի յիշեր... եւ չ՛կրցած հասկնալ ապագային, հակառակ տարիներով վնատուած կատարելոյն...։

Զօրավարին խնդրեցի հանելու ծրագիրը ներքին օրն ալ ի գերեւ ելլայ, որովհետեւ մինչ սկսալ ճամբաներու մէջ կը թափառէր, ձիւնամրրիկին հետեւանքով։

Այս երկրորդ օրով փոթորիկին գոհերը 1500–ը անցան. ձիւնը մոլեգնած կատաղութեամբ կը շարունակէր հալումածելը... Աստուա՛ծ իմ, այս քու նահատակ ժողովուրդիդ գլխուն իջած ձիւնը չէ՞ր բաւեր... Աստուա՛ծ իմ...։

Զորրորդ օրը, նոյն աղիտալի վիճակը, ձիւն, փոթորիկ եւ... ցրտահար մահ... վերջապէս Իսլահիէի երկաթուղիի կայարանին չոգեշարժի ճչակին սուլոցը կը լսենք, իրիկուան դէմ եւ... զարմանալի զուգադիպութի՞ւն... ձիւնը կ՝դադրի. մեզմէ խլելէ ետք 2200 գոհեր, Իսլահէի մէջ կատարուած քննութեան մը տեղեկագրութեան համաձայն. Ափրիկէի տաք անապատներէն ելնող խափչիկ Ֆրանս. դինուորներն ալ չա՛տ գոհ տուին. անոնց չրթունքները կը ճկքուէին եւ կ՝իյնային սառած...

Երկու չաբթուան կազդուրումի չրջանէ մը ետք՝ մնացորդացը չոգեկոտոր գրուեցաւ եւ ղրկուեցաւ Ատանա, ուր Ֆրանսացիներ տակաւին կիլիկիա կը խաղային... մենք ալ երջանկաբեր երազներու աչխարհին մէջ կ՝օրօրուէինք, վազուան ինքնավար հայկական կիլիկիայի մը իրականութեան յոյսերով... որով կը խորհէինք ներել իրենց՝ ցարդ կատարուած դաւաճանութիւնները։

Այս տողերը գրողը վախանակ Ատանայի ճամբան բռնելու, Հալէպ անցաւ, երկաթուղիով։ Իսլահիէ – Հալէպ 8 ժամուան ճամբան երկու օրէն կտրեցինք, Թուրք չէֆչիներու կողմէն բաժնիցս յարձակումի ենթարկուելով։ Կառաչարը կանգ կ՝առնէր, ամէն անգամ որ յարձակումի ենթարկուէր. իսկ ճամբորդները վար սպրդելով անիւներու տակ կը կծկուէին, տեղացող կապարնետուն զոհ չերթալու համար։

Վերջապէս Հալէպ հանք։

***

Այս էջերը գրողին նպատակը չէ եղած վերստիչել ալեկոծները Լեւոնապատումի տալ եւ ամէն ընթերցող հայու սիրտը խռովցնել այնքա՝ն, ալեհեր 45 տարի ետք, այդ սճրային ծրագրութեան եւ անմոթ լքումի օրերէն ետք...։ Երկու նպատակի կրնան ծառայել այս էջերը.–

Ա) Պատմութեան եւ անոր անողոք դատաստանին յանձնել ամէն դէպք եւ դէպուպ, քեզուած յուշատետրէս, օրը օրին սրճանոցրուած, իբրեւ ականատեսի վկայութիւններ։

Բ) Սիրվեցնել մեզի, հայերուս – ո՛չ քան զառն յուսախաբութիւններէ ետք, ափսո՛ս... – ճանչնալ եւ ընտրել մեր բարեկամները այսօր. այսօ՛ր, երբ տակաւին այդ դիմակը վար առնուած մեր երբեմնի դաշնակիցներուն խնկարկող եւ անոնցմէ արդարութիւն ու բարիք ակնկալողներ կան...։

Այդ հզօրները սոյն հրէշային մարդախոշոչութեան հանդէպ չընդվզեցան, ո՛չ մէկ թուրք ամբաստանեցին, ո՛չ մէկ կառավարական սպասարկութիւն պատասխանատու նկատեցին, երբ թուրքը 1918–ին անձնասուր եղած էր եւ Պոլիս գրաւուած՝ յաղթական հնամաճայնական բանակներու կողմէն։ Ո՛չ մէկ պատ կամ դատաստան՝ նոյնիսկ միջազգային իղձն անէծքէն ազատելու համար։ Այդ հզօրներէն Անգլիա 60–ի մօտ թուրք պատերազմական ոճրագործներ ձերբակալեց, Մալթա կըղզին աքսորեց, 6 ամիս կարագով, կաթով եւ հնկահատով դիրցուց զանոնք եւ ապա... ազատ եւ անմեղ հոչակեց ու արձակեց, իրենց հետ վաղուան անգլեւթուրք դաշնակցութեան հիմերը ստորագրելէ ետք։ Այդ 60–ներու մէջ էին Ա. Ընկհ. Պատերազմի ընթացքին կատարուած ոճիրներու ծրագրողները, պաշտօնաթերթերու խմբագիրներ եւ ջարդերու դործադուրեան հրամաններ արձակողները եւայլն եւայլն, բոլորն ալ կառավարական բարձր դիրքերու մարդիկ...։

Միւս կողմէ, մեր անփառունակ նահան-

Մարաշի ազէտէն ետք հայեր կ'ապաստանին ամերիկեան միսիոնարներու հաստատութիւնները

ջողը Մարաշէն՝ իր դաշնակիցներուն պէս՝ ամէն պատեհութիւն չհապաղեցաւ մեր արիւնը, մեր դատը, մեր իրաւունքները վեհաժողովներու սեղանին վրայ դնելու, զանոնք իբրեւ սակարկութեան քար առաջ քշելու մեր կռնակէն՝ մեզ ուրանալու, լքելու, հոգեստարութեան, հողերու եւ ընկերական կայքերու տիրացումին համար:

Այսպէս ապրեցանք եւ այսպէս խարուեցանք 1894–1923:

Հայու ծով արիւնով, միլիոններու դնով ձեռք բերուած փոքրիկ Հայաստանի համար, 750 հազար մնացորդացի մերկ, թշուառ եւ աւերակ հայրենիքին համար հոգատար մը փընտռեցինք 1919–ին եւ բոլոր դռները գոց գտանք:

Վերջապէս՝ դրացի ազգ մը, թէեւ ժամանակին հզօր, բայց ներկայիս ցնցիչ յեղափոխութեան մը փոթորիկէն ալեկոծ, ինքն ալ տակաւին ոտքի վրայ կանգնելու առաջին քայլերուն մէջ, օգնութեան ձեռք մը կարկառեց մեր ափիկ մը հայրենիքի զաւակներուն, մեր դժբախտ մերժումներու օրերուն եւ իր թեւին տակ առաւ մանուկ Հայաստանը: Ինչ փոյթ թէ այդ յեղափոխական ազգին քաղաքական եւ ընկերային աւետարանը տարբեր գոյն եւ տարազ ունէր. մեզի համար կարեւորը ապրիլն էր նորածին Հայաստանին, որ տեւական ապաստանի տակ էր Թրքական ախորժակներու հետեւանքով: Եւ ան ապրեցաւ, իր խնամակալը տարիներով գոցեց անոր առտնին եւ ընտանեկան բացերը... խնամեց զայն, մեծցուց, չափահաս դարձուց եւ կապեց անոր բաղուկն ու միտքը հողին, ջուրին, լոյսին, արուեստին, դիտութեան, քաղաքակրթութեան եւ մշակոյթի բոլոր երակներուն, մայր երակներուն:

Այսօր մեր հայրենիքը, 45 տարի ետք, իր չափահասութեան բոլոր ոյժերով զինուած, անհամեմատ չափերով եւ հրաշքի մօտ յառաջդիմութիւններով դարձած է ինքնաբաւ եւ... իր արտադրութիւնները 65 օտար երկիրներ

կ'արտածէ, համբաւ եւ պահանջկուութիւն չահելով։ Այսօր՝ այդ 750 հազարնոց տկար հայրենիքը իր մէջ կը համրէ 2,000,000 հայորդիներ, որոնց կեդրոնած պիտական, գեղարուեստական, պետական ու կրթական եւ մշակութային պալատներն ու հաստատութիւնները հիացումի առարկայ դարձած են ամբողջ աշխարհի աչքին, բազմազգեայ այցելուներու տեսքին։

Հրա՛չք մը կատարուած է 45 տարիներու ընթացքին։

(Լոս Անճելոս)

Մարաշի շրջակայ գիւղերէն **ՖՆՏԸՃԱՔ** 1915ին հերոսաբար մահառեցաւ թուրք ջարդարարներուն դէմ։ Ինքնապաշտպանութեան այդ կռիւին մէջ աչքի զարկաւ, ի միջի այլոց, հերոսուհի *Խաթուն չաուշը* (Տիկ· Խաթուն Գարամինասեան), որ փրկուեցաւ սպանդէն։

ՋԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՕՐԱՏԵՏՐԻՍ ԷՋ ՄԸ

ՓԱԽՈՒՍՏՔ ՄԱՐԱՇԷՆ...

ԳԱՍՊԱՐ ՄԵՆԱԿ

Փետրուար 1920։

Մարաշը պիտի լքենք Փետրուար 10–ին։ Հայկական Լեկէոնի առաջին զօրաբաժինէն միայն 130 կին ու որ ենք հոս։ Այս զումարտակին մէջ ենք չորս անբաժանելի ենթասպաներ, ամէն մէկս Հայաստանի մէկ նահանգէն, – ասիկա Գէորգ Տէր Ցարութիւնեան, այնքան ցի, որ այժմ Գէյրութի էչրեֆիէ թաղի Ս· Յակոբ եկեղեցւոյ ծխատէր քահանան է, սերժան Սմբատ Շահնազարեան, մչնցի, այժմ Լոս Անճելըս, սերժան Թոմաս Աբրահամեան, սուեսիացի, որ յետոյ կիլիկիոյ Ձիհան քաղաքին մէջ նահատակուեցաւ, եւ այս տողերը գրողը՝ սերժան Գասպար Մենակ, չնգուչցի։ Մեր զօրաբաժինի մնացեալ դինուորները կը մնան Մէյտան էքսէկի կայարանը։ Մենք միացանք Ատանայէն եկած քոմանտան Քորնիլոյի զօրասիւնին, որ Մարաշ փութացած էր՝ օգ-

Ձախէն աջ՝ *սերժանները* Պաղտասար Օտապաշեան, Դէորգ Տէր Յարութիւնեան, Թովմաս Աբրահամեան, Սմբատ Շահնազարեան եւ Գասպար Մեճակ (չնգուշցի), վերջին չորսը միասին լուսանկարուած 1920ին, Մարաշի բրիֆ. զօրանոցին մէջ

նութեան: Մեկմէկ ետոջ մեր լեգէոնի երկրորդ բաժնի պինուորները Մարաշ հասած էին ապրիլին եւ տեղաւորուած էին քաղաքին պանտական մասերուն մէջ: Բոլոր հայ պինուորներէն, Մարաշի մէջ կային նաեւ Ֆրանսական 412րդ զօրամասակէն կարեւոր թիւով պինուորներ եւ մաս մըն ալ ռնեկայցի պինուորներ:

Մենք տեղաւորուած ենք թրքական զօրանոցը, 25 օրէ ի վեր կռիւները պաշտօնապէս սկսած են: Այլեւս հաչուուած են մահուան պատահարին հետ: Մեր չորքերէն ոտոնեակներով կը մահանան ամէն օր: Ալ քարացած են մեր սրտերը: Երեկոները երբ 24 ժամ ճակատ մնալէ ետք ուրիչ պինուորներ կու գան մեզ փոխարինել եւ մենք զօրանոց կը դառնանք, «Ո՛հ, եկէք նայինք» կ'ըսեն մեր ընկերները, «քանի՞ ղոհ տուիք, քանի՞ վիրաւոր ունիք»: Մենք կու տանք մեր հաչիւը եւ իրենք ալ իրենցը:

Յատկին վերյիչումով մը դեռ մարմինս կը դողայ եւ արտասուքը կը խեղդէ ինծ՝ երբ աչքիս առջեւ կու գայ պայծառ դէմքը հերոս աժուտան Պետրոս Տըմլաքեանին: Քանի մը օր ետոջ բատական մեծ թիւով հայեր Աքտերէյէն դէպի մեր զօրանոցը կը փախչէին. Թուրքերը իրենց դիմադրէն ետտեղ կրակ բացին անոնց վրայ: Աժուտան Պետրոս Տըմլաքեան, որ հրամանատարն էր արտաքհարուածի խումբին, իր կարգին լուռն կրակ բացաւ Թրքական դիրքերուն վրայ, որպէսզի վիրաւոր հայերը նատդօրէն կարուտաւ հասնէին զօրանոց: Ախո՛ն ոտկան, ճիշդ այն պահուն՝ երբ Տըմլաքեան իր անդրաժանելի հետապիտակով կը ջանար ճչդորչել ռազմագիտական կարեւորագոյն կէտերը, վատվուչտի հարուած մը ոտոտյու ճակատէն եւ ինկաւ հերոսի մահով: Տըմլաքեան, որ եղած էր Սուետիոյ ինքնատչտպանութեան իրական ղեկավարներէն մէկը, քաջարի պինուորական մըն էր եւ սիրուած էր բոլորէն անխտիր: Ահա թէ ինչո՛ւ իր մահը խորապէս յուզեց եւ խոովեց լովանդակ զօրանոցը: Իր համագիւղացի սերժան Թովմաս Աբրահամեանը եւ ես պիշերը փոս մը բացինք զօրանոցին պատին տակ, հոն ամփոփելու համար հերոսին անչնչացած մարմինը: Գահլիճներ կը, երկիւղածութեամբ խոնարհեցանք յիշատակին առջեւ մեր անձնազոհ ղէնքի ընկերոջ:

Նոյն հերոսական չեղուս նահատակութիւնը սերժան Պաղտասար Օտապաշեանի:

Խումբ մը քաջարի պինուորներով ան կը պաշտպանէր Ս. Աստուածածին եկեղեցին, ուր ապաստանած էին հարիւրաւոր երեխաներ, կիներ եւ անկար ծերունիներ: Թուրք խուժանը պաշարած էր եկեղեցին եւ ամէն օր աւելի կը սեղմէր օղակը: Շատեր խորհուրդ կու տային Պաղտասարին, որ պաշարման օղակը ճեղքէր ու փախչէր: Արդարեւ, պիչենուան մխիթարնէն օգտուելով չատ հեշտ էր Պաղտասարին համար՝ իր եւ իր պինուորներուն կեանքը փրկելը: Սակայն Պաղտասար իրական հերոսի վայել քաջութեամբ, վճռականորէն կը մերժէ փախչիլ: «Այդ պարտպտային ի՞նչ պիտի ըլլան հոս պահուող հարիւրաւոր պժրախտները», կ'ըսէ եւ կը կռուի քաջարար, մինչեւ վերջին փամփուշտը, օրնութիւն ստանալու յոյսով: Ա՛հ, օրնութիւն հասցնել անկարելի կը դառնայ: Խուժանը ի վերջոյ կը հրկեզէ եկեղեցին: Պաղտասարը, իր արի ընկերները եւ եկեղեցիին մէջ ապաստանած ժողովուրդը կը նահատին կրակին մէջ՝ թշնամիին ձեռքը չիյնալու համար ու կը մահանան հերոսի մահով:

9 Փետրուար 1920:

Տասնհինգ պինուրներ, տասնապետ մը եւ ան՝ տեղակալ Մոմիկ Տէր Գալուստեանի հետ ի՛նքնաձիգ ձգած եղ, պատուելի Ահարոն Շիրմաճեանի առնեն: Մենք կը մնանք հոն, իսկ Տէր Գալուստեան կը վերադառնայ օրանոց: Մեզի վստահուած է պաշտպանութիւնը այն ճամբուն, ուրկէ պիտի անցնին Ֆրանսական բանակի 150 պինուրները. անոնք պիտի գան յատիններու եկեղեցիէն՝ օրանոց երթալու համար: Անոնց անցքէն ետք կրկին ապայ մը պիտի գայ մեզի լուր տալու, որ օրանոց վերադառնանք: Կը հակենք արթուն, հրացաններնիս պատրաստ, 150 կեանքերու հակադութիւնը վստահուած է մեզի: Կէս գիշերին կը լուին առնաձայնները, մութին մէջ կը յայտնուին Ֆրանսական բանակի պինուրները եւ կ'անցնին անոնց: Գիտենք թէ մեր բանակը Մալաչէն պիտի քաշուի կէս գիշերը մեկ ժամ անցած: Կը սպասենք ապային, որ կ'ուշանայ: Ժամանակը կ'անցնի, ծանր վայրկեաններ են: Տալնապալի յուզում մը կը պատէ մեզ: Այս խուճապին մէջ մեզ կրնան մոռցած ըլլալ, կը մտածեմ: Այդ պարագային անխուսափելի է դառն մահը: Վճռական որոշումով կ'առնեմ պինուրներս ու կը քալեմ դէպի Ամերիկեան քոլէճ:

Երբ Ամերիկեան քոլէճ կը հասնինք, կը տեսնենք որ ամերիկացիները վար կ'առնեն իրենց դրօշակին քով ծածանող Ֆրանսական դրօշակը, անոր տեղ քրքակոծը բարձրացնելու համար: Այս երեւոյթը աւելի կը մտահոգէ մեզ: Կ'առաջարկենք, վերջապէս կը հասնինք օրանոց: Իսկոյն պինուրները պոցած են, հոն կը գտնենք լիւթրնան Տէր Գալուստեանն ու քանի մը պինուրներ: «Ուրեմն մեզ հո՞ պիտի ձգէիք ու երթայիք», կ'ըսեմ Տէր Գալուստեանին չատ նեղսրտած ձեւով մը: Ցետոյ լինձի բացատրեց թէ մեզի լուր տալու պարտականութիւնը որուած էր ամերիկեան հիւանդանոցին մէջ գտնուող Ֆրանսական սպային, որ խուճապէն մեզ մոռցած էր:

Կը քալենք հիմա դէպի բլուրը: Կէս ժամէն կը հասնինք մեր պինուր ընկերներուն եւ խուճապահար բաղմութեան, որ կուրծք տալով սաստիկ ցուրտին ու փոթորիկին, հաղիւ կը յառաջանայ: Հագարաւո՛ր կիներ, ծերունիներ ու այր մարդիկ, իրարու կոթնած, ուսուսի, կամ դիրար գրկած, ոմանք իրենց զաւակները կռնակնին առած կամ ձեռքերնէն բռնած՝ կը քալեն, կը քալեն վշտաբեկ:

Քիչ յետոյ յայտնի կ'ըլլայ, որ օրանոցին դիմացը գտնուած թրքական դիւանատանը մէջ մոգցած են 15 հայ պինուրներ եւ անդժան մը: Մօտ մէկ ժամուան ճամբայ քալած ենք՝ երբ ապան կ'անդրադառնայ, կը գոռայ ու կ'ըսէ.– «Աման, մենակ, կարգապետին մը լրէ այդ ապաքր փրկելու համար»: Կը մօտենամ մչկի տասնապետ Պետրոսին, որ ապային եւ իմ խօսակցութեան ականջալուր եղած է: Կ'առաջարկեմ եա դառնալ՝ դարձնել մեր ընկերները: «Օհօ՛, կը պատասխանէ Պետրոս, ե՞ա գտնալ ժամ մը քալելէն ետք: Թող երթայ ան՝ որ գանոնք հոն մոռցած է. պատասխանատուն պէտք է քաւէ յանցանքը»: Այս արտայայտութեան մէջ կայ թէ՛ պայրոյթ, թէ՛ յուզում: Զգացուած էր մեր մչեցին: Գոհ մը կը կենայ, խիղճը կը տանջէ զինք: Ապա սպային կը գոռայ.– «Ինծի նայեցէք, ոչ թէ հրամանովդ կ'երթամ, ոչ ալ սերժան Մենակի հրամանովը պիտի երթամ, իմ գէնքի ընկերներուս կեանքը փրկելու կ'երթամ ես միայն՝ իմ խղճիս հրամա-

նով»: Ու կ'առնէ 4–5 զինուորներ եւ կը հեռանայ պիշերուան խաւարին մէջ:

Մեր անձնուրաց Պետրոսը արշալոյսին վերադարձաւ յաղթական ու հպարտ, իրեն հետ բերելով մոռցուածները, երբ մենք Աքսուլի կամուրջին հասած էինք:

Ցուրտը կը չարունակէ նոյն սաստկութեամբ, անձրեւ չկայ բարեբախտաբար: Ցոփնուքենէն քայլերը կը դանդաղին հետզհետէ: Կը քալէ բազմութիւնը երերուն, ընկզմող նաւու մը պէս: Զինուորներ խառնուած են ժողովուրդին: Պիսքիւի վերջին փչրանքները մնացած են՝ հազարաւորներուն որպէս սընունդ: Կը բաժնենք աւելի տկարներուն եւ երախաներուն: Միւս կողմէ ժողովուրդը կը յուսադրենք էլօղլու կոչուած գիւղին մօտաւորութեամբը: Քանի մը չաթաթ առաջ, դէպի Մարաշ մեր ճամբուն վրայ երկու օր բանակած էինք այդ թրքական գիւղին մէջ, այնատեն գիւղին բնակիչները փախած էին ամէն բան լքելով եւ մենք հոն գտած էինք առատ ուտելիք: Վերջապէս կը հասնինք էլօղլու, ափսո՛ս սակայն ամէն բան տարեր են հետերնին եւ ոչ մէկ ուտելիք գիւղին մէջ: Գիւղը սմայի է եւ դատարկ, բոլոր յոյսերնիս օդը կը ցնդին: Ցուսաբեկ ու վշտահար, ժողովուրդը կը զգայ թէ ա՛լ մօտ է մահը: Հազարաւոր ժողովուրդ կը լեցնէն գիւղը, դժոխային վիճակ կը ստեղծուի, մայրը զաւակը, կինը ամուսինը, քոյրը եղբայրը կը փնտռեն: Մոռցած մեր ցաւն ու յոգնութիւնը, կը ջանանք օգնել, բայց ո՞ր մէկուն հասնիլ:

Ցուրտը կը սաստկանայ եւ կը սկսի ձիւնել երեկոյեան դէմ, աւելի ծանրացնելով ընդհանուր յուսահատութիւնը: Գիշերը մինչեւ առաւօտ ձիւնը կը տեղայ: Առտուն բազական թիւով մարդիկ սառած կը գտնենք էլօղլու, եւ կրկին կը սկսինք քալել: Քիչ ետք մարդիկ կը սկսին իյնալ, նախ քիչ քիչ, հետզհետէ աւելի մեծ թիւով կ'իյնան ու կը թաղուին ձիւնին տակ: Ի՞նչպէս հանդուրժել այս ողբերգութեան, Աստուած իմ: Ի՞նչպէս ձգել որ ողջ ողջ սառին ու մնան:

Սրտառուչ աղաղակներ սիրտդ կը բզկտեն, բայց անզօր ենք ու անկարող: Վատուժ, անսուաղ ու դողդոջուն՝ քիչեր կը տոկան: Շարքերը կը նօսրանան աւելի: Անկարելի է յառաջանալ: Քանի մը ողջ մնացած ձիեր ու ջորիներ ճամբայ կը բանան եւ քանի մը հազար մարդեր կը հետեւին անասուններուն, անոնց ոտքերու հետքերուն վրայէն: Պէտք է քալել առանձին առանձին՝ չղթայ կազմած: Մարդիկ քիչ մը եւս կը փորձեն իրենց ետեւէն քաշել իրենց կիներն ու զաւակները, բայց ի վերջոյ կա՛մ կը ձգեն զանոնք ձիւնին տակ, կա՛մ կը մնան անոնց հետ սպասելով որ մահը պայ նաեւ իրենց: Կ'աղաչեն, կը պաղատին, կ'աղերսեն, «օղնութի՛ւն» կ'աղաղակեն զինուորներուն, բայց ո՞վ ի վիճակի է օգնելու ուրիշին...

Բոլորը ուժաթափ են, բոլորը սարսուռն: Եւ կարկը եկած է զինուորներուն: Անոնք ալ կը թափին հատ-հատ, երկու-երկու, աչնան տերեւներու նման: Ինեղճ սենեկակցի զինուորները, որոնք կեանքերնուն մէջ ձիւն երբեք չէն տեսած, կը փլին, կը նստին ձիւնին վրայ ու կը սառին վայրկեանապէս:

Երեկոյեան դէմ կը հասնին Պէլ փունար պիւղը: Կը փորձենք քիչ մը հանգստանալ: Զորս անբաժանելի սերժաններս ողջ կը գտնենք գիրար՝ Գէորգ, Սմբատ, Թովմաս, Մենակ: Թէեւ ողջ ենք, սակայն մեր ալ ձեռքերն ու ոտքերը սկսած են սառիլ: – «Տղաք կ'ըսէ մեր մշեցի Սմբատը,– եթէ հոս քիչ մըն ալ մնանք, բոլորս ալ պիտի սառինք, կը կարծեմ թէ Իսլահէի Թրէնի կայարանը չատ հեռու չէ. քալենք մինչեւ հոն: Անգամ մը որ հոն հասնինք, ա՛լ փրկուած ենք. հոն ես հայրենակից մը ունիմ, սաստկացի Կրպօ աղան. ան կ'օգնէ մեզի. քալե՛նք...»

Բազմութիւնը, տասանորդուած, կը քալէ՛. ձիւնը կ'իջնէ անգթօրէն, ձեռքերուս մատները սեւնալ կը սկսին. սառած են ու կարծրացած փայտի պէս: Ուղեկից ընկերներս չկան, կորսնցուցած ենք զիրար: Ամէն քայլափոխին մէկը կ'իյնայ լուռ ու խորհրդաւոր:

Ցանկարծ, սպիտակ ամայութիւնը ճեղքելով, յուսատու կանչի մը պէս մեզի կը հասնի կառաչարի վայրաչարժին սուլոցը: Ուրեմն մօտեցա՛ծ ենք Իսլահիէի կայարանին: Ցոյսը կը զարթնուս, փրկութեան կանչն է կարծէք: Մահէն դէպի կեանք ոստումի կը պատրաստըւինք: Զայն կու տանք իրարու, կը քալալերնք զիրար:

Վերապրողներուն մեծ մասը իր կեանքը կը պարտի այդ փրկարար ձայնին: Ցետոյ

պիտի լմանայինք թէ վայրաչարժին վարորդը Իսլահիէի կայարանի ազգասէր, անձնուէր ու քաջ Սարգիս չավուշ Մինասեանն էր: Այս աքանչելի հայը պիտի ազատէր նաեւ իմ կեանքս:

Ձիւնը կը չարունակէ իջնել նոյն սաստկութեամբ: Հազարնե՛ր կը հասնի թիւը անոնց, որոնք պայծառիրկ թաղուեցան ձիւնին պատանքին տակ: Մայրեր, հայրեր իրենց սիրասուն հոգեհատորնները կը ձգեն մահուան սպիտակ պիրկը···:

Իսլահիէի կայարանէն տասը վայրկեան հեռու ենք: Ձեռքերս ու ոտքերս բոլորովին սառած են. քունի պէս եկող թմրութիւն մը կը զգեստէ զիս չտեսրու հետ: Անձնուէր ղեկավարս, Աւետիս Մուրատեան, վիճակիս ծանրութիւնը զգալով, կը ջանայ ոտքի հանել զիս: Բայց անօգուտ: Հաւանական օգնութեան մը ակնկալութեամբ կը մնայ քովս, զիս չլքելու որոշումով:

Կէս գիշերին, երազէն արթնցողի չափ թութեամբ աչքերս կը բանամ: Ինքզինքս կը գտնեմ փափուկ անկողինի մը մէջ: Գլխուս վերեւ կեցած է յաղթանդամ բարի սամարացի մը: «Այս գիշեր ալ հոս պահէ, քեզի տասը ոսկի կու տամ», կ'ըլլայ առաջին խնդրանքս այս անծանօթ մարդուն, որ դաւաթ մը տաք թէյ երկարելով ինծի հայրական հոգածութեամբ, ժպտուն ու հանդարտ կը պատասխանէ.

«Համ՛, տղաս, համ՛ որ տաքնաս», կ'ըսէ եւ քաղցր կշտամբանքով մը, «մենք դրամով մարդ չենք ազատեր»: Առաւօտեան երբ կ'արթննամ, ինքզինքս աւելի տկար կը զգամ, ուրուհետեւ սկսեր եմ դալար··· սառած են դեռ ոտքերս ու ձեռքերս: Երկար հանգիստի ու պարմանումի պէտք ունիմ: Այդ հանգիստն ու պարմանումը ինծի կը չտայրուին իմ ազատարարս՝ Սարգիս չավուշին եւ իր ալնիւ տիկնոջ կողմէ:

Երեք օր կը մնամ վակոնին մէջ, որ իրենց յատկացուած է սրպէս բնակարան (կ'ապրին իրենց երկու դաւակներուն հետ): Սարգիս չավուշ ինձմէ դատ ազատած է նաեւ կեանքը 20է աւելի ազիւռեալներու եւ պանոնք տեղաւորած կայարանի պործաւորներուն պարապ տուները:

Բնիկ այնթապցի այս պատուական հայուն կը պարտիմ կեանքս: Տիկ. Մարիամ մահացած է, սակայն Սարգիս չավուշ կ'ապրի Հալէպ՝ Մէյտան թաղին մէջ:

Բիւր յարգանք բոլոր ազգասէր եւ անձնուրաց հայերուն:

(Պէյրութ)

ՇԱՀԵԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՄԸ

ՋԷՅԹՈՒՆԻ ԵՒ ՋԷՅԹՈՒՆՑԻՆԵՐՈՒ

ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

ՓՐՈՖ. ՀԱՅԿ Ա. ԱՐԱՄԵԱՆ

Երբ 1918 Թուականին, ազատագրուած Հալէպ քաղաքին մէջ, վերապրած հայութեան բեկորներէն կազմուած 32 զանազան հայրենակցական ընկերակցութեանց Միջ-գաւառային Միութեան առենապետի պաշտօնը վրստահուած էր գրողիս, ամէն գաւառի ու քաղաքի կարող անձերէ կազմուած յանձնախումբի պաշտօն յանձնած էինք մանրամասն տեղեկագիր-վիճակացոյց եւ ամբաստանագիր պատրաստելու՝ մեր սուրբ դատին համար իրրեւ փաստաթուղթեր ծառայելու։

Հանրածանօթ Տոքթ. Ալֆոնսեանի հետ Փարիզ մեկնող Արամ Անտոնեանին յանձնեցի 31 տեղեկագիրներ, որպէսզի դանոնք անմիջապէս Փարիզ Գօղտս Նուպար փաչային յանձնէր։ Աւա՛ղ, տխուր հետեւանք։ Չէր յանձնած։

Քովս մնացեր էր միմիայն իմ ծննդավայրիս, Ջէյթունի 23 էջնոց տեղեկագիր պրակը, աւելի քան 120 ստորագրութեամբ, ընդ որս՝ Ֆրնուզի Ս. կարապետ վանքի վանահայր Տ. Վրդ. Թագաճեանի։

Ահա՛ այդ չահեկան տեղեկագրին ամփոփումը.—

Հալէպ, 27 Փետրուար 1919.

ՋԷՅԹՈՒՆԻ ԵՒ ՖՐՆՈՒԶԻ
ՀԱՄԱՌՕՏ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ – ՎԻՃԱԿԱԳՈՑԵՑ
ԵՒ ԱՄԲԱՍՏԱՆԱԳԻՐ

Երկու առաջնորդական վիճակ.—
Ջէյթուն – Ալպիսթան եւ Թարփուզ
Ֆրնուզ – Անտերուն եւ Կոկիսոն

Ամենակարեւոր եւ իսկապէս ողջունելի ապստամբութեան մէկ մասնապատկերը։ Աւա՛ղ որ կարիք մը նկատումներ ընդառաջ ունենալով՝ միայն փակագիծով մը պարտաւորուեցանք յիշել հոս։

1915 Մարտ 11–24-ին էր, Ջէյթունի զրեթէ համայն գիտակից դասակարգը եւ աղանները խմբուած էին Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցին։ Արտակարգ ժողով մը կար, մահու ու կենաց վճռական օրակարգը ունենալով իրենց առջեւ։ Լուրջ էր վայրկեանը եւ դժնդակ։

Կիլիկիոյ կաթողիկոսէն վաւերացուած ձեմալ փաչայի խոստմնալից հեռագիրները, Մարաշէն հասած հայ-պերման պատուիրակութեանց ըրած թելադրանքը հնազանդութեան, իսկ ի լրումն օրինաց՝ Այնթափի ամերիկեան հիւանդանոցի բժշկապետ Տոքթ. Շեփըրտի յատկապէս Մարաշ գալով՝ ղրկած խրատականը, դարձեալ ըրած յորդորը միշտ դէպի հնազանդութիւն, միշտ յանձնուիլ, կարի ըզգուշանալ ապստամբութեան ծրագրէն, մտածելով ու խնայելով ամբողջ կիլիկեան հայութեան անդորրութիւնը եւ կեանքը։

Ժողովը, մերթ աղմկայոյզ ու մերթ լուիկ, երկար խորհրդածութիւններէ յետոյ որոշեց, կրկին ու կրկին հնազանդիլ, նկատելով թէ Ցամլեանի ծով նետուելով միայն կարելի պիտի ըլլար ամբողջ նաւը փրկել։ Միայն չատ պզտիկ փոքրամասնութիւն մըն էր որ կ'ընդդիմանար այս կերպին, եւ կ'առաջարկէր մահը արհամարհել, ապստամբիլ ու մեռնիլ, քան յանձնուիլ։

Ճանճնուելու սրտմտութեան նախաձեռնարկ ելոյթները բոլորն ալ կախաղանով եւ դնդակով վարձատրեց Թուրք կառավարութիւնը, անդին դուս մը տալով ապագայ սերունդին: Իսկ ապստամբ վեց խմբապետներ, Ելիա եւ Նշան Եէնիտունեանք, Մեսրոպ եւ Ապտամ Զոլոպեանք, Փանոս եւ Խմմանուէլ Չոփուչ Զապրբեանք, իրենց համախոհ 53 հետեւորդներով վանք բարձրացան եւ սկսան պաշարման դիմադրութիւնը:

1915 Մարտ 12–25, Հինգշաբթի օրն էր առաջին կռիւը, կատաղի եւ սոսկալի, ամէն կողմէն պաշարուած, առաւօտէն մինչեւ մութ դիշեր չարունակուեցաւ պաշտպանողականը: Կռիւը կանոնաւոր բախում էր: Ծարձակող ուժերը, 3000 հոգի ու երեք թնդանօթներ, կրակ կը տեղացնէին ափ մը հերոսներուն, հայրենիքի պաշտպաններուն վրայ: Հրամանատարը Սիւլէյման պէկ անունով հպարտապետ մըն էր, որ այս կռիւներուն վանքի դռներուն բաւական մօտեցած՝ բայց մէկ գնդակով գետին փռուած իննկեր էր, իր հետ ունենալով 200–ի մօտ մեռեալ եւ 300–է աւելի վիրաւոր:

Այս կերպով, կատաղած թշնամին չկրցաւ նոյն օրը գրաւել վանքը: Մութը վրայ եկած էր: Ծարձակողները ամօթահար եւ քաշուած էին: Իսկ տղաք, միմիայն իրենց ընկեր Մեսրուն Մեսրունեան քաջ նահատակի դիակը պահպան կարգելով վանքին՝ բաժնուեցան պաշտելի տաճարէն եւ լեռ բարձրացան, կանխամտածելով թէ՝ վանքը իրենց ինքնապաշտպանութեան վայր չէր կրնար ըլլալ:

Հետեւեալ առաւօտ կրկին ու ամենակատաղի յարձակումով մը մօտեցան: Բայց պատրաստի պաշտպանողներ չկային հոն: Վանքի դռները բաց, ամէն ինչ տեղն ի տեղին էր: Զինուորներ արձակ համարձակ մտնելով վանքը թալէցին, կողոպտեցին, քանդեցին ամէն ինչ ու կրակի տալով՝ հասան իրենց նպատակներուն: Իրատէով (հրամանագրով) Զէյթունի անուներ «եէնի չեհիր» եւ յետոյ ալ՝ Սիւլէյման պէկ հրամանատարին յիշատակին Սիւլէյմանլը կոչեցին:

Եւ ահա 4 տարուան ընթացքին՝ այդքան հերոսներ միշտ ճիւնին ու փուքին, Զէյթունի այդ յոխորտ ու վէս լեռներուն վրայ պատրաստելով իրենք զիրենք պաշտպանեցին, միշտ անհաւասար ուժերով, չհեռանալով ու հակառակելով Մարաշու իթթիհատականոց ժողովի որոշումներուն, այրելով աւերակ ու մոխիրի վերածուած Զէյթունը եւ Ֆրնուզը, իրենց պիղծերով: Մեռան այնտեղ, ինչպէս որ ուխտեցին. խմբապետներէն մնաց միայն Ապտամ Զոլոպեանը՝ ընկերներու խմբակով մը:

ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՏՈՒԵԱԼՆԵՐ

Զէյթուն կը բաժնուի երկու եպիսկոպոսական վիճակներու: Մին բուն Զէյթուն կամ Ուզնիա, իսկ միւսը՝ Ֆրնուզ: Թէեւ այս երկու վիճակներուն դաւառակները եղող Ալպիստան, Կոկիսոն, Եարփուզ եւ Անտերուն թեմեր կը կազմեն, սակայն անոնց մնացորդ ժողովուրդներու կողմէ ուրոյն վիճակացոյց պատրաստած ու ներկայացուած ըլլալուն, կու գանք միմիայն Զէյթունի եւ Ֆրնուզի վիճակը տեղեկագրել իրենց չրջակայ դիւղերովը, յիշելով հանդերձ բռնագաղթի պահուն տեղի ունեցած ամենակարեւոր դէպքերէն մաս մը:

Զէյթուն կը գտնուի Տաւրոսի լեռնաչղթային հիւսիս–արեւելեան դրեթէ ծայրամասին, լեռնային դիրքով Մարաշու կուսակալութեան չրջանակին մէջ:

Բռնագաղթէն առաջ, Զէյթուն ունէր 5000 տուներ, չուրջ 30,000 հոգիէ բաղկացեալ բնակչութեամբ մը, որ առանց բացառութեան տարագրուեցաւ աննախընթացօրէն խժդուժ տեսարաններով:

Տարիներէ ի վեր, Մարաշի հետն ըլլալով, նաեւ բոլոր հեռաւոր ու մօտակայ, դրացի եւ ոչ դրացի Թուրք տարրին միակ փափաքը եւ իտէալը եղած էր Զէյթունի ասպետական հանդամանքը խորտակել, զէյթունցիները մասամբ հեռացնելով իրենց ծննդավայրէն եւ այդ փափաքին իրագործման համար էր որ միշտ հանրագրութիւններ կը տեղացնէր կեդրոնի կառավարութեան: Ահա, տարիներէ ի վեր իրենց փայփայած երազը կ'իրականանար, Մարաշի երեւելի իթթիհատականաց մէկ զօրաւոր հանրագրութիւնը, որուն տակ առած էին 2750 Թուրքեր, 1915 Փետրուարին: Եւ ահա կցեալ պիտի մատուցանենք այդ ստորագրողներու դրդիչ եւ պարագլուխներուն անուններն, որոնք 275 թիւ կը կազմեն (էջեր 18–23):

Ճեմալ փաշա նկատողութեան առնելով պայն, ըսաւ թէ համաձայն էր կեդրոնի տեղահանութեան ծրագրին; Զէյթունը տեղահանե-

լէն առաջ՝ անոնց ոյժը ջլատելու, բարոյականը տկարացնելու եւ այսպիսով ո՛եւէ արշաւք, ընդհմտութեան կամ ապստամբութեան ծրագիր ջուրը թափել տալու համար, նախ Զէյթուն ղրկեց Մարաչի կառավարիչը Ալի Հայտար պէյը, վաչտ մը զինուորներով:

Ալի Հայտար իր հետ ունէր հաճի Մելքոն Չաղարապետեան եւ կարապետ Նալչաճեան էֆէնտիները, Մարաչի այս հայերը իբր ազդեցիկ անձնաւորութիւններ: Միեւնոյն ատեն, ձեռքը բռնած ձեմալ փաշայի ապահովութեան խոստմնագիր-հետագիրը՝ կիլիկիոյ Սահակ Բ. կաթողիկոսին հնազանդիլ յորդորող վստահութեան յետ գրութիւնով մը: Մուսեռիկը կը յանկերգէր այդ հետագրին խօսքը.— «Մատամ էհալինին ճանը, ըրզը, մալը թախթը թէէմմինաթտա տըր»: («Ամբողջ ժողովուրդին կեանքը, պատիւը, ստացուածքը ապահովութեան մէջ են»): Մէկ կողմէն ալ ամէն օր կաթողիկոսէն աղաչական եւ համոզկեր հետագիրներ ու նամակներ կը տեղային Զէյթուն, յայտարարելով միանպամայն թէ՝ «ձեր հնազանդութեամբն է որ կիլիկիոյ հանգիստը պիտի ապահովուի»:

Մինչ անդին՝ արդէն սկսած էին ձերբակալութիւնները եւ եղունդ թափող դանակոծումներու տակ զէնքի հաւաքումները:

Ալի Հայտար Մարաչ վերադարձաւ՝ հետն առնելով հաւաքած զէնքերը եւ վերջէն կախաղան հանելու համար ձերբակալուած 150 զէյթունցիները չղթայակապ, որոնց մէջն էր նաեւ Նազարէթ չաւուշը: Շատ չանցած՝ Մարաչու պերման որբանոցի տնօրէն գերման Ֆրանքի ընկերակցութեամբ Մարաչէն Զէյթուն ղրկուեցան Մարաչու առաջնորդական փոխանորդ Տ. Սահակ, պատուելի Ահարոն Շիրաճեան եւ Հ. Յորէն կաթոլիկ վարդապետը ու Կոստան էֆ. Վարժապետեանը, որոնք Զէյթուն հասնելով, սկսան յորդորներ եւ խրատներ կարդալ ժողովուրդին, որ կառավարութեան կարգադրութիւններուն հաւատկերպի: Միեւնոյն ատեն տեղւոյն զինուորական ոյժը կ'աճէր օրէ օր, ահագին կերպով:

1915 Մարտ 25-ին էր, որ սկսաւ դեւային ծրագրին գործադրութիւնը: Ֆախրի փաշան ու զինուորական գերման զօրավարը հոն էին: Իրարանցումը սկսած էր իր ամենայուզիչ խառնաչփոթութիւններով: Սելանիկի պոչնաքները կը բաժնուէին ու կը տեղաւորուէին իսթեհան մէմուրը մարաչցի Նեճիպ էֆգատէ, Մարաչի քաղաքապետի կարգադրութեամբ. (Նկած էր նաեւ Հալէպի պերման հիւպատոս Հէր Ռոսլէր): Տակաւին չպարպուած ու կէս պարպուած տուներու մէջ ստիպելով վայրկեան առաջ ձգել իրենց օճախը եւ միանալ տարտղրուածներու մեծ հոսանքին, հեռանալու համար ի սպառ եւ անդարձօրէն, առանց միջոց տալու որ ոչինչ անհրաժեշտ գոյքեր առնուէին: Բապաղողներու տուներուն մէջ ծեծ ու, սպանութիւններ եւ նոյնիսկ հայ ընտանիքին պատուին մէջ ձեռնաձգել փորձելու յանդգնութիւն: Այդ գիշեր պոչնաքները կարծես մակեդոնական պատերազմի պահուն պուլկարներէն կրած չարութիւններու վրէժը հոս հայերէն կ'ուզէին լուծել, անչուշտ կառավարութենէն հրահանգուած ու թելադրուած: Անծայր էր հոսանքը եւ աղիողորմ:

Հոսանքին մէջէն կ'ընտրուէին գեղեցիկ, արի եւ քաջակազմ, միեւնոյն ատեն ուսուցիչ եւ մտաւորական երիտասարդները, եւ Մարաչ կը ղրկուէին բարդուելու սոյն հարիւր յիսունին վրայ, որոնք, 304 հոգի, ամէնքն ալ ըստպաննուեցան, ոմանք կախաղանով, ոմանք գնդակով, ոմանք ալ գիշերը մութին բանտին մէջ անկիւնները անողոք ժանտարմաներու ձեռքերով խեղդուեցան, ոմանք ալ մեզի անծանօթ միջոցներով անհետացան, առանց որեւէ հարցաքննութեան եւ դատապարտութեան, լոկ «զէյթունցի ըլլալնիդ յանցա՛նք է» ըսելով:

Արդ, 10,000 աքսորեալներէն կամ տեղահանուածներէն մաս մը նախ Գոնիա ղրկուեցան, ամիսներ թափառական գնչուներու պէս դեգերեցան Գոնիայի անջուր, աւերակ եւ ամայի գիւղերուն մէջ: Ահա բռնագաղթի միջոցին բռնաչխատանքը, Սուլթանիէի ճահիճները չորցնելու պատրուակին տակ խստամբեր աշխատութիւններ սկսան, տարիք ու սեռ անխտիր, եւ անվարձ աշխատցնելով: Լրացաւ աշխատութիւնը, սկսաւ ճամբորդութիւնը դէպի անծանօթը: Ո՞վ գիտէ ո՛ւր եւ ինչո՛ւ: Միայն մանուկներու պէս խաբելով զանոնք թէ՝ հայրենի՛ք պիտի վերադառնանք: Հազարէ աւելի գերեզմաններ թողելով հոն՝ հասան Ուլու քըշլա: Կոզոպտուեցան հոն թուրքերէն, կիներու եւ այրերու կորուստները կրկնուելով: Օգոստոսին էր, երկար օրեր, ամառուան

կիզիչ տապէն ու տօթէն արեւահար հասան Մամուրէ, հոն ալ կողոպտուեցան:

Եկան Իսլահիէի եւ Պաղչէի մէջտեղ Շարչար ըսուած վայրը: Այդ չրջակայքի մեծերէն Հաճի Չուլուչ, Ուրչուտ աղա, Սիւլէյման Ղրպովան օղլու Իսմայէլի դրդումով՝ քելլերցի Մահմուտի, Պոչնան օղլու Մեհմէտի, Զոլագլը խոճա Օսմանի, Զավքը օղլու Մահմուտի եւ ևղբայրներուն եւ իրենց տեղացիներուն կողմէ յարձակումով մը նորէն թալլուեցան, մերկ մնալու աստիճան: Անձի կորուստները սովրական դարձած էին եւ ամայի ճամբուն անթաղ թողլով դանոնք՝ ստիպուած ճամբան դեռ կը չարունակէին:

Քեռոյ հասան Գաթմայի կայարանը, ուր մնացին ամիսներ անօթութեան եւ թշուառութեան բևռան տակ, ընկճուած ու յոգնած եւ չաուերը մևռան հոն, Գաթման զէյթունցիներու դևրեզմանի մը վերածելով, ժամանակ մը ետք հասան Տէր Զոր ու հոն գտան իրենց հայրենակիցները: Սակայն այնքա՛ն տարբեր ու աւելի ցաւալի վիճակի մը մէջ՝ քան իրենց վիճակը: Անոնք ալ ուրիչ ճամբով ամիսներու ճամբորդութիւնով հասած էին հոն, ամէն իւրևանած տեղերնին թողելով սիրելիներ, դերեզմաններ, Մարաչէն Այնթապ, Գերեճիք, Ռաս Իւլ-Այն, ուր համալարդի մը զոհ գացին հազարաւորները: Անցաւ ժամանակը եւ գչուեցան Տէր Զոր, եւ հոս միացան Գոնիայէն եկողներու հետ, համակերպելու համար միեւնոյն դառնապէս անողոք ճակատագրին: Քանի մը ամիս ետք Տէր Զոր հասան նաեւ Զէյթունի Առաջնորդը Ծովհաննէս Ծ. Վրդ. Գարանֆիլեանը, Սիսէն, եւ կարդ մը զէյթունցի երիտասարդներ, որոնք Օսմանիէի բանտէն Մարաչի բանտը փոխադրուած եւ հոն իրենց հետ ուրիչ հայրենակից բանտարկեալներ ալ աւելցուելով՝ հետիոտն ու չղթայակապ բերուած էին այդ վայրը, իրր թէ իրենց ընտանիքին մօտիկը՝ սակայն բանտին մութ սենեկինը դատապարտուած:

Հուսկ յետոյ տեղի ունեցաւ լինչհանուր համալարդը Տէր Զորի, եւ Զէյթունի վերջին մնացորդ բևկորները, որոնք ամբողջ քանի մը տարիներու թշուառութենէն, յոգնութենէն, հալածանքէն հիւծած, մաշած, եւ արաբական կիզիչ անապատներու մէջ խորչակահար եղէղներու պէս դեռ կը չնչէին, ահա սկսան մասնաւոր հետապնդումներով հալածուիլ գազանացած եւ արիւնարբու ժանտարմաներու կողմէ եւ գչուեցան դէպի Սիւվարիէ եւ անկէ ալ Խոպուր պետի տիերը՝ Շետտատիէի եւ Ապտիւլ Ազիզի ամայի տարածութիւնները, ուր ջարդուեցան առանց տարիքի եւ սեռի խտրութեան:

Այդ չարդարար ժանտարմաներուն կ'ընկերանային վայրագօրէն Զէյթունի հին դրացիներէն չարտուղի, Քրնտըգցի, քամրչճըգցի եւ ասվաճագցի չէչէն եւ չերքէզները, Տէր Զորի կառավարիչ Զևքի պէյի հրամանով: Այդ չերքէզ ու չէչէններու, 1862-ին, Ապիզ փաշայի Զէյթուն արչաւելու առթիւ իրենց կրած պարտութեան եւ չարդին կէս դարու վրէժը լուծելու համար մինչեւ այդ վայրը եկած էին: Մէկ դիչերուան մէջ բանտն ալ «մաքրեցի՛ն»: Դատապարտուած զէյթունցի բանտարկեալները չղթայակապ տարին Եփրատի եզերքը, ոչխարներու պէս մորթելով չուրին տուին...

Զորս տարուան դժոխային խժդժութիւններէն, անլուր բարբարոսութիւններէն Զէյթունի ժողովրդեան 30,000-էն այսօր հազիւ չուրջ 2000 հոգի ինչ ինչ հնարքներով ազատած կը վերապրին:

Ունինք նաեւ քանի մը որբեր Պաղտատի որբանոցը: Կ'ըսուի թէ՝ Տէր Զորի չրջակայքը կը գտնուին նաեւ զէյթունցի կիներ, աղջիկներ ու մանչեր՝ պէտէվի արաբներուն քով, հորեբէն ու քարիւղի հորեբէն ազատուածներ:

Ուրեմն մօտաւորապէս 27,500 անձերու կարուստ տուած է Զէյթուն:

Բռնագաղթէն առաջ Զէյթունի եւ Ֆրնուդի ունեցած անչարժ կալուածները հետեւեալ ճակատագիրը ունեցան.—

3	այրուած	ու	քանդուած	վանք
20	»	»	»	եկեղեցիներ
20	»	»	»	դպրոցներ
2	»	»	»	առաջնորդարան
4000	»	»	»	տուն
300	»	»	»	խանութ եւ կրպակ
6,000,000	աւրուած	ու	կոտրուած	այգեստունկ
50,000	»	»	»	մրգատու ծառեր
30	քանդուած	ջաղացք	վաթսուն քարով	
1	քանդուած	բաղնիք		
1	Զեռմուկի	ուխտաւորներու	համար	

չինուած 8 սենեակով իջեւան (ազգ. չէնք):

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԵՒ ՖՐՆՈՒԶԻ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆՔ

Վանքերու եւ եկեղեցիներու այլեւայլ հրնուէիներ, սրբանօթներ, կահ-կարասիք, որոնց արժէքը պնահատել մեր հասկացողութենէ վեր է:

Արտերու այն տարուան բերքը, արմտիք, 2,000,000 քիլօ ցորեն, գարի եւայլն:

Այլիներու այն տարուան 6,050,000 քիլօ խաղող, չամիչ, ոսուզ, եւայլն պտուղներ:

Խանութներու մէջ թողուած, պրաւուած վաճառականական ապրանք 50,000 ոսկի:

Տուներու մէջ թողուած, պրաւուած կահ-կարասիներ եւայլն 1,000,000 ոսկի:

Երկաթահանոյներու եւ այլ արհեստաոր-ներու գործիքներ, 20,000 ոսկի:

45,000 *այծ եւ ոչխար յափշտակուած:*
5000 *ձի, ջորի եւ էշ* »
15,000 *կով եւ եղ* »
10,000 *մեղուի փեթակ* »
35,000 *հաւ* »

Զորս էջերու վրայ արձանագրուած են՝

1) *Զէյթունի չրջակայքին 37 գիւղերու անուանները:*
2) *Ֆրնուզի չրջակայքին 13 գիւղերու անուանները:*
3) *Զէյթունի կառավարական պաշտօնէից անունները:*
4) *Պատերազմական տուեալներ հարցաքննիչ անդամներու անունները:*
5) *Իթթիհատ-Թերաքքի քլիսի անդամ-ներուն անունները:*
6) *Այլ Հայոտար վաչկատի գումարած ժո-ղովին ներկաները:*
7) 2750 *թուրք պարապուլներու, դրր-պիչներու, ջարպարարներու անուննե-րը:*
8) *Հայ վիրաւորներու մօտ 130 վկանե-րու ստորագրութիւնները:*

(Սալցպուրկ)

Զէյթունի երկրորդ՝ 1920ի ֆեմալական աղէտէն վերապրողներ: Շուրջ 2000 զէյթունցիներէն միայն ասոնք վերապրած էին, համախմբուած՝ Քիլիս:

ԱՆԹԷՊԻ ՀԱՅՈՑ ՔԵՐԹԱՍՏԱՆԸ

ԳԷՈՐԳ Ա. ՍԱՐԱՖԵԱՆ

Անթէպի կամ Այնթապի հայերը 1920 Ապրիլ 1–էն մինչեւ 1921 Փետրուար 8 մղեցին ինքնապաշտպանութեան հոյակապ պայքար մը՝ ընդդէմ քեմալական հորդաներու վայրագ յարձակումներուն: Անհաւասար ոյժերու մէջեւ մղուած գոյամարտ մըն էր, որուն յաջող արդիւնքէն կախուած էր տեղահանութեան հուրէն ու սուրէն դեռ նոր ազատուած 17,000 անթէպցիներու կեանքը:

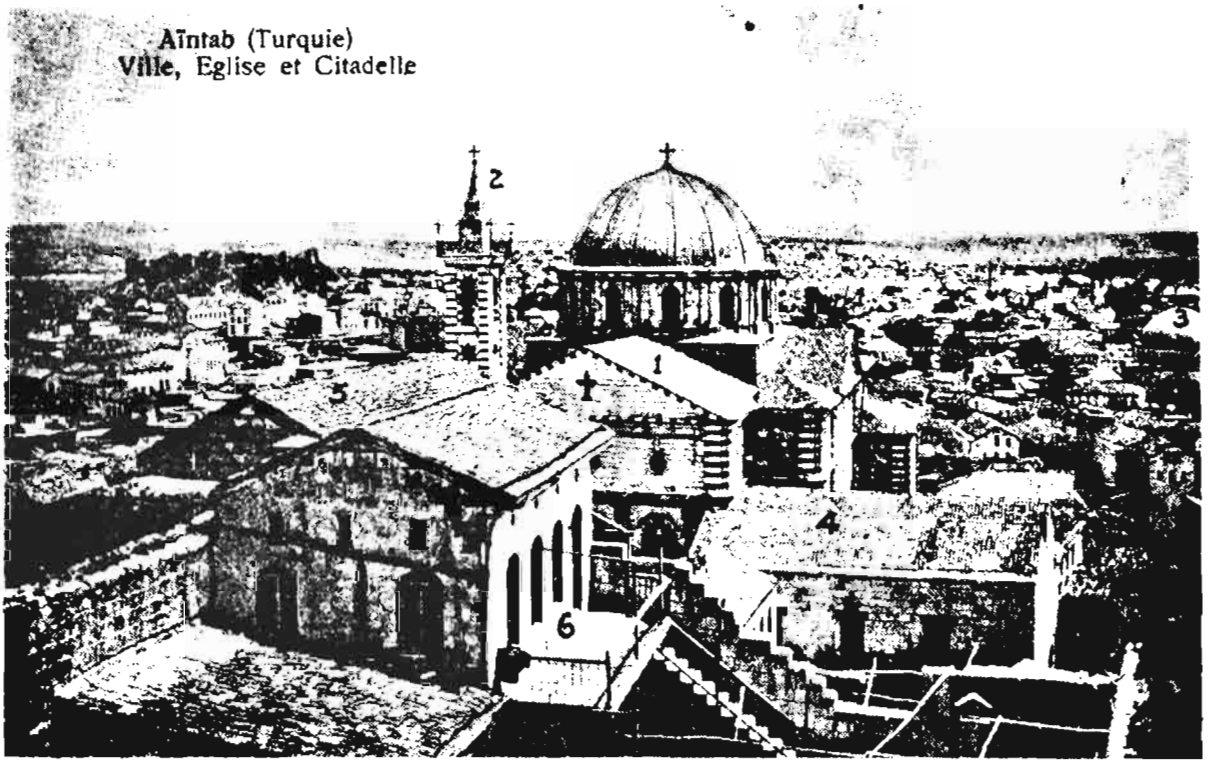
Քեմալական թուրքերը, քաջալերուած եւրկկուան դաշնակից ու զինակից եւրոպական պետութիւններու հակամարտութիւններէն, 1920 Ապրիլ 1–ին յեղակարծ յարձակում մը գործեցին Անթէպի հայոց թաղերուն վրայ, այն յոյսով որ մէկ քանի ժամուան մէջ ջարդ ու փչուր պիտի ընէին հայկական պատնէշները: Անոնք երբեք նկատի չառին, որ այդ ափ–յափոյ կերպով չինուած պատնէշներու ետին անկործանելի ոգիով զրահուած հերոսներ կային, հերոսներ՝ որոնց պողպատեայ կամքը ջրդեղուած էր տարագրութեան անհիւրընկալ ու կիպիչ անապատներուն մէջ:

Բոլորովին անակնկալ մը չէր Անթէպի հայերուն համար թուրք հորդաներուն գործած յարձակումը: Հայեր կ'ակնկալէին որ համաշխարհային պատերազմի միջոցին պարտութեան ու ամօթահարութեան կսկիծին տակ ճզմուած թուրք վայրագութեան ոգին պիտի պոռթկար յարմար րոպէին: Ուստի, պաղարիւնութեամբ ու մեթոտիկ ծրագրով տեղացի հայեր մէկ–երկու ամիս առաջ կազմակերպեալ ջանքեր ըրին յաջող ինքնապաշտպանութեան համար: Թէեւ սկիզբի օրերուն հայկական դէնքերը զանցառելի քանակ մը կը ներկայացնէին, բայց զանոնք գործածող կամաւորներուն ոգին դիւցազնական էր եւ յաղթելու վճռակամութիւնը անտեղիտալի էր:

Կ'արժէ ծանօթանալ այս դիւցազնական պայքարի այլազան եղելէջներուն եւ հերոսամարտի կարգ մը սխրալի դրուագներուն:

Երբ Զօր. Ալենպիի բանակները, որոնց մէջ կը գտնուէին հայ կամաւորական խումբեր, կրաւեցին Սուրիան եւ անկէ անցան Անթէպ, 1919–ին տեղահանուած անթէպցիներու բեկորները որոշեցին վերադառնալ իրենց ծննդավայրը՝ մոխիրներու եւ աւերածութիւններու մէջէն վերականգնելու իրենց տուները: Բրիտանական դրօշին ներքեւ հայեր սկսան բարգաւաճիլ: Ուրիշ քաղաքներէ անապատաբոյսորուած կարմ մը հայեր եւս եկան հաստատուեցան Անթէպ: Կեանքը սկսաւ բնականին հունի մը մէջ մտնել: Վայրենի թուրքերը եղած էին գառնուկի պէս հեզահամբոյր:

Սակայն այս երանելի օրերը երկար չտեւեցին: Թուրքերը սկսան տակաւ խլրտիլ եւ իրենց գլուխը ցցել: Թէեւ անոնք խեթիւ կը

Այնթապ քաղաքը՝ իր եկեղեցիներով, բերդով, մզկիթներով ու դպրոցներով

նայէին անգլիական զօրքերու ներկայութեան, բայց բացէ ի բաց չէին ապստամբիր։ Անգլիացիք ալ իրենց կողմէն ցոյց կու տային հաւատարար ոգի։

Մուտրոսի դաշնագրին համաձայն, (30 Հոկտ. 1918) Անթէպի Սանճակը Թուրքերուն ձգուած էր, բայց դաշնակիցները իրենք իրենց վերապահած էին այդ չրջանի փոքրամասնութիւնները պաշտպանելու իրաւունքը։

Դաշնակիցները, 1919–ի Հոկտեմբերին, ներքին հասկացողութեամբ Ֆրանսացիներու յանձնած էին փոքրամասնութիւններու կեանքին ու ինչքին պաշտպանութեան գործը, մինչեւ խաղաղութեան վերջնական համաձայնագրին կնքուիլը։ Թուրքերը այս նոր կարգադրութենէն դժգոհ էին։ Ֆրանսացիներուն ներկայութիւնը Անթէպի եւ կիլիկեան ուրիշ քաղաքներու չրջանին մէջ՝ քեմալական Թուրքիոյն քաղաքականութեան հակառակ կը թուէր ըլլալ։

Հոկտ. 29–ին Ֆրանսական զօրքեր մտան Անթէպ՝ հակառակ Թրքական բողոքներուն։ Հայերը բարեկամական տաք վերաբերմունք ցոյց տուին Ֆրանսացիներուն հանդէպ։

Անգլիացիք, միւս կողմէն, երբ պարպեցին Անթէպը, Թաքուն հաչիւներով Թուրքերուն վերադարձուցին այն բոլոր զէնքերը, զորս գրաւած էին Թուրքերէն։ Անտարակոյս, անգլիացիներուն այս անվայել ընթացքը Թուրքերուն ախորժակը սրեց՝ նոր ասպատակութիւններ ընելու։

Իրերու այս ընթացքին մէջ տեղացի հայկեր չլսութեան մատնուած էին։ Երէկուան իրենց «սուպեռական» դաշնակցին կո՞ղմը կռուիլ, թէ ոչ երէկուան իրենց զահիճներուն կողմը բռնել։

Հակառակ իրենց բնական զղացումներու թելադրանքին՝ հայեր ամէն ճիգ ըրին չեզոք դիրք բռնելու։ Թուրք մեծամեծներուն դիմումներուն վրայ, հայ եւ Թուրք յանձնախումբեր կազմուեցան՝ «իմբիզաճ քոմխոհուս» անունին տակ երկու ազգերու միջեւ հաչտութեան եւ իրարհասկացողութեան եղր դնելու։

Մինչ խորհրդակցութիւնները այս կամ այն ընդմիջումներով կը չարունակուէին, ղէպքերը իրենց գահավէժ ընթացքով վերջ մը տուին հաչտութեան ժողովներուն։ 1920–ին

Անթէպի քերդը

տլրուարի սկիզբները Մարաչի մէջ տեղի ունեցած ջարդերուն զոյժը անթէպցիներուն ականջը հասաւ չուտով: Անթէպցիք ըմբռնեցին կացութեան լրջութիւնը: Իրաւախոհութեան ջատագովները վերջ տուին իրենց երազատեսութեան: Թուրքը իր հրէշային դէմքը դարձեալ ցոյց տուաւ իր մերկութեան մէջ:

Ազգային Միութեան մը գոյութիւն ունէր արդէն: Բայց Անթէպի մէջ ինքնապաշտպանութեան նախաձեռնութիւնը ինկաւ առաւելապէս երեք քաղաքական կուսակցութիւններու ղեկավարներուն ուսերուն վրայ: Անոնք Ազգային Միութեան գործակցութեամբ անկեղծօրէն ի մի ևկան ու լրջօրէն պատրաստեցին անթէպցիներու ինքնապաշտպանութեան ծրագիրը: Հաւաքեցին դէնքեր, կանոնեցին պատնէշներ հայկական թաղերուն մէջ, պինուորական ամէն դիրքի պաշտպանութեան համար նշանակեցին կամաւորական խումբեր: Թրքական դերազօր յօրքերուն դէմ հայ կամաւորները պատերազմի առաջին օրը ունէին միայն 50 արդիական զէնք, հարիւրի մօտ ձեռնասայր եւ մի քանի հարիւր սրատրդական հրացան: Սակայն, հայուն վճռակամութիւնը, ալհնատպիտական բնածին ազդանյը եւ միասեամ գործակցութիւնը գործեցին հրաշքներու հրաշքը – քանի մը չաբթուան ընթացքին հայեր հաստատեցին իրենց գինարանը նոր զէնքեր չինելու եւ մաշածները նորոգելու համար, եւ կազմակերպեցին մանրանկար հասարակապետութիւն մը իր ամէն բաժանմունքներով, պինուորական, ոստիկանական, դատական, խնամատարական, հրչէջական եւայլն: Ազգային Միութեան կեդրոնական վարչութիւնը փոխադրել տուաւ հայկական թաղերէն դուրս գտնուող որբանոցներու որբերն ու որբուհիները՝ հայկական թաղերու ապահով չրջանակներէն ներս:

Թուրքեր զարմացմամբ դիտեցին հայերուն այս կանխատեսական պատրաստութիւնները եւ սկսան կրկնապատկել իրենց չողոմանքնիլը եւ իրենց «անկեղծ» բարեկամութեան հաւաստիքները:

Թուրք քեմալիստները հակառակ իրենց կեղծաւորական դիմակին, չողոմտարար խօսքերուն ու «հաչտութեան» ոգիին, զաղտնապէս կը պատրաստուէին յարձակելու հայկական թաղերուն վրայ, յուսալով որ մէկ–երկու ժամուան ընթացքին կրնային խորտակել հայերուն դիմադրութեան դիծերը: Կը սպասէին նպաստաւոր պայմաններու ստեղծումին: Երբ գիտեցին որ 1 Ապրիլ 1920–ին Ֆրանսական պահակ օրքերը մեծ մասամբ Քիլիս մեկնեցան իրենց հրեատնինելով, թուրք առաջնորդները մտածեցին որ հայերը բոլորովին մինակ մնացած ըլլալով՝ չուտով պիտի իյնային Թրքական հարուածներուն տակ:

Սակայն պատահեցաւ հրաշքներուն հրաշքը: Հազիւ 450 կամ 500 հոգիէ բաղկացած հայ կամաւորներ համակ քաջութիւն դաբձած՝

դիմադրեցին յաջողապէս Թրքական ամեհի յարձակումներուն: Այսպէս, 16 օր չարունակ դիշեր եւ ցերեկ երկու անհաւասար ուժերու միջեւ տեղի ունեցաւ պատերազմ մը, որուն արդիւնքէն կախուած էր 17,000 անթէպցի քաջորդիներուն գոյութիւնը:

Անթէպի հերոսամարտին առաջին շրջանը կը կազմէ Ապրիլ 1–էն մինչեւ Ապրիլ 16 թուականը, որուն միջոցին լթէ հայ հերոսները պարտութեան մատնուէին, հնուազայ ֆրանսական օժանդակութիւնները անօգուտ պիտի մնային:

Ներսէս Բհնյ. Թաւուքճեան, Ազգային Մխիթեան Նախարհը, 1920 Ապրիլ 25–27–ին, նամակով մը կը տեղեկացնէ կացութեան սուր հանգամանքը Սահակ Կաթողիկոս Խապայեանին՝ խնդիրը ներկայացնելու համար Ֆրանսական իշխանութեան: Կ'արժէ մէջբերել հոս մէկ–երկու կարեւոր հատուածներ այդ նամակէն.–

«Երբ (Ֆրանսացի) գոլոնէլը համոզուեցաւ որ իր զինուորները ապահով ճամբով մը հայ թաղերէն անցնելով լատինաց վանքը կրնան երթալ, 25 զինուոր տրամադրեց այդ վանքը պաշտպանելու: Նաեւ 15 զինուոր ղրկեց ամերիկեան հաստատութիւններուն համար: Հայեր պաշտպանեցին այդ հաստատութիւնները ամբարար: Այս հերոսամարտը տեւեց 15 օր գիշեր ու ցերեկ անխոհեր կռիւը չարունակելով: Առաջին երկու օրէն ետքը, միւս 13 օրերուն մէջ Թուրքերը ամէն կողմէն սաստիկ յարձակում գործեցին: Աւազ Հինգշաբթի ըլլալիք գիշերը, 3 ժամ տեւող կռիւը պատերազմի մէջ գտնուողներու վկայութեամբ կատաբեալ պատերազմ մըն էր. փառք Աստուծոյ միշտ յաղթութիւնը մեր կողմը մնաց: Թուրքերը մեր ճակատէն ոեւէ ճեղք մը չկրցան բանալ, ընդհակառակը, մեր տղաքը Թուրքերու կողմէն չատ մը գիրքեր գրաւեցին, միշտ գիրենք ետ մղելով: Ապրիլ 16–17–ի օրերը արեւելքէն ու արեւմուտքէն ֆրանսական ուժեր եկան հասան: Հայ–Թուրք կռիւը մոտաւոր դադար մը ունեցաւ 2–3 օր, բայց լընդհանուր կացութեան մէջ փոփոխութիւն մը չերեւցաւ: Առջի օրէն մինչեւ այսօր ֆրանսացին մեզի ուղղակի եւ գրական ոեւէ օգնութիւն չըրաւ, ո՛չ զէնքով եւ ո՛չ զինուորով:

«Մենք ֆրանսացիին օգնեցինք պաշտպանելով Թուրքի յարձակումին դէմ եւ ինք պաշտպանութիւն մը չըրաւ մեզի համար (եւ արդէն չէր կրնար ընել)»: (Տես Պատմութիւն Անթէպի հայոց, Բ. հատոր, էջ 1–2):

Հերոսամարտին երկրորդ շրջանը տեւեց 1920 Ապրիլ 16–էն մինչեւ 1921 Փետրուար 8, երբ Թուրքերը գլխիկոր անձնատուր եղան Ֆրանսական սպայակոյտին, նախ դիմելով հայ պինուորական ղեկավարներու միջնորդութեան ու միջամտութեան: Այս չրջանին Անթէպ քաղաքը պաշարուեցաւ քեմալականներու գերակչիռ ուժերէն: Ֆրանսացիներ իրենց ապահով դիրքերէն, Անթէպի ամերիկեան քոլէճի պարապատ ու քարաչէն չէնքերուն պատըպարաններէն եւ կամ Մարտին Քեփէի որբանոցէն ռմբակոծեցին Թրքական ռազմական դիծերը, երբեմն բուռն կերպով իսկ երբեմն Թուլօրէն, ըստ Փարիզի քաղաքական առաջնորդներու դիւանագիտական յարափոփոխ դիրքաւորումներուն:

Իսկ հայ կամաւորները հետզհետէ աւելի յաւ սպառազինուած, եւ չնորհիւ ֆրանսական «գոնվուա»ներուն Թրքական պաշարման գիծերը ճեղքելով բերած պարէններուն, աւելի քան երբեք արիութեամբ չարունակեցին իրենց դիմադրութիւնը: Հայեր ռումբերու տեղատրափով՝ երբեմն գրաւեցին Թրքական կարեւոր կայանները, ճամբաներու տակէն իրենց պեղած ներքնուղիներով հաղորդակցութեան գիծեր հաստատեցին կղզիացած հայկական դիրքերուն հետ: Թրքական մինարէներուն վրայ յարձակելով՝ գրաւեցին զանոնք, որոնք ամէնէն վտանգաւորն էին եւ կ'իշխէին հայ դիրքերու վրայ: Մինչեւ իսկ՝ ականներու չնորհիւ հայ կամաւորներ հիմնայատակ կործանեցին Թրքական սպառնալիք մինարէթ մը եւ ռազմական դիրքեր: Այս կերպով ապահովուեցաւ հայկական դիրքերուն պաշտպանողական կայունութիւնը: Թուրքեր չանքեր ըրին հայերը սիրաչահելու, անոնց ընելով ամէն տեսակ խոստումներ:

Երբ այս սպղայէլական չանքերը ի դերեւ ելան, Թուրք զինուորներ սկսան հրաժիգութեամբ նուաճել հայ զինուորական դիրքերու հերոսաւիպ պաշտպանները: Իսկ հայեր հրչէջ խումբեր կազմելով՝ նուազեցուցին Թրքական հրաժիգութեան վնասները: Միւս կողմէ, հայ հրաժիգ խումբերու միջոցաւ յարձակումներ

Անթէպի ինֆնապաշտպանութեան դեկավարները, – ձախէն աջ՝ Ատուր Լեւոնեան, Աւետիս Գալեմքեարեան եւ Ներսէս Ա. Քհնյ. Թավուճեան:

գործեցին քրքական դիրքերու վրայ: Հայերուն սպառնացող ամենամեծ վտանգը ուտեստեղէնի պաշարին նուազելն էր: Այս պատճառաւ մէկ կողմէն պաշարման դիմէն դուրս սպրդեցան հայ սուրհանդակները՝ կացութեան լրջութիւնը հաղորդելու համար Հալէպի Ալդային Միութեան եւ Սուրիոյ Ֆրանսական իշխանութիւններուն: Այս սուրհանդակներուն դոհողութեան ոգին եւ քաջագործութիւնները ամէն գովեստէ վեր էին: Շատեր պարտականութեան ճամբուն վրայ իրենց կեանքը վրայ տուին:

Հերոսամարտը հետզհետէ ընդլները լոկ հայ զինուորականներ չէին, այլ ամբողջ Անթէպի հայութիւնը, պատնէշներէն հեռու, ամէն դոհողութեան պատրաստ: Հայ կիներ եւ դեռատի օրիորդներ քար եւ ապիւս կրեցին հայկական դիրքերը ամրացնելու համար: Արհեստաւորներ իրենց նպաստը բերին պարեսնորման գործին: Աչնան ընթացքին հայ երիտասարդներ քաղաքէն դուրս սպրդելով՝ այդիներէն ու պարտէզներէն միրգեր բերին հայոց ճամբան պաշարը պարարտացնելու: Կուսակցականները կատարեալ համերաշխութեամբ, հարուստները առատաձեռնութեամբ, մտաւորականները իրենց գրիչով ու խրախուսական խօսքերով, հասարակ ժողովուրդը զինուորական կարգապահութեամբ վերջնական յաղթութեան համար բերին իրենց նպաստը:

ՁԻՆԱԴԱԴԱՐԻ ՇՐՋԱՆԸ, ՅՈՒՆԻՍ 13–ԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՅՈՒԼԻՍ 29

*Յուլիս 29*ին զինադադար Ազգաժողովը հայերուն կ'իմացնէ Զօր. Ալ Մուքէն ուղղած պաշտօնական յուրը, որուն համեմատ 20 օրուան համար զինադադար մը կնքուած է Փարիզի Ֆրանսական իշխանութիւններուն եւ քեմալական կառավարութեան ներկայացուցիչներուն միջեւ: Կը հրամայէ որ հայեր եւս պէտք է հնազանդին այս զինադադարի պայմաններուն: Անթէպի հայ կառավարութիւնը կը մերժէ Թուրքերուն պահանջները մեծ մասը, որուն նպատակն էր հայկական զինուորական դիրքերը քակել եւ հայոց դիմադրութեան վերջ մը տալ: Ինչ որ Թուրքեր չէին յաջողած ի դլուխ հանել զինու ոյժով, կ'ուզէին ի կատար ածել պիտանագիտական լարախաղացութեամբ: Ջարմանալի բան, Ֆրանսացիք կը

հաւատային որ Թուրքերը հայերուն որեւէ վնաս պիտի չհասցնէին: Պարէնի պակասը սուր հանդամանք մը ստացած էր, ուստի ֆրանսացիք կը յանձնարարէին հայերուն մէկ մասին Հալէպ դաղթել, Բիլիսի համբով, ֆրանսական «կոնվոյ»ներով: Հայերը պիտի կարենային ֆրանսական պինուարական առաջնորդներուն, որ պահպանէին հայերուն կեանքը ամոյզ վտանգի պիտի ենթարկուի, խուզք հրամաններու եւ ատպակասանելու քմայքին ենթակայ: Ֆրանսացիք կը համոզէին վերջապէս, որ այս վճռին նախաձեռնութիւնը արդիւնքը չէ հայ ներկայացուցչութեան: Ոչուտի կը մնար միջոցներու մասին: Թուրքերը կը հաւատացնէին ֆրանսական իշխանութիւնները, որ Անթէպի հայ բնակչութիւնը պահով կեանք պիտի վարէ եթէ հայ ներկայները, զինուորական պետերը եւ կամաւորները «կոնվոյ»ով մեկնին Անթէպէն: Թրքական այս սադրչական առաջարկը կտրուկ մերժումի կը բախի հայ կառավարութեան կողմէ:

Մայիս 31–1 Յունիս պիչերը երկրորդ համազգային ժողով մը կը գումարուի եկեղեցւոյ աւանդատան մէջ՝ 120 հրաւիրեալներով: Կորհրդակցութեան առարկայ եղաւ Թուրքերու եւ հայերու ռազմական ոյժը: Հայեր առաջնանէն չատ աւելի ղօրաւոր վիճակ մը ունէին, եւ պիտի կրնային ֆրանսացիներէն յղուած դիրքերն ալ պրաւելով պաշտպանուիլ:

Հետեւեալ որոշումը որունկաւ այս ժողովին մէջ.

Ա) Աւելի արթուն հսկել մեր դիրքերուն վրայ, երբեք չվոյլատրել Թուրքերուն մեր պատնէշներէն ներս անցնիլ:

Բ) Ամէն պայմաններու տակ մեռնիլ մեր պատնէշներուն վրայ, այսինքն պատուաւոր մահ:

Գ) Թոյլատրել միայն զաղթը անոնց՝ որոնց մեկնումը պիտի չվնասէ ինքնապաշտպանութեան դործին եւ պիտի նպաստէ քաղաքիս պարենաւորման դործին:

Դ) Ժողովը որոշեց նաեւ քաղաքիս ընդհանուր կացութիւնը ու մեր ներկայ քրիստոնեական վիճակը լուսաբանող դրութիւն մը ղրկել Ձօր. կառավարին:

Այս ժողովին որոշումը տրուած էր զինուորականներու եւ կռիւ մը ականատես անթէպցիներու կողմէ: Բնական էր որ ժողովուրդի այն խաւերուն մէջ զրոյցներ, տարաձայնութիւններ եւ նոյնիսկ դժգոհութեան արտայայտութիւններ արձագանգէին: Որպէսզի վերջնական որոշումը համաժողովրդական ըլլար, Ազդային Միութեան ու զինուորական յանձնախումբի ներկայացուցիչները ժողովուրդը համագդային ժողովի մը կանչեցին մասնակիցներու միջոցաւ:

Յունիս Մէկի Համագգային Գ. ժողովը՝ «Ռեֆերանտումի» ձեւով, անունը կը կրէ այս համաժողովը: Ժողովրդական այս համագումարը ռազմապետական սկզբունքներով կառավարուող Անթէպի հասարակապետութեան ամենակարեւոր հաւաքոյթն էր: Հոն ամէն անհատ ազատ էր իր կարծիքը արտայայտելու՝ վերջնական վճիռ մը տրուելէ առաջ: Ո՛չ մի այն ձեւը, այլեւ ոդին, որ կը ցոլար այս համագումարին մէջ, յստակօրէն ցոյց կու տայ այն հրաշալի հոգեբանութիւնը, որ հոգեբանութիւնն էր հերոսական մահով իր ազատու-

Անթէպցի զինագործներ ռումբ կը շինեն, ու զէնք կը նորոգեն

Անթէպցի կանայք ինքնապաշտպանութեան սուրբ գործին մէջ, – խրամ կը փորեն հոս…

թիւնը չահելու վճռակամութեամբ արիացած ժողովուրդի մը. վճիռն էր՝ կա՛մ ազատութիւն, կա՛մ մահ: Դիւցազնական մարտնչումի մը վերջնական յաղողութիւնը ապահովուած էր արդէն՝ մէկ սիրտ, մէկ հոգի եղած արիներու վսեմ խոյանքով: Կ'արժէ մէջբերել քանի մը հատուածներ այս համազգային ժողովին մէջ արտայայտուած գաղափարներէն:

Ահաւասիկ.

«Ժամը ը. ե. 12 չեղած արդէն խուռներամ բազմութիւն մը Առաջին Ազօթարանէն մինչեւ դուրսի բակը լեցուած էր: Ներկայ էին՝ Ազգ. Միութիւն, Ջին. Մարմին, մտաւորականներ, կուսակցականներ, խմբապետներ, բանուորներ, արհեստաւորներ եւայլն: Ընդամէնը մօտաւորապէս 2500 հոգի: Բոլորն ալ այս անլուծելի խնդրոյն լուծում մը տալու, ելք մը գտնելու համար հոն խռնուած էին: …Միրտեր կը տրոփէին, երեւակայութիւնն ու մտածումները կը լայննային եւ կը նեղնային. ժողովրդեան միտքը ճօճանակի մը պէս կը չարժէր ու կր տարուբերէր անցեալին, ներկային ու ապագային միջեւ: Անցեալը կր տխրեցնէր, ներկան կը սարսափեցնէր, իսկ ապագան կը խաւարէր:

«Նախագահ Ներսէս Ք.Ն.յ. Թաւուքճեան բեմ բարձրացաւ.–

«Սիրելի ժողովուրդ, հոս հրաւիրուած էք կենսական խնդրի մը չուրջ որոշում մը տալու համար: Ներկայ բազմութիւնը կրնայ ամբողջ քաղաքիս հայութիւնը ներկայացնել: Դուք ամէնքդ ալ, առանց խտրութեան, ազատ պիտի ըլլաք ձեր ուզածին պէս արտայայտուելու. …տչխարհի ամենաչատ եւ ամենաքալաքկիրթ ևրկիրներու մէջ ժողովրդեան կեանքի եւ մահու խնդիրներր այս ժողովի ձեւին տակն է, որ վիճաբանութիւան կը դրուին…: Այս ժողովին որոշման մէջ ոչ մի ոգւոյին մարմին եւ կամ կազմակերպութիւն ունէ պատասխանատուութիւն չի վերցներ: Ժողովուրդը ինքզինքի որոշէ իր ճակատագիրը եւ ընթացք տայ ու գործադրէ գայն… Ինչերր սա է, մեր նախորդ պիչերային ժողովին մէջ հոս մնալու եւ չգաղթելու որոչումը տուած էինք, բայց առաւտան տեսանք որ ժողովուրդին մէջ հակառակ չարժում մը կայ: Մեզի բսողներ Եղան, թէ նախորդ պիչերուան նիստին միայն պինուրներն էն որ արտայայտուեցան… հիմա ձեզի տրիճ կու տանք ս'չ թէ դլալու եւ զդացումով խօսելու, այլ մտածելու: Մտածեցէք եւ մեզի պատասխան տուէք…:

«…Զինուդադար մր կնքուած է, ժննեւրալ Կուրո եւ Մուսթաֆա Քեմալ համաձայնութեան մը եկած են: Զինադադարի պայմաններուն չուրջ բանակցիլու համար ժննեւրալ տը լա Մոթ Այնթապ եկաւ եւ մեզի ասպէս խօսեցաւ: – Կացութեան մէջ փոփոխութիւններ յառաջ եկած են, Թուրքերու հետ զինադադարի պայմանները յայտնուած է, ձեզի մի քանի օրեր առաջ պարենաւորման գործը դիւրացնելու համար 2–3000 հոլիի պաղքին հրաման տուած էի, ս'լ անոր սկզբ չկայ. յուսալից եմ որ ալ այս քաղաքին համար խաղաղութեան դրուներր պիտի բացուին: Ապա դիմեցի Ասլատիին հետ տեսակցեցանք եւ ան մեզի սպէս խօսեցաւ: – Ըստ Թուրքերու հետ կնքուած դինադադարի տրամադրութեան, մենք պիտի քաշուինք քաղաքէն եւ պարպելով պիտի յանձնենք անոնց դէղին հիւանդանոցը, օթէլն ու մոնասթըրը. հայկական քաղաքր ամբողջութեամբ Թուրք կառավարութեան պիտի յանձնուի (ժողովուրդին մէջ յուզում եւ կատաղութեան աստիճանին հասնող բարկութիւն): Մենք դիմեցինք պատասխանատուին սպէս. – Երբ Թուրքեր հայկական քաղաքին տիրեն եւ ամբողջ հայութիւնը անճարն ու անչուկ ջարդեն, ինչ որ անխուսափելի է, նոյնպէս երբ Թուրքեր այս առիթէն օդուտ քաղելով իրենց վրէժր լուծելու համար հայր ամբողջութեամբ բնաջնջելու գաղափարին գործադրութեան ձեռնարկեն, ինչ որ իրենց անյագ մի

Անթէպի Գուգանլը օղլուի ճամին ու միևարէն հայ մալտիկներու գնդակներէն ծակծկուած

փափաքն ու մտադրութիւնն է, դուք պիտի կրնա՞ք միջամտել: Ի պատասխանի գոլոնէլը մեղի ըսաւ.— Ի հարկէ ոչ, հասարակ դէպքերու համար բան մը չեմ կրնար ընել: Ուստի մենք ըսինք թէ՝ «առանց պատնէշները փլցնելու կը կռուինք»: Այս գաղափարը գոլոնէլին բարկութիւնը գրգռեց եւ մեզի յանձնարարեց որ քաղաքէն մեկնինք, մանաւանդ անոնք, որոնք աչքառու են: Մեր դիտողութիւններուն վրայ՝ գոլոնէլը բարկացաւ, «բոլորդ ալ պաղէք» ըսաւ: Ինչպէս կը տեսնէք, միշտ նոյն յանկերգը կը կրկնենք, գոլոնէլը եւ մենք, ուստի հիմա «ռեֆերանտումի» ձեւով այս մեծ ժողովը սարքեցինք որպէսզի ձեր փափաքը գոլոնէլին յայտնենք»:

Վայրկեան մը խոր լռութիւն տիրեց. ահռելի բազմութեան մէջէն սարսուռ մը անցաւ: Լինել կամ չլինելու հարցը, գաղթել կամ չգաղթելու խնդիրը պիտի վճռուէր:

Հանդիսականներէն մին բեմ բարձրացաւ եւ լսուեցաւ.— «Մեր 60 օրուան յաղթութեան գաղտնիքը մեր միութիւնն էր, մեր ոյժը մեր միութենէն կախեալ է, եթէ մենք մի մասը մեկնի, այդ ոյժը պիտի բաժնուի, շատ մը անհամաձայնութիւններ պիտի ծագին, նոյնիսկ հայը եւ որպի իրարու դէմ պիտի ելլեն: Ջանի որ հոս ենք եւ կազմակերպութիւն մը, միութիւն մը, այժ մը ունինք, երբեք չմեկնինք: Եւ պիտի յաղթենք»:

Հայր Գաբրիէլ Ղէնչ. Գոդարեան խօսեցաւ.— «Մեր կացութիւնը երբեք յուսահատական վիճակ մը չունի: Մեր ապրուստին պատմութեան մէջ ասկէ շատ աւելի ահռելի եւ դժնդակ չրջաններ բոլորած ենք. նոյնիսկ մօտաւորապէս ժամանակներուն՝ տարագրութեամբ աւելի շատ աւելի վիշտեր կրեցինք: Մեր մօտ Զէյթունի կռիւները տեղի ունեցան: Զէյթունցիք միշտ դարկին եւ վերջին րոպէին անոնք ուժասպառ իյնալու վրայ էին, դեսպաններ կան ու պանոնք փրկեցին: Մենք մէկ ամսուան պարէն ունինք, այդ մասին ապահով ենք, մեր այս վիճակը ամէն կողմ լուսեցաւ, ամէն կողմ արձագանգ գտաւ, մինչեւ մեկ ամիս կրնան շատ մը բաներ պատահիլ, չյուսահատինք, դիմադրենք քաջութեամբ, համբերենք արիութեամբ, վստահ եղէք որ միշտ յաղթութիւնը մերը պիտի ըլլայ»:

Այրդ. Մխիթեան կողմէ Նազարէթ Ֆընտուկեան բեմ բարձրանալով, ըսաւ.— «Մեզի համար միջին ճամբայ չկայ, կա՛մ մին, կա՛մ միւսը: Քիլիսէն առնուած կարգ մը նամակներ կան, որոնց մէջ Այնթապէն մեկնողներու թշուառութիւնները մանրամասնօրէն նկարագրուած են եւ որոնք հոս մի առ մի կարդալ անտեղի է: Մեկնիլ՝ մահ է, հոս մնալով ալ պիտի մեռնինք: Ինչո՞ւ պատուաւոր մահէ մը խուսափինք. պիտի ապրինք, եւ այս միմիայն քանի մը լիդր իւղ, քանի մը լիդր ալիւր ու հաց աւելի՛ եւս վաստնելու համար: Մե՛ղք այն մարդուն որ այսպիսի չնչին բաներու համար կ'ուզէ մինչեւ հիմա վաստկուած պատուաւոր յաղթանակ մը անպատիւ պարտութեամբ մը վերջացնել: Մեկնիլ՝ կը նշանակէ մահ, իսկ հոս մեռնելով պիտի ապրինք»:

Զինուորական Մարմնոյ կողմէ խօսք առաւ Աւետիս Լեւոնեան եւ իր միջի այլոց յարեց.— «Մեր ոյժերը քաւսպատկուած են, իսկ թշնամին համեմատաբար տկարացած է: Մենք մեր ոյժերուն պիտի վստահինք: Զինուորական Մարմինը պիտի չմեկնի: Անոնք որ կ'ուզեն հոս մնալ թող ձեռք վերցնեն»: Եւ ահա բազմութիւնը հուրրաններով հաստատեց Այնթապ

մնալու որոշումը: Զևոքեր, «կևցյէ»ներով, վեր բարձրացան: Իսկ դինուորները յաղթութիւնը մե՛րը պիտի ըլլայ գոչելով վերադարձան իրենց դիրքերուն:

⁂

Ժողովրդային այս համալումարը իր տուած իլատես ու քանիմաց վճիռով 17 հարյուր հայութեան կեանքը փրկեց այսպէս: Դիւցազնական ոգիով պողպատուած հոգիներու որոշումն էր այս: Պատմութեան էջերուն վրայ չեմ կարդացած ասկէ աւելի սրտայոյզ նկարագրութիւն մը: Ամբողջ ժողովուրդի մը իր ազատ մտածումներով, անկաչկանդ, թեր ու դէմ վիճաբանութիւններով, խորհրդակցութիւններով տուած վճիռն է աս, որ իր մէջ կը ցոլացնէ հերոսական ոգի մը:

Վերջին «գոնվուա»ն միայն որբերը կը տանի: Ժողովուրդը ինք կը մնայ ամբողջութեամբ իր պատնէշներուն ետին: Բանակցութիւններ կը չարունակուին զինադադարի պայմաններուն չուրջ, Քսանութերու ժողովին կողմէ: Հետեւեալ պայմանները կ'ընդունուին Թուրքերու կողմէ.

1.— Ժամանակէ մը ի վեր պատահած այս դէպքերուն կամ պատերազմին պատճառաւ, ոչ մի անձ, ոչ մի կերպով իբր քաղաքական ամբաստանեալ օրէնքի տրամադրութեանց ենթակայ պիտի ըլլայ:

2.— Գօյքոթը քաղաքացիներուն միջեւ միանգամընդմիշտ պիտի վերցուի:

3.— Երթեւեկութիւնները ազատ պիտի ըլլան:

4.— Հին պահականոցներէն զատ ուրիշ տեղեր նորեր պիտի չհաստատուին:

5.— Զէնքեր պիտի չպահանջուին:

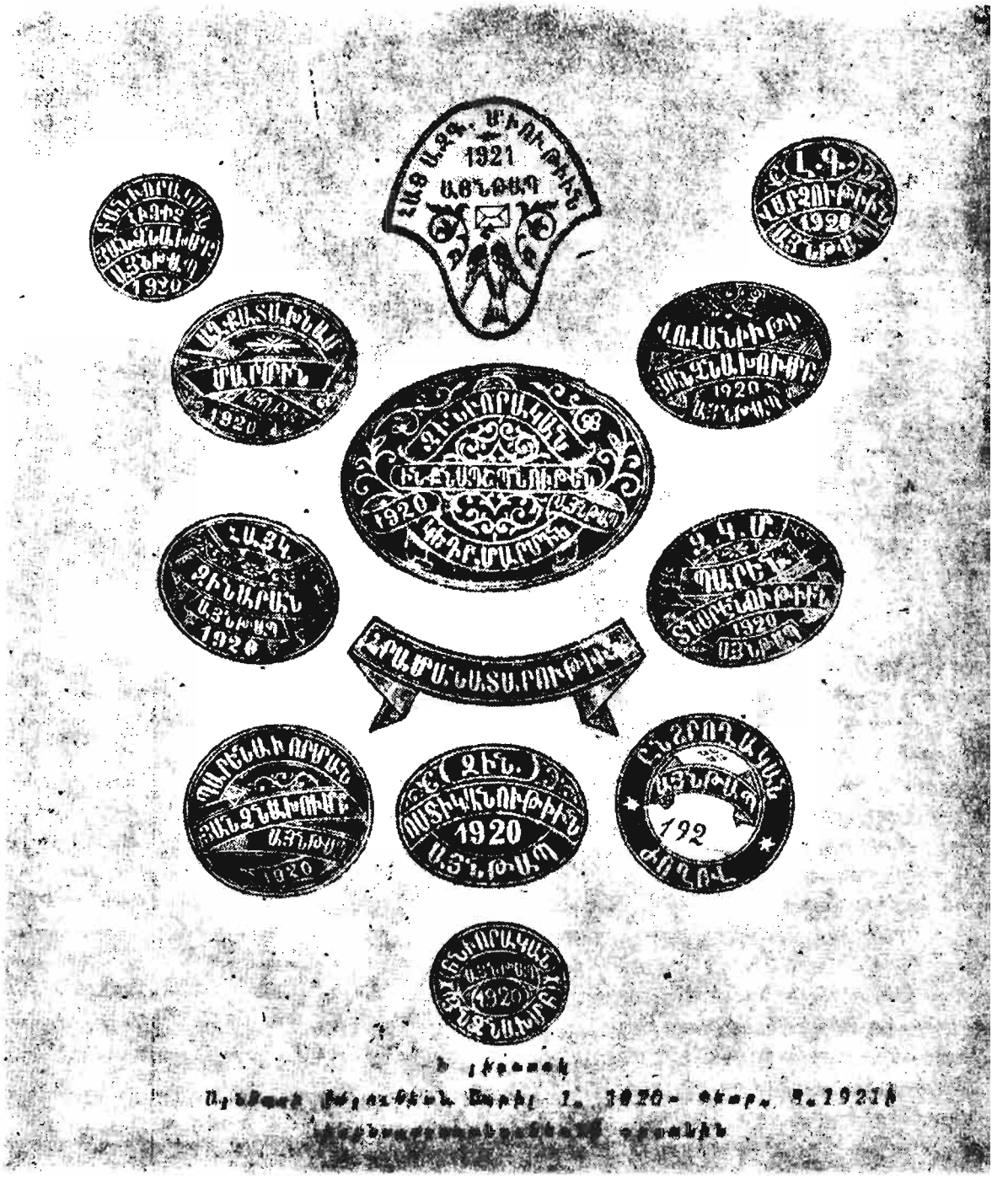
Հայերը կամաց-կամաց չուկայ իջան կարդմը գնումներ կատարելու համար: Զինադադարի չրջանին հայերուն դիրքը չատ ճակատագրական էր, հայերուն յարաբերութիւնները Ֆրանսացիներու հետ խզուած, Ֆրանսացիներու չնորհիւ հայկական քաղաքին արեւմտեան ճակատը ապահովուած էր, բայց այս անդամ՝ այդ կողմէն ալ Թուրքերու կողմէ դրաւուած, հայկական քաղաքը կատարելապէս Թուրքերով չրջապատուած ու մատամբ ալ անոնց ազդեցութեան ենթարկուած էր: Թուրքեր ռազմադիտական տեսակէտով նպատակ ունէին հայերը կամ վախնալին հայերը գերի դրաւել, միւս կողմէն ալ չատ խորամանկ եւ ննջամիտ միջոցներով կ'ուղէին Անթէպի հայերը չնորքացնել, անոնց ոյժը ջլատել, խաղաղութեամբ անոնց տիրելով, դանոնք կատարելապէս փճացնել: Բայց հայեր միչտ արթուն էին, չնորհիւ իրենց դարաւոր փորձառութեան՝ անոնց քաղաքական թակարդներուն մէջ չինկան:

Հայեր սկսան Թրքական քաղաք իջնել եւ կարգ մը պարէններ դնել, իրենց անմիջական պէտքերէն աւելի դնել՝ ամբարները լեցնելու նպատակով: Միւս կողմէ, հայեր եւ Թուրքեր սկսան իրենց քաղաքի չրջակայքը գտնուղ արտերուն բերքերը քաղել: Այս չրջանը հայոց համար եղաւ դիւանագիտական խաղերու կարճատեւ ժամանակամիջոց մը: Թուրքեր որոշած էին հայերուն հետ արտաքոյ կարգի լաւ վարուիլ եւ իրենց կողմը չահիլ դանոնք, որպէսզի նախ՝ Ֆրանսական ոյժերը բնաջնջեն եւ յետոյ՝ հայերուն հետ իրենց հաչիւը փակեն: Հայեր իրենց կարգին ըմբռնած էին Թուրքերուն յետին նպատակները: Ուստի գոնէ կը հետեւէին դիւնագիտական ուղղութեան մը — Ֆրանսացիներու հետ սիրալիր յարաբերութեան մչակում, իսկ Թուրքերու հետ բչնամական արարքէ խուսափում: Համաձայն այս ուղղութեան, հայեր ո՛չ մէկ ժամանակ ինկան Թրքական ծուղակին մէջ: Անոնք Թոյլ չտուին նոյնիսկ զէնքով, որ Թուրքեր հայկական Թաղերու չրջանակին մէջ ամրութիւններ չինեն, եւ կամ, այս կամ այն պատրուակով հայկական պաչտպանութեան ոտին տկարացնեն: Հայեր Թուրք դինուորներէն գնեցին զէնքեր ու փամփուչտներ եւ Թուրք վաճառականներէն՝ ամէն կարգի ուտեստեղէններ:

ՖԵՄԱԼԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՑԱՐՁԱԿՈՂԱԿԱՆԸ

Թուրքեր յանկարծ դրժեցին զինադադարի պայմանները Ֆրանսացիներուն հետ (Յուլիս 29 — Օգոստոս 11): Յուլիս 29–ին յարձակեցան Ֆրանսական փոքրաթիւ ոյժերուն վրայ: Թուրք զինուորներ նախապէս եկած էին դաղտագողի, Զիլճիլի խարաֆին, քաղաքէն դուրս գլուղացիի կերպարանքին տակ:

Հոն գտնուող Ֆրանսական պահակները նեղ դրութեան կը մատնուէին: Ամերիկեան քոլէճի Ֆրանսական ոյժերը անմիջապէս կը ամբա-

Անթէպի հերոսական ինքնապաշտպանութեան զանազան մարմիններու կնիքները

կռծէին Թրքական դիրքերը։ Ֆրանսացիք փոքրաթիւ ոյժերով մնացած էին եւ պաշարուած էին ամէն կողմէ եւ չէին կրնար հաղորդակցիլ Քիլիսի եւ Աղճէ Գոյունի ֆրանսական ոյժերուն հետ։ Թրքо–ֆրանսական կռիւները այսպէս շարունակուեցան մինչեւ Օգոստ. 11։

Հայեր կ'ուզէին օգնել ֆրանսացիներուն, բ վինադուլարի պայմաններուն համաձայն, չ կրնար իրենց տեղէն շարժիլ։ Զանք ը նոյնիսկ գաղտագողի միջոցներով ֆրանսա ներուն հետ յարաբերութեան մտնել, բայ զուր։

Նուրղանոսի մէջ գտնուող գոլոնէլ Անտրէայի զօրքերը յարձակեցան Մարտին բլուրի արեւելեան պատին ետեւ գտնուող Թրքական ոյժերուն վրայ: Բալմաթիւ Թուրքեր սպաննուեցան եւ վիրաւորուեցան: Հայեր կրնային գոնէ 5–600 Թուրք փախստական զինուորները հրացանազարկ ընել, սակայն, հաւատարիմ իրենց պինադադարի համաձայնագրին, ասպետական ժեսթով մը Թուրք վիրաւորեալները իրենց ուսերուն վրայ կրելով տարին յանձնեցին իրենց տէրերուն:

Թուրքեր ստիպուեցան հայկական քաղաքի արեւմտեան կողմի դիրքերը պարպել: Հայեր պարպուած դիրքերը գրաւեցին եւ այս կերպով Թուրք եւ հայկական ճակատները վերստացան այն վիճակը զոր ունէին զինադադարի չրջանէն առաջ: Այս կացութեան մէջ՝ հայեր տակաւին կը պահէին իրենց չեզոքութիւնը: Սակայն, երկար չէր կրնար տեւել այս կացութիւնը: Ֆրանսացիք ամէն չանք Թափեցին որ հայեր խզէին իրենց չեզոքութիւնը: Իրրեւ Թէ սխալմամբ օր մը Ֆրանսական 15·5-նոց ռումբ մը իննալ հայկական Թաղին մէջ՝ Սիւլահեաններու տան վրայ: Հայեր իրազեկ եղան Ֆրանսացիներուն յետին նպատակներուն:

Հայ Ազգ. Միութեան ներկայացուցիչները բարի դալուստ մաղթելու համար կ'երթան Ֆրանսական սպայակոյտի կեդրոնը: Գնդապետը կ'լսէ հայերուն.– «Տակաւին բարի գալուստ մաղթելու ժամը չէ հնչած, ձեր կացութեան մասին արդէն տեղեկութիւն ունէի եւ այլ մասին պէտք եղած հրամանները տուած էի: Դուք Թուրքերու հետ ձեր յարաբերութիւնները քանի մը օր առաջ խզելու էիք: Այսկէ ետք Թուրքերուն հետ յարաբերութիւն պիտի չընէք եւ ձեր կողմը անցնողներն ալ զերեզմով մեղի պիտի բերէք, որովհետեւ Թուրքերուն մօտ Ֆրանսացի ղերիներ ունինք, անոնց հետ կը փոխանակենք: Լատինաց եկեղեցին եւ Փաչա Սոգագը մենք պիտի պաչտպաննենք, ձեզի կը փոխանակենք: Լատինաց եկեղեցին եւ Փաչտպանութիւնը, եթէ չէք փափաքիր ան ալ մենք կը պաչտպաննենք»: Ազգ. Միութիւնը հաւանեցաւ այս առաջարկին:

Ֆրանսացիք պատերազմի այս չրջանին ցոյց տուին աւելի կորովի ընթացք՝ կռիւները զէնքի ոյժով վերջացնելու նպատակաւ: Պաչարեցին Թուրքերը ամէն կողմէ: Թուրքեր յաջողեցան պաչարման օղակը կտրել մէկ անգամ եւ սպիկա պատճառ եղաւ, որ պատերազմը 6–7 ամիս երկարի: Սակայն այլեւս ստոյգ էր որ Թուրքերը ուչ կամ կանուխ պիտի իջնային: Գարէնի պակասին, անսուազութեան եւ համաճարակներու հետեւանքով տկարացած Թուրքեր սկսան անձնատուութեան Թղթակցութիւններու: Երկար սակարկութիւններէ եւ մեծ կորուստներէ յետոյ վերջապէս Թուրքեր որոչեցին անձնատուր ըլլալ: Դուրսէն Անթէպ եկած քեմալական զինուորականներ արդէն փախած էին: Փետրուար 8–ին ընկ տեղացի վեց պատուիրակներ ճերմակ դրօչ պարզած՝ մօտեցան Գողանլը խողոցի հայկական դիրքին եւ տեղւոյն հայ խմբապետէն խնդրեցին որ դիրքենք առաջնորդէր Ֆրանսացի հրամանատարին: Թուրք պատուիրակներուն աչքերը կապած, հայ զինուորներ տարին յանձնեցին զանոնք Ֆրանսական սպայակոյտին:

Աւելորդ է երեւակայել հայ զինուորներու անսահման հրճուանքը ի տես Թուրք պատուիրակներու գլխիկոր անձնատուութեան: Երկար րանակցութիւններէ յետոյ վերջապէս քաղաքը կը յանձնուէր Ֆրանսացիներուն, հետեւեալ պայմաններով.–

Այնթապի առժամեայ Թուրք կառավարութեան անդամները Ֆրանսական իչխանութեանց հպատակութիւն կը յայտնեն:

1) 1920 Օկտոմ. 10–ին Սեւրի մէջ ստորագրուած խաղաղութեան պայմաններու համեմատ Թուրքեր կը ճանչնան Ֆրանսական հովանաւորութեան իրաւունքը Այնթապի Սանճաղին վրայ եւ կը յանձնեն ամբողջ քաղաքը:

2) Կանոնաւոր զինուորներն ու Թուրք ոստիկանութիւնը պատերազմական ղերի են, բայց պատերազմական պատիւներով ազատ պիտի արձակուին իրենց դէնքերով միասին՝ երբոր քեմալականներու ձեռքը գտնուղ բոլոր Ֆրանսացի գերիները դործնականապէս վերադարձուին:...

6) Քաղաքին իչխող կարգ մը կէտեր, որոնք անհրաժեչտ կը նկատուին քաղաքին մէջ կարգ կանոն ապահովելու համար, պիտի գրաւուին Ֆրանսական զինուորներու կողմէ: Ոչ մէկ զինուած հայ պիտի մտնէ Թրքական քաղաքը, ոչ մէկ զինուած Թուրք պիտի մտնէ հայկական քաղաքը:

7) *Թուրք կառավարութեան վերակազմութիւնը, որ պիտի դործէ ֆրանսական հովանաւորութեան տակ, պիտի լուղկանայ ֆրանսացիներէ սրսչուած ուլտցի պաչտօնեաներէ:...*

11) *Այս պայմանները պործադրութեան պիտի դրուին ստորագրութեան թուականէն սկսեալ, այսինքն այսօր 9 Փետր. 1921–ին.*

Ֆրանսական բանակներու հրամանատար
Լէօթրնան պոլոնէլ Անտրէա
Այնթապի չրջանի հրամանատար
Լէօթրնան պոլոնէլ Ապատի
Այնթապի առժամեայ կառավարիչ
Տոքթ. Մեճէտ
Այնթապի Սանճապի թարլման
Մեճետտին
կրօնապետ՝
Ֆախրետտին

Գոլոնէլ Ապատին նոյն օրը կէսօրէ ետք իր մօտ կը հրաւիրէ Հայոց Ազգ. Մխութեան անդամները եւ անոնց կը հաղորդէ դաչնագրին պայմանները: Կը հաւաստէ նաեւ որ ոստիկանական մարմին մը պիտի կազմուի 200 հոգիէ, որոնց 50–ը հայեր պիտի ըլլան:

Ֆրանսացի հրամանատարին խնդրանքին վրայ հայ ներկայացուցիչներ անոր կու տան թուրք անուններու ցանկ մը, որպէս հաչտարար սլի ունեցող քաղաքացիներ, նոր կառավարութեան մաս կազմելու համար:

Հրամանատար Անտրէա վերջին ծայր կը նահատելով հայ քաջերու բերած նպաստը վերջնական յաղթանակին համար, հայ հերոսներու հրամանատարներէն մին, Ատուր Լեւոնեանին կը յղէ հետեւեալ պաչտօնագիրը.–

«Այն վայրկեանին յորում յաջողութիւնը կու գայ պսակել Այնթապը պաշարող զինուորներուն ջանքերը, տեղակալ գոլոնէլ Անտրէա ֆրանսական զինուորներու հրամանատարը կը զրկէ իր շնորհաւորութիւնները Պր. Ատուր Լեւոնեանի եւ իր զինուորներուն քաջութեան ու տոկունութեան այն գեղեցիկ օրինակին համար, որ անոնք ցոյց տուին կռուելով ֆրանսացիներու կողքին: Անոնք կարող եղան, անդադրում աշխատանքով մը, հայ ֆաղաքի ճակատը վերածել հզօր գծի մը որու դէմ թշնամին ամէն փորձ ընելով հանդերձ, չկրցաւ ոեւէ բան ընել:

«Տեղակալ գնդապետ Անտրէա շնորհակալութիւն կը յայտնէ այն քանկագին օգնութեան համար, որ անոնք (հայեր) տուին ֆրանսական զինուրներուն պաշարման երկար ամիսներու ընթացքին»:

❀

Այս վառաւոր յաղթութեան բերած պոհնոակութիւնը եւ լարի պտուղները հազիւ թէ վայելել սկսած էին անթէպցի քաջերը, ահա քալաքական աղիտալի լուրի մը արձակումները կը հասնին անոնց ականջը:

15 Մարտ 1921–ին կը կնքուի Լոնտոնի պայմանագիրը, որուն համաձայն Անթէպի Սանճակը, Ջիլիս եւ Կիլիկիոյ ուրիշ վայրերը թուրքերուն կը վերադարձուին: Այս պոյժը ապտակ Անթէպի հայութեան հոգին: Անոնք չէին կրնար լմբռնել ահալնութիւնը դիւանագիտական այն դաւերուն, որոնք տեղի ունեցած էին վարագոյրին ետեւ երէկուան ղինակից բոյց իրարու հետ մրցող ու պաղտալողի միջոցներով կռուող նիթաչաչտ ու չահամոլ պաչնակիցներու միջեւ:

Անթէպի հայերը կատարեալ իլատեսութեամբ կ'սրսչեն իրենց ուրբերուն վրչին թողափելով մեկնիլ Անթէպէն, ֆրանսական «գոնվուա»ներուն հետ, Սուրիոյ ապահով վայրերը: Այս տեղահանութիւնները չարունակուեցան մինչեւ 1922 Յունուար 6:

Հակառակ յաղթութեան յաջորդող վէպքերու այս սխուր վախճանին, Անթէպի հերոսամարտը կը պահէ իր սկզբնական վայրը եւ հայկական պատմութեան էջերուն մէջ կը գրաւէ փառաւոր էջ մը:

Որո՞նք էին այս յաղթութեան ճարտարապետները:

Անտարակո՛յս, հերոսամարտին ղեկավարները, Ազգային Մխութեան իմաստուն ներկայացուցիչները, Զինուորական Մարմնի անդամները, ոսմկավար, դաչնակցական ու հնչակեան կուսակցութիւններուն կողմէ նշանակուած իմքրապետները, զինարանին մէջ նոր դէնքեր, ռումբեր եւ նոյնիսկ թնդանօթ մը պատրաստող արհեստաւորները, հրչէջ խումբերը, քար եւ աղիւս կրողները, բոլորն ալ աւելի կամ պակաս չափով կերտեցին յաղթութեան չէնքը: Նոյնպէս Անթէպի բոլոր հայերը, որոնք կարգապահութեամբ, միասնա-

կան՝ ոգիով թէև ու թիկունք կանգնեցան իրենց քաղաքական ու զինուորական առաջնորդներուն, եւ վերջնական յաղթութեան համար բերին իրենց թանկագին նպաստները:

Ասով մէկտեղ կ'արժէ հոս ներկայացնել երեք կարկառուն դէմքեր, որոնք իրենց անձնանուիրութեան ոգիով, դիւանագիտական ու զինուորական ձիրքերով առաջնորդեցին ժողովուրդը՝ պատերազմի ամբողջ տեւողութեան ընթացքին:

Ազգ. Միութեան նախագահը, Ներսէս Քահանայ Թաւուխեան, իր դիւանագիտական նրբաւատութեամբ ու անվեհեր քաջութեամբ, հրամանատար Ատուր Լեւոնեան, աննուաճելի ոգիով, իր զինուորներուն դիւցազնական քաջութեան օրինակը իր անձին մէջ մարմնացնելով, եւ իր գործակիցը՝ հրամանատար Աւետիս Գալեմքեարեան, զինաչինութեան գործին իր բերած թանկագին նպաստներով եւ յաճախ քուրք զինուորականներուն ընելիքը պուչակելով՝ յաղթութեան գործին բերին իրենց գնահատելի նպաստները:

Վտանգի պահուն միասնականութեան ոգին եւ սերտ համերաշխութիւնը, կուսակցականներու, յարանուանութիւններու եւ բովանդակ ժողովուրդին միջեւ գլխաւոր ազդակներ հանդիսացան յաղթութեան կերտումին:

Եւ այս բոլոր գեղեցիկ յատկանիշները ի յայտ չէին գար, եթէ անթէպզիք կէս դար առաջ սկսած չըլլային կրթական վերաղարթնումի գործին: Անթէպ պզրոցներու ցանցով մը՝ երկու քոլէճներով, չատ մը դպրոցներով, հոգեկան ու իմացական ամրոց մը դարճած էր՝ երբ 1908–9–ի թրքական դիւային ծրագիրները գործադրուիլ սկսան Կիլիկիոյ ամէն կողմը: Անթէպզիք այս ճակատագրական օրերուն ալ միասնական ճակատով եւ իմաստուն կարգադրութիւններով, թէ՛ դիւանագիտական եւ թէ զինուորական պատրաստութիւններով արգիլեցին ջարդ մը, որուն հրամանը եկած էր տեղւոյն կուսակալին: Երկրորդ անգամ մը եւս ղեկավար դէմքերուն նրբաւատութիւնը, զինուորականներուն հնարամտութիւնը եւ ժողովուրդին սրտագին գործակցութիւնը 1920ին փրկեցին 17,000 հայերու կեանքը հերոսամարտով մը, որուն պատմութիւնը ընդարձակօրէն արձանագրուած է Գէորգ Ա. Սարաֆեանի Պատմութիւն Անթէպի Հայոց գրքին Բ. հատորին մէջ, էջ 1–274, մասնաւորապէս գրուած Գէորգ Գապոյեանի կողմէ, որ օրը օրին արձանագրած է հերոսամարտին բոլոր դէպքերը որպէս ականատես:

ՀԱՃԸՆԻ ԴԻՒՑԱԶՆԱԿԱՆ

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԳՆԷԼ ԵՊՍ. ՃԵՐԵՃԵԱՆ

Հաճըն քաղաքը կը գտնուի Կիլիկիոյ հիւսիսային կողմը, Քերմէս կամ Պառակ լերան հարաւը, ծովու մակերեսէն 1140 մեթր բարձր:

Վարչականօրէն մաս կը կազմէր Ատանայի կուսակալութեան, 84 դիւղերով եւ շուրջ 35,000 բնակչութեամբ:

Կիլիկիոյ բանալի պիրքերէն մէկն է, որ Հիւսիսէն Կիլիկիան կը միացնէ Կապադովկիոյ եւ Փոքր Ասիոյ խորհրդին, միւս դիրքերն ըլլալով Կիլիկիոյ Դոներ կամ Կիւլէք Պողազը, որ հիւսիս-արեւմուտքէն Կիլիկիան կը միացնէ Անատոլուի, եւ Ամանոսի Դոներ, որ արեւելքէն Կիլիկիան կը միացնէ Ասորիքի:

Անառիկ պիրքով կը համեմատի Զէյթունի, Գունուսի ու Կապանի հետ, անմատչելի ու բարձրադիր Տաւրոսի լեռնաշղթային վրայ, նեղ եւ օձապտոյտ կիրճերով, որոնց մէկ մասը կ'երկարի մինչեւ Վահկա ու դաշտային Կիլիկիոյ սահմանները, ու միւս մասը մինչեւ Հար, Ռումլու եւ հայաբնակ Գարաքէօյ:

Քաղաքին բնական ամրութիւններն են նաեւ Գըրտէտ եւ Ջաթախ լեռները, որոնց առաջինը արեւելքէն, եւ երկրորդը արեւմուտքէն քաղաքը եղերելով՝ կը հոսին դէպի հարաւ եւ իրարու միանալով կը թափին Սիհուն գետին մէջ, որ կը կոչուի նաեւ Սարոս գետ կամ Կէօքսու:

Հաճըն պատմութեան մէջ կը սկսի յիշատակուիլ Ժդ. դարէն սկսեալ, Կիլիկիոյ Ռուբինեան Հարստութեան անկումէն յետոյ: Անոր ծայրամին մտին կան մէկէ աւելի վարկածներ, որոնց մասին այժմ հարկ չենք տեսներ գրել:

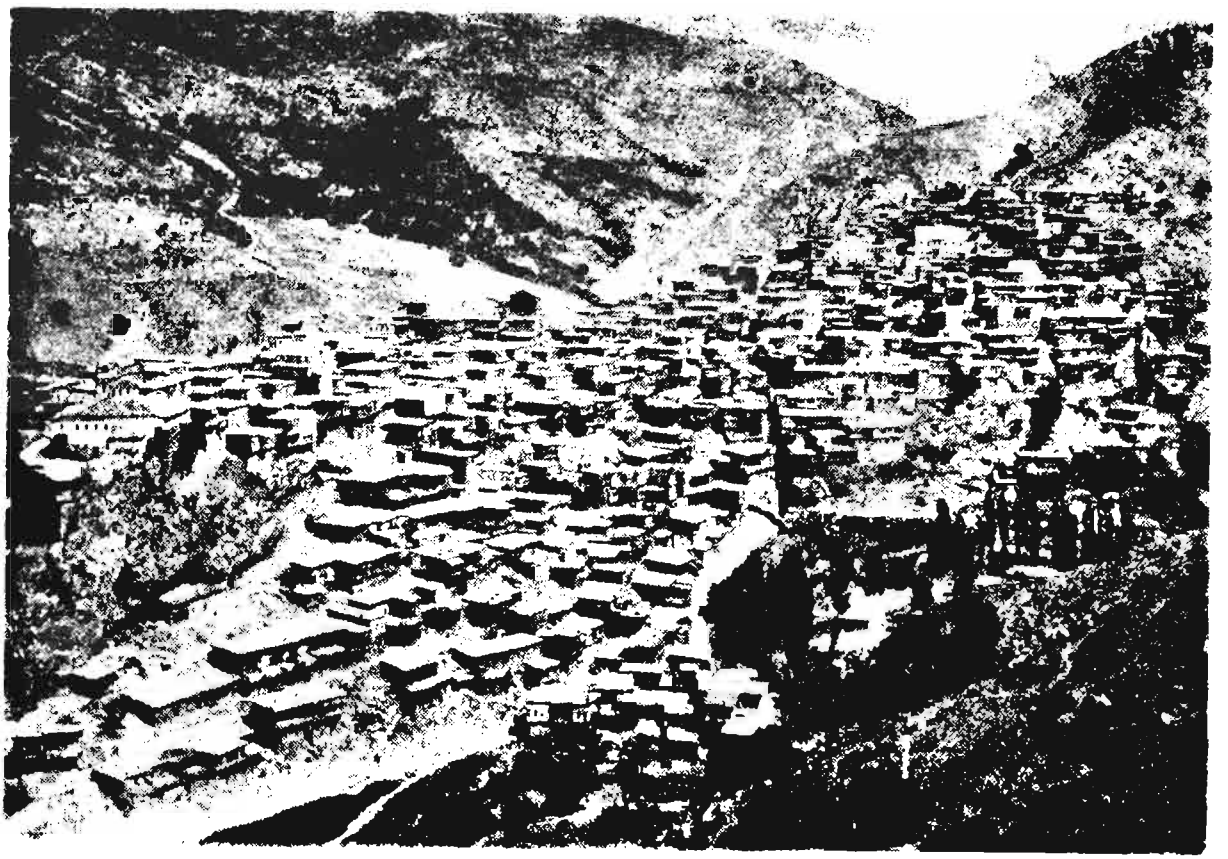
Հաճըն 1915 թուին իր մէջ կը հաշուէր 5000 տուն, շուրջ 35,000 հոգիով:

Քաղաքը չինուած էր հռանկիւնաձեւ բլուրի մը վրայ, որ հարաւէն սկսեալ աստիճանարար կը բարձրանար դէպի հիւսիս, քաղաքին տալով ամփիթատրոնի մը տեսքը: Անոր արեւմուտքը կը գտնուէր Ս. Յակոբայ լեռը, արեւելքը՝ Ս. Սարգիսի, եւ հիւսիսը՝ Կիլիկի կամ Տոլամաճ լեռները: Հարաւային կողմը բաց էր եւ կը գտնուէր Սըլլը Քէօյը:

14 մեծ ու պզտիկ կամուրջներ կը միացնէին երթեւեկը քաղաքին:

Հաճըն ունէր վեց եկեղեցի, 3ը հայ առաքելականներու (Ս. Աստուածածին, Ս. Գէորգ եւ Ս. Թորոս), 2ը հայ աւետարանականներու (առաջին եւ երկրորդ եկեղեցիներ անունին տակ) եւ մէկը՝ հայ կաթողիկէներու: Իսլամներ ունէին չատ պզտիկ մզկիթ մը, չինուած նայն քրիստոնեայ պայմաններուն կողմէ:

Երեք յատանուանութիւններուն ալ ունէին իրենց պարոյկներն ու սրբատուները, ուրկէ չրջանաւարտ ելած տղաներ ղրկուեցան արտասահման եւ կատարելագործելէ ետք իրենց ուսումը, վերադարձան ու պաշտօնավարեցին նոյն կրթական չարկերու տակ, պատրաստե-

Հաճըն 1914 թուականին, – այժմ ամբողջովին ալլուած ու բանդուած է

լով սերունդները, որոնցմէ վերապրողներ, մինչեւ այսօր, օրհնենք կը կարդան իրենց անունին:

***

1908 թուի Յուլիսի 10–ին հռչակուեցաւ Օսմանեան Սահմանադրութիւնը: Հրամանագիրը ստորագրեց Սուլթան Համիտ, Իթթիհատ վէ Թերաքքը կուսակցութեան ճնշումին տակ: Հաճըն այս հռչակումին լուրը իմացաւ մէկ օր ետք: Շուտով Ատանայի իթթիհատականները – Մեհմէտ պէկ, Ալի էֆ. եւ հայազգի կարապետ կէօվտերելեան – հասան Հաճըն, իրենց հետ պտըտցնելով ազատութեան, եղբայրութեան, արդարութեան ու հաւասարութեան չլացուցիչ լոզունգները, որոնք չուտով պիտի դառնային խլացուցիչ, իրենց աղմուկին մէջ խեղդելու համար Ատանայի ու գաւառներու մէջ սպաննուած հայերու վերջին աւաչը...

Հաճըն հետեւեցաւ Թուրքիոյ գլխաւոր ոստաններու օրինակին, ուր հայեր ու թուրքեր, հոգեւորական թէ աշխարհական, համբուրուեցան իրարու հետ, եկեղեցիներու թէ մզկիթներու մէջ, եւ քիչ մը ամէնուր:

Շուտով գումարուեցան ժողովներ, ուր վերյիշեալ անձեր ճառախօսութիւնները ըրին ու բացատրեցին նշանակութիւնը Օսմ. Սահմանադրութեան, որ հուրրիէթ անունին տակ երազ աշխարհներ կը բանար Թուրքիոյ ճնշուած ու տրուկ հպատակներուն առջեւ:

Կը յուսացուէր որ Օսմանեան Սահմանադրութիւնը մեծ ու բարերար փոփոխութիւններ պիտի բերէր ամբողջ Թուրքիոյ բնակչութեան: Միամիտ հայեր, աւելի քան երբեք, կառչած էին այս համոզումին: Անոնք չէին կրնար երեւակայել որ թուրքը թուրք է, եւ թուրքը չի փոխուիր:

Շլացուցիչ ու պոռոտ խօսքեր ոսկի փոշի ցանեցին անոնց աչքին, եւ անոնք չնկատեցին որ Օսմանեան Սահմանադրութեամբ թուրքը միայն հին շապիկը մէկդի նետեց եւ նոր շապիկ մը միայն հագաւ, որուն գոյներէն չլացան անոնց պչուցեալ աչքերը, մինչեւ եկաւ

հասաւ օրհասը եւ մերկ իրականութիւնը այն ատեն միայն տեսան, երբ արդէն չատ ուշ էր, – նապաստակը ջուրին միւս եզերքը անցած էր, ինչպէս պիտի ըսէր Թուրք իմաստունը իր բարբառով:

Այդ օրհասը ԱՏԱՆԱՑԻ ԱՂԷՏՆ եղաւ, որ հնձեց աւելի քան 30,000 հայեր 10–15 օրուան մէջ, 1909 Թուի Ապրիլի 9–ին:

Իթթիհատ վէ Թերաքքը կուսակցութիւնը կը տատապէր նոյն մտահոգութիւններով, որոնցմով տատապեցաւ «կոմմիր Սուլթան»ը, – Համիտ:

«Կրակը, սուրը ու անխիղճ Թալանը», տեսան իրենց դործը, եւ «աւերակ պարձաւ չքեղ Ատանան»:

⁂

Կիլիկիոյ աղէտին լուրը Հաճըն հասաւ մի քանի օր ետք: Տոքթ. Ց. Ռեճէպեան եւ դեղագործ Ցակոբ Թերզեան, որոնք կը գտնուէին Ատանա, հեռագրեցին Հաճըն եւ հաղորդեցին բօթաբեր լուրը: Աւելի մանրամասնութիւններ տուաւ Սահակ Կաթողիկոս Խապայեան, որուն սուրհանդակները առանձին նամակներ բերին վահկա կամ Ֆեքէ եւ Հաճըն: Կաթողիկոսը ոչ միայն կը պարզէր Կիլիկիոյ աղէտին ահաւորութիւնը, այլ եւ կը խնդրէր որ Հաճընցի եւ զէյթունցի քանի մը հարիւր քաջեր օգնութեան հասնին Սիս եւ փրկեն քաղաքը վերահաս վտանգէ:

Շուտով Ներսէս Եպս. Դանիէլեան, Հաճընի Առաջնորդը, ժողովի կը հրաւիրէ երեւելի Հաճընցիները եւ անոնց կը կարդայ ստացուած հեռագիրներն ու Հայրապետին նամակը: Ժողովականներ կ'որոչեն չտապ օգնութիւն ուղարկել Սիս, – 500 զինեալ քաջ մարտիկ Հաճընցիներ, – եւ իրենց որոշումը կը հաղորդեն վեհափառին: Սիսի միաբեանրրթիը այս հեռագիրը առած, կը փութայ կաթողիկոսին մօտ, եւ հաւաստիքներ կու տայ որ ի'նք պիտի պաշտպանէ Սիսը, հայ ու Թուրք միացեալ ոյժերով, խնդրելով միայն որ Հաճընցի 500 զինեալ քաջերը չգալեն Սիսի վրայ:

Այդպէս ալ կ'ըլլայ, եւ Սիս կ'ազատի ստոյգ կոտորածէ ու Թալանէ:

Ատանայի աղէտը ազդարար նշանն էր աւելի մեծ ու համատարած աղէտի մը, զոր կանխարդիլել պէտք էր, ամէն մէկ չրջան տեղական իր կարելի միջոցներով:

Հաճըն պատրաստակամ դտնուեցաւ օդնութեան հասնելու Սիսի, բայց ինքն ալ պէտք զգաց դիմելու ինքնապաշտպանութեան, անեղծ ու անվթար պահելու համար իր սրծուերոյնը:

Այս նպատակով խորհրդակցական ժողով մը կը դումարուի Հաճընի Ս. Գէորգ եկեղեցիին մէջ եւ կը կազմուի Ինքնապաշտպանութեան Մարմին մը: Մարպետներ կը նշանակուին վարի եւ վերի թաղամասերուն համար: Խորհրդատու Մարմին մըն ալ դոյութեան կը կանչուի, որուն պլուին էր Առաջնորդ Ներսէս Եպս. Դանիէլեան, կողքին ունենալով Միս Ռոզ Լեմպըրթը – ամերիկացի միսիոնարուհի Հաճընի մէջ եւ չորս երեւելի Հաճընցիներ:

Հաճընցիք իրաւունք ունէին այս քայլերը առնելու, որովհետեւ օրերը յղի էին անանկըն-կալներով, մանաւանդ վստահութիւն երբեք չունէին Թուրքերու վրայ, որոնց մէջ անպակաս էին կրակի հետ խաղցողներ, մէկ վայրկեանէն մեկուսը հրդեհելու համար ամբողջ Հաճընն ու անոր խաղաղ ժողովուրդը:

⁂

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ

Կեանքը, այսպէս կամ այնպէս, կը քաշկըռտուի մինչեւ 1915 Թուի Ցունուարը, երբ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ պատին վրայ, առաւօտ մը՝ կանուխ, կը գտնուի Թուղթ մը, որուն վրայ ի միջի այլոց դրուած էր. «Ամէն հայ թող զէնք գնէ եւ ինքնապաշտպանութեան նուիրուի»: Նոյն դրիչը արթուն մնալ կը յանձնարարէր եւ արժանի պատիժ կը խոստանար դաւաճաններուն:

Ներսէս Եպս. Դանիէլեանի յաջորդած էր Գետրոս Եպս. Սարաճեան, որ հետագային եղաւ Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ:

Այս Թուղթը գործն էր լրտեսական ցանցի մը, որ յետին նպատակով կը խմբագրէ հայատառ այս ԱՋԴԻՐ եւ Արամ Գոյանճեան անուն տղեկի մը կը յանձնէ ու կը յանձնարարէ անոր որ տանի ու փակցնէ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ պատին վրայ:

Տղեկը կը կատարէ իրմէ պահանջուածը, եւ լրտեսներ յաջորդ օր եղելութիւնը կը տե-

Ս. Յակոբայ եկեղեցին, որ Կիլիկիոյ աղէտին թուրքերու ձեռամբ կիսաւերց եղած էր, եւ յետոյ նորոգուելով վերածուած էր որբանոցի

ղեկավրեն կառավարութեան: Սերայ կը կանչուի Սարաճեան Սրբազան եւ իրմէ կը պահանջուին հեղինակները այս «ազգ»ին, 2 օրուան պայմանաժամով:

Իսկոյն 20–30 Հայեր, ղևխաւորութեամբ Կարապետ Կիղիրեանի, որ հետպատերազմեան կախազան հանուեցաւ Ճիհանի մէջ, խուզարկութեան կ'ելլեն ու Զաթախի մէջ կը ձերբակալեն տղեկը, որ ամէն ինչ կը խոստովանի ու կը յանձնուի կառավարութեան:

Կառավարութեան կողմէ բռնադատուելով, Արամ Գօյաճեան մեղքը կը բարդէ հրեշակեաններու վրայ եւ 35 անմեղ հնչակեաններ կը նետուին բանտ: Միջամտութիւններով ասոնցմէ կարելի կ'ըլլայ ազատել 24 հոգի միայն, եւ մնացեալ 11–ը կը հանուի Առանայի պատերազմական ատեանին առջեւ, ուր մահուան կը դատապարտուին 4 անմեղներ ու կ'աքսորուին 6 հոգի: Միայն Արամ Սանթուրը կը վերադարձուի Հաճընի, որ խոստացած էր, պատերազմական ատեանի նախագահ Ամնի Գէյի, յայտնել Հաճընի մէջ պահուած զէնքերուն վայրերը:

Արամ Սանթուր դարձաւ բարապանը Ամնի պէյին, ու ծախած ըլլալով իր հոգին, դարձաւ թշնամիի գործակալ ու պատուհաս իր հայրենիքին – Հաճընի եւ հայրենակիցներուն:

Մութ–մութ ամպեր, լխպոտ ու թխպոտ, սկսած էին կուտակուիլ Հաճընի պայծառ երկնակամարին վրայ, ու ոչ ոք գիտէր թէ ի՛նչ դժնութիւնները կ'որոճային թուրքեր անմեղ հայկու մասին:

Ամնի պէյ կու գայ Հաճընի, Սանթուրի սրտի Արամն ալ անոր հետ:

Յաջորդ օր Սարաճեան Սրբազան կը կանչուի կառավարական պալատ, ուր Ամնի պէյ անոր կը յայտնէ օսմ. կառավարութեան կասկածը հաճընցիներու հաւատարմութեան նկատմամբ, որոնք, ըստ կառավարութեան, յեղափոխականներ կը պահէին իրենց մէջ, որոնք զէնք ու փինամթերք կը բաժնէին ժողովուրդին ու ապստամբութեան կը մղէին զայն: Կը պահանջէ այդ յեղափոխականներուն անուններն ու զէնքերը, որոնց ո՛ւր ըլլալը կը յայտնէ թէ արդէն գիտէ: Չյայտնելու պարագային կը սպառնայ Զէյթունի կողմերէն 3–4000 զինուոր

բերել եւ հաճընցիները տեղահան ընել: Կը պահանջվ նաեւ որ մինչեւ իրիկուն պոհացում տրուի իրեն:

Սրբազանը մտախոհ կը վերադառնայ Անոջնորդարան, ուր չոտպ խորհրդակցութեան կը հրաւիրվ 80 երեւելիներ: Անիկա կը պարզվ հաւաքոյթին նպատակը, որ մեծ յուզում կը յառաջացնէ ժողովականներուն մէջ: Քառասուն կամ աւելի հոսանք: Մէկ մասը կ'առաջարկվ պէնքով ընդդիմանալ, միւս մասը համամտութիւնն կը յայտնվ ընդառաջելու Աւետի պէյի պահանջքին: Կը յաղթանակվ երկրորդ առաջարկը, նկատի առնելով՝ իրենց անպատրաստ ու անպատրաստ վիճակը:

Պատասխանը կը յայտնուի Աւետի պէյին, որ առանց արդիւնքին սպասելու, իր մօտ կը հրաւիրվ Հաճընի երեւելիները եւ անոնց ալ կը խօսի ա՛յն թոնով, որով խօսած էր Սրբազանին հետ:

Հաճընցիք զազազած զազանը ողոքելու համար կը յանձնեն պահուած զէնքերն ու զինուորական փամփուշտները, բայց ի զուր: Քանի օր չանցած Հաճընի կը պաշարուի 3000 զինուորներով, որոնք Զէյթունը տարագրած էին եւ «յաղթական» կը մտնեն Հաճընի ու կը զանան անտանելի բեռ հաճընցիներու վրայ: Դպրոցներ, եկեղեցիներ ու Ս. Յակոբայ վանքը կը վերածուին զօրանոցներու: Աւետի պէյ ու բանակին վերին հրամանատարը՝ Ղալիպ պէյ, կը հաստատեն պատերազմական ատեան ու կը դատեն ու կը դատապարտեն անմեղ հաճընցիներ: Բանտարկութիւն, ծեծ ու հարստահարութիւն չատ սովորական երեւոյթներ էին՝ այդ օրերուն: Չինաթափ ու պատրանաթափ ժողովուրդը այս անստուգութեան վախճանին կը սպասէր, որ հասաւ. ամիս մը վերջ միայն:

– Թաղապետներ զործի անցան եւ պատրաստեցին 150 ընտանիքներու ցանկը, որ պիտի տարագրուէր անծանօթ հորիզոններ: Երկու օրուան պայմանաժամով՝ Հաճընի երեւելի ընտանիքները պետական ամենախիստ հսկողութեան տակ եւ որոշեալ ժամուն ներկայացան կառավարական պալատ, ուր տարագրուողներուն միացան անոնց բանտարկեալ հարազատները, եւ կարաւանը ճամբայ հանուեցաւ Քիրպի դժուարանցանելի լեռնային կածաններով, անօթի ու ծարաւ:

Հաճընցի առաջին կարաւանն էր այս, որ, աւա՛զ, վերջինը պիտի չըլլար: Տարագրութեան 30–35,000 Հաճընի հայ բնակիչները, իրաց առեալ ծեր ու անկար, հիւանդ ու բանակի ծառայութեան մէջ եղող զինուորականներու ընտանիքները, ընդամէնը մօտ 1000 հոգի:

Հաճընցիներ հետեւեցան անողոք ճակատագրին զէյթունցիներու, չորք–մարզուանցիներու, մարաչցիներու եւ այնթապցիներու եւ տարագրութեան ճամբուն վրայ ցանեցին զոհեր Ութաս–Իւլ–Այնի, Մեսքենէի, Ռաffայի, Պապի, Մումպուճի եւ Տէր–Զորի կիզիչ ու անհորիզոն անապատներուն մէջ:

⁂

ՋԻՆԱԴԱԴԱՐԷՆ ԵՏՔ

Տարագրութեան չրջանը տեւեց 4 տարի, Համաճայնականներ պարտութեան մատնեցին Գերմանիան ու անոր արբանեակներէն Թուրքիան, որ զինուորական գրաւման ենթարկուեցաւ Ֆրանսացիներու անգլիացիներու եւ իտալացիներու կողմէ:

1918 Թուի Նոյեմբերի 11–ին, կնքուեցաւ զինադադար պատերազմող կողմերու միջեւ: Ամէն կողմ լուեց պատերազմական աւերիչ գործիքներու որոտը եւ ուրախութեան բացականչութիւններ լեցուցին մթնոլորտը: Մարդիկ, «մահուան չուքի ձորի մէջէն» անցած հայեր, անդամ մոռցած իրենց բիւր–բիւրուց նահատակները, անխառն հրճուանքով փաթթուեցան իրարու պարանոցներուն եւ ուրախութեան տաք արտասուքով թրջեցին զանոնք:

Բնութիւնը կ'ուզէ որ ցաւն ու տառապանքը մոռցուին եւ մարդիկ լծուին աշխատանքի, ղարմանելու համար կորուստները: Ծառն իր վէրքը ի՛նք կը բուժէ, եւ մարդիկ հետեւեցան բնութեան անյեղլի օրէնքին: Վերաշինուեցան աւերակ դարձած չէներն ու աւանները եւ կեանքը վերստին խայտաց մխացող մոխրակոյտերու վրայ: Հաճընցին բացառութիւն պիտի չկազմէր:

Համաճայնականներու յաղթանակը ոտքի հանեց հիւծած ու մաշած հաճընցիները, որոնք եզեկիէլեան Տեսիլքին նման նոր խանդով ու աւիւնով լցուած, քով–քովի եկան, գիրար խրախուսեցին, իրարմով զօտեպնդուեցան, նոր երազներով զինուեցան ու մահուամբ մահը

յաղթանակած՝ որոշեցին դառնալ իրենց արծուերուն ու վերակերտել զայն՝ աւելի գեղեցիկ, աւելի պայծառ ու աւելի փառաւոր:

Հայու անխորտակ նկարագիրը...:

Ու հաճընցին պարծաւ իր վերադարձին եւ մոխրակոյտի մէջէն վերածնաւ հին արծուերայինը, հերոսական Հաճընը, փիւնիկի մը նման, որ վերստին լորուեցաւ պետութեան իր պայքարին:

Անոնք պատրաստուեցան հաճընցին իր տունէն ու տեղէն, ասկայն պարտաւորուեցան փոխադրութեամբ մտնել անկէ ներս:

Պատմական այս դէպքը տեղի ունեցաւ 1919 թուի Մարտի 22-ին, երբ հետապօտիչները՝ Յարութիւն Յովակիմեան ու Մինաս Ալեմեան՝ իրարհաւասար լուրերով վերադարձան Հաճընէն, եւ իրենց տեղեկագիրը ներկայացուցին ֆրանսական իշխանութեան, որ առաջադրած էր ամբողջովին գրաւել Կիլիկիան, Սուրիան վերջնականապէս գրաւելէ վերջ 1918 թուի Նոյեմբերի 15-ին: Այս նպատակին իրագործման համար որոշուած էր կազմակերպել Հայկական Երրորդ Վաշտը, որուն հոգը յանձնուած էր գնդապետ Նորմանի:

Գնդապետ Գրեմոնի կողմէ 1919 թուի Փետր·ի 10-ին պաշտօն տրուեցաւ փոխ-տեղակալ Գօդոս Թուր-Սարգիսեանի, հետագային հազարապետ, որ 250 հոգինոց զինեալ գունդով մը արշաւէ Հաճընի վրայ ու գրաւէ զայն: Լուրը ուրախութեամբ կ'ընդունուի հայրենադարձ հաճընցիներու կողմէ, որոնք գունդագունդ կը դիմեն Ատանա ու պատրաստ կը սպասեն ազդանշանի՝ քալելու համար Հաճընի վրայ:

Շուտով կը կազմուի պահանջուած արշաւախումբը, որ 1919 թուի Փետր·ի 15-ին կը մեկնի Սիս՝ մարգուելու եւ անկէ քալելու համար Հաճընի վրայ: Սիսի ֆրանսական զինուորական կառավարիչ՝ Թէյարտա՝ արշաւախումբը կ'օժտէ զինուորական կազմածներով ու զինամթերքով, եւ արշաւախումբը Մարտի 22-ին ճամբայ կ'իյնայ դէպի Հաճընի, որուն կ'ընկերանան 300 հաճընցի ընտանիքներ:

Հաճընի բնակչութեան թիւը իյած էր 1500 հոգիի, որուն 500-ը միայն թուրքեր ու էրզրումցի քիւրտեր էին – զաղթական ու պաշտօնեայ –, իսկ 1000-ը՝ հայեր, որոնք տարագրութեան չէին հանուած:

Արշաւախումբին լուրը իրմէ առաջ կը հասնի Վահկա ու Հաճընի, եւ թուրքեր կ'ուզեն թուրմբ կանգնիլ անոր առջեւ եւ թոյլ չտալ որ յառաջանայ աւելի ներսերը: Բայց՝ անօգուտ: Թէեւ ընդհարումէ մը ետք արշաւախումբը երկրորդ օրը կը հասնի Շարչար, ուր կը դիմաւորուի թուրքերու եւ Հաճընի հայերուն կողմէ, եւ երրորդ օրը կ'անցնի Սրլոք կամ Սրլլր Քէօյ, ուր տեղի կ'ունենայ զինուորական պաշտօնական ապաւորիչ տոզանյք մը, որմէ ետք փոխ-տեղակալ Թուր-Սարգիսեան եւ իսլամներու մուֆթին խօսք կ'առնեն ու կը թելադրեն ժողովուրդին, որ մոռնայ անցեալի տխուր յիշատակները եւ կերտէ նոր ու խաղաղ կեանք մը, եղբայրօրէն գործակցելով միմեանց հետ: Իսլամ պայմազամը բարի գալուստ կը մաղթէ վերադարձող հայերուն ու անոնց հանդիսաւոր համար կարդալութիւններ կ'ընէ:

Մարտի 29-ին հայեր կը կազմեն Հայ Ազգային Մուրհիւն մը, անոր մէջոցաւ ուղղութիւն տալու համար իրենց նոր կեանքին ու պահանջքներուն:

Մարտի 30-ին կը կազմուի Հաճընի Օգնութեան Յանձնախումբը, որուն պարտականութիւնն էր յանձնաձել ժողովուրդին վերակայմակերպուող կեանքին պահանջները եւ մատակարարել անոր ամենօրեայ ապրուստի մթերքները, մինչեւ որ ամէն ոք տէր դառնար իր ճակատագրին:

Հաճնոյ Ազգային Մուրհիւնը իր Ապրիլի 27-ին գումարած նիստին մէջ կը պահանջէ հետացումը իսլամ պայմազամին,– փոխարինելով զայն քրիստոնեայ եւ մանաւանդ հայ գայմազամով մը: Այդպէս ալ կ'ըլլայ, հակառակ զգաստութեան հրաւիրող մէկէ աւելի կոչերու: Այս փոփոխութեամբ, նկատի երբեք չէին առնուիր 60,000 թուրքեր, որոնք կ'ապրէին հայերու հետ, նոյն չրջաններուն մէջ:

Հետագային այս պահանջկոտ բոլոր կարգադրութիւններուն համար հաճընցիք պիտի վճարէին չատ տուղ: Բայց անոնք ներկայիս ոչինչ նկատի առած չունէին, կռնակնին տուած ֆրանսացիներու եւ անգլիացիներու, որոնց «փոքր դաչնակիցն» էին հայեր, յուսալով որ անոնք երբեք պիտի չլքեն զիրենք ու դաւաճանեն՝ հիւանդ ու քոստոտ թուրքը զինելով ու զինք անոր դիմաց անզէն ու անպաշտ-

պան թողլով. աւելի՞ն՝ պահանջելով հայերէն՝ որ պարպէն Կիլիկիան, հակառակ պարապային սպառնալով անոնց թնդանօթներու միջոցով:

Միամիտ ու պարզասիրտ հայեր, որոնք տակտ ու վանտալ Թուրքին չափ ալ հնաոտիս ու պրիմիտիվ չեղան...:

Հեռագրեցաւ խնդիրը պայմագրի եւ անոր յայտարարութեան կամքին, որ կը պահանջէր նշանակութիւն, Մայիսի 7-ին, պալեզի Ափմինակ Քրիմեանի, հակառակ Հնչակեան կուսակցութեան կամքին, որ կը պահանջէր նշանակութիւն, սրպէս Հաճընի պայմագրի, իր կուսակցապետերէն իրաւարան կապետ Չալխնի: Անոնք հետպային հասան իրենց փափաքին:

Այս կարգադրութեամբ հաճընցիք տիրացան գուցա հայկական կառավարութեան մը, որուն պայմագրի հայ էր, հրամանատարը հայ էր, եւ կառավարութեան չափազանց մեծամասնութիւնը հայ էր:

***

Թուրքեր սակայն հաշտ աչքով պիտի չընդիմէին հայանպատակ այս բոլոր կարգադրութիւնները, եւ հանգիստ պիտի չձգէին հայերը:

Այդպէս ալ եղաւ, ոչ շատ ուշ:

Եւ ասիկա անգլիացիներու ու ֆրանսացիներու մեղսակցութեամբ, որոնք սրեցին դանակը, տուին զայն Թուրքին ձեռքը, խոտումներով մաղնիսացուցին միամիտ հաճընցիները եւ կոտորել տուին զանոնք անխնայօրէն:

Նենգ ու պաւաճան եւրոպացիներ քաջալերեցին ու ֆինանսաւորեցին Քեմալական Շարժումը, ուր ժէօն-Թուրքերու պակաս թողածը լրացուց ու անգամ մըն ալ մոխրացուց Մարաշն ու Այնթապը, Սիսն ու Հաճընը, եւ ամբողջ Կիլիկիան:

1919 Թուի Յունիսի 15-ին Հաճըն ժամանեցին անգլիացի Զօր. Մէչ, ֆրանսացի գնդ. Փեւփափ եւ Սիսի ֆրանսացի կառավարիչ Թէյարտա: Անոնք արժանացան աննախընթաց ընդունելութեան: Հաճընցիներ, զանազան ազիքներով, անգլերէն թէ ֆրանսերէն, յայտնեցին իրենց մտահոգութիւնները եւ խնդրեցին որ դաշնակիցներ չլքեն զիրենք: Անգլիացի զօրավարը առանձինն ընդունելով Հաճընի եւրեւելինները, անոնց յայտնեց թէ կարելի չէ Հաճընը առնել պինուորական գրաւման ցտիին մէջ:

Այս յայտարարութիւնը յուսահատ բրաւ Հաճընցիները, որոնք հասկցան թէ իրենց բախտին կը ձգուէին:

Եւրիսի ակիպնները Հաճընի Հայութեան մէջ կը հաչուէր մօտաւորապէս 6000 հոգի: Նոյն ամսուան մէջ Հաճըն կը հասնէր նաեւ Ամասիոյ Պետրոս Եպս. Սարաճեան:

Քնմալական չէթական պարծունէութիւնը, որ նուիրապարծուեցաւ Հետագային 1919 Թուի Եուլիսի 23-ի Ազգային Ուխտով,- բաղկացած 12 յօդուածներէ, համապրուած էրզրումի մէջ, Թուրք Ներկայացուցչական Համաժողովին կողմէ, - կը ծուալէր ամէն կողմ եւ կ'ուռնէր մեծ համեմատութիւն Անատոլուի միանականութիւնը ապահովելու եւ Կիլիկիոյ չրջանի Թուրքերը պատրաստելու առաջադրութեամբ:

Հետագօտիչ խումբեր, Եուլիսի 4-ին, կը մեկնին Հաճընէն կէօքսիւնի, էվէրէկի եւ Սերաստիոյ ուղղութեամբ, կը հաստատեն քեմալականներու գոյութիւնն ու գործունէութիւնը հոն, զոր Եուլիսի 6-ին, Պօղոս Թուրեան կը տեղեկագրէ Սիսի կառավարիչին, իր տեղեկագրին կցելով կէօքսիւնի հրիւրապետին ուղղուած առաջին կոչը, զոր ղրկած էր Մուսթաֆա Քեմալ, կազմելու համար չէթական խումբեր:

Եուլիսի 22-ին, Թէյարտա, Սիսի կառավարիչը, կու գայ Հաճընի, ուր կը մնայ 10 օր: Անիկա նախկին հայասէրը չէր այլեւս: Մանաւանդ անհատակացողութեան որոմ կը ցանէ Հնչակին, Դաշնակին ու Ազգ. Միութեան անդամներուն մէջ եւ կը վերադառնայ Սիս:

Ֆրանսան այս ձեւով կը կիրարկէր հոգեմտական ծանօթ քաղաքականութիւնը - «Թուժանեա՛, զի տիրեսցես»: Ու հայերը, աղաւնիի միամտութեամբ, կը հաւատային օտարին, բայց երբե՛ք՝ իրարու:

Օգոստոսի 8-ին, Հաճընի կը հասնի Ատանայի կառավարիչ գնդապետ Նորման, քննական պատյտով: Ընդունելութենէն՝ Հաճընցիներու տաք ընդունելութենէն, կը նուիրէ երկու ֆրանսական դրօշակներ, որպէսզի պարզուին Հաճընի վերեւ:

Հաճընցիք կը խանդավառուին այս երե-

Սարգիս Ձեպեճեան՝ «Կապադովկիոյ կորիւնը»

ոյթով, բայց չատով պատրանաթափ կ'ըլլան, որովհետեւ Ֆրանսացիք չեն իսկ պաշտպաներ իրենց պատիւը – դրօշը՝ Հաճընի մէջ:

Օգոստոսի 10–ին, Հաճընի նոթքին պատակատմբ տեղի կը խրատնայ, պայն չեն կրնար հաթթել Եփրեմեան ու Զայեան, որոնք Ազատագրչի պրկուելան յատկապէս այս նպատակով, մինչ անդին, Օգոստոսի 17–ին, Մարպարայի մէջ, Գօդոս Թուրտրպիճեան կ'իմանայ որ Մուսթաֆա Քեմալ վերջնականապէս կազմակերպուած է պրլէն եւ ամէն տեղ կը խօսի յանուն թրքական կառավարութեան:

1920 Յունի Փետրուար սկսուան ակիրընեան, յանկարծ պէյթաղցիի երկու պինուած եւրոպատարպներ կու գան Հաճընի: Անոնք կու գային Մարաչէն, 20 ժամուան ճամբան կրտրելով 10 օրուան մէջ, ձիերնին պատճառաւ: Բերած էին բազմաթիւ նամակներ Մարաչի ազգերկական հաստատութիւններէն եւ այլ կարեւոր անձնաւորութիւններէ, որոնք կը գուժէին Մարաչի ջարդը: 10,000 հայեր սպանուած էին քեմալականներու կողմէ, եւ օրնութիւն կը խնդրէին:

Սարաճեան Սրբազան եւ Հաճընի ամերիկացի միսիոնարներ մէկ կողմէ դիմումներ կը կատարեն ամէն կողմ, միւս կողմէ Հաճընի պատասխանատու մարմինները կը մղեն ինքնապաշտպանութեան նախապատրաստական աշխատանքներուն:

Այդ օրերուն Հաճընի կը պտնուէր փորձառու դինուորական մը, բնիկ կեսարացի ՍԱՄԳԻՍ ՁԵՊԵՃԵԱՆ, որ դինուորագրուած էր Թրքական բանակին եւ Համաչխարհային Ա. Պատերազմին կերի ինկած էր ռուսական ճակատին վրայ, ուր միացած էր հայ կամաւորական գունդերուն եւ վաչտապետ եղած էր Զօրավար Անդրանիկի Ա. Գունդի հեծելազօրքին:

Սա գլուխ կը կանգնի Հաճընի ինքնապաշտպանութեան: Ժողովի կը հրաւիրէ 50 Հաճընցի երեւելիներ, նախագահութեամբ Սարաճեան Սրբազանի: Կը ներկայացնէ ինքզինք, կը չահի բոլորին վստահութիւնը, եւ խօսքէ գործի անցնելով՝ ընտրել կու տայ մարմին մը, ՀԱՃընի ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲԱՐՁՐԱԳՈՒՆ ԺՈՂՈՎ անունին տակ, որուն մաս կը կազմեն 11 հոգի: –

Գետրոս Եպս. Սարաճեան՝ նախագահ

Մխիթար Գայեան՝ ատենապետ

Սարգիս Ձեպեճեան՝ փոխ–ատենապետ

Հաճի Տրդատեան, Ռուբէն Երկաթ, Գետրոս Թերզեան, Գրիգոր Սրվղընեան, Մխիթար Մանիսաճեան, Տիգրան Ձիյէրճեան, Յակոբ Զայճեան եւ Մեսրոպ Շիրտըմեան:

Շուտով այս ժողովը կը ստուգէ որ 580 զէնք լոնող ունի Հաճընի, երբ մէջտեղ կար միայն 66 զէնք: Սիսի կառավարիչ Թէյարտա մաս մը զէնք ու փամփուշտ ղրկած էր, բայց կարիքը չէր բաւարարեր: Երեք հոգինոց պատուիրակութիւն մը կը մեկնի Սիս, եւ կը ներկայանայ Թէյարտայի: Սա տրամադրելի ունէր 300 զէնք եւ 3000 փամփուշտ, ինչ որ անբաւական էր Հաճընի պաշտպանութեան համար: Թէյարտա կտրուկ կերպով կը մերժէ աւելի օգնութիւն, յայտարարելով որ այդչափ միայն արտօնուած է տալ, եւ թէ ֆրանսական կառավարութիւնը 8 օրէն իր օգնական ոյժը պիտի հասցնէ Հաճընի:

Պատուիրակութիւնը պատրաստ զէնքերը կը փութացնէ Հաճընի, եւ Սիսի Ազգ. Միութեան երկու ներկայացուցիչներուն հետ կը

մեկնի Աթանա, բաւարար դինամթերք խըն-դրելու համար պնդապետ Գրեմոնէն՝ Սիսի եւ Հաճընի պաշտպանութեան համար: Գաւուխրակութեան մեկնումէն յետոյ միայն Գրեմոն կը հրահանգէ Սիս դրկել 1000 պէնք ու 100,000 փամփուշտ, որոնք ամէս մըն ալ Սիս պահուելէ առք միայն ճամբայ կը հանուին պէսպի Հաճընի, Ղարզա կիրճին մէջ քուրք հրոսականներու կոմէ բռնապրաստուելու համար, որոնց ձեռքի առակ լաւ լրած էր Թէյաբաս: Հայկական 80 հեծելապօրքին, որ կը փոխադրէր պատերազմական այս պարէնը, հասյն կ'ալատի կէսը:

Ինքնապաշտպանութեան հրամայական դրծը սակայն ձեռ ու կերպարանք կ'առնէր ամէն տեսակէտով: Շուտով կազմուեցաւ Գաւրնաւորութեան ու Գրաւման Յանձնախումբ մը, որ կ'ունենար իր մասնաճիւղերը: Ժողովուրդը պարտաւոր էր, փոխան առացպրի, հայթայթելու այն ամէնը, որուն կարիքը ունէր այս յանձնախումբը: Աննպաստողներուն ինչքը կը բռնագրաւուէր՝ առանց առացպրի:

15–60 տարեկան այր մարդիկ, 24 ժամուան պայմանաժամով, պօրակոչի ենթարկուեցան եւ 600 հոգիներ ընտրուեցան՝ ընդունակ դինք կրելու, որոնցմէ կազմուեցան 4 վաշտ՝ հետեւակ, եւ 60 հոգինոց մէկ վաշտ՝ հեծելազօր:

Ինքնապաշտպանութեան Բարձրագոյն Ժողովը Զինուորական Ընդհանուր Հրամանատար կարգեց Սարգիս Ճէպեճեանը, եւ անոր լիազօրութիւն տուաւ կազմելու դինուորական այն մարմինները, որոնք պիտի կառավարէին վաշտերը: Անոնք կազմուեցան այսպէս.

– կարապետ Օղուլուգեան
Ա. վաշտի հրամանատար
Արշակ Սահակեան (դրսեցի)
Ա. վաշտի փոխ–հրամանատար
– Մեսրոպ Շիրտըմեան
Բ. վաշտի հրամանատար
Արթին Գուլումճեան – Գարա Ճէհենեմ (դրսեցի) – Բ. վաշտի փոխ–հրամանատար
– Մկրտիչ Մանասկեան (իզմիրցի)
Գ. վաշտի հրամանատար
Սեդրակ Ուզունեան
Գ. վաշտի փոխ–հրամանատար
– Վահան Ալբունեան (իզմիրցի)
Դ. վաշտի հրամանատար
Տիգրան Ճիվերճեան
Դ. վաշտի փոխ–հրամանատար
– Գեորգ Ց. Թերզեան
Այրուձիի հրամանատար

Իսկ Ալրամ Թերզեան – կայծակ – իրրեւ փոխ–հրամանատար, իր «վրէժ խումբ»ով կազմեց Գահեստի խումբը, օգնութեան հասնելու տկար կէտերուն:

Շուտով ձեռնարկուեցաւ հայերէն մարդանքի՝ յիանապետներու եւ տասնապետներու տասնըմրոցութեամբ: Սպայակոյտը քննեց քաղքին չորս–բոլորտիքը, խնամեալ վերուեցան, դիրքեր ամրացուեցան եւ վաշտերը սկսան ամրանալ իրենց պիրքերուն մէջ:

***

Մարաչի տուրհանդակներէն ոչ չատ ուշ, տուրհանդակներ հասան նաեւ Շարքէն, որ Հաճընէն 9 ժամ միայն հեռու հայարնակ պիւղ մըն էր: Անոնք յայտնեցին որ քեմալական չէթէներ սկսած էին ազատ ելումուտ ունենալ իրենց պիւղէն ներս:

Վտանգը տուրեմն Հաճընի չատ մօտ էր:

Շարը Հաճընի բանալին էր:

Նոյն իրիկուն իսկ պատուիրակութիւն մը կը մեկնի Աթանա, գլխաւորութեամբ Սարաճեան Սրբազանի, ականատեսի վկայութիւնը տալու համար իրական կացութեան մասին:

Գաւուխրակութեան պարտականութիւնն էր ծածկագիրով յայտնել, թէ ֆրանսական կառավարութիւնը տրամադիր էր օժանդակելու Հաճընի, թէ ոչ: Որովհետեւ առանց ֆրանսական օգնութեան Հաճըն անկարող պիտի իլլար պայքարելու, եւ ինքնաբերաբար ու առանց ժամանակ կորսնցնելու՝ պիտի նահանջէր Սիս:

Ֆրանսական կառավարութենէն պիտի պահանջուէին, – 20,000 օսմ. ոսկի, 1000 անձ՝ իրենց զէքերով, 2000 «պաթանիա», 250,000 փամփուշտ, 12 հեռախօսի գործիք, 12 հեռադիտակ, 150 մեծ եւ 50 փոքր երկաթեայ թի, 200 բրիչ, 90 քիլօ պողպատ, 1000ական քիլօ ծխախոտ, չաքար ու աղ, 6 գնդացիր եւ քանականաչափ «վէպէ» ֆրանսական ռումբ:

Գաւուխրակութիւնը Հորտումի մէջ, որ Հաճընէն 8 ժամ հեռու կը գտնուի, յարձակման կ'ենթարկուի ճեզմի պէյի կողմէ, որ Վահկայի թուրք ազգային ոյժերու պետն էր:

Անհաւասար ընդհարում մը տեղի կ'ունենայ, որ վերջ կը դնէ Թուրքերու փախուստով։ Անոնք լճազափառ կը փախչին, երբ կը լսեն ղօզանջը ջրլեզաններու կարաւանին, որ կու գայ Հաճընէն, զանոնք ենթադրելով օգնական ղինուած ոյժեր։

Պատուիրակութիւնը պաշտպանող հեծելազօրքին պետն էր Ցարութիւն Ճովակիմեան, որ իր քաջալերծութեանց համար կը վարձատրուի Ատանայի մէջ՝ ենթասպայի աստիճանին բարձրացուելով։

Այս վատ յարձակումը որքան ալ կենդանի վաստն էր քեմալական ոյժերու պոյութեան, սակայն Ֆրանսական կառավարութիւնը ոչ մէկ հակազդեցութիւն ցոյց տուաւ եւ բաւականացաւ հայ հերոսներու արիւթիւնը գովելով եւ անոնց վնասուց հատուցում խոստանալով։

Սիսի կառավարիչին հետ տեսակցութիւնը տեղի կ'ունենայ Փետրուարի 26ին։ Հո՛ս ալ պատուիրակութիւնը յուսախաբ կ'ըլլայ, երբ իր պահանջքներուն դիմացում կը տրուի նուազագոյն չափով, եւ հաճընցիներու մտավախութիւնը չափազանցուած կը գտնուի։

Մարտի 4ին, պատուիրակութիւնը կը մեկնի Ատանա եւ 6ին կը ներկայանայ Սահակ կաթողիկոսին, Ազգ. Պատուիրակութեան եւ Հայ Ազգ. Միութեան, որոնցմէ կը պահանջէ վրձռական ու կտրուկ դիրքորոշում։ Մարտի 8ին հասկու կոլեկի կ'ըլլայ ընդունուիլ դնդապետ Գրեմոնի կողմէ, հիւանդութեան պատճառաւ։ Տեսակցութիւնը կ'ըլլայ սիրալիր, խոստումնալոյ օրօրուն, մինչ անհատական հեռագիրներ, Հաճընէն, կը դուժէին Շարի վրայ սկսած յարձակումները։ Պաշտօնական հեռագիրներ ալ, Մարտի 9ին, կը հաստատեն բովանդակութիւնը անհատական հեռագիրներուն։ Գրեմոն կարելի օգնութիւնը կը խոստանայ տալ, եթէ հայեր 3–400 հոգի տրամադրեն Հաճընդրկելու։ Միհրան Տամատեան ու Պատուիրակութիւն կ'ընդունին Գրեմոնի առաջարկը, եւ փոխ–առաջարկ կը ներկայացնեն Ֆրանսական զօրք դրկելու Հաճընէ։ Հարկ կ'ըլլայ առնել Զօր. Տիւֆիէօ–ի կարծիքը, որ կ'ըլլայ ժխտական, տրուած Մարտի 11ին։ Բայց հայեր կը չարունակեն զինուորագրուիլ, որ սկսած էր Մարտի 10ին, ազգային միջոցներով հայթայթելով զինուորական համազգեստ ու «պաթանիկա»։

⁂

Մինչ այդ, սակայն, Մարտի 12ին, տեղեկացիկ Մինաս եւ կիւրինցի Երուանդ, – վահկայի ժանտարմաներէն եւ Զօր. Անդրանիկի նախկին բանակայիններէն, – Հաճընկը հասնին եւ կը դուժեն Վահկայի դրաւումը Թուրք միլիճիներու կողմէ։

Հաճընի չրջակայ գիւղերը, այսպէս, մէկմէկ միւսին ետեւէն կ'իյնային, հատունցած տանձիլու նման, եւ Հաճընկը ստանար կըզպիացած վիճակ մը, կտրուած արտաքին ամէն յարաբերութենէ։

Լուրը չչմեցնող էր, որովհետեւ կը փակէր ղէպի Սիս նահանջելու ճամբան։

Հակահարուածն ալ պէտք էր ըլլար նոյնքան սպրդու։ Անմիջապէս կը հաւաքուին Հաճընի Թուրք այրերը եւ հակդուրեան տակ կ'առնուին կառավարական տան մէջ։ Քանի մը օր ետք Թոյլ կը տրուի որ Հաճընի Թուրք ընտանիքներն ալ միանան իրենց ամուսիններուն։

Բօթաբեր լուրը կը հասնի նաեւ Սիսի կառավարիչին, որ նոյն ղիչերուան ժամը 12ին հեռագրատուն կանչել կու տայ գայմագամ Զալեանը եւ անոր հարց կու տայ.– 1) Հաճընի ո՞րքան ժողովուրդ ունի եւ ի՞նչքան 10 տարեկանէն վար է։ 2) Հաճընի ժողովուրդը Սիս փոխադրելու համար ի՞նչ միջոցներու կը կարօտիք։

Պատասխանը որովհետեւ անմիջապէս կը պահանջուէր, գայմագամ Զալեան կը պատասխանէ.– 1) Հաճընի այժմ ունի 5–6000 մարդ, որուն 1000ը, առնուազն, 10 տարեկանէն վար են։ 2) Հաճընի ժողովուրդը 24 ժամէն ու ապահով կը փոխադրեմ Սիս, պայմանաւ որ վահկայէն Սիս ճամբան ապահովէք ձեր զինուորներով։

Թէյարտա, Սիսի կառավարիչը, կը յայտնէ որ Սիսէն դուրս մէկ կինուոր անգամ դուրս չի կրնար հանել. կը թելադրէ կորոմընին բարձրը պահել, 15 օր դիմանալ, երբ արդէն օգնական ոյժը փութով կը հասնի Հաճընի։ Անկա կ'աւելցնէ նաեւ. «Միայն ձեր ձեռքը գըտնուող թուրքերուն հետ լաւ վարուեցէք», եւայլն։

Յատկանշական է անշուշտ Թուրքերուն նկատմամբ բացառիկ հոգածութիւնը, որուն

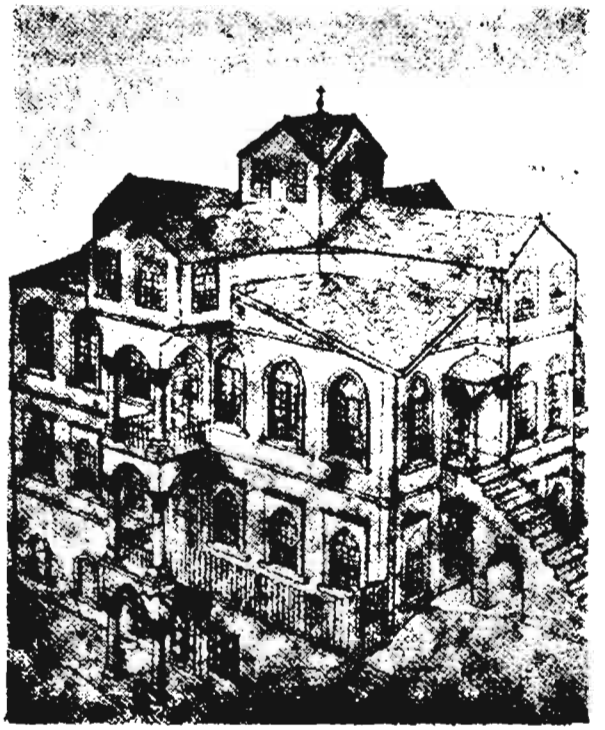
նուաղագոյնը չցուցաբերին քաղաքակիրթ ազգեր, երբ մօտ երկու միլիոն հայեր սպանդանոց կ'առաջնորդուէին զահանդական ու ցնորակուցիչ պայմաններու մէջ։

Գայմագամ Զալեան, կէս գիշերը անց, իր մօտ կը հրաւիրէ բոլոր պաշտօնական մարմինները եւ անոնց կը պարզէ իր եւ Թէյարտայի միջեւ տեղի ունեցած խօսակցութիւնը։ Ներկաները ցնծագանքով կ'ընդունին պայմագամին պատասխանը եւ գէշ կը տպաւորուին Թէյարտայի արտայայտութենէն։ Անոնք տեղւոյն վրայ կը խմբագրեն հեռագիր մը եւ կայսերական ծանրութիւնը կը յայտնեն Առանայի Գատաւրակութեան, որ Մարտի 14ին, կիրակի առաւօտ, խառն ժողով մը կը գումարէ Կիլիկիա պանդոկին մէջ, ուր ներկայ կ'ըլլան Սարաճեան Եպս., Վեր. Աստուր Սոլտանեան, Ն. եւ Կ. Գիլելիկճեաններ (մարաշցի), Փ. Գարամանլեան, Վեր. Յ. Պաչատուրեան, Գրիգոր Ալիրեան (սեցի), Կ. Նալպանտեան (սեցի) եւ Մարտիրոս Կերքմենեան (հաճընցի)։

Երկար խորհրդակցելէ ետք, կ'որոշեն դիմել գնդապետ Գրեմոնի, որուն պատասխանէն դժգոհ, Սարաճեան Եպս., հակառակ Միհրան Տամատեանի արգելքին, պաղտնի կը հեռագրէ Հաճընի, կատարուած ապարդիւն աշխատանքները պարզելով, եւ արտասուաթոր աչքերով կը թելադրէ հաճընցիներուն, որ ամէն ինչ թողած՝ ժամ առաջ ինքզինքնին նետեն Սիս՝ աղատելու համար իրենց կեանքը։

Սոյն հեռագիրը խուճապ կը ստեղծէ Հաճընի մէջ եւ Զալեան կ'առաջարկէ անմիջապէս ճամբայ ելլել դէպի Սիս, քանի որ Հաճընի պաշարումին օղակը օրըստօրէ կը սեղմուէր եւ Ֆրանսական կառավարութիւնը ոչ մէկ ձեւով չէր ապահովեր Հաճընի ներկան ու ապագան։ Ճամբանները բռնուած էին զորանակալ թուրք միլիսական ոյժերով։ Երկու չաթթէ ի վեր Քղքաատրը (փոսթա) արդէն դադրած էր գործելէ եւ իրերու կացութիւնը վատթարացնին կը հասնէր։

Ցուսահատութիւն, յուց ու կոծ ամէն կողմ։ Հաւանաբար ժողովուրդը ընդառաջէր Սիս չուելու առաջարկին, եթէ չհասնէր երկրորդ հեռագիր մը, նոյն օրը եւ նոյն թուականով, մէկ–երկու ժամուան տարբերութեամբ միայն, որ նոր յոյս ու կեանք ներշնչեց մեծամասնութեան։ Սոյն հեռագիրը ստորագրուած էր Առանայի Գատաւրակութեան ու Միհրան Տամատեանի կողմէ, եւ հակապատկերն էր առաջին հեռագրին։ Անոր մէջ կը թելադրուէր կարեւորութիւն չտալ Սարաճեան Եպս.ի հեռագրին եւ կորովը բարձր պահել, որովհետեւ Հաճընի ղրկուելիք ոյժերը պատրաստ էին ճամբայ ելլելու եւ յաղթանակը ապահովելու։

Հաճնոյ Սահակ–Մեսրոպեան աղջկանց վարժարանը՝ հրդեհուած թուրքերու կողմէ՝ 1920 Հոկտ. 15ին

Սարաճեան Եպս.ի հեռագրին թուականն էր 13–14 Մարտի 1920, իսկ Տամատեանին՝ 14 Մարտ 1920։

Զոյգ հեռագիրներուն պատճառով չփոթ մը կը ստեղծուի Հաճընցիներուն մտքին մէջ, ու այդ չփոթը փարատելու համար կ'որոշուի նոր հեռագիր մը տալ Առանա, բայց արդէն ուշ էր։ – Հեռագրաթելերը կտրուած էին, եւ Հաճընի ղրկուած էր իր վերջին միջոցէն, որ դինք յարաբերութեան մէջ կը դնէր արտաքին աշխարհի հետ։

Հաճընի յանձնուած էր իր ճակատագրին։

Վերը Աստուած ու վարը իր զաւակներուն պղպատեայ կամքը կը մնային իրեն հետ, ո–

րոնց մասմին անգամ կը դաւաճանէր իր պոյութեան, չդիմանալով քաղցի ու յոգնութեան:

***

Հաճընի միակ ապաւէնը, տուեալ պայմաններու մէջ, իր լեռներն էին, զորս դրկեց հաճընցին եւ որոնց մէջ խրամներ փորեց՝ Մարտի սկիզբէն ի վեր, եւ ամրացուց անոնց մէջ:

Հաճընի պաշտպանութեան նուիրուած առաջին վաշտը կը պահպանէր հիւսիսային կողմը, ամրացած Տոլամաճի ու Քիրայ Օլուղի մէջ: Երկրորդը՝ արեւելեան կողմը, Ղորչուղպի, Զայլը Գելէնիի, Կէօյնիքի եւայլնի մէջ: Երրորդը՝ ամրոցի հարաւն ու հարաւ-արեւմուտքը, եւ չորրորդը՝ արեւմտեան կողմը: Ս. Յակոբի Լերան դագաթէն մինչեւ Զաթախի եւ Օպրուքի կողմերը:

Մարտ 14էն ետք հսկողութիւնը կրկնապատկուեցաւ, որովհետեւ արտաքին օժանդակութեան վերջին նշոյլն անգամ չքացաւ: Ամէն մարտիկ ականջ ու աչք կտրած էր եւ մէկ վայրկեանէն միւսը կը սպասէր անախորժ ու անհամ անակնկալի մը: Բայց ի՜նչ զարմանք, անակնկալը անակնկնելի տեղի ունեցաւ, եւ ընդհակառակը, մեծ ուրախութիւն պատճառեց ամէնուն...: Մարտ 16ին, կէսօրին, սաւառնակի մը հանդիւնը լսելի եղաւ, որ մօտեցաւ քաղաքին հիւսիս-արեւելեան կողմը, եւ մտերիմ բարձրութենէ մը ձգեց ծրար մը՝ Մանիասխանէի մօտ:

Ծրարը կը վերաբերէր սրքան Զալեանի, նոյնքան նաեւ ժողովուրդին, որուն հարատեւները խապրիկներ կու տային արտաքին աշխարհէն ու անգամ մըն ալ, թերեւս վերջին անգամ մը, արտաքին աշխարհին կը կապէին իրենց հուլհատորները, որոնք կղզիացած էին Հաճընի մէջ:

Բայց Զալեանի նամակները կը բերէին նոր ոգեւորութիւն, որովհետեւ անոնց կը հաղորդուէր թէ Սիսի մէջ հաւաքուող օգնական ուժերու թիւը կը հասնէր հազարի եւ Հաճընի օրական երկու անգամ պիտի ընդունէր սաւառնակի այցելութիւնը Ս. Սարգիսի դաշտին մէջ, զոր կը յանձնարարուէր յարդարել յարմարադոյն ձեւով:

Մարտ 17ին, «օդակայան»ի պատրաստուեցաւ ժողովրդային համախումբ աշխատանքով եւ տասնեակ մը զինուորներ ալ պահակ դրուեցան հոն, վրանի տակ:

Բայց... սաւառնակը չկաւ:

Սաւառնակի տեղ, նոյն երեկոյ եկաւ թուրք միլլիճիներու վերջնագիրը, որ կը պահանջէր.— 1) 1000 պատերազմական կէնք՝ փամփուշտներով, 2) Օտար կամաւորներու յանձնումը կամ անոնց անմիջական վտարումը Հաճընէն եւ 3) Հանդիպում երեք միլլիճիներու եւ երեք հաճընցիներու միջեւ, Ռումլուի մօտ, խորհրդակցարար հարթելու համար ամէն անհասկացողութիւն, այլապէս կը սպառնար քանդել Հաճընը:

Երկրորդ անգամ կու գայ սաւառնակը, բայց չ'իջներ Ս. Սարգիսի «օդակայան»ին վրայ: Մէկ անտուկ ռուսական փամփուշտ միայն կը նետէ ու կ'երթայ կ'անհետանայ հորիզոնի ետին:

Օտարներ աղուոր խոստումներ կը չռայլեն միայն: Երբեմն նոյնիսկ անոնց դործը կ'ըլլայ հակապատկերը իսօքին, ինչպէս պատահեցաւ սաւառնակին երկրորդ գալստեան առթով: Անիկա հայոց ծրարները միլլիճիներուն կը նետէ, որոնք Միհրան Տամատեանի եւ Ատանայի պատուիրակութեան նամակները թրքերէնի թարգմանելով՝ կը դրկեն հայերու, եւ իրենց դիրքերուն վրայէն կը ձայնեն անոնց ու կ'ըսեն. «Մի՛ խաթուիֆ այդ վատերէն», որոնց սաւառնակը «մեզի մէկ սնտուկ, իսկ մեզի երկու սնտուկ փամփուշտ նետեց»:

Ապրիլի 1–2ի գիշերը Քչնամի դնդացիրները նեւ կը սանտրեն ամէն կողմ: Հայ արիներու զէնքերուն 70%ը գերմանական էր, որոնց համար տրուած 15ական փամփուշտները արդէն հատնելու վրայ էին: 135 ռուսական հրացան անբաւական էր պաշտպանելու չորս ճակատ: Այնպէս որ անոնք կը լքեն իրենց լեռնային ամրոցները եւ կ'իջնեն քաղաք՝ կօրացնելու համար ներքին ամրութիւնները, որոնց իրենց լայն աջակցութիւնը կը բերեն նոյնիսկ 10 տարեկանէն վեր եղող աղջիկ ու տղայ, մանաւանդ ուսորերկրեայ ճամբաներու չինութեանց մէջ:

Քչնամին միշտ կը յառաջանար, ասկային, եւ հող կը չահէր: Անիկա Զաթախի պաշարումին գերի կը բռնէ դիրքին հրամանատարը՝ 3 զինուորներով, իսկ ընդհ. հրամանատար՝

Սարգիս Ճեպեճեան՝ մազապուրծ կ'ազատի վերահաս մահէն երբ անտեղեակ Զաթախի կացութենէն՝ պտոյտի ելած էր այդ կողմերը:

Ընդհ. հրամանատար Սարգիս Ճեպեճեան կը մտադրէ դուրս գալ Հալճնէն, բոլոր դերասեցիներու ընկերակցութեամբ, եւ սակայն գայմագամ Զալեանի թախանձանքներուն ընդդառնալով՝ կը փոխէ իր մտադրութիւնը եւ ցկեանս կը մնայ Հաճընի մէջ եւ պատնէշի վրայ...:

Թշնամին Ապրիլ 3ին եւ 4ին կը գրաւէ Հաճընի հիւսիս-արեւելքը գտնուղ ամերիկեան Գորտ ընկերութեան հսկայ չէնքերը, որոնց 300 երկսեռ որբերը, ինչպէս նաեւ 100 հաճընցի ու 7 ամերիկացի երկսեռ մխիթարներ կ'իյնան Թուրքերու ձեռքը: 15 օր հերոսաբար կը պաշտպանուի Ս. Յակոբայ վանքը, 20 չափահաս որբերու ջանքերով: Խիզախօրէն կը դիմադրէր նաեւ Թուրսարգիսեաններու տունը, 15 օրուան չափ, 15 հայ քաջարիներու պաշտպանութեամբ, որոնց հրամանատարն էր Հաճի Գավուգեան (Գասապ):

Թշնամին քաջալերուած իր գտած յաջողութիւններէն, Ապրիլ 6ին, իրեն Թիրախ կ'ընտրէ ա՛յն դիրքերը, որոնք կը գտնուէին Կելիկի եւ Գոփուչի ժայռերուն մէջեւ: 10 օր անդադար, գիշեր-ցերեկ, դրոհ կու տայ, բայց մաղաչափ մ'անգամ չի կրնար տեղէն շարժել պաշտպանները, ընդհակառակը, բազմաթիւ զոհեր տալով՝ ետ իր դիրքերը կը քաշուի: Ճիշդ այդ պահուն, յիսնապետ Անդրանիկ Գայեան, Գոփուչի իր դիրքէն դուրս եկելով՝ կը սուրայ հակառակորդին ետեւէն, ու կը յաջողի երկու Թուրքերու գլուխները կտրել: Անիկա այդ գլուխներով զինուած՝ կը ներկայանայ ընդհ. հրամանատարին, որ կը համբուրէ իր ճակատը եւ իւրաքանչիւր գլուխի փոխան իրեն կը յանձնէ 100 փամփուշտ՝ համաձայն նախապէս ըրած իր խոստման:

Այս յաջողութիւնը կը սրտապնդէ հայերը, որոնցմէ երկու որբեր՝ Ամերիկեան Որբանոցէն, Ապրիլ 15ի իրիկուան մօտ, կը նետուին Գըրտէտ գետի յորձանքներուն մէջ եւ կ'անցնին հայոց կողմը ու կը յայտնեն որ Թուրքեր մօտ 60 մեռեալ ձգած էին կռուի դաշտին վրայ, Ապրիլ 5-15 օրերու ընթացքին, մինչդեռ հայեր չէին ունեցած ոչ իսկ վիրաւոր մը:

1920 Թուի Ապրիլի 16: Իրիկնադէմին զինադադարի առաջարկ Թուրքերու կողմէ: Միջնորդ՝ ամերիկացի պատուելի Իպի, որ Գոփուչի Թրքական դիրքերէն կը ձայնէ Ա. վաչտի հրամանատար՝ կարապետ Օղուլուգեանի. «Վաղը կէսօրին կարելի՞ է բանի մը ժամ զինադադար ընել»: Պատասխանատու վերին մարմիններ կը քննեն առաջարկը եւ կու տան դրական պատասխան: Յաջորդ օր Միս Էսթիր Հոլթ՝ Գըրտէտի ամերիկեան վարժարանի տնօրէնուհին եւ Պատ. Իպի, ճերմակ դրօշով կ'անցնին հայոց սահմանը եւ կը տեսակցին պատասխանատու վերին մարմնի անդամներուն հետ, եւ իմանալէ ետք թէ արգելափակուած Թուրքեր ողջ-առողջ են, ինչ որ խոստոր կը համեմատէր իրականութեան, կը կարդան Թուրքերու առաջարկները, որոնք կը մերժուին:

Բանագնացներ հազիւ կ'անցնին Թրքական դիծը, երկուստեք Թշնամութիւնը կը վերսկսի 4 ժամուան դադարէ մը վերջ: Թշնամութեանց վերսկսումը կ'ապզուրարեն Քնդանօթները՝ Տոնուզ Սեքիէն:

Ապրիլ 21ին կը սկսի ռմբակոծումը Ս. Յակոբ վանքին, Տոլամաճ գետեղուած Քնդանօթով: 20 որբեր կեդրոնի հրահանգին անսալով միայն, իրիկնամուտին կը լքեն վանքը ու կը քաշուին ներքին դիծերը: Այս ձեւով, յաջորդ օր, արտաքին վերջին ամրոցն ալ կ'իյնայ Թուրքերու ձեռքը: Նոյն թախտին կ'արժանանայ նաեւ Թուր-Սարգիսեաններու տունը, որմէ ետք Թշնամին 8-10 օր կը լռէ: Այս գրաւումներով սակայն Հաճընի սահմանը աւելի կը կծկուէր ինք իր վրայ:

Երբ ամէն ոք մտահոգութեամբ ընկճուած էր, յանկարծ, Ապրիլ 21ին, դիշերը, ձայն մը կը հնչէ Շարէն, յայտնելով որ քաջասիրտ չարցիք մէկուկէս ամիսէ ի վեր կը դիմադրեն Թրքական բուռն յարձակումներու, իրենց նահիմ միւտիւրի Ռեճէպեանի հրամանատարութեան տակ: Երկու սուրհանդակներ, Յովսէփ Գուտաչեան ու Աւագ Դագէսեան, սողոսկելով Թուրք մթլիճիներու չղթային տակէն, կը յայտնուին Հաճընի մէջ եւ մթագնած դէմքեր կը ճառագայթեն անպատում ուրախութեամբ: Ախո՛ռ, սակայն, անոնք ռազմամթերք կը պահանջէին, բան մը, որուն տագնապը արդէն սկսած էր մտալ Ինքնապաշտպանութեան

Բարձրալոյն ժողովին միտքն ու հոլին...:

Թշնամիին 8–10 օրուան լուրթիւնը մտահոգիչ բան մը ունէր իր մէջ, որ յայտնուեցաւ Ապրիլի 30ին: Անիկա լուած էր, մեծ յարձակողական մը պատրաստելու համար: Արդարեւ, 5 ժամ անընդհատ կրակ կը տեղայ ամէն դիրքէ, որ սակայն կը դիմակալուի առանականութեամբ, եւ նախայարձակը բազմաթիւ զոհեր թողուով ետին, կը քաշուի իր որջին մէջ:

Թշնամին օրըստօրէ կը ստուարանայ, ճոխացած պատերազմելու ներազանց առաւելութիւններով, մինչ հաճընցին մտածուած կը գործածէ ամէն մէկ փամփուշտը, հաշիւ ընելով որ եռեւէն եկող չկայ: Պէտք էր սակայն ճար մը խորհիլ այս ուղղութեամբ, եւ, ի վերջոյ, կ'որոշուի երկու սուրհանդակ հանել դէպի Սիս: Կ'որոշուին անձերը, իւրաքանչիւրին կը տրուի 100 օսմ. ոսկի եւ քաղաքէն ապահով դուրս կը հանուին, ափսո՛ս, սակայն, երկու օր ետք ձերբակալուելու համար թուրքերէն եւ սպաննուելու համար Հիւմմէթլի դիւղին մէջ:

Կարելի չեղաւ պաշարուած հաճընէն սուրհանդակ ղրկել Սիս եւ Ատանա: Բայց կարելի եղաւ Սիսէն սուրհանդակ ընդունիլ հաճընն: Անճարակը կամ ճարակաւորը ղրկողները չէին, այլ ղրկուողները: Հերոս Ատտուր Սաչեան հանդիսացաւ այն անդուզական հայորդին, որ Սիսէն ճամբայ ելաւ Ատտուծոյ մէկ օրը, անցաւ գրաւուած վահկայի ու ա՛յլ չրջաններու ասպատակ թուրք ամուր չղթաներէն, անցաւ որպէս հէքեաթունակ անտեսանելի ոդի հուրի ու սուրի հովիտներէն, եւ Ատտուծոյ մէկ օրը, Մայիսի 25ին, կէս գիշերուան մօտ, մտաւ հաճընն, ճիշդ ա՛յնպէս, ինչպէս պիտի մտնէր ամէնէն անդորր ու բնական պայմաններու մէջ, ու ներկայացաւ պատասխանատու մարմիններու, որոնց բերած էր խրախուսիչ լուրեր ու կաթով գրուած նամակ՝ Գօղոս Թուրսարգիսեանի կողմէ, զոր կարելի եղաւ կարդալ կրակի ցոյց տալէ ետք: Անոր մէջ կ'ըսուած էր. «Մօտ օրէն օգնական մեծ ոյժ պիտի հասնի»: Սաչեան համարուեցաւ երկնատաք հրեշտակ մը Հաճընի համար, ուր 3 օր ամբողջ՝ յարգանքի առարկան հանդիսացաւ բոլոր մարտիկներուն ու ժողովուրդին, որոնց հետ ապրեցաւ ու տառապեցաւ: Անիկա եկած ճամբով վերադարձաւ Սիս, Մայիսի 28ին, եւ Սիս հասաւ Յունիսի 1ին, իրիկունը, այն առաջադրութեամբ, որ քանի մը օրէն կը դառնայ Հաճընն, օդնական ոյժերով:

Ֆրանսական կառավարութիւնը սակայն չուրը կը ձդէր ամէն առաջադրանք: Հերոս Սաչեան կը տեսնէ կատարուածը ու չ'ուզեր հաւատալ, առ աչօք բան մը նկատելով զայն: Բայց իրականութիւն էր որ Ֆրանսացիք կը փճացնէին Քնդանօթ ու պատերազմական ամէն իր, որոնք հաւաքուած էին Սիսի ծայրամասին, խուճապահար ժողովուրդին աչքերուն առջեւ, եւ կը պատրաստուէին լքել Սիսը ու քաշուիլ Ատանա, դաւաճանելով անպաշտպան հաճընի դէմ՝ զայն ձգելով Թուրք վոհմակներու երախին մէջ:

Կ'ընդվզի Հերոս: Կը վազէ հոս, կը վազէ հոն: Լեզու չի գտներ, բայց այրած սրտով կը պարզէ իրական ու եղերական կացութիւնը հաճընի: Ոչ ոք սակայն ականջ կը կախէ անոր: Ու Հերոս կ'անցնի Ատանա, միշտ հաւատարիմ իր խոստման, կրկին դառնալու համար հաճընն, եթէ ոչ Սիսէն, բայց Ատանայէն անպայման:

⁂

Յունիսի 18ին, կոյր դնդակէ մը ազդրէն ծանրօրէն կը վիրաւորուի ընդհ. հրամանատար Սարգիս Ճեպեճեան, խոր վիշտ պատճառելով ամբողջ հաճընի: Անիկա անկողին կ'իյնայ եւ հակառակ բժշկական դարմանումներու՝ չի կրնար ոտքի կանգնիլ, մինչեւ որ 1920 Թուի Հոկտ. 15ին, հաճընի անկման օրը, Թուրքեր կը մտնեն իր սենեակը ու կը դլխատեն զայն դազանարար: Անոր համար մեծ վիշտ էր անկողին գամուած մնալը, քաջայղի Մանուէլ Մամիկոնեանի պէս, որ կ'ուզէր մահը դիմաւորել պատերազմի դաշտին մէջ եւ իր ձիուն վրայ: Այսպէս անփառունակ վախճան մը պիտի ունենար քաջն Սարգիս Ճեպեճեան:

Յունիսի 3ին, Շար կ'իյնայ վերջապէս, անհաւասար կռիւ մը ետք, հերոսաբար չորս ու կէս ամիս դիմադրելէ ետք, երբ այլեւս արձակուած էր իր վերջին փամփուշտը, եւ ինքնապաշտպանութեան ոչ մէկ միջոց չէր մնացած: Անոր պաշտպան քաջերը լեռ կը բարձրանան, որոնցմէ 35 հոգի կը յաջողին հասնիլ հաճընն: Թուրքերը արեան նաւակո-

Հերոս Ասատուր Սաչեան
(առաջին սուրհանդակը Սիսէն Հաճըն)

տիք կը սարքեն Շարի մէջ՝ ջարդելով անոր անզէն ու անպաշտպան ժողովուրդը:

Յուլիսի 13ին, առտուն կանուխ, Թուրքեր իրենց ահեղայոյն յարձակողականը կը չղթայազերծեն հայերու դէմ, անոնց դիրքերը առնելով Քնդանօթներու կրակին տակ: Հայեր կազմ ու պատրաստ ու անայլայլ կը դիմաւորեն ու կը դիմագրաւեն այս յարձակողականը, որովհետեւ մէկ օր առաջ արդէն լուր առած էին այդ մասին: Անոնք ցորենի հասկերու նըմանը կը հնձեն նախայարձակ Թուրքերը եւ ողջերը կը ստիպեն կռնակնին դառնալ ու նպաստակի պէս փախչիլ, իրենց դրօշակն ալ նետած գետին, զոր բերած էին կոթողելու հայկական դիրքերու վրայ: Այս կռիւին մէջ մեծ դեր կ'ունենան Ղասապ Հաճի, Գ. վաչտի հրամանատար իզմիրցի Մկրտիչ եւ Շարքէն եկած Յակոբ Գրմեան՝ 10 տղայով, որոնք կը կռուէին՝ իրենց փողոտուած մայրերուն ու քոյրերուն վրէժը իրենց սրտին: Դաշտը կը ծածկուի Թուրք սատակներով, որոնց վրայ նստած՝ հայ քաջեր կ'երգեն որոտալիր:

Թուրքեր նոյն ռազմավարութիւնը կը կիրարկեն նաեւ կեդրոնի դիրքերուն վրայ, ուր նոյն դառնութեան բաժակը կը հրամցնեն իրենց Արամ կայծակ ու Ղարա-Ճեհեննէմ, կեդրոնի քաջերուն հետ:

⁂

Հաճընի մէջ սակայն, «հինգերորդ զօրասիւնը», աւօթուքիւնը, սկսած էր աւերներ գործել: Կենդանի չէր մնացած, գրեթէ, բացի կաթնատու քանի մը կովերէ, որոնք վերապահուած էին հիւանդներու ու վիրաւորներու: Բոլորն ալ մորթուած ու կերուած էին: Բացի այդ, ներքին համերաշխութիւնն ալ վտանգուած էր, մէկ կողմէ դայմագամ Զալեանի ու միւս կողմէ ընդհ. հրամանատար «ճեպէճի» Սարգիսի միջեւ, որուն համախոհներէն ու կեդրոնի գործիչ Արամ չավուշ Զալեանը ապանելու փորձեր անգամ կ'ընէ: Զալեան վերջին փորձ մըն ալ կ'ընէ՝ Քչնամիին դէմ միասնական ճակատը կանգուն կարենալ պահելու համար: Անիկա լուրջ ծրագիր մը մշակած էր, գործադրելու համար Քնդանօթ ու արագահարուած: Այս ծրագիրը կը ներկայացնէ «ճեպէճի» Սարգիսին, որ ոչ միայն կը հաւանի, այլեւ զայն կը պարզէ իր սպայակոյտին եւ բոլորին հետ համախորհուրդ՝ կը հրամայէ գործադրութեան դնել զայն:

Կը չինուին 200 ճերմակ զգեստներ ու գըլխարկներ, զոր ընկոյզի տերեւներով հողապոյն կը ներկեն եւ կը հագցնեն 200 քաջերու, որոնք բաժնուած էին երեք խումբի: Առնք Օգոստոսի 5ին, երեկոյեան մութին, գետի ջուրին մէջէն սողալով ու աննշմար կ'անցնին Քչնամիին Քիկունքը: Յաջորդ օր, ցերեկին, կը թաքնուին անտառներու թաւուտներուն մէջ, որպէսզի չնկատուին Քչնամիին կողմէ, որ լուր չունէր անցած-դարձածէն: Կէս գիշերին, առաջին իսկ ազդանշանին, քաղաքի հայեր ամէն դիրքէ ու գոռում-պոչումներով կըրակ կը բանան Քչնամի դիրքերուն վրայ: Քչնամին ենթադրելով որ հաճընցիք կը լքեն քաղաքը ու փախուստ կու տան, կը փոխադարձէ կրակոցին՝ անձրեւի պէս կապար տեղացնելով անոնց վրայ: Հայեր յաջողած էին Քչնամիին ուշադրութիւնը այս ձեւով կեդրոնացնել ա՛յլ կէտի վրայ: Հիմա հերթը Քիկունքի քաջերուն էր, որոնք «Անդրանիկ փաշայի հրոսախումբերը եկան, տակաւին դուք հո՞ս էք» ըսելով կը յարձակին Քչնամիին վրայ՝

կրակ տեղացնելով անոր գլխուն։ Թշնամին երկու սուրի մէջ մնալով, կը չփոթի ու անպատակ կը վազէ՝ պլուխը ազատելու սիրոյն։ Հայեր պիմացէն ու կռնակէն կրակելով՝ կը սպաննեն մօտ 200 հոգի, իսկ իրենցմէ կ'իյնան 15 կորիւններ։

Այս յաղթանակով հայեր կ'ապահովեն 2 պնդացիր, 100 ղէնք, 25 սնտուկ փամփուշտ, 5 սնտուկ ֆրանսական ռումբ (վէպէ) եւ քրնդանօթ մը՝ 450 ռումբերով։ Թնդանօթը կը բերուի ու կը տեղաւորուի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ բակը, ուր կը կատարուի պաշտօնական տողանցք ու փոհարանական աղօթք։ Թնդանօթի 4 հարուածներ կ'աւետեն անմոռանալի այս յաղթանակը Հաճընի չորս ծագերուն, երբ խանդավառ հայեր զիրար կը համբուրեն կաթոգին։

Այս յաղթանակէն ետք, թուրքեր պաշարման գիծը կը հեռացնեն առնուազն մէկուկէս ժամ, եւ հայեր արձակ-համարձակ չունէ մը կ'առնեն ու ազատ կ'երթեւեկեն Հաճընի փողոցներուն մէջ։ Բան մը, որմէ զրկուած էին երկար տեւնէ ի վեր։

Օգոստոս 11ին, հայեր նամակներ կը ղրկեն չրջակայ գիւղերու թուրք գիւղապետներուն, եւ իրենց յաղթութիւնը աստուածատուր հրաչք ներկայացնելով՝ կը թելադրեն անոնց վտարել միլիճիները եւ գալ խաղաղութեամբ ապրիլ իրենց հետ։ Օգոստոսի 14ին նամակին պատասխանը կու գայ, ուր թուրքեր առ ոչինչ համարելով տարուած յաղթանակը՝ ապարդէզ կը կարդային հայերուն։

⁂

Հետեւեալ հեռագիրները ձեռք կը ձգուին թնդանօթին պրաւուած օրը, որոնք մեկնութեան չեն կարօտիր.—

Հաճընի պաշարման հրամանատարութեան,

Ամսոյս 2ին, ըստ կնքուած համաձայնութեան, զինադադարի հիման վրայ ֆրանսական ոյժերը Առանա պիտի քաչուին։ Սիս կը բաւելու պիտի մեկնիմ։ Հոգ տարէք գործերուն եւ փամփուշտի խնայողութիւն ըրէք հայերու պէս։

Կիլիկիա դուվվէի միլլի պոմանտան ումումէսի

ՏՈՂԱՆ

1 Հազիրան 1920, Ֆէֆէ

Հաճընի պաշարման հրամանատարութեան,

Դոկտ. Տատ հրեք լնկերներով, Ցունիսի վերջերը, իբրեւ քննիչ այլ կողմ պիտի պայ Ցուսամ թէ մինչեւ անոնց պարտ ձեր պործերը լմնցած կ'ըլլան։

ՄՈՒՍԹԱՖԱ ՔԵՄԱԼ

8 Ցունիս 1920, Էնգարէ

Կիլիկիա իշղալիէ պոմանտանլըղընա,

Ձորս ամիսէ ի վեր ի՞նչ կ'ընէք, 5000 սնտուկ փամփուշտ ի՞նչպէս սպառեցաք, եւ տակաւին ռումմամբերք կը պահանջէք։ Կը ցաւիմ որ ձեր պոլ-պոլ խոստումները տակաւին չիրականացան։

ՄՈՒՍԹԱՖԱ ՔԵՄԱԼ

Էնգարէ, 28 Ցունիս 1920

Հաճընի դուվվէի իշղալիէ պոմանտանը ումումէսի

Տողան պէյի

Մեր չրջանակին մէջ գտնուող պահրամանները խաբէնին ա՛լ չափ ու սահմանը անցաւ։ Հաճընի բառը արտասանելու կ'ամչնանք կոր։ Ցաւալի է ձեր թոյլ վարմունքը։ Դաչտային կիլիկիոյ յաղողութիւնը գրեթէ Հաճընի անկումէն կախում ունի միմիայն, որ կիլիկիոյ ամէնէն ամուր բերդաքաղաքներէն կր սեպուի։ Օր ըստ օրէ կիլիկիոյ դրան բացուելուն կր սպասենք։

ԳՈՒՎՎԷի ՄԻԼԼԻԷ ՃԵՄԻԷԹի

Էվէրէկ, 25 Մայիս 1920

⁂

Անօթութիւնը կրկին պլուխը ցցած՝ ղժպոհութեան նոր ալիք մը կը բարձրացնէ պատասխանատու մարմիններու դէմ, որոնք Օգոստոսի 15ին պարենաւորման յատուկ յանձնախումբ մը կր կազմեն եւ անոր միջոցաւ երեք օրուան մէջ 300 օխա ալիւր, ձաւար ու այլ ուտելեղէններ կը հայաքեն եւ կը պարենաւորեն մարտիկ զինուորները։ Կ'որոչեն նաեւ օրական ձի մը մորթել, որոնցմէ 30 հատ միայն մնացած էր, անոնց միսը բաշխելու համար միայն կռուողներուն, որպէսզի անոնք ոյժ չխնայեն եւ նախախնամական իրենց դերը առաւելագոյն չափով կարենային կատարել։

Սուրհանդակներու ճամբան բացուած էր այլեւս՝ հերոս Սաչեանի խիզախումով, որուն յաջորդեցին, նոյնքան խիզախութեամբ,

Կռուող հաճրնցի կիներ, – Տիկ· Նուպարդ Թելեան, Տիկ· Եսթեր Մալեան, Օր· Ակիւլինէ Խանճեան

20–25 տարեկան հրեք ուրիշներ, – վարդան Դազէսեան, կարապետ Մանուկեան եւ Գիրլիսցի Գօդոս, – որոնք Օկոստոսի 20ին, կէս գիշերին, մտան Հաճըն եւ աւետեցին թէ 2000 կամաւորներ Ախարճա համախմբուած են՝ ճամբայ ելլելու համար դէպի Հաճընի՝ հրամանատարութեամբ գնդապետ Սարգիս Արմաղանեանի, որ գօրավար Անդրանիկի գինուորներէն էր, եւ որուն օգնականներն էին Ճիմ Ջանգալեան, Գօդոս Թուրսարգիսեան, Ենովք Տարտալեանեան ու վարդիվառ Ճերեճեան: Սուրհանդակները կու գային Ատանայէն, իրենց հետ բերելով պաշտօնական նամակ մըն ալ, ուրիշներու կարգին, Հաճնոյ Հայրենակցական Միութեան կողմէ, որ կը հաստատէր նոյն բարի լուրը:

Ատանայի հաճընցիներն էին որ կազմած էին այս արշաւախումբը, որուն նիւթական յանձնաժողովները հոգացած էին զոյգ Ամերիկաներու, Եգիպտոսի եւ ա՛յլ գաղութներու հաճընցիներ, որոնց հանգանակած գումարը կը հասնէր 32,000 եգիպտական ոսկիի:

Այս արշաւախումբը, սակայն, երբեք չհասաւ Հաճըն, որովհետեւ Ֆրանսացի գինուորներ պաշարեցին զայն ու գինաթափ ընելէ ետք՝ կամաւորները աքսորեցին Թունուզ, Ալճերիա, Մարոք, եւայլն եւ անոնց ոչ-զանցառելի ռազմամթերքն ալ կը սահեցնեն Ֆրանսական միջազգօր բանակի «աղքատ» զինամթերանոցին մէջ: Ո՛վ կրնայ ժխտել՝ թէ այդ ռազմանիւթն ալ Ֆրանսացիք, ձեռքի տակէ, թուրքերուն չյանձնեցին, որպէսզի անոնք հայուն վէնքով հայ խոլխողեն...:

«Ասպետական» Ֆրանսա՝ ասպետական ոգիէն պարպուած, ասպետականի պիտակին տակ միայն թաքնուած, իսկական ասպետական հայուն դէմ գուաճանից, որ իր արիւնն անգամ չէր սակարկած Ֆրանսայի վաւրքին ու պատիւին համար:

Ամօ՛թ...

Ամօ՛թ նաեւ ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհին, որ լսեց ու կարդաց Ատանայի հաճընցի ՀԱՑ ՄԱՑՐԵՐՈՒՆ ՈՒ ՔՈՑՐԵՐՈՒՆ ԿՈՉԸ, ՄԱՑՐԵՐՈՒ ՏՕՆԻ վաղորդայնին, 1920 Մայիսի 14ին եւ խուլ ձեւացաւ ու խեղդեց խղճի ու խլճմտանքի ձայնը, գլուխի ու կարեկցութեան ղգացումը իր ներսիդին, եւ թոյլ տուաւ որ հայ մայրեր ու քոյրեր սրբանան ու այրիանան Հաճընի մէջ, օր ցերեկով, արեւու բորբ չառայներուն տակ:

Ամօ՛թ նաեւ Միացեալ Նահանգներու եւ Անգլիոյ վարիչներուն, որոնք 1920 Թուի Յու-

նախ 29ին, ստացան պղերսադրեր, Ֆրանսա-
յի վարիչներուն հետ, Միացեալ Նահանգնե-
րու հաճընցիներուն կողմէ, եւ դիւանագիտու-
թիւն խոպոպով՝ չուզեցին վչտացնել այսօր-
ուան ու վաղուան իրենց պաշնակից թուրքե-
րուն սիրտը, եւ կոնակնին դարձուցին, աչ-
քերնին վակցին ու ականջնին խցեցին, չտես-
նելու ու չլսելու համար ա՛յն բոլորը, որոնք
կրնան կատարուիլ քանդերդիլ գարու ՔԱՂԱ-
ՔԱԿԻՐԹ ՈՒ ԺՈՂՈՎՐԴԻՎԱՐ ապրելու աչքե-
րուն առջեւ, քիչ մը անդին, Հաճընի մէջ:

Ամօ՛թ, հազա՛ր ամօթ...:

.

1920 ԹՈՒԻ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 15...

Սեւով պէտք է գրել այդ օրը, որովհետեւ
արեւը ծագելու հնարաւորութիւն չունեցաւ:
Կամ եթէ ծագեցաւ, մուխի ու ծուխի մէջ կո-
րաւ անհետ: Կամ արեւով զբաղելու առիթ
չունեցաւ հաճընցին, որովհետեւ իր ԱՐԵՒԸ
մարը կը մտնէր, մարդիկ կը մարէին իր կա-
նաչ արեւը:

Հոկտեմբեր 15ին, վաղ արշալոյսին,
թնդանօթներ կը գոռան ամէն կողմէ: կանո-
նաւոր ու «պաշըպոզուֆ» թուրք զինուորներ,
մինչեւ իրենց եղունգները զինուած, բուռ մը
անզէն ու անօթի հաճընցիներու չուրջը բո-
լորուած, իրական ու ահեղ պատերազմ կը
մղեն: Լինել թէ չլինելու կենսական ու հրա-
տապ հարցը դրուած էր հաճընցիին առջեւ,
որ խորապէս ու ամբողջ էութեամբ կը հաւա-
տար հոյութեանը աննիւթական ու հոգեւոր
լինելութեան, որուն համար անիկա պատ-
րաստ էր պատարագելու իր հողեղէնը, մար-
մինը նետելով գազազած դայլերու թէ երկնքի
գիշակեր ագռաւներուն առջեւ, որոնք կրնա-
յին փղոտել ու ցեցքել զայն՝ անճանաչելի
դարձնելու աստիճան:

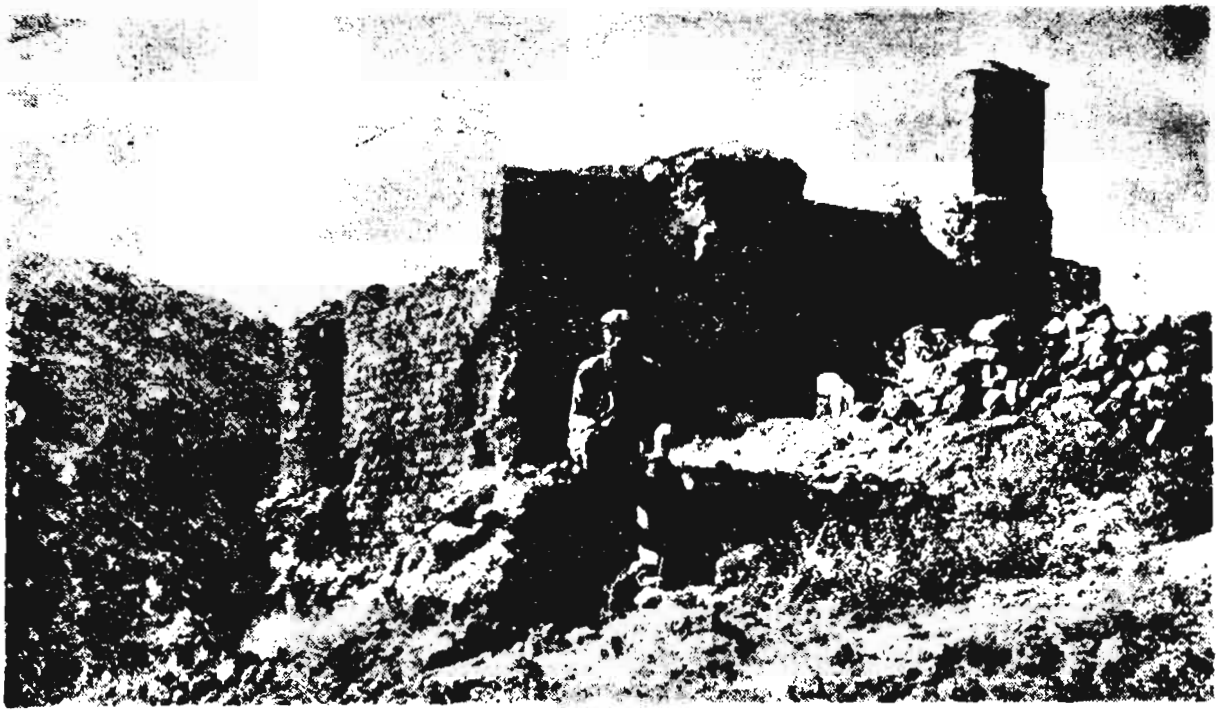
Նոր թնդանօթները աւերիչ դեր կը կատա-
րէին: Հայոց դրուած թնդանօթը այրած էր
ու անգործածելի դարձած: Նախապէս եթէ
անկարելի էր փողոց դուրս գալ, այժմ անհր-
նար էր նաեւ տան մէջ պահուած մնալ՝ թնդ-
անօթներու պատճառաւ, որոնք փլցուցած
էին տուներուն պատերը եւ երեւան հանած
գաղտնի ճամբաները: Ռումբ մը բաւական կ'ըլ-
լայ տակն ու վրայ ընելու Ս. Աստուածածինն
եկեղեցւոյ պատը, որ ունէր 2 մեթր լայնու-
թիւն: Պաշտպան օղակը աւելի պրկուած ըլ-
լալուն, ոչ ոք կը յանդգնի երկինքէն տեղա-
յող կրակի տարափին տակ փոխադրուիլ դիր-
քէ դիրք: Կապը խզուած էր կեդրոնի ու վաշ-
տապետներու միջեւ: Հալիւ կարելի կ'ըլլայ
մերձակայ վաշտապետներու համախմբումը
Էօրեճեան Մանասէ ազայի ախոռին մէջ, որ
կը գտնուէր Զաթալ Օլուքի մօտ: Անոնք կ'ո-
րոշեն նոյն գիշերն իսկ դուրս գալ Հաճընէն,
որ վերածուած էր իսկական դժոխքի մը, ի-
րենց հետ տանելով ժողովուրդէն անո՛նք, ո-
րոնք կրնային հետեւիլ իրենց: Որոշումը կը
հաղորդուի «Ճեպենճի»ին, որ կը յանձնարարէ
յետաձգել անոր գործադրութիւնը եւ հետա-
մուտ ըլլալ թնդանօթի գրաւման աշխատան-
քին, որ նախորդ օրուան ձախող փորձէն ետք
որոշուած էր յաջողցնել այսօր:

Այս յանձնարարութեան առաջին անսաս-
տղները կ'ըլլան «Ճեպենճի»ի համախոհներէն
Արամ Կայծակ ու Դանիէլ Չավուշ, որոնք ի-
րենց խումբերով կը յաջողին դուրս գալ Հա-
ճընէն, հարաւային կողմէն: Թշնամին իսկոյն
կռահելով ներքին չփոթ կացութիւնը, առիթ
չի տար որ հայեր ինքզինքնին հաւաքեն, ու
Ղանկլը Գազարէն ներս գրոհ տալով՝ կը սկսի
հրդեհել տուները:

Առաւօտեան ժամը 8 էր:

Ժողովուրդը խուճապահար կը դիմէ դէ-
պի հարաւ, որ ելքի ամէնէն ապահով դուռն
էր եւ կ'երթայ ու կը փռուի Զալղանի այգի-
ներուն մէջ, որ կը գտնուէր քաղաքէն դուրս,
երբ ուրիշներ՝ անտեղեակ անցած-դարձածէն՝
անչարժ կը սպասէին իրենց դիրքերուն մէջ,
ուր մահը պիտի դար ու փակէր իրենց կոպե-
րը իրենց նշանոյշ աչքերուն վրայ: Զալղանի
այգեստանները կը վերածուին իրական հըն-
ձաններու, ուր խաղողի փոխան կը ճմլուին ու
կը ճմլուին հայու սրտաբեկ ու վաստակաբեկ
մարմիններ, որոնց արիւնով այգեստանը կը
ներկուի որդան կարմիրով:

Զինուած ու անզէն հաճընցիներ նոյն գի-
շեր, անկոխ ուղիներով, կը հասնին Սաղըր
Սէքիի անտառները, որոնք Հաճընէն 5 ժամ
հեռու կը գտնուէին, եւ կը տարածուին վահ-
կայի մօտակայքը: Հոկտ. 16ին, ցերեկը, ա-
նոնք կը պահուին անտառներու թաւուտքին
մէջ, ու գիշերը հարկադրաբար կը հանգչին,

Հանրն ատերակ. – Ս. Աստուածածնայ երբեմնի փառաւոր եկեղեցին ու շրջակայքը

անձրեւին պատճառաւ: Հոկտ. 17ին, դանդաղ ու իրարմէ անտեղեակ խումբերու հետզհետէ հասնիններ գրուած խումբերը կը միախառնեն իրարու, որոնց մէջ 350 կինուած այրեր ու 300է աւելի անոչխն կիներ, աղջիկներ ու մանուկներ կային:

Նոյն օրը կէսօրէ ետք Թուրքեր կը պաշարեն զանոնք եւ տեղի կ'ունենայ 4–5 ժամ տեւողութեամբ բուռն ընդհարում մը: Հայեր կը կռուին վրիժառու ոգիով, եւ սակայն ամէն կողմէ պաշարուած ըլլալով կը ստիպուին դադնալ Համրն, ուրկէ պիչերով առաջնորդութեամբ Թասոն Աբրահամի, որ քաջ հովիւ էր եւ բոլոր ճամրաներուն ծանօթ, կ'իջնեն կիւրլեչէն, գուգաղը Զուխուրի վրայով կ'անցնին Ալմա, ուր իրենց կը միանան 27 ուրիշ փախստականներ, եւ Հոկտ.ի 17ին կը յաջողին հասնիլ Եազլասան գաւառի Ղարադուլ գիւղը, որուն դիւղապետը՝ Հասան Քեհիա, լաւ ընդունելութիւն կ'ընէ ու անունդ կը ջամբէ անոնց; եւ առաւտ պաշար տալով՝ ճամբայ կը դնէ զանոնք դէպի Թըլան: 9 օրէն կը հասնին Թըլան, Հոկտ. 20ին, միշտ պաշարուելով ու կռուելով Թուրքերու դէմ:

Թուրքեր գօրաւոր կ'օղակեն Թըլանը եւ անոր մէջ ծուարած հայերը, որոնք արիաբար կը դիմադրեն: Մանուկ Շիրրտըմեան ու Աբրամ Մուչեան օգնութիւն խնդրելու կ'երթան Ճիհան, որ ֆրանսացիներու քեւարկութեան տակ էր տակաւին: Հոկտ. 21ին, Թուրքեր աւելի կը պրկեն պաշարման օղակը: Հայեր ժամանակ չհասնելու համար Հոկտ.ի 24ին նամակ մը կը գրեն Թըլանի Թուրք հրամանատարին, ապատ ճամբայ խնդրելով անկէ, որպէսզի անցնին–երթան: Պատասխանը չ'ուշանար: Թուրք հրամանատարը՝ Թուֆան, նոյն օր կը պատասխանէ հայերուն եւ անվստահութեան չեչտով մը կը պահանջէ անոնց զէնքերուն յանձնումը, փոխարէնը խոստանալով անվնաս հասցնել զանոնք ու յանձնել Ճիհան: Պայմանաժամ կու տայ անոնց մինչեւ առաւօտ, հակառակ պարագային սպառնալով խստացնել պաշարումը եւ պատժել զիրենք:

Հայեր բնական է պատասխան չեն տար՝ ակնկալելով տակաւին ու միամտօրէն, ֆրանսական օգնական ոյժ, որ չէր գար ու յաւիտեան՛ պիտի չգար: Հետեւաբար Թուրքեր, Հոկտ.ի 25ին, կ'անցնին յարձակողականի եւ կը խլեն 12 հայ գոհեր: Սաւառնակ մը կու գայ կէսօրին ու հայերուն վերջին յոյսն ալ ծրարած իր մէջ՝ կը դառնայ Ատանա: Ցուսահատ, անոնք կ'որոշեն օր առաջ ճամբայ

ելլել դէպի ճիհան, զինամթերքին յատակը չտեսած: Թըլանի Թուրք գերիներէն մէկը առաջնորդ ընտրած՝ ճամբայ կ'իյնան դէպի ճիհան, ուր կը հասնին ապահով, 10 վիրաւոր ընկերներն ալ միասին:

Հաճընէն ելած մեծ խումբն էր այս, որ քանի մը օրուան հանգիստէ ետք, 360 հաճընցիներով կ'անցնի Ատանա: Սարը Ջամի ճամբով 30 ուրիշ հաճընցիներ ալ կը հասնին Ատանա, մինչ անզէն խլեակներ՝ կորսնցուցած ըլլալով հետքերը զինեալներու, կը հանդիպին Թուրք հրոսակներու եւ անխնայ կը ջարդուին անոնց կողմէ: Ղասապ Հաճիի խումբը կը փճանայ Քէօթիւնի առջեւ, որուն վրայ յարձակած էր: Արչակ Սահակեանի 120 հոգինոց խումբը սրակոտոր կ'ըլլայ Քիրազի ու Թափանի կողմերը: Ատանա հասնող հաճընցիներու Թիւը կը բարձրանայ 400ի, որոնք կ'ընդունուին Ատանայի Ազգային Միութեան կողմէ ու կը հոգացուին, մինչեւ որ ամէն ոք գործ կը ճարէ ու ինքնաբաւ կ'ըլլայ:

Հաճընի 10,000 հաճընցիներէն 400 հոգի միայն կ'ազատին ու կը հասնին Ատանա: Միւսները կը ջարդուին կամ գերի կը տարուին Թուրքերու կողմէ – կին, աղջիկ ու մանուկ առհասարակ:

⁂

Աւելի ահաւոր էր սակայն կոտորածն ու մահը Հաճընի մէջ, ուր արիւնախանձ Թշնամին չի խնայեր նոյնիսկ վիրաւորներու ու հիւանդներու, զորս ողջ-ողջ կ'այրէ քարաչէն դպրոցին մէջ, որ վերածուած էր հիւանդանոցի:

Ժողովուրդին մեծամասնութիւնը կ'ապաստանի Համբարձում Էվիխանեանի տունը, որ կը չարունակէ դիմադրել մինչեւ Շաբաթ օր: Ուտելիք չկար, եւ յետին փամփուչտը արձակուած էր: Ինչո՞վ դիմադրէին: Դուրսէն ալ մեղրածոր խոստումներ կ'ըլլային, իրական կամ անիրական: Ուրիշ միջոց չկար, եթէ ոչ յանձնուիլ: Եւ Եղիչէ Քհնյ. Տեմիրճեան կը պարզէ ճերմակ դրօշը ու բոլորը կը յանձնուին: Յանձնուողներու մէջ էր նաեւ դայմագամ Կարապետ Ջալեան: Պետրոս Թերզեան կը նախընտրէ խմել Թոյն ու մեռնիլ, քան յանձնուիլ երիցս անիծեալ Թշնամիին: Կը յանձնուին նաեւ կառավարչատունէն կուսակները եւ դիմադրութեան վերջին բոյնն ալ կը լուէ:

Գերիները կ'առաջնորդուին Ս. Յակոբայ վանքը, ուր անոնց վրայէն կը կողոպտուին նոյնիսկ անոնց վերնաշապիկները, ինչպէս նաեւ ուտելիքի պաշարը: Գերմանացի սպայ մըն ալ մասնակից կ'ըլլայ անոնց կողոպտումին, Թուրքի մը աստիճանին իջնելով ու Թուրքէն աւելի Թրքանալով: Ապա 15 տարեկանէն վեր այրերը կը զատուին ու կը տարուին վանքին պարտէզը, ուր հրացանազարկ կ'ըլլան:

Կը գլխատուի նաեւ Տ. Եղիչէն, որուն գլուխը կը դնեն իր քովիկը:

Կիներ, աղջիկներ ու մանուկներ կը տարուին Տոնուղ Սեքիսին, անոնց ըսելով. «Ձեզ կիւրիւմզէ պիտի տանինք». մինչդեռ զանոնք կը յանձնեն Զանտըրներուն, որպէսզի անողոք չարչարանքներով սպաննեն զանոնք: Անոնք չդիմանալով անտանելի ու անպատմելի տառապանքներուն, ունեցած իրենց դրամը կը յանձնեն չէթէներու, փոխարէնը խնդրելով անոնցմէ որ ժամ առաջ հրացանազարկ ընեն զիրենք ու ազատեն ցաւատանջ այս կեանքէն: Չէթէներ մեծ հաճութեամբ կ'ընդառաջեն անոնց աղաչանք-պաղատանքին, ու անոնց կամքին գոհացում կու տան Ձեչպէկի կողմը, ընկուզենիի մը տակ: Կիսամեռները սուինահար կ'ըլլան: Անձնեայ ու գեղանի կիներու եւ աղջիկներու միայն կը խնայուի, որոնք կը ղրկուին Քրքական կանանոցներ: Բազմաթիւ հայ մանուկներ ալ կը Թլփատուին ու կ'իսլամանան Թուրք «հանըմ»ներու չունչին ու հակոյութեան տակ...:

⁂

Ինկաւ Հաճըն ու մեռաւ հաճընցիութեան մեծագոյն մասը, մօտ 10,000 հոգի, բայց մէկի փոխարէն բուսան սունկի պէս, երկու հաճընցիներ, մէկը միւսէն աւելի գեղեցիկ ու աւելի փառաւոր, – մէկը Լիբանանի գեղածիծաղ ու հիւրընկալ ափերուն վրայ, Գէյրութի մէջ, Նոր-Հաճըն անունին տակ, իսկ միւսը՝ հայրենի օրհնեալ ու փառաւորեալ հողին վրայ՝ քաղաքատիպ Հաճըն Աւան անունին տակ, Արզնի բուժավայրին մօտիկը:

Ու հաճընցին չկորա՛ւ:

ԶՄԻՒՌՆԻՈՅ ԱՂԷՏԸ

ԳԸՐԳ-ԱՂԱՃԻ ՀԱՅՈՑ

ԱԶԱՏՈՒՄԸ (1922 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ)

ՄԻՆԱՍ ՃԻՀԱՆԵԱՆ

Ժամանակակից հայ պատմութեան մէջ, Կալայ եւ Խիֆլիսի աւերմներէ, Իզմիրէ կամ Զմիւռնիան ալ, իր շրջաններուն՝ Մաղնիսայի, Գըրգ-Աղաճի եւ Քօտեմիշի հետ, կարեւոր դիրք կրաւած է կրթական եւ առեւտրական տեսակէտով, գլեզ անցնելով ուրիշ շարք մը հայաշատ կեդրոններ:

Ո՛վ չի յիշեր զմիւռնահայ մեծանուն Ղուկաս Գալթազարեանը իր «Արշալոյս Արարատեան» թերթով, Մատթէոս Մամուրեանը իր «Արեւելեան Մամուլ»ով, Յարութիւն Տէտէեանը իր հնամենի լուսատարած տպարան-գրատունով, մեծանուն Նուպար փաշան, Գողոս Նուպարը, նոյն ընտանիքէն Մեսրոպ Նուպարեանը եւ բազում նման տիտաններ, որոնք կը կազմէին ընտիր հոյլ մը զմիւռնահայ աչխարհի՝ ազգային, կրական եւ կրթական անճնազոհ առաքեալի իրենց դերերով:

Զմիւռնիոյ մթնոլորտէն ոգեւորուած, չրջակայ գաւառներն ալ չարժման անցան, մասնաւորաբար Նայիլլի, Տէնիզլի, Այտըն, Գրնըք եւ Գերկամա:

Գրգ-Աղաճը, հակառակ Մաղնիսայէն նըւազ հայ բնակչութիւն ունենալուն (վերջերս ունէր 200 տնուոր), իզմիրի առաջնորդարանին աչքին լոյսն էր: Գրգ-աղաճցիք մեծ նախանձախնդրութիւն ցոյց կու տային դէպի դպրոցը: Գրեթէ Զմիւռնիոյ Ս. Ստեփաննոս Եկեղեցիին մեծութեամբ եւ անոր ոճով չինուած էր մեր եկեղեցին, որուն լսկին մէջն էին Աղպային Նարեկեան տղայոց եւ Վարդուհեան աղջկանց վարժարանները, որոնք 1915ին պատերազմի պատճառաւ միացուելով երկսեռ վարժարանի վերածուեցան: Տեղւոյն հայ ժողովուրդը հարուստ էր ազգային կալուածներով, որոնց եկամուտները լիուլի կը բաւէին եկեղեցիի եւ վարժարաններու մատակարարութեան:

Հայ յեղափոխական գործիչներ չատ անգամ բոյն դրած են Գրգ-Աղաճ, ինչպէս ծանօթ Թիրայրը եւայլն:

Համիտեան չրջանին եւ անկէ ետք, տեղւոյն հայութիւնը եւ ամբողջ Իզմիրը իր չրջաններով վերջ մնաց աքսորէ եւ ջարդէ, չնորհիւ Իզմիրի պաւառական խորհուրդին եւ Ամպ. Կեդրոնական Վարչութեան աւագանիին խոհեմ եւ ճարպիկ քաղաքականութեան, որուն լուրջ եւ խոհուն գործակցութիւնը ունեցաւ ժամանակակից Զմիւռնիոյ արժանաւոր առաջնորդ՝ Մատթէոս Արք. Ինճէեան: 1919-1922ին, Զմիւռնիոյ յունական գրաւումէն յետոյ, նոր ծաղկում եւ յառաջդիմութիւն սկսաւ ամբողջ Զմիւռնիոյ գաւառին մէջ:

***

1922ի ամրան, յոյն կառավարութեան հըրահանգով, ապահովութեան որպէս միջոց, հայկական եւ յունական թաղերու պաչտպանութեան համար զինեալ սպասարկութիւններ կազմուեցան: 20 տարեկանէն մինչեւ 50 տարեկան բոլոր հայերը եւ յոյները չաբթուան մէջ օր մը հերթով պահակի պաչտօնը կը կատարէին քաղաքին չուրջը, ուր վտանգը ակնբեւ էր:

Մօտակայ դաչտերն ու այգիները ապրող հայերը իրենց ապահովութեան միջոցներու մասին կը մտածէին եւ կամովին հերթով զինեալ պահակութիւն կ'ընէին: 1922ի ամրան, Կիրակի իրիկուն մը, ես ալ, թէեւ 16 տարեկան, կինուած կը չրջագայէի դրացի հայերու հետ մէկ խրճիթէն միւսը: Կայարանին հեռա-

Հայ Զմիւռնիոյ մեծ վաւակ՝ Նուպար փաշա, հայրը Պօղոս Նուպարի, նախարար ու նախարարապետ Եգիպտոսի

կրատան պաշտօնեայ գըրդ–աղաճցի Մանուկ Դարբինեանին (այժմ Հայաստան) դիմեցի եւ օրուան վատ լուրերուն մասին լուսաբանութիւն ուզեցի: Ան ալ, կիսաւեղնակ անցուպարձելէն, լրիւ բան մը չլսաւ, լայց «կայսրութիւնը լաւ չէ» յայտնեց…: Անմիջապէս պացի ոստիկաններէս Նեբսէս Գարանֆիլեանին խրճիթը եւ հօր ներկայութեան յայտնեցի օրուան մտահոգիչ լուրերը: Չհաւատացին ինծի, ապայակսն պրոյց նկատեցին լրատուութիւնս եւ ծիծաղեցան վրաս:

Կէս գիշերին, գոյժը կայսրանի հեռագրատունէն կայծակի արագութեամբ ոկսաւ տարածուիլ.– Յոյն գինուորները պիտի մեկնին:

Դուշտի հայերը մինչեւ առաւօտ հապճեպով փոխադրուեցան Գըրդ–Աղաճ, ոչ ոք գոյս կ'ելլէր տունէն եւ խանութները կը մնային փակ:

Օգոստոսի վերջին երկուշաբթին արդէն ոչ մէկ գինուոր մնացած էր քաղաքին մէջ: Ցունական բանակը մեկնած էր գիշերանց, առանց լուր տալու քաղաքին հայ եւ յոյն բնակչութեան:

Երկաթուղիի կայարանին պահակ գինուորները եւ պաշտօնէութիւնը վերջին չոգեկառքով Իզմիր փախած էին, իսկ հայ եւ յոյն բնակիչներէն քիչերը միայն կրցեր էին հետեւիլ անոնց: Անմիջապէս չրջանի Թուրք հրոսակները կը պաշարէին Գըրդ–Աղաճը, արգիլելու համար քրիստոնեաներուն փախուստը, կը հաստատէին խուժանային առժամեայ կառավարութիւն մը՝ հրոսակապետերէ բաղկացած:

Ծանօթ հաճընցի Արամ կայծակ, որ ամիռներով Գըրդ–Աղաճի մէջ իր խումբով ապաստան գտած էր, առանց տեղւոյն հայ բնակչութեան մասին մտածելու, իր խումբին գլուխն անցած, առաւօտուն կանուխ փախաւ Իզմիր, տեղւոյն հայերը ձգելով ջարդի ճակատագրին…:

Գէտք է յիշեմ Սարգիս Արմաղանեանը (մեռած Մարսէյլի մէջ), որ նոյն ճգնաժամային օրերուն կը գտնուէր Գըրդ–Աղաճի մէջ, եւ որ Արամ կայծակի փախստեան նախորդ երեկոյին հայոց եկեղեցիի բակին մէջ կայացած խորհրդակցութեան ընթացքին առաջարկեց.– Չինե՛լ բոլոր հայերը եւ եթէ կարելի ըլայ բանակցիլ նաեւ յոյներուն հետ, հայ եւ յոյն քրիստոնեայ բնակչութիւնը պարպելով քաղաքէն, ապահովօրէն առաջնորդել մինչեւ Իզմիր: Այս խոհեմ ծրագիրը, որ կու գար փորձառու հայ սպայէ մը, ընդունելութիւն չգտաւ, որովհետեւ պարզապէս հնչակեան փոքրամասնութեան մը կողմէ առաջարկուած էր:

Բնիկ գըրդ–աղաճցի գինագործ Աբթին կեմճեան, որ Գայլ Աբթին կը յորջորջուէր եւ անուն հանած էր այդ չրջանին մէջ իրրեւ լաւ գինագործ, նչանառու եւ վարպետ որսորդ, եւ իրրեւ խիզախ հետազօտիչ՝ հարիւրապետի պաշտօնով ղօրաց ղեկավար նչանակուած էր յոյն կառավարութեան կողմէ, եւ որ հեռաւոր չրջաններ հետազօտութեան գացած էր իր խումբով այդ օրերուն, յոյներու անմիջական փախուստէն անտեղեակ, յոյներուն մեկնումի առաւօտն իսկ իր նժոյգով իր ընտանեկան խրճիթը կ'ուղղուէր: Զարմանքով կը տեսնէր իր ընտանիքին եւ բոլոր հայոց խրճիթներուն պարպուիլը եւ նժոյգը կը քշէր դէպի քաղաք, ձիթաստանէն անցնելով: Թէեւ Թուրքերը կը նկատէին Գայլ Աբթինին քաղաք մուտքը, բայց կը վարանէին անոր դէմ վճռական արձակելու, այնքա՛ն կը վախնային անկէ՝ առանձին իսկ գտնուած միջոցին: Բայց թակարդը ամբողջական լարուած էր, Աբթին այլեւս իրենց գոհն էր…:

Գայլ Արթինին բախտը վճռուած էր…: Քաղաքին պաշարումը հրոսակներէ հետզհետէ զլալի կը դառնար, եւ ան յոգնաբեկ ապաստան գտած էր… հայոց դպրոցին վերնայարկին մէջ, ապաւինով գիշերուան մթութեան՝ իր ճակատագիրը որոնելու փախուստով, եւ կամ՝ ի սէր ընտանիքին եւ ղաւակներուն՝ պիտի ենթարկուէր կամաւոր նահատակութեան…:

⁂

Գըրգ–Աղաճի մէջ, Թուրք հրոսակներէ կազմուած կառավարութիւնը առաջին օրէն սկսաւ ղէնքերը հաւաքել եւ դրամ պահանջել: Առաջին դիշերն իսկ չէքէները հայոց տուները մտան, կանանց եւ օրիորդաց վրայ յարձակումներ գործեցին, սարսափի մատնելով, սակայն առանց կարենալու ոեւէ մէկուն պատիւին դպչիլ:

Երկրորդ օրը, մունետիկ մը փողոցները կը չրջէր եւ կը յայտարարէր.– «Ձոյն կեավուրը արտաքսեցինք, այժմ Թո՛ւրքն է իշխողը· ամէն մարդ ազատ է, կրնայ խանութը բանալ եւ առեւտուրի սկսիլ»…

Սակայն ոչ ոք կը համարձակէր տունէն դուրս գալ, նոյնիսկ չատ մը հայ կիներ ապահով կր ղգային ծանօթ Թուրքերու տուները ապաստանելով:

Թուրքերը իմանալով Արթին կեմճեանի քաղաքին մէջ մնալը, հրոսակներու ընկերակցութեամբ հայ Թաղականներէն կը պահանջէին անոր յանձնումը: Մինչդեռ Թաղականները չէին դիտեր Թէ Արթին քաղաք մտած էր վերջին պահուն, վերադառնալով այդ չրջանի հետազօտութենէ մը: Բռնութեան եւ սպառնալիքներու տակ, Թաղականները կը ստիպուէին հրոսակներու հետ միասին փնտռտուքի ելլել: Արթին չուարած, հայոց դպրոցը ապաստանած, քնանալ կը ձեւացնէր…

Հրոսակները հեգնանքով արթնցուցին ղայն եւ ըսին.– «Արթի՛ն, ե՛լ, Թուրք չէքէներուն դէմ պիտի երթանք: Շուտպէ, ձիդ թամբէ, ե՛լ, չո՛ւտ ելի»: – Բռնելով զայն իր տունը տարին, հոն խուզարկելէ եւ բոլոր զինուորական պիտոյքները դրաւելէ յետոյ, տարին ձիթաստանը, աչքերը թաչկինակով մը դոցեցին եւ ծառի մը բունին կապելով գնդակահարեցին…:

Հրոսակները սպա սկսան հայ երեւելիները ձերբակալել: Ծունաց Թաղերը հեռու ըլլալով, լուր չունէինք այնտեղ կատարուած բռնութիւններէն: Հայ երեւելիներէն բանտարկած էին, ի մէջ այլոց, առեւտրական եւ նախկին ուսուցիչ Հայկ Թադիկեանը, եղբայրը՝ Յովսէփ Թադիկեանը, Արմենակ Կեմճեանը եւ դարբին Ստեփանը: Ներսէս Գարանֆիլեանի տուներ վերածեցին զինուորական ատեանի: Մեծի ու Փոքրանքի մատնեցին Գարրիէլ Աբերեանը, Գառնիկ Ադաբլեանը, Յակոբ ձիզմեճեանը (կր Քլփատուի), Ներսէս Գարանֆիլեանը եւ ուրիշներ:

Այդ գիշեր, փաստաբան կարապետ Դարբինեանի տունը մտնելով, զայն տանջեցին, ու պարտէզին մէջ, իր կնոջ ներկայութեան, դանակով սպաննեցին: Իսկ Տիկ· Հռոփսիկ Դարբինեանն ալ քանակոծեցին, զպայազիրկ վիճակի հասցնելով:

Յուլիսի վերջին օրը, Սեպտ· 2, երեկոյեան ժամը 4–5ի առենները, յանկարծ մզկիթներու եւ մինարէներու գագաթներէն Թրքական դրօշները վար առնուեցան եւ Թուրքերը փողոցներուն մէջ հրազէններ արձակելով դէպի լեռ փախան: Արտասովոր րոպէներ, սակայն աւետաբեր՝ քիչ յետոյ:

Մեր տան Թղենիին վրայ ելլելով բաց եւ ընդարձակ դաշտին վրայ, արեւին ճառագայթներէն փայլող զրահաւորներ նշմարեցի: Անծանօթ նոր բանակ մը կը մօտենար քաղաքին:

Գահ մը կարծուեցաւ Թէ քեմալական կանոնաւոր բանակն էր, մինչդեռ յունական զօրքն էր որ ուղեկորոյս՝ Գըրգ–Աղաճի վրայով փախուստի ճամբայ մը կը փնտռէր…: Յովհաննէս Քհնյ· կեվհերեանի հրահանգով, Յակոբ ձիզմեճեանը եւ Ստեփան Երկանեանը յոյն հրամանատար Գնդ· Տիքիտիսին ներկայանալով խնդրեցին բանակին հետ փոխադրել Գըրգ–Աղաճի հայ եւ յոյն բնակչութիւնը: Գիշերը վրայ հասնելով նահանջող այդ ղունդը ստիպուած էր վրան լարել եւ հանգչիլ մօտակայ անտառին մերձակայքը: Հայ պատգամաւորները վերադարձան ուրախ գուարթ եւ յայտնեցին գնդապետին բարի տրամադրութիւնը, հայ եւ յոյն ժողովուրդը իրենց հետ տանելու որոշումը:

Յուճապահար ժողովուրդը բացի ուտելի-

քէ ոչինչ կ'առնէր եւ ճամբայ կ'ելլէր դէպի ղօրագունդին կայանը, որ քաղաքէն կէս ժամ մը միայն հեռու էր: Գնդապետին հրամանով ղինուորներ կը տրամադրուէին հայերու, որոնք քաղաք վերադառնալով բանտէն կ'աղատէին հայ եւ յոյն բանտարկեալները: Անսահման էր ուրախութիւնը, ողջոյնները անդադրում էին: Բայց փաստաբան կարապետ էֆենտիի եւ Հաճի Յովհաննէսին պիակները կը մնային անքաղ:

Յունական նահանջող ղօրագունդը 3–4000 հոգեւոր եւ քնչանօթակիր դինուորներէ կը բաղկանար եւ նախապէս կը գտնուէր Քէօթահիոյ Սէյիտ Ղալի կոչուած տեղը: Երբ քաղաքս հրամայեցին, ուղեր էր ուղղուիլ դէպի Ուշաք, բայց ուղեցոյց օսմանեան մը կ'առաջնորդէր դէպի Սիմավ, որովհետեւ Ուշաքի շրջանը արդէն պարպուած էր եւ հետեւաբար վտանգաւոր, այնպէս որ կը ստիպուէին

Հայոց ու յունաց թափօրը կ'ուղղուի դէպի Իզմիրի Ս. Ստեփաննոս եկեղեցին՝ 1919ին, ազատութեան օրերուն

յառաջանալ դէպի Սիմավ: Օգնաւը այս անգամ տարբեր ուղղութիւն ցոյց կու տար, Տեմիրճի, անկէ Սընթըրկը եւ կելեմպէի վրայով Գըրդ–Աղաճ, Սոմա, Գընըք, Վերկամա եւ Ծովեզերք՝ Տիքիլի:

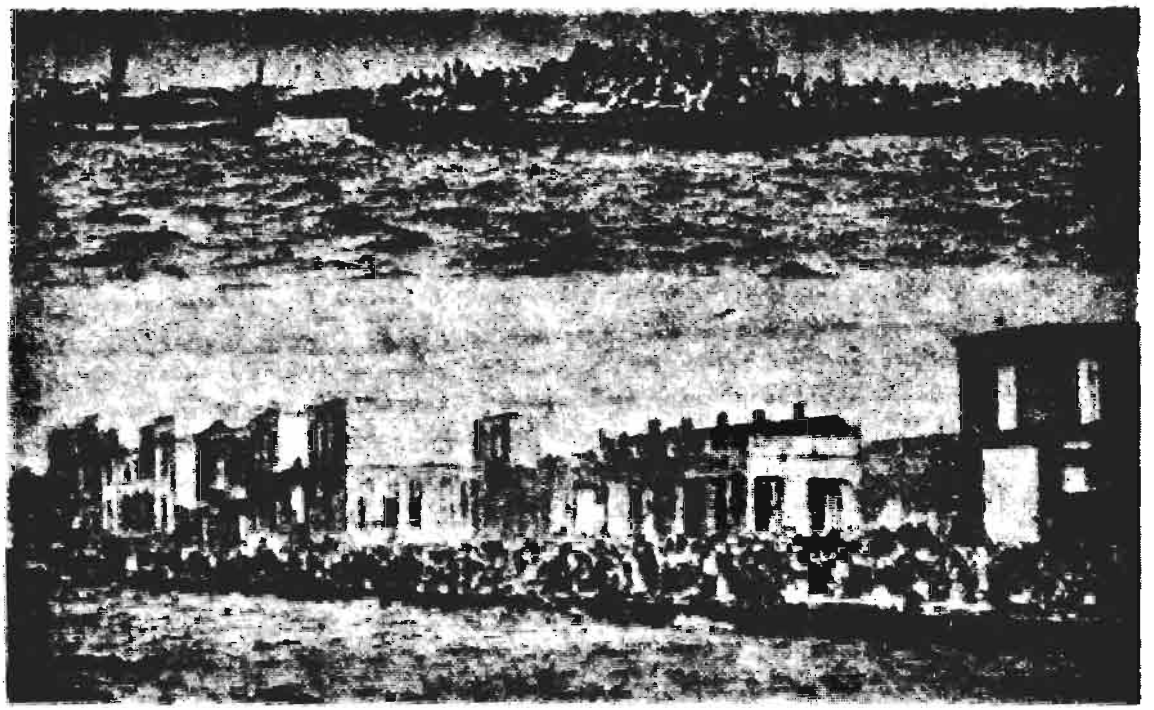
Այս կերպով, հրաշք մըն էր վերջին օրը Գըրդ–Աղաճի քրիստոնեաներուն ազատագրումը, չնորհիւ յունական ղօրագունդին ա'յդ ճանապարհով նահանջին: Միայն ցաւալի է հոս արձանագրել մօտ քսան հոգի ծերերն եւ պառաւները քաղաքը ձգելով մեր հետանալը, վասնզի, հետիոտն ճամբայ ելլելով 2–3 օր անօթի ծարաւ մինչեւ մեր ազատման հանգրուանը հասնիլը, անկարելի պիտի ըլլար այդ հէք ծերունիները միասին տանիլ եւ կէս ճամբան ձգել, ի տես լալագին հառաչներու եւ մեղամաղձոտ ակնարկներու...

Ազատարար բանակին քաղաք հասնիլը, Գըրդ–Աղաճի ժողովուրդին փախուստը այնքան արագ անցաւ, որ Թուրքերու մօտ ապաստանած քանի մը հայեր իրողութեան անտեղեակ՝ իրենց պահուած տեղերը մնացին եւ յետոյ ջարդուեցա'ն ամէնքն ալ:

Գըրդ–Աղաճէն երկու ժամ հեռու, Վաքր գիւղի բնակիչները, որոնց 90 առ հարիւրը յոյներ էին, չկրցին փոխադրուիլ, մնացին իրենց տեղը եւ բոլորն ալ ջարդուեցան: Միայն երկու հայ ընտանիքներ կային այդ գիւղին մէջ, որոնք նոյնպէս ջարդուեցան:

Մենք Սեպտ. 3ի կիրակիի արշալոյսին ճամբայ ելանք, վերջին ակնարկներ նետելով մեր հնաւանդ ծննդավայրին եւ հոն ձգած մեր նահաւտակներուն եւ ողջ մնացեալներուն վրայ, անվձեք մեր չրթներուն: Հասանք Սոմա, իմ մեր պատուոյ վերջին քաղաքը, ուր յոյն եւ Թուրք բնակչութիւն միայն կար: Անծորակ ազբիւրներ, ընդարձակ եւ բերրի պարտէզներ, քաղաքը սակայն հրդեհուա'ծ, բոցերու մէջ կը տեսայտէր լքուած: Մխարձակ փլատակներու մէջէն անցնելով, բաց մնացած խանութներէն ուտելիք կ'ամբարէր հետիոտն բազմութիւնը եւ կը չարունակէր ճամբան...

Մեր ճանապարհի վրայ գտնուող Բամակլար գիւղին մէջ ալ ուտելիք միայն կը փընտռէինք, ակնարկ մ'անգամ չնետելով լեցուն տուներու սարքաւորման վրայ: Այս գիւղը Թրքաբնակ էր, բանակին ահեղ յառաջացու-

Իզմիրի խուճապահար յոյն ու հայ ժողովուրդը՝ ճարպիին վրայ եւ փոխադրանաւերու մէջ, 1922 Սեպտեմբերին...

մէն, բնակիչները ամէն բան ձգած՝ դէպի լեռները փախած էին լեղապատառ:

Երեկոյեան մօտ հասանք Գընըք գիւղաքաղաքը, ուր բաւական հայ բնակիչներ կային եւ ուր իրրեւ ուսուցիչ կը պաշտօնավարէր Ս. Շալճեան (այժմ Եպիսկոպոս): Այստեղի հայերը նախապէս փախած էին դէպի Նաւահանգիստ, Տիքիլի, Գերկամայի վրայով: Իրիկուան ուշ ատեն հասանք պարապապատ այս պատմական քաղաքը՝ Գերկամա: Ձիւաղոր կառք մը, ճիրմակ դրօշ պարզած՝ մեզ կը դիմաւորէ: Կառքին մէջ բազմած էին հայ քահանայ մը, հոճա մը եւ յոյն քահանայ մը, որոնք եկած էին իրենց հաւատարմութիւնը յայտնելու յունական պետութեան եւ կը խընդրէին որ զօրագունդին հետեւող քրիստոնեայ ժողովուրդը մնար Գերկամայի մէջ, եղբայրաբար ապրելու Թուրքերուն հետ...: Մեր քահանան, Յովհ. Ջհնյ. կեվհերեանը, կը յանդիմանէր տեղւոյն հայ քահանան եւ ընդհակառակն կը խրատէր զինք եւ տեղացի հայ բնակչութիւնը մեզի հետեւիլ: Անոնք մնացին անյողդողդ իրենց տխմար համոզումներուն մէջ եւ վերադարձան քաղաք, ուր իրենց ճակատագիրը նենգօրէն դարբնուած էր, արիւնարբու Թուրքերուն կողմէ, կողոպուտէ ու թալանէ ետք սպաննուելո՛ւ...

Գերկամայէն հազիւ քանի մը հայ ընտանիքներ միացան մեզի, մնացեալները խաբուելով Թուրքերու խոստումներէն՝ չհետացան քաղաքէն, յետոյ տեղեկացանք որ հայերը եւ յոյները ջարդուած էին... մինչդեռ բոլորն ալ մեզի պէս պիտի ազատագրուէին, օգտագործելով հեռանալու պատեհ առիթը, անսալով բանականութեան ձայնին, փոխանակ տարուելու խաբեպատիր համակեցութեան:

Ժամանակը ուշ ըլլալով, քաղաքէն կէս ժամ հեռու, տափարակ գետնի մը վրայ հրամայուեցաւ գիշերել: Զօրավարը պատգամաւորներ ղրկեց Գերկամայի քաղաքապետարանը եւ պահանջեց որ զօրագունդին եւ ժողովուրդին համար ուտեստեղէն ղրկուէր: Կառքերով ուտելիքներ բերուեցան բանակատեղին:

Երրորդ օրը, երեկոյեան ուշ ատեն, հասանք Տիքիլիի Նաւահանգիստը: Մեծ իրարանցում եւ ուրախութիւն: Այդտեղ հաւաքուած էին Գընըքի հայերն ու յոյները, որոնք Թէեւ նախապէս փախեր հոն ապաստաններ էին,

բայց յոյն վինուորները պիրենք լքեր եւ փախեր էին նաւերով: Շրջանին հրոսակները եկեր, կողոպտեր էին այդ պղպեականներըն եւ կը պատրաստուէին նաեւ պանդոք ջարդելու, երբ մեր զօրապետը հասաւ եւ ազատեց այդ տարաբախտները ալ: Տիքելիէն անթեղը անդադար կը հալոցվակէր Աթէնքի հետ եւ նաւեր կը խնդրէր: Իսկ Աթէնքէն կը պատասխանէին «մխիթարն վինուորները եւ ձիերը ոտքանոց չեն», ուրիշ ոչինչ...: Այս հրամանին վրայ չուարած, հրամանատարը իր զօրապետը կը ներկայացնէր իրր անկանոն վինուորներէ բաղկացած ամբոխ հալածելու համար մը եւ լսած այնմ նաեւ կը խնդրէր: Եկող նաւերը կը լեցուէին կէսը վինուորներով, կէսն ալ պղպեականներով եւ ճամբայ կ'ելլէին պատասխանուղղութիւններով:

Ահա բոլոր վինուորական մը, որուն չնորհիւ Գրզրզ-Ազաճի եւ Գրնըքի հայերն ու յոյները վրկեցին իրենց կեանքը, ցամաք ելլելով Միխիլլի կղզին: Հայերը մեծ մասամբ տեղաւորուեցան Գիրէոն, Կրետէ եւ Սելանիկ:

❧

Այս բոլորը տեղի ունեցան անչուշտ Իզմիրի 1922ի ծանօթ աղէտի չրջապտին մէջ:

Ինչպէս ծանօթ է, Դաշնակիցները 1922ի գարնան եւ ամրան աչխատեցան հաչտութիւն պայցնել յոյներու ու Թուրքերու միջեւ: Սակայն յոյները նոր դժուարութիւն մը յարուցին Իզմիրի չրջանը ինքնավար հռչակելով եւ իսնիոյ բնակչութեան պաչտպանութիւնը կազմակերպելով՝ ալակցութեամբ հայոց: Միւս կողմէ, հելլէն կառավարութիւնը Ռուտոսթօ ցամաք հանեց 25·000 վինուոր, ապա արեւելեան Թուրքիոյ մէջ կեդրոնացուց 42,000 վինուոր՝ քալելու մտօք Գոլոյ վրայ: Դաչնակիցները ընդդիմացան եւ ապատնացին վինու ուժով կեցնել հելլէն բանակը:

Ցոյները այս ձեւով անչարժութեան մատնած էին 50,000 հոգի: Եւ ի միջի այլոց ա'յս իրազութենէն օգտուելով՝ Մուսթաֆա Քեմալ 1922 Օգոստոս 25ին յարձակողականի անցաւ Աֆիոն Գարահիսար-Տումլու փունար ճակատին վրայ, պարտութեան մատնեց յոյները եւ քալեց Իզմիրի վրայ...

Միաժամանակ, յունական նաւատորմը հրամայն կը ստանար Իզմիրի նաւահանգիստը ապատոանիլ: Ամերիկեան պրահատարներ եւս կը պիտէին հոն՝ նախատեսելով Իզմիրի անկումը:

Թուրք բանակը չարունակեց իր յաղթական յառաջիաղացքը եւ Սեպտ. 8ին Իզմիրէն 40 քիլոմեթր հեռու տեղ մը հասաւ, աննկատելի խուճապ յառաջացնելով քաղաքին մէջ: Ազէտը ծայր տուած էր, եւ քայքայուած յունական բանակին մնացորդները Իզմիրի մէջ պիտի ծովեզերք իյնային, առանձակ հարատարու պղպեականներու հետ, նաւերով փոխադրուելու համար Ցունաստան կամ յունական կղզիները: Թուրք բանակը Նուրէտտինի վարչապետ հրամանին առակ կը մտնէր քաղաք, եւ կը սկսէր ոսկորի ջարդի մը յունաց եւ հայոց դէմ, որոնք վախուստի ճամբայ չունէին... (1922 Սեպտ. 9–12):

Եւ Դաչնակիցները այս կացութեան հանդէպ մնացին ձեռնածալ: Կեցան ու դիտեցին սպանութիւնները, լկտիմները, ամէն տեսակ պարչանքները: Իզմիրի Խրիսոթոմոս Աբգ·ը ունեցաւ չարչարանքի մահ մը: Թուրքերը կը բակի տուին հայոց ու յունաց թաղերը, որոնք ոչնչացան՝ ահաւոր կորուստներ պատճառելով քաղաքին ու բնակչութեան:

Ջարդէն ու հրդեհէն վերապրող քրիստոնեայ բնակչութիւնը փութաց ծովափ, ուր նաւակներով ծով նետուելու եւ դիմեց դէպի դաչնակից նաւեր, բայց անոնցմէ ոմանք մերժեցին ընդունիլ փախստականները՝ նոյնիսկ աղերսող քրիստոնեաներու վրայ տաք ջուր թափելով...: Քեմալական դժոխքէն փախուստ տուող խեղճերուն մէկ մասը յաջողեցաւ ֆրանսական նաւերով անցնիլ Ցունաստան կամ Յրանսա:

Չմիւռնիոյ եւ չրջակայից աղէտին ու եղեռնին դոհ պացին չուրջ 100,000 հոգի, մեծ մասամբ յոյն անչուշտ...

Իզմիրի աղէտով չքայա՛ւ «հայ Չմիւռնիան»... եւ հայ պանդուած մնաց միայն Գոլոյ մէջ: Այս ձեւով վերջացաւ ահա արեւմտահայութեան «հաչուեյարդարը»:

(Փարիզ)

Սեւ Ծովեզրյա երգեր...

«երբեմ ննջել յիմ կիլիկիա.
Աշխարհ որ ինձ ետուր արեւ:»

ՎԱՀՐԱՄ ՔԷՕՔՃԵԱՆ

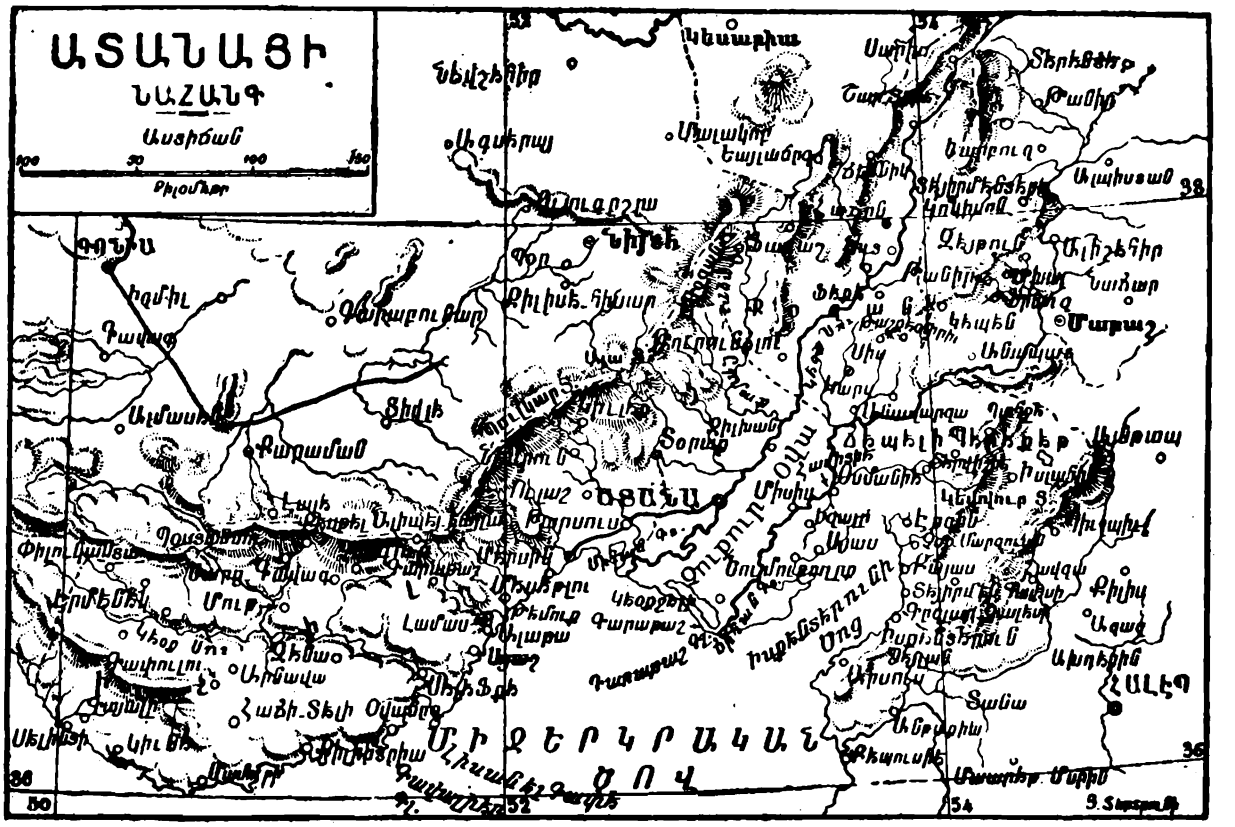
1916 *Մայիս 16-ի անգլո-ֆրանսական համաձայնութեան յաջորդող* 1916 *Հոկտեմբեր 27-ի ֆրանքօ-հայկական հասկացողութիւնը, եւ հայկական լեգէոնի մը կազմութեան համաձայնութիւնը պահ մը կը նկատուէին լուսաթաց մը կիլիկիոյ ազատագրումին համար: Սոյն համաձայնութիւնը, որ կը կնքուէր Լոնտոնի ֆրանսական դեսպանատան մէջ, ի ներկայութեան Անգլիոյ Ծորէյն Օֆիսէն Սըր Մարք Սայքսի, Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպարի եւ Ֆրանսական կառավարութեան ներկայացուցիչ Ժորժ Փիքոյի միջեւ, ի միջի այլոց կ'ըսէր.*

«Ֆրանսա դաշնակիցներու յաղթանակէն ետք կիլիկիոյ պիտի տայ ինքնավարութիւն, որ պիտի ըլլայ իր պաշտպանութեան ներքեւ»: (*Փոլ տը Վէռ՝ «Լա Փասիոն տը լա Սիլիսի»*, էջ 59)

Իսկ Փիէր Ռըտան կը հաստատէր.— «Իրականութեան մէջ ֆրանսական կառավարութեան եւ Պօղոս Նուպար փաշայի միջեւ կայացած բերանացի համաձայնութիւնը հայոց կը ներշնչէր անկախութեան յոյսը: Պր. Ժորժ Փիքօ կը նշանակուէր Սուրիոյ եւ Հայաստանի քարձր Համիսէր, եւ այս վերջինը Կիլիկիոյ մէջ (Անկարա չգացած անշուշտ՝ Վ. Կ.) ճաշակերոյթի մը առիթով գաւաթ կ'առաջարկէր Հայաստանի կեանցը»: (*«Լա Սիլիսի է լը Փըրոպլէմ Օթթոման»*, էջ 38)

1916 *Նոյեմբերին Ֆրանսա Եգիպտոս կը փութացնէր զինուորական առաքելութիւն մը՝ գլխաւորութեամբ գնդ. Ռոմէոյի եւ Նեղոսի ափերուն վրայ «քառասուն դարերու վկաներուն» չուքին տակ, կը սկսէին մարզուիլ դիւցազն Մուսա լերան կորիւնները, իբր կորիզ Հայկական Լեգէոնին, որ իր կարգին պիտի ըլլար կորիզը «հայկական բանակին»:*

Դաշնակիցներու կողմէ տրուած հաւաստիքը կը ստեղծէր յոյսի եւ խանդավառութեան մթնոլորտ մը սփիւռքի մէջ: Հայկական կազմակերպութիւններ պահ մը կը մոռնային ղերենք բաժան-բաժան պահող պաղպաղատաղ պատուարներն ու կ'անտեսէին գործելակերպի բացած անջրպետը: Կը լռէին կիր-

ԱՏԱՆԱՑԻ
ՆԱՀԱՆԳ
Աստիճան
100 50 100 150
Քիլոմեթր
Ալեքսանդրետ
Ալեքսանդրիա
Ալիշեհիր
Ամասիա
Անկարա
Անթիոք
Արաշ
Արդանուշ
Արտաքիա
Արտուկ
Ատանա
Ատափազար
Ավշար
Ակսարայ
Ակսեհիր
Ակսու
Ակսու-Սու
Ակսու-Սուի Օվասը
Ակսրայ
Ալեպ
Ալմասիկ
Ալմանտաղ
Ամանոս Լեռներ
Անթաքիա
Անտիոքիա
Անտիոքիոյ Գաւառ
Անտիոքիոյ Լիճ
Անտիոքիոյ Ծոց
Անտիոքիոյ Սարեր
Անտիոքիոյ Վերին Գաւառ
Անտիոքիոյ Վերին Լեռներ
Անտիոքիոյ Վերին Սարեր
Անտիոքիոյ Վերին Ցած Գաւառ
Անտիոքիոյ Ցած Գաւառ
Անտիոքիոյ Ցած Լեռներ
Անտիոքիոյ Ցած Սարեր
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Գաւառ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Լեռներ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Սարեր
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Գաւառ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Լեռներ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Սարեր
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Գաւառ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Լեռներ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Սարեր
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Գաւառ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Լեռներ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Սարեր
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Գաւառ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Լեռներ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Սարեր
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Գաւառ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Լեռներ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Սարեր
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Գաւառ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Լեռներ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Սարեր
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Գաւառ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Լեռներ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Սարեր
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Գաւառ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Լեռներ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Սարեր
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Գաւառ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Լեռներ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Սարեր
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Գաւառ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Լեռներ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Սարեր
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Գաւառ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Լեռներ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Սարեր
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Գաւառ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Լեռներ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Սարեր
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Գաւառ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Լեռներ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Սարեր
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Գաւառ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Լեռներ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Սարեր
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Գաւառ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Լեռներ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Սարեր
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Գաւառ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Լեռներ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Սարեր
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Գաւառ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Լեռներ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Սարեր
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Գաւառ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Լեռներ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Սարեր
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Գաւառ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Լեռներ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Սարեր
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Գաւառ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Լեռներ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Սարեր
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Գաւառ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Լեռներ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Սարեր
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Գաւառ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Լեռներ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Սարեր
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Գաւառ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Լեռներ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Սարեր
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Գաւառ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Լեռներ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Սարեր
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Գաւառ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Լեռներ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Սարեր
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Գաւառ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Լեռներ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Սարեր
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Գաւառ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Լեռներ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Սարեր
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Գաւառ
Անտիոքիոյ Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին Ցած Վերին

ձերն էին Կիլիկիոյ ազատագրական պայքարին:

Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութիւնը միշտ հետապնդած էր Կիլիկիոյ ազատագրման ծրագիրը եւ այդ ծրագրին ծառայելու կոչուած էին, հոս՝ Նիւ Ճըրզիի մէջ, Փաուըրզի մէկ մեկուսի ագարակին մէջ, Զանգալեանները առաջնորդութեամբ կատարուած ոգեմաքրաձեր ու տեսնուած պատրաստութիւնները: Նոյնիսկ 1900-ական թուականները հոս բերուած էր Ռապըրթ Քալէճէն չըրջանաւարտ Տիգրան Ճակրեան, բժշկութիւն ուսանելու եւ կիլիկեան արշաւախումբին միանալու հեռանկարով, ինչպէս մեզի հաւաստած էին ընկերներ Ճիմ Զանգալեան եւ Տիւրան Ճակրեան:

Նոյնպէս Մխօ Շահէնի ձեռնասունները միշտ ունեցեր էին հաշուի առնուելիք կորիզ մը Տէօրթ Եոլի մէջ, եւ Գալքանեան պատերազմի չրջանին, Ճունաստանի եղբայրական աջակցութեամբը, նախաձեռնութեամբը ընկերներ Միհրան Տամատեանի, Լեւոն Մկրտիչեանի եւ Խօժէն Բաբազեանի, կամաւորական խումբ մը մասնաւոր նաւով մը հասած էր Տէօրթ Եոլի ջուրերը բոնկեցնելու համար ապստամբական չարժումը: Բայց ցամաքահանումը յետաձգուած էր՝ Սահակ Կաթողիկոսի եւ կարդ մը «չրջահայեաց աղաներու» սպառնալիքներուն առջեւ:

Կատարուած փորձերուն անյաջող ելքը ոեւէ աուն չկրցաւ մտահոն ընել «կիլիկեան երազը», ընդհակառակը՝ ան մնաց հայ քաղաքական կազմակերպութեանց ոգելցնական հատուածին, վերակազմեալներու եւ ռամկավարներու եւ անոնց գաղափարակիցներուն գուրգուրանքին առարկայ:

Այս հեռանկարով ամերիկահայ երիտասարդութիւնը չսակարկեց իր արեան գինը. կտրեց ովկէանոսը եւ մեր երկրի փառքին մէկ անկիւնը՝ Կիպրոս կղզին եղաւ անոր առաջին փորձաւայրը: Հազարաւորներ պրկեցին հրացանը, եղբայրացան անոր հետ, առին վառոդին հոտը, զգացին դինուորական կարգապահութեան ծանրութիւնը, ճաշակեցին դրկանքի լեղին եւ հաղորդուեցան գոյապայքարի արիւնովը, եւ օր մըն ալ, 1918 Սեպտեմբեր 19-ի լոյսով տեսան յաղթանակի փառապսակը, զոր պահեցին ազատագրուած հայրենիքի անմահներու կոթողին համար:

Ալարայի բարձունքին վրայ 1918 Սեպտ. 19-ին հոսած հայ արիւնը կ'օղնէր փչրելու Ֆոն տէր Կոլց փաշաներու պաշտպանութեան չղթան, Դաշնակիցներու առջեւ կը բացուէին Միջին Արեւելքի ճամբան եւ Կիլիկիոյ դռները: Թրքական բանակները խուճապահար, եւ անոնց պատրաստած հրամանատարը՝ Մուսթաֆա Քեմալ (յետագային Աթաթիւրք) իրենց չունչը կ'առնէին Տաւրոսէն անդին: Իսկ աղին՝ Ալարայի պատերը կը կատարուէր սըրբագան արարողութիւն մը: Ճաղթական լեգէոնի 23 նահատակներուն մարմինները կը յանձնուէին հիւբընկալ հողին պիրկը, նորօրհնակ ելպ-աղօթքով մը, ղոր կը մրմրար հայկական լեգէոնի հրամանատար պնդ. տը Փեփափ, որ թուելէ ետք տարուած յաղթանակին նչանակութիւնը, ազատութիւնն ու արդարութիւնը ոտնակոխ լինալ թշնամիի դլխուն ճլզմուած ըլլալը՝ կը յարէր.

«Դուք պաշտպանները, սուրբերն էք մեր լեգէոնին:

«Դուք բացիք արդարութեան եւ իրաւունքի դռները, որոնք դարերով վտարուած էին այս չրջանակէն:

«Մենք հպարտ պիտի մնանք ձեզմով՝ երբ այս, ներկայ հատուցումը դառնայ լման ու տեւական:

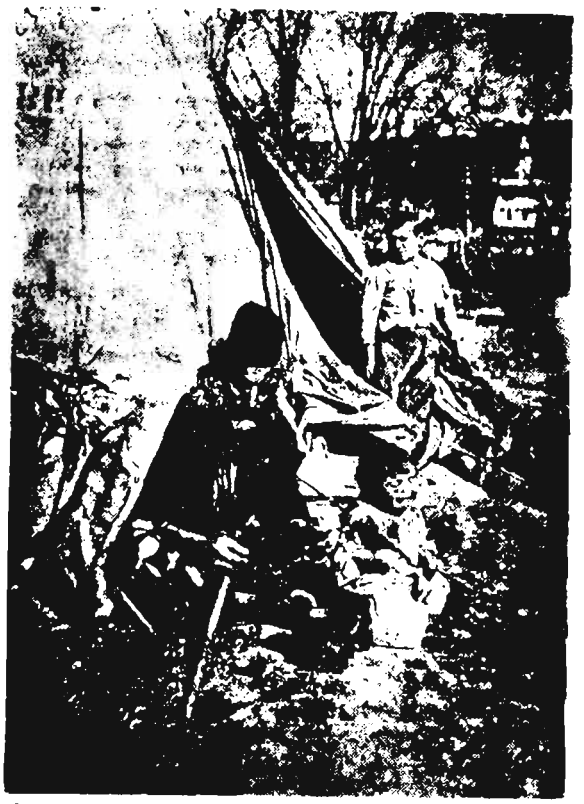
«Կ'ուխտեմ ձեր հողակոյտերուն առջեւ»:

Ճառէ կ'անցնէր կուռի մասնակցող դումարտակին հրամանատարը, հարիւրապետ Ադան ու կը յայտարարէր.—

«Այս առտու արշալոյսին այցելեցի կուռի դաշտը, ուր ինկաք, հպարտ գոհունակութիւնն ունենալ հաստատելու թէ՝ բոլորդ ալ ինկած էք կռուող հերոսներու դիրքին մէջ, դէն ի ձեռին»...

Իսկ հրամանատար պնդ. Ռոմէոյ յանուն դաշնակից սպայակոյտին կու տար սա պատգամը.—

«Մենք պիտի սորվինք ձեզմով հպարտանալ, կը յայտարարեմ ձեր հողակոյտին վերեւ, այս գեղեցիկ գերեզմանին առջեւ, զոր պիտի դալրնենք փառքի կոթող մը եւ զայն պիտի կոչենք Արարատեան Գերեզմանատուն, այդ քառին մէջ միացնելու համար յիշատակը մեր ճահատակներուն, աճոնց զոհողութեան,

Վերապրող խլեակներ… որոնք տասնեակ հազարներով Զինադադարէն ետք համախմբուեցան Կիլիկիա:

անոնց յաղթանակին, եւ այն հորիզոնին, որ պիտի բացուի անոնց հայրենակիցներու ազգային բաղձանքներուն առջեւ…»:

Միեւնոյն առիթով, մինչեւ արեւելեան ճակատի լընդհ. հրամանատար Մարշալ Ալենպի 1918 Հոկտեմբեր 2-ին կը հեռագրէր Փարիզի Ազգ. Պատուիրակութեան՝ Գօղոս փաշա Նուպարին.–

«Հպարտ եմ հրամանիս տակ ունենալուս համար հայկական զօրաբաժին մը, որ փայլուն կերպով կռուեցաւ եւ մեծ բաժին մ'ունեցաւ յաղթանակին մէջ…»:

Այսպէս, Թրքական բանակը կը չարունակէր իր ամօթալի փախուստը անգլիացի, Ֆրանսացի եւ հայ ռազմիկներու ուրուականէն հալածուած: Ի վերջոյ, «քահրամանն» Թուրքը անձնատուր կ'ըլլար 1918 Հոկտեմբեր 30-ին, կ'ապաւինէր մեծ ու պզտիկ դաշնակիցներու կութին, եւ կը կարծուէր թէ՝ հասած էր դադարեցնելու կռիւը, որուն պիտի ներկայանար Թուրքիան եւ «հաշիւ պիտի տար իր պարտութեան համար, եւ այն ատեն իրմէ պիտի պահանջուէր վերադարձնել ինչ որ կողոպտած էր անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր», ինչպէս յայտարարած էր հզօր երկրի մը առաջնորդը, նախագահ Ուուտրօ Ուիլսընը 1917 թուականին: (*Մ. Աւետեան – «Մեր Գայքերը»*, էջ 283)

Կը կարծուէր թէ մահապարտ աթուրն դրայ պիտի նստեցնէին ցեղասպան թուրքը՝ կրկնելով Անգլիոյ նախարարապետ Լոյտ Ճորճի պատգամը.– «Թուրքիան հարատարած ատեւակոյտ մըն է, արդիւնք դարերու յոռի վարչութեան: Ամբողջ նահանգներ (*ակնարկելով հայկական նահանգներուն*) բարուբաղդ եղած են ու ամայացած՝ իբրեւ հետեւանք պետութեան ծրագրով, հրամանագրով եւ անոր դեկավարութեան տակ կատարուած սպանդին…»: (*Սիս – Մատեան*, էջ 642)

Կը կարծէինք թէ պիտի յիշուէր Ֆրանսայի նախարարապետ եւ հանրապետութեան նախագահ Ալեքզանտր Միլըրանի վճիռը.– «Դաշնակիցները յստակօրէն կը տեսնեն որ ժամանակը եկած է վերջ մը դնելու եւ վճռապէս՝ թուրքին ուրիշ ազգերու վրայ իշխելուն…»: (*Սիս – Մատեան*, էջ 640)

*Կը կարծէինք թէ սեղանի վրայ պիտի դրուէր թափուած արիւնը՝ իրագործելու համար պատերազմին նպատակը համաձայն Ֆրանսայի նախարարապետ Արիսթիտ Պրիանի 1917-ի սահմանումին.– «Այս պատերազմին նպատակն է թուրք արիւնարբու բռնակալութեան ենթակայ ժողովուրդներու ազատագրութիւնը, Եւրոպայէն արտաքսումը Օսմանեան կայսրութեան, որ վճռականօրէն անհատակ է արեւմտեան քաղաքակրթութեան…»: (*Սիս – Մատեան*, էջ 642)

Կը կարծէինք թէ մոռցուած չէր Վիլհելմ Բ.ր ծունկի բերող վագրին՝ նախարարապետ Ժորժ Քլեմանսոյին դատաստանը.– «Թուրքը ամենուրեք կործանում բերած է, անիկա երբեք ընդունակ չէ եղած պատերազմով շահածը խաղաղութեամբ զարգացնելու…»: (*Սիս – Մատեան*, էջ 640)

ԺԱՄԱՆՈՒՄ ԿԻԼԻԿԻԱ

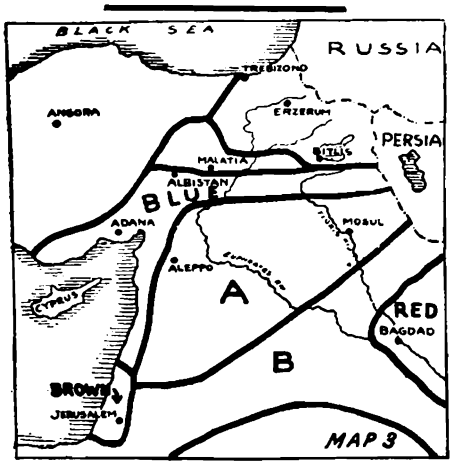
Զինադադարին պայմանները պարտադրելու համար Հայկական Լեգէոնին Ա. եւ Գ. (մէկ մասը) վաշտերը իսկենտերուն կ'ելլէին

1918 Նոյեմբեր 21–ին, Բ. եւ Գ. վաչտերը Մերսին կ'ելլէին 1918 Դեկտեմբեր 14 եւ 16–ին, իսկ Դ. վաչտը Իսկէնտերուն կը հասնէր տարին չլրացած: Գրաւման այս աշխատը կը յառաջանային երկրին նեղսիրտ եւ կը տարածուէին ամէն ուղղութեամբ. իսկ Հալէպէն եկող անգլիական զօրախումբեր – Պաղտատի երկաթուղագիծին ուղղութեամբ – կը միանային հայկական աշխատուն, լրացնելու համար Ֆրանսական պինուրներու պակասը, որոնք Կիլիկիա պիտի հասնէին 1919 Յունիս 9–էն սկսած:

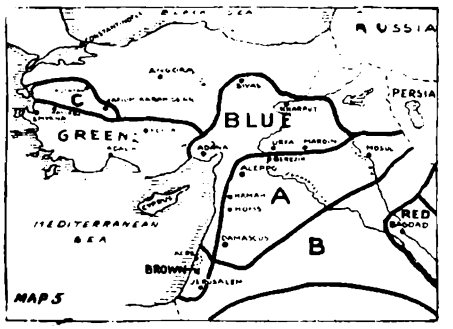
Գնդ. Ռամկոյ 1919 Փետրուար 1–ին Կիլիկիոյ իշխանութիւնը կը յանձնէր «Ֆրանսայի կառավարութեան կողմէ Հայաստանի կառավարիչ» գնդ. Պրեմոնին (25 Դեկտեմբեր 1918 թուական եւ թիւ 92189–11 հրահանգով): Գնդ. Պրեմոն երբ հրաժեշտ կ'առնէր – Պէյրութ – Ֆրանսայի, Սուրիոյ եւ Հայաստանի բարձր Կոմիսէր ժորժ Փիքոյէն, այս վերջինը կ'ըսէր (1919 Յունուարին)·–

«Գնդապե՛տ, դուք կ'երթաք հայկական գաւառ մը, զոր կ'ուզեմ ամբողջութեամբ յանձնել Հայաստանին···»: (Paul du Véou - Pa Passion de Ia Cilicie, էջ 72)

Իսկ Փարիզի «Լը Թան» մեծ օրաթերթը 1919 Յունուար 3–ի թիւով կը գրէր·– «Կիլիկիան՝ անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր հայոց ժառանգական կալուածն է»:

1916–ի Սայֆս–Փիֆօ համաձայնութիւնը: «Կապոյտ գօտի»՝ ֆրանսական, «կարմիր գօտի»՝ անգլիական, «Սրճագոյն գօտի»՝ միջագայիւն: Ա. եւ Բ. գօտիներ՝ արաբական պետութիւններ, որոնցմէ Ա. «պիտի վայելէր» Ֆրանսայի հովանաւորութիւնը, իսկ Բ.՝ Անգլիոյ հովանաւորութիւնը:

Ահա ծաւն տը Մորիէնի համաձայնութիւնը, ուր «կանաչ գօտի» մը ստեղծուեցաւ (Անգլիա եւ Իգմիր) Իտալիոյ համար: Յետոյ Իգմիրը խոստացան յոյներուն··· Եւ յետոյ, Դաշնակիցներուն իսկ օգնութեամբ, Քեմալ յոյները Իգմիրի մէջ ծով թափեց:

Վերջապէս, 1919 Փետրուար 1–ին, Ատանա կը հասնէր «Հայաստանի կառավարիչը», Կիլիկիան կը դառնար Լա Փըթիթ Արմենի, հրապարակ կ'ելլէին «Սիլիսի Արմենիէն» սիւրշարժ–ով նամակագրոշմներ, եւ տարաչխարհի մթնոլորտը մէկ բան կ'արձագանդէր, – «Կիլիկիա, հայրենի տուն, դէպի Կիլիկիա՛»: Ամէն հայ կ'ուզէր օր առաջ տո՛ւն հասնիլ, վառել օճախն ու ճրադը, ջրել պախճէն ու էյգին, յանել արտն ու ապատը···

Անապատի մնացորդացն Հալէպ, իսկ Հաւրանի «Հիւրերը» Պէյրութ կը հաւաքուէին ու կը սպասէին փողոյն հրեչտակապետի, հրաւէրին հայրենեաց, կտրելու համար Ամանոսն ու Միջերկրականը:

Հայրենադարձը կանոնաւորելու համար, պաշնակիցներ Հալէպի մէջ կը հաստատէին առաքման գրասենեակ մը՝ գնդ. Քլուցքարի վերակաւարութեամբ, եւ կը սկսէր դէպի Կիլիկիա ներգաղթը:

Կիլիկիոյ Սահակ Բ. Կաթողիկոսը Ֆրանսական դրահաւորով մը կ'անցնէր Մերսին եւ կը հաստատուէր Ատանա:

Մուշեղ Արք. Սերոբեան, մեր անվեհեր ընկերը, հապճեպով կարգի կը դնէր Միջագետքի աղգային գործերը եւ կը հասնէր Ատանա, 10 տարուան բռնադատեալ աքսորէ մը ետք:

Ընկ. Ռուբէն Հերեան մէկ կողմ կը դնէր հրացանը եւ կը նուիրուէր որբերու ազատա-

պրման արկածալից կեանքին: Կը մտնէր ա-նապատին խորերը, կը սպրդէր պետեւինեաու վրաններէն ներս, լայս ու յոյս կը ներշնչէր «կորսուած պառնասկներուն» եւ յարեւալ հոգեակներով կ'ուրախացնէր հալածուած սրտակոտրյա ծնողքներ:

Ընկ. Աւետիս Չալուչ Միքայէլեան, Ամանոսի առիւծը, որ ամբողջ պատանեսիմի տուղաբեան իշխանն էր իր հայրենի – Սեաւ լեռներուն, եւ սարսափը Ինթիլլի վապուղիի թուրք իշխանութեան՝ կը մտնէր Հալէպ եւ պաշնակից իշխանութեանց տրամադրութեան ներքեւ կը դնէր իր յաղթական խումբը: Անկա կ'արժանանար իշխանութեանց բարձր պատուհասման, կը նշանակուէր ոստիկան ղօրաց սպայ – բայց յետապային ան ալ կ'ուննար իր սպայակիցներուն տխուր ճակատագիրը եւ կը պառնար չնորհազո՛ւրկ:

Իսկ անդին՝ Վերսայլի Վեհաժողովը իր 1919 Յունուար 30-ի նիստին կ'որոշէր Հայաստանի *մանտան* (հոգատարութիւնը) տալ «մեծ չորսերէն» մէկուն: «Քլեմանսօն չի պահանջեր սոյն հոգատարութիւնը»: («*Լա Փասիոն տը լա Սիլիսի*», էջ 26)

1919 *Փետրուար* 12-ին Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպար փաչա եւ Կովկասի հայոց հանրապետութեան պատուիրակութեան նախագահ Աւետիս Ահարոնեան Հաչտութեան վեհաժողովին կը յիշեցնէին պատերազմի ընթացքին հայոց ձեռք բերած իրաւունքները: «Կը պահանջեն որ Հայաստան դրուի դաշնակիցներու հսւաբական կամ Ազգերու Դաշնակցութեան երաշխաւորութեան տակ, *որուն մաս պիտի կազմէր Հայաստան*»: («*Լա Փասիոն...*», էջ 27)

1919-ի գարնան Ատանա կը հասնէր ղոյղ պատուիրակութեանց լիազօր-ներկայացուցիչ ընկ. Միհրան Տամատեանը, որ չուտով կը ստեղծէր բարեացակամ չրջանակ մը: Մտերմիկ յարաբերութիւններ կը մշակէր կառավարիչ ընդ. Ֆրեմոնի, բժշկապետ Ռոլանի եւ բարձրաստիճան քաղաքային եւ զինուորական պաշտօնատարներու հետ: Շփումներ կ'ունենար Կիլիկիոյ քրիստոնեայ եւ արար ցեղերու զեկավարներուն հետ, ու կը դառնար Կիլիկիոյ կեդրոնական դէմքը:

Քանի մը ամսուան ընթացքին Կիլիկիան կ'անէացնէր Թրքական արուեստական դրոշմը եւ կրկին կը պղնտար իր հայկական տարազը, կ'սպրդէր հայկական չունչով:

Ընկ. Սպրակ Կեպենկեան Չալկպէն Ատանա կը վերադարձէր «Հայ Ձայն» օրաթերթը: Հնարաւոր Ատանան կ'ունենար չորս հայերեն, որոնցմէ մէկն ալ Դաշնակցութեան օրկան «Կիլիկիա»ն էր, որ պաղջ էր հանդէպ Կիլիկիոյ դասին:

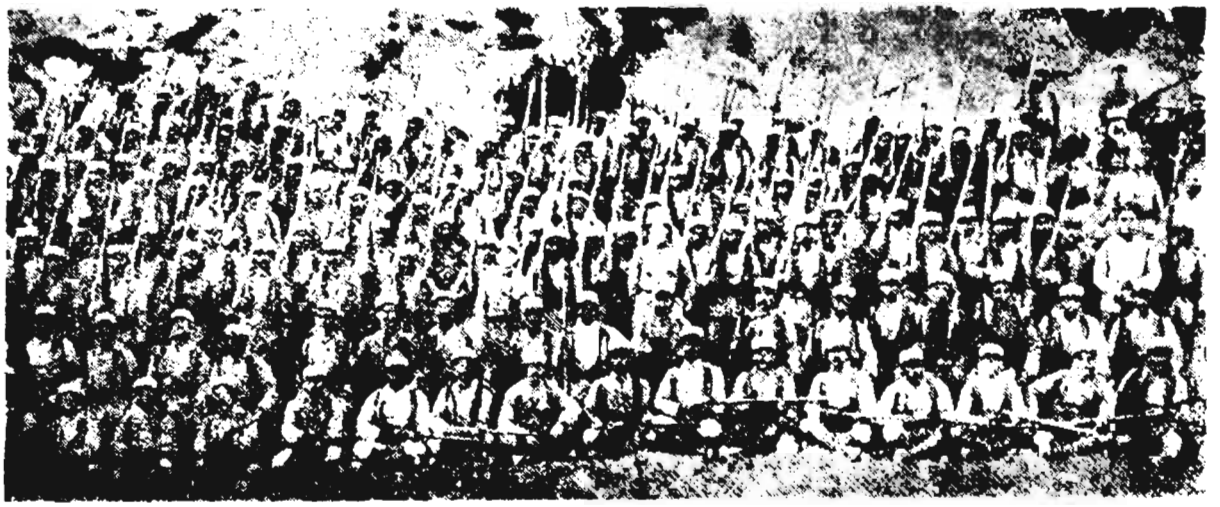
Տարին կէս չեղած՝ կարելի դրուած կը դառնայինք սպասային մեքենան, որ կը քալէր լոյսի մէջ եւ կը օգտագործէր յայտով: Բոլոր հայրենակից պիւղ ու քաղաքներ կ'ունենային լրնդ. Ալդ. Միութիւնը՝ մասնակցութեամբ եւրնք յարատեւութեանց, ներկայացուցչական, տեղ-տեղ ընտրովի, որոնց կազքին չատ մը տեղեր կը կազմուէին մէջ-կուսակցական մարմիններ, քաղաքական չորս կուսակցութիւններու լիազօրներէն կազմուած:

Ամէն պիւղ ու քաղաք վերջապէս ունէր իր հայկական վարժարանը, ուր կը տիրէր մեղուաջան աշխատանք մը, պատմանելու համար ցնցապանութեան պաժան տարիներէն բացուած վէրքերը: Կուսակցական եւ այլ կազմակերպութիւններ ստացեր էին որոշ ձեւ ու պիմատիճ: Ամէն կողմ հայ լեզու, հայ երգ, հայ պիր ու պրակտնութիւն: Երջանիկ էր հայը իր խրճիթին ներս կամ վրանին տակ կ'աշխատէր ու կ'ուտէր, եւ կը պպար, որ «ա՛լ իր տանը մէջն է» եւ պապենական հոգին վրայ:

Այս տնտակ ոգեկան գեղեցիկ կեանքով լեցուն աշխարհ մը կար 1919-ի առաջին 8-10 ամիսներուն, ուր ամէն ինչ կը բարձրանար, կը խոյանար ու կը տարածուէր, եւ յոյս կուտար իր չրջապատին: Եւ այս տնտակ մթնոլորտի մը մէջ պժուար էր, պուչէ անբնական, ականջ տալ հեռուէն եկող ձորինչին կամ մեր չուրջը ձայն տուող «միջանգի» ազմուկին:

1919 Յունիս 15-ին, Սիսի ճամբով Չաճէն կը հասնէին Կիլիկիոյ անգլիական ոյժերու հրամանատար Զօր. Մաճ եւ Կիլիկիոյ Ֆրանսական ոյժերու հրամանատար պնդ. Փեթիփափ, ընկերակցութեամբ Գոպանի կառավարիչ հարիւրապետ Թէյարտայի:

Ամիս մը ետք, 1919 Յուլիս 22-ին, կրկին Չաճէն կ'երթար Գոպանի կառավարիչը եւ կ'այցելէր չրջակայքի Թրքական գիւղերը: Նոյն օրերուն Չաճէն կ'այցելէր Ատանայի կա-

Արաբայի մեծ ճակատամարտի նախօրէին՝ խմբանկար հայ լեգէոնականներու

ամարիչ պնդ. Նորման եւ Սերային վրայ կը բարձրացնէր ֆրանսական եռագոյնը: Ամրողջացնելու համար անծանօթ առաքելութիւնները-րով Հաճրն այցելող պաշտօնական անձնաւորութեանց չարքը՝ պէտք է աւելցնել որ 1920ի սկիզբը Գողանի կառավարիչը Հաճըն կը ղրկէր իր օրնականը՝ Սիւպին, Թուրք Թարգմանի մը հետ:

Զանազան ու ղարմանազան պատրուակներով երբ կը նուաղեցուէր լեգէոնականներու թիւը, Ազգ. Պատուիրակութիւնը 1919 Յուլիսին՝ յուշագրով մը ֆրանսական կառավարութեանէն կը խնդրէր Հայկական Լեգէոնին վերակազմութիւնը, 1916 Հոկտեմբեր 27–ի համաձայնութեան հիման վրայ, որ կը նախատեսէր հայկական բանակի մը կազմութիւնը՝ պատագրուած Կիլիկիոյ համար: Իսկ անոնք որ չփումներ ունեցեր էին այդ չրջանին Տէզիէմ Պիւրօ–ին հետ՝ իմացած ըլլալու էին այդ յայտարարութիւնը, որ կ'ըսէր՝ «Լեգէոնը մօտ աւելնէն պիտի բարձրանայ 10,000 հոգիի»:

Լօյտ Ճորճի եւ Քլեմանսոյի միջեւ գոյացած համաձայնութիւնով 1919–ի աշնան «Սուրիոյ եւ Հայաստանի ֆրանս. բարձր քոմիսերութեան» իշխանապետութիւնը կը դառնար անկախ անգլիական՝ Զօր. Ալենպիի իշխանապետութենէն եւ անգլիական ոյժեր կը քաշուէին բարձր քոմիսէրի հողամասէն:

Սուրիոյ եւ Հայաստանի բարձր քոմիսէր Ժորժ Փիքոյին կը յաջորդէր Զօր. Կուրօ, «Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ բարձր քոմիսէր եւ աբեւելքի բանակներու վերին հրամանատար» տիտղոսնելով: Նշմարելի է Հայաստան յաոին ղեկչումը. «Հայաստանի կառավարիչ պնդ. Գրեմոնի Կիլիկիոյ հակակշռի պատնէշն ալ»:

Շնարհակուրկ Ժորժ Փիքօ, իր Ֆրանսա վերադարձի ճամբուն վրայ կը հանդիպէր – Ատանայի ճամբով – Սվաս՝ Մուսթաֆա Քեմալին: Հոկտեմբերեան այս այցելութիւնը մինչեւ այսօր կը մնայ խորհրդաւորութեան մէջ, – թէ ան ինչո՞ւ գնաց, որո՞ւն հրահանգով եւ որո՞նց հաշուոյն: Որովհետեւ, ինչպէս կը հաւաստէ պնդ. Գրեմոն, ոչ գէյրութը եւ ոչ ալ Գոլոյ Ֆրանս. բարձր քոմիսէրութիւնը տեղեակ էին այս ուղեւորութենէն:

Անգլիական ոյժերու մեկնումին եւ Ժորժ Փիքոյի այցին կը դուրագիպէին կարգ մը անհասկնալի դէպքեր, որոնք նախատրանը կ'ըլլային պղտրզոտական բեմադրութիւններու:

ՖՐԱՆՍԱՅԻ ԴԻՄԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ

Արեւելքի թեւատ սատրապը, Զօր. Կուրօ, հովուական այցելութեանց կարգին Ատանա կու գար 1919 Սեպտեմբեր 11–ին: Դժգոհ կը մնար հայկական հոսպոյնի ցուցադրութենէն, չէր ծածկեր իր «Քրքոֆիլ» նախասիրութիւնը: Պաշտօնական ընդունելութեան մը առթիւ, որուն ներկայ կ'ըլլար Կիլիկիոյ քրիստոնեայ եւ իսլամ բնակչութեանց ազատանին, կ'ըսէր.– «Փառք կու տամ Աստուծոյ, որ իմ ձախ թեւս պոնէ ինձի ձգից, եւ ատով, իմ սրտիս կապուած թեւս կրնամ սեղմել քաջ,

Ամանոսի առիւծին՝ Աւետիս չավուշ Միքայէլեանի (ձախին, աջին՝ իր եղբայրը Սարգիս) զեկավարութեան տակ ամանոսցի հայ քաջեր ամբողջ առաջին աշխարհամարտի ընթացքին մաքառեցան թուրք գերազանց ուժերու դէմ եւ իրենց նահատակ եղբայրներուն ու հոյլերուն վրէժը առին անարգ դահիճներէն:

անվհատ թուրք զինուորին եւ մինչ ազնուական թուրքին ձեռքը»: Եւ կը համբուրուէր թուրքերու հետ՝ ըսելով «եղբա՛յր» կոչելով: (Թ. Գառնիկ, «Պայքար», 12 Յունիս 1962):

Գործերը ահաւոր էր եւ դիմափոխութիւնը՝ զգուելի՛: Ի՞նչն էր որ կրցաւ Ֆրանսացի ռազմիկի մը բերանը դնել բառեր, որոնք մինչեւ վերջին դատաստանին օրը պիտի մնան Ֆրանսայի էրեսին նետուած ցարչահոտ լաթ մը, որուն վրայ կայ «կուսական արիւնը» Գողգոթայի չուրջ ինկող Լկուա՛ծ Ֆրանսացի մարտիկներուն:

«Զօրաբերու ժողովը՝ 1919 Մարտ 20-ի նիստին, նախագահ Ուիլսընի առաջարկով կը կազմէր Քննիչ Յանձնախումբը (ամերիկացի-

ներէ կազմուած), Ատանայի մէջ իւրաքանչիւր հատուածին կու տար 15 վայրկեան: Թուրքեր ուրախանին կը ձգէին հոգատարի ընտրութիւնը: «Իսկ հայ լուսաւորչականներ եւ հայ կաթոլիկներ կը պահանջեն Ֆրանսական խնամակալութիւն»: 1919 Օգոստոս 30-ի նիստին «յանձնախումբը Միացեալ Նահանգներուն կը յանձնարէ Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ հոգատարութիւնը»: («Լա Փասիոն...», էջ 78, 79 եւ 80), այն պահուն՝ երբ Անգլիոյ Լորտ Քըրզընը կը յայտարարէր թէ՝ «քրիստոնեայ հասարակութիւնները չեն կրնար այլեւս ենթակայ մնալ կառավարութեան մը (թուրք), որ իր իշխանութիւնը չարաչար պղծածներ է այնպիսի ձեւով մը, որ կ'ընդվզեցնէ քաղաքակրթութիւնը», եւ Լորտ Ռապըրթ Սեսիլ կը յարէր թէ՝ «Հայաստանի ապագայ կառավարութեան ոճիրները ու տիրեբսիոնը պէտք է վճտահիլ Ազգերու Դաշնակցութեան»:

Զենք դիտեր թէ՝ ամերիկեան «մենտէթ» թնճուկը ի՛նչ չափով փութացուց Ֆրանսայի դիմափոխութիւնը: Հաւանաբար Լոյտ Ճորճի թելադրութիւնը (Մալքըմ խանի խողովակով) թէ՝ «հայերուն համար աւելի նպատակաւոր է ամերիկեան հոգատարութիւնը, քան Ֆրանսականը», ինչպէս նաեւ ամերիկեան «մենտէթ»ի առաջարկը մենէ հեռացուցին Քլեմանսոյի, Վիքթոր Պերարի, Ալպէր Թոմայի նման հայասէր նկատուած Ֆրանսացիները:

Սակայն Կիլիկիոյ Ֆրանսական ոյժերուն նոր հրամանատար Զօր. Ժիւլիէն Տիւֆիէօյի ժամանումով՝ 1919 Դեկտեմբեր 2, նոր յոյսեր կը ներշնչէր, որուան ըլլալով որ զօրավարը ունէր քաջ զեկավարի համբաւ եւ իրեն հետ կը բերէր իր դիրքին վայել զինուորական մթնոլորտը ստեղծման հաւանականութիւնը:

Այս պայմաններու տակ, 1919 տարին 1920-ին գիրկը նետող օրերուն Ատանայի մէջ կը կազմաւորէր Կիլիկիոյ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութեան չրջանային պատասխանատուական ժողովը, նախագահութեամբ Ռուբէն Դէզունիի (Եզդանեան), որ կը ներկայացնէր Ամանոսի չրջանը: Կուսակցութեան պատասխանատուականը սեղանի վրայ ունէր Կիլիկիոյ ամբողջական պատկերը եւ բախտորոշ չրջանի բոլոր դժուարութիւնները:

«Որբերու հայր» Ռուբէն Հերեան պետեւիի զգեստով՝ անապատներէն հայ որբեր հաւաքելու առիթով

Հոն՝ ընկ. Խնդաճեան տուաւ բնդհանուր պատկերը Հասան Պէյլիի, Պախչէի, Հարունիէի, Էքպէկի, Գելլիրի, Օսմանիէի եւ այլ հայարնակ վիճակներու։ Ընկ. Վահրամ կէօքճեան պատկերացուց իրական վիճակը Սիսի, Կարս Գայարի, Վահկայի, Եէրևուքանի, Գարաքէօյի, Տէրեքէօյի, Հաճընի եւ Շարի։ Ընկ. Սեդրակ Կեսկինեան ուրուագծեց իրական կացութիւնը Ատանայի, Մխիթարեան, Շէյխ Մուրատի, Այտօղլուի եւ չրկէսկէզի հայարնակ վայրերուն։ Ընկ. Մարտիրոս Տէր Ստեփանեան բնագրական տեղեկութիւններ տուաւ Տէօրթ Եոլի, Էօկսըզիի, Նաճարըզի, Օճակըզի, Ալեքսանտրէթի, Պէյլանի եւ չրկէսկէզի հայութեան չուրջ։ Ընկ. Փորադեքեան ներկայացուց Մերսինի եւ Այնթափցւոյ տահմանամերձ չրջաններուն վիճակը։ Ընկ. Լեւոն Ադամեան իօսեցաւ Տարսոնի եւ իր ապրելութիւնն ու տպաւորութիւններու վրայօք, իսկ ընկերը մը, որուն անունը չեմ յիշեր, տեղեկութիւններ տուաւ Մարաշի եւ Այնթափի կազմակերպական աշխատանքներու առնչութեամբ։

Պատպամաւորական ժողովը կը տեւէր գրեթէ չարաթ մը, օրական 2–3 նիստերով։ Քանիցս կ'ունենայինք խորհրդակցական, իսուն, նիստեր ոչ պատպամաւոր դեկավար ընկերներու մասնակցութեամբ։ Մէկէ աւելի անդամներ մեզի հետ կ'ըլլար ընկ. Միհրան Տամատեան։ Ընդհանրապէս լաւատե՛ս էինք՝ հակառակ Ֆրանսական իշխանաւորներու ինչ-ինչ քայլերը դովելի չգտնելնուս։ Առնուեցան լուրջ որոշումներ, մշակուեցան կարեւոր ծրագիրներ, որոնք կը շեշտէին այժերու մէկտեղում, մարտական ոգիի զօրացում, զրաւման այժերու հետ քաւսէ յարաբերութեան ուժեղացում, ջիղերու զսպում եւ պատրաստութիւններ երկարատեւ պայքարի մը համար, նոյնիսկ անհրաժեշտ եղած ժամանակ։

Պատպամաւորականը կը վերջանար ընկ. Տամատեանի մէկ պօտեպնդիչ պատգամով, եւ պատգամաւորներ կը մեկնէին իրենց հետ տանելով թափուած արիւնը ի պահանջել հարկին նոր արիւնով արդիւնաւորելու ուխտով։

Սակայն Մարաշի խորհրդաւոր նահանջը, յաղթական քաղաքի մը անամօթ լքումը կը չշմեգնէր Կիլիկիոյ հայութիւնը։ Ցուզում ու հոգեկան տագնապ՝ ամէն տեղ։ Գոզանի կառավարիչ քափրէէն Թէյարտա ժողովուրդը հանդարտեցնելու համար «անհիմն դրոյց» կ'որակէր Մարաշի պարպումին չուրջ չրջան ընդոդ լուրերը։ Եւ «քաղաքը մաքրուա՛ծ է» կը յայտարարէր 1920 Փետրուար 12 թուակիր հաղորդագրութիւնով մը։ Բայց Սիսի հայութեան կ'արտօնէր կազմել հայկական միլիցիա մը, եւ նոյնհետայն կը փակուէին ադպ. վարժարանները, ուր կը հաստատուէին ինքնապաչտպանութեան նորակազմ մասնիւղները։

Ձիչդ այդ օրերուն Կիլիկիոյ մարզպանը, ցնդ. Գրիմոն, Հաճընի տեղակալ (գայմագամ) կը նշանակէր փաստաբան Կարապետ Ջալեանը եւ գայն հապճեպով Հաճըն կը դրկէր, անոր յանձնելով 1200 հրացան, 125,000 փամփուշտ, եւ մաս մը ձեռնաւոութեամբ։ Ջալեան Սիսի ճամբով Հաճըն կը հասնէր 1920 Փետրուար 18–ին եւ կացութիւնը ուսումնասիրելով Փետրուար 20–ին ճամբայ կը հանէր պատուիրակութիւն մը՝ Առաջնորդ Սարաճեան Գետրոս Եպիսկոպոսի գլխաւորութեամբ, Ֆրանսական իշխանութեան ներկայացնելու համար Հաճընոյ կացութիւնը։ Պատուիրակութիւնը ճամբան կը-

ութներ մղելով կը հասնէր Սիս եւ Սիսի կառավարիչ Թէյարտայի պղատոնական դիրքառումէն յուսախոր՝ կը չարունակէր իր ճամբան, ափ առնելու համար մարզպանին դուռը։ Պատուիրակութեան կը միանար Սիսի Ազգ. Միութենէն Եփրեմ Վրդ. Տօհմունի։

Հաճընի պատուիրակութիւնը 1920 Մարտ 5–ին, ընկերակցութեամբ Մխիթարեան Տոմատեանի, կը պիտի գնայ Պրեմոնին եւ կը չհետեւի օդնական ոյժերու անհրաժեշտութիւնը։ Գրիդապետը փրանսական գիներուն առաքումը անկարելի յայտարարելով՝ կ'արտօնէր հայ կամաւորական խումբերու կազմակերպիւն եւ կը խոստանար անոնց գիներ իրենց կողմէ։

Կը սկսէր կամաւորներու ընդհանուպրութիւնը եւ 10 օր չանցած՝ կը պատրաստուէր Հաճնոյ օդնութեան կամաւորներու Ա. խումբը, 200 հոգի։

Առանայէն Սիս կը հասնէր (1920 Փետր. 20) լեգէոնական ընկ. կարապետ Եկաւեան։ Կը խորհրդակցէր մեր Միջ–կուսակցական եւ Ազգ. Միութեան հետ, եւ կ'որոշուէր.–

Ա) Կազմել ազգային զօրամաս մը, կեդրոն ունենալով Սիսը, (նկատի ունենալով անոր անառիկ եւ կեդրոնական դիրքը) եւ հրաւիրել ձեռնհաս պինուորական մը։

Բ) Զօրամասի մասնաճիւղեր կազմել Առանայի, Ամանոսի, Տէօրթ Եոլի եւ Հաճընի մէջ։

Գ) Հանդանակել 20,000 ոսկի զօրամասի պինման ու պարենաւորման համար, ի պահանջել հարկին դիմել Ֆրանսական իշխանութեան օդնութեան։

Դ) Առանձ ղրկել միսիոն մը՝ ապահովելու համար ազգ. իշխանութեան գործակցութիւնը։

Սիսի Ազգ. Միութիւնը կ'իւրացնէր եկաւեանի ծրագիրը, բայց երբեք չէր ձեռնարկեր անոր գործադրութեան։ Եկաւեան Ապրիլի սկիզբները կը վերադառնար Առանձ, տեղւոյն վրայ հետեւցնելու համար իր ծրագիրը։

ՍԱՀԱԿ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆԸ

Հոս կանգ առնենք պահ մը՝ տալու համար պատկերը Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Հայրապետին, Սահակ Կաթողիկոսի, Եւրոպայի ա-

Սահակ Բ. Կաթողիկոս
Մեծի Տանն Կիլիկիոյ

ռաքելութեան, որ անհրաժեշտ նկատուած էր Մարաչի ահաւոր դաւադրութեան եւ Ֆրանսացիներու կողմէ Հաճնոյ հանդէպ ցոյց տրուած պղատոնականութեան բերումով։

Սահակ Կաթողիկոս 1920 Մարտ 13–ին կը թողուր իր տարադիր աթոռը եւ Վահան Խուպեսերեանի ընկերակցութեամբ (իբր Թարգման) Մերսինի ճամբով կ'անցնէր Գէյրութ՝ Զօր. Կուրոյի անձնական ղրօսանաւով։ Հոն հիւրը կ'ըլլար Ֆրանսական կառավարութեան Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ բարձր քոմիսար եւ սրեւելեան բանակներու ընդհ. հրամանատար Զօր. Կուրոյին։ Զօրավարին ուղղութեան կը յանձնէր Կիլիկիոյ քրիստոնէութեան մտավախութիւնները եւ կը ներկայացնէր Հաճընի վերջին հեռագիրը, որ կը վերջանար «Ֆրանսայի համար կը մեռնինք» դատակնիքով։

Այս վեհափառը կը չարունակէր իր ճամբորդութիւնը, կ'անցնէր Ֆրանսա եւ 1920 Մարտ 31–ին տեսակցութիւն մը կ'ունենար վարչապետ եւ արտաքին գործոց նախարար Միլըրանի հետ։ Կը ներկայացնէր Կիլիկիոյ քրիստոնէութեան, ի մասնաւորի իր ժողո-

վուրդին *մտահոգութիւնները եւ կը խնդրէր օգնութիւն*: «Վարչապետ Ն. Սրբուհեան տեսութիւնները եւ թելադրութիւնները ուշադրութեամբ լսելէ ետք հաւաստեց թէ՝ ինչ որ պէտք է պիտի ընէ Ֆրանսա, ոչ միայն ներկան ապահովելու, այլ ապագայ զարգացման եւ օգտաւոր Հայաստան մը կազմելու համար»: (Վ. Խուպեսեբեան – *Օրագրութիւն*, էջ 7): *Սահակ Կաթողիկոս վարչապետին կը յանձնէր նախապէս պատրաստուած յուշագիր մը*:

Կաթողիկոսը 1920 *Ապրիլ* 1–*ին կ'ընդունէր Ֆրանսայի Հանրապետութեան նախագահ Փոլ Տնշանէլի կողմէն: Հոս ալ կը ներկայացնէր կիլիկիոյ ժողովուրդին ապառնացող վտանգը եւ կը խնդրէր Ֆրանսայի պաշտպանութիւնը. «Նախագահի՝ ինդրեմ լսէ՛ք, ի՛նչ կրնայ ընել Ֆրանսան գործնականապէս Հայերուն համար՝ հարցման, Ն. Սրբուհիւը շատ փափկութեամբ կիլիկիոյ պաշտպանութեան համար կ'առաջարկէ ֆրանco–հայ զինակցութիւն մը՝ եթէ նոր ոյժեր ղրկելու դժուարութիւններ կան…»: Նախագահը կ'աւելցնէ.– «Աւելի լաւ չէ՞ք գտներ, որ բաղաքականութեամբ մեր ցպատակին հասնինք»: (*Անդ, էջ 9–10) *Վեհափառը հոս ալ կը թողուր կարճ յուշագիր մը*:

1920 *Ապրիլ* 3–*ին, ընկերակցութեամբ Արշակ Զօպանեանի, Քէ տ'Օրսէյի մէջ կ'ունենար տեսակցութիւն մը դիւանապետ Պարժբոնի հետ: Հոս Վեհափառը ի միջի այլոց «Զօրավար Անդրանիկի նման փորձառու եւ ընդհանուրին վստահութիւնը վայելող, եւ համակրութիւնը գրաւող մէկու մը պէտքը ցոյց կու տար… մինչ դիւանապետը կ'ըսէր, – «Հարկ է բաղաքականիրք եւ ինֆինագիտակից կառավարութիւն մը կազմել, թուրք դրօշակը պահել կիլիկիոյ մէջ, իւրաքանչիւր ցեղի եւ ազգի առանձնաշնորհումներով: Մի կարծէք թէ մենք, այլ բաղաքականութիւնը եւ բաղաքակրթութի'նը այսպէս կը պահանջեն»: (Անդ, էջ 11)

1920 *Ապրիլ* 9–*ին վերջ կը դանէին «Զօրասերու Վեհաժողովին» Լոնտոնի նիստերը, եւ Փարիզ կը վերադառնային Պօղոս Նուպար փաշա, Զաւէն Պատրիարք, Նազլեան Գերապայծառ եւ այլ հայ առաջնորդներ: Ապրիլ* 17–*ին՝ Վեհաժողովը իր նիստերը կը չարունակէր Սան Ռեմոյի մէջ, որուն կը ներկայանային հայութեան ներկայացուցիչները: Կիլիկիոյ Հայրապետը իր մէկ յուշագրին հետ Վեհաժողովին կը յղէր Կիլիկիոյ քրիստոնեայ պետարնակչութեանց* 1920 Մարտ 31 թուականով «Կիլիկիան կիլիկեցիներու համար» – *պատմական յիշատակագիրը*:

Կիլիկիոյ պարպումի չուկնելը կը սկսէին չըջան ընել: Այս պարագան ճչդելու համար Սահակ Կաթողիկոս Ապրիլ 23–*ին կը դիմէր Քէ տ'Օրսէյ: Դիւանապետ Պարժբոն կը հերքէր պարպումի դրոյցը, բայց կ'ըսէր.– «Վեհաժողովը որոշած է թուրքերուն վերադարձնել Ձիհան գետին աջ կողմը, ներառեալ Ատանա, Սիս, Տարսոն եւ Մերսին»:

Փարիզ կը հասնէր Կիլիկիոյ քրիստոնեայ պետարնակչութեանց երկրորդ յիշատակագիրը, 1920 *Մայիս* 15 *թուականով եւ հետեւրեալ, որ կը հաստատէր անոնց Մարտ* 31–*ի դիմումնագիրը*:

Սահակ Կաթողիկոս 1920 *Մայիս* 19–*ին կը բողոքէր Սան Ռեմոյի քմահճին ու անարդար որոշումին դէմ Ֆրանսայի վարչապետ Միլըրանին, եւ կ'ըսէր.*– «Կիլիկիոյ վերապրող հայութեան ամբողջական բնաջնջումին սպառնալիքը գիս ստիպեցին որ գամ կոչ մը ուղղելու ասպետական Ֆրանսային… կը բողոքեմ Կիլիկիան երկուքի բաժնող կարգադրութեան դէմ, եւ կը խնդրեմ վեհանձն Ֆրանսայէն իր հովանաւորութեան տակ պահել ամբողջ Կիլիկիան»: (Վ. Խուպեսերեան – *Օրագրութիւն*, էջ 164)

Կաթողիկոսը նոյն թուականին բողոք մըն ալ կ'ընէր Անգլիոյ վարչապետին մօտ, մանրամասնելով Կիլիկիոյ հայկականութիւնը:

Ցանկարծ դէպք կը ցոյէր 1920 *Մայիս* 30–*ի Ֆրանքօ–քեմալական դինադուլը, որով Ֆրանսա յանձն կ'առնէր Մուսթաֆա Քեմալին յանձնել Սիսը, Այնթապը եւ Քիլիսը*:

Սահակ Կաթողիկոս ափ կ'առնէր, 1920 *Յունիս* 23–*ին, հին աղուէսին, նախկին նախարարապետ Արիսթիտ Պրիանին դուռը եւ կը խնդրէր անոր միջամտութիւնը պարզելով կիլիկիոյ քրիստոնէութեան սպառնացող մահաստուեր թաթարը…*: Պրիան սուտ ֆուն կը ձեւանար եւ կ'ըսէր.– «Ես կառավարութեան մէջ չեմ, բայց ձեռքէս եկածին չափ կ'աշխատիմ… խորհրդարանի արտաքին գործոց յանձնախումբին ներկայացուցէք ձեր դատը…»:

Հայկական Լեգէոնի բանակատեղիին մէջ, – Մոնարկա, Կիպրոս. – Վահան Թէքէեանի եգիպտոսէն մասնաւոր այցելութեան առիթով: Նստած՝ ձախէն աջ՝ տասնապետ Գէորգ Դաւիթեան, թարգման Շամպէօրեճեան, Վահան Թէքէեան, Տոքթ. Թագուորեան, Վահան Փորթուգալեան. երկրորդ շարք՝ ձախէն աջ՝ Բրուտեան, Տէր Դալուստեան Մ., Էսայեան Յ. եւ ուրիշ մը:

Կաթողիկոսը 1920 *Յուլիս* 7*–ին կը թողուր Ֆրանսան եւ* 17*–ին կը հասնի Գէյրութ. Յետոյ*, *հիւրը կ'ըլլար Ֆրանսայի «արեւելքի վարչարքայ» Ջօր. Կուրոյին:*

«Ջօրավարը՝ կիլիկիան պարպելու մասին իր անհամաձայնութիւնը յայտնելէ ետք կ'ա-ւելցնէ, – այս կարգադրութիւնները ընդդէմ կառավարութիւնն է, որուն հրամանները կամ հրահանգները պարտաւոր եմ»: Իսկ Օգոստոս 17*–ի հանդիպումին զօրավարը կը բանար մոլոտած կանգատնիրու մասին, նոյնիսկ պահ մը կը մոռնար իր կարգ մը հայանպատակ վկայութիւնները:*

Սահակ Կաթողիկոս 1920 *Հոկտեմբեր* 9*–ին կրկին կ'այցելէր Ջօր. Կուրոյին, ընկերակցութեամբ Արշակ Ջօպանեանի: Այդ առթիւ զօրավարին դիւանապետը, Ռոպէր տը Քէ (ճարտասրագիտը Ֆրանքօ–քեմալական մայիսեան գինադուլին) կ'ըսէր.– «Հայերը ամէն ջանք կ'ընեն, որ մենք մեր որոշումները չգործադրենք, եւ կը կարծեն որ հակառակ մեր կամքին կրնան խնդիրները իրենց ուզած ձեւով կարգադրել, բայց համոզուած եղէք, որ ինչ ալ ընեն, չեն կարող մեր ուղղութեան եւ որոշումներուն ազդել»: (Վ. Խաչեսերեան – Օրագրութիւն, էջ 119–120)*

Մթնոլորտը մի քիչ մեղմացնելէ ետք, Ջօպանեան զօրավարէն կը խնդրէր թոյլտուութիւն՝ խօսելու համար Ջօր. Անդրանիկի մասին: Ռոպէր տը Քէն ձեռքերը սեղանին զարնելով՝ «Պր. Ջօպանեան, այդ խնդիրը մի բան եք, որովհետեւ չատ ցաւած եմ եւ ղայրացած, այս խնդրոյն մէջ բնաւ ուղիղ չդտնուեցաք» կ'ըսէր ու կը պոռտմէր իր մէկ տեսակցութիւնը, որ գաղտնի չէր մնացած: Ջօպանեանի փաստերուն դիմաց, Կուրօ կ'ըսէր.– «Ներկայ հաղաքականութեան մէջ անկարելի է ժեներալին (Անդրանիկին) ներկայութիւնն ի Կիլիկիա···»:

Դուրսը՝ Ռոպէր որ Քէ Զօպանեանին մօտենալով կը փսփսար՝ «լսելիքներ ունիմ քեզի»։ Եւ քիչ յետոյ պանդոկ կու գար, եւ ի մէջ այլոց կ'ըսէր.– «Ատանց Ֆրանսայի հանուիքեան տյսքան ալմուկ հանեցիք։ Զօր. Անկրանիկը Յունաստան, իսմիր դրկեցիք... որ Յունաստանի ներկայ բաղաքականութիւնը ամէն մասամբ հաճելի չէր Վենիզելոսին... պարտաւ տեղը Անկրանիկը Մանչեսթրէն կանչեցիք...»։ Կը տեսնէ՞ք սա՛ր կը պահուտած չան գլուխը։

Սահակ Կաթողիկոս 1920 Նոյեմբեր 1–ին կը վերադառնար Ատանա՝ ընկերակցութեամբ Արշակ Զօպանեանի, Կարապետ Թահմազեանի եւ Զաքարիա Պապիկեանի։

ՀԱՒԱՔԱԿԱՆ ԴԻՄՈՒՄՆԵՐ

1920 *Մարտ 15–ին՝ Սիսի հաճընցիներուն կրկնակ դիմումներէն ետք, կառավարիչ Թէյարտա Հաճըն կը դրկէր սսեցի սպայ կարապետ Լաչինեանը ստիկան եւ կամաւորներու 80 հոգինոց խումբով մը եւ անոր կը յանձնէր 30 հրացան, 50,000 փամփուշտ եւ մաս մը դրամ տեղւոյն պաշտօնեաներուն համար։*

Լաչինեանի խումբը կէս ճամբան, Ղարդա փազարը կիրճի մէջ կը պաշարուէր չէթէներէն եւ կը ստիպուէր նահանջել խումբին կէսը, ռազմամթերքն ու դրամը կորսընդաշտ թողլով։ Մնացորդացի Սիս հասնելուն՝ որպէսկոյս մայրեր կը կապմէին բոլոքի մը քինկ մը՝ Ս. Աստուածածինն նկեղեցին։

Դէպքերու խորհրդաւոր ծալքերուն վրայ մի քիչ լոյս սփռելու համար աւելցնենք, որ կառավարիչի հրամանով եւ պաղտնի, 1920 Փետրուար 19–ին Հաճըն պացած ու անվնաս վերադարձած էր Քովսէփ Մնձատուրեանի 30 հոգինոց խումբը։

Մարտի սկիզբները Սիս կը հասնէին երկու պէյթուճցի լրաբերներ, կը պուժէին Ադծուերնի ճգնաժամային պուտարը եւ կը խնդրէին օգնութիւն։ Գայժր կը հաղորդուէր կառավարիչին, իսկ արդիւնքը՝ «ոչինչ կոբլմբ», – ինչպէս եղած էր գարաքէօյներու աղիողորմ կանչերու պարագային։ Մարդ կար՝ սիրտ չկար, մեքենայ կար՝ շոգի չկար։

1920 *Մարտ 18–ին Սիս կը հասնէր Հաճընոյ օգնութեան կամաւորներու անդրանիկ*

Ամերիկահայ կամաւորներու նուիրեալ դեկավար՝ Բեփքըն Ճիմ Զանգալեան

խումբը՝ հրամանատարութեամբ ընկ. Ճիմ Զանկալեանի։ Խումբին ղէնքերը ի պահ կը պրուէին... առ ի ղպրուչութիւն։

Մարտ 21–ին կը հասնէր Հաճընի օգնութեան երկրորդ խումբը, հրամանատարութեամբ ընկ. Պօղոս Թուրաբալիսեանի։ Կառավարիչ Թէյարտա կը յայտարարէր թէ՝ խումբերուն Հաճըն մեկնումը չէ՛ր կրնար թոյլատրել, դանոնք կը նկատէր անբաւարար եւ կը յանձնարարէր սպասել նոր խումբերու ժամանման։ 400 հոգին չէ՞ր բաւեր։ Հաճընոյ օգնութեան երրորդ խումբը, հրամանատարութեամբ Կարապետ Կէօքտերելեանի եւ Թուրէն Հերեանի, Ատանա–Սիս ճամբուն վրայ, Թումլու բերդին առջեւ կռուի կը բռնուէր քեմալականներուն հետ, բայց պաշտի մէջ, եւ կը ստիպուէր նահանջել։

Զորրորդ խումբը, հրամանատարութեամբ Վահան Փորթուգալեանի, կը դրաւէր Թումլուն, կ'ապահովէր բերդին պաշարեալները. յայց կը ստիպուէր Մխոխ գառնալ, հետեւելով վերին հրամանի մը։ Զինաթափ կ'ըլլար խումբը, պատերազմական ատեան կը յանձնուէին Փորթուգալեան, Եփրեմեան եւ Քովհ. Վէքիլեան՝ չէթէներու որջ դարձած քանի մը հիւղա՛կ այրած ըլլալու յանցանքով. եւ կա–

խաղանէն կ'ապատէին կաթողիկոսի ու ծերունապարով Փորթուգալեանի միջամտութիւններով միայն:

Հայը կը պաշտպանէր Ֆրանսական գործակը, բայց Ֆրանսացին կը ծախէր զայն: Հետևն՝ Փարիզի մէջ ծնած էր վիշապ մը, որ կը ծրագրէր խեղդել նորածին Կիլիկիան: «Երբ Ֆրանսա հասանք – 1920 Մարտ 23 – մեզի համար ստեղծուած աննպաստ կացութեան մը առջև գտնուեցանք... Թուրքերը քաղաքական դիւանագիտական (պաշնակիցներու ներքին հակամարտութենէն) օգտուելով ի նպաստ իրենց չատ գիտին չհասած, թրքական քաղաքականութիւնը ժողովրդականացուցեր էին: Գրեթէ բոլոր թերթերը կիլիկիոյ պարագաները կը պահանջէին», կը գրէր Վ. Խուպեսերեան (Օրագրութիւն, էջ 13):

1920 Մարտ 15–ի իտալօ–Թուրք չարագուշակ համաձայնութիւնը կը լայնցնէր յաղթական պաշնակիցներու միջեւ գոյառած խրամատը՝ ի նպաստ պարտուած Թուրքիոյ, եւ ի նպաստ Թրքաբնակ քրիստոնէութեան, ի մասնաւորի կիլիկեան եւ յունական դատերուն:

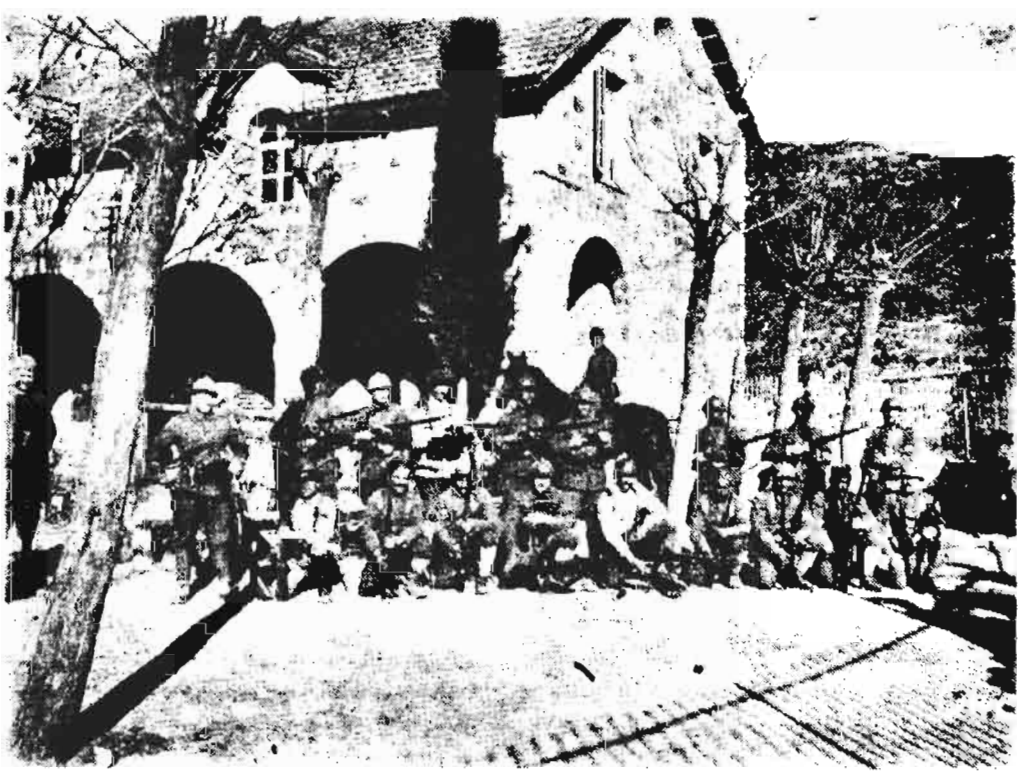
Միհրան Տամատեան կ'որ սէդանի մը չուրջ կը մէկտեղէր Կիլիկիոյ քրիստոնեայ բնակչութեան ներկայացուցիչները: Ինդրոյ առարկայ կը պատնար Անգլիոյ արտաքին գործոց նախարար Լորտ Քըրզընին Լոռտեւու ժողովին բրած մէկ յայտարարութիւնը՝ Կիլիկիոյ, Իզմիրի եւ Պոլսոյ Թուրքիոյ վերադարձնելուն չուրջ: Կը կասմուէր Կիլիկիոյ Միջքրիստոնէից Ազգակալ Խորհուրդը· կը պատրաստուէր ընդարձակ յուշագիր մը եւ 1920 Մարտ 31 Քառակնով կը յղուէր Հաշտութեան վեհաժողովի պաշնակից ներկայացուցիչներուն, եւ Ֆրանսայի, Անգլիոյ Միացեալ Նահանգաց, Իտալիոյ, Ճապոնիոյ վարչապետ ու արտաքին գործոց նախարարներուն:

Վեց խոշոր էջերէ բաղկացեալ պատմական այս վաւերագիրը կը վերջանար հետեւեալ տողերով.–

Ցանուն Կիլիկիոյ 275,000 քրիստոնեաներուն,

Ցանուն մեր մարտիրոսներուն եւ մեռելներուն,

Ցանուն մեր հերոսներուն որոնք Ֆրան–

Հայ լեգէոնականներ էմպէզ գիւղի Ֆրանսական Միսիոնի բակին մէջ՝ 1920 Մարտ 8–ին

սական գիւղատրներու կողմին կը շարունակեն կոիւը Հաճընի, Զէյթունի, Ամասիոյ եւ Սիսի բարձունքներուն վրայ եւ կիլիկիոյ հովտին մէջ։

Կը հայցենք մեր մեծ դաշնակիցներուն, ի մասնաւորի Ֆրանսայի, Կիլիկիայէն ի սպառ հեռացնել զարհուրելի մղձաւանջը քրիստոնեական զերիշխանութեան, որուն պահպանումը պիտի նշանակէ՝ յաւերժացումը անցեալի աղէտներուն, մահուան դատապարտութիւնը ամբողջ ժողովուրդի մը որ կաթսան ունէր իր ազատագրութեան։

Գէորգ Ե. Վրդ. Ալտունեան՝
Փոսալ Եպս. Քելեքեան՝
Պետրոս Եպս. Սարաճեան՝
Վեր. Կ. Հ. Յարութիւնեան՝
Կարապետ Քէշիշեան՝
Տոքթ. Գաբրիէլ Վարդապետեան՝
Տոքթ. Յակոբ Խայեան՝
Տոքթ. Մարտիրոս Բարէյանեան՝
Մինաս Վէրտճին՝
Վահան Թումաճեան՝
Միհրան Տամատեան՝
Տոքթ. Ճ. Տանիէլիտես,
Կ. Կրիկորիատես,
Մ. Գարեզլիս եւ
Ա. Գարաեուսուֆօղլու՝
Հայր Մանուէր՝
Հայր Ֆիլիպ Զաղալ՝
Հայր Ժոզեֆ Թիֆենկճի՝

Ատանայի Քեմալիա Ատաչնորդ,
Ատաչնորդ Հայ կաթոլիկներու,
Ատաչնորդ Հաճընի,
Հալէպ Հայ բողոքականաց,
առաջնորդ Քարապետական Թեմերէն,
առաջնորդ Ագն. Մխիթեան,
լիազօր Ս. Համակուար կառավարչութեան,
լիազօր Ազգ. Ազգային կառավարչութեան,
լիազօր Հ. Բ. Դաշնակցութեան,
լիազօր Ս. Գ. Հնչակեան կառավարչութեան,
լիազօր Ազգ. Պատուիրակութեանց,

լիազօրներ յոյն հասարակութեան,
Պատրիարքական Տեղապահ ասորւոց,
Պատրիարքական Տեղապահ սիւրիացի կաթոլիկներու,
Պատրիարքական Տեղապահ քաղդէացւոց։

Վերադրնալ յուշապրին ոյին համաձայն պտնուած է Ատանայի ոչ-քրիստոնեայ բնակչութիւնը։

Ինչպէս կը վկայէ Փիէր Ռըտան, «Կիլիկիոյ խալամները, ուղղափառ թէ հերձուած, համոզուած բլլալով որ դաշնակիցներու յաղթանակն ետք՝ Թուրքերը ոեւէ բնելիք պիտի չունենային Կիլիկիոյ մէջ, Թուրքերն իսկ կը խնդրէին եւրոպական հոգատարութիւն մը Կիլիկիոյ համար, խուսափելու համար հայկականէ մը»։ (Փիէր Ռըտան – Լա Սիլիսի է լը Փրոպլէմ Օթթոման, էջ 80)

«Այն պահուն երբ անգլիացի զինուորները մեկնիլ սկսան, կէօքսունի եւ Ազիզիէի չերքէզները ֆրանսական իշխանութեան դիմեցին՝ խնդրելով որ իրենց երկիրը զրաւեն զինեալ ազատելով Թրքական լուծէն»։ (Է. Պրեմոն – Լա Սիլիսի աւ 1919–1920)

Մեծ է եւ անուրանալի Միհրան Տամատեանի դերը դիւանագիտական այս յաղթութեան մէջ։ Անոնք որ ապրած են Կիլիկիոյ մէջ, ճանչցած՝ այլացեղ բնակչութեանց փոխյարաբերութիւնները, անոնք միայն կրնան գնահատել ծանրութիւնը այն աշխատանքին, զոր տարած էր Տամատեան ամիսներով, իւրայատուկ յատուկութիւնովը եւ մեծ հայրենասէրի նուիրումով՝ ձեռք բերելու համար այս հոյակապ յաղթութիւնը Թրքական եւ ֆրանսական խաղերուն դիմաց։

Կիլիկեան դատին հանդէպ գրաւման իշխանաւորներ Զօր. Տիւֆէօյի եւ գնդ. Գրեմոնի կաչկանդուած բարեացակամութիւնը (եթէ կար), բարձր գոմիսէր Զօր. Կուրոյի մեղմ վերաբերումը եւ Փարիզի բացորոշ հակակրանքը կը չեզոքէին արտաքին ձեռնտուութեան անհրաժեշտութիւնը՝ ինքնապաշպանութեան ներքին ազդակներուն արդիւնաւորման համար։ Սահմանադրական Համակարգութիւնն էր որ իր լման մեքենականութիւնը կը դնէր չարժման մէջ։ Ընկերներ Մուշեղ Սե-

բալեանի, Խաչէն Բարսղեանի եւ Լեւոն Մկրտիչեանի պլեբիսցիթներուն մասին մը կը պիտի հրապարակուի Ազգային Պատուիրակութեան կողմէ, որ Վենիզելոսի բռնակալութեան կ'ապահովէ նոր իրաւունքներ մը, – 5000 հրացան եւ 1,000,000 փամփուշտ, որոնք 1920 Օգոստոսի սկիզբները կը հասնէին Տէօրթ Եոլ։ Կիլիկիա կը հրատարակէր «ազգային հերոս», Զօր. Անդրանիկ, վանայ վերջին փրկարար կռիւներու պետական բնակ. Արմենակ Եկալեանը, Զէյթունի 1895-ի ապստամբութեան առաջնորդներէն Ապահ եւ Մլեհ, Մուսա լերան հերոսամարտի հրամանատար բնակ. Եսայի Եպլուպեան, որոնք կը հասնէին Ատանա եւ կ'ուժեղացնէին նեղքին ճակատը, ուր պատասխանատու դիրքեր ստանձնել էին բնակ. Ճիմ Զոհրապեան, բնակ. Հայկ Ալատեան, Վահան եւ Լեւոն Փորթուգալեան հարապատներ, Ճան Շիլմանեան եւ խումբ մը փորձուած խմբապետներ։

Արտաքին ճակատի վրայ նոր թափ կ'առնէր միջ-ցեղային աշխատանքը՝ Մարտ 31-ի յուշագրին անարձագանգ մնացած ըլլալուն։ Փարիզ կը մնար լուռ, իսկ պնդ. Գրեմոն համբերութի՛ւն միայն կը յանձնարարէր։ Նիստի կը հրաւիրուէր Կիլիկիոյ Միջբրիտոնէից Արտակարգ Խորհուրդը, եւ 1920 Մայիսի 15-ին կրկին կը դիմէր, հեռագրաւ, հաշտութեան վեհաժողովին՝ Սան Ռեմօ։ Բայց ի գուր։

Ինչպէս կը յիշեն պատմութեան ուսանողները, յաղթական Դաշնակիցները, որոնք ծախած էին իրենց խիղճը, աճուրդի հանած՝ իրենց ժողովուրդներուն պատմութիւնն ու վարկը, մոռցած՝ թափուած արիւնն ու տըրուած հանդիսաւոր խոստումները, խուլ կը ձեւանային Կիլիկիոյ հզօր կոչին, 275,000 քրիստոնեաներու արդար պահանջքին հանդէպ, եւ պարտուած արիւնազանդ, վատ քէնամէին չնորհքի փշրանքներ կորզելու իրենց աճապարանքին մէջ՝ ոտքի տակ կ'առնէին ամէն սրբութիւն, կը թաղէին կիլիկեան դատը՝ երկփեղկելով Կիլիկիան, մէկ մասը թողլով Թուրքիոյ, իսկ միւս մասը միացնելով Նորազատ Սուրիոյ։ Պարտուած Թուրքիան, քաջալերուած Դաշնակիցներու չահամոլ, ներքին հակամարտութենէն, կը մերժէր Սան Ռեմոյի վերոյիշեալ որոշումը։ Իւնչ հեգնանք, երկկ ճերմակ թուղթ ստորագրող, Դաշնակիցներէն պիտի ուզէին հայցող ծնկաչոք Թուրքիան՝ յաղթականներու ներսին կը նետէր Ֆրանսական չնորհքը եւ կը խոնդկէր իրենց հայ երկնցնող ձեռքերը։

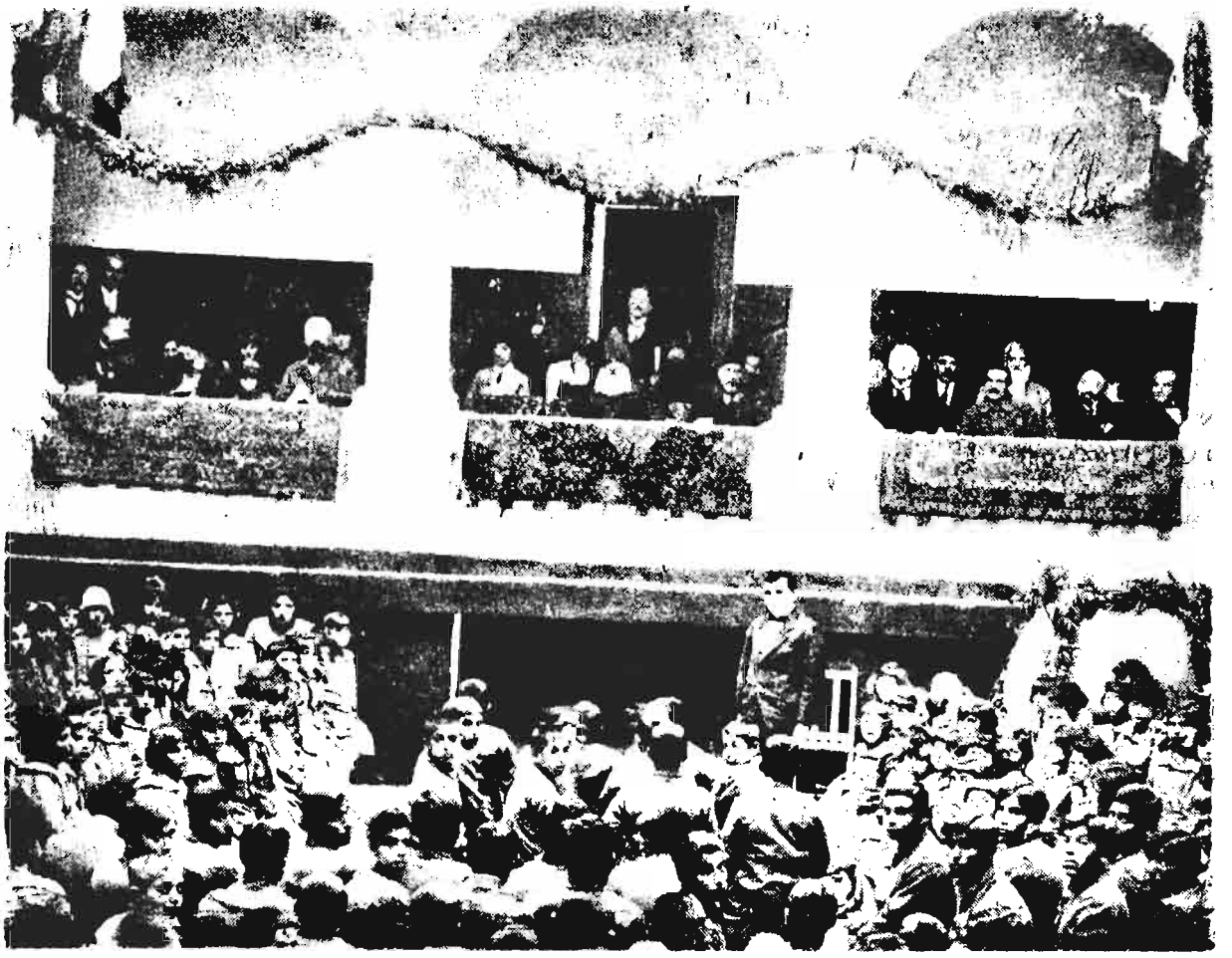
Ֆրանսա իր արեւելքի «փոխարքային» Միջայլ Ակրաս կը վերադարձնէր Ռուպէր տը Քէն եւ յանկարծ աչխարհ կու գար 1920 Մայիս 30-ի վիժածը, որ Քեմալին բնծայ կու տար Սիւր, Քիլիսը եւ Այնթապը, լքուած պատակ կը պարձնէր հերոս Հաճընը։ 1920 Մայիս 31-ի պինոպպարով եւ Ֆրանսական բռնապետիլքնեու տակ կը պարպուէին Սիսն ու Քիլիսը, իսկ Այնթապը՝ օգտուելով տեղւոյն Ֆրանսայի հրամանատարին բարեացակամութենէն՝ կը մնար պատնէչին վրայ ու կը չբաւնակէր կիսը տասնձին։ Բայց ան ալ ի վերջոյ, 1921 Փետրուար 11-ին, կը պարտադրուէր յանձնել իր պէնքերը Ֆրանսական զօրասիւնին։

Սիսի պարպումէն ետք, Զօր. Տիւֆիէօ, ընդառաջելով հայկական խնդրանքներուն, կը թոյլատրէր հայկական միլիցիայի կազմութիւնը՝ 300-500 հոգինոց խումբ մը, սպայ ձան Շիլմանեանի հրամանատարութեամբ։

Իսկ անդին՝ Փարիզի մէջ Բրքասէր աւազանին կը պահանջէր Կիլիկիոյ պարպումը, ու կը ճչար.– «Այսպէսով Ֆրանսա Օսմանեան կայսրութեան մէջ պիտի ունենայ մեծ ազդեցութիւն, պիտի ձեռք ձգէ աւելի շատ տնտեսական առանձնաշնորհումներ ամբողջ կայսրութեան մէջ, քան թէ անոր գրաւեալ մի քանի նահանգներուն մէջ։ (*Փիէր Ռրտան – Լա Սիլիսի է լը Փրոպլէմ Օ՚Ըրման*, էջ 137)

Եւ Սեւրի դաշնագրին յաջորդ օրն իսկ, «լը քոմիթէ Տիւրկեք»ը Փարիզի պատերուն վրայ եաֆթաներ կը փակցնէր ու կը պոռար.– «Ազատայ խաղաղութեան համար (արեւելքի մէջ) Սեւրի դաշնագիրը պէտք չէ վաւերացուի։ Արեւելքի մէջ թուրքերը պէտք են ըլլալ մեր բարեկամները, իսկ քրիստոնեաները՝ մեր յաճախորդները»։

Երբ ասդին՝ կիլիկեցին իր արեան գնով կը հետացնէր սովը, կը բանար ծովու ճամբան եւ ցոյց կու տար մարտական ոգի, անդին՝ Եւրոպայի սմսարները կը պատրաստէին Կիլիկիոյ դամբանականը։ Փարիզ կ'արգիլէր Զօր. Անդրանիկին Կիլիկիա մուտքը, արձագանգ չկար Կիլիկիոյ օրինաւոր տիրոջ 1920

Պաշտօնական այց հայ ուխտեր. – ձախ օթեակին մէջ՝ Զօր. Պրեմոն, մէջտեղը՝ Սահակ Կաթողիկոս, աջին՝ Միհրան Տամատեան եւ Արշակ Զօպանեան:

Մարտ 31 եւ Մայիս 15–ի դիմումներուն, ընդհակառակը, «կը ծափողջունէր պարպումը»· գնդ. Պրեմոն զայն հաստատելով կ'աւելցնէր.– «Հոս պաշտօնապէս հաստատուեցաւ թէ մենք Կիլիկիան պիտի լքէինք իր բախտին»:

«ԻՆՔՆԱՎԱՐ ԿԻԼԻԿԻԱ»

Կիլիկիոյ բնակչութեան կը մնար փորձել անկարելին: «Ընել այն ինչ որ պիտի ընէր սոյն պայմաններուն ներքեւ պտնուող ոեւէ ժողովուրդ», ինչպէս հաւաստած էր գնդ. Պրեմոն: «Գնդ. Պրեմոնին չատոնց (Ցունիս 23–ին կրկնած) զգացուցեր էր fու տը մէն մը յառաջ բերելու մեր մտադրութիւնները եւ այն պատճառները, որոնք մեզ սոյն եզրակացութեան բերած էին... եւ Պրեմոն ըսած էր Տամատեանին (միշտ անպաշտօն) թէ՝ եթէ ինք հայ ըլլար, կատարելապէս իրեն պէս պիտի խորհէր, նոյնիսկ անձնապէս կը խոստանար պատեհ առիթը յայտնել...»: (Ազգ. Պատուիրակութեան արխիւ, Կիլիկեան Անցքեր, էջ 4):

Գնդապետը կը յամենար այդ առիթը յայտնելու, բայց ժամանակը կը սուրար եւ հասած էր Մեւրի խորհրդաժողովը, ուր պիտի վճռուէր Թուրքիոյ ճակատագիրը:

Միհրան Տամատեան կրկին նիստի կը հրաւիրէր Կիլիկիոյ Միջքրիստոնէից Արտակարգ Խորհուրդը: Միջքրիստոնէից, քննելէ ետք տիրող կացութիւնը եւ Կիլիկիոյ սպառնացող ահաւոր վտանգը, կ'որոշէր կրկին բարձրացնել իր ձայնը, պիտի հաչտութեան վեհաժողովին եւ խնդրել ճանաչումը Կիլիկիոյ քրիստոնեայ բնակչութեան անբռնաբարելի իրաւունքներուն:

1920 Օգոստոս 4 թուականով կը ղրկուէր հետեւեալ մանիֆեսթը.–

«Ներկայ ստորագրեալներս, լիազօր ներկայացուցիչները Կիլիկիոյ բոլոր էթիստուհեայ համայնքներուն՝ կը յայտարարենք.

«Բոլոր այս պատճառներով (զանց առած ենք սոյն պատճառները) եւ հիմնուած 1920 Մարտ 31 եւ Մայիս 15–ի յիշատակագիրներով յայտարարուած իրաւունքներուն վրայ, որոնց տրամաբանական հետեւանքն է ներկայ պաշտօնական յայտարարութիւնը, հիմնուելով մանաւանդ ամէն ժողովուրդի իր ճակատագիրը իւր որոշելու անկապտելի իրաւունքին վրայ, որ իր աղբիւրը ունի փրանսական յեղափոխութեան անմահ սկզբունքներուն մէջ,

«Մենք հանդիսաւորապէս կը յայտարարենք թէ՝ Կիլիկիան այս օրէն սկսեալ ազատ երկիր մըն է՝ Թուրքիայէն բոլորովին անկախ, օժտուած տեղական էթիստուհեայ իւրաքանչիւր վարչութեամբ մը եւ դրուած՝ փրանսական հոգատարութեան ներքեւ...:

«Մենք մեր այս երկրին հոգատար Ֆրանսայի ծառայութեան կը նուիրենք մեր ժողովրդոց բոլոր կենսունակ ոյժերը...:

«Ֆրանսական հոգատարութեան տակ անկախութիւնը այս երկրի քրիստոնէից պետութեան պայմանն է: Կը նախընտրենք մահը քան ընդունիլ ուրիշ ոեւէ լուծում:

«Վստահ ենք, որ վեհանձն եւ ասպետական Ֆրանսան, աւանդական պաշտպան արեւելքի քրիստոնեաներուն, պիտի դնահատէ մեր սոյն պահանջքներուն արդարութիւնը եւ պիտի համի ճանչնալ մեր անկախութիւնը եւ զայն առնել իր պաշտպանութեան եւ հովանիին ներքեր:

Կեցցէ՛ անկախ Կիլիկիան,

Կեցցէ՛ Կիլիկիոյ հոգատար Ֆրանսան»:

(Ստորագրութիւնք)

1920 Օգոստոս 4–ին, կէսօրուան մօտ, պատուիրակութիւն մը՝ գլխաւորութեամբ Մ. Տամատեանի՝ կը ներկայանար սերայ եւ «Ֆրանսական կառավարութեան Հայաստանի կառավարիչ» դնդ. Պրեմոնի կը յանձնէր Օգոստոս 4–ի մանիֆեսթը: Գնդապետը ցոյց կուտար բարեացակամ ընդունելութիւն եւ կը խոստանար առաջին առթիւ զայն փոխանցել իր կառավարութեան: Իսկ մէնէնյն օրը երկու ծանօթ հայերու կ'ըսէր.– «Համոզուեցայ որ հայերը իմպրակիրներ, բողոքոգիրներ, փըրոֆլամասիոններ պրելու մէջ աշխարհի առաջին տղան են, իսկ գործ մը, ափք մը առաջ բերելու անընդունակ են»: (Ակր. Պատուիրակութեան Արխիւ, Կիլիկեան Անցքեր):

Ազատակոչ խորհուրդը պաշտօնական յայտարարութիւնով մը ժողովուրդին կը գեկուցանէր տրուած բախտորոշ որոշումը: Քաղաքը կը պրօչպարզուէր Ֆրանսական եւ հայկական պրօչներով: Համապետական ցնծութիւններ եւ ժողովրդային տօնակատարութիւններ կը վախէին քալաքին պիմպիթը: Շիշմանեանի միլիսիան կը հսկէր կարգապահութեան եւ մինչեւ ուշ պիշեր ամէն կողմ՝ երգ ու ցնծութիւն: Ժողովուրդին կը յանձնարարուէր բլլալ կարգապահ, եւ հետու ծայրայեղութիւններէն: Կը կոմմուէր ԻՆՔՆԱՎԱՐ ԿԻԼԻԿԻՈՑ փոխանցման պահլիճը՝ վարչապետութեամբ ընկ. Մ. Տամատեանի եւ մասնակցութեամբ զանազան հատուած ու ցեղերու ներկայացուցիչներուն:

1920 Օգոստոս 5–ին, առաւօտեան ժամը 10–ին փոխանցման պահլիճը կ'ներթար սերայ եւ ընդունելութեան յանձնախումբին առաջնորդութեամբ կը պրաւէր կուսակալին գրասենեակը: Իբր նախագահ սերայը առնուած կ'ըլլար 50 հոգինոց հայկական խումբի մը հսկողութեան տակ: Բայց փոխանցման դահլիճը կը հանդիսէր Ֆրանսական իշխանութեան ընդդիմութեան: Եւ առաջքն առնելու համար արիւնալի բախումներու, տեղի կուտար բռնի ոյժերու առջեւ եւ կը վերապահեար իր կեդրոնատեղին: Ֆրանսական այս դիմադրութիւնը կը պահուէր պաղտնի, արդիւնաւորելու համար խուճապ մը, որ կրնար իրար խառնել հայ, Ֆրանսական եւ թուրք սրիւնը: Իսկ այն փոքր խումբը, որ իրապէս պարտեր էր պատահարին, եւ պատրաստուած էր առերակի վերածել սերայը եւ անոր փլատակներուն տակ հաչուի նստիլ գնդապետ Պրեմոնի եւ անոր պիւանապետ Կիւի չքախումբին հետ՝ մինչեւ լոյս կը պահուէր մեր երէցներու հրապարակագրութեան ներքեւ:

Ճաճախ հարց տրուած է թէ՝ ի՞նչ էր Օգոստոս 4–ի մանիֆեսթը եւ ինչո՞ւ Տամատեան հետու չմնաց Օգոստոս 5–ի աքթէն:

Միհրան Տամատեան՝ կիլիկիոյ միջօրեայ հայկական պետութեան նախագահը

Պէտք ունք ըսել թէ՝ 1920 Օգոստոս 4–ի մանիֆեսթը տան մը վերնայարկին մէջ կրակէն պաշարուած կիլիկեցիներու օգնութեան, էս. Օ. Էս.ի կանչն էր, իսկ Օգոստոս 5–ի ազդը, որ պահերուն ապրելու ընդդիմին արտապատրաստուած, չնահատել չըլլալու համար պատուհասնէն վար նետուելու խիղախումն էր, չէր կըրնար գոյատեւել առանց Տամատեանի առաջնորդութեան: Առանց Մ. Տամատեանի նուիրումին՝ չէր կրնար կազմուիլ Կիլիկիոյ Միջբերիսոնէից Արտակարգ Խորհուրդը, ծնունդ առնել 1920 Մարտ 31 եւ Մայիս 15–ի յուշագիրները, լոյս տեսնել Օգոստոս 4–ի մանիֆեսթն եւ արձանագրուիլ Օգոստոս 5–ի պատմական ազդը, որ պիտի մնայ դատապարտութիւնը Ֆրանսային եւ անոր յոպետական դաշնակիցներուն, որոնք բեմադրեցին ահաւոր ողբերգութիւն մը Կիլիկիոյ 275.000 քրիստոնեաներու պահպանիչ: Ընկ. Տամատեանի վայելած առաւելական վստահութիւնն ու առինքնող անհատականութիւնն էր որ կրցան քով–քովի բերել, մէկ ծրագրի շուրջ խմբել ոչ միայն մեր իրենտամարտ հոսանքները, այլ Կիլիկիոյ բոլոր քրիստոնեայ հատուածները, որոնք պատրաստ միասնել ապրելու հանդերձ, չէին ուզած բոլոր պատճառները: Տամատեան նպատակ չունէր այդ միաձուլման եւ անխոնջ, նուիրեալ հայրապետական՝ Կիլիկիոյ միացնել ճակատին:

«Մինչեան Տամատեան եւ իր գործակիցները, նպատակ ունէին Օգոստոս 5–ի առթիւ, գերագոյն հիմով մը, պետական հաստատում մը, Ատանայի մէջ, ձեռք առնել իշխանութիւնը եւ կազմել քրիստոնեայ կառավարութիւն մը: Բայց ուշ՛ը, պարտականները կը ձախողէին այս խոստմնալից նախաձեռնութիւնը իր նախաքայլին սկսած...»: (Գրիմբէլ – Խզբուայ Արմենօ–Իօնոփէեն, էջ 117): Եւ կը պզտիկնէր գրաւման իշխանութիւնը, իմա՛ «Ֆրանսական մխիթար Հայասատանի մօտ»: Սա կը պարզնէր իր յարաբերութիւններ Ապդ. Մխիթեան եւ պատուիրակութեանց լիազօրին հետ, եւ կը սկսէր յարաբերիլ կրօնական պետերու հետ, անոնց չնորհելով ներկայացուցչական պատուանդաններ:

Բայց քրիստոնեայ բնակչութիւնը կը չարունակէր մնալ իր աչխարհական առաջնորդներու կողքին: Տամատեան եւ Ազգ. Միութիւն կը չարունակէին իրենց ճիգերը ի հաչիւ ինքնապաչտպանութեան, ուր պնահատելի ծառայութիւններ կը մատուցանէին կուսակցական փոքրաւոր առաջնորդներ: Այս վերջիններուն համար «կորսուած էր ճակատամարտ մը, բայց չէր վերջացած կռիւը»: Մեր ընկերներէն Եկարեան, Ապահ, Մլեհ, Մարտիրոս Ոսկեան եւ ուրիչներ, կռուաճակատը կը փոխադրէին Տէօրթ Եոլ, ուր եւս կը ձեռնարկէր Հաճընոյ օգնութեան արչաւախումբի մը կազմութեան, ղօրացնելու համար Ախարճայի 400 վիննալ կամաւորներու խումբը, որ կը սպասէր յարմար առթիւ ճամբայ ելլելու եւ եղբայրական ձեռք կարկառելու Հաճընոյ հերոսներուն, որուն կը չարունակէին օրհասական կռիւ մը Տաւրոսի փէչերուն տակ, ամրողջ մարդկութենէն լքուած:

Մեր տղաքն, ընկերներ Աւետիս չաւուչ, Յովհ. Վ.նքիլեան, Սարգիս Քաջունի, Ս. Աջապահ, Կիւրիւկ Գեորգ, Գեորգ Ախիկեան,

ԿԻԼԻԿԻՈՑ ՊԱՐՊՈՒՄԸ···

Կ. Խանիկեան եւ ուրիշներ, որոնց վեթերան ուսուցիչները եղած էին ընկ. Հերեան եւ Խան (Մանուկ Պալտասարեան), մի չարք վտանգաւոր առաքելութիւններով կը ջանային ստեղծել պարծանքութեան նոր պաշտեր: Առնցմէ ոմանց արկածալից ելոյթները փայլուն էջեր կ'աւելցնեն մեր ազատագրական պայքարի տարեգրութեանց մէջ:

1920 Օգոստոս 10–ին կը ստորագրուէր Սեւրի դաշնագիրը, ուր ոտքի տակ առնուած էր կիլիկեան գատը եւ անլսելի մնացած՝ 275,000 քրիստոնէից արիւնալի ձայնը՝ պոհացում տալու համար թրfոֆիլ հոսանքին, որուն ծախուած մունետիկները ամիսներէ ի վեր կը չեփորէին՝ «կիլիկիան պէտք է պարպել եւ լեզու մը գտնել Թուրքիոյ հետ»:

Ամիսը չլրացած չնորհազուրկ կը դառնար «Հայաստանի կառավարիչ» գնդ. Գրեմոն, որ կիլիկիա ղրկուած էր երկիրը կազմակերպելու եւ զայն Հայաստանին տալու բացայայտ առաքելութեամբ, ինչպէս կը հաստատէր Քրիմիթել:

Գնդ. Գրեմոնի ապաշնորհ յայտնութիւնը՝ ջնջելու համար Կիլիկիոյ հայկական հետքերը, «յանկարծ 1920 Սեպտեմբեր 20–ին կը ձերբակալէր Ազգ. Միութեան վեց անդամները. կը լուծէր Շիլմանեանի հայկական միլիցիան, զինաթափ կ'ընէր Ախարճայի՝ Հաճնոյ օգնութեան Բ. արշաւախումբը (իրենց մեկնումի՝ Սեպտեմբեր 22, արշալոյսին չղթայի տակ առնելով), եւ առանց վայրկեան մը անցնելու կ'արտաքսէր Գարաթաչի ճամբով՝ Ազգ. Միութեան անդամներուն եւ Շիլմանեանի հետ»: (Ազգ. Գատուիրակութեան Արխիւ, Կիլիկեան Անցքեր):

1920 Հոկտեմբեր 15–ին կ'իյնար Հերոս Հաճընը:

Եւ թախծալից օր մը, 1920 Նոյեմբեր 1ին, Ատանա վերադարձաւ Կիլիկիոյ Հովուապետը, ընկերակցութեամբ ընկ. Արշակ Զօպանեանի, Գուրգէն Թահմազեանի եւ Զաքարիա Գզտիկեանի, ձեռնունայն ու յուսախաբ:

Զօպանեան կացութիւնը լայնօրէն ուսումնասիրելէ ետք՝ կ'ունենար մանակի տեսակցութիւններ, կ'ընէր դիմումներ, կը փորձէր նոր միջոցներ՝ բարելաւելու համար ֆրանքոհայ բարեկամութիւնները, որոնք ծանր հարուած մըն ալ ընդունած էին պնդ. Գրեմոնի չնորհայրկումով: Զօպանեան կը խօսէր յանուն Ֆրանսայի չահերուն, ապահովելու համար պայատեւումը «արեւելքի քրիստոնէից աւանդական պաշտպան վեհանձն Ֆրանսայի, եւ հետացնելու՝ Ֆրանսան Թրքական ծուղակէն, ուր առաջնորդուած էին զայն վատանուն, հալմամոյճ Փիէր Լոթիներ եւ խումբ մը սեղանաւորներ: Հոսանքը չատ ղօրաւոր էր սակայն եւ Զօպանեանի պաղափարական ջնջքերը անզօր էին անվատութիւն մը ստեղծելու համար:

Միհրան Տամատեան Օգոստոս 5–ի դառն վարձառութենէն ետքն իսկ չէր կրնար Թողուլ իր ցանկալի Կիլիկիան եւ սիրելի կիլիկեհայութիւնը, հակառակ Ֆրանսացի իշխանաւորներու ցանկութեանց: Կը մշակուէին նոր ծրագիրներ, ինքնապաշտպանութեան մեքենան կը նորոգուէր նոր միջոցառումներով, կը վերակազմուէր հայ համայնքին ղեկավարութիւնը, կիլիկեան գատին կեդրոնը կը փոխադրուէր Տէօրթ Եոլ, ուր կայք հաստատեր էին Ամանոսի եւ Կիլիկիոյ զանազան վայրերէն եկած փորձուած ռազմիկներ, եւ պատրաստուած՝ Եկարեանի, Ապահի, Մլեհի եւ Եաղուպեանի չունչով:

Բայց Տամատեանն ալ կը Թողուր Կիլիկիան տամկացած աչքերով: Ընկերներուն կը յանձնէր իր Թերաւարտ կտակը, վերջին հրաժեչտը տալով Կիլիկիոյ անմահ մարտիրոսներուն՝ որոնք ինկած էին կռուի դաշտին վրայ՝ ֆրանսական «ասպետակարծ» դրօչակին տակ, հայրենիքի սիրոյն՝ միչտ մրմնջելով.

Հասակ մը կայ մեր կեցած մէջ,
Ուր ամեցայն իղձ կ'աւարտի,
Հասակ մը ուր հոգին ի տեղ՝
Ցիշատակաց իւր կարօտի.
Ցորժամ fնարն իմ գրտանայ,
Սիրոյն տալով վերջին բարեւ
Երթամ նչխել յիմ Կիլիկիա,
Աշխարհ որ ինձ ետուր արեւ:

(Նիւ Եորք, ԱՄՆ)

ՄԵԾ ՆԱԽԱԲԵԿՈՒԹԵՆԷՆ ԵՏՔ՝

ՀԱՅ ԽԼԵԱԿՆԵՐ ԳԱՂԹԱԿԱՅԱՆՆԵՐՈՒ ԵՒ ՈՐԲԱՆՈՑՆԵՐՈՒ ՄԷՋ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱԿԱՅԱՆՆԵՐԸ

Հայ ժողովուրդի մեծ ճաւաքեկութեանէն վերապրող հարիւր հազարաւոր խլեակներ, Զինադադարէն եւ կիլիկիոյ պարպումէն ետք, ապաստանեցան արաբական երկիրներ, Անդրկովկաս ու Կովկաս, Յունաստան, Ֆրանսա եւ այլ շրջաններ:

Հայոց մեծագոյն գաղթակայանները կը գտնուէին անշուշտ արաբական երկիրներու մէջ, ուր անոնք վայելեցին արաբ ազնիւ ժողովուրդին ասպնջականութիւնը, եղբայրակա՛ն վերաբերումը: «Նշանաւոր» էին Հալէպի, Պէյրութի եւ այլ քաղաքներու «բեմփ»երը, որոնց մեծ մասը փլցուեցան ու վերածուեցան առողջապահիկ թաղամասերու, բայց որոնց մէկ փոքր մասը տակաւին կը մնայ՝ Պէյրութի, Աքէնֆի մէջ եւ այլուր:

Մեր ժողովուրդի ժամանակակից պատմութեան յատկանշական մէկ էջն է այդ «բեմփի կեանքը»՝ իր անհաշիւ տրտմութիւններով ու խնդիրներով: Էջ մը՝ որ տակաւին չէ սեւեռուած մեր պատմութեան կամ գրականութեան մէջ:

1964ի սկիզբները, հայ մշակոյթի հալեպահայ նուիրեալ Տոքթ. Ռուպէր Ճեպեճեան փութաց *ալպոմով* մը տալ *պատկերապարզ պատմութիւնը* Հալէպի գաղթակայաններուն, ուր բանական թուականներուն ծնած էին շուրջ 100,000 այնքապցի, մարաշցի, ուրֆացի, հիլիսցի եւ այլ տեղացի հայեր: 72 յատկանշական նկարներ ուղեկցեցին այդ ալպոմէն մեզի ընտրեցինք 16 հատ՝ գաղափար մը տալու համար «հայկական բեմփերու» մասին: Ալպոմին բոլոր լուսանկարները առնուած են 20ական թուականներուն՝ հալեպահայ ծանօթ լուսանկարիչ *Վարդան Տէրունեանին* կողմէ, որ գանոնք փոխանցած էր Աւետիս Շահինեանին:

Գաղթահայ *հիւղաւանը* պատկերացնող այս ալպոմէն պատրաստուած էր միայն չորս օրինակ, որոնցմէ մին Տոքթ. Ճեպեճեան խմբագրութեանն տրամադրութեան տակ դրաւ:

Կեանքը նոյնն էր, կամ նման, բոլոր հայկական գաղթակայաններուն մէջ, – Հալէպ, Պէյրութ, Փոխինիա, Պաղտատ, Ամման եւայլն, – եւ կը յատկանշուէր ծայրայեղ բշուառութեամբ, առողջապահական պայմաններու ահաւորութեամբ, բարձր մահացութեամբ եւ... ժպիտի բացակայութեամբ: Չէ՞ որ իւրաքանչիւր ընտանիք կոխսցուցած էր իր անդամներուն մեծ մասը... Մահուան մանգաղին փայլը տակաւին վերապրողներու աչքերուն դիմաց էր...

Այդ սահմռկեցուցիչ պայմաններուն մէջ իսկ, սակայն, վերջնականապէս չկնքուեցաւ վերապրող հայութիւնը, այլ տակաւ յաղթահարեց անօթութիւնն ու հիւանդութիւնը, եւ փոխեց իր կեցութեան ֆիզիքական պայմանները: Անիկա հաստեց «բեմփը», եւ անոր տեղ շինեց բարեկարգ հայկական աւանը...

Ահա հետագայ լուսանկարներուն պատմել ուզածը:

ԽՄԲ.

Հալէպի Հաւիտիէ բեմփէճ տեսարան մը

Քեմփի այս «փոդոցին» վրայ կը գտնուէին Տոբք · Բարսեղ Սեւեանի տունն ու ֆլիմիբը

Ձիպիճցիներու յաղամասէն տեսարան մը: Հրնիիներու բակերը իրենց բնակիչներով:

Գաղթական հայ մանուկը եւ իր միջավայրը

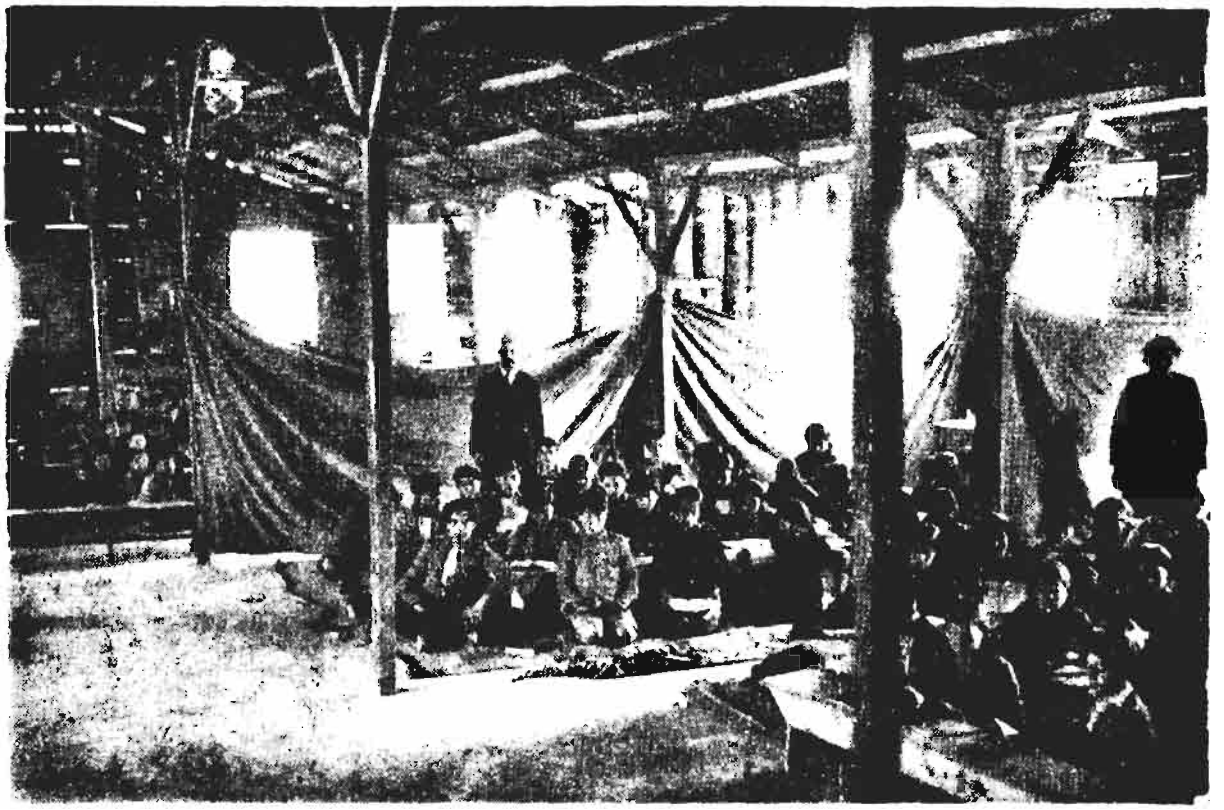
Աւերակ տուներու մէջ պատսպարուածներ

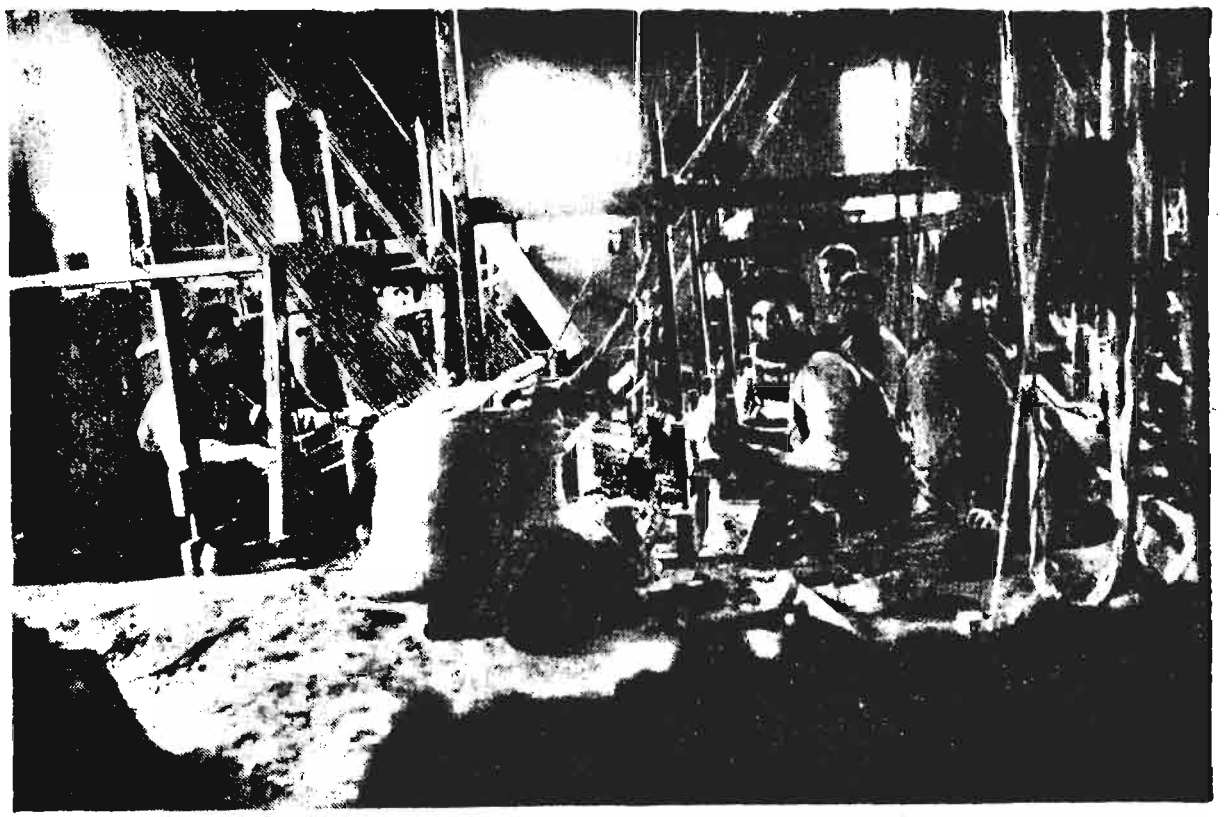
Կեանքը հիւզաւաքէն ներս: Քեմփի մանկամսո՞ւր...

Հայ կնոջ մաքրասիրությունը՝ բեմփի անտանելի պայմաններու մէջ իսկ

Հայ կնոջ աշխատասիրությունը... եթէ չգտնուայ հայ կինը կամ մարդը

Գլխուն վերեւ տանիք մը հաշելէ անմիջապէս ետք՝ վարպահայր շինեց դպրոց ու եկեղեցի: Յաճախ նոյն փայտաշէն սրահը կը ծառայէր իբրեւ եկեղեցի ու դպրոց, – ինչպէս հոս՝ հայ աւետ. Բեթէլ եկեղեցի ու նախակրթարան, տնօրէն՝ Յ. Հայտոսթեան, ուսուցչուհի՝ Տիկ. Գ. Պալեոզեան: Այս դասարաններու աշակերտներէն մին այժմ այս տողերը գրողն է՝ «Զարթօնք»ի խմբագիրը, ուրիշ մը՝ Աստուր Պետեան, այժմ Մելգոնեան կրթ. Հաստատութեան տնօրէնն է:

Քեմփի մէջ՝ տակաւ զարգացող արհեստանոց: Հիւսուածեղէնի մեծկակ աշխատանոց մը

Հազիւ բանի մը տարի, եւ ահա սկսան փլցնել խրճիթները, բեմփի տախտակաշէն ու թիթեղածածկ բնակարանները: Փուլ եկող բիւրեղի տուն մը...

կը բարձրանայ բարաշէն նոր բնակարանը: Ընտանեօք կը գտնուին շինարարական աշխատավայրին մէջ:

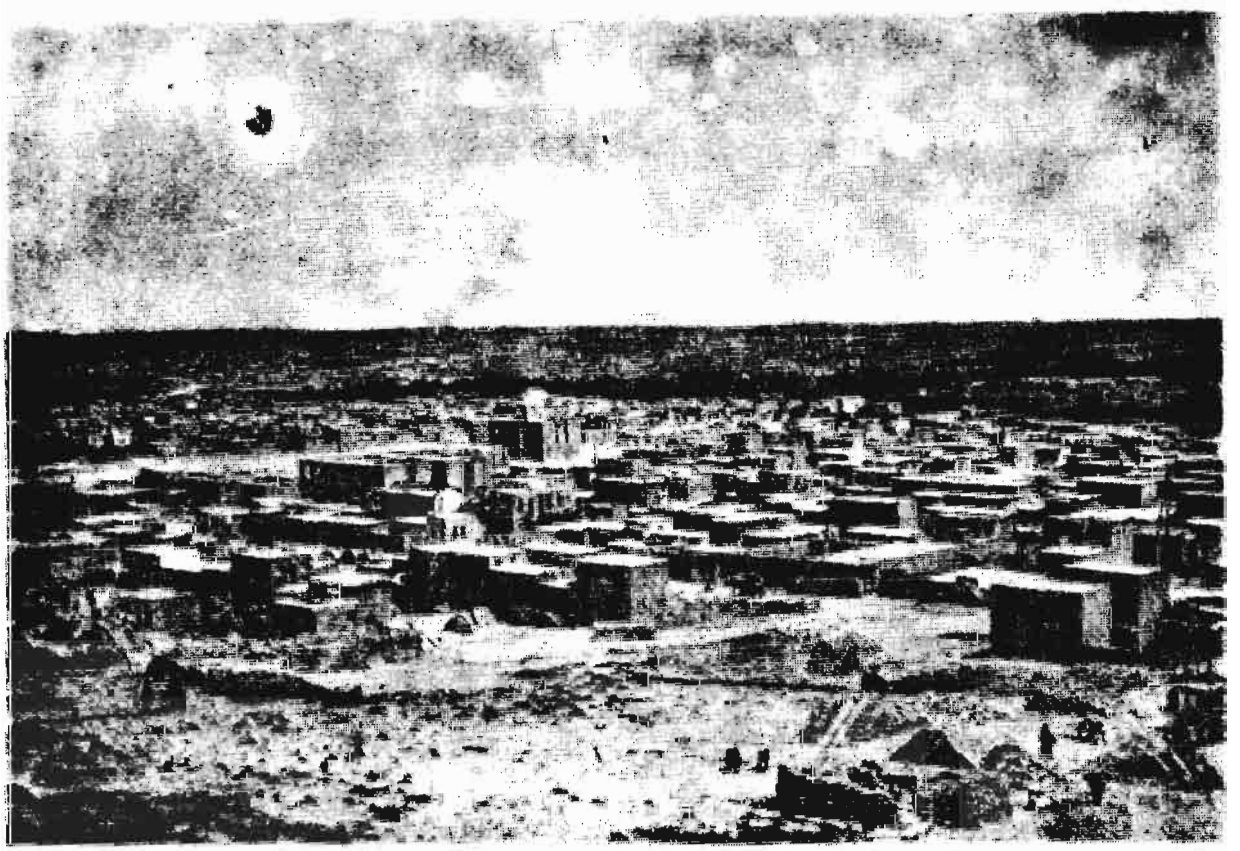
Գաղթահայուն «օճախը». ուր նոյն ատեն աղջիկները գործ կը հիւսեն

Խեմփի բնակիչ մը, – ծարաւթիւն Տէրտէրեան («Հափըզ»), – որ ջուր կրելով հազար իր ըլ–
տանիքը: Փոխրիկն Գեղածին վեց զաւակներու մայր է այժմ: «Հափըզ» հիմա ունի 17
թոռներ՝ բոլորն ալ առողջ:

Բարձրացած է արդէն շէնքը: Կ'աշխատին մեծով–սկզտիկով: Հայու շինարար բազուկներ՝ նոյնիսկ պանդխտութեան մէջ:

Հալէպի մէջ հայոց նոր Գիւղը (Մէյտան): Ընդհանուր տեսարան՝ շինութեան ընթացքին: Կեդրոնը՝ Ս. Գր. Լուսաւորիչ եկեղեցին:

Զինադադարէն անմիջապէս ետք՝ Տէր Զորէն Պաղտատ տարուած հայ խլեակներ (լուսանկարած Մահակ Մեսրոպի կողմէ)։ Շուրջ 18 հազար շունչ հաշուող իրաքահայութեան մէկ կարեւոր մասը Մեծ Եղեռնէն մազապուրծ ազատուածներ են։

Կովկասի մէջ հայ գաղթականներ (Վանէն)։

ՀԱՅ ՈՐԲՈՒԹԻՒՆԸ

ՀՄԱՅԵԱԿ ԳՐԱՆԵԱՆ

1915 Ապրիլեան Մեծ Եղեռնի յիսնամեակին նուիրուած այս Յուշամատեանին մէջ ինծի վերապահուած է ծանր եւ ցաւագին աշխատանք մը կատարելու պարտականութիւնը, ուրուագծել Հայ Որբուքիւնը, որ ժառանգ մնաց համաշխարհային առաջին պատերազմէն:

Յիսուն տարուան հեռաւորութենէ մը՝ ի մի հաւաքել, դասաւորել եւ լրիւ պատկերացընել Հայ Նահատակութեան երկրորդ ազեխարշ երեսը, Հայ Որբուքիւնը, շատ դժուարին աշխատանք մըն է:

Աւելի լայն տեղեկութիւններ, քան ինչ որ ունէի, հաւաքելու յոյսով՝ դիմեցի քանի մը ծանօթներու եւ բարեկամներու, որոնք իրրեւ որբ կամ որբախնամ՝ ժամանակին ապրած ու գործած էին հայ որբանոցներու եւ գաղթակայաններու մէջ:

Դժբախտաբար ո՛չ մէկը կրցաւ գոհացնել ցանկութիւնս:

Ճարահատ՝ կրկին ապաւինեցայ յիշողութեանս եւ յիշատակներուս, պահուած՝ կիլիկիոյ եւ Լիբանանի հայ որբանոցներէն, որոնց մէջ կարճ պաշտօնավարութիւն մը ունեցած եմ 1919–էն 1922, Բարեգործականի հովանիին տակ:

Հայ որբերու մասին աւելի ընդարձակ եւ ճշգրիտ ծանօթութիւն ունեցող ընթերցողներուս ներողամտութեանը ապաւինելով՝ թուրքիոյ կը յանձնեմ ինչ որ կրցայ հով հովի բերել յիշողութեամբ եւ կարգ մը կցկտուր աղբիւրներու օժանդակութեամբ:

Կատարուած աշխատանքը որեւէ ալ քրի՝ ազգային նուիրական պարտք մըն է եւ աւետարանական պատգամի մը գործադրութիւնը միանգամայն:

«Ժողովեցէ՛ք զնշխարեալ կտոր, զի մի՛ ինչ կորիցէ»:

***

Թուրքիոյ մէջ հայ բնակաւայրը տարիներով ու դարերով սպանդանոց եւ որբանոց եղած է՝ մանաւանդ օսմանեան արիւնազանգ տիրապետութեան տակ:

Այդ բռնագրաւուած հողին վրայ երբեք չէ ցամքած հայ արիւնը, որմէ ծլարձակուած են Հայ Ցաւի կարմիր չուչաններ, Հայ Որբե՛ր...:

Ժդ. դարէն սկսեալ՝ աչխարհի վրայ հայ ազգէն աւելի վարժ որբախնամ ազգ կարծեմ չէ եղած, «չնորհիւ» անոր բնակաւաններէն իբրեւ տիրակալ ունցնող չարդարար ցեղերու, որոնց ամէնէն վաղանաբարոն եղաւ օսմանեան Թուրքը, որուն գործած ցեղասպան աննկարագրելի ոճիրները աչխարհք զարմացուցած եւ քարևր լացուցած են:

1914–1918–ի պատերազմէն չատ տարիներ

առաջ, ԺԹ· դարու վերջին քառորդէն մինչեւ Ի· դարու առաջին տասնեակը, իրարու յաջորդող չարչարուն իրեւ արդիւնք՝ արդէն երկու տասնեակ հայ որբանոցներ իրենց ցաւի ու տրտմութեան պատկերը կը տարածէին հայ բնագաւառին վրայ: Պոլիս, Իզմիր, Ատաբազար, Խարբերդ, Կեսարիա, Կարին, Սեբաստիա, Եւդոկիա, Մարաշ, Ատանա, Այնթապ, Տէօրթ Եոլ, Տիարպէքիր, Մարտին, Մուֆարկին, Մուշ, Պիթլիս, Վան եւ դեռ ուրիշ քաղաքներ եւ պիւղաքալաքներ հայադաւար հայ որբեր կը պատսպարէին հայ եւ օտար որբանոցներու ու պէութեան յարկերու տակ: Իսկ 1914–ին չղթայազերծուած համաշխարհային առաջին պատերազմը բովանդակ Թուրքիան եւ անոր հայաբնակ գաւառները որբանոցի վերածեց չնորհիւ թուրք պազանաբնաղդ ցեղին դործած՝ անորակելի եւ սահմռկեցուցիչ ոճիրներուն:

Կատարենք, հնարաւորութեան սահմանին մէջ, այդ որբանոցներուն դասաւորումը:

⁂

1914–ի պատերազմին, Սփիւռքի մէջ առաջին որբահաւաք եւ որբախնամ դաղութը եդաւ Եդիպտոսի հայութիւնը, որ իր ապրած երկրին աշխարհագրական դիրքով էն մօտիկն էր Զուլումի երկրին, Թուրքիոյ, ուրկէ ցաւի, արիւնի ու մահուան հոնդիւններ եւ լուրեր կը հասնէին ամէն օր Նեղոսի ափերուն:

Անխնայ ջարդ, արիւն, տառապանք, աւեր ու անհամար որբութիւն: Ահա՛ հասած լուրերը:

Սպանդի երկրին մէջ ապրող հայը սուրով կ'իյնար, անկէ դուրս ապրողը՝ սովով կը դալարուէր:

Գերմարդկային ոյժ պէտք էր, կարենալ դիմակալելու համար հարուածին ահաւորութիւնը եւ տոկալ ցաւին ուժգնութեանը, որուն տակ սիրտերը բաբախելէ եւ հոգիները յուսալէ կը դադրէին:

⁂

1915–ի ամրան, Սուրիոյ ծովափունքներուն սահմանակից՝ Սուետիա գաւառակի Մուսա Լերան կողերուն վրայ ցանցնուած քանի մը զուտ հայաբնակ գիւղերու բնակչութիւնը, մերժելով թուրք կառավարութեան տեղահան ըլլալու եւ ստոյգ մահուան երթալու հրամանը, հայրենի լեռներու անմատոյց պատաթներուն կ'ապաստանէր եւ պերմարդկային ոյորումներով կը դիմադրէր դինք պաշարող թուրք կանոնաւոր բանակին եւ անոր ընկերացող անհամար խուժանին, կերտելով այսպէս աչխարհաւեր առաջին պատերազմի հայկական դիւցազնութեան առաջին սխրալի դրուադը, «Մուսա Լերան քառասուն օրերը»:

Թայմսմպերք ու կենսանիթ կը հատնին, ստոյդ մահը իր դժխեմ տեսիլքով կ'իջնէ այլ կտրիճ հայորդիներու հոդիներուն վրայ: Պատուով ապրելու համքը՝ պատուով մեռնելու կամքին համապօր կը դառնայ անոնց քով:

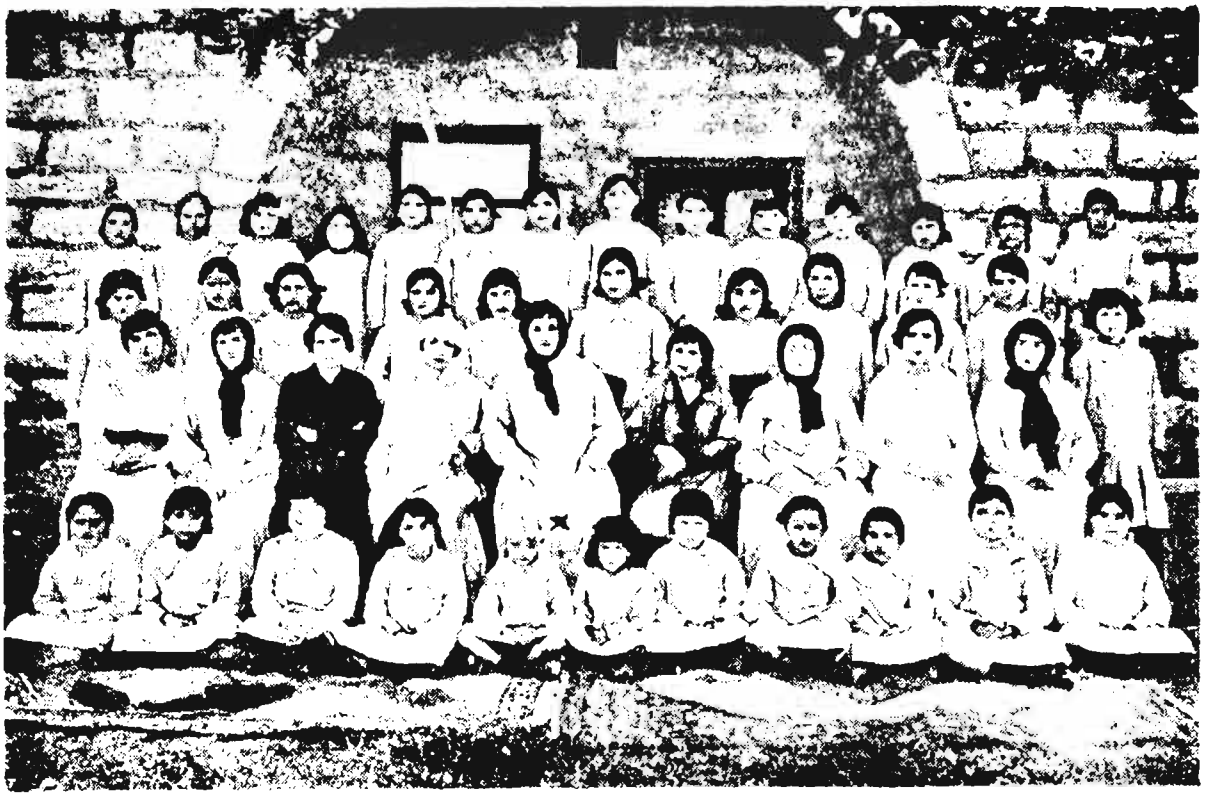
Իրրեւ փրկութեան վերջին միջոց ու լաստ՝ լերան դագաթին՝ երկար ձողի մը վրայ կը բարձրացնեն կարմիր խաչով նչանագրուած ճերմակ խոչոր պաստառ մը, որ իրենց կարմիր տառապանքը եւ օրհասական վախճանը կը ծանուցանէր չրջակայ սարերուն ու դէմի ծովերուն, որոնց վրայ դաչնակից մարտանաւեր կը դեգերէին, իրենց թնդանօթներու հզակոդութեան տակ պահելով քրքական այդ կասկածելի եւ վտանգաւոր ափերը:

Նախախնամական կարգադրութեամբ՝ Ֆրանսական ռազմանաւեր կը նչմարեն Մուսա Լերան դագաթին ծածանող խաչանիչ պաստառը, կը հասկնան անոր իմաստը, անոր կարմիր ծալքերուն մէջէն արտաբերուող օգնութեան կոչը եւ իրենց թնդանօթներու կրակին տակ կ'առնեն լերան կողերը, որոնց վրայ կը վիտային թուրք զօրք ու խուժան:

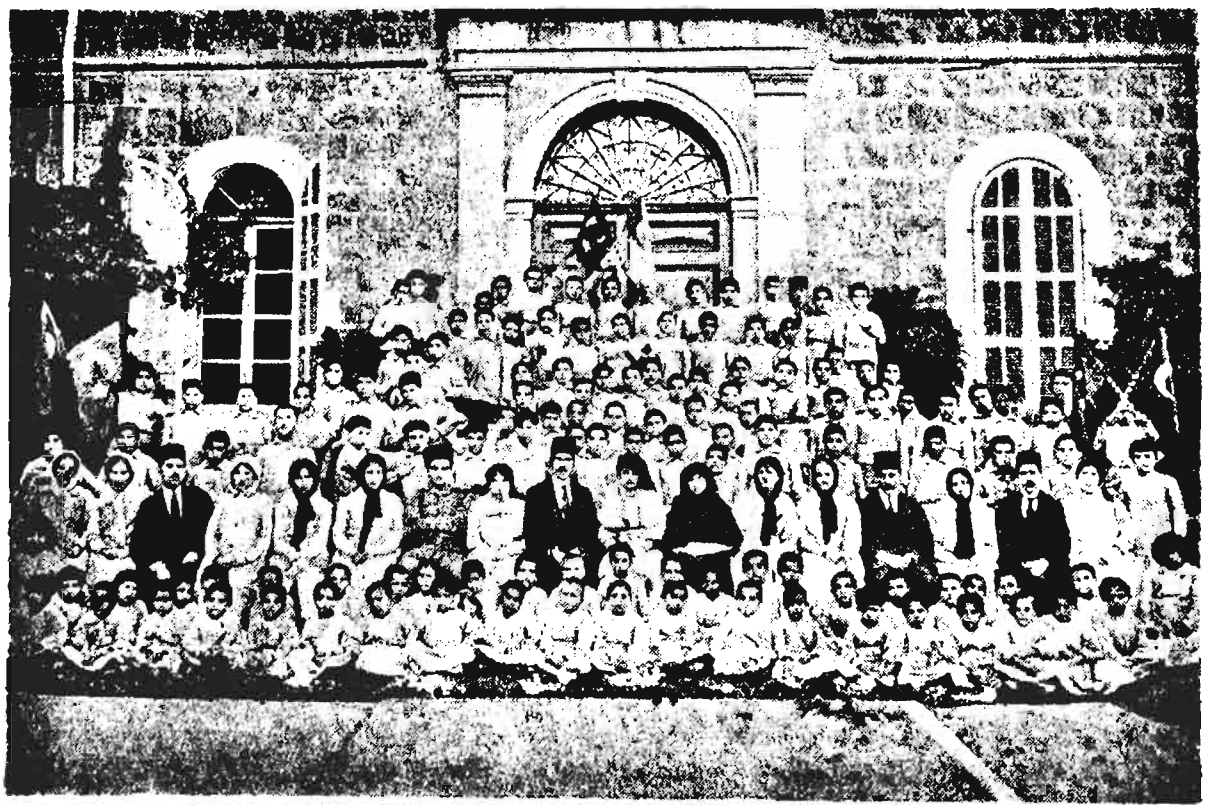
Սուետիացի կտրիճները օդտուելով այդ փրկարար կրակէն՝ լեռնէն վար, դէպի ծովը կ'իջնեն հրեղէն պաչտպանութեանը տակ Ֆրանսական ռազմանաւերուն, որոնք Սեպտեմբեր 14ին Փորթ–Սայիտ կը հասնէին ստոյդ մահուան եւ ոչնչացումի վտանգէն կորզուած այդ խլեակները, մօտ 5000 հոգի:

Նոյն օրը, Տոքթ· եդուարդ Աբչարունի, պետը Սուէզի ջրանցքի չրջանին առողջապահական սպասարկութեան, Փորթ–Սայիտէն Գահիրէի Ազգ· Առաջնորդարանին կը հեռագրէր աւետիս:

Առաջնորդարան, Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւն, Հայ կեդրոնը

Մեծ Եղեռնի ընթացքին թրքացուած հայ որբուհիներ: Աստղանիշով ցոյց տրուած կիներ Հալիտէ Էտիպն է, որ ի միջի այլոց գրազեցաւ հայ որբերու «ոբսով»:

Խումբ մը թրքացուած հայ որբեր՝ թրքացնող ամբարոնեներու հետ լուսանկարուած

Նաչ, յարևելեայական այլ կալմակերպութիւններ, մէկ խօսքով՝ ամբողջ հիպտահայութիւնը ուզի կ'ելլէ եւ օտար բարեկամատուր մարմիններու հետ օգնութեան կը վազէ Թրքական գեհենէն ազատուած այդ կտրիճներուն:

Անգլիական եւ Ֆրանսական դիւանագիտական լծակներու ժամանակութեամբ՝ Սուէյզի ջրանցքին միջերկրականեան մուտքին աւազուրը, ուր թափուած էին այդ խլեակները, քանի մը օրէն չէն–չոզ հայ վրանաքաղաքի մը կը վերածուի, օժտուելով ամէն տեսակ սպասարկութիւններով· պարզ, նկուղեայ, հիւանդանոց, արհեստանոցներ, աննղական կայաններ, մանկաբուժարան եւ այլն:

Որբերուն թիւը, որ բարեբախտաբար սահմանափակ էր, մասնաւոր դուրգուրանքի առարկայ կը դառնայ Բարեգործականի հովանիին տակ եւ կորիկը կը կազմէ եգիպտական հողին վրայ բացուելիք ապագայ հայ առաջին սրբանոցին, 1918–ի աշնան:

❀

1915–էն մինչեւ 1917–ի աշունը ընդգրկող մօտ երեք տարուան չրջանը մոայլ անստուգութեան ու հոգեմաչ սրտհատնումներու անվերջանալի ժամանակամիջոց մը եղաւ Թուրքիայէն դուրս ապրող բովանդակ հայութեան համար, որ ամէն օր անորոշ, տարտամ խապրիկներ կ'առնէր Տաուրոսի երկիրէն, մահուան քանձր քօղովը վարագուրուած:

Զարհուրելի ողբերգութիւններու քաւալումներուն հետ երբեմն ալ դիւցազնական խոյանքներու հատկտուր լուրեր կու գային Թունդ հանելու հայրենի բնագաւառներէն դուրս ապրող Հայ Հոգին, որ անձկագին սպասումներով ու յոյսերով կը գալարուէր:

Դաչնակից պետեր իրենց լրատու աղբիւրներով, չեզոքներ՝ իրենց ներկայացուցիչներու ականատեսի վկայութիւններով համաձայն էին հաստատելու, թէ Թուրքիոյ մէջ հայութիւնը ի սպառ կորսուելու վտանգին ենթարկուած էր:

Մարդկային մտքի ըմբռնողութիւնը եւ ըբեւակայելու կարողութիւնը ի զօրու չէ տալու ահաւորութիւնը այն մեծ ողբերգութեան, որ քաւալեցաւ Թրքական հողմահասին վրայ 1915–էն 17 տարիներուն:

Տխրահամբաւ Նիկիար հանըմ՝, որ հայ որբերը թրքացնելու գործին գլուխն անցաւ

Այդ տրամին գլխաւոր բեմերէն մէկը եւս Սուրիոյ եւ միջագետքի անապատներուն մէջտեղ կորսուած եւ անծանօթ անուն մը· ՏԷՐ ԶՈՐ կամ Հայ Արիւնի Ջրհոր:

Կ'արտայրեմ հոս, քաղուածաբար, վերապրող հայ մտաւորականի մը, Սահակ Մեսրոպի պրչէն ելած նկարագրականը այդ անիծապարտ վայրին եւ հոն քաւալող հայ տրամին.–

Եփրատի արեւմտեան ափին վրայ շինուած հինաւուրց քազաք մըն էր Տէր Զոր, որուն բնակիչներուն ի'նչ ցեղի վերաբերիլը որոշապէս չէ ճշդուած դեռ: Արաբ չեն, թէեւ արաբախօս են: Քերթէզ չեն, հակառակ դիմագիծերնուն նմանութեանը: Հարազատ չէչէն ալ չեն, թէեւ ոճրագործի բոլոր յատկութիւններով օժտուած են:

Այս ժողովրդեան ծագումին համար կը սլատմուի թէ, երբ թուրք բանակը կը հաստատուի Եփրատի այդ ափին վրայ, վերոյիշեալ երեք ցեղերէն ու քափառաշրջիկներէ եւ վրանաբնակներէ աղջիկներ կ'առեւանգուին զինուորներու կողմէ, որոնք տարիներով կը մնան հոդ՝ վրաններու տակ, կ'ապրին ու կ'արտադրեն: Բանակի այդ մարդոց եւ անապատի կիսավայրենի տարրերու խառնուրդո'վ է որ ահա երեսան կու գայ բնակչութիւն մը

որ ո՛չ մէկ ցեղի կենիքը կը կրէ: Անբարոյ, անգութ, անկալեկիր ու կեղծաւոր ժողովուրդ մը՝ տէր գորցին:

1915–ի Մայիսին հայ աւսորականները կը հասնին Տէր Զոր: Առաջին կարաւանները կ'իյլան գէյթունցիք: Հետզհետէ կու գան ու կը լեցուին ուրիշներ: Կառավարիչ Ալի Սուատի կողմէ կը կազմուի գաղթականներու յանձնաժողով մը, որուն գործը պիտի ըլլար մարդահամարը պատրաստել եւ հայոց ո՛ւր հաստատուելուն նկատմամբ կարգադրութիւններ ընել: Մարդահամարի պաշտօնեայ կ'որոշուի ուրֆացի Մահմուտ, որմէ ստացած տեղեկութիւններուս եւ պաշտօնական ցուցակներուս համաձայն՝ Տէր Զոր եւ իր շրջակաները լեցուող հայոց արձանագրութեան թիւը կը հասնի 72,000 ընտանիքի, որ վեր ի վերոյ կ'ընէ 360,000 հոգի: Բայց այդ արհաւիրքի օրերուն մէկէ աւելի ընտանիքներ կը միանային իրարու, խեղճ, անբախտ, միեւնոյն ճակատագրէն հալածական ազգականներ, եւ կը կազմէին մէկ ընտանիք: Որով, եթէ միջին հաշուով փոխանակ հինգի՝ իւրաքանչիւր ընտանիք ութ հոգի սեպենք, կ'ունենանք 576,000 հոգի: Ըսել է շուրջ 500,000 հայեր եկած անցած են Տէր Զորի հսկայ դահճապարանէն:

Պատմութիւնն ալ օր մը զարհուրելի բաներ պիտի արձանագրէ այս բաղաքին հայ եղեռնին նկատմամբ: Այսօր փնտռեցէք այդ սպառազէն հայութեան մնացորդները, ջարդէն վերապրողները: Ատոնց թիւը հազիւ 5000–ի կրնայ բարձրանալ, հոս հոն ցրուած, վրաններու տակ կամ թափառաշրջիկներու մօտ: – Հակառակ կեդրոնի կառավարութեան կըրկնակի հրամաններուն՝ կառավարիչ Ալի Սուատ չ'ուզեր պաշտօնապէս ջարդել հայերը: Պաշտօնեան կ'ըլլայ: Իրեն կը յաջորդէ Զեքի, մեծ ոճրագործը՝ որ հոն կը հասնի 1916 Ապրիլին: Ամիս մը յետոյ կոտորածը կը սկսի: Պաշտօնական տեղեկութեանց եւ վաւերաթուղթերու համաձայն, անոր հրամանով չէչէններու կողմէ սպանուածներուն թիւը կը հասնի 150·–000–ի· մնացեալները հիւանդութեամբ եւ աւօթութեամբ կ'իյնան Տէր Զորէն մինչեւ Մուսուլ երկարող անապատներու մէջ:

Տէր Զորի դիմացը, Ֆռպուրի եզերքն ի վար, Ռէսիւլայնէն մինչեւ Պուսէյրա եւ աւելի հեռուները կ'երկարին գերեզմանները մեր նահատակներուն: Մարաթ, Սուար, Շետտատիէ եւ Հասիճէ գլխաւոր կեդրոններն են, ուր կարելի է գտնել այսօր մեր 150 հազար նահատակներուն գանկերն ու անթաղ ոսկերոտիկ:

Թէեւ սմբողջ Արաբիան, մասնաւորապէս Հալէպէն Մուսուլ – Պաղտատ մարտիրոսացած հայութեան անծայր գերեզմանոցն է, բայց Տէր Զորը կրնանք ըսել թէ գերագոյն սպանդանոցը՝ քաղաքին մէջ:

⁂

Այսպէս ահա՛, յետ–պատերազմեան տարիներու մեր լրագրութիւնը եւ գրականութիւնը կ'ուղղուի հայ ահաւոր տառապանքին նկարագրականներովը:

Վերապրող հայ մտաւորականներ ու ականատես վկաներ իրենց գրիչներէն ու չըքնաղներէն արիւն կը կաթեցնեն՝ պատկերացնելու համար անապատներու խորերը խորչակահար ինկած հայերու վիճակը:

Հարիւրաւոր օտարներ, ամերիկացի, անգլիացի, ֆրանսացի, իտալացի, նո՛յնիսկ գերման դիւնագրականներ ու միսիոնարներ, կրօնաւորներ, դիւանագիտական ներկայացուցիչներ սարսուռով ու սոսկումով կը պատմեն ինչ որ տեսած ու լսած են:

Քանի մը տասնեակ հատորներ անդաւական պիտի ըլլային լրիւ տալու համար Հայ Տառապանքին սրիտնապիր այս պատմութիւնը, սրտին մասին Թէսլիկ աւելի ալեհարչ բառեր կը պահէ.–

Մեծ Եղեռնին դեռ եւս անգիր պատմութիւնը ծայրածաւալ՝ չունի արդարեւ աւելի սահեղ, պակուցիչ ու խստմնելի *հրիպսա* մը, քան սանդարամետեան այն սպանդը որ ասկէ հինգ տարի առաջ՝ Օգոստոս 25–ին տեղի ունեցաւ Միջագետքի անապատներուն մէջ, գանգուածային բնաջնջումով վեց բիւր հայերու·

1915–ի աֆսորի ահաւոր ուղիները կտրելէ, արիւնի եւ աւերի մկրտութիւններէ անցնելէ, խաղցի ճիրաններէն մազապուրծ խալըսելէ վերջ, մէկ օրէն միւսը՝ գնչու ցեղերու մակարդակէ՛ն ալ վար իջած, գրեթէ ամբանացած հայ ժողովուրդը կ'երթար լեցուիլ Միջագետքի եւ Ասորիքի միջեւ գտնուող վայրենիներու այն երկիրը, որուն ԶՈՐ անունը կու տար օսմանեան պետութեան *պէհնամէ* աշխարհագրութիւնը: Տարագիր հայութիւնը՝ հրատապ ա-

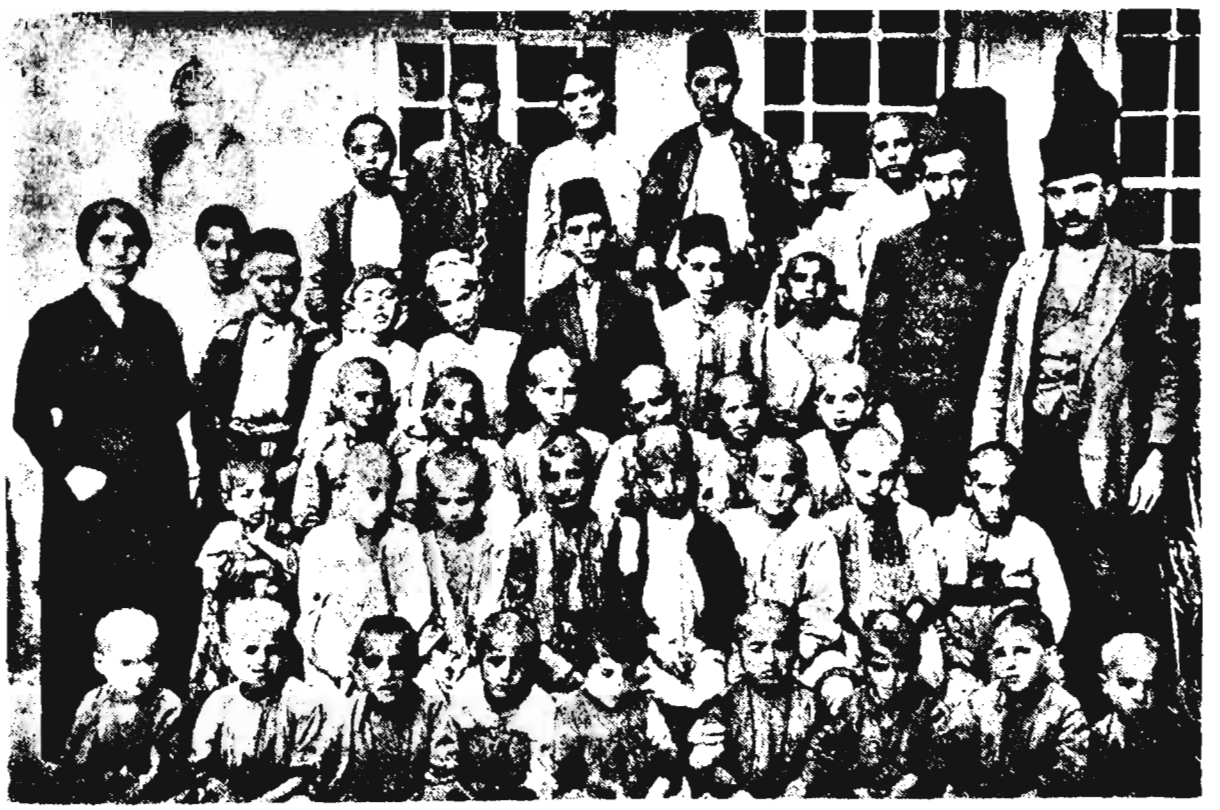
ւսգնելուն վրայ, պատուած վրանները տակ, տարի մը լման բարշ տուաւ իր մրգուկ գոյութեան եւ փոխն ի փոխ դարձաւ ստրուկ, մուրիկ ու վաչկատուն, աւուր հացի կարօտ, կիսամերկ եւ անճատուր այն կախակայեալ օրհասին որ կենդանի կմախքի մը պիտի վերածէր զինք:

Կեդրոնի կառավարութիւնը երիցս հրահանգ կու տայ Միւրէսալըփ Ալի Սուատի՝ մաքրել բոլորը մէկ: Սուատ չի համակերպիր, կ'ըլլայ պաշտօնանկ: Իրեն կը յաջորդէ չերքէզ Սալիհ Զեքի, մարդակերպ հրէշ մը, որուն նմանը գուցէ երբեք ապրած չէ հանուր աշխարհի վրայ:

Աղէտի օրերուն՝ էվերէկի գայմագամն էր այս Զեքին, որ Վանայ սպանեալ նախկին վալիին մօտիկ ազգականը ըլլալուն՝ վրէժխնդրական ամենաբուռն զգացումով մը համակուած էր հայոց հանդէպ: Կեսարիոյ շրջանակներու հայութեան մնուխը մարելէ վերջ, կը փափաքի աւելի լայն գործունէութիւն մը ցոյց տալ հայաշատ կեդրոն մը: Մնացե՞ր էր ատանկ տեղ՝ Տէր Զորէն գատ: Թալէաթ, մօտէն գիտակ իր տրամադրութեանց, անապատական այդ բաղաքին կառավարիչ կը կարգէ գինք: Զեքի շոգեպինդ կը սուրայ հոն ի գործ դնելու իր սպգմնած դժոխային ծրագիրները:

Դիւրին գործ չէր սակայն հպարտուոյ հայեր հաւու պէս անճիտել բազաքին մէջ, մանաւանդ որ երկու կէյթունցի հայուհիներ սնգամ մը յարձակում կրած ատեններնին՝ մեռնելէ առաջ եղունգներով փողոտեր էին չորս չէչէնները: Պէտք էր պարպել բաղաքը, ջարդի նոր գետիններ սլատրաստել: – Առտու մը յանկարծ մուճետիկը կը շրջի, ծանուցանող թէ հայ պահող որեւէ արաբ պիտի կախուէր կամուրջին գլուխը: Նոր աղէտի մը առաջին բացայայտ ահազանգն էր:

Օգոստոս 21–ին կը սկսի ընդհանուր տեղահանութիւնը, օրական տասնեակ եւ աւելի հազար, Տէր Զոր ապաստանած եւ մեծամասնութեամբ անտուն անտէր հայ ժողովրդեան՝ դէպի Սուվար եւ Շետտատիէ, անիծեալ վայրեր, ուր կը խճողուին 60.000 հոգի Օգոստոս 24–ին: Վերջին տեղահանութիւնն էր այդ, բեւեռդրուող տրամին վարագոյրը կ'իջնէ: Ցա-

Անապատէն հաւաքուած խումբ մը հայ որբեր

չորդ օր, 25 Օգոստոս 1916, անջնջելի՛ թուական հայ պատմութեան էջերում, կը կոտրուին ամէնիմ ուժկանց՝ մահերուն ամէնէն սարսափելիներովը: Ձեռքի կողմէ օրականով վարձուած չէչէններ կը մտնեն անոնց կուռ շարքերուն մէջ եւ անխնայ կը սկսին զարնել, մորթել աջ ու ձախ, մինչ հուրի ու սուրի մատնուած հազարաւոր նահատակներու աղաղակներն ու հռնդիւնները կը խռովեն միապաղաղ լուռիւնը աւազուտ ամայիներու···: Պայքած գանկեր, ճապաղիք եւ յօշոյօշ բեկորներ մարմիններու···: Մուրատ եւ Խապուր գետերը լեցուած են ահա՛ դիակներով: Միսի եւ ոսկորի այդ շեղջակոյտերէն թումբեր ձեւացած են եւ *ամէնէ թապուրին* բահերով գուր կ'ուզորի՝ ջուրին ընթացք տալու համար:

Նահատակներուն պզտիկները որբանոց մը կը լեցնեն· անոնց թիւը հետզհետէ շատնալով՝ մինչեւ 5000–ի կը բարձրանայ, եւ գուրպան պայրամի օրը – ճշմարի՛տ տօն ողջակէզի – խումբ խումբ կը տանին զանոնք հազաւէն ժամ մը հեռու, բարիւղո՛վ թրջելու համար անոնց ցնցոտիները: Լուցկի մը, լուցկի՛ մըն ալ··· եւ ահա երկինքի վրայ անապատին արեւը կը մթագնի պահ մը ճենճերման բոցերով:

Անդոհանքի այդ սեւ մռայլին մէջէն յանկարծ լոյս մը ծագեցաւ:

1917–ի աշունը, *հակառակ իր եղանակային տրամութեան, ուրախութեան առիթ մը եղաւ երեք տարիէ ի վեր մահուան մղձաւանջովը զալարուող բովանդակ մարդկութեան համար: Սեպտեմբերէն Նոյեմբերի վերջերը Միջագետքի եւ Պաղեստինի զանազան չրջաններէը զրաւուեցան անգլիական բանակի կողմէն եւ ստոյգ մահուան դատապարտուած հարիւր հազարաւոր հայեր իրենց ազատութիւնը գտան:*

Դեկտեմբեր 9–ին հասաւ աւետիքը·

– Երուսաղէմ ազատագրուա՛ծ···:

Միջագետքի, Սուրիոյ եւ Պաղեստինի անջրդի աւազուտքներուն վրայ սովամահ եւ կիսամեռ թափառող հայեր չունէ առին, վերակենդանացան եւ անգլիական բանակին օժանդակութեամբը վերախմբուեցան զանազան պաղթականներու մէջ:

Այդ փոքրաթիւ կայաններէն մէկը եղաւ Երուսաղէմ, ուրկէ օգնութեան աղաղակները հասան Հոգեհանգիստ Եպիսկոպոսութեան եւ Բարեգործականին, որ Պաղեստին կը վերածէր մասնաւոր պատսպարութիւն մը, կազմակերպելու համար հիւանդական օգնութեան գործը:

Տիկ· Վիքթորիա Արշարունի, որ երեք տարիէ ի վեր իրրեւ «սրբերու մայրիկ» ինքզինքը բաղխողսուկած եւ անձնուիրութեան մարմնացումը եղած էր Փորթ–Սայիտի պաղթականներուն մէջ, Բարեգործականի կողմէն Երուսաղէմ կ'երթայ, ստանձնելու համար հոն հաւաքուած սրբերու անմիջական խնամքը եւ որբանոցի մը կազմակերպութեան վերին հսկողութիւնը:

Կ'արժէ հոս արտայրել հատուած մը այն սրտառուչ կոչէն, զոր Տիկ· Արշարունի երուսաղէմ հասնելէն անմիջապէս յետոյ ուղղեց բովանդակ հայութեան:

Հայե՛ր,

Սիոնի բարձունքէն կ'ուղղեմ ձեզի անդրանիկ եւ յոյժ անկեղծ ողջոյնս, աստուածային մեծ զոհողութեան վկայ այդ լեռնէն՝ որ եղաւ նաեւ խորհրդանիշը ամէն յոյսերու:

Ինչպէս յայտնի է ձեզի, երբ քանի մը օր առաջ ձեզմէ բաժնուեցայ՝ պաշտօն ունէի հառաստնի չափ որբեր խնամել: Բայց մինչ ես կը կարծէի թէ կոչուած էի փոքրիկ արտ մը միայն մշակելու, Տէրը այլապէս տնօրինած էր իմ գործս: Եւ այդ գործը ինձի այնքան մեծ երեւցաւ որ երբեք չպիտի համարձակէի անոր ձեռնարկել՝ եթէ վստահ չըլլայի թէ ինձի թէ թիկունք պիտի ըլլար ձեր օժանդակութեամբը, ձեր կամքովը եւ ձեր հաւատքովը:

Հայե՛ր,

Ձեր ամէնքին է որ այս կոչը կ'ուղղեմ: Ո՛վ որ ալ ըլլար, ո՛ւր որ ալ ըլլար՝ մտիկ ըրէր ինձի:

Գործելու ժամը հնչած է: Մի՛ խնայէք ձեր ջանքերը, ձեր սիրտը, ձեր դրամը:

Ձեռքերնիդ երկնցուցէք ամէնքդ ալ եւ ձեր սիրտերով շրջանակ մը յօրինեցէք սա գոյգ մը բառերուն· «ՄԵՐ ՈՐԲԵՐԸ»···:

Ձեր փութկոտութեամբը եւ առատաձեռնութեամբը մեզի ի վիճակի դրէք զանոնք փրկելու՝ կարելի եղածին չափ շուտով:

Ամէն կողմէ ծայր կու տան այս հէգ որ-

բերը: Կարծես ծովու մակընթացութիւնն է որ կը մօտենայ եւ առաջին ալիքները արդէն իսկ մեր ոտքերուն կը բաղխին: Անոնք ամէն կողմէ իրենց ձեռքերը մեզի կ'երկարեն եւ մեր օգնութիւնը կը հայցեն յանուն այն պիւցազնական հաստատամտութեանը որով իրենց ծնողները տառապեցան եւ մեռան Հայաստանի պատին, սնունին եւ Հայաստանեայց Եկեղեցիին համար:

Հիմա երկու հարիւր որբեր կան Երուսաղէմի մէջ, որոնք ո՛չ հայրիկ ունին, ո՛չ մայրիկ, ո՛չ պապուպան, ո՛չ տատիկ, այլ միայն վառահութիւն մեր վրայ...:

Այս կիրակի ամիսներ կ'ըսէ, 1918 Սեպտեմբեր 2-ին, Տիկ. Ակրտուեան իր 166 ձագուկներովը Երուսաղէմէն կը փոխադրուէր Փոքր-Սայիտի վրանաքաղաքը, այդպէսով հինգ դնելով տասնչին հայ որբանոցին հետեւողներուն հոգին վրայ:

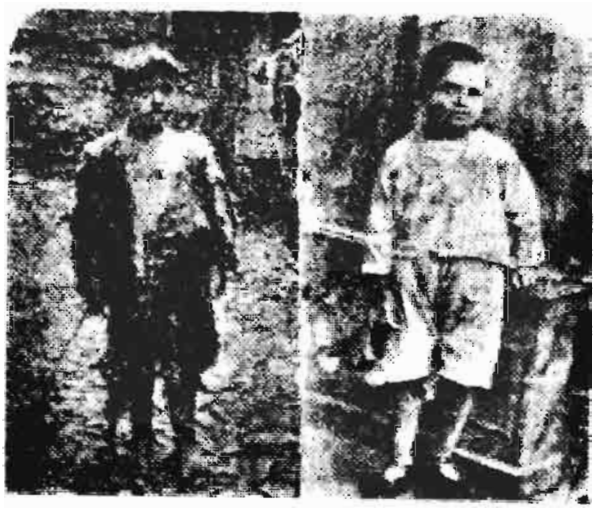
Այդ թիւին վրայ հետզհետէ աւելցան ուրիշներ, որդիներ՝ 1918 Նոյեմբեր 11-ի զինադադարին, եւ 1919 Նոյեմբեր 21-ին Փոքր-Սայիտէն կիլիկիա, Մերսին, փոխադրուեցան 310 երկսեռ որբեր, հարեպորձականի միջոցներով եւ հովանիին տակ:

Մերսինի որբանոցին հետ գուգընթացաբար՝ հարեպորձականը ունեցաւ նաեւ իր որբանոցները Ատանա, Հաճըն, Հալէպ, Դամասկոս, Տէօրթ Եոլ եւ կիլիկեան ու սուրիական այլ քաղաքներու մէջ: Այդ որբանոցներուն մէջ պատսպարուած որբերուն թիւը կը հասնէր 5000-ի: Իր որբոնամ ազգային գործէն զատ՝ հարեպորձականը կ'օժանդակէր նաեւ ուրիշ բարեմասիր որբանոցներու, այրիանոցներու, աշխատանոցներու, որոնք կը պահէին հայ քէ օտար բարենպաստակ մարմիններու հովանիին տակ:

***

Հայ որբուհիան կեպրոնը կործանելիք Թուրքիան էր, իր մայրաքաղաքովը եւ նեղքին պատասխանատուով:

Ամերիկեան Ներ Խէլիֆ, որուն բարերար անկարելի է մոռնալ, պատերազմի ատաջին ամիսներուն իսկ ուշ կանդնեցաւ Թուրքիոյ սրիւնաներուն հոգին բողոքած անհամար եւ այլացեղ որբութիւններու, որոնց

Հայ որբուհի մը՝ քուրդերու ձեռքէն խլուած պահուն, եւ յետոյ՝ հայ որբանոցի մէջ

դլխաւոր կարիքը կը կազմէր հայ որբը իր ինչովն ու տառապանքովը:

Ջաղուածաբար կ'արտազրեմ հոս հայ որբերուն հետ ապրած ու տառապած հայու մը, վահրամ կէօքճեանի արիւնաթաթաւ սիրտէն ու դրիչէն ելած տողերը.-

Որբերու թիւը ամէն չափ ու սահման գըլեր անցեր է Առաջին Աշխարհամարտին, Մեծ Եղեռնի օրերուն, երբ ոճիրներու մայր՝ ցեղասպան թուրքը, գրած է պատմութեան անախորնիքաց մէկ սեւ էջը. իր վայրենի բնազդներուն զոհելով շինապատ ժողովուրդ մը, զայն իր դարաւոր օճախի շէմքին վրայ կացինահարելով, անապատի անդորր ճամբաներուն վրայ հաշմելով մէկուկէս միլիոն հայ տղամարդ ու մայր:

1915-1920 տարեցաւիք շուրջ 120,000 որբեր հարիւրաւոր որբանոցներու մէջ, տարածուած Հայաստան, Միջագետք, Պաղեստին, Սուրիա, Լիբանան, Կիլիկիա, Եգիպտոս, Թուրքիա եւ Յունաստան:

Մեր այս բախտագուրկներու լեգէոնին երբ կապելու, հագցնելու, մերկութիւնը ծածկելու հոգն ու ծանրութիւնը յանկարծ կ'իյնար ամերիկահայերուն վրայ, երբ 1915-ի գարնան Ատլանտեանի ափեր կը հասնին Հայ Աշխարհի տարերային ցնցումին՝ լնդհանուր տեղահանութեան դղրդիւնն ու ճակատագրի հետ գուպարի բռնուած քիւրատորներու հոնդիւնը, Հ. Բ. Ը. Միութեան մե-

ծանուն նախագահ Պօղոս Նուպարի կոչ–հաւատացման ու եփրատ Քոլէճի Նախագահ Փրոֆ. Հենրի Ռիկսի ակսնատեսի մտալլիչ վկայութիւնները:

Կր ցնցուի ամերիկահայութիւնը եւ Հայ աստեղու մէջ. Հայ տուներէն ներս կը տիրէ հառաստաւած առգ, լաց ու կոծ եւ ահուզար:

Հ. Բ. Ը. Միութեան Ամերիկայի կեդրոնական ժողովի նախագահ Յարութիւն Պալեան Միհրան Գարակէօզեանի կ'իջնայ հրապարակ, տուեալները, կր գտնեն ու կը զատեն ապացոյցներն ու արժէքաւոր վկայութիւնները:

Տոքթ. Պարքըր կր դիմէ ամերիկեան մարդասիրական կազմակերպութիւններուն եւ աչքառու դէմքերու: Կ'ապահովէ նախկին նախագահ Ուիլիըմ Թեֆթի, Տաճերու, Ֆրենքլինի Տ. Ռուզվելթի, Զարլս Հիւզի, Կոստիոլ Կիպլինսի, Եպիսկոպոս Տէյվիս Կրիյրի, Ռասպի վկայագիրները եւ շատ մր ականաւոր դեկավար եւ վարկաւոր անձերու գործակցութիւնը:

Բասրեհումնի հայ ուսթերը, որոնք Պալիս բերուեցան

Ցաւարին մէջ կը նետէ իր վեհ սիրտը, Գարակէօզեան Տաճ հմայիռտ վարկը եւ միջազգային համբաւը, արձագանգ տալու համար Մեծ Հայուն, Պօղոս Նուպարի կոչ–հրաւէրին: Կը կազմուի «Ազգային Պաշտպանութեան Միութիւն» անունով խնամատարական մարմին մը: Հանգանակութիւնը կ'ունենայ բաջալերական արդիւնք, բայց մեծ էր կարիքը եւ մեր ոյժերէն վեր անոր յագեցումը: Մ. Գարակէօզեան կը լայնցնէ շրջանակը, կը դիմէ օտար բարեկամներու եւ կ'ապահովէ Ամերիկեան Արտաքին Միսիոնարութեան ընդհանուր քարտուղար՝ Տոքթ. ճէյմս Պարքըրի անսակարկ գործակցութիւնը:

Պոլսոյ Ամերիկեան դեսպան Հենրի Մորկընթաուի թելադրանքով՝ Տոքթ. ճէյմս Պարքըր եւ Գլիվլենտ Հ. Տաճ կը կազմեն «Հայկական հալածանքները բննող ամերիկեան յանձնախումբը» եւ նոյնհետայն, 1915–ի ամառը, Ուաշինկթըն երթալով՝ ի մի կը հաւաքեն Պետական Գրասենեակի տրամադրելի տուեալները, կր գտնեն ու կը զատեն ապացոյցներն ու արժէքաւոր վկայութիւնները:

Տոքթ. Պարքըր կր դիմէ ամերիկեան մարդասիրական կազմակերպութիւններուն եւ աչքառու դէմքերու: Կ'ապահովէ նախկին նախագահ Ուիլիըմ Թեֆթի, Տաճերու, Ֆրենքլինի Տ. Ռուզվելթի, Զարլս Հիւզի, Կոստիոլ Կիպլինսի, Եպիսկոպոս Տէյվիս Կրիյրի, Ռասպի վկայագիրները եւ շատ մր ականաւոր դեկավար եւ վարկաւոր անձերու գործակցութիւնը:

1915–ի սկիզբները կը հասնի դեսպան Հենրի Մորկընթաուի հետեւեալ գուժկան հեռագիրը՝ պետութեան խոդովակով:

«ՀԱՅ ԾԵՂԻՆ ՓՃԱՑՈՒՄԸ ԹՈՒՐՔԻՈՑ ՄԷՋ ԿԸ ՅԱՒԱՋԱՆԱՅ ԱՐԱՓՕՐԷՆ»:

Տոքթ. ճէյմս Պարքըրի հրաւէրով՝ Գլիվլենտ Հ. Տաճի գրասենեակին մէջ տեղի կ'ունենայ խորհրդակցական ժողով մը, որուն կը մասնակցին մեծ թիւով առեւտրական եւ հասարակական ականաւոր դէմքեր: Կը կազմուի «Ամերիկեան Հայկական Նպաստից Յանձնախումբ» մը հետեւեալ դիւանով.

Տոքթ. ճէյմս Պարքըր՝ նախագահ
Զարլս Գրէյս՝ գանձապահ
Սեմիւըլ Տըքըր՝ վարիչ–քարտուղար:

Կը ձեռնարկուի 100,000 տոլարի հանգանակութեան եւ հեռագրաւ կը դրկուի դեսպան Հենրի Մորկընթաուին: Այս առթիւ մեծ մարդասէր Տաճ կը մօտենայ քարտուղարին եւ ականջն ի վար կը փսփսայ.– «Գրասենեակի մը

պէտք պիտի ունենաս, վարձէ հատ մը, ապահովէ *թայփիսթ* մը եւ գրենական պիտոյքներ եւ սիլեռը դրկէ Լիճի փոխանակ Գրէյսիճ ղրկելու: Հանգանակուած գումարները պէտք են նոյնութեամբ դրկուիլ, ծախքերը իմ հաշուոյս»:

1915–ի Նոյեմբերին կը հասնի պետական Մարկրնթաուի երկրորդ հեռագիրը.–

«ԱԿԱՆԱՏԵՍԻ ՄՈՑՈՂ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐՆԵՐԸ ԿԸ ՁԱՒՑՆԵՆ, ԹԷ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՐՇԱԻ ՄԸ ԿԸ ՁԱՒԱՋԱՆԱՑ»:

Այս հեռագիրը նոր ինդուժ կու բերէ ամերիկան խմբագրանին մէջ: Տոքթ. Պարքըր ժողովի կը հրաւիրէ բոլոր հայանպաստ կազմակերպութիւնները, որոնք նպատակ ունենալով անոտհման կարիքը՝ կ'որոչեն ի մի ձուլել Մէջին Արեւելքի ժողովուրդներու նահապետ պրպտուող հեռաւոր չորս պետութիւնները.

Ամերիկեան Հայկական Նպաստից Յանձնախումբ,
Հայկական Հալածանքները Քննող Յանձնախումբ,
Պաղեստին–Սուրիական Նպաստից Յանձնախումբ,
Իրանեան Պատերազմի Զոհերու Ցընտ:

Այս չորս մարմիններու միաձուլումովը կը ստեղծուի նոր մարմին մը «Հայկական եւ Սուրիական Նպաստից Ամերիկեան Յանձնախումբ» անուան ներքեւ եւ հետեւեալ դիւանով.

Տոքթ. Ճէյմս Պարքըն՝ նախագահ
Տիվիդսըն Հ. Տան՝ պանճապահ
Ջորջ Ուիքըի՝ վարիչ–քարտուղար

Այս մարմինը յետագային, 1919–ի Ապրիլ 24–ին, կը ստանայ իր վերջնական մկրտութիւնը, վերակոչուելով «Մերձաւոր Արեւելքի Ամերիկեան Նպաստից Յանձնախումբ», հետեւեալ պարզամտական համառօտագրութեամբ. Ամերիկեան Նպաստամատոյց կամ՝ Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց (Նիր Իսթ Ռիլիֆ–ն ի ԻՒ), որ ամերիկեան երկրամի մարդասիրութեան եւ պետարտութեան խորհրդանիշը կը պատնայ Մէջին Արեւելքի արիւնամած հողին վրայ, պատերազմի աղիտալներուն տրամադրելով 116 միլիոն տոլարի պատկառելի գումար մը, ներառեալ ամերիկեան կառավարութեան օգնութիւնը (25 միլիոն արժողութեամբ անոնցմէ եւ պատեղէն) եւ ամերիկահայերու կողմէն հանգանակուած մէկ միլիոն տոլարը:

Բարեգործականն ալ իր միջոցներով հայ ալիւեալներուն օգնութեան կը հասնի մէկուկէս միլիոն տոլարով, ըստ վկայութեան Տոքթ. Պարքրնի տեղեկագրին:

Հայ արքերու մեկնումը Նահր էլ Օմարէն

⁂

1916 Փետրուարին Պոլսէն Ամերիկա կը վերադառնայ պետական Մարկընթաու եւ անձամբ կը հրապարակէ Թուրքիոյ մէջ ի գործ դրուած արիւնոտ ոճրագործութիւնը իր ամբողջական մերկութեամբ:

Պատերազմի պահուան ճակատագրավոր դրազուած մարդասիրական յանձնախումբեր ուելի եռանդով գործի կը ձգուին: Կը կազմուին հանգանակիչ մարմիններ ամերիկեան ցամաքամասի բոլոր նշանակէտ տարածքին վրայ:

Նախագահ Ուիլսըն՝ մասնաւոր հրամանագրով՝ «Նպաստի Օր» կը յայտարարէ Նոյեմբեր 10 եւ 11ը: Օգնութեան մարմիններ կը ստեղծուին նոր անկամնելով: Նպաստից Յանձնախումբի վարչութեան 60 ակնառու անդամներուն կը գործակցին հարիւրաւելի նախկին հիւպատոսներ, փաստաբաններ, բժիշկներ եւ հարիւրաւոր ևկեղեցական քարոզիչներ, որոնք ևկեղեցիներու եւ կիրակնօրեայ վարժարաններու բեմերէն կը ջանան նկարագրել այն պահանջական տառապանքներն ու աննկարագրելի ոճիրները, զորս Թուրքը ի գործ կը դնէր իր արիւնաթաթաւ դրօշին տակ ապրող քրիստոնեայ ազգերուն եւ մասնաւորաբար հայերուն վրայ:

Հանգանակութիւնը մեծ թափով յառաջ կը տարուի եւ գոյացած արդիւնքովը հետեւեալ որբանոցները կը բացուին Թուրքիոյ պանպան քաղաքներուն մէջ, Հալէպ, Աներատուիս, Այընթապ, Գոնիա եւ այլն, տակաւին պատերազմի եւ տեղահանութեան մխիթարներու անձնուէր պարծակցութեամբը:

Թուրք ոճրագործ ձեռքը պինդ պերճանալը, հանդարտեցնելու համար հանրային վրդովմունքը եւ իրենց դէմ բնդվզող տիեզերական խղճմտանքը, քանի մը որբանոցներ կը բանան «պատերազմի պահպան համար», որոնք իրենց իսկ պահպան էին:

Իսկ հրէշածին մարդասպան Թուրքերը՝ հայ եւ ուրիշ քրիստոնեայ որբերը Թրքացնելու ճիւաղային մտածումով՝ որբանոց-պարոցներ կը հաստատէին Լիբանան (Անթուրա) եւ Կիլիկիա (Ատանա): Այդ Թրքատիպ որբանոցներու մէջ հաւաքուած հազարաւոր հայ, ասորի, մարոնիթ որբերէն հազիւ քանի մը հարիւրը կ'ազատին իրենց ազգային կնիքովը, մնացեալները կը Թրքացուին կամ սովամահ կ'ըլլան... չնորհիւ Նիկիոր Հանըմեանց, Հալիւկ Էտիկեանեանց եւ այլ քաջերու ու բարեներու «խնամքին»:

⁂

1917–ին, վատպուրականի հայութիւնը խուճապահար, կը բռնէ տարագրութեան ճամբան, հետեւելով ուսս բանակի խորհրդաւոր նահանջին: Երեւան, էջմիածին, Ալեքսանդրապոլ կը պատսան Հայ Տառապանքի մթնոլորտով ու սրտմտոյ: Թիֆլիսէն, ամերիկեան միսիոնարներ կը հեռագրեն Ամերիկա, Նպաստից Յանձնախումբին.– «40,000 ծնողազուրկ փոքրիկներ կարօտ են խնամքի ու պարեներ»:

Նախագահ Ուիլսըն Հոկտեմբեր 29–ին նոր պատգամ մը կ'ուղղէ ամերիկեան խղճմտանքին եւ մարդասիրութեան, օգնելու համար պատերազմի տուժած պահերուն, որոնց թիւը, ներկայ Հայաստանի հողամասին վրայ, 500,000–ը կ'անցնէր:

1918–ի աշնան, Նոյեմբեր 11–ին, Գերմանիա իր զինակիցներովը ծունկի կու գար: Զինադադա՛ր...:

Կ'ազատագրուին Միջագետք, Պաբիա, Պաղեստին, Սուրիա եւ Լիբանան:

Առժամեայ կերպով, պաշնակիցներէն կը պրաուին նաեւ Թուրքիոյ պանագան չրջաններն ու պլիսաւոր քաղաքները, Անթալիա, Կիլիկիա, Իզմիր եւ Գալիս:

Պատերազմի միլիոնաւոր զոհուածներուն եւ սրբերուն իսնամքը կը կշռէ աչխարհի խղճմտանքին վրայ:

Անդամահատուած Թուրքիան, իր բարբար չրջաններով, համատարած թչուառութեան եւ սրտմտոյ կը վերածուած:

Ամէն կողմ մարդկային անպատմելի տառապանք, սրտաբեւն ու ողբերգութիւն:

Զինադադարի կնքումով հետզհետէ մէջտեղ կ'ելլեն սրտաբեկ անմատոյց անապատներու խորերը թաքնուած անհաչուելի թչուառութիւններ եւ սրտաբեկութիւններ, որոնք ամէն օր կ'ապատահեցնէին պաշնակիցներու հակակչռին տակ պտնուած Թրքական հողամասերը եւ կովկասեան Հայաստան, կորսնցուցած՝ մարդկային ամէն արտաքին տեսք եւ հոգեվիճակ:

Ականատեսները կը վկայեն թէ կովկաս-

Գնդ. Քումզ՝ Ամերիկեան Ռիլիֆի Թուրքիոյ բաժինի ընդհ. տնօրէնը: Իր ղեկավարութեան տակ՝ Ռիլիֆը հոգաց աւելի քան 18,000 հայ որբեր Թուրքիոյ մէջ:

եան Հայաստանի վերածուած էր տառապակոծ արարածներու ընդարձակ կայանի մը, ուր 550,000 սովահար մարդկային խլեակներ ամէն օր ու ամէն ժամ ապաստարան մուծուած պաղատանքը անէնին լրջնչ չթնեներուն վրայ, իրրեւ վերակենդանութեան կեդրոն մ'ինչ:

Ամերիկեան Նպաստամատոյցը կը բացատրեր նպաստահաւաք իր չափերը: Կը բացուէին նոր արբանեակներ՝ ընդունելու համար թրքական եւ կեդրոնական արբանեակներէն խլուած նոր որբեր:

Բարեգործականը կեդրոնական հիմնարկ կ'ունենայ, իր հովանիին տակ առնելով հազարաւոր նոր որբեր Դամասկոսի, Եղեսիոյ, Մուսուլի, Գազատաի, Մերսինի, Ատանայի, Հաճընի, Տէօրթ Եոլի եւ այլ քաղաքներու մէջ:

Ազգանուէր այդ կազմակերպութեան «որբանոց» տխուր անուան տակ բացած պատըսպարաններուն մէջ հայ որբը կը գտնէ իր ընտանեկան եւ ազգային տաքուկ բոյնը:

Դիւրացնելու համար որբանոցի գործը, Թուրքիոյ տարածքին վրայ սփռուած բազմահատոր որբերը հետզհետէ կը կեդրոնացուին մանաւանդ վայրերու մէջ:

Միջագետքի որբերէն վեց հարիւր հոգի կը դրկուին Եղեսիոյ, Բարեգործականի խնամքին տակ: Խարբերդի որբերուն թիւը կը բարձրանայ երեք հազարի, Սեբաստիան կ'ունենայ իր որբերու բանակը, հինգ հազար երկու հարիւր մարդ: Կարսի չրջանէն Ախալքալաքի շրջակայ կը թափին աւելի քան հազար որբեր: Միջագետքի մէջ, Մուշէն Արքեպիսկոպոս Սեբաստեանի եւ որբախոյզ, «որբերու հայր» Խուրէն Հերեանի ջանքերով անապատներէն հաւաքուած աւելի հարիւր որբերը կը տարուին երուսաղէմ, կապմելու համար Արարատեան եւ վասպուրական գոյք որբանոցները, եղիչէ Գաւրիլաք Դուրեանի հայրական գուրգուրոտ նայուածքին տակ եւ մատակարարութեամբ Հ. Բ. Ը. Միութեան:

Հոս կ'արտապրեմ, մէջբերումներով, որբերուն ընկերակցող եղիչէ Վարդանեանի յուշիչ նկարագրականը այն խանգավառ ընդունելութեան մասին, որուն արժանացած են լախտահալած հայ տղաք երուսաղէմի մէջ.–

Տասն եւ հօքը օրուան միօրինակ ու սաղտկալի ճամբորդութենէ մը յետոյ, Փետր. 10–ին, շոգենաւը էլ–Գանիթար կանգ կ'առնէր, ուր Հ. Բ. Ը. Միութեան ներկայացուցիչները կ'ընդունէին 816 փոքրիկները իրենց բնակեցող պաշտօնեաներուն հետ: Շոգենաւէն դուրս ելլելէ յետոյ, սրբ ու որբուհիներ շարքով կեցած՝ երգերով եւ «հուռռա»ներով իրենց յարգանքի ցոյցը բրին «Շուենա» նաւին, իր պաշտօնէութեան եւ ի մասնաւորի ազնուասիրտ նաւապետ Քեփքրն Մըրչին, որ ամբողջ ճամբորդութեան ընթացքին կարելի ամէն ջանք ի գործ դրաւ որբերու հանգստութիւնը եւ ելջանկութիւնը ապահովելու համար եւ հրաժեշտի վերջին պահուն՝ փոքրիկներու յարգանքի ցոյցէն յուզուած՝ թաշկինակի ծալքերուն մէջ ծրարեց արցունքի շիթերը, ազնուասիրտ ծերունիի մը յուզմունքի այդ պերճախօս արտայայտութիւնները: Երախտագիտական նոյն արտայայտութիւն նաեւ փոխ – նաւապետ Մըսթըր Ռոճըրսի, որ որբերու **հանդէպ իր**

տածած սիրոյն եւ հոգածութեան մէջ նաւապետէն վար չէր մնար եւ նաւագները նաւի կամրջակին հաւաքած՝ «կեցցէ հայկական որբանոց»ը պոռալով կը պատասխանէր որբ ու որբուհիներու «կեցցէ Շուշա նաւը եւ իր պաշտօնէութիւն»ը աղաղակելուն:

Փետրուար 11–ի արշալոյսն է, մբնշաղի մէջէն, ուշագրաւ երեւոյթով մը ինֆիզիմիին կը ցուցադրեն ծագած նշեհիներու ընդարձակ ծառաստաններ, որոնց հրապուրիչ գրկին մէջէն, շոգեկառքի անցքը կը դիտեն այս ու այն կողմ ինկած բարաշէն տուներ: Ժամը վեցին կը հասնինիք Լիտ կայարանը: Հոս է Խարեգոլ-ծակաձի այս նորահաս որբանոցի երեսադէմի խնամակալութիւնը, որ որբերուն թէյ ու կերակուր պատրաստած է: Փոքրիկները այս անհանգիստ վայելքէն յետոյ ուրախ զուարթ կը շարունակեն երգել ու աղմկել:

Երեք կառախումբերով ճամբայ կ'ելլենիք դէպի Երուսաղէմ:

Աւետեաց երկիրն ենիք, մեծ յեղափոխականին՝ Աստուածորդւոյն հայրենիքը: Պատուհանի մը առջեւ նստած՝ հետաքրքրութեամբ կը դիտեմ սա մեղր ու կաթ բղխող երկիրը եւ իր լերկ ժայռերը, որոնց վրայ ոչ կաթի եւ ոչ ալ մեղրի հետքեր կը տեսնուին: Ահա Ռէմլէ կոչուած գիւղաքաղաքը, որը, ըստ սկզբնական ծրագրի, պիտի ըլլար այս որբերուն բնակավայրը: Հեռուէն կ'երեւի լատինաց վանքը որ յաղթականօրէն վեր վերցուցած է իր զանգակատան խաչը, բիչ անդին, կարծես մրցելու մարմաջէն բռնուած՝ դէպի վեր երկարած է տաճկական մինարէ մը, իսկ այս երկուքի մէջտեղ, ընկճուածի մը ձեւով ողորմելի երեւոյթի մը տակ, կլորակ գմբէթով մը հազիւ իր գոյութիւնը ցուցադրելու կը յանդգնի հայոց վանքը: Խե՛ղճ ժողովուրդ· իր հաստատութիւնները անգամ իրեն նման անհուն ցաւի ու անսահման տառապանքի տակ ընկճուած ու ողորմելի երեւոյթ մը զգեցած են:

Վերջապէս կը հասնինիք Ս· Քաղաքի կայարանը: Դիմաւորութեան եկած են նորակազմ որբանոցիս նորակազմ խնամակալութեան անդամները գլխաւորութեամբ Մեսրոպ Տ· Վ· Նշանեանի եւ հոծ բազմութեան մը, որոնցմէ ոմանք կը խլեն փոքրիկներու կռնակի բեռները, ոմանք պզտիկները գրկելով ինֆիճաշարժիներու մէջ կը տեղաւորեն: Վերջապէս այնպիսի տաք վերաբերմունք մը կը ցուցադրուի որ մեզի չենք կրնար մեր հիացմունքի բացականչութիւնները զսպել:

Տեսարանը յուզիչ էր ու սխուր: Ցնծագին, գիրկընդխառնում ու ցաւէ ծնած ուրախութեան արցունքներ իրարու կը յաջորդեն:

Իրենց վախիս արտիւներով խալելու անգոր փոքրիկները ինֆիճաշարժերով իսկ մեծերը հետիոտն, մաղուող բարակ անձրեւի մը կաթիլներուն տակէն կ'ուղղուինք դէպի Ս· Յակոբեանց հոյակապ վանքը, ուր Շուճեատան (Ձամբաղ) եւ Պարտիզակ (Պաղչէ-բաղ) մասերու մէջ հոգատար ձեռքէ պատրաստուած ճաշ-մակ առաւնիներով մարմոյր անկողինները յղացած ու հանգստեան կարօտ փոքրիկներուն կը սպասէին:

Մենք այլեւս «մեր տան» մէջ էինք ու քօթափած մեր յոգնաբեկ ոտքերու անապատի փուշիները:

***

1920–ին նորէն կը մթագնի քաղաքական հորիզոնը:

Դաշնակիցներու չհաղթական հակամարտութիւնը նորէն կը բանայ Թրքական դեհենին դռները, այս անգամ Մուսթաֆա Քեմալի մը դիւային ստուերը ցցելով Միջին Արեւելքի հաղիւ պայծառացած հորիզոնին վրայ:

Մարաշ, Հաճըն, Սիս, Այնթապ եւ կիլիկեան ուրիշ հայահոծ քաղաքներ կրկին կ'իյնան թուրքի դրօշին տակ եւ կը մատնուին հալի ու սուրի:

Ամենայն նորէն ծայր կու տայ կիլիկեան վերապրող հայութեան մէջ, որ օգտուելով 1918–ի զինադադարի պայմաններէն, վերադարձած էր իր հայրենի տան ու տեղին, ապաւինելով յաղթական դաշնակիցներու բանակներուն եւ դրօշներուն:

Ճակատագրի նոյն անստուգութիւնը եւ հոգեմաշ մտատկումը թուրքիոյ միւս քաղաքներուն եւ ի մասնաւորի Իզմիրի ու Պոլսոյ հայութեան համար, որոնք պատերազմի ընթացքին վերջ մնացած էին ջարդէ ու զանգուածային տեղահանութենէ:

«Լիման պարտեզի Գերմանիան» իր զինակիցներովը պարտութեան մատնող, ծունկի բերող

Ա. Բ. Ը. Մ.ի փոխ-Սալիտի ոյքերը՝ Մերսինի ճամբուն ոյքանոցին առջեւ:

Դաշնակիցները, մոռցած ամէն խոստում եւ պատուոյ խօսք, պերճաղիճի քծինքներով տեղի կու տան աւազակապետի մը քմահաճոյքներուն եւ իրարու ետեւէ կը պարպեն Ատալիան, Գոնիոյ գրաւեալ չրջանն ու Պոլիսը:

1921 Դեկտեմբեր 31-ի կէս-գիշերին, Կիլիկիոյ վրայ ծածանող Ֆրանսական եռագոյնը, որուն կապուած էին այնքա՛ն յոյսեր ու ակնկալութիւններ, կը խոնարհի Քրքական արիւնաթաթաւ կարմիր մահիկին առջեւ, անոյամ մը եւս դժբախտ հայ ազգին կարկամած չրթներուն վրայ ձգելով յաւիտենական ցանկութեան ու կարօտի հեծկլտուքը.

Երբոր բացուին դռներն յուսոյ,
. . . . . .
Ցանկամ տեսնել զիմ Կիլիկիա...:

***

1918-ի զինադադարէն մինչեւ Պոլսոյ պարպումը 1920-ին, Թուրքիոյ մայրաքաղաքին հայութիւնը, համազգային միաձուլուած ճիդով, կ'աշխատէր բառնալ կամ սահմանափակել պատերազմին աւերն ու աղէտը:

Ջուէն Պատրիարք, տարագրութենէն նոր վերադարձած՝ կը վերակազմէր ազգային կեանքի քայքայուած մեքենան եւ կը կազմակերպէր «Ազգային Ինամատարութիւն» մը, ի մի հաւաքելու, պատսպարելու եւ սնուցանելու հայ բեկորները, որոնք օգտուելով զինադադարի պայմաններէն՝ գունդ գունդ կը հասնէին Պոլիս:

Երեւական է այն կոչը, զոր Ազգային Ինամատարութեան Կեդրոնական վարչութիւնը 19 Մայիս 1919 Թուականով ուղղած է հայ ժողովուրդին:

Ներկայացնելէ յետոյ այն աղիողորմ վիճակը՝ որուն մատնուած էին, տառապանքի անասելի բովերէն անցած մեր մօտ հարիւր հազարաւոր ոլորներն ու քանի մը հարիւր հազար տարագիրները, կոչը՝ յետագայ տողերով կը յիշեցնէր՝ իր անմիջական պարտականութիւնները աչխարհի չորս ծագերուն մէջ տարտղնուած հանուր Հայութեան.—

Տո՛ւր ուրեմն, հայ ժողովուրդ, բանի հրամայողական է պահանջքը, տո՛ւր հու լումադ, եւ լիաբո՛ւռն տուր այս անգամ, չափե-

Գարակէօզեան Ազգային դպրեւոցը՝ Պոլիս, Շիշլի

Պալաքեան դպրեւոցը՝ Պոլիս

լով մեծութիւնն աղէտին: Քու խնամդ ու զուրգուրանդ անսկա՛ս ըրէ եւ գիտցիր տարցնել հայ սիրտերը հոգեվարք, հայ մարմինն ապաչուն: Նայէ՛ անոնց վրայ, վիշտը քու մորթիդ վրայ անո՛ր պէս զգալու համար: Եւ ողբմութիւն չէ տալիդ· քու պարտդ է զոր պիտի հատուցանես, ինչպէս պիտի ընէիր ծոցածին զաւկիդ՝ օտարութեան մէջ սղէտակոծ, կամ մէկ ազգականդ՝ բախտէն ուժգին ապտակուած: Եւ ազգական ու ազգային մէկ բառ, մէկ արմատ չե՞ն միթէ: Ամօթ է որ եղեռնն սարսափներէն հրաշքով ազատող Ազգիդ այդ զաւակները ենթարկուին նոր պատուհասի մը, իրական մահուան· ամո՛ր է որ նո՛յն բազմաչարչար հերոս Ազգին անունն ու արիւնը կրողներս թոյլ տանիք որ մեր աչքին սակ սովամահ կորնչին անոնք:

Զաւակն ես եւ դու, հայ ժողովուրդ, այն մեծ Ազգին որ պետական իր կազմը կորսուսած օրէն՝ հի՛նգ երկար դարերու ընթացքին՝ գիտցաւ կուրծք տալ բարբարոսներու անվերջ կեղեքմանց եւ փութաց օգնութեան ձեռք կարկառել իննգածին: Ամչնա՛նք այն նզովքէն զոր ապագայ Հայութիւնը մեր երեսին պիտի արձակէ· ամչնա՛նք մանաւանդ օտարներու նշանակ դառնալէ:

Երազ մը կայ՝ մեր աչքին առջեւ իրականացած: Անոր առթած ուրախութիւնը՝ զգըլխելու, զօտեպնդելու, եղբայրացնելո՛ւ է ըզմեզ, եւ գրգիռ մը ըլլալու՝ որ բանանք մեր բակներն, ա՛յնպէս մտնելու համար երազի Տաճարէն ներս որ մեր Հայաստա՛նն է···:

Մարելու վրայ եղող կանթեղին իւղ լեցընել մը պիտի ըլլայ ձուկիդ, Հա՛յ ժողովուրդ, կանթե՛ղ որ Հայուն ապագայ արեւն է անկասկած: Վասնզի Հայ Մանուկը ապագան է Հայութեան, եւ ապագան՝ յուսածիծաղ:

Այս կոչը իր պաշտօնական կնիքն ու հաստատութիւնը կը դնէր յարանուանական երեք հոգեւոր պետերու հետեւեալ տողերով.

Մենք, հոգեւոր պետերս Տաճկահայաստանի, կու գանք աւելցնել թէ անպատսպար եւ անտուաղ մնացած հօթանասուն հազար որբեր եւ ութ հարիւր հազար տարագիրներ կան դեռ՝ անմիջական խնամքի եւ ձեռնտուութեան ակնդէտ: Լիայոյս ենք որ, այս պարագան ալ նկատի ունենալով եւ կարդալով Ազգ· ենամատարութեան կոչն ՀԱՆՈՒՐ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ուղղեալ սրտագին այն կոչը, ամէն անհատ անտեղիտալի պարտք մը պիտի սեպէ քանսիրտ նպաստի յօժարափոյթ իր մասնակցութիւնը բերել վերոյիշեալ հասցէին, բնդունելով մեր օրհնութեանց հետ՝ տառապահիւծ կարօտեալներու խորին շնորհակալիքը:

Ազգապետ Հայ Աւետարանականներու
ՋԵՆԱՐ Ա· ՊԼԶՃԵԱՆ

Պատր· Տեղ· Հայ Կաթողիկէից
ՕԳՈՍՏ· ԱՐՔԵՊՍ· ՍԱՅԵԼԵԱՆ

Պատրիարք Հայոց
ՉԱՒԻՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

⁂

Այս կոչէն յետոյ Ազգ· Խնամատարութիւնը պարծի կ'անցնի:

Աչքիս առջեւ ունիմ անոր հրատարակած տասչին վերջամեայ Ընդհանուր Տեղեկագիրը, 1 Մայիսէն 31 Հոկտեմբեր 1919-ի չրջան համար:

Անոր ընթերցումը մարդուն սիրտը փշաքաղ կ'ընէ: Հայ Տառապանքի ու Արիւնի կարմիր ծով մը գարձած է բովանդակ Թուրքիան իր մայրաքաղաքովը:

Կը կազմուի խնամատարական հեղրոնական մարմին մը հսկիւրաւոր մանանճիւղերով, օգնելու համար Պոլիս ապաստանած եւ դաստանելու մէջ տուայտող 800,000 կարօտեալներու եւ 70,000 որբերու:

Պոլսոյ բոլոր թաղերուն մէջ կը բացուին ապաստաններ, օգնութեան կայաններ եւ 23 որբանոց-դպրոցներ, որոնց մէջ կը խնամուին մօտ 4000 որբ որբուհիներ, հետեւեալ հերպով·

1.–	*Խաս գիւղ*	216
2.–	*Գալաթ*	193
3.–	*Գում-Քարու*	123
4.–	*Եսի-Գուլէ*	150
5.–	*Օրթագիւղ*	196
6.–	*Դպրոցասէր Տիկնանց վարժ·*	506
7.–	*Հայ կարմիր Խաչի վարժ·*	197
8.–	*Անարատ Յղութեան վարժ·*	187
9.–	*Օրթագիւղի տղոց որբանոց*	404
10.–	*Նչան-Թաղ*	378
11.–	*Բերայի որբանոց*	125
12.–	*Գևչիկքաչ*	29

13.– *Առնաւուտ գիւղ*	173
14.– *Գագը գիւղ*	100
15.– *Սկիւտար*	152
16.– *Կետիկ–փաչա*	46
17.– *Նարլը գաբու*	87
18.– *Մաքրի գիւղ*	77
19.– *Բանկալթի*	125
20.– *Գարակէօղեան սրբանոց*	59
21.– *Ս. Փրկիչ Հիւանդանոց*	185
22.– *Պեզաճեան վարժ.*	45
23.– *Պոյաճը գիւղ*	11
դումար	3819 *սրբ*

Ուրիշ հազարաւոր ծնողազուրկ եւ անապաւէն հրկեզ սրբեր կը տեղաւորուին ազգային եւ օտար կթուքեան յարկերու տակ եւ դպրոցներու մէջ: Ասոնց բոլորին կ'օգնէ Պոլսոյ Հայութիւնը Ազգ. Ինամատարութեան միջոցաւ, որուն կ'օժանդակէ Ամերիկեան Նպաստամատոյցը զանազան ձեւերով:

Կը կազմուի որբահաւաքի մարմին մը, որուն մասին Ինամատարութեան տեղեկագիրը կ'ըսէ.

Եւ սակայն, ինչպէս ամէն ոք գիտէ, հայ որբերը միմիայն անոնք չեն որոնք կը դիմեն տեղաւորուելու համար որբանոցներու մէջ: Գաւառացի հազարաւոր ելկսեռ տղամ, հրաշքով վերապրած, իրենց հօրն ու մօրը դահիճներուն ձեռք կը մնան տակաւին: Բռնաբար իսլամցուած, անոնք կ'աշխատցուին գերիներու նման եւ ենթակայ են ամենօրեայ չարաչար վարմունքներու կամ ահարկու սպառնալիքներու, իսկ այս բարբարոսական միջոցներու ընդունակ է արգիլել տղոց՝ որ վերադառնան դէպի իրենց ազգութիւնը: Ասոնք անոնք են, որ զանգուածօրէն թլփատուելով՝ պատերազմի ընթացքին իսկ գունդագունդ կը բերուէին Պոլիս թուրք իշխանութիւններու կողմէ, կը խոնարհէին էյթամխանէներու մէջ կամ որդեգիր կը տրուէին հարէմներու: Ու մէկ օրէն միւսը՝ Գրիգորը կամ Սարգիսը դարձած էին Ալի կամ Մէհմէտ եւ Ալաֆսին ու Հայկանոյշը՝ Այիշէ կամ Ֆաթմա: Ասոնք են որ ահա՛ կինադադարէն տարի մը վերջ, հակառակ պաշտօնական կրկնակի յայտարարութիւններու, դեռ իրենց ազատագրութեան կը սպասեն: Ասոնց իսլամութիւնը յաւերժացնել ընդհարական դարձեր է անխտիր ամէն թուրքի, ըլլայ ան արհեստաւոր, մտաւորական, պաշտօնեայ, մօլլա կամ փաշա: Ապացոյց ա՛յն, որ բոլոր այս դասակարգերու մարդիկ կարելի ու անկարելի ամէն դժուարութիւն յարուցեր են՝ իրենց թաթին տակ պահել շարունակելու համար իրենց որսը: Ձափազանցութիւն ըրած պիտի չըլլանք, երբ ըսենք թէ Պոլսոյ մէջ հազուագիւտ է գտնել թուրք տուն մը, ամէնէն համեստէն ամէնէն փարթամը, ուր հայ որբ մը կամ մանաւանդ որբուհի մը պահուած չըլլայ: Ու ասոր պատճառը երկուբ է· անհատական եւ համայնական: Անհատական՝ որովհետեւ կ'ունենան իրենց տան մէջ ձրի ծառայ մը՝ սեղանի փշրանքներովը գոհացող: Համայնական՝ որովհետեւ, ըստ իրենց հաւատալիքներուն հոգեպէս փրկած կ'ըլլան զանոնք՝ բազմացնելով միանգամայն քրիստեան քիւը:

Հայաջինջ հրէշութեան մէկ ապահով մասն էր սա, որ կը շարունակուէր անշշուկ ու մթին՝ հազարաւորներու կորստեան գնով:

Այդ հազարաւոր կորուստեալները գտնելու եւ փրկելու համար կը կազմուէր Որբահաւաքը, որ տրամաբանականօրէն մէկ կարեւոր օղակը պիտի ըլլար Ազգային Ինամատարութեան ընդհանուր գործունէութեան շրջանին:

Հետաքրքրական է պիտնալ Որբահաւաքի գործունէութեան եղանակը, որ կը պարզէ Ազգ. Ինամատարութեան տեղեկագիրը:

Որբահաւաքը ունի մնայուն քարտուղար մը եւ երեքէն չորս որբախնամ պաշտօնեաներ՝ Պոլսոյ թաղային կեդրոններուն համար առանձին առանձին, իսկ մէկն ալ թուրք որբանոցներու համար, ինչպէս եւ յարաբերութիւններ պահելու Ոստիկանութեան Ընդհ. Տնօրէնութեան հետ:

Ահաւասիկ Որբահաւաքին գործելու եղանակը: – Երբ թուրքի մը տունը որբ մը գրաւուելու հաւաստիքը ստացուի, պատկանեալ պաշտօնեան՝ Համաձայնական եւ թուրք ոստիկանութիւններէ վաւերացուած վէսիկան ծոցը՝ կը դիմէ ցոյց տրուած ուղղութեան: Անհրաժեշտ նկատուած ստուգումները ընելէ կամ նոր տեղեկութիւններ խնդրելէ վերջ, զանոնք կը ներկայացնէ Որբահաւաքի խարտուղարին: Այս վերջինը, Պատրիարքարանի միջոցաւ՝ ստուգուած հասցէներու *ըրքէթները*

Հայ որբերու մուտքը Երուսաղէմ

հաւելով Անգլ. Թեսպանատունէն, զայն կը յանձնէ ստուգող որբախնամիչին, որ իր կարգին կը դիմէ Համաձայնական Ոստիկանութեան՝ խնդրելով անոր աջակցութիւնը: Համաձայնական ոստիկանները իրենց ընկերակից կ'առնեն բուրք ոստիկան մը:

Սակայն ինչպէս տեսանք, որբը կամ որբուհին դիւրութեամբ չեն վերադարձուիր. զանոնք կը փախցնեն տուներէ տուն, պարտէզէ պարտէզ, կը պահեն թաքստոցներու, նոյնիսկ սնուցկի մէջ, ծառի վրայ: Այն ատեն հարկ կ'ըլլայ կատարեալ խուզարկութիւն մը՝ մէկէ աւելի Համաձայնական ոստիկաններու օժանդակութեամբ:

Երբեմն ալդիւնիք բացատական կ'ըլլայ: Օրերով, մինչեւ իսկ շաբաթներով որբահաւաքը կը հետապնդէ եւ յաճախ թաքնուածին հետքը երեւան հանելով՝ կ'ազատէ զայն: Պատահած է որ մինչեւ երեք անգամ խուզարկութիւն կատարուի միեւնոյն ատեն մէջ, ատլքեր ձերբելու տակ, եւ թաքնուածը ի յայտ բերուի ու ազատուի:

Երբ ազատագրուած որբը Որբահաւաքէն կեդրոնը կը բերուի, կը սկսի հարցաքննութեան եւ խոստովանութեան անմիջական աշխատանքը: Կը պատահի որ շատ դժուար չըլլայ խոստովանցնելը, այն ատեն՝ սեւ ծոցին ու սեւ չարշաֆին տակէն երեւան կու գայ ամօթխած հայուհին: Բայց երբ, ենթարկուած սպառնալիքներու եւ սարսափներու ազդեցութեան տակ, չխոստովանի իր ազգութիւնը, կը տարուի Ջեզոք Տուն:

Այս բոլորին համար, ինչպէս կը տեսնուի, պէտք է ունենալ ոստիկանական յատկութիւններ, հոտառութիւն, նարպիկութիւն, *թաքթ*, ինչ որ կրցած են ըստ բաւականին ցոյց տալ մեր որբահաւաքիները, ենթարկուելով ո'չ միայն գործնի դժուարութիւններուն, այլեւ յանախ՝ քիրտ սպառնալիքներու եւ իրական վտանգներու:

Ահաւասիկ Որբահաւաքի գործունէութեան պատկերը՝ 1919 Ապրիլ 17-էն մինչեւ Հոկտեմբերի վերջ.—

Կեսարիայէն բերուած որբեր	184
Պաշտօնական ուրիշներով ապաստանածներ	128
Թուրք ոստիկաններու ձեռքով առնուած	34
Անպաշտօն միջոցներով ձեռք ձգուած	32
Համաձայնական ոստիկաններով՝ առանց որբէքի	21
Պարզ դիմումներով հաւաքուած	3
Անձամբ վախած եկածներ	19
Թուրքերու կողմէ անձամբ բերուածներ	8
Յոյներու միջոցաւ հաւաքուածներ	3
	432

Ասոնցմէ 11–ը թուրք ըլլալով՝ վերադարձուած են իրենց տեղերը: Մնացեալ հայ՝ 244–ը աղջիկ կամ դեռահաս կին եւ 177 մանչ:

Այս թիւէն դուրս կը մնան այն հազարաւոր որբերը, որոնք թշնամութեանց դադրումէն անմիջապէս յետոյ առնուեցան թուրք որբանոցներէ եւ տուներէ, պաշտօնական թէ անպաշտօն անձերու նախաձեռնութեամբ եւ Համաձայնական իշխանութեանց աջակցութեամբ:

ՉՆՉՈՓ ՏՈՒՆ

Այս հաստատութիւնը անմիջապէս կապ ունենալով Որբահաւաքին հետ, անհրաժեշտ կը նկատենք խօսիլ նաեւ անոր մասին:

Ըսուեցաւ որ եթէ որբը անմիջապէս չխոստովանի իր ազգութիւնը, կը ճամբուի Չեզոք Տուն:

Ցիշեալ տան մէջ, երկու ամերիկացի, մէկ հայ եւ մէկ թուրք անդամուհիներէ բաղկացած ճանճախումբ մը, շաբաթը երկու անգամ նիստ կը գումարէր՝ պաշտօն ունենալով տարուած որբերը հարցաքննել եւ անոնց ազգութիւնը ճշդել:

Հակառակ այս մարմնի հայ անդամուհիին անձնուէր ջանքերուն, յաճախ ճանճախումբը հայ մանուկները իբրեւ թուրք վերադարձուց, պարզ այն պատճառաբանութեամբ որ «տղան իր հայ ըլլալը չի հաստատեր», մինչդեռ անոր կեանքին պատմութիւնը, ախոռը, սէվգիլաքը եւ շատ անգամ ալ տարամերժօրէն հայաբնակ գիւղերու անունները տղոց հայ ըլլալուն բացարձակ ապացոյցներ էին: Այս կարգի տասնեակներով փաստեր կան: Հազուագիւտ չէ նաեւ որ թուրքերը, երբ օրինաւորապէս պարտուած են, չեն հաշուած դիմելու խարդախութեան, շինելով կեղծ ծննդոցիներ կամ կեղծ ծննդագիրեր՝ իբրեւ Ռումելլի գաւառներու բնիկ:

Թուրքերը հաշտ աչքով չէին դիտեր Չեզոք Տան միջոցաւ կատարուած որբահաւաքութիւնը: Ճանճախումբի թուրք անդամուհին կը հրաժարի, վիճելի դարձնելով այդ տան հանգամանքը եւ անգործութեան դատապարտելով զայն:

Այս թրքաբարոյ արարքը Հայ Ազգը կը դրկէ իր քանի մը հազար զաւակներէն, որոնք մնացին Պոլսոյ խեղճ կանանոցներուն եւ հրէմներուն մէջ:

ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՆՊԱՍՏԱՄԱՏՈՑԻՆ ԴԵՐԸ

Ինչպէս անանք Ազգային Ինամատարութեան կ'ըչէն, Պոլիս ապաստանած եւ պատսպարուած մնացած հայ որբերուն թիւը 70,000–ի կը հասնի:

Անոնց ամբողջական հոգն ու խնամքը Պոլսոյ ամերիկեան հայութեան ոյժէն շատ վեր էր: Բարեխոհաբար հոս ալ բարի սամարացիները կը յայտնուին Հայ Տառապանքի ճամբուն վրայ: Ամերիկեան Նպաստամատոյցը, պապական նուիրակ Մոնս. Տոլչի եւ ուրիշներ պիտի ձեռք կ'երկարեն հայ ժողովուրդին:

Կովկասի, Լիւանանի, Սուրիոյ չրջաններուն մէջ իր ստանձնած որբախնամ բազմածախս եւ ծանրատար գործէն գատ՝ Ամերիկեան Նպաստամատոյցը Թուրքիոյ նեղքին գաւառներու մէջ եւս գործի կը լծուի, իր վրայ առնելով աւելի քան 12,000 որբերու հոգը հետեւեալ քաղաքներու մէջ.

Խարբերդ	4400
Սեբաստիա	1327
Տրապիզոն	231
Մամուռն	311
Մարզուան	255
Գոնիա	570
Իզմիթ	220
Կեսարիա	2296
Գրուսա	228
Պարտիզակ	181
Գաղատիա	250
Ատանա	1906
գումար՝	12,175 որբ

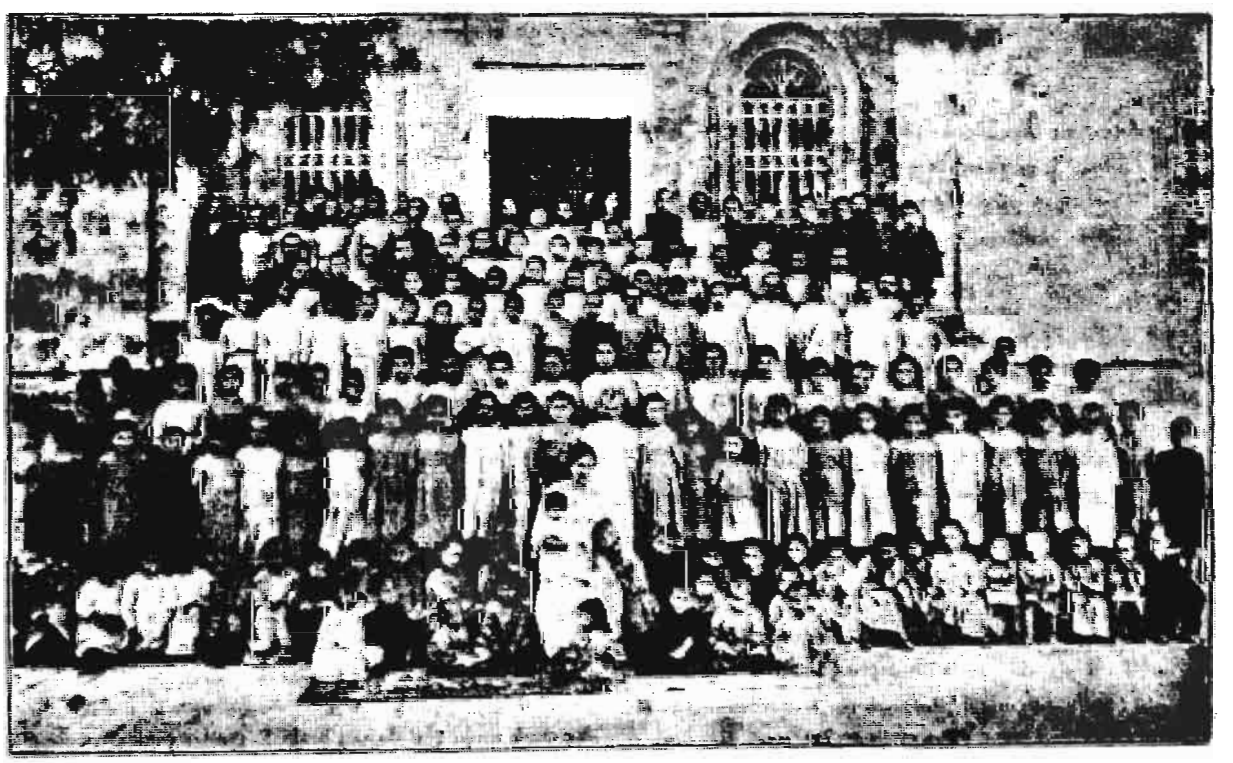
Ազգ. Ինամատարութիւնը, իր տեղեկագրին իրրեւ յաւելուած՝ վերի ցանկը տալէ յետոյ, երախտագիտական հետեւեալ տուրքը կը հատուցանէ Ամերիկեան Նպաստամատոյցին.–

Մերձաւոր Արեւելքի Ամերիկեան Նպաստամատոյցը իր գործունէութեան սկիզբէն ի վեր սերտ շփում եւ գործակցութիւն ունեցած է Ազգ. Ինամատարութեան հետ:

Սկիզբէն իսկ ան ստանձնած է Կովկասի եւ Սուրիոյ շրջաններուն որբախնամ գործէն գատ, Թուրքիոյ գաւառներուն մէջ ալ նոյն գործը:

Հայ որբերը՝ առա՛ջ: Սալքի խումբ մը որբերու կարաւանը դէպի Երուսաղէմ:

Որբերը՝ յետո՛յ: Հ. Բ. Ը. Մ.ի որբերը Երուսաղէմի մէջ: Մէջտեղը՝ Տիկ. Վիքթորիա Արշարունի

Վերոյիշեալ շրջաններուն մէջ գտնուող որբանոցներուն ամբողջական հոգը ստանձնել չբաւականանալով, մեծապէս օժանդակած է եւ զաւառի խնամատարական որբանոցներուն, պրեթէ ամբողջապէս հայթայթելով անոնց հանդերձեղէնի եւ կազմածներու պիտոյքը:

Խալեբեդի մէջ Մր· Ռիկսի վարչութեան ներքեւ շուրջ 4400 հայ որբեր խնամուած են եւ կը խնամուին ցարդ: Անոնք ամառները գիւղերը կը ցրուին եւ ձմեռները լստ կարելւոյն կ'ամփոփուին: Այսպէս որբերու մատակարարական, կրթական, արհեստագիտական եւ բժշկական խնամքը կարելի է երեւակայել թէ ի՛նչքան նուիրում եւ զոհողութիւն կը պահանջէ:

Նոյնը եւ բոլոր որբանոցներու համար: Սեբաստիոյ շրջանին մէջ Միս Կրեֆէմ, Պրուսայի շրջանին մէջ Միս Ալէն, Գոնիա՝ Միս Քեշմէն, Պարտիզակ՝ Մր· Քինկսպըրի, Ատանա՝ Տր· Տոտ, Մր· Ուինկէյթ, եւ այլն, ցրուած այս անձնուէր գործիչները աշխատեցան եւ կ'աշխատին հայ որբերուն համար:

Ամերիկացիք միայն որբախնամ գործով չէ որ զբաղած են, այլ եւ ուր որ բաղաքական անցուդարձերու հետեւանքով տագնապներ ստեղծուած են, փութացած են օգնութիւն ընձեռել:

Ամբողջ հայութեան յաւուրին սրտին թարմանը կ'ուզենք ըլլալ հոս, մեր ջերմեռանդ երախտագիտութիւնը յայտնելով մասնաւորապէս Ամերիկեան Նպաստամատոյց մարմիններուն, որոնց անհաչիւ, կորովի ու վեհանձն օժանդակութիւնը՝ հայ աշխարհի մէկ ծայրէն միւսը չրջան ըրաւ, մեր անպատում ցաւերուն վրայ եղբայրօրէն ծռեցաւ, յոյս, հաւատք ու կեանք ներչնչեց, ու կորուստէ փրկեց հալածուած հայ մանուկներ:

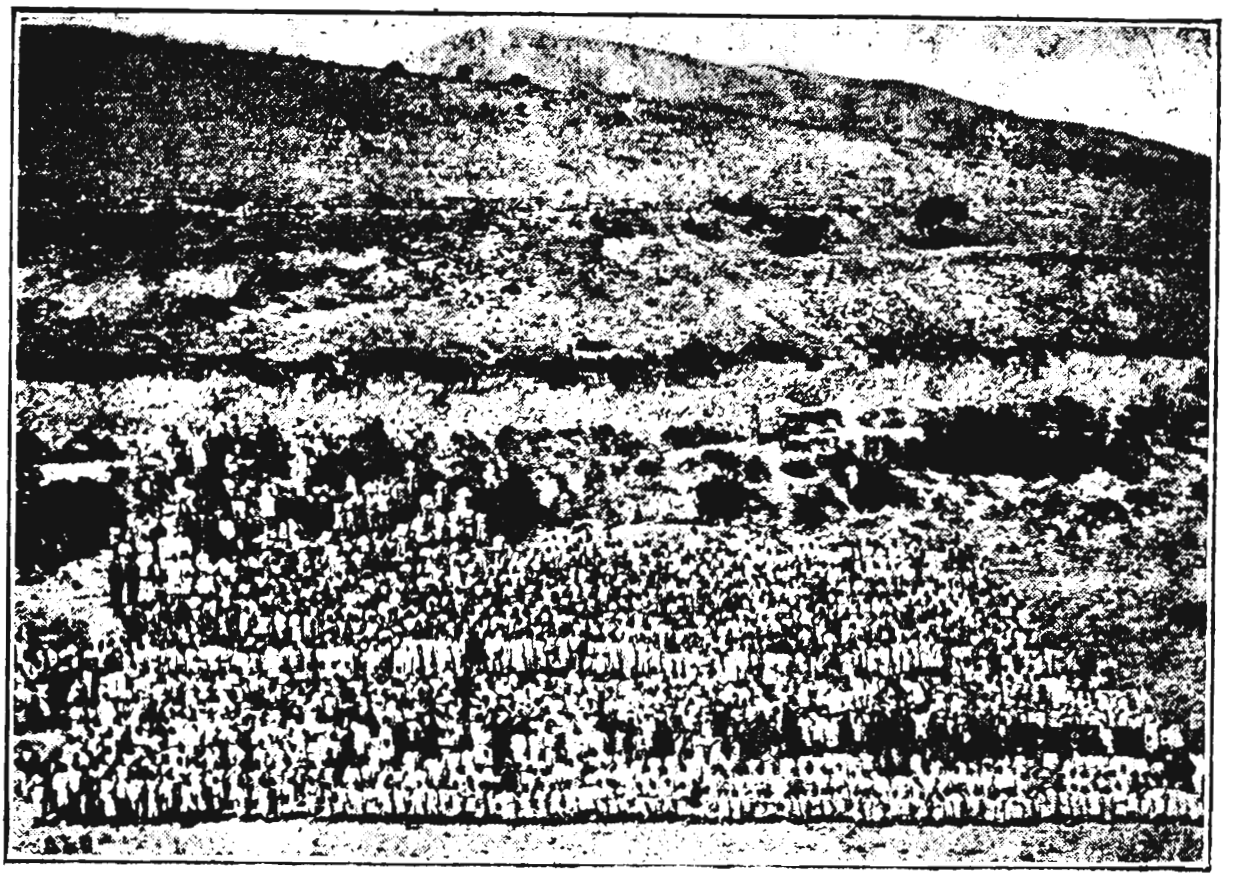

Պոլսոյ մէջ հայ նահատով ու որբերով ըզբաղուող բարեգութ սամարացի մըն է նաեւ պապական նուիրակ Մոնս· Տոլչի, որ իր ծախքովը կը խնամէ ու կը պաստիարակէ 112 որբեր: Այս հայասէր բարձրաստիճան կղերականին համար Թէոդիկ իր 1916–20–ի միջնադարեան տարեցոյցին մէջ կը գրէ՝–

Թուրքիոյ պատերազմի մտնելէն մէկ ամիս վերջն էր որ մայրաքաղաքս կը ժամանէր նորընտիր պապական նուիրակ Մոնսեինեօր Տոլչի, որ իր անունին նման՝ կոչուած էր պահապան հրեշտակ դառնալու Հայութեան: Գաղատիոյ մնացորդաց հայ բնակչութիւնը, նաեւ հոս, թիւով ա՛յնման շատ ներքակալուած հայեր փրկուած են աճսորէ եւ բանտէ՝ իր ազդու դիմումներուն շնորհիւ: Իսկ 1918–ի գարնան, երբ հանուր պոլսահայոց աճսորի գալափարը սաղմնուած էր Իթթիհատականներու եպերելի օճախին մէջ եւ գործադրութեան ալ դրուելու վրայ, ի՛նքն էր որ ամէն ջանք թափեց՝ վիժեցնելու համար այդ ճիւաղային ծրագիրը: Ցետոյ մեր որբերուն հոգատարութեան գործը ձեռք առաւ եւ Ֆերիէօյ բացաւ մանչերու որբանոց մը, որ ցարդ կը կառավարուի ու կը մնայ իր գործունեութեան առարկայ: Մեր երախտագէտ սիրտը պիտի բարախէ միշտ՝ այս արժանաւոր ներկայացուցչին համար Ս· Պապին, որ նոյնպէս գնահատելի ծառայութիւններ մատոյց բաղաքակիրթ աշխարհի ընդհանրապէս, եւ մեզ նման հարստահարուած ժողովուրդի մը՝ մասնաւորապէս:

Ան էր որ չդադրեցաւ խաղաղութեան հրաւիրելէ պատերազմիկ տէրութիւնները: Նախ յօրինեց երկու սրտառուչ աղօթքներ՝ ուղղուած Տիեզերական Խաղաղութեան Իշխանին, խաչուած Յիսուսին· մին՝ բրիստոնեայ ազգերու միութեան, միւսն ալ աճեղ պատերազմին խաղաղութեան համար: Ցետոյ պատրաստեց արդարութեան եւ իրաւունքի վրայ հիմնուած ծրագիր մը, որուն մէջ շեշտեց նաեւ «վշտակիր Հայաստան»ը, գրկելով զայն բոլոր կըռուող կառավարութեանց:

Սրբազան Քահանայապետը չբաւականացաւ ատով: Զգածուած արիւնահամ հայութեան եղկելի վիճակէն, իմ՛նագիր նամակներով՝ իր պատուական նուիրակին միջոցաւ եբրիցս դիմեց Սուլթանին, վերջնապէս իջեցնելու համար վարագոյրը··· բեմադրուող Տոամին: Թէ ի՛նչ արդիւնք ունեցան այդ դիմումներն՝ Իթթիհատին ձեռքը խաղալիք դարձած վեհապետի մը հետ, աւելորդ է ի վեր հանել: – Հայոց ժամանակակից պատմութիւնը պիտի գիտնայ անշուշտ փառաւոր տեղեր տալ իր էջերուն մէջ՝ մեր ցաւովը գալարուող

Ազէտէն ետք Մարաշ հաւաքուած շուրջ 1500 մարաշցի որբեր՝ Ամերիկեան Նպաստամատոյցի խնամքին տակ։

եւ զայն մեղմելու ճգնող այս վեհ կղերականներուն, Ս. Պապին եւ Մոնս. Տոլչին։

⁂

Ֆրանսացիներու կողմէն Կիլիկիոյ պարպումը խուճապի կը մատնէ նորէն դինադադարէն յետոյ հոն վերադարձած մօտ երեք-հարիւր հազար հայութիւնը։ Ժողովուրդը կրկին ձեռք կ'առնէ տարագրութեան անստոյգ ճամբան, ապաստանելով արաբական դրացի երկիրները, Կիպրոս, Եւրոպա եւ հեռաւոր Ամերիկաները։

Երեք տարիէ ի վեր անդին պուրպուրատ խնամքին տակ իրենց որբութիւնը մոռցած հազարաւոր որբ պառնուկներ կը հետեւին իրենց ալլակիցներու կարաւանին, բարեբախտաբար այս անգամ ոչ առանց առաջնորդի եւ հովիւի։ Բարեպործականը կ'ընկերանայ անոնց դէպի Լիբանանի հիւրընկալ ափերը, ուր իրենցմէ առաջ արդէն ապաւէն գտած էին քանի մը հազար հայ որբեր, օտար բարեսիրական յարկերու ներքեւ։

Տարագրութեան այս նոր հանգրուանին վրայ հասնիլ տեղաւորուած եւ չունչ առած՝ վրայ կը հասնի Իզմիրի աղէտը 1922 Սեպտեմբեր 9-ին, եւ քանի մը հարիւր հազար յոյն եւ հայ պաղթականներու հետ Հելլադայի լերկ ափերուն վրայ կը թափին մօտ 20,000 որբեր, որոնց մէկ մասը հայ։

Հելլէն ազգը Մուսթաֆա Քեմալին եւ անոր ետեւ պահուըտած իրեն երբեմնի պաշնակից ու բարեկամ ալլիերուն դէմ ամիսներով եւ անհաւասար ուժով պատերազմէն ուժասպառ եղած էր թէեւ, բայց իր աւանդական քաջութիւնը չի կորսնցներ եւ ամէն գնով տէր կը կանգնի իր հողին ապաւինած յոյն եւ հայ պաղթականներուն եւ անոնց ընկերացող որբերուն, այս վերջիններուն տրամադրելով հին ոլքայական պայտոներ, իշխանական ապարանքներ, վնակաբեր պանդոկներ եւ հանրային հաստատութիւններ։

Թեթեւցնելու համար Հելլէն կառավարութեան բեռը, Ամերիկեան Նպաստամատոյցը

իր բարոյական եւ նիւթական ամբողջ ոյժը կը տրամադրէ, պատսպարելով, անուցանելով եւ դաստիարակելով բազմահազար որբեր, յատկապէս մայր-ցամաքի վրայ եւ կղզիներու մէջ, Ալճիռ, Տրիֆոլի, Կարնթոս, Քեֆալոնիա, Սիրա եւ այլն:

Թուրքիոյ ներքին պատահարներուն մէջ ամէն օր չարչի ու մահուան տարափին տակ ապրող հայ որբերը հետզհետէ կը փոխադրուին ապահով երկիրներ: Սելաստիոյ 5600 որբերը Յունաստան, Խորբերդի 5300 որբերը Լիբանան եւ Պաղեստին:

Ամերիկեան Նպաստամատոյցը եւ Հայկական Բարեգործական Ընդհ. Միութիւնը իրենց վրայ կ'առնեն արեւմտահայ որբուհեան գրեթէ կէսն աւելիին հոգատարութիւնը Յունաստանի, Լիբանանի, Պաղեստինի եւ Եգիպտոսի մէջ: Կը բացուին կանոնաւոր դպրոցներ, արհեստանոցներ, կը կազմուին մարմնակրթական միութիւններ եւ երէկի անտոյգ ճակատագրով հայ որբը կը մեծնայ հայեցի դաստիարակութեամբ եւ խէալով:

Որբերու առաջին հայրենադարձը կը սկսի 1923-ին, Երուսաղէմի «Վասպուրական» որբանոցէն, հայրենիքին աչքը իրենց կուրծքլուն տակ վառած 250 որբերով:

Ուրիշ քառասուն որբեր, որոնք կը կապմէին Բարեգործականի Երուսաղէմի Արարատեան եւ Վասպուրական պոյլ որբանոցներուն նուագախումբը, Եթովպիոյ պահաժառանգ իշխանին փափաքով Ատիս-Ապաբա կը փոխադրուին իրրեւ արքայական պալատի նուագախումբ:

Ֆրանսայի Հայ Դպրոցասէրը իր լանջքին տակ կ'առնէ 177 որբուհիներ:

Յունաստանի մէջ Նիր Խիլիֆը ակռսած էր անսակ մը լուծարքի կամ կեղծանուամի ենթարկել իր որբանոցը: Տրապիզոնցիներ կը մշակուէին հայ որբերը խմբովին տեղափոխելու այնպիսի միջավայրերու մէջ, ուր դժուար պիտի լլլար պահել անոնց հայեցի դիմագիծերը:

Մաս մը չափահաս որբ եւ որբուհիներ կը անկաւորուին յոյն ընտանիքներու մօտ իրրեւ «հոգեպատակ»:

Այդ. Պատուիրակութեան ներկայացուցիչ վահան Թէքէեան, որ քննական այցելութեան եկած էր Յունաստանի հայ գաղթականներուն եւ որբերուն, ապագայնացուցիչ եւ կորստաբեր պահելով հայ տղոց համար ղատ յունական միջավայրը, կը բաղդէ հայ որբութիւնը տասը միջավայրերու մէջ պանդրիկ ընելու մատպրութեան դէմ եւ կառնչնել կու տայ անոնց ցրուումը յոյն տուներու եւ քաղաքներու մէջ, ուր հայութիւն դոյութիւն չունէր, ինչպէս Քասալիա:

Վահան Թէքէեանի մէկ արտառոյց կոչին իրրեւ արդիւնք՝ Եգիպտահայութիւնը կ'ըստանձնէ 2500 երկսեռ որբերու հոգը, Գահիրէ եւ Ալեքսանդրիա հաստատուած մասնաւոր հանգերու մէջ, ուր անոնք տակն մը կը պատսպարուին եւ յետոյ, կամաց կամաց կը տեղաւորուին, մանչերը՝ զանազան արհեստներու հետեւելով, իսկ աղջիկները հոգեզաւակ հայ տուներու, ուրկէ օր մըն ալ իրրեւ շնորհալի հարս պուրս կու գան, կազմելու համար հայ ընտանեկան տաքուկ բոյներ:

Որբերու տեղափոխութեան այս պեղեցիկ պատկերը չանկարծ կը տժգունի, երբ Լոնտոնի Լորտ Մէյըրս Ֆընտը իր Գորֆուի որբանոցը կը փակէ եւ որբերը կը փոխադրէ հեռաւոր Գանատա, հոն գանոնք հայութենէ պուրս հանելու համար:

1926-ին, պուխկերլիսցի քարոզիչ եւ ճշմարիտ հայասէր Քրաֆթ Պոնար Փընեւ կը տանի խումբ մը խստամեաց փոքրատի որբեր եւ պանդիք կը տեղաւորէ իր հիմնած «Հայաստանի Տուն» անունքնոց անուն կրող հաստատութեան մէջ, հոգալով եւ հայացնօրէն պատրաստելով գանոնք հայ պարկեշտ ստացիչներու չափին տակ:

Քրաֆթ Պոնարի մասին Թէսալիկի 1922-ի տարեգրոյցին մէջ կը կարդանք.

Ծնած է 1869-ին: Ուսումը ստացած է Լոնտոն, Պեռլին եւ Փարիզ: 1896-ին, երբ Համիտեան ջարդերը պատգամիզ կը գտնէին Եւրոպա, Քրաֆթ Հայկ. Սպանդին մասին բանախօսութիւն մը կ'ընէ: Գիւղացի ընտանիք մը բանի մը օր յետոյ կը ներկայանայ իրեն եւ կ'ըսէ.— «Դրամ չունիմ տալիք, հօր զաւակ ունիմ, կրնաս ուրիշ մըն ալ ունենալ: Եթէ Հայաստանէն կրնաք որբ մը բերել տալ՝ զաւակներուս հետ սիրով կը մեծցնեմ զինք»:

Նոյն տարին երբ կը կազմուի Հայոց Օգնութեան Զուիցերիական Կոմիթէներու ժողովը՝ նախագահութեամբ Նէօշաթէլի Քրոֆ.

ժորժ Կոտէի, այս վերջինը կ'առաջարկէ պաշտօն տալ Բրաֆքի՝ կազմակերպելու հայ որբերու դաստիարակութեան գործը Զուիցերիոյ մէջ: Բրաֆքի ջանքերով կը կազմուի հայ որբեր Զուիցերիա փոխադրող եւ զանոնք պաշտպանող ընկերութիւն մը, որ իր գործունէութիւնը կը սկսի զուգահեռաբար շարունակել Քոմիթէներու ժողովին հետ եւ անոր մէկ ճիւղը կը ճանչցուի: Այս Քոմիթէն հայ-զուիցերիական որբանոցներու պատասխանատուութիւնը կը տանի մինչեւ 1920, միշտ գործակցութեամբ Բրոֆքի Պոնարի: Բացի հայանպատակ վանազան գործերէ, Պոնար կազմեց 1920-ին Հայասիրական Միջազգային Դաշնակցութիւնը եւ 1921 Յունիս 21-ին հիմնեց «Հայկական Տունի Ընկերութիւնը ի Զուիցերիա», նպատակ ունենալով ապահովականութիւն տալու Հելվետիա ապաստանող հայերու: Ամիս մը յետոյ «Հայկական Տուն»ի բացումը տեղի ունեցաւ Պէնէի մէջ: Բաւական ընդարձակ այս շէնքը սեփականութիւնն է Ընկերութեան, որուն հովանիին տակ իսկական «Հայ Տուն»ի խնամքը կը վայելեն հոն ապրող հայ որբերը:

Այս օրերուն ուրիշ «որբավերակիչ» մըն ալ ակնկալել կ'ելլէ, Փէր Սերիլ կամ Մխիթարեան Հայր Կիւրեղ Զօհրապեան, որ խումբ մը ուսումնատենչ հայ կաթոլիկ որբեր կը տանի Վենետիկ, Մուրատ-Ռաֆայէլեան վարժարան:

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՐԲԱՆՈՑՆԵՐԸ

Հայ որբերու երկրորդ եւ կարեւորագոյն կեդրոնը եղաւ Կովկաս իր երեւանով, Էջմիածինով եւ մանաւանդ Ալեքսանդրապոլով, ուր հաւաքուեցան 35,000 որբեր:

1915-ին եւ 17-ին, ոուսական բանակները կառուցած կրկնակի չարագէտ նահանջներուն հետեւելով՝ Արեւմտեան Հայաստանի սահմանամերձ նահանգներէն, Վասպուրականէն, Տարօնէն, Պիթլիսէն, Ալաշկերտէն կովկաս խուժող կէս միլիոնէ աւելի հայութիւնը

Թիֆլիսի մէջ՝ եղեռնէն փրկուած հայ մանուկներ: ...եւ վոհրիկ որբուհին արդէն իսկ հայկական պար կը պարէ: (Լուսանկար Հանըի Պարպիի)

իր հետ տարաւ նաեւ 40,000 արլեր, որոնց վրայ յետոյ ուրիշներ կարողացան փախուստով 10,000–ը, այսպէս կոչուելով 50,000–նոց արեւելեան հայկական բանակ մը:

Կովկասեան Հայաստանի ժողովուրդը արիւնաքամ պատերազմի մը մէջ մխրճուած՝ ի վիճակի չէր տիրութիւն ընելու Երեւանի վարչականութեան մէջ խանգարած եւ էջմիածնի հոգեւորական կառավարութեան տակ ապրելիքը այլ խնդիրներ, տնտեսական եւ սովորական բարեմասնութեան:

Այդ օրերուն կովկաս ապրող հայ քաղաքական առանձնանալու վկայութիւնները առատ եւ պարզ կը տան պարզապէս:

Հայ պաշտօնեաները՝ անցեալ աստուածանքներու հնձակայ՝ կրնայինչին իրենց կարեւոր մասը քաղցով եւ հիւանդութիւններով: Մնացածները յուսով ապրեցան եւ տոկացին:

Հակառակ անոնց կրած անպատմելի տառապանքներուն, հրճուանք մը կար, հայրենի հողին վրայ գտնուելու գերապոյն հրճուանքը, անոնց կմախք կտրած դէմքերուն վրայ եւ լոյսէ ու կենսունակութենէ պարպուած անոնց տրտում աչքերուն մէջ: Այդ վիճակովն իսկ քաջալերութիւն եւ յոյս կը ներշնչէին անոնք եւ վերապրելու անկուն կամքով կը նայէին ապագային:

Նոյն հզերատեսիլ պատկերը կր ներկայացնէր նաեւ հայ որբերու 50,000–նոց բանակը, քաղցած, տկլոր, աղտոտ եւ լքուած: Բայց անոնց մարելու, չինջանալու վրայ եղող նայուածքներուն մէջ ալ ապագայի յոյսը կր ժպտէր:

Օրուան իրերայաջորդ եւ ժամանակաւոր կառավարութիւնները ամէն կարելին կ'ընէին մեղմելու համար պատնութիւնը անոնց կեանքին:

Պահանջը այնչափ մեծ էր ըլլ, կառավարութիւնները, խաղաղ եւ բնականոն ժամանակներու մէջ անգամ պիտի անձրկէին անոր պահպանում տալու համար:

Հայ պաղթականին հայրենի կողին վրայ ապրելու, տեւելու եւ մահուան վրայ յաղթականի պուրս գալու կամքին ոյժը գինք դերմարդկային դիւցազնութեանց կը մղէր:

Հայ որբը, դրկուած ամէն բանէ, իր վիճակին եւ ճակատագրին պիտակցութիւնը ունէր եւ իր ապագայի տեսիլքը՝ հայրենի հողին վրայ: Թէեւ որբ էր, անհայր եւ անմայր, բայց որբը չէր այլեւս հայրենիքով, որուն նիւթական հողէն կը քաղէր իր հոգեկան սնունդն ու պարարտացումը:

Մթաստուեր ցայգերու մէջ միշտ արշալոյս մը թաքնուած կայ: Գլ'տք էր տոկալ եւ սպասել անոր ծագումին:

Այս յոյսերով եւ ակնկալութիւններով հոգեղինչուած՝ Հայաստանի հայր եւ հայրենի կառավարութիւնները ձեռք առին իրենց ապահոված եղբայրներուն խորտակուած կեանքին վերակերտման հսկայ գործը:

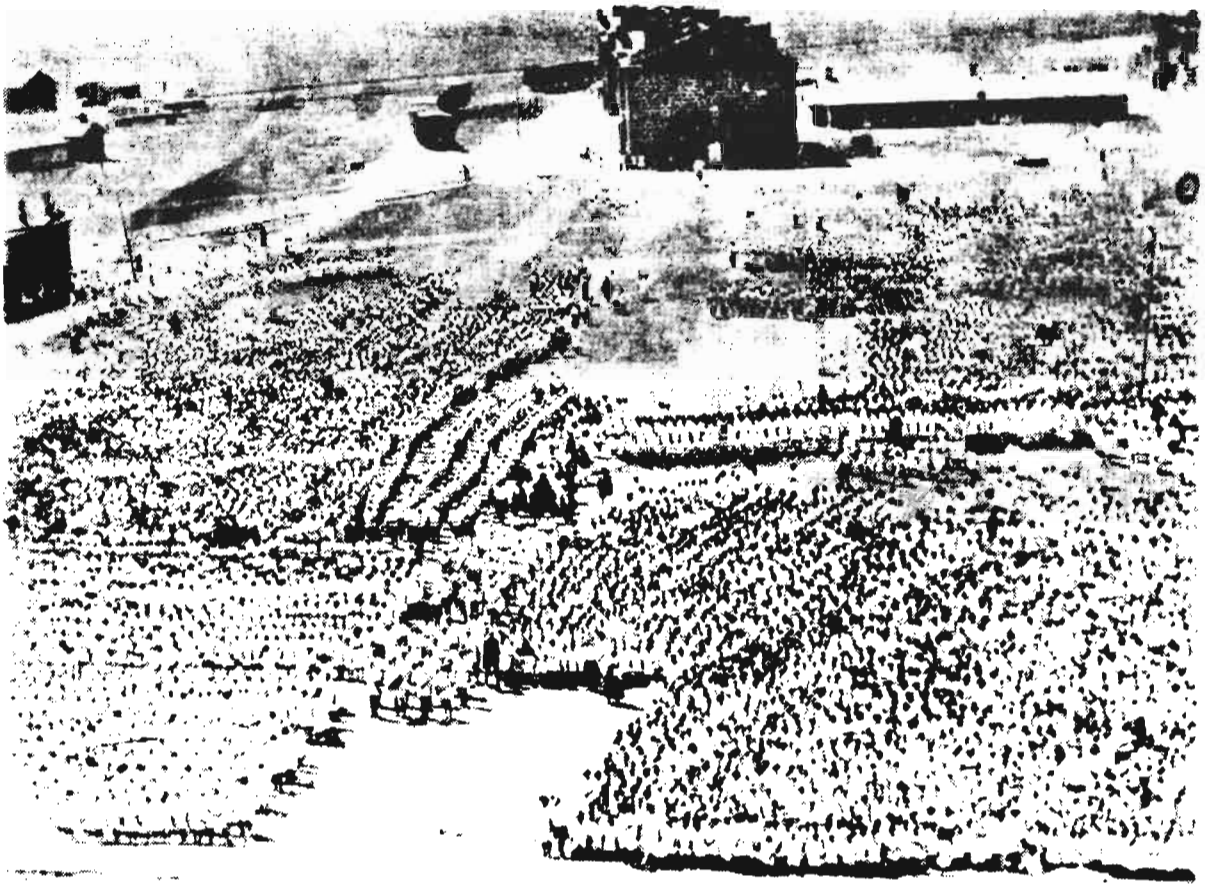
Գաղթականները, երկրին գանազան շրջաններուն մէջ եւ հնարաւոր չափով կր յծուին հնարաւոր աշխատանքի:

Որբերը կր տեղաւորուին գանազան կայաններու մէջ եւ ընտանիքներու խնամքին տակ:

Հոս ալ Ամերիկեան Նպաստամատոյցը իր կարեւոր դերը կը կատարէ՝ ստանձնելով մօտ 30,000 որբերու բովանդակ հոգն ու խնամքը, դործակցութեամբ եւ վերին հսկողութեամբ հայկական կառավարութիւններուն, որոնք հակառակ իրենց անկեղծ ցանկութեան՝ անկարող էին նիւթապէս եւ մարդկօրէն հասնելու իրենց առջեւ տարածուած ծով կարիքներուն:

Շատ կարեւոր հարց մրն է, կը դրէ ականատես հայ վկայ մը, քեփքըն Յարութիւն Պաչատուրեան, 40,000–ի մօտ հայ որբերու խնդիրը: Ամէն տեղ կր հանդիպիս անոնց, քաղցած, տկլոր, աղտոտ եւ լքեալ վիճակով: Մարդկային սիրտը չի կրնար անտպայ մնալ ի տես այս թշուառութեան եւ երբ հայ մը անդրադառնայ որ ապագայ Հայաստանի ողնայարը պիտի կազմեն այդ արտասմլիկ երեւոյթով թշուառները, չի կրնար չյուսահատիլ: Հայ սրբանոցները, բացուած հայկական պետութեան խնամքով, մեծ մասամբ եւ հակընդդէմ պատճառներով անկարող եղած են պատշաճօրէն հոգ տանիլ հայ որբերուն, որոնցմէ շատեր փախուստ կու տան, փողոցներու մէջ մուրալու համար:

Ամերիկեան սրբանոցներու մէջ պատրաստածները աւելի լաւ վիճակ ունին: Հոն պատսպարուած որբ մը դրեթէ անկարելի է ճանչնալ քանի մը չաբաթ յետոյ: Լաւ անուն, մաքրութիւն եւ հոգատարութիւն կատարելա-

Լեհիճականի (Ալեքսանդրապոլ) մէջ սպատպարուած 15,000 հայ որբերը։
(Ալեքսանդրապոլ, 10 Յունիս 1926)

պէս նոր մարզկային հակի մը կը փոխեն հա-յրենի հայ որբը։

Նպատակամատոյցը որբանոցներու հետ կը հաստատէ նաեւ արհեստանոցներ, ուր թէ՛ որբերը եւ թէ մանկահատակ երկսեռ պաղթականները արհեստ կը սորվին եւ կ'արտադրեն։

Ամերիկայի պրպիտուհի մը, իբրեւ պատերազմական թղթակից՝ պոլսեան երկիրները մէջ տեսած էր եղերական տեսարաններ, որոնք աննման կը մնային Հայաստանի փողոցներուն մէջ տրուած տեսարար պատկերներուն քով։ Կը չրջի Հայաստանի կարեւոր քաղաքներն ու պիտոքատրքները, կը տեսնէ հայ անպատմելի թշուառութիւնը եւ կու լայ։ Ներեւանէն մեկնելէն քանի մը ժամ առաջ կ'ըսէ ամերիկեան որբախնամ հաստատութիւններու եւ արհեստանոցները եւ մեկնելէն առաջ կ'ըսէ.— «Ցոյս կայ տակաւին հայութեան համար։ Ես այդ յոյսին լոյսը նշմարեցի հազարաւոր հայ որբուկներու աչքերուն մէջ։ Եթէ այս թափառական ողջմէկի արարածները կրնան փոխուիլ — այսօրուան կարճ ժամանակի մը մէջ — այդքան սիրուն, խելացի եւ եռանդուն պզտիկներու, պէտք չկայ բնաւ յուսահատութեան»։

Այսօր, հայրենի հողին վրայ այլեւս հայ պոլսեան չկայ, հայ քաղաքացի կայ, հայ որբ չկայ, հայ երիտասարդ եւ հուժկու բանուկներ կան, անթեքելի մկաններ կան։ բազմարուեստ միտքեր ու լուսապայծառ ճակատներ կան։

Մսխարութիւն ըլլած ենք ըսելու թէ Ապրիլ 24-ի Հերոսը մեկմէ մկկուկէս միլիոն դոհեր իլլեց։ Այդ մկկուկէսին վրայ պէտք է աւելցնել նաեւ անոնցմէ ժառանգ մնացած մօտ 200,000 որբերը, որոնցմէ 150,000-ը մեզի յանձնուեցան մահուան դուռը հասած եւ կիսամեռ վիճակով, իսկ մնացեալ 50,000-ը մը-

նացին անապատներու խորերը եւ իբրեւ հայ՝ անհետ կորսուեցան Թրքական հարէմներու եւ «սրբոնոց» կոչուած Տնարարոյ իշտեակներու մէջ։

⁂

Ամփոփենք մեր սրբագրութիւնը։

Դժուար է որոշ վայրկեան ու թիւերով տալ հայ սրբերուն ճշգրիտ թիւը, ինչպէս կարելի չէ հաշուել մրրկածուփ ծովու մը ալիքները, որոնք ցամաքէն մակընթացութեամբ եւ անպատուութեամբ իրարու կը յաջորդեն, անհնարին դարձնելով է՛ն ճարտար հաշուիչին իսկ ըռնած հաշիւը։

Կեանքի ու ճակատագրի սեւ փոթորիկը Թուրքիոյ բովանդակ տարածքին վրայ ցանուցրիւ ըրաւ հայ սրբութիւնը, օր մը հոս օր մը հոն նետելով զանոնք աշնան հողմացրիւ տերեւներու նման։

Անոնք որ հեռուէն են հայ որբերու անկայուն եւ մշտայորաչարժ կեանքի չարժումներուն ու տեղափոխութիւններուն, զուցէ իրաւունք տան ինծի։

Բայց ինչ որ ճշմարիտ է եւ անառարկելի՝ ա՛յն է թէ 1915–ի Ապրիլ 24–ը եւ անոր յաջորդող քանի մը սեւ Ապրիլներ մեկի տուին 200,000–ի հասնող սրբութիւն մը, որ կարելի է չափել հետեւեալ կերպով։

Թուրքիա	70,000
Հայաստան	50,000
Ասորական Եկեղեցի	25,000
Զանազան Եկեղեցի	5,000
	150,000

Անապատներ եւ թուրք հարէմներ մնացած 50,000

Համապատասխան՝ 200,000

Ազատագրուած 150,000 որբերու խնամարկութիւնը կարելի է բաժնել հետեւեալ կերպով։

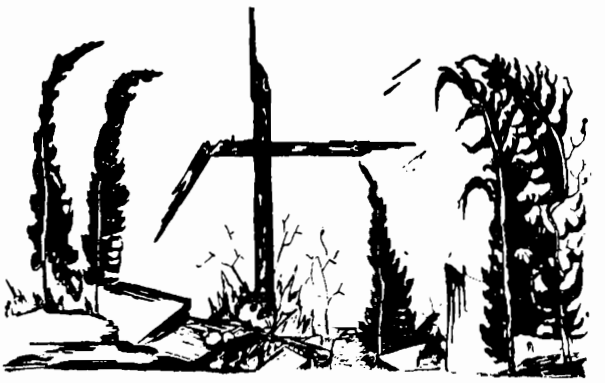
Ամերիկեան Նպաստամատոյց	60,000
Պոլսոյ Ազգ. Ընտանեսրութիւն	40,000
Հայաստանի կառավարութիւն	30,000
Հ. Բ. Ը. Միութիւն	15,000
Օտար եւ հայ զանազան հաստատ.	5,000
	150,000

⁂

Այսօր, արտաքոյ Հայաստանի, Սփիւռքի մէջ ունինք մէկ միլիոն հայութիւն, որուն մէկ մասը ալատապրուած հայ որբեր եւ յուսոյն տարիք ի վեր անոնց միջին ու արիւնէն սերած հայ զաւակներ են, որոնք, Ապրիլեան Եղեռնի այս յիսնամեակին, միացած իրենց ճակատագրակից հայրենաքնակ եղբայրներուն ու քոյրերուն, արդարութիւն ու հատուցում կը պահանջեն աշխարհէն եւ զայն մակերեսային արդարութեամբ կատավարող մեծերու քնացած խղճմտանքէն։

Կը սպասենք որ արձնոյ այդ խղճմտանքը եւ արդարութիւն մը հաշխարհ է՛ն մեծ Զրկեալին, Հայ Ազգին։

(Պէյրութ)

ԹՈՒՐՔ ԴԱՀՃԱՊԵՏՆԵՐՈՒ ԱՀԱՒԵԿՈՒՄԸ

1965 Ապրիլեան Մեծ Եղեռնի յիսնամեակին առթիւ կ'արժէ, որ անդրադառնանք նաեւ վրէժխնդրական այն սրբազան գործին, զոր հայ ազգանուէր ահաբեկիչներ կատարեցին 1920–22 տարիներուն՝ պատժելու համար հայկական կոտորածներուն կարգ մը պատասխանատուները, իթթիհատական շարք մը դահճապետներ: Ամէն հայ երկիւղածութեամբ, յարգանքով ու երախտագիտութեամբ պէտք է յիշէ անուները բոլոր այն հայ կտրիճներուն, որոնք հանդիսացան հայ ժողովուրդին պատուհասող բազուկը՝ յաճախ վտանգելով իրենց կեանքն իսկ եւ ենթարկուելով անպատմելի զրկանքներու:

Այսպէս, ՍՈՂՈՄՈՆ ԹԵՀԼԻՐԵԱՆ, որ միայն երկու տարի առաջ մահացաւ Միացեալ Նահանգներուն մէջ եւ որուն համար յուշարձան մը կանգնելու երախտագէտ գործին ձեռնարկուած է արդէն, բացումը կատարեց հայուն վրէժխնդրական գործունէութեան: Ան մէ՛կ գնդակով սպաննեց Իթթիհատ վէ Թերաքֆը կուսակցութեան ազդեցիկ դեկավարներէն, Թուրքիոյ ներքին գործոց նախարար, ապա վարչապետ՝ Թալէաթ փաշան, 15 Մարտ 1921ին, օր ցերեկով, Պերլինի Հարտենպերկ պողոտայի մայթին վրայ:

Թեհլիրեան ձերբակալուեցաւ, եւ իր դատավարութիւնը ժամանակին մեծ աղմուկ հանեց, բայց գերմանական դատարանը գիւրաթեքութեամբ արձակեց:

Ասոր յաջորդեց ՄԻՍԱԿ ԹՈՐԼԱԿԵԱՆի սխրագործութիւնը: Այս կտրիճ հայորդին 19 Յուլիս 1921ին, Պոլսոյ մէջ, «ձակատամարտ» թերթի շէնքին մօտ դիտապաստ գետին փռեց Ատրպէյճանի ներքին նախարար Պեհռուտ խան Ջիվանշիրը, որ երկու գլխաւոր կազմակերպիչներէն մէկը եղած էր 1918ի Սեպտեմբերին Պաքուի մէջ տեղի ունեցած հայկական կոտորածներուն: Միւս պատասխանատուն՝ Ատրպէյճանի վարչապետ խան Խոյսկին սպաննուեցաւ 1920ին, Թիֆլիսի մէջ, հերոս ԱՐԱՄ ԵՐԿԱՆԵԱՆի ձեռքով:

ՍՈՂՈՄՈՆ ԹԵՀԼԻՐԵԱՆ

6 Դեկտեմբեր 1921ին, Հռոմի մէջ, ԱՐՇԱՒԻՐ ՇԻՐԱԿԵԱՆ խիզախ խոյանքով մը կը ներտուէր Թուրքիոյ նախկին վարչապետ Սայիտ Հալիմը փոխադրող կառքին վրայ եւ մէկ

փամփուշտով կը սատկեցնէր այդ անարգ հրէշը: Այս վերջինն էր որ ստորագրած էր հայ ժողովրդի բնաջնջման մահավճիռը:

Հակառակ ձեռք առնուած պետական ու անհատական նախազգուշական միջոցներուն՝ հայ վրիժառու բազուկը կը հասնէր մնացած բուրք մեծ ճիւաղներուն եւ կը շանթահարէր զանոնք եւս:

1922ի Ապրիլ 17ին, Միւնհէնի օրուան կէս գիշերին, նոյն Արշաւիր Շիրակեանը եւ նոյն կարնեցի Արամ Երկանեանը, այս անգամ Պերլինի մէջ, կ'ահաբեկէին երկու իթթիհատական պարագլուխներ եւս՝ մեծ ճիւաղներ Տոքթ. Պեհաէտտին Շաքիրն ու Ջեմալ Ազմին: Առաջինը կ'իյնար Արամին զոհակով, իսկ երկրորդը՝ Արշաւիրին փամփուշտով՝ Տիկ. Թալէաթի ապշահար աչքերուն առջեւ···: Պեհաէտտին Շաքիր այն մարդակերպ գազանն էր, որ ի միջի այլոց յղացած էր Տրապիզոնի հազարաւոր հայ մանուկներ Սեւ ծով թափելու ճիւաղային ծրագիրը, իսկ Ջեմալ Ազմի, Տրապիզոնի վալին, գործադրած էր զայն:

Սակայն դեռ անպատիժ կը մնային Էնվէրն ու Ջեմալ փաշան: Առաջինը եղած էր թուրքիոյ պատերազմական նախարարը, իսկ երկրորդը՝ Սուրիոյ, Լիբանանի եւ Պաղեստինի զինուորական ընդհ. հրամանատարը: Այս վերջինը Դամասկոսի եւ Պէյրութի մէջ կախել տուած էր նաեւ խումբ մը սուրիացի եւ լիբանանցի ականաւոր հայրենասէրներ:

Ջեմալ փաշայի մահուան օրը հասաւ 25 Յուլիս 1922ին: Խոտորջուրցի երկու սրտոտ երիտասարդներ՝ ՊԵՏՐՈՍ ՏԷՐ ՊՕՂՈՍԵԱՆ եւ ԱՐՏԱՇԷՍ ԳԷՈՐԳԵԱՆ օր ցերեկով զգետնեցին զայն Թիֆլիսի մէջ, Ձենգայի շէնքին առջեւ: (Զարեհ Մելիք-Հախնազարյանց (Հարճկյան))

Իսկ Էնվէր տապալեցաւ Թաշկենտի մէջ (Իւզպեքիստան), ուր գացած էր փանթուրանական գրգռութիւն սերմանելու համար: Կ'րսուի թէ ապանինուեցաւ հայ չեկիստի մը ձեռամբ (1922 Հոկտեմբեր Տարոյան Հակոբ Մելիք-Ադամի և Հովհաննիսի ցեղակից)

Արդարեւ պահիժի գործադրութեան ծրագրութեան մէջ կարեւոր դեր խաղաց Շահան Նաթալին:

Հայ երդուեալ վրիժառուները անպատիժ չձգեցին նաեւ հայանուն մատնիչները, ինչպէս՝ խամիէ վահէ Խոսաւը (Նսայեան), Օրթագիւղի մուխթար Արթին Մկրտիչեանը, Հմայեակ Արամեանցը, Արշաւիր Եսայեանը (բուն անունով՝ Արթիւր) եւ ուրիշներ, որոնք պատրաստած եւ թուրք կառավարութեան յանձնած էին հայ մտաւորականներուն անունացանկը, ինչպէս նաեւ մատնած էին հինչակեան էսան նուիրեալները, որոնք կախաղան բարձրացուեցան Պոլսոյ մէջ:

Հայոց պատմութիւնը գնահատելով կ'արձանագրէ հայ վրիժառու ահաբեկիչներուն անունները:

ჩემი ბიძაშვილი ალა

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԱՏԸ ԵՒ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ — — — ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊՕՂՈՍԵԱՆ

Ա·

ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԸ

1912 Հոկտեմբեր ամսոյ մէջ, երբ Գօղաս վաչա Նուպար Փաշիդ կը պտուէր, ստիպողական կոչեր ստացաւ կ. Գալաթիոյ Հայոց Պատրիարքարանէն եւ պտնական հայ պատգամաւորներէն, որպէսզի դիմումներ կատարէր Լոնտոնի դեսպանաժողովին մօտ, որ պիտի գումարուէր 16 Դեկտ.ին, Պալքանեան պատերազմին պատճառով ծագած հարցերը լուծելու համար: Ան յանուն Թուրքիոյ հայոց պիտի խնդրէր վարչական բարենորոգումներ, հիմնուելով Պերլինի պայմանագրին 61րդ յօդուածին եւ 1895ի Բարենորոգմանց ծրագրին հիման վրայ, որ կուգան ալ չկատարուած, թուրք կառավարութեան չկամութեան պատճառով:

Պերլինի պայմագրին լիչնալ յօդուածը «բարեւիսխալ» ձեւն էր Սան-Սթեֆանոյի 16րդ յօդուածին: Այս պայմագրով վերջ տուած էր 1877-78ի ռուսեւթուրք պատերազմը, որ լսկիլբը եղաւ Օսմանեան կայսրութեան անդամահատման: Պերլինի բարեփոխանալ 61րդ յօդուածին տրամադրութեամբ, «Բարձրագոյն Դուռը յանձն կ'առնէ անյապաղ կատարել հայաբնակ նահանգներու մէջ տեղական պէտքերուն պահանջած բարւոքումներն ու բարենորոգումները, նաեւ երաշխաւորել հայոց ապահովութիւնը քիւրտերու եւ չերքէզներու դէմ: Այս նպատակին համար ձեռք առնուած միջոցները Բ. Դուռը պարբերաբար պիտի տեղեկացնէ պետութեանց, որոնք պիտի հսկեն անոր կատարութեան վրայ»:

Լոնտոնի դեսպանաժողովին միակ նպատակն էր վերահաստատել հաշտութիւնը պատերազմական պետութեանց միջեւ եւ կարգադրել պալքանեան խնդիրները, որոնք ինքնին կրնճոտ էին, եւ կարելի չէր անոնց վրայ աչք գոցել ուրիշ կնճռոտ հարց մը եւս, որպիսին էր հայկական խնդիրը: Այս պատճառով ունենալով Գօղաս Նուպար վաչա պատասխանատու, թէ հարկ էր դիմումներ կատարել Եւրոպայի դեսպանութիւններուն մօտ, հայկական բարենորոգումները յաջողցնելու համար: Եւ առանց տատիլ դիմեց Ֆրանսայի վարչապետ Պ. Փուանքարէին, որ անոր յայտ տուաւ թէ երբ Արեւելքի խնդիրները կարգադրուին, պետութիւնները հաւանարար նկատի առնէն նաեւ Թուրքիոյ ասիական նահանգներուն հարցը, եւ ապահովցուց որ այս առթիւ իր աջակցութիւնը պիտի չպակսի հայկական բարենորոգմանց խնդրին լուծում մը տալու համար:

Այս հաւանականութիւնը նախատեսելով Տ. Գէորգ Ե. Նորընտիր Կաթողիկոս, որուն

առաջին օրէն իսկ մասնակցումն էր Թուրքիոյ հայարնակ նահանգներուն մէջ բարենորոգումներու հարցը, 8 Նոյ. 1912 թուակիր կոնդակ մը կ'ուղղէր Գողտ Նուպար փաշային, զայն կարգելով իր լիազօր պատուիրակը Պերլինի գաղնաժողովը ստորագրած պետութեանց մօտ եւ կը հրահանգէր իր նախապահպանման համար կազմել Ազգային Պատուիրակութիւն մը, հետապնդելու նպատակով Թուրքիոյ հայոց համար բարենորոգումներու խնդիրը:

Տ. Գէորգ Կաթողիկոսի հաւանութեամբ Ազգային Պատուիրակութիւնը կազմուեցաւ հետեւեալ անդամներով.— Գէորգ Այքեպոլ. Իթիւճեան, Հոգեւոր հովիւ Եւրոպայի հայոց, Գողտ Նուպար փաշա, Եպուպ Աբեին փաշա, Մինաս Չերազ եւ Պարութիւն Մոսդիչեան, որ Լոնտոն կը գտնուէր: Միաժամանակ Եւրոպայի գլխաւոր հայարնակ եւ կարեւոր կեդրոններու մէջ կը կազմուէին հայկական մասնախումբեր, իրենց տեղական աշխատանքով օժանդակելու համար պատուիրակութեան:

Շնորհիւ Գողտ Նուպարի դիմումներուն, ռուսական կառավարութիւնը, իբրեւ դրացի Թուրքիոյ, նախաձեռնութիւնը առաւ, 24 Մայիս 1913ին, առաջարկելու Եւրոպայի վեց մեծ պետութիւններուն, որ նկատի առնեն հայկական բարենորոգմանց հարցը:

Երբեակ Համաձայնական պետութեանց միջեւ – Ռուսիա, Անգլիա եւ Ֆրանսա – անմիջապէս համամտութիւն գոյացաւ ռուսական առաջարկին չուրջը եւ որոշուեցաւ որ կ. Գողտ մեծ պետութեանց դեսպաններուն պաշտօն տրուի այդ հիման վրայ օսմ. կառավարութեան ներկայացնելու վերջնական ծրագիր մը, հայոց բաղձանքներուն գոհացում տալու եւ բարենորոգութեանց վրայ հսկելու համար:

Այն ատեն կ. Գողտ մէջ պաշտօնի վրայ էր Ջեմալ փաշայի չափաւոր կառավարութիւնը. բայց երբ պետական հարուածով իշխանութեան վրայ եկաւ Ժէօն–Թիւրք կառավարութիւն մը, որ հակառակ էր եւրոպական պետութեանց Թուրքիոյ ներքին գործերուն միջամտելուն, հարկ եղաւ որ Գողտ Նուպար փաշա երկար եւ դժուարին բանակցութիւններ վարէր եւրոպական մայրաքաղաքներու, մասնաւորապէս Պերլինի մէջ, որ վանազան դժուարութիւններ կը յարուցանէր պետութեանց առաջարկին դէմ:

24 Նոյ. 1913ին Գողտ Նուպար բնպունեցաւ Գերմանիոյ արտաքին գործոց նախարարի փոխանորդ Զիմմերմանի կողմէ – յետոյ նախարար Կոլս Ֆոն Հակով – եւ կրցաւ զայն համոզել որ Հայկական բարենորոգումները իսպառ չխափանուին պետք էր Թուրքիոյ այն նահանգներուն մէջ, ուր Գերմանիա տնտեսական շահեր կը հետապնդէր:

Զիմմերման Գողտ Նուպարի ներկայութեամբ իսկ հետապրեց կ. Գողտոյ գլխման դեսպանին, որ համաձայնական պետութեանց դեսպաններուն առաջարկին չմիջամտեր: Ատոր վրայ էր որ գոյացաւ դեսպաններու միջև 8 Փետր. 1914ի համաձայնութիւնը, որ պատրաստուեցաւ Բ. Դրան:

Այս արձագանգ Արեւելեան Անատոլուն կամ Թուրքիոյ հայաբնակ նահանգները կը բաժնուէին երկու չրջանի, իւրաքանչիւրին գլուխը օտար բնիհանուր քննիչներով, որոնք հակակչիռ պիտի հաստատէին ոչ միայն դատական գործերու, ոստիկանութեան եւ ժանդարմերիի այլ նաեւ կուսակալներու (վալի) վրայ: Անոնք պիտի նշանակէին ստորագրաս պաշտօնէութիւնը. իսկ վերագրաս պաշտօնեաներուն անուանումը պիտի ենթարկէին Բ. Դրան հաւանութեան: Անոնք իրաւունք պիտի ունենային պաշտօնանկ ընելու բոլոր վարչական պաշտօնեաները, բացի կուսակալներէ: Հողային վէճերը եւ մարպահամարը անոնց հակակչիռին պիտի ենթարկուէին: Զինուորական ուժերը պիտի աջակցէին անոնց՝ որոշումները գործադրելու համար: Գետական պաշտօնները հաւասար թուով պիտի բաժնուէին իսլամներու եւ ոչ–իսլամներու միջեւ:

Թուրք կառավարութիւնն ալ գոհ կ'երեւէր այս կարգադրութենէն, եւ վարչապետ Սայիտ Հալիմ փաշա նոյնիսկ կ'առաջարկէր, 17 Փետր. 1914ին, նախարարական պաշտօն մը Գողտ Նուպար փաշային, որոշուած յիշեալ բարենորոգումներու վրայ հսկելու համար: Գողտ Նուպար բնականաբար մերժեց նման պաշտօն մը, առարկելով թէ 30 տարիէ ի վեր Թուրքիա չէ վերադարձած եւ անոր պետական գործերուն մէջ ոչ մէկ փորձառութիւն ունի: Միեւնոյն Սայիտ Հալիմի կառավարութիւնն էր, երբ նոյն աշնան պատերազմի մը–

Հայաստան եւ հայոց պետութիւնը պատմական ժամանակներում եւ հոգեմշակութային վիճակը (387 Ք.Ե.)։

տաւ Գերմանիոյ կողքին, որ պատերազմական ատեանի վճիռով մահուան կը դատապարտէր Պոլոս Նուպարը, հայկական ինդրին համար բանակցութիւնն վարելուն պատճառով:

8 Փետր. 1914ի համաձայնութեան հիման վրայ եւ պետութեանց առաջարկով երկու քննիչներ, Հոլանտացի Վեսթենենկ եւ Նորվեկիացի Հոֆ պիտի հասնէին Կ. Պոլիս, պատերազմի նախօրեակին: Թուրք կառավարութիւնը իր օրինակէտ խարէպական կամ Օսթրոռիկի միջոցաւ ուզեց չարաշահել անոնց պաշտօնին հանգամանքը, ընելով այնպիսի պայմաններ, որ պանոնք անկարելութեան մատնելու բնոյթ ունէին: Երկար ձգձգումներէ յետոյ Հոֆ ճամբայ ելած էր Կ. Պոլսէն պէտի վան, իր պաշտօնատեղին, երբ Թուրքիա պատերազմի կը մտնէր 2 Նոյ. 1914ին: Անմիջապէս Հոֆ ետ կանչուեցաւ, երբ դեռ Վեսթենենկ չէր մեկնած: Երկու քննիչները ետ ճամբուեցան իրենց երկիրները:

Պօղոս Նուպար փաչա արդէն վերադարձած էր Եգիպտոս, ուր հայ գաղութը իրեն խանդավառ ընդունելութիւն մը ըրաւ: Իր պաշտօնը, իբրեւ նախագահ Ազգ. Պատուիրակութեան, վերջ գտած էր:

Բ.

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Ա. Համաշխարհային պատերազմի սկիզբի դէպքերը ծանօթ են: Օսմ. կառավարութիւնը ընելով իր պաշնակից Գերմանիոյ վրայ, ջնջեց օտար պետութեանց տնտեսական ատենաձնաշնորհումները – fափիթիւլասիոն – եւ վերջ տուաւ անոնց միջամտութեան երկրին ներքին գործերուն: Եւ պատրուակելով պատերազմական պրոյթիւնը, հաստատեց բռնապետական իրաւակարգ մը, մանաւանդ երկրին փոքրամասնութեան դէմ: Օտար քննիչներու հեռացումով ապատած ըլլալով հայկական հարցէն, սկսան տանձարձակ հալածանք եւ հարստահարութիւն հայաբնակ նահանգներուն մէջ, ուր ժողովուրդը նուիրուած էր խաղաղ աշխատանքի, հաւատարիմ երկրի իշխանութեանց: Պոլսոյ մէջ Ապրիլ 11–24ին հայ մտաւորականներու խմբական ձերբակալութիւնը եւ աքսորը պէտի նկատուին պատահները, ուր անոնցմէ շատեր չտեսան պիտի ապանոյէին, կապմելց նախանձաւոր Ահմետ Նեմիքին, որ երբեք պարծացուած իլլայ մարդկային տարերքեանց մէջ:

Նախատեսելով կարծես պատերազմի ահաւոր օրերը մեր ժողովուրդին համար, Ամենայն Հայոց Տ. Գէորգ Ե. Կաթողիկոս, նոյն Ապրիլին կը հեռագրէր Եղիսաւոս, Պօղոս Նուպար վաչային, պատրաստելով իր լիազօր ներկայացուցիչը Եւրոպայի մէջ, իբրեւ նախագահ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան: Այս հեռագրին վրայ Պօղոս Նուպար անմիջապէս կը մեկնէր պէտի Փարիզ, ուր յաջորդ ամսու մէջ կը հասնէր նաեւ Փեթրոկրատէն հայ պատուիրակութիւն մը՝ պրիսուսութեամբ Տոքթ. Ջաւրիեւի: Այս պատուիրակութիւնը հետը բերած էր քաղաքական ծրագիր մը, զոր պատրաստած էր Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհուրդը, լսած ոմանց ռուս կառավարութեան թելադրութեամբ:

Այս կերպով էր որ Պօղոս Նուպար կը տեղեկանար, թէ Թուրքիոյ պատերազմի մէջ մտնելէն անմիջապէս յետոյ Ֆրանսա եւ Ռուսիա համաձայնած էին Օսմ. կայսրութիւնը անպատմահատել, իւրաքանչիւրը իրեն վերապահելով հպատմասի մը պաշտպանութիւնը – փրոթեքթորա: Ռուսաստան պիտի առնէր կ. Պոլիսը եւ հայկական երեք նահանգները – Էրզրում, Վան եւ Պիթլիս, իսկ Ֆրանսա՝ Կիլիկիան: Փեթրոկրատի հայ պատգամաւորները ունկնդրած էին ու Ռուսաստան կը դիտէր այս կարգադրութեան համար եւ կը մղէր հայերը, որ պահանջէին Կիլիկիան եւ հայկական վեց նահանգները, խոստանալով, որ ուժ պիտի տար ամբողջ այս չրջանին ինքնավարութեան:

Յիշեալ պատգամաւորներուն բերած ծրագրին հետեւեալն էր.–

1) Պահանջել հայկական վեց նահանգներու եւ Կիլիկիոյ համար ինքնավարութիւն՝ սուլթանին ներքին գործերու տակ – Կիլիկիոյ հողամասէն դուրս հանուած էին Եւմուրքսըղ եւ Ադեքսանտրէթ, Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի հակառակութեան չքախելու համար:

2) Պահանջել ինքնավար Հայաստանի վր-

թոյ հաւաքական պաշտպանութիւնը Ֆրանսա-յի, Անգլիոյ եւ Ռուսիոյ։

Այն ատեն անկախութեան դաղափարը դեռ հոդիդմէ հեռու էր։

Պօղոս Նուպար փաչա ընդունեց թելդրու-ած չիշեալ առաջարկները եւ խոստացաւ դա-նակը ներկայացնել վերոյիշեալ պետութեանց, բայց սուլթանին վերիվայրութենէն, անկարե-լի նկատելով այլեւս հոդիդ մնալը օսմանեան լուծի տակ՝ Թուրքիոյ վերջին արիւնալի ղէպ-քերէն յետոյ։

Ահրէն Պօղոս Նուպար փարիզ հասնելուն լուած էր երկրաշարժի դրաւումը ռուսական բա-նակներու կողմէ։ Այս դէպքը ուրախութեամբ լեցուցած էր հոդիդ սիրտը։ Հայաստանի ա-զատագրութեան առաջին քայլը նկատելով։ Միւս կողմէ կը հասնէին լուրերը՝ օսմ. պե-տութեան մէկ ծայրէն միւսը դործուղ սոս-կալի ջարդերուն, ինչ որ ցոյց կու տար թէ ժէօն-թիւրքերը որոչ ծրագրով մը հայութեան ամրողջական բնաջնջումը կը հետապնդէին, ինչպէս կը հաստատէին կ. Պոլսոյ դերման դեսպանատունէն հասած հեռագիրները։

Այս լուրերէն դարհուրած, Պօղոս Նուպա-րի առաջին դործը եղաւ կազմել Ազդային Պատուիրակութիւնը, հետեւեալ անդամնե-րով։—

Պօղոս Նուպար փաչա, Գաբրիէլ Նորա-տունկեան, Յովհ. խան Մասեհեան եւ Տոքթ. Զաւրիեւ։ Այս վերջինը ստիպուած ըլլալով չուտով վերադառնալ Փեթրոկրատ, Պօղոս Նուպար անոր տեղ նշանակեց Ճէյմս Մալքո-մը, Լոնտոնէն։

Այս ցանկին մասին Վեհ. Հայրապետին հաւանութիւնը ստանալէ յետոյ, Պօղոս Նու-պար սկսաւ ստիպողական դիմումներ կատա-րել դաշնակից եւ չեզոք պետութեանց մօտ, իմդրելով որ միջամտեն հայոց դէմ դործա-դրուող ջարդերը եւ տեղահանութիւնը դադ-րեցնելու համար։

Արդարեւ, 1915 Մայիսին՝ դաշնակից կա-ռավարութիւնները, որոնք պատերազմի մէջ ըլլալով չէին կրնար դործնապէս միջամտել ուժով, Բ. Դրան ուղղեցին հաւաքական յայ-տարարութիւն մը, Թուրքիոյ վարիչները անձ-նապէս պատասխանատու նկատելով հայոց դէմ դործուած ոճիրներուն համար։

Գէորգ Ե. Կաթողիկոս
Ամենայն Հայոց

Ռուսական սահմանադլուխի մօտ դտնուող հայկական նահանգներու հայ բնակչութիւնը, աւելի քան կէս միլիոն հոդի, օդտուելով ռու-սական բանակի յառաջխաղացումէն, ապաս-տանած էին Կովկաս, դարհուրելի թշուառու-թեան մէջ։ Կովկասահայութիւնը պատասխա-նելով Վեհ. Հայրապետի կոչին, կազմակեր-պած էր եղբայրական օդնութիւն։ Պօղոս Նու-պար պլուխը անցաւ բնդհանուր հանդանակու-թեան, Եւրոպայի եւ Ամերիկայի հայ դաղութ-ներուն մէջ, միաժամանակ կոչ ուղղելով օ-տար հայասիրական մարմիններու, եւ անոնց միջոցաւ կրցաւ դաղտնի օդնութիւն հասցնել Թուրքիոյ մէջ մնացած հայութեան։ Հայասի-րական չարժումը լայն ծաւալ ստացաւ գլխա-ւորապէս Ամերիկայի մէջ, չնորհիւ ծերակու-տական Տաֆի նախագահութեան տակ դտնը-ւող «Հայկական Ֆաժդութեանց Կոմիթէի»։ Այս յանձնախումբն էր, որ քիչ յետոյ ստա-ցաւ «Հայոց եւ Սուրիացիներու Օդնութեան Մարմին» անունը, որ վերածուեցաւ յետոյ «Մերձաւոր Արեւելքի Օդնութեան Մարմնի» — Նիր Իսթ Ռիլիֆ, — որ այնքան կարեւոր դեր մը պիտի կատարէր հայոց, ի մասնաւորի հայ

որբևրու օգնութեան գործին մէջ, Հայաստան թէ արտասահման:

Պօղոս Նուպարի ճիլերը մեծապէս օգնեցին որ համաչխարհային կարծիքը յուսալէր Հայոց վիճակին համար: Անոր խնդրանքով էր, որ Լուրտ Գրայս խմբագրեց անգլիական կառավարութեան «կապույտ Գիրքը» հայկական ջարդերուն վրայ: Այս գիրքը անձամբ Ֆրանսեզկնի Թարգմանից Պօղոս Նուպար:

Աղբ. Գատուերգակութիւնը օգնութեան գործին նուիրուելով հանդերձ, չէր անտեսած հայոց քաղաքական պատը, իր գիմումները չարունակելով պաշնակից կառավարութեանց եւ պետական մարդոց մօտ հայ ժողովուրդին բաղձանքներուն իրականացման համար, իրրեւ հիմ ունենալով փերմրկրատէն բերուած ծրագիրը, որուն վեհ. հայրապետը յայտներ էր իր հաւանութիւնը, սակայն Պօղոս Նուպար տեսած էր ատոր մէջ ներմուծել կարգ մը բարեփոխումներ, դաշնակից պետութեանց չհաւնելը նկատի առնելով Փոքր Ասիոյ մէջ, որպէսզի անոնց ընդդիմութեան չբախէր: Եւ 15 Յունիս 1916ին, Դաշնակիցներու միջեւ ասիական Թուրքիոյ մասին համաձայնութեան մը կնքումէն առաջ, ներկայացուց ծանուցագիր մը Ֆրանսայի արտ. գործոց նախարարութեան, ըսելով թէ Ֆրանսա մեծապէս պետի չհաւէր եթէ պահանջէր ոչ միայն Կիլիկիոյ հարաւային մասը, ինչպէս մտադրած էր, այլ ամբողջ Կիլիկիան այնպիսի չրջանով մը, որ իր մէջ առնէր հայկական այն երեք նահանգները, որոնք չէին առնուած ռուսական գօտիին մէջ: Պօղոս Նուպարի կարծիքը այն էր, թէ որքան ատեն որ ռուսական գօտիին մէջ գտնուող հայկական նահանգները զրկուած մնան ելքէ մը Միջերկրականի վրայ, Ռուսիա պետի ստիպուէր զանոնք իրեն կցել ուշ թէ կանուխ: Եւ հայերը, բաժնուած քաղաքականապէս եւ տնտեսապէս; պիտի չկրնային ապրելու հնարաւորութիւն ունեցող միացեալ, ինքնավար եւ չեզոք Հայաստանի մը տիրանալ, դաշնակիցներու հաւաքական պաշտպանութեան տակ:

Այս դիմումին ի պատասխան Ֆրանսայի արտ. գործոց նախարար Տելքասէ, որ հաւանած էր Պօղոս Նուպարի տեսակէտին, թելադրեց անոր որ ծանուցագիրը մըն ալ տար Անգլիոյ արտ. գործոց նախարարութեան, քանի որ ասիս Պօղոս Նուպար անձնապէս Լոնտոն երթալով: Այս ծանուցագիրները մեծապէս ազդեցին 1916ի համաձայնութեան վրայ, որով Ֆրանսա կը ստանար Կիլիկիոյ հետ մեծ Հայաստանէն կարեւոր մաս մը:

Գ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵԳԻՈՆԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ

1916 ամրան Հոկտ.ին, իրրեւ հետեւանք պաշնակից մեծ պետութեանց միջեւ գոյացած համաձայնութեան, լսնակցութիւններ սկսան Ֆրանսայի արտ. գործոց նախարարութեան եւ Անգլ. Գատուերգակութեան միջեւ, պիտնալու համար թէ Հայաստանի ո՞ր մասը պիտի յատկացուէր Ֆրանսայի:

Պօղոս Նուպար հրաւիրուեցաւ Լոնտոն, ուր բազմաթիւ տեսակցութիւններ ունեցաւ Ֆրանսական կառավարութեան ներկայացուցիչ Ժորժ Փիքոյի եւ անգլիական կառավարութեան ներկայացուցիչ Սըր Մարք Սայքսի հետ, որոնք պատրաստած էին դաշնակից պետութեանց միջեւ գոյացած համաձայնութիւնը: Անոնք Պօղոս Նուպարի հաղորդեցին այս համաձայնութեան այն յօդուածները միայն, որ Հայաստանի կը վերաբերէին: Ըստ այդ համաձայնութեան Ռուսիա պիտի ձգուէր Հայաստանի հիւսիսային մասը, իսկ հարաւային մասը, Կիլիկիայով, պիտի պատկանէր Ֆրանսայի:

Համաձայնութիւնը արդէն ստորագրուած ըլլալով, Պօղոս Նուպար կը ջանուէր կատարուած իրողութեան մը առջեւ, որմէ ոչինչ կարելի էր փոխել: Ասիկա Հայաստանի երկու մասի բաժանումն էր, առաջին մասը ապահովաբար պիտի կցուէր Ռուսիոյ, առանց ինքնավար վարչութեան մը յոյսը ունենալու: Արդէն ռուսական քաղաքականութիւնը այս մէջոցին բոլորովին փոխուած էր Հայոց հանդէպ՝ ռուս բանակներէ գրաւուած հայաբնակ վայրերու մէջ, ուր ան կ'ընդդիմանար հայ ազգային կազմակերպութեան ոեւէ փորձի եւ նոյնիսկ կը ծրագրէր հոն փոխադրել ռուս կամ քոչաք գաղթականներ, հայ տարրին մեծամասնութիւնը տկարացնելու համար:

Պօղոս Նուպար չատ ազդուեցաւ այս կա-

Պօղոս Նուպար փաշա

յութենէն եւ փորձեց փրկել ինչ որ կրնար փրկուիլ, եւ պահանջից որ հայկական հարցին կարդադրութեան համար գոնէ ամենալայն սահմանի մէջ ինքնավարութիւն մը չնորհուէր Կիլիկիոյ եւ Ֆրանսական գօտիի մէջ առնուած հայկական նահանգներուն:

Աթիկա կը վուգադիպէր պատերազմի չատ փափուկ չրջանին եւ Դաշնակիցները արեւմտեան ճակատէն ոչ մէկ զինուոր կրնային քաչել արեւելք ղրկելու համար: Եւ Ֆրանսա ըստիպուած էր օժանդակել Գաղեստինի գործողութեանց, որոնց հետեւանքով պիտի կրնար պրաւել իւրեն վերապահուած գօտին, ըստ Դաշնակիցներու միջեւ գոյացած համաձայնութեան: Այս պատճառով Ժորժ Փիքօ պաչտօն ունէր յանուն Ֆրանսայի կառավարութեան պահանջել Ազգային Գատուիրակութենէն, կամաւորներ Թուրքերու դէմ: Խօսակցութեանց ընթացքին Ժորժ Փիքօ անհրաժեչտ կը նկատէր որ հայերը նոր փաստերով արժեցնէին իրենց ազգային լուղճանքներուն իրականացումը:

Պօղոս Նուպար պատասխանեց թէ հայերը, որ պատերազմի սկիզբէն ի վեր կը կռուին Դաշնակիցներու կողքին, այս նոր օժանդակու-

Քիւնր պիտի չմերժէին. բայց աւելցուց թէ հայ կամաւորները բազմութեամբ պիտի արձանագրուէին՝ եթէ համոզումը ունենային որ պիտի կռուէին իրենց պարագար թշնամիին դէմ, իրենց հայրենի հոգին ազատագրութեան համար: Ֆրանսարնակ հայ կամաւորները արդէն կը կռուէին երկու տարիէ ի վեր արեւմտեան ճակատի վրայ. բայց ներկայ պայմաններու մէջ ուրիշ հայ պաղտըներու կոչէ կամաւորներ պիտի արձանագրուէին միմիայն Կիլիկիոյ մէջ կռուելու համար:

Ժարժ Փիքօ ընդունեց Պօղոս Նուպարի տեսակէտը, բայց սեւէ քիւրքմացութեան տակի չտալու համար հարցուց որ, եթէ պինուարեան գամաքահանում մը ըլլար Զմիւռնիոյ կամ Սուրիոյ եւ կամ նոյնիսկ Պալքաններու մէջ, թուրքերը պարտութեան մատնելու համար, ասիկա համաձայն պիտի նկատուէ՞ր հայոց բաղձանքին: Պօղոս Նուպար պատասխանեց թէ նպատակը Հայաստանի մէկ մասը ազատագրել ըլլալով, ռազմավարական պահանջով մը Սուրիոյ կամ Փոքր Ասիոյ մէջ գամաքահանում մը հայոց տեսակէտին համապատասխան էր, բայց ոչ Պալքաններու մէջ որ աւելի սուղ պիտի նստէր: Ժորժ Փիքօ համաձայն եղաւ: Ասոր վրայ Պօղոս փաշա Նուպար աւելցուց.— Որպէսզի աւելի արդիւնաւոր ըլլայ հայ կամաւորներու ըլլալիք կոչ մը, պէտք է ապահովցնել զանոնք թէ պատերազմի վախճանին Ֆրանսա Կիլիկիան առնելով 1916ի համաձայնութեամբ իրեն համար գծուած սահմաններուն մէջ, հոն պիտի ստեղծէ ինքնավար Հայաստան մը, իր պաշտպանութեան տակ:

Ժորժ Փիքօ անմիջապէս պատասխանեց Պօղոս Նուպարը, թէ կրնայ տալ այս ապահովութիւնը: Միւս կողմէ Պօղոս Նուպար դիտել տուաւ, որ հայոց ընդհանուր միջամտութիւնը ծանր վտանգներ կրնար ներկայացնել այն հայ բնակչութեանց համար, զորս թուրքերը կը պահեն իրենց պատանդ եւ որոնց դէմ կրնան փոխ-վրէժ գործադրել, ուստի հաւանեցաւ կամաւորագրութեան, պայմանաւ որ առ այդ ամենայն նախազգուշութիւններ ձեռք առնուէին եւ հայերը ուղղակի չմիջամտէին այս գործին, այլ Ֆրանսական իշխանութեանց նախաձեռնութեամբ կատարուէին կամաւորական արձանագրութիւնները, անոնց հովանիին տակ:

Ապրիլ 1916ին, հայկական ջարդերէ մազապուրծ եղած հայեր տարագրուած էին Միջագետք եւ Սուրիոյ անապատներուն մէջ, պարտադրեալ թշուառութեան մատնուած եւ ենթակայ տարափոխիկ հիւանդութեանց: Սակայն կ. Պոլիս եւ Իզմիր դեռ հոծ թուով հայեր մնացած էին:

Հայ կամաւորներու մասին ապահովութիւնները առանձէ յետոյ, Պօղոս Նուպար ըրկեց իր պատկին՝ Ալաքլ պէյին հետեւելու մը, եգիպտոս, իմանալով թէ Ֆրանսական կառավարութիւնը վճռապէս կը խոստանար հայոց ապագային բաղձանքներուն լիուլի գոհացում տալ Կիլիկիոյ մէջ, Դաշնակիցներու յաղթանակէն յետոյ: Այս հեռագիրը կը ղրկուէր 27 Հոկտ. 1916ին, Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարութեան միջոցով:

Եգիպտոս ապաստանած բազմահազար հայ գաղթականները, որոնք անհամբեր կը սպասէին այս հեռագրական հրահանգին, մեծ թուով փութացին պատասխանել Պօղոս փաշա Նուպարի կոչին, որ խոր արձագանգ գտաւ նաեւ Ամերիկայի մէջ, ուր ընկերացաւ յատուկ պատուիրակութիւն մը, հանգանակութեան մը համար կամաւորական արձանագրութեանց: Կամաւորները փոխադրուեցան Ֆրանսական իշխանութեանց կողմէ:

Միաժամանակ Ֆրանսական գինուորական պատուիրակութիւն մը, հայարարապետ Ռոմիէօի գլխաւորութեամբ, ընկերացաւ եգիպտոս, կամաւորական գունդերու կազմութեան համար: Այս պատուիրակութիւնը Գահիրէ հասաւ 1916 Նոյ.ին եւ յարաբերութեան մտաւ հայկական բոլոր կազմակերպութեանց պետերուն հետ: Գոմանտան Ռոմիէօ հաստատեց Լոնտոնի մէջ գոյացած համաձայնութիւնը եւ կարգաց այն ատենուան Ֆրանսայի վարչապետ Արիսթիտ Պրիանի նամակը, որ կը յայտարարէր թէ բոլորովին համաձայն եղած էր Նուպար փաշայի նախագահութեան տակ գտնուղ Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան հետ: Գոմանտան Ռոմիէօ անկամ մըն ալ կը հաստատէր թէ կամաւորներու լեգէոնական կազմակերպութեան նպատակն էր հայոց նպաստը բերել Կիլիկիոյ ազատագրութեան եւ այս կերպով նոր իրաւունք մը շահիլ իրենց ազգային

THE CONFINES OF ARMENIA.

COPYRIGHT: EDWARD STANFORD LTD. 55 FLEET STR., LONDON, E.C.4

The heavy black dotted lines represent the boundaries of Armenia The very fine dots within this boundary represent the extent of the various provinces

Հայաստան՝ ըստ «Արմինիա էնտ տհը Սեթլմենթ» գրքույկի (1919, Լոնդոն)

բաղձանքներուն իրականացման համար, որ հայ կամաւորները պիտի կռուէին միմիայն Թուրքերու դէմ եւ Կիլիկիոյ մէջ, եւ թէ հայ կամաւորներու լեգէոնը պիտի կազմէր ապագայ հայ բանակին կորիզը:

Ներկայ պրուէեան ուսմանէն դուրս կը մնայ իսկիլ Արեւելեան, ապա Հայկական Լեգէոնի պարծանալութեան եւ անոր հետ կապուած դէպքերու մասին:

Գ.

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀԵՏԵՒԱՆՔԸ ՀԱՅ ԴԱՏԻՆ ՎՐԱՅ

1917 տարւոյ ընթացքին պատահեցան երկու կարեւոր դէպքեր, որոնք ծանր անդրադարձումներ ունեցան հայկական պատին վրայ:

Առաջինն էր 1917ի ռուսական յեղափոխութիւնը, որ առաջին հարուածը տուաւ 1916ի համաձայնութեան, որուն մաս կը կազմէր Ռուսաստան, եւ ռուս յեղափոխական կառավարութիւնը յայտարարեց թէ հակառակ էր ոեւէ հողամասի կցումին:

Երկրորդն էր դաշնակից պետութեանց պատերազմի նպատակներուն փոփոխութիւնը, նախագահ Ուուտրօ Ուիլսընի պատգամներուն ազդեցութեան տակ, եւ յետոյ Ամերիկայի պատերազմի մէջ մտնելուն հետեւանքով հրապարակուած 14 կէտերուն համաձայն: Այս կէտերէն 12րդը կը տրամադրէր հետեւեալը.- Այս պահուս Թուրքիոյ տիրապետութեան տակ գտնուող ազգութիւններուն պէտք է երաշխաւորուին ղոյութեան ապահովութիւնը եւ ինքնավար կերպով զարգանալու խոչընդոտներէ ղեր պատեհութիւն մը:

Ուիլսըն 1916ի համաձայնութեամբ նախատեսուած փրոթեքթորայի ղրուածքը խընդրոյ առարկայ չէր կրնար ըլլալ այլեւս: Այս պայմաններու մէջ Զօղոս Նուպար փաշա մէկի կնդլով Հայաստանի յաժանման դաղափարը, դարձեալ պահանջեց Թուրքիոյ հողերուն վրայ, այսինքն հայկական վեց նահանգներէ եւ Կիլիկիայէ կազմուած ինքնավար Հայաստանի մը հաստատումը, 24 Մայիս 1917 թուականի ծանուցագրով մը, որուն մէջ վերադառնալով հանդերձ դաշնակից պետութեանց հաւաքական պաշտպանութեան, կը պահանջէր որ այս պետութիւններէն մէկուն յանձնուէր Հայաստանի վերակազմութեան օրնելու ժամանակաւոր պործը: Այս հաւաքական պաշտպանութիւնը protectorat պիտի չնլլար, այլ Հայաստանը պիտի պաշտպաններ արտաքին յարձակումներու դէմ: Զօղոս Նուպար կը պահանջէր նաեւ որ Հայաստանի ժամանակաւոր կոչուած պետութիւնը ընէր վերաստուերութիւն մը հայկական նոր պետութեան, պետութեանց կողմէ երաշխաւորուած, անկախարար այն հաստատուն ֆոնտէն, որ պատերազմի վախճանին պիտի պահանջուէր Թուրքիայէն, Ջարիկաւ եւ տարագրութեանց պատճառած հսկայ կրած վնասներուն համար:

Այս անցուդարձերուն վրայ պատերազմը պիտի հասնէր իր վախճանին: Անմիջապէս որ Թուրքիա ստիպուեցաւ անձնատուր ըլլալ եւ դինադադար մը խնդրեց, Զօղոս Նուպար 1918 Հոկտ. 8ին պահնջեց Դաշնակիցներէ, որ դինադադարի ուքքին մէջ Հայաստանի մասին դրուէին յատուկ պայմաններ, որոնց համաձայն՝

1.- Հայ տարագրեալներ եւ պաղթականներ իրենց հայրենիքը պիտի վերադառնան դաշնակից բանակներու պաշտպանութեան տակ, եւ վեց նահանգներու ինչպէս եւ Կիլիկիոյ բոլոր ռազմապիտական կէտերը պիտի դրաւուին:

2.- Օսմ. կառավարութեան պիտի արգիլուի այս նահանգներուն մէջ իսլամ ներդաղթի մը կազմակերպումը:

3.- Դաշնակից բանակներու կողմէ անհրաժեշտ միջոցները ձեռք պիտի առնուին՝ սովահար հայ բնակչութիւնը պարենաւորելու եւ երկրին վարչական մեքենան կազմակերպելու համար:

Սակայն վերոյիշեալ պայմանները նկատի չառնուեցան Ծովակալ Քալթրոփի կողմէ, որ Մուդրոսի դինադադարը կնքողն էր յանուն Դաշնակիցներու, ոչ ալ հայկական նահանգները դինուորագրեցան, ինչ որ հետագային հայոց եւ Դաշնակիցներու համար աղիտալի պիտի ըլլար, եւ նոյնիսկ անուղղակի պատասխանատուն՝ Թուրք ազգայնական շարժումի ծնունդին:

Զօղոս Նուպար բոլոր դաշնակիցներու

ուղղուած 7 եւ 12 Նոյ. 1918 թուակիր նամակներով բողոքեց այս անտեսումին դէմ եւ կրկնեց 29 Հոկտ.ին իր ներկայացուցած պահանջը, որպէսզի Հայերը իրենց պատերազմիկ ճանչցուէին եւ ընդունուէին խաղաղութեան ժողովին մէջ, քանի որ անոնք Հաւատարիմ դիմակիցներն էին Դաշնակիցներուն եւ քանի որ Հայ դիմադրութիւնը մեծ ծառայութիւններ մատուցած էին թէ՛ Կովկասի, թէ՛ Մէսոպոտամիոյ եւ թէ արեւմտեան ճակատներուն վրայ, վերջ ի վերջոյ կոչուելու համար Արեւելեան Լեգէոնի մէջ, Պաղեստինի ճակատին վրայ եւ մոռնակցած կիլիկիոյ պրոյտման:

Իր դիմումներուն ունկ պատասխան չստանալով, Պոդոս նուպար 30 Նոյ. 1918ին ուղեց Հաշտութեան Հայաստանի անկախութիւնը եւ այս պատճառով Դաշնակիցներուն եւ անոնց օժանդակ պետութեանց, եւ անդամ մըն ալ պնդեց որ Հայաստան ընդունուէր խաղաղութեան ժողովին մէջ:

Փիշոն – արտաքին գործոց նախարար Ֆրանսայի – եւ նախագահ Ուիլսըն պատասխանեցին թէ ակզբունքով կարելի չէր այդ բանը, քանի որ Հայաստան դեռ կազմակերպուած պետութիւն մը չէր:

Նախագահ Ուիլսընի նամակը, որ կը կրէր 23 Յունվ. 1919 թուականը, չատ բարեացակամ էր եւ կ'ուզեցնէր թէ այս սկզբունքին մեծ դժուարութիւն չէր ներկայացներ Հայոց պահանջներուն լրումը: – «Կրնաք վստահ ըլլալ որ, կ'ուզեցնէր, Հայոց տեսակէտները նկատի պիտի առնուին այնպէս, ինչպէս եթէ ներկայացուցիչ մը ունենային ժողովին մէջ»:

Արդէն այդ տարուան ընթացքին պաշնակից պետութեանց վարիչները միշտ երաշխիքներ տուած էին Հայոց ազգային անկախութեան մասին՝ թէ՛ ի կիրարկում սպերու ինքնորոշման իրաւունքին եւ թէ՛ Հայոց մատուցած ծառայութեանց համար՝ Հաստատակաց պատին:

Սակայն 1918 տարւոյ Մայիսի վերջերը նոր դէպք մը պատահած էր Հայաստանի Հանրապետութեան Հռչակումով, ռուսական Հայաստանի Հողամասին վրայ, որ հայկական պահանջներուն մաս չէր կազմեր. ասիկա հետեւանքն էր այն իրողութեան, որ ռուսական յեղափոխութեան պատճառով Անդրկովկաս բաժնուած էր ռուսական կայսրութենէն:

Զարիզմի անկումէն յետոյ վերջ տրուած էր կովկասի փոխարքայութեան եւ կազմուած, Անդրկովկասի գործերը վարելու համար, յատուկ յանձնախումբ մը, որուն անդամները ռուսական խորհրդարանի – Տումա – անդամներն էին, պատասխանատու պետութեանց պատկանող: Անոնց նախագահն էր Խոլոմոֆ, իսկ Հայոց ներկայացուցիչն էր Միքայէլ Պապաջանեան: Անդրկովկասի յանձնախումբը լուծուեցաւ 1917 Հոկտ.ի յեղափոխութենէն յետոյ, երբ պոլշեւիկները իշխանութեան տիրացան: Կովկասեան պետութիւնները չկրնան նոր ուժերին եւ կազմուելու տեղական իշխանութիւն մը, Անդրկովկասեան կոմիսարութիւնն անուանով եւ 11 Դեկտ. 1917ին ընտրեցաւ Սէյմ – տեղական խորհրդարան – մը, որ իրենց ներկայացուցիչները ունէին Հայերը, վրացիները, թաթարները, ռուսերը եւ լեռնցիները (տաղըստանցի):

Այս երկրորդ յեղափոխութենէն յետոյ բոլորովին քայքայուեցաւ կովկասեան ճակատը եւ Թուրքիոյ պրաւուած մասերէն թէ Անդրկովկասէն՝ ետ քաշուեցաւ ռուսական բանակը, լքելով իր ռազմական դիրքերը: Ատկէ քաջալերուած, քիւրտերը, թաթարները եւ Թուրքեր ոկսան հայկական պիտղերը ջարդել ամբողջ կովկասի մէջ: Ատոր վրայ Անդրկովկասի կոմիսարութիւնը ստիպուեցաւ պինդադադար մը կնքել Թուրքերու հետ, 10 Դեկտ. 1917ին: Բայց այս պինդադադարը երկար չտեւեց: Եւ հայերը, որ ստիպուած էին մինակին պաշտպանել նախկին ռուսական ճակատը, ստիպուեցան պարպել էրզրումը եւ քաշուելով մինչեւ Սարըղամիշ, կեցուցին ռուսական յառաջխաղացքը: Սակայն Թուրքերը ոկսան վերապրուել Պրեսթ–Լիթովսքի պաշնադրով իրենց վերապրաճուած քաղաքները եւ չրջանները: Անդրկովկասեան Սէյմը չէր ճանչնար այս դաշնադիրը եւ 9 Ապրիլին – 1918 – հռչակեց Անդրկովկասի անկախութիւնը Ռուսաստանէն եւ կազմեց ռամկավարական դաշնակցային հանրապետութիւն մը: Սակայն երկու օր յետոյ Սէյմը կը փոխէր իր դիրքը, ճանչնալով Պրեսթ–Լիթովսքի դաշնագիրը: Թուրքերը կը պրաւէին Պաքուն, 14 Ապրիլին եւ կարս կը մտնէին 23 Ապրիլին:

Յայտնի են այս եւ յաջորդ դէպքերը, եւ այս պրուժեան սահմանէն դուրս կը մնայ տալ մանրամասնութիւններ: Յայտնի է նաեւ թէ ինչպէս Թուրքեր յանկարծակիի բերելով հայերը, յարձակեցան Ալէքսանդրապոլի վրայ եւ ջարդեցին քաղաքին եւ չրջականերու մէջ տասնեակ հազարաւոր հայեր: Ալէքսանդրապոլի անկումով կը վտանգուէր Երեւանն ալ, ուր կը խուժէր Թուրքերէ նոր պրաւուած վայրենի եկող հայ պարթամանութիւնը: Հայ բանակը, 12000 հոգիի մօտ, մինակ մնացած 35,000նոց Թուրք բանակին դէմ, հաւաքելով իր ամբողջ ուժը, ամէն գնով թոյլ չտուաւ որ թշնամին անցնի Ղարաքիլիսէն, եւ Զօր. Նազարբեկովի հրամանատարութեան տակ պարտութեան մատնեց Թուրք բանակը, որուն ետեւէն փակուեցաւ Պաքուի, այսինքն քարիւղի ճամբան:

Թիֆլիսի Սէյմը բաժանուած էր իր բազկացուցիչ տարրերուն մէջ եւ 26 Մայիս 1918ին լուծուած հռչակուեցաւ. ասոր վրայ լուծուեցաւ նաեւ անդրկովկասեան կառավարութիւնը եւ Վրաստան հռչակեց իր անկախութիւնը: Անոր հետեւեցան Հայաստան եւ Ազրպէյճան:

Հայերը իրենց քաղութեան ապագոյցը տուած էին Ղարաքիլիսէի, Պաչ Ապարանի եւ Սարտարապատի առջեւ, ուր հերոսաբար կրուած էին հայ կամաւորական դունդերն ալ Զօր. Անդրանիկի հրամանին տակ: Որով գերմաններ եւ Թուրքեր ստիպուեցան ճանչնալ Հայաստանի անկախութիւնը եւ անոր հետ կնքել պինապալար մը: Հայեր ուժասպառ էին եւ ստիպուեցան ընդունիլ 4 Յունիսին, Պաթումի դաշնագիրը, որով Հայաստանի կը մնային 12 հազար քառ. քիլ. տարածութեամբ հող եւ մէկ միլիոն բնակչութիւն: Ասով Թուրքեր կը կարծէին լուծած ըլլալ հայկական հարցը: Սակայն 11 Նոյ.ին Դաշնակիցներու յաղթանակը տակն ու վրայ ըրաւ Թուրքերու հաշիւները: Թուրքիա ստիպուեցաւ ստորագրել Մուտրոսի զինադադարը եւ Հայաստանի վերագրաւել 1914ի նախկին սահմաններուն մէջ մնացած հողերը, մէջը ըլլալով Կարս, Պաթումը եւ Արտահանը:

Այս իրադարձութեանց մէջոցին Փարիզի Հայ Ազգային Պատուիրակութիւնը անտեղեակ էր կովկասի հայոց կացութեան, ոչ իսկ կըրցած էր կապ պահել Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին հետ: Միայն կրցած էր ընել դիմումներ Դաշնակիցներու մօտ, հայ գաղթականութեան անմիջական օգնութիւն հասցնելու համար:

Թրքահայաստանէ դուրս հայկական պետութեան մը գոյատեւումը հայկական հարցը հետապնդելու համար կը ստեղծէր երկուութիւն մը, պատերազմը վերջանալուն:

Բ.

ՓԱՐԻԶԻ ԱՌԱՋԻՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ

Մինչեւ Ա. Համաշխարհային պատերազմը գոյութիւն ունեցած էր Թուրքիոյ տիրապետութեան տակ գտնուող հայոց աղատագրութեան խնդիրը. հիմա անոր վրայ կ'աւելնար Ռուսահայաստանի հարցն ալ: Հայ ժողովուրդին փափաքն էր անշուշտ երկու Հայաստաններու միացումը, որով կրնար իրականանալ ազգին երկու – արեւելեան եւ արեւմտեան – հատուածներուն միացումը հայրենի հողին վրայ, բայց ասիկա կախում ունէր բոլորովին տարբեր եւ երբեմն իրարու ներհակ քաղաքական պայմաններէ, ինչ որ հարցը աւելի կը կնճռոտէր: Ասոր համար նաեւ հայ ժողովուրդին քաղաքական վարիչները իրարու մէջ համաձայն ըլլալու էին:

Պատերազմէն յետոյ խաղաղութեան ժողովը մօտալուտ էր եւ պէտք էր պատրաստել ծրագիր մը՝ անոր ներկայացնելու համար: կար նաեւ Հայաստանի համար հոգատար պետութիւն մը պահանջելու խնդիրը: Ցօղոս Նուպար չէր կրնար ստանձնել այս կացութեան պատասխանատուութիւնը: Ուստի կոչ ըրաւ հայ զանազան անձնաւորութեանց անդամակցելու Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան, զայն զօրացնելու համար: Միաժամանակ փարիզի մէջ ազգային ժողով մը գումարելու միտքը ծագում առած ըլլալով, Ցօղոս Նուպար 15 Հոկտ. 1918 թուով կոչ մը ուղղեց բոլոր գաղութներուն, բացատրելով Ազգ. Ժողովի մը գումարելու պահանջը, եւ զանոնք հրաւիրելով ղրկել իրենց պատուիրակները:

Տարօրէն վերջը զանազան գաղութներէ սկսան հասնիլ պատուիրակներ: Ժողովի սկը-

սելէ իսկ առաջ անոնք աշխատակցեցան խըմբագրելու համար յուշատիր մը հայկական պահանջներու մասին, որպէսզի Ազգ. Պատուիրակութիւնը ալյն ներկայացնէր Խաղաղութեան Վեհաժողովին: Միաժամանակ փարիզ հասաւ Կովկասի հայոց հանրապետութեան կողմէ պատուիրակութիւն մը, գլխաւորութեամբ Ա. Ահարոնեանի, որ անմիջապէս յարաբերութեան մտաւ Ազգային Պատուիրակութեան հետ: Յօգուտ Նուպար վեչա գոհունակութեամբ անդրադարձաւ Ա. Ահարոնեանի տըրուած հրահանգներէն, թէ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը կատարեալ համաձայն էր որ Կովկասի եւ Թուրքիոյ բոլոր հայկական հոգեմտաւորը միանալով կազմէին միացեալ Հայաստան մը, Ազգերու Ընկերակցութեան երաշխաւորութեան տակ՝ հոգատար պետութեան մը օժանդակութեամբ:

Ասոր վրայ Յօգոս Նուպար եւ Ա. Ահարոնեան միասին ստորագրեցին 12 Փետր. 1919ի յիշատակագիրը, որ ներկայացուեցաւ Փարիզի Խաղաղութեան ժողովին: Այս յիշատակագրին մէջ Ա. Ահարոնեան կը բացատրէր հայկական հարցը Կովկասի առնչութեամբ, իսկ Յօգոս Նուպար՝ Թուրքիոյ հայկական նահանգներուն կապակցութեամբ: Երկուքն ալ կը դնէին ամբողջական Հայաստանի պահանջը:

12 Փետր. 1919ի յիշատակագրով կը պահանջուէին հետեւեալները.—

1.— Ճանաչումը հայ անկախ պետութեան մը, վեց նահանգներէ կազմուած, ունենց վրայ աւելցնելով Տրապիզոնի նահանգը եւ Կիլիկիան, կովկասեան Հայաստանի հողերով:

2.— Այս կերպով կազմուած հայ պետութիւնը պէտք է դրուի հաւաքական երաշխաւորութեան տակ դաշնակից պետութիւններուն եւ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու, կամ երաշխաւորութեան տակ Ազգերու Ընկերակցութեան, որուն մաս պիտի կազմէ Հայաստան:

3.— Խաղաղութեան ժողովէն մանաւանդ պաշտօն մը պէտք է տրուի մեծ պետութիւններէն մէկուն, որպէսզի իր օժանդակութիւնը տրամադրէ Հայաստանի նուազագոյն քանի տարուոյ փոխանցման շրջանի մը համար, հոգատար պետութեան մասին խորհուրդ հարցնելով փարիզի մէջ գումարուած Ազգային ժողովին, որ կը ներկայացնէ ամբողջ հայ ազգը:

4.— Խաղաղութեան ժողովին կողմէ պէտք է որոշուի հատուցում մը, զարմանելու համար հայ ազգին ենթակայ եղած ամէն տեսակ կորուստները եւ վնասները, ջարդերու, տարագրութեանց, բռնագրաւումներու եւ աւերումներու հետեւանքով:

Հայոց Ազգային Համագումար ժողովը փարիզի մէջ գումարուեցաւ 24 Փետր. 1919 թուականին, օսմ. պետութեան նախկին նախարար եւ ծերակուտական Գաբրիէլ Նորատունկեանի նախագահութեան տակ, եւ տեւեց մինչեւ նոյն տարուոյ 22 Ապրիլը: Պատգամաւորներ եկած էին հետեւեալ երկիրներէն, թուով մօտ քառասուն:

Ամերիկա.— Զ. Մաթիկեան, Ա. Միքայէլեան,

Անգլիա.— Գ. Փնտըկլեան, Ճէյմս Մալքըմ,

Եգիպտոս.— Պօղոս Նուպար վեչա, Վահան Թէքէեան, Տոքթ. Նեվրուլ, Արտաւազդ Հանըմեան, Ելուանդ Ազաթօն Պէյ, Միհրան Տամատեան,

Կ. Պոլիս.— Եղիշէ Արք. Դուրեան, Գաբրիէլ Նորատունկեան, Փրոֆ. Աբրահամ Տէր Յակոբեան,

Իտալիա.— Տոքթ. Նչան Տէր Ստեփանեան,

Կովկասի Երքահայ գաղթականութեան կողմէ, Ա. Թերզիպաշեան, Վահան Փափազեան, Փրոֆ. Ա. Խաչատուրեան, Գարօ Փաստրմաճեան, Լեւոն Շանթ,

Պարսկաստան.— Յովհաննէս Խան Մասեհեան,

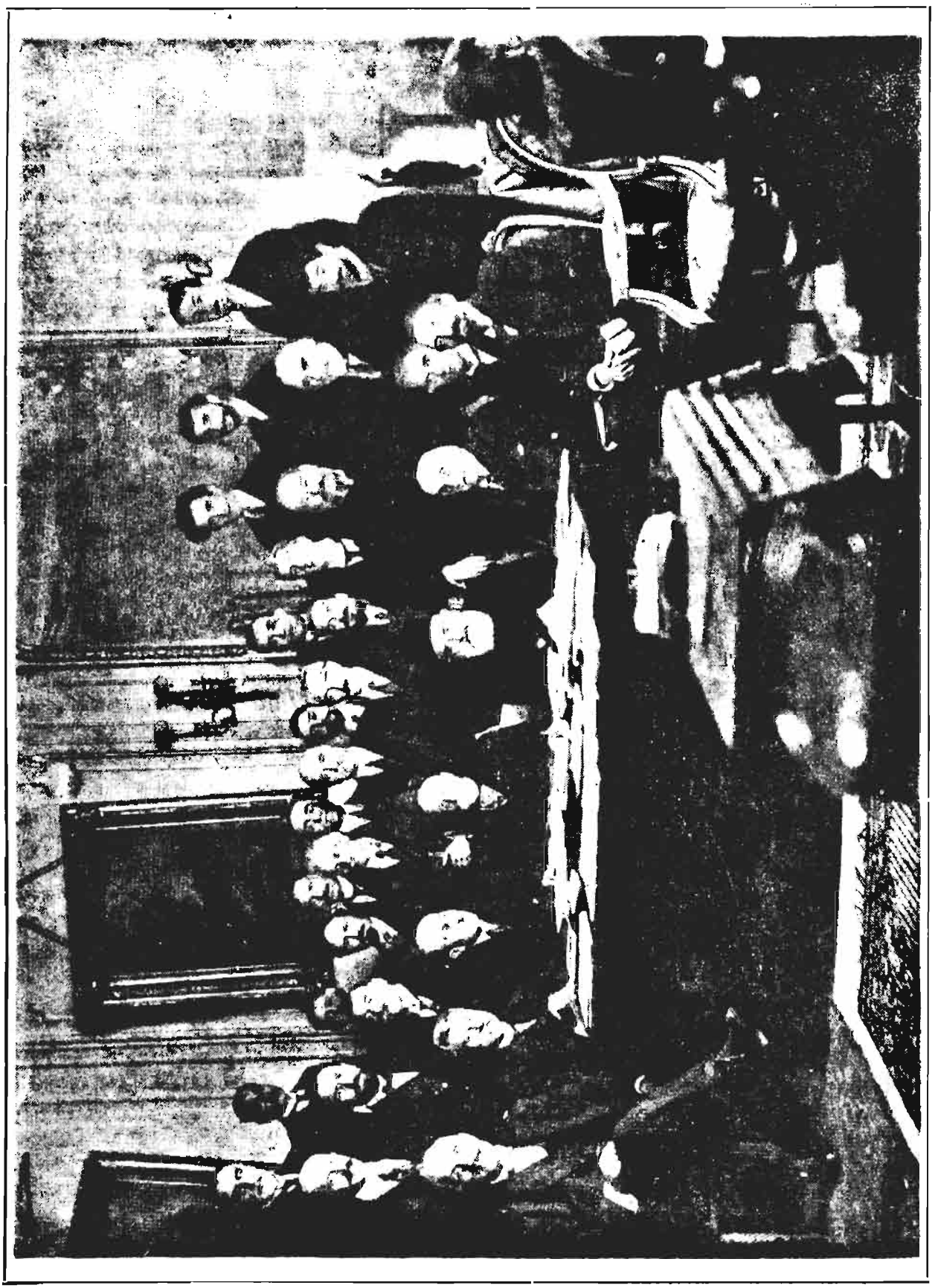
Պուլկարիա.— Տոքթ. Սայեան, Մեթր Հինդլեան,

Ռումանիա.— Մ. Տէրպետերեան,

Ֆրանսա.— Արշակ Զօպանեան, Ս. Դաւիթ-Բէկ, Ն. Ներսէսեան, Տիգրան Խան Քէլեկեան, Մ. Համբարձումեան, Գ. Յակոբեան, Տոքթ. Ա. Բարսեղեան եւ Հայր Յ. Թորոսեան:

Ջինաղաղարի վաղորդայնին Եղիշէ Արք. Դուրեան եւ Փրոֆ. Ա. Տէր Յակոբեան դաշնակից մարտնաւով մը հասած էին Ֆրանսա, իբրեւ ներկայացուցիչներ Համազգային ժողովի, որ կազմուած էր հայ երեք յարանուանութեանց պետերէն:

Նկատելով որ Հայաստանի Հանրապետութեան կողմէ պատուիրակութիւն մը արդէն Փարիզ կը գտնուէր, ռուսահայերու կողմէ պատուիրակներ չէին եկած, որով ժողովը մի միայն Երքահայերէ կը բաղկանար. իսկ Հա-

յաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութիւնը անոր կը մասնակցէր խորհրդակցական ձայնով։ Սակայն Ժողովին որոշումները տրուեցան այս պատուիրակութեան համաձայնութեամբ։

Ազգային համագումար ժողովը իր 2 Ապրիլ 1919ի նիստին մէջ միաձայնութեամբ ընտրեց Հայ Ազգային Պատուիրակութիւնը հետեւեալ անդամներով.—

Պօղոս Նուպար փաշա, Փրոֆ. Աբրահամ Տէր Յակոբեան, Արշակ Զօպանեան, Կ. Փասդրմաճեան, Վահան Թէքէեան եւ Տոքթ. Նեվրուզ։

Համագումար ժողովը պաշտօնապէս Ազգային Պատուիրակութեան, որ պիտի ներկայացնէր Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութեան, որուն անդամներն էին Աւետիս Ահարոնեան եւ Համօ Օհանջանեան։ Երկու պատուիրակութիւնները միացած – Ամբողջական Հայաստանի Պատուիրակութիւն – անուան տակ, իրրեւ նախապահ պիտի ունենային Պօղոս Նուպար փաշան եւ պաշտօն պիտի ունենային հետապնդել հայկական պահանջները ամբողջական իւրացրծումը։

Ժողովը գրեթէ միաձայնութեամբ փափաք յայտնած էր որ, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները իրենց Հայաստանի օժանդակող պետութիւնը, Ազգերու Ընկերութեան կողմէ իրրեւ հոգատար։ Այս վերաբերմամբ հայ ժողովուրդին մեծամասնութիւնը կը բաժնէր, որովհետեւ ամերիկեան վարժարաններու շնորհիւ հասած հայ պարզացած մտաւորականութիւնը մը Ամերիկայի հետ էր, ու նաեւ թուրքիոյ հալածանքներէն ազատած մեծ թուով հայեր ապաստան գտած էին Ամերիկա եւ հոն բարգաւաճ կեանքի մը տիրացած։ Ամերիկայի մէջ ծաւալած հայասիրական չարժումն ալ նպաստած էր այդ համակրանքին։ Երբ սովը տարածուած էր Կովկաս, Պօղոս Նուպար դիմած էր ամերիկեան կառավարութեան խնամատարութեան նախարար Հ. Հուվըրի, եւ ձեռք բերած ամսական 7000 թոն ալիւրի նպաստը, իրրեւ փոխատուութիւն Հայաստանի Հանրապետութեան։

1919ին Փարիզին անցնող ամերիկեան պետական մարդիկ եւս Հայաստանի համար ամերիկեան հոգատարութեան մը յոյսերը կ'արծարծէին. բայց ամէն բան կախում ունէր վերջապէս պաշնորդրին ամերիկեան ներկայացուցչին կողմէ ընդունելէն։

Նախապահ Ուիլսըն ինքն իսկ յատ էր Պօղոս Նուպարի, որ նախ Ամերիկա հոգատարութիւն մը ստանձնէր, անկէ պիտի յլլար Հայաստանին։ Այս յայտարարութիւնը լրած էր նախապահ Ուիլսըն Փարիզի մէջ Միացեալ Նահանգներու հրապարակին վրայ գտնուող իր տան մէջ, ուր Պօղոս Նուպարը եւ Ա. Ահարոնեանը ընդունած էր, իրրեւ թարգման ունենալով Փրոֆ. Աբրահամ Տէր Յակոբեանը։ Երբ Փրոֆ. Տէր Յակոբեան երկու ամիս առաջ ընկերացած էր եղիշէ Արքեպսկ. Դուրեանի, նախապահ Ուիլսըն յատ էր անոր.— «Ամերիկեան ժողովուրդին կամքն է, որ ես ապահովեմ Հայոց անկախութիւնը եւ պաշտպանեմ անոնց իրաւունքները։»

Այս տեսակցութեանց տեղեկանալով Ազգային Համագումարը խանդավառուած էր եւ ժողովին փակումէն առաջ յանձնարարեց պոյս պատուիրակութեանց աշխատիլ այս ուղղութեամբ։ Ժողովը կը կարծէր թէ Ամերիկա միակ երկիրն էր, որ կայսերապաշտական ձգտումներ չունէր եւ պիտի չտուժէին երկրին ժողովուրդներուն տնտեսական շահերը։

♦ Ազգային համագումար՝ Ապրիլ 1919։ Նստած՝ ձախէն աջ Տոքթ. Նեվրուզ, Փրոֆ. Աբրահամ Տէր Յակոբեան, Վահան Թէքէեան, Դաթրիէլ Նորատունկեան, Եղիշէ Արք. Դուրեան, Պօղոս Նուպար, Գ. Ֆինտըկլեան, Արշակ Զօպանեան։ Բ. շարք՝ ձախէն աջ՝ Ա. Հաճըմեան, Տոքթ. Սայեան, Ն. Մալխոմ, Փրոֆ. Ա. Խաչատուրեան, Յ. Մասեհեան, Մ. Տերպետերեան, Մ. Ս. Դաւիթ, Գ. Յովսէփեան, Հ. Յ. Վ. Թորոսեան, Տիգրան Քելեկեան խան, Մեթր Հինդլեան։ Գ. շարք՝ ձախէն աջ՝ Եր. Ադաթօն, Ն. Ներսէսեան, Միհրան Տամատեան, Զ. Մաթիկեան, Ա. Թերգիպաշեան, Մ. Համբարձումեան, Տքթ. Ա. Բարսեղեան, Տքթ. Ն. Տէր Ստեփանեան, Ա. Միհայէլեան, Վ. Փափազեան։

22 Ապրիլ 1919ին Ազգային Համագումարը փակելով իր նիստերը, կոչ մը ուղղեց դաշնակից պետութեանց, անկամ մը եւս հռչակելով հայ ժողովուրդին կամքը անկախ հայրենիք մը ունենալու, եւ անոնցմէ խնդրելով որ իրենց ձայնը բարձրացնէին Խաղաղութեան Ժողովին մէջ՝ հայկական հարցին լուծումը փութացնելու համար:

Այնուհետեւ հայ պատուիրակութիւնները յարատեւ կերպով յարաբերութեան մէջ մնացին պաշնակից կառավարութեանց հետ, Ազգ. Համագումարէն ընդունուած նպատակները իրագործելու եւ միաժամանակ հայ ժողովուրդին թշուառութիւնը մեղմելու համար: Անոնք յարաբերեցան ամերիկեան պատուիրակութեան անդամներուն եւ Տօքթ. Գարթընի հետ, որ Փարիզ եկած էր եւ կը խոստանար հայոց ապահովել Ամերիկայի օժանդակութիւնը: Անոնք նաեւ յարաբերութեան մէջ էին կ. Գոլսոյ նախկին ամերիկեան դեսպան Հենրի Մորկընթաուի հետ, եւ ունեցան բազմաթիւ տեսակցութիւններ վենզելոս Հասկէլի հետ, որ ամերիկեան կառավարութեան կողմէ նշանակուած էր Հայաստանի բարձր քոմիսէր: Անոնք յարաբերեցան նաեւ Քինկ–Կրէյն յանձնախումբին հետ, նաեւ Զօր. Հարպըրտի հետ:

Քինկ–Կրէյն յանձնախումբը ղրկուած էր 1919 Յունիս–Յուլիսին, պաշտօն ունենալով լսել Թուրքիայէն պատուէրիք Պաղեստինի, Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ բնակչութեանց փափաքը հոգատարութեան մասին, եւ անոնց պէտքերը ուսումնասիրել: Անգլիա, Ֆրանսա եւ Իտալիա չէին ուզած մասնակցիլ այսպիսի քննութեան մը. իսկ Զօր. Հարպըրտ 1919 Սեպտ.ին ղրկուեցաւ Հայաստան, ուսումնասիրելու համար ամերիկեան հոգատարութիւն մը ստանձնելու կարելիութիւնը: Թէ՛ յիշեալ յանձնախումբը եւ թէ՛ Զօր. Հարպըրտ հակառակ արտայայտուեցան միմիայն Հայաստանի վրայ հոգատարութիւն մը ստանձնելու, այլ համամիտ էին ամբողջ Օսմանեան կայսրութիւնը ենթարկելու հոգատարութեան, որոշ պայմաններով: Այս ղաղափարը կը բաժնէին նաեւ Մորկընթաու, կ. Գոլսոյ Ռապըրթ Քոլէճի տնօրէն Տօքթ. Կէյթս, ինչպէս նաեւ բազմաթիւ թուրք ղեկավարներ, որոնք կը կարծէին այս կերպով փրկել Օսմանեան կայսրութիւնը: Իսկ Զօր. Հարպըրտ աւելի հեռուն ալ կ'երթար, յանձնարարելով հոգատարութեան տակ առնել Կովկասն ալ...:

Զ.

ՀՈԳԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՒ ԹՈՒՐՔ ԱԶԳԱՅԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Օսմանեան կայսրութեան փլուզումը ցնցած էր թուրք ժողովուրդը, որուն վարիչները յենարան մը կը փնտուէին պաշնակից պետութիւններու մէջ, ուժի կանգնելու համար: Կար զօրաւոր հոսանք մը ի նպաստ Անգլիոյ պաշտպանութիւնը խնդրելու համար: Այս հոսանքին մէջ կը գտնուէին սուլթան Վահիտէտտին եւ մեծ վեզիր Տամատ Ֆերիտ փաշա, ուրիշ հոսանք մը կար ի նպաստ Ամերիկայի, որ աւելի վստահելի կը նկատուէր, իր «անչահախնդրութեան» համար: Թուրք վարիչներուն նպատակն էր կայսրութիւնը պահպանել Մուտրոսի դինադադարի սահմաններուն մէջ: Այս հոսանքներուն կողքին երեւան կու գային զանազան տարրերու անջատողական ձգտումները, բայց անոնց մէջեւ ոեւէ յարակցութիւն չկար, նպատակի եւ գործունէութեան տեսակէտով: Մրակիրները կային անջատ պետութիւն կազմելու Թրակիոյ կամ Տրապիզոնի մէջ ընդդէմ յոյներու իսլամ ժողովուրդը պաշտպանելու համար, կամ քիւրտ պետութիւն մը ստեղծել Տիարպեքիրի, Խարբերդի եւ Ֆիթլիսի մէջ, Անգլիոյ պաշտպանութեամբ:

Այս հոսանքներուն եւ ծրագրին համընթաց թուրքերու մէջ ալ կազմուած էին զանազան խմբակցութիւններ, որոնցմէ մէկն էր – Ահրեւելեան Նահանգներու Ազգային Իրաւունքներու Պաշտպանութեան Ընկերակցութիւնը – Ռուսիոյ կողմէ Հայաստանի նահանգներուն կցումը արգիլելու նպատակով: Ընկերակցութեան կեդրոնն էր կ. Գոլիս, բայց էրզրումի մէջ ղօրաւոր գործունէութիւն մը ունէր: կ. Գոլսոյ կեդրոնը լծուած էր փորփրականտի եւ նոյնիսկ Դաշնակիցներու ներկայացուցած էր յուշագիր մը, ու կը ծրագրէր եւրոպա ղրկել պատուիրակութիւն մը: Էրզրումի վարիչները կը յայտարարէին թէ ամէն գնով պիտի պաշտպանէին օսմանեան հողը ամէն յարձակումի դէմ:

Էրզրումի չարժումին գլուխը կը գտնուէր

թուրք դիւանագիտական մը, որ նշանաւոր դերձած էր Պաղեստինի ճակատին վրայ մղուած կռիւներուն մէջ: Անոր չուրջը հաւաքուած էին կարգ մը յայտնի անձնաւորութիւններ, նախկին Ծովուժի նախարար Ռէուֆ պէյ, որ վարած էր Մուդրոսի դիւանագործի բանակցութիւնները, Զօր. Ալի Ֆուատ, Գեքիր Սամի պէյ՝ նախկին կուսակալ Գէյրութի եւ Հալէպի, եւն: Մուսթաֆա Քեմալի ծրագիրն էր ջնջել խալիֆայութիւնը եւ սուլթանութիւնը, եւ հիմնել լայիք պետութիւն մը՝ դերծ անցեալի կապերէն:

Մ. Քեմալ եւ բնկերները օգտուեցան այն հանգամանքէն, որ Մուդրոսի զինադադարը դիւանագիտած չէր Թուրքիան, եւ Անատոլուի մէջ գտնուող թուրք բանակները պահած էին իրենց թիւը եւ զէնքերը գրեթէ ամբողջութեամբ: Անոնց ձեռքն էր նաեւ գերմաններու կողմէ Անատոլուի մէջ ամբարուած դինամբերքը:

Տամատ Ֆերիտ փաշա Մ. Քեմալը հեռագրած էր Անատոլու իբրեւ Յրդ զօրաբանակի գնդիչ, ինչ որ փոխանակ տկարացնելու, զօրացուց անոր չարժումը եւ Թոյլ տուաւ կազմակերպել ժամանակաւոր պայքարը Դաշնակիցներու դէմ: Շարժումին զօրանալուն ուրիչ մէկ պրպտապատճառը եղաւ յոյներու յարձակումը Իզմիրի վրայ 15 Մայիս 1919ին: Զօրս որ յետոյ, 19 Մայիսին, Մ. Քեմալ երկու բանակով ցամաք կ'ելլէր Սամսոն: Այս բանակներէն մէկը, Յրդ զօրաբանակը, կիլիկիայէն վերադարձած էր Սվազ: Հետզհետէ ուրիչ բանակներ ալ եկան անոնց միանալ: Այս կերպով զօրացած, Մ. Քեմալ Սամսոնէն անցաւ էրզրում եւ կազմակերպեց Թուրք ազգային չարժումը, որ առաջին իսկ վայրկեանէն ուղղուեցաւ հայոց եւ Հայաստանի դէմ:

Այս քաղաքին մէջ գումարուեցաւ, 23 Յուլիս 1919, առաջին Թուրք ազգայնական համաժողովը, Օսմ. կայսրութեան հայկական նահանգներէն եկած պատուիրակներով, եւ հռչակեց «Ազգային Ուխտը», գծելով սահմանները այն հողերուն, որոնք վերջնապէս Թրքական եւ անձեռնմխելի մնալու էին: Եւ կազմուեցաւ առժամեայ կառավարութիւն մը իրագործելու համար ուխտին պայմանները:

Սվազի մէջ 4 Սեպտ.ին տեղի ունեցաւ

Աւետիս Ահարոնեան

երկրորդ ժողով մը՝ աւելի լայն մասնակցութեամբ երկրի բոլոր նահանգներուն ներկայացուցիչներուն, եւ վաւերացուց էրզրումի մէջ առնուած որոշումները: Անկէ հեռագրուեցաւ սուլթանին, պահանջելով միանգամայն Ատանայի կուսակալութեան դրաւումը եւ Ֆրանսական ուժերու անկէ հեռացումը: Այս հեռագրին վրայ հրաժարեցաւ Տամատ Ֆերիտի գահլիճը, եւ յաջորդ Սալիհ փաշայի կառավարութիւնը լեւսփոխանական նոր ընտրութեանց պիտեց: Մ. Քեմալ լեւսփոխան ընտրուեցաւ էրզրումէն, իսկ Ռէուֆ պէյ Սվազէն:

Կ. Պոլսոյ մէջ պրպտուած նոր երեսփոխանական ժողովը, 28 Յունվ. 1920ին, քննարկեց «Թուրք ազգային ուխտը», վաւերացնելով էրզրումի եւ Սվազի ըղձագրերու որոշումները: Այս ուխտը կը ճանչնար արաբներու ինքնորոշման սկզբունքով Օսմ. կայսրութենէն բաժնուելու իրաւունքը, բայց կայսրութեան քրիստոնեայ տարրերուն կը մերժէր դայն: Անոնք կրնային վայելել միայն փոքրամասնութեան իրաւունքներ: Այս ուխտը պայման կը դնէր նաեւ Պաթումի, Կարսի եւ Արտահանի վերադարձը, հանրաքուէին դիմելով այս նահանգներու քնակչութենէն:

Այնուհետեւ սկսաւ պայքարը դաշնակից

պրաւումներու դէմ, Հայաստանի դէմ նախայարձակումը կազմելով ատոր մէկ արտայայտութիւնը: Այս դէպքերուն մանրամասնութեանց մէջ մտնելը մեր նիւթէն եւ նպատակէն դուրս է:

1919 տարւոյ առաջին կիսուն ընթացքին Փարիզի մէջ դումարուած Հաշտութեան ժողովը տուած էր չարք մը որոշումներ, որոնք Հայ ժողովուրդին բազմանքներուն համաձայն Հայկական հարցին լուծում մը տալու յոյսերը զօրացուցին: Այս ժողովը նախ հաստատուց որ միջազգային հոգատարութեան սկզբունքը պիտի ընդունուի Հայաստանի համար, ապա նաեւ ազդեցութեան գօտիներու դրութեան: Ամերիկայի, Ֆրանսայի, Անգլիոյ, Իտալիոյ եւ Ճափոնի ներկայացուցիչները նկատի ունենալով Թրքական յոռի վարչութիւնը եւ իր իշխանութեան ենթակայ ժողովուրդներուն դէմ գործադրուած ջարդերը, ընդունեցին Ազգերու Դաշնակցութեան Ութերորդ նիստին 22րդ յօդուածը, որուն 4րդ հատուածը հետեւեալն է.-

«Օսմ. կայսրութեան պատկանող կարգ մը համայնքներ հասած են զարգացումի աստիճանի մը, ուր անոնց իբրեւ ազգ գոյութիւնը կրնայ ճանչցուիլ առժամաբար, պայմանով որ հոգատարի մը խորհուրդները եւ օժանդակութիւնը առաջնորդեն անոնց վարչութիւնը մինչեւ որ անոնք կարողանան առանձինն կառավարուիլ: Հոգատարի ընտրութեան համար պէտք է նկատի առնուի նախ այդ համայնքներու բաղձանքը:»

30 Մայիս-ին առնուած այս որոշման համաձայն, սոյն հատուածը նկատի ունէր Հայաստանը, Սուրիան եւ Միջագետքը ինչպէս նաեւ Պաղեստինը եւ Արաբիան: Այս երկիրները Օսմ. կայսրութենէն բոլորովին պիտի բաժնուէին եւ դրուէին «զարգացած ազգերու» խնամակալութեան տակ, որովհետեւ անոնք իրենց միջոցներով, փորձառութեամբ եւ աշխարհագրական դիրքով պիտի կրնային ըստանձնել նման պատասխանատուութիւն մը, որպէս հոգատարները՝ Ազգերու Դաշնակցութեան:

Փարիզի Հաշտութեան ժողովը Ապրիլ ամսուան ընթացքին համաձայնեցաւ, որ Իտալիա կրաւէր Աստլիոյ չրջանը, իսկ յաջորդ ամսուն տեղի ունենար Իզմիրի մէջ յոյներու դինուրական ցամաքահանումը, ըստ 30 Հոկտեմբեր 1918ի Մուդրոսի զինադադարի պայմաններուն, որոնք Դաշնակիցներու իրաւունք կու տային Թուրքիոյ ռազմավարտեան կէտերը տալ այն պարագային, որ երկրին կայունութիւնը վտանգուի նկատուէր անոնց պահովութեան համար:

Հայաստանի մասին հատանական կը նկատուէր, որ անդրպետական Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան 12 Փետր. 1919ի յուշագրին մէջ յիշատակուած հոգեմտաւորներն եւ կամքը անկախ պետութիւնի մը, Ամերիկայի հոգատարութեան տակ:

Միեւժամանակ կ. Պոլսոյ Թուրք կառավարութիւնը Փարիզ կը դրկէր պատուիրակութիւն մը Տամատ Ֆերիտ փաշայի նախագահութեամբ, որպէսզի Հաշտութեան պաշինքին իմդրալրութիւնէն առաջ Թուրքիա յուսած դրդլար: Այս պատուիրակութիւնը ներկայացուց յիշատակագիր մը, պահանջելով Օսմանեան կայսրութեան ամբողջական պահպանումը, որուն պատասխանեց Քլեմանսօ յանուն դաշնակից Գերագոյն Խորհուրդին՝ իրրեւ անոր նախագահը, 25 Մայիս 1919ին, Թուրքիոյ պահանջները խստիւ մերժելով եւ վստահեցուցած, որ Թուրք վարիչները անկարող են կառավարելու ոչ-Թուրք տարրերը, ինչպէս նաեւ խաղաղութեան մէջ պարզապէս ինչ որ պատերազմով չհասած էին:

Սակայն Քլեմանսոյի այս խարանիչ պատասխանը չկրցաւ Ֆրանսայի մէջ հետզհետէ զօրացող Թրքասիրական չարժումին առաջքը առնել, մանաւանդ ձախակողմեան տարրերու մէջ, որոնք կը մերժէին Ֆրանսական ուժերու տարածումը Ֆրանսայէն դուրս:

Ամերիկայի մէջ եւս նախագահ Ուիլսընի հակառակորդները կը պայքարէին ընդդէմ Ազգերու Ընկերակցութեան կամ Դաշնակցութեան Ուխտի վաւերացման եւ անոր հոգատարութեան ծրագրին ընդունուելուն, յանուն այս ընկերակցութեան: Անշուշտ խնդրոյ առարկան Հայաստանի անկախութիւնը չէր, որովհետեւ Ուիլսընի հակառակորդներուն մէջ բազմաթիւ էին հայոց ազդեցիկ բարեկամները: Ամերիկայի Ռամկավար (Տեմքրքէթ) եւ Հանրապետական (Ռիփրպլիքըն) կուսակցութիւնները ամբողջական եւ անկախ Հայաստանի մը կազմութեան համակիր էին:

Սակայն յայտնի կ'ըլլար որ Ուիլսըն Մե-

Վերսայլի վեհաժողովին «չորս մեծերը», ձախէն աջ՝ Անգլիոյ վարչապետ Լոյտ Ճորճ, Իտալիոյ վարչապետ Օռլանտօ, Ֆրանսայի վարչապետ Ժորժ Քլեմանսօ, Միացեալ Նահանգաց նախագահ Ուուտրօ Ուիլսըն:

րակայի մէջ մեծամասնութիւն պիտի չունենար, եւ 1919 տարւոյ վերջերը Դաշնակիցները ստիպուած էին: Ամերիկեան հայրենակիցները իրենք եւս լաւ կը տեսին Այդ. Պատուիրակութեան, թէ յայս չինէին որ հոգատարութիւն մը ընդունէր Հայաստանի համար: Եւ խորհուրդ կու տային պիտի ուղղուկի ամերիկեան ժողովուրդին օգնութեան, առանց Ազգերու Ընկերակցութեան միջամտութեան:

Հայաստանի անկախութեան համար Ամերիկեան Քոմիթէն նախագահ Մր. Ճէյմզ Պրայս նախագահ Ուիլսընի քարեկամ եւ կուսակից ըլլալով հանդերձ, 10 Հոկտ. 1919ին ամերիկեան կառավարութեան յուշագիր մը կը ներկայացնէր, խնդրելով որ ամէն տեսակ հոգատարութենէ դուրս, Ամերիկայի կողմէ ուղղակի օժանդակութիւն մը ըլլար հայկական պետութեան, որպէսզի ան ի վիճակի ըլլար պրաւելու թուրք աղայնական ուժերու ձեռքը պտնուող Հայաստանը:

Ներկուտական Ուիլիըմս Ներկոյին կ'առաջարկէր, որպէսզի առանց սպասելու Ազգերու Ընկերակցութեան չուրջ յարուցուած վէճին լուծման, Հայաստանի կառավարութեան իրեւ տրուի 50 միլիոն տոլար, Հայաստան ղրկելով 10 հազար զինուոր:

Այս ուղղութեամբ աշխատելու համար Ամբողջական Հայաստանի Պատուիրակութիւնը Ամերիկա ղրկեց Գ. Պասդրմաճեանէ եւ Փրոֆ. Արշակ Տէր Ծակորեանէ բաղկացած պատուիրակութիւն մը: Միեւժամանակ Ամերիկա կը մեկնէր Հայ Ազնուրական պատուիրակութիւն մը, գլխաւորներ Բագրատունիէ եւ Անդրանիկէ բաղկացած, Հայաստանի ի նպաստ աշակցութիւն մը ապահովելու համար, նաեւ ուժ տալու համար հայ կամաւորական չարժումին մը: Հայաստանի կառավարութիւնն ալ իր կողմէ ղրկեց պատուիրակութիւն մը Ամերիկա, բաղկացած նախկին վարչապետ Ծ. Քաջազնունիէ, նախկին Ֆինանսական նախարար Էնֆիէձեանէ եւ Փրոլեանէ, փոխադարձութիւն մը յայտնելու նպատակով:

Այս պատուիրակութեանց միացեալ ճիգերը անհետեւանք մնացին, միայն Մր. Հուվըրի կողմէ վերանորոգուածյաւ պարմանագիր մը, Հայաստան ալիւր ղրկելու համար:

Ուրիշ հպատարի մը փնտռտուքն ալ անօգուտ եղաւ այս պատուիրակութեանց կողմէ:

Գօղտս Նուպար Նոյ. 1919ին Լոնտոն գնաց եւ ունեցաւ երկար տեսակցութիւն մը Լորտ Քըրզընի հետ: Անգլիոյ արտաքին գործերու նախարարը անոր յայտարարեց, որ ամրողջական Հայաստանի մը ստեղծուիլը այլեւս անկարելի էր, նախագահ Ուիլսընի ենթարկուած ձախողութեան պատճառով, բայց միաժամանակ յայտնեց թէ Խաղաղութեան Համաժողովը որոշած էր միացեալ եւ անկախ Հայաստանի մը կազմութիւնը, բայց նուազ քան

պարտակ առմանները մէջ, քան ինչ որ առաջարկած էր Ակթ. Պատասխանատուները իր 12 Փետր. 1919ի յայտարարով։ Այս Հայաստանը պիտի կազմուէր Կովկասեան Հայաստանի վրայ աւելցնելով Թրքահայաստանէն մաս մը, մեծ ծովու վրայ ելքով մը։ Լորա Բրըրդն պիտի աւելցնէ նաեւ, որ կարելի պիտի չըլլար այսպէս կազմուած Հայաստանի մը եւ Կիլիկիոյ միջեւ կապ մը, քանի որ երկուքին մէջտեղ պահուստ Տաղմաներ մեծ մասամբ բռնակալած են խամրնելէ։ Գալով Կիլիկիոյ, Լորա Բրըրդն յանձնարարեց Պօղոս Նուպարի որ յարմարէր Ֆրանսայի հետ, որովհետեւ այս Տաղմասը կը պահուի Ֆրանսայի քաղաքական պահին մէջ։

Պօղոս Նուպար յայտնեց այն խորհուրդը վէշար, որ Լորա Բրըրդնի այս յայտարարութիւնը պիտի պատճառէր Հայ ժողովուրդին, եւ յիշեցուց Դաշնակիցներու խոստումը իր պիտի պատասխանէին Թրքական ոխրագործութեան առիթ պահուստ բոլոր Հայկական Տաղմասները։ Ապա յայտնեց իր պատրաստի նախօրեակին այս Տաղմասն վրայ Հայերը մեծամասնութիւն կը կազմէին։

Լորա Բրըրդն իր մեծ յայտարարութիւնները ըրաւ Անգլիոյ խորհրդարանին մէն։ Ֆրանսայի արտ. պրեծներու նախարարութիւնն ալ իր կարգ նոյնպէս յայտարարութիւն մը կ՚ընէր, ուրկէ Հայաստանի մը կազմութեան մասին, աւելցնելով որ Կիլիկիոյ մէջ մանդատ իրագործելու մը պիտի Տաասխանէր։

Այսպէսով Պատասխանատուները ոտխրատած էր իր ծրագիրը յարմարցնել այս նոր կացութեան, պնդելով Տանդերձ իր 12 Փետր.ի յայտարարին բովանդակութեան վրայ։

Ե.

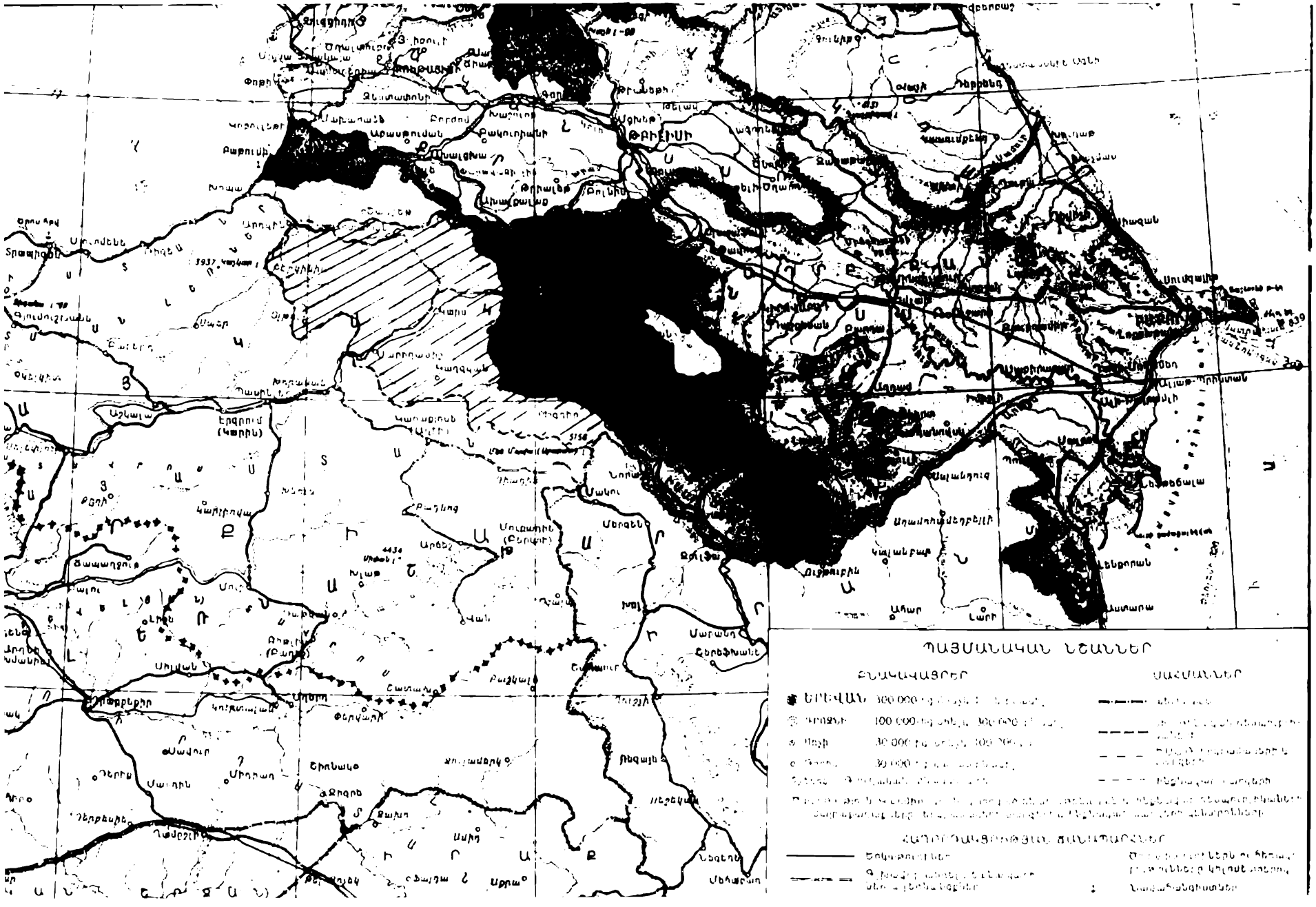
ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԳՐԱՒՈՒՄԸ ՖՐԱՆՍԱՅԻ ՕԳՏԻՆ

Երբ Անգլիա եւ Ֆրանսա Տամաձայնեցան, որ ամերիկեան Մերակայութիւնը պիտի չհաւանութենէր Վերապրող դաշինքը եւ պիտի մերժէր ուղղակի Տպատասխանութիւնն, վերապրման իրենց 1916ի Տամաձայնութեան, որով Թուրքիան յոժարած էին ապստամբութեան չրջանակներու, եւ 15 Մարտ. 1919ի դաշինքով վերահաստատելին այդ Տամաձայնութեան պատմագրութիւններէն մասին, ըստ որում Ֆրանսան բանակը պիտի պրակէր այն Տպատմութիւն, ուր Տաստատած էր։

Այս ատիճով Ֆրանսա կը Տրաժարէր ոչ միայն Պալեստինէն, այլ Մոսուլէն եւ Քիւրտիստանի քարիւղէն։ Ատիկայ մէջ, որ Ֆրանսայի վերապատասխան պահի մէջ կը պահուէր, անպլուսիք առելիան էին իրենց ի նպաստ Տանդիպ մը եւ Համր Ֆեյսալի պլիսատրութեամբ ատոչ բերած Տակաֆրանսական չարժում մը։ Ակսպէս էր նաեւ Կիլիկիան, ուր կը պահուէր արդէն ֆրանսական պինատրական ուժ մը եւ պինատրական ատաքելութիւն մը՝ պնդապես պրեմանի պլիսատրութեամբ։

Պատասխանի վարձանէն սկսելով Ֆրանսայիք ատրապրութենէ վերապրած Հայերը կեդրոնացուցած էին Կիլիկիոյ մէջ։ Անոնց քիւրը կը Տասնէր 150.000ի։ Ֆրանսական իշխանութեանց մատպրութիւնը սկիզբէն Տամակրական էր Տայոց Տանդէպ, ատկէն Մուսթաֆա պինապատարը Թուրքիոյ էր պատասխած որ պարակէր Կիլիկիան, եւ տեղական իշխանութիւնը մասամբ Թուրքերու ձեռքն էր։ Ծիչդ է որ Հայերը պաշտանի կոչուած էին Թուրքերու տեղ, նոյնիսկ ատիկութեան եւ ժանտարմերիի տեղ։ Ֆրանսայիք յայտնէն կ՚ժամանակէին Տայ պատիկութեան, Տայ արտանոյներու կամ պարագներու, ինչպէս եւ Տայոց տեսչական վերակացուներուն։ Եւ այս վերաբերմունքը Համապատասխան էր Ֆրանսայի յանձնառութեանց, մոխարէն Հայ կառավարական չարժումին, որ սկսած Կիլիկիան եւ անոր չարակից նահանգները ինքնավար չրջութիւն մը պիտի ունենային Ֆրանսայի պաշտպանութեան տակ։

Ատիկայ եւ Կիլիկիոյ Համար Տատատուած Ֆրանսական վարչութեան պլիսէր կը պահուէր Ժարլ Փիքօ, բարձր քամիսարի տիտղոսով։ Այս վարչութիւնը կը կոչուէր «Ֆրանսայի Ընդ. Քոմիսարութիւն Ատիկայ եւ Համատան մէջ», եւ Ակթ. Պատասխանութեան Տետ պաշտանական յարաբերութիւնը կը պահէր «Հայաստանի մէջ վարչական ատատարկութիւնը», որ մատ կը կազմէր «ընդ. քամիսարութեան» իսկ պնդ. Պրեման կը ատատրէր, «Պնդպատա, պլիսատր վարիչ Հայաստանի»։

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ
ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐ
ՍԱՀՄԱՆՆԵՐ
ԵՐԵՎԱՆ
ԳՅՈՒՄՐԻ
ՎԱՆԱՁՈՐ
ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐ
ԹՐԻԼԻՍԻ
ԱՐԱՐԱՏ
ՍԵՎԱՆ
ԱԽՈՒՐՅԱՆ
ՀՐԱԶԴԱՆ
ԱՐԱՔՍ
ՎԱՆԱՁՈՐ
ԳՅՈՒՄՐԻ
ԱԼԱՎԵՐԴԻ
ԱՊԱՐԱՆ
ՄԱՐԱՆԴԻ
ՋՈՒԼՖԱ
ՆԱԽԻՋԵՎԱՆ
ԵՂԵՎԱՐԴ
ԱՐԶԱՄԱՍ
ՍԱՐԱՏՈՎ
ՍԱՄԱՐԱ
ՈՒՖԱ
ԱՍՏՐԱԽԱՆ
ԳՈՐԻ
ՍՈՉԻ
ՍՏԱՎՐՈՊՈԼ
ՄԱՀԱՉԿԱԼԱ
ԳՐՈԶՆԻ
ՄՈՍԿՎԱ
ՏՈՒԱՊՍԵ
ՍՈՉԻ
ՍՏԱՎՐՈՊՈԼ
ՄԱՀԱՉԿԱԼԱ
ԳՐՈԶՆԻ
ՄՈՍԿՎԱ
ՏՈՒԱՊՍԵ

Կիլիկիոյ մէջ հաստատուած ֆրանսական վարչութեան հետ մօտիկ յարաբերութիւն ունէր Մխիթար Տամատեան, Ազգ. Պատուիրակութեան ներկայացուցիչը:

Կիլիկիոյ մասին ֆրանսական քաղաքականութիւնը կը տարուբերէր երկու հոսանքներու միջեւ: Մէկ հոսանքը Կիլիկիոյ մէջ ֆրանսայի տղեկութիւնը կ'ուզէր հիմնել վերահաստատուած օսմ. իշխանութեանց վրայ, իսկ միւսը՝ ֆրանսական պաշտպանութեան տակ դրուած Հայկական պետութեան մը վրայ: Վերջ ի վերջոյ առաւելակշիռ դարձաւ ֆրանսայի արտ. գործերու նախարարութեան ազանդական քաղաքականութիւնը, որ ջատագով էր օսմ. պետութեան հոլային ամբողջականութեան, պաշտպանելով քրիստոնեաները, բայց չերթալով մինչեւ անոնց ազատագրութիւնը:

Այս պայմաններու մէջ է, որ Զօր. Գուրօ ղրկուեցաւ Սուրիա, բարձր քոմիսէրի տիտղոսով, Ժորժ Փիքոյի տեղ, երբ Թուրք ազգայնական չարժումը կը ճնշէր Կիլիկիոյ ներքին կացութեան վրայ ալազակային կռիւներով: Ժորժ Փիքօ Ֆրանսա վերադառնալէ առաջ ձեռնարկեց Անատոլուի մէջ ճամբորդութեան մը 5 եւ 6 Դեկտ. 1919ին, եւ ունեցաւ երկու տեսակցութիւն Մ. Քեմալ փաշայի հետ, երբեմն միջնորդ ունենալով Պեքիր Սամի պէյը, զոր ճանչցած էր երբ Պէյրութի կառավարիչ էր այս վերջինը: Ժորժ Փիքօ–Մ. Քեմալ տեսակցութեան ներկայ էրան Պեքիր Սամի եւ Ռէուֆ պէյները: Ռէուֆի տեսակէտը այն էր որ Թուրքիա արդէն ճանչցած էր Կովկասեան Հայաստանի Հանրապետութիւնը, որ կրնար իրեւ ապաստան եւ հաւաքավայր ծառայել հայոց, ուստի պէտք չկար անոր հողամասին վրայ աւելցնել հողամասեր Թուրքիոյ Հայաոտանէն եւս: Իսկ Մ. Քեմալ կը պահանջէր, Կիլիկիոյ կողմէն, Մուտրոսի դաշնագրով պծուած սահմանները, առարկելով թէ արդէն ծովակալ Քալթրափ հրաժարած էր՝ Թուրք պատուիրակներու պնդումին վրայ՝ յայտնած մը որ Կիլիկիոյ համար կը նախատեսէր մասնաւոր վարչակարգ մը:

Ի վերջոյ Կիլիկիոյ պարպումին խնդիրը սեղանի վրայ դրուեցաւ եւ Ժորժ Փիքօ զգացուց, թէ Ֆրանսա կրնար ընդունիլ այս պարպումը ի փոխարէն հետեւեալ պայմաններու.–

Արիսթիտ Պրիան

1.– Հակողութեան իրաւունք մը տեղական վարչութեան վրայ եւ պաշտպանութիւն փոքրամասնութեանց, ֆրանսական պաշտօնեաներու կողմէ, ձեւականօրէն յարգելով օսմ. գերիշխանութիւնը Կիլիկիոյ մէջ:

2.– Ժանտարմերիի վերակազմութիւնը ֆրանսացի սպաներու հակողութեան տակ.

3.– Ֆրանքեթուրք դործակցութիւն տնտեսական պետի վրայ եւ մեծ հանրային շինութեանց կատարումը ֆրանսացի մասնագէտներու կողմէ:

Մ. Քեմալ ընդունեց Ժանտարմերիի վերակազմել պայմանը, բայց մերժեց Թուրք վարչութեան վրայ ֆրանսական հակակշիռը. ընդունեց միայն նշանակումը ֆրանսական հիւպատոսներու աւելի լայն իրաւասութիւններով, որուն փոխարէն Ֆրանսա պիտի երաշխաւորէր Օսմ. կայսրութեան ամբողջականութիւնը հանդէպ իր պաշնակիցներուն: Գալով տնտեսական գործակցութեան, Մ. Քեմալ ընդունեց միայն Ֆրանսայի հետ նման դործակցութիւն մը, բայց ոչ Դաշնակիցներու հետ, եւ ասիկա լսած Ազգային Ուխտի Գրոյ յօդուածին, որ կ'ըսէ.– «Թուրքիա կ'ընդունի տնտեսական, ճարտարարուեստական եւ դիտական աջակցութիւնը պետութեան մը, որ Թուրքիոյ դէմ ունէ ծաւալապաշտական դիտում չունի, պայմանով որ երաշխաւորուի Թուրք կառավարութեան նկատմամբ եւ արտաքին անկախութիւնը:»

Խոյժ Փիքօ համաձայն պանուեցաւ, բանակով թէ Ֆրանսայի նպատակը պործակցիլ է եւ ոչ թէ հակակշիռ տակ առնել Թուրք վարչութիւնը, ասոր համար խորհրդարաններ կրկնան առնուիլ Ֆրանսայէն, որոնք կրնան նպաստակ օսմանեան պաշտօնեաներ ըլլալ Ֆրանսայէն նշանակուած:

Սակայն այս համաձայնութիւնը կարելի չեղաւ պրծեցնել անմիջապէս, պայմանները խոչընդոտ չըլլալով եւ Խոյժ Փիքօյի բանակցութիւնը մտահոգութիւն առաջ բերած էր Անգլիոյ մէջ: Այսու հանդերձ վերի ծրագիրը մէկդի չդրուեցաւ եւ ծառայեց իբրեւ հիմ Ֆրանսական քաղաքականութեան նոր Սան Ռեմոյի մէջ, ուր պատրաստուեցաւ 1920 Օգոստոս 10ի Սեւրի պայմանագիրը, եւ ուելի յետոյ քմայքականներու հետ կնքուած երկու համաձայնութեանց ընթացքին, մէկը Լոնտոնի մէջ 9 Մարտ 1921ին եւ երկրորդը Անգարայի մէջ, նոյն տարւոյ Հոկտ. 20ին: Սակայն այս համաձայնութեանց ընթացքին Ֆրանսա չկրցաւ քաղել այն օգուտը, որ կը սպասէր իր նոր քաղաքականութենէն:

Փարիզի Հաշտութեան վեհաժողովը 1920ի Յունուարին ճանչցած էր հայկական պետութիւնը, իբրեւ տր ֆաքթօ կառավարութիւն: Հետեւեալ այս ճանաչումը կատարեցին Ամերիկա՝ Յունվ. 20ին, Ֆրանսա՝ 28ին, Անգլիա, Իտալիա, Ճափոն եւ Արժանթին ուելի յետոյ:

Կիլիկիոյ պրաւումը Ֆրանսական բանակին կողմէ սկսած էր Հոկտ. 1919ին եւ պիտի վերջանար մինչեւ նոյն տարւոյ վերջը: Այս գրաւման մասնակցած էր Հայկական Լեգէոնը, եւ հայ ժողովուրդն ալ մեծ խանդավառութեամբ ընդունած էր Ֆրանսական վարչութիւնը, օժանդակելով անոր տեղաւորման: Այս կերպով անգլիական բանակին դերը կը վերջանար Կիլիկիոյ եւ Սուրիոյ մէջ:

Կիլիկիոյ պրաւումը եւ մանաւանդ հայ կամաւորներու մասնակցութիւնը մեծ վրդովում առաջ բերաւ Թուրք հանրային կարծիքին մէջ եւ դրացուց ազգայնականներու դիմադրականութիւնը: Ատոնք հանդուրժած էին անգլիացիներու ներկայութեան, պիտանալով որ անգլիացիք վերջ ի վերջոյ պիտի պարպէին երկիրը, մինչդեռ Ֆրանսացիք կու գային հոն հաստատուելու համար:

1919 Նոյ. 9ին Մ. Քեմալ Սիսէն հրահանգեց «Կիլիկիոյ Իրաւունքներուն Պաշտպանութեան Կոմիթէ»ներուն, որպէսզի չարունակեն բոլորի ցոյցերը Ֆրանսական պրաւման դէմ, իբրեւ օմ. պերիչխանութեան դէմ պրծուած արարքի մը, հակառակ միջազգային իրաւունքներու:

Այս ցոյցերը յանկարծ քշնամական տարբերութիւն եւ տեղ տեղ սպանութեանց՝ հոյց դէմ: 29 Նոյ.ին Մարաշ–Խարհիկ ճամբուն վրայ գինուորական ջոկատ մը Թուրքերու յարձակումին ենթարկուեցաւ, տալով մէկ սպանեալ եւ 2 վիրաւոր: 10 Դեկտ.ին ծագեցան խռովութիւններ Մարաշի մէջ: Նոյն օրը Մ. Քեմալ յայտարարութիւն մը կ'ընէր Ֆրանսական պրաւման դէմ եւ կը բողոքէր յարձակման համար, երկուքն ալ հակառակ գտնելով Հոկտ. 1918ի Մուդրոսի պայմանագրին: Կոչ կ'ընէր Դաշնակիցներու, սպառնալով համաչխարհային խռովական յեղափոխութեամբ:

Այս յայտարարութիւնը սկիզբը եղաւ կիլիկիոյ մէջ պաշտօնական թշնամութեանց, Թուրքիոյ եւ Ֆրանսայի միջեւ, որուն առաջին արդիւնքը եղան Մարաշի կռիւները, 27 Դեկտ.ին, քեմալական ձիաւոր գինուորներու մուտքով եւ Թրքական դրօշակի բարձրացումով, որուն հետեւեցաւ ժողովրդեան ապրատամբութիւնը եւ սոսկալի ջարդ մը – 1920 Յունվ. 21ին: Ջոհ գացին բազմաթիւ Ֆրանսացի գինուորներ եւ հայեր: Հինգ հայ եկեղեցիներ հրկիզուեցան եւ անոնց մէջ ապաստանած 800 կիներ եւ տղաք քարիւղով այրուեցան: Գնդապետ Նորմանի եւ իր օգնականին վերջ տուաւ այս սոսկումին, եւ Թուրքերը ստիպուեցան ճերմակ դրօշ պարզել՝ բանակցելու համար Ֆրանսական ուժերու հրամանատարութեան հետ: Այս միջոցին է (1920 Փետր. 10), որ չբացատրուած պատճառով մը Ֆրանսական ուժերը յանկարծ ետ քաշուեցան, լքելով Հայկական Լեգէոնը եւ պաշտպանութեան վրայ գտնուող հայ ժողովուրդը, որ մասամբ – 3200 հոգի – կրցաւ միանալ նահանջող Ֆրանսական ուժերու, բայց 2000 հայեր, որ ետ մնացած էին, խուժդուժ կերպով սպանուեցան, կամ ձիւնով ծածկուած ճամբուն վրայ իյնալով մեռան սառած: Գնդապետ Պրեմոնի յետագային տուած Թուանշանին հա-

մաձայն, ընդհանուր կարաւտան էր 1200 վիճաւոր եւ 8000 հոգի:

21 Փետր.ին Մ. Բեմալ հեռագրեց Կ. Պոլսոյ թուրք կառավարութեան, որ պահանջէր անմիջապէս Աւտանայի պարպումը Ֆրանսացիներու կողմէ, այլապէս սպառնալով ըմբոստութիւնը ծաւալել Հալէպի եւ Սուրիոյ մէջ:

Այն ատեն Ֆրանսացիք դադարեցան յղացան ուղղակի բանակցելու Մուսթաֆա Քեմալի հետ:

Եւ Կիլիկիան ու հայ ժողովուրդը պատճառն կրնային հակահարուածը տալու, այս քաղաքականութեան, եւ վերջ ի վերջոյ զոհուեցա՞ն անոր:

Ը.

ԴԱՇՆԱԿԻՑՆԵՐՈՒ ԳԵՐԱԳՈՅՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻՆ ԳՈՒՄԱՐՈՒՄԸ ԼՈՆՏՈՆԻ ՄԷՋ

Դաշնակիցներու Գերագոյն Խորհուրդը դադարած էր Լոնտոնի մէջ, երբ հասան Մարաշի եւ յետոյ Կիլիկիոյ այլ քաղաքներուն մէջ պատահած սրիւնալի դէպքերուն լուրերը: Անգլիոյ հանրային կարծիքը վրդովուեցաւ եւ մամուլը բացաւ սաստիկ պայքար մը թուրք ազգայնական չարժումին եւ անոր պետին դէմ:

Այդ միջոցին Ֆոշոս Նուպար եւ Ա. Ահարոնեան կը գտնուէին Լոնտոն, Կ. Պոլսոյ Զաւէն Պարտիզակին հետ, որ հասած էր 1920 Փետր. 22ին, աջակցելու համար Ամերիկեան Հայաստանի Կանքերուն եւ դիմումներուն: Լոնտոնի Խորհրդաժողովը կը քննէր Հայաստանի սահմաններուն հարցը: Անոնք բողոք բարձրացուցին Կիլիկիոյ դէպքերուն դէմ: Խորհրդաժողովին Մասնաւոր Յանձնախումբին առջեւ խօսք առնելով Ֆոշոս Նուպար փաստ բռնաւ, թէ Կիլիկիոյ նոր դէպքերը եւ ջարդերը հայ ժողովուրդը կրկին յուզումի եւ սուգի կը մատնեն: Աւելցուց թէ 1915ի ջարդերը տեղի ունեցան երբ Դաշնակիցները պատերազմի մէջ էին Թուրքիոյ հետ եւ չունէին բարոյական եւ նիւթական ուժ զանոնք արգիլելու համար: Հիմա այս դէպքերը կը պատահին դաշնակից զինուորներու ներկայութեան եւ հաշտութեան բանակցութեանց ընթացքին, ինչ որ կայ կու տայ ազգայնական թուրքերու յանդգնութիւնը եւ կը հաստատէ թէ ոնանք կը չարաչնակին ժէօճ-թուրքիաու պարծը, որովհետեւ այսօր իրականութեան մէջ իշխանութիւնը անոնց ձեռքն է: Ասկէ նաեւ նոր ապացոյց մըն է, թէ ինչպիսի կացութիւն մը պիտի ստեղծուի Հայոց եւ ոչ-թուրք ուրիշ տարրերուն համար, եթէ անոնք մնան թուրքիոյ տիրապետութեան տակ:

Դաշնակիցները խոստացան այս պէտքերուն կրկնութեան դէմ առնել ելոյթները: Նոյնիսկ Լոնտոնի Ֆրանսական դեսպան Քամպոն այդ մասին ապահովցուց Այդ. Պատուիրակները՝ անոր ներկայացուցիչը ընդունելով: Ֆրանսայի նախարար Միլլերան եւս 29 Փետր.ին ղրկեց նկատողութիւններ, մէկը Այդ. Պատուիրակութեան եւ միւսը Զաւէն Պարտիզակին.— «Ֆրանսա, հաւատարիմ այն ուխտդրութեանց, որոնք կը կապեն զինք հայ ժողովուրդին, ամէն ջինուորական եւ դիւանագիտական միջոցները պիտի առնէ անմիջապէս անոր պաշտպանութիւնը ապահովելու համար:»

Այս երաշխաւորութիւնները չարգիլեցին սակայն նոր սպանդները Կիլիկիոյ մէջ: Միայն Անգլիան էր որ օգտուեցաւ դործադրելու համար ծրագիր մը, արեւելքի իր քաղաքականութեան համապատասխան կերպով: Ան համոզեց միւս Դաշնակիցները որ դրաւեն Կ. Պոլիս, իբրեւ արգելիչ միջոց, ազգայնական թուրքերու կողմէ Կիլիկիոյ մէջ քրիստոնեաներու հանդէպ գործադրուող յարձակումներու: Ասոր վրայ դաշնակից դրահաւորներ դրկուեցան Կ. Պոլիս. անոնք իրենց քնդանօթները ուղղեցին դէպի քաղաք: Մարտ 16ին միջդաշնակցային զօրքը, որուն մէկ մասը արդէն կը գտնուէր տեղւոյն վրայ, դրաւեց թուրք նախարարութիւնները եւ իր հակակչռին տակ առաւ թղթատարական եւ հեռագրական սպասարկութիւնները:

Կ. Պոլիսը դրաւող դաշնակից բանակներու ընդհանուր հրամանատարն էր անգլիացի Զօր. Ուիլսըն որ կը ծանուցանէր իթթիհատական պետերու, եւ թուրք ազգայնական կերպոիչներու ձերբակալումը եւ Մալթա աքսորումը: Ասոնց մէջ կը գտնուէին նախկին նախարարներ եւ բարձր թուրք պաշտօնատարներ, որոնք պատասխանատու կը նկատուէին

Մուսթաֆա Քեմալ (Աթաթիւրք)

հայոց դէմ գործուած ջարդերու եւ տարագրութեան:

Այս ձեռրակալութիւնները տեղի տուին Թուրքերու բողոքին, եւ չատ մը ազդեցիկ Թուրքեր, որոնց մէջ Նուհի փաշան – երեսփոխանները – Ժողովի չհնչեն ալ գրաւուած էր – փախան դէպի Անքարա եւ Անատոլու, ուր հետզհետէ յաջորդ անոնք Մ. Քեմալի հրամաններուն, որովհետեւ կ. Պոլսոյ Թուրք կառավարութիւնը Նահարկուած էր Դաշնակիցներու գրաւման:

Քեմալ փաշայի հրամանին վրայ Խակի–Շեհիրի, Աֆիոն–Գարահիսարի նման տեղեր գրաւուեցան օտար դինուորներ հեռացուեցան եւ Անատոլուի մէջ գտնուող օտար սպաներ ձերբակալուեցան, իսկ երկաթուղիի գիծը տեղ տեղ քանդուեցաւ, որպէսզի Դաշնակիցները դյան չկարենան գործածել իրենց փոխադրութեանց համար:

Կ. Պոլսոյ գրաւումէն երեք օր յետոյ Թուրք ազգայնական չարժումի պետին կողմէ գտնուողները ամէն կողմը ղրկուեցան չրջաբերականներ, ըսելով թէ կ. Պոլսոյ երեսփ. Ժողովը գրուած է մայրաքաղաքին պաշտօնական գրաւման հետեւանքով եւ իրողապէս կազմալուծուած են օրէնսդիր, գործադիր իշխանութիւնները: Միաժամանակ նոր ընտրութեանց հրահանգ կը տրուէր, էրզրումի Ժողովին որոշման համաձայն, Անքարայի մէջ գումարելիք ազգային Ժողովին համար:

Այս Ժողովը որ գումարուեցաւ 23 Ապրիլ 1920ին, ստացաւ «Ազգային մեծ Ժողով» անունը, օրէնսդիր, գործադիր եւ դատական իշխանութեան մը բոլոր իրաւասութիւններով. Այս Ժողովը ընտրեց քամիսէրներ, գործադրելու համար այս իշխանութիւնները: Այս կերպով Թուրք կառավարութիւնը երկգլխացաւ եւ կ. Պոլսոյ կառավարութեան իշխանութիւնը սահմանափակուեցաւ մայրաքաղաքին չրջիկ մը:

Դաշնակիցները կողմէ կ. Պոլսոյ գրաւումին նպատակն էր Թուրք կառավարութեան պարտադրել հաչտութեան պայմանները, զորս կը պատրաստէր Լոնտոնի Գերագոյն Խորհուրդի Ժողովը: Անգլ. Խորհրդարանին մէջ այս իմաստով եղաւ յայտարարութիւն մըն ալ, ըսելով թէ այս գրաւումը պիտի տեւէ մինչեւ որ խաղաղութեան պայմանները գործադրուին Թուրք կառավարութեան կողմէ. սակայն իրականին մէջ անիկա առիթ տուաւ որ իւրաքանչիւր դաշնակից սակարկութեան մտնէր Թուրք կառավարութեան հետ, իր չահերուն համապատասխանող պայմաններու համար, որմէ օգտուեցաւ Թուրք կառավարութիւնը, պետութեանց հակառակ չահերը իրարու դէմ հանելով, խաղաղութեան պայմանները չգործադրելու համար:

Լոնտոնի Գերագոյն Ժողովի յաւուկ յանձնախումբը մէկէ աւելի անգամներ լսեց Ամերիկեան Հայաստանի պատուիրակութիւնը՝ Հայաստանի սահմաններուն եւ հայոց հողային պահանջներուն մասին: Պատուիրակութիւնը կը պահանջէր նաեւ, որ Հայաստանի սահմաններուն մէջ առնուէին էրզրումի կուսակալութիւնը եւ Խարբերդի սանճաքը, որ մաս կը կազմէր Մամուրէթ–իլ–Ազիզ նահանգին:

Անգլ. կառավարութեան առաջարկով Ազգ. Պատուիրակութիւնը բանակցութեան մտաւ Վրաստանի եւ Ազրպէյճանի պատուիրակութեանց հետ, այս երկու հանրապետութեանց հետ Հայաստանի սահմանները ճշդելու հա-

մար: Այս բանակցութիւնները անմիջապէս արդիւնք մը չտուին, բայց յետոյ չարունակուեցան Փարիզի եւ Սան Ռեմոյի մէջ:

Ընդառաջ երթալով Ամերիկական Հայաստանի Պատուիրակութեան խնդրանքին, անգլիական կառավարութիւնը ընդունեց հայթայթել պէնք, ռազմանիւթ եւ անհրաժեշտ կալմածներ հայկական բանակը զօրացնելու եւ անոր պինուարներուն թիւը 40,000ի հասցնելու համար, նաեւ խոստացաւ հայկական բանակին տալ ապահով, անոր կազմակերպութեան համար: Ակռ պատ Անգլիա Հայաստանի վրայ պիտի տար մէկ միլիոն սթերլին, 12 ամիս պայմանաժամով, 5% տոկոսով: Վճարումի համար մուրհակներ տուրպրեցին Փոլսա Նուպար եւ Պ. Ա. Ահարոնեան, Հայաստանի կառավարութեան արտօնութեամբ: Վրաստան յանձն առաւ Պաթումի ճամբով ազատ անցք տալ պինամթերքի եւ կազմածներու, անոնց մէկ մասը վար դնելու պայմանով:

Լոնտոնի մէջ գումարուած Դաշնակից Գերագոյն Խորհուրդը որոշեց Հայաստանի կազմութիւնը իբրեւ «ազատ եւ անկախ Պետութիւն» եւ ընդունելով Ամերիկական Հայաստանի Պատուիրակութեան առաջարկը, անոր տրուելիք հողամասին վրայ աւելցուց Էրզրում քաղաքը, նահանգին մէկ կարեւոր մասով:

Գերագոյն Խորհուրդի նախագահ Լորտ Քըրզըն 12 Մարտ 1920 թուակիր նամակով մը այս որոշումը ծանուցց Ազգերու Լիկայի (Դաշնակցութեան) Խորհուրդին, աւելցնելով թէ՝ «կը յուսացուի որ Հայաստանի հոպատարութիւնը պիտի ընդունի Ամերիկա, Ազգերու Լիկայի հակակշռին տակ. սակայն ոչ մէկ պետութիւն այս հոպատարութիւնը ընդունած չըլլալով, Գերագոյն Խորհուրդը կը մաղթէ որ Թուրքիոյ հետ կնքուելիք դաշնագրով Հայաստան դրուի Ազգերու Ընկերակցութեան (Լիկայի) պաշտպանութեան տակ»:

Լորտ Քըրզըն կը յիշէր նաեւ Հայաստանի պետութեան անկախութիւնը պահելու համար՝ անոր լրջալիք նիւթական, անտեսական եւ դինուորական օգնութիւնը:

Ազգերու Ընկերակցութեան Խորհուրդը վերապահութեամբ ընդունեց Լորտ Քըրզընի այս առաջարկը, ըսելով թէ չէր կրնար անմիջական պատասխան մը տալ, թէ այս առաջարկը պէտք էր նախապէս քննուէր եւ թէ իր օրակարգին վրայ պիտի դնէր Հայաստանի օգնութեան խնդիրը: Ասոր վրայ Լոնտոնի Գերագոյն Խորհուրդը Ազգերու Լիկային հաղորդեց Հայաստանի Պատուիրակութեան կողմէ տրուած յուշագիր մը, Հայաստանի ըլլալիք օգնութեան պայմաններուն մասին: Այս օգնութեան համար կը նախատեսուէր 20 տարուան պայմանաժամ մը: Ազգերու Լիկայի պաշտպանութիւնը պիտի պարտաւորէր բարձր քամիչքի մը միջոցով, որ իբրեւ կեդրոնավայր պիտի ունենար Հայաստանի մայրաքաղաքը:

Ազգերու Ընկերակցութեան Խորհուրդը Փարիզի մէջ գումարուեցաւ 1920 Ապրիլ 9–11ին՝ Լէոն Պուրժուայի նախագահութեամբ եւ քննեց Լոնտոնի Գերագոյն Խորհուրդին առաջարկը: Յունաստանի վէնիզելոսը պաշտպանեց Հայաստանի օգնութեան օրինական հանգամանքը եւ յայտնեց, թէ Ազգերու Լիկան չէր կրնար խուսափիլ ազատագրուած ժողովուրդի մը օգնելու իր պարտականութենէն, կազմակերպելով անոր բանակը եւ ընելով տնտեսական անհրաժեշտ օժանդակութիւն, աւելցնելով թէ Յունաստան պատրաստ էր տանձնելու իր բաժինը եւ ղրկելու Դաշնակիցներու կողմէ ընդունուելիք դինուորներու թիւին կէսը: Եւ առաջարկեց Հայաստանի ընել 20 միլիոն – եւ ոչ թէ 10 – սթերլինի օգնութիւն մը, ինչպէս կ'առաջարկէր Ամերիկան Հայաստանի Պատուիրակութիւնը:

Անգլիոյ պատուիրակը, Մր. Ֆիշըր, պրնդեց Հայաստանի համար պաշտպան տէրութիւն մը գտնելու տեսակէտին վրայ: Ազգերու Լիկային Խորհուրդը նկատի առաւ նաեւ Լորտ Քըրզընի առաջարկը, թէ Հայաստանի անկախութեան եւ ապահովութեան համար բոլոր քաղաքակիրթ ներկայացուցիչներ պէտք էին առնել զոհողութեան բաժին մը:

Ազգերու Ընկերակցութեան Խորհուրդը կը նկատէր, թէ աւելի դժուար պարծ մըն էր փոքր Ասիոյ մէջ պետութեան մը պաշտպանութիւնը, քան Եւրոպայի մէջ, եւ կը յիշէր թէ անցեալ – 19րդ պատուն – Հայաստանի համար պետութեանց յանձնառութիւնները ձախողած էին այդ պատճառով եւ թէ Ազգերու Ընկերակցութեան կողմէ օամ. պետութեան պատկանող հողամասի մը վրայ հոպատարութիւն մը ըստանձնելը կարելի չէր հաշտեցնել իր կողմէ

կատարելիք հակակչիռով մը այս հպատակութեան գործադրութեան համար: Ուստի Ազգերու Դաշնակցութիւնը (Լիկան) կը նախընտրէր հպատակութիւնը յանձնել պետութեան մը: Եւ Հայաստանի համար ըլլալիք օգնութեան մը համար հետեւեալ նախապայմաններն անհրաժեշտ կը նկատէր.—

1.— Հայաստանի տրուելիք հողերուն վրայ պահուղ թուրք կանոնաւոր եւ անկանոն ուժերու պարպումը:

2.— Արեւմտեան պետութենանց օգնութեամբ կազմակերպել բանակ մը, որ կարենայ Հայաստանը պաշտպանել եւ անոր հողերուն վրայ խաղաղութիւնը ապահովել:

3.— Հայաստանի Հանրապետութեան պահովել ծովու վրայ ելք մը, իբրեւ ելաչափ անոր անկախութեան:

4.— Ազգերու Լիկայի անդամ պետութիւններէ ձեռք բերել ֆինանսական օժանդակութիւն մը եւ զայն դնել հոգատար պետութեան տրամադրութեան տակ:

5.— Այն պարագային որ ոչ մէկ պետութիւն ստանձնէր Հայաստանի հոգատարութիւնը, Ազգերու Լիկայի Խորհուրդը յանձն կ'առնէր հետաքրքրուիլ Հայաստանի վիճակով եւ Դաշնակից Գերագոյն Խորհուրդին հետ քննել թէ ի՛նչ ազդու միջոցներ կրնային առնուիլ Հայաստանի պաշտպանութեան համար:

Փարիզի առաջին հայ ազգային համագումարէն ի վեր քաղաքական չատ կարեւոր դէպքեր եւ փոփոխութիւններ պատահած էին: Այս պայմաններու մէջ անհրաժեշտ նկատուեցաւ հրաւիրել երկրորդ համագումար մը, որ տեղի ունեցաւ 17 Մարտ 1920ին, Փարիզի մէջ: Այս համաժողովը քննեց, Սեւրի դաշնագրին պատրաստութեան առթիւ, Թուրքիոյ առաջարկուելիք խաղաղութեան պայմանները:

Ապրիլի սկիզբը Փարիզ կը հասնէր Կիլիկիոյ Սահակ Կաթողիկոսը, երբ Ջաւէն Պատրիարք վերադարձած էր Լոնտոնէն: Մեւնաղարդ Հայրապետը եկած էր ազերբէյճանի որ օգնութիւն հասնէր Կիլիկիոյ հայութեան: Սահակ Կաթողիկոս կ'ընդունուէր վարչապետ Միլլրանի եւ հանրապետութեան նախագահ Փոլ Տեշանէլի կողմէ, սակայն չէր կրնար այցելել Լեւոն Ե.ի գերեզմանը, իր այցելութեան քաղաքական ցոյցի մը հանդամանքը տալէ խուսափելով: Ոչ ալ կրցաւ երթալ Սան-Ռեմօ, ուր Դաշնակիցներու ժողովը պիտի գումարուէր մօտ օրէն: Սահակ Կաթողիկոս Մայիսի սկիզբը մեկնեցաւ Վենետիկ եւ ապա վերադարձաւ արտասահման իր թափառական աթոռը՝ Եպիսկոպոսի համբոյրով:

Թ.

ՍԱՆ ՌԵՄՈՅԻ ԺՈՂՈՎԸ ԵՒ ՍԵՒՐԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ

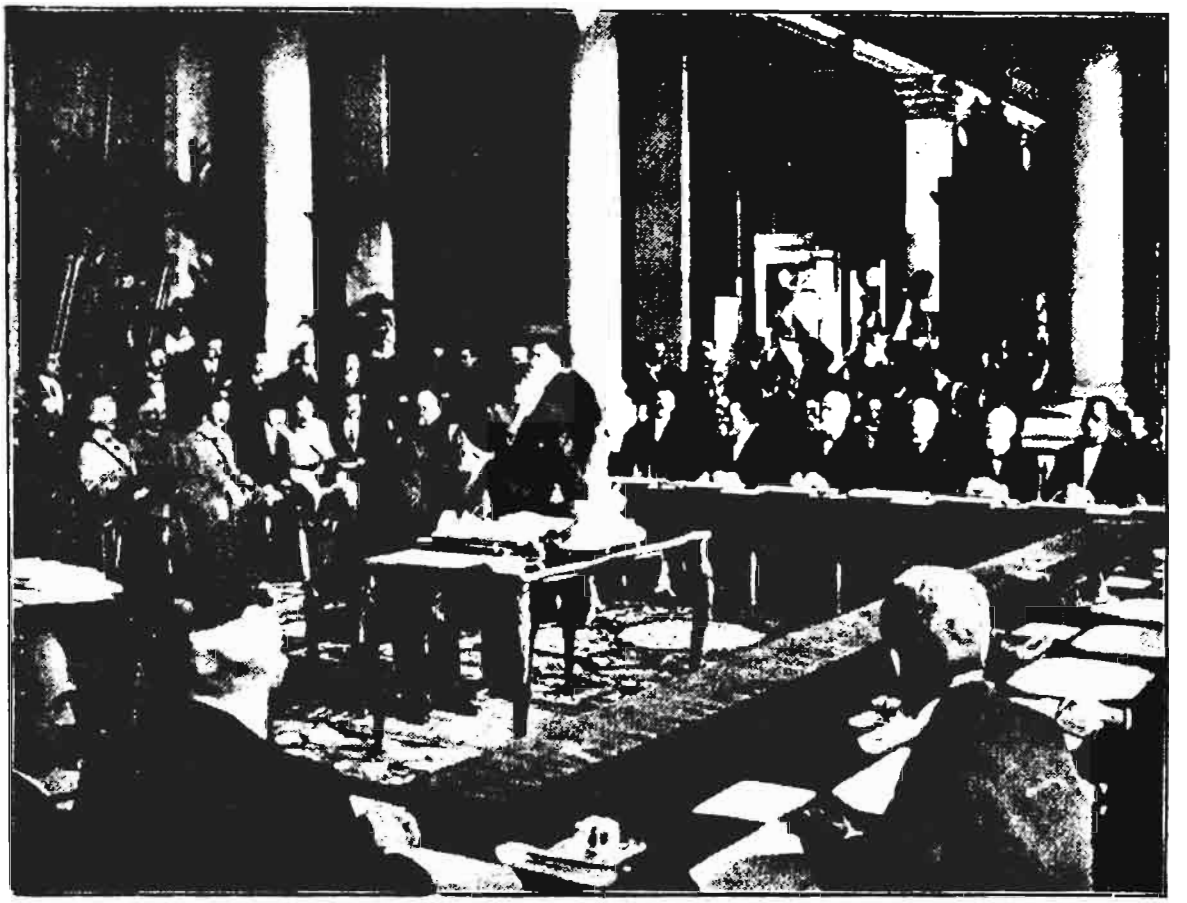
Սան Ռեմոյի ժողովը գումարուեցաւ 1920 Ապրիլին, քննելու համար Թուրքիոյ առաջարկուելիք հաշտութեան պայմանները: Եւ նրկատի առաւ Ազգերու Լիկայի Խորհուրդին յիշատակագիրը Հայաստանի մասին: Նոյն ամսոյ 20ին ուղղեց կոչ մը նախագահ Ուիլսընին, որ ընդունէր Հայաստանի հոգատարութիւնը:

Ասիկա եղաւ առաջին պաշտօնական դիմումը դաշնակից պետութեանց կողմէ՝ ամերիկեան կառավարութեան մօտ, Հայաստանի հոգատարութեան մասին:

Դաշնակից Գերագոյն Խորհուրդը վերաքննելով Լոնտոնի մէջ իր տուած որոշումը էրզրումի մասին, խնդրոյ առարկայ ըրաւ անոր կցումը Հայաստանի, առարկելով թէ առանց կարեւոր ուժի մը անկարելի պիտի ըլլար ետիպել Թուրքերը, որ պարպէին այս քաղաքը, եւ ներկայ պայմաններու մէջ Դաշնակիցներ բաւականաչափ զինուորական ուժ չէին կրնար տրամադրելատոր համար:

Գերագոյն Խորհուրդը այս մասին լսեց Պօղոս Նուպարը եւ Ահարոնեանը, որոնք յայտարարեցին թէ հայկական բանակը կրնար պրաւել եւ պահել էրզրումը, եթէ կարելի ըլլար 40,000ի հասցնել անոր զինուորները թիւը, անհրաժեշտ զէնքերով եւ ռազմանիւթով:

Ասոր վրայ ժողովը Հայաստանի ի նպաստ գիրք բռնեց էրզրումի հարցին մէջ, բայց զինուորական յանձնաժողովը, որուն խորհուրդ հարցուած էր, էրզրումի պրաւման համար մեծ թուով բանակի մը պէտքը ցոյց տուած ըլլալով, զաշնակից Խորհուրդը, որոշում մը առնելէ առաջ, 25 Ապրիլին որոշեց կոչ մը ուղղել նախագահ Ուիլսընի, Հայաստանի հոգա-

Սեւրի դաշնագրին տակ կը ստորագրէ թուրք պատուիրակը (10 Օգոստ. 1920)։

տարութիւնը ընդունելու համար, խնդրելով միանգամայն, որ հակառակ պարագային, նախայտահը իբրեւ իրաւարար գծէր Հայաստանի սահմանները Թուրքիոյ հետ։

Այս ժողովին ներկայ եղած էր Միացեալ Նահանգներու Հոմմի դեսպան Մր. Ճոնսըն, որուն հետ երկու տեւական ունեցաւ Գօղոս Նուպար։ Ճոնսըն հաւաստեց թէ հայկական դատը կը գտնուէր «բարեկամ ձեռքերու մէջ»։ Այս առթիւ Ալպ. Պատուիրակութիւնը հեռագրով լիմեց նախագահ Ուիլսընին, ըսելով որ Հայաստան կը սպասէր իրմէ եւ Ամերիկայէն հայկական հողերու աղատագրումը։ Անկէ յետոյ Ալպ. Պատուիրակութիւնը նախապահին յղեց յուշագիրներ եւ քարտէսներ, հայոց հոլային պահանջներու մասին։

Բայց նոյն Ապրիլ ամսու ընթացքին ամերիկեան ծերակոյտին ներկայացուեցաւ Զօր. Հարպըրտի տեղեկագիրը, որուն մէջ համակրանք ցոյց կը տրուէր հայոց դժուարին կացութեան մասին, բայց Հայաստանի հոգատարութիւնը ընդունելու համար բաւարար փաստեր չէին տրուեր։

Արդարեւ, Զօր. Հարպըրտ 1919 Օգոստոսի վերջերը բաղմաթիւ մասնագէտներու հետ ճամբայ ելած էր եւ կ. Պոլիս հանդիպելէ յետոյ ուղղուած էր դէպի Կիլիկիա եւ անկէ դէպի Հայաստան, այցելելով Տիարպէքիր, Խարբերդ, Սվազ, Երզնկա եւ Կարս, անկէ ալ Երեւան, Հայաստանի մայրաքաղաքը։ Նախապէս ղրկած էր մանրամասն հարցարաններ, որոնք խնամքով լեցուեցան հայկական կառավարութեան կողմէ։ Երեւան հասնելէ յետոյ Զօր. Հարպըրտ եւ իր աշխատակիցները սկսան տեղւոյն վրայ քննութիւն մը ընել, վկայելով ամէն ջերմութիւն հայկական կառավարութեան կողմէ։

Հայաստանէն Զօր. Հարպըրտ անցաւ Վրաստան, ապա Ազրպէյճան, եւ Մեպո.ի վերջերը վերադարձաւ Ֆրանսա, ապա Ամերիկա։

իր տեղեկագիրը գրած էր վերադարձի ճամբու վրայ եւ լրացուցած 16 Հոկտ. 1919ին: Ասոր կցուած էին պատուիրակութեան մտանգիտութիւնները՝ պատմական, տպագրական, տնտեսական, ռազմագիտական, աշխարհագրական, քաղաքական եւ այլ հարցերու վրայ:

Որքան ալ 30 օր սեղմ իրենց քննութեան ընթացքին ամէն ինչ չկարենային տեսնել եւ հասկնալ, այսու ամենայնիւ Զօր. Հարբորդ եւ իր աշխատակիցները հասած էին աննպաստ կարծիքի մը Հայաստանի հոգատարութիւնը ընդունելու մասին: Անոնց դիտողութիւնները այն էր որ հայկ ներքին մեծամասնութիւնը չէն կազմած եւ այսօր ալ չեն կազմեր Թրքահայաստանի նահանգներուն մէջ, եւ առանց հոգատար պետութեան մը Հայաստան չի կրնար կայուն պետութիւն մը դառնալ, հակառակ հայոց չատ մը դրական յատկութիւններուն: Այս հոգատար պետութիւնը կրնար ըլլալ Ամերիկա, պայմանով որ այս հոգատարութեան ենթարկուէին միաժամանակ Ռուսաստանի թրակիան, ամբողջ Թուրքիան՝ Կ. Պոլսոյ հետ, եւ ամբողջ Անդրկովկասը: Զօր. Հարբորդի կարծիքը աղդուած էր Կ. Պոլսոյ մէջ գտնուող ամերիկացի պաշտօնատարներէն, որոնք հաչտ աչքով չէին դիտեր միմիայն Հայաստանի հոգատարութիւնը, այլ կուսակից էին ամբողջ Օսմ. կայսրութեան համար ամերիկեան ժանդպակութեան: Այս կարծիքը բաժնողներէն էր Ամերիկեան Պորտր: Նոյն կարծիքին էին նաեւ Ներ Իսթի պաշտօնեաները, միսիոնարները, առեւտրականները: Անոնց դլխաւոր կը գտնուէր Ծոսիակոլ Պրիսթոլ, Կ. Պոլսոյ մէջ ամերիկեան բարձր քմիսէր:

Բնականաբար թուրք քաղաքային մարդկեղ չատեր, նոյնիսկ թուրք ազդայնական չարժումին չարած պետեր, ինչպէս Ռէուֆ, Գելքիր Սամի, Ռեֆիկ պէյեր, կը կատչէին այս վերաբերմանց լսատին, որ Ամերիկա կ'ներկայէր իրենց, այս կերպով փրկելու համար Օսմ. կայսրութիւնը: Եւ սկսան լուռն փրոփականդա մը ամերիկացիներու մասո:

Անկէ առաջ արդէն Քրէյն-Քրէյն ամերիկեան յանձնախումբը քաջալերած էր այս միեւնոյն թուրք անձնաւորութիւնները, որ նախապահ Ուիլսընի գլխաւորութեամբ պահանջէին ամբողջ Թուրքիոյ վրայ հոգատարութիւն մը: Թէ՛ Հարպըրտի եւ թէ ամերիկեան երկու ծերակուտականներու յանձնախումբերը համոզուած էին, որ Անատոլուի ապագայական չարժումը չատ կարեւոր էր եւ թէ այս չարժումի պետերուն հաւանութիւնը պէտք էր ունենային ամբողջական հոգատարութեան մը համար:

1919 Յուլիս 26ին Գելքիր Սամի Ամասիա վերադառնալով կը հաղորդէր Մ. Քեմալի Քրնկ-Քրէյն Յանձնախումբին առաջարկը, որ հետեւեալն էր.—

Ա) Արտաքին կառավարութեան մը հոգատարութիւնը Թուրքիոյ մէջ,

Բ) Հանրային կրթութեան տարածում,

Գ) Կրօնքի եւ պաշտամունքի ազատութիւն,

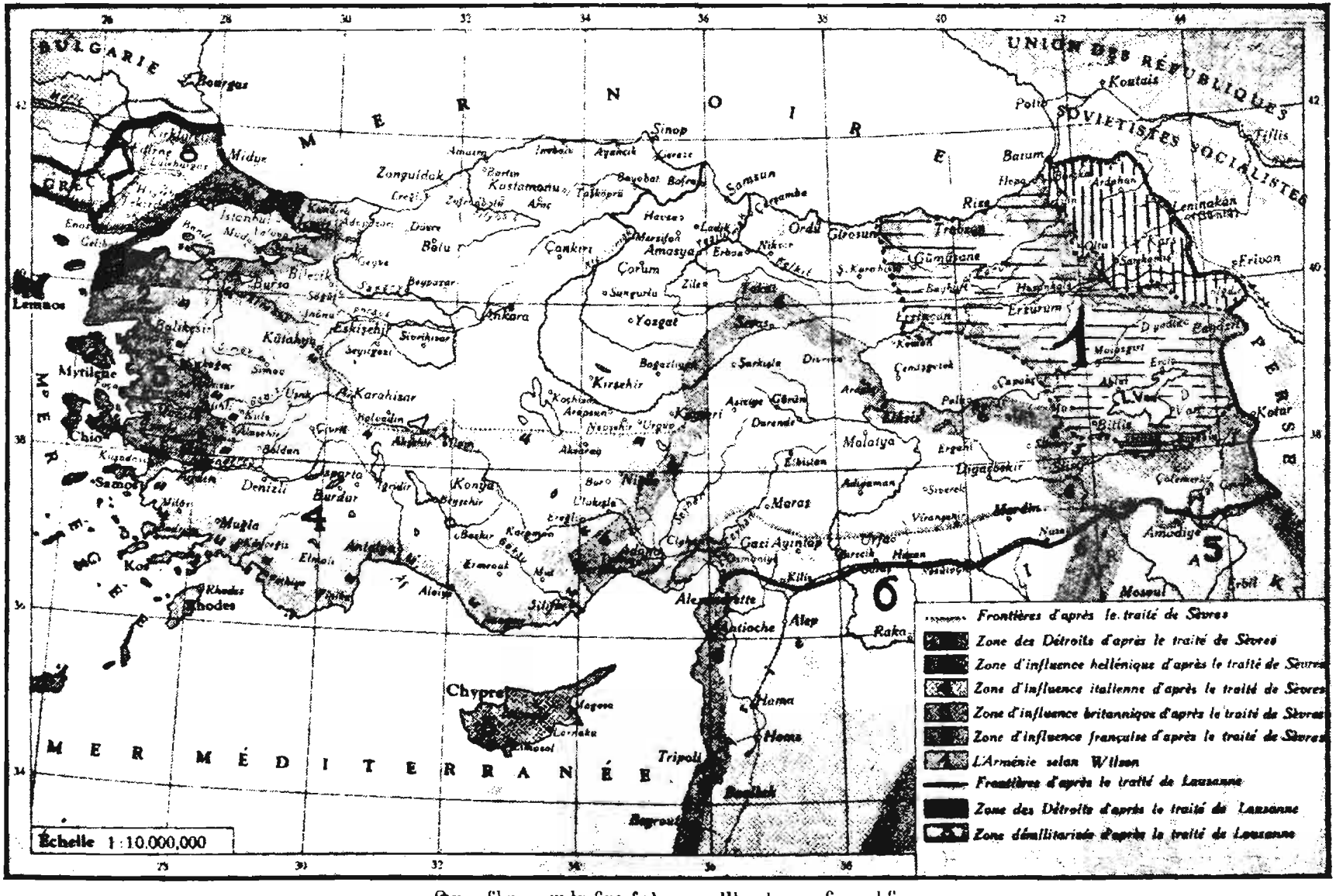
Դ) Օտար մենաշնորհներու – քափիթիւլասիոններու – ջնջում:

Ամերիկեան Յանձնախումբը յանձն կ'առնէր նաեւ ամերիկեան մարտանաւ մը տրամադրել, երկրորդի համաժողովէն ընտրուած թուրք ազդայնական պատուիրակութիւն մը դրկելու համար Ամերիկա: Այս կերպով ամերիկեան յանձնախումբը կը յուսար ջնջել եւրոպայի աղդեցութիւնը Թուրքիոյ մէջ եւ լայն դաշտ մը բանալ ամերիկեան աղդեցութեան համար:

Այս առաջարկը արձադանդ գտաւ նոյնիսկ Սվսպի ժողովին մէջ, բայց հետեւանք մը չունեցաւ: Ասիկա ստիպեց սակայն եւրոպական պետութիւնները, մանաւանդ Ֆրանսան եւ Իտալիան, որ իրենց կողմէ ընկերին ուրիչ նպատակներ, թուրք ազդայնական պետութեան, հակապդելու համար ամերիկեան ազդեցութեան:

Բայց 1919ի առաջին վեցամսեայ թուրքերը նիթական օժանդակութիւն մը կը սպասէին Ամերիկայէն: Նոյն տարւոյ Օգոստոսին Հալիւկ Էտիպ թուրք պրագիտուհին, որ ամերիկեան կրթութիւն ստացած էր Կ. Պոլսոյ մէջ, կը դրկէր Մ. Քեմալին թէ «Ամերիկեան բարձր շրջանակներուն մէջ համակրանքի հոսանք մը սկսած է ի նպաստ Թուրքիոյ, եւ Կ. Պոլիս իբրեւ հայասէր հասած շատ մը ազդեցիկ ամերիկացիներ մեկնած են իբրեւ քրքուսէրներ եւ պատրաստ են ի նպաստ Թուրքիոյ փրոփականդ ընելու:» Եւ կ'աւելցնէր ինչ որ Մ. Քեմալ յիշած էր, յետագային, իր 1927ի ճառին մէջ.— «Ամերիկայի պաշտօնական շըր-

LE PARTAGE DE L'EMPIRE OTTOMAN SELON LE TRAITÉ DE SÈVRES

Թուրքիոյ բաժանումը՝ ըստ Սեւրի դաշնագրիի

չանակնելը տրամապիր չեն մեր հղդամասին վրայ Հայաստան մը ստեղծելու –, եթէ ընդունին հոգատարութիւն մը, ստիկա պիտի բնեն նկատելով որ երկրին ըլոր գեղերը իրարու կպրայր են, կը պատկանին միևնոյն ապրին եւ կ'ապրին հաւասար իրաւունքներով: Այս տեղեկատուութիւնը ստացած եմ ամենահեղինակաւոր ապրիւրէ մը»:

Այս մեկնութեան մէջ ապրած կը Զօր. Հարպերտ իր կ. Պոլիս բնակութեան ընթացքին եւ տարբեր կարկատութեան մը չէր կրնար յանգիլ իր տեղեկագիրը: Մ. Քեմալ ինքն իսկ կ'ըսէր թէ՝ «ամերիկեան հոգատարութեան մը կատակից եւնալով պիտի ստանիք միւս (պաշնակից) ըրկոնները: Ցետոյ ամերիկացիներուն հետ մեր խնդիրը կը կարգադրենք եւ պայքարը տանի պիտի բլլայ»:

Զօր. Հարպերտ ապրած էր նաեւ Մ. Քեմալէն, որուն հետ անձնական տեսակցութիւն մը ունեցած էր երբ Սեվր կը պոնուէր 22 Սեպտեմբերին: Այս տեսակցութենէն յետոյ Մ. Քեմալ կը հետապրէր Քասթեմունիի կուսակալ Ֆերիտ պէյին հետեւեալը.– «Ներոպա եւ մասնաւորապէս Ամերիկա համոզուած են թէ անկարելի է ստեղծել հայկական հանրապետութիւն մը, որովհետեւ հայերը անկարող են անկախ պետութիւն մը կառավարելու: Անոնք կ'ըսեն թէ Հայաստան կրնայ ըլլալ միայն օսմ. պետութեան նահանգ մը: Ամէն պարագայի Հայաստանի իմիւնավարութեան առաջարկը որ կը դրուի Թուրքիոյ առջեւ, իր գոյութեան իրաւունքը կորսնցուցած է:»

Զօր. Հարպերտի եզրակացութիւնն ալ այս բառերով պրուած էր:

Այս պայմաններու մէջ էր որ նախագահ Ուիլսըն ստացաւ Դաշնակից Գերագոյն Խորհուրդին առաջարկը, Հայաստանի հոգատարութիւնը ընդունելու մասին: Զօր. Հարպերտի տեղեկագիրը, որ արդէն հաղորդուած էր բոլոր ծերակուտականներուն, կատարած էր իր ղերը: Եւ նախագահ Ուիլսըն բախեցաւ ոչ միայն ամբողջ Հանրապետական կուսակցութեան, այլեւ Ռամկավար կուսակցութեան ալ մէկ կարեւոր մասին ընդդիմութեան:

Հակառակ այս ընդդիմութեան, 24 Մայիս 1920ին նախագահ Ուիլսըն Ծերակոյտին ղրկեց ուղերձ մը Հայաստանի հոգատարութիւնը ընդունելու համար: 31 Մայիսին Ծերակոյտը քննեց այս առաջարկը, որ միայն 12 քուէ ստացաւ երկար վիճաբանութիւններէ յետոյ: Ծերակոյտը մերժեց նոյնիսկ յղել այս առաջարկը ստատքին դատելու յանձնախումբին, մինչեւ որ Ամերիկա ընդունէր մանել Ազգերու Լիկային մէջ:

Վիճաբանութեանց ընթացքին ծերակուտական մը հարցուց յանկարծ.–

– Արդեօք Հայաստանի մէջ քարիւղ կա՞յ:

Վերջ ի վերջոյ 23ի դէմ 52 քուէով Ծերակոյտը ընդունեց հետեւեալ որոշումը.– «Ցանկալի է որ Հայաստանի հոգատարութիւն մը ընդունելու համար Ազգերու Լիկային կողմէ հրաւիրուի Միացեալ Նահանգներ՝ իրենց վճռակամութիւնը յայտնելու համար»:

Այսպէսով նախապատերազմեան Ուիլսըն ընդունեց իրաւասութիւն տալ թուրքահայ տարածքները ազատելու համար եւ իր իրաւարարական վճիռը հաղորդուեցաւ Դաշնակիցներուն 1920ի վերջին օրերը: Այս վճիռը երբեք չհրատարակուեցաւ եւ չհաղորդուեցաւ հայ պատուիրակութեանց: Միայն Լոյվրեիկի մէջ հրատարակիչ Քէօհլէրի կողմէ 1927 թուին հրատարակուած քարտէսի մը համաձայն, որ կցուած էր 27 Հոկտ.ին, Մ. Քեմալի խօսած ճառին Ֆրանսերէն թարգմանութեան – այս հրատարակութիւնը եղաւ պաշտօնապէս թուրք կառավարութեան կողմէ – նախագահ Ուիլսըն իր իրաւարարական որոշումով Հայաստանի կուտար Վան, Պիթլիս, Էրզրում եւ Տրապիզոն նահանգներուն մեծ մասը: Ինչ որ կը նշանակէ թէ Զօր. Հարպերտի հապճեպով հաւաքած փաստերը ապեցութիւն մը չէին ըլած նախապահ Ուիլսընի վրայ:

Սան Ռեմոյի ժողովին տպաւորութիւնը շատ ցաւալի էր: Անոր որոշումները ցոյց կուտային մէկ կողմէ թէ Դաշնակիցներու միջեւ կը սկսէր անհամաձայնութիւնը Արեւելքի մէջ իրենց հետեւելիք քաղաքականութեան մասին, եւ միւս կողմէ իրենց վճռակամութիւնը՝ Թուրքիոյ հանդէպ խիստ քաղաքականութեան մը չհետեւելու եւ ընելու դիմումներ, որոնք պիտի յանդէին Լոզանի սմօթալի անձնատուութեան:

Սան Ռեմոյի մէջ Դաշնակիցները վճռած էին հաստատել նեղ սահմաններու մէջ Հայաստան մը: Այլեւս ամբողջական Հայաստա-

նի մը խօսքը չէր կրնար ըլլալ: Այս որոշման համաձայն Խարբերդի, Սվազի եւ Տիարպէքիրի նահանգները Թուրքիոյ կը մնային: Այս վերջինը մինչ ամանակ կը վերաառնար Կիլիկիոյ այն մասը, որ ձիհանի արեւմուտքը կը պառնար մինչը ըլլալով Առանան եւ Մերսինը, առանց հաշուելու 1916ի համաձայնութեամբ Ֆրանսայի թողուած ուրիշ չրջաններ, որոնք Ֆրանսա կը պիտի: Այս նահանգներու հայ բնակչութիւնը իրրեւ մխիթարութիւն կը առնար վերջապէս ազգային թէական իրաւունքներ: Սան Ռեմոյի որոշումներով Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ միջեւ պարբեր մը կը քաշուէր Թուրքերէն բնակուած հողամասերով, այնինքն հայ ժողովուրդը երկուքի կը բաժնուէր:

Ազգային պատուիրակութիւնը, հակառակ Փարիզի Բ. Համագումարէն իր ստացած հրահանգներուն, Հայաստանի պատուիրակութեան հետ համախորհուրդ կը համակերպէր պղտիկցած Հայաստանի մը ղազափարին, իբրեւ հետեւանք Ամերիկայի եւ միւս Դաշնակիցներուն կողմէ Հայաստանի հոգատարութեան մերժուելուն, այն յոյսով որ նեղ սահմաններու մէջ հաստատուած Հայաստան մը պիտի ունենար բաւարար տարածութիւն մը, եւ հայկական պետութեան սահմաններէն դուրս թողուած Հայաստանի մասը եւ Ֆրանսական հոգատարութեան տակ մանաւանդ վարչաձեւ ունեցող Կիլիկիան պիտի կրնային ընդարձակուիլ եւ իրարու սահմանակից դառնալ, եւ ապագային թոյլատու պայմաններու մէջ կրնային մէկ պետութիւն կազմել:

Սակայն Սան Ռեմոյի մէջ Ֆրանսա, հակառակ հայոց հանդէպ իր յանձնառութեանց, կը հրաժարէր ոչ միայն 1916ի համաձայնութեամբ իրեն թողուած չրջաններէ, այլ իր կողմէ պրաւուած Կիլիկիոյ հողամասէն եւս, ամէնէն հարուստ քաղաքներով, ինչ որ անկարելի կը դարձնէր հայ ժողովուրդին միանականութիւնը երաչխաւորող ապագայ լուծում մը:

Դաշնակիցները ոչ իսկ կրցան ստիպել վրաստանը, որ Հայաստանին ծովէն ելք մը տար՝ առանց իր հողային ամբողջականութեան վնասելու: Անգլիական կառավարութեան պնդումով Հայաստանի, Վրաստանի եւ Ազրպէյճանի կառավարութեանց միջեւ սկսած բանակցութիւնները Լոնտոնէն փոխադրուած էին Փարիզ: Անոնք վերսկսան Սան Ռեմոյի մէջ Անգլիոյ ներկայացուցիչ վէնսիթարթի հովանաւորութեամբ, սակայն վրացիք մերժեցին հայոց հաշտարար առաջարկը, հակառակ Անգլիոյ ապառնալիքին՝ կովկասի պրծելով չորրորդ մասին:

11 Մայիս 1920ին Խաչատուրեան Համազասպը Փարիզ հրաւիրեց Թուրքիոյ պատուիրակները, անոնց հաղորդելու համար Դաշնակիցներու խաղաղութեան պայմանները: Այս հաղորդումին օրը, պաշնակից պատուիրակութեանց կողքին տեղ պրաւած էին հայկական պատուիրակութիւնները յանձինս Պօղոս Նուպարի եւ Ա. Ահարոնեանի, եւ Թուրքիոյ հաղորդուած խաղաղութեան պայմաններուն յառաջաբանին մէջ Հայաստանի անուն յիշատակութեամբ դաշնակից պետութեանց կարգին:

Թուրք պատուիրակները առանալէ յետոյ խաղաղութեան պայմանները, մեկնեցան Կ. Պոլիս: Եւ քանի մը չաբաթ յետոյ վերադառնալով համաժողովին ներկայացուցին յուշագիր մը, պաշնակից պայմաններուն դէմ իրենց հակառաջարկներով: Այս յուշագրին՝ Դաշնակիցները Սփայի իրենց ժողովին մէջ պատասխանեցին Թուրքիոյ յուշագրին չատ խիստ նամակով մը, զոր Միլլերան յանձնեց նոյն ամսոյ 16ին, ուր Թուրք կառավարութիւնը կը պատապարտուէր կազմակերպած ըլլալուն համար «ամենավայրագ արարքներ» ընդդէմ այն ժողովուրդներուն, որոնց պաշտպանութիւնը ընելու պարտականութիւնը ունէր: Այս պատճառով, կ'ըսուէր, պաշնակից պետութիւնները որոշած են Թուրքիոյ լուծէն ազատագրել այն բոլոր հողամասերը, որոնք բնակուած են ոչ-Թուրք մեծամասնութենէ մը:

Ասիկա Դաշնակիցներուն վերջին կորովի խօսքն էր Թուրքիոյ ուղղուած, իրենց յաղթանակէն յետոյ, սակայն այս խօսքը կը հակասէր Սան Ռեմոյի մէջ առնուած որոշումին, որ հայոց մասին: Ան կը հակասէր նաեւ այն դաշտնի բանակցութեանց, որոնք կը կատարուէին Կ. Պոլսոյ մէջ, իւրաքանչիւր դաշնակիցի կողմէ իր հաշուին, Թուրք օրինական եւ ազգայնական իշխանութեանց հետ:

Հայ ազգային համաժողովը Սան Ռեմոյի ժողովէն յետոյ կրկին գումարուեցաւ, 5 Մայիս 1920ին, միշտ Գաբրիէլ Նորատունկեանի

Գաբրիէլ Էֆ. Նորատունկեան

նախագահութեամբ, եւ իր հաւանութիւնը տալով Ազգ. Պատուիրակութեան գործունէութեան, իր վստահութիւնը յայտնեց Պօղոս Նուպար փաշայի եւ գործակիցներուն:

Պօղոս Նուպար ներկայացուց իր հրաժարականը եւ, հակառակ իր պնդումին, կազմեցաւ նոր Ալբ. Պատուիրակութիւն մը զարձալ իր նախագահութեան տակ: Այս Պատուիրակութեան անդամներն էին.— Գրիգոր Միհրանեան, Լեւոն Մկրտիչեան, Տոքթ. Յակոբ Նէվրուզ, Մուհէհան Յովհաննէս Խան, Տիգրան Խան Քելեկեան եւ Նեւրէս Խան Ներսէսեան:

Համապատկերը տուաւ իր հրահանգները Ալբ. նոր Պատուիրակութեան, որպէսզի օգտուէր Սան Ռեմոյի ժողովին տուած որոշումներէն:

Սան Ռեմոյի մէջ պատրաստուած պայմանագիրը 1920 Օգոստոս 10ին ստորագրուեցաւ Սեւրի մէջ: Հայաստանի անունով իրրեւ «պայմանակից պետութիւն» միայն Ահարոնեանի թոյլ տուեցաւ ստորագրել, որովհետեւ Պօղոս Նուպար կը ներկայացնէր Թուրքիոյ հայերը միայն, իսկ անոնք հանգամանք մը չունէին դաշնագիրը կոլմ ըլլալու համար:

Սեւրի դաշնագրով վերջ դրուած էր Օսմ. կայսրութիւնը եւ անոր յաջորդած Թուրք պետութիւն մը, ստեղծուած կ. Պոլսոյ եւ Անատոլուի մէջ: կ. Պոլսոյ նեղուցները, ըստ այս դաշնագրին, բաց պիտի մնային, նոյնիսկ պատերազմի ատեն, եւրոպական յանձնախումբի մը հակակչիռին տակ: Դաշնագրին մէջ պլլուսուր տրամադրութիւնները հետեւեալներն էին.—

— Պիտի կազմուի «ազատ եւ անկախ» հայկական պետութիւն մը, որուն պիտի տրուին, բացի Միջագետքի նահանգներու նախապատիւ իրաւասութեան, Վանի, Պիթլիսի, Էրզրումի եւ Տրապիզոնի նահանգներուն ամբողջութիւնը կամ մէկ մասը:

— Ներքսեան արեւելքը, Հայաստանի հարաւը եւ Սուրիոյ հիւսիսը պիտի կազմուին Քիւրտիստան մը, որուն «տեղական ինքնավարութիւնը» պիտի պատրաստուի միջազգային յանձնախումբի մը կողմէ:

Կային նաեւ պայմաններ Սուրիոյ, Միջագետքի, Պաղեստինի, Հիճազի եւ Կիպրոսի մասին, որ կը կցուէր Անգլիոյ: Ցետոյ կու գային վինուորական պայմաններ Թուրքիոյ համար: Թուրք կառավարութիւնը դաշնակիցներու պիտի յանձնէր բոլոր այն անձերը, որ պատասխանատու կը նկատուէին ջարդերու: Թուրքիա պիտի վերադարձնէր ջարդերէ վերապրողներու կալուածները, ազատ պիտի արձակէր բոլոր ձերբակալուած անձերը, եւ բռնի իսլամացածները պիտի վերադառնային իրենց կրօնքին: Կու գային նաեւ տնտեսական պայմաններ:

Սեւրի մէջ ստորագրուած դաշնագիրը երբեք չվաւերացուեցաւ ոչ յաղթողներու եւ ոչ ալ յաղթուողներու կողմէ: Այս պայմանագրով կազմուած Հայաստանը կը բռնկնար նախայարձակ Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ պատկանող հողերէ, որոնց սահմանները ճշդուած չէին ոչ Թուրքիոյ եւ ոչ ալ Ռուսիոյ կողմէն, ոչ ալ հնարաւորութիւն կար գոյն այս Երկու պետութեանց պարտադրելու: Ակռէ գոյ, Ռուսաստան չէր ստորագրած Սեւրի դաշնագիրը եւ ուրեմն սեւ յանձնառութիւն չունէր թէ՛ Դաշնակիցներու եւ թէ հայոց հանդէպ: Դաշնակիցներու կողմէ սակայն իրաւական ճանաչում մըն էր միայն Հայաստանի Հանրապետութեան, որ գոյութիւն առած էր արդէն կովկասի մէջ, նախկին ռուսական կայսրութեան հողամասին վրայ: Սակայն արդէն Ազրպէյճան

ընդունած էր խորհրդային իրաւակարգը եւ պիտի չուշանար Վրաստանի եւ Հայաստանի ալ խորհրդայնացումը:

Սեւրի պայմանագիրը մնայ թուղթի վրայ, բայց անոր հետեւանքը եղաւ այն՝ որ Հայաստանի վրայ հրաւիրեց թուրք ոյժգնականներու ոյգրոյթը, եւ քանի մը ամիս յետոյ Հայաստան կրնայ յարձակում մը, որ անոր պատմութիւնն անդամ պիտի սպառնայ վտանգել:

Ժ.

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՊԱՐՊԱՒՄԸ ՖՐԱՆՍ. ՈՒԺԵՐԻ

Հայկական պատին արդար լուծումին համար Ազգ. Պատուիրակութիւնը ոչ մէկ ճիգ խնայած էր, վայելելով բոլոր հայ դպրութիւններու աջակցութիւնը: Հայ ազգային–կրօնական իշխանութիւնները իր կողքին էին՝ սկսելով Ամենայն Հայոց Գէորգ Հայրապետէն: Կիլիկիոյ ծերունազարդ Սահակ Հայրապետը անձամբ եկած էր փարիզ եւ դիմած Ֆրանսական կառավարութեան Կիլիկիոյ դատին համար: Ջաւէն Պատրիարք դիմած էր ուղղակի Լոնտոնի Խորհրդաժողովին եւ ընդունուած Անգլիոյ ճորճ Ե. թագաւորէն, ինչպէս նաեւ Լորտ Քրզընէն:

Սեւրի դաշնագրով կազմուած էր Հայաստան մը, իր մայրաքաղաքը եւ կառավարութիւնը ունենալով Թուրքիոյ հայկական նահանգներէն դուրս: Ազգային Պատուիրակութիւնը, իրերու իսկ բերումով ձեռնթափ պիտի ըլլար միջամտելէ այն խնդիրներուն, որոնք Սեւրի դաշնագրով թողուած էին այս կառավարութեան իրաւասութեան, ի մասնաւորի դաշնակից կառավարութեանց հետ յարաբերելու առնչութեամբ:

Հայաստանի կառավարութիւնն ալ իր կողմէ որոշած էր լուծել Եւրոպայի մէջ գտնուող իր պատուիրակութիւնը, եւ այնուհետեւ Հայաստանի եւ փոքրամասնութեանց իրաւունքները պաշտպանել դիւանագիտական ներկայացուցիչներու միջոցով: Այս նպատակով փարիզի մէջ հաստատած էր հիւպատոսութիւն մը եւ դայն յանձնած Գ. Սինապեանի: Մրեւնոյն պաշտօնը կը վարէր Ցրիւսէլի մէջ Զամքերքէն եւ Գուքրէչի մէջ՝ Ինդիրեան: Այս թուականին արդէն կային ուրիշ ներկայացուցիչներ կարգ մը կառավարութեանց մօտ, ինչպէս Գ. Պատրմաճեան՝ Նուչինկբին, Մ. Վարանդեան՝ Հռոմ, Պ. Թաֆթաճեան՝ Կ. Պոլիս: Աւելի յետոյ Զօր. Բոլշեւիսեան պետան նշանակուեցաւ Լոնտոնի եւ Տիլբան Զայեան՝ Ափինքի մէջ:

Սեւրի պայմանագրէն դուրս թողուած էր Կիլիկեան Հայաստանը, որ կը պատկէր մտահոգիչ վրիպեան մը մէջ, որովհետեւ անոր մեծագոյն մասը ուր ապրուստ գտած էին 150 հազար հայեր, նա պիտի տրուէր Թուրքիոյ:

4 Օգոստոս 1920ին, այսինքն Սեւրի պայմագրին ստորագրութենէն իսկ առաջ, Կիլիկիոյ հայերը եւ անոնց հետ երկրին քրիստոնեայ տարրերը Կիլիկիոյ իշխանութեանց յանձնած էին յայտարարութիւն մը, որուն մէջ կ'ըսէին թէ կը նախընտրէին մինչեւ մահ կռուիլ քան թէ կրկին իյնալ Թուրքիոյ լուծին տակ:

Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը յանուն իր կառավարութեան ըստորագրած ըլլալով Սեւրի պայմանագիրը, եւ ուրեմն ստիպուած անոր բոլոր պայմանները յարգելու, չէր կրնար Կիլիկիոյ հայոց պահանջները պաշտպանել: Այս հողը կ'իյնար Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան, որ հազիւ թէ հաչտութեան դաշինքը կնքուած եւ Կիլիկիոյ հայոց խնդրանքին վրայ ներկայացուց բողոք մը հաչտութեան ժողովին, Կիլիկիոյ մէկ մասին Թուրքիոյ խոպտելուն դէմ, հակառակ դաշնակիցներու խոստումին՝ զայն Թուրք լուծէն ապատելու համար:

1920 Սեպտ. 5ին Ազգային Պատուիրակութիւնը ժողով մը գումարած էր Իվիան, իր նախագահին մօտ, եւ ընդունեց որոշում մը ներշնչուելով Սեւրի դաշնագրին կնքումին հետեւանքով ստեղծուած նոր կացութենէն:

Համաձայն այս որոշումին Ազգ. Պատուիրակութեան գործունէութիւնը այսուհետեւ պիտի հիմնուէր այն բողոքին վրայ, զոր ինքն իսկ ուղղած էր հաչտութեան ժողովին, ի մասին Կիլիկիոյ եւ հայկական հողամասերու, որոնք Սեւրի դաշնագրով անարգարօրէն թողուած էին Թուրքիոյ տիրապետութեան տակ: Ազգ. Պատուիրակութեան ծրագիրը պիտի ըլլար աշխատիլ Կիլիկիոյ այսպարութեան համար, որ պիտի դառնար ինքնավար երկիր մը Ֆրանսայի պաշտպանութեան տակ կամ են–

Արշակ Զօպանեան

Թակոյ Ասկերու Ընկերակցութեան հովանաւորութեան, որ պիտի կրնար Ֆրանսայի յանձնել Կիլիկիոյ հոպատարութիւնը: Այս ինքնավարութիւնը պիտի հաստատուէր Կիլիկիոյ այն հողամասին վրայ որ դաշնագրով Թոլուած էր Թուրքիոյ: Ալպ. Պատուիրակութիւնը իր որոշման մէջ յոյս կը յայտնէր, թէ Ֆրանսա աւելի յետոյ պիտի հաւանէր որ այն չրջանը որ կը դտնուէր Ալեքսանտրէթի հիւսիսը եւ որ Սուրիոյ հետ միասին իր հոպատարութեան տակ դրուած էր, պիտի միացուէր այս ինքնավար Կիլիկիոյ:

Սակայն այս Թուականին Կիլիկիոյ վիճակը փոփոխած էր շատ մտահոդիչ: Թուրքերը Մարաշի իրենց յաղդութենէն յետոյ յանդուգն դարձած էին: Միւս կողմէ կը քաջալերուէին Ֆրանսական իշխանութեանց բռնած անորոշ ընթացքէն, որուն պատճառն էր իրենց դինուորներու Թիւին եւ ռազմամթերքին անբաւարարութիւնը: Թուրքերը կը չարունակէին իրենց յարձակումները Ֆրանսական դինուորականց կայաններու վրայ:

Մեր յոդուածին առաջին դրաս կը մնան Կիլիկիոյ դինուորական դէպքերը: Առաջին չրջաններու օդնութիւն հասցնելու դժուարութիւնները, թարդ բնակչութեանց ապատամբական չարժումները քալաքներու եւ դիւղերու մէջ, լեռնային չրջաններու մէջ թուրք աւազակային դէպքերը եւայլն, որոնք պարենաւորումի դժուարութիւն եւ անապահովութիւն կը առեղծէին ամէնուրեք, հայ ժողովուրդը մշտական յուսոմի եւ անապահովութեան մէջ կը պահէին:

Այս առաջիններու մէջ է որ կազմակերպուեցաւ Առաջնոյ ինքնապաշտպանութիւնը հայ կամաւորներու կազմէ եւ օդնութիւն ղրկուեցաւ Պայաճըի պահապօրքին, որ պաշարուեցաւ եւ չարպուեցաւ: Այն առեն Ֆրանսիկ սրաչեկին ուղղակի բանակցութեան մտնել Մ. Քեմալի հետ: Այս նպատակով կ. Պոլսէն Ֆրանսական Պատուիրակութիւն մը պէտք ղրկուեցաւ Զօր. Գուրոյի մօտ, որուն հետ խորհրդակցելէ յետոյ պատուիրակութիւնը ճամբայ ելլաւ դէպի Անգարա 1920 Մայիսի սկիզբը: Ան Մ. Քեմալի հետ հաղորդակցութեան մտաւ վանի նախկին կուսակալ Հայտար պէյի միջոցաւ: Այս կերպով պատրաստուած էր դետինը երկրորդ պատուիրակութեան մը համար, որ Անգարա գնաց Մայիսի վերջը, Ռոպէր տը Քէի նախադահութեան տակ, յանուն Զօր. Գուրոյի:

Այս բանակցութեանց իրրեւ արդիւնք 30 Մայիս 1920ին կնքուեցաւ դինադադար մը Մ. Քեմալի եւ Ֆրանսացիներու միջեւ, այս վերջիններուն համար շատ անպատասխանատու:

Սեպտ. ամսուն Զօր. Գուրօ նախազգացուցած էր ամբողջ Կիլիկիոյ պարպումը: 15 Հոկտեմբերին Հաճըն ալ ամիս հերոսական դիմադրութենէ մը յետոյ Թուրքերու խուժումին տակ ինկաւ՝ երբ պարէնը եւ ռազմամթերքը սպառած էին: Շուրջ 10,000 հոգի ջարդուեցան վայրագօրէն եւ միայն 350 հոգի ազատեցան: Որքան եւ հիւանդանոցին մէջ խնամուող հիւանդներն ու վիրաւորներն իսկ չխնայուեցան:

Գօդաս Նուպար փաչա անընդհատ դիմումներ կ'ընէր Ֆրանսական իշխանութեանց մօտ, յիչեցնելով անոնց խոստումները 1916ի Լոնտոնի բանակցութենէն ատեն եւ անկէ յետոյ: Լոնտոնի բանագնացը, Սըր Մարք Սայքս, մե-

ած էր 19 Փետր. 1919ին։ Ֆրանսայի արտաքին գործերու նախարարութիւնը կը մերժէր ընդունիլ թէ նման յանձնառութիւններ կան իր կողմէ, յանգով որ ԼՔէ քանի մը Ֆրանսացի ազանէր նման համաձայնութիւն մը կնքած են, ատով Ֆրանսական կառավարութիւնը պաշտօնապէս յանձնառութեան մը տակ մտած չ'ըլլար...։

ԺԱ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՄԵՐԻԿԱՅ ՅԱՐԱԲԱԿՈՒՄԸ

Սեւրի պայմանագրին ստորագրութենէն միայն 34 օր յետոյ, այսինքն 13 Օգոստ. 1920ին, ապագայական թուրք յանակը փեսայիմ Գորապէքիրի հրամանատարութեան տակ յարձակեցաւ Հայաստանի Հանրապետութեան վրայ։ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը եւ անոր Փարիզի պատուիրակութիւնը բողոքեցին Դաշնակիցներու մօտ, բայց ի զուր։ Հայաստանի կառավարութիւնը 1920 Հոկտ.ին դիմեց նաեւ Ազգերու Լիկային, որ Պրիւքսէլի մէջ գումարուած էր Հիմանսի նախայարհութեան տակ, որպէսզի Թուրքիոյ յարձակումը Սեւրի դաշնագիրը։ Միաժամանակ այս պատուիրակութիւնը կը խնդրէր, որ Հայաստան ընդունուէր իբրեւ անդամ Ազգերու Դաշնակցութեան կամ Լիկային։

Այս խնդրանքները փոխանցուեցան Սեւրի պայմագիրը ստորագրող պետութեանց, ըսելով թէ այս դաշնագիրը դեռ ի գործու չէ եւ անոր գործադրութիւնը պէտք է ապահովուի դայն ստորագրող պետութեանց կողմէ։ իսկ Հայաստանի իբրեւ անդամ ընդունման պարագան որոշուեցաւ ենթարկել Ազգերու Լիկայի ժողովին։

10 Նոյ. 1920ին Լօյտ Ճորճ յանդոյց Ազգերու Լիկայի Խորհուրդին, թէ պայմանագիրը պետութիւնները կարելի կ'ընէին դինուորական օգնութիւն մը հասցնելու համար Հայաստանի Հանրապետութեան, դինամթերք եւ վառելանիւթ փոխադրելով։ Գալով Հայաստանի ապագային, Անգլիոյ վարչապետը կը յայտարարէր թէ որքան ատեն որ նախագահ Ուիլսընն իր իրաւարարութիւնը չէր կատարած Հայաստանի սահմաններուն մասին, կարելի չէր գտնել Սեւրի պայմանագրութեան դրծադրութիւնը։

Ազգերու Ընկերակցութեան ժողովը կրկին գումարուեցաւ 15 Նոյ. 1920ին եւ նկատի առաւ Հայաստանի կառավարութեան դիմումը։ Հարաւային Ափրիկէի ներկայացուցիչ Սըր Ռոպըրթ Սեսիլ ներկայացուց Հայաստանի վտրկի հանրապետութեան ապառնացող ծանր վտանգը, երկար ճառով մը, եւ յիշելով հայ ժողովուրդին սոսկալի պրեւրպութիւնը, բաւ թէ հայկական չարիքը պատմութեան մէջ

Լօյտ Ճորճ

մեծագոյն ոճիրը կը ներկայացնէր, եւ թէ Ազգերու Ընկերակցութիւնը չի կրնար հանրային բարոյականի պաշտպանը լլլալ, եթէ ամէն ինչ չընէ արդիլելու համար հայ ժողովուրդի նման քաղաքակիրթ եւ հին մշակոյթի մը տէր ազգի մը կրկնակի մարտիրոսութիւնը։ Եւ առաջարկեց որ Ազգերու Լիկան օգնէր Հայաստանի, կայուն վիճակ եւ իրաւակարգ մը հաստատելու համար։

Յաջորդ օրերուն Լիկայի ժողովին վիճաբանութիւնները չարունակուեցան։ Գելճիքացի ներկայուցչական Լաֆոնթէն առաջարկեց վեց հոգիէ բաղկացած յանձնախումբ մը կազմել քննելու համար այն միջոցները, որոնց շնորհիւ վերջ կրնար տրուիլ հայոց եւ Թուրք ազգայնականներու միջեւ թշնամութեանց։ Այս

պարծել պիտի յանձնուէր «իրաւունքի պինդար»–ներէ կազմուած օգնութեան բանակի մը, ո–րուն ծախքերը պիտի հոգար Ազգերու Լիկան:

Այս առթիւ Սէրպիոյ ներկայացուցիչ Մխալյքովիչ յիշեց թուրք ահրեայներու տակ ունեցած–իրաւունք–արտօնութիւնները եւ պատասխանեց Թուրքիոյ ներ–քին գործերուն քաղաքականութիւնը քրիստոնեայ տարրերու դէմ: Խօսք առաւ նաեւ Անգլիոյ ներկայացուցիչ Պալֆուր, բանալով թէ Հայաս–տանի ներկայ պարագան չէր նախատեսուած, որովհետեւ անիկա տակաւին որոշ տեղեկութիւններ ունեցող պետութիւն մը չէր: Եւ աւելցնելով թէ Մ. Բնմալ ունէ կարեւորութիւն չէր տար քաղաքակիրթ ազգերու կարծիքին, տարակոյս յայտնեց թէ Ազգերու Լիկային կողմէ Թուր–քիոյ վրայ տնտեսական ճնշում մը կրնար յա–ջողութիւն ունենալ: «Մուսթաֆա Քեմալ աւա–զակապետ մըն է» ըսաւ, եւ առաջարկեց որ Ազգերու Լիկան բաղկացնող պետութիւնները կայմեն յանձնախումբ մը, «լօրաւոր» օգնու–թիւն մը հասցնելու համար Հայաստանի, ա–յլապէս անոնք պիտի նմանին ծովերէրքի վրայ պտնուող անձի մը, որ անդօր կերպով կը ղի–տէ նաւաբեկում մը:

Կարգը եկած էր Նորվեկիոյ ներկայացու–ցիչ Տոքթ. Ֆրիտեոֆ Նանսէնի, որ երկրորդեց Պալֆուրի առաջարկը յանձնախումբ մը կազ–մելու համար: Պելճիքայի ներկայացուցիչն ալ բրած էր միեւնոյն առաջարկը. բայց Տոքթ. Նանսէն 60,000 բանակ մը կազմելու անհրա–ժեշտութիւնը ցոյց տուաւ, որուն համար պէտք էր 20 միլիոն անգլ. ոսկի, եւ յոյս յայտ–նեց թէ Ամերիկա եւս պիտի մասնակցէր այս հասարակաց գործին:

Ֆրանսայի ներկայացուցիչ Վիվիանի ա–ռաջարկեց որ պետութեան մը պաշտօն յանձ–նուի, միջամտելու համար որ դադրեցուին հա–յոց ու թուրքերու միջեւ մղուող կռիւները:

Ազգերու Լիկայի ժողովը ընդունեց այս առաջարկը, եւ իր նախապատրաստական Հիմանաս հեռա–պրեց Լիկայի անդամ պետութեանց եւ Ամերի–կայի՝ յիշեալ առաջարկը, աւելցնելով թէ այս–պիսի դարձ մը «մնայուն հանդամանք» մը պի–տի չունենար: Ամերիկայի դրկուած հեռա–պրին մէջ կը տեսնուէր թէ այս պիտումը ոեւէ առնչութիւն չունէր հոգատարութեան հետ:

Հիմանսի կոչին պատասխանեցին քանի մը պետութիւններ, – Ամերիկա, Սպանիա, Պրա–զիլիա, Լեհաստան, եւն. հայոց մտին յայտ–նելով իրենց համակրանքը: Նախապատ Ուիլ–սըն կ'ըսէր թէ առանց Քանկրէսի հաւանու–թեան արտօնուած չէր Հայաստանի պինդարա–կան կամ այլ օգնութիւն ընելու, սակայն անձ–նապէս պատրաստակամութիւն կը յայտնէր միջամտութիւն մը ընելու եւ առ այլ կը տար–ցնէր Ազգերու Լիկային Խորհուրդին կարծիքը թէ արդեօք պիտի պէտք էր ընէր, խաղաղու–թիւնը վերահաստատելու համար: Սպանիա եւ Պրազիլիա եւս պատրաստակամութիւն կը յայտնէին միջամտութիւն մը ընելու Երեւանի կառավարութեան մօտ, հաշտութեան համար:

16 Դեկտ.-ին Ուաշինկթընի Սթէյթ Տե–փարթմէնթը Հիմանսի կ'իմացնէր, թէ նախա–գահ Ուիլսըն իր անձնական միջամտութիւնը կատարելու համար պաշտօն տուած է Հենրի Մորկընթաուի: Միւս կողմէ ռումէն կառա–վարութեան ներկայացուցիչ Իոնեսքօ ուղղի ապրիլ միջոցի մը կ'առաջարկէր, այն է 40,000 հոգիէ բաղկացած միջազգային բանակ մը ղրր–կել, Ազգերու Լիկայի անդամ բոլոր պետու–թեանց մասնակցութեամբ, Հայաստանի մէջ կարգուկանոնը եւ խաղաղութիւնը վերահաս–տատելու համար: Ռումէն կառավարութիւնը յանձն կ'առնէր առանձնել իրեն ընկած բաժ–նը, ծախքերու համար:

Իոնեսքոյի առաջարկը չընդունուեցաւ...: Այս միջոցին, Հայաստանի Հանրապետութիւ–նը, պաշարուած ամէն կողմէ եւ ներքին դժ–ուարութեանց հետ դէմ առ դէմ, պարենաւոր–ւմի եւ այլ տեսակէտներով, եւ պատահար–ւած քաղաքական պայքարներով, ստիպուեցաւ դէնքը վար դնել եւ հակառակ խորհրդային–ներու միջամտութեան, կացութիւնը փրկելու համար, առարկեց Աղեքսանդրապոլի վար–կաբեկիչ դաշնագիրը, Թուրքիոյ դիմելով ի մի–ջի այլոց Շարուր–Նախիջեւանը, որ յետագա–յին կցուեցաւ Ադրպէյճանի: Այս դաշնագրով Արտահանի եւ Կարսի նահանգներուն բնակչու–թեանց հանրաքուէին պիտի դիմուէր որոշելու համար անոնց ճակատագիրը: Այս հնարքով Թուրքերը կանանք պարզապէս իրենց պիտի կցէին, պարպելով անոնց հայ բնակչութիւնը եւ անոնց տեղ իսլամ գաղթականներ բնակե–ցնելով: Աղեքսանդրապոլի չրջանին 50 դիւղե–լան մէջ Թուրքերը պիտի ջարդէին բոլոր հայ

Կարս, – բերդը եւ հայոց մայր եկեղեցին

քնակիչները, որոնք չէին կրցած փախչիլ: Այս կոտորածը վերջ գտաւ միայն այն ատեն՝ երբ 6 Դեկտեմբերին խորհրդային բանակը մտաւ Երեւան:

Հայաստանի Հանրապետութեան դիմումը՝ իբրեւ անդամ ընդունուելու համար Ազգերու Լիկային՝ ոեւէ արդիւնք չունեցաւ: Այս միջոցին դաշնակիցներու դիւանագիտութիւնը անզօր էր Արեւելքի գործերուն քաոսային դրութեան հանդէպ, իբրեւ հետեւանք յունական տագնապին, որուն հետեւանքով հրաժարեցաւ վարչապետ Վենիզելոս եւ Կոստանդին թագաւոր կրկին գահ բարձրացաւ:

Վենիզելոս եղած էր Սեւրի դաշնագրին ամէնէն ջերմեռանդ պաշտպանը: Անոր մեկնումէն յետոյ կը դիւրանար այս դաշնագիրը վերաքննելու գործը՝ Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ համաձայնութեամբ եւ հակառակ Լօյտ Ճորճի ջանքերուն, որ ամուր կը մնար յունական բանակին, որուն հետեւանքով հրաժարեցաւ վարչապետ Վենիզելոս եւ Կոստանդին թագաւոր կրկին գահ բարձրացաւ:

Վենիզելոս եղած էր Սեւրի դաշնագրին ամէնէն ջերմեռանդ պաշտպանը: Անոր մեկնումէն յետոյ կը դիւրանար այս դաշնագիրը վերաքննելու գործը՝ Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ համաձայնութեամբ եւ հակառակ Լօյտ Ճորճի ջանքերուն, որ ամուր կը մնար յունական բանակին, որուն հետեւանքով հրաժարեցաւ վարչապետ Վենիզելոս եւ Կոստանդին թագաւոր կրկին գահ բարձրացաւ:

Վենիզելոս եղած էր Սեւրի դաշնագրին ամէնէն ջերմեռանդ պաշտպանը: Անոր մեկնումէն յետոյ կը դիւրանար այս դաշնագիրը վերաքննելու գործը՝ Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ համաձայնութեամբ եւ հակառակ Լօյտ Ճորճի ջանքերուն, որ ամուր կը մնար յունական բանակին, որուն հետեւանքով հրաժարեցաւ վարչապետ Վենիզելոս եւ Կոստանդին թագաւոր կրկին գահ բարձրացաւ:

Վենիզելոս եղած էր Սեւրի դաշնագրին ամէնէն ջերմեռանդ պաշտպանը: Անոր մեկնումէն յետոյ կը դիւրանար այս դաշնագիրը վերաքննելու գործը՝ Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ համաձայնութեամբ եւ հակառակ Լօյտ Ճորճի ջանքերուն, որ ամուր կը մնար յունական բանակին, որուն հետեւանքով հրաժարեցաւ վարչապետ Վենիզելոս եւ Կոստանդին թագաւոր կրկին գահ բարձրացաւ:

Ծունական բանակը պրաւած էր արդէն Իզմիրը եւ կը լայնցնէր իր պրաւման չրջանակը Անատոլուի մէջ, Անգլիոյ օգնութեամբ։ Սակայն Վենիզելոսի տնկումը ազդած էր նաեւ յունական ճակատի կացութեան վրայ, եւ տեղեկացուցած Անգլիոյ ընդդիմութիւնը Սեւրի պայմագրին վերաքննութեան մասին։

29 Նոյ. 1920ին Ֆրանսայի, Իտալիոյ եւ Անգլիոյ արտաքին գործերու նախարարները գումարուեցան Լոնտոնի մէջ, կոստանդնի վերաղարձով ստեղծուած կացութիւնը քննելու համար։ Միաժամանակ Ապլերու Լիկայի Յրդ Ննթայանձնախումբը, որուն յանձնուած էր Հայաստանի Հանրապետութեան անկամակցութիւնը ընդունելու առաջարկը, նպաստաւոր եւ միաձայն եզրակացութեան թէ անկարելի՛ էր զայն ընդունիլ, քանի որ Սեւրի պայմագիրը վաւերացուած չէր։

Ասկէ զատ, այլ միջոցին նախագահ Ուիլսըն Հիմանսին հաղորդած էր իր իրաւարարութեան վճիռը Հայաստանի սահմաններուն մասին։ Դաշնակից արտաքին գործերու նախարարները կը նկատէին թէ այս սահմանները այնքան ընդարձակ էին, որ Ազգերու Ընկերակցութեան անկում պետութիւնները չատ դժուարութեամբ կրնային, ներկայ պայմաններու մէջ, անոնց պաշտպանութեան պատասխանատուութիւնը ստանձնել։

Արտաքին գործերու նախարարներու այս միջամտութիւնը ընդհանուր դժգոհութիւն առաջ բերաւ Ապլերու Ընկերակցութեան 5 Դեկտեմբերի ժողովին մէջ, ուր մեծ պետութիւնները կը քննադատուէին որ փոքր ազգերու վրայ ազդեցութիւն կ'ուղէին գործել եւ իրենց կամքը պարտադրել։ Բողոքողներու մէջ էր մանաւանդ Լորտ Ռոպըրթ Սեսիլ, Հարաւ. Ափրիկէի ներկայացուցիչը. բողոքեց նաեւ Քանատայի ներկայացուցիչը։ Վերջ ի վերջոյ ժողովը այն եզրակացութեան եկաւ, որ պայմանները թոյլատու չէին Հայաստանի խընդրանքին մասին որոշում մը տալու։ Ժողովը մերժեց նաեւ անդամակցութեան խնդրանքը Էսթոնիոյ, Լիթուանիոյ, Լաթվիոյ եւ Վրաստանի։

Երեւանի մէջ 10 օրէ ի վեր առաջ եկած կէսքերը արդէն կտրած էին Հայաստանի Հանրապետութեան յարաբերութիւնները Դաշնակիցներու հետ։ Այնպէս որ՝ նախագահ Ուիլսըն չկրցաւ իր անձնական միջնորդութիւնը կատարել եւ 1 Դեկտ.ին ղրկեց հեռագիր մը Հիմանսի, խստիւ քննադատելով Դաշնակիցները որ չէին վաւերացուցած Սեւրի պայմագիրը, եւ ինչ որ կարելի էր ընել, կախում ունէր Դաշնակիցներու անկեղծ գործակցութենէն եւ օժանդակութենէն։

Հիմանս պատասխանեց նախագահ Ուիլսընին, թէ այս հեռագիրը պիտի ենթարկէր Ազգերու Լիկայի Խորհուրդի յառաջիկայ նիստին, եւ թէ նախագահին տեսութիւնը հաղորդած էր դաշնակից մեծ պետութեանց, որոնք որոշած էին մօտերս Լոնտոնի մէջ ժողով մը գումարել, Սեւրի դաշնագրին հետ կապուած խնդիրներու մասին։

Այս խորհրդաժողովը պիտի գումարուէր Լոնտոնի մէջ 1921 տարուոյ սկիզբը եւ պիտի յանգէր Սեւրի դաշնագրին լքումին, որ լքո՛ւմն էր նաեւ Դաշնակիցներու կողմէ հայոց ազատագրութեան գործին։

ԺԲ.

ՀԱՅՈՑ ՀԱՄԱՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ՕՃԱԽ ՄԸ ՈՒՆԵՆԱԼՈՒ ՀԱՐՑԸ

Սեւրի դաշնագրին կնքումէն յետոյ բուռնզուած կացութեան առջեւ Հայ Ազգ. Պատուիրակութիւնը որոշած էր գրաւիլ այլեւս մի միայն կիլիկիոյ խնդրով. քայց յունական խնդրին եւ Կովկասեան Հայաստանի անցպարձերուն պատճառով այս ծրագիրը մէկդի թողուեցաւ։ Ինչպէս լսինք, Վենիզելոսի անկումը կրկին Դաշնակիցներու սեղանին վրայ բերած էր Սեւրի դաշնագրին վերաքննութիւնը, ինչ որ կրնար վտանգել հայկական դասը։ Հայաստանի մէջ նոր իրաւակարգի մը հաստատումն ալ այլեւս անկարելի կը դարձնէր

Թրքահայաստանէն հողամասի մը կցումը Հայաստանի Հանրապետութեան։

Ուրիշ իսօքով հայկական հարցը ետ կը դառնար ցարդ իր կտրած ճամբէն, որով Հայ Աղգ. Պատուիրակութիւնը կը խորհէր թէ իր պաշտօնը վերջացած էր եւ անհրաժեշտ էր համաժողով մը՝ հրաւիրելով ընտրել նոր պատուիրակութիւն մը։ Սակայն ներկայ պայմաններու մէջ ատիկա նպատակայարմար չնկատուեցաւ եւ հարցը թողուեցաւ կ. Պոլսոյ երեք հայ յարանուանութեանց պետերուն նախայաւհութեան տակ դրուած Համազգային Խորհուրդին, որ նկատելով թէ մօտերս Լոնտոնի մէջ հրաւիրուած է Դաշնակիցներու Խորհրդաժողովը, պաշտօն տուաւ Օղոս փաշա Նուպարին կազմելու իր կողմէ նոր պատուիրակութիւն մը, որ իրրեւ լիակոր չարունակէր պաշտպանել հայկական պահանջները դաշնակից մեծ պետութեանց մօտ։ Այս որոշումը հաղորդուեցաւ յիշեալ պետութեանց կ. Պոլսոյ բարձր քոմիսէրներուն, որոնք այդ մասին ծանուցին իրենց կառավարութեանց։

Կ. Պոլսոյ Համազգայինը որոշած էր նաեւ, որ Օղոս Նուպար հետապնդէր ծրագիր մը հետեւեալ կէտերէ բաղկացած.—

1) Սեւրի դաշնագիրը անփոփոխ կը մնայ,

2) Կիլիկիոյ կը տրուի որքան կարելի է լայն ինքնավարութիւն մը,

3) Կովկասահայաստանի հարցը կապուած մնալով Ռուսաստանի հարցին հետ, Թուրքիոյ նահանգներէն անոնք որ համաձայն նախագահ Ուիլսընի իրաւարարութեան պիտի կցուէին հայկական պետութեան, կը կազմեն անկախ պետութիւն մը, մեծ պետութեանց հոպատարութեան տակ, առանց որ անկէ վնասուին Սեւրի դաշնագրին պայմանները, ապագային թողլով այս հողերուն կցումը խորհրդային ուժերէ պրաւուած հանրապետութեան։

Օղոս Նուպար որոշեց կազմել միխեան արեւմտահայերէ բաղկացած պատուիրակութիւն մը եւ խնդրեց Համազգային Խորհուրդէն որ դիմումներ ընէր զանազան անձնաւորութեանց մօտ, որպէսզի ընդունէին անդամակցիլ այս նոր պատուիրակութեան, ինչպէս Ոսկան սկզբ Մարտիկեան, Յովհաննէս փաշա Գուլումճեան եւն։ Վերջ ի վերջոյ ստացուեցաւ հաւանութիւնը Գաբրիէլ Նորատունկեանի իրեւ փոխ-նախագահ, Գրիգոր Սինապեանի որ սրտէն կ'անդամակցէր յուձնալ պատուիրակութեան, եւ Միքայէլ Գապալճեանի իբրեւ խորհրդական։ Համազգայինը միաժամանակ պաշտօն տուաւ Օղոս Նուպարին, որ իր կանչին ընդ միասին մարմին մը կազմելու Հայաստանի Պատուիրակութեան հետ եւ Լոնտոնի մէջ ներկայանալու իրրեւ մէկ պատուիրակութիւն։ Ասոր պատճառը այն էր, որ Հայաստանի մէջ իրաւակարգի փոփոխութենէն յետոյ հայկական կառավարութիւնը այլեւս չէր ճանչնար Փարիզի հանրապետական պատուիրակութիւնը, բայց Դաշնակիցները կը չարունակէին զայն ճանչնալ իբր այդ եւ անոր հետ յարաբերիլ, ինչպէս կ'ընէին Վրաստանի եւ Ազրպէյճանի պատուիրակութեանց հետ, որոնք նոյն պայմաններուն մէջ կը գտնուէին։

17 Փետր. 1921ին Օղոս Նուպար կրցաւ համաձայնութեան մը յանգիլ Ահարոնեանի հետ եւ երկու պատուիրակութիւնները կազմեցին մէկ ճակատ, հետեւեալ պայմաններով.—

1.— Պահանջել Սեւրի դաշնագրին Հայաստանի վերաբերեալ պայմանները,

2.— Պահանջել հոգատարութիւն մը Հայաստանի վրայ,

3.— Եթէ պայմանները չնորհուին, ջանալ դաշնակից պետութեան հաւանութեամբ, խօսիլ Թուրքերու հետ, համաձայնութեան մը գալու համար,

4.— Գալով Կիլիկիոյ, պահանջել՝

Ա) Թուրքիոյ պերիհանութեան տակ մը նայած կիլիկեան հողամասին վրայ մասնաւոր իրաւակարգ մը,

Բ) Ֆրանսական հոպատարութեան տակ դրուած եւ Սուրիոյ մաս կազմող կիլիկեան հողամասով կազմել ինքնավար նահանգ մը, սամ. կերիչխանութեան եւ Ֆրանսական պաշտպանութեան տակ։

Այս ծրագրով Օղոս Նուպար եւ Ահարոնեան մեկնեցան Լոնտոն, ուր 21 Փետր. 1921ին Միջդաշնակցային Համաժողովը գումարուեցաւ, Փարիզի մէջ ամիս մը առաջ (24 Յունուարին) գումարուած Դաշնակիցներու ժողովին որոշումով։ Լոնտոնի խորհրդաժողովին պիտի հրաւիրուէին Յունաստան եւ Թուրքիա, Արեւելքի խնդիրներուն կարգադրութեան համար։

Թուրքիոյ կողմէ հրաւիրուած էր միայն կ. Պոլսոյ կառավարութիւնը, որուն վարչապե-

ու թէ Թևֆիկ փաշան էր, բայց Դաշնակիցները պայման դրած էին որ Թուրք պատուիրակութեան մէջ գտնուէին Մ. Քեմալի կամ Անքարայի կառավարութեան կողմէ ապահովուած ներկայացուցիչներ:

Թևֆիկ փաշա այս պարագան ծանուցած է Մ. Քեմալի 27 Յունվ.ին, իսկոյն իսկ Լոնտոնի մէջ գրի կատարուէին «պէտքեու պահանջած» փոփոխութիւնները, եւ միաժամանակ ինդրուած որ Անքարայի կառավարութիւնը դրկէր պատուիրակութիւն մը, որ գրի դնէր Դաշնակիցներու կարծիքը եւ անոնց պետք կրնար հրատիրէն Ազգերու Ժողովին, ինչ որ Մ. Քեմալի համար յաղթանակ մըն էր: Սակայն Մ. Քեմալ ատով չգաւակնացաւ եւ պահանջեց որ Դաշնակիցները ուղղակի իրեն դրկէին հրաւիրագիր մը եւ կ. Պոլսոյ կառավարութիւնը հրաժարէր Լոնտոն երթալէ բանակցութեանց համար, քանի որ կ'ըսէր, այս կառավարութիւնն էր որ ստորագրած էր Սեւրի դաշնագիրը: Մ. Քեմալ կը հաւանէր որ կ. Պոլսոյ կառավարութիւնը Թուրք պատուիրակութեան մէջ ունենար խորհրդականներ:

Թևֆիկ փաշա չկրնցուներ այս պայմանները եւ մինակը ներկայացաւ Լոնտոնի Ազգերու Ժողովին: Սակայն միաժամանակ Անքարա եւրոպա դրկեց իր ներկայացուցիչներէն բաղկացած պատուիրակութիւն մը, նախագահութեամբ արտաքին գործերու նախարար Ֆեքիր Սամի պէյի, որ Հռոմ գիտէ մեկնէր եւ Լոնտոնի Ժողովին կողմէ հրաւիրուելէ յետոյ միայն գիտէ երթար Ազգերու Ժողովին: Ընդիրը կարգադրեց Իտալիոյ արտ. գործերու նախարար կոմս Սֆորցա եւ Անքարայի պատուիրակները մեկնեցան Լոնտոն: Ակիկա նահանջ մըն էր Դաշնակիցներու կողմէ, որ կը գործացնէր Մ. Քեմալի համայքը իսկամ աչքարհի առնել եւ կ'ապահովէր անոր յաջողութիւնը:

Լոնտոնի մէջ զատ զատ ներկայացող երկու Թուրք պատուիրակութիւնները, որքան ալ իրարմէ որոշ հեռաւորութիւն մը պահէին, համաձայնեցան որ Ֆեքիր Սամի ղեկավարէր բանակցութիւնները Դաշնակիցներու հետ: Թևֆիկ փաշա ստուերածուած ըլլալով հանդերձ՝ որեւ յայտարարութիւն մը «Տէյլի Թելեկրաֆ»ին՝ հայե՛րը յանգստաւոր հաշտութեան խորհրդաժողովին առջեւ կ. Պոլսոյ նահատրպ կառավարութեան վարչապետ Տամատ Ֆեըիմ փաշա պարտ համարած էր խոստովանիլ Թուրքիոյ յանգստաւոր ըլլալը հայոց դէմ գործուած ոճիրներու համար, անոնց պատասխանատուութիւնը վերագրելով ժէօն-Քիւրքներու եւ յանոնց վարչութեան, պատերազմի օրերուն:

Գօպա նուպար պատասխանեց Թևֆիկ փաշայի յայտարարութեան մեծագոյն քերթին մէջ, յիշեցնելով մեր ժողովին մէջ Դաշնակիցներու վճիռը, Թուրքերու բարբարոսութեան եւ ոչ-Թուրք տարրերը կառավարելու անկարողութեան մասին:

21 Փետր.ի Ազգերդաժողովը իր օրակարգին վրայ դրած էր, բացի արեւելեան հարցէն, գերմանական գործերն ալ որոնց չուրջ արդէն տարակարծիք ըլլալով Դաշնակիցները չկրցան համաձայնիլ արեւելեան խնդիրներու մասին, բացի Թուրքիոյ գիջում ընելու կէտէն, դոր կը պաշտպանէր իտալական պատուիրակութիւնը: Ֆրանսական պատուիրակութեան տեսակէտն ալ քաջալերիչ էր Թուրքերու համար: Այս պատուիրակութեան մաս կը կազմէր Զօր. Կուրօ, որ առաջ գնաց նոյնիսկ յայտարարելու «Տէյլի Թելեկրաֆ»ի թէ քեմալական ուժերը սոսկալի են եւ թէ մէկ օրուան մէջ 20,000 ռումբ արձակած են Ֆրանս. ուժերու վրայ, որոնք իր հրամանին տակ կը գտնուին Կիլիկիոյ մէջ: Այս խօսքերը քաջալերական միայն կրնային ըլլալ Թուրքերու համար:

Անգլիա եւս փոխած էր անոնց հանդէպ իր խստապահանջ ուիրքը: Լօյտ Ճորճ, որ մինչ այդ կը մերժէր ոեւէ գիջում կ. Պոլսոյ գրաւման մասին, յանկարծ կ'ընդունէր որ միջդաշնակցային ուժերը պարպէին զայն, առանց սպասելու որ Թուրքիա գործադրէր իր յանձնառութիւնները:

Ֆեքիր Սամի անչուշտ օգտուեցաւ այս մթնոլորտէն եւ ներկայացուց Թուրք ազգային ուխտի պահանջները: Սակայն յոյները անգիջող էին եւ կ'ուզէին իրենց խնդիրը կարգադրել դէնքի ուժով:

Ազգերդաժողովը, սպասելով որ յոյն եւ Թուրք պատուիրակութիւնները ստանային իրենց հրահանգը հաշտութեան պայմաններուն

մասին, անցու հայկական հարցին քննութեան։ 26 Փետր·ին Ազգերու նախարարութեան մէջ դումարուած նիստին լսուեցան երկու հայ պատուիրակութիւններու նախագահները, Պօղոս Նուպար եւ Ա. Ահարոնեան։ Ժողովին կը նախագահէր Լորտ Քըրզընը։ Ներկայ էին Իտալիոյ կողմէ կոմս Սֆորցա, Ֆրանսայի կողմէ Պիւթիլօ եւ Քամերէր, Ճապոնի կողմէ պարոն Հայաշի։

Պօղոս Նուպար լսել կուտայ թէ երկու պատուիրակութիւնները միացած էին իր նախագահութեան տակ, պահանջելց որ Սեւրի պայմանագրին Հայաստանի վերաբերեալ յօդուածները անխախտ պահուին, այսինքն, բաս, Կովկասեան Հայաստանի մէջ իրաւակարգի փոփոխութեամբ առիթ արդելք չէր կրնար ըլլալ, քանի որ հայկական հարցը սկիզբէն ի վեր Թուրքիոյ ինդրին հետ կապուած էր, եւ թէ Դաշնակիցները իրենք ալ համոզուած էին որ պաշնակից պետութեան մը կամ Ազգերու Լիկայի հոգատարութեան տակ անկախ Հայաստանի մը գոյութիւնը անհրաժեշտութիւն մըն էր, նախագահ Ուիլսընի գծած սահմաններուն մէջ։ Աւելցուց թէ Սեւրի դաշնագիրը կնքուած էր ոչ թէ Ռուսիոյ, այլ պարտուած Թուրքիոյ. հետ, որով հայ պետութիւնը ամէն բանէ առաջ պէտք էր կազմուէր Թուրքիայէ ազատագրուած հողամասերու վրայ։ Եւ եթէ, ըսաւ, կովկասեան Հայաստանը Սեւրի դաշնագրին համաձայն կազմուելիք Հայաստանին մէջ առնուած էր, պատճառը այն էր որ ռուսական կայսրութեան փլուզումէն առաջ ան հռչակած էր անկախութիւնը, եւ սակայն միշտ պահանջած որ Թրքահայաստանի հողերուն հետ կապ մէ միակ հայկական պետութիւն մը։

Պօղոս Նուպար կիլիկիոյ մասին եւս դրաւ հայոց պահանջները, այնպէս ինչպէս վերը յիշուած են, ըսելով թէ դինադադարէն յետոյ այս երկրին մէջ խմբուած 150,000 հայերը չէին կրնար լքուիլ եւ կրկին յանձնուիլ Թրքական վարչութեան։ Այլապէս, անոնք կոտորել կուտայ յետոյ Դաշնակիցներու կողքին, եւ այնքան ուսումնասիրուած հողամաս մը, հոն վերաչինելու համար իրենց օճախը։ Պօղոս Նուպար դգուշացուց կրկին յիշեցնելէ Ֆրանսայի խոստումները, որպէսզի Ֆրանսական պատուիրակութիւնը չզրգռէր իր դէմ։

Նախագահ Ուուտրօ Ուիլսըն

Խօսք առաւ նաեւ Ա. Ահարոնեան, եւ ըսաւ թէ Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը ուժով պարտադրուած էր Հայաստանի Հանրապետութեան, ինչ որ չի կրնար ոեւէ կերպով ազդել Սեւրի դաշնագրին վրայ։

Լորտ Քըրզընը լսելէ յետոյ երկու հայ պատուիրակները, Պօղոս Նուպարի դիտել տրուաւ որ նախագահ Ուիլսընն չատ լայն գծած էր Հայաստանի սահմանները, անոնց մէջ առնելով Տրապիզոնն ալ։ Պօղոս Նուպար պատասխանեց թէ նախագահ Ուիլսընի իրաւարարութիւնը իրեն չէր հաղորդուած, եւ առիթ տեղեակ չէր, միայն գիտէր թէ անցեալ տարի Լոնտոնի մէջ Խորհրդաժողովին Թեքնիքական յանձնաժողովը Տրապիզոնը չէր առած Հայաստանի սահմաններուն մէջ, եւ հայկական պատուիրակութիւնը այս պարագան նկատի առնելով նախագահ Ուիլսընի վճիռին ենթարկուելիք Հայաստանի սահմանները ցոյց տուող քարտէսին վրայ առած էր Սիւրմէնէն, Սեւ ծովի վրայ, դուրս Թողլով Տրապիզոնը։

Գալով յաս Պօղոս Նուպարի կիլիկիոյ տրուելիք մասնաւոր իրաւակարգին, Լորտ Քրզրզին հարցուց Ֆրանսական պատուիրակութեան կարծիքը: Պերթլօ պատասխանեց թէ Ֆրանսա մէկ յայտնած էր իր կամքը քրիստոնեայ փոքրամասնութիւններու պաշտպանելու համար, բայց չէր կրնար ընդունիլ պահանջուած մասնաւոր իրաւակարգ մը. սակայն սրսած էր կիլիկիոյ մէջ խառն ժանտարմերի մը կազմել, փոքրամասնութեանց ապահովութեան համար:

Պօղոս Նուպար պատասխանեց թէ «փոքրամասնութիւն» բառը չի կրնար պարծանուիլ կիլիկիոյ հայութեան համար, որ պատերազմէն առաջ ևրկրին բնակչութեան մեծամասնութիւնը կը կազմէր, համաձայն չատ վստահելի վիճակագրութեանց, եւ յիշեց այս մասին հարիւրապետ Անտրէի (Ռըտան) պրքը, որուն հեղինակը նոր վերադարձած էր, կիլիկիոյ կուսակցութեան մասնակցելէ յետոյ:

Վիճաբանութիւնը աւելորդ էր, քանի որ ֆրանսացիք իրենց դիրքը վերջնական կերպով ճշդած էին կիլիկիոյ մէջ՝ Անգարայի դաշինքով, որ նոյն օրերուն պիտի կնքուէր, Թուրքիոյ Թողլով կիլիկիոյ այն հողամասը եւ որ Սեւրի պայմագրով Ֆրանսայի Թողուած էր:

Քանի մը օր յետոյ Լորտ Քրզրզըն կ'ընդունէր Պեքիր Սամի պէյը, եւ անոր կ'ըսէր թէ՝ թէեւ Սեւրի դաշնագիրէն յետոյ պարագաները փոխուած էին, բայց Դաշնակիցները չէին հրաժարած միացեալ եւ կայուն իրաւակարգով Հայաստան մը ստեղծելու գաղափարէն:

Սակայն Պեքիր Սամի Դաշնակիցներու մրոտպրութեանց մասին իր գաղափարը կազմած էր, եւ Լորտ Քրզրզինի խօսքերը իր վրայ ոեւէ տպաւորութիւն չգրին, մանաւանդ որ անոնք պարտադրիչ հանգամանք մը չունէին:

4 Մարտին խորհրդաժողովը լսեց յոյն եւ Թուրք պատուիրակութիւնները, որոնք հաղորդեցին իրենց կառավարութիւններէն ստացուած հրահանգները: Ասոնք ժխտական էին:

12 Մարտին խորհրդաժողովը, հիմնուելով Թուրքիոյ բարեացակամութեան վրայ, որոշեց կ. Պոլիսը պարպել դաշնակից զինուորներէ, նեղուցներու վրայ դնելով հակակշիռ մը, որուն համար Թուրքիա խորհրդակցական ձայն պիտի ունենար: Յոյները պիտի պարպէին Իզմիրի չրջանը, բայց Իզմիր քաղաքէն: Ամբողջ այս նահանգը պիտի դրուէր սուլթանին գերիշխանութեան տակ: Դաշնակիցները աւժ պիտի տային Թուրքիոյ խնդրանքին Ադրիանուպոլիսը մէջ մնալու համար: Քիւրտիստանի պիտի տրուէր ինքնավար իրաւակարգ մը եւ որոշ երաշխիքներ պիտի տրուէին ասորի-քալդէացիներուն:

Այս եւ այլ փոփոխութիւններ պիտի մտցուէին Սեւրի պայմագրին մէջ. բայց ինչ որ ամէնէն կարեւորը էր, Սեւրի պայմագրին 88րդ յօդուածը, որ ապատ եւ անկախ Հայաստանի մը կազմութեան կը վերաբերէր, կը ջնջուէր պարզապէս եւ անոր տեղ, 12 Մարտի որոշումներուն կարգին, կը դրուէր 8րդ յօդուածը, հետեւեալ յօդանգակութեամբ.–

– Հայաստանի վերաբերմամբ ներկայ տրամադրութիւնները պիտի կրնան քարեփոխուիլ, պայմանով որ Թուրքիա ընդունի ճանչնալ Թուրքիոյ հայոց իրաւունքը՝ Ազգային Օճախ մը ունենալու, Ասիական Թուրքիոյ աթեւելեան սահմաններուն վրայ, եւ հաւանի ընդունիլ Ազգերու Ընկերակցութեան կողմէ նշանակուած յանձնախումբ մը, տեղւոյն վրայ իրենց գնելու համար այն հողամասը զոր արդար է այս նպատակով փոխանցել Հայաստանի:

«Ազգային օճախ» բացատրութիւնը անորոշ էր եւ այս պատճառով չէր կրնար անդորրացնել Ազգ. Պատուիրակութիւնը: Այս որոշումը լսելէ անմիջապէս յետոյ Պօղոս Նուպար գիմեց Անգլիոյ Ֆորէյն Օֆիսին, լուսաբանութիւն մը ստանալու համար. բայց իրեն յղուած բացատրութիւն մը չտրուեցաւ, որովհետեւ Դաշնակիցները իրենք ալ չէին դիտեր թէ ինչ հետեւանք պիտի տրուէր 12 Մարտի որոշումներուն. բայց Պօղոս Նուպարի պընդումին վրայ իրեն լսուեցաւ թէ «Ազգային Օճախ»ը կը համապատասխանէ «պետութիւն» բառին, ինչպէս որ Պաղեստինի մէջ ստեղծուած «Միանական Օճախ»ը իրականին մէջ պետութիւն մըն է, Անգլիոյ հոգատարութեան տակ:

Ահիկա հայոց յաւասախարութիւնը մեղմելու համար միայն լսուած կրնար ըլլալ, ինչ որ յանձնառութիւն մը չէր պաշտօնապէս, եւ այս օճախը կրկին Թուրք տիրապետութեան տակ դնելու դէմ երաշխիք մը չէր ներկայա-

ցներ: Եթէ նոյնիսկ Դաշնակիցները հայոց կ'ուզէին իրապէս տալ ինքնավար օճախ մը, Թուրքիոյ հետ հաշտուելու իրենց աճապարանքին մէջ չատ չէին կրնար սնուցել այդ կէտին վրայ, որ պիտի չկրնային ալ պարտադրել անոր:

1923ին դումարուած Լոզանի ժողովը եկաւ հաստատել թէ այս մասին զոյացած վախերը իրաւացի էին: Գօղտ Նուպար արդարեւ կը պրէր կ. Պոլսոյ Համապետային Խորհուրդին, թէ Սեւրի դաշնագրին ստորագրութեան վարդապետին կացութեան եւ ներկայ կացութեան միջեւ տարբերութիւնը մեծ էր, թուրքերն էին որ հիմա կը տիրէին կացութեան, եւ Դաշնակիցները բրին պիտի նային որոնք իրենց չահերուն ալ հակառակ էին, եւ այդ պատճառով կը պահէին մեր պահանջները, ինչպէս պահեցին իրենց չահերը:

ԺԳ.

ԱՆՔԱՐԱՑԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ ԵՒ Գ. ՆՈՐԱՏՈՒՆԿԵԱՆԻ ԱՄԵՐԻԿԱ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆԸ

Լոնտոնի խորհրդաժողովը ոեւէ արդիւնքի հասած չըլլալով, դաշնակից պետութիւնները ջանացին պայացնել առանձին համաձայնութիւններ Անքարայի ներկայացուցիչներուն հետ, Թուրքիոյ մէջ իրենց չահերը վրկելու համար:

Առաջին համաձայնութիւնը պայացաւ 9 Մարտ 1921ին, ընդմէջ Ֆրանսայի վարչապետ եւ արտաքին գործերու նախարար Արիսթիտ Պրիանի եւ Գեքիր Սամիի: Այս համաձայնութեամբ Ֆրանսա տնտեսական չահերու փոխարէն Թուրքիոյ կը թողուր, բացի Ալեքսանտրէթի չրջանէն, կիլիկեան այն հողամասերը, զորս Սեւրի դաշնագիրը յանձնած էր իր հոգատարութեան եւ որով ան խոստացած էր մասնաւոր իրաւակարգ մը իր պաշտպանութեան տակ: Այս կերպով Այնթապ, Գիրլնճիկ, Ուրֆա, Մարտին, Տէօրթ Եոլ եւն, զորոնց ալ բնակուած հայերէ, կը վերադարձուէին Թուրք տիրապետութեան:

Լոնտոնի մէջ այս համաձայնութեան կրնքումէն երեք օր յետոյ իտալացիք եւս հետեւեցան նոյն ճամբուն եւ 12 Մարտին կոմս Սֆորցա ստորագրեց համաձայնագիր մը Գեքիր Սամիի հետ, որով Թուրք կառավարութիւնը Անատոլուի կարգ մը չրջաններուն մէջ մենաշնորհներ կու տար Իտալիոյ, յանուն իտալական արդիւնաբերութեան, որուն ի փոխարէն Իտալիա կը խոստանար պաշտպանել Թուրք պատուիրակութեան բոլոր պահանջները Դաշնակիցներու մօտ, ի մասնաւորի Իզմիրի վերադարձը Թուրքիոյ:

Անկլիա եւս փութաց համաձայնիլ Գեքիր Սամիի հետ, անկլիական գերիները ազատելու համար Թուրքիոյ ձեռքէն, ի փոխարէն Մալթա ազատուած Թուրքերու, որոնցմէ չատեր չարպարարներ էին եւ պէտք էր պատուէին իրենց տէր, համաձայն Վերսայլի եւ Սեւրի պայմանագիրներուն:

Անքարայի կառավարութիւնը ապահովեց մերժել վաւերացնել այս համաձայնութիւնները եւ յայտարարեց թէ Գեքիր Սամի պէյ պանդուխտ կընքելու արտօնուած չէր: Ասոր վրայ Գեքիր Սամի իր պաշտօնէն հրաժարեցաւ:

Այս իրողութեանց վրայ յոյսը կրկին արծարծուեցաւ հայոց մէջ, երբ մանաւանդ Քրիստոնեայ պետութիւնները վերսկան Ֆրանսացիներու եւ Թուրքերու միջեւ: Գօղտ Նուպար, Նորատունկեանի համաձայնութեամբ, դիմումներ կատարեց Ֆրանսայի արտ. գործերու նախարարութեան մօտ, կամաւորական խումբեր կազմելու համար, զանոնք վստահելով Զօր. Անդրանիկի հրամանատարութեան: Այս մասին որուած քաջալերական պատասխանին վրայ Ա. Զօպանեան Կիլիկիա ղրկուեցաւ, իբրեւ խորհրդական Ազգ. Պատուիրակութեան, տեղւոյն վրայ բանակցութիւններ կատարելու համար այդ մասին:

Միաժամանակ Մարտ ամսուն յոյներու սկսած յարձակողականը յաջողութեամբ կը յառաջանար: Յոյներու յաղթանակը կրնար փրկել ամէն բան եւ պարտադրել Սեւրի դաշնագիրը ստորագրող Դաշնակիցները, որ յարկէն իրենց յանձնառութիւնները:

Արդարեւ, 28 Մարտին յոյները ընդհանուր յարձակողականի անցան իմմէթ փաշայի բանակին դէմ, սակայն չկրցան օգտագործել իրենց ունեցած առաջին յաջողութիւնները եւ 31 Մարտին, երբ Իմմէթ զիմեց զօրա-

ւոր փոխ–յարձակումի մը, յաղթուկան Ինէօնիւի առջեւ եւ քաչուեցան լրենց մեկնումի պիրքերուն վրայ: Այն ատեն Դաշնակից–ները փորձեցին մի քանի ամիս եւս պատերազմիկներուն միջեւ, բայց անոնք անդրդուելի մնացին: Ինչ յետոյ յոյները վերսկսան յարձակումի ոյժգնական Թուրքիոյ մայրաքաղաք Անգարան գրաւելու առաջադրութեամբ. բայց 10 Յուլիսին սկսուած այս յարձակողականը չհիմնախնդրեցաւ Սաքարիայի ափերուն վրայ: Հակառակ ասոր յոյները պահած էին իսկի Շեհիր–Ալֆիոն Գարահիսար երկաթուղագիծը եւ նոր գիրքերու վրայ ամրացած, եւ չէին ուզեր հաշտութեան մասնակցիլ, ինչպէս եւ Թուրքերը:

Այս միջոցիս Ֆրանսական իշխանութիւնները մեծած էին հայ կամաւորական խումբերու կազմութիւնը Կիլիկիոյ մէջ, իբրեւ հետեւանք Փարիզի կառավարութեան կողմէ Անգարայի մէջ սկսուած բանակցութեանց: Արդարեւ, գրիան ամէն ջանք կ'ընէր Թուրքերու հետ համաձայնութեան մը գալու, Կիլիկիան պարպելու համար, որովհետեւ Ֆրանսական խորհրդարանը մերժած էր քուէարկել իր պահանջած պիւտճէն: Ան կ'ուզէր Կիլիկիոյ ուժերը փոխադրել Սուրիա, փոխարինելու համար այն տեղի զինուորները որոնք յոգնած էին եւ կը դանգատէին:

Գօղոս Նուպար համոզուած էր որ Ֆրանսացիք ուշ կամ կանուխ պիտի պարպէին Կիլիկիան, եւ աւելի ղօրաւոր կերպով կը չարունակէր իր դիմումները, Ֆրանսայէն ստանալու համար երաշխիքներ, նման իրողութեան մը անխուսափելի հետեւանքները մեղմելու համար: գրիան, որ կնքած էր 1916ի համաձայնութիւնը, որով Օսմ. կայսրութիւնը հաչուեյարդարի կ'ենթարկուէր, Ֆրանս. Խորհրդարանին առջեւ 11 Յուլիս 1921ին արտասանեց ճառ մը, ուր կերպով մը կ'արդարացնէր Թուրք ազգայնականներու խժդժութիւնները, զանոնք ներկայացնելով որպէս «հայրենասիրական ոյժեր»ներ, Սեւրի դաշնագրին խրտուիլանդ ղէմ: գրիան կը մոռնար նոյնիսկ Կիլիկիոյ մէջ ինկած 5,000 Ֆրանսացի' զոհերը, որոնք չարաչար սպաննուած էին Թուրքերու կողմէ: Հազիւ տարի մը առաջ միեւնոյն գրիան նոյն խորհրդարանին առջեւ, պատասխանելով ձախակողմեան ներսիխանններու, կ'ըսէր. «Կը պահանջէք որ մեկնինք Կիլիկիայէն, բայց ատիկա կը նշանակէ հարիւր հազարաւորներու խողխողումը, անմիջապէս որ անոնք գրկուին Ֆրանսական պրօչակին պաշտպանութենէն: Նման բան մը ընելու իրաւունք չունի Ֆրանսա:» Միեւնոյն բանը կը կրկնէր Գօղոս Նուպար. «Իրաւունք չունիք լքելու այն ժողովուրդները, որոնց պաշտպանութիւն խոստացած էք:»

Սակայն գրիան կ'ուզէր համոզել ամէնքը թէ քանի մը թէական ելոյթներ Թուրքերու կողմէ՝ պիտի բաւէրն ջնայելու քրիստոնեայ բնակչութեանց՝ անոնց ասկալի վրէժխնդրութիւնը, քանի որ անոնք Ֆրանսայինելու պարծակցած էին ընդդէմ ազգայնական Թուրքերու. իսկ այս բնակչութիւնները ծանուցած էին Ֆրանս. իշխանութեանց որ եթէ Կիլիկիան պարպուի, խմբովին պիտի քաղուն իրենց կայքն ու ինչքը, ապաստանելու համար ուրիշ երկիրներ:

1921 Յունիս ամսուն Ազգ. Պատուիրակութեան փոխ–նախագահ Գարբրիէլ Նորատունկեան մեկնեցաւ Ամերիկա յատուկ պաշտօնով, նախագահ Հարտինկի եւ իր կառավարութեան յայտնելու համար հայոց երախտագիտութիւնը՝ վերապրող հայոց հանդէպ իրենց ցոյց տրուած համակրանքին եւ օգնութեան համար, եւ խնդրելու որ չարունակէր այդ օգնութեան առաքումը: Միաժամանակ Նորատունկեան պիտի ջանար Ուաշինկթընի կառավարութենէն ապահովել տնտեսական օժանդակութիւն:

Միւս կողմէ, Ազգ. Պատուիրակութիւնը իր յոյսը կտրած ըլլալով Դաշնակիցներու կողմէ, կը յուսար փոքր պետութեանց մէջ գրտնել մէկը որ յանուն Ազգերու Ընկերակցութեան յանձն առնէր ուզէր Հայաստանի հոգատարութիւնը, պայմանով որ տնտեսական օժանդակութիւն ապահովուէր անոր: Եթէ Ուաշինկթընն 25–30 միլիոն տոլար յատկացնէր այս նպատակին, հաւանական էր որ Հիւսիսային Եւրոպայի մէկ փոքր պետութիւնը յանձն առնէր դայն:

Նախագահ Ուիլսըն իր անկումէն առաջ լսկ քսյլ մը առած էր արդէն այս ուղղութեամբ, Մերակոյտին ներկայացնելով Հայաստանի համար 25 միլիոն տոլարի փոխառութեան մը առաջարկը: Այս ծրագիրը չէր իրականացած տեմոքրաթներու իշխանութեան օ–

Վահան Թէքէեան

ով, բայց անիկա Քանկրէսի մէջ բաղմաթիւ կուսակիցներ ունէր եւ հայասիրական մեծ կազմակերպութիւնները հանրային կարծիքը կը դրդէին, որ այդ ծրագիրը ընդունուէր։ Արդէն նման փոխատուութիւններ եղած էին պատերազմի ընթացքին իրենց դաշնակից եղող ուրիշ ազգերու։ Թիչեալ դումարը պիտի օգտագործուէր առաջին հինգ տարիներուն, կազմակերպելու համար Հայաստանի վարչութիւնը, տեղական ոստիկան ոյժերը, ինչպէս նաեւ երկրագործական պործիքներ, սերմնցու եւ լծկան անասուն դնելու հայ գիւղացիներուն։

Նորատունկեան, որուն կ'ընկերանար Արշակ Սաֆրաստեան իր թարգման, ներկայացաւ նախագահ Հարտինկի եւ անոր յանձնեց յուշագիր մը, միաժամանակ դիմեց քաղաքական անձնաւորութեանց, որպէսզի ընդունէին յուշագրով ներկայացուած իր առաջարկները։ Անոնց կարդին էին պետական քարտուղար Հիւզ, ծերակուտական Լաճ, եւն։ Նորատունկեանի կարծիքը այն էր, թէ Ամերիկայի օրինակը պիտի քաջալերէր որ ուրիշ պետութիւններ եւս օգնէին Հայաստանի։ Ան կը խորհէր նաեւ այն 132 միլիոն մարքի մասին, որ Սեւրի մէջ Դաշնակիցները ուզած էին մէկ կողմ դնել, Արեւելքի քրիստոնեաներուն կրած վնասները դարմանելու համար։ Կար նաեւ վերապրելի պաշնպորին 259րդ յօդուածով յիշուած գումարը, որ կը ներկայացնէր Թայխսպանքի մէջ Թուրքիոյ կողմէ աւանդ դրուած 5 միլիոն ոսկեդրամը, որ Հայոց կողմէ պահանջուած էր իր տոկոսներով եւ որ Դաշնակիցներու տրամադրութեան տակ դրուած էր։

Նորատունկեան նաեւ կը խնդրէր Ամերիկեան կառավարութենէն հրահանգել իր ներկայացուցիչներուն, որ Հայոց հանդէպ բարեացակամ դիրքերէ եւ ամերիկեան կառավարութիւնն ալ մասնակցէր Հայկական Հարցը լուծելու կոչուած խորհրդաժողովի մը։

Ամերիկեան վերջին ընտրութեանց ատեն երկու կուսակցութիւններն ալ իրենց ընտրական պայքարի նպատակներուն մէջ դրած էին Հայոց օժանդակելու հարցը, ինչ որ կ'ուզար այս հարցին հանդէպ ամերիկեան ժողովուրդին համակրանքը։

Նորատունկեան իր դիմումներէն դրական արդիւնք մը չկրցաւ ստանալ բացի անկէ՝ որ ամերիկեան կառավարութիւնը պիտի հրահանգէր իր արտասահմանի ներկայացուցիչներուն, որպէսզի ուժ տային Ազգ. Պատուիրակութեան դիմումներուն, դաշնակից պետութեանց մօտ։ Ակէ զատ, Ներ Իսթ Ռիլիֆի կողմէ Հայոց ընծայուած օժանդակութիւնը աւելի ընդարձակուեցաւ։

Անգլիոյ եւ Ամերիկայի քաղաքական շրջանակները դիտողութիւններ կ'ընէին Կիլիկիոյ պարպումին մասին։ Ատոր իբր արդիւնք Գրիան ստիպուեցաւ Ֆրանս. խորհրդարանին առջեւ ընել յայտարարութիւն մը 1916ի համաձայնութեան պայմաններուն մասին, Ֆրանսայի տրուելիք գօտիին առնչութեամբ, ըսելով թէ դէպքերու բերումով ղեկչուած էր Օսմ. կայսրութենէն Ֆրանսայի ստանալիք ժառանգութեան բաժինը։ Աւելի ցոյց կու տար թէ 1916ին, երբ Ազգ. Պատուիրակութեան կ'առաջարկուէր Հայ կամաւորական չարժումին կազմակերպումը, Ֆրանսա ստանձնած էր յանձնառութիւններ, զորս յետոյ կասկածի տակ դրած էր արտաքին պործերու նախարարութիւնը։

Ազգ. Պատուիրակութիւնը սակայն մտահոգուած էր Կիլիկիոյ Հայոց արտագաղթով եւ անոնց ապահով նոր կայք մը գտնելու անհրաժեշտութեամբ։ Պօղոս փաչայի առողջութիւնը լաւ չէր Փարիզի վերջին Ազգ. Համագումարէն ի վեր եւ իր բժիշկներուն խորհուրդով կ'ուզէր հրաժարիլ պաշտօնէ մը, զոր անձնը-

իրաբար կը կատարէր 1912էն ի վեր, 9 տարիներ անընդհատ աշխատելով հայ պատին համար, չատ դժուարին պայմաններու մէջ։

Նահատակութեան Ամերիկայէն վերադարձին Գօղտն Նուպար կ'ուզէր տալ իր հրաժարականը, բայց իր պաշտօնակիցները, ինչպէս նաեւ կ. Պոլսոյ Համազգային Խորհուրդը չատ պնդեցին դինք տարհամոզելու համար։ Վերջ ի վերջոյ Փարիզէն հնազանդ արձակուրդով ջրաստժութեան համար, զոր անհրաժեշտ կը համարէր իր լժիկը։ Սակայն իր վիճակը թոյլ չատաւ, որ այնուհետեւ կրկին վարէր պատերազմութեան նախապատերազմը զոր ՀՅԴ 1921ին պարտադրած ատանձնեց Գ. Նուպարաշեանի։

Լոնտոնի ժողովին ձախողանքէն յետոյ Ազգ. Պատուիրակութիւնը 10 Օգոստ. 1921ին ներկայացուց յուղարկիր մը Դաշնակիցներու Գերագոյն Խորհուրդին, ըսելով թէ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան հետ համաձայն էր Սեւրի դաշնագրին տրամադրութիւնները ամբողջապէս պահպանելու համար, կամ գոնէ համապատասխան լուծումի մը համար Թուրքիոյ հայկական նահանգներուն ազատագրութեան նպատակով, համաձայն Ազգերու Ընկերութեան դաշինքին 22րդ յօդուածին։ Ազգային Պատուիրակութիւնը համմիտ էր նաեւ, որ ապագային Թղուէր երկու Հայաստաններու միացումը։

6 Սեպտ.ին, միշտ համաձայնութեամբ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան, խնդրագիր մը տրուեցաւ Ազգերու Լիկայի երկրորդ ժողովին, որ նոյն ամսոյ մէջ պիտի գումարուէր Ժընեւի մէջ։ Այս խնդրագրով կ'առաջարկուէր կազմել կառավարական յանձնախումբ մը, որ այժմէն եւ մնայուն կերպով զբաղէր Թրքահայաստանի կազմակերպութեան համար անհրաժեշտ հարցերով։

Կ'առաջարկուէր նաեւ այս յանձնախումբին կամ ի հարկին հոգատար պետութեան տրամադրութեան տակ դնել անհրաժեշտ ֆինանսական միջոցներ, սկզբնական չրջանին հոպատարութեան կիրարկումին համար։

Ազգերու Լիկայի Ժողովը իր 21 Սեպտ. 1921ի նիստին մէջ քննեց Հարաւ. Ափրիկէի ներկայացուցիչ Սըր Ռապըրթ Սեսիլի կողմէ ներկայացուած որոշում մը, զոր արդէն ճրդ Յանձնախումբը միաձայնութեամբ ընդունած էր Սեպտ. 15ին։ Այս որոշումին մէջ կ'ըսուէր.

«Նկատելով որ Գերագոյն Խորհուրդը Սեւրի պայմագրին վերաքննութեան տրիբ. նկատ ունի հայոց համար ապագային տունի մր ստեղծումը,

«Նկատելով նաեւ որ հանգամանքը մտատյուած է պաշնակից պետութեանց եւ Թուրքիոյ միջեւ հաչտութեան պայմանագրի մը կնքումը,

«Վերմօրէն կը հրատիրէ Ազգերու Ընկերակցութեան Խորհուրդը որ Դաշնակից Գերագոյն Խորհուրդին մտա պնդէ պայմագրին մէջ միջոցներ առնելու անհրաժեշտութեան մասին, որպէսզի Հայաստանի ապագան ապահովի եւ ի մտանատրի տայ Հայոց Ազգային տան մր (օճախ մր) տամ. տիրապետութիւնէն բարիներին անկախ։»

Վիճաբանութեան առեն Ֆրանսայի ներկայացուցիչ Լէոն Պուրժուա վերապահութիւն մը բրաւ հայկական տան անկախութեան մասին, ըսելով թէ այս խնդիրը կախում ունի Դաշնակից Գերագոյն Խորհուրդէն, որուն պէտք է ենթարկուի տն։

Սեսիլ պատասխանեց թէ Գերագոյն Խորհուրդը այդ մասին որոշում մը ունէր արդէն եւ նոր առաջարկ մը չէր ինչ որ կը բերուէր։

Վերջ ի վերջոյ ժողովը ընդունեց Սեսիլի տեսակէտը ասիական Թուրքիոյ մէջ անկախ Հայաստանի մը մասին, հակառակ որ Լոնտոնի խորհրդաժողովը իր 12 Մարտի առաջարկին մէջ ատոր վրայէն լռութեամբ անցած էր։ Լէոն Պուրժուայի նպատակը եղած էր ուել կերպով Թուրքերուն զտնեղութիւն չպատճառել Ֆրանքլէն Պույոնի բանակցութեան ընթացքին, Արեւելքի մէջ Ֆրանսայի համայքը պահել ջանալով հանդերձ, կիլիկիոյ պարպումին պատճառով։

16 Մարտ 1921ին Անքարա արտաքին աշխարհի մէջ իր դիրքը զօրացուցած էր Մոսկուայի դաշինքը ընքելով Խորհրդային Ռուսիոյ հետ։ Այս դաշինքով երկու կողմերը յանձն կ'առնէին չճանչնալ ոեւէ միջազգային համաձայնութիւն կամ աքթ, որ իրենց պիտի պարտադրուէր, աւելին լլլալով՝ չճանչնալ ոեւէ միջազգային աքթ, որ ընդունուած չէր Անքարայի ազգային ժողովին կողմէ։ Այս միեւնոյն դաշինքով Թուրքերը Խորհրդային Վրաստանի կը վերադարձնէին Պաթում քաղաքը; բայց կը պահէին Արտահանը եւ կար-

Քեմալ Քաթաթեֆքի

սը, որու գրաւած էին Հայաստանէն, իսկ Նախիջեւանը որ նոյնպէս գրաւուած էր Հայաստանէն, կը դրուէր Այրպէյճանի պաշտպանութեան (փրոթեքթորա) տակ: Հետագային, 1921 Հոկտ. 13ին կնքուած կարսի դաշնագրով անդրկովկասեան պետութեանց իւրաքանչիւրին կը պարտադրուէին իրեն վերաբերեալ պայմանները:

20 Հոկտ–ին Անքարայի մէջ ստորագրուեցաւ Ֆրանքլէն Պույոն–Եուսուֆ Քեմալ դաշնակիրը, որուն համաձայն պիտի պարպուէր Կիլիկիան, եւ Ֆրանսա պիտի ստանար քանի մը հանքային մենաշնորհները, որոնք աւելի քան թէական էին: Լոնտոնի մէջ կնքուած համաձայնութեամբ Կիլիկիոյ քրիստոնեայ բնակչութեանց տրուելիք հրաշխարհութիւնները լքուած էին: Սեւրի դաշնագրով Մուրքիոյ կըցուած հողերն ալ Թուրքիոյ ետ կը տրուէին: Լքուած էին նաեւ Դեկտ. 1919ի Ժորժ Փիքո–Մ. Քեմալ համաձայնութեան՝ ի նպաստ Ֆրանսայի ճանչցած տնտեսական պայմանները ալ:

Այս պայմանքով Թուրքիա յաղթական դուրս կու գար համաձայնական պետութեանց դէմ: Ակէ զատ, Ֆրանսա Թուրքիոյ կու տար 10 Ֆրեկէ օդանաւ, 110,000 Մաւզէր հրացան, 12,000 ձի, 10,000 խաքի համազգեստ, եւն: Այս զինամթերքը եւ կազմածները Ֆրանքլէն Պույոն կը նուիրէր Թուրքիոյ, որ զանոնք պիտի պարծածէր Յունաստանի՛ դէմ: Ի նշան հրաժարութեան Անքարայի կեդրոնին մէջ փայտաչէն տուն մը պիտի կրէր Ֆրանքլէն Պույոնի անունը, որովհետեւ հոն ստորագրուած էր 20 Հոկտ.ի պայմանագիրը...

ՓԴ.

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԱՐՏԱԳԱՂԹԸ

Գալիք դէպքերու նախատեսութեամբ Ազգ. Պատուիրակութիւնը անպարծ չէր մնացած: Լոնտոնի մէջ 9 Մարտ 1921ին պոյկացած հաշտաձայնութեան վաղորդայնին ան ուղած էր Ֆրանս. կառավարութեան 29 Ապրիլ 1921 թուով յուշագիր մը, որով կը պահանջէր որպէսզի միջոցներ ձեռք առնել՝ Կիլիկիոյ հայ բնակչութեան ապահովութեան եւ երկրին մէջ խաղաղութեան հաստատման համար, եւ կ'առաջարկէր որ հայ եւ թուրք անձնաւորութիւններէ կազմուած յանձնախումբ մը, թուրք կառավարութեան եւ կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանին հաւանութեամբ, եւ այս յանձնախումբը դրուէր Ֆրանսացի անձնաւորութեան մը նախագահութեան տակ, միտքերը խաղաղեցնելու եւ իսլամ ու քրիստոնեայ տարրերու միջեւ համաձայնութիւնը վերահաստատելու համար: Ակէ զատ կ'առաջարկէր նաեւ որ Ուրֆայի, Այնթապի, Քիլիսի նման քաղաքներու հայ բնակիչները, որոնք Ֆրանսացիներու կողքին կռուած էին, փոխադրուէին Կիլիկիոյ կամ Մուրիոյ կեդրոնական եւ աւելի ապահով քաղաքներու մէջ, անոնց տալով բանաւոր պայմանաժամ մը, իրենց կալուածները հաւնելայրպարի ենթարկելու համար: Ֆրանքլէն Պույոնի կողմէ կատարուած բանակցութեանց ընթացքին Ազգ. Պատուիրակութիւնը չդադրեցաւ դիմումներ ընելէ այս ուղղութեամբ: Ատոր համար իրեն ուժ կու տային Սահակ Կաթողիկոս, կ. Պոլսոյ հայ կրօնական պետերը եւ Կիլիկիոյ քրիստոնեայ եւ մասամբ ալ իսլամ բնակչութիւնը:

Սակայն 27 Հոկտ.ին Ֆրանսայի վարչապետ Պրիանի խօսած ճառը ծերակոյտի առջեւ, պոյացած համաձայնութեան պայմանները Կիլիկիոյ պարպումին վերաբերմամբ տը-

բամադրութեանց մասին հանրային կարծիքը հանդարտեցնելու մտքով, արդէն մեծ խուճապ մը առեղծած էր Կիլիկիոյ քրիստոնեայ բնակչութեանց մէջ: Գրիսն կ'ըսէր թէ Թուրքիոյ մէջ մե՛ծ է համակրութիւնը Ֆրանսայի հանդէպ եւ թէ Թուրքերը պատրա՛ստ են իրենց ականայ պսպծած սխալները պարմանելու եւ Ֆրանսայի հետ հին աւանդութիւնները վերահաստատելու: Գրիսն կ'աւելցնէր թէ արդէն պծուած էին (Կիլիկիոյ) սահմանները եւ այդ սահմաններուն մէջ վաքրամասնութեանց պաշտպանութիւնը ապահովուած էր: Այս խօսքերը ցոյց կու տային թէ Ֆրանսական ուժերու Կիլիկիայէն մեկնումը յետաձգելու մասին ամէն կողմէ եղած վիմումները արդիւնք չէին տուած:

Հայերը արդէն կը պատրաստուէին մեկնելու: Եւ հակառակ որ Կիլիկիայէն Ֆրանսական ուժերու մեկնումին համար երկու ամիս պայմանաժամ տրուած էր, այս պայմանաժամէն առաջ իսկ արտագաղթը սկսած էր մեծ չափով:

Զօր. Կուրօ 8 Նոյ.ին այս չուարած եւ խուճապահար բազմութեանց ուղղած էր յայտարարութիւն մը, ըսելով թէ Ֆրանս. իշխանութիւնները լրած էին անհրաժեշտը, փոքրամասնութեանց իրաւունքները ապահովելու համար, թէ ընդհանուր ներում մը պիտի շնորհուէր, թէ պիտի տրուէր խղճի եւ կրօնքի ազատութիւն, թէ անոնք հաւասար իրաւունքներ պիտի վայելէին եւն եւն, եւ կը յորդորէր որ չմեկնէին դէպի աքսորի ճամբանները: Սակայն այս բազմութիւնները միայն մէկ բան լսած էին, այն թէ՝ մինչեւ երկու շաբթ օսմ. իշխանութիւնները պիտի վերահաստատուէին երկրին մէջ «կարգ ու կանոնը հաստատելու համար», եւ ասիկա բաւական էր որ անոնք չհանապային մնալու համար տրուած ոեւէ խորհուրդի:

15 Նոյ.ին Քելեպէկի մէջ հանդիպում մը ոեղի ունեցաւ Կիլիկիոյ քրիստոնեայ բնակչութեանց ներկայացուցիչներուն եւ քանի մը Թուրք ազգայնականներու միջեւ, որոնց գլխաւորը կը պոնուէր Սուգհի փաշա: Այս վերջինը յայտնեց թէ իրենք ոեւէ պաշտօնական հանդամանք չունէին, այլ իբրեւ կիլիկեցի պարտք կը համարէին առաջքը առնել արտագաղթի, որ աղիտաբեր էր թէ՛ մեկնողներուն եւ թէ երկրին համար: Եւ կը ջանար համոզել քրիստոնեաները, որ Թուրք ազգայնական կառավարութիւնը «արդար» էր եւ թէ օրէնքները հաւասարապէս պիտի գործադրուին ամէնուն համար:

Բայց այս խօսքերը, ինչպէս եւ Ֆրանքլէն Պույոնի կողմէ Կիլիկիոյ կրօնապետներուն տրուած հաւաստիքները անօգուտ էին արտագաղթի հոսանքը կասեցնելու, տրուած լլլալով անցեալին Թուրքերու կողմէ տրուած խոստումնեւրուն արժէքը: Ամէն ոք համոզուեցաւ որ Անգարայի 20 Հոկտեմբերի դաշինքը ուեւէ բարելաւում պիտի չկրէր, մեղմացնելու համար ժողովուրդին վախերը:

24 Նոյ.ին Սահակ Կաթողիկոս վախճած յայտնեց երթալու Հալէպ, իր ժողովուրդին մօտ, տրուած լլլալով որ Ադանա քաղաքը գրեթէ պարպուած էր, դպրոցները փակուած եւ եկեղեցիները ամայացած էին:

Կիլիկիոյ արտագաղթը տեւեց մինչեւ տարւոյ վերջը: 150,000 հոգի ուղղուած էին դէպի Կիլիկեան Դռները եւ դէպի Սուրիոյ սահմանները: Ոմանք նաւերը կ'ապաստանէին, ուրիշներ կը սպասէին բացօթեայ, հովին եւ անձրեւին տակ: Բարեբախտաբար, Ազգ. Պատուիրակութեան խնդրանքին վրայ, հեռէն կառավարութիւնը Մերսին ղրկած էր յունական նաւեր, գաղթականներու փոխադրութեան համար: Ադանք թափուեցան Ծովու վրայ, դիմելով Կիպրոս, Եգիպտոս եւ այլուր: Բոլոր դռները գոցուած էին եւ անոնցմէ շատ քիչեր կրցան ընդունուիլ այս երկիրներու մէջ: Ոմանք գացին մինչեւ Իզմիր եւ Կ. Պոլիս, կամ յունական կղզիները, քիչ Թուով գաղթականներ հասան Հիւսիս. Ափրիկէի երկիրները:

Կիլիկիայէն արտագաղթողներու մեծամասնութիւնը ընդունուեցաւ Սուրիա եւ Լիբանան, Ֆրանսական իշխանութեանց պնդումին վրայ եւ հաստատուեցան առժամեայ քեմփերու մէջ: 1922ին Սուրիոյ մէջ Ֆրանս. Բարձր Կոմիսէրութիւնը հայ գաղթականներուն յատկացուց 20 միլիոն ֆրանք, դոր Ֆրանս. կառավարութիւնը բարձրացուց 50 միլիոնի Ազգային ուսուցարկով:

Կիլիկիոյ պարպումէն եւ հայ բնակչութեան արտագաղթէն շատ առաջ – Մայիս 1921 – Թուրքերը սկսան տարագրել Անատոլուի յոյները, դէպի երկրին ներսերը: Մաս-

նաւորապէս Գնտոսի յոյները ստրկութեան խարբերդէն մինչեւ ուրիական սահմանները, Մարաշին, ուր անոնցմէ կոտորուեցան 30,000 հոգի:

Անոնց հետ էին նաեւ Անատոլուի մէջ ւիբրայրող հայերը...

ԺԵ.

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԱՆ ՀԱՐՑԸ ԱՆՆԱԻ ՄԷՋ

Կիլիկիոյ պատերազմը եւ Անատոլուի մէջ չարունակուող հալածանքները, որոնց հետեւանքով հայ ժողովուրդը իր մայր երկիրէն կը հեռանար ոչնչի օտար ափեր, աւելի քան այժմէական կը դարձնէին Հայկական Տուն մը ստեղծելու հարցը, որպէսզի հայերը կարենային հաւաքուիլ հոն, վերստին կերտելու համար իրենց հաւաքական կեանքը, անկախ կամ ինքնավար:

Արդարեւ, 1921 տարուոյ վերջը Թուրքիոյ ամբողջ հայութիւնը, բացի Կ. Պոլիսէն եւ Զմիւռնիայէն, իր հայրենի օճախէն վտարուած էր եւ ջարդերէ ու տարագրութենէն վերապրած մօտ կէս միլիոն հայեր գանագան երկիրներ ապաստանած էին, ւիերջին ծայր թշուառ եւ օդնութեան կարօտ վիճակի մէջ: Զանոնք տեղաւորելը եւ անոնց օգնութիւն հասցնելը գանազան եւ մեծ դժուարութիւններ կը ներկայացնէին: Այս դժուարութիւններէն մէկն էր արար ապրանականներու վախը թէ մօտ 100 հազար հայերու իրենց երկիրը խուժելուն վերայ երկրին մէջ պիտի գօրանար Ֆրանսայի համակիր քրիստոնեայ տարրը: Թուրքերն ալ հաչտ աչքով չէին դիտեր կիլիկիոյ հայոց մէկտեղումը Ադիքսանտրէթի չրջանին մէջ, ուր այս կերպով թուրք տարրը կրնար տկարանալ:

Ազգային Պատուիրակութիւնը ի՛նճապարհ իրականացած տեսնել հայոց համար «ազգային տուն» մը, համաճայն Լոնտոնի մէջ Մարտ 1921ին Դաչնակիցներու կողմէ առնուած որոչումին, հոլատար պետութեան մը օգնութեամբ, այս «օճախի» կազմութեան ընկերական չրջանին: Ազգային Պատուիրակութիւնը կը դիմէր Դաչնակիցներու, խնդրելով որ կազմուէր միջդաչնակցային յանձնախումբ մը, ինչպէս եղած էր Սաարի չրջանին համար, կամ նշանակուէր բարձր քոմիսէր մը, ինչպէս եղած էր Տանձիկի համար, որպէսզի ուժամարտ սատնձնէր Հայկական Տան վարչութիւնը, Ազգերու Լիկայի հովանաւորութեան տակ:

15 Մայիս 1921ին դումարուած Ազգերու Լիկայի Երկրորդ Ընդհ. ժողովը իր կողմէ որոչած էր որպէսզի հայոց արուէր «Ազգային Տուն մը, օժ. տիրապետութենէն բոլորովին անկախ:»

1921 Մարտէն ի վեր հայոց Ազգային Տուն մը տալու պաղտխորը ամէն կողմ ընդունելութիւն գտած էր: Դաչնակից պետութեանց քաղաքական անձնաւորութիւնները, արեւմտահայ ականաւորները, ակադեմականները ուժգնօրէն կը պաշտպանէին այս պաղտփարին, որուն համաձայն էին նաեւ Ֆրանսայի, Անգլիոյ, Իտալիոյ, Պելճիքայի եւ այլ երկիրներու հայասիրական կազմակերպութիւնները: Նոյնիսկ Հնդկաստանի, Թուրքիստանի, Ազրպէյճանի մէջ իսլամ հանրային կարծիքը պատրաստ էր ընդունելու այս լուծումը, Թուրքերը ազատելու համար հայկական հարցէն:

Ազգային Պատուիրակութիւնը Ազգային Տան կազմութեան առաջին երեք տարիներուն համար կը նախատեսէր 25 կամ 30 միլիոն տոլարի պիւտճէ մը, որ պէտք էր գրուէր Ազգերու Ընկերակցութեան տրամադրութեան տակ: Ասոր համար պէտք էր կատարուէր միջազգային փոխառութիւն մը, երաշխաւորուած երկրին (Հայկական Տան) ապագայ հասոյթներով, որպէսզի 4 կամ 5 տարիւր հազար հայեր կարենային հոն հաստատուիլ, հիմնելով իրենց տնտեսութիւնը: Այս նպատակով անոնց պիտի հայթայթուէին երկրագործական գործիքներ, լծկան անասուն եւ այլ տնտեսական պիտոյքներ, միաժամանակ ապահովելով կարգ ու կանոն եւ ապահովութիւն երկրին մէջ: Ազգ. Պատուիրակութիւնը կ'աւելցնէր թէ ամերիկեան բանակին մէջ ծառայած 5,000 հայ կամաւորներ պատրաստ էին, օտար ապահերու հրամանին տակ, կայմելու ոստիկան գինուորութիւնը:

1921 Հոկտ.ին, երբ Ուաչինկթընի մէջ պիտի դումարուէր Ջէնընկէցութեան ժողովը, Ազգ. Պատուիրակութիւնը յիշատակագիր մը դրկեց ամերիկեան կառավարութեան, Հայաս-

տանի սրտաճմլիկ վիճակը պարզելով եւ խընդրելով որ իր հեղինակութիւնը ի գործ դնէր, որպէսզի դաշնակից պետութիւնները հաւատարար ոտիկէին Թուրքիան, ընդունելու համար ազգային տունի մը ստեղծումը: Որովհետեւ Թուրքիոյ հետ դեռ հաշտութիւնը չէր կնքուած: Եւ որքան ատեն որ Դաշնակիցները իրարու մէջ համաձայն չըլլային, Թուրքերը պիտի օգտուէին անկէ, ուեւէ պիջոդութիւն չընելու համար Ազգային Տան հարցին մէջ:

Դժբախտաբար Ուաշինկթընի խորհրդաժողովը եւ անոր յաջորդող խորհրդաժողովները Դաշնակիցներու տարակարծութիւնները չեզոտելու միայն ծառայեցին: Ուաշինկթընի խորհրդաժողովը Խաղաղականի եւ Մայրպոյն Արեւելքի խնդիրները կրցաւ մասամբ լուծել, բայց ղէներնկէյութեան հարցը ձախողեցաւ, որովհետեւ Ֆրանսա կը մերժէր պինաթափ ըլլալ, պինք չըլնապատող վտանգներու պատճառով, Իտալիա կ'ուզէր Միջերկրականի մէջ Ֆրանսայի հաւասար նաւային ուժ ունենալ, եւայլն:

1922 Յունվ.ին նոր խորհրդաժողով մը գումարուեցաւ Գանի (Հարաւ. Ֆրանսա) մէջ, ուր Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ միջեւ ծանր վէճ մը ծագեցաւ Եւրոպայի տնտեսական վերականգնումին եւ Գերմանիոյ վճարելիք հատուցումին պատճառով: Պրիան, որ կ'ուզէր պինջոյ ըլլալ, փարիզ վերադարձաւ եւ ատանոր ներկայանալու խորհրդարանին, իր դահլիճին հրաժարականը տուաւ:

Այս պայմաններու մէջ, Դաշնակիցներու կոչմէ Թուրքիոյ վրայ ճնշումի մը համար համաձայնիլը խնդրոյ առարկայ չէր կրնար ըլլալ, մանաւանդ որ այդէն Թուրքիան տարակարծութեանց առարկան էր Դաշնակիցներու միջեւ:

Պրիանի կը յաջորդէր Փուանքարէ, իբրեւ Ֆրանսայի վարչապետ, սակայն առաջ հետեւանքով այս երկրին քաղաքականութիւնը ուեւէ փոփոխութիւն չէր կրեր Թուրքիոյ հանդէպ: Անգլիան նկատի առնելով Հնդկաստանի եւ Եգիպտոսի իր պաղութիներուն մէջ ներքին իրարոտութիւնները, կ'ուզէր Թուրքիոյ հանդէպ պինջոյ ըլլալ:

Այս պայմաններու մէջ Դաշնակիցները առաջարկեցին Թուրքիոյ եւ Յունաստանի ներկայացուցիչներուն կնքել դինադադար մը, Նատոլուի մէջ գտնուող յոյն բանակները խաղաղ կերպով ետ քաշելու համար: Զինադադարի պայմանները պիտի ճշդէին դաշնակից պինաւորական իշխանութիւնները՝ Զօր. Փոշի Նախայահութեան տակ:

22 Մարտ 1922ին, սպասելով Թուրքերու եւ յոյներու պատասխանին, Ֆրանսայի, Իտալիոյ եւ Անգլիոյ արտ. գործերու նախարարները ժողով մը գումարեցին Փարիզի մէջ, երկու պատերազմիկ կողմերու առաջարկութիւնը հաշտութեան պայմանները պատրաստելու համար: 26 Մարտին այս պայմանները պատրաստը ըլլալով, հաղորդուեցաւ երկու կողմերուն: Այս պայմանները չատ թոյլատու էին Թուրքիոյ, բայց պատաբար 4 Մարտ 1921ին Լոնտոնի մէջ առաջարկուած կարպապրութեան հետ:

Այս ժողովին մէջ Դաշնակիցները կը պնդէին Հայկական Տան ստեղծումին մասին, հաշտութեան դաշնագրին մէջ դնելով հետեւեալ հատուածը.—

«Հայոց կացութիւնը պէտք է նկատի առնուի մանաւանդ կերպով, պատերազմի ընթացքի դաշնակից պետութեանց կողմէ եղած յանձնառութեանց համաձայն, ինչպէս նաեւ իրենց հետեւանք հայոց կրած ծանր տառապանքներուն: Ուստի Թուրքիոյ փոքրամասնութեանց չնորհուած պաշտպանութեան վրայ յաւելուածարար, պիտի խնդրուի Ազգերու Լիկայէն, որ պահպանէ տրուի հայոց ազգային փափաքին, ապագային տուն մը ունենալու մասին:»

Այս հատուածին մէջ ուեւէ ակնարկութիւն չկար ապագային տան տեղւոյն, սահմանին եւ անկախութեան մասին, սակայն կար հետեւեալ նախապատրաստութիւնը.— «Ասիոյ մէջ Թուրքիոյ գերիշխանութիւնը պիտի ապահովուի լիովին այն հողերուն վրայ, որ կը գտնուին Միջերկրականէն մինչեւ Սեւ ծով եւ Նեղուցները, եւ անդրկովկասեան սահմաններէն, Պարսկաստանէն եւ Միջագետքէն մինչեւ եգիպտոսի եզերքները:»

Այս կերպով Հայաստանի համար պծուած Ուիլսոնեան սահմանները եւ Կիլիկիան կր մտնէին Թուրքիոյ գերիշխանութեան սահմանին մէջ: Այնպէս որ՝ Դաշնակիցները ո՞ւր պիտի տեղաւորէին հայկական տունը, յայտնի չէր: Ուրիշ խօսքով անիկա կը մնար կախուած օդին մէջ կամ Թուրքիոյ քմահաճոյքին:

Ազգերու Ընկերակցութիւնը իր երրորդ ժողովին մէջ, դումարուած Սեպտ. 1921ին, նկատի առած էր Սեւրի կղզիէ 26 Մարտին եղած առաջարկը: Նոյն Սեպտ.ին Սեւրի ներ-կայացուցած էր որոշում մը, որուն նպատակն էր Թուրքիոյ նախապէս ընդունիլ տալ Հայ Ազգային Տան կազմութիւնը իբրեւ հիմնական նախապայման հաշտութեան, ինչ որ Ազգային Պատուիրակութեան եւս տեսակէտն էր:

Սակայն Ազգերու Ընկերակցութեան 6րդ ժանձնախումբը, որուն յղուած էր Թասլրիթ Սեւրիի առաջարկը, զայն մերժեց եւ ընդունեց հետեւեալ ձեւը.—

«Ժողովը երախտապիտութեամբ կը տեղեկանայ խորհուրդին որոշումին Հայաստանի վերաբերմամբ, եւ կը յայտնէ բաղձանքը թէ Թուրքիոյ հետ հաշտութեան բանակցութեանց ընթացքին չմոռցուի անհրաժեշտութիւնը՝ հայոց համար Ազգային Տուն մը հաստատելու: Ժողովը կը հրաւիրէ Խորհուրդը ձեռք առնել այն բոլոր միջոցները, որոնք օգտակար պիտի նկատէ այս նպատակով:»

Ժողովը միաձայնութեամբ ընդունեց 6րդ ժանձնախումբին այս լուսաձեւը, եւ այս առիթով եւս, որ վերջինն էր, Ազգերու Լիկայի պաշտօնական արտայայտութիւնը անհետեւանք մնաց:

ԺԲ.

ԼՈԶԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԸ

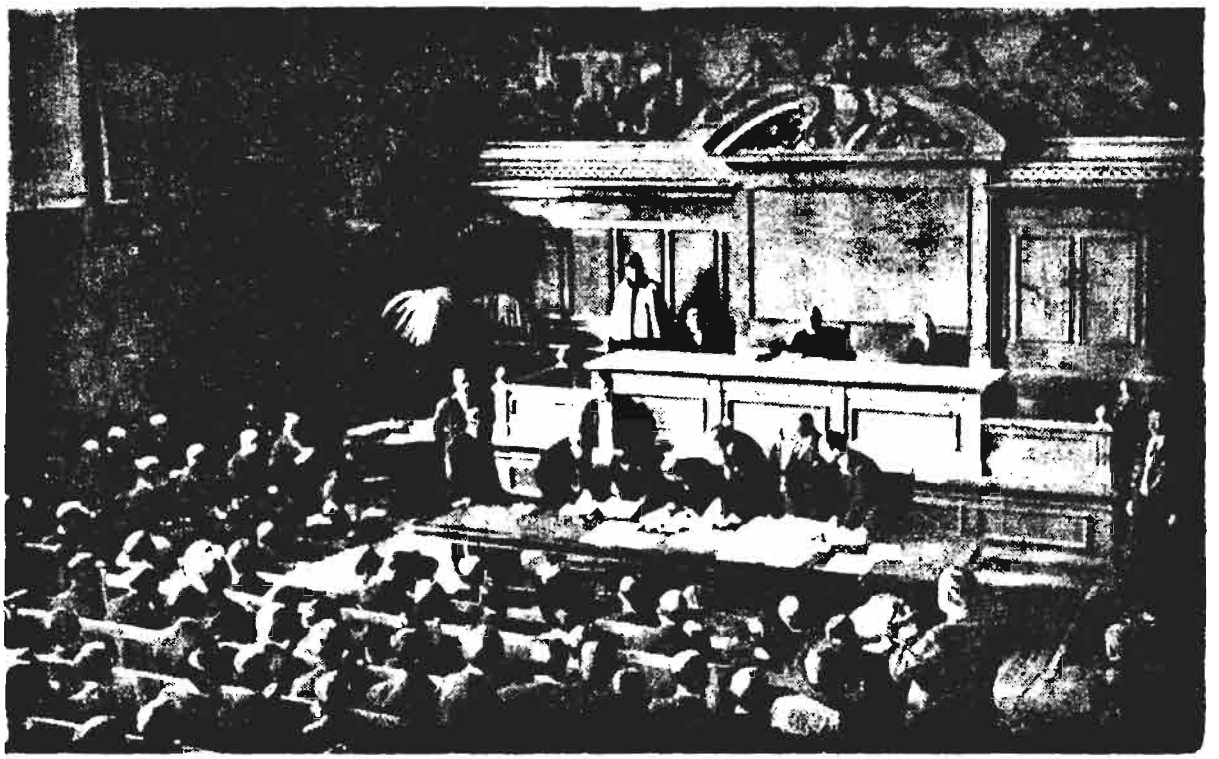
Լոզանի խորհրդաժողովին առաջին նիստը դումարուեցաւ 1922 Նոյեմբեր 20ին, այս քաղաքին Քազինօի մեծ սրահին մէջ, Զուիցերիոյ դաշնակցային կառավարութեան պետ Հոտտի նախագահութեամբ: Ցանկալի նիստերը տեղի ունեցան քաղաքէն դուրս, Ուչիի պղնակին մէջ: Խորհրդաժողովին ներկայ լլլալու հրաւիրուեցան ոուսերը, միմիայն նեղուցներու աղատութեան չուրջ փիճաբանութեանց մասնակցելու համար, իրրեւ արդիւնք այն ծանուցագրին, զոր սովետական կառավարութիւնը տուած էր Անգլիոյ, պահանջելով որ պատերազմական նաւերը չանցնէին Նեղուցներէն եւ Անգլիա ուղղակի կամ անուղղակի կերպով իր հակակշիռին տակ չառնէր զանոնք, Դաշնակիցները հաւանութեամբ, առանց համաձայնութեանը եւ հաւանութեանը եւ հակառակ կամքին այն պետութեանց, որոնք Սեւ ծովու մէջ կենսական չահեր ունէին: Ռուս լիազօրներուն կ'ընկերանային Սեւ ծովու հարեւան պետութեանց՝ Ուքրանիոյ եւ Վրաստանի պատուիրակները:

Ամերիկեան կառավարութիւնը Լոզանի ժողովին մօտ իրրեւ դիտող նշանակած էր Ռիչըրտ Ջայլտը, ձորձ Կրուն եւ կ. Գոլսոյ մէջ ամերիկեան բարձր կոմիսէր ծովակալ Գրիսթոլը:

Խորհրդաժողովին բանակցութիւնները դժուարին եւ բարդ եղան: Ան մինչեւ 4 Փետր. 1923 տեւելէ յետոյ ընդհատուեցաւ, իբրեւ արդիւնք Դաշնակիցներու եւ Թուրքիոյ միջեւ ծագած անհամաձայնութեանց, մասնաւորապէս իրաւական երաշխաւորութեանց եւ տնտեսական պայմաններու առնչութեամբ: Այս ընդհատումի միջոցին յիշեալ հարցերը ենթարկուեցան Դաշնակիցներէ եւ Թուրքերէ բաղկացած յանձնախումբի մը, որ դումարուելու էր Լոնտոնի մէջ:

Խորհրդաժողովը վերսկսաւ 23 Ապրիլին եւ տեւեց մինչեւ նոյն տարուան (1923) Յուլիսի 24, Լոզանի պաշտպանութեան օրը:

Լոզանի մէջ Թուրքիոյ լիազօրն էր Իսմէթ փաշա, որ իրրեւ յաղթական զօրավար տուն կու տար իր կամքին, պարտադրելով Դաշնակիցներու բաժանուած լլլալը: Սեւրի դաշնագրին բոլորամբ, Թուրքերը քաղաքական, ինուստրական եւ տնտեսական անհուն չահեր ապահոված էին: Դաշնակիցները հրաժարեցան տնտեսական եւ պատմական քափիթիւլասիոններէն, Թուրքիոյ մէջ օտարահպատակները ենթակայ պիտի լլլային միջազգային օրէնքներու, փոխադարձութեան պայմանով: Դաշնակիցները հրաժարեցան նաեւ պատերազմի ընթացքին իրենց հպատակներուն կրած մնասներուն եւ իրենց պատերազմական ծախքերուն համար հատուցում պահանջելէ: Անոնք հրաժարեցան Սեւրի դաշնագրով իրենց համար ստեղծած տնտեսական ազդեցութեան չրջանակներէ: Թուրքիոյ մէջ օտար դիւանագիտութիւնները ջնջուեցան: Օտար դպրոցները եւ հիւանդանոցները ենթակայ պիտի լլլային Թուրքիոյ օրէնքներուն: Միջազգային առողջապահական

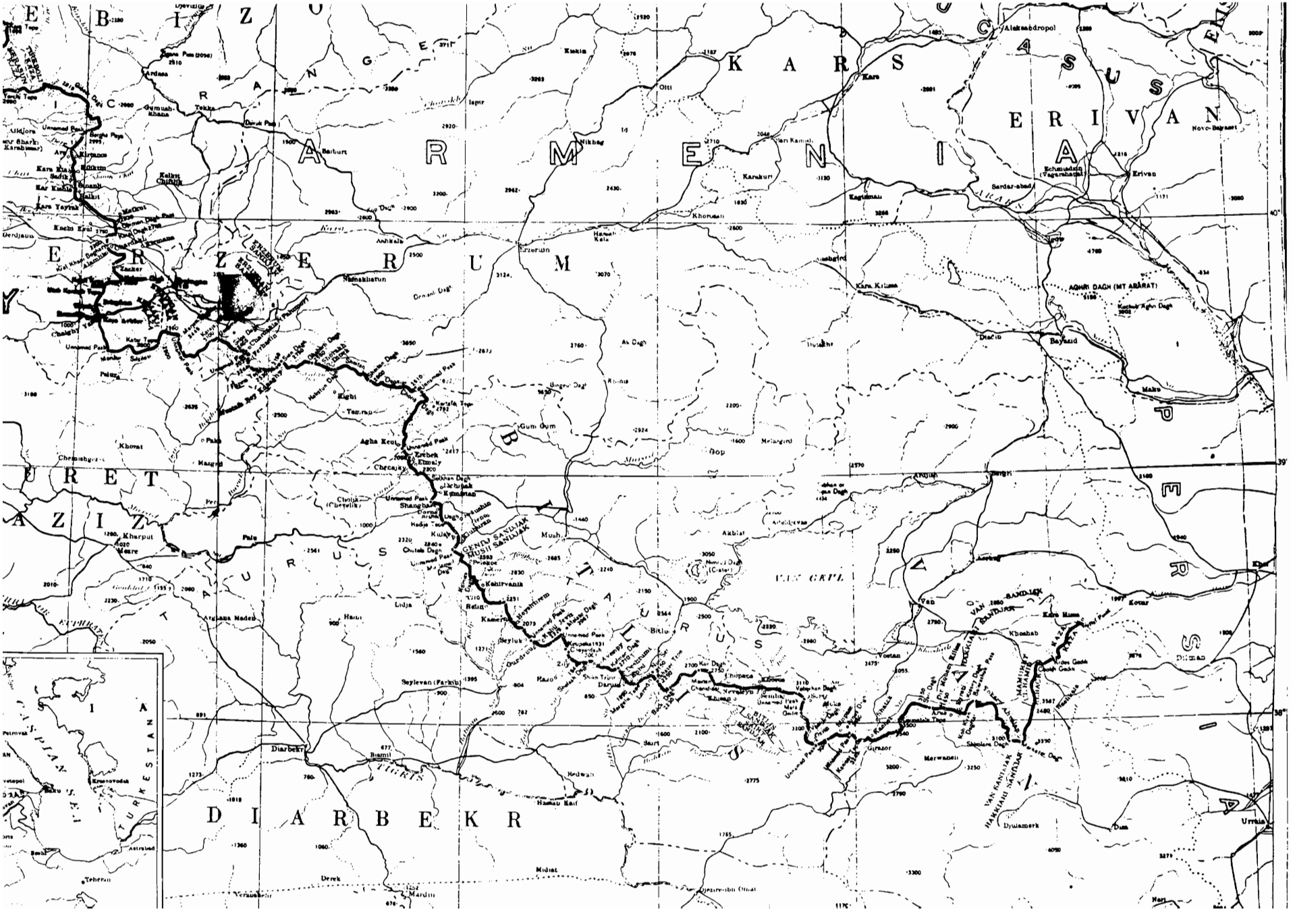
Լոզանի համալսարանի սրահին մէջ՝ իսմէթ փաշա յանուն Թուրքիոյ կը ստորագրէ Լոզանի դաշնագիրը (24 Յուլիս 1923)։

վարչութիւնը պիտի չնջուէր։ Ջարդերու, կողոպուտի եւ այլ սոսկալիներով ամբաստանուած թուրք պաշտօնեաները եւ անհատները ոեւէ պատժական միջոցի պիտի չենթարկուէին։ Թուրքիա ազատ պիտի լլլար իր լանակը եւ ատիկան վինուրութիւնը կազմակերպելու, բայց Թրակիոյ եւ Նեղուցներու ապագինուած գօտիներէն, ուր Թուրքերը միայն 12,000 զինուոր պիտի պահէին, Վոսփորի երկու կողմը։

Թուրքերը ձեռք բերին նաեւ Սեւրի դաշնագրին Կ. Պոլսոյ վերաբերող պայմաններուն չնջումը։ Անոնք վերստացան ամբողջ Արեւելեան Թրակիան, մէջը ըլլալով Էմիրնէի կարեւոր արուարձանը՝ Գարա-Աղաճ. ատոր փոխարէն Թուրքերը կը հրաժարէին պահանջելէ յոյն բանակին Անատոլուի մէջ պատճառած վնասներուն հատուցումը։ Նախագահ Ուիլսընի կողմէ ցծուած սահմաններուն մէջ պտնուող արեւելեան նահանգները կը պրուէին Թուրքիոյ լիակատար ներիչխանութեան տակ, ինչպէս նաեւ Կարսի, Արտահանի, Սուրմալուի եւ Գաթումի չրջանները, զորս Թուրքերը գրաւած էին Հայաստանէն եւ Վրաստանէն։ Քրտական չրջանները, ուր իքնավարութիւն հաստատել նախատեսուած էր, ինչպէս նաեւ Կիլիկիան, զոր Ֆրանսա 20 Հոկտ.ի Անգարայի պայմանքով ետ տուած էր, պիտի վերադառնային Թուրքիոյ։ Անցյած մնաց միայն Թուրքիոյ եւ Միջագետքի միջեւ սահմաններու հարցը, անցլեալոցիք մերժած ըլլալով Մուսուլը նա տալ Թուրքիոյ։ Որոշուեցաւ այս հարցը լուծել Անգլիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ, մինչեւ 9 ամիս, ի հարկին Ազգերու Ընկերակցութեան միջնորդութեամբ։ Նեղուցներու համար հաստատուած յանձնախումբին նախագահութիւնը պիտի տրուէր Թուրքի մը, եւն։

Թուրքերը կատաղի կերպով հակառակեցան հայոց համար Ազգային Տունի մը կազմութեան։ Արդէն Դաշնակիցներն ալ այս հարցը չներկայացուցին հաշտութեան համար իբրեւ էական պայման մը։ Ընդհակառակն, սոնոնք այս խնդիրը Թուրքերուն ներկայացուցին իբրեւ անոնց կողմէ արուելիք չնորհ մը, պիտանալով հանդերձ որ անոնք նման բարեացակամութիւն մը պիտի ցոյց չտային։

Ա. Ահարոնեան, իբրեւ պետ Հայաստանի Հանրապետութեան նախկին պատուիրակութեան, 18 Հոկտ.ին դաշնակից պետութեանց

ERZINCAN
ERZERUM
KARS
ARMENIA
ERIVAN
ARDAHAN
ARTVIN
BATUM
AGRI DAGH (MT ARARAT)
MUSH SANDJAK
BITLIS SANDJAK
VAN SANDJAK
HAKKIARI SANDJAK
DIARBEKR
TURKESTAN
PERSIA
Erzerum
Kars
Alexandropol
Erivan
Bayazid
Mush
Bitlis
Van
Diarbekr
Urmia
Tabriz
Teheran
Baku
Tiflis
Batum
Trebizond
Black Sea
Caspian Sea
Euphrates
Tigris
Taurus
Lake Van

ուղղած էր ծանուցագիր մը, որպէսզի Հայաստանի Հանրապետութիւնը ներկայացուցիչ մը ունենար Խորհրդաժողովին մէջ, ըսելով թէ Սեւրի դաշնագրին 88րդ յօդուածը Հայաստանը ճանչցած էր իբրեւ «ազատ եւ անկախ» պետութիւն մը եւ իբրեւ այդ ալ ստորագրած էր Սեւրի դաշնագիրը: «Այս դաշնագիրէն ի վեր պատահած դէպքերը, կ'ըսէր Ա. Ահարոնեան, ոեւէ կերպով չեն փոխած Հայաստանի միջազգային դիրքը, «անկախ պետութիւն» մը ըլլալու տեսակէտէն:»

Սակայն դաշնակիցները չընդունեցին այս տեսակէտը, ինչպէս բացատրուած էր Փունտքարէի կողմէ Ահարոնեանի ուղղուած 17 Նոյ. 1922 թուակիր նամակին մէջ: Փունտքարէ կ'ըսէր որ, եթէ «խորհրդաժողովը փափաքելի նկատէ հայկական կարծիքը լսել, անիկա հրաւէր մը պիտի ուղղէ Փարիզի Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան, որուն մէջ պիտի գտնուին Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ Հայոց ներկայացուցիչները:» Փունտքարէ կը հասկցնէր թէ ոեւէ անպատեհութիւն մը չէր տեսնուեր, եթէ Հայ Ազգ. Պատուիրակութիւնը, որ Թուրքիոյ հայերը կը ներկայացնէր, համերաշխաբար պործէր Ռուսիոյ հայերու ներկայացուցիչներուն հետ:

Ուստի երկու պատուիրակութիւնները խրենց ջանքերը միացուցին եւ յուշագիր մը ներկայացուցին խորհրդաժողովին՝ հայոց խղճալի կացութիւնը պարզելով պատերազմի վախճանէն ի վեր պատահած դէպքերուն պատճառով: Այս յիշատակագրին մէջ կ'ըսուէր թէ յոյներու կողմէ պարպուած Պրուսայի, Իզմիրի, Թրակիոյ եւ այլ չրջաններէն բռնի կերպով գաղթած հայերը կարեւոր թիւ մը կը կազմէին եւ անոնք ալ աւելցած էին հայ գաղթականութեան վրայ, 700,000, որոնք հեռացած էին իրենց հայրենի տուներէն, ամենաթշուառ վիճակի մէջ: Ասկէ զատ 150,000 հայ որբեր կ'ապրէին չնորհիւ Նիր Իսթ Ռիլիֆ եւ այլ բարեսիրական ընկերութեանց օգնութեան, թէ 75,000 կիներ եւ տղաք կը պտնուէին դեռ հարէմներու մէջ, բռնի իսլամացած, ըստ Ազգերու Ընկերակցութեան հասած պաշտօնական տեղեկագիրներու: Ասկէ զատ, Թուրք կառավարութիւնը վտարելու վրայ էր Ասիական Թուրքիոյ մէջ մնացած 130,000 հայերը:

Այս պատճառով Հայ Միացեալ Պատուիրակութիւնը կը պահանջէր, որ Թրքահայաստանէն մաս մը հող անջատուէր Թուրքիայէն եւ կազմուէր Հայ Ազգ. Տուն մը, հոն հաւաքելու համար վերադարձող հայերը: Ասոր համար երեք միջոց կ'առաջարկուէր.—

1.— Ծարպել, դոնէ մասամբ, նախկին Ուիլայէթի իրաւարարութիւնը ազատագրուելիք Հայաստանի մասին, ծովու վրայ ելքով մը:

2.— Երեւանի Հանրապետութեան հողամասերուն ընդլայնումը դէպի արեւելեան նահանգներ, ծովու վրայ ելքով մը:

3.— Հայ Ազգ. Տան համար յատկացնել կիլիկիոյ մէկ մասը, զոր Սեւրի դաշնագիրը կրցած էր Սուրիոյ եւ որ Անգարայի Ֆրանք եւ Թուրք դաշինքով վերադարձուած էր Թուրքիոյ:

Գրիգոր Սինապեան, անդամ Ազգ. Պատուիրակութեան, եւ Լեւոն Բաչալեան, խորհրդական, Լոզանի մէջ 1922 տարուան Նոյ.ի վերջերը տեսակցութիւն մը ունեցան Իսմէթ փաշայի հետ, հայոց պահանջներուն մասին անոր բարեացակամութիւնը ապահովելու մըտքով. սակայն Թուրք պատուիրակութեան պետը վճռական կերպով մերժեց ոեւէ քաղաքական խնդիր քննել եւ անորոշ խոստումներ ըրաւ միայն հայոց Թուրքիա վերադարձին մասին:

9 Դեկտ.ին Միացեալ Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահ Գաբրիէլ Նորատունկեան ունեցաւ երկրորդ տեսակցութիւն մը Լոզանի Թուրք պատուիրակութեան հետ: Իսմէթ փաշա ըսաւ թէ հայերը պէտք չունէին մասնաւոր ազգային տունի մը, քանի որ ամբողջ Թուրքիան անոնց համար ճշմարիտ տուն մը կը կազմէր: Այդ միջոցին սակայն Թուրք կառավարութիւնը վտարելու վրայ էր Այնթապի, Մալաթիոյ եւ Խարբերդի մէջ մնացած հայերը, որոնք խղճալի կարաւաններով Սուրիա կը հասնէին:

Երկու հայ պատուիրակութեանց անդամները եւ խորհրդականները, օգնութեամբ մի-ջազգային հայասիրական ընկերութեանց, մասնաւորապէս Նիւ Եորքի Արմինիա-Ամերիքայի, Ժընեւի Հայասիրական Միջազգային Լիկայի եւ Լոնտոնի Ֆրիենտզ-Արմինիա ընկերութեան, ունեցան բազմաթիւ տեսակցութիւններ Լոզանի մէջ դաշնակից ներկայացուցիչներու հետ,

բայց յայտնի կ՚երեւէր որ հաշտութեան կընքումը Դաշնակիցներու ձեռքը չէր, որովհետեւ Թուրքերը կացութեան ճշմարիտ տէրը պարծած էին, թէ՛ Ռուսիոյ եւ թէ պարապելու համեմատ պանալսն կողմերէ իրենց եղած քաջալերութեանց չնորհիւ։

12 Դեկտ.ի խորհրդաժողովին Ա. յանձնախումբը որ զումարուած էր Անգլիոյ առաջին պետուիրակ Լորտ Քըրզընի նախագահութեան տակ, զբաղեցաւ փոքրամասնութեանց հարցով։

Իր խօսած ճառին մէջ Լորտ Քըրզըն պատգամաւորութիւն մը ըրաւ հայոց մասին, ըսելով. «Անոնք արժանի են մասնաւոր նկատողութեան մը ոչ միայն իրենց զարհուրելի տառապանքներուն համար, զորս կրեցին սերունդներով եւ որոնք քաղաքակիրթ աշխարհի համակրանքը, սոսկումը հրաւիրեցին իրենց վրայ, այլ նաեւ մասնաւոր ապահովութեանց համար, որոնք տրուեցան անոնց, իրենց ապագային մասին։»

Ճեռոյ խօսելով իրենց հայրենիքէն դուրս տարտղնուած հարիւր հազարաւոր հայոց մասին, Լորտ Քըրզըն աւելցուց.— «Շատ բնական է որ ազգ մը որ ղօրաւոր անհատականութիւն մը ունի, այնքան յատկանշական թէեւ ողբերգական պատմութիւն մը եւ այնքան հաստատուած աղգային ոգի, տենչայ ապրիլ իրեն սեփական հողամասի մը վրայ։ Եթէ ըսուի թէ ան ունի արդէն երեւանի Հանրապետութիւնը, պէտք է պատասխանել թէ այս չրջանը աղքատ է եւ գերբնակուած, եւ թէ անոր իրաւակարգը թոյլատու չէ չատ մը հայերու համար։ Այդ պատճառով կը պահանջուի, ինչպէս բազում անգամներ եղած է, որ Թուրքիա դառնէ հայոց համար իր ասիական հոլամասին ոեւէ կողմը, ըլլայ իր հիւսիս–արեւելեան նահանգներուն, ըլլայ Կիլիկիոյ եւ Սուրիոյ հարաւ–արեւելեան սահմաններուն մօտ, կեդրոն մը ուր անոնք կը փափաքին հաւաքուիլ։»

Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ առաջին պատուիրակները, Պարէր եւ Կարոնի, ինչպէս նաեւ ամերիկեան դիտող Ջայլտ ուժ տուին Լորտ Քըրզընի խօսքերուն, բայց Իսմէթ փաչա հիմնուելով «պատմական նկատումներու»ու վրայ, ուղեց ապացուցանել որ Թուրքիոյ ցեղային փոքրամասնութեանց դժբախտութեանց հիմնական պատճառը օտար պետութեանց, մանաւանդ Ռուսիոյ միջամտութիւնը եղած է Թուրքիոյ ներքին գործերուն, փոքրամասնութեանց պաշտպանութեան պատրուակով, բայց իրապէս անոնց մէջ խռովութիւններ սերմանելու համար, դանոնք ապստամբելու եւ անկախ պետութիւններ կազմելու նպատակով։ Իսմէթ փաչա միեւնոյն պատճառին վերագրեց Թուրքիոյ հայոց վիճակը, չհերքելով հանդերձ Օսմ. Պետութեան մէջ հայոց ենթարկուած սպէտնները, սակայն ատոր պատասխանատուութիւնը վերապրեց հայոց սեփական գրգռութիւններուն, աւելցնելով թէ Թուրք կառավարութիւնը եւ ժողովուրդը «ատիպուեցան, բոլոր պարագաներու մէջ եւ առանց բացառութեան, դիմել զպղողական եւ փոխադարձութեան միջոցներու»։ Այս նկատումով Թուրք պատուիրակութեան պետը վճռական կերպով մերժեց Թուրքիոյ մէջ հայոց ի նպաստ ոեւէ իրաւակարգ հաստատելու ամէն առաջարկ։

Լորտ Քըրզըն պատասխանեց թէ Իսմէթի խօսքերը օրակարգի հետ կապ չունէին, «մեր նպատակն է, ըսաւ, ոչ թէ անցեալը քննել, այլ ապագան պատրաստել, որպէսզի փոքրամասնութիւնները նորէն չենթարկուին անիրաւութեանց Եւրոպայի եւ Ասիոյ կարգ մը մասերուն մէջ։» Աւելցուց նաեւ որ Իսմէթ փաչայի խօսքերը Հայոց Ազգային Տան մասին երկուք համոզիչ չէին։

Ճաշորդ օրը վիճաբանութիւնը չարունակուեցաւ երկուստեք։ Իսմէթ յայտնեց թէ հայերը Թուրքիոյ մէջ զո՛հ եւ երջանի՛կ էին, եւ անոնց հանդէպ Թուրք կառավարութիւնը «եղբայրական զգացումներ» միայն կը տածէր։ Եւ եթէ հայ ժողովուրդը տառապած էր, այդ իր յանցանքն էր կամ իր դրացիներուն մեքենայութեանց արդիւնքը։

– «Այն ատեն, պատասխանեց Լորտ Քըրզըն, եթէ ճիշդ են Իսմէթ փաչայի ըսածները, ի՞նչպէս կ՚ըլլայ որ Փոքր Ասիոյ մէջ բնակող 3 միլիոն հայոց թիւը այսօր իջած է 130,000ի։ Երբ ֆրանսական դինուորները կիլիկիան պարպեցին՝ ինչո՞ւ այս գոհ եւ երջանի՛կ մարդոցմէ 60–80,000 հոգի փութացին անոնց հետեւիլ, եւրին թողլով իրենց օճախները։ Ինչո՞ւ հարիւր հազարաւոր հայեր ապաստանած են աշխարհի բոլոր երկիրները, երբ կրնային պատասխանել Թուրք կառավարութեան եղբայրական կոչին եւ վերադառնալ իրենց երկիրը։

վերջապէս, հարցուց Քըրզըն, այս հայկական հարցը աշխարհի մեծագոյն դատերէն մէկը չէ՞»:

Այս կորովի խօսքերը ոեւէ ազդեցութիւն չըրին Թուրքերու վրայ, եւ Ա. յանձնախումբը իր վիճաբանութիւնները վերջացուց 14 Դեկտ.ին, առանց լուծում տալու փոքրամասնութեանց հարցին, հայոց Ազգային Տան եւ ոտորիներու համար Ազգերու Ընկերակցութեան միջամտութիւնը ոտնձգութիւն մը նկատելով Թուրքիոյ ներքին գործերուն:

Ա. յանձնախումբը վիճաբանութիւնը փակեց, փոքրամասնութեանց հարցը ղրկելով ենթայանձնախումբի մը, որ որոշեց գումարուիլ 26 Դեկտ.ին եւ լսել հայոց միացեալ պատուիրակութիւնը: Աւոր դէմ խստիւ բողոքեց Թուրք պատուիրակութիւնը եւ իսկէն վաչա անմիջապէս ղրկեց նամակ մը երեք դաշնակից պետութեանց. իսկ Ռիզա Նուր, Թուրք պատուիրակութեան անդամ, նամակ մը ղրկեց ենթայանձնախումբի նախագահ Մոնթանայի: Երկու նամակներուն մէջ կ'ըսուէր թէ կանխահաս եւ պաշտօնապէս չեղեալ կը նկատէին ենթայանձնախումբին նիստը, որ պիտի յատկացուէր հայկական պատուիրակութեանց ունկնդրութեան:

Ռիզա Նուր կ'աւելցնէր թէ հայերը չէին կրնար լսուիլ ոչ իբրեւ Թուրքիոյ հպատակներ եւ ոչ ալ որպէս պատուիրակներ Կովկասեան Հայաստանի, որ Թուրքիոյ հետ կնքած էր դաշնագիր մը եւ երկու երկիրներու միջեւ բոլոր հարցերը լուծուա՛ծ էին:

«Թէ, կ'ըսէր Ռիզա Նուր, յանձնախումբը որոշէ լսել հայերը, այն ատեն պէտք է լսել նաեւ բոլոր մահմետական անհատները, որոնք կը յաւակնին ներկայացնել իրենց երկիրը: Այն ատեն պէտք է լսել Եգիպտոսի, Սուրիոյ, Իրաքի, Թունուզի, Տրիպոլսոյ եւ ուրիշ նման երկիրներու պատուիրակները, Եւկոսլաւիոյ, Ռումանիոյ, Յունաստանի, Գուլկարիոյ խալամները եւ Իրլանտայի ներկայացուցիչները, որոնք եւս իրաւացի պահանջներ ունին:»

Երեք դաշնակից պատուիրակները, որոնք հրաւիրուած էին այս ենթայանձնախումբին, ջանացին հանդարտեցնել Թուրքերը, ըսելով թէ հայոց հրաւիրուիլը պարզ քիւրմաացութիւն մըն է: Եւ 26 Դեկտ.ին այս դաշնակից պատուիրակներն են որ ընդունեցին հայ պատուիրակները, գլխաւորութեամբ Նորատունկեանի եւ Ահարոնեանի, որոնց կ'ընկերանային Լեւոն Բաշալեան եւ Ալեքսանդր Խատիսեան: Անոնք պարզեցին դարձեալ հայոց պահանջը Թուրքիոյ հողին վրայ ազգային տուն մը ունենալու մասին, ինչպէս Դաշնակիցները ընդունած էին յաջորդական որոշումներով: Անոնք ըսին նաեւ որ հայերը պատրաստ են ընդունելու Բրիտանական Տոմինիոններու իրաւակարգը Հայ Ազգ. Տան մասին, Թուրքիոյ չահերուն պաշտպանութեան համար:

6 Յունվ. 1923ին հայկական հարցը դարձեալ քննուեցաւ այս ենթայանձնախումբին կողմէ: Մոնթանա, Իտալիոյ պատուիրակը, խօսք առնելով հայ ազգային տունը վերածեց պարզ «տեղական ուժիմի» մը, որ Թուրքիոյ պետութեան ամբողջականութիւնը պահելով հանդերձ թոյլ պիտի տար հայոց պահպանել իրենց սովորութիւնները: Հայոց ազգային տունը փակուած պիտի չըլլար Թուրքիոյ բնակիչներուն դէմ, ոչ ալ զատուած Թուրք վարչութենէն, այլ պիտի ըլլար «կեդրոնացումի վայր մը աշխարհացրիւ հայոց համար:»

Անգլիոյ պատուիրակ Սըր Հերպըրտ Ռըմպոլտ պաշտպանեց Մոնթանայի առաջարկը: Ֆրանսայի պատուիրակ Լաքրուա կ'ուզէր խօսք առնել, երբ Ռիզա Նուր յարձյց բուռն վէճ մը, յայտարարելով թէ Դաշնակիցներն են որ հայերը պաշտպանելով զանոնք զրգռեցին եւ անոնց դատը կորնցնել տուին: «Թուրքերը, աւելցուց, այս հարցով չեն զբաղիր:» Եւ առանց մտիկ ընելու Լաքրուայի ճառը, արհէն դուրս ելլել դուռը չաչեցնելով:

Դաշնակիցները բողոքեցին այս ընթացքին դէմ, բայց իսկէն վաչա ըսաւ թէ համաձայն էր Ռիզա Նուրի յայտարարութեան: Այն ատեն ենթայանձնախումբը վերջնականապէս լսեց հայոց Ազգ. Տան հարցը, որպէս անլուծելի խնդիր եւ այս կերպով արձանագրեց զայն իր 7 Յունվ.ի տեղեկագրին մէջ, զոր ներկայացուց խորհրդաժողովի Ա. յանձնախումբին:

Այս վերջինը 9 Յունվ.ին գումարուեցաւ եւ դարձեալ զբաղեցաւ հայոց Ազգ. Տան հարցով, չատ սահմանափակուած կերպով: Դաշնակից պետութիւնները, իւ մասնաւորի Լորտ Քըրզըն, Թուրքերուն ուղղեցին վերջին կոչ մը, հայոց համար ընդունելու նոյնիսկ տեսակ մը քաղաքային ինքնավարութիւն մը, ամբող-

ջապէս ենթակայ Թուրքիոյ պերիչխանութեան։ Իսկէ՛ք վաչա մերժեց նոյնիսկ վիճաբանիլ այդ մասին, բաւականանալով միայն ընդհանուր նկատումի խոստումով, սրմէ պիտի կրնային օգուտիլ հայերը, Թուրքիա վերադառնալու համար։

Այնուհետեւ Թուրքերը սրճանապրեցին նոր յաջողութիւն մը, ջնջելով ամէն մասնաւոր հակակշիռ Ազգերու Լիկային կողմէ, Թուրքիոյ փոքրամասնութեանց վերաբերեալ յօդուածներուն պարտադրութեան համար։

Սեւրի պայմանով հանդիսաւոր կերպով հռչակուած Թրքահայաստանի անկախութիւնը կը վերջանար Թուրքիոյ փոքրամասնութեանց վերաբերեալ ընդհանուր տրամադրութիւններով։

ԺԷ.

ՎԵՐՋԻՆ ԱՌԱՐՈՒԱԾԸ

Լոզանի խորհրդաժողովին կողմէ, Թուրքիոյ փոքրամասնութեանց մասին ընդունուած տրամադրութիւնները, աւելորդ է ըսել, անհետեւանք մնացին, քանի որ անոնց դործադրութիւն ոեւէ հակակշիռի չէր ենթարկուած։ Անհետեւանք մնաց նոյնպէս Թուրքիոյ կողմէ հռչակուած ընդհանուր ներումը։ Թուրք կառավարութիւնը արտասահման ապաստանած ոեւէ հայու թոյլ չտուաւ Թուրքիա վերադառնալ։ Ընդհակառակը, Լոզանի դաշնագրին ըստորագրութենէն յետոյ չարունակեց իր սահմաններէն դուրս վտարել երկրին մէջ մնացած մեր վերջին խլեակները։

10 Յունվ. 1923ին, այսինքն խորհրդաժողովին կողմէ հայ դատին լքումին յաջորդ օրն իսկ հայ միացեալ պատուիրակութիւնները զեղացոյն կոչ մը ուղղեցին դաշնակից պետութեանց նախարարներու խուրհուրդին, յանուն դաշնակից դատին դոհուած մէկուկէս միլիոն հայոց եւ յանուն հարիւր հազարաւոր զաղթականներու որոնք կը տառապէին իրենց հայրենիքէն հեռու, որպէսզի այս պետութիւնները հրահանգէին Լոզանի իրենց պատուիրակներուն չստորագրել դաշնագիր մը, որ լուծում չէր տար հայկական հարցին։

Միաժամանակ խորհրդաժողովին յօդ եղան բազմաթիւ դիմումներ ի նպաստ հայոց Ազգային Տան, միջազգային հայասիրական ընկերութեանց կողմէ, ինչպէս Հայասիրական Լիկա, Գրիքիչ–Արմինիա, Արմինիա–Ամերիքա, սլէյտ Հայասիրական Կոմիթէ։

Միեւնոյն նպատակով խորհրդաժողովին ուղղուեցան հանրագրութիւններ աշխարհի բոլոր մասերու վրայ գտնուող հայ գաղութներէ, ինչպէս նաեւ Գլէնֆիլդի Ազգային Միջազգային Գիւղի, Ֆրանսայի, Գերմանիոյ, Ամերիկայի մտաւորականներու, քաղաքական անձնաւորութեանց եւ մանաւանդ Եւրոպայի եւ Ամերիկայի եկեղեցիներուն եւ կրօնական համայնքներուն կողմէ, որոնց հանրագրութիւնները կը կրէին 7 միլիոնէ աւելի ստորագրութիւններ։

Այս բոլոր արտայայտութիւնները ծառայեցին հայոց ի նպաստ հոսանք մը ստեղծելու, բայց խորհրդաժողովին վիճաբանութեանց վրայ ոեւէ ազդեցութիւն չունեցան։

27 Յունվ. 1923ին սովետական պատուիրակութեան պետը, արտաքին գործավար Ջիչէրին ըրաւ միջամտութիւն մը ի նպաստ հայ զաղթականներու, խորհրդաժողովին ուղղելով բերանացի ծանուցագիր մը, որուն մէջ յանուն Ռուսիոյ եւ Ուքրայինիոյ կառավարութեանց կ'առաջարկէր այս երկիրներու հողերուն վրայ ընդունիլ կարեւոր թուով հայ զաղթականներ, այս մասին բանակցութիւնները թողլով յիշեալ կառավարութեանց եւ հայոց իրաւատու ներկայացուցիչներուն։ Կ'աւելցնէր թէ այս մասին սովետական պատուիրակութիւնը տեղեկացուցած էր խորհրդաժողովին ամերիկեան պատուիրակութեան եւ չահադրդռուած չրջանակներու։

Այս առաջարկը տեղի տուաւ բանակցութեանց ընդմէջ սովետական եւ հայ պատուիրակութեանց։ Այդ բանակցութեանց դործօն կերպով մասնակցեցաւ Մոնթկոմըրի, Արմինիա–Ամերիքա Հայասիրական Ընկերութեան տնօրէնը։ Ատոնց իրրեւ հետեւանք Մոնթկոմըրի մեկնեցաւ Ռուսաստան, յատուկ պաշտօնով։ Այցելեց Խորհրդային Հայաստան, եւ հայ զաղթականներու դոնէ մէկ մասին Հայաստան փոխադրութեան մասին ծրագիր մը պատրաստուեցաւ։

Ամերիկա վերադարձին Մոնթկոմըրի նախրուեցաւ փրոփեսանտի, սոյն ծրագրին դոր-

ծագրութեան համար տեղւոյն վրայ անհրաժեշտ դումարը գտնելու նպատակով, սակայն ըլլայ Ալմինիա–Ամերիքա Ընկերութիւնը, ըլլայ Ապր. Պատուիրակութեան կողմէ թափուած ջանքերը ունէ արդիւնք չտուին:

Լոզանի դաշնագրին ստորագրութենէն յետոյ, որ հայոց քաղաքական բաղձանքները կը հարուածէր բրտօրէն, Ազգ. Պատուիրակութիւնը նուիրուեցաւ յիշեալ ծրագրին հետապնդումին, եւ այդ մասին կրցաւ հետաքրքրել նորվեկիացի մեծ մարդասէր Տոքթ. Ֆրիտեոֆ Նանսէնը: Սեպտ. 1924ին, Ազգերու Խորհուրդը Ազգ. Պատուիրակութեան ջերմ խնդրանքին վրայ որոշեց Տոքթ. Նանսէնի յանձնել հայ գաղթականներու փոխադրութեան խնդիրով ըլլալու գործը:

Տոքթ. Նանսէն սրտով նուիրուեցաւ այդ գործին եւ իրեն հետ առնելով մասնագէտներ, ճամբորդեց Հայաստան, քննելու համար ոտոտումներով մշակելի դարձած հողերու վրայ 50,000 հայ գաղթականներ տեղաւորելու կարելիութիւնը, եւ վերադարձին իր կողմէ ուղղեց կոչ մը Ազգերու Ընկերակցութեան անդամ պետութեանց, որպէսզի այս ծրագրին գործադրութեան համար անոնցմէ մէկ միլիոն անգլ. ոսկի հաւաքէր:

Ասիկա խղճալի ձախողութիւն մը եղաւ, եւ Տոքթ. Նանսէն յուսահատած, ստիպուեցաւ խոստովանիլ Ազգերու Լիկային առջեւ, թէ իր ջանքերը ապարդիւն մնացած էին:

Գաղթականներու փոխադրութեան խընդիրը Ազգերու Ընկերակցութեան եւ Տոքթ. Նանսէնի յանձնելէ յետոյ, 30 Նոյ. 1924ին Ազգ. Պատուիրակութիւնը վերջ տուաւ իր պաշտօնին, եւ այդ մասին պաշտօնապէս տեղեկացուց դաշնակից պետութեանց եւ Ազգերու Լիկայի ժողովին, եւ գաղթականներու վերաբերեալ ընթացիկ գործերը յանձնեց Հայ Գաղթականաց Կեդրոնական Ցանձնաժողովի մը, որ Լեւոն Բաշալեանի դիւանաւորութեամբ այդ գործին ձեռնարկեց 1925ի սկիզբը:

Գալով Տոքթ. Նանսէնի, իր ծրագիրը մասամբ իւսլործուեցաւ չնորհիւ հայ ժողովուրդին աջակցութեան եւ Հ. Բ. Ը. Միութեան նախագահ Գօդոս Նուպար փաշայի առատաձեռն նուիրատուութեան:

Արդարեւ, Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը, որ արդէն օժանդակած էր հազարաւոր հայ գաղթականներու Հայաստան փոխադրութեան, կրցաւ ստեղծել հիմնադրամ մը նախաձեռնութեամբ իր Ամերիկայի անդամներուն՝ նոր աւանի մը շինութեան համար, ուր պիտի տեղաւորուէին նոր գաղթականներ: Այս աւանը պիտի կոչուէր Նուպարաշէն, յանուն եւ ի յիշատակ իր հիմնադրին: Այս չարժումը ծաւալեցաւ եւ հայրենակցական միութիւններ նուիրուեցան իրենց ծննդավայրին անունով նոր աւաններու շինութեան գործին, աջակցութեամբ Հայաստանի կառավարութեան:

1924ին ներգաղթը սկսաւ Ցունաստանէն, ուրկէ մօտ երկու հազար հայեր ընդունուեցան Հայաստան: 1932ին ներգաղթը վերսկսաւ, Ցունաստանէն եւ Պուլկարիայէն 8,000 հայ գաղթականներու փոխադրութեամբ նոր աւաններու մէջ, ինչպէս Նոր Ագարակիր, Նոր Ջաբբերդ, Նոր Մալաթիա, եւն: Ներգաղթի չարժումին գլուխը անցաւ Հ. Բ. Ը. Միութիւնը, բոլոր հայ գաղութներու մէջ բանալով հանգանակութիւններ, Հայաստանի կառավարութեան բարեացակամ արտօնութեամբ: Հայ գաղթը պիտի գտնէր իր ճիշդ ուղին, թափանցէր յետոյ օտար դիներու առջեւ:

ԵՐԿՈՒ ՀՕՍՔ, ԻՐԵՒ ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Երբ այս աշխատութիւնը առաջարկուեցաւ ինձ «Զարթօնք»ի Յուշամատեանին համար, սիրով ստանձնեցի զայն, առանց անդրադառնալու անոր դժուարութեանց եւ իմ պատճառիլիք յոգնութեան: Բարեբախտաբար Ազգային Պատուիրակութեան թղթածրարներուն մէջ, դուրս մօտ 50, որոնք պահուած են Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանին մէջ, գտայ ընդարձակ յուշագրութիւն մը, փրանսերէն, 1933ին մեքենագրուած Արամ Անտոնեանի կողմէ, 247 էջ, ստուար հատոր մը, անտիպ մնացած: Կ'ենթադրեմ թէ անիկա պատրաստուած է Լեւոն Բաշալեանի կամ Գրիգոր Սինապեանի եւ կամ երկուքին կողմէ: Հաւանաբար Անտոնեան օգտուած է Գաբրիէլ Նորատունկեանի նոթերէն եւս, նկատելով որ անոր մասնաւոր բարտուղարը եղած է Ազգային Պատուիրակութեան շրջանին: Ներկայ աշխատութիւնը կերպով մը ամփոփումն է անոր՝ կարգ մը յապաւումներով եւ անհրաժեշտ յա-

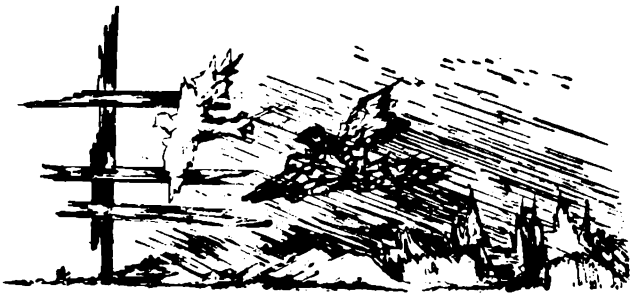
ւելումներով իմ կողմէ: Այս ընելով՝ վերյիշեցի դէպքեր, որոնց ժամանակակից եղած եմ եւ դէմքեր, որոնց մօտէն ծանօթացած եմ Պոֆֆատոր փողոցի պաշտօնատան մէջ, իբրեւ խմբագիր «Ապագայ» շաբաթաթերթին, որ Ազգ. Պատուիրակութեան կիսապաշտօնաթերթն էր:

Այս վերաբաղդ ընելով հետեւեցայ նաեւ այն տառապալից ճամբուն, որմէ անցաւ մեր ժողովուրդը փոխն ի փոխ յոյսի եւ յուսախաբութեան, ուրախութեան եւ տրտմութեան շրջաններով, տեսնելու համար վերջ ի վերջոյ իր դատին ողբալի նաւաբեկութիւնը, այդ դատին պաշտպանները ըլլալու կոչուած պետութեանց անտարբեր աչքերուն տակ: Մարդ կ'ընդվզի մանաւանդ, երբ կը մտածէ թէ այնօր որ այսօր միլիարներ կը տրամադրեն բախտի բերումով ազատագրուած յետամնաց երկիրներու, հառասուն տարի առաջ անճրկեցան գտնելու տասը կամ հսան միլիոն տոլար իճիճավար կամ անկախ Հայաստանի մը պետութեան, կամ գէթ մէկ միլիոն ոսկի իրենց համար զոհուած հայրենազուրկ հայ գաղթականներու օգնել մը տալու համար: Ատոր բացատրութիւնը թերեւս այն հարցումն է, զոր ամերիկեան ծերակուտական մը ուղղած էր հոգատարութեան հարցի առթիւ— *Քարիւղ կա՞յ Հայաստանի մէջ...*: Արդարեւ, Հայաստան որ երբեք շահաբեր գաղութ մը չէր եղած, մատուցանելիք ուրիշ բան չունէր՝ եթէ ոչ իր հազարամեայ բազմակրքութիւնը, իր ինճնատիպ եւ մեծարժէք մշակոյթը եւ իր ընտանեկան ժողովուրդին մարտիրոսութիւնը, որոնք շատ բան չէին կրնար արժել երէկ, բազդատմամբ այսօրուան Քոնկոյի պղինձի կամ Մարիտսինոյ երկաթին:

Հանգուցեալ Գաբրիէլ Նորատունկեան, որուն մտերմութիւնը վայելելու պատիւը ունեցած եմ, յաճախ կը կրկնէր յուսահատութեան վայրկեաններուն— Sursum Corda (*Սիւրսում Քորտա*) – *Վե՛ր բարձրացուցէք ձեր սրտերը*: Այս խօսքը նարծես նախերգանքն էր այսօրուան Հայկական Հանրապետութեան իրականութեան:

Վեր բարձրացնենք մեր սրտերը, եւ անխախտ պահենք, հակառակ բոլոր ձախողութեանց, մեր հաւատքը Հայ Դատին անկորընչելի արդարութեան վրայ:

(*Փարիզ*)

ԱՆՏԻՊ ՎԱՒԵՐԱԳԻՐ ՄԸ

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱՅԷՆ

Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպար փաշային կողմէ Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքին ուղղուած անտիպ նամակ մըն է այս վաւերագիրը կամ վկայագիրը, ուր կը պարզուի Ազգ. Պատուիրակութեան վարած բանակցութիւններու կարգ մը հետաքրքրական մանրամասնութիւնները: Այս վաւերաթուղթը մեզի տրամադրեց փարիզաբնակ բանաստեղծուհի Մարի Աբմահեանը: Կու տանք թարգմանաբար՝ ֆրանսերէնէ:

Խ.

Փարիզ, 22 *Ապրիլ* 1919

Պատրիարք Սրբազան,

Կ'օգտուիմ Գր. Հինդլեանին դէպի Գալիս ճամբորդութեան առիթէն, Ձեր Սրբազնութեան ղրկելու այս նամակը, որպէսզի տեղեակ մնամ Ազգային Համագումարին աշխատանքներէն: Փետրուարէն ի վեր հոս նիստ կը գումարէ Ազգային Համագումարը (կամ Համաժողովը) համաձայն տրուած հրաւէրին, որուն մէկ օրինակը կը յղեմ Ձեզի ներփակ: Այս հրաւէրէն օրինակներ ղրկուած են Թուրքիոյ, Կովկասի եւ տարբեր երկիրներու կարեւոր հայ գաղութներու մեր հայրենակիցներուն: Թէեւ Ձեր Սրբազնութիւնը Գալիս վերադարձած չէր տակաւին այդ օրերուն, սակայն ծանօթ էի պայմաններուն, որոնց մէջ կրկուեցաւ այս հրաւէրը Ազգային Պատուիրակութեան կողմէ: Բոլոր երկիրներու հայերուն օրինական ներկայացուցչութիւնը ունենալու համար օրինաւոր ընտրութիւններ կատարելու անկարելիութեան առջեւ գտնուելով՝ ստիպուեցանք – հաղորդակցութեան միջոցներու դժուարութեան եւ մեր համագումարը անմիջապէս կայացնելու ստիպողականութեան պատճառներով – լայն իրաւասութիւն տալ բոլոր հայ գաղութներուն՝ իրենց ներկայացուցիչներուն ընտրութեան համար: Այսուհանդերձ, մենք պայման դրինք որ համագումարը ըլլայ ներկայացուցչական, անոր ազգային նկարագիր տալու նպատակաւ. ան պէտք էր բովանդակէր հայ գաղութներու ներկայացուցիչները. մասնաւորաբար Կովկասի, ինչպէս նաեւ Թուրքիոյ հայերը հոն պէտք էր ներկայացուէին առնուազն չորս անդամներով: Դժբախտաբար այս վերջին պայմանը կարելի պիտի չըլլայ լրացնել, տրուած ըլլալով որ Գր. Ա. Ահարոնեանէ եւ Գր. Հ. Օհանջանեանէ կազմուած պատուիրակութիւնը – Գր. Միհ. Պապաջանեան ցարդ չհասաւ – մերժեց նիստերուն մասնակցիլ, յայտարարելով թէ ինք (Հայաստանի) Հանրապետութեան կառավարութեան կողմէ լիազօրուած էր մասնակցե-

լու միայն խաղաղութեան վեհաժողովին:

Այսուհանդերձ, նկատի ունենալով որ իրենց կառավարութեան կողմէ հրահանգ ունէին գործակցելու ինձի հետ, Պր. Ահարոնեան եւ Պր. Օհանջանեան յօժարեցան ներկայ գտնուիլ մեր համագումարի նիստերուն եւ մասնակցիլ վիճաբանութեանց, առանց անդամ ընկատելու իրենց գիրենց եւ առանց ֆուէարկութեանց մասնակցելու:

Ի մեծ բարեբախտութիւն, կովկասի (*) Հանրապետութեան ազգային պահանջներու ծրագրին վերաբերեալ իրենց ստացած հրահանգները ամբողջութեամբ կը համապատասխանէին այն ծրագրին, որուն Ազգ. Պատուիրակութիւնը չէր դադրած իրագործումը հետապնդելէ Թուրքիոյ հայերուն համար, երկու տարիէ ի վեր: Զրկուած հաղորդակցութեան -ամէն միջոցէ կովկասի հետ, ուր, Թուսիոյ հայհայումին հետեւանքով յառաջ եկած դէպքերը ըստեղծեր էին այնպիսի տակնուվրայութիւն մը, որ մեզի համար անկարելի էր մեր հայրենակիցներուն հաղաքական դիրքորոշումը եւ նպատակները գիտնալ, Ազգ. Պատուիրակութիւնը չկրցաւ պաշտօնապէս իրենց անունով խօսիլ դաշնակից պետութիւններուն եւ բաւականացաւ ներկայացնելով միայն Թուրքիոյ հայկական նահանգներուն պահանջները, միւս կողմէ, Ազգ. Պատուիրակութիւնը առիթ չփախցուց Դաշնակիցներէն խնդրելու որ օգնութեան հասնին Կովկասի մեր հայրենակիցներուն, անոնց տրամադրելով զրահ, զէնք, ռազմամթերք եւ գինուոր՝ որպէսզի կարենան իրենք գիրենք պաշտպանել հասարակաց թշնամիին դէմ:

Ազգային Պատուիրակութիւնը իր ծրագրին մէջ միշտ պահանջած է.

1.— Հայկական վեց նահանգներուն եւ Կիլիկիոյ ամբողջական ազատագրումը թրքական լուծէն:

2.— Դաշնակից պետութիւններու կամ Ազգերու Լիկայի հաւաքական պաշտպանութիւնը սկսեալ այն օրէն, երբ հարց ըլլայ ըստեղծելու հայկական անկախ պետութիւնը:

3.— Խաղաղութեան վեհաժողովին կողմէ նշանակումը *հսկողական պետութեան* մը, որ յանձն պիտի առնէ օգնել Հայկական Պետութեան, 25 տարուան պայմանաժամով:

Այս ծրագրին վրայ աւելցուեցաւ Սեւ ծովի վրայ Տրապիզոն նաւահանգիստով ելք մը ունենալու հարցը զոր, (Ցունաստանի վարչապետ) Պր. Վենիզելոսի կատարեալ համաձայնութեամբ, որոշեցինք ներկայացնել Խաղաղութեան վեհաժողովին:

Պր. Ահարոնեան յայտարարած ըլլալով Հայաստանի Հանրապետութեան կողմէ, թէ կ'ընդունէր նոյն ծրագիրը, կարելի կը դառնար Կովկասի Հայաստանը միացնել Կիլիկիոյ, վեց նահանգներուն եւ Տրապիզոնի նահանգին մէկ մասին. այս միութիւնը հնարաւոր կը դարձնէր կազմութիւնը *միակ եւ ամբողջական Հայաստանի մը*:

Ահա թէ ի՛նչպէս մենք կրցանք խմբագրել Խաղաղութեան վեհաժողովին ներկայացուած Յուշագիրը, զոր ես եւ Պր. Ահարոնեան ստորագրեցինք, ես՝ որպէս Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահ, իսկ Պր. Ահարոնեան՝ որպէս նախագահ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան:

Խաղաղութեան վեհաժողովի բացումէն սկսեալ ես առիթ չկորսնցուցի պաշտօնական դիմումներ կատարելու Դաշնակիցներուն մօտ, որպէսզի վեհաժողովէն ներս ընդունուիմ որպէս ներկայացուցիչը հայ ազգին, որ դաշնակիցներու կողմին պատերազմած էր, հայ կամաւորներ կռուած էին բոլոր ճակատներու վրայ, Ֆրանսայի «Լեժէոն Էթրանժէրին», Սուրիոյ, Պաղեստինի «Արեւելեան Լեգէոնին» եւ Կովկասի մէջ, ուր հնարաւորութեան բանակը եւ Անդրանիկի կամաւորները յաջողեցան երկար ամիսներ առանձին պաշտպանել արեւելեան ճակատը եւ արգիլել թուրքերու ներխուժումը: Իմ խնդրանքս մերժուեցաւ, որովհետեւ Հայ Ազգ. Պատուիրակութիւնը

(*) Անդրկովկասի հայոց պետութեան: — Խ.

չէր ներկայացներ գոյութիւն ունեցող կառավարութիւն մը:

Խիստ համակրալիր եւ բարեացակամ պատասխաններ ստացայ միշտ դաշնակից կառավարութեանց պետերուն եւ մասնաւորաբար (Մ. Նահանգաց) Նախագահ Ուիլսընի կողմէ. ասոնք ցաւ կը յայտնէին որ ակզբունքային արգելք գոյութիւն ունէր. Խաղաղութեան վեհաժողովին կողմէ ոյդեգրուած ներքին կանոնագրութիւնը կը թոյլատրէր ընդունումը միայն կազմուած պետութեանց ներկայացուցիչներուն: Ահա թէ ինչու ես երբեք չըվարանեցայ միշտ կրկնելու իմ դիմումներս Պր. Ահարոնեանի հասցնելէն ի վեր, յենլով այս անգամ այն խոստութեան վրայ, թէ ան կը ներկայացնէր՝ իր նախարարաց խորհուրդը, իր խորհրդարանը եւ իր բանակը ունեցող կազմուած կառավարութիւն մը: Ես ինքս այս հանգամանքով ներկայացուցի Պր. Ահարոնեանը Պր. Փիշոնին եւ Դաշնակիցներու պատուիրակութեանց միւս պետերուն, որոնցմէ խնդրեցինք պաշտօնապէս ճանչնալ Կովկասի Հայոց Հանրապետութիւնը: Մեր դիմումները ցարդ անհետեւանք մընացին, թէպէտ ես ամէն առիթ օգտագործեցի կըրկնելու համար զանոնք միշտ: Այսուհանդերձ Խաղաղութեան վեհաժողովը ընդունեց որ Պր. Ահարոնեանը եւ ես բերանացի կերպով մեր ազգային պահանջները ներկայացնենք Տասերու Յանձնախումբին առջեւ: Ձեր Սրբազնութիւնը ստացաւ մեր կողմէ Խաղաղութեան վեհաժողովին ներկայացուած յուշագիրը եւ ես կրնամ Ձեզ վստահեցընել, թէ կառավարութեանց ներկայացուցիչներուն մօտ մենք գտանք խիստ համակրական ընդունելութիւն:

Ձեր Սրբազնութիւնը մամուլի միջոցաւ տեղեակ է, թէ Խաղաղութեան վեհաժողովը Օսմանեան կայսրութեան նկատմամբ սկզբունքով որոշած է.

1.– Ազատագրել կայսրութեան զանազան մասերը. Արաբիան, Սուրիան, Հայաստանը, Միջագետքը եւ Պաղեստինը:

2.– Ձանոնք առնել Ազգերու Լիկայի երաշխաւորութեան տակ:

3.– Խաղաղութեան վեհաժողովը անոնցմէ իւրաքանչիւրին համար պիտի նշանակէ հոգատար պետութիւն մը, որ յանձն պիտի առնէ առժամեայ կերպով օգնել անոնց:

Դաշնակից պետութեանց կողմէ Հայաստանի համար սկզբունքով ընդունուած լուծումը այս է ներկայիս: Կը մնայ միայն նշանակել հոգատար պետութիւնը: Ֆրանսա որոշած է պահանջել հոգատարութիւնը Սուրիոյ եւ հաւանաբար միայն Կիլիկիոյ, անջատելով զայն Հայաստանի մնացեալ մասէն – անջատում, որուն դէմ մենք միշտ բողոքեցինք, պահանջելով ամբողջական Հայաստան մը –, իսկ Անգլիա, որ կը գրաւէ Միջագետքը, կը յայտարարէ թէ ոչ մէկ դիտաւորութիւն ունի Հայաստանի նկատմամբ: Ուրեմն մենք միաձայնութեամբ կը փափաքինք որ Հայաստանի հոգատարութիւնը ստանձնեն Միացեալ Նահանգները: Սակայն քաղաքական պատճառներով, զորս Ձեր Սրբազնութիւնը կ'ընմբռնէ, մենք զգուշացանք այս ընտրութեան մասին արտայայտուելէ մեր պաշտօնական դիմումներուն մէջ: Այնպէս կը թուի թէ Խաղաղութեան վեհաժողովին որոշումը համապատասխան պիտի ըլլայ մեր նախասիրութեան. Ձեր Սրբազնութիւնը այդ պիտի նկատէ Պր. Քլեմանսոյի «Ազատ Մարդը» թերթին մէջ այսօր լոյս տեսած յօդուածին մէջ, զոր կը զրկենք այս նամակին հետ:

Մենք կը յուսանք որ այս որոշումը վերջնականապէս պիտի որդեգրուի շուտով, որպէսզի արգիլուին Թուրքիոյ գաւառներուն հայ ազգաբնակչութեան սպառնացող մեծ վտանգները: Այդ կարելի կը դառնայ միայն այն պարագային, երբ նշանակուի հոգատար պետութիւնը եւ անոր զօրագունդերը գրաւեն երկիրը. այն ատեն այդ զօրագունդերուն պիտի գան միանալ Հայաստանի Հանրապետութեան բանակը եւ հայ կամաւորները, որոնք պատրաստ են փութալու ամէն կողմէ: Մեր Ազգային Համագումարը փակումէն առաջ ընտրեց

նոր Ազգային Պատուիրակութիւն մը, որ Ազգը պիտի ներկայացնէ դաշնակից պետութեանց մօտ, մինչեւ որ խաղաղութեան վեհաժողովին կողմէ վերջնական լուծում մը գտնուի հայկական հարցին եւ Ամբողջական Հայաստանի հաստատ կազմուի օրինաւոր կառավարութիւն մը: Նոր Պատուիրակութիւնը կը բաղկանայ հետագայ անդամներէ կողմէ ընտրուած վեց անդամներէ, որոնց միացան Հանրապետութեան պատուիրակները, միասին կազմելու համար Ամբողջական Հայաստանի Պատուիրակութիւնը:

Մեր համագումարը, միւս կողմէն, նախատեսեց Ռուսահայաստանի եւ Թրքահայաստանի համար այժմէն միակ կառավարութիւն մը կազմելու հնարաւորութիւնը: Համագումարի կարգ մը անդամներուն կողմէ նոյնիսկ առաջարկուեցաւ Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայ կառավարութիւնը ճանչնալ որպէս Ամբողջական Հայաստանի կառավարութիւն:

Համագումարը չկրցաւ ընդունիլ այս առաջարկը, նկատի ունենալով իր կողմէ դրուած սկզբունքային առարկութիւնները. չկրցաւ ընդունիլ՝ որովհետեւ դաշնակից պետութիւնները ցարդ չէին ուզած ճանչնալ հանրապետութեան կառավարութիւնը, բայց մանաւանդ նկատի ունենալով Դաշնակիցներու տեսակէտը հայկական հարցին նկատմամբ, նաեւ այն պատճառները, որ գիրենք մղած են հայկական հարցով հետաքրքրուելու, ինչպէս նաեւ խաղաղութեան Դաշնագրի ստորագրութեան ատեն հայկական հարցին լուծում մը բերելու անհրաժեշտութիւնը:

Արդարեւ, Դաշնակիցները ցարդ միշտ խուսափեցան որոշումներ առնելէ Ռուսաստանի այլապաղ ժողովուրդներու հակատագրին մասին, բացի Լեհաստանէն, որ կը ներկայացնէ մասնաւոր պարագայ մը յաչս իրենց, նոյնիսկ Ռուսական կայսրութեան կողմէ լեհերուն տրուած խոստումներուն հետեւանքով: Միւս կողմէն Դաշնակիցները ընդունեցին, որ Թուրքիոյ հայ ազգաբնակչութեան տեղահանութենէն եւ ջարդերէն ետք, անկարելի էր հայկական նահանգները ձգել օսմանեան նոյնիսկ անուղղակի տիրապետութեան տակ, ընդունեցին նաեւ որ անոնց ազատագրումը պէտք էր մաս կազմէր խաղաղութեան դաշնագրին:

Եթէ նոյնիսկ Թրքահայաստանի հարցին լուծումը դաշնակիցները անհրաժեշտ չնկատեն քարոյականութենէ եւ մարդկայնականութենէ թելադրուած, անհրաժեշտօրէն ան մաս պիտի կազմէ այն կարգադրութեանց, որոնք խաղաղութեան դաշնագրով պիտի պարտադրուին Օսմանեան կայսրութեան, որուն ներկայիս մաս կը կազմեն հայկական նահանգները: Ուրեմն, մեր դատը կապել Ռուսահայաստանի հարցին հետ, պիտի նշանակէր վտանգել այն առաւելութիւնները, զորս մեր դատը կը բաղէ վերեւ յիշուած կացութենէն: Դաշնակից պետութեանց ներկայացուցիչները իրենց հանդիսաւոր յայտարարութեան մէջ պատճառ չունէին միջամտելու ոչ Ռուսահայաստանի հարցին, ոչ ալ վերացական եւ թաթսրական հարցերուն:

Ուրեմն մեր շահը կը պահանջէ, որ մեր դատը ներկայացուի որպէս Օսմանեան կայսրութեան լուծարքին կապուած խնդիր մը եւ ոչ թէ Ռուսաստանի որեւէ մէկ հողամասի խնդիր:

Միւս կողմէ, եւ միշտ պահանջած եմ կովկասի հայկական նահանգներուն միացումը Թրքահայաստանի նահանգներուն եւ յայտարարած եմ որ առանց այդ միութեան, ապագայ Հայկական Պետութիւնը զրկուած իր ժողովուրդին մեծամասնութենէն, պիտի չկարենար ապրիլ: Այնպէս որ՝ ազգին երկու հատուածներուն միութեան գաղափարը սկզբունքով ընդունուած է Դաշնակիցներուն կողմէ. ուրեմն, շնորհիւ այս փաստարկութեան, մեր պահանջած ձեւով Միացեալ Հայաստանի մը կազմութեան դէմ իրենց կողմէ ընդդիմութեան մեծ վախ չկայ:

Մեր համագումարին մեծամասնութիւնը այս նկատումներով չընդունեց Հայաստանի Հանրապետու-

թեան կառավարութիւնը որպէս Միացեալ Հայաստանի կառավարութիւն ճանչնալու առաջարկը. սակայն մասնաւոր յանձնախումբ մը նշանակեցիք պատրաստելու համար վերջնական ծրագիր մը, որ մեզի պիտի թոյլատրէ վերջնական կառավարութեան մը կազմութիւնը օրինաւոր ընտրութիւններով: Ազգին բոլոր հատուածները պիտի մասնակցին այդ ընտրութիւններուն, որպէսզի ունենանք ամբողջ ազգին օրինաւոր ներկայացուցչութիւնը:

Այս, ի հարկէ, այն ատեն, երբ ստեղծուին նպաստաւոր պայմաններ եւ երբ Հայաստանի ճակատագիրը որոշուի Խաղաղութեան Վեհաժողովին կողմէ:

Գալով մեր Համագումարին կողմէ ընտրուած նոր Ազգային Պատուիրակութեան, ան կազմուած է հետեւեալ ձեւով.

Գօդոս Նուպար փաշա՝ նախագահ
Փրոֆ. Ա. Տէր Ցակոբեան փոխ-նախագահ
Տոքթ. Գ. Գաստըրմաճեան անդամ
Արշակ Զօպանեան »
Տոքթ. Նեվրուզ »
Վահան Թէքէեան »

Գր. Ահարոնեան եւ Գր. Օհանջանեան յանձն առին այս Ազգային Պատուիրակութեան միացնել Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը, կազմելու համար «Միացեալ Հայաստանի Ազգ. Պատուիրակութիւնը». իսկ այս վերջին պատուիրակութեան որոշումները պիտի առնուին երկու կողմերու համաձայնութեամբ միայն:

Այս կարգադրութիւնը որոշ չափով կը ստեղծէ երկուութիւն մը, որմէ ես ջանացի խուսափիլ եւ զոր ստիպուեցայ ընդունիլ հաշտեցուցիչ նկատումով, սեղի չտալու համար խըզմուի մը, որ սխալ պիտի հասկցուէր եւ գէշ պիտի թարգմանուէր դաշնակից կառավարութեանց կողմէ:

Ձեր Սրբազնութիւնը տեղեակ է որ մենք կը շարունակենք դիմումներ կատարել Դաշնակիցներուն, մասնաւորաբար ամերիկեա՛ն իշխանութեանց մօտ, որպէսզի փութով միջոցներ ձեռք առնուին պաշտպանելու համար հայ բնակչութիւնը այն ճահճացներուն, որոնք տակաւին չեն գրաւուած դաշնակից ուժերուն կողմէ. մեր դիմումներուն մէջ շեշտեցինք նաեւ պարէնի փութացնելու անհրաժեշտութիւնը ասոնց եւ Հայաստանի Հանրապետութեան բնակչութեան, ուր տիրող տագնապը սոսկալի է: Առ այդ համաձայնագիր մը ստորագրեցինք Ամերիկեան Նպաստամատոյցի վարչութեան հետ որ սննդեղէնի, զգեստեղէնի եւայլն փոխադրութեան համար տրամադրեց նաւեր: Արդէն առաջին առաքումները հասած պէտք է ըլլան Պաքում:

Ներփակ Ձեր Սրբազնութեան կը զրկեմ, բացի Խաղաղութեան Վեհաժողովին ներկայացուած մեր ազգային պահանջներու յուշագիրէն, տարբեր յուշագիր մը հայերուն իրաւունքը եղող հատուցումներու մասին (*), նոյնպէս մեր կողմէ Խաղաղութեան Վեհաժողովին ներկայացուած: Այս երկու վաւերաթուղթերը ստորագրած ենք Գր. Ահարոնեան եւ ես, Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան նախագահի եւ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահի հանգամանքներով:

Գր. Հինդլեան փութացուցած ըլլալով իր մեկնումը, ժամանակ չունինք աւելի երկար գրելու Ձեր Սրբազնութեան եւ յաւելուածական ամէն բացատրութիւն կը վստահիմ Գր. Հինդլեանին, որ իրազեկ է մանրամասնութեանց:

ԳՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱ
(*Նախագահ*
Ազգ. Պատուիրակութեան)

(*) Տեսնել յաջորդ գրութիւնը: – Խ.

TABLEAU APPROXIMATIF des Réparations et Indemnités pour les Dommages subis par la Nation Arménienne en ARMÉNIE DE TURQUIE et dans la REPUBLIQUE ARMENIENNE DU CAUCASE (Paris, 1919).

ՄՕՏԱՒՈՐ ՀԱՇՈՒԵԿՇԻՌ

ԹՐՔԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՑ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ՀԱՅ ԱԶԳԻՆ ԿՐԱԾ ՎՆԱՍՆԵՐՈՒՆ ՀԱՄԱՐ

ՑԱՏԿԱՑՈՒՄՆԵՐՈՒ ԵՒ ՀԱՏՈՒՑՈՒՄՆԵՐՈՒ

1

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀԱՅԱՍՆԱՆ

Լաւագոյն ըմբռնելու համար ստորեւ տրուող թիւերը, պէտք է նախ ըսել՝

● *Թէ այս համաչխարհային պատերազմի ընթացքին, որեւէ մէկ տեղ չցուցաբերուեցաւ այնքան մոլեգնութիւն հրդեհելու, աւերելու, կողոպտելու եւ որեւէ մէկ տեղ այնքան հետեւողականօրէն չկործադրուեցաւ բնաջնջումի պաշտօնական գրութիւն մը, ինչպէս գործուեցաւ Հայաստանի մէջ,*

● *Թէ որեւէ մէկ տեղ պաշտօնապէս բնակչութեան մէկ մասին չտրուեցաւ թոյլտուութիւն եւ ամբողջական ազատութիւն ջարդելու եւ կողոպտելու, ինչպէս Թրքական կառավարութիւնը թոյլատրեց Թուրքերուն եւ քիւրտերուն՝ հայկական չրջաններուն մէջ,*

● *Եւ Թէ վերջապէս աւերեալ եկեղեցիներուն մէջ չկայ եկեղեցի մը, ուր վերաշինութեան եւ վերանորոգումի պրծծը ներկայացնէ այնքան բազմապիսի դժուարութիւններ, որքան Հայաստանի մէջ, իր աշխարհագրական կացութեան, հաղորդակցութեանց միջոցներու պակասին եւ եկեղեցին ամբողջական կործանումին պատճառով:*

ԱՂԻՏԵԱԼ ԸՆՏԱՆԻՔՆԵՐՈՒՆ ԹԻՒԸ

Պատերազմին սկիզբը Օսմանեան կայսրութեան մէջ հայերուն թիւն էր 2,026,000: Այս թիւէն նուազեցնելով թիւը անոնց, որոնք յետպատերազմեան չտեղահանուեցան, եւ որոնք մրնացին Կոստանդնուպոլսոյ, Զմիւռնիոյ եւ քանի մը այլ չրջաններու մէջ, մօտաւորապէս 226,000, մնացեալը, այսինքն 1,800,000 ջարդուեցան կամ տեղահանուեցան, եւ կամ կովկաս ապաստանեցան, լքելով իրենց ինչքերը եւ տուները: Այս 1,800,000 անձերը վիճակագրական կանոններու համաձայն կը կազմեն 360,000 ընտանիքներ, որոնց 1/4ը, այսինքն 90,000ը՝ քաղաքներու մէջ եւ 3/4ը, այսինքն 270,000ը՝ գաւառներու մէջ: Գերման հեղինակ Տոքթ. Լեփսիուս տեղւոյն վրայ քննութենէ մը ետք այս թիւը կը գնահատէ 1,640,350, իսկ Էմբրիքըն Ռըմիթի փոր Արմինըն Էնտ Սիրիըն Ռիլիֆը իր Թիւ 5 վիճակագրութեան մէջ կը գնահատէ 1,736,000 անձ:

Ա) ԳԱՒԱՌՆԵՐՈՒ ԲՆԱԿԶՈՒԹԵԱՆՑ ԿՐԱԾ ՎՆԱՍՆԵՐԸ	*Մինչեւ պին* (հին)	*Մինչեւ պին* (այժմ՝ 1919)
1.– կալուածներ		
Տուներ, ախոռականներ, մթերանոցներ, ջաղացքներ, անտառներ, պարտէզներ, թթենիի տնկարաններ իւրաքանչիւր ընտանիք	475	2850
2.– կահ–կարասիներ		
կարասի, հագուստեղէն եւ գոհարեղէն իւրաքանչիւր ընտանիք	600	3000
3.– Հողամշակութեան գործիքներ		
Արօր, սայլ եւ կառք իւրաքանչիւր ընտանիք	300	1500
4.– Միամեայ հունձքերու կորուստ		
Օսմանեան կայսրութեան երեսփոխանական ժողովի 1911 տարեշրջանի պաշտօնաթերթին համաձայն, հայկական 6 նահանգներուն կողմէ վճարուած տասանորդը եղած էր 992,583 Թրք. ոսկի՝ 707,000 ընտանիքներ կազմող 3,550,000 հոգի հաշուող բնակչութեան մը համար: Երեք–չորրորդը, այսինքն 530,250 ընտանիքներ կը բնակին գաւառներու մէջ եւ 972,206 Թրք. ոսկիի տասանորդը բաշխելու է ասոնց վրայ, ինչ որ կը նշանակէ մօտաւորապէս 186 դահեկան իւրաքանչիւր ընտանիքի համար: Վճարուած տասանորդը ըլլալով հունձքին 12·5 առ հարիւրը, հունձքին արժէքը հաշուելու է վերեւի 186 դահեկանի թիւը բազմապատկելով 8ով, ինչ որ կու տայ 1488 դահեկան կամ 338 ֆրանք: իւրաքանչիւր ընտանիք	338	338
5.– Արջառ		
Հայաստանի մէջ հերկի ղոյղ մը եզ կու տայ 10 Թրք. ոսկի (230 ֆր.) արժէքով արմտիքի հունձք: Ուստի, ստանալու համար 338 ֆրանքի արժողութեամբ հունձք մը, հարկ է որ ընտանիք մը ունենայ 1·5 ղոյղ եզ: Հետեւաբար իւրաքանչիւր ընտանիքի համար պէտք է հաշուել		
Ա.– Հերկի արջառ՝ 1·5 ղոյղ համար	375	3000
Բ.– Ընդհանրապէս, իւրաքանչիւր ընտանիք ունէր նաեւ կով, հորթ, ձի, իր եւներուն պէտքին կէսին արժողութեամբ	187,5	1500
Գ.– Ոչխար եւ այծ, – ոչխարները եւ այծերը Թուրքիոյ մէջ ենթակայ են տուրքի՝ 4 դահեկան իւրաքանչիւր գլուխի վրայ: Արդ, նոյն Պաշտօնաթերթին համաձայն, կառավարութիւնը 1911–ին վերցուցեալ 530,250 ընտանիքներէն պահանջ ըլլալով 294,339 Թրք. ոսկի, կը հետեւցուի ուրեմն որ իւրաքանչիւր ընտանիք հարկադրուած է վճարել 55 դահեկան: Ուստի, ան ունենալու էր 14 ոչխար, իւրաքանչիւրը 20 ֆրանք արժէքով, այսինքն	280	1680

	Մինչեւ վին (հին)	Մինչեւ վին (այժմ)
6.— Գարէգ		
Գիւղացիին եւ իր արջառին համար 6 ամսուան ուտեստեղէն, զոր իւրաքանչիւր ընտանիք ունենալու էր իբր պահեստ, եւ որուն պէտք ունէր իր աշխատանքին վերսկսելու համար	287,5	2875
7.— Դրամագլուխ		
Գործածուող դրամագլուխ	300	300
Գումար		17,043

Ինչ որ 270,000 ընտանիքներու համար կ'ընէ 4,601,610,000 ֆրանք:

[illegible]

Բ) ՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆՑ ՎՆԱՍՆԵՐԸ ԵՒ ՎԵՐԱՇԻՆՈՒԹԵԱՆՑ ԻՐԵՆՑ ԿԱՐԻՔՆԵՐԸ (ԱՌԵՒՏՐԱԿԱՆՆԵՐ, ՃԱՐՏԱՐԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆՆԵՐ ԵՒ ԱՐՀԵՍՏԱՒՈՐՆԵՐ)

8.— Կալուածներ		
Տուներ, վաճառատուներ, խաներ, գործարաններ, աշխատանոցներ, խանութներ, ջաղացքներ, պարտէզներ եւ անտառներ	1900	15,200
9.— Կահ-կարասիներ		
Կարասի, հագուստեղէն եւ գոհարեղէն	1800	9000
10.— Գարէգ		
6 ամսուան ուտեստեղէն, զոր իւրաքանչիւր ընտանիք ունէր իբր պահեստ	575	5750
11.— Դրամագլուխ		
Առեւտրականներու, ճարտարարուեստականներու եւ արհեստաւորներու արժեթուղթեր, ապրանքներ եւ հիմնադրամ		
իւրաքանչիւր ընտանիք	6000	6000
գումար		35,950

Այսինքն 90,000 ընտանիքի համար 3,235,500,000 ֆրանք:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՎՆԱՍՆԵՐ

Գ) ՄԱՐԴԿԱՑԻՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐ

12.— *Հատուցումներ՝ 1,000,000 չարդուած անձերուն վերապրող ժառանգորդներուն (կամ ասոնց չգոյութեան՝ ազգին)*	
իւրաքանչիւր անձի 5000	5,000,000,000
13.— *Հատուցումներ՝ 50,000 հաշմանդամներու, վիրաւորեալներու եւ անդուժելի հաշմանդամներու*	
իւրաքանչիւր անձի 5000	250,000,000
14.— *Հատուցումներ՝ 346,350 աքսորեալներու ժառանգորդներու*	
իւրաքանչիւր անձի 1000	
(Այս գրութիւնը կը շարունակուի էջ 1025ին վրայ)	346,350,000

ՄԷԿ ՀԱՑ ԸՆՏԱՆԻՔԻ ԱՀԱԻՈՐ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ, ՈՐ ԵՂԱՒ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ ՆԱԵՒ ԳԱԻԱՌԱԲՆԱԿ ԲՈԼՈՐ ՀԱՑ ԸՆՏԱՆԻՔՆԵՐՈՒՆ

Ցաջորդ Հոկ ընտանեկան ծառը պիտի խօսի ու ցոյց տայ մը կը հանդիսանայ հայ ժողովուրդի մարդկային ահաւոր կորուստներուն: Ահա մէկ հատիկ հայ ընտանիքի քառմեայ ցուցիչ ճակատագիրը, որ եղաւ ճակատագիրը նաեւ արեւմտահայ գաւառաբնակ բոլոր ընտանիքներուն:

«Ամասիոյ Ալթունեան ղեղուստանին պարապան» կը պատկերացուի այս ծառով, եւ Ամասիոյ, կարինի, Մուշի, Ակնի, Մալաթիոյ, Զմիւռնիի եւ հազարաւոր այլ բնակավայրերու իւրաքանչիւր հայ ընտանիք այսպիսի պարագայ մը կը ներկայացնէ: Եւ այս պարագաներէն կարելի է հետեւցնել, թէ մեր մարդկային կորուստները ինչ ահաւոր համեմատութիւններու հասած են, իսկ Թրքական ցեղասպանութիւնը ո՛րքան վայրագ ու վազանցիկ եղած է:

Ստորեւ հրամցուած նամակը ինքզինք լրիւ կը բացատրէ: Կը մնայ որ ընթերցողը ուշի ուշով զննէ ցիմայի ծառը, եւ կատարէ իր անհրաժեշտ խորհրդածութիւնները: – Խ.

Պէյրութ, 24 Ապրիլ 1965

Պատուարժան Խմբագրութիւն «Զարթօնք» օրաթերթի

Աստ

Ցարգելի Պրն. Խմբագիր

Իր բովանդակ պատմութիւնը ոճիրներով եւ ալան ու թալանով միայն ընդհատուած թուրք հրէշին վերջին ցեղասպանութեան արարքին մեզմէ խլած զոհերու մասին հա՛յ թէ օտար աղբիւրներ յաճախ հակասական թիւեր տուած են: Իմ համեստ կարծիքով այդ առթիւ մեր ունեցած կորուստը երկու միլիոնէն պակաս եղած չէ, եթէ ոչ աւելի:

Իմ այդ կարծիքս հիմնաւորելու համար, պատուարժան խմբագրութեանդ կը տրամադրեմ մեր ընտանեկան ծառը, որ կենդանի վկայ մըն է թուրք վանտալութեան: Բազմաճիւղ այս ծառէն մի քանի *չիւղ* միայն մնացած է աստ անդ ցրուած, մէկը՝ Միհրան Մելքոն Ալթունեան, այժմ ութսունամեայ, ճարտարապետ ի Նիւ Եորք, եւ որուն տարիներու պրպտումներուն կը պարտիմ ծառին կազմութիւնը, եւ որուն թուրքին եաթաղանը չէ հասած բարեբախտաբար մինչեւ հոն: Ուրիշ մը, ստորագրեալս, եղեռնի սարսափները ապրած, այժմ հօթաճասնամեայ, Լիբանանի հիւրընկալ ափին, Պէյրութ հաստատուած:

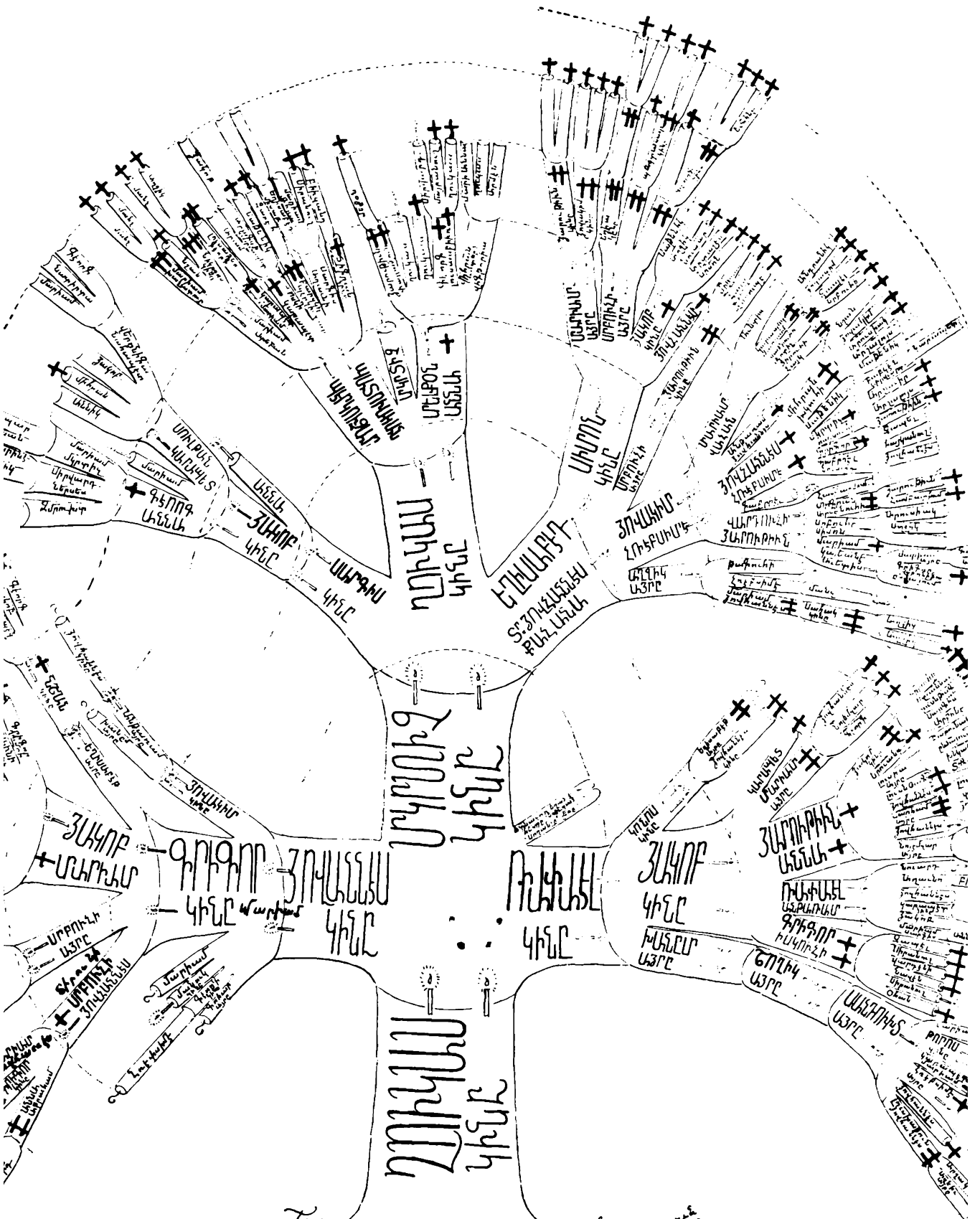
Այս ծառը դժբախտաբար նախահայրերուս Ամասիա հաստատուելէն քանի ոչ սկիզբ առած է· վասնզի մեր ընտանիքին մէջ մինչեւ 1915 թուականը մասունքի մը պէս պահուած «վարք Սրբոց» անուն ձեռագիր մատեանի մը լուսանցքներուն վրայ նախահայրերուս թողուցած յուշագրութիւններուն համաձայն, ժե· դարու երկրորդ կիսուն «Ֆաթիհ» կոչեցեալ Սուլթան Մէհմէտ Բ·ի կողմէ ուրիշ շատ մր հայերու հետ Խրիմէն գաղթեցուած են, այս վերջնոյն Խրիմի վրայ կատարած արշաւանքին առթիւ: Միւս կողմէ, կը յիշեմ հօրս հաստատումը թէ ինք, իր նախահայրերուն Ամասիա հաստատուելէն 400 տարի յետոյ՝ 1845ին ծնած է, – ինչ որ յիշատակարանիս ժամանակագրութեան կը համապատասխանէ մօտաւորապէս:

Արդ, յարգելի Պրն· Խմբագիր, ծառին ձախակողմէ առաջին ճիւղը մերն է, հոն ցաւոր եւ Մարիամ Ալթունեանցներու տասը գաւակներէն միակ վերապրողն եմ: Հայրս եւ եղբայրներէս մէկը բնական մահուամբ մեռած են: 1915ին ողջ եղող վաթսունամեայ մայրս, երեք քոյր եւ հինգ եղբայրներս, ասոնցմէ ոմանց կին եւ ամուսիններր, իրենց զաւակ և թոռները հաշուած՝ ուղիղ 36 շունչ էինք: Ասոնցմէ 11ը ուղղակի սպանուեցան, ծերունի մայրս եւ մնացեալներս, ինձմէ զատ բոլորը կին եւ երախայ, 25 անձ, երկու ամիս անընդհատ լեռ ձոր հաշկոտուելէ յետոյ, վերապրողներս չորս հոգի (երկամեայ երախայ մը, եղբայրներէս մէկուն կինը, քրոջս ամուսնացեալ մէկ աղջիկը եւ ես), կերպով մր կարաւանէն փախուստ տալով Համա քաղաքը ապաստանեցանք, եւ ուր իսլամ արաբներու գթոտ հոգածութիւնը եւ մանաւանդ թուրքերու ընտանեաց ոտնձգութիւններու դէմ պաշտպանութիւնը վայելեցինք ամբողջ պատերազմի ընթացքին:

Ուրեմն ընտանիքիս 36 անդամներէն չորսս միայն վերապրած ենք, մեր ունեցած կորուստի համեմատութիւնը՝ 89 առ հարիւր եղած է, եւ տրուած ըլլալով որ կոտորածի թուականէն առաջ թուրքերուն բռնագրաւած հողամասերուն վրայ տակաւին երկու միլիոնէն աւելի հայ բնակչութիւն մը գոյութիւն ունէր, վստահաբար 1,800,000ի կորուստ մը ունեցած ենք միայն 1915էն 1918ի շրջանին: Եթէ ասոնց վրայ աւելցնենք կիլիկիոյ մէջ մեր բարեկամ ֆրանսացիներու բարեհաճութեամբը կոտորուած Մարաշի եւ Հաճընի հայերը, եւ անդին Կարսի եւ Արտահանի մէջ ջարդուածները, *երկու միլիոնէն պակաս չըլլալու* մասին կասկածելու պատճառ մը չենք ունենար, կը կարծեմ:

Հաճեցէք, յարգելի Տիար Խմբագիր, ընդունիլ յարգանացս հաւաստիքը:

ԿԱՐԱՊԵՏ ԱԼԹՈՒՆԵԱՆ

ՀԱՅՐԵՆԻՔ
ՀՈՂ
ՀԱՅՐԵՆԻՔ
ՀՈՂ
ՀԱՅՐԵՆԻՔ
ՀՈՂ

15.— Հատուցումներ՝ աքսորէն վերապրողներուն, արտասահման ապաստանածներուն, իբր հետեւանք աշխատապրկման, սեփականութեան ամէն իրաւունքի զրկումին: 800,000 անձ կամ 160,000 ընտանիք

իւրաքանչիւր ընտանիք 4000 — 640,000,000

16.— Հատուցումներ՝ կաշառակերութեանց եւ բռնագրաւումներու հետեւանքով 200,000,000

17.— Ազատասիրանի դաղթականներուն համար եղած ծախսեր, — հիւանդանոցներու, որբանոցներու եւ առողջապահական հաստատութեանց պահպանում եւ մատակարարում 200,000,000

18.— Հատուցումներ՝ ապպայլին եւ կրօնական հաստատութեանց սմբողջական կամ մասնակի քանդումին համար, —

83 առաջնորդարաններ,
1860 եկեղեցի եւ մատուռ,
229 վանքեր,
26 վարժարաններ եւ դպրեվանք,
1439 դպրոցներ եւ
42 որբանոցներ, նեռարեալ կահ-կարասիներ, մատդաղաթներ եւ կրօնական հնութիւններ 75,000,000

19.— Ջրանցքներ, աղբիւրներ, հորեր եւ այլ գործեր . . 50,000,000

6,761,350,000

ՎԵՐԱՔԱՂ

Գումար Ա. դլուխի 4,601,610,000
Գումար Բ. կլուխի 3,235,500,000
Գումար Գ. դլուխի 6,761,350,000

Համագումար Թրքահայաստանի համար 14,598,460,000

2

ՀԱՑԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՑԱԲՆԱԿ ԳԱՒԱՌՆԵՐ

Հաշուեկշիռը, զոր պատրաստած ենք ներկայացնելու առաջեւ, կը վերաբերի Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Կովկասի այլ գաւառներու հայերուն, որոնք կրեցին պատերազմին ծանր հետեւանքները:

Այս տուեալներու վրայ հիմնուելով է, որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը ներկայիս իր բոլոր ջանքերը կը թափէ՝ երկրագործներուն, արհեստաւորներուն, վաճառականներուն եւ տարբեր արհեստներ գործադրող այլ աշխատաւորներու ամէն ընտանիքի մէջ առեղծելու համար անհատական բնականոն կեանք մը: Ան կը ջանայ նաեւ վերաշինել եկեղեցիները, վարժարանները եւ կառավարական այլ հաստատութիւնները, առանց որոնց նոյնիսկ քիչ քաղաքակրթուած ժողովուրդ մը պիտի չկրնայ գոյատեւել:

Բնականաբար մասնակցած գումարները

ճչդիւ չէն ներկայացներ Ալպին կրած ծանր մնասները: Հաշիւները մօտաւոր են եւ կրնան յետոպային, եթէ անհրաժեշտ ըլլայ այդ, մանրամասնել եւ ճչդիւտ ձեւով հաստատուիլ, երբ կարենանք կառավարական եւ անհատական վարչութեանց պաշտօնական աղբիւրներէն քաղել տեղեկութիւնները:

Միւս կողմէ, տեղին է յիշեցնել թէ կովկասահայերը, 1918-ի տարեսկիզբին, Թուրքերու եւ գերմաններու արշաւանքի պահուն, երբ ոուսերը՝ այլեւս չուզելով կռուիլ, կը լքէին ճակատը, կրեցին խժդժութիւնները եւ նոր միլիոնէ աւելի մահմետականներու, որոնք թրքական ներխուժող զօրքերուն միացան իրենց տխրահռչակ գործին մէջ: Անոնց կատաղութիւնը եղաւ մասնաւորաբար մեծ այն պատճառով որ իրենց դիմաց ունէին ժողովուրդ մը, որ հակառակ փոքրաթիւ ըլլալուն, մինչեւ վերջ պայքարած էր դասին համար Դաշնակիցներուն՝ իրենց թշնամիները:

Ա) ԱՄԲՈՂՋՈՎԻՆ ԱՒԵՐՈՒԱԾ ԵՒ ՓԱՆԴՈՒՈՒԱԾ ՇՐՋԱՆՆԵՐ, ՈՐՈՆՑ ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆՔ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԱԾ Է

121,800 *ընտանիքներ որոնց՝*

ա) 97,400*ը հողամշակութեամբ կը պարապէին,*

բ) 24,360*ը՝ առեւտուրով, ճարտարարուեստով եւ զանազան արհեստներով*

121,800

1.— *Այս* 97,440 *ընտանիքները, միջին հաշուով եւ հիմնուելով այժմու գիներուն վրայ, նոր օճախ մը հիմնելու համար պէտք ունին իւրաքանչիւրը, —*

	ֆրանք	
1.— կալուածներ		
Տուն, մառան, ախոռ, ջալապ, պարտէզ, անտառ եւ այլազան ծառերու տնկարան	3000	
2.— կահ-կարասիներ		
կահ-կարասիներ եւ հալուստեղէն	1600	
3.— երկրագործական գործիքներ		
Ագօր, մանգաղ, սայլ	1200	
4.— Արջառ		
Մսացու կենդանիներ, կով, ձի, ջորի, ոչխար եւ այծ	4500	
5.— Ղեկավարումի դրամագլուխ		
Գարէն, հունտ, յարդ, պարարտացուցիչ	3250	
	13,550	
Այսինքն՝ 97,440 ընտանիքներու համար՝ ընդհանուր դումար		**1,320,312,000**

11.— *Միւս* 24,360 *ընտանիքները, որոնք կը զբաղէին առեւտուրով, ճարտարարուեստով եւ այլ արհեստներով, հիմնուելով այժմու գիներուն վրայ, պէտք ունին իւրաքանչիւրը, —*

1.— կալուածներ		
Տուն, գործատեղի, գործարան, խանութ, առեւտրական հաստատութիւն, պարտէզ	10,000	
2.— կահ-կարասիներ		
կահ-կարասիներ, հագուստեղէն եւ գործիքներ	5000	

3.— Դրամագլուխ
Գարէն, աշխատանքի անհրաժեշտ նիւթեր, զեկավարումի դրամագլուխ 6000
21,000

Այսինքն՝ 24,360 ընտանիքներու համար 511,560,000
1,831,872,000

Բ) ԲՆԱԿԶՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԷ ԶԼՈՒԱԾ, ՍԱԿԱՒՑՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԴԷՊԵՐՈՒՆ, ԲՌՆԱԳՐԱՒՈՒՄՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ԱՇԽԱՏԱՒՈՐ ԲՆԱԿԶՈՒԹԵԱՆ ՆՈՒԱԶՈՒՄԻՆ ՀԵՏԵՒԱՆՔՈՎ ՏՈՒԺՈՂ ՇՐՋԱՆՆԵՐ

154,000 *ընտանիքներ*
Ա.— 123,200ը կը պահպէին երկրագործութեամբ
Բ.— 30,800ը՝ առեւտուրով, ճարտարարուեստով եւն.
154,000

1.— *Այս 123,200 ընտանիքներէն իւրաքանչիւրը իր օճախը վերակերտելու համար պէտք ունի*
1) *Մսացու եւ ընտանի կենդանիներու գնման համար* 3000
2) *Երկրագործական գործիքներ* 800
3) *Շինութեանց վերանորոգում եւ գործի գրամագլուխ* 4200
8000

Այսինքն 123,200 ընտանիքներու համար 985,600,000

11.— *Միւս 30,800 ընտանիքներէն իւրաքանչիւրը միջին հաշուով պէտք ունի*
1) *Տուներու, աշխատատեղիներու, մթերանոցներու եւ այլ ձեռնարկութեանց վերանորոգման համար* 4000
2) *Ճարտարարուեստական եւ առեւտրական ձեռնարկութեանց վերակազմակերպման համար* 6000
10,000

Այսինքն 30,800 ընտանիքներու համար 308,000,000
1,293,600,000

Գ) ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐ

1) *Ռազմաճակատի վրայ իննած գինուորներ եւ սպաներ*
Մօտաւորապէս 35,000 ընտանիքներ
հատուցումներ եւ յատկացումներ՝ ընտանիքներուն, որբերուն եւ ժառանգորդներուն, իւրաքանչիւր ընտանիքի համար 5000 ֆրանքի հաշուով 175,000,000

2) *Հաշմանդամ եւ վիրաւոր սպաներ, գինուորներ եւ սկաւիլներ*
Մօտաւորապէս 90,000 անձեր
հատուցումներ եւ յատկացումներ (5000 ֆր.ի հաշուով) 450,000,000

3) Զոհուած կամ սպի եւ տարալուծեան հետեւանքներով մեռած անձեր
մօտաւորապէս 100,000 անձեր
յատկացումներ եւ հատուցումներ (500 ֆր.ի հաշուով) 500,000,000

4) Հատուցումներ պատուոյ բռնաբարումներու համար
մօտաւորապէս 12,000 անձեր
իւրաքանչիւր ընտանիքի համար 1000 ֆր.ի հաշուով 12,000,000

5) Աչխատավարկութեան համար հատուցումներ աքսորեալներուն, պաղթականներուն: Հատուցումներ սեփականաւորկումի եւ աչխատանքի իրաւունքի վրկումներու համար
մօտաւորապէս 35,000 ընտանիքներ
իւրաքանչիւր ընտանիքի համար 4000 ֆր.ի հաշուով 140,000,000

6) Կովկասի եւ Պարսկաստանի հայ պաղթականներու համար եղած ծախսեր
Հիւանդանոցներու պահպանում, մատակարարման կեդրոններ, որբանոցներ, բժչկական օգնութիւն 100,000,000

7) Վերաչինութիւն եւ վերանորոգում պարտցներու, եկեղեցիներու եւ այլ հանրային չէնքերու 10,000,000

8) Հանրապետութեան մէջ երկաթուղիներու եւ հաղորդակցութեան ուղիներու վերաչինութիւն 20,000,000

1,407,000,000

ՎԵՐԱԳՐԱՂ

Գումար Ա. ղլուխի	1,831,872,000
Գումար Բ. ղլուխի	1,293,600,000
Գումար Գ. ղլուխի	1,407,000,000
Կովկասի Հայկական Հանրապետութեան ընդհանուր գումար	4,532,472,000

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՎԵՐԱՔԱՂ

Համապատասխան՝ Թրքահայաստանի համար	14,598,460,000
Համապատասխան՝ Կովկասի Հայկական Հանրապետութեան	4,532,472,000
Ընդհանուր համապատասխան	19,130,932,000

Այս տախտակներու թիւերուն ի պաչտպանութիւն՝ օգտակար կը նկատենք յիչեցնել թէ հայերը՝ աչխատանքի իրենց սիրով, խնայողութեան իրենց ոգիով, առեւտուրի եւ ճարտարարուեստի համար իրենց ծանօթ կարողութիւններով, իրենց բոլոր ղրացիներէն չատ աւելի բարձր վիճակ մը ունէին:

Տեղեկագիրները, զոր ներկայացուցինք մեր Ժուչպերին մէջ՝ յղուած Խաղաղութեան վեհաժողովին, կը հաստատեն թէ առեւտուրի եւ ճարտարարուեստի չախչախիչ մեծամասնութիւնը կը պատուէր Փոքր Ասիոյ եւ Կովկասի հայերուն ձեռքին մէջ:

Դարերու չամառ աչխատանքներով չինուած գործունէութեան այս օճախներն են, որ աւերակի վերածուած են, եւ զոր հայերը վերակերտելու են:

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ
Նախագահ Խաղաղութեան վեհաժողովին ներս
Հայաստանի Հանր. Պատուիրակութեան

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ
Նախագահ Հայ Ազգային
Պատուիրակութեան

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՕՏԱՐ ՀԵՂԻՆԱԿԱՒՈՐ

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԷ

ԹՈՒՐՔ ՑԵՂԱՍՊԱՆՆԵՐՈՒ

ՈՒՐԱՑՈՒՄՆԵՐԸ

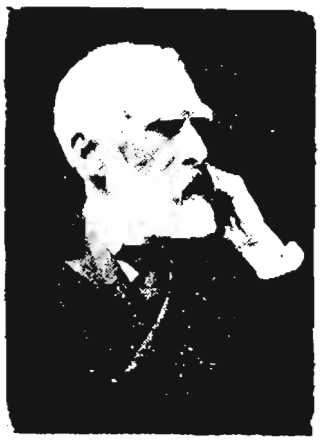

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՈՒ ՎԱԽԵՐԱԳՐԵՐ

Հետագայ էջերուն մէջ կը հրատարակենք օտար հեղինակաւոր անձնաւորութիւններէ կամ պաշտօնական ազբիւրներէ առնուած հատուածներ, որոնք անհերքելիօրէն կը հաստատեն թուրքերու գործադրած ցեղասպանութիւնը հայոց վրայ:

Մենք հոս գոհացած ենք միայն տասը հեղինակութիւններով, – անգլիացի Լորտ Գրայս, Արնոլտ Թոյնպի ու Ուիլսըքըն Ջքչիլ, ռուս Անտրէ Մանուելչեամ ու Նւկենի Թարլէ, ամերիկացի Հենրի Մորկընթաու ու Հերպերթ Է. Կիպընգ, ֆրանսացի Ռընէ Փինոն, գերմանացի Եոհաննէս Լեփսիուս եւ ճորվեկիացի Ֆրիտեոֆ Նանսէն:

Կարելի էր, բնականաբար, պերճախօս վկայութիւններ բերել նաեւ գերմանացի Արմին Վեգներէն, իտալացի Ֆրանչեսքօ Սիտարիէն, ռուս Սերկէյ Կիրովէն, արաբ Ֆահիզ էլ Ղոսէյնէն, թուրքեր Նայիմ էֆենտիէն ու Մեվլան զատէ Ռիֆաթէն եւ տասնեակներով այլ անձնաւորութիւններէ, իրենց նաեւ եւրոպական կամ ամերիկեան հարիւրաւոր թերթերէ, բայց տեղի սղութեան պատճառով ստիպուած ենք գոհանալ փիչով: Այդ փիչն ալ, սակայն, կը հանդիսանայ անվերապահելի դատավճիռ՝ թուրք ցեղասպանութեան դէմ:

ԼՈՐԴ ՊՐԱՅՍԷՆ

THE TREATMENT OF ARMENIANS IN THE OTTOMAN EMPIRE

Documents presented to Viscount Grey of Fallodon - by Viscount Bryce (*) (Laid before the Houses of Parliament as an Official Paper, London, 1916)

...Մեր ասոյին քայլը պէտք է ըլլայ տաբտյալութիւնեան ժամանակ օսմանեան սահմանեբուն մէջ ապրող հայերուն քիւը ճշդել: 1912 ին, Հայոց Պատրիարքին կողմէ կատարուած մարդահամարի մը համաձայն, հայոց քիւը կը հասնի 2,100,000ի: Օսմանեան կառավարութիւնը իր վերջին պաշտօնական տեղեկագիրներուն մէջ հայոց քիւը կը հաշուէ ոչ աւելի քան 1,100,000: Երկու կողմերն ալ քաղաքական հաւատար չահեր կրնան ունենալ չափազանցելու իրենց քիւերը, բայց հաւանական է որ հայերը աւելի մեծ յարգանք ունենան ըլլան ճշգրտութեան հանդէպ: Ամէնէն «լիզրգ» մօտեցումը պիտի ըլլայ կիսել այս տարբերութիւնը եւ հայոց քիւը նկատի ունենալ որպէս 1,600,000, ընդունելով որ ճշմարիտ քիւը կը պտնուի տարբ եւ 2 միլիոնի միջեւ եւ չատ հաւանաբար՝ 2 միլիոնի մօտ:

Երկրորդ քայլն է առուղել տարագրութիւնէն ազատուղներուն քիւը: Ըստ ժամանակամատնել եւ վստահելի տեղեկագիրներու, սահմանը անցնելով ռուսական կովկաս ազատատնգներու քիւն է 182,000, իսկ Եգիպտոս փախչողներու քիւը՝ 4200: կան նաեւ հայկական կարեւոր հաւաքականութիւններ – Իզմիր եւ Պոլիս – որոնց դրութիւնը գոնէ կը մնայ ամրողջական ջարգերէ, բայց զնկավարներէն: Կոստանդնուպոլսոյ մէջ գոնէ 150 հազար հայեր մնացած պէտք է ըլլան: Ճեմայ, կան կաթոլիկ եւ բողոքական միլլէթները, որոնք անուանական կերպով գոնէ մրնացին տարագրութիւնէ, եւ նաեւ՝ իսլամութեան զարձածները: Այս գաղափարգծման քիւը գնահատելը անկարելի է, քանի որ անոնց հանդէպ իշխանութիւնները վերաբերմունք անկայուն եւ փոփոխական էր: Որովհետեւ, որոշ տեղ մը անոնք քայլայուեցան, ուրիշ տեղեր քայլայուիլն չպտան եւ անոնցմէ չատերուն հետ Թրքական իշխանութիւնները լուտուրչականներուն պէս վարուեցան: Ընդհանուր առմամբ, երիտասարդ-Թուրքերը իրենց ծրագրին կործադրութեան մէջ փրուսիական բծախնդրութիւն դրին եւ քաղաքականութիւնը «հանդուրժնականութեան» բաժինը չատ նեղ եղաւ:

Ըստ Պատրիարքարանի քիւերուն, Էրզրումի, Պիթլիսի եւ Վանի վիլայէթներուն մէջ 580,000 հայեր կային 1912ին: Ամերիկեան Օգնութեան կոմիտէն, վերջերս, տեղւոյն վրայ գտնուող իր պաշտօնատարներէն տեղեկութիւն ստացած է, թէ այդ չրջանին մէջ վերապրողներու քիւը 12,000 է:

Երկ Իզմիրի, կոստանդնուպոլսոյ եւ մեր պատիականներուն քիւը 350,000 բնդունելիք եւ ամենալաւ տեղեկագիրներու մէջ գտնուղ մնչեան ալ տանք կաթոլիկ, բողոքական, իսլամացած եւ այլ վերապրողներու, Թուրքիոյ մէջ տարագրութենէն ազատած հայերու քիւը 600 հազարը չ'անցնիր:

Այս հաշուով, տեղահանութեան ու ջար-

(*) Էնկլիս Պրայս, յետոյ Վիքոնտ Ինչ Լորտ Պրայս, Թրկոտ տարիներ սեղամ Անգլիոյ Հասարակարեան Տան, ապա Լորտներու Տան: 1907-14 միջոցին գեսպան էր Վաշինկթընի մէջ: Միշտ Անգլիոյ Հայասէր: 1877ին Կրատարած էր իր «Տրանսկովկասիա» եռհատոր գիրքը:

դի պոհ պացածներու Թիւը կ'ըլլայ, առնուազն, մէկ միլիոն եւ հաւանաբար՝ 1,200,000 կամ աւելի:

Ճշդումի կարօտ երրորդ հարցն է գիտնալ Թէ՝ այս մէկ միլիոնին ո՞րքանը բնաջնջուեցաւ եւ ո՞րքանը վերապրեցաւ: Հոս եւս մեր նիւթերը սահմանափակ են եւ ընդհանրացումներու՝ անապահով, որուան բլլալով որ իշխանութիւններու ընթացքը, այս պարագային ալ, փոփոխական եղաւ: Կարգ մը վիլայէթներու մէջ, ինչպէս Վան եւ Պիթլիս, տարապրութիւն երբեք տեղի չունեցաւ, այլ միայն ջարդ: Ուրիշներու մէջ, ինչպէս Էրզրում, Տրապիզոն եւ Անգարա, տարապրութիւնն ու ջարդը նոյն բանը կը նշանակէին, քանի որ, աքսորականերու կարաւանները սիսթեմատիք կերպով կը բնաջնջուէին դեռ նոր ճամբայ ելած: Կիլիկիոյ պարագային, կարաւանները յոգնութեան ու հիւանդութեան պատճառով կը կրճատուէին եւ եթէ նոյնիսկ մեծաքանակ ջարդ չկազմակերպուեցաւ, կարաւանները աստիճանաբար կը բնաջնջուէին:

Ամէն պարագայի, վստահաբար կարելի է ըսել Թէ ջարդերու եւ տարագրութեան դատապարտուածներուն առնուազն կէսը բնաջնջուած է: Ամերիկեան Օգնութեան կոմիտէի 1916 Ապրիլ 5 Թուակիր տեղեկագիրին համաձայն, Տէր Զորի, Դամասկոսի եւ Հալէպի չրջանին մէջ տարագրեալներուն Թիւը 500,000 կը գնահատուի: Այս Թիւը հաւանաբար չափազանցութիւն է, սակայն չի հակասեր մեր այն եզրակացութեան, Թէ առնուազն մէկ միլիոն տարագրեալներուն կէս կէսը բնաջնջուած է: Ենթադրեալ այս 500,000ին վրայ պէտք է աւելցնել նաեւ անոնք, որ Մուսուլ մնացին եւ անոնք, որ աքսորի ճամբուն վրայ վար դրուած են. այսպէսով Թիւը կը բարձրանայ 1,200,000ի, ինչ որ աւելի մօտ է իրականութեան, քան մեր ընդունած մէկ միլիոնը:

Այս վիճակագրական պրպտումները կրկնանք ամփոփել եւ ըսել Թէ, որքան որ մեր Թերի տեղեկութիւնները Թոյլ կու տան, 1915ի տարագրութենէն հաւասար Թիւով հայեր փախած, ջարդուած եւ վերապրած են: Եւ մենք նախընտրած պիտի չըլլանք եթէ իրական Թիւը 600,000 ընդունինք:

Ոճիրին քանակական ճշգրիտ հչիռը, այսպէս, անորոշ կը մնայ, բայց անորոշութիւն չկայ անոր յղացման ու գործադրութեան պատասխանատուութեան մասին: Տաճապանքի եւ սպանութեան այս ահաւոր պատուհասը կրօնական նեղմտութեան (ֆանաթիզմ) գործը չէր: Կրօնական նեղմտութիւնը, այս պարագային, աւելի մեծ դեր մը չկատարեց քան կելիկոլուի եւ Ռուքի կռիւներուն ընթացքին: Օրինակի համար, կրօնական նեղմտութեամբ կարելի չէ բացատրել ընթացքը քիւրտերու եւ չէքինէրու, որոնք սարսափազդու արարքներու մէջ պտնուեցան եւ որոնց համար պատասխանատու կարելի չէ նկատել զիրենք: Անոնք, պարզապէս, աւազակներ եւ ոճրագործներ էին, որոնք գործեցին լաւ իրենց բնազդին, եւ կատավարութիւնը ոչ միայն ներշնչմամբ կրտնուեցաւ, այլ նաեւ հրահրե՛ց զանոնք, յանցանքը կեդրոնացնելով իր վրայ: Գիւղացիութիւնը եւս գործանք պատճառող վայրագութեամբ մը վարուեցաւ իր ձեռքը յանձնուած հայոց հետ. բայց պատասխանատուութիւնը Թուրք գիւղացիութեան վրայ չ'իյնար: Անոնք ծոյլ եւ հլու մարդիկ են, իրենց նախաձեռնութեամբ բուռն արարքներու դիմելու անընդունակ, բայց որոնք կարող են հակայական չափերով չարիք գործել, Թելադրութեամբը անոնց, որոնց հնազանդելու սովոր են: Գիւղացիութիւնը երբեք պիտի չյարձակէր հայերու վրայ, եթէ մեծերը հրամայած չըլլային: Ոչ ալ կարելի է բոլորովին այսպէս ընդունիլ քաղքենի խալամ բնակչութիւնը: Անոնց վարքի տոմարը ամբողջովին ալ սեւ չէ եւ այս հատորին մէջի վկայութիւնները, երբեմն, նպաստաւոր լոյս մը կը սփռեն անոնց նկարագրին վրայ: Նոյն քաղաքին կամ գիւղին մէջ միաժամանակ ապրող մահմետականն ու քրիստոնեան, երբ նոյն ապրելակերպը եւ նոյն զբաղումները ունէին, չատ յաճախ մարդկային զօրաւոր կապերով միացած էին իրարու: Շատ մը յարգելի մահմետական քաղաքացիներ չէին ուզեր իրենց դրացի հայերուն բնաջնջումը: Թուրք իշխանութիւնները խստիւ կը պատժէին այն մահմետականը, օտարականը կամ յոյնը, որոնք ապաստան կու տային հայ ղոհերուն:

Ցանցառը, ուրեմն, կ'իյնայ օսմանեան կառավարութեան պաշտօնատարներուն վրայ, բայց ո՛չ հաւասար չափով նուիրատեսութեան բոլոր անդամներուն վրայ: Ժողովրդային ընթացքը, օրինակի համար, կատարելապէս

Հայոց Golgotha ճամբան··· (ամերիկեան «Ուըրլտ» թերթին մէջ՝ Քրըպիի մէկ խորհրդապատկերը)

վայրագ էր։ Ստորագրանները իրենց ձեռքը դրուած չարիքի իշխանութենէն անբարոյ զբաղած էին։ Իրենց պետերուն կողմէ գրգռուած՝ անոնք տարիներէ ի վեր իրենց պաշտպանութեանը յանձնուած հայերուն դէմ ամէն չարիք գործեցին։ Ընդհանուր դժբախտութիւնը, խոշորագոյն համեմատութեամբ, ժանտարմերուն չէր եւ չէր կրնար ինկած մարմին մը ըլլալ։ Իրենց ընթացքին պատասխանատուութիւնը կ'իյնայ տեղական իշխանութեանց, կեդրոնական կառավարութեան եւ կամ երկուքին ալ վրայ։

Նահանգներու եւ գաւառներու կառավարիչները – վալիներ, մութեսարըֆներ ու գայմագամներ – անտարակոյս, խորապէս մեղաւոր են։ Անոնց գործելակերպէ զանազանութենէն յայտնի է, թէ կեդրոնական կառավարութեան կողմէ իրենց տրուած իրաւասութիւնը չատ լայն էր։ Տեղ մը հայ այրերը ջարդուեցան. ուրիշ տեղ մը անոնք ծով տարուեցան եւ խեղդամահ եղան։ Նոյնը պատահեցաւ նաեւ կիներուն, որոնց կեանքին տեղ խնայուեցաւ, իսկ ուրիշ տեղեր ալ՝ այրերուն պէս ջարդուեցան։ Նոյնպէս, հայկական կալուածներու սեփականացման եւ չարաշահութեանց մեթոտներու այս զանազանութիւնը

կարելի է վերագրել տեղական իշխանաւորներուն բարեկամեցողութեան կամ չսրախնդրութեան: Պատասխանատուութեան լուրջ բաժին մը կ'իյնայ անոնց վրայ – ինչպէս ձեւուէթ պէյի պէս կատղածներ կամ Ուրֆայի կուսակալին պէս վայրագ նկարագիրներ – բայց եւ այնպէս, գործելու անոնց ազատութիւնը յարաբերաբար սահմանափակուած էր: Այն պարագային, երբ հայոց հանդէպ անոնց չարամտութիւնը յայտնի էր, անոնք ազատ էին կեդրոնական կառավարութեան հրահանգներէն ալ անդին անցնելու: Բայց երբեք չէին կրնար իրենց տրուած հրահանգները մէկ առթիճան իսկ մեղմացնել: Մարդկայնական եւ յարգելի կուսակալներ (եւ որուչ թիւ մը կը կազմէին այսպիսիները) անզօր էին պաշտպանելու իրենց նահանջին հայերը: Կեդրոնական կառավարութիւնը տեղւոյն վրայ իր գործակալները ունէր – Իթթիհատ վէ Թերաքքիի տեղական մասնաճիւղին առեներապետը, ժանտարմերիի տեղւոյն պետը, եւ նոյնիսկ կուսակալին վարչամեքենային մէջ ստորադաս պաշտօնատարներ: Եթէ այս գիտակից կուսակալները պարզապէս թոյլ էին հրահանգները գործադրելու մէջ՝ կ'անարգուէին ու կ'անտեսուէին, եթէ մերժէին ենթարկուիլ անոնց՝ կը պաշտօնազրկուէին ու կը փոխարինուէին աւելի ճկուն յաջորդներով: Այս կամ այն կերպով, կեդրոնական կառավարութիւնն էր որ կը հսկէր գործադրութեանը վրայ ԾՐԱԳՐԻՆ, որուն ցղաճումը միաձն իրն էր:

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ–ԹՈՒՐՔ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԸ ԵՒ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՑ ԱՆՈՆՑ ԳՈՐԾԱԿԻՑՆԵՐԸ ՈՒՂՂԱԿԻՈՐԷՆ ԵՒ ԱՆՁՆԱՊԷՍ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ԵՆ, ՍԿԻԶԲԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՎԵՐՋԸ, ԱՁՆ ՀՍԿԱՁԱԿԱՆ ՈՃԻՐԻՆ ՀԱՄԱՐ, ՈՐ ԱՒԵՐՑԱ ՄԵՐՁԱՒՈՐ ԱՐԵՒԵԼՔԸ 1915ԻՆ:

(Թարգմ. Հ. Ն.)

(Էջ 648–653)

ԱՐՆՈԼՑ Ճ. ԹՕՅՆՊԻԷՆ

Arnold J. Toynbee (*) - LES MASSACRES ARMENIENS

(ԱՆԳԼԵՐԷՆԷ ՖՐԱՆՍԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԱԾ, ՓԱՐԻԶ, 1916)

ՋԱՐԴԵՐՈՒ ԾՐԱԳԻՐԸ

1914ի աշնան Թուրքիոյ մասնակցութիւնը պատերազմին անմիջապէս չծանրացուց հայերու վիճակը: Սակայն Գոլոյ օսմանեան կառավարութիւնը – եթէ այս կառավարութիւն բառը կրնայ երբեւիցէ պատշաճիլ Էնվէրի, Թալէաթի եւ «Միութեան ու Յառաջդիմութեան կոմիտէ»ի միւս անդամներուն, զորս Լորտ Գրայս արդարօրէն կոչած է «անխիղճ խեղնէչներու խմբակ մը» – սակայն ուրեմն այս հզօր եւ անակզբունք կազմակերպութիւնը կ'որոշեր իր ծրագիրը, եւ զայն գործադրութեան դնելու սկսաւ 1915ի Ապրիլ ամսուն:

Այս ծրագիրը կը հայանար Օսմանեան կայսրութեան մէջ ապրող ամբողջ քրիստոնեայ բնակչութիւնը բնաջնջելու մէջ: Որովհետեւ պատերազմի ժամանակ օսմանեան կառավարութիւնը ազատած էր այն հոգ չէ թէ քեթեւ հակողութենէն, զոր եւրոպական պետութիւնները կրցած էին մինչ այդ գործադրել: Եւ Էնվէր իրեն խոստացուած յաջողութիւնը վստահեցաւ խուսափելու համար – ինչ եւ իր մեղսակիցները – արեւմտեան պե-

(*) Արնոլտ Ճ. Թօյնպի ներկայիս կը զբաղուի աճկլօ–սաքսոն աշխարհի մեծագոյն պատմաբաններէն մին: Հայոց ջարդերուն մասին գրած տասնը երիտասարդ էր տակաւին, բայց իրատես պատմաբանի աչքերով դիտեց մեր ժողովուրդին մեծ ողբերգութիւնը: Թօյնպի օգնեց Գրայսին՝ «Տէտը Թրիթմենթ աւ Արմինիզմ ին տիը Օթթոման Էմփայր» պաշտօնական հատորի պատրաստութեան մէջ:

տութեանց եւ Ռուսիոյ վրիժառութենէն, որոնք միչտ միջամտած էին օսմանեան կառավարութեան անդուլ թշնամութեան եւ իր հալածականները եղող քրիստոնեայ զոհերու անկարողութեան պարագային:

«Քափիթիւլասիոն»ներու ընդումը տապալած էր այն օրինական արգելքը, զոր բարձրացուցած էին մեծ պետութիւնները եւ որուն հետեւ Թրքական կայսրութեան հպատակ քրիստոնեաները վտած էին աւելի կամ նուազ ապահով ապաստան մը: Թրքական կառավարութեան կը մնար ուրեմն ապասել պատեհ առթին, որպէսզի արձակէր բնաջնջումի ոգեդնչանը: «Լսակ եաք, բասը Թալեաթ՝ ելը ջարդերուն հլսմանը սրձակեց, յիսուն տարիներու համար հայկական հարց պրոպլեմն պիտի չունենայ:»

Ոճիրը պատրաստուեցաւ խիստ սիսթեմատիք կերպով, որովհետեւ ապացոյցը ունինք որ գործելակերպը յարեւնման եղաւ յիսունէ աւելի տարբեր վայրերու մէջ: Այս վայրերը չափազանց շատ են, որպէսզի մանրամասնօրէն քննուին հոս, բայց երբ ըսենք թէ միայն Ատալիան եւ Աֆիոն-Գարահիսարը դուրս կը մնան ցանկէն, պիտի հասատատէք թէ անոնց մէջ են Հայաստանի եւ արեւելեան Անատոլուի բոլոր կարեւոր քաղաքները, ինչպէս նաեւ արեւմուտքէն Իզմիրն ու Պրուսան, առանց խօսելու Թրակիոյ կարգ մը վայրերուն մասին: Պատճառ մը չկայ հոս բազմապատկելու համար սարսափներուն պատմութիւնը, որովհետեւ Պոլսէն եկող բոլոր հլսմանները իրարու կը նմանէին եւ տեղական իշխանութեան կողմէ գործադրուեցան բացառիկ կանոնաւորութեամբ մը: Կ'ըսուի թէ երկու պարապաններու մէջ միայն պաշտօնատարները մերժեցին կառավարական հրահանգները գործադրել: Մին կեսարիոյ նահանգին էվերէկի կառավարիչը եղաւ, որ անմիջապէս փոխարինուեցաւ աւելի կամակատար յաջորդով մը: Ի փոխարէն՝ ուրիշ վայրի մը ղայմագամը հետեւեալը պատասխանեց պերման միսիոնարի մը բողոքին.-

«Նոյնիսկ եթէ օրէնքն ու սուլթանը ուզէին արգիլել, պիտի գործադրեմ հրամանները եւ անոնց կամքին համաձայն պիտի չարժիմ»: Ահա թէ ի՛նչ տեղի ունեցաւ ընդհանրապէս.-

Որոշեալ օրը քաղաքին փողոցները պարապուած էին տեղւոյն պինեալ ժանտարմերիէն, եւ կառավարիչը կը հրամայէր բոլոր զէնք կրելու կարող հայերուն, որոնք զինուորական ծառայութենէ զերծ կացուցուած էին, իրեն ներկայանալ մահուան դատապարտուելու սպառնալիքին տակ: «Զէնք կրելու ի վճակի», – այս բառերուն իմաստը շատ առածական էր, որովհետեւ ատոնցմով կը հասկցուէին 15էն 70 տարեկան բոլոր մարդիկը, եւ ժանտարմերին զանոնք կ'առաջնորդէր քաղաքէն դուրս: Երթալիք հետու տեղ չունէին, որովհետեւ չարկելու համար ժանտարմներուն օղնութեան լծուած էին թիապարտները, եւ աւազակներն ու քիւրտերը պատրաստակամ կը սպասէին լեռնելուն մէջ: Կը սպասէին ջարդելո՛ւ համար: Քալաքէն դուրս գտնուող առաջին առանձնացած դաշտավայրը ականատես կը դառնար այս չժբախտներու հաւաքական կոտորածին. իրենց գործը լրացնելէ յետոյ, ժանտարմները հանգիստ կերպով կը վերադառնային քաղաք:

Այսպէս տեղի կ'ունենար առաջին արարը: Այսպիսով հայերը անկարողութեան մէջ կը դրուէին նուազագոյն իսկ դիմադրութիւնը ցոյց տալու երկրորդ արարին, որ աւելի հրեշաթափ էր եւ որուն հետեւանքները աւելի աղիտալի էին: Բնակչութեան մնացորդացը կազմող կիներուն, ծերերուն եւ մանուկներուն իսկոյն կը ծանուցուէր որ պիտի տարագրուէին որոշ պայմանաժամի մը ընթացքին, թերեւս մէկ չարաթէն կամ տասը օրէն, բայց ոչ մէկ պարագայի այս պայմանաժամը տասնըհինգ օրը չէր անցներ: Բոլորն ալ առանց բացառութեան պարտաւոր էին լքել իրենց օճախները եւ առաջնորդուիլ անծանօթ ուղղութեան մը, մինչ իրենց տուներն ու ինչքերը պիտի անցնէին թուրքի մը ձեռքը:

Մեզի համար դժուար է երեւակայել նման հրամանագրի մը պատճառած տանջանքը: Հայերը վայրենիներ չեն կարմրամորթներուն նման, որոնք հետզհետէ իրենց տեղը տուին սպիտակամորթներուն՝ Ամերիկայի մէջ: Իրենց դրացի քիւրտերուն նման վայրագ տվիներ չեն: Ունին յարեւնման մեր կենցաղը, – սերունդներէ ի վեր քաղաքացնակներ են եւ այս քաղաքներու բարգաւաճման գլխաւոր ազդակները: Նստակեաց մարդիկ են՝ բժիշկներ, փաստաբաններ, փրոֆեսորներ, առեւտրականներ, արհեստաւորներ եւ խանութպաններ.

եւ որպէս փաստ իրենց իմացականութեան եւ ուշիմութեան, կատուցած են հոյակապ եկեղեցիներ եւ լաւ կազմակերպուած վարժարաններ: Իրենց կիները նոյնքան նուրբ են, նոյնքան անյնտել՝ յոյնութենէն ի կապուտենէն, որքան Եւրոպացի եւ Միացեալ Նահանգներու կիները: Ապրուստ, հայերը ամէնէն աւելի կապելը ունէին արեւմտեան քաղաքակրթութեան հետ, որովհետեւ չատերը այն հոյակապ կեդրոններէն, ուր ջալկերը տեղի ունեցան, ունէին ամերիկեան միսիոններ եւ քոլէճներ ստեղծուած յիսուն տարիներէ ի վեր:

Ահա հայ բնտանիքները, անդամահատուելէ ետք ձերբակալութենէն եւ ջալկերու մէջէն, որ դիրենք կը դրկէին իրենց ամուսիններէն եւ հայրերէն, դուրս քաշկռտուեցան իրենց օճախներէն եւ բռնօրէն ղրկուեցան աշխարհի, աննկարագրելի պարհասանքով մահուան:

Հայերը հազիւ թէ միակ միջոց մը ունենային փրկուելու, – հաւատուրացութիւնը, բայց չատ փութկոտ չէին այդ միջոցին դիմելու: 1895ին դիմած էին ատոր. իսկ 1915ին, Եփրատի ափին գտնուող քաղաքի մը այրերը ուղեցին այսպիսով վտանգը հեռացնել (կը յուսային քրիստոնէութեան վերադառնալ ժամանակին բարելաւումովը): Բայց այս անգամ հայերու այս յուսահատ դիմումը մերժուեցաւ: Եւ Անատոլուի այլ քաղաքի մը մէջ, հաւատափոխութեան միջոցը գնդունուեցաւ այն նպատակ պայմանաւ, որ իրենց տուներէն տարեկանէն վար պատկանելը պէտք է յանձնէին կառավարութեան, անձնուէր «որբանոց»ներու մէջ խալամ կրօնքով դաստիարակելու համար:

Բնականաբար այս «որբանոց»ները բոլորովին երեւակայական հաստատութիւններ էին: Իրականութեան մէջ տերվիշներու մենաստաններն էին. տերվիշները մոլեռանդ մահմետականներու համայնքներ են, որոնք Անատոլուի ներսերը թափառական կեանք մը կ'ապրին, – նախնական կրօնքի մը բարբարոս մնացորդը: Թոյլ կը տրուէր անոնց գնտրել այս հայ տղոց մէջ, եւ Լորտ Գրայթի վկաներէն մին կը նկարագրէ թէ՝ ինչպէս այս տերվիշները, հանդիպելով տարագիր հայերու կարաւաններուն, կը վերցնէին պզտիկ տղաքը՝ զանոնք իրենց կրօնքին մէջ մեծցնելու համար:

ՄԱՀՈՒԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ

Իրենց ամուսիններէն եւ հայրերէն զրկուած հայ կիներու խումբերը ուրեմն քշուեցան ոտքերի ճամբուն վրայ: Իրենց պաղքը հեռաւորութենէ դուրկ չէ, որովհետեւ իրենց պահիններէն փրկուելու շանս մը ունէին՝ հաւատուրացութիւնը, զոր փորձած էին իրենց ամուսիններն ու եղբայրները: Իրենց պարագային, կրօնափոխութիւնը պիտի ազատէր մահէն, որովհետեւ պարտադիր պայմանը կը կայանար անմիջապէս թրքանալու մէջ: Բայց հայ կիներուն մեծագոյն մասը մերժելի նման մտածում մը, այսինքն տարրել՝ անպատուութեան դնով: Ե՛ւ տակտի եթէ կարենային նախատեսել թէ ի՛նչ կը սպասէր իրենց, թերեւս ընդունէին յարմարերարար նուազ ծանր այս ճակատագիրը: Ինչ ալ ըլլայ, անոնք կատչեցան մահէն փրկուելու յոյսին, եւ մեկնումի օրը ներկայացան, այսպիսով ընդառաջելով դիրենք առաջնորդողներու դիտաւորութեան: Որովհետեւ ժանտարմները բնաւ մտադիր չէին կարաւանը ողջ առողջ հասցնելու սահմանուած վայրը:

Դեռ ճամբայ չելած, քանի մը կիներ ծախու հանուեցան: Թուրքերը ամէնէն երիտասարդներն ու գեղեցիկները կը ծախէին իւրաքանչիւր գիւղի մէջ, ուր կը գիշերէին. եւ այս երիտասարդուհիները հարիւրներով կը ղրկուէին Օսմանեան կայսրութեան ամէնէն վատահամբաւ վայրերը: Գոլէն հասած բաղմութիւ վկայութիւններէ պիտենք, թէ մայրաքաղքին մէջ իսկ անոնք աճուրդով ծախուեցան. եւ Լորտ Գրայթի վկաներէն մին տասը տարեկան չանցած աղջնակ մըն է, որ այս նպատակով Անատոլուի հիւսիս-արեւելեան մէկ քաղաքէն մինչեւ Վոսփորի ափունքը բերուեցաւ:

Այսուհանդերձ անոնց ճակատագիրը նախընտրելի եղաւ միւսներու ճակատագրէն, – ծեր կիներ, բնտանիքի մայրեր, յղի կիներ, որոնք քշուեցան իրենց ապատող ցաւագին պողպոթային:

«Իրենց քեւերուն մէջ մանուկներ կրող կամ ծննդաբերութեան վրայ հղող կիներ պարտաւորուեցան յառաջանալ մտրակի հարուածներուն տակ, անասուններու հօտի մը նման: Ինծի տեղեկացուցին երեք տարբեր պարագաներու մասին, ուր կիները ծննդաբերեց ճամբուն

վրայ, եւ որովհետեւ առաջնորդող պահիճը կը տեսնէր ցոյն որ ճամբան չարունակէր, արիւնահոսութեամբ մեռաւ: Քանի մը կիներ այնքան յոյնական եւ ապառնյան, որ իրենց պլըսիկը ձգելին ճամբուն վրայ:» (Ամերիկեան Գննիչ Յանձնախումբ)

Ահա վերջին ղէպքը մեկի տեղեկացուած է պատգան կողմերէ: Վկայ մը կը խօսի կնոջ մը մասին, որ իր ոտեվարող պլտիկը նետեց հորի մը մէջ, ականատես չըլլալու համար անոր հոդեվարքին:

Ուրիշ կին մը, անասուններու վակոնի մը մէջ կիսախեղդ վիճակի մը մատնուած, իր պլտիկը նետեց չուկեկաոքի գծին վրայ:

Երբեմն տարագրեալներու տանջանքները իրենց կարծածէն աւելի չուտ վերջ կը գտնէին, երբ անոնց դահիճները չէին ուզեր աւելի երկար սպասել իրենց կատաղութիւնը յագեցնելու համար: Գտիկ գիւղի մը ամբողջ ողբերգութիւնը տեւեց քառերեակ մէկ տեսարանի չափ.

«Այրերէ եւ կիներէ բաղկացած քառասունհինգ հոգիներ առաջնորդուեցան գիւղակէն փոքր հեռաւորութեան վրայ գտնուող բայատան մը: Կիներ նախ բռնաբարուեցան ժանտապետերուն սպաներուն կողմէ, այնուհետեւ յանձնուեցան ժանտապետներուն ջարդուելու համար: Համաձայն ականատեսի մը, տղու մը դանակը ջախջախեցին ժայռի մը դէմ: Բոլորը կոտորուեցան եւ քառասունհինգ հոգիներց այս փոքր խումբէն ոչ ոք վերապրեցաւ:» (Ամերիկեան Յանձնախումբ)

«Նահանգի մը հայ բնակչութեան վերջին խումբին պարտաւորիչ աքսորը տեղի ունեցաւ 1915 Յունիս մէկին: Նահանգին բոլոր գիւղերէ եւ քաղաքին երեք քառորդը արդէն պարպուած էին: Տասնհինգ ժանտապետներ կ'առաջնորդէին վերջին կարաւանը, որ կը բաղկանար 4000–5000 հոգիէ: Նահանգապետը բաւական ճանապարհ մաղթած էր անոնց: Բայց քաղաքէն քանի մը ժամ հեռաւորութեան վրայ, կարաւանը չրջապատուեցաւ աւազակախումբէ մը եւ բոլորն ալ ջարդուեցան հրացաններով, կացիններով դինուած Քուրք գիւղացիներու խումբէ մը: Անոնք նախ սկսան կողոպտել Քչուած տարագիրները, խուզարկելով մինչեւ իսկ փոքրիկները: Ժանտապետները Քուրք գիւղացիներուն ծախեցին ինչ որ իրենք իրենց հետ չէին կրնար տանիլ: Այս Քչուածներուն վերջին հացն իսկ կողոպտելէ ետք, սկսան այրելու կոտորել, առանց խնայելու երկու քահանաներուն, որոնց մին իննսուն տարեկան էր: Վերջ–ւօք օրուան ընթացքին աւազակներուն տարեկանէն վեր բոլոր այրերը սպաննուած էին: Ձիւսար Քուրքերը տարին բոլոր կեղեցիկ կիներն:» (Ա. Ռ. Ց.)

«Ճամբու ընթացքին – կը պատմէ ուրիշ վկայ մը – միշտ կը հանդիպէինք այրերու եւ երիտասարդներու դիակներուն՝ արեան ճապաղիքներու մէջ: Կային նաեւ կիներ եւ աղջիկներ, ջարդուած՝ իրենց ամուսիններուն եւ պատկներուն կողքին: Ձեռներու գաղաթը եւ ձորերու խորը լեցուն էր ծերերու եւ մանուկներու դիակներով:»

Կը յառաջանային նախորդ կարաւաններու հետքերուն վրայէն եւ վկաներ, որոնք իրենց մեկնակէտէն պզտիկ հեռաւորութեան վրայ գտնուող ուրիչ կարաւանի մը հետեւեցան, նոյն բաները կը պատմեն:

«Շատեր ստիպուեցան ճամբայ իյնալ հետիոտն եւ առանց դրամի, կռնակին վրայ բեռցուցած ինչ որ կրնային տանիլ իրենց կահկարասիէն: Ախտիճիները չուտով այնքան տկարացան, որ ետ մնացին, սուինահար եղան եւ դետը նետուեցան. իրենց դիակները քչուեցան մինչեւ ծով եւ կամ դետին ժայռերուն կատչեցան ուր տաս–տասնեակու օր մնալէ ետք, փտեցան:»

Բախտաւոր եղան անոնք որ նման վախճան մը ունեցան, որովհետեւ փրկուեցան այն տանջանքներէն, որոնց ենթարկուեցան վերապրողները:

«Թոյլ չտուին որ գիշերը քնանանք գիւղերուն մէջ – կը պատմէ վկայ մը, – այլ բրնայատեցին որ բաց օդի մէջ պառկինք: Մութէն օգտուելով, ժանտապետներուն, աւազակներուն եւ գիւղացիներուն կողմէ աննկարագրելի բռնութիւններ կատարուեցան: Մեզմէ չատեր մեռան անօթութենէ կամ կաթուածէ: Ուրիշներ, անկարող ըլլալով քալելու, ձգուեցան ճանբան:»

Եւ սակայն, հակառակ այս տանջանքներուն, չատեր չէին մահանար, այնպէս որ՝ անոնց պահակները աւելի տրակոնական միջոցներու դիմեցին:

«Ամէնէն տհալի եւ անկարագրելի տար-

ոսփները մեզի կը սպասէին արեւմտեան եվրատի ափերուն եւ երզնկայի դաշտավայրը: Կիներու, աղջիկներու եւ մանուկներու համոյած դիակները մեզ բոլորս կը սարսռացնէին: Աւազակները մեզի ընկերացող կիներուն եւ աղջիկներուն վրայ կը յարձակէին իրենց անասնական կիրքերը, մինչ զոհերուն աղաղակները կը պատռէին երկինքը: Աւազակներն ու ժանտարմաները կնոջ նետեցին տասնըհինգ վար բոլոր պղտիկները: Լողալ կրցողներ Հրացանի բռնութեամբ սպաննուեցան:»

Այս նոյն անլքութիւնները կործանեցան Անատոլուի հարիւրաւոր քաղաքներուն եւ գիւղերուն մէջ, եւ հազարաւոր քիլոմեթրներու վրայ եւ վայրի լեռներու մէջէն երկարող այս ճամբորդութեան ընթացքին կրկնուեցան Ապրիլ ամիսէն սկսեալ: Եւ այս վկայութիւնները նուազագոյն կասկածի անպամ տեղի չեն կըրնար տալ: Միացեալ Նահանգներու Ցանձնախումբին կողմէ հաւաքուած այս վկայութիւնները կրի առնուած են եւ խնամքով քննուած իրաւասու անձերու կողմէ: Տարտամ ցուցմունքներ չեն, ոչ ալ չափազանցեալ ընդհանրացումներ:

Կ'արժէ յիշատակել չեզոք երկրի մը մէջ ապրող հայ բարձրաստիճան եկեղեցականի մը ղրկուած երկար նամակի մը պարունակած նկատողութիւնը.

«Զորս նահանջներու մէջ տեղական իշխանութիւնները որոշ դիւրութիւններ ընծայեցին տարապրութեան դատապարտուածներուն, – հինգ կամ վեց օրուան պայմանաժամ, իրենց ինչքերուն մէկ մասը ծախելու ու մէկէ աւելի ընտանիքներու համար սայլ վարձելու առանձնաշնորհում: Բայց քանի մը օր ետք սայլապանները վերադարձան խեղճերը ձգելով ճամբուն վրայ: Այս ձեւով կազմուած կարաւանները, իրենց մեկնումին յաջորդ օրը՝ կամ քանի մը օր ետք, կը հանդիպէին աւազակներու կամ թուրք պիւղացիներու, որոնք կը կողոպտէին ամէն ինչ: Անոնք կը միանային ժանտարմներուն, եւ կարաւաններուն մէջ գտնուող քանի մը այրերն ու փոքերը կը սպաննէին: Իսկ կիները, երիտասարդ աղջիկներն ու մանուկները կը տանէին, ձգելով միայն ծեր կիները, որոնք ժանտարմաներու մտրակներու հարուածին տակ առաջ կը մղուէին, եւ կը մեռնէին անօթութենէ: Ականատես վկայ մը կը պատմէ թէ ի՛նչպէս որոշ նահանգի մը տարագրուած կիները օրեր ետք լքուեցան Խաբերդի դաշտավայրին մէջ, ուր բոլորն ալ անօթութենէ մեռան (օրական չիսուն–վաթսուն հոգի) եւ իշխանութիւնները բաւականացան ղրկելով քանի մը մարդիկ զանոնք թաղելու համար, որպէսզի խլամ բնակչութեան առողջութիւնը վտանգի չենթարկուի՛ր...:

«...Ռ.ին ճամբայ ելած կարաւանին չարքերը այսպիսով նօսրացան, եւ կիներն ու մանուկներր նետուեցան Եփրատի մէջ, երզնկայէն անմիջապէս դուրս Քեմախ–Գողակը կոչուած վայրը:»

Ահաւասիկ վկայութիւնը չնչաք պետութեան մը քաղաքացիին, որ կը գտնուէր արեւելեան Եփրատի (Մուրատ սու) ափին գտնուղ քաղաքի մը մէջ.

«Եթէ խնդիրը կայանար այս քաղաքը ձգելով տարբեր վայր մը երթալու պարտադրանքին մէջ, չատ ալ պանգատելու պէտք պիտի չըլլար· բայց ամէն ոք կիտէր թէ այստեղէն մեկնելով մահուան էր որ կը դիմէր: Եթէ նուազագոյն կասկածը գոյութիւն ունենար այս մասին, պիտի անհետանար ժամանումով մէկէ աւելի կարաւաններուն, որոնք կը բաղկանան բազմահազար հոգիներէ եւ կուգան Էրզրումէն ու Երզնկայէն: Մէկէ աւելի անգամներ այցելեցի անոնց կայանը եւ տեսակցեցայ այս դժբախտներէն մէկ քանիին հետ: Գրեթէ բոլորն ալ, առանց բացառութեան, ցնցոտիպատ են, աղտեղութեան մէջ, սովահար եւ հիւանդ: Եւ ասիկա զարմանալի չէ, որուած ըլլալով որ կը քալեն մօտ երկու ամիսներէ ի վեր, առանց հագուստ կարենալ փոխելու, առանց լուացուելու եւ պատապարուելու թոյլտուութեան, եւ բերան դնելիք չատ քիչ բան ունենալով: Հոս կառավարութիւնը անոնց պղտիկ բաներ մը տուաւ: Հոն էի երբ ուտելիքը բերին: Վայրի անասուններ այլ ընթացք պիտի չունենային: Անոնք խուժեցին ուտելիքը բերող պահակներուն վրայ, որոնք ստիպուեցան զանոնք հեռացնել գաւազանի հարուածներով, երբեմն մեռցնելու աստիճան ուժգին: Զանոնք տեսնելով այս վիճակին մէջ, դժուար կ'ըլլայ հաւատալ թէ մարդկային էակներ եղած ըլլան:

«Երբ կայանին մէջէն կ'անցնինք, մայրերը իրենց զաւակները կ'առաջարկեն մեզի եւ կը

խնդրեն որ զանոնք առնենք: Իրականութեան մէջ, թուրքերը այս տղոց եւ աղջիկներուն մէջէն իրենց հետնածները տուած են, անոնց ժեւրսպահելով ոտրուկի կամ աւելի վատթար ճակատագիր մը: Թուրքերը նոյնիսկ իրենց բժիշկները բերել տուած են պզտիկ աղջիկները քննելու եւ այսպիսով լաւագոյնները յափշտակելու համար:

«Այս պալքանեան պատերազմին մէջ չատ քիչ այրեր կան, որովհետեւ անոնց մեծ մասը ճամբու ընթացքին կոտորուած է: Բայմաքի անպաշտպան յունական ենթաբնակութիւնը եւս ջարդուած: Կիներն ու երեխաները ալ կոտորուած են: Շատեր մնացած են հիւանդութեամբ եւ յոգնութենէ, եւ իրենց այստեղ պտնուած չորս ջանին ամէն օր անպակաս եղած են մեռնողները: Զանազան խումբեր հասած են եւ մէկ կամ երկու օր հոս մնալէ ետք, հարկադրուած՝ իրենց ճամբան շարունակելու անյայտ ուղղութեամբ: Այստեղ հանդիպողները չատ փոքր մէկ մասը կը կազմեն մեկնակէտի դժբախտներուն: Զանոնք այսպէս շարունակ քալեցնելով, խիստ կարճ ժամանակէն պիտի անհետանան բոլորն ալ:

«Այն անձերուն մէջէն, որոնց հետ տեսնուեցայ, երբ քոյրեր կը պտնուէին: Լաւ անգլերէն կը խօսէին: Ըսին ինծի որ իրենց ընտանիքը Ք. քաղաքին ամէնէն հարուստն էր եւ կը բաղկանար քսանըհինգ անդամներէ երբ ճամբայ ելան, բայց այժմ ողջ կը մնային տասնըչորս հոգի: Միւս տասնըմէկ հոգիները չարդուած էին իրենց աչքերուն առջեւ: Այս ընտանիքէն վերապրող ամէնէն տարիքոտ այրը ութ տարեկան էր: Երբ հեռացան Ք. քաղաքէն, դրամ, ձիեր եւ հանդերձեղէն ունէին, բայց ամէն ինչ կողոպտած էին, նոյնիսկ իրենց հագուստները: Ըսին թէ իրենցմէ մէկ քանին բոլորովին մերկ ձգուած էին, իսկ ուրիշներ՝ մէկ հագուստով:

«Ուրիշ երիտասարդուհի մը, որուն հետ տեսակցեցայ, Ք. քաղաքին պատուելիին աղջիկն է: Ըսաւ որ իր ընտանիքին բոլոր անդամները չարդուած էին եւ այժմ բոլորովին առանձին կը գտնուէր: Այս կիներն ու քանի մը ուրիշներ, աքսորեալ ամէնէն հարուստ հայերուն մատի վրայ համրուող վերապրողներն են: Զանոնք արգելափակած են քաղաքէն դուրս գտնուող լքուած դպրոցի մը մէջ, եւ ոչ ոք արտօնուած է ներս մտնելու: Կ'ըսեն թէ բանտարկուածներ են, թէեւ արտօնուած են չէնքին ճիշդ դուրսը գտնուող ալբիւրը երթալու: Հոն է որ դիպուածով տեսայ դիրենք:

«Այս անձերուն վիճակը ցոյց կու տայ ճակատագիրը անոնց՝ որ այստեղէն արդէն մեկնած են կամ պիտի մեկնին: Մինչեւ հիմա անոնց մասին լուր մը չէ եկած եւ հաւանաբար պիտի չպայ: Որդեկորուստ սիրեհարց կը թուի լլլալ հետեւեալը. ճամբու երկայնքին դարանակալ քիւրտեր կան կոտորելու համար բոլոր այրերը եւ մատղ մրն ալ մնացեալներէն: Ամէնէն մեծութիւն եւ ամէնէն անպուճ կոտորածը, ղրկ այս երկիրը երբ եւ իսկ տեսած ըլլայ:»

Այս է վճիռը սկանատեսի մը, որ իր աչքերուն առջեւ տեսած է տրամին կատարուիլը, որուն հեղինակը օսմանեան կառավարութիւնն է: Անիկա քրիստոնէական թուականին քսաներորդ դարուն տեսած է այն նոյն սարսափները, որոնք այս չրջաններուն մէջ կատարուած են Քրիստոսէ վեց եւ ութ դարեր առաջ: Երբ կը կարդանք թէ բարբարոսական կամ սորակական կառավարութիւնը «գերեվարեց» այս կամ այն պարտուած ժողովուրդը, այս կամ այն նուաճուած ցեղը, չենք հասկնար ներման նախադասութեան մը ամբողջական իմաստը: Նոյնիսկ երբ կը տեսնենք գերիներու թափօրը այնքան իրապաշտ քանդակներու վրայ, չենք յուզուիր մինչեւ մեր հոգւոյն խորը: Բայց այժմ դիտենք թէ ի՛նչ կը նշանակեն ներման բառեր: Աչիկա պատահած է մեր դարաչրջանին, եւ սորական ոճիրը թուրքին ոճիրին չափ դիւային չէր: «Սիսթեմատիկ եւ ռացիոնալ կոտորած մը», ահաւասիկ ինչ կը ներկանակէ այս տարապարութիւնը, եւ այս բառը երբեք այլ նշանակութիւն մը ունեցած չէ:

Բայց սորեստանցին գոնէ թոյլ կու տար ապրիլ անոնց, որոնք կը վերապրէին երկար ճամբորդութենէն: Անոնց տուն եւ հող կու տար, եւ այսպիսով յաճախ աքսորի մէջ նոր համայնք մը ծնունդ կ'առնէր: Թուրքին անպթութիւնը աւելի սիսթեմատիկ եղած է: Այս հայերը մահուան ղրկուեցան եւ ոչինչ կրցաւ փրկել զանոնք: «Մինչեւ հիմա անոնց մասին լուր մը չէ եկած եւ հաւանաբար պիտի չպայ», ինչպէս կ'ըսէ սկանատեսը:

(Թարգմ. Գ. Զ.)

(Լը 30–65)

ՈՒԻՆՍԹԸՆ ՉՐՉԻԼԷՆ

Winston S. Churchill (*)

THE AFTERMATH

(«ԱՆՀԱՃՈՅ ՎԱՂՈՐԴԱՑՆ», ԼՈՆԴՈՆ, ՄԵՔՄԻԼԸՆ ԵՒ ԸՆԿ., 1941)

...Մեծ պատերազմը հայերը տարած էր ահռելի ջարդերու ընդմէջէն՝ դէպի իրականացումը իրենց ամէնէն գեղեցիկ եւ ամէնէն համապարփակ յոյսին..., եւ յանկարծ, բրտօրէն (եւ թերեւս ընդմի՛շտ) զիրենք ձգած էր այդ յոյսին փլուզումին եւ փոշիին դէմ յանդիման:

Հայ ցեղին դարաւոր դժբախտութիւնները աբդիւնքն են գլխաւորաբար իր երկրին ֆիզիքական կառոյցին: Հայկական բարձրաւանդակին վրայ, հոն ուր փոքր–ասիական թերակղզին կը միանայ ասիական մայր ցամաքամասին՝ կան շարք մը լեռնաշղթաներ, որոնք կ'երկարին արեւելքէն արեւմուտք: Ձորերը, որոնք կը տարածուին այս լեռնաշղթաներուն միջեւ՝ հնագոյն դարերէն ի վեր որպէս անցք ծառայած են այն բոլոր արշաւանքներուն կամ հակայարձակումներուն համար, որոնք տեղի ունեցած են Փոքր Ասիոյ, Պարսկաստանի եւ Կեդրոնական Ասիոյ միջեւ: Հին դարերուն՝ մարերը, պարսիկները, հռոմէացիները, բիւզանդական դարաշրջանի առաջին հարիւրամեակներուն՝ սասանեան պարսիկները, Հռոմի արեւելեան կայսրերը, եւ Միջին Դարերուն՝ յաջորդական ալիքները մոնկոլներուն եւ թուրքերուն (ախնուկ է օսմանեան)՝ գրաւեցին, մասնատեցին, ետ կոխսնցուցին եւ վերագրաւեցին այս ֆարֆարուտ ու լեռնոտ երկրամասը, ուր եղերաթախտ ցեղ մը անընդհատ կը պայքարէր վասն կեանքի եւ անկախութեան: Եւ Ռուսիոյ ուժի տիրանալէն ետք՝ հայկական շրջաններուն վրայ իշխելու համար մղուող կռիւը շարունակուեցաւ Ռուսիոյ, Պարսկաստանի եւ Օսմանեան կայսրութեան միջեւ. անոնք հայկական շրջանները կը նկատէին իրենց երկիրներուն բնական սահմաններուն մէջ իյնող հողամասեր:

Մեծ պատերազմին սկզբնաւորութեան, կիսուած՝ Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ, ընկճուած բռնի ուժի քէ ջարդերու միջոցով՝ հայերը որպէս իմքնապաշտպանութեան միջոց ունէին միայն գաղտնի կազմակերպութիւնները, եւ որպէս զէնք՝ միայն մեբեռնայութիւնները ու սպանութիւնը: Պատերազմը իրենց վրայ հրաւիրեց չարիքի նոր շարք մը ամբողջ պալհանեան պատերազմներէն ետք, փանթուրքիսթները մէկդի դրին «օսմանացում»ն ու «թրքացում»ը որպէս միջոց իրենց պետութիւնը վերստեղծելու: Անոնք իրենց երկրին ոչ–թուրք ցեղերուն կը վերագրէին մասամբ այն աղէտները, որոնց ենթարկուած էր թրքական կայսրութիւնը: Իրրտ բայց հասկնալի լեզուով մը անոնք եզրակացուցին թէ այս ցեղերը «արժանի չէին նկատի առնուելո՛ւ իսկ. բեռ ու արգելք էին. թող գրո՛ղը տանէր զանոնք»: Այն վերստեղծուած պետութիւնը, զոր հայրենասէր թուրքերը կը յուսային մէջտեղ բերել՝ պէտք է կազմուած ըլլար միմիայն թուրքերէ: Այս նպատակին կարելի էր հասնիլ – եթէ երբեք կարեւոյին հասնիլ – երկար եւ դժուարին ճամբայ մը կտրելէ ետք միայն: Հետեւաբար, որքան կանուխ եւ որքան փութկոտու–

(*) Մօտ կէս դար Անգլիոյ եւ արեւմտեան աշխարհի բազմակողմանի կեանքին մէջ կարեւոր դեր խաղաց Սըր Ուինսթըն Չըչիլ: Առաջին աշխարհամարտին ընկիզգրները Անգլիոյ ծովուժի նախարար էր, եւ իմ յաջացաւ կելիպոլուի ազիտալի արշաւանքին ծրագիրը: Երեսունական թուականներուն՝ Հիթլերի ոխերիմ հակառակորդն էր: Երկրորդ աշխարհամարտին՝ Անգլիոյ վարչապետն էր. եւ հանդիսացաւ դաշնակիցներու յաղթանակի մեծ դարբիններէն մին:

թեամբ սկսէր թուրք ժողովուրդը այդ ճամբէն յառաջանալու՝ այնման աւելի լաւ էր: Եւ թուրքերը այդ ճամբէն խլեցին 1912էն սկսեալ: Եւ այն իրողութիւնը թէ անոնք այս ուղղութեան կը հետեւէին՝ երկար ատեն շարունակեց անծանօթ մնալ եւրոպացիներուն: Ամէն պարագայի, հայերը աւելի լաւատեղեակ էին: Անոնք տեսան թէ երբ իրագործուէր Կովկասի իսլամ շրջաններուն միաձուլումը թրքական մեծ պետութեան մը մէջ, Հայկական Բարձրաւանդակը, ռուսական Հայաստանն ալ ներառեալ՝ դրուած պիտի ըլլար թրքական գերիշխանութեան տակ եւ պիտի վտանգուէր իրենց ցեղին ամբողջ ապագան: Մեծ պատերազմին պայթիլը այս հարցերը շարժման մէջ դրաւ: Թրքական կառավարութիւնը, իրագործելու համար իր նպատակները, փորձեց ապահովել հայերուն աջակցութիւնը ընդդէմ Ռուսիոյ, եւ յատկապէս ռուսահայերո՛ւն աջակցութիւնը: Սոսկալի երկընտրանքի մը առջեւ դրուած էին հայ զեկավարները.— հակեցնե՞լ իրենց կարելիութեան չափով, հայ ժողովուրդին ուժը դէպի Ռուսիոյ կամ Թուրքիոյ կողմը, թէ ձգել որ ժողովուրդը բաժնուի երկուքի եւ այդ երկու մասերը պատերազմին իրարու դէմ: Անոնք առին ուշադրութեան արժանի որոշում մը, – երբ պատերազմ ծագէր, հայ ժողովուրդին թրքական եւ ռուսական հատուածները պէտք է իրենց պարտականութիւնը կատարէին իրենց պատկան կառավարութիւններուն հանդէպ: Անոնք խորհեցան որ նախընտրելի էր եղբայրասպան կռիւ մը աչք առնել, քան իրենց ամբողջ գոյութեան հարցը կապել կողմերէն մէկուն յաղթանակին:

Երբ Թուրքիա յարձակեցաւ Ռուսական Հայաստանի վրայ՝ ցարական կառավարութիւնը վախնալով որ երբ հայերը յաջողապէս պաշտպանէին Կովկասը ընդդէմ Թուրքիոյ՝ այս բանը կրնար իրենց ազգային ձգտումները վտանգաւոր չափով մը հրահրել՝ 150,000 հայ զինուորներ փոխադրեց լեհական եւ կալիցիական ճակատները, եւ ռուսական զօրք բերաւ պաշտպանելու հայկական օճախներն ու տուները Կովկասի մէջ: Շատ հիւներ այս 150,000 հայ զինուորներէն վերապրեցան եւրոպական պատերազմներէն եւ կրցան դառնալ Կովկաս՝ պատերազմին վախճանէն առաջ: Բիրտ միջոցառում մըն էր ասիկա···, բայց կար յոռեգոյնը· թրքական ռազմական ծրագիրը ձախողեցաւ: Թրքաց 1914 Դեկտեմբերի և 1915 Յունուարի յարձակողականները Կովկասի դէմ՝ վերջացան պարտութեամբ· եւ անոնք ետ հաշուեցան խոր դժգոհութեամբ եւ զայրոյթով: Անոնք ամբաստանեցին Թուրքիոյ արեւելեան նահանգներուն հայերը՝ Ռուսիոյ հաշուոյն լրտեսութիւն եւ գործակալութիւն ընելու, ինչպէս նաեւ թրքական հաղորդակցութեան գիծերուն վրայ յարձակած ըլլալու յանցանքով: Այս ամբաստանութիւնները հաւանաբար ճիշդ էին· բայց ճիշդ կամ սխալ՝ յառաջացուցին վրէժխնդրութիւն մը, որ նոյն ատեն մաս կը կազմէր կանխամտածուած ծրագիրի մը:

1915ին թրքական կառավարութիւնը սկսաւ եւ վայրագօրէն գործադրեց Փոքր Ասիոյ մէջ՝ հայերու ընդհանուր եւ անարգ ջարդերն ու տեղահանութիւնը· 300էն 400,000 այրեր, կիներ եւ երեխաներ փախան դէպի ռուսական հողամասեր, եւ ուրիշներ դէպի Պարսկաստան եւ Միջագետք, բայց հայ ցեղին ջնջումը Փոքր Ասիայէն այնման մը ամբողջական էր, որքան նման բան մը կրնար ըլլալ այսպիսի ընդարձակ չափի մը վրայ: Կ'ենթադրուի որ շուրջ 1,250,000 հայեր ենթարկուեցան այս ջարդերուն և տեղահանութեան, և ասոնցմէ կէսէն աւելին բնաջնջուեցաւ: Տրամաբանական ո՛չ մէկ կասկած կայ, թէ այս ոճիրը ծրագրուած եւ գործադրուած էր հաղահական պատճառներով: Պատեհութիւնը ներկայացած էր թրքական հողը մաքրելու քրիստոնեայ ցեղէ մը՝ որ դէմ էր թրքական բոլոր փառասիրութիւններուն, ունէր ազգային ձգտումներ ու տեսիլներ, որոնք կրնային գոհացուիլ Թուրքիոյ ի վնաս մխայն, եւ որ աշխարհագրականօրէն կը գտնուէր թրքական եւ կովկասեան իսլամ ժողովուրդներու միջեւ: Կրնայ ըլլալ որ անգլիական յարձակումը Կալիփոլիի թերակղզիին վրայ հրահրած ըլլայ անոնք կատաղութիւնը թրքական կառավարութեան: Փան-թուրքիստները կը խորհէին որ երբ Գալիսը իյնար եւ Թուրքիան կորսնցնէր պատերազմը՝ այդ պարագային իսկ հայերու բնաջնջումը պիտի արձեւար իր հետեւանքները եւ մնայուն առաւելութիւն մը ապահոված պիտի ըլլար թուրք ցեղին ապագային հաշուոյն:

Մեծ դուքս Նիքոլայի Կովկաս ժամանումը 1916ի սկիզբը, երզրումի փառաւոր առա-

մը իր կողմէ 1916ի Փետրուարին եւ իր յաղթանակները հիւսիս–արեւելեան Փոքր Ասիոյ մէջ՝ սրծարծեցին հայկական յոյսերը: Միացեալ Նահանգներու մուտքը պատերազմին մէջ աւելի եւս արծարծեց այդ յոյսերը, բայց ռուսական յեղափոխութիւնը եկաւ մարելու զանոնք: Հոս կարելի չէ հետեւիլ այն քննկոտ բախումներուն, որոնք տեղի ունեցան վրացիներու, հայերու եւ թաթարներու միջեւ՝ այս թուականէն սկսեալ: 1918ի սկիզբը, կովկասի ռուսական բանակը լքեց փոքր–ասիական ռազմաճակատը եւ վերածուեցաւ զինեալ խուժանի մը, որ մահառելով կը յառաջանար ետ դէպի տուն: Ռուսերը մեկնած էին, թուրքերը տակաւին չէին եկած: Ցուսահատական ճիգ մը ըրին մնացող հայերը պաշտպանելու իրենց երկիրը: Ռուսական բանակին հայ տարրերը կամաւորներու օժանդակութեամբ յաջողացան, ժամանակի մը համար, կասեցնել քըրֆական յառաջխաղացքը:

Իրենց 150,000 զօրքերը սպանուած կամ տարտղնուած էին, եւ կարելի չէր իրենց համար 35,000էն աւելի զինուոր մէկտեղել: 1918 Փետրուարի Պրեսթ–Լիթովսքի դաշինքը ազդանշանը եղաւ թրքական ընդհանուր յառաջխաղացքի մը դէպի արեւելք: Հայկական ռազմագիծը չախչախուեցաւ եւ Մայիսին թուրքերը ո՛չ միայն վերստին ձեռք ձգած էին մեծ դուքսին կողմէ գրաւուած շրջանները, այլ նաեւ առած էին Պաթումի, Կարսի, Արտահանի նահանգները եւ կը պատրաստուէին յառաջանալու դէպի Կասպից ծով: Մինչ այդ, մեծ դաշնակիցները կը շարժէին յառաջ: Անգլիական, ֆրանսական եւ ամերիկեան զօրագունդեր պարտութեան կը մատնէին գերմանական բանակները Ֆրանսայի մէջ: Անկլօ–հնդկական բանակները կը գրաւէին Միջագետքը եւ Սուրիան: Ճիշդ այն պահուն երբ թուրքերը կովկասի մէջ հասած էին իրենց նպատակին, որուն համար այնքան վտանգներ աչք առած էին եւ անցած էին ոճիրի եւ ջարդի ընդմէջէն, իրենց ամբողջ պետութիւնը եւ ընկերային կառոյցը հիմնայատակ կը փլէր:

Հայ ժողովուրդը առաջին մեծ պատերազմէն դուրս եկաւ տարտղնուած, արմատախիլ եղած բազմաթիւ նահանգներու մէջ եւ մեկերրորդով կոտորակուած ջարդերու, կռիւներու եւ բռնագաղթի պատճառով, զոր թուրքերը որդեգրած էին սպանութեան որպէս դիւրին միջոց: Շուրջ երկուքուկէս միլիոնանոց ժողովուրդէ մը երեք–քառորդ միլիոն մարդիկ, կիներ եւ երեխաներ բնաջնջուած էին: ...Բայց ապահովաբար այլեւս վախճանը մօտեցած էր հայ ժողովուրդին սպառնացող աղէտներուն:

Հայերու նախկին չարչարանքներն ու ջարդերը ծանօթ էին անգլիացի ժողովուրդին ու նաեւ Ազատ Աշխարհին՝ Պր. Կլատսթընի հռչակին եւ պերճախօսութեան շնորհիւ: Կարծիքները սակայն միահամուռ չէին. ոմանք աւելի կանգ կ'առնէին հայերուն դժբախտութիւններուն վրայ. ուրիշներ՝ անոնց վրիպանքներուն եւ թերացումներուն վրայ: Ամէն պարագայի, ի հակադրութիւն այն ընդհանուր անտարբերութեան որով արեւմտեան ռամկապետական երկիրները կը հետեւէին արեւելեան եւ միջին–արեւելեան ժողովուրդներու բախտին՝ հայերը եւ իրենց դժբախտութիւնները մօտէն ծանօթ էին Անգլիոյ եւ Միացեալ Նահանգներու մէջ: Այս հետաքրքրութիւնը դէպի հայերը յառաջ եկած էր յանուն կրօնքի, մարդասիրութեան եւ քաղաքականութեան: Վայրագութիւնները որոնք գործադրուեցան հայերուն վրայ՝ գրգռած էին զայրոյթը պարզ եւ վեհանձն մարդոց եւ կիներու ամբողջ անգլիախօս աշխարհին մէջ: Վերջապէս եկած էր պահը որ հայերուն արդարութի՛ւն ըլլար եւ անոնք ստանային իրաւունքը խաղաղութեամբ ապրելու իրենց բնիկ հողին վրայ: Այն դահիճներն ու բռնապետները որոնք հալածած, սպանած ու գերեվարած էին զիրենք՝ տապալած էին պատերազմի քէ յեղափոխութեան պատճառով: Ցաղթանակի ժամուն աշխարհի մեծագոյն ժողովուրդները իրենց բարեկամներն էին եւ պիտի ջանային որ արդարութի՛ւն ըլլար իրենց:

Անըմբռնելի կը թուէր որ հինգ մեծ դաշնակիցները չկարենային իրենց կամքը արդիւնաւէտ դարձնել: Բայց հինէ՞ն որ յաղթականները փարիզի մէջ հաւաքէին հայկական հարցին ճնճարկման՝ իրենց միասնութիւնը չէր բացած էր. իրենց բանակները չէին ցնդած եւ իրենց որոշումները պարզ խօսքէ աւելի արժէք չունէին: Ո՛չ մէկ պետութիւն կ'ուզէր ստանձնել Հայաստանի հոգատարութիւնը: Անգլիան, Իտալիան, Ամերիկան, Ֆրանսան մերժեցին: 1920 Մարտ 12ին Դաշնակից Գե–

յագոյն խորհուրդը հոգատարութիւնը առաջարկեց Ազգերու Լիկային: Բայց Լիկան, որ ո՛չ բաւարար անձնակազմ ունէր, եւ ո՛չ ալ դրամ, անմիջապէս բայց խոհեմօրէն մերժեց ընդունիլ առաջարկը: Կը մնար Սեւրի դաշնագիրը: Օգոստոս 10ին դաշնակիցները ստիպեցին Պոլսոյ կառավարութիւնը, որ դեռ չճշդորոշուած Հայաստանը ճանչնար որպէս ազատ եւ անկախ պետութիւն մը: 89րդ յօդուածը կը նախատեսէր որ Թուրքիան ընդունէր «իրաւարարութիւնը Միացեալ Նահանգներու՝ նախագահին՝ Թուրքիոյ եւ Հայաստանի միջեւ գըծուելիք սահմաններու հարցին առնչութեամբ՝ Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի եւ Պիթլիսի վիլայէթներուն մէջ, եւ ենթարկուէր անոր որոշումներուն, ինչպէս նաեւ Հայաստանին դէպի ծով ելք մը տալու կապակցութեամբ ընելիք կարգադրութիւններուն»: 1920ի Նոյեմբերին էր միայն որ նախագահ Ուիլսընը աւարտեց կատարումը իր պաշտօնին: Սահմանները, զորս ինք գծեց, իրականութեան մէջ Հայաստանին կու տային թրքական այն ամբողջ հողամասը որ գրաւուած էր ռուսական բանակներուն կողմէ՝ մինչեւ անոնց ցրումը յեղափոխութեան հետեւանքով, – երկրամաս մը, որ ալեկոծելով Երեւանի հանրապետութեան վրայ՝ շուրջ 60,000 քառակուսի մղոն ընդարձակութեամբ Հայաստան մը կը ձեւացնէր:

Այնքան առատաբուխ եւ վեհանձն էր հայկական պահանջքներուն սկզբունքային ճանաչումը, որ նոր պետութեան հայ եւ յոյն բնակչութիւնը թիւով նուազ էր թուրք բնակչութենէն: Կատարուածը աւելի քան արդարութիւնն էր: Ամէն պարագայի, այդ արդարութիւնը գոյութիւն ունէր միայն թուղթի վրայ, եւ արդէն մօտ տարի մը առաջ, 1920ի Յունուարին, թուրքերը յարձակած էին Փրանսացիներուն վրայ՝ Կիլիկիոյ մէջ, զանոնք դուրս դրած էին Մարաշի նահանգէն եւ ջարդած էին շուրջ 50,000 հայեր: Մայիսին համայնավար զօրագունդեր ներխուժեցին եւ նուաճեցին Երեւանի հանրապետութիւնը: Սեպտեմբերին համայնավարներու եւ թուրքերու միջեւ գոյացած գաղտնի համաձայնութեամբ մը Երեւանը յանձնուած էր թուրք ազգայնականներուն, եւ ինչպէս Կիլիկիոյ մէջ, հոս եւս համատարած ջարդեր տեղի ունեցան զինուորական գործողութեանց առընթեր: Ցոյսը նոյնիսկ Կիլիկիոյ մէջ փոքր, իճիւավար հայկական նահանգի մը կազմումին՝ Ֆրանսական հովանիի ներքեւ՝ խաղնուած էր: Հոկտեմբերին Ֆրանսա՝ Անգարայի համաձայնութեամբ՝ յանձն առաւ ամբողջովին պարպել Կիլիկիան: Լոզանի դաշնագրին մէջ, ուր արձանագրուեցաւ վերջնական խաղաղութիւնը Թուրքիոյ եւ մեծ պետութիւններուն միջեւ՝ պատմութիւնը ի զուր պիտի փնտռէ «Հայաստան» բառը:

(Լ՛ 403–408)

(*Թարգմ. Զ. Մ.*)

ԱՆՏԻԼ ՄԱՆՏԵԼՇԹԱՄԷՆ

André - N. Mandelstam (*) - LA SOCIÉTÉ DES NATIONS & LES PUISSANCES DEVANT LE PROBLÈME ARMÉNIEN (Paris, 1926)

ԹՈՒՐՔԻՈՑ ՀԱՅՈՑ ՋԱՐԴԸ

Երիտասարդ-Թուրքերու կառավարութիւնը, համաշխարհային պատերազմէն օգտուելով, ի գործ դրաւ մօտ մէկ միլիոն հայերու ոչնչանալու ծրագիրը, անօրինակ դաժանութեամբ, ծաղրանքով եւ խոշտանգումներով:

1915ի գարնան եւ ամրան, Երիտասարդ-Թուրքերու կառավարութեան հրահանգով, Թուրքիոյ արեւելեան նահանգներուն մէջ բնակող հայերուն մէկ մասը տեղւոյն վրայ ջարդուեցաւ, իսկ ուրիշներ քշուեցան դէպի հարաւ ու մահուան տարապրութեան ճամբաններուն վրայ: Թրքական իշխանութիւնները ոչ միայն մտահոգուած չէին տարապիրներուն կեանքի ապահովութեամբ եւ ապրուստով, այլ ընդհակառակը, անոնք կը քաջալերէին եւ նոյնիսկ յաճախ կը կազմակերպէին թուրք եւ քիւրտ ղիւղացիներն ու հրոսակները, որոնք կը կողոպտէին ու կը սպաննէին տարապիրները: Թրքական իշխանութիւններուն հրահանգով գինուորները կը ջարդէին իրենց պաշտպանութեան յանձնուած անմեղ հայերը: Հազարաւոր տարապիրներ սովամահ կ'ըլլային ծարաւէն ու յոգնութենէն ապառած: Երբեմն ղահիճները խեղդամահ կ'ընէին իրենց զոհերը, կ'այրէին ողջ ողջ կամ բրածեծ կ'ընէին դանոնք դաժան չարչարանքներով: Ճաճախ դեռատի կիներն ու մանուկները կ'առեւանգէին ու կը վաճառէին: Ուրիշ տարապիրներ կը մահանային անուշադրութենէ կամ հիւանդութիւններէ Միջագետքի եւ Արաբական անապատի վատառողջ արգելակայաններուն մէջ. երբեմն այդպիսի կոչուած վայրերուն մէջ կը ջարդէին պարզապէս, ինչպէս եղաւ պարապան Ռաս-իւլ-Այնի մէջ հաւաքուած 14,000 տարապիրներուն: Հայերուն տեղահանութիւնը օտար ականատես վկայի մը համաձայն, ջարդի բազմավար կերպ մըն է:

Վայրագութիւնները, զորս մենք այստեղ կը յիշատակենք, անհերքելի փաստերով ապացուցուած են համաշխարհային պատերազմի ընթացքին իսկ: Անգլերէն կապոյտ Գիրք մը եւ Ջուիցերիական կոմիտէին մէկ հրատարակութիւնը, «Հայերու Օգնութեան Ձեռնարկ», կը մէկտեղեն ստուարաթիւ փաստաթուղթեր, մեծամասնութեամբ հայթայթուած ականատես չեզոք վկաներու կողմէ (ամերիկացիներ, դանիացիներ, տանիմարքացիներ): Այս վկայութիւններէն ոմանք կը վերաբերին նոյնիսկ գերմանացիներու: Գատերազմէն ետք գերմանական կառավարութիւնը Տոքթ. Ետհաննէս Լեփսիուսին արտօնեց հրատարակել արտաքին գործոց նախարարութեան վիրաբերական նամակներ, որոնք ամրողջովին կը մերկացնեն Գերմանիոյ դաշնակից Թուրքիոյ կողմէ ի գործ դրուած բարբարոսութիւնները: Այս հրատարակութիւնը արտօնուած է, վերոտուհասար, Գերմանիոյ վրայ ծանրացող կասկածը ցրուելու նպատակով: Համաշխարհային պատերազմի ընթացքին գերման կայսերական կառավարութիւնը յաճախ ամբաստանուած է հայկական ջարդերուն կապակցութեամբ Թուր-

(*) Անտրէ Ն. Մանտելշթամ մասնագէտ էր Օսմ. կայսրութեան վերաբերեալ հարցերու: Նշած էր գոլոյ ուսական դեսպանատան առաջին *երրկման*, եւ վարած էր տնօրէնի պաշտօն Ռուսիոյ արտաքին գործոց նախարարութեան մէջ:

քիոյ նկատմամբ իր կողմէ ցոյց տրուած բարեացակամ չեզոքութեան յանցանքով, որովհետեւ ինք միայն ի վիճակի էր առաջքը առնելու ջարդերուն, չնորհիւ իր թուրք դաշնակիցին վրայ ունեցած ազդեցութեան: Գերմանիոյ վարչապետին եւ դեսպաններուն յայտարարութիւնները, որոնք մերթ կը հերքէին, մերթ կ'արդարացնէին ջարդերը, այսպէս կոչուած հայերուն «դաւաճանութեան» պատճառով, կը ծառայէին միայն օրացոյցները Գերմանիոյ մասին. արդարեւ, Գերմանիոյ համար չատ ալ անհաճոյ չէր բնակչութեան տարրի մը, որ ընկհանրապէս դէմ էր Թուրքիայէն նեցուկ պերմանական քաղաքականութեան:

Գերմանիոյ նոր կառավարութիւնը երեւութապէս չուզեց որ տեւէ այս երկդիմութիւնը: Ան արտօնեց հրատարակումը ժողովածուի մը, որ կը թուի հաստատել պերմանական դիւանագիտութեան իրական դերը. դեր մը՝ որ քիչ նպաստաւոր է Վիլհելմ Բ.ի կառավարութեան: Այս ժողովածուն կը հաստատէ թէ հայերուն տեղահանութիւնը արժանացած է կայսերական Գերմանիոյ հաւանութեան, որ սակայն բազմաթիւ բողոքներ ներկայացուցած է Թուրքիոյ – թէեւ այդ բողոքները նուազագոյն ազդեցութիւն իսկ չունեցան – երբ «տեղահանութեան» իրական նպատակը յայտնի եղաւ:

Դեսպան Պարոն Վանկենհայմի կողմէ Գերմանիոյ արտաքին գործոց նախարարութեան յղուած 31 Մայիս 1915 թուակիր հետեւեալ հեռագիրը կը լուսաբանէ հայերու տեղահանութեան մէջ Գերմանիոյ ունեցած դերը.

«Արդիլելու համար հայերուն լրտեսական արարքները եւ զանգուածային ապստամբութիւնը, ինչպէս փաշա նպատակադրած է, պատերազմական վիճակէն օգտուելով, փակել հայկական դպրոցներուն մեծամասնութիւնը, արգիլել հայերուն քաղաքական նամակագրութիւնը, փակել հայ մամուլը եւ Միջագետք տեղափոխել հայերու ապստամբական կեդրոններուն բոլոր կասկածելի ընտանիքները: Ստիպողաբար կը խնդրէ որ իր բազուկը չբռնենք:

«Թրքական այս միջոցառումները, անտարակոյս, մեր թշնամիներուն մօտ նոր մեծ դրգռութիւն պիտի յառաջացնեն եւ բնականաբար պիտի օգտագործուին մեզի դէմ: Վատահօրէն այս խստութիւններէն մեծապէս պիտի տուժէ հայ ազգաբնակչութիւնը: Այսուհանդերձ ես կը խորհիմ թէ մենք չենք կրնար այս միջոցառումները արգիլել ակզբունքով, բայց կրնանք մեղմացնել: Հայոց խափանարարական աշխատանքը, Թուրքիոյ կողմէ կազմակերպուած ու քայլերուած, ստացած է այնքան մեծ համեմատութիւններ, որ կը սպառնայ Թուրքիոյ պոյութեան:

«Կը խնդրեմ որ հաղորդէք Տոքթ. Լեփսիուսին եւ պերմանական հայանպաստ կազմակերպութիւններուն, թէ Թուրքիոյ զինուորական եւ քաղաքական ներկայ իրաւրութեան մէջ վերյիչեալ միջոցառումները անխուսափելի են դժբախտաբար: Ես խորհրդապահական կերպով հաղորդած եմ այս բոլորը Էրզրումի, Աւտանայի, Հալէպի, Մուսուլի եւ Պաղտատի հիւպատոսարաններուն: – Վանկենհայմ»

Գերմանիա համակարծիք պտնուեցաւ իր դեսպանին եւ չբռնեց Էնվէրի «բազուկ»ը ու չարգիլեց հայերուն «տեղահանութիւն»ը:

Եթէ մէկ կողմէ գերմանական դիւանագիտութիւնը մեղապարտ թեթեւամտութեամբ մը արտօնեց «կասկածելի» հայերուն տեղահանութիւնը, միւս կողմէ գերմանական հիւպատոսարաններուն տեղեկագիրները լուսաբանեցին «տեղահանութեան» իրական հանգամանքը: Նոյն Պարոն Վանկենհայմը եւ իրեն յաջորդող միւս բոլոր դեսպանները խիստ բողոքներ ներկայացուցին Թրքական իշխանութեանց: Բայց այդ բողոքները մնացին ապարդիւն: Թուրքերը թերեւս չէին հաւատար գերմանական վերլուծումին անկեղծութեան, դաս տալու չափ պարկեշտ չէին նկատեր զանոնք. բայց մանաւանդ անոնք գիտէին թէ գերմանացիները ձեւականութիւններէ անդին պիտի չանցնէին երբեք:

...Գերման հիւպատոսական եւ դիւանագիտական բոլոր տեղեկագիրները միաձայնութեամբ կը հաւաստեն, թէ ջարդերը գործադրուած են Թրքական կառավարութեան հրահանգով, որպէս հետապնդում հայ ժողովուրդի ամբողջական բնաջնջումի ծրագրին:

Ահաւասիկ այդ տեղեկագիրներէն քանի մը հատուածներ.

«Հարցը կը վերաբերի ամբողջ ժողովուրդի մը բնաջնջումին կամ բռնի իսլամացումին»: (Տեղեկագիր Սամսոնի հիւպատոս Քիւքհոֆի, 4 Յուլիս 1915)

«Ես կ՚ենթադրեմ թէ իմ նախորդ տեղեկագիրներս կ՚ապացուցանեն, որ Թրքական կառավարութիւնը չափը անցուցած է չատոնց եւ թէ ան պիտակցօրէն կը հետապնդէ հայ ժողովուրդին բնաջնջումի ծրագիրը նախնադարձեալ փոխ առնուած միջոցներով, որոնք չեն վայելեր Գերմանիոյ դաշնակիցը ըլլալ փափաքող կառավարութեան մը»: (Տեղեկագիր Հալէպի հիւպատոս Ռէօսլէրի, 27 Յուլիս 1915)

«Թուրքիոյ քաղաքական վերջին ուղղութեան կողմնակիցները կ՚ընդունին թէ հայերուն պէմ իրենց ձեռնարկած դործողութեան վերջնական նպատակն է Թուրքիոյ հայոց ամբողջական բնաջնջումը: Պատերազմէն ետք Թուրքիոյ մէջ ա՛լ հայ պիտի չունենանք, բառասիօրէն յայտարարած է իրաւասու անձնաւորութիւն մը»:(Տեղեկագիր Էրզրումի հիւպատոս Շէօպնէր-Ռիխթէրի, 28 Յուլիս 1915)

«Գերմանացի ճարտարագէտ մը, որ վրճռական իրադարձութեանց օրերուն կը զբաղէր Պաղտատի երկաթուղիի չինութեան աշխատանքով Ռաս-իւլ-Այնի ու Թէլ Ապիատի մէջ, եւ որ կատարեալապէս վստահելի է, ներկայացուց յուզիչ տեղեկագիրներ, որոնք կը հաստատեն թէ Թրքական իշխանութիւնները որոշած են բնաջնջել տարագիրները»: (Տեղեկագիր Հալէպի հիւպատոս Ռէօսլէրի, 3 Յունուար 1916)

«Երիտասարդ-Թուրքերու կոմիտէին մեծամասնութիւնը համոզուած է որ Թրքական կայսրութիւնը պէտք է հիմնուի դուս իսլամական եւ փան-Թրքական խարիսխին վրայ: Պետութեան բնակչութեան ոչ-իսլամ եւ ոչ-Թուրք տարրերը պէտք է իսլամանան եւ Թրքանան բռնի ուժով. հոն ուր կարելի չըլլայ, պէտք է բնաջնջուին: Այս ծրագրի իրագործումին համար ներկայ ժամանակը չատ նպատակայարմար կը Թուի այս պարոններուն: Իրենց ծրագրին առաջին կէտը կը վերաբերի հայերու հաշուեյարդարին»: (Տեղեկագիր հիւպատոս Շէօպնէր-Ռիխթէրի, Միւնիխ, 4 Դեկտեմբեր 1916)

Գերմանացի հիւպատոսներու տեսակէտէն տարբեր չէ նաեւ դեսպաններուն տեսակէտը:

Դեսպան Պարոն Վանկենհայմ, որ 1915ի Մայիս 31ին գերմանացի վարչապետին տուած պաշտպանած էր հայերու տեղահանութեան միջոցառումը, նոյն տարուան Յունիս 17ին կը գրէ.

«Բացայայտ է որ հայերու տեղահանութեան դրդապատճառը միայն զինուորական նկատառումները չեն: Ներքին գործոց նախարար Թալէաթ պէյ վերջերս մեր դեսպանատան պաշտօնատարներէն Տոքթ. Մորտմանի հետ ունեցած խօսակցութեան ընթացքին յայտարարած է, թէ կ՚ուզեն օսմտուիլ համաչխարհային պատերազմի առիթէն, վերջնականապէս ձերբազատուելու համար իրենց ներքին Քրիստոնեաներէն, առանց անհանգիստ րլլալու օտար դիւանագիտութեան միջամտութիւններէն»:

Նոյն Պարոն Վանկենհայմը տեղեկագրելով տեղահանութեան ծաւալումին մասին այն չըրջաններուն մէջ, որոնք չեն վտանգուած Քննարի յարձակումով, կը գրէ Յուլիս 7ին.

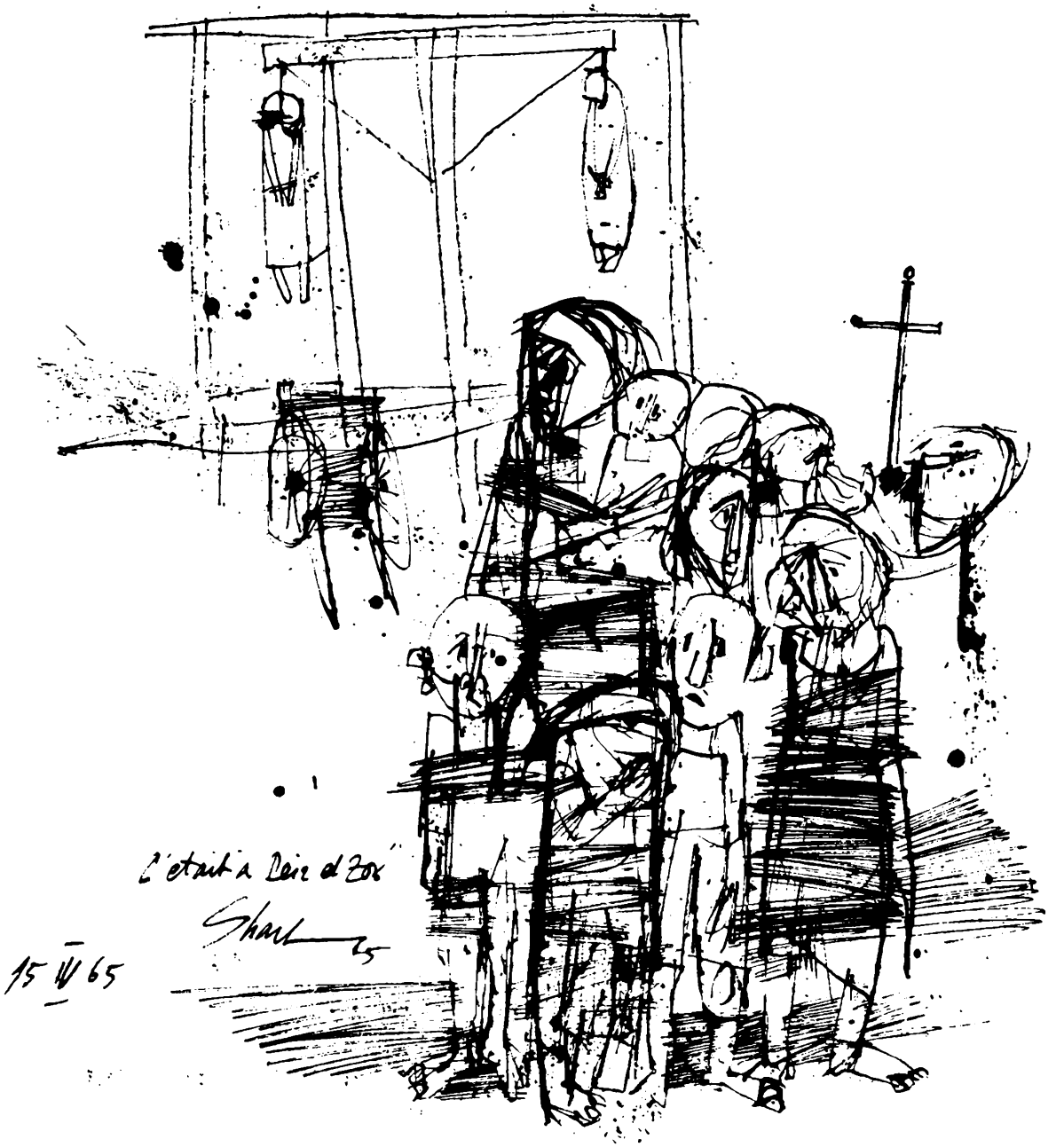
«Այս հանգամանքը եւ տեղահանութեան կերպը կ՚ապացուցանեն, թէ կառավարութիւնը իրապէս կը հետապնդէ հայ ցեղը բնաջնջելու նպատակը Օսմանեան կայսրութեան մէջ»:

Իշխան Հոհենլոհէ կը հեռագրէ 1915 Օգոստոս 2ին, Հալէպի հիւպատոսարանին.

«Մեր բոլոր դիտողութիւնները ապարդիւն եղան, կառավարութիւնը վճռած է ձերբազատուիլ արեւելեան նահանգներու քրիստոնեայ բնիկներէն»:

Շատ հետաքրքրական է նոյնպէս կոմս Վոլֆ-Մեթերնիխի 30 Յունիս 1916 թուակիր վարչապետին ուղղուած տեղեկագիրը, ուր դեսպանը կը նկարագրէ Երիտասարդ-Թուրքերու Կոմիտէին կողմէ կառավարութեան վրայ ի գործ դրուած ճնշումը:

«Կոմիտէն, կը գրէ դեսպանը, կը պահանջէ հայերուն վերջին մնացորդացին բնաջնջումը եւ կառավարութիւնը ստիպուած է տեղի տալ: Սակայն կոմիտէն կառավարական կուսակցութեան կազմակերպութիւնը չէ միայն մայրաքաղաքին մէջ: Բոլոր իշխանութիւններուն մօտ, նահանգապետներէն մինչեւ դաւառապետը, կոմիտէն ունի իր ներկայացուցիչը, որուն պարտականութիւնն է նեցուկ կանգնիլ եւ հսկել հրահանգներուն գործադրութեան: Հայերուն տեղահանութիւնը վերակաւ ամենուրեք: Սակայն կոմիտէին սովալլուկ գայլերը ալ ոչինչ ունին ակնկալելիք այս դժբախտ-

ՏԷՐ ԶՈՐԻ ՄԷՋ – ՇԱՐՖ
(Նուէր «Զարթօնք»ի խմբագրութեան, Պէյրութ, 1965 Ապրիլ)

ներչէն, եթէ ոչ չարչարելու իրենց մոլեռանդ կատաղութեան յագեցումը»:

Վերջացնենք Կոմս Վոլֆ-Մեթերնիխի 10 Յուլիս 1916 թուակիր Գերմանիոյ վարչապետին ուղղուած հեռագիրով.

«Հայկական հարցը հայ ցեղին բնաջնջումով լուծելու իր ծրագրին գործադրութեան մէջ, Թրքական կառավարութիւնը չուղեց նկատի առնել ոչ մեր, ոչ Ամերիկայի դեսպանին, ոչ պապի ներկայացուցիչին դիտողութիւնները. չուզեց նկատի առնել նաեւ համաձայնական տէրութեանց ապառնալիքները, բոլորովին արհամարհելով Աբեւմուտքի հանրային կարծիքը»:

Գերման դիւանագիտական թղթածրարը կ'ապացուցանէ կտրուկ կերպով, թէ հայկա-

կան ջարդերը տեղի ունեցան Երիտասարդ-Թուրքերու կառավարութեան հրահանգով. անոնք ուզեցին համաչխարհային պատերազմի առիթէն օգտուիլ միանգամընդմիշտ վոկելու համար հայկական հարցը: Անտարակոյս, վարչական հյսհանգիստներու պործադրութեան ընթացքին Թուրք խուժանին մոլեռանդութիւնը, վայրագութիւնը եւ յափշտակիչ բնազդը ի յայտ եկան իրենց ամէնէն սարսափելի քաղաքակրթութեան մէջ: Սակայն ջարդերուն նախաձեռնութիւնը երբեք արդիւնք չէ հայերուն վերագրուած «դաւաճանութեան» Թուրք ժողովուրդին պատճառած պայրոյթին, ինչպէս կը ջանան հաւատացնել Երիտասարդ-Թուրքերը: Գերմանի դիւանագիտական թղթածրարին հրատարակումը մահացու հարուած տուաւ Թրքական ստապատիր յերիւրանքներուն, որոնք արդէն հերքուած էին համաձայնական եւ չեզոք տէրութեանց մամուլին մէջ: Արդարեւ, անկարելի է կասկածիլ Թուրքիոյ դաշնակից Գերմանիոյ բարձր պաշտօնատարներուն վկայութիւններուն մասին, որուած ըլլալով որ այդ վկայութիւնները, որպէս օրը օրին կառավարութեան հաղորդուած տեղեկութիւններ Օսմանեան կայսրութեան ներքին կացութեան մասին, կրնային մեծ ազդեցութիւն ունենալ պատերազմի ընթացքին վրայ:

Այս գրութիւնը փակելու համար կ՛ուզենք պերճախօս վկայութիւն, քան յայտարարութիւնը մեծ վեզիր Տամատ Ֆերիտ փաշայի, որ ան կատարեց Գերագոյն Խորհուրդին առջեւ 17 Յունիս 1919ին: Մենք ըսինք ինչ որ կը մտածէինք պատմութեան մէջ Թուրքիոյ կատարած դերին մասին: Բայց տեղին է հոս անգամ մը եւս արձանագրել Երիտասարդ-Թուրքերու կառավարութեան ոճիրներուն հաստատումը՝ իրեն յաջորդող կառավարութեան կողմէ:

«Պատերազմի ընթացքին, կը յայտարարէ մեծ վեզիրը, քաղաքակիրթ ամէն մարդ յուզուեցաւ լսելով Թուրքերուն գործած ոճիրները: Հեռու ինձմէ մարդկային խիղճը սարսափով Թունդ հանող այս ոճիրները ծածկելու, խեղաթիւրելու մտածումը: Ես պիտի չփորձեմ նաեւ թեթեւցնել այս մեծ ողբերգութեան դերակատարներուն պատասխանատուութիւնը: Իմ նպատակս է փաստերով ցոյց տալ աշխարհին, թէ որո՛նք են այս սարսափելի ոճիրին իրական պատասխանատու հեղինակները:»

Այդ պատասխանատու հեղինակները, ըստ Թուրքիոյ մեծ վեզիրին, ղեկավարներն են Իթթիհատ վէ Թերաքքը կուսակցութեան, այսինքն համաչխարհային պատերազմի ընթացքին իշխանութեան գլուխ գտնուող Երիտասարդ-Թուրքերու կառավարութեան անդամներն ու անոնց խորհրդականները:

(Թարգմ. Ե. Պ.)

(Էջ 43–51, fաղուածքարար)

ԵՒԿԵՆԻ Վ. ԹԱՐԼԷՆ

ԵՒԳԵՆԻ ՎԻԿՏՈՐՈՎԻՉ ՏԱՐԼԷ (*) – ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԿԱՅՍԵՐԱՊԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ (ՄՈՍԿՈՒԱ, 1928)

ԹՈՒՐՔԻԱՆ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

Գէթ է նշել, որ Թրքական կառավարութիւնը հենց այդ տարիներին (*) արտաքին պատերազմի հետ մէկտեղ, մեծ մասշտաբով ձեռնամուխ եղաւ հայ ժողովրդի բնաջնջման գործին, որպէսզի վերջնականապէս ու յաւիտենապէս իրեն պաշտպանի կովկասի կողմից եկող վտանգից եւ ռուսական պահանջներից: Այն ինչ այս ուղղութեամբ տեղի ունեցաւ Թուր-

(*) 1915–18 թթ. (Յանօթ. խմբ.):

(*) Նկենի վ. Թարլէ, ակադեմական, սովետական ամէնէն հեղինակաւոր պատմաբաններէն մէկը էր: Իր գիրքին այս հատուածը թարգմանաբար տուած էր Երեւանի «Գրական Թերթ»ը: Մենք առանց փոփոխութեան կ'արտատպենք «Գրական Թերթ»էն:

քիայում, իր չափերով միանգամայն բացառիկ բան է համաշխարհային պատմութեան մէջ՝ Զինգիզխանի ժամանակներից ի վեր:

1914 Թուականի Սեպտեմբերին հայկական բոլոր վիլայէթներում անխնայօրէն ու բծախնդրօրէն անցկացուած զօրահաւաքը ուժասպառ էր արել հայ բնակչութեանը. մնացել էին միայն կանայք, երեխաներն ու պառաւեալ մարդիկ: 1915 Թուականի առաջին օրերին Թուրքերի սարիդամիշեան պարտութիւնից յետոյ, ռուսները, քչելով Թրքական բանակը, գրաւեցին Թաւրիզը: Նախատեսւում էր պատերազմը ծաւալել Թրքական սահմաններում: Եւ ահա հենց այդ ժամանակ մեծ վեզիր Թալէաթ փաշան եւ ռազմական նախարար Էնվէր փաշան որոշեցին ի կատար ածել հայ ժողովրդի ֆիզիքական բնաջնջման լուրջ պլանը: Այդ ձեռնարկութիւնը տեսականօրէն համարձակ էր, բայց պատերազմի ժամանակ դործնականում միանգամայն իրագործելի:

Ծամենայն դէպս այդպէս էր Թւում երիտթրքական կառավարութեանը: «Հայկական հարցը այլեւս գոյութիւն չունի, քանի որ հայերն այլեւս գոյութիւն չունեն» – 1916 Թուականին ծաղրանքով յայտարարեց Թալէաթ փաշան: Այսպիսով, Թալէաթ փաշան, Հայաստանում 1915–16 ԹԹ. տեղի ունեցած դէպքերից յետոյ, ժամանակին համարեց կատակել: Եւրոպան Սըր Էդուըրդ Գրէյին Լորդ Բրայսի ուղարկած զեկուցագրից միայն իմացաւ (մասնակիօրէն) կատարուածի մասին: Ճիշդ է, այն ժամանակ Եւրոպայի հոգսը հայերը չէին (*): Բայց այնուամենայնիւ, այնպիսի սարսափ էր փչում, որ Թալէաթ փաշան այլեւս չէարուններկեց կատակել, այլ արագօրէն անցաւ հերթական հարցերին, արդէն խուսափելով անդրադառնալ հայկական գործին: Ահա թէ, համառօտակիօրէն, ինչ պատկեր ուներ այդ ամբողջ ձեռնարկութեան ընթացքին:

Ցանկալի համարուեց հայերին, ըստ հնարաւորին, կոտորել մինչեւ վերջին մարդը: Ինչպէս ասացինք, զօրահաւաքից յետոյ (եւ զօրակոչուածներին ռազմաճակատի ամենավտանգաւոր հատուածները ջնջելուց յետոյ), մնացել էր Թոյլ բնակչութիւնը, որից չէր կարելի սպասել նոյնիսկ ամենաչնչին դիմադրութիւն: 1915 Թուականի Փետրուարի ձմռան մի դիշեր սպանների ու ենիչասպանները ցրուեցին հայկական Թաղամասերում, պատուհաններն ալինդ խակելով սրբնացրին քնածներին եւ պահանջային յանձնել եղած ամբողջ պէնքը: Բայց Վանի չրջանի դիւղերից բացի (որտեղ պէնքը յանձնած մարդկանց, նրանց հետ մէկտեղ կանանց ու երեխաներին, այս սկզբնական փուլում այնուամենայնիւ, տեղն ու տեղը սպանում էին), միւս վայրերում սպանութիւններ պետեւս տեղի չունեցան: Նոյնիսկ բուն Վան քաղաքում նոյնպէս դեռեւս սպանութիւններ չկային:

1915 Թուականի Ապրիլ 20ին, բացառապէս առանց որեւէ նախազգուշացման (բնաջնջման պլանը, – դա Թուրքերը եւս չէին ժըխտում, – մանրամասնօրէն մշակուել էր կոստանդնուպոլսում), նահանգապետ Ջեւդեթ փաշան Վանում եւ Ջէյթունում կոտորածները սկսելու ազդանշան տուեց: Վանի չրջանում եւ Վանում ռուսական մասնակի յարձակումը կարողացաւ մի քանի հոգու փրկել: Բայց յարձակումը կասեցուց եւ կոտորածը թեւակոխեց իր սուր փուլը: Այսպէս էր տրուում, տուեալ քաղաքում կամ գիւղում Թմբկահարի հետ մէկտեղ յայտնւում էր հրամանը՝ ամբողջ տղամարդ բնակչութեանը պարտադիր է, մահուան երկիւղի ներքոյ, անյապաղ ներկայանալ այսինչ տեղը:

Հայերը, առանց ոչ մի բոպէ յապաղելու, չտատպում էին հրամանը կատարել: Հաւաքուածներին իսկոյն եւեթ ձերբակալում էին եւ 2–3 օր յետոյ, բոլորին միասին Թոկերով կապելով, քաղաքից դուրս էին: Հաւաքելով որեւէ համապատասխան ամայի վայր (անտառակ, քարհանք, ձոր), նրանց սպաստում էին մինչեւ վերջին մարդը: Թուրքերը յատկապէս անողոք էին 1915 Թուականին: Արդէն 1916 Թուականին, թէեւ չատ քիչ, բայց եղել են դէպքեր, երբ իւրաքանչիւր այդպիսի խմբից մի քանի հոգի ինչ–ինչ պատճառներով փրկուել են:

Հետաքրքիր է, թէ Հայաստանում տեղի ունեցող դէպքերի մասին ինչպէս իմացան

(*) Աւելի ուշ շրջանի գերմանական ցուցմունքները (օրինակ Լեփսիուսինը) առաւել սարսափելի պատկեր են ցոյց տալիս, քան Բրայսը (ծանօթ. հեղինակի):

ռազմաճակատի սպաներն ու զինուորները, իսկ նրանցից էլ Թուրքիայի դաշնակից տէրութիւնների զինուորական կցորդները. զօրակոչուած եւ առաջաւոր գծում խրամատների ամրացման ուղղութեամբ աշխատող հայերին յանկարծ (1915 թուականի գարնանն ու ամրան) սկսեցին ամրողջ խմբերով թիկունք քշել եւ այնտեղ առանց նախազգուշացման ու բացատրութեան դնդակահարել: Հայերի կոտորածը, վերջին վուլսում, ղեկավարում էր Թալէաթ փաշան, իսկ զինուորական իշխանութեանը ենթակայ օկրուգներում՝ ինչպէս փաշան:

Առաւել լիակատար բնաջնջուեցին զինուորական իշխանութեանը ենթակայ Բիթլիս, Մուշ եւ Սասուն օկրուգները ու քաղաքները: Այդ քաղաքների եւ օկրուգների հայերը յանձնուեցին քրդական դումարտակներին: Միւս տեղերում կանանց ու երեխաներին չէին կոտորում այնպէս սիստեմատիկօրէն, ինչպէս տղամարդկանց: Տղամարդկանց տանելուց եւ սպանելուց յետոյ հայ կանանց ու երեխաներին հրամայւում էր պատրաստուել ճանապարհի (նոյնպէս յատուկ մուհաճիկների միջոցով): Պատրաստուելու համար մի քանի օր էր տրուում: Կանանց պաշտօնապէս առաջարկուեց աքսորից փրկուել՝ անյապաղ մահմեդականութիւն ընդունել ու մահմեդականի հետ ամուսնանալու միջոցով: Եթէ այդ անյապաղ ամուսնութիւնը հնարաւոր չէր, ապա՝ միայն մահմեդականութիւն ընդունելը կնոջը չէր փրկում աքսորից:

Օկրուգների մեծամասնութիւնում արգիլուած էր կահոյքը վաճառել, քանի որ դատարկ տներում բնակեցնում էին Թուրքերին: Աքսորի վայրը երբեք նախօրօք չէր յայտարարւում: Նրանց քշում էին հետիոտն, խմբերին տալով բաւարար ուղեկցում էր հեծեալ պահակախումբը: Փող ունեցող աքսորեալները յաճախ գըլուխ էին փոխադրական միջոցներ (եզնաայլեր): Բայց այստեղ գրեթէ առանց բացառութեան կրկնւում էր նոյն բանը. սայլատէրը, չլսուած դումար վերցնելով հայուհուց, երկու երեք կայանից յետոյ երան լքում էր իրեղէնի հետ մէկտեղ եւ վերադառնում քաղաք: Զինուորական իշխանութիւնները լիովին հաւանութիւն էին տալիս նման քայլերին:

Այդ ճանապարհը, – կարդում ենք «Լարդ Բրայսի կողմից Վիկոնտ Գրէյին ներկայացուած փաստաթղթերում», – չատ դժուար կը լինէր նոյնիսկ զինուորների համար, իսկ կանանց համար, որոնցից չատերը ապրել են ուներ կեանքի եւ նոյնիսկ հանգստաւէտ պայմաններում. միանգամայն անտանելի էր քայլել չեչտակիօրէն լեռն ի վեր բարձրացող քարքարոտ ու աւազոտ կածաններով, խանձող արեւի տակ: Զինուորները նրանց անողոք ծեծում էին, եթէ նրանք յոգնելով՝ պառկում էին գետնին հանգստանալու:

Կային եւ յղի կանայք. «Նրանցից ոչ մէկը կենդանի չմնաց», – գրում է Լորդ Բրայսը: – Միայց այլ տանջալից ճանապարհին պոհուեց նաեւ պաղեստուղ ոչ յղի կանանց մի հրեայական զանգուած: Նրանք մեռնում էին քաղցից, ծարաւից, արեւահարութիւնից, կաթուածից, լիակատար հիւծուածութիւնից»: Դա էլ հենց պահակախմբին լաւ բացատրուած վերջնական նպատակն էր. այսպէս թէ այնպէս նրանց վերջ տալ ճանապարհին: «Կառավարութիւնը գիտէր, թէ ինչ է նշանակում նման ճանապարհորդութիւնը, եւ կառավարութեան ծառաները, որոնք նրանցից տանում էին ամէն բան ինչ կարող էին, որպէսզի սաստկացնեն նրանց անխուսափելի ֆիզիքական տանջանքները»:

Բայց սա եւս բոլորը չէր, մուսուլմանական գիւղերի գիւղացիները ճանապարհին յարձակւում էին նրանց վրայ եւ դազանականներով անողոքաբար ծեծում նրանց: Պահակախումբը ոչ մի չափով չէր արգելում: «Երբ նրանք հասնում էին որեւէ գիւղի, նրանց տորկուհիների նման կանգնեցնում էին հրապարակում եւ առաջարկում ով ուզում է թող նրանց տանի իր հարէմը»: Բայց վատթարագոյնը սկսուեց այն պահին, երբ նրանք հասան քրդական լեռներին: Այստեղ քրդերը պարզապէս կոտորեցին ծերերին ու երեխաներին (պահակախմբի աչքերի առջեւ, որը, ինչեւէ, նոյնպէս մասնակցում էր կոտորածին), իսկ կանայք ձեռքից ձեռք անցան: «Բայց բոպէական քմահաճոյքն էր որոշում՝ բարբարոսը լեռնե՞րը կը տանի կնոջը, թէ՞ հենց տեղնուտեղը, առանց յետաձգելու, կը սպանի նրան»:

Խմբերի քիւը գնալով նուազում էր, եւ պահակախումբը սկսում էր անհամբերութիւն

դրսեւորել. ցանկալի էր՝ որքան կարելի է չուտ ազատուել այդ ծանր ճանապարհից եւ այդ ամբողջ պլխացաւանք պատճառող յանձնարարութիւնից: Այն ժամանակ պահակախումբը սկսեց անմիջականօրէն սպաննել ողջ մնացող ծերերին ու հիւանդներին, իսկ յետոյ, օգտուելով յարմար առիթից, ընդհանրապէս բոլորին: «Գետանցումները, յատկապէս անցումը Եփրատի վրայով, միշտ դանդաղուածային. ոսպանութիւնների առիթ են եղել: Կանանց եւ երեխաներին նետում էին պետը եւ նրանց վրայ կրակում, եթէ փորձում էին ապատուել»: Շատ քիչերը ինչ-որ հրաշքով հասան նշանակուած տեղը եւ ստացպրով յանձնուեցին իշխանութիւններին:

Ըստ միահամուռ կարծիքի (որին Երքական իշխանութիւնները բնաւ էլ չառարկեցին քանի դեռ նրանց թուում էր, թէ ռազմական գործերը լաւ են գնում եւ որ յաղթողներին չեն դատում), այդ բոլոր չանքերի արդիւնքը հանդիսացաւ համաչխարհային պատմութեան նոր ժամանակներում իրօք չտեսնուած, պլանաչափ եւ յաջողութեամբ կատարուած, ժողովրդի երկու հարիւրի պիտակչական բնաջնջումը: Էրզրումում քսան հազար հայերից մնացին մօտ հարիւր հոգի: Էրզրումի, Բիթլիսի եւ Վանի օկրուգներում, որտեղ կար 580 հազար հայ, կենդանի մնաց 12 հազարը: Լորտ Բրայսի նախագահութեամբ աշխատած կոմիտէի հաշուումների համաձայն, առաւել ստոյգ են հետեւեալ թիւերը, որոնք բնութագրում են Թալէաթ փաշայի եւ Էնվէր փաշայի չարքերի ընդհանուր արդիւնքը:

Մինչեւ 1915 թուականի կոտորածները Թուրքիայում հաշուում էր ընդամէնը 2·1 միլիոն հայ (այս թիւը հաստատել է հայկական պատրիարքարանը): Լորդ Բրայսը դիտաւորեալ վերցնում է 1·6 միլիոն նուազագոյն թիւը, որպէսզի դրանով աւելի համոզիչ կերպով երանգաւորի տեղի ունեցածի խմաստը, եւ յամառօրէն աւելացնում է, որ ստոյգ է համարում ոչ թէ իր այդ թիւը, այլ այն, որը մօտենում է երկու միլիոնին: Եւ այսպէս, ընդունենք նոյնիսկ 1·6 միլիոն: Դրանցից հասցրել են ռուսական կովկաս փախչել 182 հազար հոգի, անգլիական Եգիպտոս՝ 4200: Հայ բնակչութիւնը համեմատաբար քիչ է տուժել կոստանդնուպոլսում եւ Զմիւռնիայում: Վերջապէս փրկուել են իսլամն ընդունած եւ Երքական հարէմները նետուած որոշ հայ կանայք: Ընդհանուր առմամբ, ըստ Բրայսի կոմիտէի կատարած հաշուումների, կոստանդնուպոլսում ու Զմիւռնիայում մնացածների եւ կովկաս ու Եգիպտոս փախածների ամբողջ թիւը կազմում է 350 հազար մարդ:

Բացի այդ, որոշ վայրերում ողջ են մնացել 250 հազար հայ բողոքականներ ու կաթոլիկներ, որոնք մինչեւ 1915 թուականի կոտորածներն ընդունել էին իսլամական կրօնը: Ընդամէնը ողջ է մնացել 600 հազար հայ, գոհ ունել է մէկ միլիոն (եթէ վերցնենք Լորդ Բրայսի պիտաւորեալ ընդունած ակզբնական ամենափոքր թիւը 1·600 հազար): Բայց Բրայսը կրկին աւելացնում է, որ իր կարծիքով այդ թիւը շատ փոքր է եւ կոտորել ու աքսորել են, հաւանաբար, նոյնիսկ 1·2 միլիոնից աւելի հայեր: Բրայսը ցանկացել է որոշել, թէ աքսորուածներից որքա՞ն կանայք եւ երեխաներ են փրկուել: Բայց այստեղ ստոյգ ոչինչ հնարաւոր չէ պտնել, ինչպէս եւ հնարաւոր չէ իմանալ ընդհանուր թիւը: «Որոշ վիլայէթներում, օրինակ՝ Վանում եւ Բիթլիսում, աքսորական ոչ մի դէպք չէ եղել, բայց եղել են անմիջական ջարդեր: Միւսներում, օրինակ, Էրզրումի եւ Տրապիզոնի վիլայէթներում, աքսորը, կոտորածը կատարուել է հաւասարապէս, ճիշդ այնպէս, ինչպէս եւ Անգորայում»: Կիլիկիայում նրանց անմիջականօրէն չեն կոտորել, բայց նրանք զոհուել են կամ ապանութեան ճանապարհին:

Ինչեւէ, այն ամէնը, ինչ գրել է Լորդ Բրայսը, դժգոհում է գերմանացի Իոհաննէս Լեփսիուսի՝ արտաքին գործերի բերլինեան արխիւի տուեալների հիման վրայ 1919 թուականին հրատարակուած պաշտօնական արձանագրութիւնների, ցուցմունքների եւ հաղորդումների առջեւ: Նա նոյնպիսի կտրականութեամբ, ինչպէս եւ Բրայսը, խօսում է Թալէաթ փաշայի եւ Էնվէր փաշայի կողմից հայ ազգի պլանաչափ, սկզբունքօրէն լուծուած բնաջնջման մասին: Մտացածին պատրուակը, վանում հայերի կարծեցեալ «խռովութիւնը» (1915 թ. Ապրիլի 20ին), սոսկ պատահական առիթ էր կոտորածներն ու աքսորը (որ համազօր էր կոտորածի) սկսելու համար: Դա տեւեց մինչեւ 1915 թ. Դեկտեմբերը, իսկ 1915

թուականի Դեկտեմբերից սկսուեց կենդանի մնացածների բռնի իսլամացումը (իսլամիզացիա), որ նոյնպէս ուղեկցում էր կատաղի ջարդերով եւ չարունակուեց մինչեւ Թուրքիայի ջախջախումն ու կապիտուլացումը, այսինքն՝ մինչեւ 1918 թուի Հոկտեմբերի վերջերը:

Գերմանական հիւպատոսները, միսիոնարները, կինոտրական ու քաղաքական անձինք պժկամօրէն, չսիրատր արտայայտութիւններով (չէ՞ որ Թուրքիան կարեւոր դաշնակից էր) իրենց կառավարութեանը տեղեակ էին դարձնում անդուր ու անթիւ, պլանաչափօրէն կատարուող վանդալական ապանութիւնների մասին, բայց ո՛չ Վիլհելմը, ո՛չ էլ Բեթմանն Հոլվէգը հարկ էին համարում հանդէս գալ հայերի պաշտպանութեամբ: Բաւականն էր գերմանական իշխանութիւնների միայն մի հատիկ խօսքը, որպէսզի ջարդերի երկու ղեկավարները էլ՝ ե՛ւ Թալէաթ, ե՛ւ Էնվէր փաշաները ետ կանչէին: Բայց դեսպանատան բարձրաստիճան անձինք այդ խօսքը չասացին: Ընդհակառակը, նրանք իրենց այնպէս էին պահում, որ երիտթուրքերը կարող էին միանգամայն վստահ լինել գերմանական կառավարութեան համակրանքին՝ իրենց գործելակերպի նկատմամբ:

Իսկ մնացած բոլոր տէրութիւնները, այդ թուում նոյնիսկ 1915–16 թ.թ. դեռեւս չեզոք Մ. Նահանգները, միանգամայն անուժ էին որեւէ կերպ ներգործելու մեծ վեզիրի եւ ոազմական նախարարի վրայ:

Ամերիկեան դեսպան Մորգենթաուն, ամենաճշմարիտ, սթափ ու անաչառ վկաներից լսելով Հայաստանում տեղի ունեցող անլուր սարսափների մասին, վերջ ի վերջոյ որոշեց գնալ Թալէաթ փաշայի մօտ: Վերջինս կտրականապէս հրաժարուեց խօսել հայերի մասին: «Մի՞թէ նրանք ամերիկացիներ են» – հարցրեց նա Մորգենթաուին: Նա դեսպանին պատասխանեց ճիշդ այնպէս, ինչպէս պատասխանել էր «Վերլինէր Թակեպլաթ»ի թղթակցին. «Մեզ յանդիմանում են, թէ մենք տարբերութիւն չենք դրել մեզաւոր եւ անմեղ հայերի միջեւ: Դա բացարձակապէս հնարաւոր չէր, քանի որ այսօրուայ անմեղները կարող են վաղը մեզաւորներ դառնալ»: Որ հայ ժողովուրդը լիովին կը բնաջնջուի, դրանում Թալէաթ փաշան միանգամայն վստահ էր, եւ նրա մեղքով չէ, որ այնուամենայնիւ մի քանի հարիւր հազար հայեր աշխարհում պատահմամբ ողջ են մնացել: «Հարկ չկայ այդպէս վիճելու, – ամերիկեան դեսպանին ասաց Թալէաթ փաշան, – մենք արդէն լիկուիդացրել ենք հայերի երեք քառորդը: Այժմ արդէն հայեր չկան ո՛չ Բիթլիսում, ո՛չ Վանում, ո՛չ Էրզրումում»: Թալէաթ փաշան պրանում այնքան վստահ էր, որ լկտիաբար համաձակուեց (ամենալուրջ ու յամառ կերպով) դեսպանին խնդրել, որպէսզի վերջինս ապրի ամերիկեան ապահովագրական ընկերութիւնների մրայ, որտեղ բոլոր հայերը ապահովագրել էին իրենց կեանքը. «Քանի որ գրեթէ բոլոր հայերը այժմ արդէն մեռել են՝ ժառանգներ չթողնելով, ասաց, հետեւապէս, նրանց փոխարէն դուք կստանայք թրքական կառավարութիւնից օգտուելու գրանից: Դուք այդ ծառայութիւնը կարո՞ղ էք մատուցել ինձ»:

Կոստանդնուպոլսում գերմանական դեսպան Վանգենհայմը, որին Մորգենթաուն դիմեց՝ խնդրելով զսպել Թալէաթին ու Էնվէրին եւ հանդէս գալ ջարդուող հայերի պաշտպանութեամբ, ի պատասխան սկսեց ամենակոպիտ հայհոյանքներ տեղալ հայերի հասցէին եւ կտրականապէս մերժեց նրանց համար որեւէ բան անել: Գերմանական դեսպանատան խորհրդական Նէյրատը, Թալէաթի եւ Էնվէրի վայրագ չարագործութիւններից զայրացած, փորձեց որեւէ բան անել նրանց վրայ ազդելու համար, բայց ի հարկէ, հայ ժողովրդի բնաջնջման ղործին դեսպան Վանգենհայմի կողմից ցոյց տրուող ակնյայտ համակրանքի պայմաններում դեսպանատան երկրորդական կարգի աստիճանաւորի այս բոլոր մտադրութիւնները ապարդիւն էին: Գերմանական դեսպանութեան ծովային կցորդ Գումանը, Վիլհելմ երկրորդի սիրելին, բացայայտօրէն յայտարարեց, որ Թուրքերը միանգամայն ճիշդ են վարուում հայերի հետ (Գումանը Վիլհելմ կայսեր անձնական հովանաւորեալն էր եւ նրա հետ նամակակցական կապ ունէր): Իսկ Լիման ֆոն Սանդերսը ամերիկեան դեսպանին (նրա որդու միջոցով) իր վճռական դժգոհութիւնը յայտնեց այն առթիւ, որ նա թրքական պատանութիւնների մասին հաղորդում է Եւրոպա եւ Ամերիկա: Միայն Կարլ Լիբկնեխտն էր

Դարձ՝ Նկարիչ ԱՐՏԱՒԱԶԴ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆԻ

վրդովմունքով նշաւակում մարդասպաններին: Բայց նա անուժ էր:

Գատերազմի վերջերին անուղղելի չարագործութիւնն լսուեցաւ: Երիտ-Թրքական կառավարութեան մեղքը չէ, որ հայերը բնաջնջուեցին ոչ թէ հարիւր տոկոսով, այլ միայն՝ 65:

... երբ հայ ուսանող Սողոմոն Թեհլիրեանը, որ իր կեանքը նուիրել էր 1918 թուականին Թուրքերի ջախջախումից յետոյ կոստանդնուպոլսից փախած Թալէաթ փաշային անխնայ սրոնելու գործին, վերջապէս, հինգ տարի անց, Բեռլինում գտաւ նրան եւ փողոցում սպաննեց, եւ երբ այնուհետեւ բեռլինեան դատավարութեան ժամանակ բացայայտուեցին, յատ վկաներից մէկի արտայայտութեան, Ապոկալիպսիսի այդ բոլոր սարսափները, ապա ոչ միայն Թեհլիրեանը արդարացրեց, այլեւ դերմանական մամուլում հնչեցին ձայներ, պահանջելով պարզաբանել վանպենհայմի բարոյական մեղքի աստիճանը՝ հայ ժողովրդի ջարդի գործում:

Բայց դա արդէն դուրս է գալիս մեր պատմութեան չրջանակներից: Հայերի ջարդը 1915–1917 թթ. ռազմավարական տեսակէտից վերաբերում էր ոչ այնքան Անգլիային, որքան Ռուսաստանին, որն ապագայում որոշ չենթակայ կորցրեց Թուրքիայի հիւսիսային մասում: Անգլիայի բոլոր չահերը կապուում էին Միջագետքի եւ Պաղեստինի հետ:

ՀԵՆՐԻ ՄՈՐԿԸՆԹԱՈՒԷՆ

ԴԵՍՊԱՆ ՄՈՐԿԸՆԹԱՈՒԻ (*) ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐԸ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՂԵՌՆԻՆ ԳԱՂՏՆԻՔՆԵՐԸ

Անգլերէն բնագրէն թարգմանիչ՝ ՆՈՎ. Ռ ԱՐՄԷՆ

(Պոլիս, 1919, Տպ. Ս. Աստուածածին)

ԱԶԳԻ ՄԸ ՍՊԱՆՈՒՄԸ

1915ին, հայ ցեղին բնաջնջումը կ'ընդգրկէր կարգ մը դժուարութիւններ, որոնք արդիլած չէին Թուրքերու գործողութիւնները, 1895ի եւ ուրիշ տարիներու ջարդերուն մէջ: Այդ նախկին չրջաններուն, Հայերը դիմադրութեան տակաւ ուժի կամ միջոցներու տէր էին: Այդ առեն՝ Հայերը արտօնուած չէին զինուորական մարզանք տեսնելու, Թրքական բանակին մէջ ծառայելու, կամ զէնք կրելու: Ինչպէս արդէն ըսի, այդ խտրականութիւնները վերցուած էին, երբ յեղափոխականները գրաւոյն իշխանութեան տիրացած էին 1908ին: Ոչ միայն Քրիստոնեաները արտօնուած էին զէնք կրելու, այլ կառավարական իշխանութիւնները, աղատութեան եւ հաւասարութեան խանդի իրենց կատարեալ բռնկումին մէջ, կը քաջալերէին զանոնք զէնք առնելու: Հետեւաբար, 1915ի սկիզբը, Թրքական իւրաքանչիւր քաղաքի մէջ կային հազարաւոր Հայեր, որոնք իրր զինուոր մարզուած էին եւ որոնք զինուած էին հրացաններով, ատրճանակներով եւ ուրիշ մարտական զէնքերով: Վանի գործողութիւնները անկա՛մ մըն ալ երեւան բերին որ՝ այդ մարդիկը կրնային իրենց զէնքերը արդիւնաւորապէս գործածել: Ակներեւ էր որ՝ այս անգամ հայկական ջարդ մը ընդհանուր կերպով աւելի պատերազմի մը բնոյթը պիտի առնէր, քան հանգամանքը անպաշտպան այրերու եւ կիներու այն մթահաղոյն սպանդագործութիւններուն, զորս Թուրքերը միշտ իրենց հոգիին համոյ գտած էին: Ծեղ մը բնաջնջելու այս ծրագիրը յաջողցնելու համար, երկու նախայյլեր պէտք էին առնուիլ. անհրաժեշտ էր բոլոր հայ զինուորները անզօր դարձնել եւ ամէ՛ն քաղաքներու Հայերուն ձեռքէն զէնքերը առնել: Հայաստանը խեղդամահ ընելէ առաջ, Հայաստանը պէտք էր անպաշտպան դարձնել:

1915ի սկիզբը, հայ զինուորները Թուրք բանակին մէջ ենթարկուեցան նոր օրէնքի մը: Մինչեւ այդ առեն, անոնցմէ չատերը պատերազմիկ եղած էին, բայց հիմա անոնց բոլորին ալ զէնքերը առնուեցան եւ գործաւոր եղան անոնք: Փոխանակ իրենց երկիրին խրբ հրետաձիգ եւ հեծելազօրք ծառայելու, տեսան որ ճամբայ չինող գործաւոր եւ բեռ կեդանիներ եղած էին: Իրենց կռնակը կը բեռցուէին ամէն կարգի պաչարներ, եւ կքելով բեռին տակ ու քչուելով Թուրքերու խարա-

(*) Հենրի Մորկընթաու կամ Մորկընթօ Պոլսոյ մէջ Միացեալ Նահանգներու դեսպան էր՝ առաջին աշխարհամարտի մէկ կարեւոր մասին ընթացքին: Մօտէն հետեւեցաւ թուրքերու սարքած հրէշային ցեղասպանութեամբ:

ղաններէն եւ սուիններէն, կը բռնադատուէին իրենց յոգնած մարմինները քաշկռտել կովկասի լեռներուն մէջ: Երբեմն, այդ կերպով բռնաւորուած, կը պարտաւորուէին իրենց ճամբան բանալ, դրեթէ մինչեւ կէս մէկդիերնին ձիւնին մէջ մխրճուած: Գրեթէ իրենց ամբողջ ժամանակը բաց օդին մէջ կ'անցընէին, քնանալով չոր գետինին վրայ, երբ սակայն իրենց դիրքապետներուն անդուլ խթանումը դիմադրական ուժերէ մը ընծայէր քնանալու: Սբնունդ ըլլալով՝ անոնց չնչին բան մը միայն կը տրուէր. եթէ հիւանդանային, կը թողուէին հո՛ն՝ ուր ինկած էին եւ իրենց թիւրք հարստահարիչները բաւական ատեն քովերնին կը մնային, կողոպտելու համար անոնց բոլոր ունեցածը – նոյն իսկ անոնց զգեստները: Եթէ կեանքի համար ոգորողներ յաջողէին սահմանուած տեղը հասնիլ, անոնք չատ յաճախ կը ջարդուէին: Կարգ մը պարագաներու մէջ, հայ զինուորները յաճախ կը մեռցուէին աւելի կըտրուկ կերպով մը, որովհետեւ գրեթէ լընդհանուր սովորութիւն մը դարձած էր զանոնք պաղարիւնով սպաննելը: Գրեթէ ամէն պարագաներու մէջ, մեթոտը նոյնն էր: Ակէ անկէ 50 կամ 100 հոգինոց խումբեր կը ժողվուէին, չորսական դասակներով իրարու կը կապուէին, կը տարուէին դիւղէն քիչ հեռու ամայի տեղ մը: Ծանկարծ հրացաններու պայթիւններու ձայնը կը լսցնէր օդը, եւ թիւրք զինուորները՝ որոնք իրր հետեւորդ ծառայած էին, տըխրադէմ իրենց կայքը կը դառնային: Անոնք որ դիակները թաղելու կը ղրկուէին, զանոնք ըլրեթէ մչտ բոլորովին մերկ կը գտնէին, որովհետեւ, սովորութեան համաձայն, թիւրքերը գողցած կ'ըլլային անոնց բոլոր զգեստները: Այն դէպքերուն մէջ, որոնց ծանօթ-ցայ, սպաննիչները իրենց դոհերուն տառապանքին վրայ նրբարուեստ մը աւելցուցած էին, բռնադատելով զանոնք գնգակահար ըլլալէ առաջ իրենց գերեզմանները փորելու:

Պատմե՛մ միակ դրուագ մը, որ կը գտնըւի մեր հիւպատոսներուն տեղեկագիրներէն մէկուն մէջ եւ որ հիմա մաս կը կազմէ ամերիկեան արտաքին գործերու նախարարութեան դիւանագրութիւններուն: Ծուլիսի սկիզբը, 2,000 հայ «ամէլէ»ներ – ա՛ս է թիւրքերէն անունը այն զինուորներուն՝ որոնք գործաւորի փոխակերպուած են – Խարբերդէն հանուած էին ճամբայ չինելու համար: Այդ քաղաքին հայերը հասկցան թէ՝ ի՛նչ կը նշանակէր ատ, եւ կուսակալին դիմեցին որ խնայէ անոնց: Բայց այդ պաշտօնատարը հաւաստիացուց թէ՝ այդ մարդոց վնաս պիտի չհասցուէր եւ նոյն հսկ խնդրեց գերման միսիոնար Էհմանէն, որ խումապը հանդարտեցնէ, այդ պարոնին պատիւ խօսք տալով թէ՝ նախկին զինուորները պիտի պաշտպանուէին: Գր. Էհման հաւատաց կուսակալին խօսքին եւ հանդարտեցուց ժողովուրդին ահուդողը: Բայց դործնականին մէջ, այդ 2,000 անձերէն ամէնքն ալ կոտորուեցան, եւ իրենց մարմինները նետուեցան նկուղի մը մէջ: Գանի մը հոգիներ միայն փախան եւ անոնց միջոցով է որ՝ ջարդին լուրը տարածուեցաւ ամէն կողմ: Գանի մը օր ետքը, ուրիչ 2,000 զինուորներ ղրկուեցան Տիարպեքիր: Այդ մարդիկը ամայի վայրեր ղրկելուն միակ նպատակն էր թողուլ որ անոնք կոտորուէին: Որպէսզի անոնք դիմադրելու կամ փախուստով ազատուելու ուժ չունենան, այդ դժբախտ այրերուն կանոնաւոր կերպով անօթի կը պահուէին: Կառավարական գործակալներ, ճամբան անոնցմէ առաջ անցնելով, Քիւրտերուն լուր կու տային որ՝ կարաւանը կը մօտենար եւ կը պատուիրէր անոնց՝ կատարել իրենց սրտահաճոյ պարտականութիւնը: Ո՛չ միայն քիւրտ ցեղի այրերը լեռներէն վար կը խուժէին այս սովալլուկ եւ ուժասպառ խումբին վրայ, այլ նաեւ քիւրտ կիները կու գային մասպործի դանակներով, որպէսզի Ալլահի աչքին՝ չհաին այն արժանիքը՝ որ քրիստոնեայ մը սպաննելէն առաջ կու դայ: Այս չարդերը մասնակի պատահարներ չէին: Ես կրնայի դեռ յիշել ուրիչ չատ մը դրուագներ, ճիշդ նո՛յնչափ զարհուրելի, որչափ վերեւ յիշուածը: Բովանդակ թիւրք կայսրութեան մէջ կանոնաւոր չանք մը գործուեցաւ սպաննելու բոլոր արուները՝ որոնք Հայերու նոր սերունդ մը կրնային արտադրել, այլ նաեւ ժողովուրդին տկարադոյն դասակարդը դիւրին որս մը դարձնելու նպատակով:

Որչափ ալ ահաւոր ըլլային անդղն զինուորներու այս չարդերը, անոնք ինքնին գըթութիւն եւ արդարութիւն էին, բաղդատուելով այն վարմունքին հետ, որ զինք պահելու կասկածին ենթարկուած Հայերու գլխուն պատեցաւ: Բնականաբար քրիստոնեաները վըր-

գովուեցան, երբ գիւղերու եւ քաղաքներու մէջ ազդեր փակցուեցան, որոնք կը հրամայէին ղէնքերը տանիլ գինուորական կայանը: Որովհետեւ այս հրամանը միայն Քրիստոնեաներուն յատուկ էր, հետեւաբար Հայերը լաւ լմբռնեցին թէ՝ ի՛նչ պիտի ըլլար արդիւնքը, երբ իրենք անղէն մնային, մինչդեռ իրենց խլած պրպտիները արտօնուած էին պահել իրենց ղէնքերը: Սակայն Հալածուած ժողովուրդին չատեր ղէմիկոր հնազանդեցան հրամանին. ատոր վրայ, թիւրք պաշտօնատարները պրեթէ յանձախինդ կերպով պրսեւեցին Հայոցականները՝ իբր ձեւան թէ «յեղափոխութիւնը» մը կը ծրագրէր եւ իրենց պոհերը դաւադրութեան ամբաստանութիւնով բանտ նետեցին: Հաղաքաւորներ ղէնք չյանձնեցին, պարզապէս անոր համար որ՝ յանձնելիք ղէնք չունէին, մինչդեռ բաւական մեծ թիւով անձեր յամառօրէն մերժեցին յանձնել, ո՛չ թէ որովհետեւ ապրատամբութիւն մը կը սարքէին, այլ որովհետեւ կ'ուղէին պաշտպանել իրենց կեանքը եւ իրենց կիներուն պատիւը, այն հարստահարութիւններուն դէմ, որոնց լաղմակերպուելուն պատակ էին:

Ալ պատիժը՝ որուն ենթարկուեցան այս անաստուածները, կը կազմէ ժամանակակից պատմութեան ամէնէն սոսկալի գլուխներէն մէկը: Մեզմէ չատեր կը կարծեն թէ՝ չարչրանքը երկար տեւնէ ի վեր պատրած է վարչական եւ պատական միջոց մը ըլլալէ: Բայց չեմ կարծեր որ՝ ամէնէն խաւար գարերը ատպամ ներկայացուցած ըլլան երբեք աւելի զարհուրելի տեսարաններ, քան անոնք՝ որոնք ներկայիս տեղի ունեցան բովանդակ Թիւրքիոյ մէջ: Թիւրք ոստիկան–գինուորները ո՛չ մէկ նուիրականութիւն կը ճանչնային: Գահուած ղէնքեր փնտռելու պատրուակին տակ՝ անոնք կողոպտեցին եկեղեցիները. ամենածայրայեղ սրբապղծութիւններու ենթարկեցին խորաններն ալ եւ նուիրական առարկաները. եւ նոյն իսկ քրիստոնէական խորհուրդներու նմանողութիւնով՝ ծաղրական արարողութիւններ կատարեցին: Գահանաները կը գանակոծէին՝ ըզգայազուրկ ընելու ատիճան, այն պատրուակով թէ՝ անոնք խռովութեան օճախն էին: Երբ եկեղեցիներու մէջ ղէնք չգտնէին, ատեն–ատեն հրացաններով, տրճճանակներով եւ տուքով կը վնէին եպիսկոպոսները եւ քահանաները, պոնդ կը քաշէին պատերազմական ատեանները ուղղելու առջեւ՝ իբր օրէնքի հակառակ ղէնք կրողներ, եւ գինուած ձեւով փողոցներուն մէջ կը պորտցնէին, ամբոխին մոլեռանդ ղայրոյքը գրգռելու համար պարզապէս: Ոստիկան–գինուորները կիներու հետ կը վարուէին այն նո՛յն անպատուութիւնով եւ անպատչաճութիւնով, որով կը վարուէին անոնց ամուսիններուն հետ: Տեղեկագրուած են դէպքեր, ուր իրր ղէնք պահող ամբաստանուած կիներ մերկացուած են եւ պանակծուած՝ ծաղրերէն նոր կատաղած ձիւղերով. այդ ծեծերուն ենթարկուած են նոյն իսկ յղի կիներ: Ջէնքի այդ փնտռտուքներուն ա՛յնչափ սովորական կերպով կ'ընկերանային բռնաբարութիւնները որ՝ հայ կիներ եւ աղջիկներ, ոստիկան–գինուորներուն գալը լսելուն, ամուսինները, բլուրները կամ լեռնային անձաւներու մէջ կը փախչէին:

Իբր նախապատրաստութիւն ամէն կողմ կատարուելիք փնտռտուքներուն, գիւղերու եւ քաղաքներու մէջ կատղած մարդիկը ձերբակալուեցան եւ բանտ նետուեցան: Հոն, անոնց խոշտանգիչները ամէնէն գիւրային հնարամտութիւնը կը գործադրէին՝ ջանալով իրենց զոհերուն ինքնաբերաբար յայտարարել տալ «յեղափոխականն» ըլլալնին, եւ խոստովանցնելու ղէնքերուն պահուած տեղը: Սովորական կերպ մըն էր բանտարկեալը պատկեցնել սենեակի մը մէջ, երկուական թիւրք պահակներ կեցնելով գլխուն եւ ոտքերուն կողմերը եւ երկու քովերը: Ցետոյ հարցաքննութիւնը կը սկսէր պատպանահարութիւնով: Ախկա սենեակ չալչարանք մը չէ Արեւելքի մէջ. անիկա կը կատարուէր ոտքերուն տակը բարակ ճպուռով մը ծեծելով: Նախապէս ցաւը զարհուրելի տառապանքի մը կը վերածուի. ոտքերը կ'ուռին եւ կը պատռին. եւ յաճախ, այս արարքին ենթարկուելէ ետքը, պէտք կ'ըլլայ որ ոտքերը կտրուին: Ոստիկան–գինուորները իրենց հայ դոհը կը գաւազանահարէին մինչեւ անոր մարիլը. այն ատեն, դայն կ'արթնցնէին ևրեսին ջուր սրսկելով եւ նորէ՛ն կը սկսէին: Եթէ ան չյաջողէր զոհը խօսեցնելու, խոստովանցնելու ուրիչ բաղմաթիւ մեթոտներ ունէին անոնք: Կը քաշէին կը փրցնէին անոր յօնքերը եւ մօրուքը, գրեթէ իւրաքանչիւր թել զատ–զատ. կը քաշէին անոր մատներուն

եւ ոտքերուն նղուկները. հրաչէկ երկաթներ կը դնէին անոր կուրծքին վրայ. հրաչէկ աքցաններով անոր մկրատ կը փրցնէին եւ մկրքերուն մէջ եռացած խէղ կը թափէին: Ներքեմն, ստիկան-դինուորները գոհին ձեռքերը եւ ոտքերը փայտի կտորներու կը դամէին, – քայ-քայ-քայ-օրէն նմանողաբար ծաչելութեան, – եւ երբ չարչարուողը կը գալարուէր իր տալնապին մէջ, անոնք կը գոչէին.– «Թող հիմա Քրիստոսդ գայ եւ քեզի օգնէ»:

Այս վայրագութիւնները – եւ բազմաթիւ ուրիշներ՝ պոլս կը հրաժարիմ նկարագրելէ – սովորաբար կը գործադրուէին դիշեր ատեն: Թիւրքերը բանտին չուրջը կը կեննային, քմբուկ զարնելով եւ սուլիւններ հնչեցնելով, որպէսզի չարչարուողին արտասուքէ կանչերը չհասնին փիւզացիներուն:

Հազարաւոր առիթներով՝ այդ տառապանքներուն տոկացած են Հայերը եւ մեծ յանձնել իրենց զէնքերը, պարզապէս անոր համար որ՝ յանձնելիք բան չեն ունեցած: Սակայն, անոնք չէին կրնար համոզել իրենց խոշտանգիչները թէ՝ իրողութիւնը այդ էր: Հետեւաբար սովորական դարձաւ որ՝ երբ լուր կը ստացուէր թէ՝ խուզարկուները կը մօտենային, Հայերը իրենց թիւրք դրացիներէն դէնքեր կը գնէին, որպէսզի կարող լլլան զանոնք յանձնել եւ խուսափիլ այդ տռկալի պատիժներէն:

Օր մը, այս վարմունքներուն մասին կը խօսէի Գոլոթ ոտիկանապետ Գեորգ պէյի հետ: Գեորգ զգուելի ախորժակով մը կը ներկարագրէր գործադրուած չարչարանքները: Ջէր ծածկեր այն իրողութիւնը թէ՝ կառավարութիւնը ստրկած էր զանոնք, եւ պաշտօնական գաղտկրգի բոլոր թիւրքերուն պէս, խանդավառօրէն կը գնահատէր ատելի գեղին հանդէպ ցուցուած այդ ընթացքը: Գեորգ յայտնեց ինծի թէ՝ այդ բոլոր մոնթրամոնտութիւնները Մխութիւն եւ Ցառաջդիմութիւն Համիտէի կիչերային նախարարուն մէջ խորհրդակցութեան նիւթեր եղած էին: Ջարչարանք ատելու իւրաքանչիւր նոր մեթոտ՝ ողղունուած էր իրր աքանչելի գիւտ մը, եւ նախարարն կանոնաւորաբար ներկայ եղողները չա՛ուսնակ իրենց մխքը կը տանջէին, որեւէ նոր չարչարանք մը հնարելու ճիգով: Գեորգ ինծի յայտնեց թէ՝ նոյն իսկ ազանիական Հաւատաքննութեան ատեանները եւ չարչարանքի ուրիչ պատմական կիչատակարանները հետաքրքրած էին եւ որոնց անունց մէջ պատուոյ տեղը նկատած:

Գեորգ չլսաւ ինծի թէ՝ նոդկալի մրցումի մէջ ա՛յ չհասած էր մրցանակը, բայց բաւականակ Հայատառանի մրայ կրնայինք վստահութեան ախորհական հուչակը չհասած էր վառնի կատակել ձեւակի պէյ, որուն այդ նահանջին մէջ ունեցած պարծերը սրտին նկարագրած եմ: Բաւականակ այդ նահանջին մէջ, ձեւակի համբաւած էր իրր «Պաչքալկի պայտահարը», որովհետեւ չարչարանքի այս մասնագէտը հնարած էր ա՛յն՝ ինչ որ թեթեւ բոլոր չարչարանքներուն պրոլա-կոպծոյն էր – իր հայ զոհերուն ոտքերուն պայտ դամել:

Սակայն այս պատահարները չէին ներկայացներ ա՛յն, ինչ որ այդ ժամանակի թերթերը ընդհանուր կերպով կը յիշէին՝ իրր հայկական վայրագութիւններ. անոնք հազիւ նախնական քայլերն էին գեղին բնաջինջումին: Ժէօն թիւրքերը՝ աւելի մեծ հնարագիտութիւն ցուցուցին, քան իրենց նախորդը՝ Աբդիւլ-Համիտ: Գահընկէց սուլթանին հրամանն էր միայն «Ազանն՛լ, ազանն՛լ», մինչդեռ թիւրք ոստիկանութիւնը բոլորովին նոր ծրագիր մը դտաւ: Փոխանակ հայ գեղը մէկ անդամէն ջարդելու, որուչեցին զայն տարածել: Օսմանեան կայսրութեան հարաւային եւ հարաւ-արեւելքի կողմը կը տարածուին աւերական անապատ եւ Միջագետքի հովիտը: Թէեւ այս երկիրին մէկ մասը առնով թատերավայրն էր ծաղկեալ քաղաքակրթութեան մը, բայց վերջին հինգ դարերու ընթացքին, ան դարձած է այն խորշակին՝ որ ճակատագրէր կը դատնայ ո՛րեւէ երկիրի, որ կ'ենթարկուի քրքքական վարչութեան: Ես հիմա, անիկա աքսոր, ամայի անապատ մըն է, առանց քաղաքի եւ աւանի եւ առանց որեւէ կեանքի, բնակչուտրած միայն սակաւաթիւ վայրի եւ մոլեռանդ պետուի ցեղերով: Բայց թիւրքերու ընթացքին կատարուած ամենաճարտար աշխատանքն է միայն որ՝ կրնայ այդ անապատը նշանակելի ժողովուրդի մը բնակավայրին վերածել: Այդ, կեդրոնի կառավարութիւնը ծանուց իր մտադրութիւնը՝ կայսրութեան պանպան մասերուն մէջ ապրող 2 միլիոնէ աւելի Հայերը հաւաքելու եւ զանոնք

փոխադրելու՝ այդ անապատային եւ անհիւրընկալ երկրամասին մէջ: Եթէ նոյն իսկ այդ տեսակ տարապրութեան մը ձեռնարկած ըլլային անկնճռ միտքով, անիկա պիտի ներկայացնէր անգթութեան եւ անարդարութեան վերջոյն ձեւը: Մեծ մասով Հայերը երկրարդործ չեն. անոնք գլխաւորաբար աշխատաւորական եւ վաճառականական դործունէութեան ձիրքեր ունին: Թէեւ անոնցմէ չատեր արտեր կը մշակեն եւ խաչնարածութիւնով կը զբաղին, բայց չատերը քաղաքներու եւ մեծ աւաններու մէջ կը բնակին, եւ, ինչպէս արդէն յիշ, կը ներկայացնեն երկիրին տնտեսական ուժը: Այս տեսակ ժողովուրդ մը բռնել միլիոններով եւ ղրկել Ասիայի ամէնէն անչէն մասերուն մէջ, պիտի ըլլար անմարդկային կեղեքումի արարք մը: Իրողութիւնը ա՛յն է որ՝ Թիւրքերը ամենայնչին դաղափարը իսկ չունէին երբեք՝ Հայերը այս նոր երկիրին մէջ վերահաստատելու: Անոնք դիտէին թէ՝ խոշոր մեծամասնութիւնը պիտի չհասնէր սահմանուած վայրը, եւ անոնք որ՝ պիտի հասնիլ կանային, կա՛մ ծարաւէ եւ անօթութենէ պիտի մեռնէին, կա՛մ պիտի սպաննուէին անապատի մահմետական վայրի ցեղերէն: Տարապրութեան իրական նպատակը աւազակութիւն եւ աւերածութիւն էր. անիկա ճշմարտապէս ջարդի նոր մեթոտ մը կը ներկայացնէր: Երբ Թալէաթ, իր ներքին դործերու նախարար, այդ տեղահանութիւններուն հրամանը կու տար, լոկ մահուան վճիռը կ'արտասանէր ամբողջ ցեղի մը. չատ լաւ գիտէր ատիկա, եւ ինծի հետ ունեցած իր խօսակցութիւններուն մէջ, ո՛չ մէկ մասնաւոր կանք չէր ըներ իրողութիւնը քօղարկելու:

1915ի գարունէն աչունի ամբողջ ընթացքին, տեղի ունեցան տարագրութիւնները: Մեծ քաղաքներէն միայն Գոլիս, Իզմիր եւ Քէօթահիա խնայուեցան: Ուրիշ ամէն տեղեր՝ ուր մեկ հայ ընտանիք մը կ'ապրէր, անբացատրելի ողբերգութիւններու թատերը եղան ճշմարտապէս: Հրամանէն մէ՛կ հայ անգամ դերծ չմնաց, ո՛րչափ ալ զարդացած կամ հարուստ ըլլար, կամ ընկերային ո՛ր դասակարդին ալ որ պատկանէր: Գիւղերէ ոմանց մէջ, սովորաբար մէկ կամ երկու օր առաջուընէ՝ ծանուցումներ փակցուեցան, որոնք կը հրամայէին ամբողջ հայ ժողովուրդին, որոշուած ժամու մը ներկայանալ հրապարակ մը. ուրիշ տեղերու մէջ մունետիկը կը չրջէր փողոցներուն մէջ եւ հրամանը բերանացի կը հաղորդէր: Իսկ ուրիշ տեղեր ալ, ո՛չ մէկ ազդարարութիւն չէր կատարուեր: Ոստիկան-պինուորները կը ցցուէին Հայու մը տունին առջեւ, կը հրամայէին բոլոր բնակիչներուն՝ հետեւիլ իրենց: Իրենց տնական դործերով զբաղող կիները կ'առնէին, առանց թոյլ տալու որ անոնք պզեստնին փոխեն: Ոստիկանութիւնը անոնց վրայ կ'իյնար, ճիշդ ինչպէս որ Վեսուվ հրաբուխը խուժած էր Պոմպէյի վրայ. կիները կը տարուէին՝ լուացքի տուչտն դատելով. մանուկները անկողինէն կը խլուէին. հացը փուռին մէջ կիսեփ կը մնար. ընտանեկան ճաշը կէս կերուած կը թողուէր. տղաքը դասարաններէն դուրս կը հանուէին, գիրքերնին բաց ձգուած օրուան դասին վրայ, եւ մշակները կը բռնադատուէին իրենց արօրը թողելու՝ արտերուն մէջ եւ իրենց արջառը՝ լեռներու կողին վրայ: Նոյն իսկ նոր ցաւակ բերած կիներ կը բռնադատուէին իրենց անկողինը թողուլ եւ միանալ տապնապահար ամբոխին, իրենց քնացող մանկիկները՝ բազուկներնուն մէջ: Հապճեպով խլուած բաներ, – ինչպէս չալ մը, ծածկոց մը եւ քերեւս ուտեստեղէնի քիչ մը փչուրներ, – ա՛ս էր ամէնը՝ ինչ որ կրնային վերցնել իրենց տնական դոյքերէն: Իրենց խելայեղ հարցումներուն թէ «Ո՞ւր կ'երթանք», ոստիկան-պինուորները հազիւ կը հաճէին պատասխանել. «Դէպի ներքին գաւառները»:

Կարգ մը պարագաներու մէջ, տարագիրները կը տրուէին քանի մը ժամեր, բացառիկ պարագաներու՝ քանի մը օրեր, կարգադրութիւններ ընելու համար իրենց ստացուածքներուն եւ տնական դոյքերուն մասին: Բայց այս ձեւը անշուշտ կը յանգէր պարզապէս աւազակութեան: Հայերը՝ միայն թիւրքերու դոյք ծախել արտօնուած էին. եւ որովհետեւ թէ՛ ծախողները եւ թէ՛ գնողները գիտէին թէ՝ մէկ կամ երկու օր միայն կար ծախելու համար ամբողջ կեանքի ընթացքին դիզուած ինչքերը, ձեռք բերուած գիները ծախուածներու արժէքին պզտիկ մէկ կոտորակը միայն կը ներկայացնէին: Կարի մեքենաներ մէկ կամ երկու տոլար կ'արժէին. կով մը մէկ տոլարով ձեռքէ կը հանուէր. տուն մը լեցուն կահ-կարասիք կը ծախուէր ժամ մը ճաչի վո-

խարէն: Շատ անգամ, արդիւնք ղրուած կը Հայերուն՝ նոյն իսկ այս դիւներով ծախելու եւ Թիւրքերուն՝ գնելու: Այն պատրուակով թէ՝ կառավարութիւնը կ'առաջադրէր Հայերու գոյքերը ծախել՝ վճարելու համար այն պարտքերը՝ զորս անոնք անխուսափելիօրէն պիտի Թողէին, անոնց կահ-կարասիները կը դրուէին մթերանոցներու մէջ կամ կը կուտակուէին հրապարակները, ուր սովորաբար կը կողոպտուէին Թիւրք այրերու եւ կիներու կողմէ: Կառավարական պաշտօնեաները Հայերուն կը ծանուցանէին նաեւ թէ՝ որովհետեւ իրենց տարագրութիւնը ժամանակաւոր էր եւ ծրագրուած էր որ՝ պատերազմը լմնալէ ետքը ետ պիտի բերուէին, այդ պատճառով արտօնուած չէին իրենց տուները ծախելու: Բայց հապա թէ այդ սեփականատէրերը պիւղէն կը հեռանային, եւ ահա՛ մահմետական մուհաճիրներ – Թիւրքիայի ուրիշ մասերէն գաղթողներ – կը փոխադրուէին հայկական թաղերը: Նոյնպէս Հայերուն բոլոր արժեղէնները – դրամ, մատնիներ, ժամացոյցներ եւ գոհարեղէններ – կը տարուէին պահականոցները՝ «ապահով պահուելու» համար, մինչեւ իրենց վերադարձը. բայց Թիւրքերը զանոնք իրենց միջեւ կը բաժնէին: Սակայն, այս ապագուԹիւնները տարագիրներուն ա՛յնչափ գաւ չէին պատճառեր, որովհետեւ ա՛լ աւելի տագնապկուցիչ տեսարաններ կը պարզուէին իրենց աչքերուն առջեւ: Մարդոց կանոնաւոր կերպով բնաջնջումը կը չարունակուէր. այն այրերը՝ որոնք գերծ մնացած էին հալածանքներէն՝ զորս արդէն նկարագրեցի, վայրագ վարմունքներու կ'ենթարկուէին: Սովորութիւն եղած էր կարաւաններուն մեկնումէն առաջ այրերը բաժնել իրենց ընտանիքներէն, չորսական խումբով իրարու կապել զանոնք, քաղաքէն դուրս տանիլ եւ գնդակահարել: Շարունակ տեղի կ'ունենային հրապարակով կախելու մահապատիժներ, առանց դատելու, այն միակ յանցանքով որ՝ գոհերը Հայեր էին: Ոստիկան-զինուորները մասնաւոր փափաք մը կը ցուցնէին ոչնչացնելու զարգացածները եւ ազդեցիկները: Այդ տեսակ մահապատիժներու մասին չարունակ տեղեկագիրներ կը ստանայի ամերիկան հիւպատոսներէ եւ միսիոնարներէ. անոնց նկարագրած դէպքերէն չատերը պիտի չկրնամ մոռնալ մինչեւ իմ էնկիւրիի մէջ, տասնըհինգէն հօթանասուն տարեկան բոլոր հայ այրերը կը ձերբակալուին, չորսական խումբերով իրարու կը կապուին եւ դէպի կեսարիա ճամբայ կը հանուին: Հինգ-վեց ժամ ճամբորդելէ ետքը, երբ անոնք կը հասնին մեկուսի ձոր մը, Թիւրք պիւղացիներու խումբ մը անոնց վրայ կը Թափի՝ իրիերով, մուրճերով, կացիններով, գերանդիներով, բահերով եւ աղոցներով: Այս ոճիրները, ո՛չ միայն տպաւորիչ մահերը կը պատճառէին՝ քան հրացանները եւ աւելորդ անակնկալները, այլ նաեւ, ինչպէս Թիւրքերը իրե՛նք ծանուցած էին գործատուին, անոնք աւելի խնայողական էին, քանի որ վառօդի եւ գնդակի սպառում չէին հարկադրեր: Այս կերպով, Թիւրքերը բնաջնջեցին էնկիւրիի ամբողջ արու ժողովուրդը, մէջը ըլլալով բոլոր հրուսանները եւ կրթուածները, եւ անոնց չարաչար կտրտուած մարմինները Թողուեցան ճորին մէջ, ուր կեր եղան վայրի գազաններու: Այս ջարդարարութիւնը լմնցնելէ ետք, փիղացիները եւ ոստիկան-զինուորները կը հաւաքուին տեղին գինետունը, ուր բաղդատութեան կը դնեն ըրածնին եւ կը յորտրտան իրենց իւրաքանչիւրին սպանած «կեավուր»ներու քանակին վրայ: Տրապիզոնի մէջ, այրերը նաւակներու մէջ կը դրուին եւ դէպի Սեւ ծով կը ղրկուին. ոստիկան-զինուորներ զանոնք կը հետապնդեն, կը գնդակահարեն եւ անոնց դիակները ծովը կը նետեն:

Հետեւաբար, երբ կարաւաններուն մեկնելու նչանը կը տրուէր, անոնք դրեթէ միակերպօրէն կը բաղկանային կիներէ, տղաքներէ եւ ծերունիներէ: Անոնք որ՝ թերեւս կրնային գանոնք պաշտպանել իրենց վիճակուած ճակատագրին դէմ, ոչնչացուած էին: Ճանճախ, ամբոխին ճամբայ ելլելու ատենը, քաղաքապետը հեծնական «բարի ճամբորդութիւն» մը կը մաղթէր: Կարաւանին մեկնումէն առաջ, երբեմն կիներուն կ'առաջարկուէր մահմետական ըլլալ: Եթէ նոյն իսկ անոնք ընդունէին նոր հաւատքը, ինչ որ քիչերը կ'ընէին, նորէ՛ն իրենց երկրային տառապանքները վերջ չէին գտներ: Կրօնափոխները կը բռնադատուէին իրենց գաւակները յանձնելու ինքնակոչ «իսլամ որբանոցներ»ու, հաւանելով որ՝ անոնք կրթուին իբր Մարգարէին հաւատարիմ հետեւորդներ: Եւ իրենք ալ անձնապէս, իրենց

կրօնափոխութեան ենթկնդ ըլլալը ապացուցանելու համար, պարտաւոր էին իրենց քրիստոնեայ ամուսիններէն լքելու եւ իսլամներու հետ ամուսնանալու: Եթէ իրը ամուսին ներկայացուլ մահմետական մը չտնուէր, այն ատեն, նոր կրօնափոխը կը տարապրուէր, ո՛րչափ ալ ուժգնապէս իսլամութեան համար իր հաւատարմութենէն վրայ ընդէր:

Նախապէս, կառավարութիւնը քիչ մը տրամադրութիւն ցոյց տուաւ այս տարապրուող խումբերը պաշտպանելու: Սպաներէն պետնը ընդհանրապէս կը բաժնէին խումբերու, երբեմն հարիւրեակներով, երբեմն հայրեակներով: Քաղաքային իշխանութիւնները երբեմն կը հայթայթէին սայլեր, որոնք կը կրէին աքսորականներուն ժողվուած տնական կահ-կարասիները: Ոստիկան-զինուորներու պահակախումբ մը կ'ընկերանար իւրաքանչիւր թափօրին, իրը թէ առաջնորդելու եւ պաշտպանելու համար զայն: Ողորմելի ոչեստներ հագուած կիներ, փրկերներին կամ կռնակնին կրելով մանկիկներ, կը քալէին քովի իվեր դաւազաններու կռթնած կաղնիկաղ առաջացող ծերունիներու: Տղաքները ոտքինանդին կը վազվզէին, մատաղ խելքովնին՝ կ'ենթեայ թէ թափօրը նոր տեսակ խաղ մը նկատելով: Աւելի բարեկեցիկ անհատ մը, ձի մը կամ էչ մը կ'ունենար. երբեմն ազարակատէր մը փրկած կ'ըլլար կով մը կամ ոչխար մը, որ իր քովնիվեր կը քալէր. եւ ընտանի կենդանիներու տովորական խումբերը – չուներ, կատուներ եւ թռչուններ – մաս կը կազմէին խայտուբղետ թափօրին: Հազարաւոր հայ քաղաքներէ եւ դիւղերէ այս յուսաբեկ կարաւանները ճամբայ ելան. անոնք դէպի հարաւ ամրողջ պողոտաները կը լեցնէին. իրենց քալած ատեն, ամէն տեղ, անոնք ահագին փոշի մը կը յարուցանէին, եւ կը թողէին բեկորներ, ապրուռներ, կահ-կարասիներ, որոնք թափօրին ընթացքը կը ցծէին: Կարաւաններուն ճամբայ ելած միջոցին, տարադիրները քիչ մը մարդկային էակներու նմանութիւն կը կրէին. ապրկայն, քանի մը ժամուան մէջ, փոշին կը ծեփէր իրենց դէմքերը եւ զգեստները, ցեխը կը թանձրանար իրենց ոտքերուն ու սրունքներուն վրայ, եւ դանդաղօրէն առաջացող ամբոխը, յաճախ յոգնութենէ կորաքամակ, եւ ընկերացող «պաշտպան»ներուն բրտութենէն ահաբեկած, կը նմանէր տեսակ մը նոր եւ այլանդակ կենդանիներու ցեղի: Եւ ոակայն, ճիշդ վեց ամսուան ընթացքին, 1915 Ապրիլէն մինչեւ Հոկտեմբեր, Փոքր Ասիայի պրնթէ լսլոր պողտոնները լեցուած էին աքսորականներու այս արտամարդկային խումբերով: Կը տեսնուէր անոնց պտուտքիլը իւրաքանչիւր հովիտէ դարավար ու պարվեր, եւ մայլցիլը պրեթէ իւրաքանչիւր լերան կողն իվեր, քալելով եւ չքունակ քալելով, չդիտնալով երբեք թէ դէպի ո՛ւր, բայց եթէ դէպի ամէն ճամբայ՝ որ մահուան կը տանի: Գիւղ-գիւղի եւուէ եւ քալաք քաղաքի եւուէ, պարպուեցաւ իր հայ բնակչութենէն, արդէն մանրամասնօրէն նկարագրուած տխուր պայմաններուն մէջ: Ստուգուածին համաձայն, այս վեց ամսուան միջոցին, 1,200,000 ժողովուրդ դէպի սուրիական անապատը այս ուղեղնացութեան համար ճամբայ ելաւ:

«Աղօթեցէ՛ք մեզի համար – կ'ըսէին անոնք իրենց տուներէն մեկնած ատեն – այն յարկերէն՝ ուր 2,500 տարիներէ իվեր իրենց նախահայրերը ապրած էին: Ա՛լ այս աշխարհի մէջ ձեզ պիտի չտեսնենք, բայց օր մը իրար պիտի գտնենք: Աղօթեցէ՛ք մեզի համար!»:

Հազիւ թէ հայերը բաժնուած կ'ըլլային իրենց ծննդավայր դիւղերէն, երբ հալածանքները կը սկսէին: Այն ճամբաները, ուրկէ կ'անցնէին, հազիւ թէ ջորիներու արահետներ էին. եւ անոնք որ քանի մը ժամ առաջ մեկնած էին իրր կանոնաւոր թափօր, չուտով կը դառնային այլակերպուած տգնատանջ խումբան մը: Կիները կը բաժնուէին իրենց վաւակներէն եւ ամուսիններէն իրենց կիներէն: Ծերունիները չուտով յարաբերութենէ կը զրկուէին իրենց ընտանիքներուն հետ, խոնջաբեկ ու ոտքերնին ցաւած: Թիւրք սայլապանները, իրենց վարձուորներուն վերջին դրամը կորզելէ ետքը, յանկարծ զանոնք եւ անոնց գոյքերը ճամբուն վրայ կը թափէին, ճամբէն կը հեղէին եւ փուղ կը վերադառնային ուրիշ զոհեր գտնելու: Այսպէս, կարճ ժամանակէ մը ետքը, դրեթէ ամէն մարդ, երիտասարդ թէ ծեր, դատապարտուած էր ոտքով ճամբորդելու: Այն ոստիկան-զինուորները՝ զորս կառավարութիւնը կը զրկէր իրր թէ աքսորականները պաշտպանելու համար, հազիւ քանի մը ժա-

մէն անոնց հարստահարիչները կը դառնային: Անոնք իրենց պաշտպանեալներուն կը հետեւէին սուինները հրացաններուն անցուցած, խթանելով ո՛վ որ քալուածքը դանդաղեցնելու հակում կը ցուցնէր: Անոնք որ հանդչելու համար կը փորձէին կանգ առնել, կամ ուժասպառ ճամբուն վրայ կ՚իյնային, ծայրայեղ վայրագութիւնով կը բռնադատուէին միանալու քալող ամբոխին, թիւրքերը նոյն իսկ սրունիներով կը խթանէին յղի կիները, եթէ անոնցմէ մէկը, ինչպէս որ յաճախ կը պատահէր, ճամբուն վրայ զաւակ ունենար, կը բռնադատուէր որ ունմիջապէս ելլէ եւ միանայ քալողներուն: Ճամբորդութեան ամբողջ չորքօրեայ՝ տեւական պայքար մը մղեցին Հայերը իսլամ բնակիչներու դէմ: Ոստիկան–զինուորներու ջոկատներ առաջ կ՚անցնէին՝ ծանուցանելու քիւրտ ցեղերու թէ՝ իրենց զոհերը կը մօտենային. նաեւ թիւրք գիւղացիներուն տեղեկութիւն կը տրուէր որ՝ իրենց երկար ատենէ իվեր սպասած առիթը հասած էր: Կառավարութիւնը նոյն իսկ բանտերը բացաւ եւ ազատ արձակեց դատապարտեալները, այն հասկացողութիւնով որ՝ անոնք իրր բարի իսլամներ պիտի վարուէին՝ մօտեցող Հայերուն հանդէպ: Այսպէս, իւրաքանչիւր կարաւան գոյութեան մշտական պայքար մը ունէր զանազան դասակարգի թշնամիներու դէմ – իրենց ընկերացող ոստիկան – զինուորները, թիւրք չինականները եւ գիւղացիները, քիւրտ ցեղերը եւ Չէրքէզներու կամ աւազակներու հրոսախումբերը: Եւ պէտք չէ մոռնանք թէ՝ այն մարդիկը՝ որոնք կրնային այս ուղեւորները պաշտպանել, գրեթէ բոլորն ալ սպանուած էին կամ իրր բանուոր՝ բռնի բանակին մէջ առնուած, եւ աքսորականներէն ալ կանոնաւոր կերպով առնուած էին բոլոր զէնքերը, ուղեւորութիւնը սկսելէ առաջ:

Երբ զոհերը իրենց մեկնումի կէտէն քանի մը ժամ անդին կը ճամբորդէին, Քիւրտերը իրենց լեռնային բնակարաններէն վար կը խուժէին: Ոչխանալով մանկամարդ աղջիկներուն վրայ, անոնց լուչկաները կը վերցնէին եւ ղելեգկալոյնները կը փախցնէին դէպի իրենց լեռները: Իրենց աչքին հաճոյ երեւցող մանուկները կը գողնային եւ ամբոխին մնացած մասը անգթօրէն կը կողոպտէին: Եթէ աքսորականները մեկնած էին դրամով եւ ուտելիքով, յարձակողները կը յափշտակէին, զանոնք այսպէս անօթութեան յուսահատ զոհեր պարձնելով: Անոնք կը կողոպտէին աքսորականներուն զգեստները, եւ երբեմն թէ՛ արբերը եւ թէ՛ կիները կատարեալ մերկութեան վիճակի մը մէջ կը ձգէին: Այս աւարառութիւնները գործելու ամբողջ ընթացքին, Քիւրտերը ուզատօրէն կը ջարդէին, եւ կիներու եւ ծերունիներու գոռում–գոչումները կ՚աւելցնէին ընդհանուր սարսափը: Անոնք որ կը ճողոպրէին բաց տեղուանք կատարուած այս յարձակումներէն, կ՚ենթարկուէին իսլամ պիւղերու մէջ իրենց վերապահուած նոր սարսափներուն: Հոս, Քիւրք սինլգորներ կ՚իյնային կիներուն վրայ, որոնք իրենց կլած խոչտանգումներէն երբեմն կը մեռնէին, երբեմն ալ զգայազուրկ կը յիմարանային: Այս տեսակ ահաւոր կայանի մը մէջ դիչեր մը անցընելէ ետքը, աքսորականները, կամ անոնք որ կը վերապրէին, յաջորդ առտու նորէն ճամբայ կ՚ելլէին: Բանի՛ ճամբորդութիւնը երկարէր, ոստիկան – զինուորներու վայրագութիւնը յայտնապէս կ՚աւելնար, որովհետեւ անոնք կը թուէին չղայնտիլ այն իրականութենէն որ՝ իրենց հոգածութեանը յանձնուածներէն մասմը դեռ կ՚ապրէր: Ծանօթ ճամբուն վրայ ինկող մը՝ անմիջապէս կը սուինահարուէր: Հայերը սկսան հարիւրներով մեռնիլ անօթութենէ եւ ծարաւէ: Նոյն իսկ երբ զետերու կը հասնէին, ոստիկան–զինուորները Հայերը չարչարելու համար միայն, երբեմն չէին ձգեր ջուր խմել: Անապատին հրակէզ արեւը կ՚այրէր իրենց խեղճօրէն հալուած մարմինները, եւ իրենց մերկ ոտքերը, կոխոտելով անապատին տաք աւազը, ա՛յնչափ ցաւոտած էին որ՝ հազարներով կ՚իյնային եւ կը մեռնէին, կամ կը սպաննուէին՝ երբ զետին երկննային: Այսպէս, քանի մը օրուան մէջ, ինչ որ մարդկային բնականոն էակներու թափօր մըն էր, փոշեթաթաւ կմախքներու սայթաքուն հորդայի մը փոխակերպուեցաւ, որ անյաղօրէն ուտելիքի փշուրներ կը փնտռէր, ուտելով ճամբուն վրայ հանդիպած ո՛րեւէ ուտելիք, խելայեղած այն խուժդուժ տեսարաններէն՝ որոնք ամէն ժամ կը վրդովէին իրենց էութիւնը, հիւանդ՝ այն բոլոր ախտերով՝ որոնք կ՚ընկերանան այս տեսակ նեղութիւններու եւ զրկանքներու, բայց դարձեալ դէպի առաջ խթանուելով, ի-

լենց պահիճներուն խորտաններով, լիրերով եւ սուիններով։

Եւ այսպէս, մինչ աքսորականները կը քալէին, անոնք իրենց ետին կը ձգէին ուրիշ կարաւան մը – կարաւանը մեռած եւ չղթայուած մարմիններու, թիֆիւսի, տիզաներիի եւ fոլերայի վերջին աստիճաններուն մէջ մեռնող ծերունիներու եւ կիներու, կռնակի վրայ պատկած եւ անունդի ու ջուլի համար իրենց վերջին արտաճմլիկ ճիչերը արձակող տղեկներու։ Կիներ պտնուէցան, որոնք իրենց մանկիկները օտարականներու կու տային, աղաչելով անոնց որ՝ պանոնք առնեն եւ փրկեն իրենց խոչտանգիչներէն. տակա չյաջողելու պարագային, մայրերը իրենց պաւակները հոները մէջ կը նետէին կամ մացառներու մէջ կը թողէին, որպէսզի պոնէ անվրդով կարենային մեռնիլ։ Թափօրին եռեւը կը մնար պըզտիկ բանակ մը աղջիկներու, որոնք իբր ստրուկ ծախուած էին – յաճախ մէնիտիյէի մը կամ զրեթէ յիսուն սեռքի – եւ որոնք իրենց գնորդներուն անասնական նպատակներուն ծառայելէ ետքը, պոռնկութեան կեանք վարելու կը բռնադատուէին։ Մեռնողներու անթաղ կամ կիսաթաղ մարմիններուն խառնուած հիւանդներով եւ մահամերձներով լեցուն կայքերու չարան մը կը դծէր ընթացքը առաջացող խումբերուն։ Գիչակներու երամներ օդին մէջ կը հետեւէին անոնց, եւ սովալուկ չուներ, մեռելներու մարմիններուն համար իրարու հետ զգուըտելով, չարունակ կը հետապնդէին թափօրը։ Ամէնէն զարհուրելի տեսարանները սեղի ունեցան գետերուն քով, մանաւորաբար Եփրատի։ Այս գետը անցած ատեն, երբեմն ոստիկան–գինուորները կիները ջուրին մէջ կը հրէին, գնդակի բռնելով բոլոր անոնք՝ որոնք լողալով ազատիլ կը փորձէին։ Ճաճախ կիները՝ պաւակնին իրենց բազուկներուն մէջ, ինքնաբերաբար գետին մէջը կը նետուէին՝ փրկելու համար իրենց պատիւը։ «Գունեխ վերջին չարթուն, – հիւպատոսական տեղեկագիրէ մը կը քաղեմ այս մէջբերումը – էրզրումի Հայերէն բաժանթիւ խումբեր տարագրուեցան յաջորդական օրերու մէջ, եւ անոնցմէ չատերը կոտորուեցան ճամբան, կա՛մ գնդակահարուելով, կա՛մ ջուրի մէջ խեղդամահ ըլլալով։ Տկն. Զարուհի անունով տարեց եւ ունեւոր կին մը, որ Եփրատի մէջ նետուած էր, ալատեցաւ գետին մէջ խարակի մը կառչելով։ Ան յաջողեցաւ եզերք ելլել եւ դարձաւ էրզրում՝ պահուըտելու թիւրք բարեկամի մը տունը։ Ան պատմեց «Համօրէն–Թուսական Քաղաքային Միութիւն»ի էրզրումի ներկայացուցիչ՝ իչխան Արկուդինսքիի թէ՝ դեռ կը դողդողար յիշելով որ՝ ինչպէ՞ս հարիւրաւոր մանուկներ սուինահարուած էին Թիւրքերուն կողմէ եւ նետուած Եփրատի մէջ, թէ ինչպէ՞ս այրեր եւ կիներ մերկացուած էին, հարիւրներով իրարու կապուած, վնդակի բռնուած եւ գետը նետուած։ Երզնկայի մօտ ըսաւ, գետին մէկ ոլորտին վրայ, հազարաւոր դիակները անանկ թումբ մը ձեւացուցած էին որ՝ Եփրատը հարիւր եարտայի չափ տեղ իր ընթացքը փոխած էր»։

Անիմաստ է Թիւրք կառավարութեան հաստատելը թէ՝ լրջօրէն նպատակ ունեցած ըլլայ երբեք «Հայերը նոր բնակավայրեր» փոխադրելու. ճամբորդներուն հանդիպ ցուցուած ընթացքը՝ բացայայտօրէն կը յայտնէ որ՝ էնվէրի եւ Թալէաթի իրական նպատակը բնաջնջումն էր։ Այս ըմբռնացուցիչ պայմաններուն մէջ դէպի հարաւ աքսորուածներէն քանի՞ հոգի հասան երբեք իրենց սահմանուած վայրը։ Միակ կարաւանի մը կրած վիճակները կը ցուցնեն թէ՝ տարագրութեան այս ծրագիրը ի՛նչպէս կատարեալ ոչնչացումի փոխուեցաւ։ Հալէպի ամերիկեան հիւպատոսին կողմէ հաղորդուած են ինծի խնդիրի առարկայ մանրամասնութիւնները, որոնք ներկայիս Ուաշինկթընի արտաքին գործերու նախարարութեան դիւանաթուղթերուն մէջ անցած են։ Ծունխի սկիզբը, երեք հազար Հայերու թափօր մը, մեծ մասով կիներ, աղջիկներ եւ տղաքներ, մեկնեցաւ Խարբերդէն։ Հետեւելով սովորական մեթոտին, կառավարութիւնը անոնց հայթայթեց եօթանասուն ոստիկան–գինուորներու պահակազօրք մը, թիւրք պետի մը՝ պէյի մը՝ հրամանին տակ։ Սովորականին համաձայն, անոնք ստացուցին որ՝ Հայերու պաշտպանները չեն, այլ խոչտանգիչները եւ դահիճները։ Հաղիւ թէ տարագիրները ճամբայ առած էին, – պէյը կարաւանէն 400 ոսկի չորթեց, պատճառաբանելով թէ՝ մինչեւ անոնց Մալաթիա հասնիլը ապահովութեան պիտի հսկէր. անոնցմէ կողոպտածին պէս այն դումարը՝ որ կրնար իրենց ուտելիք հայթայթել, փոխուստ

տուաւ, պանոնք ձգելով ոստիկան–զինուորնե–րու փափկաղոյծ պթասրտութեանը!

Ամբողջ ճամբուն ընթացքին մինչեւ Ռաս–իւլ–Այն, որ Պաղտատի դիծին առաջին կայա–րանն է, այս թշուառ ուղեւորներուն կեանքը երկարատեւ տրհաւիրք մը եղաւ: Ոստիկան–զինուորները առաջ կ'անցնէին, ծանուցանելու լեռնարնակ կիսավայրենի ցեղերու թէ՝ հաղա–րաւոր հայ կիներ եւ աղջիկներ կուգային: Ա–րարները եւ քիւրտերը աղջիկները կը փախցե–նէին. լեռնականները անոնց վրայ կ'իյնային կրկնակ անզամներ, բռնաբարելով եւ սպան–նելով կիները. իրենք՝ ոստիկան–զինուրներն ալ կը մասնակցէին խենէչաւօնին: Թափօրին ընկերացող քանի մը այրերը մէկիկ–մէկիկ կը սպաննուէին: Կիները յաջողած էին դրամին ծածկել իրենց հալածիչներէն, պահելով ի–րենց բերաններուն եւ մազերուն մէջ. ատով ձիեր կը դնէին, մի'այն որպէսզի կրկնակ ան–զամներ զողցնեն քիւրտ ցեղապետներու: Վեր–ջապէս, ոստիկան–զինուրները՝ ամբողջ տա–սերեք օրեր իրենց պաշտպանեալները կողոպ–տելէ, ծեծելէ, բռնաբարելէ եւ սպաննելէ ետ–քը, զանոնք ամէնքը մէկ լքեցին: Երկու օր ետքը, քիւրտերը խումբին մէջ կը մտնեն եւ կը հաւաքեն այն բոլոր արու անձերը՝ որոնք դեռ ողջ կը մնային: 150ի չափ կը հեռացնեն 15էն 90 տարեկան. անմիջապէս կը հեռացնեն ատոնք եւ մինչեւ վերջին մարդը կը մորթեն: Բայց ճիշդ այդ օրը, Սերաստիայէն ուրիշ կա–րաւան մը կը միանայ Ջարբերդի կարաւանին, ամբողջ կարաւանին թիւը հասցնելով 18,000 հոգիի:

Հիմա հրամանատարութիւնը կը ստանձնէ ուրիշ քիւրտ պէյ մը, որուն համար, ինչպէս նոյն դիրքին մէջ գտնուող ամէն մարդու, այդ պատեհութիւնը առիթ մը կը նկատուէր միայն՝ կողոպուտի, խոշտանգումի եւ սպանութեան: Այս ցեղապետը լեռներէն կը կանչէ իր բոլոր հետեւորդները եւ հրաւէր կ'ընէ անոնց որ՝ Հայերու այս հսկայ զանգուածին հանդէպ ու–դածնուն պէս չյուժին: Ամէն օր ու ամէն ղի–չեր, է'ն դիղեցիկ աղջիկները կ'առեւանգուէին. երբեմն անոնք կը դառնային դիաչարժ վիճա–կի մը մէջ, ինչ որ կը մատնէր իրենց ամբողջ տառապանքներուն պատմութիւնը: Ճետամր–նացները, անոնք՝ որոնք ա'յնչափ ծեր, տկար եւ հիւանդ էին որ՝ չէին կրնար հետեւիլ ա–ռաջացողներուն, անմիջապէս կը սպաննուէին: Երբ քիւրտ պիւղ մը հասնէին, տեղին բոլոր դատարկաչրջիկները արտօնուած էին հայ աղ–ջիկներուն վրայ խոյանալու: Երբ կոտորակ–ուած խումբը եփրատի եզերքը հասաւ, տե–սան որ՝ 200 հոգիներու դիակները ջուրին ե–րեսը կը ծփային: Մինչեւ այդ ատենը ամէնքն ալ ա'յնչափ կրկնակ անպատմներ կողոպտուած էին որ՝ դրեթէ ո'չ մէկ բաներնին չէր մնա–ցած, բացի քանի մը ցնցոտի ղպեստներէ, զորս հիմա ալ քիւրտերը յափշտակեցին: Կարաւա–նին մեծ մասը հինգ օր քալեց, գրեթէ ամբող–ջովին մերկ՝ անապատին խանձող արեւին տակ: Ուրիշ հինգ օրեր ալ՝ ո'չ կտոր մը հաց, ո'չ ալ կաթիլ մը ջուր ունեցան: «Հարիւրա–ւորներ ճամբան մեռած կ'իյնային, կ'ըսէ տե–ղեկագիրը: Իրենց լեզուները ածուխ դարձած էին, եւ երբ, հինգ օրէն ետքը, աղբիւր մը հասան, բնականաբար ամբողջ կարաւանը դէպի հոն խուժեց: Բայց ոստիկանները ճամբան խափանեցին եւ արգիլեցին կաթիլ մը ջուր առնել: Իրենց նպատակն էր ջուրը ծախել գաւա–թը մէկէն երեք ոսկիի. երբեմն նոյն իսկ դը–րամը առնելէ ետքը պարզապէս ղլացան ջու–րը: Ուրիշ տեղ մը, ուր հորեր կային, կինե–րէ ոմանք ինքզինքնին անոնց մէջը նետեցին, քանի որ ո'չ չուան, ո'չ ալ դոյլ կար ջուրը քաշելու: Այդ կիները խեղդուեցան, բայց հա–կառակ ատոր, ժողովուրդին մնացած մասը խմեց այդ հորէն, մինչ հոն կը մնային դիակ–ները եւ ջուրը կ'ապականէին: Երբեմն, երբ հորերը ցած ըլլային, եւ կիները կարենային անոնց մէջ իջնել եւ կրկին դուրս ելլել, միւս–ները կը յարձակէին անոնց թաց եւ խոնաւ ղպեստները լզելու կամ ծծելու, իրենց ծարաւ–ը յագեցնելու ջանքով: Երբ իրենց մերկ վի–ճակին մէջ կ'անցնէին արար գիւղէ, արաբներ–ը դէպ անոնց եւ տուին զգեստեղէններու հին կտորուանքներ՝ մարմիննին ծածկելու հա–մար: Աքսորականներէն ոմանք՝ որոնք տակա–ւին դրամ ունէին, քանի մը կտոր զգեստ գը–նեցին. բայց տակաւին ուրիշներ կային, ո–րոնք մինչեւ Հալէպ քաղաքը՝ ամբողջ ճամ–բան այլպէս մերկ քալեցին: Ինչ կիները՝ ամչնալով՝ հաղիւ կրնային քալել. անոնք բո–լորն ալ կէս մէջքերնուն վար ծառած կը քա–լէին:

Տասնըեօթերորդ օրը, քանի մը հոգիներ

միայն հասան Հալէպ: 18,000 հոգինոց միացած կարաւանէն ճիշդ 150 կիներ եւ տղաներ հասան ամէնամնաւոր տեղը: Մնացեալներէն մէկ քանիները, ամէնէն պրաւիչները, դեռ կ'ապրէին իրենց քիւրտերուն եւ քիւրքերուն ստրուկները. մնացածները բոլորն ալ մեռած էին:

Այս տեսակ պարհուրելի դէպքեր պատմելով՝ մեկ նպատակս ան է որ՝ առանց մանրամասնութիւններ լսելու, անլլիախօս հասարակութիւնը չի կրնար ճշդութօրէն հասկնալ թէ՝ ինչ է այն ապրիլ, որ մենք թիւրք կը կոչենք: Ես ամէնէն չեմ պատմեր ամէնէն սոսկալի մանրամասնութիւնները, որովհետեւ կատարեալ պատմութիւնը այդ ապրեական խեղճանքներուն՝ որոնց պատերը պարծան այլ հայ ապրերը եւ կիները, չի կրնար երբեք տպուիլ ամերիկեան հրատարակութեան մը մէջ: Ինչ ոճիրներ որ մարդկային միտքին ամէնէն խաթարուած բնազդը կրնար ծրագրել, եւ հալածանքի եւ անարդարութեան ինչ ներքութիւններ որ ամէնէն ստորին երեւակայութիւնը կրնար յղանալ, ամենօրեայ դժբաղդութիւնները պարծան այս նուիրական ժողովուրդին: Ես համոզուած եմ որ՝ մարդկային ցեղին ամբողջ պատմութիւնը ա'յնչափ ահաւոր դրուագ մը չի պարունակեր: Անցեալին մեծապոյն ջարդերը եւ հալածանքները դրեթէ աննշան կը թուին, բաղդատուելով 1915ին հայ ցեղին կրած տառապանքներուն հետ: Տասներեքերորդ դարուն սկիզբը, Ալբիգացիներու ջարդը պատմութեան ամէնէն ողբալի դէպքերէն մէկը նկատուած է միշտ: Մոլեռանդութեան այս բռնկումին մէջ 60,000ի չափ անձեր սպաննուած են: Սէն Պարթելեմիի ջարդերուն մէջ, մօտ 30,000 մարդկային էակներ կորսուեցան: Սիկիլիական ջարդերը, որոնք մոլեռանդական ամէնէն դիւային պոռթկումներէն մէկը հանդիսացած են, 8,000 անձերու մահուանը պատճառ եղած են: Թորքուեմատատայի օրով, Սպանիական Հաւատաքննութեան վրայ հատորներ գրուած են. եւ սակայն, իր կառավարութեան տասներորդ տարիներուն՝ 8,000էն քիչ մը աւելի հերետիկոսներ միայն մահուան դատապարտուած են: Թերեւս պատմութեան միակ դէպքը, որ ամէնէն աւելի կը նմանի հայկական տարագրութիւններուն, Ֆերտինանտի եւ Իզապելլայի կողմէ Հրեաներու Սպանիայէն արտաքսումն է: Փրեսքոթի ըստծին համեմատ, 160,000 Հրեաներ իրենց բնակավայրերէն տեղահանուած եւ դիպուածապար ստրոգնուած են Ափրիկէի եւ Եւրոպայի մէջ: Բայց այս նախընթաց հալածանքները դրեթէ ոչինչ կ'երեւան, երբ զանոնք կը բաղդատենք Հայերու տառապանքներուն հետ, ուր դոնէ 600,000 եւ թերեւս մինչեւ անգամ 1,000,000 անձեր ոչնչացան: Այլ նախընթաց ջարդերը, երբ բաղդատուին հայկական վայրագութիւնները վարող ոգիին հետ, ունին բնոյթ մը՝ զոր կրնանք դրեթէ չհմեղանք նկատել. անոնք արդիւնքն էին կրօնական մոլեռանդութեան, եւ զանոնք սարքող մարդոցմէ եւ կիներէ չատերը անկեղծապէս կը հաւատային թէ՝ հաւատարմօրէն իրենց Արարիչին կը ծառայէին: Անտարակոյս կրօնական մոլեռանդութիւնը չարժիչ դրդապատճառ մըն էր այն թիւրք եւ քիւրտ խուժանին քով, որ Հայերը կը սպաննէր, իբր ծառայութիւն մը Ալլահին. բայց այն մարդիկը՝ որոնք իրապէս յղացան ոճիրը, այդ տեսակ դրդապատճառ մը չունէին: Անոնք դրեթէ ամէնքն ալ անաստուածներ էին, որոնք ա'յնչափ քիչ յարգանք ունէին մահմետականութեան հանդէպ, որչափ քրիստոնէութեան եւ որոնց միակ դրդապատճառն էր՝ պալարիւնով հաչուուած պետական քաղաքականութիւնը:

(էջ 250–268)

ՀԵՐՊԸՐԹ Է. ԿԻՊԸՆՋԷՆ

Հերպըրթ Էտըմզ Կիպընգ – ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ
ՍԵԼԱԳՈՑՆ ԷՋԸ (Թարգմ. Ա. Սաղաթէլեան եւ Ե. Մօրլեան)
Նիւ Եորք, 1916, «Հայկ Տպարան»

...Սկիզբէն իսկ, ամէն բանէ վեր, կը գտնըւէի դիրքի մը մէջ, ուր սերտօրէն կրցայ ճանչնալ Թուրքիոյ հայերը, եւ երիտասարդ-Թուրքերու ու նոր ռեժիմի հանդէպ անոնց իսկական զգացումներուն ծանօթացայ: 1909 Ապրիլին կը գտնուէի Ատանա, ուր հայերու խանդավառութիւնը վարձատրուեցաւ երեսուն հազարի կոտորածով մը՝ Կիլիկիոյ եւ հիւսիսային Սուրիոյ մէջ: Կոտորածէն առաջ դիտած էի հայերու վերաբերումը Ատանայի մէջ, իմ աչքերուս առջեւ անոնց արիւնը հոսեցաւ: Սրածումի մոլեգնութիւնը անցնելէն ետք, զանազան տեղեր անոնց հետ էի:

Այս ներածական տողերը, հեղինակին անձին շուրջ, ակամայ գրի առնուած են: Եւ ատիկա անհրաժեշտ էր, բացառապէս հաստատելու իմ յայտարարութիւններս, որպէսզի ինծի չըսեն թէ՝ «Անդիրին տեղեակ չէիր», եւ թէ՝ «Դիտաւորեալ մը համար այս հարցերուն նկատմամբ վճիռ արձակել անկարելի եւ սխալ է»: Քանզի փորձառութեամբ գտած եմ թէ թուրքը եւ *իր բարեկամները*, երբ իրենց խօսուի Հայկական Հարցին մասին, պարզապէս կ'ուրանան փաստերդ եւ վճիռդ ձեռնհասութիւնը կասկածի տակ կը ձգեն: Հետեւաբար, կարեւոր կը նկատեմ յայտարարել թէ՝ հոս ցոյց տրուած իրողութիւնները կու գան մէկու մը կողմէ, որ մօտէն անձնական տեղեկութիւն ունի անոնց վաւերականութեան մասին, եւ այս փաստերու նկատմամբ եղած դատողութիւնը արդիւնք է տարիներու ուսումնասիրութեան եւ զգուշաւոր, մանրակրկիտ քննութեան:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ ԳԼՈՒԽ Ա-Ի

1915 *Ապրիլին, օսմանեան կառավարութիւնը Թուրքիոյ մէկ ծայրէն միւսը սկսաւ պտրծադրութեան դնել սիստեմատիք եւ խըստօրէն նամքով պատրաստուած ծրագիր մը՝ բոլորովին ջնջելու հայ ցեղը: Վեց ամսու ընթացքին մօտաւորապէս մէկ միլիոն հայեր սպաննուեցան: Ջոհերու թիւը եւ անոնց փճացումի եղանակը ժամանակակից պատմութեան մէջ աննախընթաց է:*

ԳԼՈՒԽ Ա.

1914ի աշնան, Թուրքերը բանակին համար քրիստոնեաներու եւ իսլամներու զօրահաւաքումի սկսան: Բովանդակ Թուրքիոյ մէջ, լըման վեց ամիս, հայեր զինուորական ծառայութեան կանչուեցան: Ունեւորներէն զինուորական փրկանք ընդունուեցաւ: Բայց հանի մը շաբաթ ետք՝ աննկատ թողած զինուորական փրկագինի ստացագիրները՝ անոնց տէրերուն զինուորագրութիւնը վերսկսաւ: Գլխաւոր շրջանակները գտնուող հայ դեռատի դասու զինուորները գործօն բանակին մէջ գետեղուեցան, ինչպէս պալքանեան պատերազմի ատեն: Իսկ չափահասներ, եւ հեռաւոր վայրերու հայեր, գործածուեցան ճամբաներու, երկաթուղիներու եւ ամրութիւններու շինութեանց: Հայեր ո՛ւր որ կանչուեցան, եւ իրենց ի՛նչ գործ որ յանձնուեցաւ, կատարեցին իրենց պարտականութիւնը. աշխատեցան Թուրքիոյ պաշտպանութեան ի խնդիր: Քաջ զինուորներ եւ ուշիմ, ժրաջան ու շինարար աշխատաւորներ յայտնագործուեցան անոնք:

1915 Ապրիլին, Գոլտզ հրամաններ ղրկուեցաւ Փոքր Ասիոյ տեղական իշխանութիւններուն՝ ի գործ դնել կարելի եւ յարմար ամէն միջոց, կանխաւ անդամալուծելու հայերու կողմէ փորձուելիք *ապստամբական* ոեւէ ձեռնարկ:

Տեղական իշխանութեան շեշտուած էր թէ՝ *հայերը կայսրութեան ապահովութեան ծայրայեղ վտանգ կը սպառնային եւ ազգային պաշտպանութիւնը կը պահանջէր ՀՐԱՄԱՑԱԿԱՆՕՐԷՆ կանխապուշական խստութիւն, հայերը անվնաս դարձնելու:*

Կարգ մը վայրերու տեղական իշխանութիւններ պատասխանեցին թէ՝ իրենք ձշմարիտ չէին ո՛եւէ կասկածելի գործունէութիւն

հայերու կողմէ, եւ յիշեցուցին կառավարութեան թէ հայերը ո՛չ մէկ վնաս կրնային հասցնել: Քանի որ զէնք չէին կրեր, եւ արդէն ամէնէն կորովի արական տարրը բանակին մէջ կը գտնուէր: Կան թուրքեր որոնք ամօթի եւ գթութեան տեսակ մը զգացո՛ւմ ունին!: Բայց թուրք պաշտօնեաներու մեծագոյն մասը՝ պատրաստակամ եւ եռանդագին՝ Պոլսէն եկած թելադրութիւնը կատարեց: Անսաստողներ փոխուեցան:

Եւ հայկական ջարդերու նոր քուական մը սկսաւ···:

Նախ, այս ձեռնարկը կարելի ամենաճիչ դժուարութիւնով գործադրելու համար, դեռ եւս բազաֆներու եւ գիւղերու մէջ մնացած հայ բնակչութեան ուժեղ տղամարդիկը ազդարարութիւն ստացան Հաւաքուիլ յարմարագոյն վայր մը, ընդհանրապէս բազաֆէն դուրս: Ժանտարմներ եւ ոստիկաններ այս հրամանին գործադրութեան խստիւ հսկեցին: Ոչ ոք աչքէ վրիպեցաւ: Զանոնք ժողվելէ ետք, բոլորն ալ սուրէ անցուցին: Գործադրութեան այս մեթոտը հնարաւոր էր փոքր տեղերու մէջ, առհասարակ: Մեծ բազաֆներու մէջ սակայն, Պոլսոյ հրամանները այսքան ճիշդ ու պարզ կերպով կատարել կարելի՝ չէր միշտ: Հայ բռնելիներ, փողոցներու վրայ կամ իրենց տուներուն մէջ, սպանուեցան: Ներքին բազաֆներու այրեր հսկողութեամբ «ուրիշ բազաֆ» դրկուեցան: Քանի մը ժամէն վերադարձան պահապանները՝ առանց իրենց բանտարկեալներուն···: Ծովեզերեայ բազաֆներու հայեր նաւակներով «ուրիշ նաւահանգիստ» մը տարուեցան: Նաւակները զարմանալիօրէն շուտ վերադարձան՝ պարպուա՛ծ իրենց ճամբորդներէն:

Ցետոյ, որպէսզի երկաթուղիի եւ ճամբաներու շինութեան համար գործածուող հայ զինուորներ կարող չըլլան ոեւէ հաւանական դժուարութիւն յարուցանել՝ կ'աշխատցուէին իրարմէ մղոններով հեռու կէտերու վրայ, 300էն 500 հոգի պարունակող խմբակներու բաժնուած: Թուրք կանոնաւոր բանակի զօրագունդեր դրկուեցան շուտով՝ «հայ յեղափոխութի՛ւնը նուաճելու»: Ճանկարծակի յարձակում կրեցին բանուորական այդ փոքրիկ խմբակները, որոնք չարաչար կ'աշխատէին բիերով, լծակներով եւ փետտաններով: Այս «ապստամբներ»ը ծակծկուեցան գնդակներով՝ գիտնալէ ետք թէ ի՛նչ կը պատահէր···: Մէկ քանիին որ յաջողեցան փախչիլ՝ հետապնդուեցան հեծեալներէ կամ բրատուեցան:

Հեռագիրներ տեղացին Պոլիս, Թալէաթ պէյին, աւետելով թէ՝ «Հո՛ս հո՛ն եւ ամենուրե՛ք *հայկական յեղափոխութիւնը* ջախջախուած էր»: Թալէաթ իր կարգին, հեռագրով շնորհաւորեց տեղական պաշտօնեաները, իրենց կտրուկ միջոցներու յաջողութեան համար: Եւ վերահաս վտանգի մը առաջքն առնուած ըլլալուն իրր ապացոյց՝ հեռագրական այդ հաղորդագրութիւնները ցոյց տրուեցան չեզոք դիւանագէտներու եւ չեզոք թերթերու պոլսական թղթակիցներուն, որոնց ականջը հասած էր տարտամ արձագանգը՝ հայկական ջարդերու կրկնումին: «Մենք անգութ չենք գտնուած, սակայն կ'ընդունինք թէ խիստ եղած ենք», յայտարարեց Թալէաթ պէյ: «Ասիկա պատերազմի ատեն է»:

Ինքզինք հայ ցեղի գործունեայ արու դասէն ազատելէ ետքն ալ թուրք կառավարութիւնը տակաւին անհանգիստ կը զգար: Ծեր, կին, տղայ եւ մանուկ վտանգաւո՛ր տարր էին Օսմանեան կայսրութեան! Գէտ էր հայութիւնը Թուրքիայէն արմատախիլ ընել: Սակայն արդեօք ի՛նչպէս կարելի էր գործադրել այս նպատակը, որպէսզի Ուաշինկթընի թուրք դեսպանը եւ գերմանական թերթեր կարողանային ըսել, ինչպէս որ ըսին եւ դեռ կը շարունակեն ըսել թէ՝ «բոլոր սպանուածները կը պատկանին այն ըմբոստ տարրին, որ՝ զրիւնոտ ձեռքերով՝ յանցանքի մէջ բռնուած է, եւ կամ Օսմ. կառավարութեան դէմ դաւաճանական արարքի մէջ գտնուած է: Մենք բնաւ ձեռ չենք դպցուցած *կիներու եւ մանուկներու*, ինչպէս *չինծու* տեղեկագիրներէ ոմանք պիտի ջանան հաւատացնել ամերիկացիներուն»: Թալէաթ պէյ պատրաստած էր իր ծրագիրը·— Տեղահանութիւն – զինուորական անհրաժեշտութիւն՝ բայց կատարելապէս մարդկային:

Մայիսէն մինչեւ Օգոստոս՝ օսմանեան կառավարութիւնը մեթոտիկ կերպով հետապնդեց ծրագիր մը՝ աւելի դժոխային քան հնարաւոր յոռեգոյն ջարդը: Փոքր Ասիոյ իրաքանչիւր նահանգ հեռագրուեցաւ՝ բովանդակ հայութիւնը դէպի Միջագետք տեղահան

ընել: Հրամանը որո՛շ էր եւ մանրամասն: Մոռացութեան մատնուելու չափ անշնաւ գիւղակ մը չկար: Մուսեթիկներ ազդարարեցին թէ *ամէն* հայ, այսինչ որոշ ատենին, պէտք է պատրաստ ըլլայ մեկնելու անծանօթ վայր մը: Ծերեր, հիւանդներ եւ յղի կիներ բացառութիւն չէին կազմեր: Միայն հարուստ վաճառականներ, դրամատէրներ եւ գեղադէմ կիներ ու աղջիկներ արտօնուած էին ազատ մնալ՝ մահմետական կրօնքը ընդունելու պայմանաւ: Սակայն – յաւիտեանական յարգա՛նք իրենց – հատ հատ անձեր միայն օգտուեցան փախուստի այս միջոցէն: Երկու օրէն մինչեւ վեց ժամ տրուած էր պատրաստութեան համար: Տնական առարկաներ, անասուն կամ աւելորդ զգեստ արգիլուած էր տանիլ: Անկողինի կազմած եւ կերակուրի պաշար՝ ուժը ներածին չափ կրելի էր վերցնել, ուսին վրայ դրած: Եւ պիտի *քալէին հեռուն*՝ կիզիչ արեւին տակ, անջրդի ձորերէն եւ ձիւնապատ լեռներու կիրճերէն: Ու հարկ էր տակա՛լ ճամբորդութեան մը՝ երեքէն մինչեւ ութ շաբաթ···:

Տեղահանութեան հրամանը տակաւին չընտացուած իրիստոնեայ գիւղերէ անցնելու պարագային, կարաւանը արտօնուած չէր ընդունիլ կերակուր եւ կամ ոեւէ հոգածութիւն: Ծերեր, հիւանդներ եւ փոքր մանուկներ ինկա՛ն ճամբաներուն եզերքը, անգամ մըն ալ չելլելու պայմանաւ···: Երկունքի մէջ եղող կիներ սուիններով եւ խարազաններով առաջ կը հշուէին, մինչեւ որ մահը ազատէր զիրենք: Սիրուն աղջիկներ կը խլուէին հարէմներուն համար, կամ պահապաններու կողմէ կը բռնաբարուէին ամէն օր՝ սպասելով մահուան, իբր գթառատ ազատարարի: Անոնք որ կրնային, անձնասպան եղան: Մայրեր, խելագար՝ գետը նետեցին իրենց զաւակները, անոնց տառապանքին վերջ տալու: Անօթութիւն, ծարաւ, լճում եւ ամօթ հարիւր հազարներով կիներ մահուան գիրկը տարին:

Նախ օրէ օր, յետոյ ժամ առ ժամ նօսրացաւ խղճալի կարաւանը: Ամէն ոք յուսահատ՝ միայն մահուան փափաքեցաւ, բանգի հնա՞ր է որ յոյսը ապրի ճամբորդութեան մը մէջ, որ վախճան չունի: Նոյնիսկ ամէնէն զօրաւորին ինչ ուժ մնալ կարելի՞ է: Դժոխք առաջնորդող այդ ճամբէն աջ կամ ձախ խոտորողներ հրացանազարկ կամ սուինահար եղան: Անոնք որ փախչելով՝ յաջողեցան ազատուիլ պահապաններու ձեռքէն, ինչպէս եւ հեծեալ գիւղացիներէ հետապնդ՝ գետին փռուե՛ցան···:

Վերի պարբերութիւնը հազիւ աւարտած էի, երբ տունս եկաւ անգլիացի կին մը, զոր տարիներէ ի վեր կը ճանչնամ: Ան մէկ ամիս առաջ թողած է Ատանան: Իր պատմութիւնը յարեւմտահայ է ուրիշներու պատմածին: Ես ունիմ նոյնօրինակ փաստեր՝ ամերիկեան, անգլիական, գերմանական եւ զուիցերիական ականատեսներէ, որոնց վկայութիւնները զիրար կը հաստատեն:

Անգլուհին ինծի այսպէս պատմեց·–

«Տեղահանութիւնը տակաւին կը շարունակուի: Ներքին նահանգներէն սկսած մինչեւ Պաղտատի երկաթուղիի երկայնքին՝ անցնելով Ատանայի մէջէն՝ անոնք կը դրկուին դէպի մահուա՛ն ուղեւորութիւն: Երկաթուղին, ամէն ուր որ գոյութիւն ունի, բնաջնջումի գործը փութացնելու կը ծառայէ՝ աւելի արագ ձեւ մը այն վայրերը, ուր կարաւաններ կը յառաջանան *ոտքով*: Ա՛հ, երանի՛ թէ միայն ջարդէին լմնցնէին, ինչպէս համիտեան օրերուն: Ատանայի երկաթուղիի կայարանէն դիտեցի հայ կիներ, որոնք, մանկիկները թեւերնուն վրայ բարձրացուցած, «ջո՛ւր» կը խնդրէին: Հացի ախորժակ չէր մնացած այլեւս անոնց մէջ: «Մի՛այն ջո՛ւր, պո՛ւտ մը ջո՛ւր» կ'աղերսէին···: Ջրհան մը կար: Ծունկի եկած՝ խընդրեցին պահապանէն քաղցատրել ինծի կաթիլ մը ջուր տալ: Կառախումբը շարժեցա՛ւ իկոյն: Եւ վերջին լսածս կորուսեալներու աղիողորմ հառաչն էր···: Ասիկա մէկ անգամ չէ պատահած: Գրեթէ ամէն օր նոյն երեւոյթը կը կրկնուէր: Լորտ Պրայս 800,000 զոհե՞ր կ'ենթադրէ: Լա՛ւ, այժմ այդ թիւը մէկ միլիոնի հասած ըլլալու է: Կրնա՞ք երեւակայել մարդկային այսպիսի մահով մը մահացընեն···»:

Բայց Ուաշինկթընի թուրք դեսպանը տակաւին կը յայտարարէ թէ՝ այս պատմութիւնները «չինծո՛ւ» են, եւ թէ «կիներ եւ պզտիկներ չեն սպանուած···:»

(*Լ* 21–38)

ՌԸՆԷ ՓԻՆՈՆԷՆ

ՌՐՒԷ ՓԻՆՈ – ՀԱՅԵՐՈՒ ԲՆԱՋՆՋՈՒՄԸ, ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՄԵԹՈՏ – ԹՐՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵԼԱԿԵՐՊ (Թարգմ. Եդուարդ Զորուբեան)

Պոլիս, 1919, Տպ. Կ. Արծագանգի

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ինչ որ ուշքի կը ղարնէ այս պատմուածքներուն մէջ, ջարդերու կանոնաւոր եւ սիստեմատիք կազմակերպութիւնն է: Այս բանին մէջ պերմանները պիտի դոնեն իրենց դաշնակիցները եւ աշակերտները: Ծողովուրդ մը չէ, որ կը նետուի ուրիշի մը վրայ վայրագ անիշխանութեան ճղնաժամի մըատեն: Ո՛չ, գործողութիւնը կը սկսի գիւղերու մէջ կառավարութեան կողմէ վակցուած յայտարարութիւնով մը: Հրահանգները կը հասնին Գոլիսէն՝ բարձրաստիճան պաշտօնեաներու եւ անոնց միջոցաւ գործադրողներուն: Հեռաձայնը կը խաղայ մեծ դեր մը տխրազդեցիկ ողբերգութեան մէջ: Իշխանութիւնները գործի վրայ են: Ամէն ինչ կ'անցնի՝ ահռելի կարգապահութեամբ մը: Զեն սպաններ քաղաքներու մէջ՝ հիւանդութիւններէ խոյս տալու համար: Կարաւանները կը միացուին որոշուած օրը եւ որոշուած ժամուն: Կանխապէս լուր տրուած է քիւրտերուն եւ աւազակներուն, եւ անոնք կու գան ժամադրութեան:

Ցանձնաժողովները կը դրաղին ցուցակագրելով Թուրք պետութեան ձեռք բերած աւարը հայերու տուներէն: Գիշատիչ ամբոխին կը հետեւին թափթփուքները: Այն ինչ որ կը ներկայացնէ արժէք մը, մէկ կողմ կը դրուի ծախուելու համար: Նախ եւ առաջ կը վճարուին հայերու պարտքերը, որպէսզի ոչ մէկ իսլամ վնասուի: Մնացածովը պիտի հարստանայ պետութիւնը: Օրէնք մը կը հրամայէ որ տարագիրներու (ջարդուած կամ փախստական) դոյքերը պիտի դրաւուին եւ հաշուեյարդարի են թարկուին յանձնաժողովի մը կողմէ ի նպաստ պետութեան: Գրաւուած չէնքերը տրուեցան Իվքաֆին: Գոնիայէն եւ կամ Մակեդոնիայէն եկած պաղթականներ հաստատուեցան հայերու տուներուն մէջ: Տոքթ. Նազըմի մեթոտն է այս: Կիներու եւ տղոց բաժանումն ալ կարգով տեղի կ'ունենայ. Թուրք բժիշկներու առողջապահական այցէն յետոյ, վերապրող տղաքը կը հաւաքուին իսլամ որբանոցներու մէջ: Արդիլուած է քրիստոնեաներուն զբաղիլ անոնցմով, զանոնք հաւաքել:

Ամերիկացիներուն վեհանձն ջանքերը՝ ազատելու անոնցմէ մաս մը, ղրկելու ուսեասէղէն այն դժբախտներուն, որոնք կրցած են հասնիլ մինչեւ Միջագետք, հոն մեռնելու համար անօթութենէն, տենդէն եւ թշուառութենէն, ապարդիւն կը մնան: Կառավարութիւնը յայտարարեց թէ՝ փախստականներուն ոչ մէկ բանի կը պակսի եւ թէ՝ իրեն կը վերաբերի զանոնք խնամել եւ պարէններ տալ:

Անկասկած հետապնդուած նպատակն է ամբողջովին բնաջնջել հայ ժողովուրդը՝ ժահուան եւ բռնի իսլամացման միջոցաւ: Անկէ յետոյ կարդը պիտի դայ քրիստոնեայ միւս աղգերուն: Արդէն Սալմաստի եւ Ուրմիայի, Ատրպատականի աստրի դաղթականները ջարդուեցան եւ թալանուեցան: Ասիկա կառավարական ձեւ մըն է, կանխամտածուած բան մը, վերջին հետեւանքը 1908ի «սպատական» յեղափոխութեան: Իթթիհատական կառավարութիւնը լիովին պատասխանատու է «Հայաստանի Սարսափներուն համար: Նոյնիսկ եթէ հաստատուած ըլլայ, ինչ որ ճիշդ չէ, թէ դաւադրութիւններ եւ ըմբոստութիւններ պատ-

բաստուած էին, չի նուալիր ատով անոնց պատասխանատուութիւնը: Ոչ մէկ լան կրնայ չքմեղացնել ղօրահասուածի ենթարկուած հայրասպանութիւնը իրենց դինակիցներուն կողմէ, ոչ տղոց, ծերերու ջարդը, ոչ ալ վերապրողներու բռնի հաւատափոխութիւնը, ոչ կազմակերպուած թալանը, ոչ ալ այնքան դարչութիւնները զորս պրիչը առաջ չ'երթար նկարագրելու, եւ որոնց պիտի ուղէր մարդ ջնջել պատմութենէն, մարդկութեան պատիւին համար:

Ամերիկացի օրագրողի մը թալէաթ յայտարարեց. «Ձենք ընդունիր անդութ եղած ըլլալիս, բայց եղանք կորովի: Պատերազմի չրջան մը կ'ապրինք:» Մարդ ինքզինքին կը հարցնէ թէ ի՞նչ է ուրեմն անգթութիւնը: Այս պրիչը հրատարակուելու միջոցին, 1916 Մայիս 4ի Պերլիներ Թակեպլաթ թերթը հրատարակեց Գոլսի իր թղթակցին՝ Գ. Սթելտեմանի մէկ խօսակցութիւնը Թալէաթի հետ. «Ջինուորական անհրաժեշտութիւն մըն է հայերը հեռացնել իրենց երկրէն: Զանոնք Միջագետք փոխադրած ատեննիս, յարձակում կրեցին Թուրքերու կողմէ եւ սպաննուեցաւ մաս մը: 1915ի Մարտին, Տարտանէլի կռիւներուն ատեն անհրաժեշտ դատուեցաւ հեռացնել Գոլսի եւ չրջականերու հայերը: Կառավարութիւնը հրամայեց տեղափոխել զանոնք Ջոր: Դժբախտաբար այս միջոցները դործադրելու պաչտօն ունեցող ղէչ պաչտօնեաներ չափազանցութիւններ դործեցին:»

Թալէաթ կանդ առաւ հոս, գոցեց ձեռքերովը աչքերը, կարծես ուղէր հեռացնել դէչ տեսիլք մը եւ չարունակեց. «Մենք բարբարոսներ չենք: Այս տխրասարսուռ իրադարձութիւններու պատմուածքները ինծի անցընել տուին յաղմաթիւ անքուն դիչերներ»: Մենք տեսանք թէ ինչ պէտք է մտածել այս ուչացած եւ կեղծուար խղճահարութիւններու մասին: Եթէ Թալէաթ ունէր անկեղծ խղճահարութիւններ, թող հրամայէր հաւաքել բոլոր վերապրողները, թող վստահէր ամերիկեան միսիոնարներուն բռնի իսլամացած տղաքները եւ հարէմներու մէջ արգելափակուած կիները, թող անուցանէր եւ հաստատէր տեղ մը, այն հսլարաւոր փախստականները, որոնք ամենակատարեալ չքաւորութեան մատնուած մահացան Միջագետքի մէջ: Եւ ամէն բանէ առաջ, թող հրամայէր պաղլեցնել տարագրուածները եւ ջարդերը:

Սակայն բացի այն քանի մը սրկածախրոպիրնելէն, որոնք Թուրքիայի քայքայումին համար պրաւեցին կառավարութիւնը, կայ նաեւ ուրիչ պատասխանատուութիւն մը: Թուրք պահլիճը պատ կառավարութիւն մը չէր, այլ ուղղակի կսխում ունէր Գերմանիայէն: Գոլսի գերման դեսպանը աւելի ազդեցութիւն ունէր քան ունէին նախարարները: Հայաստանի բոլոր պլխաւոր կեդրոններու մէջ կային հիւպատոսներ: Ան անչուշտ կը տեղեկանար օրը օրին ամբողջ ժողովուրդի մը բնաչնջման մասին, որ տեղի կ'ունենար գերմանի գործակալներու աչքին առջեւ: Դեսպանատունը ոչինչ ըրաւ արգիլելու կամ մեղմացնելու համար սարսափները. ինքն իսկ տեղեկացուց իր կառավարութեան Թուրքերու աղետաւոր ծրագրին մասին եւ կառավարութիւնը լուռ մնաց կամ հաւանութիւն յայտնեց: Գերլինէն եկած «վեթօ» մը, նոյնիսկ խորհուրդի ձեւին տակ, պիտի կրնար առաջքն առնել ջարդին կամ պիտի կասեցնէր զայն: Ահա ապացոյցը: Գերման դեսպանը հրամայեց չղպչիլ այն հայերուն, որոնք կախում ունէին Մեզրէի (Խարբերդ) գերման միսիոնէն եւ այս հրամանը դործադրուեցաւ տառացիօրէն: Պառոն տը Վանկենհայմ կը ճանչնար Թուրքերը, գիտէր թէ չահելու համար անոնց վստահութիւնը եւ համակրութիւնը, աւելի լաւ էր չոյել անոնց կիրքերը եւ նախապաչարումները, քան թէ փորձել լուսաւորել զանոնք: Պիղատոսի մեթոտն է ասիկա: Գերման հիւպատոսները հրամայեցին ղպուչանալ միջամտելէ Թուրքիայի ներքին գործերուն: Տեսանք վերը էրզրումի հիւպատոսին պատասխանը գերման կարմիր Խաչի հիմնադրահուհիներու խնդրանքին:

Համաձայն Սուրիայէն եկած փախստականներու, տեղ տեղ գերման հիւպատոսներ քաջալերած եւ վարած են անձամբ ջարդերը: Կը յիչատակուի մասնաւորաբար Գ. Ռոսլէր, Հալէպի հիւպատոսը, որուն դերը Հալէպի ջարդերուն մէջ յայտնի է: Օտարներու կողմէ նիւ Եորքի Կոչնակ հայերէն թերթին դրուած բազմաթիւ նամակներ կը յայտնեն թէ գերման պաչտօնեաներ կը դրգռէին տեղ տեղ՝ ջարդել չհամաձայնող Թուրքերու եռանդը: Ուրֆայի

մէջ գերման հիւպատոսը կը վարկէր ջարդերը: Վկաներ կը հաւաստեն տեսած ըլլալ գերման սպաներ, որոնք կը հրամայէին հրացանակիրներուն:

Ամէն պարագայի մէջ, սա ակնյայտնի է որ բոլոր գերման գործակալները միշտ պոցեցին հնարանքներով որոշ հրամանի մը: Ոչ մէկ տեղ այս անասելի ոճրի հեղինին տողնե չլսուեցաւ պայմանի եւ պիտեան ճիչ մը իրենց կողմէ: Երբ մէկը կ'իմէ թէ ինչ կը նշանակէ եւրոպացի հիւպատոսի մը հեղինակութիւնը Թուրքիոյ մէջ, ստիպուած է խստօրէն դատել իրենց դիրքը եւ աւելի խստօրէն իրենց կառավարութեան վերաբերումը:

Երբ Ճուլիսին Ուաշինկթընի դահլիճը պիտեց Գերլինի կառավարութեան, միացնելու իրենց ձանքերը՝ վերջ տալու համար ջարդերուն, ոչ մէկ պատասխան տրուեցաւ այս հեռաւէրին: Երբ Միացեալ Նահանգներու Գոլսի դեսպան Գ. Մորկընթաու դիմեց իր գերման պաշտօնակցին, Գ. տը Վանկենհայմին, այս վերջինը յայտարարեց թէ կը ցաւի պատահածներուն համար, բայց չի կրնար ոչ մէկ կերպով խառնուիլ Թուրքիայի ներքին գործերուն մէջ: Ուաշինկթընի գերման դեսպան Գ. Գերնըրտորֆ նախ ուրացաւ ջարդերու իրականութիւնը: «Այս երեւակայական խժդժութիւններըը կը թուին պարզ հնարքներ», կը գրէր ան: Եւ կը յայտարարէր թէ ռուսերն էին որ կը ստիպէին էջմիածինի կաթողիկոսը տարածել նման պատմութիւններ: Ճունիս 6ին, Վոլֆ գործակալութիւնը կը հրատարակէր պաշտօնական յայտարարութիւն մը. «Ստուտ է բոլորովին թէ հայեր սպաննուած կամ ջարդուած են: Էրզրումի, Երզնկայի, Ակնի, Սասունի, Գէթլիսի, Մուշի եւ Կիլիկիայի հայերը չեն ըրած արդարեւ ոեւէ չարժուժ, բանգարելու համար անդորրութիւնը եւ որ անհրաժեշտ գարձնէր մասնաւոր խստութիւններ անոնց դէմ: Զեզոք պետութիւններու հիւպատոսները պիտեն ատիկա»:

Աւելի յետոյ, աւելի տեղեակ, կոմս Գերնըրտորֆ ներկայացուց ամերիկեան նախարար Գրիսնի, Տրապիզոնի գերման հիւպատոսին մէկ տեղեկագիրը, ուր կ'արդարացուէին ջարդերը այն առարկութիւնով թէ՝ «հայերը կը դաւաճանէին Թուրք կառավարութեան եւ կ'օգնէին ու կ'օժանդակէին պաղտնօրէն ռուսներուն»: Գերման մամուլը սրպնդրնց Գ. տը Վանկենհայմի թելը եւ ուժգնօրէն պաշտպանեց այն տեսակէտը, թէ Գերմանիա չէր կրնար միջամտել օսմ. կառավարութեան ներքին գործերուն մէջ: Մասնաւորաբար իր ենթակայութեան ներքեւ գտնուող աշքատու եղաւ կոմս էրնեսթ Ռեվենթլով Տէօյչէ Թակէս Ցայթունգ թերթին մէջ: Ան յայտարարեց թէ «Թուրքիա ոչ միայն իրաւունքը, այլ պարտականութիւնն ունէր պատժել ըմբոստ եւ արեան ծարաւի հայերը:» Զեղոք մամուլի բողոքները վերջ ի վերջոյ առաջացուցին քիչ մը յուզում Գերմանիոյ մէջ: Գերմաններն վախցան «Հայաստանի Սարսափներուն» առաջ բերելիք յուզումէն եամիներու դգացումներուն վրայ: Ըստ իր սովորական թաքթիքին, գերման մամուլը դիմեց յարձակողականի եւ ապացուցուց թէ յանցանքը հայերո՛ւնն էր: Գերման պատմութիւններուն մէջ գառնուկն է որ միշտ կը պղտորէ գայլին ջուրը: Ջատագովական պրոշիւր մը լոյս տեսաւ Գերլինի մէջ(*), կոմս Ռեվենթլով, ջերմատին յանձնարարեց գայն հանրութեան:

Ծեղափոխական հայերն են, որ Ռուսիայի եւ մանաւանդ Անգլիայի դրդումով պատրաստեցին ապստամբութիւնները եւ լրտեսութիւնները: Թուրքերը վրէժ լուծեցին միայն: Ի պործ դրին կառավարական իրենց իրաւունքը, ճնշեցին հայկական չարժումը «առանց ջարդելու:» Իթթիհատական կառավարութիւնը վերջ տուաւ «քիւրտերու չարագործութիւններուն», բայց հայերու յեղափոխական չարժումները պոյատեւեցին: Գօղոս Նուպար – որուն ամբողջ ջանքը եղաւ վերջ տալ հայ յեղափոխական գործունէութեան, ստանալու համար օսմ. կառավարութենէն եւրոպայի օգնութեամբ, ի միջի այլոց Գերմանիայի, այն անհրաժեշտ բարենորոգումները, որոնց չնորհիւ հայերը կարենային ապրիլ եւ բարգաւաճիլ աւելի սպատական եւ աւելի լաւ կառավարուած Օսմ. կայսրութեան մը մէջ – կ'ամբաստանուի Գրաքէրի կողմէ իրրեւ յեղափոխականներու պետ, եւ կազմակերպիչ դաւադրութեան մը, որուն բոլոր թելերը կը գտնուին Թիֆլիս, Կովկասի ռուսական կառավարութեան ձեռքը: Արդարեւ, չէ կարելի այլեւս տուխտութիւն: Գրաքէրի վաստերը, որդեգրուած Ռեվենթլովի

(*) C. A. Bratter. Die Armeniche Frage, Berlin.

կողմէ, քան տարուան հնութիւն ունին եւ կը թուի նոյնպէսն ըլլալ շատ ապիկար կերպով մը. «Պիտի սպասուցուի, կը գրէ Պրաքէր, որ Անգլիա, Ռուսիայի եւ Ֆրանսայի օգնութեամբ կազմակերպեց բազմաթիւ պատդրութիւններ Հայաստանի մէջ, այն մտածումով որ երբ դաշնակիցները մտնեն Տարտանէլէն ներս, ընդհ. ըմբոստութիւն մը պիտի պայթէր: Դժբախտաբար ապստամբութիւնը ծագեցաւ վաղաժամ կերպով, եւ Թուրքերը հասկցան ծրագիրը»: Եւ Ռեվենթլով կ'եզրակացնէ.— «Պէտք է որ գերմանները հասկնան վոնէ թէ ուրկէ՛ կու գան հայկական խժդժութիւններու մասին եղած լուրերը: Պէտք է ընդունիլ որ մեր դործը չէ խղճալ ճակատագրին վրայ հայ յեղափոխականներու եւ վաչխատուներու, որոնք կը ներկայացնեն մեծ վտանգ մը մեր հաւատարիմ Թուրք դաշնակցին համար, եւ որոնք գործիքն են մեր մահացու թշնամիին, Անգլիայի եւ Ռուսիայի: Եթէ Թուրքերը չպաշտպանուէին կորովի կերպով, ինչպէս իրենց, այնպէս ալ իրենց դաշնակիցներուն մատուցած պիտի ըլլային շատ գէշ ծառայութիւն մը: Ահա թէ ինչո՞ւ, մենք, գերմանացիներս, նկատելու ենք այս հայկական հարցը ոչ միայն չհակադրուող Թուրքիան, այլեւ իր բոլոր դաշնակիցները եւ պաշտպանելու ենք զայն դուրսէն եկած յարձակումներու դէմ:»

...Դեռ կարելի է փրկել բեկորները հայ ազդին, ազատել բանտարկեալները, բոնի իսլամացուած դժբախտ տղաքները, հարէմներու մէջ փակուած հայերը, անուցանել Միջագետքի մէջ գտնուղ տարագիրները:

Իզմիթի նահանգէն 180,000 հոգի տարագրուեցան դէպի Քարամանլը, անկէ մահուան դիրկը նետուելու համար: Գուլտուրի, Սարթաչի մէջ, Հոկտեմբերին, հայերը բնաջնջուեցան: Սպանդանէյ յետոյ այրերը՝ Թուրքերը բռնաբարեցին կիները եւ յետոյ նետեցին զանոնք տղոց հետ խորխորատներու մէջ:

Թրակիոյ հայերը հաւաքուելով ղրկուեցան Անատոլու, ճամբան անհետացան: Կեսարիայի մէջ հայերը ճամբայ հանուեցան հազարնոց խումբերով, կիները մէկ ուղղութեամբ, այրերը տարբեր ուղղութեամբ: Երբոր դիմում եղաւ կառավարութեան, որպէսզի ծծկերները թողուին գթասիրտ իսլամ ընտանիքներու մօտ, ճամբան անօթութենէ չմեռնելու համար, պատասխանուեցաւ իրենց. «Ձեմ ուզեր որ հայուն հատն իսկ մնայ հոս. պացէք Արաբիայի անապատները եւ հիմնեցէք հոն Հայաստանը:»

Այսպէս բնաջնջումը տարտղնումի եւ ուժերին տակ չարունակուեցաւ: Ամերիկայի եւ պատգական նուիրակին միջամտութիւնը տպարդին տնաց: Գալաց մէջ ալ Ահմէտ Ռիզա եւ ուրիշներ բողոքեցին ամբողջ ժողովուրդի մը այս բնաջնջման դէմ: Իզմիրի մէջ կուսակ եւ նմանապէս կուսակցական մը, Ռահմի պէյ դահճացաւ հարուստ հայերէն առնելով մեծ դումարներ «բանակին պէտքերուն համար», եւ ձերբակալեց քանի մը կուսակցականներ, բայց տեղի չունեցաւ ո՛չ ջարդ, ո՛չ տարագրում Այտընի նահանգին մէջ:

...Այն ճառին մէջ, որ արտասանեց Գերմանիոյ վարչապետը Ռայխսթակի մէջ պատերազմի առաջին տարուան վերջաւորութեան, վարչապետը չնորհաւորեց կերմանները «հրաշալիօրէն վերանորոգած բլլալնուն համար Թուրքիան:» Գերմանական վերանորոգում՝ ջարդերու, թալանի եւ բռնաբարումի միջոցաւ: Ճշմարտութիւնը այն է որ Գերմանիա չկրցաւ չհակադրիլ Թուրքիան, էնվէրի, Թալէաթի եւ քանի մը իթթիհատականներու մեղսակցութեամբ: Գերմանիա չհեցաւ, քանի որ բոլորը որոշ կրցաւ, բայց պայն ստորագրեց կորուստի: Հարիւր հազարաւոր հայերու ջարդը աւերեց ամբողջ Ասիական Թուրքիայի ճարտարարուեստը եւ առեւտուրը: Ասիկա աղէտ մըն է Օսմ. կայսրութեան համար:

Մէկէ աւելի անգամներ ապացուցուած է, որ Թուրքիայի համար կատարելու գիտութիւնը կը կայանայ քանդելու մէջ: Ասիկա մէկն է այն ուսուցումներէն, որ Հայաստանի ճակատագիրը կու տայ պայն մոռնալ փորձողներուն: Ջեզոք երկիրներու մտորումներուն ալ կը թերէ աւելի մեծ կարեւորութիւն ունեցող դաս մը: Ահռելի օրինակով մը իր դրական սահմանին մէջ կը պնդ այն հարցը, որուն համար միլիոնաւոր մարդիկ կռուեցան եւ մեռան: Գերման տիրապետութիւնը կը նշանակէ խեղդումը փոքր ազգերու, ջախջախումը պզտիկ ժողովուրդներու:

(էջ 48–59, յապաւումներով)

ԵՈՀԱՆՆԷՍ ԼԵՓՍԻՈՒՍԷՆ

Գաղտնի Տեղեկագիր Տոքթ. Եոհաննէս Լեփսիուսի (*)

– ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՋԱՐԴԵՐԸ

(Թարգմ. Միհայէլ Շամտանճեան)

Պոլիս, 1919, Տպ. Յ. Ասատուրեան եւ որդիք

ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հայերու տարագրութիւնը տեղի ունեցաւ երեք տարբեր մասերու մէջ եւ երեք յաջորդական ժամանակամիջոցներու։ Այն երեք մասերը, ուր հայերը աւելի միատարր կերպով հաստատուած եւ ընդհանուր ապրելակերպ ունեցած են նկատելի մէկ մասը կը կազմէին (հարիւրին տասնէն մինչեւ քառասուն), հետեւեալներն են.

Ա) Կիլիկիա եւ Սուրիոյ հիւսիսային մասը.

Բ) Արեւելեան Անատոլու.

Գ) Արեւմտեան Անատոլու։

Այն մարզը, ուր հայերը՝ Կիլիկիոյ մէջ կ'ապրէին, կը բաղկանային Առանայի վիլայէթին եւ Տաւրոսի եւ Ամանոսի վրայ (Մարաշի սանճաք) հաստատուած՝ Հալէպի վիլայէթին ամէնէն բարձր մասերէն։ Սուրիոյ հիւսիսային մասին եւ Միջագետքի մէջ ալ Հալէպի, Անտիոքի, Սուետիոյ, Քեսապի, Իսկենտերունի, Քիլիսի, Այնթապի եւ Ուրֆայի չրջանակներէն։

Արեւելեան Անատոլուի եօթը վիլայէթներն են. 1) Տրապիզոն, 2) Կարին, 3) Սեբաստիա, 4) Խարբերդ, 5) Տիգրանակերտ, 6) Վան եւ 7) Բաղէշ։

Արեւմտեան Անատոլուի մէջ պէտք է յիշել Նիկոմիդիոյ միւթեսարըֆութիւնը եւ Զորլուսայ, Քասթեմունի, Գալաթիա եւ Գոնիա վիլայէթները։

Կիլիկիոյ հայ ազգաբնակչութեան տարագրութիւնը կը սկսի Մարտ ամսոյ վերջ եւ կանոնաւոր դրութեամբ մը կը չարունակուի Ապրիլ եւ Մայիս ամիսներուն։

Արեւելեան նահանգներուն մէջ (Վանը բացառութիւն ըլլալով), տարագրութիւնը կը սկսի Մայիսի վերջը եւ Յուլիս 1էն սկսելով, կազմակերպուած կանոնաւորութեամբ մը կը հետապնդուի։

Արեւմտեան Անատոլուի չրջանակներուն մէջ տարագրութիւնը կը սկսի Օգոստոսի առաջին օրերուն եւ կը չարունակուի Սեպտեմբեր ամսուան ընթացքին։

Հիւսիսային Սուրիոյ եւ Միջագետքի մէջ, ձեռք առնուած միջոցները իսկզբան սահմանափակուած են կարեւոր հայերու բանտարկութեանը մէջ։ Տարագրութիւնները կը սկսին Մայիսի վերջը եւ կը չարունակուին մինչեւ Հոկտեմբեր։

(«Գաղտնի Տեղեկագիր Տոքթ. Եոհաննէս Լեփսիուսի», էջ 9–10)

ՀԱԼԷՊԻ ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՀԻՒՊԱՏՈՍ ՃԵՒՍՐՆԻ ՏԵՂԵԿԱԳՐԷՆ ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ

Արեւելեան Անատոլուի վիլայէթներու հայոց տարագրութիւնը կատարուեցաւ երկու հանգրուաններով։

Գոլոյ մտաւորականներու ձերբակալութիւնէն (24–25 Ապրիլ 1915) երեք օր առաջ տե-

(*) Տոքթ. Եոհաննէս Լեփսիուս, հայոց սակաւաթիւ ազկեղծ բարեկամներէն, նախագահն էր Մեծաւոր Արեւելքի Միսիոնին ու Գերմանուհայկական Ընկերութեան։ Իր կարելին ըրաւ՝ օգնելու համար հայոց, դակայն անօգուտ։

կի ունեցան պատառի հայ առաջնորդներու բանտարկութիւնները, որոնք չարունակուեցան 21 Ապրիլէն մինչեւ 10 Մայիս: Այսպէս, չորս չարաքենելու ընթացքին, ձերբակալեցին եւ տարապղեցին Իզմիթէն 100, Գարտիզակէն 80, Գրուսայէն 40, Գալըքեսերէն 30 եւ Ատաբազարէն 80 առաջաւոր հայեր: Ասոնց հետեւեցան Մարզուանէն 20 եւ Տիլրանակերտէն 20 հոգիներ: Իսկ կարինի մէջ ձերբակալուած եւ տարապրուած ծանօթ հայերու թիւը հասաւ 600ի, Սեբաստիոյ մէջ 500ի, Շապին Գարահիսարի մէջ 50ի, յետոյ կարգը եկաւ դարձեալ Տիլրանակերտին 800 եւ Կեսարիոյ 200 հոգիներով, ինչպէս նաեւ այլ վայրերու:

Ակնէ կը հետեւի թէ՝ ընդհանուր կարգադրութիւն մըն էր եղածը, հայ ժողովուրդը զրկելու համար իր գլխաւորներէն, որպէսզի կարելի ըլլար ի գլուխ հանել տարագրութիւնը՝ առանց աղմուկի եւ ընդդիմութեան:

Երկրորդ հանգրուանը, որ ընդհանուր տարագրութեան նախընթաց չրջանն է, կը վերաբերի ազգաբնակչութեան, որ արդէն բանակին համար զինուորագրուած էր կամ զինուորագրութեան դէպքերու ընթացքին: Բանակին մէջ եղող հայերը, պատերազմական նախարարին վկայութեան համեմատ, քաջութեամբ կռուած էին ոչ միայն կովկասի ճակատին վրայ ռուսերուն դէմ, այլեւ Տարտանէլի մէջ: Անոնք ամենամեծ մասով զինաթափ եղան եւ բանակի ծառայութեան մէջ դործածուեցան իբրեւ բեռնակիր եւ ճամբաներու նորոգութեան: Գրեթէ բոլոր գաւառներէն լուրեր առնուեցան, թէ հայ գործաւորները ոչ թէ առանձին, իրենց մահմետական ընկերներէն սպաննուեցան, այլ 80 կամ 100 կամ աւելի հոգինոց խոկատներ, սպաներու հրամանով հրացանի բռնուեցան:

Ամենավայրագ միջոցներով հայ ազգաբնակչութեան դէնքերու հաւաքումին հետ միաժամանակ տեղի ունեցաւ թուրք ազգաբնակչութեան դինուիլը: Իթթիհատական քլուխները ներքին գաւառներու մէջ հրոսախումբեր կազմած էին բանտերէն արձակուած ոճրագործներով: Այս հրոսակներուն ամէն ազատութիւն եւ լիազօրութիւն տրուեցաւ այրերը սպաննելու, գիւղերը թալանելու եւ կիներն ու աղջիկները առեւանգելու համար: Այսպէս, արեւելեան վիլայէթներու մէջ աւերածութիւնը սկսաւ եւ չարունակուեցաւ մինչեւ որ բոլոր քաղաքներն ու գիւղերը ամայացան իրենց հայ ազգաբնակչութենէն:

(Լեփսիուսի Տեղեկագիր, Ա. մաս, էջ 27էն 32, ամփոփուած ձեւով)

ՀԱՑ ՏԱՐԱԳԻՐՆԵՐՈՒ ՎԻՃԱԿՈՒԱԾ ԲԱԽՏԸ

Զանազան նահանգներու քաղաքներուն եւ գիւղերուն մէջ տարագրութեան ձեռնարկը չուտով եւ յաճախ վերածուեցաւ կանոնաւոր բնաջնջումի մը: Ամէն բանէ առաջ աչքի առջեւ ունէին նախ մաքրել հայ տարրին արուներէն: Այս նպատակով նախապատրաստական կարեւոր աշխատանք մը տարուեցաւ տարագրութենէն առաջ: Ժողովուրդին քաղաքական եւ մտաւորական բոլոր ներկայացուցիչները արդելափակուեցան, դէպի ներսերը տարագրուեցան եւ սպաննուեցան: Զինուորական ծառայութեան ընդունակ եղողները առնուած եւ բանակին մէջ գետեղուած էին. անոնք որոնք կը մնային եւ աշխատելու կարող էին, նոյնիսկ անոնք որոնք զինուորական տուրք վճարած էին 16էն երբեմն մինչեւ 70 տարեկան, հեռացուեցան իրենց ծննդավայրէն ճամբաներ նորոգելու համար: Քեռոյ անոնք ղրկուեցան լեռնոտ ճամբաներ եւ ապառաժոտ անապատներ: Տարագրութեան հրամանին վրայ հիմնուելով, քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ մնացած այրերը ընդհանրապէս բաժնուեցան կիներէն եւ սպաննուեցան, բլլայ քաղաքէն անմիջապէս դուրս կամ թէ փոխադրութեան միջոցին: Այս տեղեկութիւնները առնուած են այն սկանտաէս վկաներու պատմածներէն, որոնք դիպուածով ճամբորդած են ներքին գաւառներ եւ հաստատած սմբողջ կոտրաւոններու մեթոտաւոր բնաջնջումը:

(Տես էջ 142էն 143)

ԹՈՒՐՔ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՍՈՒՏ ԵՒ ԵՐԿԻՒՄԻ ՑԱՑՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՀԱՑՈՑ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Մեծ եղեռնի պատմուածքներու մէջ համառօտակի խօսուած է մէկ քանի դիմադրութեան արարքներու մասին: Ինչպէս Զէյթունի աննշան իրողութիւնները, Շապին Գարահիսարի ջախջախուած ընդդիմութիւնը եւ վա-

նայ ինքնապաշտպանութիւնը: Այս երեք դէպքերը, որոնց վրայ կրնան քանի մը նմանօրինակ իրողութիւններ հետ աւելցուիլ, իրարու հետ ոչ մէկ առնչութիւն ունին: Վերը յիշուած երեք դէպքերու վայրերը, չորչ 400 քիլոմեթր հեռու են իրարմէ եւ դէպքերն ալ տարբեր ժամանակներու մէջ տեղի ունեցած են: Ոչ մէկ կասկած մնոց միջեւ, ոչ ալ կանխամտածուած չարժումի մը հետքեր: Միայն հալածանքն էր կանխամտածուածը, որ գործադրուեցաւ մեքոտաւոր եղանակով մը:

Թուրք կառավարութիւնը իմին ալ երբեք չէ հաստատած թէ՝ հայ ժողովուրդը յեղափոխական ըմբոստութեամբ մը իմիգիմիը մերապարտ կացուցած ըլլայ: Ամբողջ ամիսներ մեմիզ թուրք մամուլին մէջ կը կարդայիմիք թէ՝ հայերը հաւատարիմ մնացած էին իրենց քրիստական հայրենիքին:

Պատերազմի առաջին օրէն, բովանդակ հայ մամուլը կը հրաւիրէր հայ ժողովուրդը՝ օսմանեան հայրենիքին միութիւնը պաշտպանելու: Հայ լուսաւորչական եկեղեցւոյ պատրիարքը չրջաբերական հեռագիր մը ղրկեց բոլոր իր թեմերուն, որով վեր կը հանէր թէ՝ «հայ ազգը, որուն հաւատարմութիւնը ճանչցուած է, ներկայ վայրկեանին պիտի կատարէ իր պարտքը եւ պիտի համակերպի բոլոր զոհողութեանց, ի պաշտպանութիւն հայրենիքին»: Պատրիարքը այս հեռագրով հրաման կու տայ առաջնորդներուն խորհրդակցիլ իրենց համայնքներուն հետ: Հայ առաջնորդները կարինէն, Վանէն եւ ուրիշ տեղերէ հեռագիրներ կը ղրկեն Բ. Դուռ ըսելու համար թէ՝ «հայերը հայրենիքի պաշտպանութեան համար ոչ մէկ զոհողութեան առջեւ ընկրկած են եւ պիտի ընկրկին»:

Այս յայտարարութիւնները թուրք եւ պերման մամուլի կողմէ զոհունակութեամբ ընդունուեցան եւ յայտարարուեցաւ թէ՝ «հայ մամուլին եւ ժողովուրդին ընթացքը ըստ ամենայնի ողջամիտ եղած էր, ռուս եւ բրիտանական բշնամութեանց առջին օրէն»: Վիեննայի մէջ կարմիր Մահիկին օժանդակութեան համար հայկական քոմիթէ մը կազմուեցաւ: Դեսպան Հիւսէին Հիլմի փաշա այս քոմիթէին մէկ պատուիրակութեան կը յայտարարէր. «թուրք կառավարութիւնը երբեք չէ տարակուսած հայերուն հաւատարմութենէն եւ անձնուիրութենէն»:

Թուրք բանակին մէջ պտնուած հայ պինուտներր, որոնք լստ թուրք վկայութեանց կատարեալ վարմունք մը ունեցած եւ քաջաբար կռուած էին պալքանեան պատերազմին մէջ, այս պատերազմի առաջին ամիսներուն ալ լաւագոյն վկայութիւններ ստացան պինուորական բարձրագոյն չրջանակներէ: Կ. Պոլսոյ պինուորական վարժարանին մէջ պահեստի սպայ սրճանապրուելու համար թուրքերէ աւելի հայեր ներկայացան: 1500է աւելի հայեր ներկայացած էին, որոնք կ'ուզէին ուղղակի պինեալ ծառայութեան մէջ գործածուիլ:

Երբ պատերազմական նախարար Էնվէր փաշա Փետրուարին կովկասի ճակատէն Պոլիս վերադարձաւ, մասնաւոր գոհունակութիւն յայտնեց հայոց պատրիարքին ի մասին հայ զօրագունդերու վարմունքին եւ քաջութեան:

Նոյնիսկ մասնաւոր կերպով յիշեց չատ յաջող պինուորական գործողութիւն մը, զոր Յովհաննէս չաուշ անունով հայ մը գլուխ հանած էր իր մարդոցմով, փաչային սպայակոյտը տագնապալի կացութենէ մը ազատելով: Այդ չաուշը պատուանշան ստացաւ: Երբ Էնվէր փաչա երդնակայէն անցաւ՝ հայ եպիսկոպոսներ ղրկով մը ողջունեցին եւ փաչան սիրալիր կերպով պատասխանեց անոնց: Գոնիայի առաջնորդին, որ ուղերձ մը ղրկած էր իրեն, Էնվէր հետեւեալ կերպով կը պատասխանէր: (Այս պատասխանը կը կարդանք Պոլսոյ գերմաներէն «Օսմանիչէր Լոյտ» թերթի 26–1–15ի թիւին մէջ:)

«Կը ցաւիմ, որ Գոնիայի մէջ չկրցայ տեսնուիլ Ձեր Գերապատուութեան հետ: Ստացայ այն ղրուիլները, որուն մէջ ձեր երախտապարտութիւնը կը յայտնէք: Ես ալ չնորհակալութիւն կը յայտնեմ եւ կ'օգտուիմ առիթէն ըսելու համար ձեզի թէ օսմանեան բանակին հայ պինուորները խղճմտօրէն կը կատարեն իրենց պարտքը պատերազմի թատրին վրայ եւ կը վկայեմ այս բանը, զոր ես իսկ անձամբ տեսած եմ:

«Կը խնդրեմ հայ ազգին ներկայացնել, որուն անձնուիրութիւնը ծանօթ է, արտայայտութիւնը զոհունակութեանս ու երախտագիտութեանս:

Էնվէր»

Թուրք եւ ռուս պատերազմին սկսելէն մինչեւ հինգ տարիս եւ աւելի յետոյ, որեւէ նըշան չկար կարծելու համար, թէ կեդրոնական կառավարութիւնը ոչէ տրամադրուած էր հայոց հանդէպ: Ի՞նչ բան տեղի ունեցաւ հայերու հանդէպ իր վարմունքը փոխելու համար: Արդեօք յեղափոխութեան մը հիմքե՞րը դուռ կամ ե՞րբ եւ ի՞նչպէս հայկական յեղափոխութեան մը ուրուականը երեւցաւ:

Իսկ Թուրք կառավարութիւնը 1915 Յունիս 4ին հետեւեալ խիստ տարօրինակ յայտարարութիւնը կ'ընէր.–

«Բացարձակապէս սուտ է որ Թուրքիոյ մէջ հայերու վրայ սպանութիւններ եւ ջարդեր կատարուած ըլլան (ինչ որ համաձայնական պետութիւններ հաստատած էին 24 Մայիս 1915 Ամանոս Հաւասի իրենց պաշտօնական հեռագիրին մէջ): Կարինի, Դերջանի, Ակնայ, Սասունի, Բաղէշի, Մուշի եւ Կիլիկիոյ հայերը բացարձակապէս բան մը ըրած չեն, որ խանգարած ըլլայ հանրային կարգը եւ հանդարտութիւնը»: Եւ իրականութեան մէջ այս միջոցին Կիլիկիա արդէն պարպուած եւ ընդհանուր տարագրութիւնն ալ սկսած էր:

Ժընեւի օսմ. հիւպատոս Զիա, Օգոստոս 27ին չնաբար կը հերքէր, երբ ընդհանուր տարագրութիւնը ի գլուխ ելած էր արդէն, ըսելով թէ՝ «ամբողջ հայ ազգաբնակչութիւնը, այր, կին եւ մանուկ, կատարեալ ապահովութեան մէջ կը վայելեն իշխանութեանց պաշտպանութիւնը· գտնուեցան մէկ քանի յանցաւորներ, որոնք օրինական կերպով կազմուած դատարաններու առջեւ դատուեցան»:

Մենք ուրիմն դէմ առ դէմ կը գտնուինք այն նշանաւոր իրողութեան հետ, զոր թուրք կառավարութիւնը ոչ միայն պատերազմի առաջին ամիսներուն, այլ մինչեւ Սեպտեմբեր ամիսը ինքզինք գոհ ցոյց կու տայ հայ ազգին ընթացքէն – մէկ քանի յանցաւորներու պատժուելէն հանուած եզրակացութիւն – եւ բան մը չի գիտեր հայ ժողովուրդին ընդհանուր մէկ դաւադրութենէն, որ պատուհասելու արժանի կրնար եղած ըլլալ:

(Բ. մաս, էջ 170էն 174, *ամփոփուած*)

ՀԱՄԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

Երբ 1908 Յուլիսին Թուրքիոյ մէջ սահմանադրութիւն հռչակուեցաւ, ամբողջ աշխարհ կարծեց թէ Թուրքիա ևս իր կարգին ժողովուրդին պիտի չնորհէր ազատութեան եւ քաղաքացիներու օրէնքի առջեւ հաւասարութեան սկզբունքները:

Երիտասարդ-Թուրքերը մակեդոնական զօրագունդերով քալեցին Պոլսոյ վրայ, ձեռք ստրին իշխանութիւնը, պահրնկէց ըրին սպտիւլ Համիտը, բայց հետզհետէ մօտեցան այս վերջինին քաղաքական ուղղութեան: Իթթիհատական կառավարութեան ծրագիրը սրսչուած էր երկու առաջնորդող տեսակէտներով.–

1) *Կեդրոնացման գաղափարը որ գերազանցութիւնը եւ բացարձակ տիրապետութիւնը կ'ընդունէր թուրք տարրին՝ կայսրութեան մէջ:*

2) *Կայսրութիւնը պէտք էր կառուցուած ըլլար դուռ իսլամական հիման մը վրայ:*

Թուրք ազգայնականութիւնը եւ համիսլամական գաղափարը արդէն առաջնորդնէ ամէն հաւասարութիւն կը մերժէին պանազան ազգութեանց եւ կրօնքներուն միջեւ:

Համաթրքութիւնը տեսակ մը կուռք դարձաւ եւ ամէնէն խիստ միջոցներ ձեռք առնուեցան ոչ-Թուրք տարրերուն դէմ: Այս խիստ ընթացքը կիրարկուեցաւ մեծ մասամբ մահմետական ալպանացիներու դէմ, որոնք հաւատարիմ էին կառավարութեան: Ահիկա պատճառ դարձաւ Եւրոպական Թուրքիոյ կորուստին: Այս քաղաքականութիւնը նոյնպէս պատճառ եղաւ պանազան յեղափոխական չարժումներու, արարական երկիրներու մէջ: Քիւրտ ցեղախումբերը, կիսով անկախ, իրենց անջատ քաղաքականութիւնը ունէին եւ իրենցմէ մաս մը մեքենայութիւններ կը լարէր ռուսերուն հետ:

Մուրիւն եւ Յառաջդիմութիւն Կոմիթէն բաղկացած էր միմիայն Թուրքերէ, համաձայն իր կանոնագիրին: Մերժուեցաւ նոյնիսկ իսլամ արաբի մը մուտքը կոմիթէէն ներս:

Երիտասարդ – Թուրքերու համաժողովը 1911ին Սելանիկի մէջ որոշեց հետեւեալները·

– Պէտք է զինաթափ ընել Մակեդոնիոյ քրիստոնեաները, բայց պէտք բաժնել մահմետական փոքրամասնութիւններուն: Ցոյն եւ պուլկար սահմանապլուխին վրայ 20,000 մահմետականներ հաստատել: Փութացնել դէպի Կովկաս եւ Թուրքիստան ներգաղթը, արգիլել քրիստոնեաներուն սեփականատէր դառնալը:

Հակայոյն պոյքոթը չարունակել։ Թուրքիա պէտք է հապէս իսլամ երկիր մը դառնայ։ Կրօնական ուրիշ ամէն փրոփականտ պէտք է ճնշուի։ Բոլոր կարեւոր պաշտօնները մահմետականներու կողմէ պէտք է գրաւուած ըլլան։

Եւրոպական պատերազմը երբ ծագեցաւ, Թուրքիոյ մասնակցութիւնը նոր ընդլայնութիւններ յառաջ բերաւ քոմիթէի ծոցին մէջ։ Թէեւ Թուրքիա կը չարունակէր համիտեան չեզոք քաղաքականութիւնը, սակայն էնվէր փաշա յաջողեցաւ նէրքին նախարար Թալէաթը եւ խորհրդարանի նախագահ Խալիլ պէյը սիրաշահիլ, որպէսզի Թուրքիա պատերազմի մտնէր Գերմանիոյ կողքին։ «Սուրբ պատերազմին» յայտարարութիւնը ընդհանուր դրդռութիւն յառաջ բերաւ Թուրք տարրին մէջ՝ քրիստոնեաներու հանդէպ։ Միեւնոյն ատեն ջնջուեցան fափիթիւլասիոնները։

Հակառակ այս բոլորին, պատերազմէն առաջ, 1913ին, երիտասարդ-Թուրք կառավարութիւնը լաւ ընդունելութիւն ըրած էր հայկական բարենորոգումներու խնդրին, որ պետութեանց կողմէ սեղանի վրայ բերուած էր։ Ռուս չափազանց արմատական առաջարկները, որոնք կը Թուէին դպչիլ Թուրքիոյ վեհապետութեան, չափաւորուեցան գերման քաղաքականութեան աշխատակցութեամբ, այնպէս որ բարենորոգումներու վերջնական ծրագիրը ընդունուեցաւ Բ. դրան կողմէ 1914 Յունուար-Փետրուարին, Յանուցագրի մը մէջ որ բացարձակապէս կը յարգէր Թուրքիոյ վեհապետութիւնը եւ անոր կենսական շահերը։ Սակայն եւ այնպէս այս ամբողջ եղածը կը դպչէր Թուրք վարիչներուն դիւրազգացութեան։ Հայերը, շատ անպամներ, սպառնալիք ընդունեցին Թէ շատ սուղի պիտի նստի իրենց, պետութեանց աշխատակցութեամբ, գործադրութիւնը բարենորոգութեանց ծրագիրին։

Արդէն այն ատենէն զրոյց կը չրջէր Թէ ժէօն-Թուրք պետեր հրապարակաւ յայտարարած ըլլան որ, եթէ հայերը չհրաժարին բարենորոգումներէն, անոնք այնպիսի ջարդի մը առարկայ պիտի ըլլան՝ որուն քով Ապտիւլ-Համիտին ըրածները տղայական խաղալիկ մը պիտի երեւան։ Ինչ որ հայերը կը փափաքէին՝ ուրիշ բան չէր, այլ եթէ կեանքի եւ ստացուածքի հիմնական իրաւունքները։ Սակայն վերջը բարենորոգումներու հանդէպ հայերու ցոյց տուած ուրախութիւնը ոճիր նկատուեցաւ։ Տարագրութեան որոշումը եւ անոր մաս կազմող ջարդերը բացէ ի բաց պատճառաբանուած են երիտ-Թուրք պետերու կողմէ սա առարկութեամբ թէ՝ կ'ուզէին միանգամ ընդմիշտ հայերու գլուխէն հանել բարեկարգումի գաղափարը։ Նոյնիսկ յատկանշական վաւերաթուղթ մըն է Գօլոս փաշայի ղէմ վճռապիրը, որ հրատարակուեցաւ Թուրք «Հիլալ» թերթի 14 Օկտոմբեր 1915 Թիւին մէջ։

Գօլոս Նուպար փաշա Թուրք հպատակ մը չէր։ Հայոց Ընդհանրական կաթողիկոսը, էջմիածնի մէջ, ստիպուած էր Գօլոս Նուպարի պատասխանատուութեան պաշտօն տալ, որպէսզի լուծում մը տար հայկական բարենորոգութեանց հարցին։ Փաշան ճամբորդութիւններ կատարեց եւրոպական սրբազնութիւններ, լուսաբանութիւններ տուաւ եւ լուծումներ առաջարկեց։ Բանակցութեանց յաջող արդիւնքը վերապրելի էր Պերլինի պրտաքին նախարարութեան եւ դեսպան Վանկենհայմի։

Այսօր մէկ անգամէն ոճիր մը կը նկատեն հայ քաղաքական մարդուն գործունէութիւնը եւ կ'ամբաստանեն զայն, իբր Թէ օգտուած ըլլալուն համար Թուրքիոյ տկարութենէն ու ներքին կացութենէն, օտար հակակշռի տակ ինքնավար Հայաստան մը ստեղծելու համար։

Ամբաստանութիւնը սխալ է երկու տեսակէտով։ Նուպար փաշա նախ ինքզինք հայ ազգի պատգամաւոր չէ ներկայացուցած, այլ հայոց կաթողիկոսի կողմէ ղրկուած պատգամաւորութեան իբր պետը։ Նոյնպէս նպատակ չէ ունեցած ինքնավար Հայաստան մը ստեղծելու՝ երբ բաւական անգամներ հրապարակային յայտարարութեանց ու մամուլին մէջ դրժած է ինքնավարութեան մը գաղափարը։

Զարմանալի է ուրեմն, որ հակառակ այս ամէնուն Գօլոս Նուպար փաշա մատնանչուած ըլլայ իբր մատնիչ եւ փախստական եւ հրաւիրուած ըլլայ ներկայանալու պատերազմականատեանի մը առջեւ։

Այս վաւերագիրը ճիշդ Համիտի ժամանակին եղածին պէս ցոյց կու տայ Թէ՝ հայկական բարենորոգումներու խնդրոյն հետ կապ ունեցող ամէն արարք կը նկատուի ոճիր մը Թուրք վեհապետութեան դէմ, եւ ըստ այնմ կը պատժուի։ Այս բարենորոգումները, իրենց վերջին փուլին մէջ, Բ. Դրան առաջարկուած

էին մեծ պետութիւններու դահլիճներուն եւ դեսպաններուն կողմէ, մէկը ըլլալով նաեւ Գերմանիան:

Բայց որովհետեւ բարենորոգումները պարտաւոր էին երաշխաւորել կեանքի եւ ստացուածքներու ապահովութիւն անտարակոյս, այսպէս մեկնելով միջազգային դաշնագիրները, կրնանք հայը ներկայացնել իբր ղերազոյն դատապարտեալ մը: Այս կերպով պէտք չկայ այլեւս ամրաստանել հայերը յեղափոխական դիտաւորութիւններով կամ տրտքնելով: Քրիստոնեայի մը յաւակնութիւնը կեանքի, ինչքի ապահովութեան, քաղաքացիական հաւասարութեան, իր ազգային մշակոյթին եւ լեզուին հանդէպ յարգանքին, արդէն դիւրացնէ դատապարտութիւն մըն է, եւ հետեւաբար պէտք է որ պատժուի, եթէ պարտականները նպաստաւոր կրնան:

ՈՃԻՐԻՆ ԳՈՐԾԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Պատերազմի սկիզբէն, քոմիթէի մէջ ըղձալի գտնելու համար այն կերպը, որով կրնային պատերազմի առիթը օգտագործել, պատուհասելու համար հայերը, որոնք չանացած եւ յաջողած էին ձեռք անցընել բարենորոգումներ, եւ ասով իրենց դիտաւորութիւնն էր միանգամ ընդ միշտ վերջացնել հայկական խնդիրը: Նոյն լուծումին հասան, ինչ որ Ապտիւլ Համիտի մէկ նախարարը չնականօրէն կը սահմանէր. «վաւագոյն կերպը վերջացնելու հայկական խնդիրը՝ նոյն իսկ հայերը վերջացնելն է»:

Կ'ըսուի թէ Թուրք նախարար մը սա յայտարարութիւնը ըրած ըլլայ. «Պատերազմը վերջնանալուն, Պոլսոյ մէջ ոչ մէկ քրիստոնեայ պիտի ըլլայ»: Դատական նախարարութեան մէկ բաժանումին պետը կ'ըսէր հայու մը. «Այս կայսրութեան մէջ տեղ չկայ թէ՛ ձեզի եւ թէ մեզի համար եւ ամերիկի թերեւսութիւն պիտի բլլար, եթէ մենք չօգտուէինք այս առիթէն՝ ձեզմէ ազատելու համար»: Եւրիտասարդ–Թուրք քոմիթէի անդամները յաճախ յայտարարած են հլապարակաւ. «Օտարականները պէտք է աներեւոյթ ըլլան Թուրքիայէն, նախ հայերը, յետոյ յոյները, յետոյ հրեաները եւ ամէնէն ետքը եւրոպացիները»:

Թուրք նախարար մը կը պարծենար կրնալ իրագործելու համար երեք չաքաթուան մէջ այն, ինչ որ Համիտ չէր կրցած գլուխ հանել 30 տարուան ընթացքին: Պատասխանելով իրեն ուղղուած այն դանգատին թէ կը պատժէր եւ կ'ոչնչացնէր մէկ քանի յանցաւորներու հետ, անմեղներու անսահման ամբոխ մը, Թուրք սպայ մը պատասխանեց. «Նոյն հարցումը կ'ուղղէին մեր մարգարէ Մոհամմէտին.– Թող Աստուծոյ խաղաղութիւնը ձեզի հետ ըլլայ – պատասխանեց ան. եթէ դուն լուէ մը խածուիս, չէ՞ մի որ ամէնքն ալ կը սպաննես»:

Անգամ մը երբ քոմիթէի մէջ խօսք կ'ըլլար քրիստոնեայ ազկերը ճնշելու մասին, Թուրք մը ինքզինքէն ելած յայտարարեց. «Ճաւալին այն է որ Մեհմէտ աչխարհակալը չէ իրած այն՝ ինչ որ այսօր մենք կ'ընենք»: Քոմիթէին ուրիշ մէկ անդամը անոր հետեւեալ պատասխանը տուաւ. «Այդ պարագային Թուրքիա այսօր քաղաքակրթութեան նոյն աստիճանին վրայ պիտի գտնուէր, ուր կը գտնուի Մարոք»:

Հայերը բնաջնջելու դիտաւորութիւնը կ'երեւի թէ գոյութիւն ունէր պատերազմին ընկերը:

ՌՈՒՍ ԵՒ ԹՈՒՐՔ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Թուրքիոյ հայերուն ուղղամտութիւնը ապացուցուած է տեղեկատուութեամբը զանազան աղբիւրներու:

Պատերազմի ընթացքին երբ ռուս քաղաքագէտները Թրքահայաստանի կցումին համաձայն էին, հայ մամուլը բուռն ընդդիմութիւն մը ցոյց տուաւ այս ծրագիրներուն դէմ: Ռուսական Տումայի անդամներէն հայազգի Ազեմոֆ կը յայտարարէր «Փեթրոկրատեաքի Ռուբիէ»ի մէջ. «Պատերազմէն ետք Թուրքիա պէտք չէ որ դադրի գոյութիւն ունենալէ, Ռուսիա, որ միլիոնաւոր իսլամ հպատակներ ունի, պարտաւոր է պահել խալիֆայութիւնը: Հայերը իրենց ազգային խնդրոյն համար չահ ունին Թուրք վեհապետութեան պահպանման մէջ»:

Մոսկուայի հայկական քոմիթէի քարտուղար Կուսիկեան կը յայտարարէր թէ՝ Թրքական Հայաստանի մը ներքին կազմութիւնը, Թուրքիոյ հայերուն պատկանող գործ մըն է եւ չի կրնար ռուսերու վախքէն համաձայն

կարգապրուիլ: Վերջապէս, Քառակինեւրու պետը, Միլիւքոֆ, պահպանեցաւ հայ քաղաքականէն, որոնք Թուրքիոյ պահպանումը կ'ուզէին իրենց ազգային ծրագրի տեսակէտով: «Պարտաւորուած եմ եզրակացնել, կ'ըսէր Միլիւքոֆ, թէ քուրտ վեհապետութեան պահպանումի գաղափարը դիպուածական եւ առժամանակեայ ապրում մը չէ, այլ աւելի ներքին ազգային ծրագրին: Բացէ ի բաց կ'ըսեմ այս բանը. կը նկատեմ այս տեսակէտը իրը վիճակաւոր եւ վճռորոշ հայկական չահերուն, ինչպէս եւ ռուսական չահերուն, եւ բացարձակապէս անհրաժեշտ կը նկատեմ պատշաճ վերաբերութիւն մը հայ ազգային ծրագրին»:

Այս խոսքերէն յայտնապէս երեւան կու գայ, որ ոչ մէկ համաձայնութիւն կայ ռուս եւ հայ բաղձանքներուն միջեւ: Դաշնակցականներու ազգային ծրագիրը կ'ուզէր Թուրքիոյ պահպանումը սուլթանին վեհապետութեան տակ, ենթարկելով բնականաբար թէ կործանած հայ ժողովուրդը պիտի վերականգնուի, եւ թէ իր ստացուածքները իրեն պիտի վերադարձուին: Այս ծրագիրը «ամէնէն մեծ Ռուսիոյ տարածման ճամբան կը փակէ»: Թուրք քաղաքականութեան պարտականութիւնը պիտի ըլլար օգտուիլ Քրքահարներուն այս ընդդիմութենէն, հանդէպ Ռուսիոյ կողմէ իւրացումի մը պաղափարին եւ մանաւանդ կերպով գործածել հայ տարրը իրը գօրաւոր պահակ մը ամրողջ Կովկասի սահմանապահին վրայ: Բայց քմիթէն մանաւանդ կերպով գոհ պիտի ըլլար գործողութիւններու բանաստեղծ չահերէն՝ մոլեռանդ համակրութեան մը պաղափարին եւ քայքայեց վատահ յենակէտները կայսերական ստորգ քաղաքականութեան մը, տոն քիչոթեան պատրանքի մը, համիտեանական տիեզերական կայսրութեան մը ետեւէն վազելու համար:

Ռուսերու կողմէ եղածին պէս, ակամայ կերպով Թուրք պաղրուիլ ալ վկայութիւններ ունած են հայոց ուղղամտութեան մասին:

Շերիֆ փաշա, Ազատական ընդդիմադիր կուսակցութեան պետերէն մին, 1915 Սեպտ. 10 թուակիր նամակով մը «Ժուրնալ տը Ժընեւի»ի խմբագրութեան, ղրուանք կը յայտնէ հայերու դէմ հալածանքի մասին եւ կ'ողբայ բնաջնջումը ցեղի մը, որ այնքա՛ն աստարած է Թուրքիոյ բարգաւաճումին: Եթէ կայ ցեղ մը, կը դրէ, ան, որ իր հաւատարմութեամբ եւ իր ծառայութիւններով կը պնահատուի, այն ալ հայ ցեղն է: Երբ միտք կը բերուի թէ այս ժողովուրդը, այնքա՛ն բարձրօրէն օժտուած, որ կրնար բարերար գործիք մը ըլլալ Օսմանեան կայսրութեան վերածնումին համար, պատմութենէն անյիշելու կէտին վրայ է, ոչ միայն ճնշուելու այլ ինաջինջ ըլլալու վրայ, ամէնէն նուաստ զգայուն մարդուն սիրտն անգամ կ'արիւնի:

Այս յայտարարութիւնները, Շերիֆ փաշա ամէնէն բուռն պախտանները կ'ուղղէ պաշնակցականներուն դէմ, որոնք 8 տարիէ ի վեր կառավարիչները եւ պաշտպանները եղած են Իթիհատական-Թուրք քմիթէին: Ինչո՞ւ ան-պամնիր, կ'ելրակացնէ ան, զգուշացուցի զիրենք իթթիհատականներուն դէմ, որոնց սեւ հոգին կը ճանչնայի: Գոնէ Աստանայի ջարդերը, որոնք քմիթէին հրամանով կազմակերպուեցան, պէտք էր մղէին դաշնակցականները իրողութիւններու իմաստը հասկնալու:

Մանաւանդ կերպով դաշնակցականներուն ներկայ կառավարութեան, Շերիֆ փաշա ուղղակի ապացուցած կ'ըլլայ անոնց ուղղամտութիւնը Թուրքիոյ հանդէպ: Շերիֆ փաշա նոյնիսկ այս ուղղամտութիւնը կ'որակէ տխմարութիւն եւ սիրենք պատասխանատու կը դնէ հայ ժողովուրդի կործանումին:

Նոյն Ազատական կուսակցութեան պետերէն Իսմայիլ Հաքքը եւս միեւնոյն պաղափարներով հանդէս կու գայ Սելանիկի մէջ հրատարակուած «Գէյան իւլ Հաք» թերթին մէջ եւ կը գատապարտէ այս ոճիրները:

Նոյնիսկ խորհրդարանի նախկին նախագահ Ահմէտ Ռիզայի հարցապնդումը, հայերու դէմ հալածանքներու մասին, ժողովի մէջ փոթորիկ յարոյց: Խորհրդարանի եւ ծերակոյտի բացման ժողովին Ահմէտ Ռիզա արտասանեց ճառ մը, որ չատ ծանր բողոքներ կը պարունակէր կառավարութեան դէմ:

(Էջ 227էն մինչեւ 253, ամփոփուած եւ համառօտուած ձեւով)

ՖՐԻՏԵՈՖ ՆԱՆՍԷՆԷՆ

Ֆրիտեոֆ Նանսէն (*) – ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ՄԵՐՁԱՒՈՐ ԱՐԵՒԵԼՔ

(Թարգմ. Հրաչ Քաջարենց)

Պէյրութ, 1958, Տպ. Լա Ֆոթոյ – Բրէս

ՁԱՐՀՈՒՐԱՆՔԸ

1915ի Ցունիսին սկսաւ զարհուրանքը, որուն նմանը չէ տեսնուած պատմութեան մէջ: Կիլիկիոյ, Անատոլիոյ, Միջագետքի բոլոր քաղաքներէն եւ գիւղերէն տեղահան եղան հայերը: Մահաբեր ծրագիրը սկսաւ գործադրուիլ մեթոտաւոր կերպով: Թուրքերը վճռած էին օպտուիլ առիթէն բնաջնջելու համար, միանգամընդմիշտ, ամէն ինչ որ հայ էր: Ամբողջ մեծ մասը զօրակոչի ենթարկուած ըլլալով, ծերեր, կիներ եւ մանուկներ, հիւանդներ, հաշմանդամներ կ'աքսորուէին: Շատեր այս դժբախտներէն՝ մեկնելէ քանի մը ժամ առաջ միայն իմացան թէ տեղահան կ'ըլլային: Ստիպուեցան թողլքել իրենց բոլոր ինչքերը, տուները, հողերը, կենդանիները, հունձքը, կարասիները եւայլն, որոնք բռնագրաւուեցան Թուրք իշխանութեանց կողմէ: Դրամը, ոսկեղէնը կամ ուրիշ արժէքաւոր առարկաներ ոմանք կրցան իրենց հետ առնել, յափշտակուեցան, յընթացս աքսորին, ոստիկաններու (ժանտարմաներու) կողմէ:

ԴԷՊԻ ԱՐԱՒԻՈՅ ՏԱՓԱՍՏԱՆՆԵՐԸ

Մարդկային այս դժբախտ էակները տեղահան եղան, քշուեցան՝ մեծ խումբերով, հալածուեցան, լեռներուն մէջէն, դէպի Ափրիոյ տափաստանները: Ջանոնք անուշանալու կամ պատսպարելու համար՝ ոչինչ չէր նախատեսուած: Ճամբուն վրան՝ ոտքի մնալու համար անհրաժեշտ անունդը կրցողը կը դանէր ...գրամով:

(*)Ֆրիտեոֆ Նանսէն, Նորվեկիացի մեծ երկրախոյզը, ծանօթ մարդասէր մըն էր, եւ հայասէր: Ներժանացած էր Նազիէնամ մրցանակի: Իր այս գիրքը հրատարակեց 1927ին՝ իր մահէն երեք տարի առաջ:

Անոնք՝ որ պիտի չսպաննուէին սուրով կամ պիտի չիյնային յոգնածպատ, պիտի մեռնէին սովահար: Ոճրապարծենալուն ծրագրին մէջ էր այս պայմանը:

ԿՈՏՈՐԱԾ, ԿՈՏՈՐԱԾ, ԿՈՏՈՐԱԾ...

Մարդկային դժբախտ էակներէ բաղկացած կարաւանը ճամբայ կ'ելլէր, խուզարկու աչքերէ հեռու, ամայի վայրերու մէջ, ոստիկաններու անտարբերութիւնը կը փոխակերպուէր անորակելի բռնութեան: Բոլոր այրերը եւ պատանիները կը մէկտեղուէին եւ անողոքօրէն կը կոտորուէին: Կիները, ծերերը եւ տղաները յառաջ կը մղուէին՝ տառապալից, ահաւոր վիճակի մը մէջ, կը մեռնէին անօթութենէ եւ ծարաւէ: Անոնք՝ որոնք չէին կրնար քալել այլեւս, կը մտրակուէին, մինչեւ որ գետին իյնային. այնուհետեւ կը սպաննուէին: Կարաւանը հետզհետէ կը նօսրանար. անօթութիւնը, ծարաւը, յոգնութիւնը եւ սպանութիւնները աւեր կը գործէին: Կ'առևանգուէին կիներն ու աղջիկները, կը վաճառուէին խալամական շուկաներու մէջ, քանի դահեկան կ'արժէր կոյս աղջիկ մը, հինգ դահեկան՝ երիտասարդ կին մը կամ այրի մը. գալով տղաներուն՝ կը տրբուէին գրիչէ ձրի: Չէքէնները կամ քիւրտերը յաճախ յարձակում կը գործէին հալածական կարաւաններուն վրան, կը բռնաբարէին կիները, կը կողոպտէին, կը սպաննէին:

ԱԻԵԼԻ ՎԱՏԹԱՐ՝ ՓԱՆ ՍԳԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ականատես օտար մը կ'ըսէր – հետզհետութիւնը համաձիչ էր սպանութեանդ: Իրականութեան մէջ անհունօրէն աւելի վատթար էր՝ քան սպանութիւնը: Փոխանակ բիբլ մահուան՝ զոհերը դատապարտուած էին ամէնէն

անմարդկային տանջանքներուն, եւ արդարացնելու համար անարդարանալի, բարբարոս եւ ոճրային արարքները՝ թուրք իշխանութիւնը անպատկառօրէն զանոնք կ'որակէր «պինուտական անհրաժեշտ միջոցառումներ»: Ցունիսէն Օլոստոս, ամենատաք եղանակին, բոլոր վիլայէթներէն եւ քալաքներէն դէպի հարաւ, դէպի անապատ չտրժեցան մահուան թափօրները: Կ. Պոլսոյ, Զմիւռնիոյ եւ Հալէպի հայերը յարաբերաբար վերծ մնացին տեղահանութիւնէն, չտրչտրանքներէն եւ կոտորածէն, որովհետեւ այս քալաքներուն մէջ թարմաթիւ եւրոպացիներ կային, ականատեսներ կրնային իրենց ներկայութեանց: Զմիւռնիոյ մէջ, օրինակ, կերմանացի սպանները միջամտեցին՝ արգելք հանդիսանալու համար սճրագործութեանց:

ԳԵՐՄԱՆԱՑԻ ԱԿԱՆԱՏԵՍԻ ՄԸ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Յոյց տալու համար դաժանութիւնը այս պարագային, հետեւեալ գնացքին, յիշենք վկայութիւնը գերմանացի ականատեսի մը. տասնուվեց հազար հայեր տեղահանուեցան Խարբերդէն եւ Սեբաստիայէն, երեք հարիւր յիսուն հոգի միայն հասան Հալէպ: Տասնըվեցը հայտար հայեր տեղահանութեան իրգրումէն, տասնըմէկ հոգի վերապրեցան. (տե՛ս Ա. Ն. Մանտելչթամ, «Ազգերու ժողովը՝ հայկական հարցին հանդէպ», էջ 44· ծանօթութիւն 1 Փարիզ, 1925):

ԴՈԿՏՈՐ ԼԵՓՍԻՈՒՍԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Ըստ վկայութեան Դր. Լեփսիուսի, ազատականներուն երկու երրորդը ինկաւ, չնչասպառ, ճանապարհի ընթացքին, միւսները, կէսամերկ կմախացած ուրուականներ, հասան Սուրիա եւ Միջագետք, մղուելու համար դէպի անապատը եւ հոն մահանալու՝ անլուր չարչարանքներու մէջ: Դատապարտուածներու չարքերը կը քալէին ամիսներ չարունակ, եւ երբ կը հասնէին ճանապարհին ծայրը, կանգ չէին առներ, կը քալէին չուրջանակի: Կեդրոնավայրերը կը դատարկուէին ու կը լեցուէին անընդհատ: Կանխամտածութեամբ, յոռի դիտաւորութեամբ կը թողլուէին դժբախտները որպէսզի մեռնէին անասուաղ ու նօթի, եթէ չմեռնէին՝ կը մեռցնէին զանոնք: Թիֆիւսը, պարտուելի այս հիւանդութիւնը, պաշնակիցն էր սուրին: Դիակները կը դիզուէին ճանապարհի ևրկայնքին, կ'ապականէին օդը:

ԿՈՏՈՐԱԾ՝ ԾՆՆԴԱՎԱՃԵՐՈՒ ՄԷՋ

Բալմաթիւ վայրերու մէջ, սակայն, վալիներն ու թուրք իշխանութիւնները աւելորդ համարեցան տեղահանութիւներ կամ ջարդերը: Ի՞նչ հարկ կար դիմելու այլ պատրուակներուն: Կոտորեցին հայերը՝ իրենց ծննդավայրերուն մէջ: Մէրձին՝ Յունիսի 1ին, Գիւրիւնը՝ Յունիսի 1ին, Մուշ՝ Յունիսի 10ին, Մալաթիա՝ Յունիսի 15ին, Ուրֆա՝ Օգոստոսի 19ին եւ Հոկտեմբերի 16ին, Ձեյթուն՝ Սեպտեմբերի 2ին, այսպէս, յատ կարգի, Տիարպեքիր, Մուսիւ, Եւսյլն, եւայլն:

ԳԵՐՄԱՆԱՑԻ ՀԻՒՊԱՏՈՍՆԵՐՈՒ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Մուսուլի գերմանացի հիւպատոսը 1915ի Յունիսի 10ին հեռագրեց՝ թէ 614 հայեր – ծերեր, կիներ եւ տղաներ – Տիարպեքիրի մէջ լաստերու վրայ խեղդամահ եղան. լաստերը Մուսուլ հասան դատարկ: Գերմանացի զինուորական մարմիններն ընկլուղեց: Նման ուրիշ լաստեր պատրաստուեցան: Յունիսի 18ին, Էրզրումի գերմանացի հիւպատոսը տեղեկագրեց՝ թէ երկնկայի մօտ ջարդեր տեղի ունեցան: Հեծելազօրաց 86րդ գունդը, իրենց սպաներուն հրամաններով եւ աջակցութեամբ քիւրտերու, աւելի քան քսան հազար կիներ եւ տղաներ կոտորեցին Ջեմախի կիրճերուն մէջ: Գիւրիւնի մէջ՝ հայերու մեծ մասը սպաննուեցաւ, ինչ հարիւր կիներ ու տղաներ Տիւրիւնի ջուրերուն մէջ նետուեցան: Անվախճան չարքն է այս՝ անարդ, զազրելի անգթութեանց: Հայերէն ոմանք ողջ-ողջ հրկիզուեցան իրենց տուներուն մէջ: Այն հայ զինուորները՝ որոնք ծառայած էին թրքական բանակին, քաջարար եւ հաւատարմաբար, եւ որոնք արժանացած էին էնվէր փաշայի իսկ մեծարանքին՝ իրենց այդ քաջութեան եւ հաւատարմութեան համար, յետագային զինաթափ եղան, լծուեցան տաժանակիր աշխատանքի, բանակին ետեւ, ապա հրացանակարգ եղան իրենց երբեմնի զինակիցներուն իսկ կողմէ, հրամանով իրենց սպաներուն:

ԹԱԼԷԱԹԻ ՇՆԱԿԱՆ ՑԱՑՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Գերմանացի հիւպատոսներու տեղեկագրութեանց ի լուր, եւ տեղահանութեանց բուն իմաստին խելամուտ, Գերմանիոյ դեսպանը իմաստին խելամուտ, Գերմանիոյ դեսպանը բողոքագրեր յղեց Բ. դրան. ի զո՛ւր: Թուրքերը նախ կ'ուրանային իրողութիւնը, ապա կը յայտարարէին՝ թէ պէտք չունէին մարդասիրութեան պատիւը առնելու իրենց պաշնակիցէն: Թալէաթ պէյ չնականօրէն յայտարարեց Մէթէրնիխի՝ թէ գերմանացիները, նոյն պարսպանեալն մէջ, տարրեր կերպով պիտի չվարուէին:

ՈՁԻՐԸ ՆԻ ՈՒՐԱՑՈՒՄԸ

Բ. Դուռը, այսինքն իթթիհատական Թուրքերը, չէին ուզեր որ գերմանացիք միջամտեն ըլլային իրենց ներքին գործերուն: Գերմանական կառավարութեան ջանքերը՝ վերջ տալու համար վայրագութեանց, ապարդիւն մնացին: Բայց գերմանացի ականատեսներու տեղեկագրութիւնները անողոք վաւերագրութիւններն են դաշնակից Թուրքերու գործած ոճիրներուն: Այդ տեղեկագրութիւնները ցոյց կու տան ոչ միայն տմարդութիւնը դահիճներուն, այլեւ անհերքելիօրէն կ'աղաղակեն՝ թէ ամէն ինչ կատարուեցաւ Ժէօն–Թիւրքերու եւ իրենց կոմիտէին կողմէ՝ մանրամասնօրէն պատրաստուած ծրագրի մը համաձայն: Ցետպային Ժէօն–Թիւրքերը վատօրէն ուրացան թէ՛ ոճիրը եւ թէ անոր կանխամտածուած պատրաստութիւնը:

Այդ ուրացումը չփրկեց զիրենք բարոյական խարանումէ:

ԴԻՒԱՑԻՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

Գերման դեսպանը, Վարոն վանկենհայմ, գրեց Վերլին, Յունիսի 15ին, 1915ին, թէ «Թալէաթ պէյ բացայայտօրէն խմացուց թէ Բ. Դուռը կ'ուզէ օգտուիլ պատերազմէն, իր ներքին թշնամիներէն ձերբազատուելու համար, անարգել, առանց օտար դիւանագիտական մեջամտութեանց»: Յուլիսի 7ին, դարձեալ գրեց Վերլին— «Տեղահանութիւնները կը կատարուին այնպիսի նահանգներու մէջ, որոնք պատերազմական սպառնալիքի տակ չեն. այնպիսի ձեւով մը, որ կասկած չի թողուր՝ թէ Թուրք կառավարութիւնը կը հետամտի հայ տկրին ընդմանի Օսմանեան կայսրութեան մէջ»: Յուլիսի 10ին, 1916ին, կոմս Մէթէրնիխ կը հեռագրէ Վեթման–Հոլվէկի՝ թէ Թուրք կառավարութիւնը իր հետամտութենէն մազաչափ չի՛ չեղիր, ի հեճուկս գերման ներկայացուցիչներու առաջարկին, ի հեճուկս Մ. Նահանգներու դեսպանին ազդարարութեան, ի հեճուկս որբազան պապին միջամտութեան: Լուծել հայկական հարցը, հայ ցեղին ջնջումով. ահա՛ դիւային ծրագիրը, զոր կ'ուզէ իրագործել Թուրք կառավարութիւնը:

ԳԱՂՏԱԳԻՐ ՆԱՄԱԿ

Այս մասին աւելի տարակոյս չի թողուր հետեւեալ գաղտագիր նամակը, որ Սեպտեմբեր 15ին ուղղուած էր Հալէպի ոստիկանական պիւրոյին.—

«կառավարութիւնը վճռած է բնաջինջ ընել Թուրքիա բնակող բոլոր հայերը: Ամէն ազգէ՝ որոնք կ'ընդդիմանան այս հրամանին, բարեկամներ պիտի չհամարուին կառավարութեան: Որեան ալ ցաւալի թուին ձեռք առնուած միջոցները, առաջադրեալ նպատակին հասնելու համար, պէտք է խեղդել խղճմտանքի ձայնը, եւ սեփական մարդասիրական զգացումները, եւ վերջ տալ այս ժողովուրդին գոյութեան, առանց խնայելու կիներուն, տղաներուն եւ հիւանդներուն:

ստորագրուած՝
Ներքին Գործերու Նախարար
ԹԱԼԷԱԹ»

Այս գաղտագիր նամակին լուսանկարը հրատարակուած է Ապէ Մ. Հենեդիկտենի գրքին մէջ, «Հայերը», էջ 259 Գոթենհակ, 1925:

«ՀԱՑԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԳՈՑՈՒԹԻՒՆ ՉՈՒՆԷՐ ԱՅԼԵՒՍ»

Օգոստոսի 31ին, 1915ին, Թալէաթ պէյ յայտարարեց գերմանացի դիւանագէտներուն, թէ «հայկական հարցը գոյութիւն չունէր այլեւս». ճիշդ կը խօսէր, քանի որ, այդ պահուն, վերջ գտած էին բոլոր տեղահանութիւնները: Սակաւաթիւ վերապրողներ կային միայն. զանոնք ջնջելը դժուար չէր:

(էջ 272–278)

ԱՆՈՒՂՂԱՅ ՑԵՂԱՍՊԱՆԸ

ԹՈՒՐՔԸ ԻՆՔ ՏԱԿԱՒԻՆ Կ'ՈՒՐԱՆԱՅ ԻՐ ՑԱՆՑԱՆՔԸ...

Ոճրագործները, եղեռնագործները եւ ցեղասպաններն ալ տեսակներու կամ դասերու կը բաժնուին: Կան՝ որ պիտակից են իրենց արարքի տարողութեան, կը ստանձնեն անոր պատասխանատուութիւնը, եւ կ'ընդունին իրենց յանցանքը: Կան՝ ոյ կը փորձեն խուսափիլ իրենց պատասխանատուութենէն, վա՛տ են եւ անա՛րդ, կ'ուրանան իրենց յանցանքը, ու կը յամառին ուրանալ՝ հակառակ միլիոն անհերքելի փաստի:

Առաջին դասու յանցագործ էր, օրինակ, Հիթլերական Գերմանիան, որ երկրորդ աշխարհամարտի ընթացքին ցեղասպանութիւն փորձեց հրեաներու, լեհերու եւ այլ ազգութիւններու կամ հաւաքականութիւններու վրայ: Վկայ՝ ի միջի այլոց՝ Օսվիեչիմը, Թուխենվալտը եւ տասնեակներով այլ դժոխային կեդրոնացման կայանները: Եւ յետպատերազմեան դերման պետութիւնը ընդունե՛ց Նացիներու ցեղասպանական յանցագործութիւնը, եւ յանձն առաւ հատուցո՛ւմ ընել զոհերու ազգակիցներուն:

Երկրորդ դասու անե՛ր, վա՛տ ու երից անարդ յանցագործ է Թուրքիան, որ առաջին աշխարհամարտի ընթացքին ամենավայրագ մեթոտներով ցեղասպանութիւն լրաւ հայ ժողովուրդին դէմ եւ խլեց մէկուկէս միլիոն հայ կեանքեր: Վկայ՝ ի միջի այլոց՝ Տէր Զորը, Ռաս-իւլ-Այնը, Քեմախը եւ հսկայ այլ մահահատան: Վկայ՝ անհերքելի վաւերագրերը: Վկայ՝ օտար դիւանագէտներու հայթայթած անժխտելի ապացոյցները: Վկայ՝ Նայիմներու եւ Թիֆաքներու խոստովանութիւնները: Վկայ՝ վերապրողներու պատմութիւնները: Բայց պաշտօնական Թուրքիան, օսմանեան պետութիւնը եւ անոր յաջորդող քեմալական պետութիւնը միշտ մերժեցին ու կը մերժեն ցեղասպանական մեծ յանցանքը:

Թուրքը անուղղա՛յ ցեղասպանն է: Այն՝ որ երբե՛ք զղջում չէ յայտնած, երբե՛ք խղճահարութիւն չէ ունեցած, երբե՛ք մեղաւորութեան նշոյլն իսկ ցոյց չէ տուած: Մնացած է անպիղծ ու անխիղճ մարդասպանը, մեծ ոճրագործը: Է՛ն վատ եւ է՛ն պարբեր ցեղասպանը, որ տակաւին հիմա՛ կը րլուէ թէ ինք հայ չէ՛ ջարդած...

Թուրքը 1915 թուականին նախ քայէ ի քայ ուրացաւ ջարդի ամէն լուր ու պատմութիւն՝ ի միջի այլոց Ուսչինկիրլիի թուրք դասպանին բերնով: Ցետոյ սրբագրեց ոճրային «հնարամտութիւն» մը, – ուտանց խօսելու ջարդի եւ սպանդի մասին, պաշտօնական հրատարակութիւններով ամբաստանեց հայը՝ իրրեւ ապստամբութի՛ւն կազմակերպող ու թո՛ւրք ջարդողը...

Անոնց ու պղտիկ ջարբարարին այս ուղղութեամբ ամէնէն լուրջ փորձը հանդիսացաւ Թալէաթի գլխաւորած Ներքին Գործոց Նախարարութեան հրատարակած մէկ գիրքը՝ սա խորագրով.–

«ԷՐՄԵՆԻ ՔՈՒՐԻԹԷԼԵՐԻՆԻՆ ԷՄԷԼ ՎԷ ՀԱՐԵՑԻԱՔԸ ԻՀԹԻԼԱԼԻՆԷՍԻ

«ԻԼԱՆԸ ՄԵՇՐՈՒԹԻԹՏԷՆ ԷՎԷԼ ՎԷ ՍՈՆՐԱ»

(«Հայ կուսակցութեանց ցանկութիւնները եւ ցեղափոխական Շարժուհները՝ Սահմանադրութենէն առաջ եւ ետքը»)

Մաթպաաեը Օրհանիէ, 1332 (1916 թ.)

Սա 233 էջնոց օսմաներէն գիրք մըն էր, – յաւելեալ 146 էջ՝ «վաւերապրերու» լուսանկարներով ու պատկերներով, – որով ցեղասպան Թուրքը կը փորձէր փաստել հայո՛ց յանցապարտութիւնը...

Ապա, նոյն այս հատորէն, հակահայ փրոփականտի համար, Ներքին Գործոց նախարարութիւնը պատրաստեց պատկերազարդ «ալպոմ» մը, որուն բացատրութիւնները տրուեցան չորս լեզուներով՝ օսմաներէն, գերմաներէն, ֆրանսերէն եւ անգլերէն: (Ստորեւ այս հատորի բովանդակութենէն կու տանք երկու... թրքատիպ նմոյշ՝ լուսապատճէնով մը:)

ՆՄՈՇՆԵՐ ԹՐՔԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՔԱՐՈԶՉԱԿԱՆ ԱԼԲՈՄԷՆ

Դահճապետ Թալէաթի ներքին գործոց նախարարութեան 1916ին հրատարակած քարոզչական «ալպոմը» կամ գրքոյկը կը պարունակէ շուրջ 70 լուսանկարներ, – հայ կուսակցութիւններու ազգայնական ու հայրենասիրական փրոփականտի պատկերներ, հայկական քարտէսներ, «մայր Հայաստան», եւ մանաւանդ, ա) իբրեւ թէ հայերէ բռնագրաւուած գէնքեր ու զինամթերք, ու բ) իբրեւ թէ հայոց կողմէ ջարդուած թուրքերու դիակներ...: Բոլոր նկարներուն կ'ընկերանան օսմաներէն, գերմաներէն, անգլերէն ու ֆրանսերէն բացատ-

Գահերազմէն ետք թուրքերը նոյն սխեմայ յանկերգը կրկնեցին: Մուա խննք ձեւացան, եւ ուրացան ցեղասպանութիւնը, եւ կամ հայը ամբաստանեցին իբրեւ յանցաւոր:

Երկրորդ աշխարհամարտէն ետք, Հիթլերական Գերմանիոյ յաղթղթուղ գերման իշխանութեանց օրինակը իրենց աչքին առջեւ ունենալով հանգիստ, թուրքերը մեացին նոյն անուղղայ յանցագործները: Վկայ՝ Եռատ Ալբայրաքի գործը, որմէ մէկ երկու հատուած կը հրատարակենք քիչ անդին...

Եւ 1965 թուականին, Մեծ Եղեռնի 50ամեակին առիթով, նոյնինքն Թուրքիոյ Հանրապետութեան նախագահը յայտնեց, թէ հարցը լուրջ ուշադրութեան չէր... պարզապէս, հրաժարուելիք բնաբոյծ, արդարեւ:

Մեծ Եղեռնէն 50 տարի ետք, Թուրքիոյ Հայկական ակտիւին կը կպկպանէ իր բաժինը. Մեծ Սուտը...

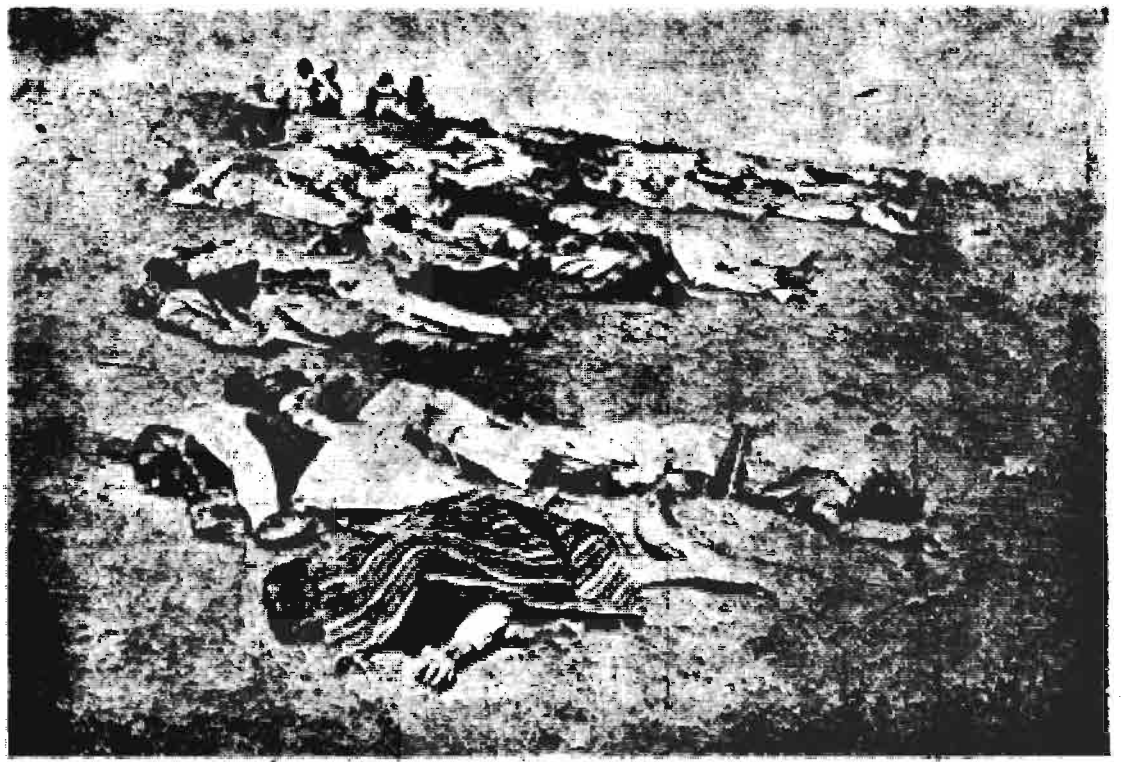
ԽՄԲ.

րութիւններ, – անամօթ սուտեր, թրքավայել խեղաթիւրումներ, յերիւրածոյ վերագրումներ ու չարափոխութիւններ անշուշտ...

Ահա՛ երկու ևս մոյշ օսմանեան այդ ստայօղ հարոզչութենէն:

Գրքոյկի 28րդ էջին վրայ թուրքերը գետեղած են վերի նկարը, և տակը չորս լեզուներով գրած են.– «*Հումբեր, արսիլեալ զէնք և ու պայթուցիկներ, որոնք երևան հանուեցան անցեալ* (1915) *Ապրիլ 14ին՝ Տիարպեքիրի մէջ կատարուած խուզարկութիւններու ընթացքին*:»

Բնական է, հոս ցուցադրուած զէնքերը օսմանեան պետական զէնքեր են, որոնց եւ այն կանգնած ու լուսանկարուած են թուրք սպաներ ու պաշտօնատարներ:

Գրքոյկի 47րդ էջին վրայ դրուած է սա նկարը, եւ տակը գրուած է.– «*Լուսանկար, առնուած տեղւոյն վրայ, կայսերական բանակի զինուորներու, որոնք վատառողջութեան պատճառով ապազինուած էին, եւ որոնք* 1915 *Յուլիս* 23*ին հայկական աւազակախումբերու կողմէ սպաննուեցան Քում ու Զում դիւղերու մօտ, Լիճէի քազային մէջ, Տիարպեքիրի վիլայէթ*:»

Արդ, պատմութիւնը անժխտելի կերպով կը հաստատէ, թէ այս նկարին մէջ երեւցող դիակները թուրք բարբարոսներու կողմէ սպանուած անմեղ հայերու դիակներ են, որոնց վրայ հնարամի՞տ ոճրագործները քրքական լաթեր նետած ու լուսանկարած են...

ԵՒ ԱՀԱ ՊԵՐՃԱԽՕՍ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Պէյրութահայ ծանօթ ազգային *Կիրակոս Տօնիկեան*, որ մեզի տրամադրեց հետեւեալ լուսանկարը, կը պատմէ.–

«1916ի Զատկուան Կիրակի օրը տեղի ունեցաւ Հալէպի եւ շրջակայքի այրի ինկող հայերու ձերբակալութիւնը՝ թուրք զինուորական իշխանութեանց կողմէ: Սոյն ձերբակալուածները խաղաքական յանցաւորներ (իմա յեղափոխականներ) նկատուեցան: Ոմանք 5–10

տարի բանտարկութեան դատապարտուեցան, իսկ մնացեալները 4րդ զօրաբանակի ընդհ. հրամանատար Ճեմալ փաշայի «բարեհաճ արտօնութեամբը» պիտի աքսորուէին Տէր Զօրէն անդին՝ Ճեզիրէի անապատը...

«Մահուան չարաշուք ուրուականը կը սարսափեցնէր բանտարկեալները: Տէր Զօր եւ Ճեզիրէ համազօր էին չարաչար մահուան...:

«Ներկայ լուսանկարը մեկնումէն քանի մը օր առաջ նկարահանուեցաւ՝ Հալէպի սեբաստիացիներուն վրայ, շրջապատուած քուրդ ժանտարմաներով: *Մեր առջեւ երեւցող կէնքերը ոչ թէ ձերբակալուածներուս կը պատկանէին, այլ սերայի պահակախումբին կէնքերն էին: Այսպէս վարուելով, Թրքական իշխանութիւնները կ'ուզէին մեզ տպաւորութիւնը ձգել թէ այս կէնքերը ձերբակալեալներուն կրաւուած էին:*

«Սեպտեմբերի սկիզբը բանտարկեալներուն տխրատեսիլ կարաւանը ճամբայ ելաւ Հալէպէն դէպի Ճեզիրէ:

«Քաղաքական դատապարտեալներու այս խումբէն՝ կեանքը ազատելու մտահոգութեամբ փախուստ տուող առաջին անձը եղաւ Սուրիոյ եւ Լիբանանի մէջ ծանօթ մարզիչ եւ սկաուտապետ Լեւոն Արգարեանը: Երկրորդ փախչողը եղաւ այնթապցի ցակոր չաուշը, իսկ Մեսբենէ–Տիրսի ճամբուն վրայ երրորդ փախչողը եղաւ այս տողերը գրողը: Մնացեալները Տիրսիի եւ Համամի ճորին մէջ իրենց տխուր վախճանը գտան: Հանգի՛ստ իրենց տառապակոծ ոսկորներուն:» (Գէյլուր)

⁂

Ահա ա՛յսպէս լուսանկարուած են դահճապետ Թալէաթի պատրաստել տուած փրթփականոտի գրոյկին՝ «հայկական զէնէրալ» դէգերը: Թալէաթի գրոյկը կը պարունակէ բազմաթիւ նկարներ, որոնք յարեւմտեան են Տօնիկեանի հայթայթած փաստանկարին:

Ցեղասպանի ոճրային «հնարամտութիւն», որմէ բնականաբար չի խաբուիր որեւէ լուրջ մարդ:

ՃԵՄԱԼ ՓԱՇԱՅԻ ՅՈՒՇԵՐԷՆ...

Այստեղ թարգմանաբար կը ներկայացնեմ հատուած մը Ճեմալ փաշայի յուշերէն: Ճեմալ փաշա կարգ մը հայերու կողմէ ճանչցուած է իբր «հայասէր», հակառակ անոր որ ան մեղսակից էր Էնվէրի եւ Թալէաթի ճիւաղային ոճիրներուն: Ճեմալ փաշայի յուշերուն այս մասը ամբողջովին կը լուսաբանէ անոր ընթացքը հայոց նկատմամբ: Այս հատուածը թարգմանուած է «ՃԵՄԱԼ ՓԱՇԱ ԽԱԹՐԱԹՐ» հատորէն, որ հրատարակուած է 1922ին, Պոլիս:

Այստեղ կ'արժէ նշել նաեւ թէ Ճեմալ թուրք դահճապետներուն առաջինն էր, որ կը խոստովանէր Հայոց վրայ գործադրուած բարբարոսութիւնները, անշուշտ ջանալով զանոնք արդարացնել:

Թուրք կառավարութիւնը սոյն գիրքին հրատարակութենէն ետք, զայն հաւաքելով փճացուց՝ ճշմարտութիւնը սեղմելու միամիտ յոյսով:

⁂

...Մինչ հայկական բարենորոգումներու հարցը կը քաշքշուէր՝ համաշխարհային պատերազմը ծագեցաւ:

Օսմանեան կայսրութեան համաձայնութիւնը Գերմանիոյ հետ՝ ուչ կամ կանուխ պատերազմի պիտի առաջնորդէր մեզ:

Հետեւաբար այս ահաւոր պատերազմի տարիներուն, ներքին բարենորոգումներու հարցով զբաղելու անկարելիութեան առջեւ, արեւելեան նահանգներու համար պաշտօնի կոչուած երկու ընդհանուր քննիչներու պաշտօնավարութեան վերջ տուած էինք:

Արդէն մեր նպատակը, չնորհիւ այս պատերազմին, մեր ներքին անկախութիւնը հարուածող ինչ ինչ միջազգային համաձայնութիւններէ ձերբազատուելով եւ ապա տեղական պայմաններու պատշաճեցուած բարենորոգումները կատարելով ազատ եւ անկախ ապրելու կը ձգտէր:

Մենք կ'ուզէինք նաեւ «քափիթիւլասիոն»ները եւ Լիբանանի չնորհուած առանձնաշնորհումները ջնջելով, ռուսական ճնշման տակ մնզի պարտադրուած արեւելեան նահանգներու բարենորոգմանց համաձայնութիւնը պատռել:

...Վերջապէս մենք ալ մտանք ընդհանուր պատերազմին: Ինծի ելած առաջարկին վրայ ընդունեցի չորրորդ բանակի հրամանատարութիւնը եւ Սուրիա մեկնեցայ:

Ակռէ եռք՝ Արեւելեան Անատոլուի մէջ չեմ պիտեր թէ ինչ կացութիւն ստեղծուած էր եւ ինչ պատճառներով հայերու աքսորի որոշում տրուեցաւ:

Այդ չրջանին կ. Պոլսոյ մէջ տեղի ունեցած խորհրդակցութեանց չէի մասնակցած, եւ ոչ ալ իմ տեսակէտս ուղած էին պիտնալ:

Միայն օր մը ներքին գործոց նախարարութենէն կողմէ հրատարակուած առժամեայ օրէնքէն(*) տեղեկացայ, թէ մինչեւ պատերազմի վերջաւորութիւնը Արեւելեան Անատոլուի հայերուն միջազետքի մէջ բնակութիւն պիտի հաստատէին:

Պատերազմական նախարարութիւնը կ'ճրաշխատէր զինուորական չրջաններէն արտագաղթող հայերուն ապահովութիւնը եւ կը վստահեցնէր զանոնք, թէ պիտի չենթարկուէին

ՍԱՆՕՓ.– Ճեմալ փաշայի ակնարկած հրամանագիրը հրատարակուած է 1915 Մայիս 14ին եւ կ'ըսէ.–

Ա) Բանակի, զօրաբանակի եւ զօրաբաժնի հրամանատարները հարկադրուած են զինուորական ամենախիստ միջոցներով արմատէն բնաջնջելու որեւէ յարձակում կամ զինեալ ընդդիմութիւն, որ ժողովուրդը ցոյց կու տայ անսաստելով կառավարութեան հրահանգները կամ վտանգելով ընդհանուր ապահովութիւնը:

Բ) Գիւղերու եւ գիւղաքաղաքներու մէջ լրտեսութեան կամ դաւաճանութեան դէպքեր յայտնուելու պարագային կամ հարկեցուցիչ պայմաններու տակ, բանակի, անկախ զօրաբանակի եւ զօրաբաժնի հրամանատարները արտօնուած են հաւաքաբար կամ անհատապէս փոխադրելու եւ այլուր բնակեցնելու այդ վայրերուն բնակիչները:

Գ) Այս օրէնքը ի զօրու է հրատարակուած թուականէն սկսեալ:

որևէ հարցումի. ասիկա տեղեկացայ քաղաքային իշխանութեանց հաղորդուլրութենէն: Ակռկ պուրս սեւէ լանէ լուր չէի ունեցած:

Պատերազմական նախարարութեան հետ իմ ունեցած թղթակցութենէս կը պարզուի, որ ես առաջարկած էի հայերը Գոնիայի եւ Գասթեմունիի նման ներքին նահանգներ տեղաւորել փախանակ Միջագետք աքսորելու: Բայց կառավարութիւնը չհնլով հայերուն Միջագետք բնակութեան չուրջ հրապարակուած օրէնքին, ոեւէ ընդդիմութիւն կամ արգելք չյարուցանելու ուղղութեամբ ինծի տրուած խիստ հրամանին կամայ ակամայ ենթարկուեցայ:

Այդ չրջանին տարածուած էին Տիգրանակերտի եւ Խարբերդի նահանգներուն մէջ հայ կարաւաններու վրայ գործուած յարձակումներու լուրերը: Թէեւ աքսորի գործը բացարձակապէս քաղաքային պաշտօնէութեան յանձնուած էր, բայց ես նկատի ունենալով իմ բանակիս սահմաններէն դուրս հայ կարաւաններու վրայ կատարուած յարձակումները, խիստ հրամաններ արձակած եւ բացարձակապէս արգիլած էի ոեւէ յարձակում անոնց վրայ իմ չրջանիս մէջ:

Դարձեալ այդ չրջանին, ստուգած էի Գոնանը—Հալէպ ճամբուն վրայ քաղաքային պաշտօնէութեանց կողմէ հայ արտագաղթողներու տրուած անբաւարար սնունդը եւ անոնց մատնուած խղճալի վիճակը: Կացութիւնը տեղւոյն վրայ ուսումնասիրելու համար Հալէպէն Գոնանը մեկնեցայ: Անմիջապէս հրահանգեցի բանակի մթերանոցներէն հաց տալ հայերուն եւ գինուորական կայաններու բժիշկներուն՝ դարմանել հայ հիւանդները: Մէկ խօսքով, ամբողջ աքսորի չրջանին, հայերուն առաւելագոյն օգնութիւնը ընձեռելու մէջ վայրկեան մ'իսկ չխնայեցայ: Կատարած այս օգնութիւնս օտար եւ հայ արդարասէր մարդիկ խոստովանած են (տես Տոքթ. Լեփսիուսի յուշերը):

Անատոլուի հայերուն արտագաղթի աւարտումին, Ատանայի եւ Հալէպի հայերուն աքսորին ալ ընդդիմացայ, բայց ինծի հրահանգուեցաւ քաղաքային պաշտօնէութեան գործերուն միջամուխ չըլլալ, եւ միայն անոնց օգնութեան հասնիլ: Սաչափը աւելցնեմ, որ թէեւ Հալէպի եւ Ատանայի հայերուն աքսորը չկրցայ արգիլել տալ, բայց կեդրոնական կառավարութեան դիմելով այս հայերը Միջագետք աքսորել տուի (համոզուած անոնց ենթարկուելիք խղճալի վիճակին) եւ յաջողեցայ անոնցմէ մօտաւորապէս 150 հազար տեղաւորել Սուրիա ու Լիբանան:

Առանց որբերուն, որբեւայրիներուն եւ այր մարդոց ընձեռած օգնութիւնս չեմ ուզեր մանրամասնել: Ինծի կը թուի թէ միայն մարդասիրական դրացումներէ մղուած օգնութեան մանրամասնութիւնը պիտի վնասէ անոր բարոյական արժէքին:

Հակառակ բոլորին ընձեռած այս օգնութեանս, քաղաքական արտաքին գործերու հայկական գէպքերու բարոյական պատասխանատու նկատած էին, եւ գինուզադարի վարդրւյինին կ. Գոլիս կազմուած «քարիքքիւր» կառավարութիւնը դիս մահուան դատապարտած էր իբր պատասխանատու մեղսակից հայկական աքսորի եւ ջարդի:

Տրուած բացատրութիւններուս լոյսին տակ, հանրային կարծիքը կրնայ գնահատել որ հայկական ջարդին եւ աքսորին հիւլէի չափ մասնակից չեմ եղած, ոչ ալ աքսորի որոշումը տրուած ժամանակ խնդրոյ առարկայ խորհրդակցութեանց մէջ մաս ու բաժին ունեցած եմ: Ընդհակառակը, ջարդի գործը արգիլած եւ առաւելագոյն օգնութիւնը ընձեռած եմ աքսորեալներուն:

Հոս հարցումի մը կ'ուզեմ պատասխանել:

— Եթէ հրեք ես կ. Գոլիս պտնուէի, աքսորի տրուած որոշման չրջանին եւ Արեւելեան Անատոլուի նահանգներուն մէջ եւ բանակի նահանգի պիծերու վրայ տեղի ունեցած կացութեան վերահասու ըլլայի՝ արդեօք աքսորի որոշումին համամիտ պիտի գտնուէի՞:

Ա՛ւ այժմ այս մասին չեմ կրնար արտայայտուիլ: Ինծի կը թուի թէ երբ ընկերներս ամբողջ քաղաքակիրթ աչխարհը յուզող այսպիսի լուրջ աքսորի որոշում մը կ'առնէին, առանց ձեռքի տակ ունեցած պէտք է ըլլային լուրջ պատճառներ եւ փաստաթուղթեր:

Ես վստահ եմ որ մօտ օրէն՝ երբ անոնց քացատրական հրատարակութիւնները լոյս տեսնեն իրենց բոլոր մանրամասնութիւններով, մեր կասկածները եւ մտահոգութիւնները պիտի փարատին:

Միակ խնդիր մը որուն ստուգութեան քա-

ցարձակ համոզուած՝ կը յայտարարեմ որ հայերը՝ Կովկասի մեր բանակներու նահանջի դիծերը վտանգելու եւ բանակին ամբողջական փնջացումը յառաջացնող ձեռնարկներէն ձեռնթափ չէին եղած, այնպէս որ՝ օսմանեան հայրենիքը վտանգելով եւ Անատոլուն ռուսական յարձակման աղէտին ենթարկելու փոխարէն, մեր ընկերները որոշած պիտի ըլլան հայերը փոխադրել այն չրջաններէն, ուր բանակին վնաս հասցնելու անկարելիութեան առջեւ գլուխնուին:

Ինչ կը վերաբերի աքսորի չրջանին տեղի ունեցած ցաւալի դէպքերուն, ինչպէս որ վերը ըսած եմ, անոնք 75 տարիներէ ի վեր Թուրք, քիւրտ եւ հայ տարրերու միջեւ կուտակուած թշնամական զգացումներու պոռթկումէն ծնունդ առած են: Դարերէ ի վեր բարեկամաբար ապրող այս երեք ազգերը մէկը միւսին դէմ թշնամի դարձնող «Մոսքոֆ»ի քաղաքականութեան Աստուած «պելան» տայ:

1915ին աքսորի չրջանին կատարուած ևղեռնագործութիւնը յիրաւի քսմոնելի է: Բայց հայերուն կողմէ ալ Թուրքերուն եւ քիւրտերուն վրայ ի գործ դրուած ոճիրները ասոնցմէ վար չէին մնար:

Ինչ որ ալ ըլլան՝ այս ոճիրներուն դրդապատճառները պէտք է որ արմատներ ունենային:

Պետութիւնը իբր ամէնէն արագ եւ գործնական միջոց ընդունած էր աքսորի որոշում՝ պաշտպանելու համար Թուրք եւ քիւրտ ժողովուրդները եւ օսմանեան քաղաքականութիւնը հայկական ոճիրներուն դէմ:

Արդեօք այս ոճիրները արմատներ ունէ՞ր: Աքսորի ճամբաներուն վրայ գաղթականները կարելի է՞ր յարձակումներու դէմ պաշտպանել:

Ամէն պարագայի ես կը հաստատեմ որ իմ բանակի չրջանին, բացի բացառիկ մի քանի մանր դէպքերէն, հայ գաղթականները ոեւէ յարձակման չեն ենթարկուած:

Գալով Թուրք գաղթականութեան թշուառ վիճակին՝ ըսեմ թէ ռուսական բանակի պրաւման չրջանին՝ հայերու խժդժութիւններէն եւ ոճիրներէն փախուստ տուող քիւրտ եւ Թուրք գաղթականներու ներկայացուցած խղճալի տեսարանը հայերու թշուառ վիճակէն նուազ չէր:

Այդ մթնոլորտի թշուառներուն համար չկտնուեցաւ ղեմման կամ ամերիկացի միսիոնար մը, որ անոնց պատնաղէտ վիճակը տեղեկացնէր:

Ընդունինք որ Օսմանեան կայսրութիւնը արեւելեան նահանգներէն մէկ ու կէս միլիոն հայեր այլուր փոխադրել տալով անոնցմէ 600 հազար սպաննած, մաս մըն ալ անօթութենէ եւ հիւանդութենէ մահացուցած է: Բայց պիտցող կո՞յ արդեօք, երբ ռուսերը Տրապիզոն, Կարին, Վան, Պիթլիս նահանգները գրաւեցին, հոն պտնուղ Թուրք եւ քիւրտ բնակչութիւնը ինչպիսի բարբարոսութեամբ սպաննուեցաւ հայերու կողմէ եւ կամ կորուսեցաւ նահանջի ճամբաներուն վրայ: Այո, մենք լսենք որ պիտնան: Թուրքերու եւ քիւրտերու կորուստը աւելի քան մէկ ու կէս միլիոն եղած էր:

Երբ հայկական սպանդի համար Թուրքերը պատասխանատու կ'ըլլան, Թուրք եւ քիւրտ ընդհանուր ջարդի համար հայերը ինչո՞ւ պատասխանատու չեն նկատուիր:

Թէ ոչ Թուրքի եւ քիւրտի արժէքը յաչս Մորկընթաուներու, Մանտելչթամներու եւ անոնց նման փոլիթիկոսներու, նաև յաչս մարդկութեան՝ ճանճերու աստիճանին վրա՞յ է:

Ո՛չ, էֆէնտիներ, ո՛չ, այս երկու ալլերը անարդարօրէն մի ամբաստանէք:

Ասոնք յանցաւոր չեն, յանցաւորը իրաւու վրայ լերան գազաններու պէս յարձակիլ տուող «Մոսքոֆի»ի քաղաքականութիւնն է:

Թուրքը սպաննել ուզող, անոր հազարաւոր տարիներու աղգային համբաւը ոչնչացնել ցանկացող, զայն ժառանգել ուզող, եւ բացի սրիւն խմելէն ուրիչ բան չմտածող Մոսքոֆն էր որ հայերը դրդեց՝ յարձակելու մեր վրայ:

Թուրքը՝ չսպաննուելու համար՝ հայերը սպաննելու պաղպտարը ունեցաւ եւ մենք այս եղեռնագործութեանց եւ քսմոնելի ոճիրներու կենդանի վկաներս՝ վեց հարիւր հազար հայ եւ մէկ ու կէս միլիոն քիւրտ եւ Թուրք ժողովուրդներու կորուստը կը հաստատենք այսօր:

⁂

Այսօր վերջ դտած է պատերազմը: Օսմանեան կայսրութեան դրհարներէն՝ Սուրիա, Իրաք եւ Արաբական Թերակղզին մայր հայրենիքէն բաժնուած են: Թուրքիա Թրքապատկան Անատոլուի օրհնեալ հողերը պահելու պայքարին մէջ մտած է:

ԷՍԱՏ ՈՒՐԱՍԻ ՍՈՒՏԵՐԷՆ ԵՒ ՈՒՐԱՑՈՒՄՆԵՐԷՆ...

Էսատ Ուրաս – ԹԱՐԻՀԹԷ ԷՐՄԵՆԻԷՐ ՎԷ ԷՐՄԵՆԻ ՄԵՍԼԷՍԻ – Աճեարա, 1950

...Այս հիմնական ճշմարտութիւնները աչքի առջեւ ունենալով, ընդհանուր զօրաշարժին յաջորդող եւ վազուց ի վեր պատրաստուած ու պատրաստուած խլրտումներ սկսան ծայր տալ:

Առաջին լմբոստութիւնը դարձեալ Զէյթունէն ծագեցաւ: Հոս բնակող հայերը, զօրաշարժի յայտարարութեան վրայ, 17 Օգոստոս 1914, ի պին դինուորագրուելու, հրամանատար եւ սպաները իրենց կողմէ կարգուելու պայմանաւ անկախ հայկական վաշտ մը կազմել առաջարկեցին: Իրենց այս առաջարկը անշուշտ թէ մերժուեցաւ:

Ասոր վրայ հայերը Զէյթունի կեդրոնը ժողով գումարելով՝ որոշեցին չմասնակցիլ զօրաշարժին եւ իրենց զէնքերով միասին լեռ բարձրացան:

Մարաշի բանակատեղին բերուած հայ դինուորներն ալ դինեալ վիճակի մէջ խոյս տալով հրոսակային խումբեր կազմեցին եւ սկսան յարձակիլ բանակայիններու, մանաւանդ հետեւակազօրաց եւ ոստիկան-դինուորներու (ժանտարմ) վրայ: Մասնաւոր արտօնութեամբ արձակուած հարիւրի մօտ դինուոր կղզպտեցին եւ յետոյ սպաննեցին:

Լմբոստութիւնը ամբողջ սաստկութեամբ չտարածուեցաւ:

Մարաշի հետ հեռագրական հաղորդակցութիւնը կտրեցին: Բանակատեղիին եւ կառավարական չէնքին վրայ յարձակում գործեցին: Թաքիայի մենաստանին մէջ ոստիկան զօրաց հրամանատարը եւ 25 բանակային խողխողեցին: Իսլամներու գիւղերը այրեցին եւ բնակչութեան մեծամասնութիւնը նահատակեցին:

...Գիւլիսի եւ Վանի նահանգներուն մէջ, զօրաշարժի սկզբնաւորութեան հայերը թէեւ դինուորագրուեցան, բայց հազիւ իրենց զէնքերը յանձնուած՝ թշնամիին կողմը անցնելով հրոսակային խումբեր կազմեցին եւ սկսան դինուորներու, ոստիկան-զօրաց դէմ կռուիլ:

Վանի պարպումէն յետոյ, հոն հաւաքուած փախստական եւ դինեալ հայ դինուորներու թիւը 10,000ի կը հասնէր: Երբ Վանի մէջ լմբոստութիւն ծայր տուաւ, Գիւլիսի մէջ ատոր արձագանգները անմիջապէս զգալի եղան: Հայ լմբոստներուն հետ բախումներու բռնացքին մեծ թիւով բանակային, ոստիկան-

---

Գաւերազմի ուխլի քան երեք միլիոն զօհերուն դիմաց Թուրքիոյ միակ մխիթարութիւնը այն է, որ ան ակնառու կ'ըլլայ իր դարաւոր թշնամիին՝ ձարակաան կայսրութեան քայքայման եւ թշուառութեան:

Այսօր դէպքերու բերումով՝ կովկաս ծընած ատամ կառավարութեանց չարքին Հայաստանի Հանրապետութեան գոյատեւումը կը հաստատենք:

Բայց դարձեալ կը նկատենք թէ՝ Թուրքիոյ հայերը Զաւէն Գաւրիտրքին գլխաւորութեամբ չեն հրաժարած «էնթրիկներ» լսրելէ Թուրքերուն դէմ:

Թուրքերը էջմիածին եւ Երեւանի չրջակայքը կազմուած հայկական հանրապետութեան հակառակ չեն: Բայց ատոր փոխարէն մենք ալ կը պահանջենք, որ այս հանրապետութիւնն ալ իր կարգին Վրաստանի, Ազրպէյճանի եւ Փոքր Ասիոյ իսկական տիրոջ՝ Թուրք կայսրութեան հետ բարւոք կենակցութիւն մշակէ եւ անոնց ինչքերուն վրայ աչք չունենայ:

Ատոնց կը յանձնարարեմ հրաժարիլ Կարինի, Վանի, Տիգրանակերտի, Գիւլիսի եւ Խարբերդի նահանգներով Հայաստան մը կազմելու պատրանքէն՝ իրենց, Քրքահայերուն եւ Թուրքերուն երջանկութեան համար:

Թարգմ. ՄԵՍՐՈՊ Կ. ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ

(Գահիրէ)

պինուսը եւ քալաքական պահակապօրք մահացան։

Թուսերու սահմանը անցնելէն յետոյ, վանի հայերը լսել կ՚ըսեն, յայտնօրէն եւ անարգելի կերպով ըմբոստացան եւ վերջապէս այլ չդիմանալ խառնաչփոթ կացութենէն օգտուելով՝ վանը ձեռք անցուցին։

Իսկ բանակը կռնակէն զարնելու համար Սեբաստիան (Սվաս) ամենայարմար կեդրոն ըլլալով՝ առաջուց կազմակերպուած եւ պինուած էր։ Շարժման անցնելու համար, չորս աչքով ուու բանակի յառաջխաղացումին կը սպասուէր։ Անժամանակ սկսիլ ըմբոստութիւնը այս կանխամտածեալ կարգադրութիւնը երեւան հանած եղաւ։ Գրեթէ բոլոր նահանգներու մէջ՝ բացորոշ եւ կամ գաղտնի հայկական խլրտումներն ու շարժումները անպակաս էին։

Օսմանեան կառավարութիւնը մինչեւ 11 Ապրիլ 1915 Թուականը, այսինքն զօրաշարժի հռչակումէն 9 ամիս յետոյ, այս խլրտումները դէմ տեղական կամ անմիջական միջոցառումներով գոհացաւ...

Վանի անկումի եւ ուուս բանակին արեւելեան նահանգներուն վրայ քալած միջոցին, վրիժառու հայ կամաւորական վաշտերը, որոնք նոյն ատեն առաջնորդի դեր կը կատարէին այդ բանակներուն, իրենց անցքի ընթացքին անխնայ եւ անգութօրէն կը ջարդէին խաղաղ-թուրք բնակչութիւնը։

Կառավարութիւնը հայոց պատրիարքին, հայ երեսփոխաններուն եւ կուսակցութեանց ղեկավարներուն քանիցս տեղեկացուց թէ՝ երբ բանակը հայրենիքի պաշտպանութեամբ է զբաղած, ասկէ օգտուելով հայերը եթէ չբունակեն ըմբոստութիւններ հանել, յարձակումներ գործել եւ սպանութիւններ ընել, ստիպուած պիտի ըլլայ արտակարգ միջոցներ ձեռք առնել։ Հակառակ այս զգուշացումներուն, հայերու գործունէութիւնները առաջուան չարունակուեցան։

Վանի հայոց կոմիտէ գրաւումին հետեւանքով՝ Գիւլխի, Մուշի, Էրզրումի, Գայազէտի, Չէյթունի եւ Սվազի չրջանին մէջ ծայր տուող ըմբոստութիւններու եւ յարձակումներուն վրայ կառավարութիւնը, բանակը պաշտպանելու մտահոգութեամբ, չարժումի անցնելու պահանջը զգաց։

Մինչեւ 11 Ապրիլ ապստամբած կուսակցութեանց կեդրոնները պարտադրաբար փակեց, ղեկավարներն ու անդամները ձերբակալել տուաւ։

Ընդհանուր հրամանատարութիւնը, պարծավարութեան դիմումին վրայ հետեւեալ օրէնքը հանեց.—

«Յօդուած 1.— Զօրաչարժի ժամանակ բանակի, զօրաբաժնի եւ վաշտերու հրամանատարները կամ անոնց փոխանորդները, անկախ չրջաններու հրամանատարներէ երբ ուսանին թէ՝ ժողովուրդին կողմէ կառավարութեան օրէնքներուն, երկրի պաշտպանութեան, հանրային անդորրութեան պահպանումին յատուկ կիրարկումներու եւ գործադրութեանց դէմ ընդդիմութիւն, դէնքով յարձակում կամ ընդդիմադրութիւն կայ, ստիպուած եւ արտօնուած են անմիջապէս դէնքի ուժով սաստկօրէն պատժելու եւ արմատախիլ ընելու բոլոր խոչընդոտները։

«Յօդուած 2.— Բանակի, անկախ չրջաններու զօրաբաժիններու եւ վաշտերու հրամանատարները, զինուորական պարտադրութեանց տեսակէտէն, լրտեսական կամ դաւադրական պատճառներով իրենց յարմար տեսած պարագային ազատ են եւ արտօնուած՝ զինուորագրեալներն ու գիւղաքաղաքներու բնակչութիւնը, անհատապէս թէ հաւաքապէս, ուրիչ վայրեր տեղափոխել տալ եւ բնակիլ պարտադրել։

«Յօդուած 3.— Սոյն օրէնքը ի զօրու է իր հրատարակութեան թուականէն սկսեալ։

14 Մայիս 1915»

...Ինչպէս Փինոն, Մորկընթաու, գերման լրագրող Տոքթ. Հ. Շթիւրմէր, ձէյմս Գրայս, գերման կրօնաւոր Լեփսիուս, Ա. Ընդհ. պատերազմի ընթացքին «Լը Ժուռնալ» օրաթերթի Կովկասի թղթակցին նման հայու կողմնակիցներ, ուզած են փաստել թէ՝ հայերը չեն ըմբոստացած, այլ տեղահանումը սկսած առեն «չինեալ ընդդիմադրութեան դիմած են»։

Իբր թէ անիրաւուած եւ հարստահարուած ըլլալը ցոյց տալու համար՝ հայոց հաչտին ըսուած եւ գրուած այս խօսքերը իրականութեան հետ ոչ մէկ կապ ունին։

Թիւը 600 հազար, 800 հազար, նոյնիսկ

մինչեւ մէկ միլիոն ցոյց տրուող հայ նահատակներու փոխարէն, եթէ կայ իրականութիւն մը, ան ալ սա է թէ՝ ռուսական գրաւումի ընթացքին հայ հրոսակներուն, կամաւորական վաշտերուն ձեռքով կոտորուած իսլամ բնակչութեան թիւը անկէ շատ աւելի է, եւ գաղթի, ըմբոստութեանց միջոցին ալ մեռնողներուն թիւը նոյնքան է, արեւելեան նահանգներու բնակչութեան մեծ մասին բնաջնջուած ըլլալն է այդ իրականութիւնը:

(Թարիխտէ էմմեճիլէր վէ էրմեճի Մեսելեսի, էջ 615–617)

. . . . . .

Տեղահանութեան որոշումին առիթով, Հասան դործակալութեան միջոցաւ, Համաձայնականներու կողմէ օսմանեան կառավարութեան հետեւեալ ազդարարագիրը յղուած էր.

«Ֆրանսական, անգլիական եւ ռուսական տէրութիւնները միաձայնութեամբ համաձայն են հրատարակութեանը հետեւեալ ծանուցագրին.—

«Մօտաւորապէս ամիսէ մը ի վեր Թուրք ու քիւրտ բնակչութիւնը, օսմանեան կառավարական պաշտօնեաներուն հետ համագործակցաբար եւ մանաւանդ անոնց հովանաւորութեամբ, անխնայ կը ջարդէ հայերը: Վերտյիչեալ սպանդը (ցեղասպանութիւնը) մինչեւ Ապրիլի առաջին կիսուն, մասնաւորաբար տեւի ունեցած էր միայն էրզրումի, Թերճանի, Գիւմիւշխանէի, Մուշի, Սասունի, Ջէյթունի եւ ամբողջ Կիլիկիոյ շրջանին մէջ: Ինչպէս նաեւ Վանի շրջակայքի հարիւրի մօտ գիւղերու բնակչութիւնը գրեթէ ամբողջութեամբ բնաջնջել տալէ յետոյ՝ օսմանեան կառավարութիւնը հիմա ալ մայրաքաղաքին (Պոլսոյ) մէջ բնակող անմեղ հայերուն գլխուն պատուհաս դարձած է:

«Երբեմն կառավարութիւնները Գապը Ալիին հրապարակաւ կը ծանուցանեն թէ՝ Թուրքիոյ մէջ մարդկութեան եւ քաղաքակրթութեան դէմ ի գործ դրուած այս նորագոյն ըսպանդին համար պատասխանատու պիտի ներկայանան ոչ միայն օսմանեան կառավարութեան անդամները, այլ նաեւ բոլոր անոնք անձնապէս, որոնք մասնակցած են կամ պիտի մասնակցին այս կոտորածներուն:»

(24 Մայիս 1915)

⁂

Օսմանեան կառավարութենէն կողմէ հեռեւեալ պատասխանը տրուեցաւ իրենց.—

«Բ. Դրան կառավարութիւնը վերտյիչեալ ալդարարութեան պարունակած վկայութիւններն ու հաստատումները բացարձակապէս կը մերժէ: Օսմանեան տէրութեան սահմաններուն մէջ հայերու դէմ գործուած ցեղասպանութեան դէպք մը ԲՈԼՈՐՈՎԻՆ ՍՈՒՏ է:

«Դէպքերուն իսկական էութիւնը ցոյց տալու համար հետեւեալ լուսաբանութիւններն ալ ձեր ուշադրութեան կը յանձնենք:

«Քանի որ էրզրումի, Թերճանի, Էգինի, Սասունի, Գիւմիւշխանէի, Մուշի եւ Կիլիկիոյ հայերը երկրի խաղաղութիւնն ու հանրային անդորրութիւնը խանգարող ոեւէ ընթացք եւ գործունէութիւն չեն ցուցաբերած, օսմանեան կառավարութեան պաշտօնեաներն ալ անոնց դէմ արտակարգ միջոցառումներու դիմելու պէտքը ամենեւին չեն զգացած:

«Այս իրականութիւնները չեղոք երկիրներու հիւպատոսներուն կողմէ ալ արդէն նըշուած են, որով այս տեսակէտէն համաձայնական երեսակ կառավարութեանց զրպարտութիւնները բացայայտօրէն սուտ են:

«Անոնք որ արեւելեան հարցերուն եւ դէպքերուն քաջատեղեակ են, լաւ գիտեն թէ՝ հայ ժողովուրդը, ամէն առիթէ օգտուելով, օսմանեան կառավարութեան դէմ ըմբոստութեան մղողները, երբեմն դինակցութեան, մասնաւանդ ռուս եւ անգլիացի պաշտօնեաներն են: Այնպէս որ՝ այս յարատեւ գրգռութիւնները օսմանեան կառավարութեան եւ վերտյիչեալ կառավարութեանց միջեւ թշնամանքը սկսելէն ի վեր անժխտելիօրէն երեւան եկած են:

«Դարձեալ նոյն կառավարութեանց Գուրկարիոյ եւ Ռումանիոյ հիւպատոսներն ու պաշտօնեաները չէի՞ն, որ օսմանեան հպատակ երիտասարդ հայ սպայակոյտները Վառնայի, Սուլինայի եւ Գոնսթանցայի եւսյլն ճամբով կովկաս ճամբեցին ու ռուսական կառավարութիւնն ալ այս օսմանցի երիտասարդ հայերը իր բանակին մէջ առնելով, պանդք հրացան

ու ռումբերով պինելով եւ անոնց յեղափոխական Թռուցիկներ ու յայտապիրներ բաժնելէ յետոյ՝ Օսմանեան կայսրութեան սահմաններէն ներս, հայ հրէականներու մէջ նկատուելիք նոր չկեցաւ: Այդ երիտասարդներուն պարտականութիւնն էր իրենց ղրկուած հրէաններուն մէջ յեղափոխական կազմակերպութիւններ հիմնել, ինչպէս նաեւ վանի, Շատախի, Հաւասորի, Կեվաչիի եւ Թոմարի հայերը կառավարութեան դէմ զէնքով ապստամբութեան մը մղել: Դեռ աւելին՝ միւս կողմէ դրդել այդ հրէաներուն թուրքերն ու քիւրտերը, որպէսզի հայերը ջարդեն:

«Առնցմէ պատ, հետեւեալ օրինակները յիշել ու ցոյց տալն ալ առանձնապէս օգտակար նկատեցինք:

«Օսմանեան կառավարութեան եւ Թուրքիոյ միջեւ բռնամութիւնները սկսելէն յետոյ «Արմէն կարօ» անունով ծանօթ նախկին օսմանեան երեսփոխանութենէն Գարեգին Փաստըրմաճեան հայկական կուսակցութեանց ղեկավարներէն Դրոյի եւ Հնչէյի կողմէ հիմնուած ապստամբական կազմակերպութիւններուն հետ գործակցաբար, Թուրքիոյ կողմէ զինուած հայ կամաւորներու գլուխն անցած՝ օսմանեան սահմաններուն դէմ յարձակում գործած է: Պայազիտ գաւառին ուսեալներու կողմէ գրաւման միջոցին վերոյիշեալը իր ճամբուն վրայ պտնուող բոլոր միւսլիման գիւղերը աւերած եւ բնակիչներն ալ կոտորած է:

«Թուսերու այս չրջանէն ետ մղուած ժամանակ ինք վիրաւորուած, իրմէ պատ էրզրումի դաշնակ պատուիրակ Սուրէն կոչուող անձն ալ սպաննուած է:

«Փաստըրմաճեան կովկասի սահմանին վրայ ներկայիս ալ գործունէութեան մէջ է: Ամերիկա հրատարակուող եւ Դաշնակցութեան օրկան «Ասպարէզ» թերթը, այս անձին՝ պատերազմի դաշտ մեկնելէն առաջ, պաշտօնական երդման կրօնական արարողութիւնը կատարուած միջոցին, Դրոյի եւ Հնչէյի հետ քաշուած մէկ նկարը հրատարակած է:

«Այս ծրագրուած պատրաստութիւնները, անգլիացի պաշտօնեաներու կողմէ կիպրոսէն մանրամասնաբար բերուած եւ Իսկենտերունի չրջակայքը ցամաք հանուած հայերու գործունէութեանց հետ յստակօրէն եւ դրապէս յայտնի եղած են: (Ինչպէս որ Թորոսի ոդքի ճակատի վրայէն դտնուած վաւերաթուղթերը հետապնդուած ոճրային նպատակները անվիճելիօրէն կը հաւաստէին:) Այս չարժումները, տարբեր հետեւանքներ ունենալէ զատ՝ չողեկառքին դծէն ելլելուն ալ պատճառ եղած են:

«Միւս կողմէ, Ֆրանսայի թէ Անգլիոյ ծովային հրամանատարները՝ Ատանայի, Տէօրթեոլի, Եումուրթալըքի, Իսկենտերունի եւ երկրին զանազան չրջաններու հայերուն հետ թղթակցելով դանոնք ըմբոստութեան ու ըմբոստութեան կը մղէին:

«Գալով Զէյթունի հայերուն, մանաւանդ անգլիական եւ ֆրանսական կառավարութեանց կողմէ ի գործ դրուած վրուփականտներու հետեւանքով, հայ յեղափոխական կազմակերպութիւնը՝ անցեալ փետրուար ամիսէն սկսեալ գործունէութեան սկսաւ: Վերոյիշեալ չրջաններու հայերը կառավարական պաշտօնէութեանց դէմ զէնքի փարելով, պետական չէնքը պաչարման տակ առին: Այս դէպքերուն հետեւանքով, օսմանեան կառավարութեան պարտականութիւն կ'իյնար ըմբոստութիւնը զսպել, հանրային անդորրութիւնը ապահովութեան տակ առնել:

«Այսպիսի յեղափոխական եւ ծրագրուած չարժումներու զսպումին համար պէտք եղած ամէն տեսակի կանխազգուչական միջոցառումներու իրաւունքը ուղղակի պետական իչխանութեանց օրէնքի սահմանին մէջ ըլլալով՝ ատոնց միջամտելու եւ հակազդելու ոչ ոք իրաւունք ունի:

«Ակնէ պատ այս միջոցառումները, յիշեալ հարցին մէջ եղածին պէս, նմանօրինակ պատերազմներու չրջանին, անչուչտ թէ ռազմիկական պարտաւորութիւն եւ կարեւորութիւն կը ստանան: Բ. Դրան կառավարութիւնը մէկ կողմէ զինուորական ուժով յեղափոխութիւնը զսպելու, միւս կողմէ ալ օտար երկիրներու մէջ գործող յեղափոխական կազմակերպութեանց ու համաձայնական երկրակ կառավարութիւններու պաշտօնէութեանց հետ յարաբերութիւն մչակող հայ յեղափոխականները հետապնդելու եւ ձերբակալելու պահանջը զգաց:

«Վերոյիշեալ երեք պետութիւններու ամբոստանութեանց հակառակ, օսմանեան կառավարութեան զսպումի գործողութիւններուն միջոցին ժողովրդական ամենադոյզն միջա-

մտութեան եւ մասնակցութեան դէպք չէ պատահած: Հայ յեղափոխականներու բնակարանին մէջ կատարուած խուզարկութեանց ընթացքին կանխորոշեալ յեղափոխութիւնն ու գործողութիւնները հաստատող յեղափոխական գրչագիրներով միատեղ շատ կարեւոր վաւերաթուղթեր ձեռք անցուած են:

«Ակնկէ զատ, սոյն վաւերաթուղթերը դրացուցած ըլլալու համար կը հանեն այն պաշտպանութիւնը, զոր իրենց գործունէութեանց կեդրոնը Փարիզ, Լոնտոն եւ Թիֆլիս հիմնած հայ յեղափոխական կազմակերպութիւնները կը վայելէին Ֆրանսական, անգլիական եւ ռուսական կառավարութենէ կողմէ:

«Դարձեալ, պատուներու մէջ կատարուած խուզարկութեանց ընթացքին, շատ մը հայերու քով գտնուած են հազարաւոր ռումբեր եւ հրացաններ, որոնք Ռուսիոյ կողմէ հայերուն թուած էին:

«Ձերբակալուած այս հայերը, ինչպէս նաեւ Ֆրանսացի, անգլիացի եւ ռուս պաշտօնեաներու դրդումեամբ եւ դրդումով զինուորագրութենէ խոյս տալէ ետք ոստիկան-զօրայ յարձակում գործողները, անշուշտ թէ պիտի յանձնուէին պատկան դատարաններուն:

«Բարձրագոյն Դրան կառավարութեան մօտ գոյութիւն ունին վաւերաթուղթեր, որոնք կ'ապացուցանեն յիշեալ չարժումները Ֆրանսական, անգլիական եւ ռուսական տէրութեանց հովանաւորութեամբ գործուած ըլլալը եւ վերջին անգամ Քոնսթանցայի մէջ կայմուած յեղափոխական կազմակերպութեան, հակառակ երեւութապէս յեղափոխականն ամէն տեսակի գործունէութեան վերջ տուած ըլլալու պատրանքին, յարմար առթիւ չարժում կայացնելու որոշումը:

«Բարձրագոյն Դուռը (Պապը Ալի) հանրային կարծիքը լուսաբանելու միտումով, պատեհ առիթով, այս վաւերաթուղթերը պիտի հրատարակէ՝ իր բոլոր մանրամասնութիւններով:

«Օսմանեան կառավարութիւնը, հանրային անդորրութիւնը պահպանելու մտահոգութեամբ եւ օրէնքի բացորոշ տրամադրութեանց համաձայն, չնորհիւ իր ձեռք առած կանխագուշական միջոցներուն՝ հայոց յեղափոխական չարժումները առանց զանգուածային կոտորածի կրցած է զսպել:

«Եթէ նկատի առնուի Պոլսոյ մէջ բնակող 77,735 հայերուն, բացի վերոյիշեալ յեղափոխական չարժումներուն մասնակցող 2,345 հոգիի ձերբակալութենէն, խաղաղօրէն եւ արտի ամենայն հանդարտութեամբ իրենց գործերով զբաղիլը եւ ապահովութեան մէջ ապրիլը, թէ կանխապատրաստական միջոցներուն գործադրութիւնը միայն այդ տեսակ դէպքերու յատուկ է, ինչպէս կ'ելլէ այս հայերու հանդէպ ունէ կանխամտածեալ չարժում գոյութիւն չունի:

«Մատ մը հայերու տեղահանութեան գալով, պատճառը անոնց վիճուորական գործողութեանց ենթադրեալ գոտիներուն մէջ բնակիլն էր եւ կամ իրենց գոյութիւնը այդ չըբաժանուելու մէջ, ազգային պաշտպանութեան տեսակէտով, Բ. Դրան կառավարութեան մերժահոգութիւն առթելը եւ անոր մտքին մէջ իրագործուելիք կասկած արթնցնելն էր:

«Ներկայ հանդերձ Բ. Դուռը, իր ցամաքային եւ ծովային սահմաններուն ապահովութեան պահպանութեան համար, հարկ տեսած ամէն տեսակի միջոցառում իւ գործ դնել օրինաւոր պարտականութիւն կը նկատէ եւ ունէ օտար կառավարութեան հաչիւ տալու ինքզինք պարտաւոր չի զգար:

«Ֆրանսական եւ անգլիական ծովային ուժերու հրամանատարները երբ Զանաքքալէի (Տարտանէլ) մէջ չըլլուն թէ մնայուն քրքական հիւանդանոցներ կը ամրակոծէին, – ռուսական կառավարութիւնը, հայերու միջոցաւ, կարող չըլլալով բնակիչներէն խաղաղաւէր հաղորդուող միւսլիման սուրէ անցընել կուտար եւ Կովկասի մէջ գերեվարուած օսմանեան զեկավարները, նոյն այդ հայերու ձեռքով, կը բնաջնջէր ու զանոնք անօրինաբեան եւ ծարաւի դատապարտելով անգթաբար կը սպաննէր: Զարմանալի չէ՞ որ ելեր հիմա մարդկային զգացումէ կը ճառեն:

«Պատերազմող պետութեանց հիւպատոսները անել կացութեան մատնողը ոչ թէ Թուրքիան, այլ նոյնինքն ռուս կառավարութիւնն է:»

(Թարգմ. Ա.)

(Էջ 618–621)

ԹՈՒՐՔԸ ՄԻՇՏ ՆՈՅՆՆ Է . . .

1965 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ ԵՒՍ ԿԸ ՅԱՄԱՌԻ ՈՒՐԱՆԱԼ

Նոյնիսկ Մեծ Եղեռնէն յիսուն տարի ետք՝ թուրք դեկավարները տակաւին կը յամառին ուրանալ «հայկական ջարդերը»: Թուրքը նոյնն է միշտ. – օսմանցի բլլայ թէ ֆեմալական կամ իթթիհատական, – եւ ամուր կեցած է աթզիզ ցեղասպանի իր դիրքերուն վրայ:

Ահա՛ երկու ապացոյց եւս: – ԽՄԲ.

ՆԱԽԱԳԱՀ Ճ. ԿԻՒՐՍԷԼ.– «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՋԱՐԴ ԳՈՅՈՒԹԻՒՆ ՉՈՒՆԻ»...

«Անգարա (Ա.).– *Թուրքիոյ Հանրապետութեան Նախագահ Ճեմալ Կիւրսէլ ուշագրաւ յայտարարութիւններ ըրաւ այսօր Հայկական Հարցին մասին, որ երկար տարիներ ետք նորէն երեւան ելաւ: Պատասխանելով լրագրողներուն, Նախագահ Կիւրսէլ հետեւեալ դիտողութիւնները ըրաւ.*

«– Մամուլը պէտք եղածին պէս չխորացուց հայկական խնդիրները: Պէտք է գիտնալ թէ հայկական ջարդ մը գոյութիւն չունի': Հայերը անսպասելի վայրկեանի մը մեր բանակը կռնակէն զարկին, ճամբաները կտրեցին, դժուարացուցին հաղորդակցութիւնը եւ բանակին պարենաւորումը: Ոչ թէ թուրք բանակը, այլ որեւէ բանակ այդ պայմաններուն տակ ստիպուած էր դիմադրել:»

(«Մարմարա», 1965 Մայիս 1ի թիւ)

ՎԱՐՉԱՊԵՏ ՍՈՒԱՏ ՀԱՅՐԻ ԻՒՐԿԻՒՊԼԻՒ.– «ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԻՐՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՉԱՐԱՓՈԽԵԼ»...

«Անգարա.– *Վարչապետ Սուատ Հայրի Իւրկիւպլիւ օրակարգէ դուրս խօսեցաւ... քաղաքական տարով նոյն առէն հայոց ցեղերուն մասին: Իւրկիւպլիւ ըսաւ թէ կարգ մը օտար երկիրներու մէջ, հայկական մոլեռանդ կազմակերպութիւնները ցոյցեր ու հաւաքոյթներ սարքած են, բայց կազմակերպիչները իրենց յուսացած չհաղորդուածիւնը եւ մասնակցութիւնը չեն ապահոված, եւ չեն կրցած ապացուցանել պէտք եղածին պէս:*

«– ...Գլխաւորները ոչ մէկ կերպով հաւատած են իրենց նպատակներուն: Հայկական ցոյցերը արդիւնքն են յունական դրդռումներուն: ...կարգ մը օտար պետութիւններ կ'ուզեն հայերը դարձիք ընել իրենց քաղաքական բաղձանքներուն, եւ ինքիրն ալ այս կէտէն կը ծագի: Գլխաւորներուն նպատակն է պատմական իրողութիւնները չարաչարելով՝ Թուրք Հանրապետութեան հետ որեւէ կապ չունեցող կարգ մը դէպքեր յիշո'ւն տարի ետք վերարծարծել եւ զանոնք չահագործել քաղաքական որոշ նպատակներու համար:

«...Շահագրգռուող պետութիւններուն հաղորդեցինք, թէ հայկական հարց մը ո'չ մէկ կապ ունի Թուրք Հանրապետութեան հետ, եւ կարելի չէ պատմութիւնը չարաչարել...:»

(«Մարմարա», 1965 Ապրիլ 30ի թիւ)

ԹՈՒՐՔԻ՛Ն ԱԼ ՎԱՏ...

Տասնօք են փիէր Լոթիներու եւ Քլոտ Ֆաբէրներու քրմամոլական ջրոտ ու զզուելի արտայայտութիւնները, բայց ծանօք չէ հայ հասարակութեան սա խոփած ամերիկացի ծովակալը, որ շահատոլական նպատակներով, – մեծաշուորիներ ձեռք ձգելու համար, – այցելած է Թուրքիա եւ տուն տուած է իսկապէս անհանդուրժելի բարբաջուքներ:

Հայերը իրենց բնակավայրերէն տեղահանուած են եղեր աւելի՛ ցանկալի երկրամասեր, սանկ «փիհնիհ»ի կամ օդափոխութեան երթալու պէս, եւ ուզողները պատերազմէն ետք վերադարձած են «գիրցա՛ծ ու բարգաւաճա՛ծ»...

Ամերիկացի այս ցնդած քրմամոլին անկարելի «վկայութիւնը» կը գտնուի ամերիկեան «Բըրլենք Հիսթըրի» թերթի 1922ի Սեպտեմբերի թիւին մէջ: Հետեւեալ հատուածները թարգմանաբար առած եմ էջ 939–947էն:

Ուրեմն, կարդացէք թուրքի՛ն ալ վատ այս շահատոլ ծովակալ Զեոբըրիի անկարելի մեկնաբանութիւնները: – ԽՄԲ:

ՋԱՐԱԽՕՍՈՒԱԾ ԹՈՒՐՔԸ

Գրեց Դեր–ծովակալ ՔՈԼՔԻ Մ. ՉԵՄԲԼԻ

(Մ. Նահանգներու ծովուժէն, հանգստեան կոչուած)

Ի՞նչ է ճշմարտութիւնը Թուրքիոյ մասին: Այս հարցումը կը հարցուի ամէն օր: Թուրքիա դացի՝ տեղւոյն վրայ քննելու համար պայմանները, եւ երկիր (Ամերիկա) վերադառնալէս ի վեր վերյիշեալ հարցումով կը ռմբակոծեն զիս: Ահաւասիկ պատասխանները քանի մը հատը.–

● *Քրիստոնեաներու մասին նախապաշարում չկայ Թուրքիոյ մէջ, քրիստոնեաներու պատուիրքները առանձին առած: Անցեալի ջարդերը մեծ չափազանցութեամբ ներկայացուած են նախապաշարուած պրոշիներու եւ բեմբասացներու կողմէ:*

● *Հաբէմը անհետացած է Թուրքիոյ մէջ: Մխացեալ Նահանգներու մէջ հոմանուհիներ պահող ամուսնացած այրերուն թիւը աւելի մեծ է՝ քան բազմակին այրերուն թիւը Թուրքիոյ մէջ:*

● *Աւելի պարկեշտութիւն կայ Թուրքիոյ մէջ՝ քան աշխարհի որեւէ ուրիշ երկրի մէջ:*

● *Թուրքիա դժկամակութեամբ (չուզելով) դաշնակցած է գերմաններուն հետ: Մխացեալ Նահանգներուն պատերազմի մտնելէն ետք՝ անիկա (Թուրքիա) դաշնակիցներուն պիտի մխտար, եթէ... կարենար:*

● *Թուրքը չատ հաւատարիմ ամուսին է: Անիկա հետաքրքրական կէտ մըն է: Թուրքին համար բնականական կեանքն ու բնականական յարաբերութիւնները սուրբ են: Ասոնց բացառութեան, թուրք ամուսինները իրենց դիչերները կ'անցընեն տան մէջ, իրենց բնականքին անդամներուն հետ, ի՛նչ ալ եղած ըլլայ իրենց տարիքը կամ անհատական վիճակը:*

● *Որպէս առեւտրական՝ Թուրքին մեծագոյն առաքինութիւնը անոր անչեզ պարկեշտութիւնն է: Ընդհանրապէս, Թուրքը կը հաւատարէ տովամահ բլլալ պատկան որեւէ բանպարկութեան մէջ՝ քան առեւտուրէն դրամ չհաւել: Անիկա կը բացատրէ թէ ինչո՛ւ Թուրքը ոչ մէկայն քոյլատրած, այլ հրաւիրած է ոտաբոպդի առեւտրականները, որ դան եւ վաճառեն Թուրքիոյ առեւտրական ձեռնարկութիւնները ու դրամատուները: Այս է պատճառը Թուրքիոյ մէջ մեծ քիւով յոյներու եւ հայերու ներկայութեան: Անոնք (յոյներն ու հայերը) իրենց հակակշռին տակ առած են Թուրք*

քիայ հանրային չինութենանց եւ ճարտարարուեստի բոլոր ճիւղերը:

...Թուրքիային պարծիս, այն տպաւորութիւնը ունիմ թէ վերապրած եմ աշխարհի ամէնէն հմայիչ երկրէն, երկիր մը՝ որ ամերիկացի պործատէրերուն առջեւ կը բանայ պործի հսկայ կարելիութիւններ:

***

...Թուրքը աշխարհի ամէնէն սիրալի կերպով ներկայացուած անձն է: Թուրքին մասին՝ Ամերիկայի մէջ չրջան ընող տարաձայնութիւնները լրատէս կը պարմացնեն պիս...:

1911ին, Կոստանդնուպոլիս կը պտուէի երբ տեղի ունեցաւ առաջին ընտրութիւնը: Թուրքերը ցնծատօնի վերածած էին այդ օրը. վակոններու մէջ լեցուած սպիտակպետ ու դեղանի աղջիկները քուէ կը հաւաքէին: Այդ վակոններուն մէջ տեղ պրաւած՝ էին նաեւ հոն (Պոլիս) պտնուող քրիստոնեայ մխիթարները: Մինչ այդ սակայն, Ամերիկայի եւ եւրոպական այլ քաղաքներու մէջ կը չրջէր այն առասպելը, թէ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ հակաքրիստոնէական ցոյցեր տեղի կ'ունենային...:

...Երբեմն-երբեմն խռովութիւններ տեղի ունեցած են անչուշտ, երբ տեղացի Թուրքը տեսած է որ իր իրաւունքները կը բռնաբարուին օտարներու կողմէ: Կարդացած եմ որ Ամերիկայի մէջ եւս նման դէպքեր պատահած են, թէեւ տարբեր մանրամասնութեամբ: Ուհասարակ, Թուրքերը աւելի համբերող են՝ քան ամերիկացիները պիտի լլլային, եթէ անոնց տեղը պանուէին:

1908ի սահմանադրական կատարութենան հռչակումէն ի վեր կամ Երիտասարդ-Թուրք կուսակցութեան պետին 20 օսմանցի սպաներ մահուան դատապարտելէն ասդին (1915ին, հայերուն վրայ անոնց ի գործ դրած խժդժութեանց համար)՝ հայկական ջարդ գրեթէ տեղի չէ ունեցած Թուրքիոյ մէջ:

Հայերուն դէմ յոռեգոյն աղէտը պատահեցաւ 1915ին: (Հայերուն) դանդուածային ուղղահայեացութեանց պատճառը Թուրքերուն այն վախն էր, որ եթէ այս օտար բնակչութիւնը (հայութիւնը) ազատ ձգուէր անխափան կերպով չարունակելու իր պործունէութիւնը, խլռովարարներուն (հայերուն) գլխուն փորձանք պիտի բերէր ի վերջոյ: Թուրքերը նման միջադէպ չէին ցանկար, թէեւ, բնական է, չէին ուղեր նաեւ որ հայերը միջամտին լլլային Թուրքիոյ քաղաքական, կրօնական եւ ներքին պործերուն: Այս պատճառներով ուրեմն, հայերը տեսահանուեցան ուժասպնջական չրջաններէն, ուր անոնց ներկայութիւնը անպարձաւ էր եւ հոն պէտք եղած չափով բարւպաւճեալու կարելիութիւնը չունէին, եւ տարուեցան Սուրիոյ սահմանին պեղեցիկ եւ բարեբեր մասերը:

Լեռնարնակները աստիճանապուեցան Միջերկրական, որուն կլիման այնքան հաճելի է՝ որքան Ֆլորիտայի եւ Քալիֆորնիոյ կլիման: Ամէն տարի, Նիւ-Եորքի միլիոնատէրները այս նահանգները կ'երթան կազդուրուելու եւ ըղբօսնելու նպատակով: Եւ այս ամէնը (հայերու տեղահանութիւնը) Թուրքերը կատարեցին հրապկայ աչխատանքով եւ ի գին նիւթական մեծ զոհողութեանց: Մինչեւ արտաստման հասած լուրը այն էր որ հայերը, եթէ ո՛չ ամբողջութեամբ՝ պէթ մեծ մասամբ, կոտորուա՛ծ էին...:

...Ժամանակ մը վերջ, տեղահանուածները (անոնք որոնք կը փախաբէին) վերադարձան, բոլորն ալ ողջ եւ առողջ, գիրցած ու բարգաւաճ վիճակով: Անգլիացի պատերազմական ղերի մը, որ ակիզբը պարպուած եւ ապա չէնցած քաղաքներու մէջ պտնուած էր, պատմեց ինծի թէ քաղաքները ինչպէ՛ս վերստին լեցուած էին այդ պարմանալիօրէն կենդանի ուրուականներով:

ՏԷՐ ՋՈՐ… – ՇԱՐԹ

(Փարիզ, 1965)

Մեծ եղեռնի 50ամեակին առիթով Թէհէրան Մշակութային Միութեան կողմէ կազմակերպուած ցկաքչեան մրցանկին մէջ առաջնութեան արժանացաւ Շարթին այս պատառը, որ գէյրութի ցուցահանդէսին քննադատին գնուեցաւ Ծրուագէմի Հայոց Պատրիարքութեան դիւանապետ Շահէ Վրդ. Ազնաւեանի կողմէ:

1113րդ էջին վրայ կը հրամցնենք լուսանկարները ցկարիչներ կիւվի եւ Աշոտ Ջօրեանի, որոնցմէ առաջինին գործը մրցանկին մէջ արժանացաւ երկրորդ պարգեւին, իսկ երկրորդին գործը արժանի ցկատուեցաւ «մասնաւոր յիշատակութեան»: Ա. Ջօրեանի պատառը գնուեցաւ պէյրութահայ ազգային Ասխտ Մարզպանեանի կողմէ:

ԹՐՔԱԿԱՆ ՁԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ա. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ

ՀԱՏՈՒՑՄԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ

ԳԵՐՍԱՄ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

Քաղաքակրթութիւն կոչուած մարդկային ձեռակերտի պատմութեան գրեթէ բոլոր էջերէն արիւն կը կաթկթի, դժբախտաբար: Բոլոր ցամաքամասերուն վրայ, եւ բոլոր դարերուն, աշխարհակալ-ներ թէ տիեղոսասէր ասպետները «քրչնամի» ջարդած են հազար-ներով, հարիւր հազարներով ու միլիոններով՝ վասն փառքի, կո-ղոպուտի ու տիրակալութեան: Եւ այս տեսակէտով՝ իրարու ըն-ւիք չունին պատմութեան մէջ «մեծ» որակականին արժանացած պե-տութիւնները: Եթէ ճիշդ է որ հեթանոս Ճենկիզ Խանը միայն Չի-նաստանի մէջ հինգ վեց միլիոն մարդ ջարդած է եւ ամբողջ նա-հանգներ ամայացուցած, անդին ճիշդ է նաեւ, որ քրիստոնեայ ըս-պանացիները նոյնպէս միլիոնաւոր ամերիկացի-հնդիկ ջարդած են եւ ի սպառ կործանած են ինքզ բարգաւաճ քաղաքակրթութիւնը: Եթէ ճիշդ է որ Լենկիմուրը մեծ թիւով քաղաքներ կործանած, անոնց բնակչութիւնը սուրէ անցուցած կամ ստրկացուցած եւ միայն Գաղտատի մէջ հարիւր հազար մարդոց գանկերով բուրգ շինած է, անդին ճիշդ է նաեւ, որ եւրոպական քրիստոն-եայ պետութիւններ չորրորդ եւ հինգերորդ խաչակիր արշաւանքներու ատեն միլիոն տափրիկեցի խաչակիր սպանած են, անոնց մօտ մէկ երրորդը փճացուցած, իսկ մնացեալը աուսթրալիոյ ստրկանքի վերածած են: Եւ այսպէս, կարելի է հարիւրաւոր օրինակներ յիշել՝ ցոյց տալու համար թէ մարդկութեան ամբողջ պատմութիւնը գրուած է արիւնով, եւ թէ՝ մարդ միշտ իր նմանին համար եղած է գայլ, homo homini lupus:

Այս քաղաքակրթութեան տրամաբանութեան մէջ ելած են ցեղեր կամ ազգեր ասկայն, որոնց միակ «առաքելութիւնը» եղած է կարծէք ոճիր գործել, քանդել, աւերել, թալանել: Մինչ սպանացիք կամ անգլիացիք կամ չինացիք սպանելէ ետք սկսած են չինել ու քաղաքակրթութիւն կերտել, անդին եղած են ասկաստեցի ցեղեր, որոնք միայն հրկիզած են ու բնաջնջած, եւ յետոյ ոչինչ ստեղծած են, ոչինչ կերտած: Ահա այս վերջին տեսակի ցեղերու ցանկին պրտիլը պրաստած է ԹՈՒՐՔԸ: Ցեղ մը՝ որուն պլիտսուր մասնագիտութիւնը եղած է ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, որուն պլիտսուր «չնորհքը» եղած է ՓԱՆԴՈՒՐՄԸ: Անիկա «մարդ մարդու ղէմ պայլ» չէ եղած, այլ՝ «գայլ մարդու ղէմ գայլ» եղած է, – պրտիչատիչ գայլերու վոհմակ պարզապէս, ու տեւապէս: Եւ ի զուր չէ, որ Թուրքը իբրեւ ցեղային խորհրդանիշ նախընտրած ու որդեգրած է գորշ գայլը (պոզ ֆուրք):

Ցեղասպանութիւնը եւս, ինչպէս ոճիրը կամ ջարդը, պատմութեան մէջ նորութիւն չէ: Արդարեւ, Թուրքերու «գիւտը» չէ անիկա: Շատ հին ժամանակներէ ի վեր, բազմաթիւ

փորձեր կատարուած են ամբողջական բնաջնջումի կամ ցեղասպանութեան։ Հռովմի կոչումէ կարքեդոնի կործանումը Ք. ա. 146 թուականին՝ ցեղասպանութի՛ւն էր։ Եւ դժուար չէ շարունակել պատմական շարքը։ Իսկ մեր օրերուն՝ ցեղասպանութիւն էր Հիթլերական Գերմանիոյ փորձածը ընդդէմ հրեաներուն, լեհերուն ու ուուերուն։ Սակայն այս պարագային եւս, ոչ մէկ անցեալ կամ ներկայ ցեղասպանութիւն կրնայ մրցիլ կամ բաղդատուիլ հայոց վրայ Թուրքիոյ կործադրած ցեղասպանութեան հետ։ Ո՛չ մէկը եղած է այնքան վայրագ ու անմարդկային, այնքան զահանդակային ու աստիճանական՝ որքան մարդակերպ թուրքին գործադրածը։ Եւ ո՛չ մէկը յանգած է այնքան ինչքի ու հողի յափշտակութեան կամ բռնապրաւումի՝ որքան աւազակ թուրքին փորձածը։ Համօ Սեփիրճեանեան (տրամաբանող մարդոց) քանհաւատարմեալ յիշատակարաններուն ու տարեկրութեանց մէջ ո՛չ մէկ բարբարոսութիւն կրնայ բաղդատուիլ Թրքական Մեծ Ոճիրին հետ, եւ երբեք համօ Սեփիրճեան այնքան չէ այլասերած կամ անասնացած՝ որքան պետական պոլիսները հրապարակային եւ հասարակական բռնարարքի ենթարկող, մանուկներու աչքին առջեւ ծեծ հանող ու լախտախող, եւ դրացի տներու պահակը քարով ճզմող օսմանցի թուրքը։

Բայց ի՞նչ է ցեղասպանութիւնը, եւ միջազգային ներկայ օրէնքներով՝ կարելի՞ է պատասխանել մարդկութեան դէմ Թուրքը, եւ անկէ արդար հատուցում պահանջել։ Ի՛մարժէ չատ ամփոփ կերպով անդրադառնալ այս հարցին, եւ ճարել անհերքելի պատասխաններ վերջ հարցումներուն։

Նոյնինքն Միացեալ Ազգերու կազմակերպութեան մէկ ուխտը կամ համաձայնութիւնը կը բնորոշէ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ (Genocide, Геноцид), եւ կը ճշդէ պատասխանատուութեան, պատիժի ու հատուցման օրէնքները։ Արդարեւ, Մարդ Էնդհանուր Ժողովին կողմէ 1946 Դեկտեմբեր 11ին քննարկուած եւ 1948 Դեկտ. Քին պայծառաստիճան արձագանգուած այդ ուխտը ի միջի այլոց կ՛ըսէ(*)։—

«Յօդուած Ա.— Մասնակից կողմերը կը հաստատեն, թէ ցեղասպանութիւնը, զոր ծագքուած խաղաղութեան ժամանակ թէ պատերազմի, միջազգային օրէնքով ոճիր մըն է, ար պէտք է արգիլուի եւ որուն հեղինակը պէտք է պատժուի։

«Յօդուած Բ.— Ներկայ ուխտին համաձայն, ցեղասպանութիւն կը նշանակէ հետեւեալ արարքներէն որեւէ մէկը՝ որով կը նպատակադրուի կործանել, ամբողջութեամբ կամ մասամբ, ազգային, ազգագրական, ցեղային կամ կրօնական հասարակականութիւն մը.—

«ա) Սպաննելով հասարակականութեան անդամները.

«բ) Մարմնական կամ մտային լուրջ վնաս հասցնելով հասարակականութեան անդամներուն.

«գ) Դիտակցաբար հասարակականութեան պարագաներով պայմաններ, որոնք կրնան հասարակականութեան ֆիզիքական կործանումը յառաջացնել՝ ամբողջովին կամ մասամբ.

«դ) Պարագաներով միջոցառումներ՝ որոնց նպատակն է արգիլել ծնունդները հասարակականութեան մէջ.

«ե) Բռնութեամբ փոխանցելով մանուկներ մէկ հասարակականութենէ ուրիշը մը։

«Յօդուած Գ. Հետեւեալ արարքները պատիժի արժանի ակտեր բլլան.—

«ա) Ցեղասպանութիւն.

«բ) Դաւադրութիւն՝ ցեղասպանութիւն գործելու համար.

«գ) Ուղղակի կամ հրապարակային գրգռութիւն՝ ցեղասպանութիւն գործելու.

«դ) Ցեղասպանութիւն գործելու փորձ.

«ե) Մեղսակցութիւն՝ ցեղասպանութեան մէջ։

«Յօդուած Դ.— Գիտի պատժուին բոլոր այն անձերը, որոնք ցեղասպանութիւն գործած եւ կամ Յօդուած Գ.ի մէջ յիշուած միւս արարքներէն որեւէ մէկը գործած են.

(*) The Crime of Genocide. A United Nations Convention - is Aimed at Preventing Destruction of Groups and at Punishing those Responsible (New York, 1949, pp.11 - 12).

բլլան այդ անձերը սահմանադրականօրէն պատասխանատու իշխողներ, հանրային պաշտօնատարներ թէ անհատներ։»

Տակաւին տասնեւհինգ յօդուած ունի Մակի այս ուխտը, սակայն վստահ ենք որ Թարգմանաբար հոս տրուած չորս յօդուածները կը բաւեն՝ ճշդելու ու բնորոշելու համար ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԱՄ ԺՈՂՈՎՐԴԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՑԱՆՑԱՆՔԸ ԵՒ ՊԱՏԻԺԸ։

Արդ, Թրքական յեղափոխականութիւնը կ'ապացուցուի ու կը հաստատուի հսկայ ու միլիոն փաստերով, մէկը միւսէն պերճախօս մէկը միւսէն անժխտելի։ Այս հսկայքը այդ փաստերուն մէկ մասը կը հայթայթէ արդէն։ Բայց հիմա Մակի ուխտին յօդուածները տանենք մէկ առ մէկ եւ տեսնենք, թէ անոնցմով իսկապէս յանցաւոր ու պատասխանատո՞ւ է ԹՈՒՐՔԸ։

Նախ եւ առաջ, պէտք է ուղղուի սա հարցումը, թէ Թրքական կամ օսմանեան պետութիւնը նպատակադրա՞ծ էր «կործանել, ամբողջութեամբ կամ մասամբ, ազգային, ազդապրական, տնտեսական կամ կրօնական հաստատութիւն մը», այսինքն հայ ժողովուրդը։ Անտարակոյս՝ ԱՒՕ, եւ փաստերն ու վկայութիւնները չմեծցուցիչ քանակով են։ Իրրեւ նմոյշ լոկ՝ հոս կը մէջբերենք քանի մը հատուած այն կոչ-հրամանագրէն, որ 1915 Ապրիլ 15ին առորագրած էին նախարարներ Թալէաթ ու Էնվէր եւ Իթթիհատ վէ Թերաքքը կուսակցութեան կեդրոնական քարտուղար Տոքթ. Նազըմ, եւ որ ուղղուած էր «պերապատուելի նահանգապետներին, մեծարգոյ զաւառապետներին եւ յարգելի գիւղական իշխանութիւններին»։—

«... Քաղաքութեան դէպքում նրանք կարող են համաձայնութեան գալ երրորդ իրաւատու ժառանգորդի վերաբերմամբ, գտնելով այնպիսի մի ժողովուրդ, որը կարողանար ծառայել նրանց շահերին, եւ որպէս զի իրենք էլ կարողանային միմեանց հետ խօսել այդ ժողովրդի անունից։

«Այդ երրորդ իրաւատու ժառանգորդը կարող է լինել միայն հայ ժողովուրդը։ Ալլահը մի՛ արասցէ, բայց հաշտութեան բանակցութիւնների ժամանակ մեր պարտութեան դէպքում ինքնըստինքեան հրապարակ կը գայ այդ «Հայկական հարցը», որն արդէն կէս դարից աւելի է, ինչ միջազգային հանգամանք է ստացել եւ սպառնագին խրուել է մեր կուրծքը։

«Հետեւաբար, մեր հայրենիքը, ազգը, պետութիւնը եւ կրօնը այդպիսի վտանգի հրնարաւորութիւնից պաշտպանելու համար, հատուածութիւնը, որ ներկայացնում է իսլամն ու թուրք ժողովուրդը, եւ «Միութիւն ու Առաջադիմութիւն» կոմիտէն, ինչ էլ որ լինի, նպատակ ունենալով կանխել որեւէ մի տեղ եւ որեւէ մի ձեւով հայկական հարցի առաջադրումը, օգտուելով այն անկախութիւնից, որ մեզ բնձեռել է պատերազմը, որոշեց վերջնականապէս վերջ դնել այդ հարցին, բնաջնջելով այդ խորթ տարրը, հշելով նրան Արեւելքի անապատները, հաւաճայն ձեզ տրուած գաղտնի հրահանգի։

«... Ամէն մի պաշտօնատար կամ մասնաւոր անձնաւորութիւն, որը կ'ընդդիմանայ այս որոշման ու հայրենասիրական գործին եւ չի կատարի իր վրայ դրուած պարտականութիւնները կամ որեւէ եղանակով կը փորձի պաշտպանել կամ թաքցնել այս կամ այն հային, կը ճանաչուի հայրենիքի ու կրօնի թշնամի եւ դրան համապատասխան կը պատժուի։»(*)

Ճատա՛կ ու մեկին. անքողարկելի եւ անհերքելի՛։ Պաշտօնապէս յեղափոխութեան որոշում առնուած ու վճիռ արձակուած էր, եւ հանդիսաւոր կերպով կը հաղորդուէր պետութեան պաշտօնատարներուն՝ առ ի գործադրութիւն։ Գուցէ Հիթլէր իսկ այսքան յստակ կերպով, պաշտօնական գրութեամբ, չէր հրամանագրած հրեաներուն կամ լեհերուն բնաջնջումը։ Եւ սոսկա տակաւին միայն մէկ փաստ է. իսկ այսպիսի բազմաթի՛ւ վաւերական ապացոյցներ ու վկայութիւններ կը հայթայթեն Իթթիհատի կեդրոնական կոմիտէի նախկին անդամ Մեհմեան դատէ Ռիֆաթ, օսմանցի պաշտօնատար Նայիմ էֆենտի, ամերիկեան

(*) Տես Հայկական Հարցապնդութիւն Գկգ, փ. 314, ցուցակ 12, գործ 23, թ. 1-3։

պետական Մոսկվինթաուս, պերմանացի Լեփսիուս, գերմանի հիւպատոսներ եւ ապաներ, անգլիական պաշտօնական աղբիւրներ եւ այլն եւ այլն... : Թուրքը իրրեւ ցեղասպան դատապարտելու եւ մարդկային ընտանիքէն ի սպառ դուրս նետելու պիտի բաւէին միայն հրէշ Թալէաթի ծածկագիր հեռագիրները, որոնք հայոց բնաջնջումը կը հրամանագրէին, եւ կամ Լնվէրի հրամանը օսմանեան բանակի հրամանատարներուն՝ անխնայ ոչնչացնելու հայ գինուորները:

Ապա, պէտք է վեր առնել ՄԱԿի ուխտի Բ. յօդուածին տրամադրութիւնները ազանձին տառանձին, եւ պէտք է իւրաքանչիւրին անդրադառնալ դէթ քանի մը նախադասութիւնով: Այսպէս, Թուրքերը սպաննեցի՞ն հայ «հաւատքականութեան անդամները»: Որքան ալ մարդկային ողջմտութեան դէմ անարդանք ըլլայ այսպիսի հարց մը տալն իսկ, պէտք է դրսեւրել ինով, ի միջի այլոց այն պատճառով, որ տակաւին այսօր, Թուրքիոյ հանրապետութեան նախապահ ձեմալ Կիւրսէլ, օրինակ, տմարդի վատութեամբ մը կը բղաւէ, թէ հայոց Ջարդ գոյութիւն չէ՛ ունեցած: Իսկ պատմութիւնը վճռականօրէն, վերջնականօրէն, անջնջելիօրէն արձանագրած է, որ 1915 Թուականէն սկսեալ մինչեւ առաջին աշխարհամարտին վերջաւորութիւնը եւ մինչեւ 1921 Թուականը Թուրքերը ամենավայրագ մեթոտներով, պատմութեան մէջ նմանը չտեսնուած գազանութեամբ սպաննած ու բնաջնջած են ՄէկՈՒԿԱ ՄԻԼԻՈՆ հայեր, – արեւմտահայութեան աւելի քան կէսը եւ աւելի քան հարիւր հազար արեւելահայեր:

1915 Թուականի Ապրիլէն սկսեալ մինչեւ մէկ տարի՝ օսմանցի ջարդարարները արդէն իսկ բնաջնջած էին չուրջ մէկ միլիոն հայութիւն, ապա, մինչեւ պատերազմին վերջաւորութիւնը՝ անոնք ջարդեցին աւելի քան քառորդ միլիոն հայութիւն եւս: Իսկ 1918–1921 օսմանեան ու քեմալական մարդասպաններու եւթադանին տակ դացին աւելի քան երկու հարիւր հազար անմեղ հայորդիներ: Տակաւին 1921 Թուականի գարնան՝ քեմալական ոճրապործները Ալեքսանդրեթտի պաւառին մէջ հայ կը ջարդէին...

Թրքական ցեղասպանութեան մասին վիճակագրական ստոյգ տեղեկութիւններ հաւաքելին եւ աշխարհին հրամցուցին անգլիական պաշտօնական տեղեկագրին հեղինակները՝ Պրայս ու Թօյնպի, ամերիկացի միսիոնարներ, գերմանի հիւպատոսներ, ռուս սպաներ, Մորկընթաուս, Լեփսիուս եւ այլն, – եւ հայկական բազմապիսի աղբիւրներ անշուշտ, որոնք ամբողջովին արժանահաւատ են: Նոյնինքն Թուրքիոյ յետպատերազմեան վարչապետը, Տամատ Ֆեըիթ փաշա, խաղաղութեան վեհաժողովին առջեւ ընդունեց իրենց կողմէ գործուած Մեծ Ոճիրը, թէեւ փորձեց պատասխանատուութիւնը ի սպառ ձգել պաշտօնանկ իթթիհատական պարագլուխներու վրայ: Եւ մեծ պետութեանց ղեկավարները, խաղաղութեան վեհաժողովին վարիչները, ծանր խօսքերով դատապարտեցին Թրքական ջարդարարութիւնը, եւ հայ ժողովուրդը հռչակեցին հատուցման արժանի, – մարտիրոս ազգ մը՝ որուն արդարութիւն պէտք էր ըլլար, իսկ ոճրագործ Թուրքը պէտք էր խստօրէն պատժուէր:

Մեծ պետութեանց պաշտօնական արխիւներուն մէջ կան հազարաւոր փաստաթուղթեր, վաւերագրեր ու լուսանկարներ, որոնք կ'ապացուցանեն Թրքական ազգասպանութիւնը: Եւ դեռ կան անթաղ ոսկորները հարիւր հազարաւոր նահատակ հայերու՝ Տէր Զորէն մինչեւ Քեմախ: Եւ տակաւին կան ամբողջ Անատոլուի լայնքին ու երկայնքին ցրուած հազարաւոր հայկական եկեղեցիներն ու վանքերը, խաչքարերն ու արձանագրութիւնները, որոնք կը հանդիսանան անխօս վկաները կորած հայութեան. արդարեւ, ո՞ւր են անոնց ակերը, զանոնք կառուցանողները, անոնց հաւատացեալները...

Ո՛չ մէկ տարակոյս, որ Թուրքը աւելի քան մէկուկէս միլիոն հայ խողխողեց, յօշոտեց, աւերնահար սպաննեց, գնդակահարեց, սովամահ ըրաւ, մորթեց, տապալրահարեց, խեղդեց, անդամահատեց, լկելով մեռցուց, ծովը թափեց, գետը նետեց, հոգը լեցուց, ողջ ողջ թաղեց, ժայռերէն վար նետեց, համաճարակով վճասցուց, անապատի աւազներուն մէջ անհացուց եւ դեռ տանջէական երեւակայութեան մէջ չեղմուող ամենարբարոս այլ կերպերով ոչնչացուց...

Եւ երկրորդ աշխարհամարտի մեծապոյն դժոխք Օսվիենցիմը ոչինչ է լաղդատմամբ Քեմախ Գոզազըին կամ Կիրճին՝ ինչ կը վերաբերի ոճիրի ու մարդասպանութեան հրէշայնութեան: Ոչ մէկ Օսվիենցիմ ու ոչ մէկ Մայտանէք չեն տեսած այնքան ճիւաղային բռնաբարում, լկում ու յօշոտում, այնքան սատիստական լզծտում մարդկային մարմիններու, այնքան ւարհուրելի տառապանք ու չարչարանք մարդկային՝ որքան եղաւ ճակատագիրը Քեմախ Գոզազըի մէջ օսմանցի անասնացած խուժանի «գուբին» յանձնուած աւելի քան քսան հազար հայ կիներուն, աղջիկներուն ու մանուկներուն, նաեւ ծերունիներուն: Եւ Քեմախ Գոզազըն միայն մէկ օրինակ է: Թուրք մարդախոշոր ոլպաններըլ այսպիսի ղեր-ւլժոք սարքեցին հարի՛ւր այլ տեղ, – ամբողջ Եփրատի երկայնքին, Տէր Զոր, Շեետտատիէ, Մնաքենէ, անդին Գոզանըք, Եողկատ, Էրզրում եւ այլն եւ այլն...

Եւ այս ոճիրները գործեց ամբողջ Թուրք ժողովուրդը, – եթէ ժողովուրդ պէտք է կոչել արիւնարբու վամփիրներու այդ հաւաքականութիւնը: Այո՛ լոլո՛ր Թուրքերը, – մեծով ու պզտիկով, մոլլայով ու խոճայով, «բարի» Թուրքը ու «չար» Թուրքը հաւասարապէս – խակ Բրքուհին քաջալերեց իր արիւնածարաւ այրը, ու մեծ հրճուանքով մասնակցեցաւ թալանին ու կողոպուտին: Բացառութիւնները եղան այնքան քիչ՝ որ չ'արժէր անոնց մասին խօսիլ: Ու երբեք պէտք չէ մոռնալ որ արիւնկզակ չեչէնները գերազանցեցին Թուրքերն իսկ, եւ անմիտ քիւրտ ցեղախումբեր ու չերքէզներ երբեք վար չմնացին Թուրք դայլամարդերու վոհմակէն:

Ահա ա՛յսպէս տեղի ունեցաւ Բրքական ժողովրդասպանութիւնը:

Մնի ուխտին հետեւելով, հարց տանք դարձեալ, – Թուրքերը «մարմնական կամ մտային լուրջ վնաս» հասցուցի՞ն հայ հաւաքականութեան անդամներուն: Պատասխանը, բնականաբար, ակներեւ է. ոչ միայն «վնաս» հասցուցին, այլեւ բնաջնջեցին ու ոչնչացուցին ուղղակի: Մեր հազարաւոր գրագէտներուն ու մտաւորականներուն «մտային վնաս» պատճառելու տեղ անոնց գանկե՛րը փչրեցին, եւ ղանոնք մորթեցին, կամ գետը նետեցին կամ ողջ ողջ թաղեցին...

Դարձեալ, «գիտակցաբար հաւաքականութեան» պարտադրեցի՞ն «կեանքի պայմաններ, որոնք կրնան հաւաքականութեան ֆիզիքական կործանումը յառաջացնել՝ ամբողջովին կամ մասամբ»: Անտարակոյս՝ այո՛: Տեղահանութիւնը, աքսորը, տարագրութիւնը, սմսկի կիրճերը, անօթութիւնը, կարաւաններուն խոչոնգումը, առողջապահական պայմաններու բացարձակ չգոյութիւնը, տարագրեալները մերկացնելը եւ այլն, – ահա՛ «կեանքի պայմաններ», որոնք գիտակցաբար ստեղծուեցան Թուրքերուն կողմէ՝ գուրսայէն մինչեւ Գոնիա, Գոզանըք, Ռաս-իւլ-Այն ու Տէր Զոր, եւ էրզրումէն մինչեւ Երզնկա, Ակն, Մալաթիա ու Ռաքքա, եւ բոլոր արեւելեան նահանգներուն մէջ, եւ որոնց նպատակն էր ոչնչացնել հայութիւնը սովով, հիւանդութիւններով, արեւահարութեամբ, նուաստացումով ու հոգեկան քայքայումով:

Ցետոյ, Թուրքերը պարտադրեցի՞ն «միջոցառումներ՝ որոնց նպատակն է արգիլել ծնունդները հաւաքականութեան մէջ»: Ընդհանուր առմամբ ոչ, – այսինքն չդիմեցին գիտական միջոցներով ամլացումի եւ այլն, – պարզ այն պատճառով՝ որ բնա՛ւ կարիքը չզգացին որդեգրելու այդպիսի միջոցառումներ, այլ... պարզապէս դաշոյնով ու սուինով պատառեցին հայ կանանց արգանդները, եւ լկիրչ ու խեղճ «միջոցառումներով» սպաննեցին յղի կիները, եւ քա՛ն դահեկանի ծախեցին հայ աղջիկներ, ու նիզակներով օդ բարձրացուցին նորածին հայ մանուկներ...: Իսկ հայ այրե՞րը: Թքթիհատի կեդրոնին եւ յատկապէս պատերազմական նախարար ճիւաղ Էնվէրի հրամանով՝ խումբ առ խումբ սպաննեցին օսմանեան բանակի չուրջ երեք հարիւր հազար հայ զինուորները: Եւ մնացեալ տարեց կամ անչափահաս այրերը բնաջնջեցին աքսորի ճամբաններուն վրայ կամ անապատին մէջ: Ասո՛նք էին «Բրքական մեթոտները» ահա՛. այլ կարիք կը մնա՞ր գիտական միջոցառումներու:

Եւ ի վերջոյ, Թուրքերը «բռնութեամբ... մանուկներ» փոխանցեցի՞ն «մէկ հաւաքականութենէ ուրիշի մը»: Անկասկած՝ այո՛: Ո՛չ միայն տասնեակ հազարաւոր հայ մանուկ-

ներ արեւային, հաւաքեցին, իւրացուցին ու թրքացուցին, այլեւ տասնեակ հազարաւոր հայ աղջիկներ ու պեռտի կիներ յափշտակեցին, մէկ մասը առուծախի առարկայ ըրին, մէկ մասը ընտրելացուցին ու մէկ մասը հարէմները նետեցին: Օսմանեան պետութիւնը մասնաւոր քաղաքականութիւն սրսկեցնելու մաստղաչ հայրսկիներ, եւ այդ պործին դրւխով կեցան Նիկիար Տանլմի ու Հալիտէ Էտիպի պէս ծանօթ պերճալիճներ: Շուրջ երկու հարիւր հազար հայուհիներ եւ հայ մանուկներ «փոխանցուեցան» հայութենէ թրքութեան:

Մակի ուխտին մէջ չնչուած բոլոր յանցանքները, ուրեմն, պործուած են, եւ ստելով՝ չա՛տ ուելիով պործուած են թուրք ցեղասպաններու կողմէ: Մերօրեայ կիւրսէղներու եւ Իւրկիւպլիւներու փորձը՝ ուրանալու «հայոց ջարդը»՝ ա՛յնքան անմիտ ու ծիծաղելի է, որքան թուրք «պիտնականներու» յայտնութի՛ւնը, թէ միջնապարեան հայ տաճարներու պուտ հայկական ճարտարապետութիւնը... սիլճուքնե՛ն ած ու ճարտարապետութիւն է: Միջազգային ժողովներու եւ օտար հեղինակութիւններու կողմէ անդառնալիօրէն հաստատուած ու պատմութեան էջերուն անցած իրողութիւն է թուրքերուն գործադրած ցեղասպանութիւնը:

Եւ այդ իրողութեան պաշտօնական ճանաչման արդիւնքով է, – բացի հայ ժողովուրդի պատմական իրաւունքներէն եւ Ուիլսընի չատագոված ինքնորոշման սկզբունքէն օպտուելու իրաւունքէն, – որ Վերսայլի վեհաժողովին եւ Սեւրի ժողովին մէջ «մեծ պետութիւնները» որոշեցին պատժել ջարդարար թուրքը եւ արդար հատուցում ընել հայ մարտիրոս ազգին: Այո, աչխարհ ընդունեց թէ թուրքը ջարդ կազմակերպած էր:

Տարբեր հարց՝ որ միջազգային քաղաքական նոր բարդութիւնները եւ «մեծ դաչնակիցներու» դաւաճանութիւնները իրենց «փոքր դաչնակիցին»՝ հայ ժողովուրդին հանդէպ ձախողութեան մատնեցին Սեւրը եւ միւս բոլոր խոստումները: Քաղաքական պարագայականութե՛ան հետեւանք էր արեւմտահայ հողային դատին ձախողանքը, եւ Լոզանը նոր պայմաններու ստիպողականութե՛ան արդիւնք էր, – երբե՛ք ժխտումը հայոց դատի եւ իրաւունքներու արդարութեան, երբե՛ք յետս կոչումը թուրքերու կողմէ պործուած Մեծ Ոճիրի դատապարտութեան:

Ոչ մէկ միջազգային մարմին կամ ժողով կամ տեսան ուրացած է մեր արդար իրաւունքները. ո՛չ ոք, – բացի անշուշտ ցեղասպան թուրքէն, – ըսած է թէ Վերսայլի վեհաժողովը սխալ որոշում տուած է, կամ «մեծերը» անիրաւ տեղը դատապարտած են օսմանեան պետութիւնը եւ թուրք ազգը, եւ կամ Սեւրի մէջ գործուած է սկզբունքային սխալ մը, որ յետոյ սրբագրուած է կամ պէտք է սրբագրուի: Սկզբունքով՝ թուրքը կը մնայ դատապարտեա՛լ, իսկ հողային մեր պահանջքը կը մնայ արդա՛ր, միջազգային ճանաչումի արժանացած, դաշնագիրներո՛վ նուիրագործուած: Պարագայակա՛ն է լոկ՝ «հայկական հարցին» յաջողութեամբ վերջնականօրէն չպսակուիլը. դժբախտ պատահա՛ր մը, պատմական չարաղէտ դիպուա՛ծ մը միայն՝ որ մեզ հասցուցած է Լոզանի դաչնագրին: Բայց մեր իրաւունքը կը մնայ անժխտելի, անհերքելի եւ անժամանցելի՛:

Եթէ՝ պատմութիւնը մեզի նախորդող սերունդին վիճակած էր բեռնուն ամէնէն ծանրը, – նահատակութի՛ւն, – անիկա մեր սերունդին եւ մեզի յաջորդողին ուսերուն վրայ ձգած է չատ ծանր ու բախտորոշ պարտականութիւն, – այն է՝ ոչէր ելլել մեր իրաւունքներուն, հետապնդել մեր ժողովուրդի հողային արդարապոյն գատը, եւ իրագործել մեր ազգին մեծ երազը:

Ըստ անկլիացի ծանօթ պատմաբան Թօյնպիի, «ասկէ ետք, ըսաւ Թալէաթ, երբ ջարդերուն հրամանը արձակեց, յիսո՛ւն տարիներու համար հայկական հարց գոյութիւն պիտի չունենայ»: Իսկ հիմա, ուղիղ յիսուն տարի ետք, Թուրքիոյ Հանրապետութեան նախագահն ու վարչապետը թէ՛ կ'ուրանան Թրքական ցեղասպանութիւնը եւ թէ կը մերժեն ընդունիլ հայկական հարցի մը գոյութիւնը: Եւ թուրք ծերակուտականներ ու լրագրողներ եւ փրո-

ֆեսորներ կ'լսեն թէ՝ «չիսուն տարի առաջ բան մըն է եղեր անցե՞ր է, մոռնա՛նք անցեալը, եւ այլեւս իրարու հետ հաչտ ապրի՛ք»...

Բայց մենք չենք կրնար մոռնալ անցեալը, պա՛րզապէս չենք կրնար՝ քանի մա՛րդ ենք եւ մարդու ծնունդ, ո՛չ գորշ պայլերու վոհմակ իրենց պէս: Ոչ մենք կրնանք մոռնալ եւ ոչ ալ մեզի յաջորդող սերունդնե՛րը կրնան մոռնալ՝ օրինակ՝

– «Գաչքալէի պայտահարը», իժի ծնունդ ձեւակէրը, վանի կառավարիչը, որ իր հայ պոհնլու ոտքերուն պայտ գամել կու տար եւ ինք պոհնոնակութեամբ կը դիտէր...

– Տէր Զորի կառավարիչ Զեքին, – մարդկային սրտմտութիւն պոռթկացող տասը հազար տարուան մէջ այդպիսի հրէշ չէ արտադրած, – որ նուազ քան մէկ ու կէս ամսուան մէջ չուրջ 200,000 անմեղ հայեր ոչնչացուց անեւիւակայելի վայրագութեամբ...

– Մուամմէր կոչուած հրէշը, որ Սկրտաւոյ նահանգը աննկարագրելի դժոխքի մը վերածեց հայոց համար...

– Ութ–տասը տարեկան հազարաւոր հայ աղջնակները, որոնք խենէշային բռնաբարումներով անարգուեցան ու յօշոտուեցան...

– Եւ տասնեակ հազարաւոր հայ կիները, սրտնք պետերը, ծովերը եւ հորերը նետուեցան եւ խեղդուեցան...

– Եւ հարիւր հազարաւոր հայ երիտասարդները, որոնք «օսմանեան հայրենիքը» պաչտպանելու համար զինուորագրուեցան, բայց որոնք վատաբար սպաննուեցան թուրք ջարդարարներու կողմէ...

– Եւ տակաւին հազար այլ ոճիր ու արհաւիրք, հազար լարբարոսութիւն եւ սատիկմի ու լկտիութեան հազա՛ր անկերպարանցելի մրցանիչ...

Երբե՛ք, երբե՛ք պիտի չմոռնանք օսմանեան ցեղասպանութիւնը, եւ մեր ժողովուրդին նահատակութիւնը, – նոյնիսկ երբ այդ նահատակներէն յափշտակուած հողերն ու հարստութիւնները վերադարձուին անոնց ժառանգորդներուն, նոյնիսկ երբ արդարութիւն ըլլայ մեր ժողովուրդին: Աւելի քան հազար հինգ հարիւր տարի է ահա՝ ամէն տարի երկիւղածութեամբ կը խոնարհինք վարդանանց նահատակներու յիշատակին առջեւ, եւ կը ներչնչուինք անոնց ազատասիրութենէն, նուիրումէն ու հայրենասիրութենէն: Հալար հինգ հարիւր տարի եւ աւելի՛ երկար ատեն մենք պիտի յիշենք մեր մէկ ու կէս միլիոն նահատակները, եւ պիտի պարտաւորանք անոնց մեղի կատակած տառքինութիւններուն վրայ, սրբազան առաքելութեա՛ն վրայ:

Անցուկը մոռցո՛ւկ ընելու կը հրաւիրէ մեզ ցեղասպան թուրքը: Իսկ մենք նոր նոր պիտի ընդունիլ տանք աչխարհին, թէ չատ աւելի պատասխանատու էր Քրքական ցեղասպանութիւնը՝ քան հիթլերական ոճրագործութիւնը: Եւ համաչխարհային պատմութեան դասագիրքերու մէջ անչնջելի կերպով արձանագրել պիտի տանք, թէ յսմի Տեսան 1915ին եւ անկէ ետք մինչեւ վեց տարի, մարդկութեան մեծագոյն սմօթը հանդիսացաւ թուրքը՝ կազմակերպելով մեծագոյն ոճիրը քաղաքակիրթ եւ ստեղծագործ հայ ժողովուրդին դէմ:

Փոխանակ անգիտակ մարդասպանի եւ անուղղայ աւազակի նման «մոռնա՛նք» բղաւելու՝ ՅԵՂԱՍՊԱՆԸ ՊԷՏՔ Է ՎԵՐՋԱՊԷՍ ԸՆԴՄԻՆԻ' ԻՐ ՑԱՆՑԱՆՔԸ, ԵՒ ՊԷՏՔ Է ՀԱՏՈՒՑՈՒՄ ԸՆԷ ՀԱՑ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ, – գոնէ դարմանել փորձելու համար իր մեղքը, գոնէ մեղմացնելու համար ահաւոր ողբերգութեան հետեւանքները:

Եւ մեր պատմական մեծ պարտականութիւնն է աչխարհին ընդունիլ տալ, թէ անհրաժեչտ է գործադրել ՄԱԿի ուխտին մէջ ամրագրուած պատիժները, եւ բացարձակ անհրաժեչտութիւն է արդար հատուցում բնել հայ ազգին:

Ցխսուն տարի առաջ թալէաթները մեղ մահուան դատապարտեցին, եւ թալէաթ, տակաւին 1916 թուականին յայտարարեց թէ լուծա՛ծ էր հայկական հարցը՝ բնաջնջելով արեւմտահայ ժողովուրդը, եւ կամ՝ գէթ չխսուն տարուան համար մոռացութեան դատապարտած էր մեր հարցը: Ցխսուն տարի անցած է ահա մեծ մարդասպանի յոխորտանքէն ի

վեր, ու մենք կ'ապրի՛նք: Եւ ոչ միայն կ'ապրինք, այլեւ հրաչագործն իր [illegible] ստեղծագործենք, կը չինենք ու կը բարգաւ[illegible]

Մեր հողերուն միայն մէկ տասերորդը [illegible] ձեռքն է, սակայն անոր վրայ իսկ կրցած ենք հրա՛շք գործել: Մենք, մահուա՛ն դատապարտուածներս, այսօր ամէնէն յառաջադէմ ազգերուն հետ քայլ կը պահենք, իսկ իրենք, մեզ մահուան դատապարտող մարդասպաններն ու սւազակները, Թուրքերը, ո՞ւր են՝ եթէ ոչ միջնադարեան թշուառութեան ու խաւարի մէջ: Մենք այսօր տիեզերքի ուղիներուն վրայ յառաջապահներու հետ կը քալենք· իսկ իրենք ո՞ւր կը քալեն՝ բացի ջորիով սւերականելու մէջ քալելէ: Ո՞ւր են Թուրքերու Համբարձումեանները, Խաչատրեանները, Ալիխանեանները, Սիսակեանները, Մերզելեանները, Սիմոնովները, Իսակովները, Բալրամեաններ, Միկոյեաններ, Մանուէլեաններ, Մամուլեաններ, Սարոյեաններ, Սալեաններ, Գասլուսները եւ այլն եւ այլն: Ո՞ւր են, ինչո՞ւ չկան, ինչո՞ւ Թուրքը չի կրնար արտադրել նման հանճարներ ու տաղանդներ: Ո՞ւր է Թուրքին մասնակցութիւնը համաչխարհային քաղաքակրթութեան:

Թալէաթները վճռապէս սխալեցան. մենք կա՛նք, կ'ապրինք, ու պիտի ապրինք: Մեր ժողովուրդը վերսկսած է իր յաղթարշաւին, եւ ոչ մէկ բան պիտի կրնայ կեցնել այլեւս անոր յառաջդիմութիւնը: Սակայն որպէսզի մեր բարի ժողովուրդը ի վիճակի ըլլայ ամբողջացնելու իր առաքելութիւնը՝ պէտք է վերատիրանայ իր պապենական հողերուն, պէտք է համախմբուի այդ հողերուն վրայ, եւ պէտք է ստեղծագործէ անկաշկանդ: Անհրաժեշտ է, որ Թալէաթները եւ Քեմալները եւ Սարաճօղլուները եւ Կիւրսէլները սուտ ու սխալ ելլեն իրենց երկրորդ չարամտութեան ու պրախօսութեան մէջ ևս թէ՝ հայկական հարց գոյութիւն չունի՛··· : Գոյութիւն ունի՛ այդ հարցը, եւ պէտք է անպայման իր լուծումը գտնէ:

Տարակոյս չկայ(*) որ հիմա ապահով եւ ամուր կը թուի ըլլալ Թուրքիոյ դիրքը, եւ ակներեւաբար աննպաստ է միջազգային իրադրութիւնը՝ մեր դատի բարւոք լուծման համար: Կ'արժէ որ դիւրատես չըլլանք եւ ընդունինք թէ, այո, ներկայ պայմաններուն մէջ, ա՛յս պահուն, չատ դժուար է ակնկալել որ յաջողութիւն արձանագրէ մեր ազգային դատը: Պատմութեան սարսռազդեցիկ դասերէն եւ միջազգային բազմապիսի դաւաճանութիւններէն ետք, ներելի չէ հայ քաղաքական միտքին, որ մակերեսային լաւատեսութեամբ առաջնորդուի եւ որոնէ դարձեալ դիւրին ու վարդագոյն լուծումներ: Անհրաժեշտ է ըլլալ իրապաշտ ու իրատես, եւ չառաջնորդուիլ երբեք ղղայումներով: Միւս կողմէ սակայն, նոյնքան աննելելի է որ անհարկի յոռետեսութեամբ անշարժութեան մատնուի ան, կամ պարտուողական ոգիով չարժի, ու հրաժարի ճիկէ ու գործունէութենէ: Ճիշդ է որ «այս պահը» նպաստաւոր չէ մեր գատին համար, սակայն ճիշդ է նաեւ, որ «այս պահը» չի կրնար տեւել ու յաւերժանալ, եւ ոչ ալ կացութիւնը կրնայ անփոփոխ մնալ:

Եթէ քննական ակնոցով դիտենք աթոմական դարաշրջանի նոր իրողութիւնները ու փոփոխութիւնները, եւ եթէ սառնասիրտ վերլուծումով դնահատենք Թուրքիոյ ներկան ու հաւանական ապագան, տրամաբանօրէն պիտի յանգինք այն եզրակացութեան թէ՝ մեր սուրբ դատին բարւոք լուծման կարելիութիւնները մե՛ծ են, իսկ Թուրքիոյ ներկան ու ապագան չատ վսայլուն չեն:

Նախ անդրադառնալով Թուրքիոյ վիճակին, կարելի է իրաւամբ ըսել թէ անոր ներկայ «ուժը» կամ «զօրաւոր դիրքը» անխարի՛խ է, ո՛չ հիմնաւոր ու խարտսիկ: Ամերիկեան արուեստական ներարկումով է, որ Թուրքիա ոտքի կը մնայ եւ կրնայ փոքր պետութեանց չափանիշով զօրաւոր բանակ կանգուն պահել: Եթէ դադրին ամերիկեան եւ այլ գինուորական օգնութիւնները, Թուրքիա երբեք ի վիճակի չ'ըլլար աւելի քան չորս հարիւր հազար-

(*) Ասկէ սկսեալ՝ այս գրութեան մնացեալ մասը առած եմ «Մեծ Եղեռի ճամբուն վրայ» խորագրեալ մեր գործէն, որ ամբողջ տարի իրրեւ խմբագրականներու շարք լոյս տեսաւ «Զարթօնքի» մէջ:

նոց իր բանակը պահելու, եւ եթէ փորձէ, քանի մը ամիսէն կը սնանկանայ ուղղակի: Թուրքիոյ պինուորական ուժը կանգուն կը մնայ կամօքն Արեւմուտքի, եւ կաւէ ոտքերով ուժ մըն է միայն: Ճիշդ է անշուշտ ամերիկացի զօրավարի մը դնահատութիւնը, թէ սովետական զօրքերը եօթը օրէն կրնան հաչիւը մաքրել Թուրքիոյ, – մէկ օրէն կը ճգմեն Թրքական զինուժը, իսկ մնացեալ վեց օրը կը յատկացնեն քալելու եւ դրաւելու երկիրը...: Եւ այս՝ հիմա՛, երբ տակաւին չէ պակասած ամերիկեան զինուորական օգնութիւնը, որ ժամանակի ընթացքին անպայման պիտի պակսի, քանի ռազմական գիտութիւնը մտած է հարձակ հրթիռ–ջրածնառումբերու դարաշրջանին մէջ, ուր Թուրքիոյ ռազմախարիսխները տակաւ կը կորսնցնեն իրենց կարեւորութիւնը:

Մեր ժամանակներու լափալիսեան ճշմարտութիւններէն մէկն է Թուրքիոյ տնտեսական ծանրօրէն հիւանդ ըլլալը: Եօթն օտար պետութիւն քան տարիէ ի վեր տնտեսական ամէն կարգի օժանդակութիւն կ'ընծայեն Թուրքերուն, սակայն օդուտ չ'ըներ: Անոնք կը չարունակեն մակարոյծի իրենց կենցաղն ու սովորութիւնը: Անկավմակերպ են, եւ զո՛ւրկ նախաձեռնութեան ոգիէ: Թրքական գիւղը կ'ապրի միջնադարեան թշուառութեան եւ աղտոտութեան մէջ: Ժողովուրդին վաթսուն առ հարիւրը տակաւին կրթել–կարդալ չէ գիտեր: Թոքախտ եւ այլ հիւանդութիւններ աւեր կը գործեն: 50,000 անձ կ'ուլուխ մէկ բժիշկ կայ Թուրքիոյ մէջ, մինչ Սովետական Հայաստանի մէջ միայն 465 անձ կ'ուլուխ մէկ բժիշկ կայ հիմա: Քաղաքակիրթ աշխարհի ամէնէն յետամնաց երկիրներէն մէկն է Թուրքիան, – ներքնապէս փտած եւ ապականած երկիր մը՝ ուր քայքայման գործընթացը (փրոսէսը) կարելի չէ եղած կեցնել: Օսմանեան կայսրութիւնը աստիճանաբար քայքայուելով եկած հասած է հիմակուան «տխուր» կացութեան, եւ ներկայ տուեալներով տրամաբանական է ակնկալել, որ չարունակուի պատմական այդ «փրոսէսը»...

Կազմալուծումը պիտի չարունակուի, եւ անխուսափելիօրէն դուռ պիտի բանայ հայոց ազգային դատի յաջողութեան, արդարութեան յաղթանակին: Եւ կը թուի թէ Թուրք ամբոխը ինք ընազդօրէն կը նախատեսէ անհրապոյր հեռանկարը· անիկա կը մերժէ տուն տեղ ըլլալ «արեւելեան նահանգներուն» մէջ: Թրքական իրերայաջորդ բազմաթիւ կառավարութիւններու ճիգերը ա՛յդ ուղղութեամբ՝ վերջացան ձախողանքով: Այդ չքնաղները տեղաւորուած Թուրք գաղթականներ ու գիւղացիներ ձգեցին ու փախան միշտ, եւ հիմա առ հասարակ ամայի են Հայկական Հանրապետութեան սահմանամերձ հսկայ տարածութիւնները: Սովորական Թուրքը գիտէ, թէ այդ հողերուն բուն տէրերը ուշ կամ կանուխ պիտի դան եւ պիտի վերատիրանան իրենց ժառանգութեան: Եւ այդ պատճառով՝ ինք կը խուսափի հոն դեգերելէ կամ տեղաւորուելէ:

Փայլուն չէ Թուրքիոյ ներկան, իսկ ապագան կը խոստանայ աւելի՛ անփայլ ըլլալ, բարեբախտաբար: Այո, բարեբա՛խտաբար, որովհետեւ այդ վիճակը կարելիութիւն կ'ընծայէ մեր արդար դատի յաջողութեան եւ լուծման:

Ասկէ չուրջ հազար երեք հարիւր տարի առաջ՝ երբ Մուհամմէտի հետեւորդները Արաբիայէն դուրս պոռթկացին ու քանի մը տարուան մէջ գրաւեցին Բիւզանդական կայսրութեան կարեւոր մէկ մասը, նուաճեցին ամբողջ Սասանեան կայսրութիւնը, տարածուեցան Հիւսիսային Ափրիկէ, եւ կերտեցին Իսլամական աշխարհին ապարէզ կարդացող իսլամական աշխարհ մը, մարդոց միտքերուն մէջ արմատ նետեց եւ տիրակալեց այն տեսակէտը, թէ բոլորովին անկարելի՛ էր համակեցութիւնը այդ երկու դրութիւններուն միջեւ, թէ անխուսափելի էր մահացու բախումը այդ երկու աշխարհներուն, եւ թէ վէճը կամ հարցը կրնար լուծում գտնել միայն մէկ կամ միւս կողմին ամբողջական պարտութեամբ ու ջախջախումով: Եւ այս այլամերժ ու մոլեռանդ աշխարհըմբռնումով կողմերը անողոք պայքար մղեցին իրարու դէմ, դուռ բանալով անսահման տառապանքի եւ աւերի: Սակայն դար մը մաքառումէ ետք եկան այն եզրակացութեան, թէ ի վերջոյ հնարաւո՛ր էր համակեցութիւնը, – նկատի ունենալով որ յառաջացած էր ռազմական հաւասարակշռութիւն մը երկու աշխարհներու միջեւ, իսկ տեւական կռիւը անհանդուրժելի վտանգ կ'ենթադրէր

երկուստեք: Եւ ուստի, Բիւզանդիոն ու Պաղատատ սահմաններու եւ ալեկեցութեան զօտինեբու չուրջ ռազմագիտական իրարհասկացողութեան մը յանկեցան, եւ գոյակցեցան երկար տեսն:

Նման երեւոյթ պարզուեցաւ նաեւ Եւրոպայի մէջ, 17րդ դարուն, երբ երեւութապէս անհաշտելի երկու աշխարհներ, կաթոլիկ ու բողոքական, պիրար միլիոններով ջարդելէ եւ կործանելէ ետք, ստիպուեցան գտնել մոտիւս վիվենտի մը, ու գոյակցեցան: Եւ նման պատմական մեծ երեւոյթ մը կը պարզուի հիմա մեր աչքերուն առջեւ՝ երբ դրամատիրական աշխարհը եւ ընկերվարական աշխարհը պարտապարտաբար հետամուտ են համակեցութեան վարքագիծին յարելու: Երկու կողմերու ծայրայեղները, փոխադարձ հանդուրժողութիւնը անհնար հռչակելով, կ'ըսէին ու կ'ըսեն թէ հարցը կրնայ լուծուիլ միայն մէկուն կամ միւսին ամբողջական պարտութեամբը, – սակայն կեանքը, փորձառութիւնը եւ մահասփիւռ Զրուծնառումբը կու գան հրամայելու որ անհրաժեշտ է համակեցութիւնը, մոտիւս վիվենտի: Երբեմնի «ուժերու հաւասարակշռութեան» փոխարէն հիմա յառաջացած է, ինչպէս Զրչիլ կը նշէր, «ահի' ու սարսափի հաւասարակշռութիւն», եւ որովհետեւ ջերմակորիպային պատերազմը պիտի նշանակէ անճնաոպանութի'ւն բոլորին համար, ուրեմն միակ միջոցը իրարու հետ լեզո'ւ գտնելն է, փոխադարձ հանդուրժողութեամբ գոյակցի'լն է, իրարու յարմարի'լն է, «էքզոմոտէյշընի» հասնիլն է: Եւ Արեւելքի ու Արեւմուտքի երկու տիտաննեբը, Սովետական Միութիւնը եւ Միացեալ Նահանգները, որոշապէս թեքած են ու պիտի երթան դէպի էքզոմոտէյշըն կամ պատշաճեցում, – ինչ որ ալ ըսեն չինացի մոլեռանդնեբը կամ Արեւմուտքի ծայրայեղ ազակողմեանները:

Մոսկուա եւ Ուաշինկթըն քայլ առ քայլ, դանդաղօրէն, բայց որոշապէս պիտի իրագործեն այդ «էքզոմոտէյշընը», – բանակցութիւններով, սակարկութիւններով, փոխադարձ զիջումներով, մասնակի համաձայնութիւններով եւ իրարհասկացողութեամբ: Այդ բանակցութիւններուն նիւթ պիտի դառնան բոլոր միջազգային թէ չրջանային առկախ հարցերը: Եւ այդ խօսակցութիւններուն նիւթ պիտի դառնան օր մը, ոչ հեռաւոր ապագային, Թուրքիան եւ անոր հետ առնչութիւն ունեցող բոլոր առկախ խնդիրները, անպայման: Այդպիսի իրագործութիւն մը ահա՝ իփսօ ֆաքթօ նպաստաւոր պիտի ըլլայ մեր հողային դատին համար, անխուսափելիօրէն:

⁂

Մեզի կը մնայ անսասրսելի հաւատքով եւ ամբողջական ճիգով փարիլ մեր ուրբ դատի հետապնդման գործին: Եթէ աննպաստ ըլլային միջազգային բոլոր ալեկաները ու պայմանները, մենք դարձեալ անսասանելի կամքով պէտք էինք հետապնդել մեր դատը. ո'ւր մնաց՝ երբ կացութիւնը կը բարելաւուի եւ կարելիութիւնները կը չատնան: Մեծ եղեռնի յիսնամեակին առիթով, մեր սրբազան պարտականութիւնն է շղթայազերծել մեր ազգային դատի հետապնդման ոգոր եւ մնայուն յարձակողականը: Համապետական ամբողջական ու տեւական ճիգով՝ մինչեւ որ յաղողութեամբ պսակուի մեր սերունդին առաքելութիւնը:

Մեր խնդիրն է աշխարհի մեծերուն եւ միջազգային ատեաններուն հասկցնել, թէ մեր դատը արդար է ու հիմնաւոր, թէ անիկա ճանչցուած է միջազգային դաշնագիրներով, յատկապէս Սեւրի դաշնագրով:

Մեր խնդիրն է համոզել բոլորը, որ ներկայ պայմաններուն մէջ միակ բանական լուծումը մեր դատին՝ Թուրքիոյ կողմէ բռնագրաւուած աւելի քան 200,000 քմ. քլմ. հողերու գէթ մէկ մասին ազատագրումն է եւ կցումը ներկայ հայկական պետութեան հողամասին, առանց որ այդ նչանակած ըլլայ «սովետական տարածողականութիւն»: Եւ թէ՝ այդ հողերը մեզի համար իրաւունք ըլլալէ դատ՝ կարի'ք են նաեւ, նկատի ունենալով որ մեր ժողովուրդը կ'ուզէ համախմբուիլ իր աղպային օճախին մէջ եւ բերել իր թանկագին նպաստը համաչխարհային քաղաքակրթութեան: ԿԵՆՍԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՈՒԹԻՒՆ ապահովելու հաբց է մեր ժողովուրդին հողային դատը:

Մեր խնդիրն է յատկապէս սովետական դեկավարութեան, նոյնպէս ամերիկեան դեկավարութեան մօտ չեչտել եւ արձանագրել տալ այն միտքը, թէ առկախ հարցերու լուծման պահուն կարելի չէ եւ պէտք չէ՛ մոռնալ կամ անտեսել հայկական հարցը, հայ ժողովուրդի անժամանցելի դատը: Եւ այս նպատակով անհրաժեշտ է «մեծերու» մօտ յամառ ու հետեւողական աշխատանք:

Մեր խնդիրն է յառաջացնել միջազգային հանրային կարծիք՝ ի նպաստ մեր դատին: Եւ այդ նպատակով անհրաժեշտ է ծաւալել լայն ու աղդու քարոզչութիւն, օտար լեզուներով գրուած դիրքերով, դրքոյկներով, յօդուածներով, թերթիկներով, հանրակրութիւններով, ձայնասփռումներով եւ այլ միջոցներով: Որպէս դի հայանպաստ հանրային կարծիքը ճնշում բանեցնէ պետական մարդոց վրայ, եւ անոնք չկրնան դիւրացնել մեր հարցին լուծումը:

Մեր խնդիրն է ծրագրուած աշխատանքով համոզել ու դործի դնել ազդու գրիչ, լեզու կամ պիտութիւն ունեցող ամենազդի անձնաւորութիւններ, որոնք դառնան մեր դատին ջերմ պաշտպանները եւ իրենց խօսքով ու գործքով նպաստեն մեր սուրբ գործի յաղողութեան: Անհրաժեշտ է որ մեծ թիւով մտաւորականներ, հայասէր լիհ մտաւորական Գոհտան կհնպարսքիի օրինակով, անկեղծ պոռթկում ունենան յանուն արդարութեան եւ յառաջացընեն միջազգային բարենպաստ մթնոլորտ:

Մեր խնդիրն է դեռ մինչեւ երէկ ճնշուած ու անիրաւուած՝ բայց այսօր ազատ ու ինքնիշխան ազգերը, յատկապէս արաբ բարեկամ ժողովուրդը եւ իր պետութիւնները, ինչպէս նաեւ ափրօ–ասիական եւ այլ ժողովուրդներ ու պետութիւններ հետաքրքրել մեր սուրբ դատով, եւ համոզել անոնց դեկավարները, որպէս դի ձայն բարձրացնեն եւ իրենց ազդեցութիւնը բանեցնեն յանուն արդարութեան, եւ օգնեն որ հայ ժողովուրդն ալ տիրանայ իր անվիճելի իրաւունքներուն:

Մեր խնդիրն է բարեկամներու միջոցաւ, յարմար ժամանակին, մասնաւոր յուշագիրով կամ դիմումով, մեր հողային պատը պարզնել Միացեալ Ազգերու կազմակերպութեան հետաքրքրութեան եւ խորհրդածութեան նիւթ: կեդրոնացեալ ճիգով պէտք է համոզենք միջազգային այդ պատկառելի առեանը, թէ անհրաժեշտ է Մեծ Բռնագրաւիչը ստիպել որ իրենց բուն տէրերուն վերադարձնէ հայկական հողերը, թէ անհրաժեշտ է որ ցեղասպանութեան առաջին մեծ հեղինակը, Թուրքիան, ի կարգ հլուսիրուի եւ լրիւ հատուցանէ իր գոհերէն խլուած անհաչիւ հարստութիւնները, որոնք բազմամիլիար տոլարի արժէք կը ներկայացնեն:

Եւ որպէս դի կարենանք այս բոլոր պարտականութիւնները դլուխ հանելու համար չուտով արդիւնաւէտ աշխատանքի լծուիլ, անհրաժեշտ է լինել համագգայի՛ն ճիգ ու ջանք: Մենք փոքր ենք թիւով, եւ մեր սեփական միջոցները սահմանափակ են, բայց բարձր ենք որակով եւ ունինք հզօր բարեկամներ, եւ ի վիճակի ենք անոնց հետ հլուչքներ գործելու: Հողային դատը աստանդական արեւմտահայութեան գերազանց հետաքրքրութիւնը ըլլալով հանդերձ, անխտիր բոլո՛ր հայերուն դատն է, եւ Երեւանի հայկական իշխանութիւններուն անկ է, թարգմանը հանդիսանալով հայրենասէրներուն թէ պանդուխտ ամբողջ հայութեան ցանկութիւններուն, պետական՝ նօրէն յուղել հարցը, հետապնդել զայն անչեզօրէն...

Սփիւռքահայութիւնը, իր կարգին, պատմական այդ առաքելութեան պէտք է լծուի ամբողջական նուիրումով, ուժերու համազգային զօրաշարժով եւ համակարգեալ աշխատանքով: Անհրաժեշտ է, առանց ժամանակ կորսնցնելու, մէջտեղ բերել ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԱՏԻ ՀԵՏԱՊՆԴՄԱՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ: Մարմին՝ որ ներկայացնէ բոլոր հայ պաղութները, մարմին՝ որ ծնունդ առնէ սփիւռքահայ մեծ համաժողովէ մը, մարմին՝ որուն զօրավիգ կանգնին բոլոր իրաւ հայրենասէրները, մարմին՝ որ վայելէ մեր ժողովուրդին վստահութիւնը:

Եւ մարմին՝ որ ըլլայ ՄՆԱՑՈՒՆ, որ անվհատ չարունակէ իր սրբազան գործը՝ մինչեւ որ ան պսակուի յաղողութեամբ: Իրաւտես պիտի ըլլանք բոլորս եւ պիտի գիտնանք,

որ դիւրին եւ արագ լուծումներ չկան մեր հարցին համար: Մերը պիտի ըլլայ վճռական ակզբնաւորութիւնը հայոց դատի հետապնդման նոր ու մեծ յարձակողականին: Այդ յարձակողականը կրնայ կարճատեւ չըլլալ եւ կրնայ մեծ խոչընդոտներու հանդիպիլ, բայց պէտք է չարունակուի ամէն գնով, պէտք է չարունակուի մոլեռանդօրէն, կրօնական ջերմեռանդութեամբ, – մինչեւ որ իրականանայ մեր մեծ երազը –

Բռնագրաւեալ հողերու ազատագրումով ամբողջացած հայկական հարազատ պետութեան սահմաններուն մէջ՝ հաւախմբեալ մէկ ժողովուրդ եւ մէկ մշակոյթ եւ մէկ բազմակողմանութիւն:

Հի՛մա է ժամանակը՝ պարծի լծուելու եւ մեծ եղեռնի յիշատակին ապիթով թափ տալու մեր ձիւներուն: Հի՛մա է տէրը՝ նկրպաչնակելու մեր կարողութիւններն ու կարելիութիւնները, եւ սկսելու մեր պատի հետապնդման նոր գլուխին: Հի՛մա է պատահութիւնը՝ ազգի հանելու մեր քանքարատու ժողովուրդը եւ պարծնապէս յայտնելու մեր բիւրատու նահատակներուն յիշատակը:

Իմ կողմէս Ազատական կուսակցութիւնը, ահա, պատրա՛ստ է հիմա, ինչպէս եղած է միշտ, իր բոլոր միջոցներով, անձնուիրաբար, անչահախնդրօրէն լծուելու հայրենասիրական մեծ առաքելութեան: Ներկայ պատրաստ է պարծակցելու որեւէ «հրնչատակի» եւ որեւէ «սատանայի» հետ՝ հետապնդելու համար մեր սուրբ պատը, պայմանաւ որ պատի լուծման չորրդ անունը ունենան նոյն ըմբռնումն ու տեսակէտը: Ներկայ պատրաստ է սրեւէ զոհողութեան եւ որեւէ տքնաջան աշխատանքի՝ որպէս զի կարելիութիւն ստեղծուի վերատիրանալու մեր ժողովուրդի պատմական մեծ ժառանգութեան:

Մենք, ոամկավար ազատականներս, ուխտած ենք, եւ հիմա գիտակցօրէն կը նորոգենք մեր ուխտը, քնաւ հանգիստ չընել՝ մինչեւ որ բարւոք լուծում գտնէ մեր դատը: Մենք կ'ուխտենք անսասան հաւատքով եւ անընկճելի կորովով հետամուտ ըլլալ Թուրքիոյ կողմէ բռնադրաւուած հողերու ազատագրումի պատմական մեծ առաքելութեան: Մենք կ'ուխտենք երբեք չյուսահատիլ եւ երբեք չդեգերիլ հայոց դատի հետապնդման ուղիներուն վրայ:

«Կը կամի՛ս, կը կամի՛ս, եւ կ'ունենա՛ս», կ'ըսէ տեղ մը Գեռնարտ Շօ–ի «Մարդ եւ Գերմարդ» նշանաւոր թատերախաղին հերոսը: Կը ձգտի՛ս, անվհատ եւ յամառօրէն կը ձգտիս, եւ կը հասնի՛ս ուզած նպատակիդ՝ ըսել կ'ուզէ անշուշտ մեծ գրող–փիլիսոփան: Եւ խորունկ ճշմարտութիւն կը պարունակէ այդ միտքը, – ահաւասիկ կը բացայայտէ բարեչջումի օրէնքին մեծ պաղտնիքը, դէպի կերմարդ ձգտումին կամ ստորամին մեծ պայմանիքը: Եւ այդպէս է ժողովուրդներու կեանքին մէջ եւս. անոնք կը կամի՛ն, կը կամին իսկապէս եւ կ'ունենան. կը ձգտի՛ն, կը ձգտին անդադրելի կորովով, եւ կը հասնին իրենց նպատակին: Այդպէս է ահա՝ որ մերժած է մեր ժողովուրդը մեռնիլ եւ ուրիշ ցեղերու կարգին խառնուիլ պատմութեան փոշիին: Այդպէս է՝ որ տոկացած է ան մահաստարուտ հարուածներու, եւ միշտ ոտքի կանգնած է, յարութի՛ւն առած է փիւնիկի պէս: Այդպէս է՝ որ հասած է իր մեծ երազի առաջին չէն ու լուսաւոր հանգրուանին՝ Հայկական Հանրապետութեան: Եւ ա՛յդպէս է՝ որ պիտի անպայման իրագործէ Հայկական Մեծ Հրաշքը:

Այդ մեծ երազի ճամբուն վրայ ինկան մեր միլիոնաւոր եղբայրներն ու քոյրերը, նահատակուեցան ու մարտիրոսացան բիւրաւոր հերոսներ: Մեր պարտքն է յարգել անոնց յիշատակը եւ ամբողջացնե՛լ անոնց անաւարտ առաքելութիւնը: Մեր պարտքն է լծո՛ւիլ շարժող հաւատքով չարունակել անոնց գործը եւ քալել դէպի Մեծ Երազը Հայութեան:

Եւ եթէ մոռնանք մեր նահատակները եւ չչարունակենք անոնց սուրբ գործը՝ Թող Աստուած ներողութիւն պահանջէ մեզ...

Եւ եթէ դաւաճանենք մենք Աստուծոյ՝ Թող Աստուած անգամ Աստուած ներողութիւն չպահանջէ մեզ...

Եւ եթէ դասալիք ըլլանք մենք ու չպայքարինք մեր Մեծ Երազին համար՝ Թող Աստուած անգամ Աստուած ներողութիւն անիծէ մեզ...

(Վերջ)

Այս երգիծանկարին մէջ, – զոր Սարուխան անուանած է «ԵՐԿՐՈՐԴ ՋՐՀԵՂԵԼԸ», ՀԱՑԱՍՏԱՆ. 1915–20, – թուրքը կ'ըսէ.– *Բարեկամներու չնորհիւ՝ ցեղասպանութիւնը չհարթուեր է։ Այս ամրողջ (Արեւմտեան Հայաստանը) ձեռք ձգելի հօրինակուրախ՝ ցեղասպանութեամբ։ Ինչո՞ւ պուրջ այ իմ օրինակիս չհետեւիր...*

Այս երգիծանկարին մէջ, – զոր Սարուխան «ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ» անուանած է, – ըսել կ'ուզուի.– 1960ական թուականներուն՝ ե՞րբ պիտի ազատագրենք Արարատը եւ ուրախ պար պիտի բռնենք ազոր շուրջը...

ՀԱՑՈՑ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ... – Ալ. ՍԱՐՈՒԽԱՆ

(Գահիրէ, 1965)

Աշխարհահռչակ երգիծանկարիչ Ալեքսանդր Սարուխանի այս իմաստալից գործը ցուցադրուեցաւ Մեծ Սղեռնի 50ամեակին առիթով Թէէեան Մշակ. Միութեան կազմակերպած յուցահանդէսին մէջ (Գէյրութ, 3–16 Մայիս 1965). եւ դատական կազմին կողմէ «յիշատակութեան» արժանի նկատուեցաւ:

ԿՈՉ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ

ՀԱՅՈՑ ՀՈՂԱՅԻՆ ԴԱՏԻ ՀԵՏԱԳՆԴՄԱՆ ՇՈՒՐՋ

Շուտով կը լրանայ յիսնամեակը այն մըզձաւանջային օրերուն, ուր Օսմանեան Թուրքիոյ հաղաքական դեկավարութիւնը ձեռնարկեց արեւմտահայ ժողովուրդի տեղահանութեան եւ բնաջնջումին: 1915 թուականի գարունէն սկսեալ, եւ քանի մը տարուան ընթացքին, վայրագ այդ ցեղասպանութեան զոհ գացին շուրջ մէկ ու կէս միլիոն հայեր, եւ վերապրող Արեւմտահայութիւնը ամբողջ ճամբաներու երկայնքին կամ անապատներու մէջ տուայտելէ ետք, ցրուեցաւ աշխարհի չորս ծագերուն, կորսնցնելով երեքհազարամեայ իր ազգային օճախը:

Ամայացաւ արեւմտեան Հայաստանը, կործանեցան հայոց շէնքերը, թալանուեցաւ անոնց հարստութիւնները եւ օսմանեան խաւարը կըլանեց հայոց լուսաւոր ոստաններն ու կեդրոնները: Աննախընթաց եղեռնի ծանօթ հեղինակները, Թալէաթ, Էնվէր եւ ամբողջ խումբը օսմանցի ցեղասպաններու, վճռած էին միանգամընդմիշտ հաշիւը մաքրել հայ ժողովուրդին եւ վերջնականապէս չքացնել հայոց դարաւոր տեսիլքը, որպէսզի կարենային յայտարարել ի լուր աշխարհի թէ՝ «հայկական հարց գոյութիւն չունի, վասնզի հայ չկայ»:

Բարեբախտաբար, օսմանցի ցեղամոլները ի վիճակի չեղան ամբողջացնելու իրենց մահասփիւռ ծրագիրը, եւ ի զուր չանցաւ հայ ժողովուրդին մեծ նահատակութիւնն ու իմքնապաշտպանութեան հոյակապ սխրագործութիւնները: Արդարեւ, մասամբ իրականացաւ ու մարմին առաւ մեր նահատակներուն մեծ երազը, հայկական սրբազան հողի մէկ մասին վրայ վերականգնեցաւ հայոց հարազատ պետութիւնը, որ մշակութային ու տնտեսական յարաճուն վերելք արձանագրեց եւ դարձաւ լուսաւոր եւ անխորտակելի կռուանը մեր ժողովուրդի յետագայ հզօր երթին եւ ապագայ ստեղծագործ մեծութեան:

Հայկական Հանրապետութիւնը պատմական մեծ ու անփոխարինելի յաղթանակ հանդիսանալով հանդերձ, բնականաբար չի նշանակեր «Հայկական Հարցին» ամբողջական լուծումը: Տակաւին անոյշ կը մնայ արեւմտահայ հողերու ազատագրութեան արդարացոյն դատը: Եւ հիմա, Մեծ Եղեռնի յիսնամեակին առիթով, հայրենաբնակ թէ պանդուխտ հայութեան վրայ սրբազան պարտք կը ծանրանայ՝ հետապնդելու մեր դատը համահայկական ճիգով եւ անսասանելի հաւատով:

Ամենայն Հայոց Հայրապետը, իճչպէս նաեւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը իրենց մասնաւոր կոնդակներով յորդորեցին արդէն հայ ժողովուրդը վեհաշուք հանդիսութիւններով նշելու Ապրիլեան Եղեռնի յիսնամեակը, եւ համազգային շունչով յարգելու յիշատակը մեր նահատակներուն: Մենք վստահ ենք որ ողջ Հայութիւնը պիտի փութայ երկիւղածութեամբ մատուցանել իր յարգանքի տուրքը մեր ժողովուրդի մեծ երազի ճամբուն վրայ իյնած մարտիրոսներու ու հերոսներու սուրբ յիշատակին եւ պիտի ուզէ հաղորդուիլ անոնց հայրենասիրական անմար ոգիէն ու շունչէն: Սակայն բաւարար չեն խունկն ու աղօթքը, յարգանքն ու խոնարհանքը, այլ անհրաժեշտ է ջերմեռանդօրէն փարիլ մեր նահատակներու ազգային մեծ կտակի գործադրութեան աշխատանքներուն:

Մեծ Եղեռնի չարաշուք տարիներէն սկսեալ, մեր ժողովուրդը, հակառակ միջազգային հաղաքական անընպատ գործօններուն եւ պայմաններուն, երբեք չհրաժարեցաւ իր սրբազան դատէն, եւ ներկայիս անիկա իրաւամբ կ'ակնկալէ, որ իր պաշտօնական եւ անպաշտօն մարմինները, իր ամբողջ դեկավարութիւնը նոր եռանդով եւ անհահանջ կորովով շարունակեն հետապնդել մեր հողային դատը, ՓԱՆՋԵԼՈՎ ԹՈՒՐՔԻՈՑ ԿՈՂՄԷ ԲՌՆԱԴՐԱԽ-

ՈՒԱՆՑ ՀԱՑԿԱԿԱՆ ՀՈՂԵՐՈՒՆ ԱԶԱՏԱԿՐՈՒՄԸ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ԿԱՌՈՒՄԸ ՆԵՐԿԱՑ ՀԱՑԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀՈՂԱՄԱՍԻՆ: Մեր ժողովուրդը իրաւամբ կ'ակնկալէ, որ իր բոլոր կազմակերպութիւններն ու գիտակից տարրերը ամբողջական ներքուժումով ու հաւատքով փարին մեր դատը հետապնդելու փրկարար աշխատանքին, ու ոչ մէկ զոհողութեան առջեւ կանգ առնեն՝ հասնելու համար այդ դատի արդար ու խաղաղ լուծման:

Ապրող, բարգաւաճող հանդիսանալով մեր արդարապահանջ ժողովուրդի զգացումներուն եւ ապրումներուն, հանգամանալ Ազատական եւ Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեանց պատասխանատու մարմինները, սփիւռքահայ գանազան հաւաքականութիւններու պատկանող ծանօթ անձնաւորութեանց հետ գործակցաբար, Պէյրութի մէջ կեանքի կոչեցին ՀԱՑՈՑ ՀՈՂԱՑԻՆ ԴԱՏԻ ՀԵՏԱՊՆԴՄԱՆ ԱՒԱՐԱՄԵԱՑ ԿԵՆԴՐՈՆԱԿԱՆ ՑԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԸ, որ ներկայ կոչով կը դիմէ ահա ամբողջ սփիւռքահայութեան եւ հրաւէր կը կարդայ միասնական ճիգով գործունէութիւն ծաւալելու ի նպաստ մեր դատի բարւոք լուծման:

Կոչ կ'ընենք հայ գաղութներու անխտիր մեր բոլոր հայրենակիցներուն եւ կազմակերպութիւններուն անյապաղ ստեղծել հայոց դատի հետապնդման յանձնախումբեր, եւ ճիգերը համակարգելու նպատակով, կապ հաստատել մեր մարմինին հետ:

Կոչ կ'ընենք բոլոր գոյութիւն ունեցող թէ ստեղծուելիք մարմիններուն՝ պատրաստելու այն ՀԱՄԱԳՈՒՆԱՀԱՒԱՔՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՄԱՀԱՅԿՈՒԹԻՒՆ ՀԱՄԱՐ, որ պէտք է գումարուի յառաջիկային, եւ ուր ամբողջ Սփիւռքահայութեան ներկայացուցիչները միասնաբար պէտք է որդեգրեն մեր ազգային դատի լուծման անհրաժեշտ բոլոր միջոցները:

Կոչ կ'ընենք մեր ազգասէր հայրենակիցներուն ամէն կանգնիլ ու խաղաղ եւ օրինաւոր միջոցներով հետապնդել մեր հողային արդարացի դատը:

Մենք կոչ կ'ընենք խաղաղութիւնն ու արդարութիւնը սիրող բոլոր մարդերուն եւ պետական դեկավարներուն, ամէն տեղ, որ արդարութիւն բնելով հայ ժողովուրդին, դրպէս նպաստեն խաղաղութեան ամրապնդման եւ ժողովուրդներու միջեւ խաղաղ գոյակցութեան զօրացման:

Յարգա՛նք՝ մեր քիւր քիւրաւոր նահատակներու յիշատակին:

Յաւերժ փա՛ռք՝ մեր ստեղծագործ ժողովուրդին:

Փառք եւ յաղթանա՛կ՝ մեր հողային արդարացի դատին:

ՀԱՑՈՑ ՀՈՂԱՑԻՆ ԴԱՏԻ ՀԵՏԱՊՆԴՄԱՆ ԱՒԱՐԱՄԵԱՑ ԿԵՆԴՐՈՆԱԿԱՆ ՑԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲ

ՓՐՈՖ. ԲԱՐՈՒՆԱԿ ԹՈՎՄԱՍԵԱՆ
ՏՈՒՔ. ՎԱՐԴԱՆ ԹՈՓԱԼԵԱՆ
ՎԵՐ. ՏԻԳՐԱՆ ԽՐԼՈՒԵԱՆ
ՎԱՀԷ ՎԱՀԵԱՆ
ՏԻԳՐԱՆ ԹՈՍՔԱՔ
ԲԵՆԻԱՄԻՆ ԾԱՄԿՈՉԵԱՆ
ՄԿՐՏԻՉ ԿԱՊՐԱՇ
ՑԱՐՈՒԹԻՒՆ ԿՈՒԾՈՒՆԻ
ՃԱՐՏ. ՑԱԿՈԲ ԴԱՒԻԹԵԱՆ
ՄԵԹՐ ՀՐԱՉ ՍԵԴՐԱԿԵԱՆ
ՏՈՒՔ. ՏԻԳՐԱՆ ՎԱՐԾԱՊԵՏԵԱՆ
ԴՐԻՓՈՐ ԽԱՉԵՐԵԱՆ
ԾԻՐԱՑՐ ՆԱՑԻՐԻ
ԳԵՂԱՄ ՏԱՆՉԻԿԵԱՆ
ՄԵԹՐ ՆՈՒՊԱՐ ԹՈՒՐՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

(*Պէյրութ*, 15 *Յունուար* 1965)

ՋԱՐԴ ՈՒ ՀՐԴԵՀ… ԱՇՈՏ ՋՕՐԻԱՆ

(Գահիրե, 1986)

ՀԱՑ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐԸ… Պիկո (Պիկասիոյեան)

(Պէյրութ, 1986)

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ 50ԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԹԻՒ ԹԷՔԷԵԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԾ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՄՐՑԱՆՔՆԵՐՈՒՆ ԱՐԴԻՒՆՔՆԵՐԸ

Մեծ եղեռնի 50ամեակին առիթով Թէքէեան Մշակ. Միութեան վարիչ մարմինը որոշեցին կոչով մը դիմել բոլոր հայ մտաւորականներուն, գրողներուն եւ արուեստագէտներուն, եւ հրաւիրել զանոնք գրական ու գեղարուեստական ստեղծագործութիւններով յաւերժացնելու յիշատակը մեր նահատակներուն: Միութեան վարիչները վստահ էին, թէ ամբողջ ազգը յուշահանդէսներով, կրօնական արարողութիւններով եւ բազոքի լուռ ցոյցերով պիտի նշէր մեր մեծ նահատակութեան յիսնամեակը, եւ թէ՝ հայ գաղթական մարքը պիտի գիտնար առիթը օգտագործել՝ հետապնդելու համար մեր հոգեյին ուրբր գաղը: Նոյն ատեն անոնք համոզուած էին, ոակայն, որ յիսնամեակը պէտք էր հանդիսանար բացառիկ առիթ մը, ուր մեր գրագէտներն ու արուեստագէտները պարտին իրենց ոտքերուն ու ժամանակը ի սպաս գնել ազգային մեր մեծագոյն ազդեցութեան տեւեւմանն:

Միութեան կազմակերպած առեղծագործական մրցանքներուն կոչը լոյս տեսաւ սփիւռքահայ գրեթէ բոլոր թերթերուն մէջ, եւ այժմ ուրախ ենք գայտնելու թէ անիկա անարձագանգ չմնաց, այլ արժանացաւ լուրջ նկատառման: Այդ մասին կը վկայեն, արդարեւ, մրցանքներուն արդիւնքները, զորս յանուն Թէքէեան Մշակութային Միութեան Հիմնադիրներու Մարմնոյ յայտնեց Գերաշնորհ Ահարոնեանը, 1965 Մայիս 23, կիրակի առաւոտ, գէղրութեան մեծագոյն արահը՝ աչնեմա թիվոլի փուքացած ատեղ քան 1600 հանդիսականներուն ներկայութեան:

Միութեան կազմէ Մեծ եղեռնի 50ամեակին նուիրուած բազմաթիւ լուրջ ձեռնարկներու վերջինը հանդիսացող այդ հերթափակէ մեծ հանդիսութեան ընթացքին, որ կը վայելէր Երեւոյթի Հայոց Պատրիարք Ամենայ. Տ. Եղիշէ Արք. Տէրտէրեանի հովանաւորութիւնը, հազորդուեցաւ թէ առեղծագործական մրցանքներուն մասնակցած էին 125 գրողներ եւ արուեստագէտներ՝ Սովետական Հայաստանէն, Սովետական Վրաստանէն, Լիբանանէն, Ուրուգուէյէն, Միացեալ Նահանգներէն, Ֆրանսայէն, Զուիցերիայէն, Գուլիստրիայէն, Թուրքիայէն, Լիբանանէն եւ այլ երկիրներէ: Ապա հազորդուեցան գատական կազմերու վճիռները, զորս կու տանք ահա.—

Ա) ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ներկայացուած գործերու թիւ՝ 5:

Ա. մրցանակի (1500 լիր. ոսկի) արժանի գործ չէր ներկայացուած:

Բ. մրցանակը (750 լ. ո.) չհանցաւ Մ. Նահանգներէն Վեր. ԱՐՍԷՆ ԿԷՕՐԿԻՋԵԱՆ՝ իր «Վասպուրական Հերոսամարտ» գործին համար:

Վերապատուելի հեղինակին այս հատորը չուտով կը հրատարակուի Միութեան կողմէ: (*)

Բ) ՎԷՊ

Ներկայացուած գործերու թիւ՝ 14:

«Մարաթիոնս Տարագնեան մրցանակը» (առաջին մրցանակը՝ 1500 լ. ո.) չհանցաւ Մ. Նահանգներէն ՅԱԿՈԲ ԱԱՏՈՒՐԵԱՆ՝ իր «Ցովակիմի Թռռներըը» վէպին համար (որ գանի մը օրէն լոյս կը տեսնէ Գէյրութի մէջ): (**)

Բ. մրցանակը (750 լ. ո.) բաժնուեցաւ երեք գերազներու միջեւ – 1) Լիբանանէն ՏՈՒՔ. ՏԻԳՐԱՆ ՎԱՐԺԱՊԵՏԵԱՆԻ՝ իր «Ամանաձերը արեան ճաճապարհին» վէպին համար, 2) Սովետ. Հայաստանէն ԱՒԱԳԵԼ ՊԱՏՐԻԿԻ՝ իր «Աքծուիկը» վէպին համար, եւ 3) ՍՄԲԱՏ ՓԱՆՈՍԵԱՆԻ՝ իր «Աւերակ բերդին մէջ» վէպին համար:

Գ) ԹԱՏԵՐԱԽԱՂ

Ներկայացուած գործերու թիւ՝ 18:

Ա. մրցանակը (1000 լ. ո.) չհանցաւ Ֆրանսայէն ԳԵՏՐՈՍ ՋԱՐՈՑԵԱՆ՝ իր «Մեծմ ալ հայրենիքիս ուղիմն» թատերախաղին համար, որ մրցանակ կողմէ հրատարակուած է արդէն:

Բ. մրցանակը (500 լ. ո.) չհանցան՝ 1) Ֆրանսայէն ԼԵՒՈՆ ՋՈՐՄԻՍԵԱՆ՝ իր «Եղեռնը» թատերախաղին համար, եւ 2) Լիբանանէն ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԿԱՆՆԵԱՆ՝ իր «Նուագը» թատերախաղին համար:

Աւտաքոյ մրցանքի՝ բացառիկ գնահատանքի արժանի նկատուեցաւ Սովետ. Հայաստանէն ՄԵԼԻՔ ՓՈՂՈՍԱՐ-

(*) Հրատարակուեցաւ 1965ի Դեկտեմբերին: –Խ·

(**) Լոյս տեսաւ 1965ի ամրան: – Խ·

ԵԱՆԻ «Մուսա լեռան 40 օրերը» (Ֆրանց Վերֆելի հա-մանուն վէպին թատերականացումը) զոր 1965 Յունի-սին մեծ պատրաստութեամբ լիբանանահայ հասարա-կութեան կը ներկայացնէ Հայ Երիտ. Ընկերակցութեան վ. Փափազեան թատերախումբը, բեմադրութեամբ Պերճ Ֆազլեանի:

Իսկ պետհատուկեան յիշատակութեան արժանի նկատուեցան՝ 1) *Սուրբիկին՝ ՍԱՐԳԻՍ ՍԵԼԼԵԱՆԻ «կտակը»* եւ 2) *կիպրոսէն ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՀՍԿԻՒԼԵԱՆԻ «Ո՞ւր է Հայոց Աստուածը»:*

Գ) ՊԱՏՄՈՒԱԾՔՆԵՐ

Ներկայացուած գործերու քիւ՝ 17:

«Կարապետ Թոփալեան մրցանակը» (առաջին մրցանակը՝ 500 լ. ո.) *չահեցաւ Սովետ. Հայաստանէն ՍՏԵՓԱՆ ԿՈՒՐՏԻԿԵԱՆ՝ իր չորս պատմուածքներուն համար:*

Գնահատական յիշատակութեան արժանի նկատուեցան՝ 1) *Լիբանանէն ժաքլէ Ե. Գասունիի,* 2) *Լիբանանէն Արաքսի Զարխուտեանի եւ* 3) *Ազատանիկէն Շաւարշաճի պատմուածքները:*

Բ) ՊՈԵՄԱ

Ներկայացուած գործերու քիւ՝ 16:

Ա. եւ Բ. մրցանակները (500+250=750 լ. ո.) *հաւասարապէս բաժնուեցան երկու առանձնութիւն չունեցող բանաստեղծներու միջեւ – Սովետ. Հայաստանէն ՎԱՀԱԳՆ ԴԱՒԹԵԱՆԻ («...Բայց ծնուեցի») եւ Լիբանանէն ԳԱՐՆԻԿ ԱՏԴԱՐԵԱՆՆ («Մատեան ցաւի ու հատուցման») միջեւ:*

Երկու պոէմներն ալ հատորի ձեւով լոյս կը տեսնեն չուտով: (*)

«...Բայց ծնուեցի» պոէմը անյապաղ լոյս կը տեսնէ նաեւ մրուքեանա գրական պաշտօնաթերթը ՇԻՐԱԿի մէջ:

Զ) ՑՈՒՇԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ներկայացուած գործերու քիւ՝ 12:

Ա. մրցանակի (500 լ. ո.) *արժանի գործ չէր ներկայացուած:*

Բ. մրցանակը (250 լ. ո.) *չահեցաւ Լիբանանէն ՏՈՒՔԹ. ՎԱՐԴԱՆ ԹՈՓԱԼԵԱՆԻՆ՝ իր «Զինուորական կեանքի յուշեր» գործին համար:*

Գնահատական յիշատակութեան արժանի նկատուեցաւ Ռումանիայէն Ներսէս Գալեանի «14 տարեայ հայուհիի մը պատմածները» գործը:

(*) Երկուքն ալ լոյս տեսան: – Խ.

Է) ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆ

Ներկայացուած յօրինուածներու քիւ՝ 8:

Ա. մրցանակը (1000 լ. ո.) *չահեցաւ Ֆրանսայէն ԱՒԵՏԻՍ ՄԵՍՈՒՄԵՆՑ՝ իր «Նախերգանք համաճուագ երկրորդ եղերականը» սիմֆոնիին համար:*

Բ. մրցանակը (500 լ. ո.) *չահեցաւ Ֆրանսայէն ԱՐԱ ՓԱՓԹԻՏԵԱՆ՝ իր «Մահուան տեսիլք» օրքեստրային համար:*

Երկու մրցանակներն ալ «Երուանդ Հիւսիսեան մրցանակ» են:

Ը) ՆԿԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

Ներկայացուած նկարներու (թափլոներու) քիւ՝ 43 (35 նկարիչներու կողմէ):

Ա. մրցանակը (1000 լ. ո.) *չահեցաւ Ֆրանսայէն ՇԱՐՔ՝ իր «Տէր Զօր» նկարին համար:*

Բ. մրցանակը (500 լ. ո.) *չահեցաւ Լիբանանէն ՆԱԿԱՐԻՉ ԿԻՒՎ՝ իր «Նահատակները» գործին համար:*

Մասնաւոր յիշատակութեան արժանացաւ Եգիպտոսէն Աշոտ Զօրեանի նկարը, իսկ յիշատակութեան արժանացան՝ Լիբանանէն Տիրացի, Եգիպտոսէն Բիւզանդ Կոճամանեանի, Սովետ. Հայաստանէն 15 տարեայ վահան Գոչարեանի եւ Եգիպտոսէն Ալ. Սարուխանի գործերը:

Հոս անհրաժեշտ է ցնել, թէ այս 43 նկարիչները ամբողջ երկու շաբաթ (Մայիս 3–16) ցուցադրուեցան հասարակութեան, Գէյրութի երկու տարբեր սրահներու մէջ: Իր տեսակին մէջ այս եզակի ցուցահանդէսը այցելեցին շուրջ 12,000 հոգի: Բացառիկ երեւոյթ մըն էր այս ձեռնարկը հայ կերպարուեստի պատմութեան մէջ:

Թէքէեան Մշակ. Միութիւնը ուրախ է, որ կրցաւ, Մեծ Եղեռնի յիսնամեակին առթիւ, առիթ ծագրծակեան ճիգի մղել մեծ թիւով գրագէտներ եւ արուեստագէտներ: Միութիւնս ուրախ է, որ չնորհիւ իր նախաձեռնութեան, այսօր ֆիզ մը աւելի հոխացած է «Եղեռնի գրականութիւնը» եւ գէթ համեստ չափով հարստացած է հայ մշակոյթի մեծ գանձարանը: Պատկառելի հանդէս՝ գոնէ սիւրեալհայ չափանիշերով, որուն համար գոհ պէտք է ըլլալ ամէն պարագայի:

Շնորհակալութի՛ւն՝ այս մրցանքներուն մասնակցող բոլոր գրագէտներուն եւ արուեստագէտներուն, շնորհակալութի՛ւն՝ մրցանակներու ազնիւ հեղինակներուն, եւ շնորհակալութիւն՝ գաղափարի կազմակերպ բոլոր անդամներուն:

Յարգա՛նք մեր սուրբ նահատակներու յիշատակին:

Փա՛ռք՝ հայ առաքելագործ միտքին ու մշակոյթին:

Թէքէեան Մշակ. Միութեան Վարչութիւն

(Գէյրութ, 24 Մայիս 1965)

Գործ՝ երգիչ ու նկարիչ ԽԱՉԻԿ ՓԻԼԻԿԵԱՆԻ

(Հոռվմ, 1965)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

		Էջ
Ջօճ –	ԽՄԲ· «ԶԱՐԹՕՆՔ»Ի	Գ
Մեծ Եղեռնի Ցիսնամեակի Ձեռնարկներուն եւ Այս Հատորին մասին –	Գ· Ա·	Ե
Խօսք Աղօթքի եւ Ուխտի –	ՎԱԶԳԷՆ Ա· ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ	Ը
Սուգի եւ Ուխտի Ցիսնամեակ –	ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ	ԺԱ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Հայ ժողովուրդի Մեծ Եղեռնը եւ Ազգային Վերածնունդը –	Ա· Ն· ՄՆԱՑԱԿԱՆԵԱՆ	11
Ապրիլ 24 – Ցիսնամեակին առթիւ ձշմարտութիւններ –	ՍՏԵՓԱՆ ՇԱՊԱԶ	72
Ապրիլեան Եղեռնի Պատճառներու եւ Պատասխանատուներու մասին –	ԼԵՒՈՆ ՁՈՐՄԻՍԵԱՆ	154
Ցեղասպանութեան Ծրագրումն ու Նախապատրաստութիւնը –	ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ	173
Այաշի Բանտի Պատերուն Արձանագրութիւններէն –		213
Իաղդատական Տեղեկագիր – Հայ Բնակչութիւնը Օսմ· Կայսրութեան մէջ՝ Բռնագաղթերէն առաջ եւ ետք –		215
Այսամ Անտոնեանի Հրատարակած Թուրք Պաշտօնական Վաւերագրերու Վաւերականութիւնը –	ԳՐԻԿԷՐ	221
Ջաւէն Պատրիարքի Տեսակցութիւնները Թալէաթի, Սայիտ Հալիմ Փաշայի եւ Խպրահիմ Պէյի հետ		259
Գերմանա–Թուրք Եղբայրակցութեան Դաւադրութիւնը եւ Հայասպանութեան Ներքին Դալէերը –	ՓՐՈՖ· ՄԱՆԱՍԷ Կ· ՍԵՒԱԿ	266
Հայ Բնակչութեան Տեղաբաշխումը 1914ին եւ 1926ին		283

ՋԱՐԴԵՐԸ ՇՐՋԱՆ ԱՌ ՇՐՋԱՆ

Անտիպ Նչեր Թէոդիկէն		287
Ամփոփ Համայնապատկեր Բիւրանիոյ Հայութեան Մեծ Ողբերգութեան –	ԱՍԱՏՈՒՐ Ց· ՄԱԿԱՐԵԱՆ	296
Եոզկատի եւ Շրջակայքի Հայութեան Ահաւոր Սպանդը –	Ա· ԵՐԿԱՆԵԱՆ	318
Կեսարիոյ եւ Շրջակայից Արեան Տուրքը Հայոց Մեծ Եղեռնին –	Վ· ԿԵՍԱՐԱՑԻ	336
Սեբաստահայութեան Բռնագաղթն ու Ջարդը –	ՀԱՅԿ ՆԱԳԱՇԵԱՆ	362
Դանիէլ Վարուժանի եւ Իր Ձորս Ընկերներու Սպանութիւնը		375
Խարբերդի Եղեռնը –	ԲԵՆԻԱՄԻՆ Կ· ԺԱՄԿՈՉԵԱՆ	377
Պերմանական Հեռագիրներ՝ Խարբերդի Եղեռնի Օրերուն		393
1915 եւ Կոտորածները Տիարպեքիրի մէջ –	ԵՐՈՒԱՆԴ Հ· ՓԱՍՈՒՆԻ	397
Տարօնի Գոյամարտն ու Գաղթը –	Օ· ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ	422
Կարինի եւ Շրջակայքի Տեղահանութիւնն ու Ջարդերը –	ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ	439
Տրապիզոնի եւ Սամսոնի Նահանգներու Տեղահանութիւնն ու Ջարդերը–	Մ· ԳՈՒՇԱԿՃԵԱՆ	465
Կիլիկիոյ Արծուերոյնին Փանդուխտը –	ԳԷՈՐԳ ՎՐԴ· ԿԱՐԳԻՍԵԱՆ	476
Ցէր Ձոր –	ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆ	485

Հայ Սրբավայրերու Պղծումը եւ Հայ
Կղերականներու Նահատակութիւնը – ԳԷՈՐԳ ՎՐԴ. ԿԱՐՊԻՍԵԱՆ 499
Հայ Միտիճ Տուրբը Մեծ Եղեռնին 515
Դահճապետ Թալէաթի եւ Այլ Մարդասպաններու
Հեռագիր–հրահանգներու Հաւաքածոյ 526

ՅՈՒՇԱԳՐԱԿԱՆ

Սահմռկեցուցիչ Վկայութիւններ 537
Էջ մը Տէր Զորի Զալդերէն – Կ. ԳԱԲԻԿԵԱՆ 545
Ուղեւորութիւն Մահուան Հետ – ՎԱՀԷ ՀԱՅԿ 553
Դէպի Եփրատ – ՆԵՐՍԷՍ ՊԱԼԵԱՆ 583
Խուռնավիլի եւ Կասմանի Հերոսներուն Ոգորումները – ՆՇԱՆ ՏՈՏՈՆՑ 592
Մեծ Եղեռնի Օրերուն – ԵՆՈՎՔ ԱՐՄԷՆ 601
Վերջին Թոնդրակեցիները··· – Ս. ՊԱԼԱԹՈՆ 620
Շատ Տխուր Ցիշատակ մը Զինուորական կեանքէս – ՑԱՐՈՒԽ. ԳԱՐԱՆՖԻԼԵԱՆ 623
«Բոցեղէն Գարը» – ԶԱՐԵՀ ՈՐԲԵՐԵԱՆ 625
Երգը Շրթներուն՝ Մահը Թաղրեցին – ԱՐԱՄ Ս. ՇՈՐՎՕՂԼԵԱՆ 632
Հայ եւ Արաբ Եղբայրութիւն Մահուան Շուէին տակ – ԲԱՀՇԿ Վ. Գ. ԹՈՓԱԼԵԱՆ 636
Կաքիճէն Ատիյաման՝ Հայ Ընտանիքի մը Ոդիսականը – ԱՐՍԷՆ Մ. ՔՐՄՈՑԵԱՆ 644

ԳՐԱԿԱՆ

Ապրիլ 24 – ԵՂԻՎԱՐԴ 655
«Մի՛ Մոռնաք Մեզ···» – ԲԵՆԻԱՄԻՆ ՆՈՒՐԻԿԵԱՆ 662
Փուղի մը Վերջին Օրերը – ԲԵՆԻԱՄԻՆ ՆՈՒՐԻԿԵԱՆ 665
Հայ Դանթէականը – ՑՈՎՀ. ՇԻՐԱԶ 669
Նրանք Պիտի Մնան – ՍԻԼՎԱ ԿԱՊՈՒՏԻԿԵԱՆ 676
Վերջին Նահանջը – ՀՐԱՉ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ 678
Երգ Հաշտութեան եւ Համակերպումի – ԶԱՐԵՀ ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ 683
Հրաշալի Ցարատեւում – ԳԷՈՐԳ ԷՄԻՆ 688
Անկարելի Երազ – ԳԱՌՆԻԿ ԱԴԱՄԵԱՆ 695
Խօսք Ցիսնամեակի – ՊԵՏՐՈՍ ԶԱՐՈՑԵԱՆ 697
Տղայիս – Պ. ՓԱՋԱԵՐՈՒՆԻ 699
Թուրք Ժողովուրդին – Կ. ՍԻՏԱԼ 700
Ցետադարձ Քերթուած – ԱՐԱՄԱՑԻՍ ՍՐԱՊԵԱՆ 702
Հայոց Հաշիւը – ՍՏԵՓԱՆ ԿՈՒՐՏԻԿԵԱՆ 703
Խոհեր՝ Հայկական Մեծ Ազէտի Ցիսնամեակին – ՄԱՌԻ ԱԹՄԱՃԵԱՆ 708
Ցիսուն Տարի Ետք – ՎԱՀՐԱՄ ՄԱՎԵԱՆ 709
Մասիսի Կողմը – ՑԱԿՈԲ Ց. ԱՍԱՏՈՒՐԵԱՆ 714
Նահատակ Մօրս Ցիշատակին – ԹԱԳՈՒՀԻ ՆՈՒՐԻԿԵԱՆ 719
Հայու Ոտքեր – ՆԱԶԱՐԷԹ ԹՈՓԱԼԵԱՆ 721
«Դուք Ջտեսաք Զայն, Տղաս···» – ԱՐԱՄ ՍԵՓԵԹՃԵԱՆ 724

ԳՈՑԱՄԱՐՏ

Վան – Այգեստանի Հերոսամարտը – ՎԵՐ.ԱՐՍԷՆ Ա.ԿԷՕՐԿԻԶԵԱՆ 729
Շապին – Գարահիսարի Հայութեան Գոյամարտը – ԽՈՐԷՆ ԱՑՎԱԶԵԱՆ 771
Մուսա Լերան Հայերը Մեր Ժողովուրդի
Ազատագրական Պայքարին Մէջ – ՑԱԿՈԲ ԴԱՒԻԹԵԱՆ 781
Ուրֆայի Հայերուն Հերոսամարտը – Ա. ԳԱՊՊԵՆՃԵԱՆ 795
Կարնոյ Անկումին Ողբերգութիւնը – ԼԵՒՈՆ ԹԻՒԹԻՒՆՃԵԱՆ 811

ՔԵՄԱԼԱԿԱՆ ԵՂԵՌՆԸ... ԵՒ ԿԻԼԻԿԻՈՑ ՊԱՐՊՈՒՄԸ

		Էջ
Մարաշի Ազէտը 1920ին –	ՆՇԱՆ Պ. ՍԱԱԹՃԵԱՆ	830
Փախուստը Մարաշէն –	ԳԱԼՈՊԱՐ ԻՒՆՃԵԱՆ	845
Շահեկան Տեղեկագիր մը Զէյթունի մասին –		
Անթէպի Հայոց Հերոսամարտը –	ԿԷՈՒՐԳ Ա. ՍԱՐԱՖԵԱՆ	855
Հաճընի Դիւցազնական Ինքնապաշտպանութիւնը –	ԳՆԷԼ ԵՊՍ. ՃԵՐԵՃԵԱՆ	868
Ջմիւռնիոյ Ազէտը –	ՄԻՆԱՍ ՃԻՀԱՆԵԱՆ	888
Մեր խորտակուած երազը –	ՎԱՀՐԱՄ ԿԷՕՒՃԵԱՆ	894

ՄԵԾ ՆԱԽԱԲԵԿՈՒԹԵՆԷՆ ԵՏՔ...

Հայկական Գաղթակայանները		916
Հայ Որբութիւնը –	ՀՄԱՑԵԱԿ ԳՐԱՆԵԱՆ	926
Թուրք Դահճապետներու Ահաբեկումը –		953

ՀԱՅՈՑ ՀՈՂԱՅԻՆ ԴԱՏԸ

Հայկական Դատը եւ Հայ Ազգային Պատուիրակութիւնը –	ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊՕՂՈՍԵԱՆ	957
Անտիպ վաւերագիր մը Պօղոս Նուպար Փաշայէն		1015
Մօտաւոր Հաշուեկշիռ...		
Ցատկացումներու եւ Հատուցումներու		1020
Մէկ Հայ Ընտանիքի Ահաւոր Ճակատագիրը		1023

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ... ՈՒՐԱՑՈՒՄՆԵՐ...

Լորտ Պրայսէն	1031
Արնոլտ Ճ. Թօյնպիէն	1034
Ուիլսընը Ջրչիլէն	1040
Անտրէ Մաճտելշթամէն	1044
Եւկենի Թարլէէն	1048
Հենրի Մորկընթաուէն	1054
Հերպըրթ Է. Կիպընգէն	1065
Ռընէ Փինոնէն	1068
Նոհաննէս Լեփսիուսէն	1072
Ֆրիտեոֆ Նանսէնէն	1079
Անուղղայ Ցեղասպանը	1082
Նմոյշներ Թրքական Կառավարութեան Քարոզչական Ալպոմէն	1083
Վկայութիւն մը Կ. Տօնիկեանէն	1084
Անմոռ Փաշայի Ցուշերէն	1086
Էսատ Ուրասի Սուտերէն եւ Ուրացումներէն	1089
Նախագահ Կիւրսէլի եւ Վարչապետ Իւրկիւպլիւի յայտարարութիւնները	1094
Թուրքէն ալ Վատ	1095
Թրքական Ցեղասպանութիւնը եւ Հայոց Հատուցման Իրաւունքը – ԳԵՐՍԱՄ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ	1098
Հայոց Հողային Դատի Հետապնդման Կեդրոնական Յանձնախումբին Կոչը	1111
Թէֆէեան Մշակութային Միութեան Հաղորդագրութիւնը –	1114

تقديساً لذكرى شهداء الارمن

(١٩١٥ - ١٩٦٥)

نشر « زارتونك » الجريدة اليومية

(لصاحبها ومديرها بارونالك طوماسيان)

رئيس تحرير الجريدة كرسام اهارونيان

هيأهذا المجلدة بمؤازرة المحرر نازاريت طوباليان

العنوان – ص. ب ٦١٧

بيروت – لبنان

هاتف ٢٢٦٦١١

MEMORIAL BOOK OF THE ARMENIAN MARTYRDOM

(1915 - 1965)

A publication of ZARTONK daily

P. O. Box 617, Beirut - Lebanon

Գին՝ Լիբանան՝ 30 լիր. ոսկի

Սուրիա՝ 30 սուր. ոսկի

Միւս բոլոր երկիրները՝ 10 տոլար

Հասցէ՝

KERSAM AHARONIAN
P. O. Box 617
BEIRUT - LEBANON
(Tel. 226611)

PRINTED IN LEBANON

(Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՎԵՐՋԱՑԱՒ 1966 ՄԱՐՏ 15ԻՆ)

ՏՊԱՐԱՆ ԱՏԼԱՍ – ՀԻՓ. 245402 – ՊԻՐՈՒԹԻ